

מיקרופדיה תלמודית-הלכתית

על שם משפחת רוהר

מבוססת על ערכי האנציקלופדיה התלמודית לענייני הלכה

אוצר מתומצת של ערכי האנציקלופדיה התלמודית, עם תיקונים, השלמות ועדכונים,

בסגנון שוטף וברור

ביקורת והערות

הרב זלמן נחמיה גולדברג

נשיא

הרב הראשי לישראל

הרב דוד לאו

עורך ראשי

הרב פרופ' אברהם שטינברג

חברי המערכת

הרב יצחק יחזקאל הלוי פוקס

הרב שלמה הירש

הרב משה רוזנר

הרב משה וינר

הרב שמואל שולביץ

עורך לשוני ומביא לבית הדפוס

הרב שלמה רקובסקי

מתאם ומזכיר המערכת

הרב דוד ארנובסקי

כרך ה

דיני ממונות – הפקעת שערים

הוצאת האנציקלופדיה התלמודית בע"מ חל"צ / ירושלים ה'תשע"ו

סדרת "המיקרופדיה התלמודית" רואה אור בסיוע מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

ספר זה יוצא לאור בסיוע
מלם-תים בע"מ *MalamTeam*

מספר מסת"ב: 978-965-445-029-4

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאכסן במאגר מידע, לסדר
או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני או פטי או מכני אחר –
מהחומר שבספר זה, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל תשע"ו – 5775, Printed in Israel (2015)

כל הזכויות שמורות להוצאה, כולל זכויות התרגום והקיצור

Copyright by Talmudic Encyclopedia Institute Publ. Ltd. Pbc, Jerusalem (Israel)

המיקרופדיה התלמודית

על שם משפחת רוהר

נושאת את שמם ובאה לחלוק כבוד לזכרו של הנדיב

ר' שמואל בן ר' יהושע אליהו רוהר ז"ל

בהיותו איש מעש, בעל חזון, נדיב לב, אוהב כל יהודי ומאדיר תורה, הוא החיה וחיזק את צמיחת החיים היהודיים בקהילות אין ספור בכל קצווי תבל,

ולזכר אשתו האהובה

מרת שרה בת ר' יקותיאל יהודה (לבית קסטנר) ע"ה

ניצלה מלהבות השואה, והקימה באלגנטיות, בחן, באהבה ובמסירות בלתי נידלת, משפחה ענפה, תחילה בקולומביה, ולאחר מכן בארה"ב. נשאה חן בעיני כל רואיה.

יחדיו הם זכו לראות את כל ילדיהם עוסקים בצרכי ציבור באמונה להפצת תורה ואהבת ישראל לתפארת העם היהודי

ת.נ.צ.ב.ה

מוקדש באהבה על ידי ילדיהם

יקותיאל יהודה ופעסל לאה רוהר

ד"ר שמואל יצחק וצ'רנה כ"ץ

משה ולאה טבצניק

מיאמי וניו-יורק, ארה"ב

תוכן הענינים

130	ה (א)	1	דיני ממונות
132	ה (ב)	8	דיני נפשות
133	האיר המזרח	15	דיני קנסות
	הבא להרנג השכם להרגו. ע"ע מחתרת וע' רודף	17	דיני שמים
	הבאת בכורים. ע"ע בכורים	20	דינים
134	הבאת מקום	20	דינר
135	הבאת שלום	23	דיעבד
137	הבאת שליש	26	דירה
141	הבדלה		דיתיקי. ע"ע דברי שכיב מרע ככתובים ומסורים
153	הבחנה		דכסוסטוס. ע"ע קלף
157	הבינו	27	דם (א)
159	הבלעה	34	דם (ב)
	הבערה לחלק יצתה; הבערה ללא יצתה. ע"ע מבעיר	36	דם ביצים
162	הבראה	39	דם בתולים
165	הברכה		דם האברים. ע"ע דם (א)
167	הגבהה (א)	42	דם המת
170	הגבהה (ב)		דם הנפש; דם התמצית. ע"ע דם (א)
	הגדה. ע"ע אגדה	44	דם חטאת
172	הגדה (של פסח)	49	דם חמוד
	הגדת עדות. ע"ע עדות	51	דם טהר
177	הגהה	54	דם נדה
178	הגעלה	62	דם קדשים
	הגרלה. ע"ע גורל	63	דם קושי (קשוי)
184	הגרמה	66	דם תבוסה
185	הגשה	67	דמאי
	הדור זקן. ע"ע קימה והדור	77	דמי ולדות
186	הדור מצוה		דמים. ע"ע ערכין
193	הדחה (באסורים)	78	דעת אחרת מקנה
196	הדחה (במליחה)		דפוס. ע"ע כתיבה
201	הדלקת הנרות		דקדוקי סופרים. ע"ע דברי סופרים
	הדלקת נר חנכה. ע"ע נר חנכה	81	דקין
	הדלקת נר שבת. ע"ע נר שבת	84	דרוסה
205	הדס	91	דרוש וקבל שכר
212	הדר דינא; קם דינא	92	דרישה וחקירה
	הדרא דכנתא. ע"ע דקין	95	דרך
214	הואיל	96	דרך ארץ
219	הואיל ואשתרי אשתרי (הואיל והותר הותר)		דרך היחיד; דרך הרבים; דרך המלך; דרך הקבר. ע"ע דרך
221	הוזה את השם		דרך קצרה. ע"ע מדות
224	הודאה		דרך רחוקה. ע"ע פסח שני
228	הודאת בעל דין	103	דרכי האמורי
	היחזק כפרן. ע"ע החזק כפרן	104	דרכי נעם
238	הוכיח סופו על תחלתו	105	דרכי שלום
240	הולכה	108	דרסה
	הונאה. ע"ע אונאה	110	דורא דממונא
	הוספה מחול על הקודש. ע"ע תוספת שבת	112	דש
	הוצאה מרשות לרשות. ע"ע מוציא	121	דשון המנוחה
247	הוצאה והכנסה	122	דשון מזבח החיצון
	הוצאת הדשן. ע"ע דשון מזבח החיצון	125	דשון מזבח הפנימי
	הוצאת המת. ע"ע לוית המת וע' קבורה	127	דת יהודית
	הוצאת זרע. ע"ע השחתת זרע	129	דת משה

411	הִלְכָּה (ה): ההלכה ביחס לתלמוד הבבלי	251	הוֹרָאָה
417	הִלְכָּה (ו): כללי ההלכה לאחר חתימת התלמוד הבבלי	259	הוֹרָאָת בֵּית-דִּין
419	הִלְכָּה וְאִין מוֹרִין כֵּן	260	הוֹרָאָת שְׁעָה
420	הִלְכָּה כְּבִתְרָאִי	263	הוֹשְׁעָנָא רַבָּה (רבא)
421	הִלְכָּה כְּדַבְרֵי הַמְּכַרֵּיעַ	266	הוֹשְׁעָנוֹת
423	הִלְכָּה כְּסִתָּם מִשְׁנָה		הוֹתֵר מְכַלְלוֹ. ע"ע התר מכללו
426	הִלְכָּה לְמוֹשֶׁה מִסִּינִי	267	הִזָּאָה [הִזְיָה] (לטהרה)
430	הִלְכוֹת מְדִינָה	270	הִזָּאָה [הִזְיָה] (לכפרה)
430	הִלְכְּתָא לְמִשְׁיחָא	275	הִזְיָיו ל"ך
431	הִלָּל		הִזְכָּרַת גִּשְׁמִים. ע"ע גבורות
436	הִלָּל הַגְּדוֹל		הִזְכָּרַת הַשֵּׁם. ע"ע אזכרות וע' הוגה את השם
	הִלָּל הַמְּצָרִי. ע"ע הלל	276	הִזְכָּרַת נְשָׁמוֹת
	הִלְנֵת אֲמוּרִים. ע"ע לינה	278	הִזְמָה
438	הִלְנֵת הַדִּין	281	הִזְמָנָה
438	הִלְנֵת הַמּוֹת	289	הִזְמָנָה (לבית דין)
	הִלְנֵת שְׁכָר. ע"ע בל תלין	295	הִזָּק רֹאִיָּה
440	הִלְעִיטָהוּ לְרֹשַׁע וְיָמוֹת	303	הִזָּק שְׂאִינוֹ נָכָר
441	הִם אֲמָרוּ וְהִם אֲמָרוּ	308	הִחֲזַק בְּפָרוֹ
442	הַמוֹצִיא מִחֲבֵרוֹ עָלָיו הָרֹאִיָּה	313	הִטְבַּת הַנְּרוֹת
444	הַמְּסָס	315	הִטְבַּת חֲלוֹם
	הַמְּשַׁכָּה. ע"ע שאובים	317	הִטְמָנָה
444	הוֹן צָדֵק	325	הִטְפַּת דָּם בְּרִית
	הִנָּאָה. ע"ע אסורי הנאה		הִיזָּק רֹאִיָּה. ע"ע הזק ראייה
	הִנָּחָה. ע"ע מוציא מרשות לרשות		הִיזָּק שְׂאִינוֹ נָכָר. ע"ע הזק שאינו נכר
446	הִנָּחַת תַּפְלִין	329	הִיכָל
	הִנָּפָה. ע"ע תנופה		הִיכָל. ע"ע מודה במקצת
	הִנָּפֵק. ע"ע קיום שטרות	337	הִין
461	הִנָּץ הַחֲמָה		הִיסַח הַדַּעַת. ע"ע הסח הדעת
463	הִסָּבָה		הִיסָט. ע"ע הסט
465	הִסָּבַת נִחְלָה		הִכָּאָת אָב וְאָם. ע"ע מכה אביו ואמו
	הִסָּגֵר. ע"ע נגעי אדם; נגעי בגדים; נגעי בתים	338	הִכְחָשָׁה
466	הִסָּגַת גְּבוּל	348	הִכְנָה
468	הִסַּח הַדַּעַת		הִכְנָסָה (ס"ת). ע"ע הוצאה והכנסה
476	הִסָּט		הִכְנָסָה לְכַפָּה. ע"ע חייבי מיתת בי"ד; חייבי מלקות; רוצח
480	הִסָּפֵד		הִכְנָסָה מִרְשׁוֹת לְרִשְׁוֹת. ע"ע מוציא
	הִסָּת. ע"ע שבועת הסת	355	הִכְנָסַת אוֹרְחִים
484	הִעֲלָאת חוץ	358	הִכְנָסַת כָּלָה
	הִעֲלֵם דָּבָר. ע"ע פר העלם דבר וע' שגגת הוראה	360	הִכְרָזָה (מאורע)
490	הִעֲמֵדָה וְהִעֲרָכָה	363	הִכְרָזָה (מכירת נכסים)
494	הִעֲמִידוּ דְּבָרֵיהֶם		הִכְרַעַת שְׁלִשִּׁית. ע"ע הלכה כדברי המכריע
494	הִעֲנָקָה	366	הִכְשֵׁר
	הִעֲרָאָה. ע"ע ביאה		הִכְשֵׁר כָּלִים. ע' הערכים הגעלה, טבילת כלים, לבון, מלוי-וערוי
497	הִעֲרַב שְׁמֶשׁ	375	הִלְבָּנוֹת פָּנִים
500	הִעֲרָמָה	377	הִלְוָאָה
504	הִעֲרַמַת רִבִּית		הִלְוִית הַמֶּת. ע"ע לוית המת
505	הִפָּה שְׂאֵסֵר הוּא הִפָּה שְׁהֲתִיר		הִלּוֹךְ מִיל. ע"ע מיל
508	הִפְטָרָה		הִלְכָּה מְבּוּא
521	הִפְסֵד מְרֻבָּה	387	הִלְכָּה (א): קביעת ההלכה
	הִפְסֵק טְהָרָה. ע"ע בדיקת אשה	395	הִלְכָּה (ב): כללי ההלכה במחלוקת בין המקורות
522	הִפְקַעַת שְׁעָרִים	397	הִלְכָּה (ג): כללי ההלכה במחלוקת התנאים
	איורים ותמונות	404	הִלְכָּה (ד): כללי ההלכה במחלוקת האמוראים

דיני ממונות¹

דינים, שבית דין דנים בתביעות של ממון שבין אדם לחברו

הפרקים:

- בית הדין;
- זמנים;
- קדימתם;
- השיעור שדנים עליו;
- השוואת בעלי הדין;
- עמידת בעלי הדין;
- שמיעת הטענות;
- שלא להדר הנידון;
- נזקקים לתובע תחילה;
- המשא והמתן;
- העמידה למנין;
- עיוות הדין;
- פסק דין;
- סתירת הדין.

בית הדין

אין דנים תחילת דין בדיני ממונות בלילה לדברי הכל, אבל בגמר דין נחלקו תנאים, והלכה שגומרים בלילה (סנהדרין לב א, ושם לב ב; רמב"ם סנהדרין ג ג, ד; טוש"ע חושן משפט ה ב).

נדרצו לזון אם נתרצו שני הצדדים לדונם בלילה – יש מן הלילה הראשונים סוברים שמותר לדונם בלילה (ב"ח חושן משפט ה; סמ"ע שם ה סק"ז, בשם מהר"ם; ש"ך שם סק"ד), וכן מקבלים עדות בלילה, אם נתרצו בעלי הדינים (שו"ת הרשב"א ו ר, הובא בבית יוסף כח בסופו; רמ"א כח כד).

וכן אם באו בעלי הדינים בעצמם לדון, אף על פי שלא קיבלו עליהם במפורש, אבל כשמזמינים אותם לבוא ובאו, אינה כקבלה, כיון שמוכרחים לבוא, ואותם שנהגו לשלוח אחרי בעלי הדין ולדונם בלילה, אינו אלא בתורת הפקר-בית דין הפקר (ב"ח שם); ויש סוברים שאף אם שלחו אחריהם ובאו – דינם כקיבלו עליהם, ומטעם זה נהגו להקל בדבר (סמ"ע שם, וראה פתחי תשובה סק"ו).

הזליקו נרות הדליקו נרות בלילה, שאפשר להכיר בני אדם ולראותם – יש סוברים שמותר לדונם בלילה (סמ"ע ה סק"ז); ורבים חולקים וסוברים שאין לדון אפילו לאור הנרות (ש"ך שם, וכן הוא בפתחי תשובה סק"ו בשם אחרונים).

השעות בהם זמן ישיבת הדינים בכל יום הוא מן הבוקר עד זמן סעודת תלמידי חכמים, שהיא שעה ששית (שבת י א)³, ולפיכך יושבים עד סוף שעה ששית (רמב"ם סנהדרין ג א; טור חושן משפט ה), היינו עד קרוב לסוף שעה ששית (ב"ח שם); ויש סוברים עד סוף שעה חמישית (שו"ע חושן משפט ה א).

סמוך למנחה אין יושבים בדין חצי שעה קודם מנחה גדולה – שהיא שעה שש ומחצה, וחצי שעה קודם היינו תחילת שעה שביעית – עד שיתפלל, שמא ישכח ולא יתפלל (משנה שבת ט ב; בית יוסף אורח חיים רלב; מגן אברהם שם סק"ד). ונחלקו אמוראים אם בתחילת דין, או בגמר דין הדברים אמורים (שבת שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

יש פוסקים שאין איסור אלא בתחילת הדין (תוספות שם ד"ה בתספורת; רמ"א אורח חיים רלב ב, ומגן אברהם שם ס"ק א), אלא שמהם סוברים דוקא סמוך למנחה גדולה, אבל סמוך למנחה קטנה – היינו שעה תשע ומחצה, וסמוך לה היינו בתחילת שעה עשירית (ראה ערך מנחה) – אסור אפילו גמר דין (תוספות שם).

דיני ממונות צריכים בית דין של שלשה (משנה סנהדרין ב א, לב א; רמב"ם סנהדרין ה ח, יא א; טוש"ע חושן משפט ג א); רבי אומר דיני ממונות בחמשה (תוספתא סנהדרין א א, גמרא סנהדרין ג ב). הלכה כחכמים (רמב"ם שם; טוש"ע שם)².

בית דין שלשה הדיינים בגזלות וחבלות צריכים שיהיו מומחים **סמוכים** (סנהדרין ב ב; רמב"ם ה ח), והם הסמוכים בארץ ישראל (רמב"ם שם. וראה ערך סמיכה).

בהודאות והלואות, כתובת אשה, וירושות ומתנות, דנים אפילו שלשה הדיוטות (סנהדרין ג א, ותוספות ד"ה שלא; טוש"ע חושן משפט א א).

בזמן הזה שבטלה הסמיכה אף בארץ ישראל, וכן בחוץ לארץ, שאין בית דין סמוכים, בית דין דנים בתורת שליחותם של בית דין הראשונים הסמוכים שהיו בארץ ישראל (גיטין פח ב, ותוספות ד"ה במילתא, ובבא קמא פד ב; רמב"ם סנהדרין ה ח, וטוש"ע חושן משפט א א, וראה ערך סמיכה).

ולא נתנו להם רשות אלא בדברים המצויים ויש בהם חסרון כס, אבל דברים שאינם מצויים, אפילו שיש בהם חסרון כס, כגון בהמה שהזיקה לחברתה בנזקי קרן (ראה ערכו), או דברים המצויים, אבל אין בהם חסרון כס, כגון בושת (ראה ערכו) וכיוצא, אין דנים (בבא קמא שם; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם).

זמנים

ימים שאסורים לדון מן התורה כל הימים ראויים לדון (טור ח"מ ה), שנאמר: וְשִׁפְטוּ אֶת הָעָם בְּכָל יְמֵי (שמות יח כב. רמב"ם סנהדרין יא א), אבל חכמים אסרו לדון כל דין בשבת ויום טוב, גזרה שמא יכתוב (ביצה לו ב; רמב"ם שבת כג יד; טוש"ע חושן משפט ה א).

וכן אסרו לדון בערב שבת וערב יום טוב (ירושלמי ביצה ה ב; רמב"ם סנהדרין שם; טוש"ע ה ב).

בחול המועד דנים (ברייתא ביצה יד ב; רמב"ם יום טוב ז יב; טוש"ע אורח חיים תקמה י. וראה ערך חול המועד).

אין דנים בלילה דיני ממונות גומרים בו ביום, בין לזכות ובין לחובה (משנה סנהדרין לב א; רמב"ם סנהדרין יא א).

צריכים שלשה מן התורה (רמב"ם סנהדרין שם). 3. וראה ערך אכילה על הדם בשם הזהר שאסור לדון אחר שאכל, ושאינו אלא חומרא בעלמא.

דיני ממונות. 1. ז, טורים שח-שנג. ראה גם ערכים: בית דין; גמר דין; בעל דין; דרישה וחקירה; הזמנה (ב). 2. ונחלקו אמוראים אם בהודאות והלואות

(רמב"ם שם; טושי"ע שם), אבל לא קודם לתלמיד חכם (נתיבות המשפט חידושים סק"ו).

וכל קדימות אלו הן בכלל מצוות בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט עַמִּיתָךְ (ויקרא יט טו, ספר החינוך מצוה רלה).

חרש שוטה דין של הגוזל מציאת חרש שוטה וקטן, שאין שם וקטן דין גזל אלא מפני דרכי שלום (ראה ערך גזל) כתבו אחרונים שמקדימים כל הדינים לפניו (ב"ח וכןסת הגדולה שם) ⁶.

השיעור שדנים עליו

אין הדיינים יושבים לדון בדין פחות משה פרוטה (ברייתא בבא מציעא נה א; רמב"ם סנהדרין כ יא; טושי"ע ה א).

הוזקקו לדון על שוה פרוטה, גומרים אפילו לפחות משה פרוטה (בבא מציעא נה ב).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שגומרים אפילו לפחות משה פרוטה (רמב"ם סנהדרין כ יא; שו"ע שם); ויש חולקים וסוברים שאף לגמר דין צריכים שוה פרוטה (רא"ש בבא מציעא ד כ).

השוואת בעלי הדין

נחסרת פנים מצות עשה לשפוט בצדק, שנאמר בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט עַמִּיתָךְ (ויקרא יט טו). איזהו צדק המשפט, זו השוויית שני בעלי דינים בכל דבר, שלא יהא אחד מדבר כל צרכו ואחד אומר לו קצר דבריו, ולא יסביר פנים לאחד מהם וידבר לו רכות ויראה פניו לאחד וידבר לו קשות (ברייתא שבעות שם; רמב"ם סנהדרין כא א; טושי"ע יז א).

ויש למדים מהכתוב: לֹא תִלְךָ רֵכִיל בְּעַמִּיךָ (ויקרא יט טז), אזהרה לבית דין שלא יהא רך לזה וקשה לזה (כתובות מו א).

ויש למדים מהכתוב: וְעַמְּדוּ שְׁנֵי הָאֲנָשִׁים (דברים יט יז), מה תלמוד לומר שני, כנגד אחד מאריך פנים, וכנגד אחד מעיז פנים (ירושלמי סנהדרין ג ט, ושבעות ד א).

ויש למדים מהכתוב: לֹא תִפִּיר פָּנִים (דברים טז יט), אף בשעת הטענות, אזהרה לדיין שלא יהא רך לזה וקשה לזה, לפי שכשרואה שהדיין מכבד את חברו מסתממות טענותיו (רש"י דברים שם; יראים השלם רד).

נלבוש שני בעלי דינים שהיה אחד מהם מלובש בגדים יקרים, והשני מלובש בגדים בזויים, אומר למכובד הלבשהו כמותך עד שתדון עמו, או לבוש כמותו, עד שתהיו שוים, ואחר כך תעמדו בדין, שנאמר: מִדְּבַר שֶׁקֶר תִּרְחֹק (שמות כג ז. שבעות לא א; רמב"ם סנהדרין כא ב; טושי"ע יז א).

יש מן הראשונים סוברים שבזמן הזה אין נוהגים כן (ראב"ן, הביאו בש"ך שם סק"ב), ולא ראינו עכשיו בית דין שעשה כן (ספר החינוך רלה), ואף האחרונים כתבו שאין בידינו בדבר הזה להעמיד הדת על תלה (ב"ח וסמ"ע חושן משפט יז בתחילתו, בשם מהרש"ל), אבל אומרים לשני אל תירא בהתהלך בבגדים פחותים, כי הדין יקוב את ההר (ב"ח שם); ויש סוברים שאין צריך לומר לו שום דבר, כי בזמן הזה אין לבושים במלבושים יקרים כאיצטלא של מאה מנה (תומים חו"מ יז בתחילתו).

בא אחר לפניו, ולא אמרו להקדים אלא אם באו שני דינים ביחד (תוספות שבעות ל א ד"ה למישרי בתירוש שני). אף שלוחו של תלמיד חכם, צריך להקדימו (אורים ונתיבות המשפט חו"מ טו שם). ⁶ וראה שם שלכן גם

ומהם סוברים שגמר דין מותר לעולם, אפילו סמוך למנחה קטנה (טור אורח חיים ה, בשם רבי יהודה; דעה ג ברמ"א שם), אלא שכשמגיע הזמן של מנחה קטנה – אסור (ב"ח ה, ומגן אברהם ה ס"ק טו), ואף בהגיע זמן מנחה קטנה יש מתירים בגמר דין (ראה מגן אברהם שם, בשם מרדכי).

ויש פוסקים שאף גמר דין אסור סמוך למנחה גדולה (רי"ף שבת ט ב; רמב"ם תפלה ו ה; שו"ע אורח חיים רלב ב, וחושן משפט ה ד). ויש חולקים לגמרי במנחה גדולה ומתירים אפילו תחילת דין, וסוברים שכל האיסור הוא רק סמוך למנחה קטנה, אלא שאז אסור אפילו גמר דין (בעל המאור שבת ט ב).

ונהגו להקל אפילו בתחילת דין סמוך למנחה קטנה, וסומכים על מה שנהגו לקרוא להתפלל למנחה ולא ישכחו (מגן אברהם ס"ק טו), אבל כשאין קוראים לבית הכנסת – אסור (מחצית השקל שם) ⁴. התחילו – אין מפסיקים (משנה שבת ט ב), ואפילו שהתחילו בזמן האיסור, ובלבד שתהא להם שהות להתפלל אחר כך (תוספות שם ד"ה אין; טושי"ע אורח חיים רלב ב).

אלא שיש מתירים אפילו התחילו סמוך למנחה קטנה, שאין מפסיקים (תוספות ברכות כח ב ד"ה כיון).

ויש סוברים שסמוך למנחה קטנה – מפסיקים (תוספות שבת שם ד"ה בתספורת; טור ורמ"א חושן משפט ה ד).

התחלת דין מאימתי התחלת הדין, משיתחילו בעלי הדין לטעון, ואם לא ישבו הדיינים בדין מקודם, התחלת הדין משיתעטפו הדיינים (שבת י א; רמב"ם תפלה ו ו; טושי"ע חושן משפט ה ה), שבימיהם היו יושבים בדין מעוטפים בטליתותיהם ובסודריהם מפני אימת השכינה (סמ"ע שם).

קדימותם

הקודם קודם הדיין צריך להקדים את הדין שבא לפניו תחילה, שנאמר: בְּקֶטֶן בְּגָדָל תִּשְׁמְעוּן (דברים א יז), שאם בא לפניו דין של פרוטה, וחזר ובא דין אחר של מאה, הקודם לפניו – הקדם לחתוך (סנהדרין ח א; סמ"ג לאוין קצד; טושי"ע חו"מ טו א, וסמ"ע ס"ק ב).

תלמיד חכם דין של תלמיד חכם צריך להקדים, אפילו בא קודם לבסוף, מפני כבוד התורה (נדרים סב א, ושבעות ל א; טושי"ע חו"מ טו א, וראה ערך כבוד חכמים), וכדי שלא יתבטל מלימודו (רא"ש נדרים סב א) ⁵.

יש אומרים שבזמננו אין דין תלמיד חכם לענין קדימה (סמ"ע סק"ד), אבל רבים חולקים וסוברים שאף בזמננו יש דין תלמיד חכם לענין זה (ב"ח חו"מ טו; ש"ך שם סק"א; נתיבות חידושים שם סק"ב. וראה פתחי תשובה שם סק"א, וראה ערך תלמיד חכם).

יתום ואלמנה מקדימים דין היתום לדין האלמנה, ודין האלמנה לדין תלמיד חכם, ודין תלמיד חכם לדין עם הארץ (רמב"ם סנהדרין כא ו; טושי"ע מו ב), וכל שכן שדין היתום קודם לדין תלמיד חכם, שהרי הוא קודם לאלמנה (כסף משנה שם; סמ"ע סק"ז).

איש ואשה דין האשה קודם לדין האיש, לפי שבששתה מרובה

⁴ וראה ערוך השלחן (אורח חיים רלב יג) שמעשים בכל יום שדנים אפילו תחילת דין אחר זמן מנחה קטנה, וכתב שסומכים על הירושלמי שבת שם שהאיסור רק לעמי הארץ ולא לחברים. ⁵ ויש סוברים שאין להקדים אם

יש שלמדים האיסור מהכתוב: שְׁמַע בֵּין אֲחֵיכֶם וּשְׁפֹטֶתָם (דברים א טז. ר' חנינא בסנהדרין שם; רמב"ם שם).

יש למדים מהכתוב: מְדַבֵּר שֶׁקֶר תִּרְחֹק (שמות כג ז. שבועות לא א), וכתבו ראשונים שנוסף על הלאו של לא תשא יש גם האיסור של מדבר שקר תרחק (רמב"ם סנהדרין שם).

ויש שהסמיכו האיסור להכתוב: צִדִּיק הָרָאוּשׁוֹן בְּרִיבוֹ וְכָא רִעְהוֹ וְחִקְרוּ (משלי יח יז. רלב"ג משלי שם, וראה זוהר בראשית קעט ב).

דיין שכבר שמע הטענות אין האיסור אלא כשיודע שיהיה דיין בדבר, אבל אם שמע טענת האחד, ואחר כך נתרצה השני לדון בפניו – מותר להיות דיין בדבר (שו"ת מהרי"ל קצה; רמ"א יז ח) אם השני יודע שכבר שמע טענות בעל דינו ומכל מקום נתרצה (אורים ס"ק יד, וראה סמ"ע ס"ק יא), והרי זה כמקבל עליו פסול לדון (מהרי"ל שם, וראה ערך בית דין). ואף אם ידע שיהיה דיין בדבר – אם נתרצה השני אחר כך מותר לו להיות דיין, אלא שמכל מקום עבר על הלאו משעת שמיעה, כיון שהיה יודע שיהיה דיין (מהרי"ל שם, והביאו בב"ח שם).

ויש שהיו נוהגים להחמיר אם שמעו מצד אחד – אפילו שלא ידע שיהיה דיין – שלא היו דנים אלא אם כן קיבל עליו הצד השני בקנין (מהרי"ל שם, בשם מקצת רבותיו, והביאו בב"ח, וכמקבל עליו פסול, ראה ערך הני"ל).⁹

נתינת פסק בלא שמיעת צד שני לא יכתוב חכם שום פסק לאחד מבעלי הדין בדרך: אם כך, יהיה הדין כן, או אפילו לכתוב דעתו בלי פסק, אם לא שמע דברי שניהם, שמא מתוך דבריו ילמדו לשקר, וגם שמא יטען השני בדרך אחרת ויצטרך לכתוב להיפך, ויש בדבר זלזול לחכם (שו"ת הריב"ש קעט; רמ"א יז ח).

מתורגמן לא יהיה הדיין שומע מפי המתורגמן, אלא אם כן היה מכיר לשון בעלי הדין ושומע טענותיהם (רמב"ם כ ח; טוש"ע יז ו).

בעלי הדין הרוצים להעמיד מתורגמן כדי שימליץ דבריהם באזני הדיין לאחר שטענו הם עצמם לפני הדיינים – מותר, ובלבד שיתן בעל הדין כח ורשות למתורגמן, שיהא חשוב כבעל דין, אבל אם לא נתן – אסור (פרישה וסמ"ע יז שם).¹⁰

ובזמן הזה שנוהגים לדון לועזים על ידי מורשה שלהם, הרי זה מפני שכל הבא לדון לפני דיינים קבועים הרי הוא כמי שקיבל עליו לדון, ואין לנו אחר הקבלה כלום (סמ"ע שם).¹¹

יש סוברים שבדיני ממונות כל האיסור לשמוע מפי המתורגמן אינו אלא מדבריהם, ולפיכך בדיעבד מותר; וכן כשאין שם דיין אחר שיבין לשונם מותר אף לכתחילה (ב"ח יז שם, וראה פתחי תשובה שם ס"ק יב), אבל בדיני נפשות אפילו בדיעבד אין דינו דין (ב"ח שם).

יש מתירים יותר מזה בדיני ממונות לדון, אם אין שם מתורגמן, על ידי רמזים ותנועות, מאחר שאין האיסור אלא מדבריהם, ולא אמרו אלא במקום שאפשר (שו"ת הרדב"ז א שלא).

כתבו גאונים ששואלים קודם לתובע על מה הוא תובע, ובית דין שוקלים הדברים בלבם, ואם יראו שיש רגלים לדבר מזמנים אותה (טור צו בסופו. וראה ערך הזמנה ב). ואף על פי שאסור לשמוע הטענות שלא בפני בעל דין השני, מכל מקום בשביל מידה זו שיש בה תקנה גדולה – מותר (בית יוסף שם בבדק הבית, וב"ח שם).¹⁰ והוא כמו שנוהגים בזמננו להעמיד עורך דין.¹¹ על

בישיבתם וכן לא יהא אחד עומד ואחד יושב, אלא שניהם עומדים (שבועות ל א; רמב"ם סנהדרין כא ג; טוש"ע יז א), ואם רצו בית דין להושיב את שניהם – מושיבים (תוספתא שם, ושבועות שם). ולא ישב אחד למעלה ואחד למטה, אלא זה בצד זה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

נתלמיד חכם תלמיד חכם ועם הארץ שבאו לדין, מושיבים את החכם ואומרים לעם הארץ שב, ואם לא ישב – אין מקפידים בכך (שבועות ל ב; רמב"ם כא ד; טוש"ע יז ב); ואם ישב, והעמידו שליח בית דין, אין צריך הדיין לחזור ולומר לו שב, שמאחר שכבר אמר לו לישב, לא יסתתמו טענותיו, ויתלה הדבר בשליח בית דין שאינו אוהבו (שבועות שם ורש"י; דרכי משה חושן משפט יז בתחילתו, וסמ"ע סק"ז).

תלמיד חכם שבא לדין, מותר לעמוד לפניו, ואין חוששים שיסתתמו טענות שכנגדו (רמב"ן ור"ן שבועות שם; רמ"א בשו"ע שם).

יחיד ורבים היו התובעים רבים והנתבע יחיד, ורוצה להושיב אצלו מקרוביו ואוהביו כדי שלא יסתתמו טענותיו מפני שהם הרבים – הדין עמו, ולכן על התובעים לברור להם אחד מהם שיטען בשביל כולם, או שכל אחד ואחד יטען לעצמו זה אחר זה, וגם הנתבע לא יקח מקרוביו אצלו (שו"ע חושן משפט יז ד).

ואם אחד הביא מיודעיו עמו, וטוען שגם השני יביא מיודעיו, יכול השני לעכב בידו, שמא אין מיודעו חריף כשל הראשון (שו"ת רדב"ז ב תשנו, ראה פתחי תשובה סק"ז).

עמידת בעלי הדין

מצוה לבעלי דינים שיעמדו, שנאמר: וְעָמְדוּ שְׁנֵי הָאֲנָשִׁים (דברים יט יז); ר' יהודה אומר אם רצו בית דין להושיבים – מושיבים (בריייתא שבועות לא א). הלכה כר' יהודה (רמב"ם סנהדרין כא ג; טוש"ע יז א).

בגמר דין לדברי הכל חייבים לעמוד (שבועות ל ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם. וראה ערך גמר דין).

העדים לדברי הכל בעמידה,⁷ שנאמר: וְעָמְדוּ שְׁנֵי הָאֲנָשִׁים (שבועות שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).⁸

שמיעת הטענות

אסור לדיין לשמוע טענות אחד מבעלי הדין שלא בפני חברו, ואפילו דבר אחד שנאמר: לֹא תִשָּׂא שְׁמַע שָׁוְא (שמות כג א. סנהדרין ז ב; רמב"ם סנהדרין כא ז; טוש"ע יז ח), שהטעמים דבריו שלא בפני בעל דינו אינו בוש מדברי שקר (רש"י שבועות לא א ד"ה שמע; סמ"ע סק"י), ומכניס דבריו לפני הדיין בלבד, ולעולם רואה לו זכות ואינו רואה לו חובה (חוקת הדיינים לתלמיד הרשב"א יד).

וכל השומע מאחד – עובר בלא תעשה (רמב"ם שם), ומשעת שמיעה הוא עובר על הלאו (ב"ח שם).

וכן אזהרה לבעל דין שלא ישמע דבריו לדיין עד שיהא חברו עמו (סנהדרין ז ב; רמב"ם סנהדרין כא ז; טוש"ע יז ח. וראה ערך בעל דין).

מקדימים דין שיש בו שבועת התורה, לדין שאין בו אלא שבועת היסט. וראה ערך קבלת עדות אם היא כגמר דין שגם הבעלי דינים צריכים לעמוד, או דינה כתחילת דין.⁸ יש שכתבו שאין דין העמידה אלא מדרבנן (שו"ת הריב"ש רסו; סמ"ע שם סק"ה); ויש סוברים שהוא לימוד גמור ודינו מן התורה (ראה ערך גמר דין).⁹ מי שמזמין לדין אשה צנועה ויושבת בביתה,

ומהם שכתבו שאחר סיום התלמוד ראו הגאונים שרבו הרמאים, ותיקנו שצריך לברר וללבן בכל היכולת (מרדכי שם, והביאו בית יוסף שם).

חזרה על הדיין צריך לשמוע טענות בעלי הדין ולשנות הטענות טענותיהם, כמו שנאמר: וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ זֶה אִמְרָתָהּ בְּנֵי הַחַי וּבְנֵי הַמֶּת וְגו' (מלכים א ג כג. ירושלמי סנהדרין ג ח; רמב"ם כא ט; טוש"ע יז ז). הטעם:

שלא יחשדו בעלי הדינים בדיינים שמא שכחו אחת מהטענות (ר' יהונתן הכהן בתמים דעים רטז; סמ"ע יז ס"ק טו).

או שמא באמת לא עמדו היטב על דבריהם (סמ"ע שם).

ויש אומרים הטעם ששונים הטענות לפי שבהוצאת הדיין את הטענות בפיו מועיל לו לדעת משפט הדין ההוא (ראה פתחי תשובה שם ס"ק יג).

שלא יעשה אסור לדיין להיות מליץ לדבריו, שנאמר מְדַבֵּר שֶׁקֶר הַדִּין סַנְגוֹר (תְּרַחֵק (שמות כג ז, שבועות ל ב).

יש מהראשונים מפרשים לדבריו של בעל דין (רבנו חננאל שבועות שם; רמב"ם כא י; טוש"ע יז ח).

שלא יראה לבעל דין היאך יטען (רבנו חננאל שם).

או שבשעת חיתוך הדין לא יאמר הדיין שזה יפה טען, אלא יחתוך את הדין ויאמר מה שנראה לו מדברי טענותיהם, וישתוק מלומר דברים יתרים (פרישה אות יא).

או שבעוד הבעל דין מדבר לפני בית דין לא יליץ בעדו, אלא הבעל דין יאמר מה שנראה לו והדיין ישתוק (סמ"ע ס"ק יח).

ויש מהראשונים מפרשים לא יעשה הדיין סנגור ומליץ לדבריו של עצמו, שאם דן דין ולבו נוקפו לומר שהוא טועה, לא יחזיק דבריו להביא ראיות להעמידו מפני שהוא בוש לחזור בו, אלא יחזור לכל הצדדים להוציא הדין לאמיתו (רש"י שבועות ל ב ד"ה לא; טוש"ע חושן משפט יז ח).

ללמד הנעל לא ילמד לאחד מבעלי הדינים טענה כלל (רמב"ם כא דין לטעון י; טוש"ע יז ח).

ראה הדיין זכות לאחד מבעלי הדין, ובעל הדין מבקש לאמרה ואינו יודע לחבר הדברים, או שראהו מצטער להציל עצמו בטענת אמת, ומפני החימה והכעס נסתלק ממנו, או נשתבש מפני הסכלות, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שמותר לסעדו מעט להבינו תחילת הדבר, ועל זה נאמר: פֶּתַח פִּיךָ לְאֵלִים (משלי לא ח), אבל צריך להתיישב בדבר זה הרבה, שלא יהיה כעורכי הדיינים (רמב"ם שם יא; טוש"ע יז ט), שאין לעזור לבעל דין אלא כשהוא בעצמו מבקש לומר ואינו יודע איך לאמרו, אבל כשבעל הדין אינו מבקש לומר, אסור לומר וללמדו טענות, שלא יהיה כעורכי הדיינים (כסף משנה שם).

- ויש חולקים וסוברים שאפילו אם אין בעל הדין יודע את זכותו, צריך הדיין לטעון לו אם הוא רואה לו זכות, ועל זה נאמר פֶּתַח פִּיךָ לְאֵלִים (טור חושן משפט יז, וכפירוש הבית יוסף בדבריו).

- ויש מפרשים דבריהם שחולקים כשבעל דין כבר התחיל לטעון

יש מתירים לסמוך על שני מתורגמנים אף לכתחילה, ולא אסור לכתחילה אלא במתורגמן אחד (קריית ספר סנהדרין כא, וראה פתחי תשובה שם).

ויש מן הראשונים סוברים שאין כל האיסור לשמוע מפי המתורגמן אמור אלא בעדים ולא בטענות בעלי הדין (ריטב"א, הובא בבית יוסף יד בבדק הבית; רדב"ז שם, לדעת רוב מפרשים).

לכופ חברו לסעון כלשונו אם אחד רוצה לטעון בלשון זו, והאחר בלשון בלשונו (רמ"א חו"מ יז ו), אבל הדיין או המתורגמן מודיע ומטעים לכל אחד דברי חברו שידע להשיב עליו (לבוש יז שם).

טענות בכתב אין כופים את האדם שיתן טענותיו בכתב (ריטב"א בבא בתרא קסח א ד"ה מאי; טוש"ע יג א), מפני שלאחר שכתב לא

יוכל לחזור בו מטענתו (ראה סמ"ע שם ס"ק יא, וראה ערך בעל דין).

וכן אין לבית דין לקבל טענות בעלי הדין בכתב כשלא טענו עדיין בעל פה, אלא ישמעו טענותיהם מפיהם (שו"ת הריב"ש רצח; טוש"ע שם ג; סמ"ע ס"ק יב), לפי שאין להטריח חברו ליקח טופס טענותיו ולהשיב עליהם מתוך הכתב, ועוד כשישמעו מפיהם מתוך דבריהם ילמדו להבין מי הטוען האמת או שקר, אבל בטענות בכתב יוכל לסדר מפי אחרים כאשר בודה מלבו לייפות טענות של שקר בתיקון הלשון (הריב"ש שם, וסמ"ע ס"ק יב).

ספרא דזיינא אחר ששמעו הטענות מפיהם יצוו לסופר לכתבם (שו"ת הריב"ש רצח; טוש"ע יג א), ולא יכתבו אלא מדעת

שניהם (משנה בבא בתרא קסז ב, וגמרא שם קסח א; טוש"ע שם), והיו נוהגים ששני סופרי הדיינים כותבים טענות אנשי הדין (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה שטר¹²), ושניהם נותנים שכר הסופר (משנה בבא בתרא שם; טוש"ע שם).

היו שני בעלי הדינים רוצים לטעון בכתב – הרשות בידם (רמ"א יג א), ואין הדיינים יכולים למחות בידם, שאם הם עצמם אינם חוששים לקלקול, אנו מה איכפת לנו (סמ"ע ס"ק טו; ערוך השלחן חושן משפט יג ח).

ודוקא כשבעלי הדינים בפני הבית דין, ונותנים טענותיהם בכתב, אבל אם אינם כאן, ושולחים טענותיהם בכתב נחלקו ראשונים האם כשם שבעדים אומרים מפיהם ולא מפי כתבם (ראה ערך קבלת עדות) כך גם בבעלי דינים (ריטב"א מכות ו ב ד"ה שלא, הביא שתי הדעות).

כיוור טען הטוען ואמר: זה חייב לי מנה, בית דין אומר לו: הטענות ברר דברך ממה חייב לך, וכן הנתבע שאומר: איני חייב לו כלום, אין זו תשובה נכונה, אלא בית דין אומרים לו: השב על טענתו, ופרש התשובה כמו שפירש זה טענתו (רמב"ם טוען ונטען ו א; טוש"ע עה א). ואין בית דין מקבלים שום טענה לא מתובע ולא מנתבע אלא כשיבררו טענתם (בית יוסף שם, בשם הרשב"א בתשובה).

ויש חולקים וסוברים שמצד הדין אין הטוענים צריכים לברר טענותיהם (רא"ש שבועות ו יח, ובשו"ת כלל קז; מרדכי בבא מציעא א רכב בשם רבנו תם), אלא אם כן רואים שיש רמאות בטענות. ומכל מקום למעשה אף הם כתבו שנכון הדבר לברר הטענות משום שרבו הרמאים (שו"ת הרא"ש שם. וראה ערך דין מרומה).

ערך הרשאה. ¹² וראה ערך דיני נפשות שכן עושים דיני נפשות, אבל דיני ממונות הוא לאו דוקא, ולשון הריב"ש וחשו"ע סופר לשון יחיד, וכן נוהגים

בעלי הדין שרוצים לטעון טענותיהם על ידי מורשה, ראה ערך בעל דין, ושם שבזמן הזה המנהג שבין התובע ובין הנתבע מעמידים מורשה כשירצו. וראה

יש מפרשים נזקקים לתובע תחילה שנוקקים לו לקבל את העדים שלו, אפילו אם בינתיים ימותו עדיו של הנתבע, או ילכו להם למדינת הים (תוספות סנהדרין לה א ד"ה אשרו, בשם ריב"א. וראה שם בתוספות שיש חולקים).

יש מפרשים כגון שראובן תבע ששמעון חבל בו, ושמעון אומר: יש לי תביעות אחרות עליו, גובים לראובן דמי חבלתו תחילה (תוספות בבא קמא מו ב ד"ה שאין; סמ"ע ס"ק יא).

יש מפרשים כגון שהתובע אינו רוצה שיפסקו את הדין שמא היום או מחר ימצא עדים או יודה לו הנתבע, והנתבע תובע שיפסקו דינו, נזקקים לראובן תחילה ושומעים לו שלא לפסוק את הדין (רא"ש בבא קמא ה א, בשם הראב"ד; רמ"א חושן משפט כד א), או שהנתבע חייב לו שבועה, ואומר התובע שאינו רוצה שישבע לו עכשיו, אולי ישים בלבו להודות לי – שומעים לו (רשב"א בבא קמא מו ב ד"ה אין; רמ"א בשו"ע שם), ויש חולקים (ריב"א בתשובות מיימוני משפטים נז).

יש מפרשים נזקקים לתובע תחילה ששומעים דברי טענותיו תחילה (הר"ן סנהדרין לה א ד"ה אשרו, בשם ריב"א; רמ"א בשו"ע שם; ש"ך סק"א).

יש מפרשים שאם יבוא הנתבע ויאמר: שמעתי שאתה רוצה לתבעני, תבעני עתה, אין נזקקים לו, אלא ברצון התובע הוא, ואם ירצה לא יתבענו עכשיו (תמים דעים לראב"ד סח, בשם רב האי).

יש מפרשים שאם אמר הנתבע לתובע שיתבע כל התביעות שיש לו ממנו, והתובע אמר: איני רוצה לתבוע רק תביעה זו, נזקקים לו לתביעה זו בלבד (בית יוסף שם, בשם רשב"ץ; רמ"א בשו"ע שם).

ויש מפרשים שאם שניהם תובעים זה את זה וכופרים זה לזה, משביעים את הנתבע תחילה (הג"ה לתשובות מיימוני משפטים נז, בשם יש גאונים).

ויש שכתבו שלהלכה כל הפירושים אמת (ים של שלמה בבא קמא ה ד, הביאו הש"ך סק"ד).

במקום היזק היו עומדים נכסיו להיות זולים יותר על ידי זה לנתבע שיזדקקו אל התובע, נזקקים לנתבע תחילה (בבא קמא מו ב; טושי"ע כד א).

וכן כל מה שלפי ראות עיני הדיינים יש היזק לנתבע אם יזדקק לתובע תחילה, נזקקים לנתבע תחילה (רמ"א שם).

המשא והמתן

הוצאת כולם לאחר ששמעו הטענות מכניסים את העדים לחוץ ושומעים דבריהם (ראה ערך קבלת עדות), ומוציאים את בעלי הדין ואת העדים לחוץ, ובית דין נושאים ונותנים בדבר (סנהדרין לו א; רמב"ם סנהדרין כב ט; טושי"ע יח א). אבל שאר כל אדם אין צריך להוציא (ב"ח שם, שמה שכתב הרמב"ם והטור כל אדם לאו דוקא, ורצונם לומר אף בעלי הדיינים); ויש סוברים שמוציאים אף שאר כל אדם, מפני החשש של הולך רכיל, מלבד השייכים לדיינים, כגון אחד מן התלמידים, שאינם צריכים לצאת (פתחי תשובה ס"ק א, בשם שבות יעקב כפשוטו לשון הרמב"ם וטושי"ע).

הכל מלמדים בדיני ממונות זכות וחובה (משנה סנהדרין לב א; רמב"ם יא א), ואפילו תלמידים היושבים לפני הדיינים ולא נתמנו

זכותו ונשתבש מפני הסכלות וכיוצא, וסוברים שאין צריך הדיין להתיישב בדבר כלל, שאין בו מקום לחוש לעורכי הדיינים (ב"ח שם, בפירוש דברי הטור).

• ואם הוא שוטה גמור – טוענים בשבילו, כמו שטוענים ליתומים (ב"ח שם; נתיבות המשפט חידושים שם ס"ק טז).

שלא להדר הנידון

שלא לרחס אין לדיין לרחס על הדל בדין, שנאמר: וְדָל לֹא תִהְדָּר הָדָל בְּרִיבּוֹ (שמות כג א), ונכפלה אזהרה זו בתורה, שנאמר: לֹא תִשָּׂא פָנֶי דָל (ויקרא יט טו). ספר המצוות לא תעשה רעז, ורמב"ם סנהדרין כ ד; טושי"ע יז י).

ויש סוברים שלא זו היא נוסף על עשה, שנאמר: פְּקֻטָּן כְּגֹדֶל תִּשְׁמָעוֹן (דברים א יז), שלא יהדר את העני (סמ"ג לאוין רט).

שלא להדר וכן אסור להדר פני גדול, שנאמר: וְלֹא תִהְדָּר פְּנֵי הַגָּדוֹל (ויקרא שם).

לפיכך אם באו לפניו שנים לדון, אחד חכם גדול ואחד הדיוט, לא יקדים לשאול בשלומו של גדול, ולא יסביר לו פנים ולא יכבדנו, כדי שלא יסתתמו טענותיו של האחר, אלא אינו נפנה לאחד מהם עד שיגמור הדין (רמב"ם סנהדרין כ ד; טושי"ע יז י)¹³.

עבר וכיבד בעל דין אחד יותר מחברו – יש שכתבו שמלבד מה שעבר על הלאו ביטל גם מצות עשה של בְּצִדְקָה תִּשְׁפֹּט עַמִּיתָךְ (ויקרא יט טו, ספר החינוך שם. וראה לעיל: השוואת בעלי הדיינים).

שלא להטות בא לפניו אחד כשר ואחד רשע, אל יאמר הואיל ורשע זה חזקתו משקר, וזה חזקתו שאינו משנה בדיבורו, אטה הדין על הרשע, על זה נאמר: לֹא תִטָּה מִשְׁפָּט אֶבְיֹנָךְ בְּרִיבּוֹ (שמות כג ו), אף על פי שהוא אביון במצות, לא תטה את דינו (מכילתא דרשב"י משפטים; רמב"ם סנהדרין כ ה; טושי"ע יז י).

אלא לעולם יהיו שני בעלי הדין בעיניו כרשעים, ובחזקת שכל אחד מהם משקר, וידון לפי מה שיראה לו מן הדברים (רמב"ם כג י; טושי"ע שם).

שלא לחוס וכן אסור לבית דין לחוס על מי שנתחייב קנס, כגון **העני בקנסות** בחובל בחברו ומזיקו (ראה ערך חובל), שלא תאמר עני הוא זה ושלא בכוונה חבל בו ולכן ארחמנו, אלא מגבה ממנו כל מה שיש לו בלא חנינה, שנאמר: וְלֹא תַחֹס עֵינְךָ נֶפֶשׁ בְּנֶפֶשׁ עֵינְךָ וְגו' (דברים יט כא. מכילתא דרשב"י משפטים; רמב"ם סנהדרין כ ד, ושם חובל ומזיק א ד).

נזקקים לתובע תחילה

אין נזקקים אלא לתובע תחילה (בבא קמא מו ב; טושי"ע כד א), שנאמר: מִי בֹעַל דְּבָרִים יֵגֶשׁ אֵלֵהֶם (שמות כד יד). ופירושים רבים נאמרו בראשונים:

יש מפרשים שהדברים אמורים כגון שראובן תובע שמעון מנה שהלוהו, ושמעון משיב: משכון היה בידך, ונפחת מדמיו מפני שהשתמשת בו, נזקקים בתחילה לטענת ראובן, ומוציאים לו המנה משמעון, ואחר כך נזקקים לטענת שמעון לדון על דבר התפיסה והמשכון (רש"י בבא קמא שם ד"ה שאין).

עכשיו בבתי דינים שסופר הדיינים הוא אחד. ¹³ ודוקא להעמידו על חזקתו

בלא ראיה, אבל מצוה להפך בזכותו של תלמיד חכם ולפשפש בדבריו באופן

השנים יכולים לגמור הדין (שו"ת הרשב"א תולדות אדם קד, הובא בבית יוסף יג; שו"ע יח ד).

עיוות הדין

כל המטה משפט אחד מִישראל עובר בלאו, שנאמר: **לֹא תַעֲשֶׂה עֹל בְּמִשְׁפָּט** (ויקרא יט טו). תורת כהנים שם; רמב"ם סנהדרין כ יב). ויש למדים מהכתוב: **לֹא תִטָּה מִשְׁפָּט** (דברים טו יט). כתובות קה א). יש שכתבו שכל המטה משפט אחד מִישראל עובר בשני לאוין: **לֹא תַעֲשֶׂה עֹל בְּמִשְׁפָּט**, ולא **תִּטָּה מִשְׁפָּט**, אלא שבמנין המצות נחשבים לאחד (סמ"ג לאוין רה - ר).¹⁴

גר יתום ועני אם היה גר, עובר בשני לאוין, שנאמר: **לֹא תִטָּה מִשְׁפָּט גֵּר** (דברים כד יז). ספרי שם; רמב"ם שם).

ואם היה יתום, עובר בשלשה לאוין, שנאמר: **מִשְׁפָּט גֵּר יְתוֹם** (דברים שם). רמב"ם שם).

המטה משפט עני, יש מן הראשונים סוברים שעובר בשני לאוין (רש"י דברים כד יז); ויש אומרים שעובר בשלשה לאוין, שנים שבכל אדם: **לֹא תַעֲשֶׂה עֹל וְלֹא תִטָּה מִשְׁפָּט**, ולא מיוחד בעני: **לֹא תִטָּה מִשְׁפָּט אֶבְיֹן** (שמות כג ו). סמ"ג שם¹⁴; ואם היה גר עובר בארבעה לאוין, ואם היה יתום עובר בחמשה לאוין (סמ"ג שם).

עיוני הדין ומכלל הלאו הזה של לא תעשו עול במשפט הוא גם המענה את הדין ומאריך בדברים ברורים כדי לצער אחד מבעלי הדינים, שזה עול (רמב"ם שם ו; טושי"ע יז יא).

פסק דין

להיות הדין צריך הדין להיות מתון בדין, שלא יפסקנו עד **מתון בדין** שישא ויתן בו ויהיה ברור לו כשמש (אבות א א; רמב"ם סנהדרין כ ז; טושי"ע חושן משפט י א), ואפילו אם בא דין לפניו פעם אחת ושתיים ושלש, אל יאמר כבר בא דין זה לפני ושניתיו ושילשתיו, אלא יהיה מתון בדין (סנהדרין שם, וראה שמות רבה ל. ספרי דברים פסקא טז).

וכל הגס לבו בהוראה, וקופץ ופוסק הדין קודם שיחקרנו היטב בינו לבין עצמו עד שיהיה ברור לו כשמש, הרי זה שוטה רשע וגס רוח (רמב"ם שם, על פי אבות ד ז; טושי"ע שם).

הצעת פשרה קודם גמר דין, אף על פי ששמע הדין דברי בעלי הדינים ויודע להיכן הדין נוטה, מצוה לשאול אותם אם בדין הם רוצים או בפשרה, ואם רוצים בפשרה - מצוה לבצוע (ראה סנהדרין ו ב, ורמב"ם כב א, וטושי"ע יב ב. וראה ערך פשרה).

להיטל גדול כל דיין שבא לפניו דין והתחיל לדמותו בדין פסוק **שכבר ידע אותו**, ויש בעיר גדול ממנו בחכמה ואינו הולך ונמלך בו, הרי זה בכלל הרשעים שלבם גס בהוראה, ואמרו חכמים רעה על רעה תבוא לו, שכל הדברים וכיוצא בהם מגסות הרוח הם המביאים לידי עיוות הדין (רמב"ם כ ח; טושי"ע י ב).

אמירת פסק הדין אחרי שהדינים נשאו ונתנו בדבר, מכניסים את בעלי הדין, והגדול שבדיינים אומר: איש פלוני אתה זכאי, איש פלוני אתה חייב (משנה סנהדרין כט א; רמב"ם כב ט; טושי"ע יט א), כדי שלא ידע אחד מבעלי דינים איזה דיין הוא

בית דין על כך (רש"י שם, וראה סנהדרין לג ב בסופה), שחובתו של זה היא זכותו של זה (חידושי הר"ן סנהדרין שם ד"ה הכל).

וכתבו ראשונים שבזמן שכל הדיינים מסכימים לדעה אחת, אין שומעים לשום אדם (חידושי הר"ן שם ד"ה דיני).

עד המלצר אחד מן העדים שבא ללמד זכות או חובה בדיני זכות ממונות, נחלקו ראשונים:

יש סוברים שיכול ללמד, אלא שלא ימנה עם הדיינים, שאין עד נעשה דיין אפילו בדיני ממונות (רמב"ם עדות ה ח).

יש סוברים שהעדים אף נמנים עם הדיינים, הואיל ולא נעשה דיין מתחילתו לכך, ואינו בכלל אין עד נעשה דיין (תירוץ א בחידושי הר"ן שם ד"ה הכל).

ויש חולקים וסוברים שאין העדים מלמדים לא זכות ולא חובה, כדרך שאינם מלמדים בדיני נפשות, מפני שהם נוגעים בעדות, שדואגים מחשש עדי הזמה (רמב"ן, הובא בחידושי הר"ן שם).

מתחילים בגדול הדינים דיני ממונות מתחילים מן הגדול שבדיינים, ושומעים את דבריו (משנה סנהדרין לב א; רמב"ם יא א).

ומכל מקום כתבו ראשונים שטוב להתחיל אף בדיני ממונות מן הקטן כמו דיני נפשות (נמוקי יוסף סנהדרין לו א ד"ה ותו; רמ"א בשו"ע יח א).

העמידה למנין

הסכימו כולם לדעה אחת - מוטב (טושי"ע יח א); ואם נחלקו ביניהם - הולכים אחר הרוב, וזו מצות עשה של תורה, שנאמר: **אֲחֲרֵי רַבִּים לָהֵטֹת** (שמות כג ב). סנהדרין ג ב; רמב"ם ח א; טושי"ע שם. וראה ערך רוב).

בית דין של שלשה בית דין של שלשה שנחלקו, שנים אומרים זכאי ואחד אומר חייב - הרי זה זכאי; שנים אומרים חייב ואחד אומר זכאי - הרי זה חייב.

אחד אומר זכאי ואחד אומר חייב ואחד אומר איני יודע - יוסיפו הדיינים; וכן אמרו שנים זכאי או חייב והשלישי אמר איני יודע - יוסיפו דיינים (משנה סנהדרין כט א; רמב"ם ח ב; טושי"ע יח א), ואין מוסיפים פחות משנים (תוספתא סנהדרין ו ג; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בית דין של חמשה אחר שהוסיפו שנים ונמצאו שהם חמשה נושאים ונותנים שוב בדבר, אמרו שלשה מהם זכאי ושנים חייב - הרי זה זכאי (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בית דין של שבעים ואחד היו מחצה על מחצה ואחד אומר איני יודע, הרי אלו מוסיפים שנים אחרים, ומוסיפים והולכים עד שבעים ואחד, הגיעו לשבעים ואחד ואמרו שלשים וחמשה חייב ושלשים וחמשה זכאי ואחד אומר איני יודע, נושאים ונותנים עד שיחזור לדברי הצד האחד ונמצא שלשים ושושה מזכים או מחייבים, ואם לא חזר לא הוא ולא אחד מהם הרי הדבר ספק, ומעמידים את הממון בחזקת בעליו (רמב"ם שם; טושי"ע שם ב).

ויש חולקים וסוברים שכשהגיעו לשבעים ואחד, ואחד אומר איני יודע - מוציאים מן המנין את זה שאומר איני יודע, ומחליפים אותו באחר (חידושי הר"ן סנהדרין מב א ד"ה י"ב).

סילק אחד את עצמו שלשה שישבו בדין וסילק אחד מהם את עצמו, אין

שימצא לו זכות על פי האמת (סמ"ע יז ס"ק כב). 14. ראה לעיל: שלא להדר הנידון, שלדעת הרמב"ם הדברים אמורים ברשע.

חוששים לטעות, שאם כן אין לדבר סוף (בית יוסף שם, ממשמעות לשון הרמב"ם שם; רמ"א בשו"ע שם).

לפסוק יתר אין לדין לפסוק לבעל דין יותר ממה שתבע, אפילו **מהתביעה** אם רואה שמתחייב לו על פי דין יותר, ואם פסק לו יותר הרי זו טעות בדין וחוזר (שו"ת ריב"ש רכז).

יש סוברים שהדברים אמורים דוקא כשהתובע יודע שהנתבע מתחייב לו יותר, ואז סימן שמחל, אבל אם אין הדין רואה שהתובע יודע יוכל לומר לנתבע: תן לו מה שתובע, ואם לאו אקנוס אותך עד שתתן לו כל מה שאתה חייב לו על פי הדין (סמ"ע יו"ס ס"ק כו).

ויש סוברים שאין הבדל בדבר, ולעולם אסור לומר לו שיש עליו חיוב יותר ממה שזה תובעו, שיש לדין לתלות שמסתמא יודע ומוחל, אלא אם כן רואה הדין שהתובע טועה בדין, הרי זו מחילה בטעות, ויכול לפסוק כל מה שחייב על פי הדין (שו"ת ס"ק טו, וראה פתחי תשובה ס"ק יח).

קבלת הדין משקיבלו בעלי הדין עליהם את הדין ונפטרו מלפני הדין, יהיו בעיניו ככשרים, וידון כל אחד לכף זכות (רמב"ם כג' י, על פי אבות א' ו, ושם ו' ח; טוש"ע יז' ז).

אם אינו רוצה לקבל עליו את הדין, מנדים אותו מיד (בית יוסף יט בסופו; רמ"א שם ג, ו¹⁷).

סתירת הדין

דיני ממונות מחזירים בין לזכות ובין לחובה, שסותרים את הדין לאחר שגמרוהו וידעו שטעו, ומחזירים את הדבר (משנה סנהדרין לב א' ורש"י; רמב"ם יא א'¹⁸).

הנאת ראיות מי שנתחייב בבית דין, והביא עדים או ראיה **לאחר זמן** לזכותו, סותר את הדין וחוזר הדין אף על פי שכבר נגמר הדין, ואפילו אחר כמה ימים, ואפילו אם פרע כבר, כל זמן שמביא ראיה – סותר (משנה סנהדרין לא א' ורש"י; רמב"ם סנהדרין ז' ו; טוש"ע כ א').

אמרו לו: כל ראיות שיש לך הבא מכאן ועד שלשים יום – נחלקו תנאים, והלכה שסותר אפילו לאחר שלשים (סנהדרין לא א'; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו אם כבר עשה מעשה כדעת הסוברים שאינו סותר, חוזר הדין וסותרו (סנהדרין שם, לפרש"י ד"ה דאי עבד). אמרו לו: הבא עדים או הבא ראיה, ואמר אין לי, ולאחר זמן הביא ראיה ומצא עדים – נחלקו תנאים, והלכה כחכמים שאין מחזירים הדין, שהרי אמר אין לי, וחוששים שמא זייף הראיה, או שכר עדי שקר (סנהדרין שם ורש"י; רמב"ם שם ז, ח; טוש"ע שם).

תביעה גבית ראובן ושמעון שבאו לדין, ויצא אחד מהם זכאי, **דין אחר** ושוב חזר בעל דינו ותבעו בפני בית דין אחר, אינו זקוק לירד עמו ולא להשיב על טענתו, וגם אין הבית דין רשאים לשמוע דבריו כלל, אחר שיצא מבית דין הראשון זכאי (בית יוסף יב, בשם הרא"ש בחזה התנופה מ, הובא בסמ"ע יט סק"ב)¹⁹, ואין לבית

מי שזיכה אותו, ואיזה דין הוא שחייבו (רמב"ם שם; טור שם, וסמ"ע ושו"ת שם).

שלא בפני פוסקים את הדין בדיני ממונות אף שלא בפני בעל **בעל דין** (שו"ת הרשב"א א' אלף קיח; שו"ע יח' ו), מאחר שאם ימצא בעל דין ראיה לסתור את הדין יוכל לסתרו אף אחר כך, ואין לו הפסד (רשב"א שם; סמ"ע ס"ק יג)¹⁵.

שלא לגלות אסור לאחד מן הדיינים כשיצא מבית דין לומר אני **הדין המחייב** המזכה, אבל מה אעשה שחברי רבו עלי, ואם אמר כן הרי הוא הולך רכיל מְגַלָּה סוד (משלי יא' ג). משנה סנהדרין כט א'; רמב"ם כב' ז; טוש"ע יט א'), ובכלל זה אף מי שאומר לנידון: הדין עשה לך שלא כדין (הובא בב"ח ושו"ת יט שם).

כשבאו לכתוב פסק דין – במקום שיש מחלוקת ונטו אחר הרוב (רש"י ל' א' ד"ה מיכתב) – נחלקו אמוראים כיצד כותבים:

ר' יוחנן אמר פלוני זכאי, שאם יכתבו שמות המזכים והמחייבים יהיה בזה משום לא תלך רכיל.

ריש לקיש אמר פלוני ופלוני מזכים ופלוני מחייב, שאם יכתבו סתם זכאי ויחשוב שכולם זיכו, הרי זה נראה כשקר.

ר' אלעזר אמר מדבריהם נזדכה פלוני, שמשמעו שהיתה מחלוקת ביניהם, ומתוך דבריהם נזדכה, ואין כאן לא משום רכיל, ולא משום שקר (סנהדרין ל' א' ורש"י).

הלכה כר' אלעזר, וכותבים: בית דין של פלוני מדבריהם נזדכה פלוני (רמב"ם כב' ח; טוש"ע יט ב, בקצת שינוי לשון)¹⁶.

חתימת הדין אם כופים את היחיד, שלא הסכים לרבים, שיחתום **שלא הסכים** על פסק הדין, נחלקו אמוראים: ר' יוחנן אמר כופים אותו, ר' שמעון בן לקיש אמר המחייב כותב חייב, והמזכה כותב זכאי, ואין כופים לזה שחבריו רבו עליו לחתום עמם (ירושלמי סנהדרין ג' י, פני משה שם). הלכה כר' יוחנן (אורים יט סק"ג בסופו, וראה פתחי תשובה סק"ד).

כתיבת טעם אם רואה הדיין שבעל דין חושדו שנוטה הדין **הדין** כנגדו, צריך להודיעו מאיזה טעם דנו, אפילו אם

לא שאל (תוספות בבא מציעא סט ב' ד"ה כי האי, וסנהדרין לא ב' ד"ה ואם אמר; טוש"ע יד' ד); וכן אם בעל הדין אומר: כתבו לי מאיזה טעם דנתוני (סנהדרין לא ב'; רמב"ם ו' ו; טור ורמ"א יד' שם), אלא שאז אין צריכים לכתוב לו הטעמים והראיות, רק כותבים להם הטענות והפסק דין (בית יוסף שם, בשם הרשב"א; רמ"א בשו"ע שם), ומכל מקום כתבו אחרונים שבעל פה צריך לומר לו גם הטעם (תומים סק"ג).

רוב הראשונים סוברים שדוקא כשדנו אותו על ידי כפייה צריכים לכתוב לו כששאל, אבל כשבאו מרצונם לדון אין צריכים לכתוב לו כלל (תוספות שם ועוד; רמ"א שם); ויש סוברים שבין כשדנו בכפייה ובין בלא כפייה, לעולם אם שאל לכתוב מאיזה טעם דנוהו כותבים לו (רבנו ירוחם, הביאו בית יוסף; ב"ח שם, בדעת הטור).

ואין צריכים לכתוב לו אלא כשדן אותם בית דין קטן שחוששים שמא טעו, אבל בית דין גדול שדנו אין צריכים לכתוב לו, ואין

¹⁷. ראה ערך נדוי, ושם אם צריך התראה קודם או לא. אם קיבל עליו את הדין ואינו משלם, ראה ערך הנ"ל וערך גביית מלוה. ¹⁸. על גדרי הטעות בדין שמחזירים, ועל גדרי הדיינים שטעו, ראה ערך טעות דיינים. ¹⁹. אמנם ראה לעיל (פסק דין, כתיבת טעם הדין) שטעם כתיבת טעם הדין בפסק הדין, הוא כדי שיבא בית דין גדול לראות אם טעו בבית דין הקטן (רמ"א יד' ד). סתירה

¹⁵. ראה להלן: סתירת הדין. וראה ערך גמר דין אם דוקא בדיעבד, או כשהוא במקום רחוק אף לכתחילה פוסקים שלא בפניו. ¹⁶. ונחלקו אחרונים אם דווקא כשבא לשאול כדי לילך לבית דין הגדול לסתור את הפסק מדקדקים לכתוב כן, לפי שהדין שלא הסכים יקפיד, שלא יאמרו בבית דין הגדול שכולם טעו, או שבכל פסק דין כותבים 'מדבריהם נזדכה פלוני' (סמ"ע סק"ב).

- הואיל והלכה זו היא משום כבוד בית הדין, הרי במקום שהכל יודעים שכך התקנה, שכל שיש לו ערעור הולך לבית דין הגדול, אין כאן בזיון בית דין הראשון (שו"ת חושן האפד סי' מב בסופו).
- שאין הלכה זו אלא כשבית דין סיימו לפסוק הדין, אך אם קיבלו עליהם בעלי הדין שבית דין אינו מסיים לפסוק הדין, אלא תלוי הוא בדעת בית הדין הגדול, מועילה קבלתם שבית דין הגדול רשאי לדון אחר בית דין (ציץ אליעזר טז סז; משפטי עוזיאל ד חו"מ א)²⁴.
- שהלכה זו היא מפני כבוד בית הדין, ולכן אם אין בית הדין לערעורים דן בעל כרחם של בית דין הקטן, אלא רק בהסכמתם, אין בזה משום איסור לדון אחר בית דין (ישכיל עבדי ג אה"ע ב, על פי ערוך השלחן יד ח; יביע אומר ב חו"מ ב ח).

- דין לפסוק פעם אחרת דין שכבר נפסק, כי בית דין אין מדקדקים אחר בית דין (בבא בתרא קלח ב; שו"ת הרא"ש פה ו)²⁰.
- ואין התלמידים רשאים לקרוע פסק דין, אף שיראו שהוא שלא כדין, עד שיבוא הרב שפסק, שהוא ידע יותר מהם (רבנו ירוחם מישרים א א, הביאו בסמ"ע שם).
- בית דין לערעורים** יש שאסרו להקים בית דין לערעורים על פי הלכה זו שאין בית דין מדקדקים אחר בית דין (ראה לעיל תביעה בבית דין אחר)²¹; ויש שהתירו, וכמה יישובים נאמרו להתיר²²:
- שהלכה זו לא נאמרה בזמן הזה שאנו רואים שאין בית דין מדקדקים, ועל כן רשאי בית דין לדון אחר בית דין (אבקת רוכל כא, בשם ראשונים; פתחי תשובה שם ג; אגרות משה חו"מ א עו)²³.

דיני נפשות¹

דינים שבית דין דנים את הנידון על דברים שחייבים עליהם עונש מיתה

• הטייה אחר הרוב;	הפרקים:
• בשני דינים;	• בית הדין;
• הבדלם מדיני ממונות;	• זמנם;
• סדר הדין;	• המשא והמתן;
• סתירת הדין.	• הכל מלמדים זכות;

סיכום תמציתי

בית הדין

דיני נפשות צריכים בית דין של עשרים ושלושה, והם הנקראים סנהדרין קטנה. המלקות בשלשה, ואף על פי שאפשר שימות כשמלקים אותו. אין דנים דיני נפשות אלא בפני הבית, וכן שיהיה בית דין הגדול במקומו. בזמן שדנים דיני נפשות בארץ ישראל, דנים דיני נפשות גם בחוץ לארץ, על ידי סנהדרין שנסמכו בארץ.

זמנם

דיני נפשות דנים ביום וגומרים לזכות בו ביום, שאם זיכוהו - פוסקים את דינו מיד והולך לו; אבל אם הסכימו לחובה, אין פוסקים את דינו עד למחר. אין דנים דיני נפשות בערב שבת, ולא בערב יום טוב. בשבת אין דנים לא תחילת הדין ולא גמר הדין. דנים בחול המועד. זמן ישיבת סנהדרין קטנה בכל יום מהבוקר ועד זמן סעודה. בית דין הגדול היו יושבים מזמן תמיד של שחר עד זמן תמיד של בין הערבים.

המשא והמתן

אין פותחים המשא ומתן של הדין אלא לזכות, ונחלקו אמוראים כיצד פותחים לזכות. הלכה שאומרים לנידון אם לא הרגת אל תפחד. דיני נפשות מתחילים מן הצד, היינו מהדיינים הקטנים, ואין שומעים דברי הגדול אלא באחרונה. דיין המלמד חובה חוזר ומלמד זכות, אבל המלמד זכות אינו חוזר ומלמד חובה. הדברים אמורים בשעת משא ומתן, אבל בשעת גמר דין - חוזר ומלמד חובה.

ובפרט באופן שקיבלו בעלי הדין את בית הדין על עצמם בתורת בוררים בקנין סודר, היאך יבטל בית דין הגדול את התחייבותם (ראה ספר זיכרון להגר"ש רפאל עמ' תצח); ב. בסמכות בית דין לערעורים לחייב את בית דין הקטן לקבל דעתם בדבר התלוי בשיקול הדעת, הכל מודים שלא מצינו כן בהלכה (ראה קובץ שערי צדק ח עמ' 360; עשה לך רב עמ' רנ; שנתון המשפט העברי ו-ז עמ' 105-132, שעיקרון היתקדים המחייב המקובל במערכת המשפט, אין לו מקום בהלכה, שהרי הרשות נתונה לדין לפרש ההלכה כפי דעתו גם נגד גדולי החכמים).
23. ראה פסקי דין ירושלים (יב עמ' יח) לשמור על כבודם של בתי הדין ולמנוע ריבוי ערעורים. וראה שם ובצאה המשפט (יט ד) שיש חילוק בין בית דין לזבל"א [-זה בורר לו אחד וכו'] שאין להם כלל גדר בית דין. **24.** וכל הבא לדון בבית הדין, על דעת כן בא לדון, שמקבל עליו כן (ציץ אליעזר שם). ברם, עצה זו מועילה רק בדיני ממונות, ולא לדיני אישות, גיורים וכדו' שבזה אין מועיל שיקבלו על עצמם (שורת הדין ג ריא). **דיני נפשות. 1.** ז', טור שג - שעו.

זו עמדה בבסיס הנידון בענין בית דין לערעורים (צחר המשפט יד לב, יט ד, ראה להלן). **20.** דין זה לא הובא בשו"ע, וראה ציץ אליעזר טז סז שהוא משום שאין דין זה נוגע בזמן הזה. **21.** ראה האיש על החומה (עמ' 195) שזו היתה דעת המתנגדים לבית דין לערעורים בתקופת כינון הרבנות הראשית בירושלים. **22.** גם המתירים לבית דין לערעורים לדון בפסק בית הדין הקטן, הגבילו את סמכויותיו למקום שבית דין הקטן טעה בהלכה מפורשת, אך לא במקום שלדעתם בית הדין טעה בשיקול הדעת, או בדימוי דבר לדבר (משפטי עוזיאל ד חו"מ א, ראה צחר המשפט יד לב בסופו, שכן נהג הגר"ש אלישיב בשבתו בבית הדין לערעורים, והיה טורח ליישב דברי בית דין הקטן שלא יהיה סותר להדיא דברי הפוסקים), שכן מלבד הלכה זו שאין רשאים בית דין לדון אחר בית דין אחר משום כבוד בית הדין, ישנם מגבלות נוספות: א. מחמת חובת הבעל דין, אחר שקיבל על עצמו לדון בפני בית דין קטן, וטען בפניהם את טענותיו, אינו יכול לומר לבית דין הגדול קאזילנאי (ואולם המשפט יג ב, בביאור הגמרא בבא קמא קיב ב),

הכל מלמדים זכות

הכל מלמדים זכות, ואין הכל מלמדים חובה, שאין התלמידים היושבים לפני הדיינים רשאים ללמד חובה, אלא זכות. הנידון שאמר יש לי ללמד זכות על עצמי – שומעים לו, ובלבד שיש ממש בדבריו. אמר יש לי ללמד על עצמי חובה, משתקים אותו בנזיפה. נחלקו תנאים אם העדים יכולים ללמד עליו זכות, והלכה שאינם יכולים ללמד לא זכות ולא חובה.

הטייה אחר הרוב

סנהדרין שפתחו ואמרו כולם לחובה – פוטרים אותו, עד שיהיו מקצת שיהפכו בזכותו וירכו המחייבים. בדיני נפשות גומרים את הדין על ידי רוב המוכרע על פי אחד לזכות, ועל פי שנים לחובה.

בשני דינים

אין דנים שני דיני נפשות ביום אחד, בבית דין אחד.

הבדל מדיני ממונות

עשרה דברים מנו חכמים בדיני נפשות, שאינם בדיני ממונות. ואלו הם: דיני נפשות צריכים בית דין של עשרים ושלשה, דיני ממונות בשלשה; פותחים המשא והמתן לזכות ולא לחובה; מטם על פי אחד לזכות, ועל פי שנים לחובה; מחזירים את הדין לזכות, ולא לחובה; תלמידים היושבים לפני הדיינים רשאים ללמד זכות, ואינם רשאים ללמד חובה; דין המלמד חובה מלמד זכות, אבל המלמד זכות אינו חוזר ללמד חובה; דנים ביום וגומרים ביום; גומרים בו ביום לזכות, וביום שלאחריו לחובה; מתחילים מן הצד, היינו מהדיינים הקטנים; אין הכל כשרים לדון דיני נפשות, אלא מיוחסים הראויים להשיא בנותיהם לכהנים. מלבד דברים אלה, מצינו עוד הבדלים.

סדר הדין

כיצד דנים דיני נפשות, כשיבואו עדים לבית דין ואומרים ראינו פלוני זה שעבר עברה פלונית, אומרים להם מכירים אתם אותו, התיריתם בו, אם אמרו אין אנו מכירים אותו, או נסתפק לנו, או שלא התרו בו – פטור. אמרו העדים היתה לו התראה ומכירים אנו אותו, מאיימים בית דין עליהם שלא יעידו עדות שקר. אין דנים על פי אומדנא, שאם ראוהו רודף אחר חברו והתרו בו, וראו שנכנס אחריו לחורבה, ומצאו סיף בידו ודם מטפטף והרוג מפרפר, אין דנים את הרוצח על פי אומדנא זו. וכן אין דנים מיתה ולא מלקות בהודאתו, אלא על פי שני עדים, וגזרת הכתוב היא. מכניסים את הגדול שבעדים, ובודקים אותו בדרישה וחקירה. אם נמצאת עדותו מכוונת, מכניסים את השני, ובודקים אותו כראשון.

נמצאו דברי כל העדים מכוונים – פותחים בזכות. אם מצאו לו זכות פטרוהו; ואם לא – אוסרים אותו עד למחר. שני סופרי הדיינים עומדים לפניהם, מימין ומשמאל, וכותבים דברי המזכים והמחייבים. בו ביום מזדווגים הסנהדרין זוגות זוגות לעיין בדינו, ונושאים ונותנים בדבר. היו ממעטים במאכל, ולא היו שותים יין כל אותו היום, ונושאים ונותנים כל הלילה. למחרת משכימים ובאים לבית דין, המזכה אומר אני מזכה ומזכה אני במקומי, והמחייב אומר אני מחייב ומחייב אני במקומי, או חזרתי בי ואני מזכה.

מצאו לו זכות – פטרוהו; הוצרכו להוסיף – מוסיפים. רבו המחייבים ונתחייב, מוציאים אותו להרגו, ואין משהים אותו, אלא יהרג ביומו. אין גומרים דינו אלא בפניו.

צריכים בית דין להתיישב בדיני נפשות ולהמתין ולא יאצו. סנהדרין ההורגת אחת בשבע שנים נקראת חבלנית, ואף על פי כן אם אירע להם להרוג בכל יום – הורגים.

סתירת הדין

מחזירים את הדין בדיני נפשות לזכות, ולא לחובה, שאם לאחר גמר הדין ידעו שחייבו את הפטור, סותרים את הדין וחוזרים ודנים אותו, ואם פטרו את המחייב – אין סותרים.

לאחר שהוציאוהו, היה אחד עומד על פתח בית דין והסודרים בידו, ואדם רוכב על סוס מתרחק ממנו מלא עיניו, שיוכל לראותו אם יניף בסודרים. והכרוז יוצא לפניו: פלוני יוצא ליהרג במיתה פלונית על שעבר עברה פלונית ביום פלוני ובשעה פלונית ובמקום פלוני, ופלוני ופלוני עדיו, מי שידוע לו זכות יבוא וילמד עליו. אמר אחד יש לי ללמד עליו זכות, זה מניף בסודרים, והרוכב על הסוס רץ ומחזיר את הנידון לבית דין. אם נמצאה לו זכות – פוטרים אותו; ואם לאו – יחזור ויצא להריגה. אמר הוא בעצמו יש לי ללמד עלי זכות, מחזירים אותו פעם ראשונה ושניה, אף על פי שאין ממש בדבריו, שמא מפני הפחד נסתתמו טענותיו, וכשיחזור לבית דין תתישב דעתו ויאמר טעם. אמר בשלישית יש לי ללמד על עצמי זכות, אם יש ממש בדבריו מחזירים אותו אפילו כמה פעמים, לפיכך מוסרים לו שני תלמידי חכמים ששומעים דבריו בדרך, ואם אין ממש בדבריו אין מחזירים אותו.

בית הדין

עשרים ושלושה דינים דיני נפשות צריכים בית דין של עשרים ושלושה (סנהדרין ב א, ושם לב א; רמב"ם סנהדרין ה ב, ושם יא א), והם הנקראים סנהדרי קטנה (ראה ערך בית דין), שנאמר: וְשִׁפְטוּ הָעֵדָה, וְהִצִּילוּ הָעֵדָה (במדבר לה כד - כה), עדה שופטת - הם המחייבים, ועדה מצלת - הם המזכים, ואין עדה פחותה מעשרה, הרי עשרים, ומוסיפים עליהם עוד שלשה, שנים כדי שתוכל להתקיים הטייה לחובה בשנים עודפים על המזכים (ראה להלן: הטייה אחר הרוב), ועוד אחד, שאין בית דין שקול ויוכל להתקיים רוב לזכות על פי אחד (ראה להלן, שם), הרי עשרים ושלושה (סנהדרין ב א ורש"י; רמב"ם שם ה ג. וראה ערך בית דין).

דיני נפשות בין דיני נפשות של אדם ובין דיני נפשות של בהמה, של בהמה כגון דין הרובע (ראה ערכו), והנרבע (ראה ערכו), ושור שנגח אדם ומת (ראה ערך שור הנסקל) - בעשרים ושלושה, וכן כל שיש בדינו צד דיני נפשות, כגון המוציא שם רע (ראה ערכו). סנהדרין ב א; רמב"ם סנהדרין ה ג. וראה ערך בית דין, מחלוקת במוציא שם רע, והמקורות לדינים אלו).

דין מלקות המלקות (ראה ערכו) בשלושה (סנהדרין ב א; רמב"ם סנהדרין ה ד), ואף על פי שאפשר שימות כשמלקים אותו (רמב"ם שם), לפי שלמדנו מן הכתוב (ראה ערך בית דין מחלוקת בדבר וראה ערך מלקות).

על הדיינים הכשרים והפסולים לדיני נפשות, ראה ערך בית דין. **כשית המקדש קיים** וּבָאָתָּה אֶל הַכֹּהֲנִים הַלְוִים וְאֶל הַשֹּׁפֵט אֲשֶׁר יִהְיֶה בַּיָּמִים הָהֵם (דברים יז ט), בזמן שיש כהן מקריב על גבי המזבח יש משפט (סנהדרין נב ב; מדרש תנאים לדברים שם. וראה תוספות עבודה זרה ח ב ד"ה מלמד, ורמב"ם סנהדרין יד יא).

כסנהדרין גדולה כפסטה וכן שיהיה בית דין הגדול במקומו (סנהדרין יד ב, ורש"י שם, ועבודה זרה ח ב; מדרש תנאים שם; רמב"ם שם), ולפיכך ארבעים שנה קודם חורבן בית שני, בטלו דיני נפשות מישראל, מפני שגלו הסנהדרין ממקומם שבמקדש (עבודה זרה שם; רמב"ם שם יג. וראה ערך בית דין הגדול).

כחוץ לארץ בזמן שדנים דיני נפשות בארץ ישראל, דנים דיני נפשות גם בחוץ לארץ, על ידי סנהדרין שנסמכו בארץ (מכות ז א; רמב"ם שם יד. וראה ערך בית דין).

על דיני נפשות בזמן הזה בתורת סייג לצורך השעה, ראה ערך בית דין.

זמנים

ביום ולא כלילה דיני נפשות דנים ביום וגומרים ביום (סנהדרין לב א; רמב"ם סנהדרין יא א), שנאמר: וְהִזְקַע אוֹתָם לַה' נִגְדַּת הַשָּׁמַשׁ (במדבר כה ד. סנהדרין לד ב), ומוסב גם על האמור שם קודם: קַח אֶת כָּל רֵאשֵׁי הָעָם (במדבר שם), והיינו לדונם (ראה שם לה א, ורש"י ד"ה חלק להם).

הסתנת גמר הדין לחובה דיני נפשות גומרים לזכות בו ביום (סנהדרין לב א; רמב"ם סנהדרין יא א), שאם זיכוהו - פוסקים את דינו מיד והולך לו; אבל אם הסכימו לחובה, אין פוסקים את דינו עד למחר, שמא ימצאו בלילה זכות (רש"י שם ד"ה דיני נפשות. וראה ערך גמר דין וערך הלנת דין המקורות לדינים אלו).

בערב שבת ויום טוב לפיכך אין דנים דיני נפשות בערב שבת ולא בערב יום טוב (סנהדרין שם; רמב"ם סנהדרין יא ב), שמא יתחייב וצריכים להלין את דינו למחר, ואי אפשר אז להרגו, ולהניחו אחר השבת אי אפשר שאתה מענה את דינו, ולגמור דינו באחד בשבת אי אפשר, שמא ישכחו הדיינים את הטעמים ליישבם כהוגן כבתחילה (סנהדרין לה א ורש"י; רמב"ם שם. על האיסור לענות את דינו, ראה ערך עינוי הדין).

בשבת אין דנים תחילת הדין, שמא יכתבו דברי המזכים והמחייבים (ראה תוספות ביצה לו ב ד"ה והא, וסנהדרין לה א ד"ה ליגמריה), וגמר הדין, אף על פי שאין בו משום שמא יכתוב - אסור, שאסור להרגו בשבת, ולהניחו למחר אסור משום עינוי הדין (ראה ערכו. תוספות ביצה וסנהדרין שם).

דנים בחול המועד (תוספתא מועד קטן ב יא; רמב"ם יום טוב ז יב. וראה ערך חול המועד).

שעות הדין זמן ישיבת סנהדרי קטנה בכל יום מהבוקר ועד זמן סעודה (רמב"ם סנהדרין ג א, על פי שבת י א, וראה ערך דיני ממונות: זמנים, מחלוקת על הזמן המדויק). בית דין הגדול היו יושבים מזמן תמיד של שחר עד זמן תמיד של בין הערבים (סנהדרין פח ב; רמב"ם שם. וראה ערך בית דין וערך בית דין הגדול).

המשא והמתן

תחילת דינו לזכות אין פותחים המשא ומתן של הדין אלא לזכות (סנהדרין לב א; רמב"ם סנהדרין יא א), שנאמר בסוטה (ראה ערכו): אִם לֹא שָׁכַב אִישׁ אִתָּךְ וְאִם לֹא שָׁטִית וְגו' (במדבר ה יט), מכאן שפותחים תחילה לזכות (סנהדרין שם ב. וראה עוד מקור בחינוך עז, ומנחת חינוך שם).

נחלקו אמוראים כיצד פותחים לזכות:

- לרב יהודה, אומרים הדיינים לעדים מי יאמר שכדבריהם כן הוא (סנהדרין שם ב), שמא בעצה באתם (רש"י שם. ובירושלמי ד א: אפשר שזה הרג את הנפש?).
- לעולא, שואלים את הנידון: יש לך עדים להזימם (סנהדרין שם ורש"י).
- לרבה, אומרים לו יש לך עדים להכחישם (סנהדרין שם), כגון ראינו את ההרוג אחר כך שהוא חי (רש"י שם. וראה ערך הכחשה).
- לרב כהנא, אומרים לעדים מתוך דבריהם נזדכה פלוני (סנהדרין שם), שסופו לצאת זכאי לפי ראות עינינו (רש"י שם ד"ה להכחישן).
- לאבבי ורבא, אומרים לנידון אם לא הרגת אל תפחד (סנהדרין שם), שעיקר הדין למדנו מהאמור בסוטה אִם לֹא שָׁטִית וְגו', היינו שאם לא עברת העברה לא תפחד (סנהדרין לב ב: תניא כוותיה דאבבי ורבא כו').
- לרב אשי, מכריזים כל מי שיודע לו זכות יבוא וילמד עליו (סנהדרין שם).
- הלכה כאבבי ורבא (רמב"ם סנהדרין י ז).

לאחר חקירת העדים פתיחת הזכות היא לאחר שדרשו וחקרו את העדים, כשבאים לישא וליתן בדין (רש"י סנהדרין לב ב ד"ה היכי אמרינן, וראה משנה שם מ א). יש מהראשונים שכתב לדעת רב יהודה שהפתיחה לזכות היא קודם חקירת העדים (יד רמ"ה סנהדרין לב ב ד"ה פיסקא).

לחזור (קרבן העדה שם והרידב"ז שם), ויש מפרשים בדעתו שדוקא בשעת משא ומתן אינו חוזר, אבל בגמר דין יכול לחזור (פני משה שם, כדעת רב).

חזרה מחטת כתבו ראשונים שאם טעה בדבר שהצדוקים מודים בו (היינו דין המפורש בתורה שבכתב. ראה ערכו), חוזר אף בשעת משא ומתן מזכות לחובה (מאירי סנהדרין לד א ד"ה כבר ביארנו, וראה ר"ן שם ד"ה אבל).

טענת הנידון אם יש לו טענת זכות, והוא אינו יודע לטעון, בית דין טוענים בשבילו (סנהדרין כט א).⁴

נזקן הדין יש סוברים "בדיני נפשות אומרים נזקן הדין" (רב הונא בר מנחם, סנהדרין מב א; רמב"ם סנהדרין ט ב), ונחלקו

בפירושו:

- יש מפרשים שקשה הדין, וצריך להמתין ולעייין יותר (רש"י סנהדרין שם ד"ה קש דינא);
- יש מפרשים כשבאים לגמור את הדין לחובה אומרים הרבה טרחנו לזכות ולא מצאנו, כדי שיתעוררו ללמד זכות (מאירי שם ד"ה ושאלו);
- יש מפרשים, עמד הדין הרבה ולא יצא לאור, טוב לפטור את זה, מאחר שנתאחר כל כך אי אפשר שיהיה טעם לחייבו ולא מצאנוהו (רבנו יונה שם ד"ה מאי);
- ויש מפרשים שהדברים אמורים כשהוסיפו דיינים עד שבעים ואחד והם מחצה על מחצה (רמב"ם שם, ומאירי שם בפירוש א. וראה להלן: הטייה אחר הרוב).
- יש חולקים וסוברים בדיני נפשות אין אומרים נזקן הדין (רב אשי, סנהדרין שם, וכגירסת התוספתא סנהדרין ז ז לפנינו), ומפרשים נזקן במובן אחר (ראה ערך דיני ממונות: המשא והמתן).

הכל מלמדים זכות

על ידי הכל מלמדים זכות, ואין הכל מלמדים חובה (סנהדרין **התלמידים** לב א; רמב"ם סנהדרין יא א), שאין התלמידים היושבים לפני הדיינים רשאים ללמד חובה, אלא זכות (שם לג ב ורש"י; רמב"ם שם), ואם אמר אחד התלמידים יש לי ללמד חובה, משתקים אותו (שם מ א; רמב"ם שם י ח. וראה שם לד א, וספרי דברים ק, הלימודים לדן זה).

יושב בין אמר אחד מן התלמידים יש לי ללמד עליו זכות, מעלים הדיינים אותו ומושיבים אותו ביניהם, ולא היה יורד משם כל היום כולו (סנהדרין מ א; רמב"ם סנהדרין י ח), אם אין ממש בדבריו (שם מב א; רמב"ם שם), שאם יורידוהו, בושה היא לו (סנהדרין שם ורש"י), ואם יש ממש בדבריו אינו יורד משם לעולם (שם מב א; רמב"ם שם). ויש מפרשים לא לעולם ממש, אלא כל זמן שלא גמרו לאותו ענין (מאירי שם ד"ה המשנה השניה).

צירוף למיין התלמיד שלימד זכות, יש אומרים שאינו נמנה הדיינים במנין הדיינים, אלא ששומעים את דבריו ודנים עליהם (ר"ן סנהדרין לג ב ד"ה מתניתין, בשם יש שסוברים), אבל נדחו דבריהם (ראה ר"ן ורבנו יונה שם).

יש מהראשונים שכתבו שאין מצטרף למנין הדיינים אלא

הדיינים **הקטנים תחלה** רמב"ם סנהדרין יא ו, היינו מהדיינים הקטנים (רש"י שם ד"ה מן הצד), ואין שומעים דברי הגדול אלא באחרונה (רמב"ם שם), שנאמר: לא תִּעָנֶה על רב (שמות כג ב), ודרשו: לא תענה על רב (סנהדרין לו א), ומשמע לא תחלוק על מופלא שבבית דין, לפיכך אין מתחילים ממנו (רש"י שם. ראה בגמרא שם לימוד נוסף).

ויש מפרשים שאין איסור לחלוק על הגדול, ואדרבה אסור לשתוק, ואפילו תלמיד שאמר יש לי ללמד עליו זכות שומעים לו (ראה להלן), אלא שאין מתחילים מן הגדול שמא יסמכו השאר על דעתו, ולא ירצה התלמיד לחלוק על רבו, וחששו בזה בדיני נפשות מפני חומר שבהם (רמב"ם סנהדרין ו ו, ולחם משנה; נמוקי יוסף על הרי"ף סנהדרין יג ב).

עברו ופתחו מן הגדול - יש סוברים שעברו בלא תעשה (ספר המצות לא תעשה רפג; סמ"ג לאוין קצו), ויש חולקים (לחם משנה שם בדעת הרמב"ם בחיבורו; מנחת חינוך עז ד).

דעת הדיין אחד מן הדיינים שהיה מן המזכים או מן המחייבים **וידעתו** מפני שנטה אחר דברי חברו, הרי זה עובר בלא תעשה, ועל זה נאמר: וְלֹא תִּעָנֶה עַל רֵב לְנִטָּה, שלא תאמר אהיה כפלוני, אלא אמור מה שלפניך (רמב"ם סנהדרין י א, ובספר המצוות לא תעשה רפג בשם מכילתא), שלא תטה עם הרוב או עם הגדולים ותשתוק במה שיש בנפשך (ספר המצוות שם. וראה רש"י על התורה שמות כג ב).

ואם הוא דין התלוי בגזרה שוה או בהיקש, צריך שיהיה יודע אותו (חינוך עז), ולא ישען בחיוב החייב או בזכות הזכאי מבלי שיהיה הדבר מובן אצלו לפי היקשו ושכלו מהקדמות התורה (ספר המצוות לא תעשה רפג).

הלאו נמנה במנין המצות (ספר המצוות שם; סמ"ג לאוין קצה; חינוך שם).

חזרה מזכות דיין המלמד חובה חוזר ומלמד זכות, אבל המלמד לחובה **לחובה** זכות אינו חוזר ומלמד חובה (סנהדרין לב א; רמב"ם סנהדרין יא א. וראה להלן: הטייה אחר הרוב, אם אמר איני יודע), לפי שנאמר: וְהִצִּילוּ (במדבר לה כה), ומתוך שאינו חוזר לחובה, מחזר אחר ראיות להעמיד דבריו לזכות (רש"י סנהדרין שם ד"ה אינו). ויש שלמדו מהכתוב: לֹא תִּעָנֶה עַל רֵב לְנִטָּה (שמות כג ב), שבכלל זה שלא יחזור ללמד חובה (רמב"ם סנהדרין י ב, וספר המצוות לא תעשה רפג; חינוך עז, ועוד).² ומנהו במנין המצות (ספר המצוות וחינוך שם. וראה ראב"ד לספר המצות שם שחלק).

חזרה בגמר הדברים אמורים בשעת משא ומתן, אבל בשעת גמר **דין לחובה** דין חוזר ומלמד חובה (דעת רב, סנהדרין לד א; רמב"ם סנהדרין י ב), שבשעת גמר דין כבר חזר על כל הצדדים, ואם עכשיו נראה לו שטעה - חוזר ומלמד חובה (רש"י שם ד"ה אבל; מאירי שם ד"ה כבר ביארנו).

בירושלמי (סנהדרין ד ד) נחלקו:

- יש סוברים³, בשעת גמר דין, שאינם מחוסרים אלא לומר זכאי או חייב, אינו חוזר מזכות לחובה, אבל בשעת משא ומתן יכול לחזור;
- רבי יוסי בן חנינא אמר אפילו מחוסרים במשא ומתן, אינו יכול

3. הגירסה לפנינו: רבי. וראה נועם ירושלמי שם, ומראה הפנים שם ה ד ד"ה מפני. 4. וראה ערך מסית שלמסית אין טוענים.

2. מקור דרשה זו ראה כסף משנה ולחם משנה שם, וראה מכילתא דרשב"י (הופמן עמ' 154. וראה לימודים נוספים: רמ"ה סנהדרין שם; ר"ן שם לד א.

העובר על זה וחייב ברוב המוכרע על פי אחד עבר על לא תעשה, ועונו גדול מאד, שגורם לאיבוד נפש שלא כדין (חינוך עו). הלאו נמנה במנין המצות (ספר המצוות לא תעשה רפב; סמ"ג לאוין קצה; חינוך שם).

הוספת דיינים • רבו המחייבים באחד, או שהשתוו ואחד מהדיינים אומר איני יודע, יוסיפו שנים (סנהדרין מ א; רמב"ם סנהדרין ט ב), שהאומר איני יודע כמי שאינו, לפי שאינו חוזר ומלמד חובה, ונמצאו עשרים וארבעה חוץ מהמסתפק (רמב"ם שם, על פי סנהדרין יז א, ראה כסף משנה שם). ואף על פי שאין בית דין שקול, במוסיפים עושים בית דין שקול לכתחילה (סנהדרין יז א).

לדעת רבי יוסי אין מוסיפים, כשם שאין מוסיפים על בית דין של שבעים ואחד (ראה להלן. סנהדרין מב א).

המנין לאחר ההוספה • רבו המזכים באחד - פטור; רבו המחייבים בשנים - חייב (רמב"ם סנהדרין ט ב).

• השתוו המזכים והמחייבים - זכאי (רמב"ם שם), ואף שאין הטייה לטובה על פי אחד, כיון שבמוסיפים, שאמרו שעושים בהם בית דין שקול, הרי שלא חשו בהם להטייה על פי אחד (לחם משנה שם, בשם מהר"ם פדוואה. וראה לעיל: בית הדין). ואף על פי שבדיני ממונות מוסיפים עוד (ראה ערך דיני ממונות), לפי שאם זה שאמר איני יודע אמר אחר כך טעם, שומעים לו, מה שאין כן בדיני נפשות, שהוא כמי שאינו (לחם משנה שם).

• השתוו ואחד אומר איני יודע, מוסיפים שנים אחרים (רמב"ם שם). ויש חולקים, שאי אפשר שיהיו שנים ואחד יאמר איני יודע (ראב"ד שם), שזה שאמר איני יודע הוא כאילו אינו, ונמצא כשמוסיפים אחר כך שנים הרי הם לעולם זוגות (כסף משנה שם, בדעתו. וראה לחם משנה שם פירושים אחרים. וראה עוד תוספות יום טוב סנהדרין ה ה).

הגיעו מוסיפים והולכים עד שיהיו שבעים ואחד.

לשבעים ואחד • רבו המזכים באחד - פטור; רבו המחייבים בשנים ואחד אומר איני יודע - חייב (רמב"ם סנהדרין ט ב).

• רבו המחייבים באחד, דנים עד שיראה אחד מהם דברי חברו (סנהדרין מ א, ושם לד א; רמב"ם שם), ואם לא - פוטרים אותו (שם מב א; רמב"ם שם). והגדול שבדיינים אומר נזדקן הדין (רמב"ם שם), כלומר כבר נעשינו מתונים בדין זה, ולא יצאה לנו תעלומתו לאורה (מאירי שם ד"ה ושאלו. וראה לעיל: המשא והמתן, פירושים אחרים בנזדקן הדין). אבל אין פוטרים אותו מיד, שגנאי הוא להם כשאנים יודעים לגמור את הדין (סנהדרין שם, ורש"י ומאירי שם).

• השתוו המזכים והמחייבים ואחד אמר איני יודע, פוטרים אותו (רמב"ם שם). ויש חולקים וסוברים שמחליפים את מי שאינו יודע באחר (ר"ן שם מב א. וראה ערך דיני ממונות).

לא בא בית דין הגדול (ראה ערכו) שבאה להם מחלוקת, **המעשה לפניהם** אין מוסיפים עליהם, אלא דנים והולכים אחר הרוב שלהם (רמב"ם סנהדרין ט ג). ופירשו הדברים, שבאה להם שאלה ממקום אחר, ולא שהמעשה בא לפניהם, ולכן הולכים אחר רוב אפילו של אחד, בין לזכות ובין לחובה (שו"ת הרדב"ז ללשונות הרמב"ם אלף תרצ (תקלז)).

כשהדיינים חולקים ביניהם, אבל אם הדיינים מסכימים בדעה אחת אין התלמידים ושאר חכמים נמנים לבטל אותם, שהדין באלו הדיינים נגמר ולא באחרים (ר"ן שם).

לימד זכות תלמיד שהיה מזכה ומת, רואים אותו כאילו חי (סנהדרין לד א; רמב"ם סנהדרין י ג), ונמנה במנין (ר"ן שם לג ב ד"ה מתניתין; רבנו יונה שם), ואין אומרים שהיה חוזר בו (סנהדרין שם). נשתתק - או מת (רמב"ם שם י ד) - קודם שהספיק לומר את טעמו, הרי זה ספק, וצריך לסתור את הדין ולהביא דיינים אחרים (סנהדרין מג א ורש"י). להלכה כתבו ראשונים שהרי הוא כמי שאינו (רמב"ם שם י ד, וראה לחם משנה שם).

על ידי עצמו הנידון שאמר יש לי ללמד זכות על עצמי - שומעים לו, ובלבד שיש ממש בדבריו (סנהדרין מ א; רמב"ם סנהדרין י ח). אמר יש לי ללמד על עצמי חובה, משתקים אותו בנזיפה (תוספתא סנהדרין ט ד).

יש מהראשונים סוברים שאף הוא שלימד זכות עולה למנין (רמב"ם שם)⁵; ויש חולקים, שמה ששומעים את דבריו הוא רק כדי להפסיק את דעתו (ר"ן שם לג ב ד"ה והא); ויש שכתבו שבשעת המשא ומתן הוא נמנה (מאירי שם מב א ד"ה המשנה השניה).

על ידי העדים נחלקו תנאים אם העדים יכולים ללמד עליו זכות:

• חכמים סוברים שאינם יכולים ללמד לא זכות ולא חובה (סנהדרין לג ב; רמב"ם עדות ה ח. וראה שם הלימוד).

• רבי יוסי ב"ר יהודה אומר העד מלמד זכות ולא חובה (סנהדרין שם, וראה הלימוד שם לד א). לדעתו יש סוברים שהוא אף נמנה עם הדיינים, ולא אמרו אין עד נעשה דין (ראה ערכו), אלא כשנעשה דין מתחילתו (תירוצו א ב"ר לג ב ד"ה הכל); ויש סוברים שאינו נמנה, אלא שמגיד את דעתו לפני הדיינים (תירוצו ב שם. וראה ערך דיני ממונות).

הלכה כחכמים (רמב"ם עדות ה ח).

הטייה אחר הרוב

ראו כולם סנהדרין שפתחו ואמרו כולם לחובה - פוטרים אותו לחובה (סנהדרין יז א; רמב"ם סנהדרין ט א)⁶, עד שיהיו מקצת שיהפכו בזכותו וירבו המחייבים (רמב"ם שם), שכיון שצריכים לעשות הלנת דין שמא ימצאו לו זכות (ראה לעיל: זמנם), כשראו כולם לחובה שוב לא יראו לו זכות (סנהדרין שם).

ויש גורסים דין זה בסנהדרין גדולה (ראה דקדוקי סופרים שם, וכן במגדל עוז על הרמב"ם שם), ויש מסבירים לפי שבסנהדרין קטנה אם ראו כולם לחובה, צריכים לדון בבית דין אחר על פי קבלת העדות של בית דין הראשון, אבל בסנהדרין גדולה שאין אדם יכול לדון אחריהם (ראה רמב"ם סנהדרין ט ג) - נפטר לגמרי (אור שמח שם א).

על פי אחד לזכות ועל פי שנים לחובה בדיני נפשות גומרים את הדין על ידי רוב המוכרע על פי אחד לזכות, ועל פי שנים לחובה (סנהדרין לב א; רמב"ם סנהדרין יא א. ראה לימודים לדין זה בסנהדרין ב א, תוספתא שם ג ז).

קהלת יעקב לשון חכמים תלא בשם המאירי לסנהדרין, שפירש פוטרים

5. וראה רש"י סנהדרין מ א שכתב שטעות סופר הוא ברמב"ם. 6. ראה

- מטרים על פי אחד לזכות, ועל פי שנים לחובה (ראה לעיל: הטייה אחר הרוב);
- מחזירים את הדין לזכות, ולא לחובה (ראה להלן: סתירת הדין);
- תלמידים היושבים לפני הדיינים רשאים ללמד זכות, ואינם רשאים ללמד חובה (ראה לעיל: הכל מלמדים זכות);
- דין המלמד חובה מלמד זכות, אבל המלמד זכות אינו חוזר ללמד חובה (ראה לעיל: המשא והמתן);

- דנים ביום וגומרים ביום (ראה לעיל: זמנם);
- גומרים בו ביום לזכות, וביום שלאחריו לחובה (ראה לעיל: זמנם, וראה ערך הלנת הדין);
- מתחילים מן הצד, היינו מהדיינים הקטנים (ראה לעיל: המשא והמתן);

- אין הכל כשרים לדון דיני נפשות, אלא מיוחסים הראויים להשיא בנותיהם לכהנים (סנהדרין לב א, ורש"י שם ד"ה וישראלים; רמב"ם סנהדרין ב א, וראה ערך בית דין). אולם כשרות הדיינים לא מנו בין עשרה הדברים, שהרי צריכים סנהדרין, וסנהדרין צריכים שיהיו מיוחסים (סנהדרין לו ב, ורש"י ד"ה הא תשעה), אלא מנו במקומו הזקן והסריס ומי שאין לו בנים, שפסולים לדיני נפשות (ראה תוספתא סנהדרין ז ה, וסנהדרין לו ב, ורמב"ם סנהדרין ב ג), שיש בהם אכזריות (רמב"ם שם. וראה ערך בית דין).

לרבי חייא הסריס ושארין לו בנים הם שני דברים, ולדעתו יש אחד עשר הבדלים (ירושלמי סנהדרין ד ז).

רבי יוסי בן חנינא הוסיף: פחות מבין עשרים שלא הביא שתי שערות (ראה ערך גדול), ושארין דנים שני דיני נפשות ביום אחד (ראה לעיל: בשני דינים), הרי שלשה עשר הבדלים (ירושלמי שם, לפירוש הפני משה וקרבן העדה).

דברים נוספים מלבד דברים אלה, מצינו עוד:

- בדיני נפשות אף אם לא טען הנידון לזכותו, טוענים לו בית דין (ראה לעיל: המשא והמתן);
 - בדיני נפשות אין אומרים - או: אומרים (ראה על שתי הגירסות לעיל: המשא והמתן) - נזדקק הדין (ראה לעיל, שם, והגיעו לשבעים ואחד);
 - בדיני נפשות לא יאמר הדיין מפני שנוטה אחר דעת חברו או הרוב (ראה לעיל: המשא והמתן)⁷;
 - בדיני נפשות אין גומרים דינו שלא בפניו (ראה להלן: סדר הדין).
- על ההבדלים בין דיני נפשות לדיני ממונות בנוגע לעדות, כגון בעדות מיוחדת, או בנמצא אחד מהעדים קרוב או פסול ועוד, ראה ערך עדות.

דיני מלקות בכל הדברים כתבו ראשונים שדיני מלקות ודיני גלות וגלות (ראה ערכו) שוים לדיני נפשות (רמב"ם סנהדרין יא ד, וראה סנהדרין לג ב, וראה אור שמח שם), חוץ ממנין הדיינים, שהמלקות בשלשה (רמב"ם שם. וראה ערך בית דין מחלוקת בזה). הטעם: לפי שהמלקות במקום מיתה עומדת (כסף משנה שם), או לפי שלמדים מלקות מנפשות בגזרה שוה, וכן למדים בגזרה שוה שגלות כנפשות (סנהדרין לג ב. וראה ערך בית דין).

דיינים קרובים אב ובנו או הרב ותלמידו מונים להם אחד (סנהדרין לו א; רמב"ם סנהדרין יא ז), במנין של תחילת הדין שהוא מן התורה (רש"י ור"ן ומאירי שם), ובאב ובנו לא אמרו אלא בשעת משא ומתן - או כגון שהיה האחד בסנהדרין והשני מן התלמידים, ששומעים דבריו ונושאים ונותנים עמו (רמב"ם שם ח וט) - אבל בשעת גמר דין לא ישב בצדו ואפילו שותק (תוספתא סנהדרין ז ב, וראה רש"י ומאירי שם), כדי שלא יטעה אדם לומר ששניהם מן המנין (ראב"ד שם).

ויש סוברים שאין מנין אלא בשעת גמר דין, והשני שאינו נמנה אינו פוסל, שהוא כאחד שבא לראות, שאינו פוסל בעדות (ראב"ד שם).

אינו צריך לסברת רבו התלמיד שאינו צריך לסברת רבו, אלא לקבלתו, אינו חשוב כתלמיד לענין זה (סנהדרין לו ב, וראה רמב"ם שם ז), שבזה לא נאמר שאם היתה חכמתו מפי רב אחר היה אומר טעם אחר (רש"י שם ד"ה כי קאמר).

שנים שאמרו טעם אחד שנים שאמרו טעם אחד משני מקראות, מונים להם אחד (סנהדרין לד א; רמב"ם סנהדרין י ח), לפי שמקרא אחד יוצא לכמה טעמים, ואין טעם אחד יוצא מכמה מקראות (סנהדרין שם), ובודאי אחד מהם טעה, ואינו נמנה (רש"י שם ד"ה אין מונין; יד רמ"ה שם). אמרו שני טעמים, בין ממקרא אחד ובין משני מקראות, נמנים לשנים (ש"ך חו"מ כה ס"ק יט).

בשני דינים

אין דנים שני דיני נפשות ביום אחד (סנהדרין מה ב; רמב"ם סנהדרין יד ז), בבית דין אחד, מפני שאינם יכולים להפוך בזכותו של כל אחד מהנידונים (רש"י שם ד"ה אין דנין).

ודוקא כגון בשתי עברות (סנהדרין מו א) שהן במיתה אחת, כגון חילול שבת ועבודה זרה, ששתייהן בסקילה, וכל שכן שתי מיתות ממש (רש"י שם ד"ה מיתה אחת), אבל במיתה אחת ועברה אחת דנים (סנהדרין שם), כגון שתיהן בחילול שבת או שתיהן בנערה המאורסה (רש"י שם ד"ה אבל מיתה).

ויש מפרשים בדעת ראשונים שדוקא כגון נואף ונואפת, או משכב זכר, אבל שנים שחיללו שבת וכיוצא, אין זה בכלל עברה אחת, שכל אחד מחלל שבת בפני עצמו (אור שמח סנהדרין יד י, בדעת הרמב"ם שם), ולפיכך אנשי עיר הנדחת (ראה ערכו) אין דנים שנים מהם כאחד (תוספתא נגעים א ג), אבל אחר שכבר הוכרר שרובם עברו, ובית דין הגדול צריך לגמור את דינם - דנים את כולם כאחד (רמב"ם עבודה זרה ד ו), מפני שזה כעברה אחת, שבהצטרפות כולם יש עליהם דין עיר הנדחת (אור שמח שם. וראה ערך עיר הנדחת).

הבדל מדיני ממונות

עשרה דברים עשרה דברים מנו חכמים בדיני נפשות, שאינם בדיני ממונות (סנהדרין לו ב, על פי משנה לב א. וראה ערך דיני ממונות טעם ההבדלים). ואלו הם:

- דיני נפשות צריכים בית דין של עשרים ושלשה, דיני ממונות בשלשה (ראה לעיל: בית הדין);
- פותחים המשא והמתן לזכות ולא לחובה (ראה לעיל: המשא והמתן);

טעם לדבר לפי שנפשו של אדם היא קנין הקדוש ברוך הוא, שנאמר: הַנְּפֹשׁוֹת לִי הֵנָּה (יחזקאל יח ד), ואין הודאתו מועילה בדבר שאינו שלו (רדב"ז סנהדרין שם. וראה ערך הודאת בעל דין).

חקירת העדים מכניסים את הגדול שבעדים, ובודקים אותו בדרישה וחקירה (רמב"ם סנהדרין יב ג, על פי סנהדרין מ א). אם נמצאת עדותו מכוונת, מכניסים את השני, ובודקים אותו כראשון (סנהדרין שם; רמב"ם שם). אפילו היו מאה עדים, בודקים כל אחד ואחד (רמב"ם שם).

על הדרישה והחקירה ודיניהן, ראה ערך דרישה וחקירה.

פתיחה בזכות נמצאו דברי כל העדים מכוונים – פותחים בזכות (רמב"ם שם. וראה לעיל: המשא והמתן). אם מצאו לו זכות פטרוהו; ואם לא – אוסרים אותו עד למחר (סנהדרין מ א; רמב"ם שם. וראה לעיל: זמנם, וראה ערך הלנת הדין).

סופרי הדיינים שני סופרי הדיינים עומדים לפניו, מימין ומשמאל, וכותבים דברי המזכים והמחייבים (סנהדרין לו ב), כדי שאם למחר יאמר אחד מהמחייבים טעם אחר, אפשר לידע אם טעם ראשון הוא או טעם אחר, שלא יצטרכו שוב הלנת הדין בטעם האחרון (שם לד א, ורש"י ד"ה בשלמא), וכן דברי המזכים צריכים לכתוב, כדי שלא יאמרו טעם אחד משני מקראות (שם, וראה רמב"ם סנהדרין יב ג. וראה לעיל: הטייה אחר הרוב).

יש מפרשים ששניהם כותבים, שאם יטעה האחד יוכיח כתבו של חברו (רש"י שם לו ב ד"ה וכותבין); ויש מפרשים שאחד כותב דברי המזכים, ואחד דברי המחייבים (מאירי שם ד"ה המשנה השניה).

רבי יהודה אומר שלשה סופרים היו, אחד כותב דברי המזכים, ואחד דברי המחייבים, והשלישי דברי המזכים והמחייבים (שם לו ב), ומתוך שאין טורח רב עליהם לא יקצרו, ואם יטעה אחד מהם יוכיח כתב של שלישי (רש"י שם ד"ה שלשה).

משא ומתן בו ביום מזדווגים הסנהדרין זוגות זוגות (סנהדרין מ כוונות א ורש"י; רמב"ם סנהדרין יב ג), בבתים או בשוק (רש"י שם ד"ה היו), לעיין בדינו (רמב"ם שם), ונושאים ונותנים בדבר (רש"י שם), והוא הדין שמזדווגים שלשה שלשה או כרצונם, אלא שכך מנהג משא ומתן (מאירי שם מב א ד"ה המשנה השניה).

מיעוט מאכל היו ממעטים במאכל, ולא היו שותים יין כל אותה **ושטה** היום (סנהדרין שם; רמב"ם שם), אפילו פחות מרביעית (ערוך לנר סנהדרין מב א בתוספות ד"ה העוסקים), שנאמר: וּלְרֹזְנִים אֵי שֶׁכֶּר (משלי לא ד), העוסקים ברוז של עולם אל ישתכרו (סנהדרין מב א), ונושאים ונותנים כל הלילה (סנהדרין שם; רמב"ם שם).

גמר הדין למחרת משכימים ובאים לבית דין, המזכה אומר אני מזכה ומזכה אני במקומי, והמחייב אומר אני מחייב ומחייב אני במקומי (סנהדרין ורמב"ם שם), או חזרתי בי ואני מזכה (רמב"ם שם. וראה לעיל: המשא והמתן).

טעו בדבר – ולא ידעו מי הם שחייבו, או זיכו מטעם אחד שנחשבים כאחד (ראה לעיל: רמב"ם שם) – סופרי הדיינים מזכירים אותם (סנהדרין ורמב"ם שם).

מצאו לו זכות – פטרוהו; הוצרכו להוסיף – מוסיפים (שם ושם). וראה לעיל: הטייה אחר הרוב. רבו המחייבים ונתחייב, מוציאים

ויש גורסים בדבריהם שהמלקות והגלות כדיני ממונות לכל הדברים (לחם משנה שם; קרית ספר שם), אלא שדיני מלקות בשלשה, אפילו לסוברים דיני ממונות מן התורה ביחיד (קרית ספר שם. וראה ערך מלקות).

שור הנסקל שור הנסקל (ראה ערכו), אף על פי שנידון בעשרים ושלשה כדיני נפשות (ראה לעיל: בית הדין), לכל הדברים דינו כממונות (סנהדרין לו ב; רמב"ם סנהדרין יא ד).

סדר הדין

הכרת העדים כיצד דנים דיני נפשות, כשיבואו עדים לבית דין ואומרים ראינו פלוני זה שעבר עברה פלונית, אומרים להם מכירים אתם אותו, התריתם בו, אם אמרו אין אנו מכירים אותו, או נסתפק לנו, או שלא התרו בו – פטור (רמב"ם סנהדרין יב א, על פי סנהדרין מ א. וראה ערך התראה).

• יש מפרשים שהכרה זו היא הכרת ההרוג, אם מעידים שהרג את הנפש (רש"י ורמ"ה ור"ן ומאירי שם);

• ויש מפרשים שהיא הכרת הנידון (רמב"ם שם), היינו שיודעים שזה האיש, ולא התחלף להם באחר (לחם משנה שם, וראה ערך דרישה וחקירה), אף על פי שלא הכירו אותו בתחילה, ואינם מכירים את שמו (שו"ת הרדב"ז ד אלף רכז קנו). ויש מהאחרונים כתב שאפילו לא זזה ידם מתוך ידו, כל שאינם מכירים אותו מי הוא אינם יכולים לדונו (צפנת פענח מהדורה תנינא דף יד עמ' ד).

ואין ההכרה אלא בטביעת עין, אבל אם מכירים אותו רק על פי סימנים, אין דנים אותו (חולין צו א).

איזע העדים אמרו העדים היתה לו התראה ומכירים אנו אותו, מאיימים בית דין עליהם (רמב"ם סנהדרין יב ג, על פי סנהדרין לו א), שלא יעידו עדות שקר (רש"י שם ד"ה מאיימין).

על סדר האיום ופרטיו, ראה ערך איום.

על עמידת בעל הדין ושיבת הדיינים בשעת קבלת העדות, ראה ערך גמר דין.

על פי אין דנים על פי אומדנא⁸, שאם ראוהו רודף אחר חברו **אומדנא** והתרו בו, וראו שנכנס אחריו לחורבה, ומצאו סיף בידו ודם מטפטף והרוג מפרפר, אין דנים את הרוצח על פי אומדנא זו (מכילתא משפטים פרשה כ; סנהדרין לו ב; רמב"ם סנהדרין כ א), שנאמר: וְנָקִי וְצַדִּיק אֵל תִּהְיֶה (שמות כג ז). מכילתא שם; רמב"ם שם. וראה ערך אומדנא, וביארו ראשונים: כי הדברים האפשריים – מהם קרובי האפשרות, ומהם רחוקי האפשרות, ומהם אמצעיים בין זה לזה, ולאפשר רוחב גדול, ואילו התירה התורה לחתוך דיני נפשות באפשר הקרוב מאד, היינו חותכים במה שהוא רחוק מזה מעט, ובמה שהוא רחוק מאד גם כן, עד שיחתכו הגדרים וימיתו האנשים במעט אומד, ולפעמים נהרוג נקי (ספר המצוות לא תעשה רצ; חינוך פב). ונמנה לאו זה במנין המצוות (ספר המצוות שם; סמ"ג לאוין ר; חינוך שם).

על פי וכן אין דנים מיתה ולא מלקות בהודאתו, אלא על פי **הודאתו** שני עדים, וגזרת הכתוב היא (רמב"ם סנהדרין יח ו)⁹, וראשונים כתבו טעם לדבר, שמא מן מרי נפש הוא המחכים למות, ויאמר דבר שלא עשה כדי ליהרג (רמב"ם שם). ויש שכתבו

8. וראה שו"ת עזרת כהן כט שהוא מן התורה. 9. ראה רש"י מכות ה א ד"ה

מאי טעמא שהשווה למודה בקנס, וראה תוספות שם.

חייב, ואמר אחד יש לי ללמד עליו זכות, מחזירים אותו: נקי אל תהרג - היינו נקי מעברה (מאירי שם לג ב ד"ה כבר ביארנו) - והיוצא זכאי, ואמר אחד יש לי ללמד עליו חובה, אין מחזירים אותו: צדיק אל תהרג (סנהדרין לג ב; וראה מכילתא משפטים פרשה כ בשינוי לשון), היינו שנצטדק בדין, אף שאינו נקי (מאירי שם). וראה לימודים נוספים: ספרי דברים פסקא קמד; ספר המצוות להרמב"ם לא תעשה (רפג).

דבר הדברים אמורים שאין מחזירים לחובה, כשטעו בדבר **שהצדוקים** שאין מפורש בתורה אלא במשנה או דברי האמוראים, **מודים בו** אבל אם טעו בדבר שהצדוקים מודים בו (היינו דין המפורש בתורה שבכתב. ראה ערכו), מחזירים אפילו לחובה (סנהדרין לג ב ורש"י; רמב"ם סנהדרין י ט).

חיפוש זכות לאחר שהוציאוהו, היה אחד עומד על פתח בית **לאחר הוצאתו** דין והסודרים בידו, ואדם רוכב על סוס מתרחק **להריגה** ממנו מלא עיניו, שיוכל לראותו אם יניף בסודרים (סנהדרין מב ב ורש"י; רמב"ם סנהדרין יג א). והכרוז יוצא לפניו: פלוני יוצא ליהרג במיתה פלונית על שעבר עברה פלונית ביום פלוני ובשעה פלונית ובמקום פלוני, ופלוני ופלוני עדיין, מי שיודע לו זכות יבוא וילמד עליו (סנהדרין מג א; רמב"ם שם).

אמר אחד יש לי ללמד עליו זכות, זה מניף בסודרים, והרוכב על הסוס רץ ומחזיר את הנידון לבית דין (סנהדרין מב ב ורש"י; רמב"ם שם). אם נמצאה לו זכות - פוטרם אותו; ואם לאו - יחזור ויצא להריגה (רמב"ם שם).

אמר הוא בעצמו יש לי ללמד עלי זכות, מחזירים אותו פעם ראשונה ושניה, אף על פי שאין ממש בדבריו, שמא מפני הפחד נסתתמו טענותיו, וכשיחזור לבית דין תתישב דעתו ויאמר טעם (סנהדרין מג א; רמב"ם שם). אמר בשלישית יש לי ללמד על עצמי זכות, אם יש ממש בדבריו מחזירים אותו אפילו כמה פעמים (רמב"ם שם, על פי סנהדרין מב ב), לפיכך מוסרים לו שני תלמידי חכמים ששומעים דבריו בדרך, ואם אין ממש בדבריו אין מחזירים אותו (סנהדרין מג א ורש"י; רמב"ם שם).

על נגמר דינו וברח, אם ואימתי סותרים את דינו, ראה ערך גמר דין.

אותו להרגו (רמב"ם שם), ואין משהים אותו, אלא יהרג ביומו (רמב"ם שם ד, על פי סנהדרין פט א, ושם לה א. וראה ערך מיתת בית דין וערך ענוי הדין).

בפניו אין גומרים דינו אלא בפניו (סנהדרין עט ב; רמב"ם רוצח ד ז, וסנהדרין יד ז), שנאמר: עד עמדו לפני העדה למשפט (במדבר לה יב. רש"י בבא קמא מה א ד"ה מה), וגזרת הכתוב היא (ט"ז חו"מ יח ס"ז), ויש שכתב, שמא היה מוצא הנידון ראייה לסתור הדין (סמ"ע שם ס"ק יא). ואפילו אם הוא כאן, אלא שאין מכירים אותו, כגון רוצח שלא נגמר דינו שנתערב ברוצחים שנגמר דינם, הרי זה כמו שלא בפניו, וכולם פטורים (סנהדרין שם ורש"י; רמב"ם רוצח שם וסנהדרין שם. וראה ערך גמר דין, ושם על שור הנסקל)¹⁰.

על סדר ההמתה ומקום ההמתה, ראה ערך מיתת בית דין.

חבלנית צריכים בית דין להתיישב בדיני נפשות ולהמתין ולא יאיצו (רמב"ם סנהדרין יד י).

- סנהדרין ההורגת אחת בשבע שנים נקראת חבלנית (מכות ז א);
 - רבי אלעזר בן עזריה אומר אחת לשבעים שנה (שם);
 - רבי טרפון ורבי עקיבא אומרים אילו היינו בסנהדרין לא נהרג אדם מעולם, שהיו בודקים את העדים בדבר שלא ידעו להשיב, כגון ראיתם אם הרג לאדם טרפה או לשלם, ואפילו שלם - שמא במקום סייף שהרגו בו היה נקב מקודם, וכיוצא בדבר (שם ורש"י);
 - רבן שמעון בן גמליאל אומר אף הם מרבים שופכי דמים בישראל, שלא ייראו הרוצחים מבית דין (שם ורש"י).
- הלכה אחת לשבע שנים נקראת חבלנית, ואף על פי כן אם אירע להם להרוג בכל יום - הורגים (רמב"ם שם).

סתירת הדין

לאות מחזירים את הדין בדיני נפשות לזכות, ולא לחובה (סנהדרין לב א; רמב"ם סנהדרין יא א), שאם לאחר גמר הדין ידעו שחייבו את הפטור, סותרים את הדין וחוזרים ודנים אותו, ואם פטרו את המחוייב - אין סותרים (רמב"ם סנהדרין י ט; מאירי שם ד"ה ומעתה), שנאמר: ונקי וצדיק אל תהרג (שמות כג ז): היוצא

דיני קנסות¹

דינים שבית דין דנים בתשלומי ממון בין אדם לחברו, שחיובם הוא בתורת קנס

בית הדין

שלשה דיני קנסות, כגון תשלומי כפל (ראה ערכו), וארבעה **סטוכים** וחמשה (ראה ערכו), והאונס (ראה ערכו), והמפתה (ראה ערכו) (ראה ערך קנס), צריכים בית דין של שלשה (סנהדרין ב א, ושם ג א; רמב"ם סנהדרין ה ח) מומחים, והם הסמוכים בארץ ישראל (רמב"ם שם, על פי סנהדרין ח א), ולמדים זאת מאותם הלימודים שלמדנו לדיני ממונות של גזלות וחבלות שהם בשלשה סמוכים (ראה ערך בית דין וערך דיני ממונות²).

בחוץ לארץ בחוץ לארץ, שאין בית דין סמוכים (ראה ערך בית דין וערך סמיכה), אין דנים דיני קנסות (בבא קמא טו ב, ורש"י

ד"ה ולא מגבינן: רמב"ם סנהדרין ה ח-ט; טוש"ע חו"מ א א), ואף שבית דין של חוץ לארץ עושים שליחותם של בית דין של ארץ ישראל (ראה ערך בית דין), אין להם רשות לדון דיני קנסות (בבא קמא פד ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם). וכל המשלם יותר ממה שהזיק כגון כפל, או פחות ממה שהזיק, כגון חצי נזק (ראה ערכו), אין גובים אותו דייני חוץ לארץ (בבא קמא טו ב, ורמב"ם, וטוש"ע שם)³, חוץ מחצי נזק צרורות (ראה ערכו), שאינו קנס (שם ושם). וראה ערך צרורות). וכן תשלומי אונס ומפתה ושלושים של עבד שמשלם לעולם אותו סכום נחשב כקנס (רמב"ם סנהדרין ה ח).

אמר הניזק קבעו לי זמן שילך עמי לארץ ישראל - קובעים לו,

¹ לדיני נפשות, ראה ערכיהם, קנסות בכלל ממונות. ² 3. וראה ערך קרן וערך חצי נזק, מחלוקת אם חצי נזק ממון או קנס.

¹⁰ וראה ערך חייב מיתת בית דין וערך רוצח אם פטורים לגמרי.
¹ ז', טור שעו - שפב. ² וכן בכל ההבדלים שבין דיני ממונות

על הודאה בזמן הזה אם פוטרת מן הקנס לענין תפיסה, כדרך שמודה בקנס פטור, ראה ערך מודה בקנס.

אמר שומו לי אמר הניזק שומו לי את הנזק, שאדע כמה לתפוס, נחלקו ראשונים: יש סוברים ששומעים לו (רא"ש

בבא קמא ח ב, לדעת הר"ף); ויש סוברים שרק אם תפס שומעים לו, ואומרים לו כך וכך תחזיר לו (רא"ש שם; טור שם; רמ"א חו"מ א ה).

עדות על הנזק אמר הניזק קבלו עדותי, שאם אתפוס לא יוציאנו מידי - אין נזקים לו, אבל אם תפס ותבעו המזיק, אומרים לניזק שיביא עדים, ואם יראה לבית דין שבדין תפס, אומרים למזיק אין אנו דנים קנס, אלא אם תרצה לפדות ממנו תן לו כך וכך, ואם תפס יותר, אומרים להחזיר המותר, ואם לא הביא עדים, אומרים לו להחזיר מה שתפס (רא"ש שם; טור שם).

נאמנות הניזק יש סוברים שאפילו תפס בלא עדים, צריך להביא בטיג עדים על הנזק, ואינו נאמן במיגו (ראה ערכו) שהיה יכול לומר לא תפסתי, שקנס לא שייך בו חיוב אלא בעדים (נמוקי יוסף על הר"ף בבא קמא יז א; טור חו"מ שצט, בשם הרמ"ה); ויש סוברים שאם תפס שלא בעדים נאמן במיגו שיכול לומר לא תפסתי (טור שם, בשם הרא"ש; רמ"א שם ג; סמ"ע א ס"ק יט, בשם מרדכי, וראה ש"ך שם ס"ק יח שדחה הראיה מהמרדכי).

קנס חכמים

נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שכל הקנסות שקנסו חכמים, כגון התוקע לחברו, והסוטר לחברו (ראה ערך בושת), אין גובים אותם בחוץ לארץ (בבא קמא כז ב, ורש"י ד"ה הרי אמרו; רמב"ם חובל ומזיק ג ח, וסנהדרין ה ט; טוש"ע חו"מ א א). וכן אותה שאמרו המוכר עבדו לגוי והמוכר בהמה גסה לגוי - קונסים אותו (ראה גיטין מד א. ר"ף גיטין כג א, בשם גאון; רמב"ם עבדים ח א; טוש"ע יו"ד רסז פ), וכן יש מהראשונים שכתבו שהוא הדין בהיזק שאינו ניכר, שמן הדין אינו היזק, וחכמים קנסוהו (ראה גיטין נג א מחלוקת בדבר, וראה ערך היזק שאינו ניכר. ראב"ן תחילת בבא קמא), ויש מן הראשונים שכתבו שאף אם תפס מוציאם ממנו (שיטה מקובצת בבא מציעא לו ב, בשם הראב"ד).

ואף על פי שבית דין מכים ועונשים שלא מן הדין אלא לעשות סייג לתורה (ראה יבמות צ ב), וכן מצינו שקנסו בחוץ לארץ קנסות (ראה בבא קמא צו ב וסנהדרין כז א), אין הדברים אמורים אלא בחכמי כל דור שקונסים לשעתם ולמקומם, אבל לא קנסות קצובים שקבעו לדורות (באור הגר"א חו"מ א ס"ק כה).

- יש סוברים שאף על פי שאין דנים קנסות בחוץ לארץ, הדברים אמורים בקנסות שבתורה, אבל בדברים שראו חכמים לקנס, הרי הם קונסים בכל מקום (ספר הזכות לרמב"ן יבמות על הר"ף מז א; רא"ש גיטין ד מא; מרדכי גיטין שפד, בשם הר"ב; רמ"א חו"מ א ה), וגובים אף בזמן הזה (ספר הזכות לרמב"ן שם), והתוקע לחברו והסוטר לחברו שאין גובים בחוץ לארץ, הרי זה מפני שאינו קנס, אלא חכמים שיערו כך דמי בושטו (באור הגר"א חו"מ א ס"ק כה, לדעתם).
- ויש מחלקים בין קנס חכמים השכיח, שגובים בחוץ לארץ, לקנס שאינו שכיח (תומים א סק"ה).

כפייה בזמן הזה

יזוי אף על פי שאין גובים קנס בזמן הזה, כתבו ראשונים

ואם לא ילך - משמטים אותו (בבא קמא טו ב; רמב"ם סנהדרין ה יז). בית דין שנשמכו בארץ ישראל, דנים דיני קנסות בחוץ לארץ, שסנהדרין נוהגת בארץ ובחוץ לארץ (רמב"ם שם ד יב, על פי בבא קמא פד ב, וסנהדרין יד א).

בזמן הזה בזמן הזה אין דנים דיני קנסות אף בארץ ישראל, שבטלה הסמיכה, ואין דנים אלא בשליחותם של הראשונים (ראה טוש"ע חו"מ א א).

אין כהם אף דיני ממונות שאין בהם חסרון כיס, או שאינם **חסרון כיס** מצויים, קראו אותם דיני קנסות (תוספות בבא קמא פד ב ד"ה קנסא, באין חסרון כיס, וסנהדרין ג א ד"ה שלא, בלא שכיח), מפני שנתנו להם חכמים דין קנס לענין זה (סמ"ע א סק"ה וסק"ו). וראה ערך בית דין, על דיני הממונות שאין דנים.

בני נח בני נח אין להם דיני קנסות, ואין רשאים לדון בהם (מאירי סנהדרין נו ב ד"ה בני נח).

כשתפס

אין מוציאם אף שאין גובים קנסות בחוץ לארץ - או בזמן הזה **יזוי** (ראה לעיל) - אם תפס הניזק, אין מוציאם מידו (בבא קמא טו ב; רמב"ם סנהדרין ה יז; טוש"ע חו"מ א ה).

- יש מהראשונים הסוברים שדוקא אם תפס את הדבר המזיק עצמו, כגון הכלב או החתול שהזיקו, אבל לא חפץ אחר, שאם לא כן יגזול כל אשר לו, ולא נוציא ממנו, שהרי אין דנים דיני קנסות (תוספות בבא קמא שם ד"ה ואי, בשם רבינו תם).
- ואף בזה יש שכתבו שדוקא קודם שבא המזיק ליד הבעלים (הגהות מיימוניות סנהדרין ה טו, ומרדכי בבא קמא יד), שלאחר מכן עשו אותו כאילו תפס דבר אחר (ב"ח חו"מ א), או לפי שהתפיסה מועילה מפני שאינה נחשבת לגבייה, מאחר שחצי נזק משתלם מגופו של מזיק (ראה ערך קרן וערך חצי נזק), אבל כשתופס בכח הרי זו כגבייה, ואין גובים דיני קנסות בחוץ לארץ (מהרי"ק קסא).
- יש שכתבו שבדבר המזיק מועילה תפיסה אף אחר שבא ליד הבעלים (ב"ח שם, לדעת רבינו תם).

- יש סוברים שכל דבר שתופס אין מוציאם מידו, ואם תפס יותר מנזקו מוציאם מידו המותר, ואין זה דיני קנסות, שאין דנים אלא להחזיר המותר (רא"ש בבא קמא א כ, וטור חו"מ א בשמו; שיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם מהר"י כ"ץ; פרישה שם אות ו, בדעת הר"ף; סמ"ע שם ס"ק יח, בדעת השו"ע).

- ויש מחלקים, שרק בנזק קרן (ראה ערכו) תפיסה מועילה דוקא בדבר המזיק, לפי ששור תם משתלם מגופו, בשונה משאר קנסות (ריטב"א כתובות מא ב ד"ה ואי תפס; מרדכי בבא קמא מ, בשם רבנו ברוך).

ככל וארבעה תפס הניזק כפל או ארבעה וחמשה, נחלקו ראשונים: **וחמשה**

- יש סוברים שלא אמרו שאין מוציאם אלא כשלא תפס יותר מנזקו, ועוד שלא עשו תקנה זו אלא בקרן, שלא יפסיד ממנו (רא"ש בבא קמא א כ, בשם הר"מ הלוי; נמוקי יוסף על הר"ף שם ו א).
- ויש סוברים שאין זו תקנה, אלא שאין לו דיין שיכפנו, ובכל ענין זה עושה אדם דין לעצמו (ראה ערך עביד אינש דינא לנפשיה), ואין מוציאם מידו עד שיתן לו כל מה שמחוייב לו מן התורה (רא"ש שם; טור חו"מ שמח; רמ"א שם ד; סמ"ע א ס"ק יח, בדעת שו"ע שם).

מאחר שסתם שוורים בחזקת שימור (ראה ערך קרן), והתורה החמירה וקנסה אותו, לא יבוא מזה לידי תקלה (ים של שלמה שם).

באונס באונס ומפתה, נחלקו ראשונים:

ועפתי

• יש סוברים שמאחר שיש לקנס זה קצבה מן התורה, מנדים אותו עד שיתן (ראב"ד על הרי"ף כתובות יד ב; רא"ש בבא קמא א כ, וטור חו"מ א בשמו).

• ויש סוברים שאין לך גבייה גדולה מזו, ואין גובים דיני קנסות בחוץ לארץ (רמב"ן בספר הזכות כתובות שם; רא"ש בבא קמא שם; טור שם); ויש סוברים מטעם אחר, לפי שאם אין עדים הרי מודה בקנס פטור⁴, ואם יש עדים אין מקום לגדור שלא יאנוס ויפתה, שאין דרך לבעול באונס ובפיתוי בפני עדים (ים של שלמה בבא קמא ח ו).

המבייש המבייש בדברים מנדים אותו עד שיפייסנו כראוי לפי **גזרים** כבודו (רא"ש בבא קמא ח ב, בשם רב שרירא גאון; טור שם בשמו; שו"ע חו"מ א ו. וראה ערך בושט).

על כח בית דין בזמן הזה להעניש ולקנוס כשראו צורך שעה, שהעם פרוצים בעברות, וכן על כחם להחרים ולנדות כדי לגדור פרץ, ראה ערך בית דין.

על כחם להפקיר ממון של בעלים, ראה ערך הנ"ל וערך הפקר בית דין.

על גדר הקנס והבדלו מגדר ממון, ראה ערך קנס.

שמנהג שתי ישיבות שמנדים אותו עד שיפייס את חברו, ואם נתן – מתירים את נידויו (רי"ף בבא קמא ל ב; רא"ש שם ח ב; רמב"ם סנהדרין ה יז; טור חו"מ א, בשם הרי"ף והראב"ד; שו"ע שם ה), בין שנתן לו דמי נזקו עד שנתפייס, ובין שנתן קרוב לזה (סמ"ע שם ס"ק יז), שעשו תקנתם פחותה מעיקר הדין, ואומרים: אין אנו כדאים לשפוט אלא בתקנת חכמים, והרי קרבנוה לפי דעתנו בקירוב, ואם אינך מקבל הרי אנו מתירים את נידויו, ומשערים בלבם ואין מגלים עד שיתן קרוב לאשר בלבם, ואומרים לו אין בנו כח לנדות יותר מכאן (תשובות רב שרירא גאון בשערי צדק ד שער א יט, וטור חו"מ א בשמו; רא"ש בבא קמא ח ג, בשם הגאונים).

ויש מהגאונים כתבו שמנדים עד שיפייס עד הגבול שגבלו חכמים בבושת ונזק וקנס, אבל לא יותר (פרדס [עלהרי"ד] עמ' קו, בשם רב האי גאון, וראה אוצר הגאונים בבא קמא קפט).

ויש חולקים וסוברים שהרי זה גביית דיני קנסות, ואין גובים בחוץ לארץ (הגהות מיימוניות סנהדרין ה יז, בשם רבינו תם, וראה רא"ש ב"ק ח ב).

ככל וארבעה לא עשו תקנה זו אלא על חבלה וכיוצא, שאין בו **וחטשה** ממון יתר, שאם לא כן כל אחד יחבל ויזיק לחברו, אבל לא ככל וארבעה וחמשה, שאין לומר שכל אחד יגנוב, שידוע שעל כל פנים יצטרך לפרוע גנבתו (ים של שלמה בבא קמא ח ו; סמ"ע חו"מ א ס"ק יח, וש"ך ס"ק יד).

כחצי נזק של קרן יש שכתבו שאף בחצי נזק של קרן אין מנדים,

דיני שמים

חוב בדין של מעלה, במקום שאין בית דין של מטה מחייבים

בנזיקין

מזיק גרמא הגורם נזק לחברו, בענין שפטור מדיני אדם (ראה ערך גרמא בנזקין; גרמא), חייב בדיני שמים (שו"ע הרב נזקי ממון א), כגון:

• השולח את הבערה ביד חרש שוטה וקטן (ראה ערך הנ"ל וערך אש. בבא קמא נט ב; רמב"ם נזקי ממון יד ה; טוש"ע חו"מ תיח ז).

• המבעית את חברו או צעק באזנו וחרשו (בבא קמא נו א, ושם צא א; רמב"ם חובל ומזיק ב ז; טוש"ע חו"מ תכ כה ולב).

• העושה מלאכה במי חטאת ובפרת חטאת של חברו (גיטין נג א; רמב"ם חובל ומזיק ז ה. וראה ערך הזק שאינו ניכר)².

אף כשלא עשה היזק, אלא שלא סילק את הנזק, כגון נשברה כדו ברשות הרבים ולא סילק את החרסים, שפטור בדיני אדם, חייב בדיני שמים (בבא קמא כט א; רמב"ם נזקי ממון יג יז; טוש"ע חו"מ תיב ד. וראה ערך בור).

וכן עדים שכבשו עדותם, שגרמו נזק על ידי שנמנעו מלעשות, כיון שעוברים על אס לוא יגיד ונשא עונו (ויקרא ה א. וראה ערך עדות), חייבים בדיני שמים (בבא קמא נו א, ורש"י ד"ה פשיטא; טוש"ע חו"מ כח א, וסמ"ע סק"י).

כשהנזק אינו ברור אף כשיכול לומר שחשב שלא יגרום נזק – חייב בדיני שמים, כגון:

גדרם וחיובם

גדרם בכל מקום שאמרו פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים (ראה בפרקים הבאים), יש מהראשונים מפרשים שחייב עונש בידי שמים, אלא שכשישלם יפטור מהעונש (ראה רש"י קדושין מג א ד"ה דינא, ובבא קמא קד א ד"ה שכבר, ובעוד מקומות); ויש מפרשים שחייב בתשלומים בדיני שמים (מאירי בבא קמא נו א ד"ה כל שכתבנו; קצות החושן לב סק"א), אבל עונש יש אפילו כשפטור בדיני שמים, אם גרם נזק לחברו (קצות החושן שם; שו"ת חכם צבי קלח).

בית דין מודיעים לו יש סוברים שיש לבית דין לדחקו לשלם (ים של שלמה בבא קמא ו ו, בשם תשובה); ויש חולקים (ים של שלמה שם), אלא שצריכים להודיעו שהוא צריך לצאת ידי שמים (ראב"ן בבא קמא נה ב; ים של שלמה שם, בשם צפנת פענח), אף כשאין מי שתובעו (ראה להלן: בספק חיוב; בספק למי חייב), אלא שבא להימלך מה יעשה (רש"י בבא מציעא לו א ד"ה הכא).

פסול לעדות יש מהראשונים כתבו שהחייב בדיני שמים פסול לעדות עד שישלם (ספר ההשלמה בבא קמא ו א; מאירי בבא קמא נו א ד"ה כל שכתבנו), שתורת גזלה עליו (מאירי שם. וראה ערך גזלן וערך פסולי עדות).

מהתורה או מדרבנן חיובי ממון בדיני שמים, כתבו אחרונים שיש מהם שחיובם מן התורה, ויש שהם מדרבנן (שו"ת שבות יעקב א קמו, וראה להלן: כשתפס מהחייב).

בלא עדים. **דיני שמים. 1.** ז', טור שפכ - שצו. **2.** וראה עוד בערך גרמא

4. וראה ערך מודה בקנס שיש מחלוקת אם הודאה בזמן הזה מועילה לפטור

הוא דוקא כשאנו בקי, ועל כן בימינו שאין נתינת רשות למי שאינו בקי, פטור אף בדיני שמים (ראה ציץ אליעזר ה' קונטרס רמת רחל כג. ראה עוד באנציקלופדיה הלכתית רפואית שם, ז' ערך רשלנות רפואית טור 278).

ואינו פטור בדיני אדם אלא כשהטיפול שנתן הוא בתחום סמכותו ומומחיותו (ראה הפרטים באנציקלופדיה הלכתית רפואית שם) ³.

על רופא שטעה והמית אם חייב גלות, ראה ערך רוצח.

בספק חיוב

הפטור מלשלם לחברו כשספק ממונו בידו, לפעמים חייב לשלם אם בא לצאת ידי שמים.

נכרי ושטא התובע מחברו מנה לי בידך, והלה אומר איני יודע, שפטור מלשלם (ראה ערך ברי ושטא, מחלוקת בדבר), אם בא לצאת ידי שמים – חייב לשלם (בבא קמא ק"ח א'; טושי"ע חו"מ ע"ה ט'. וראה מגיד משנה טוען ונטען א' ט' בדעת הרמב"ם שהשמיט), שכיין שתובעו בבירי, יש לו לחשוב שאומר אמת, ויש לו לצאת מספק גזל (ר"ן בבא מציעא לו א' ד"ה התם).

מסופק אם החזיר אמר לחברו גזלתיך או הליתני, ואיני יודע אם החזרתי, שפטור מלשלם, אם בא לצאת ידי שמים – חייב לשלם (בבא קמא ק"ח א', וראה באור הגר"א חו"מ ע"ה סק"ל; רמב"ם טוען ונטען א' ט'; טושי"ע חו"מ ע"ה י', ורמ"א שם ב'), שהרי יודע שגזלו ונתחייב לו (ראה רש"י בבא קמא שם ד"ה לצאת וד"ה איתמר, ור"ן בבא מציעא לו ב' ד"ה התם).

יש מהאחרונים סוברים שאינו חייב לצאת ידי שמים אלא כשהשני אומר לא החזרת לי, אבל איני יודע אם הליתני (ט"ז שם י', וראה ש"ך שם סק"ל וס"ק סה), ויש סוברים אפילו כשלשניהם ספק אם החזיר (ש"ך שם ס"ק סה, בשם מהרש"ם; תומים ס"ק יט).

ספק בעיקר החיוב אמר איני יודע אם הליתני או אם גזלתיך, בלא שנתבע, פטור אף לצאת ידי שמים (בבא קמא שם; טושי"ע שם, וטור ורמ"א שם ב'), שלא הגזלן ולא הנגזל יודע (רש"י שם), ומסופק אם התחייב כלל (ר"ן בבא מציעא לו ב' ד"ה התם).

שטא ושטא כגובה החיוב טענו הליתניך ואיני יודע כמה, והשיבו אמת שהליתני ואיני יודע כמה, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שמשלם מה שברור לו, שלא אמרו לצאת ידי שמים אלא בטוענו ברי (בעל התרומות לח ג' בשם איכא מאן דאמר; טור חו"מ ע"ה; דעה א' בשו"ע שם יח), ואפילו לסוברים שגם בתובעו מספק חייב לצאת ידי שמים (ראה לעיל: בשמא ושטא), הרי זה כשהספק על דבר קצוב (ר"ח בבבא מציעא בשו"ת מהר"ט שם) ⁴;

- ויש סוברים שכיין שזוכר שלוה, אינו יוצא ידי שמים עד שיתפטר עם המלוה כמה שיוכל (בעל התרומות שם; דעה ב' בשו"ע שם).

ודאי שאיני חייב לו כשהנתבע טוען ברי לי שאיני חייב – כשפטור בדיני אדם – פטור אף בדיני שמים (ראה טושי"ע ע"ה יז, וסמ"ע ס"ק מה, וש"ך ס"ק נט, וראה שם בבאור הגר"א ס"ק נא).

בספק למי חייב

גזל גזל מאחד מחמשה ואינו יודע למי, אף לסוברים שגם

- כסף קמת חברו בפני הדליקה, והאש הגיעה ברוח שאינה מצויה (בבא קמא נו א'; רמב"ם נזקי ממון יד יד; טושי"ע חו"מ ת"ח יא).

- וכן עד אחד שכבש עדותו (בבא קמא נו א'; רמב"ם עדות יז ז'; טושי"ע חו"מ כ"ח א'), אף שלא היה מחייב אלא שבועה, ויתכן שהיה נשבע ונפטר (בבא קמא שם).

משלח לדבר עבירה העושה שליח לדבר עברה, אף על פי שפטור בדיני אדם (ראה ערך אין שליח לדבר עברה), חייב בדיני שמים (קדושין מג א'), ונחלקו תנאים:

- לשמאי הזקן – כלשון אחד בגמרא – חייב בעונש כעושה בעצמו; ולחכמים כגורם לעברה, ולא כעושה עצמו (קדושין שם, ורש"י ד"ה דינא רבה).

בדיני רציחה השוכר הורג להרוג את חברו, או ששלח עבדיו והרגוהו, או שכפת חברו והניחו לפני הארי וכיוצא בו והרגתו החיה, וכן ההורג את עצמו, כל אחד מאלו שופך דמים הוא, ועון הריגה בידו, וחייב מיתה לשמים, ואין בהן מיתת בית דין (קדושין מג א'; רמב"ם רוצח ב' ב'. וראה כסף משנה ומשנה למלך שם).

- יש ראשונים סוברים שאין זה אלא כששכר את שכר השליח, אבל אם לא שכרו – פטור, שסבור שלא ישמע לו (תוספות בבא קמא נו א' ד"ה אלא; רמ"א חו"מ לב א'), ומטעם זה השולח את הבערה ביד פקח (ראה לעיל), פטור אף בדיני שמים (תוספות שם).

יש מפרשים דבריהם בתשלומי ממון, אבל עונש בידי שמים – חייב (שו"ת חכם צבי קלח; קצות החושן לב סק"א); ויש מפרשים אף בעונש (ש"ך שם סק"ג; באור הגר"א שם סק"ב); ויש מוסיפים שלא אמרו אלא באומר לחברו להרוג, מפני חומר שפיכות דמים (באור הגר"א שם).

- ויש סוברים שאף האומר לשליח – חייב בדיני שמים, והמשלח בערה ביד פקח פטור מפני שהפקח משלם (ריטב"א קדושין מג א'; מאירי בבא קמא נט ב' ד"ה שלח; וראה משנה למלך רוצח ב' ב', וש"ך שם בשמו).

רופא שהזיק רופא אומן שריפא ברשות בית דין והזיק – פטור מדיני אדם (ראה ערך רופא), וחייב בדיני שמים (תוספתא בבא

קמא ו' ו'; רמב"ן בתורת האדם שער המיחוש ענין הסכנה; טושי"ע יו"ד שלו א'). ודוקא כשטעה והזיק בשוגג, אבל במזיד – חייב בדיני אדם (תוספתא גיטין ג' א'), וכן אם חבל יותר מן הראוי (תוספתא בבא קמא ט' א') שהוא כמזיד (תשב"ץ ג' פב); ואם עשה כהוגן, פטור אף מדיני שמים (פרישה שם אות ז'). ויש שכתבו שכשטעה אין דינו כשוגג אלא כאנוס, ופטור אף בדיני שמים (ר"ן סנהדרין פד ב'; דברי שאול יו"ד שלו).

ויש מהראשונים שכתבו שדוקא במלאכת יד, כגון מחתך בברזל וכיוצא, אבל ריפא בתרופות, פטור אף בדיני שמים (תשב"ץ ג' פב; שו"ת בשמים ראש שפ).

רשות בית דין ריפא שלא ברשות בית דין והזיק, חייב בדיני אדם אף בשוגג (תורת האדם לרמב"ן שער המיחוש ענין הסכנה; טושי"ע יו"ד שלו א'), ובימינו רשות בית דין היא קבלת דיפלומה מבית ספר מוכר לרפואה ורישיון ממשרד הבריאות (ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית מהדורה חדשה, תשס"ו, ז', ערך רופא).

ויש שכתבו שהרופא החייב בדיני שמים כשריפא ברשות בית דין,

4. וראה ש"ך ס"ק סה ששני הדינים תלויים זה בזה.

בנוזקין; גרמי. 3. ראה עוד אנציקלופדיה הלכתית רפואית ז' ערך רשלנות רפואית, התייחסות נרחבת לכלל ההיבטים ההלכתיים, הרפואיים והמשפטיים.

לא תבעוהו - אפילו לצאת ידי שמים אינו צריך (סמ"ע שם סק"ו ושי"ך שם סק"ג).

בשאר דינים

פטור בקס ליה מי שפטור מתשלומי מזון מפני שהתחייב בעונש **בדרכה מיניה** חמור יותר (קס ליה בדרכה מיניה. ראה ערכו), חייב לשלם בדיני שמים, שמוטל עליו חיוב תשלומים, אלא שאין כח ביד בית דין לענשו בשתים (ראה ערך הנ"ל), כגון:

- הבא על אמו והתחייב אתנן בשכרה, אף על פי שחייב מיתה, חייב לצאת ידי שמים ולשלם לה (בבא מציעא צא א, ורש"י ד"ה רבא. וראה ערך אתנן זונה).

- החוסם פרת חברו ודש בה, לסוברים שפטור משכר מזונותיה כיון שלוקה משום לא תחסם שור פְּדִישוֹ (דברים כה ז), בדיני שמים חייב לשלם (בבא מציעא שם, ורש"י שם, וראה שם בתוספות).⁶

מהאחרונים יש מי שכתב שדוקא כשבפועל אין מקיימים בו העונש החמור, אלא שמכל מקום קם ליה בדרכה מיניה לפטרו ממזון (ראה ערך קס ליה בדרכה מיניה הלימודים על זה), אבל אם מקיימים בו העונש החמור, כגון כשעשה האיסור במזיד ובהתראה, פטור אפילו בדיני שמים (קצות החושן כח סק"א, לדעת המהרש"ל); ויש חולקים (נתיבות המשפט שם סק"ב. וראה להלן: בתפיסה).

פטור מקנס הדברים אמורים בחיובי מזון, אבל כשנפטר מקנס (ראה ערכו) משום קם ליה בדרכה מיניה, פטור אף מלצאת ידי שמים, כגון שגנב שור וטבחיו בשבת, שפטור מתשלומי ארבעה וחמשה (ראה ערכו), לפי שקנס מתחייב על פי בית דין (ראה ערך קנס), וכיון שבית דין לא חיבוהו, אין עליו חיוב כלל (תוספות כתובות לג ב ד"ה לאו).

וכן המודה בקנס שהוא פטור (ראה ערך מודה בקנס), אף לצאת ידי שמים אינו חייב (ירושלמי כתובות ג י; רשב"א בבא קמא עה א ד"ה אמר).

רבית קצוצה רבית קצוצה (ראה ערך רבית), לסוברים שאם כבר נתן הלואה את הרבית אינה יוצאת בדיינים (ראה שם), נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שחייב להחזיר לצאת ידי שמים (ריב"ן בתוספות בבא קמא צד ב ד"ה אי, ובבא מציעא סב א ד"ה תנאי; נמוקי יוסף בבא מציעא לג ב ד"ה כיון. וראה בבא מציעא סא ב, ותוספתא בבא מציעא ה כה);

- ויש סוברים שאף לצאת ידי שמים אינו חייב להחזיר (תוספות בבא קמא שם, ובבא מציעא שם. המחלי הובאה גם ברמב"ן ורשב"א ורי"ן ב"מ שם).

אנק רבית להלכה שרבית קצוצה יוצאה בדיינים, מחלוקת זו היא באבק רבית (ראה ערכו):

- יש סוברים שאם בא לצאת ידי שמים - חייב להחזיר (נמוקי יוסף שם, וראה שם בר"ן; טוש"ע יו"ד קסא ב);

- ויש סוברים שאינו חייב להחזיר, כיון שנתן מדעתו (רשב"א בבא קמא עה א; ר"ן בבא מציעא שם לדעה ב הנ"ל; שו"ת רדב"ז א רנט).⁷

פטור מתקנת השבים גזלן מפורסם שבא לעשות תשובה ולהחזיר, ואין מקבלים ממנו משום תקנת השבים (ראה ערכו), אם רצה לצאת ידי שמים, אין מוחים בנגזל מלקבל (טוש"ע חו"מ שסו א, וסמ"ע שם סק"ד, על פי בבא קמא צד ב).

כשכל אחד מהם תובעו די שמניח הגזלה ביניהם ומסתלק (ראה המחלוקת ביבמות ק"ח ב, וראה ערך גזל), אם בא לצאת ידי שמים חייב לשלם לכל אחד ואחד (בבא מציעא לו א). ואפילו כשהנגזל אינו יודע שגזלו, כגון שאמר לשנים גזלתי אחד מכם, אף שמן הדין חייב לשלם גזלה אחת⁵ (בבא מציעא שם; רמב"ם גזלה ד י; טוש"ע חו"מ שסה ב), שאם לא כן הנגזל מפסיד (רש"י שם).

נפקדון אמר: אביו של אחד מכם הפקיד אצלי, או אביו של אחד מכם הפקיד אצלי מנה, ושל אחד מכם הפקיד מאתים, או שהם עצמם הפקידו אחד מנה ואחד מאתים, ואינם יודעים מי הפקיד מנה ומי מאתים, שפטור בדיני אדם (ראה ערך פקדון), אם בא לצאת ידי שמים חייב לשלם לכל אחד מאתים, שהיה לו לדייק ממי קיבל (תוספות בבא מציעא לו א ד"ה התם; רא"ש שם ג ט, וראה טוש"ע ורמ"א חו"מ ש א וג), ולכתוב שלא ישכח (ראה רמב"ם שאלה ופקדון ה ד, וטוש"ע שם), ואף על פי שלא בא המזון לידו בגזלה (תוספות שם ב ד"ה ומי).

אינו יודע מי הפקיד אמר: אחד מכם הפקיד אצלי ואיני יודע מי, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שפטור אף מלצאת ידי שמים, שהמפקיד היה לו לדעת (רא"ש בבא מציעא ג ט; בעל התרומות לט ב, בשם הרמב"ן; טור ורמ"א חו"מ ש א).

- ויש סוברים שאם בא לצאת ידי שמים חייב לשלם לכל אחד, כשם שחייב כשאומר אביו של אחד מכם הפקיד אצלי ואיני יודע איזהו (ראה לעיל. תוספות בבא מציעא לו א ד"ה התם; בעל התרומות שם דעה א. וראה בסמוך בהלואה).

הלואה הלווהו שנים בבת אחת במלוה בעל פה, אחד מאה ואחד מאתים, ואינו יודע של מי המאתים, ואף הם אינם יודעים, יש סוברים שחייב לצאת ידי שמים ולשלם לכל אחד מאתים, כמו בפקדון (ראה לעיל. בעל התרומות לט ב, בשם הרמב"ן; טור חו"מ עו, בשם הרא"ש; שו"ע שם א, בשם יש מי שאומר); ויש סוברים שאף לצאת ידי שמים פטור (ב"ח שם ובאור הגר"א שם סק"ג, לדעת הרמב"ן. וראה תומים סק"ד שחילק בין הלואה לפיקדון).

אינו יודע מי הלואה אמר לשנים אחד מכם הלוא לי מנה ואיני יודע איזהו, נחלקו ראשונים - בכפקדון (ראה לעיל):

- יש סוברים שפטור אף מלצאת ידי שמים, שהמלוה היה לו לדעת, וגם הם פשעו (בעל התרומות לג ט, בשם הרמב"ן; טור עו, בשם הרמב"ן והרא"ש; דעה א בשו"ע שם ג. וראה הטעמים בשי"ך ס"ק טז, וסמ"ע סק"ה).

- ויש סוברים שחייב לצאת ידי שמים ולתת לכל אחד מנה (בעל התרומות שם דעה א; טוש"ע שם, בשם יש אומרים).

בקס לקח מאחד מחמשה בני אדם ואינו יודע ממי, וכל אחד מהם תובעו, לסוברים שמניח דמי המקח ביניהם ומסתלק (ראה יבמות ק"ח ב, וראה ערך מכירה), נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שחייב לצאת ידי שמים, ולתת לכל אחד דמי המקח (תוספות בבא מציעא לו א ד"ה התם, ושם ב ד"ה ומי; רמב"ם מכירה כ ב; טוש"ע חו"מ רכב ב);

- ויש סוברים שכיון שלא עשה איסור - פטור (תוספות בבא קמא קד א ד"ה שכבר, בתירוץ ב; רמב"ן בבא מציעא לו ב; רשב"א בבא קמא שם).

5. ראה ערך גזל, מחלוקת אם יחלקו ביניהם, או יהא מונח עד שיבוא אליהו.

6. וראה ערך חסימה, שלהלכה חייב אף בדיני אדם. 7. ראה באור הגר"א

צא א ד"ה רבא; אור זרוע בבא מציעא רפז; ר"ן שם; ראב"ד, הביאורו הראשונים בבבא מציעא סז ב, וטור יו"ד קסא).

• ויש סוברים שאין התפיסה מועילה (ריב"ש שצב, בשם רמב"ן והגאונים; טושי"ע יו"ד קסא ב; ש"ך חו"מ עה ס"ק כו, ושם עו סק"י וקפב סק"א)⁹.

• ויש שמחלקים: כשהדין פטור – אין תפיסתו מועילה; אבל אם פטור משום שיש עליו עונש חמור יותר (ראה לעיל), כשאין מקיימים בו העונש החמור, כגון בזמן הזה, אם תפס אין מוציאים מידו, וכשמקיימים בו העונש החמור – אין תפיסתו מועילה (ויש של שלמה בבא קמא ו. ו. וראה ערך קס ליה בדרכה מיניה)¹⁰.

• ויש מחלקים בין כשהחוב בדיני שמים מהתורה, כגון בקס ליה בדרכה מיניה, שאם תפס אין מוציאים מידו, ובין כשהחוב מדרבנן כגון באבק רבית, שאף אם תפס מוציאים מידו (שו"ת שבות יעקב א קמו, הביאו בפתחי תשובה כח סק"ד).

• ויש מחלקים: כשהחוב בדיני שמים ברור, אלא שאין בית דין נזקקים לו, כגון בקס ליה בדרכה מיניה או באבק רבית, אם תפס אין מוציאים מידו; אבל כשאין ידוע אם חייב, כגון בספק חוב, מוציאים מידו (שו"ת עטרת חכמים חו"מ ז).

כשהנתבע נתן נתן לו החייב מחמת שטעה וסבר שחייב בדיני כסעות אדם, כתבו אחרונים שאסור לו לקבלם, ואפילו אם החזיר לו בסתם צריך להודיעו שהוא פטור בדיני אדם, ואם לא הודיעו הרי זו מחילה בטעות (שו"ת בית יעקב ס).

ויש סוברים כשנתן בסתם אין זו מחילה בטעות, שמן הסתם היה רוצה לצאת ידי שמים (קצות החושן עה סק"ד. וראה ערך מחילה).

סתנות כהונה מתנות כהונה שאכלן או הזיקן, שפטור מדיני אדם (ראה ערך מתנות כהונה), נחלקו ראשונים:

• יש שכתבו שאם טעם פטורו מפני לימוד מיוחד שלמדים מן הכתוב, אף בדיני שמים פטור; ואם מפני שהם ממון שאין לו תובעים (שאין להן בעלים שיוכלו לתבעו. ראה ערכו), בדיני שמים חייב לשלם (תוספות חולין קל ב ד"ה ואיבעית אימא; רא"ש שם י ב. וראה ערך מתנות כהונה וערך ממון שאין לו תובעים).

• ויש סוברים שפטור אף בדיני שמים, כיון שאין חיובו במתנות כהונה אלא משום מצוה, אלא שממדת חסידות ישלם (ר"ן על הרי"ף שם מד ב, וראה מעדני יום טוב על הרא"ש שם).

ואף להלכה מחלוקת: יש סוברים שחייב לשלם בדיני שמים (רא"ש שם; טושי"ע יו"ד סא טו); ויש סוברים שפטור אף בדיני שמים (ר"ן שם, וראה בית יוסף יו"ד שם לדעתו; פרי חדש יו"ד שם ס"ק כו).

יתומים בחוב יש מי שכתב שאף שאין מטלטלים של יתומים משתעבדים לחוב של אביהם, בדיני שמים חייבים לשלם (משנה למלך מלוה ולוה יא ז), וראשונים כתבו שחיובם בתורת מצות כיבוד אב (ראה ערכו). ראה תוספות כתובות פו א ד"ה פריעת, וטור חו"מ קז, וסמ"ע שם סק"ב)⁸.

כשתפס מהחייב

כשתפס התובע ממון שחייב בו לצאת ידי שמים, אם תפסו התובע, נחלקו ראשונים:

• יש מהראשונים סוברים שאין מוציאים מידו (רש"י בבא מציעא

דינים

משפטים שבין אדם לחברו

המצוות סוף שורש יד. ועי' שאילתות שאילתא קמט, ובהעמק שאלה שם), וכל הדינים באים בחשבון מצוה אחת (רמב"ן שם. ועי' זוהר הרקיע לתשב"ץ מצוה טו).

וכן אמרו שמצוות הדינים לדון את הדין הוא מצות עשה (כתובות קו א, וברש"י ד"ה הא"י), שנאמר: וְשִׁפְטָתָם צֶדֶק (דברים א טז).

וכל איש מצווה לדון דין תורה כשיהיה יודע בו הריב שבין בעלי דינים, שכן אמרו אחד דן את חברו דבר תורה, שנאמר: בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט צְמִיחָךְ (ויקרא יט טו. ספר המצוות עשין קעז).

דינים הם משבע מצוות שבני נח הוזהרו עליהן; תנא דבי מנשה חולק וסובר שאין הדינים בכלל המצוות של בני נח (סנהדרין נו ב), ואין הלכה כמותו (ראה ערך בן נח).

דינר

שם מטבע, בתורת שיעור בעיניי הלכה

• דינר סתם;

• דינר של כסף – והוא הנקרא זוז בכל מקום (רמב"ם אישות י ח)

סתם דינר

סוגי הדינים דינרים שונים הוזכרו בעיניי הלכה:

עליו, ומכל מקום העלה כן להלכה.
דינים 1. ז, טורים שצו-שצז.
דינר 1. ז, טור שצח - תו.

שם באור השיטות בארוכה. 8. ראה ערך נכסי יתומים, ושם שתקנת הגאונים שמטלטלי יתומים משתעבדים לחוב אביהם. 9. ראה על מחלוקת זו במשנה למלך מלוה ולוה יא ז, ובתשובתו בכא א. 10. ראה תומים קסא סק"ד שהשיג

ויש מהראשונים סוברים אף לבית שמאי כסף סתם אינו דינר (רש"י קדושין שם; רמב"ן ור"ן שבועות ה), אלא שהכתוב מסר לחכמים לקבוע חשיבות הכסף לכל דבר, והואיל ואינה מתקדשת בפרוטה, לפי שלדעתם סתם כסף בתורה הוא כסף צורי, העמידוהו על דינר (ראה רש"י שם א ד"ה ושל דבריהם, ובפני יהושע שם).

ערך הדינר הדינר שבזמן התורה, נחלקו ראשונים:

בזמן התורה • יש סוברים שארבעה ממנו הוא שקל הקודש האמור בתורה (רש"י שמות ל יג. ראה לעיל שהזוהו הוא הדינר) - בניגוד לשקל שבתלמוד, שהוא חצי סלע (ראה ערך שקל) - ומכיון שנאמר **עֲשִׂימֵם גֵּרָה הַשֶּׁקֶל** (שמות שם), הרי שמתחילתו היה הדינר חמש מעות, אלא שאחר כך העלוהו לשש (רש"י שם; רבינו תם בתוספות בבא בתרא ז א ועוד. וראה על ההוספה בערך שקלים), ולאחר ההוספה נמצא ששקל הקודש הוא שלשה דינרים ושליש מדינר צורי (ראה בכורות נ א, ורש"י שם ד"ה סלעין וד"ה משנינן).

• ויש סוברים שמתחילתו הוא של שש מעות, ומעה היא הגרה שבימי משה רבנו (רמב"ם שקלים א ג).⁶

בלשון בני אדם האומר הרי עלי מטבע כסף להקדש - לא יפחות מדינר כסף (מנחות קו ב, וגמרא שם קז א; רמב"ם ערכין ב ט), ויש מהראשונים שכתבו שהדברים אמורים דוקא במקומות שאין שם מטבעות כסף הפחותים מדינר (תוספות שם ד"ה ודילמא. ברמב"ם שם לא חילק. וראה ערך מעה).

וכן הדין כשכתוב בשטר פלוני לזה מפלוני כסף (בבא בתרא קסה ב וקסו א. הרמב"ם השמיט).

יחסו לערכים הדינר הוא:

אחרים • מאה ותשעים ושתיים פרוטות (קדושין יב א; רמב"ם ערובין א יב ושקלים א ג);

• עשרים וארבעה איסרים, בזמן שלא הוזלו (קדושין שם. וראה ערך אסר);

• שש מעות (קדושין שם; רמב"ם שם);

• שני טרפעיקים (כתובות סד א ורש"י ד"ה פלגא, ושם שטרפעיך נקרא אסתרא);

• חצי שקל (ראה מעשר שני ב ט ועוד);

• אחד מארבע בסלע (שם; ירושלמי קדושין א א; רמב"ם ערובין שם. וראה לעיל ששקל שבתורה הוא סלע);

• אחד ממאה במנה (ראה כתובות סו א ועוד; רמב"ם ערובין שם).

על יחס דינר של כסף לדינר של זהב, ראה להלן: דינר זהב.

משקלו במשקל הדינר של כסף נחלקו ראשונים:

• יש שכתבו שארבעה דינרים הם "חצי אוקיא למשקל הישר של קלונאי" (רש"י על התורה שמות כא לב, הובא בעוד ראשונים; מסקנת הרמב"ן בסוף פירושו על התורה), והדינר הוא חצי רבע אוקיא של כסף (נמוקי יוסף על הרי"ף בבא בתרא מה ב ד"ה עשרים), וקיבלו שיעור זה מרביתיהם (תוספות בכורות מט ב; רא"ש שם ח ט), או ששקלו ומצאו כן (נמוקי יוסף שם).

וראה מידות ושיעורי תורה עמ' שסו - ז, שבצור היתה מטבעה ידועה בימי הבית השני עד קרוב לחורבן. ⁵ וראה מידות ומשקלות של תורה סז על שיעור הכסף במטבעות צור שנמצאו. ⁶ ולפי זה ההוספה היתה רק על סלעים שנעשו בני

- אם של כסף טהור (ראה להלן: דינר כסף), ואם שמעורב עם נחושת (ראה להלן: דינר מדינה);

• ודינר של זהב (ראה להלן: דינר זהב).

הוזכרו אף דינרים בשם לווי של אומות העולם, כגון:

• דינרא ערבאה (בכורות מט ב), היינו דינר ישמעאלי (רש"י שם);

• דינר גורדיינא (ירושלמי סוף חגיגה. וראה במדבר רבה יב במנורת המקדש);

• דינר קורדינאה² (חולין נד ב. וראה מנחות כט א והגהות שיטה מקובצת שם), ועוד (ראה ערך מלין [שפטל]).³

דינר ודינרים דינר סתם שהוזכר בגמרא הוא של כסף (ראה קדושין ב א, ושם יא א, ועוד).

כשהוזכר בלשון רבים, יש חילוק: דינרי - משמעו דינרי זהב, דינרים - משמעו של כסף (בבא בתרא קסו א ורשב"ם. וראה טושי"ע חו"מ מב יג), ויש מפרשים שדינרים משמעם בין של כסף ובין של זהב, ולכן כשנכתבו בשטר, יד בעל השטר על התחתונה (תוספות שם ד"ה אמר).

בזמן הזה אין מדקדקים בלשון כל כך להבדיל בין דינרים לדינרי (מגיד משנה מלוה ולוה כז יז; רמ"א שם), ונותן לו הפחות (רמ"א שם).

דינר כסף

הדינר כהלכה דינר של כסף נוגע להלכה בתורת מטבע ובתורת משקל.

בתורת מטבע - כמו בשיעור פדיון הבן, שהוא עשרים דינרים (ראה בבא מציעא מד ב ורש"י, בכורות מט ב - נ א), ובשיעור קדושי אשה בכסף לבית שמאי (ראה קדושין ב א. וראה להלן בטעמים), וכן בדינים התלויים בלשון בני אדם, כמו בנדר הקדש (ראה מנחות קו ב), ובמקח וממכר (ראה בבא בתרא קסה ב), ועוד.

בתורת משקל - במשקל לשון של זהורית בפרה אדומה (יומא מא ב ובמ א), בנדר הקדש (תוספתא מנחות יב טו), ועוד.

כסף צורי הדינר הוא בכסף צורי (ראה קדושין יא א וב) - היוצא במדינת צור (רש"י בכורות מט ב ד"ה מנה), והוטבע בצור (פירוש המשניות בכורות ח ז)⁴, והוא מכסף טהור (ראה רמב"ם אישות י ח).

ויש שכתבו שאנחנו לא נדע איך היה מטבע צור באותו זמן, ולפיכך כשאמרו מטבע צורי צריך שיהיה מן המוכחר שאפשר להיות מן הכסף (פירוש המשניות שם)⁵.

כסף האסור כל כסף סתם האמור בתורה לדעת רוב הראשונים נחלקו בו תנאים:

• בית שמאי סוברים שהוא דינר, ולפיכך קדושי אשה בדינר (ראה קדושין ב א), שלמדים בגזרה שוה שהם בכסף (ראה ערך קדושין), ודינר הוא מטבע הפחותה שבכסף צורי (רש"י קדושין יא ב ד"ה הכי גרסינן, בשם רבותי, ראה שם קושיית רש"י; ר"י בתוספות שם ד"ה והרי; רמב"ן ורשב"א וריטב"א ותוספות ר"י שם);

• ובית הלל סוברים סתם כסף בתורה אינו דינר אלא ממון, ואפילו פרוטה של נחושת (קדושין שם. וראה ערך כסף וערך קדושין).

² ראה מוסף הערוך ערך קרדיינא שר"ל שהוא הגורדייני. ³ על דינרים מיוחדים אם יש לחשוש בהם משום טבעה של ירושלים ומחשש הקדש, ראה ערך הקדש. ⁴ וראה תוספתא כתובות יב ו: איזהו כסף צורי זה ירושלמי.

הדינר בערך 3.6 גרם. הדינרים העתיקים שנמצאו הם עד 3.9 גרם (ראה מטבעות ארץ ישראל [נרקיס] ירושלים תרצ"ו, עמ' 52. דינרי רומא היו בערך 4 גרם) [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].

משקלו במשקלי זמננו לפי חשבון חכמי דורנו נמצא משקל הדינר, **נגרמים** כשהוא בן תשעים ושש שעורים (ראה לעיל דעת הגאונים), בכסף נקי הוא 4.8 גרם (ראה חזון איש חו"מ טז ל⁹; שיעורי תורה [רא"ח נאה] תשי"ז ו ג¹⁰. וראה ערך סלע בשיעור ה' סלעים של פדיון הבן).

לשיטה המחשבת במשקל של קולוניא (ראה לעיל שיטת רש"י) משקל הדינר 3.65 גרם (ראה איזנשטט שם שהאוקיא של קולוניא היא 29.2 גרם)¹¹.

דינר מדינה

שמינית דינר כשם שיש כסף מדינה בסלעים ובמנה, ששווי צור^י שמינית מכסף צורי (ראה קדושין יא ב ובבא קמא צ ב ורש"י), כך יש זוז - דינר - מדינה, ששמנה מהם זוז צורי (כתובות סה ב וסז א ורש"י), ואף דינר זה נקרא זוז (רמב"ם אישות י ח).

כניו גלשון חז"ל יש מהראשונים כתבו שבלשון משנה רגילים לקראו "זוז" ובלשון תלמוד "פשיט" (תוספות בכורות מט ב ד"ה אמר). ויש שכתבו שכאשר נזכר "זוז" הכונה זוז מדינה, ו"זוזא" הוא זוז צורי (ערך מילין [שפטל] ערך זוז בהערה בשם ר' יוסף עקנין).

הרכב המתכת דינר מדינה, יש מהראשונים שכתב שהוא, ככל כסף מדינה, מטבע של אותם הימים שהיו בו שבעה חלקים נחושת וחלק אחד כסף (רמב"ם אישות שם. וראה ערך כסף).

כתובה יש מקומות שהוזכרו דינרים וזוזים ונחלקו בהם **וכפדיון הבן** ראשונים:

- בכסף של כתובה, שהוא מאתים - זוז - לכתולה ומאה לאלמנה (ראה ערך כתובה), יש אומרים ששעורים בכסף מדינה (רמב"ם אישות י ח; טוש"ע אה"ע סו ו ועוד), ויש אומרים שהם כסף צורי (תוספות כתובות סז א ד"ה אמר, ובעוד מקומות; רמ"א שם). בירושלמי נחלקו בזה אמוראים (ירושלמי כתובות א ב, פני משה שם. וראה ערך כתובה).
- בפדיון הבן יש מהראשונים סוברים בדעת רבי חנינא שנתן שיעורו בדינרי מדינה (ראה רש"י בכורות מט ב ד"ה דמזבנא ותוספות שם מט ב ד"ה אמר בדעתו), ויש חולקים (ראה תוספות שם, וראה ערך פדיון הבן).

דינר זהב

דינר זהב דינר זהב - נקרא גם זהוב (בבא מציעא קב ב), או זהב **בהלכה** (שם א) - הוזכר בהלכה בתורת מטבע:

- לשיעור הקנס לחוטף ברכה מחברו (חולין פז א: עשרה זהובים; טוש"ע חו"מ שפב);
- בתורת שיעור גודל בעוביו בטרפות הטחול (חולין נה ב. וראה ערך טחול);
- עובי ציפוי המזבח כעובי דינר זהב (חגיגה כז א במזבח הזהב; מדרש תנחומא סוף תרומה במזבח הנחושת), ועוד.

משקל זה שוה לשני פשיטין ומחצה למשקל הברזל (ראה רש"י בבא קמא לו ב ד"ה כסף צורי, ורא"ש בכורות שם)⁷. יש מהראשונים כתבו שלדעה זו הסלע הוא שלש מאות גרעיני חטים, והדינר לפי זה הוא שבעים וחמשה גרעיני חטים (ראה שלטי גבורים על הרי"ף קדושין ו א, בשם ריא"ז).

ולדעה זו עשרים דינרים שבחמשה סלעים של פדיון הבן הם שתי אוקיות וחצי (טור יו"ד שה לשיטת רש"י, וכן שם רמט בסתם).

• ויש סוברים שדינר כסף הוא כדינר "ששדנג" (הלכות גדולות בכורות וקדושין; רי"ף קדושין ו א; רמב"ן שמות ל יג, וראה סוף פירושו על התורה), והוא "מתקאל" אחד (תשובות הגאונים הרכבי עג), והוא דרהם - זוז מצרי - וחצי (ראה רמב"ם בכורים ו טו, וכסף משנה כלי המקדש ב ג; כפתור ופרח טז; בית יוסף יו"ד שה; שו"ע שם א)⁸, והם תשעים וששה גרעיני שעורה (רי"ף שם; רמב"ם ערובין א יב ובעוד מקומות; כפתור ופרח טז; כסף משנה כלי המקדש ב ג).

ולדעה זו עשרים דינרים שבחמשה סלעים הם משקל אלף ותשע מאות ועשרים שעורים כסף (טור יו"ד שה, לדעת הגאונים; וראה ט"ז וגר"א יו"ד שה א, בדעת הרמ"א. וראה ערך פדיון הבן).

היחס בין השיטות ביחס משקל הדינר לדעה הראשונה (דעת רש"י) לגבי הדעה השניה (דעת הגאונים) נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שלדעה ראשונה הדינר הוא שני שליש מהדינר שלדעה השניה (רמב"ן שמות שם; שו"ת ריב"ש כג וקנא).
- ויש סוברים שלדעה זו הדינר הוא חמש ששיות מהדינר שלדעה שניה (ראה רמב"ן סוף פירושו על התורה; ארחות חיים ב פדיון בכורות ושם כתובה; תשב"ץ ג רכו).

ביהודה ובגליל משקל הדינר (זוז) ביהודה היה כפליים משל גליל (תרומות י ח ותוספות יום טוב ותפארת ישראל שם) ככל המשקלות שהיו כפולים ביהודה (ראה כתובות סד ב ורש"י, וחולין קלה א).

שיטות נוספות לסוברים שמשקל דינר זהב כפול משל כסף (ראה להלן: דינר זהב), יש סוברים שמשקל דינר כסף הוא מחצית מהמשקלים האמורים (ראה ריב"א על התורה משפטים, וראה להלן, שם), אלא שרוב הפוסקים סוברים להיפך, שהדינר של זהב הוא כפול (ראה להלן, שם).

וכן לסוברים שפרוטה היא רבע גרעין שעורה, הדינר שהוא בן מאה תשעים ושתיים פרוטות, אין בו אלא ארבעים ושמונה גרעינים (ראה ערך פרוטה דעת רב האי גאון והחינוך), אלא שרוב הפוסקים סוברים שהפרוטה היא חצי גרעין שעורה (ראה ערך הנ"ל).

ערכו במטבעות אחרים מכיון שהדינר הוא של כסף נקי, תלוי ערכו בחלק כסף הנקי שבמטבעות כל מדינה, כגון במקום שבמטבעות יש שני שליש כסף ושליש נחושת, ערך הדינר כמטבע שעולה על משקלו במחצית (ראה כפתור ופרח טז בדרהם הערב).

עדייות ארכיאולוגיות במטבעות שנמצאו מימי חורבן בית שני, השקל, שהוא ארבעה דינרים, היה עד 14.3 גרם, ולפי זה

המצות יז, בשמו. וראה איזנשטט, בתלפיות ניו יורק תשי"ג - ד, שתשעים ושש שעורים אינם אלא 4.35 גרם. ¹⁰. ראה שם עמ' רפט, על פי משקל הדרהם 3.2 גרם, והדינר דרהם וחצי. ¹¹. פירוט רב בשיטות ובמצאים של משקל הדינר, ראה מידות ושעורי תורה [בניש] בני ברק תשי"ס, מידות ומשקלות של

ארבעה דינרים. ⁷. והוא משקל הזהוב בזמנו של רש"י, ראה רמב"ן על התורה שמות ל יג. ⁸. ראה פירוש המשניות להרמב"ם בכורות שם שמשקל הדרהם המצרי הוא של ששים ואחד גרעיני שעורה, ואם כן הדינר קצת יותר מדרהם וחצי. ⁹. על פי משקל הגרם עשרים שעורים, וראה איפת צדק קונטרס שיעורי

להיפך, שמשקל דינר כסף היה בשיעור זה ומשקלו של דינר זהב היה פי שנים (ראה לעיל: דינר כסף).

ויש מהראשונים שכתב שמשקלו של דינר זהב שווה למשקלו של דינר כסף (תוספות בכורות מט ב ד"ה אמר, לדעת רש"י, וחלקו עליו).

עניו עוביו של דינר זהב שונה משל דינר כסף (רבינו תם בתוספות בבא מציעא שם. וראה זבחים קטז ב ד"ה שכתבו שעוביו כפליים), וכתבו ראשונים שלא ידענו שיעורו של העובי (תורת הבית ב ג; טושי"ע יו"ד מג ד). ויש מן האחרונים שהוכיח שאינו יותר משליש אצבע (כרית ופליתי שם)¹⁵, ויש ששיעורו על פי מטבעות זמנם (ראה שו"ת שאילת יעבץ ב קה; צמח צדק החדש פסקי דינים מג בשם בעל התניא: כשיעור חצי רובל כסף)¹⁶.

בלשון בני אדם האומר הרי עלי מטבע זהב, לא יפחת מדינר זהב (שקלים ו ומנחות קו ב וקז א. הרמב"ם השמיט, ראה כסף משנה ערכין ב ט), והוא הדין כשכתוב בשטר פלוני לזה מפלוני מטבע זהב (בבא בתרא קסה ב; רמב"ם מלוה ולוה כז יז), שמטבעות קטנות של זהב אין עושים בשום מקום (מנחות ובבא בתרא ורשב"ם שם).

ערכו ביחס לדינר כסף דינר זהב הוא עשרים וחמשה דינרי כסף (בבא מציעא מד ב), וקבלה בידיהם שבימי משה היה נמכר דינר זהב בעשרים וחמשה דינרי כסף (ראה שיטה מקובצת בבא מציעא שם)¹². ויש ששנו דינר הוא אחד מעשרים וארבעה לדינר זהב (ירושלמי קדושין א א. וראה מעילה כא א וב ורש"י ד"ה והביא ורש"י שם).

ויש מהראשונים כתבו שדינר זהב נמכר בעשרים וארבעה דינרי כסף, אלא שלכל שקל - שני דינרים, נותן קלבון (דמי פריטה) לחנוני, וי"ב הקלבונות הם עוד דינר (רבינו תם בתוספות כתובות צט א ד"ה נתן ובעוד מקומות, וראה ריב"ן בתוספות בכורות נ א ד"ה דמזדבנא).

משקלו ביחס לדינר כסף דינר זהב משקלו כפול משל כסף (רבינו תם בתוספות בבא מציעא מד ב ד"ה אחד ובעוד מקומות)¹³, שבמשקל שווה לא יתכן שיהיה ערך הזהב פי עשרים וחמשה, אלא ערכו היה פי שנים עשרה¹⁴, ולפי שהזהב כבד מכסף ודינר הזהב היה עב יותר, היה משקלו כפול (תוספות שם) נראה אירוס' בסוף הכרך.

אלא שיש שכתבו שמשקל דינר זהב היה שנים וחצי פשיטים ושל כסף מחציתו (ריב"א על התורה משפטים), ורוב הראשונים כתבו

דיעבד¹

מצוה שנעשתה שלא באופן שצריך לעשותה לכתחילה, או דבר שנעשה בו איסור לכתחילה

ואם לא השמיע לאזנו - יצא (ראה ברכות טו א, ושם מחלוקת בדבר. וראה ערך קריאת שמע), שהדרשה אסמכתא, ועיקר הדין מדרבנן (ריטב"א מגילה כ א ד"ה דתניא. וכן ראה שו"ת הריב"ש רסו, בישיבת הדיינים בשעת גמר דין)².

ולכן הצריכו לימוד מיוחד מהכתוב שנחל איתן האמור בעגלה ערופה (ראה ערכו) אינו אלא לכתחילה, ובדיעבד כשר אף על פי שאינו איתן (ראה ספרי שופטים רז, ומלבי"ם שם. וראה ערך עגלה ערופה).

מהאחרונים יש שכתב שכלל זה למדים מהכתוב: אֵלֶּה הַמִּצְוֹת וְגו' (ויקרא כז לד), ודרשו: אם עשיתם כמצותן הן מצות, ואם לאו אינן מצות (לקח טוב [ענגיל] ה, על פי ירושלמי שבת יג א).

בצווי התורה כתבו ראשונים שדוקא כשכתוב בתורה בלשון ציווי - מעכב, שכיון שמצוה היא, ודאי אם לא עשה - לא יצא; אבל דבר שאמרה תורה בלשון תנאי, הדבר תלוי במחלוקת תנאים אם צריך שיכפול בפירוש שאם לא עשה כן מעכב (תוספות קדושין סב א ד"ה בשלמא לרבי מאיר. וראה שם בגמרא מחלוקת רבי מאיר ורבי חנינא בן גמליאל. וראה ערך תנאי).

זעת החולקים ויש מהראשונים שנראה מדבריהם שאף בדאורייתא יש חילוק בין לכתחילה לדיעבד, כשלא נאמר גילוי מיוחד בתורה לעכב (ראה רשב"א ברכות טו ב, בשם הראב"ד, בקורא שמע ולא השמיע לאזנו; ברכי יוסף יו"ד א, בדעת התוספות שבועות ל א ד"ה מצוה, בחליצה בעמידה; תוספות זבחים טז א ד"ה מה, בישיבת הדיינים בשעת גמר דין. וכן ראה לקח טוב ה, ומור וקציעה ב בקונטרס סייג לתורה).

דיעבד היא מלה מורכבת משתים: דאי עבד (שלי"ה תורה שבעל פה כלל לשונות ד), היינו אם עשה, ומובנו כשעשה דבר שלא כמו שהצריכה התורה או חכמים לעשותו, או שעבר ועשה דבר שאסור לעשותו.

במצוות

בדאורייתא דבר שהצריכה תורה לעשותו באופן ידוע, ולא גילתה אם זה מעכב גם בדיעבד, כתבו ראשונים שבדאורייתא אין לחלק בין לכתחילה לדיעבד (תוספות גיטין ג ב ד"ה וכן, ומנחות לח א ד"ה ואם; ריטב"א סוכה יא ב ד"ה ואי, ומגילה כ א ד"ה דתניא; לחם משנה עדות טז ו, ועוד. וראה בארוכה בשדי חמד כללים מערכת ד טז, ובפאת השדה ה), מלבד בקדשים (תוספות מנחות שם. וראה להלן: בקדשים), והוא הדין דבר שלמדים מדרשה (יעיר אוזן [חיד"א] מערכת א נו, והשיג על עפרא דארעא מערכת א ז שחילק ביניהם).

וכשאמרו שבדיעבד כשלא עשה כראוי כשר, הרי זה מפני שגם לכתחילה אין צריך לעשותו אלא מדרבנן, כגון:

- אין כותבים גט במחובר לקרקע, ובדיעבד כשר (תוספות גיטין ג ב ד"ה וכן. וראה ערך גט).
- בלולב מצוה לאגדו, ואם לא אגד - כשר (ריטב"א סוכה יא ב. וראה ערך אגד וערך נטילת לולב).
- ויש שאף כשלמדו מהכתוב, כגון: הקורא את שמע צריך להשמיע לאזנו, שנאמר: שְׁמַע יִשְׂרָאֵל (דברים ו ד), השמע לאזנך,

14. כך היה ברוב התקופות, כיום פער הערך גדול בהרבה. ראה מדות ושעורי תורה עמי' שפג. 15. ראה מחזיק ברכה שם ואפריון שלמה קונטרס שיעורין דאורייתא שדחו ראיותיו. 16. ראה ערך מלין [שפטל] ערך דינר זהב בארוכה. **דיעבד**. 1. ז', טור תו - תיט. 2. ראה טורי אבן שם שכתב שיש לומר שהוא דרשה גמורה אלא שמלימוד מיוחד למדים שבדיעבד יצא. וכן ראה רשב"א

התורה [וייס] ירושלים תשמ"ה. 12. לסוברים שזהב הוא המטבע. ראה ערך כסף א: בתורת דמי מקח, שבמטלטלין קניינם מחייב את הלוקח בתשלום הדמים - הדבר הנקנה קונה את דמיו, ונחלקו תנאים ביחס שבין מטבעות זהב וכסף, מי קונה את מי. 13. ראה מדות ומשקלות של תורה עמי' קצב על מטבעות רומא שדינר של זהב משקלו 8 גרם ודינר של כסף 4 גרם בקירוב.

• ויש שכתבו שבאיסורי תורה אין לחלק בין לכתחילה לדיעבד (פרי חדש יו"ד קונטרס אחרון א סק"א; שו"ת פני יהושע או"ח יא), ולא מצינו חילוק זה אלא במצוות ולא באיסורים, אלא אם כן דורשים לחלק (שו"ת מהר"י אשכנזי יו"ד לט, וראה אבני מלואים כז ס"ק מח). וכן בפסולים לדיינו מן התורה, פסולים אף בדיעבד (לחם משנה עדות טז ז).

באיסורים בכל דבר שהוא איסור דרבנן, כתבו ראשונים **מזיבונן** שבדיעבד מועיל – אם לא אמרו בפירוש שגם בדיעבד אינו מועיל – כגון:

• פדיון מעשר שני, אם חיללו באופן שאסרו חכמים בדיעבד, הרי זה מחולל (תוספות קדושין נה ב ד"ה אין לוקחין).

• עבר וגירש אשה שנשטתית, אם האיסור לגרש הוא מדרבנן – מגורשת (ירושלמי יבמות יד א, הובא בתוספות שם ק"ג ב ד"ה יתנה. וראה ערך גרושין באיזו שוטה אמור).

בגט פסול גיטין הפסולים מדבריהם, אף בדיעבד שנתגרשה אסורה להינשא לאחר, ונחלקו ראשונים אם תצא אם נישאת, מלבד כשאמרו בפירוש שלא תצא, או שבכל הגיטין לא תצא (ראה ערך גרושין).

ויש שנחלקו ראשונים אם פסול גם בדיעבד, כגון לתנאים שפוסלים כשכתבו טופס הגט שלא לשמה, גזרה משום תורף (ראה גיטין כו א. ראה ערך גט).

על מחלוקת האמוראים בדבר שאסרה תורה לעשות אם מעשיו מועילים, ראה ערך כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד.

בקדשים

שנה עליו בקדשים כשהצריכה בהם תורה דבר, לא הצריכה **הכתוב לעכב** אלא למצוה ולא לעכב, אלא אם חזר עליו הכתוב עוד פעם, הכתוב השני בא ללמד שמעכב בדיעבד (ראה פסחים סא א ועוד), או כשנאמר בו דבר המורה על עיכוב בדיעבד, כמו: חוקה, או: תורה וחוקה, או: ברית (ראה מנחות יט א וב, ושם כ א, ויומא לט ב, ועוד), או: תהיה (ראה יומא סב ב), או: היא (ראה זבחים ה ב, ותוספות שם ד"ה מיעט, ומנחות נג א ורש"י, ועוד).

מקורו יש מהראשונים מצדדים לומר שלמדים דבר זה, מהכתוב: **מוֹצֵא שִׁפְתָּיִךָ תִּשְׁמֹר וְעֲשִׂיתָ פֶּאֶשֶׁר נְדָרְךָ וְגו'** (דברים כג כד), אם כמו שנדרת עשית – יהא נדר, ואם לאו, כגון ששחט שלא לשמו – יהא נדבה (ראה זבחים ד ב), הרי שהקרבן כשר אף על פי שהצריכה תורה לשחטו לשמו (תוספות זבחים ה א ד"ה אימא).

כלשון ציווי אפילו כששנה עליו הכתוב לא בא לעכב אלא כשנאמר בלשון ציווי (תוספות יומא לט ב ד"ה דתנא).

• **בלא תעשה** אף כשהזהירה תורה בלאו שלא לעשות דבר בקדשים, אם עבר ועשה אין הקדשים נפסלים, ולכן אם לא היה כתוב מיוחד להורות שמנחה נפסלת כשאפאה חמץ, היינו אומרים שהאופה חמץ עובר בלאו, והמנחה לא נפסלת (ראה מנחות נג א. שער המלך קרבן פסח א א, וראה משנה למלך שם ה).

וכן כתבו ראשונים שהשוחט את הפסח על החמץ, אף על פי שעבר בלא תעשה של לא תִּזְבֹּחַ עַל חֶמֶץ דָּם זָבָחִי (שמות כג יח. וראה ערך קרבן פסח), מכל מקום הפסח כשר (ריב"א בתוספות פסחים

וכן כתבו ראשונים שאף על פי שמן התורה אין מתירים את הנדר אלא בפניו, מכל מקום בדיעבד – הותר הנדר (תוספות גיטין לה ב ד"ה ליחוש; ר"ן נדרים סה א ד"ה וניכא. וראה ערך התרת נדרים).

על דבר הצריך לכתחילה לעשותו ומעכב כשאינו ראוי לכך, ראה ערך כל שאין ראוי לבילה וכו'.

בשינוי סדר

אין הסדר דבר שנאמר בו בתורה סדר של מוקדם ומאוחר, כתבו ראשונים שאין הסדר מעכב, ואפילו כשנאמר באותו ענין עיכוב, לא נאמר על שינוי הסדר, כגון:

• במצות ציצית מצוה להקדים לבן לתכלת (ראה ערך ציצית), ואם הקדים תכלת ללבן – יצא (ראה מנחות לח א, ותוספות שם ד"ה ואם).

• בחליצה, אף על פי שמצוה להקדים חליצה לרקיקה (ראה ערך חליצה), אם הקדימה רקיקה לחליצה – מה שעשתה עשוי (ראה יבמות קה א, וראה תוספות מנחות שם).

• וכן יש מהראשונים שכתבו, שאף על פי שהלוקח מגוי כלים שהשתמש בהם, צריך מהתורה להכשירם (ראה ערך געולי נכרים), ואחר כך להטבילם (ראה ערך טבילת כלים), ואם הטבילם, ואחר כך הכשירם – מותרים (ר"ן פסחים ל ב, בשם הראב"ד, וראה ארעא דרבנן מערכת א ז, ויעיר אוזן מערכת ד ט)³.

וכן במצות מדרבנן: סדר הברכות של קריאת שמע אינו מעכב, אפילו לסוברים ברכות עצמן מעכבות (ברכות יב א, וראה ערך ברכות קריאת שמע).

בירושלמי נחלקו אמוראים בדבר אם סדר השקאת הסוטה מעכב (ירושלמי סוטה ב ג, כפירוש התוספות סוטה יז ב ד"ה קודם).

בעבודות יום בעבודת יום הכפורים שנאמר "חוקה" לעכב (ראה הכפורים ערך עבודת יום הכפורים), העיכוב הוא אף על שינוי הסדר, שאם הקדים מעשה לחברו לא עשה ולא כלום (יומא ס א).

בעבודות בסדר עבודות התמיד שבכל יום במקדש, נחלקו **התמיד** אמוראים: לרב הונא בריה דרב יהושע הסדר מעכב, ולרב פפא אינו מעכב (סנהדרין מט ב).

באיסורים

באיסורי דבר שאסרה תורה לעשות, אם יתכן שלא אסרתו אלא **תורה** לכתחילה, אפילו כשאין גילוי בכתוב שמותר בדיעבד, נחלקו אחרונים:

• יש שכתבו לגבי זרק לה קדושין ספק קרוב לו ספק קרוב לה, ועד אחד אומר קרוב לו ועד אחד אומר קרוב לה, לא תינשא לכתחילה (ראה כתובות כג א, ותוספות שם ד"ה תרווייהו. וראה ערך דבר שבערוה וערך עד אחד וערך קדושין), הרי זה איסור מן התורה, ומכל מקום אם נישאת – לא תצא (מהרי"ט קדושין יב ב ד"ה אם הקלנו), ויש שהוכיחו מראשונים הסוברים שהאיסור לכהן גדול לישא אנוסת ומפותת עצמו הוא מן התורה (ראה ערך בעולה לכהן גדול, מחלוקת בדבר), ומכל מקום אם נשא – אינו צריך להוציאה (ראה תוספות כתובות ל א ד"ה איכא בינייהו. ראה פאת השדה לשדי חמד מערכת ד ה, בשם כמה אחרונים).

³ טבילת כלים שיש פוסקים שאף בדיעבד מעכב.

ברכות טו ב, בשם הראב"ד, שמן התורה צריך להשמיע לאזנו. ³ ראה ערך

בדבר, אבל התרו בו ועבר על ההתראה אינו נקרא דייעבד, כגון:

- המביא גט ממדינת הים, ואמר בפני נכתב ובפני נחתם, אסור לשליח לישאנה, ואם נשאה – אין מוציאים מידו (ראה ערך שליח להולכה); אבל אם התרו בו שלא ישאנה, מוציאים אותה מידו (שו"ת הרא"ש לב ג, הובא בטור אהע"ז קמא, וראה בית יוסף אהע"ז יב, ושו"ע שם יא ח). וכן בכל אלו שאמרו חכמים שאסור לישא לכתחילה (בית יוסף ושו"ע שם).

ויש חולקים על זה (גירסת הרמב"ן לירושלמי יבמות ב ט, הביאוהו ברשב"א יבמות כו א, ובריב"ש רמב: אין מוציאים), ואפילו בלא התראה יש שכתב שאם ידע מהאיסור ועבר במזיד אין זה נקרא דייעבד (ראה שו"ת מהר"י ווייל נב, ויתכן שמתעם קנס).

שני דייעבד כאחת

דבר שנזדמנו בו שני איסורים או פסולים לכתחילה, שכל אחד מהם בפני עצמו מותר או כשר בדיעבד:

- יש אחרונים שכתבו שאף בדיעבד אין להכשיר, כגון חליצה, שמצותה בעמידה, וכן צריך היבם לנעוץ עקבו בארץ (ראה ערך חליצה), אם נעשתה החליצה בישיבה, וגם היבם לא נעץ עקבו בארץ – החליצה פסולה אף בדיעבד (לחם משנה יבום וחליצה ד יז. וראה שו"ת רדב"ז ב תרפט בכבד שנמלח עם בני מעיים).

- ויש שהוכיחו שאף בשני דייעבד כאחת מותר, שכן אמרו בחליצה שחליצה במנעל שאינו של עור, וגם בלילה, ובדיין יחיד, שאף אם כל אחד מהם רק בדיעבד כשר, גם בהצטרפות כולם – כשר (דעת תורה בפתיחה להלכות שחיטה לו. וראה שו"ת מנחת משה יו"ד ט – יג, ובית האוצר [ענגיל] ו).

בחשש וגזרה

אין חוששים שמא יבוא לידי דבר שלכתחילה יש בו איסור, אם בדיעבד הוא כשר, כגון:

- לסוברים שהטעם שתיקנו בשליח המביא את הגט ממדינת הים שיאמר בפני נכתב, הוא משום שמא לא נכתב לשמה (ראה ערך שליח להולכה), מוכרחים לומר שאם לא כתב לשמה הגט פסול אף בדיעבד, שאם היה בדיעבד כשר לא היו מתקנים לומר בפני נכתב (תוספות גיטין ג ב ד"ה דתנן).

- מכיון שחליצה במנעל מרופט – מבוקע וקרוע – בדיעבד כשרה, אין מקום לגזור שלא לחלוץ במנעל משום מנעל מרופט, ולא גזרו אלא משום שמא יהיה כל כך קרוע עד שיהיה פסול אף בדיעבד (תוספות שבת קמא ב ד"ה במנעל. וראה ערך חליצה).

ודבר זה הוא כלל במקומות רבים (ט"ז יו"ד ב סק"ד. וראה רא"ש חולין א ה, וטור יו"ד א; תורת הבית א א, הביאו בית יוסף יו"ד ב, וט"ז שם סק"ד; שו"ת הרא"ש יט ו).

ויש מוכיחים בדעת ראשונים אחרים שחולקים וסוברים שאף במקום שבדיעבד מותר יש לגזור (ראה לב אריה חולין ג א בד"ה אבל, בדעת התוספות שם, וראה דעת תורה ב סק"ב).

סג א ד"ה השוחט, ואף על פי שכתוב גם לא תשחט על חמץ דם זבחי (שמות לד כה), אין אומרים שנה עליו הכתוב לעכב אלא כשאי אפשר לומר שבא הכתוב להוסיף לאוין (מהרש"א פסחים שם).

- ויש שכתבו שכל שאפשר לדרוש הכתוב לענין אחר אין אומרים שבא להוסיף לאוין (ראה פסחים כד ב), ולפיכך הוצרכו בירושלמי ללימוד מיוחד שהפסח שנשחט על החמץ כשר (ראה ירושלמי פסחים ה ד. שער המלך שם. וראה ריטב"א יומא נג א, לדעת רבא).

כנגדי כהונה אף בבגדי כהונה כשאין גילוי בדין האמור בהם שהוא לעכב, בדיעבד אינו מעכב (ראה רש"י זבחים

יח א ד"ה כשרין, ותוספות שם ב ד"ה מסולקין).

בדיינים דבר שהוא מדרבנן, אפילו שהוא בעבודה שנאמר בה מדרבנן עיכוב בתורה, אינו מעכב (ראה יומא נה א).

גדר דייעבד

אי אפשר לתקן לאחר שנעשה כשיש אפשרות לתקן, אינו נחשב בדיעבד, ואפילו במקום שבדיעבד מותר (תוספות קדושין נה ב ד"ה אין לוקחין):

- אף שמדרבנן אין מחללים מעות מעשר שני על בהמה, גזרה שמא יגדל מהן עדרים (ראה סוכה מ ב, וראה ערך פדיון מעשר שני. וראה לעיל: באיסורים מדרבנן), כיון שיש תקנה שיחזיר המוכר המעות, והלוקח יחזיר לו הבהמה, אין מועיל אף בדיעבד (תוספות קדושין שם).

- וכן יש סוברים בגט שכשר בדיעבד, כגון שניתן בלילה (ראה ערך גרושין), כל שלא נישאת, ואפשר לתקן על ידי גט אחר, אינו קרוי דייעבד אלא לכתחילה (שו"ת הרמ"א נו; ב"ח אהע"ז קלא), אלא אם כן טורח גדול להשיג גט אחר מהבעל (שו"ת תרומת הדשן ב קצז) ⁴.

קודם שנעשה וכן להיפך, אפילו קודם שנעשה הדבר, אם אין לו תקנה, הרי זה נחשב כדיעבד, ומותר אף לכתחילה, כגון:

- אף שחליצה לכתחילה בעמידה (ראה ערך חליצה), כיון שבדיעבד כשנעשתה בישיבה – כשרה (ראה לעיל: במצות), לכן אם היבם והיבמה אין להם כח לעמוד, חולצים לכתחילה בישיבה, שכל דבר שאין לו תקנה חשוב כדיעבד (תרומת הדשן ב קצ; ורמ"א אבן העזר קסט יב).

- אף שלכתחילה צריך לשחוט את העוף בשני הסימנים (ראה ערך שחיטה), כשאי אפשר בענין אחר, כגון כשצריך לבדוק את הושט מחשש נקב, שוחט לכתחילה את הקנה בלבד (ראה שו"ת יו"ד לג ס"ק יא), שכיון שאי אפשר הרי זה כדיעבד (פרי מגדים בשפתי דעת שם).

שעת דחק כל שעת הדחק אפילו שהוא לכתחילה, כדיעבד דומה (ראה תורת חטאת טז, הובא בט"ז יו"ד צא סק"ב, לענין המתאכסן בבית נכרים; וראה עוד שו"ת חכם צבי קל; שו"ת שבות יעקב ג קי; רמ"א או"ח תצח א. וראה ערך שעת הדחק).

כשנעשה במקרה אין נקרא דייעבד אלא כשנעשה במקרה, אבל דבר שרגילים לעשות כן אינו נקרא דייעבד, אלא לכתחילה (ראה שו"ת הרא"ש כג ו; טוש"ע או"ח תקיז ב. וראה מהר"ק לט, הובא בדרכי משה יו"ד עו).

כשלא התרו לא נקרא דייעבד אלא כשלא התרו בו שיש איסור בו

דירה

מקום דירתו של אדם

דירה **שישראל** דירה בעל כרחא, היינו שישראל דר בה שלא דר בה בעל לדעתו, נחלקו בה תנאים אם שמה דירה:

• יש אומרים ששמה דירה, ולכן לשכת פרהדרין, שהיה בה בית דירה לכהן גדול קודם יום הכפורים, חייבת במזוזה – בשבעת הימים שהכהן הגדול דר בה (רבא ביומא י ב) – אף על פי שאינו דר שם אלא מפני הדין שצריך להפריש אותו מביתו שבעה ימים קודם יום הכפורים (חכמים שם), וכן הלכה (רמב"ם מזוזה ו ו, וכסף משנה שם).

• ויש אומרים שאין שמה דירה, ומן הדין פטורה מן המזוזה, ולא חייבה אלא מדרבנן שלא יאמרו כהן גדול חבוש בבית האסורים (רבי יהודה שם).

החילוק בין דירה שישראל דר בה בעל כרחו לבין סוכה סוכה בחג הסוכות – לתנאים הסוברים שהיא דירת ארעי (ראה ערך סוכה) – אף על פי שאדם דר בתוכה מצד מצות התורה, אינה חשובה דירה בעל כרחא, בנוגע לחיוב מזוזה, לפי שאינו זו מביתו ואשתו ובניו שם, והולך אנה ואנה (תוספות ישנים שם ד"ה ור' יהודה)³; ולתנאים הסוברים שהיא דירת קבע, חייבת במזוזה (ראה ערך סוכה. גמ' שם, לדעת רבי יהודה).

קביעות מקום הדירה נחלקו אמוראים מהו מקום הדירה: • יש אומרים שהוא המקום שהאדם אוכל בו פתו (רב בעירובין עב ב – עג א), אף על פי שאינו לן שם (כן משמע מטוש"ע או"ח שע ח), וכן הלכה (רמב"ם עירובין ד ח; טוש"ע שם), ולכן מי שאוכל בחצר אחת וישן בחצר שניה, צריך להשתתף בעירוב חצרות במקום שאוכל, ואם לא השתתף אסר את הטלטול על בני אותה חצר (טוש"ע שם), וכן מי שהחרימו אותו שלא יקבע דירה במקום פלוני, אסור לו לשכור בה חנות לעשות מלאכתו, אם אוכל בה תדיר, ואפילו אינו ישן שם (שו"ת הרשב"א, המיוחסות לרמב"ן רנז).

• ויש אומרים שהוא המקום שהוא לן שם (שמואל שם עג א). **כשדר זמן מועט** יש מהראשונים שכתב במקום אחד להסתפק שמה אין שייך כלל לשון דירה בדירה הפחותה משבעה ימים, שהרי סוכה היא דירת ארעי (שו"ת הרשב"א א תרסז), ובמקום אחר כתב בסתם שלשון דירה נופל על עניינים רבים, יש שהוא כעין ישיבה במקום, כמו שאמרו: אם יש דיוורים בסוכה עלינוה (סוכה ט ב), שהכוונה שתהא בריאה לישב בה ולא תפול, ויש שהוא כמו עיכוב במקום, כמו שכתוב: עם לְבָן גִּתִּי (בראשית לב ה), ותרגומו: דרית (אונקלוס שם), ונופל לשון דירה גם למי שדר במקום אחד אפילו יום אחד (בבא בתרא מא ב. שו"ת הרשב"א, המיוחסות לרמב"ן שם), ומכל מקום בשני המקומות הכריע שבנדירים והחרמות הכל נופל על פי הענין (שו"ת הרשב"א שם ושם): • מי שהחרימו אותו שלא ידור במקום פלוני, כדי שלא יקבע דירה עמהם, הרי דינו תלוי בקביעות מקום הדירה (ראה לעיל), ולהלכה הדבר תלוי אם אוכל בה תדיר.

הדירה מגדירה את הבנין העשוי לכך שיקרא בשם בית, לכל אותם הדינים שהצריכה התורה בית, כגון לחיוב מזוזה (ראה ערכו) ומעקה (ראה ערכו), ולכל הדינים שחכמים הצריכו בית, כגון בערובי-חצרות (ראה ערכו), בין בשיעורו, בין בשימוש, ובין בצורתו.

• בשיעורו, שאם יש באותו בית שיעור הראוי לדירת אדם, שהוא ארבע אמות על ארבע אמות, הוא בכלל בית, ושאין בו שיעור זה אינו בכלל בית (ראה ערך בית), וכן אם הוא מקום שאין בחללו גובה עשרה טפחים, אינו ראוי לדירה (סוכה י א), ואינו בכלל בית (כן משמע מבבא קמא נא א).

• בשימוש, שאינו נקרא בית אלא בשימוש לדירה, אבל כשאינו מיוחד לדירה, כגון בית-שער (ראה ערכו), ואכסדרה (ראה ערכו), ומרפסת וכיוצא בהם, אינו בכלל בית (ראה ערך בית).

• ובצורתו, כגון בית שאין לו תקרה, שאינו ראוי לדירה, ופטור הבית משום כך ממזוזה (רא"ש מזוזה יא).

שיעורו לדירת קבע השיעור ארבע על ארבע אמות שאמרו הוא שתיחשב לדירת קבע, שכן בית הוא הראוי לדירת קבע, אבל לדירת עראי הוא ראוי בפחות משיעור זה, ולכן התנאים הסוברים שלסוכה אין צורך אלא בדירת עראי (ראה ערך סוכה) מכשירים סוכה אף בשבעה טפחים על שבעה טפחים (סוכה ג ב).

אכן בפחות משבעה על שבעה טפחים, יש מהראשונים סוברים שאף לדירת עראי אינה ראויה, ולכן הסוכה פסולה מן התורה (רשב"א סוכה ג א; מאירי שם ב ב; ר"ן שם).

למעלה מעשרים אמה עד עשרים אמה – בגובה – אדם עושה דירתו דירת מעשרים אמה עראי, למעלה מעשרים אמה אדם עושה דירתו דירת קבע (סוכה ב א), ונחלקו ראשונים בביאור הדבר:

• יש מפרשים שאף למעלה מעשרים אמה אפשר לעשות דירת עראי, אלא שאין דרך בני אדם לעשות כן, והעושה אותו בטלה דעתו אצל כל אדם, אבל למטה מעשרים הדרך לעשות גם עראי (רשב"א שם), שאינו צריך ליתן לב כל כך על חוזק המחיצות, ודיו במחיצות קלושות, ולסכך בדברים הקלים (מאירי שם).

• ויש מפרשים שלמעלה מעשרים אמה אין הדירה אלא קבע אפילו היא רעועה מאד, שהגובה עושה אותה קבע (רשב"א שם, בשם התוספות).

מקום שרבים יוצאים ובאים מקום שרבים יוצאים ובאים דרכו, אינו ראוי לדירה, ולכן אם נתנו את עירוב החצר בבית שער – אינו עירוב, לפי שרבים עוברים דרך שם, ואינו ראוי לדירה (משנה עירובין פה ב, ורבנו יהונתן שם; רש"י סוכה ג ב ד"ה אינו עירוב).

דירת גוי דירת גוי אין שמה דירה, ומעיקר הדין אינו אוסר את הטלטול בשבת לבני החצר (עירובין סב א)².

שסוכה יכול לעשות בכל מקום שהוא רוצה כטוב בעיניו, לכן אינה דירה בעל כרחא, אבל בלשכת פרהדרין שמפרישים אותו מכל המקומות מלבד באותה

דירה. 1. ז, טור' תיט-תכא. 2. אלא שנחלקו תנאים אם מטעם אחר גזרו שיאסור (ראה ערך ערובי חצרות). 3. ומהאחרונים יש שכתב בטעם הדבר לפי

- ומי שהחרימו אותו שלא ידור במקום פלוני, כדי שלא יהיה נחוץ לארצהדר פחות משלושים יום בחו"ל - אינה נקראת דירת שייך עמהם, אסור לו לשכור בה חנות לעשות מלאכתו, ואפילו אם אינו אוכל שם (שו"ת הרשב"א שם).

דס (א)¹

איסור אכילת דם של בעלי חיים

• דם הלב והכבד והטחול;	הפרקים:
• אברים שאין בהם דם;	• איסורו וחובו;
• דם שבישלו ושמלחו;	• בעלי החיים;
• דם שנשתנה;	• האסור מדרבנן;
• דם מן החי.	• דם האברים;

סיכום תמציתי

איסורו וחובו

בתשעה מקומות הזהירה התורה על הדם. חמישה נצרכו ללמדנו על עצם איסור הדם בכל חמשת אופניו: דם חולין, דם קדשים, דם כיסוי, דם האברים, ודם התמצית. כל הלאוים נמנים במנין המצוות כלאו אחד. ובארבעה מקומות הזהירה התורה על הדם, ללמדנו עניינים נוספים. האוכל כזית מן הדם במזיד, חייב כרת. ונחלקו תנאים בחיוב הכרת: יש אומרים שאינו חייב כרת אלא על דם שהנפש יוצאת בו, פרט לדם התמצית שהוא דם שיוצא לאחר מיתה; ויש אומרים שחייב אף על דם התמצית. הכל מודים שאינו חייב כרת על דם האברים, כגון דם הטחול ודם הכליות וכיוצא, שאין הנפש יוצאה בו, ואינו עובר עליהם אלא בלאו. ובמהות הדם שהנפש יוצא בו, נחלקו תנאים ואמוראים והלכה שהוא כל זמן שמקלח. שיעור הדם לעונש הוא בכזית. הדם מותר בהנאה. יש מן האחרונים סוברים שדם מותר לעשות בו סחורה. איסור דם הוא אחד מן הדברים שבהם בא כתוב מיוחד להזהיר גדולים על הקטנים.

בעלי החיים

אינו חייב משום דם אלא על דם בהמה חיה ועוף, בין טמאים ובין טהורים, אבל דם אדם, דם שרצים, דם דגים, דם חגבים, אין חייבים עליהם מן התורה.

האסור מדרבנן

דם אדם אסור מדברי סופרים משום מראית-עין, ומכים עליו מכת-מדרות. ודוקא כשהדם פירש מן האדם בכלי או על גבי ככר וכיוצא בו, אבל דם שעל גבי ככר - שנשך בפת ומצא עליה דם השיניים - גוררו ואוכלו, ושל בין השיניים מוצצו וכולעו ואינו חושש. בדם דגים, שמותר מן התורה, אסרוהו חכמים אם הוא מכונס במקום אחד, כגון שאספו בכלי, משום מראית העין, ולפיכך אם ניכר שהוא מדגים, כגון שיש בדם קשקשים מן הדג - מותר. דם חגבים אף הוא אסור משום מראית העין, אלא אם כן ניכר שבא מהחגבים.

דם האברים

דם האברים שעוברים עליו בלאו, אין הדברים אמורים אלא כשפירש מן האבר ויצא לחוץ, אבל כל זמן שלא פירש - מותר, לפיכך מותר לאכול בשר חי בלא מליחה.

דם הלב והכבד והטחול

הלב יש לו שני מיני דמים: הדם המובלע בבשרו, והכנוס בתוך חללו. המובלע בבשרו, הוא כשאר דם האברים, שעוברים עליו בלא תעשה, ואין חייבים עליו כרת; והנמצא בתוך חללו, חייבים עליו כרת אם הוא לב של בהמה, שיש בדם שבתוך החלל כזית, אבל אם הוא לב של עוף, שאין בדמו כזית, אינו עובר עליו לא בכרת ולא בלאו, אבל יש בו איסור כמו כל חצי-שיעור.

לשכה, לכן היא דירה בעל כרחא (שפת אמת שם). 4. ושם מבואר שבארץ ד"ה משום, ושו"ת דעת כהן קעט. וראה ערך מזוזה. ישראל חייב במזוזה משום יישוב ארץ ישראל. בטעם הדבר - ראה רש"י שם. דס (א). 1. ז, טור' תכב-תמ.

הכבד כולו דם קרוש הוא, וטעם דם לו, והתורה התירו. ונחלקו ראשונים: יש אומרים שאין איסורו אלא מדרבנן גזרה משום שאר דם, וכן הלכה; ויש אומרים שלאחר שפירש דמו אסור מן התורה. הטחול, אף על פי שיש בו מראה אדמומית ונראה כריבוי דם, דינו כשאר בשר. ודוקא גוף הטחול, אבל דם היוצא ממנו אסור כמו כל דם האברים.

אברים שאין בהם דם

אין מחזיקים דם בבני מעיים, שהם בחזקת שאין בהם דם. בני מעיים האמורים בנוגע לדם הם הכרס, והקיבה, והחלחולת, ושאר הדקין; ויש חולקים בכרס ובית-הכסות וסוברים שאינם בכלל בני מעיים לדין זה, ולא נאמר אלא בדקין.

ההמסס דינו ככרס לדם. הקיבה, יש מהראשונים שכתב שדומה לדקין, ולדברי הכל אין מחזיקים בה דם. הקורקבן, נחלקו בו הפוסקים: יש מחזיקים בו דם; ויש שמשוים הקורקבן לכרס.

העזר, נחלקו בו אחרונים: יש אומרים שאין בו דם; יש אומרים שיש בו דם; ויש אומרים שאפילו שיש דם בעזר, אין דמו אסור.

דם שבישלו ושמלחו

דם שבישלו אינו עובר עליו. וכן דם שמלחו אינו עובר עליו.

דם היוצא בתחילת הבישול, נחלקו בו הדעות: יש אומרים שאינו נקרא דם שבישלו אלא כשנתבשל כמאכל בן דרוסאי, שהוא הנקרא בישול בכל מקום, אבל כל הנפלט מהבשר קודם שהגיע לכלל בישול זה, הוא דם גמור ועוברים עליו; ויש סוברים שכל שנפלט על ידי כלי-ראשון מיד, הרי זה מדרבנן, אפילו שלא הגיע לידי שיעור בישול, וכן כשנפלט בתחילת המליחה מיד, הרי זה בכלל דם שמלחו.

שיעור המליחה, שהדם היוצא על ידי כך יקרא דם שמלחו, הוא כדי שיהיה אינו נאכל מחמת מלחו, אבל הדם היוצא על ידי מליחה מועטת אסור מן התורה.

דם מן החי

דם היוצא מן החי, נחלקו בו תנאים אם יש בו, מלבד איסור דם, אף איסור בתורת דם מן החי, כדרך שאסור אבר מן החי: יש אומרים שאזהרה מיוחדת יש על דם מן החי; ויש אומרים שאין אזהרה מיוחדת לדם מן החי, וכן הלכה.

איסורו וחובו

מקור האיסור בתשעה מקומות הזהירה התורה על הדם, חמישה נצרכו ללמדנו על עצם איסור הדם:

• **כָּל הָלֵב וְכָל דָּם לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא ג יז).

• **וְכָל דָּם לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא ז כו).

• **דָּם כָּל בָּשָׂר לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא יז יד).

• **רַק הַדָּם לֹא תֹאכְלוּ** (דברים יב טז).

• **לֹא תֹאכְלֻנּוּ, עַל הָאָרֶץ תִּשְׁפְּכֻנּוּ פְּמִיָּם** (דברים שם כד. רש"י כריתות ד ב ד"ה ה' לאוין, לגרסת הרא"ם דברים יב כד-כה).

ונצרכו ללמדנו לאסור הדם בכל חמשת אופניו:

• דם חולין.

• דם קדשים.

• דם כיסוי.

• דם האברים.

• ודם התמצית (כריתות שם).

דם חולין ודם האברים ודם תמצית נצרכו לכתוב מיוחד בכל אחד מהם, שאף על פי שאינם ראויים לכפרה על המזבח (ראה ערך זריקה), ובדם נאמר: **וְאֲנִי נִתְּתִיו לָכֶם עַל הַמִּזְבֵּחַ לְכַפֵּר עַל נַפְשֵׁיכֶם כִּי הַדָּם הוּא בְּנֶפֶשׁ יְכַפֵּר, עַל כֵּן אֶמְרָתִי לְבָנִי יִשְׂרָאֵל כָּל נֶפֶשׁ מִכֶּם לֹא תֹאכַל דָּם** (ויקרא יז יא-יב), מכל מקום עוברים עליהם (כן משמע מרש"י כריתות שם ד"ה דם חולין).

ודם קדשים נצרך לכתוב מיוחד, שאף על פי שהדם הותר מכללו

לגבי מזבח, מכל מקום עומד באיסורו לגבי אכילה (כן משמע משיטה מקובצת שם, בסוף המסכת, יב, בשם ר"י בתוספות).

ובטעם שדם כיסוי, היינו דם חיה ועוף שכיסהו (ראה ערך כסוי הדם) וחזר ונתגלה, נצרך לכתוב מיוחד, נאמרו מספר טעמים:

• שלא נאמר שבטל אגב הקרקע, וכשאוכל אותו הוא כאוכל עפר בעלמא (רש"י שם ד"ה אלא).

• או שלא נאמר שמכיון שכתוב בדם: **לֹא תֹאכְלֻנּוּ עַל הָאָרֶץ תִּשְׁפְּכֻנּוּ פְּמִיָּם** (דברים יב כד), דם כיסוי שאינו נשפך כמים – שהרי צריך לכסותו – אין עוברים עליו (תוספות שם ד"ה לדם).

• או שלא נאמר כיון שנאמר בדם כפרה, לכן דם חיה ועוף הצריך כיסוי ואינו ראוי לקדשים לא נאסר (שיטה מקובצת שם, בסוף המסכת, לח).

כַּמִּין וכל הלאים נמנים במנין המצוות כלאו אחד (ספר המצוות המצוות לא תעשה קפד; סמ"ג לאוין קלו; חינוך קמח), שנכללת המצוה מספר פעמים בתורה, ואין ראוי לשום משכיל לומר שהאוכל דם עובר על מספר לאוים (ספר המצוות לרמב"ם שורש ט).

מקומות נוספים ובארבעה מקומות הזהירה התורה על הדם, ללמדנו עניינים נוספים:

שהאיסור נזכר בהם

• **רַק חֲזֹק לְבַלְתִּי אֲכַל הַדָּם כִּי הַדָּם הוּא הַנֶּפֶשׁ, וְלֹא תֹאכַל הַנֶּפֶשׁ עִם הַבָּשָׂר** (דברים שם כג), ללמדנו על איסור אכילת אבר מן החי (חולין קב ב; רש"י כריתות שם ד"ה ה' לאוין), שאבר מן החי קרוי נפש, שאם יחתכנו אינו עושה חליפין, שלא ישוב עוד, ומשמעו לא תאכל הנפש בעודו עם הבשר, בעוד החיות עם הבשר (רש"י חולין שם ד"ה לא תאכל).

על מה ששותת, בין לפני הקילוח ובין לאחריו (רש"י שם ד"ה כל זמן שמקלח), שכשיתמעט הדם ולא נשאר ממנו בעורקים אלא שיעור מועט, הטבע משתדל להחזיק בו ואינו יכול מפני שתשש הכח ונחלש, וכל זמן שהטבע גובר ומשתדל מחזיק בו, וכשיחלש וירפה מקלח ופוסק, ולא יארע זה אלא קרוב למיתה והוא דומה לדם התמצית, אבל כל הדם הניגר בקילוח הוא דם שהנפש יוצאת בו (פירוש המשניות לרמב"ם כריתות שם).

• ולסוברים מטיפה המשחרת ואילך, היינו משנגמרה הטיפה המשחרת, שהוא בלבד אינו דם הנפש, אבל כל מה שאחריו, בין לפני הקילוח ובין לאחריו, הכל בכלל דם הנפש (רש"י שם ד"ה מטיפה)⁴.

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שבין בדם שחיטה ונחירה ועיקור, ובין בדם הקזה אינו חייב אלא על דם הנשמה יוצאה בו, ואף על פי שלא הוזכר דם הנפש אלא בדם הקזה (ראה משנה שם כ ב, וגמ' שם וכב א), הרי זה מפני שאין רגילות שיקיז דם לבהמתו עד שיבוא להם דם נפש (תוספות שם כ ב ד"ה דם).

• ויש אומרים שלא אמרו דם המקלח דוק אלא בדם הקזה, אבל בדם שחיטה ונחירה, או התזה הראש, כל זמן שיש בו אדמומית – חייב (רמב"ם שם), שכיון שהוא ממקום שהנשמה יוצאה, שהם הסימנים, שהחיות תלויה בהם, כל דם היוצא נקרא דם הנפש (לחם משנה שם).

שיעורו שיעור הדם לעונש הוא בכזית (חולין פז ב, וכריתות יד א, ושם כב א; רש"י עירובין ד א ד"ה שיעורין, ופסחים מד א ד"ה ומשני, וסוכה ו א ד"ה רוב; רמב"ם מאכלות אסורות ו א). ואף על פי שכל המשקים שיעורם ברביעית (ראה ערך שתייה), מכיון שהתורה הוציאה איסור דם בלשון אכילה, שיעורו כאוכלים (מנחת חינוך קמח יג; רש"י יבמות קיד ב)⁵.

כהנאה הדם מותר בהנאה (פסחים כב א; רמב"ם שם ח טו), ונחלקו אמוראים בטעם הדבר:

• יש אומרים שהוא מפני שלא נאמר בו אלא איסור אכילה, ואין הנאה בכלל (חזקיה בפסחים שם כא ב).

• ויש אומרים שהוא מפני שאף על פי שלא תאכל, כולל גם איסור הנאה (רבי אבהו שם), מכל מקום בדם נאמר: **עַל הָאֶרֶץ תִּשְׁפְּכֶנּוּ בְּכֶמֶס** (דברים יב כד), הוקש דם למים, מה מים מותרים בהנאה, אף דם מותר (גמ' שם כב א).

נסחורה יש מן האחרונים סוברים שאף על פי שבכל איסורי אכילה אסור לעשות סחורה בהם (ראה ערך סחורה), בדם מותר לעשות סחורה, מפני שהוקש למים (נודע ביהודה תנינא יו"ד סב; חתם סופר יו"ד קל).

קטן איסור דם הוא אחד מן הדברים שבהם בא כתוב מיוחד להזהיר גדולים על הקטנים, שנאמר: **כָּל נֶפֶשׁ מִכֶּם לֹא תֹאכַל דָּם** (ויקרא יז יב). תורת כהנים אחרי מות פרשה ח ו; יבמות קיד א), שמקרא מיותר הוא, שהרי כבר נאמרו כמה אזהרות בדם (ראה לעיל), אלא בא ללמד על הקטנים (רש"י יבמות שם ד"ה לא תאכל)⁶.

• **לֹא תֹאכְלֶנּוּ** (דברים שם כה) – לדם הנזכר שם – בבשר-בחלב (ראה ערכו) הכתוב מדבר (בבלי חולין קטו ב; רש"י כריתות שם).

• **רַק אֶת דָּמוֹ לֹא תֹאכַל** (דברים טו כג), אזהרה לחלב פסולי המוקדשים (בכורות טו א; רש"י כריתות שם).

• **כָּל נֶפֶשׁ מִכֶּם לֹא תֹאכַל דָּם** (ויקרא יז יב), להזהיר גדולים על הקטנים (ראה להלן). תורת כהנים אחרי מות פרשה ח ו; רש"י כריתות שם).

חיוב כרת האוכל כזית (ראה להלן) מן הדם במזיד, חייב כרת (משנה כריתות ב א; רמב"ם מאכלות אסורות ו א), שנאמר: **כָּל נֶפֶשׁ אֲשֶׁר תֹאכַל כָּל דָּם וְנִכְרְתָהּ** (ויקרא יז כג), ונאמר: **דָּם כָּל בֶּשָׂר לֹא תֹאכְלוּ** וגו', **כָּל אֲכָלְיוֹ יִפְרֹת** (שם יז יד), ונאמר: **אֲשֶׁר יֹאכַל כָּל דָּם וְגו' וְהִכְרַתִּי אֹתָהּ מִקֶּרֶב עַמָּהּ** (ויקרא יז יז), ושלש כריתות האמורות בו – אחת לדם חולין, ואחת לדם קדשים, ואחת לדם כיסוי (כריתות ד ב)², ואם אכל בשוגג – חייב חטאת, כדין כל חייבי כריתות (רמב"ם שם), ואם התרו בו – לוקה (משנה מכות יג א; רמב"ם סנהדרין יט א).

וחייבים כרת בין על דם שחיטה, ובין על דם נחירה, ודם עיקור, ודם הקזה (משנה כריתות כ ב), ואף על פי שאיסור דם נאמר בפרשת **וְנִכְרְתָהּ מִקֶּרֶב עַמָּהּ** (דברים יב כא) אף דם הקזה שיוצא מחיים בכלל, שנאמר: **רַק חֹזֶק לְבַלְתִּי אֶכַּל הָדָם כִּי הָדָם הוּא הַנֶּפֶשׁ וְלֹא תֹאכַל הַנֶּפֶשׁ עִם הַבֶּשָׂר** (שם כג), סמך הכתוב איסור דם לאיסור אבר מן החי, ללמדנו מה אבר מן החי אסור משום איסורו, אף דם מן החי מוזהר עליו משום איסורו, היינו איסור דם, ובא לאסור דם הקזה (סנהדרין נט א, ורש"י ד"ה ורבנן).

ונחלקו תנאים בחיוב הכרת:

• יש אומרים שאינו חייב כרת אלא על דם שהנפש יוצאת בו, שנאמר בחיוב כרת: **כִּי נֶפֶשׁ כָּל בֶּשָׂר דָּמוֹ הִיא כָּל אֲכָלְיוֹ יִפְרֹת** (ויקרא יז יד), פרט לדם התמצית – שהדם מתמצה ונסחט ושותת (ברטנורא כריתות ה א), והוא דם שיוצא לאחר מיתה (תוספות חולין לו א ד"ה ודם, וכריתות כב א ד"ה דם; חידושי הר"ן חולין לו א)³ – שאין חייבים עליו (תנא קמא במשנה כריתות כ ב, ורש"י ד"ה אין חייבין), וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שחייב אף על דם התמצית (רבי יהודה שם), שנאמר: **אֲשֶׁר יֹאכַל כָּל דָּם וְגו' וְהִכְרַתִּי אֹתָהּ** (ויקרא שם יז), ו"כל דם" בא לרבות גם דם התמצית לכרת (גמ' שם ד ב, ושם כב א).

הכל מודים שאינו חייב כרת על דם האברים, כגון דם הטחול ודם הכליות וכיוצא, שאין הנפש יוצאה בו, ואינו עובר עליהם אלא בלאו (כן משמע מהמשנה שם כ ב; רמב"ם שם ד; טוש"ע יו"ד סז א).

דם שהנפש יוצא בו ובמהות הדם שהנפש יוצא בו, נחלקו תנאים ואמוראים: יש אומרים כל זמן שמקלח (רבי אלעזר ורבי יוחנן בכריתות כב א), וכן הלכה (רמב"ם שם ו א); ויש אומרים מטיפה המשחרת ואילך (רבי שמעון ורבי שמעון בן לקיש שם).

ביאור הדבר, שהדם בתחילה יוצא שחור ואחר כך אדום, ושניהם בשתייה בלא קילוח לרחוק, ואחר כך מקלח, ולבסוף כשהדם מתמעט שותת ויורד בסמוך (רש"י שם ד"ה דם הקזה).

• לסוברים כל זמן שמקלח אינו חייב אלא על האמצעי, אבל לא

לאכלו צלול שיעורו ברביעית (רש"י שם, על פי שבת עז א).⁶ או שנפש מורה גם על הקטנים, שאף הם בכלל נפש (קרבן אהרן שם; מלבי"ם שם). וראה ערך חנוך וערך קטן, אם למדים מדם ושרצים וטומאת כהנים לכל שאר האיסורים. על הוצאת הדם מן הבשר על ידי מליחה או צלייה, ועל מה שיוצא

2. על דם האברים ועל דם התמצית בנוגע לכרת, ראה להלן. 3. או קרוב למיתה (כן משמע מפירוש המשניות לרמב"ם כריתות כ ב). 4. וראה פירוש אחר בחידושי הר"ן שם. 5. במקום אחר אמרו שיעור דם הוא ברביעית (יבמות שם), ויש שכתבו לחלק בין אכל את הדם כשהוא קרוש שיעורו בכזית,

בעלי החיים

אינו חייב משום דם אלא על דם בהמה חיה ועוף, בין טמאים ובין טהורים (משנה כריתות כ ב; רמב"ם מאכלות אסורות ו א), שנאמר: וְכָל דָּם לֹא תֹאכְלוּ כָּל מוֹשְׁבֵיכֶם לְעוֹף יְלָפְהָמָה (ויקרא ז כו), וחיה בכלל בהמה (רמב"ם שם), אבל דם אדם, דם שרצים, דם דגים, דם חגבים, אין חייבים עליהם מן התורה⁷ (תורת כהנים צו פרשה י יא; גמ' כריתות שם; רמב"ם שם), שנתמעטו מהאמור לעוף ולבהמה, מה עוף ובהמה מיוחדים שיש בהם טומאה קלה וטומאה חמורה, ויש בהם איסור והיתר, והם מין בשר, אף כל שיש בהם כל הדברים הללו, יצא דם אדם, שאין בו טומאה קלה, ויצא דם שרצים שאין בו טומאה חמורה, ויצא דם דגים וחגבים שכולו היתר, ויצא דם ביצים שאינן מין בשר⁸ (תורת כהנים שם; כריתות כ ב - כא א)⁹.

כוי דם הכוי (ראה ערכו) חייבים עליו (כריתות כא א; טור יו"ד סו; ש"ך שם סק"א), ולא רק לדעת הסוברים שכוי הוא ספק חיה ספק בהמה (ראה ערך כוי), שבין כך ובין כך הוא אסור, אלא אפילו לדעת הסוברים שבריה בפני עצמה הוא - שאינה לא חיה ולא בהמה (תוספות שם ד"ה כוי) - מכל מקום נלמד שחייבים עליו מכלל ופרט וכלל, שהרי אף הוא כעין הפרט של עוף ובהמה, שיש בו טומאה קלה וחמורה, ויש בו איסור והיתר, והוא מין בשר (גמ' שם).

שליל דם השליל - עובר שנמצא במעי בהמה לאחר שחיטתה (ראה ערך בן פקועה) - אסור, והשווה את הבהמה ומצא בה בן שמונה חי או מת, או בן תשעה מת, קורעו - שאינו צריך שחיטה (ראה ערך הני"ל) - ומוציא את דמו (משנה חולין עד א; רמב"ם מאכלות אסורות ו ה; טוש"ע שם א).

ונחלקו ראשונים בחילוק בין דם השליל האסור, לחלבו של שליל שמותר להלכה (ראה ערך הני"ל):

- אם מפני שבחלב יש לימוד מיוחד להתיר (ראה ערך הני"ל), אבל בדמו אין לימוד להתיר, והרי זה כדם האברים של בהמה (רש"י שם ד"ה ומוציא).

- או שחלב הותר מהכתוב "וכל בבהמה תאכלו" (ראה דברים יד ו. וראה ערך הני"ל), אבל דם כיון שנבלע בכל הגוף חשוב כדם האברים שפירש של הבהמה עצמה (רא"ש שם ד ה), שדם העובר מתערב עם דם הבהמה, שהעובר נתהווה וניזון ממנו, ולא עדיף מדם הבהמה עצמה (ט"ז יו"ד יג סק"ג).

- או ש"מכל בבהמה תאכלו" אין ללמוד היתר אלא בדבר שהוא בר אכילה, אבל דם שהוא משקה ואינו בר אכילה אינו בכלל זה (ריטב"א ור"ן חולין שם).

ונחלקו אמוראים אם חייבים כרת על דם השליל:

- יש אומרים שלדברי המתיר בחלבו של שליל, אין חייבים על דמו כרת, ולדברי האוסר בחלבו חייבים כרת על דמו (רבי שמעון בן לקיש שם עד ב), שלמתיר חלבו, אין השליל חשוב בהמה בפני עצמה, ואין דמו קרוי דם הנפש שיתחייב כרת עליו (ראה לעיל: איסורו וחובו. ר"ן שם), ואפילו לדעת המחייבים גם על דם התמצית, שאין הנפש יוצא בו (ראה לעיל: שם) אין מחייבים אלא במקום שיש דם הנפש שחייבים עליו, שהרי הם למדים החיוב מהריבוי של 'כל דם', ולכן כשחייב על עיקר דם, היינו דם הנפש, חייב גם על דם התמצית, אבל שליל שאין בו דם הנפש, ודאי אינו חייב גם על דם אבריו, שהוקש כל דם לדם עצמו (גמ' שם, ורש"י ד"ה אית ליה וד"ה כל היכא), ולאוסר חלבו, הוא בכלל בהמה ודמו דם הנפש (ר"ן שם).

- ויש אומרים שאף לדברי המתיר בחלבו חייבים כרת על דמו (רבי יוחנן שם), וכן הלכה (רמב"ם שם)¹⁰. ומכל מקום כתבו ראשונים שאין חייבים כרת אלא על דם הנמצא כנוס בתוך הלב, אבל שאר דמו הרי הוא כדם האברים (רמב"ם שם; רשב"א ור"ן שם, בשמו), ואפילו דם היוצא מבית השחיטה, שמאחר שאינו צריך שחיטה, הוא כאחד מאברי אמו (מגיד משנה שם)¹¹.

האסור מדרבנן

דם אדם דם אדם אסור מדברי סופרים (רמב"ם מאכלות אסורות ו ב) משום מראית-עין (ראה ערכו. רש"י כתובות ס א ד"ה וחילופא; טוש"ע יו"ד סו ו), שנחלף בדם בהמה ויבואו לומר דם בהמה אכל (רש"י שם), ומכים עליו מכת-מרדות (ראה ערכו. רמב"ם שם).

ודוקא כשהדם פירש מן האדם בכלי או על גבי ככר וכיוצא בו, אבל דם שעל גבי ככר - שנשך בפת ומצא עליה דם השיניים (רמב"ם שם; רש"י שם ד"ה דם) - גוררו ואוכלו, ושל בין השיניים מוצצו וכולעו ואינו חושש (כריתות כא ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שבין השיניים אין רואה, ואין איסור משום מראית עין (רש"י כתובות שם ד"ה מוצצו)¹².

ונחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שאם היה הדם מכונס הוא שיש בו איסור גמור מדבריהם, אבל אם לא היה מכונס, כגון שהוא על גבי ככר, אין שם אלא חיוב פרישה (רש"י כריתות שם ד"ה דם).

- ויש אומרים שאף בדם שאינו מכונס יש איסור גמור (תוספות שם ד"ה דכוותה).

היה דם מטפטף מאצבעו, נחלקו בו הדעות:

- יש מצדדים לומר שכיון שנראה שהוא בא מן האדם - מותר, ולא אסור כשפירש אלא מפני שאינו ידוע וניכר שהוא דם אדם

¹⁰. אלא שיש מהראשונים הסובר שלא אמרו שחייבים כרת, אלא לדעה שאף על דם שאין הנפש יוצאה בו מחייב כרת, אבל להלכה שעל דם הנפש בלבד חייבים כרת, הכל מודים שאין חייבים כרת על דם השליל, שאינו דם הנפש (רמב"ן שם, בדעת הר"ף). ¹¹. ויש שנסתפקו בדעת אחד הראשונים אם הוא חולק וסובר שאף על הדם היוצא מבית השחיטה חייבים עליו כרת, אף על פי שהוא מן הריאה ומן הכבד, כדרך שחייבים על דם בית השחיטה של בהמה (מגיד משנה שם, בדעת הראב"ד). ¹². ואפילו לסוברים כל מקום שאסרו חכמים משום מראית העין, אפילו בחדרי חדרים אסור (ראה ערך מראית העין), הרי זה כשעושה בחדרי חדרים באופן שאילו היה עושה כן בשוק היה בו משום מראית העין, וכאן אפילו אם היה עושה כן בשוק לא היו רואים (שער המלך יום טוב ה ד, על פי תוספות שבת סב א ד"ה והתניא).

מן הבשר אחר שנמלח ואחר שנצלה, ראה ערך מליחה וערך צליה; על החוטאים שבחלקים מסויימים של הבהמה האסורים משום דם, ראה ערך חוטין וערך נקור; על הורידים שבצואר בעלי החיים, ראה ערך ורידים. ⁷. על האיסור מדבריהם שיש בכמה מהם, ראה להלן: האסור מדרבנן. ⁸. דם ביצים שאמרו, יש מפרשים שהם ביצי איל ושר (רש"י שם כ ב ד"ה דם ביצים, בסתם); ויש מפרשים ביצי תרנגולת שאין אפרוח העתיד לצאת מהם (ראה ערך דם ביצים. רש"י שם, בלשון אחר). ⁹. אך במדרש נמצא שדם אדם אסור מן התורה, אם מקל וחומר: ומה אם בהמה חיה ועוף שדרך לאכול אותם דם שלהם אסור, בני אדם שאין דרך לאכול אותם לא כל שכן, או לפי שנאמר: רַק הָזֶקֶק לְבִלְתִּי אֶכֶל הָדָם כִּי הָדָם הוּא הַנֶּפֶשׁ (דברים יג כג), ועוד שנאמר: דָּם בְּשָׂרָה לֹא תֹאכְלוּ (ויקרא יז יד) - להביא דם אדם (תנא דבי אליהו רבה טו).

הדעות אם לוקים עליהם (טור שם, ובית יוסף שם); או שאין לוקים על דם שנתעורר מחיים לצאת ופירש למקום אחר, לפי שהדבר ספק אם זה נקרא פירש (פרישה שם סק"ב, ודרישה שם סק"א, על פי חולין שם; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א, בדעת השו"ע).

פירש הדם לאחר שחיטה ממקום למקום בתוך הבשר עצמו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף הוא אסור, כמו בפירש מחיים, אלא שאיסורו מספק, שגם בפירש מחיים הדבר ספק אם חשוב כפירש לחוץ (שו"ת הרשב"א א תסו; רא"ש חולין ח מט, בשם רבנו פרץ; איסור והיתר הארוך י א, ח), וכן הלכה (רמ"א יו"ד סט יח, וט"ז ס"ק מד, וש"ך ס"ק עד).

• יש אומרים שאסור בודאי, ועובר עליו בלא תעשה (מאירי חולין קיב א).

• ויש אומרים שהוא כדם האברים שלא פירש ומותר, שכן ככר שחתך עליה בשר, אפילו לאוסר לאכול הככר (ראה חולין קיב א) מפני הדם שנפלט מהבשר, הבשר מותר, אף על פי שנפלט מבפנים מצד זה לצד זה, כיון שלא יצא לחוץ (תוספות חולין יד א ד"ה ונסבין; רא"ש שם, ובשו"ת ב יז).

אכילת בשר חי של חיה ששברו מפרקת
השובר מפרקת של בהמה קודם שתצא נפשה, הדבר ספק אם אסור לאכול מבשרה חי, אלא אם כן מולחו יפה (ראה ערך מליחה), לפי שהדם מתעורר לצאת בשעת שחיטה, וכששובר מפרקתה אין בה כח להתאנח ולהוציא דם, והיא נחה ושוקטת, והדם חוזר ונבלע באברים (חולין קיג א, ורש"י ד"ה הרי זה), וספק איסור לחומר (רא"ש שם ח ט), ולכן להלכה אסור לאכול מבשרה חי (רמב"ם שם ט; טוש"ע יו"ד סז ג), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהדבר ספק הוא לאכילת חי, אם זהו כפירש ויצא לחוץ, אבל אם ימלחנו כשאר בשר – מותר, אפילו לבישול בקדרה (רמב"ן ורשב"א ור"ן שם, על פי הגמ' שם, לגירסת הרי"ף והרא"ש שם; הגהות מימוניות שם, בשם רבנו גרשום), וכן הלכה (טוש"ע שם).

• יש אומרים שאף על ידי מליחה אסור, לפי שמבליע הדם ושוב אינו יוצא, ואוכל דם (רש"י שם, לגירסתו בגמ'; העיטור א, הכשר הבשר, דף ג טור ב במהדורת רמ"י; טור שם, בשמו).

• ויש אומרים שמותר לאוכלו בין על ידי חתיכתה ומליחתה יפה לבישול, ובין על ידי צליה¹³ (רמב"ם שם).

ואם חתך המפרקת ולא שברה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא בשובר מפרקת, כי מחמת יסורי שבירה אין בה כח להתאנח ולהוציא הדם, אבל החותך את המפרקת – לא נאסר, שאין מבליע הדם (הגהות אש"רי שם; בית יוסף שם, בשמו).

• ויש מחמירים אף בחותך (רבנו ירוחם טו ד; דרכי משה שם סק"א, בשמו).

(תוספות שם; הפלאה כתובות ס א), ולכן מותר למצוץ דם האצבע, וכן לבלוע דם מציצה של מילה (הפלאה שם).

• ויש נוטים לאסור (נשיטה מקובצת כריתות שם, בסוף המסכת יד, בשם תוספות הרא"ש).

דס דגים בדם דגים, שמותר מן התורה (ראה לעיל: בעלי החיים), אסוריה חכמים אם הוא מכונס במקום אחד, כגון שאספו בכלי, משום מראית העין, ולפיכך אם ניכר שהוא מדגים, כגון שיש בדם קשקשים מן הדג – מותר (כריתות כא ב, ורש"י ד"ה דאית ביה; השגות הראב"ד שם א; טוש"ע שם)¹³.

דס דגים שבישלו, נחלקו בו אחרונים:

• יש אומרים שמכיון שלהלכה כל דם שבישלו אינו אסור אלא מדבריהם (ראה להלן: דס שבישלו), אינו אסור כלל, לפי שלהלכה באיסור של דבריהם אין חוששים למראית העין, והרי אפילו יחשדו שהוא דם בהמה אין בו איסור תורה (חידושי רבי עקיבא איגר יו"ד שם).

• ויש אומרים שהוא אסור, שאינו דומה לדבר הניכר שהוא מדבריהם, שהרי כאן אינו ניכר שהוא דם שנתבשל, והרואה יאמר שהוא דם בהמה שלא נתבשל, האסור מן התורה (ערך שי שם).

דס חגבים דם חגבים אף הוא אסור משום מראית העין, אלא אם כן ניכר שבא מהחגבים (תורת הבית הקצר ג ה; רבנו ירוחם טו ה כד).

תערובת כל האסורים משום מראית העין, אינם אוסרים את תערובתם, שאם הם עצמם מותרים כשיש להם הוכחה, כל שכן בתערובתם (תורת הבית הארוך ג ה; מגיד משנה שם, בשמו; רמ"א שם), מכיון שאינם ניכרים בתערובתם (תורת הבית הקצר שם), ואפילו כשאין רוב כנגדם – מותר (פרי מגדים שם, שפתי דעת ס"ק טז), ומכל מקום אם ניכרים – אסורים (יד אברהם לשו"ע שם).

דס האברים

דס האברים שעוברים עליו בלאו, אין הדברים אמורים אלא כשפירש מן האבר ויצא לחוץ, אבל כל זמן שלא פירש – מותר, לפיכך מותר לאכול בשר חי בלא מליחה (שאלות סח; תוספות חולין יד א ד"ה ונסבין, על פי גמ' שם טו ב, ושם קיא א, ושבת קכח א; רא"ש חולין א יט; תורת הבית הארוך ג ג; טוש"ע יו"ד סז א-ב), ובלבד שלא יהא בו מהחוטמים שיש בהם דם, שהדם שבחוטמים ככונס ועומד בכלי הוא (תורת הבית הארוך שם; טוש"ע שם ב), וידיח את הבשר מהדם בעין שעל פניו (שו"ע שם)¹⁴.

נצרר הדם בחתיכה – מחמת מכה שהוכתה הבהמה מחיים, ונתקבץ הדם שם (רא"ש חולין ז יא) – הרי זה כמו פירש – ואסור (רא"ש שם; תורת הבית הארוך שם, על פי פסחים עד ב; טוש"ע שם א), וכן כל שפירש ממקומו – מחיים (ב"ח שם) – ונתעורר לצאת ונבלע במקום אחר, הרי זה כפירש (תורת הבית הקצר שם; טוש"ע שם, על פי חולין קיג א). נחלקו

לפרוש, אבל אם חלטו בחומץ וצמתו, ששוב אינו ראוי לפרוש – מותר (בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם); ויש המפרשים דבריו שאף הוא סובר שדם האברים שלא פירש מותר, אלא שמכל מקום אין לאכול בשר חי בלא מליחה, מפני שיש לחוש שמא התחיל להתפרד קצת דם מן האברים (בית יוסף שם, בשם מהר"י בן חביב, בדעת הרמב"ם).¹⁵ אם לצליה צריך גם מליחה או שאין צריך, ראה ערך צליה.

¹³ ויש מהראשונים הסובר שאף אם כינסו את הדם – מותר, ולא אסרו אלא דס דגים וחגבים טמאים, משום שהוא תמצית גופם כחלב בהמה טמאה (רמב"ם שם), ולא מדין דם, אלא מדין כל היוצא מן הטמא, ואין לוקים עליו (מגיד משנה שם).¹⁴ ויש מהראשונים הסובר שכל בשר חי אסור לאכול – מדבריהם (מגיד משנה מאכלות אסורות ו ט) – בלא חליטה או מליחה, שאף דם שלא פירש אסור (רמב"ם שם יב, לפי המגיד משנה שם), אם הוא ראוי

**קירוב מיתת
הבהמה
כאופן שגורם
לכליעת דם
באברים**

אסור לקרב מיתת הבהמה על ידי תחיבת סכין בלבה, מפני שמתה ואין בה כח להתאנח ולהוציא דמה, והרי הוא נבלע באברים (שבלי הלסט ב כו; בית יוסף שם ג, בשמו; רמ"א שם), וכן אסור לשבור המפרקת (רמ"א שם), אבל אין הבשר נאסר בכך, אלא נדנוד עברה הוא, והזריז הרי זה משובח (בנימין זאב שכו; דרכי משה שם סק"ג, בשמו), ומכל מקום אם שחט בהמה או עוף ושוהה למות, מותר להכותו על ראשו שימות (התרומה סה; טור יו"ד כג; רמ"א שם ה), מפני שאין הדמים נגררים כל כך אחר הראש (ש"ך יו"ד סז סק"ט)¹⁶.

דם הלב והכבד והטחול

דם הלב יש לו שני מיני דמים: הדם המובלע בבשרו, והכנוס בתוך חללו (כריתות כב א).

המובלע בבשרו, הוא כשאר דם האברים, שעוברים עליו בלא תעשה, ואין חייבים עליו כרת (גמ' שם); והנמצא בתוך חללו, חייבים עליו כרת אם הוא לב של בהמה, שיש בדם שבתוך החלל כזית (ראה לעיל: איסורו וחיובו. גמ' שם; רמב"ם מאכלות אסורות ו ו), אבל אם הוא לב של עוף, שאין בדמו כזית, אינו עובר עליו (משנה חולין קט א, לפי גמ' כריתות שם; רמב"ם שם), לא בכרת ולא בלאו, אבל יש בו איסור כמו כל חצי-שיעור (ראה ערכו. חולין שם ב, ורש"י ד"ה הא איסורא).

ונחלקו ראשונים בדם שבתוך החלל:

• יש סוברים שאף הוא יש בו שני מיני דמים – דם הכנוס ועומד לעולם בחללו של לב, והוא שחייבים עליו כרת, ודם הנמשך אליו בשעת שחיטה, ואינו עליו אלא בלא תעשה (רי"ף שם, ורא"ש שם ח כה, על פי כריתות שם, לגירסתם; רמב"ם שם ג-ד), ויש להכיר בין שני מיני הדמים שבחלל, שהכנוס ועומד הוא צלול, ושמתקבץ אליו בשעת שחיטה הוא קרוש (כנסת הגדולה יו"ד עב, הגהות טור סק"א; פרי מגדים יו"ד עב, משבצות זהב סק"א, בשמו).

• יש סוברים להיפך, שעל דם הכנוס ועומד בחלל הלב אינו עובר אלא בלאו, ודם המתכנס בשעת שחיטה הוא בכרת, לפי שהוא דם הנפש (יראים מח; סמ"ג לאוין קלז; מגיד משנה שם ג, בשם קצת מפרשים).

• ויש שאינם מחלקים בכך, ולדעתם כל דם שבחלל הלב חייבים עליו כרת, לפי שמושך הדם מבית השחיטה בנושיתו וכונסו בלבו, והוא דם הנפש (רש"י כריתות שם ד"ה דאתי ליה וד"ה גליון, על פי גמ' שם, לגירסתנו; תורת הבית הארוך ג ג; מאירי חולין שם), וכן הלכה (טושי"ע יו"ד עב א, לפי פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א), ואין לדעתם בדם שבתוך החלל אלא מין אחד של דם, והוא הנמשך מבית השחיטה (פרי מגדים שם)¹⁷.

הכבד ודמו הכבד כולו דם קרוש הוא, וטעם דם לו, והתורה התירתו (חולין קט ב, ורש"י ד"ה הכבש), שלא אסרה תורה אלא דם הנשפך כמים (ראה לעיל: איסורו וחיובו), והכבד קרוש ועומד הוא בגופה של בהמה, ואינו נשפך כמים (לבוש יו"ד עג א). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין איסורו אלא מדרבנן (תוספות חולין קי ב ד"ה כבדא, בשם רבנו תם; רא"ש שם ח כז; איסור והיתר הארוך ח י, ושם ט יא; תורת חטאת כד ו), שמכיון שהתורה התירתו, הרי הוא מותר אפילו פירש, ואינו אסור כשפירש אלא מדבריהם גזרה משום שאר דם (תוספות שם, בשם רבנו תם; רא"ש שם), וכן הלכה (ש"ך יו"ד עג ס"ק יט).

• ויש אומרים שלאחר שפירש דמו אסור מן התורה (רשב"א ור"ן חולין שם, על פי גמ' שם קיא א), וכל האוכל ממנו כזית – לוקה (כן משמע מהרמב"ם שם ד).

דם שבסמפוני הכבד, אף על פי שלא פירש הרי זה בכרת, לפי שהדם בא ממקומות אחרים ונכנס לתוך הסמפונות (תוספות שם קיא א ד"ה וחיתוכיה; רא"ש שם), ואפילו לסוברים שדם שבחלל הלב הנמשך לתוכו ממקומות אחרים אינו אלא בלאו (ראה לעיל), הרי זה מפני שנמשך בשעת שחיטה, אבל דם זה לדברי הכל הוא בכרת (שער אפרים פח)¹⁸.

הטחול ודמו הטחול, אף על פי שיש בו מראה אדמומית ונראה כריבוי דם, דינו כשאר בשר (טושי"ע יו"ד עד א, על פי חולין קיא א), שאינו דם אלא בשר הדומה לדם (רמב"ם שם ט). ודוקא גוף הטחול, אבל דם היוצא ממנו אסור כמו כל דם האברים (תוספות חולין שם ד"ה אבל; מגיד משנה שם ט)¹⁹.

אברים שאין בהם דם

מעיים אין מחזיקים דם בבני מעיים (חולין קיג א; רמב"ם מאכלות אסורות ז טו; טושי"ע יו"ד עה א), שהם בחזקת שאין בהם דם (רש"י ד"ה אין מחזיקין).

בני מעיים האמורים בנוגע לדם הם הכרס (ראה ערכו), והקיבה (ראה ערכו), והחלחולת (ראה ערך דקין), ושאר הדקין (גמ' שם, לפי רש"י שם ד"ה הדרא וד"ה ומעיא; טושי"ע שם) שהמאכל עובר בהם בחללם (רמב"ם שם, לפי שו"ת הרדב"ז ד קצד); ויש חולקים בכרס ובית-הכוסות (ראה ערכו) וסוברים שאינם בכלל בני מעיים לדין זה, ולא נאמר אלא בדקין (רשב"א שם, בשם רבנו תם, ותורת הבית הארוך ג ג; מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם; מאירי שם; רמ"א שם, בשם יש חולקים).

המסס ההמסס (ראה ערכו) דינו ככרס לדם, ולסוברים שמחזיקים בו דם – אף ההמסס כן (כן משמע מתורת חטאת ה ו).

קיבה הקיבה, יש מהראשונים שכתב שדומה לדקין, ולדברי הכל אין מחזיקים בה דם (התרומה סה), ומהאחרונים נחלקו בדבר: יש סוברים שיש בה דם (כרתי עה סק"א); ויש סוברים שאין בה (חכמת אדם לד יט-כ).

קורקבן הקורקבן (ראה ערכו), נחלקו בו הפוסקים:

• יש מחזיקים בו דם, אפילו לסוברים שהכרס הוא בכלל בני מעיים לדם (ט"ז שם סק"א; ש"ך שם סק"א).

• ויש שמשוים הקורקבן לכרס (דרישה שם סק"א).

השומן שעל השומן שעל בני מעיים יש בו דם (רש"י שם ד"ה המעיים וכרכשא; רא"ש שם ח מח; טושי"ע שם)²⁰.

¹⁷ (דרישה שם סק"ב, בדעת הטור). ¹⁸ על סדר הכשרו של הלב בקריעתו לקדירה ולצליה, ראה ערך לב. ¹⁹ על סדר הכשר הכבד לבישול בקדירה ולצליה ולחליטה, ראה ערך כבד. ²⁰ על ניקורו, ראה ערך נקור.

¹⁶ ויש אומרים שאף להכות על ראשה לא הותר אלא אם שהה זמן רב עד שיצא כל הדם מה שיש לצאת בזינוק ועדיין חי (ט"ז שם סק"ב); ויש אומרים שלא אמרו שמותר להכות על ראשה, אלא שזה מוטב יותר מלשחטה עוד פעם

כשנפלט בתחילת המליחה מיד, הרי זה בכלל דם שמלחו (פרי מגדים שם).

שיעור המליחה שיעור המליחה, שהדם היוצא על ידי כך יקרא דם המליחה שמלחו, הוא כדי שיהיה אינו נאכל מחמת מלחו, אבל הדם היוצא על ידי מליחה מועטת אסור מן התורה (פרי מגדים שם, על פי תוספות מנחות כא א ד"ה דס).

על ידי חום של כלי שני דם היוצא על ידי חום של כלי שני, איסורו מן התורה, שכלי שני אינו מבשל (פרי מגדים שם).

על ידי כבישה דם היוצא על ידי כבישה מעת לעת בצונן במים – או בחומץ כשיעור שיתן על האש ויתחיל להרתח (ראה ערך כבוש) – אף על פי שבכל מקום כבוש הרי הוא כמבושל (ראה ערך הנ"ל), מכל מקום דם זה אינו כדם שבשלו, ואסור מן התורה (ים של שלמה חולין ח ז; איסור והיתר הארוך ל א; פרי מגדים יו"ד ע, שפתי דעת ס"ק יח, וקה, שפתי דעת ס"ק ב), שכבוש אינו מבשל אלא מפליט ומבליע (פרי מגדים יו"ד קה, שפתי דעת ס"ק ב).²³

דם שנשתנה

דם שנקרש ויש סביבותיו צלול כמים, ואותם מים הם מן הדם עצמו, אם יש בו מראה אדמומית חייבים עליו כרת (חולין פז ב, ורש"י ד"ה בצללתא דדמא; מאירי שם), והוא שיש בו כזית (גמ' שם), היינו כזית דם גמור (רש"י שם; תוספות שם ד"ה והוא), שאף על פי שכולו דם אינו חייב כרת עד שיהא בו כזית דם גמור (תוספות שם), אבל אם יש בו כזית – חייב, אף על פי שמעורב בדם צלול ולכן הרבה עד שהוא כזית ביותר מאכילת פרס (ראה ערך אכילת פרס וערך טעם כעיקר), שכיון שכולו דם אחד הוא אינו בטל כאיסור אחר (ריטב"א שם).²⁴

אכן כשאין בהם מראה אדמומית אינו חייב עליהם, שכיון שבטבעו סובב הדם, כל זמן שמסבב, לדם יחשב, אבל בהפרידו עינינו רואות שהוא מים (אשכול אויערבך ג עמ' 59), ובעודו מעורב עם הדם נקרא דם ולא נקרא צלילות הדם, וכשפירש מן הדם ואין עליו מראה אדמומית הפסיד שם דם, ונולד לו שם אחר ונקרא צלילות הדם (יראים שיב).

חלב החלב, לסוברים דם נעקר מחמת הלידה ונעשה חלב (ראה ערך חלב), היה מהראוי להיאסר באכילה משום דם, אלא שחידוש הוא שחידשה תורה בכמה מקראות שהחלב מותר (בכורות ו ב), ואפילו לסוברים דם שבשלו, כיון שנשתנה ואינו ראוי לכפרה, אינו אסור מן התורה (ראה לעיל), מכל מקום הוצרכנו לחידוש התורה בחלב שמותר, אף על פי שאין לך שינוי גדול מזה, לפי שבשינוי שבא על ידי מעשה אדם כבישול וכיוצא בו, הוא שאמרו שמותר, אבל מה שנשתנה בחיי הבהמה על פי טבעו אינו שינוי להתיר (חזון איש מנחות כג סק"ח).

דם שיצא עם פרה חולבת שיצא ממנה דם עם החלב, אינו אסור אלא חלב בלבד, וכשיש ששים בחלב נגדו – הכל מותר בשתיה (פתחי תשובה יו"ד פא סק"י, בשם בנין עולם; צמח צדק יו"ד נד).²⁵

ד"ה חלב קורעו; רמב"ם מאכלות אסורות ו ו; שו"ת הרדב"ז א קצט).²³ וראה עוד דעות בחוות דעת ע סק"ד; מנחת חינוך קמח ו. ²⁴ וראה עוד תורת חיים שם, בדעת הרמב"ם; חתם סופר יו"ד ע. ²⁵ ויש מהאחרונים החולק בזה וסובר שאפילו אם אחר שעמד איזו שעות נפל הדם למטה, והחלב נשאר למעלה נקי – אסור, שכל חלב בא מדם שנעקר ונעשה חלב, וחלב זה עדיין

העור, נחלקו בו אחרונים:

• יש אומרים שאין בו דם (ט"ז יו"ד כג סק"ז).

• יש אומרים שיש בו דם (תבואות שור שם סק"כ, על פי יומא מח א; שבות יעקב א נח), ולכן הוא אסור באכילה משום דם (לבושי שרד שם, חידושי דינים לה).

• ויש אומרים שאפילו שיש דם בעור, אין דמו אסור, שהעור אינו בשר, והרי כתוב אך בשר בנפשו דמו לא תאכלו, וכשם שממעטים דם ביצים מפני שאינו בשר (ראה לעיל: בעלי החיים), כך נתמעט דם העור (יד אפרים ליו"ד עז).²¹

דם שבשלו ושמלחו

דם שבשלו דם שבשלו אינו עובר עליו (מנחות כא א), ואין חילוק בזה בין שהוא של חולין ובין של קדשים, שלא חייבה תורה אלא על דם הראוי לכפרה (ראה לעיל: איסורו וחובו), ודם קדשים משבשלו אינו ראוי לכפרה, ויצא מתורת דם (רש"י שם ד"ה דם שבשלו); ועוד שכיון שבשלו נתעברה צורתו ויצא מכלל דם (בדק הבית ג א), ואין בו אלא איסור מדרבנן (תוספות חולין קט א ד"ה דם, ושם קיא א ד"ה דם; רא"ש חולין ח כז, לג, לו; תורת חטאת א ז; ט"ז יו"ד סט ס"ק כד; ש"ך שם ס"ק מב, עו וס"ק מט).²²

דם שמלחו וכן דם שמלחו אינו עובר עליו (גמ' שם), שמליח הרי הוא כרותח (רש"י שם), וכיון שמלחו יצא לו מתורת דם, ואינו ראוי לכפרה (גמ' שם).

דם שהקרישו הקפה דם בהמה – שהקרישו בשמש – ואכלו, אם הדם הוא מחטאות החיצוניות שראוי ללקיחה באצבע ונתינה על המזבח (ראה ערך זריקה) – חייב (גמ' שם), והוא הדין לשל חולין, הואיל וראוי לכפרה בקדשים (רש"י שם ד"ה כאן). ואף על פי שהדם הוא צלול וזה הוא קרוש, כיון שהקפהו – החשיבו (חולין קכ א), ואין אומרים שאכלו שלא כדרך אכילתו (חידושי הר"ן שם ב).

ואם היה מחטאות הפנימיות – פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים – הטעונות טבילה באצבע והזאה, וכשהוא קרוש אינו ראוי לטבילה והזאה, נחלקו אמוראים בדבר: יש אומרים שהאוכלו פטור, שאינו ראוי לכפרה (רב חסדא במנחות כא א); ויש אומרים שחייב, הואיל ונגדו ראוי בחיצוניות (רבא שם).

דם היוצא בתחילת הבישול, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שאינו נקרא דם שבשלו אלא כשנתבשל כמאכל בן דרוסאי, שהוא הנקרא בישול בכל מקום (ראה ערך בשול), אבל כל הנפלט מהבשר קודם שהגיע לכלל בישול זה, הוא דם גמור ועוברים עליו (בדק הבית ג ג; בית יעקב קעא; פרי מגדים, על פי תוספות חולין קיא א ד"ה דם; פרי מגדים, פתיחה להלכות מליחה, בדעת הרשב"א; יד אברהם לשו"ע שם י).

• ויש סוברים שכל שנפלט על ידי כלי-ראשון (ראה ערכו) מיד, הרי זה מדרבנן, אפילו שלא הגיע לידי שיעור בישול, וכן

סדר מליחת בני המעיים ואם נתבשלו בלא מליחה, ראה ערך בני מעיים. ²¹ על החוטאים בחלקים מסוימים של בהמה ועוף שאין בהם משום דם, ראה ערך חוטין וערך נקור. ²² ויש מהראשונים הסוברים שלפי מסקנת הסוגיא נחלקו אמוראים אם עובר על דם שבשלו (רש"י מנחות כא א ד"ה והדא דאמר), ולכן סוברים שלהלכה חייב כרת על דם שבשלו (רש"י חולין קט א

דם מן החי

שהוזכר בראש המקרא מובנו לא תאכל הדם בעוד הנפש עם הבשר (רש"י סנהדרין שם ד"ה כי הדם)²⁶.

- ויש אומרים שאין אזהרה מיוחדת לדם מן החי, והכתוב "כי הדם הוא הנפש", בא או לאסור דם הקזה בתורת דם (ראה לעיל: איסורו וחיובו), או ללמד על אבר מן החי שנוהג אף בטמאים, שכל שאתה מצווה על דמו אתה מצווה על אבריו (ראה ערך אבר מן החי. חכמים שם), וכן הלכה (רמב"ם מלכים ט י).

דם היוצא מן החי, נחלקו בו תנאים אם יש בו, מלבד איסור דם, אף איסור בתורת דם מן החי, כדרך שאסור אבר מן החי:

- יש אומרים שאזהרה מיוחדת יש על דם מן החי, שנאמר: **רַק חֶזֶק לְבַלְתִּי אֶכֶל הַדָּם כִּי הַדָּם הוּא הַנֶּפֶשׁ וְלֹא תֹאכַל הַנֶּפֶשׁ עִם הַבָּשָׂר** (דברים יב כג. רבי חנינא בן גמליאל בסנהדרין נט א), ו"הדם"

דם (ב)

דם בתורת משקה להכשר טומאה

- יש אומרים שמכשיר (תנא קמא במשנה חולין לג א, לפי גמ' שם לה ב), ואף על פי שאינו בכלל דם חללים (ראה לעיל) למדנו ממה שנאמר בדם: **עַל הָאָרֶץ תִּשְׁפְּכֶנּוּ כַּמִּים** (דברים יב כד), הוקש הדם למים (חולין לה ב, ורש"י ד"ה לשמענין), מה מים מכשירים, אף הדם מכשיר (ספרי ראה עא; ירושלמי תרומות ח ד, ופסחים א ח. וראה חידושי הר"ן חולין לה ב), וכן הלכה (רמב"ם טומאת אוכלין י א)².

- ויש אומרים שאינו מכשיר, אלא השחיטה עצמה מכשרת (רבי שמעון במשנה חולין לג א, לפי הגמ' שם לה ב), ולכן אם נפל דם השחיטה על הזרעים לא הוכשרו, שאין דם שחיטה נקרא משקה (רש"י שם ד"ה ולא בדם), שאין קרוי משקה אלא דם חללים שנאמר בו **ישתה** (רש"י שם ד"ה אינו מכשיר).

דם שחיטת דם שחיטה שאמרו, נחלקו תנאים מהו כולל:

- **בהמה טמאה** יש אומרים שהוא דם שחיטה של בהמה חיה ועוף הטהורים בלבד, אבל דם שחיטה של בהמה חיה ועוף הטמאים אינו מכשיר (סתם משנה מכשירין ו ה; תנא קמא שם ז), לפי שהכתוב תשפכנו כמים, שממנו למדים שדם שחיטה מכשיר (ראה לעיל), מדבר בטהורים (תוספות יום טוב שם ה)³, וכן הלכה (רמב"ם שם).
- ויש אומרים שאף דם שחיטה של טמאים מכשיר (רבי אליעזר שם ז; כן משמע מרבי יוסי בתוספתא שם (צוקרמאנדל) ג יג-יד).

- **כשאין בו טמאה** כל מראה אדמומית של דם מכשיר, שכשהדם נקשר סביבותיו צלול כמים, ואם יש בו מראית דם – מכשיר, ואם לאו – אינו מכשיר (חולין פז ב, ורש"י ד"ה בצללתא), וכן כשנפלו לתוך הדם מי גשמים מאלהים, שמחמת המים אינם מכשירים, כיון שלא החשיבם (ראה ערך הכשר), ואם יש בו מראה אדמומית – מכשיר מחמת הדם (גמ' שם), והוא הדין כשנתן לתוך הדם מי פירות שאינם מכשירים מצד עצמם (תוספות שם ד"ה שנתמדו).

דם קילוח

- דם הקילוח אינו מכשיר, שנאמר: **וְדָם חֲלָלִים יִשְׁתָּה** (במדבר כג כד), פרט לדם הקילוח (חולין לו א), ונחלקו ראשונים מהו דם קילוח:
- יש מפרשים בדם הקזה של בהמה, שכשמקזיז את הבהמה בתחילה הדם שותת בטיפה אחת או שתיים, ואחר כך הוא מקלח, ואחר כך

הכשרו ומקורו

הלכה למשה מסיני (פירוש המשניות לרמב"ם מכשירין ו ד) שמלבד מים הנזכר במפורש בכתוב (ויקרא יא לד), אף שאר שבעה המשקים מכשירים את האוכלים לקבל טומאה (ראה ערך הכשר), וביניהם הדם (תורת כהנים שמיני פרשה ח א; משנה שם; רמב"ם טומאת אוכלין א ב), ומספר אסמכתאות ניתנו להכשר הדם (פירוש המשניות לרמב"ם שם):

- נאמר: **וְדָם חֲלָלִים יִשְׁתָּה** (במדבר כג כד), ומכאן לדם שהוא משקה (תוספתא מסכת שבת (ליברמן) ח כג; חולין לה ב).

- נאמר: **אֲשֶׁר יָבֹא עָלָיו מִים יִטָּמָא** (ויקרא שם), אין לי אלא מים, מגין שאר המשקים, והדם בכללם, תלמוד לומר: **וְכָל מִשְׁקָה** (שם), אי כל משקה, מי תותים ומי-פירות (ראה ערכו), תלמוד לומר: מים, מה מים מיוחדים שאין להם שם לווי, אף אני מרבה הטל ושאר שבעת משקים שאין להם שם לווי, ומוציא מי פירות שיש להם שם לווי (תורת כהנים שם).

- נאמר שם: **אֲשֶׁר יִשְׁתָּה** (ויקרא שם), וזה הדם, וכן הוא אומר: **מִנְחַל בְּדֶרֶךְ יִשְׁתָּה** (תהלים קי ז. רבי יהודה בתורת כהנים שם ד), ולמעלה מזה הוא אומר: **יָדִין בְּגוֹזִים מָלֵא גְיוֹת וְגו'** (תהלים שם ו), כלומר שפך דם אויביו והיה יכול לשנות מהם בדרך כמו מן הנחל, הרי שהדם הושווה למים (פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם).

דם חללים במהות דם חללים הנ"ל, נחלקו ראשונים:

- יש מפרשים דם הרוגים, ואף דם בהמה שנהרגה בכלל (רש"י חולין לה ב ד"ה דם חללים), ואין נקרא דם חללים אלא על ידי גיסטרא – כל דבר החלוק לשנים, קרוי גיסטרא (רש"י חולין כא א ד"ה עשאה) – ומן הצואר, כמו שנאמר: **לִתֵּת אוֹתָהּ אֶל צַוְאָרִי חֲלָלִי רָשָׁעִים** (יחזקאל כא לד. רש"י חולין קכא א ד"ה והכשר), אבל דם שחיטה אינו דם חלל אלא דם זבוח (רש"י שם לה ב ד"ה ס"יד אמינא, וקכא א ד"ה והכשר).

- ויש מפרשים שאין דם חלל אלא דם אדם, ולא דם בהמה, שאין שייך חלל בבהמה (רש"י שבת קמד א ד"ה יטמא; תוספות חולין לה ב ד"ה דם, בשם רבנו תם. וראה לב אריה חולין שם).

דם שחיטה בדם שחיטה נחלקו תנאים אם הוא מכשיר:

ראשונים שהדם המנוי בין המשקים הוא הדם השותת בשעת שחיטה (רמב"ם שם), ואף על פי ששנינו: תולדות לדם דם שחיטה ודם הקזה (מכשירין ו ה), התולדות מתייחסות לדם הקזה בלבד, אבל דם שחיטה הוא עצמו דם המנוי בשבעה המשקים (מלאכת שלמה שם). 3. ויש מפרשים הטעם כיון שבטהורים

לא נשתנה הדם לגמרי לחלב, ואסור משום דם ממש (חינוך בית יהודה לח). 26. או ש"ירק חזק לבלתי אכול הדם" – זה אבר מן החי, "כי הדם הוא הנפש" – זה דם מן החי (גירסת הגמ' שבסוגריים), כי אימתו הדם הוא הנפש בעוד שהבהמה חיה (יד רמ"ה שם). **דם (ב)**. 1. ז, טורי תמ-תמח. 2. וכתבו

- יש אומרים שאינו מכשיר, ואין אומרים מה לי הרגו כולו, מה לי הרגו מקצתו (רבי שמעון בחולין שם).
- ויש אומרים שמכשיר (כן משמע מרבין שם), כי מה לי הרגו כולו, ומה לי הרגו מקצתו (נדה נה ב).

ונחלקו ראשונים באיזה דם נחלקו:

- יש מפרשים שבדם מכת בהמה הדברים אמורים (רש"י חולין שם), והסוברים שמכשיר סוברים כן אף בדם מכה של בהמה (תוספות שם ד"ה דם ורשב"א שם, בדעת רש"י).
- ויש מפרשים שמחלוקת התנאים היא בדם מגפתו של אדם, אבל בדם מגפתה של בהמה לא נחלקו כלל, ולדברי הכל אינו מכשיר, שאין שייך דם חללים בבהמה, ולכן אין לומר בה מה לי הרגה כולה, ומה לי הרגה מקצתה (תוספות שם, בשם רבנו תם; רשב"א שם) ⁵.
- וכל זה מדרבנן, שמן התורה אין על דם מגפתו תורת משקה, ולפיכך שיעור דם מגפתו שיטמא טומאת משקין הוא בריבית (ראה נדה נה ב), אף על פי שמשקה גמור מיטמא בכל שהוא (ראה ערך טומאת משקין. תוספות חולין פז ב ד"ה כל; ר"ש מכשירין ו ח); ויש מהראשונים החולקים וסוברים שלא אמרו שיעור רביעית אלא לפסול את האדם ששתה אותו לתרומה (ראה ערך פסול גויה), אבל טומאת משקין יש לו בכל שהוא (תוספות פסחים יד א ד"ה דאיכא, בשם ריב"א; כסף משנה טומאת אוכלין ד ב, בדעת הרמב"ם).

דס היוצא עם הליחה ועם הרעי – אינו מכשיר (מכשירין ו ז; רמב"ם טומאת אוכלין י ג), וכן דם השחין והאבעבועות ותמצית הבשר אינם מכשירים (תוספתא שם (צוקרמאנדל) ג יג; רמב"ם שם), אלא הרי הם כשאר מי-פירות (ראה ערכו. רמב"ם שם). ואף על פי שדם מגפתו טמא, אפשר שדם זה חשוב כליחה עצמה ואינו דם כלל (חזון איש מכשירין ט סק"ה).

דס היוצא מפי האמה ודם השותת מפיו, הם בכלל דם מפי וספי האמה (רמב"ם מטמאי משכב ומושב א טז, על פי תוספתא זבים (צוקרמאנדל) ה ב) ⁶.

דס מת נבלה ושרץ

דס המת – בדם המת, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שמטמא ומכשיר (תנא קמא במכשירין ו ח), וכן הלכה (רמב"ם טומאת אוכלין י ח).
- ויש אומרים שאינו מכשיר, ואם נפל דם המת על הדלעת – גורדה והיא טהורה (רבי שמעון שם), לפי שלא הוכשרה (ר"ש שם). בטעם הדעה השניה נחלקו ראשונים:
- יש מפרשים שמכיון שמת – יצא דמו מתורת משקה (פירוש המשניות לרמב"ם, וברטנורא שם).
- ויש מפרשים שלדעה זו לא אמרו דם חללים אלא בנהרג, אבל לא במת מאליו (רש"י חולין לה ב ד"ה דם חללים וד"ה ס"ד אמינא;

הוא משחיר, ודם הקילוח אינו דם הנפש (רש"י שם ד"ה פרט), ונתמעט מהכתוב מפני שדם חללים משמעו הדם שנעשה חלל ממנו, ודם קילוח אין הנפש יוצאה בו, אלא מטיפה המשחרת ואילך (תוספות שם ד"ה ודם, בשם הקונטרס, ושיטה מקובצת שם).

- יש מפרשים דם קילוח בדם שחיטה של בהמה, ואינו מכשיר שעדיין חיה היא – ואינו דם הנפש (מאירי חולין לה ב) – והרי הוא דומה לדם מכה, או לדם הקזה, שדם השותת בשעת שחיטה לבד הוא המכשיר (רמב"ם טומאת אוכלין י ג) ⁴; ודוקא אם לא גמר את השחיטה, אבל אם גמר את השחיטה ועדיין דם הקילוח על האוכל – הוכשר (מאירי שם, על פי הגמ' שם).

- ויש מפרשים דם קילוח בדם אדם שיצא קודם מיתתו, שאין דם חללים אלא לאחר שכבר נעשה חלל, פרט לדם קילוח שאינו לאחר מיתה (תוספות שם לו א ד"ה ודם, וכריתות כב א ד"ה דם), שזהו דם הנפש, ואינו קרוי משקה ואינו מכשיר (רש"י כריתות שם ד"ה ודם חללים), והם מחלקים בין דם אדם לדם בהמה, שבדם אדם אינו מכשיר אלא דם שלאחר יציאת נשמה, ובדם בהמה דוקא דם שחיטה שהנפש יוצאה בו מכשיר, ולא דם שלאחר יציאת נשמה, לפי שדם אדם למדנו שמכשיר מהם חללים (ראה לעיל), והוא לאחר שכבר נעשה חלל, אבל דם בהמה למדנו מעל הארץ תשפכנו כמים, והוא דם שחיטה דוקא (תוספות שם ושם).

דס הקזה ומכה

דס הקזה – דם הקזה לשתייה – שנתכוין להשקותו לבהמה וחיה או לנכרי (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא מכשירין ו ח) – הוא מתולדות הדם ומכשיר (משנה שם; רמב"ם טומאת אוכלין י ג). ודם הקזה לרפואה – נחלקו תנאים: יש אומרים שמכשיר (רבי אליעזר במשנה שם ז); ויש אומרים שאינו מכשיר (תנא קמא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

דס הקזה זה, נחלקו ראשונים במהותו:

- יש מפרשים שהוא של אדם (רמב"ם שם), אבל של בהמה, אפילו שנתכוין לשתייה, אינו מכשיר (תוספות יום טוב שם ה, בדעת הרמב"ם).
- יש מפרשים שבין של אדם ובין של בהמה, לשתייה מכשיר ולרפואה אינו מכשיר (כן משמע מרש"י חולין לו א ד"ה פרט; ר"ש מכשירין שם ח), ואף על פי שהם סוברים דם מגפתה של בהמה טהור, אבל כיון שנתכוין לשתייה החשיבו למשקה (ר"ש שם).
- ויש מפרשים דוקא של בהמה, מפני שדם מגפתה טהור, אבל של אדם אפילו לרפואה מכשיר (רש"י שבת קמד א ד"ה שדם וד"ה שהחולב).

דס מכה – בדם מגפתו – והוא דם מכה של נגיפת רגל או יד או כל חבורה שיוצא ממנה דם (רש"י שם ד"ה שדם) מלשון פֶּן תִּגָּף בְּאֶגְן רִגְלָךְ (תהלים צא יב. רש"י חולין לה ב ד"ה מגפתו) – נחלקו תנאים:

השחיטה עושה אותם לאוכל עושה את הדם למכשיר (משנה אחרונה שם). ⁴ ואף על פי שלדעתם דם הקילוח הוא דם שהנפש יוצאה בו (ראה רמב"ם מאכלות אסורות ו ג), מכל מקום כיון שעדיין הבהמה חיה אינו מכשיר, לפי שדומה לדם מכה (חזון נחום שם), והשותת לאחר הקילוח, אף על פי שלדעתם אין הנפש יוצאה בו ואינו דם (ראה רמב"ם שם) אין הדברים אמורים אלא בדם

הקזה, אבל בדם שחיטה כל שיש בו אדמונית הנפש יוצאה בו, שכיון שיוצא ממקום שנשמה יוצאה בו, שהוא מקום הסימנים, שהחיות תלויה בהם, כל הדם הוא דם הנפש (לחם משנה שם). ⁵ ולכן שנינו שדם מגפתה של אשה טמא, ושל בהמה טהור (רבי עקיבא במכשירין ו ח), והיינו כדעה השניה (תוספות חולין שם, בשם רבנו תם; רשב"א שם). ⁶ על דם קדשים אם הוא מכשיר,

חללים אלא באדם (תוספות שם ד"ה דם; ר"ש מכשירין שם ו, ח), אבל בבהמה אין הדם שלאחר מיתה מכשיר, שאינו קרוי דם (תוספות חולין שם לו א ד"ה ודם).⁸

זם בן שמונה דם של בן שמונה חדשים נחלקו בו תנאים: יש חוזשים אומרים שאינו מכשיר (תנא קמא במכשירין ו ז); ויש אומרים שמכשיר (רבי יוסי שם).⁹

זם השרץ דם השרץ כבשרו – מטמא ואינו מכשיר (מכשירין ו ה; רמב"ם שם א), שנאמר בשרצים: וְזֶה לָכֶם הַטֵּמֵא (ויקרא יא כט), להביא את דמו שיטמא כבשרו (תורת כהנים שמיני פרשה ה ב). יכול יכשיר את הזרעים, תלמוד לומר: לכם, לכם הוא טמא ואינו מכשיר את הזרעים (תורת כהנים שם א).

תוספות שם ד"ה שמעין; מאירי שם); והדעה החולקת סוברת מה לי הרגו אדם, מה לי הרגו מלאך המות (תוספות שם).

להלכה שמטמא ומכשיר – יש מהראשונים שפסק שמטמא ומכשיר בשיעור רביעית, שהטומאה וההכשר באים כאחד (רמב"ם שם); ומהאחרונים יש שכתב שאף בפחות מרביעית מכשיר, מפני שחשוב משקה, ולא אמרו ברביעית אלא שאז הוא גם מטמא כשיעור דם המת (ראה ערך דם המת. חזון איש מכשירין א סק"ט).⁷

זם נבלה בדם בהמה שמתה מאליה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף בו מחלוקת התנאים (רש"י חולין

לה ב ד"ה מגפתו).

• ויש אומרים שאין הדברים אמורים אלא בדם אדם, שאין דם

דם ביצים¹

דם הנמצא בביצים בנוגע לאיסור אכילתו

בשר כלל, אלא שאסור מדרבנן (תוספות ורא"ש שם, בתירוצו הראשון; מרדכי שם תרמא, בהגה; בדק הבית ג ה; איסור והיתר הארוך שם), גזרה משום דם עוף (תוספות ורא"ש שם, בתירוצו הראשון).

כשניכר בו מקום התחלת הריקום וכתבו ראשונים שאין האיסור משום דם, אלא בענין שאינו ניכר בו מקום התחלת הריקום, כגון שנמצאה טיפת דם בלבד, אבל אם ניכר בו מקום התחלת הריקום של האפרוח, עפר בעלמא הוא ומותר באכילה, אלא אם כן כבר נתרקם לגמרי שאסור אז משום שרץ (ראה ערך אפרוח), כל זמן שלא יצא לאויר העולם (אור זרוע א תלו, ומרדכי חולין תרמא, בשם הראב"ה והר"א ממ"ץ)², ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שאם ניכר מקום הריקום, שאינו אסור, הרי זה כשנתהפך הדם ונעשה כולו ריקום בשר, ואין בו דם כלל; אבל כל שיש בו דם, אף שניכר הריקום, הדם אסור מן התורה (פרישה יו"ד פו ס"ק יח; ט"ז שם סו סק"א, ומשבצות זהב שם; ש"ך שם פו ס"ק כג).

• ויש אומרים שאפילו מלא דם וניכר מקום האפרוח אינו אלא מדרבנן (ש"ך יו"ד סו סק"ד).

מתי דם ריקום אסור כל הביצה דם ריקום – יש שאוסר את כל הביצה, ויש שהוא בלבד אסור (חולין סד ב), וכך שנינו בברייתא: נמצא עליה קורט דם זורק ואוכל את השאר (שם), ואמרו בתלמוד שני פירושים בדבר:

• יש מפרשים שזורק הדם ואוכל את שאר הביצה, כשנמצא הדם על הקשר שלה (רבי ירמיה שם), דהיינו זרע התרנגול הקשור בראש הכד של הביצה – ששני ראשים יש לביצה, אחד כד ואחד חד (ראה ערך ביצה א) – ומשם יצירת האפרוח מתחלת (רש"י שם ד"ה והוא שנמצא; תוספות שם ד"ה והוא, בשמו), ונקרא קשר על שם שכח הזרע נקשר ודבוק שם (מאירי שם); ויש מהראשונים סוברים שהוא קשור בראש החד של הביצה (רשב"א שם, ובתורת הבית הארוך ג ה; טור יו"ד סו; הגהות שערי דורא סב, בשם רש"י; בית יוסף שם, בדעת רש"י).

דם ביצים. 1. ז, טור' תמח-תנו. 2. אך יש שכתב שדברי הראשונים הללו דחויים, ואין כן דעת הפוסקים (בית יוסף יו"ד סו א), וביארו דבריו שסובר שיש איסור מדרבנן גם אם ניכר מקום התחלת הריקום של האפרוח (ש"ך שם פו ס"ק כג).

דינו

זם שאינו מריקום דם ביצים מותר באכילה מן התורה, שנאמר: וְכָל דָּם לֹא תֹאכְלוּ וְגו' לְעוֹף הָאֲרֶז (ויקרא ז כו) – מה עוף ובהמה מיוחדים שהם מין בשר, אף כל שהם מין בשר, יצא דם ביצים שאינו מין בשר (תורת כהנים צו פרשה י יא; כריתות כ ב). ולא נחלקו ראשונים אם דם ביצים אסור מן התורה (ראה להלן) אלא בדם ריקום האפרוח, אבל בדם שאינו מריקום לדברי הכל מותר מן התורה, ואותו דם מצוי פעמים רבות אפילו לאלתר סמוך ללידת הביצה, ואינו בא אלא מחמת נשיכת תרנגול לתרנגולת, ולא מיצירת אפרוח (תוספות חולין סד ב ד"ה והוא), אלא שנחלקו בו ראשונים אם אסור מדרבנן:

• יש אומרים שאסור מדרבנן (תוספות שם, בתירוצו הראשון; רשב"א שם, ובתורת הבית הארוך ג ה; רא"ש חולין ג סג, בתירוצו הראשון), שהחמירו בדם ביצים גזרה משום דם העוף שהביצה באה ממנו (תוספות שם; רא"ש שם), וכן הלכה (טושי"ע יו"ד סו א).

• ויש אומרים שאם ידוע שאינו דם ריקום מותר הדם אפילו מדרבנן (תוספות שם, בתירוצו השני, בדעת רש"י, ובתירוצו השלישי; רשב"א שם, בשם רבותינו הצרפתים; איסור והיתר הארוך מב א), ומכל מקום גם לדעתם יש להסיר הדם מלכתחילה משום מראית העין (איסור והיתר הארוך שם).

זם ריקום דם ריקום, שהאפרוח מתחיל ממנו להתרקם, נחלקו בו ראשונים אם אסור מן התורה:

• יש אומרים שהואיל והאפרוח נוצר מדם זה, מין בשר הוא, ואסור באכילה מן התורה (תוספות ורא"ש שם, בתירוצו השני, בדעת רש"י; רשב"א שם, ובתורת הבית שם, ומשמרת הבית שם, ושו"ת א מו), שהרי זה דם של מין בשר (רשב"א שם), וכן הלכה (טושי"ע שם).

• ויש אומרים שמן התורה מותר באכילה, שאף על פי שסופו להיות אפרוח, עכשיו על כל פנים אינו מין בשר, שאין כאן עדיין

ראה ערכו; על דם נדה בנוגע להכשר, ראה ערכו. 7. על דם המת בתורת אב הטומאה, ראה ערך דם המת. 8. על דם הנבלה אם הוא מטמא בתורת נבלה, ראה ערך נבלה. 9. ונחלקו ראשונים בביאור מחלוקתם – ראה פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם; רמב"ם שם ז; ר"ש שם; פירוש הרא"ש שם.

שארם מוצא דם בביצה בת יומה בחלמון, אבל אין מוצא בחלבון אלא אחר ששהתה ימים (בדק הבית שם; ר"ן שם)³, ואף לדעתם הלכה כדעה השניה, וכל מקום שנמצא דם על החלבון, אפילו שלא כנגד הקשר, דם ריקום הוא וכל הביצה אסורה, וכל מקום שנמצא על החלמון אינו דם ריקום (רוקח שם; בדק הבית שם; ר"ן שם, בשמו; ים של שלמה שם), אלא מכה היתה בתרנגולת במקום שביצי חלמונים קשורים בה, וכשנתלה החלמון על ידי זרע התרנגול לוקח טיפת דם משם וזורק את הדם ואוכל את השאר (רוקח שם), ומכל מקום אף מהסוברים כדעה זו כתבו להחמיר גם בנמצא על החלמון לבד, בכל מקום שהוא, לאסור כל הביצה, לחוש לדעה הקודמת (בדק הבית שם; ים של שלמה שם).

• ויש מפרשים שאין הדיון כאן באיסור הביצה, אלא באיסור הדם בלבד, ועל זה הוא שאמר בפירוש הראשון שזורק הדם כשנמצא על הקשר שלה, אבל אם נמצא שלא על הקשר, אפילו הדם מותר (תוספות שם ד"ה והוא, בתירוץ השלישי), ואפילו כשהיה בקשר ונתפשט חוץ לקשר, הדם שחוץ לקשר יתכן שסובר שמותר, וכל שכן כל הביצה (ב"ח שם)⁴, והפירוש השני חלוק על פירוש זה וסובר שאם נמצא בחלמון כל הביצה אסורה (כן משמע מהב"ח שם), ולכן פסקו להלכה שדם שנמצא שלא על הקשר, מותר אף הדם עצמו (טור שם, בשם ר"י).

והמנהג נתפשט - במדינות אשכנז (רמ"א שם) ובחלק מקהילות הספרדים (דרכי תשובה שם ס"ק יט) - לאסור כל ביצה שיש בה דם, בין בחלמון ובין בחלבון (רמ"א שם), לפי שנחלקו ראשונים במקום הקשר אם הוא בכד או בחד (ראה לעיל), ואין היתר אלא אם כן נמצא הדם בביצה בצדדים, ואין אנו בקיאים עד היכן מגיע מקום הכד או החד (תורת חטאת סב א; ש"ך שם סק"ח, בשמו), או לפי שחוששים להחמיר כדעת הסוברים שעיקר הריקום הוא בחלבון, וכשהדם נמצא בכל מקום שבחלבון הביצה אסורה (ב"ח שם; ט"ז שם סק"ב; ש"ך שם); ובחלק מקהילות הספרדים נהגו שכל שנמצא בחלבון, זורק הדם ואוכל שאר הביצה (דרכי תשובה שם), ובמקום שנהגו כן, צריך ליטול כדי קליפה (ראה ערכו) מן הביצה עם הדם כשזורקו (סמ"ג לאוין קלב; איסור והיתר הארוך מב ד; רמ"א שם).

כשהדם אוסר הביצה משום ריקום וכשאוסור משום מנהג
דם ביצה במקום האוסר את כל הביצה משום דם ריקום, אפילו כשהיא ביצה בת יומה, שעדיין לאו בת ריקום היא - אסורה, שלא חילקו חכמים (כלבו קא; בית יוסף שם; תורת חטאת סב א; ש"ך שם סק"ח), אבל דם האוסר את הביצה משום מנהג, כגון דם של חלבון מן הצדדים, שלא במקום הקשר, אין להחמיר בו בביצה בת יומה (מנחת יעקב סב סק"ח, על פי תורת חטאת שם; חכמת אדם כז ה).

ביצה שאינה ראויה לגדל אפרוח
וכל זה בדם ביצה הראויה לגדל אפרוח, היינו שנולדה מזכר, אבל אם אינה ראויה לגדל אפרוח, כגון שנחתמה מהארץ (ראה ערך ביצה א), כל מקום שנמצא עליה דם - בחלמון או בחלבון, על הקשר ושלא על הקשר (בית יוסף יו"ד סו א) - אין הביצה אסורה, שהרי בידוע שאין זה דם אפרוח (רשב"א חולין סד ב, ובתורת הבית הארוך ג ה; בית יוסף שם, בשמו), ולפיכך ביצים המוזרות - שאינן מזכר, וישבה עליהן

• ויש מפרשים שזורק הדם ואוכל את שאר הביצה, כשנמצא הדם על החלבון שלה, אבל כשנמצא על החלמון אסורה כל הביצה, לפי שהקלקול נתפשט בכולה (רבי דוסתאי אבוא דרבי אפטוריקי שם, לפי סתמא דגמ', ורב גביה מבי כחיל בשם אביי).

ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים ששני הביאורים הללו אינם חלוקים זה על זה, שהפירוש הראשון אומר שאוכל שאר הביצה כשנמצא על הקשר, מכיון שלא נתפזר בשאר הביצה, והפירוש השני מבאר דהיינו דוקא כשנמצא על קשר החלבון, אבל כשנמצא על קשר החלמון הרי זה מתפשט (רש"י שם ד"ה והוא שנמצא וד"ה על חלבון; תוספות שם, ורא"ש שם ג סג, בשמו), שקשר החלמון מכיון כנגד קשר של חלבון, וודאי מקשר החלבון נתפשט ונכנס לקשר החלמון, אף על פי שלא ניכרת התפשטותו, שבודאי מקשר של חלבון שהוא תחילת רושם יצירת האפרוח נתפשט ונתחלחל והגיע לקשר של חלמון (רא"ש שם). והוא הדין אם נמצא על הקשר של חלבון, ונתפשט בחלבון עצמו גם מחוץ לקשר, שכל הביצה אסורה, ולא אמרו בחלמון אלא מפני שאם נמצא בקשר של חלמון, אפילו שלא נתפשט, הכל אסור (תוספות ורא"ש שם, בדעת רש"י), ולפיכך אם נמצא הדם בקשר של חלבון, ונתפשט גם מחוצה לו, או כשנמצא על קשר החלמון, אפילו לא נתפשט - כל הביצה אסורה, ואם נמצא על הקשר של חלבון ולא נתפשט זורק את הדם ואוכל את השאר (תוספות ורא"ש שם, בדעת רש"י; טור שם; רמ"א שם ג, בשם יש אומרים). ויש מחמירים לדעה זו לאסור הביצה גם בנמצא הדם על קשר החלבון, אפילו לא נתפשט כלל (איסור והיתר הארוך מב ב; רמ"א שם), גזרה משום דם שעל החלמון (איסור והיתר הארוך שם; ש"ך שם סק"ז).

• יש מפרשים ששני הביאורים כבריינתא חלוקים ביניהם: לדעה הראשונה אם נמצא בקשר של החלבון זורק הדם ואוכל השאר, ואם נתפשט גם מחוץ לקשר אסורה הביצה; ולדעה השניה אם נמצא בחלמון, בין בקשר שלו ובין שלא בקשר, כל הביצה אסורה, אבל בחלבון, אפילו שהוא בקשר ומחוצה לו, זורק הדם ואוכל את השאר, ופסקו הלכה כדעה השניה (רשב"א שם, ובתורת הבית שם, ובשו"ת א מו, בדעת הגאונים, רבנו חננאל, הר"ף והרמב"ם; רא"ש שם, בדעת הר"ף; טור שם, בשם הגאונים; שו"ע שם). ואף מהסוברים כדעה זו יש שכתבו לפסק הלכה להחמיר ולאסור כל הביצה אף אם נמצא על קשר החלבון ונתפשט מחוצה לו, או בקשר החלמון ולא נתפשט ממנו כלום, לחוש גם לדעה שאין מחלוקת בין הביאורים, ואין לנהוג היתר אלא בנמצא בחלבון שלא בקשר, או בקשר החלבון ולא נתפשט ממנו כלום, שבאופן כזה לשתי הדעות הביצה עצמה מותרת (רשב"א שם).

• ויש מפרשים אף הם ששני הביאורים חלוקים ביניהם, אלא שלדעתם עיקר גירסא אחרת שהובאה בתלמוד בפירוש השני: לא שנו אלא שנמצא על החלמון, אבל נמצא על החלבון אפילו ביצה אסורה (רב גביה מבי כחיל, בשם תני תנא קמיה דאביי), ולדעתם הריקום מתחיל רק מן החלבון, ולא מן החלמון (רוקח תמו; בדק הבית לרא"ה שם; ר"ן שם, בשמו; ים של שלמה שם ג קיט), שהחלבון הוא המקום שהתרנגולת מחממת יותר (רוקח שם), וראיה לדבר

מותר (רבי חייא ברבי יצחק ורבי חלפתא בן שאול בירושלמי תרומות י ו, לפי התוספות שם); או שבין בקשר חלמון ובין בקשר חלבון זורק את הדם (רבי

3. וראה עוד ר"ן שם, ובדק הבית שם. 4. וכן בירושלמי נחלקו אמוראים בזריקת הדם בלבד: אם בקשר חלמון זורק הדם, אבל בקשר חלבון אף הדם

והיתר הארוך שם; רמ"א שם), אבל בלילה אוכלים ביצים לכתחילה בלא בדיקה וסומכים על הרוב (איסור והיתר הארוך שם).

ביצה שיש בה טיפה שחורה כדיו
ביצה שיש בה טיפה שחורה כדיו, אסורה משום דם, שדם שחור אדום הוא אלא שלקה (דרכי תשובה שם ס"ק כג, בשם אחרונים, על פי חולין מז ב ונדה יט א), אבל אם אינו שחור כדיו, וגם אינו אדום ממש – אין לאסור (דרכי תשובה שם), וכן כשהוא כעין פירור יבש ואינו לח אין לאסור (דרכי תשובה שם ס"ק כב, בשם צמח צדק).

תערובת

ביצים הטרופות בקערה, ונמצא דם על החלמון של אחת מהן, אף על פי שזרקו אותו חלמון – וכגון שאחר שהתחילו לטרפן ראו הדם על החלמון, שעדיין היה שלם (בית יוסף יו"ד סו ד) – כולן אסורות, שמאחר שהן טרופות אינו ניכר אם היה הדם על החלמון או על החלבון, ושמה היה חוץ לקשר – ועל ידי טריפה נעקר מעל החלבון ונדבק בחלמון (בית יוסף שם) – וספק תורה להחמיר, ואף שלקחו החלמון, החלבון שהוא דק וצלול נתערב, והכל אסור (שו"ת הרא"ש כ כד; שו"ע שם).

לדברי הסוברים שכל דם ביצים, אפילו דם ריקום, הוא מדרבנן (ראה לעיל), אין כאן אלא ספק דרבנן, ומותרות כל הביצים (בית יוסף שם); אבל לפי מה שנהגו – ברוב המקומות – כשיטת הסוברים שכל דם שנמצא על החלמון, אפילו שלא במקום הקשר, כל הביצה אסורה (ראה לעיל), הרי אפילו אם דם ביצים מדרבנן הכל אסור, אם ידוע שהיה הדם בחלמון, שאין כאן ספק אלא ודאי, אבל אם היה ספק אם נמצא במקום האוסרו או לא, יש להתיר מספק, שמה לא היה במקום שאוסר הביצה, הואיל ומן התורה בטל ברוב, ומדרבנן הוא שצריך ששים (ראה ערך בטול אסורים וערך בטול ברוב), ולכן כשיש כאן ספק שמה לא היה במקום שאוסרו, הרי זה ספק דרבנן (רמ"א שם ו, בתורת חטאת מב ג) ⁸.

נתערבו שתי ביצים יחד
נתערבה הביצה אחת באחת, יש מתירים אף בזו, שיש כאן ספק ספיקא – ספק שמה ביצת ההיתר היתה יותר גדולה, ויש כאן רוב, וספק שמה אין כאן ביצת איסור (שו"ת שם סק"י); ויש אוסרים אחת באחת (מנחת יעקב ג סק"י, ושם סב ס"ק טו; כן משמע ב"י שם סק"ה).

ביצה שטרפה ואין ידוע היכן היה הדם
היתה הביצה לבדה – ונטרפה בקערה ולא ידוע אם היה במקום האוסר (ראה דרכי תשובה שם ס"ק מד) – אסורה; וכן אם נתבשלה או נצלת ביצה, ולא ידוע אם היה הדם במקום האוסר (איסור והיתר הארוך מב ג; רמ"א שם) ⁹.

ביצים שבורות יחד אך לא טרופות
היו הביצים שבורות יחד בקערה, ולא טרופות, ונמצא דם בחלמון של אחד מהן, יקח החלמונים הכשרים כל אחד ואחד בפני עצמו והם מותרים, וישאיר אותו אשר בו הדם בקערה עם חלבוני השאר ויזרקם

התרנגולת ימים רבים (רש"י שם ד"ה ביצים מזורות) – שמותר לאכלן (ראה ערוך ביצה א), הרי זה אפילו שנתאדמו מחמת החמימות, ובלבד שיזרוק הדם (רשב"א שם; טו"ש שם ז), לדעת האוסרים דם שנמצא בביצה אפילו שלא במקום ריקום (בית יוסף שם).

איסור גזען סתם ביצים המצוים בשוק בימינו, מקורם בחוות חקלאיות המיועדות לגידול ביצי מאכל, ואין עוסקים שם ברביעת עופות, וכל הביצים הם ביצים שאינן ראויות לגדל אפרוחים (יביע אומר ג יו"ד ב), ונחלקו גדולי דורנו בדינם:

- יש אומרים שיש לנהוג בהם כפי ההלכה בביצים שאינן ראויות לגידול אפרוחים, שזורק הדם ואוכל השאר (מנחת יצחק א קו; יביע אומר שם). שאפילו אם ימצא אדם משק שאינו מקפיד על הימצאותם של תרנגולים זכרים עם התרנגולות המטילות, ונמצא שהביצים המשווקות מאותו משק ראויות לגדל אפרוחים, ויש לחוש בהן לאיסור דם, כל דפריש מרובא פריש, והואיל והרוב הגדול של המשקים מקפידים על כך, אין לחוש למיעוט (יחזקאל דעת ג נז).

- ויש אומרים שיש להחמיר בהם, ולזרוק כל הביצה (אגרות משה יו"ד א לו, ושם או"ח ג סא; מנחת יצחק א קו; משנה הלכות ד צו).

ומספר טעמים נאמרו לדעה זו:

- משום שזריקת ביצה אינה נחשבת כלל להפסד, וכבר נהגו להחמיר בו בכל החומרות ולזרוק הביצה גם במקום שאין בכך צורך (אגרות משה שם ושם).

- משום שאם אנחנו דנים על כל הביצים הנמצאות בשוק, ודאי רובם המוחלט ללא דם אפרוח, אבל כשאנו דנים על ביצה מסוימת שכבר פתחנו ומצאנו בה דם, והדיון הוא האם הדם אוסר כל הביצה אם לאו, יש ריעותא גדולה לפנינו, ומסתבר שמתוך ביצים אלו שיש בהם דם רובם מהסוג שהדם אוסר את הביצה (אגרות משה יו"ד שם; מנחת יצחק שם).

- שאין להתיר דבר שהוא תמוה לרבים, ואין לך דבר תמוה לרבים יותר מזה שיאמרו שאין איסור דם בביצים (משנה הלכות שם, על פי הגהות מימוניות תלמוד תורה ה ו).

- שיש לחוש שמה במשך הזמן ישתנה הדבר אצל החקלאים ויחזרו להביא זכרים אצל הנקבות (משנה הלכות שם) ⁵.

- שיש לחוש שמה בהורמונים שבמאכל התרנגולות יש תערובת מזרע תרנגול זכר (קנין תורה ב ז) ⁶.

ביצה צלויה ביצים צלויות, אף על פי שאינן יכולות להיבדק אם יש בהן דם, מותרות באכילה, וסומכים על רוב

ביצים שאין בהן דם (תוספות חולין סד א ד"ה סימנין; רשב"א שם; רא"ש שם ג סג; שו"ע שם ח), וכן אין צריך לבדוק הביצים אם יש בהן דם מטעם זה של רוב, אלא שנהגו להחמיר כשעושים מאכל עם ביצים לבדוק אם יש שם דם (תוספות ביצה טז ב ד"ה קמ"ל; איסור והיתר הארוך מב ד; רמ"א שם) אם הוא ביום ואפשר לראות (איסור

מדאורייתא, לא היה מועיל מה שאחר כך, על ידי הביטול ברוב, נעשה ספק איסור דרבנן, מאחר שהספק נולד על גוף האיסור דאורייתא (ראה ערך ספק דרבנן), אבל כיון שיש הרבה פוסקים הסוברים דם ביצים לעולם הוא מדרבנן, ולשיטתם אפילו בלא תערובת הרי זה ספק דרבנן, יש לסמוך על כל פנים ולחשוב לספק דרבנן על ידי תערובות (ט"ז שם סק"ה; שו"ת שם סק"י).
⁹ ויש המתיר, שכיון שדם שבשלו אינו אסור אלא מדרבנן, הרי זה ספק דרבנן ומותר (פלתי שם סק"ג).

יוחנן ורבי זעירא בירושלמי שם, לפי התוספות שם).
⁵ ויש שהשיג על זה, שדבר המפורש להיתר, אי אפשר לומר שנקרא תמוה לרבים (יחזקאל דעת שם).
⁶ והעירו עליו שנתברר שאין המציאות כן (יחזקאל דעת שם).
⁷ או שטרף קליפתו והוציאן לחוץ, והחלבון מתפשט מאליו והחלמון עומד במקומו, וניכר על איזה חלמון היה הדם (פרישה שם ס"ק יב).
⁸ ויש הסוברים שאפילו אם דם ביצים אסור מן התורה – יש להתיר, מכיון שעכשיו שנתבטל ברוב ומן התורה בטל נעשה ספק איסור מדרבנן, אלא שאם היה ברור שדם ביצים

מחברתה שלא ישאר בתחתון מעליון, לכן מוטב שישאר בקערה מן הכשרים עם שאינה כשרה, ולא שישאר משאינה כשרה כלום עם הכשרים שבקערה (הגהות מרדכי שם; ט"ז שם סק"ד).

(הגהות מרדכי חולין תשלט; בית יוסף שם ד, בשמו; שו"ע שם ד, לגירסת הפרי מגדים שם משבצות זהב סק"ג), אבל לא יעשה להיפך, ליקח הביצה האסורה ולהשאיר הכשרים, שאי אפשר ליקח ביצה

דס בתולים¹

דס היוצא מאשה בתולה בביאות ראשונות

ואינה רואה, בידוע שלא חיתה המכה (רב שמואל בר רב יצחק בשם רב שם), שאותו מקום הוא נדחק כשהיא עומדת ונוגעים הצדדים ביחד, וכשיושבת שאינו נדחק אינה רואה, וכן כשיושבת על גבי קרקע שקשה היא ונדחת - רואה, ועל גבי כרים שהם רכים - אינה רואה (ערוך, נחר ב), על גבי כולם ורואה, או על גבי כולם ואינה רואה, בידוע שכבר חיתה המכה (רב שמואל בר רב יצחק בשם רב שם), וכן הלכה (רמב"ם שם כג).

• ויש אומרים כל זמן שרואה מחמת תשמיש (שמואל שם, ורש"י ד"ה שהרוק), ואפילו אם תשמיש אחד מופלג מהשני חודש או שלשה חדשים, תולים הדם שראתה אפילו שלא מחמת תשמיש בדם בתולים וטהורה, אבל פסקה מחמת תשמיש, ששימשה פעם אחת ולא ראתה, ואחרי כן ראתה, בין שראתה מחמת תשמיש בין שלא מחמת תשמיש - טמאה, שכיון שפעם אחת לא ראתה בשעת תשמיש רגלים לדבר שהבתולים כלו כבר, וזה ממקום טמא ירד (נדה יא ב, ורש"י שם ד"ה שלא ותוספות שם ד"ה שלא; רמב"ם שם כד). אבל אם עבר לילה אחד בלא תשמיש וראתה - טמאה (גמ' שם), ולפיכך אין תולים בראתה בלילה מחמת תשמיש אלא את הדם שתראה למחרתו ובלילה שאחר כך בלא תשמיש, אבל אם תראה יום שני לשימושה תהיה טמאה (תוספות שם, וסד ב ד"ה כל זמן).

בדעה הראשונה נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שאף היא מודה שחיות המכה תלויה בראיית דם מחמת תשמיש, אלא שהיא מחמירה יותר מהדעה השניה ומצריכה שני הסימנים, ראייה מחמת תשמיש וגם נוחרת, ואז הוא שתולים בדם בתולים (תוספות שם סד ב ד"ה כל).

• ויש מפרשים שהיא מודה שראייה מחמת תשמיש בלבד היא סימן שלא חיתה המכה, אלא שמיקלה על גבי הדעה השניה ומוסיפה עוד סימן, שאפילו אם עבר לילה ויום ולא שימשה, ואחר כך ראתה בנחירה - טהורה, ובתוך לילה ויום של ראייה בתשמיש אפילו לא נחרה - טהורה (תוספות הרא"ש שם), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם שם; ב"ח יו"ד קפז יג, בדעת הר"ף והרמב"ם).

נערה הגיע זמנה לראות - היינו בת שנים עשרה שנה ויום אחד (מאירי נדה סד ב; תוספות יום טוב שם יא), והביאה שתי שערות (תוספות יום טוב שם) - ולא ראתה, ונישאה - דהיינו שנבעלה (מאירי שם) - נחלקו תנאים:

• יש אומרים שנותנים לה לילה הראשון (בית שמאי שם), ואפילו לבעילות הרבה (רש"י כתובות ו א ד"ה לילה הראשון).

• ויש אומרים שנותנים לה ארבעה לילות (בית הלל שם), וכן הלכה (רמב"ם שם יט).

טהרתו

דס בתולים טהור הוא (משנה נדה יא א; רמב"ם איסורי ביאה ה יח), ואינו לא דם נדה ולא דם זיבה, שאינו מן המקור (רמב"ם שם), שדם נדה בא מן המקור, ודם בתולים בא מן הצדדים (נדה סה ב), והוא כמו דם חבורה (רמב"ם שם, על פי משנה שם סד ב).

ונחלקו תנאים אם שוים במראיהם לדם נדה (רבי יוחנן בשם חכמים בגמ' שם סה ב); או שדם נדה אדום ודם בתולים אינו אדום, דם נדה זיהום ודם בתולים אינו זיהום (רבי מאיר שם).

על זמן דם בתולים נחלקו תנאים. וארבע בתולות הן:

- קטנה, שלא הגיע זמנה לראות דם נדה.
- נערה, שהגיע זמנה לראות, ולא ראתה בבית אביה.
- נערה, שהגיע זמנה לראות, וראתה בבית אביה.
- בוגרת.

קטנה קטנה, שלא הגיע זמנה לראות ונישאת - דהיינו שנבעלה (מאירי נדה סד ב) - נחלקו בה תנאים:

• יש אומרים שנותנים לה ארבעה לילות (בית שמאי במשנה שם), שכל דם שתראה בתוך אותם ארבעה לילות, אנו אומרים דם בתולים הוא, ומותרת לשמש (רש"י שם ד"ה תינוקות), ואין צריך שארבעה הלילות יהיו רצופים, אלא אפילו מפוזרים (תוספות שם ד"ה תינוקות).

• ויש אומרים שנותנים לה עד שתחיה המכה (בית הלל במשנה שם), שתתפא מכתה שמחמת חבורה הבאה מצד עקירת בתוליה (מאירי שם), ובין שראתה בבית אביה ובין שלא ראתה, שמכיון שלא הגיע זמנה לראות, אין הבדל בין ראתה ללא ראתה, ולעולם נותנים לה עד שתחיה המכה (גמ' שם, ורש"י ד"ה אפילו ראתה), וכן הלכה (רמב"ם שם ה יח), ואפילו לא חיתה המכה שנה, הרי זה בועל כל השנה בין בסירוגין בין ביום אחר יום (רמב"ם שם כא).

חיתה המכה קודם ארבעה לילות, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהכל מודים שנותנים לה ארבעה לילות, שלא באה הדעה השניה להחמיר על הראשונה, אלא להקל (מאירי שם).

• ויש אומרים שאם חיתה המכה אף קודם ארבעה לילות הרי זו נדה (מאירי שם, בדעת הרמב"ם שם ה יח-ט).

ונחלקו אמוראים מתי נחשב שטרם חיתה המכה:

• יש אומרים שכל זמן שנוחרת (רב יהודה אמר רב בנדה סד ב), דהיינו שנחרו כותלי בית הרחם, עד שבנגיעתם זה לזה דם יוצא מהם (מאירי שם), שאם עומדת ורואה דם ויושבת ואינה רואה, בידוע שלא חיתה המכה, על גבי קרקע ורואה ועל גבי כרים וכסתות

¹ דס בתולים. 1. ז, טורי' תנן-תסו. וראה עוד ערך בתולה וערך טענת בתולים.

ונחלקו אמוראים בדעה זו:

- יש אומרים שארבעה לילות שאמרו הם ארבעה ימי מעת לעת, בין ביום ובין בלילה (רב בגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).
- ויש אומרים שארבע עונות הן, או ימים או לילות, ולא אמרו לילות אלא משום שדרכה של ביאה בלילות (לוי שם).
- וארבעה לילות אלו שנותנים לה אפילו שהן בסירוגין, בועל לילה הראשון וממתין אפילו שני חדשים או שלשה ובוועל לילה שני, והוא שלא חיתה המכה (רמב"ם שם כ).

בעל ולא מצא בזה נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שטמאה, שודאי דם נדה הוא, שאילו היה דם בתולים היה בא קודם (רבי חנינא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם כה), ואפילו היתה קטנה – שלא הגיע זמנה לראות – ודאי דם נדה הוא (רמב"ם שם).

- ויש אומרים שטהורה, שיתכן שבעל קודם בלי הוצאת דם (רבי אסי שם), ואף על פי שאם פסקה מחמת תשמיש, וראתה אחר כך אפילו מחמת תשמיש – טמאה (ראה לעיל), אין זה אלא כשבתחילה בעל ומצא דם, שאילו היה בה עוד דם בתולים לא היה לה לפסוק מחמת תשמיש, אבל כשבתחילה בעל ולא מצא דם, יש לומר שלא הוציא הבתולים (תוספות שם ד"ה רבע).

הגיע זמנה בזה נחלקו תנאים:

- **לראות וראתה ועודה כבית אביה** יש אומרים שנותנים לה בעילת-מצוה (ראה ערכו) בלבד (בית שמאי במשנה שם).

- ויש אומרים שנותנים לה כל הלילה כולו (בית הלל שם), היינו עונה של שתי עשרה שעות, בין שהוא בלילה, ובין שהוא ביום (גמ' שם סה ב, ורש"י ד"ה בתקופת תמוז)².

- **בוגרת** הבוגרת, אם לא ראתה בבית אביה, נותנים לה לילה הראשון (גמ' שם סד ב), ואפילו לדעה שבהגיע זמנה לראות נותנים לה ארבעה לילות, לא אמרו אלא בנערה, שמשגה ימי הנעורים (ראה ערך גדולה) הוא זמנה לראות, אבל בוגרת אין נותנים לה אלא לילה הראשון (רש"י שם ד"ה בוגרת), ואם ראתה, אין לה אלא בעילת מצוה בלבד (גמ' שם וסה א).

מקור השיעורים כל שיעורים הללו שאמרו בנערה ובבוגרת, נחלקו אחרונים במקורם:

- יש אומרים שהם מן התורה, ולא נאמרו אלא כשאני מרגשת צער וכאב בשעת תשמיש, שניכרים הדברים שכלו בתוליה, שאם לא כלו היתה הפירצה דחוקה והיתה מרגשת צער וכאב, אבל אם מרגשת צער לא נתנו שום שיעור וגבול, וטהורה לעולם, שאין מכה של בתולים גרועה משאר מכה שתולים בה (משאת בנימין מז).
- ויש אומרים ששיעורים אלה אינם מן התורה כלל, שמן התורה טהורה לעולם עד שתחיה המכה, אלא שחכמים החמירו לעשות סייג לתורה, ונתנו שיעורים לכל אחת מן הבתולות כדינה, ואף במרגשת צער וכאב החמירו לאחר זמן שיעורים הללו (שלחן ערוך הרב יו"ד קפז, קונטרס אחרון טז)³.

2. ויש מהראשונים שכתב שאפילו בתקופת טבת שהלילה ארוך נותנים לה כל הלילה, ולא נתנו דבריהם לשיעורים (מאירי שם). 3. וראה בשו"ת יביע אומר א יו"ד יד, ושם ב יו"ד י אות ב, וראה עוד בס' טהרת הבית א י ס"א.

בעילת מצוה בעילת מצוה שנותנים להגיע זמנה לראות וראתה, לאחת הדעות, ולבוגרת שראתה, לדברי הכל, נחלקו בה ראשונים:

- יש מפרשים שלא גזרו טומאה על דם בתולים של אותה בעילת מצוה, ולאחר בעילה זו אינו צריך לפרוש ממנה אם לא תראה שוב דם, ולא אמרו שאין נותנים לה אלא בעילת מצוה, אלא לענין שאם תחזור ותראה לאחר זה, אפילו בו ביום או בו בלילה, יהיה חייב לפרוש ממנה, ולא תתלה בדם בתולים, שתקנת הפרישה אף אם לא ראתה יותר, לאחר מכאן הוא שגזרו (ראה להלן), ולא מדין המשנה הוא (השגות הרז"ה לבעל הנפש, הפרישה ה; סדרי טהרה קצג סק"א).

- ויש מפרשים שכשאמרו אין לה אלא בעילת מצוה היינו שפורש ממנה מיד, אף אם לא ראתה שוב, אלא שמדין המשנה לא אמרו כן רק בבוגרת שראתה, ולבית שמאי בהגיע זמנה לראות וראתה, ולאחר מכאן גזרו כן בכל הבתולות (ראה להלן). ראב"ד איסורי ביאה ה יט; סדרי טהרה שם, בדעת תורת הבית הארוך ג א).

נשתנה מראה הדמים נשתנה מראה דמים של הבתולה, אפילו בקטנה שלא הגיע זמנה לראות – טמאה (נדה יא ב), היינו שנשתנה ממראה הדם של בעילה ראשונה (רש"י שם ד"ה נשתנה), וכגון שבתשמיש הראשון לא היה מראה הדם אדום כדם נדה, ואחר כך נשתנה להיות כדם נדה; אבל אם בשעת תשמיש ראתה דם כדם נדה, ולמחרתו ראתה דם משונה שאינו אדום כדם נדה, או שראתה שוב כדם נדה – טהורה (תוספות הרא"ש שם סה ב). אבל אינה צריכה בדיקה לראות אם נשתנה המראה, אלא אם אירע וראתה שנשתנה טמאה, ולא אמרו שתבדוק שמא נשתנה (ראה גמ' שם יא ב), אלא בזמן שהטהרות היו נוהגות ולשם טהרות (ראה ערך בדיקת אשה) אבל לא לבעלה (תוספות שם סה ב ד"ה וכולן, בתירוץ הראשון; תוספות הרא"ש שם).

במה דברים אמורים כשהשינוי בא שלא מחמת תשמיש, אבל אם שימשה ונשתנה – טהורה, שהשינוי בא מחמת התשמיש (ירושלמי נדה א ו, ופני משה שם; מאירי נדה יא ב), והשמש עכרו (מאירי שם).

אחר ארבעה לילות בקטנה, ואחר לילה ראשון בבוגרת בזמן ההבדל שבין שתי הדעות בתנאים, היינו אחר ארבעה לילות בקטנה שלא הגיע זמנה עד שתחיה המכה, ואחר לילה הראשון בהגיע זמנה לראות ולא ראתה עד ארבעה לילות, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שההלכה כדעה השניה (חכמים שם, כבית הלל, לפי תוספות שם ד"ה וכולן).

- ויש אומרים שבודקים אותה, אם דומה לדם נדה – טמאה, ואם דומה לדם בתולים – טהורה (רבי מאיר שם), שלא כדברי הדעה הראשונה בתנאים המטמאת אפילו כשלא נשתנה, ושלא כדברי הדעה השניה המתירה אפילו כשנשתנה (רש"י שם ד"ה ובכולן וד"ה ושאר).

בזמן הזה

זמנים אלו שאמרו חכמים בבתולה הם מעיקר הדין, אבל תנאים ואמוראים אמרו שרבותינו חזרו ונמנו שיהא בועל בעילת מצוה ופורש (ברייתא בנדה סה ב; כן משמע מרבי אליעזר כלה א ב; רב ושמואל ורבי יוחנן וריש לקיש בנדה שם; שמואל בירושלמי ברכות ב ו)⁴. ועל כולן

4. ובימי הגאונים מצינו חילוק בדבר: בני בבל אוסרים כלה על בעלה כל שבעה הימים, מפני שהיתה בתולה ונעשית נדה; ובני ארץ ישראל אומרים על ידי שהוא מוציא את הבתולים בצער מותרת לו מיד (אוצר חלופ מנהגים עמ' 15).

כעל וראתה אכן אם ראתה דם, ואפילו טיפת דם בלבד, יש **טיפת דם בלבד** לתלות שהוא כל דמיה, ולאחר שתטהר מטומאתה, אם בעל שנית ולא מצא דם, הרי היא טהורה; ולא רק בבגרת שיש הסוברים שנתמעטו בתוליה (ראה ערך בגורת), אלא אף בנערה וקטנה, ואין חילוק בזה בין אם גמר ביאתו ובין אם הערה (אגרות משה יו"ד א פה).

גמירת הביאה אותה הביאה הראשונה גומר כדרכו, ואף על פי שיציאתו הנאה לו כביאתו, הרי ביאה זו נתנו לו (הר"ה בהשגות לבעלי הנפש, הפרישה ג; תורת הבית הארוך שם; רא"ש נדה שם; מאירי שם; טוש"ע שם), ואפילו דם שותת ויורד (תורת הבית הארוך שם; ש"ך שם סק"א), שמן התורה דם טהור הוא, והחכמים שהחמירו לא החמירו אלא אחר גמר ביאה ראשונה (תורת הבית הארוך שם) ⁷.

אם כשהוא בועל בעילת מצווה מת האיבר בעודו בפנים, מותר להמתין כך עד שיחזור ויתקשה האיבר שוב, כיוון שלא חלה חובת פרישה עד שיפרוש לגמרי, ומותר לעשות הביאה בכמה כוחות (שבט הלוי ה קכא).

אחר ביאה אחר ביאה ראשונה צריכה למנות שבעה נקיים **ראשונה** וטבילה כזבה (תשובת רב נטרונאי בתשובות הגאונים (שערי תשובה) קסה; תשובת רב האי שם קסח; רא"ש שם, בשמו; רמב"ם איסורי ביאה יא ח), וצריכה שתפסוק בטהרה ותבדוק כל שבעה (כן משמע מתשובת רב האי שם; תורת הבית הארוך שם; טוש"ע שם), ולא תתחיל למנות עד יום חמישי לשימושה (ראה הטעם בערך בעל קרי. התרומה צו; טוש"ע שם), ואף על פי שהמנהג בכל נדה שמתחלת למנות ביום ששי (ראה ערך ה"ל), מכל מקום במתחלת למנות אחר ביאה ראשונה של בתולים מתחלת מיום חמישי (ט"ז שם סק"ד, בשם מהר"ל מפראג) ⁸.

ההרחקות בהרחקות הנהוגות נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שכל שבעה הימים היא נוהגת בהרחקה מבעלה ככל נדה גמורה (רא"ש שם, בשם תשובת רב האי; ראב"ה נדה קפג), אלא שבנדה גמורה אסור לו לישון באותה מיטה אפילו כשאינה במיטה, וזו מותר לו לישון כשאינה שם, ואפילו באותו סדין שהדם עליו (בעלי הנפש שם, על פי תשובת רב האי; רא"ש שם), וכן הלכה (טוש"ע שם).

- ויש אומרים שלא אסרו אלא בתשמיש, ולא בשאר הרחקות כנדה, שמשום כבוד חתנות לא רצו להחמיר ולהרחיק יותר (ראב"ה שם, ואור זרוע א שמב, בשם הרשב"ם).

לחתוך התולים מלכתחילה אין לחתוך התולים בידי רופא, לפני **ידי רופא** בעילת מצוה, כי התולים הם עיקר העדות שהיא בתולה ואיש לא ידעה (מנחת יצחק ט ז; שבט הלוי ז קמו; דברי משה סד ס"ק יב); ועוד שאין האשה כורתת ברית אלא למי שעושה כלי,

חזרו ונמנו, ואפילו על קטנה שלא הגיע זמנה לראות (רש"י שם ד"ה הלכה; ראב"ד איסורי ביאה ה יט וכד; רמב"ן ורשב"א וריטב"א שם; רא"ש שם י א; טוש"ע יו"ד קצג א) ⁵.

בטעם חומרא זו נחלקו הדעות:

- יש אומרים הטעם שאי אפשר שלא יצא דם נדה עם דם בתולים (ירושלמי ברכות ב ה), שמפני טורח דם הבתולים אי אפשר לבוא דם בתולים בלא ציחצוחי זיבה (רב נטרונאי בתשובות הגאונים (שערי תשובה) קסה; שו"ת רש"י (אלפנבין) עה), שכשהיא נבעלת בעילה ראשונה אוחדת אותה רעדה וחלחלה, ובזמן שהאשה מתחלחלת היא פורסת נדה, ולכן דם בתולים גורם לדם נדה שיצא עמו (רב האי גאון בתשובות הגאונים (שערי תשובה) קסח).

- יש אומרים הטעם מפני שבעילת מצוה לכל מסורה, ואין הכל בקיאים בחילוק שיש בין שלא הגיע זמנה לראות ובין הגיע זמנה, ובין בגרת ובין ראתה ושלא ראתה, ועוד שחתך יצרו תוקפו, לפיכך הסכימו רבותינו להשוות את כולן וליתן להן דין החמור ביותר, דהיינו דין בגרת שראתה שנותנים לה בעילת מצוה בלבד (רא"ש נדה שם) ⁶.

- ויש אומרים הטעם שהחמירו בדם בתולים, שחוששים שמא מחמת חימוד תשמיש ראשון נפתח המקור ובאה טיפת דם, ולדם-חמוד (ראה ערכו) חוששים אף בלא הגיע זמנה לראות (האשכול (אויערבך) ב עמ' 112).

כעל ולא בעל ולא ראתה דם כלל, נחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שמכל מקום צריך לפרוש, שכיון שרוב נשים יש להן דם בתולים, חוששים שמא היתה שם טיפת דם כחרדל ונאבד, או שמא חיפתהו שכבת זרע, ואין חוששים שהיטה ולא הוציא דם, שדבר שלא שכיה הוא (רא"ש נדה שם; תורת הבית הארוך ז ב; הגהות מימוניות איסורי ביאה יא ח, בשם הרבה ראשונים; טוש"ע יו"ד קצג ט), ואפילו בגרת שכלו בתוליה (ראה ערך בגרת וערך טענת בתולים) מכל מקום כיון שיש בגרת שיש לה דם בתולים לא חילקו חכמים, וצריך לפרוש אפילו לא מצא דם (רא"ש שם; תורת הבית הארוך שם; טור שם).

- ויש אומרים שאינו צריך לפרוש (הגהות מימוניות שם, בשם איכא מאן דאמר; מאירי שם, בשם יש פוסקין; רמ"א שם, בשם יש מקילים), ומכל מקום צריכה לבדוק כבדיקת הזבה במוך או בצמר, לראות אם ראתה דם (הגהות מימוניות שם).

והמנהג שאם הערה בלבד (ראה ערך ביאה) מקלים כדעה השניה ואינו צריך לפרוש, אבל אם גמר ביאתו מחמירים כדעה הראשונה ופורש ממנה (רמ"א שם), וראוי לגמור ביאתו בביאה ראשונה, כי מי יוכל לדעת ולברר שהערה ולא גמר (ערוך השולחן שם ט, על פי הרמ"א שם, בשם הגדולים).

ומכל מקום הלכה כבני בבל (טוש"ע יו"ד קצג א). ⁵ ויש מהראשונים הסוברים שלא אמרו כן, אלא בהגיע זמנה לראות וראתה בבית אביה, שאין נותנים לה לילה הראשון, אלא בעילת מצוה בלבד, אבל בקטנה שלא הגיע זמנה לראות, הדין נשאר כבתחילה שנותנים לה עד שתחיה המכה, וכן הגיע זמנה לראות ולא ראתה נותנים לה ארבעה לילות (רמב"ם שם יח-יט; בית יוסף שם, בדעת הר"ף), אלא שבזמן הזה דין דם בתולים שבוכל בעילת מצוה ופורש אפילו בקטנה שלא הגיע זמנה לראות (רמב"ם שם יא ח), ומנהג זה אחר זמן התלמוד נהגו בו, ואף על פי שגם מהאמוראים יש שנהגו כן (ראה ירושלמי ברכות שם), מכל מקום לא פשט המנהג בכל ישראל עד אחר התלמוד (כסף משנה שם ה יח). ⁶ ואף על פי שאין לך מכה גדולה מזו, והרי תולים בידוע

שיש לה מכה (ראה ערך נדה), כאן אין תולים במכה, שיש לחוש לבני אדם שיכולים לבעול בהטייה בלא הוצאת בתולים, ונמצא דם זה מהמקור, ועוד שבבתולה יש להחמיר יותר שלא לתלות במכה, לפי שאינה אלא לשעה ופעם אחת, מה שאין כן כשאפשר שתאסרנה על ידי כך לבעליהן לעולם לא החמירו (בית יוסף שם, בשם תשובת הרשב"א). ⁷ ויש מהראשונים הסובר שאסור לו לגמור ביאתו, לפי שיציאתו הנאה לו כביאתו, אלא נוהג כדרך שאמרו במשמש עם הטהורה ואמרה לו נטמאתי, שממתין עד שימות האבר ופורש (ראב"ד, בעלי הנפש, הפרישה ג). וראה עוד בס' טהרת הבית א י, במשמרת הטהרה סק"א. ⁸ ויש שכתבו בדעת ראשונים שאינה צריכה להמתין כלל, אלא מיד כשיפסוק הדם מתחילה בספירת שבעה נקיים (הגהות מימוניות שם, בדעת הרמב"ם

ונחתכו בידי רופא, שלא נטמאה בכך (הרב יואל קטן באסיא נו עמ' 45).
מי שכבר פירש טבעלה כשל דם בתולים ושוג דמטה בגלל
 מי שנבעלה לבעלה ופרשה בשל דם בתולים, אם היתה בעילה שניה, או בעילות נוספות אחרות ללא דימום, ואחר כך שוב היה דימום באחת הבעילות, ומעיד הרופא שהדם בא מחלקי קרום הבתולים שנותרו – יש הסבורים, שיש להקל שלא יצטרך בעלה לפרוש, אלא דינה כדין דם מכה (הרב יואל קטן שם, בשם הרב יהושע נויבירט והרב אהרן ליכטנשטיין, והרב דב ליאור); ויש מי שסבורים, שאין להקל בדימום של פעם אחת, אלא דווקא אם רואה האשה דם אחרי כמה וכמה בעילות, וברור שהדם בא משאריות של קרום הבתולים (הרב יואל קטן שם, בשם הרב משה הלברשטאם, והרב יחיאל מיכל שטרן; הרב יעקב אריאל, אסיא, שם, עמ' 46).

באיסורה לעולם

לא החמירו חכמים בדם בתולים אלא בנוגע לדם עצמו, שתהיה טמאה מחמתו, אבל לא החמירו שתיאסר עולמית לבעלה אם ראתה מחמת תשמיש יותר משיעורים שאמרו, שכיון שאנו רואים שיש בתולה שכל זמן שלא פסקה מחמת תשמיש מחזיקים הדם בדם בתולים (ראה לעיל: טהרות), לכן לענין שלא להחזיקה ברואה מחמת תשמיש אומרים כן בכל הבתולות, כי הרואות מחמת תשמיש מיעוט דמיעוט הן (כן משמע מהסמ"ג לאוין קיא, בפירוש התוספתא נדה (צוקרמאנדל) ט ט; בית יוסף יו"ד קפז יג, בפירוש התוספתא שם), ואפילו בבגרת שראתה בבית אביה תולים לעולם בדם בתולים (שלחן ערוך הרב שם טז), ואפילו בזמן הזה שהחמירו לעולם להיות בועל בעילת מצוה ופורש, לא החמירו אלא בדם עצמו, ולא לאסרה עולמית (בית יוסף שם).
 ולכן הבעול את הבתולה כמה פעמים, וראתה דם מחמת תשמיש, לעולם מחזיקים שהם דם בתולים, עד שתשמש פעם אחת ולא תראה דם מחמת תשמיש (בית יוסף שם ושלחן ערוך שם), ומכל מקום לא התירו אלא כשיש ידיים מוכיחות שהוא דם בתולים, היינו שיש לה צער, אבל אם אין לה צער כלל בשעת תשמיש הרי היא ככל הנשים, ואין תולים בדם בתולים (בית יוסף שם; רמ"א שם; ט"ז שם ס"ק יז; ש"ך שם ס"ק לז), אבל אף באין לה צער לא החמירו בזמן הזה יותר מדין המשנה והתלמוד לענין שתיאסר עולמית, ונותנים לה כל השיעורים שאמרו בבתולה מעיקר הדין (שלחן ערוך הרב שם) ¹¹.

ועל ידי כך מתדבק בה ובאים לידי פריה ורביה (מנחת יצחק שם, על פי סנהדרין כב ב).

כשהבתולים נחתכו אכן בתולה שנחתכו בתוליה בידי רופא, נחלקו בידי רופא אחרונים אם נטמאה בכך:

- יש אומרים שטהורה, שדינו של דם זה כדין דם הבא מחמת מכה, ואין טעם לטמא אותה (חשב האפוד ב קיז, בהוה אמינא; אגרות משה יו"ד א פז).
- ויש אומרים שטמאה (בנין ציון סט; מהרש"ם א רי; חשב האפוד שם, במסקנתו; מהר"י שטייף קלא; דרכי תשובה יו"ד קצט טו; מנחת יצחק ד נח וט ז; שבט הלוי ה קיט), שכיון שגזרו חכמים על דם בתולים, אין לחלק בין דם לדם (חשב האפוד שם), או שכיון שהוצאו בתוליה, יש לחוש שמא החלחלה גרמה שיצא דם נידה (ראה לעיל: בנין ציון שם; מהר"י שטייף שם; מנחת יצחק שם) ⁹.

בטומאה זו נחלקו הדעות:

- רוב הפוסקים כתבו שטמאה ככל נידה (מהרש"ם א רי; דרכי תשובה שם; מנחת יצחק ד נח) ¹⁰.
- ויש שכתב שמונה מיד לאחר הביאה שבעה נקיים (באר משה (שטרן) ג קמב), כדין כלה שפירסה נידה קודם יחוד, שאין גוזרים בה המתנה (ט"ז יו"ד קצו ז).

ביאה לאחר חיתוך הבתולים אם בא על אשתו בביאה ראשונה לאחר שנחתכו בתוליה בידי רופא ומצא דם, יתלה בדם בתולים, ויפרוש עד אחרי ספירת שבעה נקיים (אגרות משה שם), ואם לא מצא דם, נחלקו בו:

- יש אומרים שאינו צריך לפרוש, כי יש לתלות שעל ידי מעשה הרופא יצא כל הדם (אגרות משה שם; יביע אומר ד יו"ד י).
- ויש אומרים שצריך לפרוש, כי הרופאים אינם מסירים כל הבתולים, אלא רק חותכים בהם להקל על הביאה, ודינו כדין ביאה ראשונה בבתולה (באר משה שם).

נעולה ששאריות בתוליה נחתכו יש מי שכתב לצדד שכל מחלוקת הפוסקים אם נטמאה על ידי חיתוך הרופא הוא דוקא בבתולה, אבל הכל מודים בנעולה, שנותר לה מהבתולים,

דם המת

דם שיצא מן המת, בתורת האב הטומאה

- נאמר: וְעַל כָּל נִפְשֹׁת מֵת לֹא יָבֵא (ויקרא כא יא). רבי עקיבא שם).
- נאמר בטהרה מטומאת מת: אוֹ בִּמְת (במדבר יט יח), ו"או" מרבה הדם (ספרי זוטא שם יא).
- בשיעור דם המת לטומאה נחלקו תנאים:
- יש אומרים שהוא בחצי לוג (רבי אליעזר בשם מקצת זקנים הראשונים בנזיר ג א).
- ויש אומרים שהוא ברביעית (ראה ערכו). סתם משנה אהלות שם ב; רבי אליעזר בשם מקצת זקנים הראשונים ובשם בית דין שלאחריהם בנזיר שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

להקל בזה (מהרש"ם שם). ¹¹. ויש המתירים לעולם אף באין לה צער (כן מצדד בבית יוסף שם; ב"ח שם).
דם המת. 1. ז, טורי' תסו-תעא.

טומאתו ושיעורו

טומאתו דם המת – שיצא ממנו לאחר מיתה – מטמא כמת, במגע ובמשא ובאהל (אהלות ב א-ב; רמב"ם טומאת מת ב יב), והוא אחד מאבות הטומאה שיש במת (פירוש המשניות לרמב"ם, הקדמה לסדר טהרות).

מספר לימודים בדבר:

- נאמר: הַנֶּנֶצַּע בְּמֵת בְּנֶפֶשׁ הָאָדָם (במדבר יט יג), ונפש הוא הדם (רבי ישמעאל בחולין עב א; רמב"ם שם), שנאמר: כִּי הָדָם הוּא הַנֶּנֶפֶשׁ (דברים יב כג. רמב"ם שם).

והרמב"ן ⁹. ויש שהשיג על טעם זה, שכיון שהבתולים נמצאים בפתח, אינו גורם לחלחלה (נשמת אברהם ב עמ' קפ). ¹⁰. אלא שאם טעתה והתחילה למנות לאחר שלוש עונות מהביאה, ומנתה שבעה נקיים ולא מצאה דם, יש

• ויש אומרים שברביעית הדם חלוקתו מטהרתו, שרביעית דם נקרא נפש, ואינו נפש אלא אם כן הוא מחובר (ראב"ד טומאת מת ד יג, על פי תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ד ד).

כשנשפך רביעית דם שנשפך באויר, אם היה המקום שיפוע באויר במדרון, והאהיל על מקצתו - אדם (ברטנורא אהלות ג ג) או בית (תוספות יום טוב שם) - טהור (משנה שם).

היה הדם קרוש, או שהיה במקום אשבורן - כמו גומא - אפילו לא האהיל אלא על מקצתו - טמא (משנה שם; רמב"ם שם ד יג).⁴

משני מתים

ברביעית דם שיצאה משני מתים, נחלקו תנאים:

• יש מטמאים (רבי עקיבא באהלות ב ב, ובחולין עב א), שנאמר: וְעַל כָּל נֶפֶשׁ מֵת לֹא יָבֹא (ויקרא כא יא) - שתי נפשות ושיעור אחד (רבי עקיבא בחולין שם), שנפשות משמע שתיים, ומת משמע דבר שמיתה באה על ידו, והיינו רביעית (רש"י שם ד"ה נפשות וד"ה מת).⁵

• ויש מטהרים, שלדעתם רביעית דם מטמאה דוקא ממת אחד (כן משמע מתנא קמא אהלות שם; כן משמע מרבי ישמעאל חולין שם; רבנן בסנהדרין ד א), אבל שיעור אחד משני מתים אינו מטמא, שהרי כתוב נפשת בלי וי"ו (סנהדרין שם), ומשמע השיעור מאדם אחד (רש"י שם ד"ה שתי נפשות), ואף על פי שטומאתו ושיעורו שוים, מכל מקום אינם מצטרפים, לפי שמיעטה התורה ואמרה נפשת חסר להורות דוקא מאדם אחד (תוספות שם ד"ה מנין), וכן הלכה (רמב"ם טומאת מת ד א).⁶

בנזיר

אף על פי שהדם מן המת מטמא בשיעור רביעית (ראה לעיל), בתגלחת נזיר נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאף הוא ברביעית, וכל נזיר הנטמא ברביעית דם מת (ראה ערך נזיר טמא) מגלח עליו (רבי אליעזר בשם מקצת זקנים הראשונים בנזיר ג א; רבי עקיבא במשנה נזיר נו ב).

• ויש אומרים - שהלכה למשה מסיני (תוספות שם מט ב ד"ה ועל, החמישי; קרית ספר נזירות ז, וטומאת מת ב) - שנשנתה משיעור טומאת מת (רבי אליעזר בשם בית דין שלאחריהם שם ג א), ואינו מגלח אלא על חצי לוג (סתם משנה בנזיר שם; רבי אליעזר בשם מקצת זקנים הראשונים ובשם בית דין שלאחריהם שם ג א), וכן הלכה (רמב"ם נזירות ז ב, וטומאת מת ג א), ולפיכך על רביעית דם, אף על פי שהוא טמא טומאת שבעה ומזה בשלישי ושביעי - אינו מגלח (רמב"ם נזירות שם ו-ז).⁷

חסרה הרביעית - אפילו כל שהוא (רמב"ם שם ג טו) - טהורה (אהלות ב ה; רמב"ם שם).

שיעור זה הוא הלכה למשה מסיני, כמו כל השיעורים (ראה ערך שיעורים), ומכל מקום נתנו בו חכמים טעמים (פירוש המשניות לרמב"ם אהלות ב ב):

• יש שנתנו לו טעם, שהרי למדנו טומאת דם המת מנפש (ראה לעיל), ואיזהו נפש של אדם הוי אומר זו רביעית דם (חולין שם, לדעת רבי ישמעאל), שרביעית הלוג דם חיי האדם תלויים בו, שבכך הוא מתקיים (רש"י שם ד"ה רביעית; כן משמע מרש"י שם ד"ה מת, בדעת רבי עקיבא).

• ויש שנתנו לו טעם, שלדעתם רביעית תחילת דמו של קטן (אבא שאול בתוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ג ב, לפי ר"ש אהלות ב ב; כן משמע מפירוש המשניות לרמב"ם שם), שכל עובר בתחילת ברייתו יש בו רביעית דם (תוספתא כלים (וילנא) בבא קמא א ג; ר"ש שם).

דס קטן בדם הקטן - שבכל דמו אין רביעית - נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאם אין בו רביעית אינו מטמא, ואפילו יצא כל דמו (חכמים באהלות ב ב), וכן הלכה (רמב"ם טומאת מת ג יד).

• ויש אומרים שאם יצא כולו - מטמא (רבי עקיבא שם), וכמו שמטמא רוב בנינו ורוב מנינו של מת, אפילו לא יהיה בו השיעור המוגבל לעצמות, כך מטמא כל דמו אפילו לא יהיה בו שיעור הדם (פירוש המשניות לרמב"ם שם, על פי התוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ג ב).

כגד הכבד שנימוח מטמא ברביעית (בכורות נה א; רמב"ם שם) בתורת דם המת (רש"י שם ד"ה ברביעית), מפני שהוא כדם נקפה (רמב"ם שם), ועיקר הדם הוא הכבד (גמ' שם, ורש"י ד"ה זכרותא).

שאר משקים כל משקה היוצא מן המת טהור חוץ מדמו, וכל מראה היוצאים מן אדמומית שבו מטמא באהל (תוספתא אהלות המת (צוקרמאנדל) ד ט, ומכשירין (צוקרמאנדל) ג טו; חולין פז ב;

רמב"ם שם ג יג), ואפילו תמצית הדם כל זמן שיש בו אדמומית מטמאה באהל (רמב"ם שם ב יב, על פי הגמ' שם), שאף המים שהם מן הדם עצמו כשהוא נקרוש, שיש סביבותיו צלול כמים, ואם יש בהם מראית דם מטמא (רש"י שם ד"ה בצללתא וד"ה ומטמא), והוא שיש בו רביעית (גמ' שם), היינו רביעית מן הדם הגמור (רש"י שם ד"ה והוא דאיכא; תוספות שם ד"ה והוא), שאף על פי שכולו דם, אינו מטמא באהל עד שיהא בו רביעית דם גמור (תוספות שם).³

כשנחלק הדם בכל טומאות המת שנחלקו והכניסו בתוך הבית והכניסו לאוהל - האהל מצרפן (ראה ערך טומאת מת. אהלות ג א), ומכל מקום בדם נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדינו כשאר טומאות, שאין חלוקתו מטהרתו (רש"י וברטנורא שם ג א).

מיעוט מיוחד (תוספות סנהדרין ד א ד"ה מנין).⁶ ויש הסוברים שלא בזה נחלקו, אלא הכל מודים ברביעית דם שפירשה משני מתים שהיא טהורה, ולא נחלקו אלא על רביעית דם שפירשה משתי רביעיות משני מתים, שלדעה הראשונה טמאה ולשניה טהורה (רבי יהודה בתוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ג א); ויש הסוברים שהכל מודים ברביעית דם שפירשה משתי רביעיות משני מתים שהיא טמאה, ולא נחלקו אלא על רביעית דם שפירשה משני מתים, לדעה הראשונה טמאה ולשניה טהורה (רבי שמעון בן יהודה משום רבי שמעון שם).⁷ ויש מהראשונים המחלק: על רביעית דם במגע ובמשא אינו מגלח, אבל על טומאת אהל מגלח, שבכתוב נאמר לשון ביאה, שהוא טומאת אהל (ראב"ד טומאת מת ג א).

2. ויש אומרים ששיעור זה הינו מדרבנן (תוספות ברכות יט ב ד"ה מדלגין, בתירוצי השני; רמב"ם טומאת מת ג א).³ ויש שפירש בדעת אחד הראשונים שמטמא באהל אף על מי הדם בלבד כשיש בהם רביעית (תורת חיים שם, בדעת הרמב"ם שם).⁴ על רביעית דם שנבלע בבגד וכיוצא, ראה ערך קטמא בלועה: בשאר דברים; על רביעית דם שיצא מקצתו מחיים ומקצתו לאחר מיתתו, ראה ערך דם תבוסה; על דם המת בתורת משקה לענין הכשר, ראה ערך דם (משקה): דם מת נבלה ושרץ.⁵ ויש שפירשו שאין הכתוב בא לדעה זו אלא ללמד על עיקר דין של רביעית דם המת שמטמא, שאילו ידענו טומאת רביעית דם ממקום אחר שוב לא היינו צריכים לרבות דם שני מתים שאף הוא טמא, שכלל הוא שכל טומאתו ושיעורו שוה מצטרפים זה עם זה, אם אין שם

דֵם חֲטָאֵת¹

דם של קרבן חטאת קודם זריקתו על המזבח

הפרקים:

- חיוב כיבוסו; • הכיבוס;
- הדם; • הכנסתו לפניו;
- הבגד; • בחטאות הפנימיות.

סיכום תמציתי

שני דינים נאמרו בדם חטאת, שלהלכה אינם בדם של שאר הקרבנות: חיוב כיבוסו כשניתז על הבגד; ופסול הקרבן כשנכנס לפניו לכפר.

חיוב כיבוסו

דם חטאת שניתז על הבגד, הרי זה טעון כיבוס.

הדם

אף על פי שאין הכתוב מדבר אלא בדם חטאות הנאכלות, אחד דם חטאות הנאכלות, ואחד דם חטאות הפנימיות – הנשרפות – בכלל הטעון כיבוס. חטאת העוף שניתז דמה על הבגד, אינו טעון כיבוס. דם שאר קדשי קדשים שניתז על הבגד, אינו טעון כיבוס. חטאת פסולה שניתז מדמה על הבגד, אינו טעון כיבוס. אינו טעון כיבוס אלא הדם של החטאת כשניתז, ולא הרוטב – ליחה היוצאת מהבשר. אין הדם טעון כיבוס אלא כשנתקבל בכלי וראוי להזאה על המזבח, אבל ניתז הדם מן הצואר על הבגד, או שנשפך מן הצואר על הרצפה ואספו וניתז על הבגד, אינו טעון כיבוס. אינו טעון כיבוס אלא כשהיה בכלי כדי שיעור הזאה. ניתז הדם מן הקרן, או מן היסוד – אינו טעון כיבוס. ניתז הדם מידו של מזה – בחטאות הפנימיות שמזה באצבע – עד שלא הזה, טעון כיבוס; ואם ניתז מאצבעו אחר שיצאה הזאה מידו, אינו טעון כיבוס.

הבגד

אחד הבגד ואחד השק – מנוצה של עזים – ואחד העור, טעונים כיבוס. העור הרך לדברי הכל טעון כיבוס, והעור הקשה נחלקו בו תנאים ופוסקים אם הטעון כיבוס. ניתז על עור הבהמה עד שלא הופשט, לדברי הכל אינו טעון כיבוס. כלי עץ, או כלי מתכת שניתז עליו הדם, אינו טעון כיבוס.

הכיבוס

אינו טעון כיבוס אלא מקום הדם, שאם ניתז על מקצת הבגד, אין כל הבגד טעון כיבוס, אלא מקום הדם בלבד. כשמכבסים את מקום הדם, מכבסים אותו במים יפה יפה, עד שלא ישאר לו רושם, וכל שבעת הסממנים שמעבירים על הכתם שהם: רוק תפל, מי גריסים, מי רגלים, נתר, בורית, קמוניא ואשלג (ראה ערך הנ"ל) – מעבירים על דם החטאת, וכל אחד מהם – מששת הסממנים מלבד רוק תפל – צריך לבוא על הכתם יחד עם רוק תפל. מקום הכיבוס הוא במקום קדוש, היינו בעזרה.

הכנסתו לפניו

חטאת חיצונית, שצריכים לזרוק את דמה על המזבח החיצון, שנכנס דמה לפניו להיכל לכפר, הקרבן פסול ונשרף. בשר החטאת שנפסל על ידי הכנסת דמה לפניו אסור באכילה, ועוברים על לא תעשה באכילתו. בשר החטאת שנפסל טעון שריפה. בשאר הקרבנות, מלבד חטאת, נחלקו תנאים והלכה שאין לרבות דבר מלבד חטאת. בין שנכנס הדם לקודש הקדשים, ובין שנכנס להיכל – הקרבן פסול. במהות כפרה זו נחלקו הדעות: יש אומרים שהיא הזאת כל ההזאות של החטאות הפנימיות, דהיינו שבע הזאות על הפרוכת, וארבע הזאות על קרנות מזבח הפנימי; ויש אומרים שדי בהזאה אחת בלבד, באחד המקומות.

בחטאות הפנימיות

הכניס דם פר-העלם-דבר-של-צבור, או של שעיר עבודה זרה, לקודש הקדשים, נסתפקו בו בתלמוד, והלכה שהקרבן נפסל.

שני דינים נאמרו בדם חטאת, שלהלכה אינם בדם של שאר • חיוב כיבוסו כשניתז על הבגד.
הקרבנות: • ופסול הקרבן כשנכנס לפניו לכפר.

חיוב כיבוס

דס חטאת שניתז על הבגד, הרי זה טעון כיבוס, שנאמר: וְאֶשֶׁר יִזְהַר מִדְּמָה עַל הַבִּגְד אֲשֶׁר יִזְהַר עָלָיָהּ תִּכְבֹּס בְּמָקוֹם קָדֹשׁ (ויקרא ו כ. משנה זבחים צב א; רמב"ם מעשה הקרבנות ח א), ונחלקו הדעות אם מונים מצוה זו למצוה מיוחדת (ספר המצוות לרס"ג עשין קנב; אזהרות אתה הנחלת; זוהר הרקיע עשין קמח); או שאינה נמנית בפני עצמה, אלא נכללת בכלל מצות סדר החטאת (ספר המצוות שורש יב; כן משמע משאר מוני המצוות שלא מנוה למצוה בפני עצמה).

חיוב זה של כיבוס הבגד אינו מפני שנגע הדם בבגד, אלא מפני שנבלע בו, ולכן אם ניתז דם שאינו טעון כיבוס – דם עולה (ראה להלן: הדם), או דם חולין (רמב"ם שם ט) – על הבגד, וחזר וניתז עליו דם חטאת, שאילו היה חיוב הכיבוס משום נוגע היה טעון כיבוס, שהרי נגע דם החטאת בבגד, אבל מכיון שהחיוב הוא משום בולע, אינו טעון כיבוס, שכבר שבע הבגד מבליעת הדם שאינו טעון כיבוס, ואינו בולע שוב את דם החטאת (זבחים צב ב, ורש"י ד"ה והא נוגע; רמב"ם שם ט), אבל ניתז דם חטאת קודם, ואחר כך ניתז עליו הדם האחר – של עולה, או של חולין – טעון כיבוס (גמ' שם; רמב"ם שם), שהרי דם החטאת נבלע בו (רש"י שם ד"ה טעון כיבוס).

הדם

חטאות הנשרפות אף על פי שאין הכתוב מדבר אלא בדם חטאות הנאכלות (ראה ערך חטאת), שנאמר באותו ענין: בְּמָקוֹם קָדֹשׁ תֹּאכַל (ויקרא ו יט), אחד דם חטאות הנאכלות, ואחד דם חטאות הפנימיות – הנשרפות (ראה ערך פרים הנשרפים ודרך שעירים הנשרפים) – בכלל הטעון כיבוס, שנאמר: זֹאת תֹּרַת הַחֲטָאֹת (שם יח) – תורה אחת לכל החטאות (תורת כהנים צו פרשה ג א; משנה זבחים צב א, לפי ריש לקיש משום בר קפרא ובר יוסף בגמ' שם; תוספתא שם (צוקרמאנדל י ט)².

חטאת עוף חטאת העוף שניתז דמה על הבגד, אינו טעון כיבוס (תורת כהנים שם ב; תוספתא שם; גמ' שם א-ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ח ב), ומספר למודים לדבר:

• הדבר נתמעט מ"זאת" (ויקרא שם יח. תורת כהנים שם; ברייתא בגמ' שם).

• נאמר שם: תִּשְׁחַט (ויקרא שם), בנשחטות הכתוב מדבר, ולא בנמלקות (ריש לקיש משום בר קפרא בגמ' שם א; רמב"ם שם ב).

• נאמר שם: יֹאכְלֶנָה (ויקרא שם יט) – לזו ולא לאחרת, שאחת מן הנאכלות טעונה כיבוס ולא כל הנאכלות, שדם חטאת העוף אינו טעון כיבוס (רב יוסף בגמ' שם ב).

שאר קדשים דם שאר קדשי קדשים שניתז על הבגד, אינו טעון כיבוס, שנאמר: מִדְּמָה (ויקרא שם כ), ולא מדם קדשי קדשים (תורת כהנים שם פרק ו ב), וזה חומר בחטאת משאר קדשי קדשים (משנה שם צג ב, ורש"י ד"ה זה חומר; רמב"ם שם א), ודם קדשים קלים נתמעט מ"זאת" (ויקרא שם יח), כדרך שנתמעט דם חטאת העוף (ראה לעיל. תוספות שם צב א ד"ה יכול)³.

חטאת פסולה חטאת פסולה שניתז מדמה על הבגד, אינו טעון

כיבוס (תורת כהנים שם פרק ו א; משנה שם צב א; רמב"ם שם ג), ושני לימודים לדבר:

• נאמר: מִדְּמָה (ויקרא שם כ) – מדם הכשרה, ולא מדם הפסולה (תורת כהנים שם; גמ' שם צג א).

• נאמר שם: וְאֶשֶׁר יִזְהַר (שם), בראוי להזאה הכתוב מדבר (רש"י שם צב א ד"ה פסולה, ומעילה ה א ד"ה מתקין).

ונחלקו תנאים באיזה פסול הדברים אמורים:

• יש אומרים שאם היתה לה שעת הכושר – דהיינו שלנה ונטמאה ויצאה חוץ לעזרה (משנה זבחים צב א; רמב"ם שם ג) – ונפסלה, דמה טעון כיבוס, לא היתה לה שעת הכושר – שנשחטה במחשבת חוץ לזמנה, או חוץ למקומה, או שקיבלו פסולים את הדם (משנה שם; רמב"ם שם) – ונפסלה, אין דמה טעון כיבוס (רבי עקיבא בתורת כהנים שם, ובגמ' שם צג א; רבי יעקב בתוספתא שם).

• ויש אומרים שבין שהיתה לה שעת הכושר, ובין שלא היתה לה שעת הכושר – אין דמה טעון כיבוס (סתם משנה שם צב א; רבי שמעון בתורת כהנים שם, ובתוספתא שם, ובגמ' שם צג א), לפי שנאמר שני מיעוטים: "מִדְּמָה" (ויקרא שם כ) ו"אֲתָהּ" (ויקרא שם כב), מיעוט אחד לשלא היתה לה שעת הכושר, ומיעוט שני לשהיתה לה שעת הכושר (גמ' שם צג א), וכן הלכה (רמב"ם שם).

רוטג אינו טעון כיבוס אלא הדם של החטאת כשניתז, ולא הרוטב – ליחה היוצאת מהבשר (רבינו יהונתן חולין קיז א, על פי גמ' שם קכ א, ורש"י ד"ה חלב) – ואף על פי שרוטב שנבלע בכלי טעון מריקה-ושטיפה (ראה ערכו), והדם אינו טעון מריקה ושטיפה, אין דנים קל וחומר לומר שהרוטב טעון כיבוס, שנאמר: מדמה, ולא מרוטבה (תורת כהנים צו פרק ו ב).

כשאנו ראוי להזאה אין הדם טעון כיבוס אלא כשנתקבל בכלי וראוי להזאה על המזבח, אבל ניתז הדם מן הצואר על הבגד, או שנשפך מן הצואר על הרצפה ואספו וניתז על הבגד, אינו טעון כיבוס, שנאמר: אֲשֶׁר יִזְהַר עָלָיָהּ תִּכְבֹּס (ויקרא ו כ), שכשר להזות טעון כיבוס, ושאין כשר להזות אין טעון כיבוס (תורת כהנים שם ד-ה; משנה זבחים צג א, וגמ' שם; רמב"ם שם ו). נשפך הדם מן הכלי על הרצפה ואספו וניתז ממנו על הבגד, טעון כיבוס (תורת כהנים שם ה).

כשלא היה בכלי שיעור אינו טעון כיבוס אלא כשהיה בכלי כדי שיעור הזאה (רמב"ם ו, על פי גמ' שם צג ב). קיבל פחות מכדי הזאה בכלי אחד, ופחות מכדי הזאה בכלי שני, וחזר ועירבם בכלי אחד, ועכשיו יש בו כדי הזאה, אינו טעון כיבוס, שכיון שלא נתקדש בכלי בפחות מכשיעור – אינו ראוי להזאה אף שחזר ועירבו (גמ' שם, ורש"י ד"ה קיבל פחות).

ניתז הדם מהמזבח ניתז הדם מן הקרן, או מן היסוד – אינו טעון כיבוס (תורת כהנים שם ה; משנה שם צג א), שנאמר: אֲשֶׁר יִזְהַר (ויקרא ו כ), פרט לזה שכבר הוזה (גמ' שם).

• מן הקרן, שכבר נגע בקרן המזבח, אבל הראוי לקרן, ועוד לא נתן בו, טעון כיבוס, ולכן אפילו ניתז לאחר שכבר נתן ממנו אחת על הקרן, טעון כיבוס, שכל שלא נתן שאר שלש המתנות (ראה

אמרו, אלא לענין מריקה-ושטיפה (ראה ערכו), אלא שחטאות החיצוניות, הנאכלות, נתרבו לדין כיבוס מזאת תורת החטאות, תורה אחת לכל החטאות (רבה בגמ' שם ב). 3. ויש מהאחרונים שכתבו שגם דם קדשים קלים נתמעט

2. ויש מהאמוראים הסובר שיעקר הכתוב מדבר בחטאות הפנימיות – הנשרפות – שנאמר: אֲשֶׁר יִזְהַר (שם כ), והזאה (ראה ערכו) נאמרה בפנימיות ולא בחיצוניות, ואותה ששינו שאין הכתוב מדבר אלא בנאכלות, לא לענין כיבוס

עור שטרם הופשט ניתז על עור הבהמה עד שלא הופשט, לדברי הכל אינו טעון כיבוס (משנה זבחים צג ב; תורת כהנים שם), שאינו ראוי לקבל טומאה אלא על ידי מעשה (רש"י שם ד"ה עד שלא הופשט, על פי גמ' שם צד א).⁴

עור הדג ניתז הדם על עור הדג, אינו טעון כיבוס, שאינו ראוי לקבל טומאה (רמב"ם שם ה).

כלי כלי עץ, או כלי מתכת שניתז עליו הדם, אינו טעון כיבוס, שאינו ראוי לכיבוס, אלא גורד הדם מעליו בלבד (זבחים צד א; רמב"ם שם ד), ואחרונים נסתפקו מה עושים בדם הנגרד, ומצדדים לומר שכשר הוא, וראוי לאספו בכלי שרת ולהזות על המזבח, שדוקא בנפל על הבגד שיש בו מצות כיבוס ונדחה לכיבוס נפסל להזאה, אבל לא בגרידה מהכלי, שאין כאן מצוה (קרבן אורה שם).

הכיבוס

מה מתכבס אינו טעון כיבוס אלא מקום הדם (משנה זבחים צג ב; תורת כהנים צו פרק ו ג; רמב"ם מעשה הקרבנות ד), שאם ניתז על מקצת הבגד, אין כל הבגד טעון כיבוס, אלא מקום הדם בלבד, שנאמר: **אֲשֶׁר יִזָּה עָלֶיהָ תִּכְבֹּס** (ויקרא ו כ), מקום הדם טעון כיבוס, ואין הבגד כולו טעון כיבוס (תורת כהנים שם; גמ' שם צד א).

צורת הכיבוס כשמכבסים את מקום הדם, מכבסים אותו במים יפה יפה, עד שלא ישאר לו רושם (רמב"ם שם ו), וכל שבעת הסממנים שמעבירים על הכתם (ראה ערך כתם) שהם: רוק תפל, מי גריסים, מי רגלים, נתר, בורית, קמוניא ואשלג (ראה ערך הנ"ל) – מעבירים על דם החטאת (גמ' שם צה א; רמב"ם שם), וכל אחד מהם – מששת הסממנים מלבד רוק תפל – צריך לבוא על הכתם יחד עם רוק תפל (גמ' שם ב).

ואף שאין מכניסים מי רגלים במקדש מפני הכבוד, והכיבוס הרי היה בעזרה (ראה להלן), מכיון שצריך לבוא יחד עם רוק תפל, מבליעים את מי הרגלים עם הרוק התפל לפני שמכניסים אותם לעזרה (גמ' שם ב).⁵

מקום הכיבוס מקום הכיבוס הוא במקום קדוש (משנה שם צג ב), היינו בעזרה (רש"י שם ד"ה במקום קדוש; רמב"ם שם א), שנאמר: **תִּכְבֹּס בְּמָקוֹם קָדֹשׁ** (ויקרא שם). תורת כהנים שם ז). ואף על פי שכיבוסו בעזרה, כתבו אחרונים שאין זו עבודה שתצטרך לכהונה, אלא כשרה בורים ובכל הפסולים (מנחת חינוך קלח י; ביאור ר"י פערלא לספר המצוות לרסג, עשה קנב); ויש מהראשונים מפרשי התורה שנראה מדבריו שהוא ציווי לכהנים (אבן עזרא שם ד"ה אשר יזה עליה).

בגד שיעא חוץ לעזרה לאחר ההזאה בגד שניתז עליו דם חטאת ויצא חוץ לעזרה, מכניסו לעזרה ומכבסו שם (תורת כהנים שם ח-ז; משנה שם צד ב; רמב"ם שם יט).

בגדי כהונה שיעאו חוץ לעזרה לאחר ההזאה מעיל של בגדי כהונה שניתז עליו דם חטאת, ויצא מחוץ לעזרה ונטמא בחוץ, כיצד הוא עושה – שהרי הקורע את המעיל לוקה (ראה ערך בגדי כהונה) – מכניסו פחות משלש אצבעות – שהוא שיעור בגד (ראה ערך בגד. רש"י שם ד"ה בפחות) – ומכבסו בפנים (גמ' שם צה א, ורש"י שם;

ערך זריקה) הרי זה כניתז קודם שהזה, אף על פי שאין מעכבות את הכפרה (גמ' שם לח ב, ורש"י ד"ה מן הקרן, וד"ה הא מן הראוי לקרן).

• ומן היסוד פירושו הראוי ליסוד, שלאחר שנתן כל ארבע המתנות, ושיירי הדם ראויים להינתן על היסוד (ראה ערך שירי הדם), אף שעדיין לא נתנם על היסוד, אינו טעון כיבוס (גמ' שם, ושם לט א; רמב"ם שם ז).

ניתז מן כבש המזבח – שבמקום להזות על הקרן היזה על הכבש, ומשנגע הדם בכבש ניתז משם על הבגד (חזון יחזקאל לתוספתא שם י ט) – אינו טעון כיבוס (תוספתא שם).

בחטאות הנשרפות, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שכל זמן שלא נתן את השיריים ליסוד – דמן טעון כיבוס, לפי שהשיריים מעכבים את הכפרה (רבי נחמיה בגמ' שם לט א).
• ויש אומרים שאף בהן אין השיריים מעכבים, ואין הדם טעון כיבוס (חכמים שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

ניתז הדם לפני הזאה ואחר הזאה ניתז הדם מידו של מזה – בחטאות הפנימיות שמזה באצבע – עד שלא הזה, טעון כיבוס (תורת כהנים שם ה; גמ' שם צג ב); ואם ניתז מאצבעו אחר שיצאה הזאה מידו, אינו טעון כיבוס (תורת כהנים שם; גמ' שם; רמב"ם מעשה הקרבנות ח ח), ששיירי הדם שבאצבע פסולים להזאה (גמ' שם; רמב"ם שם).

ניתז הדם מבגד לבגד תנאים נסתפקו כשניתז הדם מבגד לבגד, אם הבגד השני טעון כיבוס:

• אם דם שניתז על הבגד, כל זמן שלא כיבסו, ואספו שוב בכלי, ראוי להזאה, והוא כנשפך מן הכלי על הרצפה שחוזר ואספו וכשר, הרי זה דם הראוי להזאה וטעון כיבוס.
• או שכיון שהתורה חייבה לכבסו משנפל על הבגד הראשון, נדחה מתורת הזאה, ואינו ראוי שוב להזאה, ואין הבגד השני טעון כיבוס (לוי בגמ' שם צב ב).

הבגד

שק אחד הבגד ואחד השק – מנוצה של עזים (רש"י זבחים צג ב ד"ה שק) – ואחד העור, טעונים כיבוס (משנה שם; רמב"ם מעשה הקרבנות ח ב), ואף על פי שסתם בגד האמור בתורה הוא של צמר ופשתים (ראה ערך בגד), בגד האמור בכיבוס דם חטאת הוא אף של שאר מיני בגדים, שנאמר: **אֲשֶׁר יִזָּה עָלֶיהָ תִּכְבֹּס** (רבי אלעזר בתורת כהנים צו פרק ו ו, ובגמ' שם צד א-ב, ורש"י שם א ד"ה אין לו), שאם "עליה" חוזר על הבגד היה לו לומר: עליו, אלא הוא בא לרבות דברים אחרים (קרבן אהרן לתורת כהנים שם, ומלבי"ם שם).

עור העור הרך לדברי הכל טעון כיבוס (גמ' שם צד א; רמב"ם שם), והעור הקשה נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שאינו טעון כיבוס – שהוא כעץ, שאינו ראוי לכיבוס (רמב"ם שם) – אלא גורד הדם מעליו (תנא קמא בגמ' שם, לפי רבא שם).
• ויש אומרים שטעון כיבוס, שהעור בר כיבוס הוא (אחרים שם, לפי רבא שם).

להלכה נחלקו הדעות: יש פוסקים כדעה הראשונה (רמב"ם שם); ויש פוסקים כדעה השניה (שאלתות פח).

שפסק שאין מעבירים מי רגלים על דם החטאת, מפני שאין מכניסים מי רגלים במקדש מפני הכבוד (רמב"ם שם ו), שלדעתו אין מעבירים רוק תפל עם כל

מ"זאת" (חק נתן וקרן אורה שם). 4. ואם ניתז עליו משהופשט, נחלקו תנאים – ראה תורת כהנים שם, גמרא שם, ורמב"ם שם. 5. ויש מהראשונים

• ולדעה שהפסול נלמד מ"הן לא הובא את דמה", אנו למדים מכתוב זה שאילו הובא דמה אל הקודש בדין שרפוה בני אהרן, ומכאן שטעונה שריפה (רש"י זבחים פב א ד"ה אמר להו).

ויש הבדל להלכה בין הדעות:

• לדעה הראשונה, מכיון שעיקר הכתוב מדבר על פסול הדם, אין שורפים אותו מיד, אלא טעון עבור-צורה (ראה ערכו), היינו לינת לילה (רש"י פסחים פג א ד"ה אמר להו; תוספות פסחים כג ב ד"ה דהא).

• ולדעה השנייה, מכיון שבני אהרן שרפו את השעיר מיד, הרי ששורפים את החטאת מיד, ואין צריך עבור צורה (רבה בפסחים פג א; רבי ירמיה בירושלמי שם ט ז).

בשאר הקרבנות, מלבד חטאת, נחלקו תנאים:

• יש מרבים אף את האשם, שנאמר: **פֶּחָטָאת פָּאֶשֶׁם** (ויקרא ז ז). רבי אליעזר בתורת כהנים שם א, ובמשנה שם פא ב, ומקישים אשם לחטאת (רבו הלל לתורת כהנים שם).

• יש מרבים את כל הקדשים (רבי עקיבא שם ושם), שנאמר: **וְכָל חֲטָאת אֲשֶׁר יִבְא וְגו'** (ויקרא ו כג), ופשט הכתוב מדבר בחטאת, ומהמילה "וכל" יש לרבות את כל הקדשים (רבי עקיבא בתורת כהנים שם), או שפשט הכתוב מדבר בחטאת, ומהמילה "כל" יש לרבות קדשי קדשים, ומהו"ו שב"וכל" יש לרבות קדשים קלים (רבי עקיבא בגמ' שם).

• ויש אומרים שאין לרבות דבר מלבד חטאת (חכמים במשנה שם), שסוברים שפשט הכתוב מדבר בחטאת נקבה, ומ"וכל" מרבים שאר החטאות (ראה לעיל. כן משמע מהגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

מקום בין שנכנס הדם לקודש הקודשים, ובין שנכנס להיכל – **ההכנסה** הקרבן פסול (רבי יוסי הגלילי בתורת כהנים שמיני פרק ב ה; גמ' שם פב ב).

• לדעה שהלימוד הוא מ"וְכָל חֲטָאת" וגו' (ויקרא ו כג), הדבר נלמד מהמילה **"בִּקְדָּשׁ"** (ויקרא שם) שנכתבה שם, שלדעה זו כל ההיכל נקרא בכתוב "קודש" (מלבי"ם ויקרא י יח, על פי רבנן במנחות כז ב).

• ולדעה שהלימוד הוא מ"הן לא הובא את דמה" וגו' (ויקרא י יח), הדבר נלמד מהמילים **"אֶל הַקֹּדֶשׁ פְּנִימָה"** (ויקרא שם) שנכתבו שם (רבי יוסי הגלילי בתורת כהנים שם; זבחים שם), שלדעה זו אם היה כתוב "אל הקודש" בלבד הייתי חושב שהמדובר בקודש הקודשים, שהוא "קודש" הנזכר בכתוב (מלבי"ם שם, על פי רבי יהודה במנחות שם וסתמא דתורת כהנים אחרי מות פרשה א ו, ומכיון שכתוב "אל הקודש פנימה", הרי ש"אל הקודש" מלמד על ההיכל, ו"פנימה" מלמד על קודש הקודשים (רבי יוסי הגלילי בתורת כהנים שמיני שם; זבחים שם).

לדעה השנייה, שהפסול בהבאה להיכל והפסול בהבאה אל קודש הקודשים אינו נלמד מאותה מילה, נחלקו אמוראים מדוע יש צורך בלימוד על פסול בהבאה אל קודש הקודשים, והלא כל דם המובא לשם עובר דרך הקודש, וכבר פוסל החטאת:

• יש אומרים שהפסול בקודש הקודשים נצרך ללמדנו שאם חשב מתחילתו להכניסו לפני ולפנים, והבאתו להיכל לא היתה אלא על מנת להביאו לפני ולפנים, שאז אינו נפסל עד שמגיע לפני ולפנים, ואם נמלך והחזירו מן ההיכל לחוץ – כשר (רבה בגמ' שם, שאין חילוק בין מעיל לשאר בגדי כהונה, ואף בהם חל איסור לקורעם) (מנחת

רמב"ם שם כ), ונמצא שאינו מכניס שיעור בגד טמא לעזרה (רש"י שם), ואחר שיתכבס כל הדם מעט מעט, מטבילים אותו בחוץ (רמב"ם שם).

שאר בגדי כהונה, מלבד המעיל, שאיסור קריעתם הוא רק בדרך השחתה (ראה ערך בגדי כהונה), מותר לקרעם על מנת לכבסם בפנים, שכיון שקורעם לשם מצות כיבוס אין זו דרך השחתה (קרבן חגיגה סח; משנה למלך שם, בשמו), אלא אדרבא הוא תיקון עבורו לטהרו מטומאתו, ויהיה ראוי לעבודה (עין יצחק או"ח ה, ז).

הכנסתו לפני

חטאת – חיצונה (רש"י עה"ת ויקרא ו כג), שצריכים לזרוק את דמה על המזבח החיצון (משנה זבחים נב ב – ג א) – שנכנס דמה לפנים להיכל לכפר (ראה להלן), הקרבן פסול – ונשרף – ונחלקו תנאים בצורת הלימוד:

• יש למדים הדין ממה שנאמר: **וְכָל חֲטָאת אֲשֶׁר יִבְא מִדְּמָה אֶל אֹהֶל מוֹעֵד לְכַפֵּר בִּקְדָּשׁ לֹא תֹאכַל בָּאֵשׁ תִּשְׂרֹף** (ויקרא שם. רמב"ם פסולי המוקדשין ב יג, על פי משנה זבחים פא ב), ופשט הכתוב מדבר בחטאת יחיד נקבה, שסתם חטאת יחיד נקבה היא (רש"י זבחים פב א ד"ה כלפי לייא), וחטאת צבור נתרבתה מ"כל", וחטאת יחיד זכר מהו"ו של "וכל" (רבי יוסי הגלילי שם, ובתורת כהנים צו פרק ח א, לפי שיטתו של רבי עקיבא שם ושם).

• ויש אומרים שאין כתוב זה מדבר אלא בפרים ושעירים הנשרפים שנעשו כמצותם, ובא הכתוב לומר שאם אירע בהם פסול שריפתם צריכה להיות בבית הבירה – מה שאין כן כשנעשים כמצותם שנשרפים בבית הדשן (משנה זבחים קד א) – וחטאת החיצונה שנכנס דמה לפנים, למדים פסולה מהכתוב האמור בשעיר החטאת ששרפו בני אהרן, שאמר להם משה: הֵן לֹא הֻבְאָ אֶת דְּמָהּ אֶל הַקֹּדֶשׁ פְּנִימָה (ויקרא י יח. רבי יוסי הגלילי בתורת כהנים שם ח, ובגמ' שם פב א), שממנו אנו למדים שאילו הובא דמה אל הקודש בדין שרפוה (רש"י זבחים שם ד"ה אמר להו).

איסור אכילת בשר החטאת שנפסל על ידי הכנסת דמה לפנים **הבשר** אסור באכילה, ועוברים על לא תעשה באכילתו:

• לדעה שהפסול נלמד מ"וכל חטאת אשר יובא מדמה", זהו לאו המפורש בהמשך הכתוב: לא יאכל (כן משמע מהמנחת חינוך קלט א).

• ולדעה שהפסול נלמד מ"הן לא הובא את דמה", הפסול הוא לא-שבכללות (ראה ערכו), שכל שבקודש פסול בא הכתוב ליתן לא תעשה על אכילתו (פסחים כד א. ראב"ד לתורת כהנים שם).

חיוב המלקות על אכילתו תלוי בלימודים השונים:

• לדעה שהפסול נלמד מ"וכל חטאת אשר יובא מדמה", הרי זהו לאו המפורש בכתוב, ודינו במלקות (שערי היכל זבחים קצב), וכן הלכה (חינוך קלט).

• אך לדעה שהפסול נלמד מ"הן לא הובא את דמה", והוא לאו שבכללות, כל לאו שבכללות אין לוקים עליו (שערי היכל שם).

שריפת הבשר בשר החטאת שנפסל טעון שריפה:

• לדעה שהפסול נלמד מ"וכל חטאת אשר יובא מדמה", הדבר מפורש בהמשך הכתוב: באש תשרף (כן משמע מהחינוך קלט).

אחד (לחם משנה שם; ברכת הזבח זבחים שם; קרן אורה שם). 6. ויש הסובר

• יש מחלקים: הכניסו במזיד נפסל, ובשוגג אינו נפסל (רבי יהודה במשנה שם פב א, לפי מסקנת הגמ' שם פג א, לגירסת הרמב"ם המובאת במהר"י קורקוס פסולי המוקדשין ב טז), וכן הלכה (רמב"ם שם) ⁹.

• ויש אומרים שלעולם אינו פוסל עד שיכפר, שלמדים הגזרה שזה הנ"ל, אלא שאף אם כיפר בשוגג ¹⁰, אינו נפסל (רבי שמעון בתורת כהנים שם; רבי יהודה במשנה שם פב א, לפי מסקנת הגמ' שם פג א, לגירסתנו, ורש"י שם ד"ה הא מזיד) ¹¹.

חטאת שנוכח חטאת שקיבל דמה בשני כוסות, והכניס אחד מהם **מקצת דם** לפניו, הדבר תלוי במחלוקת התנאים מהו מקור קבלתה לפניו **הלימוד**:

• לדעה שהלימוד הוא מ"ן כל חטאת" וגו' (ויקרא ו כג) – פסול, שנאמר שם: אֲשֶׁר יוֹבֵא מִדָּמָה (ויקרא שם), ואפילו מקצת דמה (חכמים בתורת כהנים צו פרק ח ב; חכמים במשנה שם פב א, לפי גמ' שם, והירושלמי פסחים ז ט), וכן הלכה (רמב"ם שם טו).

• ולדעה שהלימוד הוא מ"ן לא הובא אֶת דָּמָה" וגו' (ויקרא י יח) – אינו פסול (רבי יוסי הגלילי בתורת כהנים שם ובמשנה שם), ש"א את דמה" משמעו כל הדם (ירושלמי שם; רש"י שם פב א, לפי מדמה).

בשר החטאת בשר החטאת שהכניסו לפניו – לא נפסל, **שהכניסו לפניו** שנאמר: מִדָּמָה (ויקרא ו כג), ולא מבשרה (זבחים פב ב), ואפילו אם הכניס הבהמה עצמה לאחר שנשחטה קודם שקיבל הדם – ואפילו הצואר מלא דם (מנחת חינוך קלט ז) – והוציאה וקיבל דמה – כשרה, שנאמר: מדמה, ולא מבשרה (זבחים צב ב, ורש"י ד"ה או דלמא; רמב"ם שם יז, וכסף משנה שם).

הכניס דם חטאת-העוף (ראה ערכו) להיכל בצוארה, הדבר ספק אם צואר חטאת העוף ככלי שרת הוא, שהרי לא הוזקקה לקבלת כלי (ראה ערך הנ"ל), וזהו הכלי שלה, והרי זה כמו שהכניס הדם בכלי להיכל, ונפסל, או שאינו ככלי שרת, אלא כצואר בהמה, ולא נפסל (גמ' שם צב ב; רמב"ם שם יט), לפיכך תישרף כדין כל חטאת בעוף הבא על הספק (קריית ספר שם).

וחטאת העוף שפרכסה ונכנסה להיכל, כשרה (תוספתא זבחים צוקרמאנדל ח כח; גמ' שם; רמב"ם שם יח).

בחטאות הפנימיות

פר העלם דבר הכניס דם פר-העלם-דבר-של-צבור (ראה ערכו), או של צבור של שער עבודה זרה, לקודש הקודשים, נסתפקו **ושעיר עבודה זרה** בו בתלמוד:

• אם יש לומר שהקרבן נפסל, שכיון שמצות כפרתם בהיכל, הרי הכניס דם שלא במקומו, והרי זה הכנסה לפניו (רבא בזבחים פב ב), וכן הלכה (רמב"ם פסולי המוקדשין ב יד).

• או שיש לומר שדין זה הוא רק לדעה שהאיסור נלמד מ"ן כל חטאת" וגו' (ויקרא ו כג. ראה לעיל: הכנסתו בפנים), אבל לדעה שהאיסור נלמד מ"ן לא הובא אֶת דָּמָה אֶל הַקֹּדֶשׁ פְּנִימָה" (ויקרא י יח) – אנו אומרים כל שאפשר לקרות בו "אל הקודש", היינו

לגירסתנו ורש"י ד"ה אלא אמר רבא; רבה בגמרא שם, לגירסת הגליון) ⁷.

• ויש אומרים שהפסול נצרך ללמדנו שאם הכניסו דרך פשפש – דרך גגין ועליות שהיו במקדש (רש"י), או דרך שער קטן (כן משמע מהערוך, פשפש ב, והרמב"ם פסולי המוקדשין ב יג) – ולא דרך הפתח, ולא עבר בהיכל, עדיין נפסל (אב"י שם).

אכן לדעה הראשונה אינו נפסל אלא כשהביאו דרך הבאה בפתח (מלבי"ם ויקרא י יח), ויש מהאמוראים שאמר כן אף לדעה השנייה, שנאמר: הֵן לֹא הוֹבֵא (ויקרא שם), לא פסלה התורה אלא דרך הבאה בפתח (רבא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם) ⁸.

במשכן לדעה שהלימוד הוא מ"ן כל חטאת" וגו' (ויקרא ו כג), **ובמקדש** למרות שנאמר שם: אֶל אֹהֶל מוֹעֵד (ויקרא שם), והייתי חושב שמכיון שמדובר בדבר התלוי בקדושת המקום, יהיה הפסול דוקא במשכן (ר"ש משאנץ בתורת כהנים צו פרק ח ד, ותוספות שבעות טז ב ד"ה או, בשם רבינו חיים כהן), בא הכתוב ואומר: לְכַפֵּר בְּקִדְּשׁ (ויקרא שם), לרבות אף את שילה ובית המקדש (תורת כהנים שם), ש"בבדש" מרבה כל מקום מקודש להקרבת קרבנות (כן משמע מהמלבי"ם שם).

טעות הכפרה במהות כפרה זו נחלקו הדעות:

• יש אומרים שהיא הזאת כל ההזאות של החטאות הפנימיות, דהיינו שבע הזאות על הפרוכת, וארבע הזאות על קרנות מזבח הפנימי (כן משמע מהרמב"ם עה"ת ויקרא ו כג; מנחת חינוך קלט ח).

• ויש אומרים שדי בהזאה אחת בלבד, באחד המקומות (כן משמע מרש"י זבחים לו א ד"ה הכניס בשוגג, ותוספות שם ד"ה וק"ל, ורמב"ם פסולי המוקדשין ב טז; גר"ח שם), שכל אחד מהם הוא מעשה כפרה (גר"ח שם).

כשהכניס על סנת לכפר לדעה הראשונה, אם הכניסו על מנת לכפר ולא **לכפר** כיפר, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שפסול (רבי אליעזר בתורת כהנים צו פרק ח ד, ובמשנה זבחים פב א), שלמדים גזרה-שוה (ראה ערכו), נאמר כאן: לְכַפֵּר בְּקִדְּשׁ (ויקרא ו כג), ונאמר להלן: וְכָל אִדָּם לֹא יִהְיֶה בְּאֹהֶל מוֹעֵד בְּבֹאֹו לְכַפֵּר בְּקִדְּשׁ (שם טז יז), מה להלן בשלא כיפר – שבבואו לכפר משמע מתחילת ביאת המכפר הוזהרו חבריו לפרוש, ולפיכך כתוב "לכפר", ומשמעו ועדיין לא כיפר (רש"י שם פג א ד"ה ה"ג בת"כ) – אף כאן בשלא כיפר (רבי אליעזר בתורת כהנים שם, ובגמ' שם), שמתחילת הבאת הדם על מנת לכפר נפסל (רש"י שם).

• יש אומרים שאינו פסול (רבי שמעון בתורת כהנים שם, ובמשנה שם פב א), שלמדים גזרה שוה אחרת, נאמר כאן: לְכַפֵּר בְּקִדְּשׁ (ויקרא ו כג), ונאמר להלן: וְאֵת פֶּרֶךְ הַחֲטָאתָ וְאֵת שְׁעִיר הַחֲטָאתָ אֲשֶׁר הוֹבֵא אֶת דָּמָם לְכַפֵּר בְּקִדְּשׁ (ויקרא טז כז), מה להלן בשכיפר – שהרי שריפת הפר והשעיר שהוזכרה באותו פסוק אחרי הכפרה היא (רש"י שם פג א ד"ה ונאמר להלן) – אף כאן בשכיפר (רבי שמעון בגמרא שם), ולא שבאמת כיפר, שהרי נפסל, אלא כפי מחשבתו כיפר, שהיזהר ממנו בפנים ההזאות של מעשה חטאת פנימית (רמב"ם על התורה שם).

או שסבור שהמשנה מחוץ לפניו אינו פוסל (ראב"ד לתורת כהנים שם); ומהאחרונים יש שנקט בפשיטות שהשוגג הוא שסבור שהוא פנימי (חזון איש זבחים יח סק"א). ¹¹ ויש שנחלקו תנאים אחרים אם דעתו כדעה הזו או כדעה הקודמת (תרי תנאי בזבחים לו א, בדעת רבי יהודה, לפי המהר"י קורקוס שם).

⁷. וראה קרן אורה ומרומי שדה שם, בדעת הרמב"ם; ליקוטי הלכות שם; מלבי"ם שם, ועוד. ⁸. ואם הוכנס הדם לאולם, הדבר תלוי במחלוקת התנאים אם יש צורך בכפרה ראה מנחת חינוך קלט א, ח. ⁹. ויש מהראשונים שמשמע מדבריו שפוסק כדעה הראשונה (חינוך קלט). ¹⁰. ונסתפקו ראשונים בשוגג זה מהי שגגתו, אם היה סבור שראוי הדם לפניו,

היכל (ראה לעיל: שם), אנו קורים בו "פנימה", שחטאות החיצוניות שנפסלו גם בהיכל, נפסלות גם בקודש הקודשים, אבל חטאות הפנימיות שאין אנו קורים בהן "אל הקודש", שהרי זו מצותן להביא דמן להיכל, אינן נפסלות ב"פנימה" (רבא שם)¹².

דס חמוד

דס שהאשה רואה מחמת תאווה

• ושאר הראשונים חולקים וסוברים שאפילו בדקה עצמה אנו חוששים שמא מחמת חימוד ראתה טיפת דם, ולא הרגישה בה ונאבדה (הלכות נדה לרמב"ן ג יב; תורת הבית הארוך ז ב; מאירי וריטב"א נדה סו א), וכן הלכה (טוש"ע שם).

תחילת הפנין שבעה נקיים שאמרו, צריכה למנות ממחרת יום התביעה (כן משמע מהלכות נדה לרמב"ן שם; מגיד משנה שם ט, בשמו; תורת הבית הארוך שם; רא"ש שם י ד; טוש"ע שם), והריצוי (מאירי שם), שהרי אמרו שבעה נקיים, ואם יום התביעה יהיה מן המנין אין שם כל השבעה נקיים (בית יוסף שם)³.

תבעוה להינשא לאחר שנים תבעוה להינשא לאחר שנים עשר חודשים, שזמנה רחוק ואינה חומדת בכך, מונים לה משעה עשר חודשים שמכניס צרכי החופה והסעודה וכיוצא בהם, שכל שמשתדלים לתקן לה חופה נותנת דעתה ומחמדת, או משעה שמודיעים אותה שתכין עצמה להיכנס לחופה (תורת הבית הארוך שם; מגיד משנה שם, בשמו; טוש"ע שם ב), שהרבה שידוכים אדם מייעד זמן לשנה או שנתיים, וכשהגיע זמן חוזרים ומייעדים זמן קצר ליום פלוני, ואותו ריצוי שעל יום פלוני השני הוא שמתחלת למנות ממחרתו (מגן אבות למאירי ז).

ספרה משעה שתבעוה לזמן ארוך, קודם שהודיעו לה על הכנתה לחופה, אין זה מועיל, וצריכה אחר כך למנות מחדש משעת ההכנה לחופה (דרישה שם סק"ד; ט"ז שם סק"ג), ואפילו התחילה לספור שבעה נקיים, ובאמצע ספירתה נתרצו לכנסה, חוזרת וסופרת מתחילה, לפי שבאותו הזמן שהתחילה לא היה חימוד כלל (דרישה שם)⁴.

תבעוה להינשא תוך חודש היה הזמן שקבעו לנישואין קצר, תוך חודש, מתחילים מנין השבעה מיום הריצוי (מגן אבות שם, בדעת המאירי), שכיון שבשעת התחלת התביעה, שאז עיקר החימוד, ישבה אחריו שבעה נקיים, אחר כך הרי היא כשאר הנשים, ואינה צריכה בדיקה (ט"ז שם).

תבעוה להינשא וישבה שבעה נקיים וטבלה ולא נבעלה כתבו ראשונים שאם תבעוה להינשא וישבה שבעה נקיים וטבלה ולא נבעלה, צריכה לבדוק בכל יום ויום, שלעולם משתבעוה להינשא יש להסתפק שמא ראתה מחמת חימוד עד שתיבעל, ולפיכך צריכה שבעה נקיים סמוך לבעילת מצוה (תוספות יומא יח ב ד"ה והאמר, ומדכי שבועות תשמ, ואור זרוע א נדה שמא, בשם הרשב"ם; הגהות מימוניות איסורי ביאה יא ט, בשם הרוקח ומורו), שכן דרך אשה

בתבעוה להינשא

האשה שתבעוה להינשא ונתפייסה, צריכה לישב שבעה נקיים (נדה סו א; רמב"ם איסורי ביאה יא ט; טוש"ע י"ד קצב א), שמא מחמת תאווה ראתה דם (גמ' שם, ורש"י ד"ה צריכה לישב; רמב"ם שם; טוש"ע שם) טיפה אחת, ולא הרגישה בה (רמב"ם שם; טוש"ע שם). וחומרא היא שנהגו בה בנות ישראל מימי חכמי התלמוד, ואין לסור ממנה לעולם (רמב"ם שם י), אבל מן התורה הרי זו טהורה ומותרת מיד, שהרי אפילו אם ראתה דם - כל שלא הרגישה אינה טמאה מן התורה (ראה ערך נדה), כל שכן זו שהדבר ספק אם ראתה כלל ולא מצאה אפילו כתם, אלא שהחמירו בזה (מגיד משנה שם)².

טהות דם חימוד זה, נחלקו בו ראשונים:

הטומאה • יש אומרים שהוא עצמו טמא, ולפיכך חוששים בתבעוה להינשא שמא ראתה (רשב"א ותוספות רא"ש נדה כ ב; חידושי הר"ן שם, בשם מפרשים; מאירי שם).

• ויש סוברים שדם חימוד טהור, אלא שאגב חימוד מתעוררים דמים אחרים, ואפשר שנמשך אף דם נדות עמו (חידושי הר"ן שם; מאירי שם, בשם יש מפרשים, ושכן נראה דעת גדולי המחברים), ולא אסרו דם חימוד אלא מחשש עירוב דם נדות, אבל כל שהכיר שאין שם אלא הוא - טהור (מאירי שם, לדעה זו, על פי הגמ' שם).

מסולקות דמים אפילו קטנה שלא ראתה דם מימיה - ולא הגיע זמנה לראות (תוספות יומא יח ב ד"ה והאמר) - צריכה לישב שבעה נקיים, שאף בה חוששים שמא מחמת חימוד ראתה (גמ' נדה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואף זקנה ומסולקת דמים (פתחי תשובה שם סק"ב, בשם גבעת שאול), וכן מעוברת שנתגרשה והחזירה, אף על פי שהיא בחזקת מסולקת דמים, וקל וחומר הוא מקטנה (תורת השלמים קצב סק"ט).

בדקה עצמה ונמצאת טהורה בדקה עצמה בשעת התביעה להינשא, ונמצאת ונמצאת טהורה, והיא אומרת ברי לי שאני טהורה, נחלקו ראשונים:

• יש מהראשונים הסובר שאינה צריכה לישב שבעה נקיים, אלא צריכה טבילה בלבד, שמא ראתה זה שנה או שנתיים (ראב"ה נדה קפג; תשובות מימוניות איסורי ביאה א, בשמו), והיא נאמנת על כך, כמו כל הנשים שהאמינתן תורה על ספירת שבעה נקיים וטהרתן (ראה ערך אשה), ולא החמירו בה יותר מבשאר נשים אלא בסתם, כשלא בדקה, שבשאר נשים אין חוששים שמא ראתה, ובזו חוששים שמא מחמת חימוד ראתה (תשובות מימוניות שם).

¹² בדין פר ושעיר של יום הכפורים ראה בגמרא שם.

דס חמוד 1. ז, טורי תפז-תצד. 2. וגזרה זו נגזרה בשעה שגזרו על הכתמים (ראה ערכו), ולא התירו בשביל שלא הרגישה (ט"ז שם סק"א). 3. ויש מהראשונים הסוברים שאין מונים אלא ממחרת יום הכניסה לחופה (מגן אבות למאירי ז, בשם קצת מפרשים, ונדה שם, בשם יש מחמירין); ויש סוברים שממחרת יום חתימת הכתובה מתחילים למנות, ואפילו שהחתימה היתה אחר

הנישואין (מגן אבות שם, בשם תלמידי הרמב"ן, ונדה שם, בשם קצת מקומות שנהגו כן). 4. ומטעם זה נהגו ישראל לעשות להכין סעודה ושמחה בשבת שלפני הנישואין, שזוהי התביעה וממנה מונים לה שבעה נקיים (משמרת הבית שם), שהיו נוהגים לעשות החופה בערב שבת ולטבול לעת הכנסת שבת, ובערב שבת שלפני הנישואין שמכניס לסעודה שעושים בשבת נקרא יום התביעה (תורת השלמים שם סק"ד).

ואף שהיא כבר רגילה בו, ואדרבה כיון שהיא מכירתו מהרהרת בו, וקרוב הדבר שתראה דם חימוד (שו"ת הרדב"ז ג תכג).

הבדיקה

הפסק טהרה אם האשה צריכה הפסק טהרה, קודם התחלת הספירה, כדרך כל הנשים המונות שבעה נקיים (ראה ערך בדיקת אשה), נחלקו ראשונים:

- רוב הראשונים אומרים שאינה צריכה הפסק טהרה, ואף על פי שלא בדקה ביום התביעה להפסיק בטהרה מונה מיום המחרת שבעה נקיים (הלכות נדה לרמב"ן ג יב; תורת הבית הארוך ז ב; ר"ן שבוועות סו א, בשם הראב"ד והרמב"ן; רא"ש נדה י ד; טושי"ע יו"ד קצב א), לפי שהרואה מחמת חימוד אינה אלא ראייה קטנה לשעתה, לפיכך אינה צריכה לבדיקת הפסק (הלכות נדה שם; ר"ן שם) ובודאי שהפסיקה בטהרה (ר"ן שם), או לפי שלא הוחזק מעינה פתוח, אלא שאנו חוששים שמא ראתה (רא"ש שם; באור הגר"א שם סק"ב).
- ויש מי שמצריך גם הפסק טהרה (ר"ן שם, בשם איכא מאן דאמר), וכן נהגו בזמן הזה (פרישה שם סק"ג, ובי"ח שם, ושי"ח שם סק"א, בשם המהרש"ל).

בדיקה אף אם האשה צריכה בדיקה בשבעה הנקיים, נחלקו בשבעה נקיים ראשונים:

- יש אומרים שאינה צריכה בהם בדיקה כלל, לא בתחילתם ולא בסופם, אלא כל שהמתנה שבעה ימים אחר התביעה, הרי זו טובלת וטהורה, שהרי זו לא ראתה כלל, ודי לך אם אתה חושש שמא ראתה ופסק הדם מיד, ולא שתאסור אותה כרואה ודאית (תורת הבית הארוך שם; רא"ש שם, בשם יש מן הגדולים), ואפילו לא ידעה כלל מזה שצריכה בדיקה לספור שבעה נקיים, ולא נתנה דעתה, ולא כיוונה לבה לספירה (צמח צדק, פסקי דינים שם, לדעה זו).
 - ויש אומרים שצריכה בדיקה בתוך שבעה הנקיים (ר"ן שם, בשם הראב"ד והרמב"ן ואיכא מאן דאמר; רא"ש שם), וכן הלכה (טושי"ע שם).
- ונחלקו ראשונים לדעה זו במספר הבדיקות:
- יש אומרים שצריכה בדיקה בכל יום, שיותר שהיא קרובה לזמן החופה יותר לבה הומה ומשתאה, ותדיר חוששים שמא מחמת חימוד תראה (רא"ש שם), וכן הלכה (רמ"א שם).
 - ויש אומרים שדי לה בבדיקה אחת תוך שבעה, בתחילתם או בסופם (ר"ן שם, בשם הראב"ד והרמב"ן, לגירסת הבית יוסף שם; מעדני יום טוב שם ק, בדעת הר"ן).

ודוקא לכתחילה, אבל בדיעבד הכל מודים שדי כשבדקה פעם אחת בתוך שבעה, שלא תהא זו חמורה יותר מרואה ודאית, שדי לה בדיעבד בפעם אחת (ראה ערך בדיקת אשה), ואף על פי שכתבו שיש לחוש בכל יום שתראה מחמת חימוד, לא מסתבר להחמיר בה יותר מרואה ודאית (בית יוסף שם, בדעת הרא"ש; רמ"א שם; בי"ח שם, בדעת הראב"ד והרמב"ן)⁵.

גדולה וכל זה בקטנה שלא ראתה מעולם, ואין החשש אלא **שראתה** שמא מחמת חימוד ראתה, או אפילו גדולה שראתה אלא שטבלה לראייתה, כמו שהיו נוהגות בזמן התלמוד, שאף הפנויות היו טובלות לשם טהרות, ואין החשש עתה אלא מחמת

לחמוד קודם חופה ימים או עשור, ולכולם אין אנו חוששים אם ראתה דם, שכן תוכל לטבול קודם בעילת מצוה, אבל שבעה ימים הסמוכים לבעילת מצוה אנו חוששים, שאם תראה בהם דם אין מועילה לה טבילה שקודם בעילת מצוה, שהרי צריכה לספור שבעה נקיים (אור זרוע שם, בשם הרשב"ם). וכתבו הפוסקים שאינו אלא לכתחילה, ובדיעבד אין להחמיר אם בדקה רק פעם אחת תוך שבעה הימים שאחר הטבילה (בית יוסף שם; רמ"א שם), ויש לסמוך הטבילה לבעילת מצוה בכל מה שאפשר (רמ"א שם). ואין להרחיק יותר מארבעה ימים בין הטבילה לחופה (רמ"א שם; סדרי טהרה שם סק"ז), וצריכה מלכתחילה לבדוק באותם הימים (סדרי טהרה שם סק"ח, בשם תשובת הב"ח). הרחיקה שבעה ימים ולא בדקה עצמה אף פעם אחת באותם הימים, אבדה ספירתה וטבילתה, וצריכה למנות מחדש נקיים ולטבול (סדרי טהרה שם סק"ט).

תביעה שקודם תביעה שקודם הקידושין, נחלקו בה ראשונים:

- **הקידושין** יש אומרים שאינה כלום, והולכים אחר התביעה שלאחרי הקידושין, שבוזו סומכת דעתה (בדק הבית ז ב; מגן אבות למאירי שם, בשם גדולי הדור), שאין חימוד אלא במקודשת (מגן אבות שם, לדעה זו).

• ויש אומרים שמונים מיום התביעה אף על פי שלא נתקדשה עדיין (משמרת הבית שם, על פי יבמות לו ב; מגן אבות שם), שכל שנשתדכה וקבעו זמן לנישואין חימודה מתעורר (מגן אבות שם), שאם לא כן לא תמצא לעולם חופה אלא לאחר שבוע מהקידושין, לדעת הסוברים אין חופה אלא הראויה לביאה (ראה ערך חופה) ואתה עושה לכל ישראל טועים שמקדשים ומכניסים לחופה כאחת ובוועל בעילת מצוה (משמרת הבית שם), וכן הלכה (טושי"ע שם).

תביעה בתביעה שלאחר זמן מהקידושין נחלקו ראשונים:

- **שלאחר זמן מהקידושין** יש אומרים שלא אמרו תבעוה ונתפייסה צריכה שבעה נקיים אלא אם פתאום היתה התביעה, כגון שקידשה ורוצה מיד לישאנה, שכיון שלא נתקדשה מקודם – מחמת, אבל אם קידשה מקודם זמן רב, ולאחר קידושין חודש או שבעה ימים תבעוה להינשא, כיון שיודעת כבר, אין לה חימוד (רוקח שיז, בשם ריב"ן משפירא; הגהות מימוניות (קושטא) איסורי ביאה יא ט; בית יוסף שם, בשמו).

• ויש אומרים שאין הברל בדבר, ולעולם כשתבעוה להינשא יש חשש חימוד, וצריכה לספור שבעה נקיים ולטבול (רוקח שם, בשם אביו ומורו), וכן הלכה (בית יוסף שם, בדעת הרשב"א והמרדכי והר"ן וכל הפוסקים; ש"ח שם סק"ג).

תבעוה תבעוה להיבעל מיד, נחלקו אחרונים בדבר:

- **להיבעל מיד** יש אומרים שאין חוששים לחימוד, ולא חששו אלא אם תבעוה להינשא לאחר זמן (ט"ז שם סק"א).

• ויש אומרים שאין לחלק בכך, אבל כל ביאה שאינה של נישואין לא חששו בה לחימוד, שחימוד שעל ידי נישואין גדול יותר (חוות דעת שם סק"א).

פחזיר גרושתו המחזיר גרושתו, אף היא צריכה לישב שבעה **והבא על פנויה** נקיים (בית יוסף שם ה, בשם הרשב"ש; שו"ע שם), וכן **שחפץ לכנסה** הבא על הפנויה ובא לכנסה, צריכה שבעה נקיים,

מבדיקת שתי פעמים (ראה ערך הנ"ל), כאן שלא ראתה – ודאי קל יותר (ש"ח

5. ואף על פי שנהגו להחמיר ברואה ודאית, שלא די לה גם בדיעבד בפחות

מעמד הסכימה הכלה להינשא לאיש אחר, צריכה לספור שבעה נקיים מחדש, שזוהי תביעה חדשה, ויש כאן חימוד חדש (לבוש שם ג; ט"ז שם; ש"ך שם סק"ו), ואפילו חזר החתן הראשון ונתרצה, צריכה שבעה נקיים חדשים, כיון שהפסיקו אחר בינתיים (ט"ז שם).

איסור הנישואין

תבעה להינשא, שצריכה שבעה נקיים - לדעת הסוברים שאסור לעשות חופת נדה (ראה ערך חופת. ערוך השולחן יו"ד קצב יח) - לא זו בלבד שאסורה להיבעל, אלא אפילו להינשא אסורה, עד שתספור ותטבול (רמב"ם איסורי ביאה יא ט-ז), ונחלקו ראשונים לדעה זו:

• יש אומרים שאם היא נישאת לתלמיד חכם - מותרת להינשא מיד, ותספור הנקיים לאחר שנישאה ותטבול, שתלמיד חכם יודע שהיא אסורה, ונזהר מזה ולא יקרב אליה עד שתטבול (רמב"ם שם י, על פי יבמות לו ב), ומותר להתייחד עמה, אף על פי שבנדה ודאית כל שלא בעלה קודם אסור להתייחד עמה (ראב"ד שם, בדעת הרמב"ם, לפי המגיד משנה שם), ועם הארץ אפילו שיודיעוהו שאסורה לא יועיל, שתלמיד חכם מתוך שהוא בקי ויודע שיש לחוש שמא ראתה מחמת חימוד יפרוש ממנה, שהוא רגיל בגזרות חכמים, אבל עם הארץ אם הוא יודע שלא ראתה אם אתה אומר לו לפרוש משום חשש חימוד אין הדברים נכנסים באזניו, שאינו רגיל בגזרות חכמים (כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש אומרים שאין הבדל בין תלמיד חכם לעם הארץ, ואם עבר - לסוברים שאסור לישא נדה (ערוך השולחן שם) - וכנסה בתוך זמן זה, הרי זו כחתן שפירסה כלתו נדה קודם שבא עליה, שאסור לו להתייחד עמה, אלא הוא ישן בין האנשים, והיא ישנה בין הנשים (ראב"ד שם; תורת הבית הארוך ז ב), וכן הלכה (טוש"ע שם ד).

מחזיר גרושתו המחזיר גרושתו, אף על פי שגם היא צריכה שבעה נקיים, מכל מקום אינו אסור להתייחד עמה, כיון שכבר בעלה כשהיתה אשתו (ט"ז שם סק"ח).

ספק חימוד, אבל בזמן הזה גדולה שראתה, ואפילו לא ראתה עתה רק זה ימים רבים שראתה, מכל מקום כיון שהיא פנויה ולא ספרה ולא טבלה הרי היא טמאה כנדה גמורה, וצריכה מן הדין הפסק טהרה ובדיקת ראשון ושביעי משבעה הנקיים (תורת השלמים שם סק"ג; סדרי טהרה שם סק"ג).

בשינוי זמן הנישואין

כשנדחו הנישואין דחו את הנישואין מחמת איזו סיבה, כגון שאין אבות החתן והכלה יכולים להתפשר מחמת נדוניא או הוצאות הנישואין וכיוצא, נחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שאף על פי שישבה שבעה נקיים, צריכה לחזור ולישב שבעה נקיים כשיתפשרו וישלימו יחד לעשות הנישואין (מרדכי שבועות תשמ, בשם הר"מ, על פי הרשב"ם; מהרי"ק קנט), ואף על פי שבדקה עצמה תמיד בימים שבינתיים (מהרי"ק שם, על פי המרדכי שם), שכיון שנדחו הנישואין יש לחוש שראתה ולא שמה על דעתה (מהרי"ק שם), וכן הלכה (שו"ע יו"ד קצב ג, ורמ"א שם).

• ויש אומרים שלא אמרו שצריכה לחזור ולישב שבעה נקיים אלא כשלא בדקה עצמה בימים שנדחו, אבל בדקה עצמה אינה צריכה נקיים מחדש (מהרי"ק שם, בשם יש מתירים; משאת בנימין מב), שכשלא בדקה הרי זה סימן שנתיאשה כשדחו, וכשחזרו והשלימו יש חשש חימוד חדש, אבל כשבדקה הרי לא נתיאשה (משאת בנימין שם).

כשקבעו זמן אחר בשעת דחיית הנישואין אם באותה שעה שדחו את הנישואין קבעו מיד זמן אחר, אינה צריכה שבעה נקיים חדשים, שכיון שיודעת זמן הנישואין הרי היא נזהרת יפה (ב"ח שם; ט"ז שם סק"ו; ש"ך שם סק"ו), ובלבד שלא יהיה זמן רחוק, שלא נתבטלו הכנות הנישואין (חוות דעת שם סק"ח), ואפילו אם עברו כמה שעות בינתיים שדחו ולא קבעו זמן חדש, כל שהקביעות השניה היתה באותו יום, ובדיקתה היתה בידיעת זמן הנישואין, אינה צריכה שבעה נקיים חדשים (שו"ת הב"ח קיח) ⁶.

כשחפצה הכלה להינשא לאיש אחר אם מחמת הקטטה נתפרדה החבילה, ובאותו

דס טהר

דס שהיולדת רואה, לאחר ימי טומאת לידתה, עד זמן מסוים, שהוא טהור מטומאת נדה

• יש אומרים שמעין אחד הוא, התורה טימאתו והתורה טיהרתו (רב בנדה לה ב, ובירושלמי שם א א) - התורה טימאתו בימי לידה, שבעה לזכר וארבעה עשר לנקבה, וטיהרתו אחר כך בימי טהרה, אף על פי שממעין אחד הם באים (רש"י שם ד"ה מעין אחד וד"ה התורה וד"ה והתורה).

• ויש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת תנאים, שמהם יש אומרים שמעין אחד הם (בית שמאי במשנה שם לד א); ויש אומרים ששתי מעינות הם (בית הלל שם), והלכה כמותם, ובשעה שנסתם הטמא - נפתח הטהור, נסתם הטהור - נפתח הטמא (לוי שם לה ב, ובירושלמי שם), נסתם הטמא לאחר שבעה ושבעים, ונסתם הטהור לאחר ארבעים לזכר ושמונים לנקבה (רש"י שם ד"ה נסתם הטמא וד"ה נסתם הטהור), וכן נסתם הטהור ונפתח הטמא בכל ימי

טהרתו

מדין התורה, כל דם שהיולדת רואה לאחר שעברו ימי טומאת לידתה, שהם שבעה ימים לזכר ושבעים לנקבה (ראה ערך יולדת), בתוך שלשים ושלשה ימים לזכר, היינו עד סוף ארבעים יום ללידתה, ובתוך שלשים ושלשה ימים לנקבה, היינו עד סוף שמונים יום ללידתה, הרי זה דם טהור, ומותרת לבעלה כשטבלה אחר שבעה לזכר, ואחר ארבעה עשר לנקבה (רמב"ם איסורי ביאה ד ח), ומשמש מיטתה אף על פי שהדם שותת ויורד (רמב"ם שם; הלכות נדה לרמב"ן ז א), שנאמר: אִשָּׁה כִּי תִזְרֶיעַ וְיָלְדָה זָכָר וּגְוִי וְשָׁלֹשִׁים יוֹם וְשָׁלֹשֶׁת יָמִים תֵּשֵׁב בְּדָמֶי טָהָרָה וּגְוִי וְאִם נִקְבָּה תֵּלַד וּגְוִי וְשָׁלֹשֶׁת יוֹם וְשָׁשֶׁת יָמִים תֵּשֵׁב עַל דָּמֶי טָהָרָה (ויקרא יב ב, ד-ה).

טעם הטהרה בטעם טהרת דם זה נחלקו אמוראים:

דס טהר. 1. ז, טור' תצד-תקו.

שם סק"ב). 6. ויש הסוברים שאפילו אם בשעת הדחייה קבעו זמן חדש, חוזר החימוד וצריכה שוב שבעה נקיים (לבוש שם א).

– צריכים שיהיו רצופים, שנאמר: וְשִׁלְשִׁים יוֹם (ויקרא יב ד), יכול בין סמוכים בין מפוזרים, תלמוד לומר: יום, מה יום כולו אחד – שהיום אם טמא כולו טמא, ואם טהור כולו טהור (רש"י כריתות י א ד"ה תלמוד) – אף שלשים כולו אחד (תורת כהנים תזריע פרק א ז; כריתות י א); וכן: וְשִׁלְשִׁים יוֹם (שם ה), יכול בין סמוכים בין מפוזרים, תלמוד לומר: יום, מה יום כולו אחד, אף שלשים כולם כאחד (תורת כהנים שם פרק ב ג; כריתות שם).

תאומים ילדה זכר ונקבה תאומים בבית אחת, כשם שנותנים לה ימי טומאה של נקבה (ראה ערך יולדת), כך נותנים לה ימי טוהר של נקבה (שאלות פו; רמב"ם איסורי ביאה י יח, על פי משנה נדה כח א, וגמ' שם כח ב), שימי טוהר של זכר מובלעים בתוך אלו של נקבה (רש"י שם כח ב ד"ה אי דאיתיליד, ושם כח א ד"ה תשב לנקבה).

ילדה תאומים ילדה תאומים זה אחר זה, כגון אחד לפני שקיעת זה אחר זה החמה, ואחד לאחריה (ראה תורת הבית הארוך ו), או שילדה השני אחר כמה ימים (ראה שאלות שם) – ושניהם זכרים, או שתיהן נקבות, או הראשון זכר והשניה נקבה – נותנים לה ימי טוהר לשני (שאלות שם; תורת הבית הארוך שם).

ימי טוהר כל מקום שאמרו ביולדת מחמת ספק זכר או נקבה, תשב לזכר ולנקבה (ראה ערך יולדת) – ימי טוהר שלה עשרים וששה יום (ירושלמי נדה ג ב,ה), שאין נותנים לה ימי טוהר אלא אחר ארבעה עשר יום כיולדת נקבה, ועד ארבעים יום מלידתה כיולדת זכר (רש"י נדה כא א ד"ה לזכר ועוד; רמב"ם שם כ), ואם ראתה דם אחר הארבעים עד שמונים אינו דם טוהר אלא ספק דם נדה, או ספק דם זיבה אם הוא מימי הזיבה (רמב"ם שם)⁴. וכל מקום שאמרו בספק לידה תשב לזכר ולנקבה ולנדה, מחמת ספק שמא אין כאן לידה כלל (ראה ערך יולדת), אין נותנים לה ימי טוהר כלל (רש"י שם כט א ד"ה אין ידוע; רמב"ם שם כא), וכל דם שתראה עד שמונים יום הוא ספק נדה או ספק זיבה (רמב"ם שם)⁵.

יולדת בזוב

אין דם טוהר ליולדת אלא כשהיא יולדת בלבד, אבל אם היתה יולדת בזוב, שהיתה זבה קודם לידתה וילדה, אין לה דם טוהר עד שתשב שבעה נקיים ותטבול, שנאמר: וְיָוֶה תִּטְבֹּל (ויקרא יב ב) – שהוא מיותר, שהיה לו לכתוב "וטמאה שבעת ימים כימי נדתה", ולא יותר (רש"י נדה לה ב ד"ה דותה תטמא) – לרבות היולדת בזוב שצריכה שתשב שבעה נקיים (תורת כהנים תזריע פרשה א יד; גמ' שם).

שבעה נקיים אלה, עניינם תלוי במחלוקת במספר המעינות:

• לסוברים שמעין אחד הוא, צריכים שיהיו נקיים ממש, שלא תראה בהם דם, וכל זמן שלא ספרה דמה כדם זיבה, והתורה לא טיהרתו עד אחר ספירה (גמ' שם, ורש"י ד"ה דהני מילי), וכן הלכה (רמב"ם איסורי ביאה ז ז; טור יו"ד קצד).

• ולסוברים ששני מעינות הם, די שתפסוק משהו לאחר השבועיים – לנקבה – כדי שנדע שנסתם הטמא, ותמתין שבעה ותטבול, ואפילו תראה כל שבעה – יעלו לה לנקיים, שהרי אינו

טומאת לידה (רש"י שם יא א ד"ה אלא ללוי). ולא שנפתח וריד אחר צינור אחר, אלא סיבה אחרת בגוף שממנה מתמלאים אותם צינורות דם, שהסיבה הגורמת ומושכת הדם היא הנקראת מעין (חתם סופר יו"ד קנד)².

ושני הבדלים להלכה בין הדעות:

• אם היתה שופעת מתוך שבעה לאחר שבעה, או מתוך ארבעה עשר לאחר ארבעה עשר, לדעה הראשונה הרי זו טהורה, ולדעה השנייה היא טמאה, שהרי לא פסק עדיין המעין הטמא (גמ' שם, ורש"י ד"ה לרב רישא וד"ה ללוי רישא).

• ואם היתה שופעת מתוך ארבעים לאחר ארבעים, או מתוך שמונים לאחר שמונים, הדבר להיפך: לדעה הראשונה טמאה, שהתורה טימאתה, ולדעה השנייה טהורה, שעדיין לא פסק המעין הטהור (גמ' שם, ורש"י ד"ה וסיפא וד"ה וסיפא לקולא).

להלכה נחלקו אמוראים אחרונים:

• יש אומרים שההלכה כשתי הדעות לחומרא (מר זוטרא שם לו א), ואף על פי ששתי החומרות סותרות זו את זו, מכל מקום כיון שיש להסתפק מה הדין, יש להחמיר כדברי שניהם (תוספות שם ד"ה הלכתא).

• ויש אומרים שההלכה לעולם כדעה הראשונה (רב אשי ומרימר שם), וכן הלכה (סתמא דגמ' שם; טור יו"ד קצד), שמעין אחד הוא, ומן המקור הוא בא, ובזמנים בלבד הוא שמשנתה דינו (רמב"ם איסורי ביאה ו א).

דם יולדת שעברו אף הדם עצמו שבימי טוהר – טהור הוא (ראה ימי טומאת לידה משנה נדה לד א), אלא שנחלקו תנאים בדם היולדת שעברו ימי טומאת לידה ולא טבלה:

• יש אומרים שדמה כרוקה ומימי רגליה (בית שמאי שם), שדם זה דם טוהר הוא, ואף אינו דומה למעינות הזב, שאינו מתעגל ויוצא (ראה ערך מעינות), אלא שחכמים גזרו על דם זה טומאה משום דם שתראה בתוך שבעה, ולא גזרו אלא שיטמא לח ולא יבש (רש"י שם ד"ה בית שמאי אומרים).

• ויש אומרים שטמא לח ויבש (בית הלל שם), שכל זמן שלא טבלה – דם טמא הוא (רש"י שם ד"ה ובית הלל), וכן הלכה (רמב"ם משכב ומושב ה ב).

טבילה הטבילה מועלת לכל הדם המובלע באברים, ומשימתו דם טוהר (רמב"ם שם א), ולפיכך יולדת שירדה לטבול מטומאה לטהרה, ונעקר ממנה דם בעלייתה מן המקוה, הרי זו טהורה, מפני שהוא דם טוהר, נעקר ממנה דם בירידתה ויצא לבית החיצון, לבין השיניים – טמאה (גמ' שם מב א, ורש"י ד"ה טומאה בלועה; רמב"ם שם) טומאת ערב משום שנגעה בדם (תוספות שם ד"ה בירידה), ואין הטבילה מועלת לדם זה אף על פי שעדיין הוא בבשרה (רמב"ם שם), אבל לבעלה טהורה אף באותו היום, אף על פי שנעקר קודם טבילה, הואיל ואילו ראתה עכשיו – טהורה (מאירי שם)³.

מנין ימי טוהר

רציפות ימי הטוהר – ימים שהדם שרואה בהם דם טוהר

ערך גיורת. 4. בירושלמי אמרו שאין הדברים אמורים אלא להתירה לבעלה, אבל לטהרות תשב לנקבה (ירושלמי שם ב), שמטהרים עד שמונים יום מלידתה (פני משה שם); ואחרונים העירו שבבבלי לא חילקו (מראה הפנים שם). 5. על היולדת בריות משונות אם נותנים לה ימי טוהר, ראה ערך יולדת; על דם

2. ויש אומרים שמעין אחד הוא, אלא שהוא משנתה (רבי ינאי בירושלמי שם), שדמם טמא שבתוך שבעה לזכר וארבעה עשר לנקבה הוא משנתה לדם טהור בימי הטוהר, וחוזר ומשנתה אחר כך לדם טמא (פני משה שם). 3. אם יש דין דם טוהר כשלא היו ימי טומאה קודם, כגון גויה שילדה ונתגיירה, ראה

(מעשה הגאונים יט; והזהיר עמ' נט; תורת הבית הארוך שם, בשם הלכות גדולות; התרומה צט, בשם רס"ג).

וכתבו הפוסקים שעכשיו נתפשט המנהג בכל ישראל לאיסור כהחרמת הגאונים (בית יוסף שם; דרכי משה שם סק"ב, ורמ"א שם), ודינו כשאר דם לכל דבר (רמ"א שם).

מספר טעמים ניתנו מדוע החרמו הגאונים שלא ינהגו קולא בדמי טהרה:

- שכיון שיש יולדת בזוב שאין דמה טהור עד שתשב שבעה נקיים, החמירו בכל דם טהור (רי"ף שם).
- שכשם שכל הנשים עשו אותן בזמן הזה לטעות בין ימי נדה לימי זיבה, כך שמא אינן יודעות בין ימי טהור לאחר ימי טהור (בעלי הנפש, הפרישה).
- לפי שיש הרבה יולדות ומפילות שצריכות לישב בספק לזכר ולנקבה ולנדה (ראה ערך יולדת), ואין הן בקיאות בדבר, ואם תרגיל את האשה להנהיג טהרה בדם טהור תבוא לומר שכל שטמאה לידה יש לה ימי טהור, וכן יבואו לטעות בספירת זיבתן ולומר כשם שאין דם זה מטמא כך אינו סותר בספירה ואף עולה לשבעה נקיים, והרי זה בכלל חומרת בנות ישראל על עצמן לישב שבעה נקיים על טיפת דם כחרדל (הלכות נדה לרמב"ן שם; מאירי שם).

• שמא יוציא הולד ראשו חוץ לפרוזדור, ומן הדין מונים מאותה שעה, והן אינן בקיאות ויבואו לכלל טעות (תורת הבית הארוך שם, לדעה זו).

אם לא ראתה כתבו ראשונים שיש מקומות שנוהגים להחמיר, שאף אם לא ראתה דם כלל בימי טהור, לא תשמש יולדת זכר עד סוף ארבעים יום, ויולדת נקבה עד סוף שמונים יום (רמב"ם שם יא טו, בשם מקצת מקומות ותשובות למקצת הגאונים; אגודה פסחים צו; מהרי"ק קמד, בשם תניא; ריב"ש מ; רמ"א שם, בשם יש מקומות), ומספר טעמים לדבר:

- מפני נקיות, שבאותם הימים הדמים מצויים בהם (ריב"ש שם).
- שהוא קרוב ללידתה והדמים מצויים בה, וחוששים שמא יראו ולא ירגישו (לבוש שם א).
- שחוששים שמא ישכחו העונה שאחרי ארבעים לזכר ושמונים לנקבה, שאסורה לשמש בה (אגודה שם).
- שחששו לדעת הסוברים שימי לידה אף על פי שאינה רואה בהם אינם עולים לספירת נקיים, וצריכה לטבול שתי טבילות (ראה לעיל), ומאחר שאין אנו נוהגים בשתי טבילות צריכה להמתין מלספור שבעה נקיים עד אחר ארבעים לזכר ושמונים לנקבה, ומזה נשתרבה המנהג (דרכי משה שם סק"ג).

להלכה נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שאין להתיר במקום שנהגו להחמיר (מהרי"ק שם; ריב"ש שם; רמ"א שם), אבל במקום שאין מנהג אין להחמיר כלל (רמ"א שם).
- ויש אומרים שאין לנהוג כן כלל, שהוא מנהג טעות ודרך אפיקורסות באותם המקומות, ומן הצדוקים למדו דבר זה – שהצדוקים מפרשים מה שאמרה תורה: תשב בדמי טהרה,

דם טמא, ותשב שבעה נקיים שאמרו היינו שתפסוק משהו שיעלו לה לשבעה נקיים (גמ' שם לו א, ורש"י ד"ה אלא אלוי).

ספרה ולא טבלה ספרה שבעה נקיים ולא טבלה, ואחר כך ראתה דם, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שכל ימי טהור אינם ראויים לא לנדה ולא לזיבה, ולפיכך הרי זו טובלת ומותרת לבעלה מיד (רמב"ם שם ח; תוספות שם לו א ד"ה שבוע, בשם רבנו תם; רשב"א שם; תוספות הרא"ש שם), ואפילו אם כל זבה, שאינה יולדת, אם ראתה אחר שבעה נקיים קודם שטבלה סותרת (ראה ערך ספירת זבה מחלוקת בדבר), זו הואיל ואין דם זה גורם לה טומאה, שהרי דם טהור הוא, אינה סותרת (תוספות ותוספות הרא"ש שם).

• ויש אומרים שכל זמן שלא טבלה לספירתה, כל דם שרואה סותרת את מנינה למפרע, וצריכה למנות שבעה נקיים מחדש (רי"ף שבועות ד א מדפי הרי"ף, לפי הגהות מימוניות (קושטא) שם; הגהות מימוניות, בשם תשובת הרי"ף; רוקח שיז).

טומאת הדם הדם עצמו של יולדת בזוב, אם הוא בתוך ספירת שבעה נקיים לדברי הכל הדם טמא, ומטמא לח ויבש (משנה נדה לד א וגמ' שם לה ב) שכל זמן שלא ספרה הרי היא זבה, והדם טמא כשאר דם-נדה (ראה ערכו). רש"י שם לה ב ד"ה כאן שספרה).

בזמן הזה

יולדת בזוב כל היולדת בזמן הזה הרי היא כיולדת בזוב, וצריכה שבעה ימים נקיים, שהרי בנות ישראל החמירו על עצמן לישב שבעה נקיים על כל טיפת דם כחרדל כזבה גמורה (ראה ערך נדה וערך זבה), לפיכך אף היולדת חשובה כיולדת בזוב (רמב"ם איסורי ביאה יא ה, ומגיד משנה שם; תוספות נדה לו א; טוש"ע יו"ד קצד א), שהרי אי אפשר לפתיחת הקבר בלא דם (ראה ערך יולדת. הלכות נדה לרמב"ן ז טז; טור שם), ובין שהוא דם נדה, ובין שהוא דם זיבה, הרי החמירו להיות כזבה (ראה בית יוסף שם, וסדרי טהרה סק"ב).⁶

ראתה דם טהור ראתה דם טהור אחר ספירה וטבילה, נחלקו אחר ספירה וטבילה ראשונים בדינה בזמן הזה:

- יש אומרים שאף בזה החמירו בנות ישראל על עצמן לישב עליו שבעה נקיים כזבה, ואחר כך טובלת ומותרת לבעלה, ואין לנו דם טהור בזמן הזה (רי"ף שבועות ד א מדפי הרי"ף, לפי ר"ן שם, ותורת הבית הארוך ז ז; הלכות נדה לרמב"ן ז כ; מאירי נדה ל ב, ושם לו ב), וכבר הסכימו הגאונים והחרמו על כל מי שינהג קולא בדם טהור (הלכות נדה שם; טור שם, בשמו).

• ויש אומרים שאין זה בכלל החומר של טיפת דם כחרדל שהחמירו על עצמן בימי חכמי התלמוד, שחומר זה היה רק ברואה דם טמא, אבל דם טהור זה שאחר ספירה וטבילה מצד חומר זה אין לחוש לו, שאין ימי טהור ראויים לא לנדה ולא לזיבה (רמב"ם שם יא ו; תורת הבית הארוך שם), אלא שיש שכתבו שבימי הגאונים נתחדש דין זה, והם שגזרו שלא יהיה דין טהור כלל (רמב"ם שם), וכתבו שהדבר תלוי במנהג, ויש מקומות שנוהגים היתר בדם טהור, ויש מקומות שנוהגים בו איסור (רמב"ם שם ה), וכן יש מן הגאונים והראשונים המתירים אף בזמן הזה

הקישוי שבתוך ימי טהור, ראה ערך דם קשוי. 6. אם ימי הלידה, שלא ראתה

בהם, עולים לה לספירת הנקיים, ראה ערך יולדת.

ערך וסת. תשובות הגאונים (חמדה גנוזה) קנר; האשכול (אויערבך) א עמ' 92, בשם הלכות גדולות; מאירי שם, ואף זו סמוכה לוסתה, שכבר נתעורר הדם לצאת (מאירי שם. וראה אשכול שם, ונחל אשכול שם ז).

• ויש אומרים הטעם מפני שהיא רגילה עד עכשיו להיות משמשת אפילו שראתה דם, חששו שמא תראה גם עכשיו ותשמש (רשב"ם שם; רא"ש נדה ג ה; האשכול שם; בעלי הנפש, תיקון הוסתות), כדי שיהא לו היכר שכבר נכנסה בימי טומאתה, ויפרוש ממנה בימי נדתה כראוי (בעלי הנפש שם), ויודיענה בעלה שהוא פורש ממנה לילה זה בשביל שכלו ימי טוהר שלה (רא"ש שם), שעל ידי פרישה בלבד לא תשים אל לב, שאפשר שבלא כך הוא פורש ממנה עכשיו (מעדני יום טוב שם) ⁹.

בזמן הזה – בזמן הזה שנהגו שלא לבטל על דם טוהר, הדבר תלוי בשני הטעמים האמורים:

• לטעם שבכלות ימי הטוהר הרי זה כסמוך לוסתה, אף בזמן הזה צריך לפרוש ממנה בלילה זה (ראה בית יוסף שם בדעת הסמ"ק, ובי"ח שם, וט"ז שם סק"ב).

• ולטעם של רוב הראשונים שהוא מפני שרגילה לשמש בראייתה, הרי בזמן הזה מכיון שאינה משמשת על דם טוהר אין מקום לחשש זה כלל (בעלי הנפש שם; אשכול שם; רא"ש שם; בית יוסף שם; וט"ז שם).

שאפילו אם לא תראה דם תהיה יושבת ולא תטבול, כמו אם ראתה דם, ולפיכך בכל קודש לא תגע (בית יוסף שם) – ומצוה לכופן כדי להוציא מלבן ולהחזירן לדברי חכמים שתספור שבעה נקיים בלבד (רמב"ם שם טו).

וכתבו אחרוני הפוסקים שאין המנהג הזה נוהג כלל אצלנו (ערוך השלחן שם כג).

בכלות ימי טוהר

היושבת על דם טוהר, אסורה לשמש עונה (פסחים ק"ג ב; טור יו"ד קצד) – לילה אחד (רבנו חננאל שם; רשב"ם שם ד"ה עונה, על פי נדה סג ב; טור שם) ⁷ – שאשה שכלו ימי טוהר שלה, והגיע ליל ארבעים ואחד לזכר, או ליל שמונים ואחד לנקבה, שאם תראה עכשיו תהא נדה, אסורה לשמש, ואף על פי שלא ראתה (רשב"ם שם ד"ה היושבת), אבל אינה צריכה טבילה אחר הלילה אם לא ראתה, אם כבר טבלה קודם לכן לטומאת לידה (הלכות פסוקות מן הגאונים ע"ע; הלכות קצובות (מרגליות) עמ' 107; תשובות הגאונים (חמדה גנוזה) קנר) ⁸.

בטעם הדבר נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהוא מפני שיוצאת עכשיו מימי טוהר לימי טומאה, הרי זה לה כשעת וסתה, שצריכה לפרוש עונה קודם (ראה

דם נדה

דם הזב מרחם האשה, כאורח הנשים, שהוא טמא, ומטמא את האשה בתורת נדה

הפרקים:

- מהותו;
- מראיו;
- בדיקתו;
- טומאתו;
- טומאת המקור;
- בחתיכה ושפופרת;
- בדם יבש;
- בהכשר.

סיכום תמציתי

מהותו

דם נדה הוא דם הבא מן המקור בלבד.

משל משלו חכמים באשה – ודימו איבריה לבית, כשהיא שוכבת על גבה – החדר והפרוזדור והעליה: החדר מבפנים, והפרוזדור מבחוץ, ועליה בנויה על שתיהן, ולול פתוח בין עליה לפרוזדור. החדר הוא הרחם שבו נוצר הולד, והוא הנקרא מקור – ובימינו "חלל הרחם" – והוא שדם נדה זובה יוצא ממנו; הפרוזדור, נחלקו בו הדעות: יש אומרים שהוא מקום שפתות הערוה הנקרא בימינו "נרתיק", ו"צואר הרחם" הוא בכלל הרחם בלשון חכמים; ויש אומרים שהוא המקום הארוך שמתכווץ ראשו בשעת העיבור כדי שלא יפול הולד ונפתח הרבה בשעת הלידה, קוראים אותו פרוזדור, כלומר שהוא בית שער לרחם, וכולל הן את ה"נרתיק" והן את "צואר הרחם"; ולמעלה מן החדר ומן הפרוזדור, בין חדר לפרוזדור, הוא המקום שיש בו שתי ביצים של אשה – הנקראים בימינו "שחלות" – והשבילים הנקראים בימינו "חצוצרות" – שבהם מתבשלת שכבת זרע שלה, ומקום זה הוא הנקרא: עליה, וכמו נקב פתוח מן העליה לגג הפרוזדור, ונקב זה קוראים אותו לול.

דם הבא מן החדר – כולו טמא, חוץ מדם-טוהר שהתורה טיהרתו, וחוץ מדם-קשוי שיצא לפני לידת הולד. דם העליה – טהור.

דם הנמצא בפרוזדור – טמא, לפי שחזקתו מן המקור.

בזמן הזה שאין בקיאות בדבר, כל שהאשה מוצאה דם בעד שלה – טמאה, בין מן הלול ולפנים, ובין מן הלול ולחוץ.

7. ויש המפרש יום ולילה (רש"י שם ד"ה עונה; רשב"ם שם, בשמו). 8. ויש שכתבו שצריכה טבילה קודם שתשמש (מעשה הגאונים יט; והזהיר עמ' נט). 9. ויש שלמדו עיקר דין זה מן הכתוב: וְכָפַר עֲלֶיהָ חֶמֶן וְשִׁטְהָרָה (ויקרא יב ח),

צריכה טהרה אחרת, מלמד שבסוף ארבעים לזכר וסוף שמונים לנקבה אסורה לשמש, כדי להפריש בין דמים הראויים לטומאה, לדמים שלא היו ראויים לטומאה (פסיקתא זוטרותא תזריע לה ב). **דם נדה**. 1. ז, טורי תקז-תקלא.

מראיו

לא כל משקה הבא מן החדר מטמא, אלא הדם בלבד, לפיכך אם שתת מן הרחם משקה לובן, אף על פי שסמיכתו כדם, הואיל ואין מראיו מראה דם, הרי זה טהור.

הדם אדום הוא, וחמשה דמים טמאים באשה: האדום, והשחור, וכקרן כרכום, וכמימי אדמה, וכיין מזוג במים, והשאר טהורים. איזהו אדום – כדם המכה, ונחלקו אמוראים בדבר, ולהלכה האדום מראהו כעמוד שיצא ראשון מדם הקזה של בני אדם, נותן הדם בכוס ומקיף לו ורואהו.

ארבעה מיני הדמים הם זה למעלה מזה במדרגות האדמימות.

בזמן הזה שנתמעטו הלבבות, ונתמעטה הבקיות, אין בקי במראות הדמים לישען על חכמתו ולהפריד בין דם לדם, ואין לטהר שום דם הנוטה למראה אדמימות, וגזרת חכמים האחרונים מחכמי התלמוד היא זו, או גזרת הגאונים שאחריהם.

בדיקתו

אין בודקים את המראות לראות אם הם ממני הדמים הטמאים אלא על גבי מטלית לבנה.

כיצד מקיף ורואה, לוקח המטלית שיש בה דם ומביט בו ובדיו, או בעלה של כרכום, או בדם הקזה שבכוס, או במימי אדמה, או במזג שבכוס, ועורך לה כפי מה שעיניו רואות, ומטמא או מטהר.

באור הנצרך לבדיקה נחלקו הדעות, והלכה שבודקים בחמה ובצל ידו, שיכול לברוק לאור החמה, כשמיצל בידו על הדם כדי שיראה עינו כמות שהיא.

ולא כל הרואה צריך לכל אלו הדברים בכל עת שיראה, אלא טביעת עין יש לחכם בדמים, ובעת שיראה מיד יטמא או יטהר, ואם נסתפק לו במראה מן המראות צריך להקיף ולערוך לדיו, או לדם הקזה, או לשאר המראות.

וכל זה הוא בזמן שהיו בקיאים במראות הדמים, אבל בזמן הזה אין כל זה הלכה למעשה, שהרי אין לנו עכשיו דם טהור, אלא כל מראה אדמומית – טמא.

טומאתו

דם הנדה הוא אחד מאבות הטומאה, ומטמא במגע ובמשא. אין דם הנדה טמא אלא כשהוא אחד מחמשה מיני דמים בלבד. שיעור דם הנדה לטומאה בכל שהוא. דם הנדה מטמא בין לח ובין יבש. האשה שראתה דם נדה, מיד כשנכנס הדם לבית החיצון, טמאה נדה.

טומאת המקור

דם נדה שלא יצא דרך הרחם, נחלקו בו תנאים, והלכה שהדם טמא. ובטומאת האשה עצמה, נחלקו אמוראים, והלכה שאף המטמא בדם טהור באשה.

בדם יבש

כשם שהדם עצמו טמא בין שהוא לח ובין יבש, כך האשה טמאה אף בדם יבש.

בהכשר

דם הנדה אם חשוב כמשקה להכשיר את האוכלים לקבל טומאה נחלקו בו תנאים, והלכה שהוא מכשיר.

מהותו

דם נדה (ראה ערכו) הוא דם הבא מן המקור בלבד, ומספר לימודים לדבר:

• נאמר ביולדת: וְטָהַר מִמָּקוֹר דָּמֶיהָ (ויקרא יב ז), מלמד שכל דמים שהיא רואה אינם אלא מן המקור (תורת כהנים תזריע פרק ג ו), שכל הדמים שהיא טמאה בהם בשאר הימים אינם אלא כשבאים מן המקור, למעט דם הבא מן העליה (ראה להלן), ודם המכה שבצדדים (פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם).

• נאמר שם: דמיה, מקום שמצויים בו דמים הרבה (ראה להלן), להוציא דם העליה שאין שם אלא מין אחד של דם (תוספות נדה יז ב ד"ה ודם, בפירוש השני).

• נאמר: וְהָיָה גִלְתָּהּ אֶת מִקְוֵה דָּמֶיהָ (ויקרא כ יח), לימד על הדמים שאינם אלא מן המקור (תורת כהנים מצורע, זבחים פרשה ד ב; רא"ש נדה י ו).

חלקי אברי האשה משל משלו חכמים באשה – ודימו איבריה לבית,

כשהיא שוכבת על גבה (חזון איש יו"ד קה א) – החדר והפרוזדור והעליה (משנה נדה יז ב; רמב"ם איסורי ביאה ה א): החדר מבפנים, והפרוזדור מבחוץ, ועליה בנויה על שתיהן, ולול פתוח בין עליה לפרוזדור (גמ' שם; ירושלמי שם ב ה).

• החדר הוא הרחם שבו נוצר הולד, והוא הנקרא מקור – ובימינו "חלל הרחם" – והוא שדם נדה וזבה (ראה ערכו) יוצא ממנו (רמב"ם שם) דרך ורידים ועורקים, ונקרא מקור כמו המקום שמשם נובעים המים המתפשטים באדמה דרך ורידים וצינורות, וכן העורקים שופעים מאברי האשה לתוך המקור ומשם יתפשט לחוץ (כן משמע מדברי חיים ב יו"ד עב). במקור עצמו אין דם כלל, אלא שהדם מתקבץ מעט מעט במשך הזמן שבין וסת (ראה ערכו) לוֹסֵת לעורקים שבדפנות המקור, וכשמגיע הזמן נפתחים פיות העורקים, והדם יורד לתוך חלל המקור ומשם לחוץ (כן משמע מצמח צדק יו"ד צו וקכח). וקוראים אותו חדר, לפי שהוא לפני ולפנים (רמב"ם שם).

• הפרוזדור, נחלקו בו הדעות: יש אומרים שהוא מקום שפתות

ודאי טמא, ומחוץ ללול, הדבר ספק שמא מן החדר בא או מן העליה שתת דרך הלול (רמב"ם שם ה, ומגיד משנה שם),

• יש אומרים שאם אנו חוששים שהדם בא לא כמנהגו והילוכו אלא בשינוי, אין כאן לעולם לא טומאה ודאית ולא טהרה ודאית, אלא מן הלול ולפנים טמא מספק, שמא נזקפה לצד אחוריה פרקדנית ומעליה ירד לפרוודור, ומשום זקיפתה לא יצא לחוץ וחזר לצד החדר, וכן מן הלול ולחוץ טמא מספק, שמא נפלה על פניה ונשתרבה הדם לצד פניה; ואם אנו מחזיקים את הדם שירד כמנהג הילוכו, ואין חוששים לשינויים, לעולם אין כאן ספק, אלא מן הלול ולפנים ודאי טמא, מן הלול ולחוץ ודאי טהור (אביי שם, ורש"י ד"ה מן הלול ולפנים וד"ה מן הלול ולחוץ).

• ויש אומרים שמן הלול ולפנים ודאי טמא, ומן הלול ולחוץ ספק הוא, אבל עשו ספק זה ודאי, שדינו בטומאה ודאית (רבי יוחנן בירושלמי שם, ופני משה שם) ⁶.

בזמן הזה הזמן הזה שאין בקיאות בדבר, כל שהאשה מוצאה דם בעד שלה (ראה ערך בדיקת אשה) – טמאה (הלכות נדה לרמב"ם ג ב), בין מן הלול ולפנים, ובין מן הלול ולחוץ (מאירי נדה יו ב).

מראיו

משקה לובן לא כל משקה הבא מן החדר מטמא, אלא הדם בלבד, שנאמר: דָם יִהְיֶה זָכָה (ויקרא טו יט), לפיכך אם שתת מן הרחם משקה לובן, אף על פי שסמיכתו כדם, הואיל ואין מראיו מראה דם, הרי זה טהור (רמב"ם איסורי ביאה ה ו).

טראות דמים הדם אדום הוא, שנאמר: וַיֵּרְאוּ מוֹאֵב מִנֶּגֶד אֶת הַדָּמִים אֲדָמִים פָּדָם (מלכים ב ג כב. גמ' נדה יט א), וחמשה דמים טמאים באשה (משנה נדה שם; רמב"ם שם ז):

- האדום.
- והשחור.
- וכקרן כרכום ⁷ (משנה שם; רמב"ם שם), דהיינו כנוגה זיו כרכום, וקרן פירושו לשון זוהר (רש"י שם ד"ה וכמימי, בלישנא אחרינא; פירוש המשניות לרמב"ם שם; מאירי שם) ⁸.
- כמימי אדמה.
- וכיין מזוג במים (משנה שם; רמב"ם שם) והשאר טהורים (רמב"ם שם).

דמים טמאים וטהורים נלמדים מהכתוב: פִּי יִפְּלֹא מִמֶּךָ דָּבָר לַמִּשְׁפָּט בֵּין דָּם לְדָם (דברים יז ח), בין דם טהור לדם טמא, מכאן שיש דם טהור באשה (גמ' שם), שלא נאמר: בין דם ודם, שנפרש בין דם נדה לדם זיבה, וכולם טמאים (ירושלמי נדה ב ו, ופני משה שם).

ומן הדין לא היה לנו לאסור אלא אדום גמור, דהיינו אדום למעלה משאר אדומים, אלא שלמדים מריבוי הכתובים לארבעה מיני אדום (יראים כו), שנאמר שתי פעמים "דמיה": וְשִׁהְיָה מִמֶּךָ דָּמִיָּה (ויקרא יב ז), וְהָיָה גִלְתָּהּ אֶת מִקּוֹר דָּמִיָּהּ (שם כ יח), הרי כאן ארבעה (גמ' שם; ירושלמי שם), שארבעה מיני אדומות טמאים

הערוה (פירוש רב האי גאון למשנה שם; ערוך, פרוודור) הנקרא בימינו "נרתיק", ו"צואר הרחם" הוא בכלל הרחם בלשון חכמים (הרב שלמה זלמן אויערבך בנועם ז); ויש אומרים שהוא המקום הארוך שמתכווץ ראשו בשעת העיבור כדי שלא יפול הולד ונפתח הרבה בשעת הלידה, קוראים אותו פרוודור, כלומר שהוא בית שער לרחם (רמב"ם שם), וכולל הן את ה"נרתיק" והן את "צואר הרחם" (כן משמע מהחתם סופר בשו"ת י"ד קסז, ובחידושים נידה יז ב, ושם מא ב), ופתח הפרוודור הוא באמצעו למטה, ודרך שם דמים יוצאים לכותלי בית הרחם למטה ומשם לחוץ (שלחן ערוך הרב י"ד קפג סק"א).

• ולמעלה מן החדר ומן הפרוודור, בין חדר לפרוודור, הוא המקום שיש בו שתי ביצים של אשה – הנקראים בימינו "שחלות" – והשבילים הנקראים בימינו "חצוצרות" – שבהם מתבשלת שכבת זרע שלה ³, ומקום זה הוא הנקרא: עליה, וכמו נקב פתוח מן העליה לגג הפרוודור, ונקב זה קוראים אותו לול (רמב"ם שם, על פי גמ' שם) ⁴.

דם הבא מן החדר – כולו טמא (משנה שם; רמב"ם שם מהחדר ה), חוץ מדם-טהור (ראה ערכו) שהתורה טיהרתו, וחוץ מדם-קשוי (ראה ערכו) שיצא לפני לידת הולד (רמב"ם שם) ⁵.

דם הנמצא בעליה דם העליה – טהור (משנה שם; רמב"ם שם), שהוא נוזל מחמת שלפעמים שם העורקים מתבקעים (מאירי שם), והוא כמו דם מכה שבמעיים, או בכבד, או בכוליא וכיוצא בהם (רמב"ם שם).

דם הנמצא בפרוודור דם הנמצא בפרוודור – טמא, לפי שחזקתו מן המקור (משנה שם). ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאם נמצא בפרוודור מן הלול ולפנים טמא מספק, שאם היה בא מן העליה היה צריך להימצא מן הלול ולחוץ – ואין חייבים עליו על ביאת מקדש (ראה ערך טומאת מקדש וקדשיו), ואין שורפים עליו את התרומה (ראה ערך תרומה טמאה. רב קטינא בנדה יז ב, ורש"י יח א ד"ה אלא לרמי בר שמואל) – שהרי כשיורד מן הלול אל הפרוודור כלפי חוץ הוא יורד, ואם נמצא מן הלול ולחוץ הרי זה טהור (רמי בר שמואל ורבי יצחק בריה דרב יהודה שם יז ב - יח א); במה דברים אמורים כשנמצא בגג הפרוודור הקרוב לעליה, שיצא הדם ממנהג הילוכו, ולכן אינו אלא ספק טמא, כשנמצא מן הלול ולפנים, שאילו בא מן החדר היה לו להימצא בקרקע הפרוודור, אלא שאם היה מן העליה היה צריך להיות מן הלול ולחוץ, ולכן יש כאן ספק טומאה, אבל באם נמצא בקרקע הפרוודור – ודאי טמא (גמ' שם יח א, ורש"י ד"ה בקרקע), וחייבים עליו על ביאת מקדש, ושורפים עליו את התרומה (רבי חייא שם יז ב, ורש"י שם יח א ד"ה ומשנינן).

• יש אומרים שמן הלול ולפנים ודאי טמא, מן הלול ולחוץ טמא מספק (רב הונא שם יז ב; רבי חונה בירושלמי שם ב ח), שהרי שני דמים יוצאים דרך שם, ואף על פי שיש לתלות שמן העליה בא, שהרי מן החדר לא היה הולך עד הלול ולחוץ, שהיה יוצא ויורד דרך יציאת פתח הפרוודור, מכל מקום חוששים שמא נפלה על פניה, ונשתרבה הדם בכל הפרוודור (רש"י שם ד"ה ספקו טמא), וכן הלכה, שרוב דמים הנמצאים מן הלול ולפנים מן החדר באו, ולכן שם

הנקרא בימינו השופכה או שלפוחית השתן. ⁵ וראה ערך דם קישוי, שבימים הראויים לנדה גם דם קישוי טמא. ⁶ וראה שו"ע הרב שם, בדעת רש"י ותוס', ובדעת הרמב"ם. ⁷ צמח ממשפחת האירוסיים, שמו המדעי: Crocus. ⁸ ויש

² ולדעה זו "צואר הרחם" הוא בלשון חז"ל חלק מהרחם. ³ כיום ידוע שהביציות של האשה מבשילות בשחלה, והחצוצרה היא רק מעבר שבו נפגשים הזרע והביצית. ⁴ ויש המפרש שעליה היא מקום ההשתנה (ערוך, פרוודור),

השום, ואין שיעור למים ולא לעפר, ומעכרם ומשער בהם כשהם עכורים, ואם צללו חוזר ומעכרם (גמ' שם; רמב"ם שם) ¹¹.

בתלמוד נסתפקו במה עוכרים – ביד, או בבזבז, או בכלי אחר (גמ' שם כ א), וכתבו ראשונים שלהלכה מעכרם בכלי (רמב"ם שם).

מראה כיין כיין המזוג, הוא חלק אחד יין מן היין השרוני של ארץ המזוג כמים – ישראל – יין שאינו חזק כל כך באדמיות (מאירי שם כ א) – ושני חלקים מים (משנה שם יט א; רמב"ם שם י). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהחלק של יין צריך שיהיה חי וחדש (כן משמע מרש"י שם כ א ד"ה נידון, בשם אית דגרסי; רמב"ם שם), היינו שבשעה שבא לדמות בו את הדם צריך ליקח חלק אחד חי, ולמזוג בשני חלקים מים, ולא שיהיה מזוג כן מקודם (מהרש"א שם, בדעת הרמב"ם), ויין הכרמלי נדון כשרוני לבדוק בו (רש"י שם, בשם אית דגרסי).

ויש אומרים שחי וחדש נאמר על יין כרמלי, שאם הוא חי וחדש נידון לבדיקה כשרוני ומזוג (רש"י שם, בסתם; מאירי שם).

דרגות האדמיות ארבעה מיני הדמים הם זה למעלה מזה במדרגות האדמיות (כן משמע מרש"י שם כ א ד"ה עמוק מכאן; לבוש יו"ד קפח א), ומלבד מה שהם משונים זה מזה בחזק האדמיות, הם משונים גם באיכות ומהות האדום, וכל אחד יש לו צבע אדום בפני עצמו (צמח צדק יו"ד קכד; בינת אדם, איסור והיתר יב).

כשהמראה השחור אינו כהגדרת חכמים מראה השחור, אם היה עמוק מהשיעור שאמרו חכמים (ראה לעיל) הרי זה טמא; דיהה ממנו – טהור (משנה שם יט א; רמב"ם שם ט); עמוק מכאן, היינו מעמיק יותר בשחרירותו שהוא שחור יותר (רש"י שם ד"ה עמוק; רמב"ם שם; רמב"ן ורשב"א וריטב"א שם; מאירי שם, בשם יש מפרשים), ודיהה מכאן, היינו שנדחית מראיתו (רש"י שם ד"ה דיהה) והוא חלוש השחרות ופחות מבריק (פירוש המשניות לרמב"ם שם) ומלבין יותר (רמב"ן ורשב"א וריטב"א שם; מאירי שם, בשם יש מפרשים) ¹².

כיצד, היה הדם כקיר – כשעוה שחורה (רש"י שם כ א ד"ה כקיר) ¹³ – או כענבים שחורים, הרי זה עמוק מכאן וטמא ¹⁴; היה המראה כעין הזית השחור, או כעין הזפת, או כעין העורב, הרי זה דיהה מכאן וטהור (גמ' שם; רמב"ם שם ט) ¹⁵.

כשאר המראות בשאר ארבעה המראות נחלקו אמוראים: **אינם כהגדרת חכמים** • יש אומרים שכולם דינם כשחור – שעמוק מהשיעור שאמרו חכמים טמא, דיהה ממנו טהור, ולא אמרו שחור אלא מפני ששחור אדום הוא ולקה, והיינו טועים לומר שאף דיהה ממנו טמא, שאדום הוא ועל ידי ליקוי הושחר, ומשמיענו שאין דרך דם אדום המשחיר על ידי ליקוי להיות דיהה (עולא בגמ' שם כ א, ורש"י ד"ה דיהה מכך וד"ה אפי' וד"ה קא משמע לך).

• יש אומרים שכולם דינם כשחור, מלבד יין המזוג, שאף עמוק ממנו טהור (בר קפרא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ט-י).

שהוא טהור הוא השחור יותר (רמב"ן שם, בשם ה"ר שמואל; רשב"א שם, בשם יש מי שפירש; מאירי שם; ריטב"א שם, בשם יש מתרצים), לפי שכל שאינו שחור כל כך נראה בו יותר שאדום היה אלא שלקה (מאירי שם). ¹³ ויש מפרשים: שם של עשב שחור (רש"י שם ד"ה כענבה, בלישנא אחרינא). ¹⁴ ויש אומרים שאם היה שחור כענבים – טהור (ירושלמי שם ב ז). ¹⁵ ואף על פי שהזית והעורב נראים שחורים יותר מן הדיו והענבה, מכל מקום יש צהיבות על פניהם עד שלפעמים נראים מרחוק כדבר אדום, וכזה אינו השחור האמתי, כי השחור האמתי הוא החשוך שאין לו קרינה ושום צהיב (ריטב"א שם).

(רש"י שם ד"ה דמיה). והחמישי הוא שחור (ראה להלן), שאף הוא אדום הוא, אלא שלקה (גמ' שם).

בשאר המראות נחלקו ראשונים אם אף הם יוצאים מן המקור, אלא שהתורה טיהרתם (רמב"ם שם ו-ז; טור יו"ד קפג); או שאינם באים מהמקור (חינוך רז; סמ"ג לאוין רמ; תוספות רי"ד נדה כב א; אברבנאל ויקרא טו א), אלא מחמת מכה (אברבנאל שם).

מראה אדום איזהו אדום – כדם המכה (משנה שם), ונחלקו אמוראים בדבר:

• יש אומרים כדם שור שחוט, בתחילת שחיטה (רב יהודה אמר שמואל בגמ' שם יט ב).

• יש אומרים כדם צפור חיה (עולא שם), ונסתפקו לדעתו אם חיה להוציא שחוטה, או להוציא כחושה (גמ' שם).

• יש אומרים כדם מאכולת של ראש (זעירי אמר רבי חנינא שם).

• יש אומרים כדם המכה שלקתה ושנתה (רבי יעקב בר אחר ורבי עולא דקיסרין, בשם רבי חנינה, בירושלמי שם; רבי בא, בשם רבי שמעון בן מנסיא שם), דהיינו (מראה הפנים שם) כדם אצבע קטנה שנגפה וחיתה וחזרה ונגפה, ולא של כל אדם אלא של בחור שלא נשא אשה עד בן עשרים (אמי ורדינא אמר רבי אבהו בבבלי שם).

• ויש אומרים כדם הקזה (רב נחמן שם).

להלכה האדום מראהו כעמוד שיצא ראשון מדם הקזה של בני אדם, נותן הדם בכוס ומקיף לו ורואהו (רמב"ם שם ח, על פי גמ' שם כ א).

מראה שחור השחור, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שהוא כדיו היבש (ברייטא שם כ א; רבה בר רב הונא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

• יש אומרים כמלבושים שחורים שעושים במקום ששמו סיואה (עולא שם, ורש"י ד"ה סיואה).

• ויש אומרים כמפות וסדינים שחורים (רבי יוחנן שם), או כסודרים של ראש השחורים (רבי אמי בשם רבי יוחנן בירושלמי שם) הבאים ממדינת הים (שם ושם).

מראה קרן קרן כרכום, הוא שיקח כרכום לח בגוש אדמה כרכום שעליו, ויש בו שלש קנים ובכל אחת שלשה עלים, והמשובח שבו הוא העלה האמצעי שבקנה האמצעי, ובו רואה את הדם (רמב"ם שם, לגירסתו בגמ' שם), אבל גם שני העלים האחרים שבקנה האמצעי כשרים לבדוק בו, אלא שהעלה האמצעי משובח (רש"י שם ד"ה וטרפא, על פי הגמ' שם).

מראה כמימי אדמה כמימי אדמה, הוא שיביא אדמה שמנה מבקעת סיכני ⁹ אדמה וכיוצא בה שהיא אדומה (רבי שמעון שם; רמב"ם שם) ¹⁰, ונותן על האדמה מים בכלי עד שיעלו המים על העפר כקליפת

המפרש כזוית גן שהכרכום גדל בו (רש"י שם ד"ה וכקרב). ⁹ נקרא גם סכנין או סיכניא. כיום העיר סכנין במרכז הגליל התחתון, בין כרמיאל לשפרעם. ¹⁰ ויש מהתנאים שמנו מקומות אחרים: מבקעת בית כרם (סתם משנה שם יט א; רבי מאיר שם כ א); בקעת יודפת (רבי עקיבא שם); ובקעת סיכני (רבי יוסי שם) בלבד (כן משמע מרבי יוסי שם). ¹¹ הביא את האדמה למקום אחר – נשתנית מראיתה, ואין בודקים בה (רש"י שם ד"ה אמר להו). ¹² ויש מן הראשונים מפרשים עמוק מכאן שהוא טמא היינו שהוא לבן ממנו מעט ואינו שחור כל כך, ודיהה מכאן שהוא לבן יותר (תוספות הרא"ש שם, בשם רבנו חננאל); ויש מהראשונים מפרשים שהעמוק הוא שאינו שחור כל כך, והדיהה

הבקיאות (טור או"ח קפח), אין בקי במראות הדמים לישען על חכמתו ולהפריד בין דם לדם, ואפילו בימי חכמי התלמוד היו מן החכמים שהיו נמנעים מלראות דמים, כל שכן בימינו (רא"ש שם, על פי גמ' שם כ ב), ואין לטהר שום דם הנוטה למראה אדמימות (הלכות נדה לרמב"ן ג ד; רא"ש שם; טוש"ע יו"ד קפח א), בין שהוא עמוק ובין שהוא דיהה (הלכות נדה שם; טוש"ע שם), ואפילו שהיה בתכלית חולשת האדם או השחרות (מאירי שם) – וגזרת חכמים האחרונים מחכמי התלמוד היא זו, או גזרת הגאונים שאחריהם (שלחן ערוך הרב שם סק"ב) – אם לא שיהא לבן וירוק, אפילו כמראה הזהב (הלכות נידה שם; רא"ש שם), וכל שכן הירוק ככרתי או כעשבים, או כחול – שטהור (טוש"ע ורמ"א שם); ויש מהאחרונים שכתבו להחמיר בזמן הזה בירוק כזהב וכשעוה, אלא אם כן יש צדדים אחרים וסברות מוכיחות שאינו דם נדה (של"ה, שער האותיות, בשם מהרש"ל), ולא החמירו אלא ברואה דרך מקרה, אבל כשרואה תמיד ירוק – אין להחמיר, שאם כן היא מתקלקלת על בעלה בכך (ב"ח שם). וכן מראה חום, כעין קליפת ערמונים, או כעין משקה קפה – טהור (סדרי טהרה שם סק"א).

ולבן שאמרו, אפילו כמראה בגד לבן שנפל עליו אבק, שהוכחה לבנינותו – טהור, ואין אומרים אדם הוא ולקה, שאין שחרורית כזו ממראה אדם כלל (תרומת הדשן רמז; ט"ז שם סק"ב).

ואפילו היו במראה הלבן והירוק סמיכות דם, והם עבים הרבה – טהורים (רא"ש שם; שו"ע שם).

מראה כמימי תלתן או כמימי בשר צלי, אף על פי שהלכה שטהור (ראה לעיל), אנו מחמירים בזמן הזה, כיון שלדברי הכל נוטה לאדמימות, אלא שאינם מחמשה המראות, ולכן בזמן הזה שאין אנו בקיאים במראות – אין מטהרים (בית יוסף שם) ²¹.

מראה לבן וירוק הבא עם הרגשה אפילו הרגישה שנפתח מקורה, ובדקה מיד ומצאה מראה לבן או ירוק – טהורה (תרומת הדשן שם; שו"ע ורמ"א שם), שהלובן והירוק אף הם מן המקור באים (ראה לעיל מחלוקת בדבר), וכיון שמצאה מראות אלו אנו תולים ההרגשה בהם (תרומת הדשן שם) ²².

בדיקתו

על מה יהיה מונח הדם אין בודקים את המראות לראות אם הם ממיני הדמים הטמאים אלא על גבי מטלית לבנה (נדה כ א), שמראות הדמים ניכרים בה (רש"י שם ד"ה מטלית).

בדם שחור, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאף הוא אינו נבדק אלא במטלית לבנה (שמואל שם, לפי רב אשי שם), וכן הלכה (רמב"ם איסורי ביאה ה יב) ²³.

• ויש אומרים ששחור נבדק – אף (מאירי שם) – על גבי בגד אדום (רב יצחק בר אבדימי בבבלי שם; שמואל שם, לפי רב ירמיה מדפתי שם) ²⁴.

השוואת מראה הדם למראות אחרים כיצד מקיף ורואה, לוקח המטלית שיש בה הדם ומביט בו ובדיו, או בעלה של כרכום, או בדם

לאדמימות, כגון ירוק כשעוה או כחלמון ביצה, לדברי הכל טמא (מאירי נדה שם). ²¹ ואינו דומה לירוק, ששם המטמאים סוברים שנוטה לאדמימות, אבל הסוברים שטהור – והלכה כמותם (ראה לעיל) – סוברים שאין זו נטייה לאדמימות כלל, ולכן טהור אף בזמן הזה (בית יוסף שם). ²² על הרגשה בכלל, כשלא מצאה דם, או להיפך כשמצאה ולא הרגישה, ראה ערך נדה. ²³ ויש מהראשונים שפסק הלכה כדעה השניה (מאירי שם). ²⁴ וכעין זה

• יש אומרים שכולם, מלבד השחור, עמוק מכאן טמא, ודיהה מכאן טמא, ולא אמרו השיעורים הללו אלא שאם היה דיהה דדיהה, שנדחה ממראיתו יותר מדאי – טהור (רבי אמי בר אבא שם, ורש"י ד"ה דיהה דדיהה).

• ויש אומרים שכולם, מלבד השחור, עמוק מכאן טהור, ודיהה מכאן טהור (איכא דאמרי אמר רבי אמי בר אבא שם), היינו שעמוק מאותו מראה, אבל לא הגיע למראה שלמעלה הימנו, שאם האדים הרבה עד שבא לכלל אחד משאר המראות שלמעלה הימנו, הרי בא לאחד מהמראות שאמרו חכמים וטמא (רש"י שם ד"ה עמוק מכאן).

היחס בין הדיהה להיחס בין הדיהה במראות שאמרו טהור, אף על פי לארבע מראות שהדיהה מן האדום הוא עמוק מקרן כרכום, והדיהה מקרן כרכום עמוק ממי אדמה, מכל מקום טהור הוא, לפי שלמדנו מן הכתוב שיש ארבעה מראות דמים, וקיבלו חכמים שמראות אלו רגילים בנשים, וכל שאינו דומה לאלו המראות, אלא כמראות שביניהם – טהור (תוספות הרא"ש שם).

מראה כמימי תלתן ופימי בשר צלי היה מראה הדם כמימי תלתן ¹⁶, או כמימי בשר צלי – דהיינו המוהל היוצא ממנו (רש"י נידה יט א ד"ה וכמימי) – נחלקו תנאים:

• יש מטמאים (בית שמאי במשנה שם יט א), שאינם סוברים הלימוד של "דמיה" "דמיה" שארבעה מיני דמים הם שטמאים (גמ' שם, בלשון ראשונה), אלא יש להם לימוד אחר על יותר מארבעה (תוספות הרא"ש שם); או שאף הם סוברים הלימוד של ארבעה מיני דמים, אלא שסוברים שאף אלו המראות, כמו השחור, אדום היה אלא שלקה (גמ' שם, בלשון שניה); או שסוברים שמראות אלו דומים למימי אדמה (ירושלמי שם ב ו).

• יש מטהרים (בית הלל במשנה שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ז; רמב"ן שם; רא"ש שם ב ד).

• יש הסוברים שהדבר ספק (תנא קמא במשנה שם, לפי הגמ' שם א-ב, ורש"י שם ב ד"ה לתלות) ¹⁷.

מראה הירוק מראה הירוק, נחלקו בו תנאים:

• יש מטהרים (חכמים במשנה שם ועדויות ה ו), וכן הלכה (רמב"ם שם ו; רמב"ן ורשב"א ומאירי שם; רא"ש שם; טוש"ע יו"ד קפח א).

• יש מטמאים (עקביא בן מהללאל שם ושם), שאינם סוברים הלימוד של "דמיה" "דמיה" (גמ' שם יט ב, בלשון ראשונה); או שסוברים הלימוד, אבל סוברים שהוא מראה אדום שלקה (גמ' שם, בלשון שניה).

• ויש סוברים שהדבר ספק (תנא קמא במשנה נידה שם, לפי הגמ' שם יט ב). ירוק זה שנחלקו בו הוא ירוק כאתרוג, שנוטה קצת לאדמימות ¹⁸, שבירוק ככרתי ¹⁹ – כעשבים ירוקים – הכל מודים שטהור, שאינו מעין אדמימות כלל (תוספות שם ד"ה הירוק; רא"ש שם), ולכן כל מין ירוק – טהור, אפילו כמראה השעוה, או הזהב, או כחלמון ביצה (טוש"ע שם, וש"י שם סק"ד) ²⁰.

בזמן הזה בזמן הזה שנתמעטו הלבבות (סמ"ק רצג), ונתמעטה

¹⁶. סוג של קטניות. שמו המדעי: Trifolium. ¹⁷. ויש הסובר שהלכה כדעה השלישית, והדבר ספק (אשכול (אויערבך) א עמ' 96, בשם יש מחבורתנו). ¹⁸. על גדר הצבעים של ירוק בלשון התלמוד והפוסקים, ראה ערך ירוק. ¹⁹. היינו כרישה. שמו המדעי: Allium ampeloprasum. ²⁰. ויש מהראשונים שבמקום אחד כתב כן (מאירי עדויות שם); אבל במקום אחר כתב שלא נחלקו אלא בירוק ככרתי, ובזה הוא שיש מטהרים והלכה כמותם, אבל בירוק הנוטה

• נאמר: וְהָיָה בְּנִדְתָּהּ (ויקרא טו ג), מדוה כמותה, מה היא מטמאה אף מדוה מטמאה (חזקיה בנדה נד ב; רמב"ם שם).

• נאמר: וְהִנּוּשָׁא אוֹתָם (ויקרא טו ו), לרבות דם הנדה שמטמא במשא (רבי אליעזר בתורת כהנים מצורע, זבים פרק ד ד).

• הדבר נלמד מקל-וחומר (ראה ערכו): אם לאחרים – היינו לאשה, שהיא טמאה נדה – גורם טומאה, לעצמו לא כל שכן, ואין הכתוב בא לא לרבות דם נדה של מצורעת (ראה ערך מצורע), שהדם אינו גורם לה טומאה (תוספות שם ד"ה דם, ותוספות רא"ש שם, לדעת רבא שם לה א).

דס ירוק אין דם הנדה טמא אלא כשהוא אחד מחמשה מיני דמים בלבד (ראה לעיל: מרא"ה), אבל אם ראתה דם ירוק הרי הוא טהור, ואינו כמו רוקה ושאר משקין היוצאים ממנה (ראה ערך נדה), שהרוק מתעגל ויוצא, שמתאסף תחילה ואחר כך יוצא, והדם שותת ויורד, שבין דם טמא ובין דם טהור כשהוא בא נוטף ויוצא ראשון ראשון (נדה יט ב, ורש"י ד"ה שמתעגל; רמב"ם שם).

שיעור שיעור דם הנדה לטומאה בכל שהוא, שהרי נלמד מדוה כמותה (ראה לעיל: רמב"ם שם).

לח יבש דם הנדה מטמא בין לח ובין יבש (משנה נדה נד ב; רמב"ם מטמאי משכב ב א), בין שהיה הדם לח ונעשה יבש, שנאמר: דָּם יִהְיֶה זָכָה (ויקרא טו יט) – יהיה, בהוייתו יהא, ובין שהיה יבש מעיקרו, ש"היה" ריבוי הוא (גמ' שם), אבל אם נפרך הדם עד שנעשה אפר – טהור (תמורה לד א, ורש"י ד"ה דם הנדה).

משכב ומושב אף על פי שטומאת הדם כנדה עצמה, שמדוה כמותה, מכל מקום אינו מטמא משכב ומושב כנדה, שנאמר בנדה: אֲשֶׁר הִיא יֹשֶׁבֶת עָלָיו (ויקרא טו כג), היא ולא דמה (נדה שם). שמתוך שדם אינו בר משכב ומושב לכן ממעטים אותו מ"היא", שבלי סברא זו היינו ממעטים מ"היא" איזה דבר אחר ולא דם, שהוקש לנדה עצמה (חינוכי הר"ן שם).

ואף במשא אינו מטמא כלים, ואפילו אם היה מטמא במשכב ומושב, שאין משא אלא באדם הנושא, ולא בכלים (פירוש המשניות לרמב"ם כלים א ב; ברטנורא שם) ²⁷.

תחילת זמן האשה שראתה דם נדה, מיד כשנכנס הדם לבית **טומאת האשה** החיצון, טמאה נדה (משנה נדה מ א; רמב"ם איסורי ביאה ה ב; טושי"ע יו"ד קפג א), שנאמר: דָּם יִהְיֶה זָכָה בְּבִשְׁתָּהּ (ויקרא טו יט). משנה שם; רמב"ם שם), ומשמעו בתוך בשרה (רש"י שם ד"ה בבשרה), ואף על פי שלא יצא הדם לחוץ, אלא נעקר מן הרחם ולא שנת (רמב"ם שם).

בית החיצון הוא עד בין השיניים (גמ' שם מא ב; רמב"ם שם), שהם תלולית בשר שבתוך הרחם (רש"י שם ד"ה כמין שיניים) ²⁸, והוא עד מקום שיגיע אליו האבר בשעת גמר ביאה, ובין השיניים עצמם כלפנים (גמ' שם; רמב"ם שם) ²⁹.

בו, שהרי דם הנדה מטמא במשא (רש"י נדה שם ד"ה היא). ²⁸ במהות אזור זה נחלקו הדעות: יש אומרים שהוא אזור משוץ בתוך צוואר הרחם (כן משמע ממשאת בנימין מט, ושו"ת הב"ח (החדשות) לד, בשם הסמ"ע; חתם סופר יו"ד קסז); ויש אומרים שהוא אזור משוץ בתוך הנרתיק (חזון איש יו"ד צב כז-כח; דרכי טהרה קצד כו, ושם קצו כו), והוא מחלק את הנרתיק בין בית חיצון, היינו חלק הנרתיק המשיניים וחוצה, לבין בית פנימי, שהוא חלק הנרתיק בין צוואר הרחם לבין השיניים, אלא שסיקומו המדויק של 'בין השיניים' לא ידוע לנו (כן משמע מרש"י נידה מא א ד"ה כמין, ושו"ת הב"ח שם; הרב שלמה זלמן אויערבך בנועם ו). ²⁹ על טומאת האשה, ראה ערך נדה.

הקזה שבכוס, או במימי אדמה, או במזג שבכוס, ועורך לה כפי מה שענינו ראות, ומטמא או מטהר, ואינו מביט בזכוית של כוס מבחוץ, אלא במשקה שבכוס, ויהיה הכוס רחב משקלו מנה ומחזיק שני לוגין כדי שיתכנס בו האורה ולא יהיה אפל (רמב"ם שם יא).

האור הנצרך באור הנצרך לבדיקה נחלקו הדעות:

לכדיקה • יש אומרים שאין בודקים אלא בין חמה לצל (רב

אמי בר שמואל בגמ' שם כ ב).

• יש אומרים שבודקים בחמה ובצל ידו (רבה בר אבוא שם), שיכול לבדוק לאור החמה, כשמיצל בידו על הדם כדי שיראה עינו כמות שהיא (רש"י שם ד"ה ובצל; רמב"ם שם יב), וכן הלכה (רמב"ם שם) ²⁵.

• ויש שהקלו עוד יותר, והיו בודקים אפילו בלילה לאור הנר (רבי שם), או ביום מעונן, בין העמודים (רבי ישמעאל ברבי יוסי שם) שהיו לומדים שם, אף על פי שאין שם כל כך אור (רש"י שם ד"ה בין העמודים).

כשיש טביעות ולא כל הרואה צריך לכל אלו הדברים בכל עת ע"ו שיראה, אלא טביעת עין יש לחכם בדמים, ובעת שיראה מיד יטמא או יטהר, ואם נסתפק לו במראה מן המראות צריך להקיף ולערוך לדיו, או לדם הקזה, או לשאר המראות (רמב"ם שם).

זמן הזה וכל זה הוא בזמן שהיו בקיאים במראות הדמים, אבל בזמן הזה אין כל זה הלכה למעשה, שהרי אין לנו עכשיו דם טהור, אלא כל מראה אדמומית – טמא (ראב"ד שם; רמב"ם שם יא ג, לפי מגיד משנה שם ה יב), ואף על פי שלובן וירוק טהור גם בזמן הזה, אין צריך עיון ודקדוק כל כך כי בקל יכול להבחין (תורת השלמים קצ סק"א).

ראה בלילה ראה את הדם בלילה ונראה לו שהוא טמא, ובבוקר **ושוב ראה** ראה שהוא מראה טהור, אנו תולים לומר שבליילה לא נראה יפה – וטהור; אבל אם אחר כך ראה שוב ביום, ונשתנה ממראיתו הקודמת, הרי זה סימן שהדם הולך ומשתנה, ולכן נראה עכשיו מראה טהור, ובלילה ראה יפה, ולכן טמא (רבי בגמ' שם כ ב; גבעת שאול סג; פתחי תשובה יו"ד קפח סק"א, בשמו) ²⁶.

ראייה ביבש ראה החכם את הדם כשהוא יבש ונראה לו שהוא טהור, **וראייה בלח** לא יאמר אילו היה לח היה ודאי טמא, אלא אין לו לדין אלא מה שענינו ראות (גמ' שם), שהשינוי דבר שאינו מצוי הוא, ואין חוששים לו (מאירי שם), אבל אם ראה בעודו לח שהוא טמא, וכשנתייבש נראה טהור, הרי הוא טמא, אם לא שראייה ראשונה היתה בלילה, שיש לומר שבליילה לא היתה ראייתו יפה (גבעת שאול).

טומאות

דם הנדה הוא אחד מאבות הטומאות (ראה ערך אבות הטומאות), ומטמא במגע ובמשא (כלים א ג; רמב"ם מטמאי משכב א ח ו ב), ומספר לימודים לדבר:

נחלקו אמוראים אחרים בירושלמי: יש אומרים שאינו נבדק אלא על גבי עור לבן (רבי בא בשם רב יהודה בירושלמי שם ב ז); ויש אומרים שנבדק אף על עור צבוע (רבי יוסי בי רבי בון בירושלמי שם, ופני משה שם). ²⁵ ויש שפסק הלכה כדעה השלישית, אלא שאמר שהבדיקה המובחרת היא בחמה ובצל ידו (מאירי שם). ²⁶ ויש שכתב שדוקא אם בלילה היה מסופק לרואה, אבל אם הוחזק לו בלילה לודאי טמא, אין להקל במה שביום נראה לו טהור (סדרי טהרה קצ ס"ק צג). ²⁷ ויש מהראשונים שבמקום אחד כתב כן (רש"י שבת פג ב ד"ה טהורים); אך במקום אחר כתב שאף על פי שאין דם הנדה עושה משכב ומושב, מכל מקום מטמא הוא את שתחתיו משום משא להיות ראשון לטומאה, ואף על פי שאינו נוגע

יש עמה דם – טמאה, ואם לאו – טהורה (תנא קמא במשנה נדה כא א); ויש אומרים שבין כך ובין כך טמאה (רבי יהודה שם).

ונחלקו אמוראים בפירוש דבריהם:

• יש אומרים שלא נחלקו אלא בחתיכה של ארבעה מיני דמים – מלבד השחור, שאף הוא אדום אלא שלקה (ראה לעיל: מראיו) – אבל של שאר מיני דמים דברי הכל טהורה (רב יהודה אמר שמואל בגמ' שם), שלדעה הראשונה אין החתיכה דם אלא בשר (רש"י שם יח ב ד"ה של), שאין דם עשוי להיקרש ולהיעשות חתיכה (רשב"א שם כא א); ולדעה השנייה בחתיכה של מיני דמים הטמאים היא גופה דם (רש"י שם כא א ד"ה של ד'), ודם נדות הוא, ונקרש ונעשה חתיכה (ירושלמי שם ג א, לדעת רבי יהודה; תוספות שם ד"ה אלא).

• יש אומרים ששל ארבעה מיני דמים דברי הכל טמאה, ושל שאר מיני דמים דברי הכל טהורה, ולא נחלקו אלא בהפילה ואינה יודעת מה הפילה, שלדעה השנייה רוב חתיכות של ארבעה מיני דמים הן, והולכים אחר הרוב; ולדעה הראשונה אין רוב חתיכות של ארבעה מיני דמים (רבי יוחנן שם).

• ויש אומרים שנחלקו בין בחתיכה של ארבעה מיני דמים, ובין בשל שאר מינים, ולדברי הכל החתיכה עצמה אינה חשובה כדם נדות, אלא שלדעה השנייה אי אפשר לפתיחת הקבר – הרחם – בלא דם, ובוראי היה כאן גם דם אחר, ולא ראינו אותו, ולכן אפילו היתה החתיכה לבנה וירוקה – טמאה; ולדעה הראשונה אפשר לפתיחת הקבר בלא דם (רב נחמן בר יצחק שם א-ב). ואף כאן יש מהראשונים מפרשים שלדעה הראשונה טהורה לגמרי, שמעמידים האשה על חזקת טהרה (רמב"ן שם; מאירי שם); ויש מפרשים שאף לדעה זו הדבר ספק, שלא אמרו אלא אפשר לפתיחת הקבר בלא דם, אבל אפשר גם שיהיה עם דם, ואם כן היא ספק טמאה (ריטב"א שם).

להלכה כתבו ראשונים שאי אפשר לפתיחת הקבר בלא דם, וכל שהפילה חתיכה, הרי זו טמאה (ראב"ד איסורי ביאה ה יג; תורת הבית הארוך ז א; רא"ש נדה ג א; טוש"ע יו"ד קפח ג), אם היתה החתיכה גדולה (טוש"ע שם; בית יוסף שם, בדעת התוספות ותורת הבית והרא"ש), ואפילו בנפל שלא נגמרה צורתו (ראה ערך יולדת) אנו אומרים אי אפשר לפתיחת הקבר בלא דם (רא"ש שם; טוש"ע שם). ושיעור חתיכה קטנה לא ידענו, אבל מכיון שבשפופרת – טהורה (ראה להלן), כמו כן גם בחתיכה שהיא כעין שפופרת – טהורה (בית יוסף שם; שו"ע שם), ומשערים בשפופרת דקה שבדקות, שהרי גם שיעור שפופרת לא ידענו (בית יוסף שם; שו"ע שם ו; ט"ז שם סק"י; ש"ך שם ס"ק יב).³³

המפלת חתיכה – המפלת חתיכה – לסוברים שאפשר לפתיחת ובתוכה דם הקבר בלא דם (ראה גמ' שם), או חתיכה קטנה (ראה לעיל. טוש"ע שם) – ובתוכה דם, נחלקו בה תנאים:

• יש אומרים שטמאה (סומכוס, בשם רבי מאיר שם כא ב; רבי שמעון בן מנסיא שם).

• יש אומרים שאפילו אם תוכה מאדים, ואין שם דם ממש – טמאה (רבי אחא שם, ורש"י ד"ה אם תוכה).

• יש אומרים שהמפלת חתיכה – קורעה, ואם יש בה דם אגור, דהיינו דם הרבה – טמאה, ולא כדעה הראשונה המטמאת גם בדם

זוגה דם הזב מהאשה בזמן זיבתה (ראה ערך ימי זיבה; ימי נדה) דינו לטומאה כדם הנדה (כן משמע מהרמב"ם שם ג, ושם ו ה).³⁰

טומאת המקור

דם נדה שלא יצא דרך הרחם, נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שהדם טמא, מפני שמקור מקומו טמא, והדם שהיה במקור, אפילו שיצא דרך הדופן – טמא (חכמים בנדה מא א, לפי רב יוסף שם ב, ורש"י שם ד"ה רבנן), וכן הלכה (רמב"ם מטמאי משכב א ט).

• ויש אומרים שהדם טהור, שמקור מקומו טהור, וכשיצא דרך הדופן כדם מכה הוא דומה (רבי שמעון שם א, לפי רב יוסף שם ב, ורש"י שם).

ובטומאת האשה עצמה, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהמטמא בדם מטמא באשה (ריש לקיש שם).

• ויש אומרים שאף המטמא בדם טהור באשה, שנאמר: וְאִישׁ אֲשֶׁר יִשְׁכַּב אֶת אִשְׁתּוֹ וְגִלָּהָ אֶת עֲרוֹתָהּ אֶת מִקְדָּהּ הִעֲרָה (ויקרא כ יח), מלמד שאין אשה טמאה עד שיצא מדוה דרך ערותה (רבי יוחנן בגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

טראות דמים אף על פי שהמקור מקומו טמא, מכל מקום אינו מטמא אלא במראה דם של חמשה המינים, כדם נדה, אבל שאר משקין או דם ירוק אינו טמא, אפילו שנגעו במקור, שגזרת הכתוב היא רק על מה שנברא בה מתולדתו כמעיינות שלה (מאירי נדה טז א; סדרי טהרה קפח סק"ד, על פי רמב"ם שם ח); ויש אומרים הטעם שדם ירוק וכיוצא טהור, לפי שכל שאינו דם נדה אין חזקתו שבא מן המקור, ויש להסתפק שמא בא מן העליה (סדרי טהרה שם, בשם שב יעקב), ואף על פי שאינו אלא ספק, כיון שמקור מקומו טמא הלכה למשה מסיני היא יש להקל בספקו (סדרי טהרה שם)³¹.

דם מכה שנגע דם מכה שעבר דרך המקור ונגע במקור, באופן בטור שהאשה טהורה (ראה ערך נדה), נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שהדם טמא, מפני שמקור מקומו טמא, וכל דם הבא דרך שם, אפילו אינו דם נדה, הרי הוא טמא (רבן שמעון בן גמליאל בנדה טז א וסו א, ורש"י שם טז א ד"ה מקומו).

• ויש אומרים שהדם טהור, שמקור מקומו טהור (רבי שם טז א; רבותינו העידו שם סו א).

להלכה כתבו ראשונים שדם מכה טהור (רמב"ם איסורי ביאה ח יד).³²

דם שיצא האשה שמתה ויצא ממנה דם, נחלקו בו תנאים:

טאשה לאחר מיתתה • יש אומרים שמטמא משום כתם (תנא קמא במשנה נדה עא א), היינו כדם הנדה במשהו (רש"י שם ד"ה מטמא), ואפילו שנעקר הדם ממקורו לאחר מיתה ואינה רואה נדה, שלדעתם מקור מקומו טמא (גמ' שם), והרי היה דם זה במקור מחיים (רש"י שם ד"ה לת"ק), וממקום טמא יצא (רמב"ם שם ד טו), וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שאינו מטמא משום כתם, מפני שנעקר משמתה (משנה שם), ולדעתם מקור מקומו טהור (גמ' שם).

בחתיכה ושפופרת

המפלת חתיכה – המפלת חתיכה, נחלקו בה תנאים: יש אומרים שאם

30. על ההבדלים בין נדה לזבה, בנוגע לטומאת האשה, ראה ערך זבה וערך נדה. 31. וראה עוד רמב"ם שם ח; נודע ביהודה תנינא יו"ד צז. 32. וראה

בביאור הדבר בנוגע ביהודה תנינא יו"ד צז; סדרי טהרה שם. 33. ויש מהראשונים הפוסק שאפילו שהחתיכה אדומה אם אין עמה דם – טהורה

לפי שהרגילות היא כך (ראה ערך דבר הכתוב בהוה), ולא שדוקא הלח יטמא (גמ' שם, ורש"י ד"ה זוב דמה).

ולפיכך המפלת כמין קליפה, כמין שערה, כמין עפר, כמין יבחושים אדומים – תטיל למים, אם נימוחו – טמאה (משנה שם כא א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שדם הוא, והרואה דם יבש – טמאה (רמב"ם שם, על פי גמ' שם כב); ואם לא נימוחו – טהורה (משנה שם כא א).³⁴

מים אלה צריכים שיהיו פושרים (גמ' שם כב ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שאם בדק במים צוננים ולא נימוחו, אין מטהרים אותה, כי שמא אם היו פושרים היו נימוחים (רש"י שם ד"ה ובפשוטיו).

שהו בפושרים מעת לעת ואחר כך נימוחו – הדבר ספק (גמ' שם), ולפיכך להלכה הרי זו ספק טמאה (רמב"ם שם; טוש"ע שם, עיי"ש בב"י ובבאור הגר"א ס"ק יד).

ואם לא נימוחו מעת לעת – טהורה, שאין זה דם נדה, אלא מכה יש לה בתוך מעיה שממנה היא מפלת (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

שיעור הפושרים שאמרו הוא כמים שנשאבו בקיץ מן הנהר או מן המעיין ועמדו בבית, שחום הבית מחממתם, וכחימום של אלו כך הוא שיעור פושרים בימות החורף (רא"ש וטוש"ע שם, על פי חולין נה ב), וסתם פושרים אינם חמים יותר מחמימות הרוק (ריטב"א שם; רמ"א שם).

בהכשר

דם הנדה אם חשוב כמשקה להכשיר את האוכלים לקבל טומאה (ראה ערך הכשר) נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שהוא מכשיר (חכמים במכשירין ו א), שנאמר: וְטָהַר מִקְּקָר דָּמִיָּה (ויקרא יב ז), ונאמר: בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה מְקוֹר נִפְתָּח לְבֵית דָּוִד וְלִישָׁבִי יְרוּשָׁלַיִם לְחֹטְאֹת וּלְנִדָּה (זכריה יג א). תוספתא שבת (ליברמן) ח כז, וכן הלכה (רמב"ם טומאת אוכלין י ה).

• ויש אומרים שאינו מכשיר (רבי אלעזר בן עזריה במשנה שם), שלדעתם אין להכשיר דם היוצא מן התחתונות (פירוש המשניות לרמב"ם שם; פירוש הרא"ש שם).

דס הירוק אף בדם הירוק נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאם אינו מטמא משום כתם – היינו משום דם נדות (ראה לעיל: מראיו) – מטמא משום משקה (רבי מאיר במשנה נדה יט א) להכשיר את האוכלים, והדבר נלמד בגזרה-שוה (ראה ערכו), שנאמר: שְׁלַחֲךָ פְּרָדִם רְמוּנִים (שיר השירים ד יג. גמ' שם ב), והוא דם נדות השלוח מן האשה (רש"י שם ד"ה שלחך), ונאמר: וְשַׁלַּח מִים עַל פְּנֵי חוּצוֹת (איוב ה י), מה מים מכשירים, אף דם נדות מכשיר (רש"י שם ד"ה פרדס), ואם אינו ענין לדם נדות שהוא טמא, שכבר למדנו מכתוב אחר (ראה לעיל), תנהו ענין לדם הירוק, שאף על פי שאינו מטמא הוא מכשיר (תוספות הרא"ש שם).

• ויש מטהרים (חכמים במשנה שם א), שאין להכשיר משום הגזרה שוה, לפי שאין אדם דן גזרה שוה מעצמו (ראה ערך גזרה שוה), והם לא קיבלו גזרה שוה זו, וכיון שאינו דם שהנפש יוצאה בו – שרק הוא המכשיר לקבל טומאה (ראה ערך דם ב) – אינו מכשיר (גמ' שם), וכן הלכה (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטנורא שם).³⁵

שאינו אגור (רבי יוחנן, משום רבי שמעון בן יוחאי שם, ורש"י ד"ה אגור וד"ה כסומכוס).

• ויש אומרים שהמפלת חתיכה אף על פי שמלאה דם, אם יש עמה דם – טמאה, ואם לאו – טהורה (רבי אליעזר שם; חכמים שם), אלא שיש מהם הסוברים שטעם הדבר שנאמר: בְּכַשְׂרָה (ויקרא טו יט), ולא בשפיר ולא בחתיכה (רבי אליעזר שם); ויש מהם הסוברים שטעם לפי שאין זה דם נדה אלא דם חתיכה (חכמים שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שהמפלת חתיכה, אפילו נקרעה ונמצאה מלאה דם הרי זו טהורה, שאין זה דם נדה אלא דם חתיכה (רמב"ם שם ה יג); אבל אם הפילה חתיכה קרועה, ודם אגור בתוכה – טמאה (רמב"ם שם יד).

• יש פוסקים שאפילו אין הדם אגור – טמאה, מפני שאי אפשר לפתיחת הקבר בלא דם (ראב"ד שם, לפי המגיד משנה שם).

• יש פוסקים שאם ראתה דם בחתיכה, אפילו היא מבוקעת והדם בבקעים, בענין שנוגע בבשרה – טהורה, מפני שאין דרך נשים לראות כן (רא"ש נדה ג ב, בשם רבי שמשון מקוצי), אם היתה החתיכה קטנה, באופן שאין כאן משום פתיחת הקבר (ראה טוש"ע שם והגהות הב"ח לרא"ש שם). ולפיכך אשה שנעקר מקור שלה, ונופלים כחתיכות בשר בבית החיצון – טהורה, שאין דרך נשים לראות כך (רא"ש שם; טוש"ע שם ג).

• ויש פוסקים שאם ראתה דם ממש עם החתיכות – טמאה (בית יוסף שם, בדעת הטור ורבנו ירוחם), וכן אמרו: מקור שנעקר ונפל לארץ – טמאה טומאת ערב, מפני שנגעה בו ביציאתו, והמקור אפילו שאינו במקומו נקרא ערוה וטמא, שנאמר: יַעַן הַשֶּׁפֶף נִחְשְׁתָּ וְתִגְלָה עֲרוֹתְךָ (יחזקאל טו לו), ו"נחוששתך" הוא המקור, אבל אינה טמאה טומאת שבעה כנדה, לפי שדם אמרה תורה ולא חתיכה (גמ' שם מא ב, ורש"י ד"ה נחוששת; רמב"ם מטמאי משכב א י). ודוקא שלא בשעת וסתה, אבל בשעת וסתה אין תולים הדם בחתיכות (ב"ח שם), ואינה טהורה בנעקר המקור אלא אם הטילו החתיכות במים פושרים ולא נימוחו (בית יוסף ושו"ע שם).

להלכה נחלקו הפוסקים: יש הפוסקים כדעה זו (ב"ח שם; ש"ד שם סק"ח); ויש הפוסקים כקודמתה (טוש"ע שם ג).

בשפופרת הלכה שאם הכניסה שפופרת בפרוזדור, וראתה דם בתוך השפופרת – טהורה (רמב"ם שם טז; טור שלחן ערוך שם), שנאמר: בְּכַשְׂרָה (ויקרא טו יט), עד שתראה כדרך שהנשים רואות, ואין דרך אשה לראות בשפופרת (רמב"ם שם), ודוקא כשהשפופרת דקה שבדקות, שאין בה משום פתיחת הקבר (וכן משמע מהבית יוסף שם).

בדם יבש

כשם שהדם עצמו טמא בין שהוא לח ובין יבש (ראה לעיל: טומאתו), כך האשה טמאה אף בדם יבש (נדה כב א; רמב"ם איסורי ביאה ה יד; טוש"ע יו"ד קפה ד). ואף על פי שנאמר: פִּי יָזוּב זֹכֶר דָּמָה (ויקרא טו כח), שמשמעו לח, שאין דרכו לזוב אלא לח, הרי זה

בשם הראב"ד; רא"ש שם ג; מאירי שם; ויש מהראשונים סוברים שאף כאן לסוברים אי אפשר לפתיחת הקבר בלי דם – טמאה אף בלא נימוחו (הרז"ה בחשונותיו לבעלי הנפש, הפרישה ג; מאירי שם, בשם יש סוברים).³⁵

(רמב"ם איסורי ביאה ה יג).³⁴ ואף הסוברים במפלת חתיכה אי אפשר לפתיחת הקבר בלי דם (ראה לעיל: בחתיכה ושפופרת) מודים כאן, שמועטים הם, ולא שייך בהם פתיחת הקבר (תוספות שם כב ב ד"ה ליפלו; רשב"א שם,

דָם קָדָשִׁים¹

דָם הקרבנות בתורת משקה, ובדינים התלויים בקדושת הקרבנות

בהכשר וטומאה

בהכשר דם קדשים אינו מכשיר את האוכלים לקבל טומאה (ראה ערכים: הכשר; דם (ב)) שנאמר: **עַל הָאֶרֶץ תִּשְׁפְּכֶנּוּ פָמִים** (דברים יב טז), ודרשו: דם שנשפך כמים מכשיר, דם שאינו נשפך כמים אינו מכשיר, ודם קדשים מתקבל בכלי לזרוק ממנו על המזבח, ואינו נשפך לאיבוד כמים (פסחים טז א-ב, ורש"י ד"ה שנשפך).

ויש מן הראשונים שכתב שהלכה למשה מסיני היא שדם קדשים אינו מכשיר (רמב"ם טומאת אוכלין י טז, ופירוש המשניות עדיות ח ד), אלא שהסמיכוהו לכתוב על הארץ תשפכנו כמים (פירוש המשניות שם).

בטומאה לדעת הסוברים שטומאת משקין היא מן התורה (ראה ערך טומאת משקין), נחלקו הראשונים אם דם קדשים מקבל טומאה מהתורה:

- יש מהראשונים שסוברים שאינו מקבל טומאה כלל (רמב"ם פסולי המוקדשין א לו, טומאת אוכלין י טז, פירוש המשניות עדיות ח ד; תוס' פסחים יז ב ד"ה אבל), שאף לטומאה נתמעט מהלימוד של דם שאינו נשפך כמים (רמב"ם פסולי המוקדשים שם; תוס' שם; או שאף לטומאה היא הלכה מן הקבלה שאינו מיטמא (רמב"ם טומאת אוכלין שם, ופירוש המשניות עדיות שם).

- ויש סוברים שדם קדשים מקבל טומאה מן התורה (רש"י פסחים יז ב ד"ה אבל דם, וראה תוס' שם טז ב ד"ה מדרבנן), ולא הוקש דם למים למעט דם שאינו נשפך כמים אלא לענין הכשר בלבד ולא לענין טומאה (מהרש"א על רש"י שם יז ב).

לדעת הסוברים שטומאת משקין היא מדרבנן, נחלקו תנאים אם גזרו גם על דם קדשים (ראה פסחים טז א, ורש"י ד"ה ועל משקה, ושם ב ורש"י ד"ה ומשנ²).

עגלה ערופה עגלה ערופה, אף על פי שנאמר בה כפרה כקדשים (ראה ערך עגלה ערופה), דמה טמא ומכשיר (ירושלמי סוטה ט ה וקרבן העדה ופני משה שם).

במעילה

מעילה דם קדשים אין בו מעילה אף לפני שנזרק על המזבח (מעילה יא א; זבחים מו א; רמב"ם מעילה ב יא).

יש מי שסובר שעיקר דין זה שדם קדשים אין מועלים בו במחלוקת הוא שנוי, שר' שמעון ור' מאיר אומרים שמועלים בו מן התורה, וחכמים אומרים שאין מועלים בו (ירושלמי יומא ה ו); אלא שהלכה כחכמים (פירוש המשניות לרמב"ם מעילה ג א).

ולרוב הראשונים אין מחלוקת בדבר, ולדברי הכל אין מועלים (ראה רש"י מעילה שם ד"ה יצא, ותוס' ד"ה מאי).

אסור לאו נחלקו תנאים אם יש בדם קדשים את הלאו של מעילה:

ר' יהודה סובר שלא נתמעט דם קדשים אלא מקרבן מעילה, אבל

יש בו לאו, שנאמר: **כָּל חֵלֶב וְכָל דָּם לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא ג יז), הוקש דם לחלב, כשם שחלב קדשים יש בו לאו (ראה ערך חלב) אף דם קדשים יש בו לאו (כריתות ד ב, לפירוש התוס' מנחות עד ב ד"ה לאו). וחכמים סוברים שדם נתמעט לגמרי, ואין בו אף לאו של מעילה, וההיקש של דם לחלב לענין אחר נאמר (כריתות שם, וכפירוש התוס' מנחות שם).

הנאה דם קדשים אסור בהנאה קודם זריקה, ואף דם קדשים קלים אסור, ולאחר זריקה הותר בהנאה (תוס' ברכות לא א ד"ה המקיז, לדעת הצ"ח שם).

ויש שכתב שלאחת הדעות בגמרא אין בו אף איסור הנאה (פני יהושע פסחים כב א ד"ה מועלין³).

לאחר זריקה לאחר זריקת הדם ושפיכתו על היסוד (ראה ערכים: זריקה; שירי הדם) היה הדם שותת ומתערב באמה שבעזרה, והיא סילון שיוצא מעזרה לנחל קדרון, ונמכר אחר כך לגננים לזבל בהם את השדות (יומא נח ב). הנהנה מהדם לאחר שיצא לנחל קדרון, נחלקו תנאים בדינו:

יש אומרים שמועלים בו; ויש אומרים שאין מועלים בו (יומא נט א). הלכה שמועלים בו (רמב"ם מעילה ב יא).

ונחלקו הראשונים במעילה זו:

- יש סוברים שלא נחלקו אלא במעילה מדרבנן, שלדעת הסוברים שמועלים אסור ליהנות ממנו בלא תשלום שווייו, אבל מעילה מהתורה לקרבן ולחומש (ראה ערך מעילה) לדברי הכל אין בו, שהרי למדנו מהכתובים שאין מעילה בדם קדשים (יומא נט ב ורש"י ד"ה אלא ותוס' ד"ה הוא; ראה רש"י מעילה יא א ד"ה יצא ותוס' ד"ה מאי; ראב"ד מעילה ב יא); אלא שבמקדש, קודם שיצא לנחל קדרון, אין מועלים בו אף מדרבנן, שאין גוזרים גזרות במקדש (רש"י מעילה שם).

- ויש מהראשונים שסוברים שלאחר שיצא לנחל קדרון מועלים בו – לדעת הסוברים שמועלים – מן התורה, לפי שבית דין מקדישים אותו קדושת דמים שלא יהנו ממנו בלא פדיון (תוס' יומא נט ב ד"ה הוא, וזבחים מו א ד"ה הוא, בשם רבנו חיים; תוספות ישנים יומא שם ד"ה עד כאן, בשם ר"י; חזון נחום מעילה ג ג, בדעת הרמב"ם, ושם גם בשם הר"י קורקוס; אור שמח מעילה ב יא, ואבן האזל שם, לדעת הרמב"ם). ומה שאמרו שמועלים מדרבנן, הכוונה שחכמים הקדישו אותו ומשהקדישו מועלים בו מן התורה (תוספות ישנים שם, בשם ר"י).

- ויש מפרשים שמיצא לנחל קדרון מועלים בו, מפני שחזרו לקדושתו הראשונה שהיתה לו קודם שחיטה (פירוש קדמון מעילה יא א).

המקיז דם המקיז דם בבהמת קדשים, אותו דם שהקיז אסור בהנאה ומועלים בו (מעילה יב ב; רמב"ם מעילה ב יא) מן התורה (תלמידי רבינו יונה ברכות לא א), שכיון שאינו ראוי לזריקה

במשקין של בית המטבחים שבעזרה, שהם טהורים. 3. וכך משמע בפירוש קדמון למעילה יא א. אמנם ראה צ"ח ברכות שם, שכתב שאף לדעה זו אסור בהנאה.

מהראשונים המפרשים מחלוקת התנאים בדרך אחרת – ראה רמב"ן שם, בשם רבינו ז"ל; רשב"א וריטב"א שם, בשם רבנו תם.
דם קדשים 1. ז טור תקלא – תקלו. 2. וראה ערך טומאת משקין, על ההלכה

עליו, לפי שאין חייבים משום פגול אלא על מה שדבר אחר מתיר אותו לאדם או למזבח, כגון הבשר והאמורים - אברי הקרבנות הנקטרים על המזבח - שזריקת הדם מתירם, אבל לא על הדם שהוא עצמו מתיר (ובחים מו א; רמב"ם פסולי המוקדשים יח ז).

ואין חייבים עליו משום נותר, שאם נותר הדם ואכלו בשוגג אינו חייב עליו אלא משום דם ולא משום נותר (ובחים מה ב, מו א; רמב"ם שם יז).

וכן אין חייבים עליו משום טמא, שאם נטמא בטומאת הגוף ואכל דם קדשים אינו חייב אלא משום דם, ולא משום טומאה (שם ושם).

יוצא דם קדשים שיצא חוץ לעזרה, אף על פי שחזר והכניסו וזרקו על המזבח, לא נרצה הקרבן (ובחים פב א; רמב"ם פסולי המוקדשים א לה).

איסור זרות זר שאכל דם קדשים, נחלקו בו תנאים אם חייב, מלבד על האיסור של דם, אף על איסור זרות (ספרא

ויקרא דבורא דנדבה יד כ; כריתות ד ב ורש"י ד"ה אלא)

דם של פסולי המוקדשים, לכל הדעות אין בו אלא איסור דם בלבד (ספרא שם) ⁴.

חשוב כגופה של בהמה (רש"י מעילה שם ד"ה המקיז), שכיון שבהמה אינה יכולה לחיות בלא דם הרי הוא כגופה (גמ' ורש"י שם; רמב"ם שם). ולא נתמעט דם קדשים ממעילה (ראה לעיל) אלא לאחר שחיטה, שאז ראוי לכפרה, ולא מחיים (רש"י שם; תלמידי רבינו יונה ברכות לא א; תוס' מעילה שם ד"ה המקיז).

פסולי המוקדשים דם פסולי המוקדשים לאחר שנפדו, מותר בהנאה, שנאמר: **עַל הָאֶרֶץ תִּשְׁפְּכֶנּוּ כַּמִּים** (דברים יב טז), ודרשו: מה מים מותרים בהנאה, אף דם פסולי המוקדשים מותר בהנאה (חולין לה ב ורש"י ד"ה דפסולי).

מכירה הדמים של הקדש שלא נהנים ולא מועלים בהם (ראה לעיל בדם שלפני זריקה שאסור בהנאה, וראה לעיל בדם לאחר זריקה שאין מועלים אף מדרבנן), אם מכרם תופסת הקדושה את דמיהם, מכיון שאסורים בהנאה (ירושלמי יומא ה ו, ורידב"ז שם).

בשאר דיני קדשים

פיגול נותר דם קדשים אין חייבים עליו משום פגול, שאם היה הזבח פגול (ראה ערך פגול) ואכל מדמו אינו חייב כרת וטמא

דס קושי (קשוי)

דם היוצא מהאשה בשעת חבלי לידה

• ר' יוסי ור' שמעון אומרים שאין קישוי יותר משתי שבתות שהם ארבעה עשר יום, כיולדת נקבה (ספרא מצורע זבים פרשה ה; נדה לו ב; תוספתא נדה (צוקרמאנדל) ה ט), שנאמר: **וְטִמְאָה שְׁבַע יָמִים כְּנִדְתָּהּ** (ויקרא יב ה), ומפסוק זה למדים טהרת דם קושי מזיבה (ראה להלן: בימי נדה וזיבה), וכמה - שבועיים (נדה לח ב).

הלכה כר' יוסי ור' שמעון, שאם היה הדם שותת ויורד עם החבלים, והצער ארבעה עשר יום קודם שתלד, הרי זה דם קושי וטהור, אבל אם התחיל הדם קודם הלידה בחמשה עשר יום או יותר הרי זה דם זיבה (רמב"ם איסורי ביאה ז א).

גנפל במה דברים אמורים שדם קושי טהור, כשילדה ולד חי, אבל אם הפילה - טמאה, שאין קושי לנפלים (נדה לח א-ב, ושם סו א; רמב"ם איסורי ביאה ז א; רשב"א בתורת הבית הארוך בית ז שער ו).

ויש מן הראשונים שכתבו בדעת חלק מהתנאים שסוברים שיש קושי לנפלים (תוס' נדה כא א ד"ה ואינו נאכל, בדעת חכמים ור' יהושע שם; חידושי הר"ן נדה לח, בדעת חכמים ור' אליעזר במשנה שם; מאירי נדה שם); אלא שלהלכה אף הם סוברים שאין קושי לנפלים (מאירי שם).

זס לידה דם שבשעת לידה, נחלקו בו הראשונים:

• יש סוברים שאפילו ילדה בלא קושי וצער אין לך אונס גדול מלידה, ואי אפשר בלא קושי (מגיד משנה איסורי ביאה ז ד, בדעת הרמב"ם שם), ואין לך קושי גדול מפתחת הקבר שהיא מחמת ולד של קיימא (רמב"ן נדה לח א; ר"ן שם לו ב; רשב"א בתורת הבית הארוך ז ו).

• ויש שהוכיחו מהראשונים שהדם שהיא רואה בפתחת הקבר אם ילדה בשופי לא נקרא דם קושי (סדרי טהרה יו"ד קצד סק"ב, בדעת התוס' נדה לו א ד"ה רבא).

גדרו

טהור מעוברת שהתחילה להצטער ואחזזה חבלי לידה, והתחיל הדם לצאת קודם שתלד, אותו הדם הוא הנקרא דם הקושי, שטהור בימי הזיבה (רמב"ם איסורי ביאה ז א. ראה להלן: בימי נדה וזיבה).

דם הקושי אף הוא מן המקור בא, ומעין אחד הוא לדם הקושי ולדם הנדה והזיבה (רמב"ם שם ו א; רמב"ן נדה לו א).

זמנו נחלקו תנאים כמה זמן יהיה הקישוי לפני הלידה, ועדיין נדון את הצער והחבלים בקושי שמחמת הלידה (מאירי נדה לו ב):

• ר' מאיר אומר שבאשה בריאה אפילו אם הקושי הוא ארבעים יום לפני הלידה, ובאשה חולה חמשים יום לפני הלידה, הוא מחמת הלידה (ספרא מצורע זבים פרשה ה; נדה לו ב, ושם לו ב; תוספתא נדה (צוקרמאנדל) ה ט), אם לא הפסיקה מצערה (רש"י נדה לו ב ד"ה אפילו).

• ר' יהודה אומר שרק הקושי שבחודש התשיעי הוא מחמת הולד (ספרא וגמרא ותוספתא שם), שהחודש התשיעי גורם ללידת הולד, שמשנכנס הוא זמן לידה, לפיכך כל הדמים שהיא רואה בו בקושי אינם אלא מחמת הולד (רש"י נדה לח א ד"ה ואפילו). אבל אם קשתה בחודש השמיני הרי היא ככל זבה, ואפילו אם היתה מקשה והולכת גם כל תשיעי (רש"י נדה לו ב ד"ה דיה).

וחודש זה של ר' יהודה הוא חודש של לבנה, ולא החודש שהתחיל לאחר שמונה חדשים מיום הריונה (נדה לח א, ותוס' ד"ה שיפרא, ורשב"א שם).

ויש מפרשים שאף לר' יהודה אין חודש תשיעי של יולדת הולך אחר חדשי השנה אלא אחר מנין עיבורה, ופעמים שיתחיל תשיעי שלה לסוף חודש השנה (ריטב"א נדה שם).

4. וראה ערכים: זריקה, לינה, שקיעה, על דם קדשים שנפסל לזריקה בשקיעת החמה. **דם קושי (קשוי)**. 1. ז טור תקלו - תקמח.

(תוס' ר"י' לו א), ואפילו באותו יום היא משמשת (רש"י שם ד"ה אינה), ואין חוששים שמא תשפה, מפני שהולכים אחר רוב נשים מקשות שאינן שפות לילה ויום, כשיעור שופי (ראה להלן: בשופי אחר קושי. תוס' שם ד"ה נדה); או מפני שכל שמתקרבת ללידתה דרכה להקשות יותר (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן ומאירי נדה שם). יש מהראשונים שסובר שר' יצחק דבר תורה אמר, אבל מדרבנן גם הוא סובר שחוששים שמא תשפה כשמואל (רשב"א נדה שם, בשם ר"ח).

בגמרא מובא שרב חזר בו (נדה לו ב), וסובר כר' יצחק (רש"י שם ד"ה צנעיה); ויש מפרשים שסובר כשמואל (רמב"ן ור"ן שם).

הלכה כר' יצחק שהיא טהורה לגמרי, ואין חוששים אף מדרבנן (רמב"ם איסורי ביאה ז א; רשב"א ומאירי נדה שם). ויש פוסקים כשמואל, שיש לחוש מדרבנן (מאירי נדה לו ב, בשם יש פוסקים).

מהם ימי זיבה דם קושי שטהור מזיבה, נחלקו בו אמוראים באיזה ימים הוא טהור:

- ר' לוי אמר שאין הולד מטהר אלא ימים הראויים להיות בהם זבה, דהיינו באחד עשר יום שבין נידה לנידה, אבל אם ראתה אחריהם טמאה נידה (נדה לו ב, ורש"י ד"ה אף).

- רב אמר שאפילו בימים הראויים לספירת זבה – הולד מטהר, כגון שהתחיל הקושי בימי הזיבה – טהורים כל ימי הזיבה ושבעה אחריהם השייכים לזיבה, וכשאמרה תורה כנדרתה ולא כזיבתה (ראה לעיל) אף על ימים אלה אמרה; אבל אם יאריך אחר שבעה – טמאה נידה (נדה שם, ורש"י ד"ה אף).

- ורב אדא בר אהבה אמר לשיטתו של רב שאפילו בימים הראויים לספירת סתירת זבה – טהורה, שכל מה שיאריך הקושי היא טהורה עד שתשפה, שהרי כל ימיה ראוייה היא לכך, ואינה טמאה אלא כשהתחיל הקושי בימי נידה (נדה לח א, ורש"י ד"ה אף).

הלכה כרב אדא בר אהבה לדעת רב בלשון ראשון, שהימים הראויים לספירת זבה, וכן לספירת סתירת זבה – דם קושי מטהר (מגיד משנה איסורי ביאה ז א, בדעת הרמב"ם). ולפיכך אם התחיל הדם בקושי בימי זיבה, הולד מטהר כל ארבעה עשר יום קודם שתלד, אבל יותר מארבעה עשר יום אינו דם קושי (ראה לעיל: גדרו. רמב"ם ומגיד משנה שם).

בימי ספירה

שבעה נקיים זבה שפסק זובה, והתחילה למנות שבעה נקיים, ובא לה דם קושי בתוך הימים הנקיים, נסתפק רבא אם סותרת את מניינה. שאם נאמר שכל דבר המטמא במקום אחר – סותר, אף דם קושי הוא דבר המטמא, שכן בימי נידה הוא מטמא (ראה לעיל: בימי נדה וזיבה); ואם רק דבר הגורם לזיבה, אם ראתה בשלשה ימים, הוא הסותר, דם קושי אינו גורם לזיבה.

הלכה שאין קושי סותר בזיבה (נדה לו א; רמב"ם איסורי ביאה ז ו). **מין הנקיים** הראשונים נחלקו אם ימי הקושי עולים למנין שבעה נקיים:

- יש סוברים שדם זה טהור גמור הוא, ועולה למנין הנקיים (רמב"ם ומגיד משנה איסורי ביאה ז י; תורת הבית הארוך ז ו, בשם ר"ח ור"מ; ריטב"א נדה לו א, בשם רבינו תם ורמב"ן³).

יוצא דופן המקשה וילדה דרך דופן (ראה ערך יוצא דופן), הדבר תלוי במחלוקת תנאים אם יוצא דופן הרי הוא כילוד – שאם אינה לידה, דם היוצא דרך הרחם אינו דם קושי; ואם זוהי לידה, הדם הוא דם קושי (נדה מא א, ורש"י ד"ה אין וד"ה ר"ש). הלכה שאינה דם קושי (רמב"ם איסורי ביאה י ה).

בימי נידה וזיבה

בימי נידה דם קושי שבא בימי נידתה, דהיינו בימים שאם תראה בהם דם היא נידה (ראה ערכים: ימי נדה; ימי זיבה), הרי זו טמאה נידה (נדה לו ב; רמב"ם איסורי ביאה ז א), שכן האשה מיטמאה בנידה אף באונס (ראה ערך דם נדה), ואף באונס שמחמת קישוי לידה (מאירי נדה שם), שנאמר: וְטָמְאָה שְׂבָעִים פְּגֻדָּתָהּ (ויקרא יב ה), ודרשו: כנדרתה – ולא כזיבתה (נדה שם), מלמד שיש לידה שטהורה משום זיבה, ואינה טהורה משום נידה (רשב"א נדה לו ב, בשם הר"ח). ונחלקו הראשונים בדבר:

- רוב הראשונים סוברים שלדברי הכל היא נידה גמורה מן התורה, ואין דם קושי טהור אלא בימי זיבה (רש"י נדה לו ב ד"ה נדה; ריטב"א ומאירי נדה שם).

- ויש מהראשונים שסוברים שהדבר שנוי במחלוקת, ולדעת כמה אמוראים מן התורה אף בימי נידה היא טהורה, ואינה טמאה אלא בדם הבא מחמת עצמה ולא מחמת הולד, ורק מדרבנן אסורה: יש אומרים שאסורה כל אותו היום עד הערב, ויש אומרים שאסורה מדרבנן כנידה, מפני שחוששים שמא תפסיק מהצער (ראה להלן: בשופי אחר קושי), ונמצא שלא היה דם קושי (ראה רש"י נדה שם ד"ה ושמאל), ולפיכך הרי זו נידה (רשב"א נדה לו ב, בשם הר"ח, והסכים לו. ריטב"א שם בשמו, והשיג עליו).

הלכה שבימי נידה היא נידה גמורה (רמב"ם ז א. ואף הר"ח והרשב"א יודו להלכה).

בימי זיבה דם קושי שבא בימי זיבתה, דהיינו בימים שראויה להיות זבה, שהם אחד עשר יום שבין נידה לנידה, שאם תראה בהם דם היא זבה (ראה ערכים: ימי נדה; ימי זיבה), הרי זו טהורה. ואף על פי שזיבה מטמאה אף כשראתה באונס, מכל מקום באונס שמחמת לידה טהורה, שנאמר: וְאִשָּׁה פִּי זָוָב זֹזָבָהּ (ויקרא טו כה) – דמה מחמת עצמה, ולא מחמת הולד (ספרא מצורע זבים פרשה ה; נדה לו ב; רמב"ם איסורי ביאה ז א); ריש לקיש למד זאת מהכתוב: תִּשָּׁבַע עַל דָּמֵי טְהֻרָה (ויקרא יב ה).

ונחלקו אמוראים בדבר:

- רב אמר שהיא נידה ליומה (נדה לו ב), שהמקשה ורואה דם בימי זיבה, אף על פי שלא באה על ידי ראייה זו של קושי לידי זיבה, אסורה באותו היום לשמש, ולעבר טובלת ואינה צריכה לשמור יום כנגד יום (ראה ערך זבה קטנה), שהתורה טיהרה דם קושי (רש"י שם ד"ה אמר)².

- שמואל אמר שחוששים שמא תפסיק מהצער (נדה לו ב), ונמצא שלא היה דם קושי מחמת הולד, ונמצא משמש עם זבה קטנה, ולכן צריכה לשמור יום כנגד יום (רש"י שם ד"ה ושמאל).

- ור' יצחק אמר שהמקשה אינה כלום (נדה לו ב), והוא כדם מכתה

2. וראה בטעם הדבר ברשב"א נדה לו ב, בשם רבנו יונה; מאירי נדה שם.

3. אמנם ברמב"ן שלפנינו כתב שאינו עולה.

- לפניו ולאחריו כלילי שבת ויומו (רשב"א ומאירי נדה שם, בשם תוס').
- ויש אומרים שצריך שתשפה שלשה ימים (תוספתא נדה צוקרמאנדל ה ז).
- הלכה שצריך שתשפה מעת לעת (תוספתא שם; רמב"ם איסורי ביאה ז ב).

פסק דם שופי שאמרו, ששפתה מן הצער ולא מן הדם (נדה לו ב). ונחלקו אמוראים בדבר:

- רב חסדא אמר שאם שפתה מן הצער ומן הדם כל שכן שהיא טמאה, שהרי יש כאן שופי, ואם היה קושי זה מחמת לידה היו מתרבים החבלים. וכשאמרו ולא מן הדם לרבותא אמרו, שלא נאמר כשם שהדם לא פסק כך הקושי לא פסק, ומחמת חולשתה אינה מרגשת בצערה.

- ור' חנינא אמר שאם שפתה אף מן הדם טהורה, שנתגלה הדבר שדם הקושי מחמת וולד בא, ודוקא כששפתה מן הצער ולא מן הדם הוא שאומרים נתגלה הדבר שאף קודם לכן ראתה בלא קושי (נדה לו ב, ורש"י ד"ה רבי חנינא).

הלכה כרב חסדא (רמב"ם ומגיד משנה איסורי ביאה ז ב).

שפתה מן הדם ולא מן הצער - אינו שופי (מאירי נדה לו ב).

- יום הלידה** חל שלישי לראייתה להיות ביום הלידה, אפילו כל היום כולו בשופי, אין זו יולדת בזוב, שהרי יום הלידה סמוך לקושי, שדם הלידה עצמה אין לך קושי גדול מזה (רמב"ם ומגיד משנה איסורי ביאה ז ד).

וכן היולדת וולד חי בתוך ימי ספירת זבה, אף כשראתה דם עם הולד אינו סותר את הספירה, שאין דם קושי סותר בזיבה (תורת הבית הארוך להרשב"א ז ו).

ויש מוכיחים מדברי הראשונים שחולקים וסוברים שהלידה בעצמה אינה קושי (סדרי טהרה יו"ד קצד סק"ב, לדעת התוס').

בזמן הזה

בזמן הזה, שהלכה פסוקה היא שבנות ישראל החמירו על עצמן שאפילו ראות טיפת דם כחרדל יושבות עליה שבעה נקיים (ראה ברכות לא א. וראה ערכים: נדה; זבה), נחלקו הגאונים והראשונים באשה שילדה מתוך קושי, ולא ראתה דם בשופי:

- יש סוברים שאינה צריכה שבעה נקיים (תשובות הגאונים חמדה גנוזה סח, ובאשכול הוצאת הרב צבי בנימין אוירבך א עמ' 91, ובראב"ן שכה, בשם מר רב יעקב גאון; מרדכי שבועות רמז תשלח, בשם רב יהודאי גאון; הרז"ה בהשגות לבעלי הנפש שער הפרישה, להלכה ולא למעשה). וטעמם, שהרי אם זבה היא התורה טיהרה קושי הסמוך ללידה בימי זיבה, ואם היה הקושי בימי נידה והיא נידה למה היא צריכה שבעה נקיים (הרז"ה שם), ואם בנות ישראל החמירו על עצמן בדם נידה, בדם לידה כשרואה בקושי לא החמירו (אשכול שם).

- ורוב הראשונים חולקים וסוברים שאפילו ילדה בקושי צריכה שבעה נקיים, ולכן כל היולדות בזמן הזה הן כיולדות בזוב (תשובות הגאונים שם, בשם מר רב צדוק גאון וכל בני הישיבה: רמב"ם איסורי ביאה יא ה; ראב"ד בבעלי הנפש שער הפרישה; אשכול שם; רמב"ן הלכות נדה ז טז; מאירי נדה לו ב, לח א; ריטב"א נדה לח א; ראב"ן שכה; טוש"ע יו"ד קצד א, וראה שם בב"ח ובסדרי טהרה סק"ב), והרי כל

- ויש סוברים שאינם עולים, ואין הדם סותר את כל המנין, אבל סותר הוא את יומו (רש"י נדה שם ד"ה דבר; הראב"ד בהשגות שם; רמב"ן ומאירי ותוס' רי"ד נדה לו א); ולא משום טומאה אינו עולה, שהרי דם זה טהור הוא, אלא שאנו צריכים ימים הנקיים מכל דם של אותו מעין (רמב"ן שם). ויש שכתבו הטעם שכיון שטמא הוא ביום הקושי - אינו עולה (תוס' רי"ד שם).

בימי טוהר

דם קושי בימי טוהר שאחר לידה, כגון שנתעברה והפילה תוך שמונים של נקבה לדעת הסוברים שיש קישוי לנפלים (ראה לעיל: גדרו); או שנשתהה אחד מן התאומים (רש"י נדה לח ב ד"ה המקשה; ר"ן ומאירי שם), נחלקו בו תנאים:

- לדעת חכמים כל דמים שהיא רואה טהורים, עד שיצא הולד (נדה לח ב), שהרי אף בלא קישוי דם טוהר - דם שהיולדת רואה, לאחר ימי טומאת לידתה, עד זמן מסוים, שהוא טהור מטומאת נידה - הוא, והיאך הקישוי יכול לגרום טומאה לדם טוהר (מאירי נדה שם).

- ור' אליעזר מטמא, שדיו לבא מן הדין להיות כנדון - דבר שלמד מחברו בקל וחומר, אין להטיל על הלמד יותר ממה שיש במלמד - והרי בדם קושי הקלנו רק מטומאת זיבה ולא מטומאת נידה, ולכן גם דם טוהר אינו טהור מטומאת נידה, ועוד שנאמר: וְטָהַר מִמֶּקֶר דָּמָיָה (ויקרא יב ז), ודורשים: דמיה מחמת עצמה ולא מחמת וולד (נדה לח ב).

הלכה כחכמים וכל דמים שתראה בתוך ימי טוהר - טהורים הם, עד שתפיל הולד ותהיה טמאה, או משום לידה (רמב"ם איסורי ביאה ט ו).

בשופי אחר קושי

פסק הצער דם קושי שטהור בימי זיבה, אינו טהור אלא כשלא פסקו הצירים והחבלים והצער, אלא היתה מתקשה והולכת עד שילדה; אבל אם ראתה שלשה ימים בתוך ימי זיבתה בקושי, ושפתה - שפסק לה הצער ורווח לה מן החבלים אחר שלשה הימים - הרי זו זבה, ואם ילדה אחר כך, הרי זו יולדת בזוב (נדה לו ב; רמב"ם איסורי ביאה ז ב). שהשופי שאחרי הקושי מפקיע דין הקישוי למפרע ומחזיר טומאת הדם לישנה (מאירי נדה שם), שאילו היה הדם מחמת הולד, לא היו פוסקים הצער והחבלים (רמב"ם שם), ונתגלה הדבר שהדמים שראתה לא באו מחמת הולד (רש"י שם ד"ה וילדה).

ונחלקו תנאים כמה תהיה בנחת לפני שתלד להפקיע דינו של דם קושי:

- יש אומרים שצריך שתפסוק מהצער מעת לעת (נדה לו ב; תוספתא נדה צוקרמאנדל ה ז), דהיינו שעמדה בנחת עשרים וארבע שעות או יותר (רמב"ם איסורי ביאה ז ב).

- יש אומרים שצריך שתפסוק לילה ויום, כלילי שבת ויומו, דהיינו שתשפה יום שלם כסדרו, לילה תחילה ואחר כך יום; ואם שפתה בתחילת היום או בחציו, אף על פי ששפתה מעת לעת, אינו מפקיע דין הקישוי עד שתשפה לילה שלאחריו ומחרתו (נדה לו ב, ורש"י ד"ה לילה ומאירי שם); ויש מפרשים שצריך שתשפה עוד כמעט תוספת

מבחינות (תשובות הגאונים חמדה גנוזה סח, ובאשכול הוצאת הרב צבי בנימין אוירבך א עמ' 91).

ועוד שמא ראתה דם משהו בשופי קודם לידה ובו נעשית זבה לפי חומרת בנות ישראל (אור זרוע א שלט, בשם רשב"ם). וכן דם קושי סותר את מנין הנקיים (מאירי נדה לו ב).⁵

דם תבוסה¹

דם שיצא מן האדם בערבוב: לפני מיתתו ולאחר מיתתו

• ר' עקיבא אומר שהוא דם שיצא מהמת, ויצא ממנו שמינית בחייו ושמינית במותו (אהלות ג ה). ואף על פי שמן התורה אין דם המת מטמא אלא כשיצא ממנו רביעית כולו לאחר מיתה, והדם שיוצא ממנו כל זמן שהוא חי הוא כמו דם הקזה והנגע וכדומה שהוא טהור כמים, מדרבנן גזרו עליו אף כשיצא מקצתו בחיים, ומקצתו לאחר מיתה (פירוש המשניות לרמב"ם שם. וראה רמב"ם טומאת מת ב יג).

וכן אמרו חכמים: איזהו דם תבוסה, הרוג שיצא ממנו רביעית דם בחייו ובמותו, ספק רובו בחייו ומיעוטו במותו, ספק רובו במותו ומיעוטו בחייו (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ד י; נדה עא א). וכיון שידוע שלא יצאה כל הרביעית לאחר מיתה, אין שם ספק טומאה של תורה. ואף על פי שאין הבדל בין רובו מחייו ובין רובו לאחר מיתה, שבין כך ובין כך אין טומאתו מן התורה, מכל מקום אפילו כשיש ספק שמא רובו מחיים גזרו בו חכמים טומאה מדין דם תבוסה, אבל אם היה ידוע שיצא רובו מחיים לא גזרו בו (רש"י נדה שם ד"ה הרוג).

• ר' ישמעאל אומר שדם תבוסה הוא דווקא כשיצא רביעית בחייו ורביעית במותו, וניטל מזה ומזה רביעית (אהלות ג ה), שרביעית אחת מאלו שתי הרביעיות המעורבות היא שתטמא מדין דם תבוסה (פירוש המשניות לרמב"ם שם), שאינו מצטרף אלא אם כן יבוא מרביעית שלמה (פירוש הרא"ש שם).

• ר' אלעזר ב"ר יהודה אומר שבין דם תבוסה של ר' עקיבא, ובין זה של ר' ישמעאל הוא טהור כמים (אהלות ג ה, ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם); ודם תבוסה הוא דם שיצא מהרוג, בחייו ובמותו, ספק בחייו יצא כולו, ספק במותו יצא כולו, ספק שיצא קצת בחייו וקצת במותו (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ד י; נדה עא א, ורש"י ד"ה בחייו).

• וחכמים אומרים שזה אינו דם תבוסה שטומאתו מדרבנן, שהואיל ויש להסתפק שמא יצא כולו במותו הרי זה ספק טומאה דאורייתא, ודינו ככל ספק טומאה שברשות היחיד טמא מן התורה, וברשות הרבים ספק טהור (תוספתא ונדה שם, ורש"י ד"ה וחכ"א), ולא החמירו בו חכמים לעשות לאותו דם ברשות הרבים דין של דם תבוסה, כיון שיש ספק שמא יצא כולו מחיים (תוס' הרא"ש נדה שם בפירוש א; רמב"ם אהלות ב יד; מאירי נדה שם).

ויש מפרשים שחכמים באו להחמיר על ר' אלעזר ב"ר יהודה

הנשים לא יודעות בין ימי נידה לימי זיבה, וקושי בימי נידה – נידה, ועל כל דם נידה יושבות שבעה נקיים (ראב"ד שם)⁴.

ועוד שאנחנו לא יודעים שיעור קושי של יולדת, והיא עצמה לפעמים תראה בשופי וסוברת בקושי, ובדורות הראשונים היו בנות ישראל מבחינות היטב בין קושי לשופי, אבל היום אין

טומאות

הטומאה דם תבוסה² הוא אב הטומאה מדברי סופרים (הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות לטהרות. וראה ערכים: אבות הטומאות; אבי אבות הטומאה), ומטמא במגע ובמשא ובאהל כדם המת (אהלות ב ב; רמב"ם טומאת מת ב יג), וטומאתו מדרבנן (בבא קמא קא ב; נדה סב ב; רמב"ם שם).

אף כלים הנוגעים בדם תבוסה טמאים (ראה הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות לטהרות).

הנטמא בדם תבוסה מזים עליו שלישי ושביעי (ראה נזיר נד א; רמב"ם נזירות ז ז, טומאת מת יא ב).

יש שלמדו טומאת דם תבוסה מן הכתוב, ואמרו: מנין לרבות דם תבוסה, תלמוד לומר: נָפֶשׁ (במדבר יט יא. ספרי זוטא שם)³.

משני מתי כשם שנחלקו תנאים בדם המת, המטמא מן התורה, אם הוא מטמא כשבא מאדם אחד בלבד, או אף משני מתי (ראה ערך דם המת), כך נחלקו בדם תבוסה שמטמא מדרבנן, שחכמים אומרים שמטמא דווקא כשבא ממת אחד, ור' עקיבא אומר אפילו משני מתי (אהלות ב ב). הלכה כחכמים (ראה ערך דם המת).

נבלע כגז כיון שדם תבוסה טומאתו מדרבנן, לפיכך הקלו בו, שאם נבלע דם תבוסה בכסות, אינה טמאה אלא אם מתכבסת ויוצאה ממנה רביעית דם, ואם לאו טהורה (ראה אהלות ג ב; נדה סב ב). ואף על פי שרביעית שלמה נבלעה שם, ואפילו לדעת הסוברים שטומאה בלועה שיכולה לצאת על ידי הדחק מטמאה, ורביעית זו שנבלעה אפשר להוציאה על ידי סממנים, מכל מקום בדם תבוסה לפי שהוא מדרבנן הקלו שכל עוד לא יצא רביעית דם אינו מטמא (נדה סב ב, ורש"י ד"ה דם. וראה ערך טומאה בלועה).

נזיר וביאת מקדש על דם תבוסה אין הנזיר מגלח אם נטמא בו (ראה ערך נזירות); ואין חייבים עליו על טומאת מקדש וקדשיו (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ד יב; ר"ש אהלות ג ה).

חומרות אדם או כלים שננטמו במגע של דם תבוסה, וכן אדם שננטמא במשא של דם תבוסה, הם אבות הטומאה של דברי סופרים (רמב"ם טומאת מת ה יא. וראה ערכים: אבות הטומאות; מת).

מהותו

מהו דם תבוסה נחלקו תנאים מהו דם תבוסה:

4. וראה ערך יולדת, שאף אם לא ראתה כלל צריכה ז' נקיים משום פתיחת הקבר. 5. וראה ערכים: דם טהור; יולדת, על סדר ספירת הנקיים ביולדת בזמן הזה. **דם תבוסה**. 1. ז טור תקמח – תקנב. 2. ראה פירוש המשניות לרמב"ם

אהלות ב ב, ור"ש, ופירוש הרא"ש שם, שנקרא דם תבוסה על שם התערבות, מלשון מִתְבַּסֵּסֶת דָּמָא (יחזקאל טו ו). וראה ערוך ערך תבס, וערוך השלם שם. 3. ונראה שלימוד זה הוא אסמכתא, ולא יחלוק על המבואר בכמה מקומות שהוא מדרבנן, ואף בראשונים לא הוזכרה כלל דרשה זו.

(משנה שם; תוספתא שם לגירסת הגר"א; נדה עא א), מפני שאינו זב בקילוח אלא נוטף, ולפיכך אפילו היה רוב לאחר מיתה - טהור, שהרי מתחילה נפל הדם מחיים בתוך הגומא, ואחר כך נפל דם מיתה עליו טיפין טיפין, וכל טיפה וטיפה שנפלה בטלה בדם הראשון שמחיים (רש"י נדה עא ב ד"ה שראשון).

• יש אומרים שהשותת והוא צלוב - טהור, והמנטף - טמא; שבשותת אני אומר טיפה של מיתה עומדת לו על גבי העץ (אהלות שם; תוספתא ונדה שם), שמאחר שהעץ אינו מתחלחל ומתגלגל לנדנוד הצלוב כמיטה, אנו אומרים שהדם שיצא לאחר מיתה עמד לו על העץ (מאירי נדה עא א).

הלכה שמנטף טהור, שטיפה טיפה בטלה (רמב"ם אהלות ב יד). בשותת מצלוב, יש מן הראשונים שכתב שהלכה כר' יהודה (מאירי נדה עא א).

ולומר שטמא מדאורייתא ברשות היחיד, אבל ברשות הרבים, אף על פי שמן התורה ספקו טהור (ראה ערך ספק טומאה), מדרבנן אף הם מודים שיש לו דין של דם תבוסה (תוס' הרא"ש שם, בשם רש"י).

הלכה שאם נתערב הדם שיצא מן החי באחרונה סמוך למיתה עם הדם שיצא ממנו אחר שמת, וכל התערובת רביעית, ואין ידוע כמה יצא מחיים וכמה לאחר מיתה, אפילו חצי רביעית מחיים וחצי רביעית לאחר מיתה, הרי זה נקרא דם תבוסה (רמב"ם אהלות ב יא).

צלוב צלוב שהיה דמו שותת ונמצא תחתיו רביעית דם, נחלקו תנאים בדינו:

• יש אומרים שהוא טמא (אהלות ג ה; תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ד יא; נדה עא ב), מפני שטיפה של מיתה מעורבת בו (ר"ש אהלות שם). אבל המת שדמו מנטף, ונמצא תחתיו רביעית דם - טהור

דמאי¹

תבואה ופירות של עמי הארץ, החשודים על המעשרות

הפרקים:	• המותרים באכילתו;
• שמו;	• קולות בדמאי;
• תקנת דמאי;	• הפטורים מדמאי;
• קודם גמר מלאכה;	• מקומות שלא גזרו;
• סדר תיקונו;	• בחשש חילוף;
• מדמאי על דמאי;	• בתורת ראוי לאכילה;
• כשעם הארץ נאמן;	• דמאי בחלה;
• מכירתו;	• בזמן הזה.

סיכום תמציתי

שמו

המפרשים נחלקו בפירוש המילה דמאי: יש מפרשים שהיא מלה מורכבת: דא מאי, כלומר זה מהו, מתוקן או לא מתוקן; יש מפרשים מלשון דמע, כלומר עירוב, שעין מתחלפת באלף, שהתבואה והפירות נתערב בהם ספק; יש מפרשים שהוא מלשון דמיון ומחשבה, שחושבים ומסתפקים אם הוציאו ממנו את המעשר או לא; יש מפרשים דמאי מלשון מאה, על שם שתיקנו ליתן אחד ממאה לכהן; ויש מפרשים שהיא מלה יונית, ומובנה עם, המון, כלומר תבואה של המון העם.

בשם דמאי נקראים בעיקר תבואה ופירות של עמי הארץ החשודים על המעשרות.

תקנת דמאי

יוחנן כהן גדול שלח בכל גבול ישראל וראה שאין מפרשים אלא תרומה גדולה בלבד, שהכל היו זהירים בה ומפרישים אותה, מפני שהיא חמורה ביותר, שיש בה עון מיתה; ועוד שהתרומה היא דבר מועט, שחטה אחת פוטרת את כל הכרי. אבל מעשר ראשון ומעשר שני היו מקצתם מעשרים, ומקצתם אינם מעשרים. אמר להם יוחנן כהן גדול, בני, בואו ואומר לכם, כשם שתרומה גדולה יש בה עון מיתה, כך תרומת מעשר וטבל יש בהם עון מיתה, וכשאתם לוקחים מעם הארץ והם לא הפרישו אלא תרומה גדולה, עודנו טבל למעשרות, ואתם נענשים מיתה.

ואף על פי שרוב עמי הארץ מעשרים הם, מכל מקום חששו כאן למיעוט יותר מבמקום אחר, לפי שהוא מיעוט המצוי הרבה, והיו רבים נכשלים בזה. ותרומה גדולה אין צריך להפרישה שאין עמי הארץ חשודים עליה.

במעשר עני נחלקו תנאים אם עמי הארץ חשודים עליו, והלכה שנחשדו אף על מעשר עני, וצריך להפרישו. בין במעשר ראשון ובין במעשר שני אין צריך להפריש את המעשר מן הדמאי, אלא קורא שם ואינו מפרש; ויש סוברים שאין די בקריאת שם, אלא בין במעשר ראשון ובין במעשר עני צריך להפריש ולהוציא מהתבואה. תרומת מעשר שמפריש מן הדמאי, נחלקו הפוסקים בדינה, ורוב הראשונים סוברים שהיא ניתנת לכהן בחינם, ואין אומרים בזה המוציא מחברו עליו הראיה.

סדר תיקונו

כיצד מעשרים את הדמאי, מפריש כדי תרומת מעשר, שהוא אחד ממאה מן הכל, ומניחה בצד הפירות, ואומר זה מעשר, ושאר מעשר – דהיינו עוד תשעה חלקים כמותו – סמוך לו. ואחר כך אומר זה שאמרתי עליו שהוא מעשר, הרי הוא תרומת מעשר על שאר המעשר הסמוך לו, ונוטל אותה ונותנה לכהן; ואחר כך מפריש מעשר שני. בשנה של מעשר עני אומר עישור מה שיש כאן מעשר עני.

אין מברכים על הפרשת דמאי, ולפיכך מותר להפריש אותו כשהוא ערום מאחר שאין צריך ברכה.

כשעם הארץ נאמן

הלוקח פירות ממי שאינו נאמן על המעשרות ושכח לעשרם, ונכנסה שבת או יום טוב, שאינו יכול לעשרם – שואלו, ואם אמר לו מעושרים הם, אוכל על פיו בשבת.

האחרונים נחלקו אם האמינו לחשוד כדרך שהאמינו לעם הארץ: יש מהאחרונים שסוברים שלא דוקא לסתם עם הארץ האמינו, אלא אפילו לחשוד ממש על המעשרות האמינו; ויש חולקים וסוברים שדוקא בסתם עם הארץ, שאינו לא נאמן ולא חשוד – התירו, אבל לא בחשוד ממש.

מכירתו

אסור למכור דמאי לעם הארץ, או לשלוח לו דמאי, מפני שהוא מסייע לו לאכול דבר האסור; אבל מוכרים ומשלחים אותו לתלמידי חכמים, שאין תלמיד חכם אוכל עד שיעשר, או עד שיודיעו אדם נאמן שזה מעושר.

המותרים באכילתו

מאכילים את העניים דמאי, ואת האכסניה – שהיא חיל המלך, או אורחים – דמאי. כתבו הראשונים, שאף תרומת מעשר של דמאי, לאחר שהופרשה, מאכילים אותה לעניים.

קולות בדמאי

חכמים הקלו כמה קולות בדמאי שאינן בודאי טבל, מפני שאין חיובו אלא מדרבנן: הדמאי אין לו חומש; אין לדמאי ביעור; מעשר שני של דמאי נאכל לאונן, אבל אין מעשר שני של דמאי נאכל בטומאה; הדמאי נכנס לירושלים ויוצא; תרומת מעשר של דמאי אינו צריך להוליכה לכהן; ערב שבת בין השמשות ספק חשכה ספק אינו חשכה, מעשרים את הדמאי; בדמאי התירו להפריש אף מן הרע על היפה, ועוד.

הפטורים מדמאי

יש דברים שהם פטורים מהדמאי מחמת הספק שמא הם פטורים בכלל מן המעשרות, או שמא כבר נתעשרו; ויש דברים שפטורים מפני שבשעה שגזרו על הדמאי לא גזרו עליהם מחמת הספק.

מקומות שלא גזרו

כשגזרו על הדמאי לא גזרו אלא על פירות הארץ שהחזיקו בה עולי בבל בלבד, אבל אותם המקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל פטורים מהדמאי.

בסוריא, יש שכתבו שגזרו על הדמאי.

פירות שבארץ ישראל חזקה שחייבים בדמאי עד שיוודע שהם פטורים, ופירות שבחוץ לארץ חזקה שפטורים עד שיוודע לך שהם חייבים.

בתורת ראוי לאכילה

בדינים התלויים בהיתר אכילה, נקרא דמאי ראוי לאכילה. ולכן מערבים בדמאי, וכן משתתפים שתופי מבואות בדמאי; מברכים על הדמאי ומזמנים עליו; יוצאים ידי אכילת מצה בדמאי, וכן יוצאים ידי אכילת מרור בדמאי; אתרוג של דמאי, נחלקו תנאים בדינו, והלכה שהוא כשר; מותר לטלטל בשבת דמאי.

דמאי בחלה

הראשונים נחלקו אם נחשדו עמי הארץ שלא להפריש חלה, וכתבו האחרונים שלהלכה נוהגים היתר בחלה בין בארץ ובין בחוץ, כל שהוא בחזקת שמפריש, אף שהוא נחשב עם הארץ לענין מעשר.

בזמן הזה

בזמן חז"ל מי שרצה להיות נאמן על המעשרות היה צריך לקבל חבירות בפני שלשה, ורק אז היה נאמן על המעשרות, וכל עוד לא קיבל – פירותיו נחשבים דמאי. ובזמן הזה שאין לנו חברים נחלקו הפוסקים מה דין נאמנות על המעשרות: יש שכתב שבזמן הזה מי שראוי לקבל עליו חבירות שהוא מדקדק במצות ושימש תלמידי חכמים יכול לאכול מאדם אחד שגם הוא ראוי לקבל עליו חבירות; אבל מי שראוי לקבל עליו חבירות אינו יכול לאכול מאדם אחר שאינו ראוי לקבל, כיון שהוא נחשב לעומתו כעם הארץ שנוהג בו דין דמאי; ויש שכתב שבזמן הזה כיון שלא נוהג דין חבירות, וגם לא שייך הדין של רוב עמי הארץ מעשרים, לכן בטלה גזירת דמאי, והכל תלוי אם הוא נאמן על המעשרות, שמי שחשוד שלא לעשר – אסור לאכול ממנו, ומי שאינו חשוד – מותר לאכול ממנו גם אם אינו ראוי לקבל עליו דיני חבירות.

כתבו הפוסקים שמעיקר הדין במקום שיש עליו השגחה טובה שמפרישים תרומות ומעשרות מותר לאכול משם; ויש שכתבו שראוי להפריש גם במקום כזה משום שיש כמה ספיקות בהפרשה שנעשית על ידי המשגיחים. כתבו הפוסקים שבזמן הזה לא אומרים שרוב עמי הארץ מעשרים, ולכן במי שאינו נאמן על המעשרות, או בסתם פירות הנמכרים בשוק לא נוהגים כל הקולות שיש בדמאי.

שמו

פירוש המילה המפרשים נחלקו בפירוש המילה דמאי:

• יש מפרשים שהיא מלה מורכבת: דא מאי, כלומר זה מהו, מתוקן או לא מתוקן (ערוך ערך דמאי פירוש ג; פירוש המשניות לרמב"ם ברכות ז א, ורבי עובדיה מברטנורא שם; תוספות יום טוב ותפארת ישראל דמאי א א).

• יש מפרשים מלשון דמע, כלומר עירוב, שעין מתחלפת באלף, שהתבואה והפירות נתערב בהם ספק (מלאכת שלמה דמאי שם, בשם לשון אחר).

• יש מפרשים שהוא מלשון דמיון ומחשבה, שחושבים ומסתפקים אם הוציאו ממנו את המעשר או לא (ערוך שם בפירוש ב; מלאכת שלמה שם, בשם יש מפרשים).

• יש מפרשים דמאי מלשון מאה, על שם שתיקנו ליתן אחד ממאה לכהן (ראה להלן: תקנת דמאי: ערוך ערך דד א).

• ויש מפרשים שהיא מלה יונית, ומוכנה עם, המון, כלומר תבואה של המון העם (מוסף הערוך ערך דמאי).

מהותו בשם דמאי נקראים בעיקר תבואה ופירות של עמי הארץ החשודים על המעשרות.

ולפעמים קראו בשם זה גם לסתם תבואה ופירות שהם בספק אם נתקנו מתרומות ומעשרות (ראה בכורות יא ב, ורש"י ד"ה דמאי, וראה פירוש המשניות לרמב"ם ורש"י מכשירין ב י).

ויש שקראו בשם דמאי למעשר ותרומה שכבר הופרשו מתבואת עם הארץ (ראה דמאי א ב. וראה ר"ן סוכה לה ב, בשם הרמב"ן).

תקנת דמאי

התקנה יוחנן כהן גדול² שלח בכל גבול ישראל וראה שאין **וסעמה** מפרישים אלא תרומה גדולה בלבד, שהכל היו זהירים בה ומפרישים אותה (תוספתא סוטה (ליברמן) י ג; סוטה מח א; רמב"ם מעשר ט א), מפני שהיא חמורה ביותר, שיש בה עון מיתה (ראה ערך טבל. ערוך ערך דד א; רש"י נדרים פד א ד"ה ר' אליעזר; רבי עובדיה מברטנורא דמאי א א); ועוד שהתרומה היא דבר מועט, שחטה אחת פוטרת את כל הכרי (ערוך שם; פירוש הרא"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי ד א).

אבל מעשר ראשון ומעשר שני היו מקצתם מעשרים, ומקצתם אינם מעשרים (תוספתא שם; סוטה מח א), שהיו עמי הארץ מ ישראל מקילים על עצמם ולא היו מפרישים אותם (רמב"ם מעשר ט א). ואף על פי שגם בתרומת מעשר יש עון מיתה, לא היו מפרישים אותה, לפי שאין המיתה מפורשת בה אלא למדים אותה בהיקש מתרומה גדולה, ולא היו נשמעים להיקש (רש"י נדרים שם).

אמר להם יוחנן כהן גדול, בני, בואו ואומר לכם, כשם שתרומה גדולה יש בה עון מיתה, כך תרומת מעשר וטבל יש בהם עון מיתה, וכשאתם לוקחים מעם הארץ והם לא הפרישו אלא תרומה

גדולה, עודנו טבל למעשרות, ואתם נענשים מיתה (תוספתא סוטה (ליברמן) י ג; סוטה מח א, ורש"י ד"ה טבל); לפיכך גזרו שלא יהיו נאמנים על המעשרות אלא אנשים נאמנים, אבל עמי הארץ פירותיהם ספק, ואינם נאמנים לומר מעשרים הם, וזהו הנקרא דמאי (רמב"ם שם).

ואף על פי שרוב עמי הארץ מעשרים הם (שבת יג א. וראה תוס' כתובות כד א ד"ה אביי), מכל מקום חששו כאן למיעוט יותר מבמקום אחר, לפי שהוא מיעוט המצוי הרבה, והיו רבים נכשלים בזה (תוס' שבת שם ד"ה רבא). ולכן התקינו שהלוקח פירות מעם הארץ מפריש מהם מעשר ראשון ומעשר שני: מעשר ראשון מפריש ממנו תרומת מעשר, ונותנה לכהן; ומעשר שני עולה ואוכלו בירושלים, ומעשר ראשון המוציא מחברו עליו הראיה (תוספתא וגמרא סוטה שם. וראה להלן על מעשר עני).

ולפי שתרומת מעשר היא בעון מיתה, ומעשר שני אין בו הפסד ממון, שהרי בעליו אוכלים אותו, התקינו להפרישם (רמב"ם מעשר ט ב).

ויש שפירש שהטעם שתיקנו להפריש מעשר שני, הוא כדי שלא לאכלו בטומאה, או חוץ לירושלים (רבי עובדיה מברטנורא דמאי א א); אבל מעשר ראשון, שהוא מותר לזרים ואין בו אלא גזל הלוי, כיון שהוא ספק אינו צריך להפרישו, אלא אומר ללוי הבא ראה שאינו מעושר וטול (רש"י סוטה מח א ד"ה מפריש; רמב"ם שם).

ותרומה גדולה אין צריך להפרישה שאין עמי הארץ חשודים עליה (ראה לעיל). ואפילו כשאין עם הארץ אומר לו שהפריש, אלא מכרם לו בסתם, מסתמא הפריש תרומה גדולה, שזהיר בה מפני שיש בה עון מיתה, והוא חושש שהלוקח יחשוב שניתקן ויאכל טבל (משנה למלך מעשר ט א; פאת השלחן יד סק"ח).

מעשר עני במעשר עני נחלקו תנאים אם עמי הארץ חשודים עליו:

• ר' אליעזר אומר שאין אדם צריך לקרות שם למעשר עני של דמאי (דמאי ג א), שהוא סוכר שלא נחשדו עמי הארץ על מעשר עני, שכיון שאין בו איסור אכילה אלא גזל עניים, אינם חוששים לגזל זה, שסוברים שממונו הוא כל זמן שלא זכו בו עניים, ואין כאן גזל (פירוש הרא"ש דמאי ד א); ולכן הם מפרישים אותו כדי להפקיע איסור טבל, ואינם נותנים לעניים (מכות יז א, ורש"י ד"ה לא). ואינו דומה למעשר ראשון ומעשר שני שאינם מפרישים, לפי שבמעשר ראשון הם חושבים כשיפרישו יצטרכו להפריש גם תרומת מעשר, שהיא במיתה, וליתנה לכהן, ומעשר שני, כדי שלא יצטרכו להעלותו לירושלים (רש"י שם ד"ה אפרושי).

• וחכמים אומרים שצריך לקרות שם למעשר עני (דמאי שם), מפני שעמי הארץ חשודים גם על מעשר עני, שטורח הוא להם להפריש, ואינם מפרישים (מכות שם).

הלכה שנחשדו אף על מעשר עני, וצריך להפרישו (רמב"ם מעשר ט א).

משנה שם כתב, שאינו אותו יוחנן כהן גדול שלבסוף נעשה צדוקי. ובמאירי

2. ראה רמב"ם מעשר ט א, שכתב שהיה כהן גדול אחר שמעון הצדיק. ובכסף

מלאכה, והלוקח ממנו מעשר ודאי (פאת השולחן טז ס"ק יג, ואור שמח מעשר ב ד, בדעת הרמב"ם).

- **אכילת קבע** • יש מהאחרונים שנסתפק בדמאי קודם שהוקבע למעשר, כגון קודם ראיית פני הבית, אם אסור לאכלו אכילת קבע. שאפשר כיון שאף בטבל ודאי חכמים הם שאסרו לאכול אכילת קבע קודם שהוקבע למעשר, ומן התורה מותר (ראה ערך טבל), לכן בדמאי יתכן שחכמים לא אסרו, ומותר לאכול אף אכילת קבע (משנה למלך מעשר יא ט).
- **ויש שהוכיחו שאכילת קבע אסורה בדמאי כמו בודאי** (פאת השולחן טז ס"ק יג).

סדר תיקונו

הפרשת המעשרות כיצד מעשרים את הדמאי, מפריש כדי תרומת מעשר, שהוא אחד ממאה מן הכל, ומניחה בצד הפירות, ואומר זה מעשר, ושאר מעשר – דהיינו עוד תשעה חלקים כמותו – סמוך לו (רבי עובדיה מברטנורא דמאי ה א).

ואחר כך אומר זה שאמרתי עליו שהוא מעשר, הרי הוא תרומת מעשר על שאר המעשר הסמוך לו, ונוטל אותה ונותנה לכהן; ואחר כך מפריש מעשר שני (רמב"ם מעשר ט ה).

ואם רצה אומר מעשר שני של פירות אלו בצפונם או בדרומם, והרי הוא מחולל על המעות (רמב"ם שם ו).

בשנה של מעשר עני (ראה ערך הפרשת מעשרות) אומר עישור מה שיש כאן מעשר עני (רמב"ם שם א) ⁴.

ויש שכתבו שאינו מפריש מתחילה כדי תרומת מעשר, אלא מניחה כשהיא מחוברת יחד עם שאר הפירות, וקובע לה מקום ואומר: אחד ממאה יהיה מעשר, ושאר מעשר סמוך לו כו' (פירוש המשניות לרמב"ם ורבי עובדיה מברטנורא דמאי ה א) ⁵.

כאורח וכן המזמין את חברו שיאכל אצלו, והוא אינו מאמינו על המעשרות, אומר מערב שבת מה שאני עתיד להפריש מחר הרי הוא מעשר, ושאר מעשר סמוך לו, וזה שעשיתי מעשר עשוי תרומת מעשר על השאר הסמוך לו, ומעשר שני בצפונם או בדרומם, ומחולל על המעות (ראה ערך פדיון מעשר שני. דמאי ז א ור"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם; רמב"ם מעשר ט ז). ולמחר אינו צריך להפריש כי אם אחד ממאה לתרומת מעשר, ואת כל השאר יאכל וישתה (ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם).

ואף על פי שבטבל ודאי אין אדם מתנה אלא על דבר שברשותו (ראה ערך הפרשת מעשרות), בדמאי מותר להתנות תנאים אלו, אף על פי שאינו ברשותו (ירושלמי דמאי ז א; רמב"ם שם).

ומפרר את מה שמפריש לפרורים דקים, כדי שלא יכשיל את בעל הבית, ובפרורים אין משום איבוד אוכלים (ירושלמי שם. וראה ערך בזוי אוכלים) ⁶.

ולמחר, כשמזג לו עם הארץ כוס לשתות, אומר מה שאני עתיד להפריש בשולי הכוס, הרי הוא מעשר, ושאר מעשר סמוך לו, וזה שעשיתי מעשר עשוי תרומת מעשר על השאר הסמוך לו, ומעשר

איסור טבל • יש מהראשונים שכתבו בטעם שהצריכו לקרות שם בין במעשר ראשון ובין במעשר עני, לא כדי להפקיע חשש טבל, אלא במעשר ראשון לפי שאינו רשאי להפריש תרומת מעשר קודם המעשר לכתחילה (רמב"ם מעשר ט ה. וראה ערך הפרשת מעשרות בדיעבד לגבי דיעבד); ובמעשר עני כדי לקבוע מעשר שני, שמעשר עני בשלישית וששית הוא במקום מעשר שני של שאר שני השבוע (רמב"ם שם א).

• **ויש מפרשים שבין במעשר ראשון ובין במעשר עני הטעם שצריך לקרות שם הוא כדי להוציא התבואה מספק איסור טבל** (הר"י קורקוס מעשר שם, בדעת רש"י והר"ש).

מעשר ראשון ושני בין במעשר ראשון ובין במעשר שני אין צריך להפריש את המעשר מן הדמאי, אלא קורא שם ואינו מפריש (דמאי ד ג; רמב"ם מעשר ט ג; רבי עובדיה מברטנורא דמאי א א; מאירי ו ב).

קריאת שם זו היא שנותן עיניו בצד זה ואומר מכאן אני נוטל (רש"י נדרים פד ב ד"ה וחכמים), שקביעת מקום בצפונם או בדרומו היא כהפרשה (פירוש הרא"ש נדרים שם; רמב"ם שם ה).

ויש סוברים שאין די בקריאת שם, אלא בין במעשר ראשון ובין במעשר עני צריך להפריש ולהוציא מהתבואה, אלא שמעכבם לעצמו ואינו נותנם ללוי ולעני, שהמוציא מחברו עליו הראיה (דעה א במאירי יומא ט א; תוס' חדשים דמאי א א, בדעת רש"י במעשר ראשון).

תרומת מעשר תרומת מעשר שמפריש מן הדמאי, נחלקו הפוסקים בדינה:

• **רוב הראשונים סוברים שהיא ניתנת לכהן בחינם, ואין אומרים בזה המוציא מחברו עליו הראיה** (רש"י סוטה מח א ד"ה מפריש; תוס' יומא ט א ד"ה מעשר; פירוש הרא"ש דמאי א א; תוספות יום טוב דמאי א א, ומשנה למלך מעשר ט ב, בדעת הרמב"ם. וראה תוס' רבי עקיבא איגר דמאי שם), אם מפני שכיון שיש בה עון מיתה החמירו חכמים שלא יעכבה אצלו למכרה לכהן, גזרה שכשישהה אותה אצלו יאכל אותה (רש"י ופירוש הרא"ש שם); או לפי שכיון שהיא דבר מועט, שתרומת מעשר אינה אלא אחד ממאה, וגם דמיה מועטים וצריך למכרה בזול, שאין לה אוכלים מרובים, תיקנו שיתנה לכהן (תוס' יומא שם).

• **ויש סוברים שמוכר את תרומת המעשר לכהן והדמים שלו** (טור יו"ד שלא).

קודם גמר מלאכה

הלוקח פירות מעם הארץ קודם שנגמרה מלאכתם, כגון גרוגרות ועתיד לדרסן, תמרים ועתיד לדושן, נחלקו תנאים אם מעשרם בתורת דמאי, כיון שיש שמעשרים גם קודם גמר מלאכה³, או שקודם גמר מלאכה ודאי שלא עשרם עם הארץ, וצריך לעשרם בתורת ודאי:

ר' מאיר אומר שמעשרן דמאי; וחכמים אומרים שמעשרן ודאי (תוספתא מעשרות (ליברמן) ב ג; ירושלמי מעשרות א).

וכתבו האחרונים, שהלכה שאין עם הארץ מעשר קודם גמר

בו הרמב"ם. ובתוס' אנשי שם בשם שושנים לדוד כתב שלא חזר בו, וישב את הדברים. ⁶ וראה פאת השולחן יד ס"ק כה, שהרמב"ם סובר שאין חוששים שמא תאכל ואינו צריך לפרר, ולכן השמיט הלכה זו.

בפתיחה למסכת אבות, כתב שהוא אביו של מתתיהו החשמונאי. ³ וראה ערך גמר מלאכה, על גדר גמר מלאכה. ⁴ וראה לעיל: תקנת דמאי, שצריך לקבוע מקום גם למעשר עני. ⁵ וראה שם בתוספות יום טוב, שבחיבורו חזר

טעם ההיתר האמוראים נחלקו מהו הטעם שנאמן בשבת:

• יש אומרים שמפני כבוד שבת התירו לאכול דמאי, ומכל מקום לא התירו אלא על ידי שאלה, שאולי יאמר האמת שאינם מעושרים (ירושלמי דמאי ד א, לפירוש הרא"ש במשניות שם); או כדי שיהא לו במה לתלות כשאומר מעושרים הם (פירוש הגר"א לירושלמי שם).

• ויש אומרים שההיתר הוא משום שאימת שבת עליו (ירושלמי שם), שמפני ששבת קובעת למעשר (ראה ערך טבל) ירא מלשקר (תוס' כתובות נה ב ד"ה ובתרומת מעשר; ר"ש ורא"ש דמאי שם); או מפני שעם הארץ חמור בעיניו לעשות עברה בשבת מפני כבוד היום, לפיכך לא ישקר (רמב"ם מעשר יב א, ובפירוש המשניות דמאי שם).

חשוד האחרונים נחלקו אם האמינו לחשוד כדרך שהאמינו לעם הארץ:

• יש מהאחרונים שסוברים שלא דוקא לסתם עם הארץ האמינו, אלא אפילו לחשוד ממש על המעשרות האמינו (פני יהושע כתובות כד ב; קול הרמ"ז דמאי ד א).

• ויש חולקים וסוברים שדוקא בסתם עם הארץ, שאינו לא נאמן ולא חשוד – התירו, אבל לא בחשוד ממש (תוס' אנשי דמאי שם, בשם שושנים לדוד; תוס' רבי עקיבא איגר שם. וראה אור שמח מעשר יא ג).

מכירתו

מכירת דמאי אסור למכור דמאי לעם הארץ, או לשלוח לו דמאי, מפני שהוא מסייע לו לאכול דבר האסור; אבל מוכרים ומשלחים אותו לתלמידי חכמים, שאין תלמיד חכם אוכל עד שיעשר, או עד שיודיעו אדם נאמן שזה מעושר (רמב"ם מעשר יא א. וראה בבא מציעא נו א, ותוס' שם ד"ה לא).

במידה גסה כל המוכרים במידה גסה, כגון הסיטונות שקונים פירות מרובים ומוכרים אותם לחנוונים, ומוכרי תבואה – מותרים למכור את הדמאי ולשלחו (דמאי ב ד, ור"ש שם; רמב"ם מעשר יא ב), שמפני שהם מוסיפים על המידה, התקינו חכמים שהלוקח או זה שנשתלחו לו הוא יפריש מעשר דמאי (רמב"ם שם, ובפירוש המשניות דמאי שם); ויש מפרשים מפני שהכל יודעים שהסיטון מכמה עמי הארץ לקח, וכל המוכרים במידה גסה בחזקת שלא עישרו דמאי הם, והלוקח מהם מעשר ואוכל (רש"י בבא מציעא נו א ד"ה אלא).

ולא התירו למכור במידה גסה אלא לחברים – מי שקיבל עליו שיהא נזהר בענייני טומאה וטהרה, או שיהא נאמן על המעשרות – לפי שחברים יודעים שחכמים פטרו את המוכר מלעשר דמאי ויעשרו הם, אבל לעמי הארץ אסור למכור עד שיתקנו המוכר (תוס' בבא מציעא נו א בפירוש א; פירוש הרא"ש דמאי ג ב; שיטה מקובצת בבא מציעא שם).

ויש סוברים שגם לעם הארץ מותר למכור, שכמו שהתירו להאכיל לעניים דמאי (ראה להלן: המותרים בדמאי) כך התירו לסיטון למכור במידה גסה (פירוש ב בתוס' בבא מציעא שם).

במידה דקה החנוונים שמוכרים מעט מעט בחנות, במידה דקה, אינם רשאים למכור את הדמאי, ולא ימכרו ולא

שני בפיו של הכוס, ומחולל על המעות (דמאי ז א, לפירוש הרבי עובדיה מברטנורא ותפארת ישראל).

ויאמר מעכשיו ולכשאתה יהיה תרומת מעשר, שאם יאמר מעכשיו הרי כשותה הכל מדומע, ואם יאמר לכשאתה הרי הכל טבל (ירושלמי שם; רבי עובדיה מברטנורא ור"ש ושנות אליהו דמאי שם).

וכן במה שיאכל למחר אין די במה שהתנה מערב שבת, אלא צריך לחזור ולומר בשבת, וירחוש בשפתיו בלחש, ואינו נראה כמתקן בשבת, כיון שכבר התנה (ירושלמי שם; פירוש ב בר"ש שם).

ויש חולקים וסוברים שלמחר אין צריך להתנות שוב, אלא נותן דעתו על התנאי של אתמול, ומפרר את המעשר (פירוש א בר"ש שם; שנות אליהו דמאי שם, ובפירושו לירושלמי שם).

נרכה אין מברכים על הפרשת דמאי (שבת כג א), ולפיכך מותר להפריש אותו כשהוא ערום מאחר שאין צריך ברכה (שבת כג א; דמאי א ד).

מדמאי על דמאי

ההפרשה אין מעשרים מדמאי על דמאי אחר, שעמי הארץ יש מהם מעשרים ויש שאינם מעשרים, ושמה הדמאי שלקח מזה הוא מתוקן, והשני אינו מתוקן, ונמצא מפריש מן הפטור על החיוב, או מן החיוב על הפטור (ראה דמאי ה יא, ופירוש המשניות לרמב"ם שם, ורש"י בבא מציעא נו א ד"ה מעשר).

וכן לא מדמאי על הודאי, שמא מפריש מן הפטור על החיוב; ולא מן הודאי על הדמאי, שמא מפריש מן החיוב על הפטור (ראה דמאי שם).

עבר והפריש עבר והפריש מן הדמאי על הדמאי, או מן הדמאי על הודאי, הרי זו תרומה – דהיינו תרומה מעשר – ויחזור ויתרום מכל אחד ואחד בפני עצמו (דמאי ה יא; רמב"ם תרומות ה יז), אבל את התרומה שתרם בראשונה אינו צריך לתקן; ואף על פי שאם תרם מן החיוב על הפטור התרומה טבל היא, כיון שספק הוא ורוב עמי הארץ מעשרים הם, לא חוששים לכך (פירוש הרא"ש ורע"ב דמאי שם).

תרם מן הודאי על הדמאי, הרי זו תרומה, ולא תאכל עד שיוציא עליה תרומות ומעשרות (דמאי ה יא; רמב"ם תרומות ה יז), שאם הדמאי מעושר נמצאת התרומה טבל דאורייתא (רבי עובדיה מברטנורא דמאי שם).

כשעם הארץ נאמן

כשבת הלוקח פירות ממי שאינו נאמן על המעשרות ושכח לעשרם, ונכנסה שבת או יום טוב, שאינו יכול לעשרם – שואלו, ואם אמר לו מעושרים הם, אוכל על פיו בשבת; וכן אם אמר לו אחד שאינו נאמן על המעשרות מעושרים הם, אוכל על פיו (דמאי ד א; רמב"ם מעשר יב א) באותה שבת, אבל בשבת הבאה לא יאכל עד שיעשר (רמב"ם שם; תוספתא דמאי (ליברמן) ה א).

ואפילו היו לו פירות מתוקנים אחרים מאותו המין, מותר לאכול משל עם הארץ על ידי שאלה (ירושלמי דמאי ד א; רמב"ם שם), שלפעמים אדם תאב לאכול דוקא מאלו, ומאותם שהוא תאב התירו לו (ירושלמי ומגיד משנה שם).

- ר' יוחנן אמר שלא חייבו את הנחתום להפריש תרומת מעשר אלא כשעושה בטהרה, הואיל וראויה לכהן לאכילה, אבל כשעושה בטומאה, כגון שלקח מעם הארץ תבואה שהוכשרה ונטמאה, לא הטריחוהו להפריש תרומת מעשר, כיון שאינה ראויה לכהן אלא להסיקה תחת תבשילו (ראה ערך תרומה טמאה), והלוקח הוא יפריש (ירושלמי דמאי ב ד, ובפירוש הר"ש שם) ⁸.
- ור' אלעזר אמר שלא חייבוהו להפריש תרומת מעשר אלא במוכר במידה דקה, ולא כשמוכר במידה גסה (ירושלמי שם).

המותרים באכילתו

עניים מאכילים את העניים דמאי, ואת האכסניה – שהיא חיל המלך, או אורחים (ראה להלן) – דמאי (דמאי ג א; רמב"ם מעשר י יא). והטעם הוא שרוב עמי הארץ מעשרים הם, ומשום חומרא הוא שתיקנו לעשר, לכן הקלו בעניים (רש"י ברכות מז א ד"ה מאכילים); ויש שפירשו כדי להקל עלינו את הצדקה התירו לעניים אכילת דמאי (פירוש המשניות לרמב"ם דמאי שם).

בית שמאי חולקים וסוברים שאין מאכילים את העניים דמאי (ברכות מז א).

וכן גבאי צדקה, חכמים אומרים שהם גובים סתם ומחלקים סתם, והרובה לתקן יתקן; ובית שמאי אומרים שנותנים את המעושר למי שאינו מעשר, ואת שאינו מעושר למעשר, ונותנים לו יותר משיעור מעשרותיו, כדי שלא יפסיד, ונמצא כולם אוכלים מתוקן (דמאי ג א, ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם).

הלכה כחכמים (רמב"ם שם). ונחלקו אמוראים בדבר:

- ר' יונה אמר שהדברים אמורים בעניים חברים, וצריך להודיע להם שהוא דמאי (ירושלמי דמאי ג א), שאם ירצו לתקן יתקנו בעצמם, אבל לעמי הארץ אין ליתן דמאי אפילו אם יודעים (ר"ש דמאי ג א).

• ור' יוסי אמר שמדובר בעניי עם הארץ, שאם אתה אומר בעניים חברים נמצאת נועל דלת בפני עם הארץ (ירושלמי שם). והכוונה שאפשר לתת אפילו לעניי עם הארץ, ומכל מקום צריך להודיעם, אף על פי שעם הארץ אנו יודעים שלא יתקן את הדמאי, שמא יש בין עמי הארץ אחד שהוא מעשר ולכן יודיע לכל (פירוש הגר"א לירושלמי שם), ובין עניי חברים ובין עניי עם הארץ אינם חייבים לתקן, אלא הרוצה לתקן – מתקן (ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם).

ויש מפרשים בדעת ר' יוסי שדוקא בעניי עם הארץ הדברים אמורים, אבל עניים חברים חייבים לתקן (מלאכת שלמה דמאי שם, בשם הרא"ש).

תרומת מעשר כתבו הראשונים, שאף תרומת מעשר של דמאי, לאחר שהופרשה, מאכילים אותה לעניים (ריטב"א

סוכה לה ב, בשם רמב"ן; ר"ן שם, בשמו).

אכסניא מאכילים את האכסניה דמאי (דמאי ג א). וגם בזה נחלקו אמוראים:

- לדעת ר' יונה אף כאן באכסניה שהם חברים הדברים אמורים (ירושלמי דמאי שם; עירובין יז ב), אלא שיש מפרשים שאכסניה הוא חיל של מלך ישראל העוברים ממקום למקום ומוטל על בני

ישלחו אלא מתוקן (דמאי ב ד, ור"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם; רמב"ם מעשר יא ב).

והטעם מפני התינוקות, שרגילים לקנות אצל החנוונים, והם אינם יודעים לתקן, ויאכלו דמאי; (ירושלמי דמאי ב ד; פירוש המשניות לרמב"ם דמאי שם; פירוש א בר"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם); או מפני שהמוכר מעט מעט משתכר הרבה, ולכן הטילו עליו להפריש (ירושלמי שם; רמב"ם מעשר שם; פירוש ב בר"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם).

נעל הבית בעל הבית המוכר הרבה במידה גסה, נחלקו תנאים בדינו:

- ר' מאיר אומר שלא התירו למכור דמאי אלא לסיטון בלבד, אבל בעל הבית הלוקח מעם הארץ בין שחזור ומוכר במידה גסה לחנווני כסיטון, ובין שמוכר במידה דקה כחנווני – צריך לעשר, לפי שהלוקח ממנו סבור שהם מפירות ארצו, וכיון שהוא חבר מחזיקים אותו בחזקה שעושה ואין מפרישים (תוספתא דמאי (ליברמן) ג יג; בבא מציעא נו א, ורש"י ד"ה בין כך).

• וחכמים אומרים שאחד הסיטון ואחד בעל הבית אם הוא מוכר במידה גסה בדרך הסיטונות, מוכר ושולח לחברו, ונותן לו במתנה, ואינו חושש (גמרא שם, ורש"י ד"ה וחכמים).

שיעור מידה איזוהי מידה גסה, ביבש שלשה קבין שהם חצי סאה (רמב"ם מעשר יא ג. וראה ערכים: סאה; קב); ובלח מידה המחזקת שוה דינר מאותו הדבר הלח (דמאי ב ה; רמב"ם שם. וראה ערך דינר).

ר' יוסי אומר סלי תאנים וענבים וקופות של ירק, כל זמן שהוא מוכרם לא במידה ולא במשקל, אלא באומד – פטור, שהרי זה כמוכר בגסה (דמאי שם, ופירוש המשניות לרמב"ם ורבי עובדיה מברטנורא שם).

להלכה נחלקו הראשונים:

יש פוסקים שלא כר' יוסי (רמב"ם מעשר יא ד, ובפירוש המשניות שם; רבי עובדיה מברטנורא שם); ויש פוסקים כמותו (ראב"ד בהשגות שם).

נחתומים נחתומים, הלוקחים תבואה מעם הארץ ומוכרים פת לשוק (רש"י יומא ח ב ד"ה הנחתומין), לא חייבו אותם

חכמים להפריש אלא תרומת מעשר בלבד (דמאי ב ד; רמב"ם מעשר ט יב) ⁷, ולא חייבם חכמים להפריש מעשר שני של דמאי, והלוקח הוא שמפריש מעשר שני (יומא ט א; רמב"ם שם), שמתוך ששוטרי המלך ונוגשיו חובטים אותם בכל שעה ואומרים להם מכרו בזול לא הטריחוהם חכמים במעשר שני, שיצטרכו אחר כך להעלותו לירושלים (יומא שם).

ודוקא כשמוכרים לחבר, שהלוקח יפריש מעשר שני, אבל כשמוכרים לעם הארץ – חייבים להפריש גם מעשר שני קודם שימכרו (ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם).

במה דברים אמורים שהנחתומים פטורים, כשמוכרים בחנותם או על פתח חנותם, אבל המוכר לפלטר או בחנות הסמוכה לפלטר, חייב להפריש אף מעשר שני (תוספתא דמאי (ליברמן) ג י; רמב"ם שם). הטעם: שבחנות הוא מקום פרהסיא, והשוטרים רואים אותם; ואצל הפלטר אינו מקום פרהסיא, ואינם רואים אותו (מנחת בכורים שם). ונחלקו אמוראים בדבר:

ט יב, שהרמב"ם פסק כדעה זו.

7. וראה ערך חלה, על חיוב חלה שעליהם. 8. וראה כסף משנה ורדב"ז מעשר

אונן מעשר שני של דמאי נאכל לאונן (דמאי א ב; רמב"ם מעשר שני ג ח), ואף על פי שמעשר שני ודאי אינו נאכל באנינות (ראה ערך מעשר שני) – בדמאי לא גזרו (רבי עובדיה מברטנורא שם).

אבל אין מעשר שני של דמאי נאכל בטומאה, שטומאה היא דבר המצוי וגזרו בו, ואנינות היא דבר שאינו מצוי ולא גזרו בו (ירושלמי דמאי שם).

אכילה הדמאי נכנס לירושלים ויוצא (דמאי א ב). שאף על פי **בירושלים** שמעשר שני ודאי שנכנס לירושלים קלטהו מחיצות, ושוב אינו נפדה להיאכל חוץ לירושלים, ואפילו כשנכנס לירושלים בעודו טבל (ראה ערכים: מעשר שני; פדיון מעשר שני); הדמאי שנכנס לירושלים בעודו טבל, נפדה אחר שהופרש המעשר ונאכל חוץ לירושלים (ירושלמי מעשר שני ג ג; ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא מעשר שני שם; רמב"ם מעשר שני ב יא), לפי שמחיצות לקלוט אינן אלא מדרכנן, ובדמאי לא גזרו (ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם).

אבל לאחר שכבר קרא שם למעשר שני של דמאי ונכנס לירושלים – אינו נפדה שוב (ירושלמי שם; רמב"ם מעשר שני ב ט).

ויש מן הראשונים שכתב שאף מעשר שני של דמאי נפדה אחר שנכנס לירושלים (פירוש המשניות לרמב"ם דמאי א ב, מעשר שני ג ג, וראה תוספות יום טוב מעשר שני שם, ותוס' רבי עקיבא איגר שם, שבחיבורו חזר בו). ויש מפרשים שישנם שני חילוקים בין דמאי לודאי:

טבל ודאי שנכנס לירושלים אינו נפדה, והדמאי נפדה; ומעשר שני ודאי שנכנס לירושלים אינו יוצא כלל, ודמאי נכנס ויוצא, ובלבד שלא יפדהו שם אלא מחזירו לירושלים (פירוש הגר"א לירושלמי מעשר שני ג ג).

אינוזו הדמאי מאבדים את מיעוטו בדרכים (דמאי א ב). ונחלקו **גורמים** אמוראים בפירוש הדבר:

- יש מפרשים שבתרומת מעשר של דמאי הדברים אמורים, שאפילו אם היה במקום גדודי חיה וליסטים והתרומה דבר מועט, שהטורח הוא מועט ויהיה לו הפסד מועט כשיטרח, אינו חייב לטרוח ולהביאה לעיר (ירושלמי דמאי א ב).

- ויש מפרשים שהדברים אמורים במעשר שני של דמאי (ירושלמי שם), וכך פירשו הראשונים (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם).

ויש סוברים שלא דוקא בדרכים, אלא כל מי שיש לו מעט מעשר שני – מותר לאבדו, ואין צריך להעלותו (מלאכת שלמה דמאי א ב, בשם הר"י אשכנזי).

שיעור מועט הראשונים נחלקו כמה הוא מועט שמותר לאבדו:

- יש אומרים שמועט הוא פחות מכגורגרת, בין באוכל שלם ובין בפרוס, אבל כגורגרת אין מאבדים אותו (ירושלמי שם; רמב"ם מעשר שני שם).

- ויש סוברים שבין פרוס בין שלם שיעורו כגורגרת, ויותר מגורגרת אין מאבדים (ראב"ד בהשגות שם, לגירסתו בירושלמי).

- ויש סוברים שפרוס פחות מכביצה מותר לאבד, ושלם כגורגרת (ירושלמי דמאי א ב).

המקום לפרנסם, והרי הם כעניים הואיל ואינם בבתייהם (רש"י ברכות מז א ד"ה אכסניא; רבי עובדיה מברטנורא דמאי שם); ויש מפרשים שהם אורחים (רמב"ם מעשר י יא, ובפירוש המשניות דמאי שם; מאירי פסחים לה א, סוכה לד ב), וכשם שהקלו לעניים משום מצות צדקה, כך התירו לחיזוק מצות האכסניה, כדי להקל על בעלי האכסניה (פירוש המשניות שם)⁹. ואפילו כשהאורח הוא עשיר במקומו, כל שהוא חוץ מביתו כעני הוא, ומותר בדמאי כעניים (מאירי סוכה לד ב).

- לדעת ר' יוסי לא התירו אלא באכסניה של גוים (ירושלמי דמאי ג א). והחידוש הוא שאף על פי שטבל אסור בהנאה (ראה ערך טבל) – בדמאי הקלו (תוס' עירובין יז ב ד"ה ואת, לפירוש זה); או שאינו נחשב כפורע חובו בממונו של כהן (תוס' ברכות מז א ד"ה ומאכילין).

הלכה כר' יונה שמותר להאכיל גם לחברים (רמב"ם מעשר י יא; רבי עובדיה מברטנורא דמאי ג א); וצריך להודיעם, ואם רצו האורחים לתקן יתקנו (רמב"ם שם).

ודוקא כשלא לנו שם, אבל אם לנו – חייבים לעשר (ירושלמי דמאי ג א; רבי עובדיה מברטנורא דמאי שם); ויש סוברים שאף בלנו – פטורים (ר"ש דמאי שם, בדעת הבלל. וראה פאת השלחן טו ס"ק כו).

פועל רבן גמליאל היה מאכיל את פועליו דמאי, לפי שעניים היו (דמאי ג א, ור"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם). ואין הלכה כמותו, שכיון שחייב במזונותיהם הרי זה פורע חובו בדמאי (פירוש המשניות לרמב"ם ורבי עובדיה מברטנורא שם).

ויש מפרשים אף בדעת רבן גמליאל שלא היה מאכיל להם אלא סעודה שאינו חייב בה (הגר"א בשנות אליהו שם, ובפירושו לירושלמי דמאי שם).

קולות בדמאי

חכמים הקלו כמה קולות בדמאי שאינן בודאי טבל, מפני שאין חיובו אלא מדרכנן:

חומש הדמאי אין לו חומש (דמאי א ב). ונחלקו אמוראים באיזה חומש הדברים אמורים:

- ר' זירא אמר שאין הדברים אמורים אלא בפודה מעשר שני של דמאי שאינו חייב בחומש (ירושלמי דמאי שם), לפי שהקן שמעכבת במעשר שני של תורה, גזרו בה גם בדמאי, והחומש שאינו מעכב בשל תורה (ראה ערך פדיון מעשר שני) לא גזרו בו בדמאי (בבא מציעא נד א); אבל האוכל תרומת מעשר של דמאי מוסיף חומש כמו בודאי (בבא מציעא נה ב).

- ור' אמי אמר שאף בור שאכל תרומת מעשר של דמאי, אינו מוסיף חומש (ירושלמי דמאי א ב).

הלכה שהפודה מעשר שני של דמאי אינו מוסיף חומש (רמב"ם מעשר שני ה ד); והאוכל תרומת מעשר של דמאי מוסיף חומש, כדי שלא יזלזלו בה (רמב"ם תרומות י ד).

ביעור אין לדמאי ביעור (דמאי א ב; רמב"ם מעשר שני יא ח). דהיינו שבסוף שלש שנים צריך לבער כל המעשרות (ראה ערך בעור מעשרות) אינו צריך לבער פירות מעשר שני של דמאי שנשארו לו (ר"ש דמאי שם; רמב"ם שם).

של מלך כל שכן שמותר לשאר אורחים, ובתוס' אנשי שם כתב, שלפירוש זה

9. וראה תפארת ישראל למשניות שם סק"ב, שגם לפירוש שאכסניא הוא חיל

• ר' שמעון בן לקיש אמר שדוקא מן הדמאי הם פטורים (ירושלמי דמאי א א), אם מפני שפירות אלו אינם חשובים, ואין עם הארץ חס עליהם מלעשרם, ובודאי עישרם (רש"י ברכות מ ב ד"ה אלו; ר"ש ושנות אליהו דמאי שם); או מפני שחזקתם באים מן ההפקר, ויש בהם ספק ספיקא לפטור, ספק בא מן ההפקר, ופטורים לגמרי מן המעשר (ראה ערכים: הפקר; טבל), ואף אם באו מן השמור, שמא נתעשרו (פירוש המשניות לרמב"ם ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם); אבל אם הם טבל ודאי – חייב לעשרם (ירושלמי שם).

• ור' יוחנן אמר שאף כשהם ודאי פטורים ממעשרות, לפי שרוב מינים אלה אינם באים אלא מן ההפקר (ירושלמי שם).

להלכה יש פוסקים כר' יוחנן (ראה רמב"ם מעשר יג א); ויש פוסקים כריש לקיש (ראה רבי עובדיה מברטנורא דמאי שם; וראה תוס' ר"ה טו ב ד"ה בנות שוח; וראה פאת השלחן יח סק"ז, שכתב שדעת הראב"ד והרשב"א והר"ש ותוס' והגר"א כריש לקיש).

לזריעה או לבשעה ישנם הפטורים מן הדמאי מפני שלא גזרו עליהם בשעה שגזרו על הדמאי (ראה רמב"ם מעשר יג יד).

הלוקח מעם הארץ לזריעה או להאכיל לבהמה – פטור מלעשר (דמאי ג; רמב"ם שם). ואף על פי שהזרע ומאכל בהמה בכלל שאר תבואה הם וחייבים במעשרות (ראה ערך טבל), מכל מקום לא גזרו עליהם משום דמאי, שמסתמא רוב עמי הארץ מעשרים הם, ולא החמירו חכמים על הדמאי כל כך (רש"י חולין ז ב ד"ה ומי מחיבה). ובין בדבר שזרעו כלה, ובין שאין זרעו כלה – פטור כשלקח לזריעה (תוספתא דמאי (ליברמן) א יח).

לקחם לזרע, ונמלך וחישיב עליהם לאכילה, מחשבתו לאכילה מחייבתו לעשר דמאי; וכן אם לקחם לאכילה ונמלך וחישיב עליהם לזריעה, חייב לעשר דמאי, שמכיון שכבר נתחייבו בדמאי, שוב אינו יכול להוציאם מחיובו (ירושלמי דמאי ג, ופני משה שם).

וכן במאכל בהמה אינו פטור אלא אם כן לקח בתחילה להאכיל לבהמה, אבל אם לקח מתחילה לאכילת אדם ונמלך עליהם לבהמה, הרי זה לא יתן לא לפני בהמתו ולא לפני בהמת חברו עד שיתקנם דמאי (תוספתא דמאי (ליברמן) א טו; חולין ז ב; רמב"ם מעשר יג טו).

ולא ימכרם לגוי עד שיתקנם (תוספתא דמאי שם; רמב"ם שם), שמא ימכרם הגוי לישראל אחר, ומכיון שלקחם לאכילה נתחייב לתקנם (רדב"ז שם). לקחם בתחילה למכרם לגוי, פטור מן הדמאי (פאת השלחן יח ס"ק נה).

זגרים שאינם מאכל וכן הלוקח מעם הארץ קמח לעבד בו את העורות – פטור מן הדמאי (דמאי ג; רמב"ם מעשר יג יד); והוא הדין הלוקח למלוגמא או לרטייה (תוספתא (ליברמן) א כה; רמב"ם שם); וכן הלוקח שמן להדליק את הנר או לסוך בו את הכלים (דמאי שם; רמב"ם שם); וכן יין לקילור בכל אלה פטור מלעשר (תוספתא שם; רמב"ם שם).

סיכה שמן שלקח הסורק לתתו בצמר – פטור מן הדמאי (דמאי א ד; רמב"ם מעשר יג טז), מפני שהוא בטל על גב הצמר שנבלע בו (ירושלמי דמאי שם; רמב"ם שם, ובפירוש המשניות דמאי שם), והרי זה כשמן לסוך בו את הכלים (ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם).

איבודו נסתפקו בירושלמי אם מותר לכתחילה להפריש מעשר לכתחילה שני של דמאי כל שהוא ולאבד (ירושלמי שם). ופסקו הראשונים שלא יפרישונו לכתחילה לאבד, שאין מפרישים לאיבוד (רמב"ם מעשר שני ג ט. וראה ערך אין מפרישין לאיבוד).

הולכתה לכהן תרומת מעשר של דמאי אינו צריך להוליכה לכהן, אלא אם כן יש בה כשיעור אחד משמונה שבשמינית שהוא אחד מששים וארבע בלוג (תרומות יא ח, ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם). ונחלקו הראשונים בדבר:

• יש אומרים שדוקא אם היא טמאה, ואף על פי שבתרומת מעשר של ודאי צריך לחזור אחר כהן אפילו במועט וכל שהוא, בדמאי אין צריך; אבל אם היא טהורה – צריך להוליכה לכהן (ירושלמי תרומות יא ד; ראב"ד בהשגות תרומות ג טז; ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא תרומות שם).

• ויש מהראשונים שכתבו שביין ושמן טהור הדברים אמורים, שבודאי אפילו כל שהוא מוליכו לכהן, אבל בדמאי אם אין בו כשיעור אינו מטפל בו אלא שורפו (רמב"ם תרומות שם).

הפרשותו ערב שבת בין השמשות ספק חשכה ספק אינו **בערב שבת** חשכה, מעשרים את הדמאי (דמאי א ד; שבת לד א; רמב"ם שבת כג טו; טוש"ע או"ח רסא א), אף על פי שאין מעשרים אז את הודאי, שכיון שרוב עמי הארץ מעשרים אינו דומה למתקן (רש"י שבת שם ד"ה אבל. וראה ערך בין השמשות).

טהור על היפה בדמאי התיירו להפריש אף מן הרע על היפה, כיון שאף בודאי בדיעבד אם הפריש תרומתו תרומה (בבא מציעא נו א).

ויש מן הראשונים שכתב שאף בדמאי לא הקלו בזה (ר"ש חלה ד ו).

הפטורים מדמאי

יש דברים שהם פטורים מהדמאי מחמת הספק שמא הם פטורים בכלל מן המעשרות, או שמא כבר נתעשרו; ויש דברים שפטורים מפני שבשעה שגזרו על הדמאי לא גזרו עליהם מחמת הספק.

הקלים הפטורים מחמת ספק הם:

שבדמאי השיתין – מין תאנים מדבריות (ראה ברכות מ ב, והגהות הב"ח, ופירוש המשניות דמאי א א); והרימין¹⁰; והעוזרדין¹¹; ובנות שוח – תאנים לבנות העושות פירות אחת לשלש שנים (ראה ברכות שם, והגהות הב"ח); ובנות שקמה – תאנה המורכבת בערמון (ראה ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי א א); ונובלות תמרה – או תמרים שאינם מתבשלים באילן ומתבשלים אחר כך, או שהם תמרים שהפילתם הרוח קודם בישולם (ראה ברכות מ ב, מחלוקת); והגופנים – ענבים שמניחים בגפן בסוף הבציר ובקושי מתבשלים (ראה ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי א א); והנצפה – הוא צלף¹² (ראה ר"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם).

וביהודה פטורים גם האוג – פרי אדום (ר"ש שם); והחומץ שביהודה, והכוסבר¹³.

כל אלה הם הקלים שבדמאי, ופטור אותם חכמים מלעשר (דמאי א א; רמב"ם מעשר יג א).

כודאי טבל האמוראים נחלקו בפטור של הפירות הללו:

ובאנגלית: Hawthorn (י. פליקס, הצומח והחי המשנה, עמ' 109). ¹² השם המדעי: Capparis spinosa. באנגלית: Caper (י. פליקס שם עמ' 132). ¹³ ראה ערוך ראה כסבר, ובערוך השלם שם ברומית Coriandrum.

לשאר אורחים אסור. ¹⁰ וראה ערוך השלם ערך כגר וערך רמי, ולדעתו בערך רמי הוא Rhammus lotus. ¹¹ ראה ערוך ראה עזרד, ובערוך השלם שם שהוא Spierling. ויש גורסים: עזרר. בערבית: זעורר. השם המדעי: Crataegus azarolus.

שהחזיקו בה עולי בבל בלבד, אבל אותם המקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל פטורים מהדמאי.

ולכן שנו שמכזיב ולהלן פטור מן הדמאי, כיון שלא החזיקו שם עולי בבל, ומכזיב ולפנים חייב, וכזיב עצמה כלחוץ (דמאי א ג; רמב"ם מעשר יג ג. וראה ערך ארץ ישראל, ובמפה המצורפת שם).

וכל הפירות הנמצאים מכזיב ולחוץ פטורים מן הדמאי, שחזקתם שהם מפירות המקום שנמצאו בו (רמב"ם שם, ובפירוש המשניות ורבי עובדיה מברטנורא דמאי), אף על פי שבדאי טבל חייבים אף במקומות שכבשו עולי מצרים ולא כבשו עולי בבל (ראה רמב"ם תרומות א ה-ו; תוס' חולין ז א ד"ה והתיר, בשם רבינו תם; רשב"א חולין שם. וראה פאת השלחן יח ס"ק כא).

ויש חולקים וסוברים שמכזיב ולהלן פטור אף מן הודאי (תוס' חולין שם; ר"ש דמאי שם).

בסוריא בסוריא, יש שכתבו שגזרו על הדמאי, ולא פטרו אלא מכזיב ולהלן (רדב"ז מעשר יג ג, בשם הר"ש).

ולא פטרו בסוריא בסתם אלא מפני שסתם מפירות נכרים הם, ובסוריא יש קנין לנכרי להפקיע מידי מעשר (פאת השלחן יח ס"ק כא; מנחת בכורים על התוספתא דמאי א ד).

מקום הפירות פירות שבארץ ישראל חזקה שחייבים בדמאי עד שיוודע שהם פטורים, ופירות שבחוץ לארץ חזקה שפטורים עד שיוודע לך שהם חייבים (תוספתא דמאי (ליברמן) א ד), שחזקת הפירות שהם ממקום שנמצאו בו (ראה רמב"ם מעשר יג א).

כשגזרו על הדמאי לא גזרו על פירות חוץ לארץ שנכנסו לארץ (רמב"ם מעשר יג י).

בחשש חילוף

המפקיד המפקיד פירותיו אצל עם הארץ, הרי הם בחזקתם למעשרות, שאינו חשוד להחליף את הפקדון (דמאי ג ד; רמב"ם מעשר יא א).

המפקיד אצל הגוי פירות מתוקנים, לדעת חכמים הם כפירותיו, ולדעת ר' שמעון הפירות דמאי (דמאי ג ד)¹⁴.

הלכה כחכמים (רמב"ם מעשר יא יג; ראב"ד שם).

בתורת ראוי לאכילה

עירוב ושיתוף בדינים התלויים בהיתר אכילה, נקרא דמאי ראוי לאכילה. ולכן מערבים בדמאי (דמאי א ד; עירובין לא א; רמב"ם עירובין א טו), דהיינו בככר שלקחה מעם הארץ ולא הפריש ממנה דמאי (רש"י עירובין שם ד"ה בדמאי), בין עירובי חצרות ובין עירובי תחומין (רש"י שבת כג א ד"ה מערבין; פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם).

ואף על פי שאין מערבים אלא בדבר הראוי לאכילה (ראה ערך ערובי חצרות), דמאי נחשב ראוי לאכילה, שהרי מאכילים את העניים דמאי (ראה לעיל: המותרים באכילתו).

וכן משתתפים שתופי מבואות בדמאי (דמאי שם; רמב"ם עירובין שם).

אבל שמן שלוקח האורג לסוך בין אצבעותיו – חייב בדמאי (דמאי שם; רמב"ם שם), מפני שהוא בטל על גב גופו ואינו מאבדו בגופו, אלא נבלע בו, וסיכה הרי היא כשתייה בכל מקום (ירושלמי ופירוש המשניות שם; רמב"ם שם. וראה ערך סיכה), ואף על פי שסיכה שאינה לתענוג אינה כשתייה, שמא להנאת עצמו הוא סך, כדי שלא תזיק לו האריגה (פירוש הרא"ש דמאי שם).

תערובת לא גזרו על תערובת דמאי. ולפיכך הלוקח מעם הארץ מוריס, או מאכל אחר שיש בו יין, או שלקח טחינין – מאכל של גריסים ותבלין מעורבים בו ומעורבות בו קטניות – הרי אלו פטורים מן הדמאי (חולין ו א, ורש"י ד"ה טחינין; רמב"ם מעשר יג יח). ואפילו אם מה שיש בו תורת דמאי היה נותן טעם בכולו, אין צריך להפריש דמאי (מאירי חולין שם).

אבל הלוקח יין לתת לתוך המוריס או לתוך מאכל אחר, או הלוקח קטניות לעשות טחינין, אף על פי שסוף כל אלו להתערב, הואיל ובאו לידו של חבר מעם הארץ כשהם בעין, שלא בתערובת, חייב להפריש דמאי קודם שמערבם (חולין ו א, ורש"י ד"ה טחינין; רמב"ם מעשר יג יח); ואם עבר ועירבם – אסורים (מאירי חולין שם).

וכן אם נתן לעם הארץ דבר שאינו חייב בתרומות ומעשרות, או שכבר תיקנו, ואמר לו שיערב בו משלו דבר שחייב בתרומות ומעשרות, הרי זה צריך להפריש דמאי, אף על פי שהוא בתערובת. שכיון שאמר לו עשה לי משלך, הרי זה כאילו לקח ממנו קודם התערובת ואחר כך עירב, שהרי על פיו עשה עם הארץ ונעשה שלוחו (חולין שם ורש"י ד"ה כיון).

עשוי להטעים אם היה הדבר שחייב בדמאי, שנתערב, עשוי להטעים, כגון תבלין ושאר – אינו בטל (חולין ו א; רמב"ם מעשר יג יח), לפי שהוא מתקן את הכל והוא העיקר. ולכן אפילו לקח קדרה מבושלת מעם הארץ, שלא נעשה שלוחו כשעירבם – אסור (רש"י שם ד"ה וטעמא), ונמצאת כל התערובת חייבת בדמאי (רמב"ם שם).

חלה ומדומע חלת עם הארץ שתיקן לו גבל חבר בטהרה, ונתנה לכהן חבר – פטורה מן הדמאי (דמאי א ג, ור"ש ורא"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם; רמב"ם מעשר יג יד).

וכן המדומע פטור, שאם נפלה לעם הארץ סאה של תרומה לתוך פחות ממאה סאה של חולין, שנעשה הכל מדומע, ונותן הכל לכהן – פטור מלעשר דמאי (דמאי א ג, ור"ש ורא"ש ורבי עובדיה מברטנורא שם; רמב"ם מעשר יג יד).

הפריש על הפטורים כל אלה הפטורים מן הדמאי שלא גזרו עליהם, אם התקינם דמאי, והפריש מהם תרומת מעשר ומעשר שני, מה שעשה עשוי (תוספתא דמאי (ליברמן) א כח; ירושלמי דמאי א ג; רמב"ם מעשר יג יט).

וכתבו האחרונים, שהדברים הפטורים מן הדמאי מחמת ספק, דהיינו המינים שהם הקלין שבדמאי (ראה לעיל), אף אם הפריש מהם תרומת מעשר לא עשה ולא כלום (חזון איש זרעים ד סק"ט).

מקומות שלא גזרו

מכזיב ולהלן כשגזרו על הדמאי לא גזרו אלא על פירות הארץ

¹⁴ ורבי עובדיה מברטנורא דמאי שם, ורמב"ם מעשר יא טו; רש"י בכורות יא ב

¹⁴ ונחלקו הראשונים בדבר במהות מחלוקתם – ראה פירוש המשניות לרמב"ם

שבת כה יט. וראה ערך מוקצה), בדמאי מותר, מפני שאם רצה מפקיר נכסיו ויהיה ראוי לו (שבת קכז ב).

דמאי בחלה

בארץ ישראל הראשונים נחלקו אם נחשדו עמי הארץ שלא להפריש חלה:

• יש סוברים שנחשדו אף בחלה, ולכן הלוקח עיסה או לחם מעם הארץ צריך להפריש חלת דמאי, וזו היא חלת דמאי שהוזכרה בכמה מקומות (חלה ד ו. מאירי חלה שם; הר"ש סיריליאוי לירושלמי חלה שם; מלאכת שלמה שם).

אלא שחלת דמאי הקלו בה חכמים שניטלת מן הטהור על הטמא לכתחילה; וניטלת שלא מן המוקף (חלה שם; רמב"ם בכורים ז ג); וכן מן הרע על היפה (ירושלמי ערלה ב א).

ובחלת דמאי זו נחלקו אמוראים אם נותנה לכהן בחינם:

יש אומרים שנוטל דמים מהכהן; ויש אומרים שאינו נוטל דמים מהכהן, שמא למחר יביא ודאי ויאמר שדמאי הוא כדי ליטול ממנו דמים (ירושלמי ערלה ב א, לפירוש הפני משה והגר"א והיריד"ז שם).

• ויש מהראשונים שסוברים שלא נחשדו עמי הארץ על החלה, כיון שהיא במיתה, כשם שלא נחשדו על תרומה גדולה, שהיא במיתה (ר"ש חלה ד ו; הרדב"ז על הרמב"ם בכורים ח יד; הר"י קורקוס בכורים שם); ועוד שאף חלה מן התורה אין לה שיעור, כשם שתורמה גדולה מן התורה חיטה אחת פוטרת כל הכרי (רדב"ז הר"י קורקוס שם). ולכן הלוקח עיסה או לחם בארץ ישראל מעם הארץ אינו צריך להפריש חלה (ר"ש ורדב"ז והר"י קורקוס שם).

וחלת דמאי שאמרו (חלה ד ו), הכוונה חלה מתבואה של דמאי שלקחה מעם הארץ, וטחנה ואפאה והפריש ממנה חלה, ואותה חלה אסורה באכילה אף לכהן עד שיפריש ממנה מעשר ותרומת מעשר כדין דמאי (ר"ש חלה רבי עובדיה מברטנורא חלה ד ו). ובאותה הפרשה הוא שהקלו לתרום מן הרע על היפה, ומן הטהור על הטמא ושלא מן המוקף (ר"ש שם).

ויש שפרשו שחלת דמאי זו היא עיסה שיש בה ספק גמור אם הורמה חלתה ממנה או לא הורמה, ולא עיסת עם הארץ (הרדב"ז והר"י קורקוס בכורים ז ג; משנה ראשונה ותוס' אנשי שם חלה ד ו).

• ויש שכתבו שלא אמרו שהאמינו לעם הארץ בארץ ישראל על החלה אלא דוקא אם אמר עם הארץ הפרשתי חלה, אבל הלוקח סתם מנחתום עם הארץ בארץ ישראל צריך להפריש חלה, שהחזקה שאמרו על חבר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן אינה בעם הארץ, שאינו חבר, ולפיכך מן הסתם צריך להפריש (רדב"ז בכורים ז ג).

בחוץ לארץ הלוקח בחוץ לארץ מן הנחתום ומן האשה שהיא עושה למכור בשוק צריך להפריש חלת דמאי (תוספתא חלה

(ליברמן) א ח, וכפירוש הירושלמי חלה ד ד שהדברים אמורים בחוץ לארץ; רמב"ם בכורים ח טו). אבל הלוקח מבעל הבית, ואין צריך לומר המתארח אצלו, אינו צריך להפריש חלת דמאי (תוספתא ורמב"ם שם).

ויש מהראשונים שסוברים שהמתארח אצלו, אפילו אצל נחתום, אינו צריך להפריש, והוא כשמתארח אצלו בעיסתו (ראב"ד בהשגות שם).

המנהג כיום כתבו האחרונים שלהלכה נוהגים היתר בחלה בין

ברכה וזימון מברכים על הדמאי ומזמנים עליו (דמאי א ד; ברכות מה א; רמב"ם ברכות א ב). ואף על פי שאין מברכים ומזמנים על אכילת איסור (ראה ערך ברכות הנהנין), בדמאי כיון שאם רצה היה מפקיר נכסיו ויהיה ראוי לו, הרי זה נקרא עתה ראוי לו (ברכות מז א). ונחלקו המפרשים בדבר:

• יש מפרשים שמברכים עליו הכוונה לברכת המוציא, ומזמנים עליו ברכת הזימון (רש"י שבת כג א ד"ה ומברכין וד"ה ומזמנין; ר"ש דמאי א ד, בפירוש ב; מלאכת שלמה דמאי שם).

• יש שהוסיפו שהדברים אמורים כשאכלו שלשה, ואחד מהם עני שאכל דמאי, שיכול העני לברך על הדמאי ברכת המוציא או ברכת המזון ולהוציא אותם, כיון שאילו רצו היו גם הם יכולים להפקיר נכסיהם ויהיו עניים (ר"ש דמאי שם בפירוש ב; פירוש הרא"ש שם, בספר פי שנים; מלאכת שלמה שם).

• יש מפרשים שמברכים עליו הכוונה ברכת המזון, ומזמנים ברכת הזימון (פירוש המשניות לרמב"ם דמאי שם; רבי עובדיה מברטנורא שם).

• יש מפרשים שמברכים עליו הכוונה ברכת הזימון בשלשה, ומזמנים עליו בעשרה (תוספות ישנים שבת כג א ד"ה ומברכין).

• ויש מפרשים שמברכים עליו הכוונה על כוס יין של דמאי מברכים עליו ברכת המזון (ריבמ"ץ דמאי א ד; ר"ש שם, בפירוש א); ומזמנים עליו הכוונה שאם אכל דמאי אחד מהשלשה שהוא עשיר מזמנים עליו למרות שעשה עבירה באכילתו, שמצטרף לזימון מטעם זה שאילו רצה היה מפקיר נכסיו ויהיה עני (ר"ש שם).

וכתבו הראשונים, שלהלכה אם אכל דמאי אף על פי שאינו ראוי אלא לעניים מברך המוציא וברכת המזון, מה שאין כן בטבל (רמב"ם ברכות א יט-כ).

נמצה ומרור יוצאים ידי אכילת מצה בדמאי, שאם אכל מצה ממנו ולא הפריש ממנה מעשר – יצא (פסחים לה א, ורש"י ד"ה יוצאין). ואף על פי שאין יוצאים בשל טבל (ראה ערך אכילת מצה), בדמאי יוצא, כיון שאם רוצה יפקיר נכסיו ויהיה ראוי לו (גמרא שם ב). ונחלקו הראשונים בדבר:

• יש מהראשונים שכתבו שבדיעבד הוא שיצא, אבל לכתחילה אסור לאכול מצה של דמאי (רש"י פסחים לה ב ד"ה טבול).

• ויש מהראשונים שהסתפקו אם דוקא בדיעבד יצא, שהרי עדיין לא הפקיר נכסיו ואינו עני, או שיוצאים אף לכתחילה, הואיל ואכילת מצה נקראת עניות (ראה ברכות לט ב, ורש"י ד"ה לחם עוני), ודמאי ראוי לעניים (ר"י בתוס' פסחים שם ד"ה יוצאין).

וכן יוצאים ידי אכילת מרור בדמאי, אף על פי שאין יוצאים באכילת איסור (פסחים לט א, ורש"י ד"ה ובדמאי).

באתרוג אתרוג של דמאי, נחלקו תנאים בדינו: בית שמאי פוסלים, ובית הלל מכשירים (סוכה לד ב). שבית שמאי סוברים שאין מאכילים את העניים דמאי; ובית הלל סוברים שמאכילים, ולכן כיון שאם רצה יפקיר נכסיו ויהיה עני, נקרא האתרוג ראוי לאכילה (סוכה לה ב. וראה לעיל: המותרים באכילתו).

הלכה כבית הלל (רמב"ם לולב ח ב).

מוקצה מותר לטלטל בשבת דמאי. ואף על פי שדבר האסור באכילה, כמו טבל, אסור בטלטול (שבת קכו ב; רמב"ם

• ויש שכתב שבזמן הזה כיון שלא נוהג דין חברות, וגם לא שייך הדין של רוב עמי הארץ מעשרים, לכן בטלה גזירת דמאי, והכל תלוי אם הוא נאמן על המעשרות, שמי שחשוד שלא לעשר – אסור לאכול ממנו, ומי שאינו חשוד – מותר לאכול ממנו גם אם אינו ראוי לקבל עליו דיני חברות (מנחת שלמה א סב ג. וראה משפטי ארץ הלכות תרומות ומעשרות במבוא).

משגיח כשרות כתבו הפוסקים שמעיקר הדין במקום שיש עליו השגחה טובה שמפרישים תרומות ומעשרות מותר לאכול משם; ויש שכתבו שראוי להפריש גם במקום כזה משום שיש כמה ספיקות בהפרשה שנעשית על ידי המשגיחים (מנחת יצחק ט קט; דרך אמונה מעשר יד א ביאור ההלכה ד"ה הלוקח. וראה מנחת שלמה סב ג, נג א. וראה משפטי ארץ שם).

הקולות שבדמאי כתבו הפוסקים שבזמן הזה לא אומרים שרוב עמי הארץ מעשרים, ולכן במי שאינו נאמן על המעשרות, או בסתם פירות הנמכרים בשוק לא נוהגים כל הקולות שיש בדמאי (ראה לעיל: קולות בדמאי), וצריך להפריש מהם גם תרומה גדולה (חזון איש דמאי טו סק"ד. וראה מנחת שלמה א סב ג).

בארץ ובין בחוץ, כל שהוא בחזקת שמפריש, אף שהוא נחשב עם הארץ לענין מעשר (חזון איש דמאי ו סק"ה)¹⁵.

וכן אנו מחייבים את הנחתום להפריש, לפי שמעיסה אחת הוא מוכר לחבר ולעם הארץ, וכשמוכר לעם הארץ לא הקלו עליו (חזון איש שם).

בזמן הזה

נאמנות על המעשרות בזמן חז"ל מי שרצה להיות נאמן על המעשרות היה צריך לקבל חבירות (ראה ערך חבר) בפני שלשה, ורק אז היה נאמן על המעשרות, וכל עוד לא קיבל – פירותיו נחשבים דמאי. ובזמן הזה שאין לנו חברים נחלקו הפוסקים מה דין נאמנות על המעשרות:

• יש שכתב שבזמן הזה מי שראוי לקבל עליו חברות שהוא מדקדק במצות ושימש תלמידי חכמים יכול לאכול מאדם אחד שגם הוא ראוי לקבל עליו חברות; אבל מי שראוי לקבל עליו חברות אינו יכול לאכול מאדם אחר שאינו ראוי לקבל, כיון שהוא נחשב לעומתו כעם הארץ שנוהג בו דין דמאי (חזון איש שביעית י ס"ק ז-ח. וראה חידושים וביאורים דמאי ד סק"ב שהאריך בביאור שיטתו).

דמי ולדות

ממון שהמכה את האשה חייב לשלם בעד הולדות שהפילה מחמת המכה

החייב ומקורו

ההלכה הנוגף את האשה ויצאו ילדיה ומתו, אף על פי שלא נתכוין לנגוף את האשה, אלא נתכוין לחברו והכה את האשה, חייב לשלם את דמי שויים של הולדות לבעלה (בבא קמא מח ב; רמב"ם חובל ומזיק ד א; טוש"ע חושן משפט תכג א), שנאמר: וְכִי יִנָּצוּ אֲנָשִׁים וְנִגְפוּ אִשָּׁה הָרָה וַיֵּצְאוּ יִלְדֶיהָ וְלֹא יִהְיֶה אֶסוֹן עָנוּשׁ יַעֲנֹשׁ כְּאִשֶּׁר יֵשִׁית עָלָיו בְּעַל הָאִשָּׁה (שמות כא כב).

משמעות הכתוב כי ינצו אנשים משמע שרבו זה עם זה, ולא נתכוונו להכות את האשה (רש"י על התורה שם).

עונש זה ממון הוא, ולא מיתה, שנאמר כאן עונש, ונאמר להלן: וְעָנְשׁוּ אוֹתוֹ מֵאָה כֶּסֶף (דברים כב יט), ולמדים: מה להלן ממון, אף כאן ממון (מכילתא משפטים מסכתא דנזיקין ח)².

ואף על פי שנאמר וְלֹא יִהְיֶה אֶסוֹן, אין הדברים אמורים אלא כשמתו הולדות, ולא יהיה אסון פירושו באשה, שהאשה לא מתה, שאילו מתה – היה הנוגף פטור מדמי ולדות, מפני שחייב מיתה על האשה (מכילתא שם; בבא קמא מב א; סנהדרין עט א)³.

אשה דרשו חכמים: כִּי יִנָּצוּ אֲנָשִׁים – אין לי אלא אנשים, מנין לרבות שתי נשים או אשה ואיש, תלמוד לומר: עָנוּשׁ יַעֲנֹשׁ, בין איש בין אשה (מדרש הגדול שמות כא כב; מכילתא משפטים מסכתא דנזיקין ח).

ולא אחר ועוד דרשו: וַיֵּצְאוּ יִלְדֶיהָ – מיעוט ולדות שנים, ומנין אפילו אחד, ת"ל: הרה, מכל מקום (מכילתא משפטים מסכתא דנזיקין ח).

נתגרשה אף כשנתגרשה האשה, נותן דמי ולדות לבעל, ואפילו אם בא עליה בזנות – זיכתה לו תורה דמי ולדות, שנאמר: בְּעַל הָאִשָּׁה, על הבעל הקפידה תורה (בבא קמא מג א, ורש"י ד"ה בעל).

ואפילו אם יש לה עתה בעל אחר, שאין ההריון שלו, אינו זוכה בדמי ולדות אלא הבעל, שנאמר: הָרָה, מגיד שאינו חייב אלא לבעל ההריון (מכילתא משפטים מסכתא דנזיקין ח; תוספתא בבא קמא (ליברמן) ט כ; ירושלמי בבא קמא ה ה).

התשלום אף על פי שנאמר: כְּאִשֶּׁר יֵשִׁית עָלָיו בְּעַל הָאִשָּׁה, אינו משלם כמה שירצה הבעל, אלא על פי הדיינים, שנאמר: וְנָתַן בְּפִלְלִים (שמות כא כב), ואין פלילים אלא דיינים, שנאמר: וְאֵיכָבְדוּ פְּלִילִים (דברים לב לא. מכילתא משפטים מסכתא דנזיקין ח).

ולא נאמר כאשר ישית עליו בעל האשה, אלא כשיתבענו הבעל בבית דין להשית עליו עונש על כך (רש"י על התורה שם), ואם אינו תובע מעצמו – אין בית דין נזקקים מעצמם להענישו (מלבי"ם שם).

שבח ולדות מלבד דמי הולדות עצמם, חייבה התורה לשלם גם דמי שבח ולדות, דהיינו מה שהאשה משבחת על ידי עיבורה, שנראית בעלת אברים ודמיה יקרים יותר מחמת הנפח, אלא שנחלקו תנאים למי הוא משלם:

חכמים אומרים שגם שבח ולדות נותן לבעל האשה; ורבן שמעון בן גמליאל אומר שהבעל והאשה חולקים בשבח הולדות (בבא קמא מט א, ורש"י ד"ה דמי).

במקרא הוא ממון ומביא כמה מקראות לדוגמא. 3. וראה ערך קים ליה בדרבה מיניה, שיש מחלוקת אם דוקא כשנתכוין לאשה ומתה פטור מדמי ולדות, או אף כשלא נתכוין לה ומתה.

ד"ה שמאי; פירוש הרא"ש דמאי ג ד. 15. וראה ר"י קורקוס בכורים ח יד, שבזמן הזה שרובם מפרישים סומכים עליהם אלא שבעל נפש יחוש לעצמו. **דמי ולדות**. 1. ז, טורי תקצב – תקצט. 2. וראה מלבי"ם שם, שסתם עונש

דמי ולדות ליורשי הבעל (בבא קמא מב ב; רמב"ם חובל ומזיק ד ב; טוש"ע חו"מ תכג א).

אף בבעל ישראל, שיש לו יורשים, כשנגפה אחר מיתתו, נחלקו הראשונים:

- יש סוברים שנותן את דמי הולדות לאשה (רמב"ם חובל ומזיק ד ב; סמ"ג עשין ע; המחבר חו"מ תכג א).
- ויש חולקים וסוברים שנותן ליורשי הבעל (ראב"ד בהשגות שם; תוס' בבא קמא מט א ד"ה אטו; רא"ש בבא קמא ה ה; מאירי בבא קמא מב ב, מט א; טור ורמ"א חו"מ תכג א, בשם יש אומרים).

בשור שנגח

נגח אשה שור שנגח את האשה ויצאו ילדיה, הבעלים פטורים מדמי ולדות (בבא קמא מב ב; רמב"ם נזקי ממון יא ג; טוש"ע חו"מ תה א); וזה אחד מן הדברים שבהם האדם חמור יותר משור, שהאדם חייב בדמי ולדות והשור פטור מדמי ולדות (בבא קמא פז א). ופטור אף על פי שהוא מועד לנגוח (בבא קמא מב א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שנאמר: וְכִי יִנְצֹוּ אֲנָשִׁים, אֲנָשִׁים וְלֹא שׁוֹרִים (גמרא שם), שלא חייבה תורה דמי ולדות אלא באדם (רמב"ם שם).

נור נפלה אשה לבור ויצאו ילדיה, בעל הבור פטור מדמי ולדות (בבא קמא נג ב; רמב"ם חובל ומזיק ו טו; טוש"ע חו"מ תי לה). וכתבו הראשונים שמאותו הכתוב שנתמעט שור מדמי ולדות נתמעט גם בור (שיטה מקובצת בבא קמא שם).

הלכה כחכמים (ראה רמב"ם חובל ומזיק ד ב, וטור שלחן ערוך חושן משפט תכג א); ויש פוסקים הלכה כרבן שמעון בן גמליאל (מאירי בבא קמא שם).

הפכה אינו חייב בדמי ולדות עד שיכנה כנגד בית ההריון, שנאמר: הָרָה, והיינו כנגד כל החלל, ולא כשהכנה בראשה, או בידה וברגלה (מכילתא משפטים מסכתא דנזיקין ח; בבא קמא מט א, ורש"י ד"ה שיחמא).

רוב הפוסקים סוברים שכך הלכה (מאירי בבא קמא מט א, שהביא הדין בסתם; שיטה מקובצת שם, בשם הרא"ה; שלטי הגבורים בבא קמא שם אות א; ים של שלמה בבא קמא ה יד).

ויש סוברים שאין הלכה כן (שלטי גבורים שם, בשם מז"ה; מלבי"ם למכילתא שם, בדעת הרמב"ם)⁴.

כשמת הבעל

גר ועכו היתה נשואה לגר או לעבד משוחרר – בין שהיתה **משוחרר** גיורת או שפחה, ובין שהיתה ישראלית – נותן לו דמי ולדות, ואם מת הגר פטור (בבא קמא מט א, ורש"י ד"ה היתה; רמב"ם חובל ומזיק ד ג; טוש"ע חו"מ תכג ב). ונחלקו אמוראים ופוסקים בגדרי הפטור (ראה גמרא שם; רמב"ם חובל ומזיק ד ג; סמ"ג עשין ע; המחבר בשו"ע חו"מ תכג ב; רא"ש בבא קמא ה ה; מאירי בבא קמא שם, בשם גדולי הדורות; טור חו"מ תכג; רמ"א שם ב, בשם יש אומרים).

סת העל נגף את האשה ויצאו ילדיה ומת אחר כך הבעל, נותן

דעת אחרת מקנה¹

הקנאת דבר על ידי אחרים, המועילה לקנין המקבל במקום שקנייתו מהפקר לא תועיל

• יש מפרשים שבדעת אחרת מקנה אין צריך שימור כלל, שכיון ששום אדם אינו יכול לקנותה אלא מדעת המקנה, והוא הרי מקנה אותה למקבל זה, הרי ממילא המתנה משתמרת למקבל, ולכן קונה אפילו אינו עומד בצד שדהו, לא הנותן ולא המקבל (שיטה מקובצת שם יב א ד"ה חצר, בשם ה"ר פרץ. וראה קצות החושן ר סק"ב).

• ויש מפרשים שאף בדעת אחרת מקנה כל שאינה משתמרת כלל אינה קונה לו, אלא שאם משתמרת לדעת המקנה בלבד, כגון שהשכיר או השאיל לו המקום שהדבר הנקנה בתוכו – קנתה לו, לפי שבמתנה מסכימה דעת המקבל שבכל מקום שיתן אותה הנותן יזכה לו המקום (רא"ש בבא מציעא א לא, ראה בית יוסף חו"מ סי' ר בדעתו, וברמ"א בשו"ע שם א, ובקצות החושן שם).

להלכה, יש פוסקים כרב פפא באינו עומד בצד שדהו (רמב"ן בבא מציעא יא ב ד"ה והרי, בשם הר"י אלברגלוני; רא"ש שם; רמ"א בשו"ע שם א, בשם יש חולקים); ויש סוברים שאין הלכה כמותו, לפי שאמוראים אחרים חולקים עליו (ההוא מרבנן בבא מציעא שם, וסוגיית הגמרא בקדושין כז ב), ואין חילוק בין דעת אחרת מקנה למציאה, וכל שאינו עומד בצד חצר שאינה משתמרת – לא זכתה לו (רי"ף בבא מציעא ה ב, וראה רא"ש שם בדעתו; רמב"ם זכייה ומתנה ד ח וט; המחבר בשו"ע שם²), אלא שאם היה רץ אחר צבי שבור או גוזלות

דעת אחרת מקנה משמשת גורם לקנין המקבל, אף במקום שאם היה הדבר של הפקר לא היה יכול לזכות בו מפני חסרון שיש במעשה הקנין, או בכונתו, או מפני שהמקבל אינו בן זכייה.

בקניינים

בחצר בחצר – אף שאין חצרו של אדם קונה לו, כשאינה משתמרת, אלא אם כן הוא עומד בצד החצר (ראה ערך חצר), אמר רב פפא שאין הדברים אמורים אלא בדבר של הפקר שנמצא בחצרו, אבל אם דעת אחרת מקנה אותו, כגון מי שנתן מתנה לחברו והניח אותה בחצר שאינה משתמרת של המקבל, הרי החצר קונה אותה למקבל אפילו כשאינו עומד בצדה (בבא מציעא יא ב); וכן אמר רבי ירמיה בצבי שבור, שאינו יכול לרוץ, וגוזלות שלא פרחו, שהיו בתוך שדהו, שאף שאם היו של הפקר אין חצרו קונה לו גם כשעומד בצד החצר אלא אם כן היה יכול לרוץ אחריהם ולהגיעם קודם שיצאו משדהו, בדעת אחרת מקנה, קנתה לו שדהו, אף שאילו היה המקבל רץ אחריהם לא היה מגיעם (בבא מציעא שם. וראה ערך חצר).

ונחלקו בדבר ראשונים:

2. וראה ש"ך שם שכן עיקר, אלא מפני שיש גם הרבה חולקים הוא ספיקא דדינא.

4. וראה ערך חובל, על תשלומי נזק וצער ובושת, שזה שנגף אותה חייב לשלם, מלבד דמי הולדות ושבח הולדות. **דעת אחרת מקנה**. 1. ז', טורי תקצט-תרז.

באגב – הקונה מטלטלים אגב קרקע (ראה ערך אגב) יש מהאחרונים סוברים שאינם נקנים אלא כשדעת אחרת מקנה אותם, לפי שעיקר קנינו של אגב למדנו מהכתוב: **וַיִּתֵּן לָהֶם אֲבִיהֶם מִתְּנוֹת רַבּוֹת וְגו'** עם ערי מְצֻרוֹת בִּיהוּדָה (דברי הימים ב כא ג. ראה קדושין כו א), ואין לנו אלא מה שאמור שם, היינו במתנה, שהיא דעת אחרת מקנה, ולכן הזוכה מן ההפקר שדה ומטלטלים, והחזיק בקרקע, לא קנה את המטלטלים באגב (שו"ת נודע ביהודה תנינא או"ח סג; נתיבות המשפט רב סק"ב, ושם רעה סק"א).

ומכל מקום הגולן, לסובר קרקע נגזלת (ראה בבא קמא קז ב מחלוקת רבי אליעזר וחכמים. וראה ערך גול), קונה את המטלטלים שהיו בקרקע שגול בתורת אגב לענין שיתחייב גם באונסים של המטלטלים (רש"י בבא קמא קח א ד"ה פרה רבוצה) אף שאין כאן דעת אחרת מקנה, מפני שנוח לנגזל שהגולן יקנה כדי שיתחייב באונסים, והרי זה כדעת אחרת מקנה (נתיבות המשפט רב שם).

ויש מהאחרונים סוברים שאין צריך בקנין אגב לדעת אחרת מקנה, ואפילו בהפקר זוכה בקנין אגב, כשם שהגולן קונה באגב, אף שאין בו דעת אחרת מקנה (קצות החושן רעה סק"א; שו"ת באר יצחק או"ח ד, וראה שם שהאריך לדחות דברי המשיגים על הקצות החושן והביא ראיות לדעתו).

במסירה – התופס במסירה – חבל שהבהמה קשורה בו ונמשכת על ידי (ראה ערך ערך מסר ג) – במכירה ומתנה – קנה את הבהמה, ובמציאה ובנכסי הגר – לא קנה (בבא מציעא ח ב; רמב"ם גולה יז, וטושי"ע חו"מ רעא ב במציאה ובנכסי הגר שלא קנה⁴), לפי שאין שם דעת אחרת שמקנה (מגיד משנה גולה שם; סמ"ע רעא סק"ג).

וכן כתבו ראשונים בשטרות הנקנים במסירה (ראה ערך שטרות, ושם מחלוקת על אופן קניית שטרות), שאפילו אם אין צריך מסירה מיד ליד, מכל מקום צריך דעת אחרת מקנה, ומשום כך קראוהו בלשון מסירה, אבל הזוכה בשטר הפקר, שחברו הפקיר שטרו וזה זכה, אינו קונה על ידי מלוה הכתובה בו, כיון שאין דעת אחרת מקנה אותו (תוספות בבא בתרא עו א סוף ד"ה אי כרבי; טושי"ע שם סו א. וראה ערך הנ"ל אם צריך מסירה מיד ליד).

בחסרון כוונה

במאנה וקנין המחזיק בנכסי חברו שנתן לו במתנה, ולא ידע שהשדה של חברו, אלא חשב ששלו היא ולא נתכוין לקנותה, כיון שדעת אחרת מקנה לו, הרי זו חזקה וקנה (נמוקי יוסף בבא בתרא כב א, בשם הראב"ד; רש"י גיטין כ ב ד"ה קשיא, וראה קצות החושן רעה סק"ד, ונתיבות המשפט ר ס"ק יד), ויש שהסבירו, שכשהמקבל עושה מעשה הקנין, אלא שלא נתכוין לזכות, זוכה עבדו הנותן, בתורת זכין לאדם שלא בפניו (יד רמ"ה ב"ב מא א סי' קטו, וכן כתב בקצות החושן רלה סק"ד, וראה ערך זכין לאדם שלא בפניו).

יש חולקים וסוברים שאף בדעת אחרת מקנה – כל שלא נתכוין לקנות, אינו קונה (יד רמ"ה בבא בתרא נג ב סי' רכד⁵), וכן כתבו ראשונים שלוקח שקנה תבואה, ומשך אותה בלא כוונה לקנות אלא לשם מדידה – לא קנה (טור חו"מ ר, בשם הראב"ד; שו"ע שם ח, בשם יש מי שאומר⁶); ואפילו החולקים וסוברים שקנה במדידה (ראה

שלא פרחו שנמצאים בשדהו ולא היה יכול להגיעם, בזה הלכה כרבי ירמיה שיש הבדל בין מציאה למתנה, שבמציאה לא קנתה לו שדהו אף כשעומד בצדה, ובמתנה, הואיל ואחר הקנם לו והרי הם מתגלגלים בתוך שדהו, קנתה לו (ר"י ורא"ש שם; רמב"ם גולה ואבדה יז יא; טושי"ע חו"מ רסח ד).

היה צבי רץ כדרכו וגוזלות מפריחים, לא קנתה לו שדהו אף במתנה (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בחקר כשהפקיר בהפקר מדעת, שהפקיר חפץ ואמר כל מי שירצה לזכות בו יזכה, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שקנתה לו חצרו אף בצבי וגוזלות שרץ אחריהם ואינו מגיעם – או בחצר שאינה משתמרת אף כשאינו עומד בצדה לסוברים כן (ראה לעיל דעת הפוסקים כרב פפא) – כמו במתנה, שאף הפקר מדעת נקרא דעת אחרת מקנה אותו (רש"י בבא מציעא יב א ד"ה זרק, ורא"ש שם א לב³; ש"ך חו"מ רסח סק"ט). אמנם יש מהאחרונים שכתב שלא אמרו שהפקר הוא דעת אחרת מקנה אותו אלא בקנין חצר בלבד, ולא לשאר דברים (נתיבות המשפט רעג סק"א).

• ויש מהראשונים חולקים וסוברים שהפקר אינו דעת אחרת מקנה, אף בנוגע לקנין חצר, וכשאנו עומד בצד החצר לא קנה בחצר שאינה משתמרת או בצבי שבור, כמו במציאה (תוספות שם, ואינם גורסים בגמרא: ואפקריה, וכן דעת הראב"ד ועוד ראשונים בשיטה מקובצת שם).

בארבע אמות בארבע אמות של אדם הקונות לו כמו חצר (ראה ערך ארבע אמות) אמרו שהחשיבות של דעת אחרת מקנה מועילה במתנה בתורת קל-וחומר ממציאה: ומה מציאה שאין זוכה בה מדעת אחרת, ארבע אמות זוכות לו, מתנה שזוכה בה מדעת אחרת, כל שכן שארבע אמות זוכות לו (ירושלמי פאה ד א, והובא בראשונים בבא מציעא י א. וראה ערך הנ"ל).

בחזקה בחזקה – הקונה מחברו עשר שדות בעשר מדינות, כיון שהחזיק באחת מהן – קנה כולן (קדושין כז א, ושם נתבאר; רמב"ם מכירה א יט; טושי"ע חו"מ קצב יב), שכיון שדעת אחרת מקנה, אנו אומרים "סדנא דארעא חד הוא" – כל השדות אדוקות בגוף קרקע העולם שהוא אחד (רשב"ם בבא בתרא סז א ד"ה כיון) – והרי זה כמחזיק בכולן (נמוקי יוסף בבא בתרא כח ב, בשם הר"י מיגש; מגיד משנה זכיה ומתנה א ז), ולכן אף הנותן מתנה לחברו, כיון שיש שם דעת אחרת מקנה, אם החזיק באחת – קנה כולן (נמוקי יוסף שם; רמב"ם מכירה א כ; המחבר בשו"ע חו"מ קצב יב), אלא שבמקח, אף שיש דעת אחרת מקנה, אינו קונה כולן כשהחזיק באחת מהן, עד שיתן דמי כולן (בבא בתרא סז א; רמב"ם מכירה שם; שו"ע שם), שלא סמכה דעתו של מוכר עד שיתן הדמים, וטעם זה אינו שייך במתנה (משנה למלך זכיה ומתנה א ז).

ויש חולקים וסוברים שאין הבדל כאן בין אם ישנה דעת אחרת מקנה או לא, ואף במתנה לא קנה שאר השדות כשהחזיק רק באחת מהן, ועיקר ההבדל הוא בין אם יש מתן מעות או לא, ולכן במקח כשנתן דמי כולן – קנה, ובמתנה שאין מתן מעות – לא קנה (תוספות בבא בתרא נג ב ד"ה אותה; טור חו"מ קצב, בשם הרא"ש; רמ"א בשו"ע שם יב, בשם יש חולקין).

3. הדברים אמורים לגירסא בבעיית רבא בגמרא שם בזרק ארנקי: ואפקריה, וכן היא הגירסא בכתב יד מינכן וכתב יד רומי ובכמה ראשונים, ראה דקדוקי סופרים שם. 4. על מכירה ומתנה אם קנה במסירה ראה בית יוסף קצו ושו"ע

שם א מחלוקת בדבר, וראה ערך מסירה. 5. וצריך עיון ממה שכתב לעיל בסי' קטו. 6. וראה קצות החושן רעה שם שזה סותר לנמוקי יוסף בשם הראב"ד לעיל, וכתב שאולי זה ראב"ד אחר. וראה שו"ת חתם סופר אבן העזר א קז.

על אופן זכיית הקטן בדעת אחרת מקנה אותו, אם הוא דוקא במשיכה, שהגיע הדבר לידו, או אף בשאר דרכי הקנאה כגון בחליפין ובאגב, וכן אם יש הבדל בין מטלטלים לקרקעות, ובין מתנה למכירה – ראה ערך קטן.

טעם זכייתו אף בטעם הזכייה בדעת אחרת מקנה נחלקו: יש סוברים שהוא בגדר זכייה, שהנותן זוכה בשביל הקטן, ואף שאין הנותן עצמו יכול לזכות למקבל, מכל מקום כשהקטן עושה מעשה הקנין בעצמו, אלא שאין לו דעת לזכות, מועילה דעת הנותן לזכות לו (קצות החושן רלה סק"ד. וראה לעיל: בחסרון כוונה; במתנה וקנין שכן כתב גם בגדול שלא נתכוין לקנות).

ויש סוברים שאינו בגדר זכייה, אלא הקטן קונה בעצמו כשדעת אחרת מקנה (קצות החושן שם, בדעת התוספות בגיטין סד ב ד"ה שאני, וכן כתב בחידושי חתם סופר לעבודה זרה עא א אף בדעת הרמב"ם).

במתנה קטן, שמציאתו לאביו (ראה בבא מציעא יב א, וראה ערך מציאה וערך קטן), וכן לסוברים – והלכה כמותם (ראה ערך הנ"ל) – שגדול הסמוך על שולחן אביו דינו בזה כקטן, נחלקו ראשונים אם גם בדעת אחרת מקנה אותו כגון שקיבל מתנה כך הדין:

• יש סוברים שאין הבדל בין מציאה למתנה, ואף אם קיבל מתנה מאחר מתנתו לאביו (תוספות בבא מציעא יב ב ד"ה רבי, בשם רבנו תם; מהר"ם בר"ב בתשובות מיימוני נזיקין ה, ובמרדכי בבא מציעא רמא).

• יש סוברים שדוקא במציאה תיקנו חכמים שהיא לאב, אבל במתנה אפילו כשנותן לקטן ממש, וסמוך על שולחנו, מתנתו לעצמו (ריטב"א בבא מציעא שם ד"ה ופליגא).

• ויש מחלקים בין קטן לגדול הסמוך על שולחן אביו, שקטן אף בדעת אחרת מקנה אותו מתנתו לאביו, ובגדול הסמוך על שולחנו – מתנתו לעצמו (נמוקי יוסף בבא מציעא ו א, בשם הרשב"א והר"ן; רמ"א בשו"ע חו"מ רע ב), לפי שהנותן מתנה לקטן הוא יודע שאין המתנה משתמרת ביד הקטן, ונותנה לכתחילה בשביל האב, אבל בנותנה לגדול יש לנו לומר שהקפיד שתהיה דוקא של הבן (סמ"ע שם סק"ח. וראה ביאור נוסף במחנה אפרים זכייה ומתנה ב, וראה שם בארוכה).

במתנות נחלקו האחרונים האם כהן קטן זוכה במתנות כהונה כהונה (ראה ערכו) כתרומות ומעשרות ופדיון הבן וכיוצא בהם, כשדעת אחרת מקנה לו אותם:

• יש שסובר שנתנתם לכהן היא כדעת אחרת מקנה, ולכן מותר ליתנם לכהן קטן, מכיון שהקטן זוכה בדעת אחרת מקנה (פרי חדש בקונטרס מים חיים ד).

• יש חולקים וסוברים שבתרומות ומעשרות מכיון שאין לבעלים כלום בגוף הממון, ואין להם בהם אלא טובת הנאה, שיוכל לתתם לאיזה כהן שירצה, וטובת הנאה אינה ממון (ראה ערך טובת הנאה, ושם מחלוקת בדבר), לכן הרי זה כמציאה, שאין דעת אחרת מקנה בה (קצות החושן רמג סק"ד), אלא שבפדיון הבן, כיון שאפילו אם הפריש חמש סלעים לפדיון בנו חייב באחריותם עד שיבואו ליד כהן (ראה ערך פדיון הבן), והממון שלו, הרי יש כאן דעת אחרת מקנה, שאינו חייב ליתן דוקא אותן מעות שהפריש ויכול ליתן אחרים (קצות החושן שם. וראה בארוכה ביד אפרים ליו"ד סא, ובשו"ת עונג יום טוב צח).

• ויש סוברים שאף בפדיון הבן אינו נקרא דעת אחרת מקנה,

טור שם, ורמ"א בשו"ע שם, בשם יש חולקין. וראה ערך משיכה), הרי זה מפני שבמדידה זו שמקודם נתכוין לקנות (ט"ז שם⁷).

יש מהאחרונים שכתב לחלק בין מתנה למכר, שבמתנה מועילה דעת אחרת מקנה, מפני שהמקבל אילו ידע ודאי היה רוצה לקנות, אבל במכר אף שדעת אחרת מקנה אותו, מכל מקום שמא אין הלוקח רוצה לקנות ולהתחייב בדמיו (נתיבות המשפט שם ס"ק יד, וכן כתב בחידושי חתם סופר לעבודה זרה עא א ד"ה המוכר).

כגוי הקונה לגוי ולא נתכוין הגוי לקנות יש מהאחרונים סוברים שלא קנה, שאין דעת אחרת מקנה אותו מועיל אלא משום זכין לאדם שלא בפניו, וגוי אינו בר זכייה (קצות החושן רעה סק"ד, וראה ערך גוי).

כגורם לבירור דעת אחרת מקנה אותו יש שהוא משמש גורם לבירור **כוונת האדם** כוונתו של אדם: אף על פי שהרואה את המציאה ואמר לחברו תנה לי, אינו כאומר זכה לי (ראה בבא מציעא י א), בדעת אחרת מקנה אותו כל האומר תנו לפלוני הרי זה כאומר זכו (תוספות שם ד"ה ולא, וחידושי הר"ן שם ד"ה וא"ת, ושיטה מקובצת שם ד"ה דאמר, בשם תוספות הרא"ש ותלמיד רבינו פרץ), שבדעת אחרת מקנה בעין יפה אומר שיזכה למקבל (שיטה מקובצת שם, בשם הרא"ש, וכעין זה בחידושי הר"ן שם. וראה בשיטה מקובצת שם בשם ראשונים חילוקים אחרים).

בקטן

גור זכייתו הקטן, אף שאין לו זכייה אף מדרבנן, ואם מצא מציאה אין איסור לגזול ממנו אלא מפני דרכי שלום

(ראה ערך גזל, ושם מחלוקת בדבר אם יש בו גזל מדבריהם. וראה ערך דרכי שלום), אין הדברים אמורים אלא במציאה והפקר, שאין דעת אחרת מקנה אותו, אבל כשדעת אחרת מקנה לו, כגון במתנה ומכירה – הוא זוכה (תוספות פסחים צא ב ד"ה איש; רא"ש קדושין א כה; רמ"א בשו"ע חו"מ רמג טו⁸).

ונחלקו הראשונים בגדר זכייתו:

• יש שסוברים שבדעת אחרת מקנה זוכה הקטן מן התורה (תוספות פסחים שם; רא"ש שם, וראה מחנה אפרים זכייה ומתנה ד, וקצות החושן רלה סק"ד).

• יש סוברים שאינו זוכה אלא מדרבנן (רש"י סוכה מו ב ד"ה מקני; תוספות קדושין מב א ד"ה איש, וכפי שכתב השער המלך לולב ח י בדעתם; חידושי הר"ן בבא מציעא יא א ד"ה ואב"א).

• ויש שסובר שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים: לסוברים שקטן זוכה לאחרים (רב יהודה בגיטין סד ב, וראה ערך קטן), זוכה לעצמו מן התורה כשדעת אחרת מקנה אותו; ולסוברים שאינו יכול לזכות לאחרים (שמואל שם, וראה ערך הנ"ל על מחלוקתם), אף לעצמו אין זכייתו מן התורה אלא מדרבנן (חידושי הר"ן גיטין סה א ד"ה מתיב).

יש שחולק לגמרי על חילוק זה בקטן בין דעת אחרת מקנה למציאה והפקר, וסובר שקטן שהגיע לכלל זכייה (ראה ערך קטן) זוכה אף במציאה, וכשלא הגיע לכלל זכייה, אף בדעת אחרת מקנה אינו זוכה (ש"ך חו"מ רמג סק"ו, על פי הירושלמי מעשר שני ד א), ונחלקו עליו אחרונים (ראה מחנה אפרים זכייה ד, וקצות החושן רמג סק"ה, ונתיבות המשפט שם סק"ט).

8. וראה ערך קטן על גדרי החילוקים בקטן בנוגע לזכייתו לעצמו ולזכייתו לאחרים.

7. וראה שו"ת רבי עקיבא איגר קמא לו, הובא בפתי תשובה שם סק"ז, שרצון הט"ז לומר שעל כל פנים רצה לקנות אלא שדעתו היתה לקנות במשיכה.

ויש מהראשונים שנראה מדבריו שהחרש אף בדעת אחרת מקנה אותו אינו זוכה (ראה רשב"א קדושין ח א סוף ד"ה הא, וראה מחנה אפרים שלוחין ושותפין כד בדעתו).
השוטה לדברי הכל אינו זוכה אף בדעת אחרת מקנה אותו (רמב"ם זכיה שם ז; טוש"ע שם טז. וראה ערך שוטה).

ואינו יוצא במה שנתנו לכהן קטן (נתיבות המשפט רמג סק"ח; שו"ת עונג יום טוב סוף סימן צט. וראה ערך טובת הנאה).

חרש ושוטה החרש אף הוא זוכה, כמו הקטן, בדעת אחרת מקנה אותו (רמב"ם זכיה ומתנה ד ז; בית יוסף חו"מ רמג; שו"ע שם יז, וסמ"ע ס"ק כט ולא⁹).

דקין

בני המעיים שפסולת המאכל סובבת בהם²

נא ב ורש"י. וראה ערך נפולה, ודרוסה - שנעץ בה בעל חי הטורף את צפרניו - (שם נג ב, ושם נד א, ותוספות שם נד ד"ה אילמא. וראה ערך דרוסה), וקוץ בחלל הגוף (שם נג ב ורש"י. וראה ערך נקובה), הוזכרו במיוחד בדקין שלשה מיני טרפות: ניקבו, נהפכו, יתרת (ראה ביאורם בפרקים הבאים).

ניקבו

נקב מפולש ניקבו הדקין - נקב מפולש, מעבר אל עבר (שו"ת הרשב"א א שפד) - הרי זו טרפה (משנה חולין מב א; רמב"ם שחיטה ו יג; טוש"ע יו"ד מו א), והוא אחת משמונה עשר טרפות שנאמרו למשה בסיני (רש"י שם ט א ד"ה מי חיישין, וראה גמרא שם מב א), ובין שהנקב שוה ובין שהוא במשופע - טרפה (שו"ת הרשב"א שפג; פרי חדש מו סק"ט).

טעם הטרפות הוא משום שהרעי יוצא ושותת דרך הנקב לחלל הגוף (רשב"א חולין נ א ד"ה אמר זעירל).

כנסתמו לאחר מכן ניקבו הדקין, וליחה - הגלד האדוק בהם מבפנים (חולין נ א, ורש"י ד"ה שירקא; ש"ך יו"ד מו סק"א) - סותמתם, רבן שמעון בן גמליאל מכשיר (תוספתא שם ג, וברייתא שם), ואין הלכה כמותו (גמרא שם; רמב"ם שחיטה ו יד; טוש"ע שם א), שאין זו סתימה עומדת (רמב"ם שם. ובטוש"ע שם: אינה סתימה), ואפילו דבוקה בהם הרבה עד שאין יכולים להוציאה אלא על ידי הדחק (טוש"ע שם).

וכתבו ראשונים הטעם לפי שלפעמים כשהבהמה משלשלת מחולי הליחה מתגררת הליחה ויוצאת ונמצאו נקובים (ראב"ן חולין רמז. וראה ערך נקובה על קרום שעלה מחמת מכה).

היה חֶלֶב טהור סותם הנקב, הרי זו סתימה - וכשרה (חולין מט ב; רמב"ם שם י; טוש"ע שם י¹²), והוא הדין בשר שסותם (בית יוסף שם; ט"ז שם סק"א. וראה ערך הני"ל).

ניקב המעי הסובב כעיגול ניקב הדרא דכנתא - המעי הסובב כעיגול (ראה הסובב כעיגול ביאורו לעיל: צורתם; מיקומם ושם) - באותו צד שבינו לחברו, שלא ניקב החיצון שבכולם - כשרה, שחברו מגין עליו (חולין מח ב ורש"י; רמב"ם שחיטה ו יג; טוש"ע יו"ד מו א), ואין צריך לומר (לשון הטוש"ע שם) אם ניקב לצד השומן שלהם הנקרא

צורתם

מהותם הדקין - בני המעיים - של בהמה הם חוט אחד ומשוך (ר"י חולין יט ב) שהמאכל נכנס בהם מן הקיבה (רש"י חולין מב א ד"ה ובית הכוסות), ראש המעי הסמוך לקיבה הוא תחילתם, והמעי שיוצא בו הרעי הוא סופם (ראה רמב"ם מאכלות אסורות ז ט)³ [ראה איור מס' 2 בסוף הכרך].

מיקומם יש מהדקין שמלופפים ומוקפים זו לפנים מזו בעיגול, וישם כנחש שנכרך, ואלו הם הנקראים הדרא דכנתא (רמב"ם שחיטה ו יג; ערוך ערך הדורא בפירוש ב⁴); ויש מפרשים הדרא דכנתא על שם שסובבים את החלב שלהם, שנקרא כנתא, סביב כעגולה (רש"י חולין מח ב ד"ה הדורא; פירוש א בערוך שם, בשם חכמי מגנצא; טוש"ע יו"ד מו א, ורמ"א בשו"ע שם⁵. וראה ערוך השלם ערך הדורא, וערך כנתא א⁶).

המעי האחרון שהוא ישר ואין בו עיקום, והוא דבוק בין עיקרי הירכיים (רמב"ם שם טז) ובפי הטבעת (ערוך ערך כרכשא; רמ"א בשו"ע שם עה א), והרעי יוצא בו (רש"י שם מט ב ד"ה חטי ורמב"ם שם), נקרא חלחולת (רמב"ם שם), או כרכשא (ערוך שם, וערך חל ורמ"א בשו"ע שם, וראה רש"י שם)⁷, או טבחיא (רש"י שם, ושם נ א ד"ה חלחולת)⁸.

המעי היוצא מן הדקין והוא ככיס סתום בראשו, נקרא סניא דיבי (רש"י שם נ ב, בשם מורו, ובשם א"ב של רבי מכיר; רבנו ירוחם טו ה, והביאו בבית יוסף יו"ד מז⁹), על שם שהוא מקום מאוס וכחוש שגם הזאבים שונאים אותו (פירוש א ברבינו גרשום שם נ ב, ובערוך ערך סן א; רש"י ורבינו ירוחם שם); ויש מפרשים סניא כעין מסננת ודיבי לשון זיבה (פירוש ב ברבינו גרשום שם, ובערוך שם, ורצונם לומר שמסנן את הזיבה)¹⁰ [ראה איור מס' 2 בסוף הכרך].

בעוף יש שני מעיים כאלה סתומים בראשם, שהם כסניא דיבי בבהמה (ראה ראב"ן יט בפירוש דברי הגמרא שם נח ב וכנגדן בעוף. וראה לחלן: בחסר ויתר; בעוף, במחלוקת האחרונים אם נמצא בעוף אחד בלבד)¹¹ [ראה איור מס' 2 בסוף הכרך].

טרפותם

מלבד הטרפות שהוזכרו בדקין בתוך כל שאר האברים הפנימיים, כגון בטרפות של נפולה (ראה ערכו) - שנפלה מן הגג - (ראה חולין

רפואית מהדורה חדשה תשס"ו כרך ו, ערך עכול, מערכת ה-, טורי 9-167.
6. והם הנקראים כרכא קטינא (כן משמע מויקרא רבה ג ד; קהלת רבה ז לח).
7. או: כרכשתא (שבת פב א). 8. הוא המעי הישר (Rectum). 9. ראה ערך כרס שיש אומרים שסוף הכרס נקרא כך. 10. והוא המעי האטום (Cecum) - ראה י.מ. לוינגר, מדריך להלכות טריפות, עמ' 30; או התוספתן (Appendix) - ראה א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 234. 11. וראה אנציקלופדיה הלכתית שם, פירוט חלקי הדקין בחז"ל. 12. וראה ערך נקובה אם חֶלֶב או

9. ראה לחם משנה שם שכתב שלא ידע המקור. וראה באור הגר"א שם ס"ק כז שכתב מקור מגיטין נט א. דקין. 1. ז', טורי תרז-תר"ז. 2. ראה רמב"ם שחיטה ו יג. על בני מעיים הכוללים את הדקין עם שאר האברים הפנימיים ראה ערך בני מעיים. 3. ובימינו הם הנקראים מעיים דקים ומעיים גסים. 4. וכתב שהוא משרש המכונן במכשירין ד א, וראה פירוש המשניות לרמב"ם מכשירין שם שפירש המכונן המלפף. 5. וראה בדרכי תשובה ס"י מו ס"ק נא, דעות שונות על המושג הדורא דכנתא. וראה אנציקלופדיה הלכתית

נחמן חולין מט ב לפי אמרי לה שם ורש"י; רמב"ם שחיטה ו י; טושי"ע יו"ד
 מו א, וש"ך סק"ח, שאינו מגין לפי שהוא קשה (רמב"ם שם), וחלב
 זה עשוי ככובע - שאינו קרום שטוח אלא מונח בעיגול כערימה
 (גמרא שם) -, ובצורת גרגרים כעין גרעיני החיטים (רש"י שם ד"ה
 חט"י), ואינם מהודקים בו יפה (ש"ך שם).

מחט שנמצא בדקין - טרפה, שחוששים שמא ניקב
 דקין (ר"ן על הרי"ף חולין יג א; בית יוסף ושו"ע יו"ד מו ד),
 שמפני שהדקין הולכים בהיקף וקרומם רך, יש לחוש שאוכלים
 ומשקים שהולכים שם דחקוהו ונקב בדקין (ר"ן שם; ט"ז שם סק"ד,
 וש"ך ס"ק יא).

אפילו שהיה המחט לאורך הדקין, בחללם, ולא נתחב בדופן -
 יש אוסרים (ט"ז שם, בדעת ה"ר"ן); ויש מכשירים באופן זה (הגהות
 שערי דורא צב, בשם אור זרוע; איסור והיתר נא כב, ובהגהות שם בשם
 תשובת הגאונים, וראה ט"ז שם, וש"ך ס"ק יא בהפסד מרובה).

אכלה זכר בהמה שאכלה דבר חריף שנוקב בני מעיה, כגון
 חריף קורט של חלתית - שם של צמח¹⁴ המשמש לתבלין
 ולרפואה (ראה ערך דבר חריף) - וכיוצא בו - טרפה (חולין נח ב; רמב"ם
 שחיטה ו יג; טושי"ע יו"ד נא ד); ויש אומרים שבתוך שלשה ימים הרי
 זה ספק אם ניקב, ותיבדק (טור שם, בשם הרמב"ם לגירסתו ברמב"ם),
 ונדחו דבריהם (טור שם, וראה בית יוסף שגירסא מוטעית היא, וכן בכל
 ספרי הרמב"ם שלפנינו אין, וראה ב"ח שם).

הלעיטה דבר שספק נוקב ספק אינו נוקב - תיבדק (רמב"ם שם,
 לגירסא שלנו); ויש חולקים וסוברים שקשה היא הבדיקה בדקין,
 וטרפה מספק (ראב"ד שם; שו"ע שם, וראה בבאור הגר"א שם סק"ד).

כשלא ידוע בני מעים שבא זאב או כלב וכיוצא בהן ונטלן,
מתי ניקבו והרי הן נקובים אחר שהניחן, תולים בו ומותרת,
 ואין אומרים שמא במקום נקב ניקב; נמצאו נקובים ולא נודע אם
 קודם שחיטה ניקבו, אם אחר שחיטה, נוקבים בהן נקב אחר
 ומדמים לו - אם היה הנקב הראשון כמותו - כשרה, ואם היה
 ביניהן שינוי - קודם שחיטה ניקב וטרפה (ירושלמי ברכות ט ג; חולין
 ט א; רמב"ם שחיטה ו יד; טושי"ע שם).

נתהפכו

יצאו בני יצאו בני מעיה ולא ניקבו - כשרה (משנה חולין נו ב;
 רמב"ם שחיטה ו טו), ואפילו בעוף שחיותו מועטת (רש"י
 שם נו א ד"ה ואלו טרפות, וראה בית יוסף יו"ד מו), בין שהוחזרו
 מאליהם (טושי"ע שם מו ב), ובין שלא הוחזרו כלל, ושחט בעודם
 בחוץ (לבוש שם; וכן אם הוחזרו כו', ראה שם בחגורת שמואל; תפארת
 ישראל למשניות חולין שם אות סה; שו"ת עונג יום טוב עד).

יש מפקפקים בדבר, ונוטים לאסור כשלא הוחזרו (ראה חגורת
 שמואל שם, ובתבואת שור שם סק"ה, ופתחי תשובה שם סק"ד בדעת
 מהרש"ל).

ויש אוסרים בכירור, וכתבו שכרור שבעודה כך אי אפשר לה

ממקום הדבק לצפק והלאה, היינו בחלקי החלחולת שמחוץ לחלל הבטן, רק
 קרע גדול מאד יכול להיות מסוכן, כי תוכן המעי לא יכול לחדור לתוך חלל
 הצפק (אנציקלופדיה הלכתית רפואית מהדורה חדשה תשס"ו כרך ו טור 189).
¹⁴ שקורין "לזרא" [בצרפתית: "Laser"] ראה רש"י עבודה זרה לה ב ד"ה
 חלתית, וחולין נח ב ד"ה קורט, וראה ערוך ערך חלתית וערוך השלם שם. השם
 המדעי: "Ferula assafoetida".

כנתא (ראה לעיל שם), שהוא חֶלֶב טהור (ראה ערך חלב. וראה ערך
 נקובה שחלב טהור סותם) ואדוק במעיים מאד, ובו הם שוכבים תמיד
 (רש"י ותוספות שם מט ב) - שסותם (שם וטושי"ע שם).

ניקב המעי שהרעי חלחולת - המעי האחרון בסוף המעיים שהרעי
יוצא בו יוצא בו (ראה לעיל: צורות; מיקומם ושם) -

שניקבה במשהו - טרפה, כמו שאר מעיים (חולין נ א; רמב"ם שחיטה
 ו טז; טושי"ע יו"ד מו ה), במה דברים אמורים שניקבה לחלל הבטן
 (רמב"ם שם; טושי"ע שם), אבל אם ניקבה במקום שהיא דבוקה
 בירכיים - כשרה (גמרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שהירכיים
 מעמידות אותה (גמרא שם), הואיל והמקום שם דחוק, שהשדרה
 מלמעלה, ועצמות האליה מכאן ומכאן, ומלמטה הם מחוברים
 בסחוס, ואין דרך הרעי לחזור לאחוריו וליפול לתוך חלל הגוף
 (רש"י שם ד"ה ברובו, וראה תוספות שם ב ד"ה מחט)¹³.

נחלקו אמוראים עד כמה יחסר מהחלחולת במקום שדבוקה
 בירכיים ותהיה כשרה: רבי אילעי אמר רבי יוחנן ברובו (גמרא
 שם), שאפילו ניטל דופנה העליון או התחתון עד רובו - כשרה
 (רש"י שם. וכהגהת מהרש"ל [ולא כנדפס: ברובו], וכן הוא בר"ן שם; ורבי
 בשם רב נחמן אמר אפילו ניטל כולו - כשר, ובלבד שישאר ממנו
 כדי תפיסה (גמרא שם ב), היינו כדי אחיזת יד (רש"י שם ד"ה תפיסה),
 וכן הלכה (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בשיעור כדי תפיסה נחלקו ראשונים:

- יש אומרים אצבע (רבינו גרשום שם, ורש"י שם ד"ה בטדא).
- יש אומרים שתי אצבעות (ר"ן שם יג ב, בשם יש מפרשים).
- יש אומרים ארבע אצבעות (ערוך ערך בטרא, בשם ר"ח; ר"ף שם;
 רמב"ם שם; כמו ארבע; טושי"ע שם; כמלא ארבע).

שיעור זה יש אומרים שהוא אפילו בשור הגדול (רש"י שם ד"ה
 בתורא); ויש אומרים דוקא בשור הגדול, ובבהמה דקה לפי ערך
 שיעור זה, הגדול לפי גדלו, והקטן לפי קטנו (תורת הבית הארוך ב
 ג; טושי"ע שם); ויש אומרים בשור ארבע, בשני שתיים, ובגדי וטלה
 אחת (רוקח שפה. וברא"ב רמז: בשור ארבע, ובדקה דהיינו צאן ב' אצבעות,
 וראה ש"ך שם ס"ק יג).

כשניקב מעי ניקבה החלחולת באותו שיעור של כדי תפיסה (ראה
זה בשיעור לעיל), יש אומרים שדינו במשהו, כשאר החלחולת
כדי תפיסה (רשב"א במשמרת הבית ב ג; טור יו"ד מו, בשם יש אומרים;
 שו"ע שם, בשם יש אוסרים); ויש אומרים שכשר עד שינטל הרוב
 (בדק הבית להרא"ה שם; טור שם, בשם הרא"ה; שו"ע שם, בשם יש
 מכשירים; ש"ך ס"ק יד בהפסד מרובה).

דין מעי זה בעוף, כתבו אחרונים שבכל מקום שניקבה
בעוף החלחולת - טרפה, לפי שאינה דבוקה לירכיים רק
 בתחתיתה כאורך שעורה, ואויר מקיפה מכל צד (חכמת אדם יט ח,
 ודעת קדושים סק"י. וראה דרכי תשובה יו"ד מו ס"ק סח).

חלב אינו סותם חלחולת שניקבה - אין החלב שעליה סותמה (רב
מעי זה

בשר של אבר אחר הסמוך לאבר הנקוב סותם, ושם על שאר דיני הסתימה.
¹³ כנראה שהכוונה ב"מקום הדבק" היא לאזור שבו הצפק מחלק את
 החלחולת לחלקים תוך-צפיקיים וחץ-צפיקיים, שכן החלחולת נמצאת בתוך חלל
 הבטן רק בשליש המקורב, בעוד ששני השלישים המרוחקים נמצאים מחוץ
 לחלל הבטן. לפיכך, "שלא במקום הדבק", היינו בחלק התוך-בטני גם נקב
 במשהו הוא מסוכן, כמו בכל יתר חלקי מערכת העיכול התוך-בטניים, אבל

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים מכיון שלא נפסקה בגמרא הלכה כדברי מי, יש להחמיר כשני האמוראים, וכשתי הגירסאות בגמרא, ואין כשר אלא בשלשה תנאים: שקודם שמתחילים להתפצל יהיה ברוחב המעי כרוחב אצבע; שלא יהיה הפיצול בענף היוצא יותר מכאצבע; שיחזור ויתערב בתוך המעי כשיעור אצבע למטה (רשב"א בתורת הבית הארוך ב ג; טור יו"ד מז, בשם יש אומרים; פרי חדש שם).

• יש פוסקים שדי בשני תנאים: כשיעור אצבע למעלה ביציאתם מהקיבה, וכשיעור אצבע למטה (רשב"א שם, ורא"ש חולין ג נד, בדעת הר"ף; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים, וברמ"א שם: וכן עיקר).

• ויש פוסקים שאינה טרפה אלא אם כן היה לה מעי יתר מתחילתו ועד סופו, עד שנמצאו שני מעיים זה בצד זה, או שהיה המעי יוצא כענף מן הבר, והרי הוא מובדל לגמרי, אבל אם חזר ונתערב עם המעי ונעשה אחד משני ראשיו – ואין צריך שום שיעור לאיחוד זה – ושניהם מובדלים באמצע, הרי זו מותרת, ואין כאן יתר (רמב"ם שחיטה ו כא, וכפירוש הבית יוסף שם בדעתו; המחבר בשו"ע שם, בדעה א בסתם).

כשני המעיים נשפכים אחד לשני נמצאו שני סניא דיבי בבהמה (ראה לעיל: צורתם; מיקומם ושם, בבאור הדבר) – טרפה; ואם שופכים אחד לחברו – ששני בני המעיים נשפכים אחד לשני – כשרה (חולין נח ב; טוש"ע יו"ד מז ד. והרמב"ם השמיט).

בעוף עוף שהיו לו שני מעיים – כשר (חולין נח ב: וכנגדן בעוף כשר), ונחלקו ראשונים: יש מפרשים שמשום שבעוף מצויים לפעמים שני בני מעיים, לכן הוא כשר באופן זה (פירוש א ברש"י שם ד"ה וכנגדן; רשב"א בתורת הבית הארוך ב ג; ויש מפרשים שכל עוף דרכו כן, שמן הזפק – חלק הוושט המורחב בצורת כיס שבו נקבץ המזון הבלתי מעוכל בטרם יעבור לקיבת העוף – ועד הקורקבן יוצא קנה של מעיים אחד, ונקרא בני מעיים, ובראש הקורקבן יוצאים בני מעיים גמורים (פירוש ב ברש"י שם, וראה בית יוסף יו"ד מז שכן דעת הרמב"ם), ולכן כל שיוצא מן העוף מעי יתר שלא כדרכו הוא טרפה כמו בבהמה (ראה בית יוסף שם, וט"ז שם סק"א לפרש"י בלשון ב).

אף להלכה נחלקו:

• יש מכשירים כל יתר שיש בעוף, ואפילו כמה ענפים יוצאים ממנו (רבנו ירוחם טו כא; טור שם מז, והמחבר בשו"ע שם ב, להבנת הטי"ז שם סק"ב; רמ"א בשו"ע שם ב), אף שאינם מחוברים לא בתחילה ולא בסוף (תבואות שור סק"א בהפסד מרובה, וראה דעת תורה סק"ד שמיקל גם שלא בהפסד מרובה, וראה דרכי תשובה ס"ק יד).

• ויש פוסקים שכל שהמעי מובדל, באופן שהוא טרפה בבהמה, כגון שלא חזר ונתערב (ראה לעיל: שני בני מעיים וכו') הוא טרפה גם בעוף (רמב"ם שחיטה ו כא; המחבר בשו"ע שם א¹⁶).

ומכל מקום אף לסוברים שבבהמה אינו כשר אלא אם כן חזר ונתערב כשיעור אצבע (ראה לעיל שם), יש שכתבו שבעוף די בנתערב בכל שהוא (חידושי רבי עקיבא איגר לשו"ע שם ב בדעת המחבר).

מעי היוצא מבית הכסות מעי היוצא מבית הכסות – אבר עיכול העשוי כעין צורת כובע, בקצה הקדמי של הכרס (ראה

לחיות כי איך יסבב המאכל (מעשה רוקח על הרמב"ם שם ו א, וראה דרכי תשובה שם ס"ק כד).

הוחזרו בידי אדם הוחזרו בידי אדם, ונוזהר בהם שלא להפוך אותם – כשרה (מאירי חולין נו ב; טור יו"ד מז; שו"ע שם סק"ח), אלא שאם זה שהחזירם לא העלה על דעתו לדקדק של יתהפכו, חוששים שנתהפכו (שו"ע שם, וראה דרכי תשובה שם ס"ק כז, בשם כמה אחרונים שכן כתבו); ויש שכתב שדבר זה צריך לרופא בקי (מאירי שם).

יש חולקים וסוברים שהוחזרו בידי אדם לעולם טרפה (מעשה רוקח על הרמב"ם שחיטה ו א, וכן כתב בשו"ע עונג יום טוב עד).

כשהיפך בני המעיים כמה דברים אמורים שלא היפך בהם, אבל היפך בהם – טרפה (חולין נו ב; רמב"ם שחיטה ו טו: נתהפכו; טוש"ע יו"ד מז ב) אף שלא ניקבו, שאי אפשר שיחזרו כמות שהיו לאחר שנתהפכו, ואינה חיה (רמב"ם שם; שו"ע שם); ויש שכתבו הטעם מפני שסופו לינקב ולירקב, והרי זה בכלל נקובה (תוספות שם ד"ה אבל), ולמדוהו מן הכתוב, שנאמר: הוא עֶשֶׂן וַיִּכְנֶנֶף (דברים לב ו), מלמד שברא הקדוש ברוך הוא כונניות – בסיס לישב עליו, ואם ירדו מבסיסם שוב אינם מתיישרים (רש"י שם ד"ה כונניות) – באדם שאם נהפך אחת מהן אינו יכול לחיות (גמרא שם, וראה ספרי דברים שם).

נמצאו המעיים בין עור לבשר, ולא נמצאה שם בין עור לבשר נמצאו המעיים בין עור לבשר, ולא נמצאה שם תפירה, וגם הילוכה היה טוב קודם השחיטה, באופן שאין לחוש משום נפולה – שנפלה ונתרסקו אבריה (ראה ערכו) – כשרה (אור זרוע א תל, בשם ראב"ה; איסור והיתר נה יט; רמ"א בשו"ע מז ב), אבל אם היתה שם תפירה, יש לחוש שיצאו המעיים ונתהפכו – וטרפה (איסור והיתר שם; רמ"א שם).

בחסר ויתר

ניטל אחד מן המעיים, בין בעוף ובין בבהמה – טרפה מהם (רמב"ם שחיטה ו כ, ושם י ט: בחסר; טוש"ע יו"ד נ ב. וראה בשו"ע בית יצחק יו"ד א עו פרטי דינים בנידון).

בעוף, שהדרך להיות שני מעיים סתומים בסופם כסניא דיבי בבהמה (ראה לעיל: צורתם; מיקומם ושם), ונמצא רק אחד, נחלקו אחרונים: יש אוסרים משום חסר (מחזיק ברכה מז י, בשם מהר"ש והזקנים, וכך כתב בספרו שו"ת חיים שאל א טז ויז); ורוב האחרונים מכשירים, שלא הוזכר בתלמוד, ואין להוסיף על הטרפות (עקרי הצעיר דניאל טירני יו"ד ה כא; פחד יצחק ערך יתר בנטול שרבו המכשירים וקבעו כן הלכה לדורות¹⁵).

שני בני מעיים היוצאים מקיבת הבהמה שני בני מעיים היוצאים מקיבת הבהמה כאחד – טרפה (חולין נח ב; רמב"ם שחיטה ו כא; טוש"ע יו"ד מז א), שהיתר נחשב כנטול – כחסר (גמרא שם בתרי סניא דיבי; רמב"ם שם כ. על גדרו של יתר כנטול ראה ערך יתר).

כמה דברים אמורים כשיצאים משני מקומות, אבל יוצאים ממקום אחד וכלים עד כאצבע – כשרה (חולין שם). ונחלקו רב אמי ורב אסי אימתי כשרה כשיצאים בני המעיים ממקום אחד: אחד מהם אמר דוקא כשחזרו ונתערבו, ואחד מהם אמר אף שלא חזרו ונתערבו, ולא אמרו עד כאצבע אלא מלמטה – סמוך לנקב הרעי כדי שהרעי יצא ממקום אחד (גמרא שם: חד אמר כו' וחד אמר כו' לגירסתנו, והיא גירסת רש"י ועוד: מלמטה).

האחרונים. ¹⁶ ולדעת השו"ע שם סק"ב אף המחבר בשו"ע שם ב אינו מכשיר

¹⁵ וראה דעת תורה שם סק"י, ודרכי תשובה שם ס"ק יט, שכן דעת רוב

• סירכות - כמין חוטים של ריר - היוצאות מהמעיים, הבהמה כשרה (טושי"ע יו"ד מו ו), קרוב לודאי שמדובר בהתדבקות לאחר דלקות, או לאחר מצבים חבלתיים (ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית מהדורה חדשה תשס"ו כרך ו, ערך עכול מערכת ה- טור 191).

• אם יש בועות רבות על המעיים - הבהמה טריפה, כי הן עלולות לגרום לחסימת מעיים (רמ"א יו"ד מו ו).

יש שכתב שהכוונה לגידולים הנגרמים על ידי שחפת המעיים (לוינגר הטריפות בישראל עמ' 83); ויש שכתב שהכוונה לבועות אוויר במעיים¹⁷ (ראה א. שטינברג, אסיא, ו, תשמ"ט עמ' 239).

לעומת זאת חסימת מעיים בגין גורם חיצוני הופכת את הבהמה למסוכנת, אך לא לטריפה, כי אין הטריפה באיבר עצמו (שו"ת הר צבי יו"ד לח, וראה שו"ת שואל ומשיב קמא ג קצב. וראה עוד בענייני מומים שבמעיים באנציקלופדיה שם ערך עיכול טור' 188-191).

ערכו) - להמסס - אף הוא איבר עיכול שבבהמה המחובר לבית הכסות (ראה ערכו) - כשר (חולין נח ב; טושי"ע יו"ד מז ג), ואף שאין הדבר מצוי (מאירי שם), מכל מקום עזים מדבריות יש להם כך (גמרא שם: חיוי ברייתא, וכפירוש ב ברבינו גרשום שם מז א, ובמאירי כאן), או שבהמות בריאות ושמנות יש להם כך (פירוש ב ברש"י שם מז א ד"ה ברייתא), וכל שיש במינו כן בגדל במדבר אין פוסלים מאותו דבר אף לגדל בבית (מאירי שם לפירוש, והוא הדין לפירוש בריאות ושמנות שאין פוסלים אף בכחושים).

מעז היוצא מבית הכסות לכרס - טרפה (חולין שם; טושי"ע שם).

מומים נוספים השייכים בבני מעיים

• כוויה פנימית של בני המעיים יכולה להיגרם כתוצאה מנפילת עוף לאש, ואז בני המעיים הופכים מצבע ירוק לאדום (חולין נו ב. וראה בשו"ת שבט הלוי ה צ בשיטות הראשונים בנידון).

דרוסה¹

בעל חי שהוכה בצפרני חיה ועוף הטורפים, שנאסר משום כן באיסור טרפה

• הדורסים והנדרסים;

• ספק דרוסה;

• בדיקה.

הפרקים:

• מקורה וגדרה;

• מהותה;

סיכום תמציתי

מקורה וגדרה

בהמה, חיה ועוף שנדרסו, היינו שחיה ועוף הדורסים היכום בצפרניהם, הרי הם טרפה, לפי שמטילים בהם ארס ושורפים.

דרוסה היא אחת משמונה מיני טרפות שנאמרו למשה מסיני, וכתבו ראשונים שאף שכולם הלכה למשה מסיני, הדרוסה מפורשת בתורה, וסתם טרפה היינו דרוסה.

בגדר טרפות הדרוסה נחלקו ראשונים: יש סוברים שהיא מחמת נקב, שהארס שורף וסופו לנקוב את בני המעיים; יש סוברים שאינו משום שסופו להינקב, אלא הטעם שהארס שורף, וסופה למות מחמת כן; ויש שכתבו שארס זה אין מזיק באופן שוה.

מהותה

אין דריסה אלא ביד, ובצפורן, ומדעת, ומחיים.

ביד, היינו בידה - רגלה שלצד פנים - של החיה הדורסת, ולא ברגלה האחורית, ובעוף הדורס, שאין לו אלא שתי רגלים, הוא דורס ברגליו כמו חיה בידה.

בצפורן, ולא בשן, שאם נשכה בשיניה אין חוששים לה.

מדעת, היינו שמדעת מפיל עצמו הדורס בכח ובכעס על הבהמה, אבל שלא מדעת, שדרסה החיה שלא בכוונה, כגון שנפלה דרך מקרה על הבהמה ונתקעו צפרניה בה, אינה מטילה ארס בכך.

מחיים, היינו שאם לא הספיק הדורס לשלוף צפרנו מהבהמה עד שפסקו את ידו, ומת אבר הדורס, היינו היד, הרי זו כשרה.

הדורסים והנדרסים

חיות ועופות הטהורים אינם דורסים, בהמות טמאות אף הן אינן דורסות.

הארי יש לו דריסה בבהמה גסה, אפילו בשור הגדול, ובגסה שבחיות ובעופות.

הזאב, נחלקו תנאים ופוסקים אם אין לו דריסה אלא בדקה, או אפילו בבהמה גסה יש לו דריסה.

שאר חיות טמאות, כגון הדוב והנמר, נחלקו בהן ראשונים אם יש להן דריסה.

החתול והנמיה, בכבשים גדולים לדברי הכל אין להם דריסה; בגדיים וטלאים ועופות, נחלקו תנאים ואמוראים, ולהלכה פסקו רוב הראשונים שיש להם דריסה בכל אופן.

כתבו ראשונים שחתולים שלנו בני תרבות הם, ולכן אנו מתירים בחתול שנכנס לתוך לול של תרנגולים, ואין חוששים להם אפילו כשהוא שותק והם צווחים. בשועל, נחלקו שני לשונות בגמרא אם יש לו דריסה (ראה חולין נג א), ולכן פסקו הראשונים להחמיר, שיש לו דריסה. חולדה אין לה דריסה בבהמה כלל, אפילו בגדיים וטלאים, אבל יש לה דריסה בכל העופות. הכלב אין לו דריסה כלל, לא בבהמה וחיה ולא בעופות. בהמה שהכיש נחש, מותרת משום טרפה, ואסורה משום סכנת נפשות. כל העופות הדורסים אין להם דריסה בבהמה, אפילו בגדיים וטלאים, חוץ מהנץ שיש לו דריסה בגדיים וטלאים. הנץ יש לו דריסה בעופות הדקים, ולא בגסים. עופות הדקים הם צפרים ובני יונה, והגסים הם אווזים ותרנגולים. הגס יש לו דריסה אף בעופות הגסים. ונחלקו המפרשים בביאור גס זה מיהו. בשאר עופות הטמאים נחלקו שתי לשונות בגמרא אם יש להם דריסה רק בעופות קטנים מהם, או אף בעופות גדולים כמותם, והלכה שאף בשכמותם.

ספק דרוסה

בספק דרוסה, נחלקו אמוראים, והלכה שחוששים. הובאו בפוסקים אופנים שונים שאין להסתפק בהם בספק דרוסה, כי בחלקם הבהמה ודאי לא נדרסה, ובחלקם ודאי נדרסה. כשאין יודעים אם הדורס שותק או צווח, ואם הבהמות שותקו או קרקרו - יש סוברים שאין חוששים לדריסה; ויש אוסרים.

בדיקה

דרוסה שאמרו שצריכה בדיקה נחלקו בדבר ראשונים. הבדיקה, במקום שהיא מועילה, נחלקו בה אמוראים, והלכה שבודקים הבהמה מכף המוח - כף הגולגולת - ועד הירך. צפרים קטנות והיונים, יש מהראשונים סוברים שאין בדיקה מועלת להן, לפי שעל ידי קטנותן אין האדמימות ניכרת בהן. בזמן הזה יש אומרים שאין לסמוך על הבדיקה, כי אין אנו בקיאים בבדיקה כחכמים שבדורות הראשונים, ולכן אופן הכשרת הבהמות והעופות הוא כך: בבהמה, בזכר אין תקנה אלא להשהותו י"ב חודש, שכיון שחי י"ב חודש ודאי לא נטרף; ובנקבה די כדי שתתעבר ותלד, שאף זה מוכיח שלא נטרפה. בעוף, אם גמרה להטיל כל הביצים של טעינה ראשונה, ושהתה כ"א יום, ואחר כך חזרה להטיל ביצים - כשרה; ואם לא הטילה ביצים מעולם - אם שהתה לאחר שנולד בה ספק טרפה כ"א יום והתחילה להטיל ביצים - כשרה.

מקורה וגדרה

עניינה בהמה, חיה ועוף שנדרסו, היינו שחיה ועוף הדורסים היכום בצפרניהם, הרי הם טרפה (משנה חולין מב א, ורש"י וגמרא שם נג א; רמב"ם שחיטה ה ד, ז; טוש"ע יו"ד נו א - ו), לפי שמטילים בהם ארס ושורפים (רש"י במשנה שם ד"ה דרוסת, וראה גמרא שם נג א: שדי זיהריה) [ראה אזור מס' 4 בסוף הכרך].

מקורה דרוסה היא אחת משמונה מיני טרפות שנאמרו למשה מסיני (חולין מג א; רמב"ם שחיטה ה ב; טוש"ע יו"ד כט א), וכתבו ראשונים שאף שכולם הלכה למשה מסיני, הדרוסה מפורשת בתורה, שנאמר: וּכְשֶׁר בִּשְׂדֵה טְרֶפֶה לֹא תֹאכְלוּ לְפָלֶב תִּשְׁלַכְנוּ אֹתוֹ (שמות כב ל), וסתם טרפה היינו דרוסה (רמב"ם שם ג, ומאכלות אסורות ד ו; טור שם), שאין אתה יכול לומר שטרפה והמיתה אותה, שאם מתה הרי היא נבלה, הא אינו מדבר אלא בשנטרפה ולא מתה (רמב"ם מאכלות אסורות שם, וטור שם²), יכול אם בא זאב וגרר הגדי ברגלו, ורדף אדם והצילו מפיו יהיה אסור שהרי נטרף, תלמוד לומר לכלב תשליכונו אותו, עד שיעשה אותה בשר הראוי לכלב, הא למדת שהטרפה האמורה בתורה היא שטרפה אותה חית היצר, ונטתה למות ועדיין לא מתה, והרי זו

אסורה משום טרפה, הואיל ואי אפשר שתחיה ממכה זו הבאה עליה (רמב"ם שם ז וטור שם³).

גזר הטרפות בגדר טרפות הדרוסה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהיא מחמת נקב, שהארס שורף וסופו לנקוב את בני המצעים (רש"י חולין נג ב ד"ה צריכה⁴; רשב"א בחידושו חולין נג ב ד"ה אי נמי, ובמשמרת הבית ב ג בד"ה כמה חסיד; בית יוסף יו"ד נו), והרי הם חשובים כנקובים (מאירי שם), ואילו דרס בירכו ולא במקום אחר אין חוששים שמא ישרפנו מראשו ועד רגליו (משמרת הבית שם).

• יש סוברים שאינו משום שסופו להינקב, שאם כן היה זה בכלל נקובה - וכבר חשבו במיני הטרפות נקובה לחוד ודרוסה לחוד (ראה מהר"ם שיף לתוספות שם) - אלא הטעם שהארס שורף, וסופה למות מחמת כן (תוספות שם מב א ד"ה דרוסת הנץ; מרדכי שם תרח; איסור והיתר נו א⁵), ואף אם הדריסה היא כנגד הכבד שאין פוסל בו נקב טרפה, לפי שהארס שורף לגמרי כל מה שפוגע ולא ישאיר דבר, וכבד אם ניטל כולו - טרפה (רבנו יהונתן למשנה שם מב א; ש"ך שם נו ס"ק יא).

טרפה, ושם מחלוקת בטרפה אם אינה חיה. 4. רש"י פירש כן בפירוש בני רבי חייא שם שהבדיקה כנגד בני מעיים בלבד, אבל ראה להלן: בדיקה; צורת הבדיקה שאין כן הלכה. 5. וראה ש"ך שם נו ס"ק יא, ופרי מגדים שם

2. וראה דרכי משה שם, ודגול מרבבה לשו"ע שם למה צריכים בדרוסה להלכה למשה מסיני אחר שלמדים כן מן הכתוב. 3. ומקורו ממכילתא דרשב"י, שמות שם, ראה "הרמב"ם ומכילתא דרשב"י" לרמ"מ כשר עמ' סד. וראה ערך

טושי"ע שם), לפי שאין הדורס מטיל הארס בנדרס בשעה שהוא דורסו, אלא בשעה שהוא מוציא צפרנו ממנו (גמרא שם ורש"י; ט"ז שם ס"ק יא, ורש"י ס"ק כא), ואפילו האדים הבשר כנגד בני מעיים (ראה להלן: בדיקתה; צורת הבדיקה) אין חוששים, כשם שאין חוששים בכל מקום שאין להסתפק כלל בדורסה (ר"ן שם ד"ה אין, והביאו בית יוסף ודרכי משה ורש"י שם).

נשחט הנדרס
קודם שהוציא צפרנו
נשחט הנדרס קודם שהוציא הדורס צפרנו ממנו – רוב הראשונים סוברים שאף זה כשר, שכן בשעה שהוציא צפרנו והטיל בו הארס כבר היה שחוט (רשב"א חולין ג' א ד"ה ואמר; ר"ן שם טו ב ד"ה אין; טושי"ע יו"ד נז); ויש מחמירים לומר שכיון שהיו מצילים אותו ממנו, שמא באותה שעה הטיל בו הארס, שכל שמצילים אותו ממנו הוא כועס יותר וזורק בו הארס (ר"ן שם בשם, וראה בית יוסף שם).

במה דברים אמורים כשראינו שלא הוציא צפרנו משעה שדרס ועד עכשיו, אבל אם בא הנדרס לפנינו עם הדורס כשצפרנו תחובה בו, חוששים שהוא דרס והוציא צפרנו והטיל בו ארס, וחזר ודרס (תורת הבית הארוך לרשב"א ב' ג; טושי"ע שם. וראה ב"ח שם ומשבצות זהב שם ס"ק יא).

ולכן אלו הצדים בעופות הדורסים, אפילו שחטו את הנדרס קודם שהסיר הדורס צפרנו ממנו – אסור, שכן דרכו שמכה בו כמה פעמים עד שיצודנו (תוספות חולין ג' א ד"ה קמ"ל; ר"ן שם ורא"ש שם ג' מ; טושי"ע שם), ואפילו ראינו שלא דרס אותו קודם לכן – חוששים, שפעמים כשהדורס רודף אחר העוף הוא מכה אותו בצפרנו דרך פריחתו (בית יוסף שם מדויק דברי הרא"ש, וראה דברי חמודות על הרא"ש שם קצח; רבנו ירוחם טו יז; שו"ע שם).

נהפך מעוברת
שנדרסה
דנו הפוסקים בבהמה מעוברת שנדרסה בעוד הולד בתוכה (על ולד טרפה בכלל ראה ערך טרפה וערך עובר ירך אמו) האם הארס מזיק לולד:

- יש שנסתפקו בכך אם הארס מזיק גם לולד (ט"ז יו"ד עט סק"ה⁶).
- יש מחלקים בין כשנדרסה נגד החלל, שיש לחוש שנדרס גם הולד, לנדרסה בצואר או בדפנות וכיוצא בזה, שאין טיפת הדריסה של האם מזיקה לולד (פרי חדש שם סוף סימן עט).
- ויש מחלקים בין דריסת הזאב, שאין חוששים לולד, לדריסת הארי, שיש לחוש (פרי מגדים ובאר היטב שם, בשם תשובת בית יעקב, וראה להלן: הדורסים והנדרסים).

ומדברי ראשונים נראה שאין חוששים לולד, ואפילו בדריסת ארי (ראה פסקי תוספות סנהדרין סימן קמב, וראה מנחת יוסף ענפים ס"ק קה בארוכה. וראה ערך ולד טרפה).

הדורסים והנדרסים

הטהורים
אינם דורסים
חיות ועופות הטהורים אינם דורסים (תוספות חולין ג' א ד"ה שאר. וראה ב"ח יו"ד נז, ופרי מגדים שם משבצות זהב סק"א), בהמות טמאות אף הן אינן דורסות (כנסת הגדולה הגהות הטור אות ג, וראה פרי מגדים שם).

הטמאים אינם שוים בדריסה
חיות ועופות הדורסים אין כולם שוים בדריסה, אלא מעלות מעלות יש בהן (טושי"ע נז א), שיש

• ויש שכתבו שארס זה אין מזיק באופן שוה, ולפיכך אם ראינו ודאי שדרס, אפילו בירך, חוששים שמא הארס עכשיו חזק כל כך עד שמזיק בכדי שאילו ינטל תיאסר הבהמה (בדק הבית להרא"ה ב' ג, וראה ערך ירך שאם ניטל כולו טרפה), אבל אם דרס במקום שאפילו אם ינטל כולו אינו טרפה, אין חוששים לדורסה (ראה בינת אדם לא, וראה דעת תורה ס"ק יד שהוכיח כן בארוכה וכתב שגם הרא"ה מודה בזה).

וכתבו ראשונים שאף מי שאוחז בידו עוף לשחוט, והסכין נטויה על צוארו, ובא דורס ודרסו ומיד כשסילק צפרנו שחטו, הרי הוא טרפה, ואין אומרים שלא הספיק הארס לעבור ולנקוב, שעל העתיד אנו אוסרים אותו, ועוף זה אם תניחנו – ימות (שו"ת הרשב"א א תקמו, והובא בדרכי משה שם כט).

מהותה

הכלל אין דריסה אלא ביד, ובצפורן, ומדעת, ומחיים (חולין ג' א; רמב"ם שחיטה ה' ז; טושי"ע יו"ד נז ו' ח) [ראה איוור מס' 4 בסוף הכרך].

ביד ביד, היינו בידה – רגלה שלצד פנים שקורים לה יד (שם ושם) – של החיה הדורסת, ולא ברגלה (אור זרוע ב' תכ) – האחורית – שאם דרסה ברגלה אינה אלא כנקיבת קרן (טושי"ע שם ו), שהארס אינו אלא ביד ולא ברגל (פירוש הרמב"ם המיוחס למגיד משנה שם, בשם ספר בעלי חיים).

וכתבו ראשונים שאין הדברים אמורים אלא בחיה הדורסת, אבל בעוף הדורס, שאין לו אלא שתי רגלים, הוא דורס ברגליו כמו חיה בידה (רשב"א בתורת הבית ב' ג, והביאוהו הבית יוסף שם, וט"ז סק"י, ורש"י ס"ק יט), אבל אין לו דריסה באגפיים (פרישה שם אות טו; פרי מגדים במשבצות זהב סק"י).

בצפורן בצפורן, ולא בשן (חולין ג' א; רמב"ם שחיטה ה' ז; טושי"ע יו"ד נז ו'), שאם נשכה בשיניה אין חוששים לה, שאינה אלא כנקיבת קרן (טושי"ע שם), שאין ארס החיה בשיניה (רש"י שם ד"ה אבל).

ניטלו צפרני הדורס, אין לו דריסה (פרישה שם אות טז), ודוקא אם ניטלה כל הצפורן, אבל אם ניטלה עד הבשר מטיל ארס (פרי מגדים משבצות זהב שם סק"א), וכן אם כיסו צפרני הדורס בכסף וכיוצא בו, אינו יכול להטיל ארס (מרדכי חולין ג' תרכט בהגה מהר"ף, והכנסת הגדולה הגהות בית יוסף נו הביא זאת בשם צידה לדרך, והביאו הפרי מגדים שם).

מדעת מדעת, היינו שמדעת מפיל עצמו הדורס בכח ובכעס על הבהמה (אור זרוע א' תכ), אבל שלא מדעת, שדרסה החיה שלא בכוונה, כגון שנפלה דרך מקרה על הבהמה ונתקעו צפרניה בה, אינה מטילה ארס בכך (חולין ג' א, ורש"י ד"ה שלא; רמב"ם שחיטה ה' ז; טושי"ע יו"ד נז ז), וכן כשהיתה החיה הדורסת ישנה, והיכתה את הבהמה שלא מדעת (סמ"ג עשין סג; ש"ך שם סק"כ), וכן כשנתכוונה לנעוץ צפרניה בכותל, ונעצה בבהמה (אור זרוע שם).

מחיים מחיים, היינו שאם לא הספיק הדורס לשלוף צפרנו מהבהמה עד שפסקו את ידו, ומת אבר הדורס, היינו היד, הרי זו כשרה (חולין ג' א, ורש"י ד"ה דדריס לגירסתו בגמרא; טושי"ע יו"ד נז ח), והוא הדין אם עד שלא הוציא את הצפורן מהבהמה הומת הדורס (ר"ף שם טו א, ורמב"ם שחיטה ה' ז, לגירסתו בגמרא;

ובבאר היטב נז סק"י.

משבצות סק"א, ושפתי דעת ס"ק יא. 6. וראה פרי מגדים שם במשבצות זהב

• יש סוברים שרק אם באים להציל מידם, שאז הם כועסים ויש להם ארס חזק, יש להם דריסה, וכשהנדרסים בעצמם מצילים את גופם ובורחים, הרי זו כהצלת אחרים (ברבי ברייתא שם נב ב, ורב חסדא שם ללשון ראשון, וראה שם ברש"י ותוספות).

• יש סוברים שלעולם אין להם דריסה בהם, אף אם מצילים מידם (חכמים ללשון ראשון שם).

• יש סוברים שלעולם יש להם דריסה בהם, אף כשאין מצילים מידם (חכמים ללשון שני שם, ורב חסדא לאותו לשון).

להלכה, רוב הראשונים פוסקים שיש להם דריסה בכל אופן (רי"ף חולין טו ב; רמב"ם שם; טור בשם הרא"ש; שו"ע שם א); ויש מהראשונים סובר שחתול אין לו דריסה אפילו בעופות, אלא אם כן באים להציל מידו (ספר התרומה כה; טור שם בשמו).

בכל שאר החיות שיש להן דריסה אין הבדל בין אם באים להציל מידם או לא (טוש"ע שם ד).

חתולים כתבו ראשונים שחתולים שלנו בני תרבות הם, ולכן אנו **שבייניו** מתירים בחתול שנכנס לתוך לול של תרנגולים – אפילו לסוברים יש דריסה לחתול בעופות גם כשאין מצילים מידם – ואין חוששים להם אפילו כשהוא שותק והם צוחים (ראה להלן: ספק דרוסה; המקרה), וכל שלא ראינו שהיכה אותם – אין חוששים, אבל אם ראינו שהיכה אותם – חוששים אף כשהוא והם שותקים (רשב"א בתורת הבית הארוך ב ג; טוש"ע שם ה בשם יש אומרים).

אלא שיש אומרים דוקא כשהיכה אותם דרך רדיפה, אבל אם היכה בלא רדיפה – אין חוששים (ב"ח וט"ז וש"ך שם מדיוק לשון הרשב"א בתורת הבית הארוך: שרף אחריהם והכה, והט"ז כתב כן אף בדעת הר"ן והשו"ע); ויש אומרים אף בהיכה בלא רדיפה – חוששים (ב"ח שם, בדעת הר"ן וש"ך שם).

השועל בשועל, נחלקו שני לשונות בגמרא אם יש לו דריסה (ראה חולין נג א), ולכן פסקו הראשונים להחמיר, שיש לו דריסה, שספק תורה להחמיר, אלא שיש מהם סוברים שאף בכבשים גדולים יש לו דריסה (רשב"א שם ד"ה איכא בשם יש אומרים); אבל רוב הראשונים סוברים שדינו כחתול, שהרי למטה מן הזאב הוא, ואין לו דריסה אלא בגדיים וטלאים ובכל העופות (רמב"ם שחיטה ה ד, ראה שם במגיד משנה; רשב"א שם ד"ה שועל; טוש"ע יו"ד נ א).

החולדה חולדה אין לה דריסה בבהמה כלל, אפילו בגדיים וטלאים, אבל יש לה דריסה בכל העופות (חולין נג א, וראה שם נב ב במימרא של רב חסדא; רמב"ם שחיטה ה ו; טוש"ע יו"ד נ א) [ראה אזור **מס' 5.2 בסוף הכרך**].

הכלב הכלב אין לו דריסה כלל (חולין נג א; רמב"ם שחיטה ה ו; טוש"ע יו"ד נ א), לא בבהמה וחיה ולא בעופות (רמב"ם וטוש"ע שם).

הנחש בהמה שהכיש נחש, מותרת משום טרפה, ואסורה משום סכנת נפשות (משנה חולין נח ב; רמב"ם שחיטה י ח; טוש"ע יו"ד ס ב. וראה ערך סכנה), שאף שהוא ארסי יותר מכל בעלי החיים, ויש ממנו אף שהוא גדול מבעלי חיים אחרים, מכל מקום אינו עושה דריסה (חתם סופר יו"ד נח).

הנץ בדריסת כל העופות הדורסים אין להם דריסה בבהמה, **בהפסד**

בריה גדולה שטבעה חזק, ואינה מתפעלת מכל חיה, ויש אחרת פחותה ממנה ומתפעלת (המיוחס למגיד משנה שחיטה ה ד):

הארי הארי יש לו דריסה בבהמה גסה (משנה חולין מב א; רמב"ם שחיטה ה ד), אפילו בשור הגדול – שהוא גדול מן הארי (ט"ז יו"ד נ סק"א) – ובגסה שבחיות (טוש"ע שם) ובעופות (טור שם, וראה ב"ח).

הזאב הזאב, רבי יהודה אומר בדקה הוא דורס (משנה חולין מב א), אבל בגסה אין לו דריסה, שהארס שלו אינו חזק כל כך לשרוף בגסה (רש"י שם ד"ה דרוסת), ונחלקו אמוראים: יש סוברים שלא בא רבי יהודה אלא לפרש דברי חכמים, והכל מודים בדבר (רבי בנימין בר יפת בשם רבי אלעא בגמרא שם נב ב, ולשון ב לרב יהודה אמר רב); ויש סוברים שרבי יהודה חולק, וחכמים סוברים שאף בגסה יש לו דריסה (לשון א בגמרא שם, לרב יהודה אמר רב, ורש"י ד"ה גברא⁷), שארס שלו חזק לשרוף אף את הגסה (רש"י במשנה שם ד"ה ודרוסת).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שאין לו דריסה אלא בדקה (רי"ף חולין טו ב; רמב"ם שחיטה ה ד; טוש"ע יו"ד נ א), ואפילו בקטנה שבגסות, כגון בעגלים הרכים, אין לו דריסה; ולהיפך, בגדולה שבדקות, כגון כבשים גדולים, יש לו דריסה (המיוחס למגיד משנה בדעת הרמב"ם שם; טוש"ע שם), וכל שכן בעופות (טור שם), אלא שיש סוברים לשיטה זו שבעגלים הרכים יש לו דריסה (העיסור ב דריסה מעלה ג; המיוחס למגיד משנה שם, בשם יש מפרשים; ב"ח שם⁸).

• ויש פוסקים להחמיר שאפילו בבהמה גסה יש לו דריסה (ספר התרומה טרפות כה; סמ"ק ריט; ב"ח שם. וראה דעת תורה סק"א, ודרכי תשובה סק"ד).

שאר חיות שאר חיות טמאות, נחלקו בהן ראשונים אם יש להן **טמאות** דריסה:

• יש סוברים שלא אמרו אלא הזאב והארי, אבל שאר חיות, אפילו הדוב והנמר, אינם דורסים (רא"ש חולין ג מ; המיוחס למגיד משנה שחיטה ה ד, בשם יש מרבוותא; טור יו"ד נ, בשם הרא"ש).

• יש סוברים שכל חיה טמאה שאינה גסה מן הזאב, אפילו היא גסה כזאב, אין לה דריסה בגדולה שבדקות, היינו בכבשים ובעזים, אבל יש לה דריסה בגדיים וטלאים, וכל שכן בעופות; וכל שהיא גסה מן הזאב, כדוב ונמר – דינה כזאב, ויש לה דריסה בדקה ולא בגסה; וכל שהיא גסה מן הארי – דינה כארי, ויש לה דריסה בכל (טור שם, בשם הרשב"א; המיוחס למגיד משנה שם, בשם יש מי שכתב, וכסף משנה ובית יוסף שם; המחבר בשו"ע שם).

• ויש מחמירים שכל שהיא מזאב ולמעלה יש לה דריסה אפילו בבהמה גסה (אור זרוע א תכ; תרומת הדשן קעח; רמ"א בשו"ע שם; ויש לחוש לחומרא, וראה ש"ך סק"ו).

ויש מפרשים דבריהם שלא אמרו אלא כדוב ונמר, מפני שהם סוברים שדוב הוא למעלה מהארי, ונמר הוא ממיני אריה ובכלל ארי, ורמז לדבר: עז כנמר וגבור כארי (ים של שלמה חולין ג ע).

החתול והנמיה החתול והנמיה⁹, בכבשים גדולים לדברי הכל אין להם דריסה (חולין נב ב, ושם נג א; רמב"ם שחיטה ה ד; בגדיים וטלאים; טוש"ע יו"ד נ א); בגדיים וטלאים ועופות, נחלקו תנאים ואמוראים:

7. ועי' רש"י במשנה שם ד"ה ודרוסת ארי שפירש גם כן שחכמים חולקים.

8. וראה ש"ך שם סק"ב שחושש לדעה זו באין הפסד מרובה. 9. שם

- יש מפרשים שהוא ינשוף (פירוש א בערוך שם, ובתורת הבית הארוך שם בשמו, וראה ביאור הגר"א שם).
- ויש מפרשים גם במובן גדול, ואינו עוף פרטי ידוע, אלא הם עופות הגדולים מן הנץ (רשב"א בחידושו ובתורת הבית שם, בשם יש מפרשים; ב"ח שם בדעת הרמב"ם).

שאר עופות בשאר עופות הטמאים נחלקו שתי לשונות בגמרא **הטמאים** אם יש להם דריסה רק בעופות קטנים מהם, או אף בעופות גדולים כמותם (חולין נג א), הלכה שאף בשכמותם (רמב"ם שחיטה ה ה; טושי"ע יו"ד נז א), ונחלקו בדבר ראשונים:

- יש סוברים שאין הבדל בין אותם הדורסים שהם למטה מן הנץ, ובין אותם שהם למעלה מן הנץ, עד הגס, ובכולם יש להם דריסה בעופות שכמותם, ולא בגדולים מהם (רשב"א חולין שם ד"ה איבעיא וד"ה גס, והביאו הבית יוסף שם; ב"ח שם, בדעת הרמב"ם לפירושו בגמרא שם; ט"ז שם סק"ח, ושי"ך ס"ק יד, בדברי השו"ע שם).

- יש סוברים שלא אמרו שדורסים דוקא בשכמותם, אלא בעופות טמאים שהם למטה מן הנץ, אבל אותם שמן הנץ ולמעלה, עד הגס – דינם כנץ, שדורסים אף בגדולים מהם (ר"ן חולין טו ב, וראה שי"ך ס"ק יד שחשש להלכה לדעה זו).

- יש סוברים יותר מזה שכל שלמעלה מן הנץ יש להם דריסה בכל העופות, אפילו במינים הגסים, ואפילו בגס שבגסים (יש מפרשים בתורת הבית הארוך ב ג, וראה שם דחה פירוש זה, ובחידושו חשש להחמיר כן).

- ויש סוברים שאותם שמן הנץ ולמעלה, עד הגס, יש להם דריסה אף בעופות הגסים, אבל דוקא אם הם גדולים כמותם, ואותם שלמטה מן הנץ אין להם דריסה כלל, אפילו בקטנים מהם (רא"ש שם ג מ, וטור שם. וראה שם בב"ח¹³).

- עופות טמאים שהם למעלה מן הגס – דינם כגס, ויש להם דריסה בכל העופות (רשב"א ור"ן ורא"ש שם; טור שם; שי"ך שם ס"ק טו), ולכן הנשר יש לו דריסה בכל העופות (רשב"א שם; שי"ך שם).

ספק דרוסה

- הדין** בספק דרוסה, נחלקו אמוראים: רב אמר אין חוששים, ושמואל אמר חוששים (חולין נג א), הלכה כשמואל (אמימר בגמרא שם; רמב"ם שחיטה ה יא; טושי"ע יו"ד נז ט), ואפילו לסוברים שכל ספק טרפה – מותר (ראה ערך טרפה מחלוקת הראשונים ושלחלכה אסור), כיון שרק דרוסה כתובה בפירוש בתורה (ראה לעיל: מקורה וגדרה; מקורה) החמירו בה יותר, וכל ספק שיסתפק בדרוסה – אסור (רמב"ם שם א).

- וכתבו ראשונים שלפיכך חוששים לספק דרוסה, ואין מעמידים על החזקה הקודמת שלא היתה דרוסה, מפני שדרוסה מצויה, והדבר מוכח יותר לאיסור מלהיתר (תוספות שם מג ב ד"ה קסבר).

- מהאחרונים יש שנסתפקו אם חוששים לספק דרוסה מן התורה או מדרבנן (ראה פרי מגדים שם נז משבצות זהב ס"ק יד, שמלשון הרמב"ם לעיל החמירו כן, משמע שמדרבנן, ומרשב"א וסמ"ג וטור משמע שמהתורה).

איור מס' 5.5 בסוף הכרך, וראה ספר הישר לרבינו תם שסג שהורגלו לקרות לנץ אשטור ופלגן ואינו כן. וראה רמב"ן על התורה ויקרא יא יא. 13. וכן כתב הרא"ה בבדק הבית ב ג שלמטה מן הנץ אין להם דריסה כלל, וראה שם במשמרת הבית שהשיג עליו.

אפילו בגדיים וטלאים (טושי"ע יו"ד נז ב, על פי הסוגיא בחולין נג א, ראה שם בבית יוסף ובב"ח), חוץ מהנץ שיש לו דריסה בגדיים וטלאים, והוא שניקב בצפרנו עד לחלל הגוף, שאז הוא מטיל ארס, ולא כשאר דרוסה שחוששים אף כשנתאדם הבשר בלבד (ר"ף חולין טו ב; רמב"ם שחיטה ה ו; טושי"ע שם ב).

ויש מהראשונים סוברים שאין לנץ דריסה כלל בגדיים וטלאים, שאין ארסו חזק כל כך שיוכל לשלוט בהם, אלא שאם ניקב בצפרנו עד לחלל, הרי זו טרפה לא משום דריסה, אלא שחוששים שמא ניקבו בני המעינים כדרך שחוששים בנקיבת הקוץ עד לחלל (רש"י חולין נב ב ד"ה עד; רשב"א שם ד"ה מיתבי, ושם נג א ד"ה וכולהו).

לדעת הסוברים שהנץ יש לו דריסה בגדיים וטלאים כשניקב לחלל – יש אומרים שאף עוף הגס (ראה להלן: הגס בפירוש עוף זה) יש לו דריסה בהם, שהרי בעופות יש לו דריסה יותר מהנץ (ראה להלן שם. שי"ך שם סק"ח, לדעת הר"ף והרמב"ם וטושי"ע); ויש אומרים שאף לדעתם אין לעוף הגס דריסה בגדיים וטלאים כלל (פרישה אות ז).

הנץ דריסת עופות הנץ יש לו דריסה בעופות הדקים, ולא בגסים (משנה חולין מב א; טושי"ע יו"ד נז א), ונחלקו שני לשונות בגמרא אם דוקא בעופות הדקים שגדולים כמותו יש לו דריסה, אבל לא בגדולים ממנו, או אף בגדולים ממנו (גמרא שם נג א), ופסקו הפוסקים הלכה שאף בגדולים ממנו (רמב"ם שחיטה ה ה; טושי"ע שם).

עופות הדקים הם צפרים ובני יונה, והגסים הם אווזים ותרנגולים (רש"י שם מב א ד"ה בעוף; רשב"א שם נג א ד"ה נץ; טושי"ע שם), וכתבו ראשונים שדוקא באווזים ותרנגולים גדולים אין לו דריסה, אבל בקטנים יש לו דריסה (רשב"א שם; טור ורמ"א בשו"ע שם); ויש שכתבו שתרנגולים הם מעופות הדקים (שלטי הגבורים שם טו ב, בשם ריא"ז).

במקום שאמרו אין לו דריסה, היינו שלא הגיע לחלל, אבל אם הגיע לחלל, הרי אין העופות הגסים קלים יותר מגדיים וטלאים שיש לנץ דריסה בהם כשהגיע לחלל (שי"ך שם ס"ק יב, וראה לעיל: הנץ בדריסת בהמות שיש אומרים שאף בגדיים וטלאים אין לו דריסה גם בהגיע לחלל).

ויש שכתב בדעת ראשונים שהנץ יש לו דריסה בכל העופות, אפילו באווזים ותרנגולים ובגס שבגסים, ולא אמרו בעוף הדק אלא מפני שדרך הנץ לדרוס עופות דקים (ב"ח שם, בדעת הרמב"ם והסמ"ג, וראה שם שאף להלכה פסק שיש להחמיר כן, ובשי"ך שם ס"ק יד כתב שלא נראה כן).

הגס הגס – או הגז (גירסת הערוך ערך גז, וראה תוספות חולין מב א ד"ה דרוסת) – יש לו דריסה אף בעופות הגסים (משנה שם מב א; טור ורמ"א בשו"ע יו"ד נז ג¹⁰), ואפילו בגסים שבגסים (מאירי שם נב ב; טור שם).

ונחלקו המפרשים בביאור גס זה:

- יש מפרשים שהוא מין עוף הנקרא "פלקון"¹¹ (ראה ערוך ערך גז; תורת הבית הארוך ב ג בשמו; טור בשם יש אומרים; רמ"א בשו"ע שם).

- יש מפרשים שהוא הנקרא "אסטור" (רש"י במשנה חולין מב א ד"ה ודרוסת; רשב"א בתורת הבית הארוך שם; טור שם דעה א בסתם, וראה ביאור הגר"א שם סק"כ¹²) [ראה איור מס' 5.3 בסוף הכרך].

מדעי Herpestes. [ראה איור מס' 5.1 בסוף הכרך]. 10. וראה סף משנה שחיטה ה ה, ובית יוסף, וב"ח שם בטעם שהשמיט הרמב"ם דין זה. 11. Falcon = בז. [ראה איור מס' 5.4 בסוף הכרך]. 12. וראה דעת תורה שם י שקורין אותו "יאסטרעב" ובגרמנית "האביקט", ובלטינית "פאלטור פאלומבאריוס" [ראה

לא אמרו שהאחרים מותרים כשחתך ראשו של אחד מהם, אלא כשנכנס לתוכם ועמד עמהם, שכיון שיכול לדרוס כרצונו – אנו אומרים שנח רוגזו, אבל כגון אלו החתולים שעולים על כלוב מלא עופות, ומכניסים ידיהם לפנים ודורסים, אף שחתך ראשו של אחד מהם, לא נח רוגזו, שמתוך שהם בורחים כועס עליהם (ר"ן חולין שם, והביאו בבית יוסף; הרא"ה בבדק הבית ב ג; שו"ע שם י); ויש חולקים וסוברים שאין הברדל בדבר (הרשב"א במשמרת הבית שם. וראה בחידושי יד אברהם לשו"ע שם).

כשאין יודעים אם הדורס שתק או צווח, ואם הבהמות ריעותא שתקו או קרקרו – יש סוברים שאין חוששים לדריסה (רשב"א חולין נג א ד"ה הא, והביאו הבית יוסף יו"ד נ; המחבר בשו"ע שם יב), שאין חוששים לספק דרוסה אלא כשיש ריעותא, ולא כשאין ריעותא, שרוב חיות בחזקת שאינן דורסות (ט"ז שם ס"ק יט, וש"ך שם סק"ל); ויש אסורים (ר"ן חולין טז א ד"ה וארי; רמ"א בשו"ע שם, בשם יש אסורין), שכיון שבהמה בחייה בחזקת איסור עומדת אין להקל מספק (ט"ז שם בדעת הר"ן), ויש לחוש לדבר (רמ"א שם, וראה שם בש"ך ס"ק לא שבהפסד מרובה יש להקל).

גרוב ובספק אופנים נוספים שהובאו בפוסקים שאין לחוש בהם לספק דרוסה מטעמים נוספים:

- כשספק אם נכנס הארי לדיר (חולין נג א; רמב"ם שחיטה ה יב; טוש"ע יו"ד נז יג), ואפילו כשהוא שותק והם מקרקרים (רשב"א שם ד"ה ספק; ב"ח שם), שיש כאן ספק-ספיקא (ראה ערכו): ספק שמא לא נכנס, ואפילו שנכנס – ספק שמא לא דרס (בית יוסף שם בשם רשב"א; ב"ח שם, וש"ך שם ס"ק לב), ועוד שרוב הבהמות בחזקת שאינן דורסות (בית יוסף שם, בשם רשב"א).
- כשהספק הוא אם נכנס ארי או כלב (גמרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהולכים אחר הרוב, ורוב בהמות כשרות (רשב"א בתורת הבית הקצר ב ג, וראה בית יוסף וש"ך ס"ק לב), או שאף כאן יש ספק ספיקא: שמא היה זה כלב, ושמא לא דרס (ב"ח שם).
- אם ראינו שהבהמה או העוף מבעבע דם, ואין יודעים אם נדרס על ידי דורס או שניגף בקנה – אומרים שבקנה ניגף (גמרא שם נג ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם) ¹⁵.

בדיקתה

מתי צריכה דרוסה שאמרו שצריכה בדיקה (חולין נג ב. על אופן הבדיקה, ראה להלן) נחלקו בדבר ראשונים:

- יש סוברים שבדיקה שאמרו היא בין באופנים שחוששים לספק דרוסה (ראה לעיל: ספק דרוסה), ובין בודאי דרוסה, שאם בדקו ולא מצאו רושם אדמיות של דריסה, אין חוששים וכשרה, אבל באופנים שאמרו שאין חוששים לספק דרוסה (ראה לעיל, שם), מתירים בלא בדיקה (תוספות שם ד"ה דרוסה ¹⁶; רמב"ם שחיטה ה ח ויא; רא"ש חולין שם ג מב; טוש"ע יו"ד נז טו).
- יש סוברים ששלשה חילוקים בדבר: בודאי דרוסה – אין לה תקנה בבדיקה, שפעמים שמאדים הבשר, ואין יכולים לכוון יפה

הפקרה ספק דרוסה כיצד, ארי שנכנס בין השוורים, והוא שותק והם מקרקרים – מתרעדים וצועקים (רמ"א בשו"ע יו"ד נז ט) – רב סובר שמתוך יראתם ממנו הם מקרקרים, ואין חוששים שמא דרס; ושמאל סובר חוששים שעשה בהם מעשה (חולין נג ב). הלכה שחוששים (ראה לעיל שהלכה כשמאל).

במה דברים אמורים כשנכנס הארי למקום צר שאינם יכולים לברוח מפניו, אבל אם נכנס למקום רחב, שיכולים לברוח מפניו, אפילו הוא שותק והם מקרקרים אין חוששים שמא דרסם, שאנו אומרים ברחו מפניו ולא השיגם (ספר התרומה כה; רשב"א בחידושי שם ד"ה ולענין; טוש"ע שם); וכן עוף דורס שנכנס לכלוב מלא עופות, או ללול של תרנגולים, והוא שותק והם מקרקרים, חוששים שמא דרסם ¹⁴.

אופנים שאין הובאו בפוסקים אופנים שונים שאין להסתפק בהם בהם ספק דרוסה, כי בחלקם הבהמה ודאי לא נדרסה, ובחלקם ודאי נדרסה וכדלהלן:

- היה הארי שותק והם שותקים, אין חוששים שמא דרסם, שאנו אומרים עשה שלום עמהם (חולין נג א; רמב"ם שחיטה ה יא; טוש"ע יו"ד נז ט), שאילו הזיק היו מקרקרים (רמב"ם שם); ודוקא כשלא ראינו שנגע בהם, אבל אם ראינו שקפץ עליהם כדרך הדורסים, הרי הם אסורים, ואנו אומרים ששתק מתוך יראתם ממנו (תרומת הדשן קעח, והביאו הבית יוסף שם; שו"ע שם יא וט"ז ס"ק יח).
- היה הוא נוהם והם מקרקרים, אין חוששים שמא דרסם, שאנו אומרים כשם שהם נבעתים ממנו, כך הוא נבעת מהם (גמרא שם ורש"י; רמב"ם שם; טוש"ע שם).
- חתך ראשו של אחד מהם, אין חוששים לאחרים, אפילו כשהוא שותק והם מקרקרים, שאנו אומרים כבר נח רוגזו (גמרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), והוא הדין כשהרגו ולא חתך ראשו (ש"ך שם ס"ק כה, על פי משמעות הפוסקים), ואין חוששים שמא בתחילה דרס אחרים ואחר כך הרג את זה, שכיון שהם עומדים במקום שיכול לדרוס איזה מהם שירצה אני אומר זה דרס ראשונה (ר"ן על הרי"ף שם טז א ד"ה וארי, והובא בט"ז שם ס"ק טז).

- פצע אחד מהם ולא הרגו, חוששים לכולם, שכל שכן שחמתו בערה בו כשזה הציל עצמו ולא הצליח להורגו (רשב"א שם ד"ה הא; טוש"ע שם), ואפילו אם הוא שותק והם שותקים (ש"ך ס"ק כז).
- הרג אחד מהם ודרס אחרים, כל הבהמות שבדיר נאסרו, שהרי ראינו שלא נח רוגזו (איסור והיתר נז ח; רמ"א בשו"ע שם ט), ואפילו לא ראינו שדרס את כולם, כל שנמצאים קצתם דורסים, וראינו שלא נח רוגזו בהריגת האחד, כולם אסורים (ש"ך ס"ק כח), והוא הדין כשאחר שהרג האחד פצע אחרים ולא ראינו שדרסם, שמכל מקום ראינו שלא נח רוגזו, ובפציעת האחרים כשלא הרגם חמתו בוערת בו יותר (ט"ז שם ס"ק טז).
- הרג יותר מאחד, נחלקו אחרונים אם חוששים לאחרים (ראה ט"ז שם ס"ק טז, בשם משאת בנימין להתיר והסכים לו, ובש"ך שם ס"ק כח חולק עליו ואוסר על פי איסור והיתר נז).

הבית שם. ¹⁶ וראה שם שהסיקו שכן היא גם דעת רש"י שם, וכן הוא בדקדוקי סופרים חולין מג ב בשם רש"י כתב יד שגם לודאי דרוסה יש בדיקה, ונוסח זה ברש"י הביא הרשב"א חולין נג ב סוף ד"ה אלא לפרסומי.

¹⁴ וראה עוד בגדרי מקום רחב בבית יוסף שם; ב"ח שם; ט"ז שם ס"ק יד; ש"ך שם ס"ק כד; כנסת הגדולה הנהיגו בית יוסף כג וכד, בשם דמשק אליעזר. וראה דעת תורה מסיק טז ואילך ודרכי תשובה סז – עד הרבה פרטים וחילוקים מתשובות האחרונים. ¹⁵ וראה עוד רשב"א בתורת הבית שם; הרא"ה בבדק

במוח במוח עצמו יש סוברים שאין צריך לבדוק, שכיון שהמוח הוא לפניו מהעצם, אין חוששים שעבר הארס לפניו, שהעצם קשה ומגין נגד הארס, וכוונת רב שאמר שבדקים מכף המוח (ראה לעיל: צורת הבדיקה), היינו מסוף כף המוח (בית יוסף יו"ד נז, בדעת רש"י והר"ן, וראה דברי חמודות שם ריד); ויש סוברים שצריך לבדוק אף אם האדים הבשר נגד המוח (טור שם, וראה בית יוסף שם; וראה מאירי חולין נג ב).

בצומת הגידים בצומת-הגידים – מפגש של גידים מסויימים בבעלי חיים (ראה ערכו) – נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שבדקים גם כנגדם, ואם האדים שם הבשר, מטריפים את הנדרס (טור שם בנתמסמס כנגדם, וראה בית יוסף וב"ח ופרישה שם).

- יש מהראשונים שאין אוסרים אלא בהאדימו צומת הגידים עצמם (מאירי חולין נג ב בשם יש אוסרים).

- יש סוברים שאף בהאדימו הם עצמם אינם טרפה, לפי שצומת הגידים קשים הם הרבה, ואין הדריסה פועלת בהם (מאירי שם, וראה שכתב כן אף בודאי דרוסה).

הרקב הבשר נתמסמס – התרקב¹⁹ – הבשר כנגד אחד מהאברים שהבהמה נטרפת בהם, עד שנעשה כבשר שהרופא גורדו מן החבורה עד שמגיע לבשר הבריא, אף שלא מצאו בו אודם הארס, יש כאן רושם של דריסה, וטרפה היא (חולין נג ב; רמב"ם שחיטה ה ט; רשב"א חולין שם ד"ה אי נמי; טוש"ע יו"ד נז²⁰). וכתבו ראשונים שאין אנו בקיאים בבשר שהרופא גורדו, ולכן כל שנשתנה מראית הבשר, הרי היא טרפה, והכל לפי הענין (מרדכי שם תרכט, בשם ראבי"ה, והביאו הבית יוסף שם²¹).

אופן בדיקת הושט הושט (ראה ערכו) אין לו בדיקה מבחוץ, שכן עור החיצון הוא אדום (ראה ערך ושט), ואין אודם הארס ניכר בו, ואין בדיקתו אלא מבפנים, שעור הפנימי הוא לבן, ולכן יש ראשונים סוברים שבהמה שהיא ספק דרוסה, או ודאי דרוסה ואין ידוע באיזה מקום נדרסה, אין לה תקנה בבדיקה, שהרי יש כאן ספק שמא נדרסה בושט ואי אפשר לבדוק, שבעוד הבהמה חיה הרי אין בדיקה לושט מבחוץ, ואם ישחטוה לא תועיל הבדיקה מבפנים, שאף אם לא ימצאו בו אודם, יש לחוש שמא שחט במקום אודם הארס ולכן אינו ניכר עכשיו; אבל בעוף, שהכשר שחיטתו בסימן אחד (ראה ערך שחיטה), אפשר לבדוק הקנה מבחוץ, ואם אין בו רושם הארס שוחטו, ואחר כך מהפך הושט ובדקו מבפנים (תוספות חולין מג ב; בית יוסף יו"ד לג, בדעת הרשב"א והרא"ש; טוש"ע שם לג ו, ושם נז יז, וש"ך ס"ק מא).

אמנם אם ידוע שנדרסה הבהמה במקום אחר ולא בושט מועילה הבדיקה אף בבהמה (ש"ך שם, והיינו להלכה שאף בודאי דרוסה מועילה בבדיקה, וראה לעיל: מתי צריכה בבדיקה).

יש חולקים וסוברים שאף בהמה יש לה תקנה בבדיקה, שכיון שמקום הדריסה מאדים, אפילו אם שחט בו יש היכר במשהו (רש"י חולין מג ב ד"ה ההיא; העיטור ב וושט; טור שם לג בשמו).

אופנים שאין הבדיקה מועילה צפרים קטנות והיונים, יש מהראשונים סוברים

ולהכיר באדמימות; בספק דרוסה – במקום שאמרו חוששים לו, זוהי שאמרו צריכה בבדיקה, והבדיקה מועילה להכשירה; ובמקום שאמרו אין חוששים לספק דרוסה, מתירים בלא בדיקה (איכא מאן דאמר הראשון בעיטור ב דריסה; הריב"ם בתוספות בחולין שם; רא"ש שם ג מב, בשם רז"ה).

- יש סוברים שבאופנים שאמרו שאין חוששים לספק דרוסה הוא שאמרו צריכה בבדיקה, שאין מתירים אלא בבדיקה אם יש בה רושם של דריסה, אבל באופנים שחוששים לספק דרוסה, וכל שכן בודאי דרוסה, אין תקנה בבדיקה, שאף אם בדקו ולא מצאו אודם בבשר – חוששים (אית מאן דאמר השני בעיטור שם, והסכים להם; טור שם בשמו, וראה שם בבית יוסף ופרישה).

צורת הבדיקה הבדיקה, במקום שהיא מועילה (לפי כל אחת מהשיטות לעיל), נחלקו בה אמוראים:

- שמואל בשם רבי חנינא בן אנטיגנוס ובני רבי חייא אמרו בודקים כנגד בני המעיים (חולין נג ב), היינו ששוחטים את הבהמה הנדרסת ובדקים את גבה וכריסה וצדדיה וכל שכנגד בני מעיים, ואם האדים שם בשר זהו מהארס וטרפה היא, שסופו לשרוף עד שינקוב את בני מעיים¹⁷; ואם לא האדים בשר שם, אין צריך לבדוק במקום אחר, שאין דרוסה אלא כנגד בני מעיים, שאינה נטרפת במקום אחר (רש"י שם ד"ה צריכה).

- רב אמר בודקים הבהמה מכף המוח – כף הגולגולת (רש"י וברמב"ם שחיטה ה ח, ושו"ע יו"ד נז טז: הקדקוד) – ועד הירך (שם נד א).

הלכה כרב (ר"י שם טז א, ורא"ש שם ג מב; רמב"ם שחיטה ה ח; טוש"ע שם טז), ובין שהאדים הבשר נגד בני מעיים, ובין שהאדים נגד אחד משאר האברים שנטרפת בהם – טרפה (טור, וראה כסף משנה שם; ש"ך שם ס"ק לח. על צומת הגידים, ראה להלן: בצומת הגידים).

נקנה ובושט האדים הבשר נגד הסימנים, נחלקו אמוראים: רב אמר אף זו טרפה (חולין נג ב, ורש"י ד"ה יש דרוסה, ושם נד א ד"ה כפא דמוחא; ר"ן שם טז א, בדברי רב); ורב זביד אמר הסימנים קשים הם, ואין ארס שולט בהם, ואם האדים הבשר נגדם כשרה, ואינה טרפה אלא אם כן האדימו הם עצמם, שרואים ששלט בהם הארס (גמרא שם נג ב, ורש"י ד"ה עד); ואפילו הקנה, שאין נקב משהו פוסל בו עד רובו (ראה ערך גרגרת), אם האדים הוא עצמו הרי היא טרפה, לפי שהארס שורף והולך עד שישרוף כולו (גמרא שם נד א, וראה בית יוסף יו"ד נז, וש"ך שם סק"מ).

יש מהראשונים סוברים שלא נחלקו האמוראים בדבר, ואף רב סובר שאין דריסה נגד הסימנים (בית יוסף שם, בדעת הר"ף ושאר ראשונים שכתבו הלכה כרב ורב זביד¹⁸). הלכה כרב זביד (ר"י שם טז א ורא"ש שם ג מב, ושאר ראשונים שם; רמב"ם שחיטה ה י; טוש"ע שם טז).

כשהאדימו הסימנים בעצמם מחמת דריסה שאז הרי היא טרפה – יש אומרים שהרי זה דוקא כשהאדימו בעור הפנימי, לצד חללם, אבל אם האדימו בעור החיצון אין לאסור, שאין הארס שולט בהם (רשב"א בתורת הבית הארוך נג ב, ובחידושי חולין נג ב ד"ה אי נמי, והביאו הבית יוסף שם ד"ה כתב הרשב"א); ויש אומרים שאם מצא שהאדימו הסימנים בעור החיצון, הרי היא טרפה (רא"ש שם ג, והביאו בבית יוסף שם).

¹⁷ ראה לעיל: מקורה וגדרה; גדר הטרפות בדרוסה, דעת התוספות ועוד שלא משום סופו לנקוב טרפה אלא סופו למות מחמת הארס. ¹⁸ וראה ב"ח שם נז שרצונו לומר שאף רש"י והר"ן סוברים כן ולא דקדקו בלשונם. ¹⁹ ראה

גהות הב"ח חולין נג ב אות ב. ²⁰ וראה רש"י חולין שם ד"ה רואין, ובית יוסף וב"ח בדעתו שמפרש נתמסמסו צומת הגידים עצמם. ²¹ וראה רמ"א בשו"ע יו"ד מג ב, וש"ך שם סק"ד, ובמקומות שצ"ח בש"ך כאן ס"ק לט.

ולכיצא בדורס שהיתה בהם תורה ברורה וחכמה יתרה, אבל בימינו אין לסמוך על חכמתנו לבדוק, ואל יורו לאחרים להקל (אור זרוע א סוף סימן תטז²²), ולכן המנהג הוא להטריף כל דבר שיש בו ריעותא, ולא לסמוך על בדיקתנו (רמ"א בשו"ע שם), ויש לנהוג כאמור לדעה הראשונה (שם), ורצונו לומר בשהייה י"ב חודש וכ"א יום וכו'. וראה בסמוך שגם בשהיית י"ב חודש אין נוהגים).

כשרים הם אם רבים הם הנדרסים, אסור להשהותם י"ב חודש, הנדרסים שמתוך שהם רבים לא יוכל להיזהר, ויבוא לידי מכשול לאכול מהם (חולין נג ב: ולישהינהו כו' אתי בהו לידי תקלה, ורש"י שם ד"ה לידי; טור יו"ד נז, בשם הרשב"א²³; שו"ע שם כ), והמנהג להחמיר אפילו באחד (רמ"א בשו"ע שם, ובסעיף יח²⁴).

אבל בעופות שאין צריך להשהות רק כ"א יום עד שתטיל ביצים, אין חוששים לתקלה אף בזמן הזה (ש"ך שם ס"ק מז, בשם הגהות שערי דורא ותורת חטאת), ואפילו הם רבים (ראה ש"ך שם סק"נ, ופרי מגדים בשפתי דעת שם).

למוכרה לגוי דרוסה וספק דרוסה אסור למכור לנכרי, שמא או להפקירה ימכרנה לישראל והוא לא ידע (חולין נג ב, ורש"י ד"ה אתו: טוש"ע יו"ד נז כא, ורמ"א שם יח), וכן אסור להפקירה ולשלחה, שמא יצודנה ישראל והוא לא ידע (רשב"א בתורת הבית הארוך ב א), אלא ימיתנה (גמרא שם; רמ"א שם יח).

במקום שיש עוד צד להקל, כגון דרוסת הדוב בבהמה גסה, שיש מתירים לגמרי (ראה לעיל: הדורסים והנדרסים; שאר חיות טמאות) וכיוצא בזה, אף על פי שאנו מחמירים, יש להתיר למכור לנכרי, ואין חוששים שמא יחזור וימכור לישראל (תרומת הדשן קעח; רמ"א בשו"ע שם כא, וש"ך שם ס"ק נא).

שאינן בדיקה מועלת להן, לפי שעל ידי קטנותן אין האדמימות ניכרת בהן (רשב"א בתורת הבית הארוך ב ג; טור יו"ד נז; שו"ע שם ט, בשם יש אומרים).

אף ארס הנץ (ראה לעיל: הדורסים והנדרסים) יש סוברים שאינו אדום כל כך ואינו ניכר, ולפיכך אין לו בדיקה (ראה רש"י חולין נג ב ד"ה לפרסומי בפירוש ב, והסכים לו; מאירי שם נד א, בשם קצת מחכמי הדור; טוש"ע שם, בשם יש אומרים).

בזמן הזה בזמן הזה יש אומרים שאין לסמוך על הבדיקה, כי אין אנו בקיאים בבדיקה כחכמים שבדורות הראשונים, ולכן אופן הכשרת הבהמות והעופות הוא כך:

• בבהמה, בזכר אין תקנה אלא להשהותו י"ב חודש, שכיון שחי י"ב חודש ודאי לא נטרף (ראה ערך טרפה), ובנקבה די כדי שתתעבר ותלד, שאף זה מוכיח שלא נטרפה (ראה ערך הנ"ל. הלכות גדולות הלכות טרפות, והובא ברש"י חולין נב א ד"ה בתרי, ובטור שם יו"ד נז; שו"ע שם יח, בשם יש מי שאומר).

• בעוף, אם גמרה להטיל כל הביצים של טעינה ראשונה, ושהתה כ"א יום, ואחר כך חזרה להטיל ביצים - כשרה; ואם לא הטילה ביצים מעולם - אם שהתה לאחר שנולד בה ספק טרפה כ"א יום והתחילה להטיל ביצים - כשרה (בית יוסף ושו"ע שם לדעה זו. וראה ערך הנ"ל).

ויש מהראשונים חולקים וסוברים שאף בזמן הזה בודקים, שאין לו לדיין אלא מה שענינו ראות, אלא שצריך להיזהר להביא את כל הבקאים בדבר (רש"י שם; טור שם, בשם יש מהגאונים; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

ואף על ראשונים אלה יש שכתבו שלא אמרו כן אלא לדורס

דרוש וקבל שחר

עוסק בדברי תורה, אף בדינים שאינם נוגעים הלכה למעשה

• בית-המנוגע (ראה ערכו) לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב אלא לומר דרוש וקבל שחר (תוספתא נגעים ו, ובגמרא שם), ואמרו לפי שלעולם אין הבית טמא עד שיראה הנגע כשני גריסין על שתי אבנים בשני כתלים בקרן זוית ארכו כשני גריסין ורחבו כגריס (ראה ערך נגעי בתים הטעם), וזה לא היה ולא יהיה (גמרא שם לדעת רבי אלעזר ב"ר שמעון); רבי אלעזר ב"ר צדוק ורבי שמעון איש כפר עכו חולקים ואמרו שהיה מקום בתחום עזה ובגליל שניתצו שם בית המנוגע (תוספתא שם, ובגמרא שם).

וכן פירשו ראשונים אף דינים שנאמרו בגמרא והם אינם שכיחים כלל ולא יהיו לעולם שמשום דרוש וקבל שחר נאמרו, כמו: בלעתו חולדה - לולד - והוציאתו והכניסו והקיאנו ויצא מאליו (ראה חולין ע א); או דבר שיש בו רוח חיים אין עושים ממנו גולל - אבן שמונים על הקבר כמצבה - לקבר (עירובין טו א) לסוברים שגולל הוא כיסוי ארוך (ראה ערך גולל; דופק, שיטת רש"י), אף על פי שלא יהיו ולא יבואו לעולם (תוספות שבת קנב ב ד"ה עד ושם נתבאר).

דרוש וקבל שחר נאמר: בנוגע לדינים שאינם באים לעולם לידי מעשה, מצד המציאות; בנוגע לדינים שאינם נוהגים בזמן הזה; בנוגע לטעמים שנאמרו בדיני התורה ואינם מתאימים להלכה.

• **בן סורר ומורה** לא היה ולא עתיד להיות, שכיחים **במציאות** ולמה נכתב אלא לומר דרוש וקבל שחר (תוספתא סנהדרין יא, ובבלי שם עא א), שאין דין בן סורר ומורה אלא אם כן היתה אמו שוה לאביו בקול ובמראה ובקומה (ראה בערך בן סורר ומורה הלימוד), וזה לא היה ולא עתיד להיות (גמרא שם לדעת רבי יהודה, וראה דעת רבי שמעון שם); רבי יונתן חולק ואמר: אני ראיתי וישבתי על קברו (שם).

• **עיר-הנדחת** (ראה ערכו) לא היתה ולא עתידה להיות, ולא נכתבה אלא לומר דרוש וטול (ובגמרא: וקבל) שחר (תוספתא סנהדרין יד, ובגמרא שם עא א), ואמרו הטעם לפי שכל עיר שיש בה אפילו מזוזה אחת אינה נעשית עיר הנדחת (ראה הטעם בערך עיר הנדחת), ואי אפשר שבעיר לא תהיה מזוזה אחת (גמרא שם לדעת רבי אליעזר), אף כאן רבי יונתן חולק ואמר: אני ראיתי וישבתי על תילה (שם).

בדרכי תשובה ס"ק ריב מחלוקת אחרונים אם אף בספק דרוסה נהגו להחמיר גם באחד. **דרוש וקבל שחר**. 1. ז', טורי תרלה-תרלח.

22. והובא בחידושי אנשי שם למרדכי חולין תרכט, ובדרכי משה שם נז יא. 23. וראה שם בב"ח ופרישה למה הוצרך להביא בשם רשב"א. 24. וראה

יש מהראשונים שכתב שבבעיא להלכה בדבר שאין בו צורך אין דנים משום דרוש וקבל שכר, אלא שבבעיא זו יש נפקא מינה להלכה למעשה בדבר שנאסר - אם בנדר, או בגזרת חכמים - לזמן, ונשאר ממה שהיה קודם הזמן (רא"ש חולין א כג).

אף לדעה זו בשביל להסביר מקראות התורה דנים אפילו בהלכות שהיו שייכות רק לעבר בלבד, כאותה ששאלו כיצד הלביש משה לאהרן ובניו את בגדי הכהונה, ואמרו שנפקא מינה להסביר המקראות (יומא ה ב, וראה בתוספות ד"ה מאי דהוה, וברא"ש חולין שם); או אמורי פסח מצרים היכן הקטירו אותם מאחר שלא הוזכר שם מזבח (פסחים צו א, ורש"י ד"ה היכא), אף אותם כדי להסביר המקראות שאלו (תוספות חגיגה ו ב ד"ה מאי, וסנהדרין טו ב ד"ה שור). ויש שהוציאו נפקא מינה להלכה בכמה מהבעיות (ראה תוספות חגיגה שם).

בתקנות אף תקנות שתיקנו חכמים ונתבטלו אחר כך על ידי **שנתבטלו** בית דין אחר גדול מהראשון (ראה ערך אין בית דין יכול לבטל כו'), לא עקרו אותן מהמשנה, כדרך שלא עקרו פרשת מלואים, אף שאין המלואים עתידים לחזור, אלא כדי להודיענו מה שהיה קודם (ירושלמי שביעית א א וקרבן העדה³).

בטעמים שנאמרו בטעמים לדיני התורה אמרו דרוש וקבל שכר: **לדיני התורה** מפני מה אמרו השרץ מטמא בכעדשה, מפני שתחילת ברייתו בכעדשה (ראה ערך שרצים), ואמרו שאין טעם זה עיקר, שהרי המת מטמא בכזית אף שתחילת ברייתו פחות מכזית, והנבלה מטמאה בכזית אף שתחילת ברייתה היא כאפונה, אלא דרוש וקבל שכר (ירושלמי נזיר ז ב. וראה ערך מת שיש אומרים שאף מת מטמא בכזית מפני שתחילת ברייתו בכזית. וראה ערך טעמא דקרא).

• כל שחיטת קדשים - הלכות קדשים - אף על פי שעכשיו אין אנו צריכים לה, אלא לימות המשיח כשיכנה המקדש, אנו לומדים אותה משום דרוש וקבל שכר (סנהדרין נא ב, וזבחים מה א ורש"י).

• דיני מיתות בית דין שאינם נוהגים בזמן הזה אנו עוסקים בהם משום דרוש וקבל שכר (סנהדרין שם).

רב יוסף² אמר שמשום דרוש וקבל שכר אין לנו אלא ללמוד המשניות והמחלוקות של הלכות עבודה וכיוצא בהן, לפי שתורה היא, אבל לא לקבוע הלכה, שאין קובעים הלכה אלא להורות למעשה, ולא במה שעכשיו אינו נוהג (זבחים שם, ורש"י ד"ה א"ל, וראה רש"י סנהדרין שם), וכתבו ראשונים שבמקום שיוצא מזה נפקא מינה להלכה בזמן הזה, יש לנו לפסוק הלכה כדברי מי (תוספות יומא יג א ד"ה הלכה, וסנהדרין וזבחים שם ד"ה הלכתא, וראה שם כמה דוגמאות, וראה תירוץ ב' בתוספות שם ושם).

אף בדינים אף בדינים שאינם נוהגים עכשיו מפני שלא נאמרו **שלא נאמרו** כלל לדורות, ולא היו שייכים אלא בעבר, אמרו **כלל לדורות** שדנים בהם משום דרוש וקבל שכר, כגון אותה ששאלו באברי בשר נחירה - בשר שלא נשחט אלא קרעו אותו דרך נחיריו עד החזה (ראה רש"י חולין יז א ד"ה והנותר) -, שהותרו להם במדבר ולא הוצרכו שחיטה - לדעת רבי עקיבא - והכניסו אותם ישראל לארץ - אם מותרים באכילה, כיון שכבר היו נחורים, ובשעת נחירתם היתר היו (חולין יז א), ופירשו ראשונים שמשום דרוש וקבל שכר אנו צריכים לעמוד על האמת אף שכבר עבר היתר זה של אכילת בשר נחירה (רש"י שם ד"ה שהכניסו).

דרישה וחקירה

חובת חקירת העדים המעידים בבית דין, כדי לברר אמיתות עדותם

המצוה ומקורה

מצות עשה לדרוש את העדים ולחקרם ולהרבות בשאלתם (רמב"ם עדות א ד), שנאמר: וְדַרְשֶׁתָּ וְחִקְרָתָּ וְשָׁאַלְתָּ הֵיטֵב (דברים יג טו).

אחר שהבית-דין (ראה ערכו) איימו על העדים (ראה ערך איום) ועמדו העדים בדבריהם, מכניסים כל אחד ואחד, אפילו היו מאה עדים, ובודקים אותו בדרישה וחקירה (סנהדרין מ א; רמב"ם סנהדרין יב א), ומדקדקים עליהם ומסיעים אותם מענין לענין בעת השאלה, כדי שישתקו או יחזרו בהם אם יש בעדותם דופי (רמב"ם עדות א ד). וצריכים הדיינים להיזהר בשעת חקירת העדים, שמא מתוכה ילמדו לשקר (אבות א ט; רמב"ם שם).

בשלשה סוגי שאלות חוקרים אותם: בחקירות, בדרישות, בבדיקות.

החקירות

במספר החקירות נחלקו תנאים אם שבע, שמונה או שלש (סנהדרין מ א, ב). הלכה כחכמים הסוברים שבע (רמב"ם עדות א ד).

שבע החקירות הן: (א) באיזו שמיטה של היובל, (ב) באיזו שנה של השמיטה, (ג) באיזה חודש, (ד) בכמה בחודש, (ה) באיזה יום מימי השבוע, (ו) באיזו שעה של היום, (ז) ובאיזה מקום (משנה סנהדרין מ א; רמב"ם עדות שם).

הסוברים שמונה חקירות הן, החקירה השמינית היא בכמה בשעה היה הדבר, או באיזה יובל היה הדבר (סנהדרין מ ב).

הסוברים שלש חקירות הן: באיזה יום, באיזו שעה, באיזה מקום (משנה מ א).

וכל שבע החקירות מעכבות לעולם, כיון שנלמדו מהכתוב, ואין העדות מתקיימת בלא שבע החקירות, שאם לא שאלו אותן הדיינים - אין עדותם כלום (חינוכי ה"ר סנהדרין מ א ד"ה היו), והן עיקר העדות, ובהן יתחייב או יפטר (רמב"ם עדות א ה).

יש מהאחרונים שכתב שלא הקפידה תורה על כל שבע החקירות אלא כשאפשר, אבל כשאי אפשר - כגון שאין היובל נוהג (ראה ערך יובל) - די בחקירות שיוכלו לבוא על ידיהן לידי הזמה (מנחת חנוך תסג).

לדורות. כגון בימי עזרא ולעיתיד, וראה ערך מלואים.

דרישה וחקירה. 1. ז, טורים תרלח-תרסד.

2. כך היא הגירסא בסנהדרין, וגירסת התוספות בזבחים, וכן הגירסא הנכונה, ראה דקדוקי סופרים זבחים שם. לפנינו בזבחים: רבא. 3. וראה השגות הרמב"ן לספר המצות שורש ג, ומפרשי ספר המצות שם, אם מלואים נוהגים

הדרישות

מלבד שבע החקירות השוות ככל העדויות, והן השאלות על הזמן והמקום, חוקרים את העדים בשאלות על גוף המעשה, ואף הן מכלל החקירות (רמב"ם עדות א ד, וראה ב"ח חושן משפט ל בתחילתו), ונקראות שאלות אלו בשם דרישות (רמב"ם עדות א ה, ושם ג ג. באור הגר"א חושן משפט ל ה)², והן משתנות הכל לפי המעשה ולפי ענינו (ב"ח שם), שאם העידו עליו שחילל את השבת, שואלים אותם איזו מלאכה עשה והיאך עשה; העידו שאכל ביום הכפורים, שואלים אותם איזה מאכל אכל וכמה אכל; העידו שהרג את הנפש, שואלים אותם כמה הרגו (סנהדרין מ א; רמב"ם עדות א ד).

ושואלים אותם: מכירים אתם אותו (משנה מ א) – יש מפרשים את ההורג, אם ישראל היה או נכרי (רש"י שם ד"ה מכירים); ויש מהראשונים מפרשים אם מכירים בוודאי את ההורג (רמב"ם סנהדרין יב א).

וכן שואלים אותם: התריעם בו, קיבל עליו התראה, התיר עצמו למיתה (ראה ערך התראה), המית בתוך-כדי-דבור [ראה ערכו] (סנהדרין מ ב; רמב"ם סנהדרין שם).

הדרישות בדיני ממונות הן, כגון חבית של יין הלוהו, או של שמן (רמב"ם עדות ג ג; טושי"ע חושן משפט ל ב), או כמה הלוהו, ובאיזו דרך הלוהו (פירוש המשניות לרמב"ם סנהדרין לב א).

הבדיקות

מלבד החקירות והדרישות מרבית לבדוק את העדים בדברים שאינם מעיקר העדות, ואינה תלויה בהם, והם הנקראים בדיקות (רמב"ם עדות א ו).

הבדיקות, אף הן מן התורה (סנהדרין מא ב), שנאמר: נִכּוֹן הַדָּבָר (דברים יג טו) – שיהא נכון (סנהדרין שם א), והיינו בדיקות (רש"י שם ב ד"ה הא דאורייתא).

כיצד הן הבדיקות, הרי שהעידו עליו שהרג, ונחקרו בשבע החקירות, על הזמן והמקום, ונדרשו על ענין המעשה (ראה לעיל: הדרישות), בודקים אותם עוד, ואומרים להם: מה היה לבוש הנהרג או ההורג – בגדים לבנים או בגדים שחורים; עפר הארץ שנהרג עליה – לבן היה או אדום, שאלות אלו וכיוצא בהן הן הנקראות בדיקות (רמב"ם עדות א ו).

מעשה שאמרו העדים שהרג במקום פלוני תחת התאנה, ובדקו אותם ואמרו להם תאנים שלה שחורות היו או לבנות, עוקצים של אותן תאנים ארוכות היו או קצרות, וכל המרבה בבדיקות הרי זה משובח (משנה סנהדרין מ א, ושם מא א; רמב"ם שם).

אם לא בדקו אותם בבדיקות – עדותם קיימת (חי' הר"ן מ א ד"ה מכירין בשם ר' דוד).

כשאינן העדים יודעים

מה בין חקירות לבדיקות, בחקירות אם אחד מהעדים אומר איני יודע – עדותם בטלה; אבל בבדיקות, אפילו שניהם אומרים אין אנו יודעים – עדותם קיימת (משנה מ א; רמב"ם עדות ב א).

ואף על פי שהבדיקות אף הן מן התורה, הרי בחקירות תלויה

הזמה, וכשאחד אומר שאינו יודע הרי אי אפשר להזימו, ומכיון שאין העדים נעשים זוממים עד שיזומו שניהם (ראה ערך הזמה ועדים זוממים), הרי זו עדות שאי אפשר להזימה ואינה עדות (ראה ערך עדות), מה שאין כן בבדיקות שאין ההזמה תלויה בהן, ואפילו שניהם אינם יודעים, עדות שאפשר להזימה היא (סנהדרין מא ב).

בדרישות, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאף בהן אם אמר אחד מהם איני יודע, עדותם בטלה (רמב"ם שם).

• יש סוברים ששאלת הכרת האדם, והאם התרו בו – הן מעיקרה של עדות, ואם אמר איני יודע עדותם בטלה; אבל השאלה את מי עבד ובמה עבד, וכן השאלה באיזה כלי הרג, הן בדיקות, וכשאננם יודעים – עדותם קיימת (הר"ן סנהדרין מ א ד"ה מכירין, בשם רז"ה, ראה ערך רוצח).

• יש סוברים כן בכל השאלות האמורות, חוץ משאלות עבודה זרה – את מי עבד, ובמה עבד – שבחסרון ידיעתם העדות בטלה (רמ"ה מ א ד"ה היו).

• יש סוברים שמלבד שבע החקירות, כל השאלות כולן הן בכלל בדיקות, ואם אמר איני יודע – עדותם קיימת (לחם משנה עדות א ד, לדעת רש"י סנהדרין מ א ד"ה מכירים).

• ויש סוברים ששאלות ההכרה וההתראה ואת מי ובמה עבד בעבודה זרה, אף על פי שהן בבדיקות לענין שאם לא שאלו אותן כלל העדות קיימת, אבל אם אמרו איננו יודעים – אין עדותם כלום, אלא שאי אפשר להם לומר כך, שהרי העידו שחייב מיתה (חי' הר"ן סנהדרין מ א ד"ה מכירין, בשם ר' דוד).

בהכחשה

אחד חקירות ואחד בדיקות, בזמן שהעדים מכחישים זה את זה – עדותם בטלה (סנהדרין מ א; רמב"ם עדות ב א).

בבדיקות שהן בגופה של עדות, כגון אחד אומר בסיף הרגו, ואחד אומר ברומח, לדברי הכל עדותם בטלה (סנהדרין מא א ורש"י); אבל בבדיקות שאינן בגופה של עדות, כגון אחד אומר כלים שחורים היה לבוש, ואחד אומר כליו לבנים, נחלקו תנאים ואמוראים (סנהדרין מא א). להלכה יש מהראשונים פוסקים עדותם בטלה (רמב"ם עדות ב ב); ויש פוסקים עדותם קיימת (רמ"ה סנהדרין מא א ד"ה אמר רב חסדא).

הכחישו זה את זה בדבר שהוא לאחר גופה של העדות, כגון שזה אומר לצפון פנה הרוצח לאחר הרצח, וזה אומר לדרום פנה – לדברי הכל עדותם קיימת (ירושלמי סנהדרין ה ב).

בעדות רציחה אין הכחשה בבדיקות מבטלת את העדות אלא לענין שאין בית דין ממיתים אותו, אבל מכל מקום מכניסים אותו לכיפה, ומאכילים אותו לחם צר ומים לחץ עד שיצרו מעיו, ואחר כך מאכילים אותו שעורים עד שתתבקע כריסו מכובד החולי (סנהדרין פא ב; רמב"ם רוצח ד ח), שמחמירים בעדות רציחה משום ישובו של עולם (מאירי סנהדרין ע"מ 298); ואם הוכחשו בחקירות, בטלה עדותם אף לזה (סנהדרין ורמב"ם שם), והוא הדין אם הוכחשו בדרישות (מאירי שם, בשם יש מפרשים).

הבדיקות (ראה רש"י פסחים יב א ד"ה ותניא, ויבמות קכב ב ד"ה דרישה,

2. ויש מן הראשונים שאינם חושבים את הדרישות בכלל החקירות, אלא בכלל

העדות, ואין דרך העדים לדקדק בדיני ממונות אלא בעיקר הממון, שלא לפחות ולא להותיר, מה שאין כן בחקירות, שאפילו אם שוים בעיקר הממון, עדותם נפסלת, שמאחר שהזמתם תלויה בהם, ודאי מדקדקים בהם (חי' הר"ן ל ב ד"ה אמר).

שתי כתי עדים המכחישות זו את זו בחקירות, נחלקו אמוראים: רב אמר לא בטלה העדות, ור' יוחנן אמר בטלה העדות (ירושלמי יבמות טו ח).

באישות

עדים להתייר עדים הבאים להעיד שהאשה מותרת להינשא, שמת עגונה בעלה, נחלקו תנאים אם הם צריכים דרישה וחקירה (ברייטא יבמות קכב ב). וכתבו ראשונים שלא נחלקו אלא קודם שהוחזקו להשיא אשה על פי פסולי עדות, אבל לאחר שהוחזקו להשיא על פיהם (ראה ערך עדות אשה) – לדברי הכל אין צורך בדרישה וחקירה (רמב"ן שם קכב ב ד"ה הא, בשם י"מ). הלכה שאין בודקים אותם בדרישה וחקירה (רמב"ם גרושין יג כח, כט; טוש"ע אבן העזר יז כא).

אסור לדרוש ולחקור הרבה בעדות אשה עגונה, וכל המחמיר ודורש וחוקר בדברים אלה לא יפה הוא עושה, ואין דעת חכמים נוחה הימנו (תשובות הרמב"ם מהדורת פריימן קנט; בית יוסף ורמ"א אבן העזר יז כא), ומכל מקום שואלים אותם איך ראיתם, ובמה אתם יודעים שמת (רמב"ם גרושין יג טו; טוש"ע יז ח).

במקום שיש לחוש לערמה, אף עדי נשים צריכים דרישה וחקירה (רמ"א שם).

עדי נשים שהכחישו זה את זה בבדיקות – עדותם קיימת (שו"ת הר"ן מז; שו"ע שם כא); הכחישו זה את זה בחקירות – עדותם בטלה (חלקת מחוקק אבן העזר יז ס"ק יט; בית שמואל שם ס"ק סד), ויש סוברים שעדותם כשרה (ב"ח אבן העזר שם).

עד אומר מת, ועד אומר נהרג – יש סוברים שמותרת להינשא, אף על פי שמכחישים זה את זה, הואיל ושניהם מעידים שאינו קיים (שו"ת הרא"ש נא ד; טוש"ע יז ט); ויש חולקים וסוברים שבהכחשה בין מת לנהרג עדותם בטלה (שלטי הגבורים יבמות קטז ב, בשם ריא"ז; שו"ת נודע ביהודה קמא אבן העזר מו; באור הגר"א יז מ)⁴.

עדי זנות עדים המעידים על אשת איש שזינתה, לאסרה על בעלה (ראה ערך אשת איש), צריכים דרישה וחקירה (תוספות סנהדרין ח ב ד"ה והביא; טוש"ע אבן העזר יא ד)⁵.

עדי גיטין עדי גיטין וקידושין, לדעת רוב הראשונים אינם צריכים וקידושין דרישה וחקירה (שו"ת הרשב"א א תקסו, בשם הגאונים; מאירי סנהדרין עמ"ב 6, בשם רוב הפוסקים; רמ"א אבן העזר מב ד).

ויש מכריעים בעדי קידושין שבאים לאסרה על כל העולם צריכים דרישה וחקירה, ועדי גיטין אינם צריכים (שו"ת משאת בנימין נא, חובא בבית שמואל מב ס"ק יד)⁶.

הכחישו עדי גיטין וקידושין זה את זה – יש מצדדים לומר שאפילו אם ההכחשה היא בבדיקות, עדותם בטלה, אף לדעת הסוברים שאין צריכים לכתחילה דרישה וחקירה (מהרי"ט א קלח); ויש חולקים (כנסת הגדולה מב הגהות בית יוסף אות סה).

אמר אחד בשתי שעות ביום היה הדבר, והשני אומר בשלש שעות – עדותם קיימת (משנה סנהדרין מ א; רמב"ם שם); אמר אחד בשלש שעות, והשני אומר בחמש שעות, נחלקו תנאים (סנהדרין שם), והלכה שעדותם בטלה (רמב"ם עדות ב ח).

בדיני ממונות

מן התורה, אחד דיני-ממונות (ראה ערכו) ואחד דיני-נפשות (ראה ערכו) בדרישה וחקירה, אבל אמרו חכמים אין דיני ממונות צריכים דרישה וחקירה, כדי שלא תנעול דלת בפני לווים, שאם ידרשו ויחקרו אותם – ימנע המלוה להלוות מחשש שמא יכפור הלוה, והעדים יטעו ולא תהיה עדותם מכוונת, ויפסיד (סנהדרין ג א, ושם לב א; רמב"ם עדות ג א; טוש"ע ל א).

חקרו בית דין את העדים בדיני ממונות, אף על פי שאינם צריכים, ואמרו שאינם יודעים – יש סוברים שעדותם קיימת (מאירי סנהדרין עמ"ב 132; סמ"ע ל סק"ב); ויש סוברים שאפילו אמר אחד מהם איני יודע, עדותם בטלה (ש"ך לג ס"ק טז).

במה דברים אמורים שמתקנת חכמים אין דיני ממונות בדרישה וחקירה – בהודאות והלואות, אבל דיני-קנסות (ראה ערכו) צריכים דרישה וחקירה (סנהדרין לב ב; רמב"ם עדות ג ב).

דיני ירושות, ומכירות, ומתנות, וכתובת אשה, ונזקי שור בשור וכיוצא, הם בכלל דיני ממונות (תוספות ג א ד"ה שלא; רמב"ם עדות ג ב; טוש"ע ל א).

בגזלות וחבלות נחלקו ראשונים אם צריכות דרישה וחקירה (תוספות שם ג א ד"ה שלא), ויש מחלקים: בגזלות אין צורך בדרישה וחקירה; אבל חבלות צריך דרישה וחקירה (רא"ש סנהדרין א א, בסופו; טור ושו"ע שם).

ואף בגזלות עצמן יש מחלקים: סתם גזלות מצויות הן, ואין צורך בהן בדרישה וחקירה; אבל גזלות שעל ידי חבלות, כגון שהתקוטטו שנים, והכה אחד את השני ותקפו וגזלו, אינן מצויות, והן בכלל קנסות לדרישה וחקירה (תוספות סנהדרין ג א ד"ה שלא בשם י"מ).

בדיני ממונות שאינם צריכים דרישה וחקירה, אין רשות לדיין להחמיר ולחקור את העדים (ש"ך ל סק"א).

אף שדיני ממונות אינם צריכים דרישה וחקירה, בית דין שואלים את העדים היאך אתה יודע שזה חייב לזה (משנה כט א; רמב"ם עדות יז ב; טוש"ע כח ח)³.

הכחשה בדיני ממונות

דיני ממונות שאינם צריכים דרישה וחקירה, אם חקרו אותם, או אמרו מאליהם, והכחישו זה את זה בחקירות – יש מן הראשונים סוברים עדותם קיימת (ראב"ן מג, וחובא בש"ך ל סק"ו).

אבל רוב הראשונים סוברים שעדותם בטלה (רמב"ם עדות ג ג; טוש"ע ל ב; ראה ש"ך לג ס"ק טז בארוכה).

הכחישו העדים זה את זה בבדיקות – עדותם קיימת (סנהדרין ל ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהבדיקות קלות מהחקירות, שאינן עיקר

בדבר ומקילים). 5. וראה נודע ביהודה (קמא, אבן העזר עב) שאם היה בעדות זו צד חיוב ממון, אינם צריכים דרישה וחקירה. וראה שם בגדרי דרישה וחקירה זו. 6. יש שכתבו שאף לסוברים בעדי קידושין שאינם צריכים דרישה וחקירה, הרי זה רק כשמעידים על פנויה שנתקדשה, אבל אם מעידים על

וסנהדרין מ א ד"ה מכירים). וראה לחם משנה סנהדרין ב א. 3. ראה חידושי הר"ן (סנהדרין כט א ד"ה תנתינית) ליישב מדוע אין זה בכלל דרישה וחקירה שאין בדיני ממונות. 4. ויש שתלו הדבר במחלוקת ראשונים (ראה פתחי תשובה יז ס"ק מח, ואוצר הפוסקים ס"ק עז בארוכה מכמה ספרי שו"ת שדנו

בשאר עדויות

חייב מלקות (ראה ערכו) או גלות (ראה ערכו) - צריכים דרישה וחקירה (רמב"ם עדות ג ב). עדים המעידים על כהן שהוא בן גרושה או בן חלוצה (ראה ערך חלל) - נחלקו ראשונים האם צריכים דרישה וחקירה (מאירי בתחילת מכות בפירוש משנה ראשונה בד"ה ויש שואלין).

עדי קידוש החודש צריכים דרישה וחקירה (רמב"ם קידוש החודש א ז, ושם ב ב), ונחלקו אחרונים אם הוא מן התורה (לחם משנה ב ב), או רק מדרבנן (תומים ל סק"ג). עדים המעידים על אחד שהוא

דרך

שטח של מעבר ממקום למקום

דרך היחיד

בחזקה אף על פי שאין קרקע נקנית בחזקה של הילוך (ראה ערך חזקה), שביל של כרמים הואיל ונעשה להילוך נקנה בהילוך (בבא בתרא ק א; רמב"ם מכירה א יג; טוש"ע קצב ז).

פאה שביל היחיד אינו מפסיק לפאה אלא אם הוא קבוע בימות החמה ובימות הגשמים (פאה ב א; רמב"ם מתנות עניים ג ג. וראה ערך פאה), וכל שהוא מארבע אמות זהו שביל היחיד (רמב"ם שם); ויש סוברים אפילו יש לו ארבע אמות אלא שהוא דרך שבין השדות והכרמים ולא דרך לעוברי דרכים הרי זה שביל (ראב"ד מתנות עניים שם).

דרך מעיר לעיר

דרך מעיר לעיר - שאין אנשי עיירות אחרות נכנסים לשם (רשב"ם בבא בתרא ק א) - שמונה אמות. לפיכך המוכר לחברו דרך מעיר לעיר חייב ליתן לו רוחב שמונה אמות בכל אורך הדרך (בבא בתרא ק א; רמב"ם מכירה כא ט; טוש"ע ריז ד).

דרך הרבים

גזרו דרך הרבים - כגון עיר שיש בה מעבר, ובאים שם מארץ רחוקה (רשב"ם בבא בתרא ק ב) - שש עשרה אמה (בבא בתרא צט ב; רמב"ם נזקי ממון יג כז, ומכירה כא ט; טוש"ע ריז ד), וכך מצינו ברוחב רשות הרבים בשבת, בעגלות המשכן, שהוא שש עשרה אמה (שבת צט א).

לפיכך המוכר דרך הרבים בתוך שדהו, צריך לתת רוחב ט"ז אמה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

החלפת דרך מי שהיתה דרך הרבים עוברת בתוך שדהו, נטלה ונתן להם מן הצד, מה שנתן - נתן, ושלו לא הגיעו (בבא בתרא צט ב; רמב"ם נזקי ממון יג כז; טוש"ע חושן משפט שעו א), ויש לרבים שתי הדרכים (רשב"ם שם).

אבל אם הדרך מיוחדת לבני עיר אחת בלבד, יכולים להחליף אותה דרך בדרך אחרת (סמ"ע שעו א) ⁴.

נהלכות שונות תיקון הדרכים הוא מצרכי הרבים בנוגע להיתר עשייתם בחול המועד (מועד קטן ב א, ה א; רמב"ם יום טוב ז י; טוש"ע אורח חיים תקמ"ד א. וראה ערך חול המועד).

בשביעית מותר לסקל אבנים כדי לעשות דרך הרבים (תוספתא שביעית ג. וראה ערך שביעית).

והזריעה בדרך, ראה ערך מכירה. ³ ויש סוברים שדרך היחיד לפאה הוא שהיחיד הולך בה, אף שאינה רחבה אלא שתי אמות ומחצה, כמו במוכר דרך לחברו (שנות אליהו להגר"א פאה שם). ⁴ על חזקת הקנין בדרך הרבים, ראה ערך חזקה. על דיני רשות הרבים, ראה ערך רשות הרבים.

רוחב

שיעור רוחב דרך היחיד, לענין מוכר לחברו דרך בתוך שדהו כמה צריך ליתן לו, ארבע אמות כרוחב עגלה; אחרים אומרים שתי אמות ומחצה כדי שיעבור חמור במשאו. הלכה כאחרים (בבא בתרא צט ב, ושם ק א ורשב"ם; רמב"ם כא ט; טוש"ע חושן משפט ריז ד).

עומקה המוכר דרך היחיד לחברו נסתפקו בירושלמי אם מקום דריסה בלבד מכר, או עד התהום (ירושלמי בכורים א א) ².

נהלכות שונות • מותר לסקל אבנים בשביעית כדי לעשות דרך היחיד (תוספתא שביעית ג. וראה ערך שביעית).

• היתה דרך היחיד בין שדה לשדה, נחשבות כשתי שדות, וצריך ליתן פאה מכל אחת לחוד (פאה ב א; רמב"ם מתנות עניים ג א). שיעור דרך היחיד לפאה ארבע אמות (שם; רמב"ם שם) ³.

• אין דרך היחיד מפסקת בכלאי הכרם (כלאים ד ז; רמב"ם כלאים ז ה. וראה ערך כלאי הכרם).

שביל

גזרו השביל הוא קטן מדרך (תוספות בבא קמא ס א ד"ה אלו; ר"ש פאה ב א).

השביל עשוי רק להילוך, אבל דרך עשוי קצת להשתמש בו צורך אחר (תוספות בבא בתרא ק א ד"ה בשביל). השביל עשוי להילוך אדם, ולא לבהמות וקרנות (רא"ש פאה ב א). ויש שכתבו ששביל הוא שביל של כרמים, אך כל שהוא עומד לעבור עליו תמיד לביתו או לשדהו ולגנו זהו דרך (רמ"ה בבא בתרא נה א רמז).

רוחבו • רוחב השביל הוא כדי שמסיר רגל ומניח רגל (רע"ב פאה ב א), והוא מדרך כף רגליו (רשב"ם בבא בתרא ק א ד"ה אבל), אפילו שאין שם כשיעור הנחת שתי רגליו ביחד (רמ"ה שם עח); ויש מפרשים כשיעור רוחב שתי רגליו בריוח (בית יוסף ודרכי משה קצב). ולכן המוכר לחברו שביל של כרמים נותן לו כשיעור זה (בבא בתרא שם, ורשב"ם לפירוש א; טור ורמ"א קצב ז).

• ויש סוברים כדי שישא משא של זמורות ויחזור (רמב"ם מכירה א יד, לפירוש א במגיד משנה; שו"ע קצב ז). שיעור זה יש מהראשונים כתב שהוא שתי אמות ומחצה (רמ"ה בבא בתרא ק א עז, עח); ויש שנראה מדבריהם שהוא פחות מארבע אמות, ויותר משתי אמות ומחצה (שטה מקובצת שם ד"ה כי אתו).

נשואה שלפני שנישאת לזה נתקדשה לאחר צריכים דרישה וחקירה, שהרי זה כמעידים על אשה שזנתה (נודע ביהודה קמא אבן העזר נו בסופו). **דרך**. ¹ ז, טורים תרסה - תרעב. ² הראשונים כתבו שלא קנה אלא שיעבוד לכניסה וציאה ולא גוף הקרקע (רמ"ה בבא בתרא צט א ס"ה). על השימוש

דרך הקבר

דרך הקבר אין לה שיעור (משנה בבא בתרא צט ב; רמב"ם מכירה כא ו, והיא הדרך שבה נושאים את המת לקברו, ותקנת חכמים היא (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה קבר) משום כבוד המתים (בבא בתרא ק ב), לפי שמלווי המת מרובים הם (רשב"ם בבא בתרא צט ב ד"ה אין. וראה ערך הלויים המת), ואין זה כבוד המת להבריא את המלווים אותו מכאן (רשב"ם ק ב). לכן מותר למלווי המת לילך על גבי תבואה של אחרים, ולא יטו ימין ושמאל, אבל לא התירו לפרוץ גדר להפסיד ממון אחרים כמו בדרך המלך (רשב"ם במשנה שם).

המוכר דרך הקבר לחברו בתוך שדהו - יש מהראשונים סוברים שחייב ליתן לו דרך כשיעור שכל מלווי המת יעברו שם, ואין המוכר מסיים להם דרך ידועה (ריטב"א במשנה בבא בתרא שם); ויש סוברים שאין המכירה חלה כלל (רמב"ם מכירה כא י).

המוכר דרך קברו, באים בני משפחה ומסלקים את הלוקח מן הדרך בעל כרחו, ומחזירים לו הדמים (כתובות פד א; רמב"ם מכירה כד יז; טושי"ע חושן משפט ריז ז), ואם נתרצה הלוקח שיעברו בדרך המלווים ואחר כך יקחנה לתשמישו אינם יכולים לסלקו (סמ"ע שם ס"ק טו).

דרך ערי מקלט

דרך ערי-מקלט (ראה ערכו) שלשים ושתים אמות (ברייתא בבבא בתרא ק ב; רמב"ם רוצח ח ה).

בית דין חייבים לכוון דרכים ההולכות לערי מקלט (ראה ערכו), לתקן ולהרחיבן, ולהסיר מהן כל מכשול וכל תקלה, שנאמר (דברים יט א): תִּקְּנִין לְךָ הַדֶּרֶךְ (רמב"ם רוצח ח ה).

בט"ו באדר בכל שנה יוצאים שלוחי בית דין לתקן את הדרכים (שקלים א א; רמב"ם רוצח ח ו).

דרך הרבים מפסקת לפאה (פאה ב א; רמב"ם מתנות עניים ג ג. ראה ערך פאה).

לפאה של אילנות אין דרך הרבים, שהיא שש עשרה אמה, מפסקת (ירושלמי פאה ב א; רמב"ם מתנות עניים שם). דרך הרבים אינה מפסקת בכלאי הכרם (כלאים ד ז; רמב"ם כלאים ז ה. וראה ערך כלאי הכרם).⁵

שביל הרבים אינו מפסיק לפאה אלא כשהוא קבוע בימות החמה ובימות הגשמים (פאה ב א; רמב"ם מתנות עניים שם).⁶

יש שאמרו דרך הרבים, והכוונה לרוחב של דרך הרבים, היינו שש עשרה אמה, אבל לא שהדרך מסורה לרבים ממש, ואינה אלא שביל ברוחב זה שהולכים ממנו לשדות (ראה בבא בתרא קד ב, ורשב"ם שם ד"ה אמת המים).

דרך המלך

דרך המלך אין לה שיעור (בבא בתרא צט ב; רמב"ם מלכים ה א), אלא כפי מה שהוא צריך (רמב"ם שם), שאם המלך צריך לעבור - פורץ גדרות ובתים לעשות לו דרך, ואין ממחים בידו (בבא בתרא ק ב ורשב"ם; רמב"ם שם, וראה רש"י בבא קמא ס ב, וראה ערך מלך). ונחלקו ראשונים:

- יש סוברים שפורץ גדר אפילו בשביל לעשות לו דרך קצרה לשדהו או לכרמו (רש"י יבמות עו ב ד"ה שהמלך, וסנהדרין כ ב ד"ה ופורץ), וכל שכן לעבור עם חילותיו למלחמה (ראה רש"י בבא קמא ס ב ד"ה מלך).
- יש סוברים שהדברים אמורים דוקא לפי שעה, כשצריך לעבור למלחמת הרשות או לכל מקום שרוצה, אבל לא לקנותה לגמרי מכאן ואילך (יד רמ"ה סנהדרין כ ב ד"ה מוציא).
- ויש סוברים שלצורך מלחמה בלבד הדברים אמורים (לחם משנה מלכים ה ג, בדעת הרמב"ם).⁷

דֶּרֶךְ אֶרֶץ

הנהגות האדם במידות ומוסר בינו לבין עצמו ובינו לחברו

הפרקים:

• חובת דרך ארץ;	• בדרכים;
• בדיבור;	• במלאכה ומשא ומתן;
• באכילה ושתיה;	• בביתו;
• בלבוש;	• בין אדם לחברו;
• בהליכה;	• במידות ודעות.

ומתן (ראה אבות ב ב, שם ג ה, ברכות לה ב ועוד), נוהג טבעי (ראה יומא עד ב) וכיוצא.²

לגבי מצוות לימוד ענייני דרך ארץ, יש מהאחרונים שכתב שאף

'דרך ארץ' בתלמוד וראשונים מובנו התחברות עם בני אדם בנחת ומוסר (פירוש המשניות לרמב"ם קדושין סו א), תרבות (מחזור ויטרי אבות ג יז), ישובו של עולם (ראה קדושין מ ב ועוד), מלאכה ומשא

שיצטרך (ראב"ד בהשגות שם). **דרך ארץ**. 1. ז, טורים תרעב-תשו. 2. בהרבה מקומות דרשו חכמים מן התורה ענייני דרך ארץ, כרגיל בלשון חכמים: לימדה תורה דרך ארץ (ברכות סא ב, שבת קיד א, יומא ד ב; ירושלמי סנהדרין ז יג; תוספתא סוטה ז יג. ועוד בכמה מקומות בבבלי המובאים להלן בערך); וכן רגיל בלשונם: אורח ארעא, לא אורח ארעא (ברכות ז א, מה ב, מט א, סב א ועוד בכמה מקומות המובאים להלן בערך). שתי מסכתות נקבעו במסכתות קטנות על עניינים אלו, הנקראות "דרך ארץ רבא" ו"דרך ארץ זוטא", ובמקומות שונים במשנה ובתלמוד וראשונים באו דברים רבים בענייני

5. דרך הרבים זו היא פחותה משמונה אמות, אבל ברוחב שמונה אמות - מפסקת (רמב"ם כלאים שם), והוא שביל הדרכים לרבים (ראב"ד בהשגות שם); ויש מפרשים אף דרך הרבים זו שהיא רחבה שש עשרה אמה (פירוש המשניות לרמב"ם שם). 6. שביל זה הוא כשהוא פחות משש עשרה אמה (רמב"ם שם); ויש סוברים ששביל הרבים הוא פחות ברוחבו מדרך היחיד (ראה תוספות בבא בתרא נה ב סוד"ה דרך היחיד). 7. המוכר לחברו דרך המלך בתוך שדהו, נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין המכירה חלה, שהרי זה כמוכר לו דבר שאין מינו ידוע (רמב"ם מכירה כא י); ויש חולקים וסוברים שהלוקח נוטל כל מה

(מסכת דרך ארץ ב א; ברכות ד א, ורש"י) בענייני העולם, אבל בדברי תורה צריך לומר מה שיודע להורות לאחרים (תוספות קדושין ל א ד"ה אל. וראה ערך תלמוד תורה).

תן דעתך ותדון את דבריך עד שלא תוציאם מפיך (דרך ארץ א ט). לתועלת כשם שמצוה לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע (יבמות סה ב; רמב"ם דעות ב ד, וראה ערך תוכחה).

אל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע, שסופו להישמע (הלל הזקן באבות ב ד) - יש מפרשים אל תאמר דבר סוד, שסופו לישמע שאתה גילית את הסוד (רש"י שם); ויש מפרשים, שלא יהיו דבריך צריכים לפירוש והסתכלות יתרה בכדי שיבינם השומע (פירוש המשניות לרמב"ם אבות שם).

לשון נקיה לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו, ולעולם יספר אדם בלשון נקיה (פסחים ג א) כשהלשונות שוות, אבל כשלשון אחת ארוכה יותר מהשנייה - ידבר בלשון הקצרה (פסחים שם ב).

שבעה דברים מנו חכמים בחכם, וחילופיהם בגולם: החכם אינו מדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה ובמנין, ואינו נכנס לתוך דברי חברו, ואינו נבהל להשיב, שואל כענין ומשיב כהלכה, ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי, ומודה על האמת (אבות ה ז. וראה ערך תלמיד חכם).

ואף בענייני העולם נאמר: וְדַעַת שְׁפָתַי כְּרוּר מִלֵּל (איוב לג ג. פסחים שם), שאפילו בדברי חול ובשיחת עסקי העולם חייב אדם לבחור בדבריו לשון מכובדת ונקיה, ולהניח לשון שאינה של כבוד, גם כי איננה מגונה (שערי תשובה לרבנו יונה ג רל).

שאלת שלום יהא אדם מקדים שלום לכל אדם (אבות ד טו; רמב"ם דעות ה ז), ויהא מרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה, ויהא מקובל על הבריות (ברכות יז א). ויש שכתבו שממדת דרך ארץ כשאדם מקדים לו שלום, שיכפיל לו שלום (מהרש"א ברכות ו ב, על פי גיטין סב א), וכל שיודע בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום, יקדים לו שלום; ואם נתן לו ולא החזיר, נקרא גזלן (ברכות ו ב).

הנפטר מחברו לא יאמר לו לך בשלום, אלא לך לשלום (ברכות סד א; מועד קטן כט א). יש מהראשונים כתבו שכל זה לבני אדם המקפידים, אבל למי שאינו מקפיד אין הדבר מזיק כלום (נמוקי יוסף מועד קטן שם).

בא אדם מן הדרך, שואלים לו שלום, וכן בשחרית ובערבית (רבה ותנחומא תחילת פינחס). הרואה את חברו חורש או זורע, אומר לו תחזקנה ידיך וכיוצא בזה (גיטין סב א ורש"י).

לימדה תורה דרך ארץ שישאל אדם בשלום בעלת האכסניא, ששואל לבעלה מה שלום הגברת, וכן ישאל לאשה על האיש (בראשית רבה מח טו; רש"י בראשית יח ט). וכל זה ממוסר ודרך ארץ שהתורה ציותה בכך כדי להרבות האהבה והחברה בישראל (כד הקמח לרבנו בחיי אות שלום).

באכילה ושתייה

נביתו לא יאכל אדם בשוק (ברייתא בקדושין מ ב), ודוקא פת וכל

על פי שיש צורך בלימוד ענייני דרך ארץ, לא נחשב כלימוד תורה (תורת הבית לחפץ חיים תחילת פרק ב); ויש מי שכתב שאדברה, בעניינים אלו הלימוד חשוב אף יותר מן המעשה עצמו (אורות התורה ח ו).

חובת דרך ארץ

שנח דרך ארץ חכמים הפליגו בשבח דרך ארץ, ואמרו: איזו היא פרשה קטנה שכל גופי תורה תלויים בה, הוי אומר: דרך ארץ, שנאמר: כָּבֵד דְרָכֶיךָ דַּעְהוּ וְהוּא יִשָּׁר אֲרָחֶיךָ (משלי ג ו. ברכות סג א).

דרך ארץ קדמה לתורה עשרים וששה דורות (ויקרא רבה ט); אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך ארץ אין תורה (אבות ג יז); שלולא מצות התורה, המעירות אותו על כך, אינו שלם במידות של דרך ארץ, וכן יתקן עצמו תחילה במוסר ודרך ארץ בכדי לקבל שלמות ממצות התורה (מאירי אבות שם).

שאינו דרך ארץ כל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ - בנחת ובמוסר (פירוש המשניות לרמב"ם שם) - אינו מן הישוב (קדושין מ ב), שאין תועלת בו בישוב העולם (פירוש המשנית לרמב"ם), ופסול לעדות מדבריהם (קדושין מ ב; רמב"ם עדות יא א; טוש"ע חושן משפט לד יז), והרי זה בחזקת רשע (רמב"ם שם), וצריך לדור הנאה ממנו משום שמושבו מושב לצים (קדושין מא א).

ומאידך אין מוסרים עדות אלא למי שהוחזק עוסק במצות ובגמילות חסדים, ונוהג בדרכי הישרים, ויש בו דרך ארץ, אף על פי שהוא עם הארץ, ואינו לא במקרא ולא במשנה (רמב"ם שם ב; טוש"ע שם. וראה ערך פסולי עדות, וערך עם הארץ).

נח נח אף בן נח חייב בהנהגת דרך ארץ, ואם באה תקלה על ידו על ידי זה שהיה לו ללמוד דרך ארץ ולא למד - חייב מיתה (בבא קמא צב א, ורש"י ד"ה שהיה. וראה ערך בן נח).

בדיבור

שתיקה לעולם ירבה אדם בשתיקה (אבות א יז, ושם ג יג; רמב"ם דעות ב ד), שיפה שתיקה לחכמים, קל וחומר לטפשים (פסחים צט א, על פי משלי יז כח), ולא ידבר אלא או בדברי חכמה, או בדברים שצריך להם לחיי גופו, ואפילו בצרכי הגוף לא ירבה אדם דברים, וכן בדברי תורה ובדברי חכמה יהיו דברי האדם מועטים וענייניהם מרובים (רמב"ם שם, על פי פסחים ג ב).

נחת תלמיד חכם לא יהא צועק וצווח בשעת דיבורו כבהמות וחיות, ולא יגביה קולו ביותר, אלא דיבורו בנחת עם כל הבריות (רמב"ם דעות ה ז, על פי יומא פו א), וכשידבר בנחת יזהר שלא יתרחק עד שיראה כדברי גסי הרוח (רמב"ם שם. וראה ערך גאווה), ומספר בשבח חברו ולא בגנותו כלל (רמב"ם שם, וראה קדושין שם כל הפוסל כו').

אמיתות לא ישנה בדיבורו, ולא יוסיף ולא יגרע אלא בדברי שלום וכיוצא בהם, כללו של דבר אינו מדבר אלא בדברי חכמה או בגמילות חסדים וכיוצא בהם (רמב"ם דעות ה ז, על פי יבמות סה ב), ולא ידבר אחד בלבד ואחד בפה (פסחים קיג ב; רמב"ם דעות ב ו).

למד לשונך לומר איני יודע, שמא תהא נאחז ונכשל בדבריך

טושי"ע אורח חיים קע יב), ואפילו כל אחד קערה שלו לפניו, או במיני פירות שיש לכל אחד לפניו (בי"ח ומג"א שם ס"ק יז).

לא יהא אדם כעסן ורגזן בשעת אכילתו (כלה רבתי ט ג; טושי"ע קע ו).

לא יהא אדם מיסב בפני מי שגדול ממנו (דרך ארץ ה ג. וראה ערך הסבה בנוגע לליל פסח).

בא לשותות ברבים, הופך פניו לצד אחר ושותה (דרך ארץ ה ג; בכורות מד ב).

עגדיו ממידת החסידות ודרכי החכמה שמרחם אדם על עבדו, ו**נחשתו** ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה, וחכמים הראשונים היו נותנים לעבד מכל תבשיל שהיו אוכלים (רמב"ם עבדים ט ח, על פי ירושלמי בבא קמא ח ד), ומקדימים מזון הבהמות והעבדים לסעודת עצמם (רמב"ם שם. ברכות מ א).⁵

דרך ארץ לזרוק בשר חי לכלב, ולא יזרוק לפניו אלא חתיכה קטנה כבדל אצלו, ומיד יגרשו במקל שלא יהא מרגילו אצלו (שבת קנה ב ורש"י), ודוקא בשדה, אבל בעיר לא יתן לו כלום אם הכלב אינו שלו, שמא יתרגל אצלו ויפסידו (שם ורש"י).

אסור לאדם שיאכל קודם שיתן מאכל לבהמתו, שנאמר: וְנָתַתִּי עֶשֶׂב בְּשֶׁדֶךְ לְבִהֶמְתְּךָ (דברים יא טו), ואחר כך: וְאָכְלָתָּ וְשָׂבַעְתָּ (שם. ברכות מ א ורש"י).⁶ ודוקא לאכול, אבל לשותות, אדם קודם לבהמה, שכן נאמר: וְאָמְרָה שְׂתָה וְגַם גְּמִלְיָךְ אֶשְׁקָה (בראשית כד יד).

שיעורו ממידת המן, ששיעורה עשירית האיפה, למדו חכמים: האוכל כמידה זו הרי זה בריא ומבורך; יתר על כן - רעבתן; פחות מכאן - מקולקל במעיו (עירובין פג ב).⁷

בלבוש

ערכו לעולם ילבש אדם ויתכסה כראוי לו לפי ממונו (חולין פד ב; רמב"ם דעות ה י), ולא ילבש בגדים שדמיהם יקרים וממהרים לכלות (בבא מציעא נב א ורש"י).

לא ימכור בגדיו לעשות בהם מסחר (יבמות סג א).

לעולם ימכור אדם קירות ביתו ויקח מנעלים לרגליו (שבת קכט א, וראה שם קנב א, ופסחים קיב א).

כשלוש בגדיו ידקדק ללבשם כדרכם שלא יהפוך הפנימי לחוץ, ויראו התפירות ואמרי החלוק, ויתגנה בעיני הבריות (טושי"ע אורח חיים ב ג, על פי שבת קיד א).

אופיו מלבוש תלמיד חכם הוא מלבוש נאה ונקי, ואסור לו שימצא בבגדו כתם או שמנונית וכיוצא בהם (רמב"ם דעות ה ט, על פי שבת קיד א).

לא ילבש לא מלבוש מלכים ולא מלבוש עניים, אלא בגדים בינוניים נאים (רמב"ם שם).

לא ילבש בגדים קלים שבשרו נראה מתחת מדיו (רמב"ם שם, ראה

דבר הנראה כרעבתנות, אבל לא שאר דברים (מסכת כלה רבתי י; רבנו תם בתוספות קדושין שם ד"ה ויש אומרים)³; ויש מפרשים דוקא שאוכל בפני כל העם, אבל לא באוכל בשוק שאין בו אלא קצת עוברים ושבים (כסף משנה עדות יא ה).

תלמיד חכם לעולם לא יאכל אלא בביתו על שולחנו, ולא יאכל בחנות ולא בשוק, אפילו שאר דברים מלבד פת, ואפילו בפני קצת עוברים ושבים, אלא מפני צורך גדול כדי שלא יתגנה על הבריות (רמב"ם דעות ה ב, ראה תוספות וכסף משנה שם).

לעולם יאכל אדם וישתה פחות מן הראוי לו לפי ממונו (חולין פד ב; רמב"ם דעות ה י).

לא יאכל אדם בשר אלא בלילה (יומא עה ב).

רעבתנות לא יראה אדם עצמו על הבריות כרעבתן (רש"י ביצה כה ב ד"ה כדתיא), ולא יאכל דרך רעבתנות (טור ורמ"א בשו"ע אורח חיים קע ט):

לא יאכל אדם בשר קודם הפשט וניתוח (ביצה כה א), שדומה לרעבתן (רש"י שם ב, וראה מאירי).

וכן לא יאכל אדם שום ובצל מראשו, אלא מעליו (ביצה שם; כלה רבתי ט ד; טושי"ע אורח חיים קע ט), ואם אכל - הרי זה גרגרן (ביצה שם; טושי"ע שם).⁴

וכן לא ישתה אדם כוסו בבת אחת, ואם שתה הרי זה גרגרן (ביצה שם, ופסחים פו ב; טושי"ע קע ח), ודוקא כוס גדול, אבל כוס קטן שותהו בבת אחת (פסחים שם; בית יוסף ורמ"א אורח חיים שם).

לא יאכל אדם בכל אצבעותיו, מפני שנראה כגרגרן, ולא יכניס ידו לתוך פיו כדי לדחוף המאכל לפיו, שנראה כגרגרן (כלה רבתי ט ד).

לא יאחז אדם פרוסה גדולה כביצה ויאכל, ואם אכל הרי זה גרגרן (דרך ארץ, פרקי בן עזאי ד ה; טושי"ע קע ז).

תלמיד חכם לא יאכל מעומד, ולא ילקק באצבעותיו (דרך ארץ ד א). לא יטול אדם את הכלי לשותות ופיו מלא, ולא יטול את הכלי ביד ואצבעותיו מלוכלכות ברוטב (כלה רבתי ט ו).

פני חגרו לא ישוך אדם מפרוסה ויחזירנה לקערה (תוספתא ברכות (ליברמן) ה ח), או על גבי השולחן (טושי"ע קע י), וכן לא ישוך אדם מן הפרוסה ויתננה לחברו, לפי שאין דעות הבריות שוות (טושי"ע שם טו).

ולא ישתה מן הכוס ויתננו לחברו (תוספתא ברכות ה ט; טושי"ע שם טז). לא ילקט פרורים ויניח על גבי השולחן, מפני שהוא מטריד דעתו של חברו (דרך ארץ, פרקי בן עזאי ד א; טושי"ע שם טו).

כשאוכל בשר אין נושך בפה ואוכל, אלא חותך ואוכל (בראשית רבה עד ב).

שנים שהיו יושבים על שולחן אחד, הגדול שבהם שולח יד תחילה, ואחר כך הקטן, ואם שלח הרי זה גרגרן (דרך ארץ, פרקי בן עזאי ה א;

הבית. וראה ערך סעודה). 6. וראה שו"ת מהר"ם ברי"ב שב, ומג"א רעא ס"ק יב שהוא מן התורה, ובשו"ת שבות יעקב ב יג כתב שהוא אסמכתא. 7. על סדר בציעת הפת, ראה ערכו. על זמן אכילה, דברים הנהגים בסעודה, הנהגת המסובים עם השמש וכיוצא, ראה ערך סעודה. על הנהגות ביחסי אורח עם בעל הבית, ראה ערך אורח. על הנהגות בעל הבית עם האורחים, ראה ערך הכנסת אורחים. על איסור לנהוג בזיון באוכלים, ראה ערך בזוי אוכלים.

3. ראה ערך פסולי עדות בנוגע לפסולו לעדות. 4. מלבד בשבת שמותר להתחיל מראשו (אגודה שבת קמ, על פי שבת קיח ב; מגן אברהם קע ס"ק יד), משום חיבוב סעודת שבת (משנה ברורה שם ס"ק כג. וראה ערך עונג שבת). 5. ודוקא לאכול, אבל לשותות, אדם קודם לבהמה (ספר חסידים תתתשנז; מגן אברהם קצו ס"ק יח); ויש אומרים דוקא אכילה אסור, אבל טעימה בעלמא מותרת (ט"ז שם ס"ק יז). וראה שו"ת יעבץ סימן יז לענין שאר חיות

הסוסים, מותר אף לעיין (תענית י ב רש"י; מגן אברהם סי' קי ס"ק י). ההולך לארץ אחרת, אף על פי שיש בידו צרכיו, לא יאכל ממה שבידו, אלא שלו יהא מונח ויקנה מן החנווני, כדי להנות את אושפיו (תנחומא חוקת יב, ובמדבר רבה יט טז. וראה רש"י במדבר כ יז). כשמהלך בשבילי העיר הפונים לשדות אינו דרך ארץ להסתכל בצדדים, שמא יושבות שם נשים (ברכות סב ב).

בא לעיר - אל יכנס פתאום (בראשית רבה כה; ויקרא רבה כא). דרך העולם כשאדם חשוב בא לעיר, צריך להודיע לאושפיו פלוני בא אליך (מדרש שכל טוב בראשית מו כח). נכנס לעיר יתנהג בנימוסיה ובמנהגיה, שלא ישנה אדם ממנהג המדינה (בבא מציעא פו ב; בראשית רבה מח יד).

הנפטר מרבו צריך ליטול ממנו רשות (דרך ארץ, פרקי בן עזאי ב א), ואפילו גדול מקטן (בראשית רבה מז ו).

המלוה את חברו היוצא לדרך, היוצא נוטל רשות ופונה, והמלוה עומד; ואם רואה היוצא לדרך שטורח על המלווים ללוותו, יאמר להם שובו, והם עומדים והוא פונה משם (ספר חסידים מכת"י פארמא סימן תתעח).

לא יהלך אדם בדרך אחורי אשתו (ברכות סא א; עירובין יח ב) ⁹.

במלאכה ומשא ומתן

לימדה תורה דרך ארץ שיבנה אדם בית, ויטע כרם, ואחר כך ישא אשה, שנאמר: מי האיש אשר בנה בית חדש ולא חנכו וגו', ומי האיש אשר נטע כרם ולא חללו וגו', ומי האיש אשר ארש אשה ולא לקחה (דברים כ ה - ו). וראשונים כתבו: דרך בעלי דעה שיקבע לו אדם מלאכה המפרנסת אותו תחילה, ואחר כך יקנה בית דירה, ואחר כך ישא אשה (סוטה מד א; רמב"ם דעות ה יא).

תלמוד תורה מעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשה ידיו, וידו ארץ ומידת חסידים הראשונים היא, ובוה זוכה לכל כבוד וטובה שבעולם הזה ולעולם הבא (רמב"ם תלמוד תורה ג יא, על פי ברכות ח א), ואמרו: גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים (ברכות שם. וראה פירוש המשניות לרמב"ם אבות ד ה), ולעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות, ומוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם חכם גדול אני פרנסוני (רמב"ם מתנות עניים י יח, על פי פסחים קיג א) ¹⁰.

והפליגו חכמים הרבה בשבח המלאכה, ואמרו: וּבְחִרְתָּ בְּחַיִּים (דברים ל יט) - זו אומנות (ירושלמי פאה א א), וכן: וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם (שמות יח כ) - זה בית חיייהם (בבא מציעא ל ב) ללמוד להם אומנות להתפרנס בו (רש"י שם), וכן אמרו: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עון, וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון (אבות ב ב). ואמרו: גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה (נדרים מט ב), וכן אמרו: אהב את המלאכה, ושנא את הרבנות (אבות א י). וגדולי חכמי ישראל היו מהם חוטבי עצים ומהם שואבי מים (רמב"ם תלמוד תורה א ט, וראה כסף משנה שם, ופירוש המשניות לרמב"ם אבות ד ה, ושו"ת הריב"ש קנ"ג שהלל היה חוטב עצים, וראה יומא לה ב אבל לא נזכר שם חטיבת עצים. וראה כתובות קה

יומא לה ב, ובבא בתרא נז ב), לא יהיו בגדיו סחובים על הארץ, אלא עד עקבו ובית יד שלו עד ראשי אצבעותיו (רמב"ם שם).

לא ינעל מנעלים מטולאים טלאי על גבי טלאי בימות החמה, אבל בימות הגשמים מותר אם היה עני (ברכות מג ב; רמב"ם דעות ה ט).

נשוק אל יתיר אדם מנעליו ויצא לשוק, שזה מדרכי גסי הרוח (דרך ארץ, פרק היוצא טו).

המהלך ערום בשוק, אין לך משוקץ ומתועב לפני המקום יותר ממנו (יבמות סג ב), ומהאנשים הבזוים הפסולים לעדות הם אלו שהולכים ערומים בשוק, ואפילו בעת שהוא עסוק במלאכה מנוולת וכיוצא בזה (רמב"ם עדות יא ג; טוש"ע חושן משפט לד יח. וראה ערך פסולי עדות).

לימדך תורה דרך ארץ בגדים שבישל בהם קדרה לרבו, אל ימזוג בהם כוס לרבו (שבת קיד א וש"ס).

דרך בני אדם כשהולך למקום שאין מכירים אותו, לובש בגדים החשובים יותר, ודרך משל אמרו: בעירי אני מתכבד בשמי, ובמקום שאינו עירי כבודי תלוי בשמלתי (שבת קמה ב ורש"י, ור' יוחנן היה קורא לבגדיו מכבדיו (שבת קיג ב וש"ס). ואמרו: כבודו של אדם - כסותו (תנחומא צו ב).

כל המבזה את הבגדים, סוף אינו נהנה מהם (ברכות סב ב).

ממידת דרך ארץ שלא ישלח חלוקו ללבן לבעלת האכסניא, שמא תראה דבר מגונה ויתגנה (שבת קמ ב, ורש"י).

בהליכה

גנאי הוא לתלמיד חכם שילך בקומה זקופה ואינו דרך ארץ (ברכות מג ב, ראה דקדוקי סופרים; רמב"ם דעות ה ח) ⁸.

לא ילך תלמיד חכם בגרון נטוי, ולא ילך עקב בצד גודל בנחת, כמו הנשים וגסי הרוח, ולא ירוץ ברשות הרבים כמנהג המשוגעים (רמב"ם שם).

לא יכפוף קומתו כבעלי חטוטרות, אלא מסתכל למטה כמו שהוא עומד בתפלה (רמב"ם שם), ומהלך בשוק כאדם שהוא טרוד בעסקיו.

המהלך לימין רבו וכנגד רבו, הרי זה בור; אחורי רבו, הרי זה מגסי הרוח (יומא לו א).

בדרכים

לעולם יכנס אדם לעיר בעוד החמה זורחת, ולמחר ימתין עד הנץ החמה ויצא (פסחים ב א ורש"י).

היוצא לדרך יחידי מתחייב בנפשו מפני הליסטים וכמה פגעים רעים (אבות ג ד, ורע"ב שם).

המהלך בדרך אל יאכל יותר משני רעבון (תענית י ב), שלא יתחלחלו מעיו ברוב אכילתו מפני טורח הדרך, או שמא יחסרו לו מזונות אחר כך (שם ורש"י).

המהלך בדרך לא יעמיק עיון בדבר הלכה, אבל צריך הוא ללמוד דבר שאינו צריך עיון, ואם יושב בעגלה ואיש אחר מנהיג

ראה ערך גוי. ¹⁰ וראה תשב"ץ (שו"ת, א קמב) בחובת הצבור לפרנס החכמים, וראה טור ורמ"א (יורה דעה רמו כא) הדעות והגדרים בהלכה זו.

⁸ במקום אחר אמרו אף על כל אדם שאסור לילך ארבע אמות בקומה זקופה (קדושין לא א; טוש"ע אורח חיים ב ו). ⁹ על הנהגתו בהליכתו עם הגוי,

א ברב חונא שהיה שואב מים), וכן היו מהם עוסקים בכמה מלאכות אחרות¹¹.

נחלקו תנאים: לא יִמּוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ (יהושע ח א) – יכול דברים ככתבם, שלא יעסוק בדרך ארץ, תלמוד לומר: וְאֶסְפַּף דְּגַנְךָ (דברים יא יד) – הנהג בהם מנהג דרך ארץ, דברי ר' ישמעאל; ר' שמעון בן יוחאי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה. ואמרו: הרבה עשו כרבי ישמעאל, ועלתה בידם, כר' שמעון בן יוחאי ולא עלתה בידם (ברכות לה ב ורש"י). וראה טוש"ע אורח חיים קנו א, ורמ"א רמו כא. וראה ערך תלמוד תורה).

ויהיה אדם ממעט בעסק ועוסק בתורה (אבות ד י; רמב"ם דעות ב ז. וראה ערך תלמוד תורה); ולא יהיה נבהל להון, ולא בטל ממלאכה (רמב"ם דעות שם), שהבטלה מביאה לידי שעמום (כתובות נט ב באשה).

איזו אומנות ואף לבנו חייב אדם ללמד אומנות (ברייתא בקדושין כט א, ושם ל ב), ואם לימדו לעשות סחורה, אף זה הרי לימדו חיים (גמרא שם ורש"י); ר' יהודה אומר כל מי שאינו מלמדו אומנות, כאילו מלמדו ליסטות (ברייתא שם כט א), שאם יחסר לחמו ילך בפרשת דרכים וילסטם את הבריות (רש"י שם), אבל מסחר לא (גמרא שם לדעת ר' יהודה), שאם אין לו במה לעשות סחורה, עומד ומלסטם (רש"י). הלכה כתנא קמא (קרבן נתנאל על הרא"ש שם; מג"א סוף קנ). ולעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה (קדושין פב א).

ויתפלל למי שהעושר והנכסים שלו, שאין אומנות שאין בה עניות ועשירות, שאין עניות מן האומנות, ואין עשירות מן האומנות, אלא הכל לפי זכותו (קדושין פב א; נדה ע ב).

אין כל האומניות שוות, אין לך פחותה מהן יותר מעבודת האדמה, ולעסוק בסחורה טוב יותר להרויח מעסק בקרקע לצורך סחורה, אבל לצורך אכילתו ומזונותיו ראוי לו לאדם להתעסק בעבודת הקרקע וזריעתה, שלא יצטרך ליקח תבואה מן השוק (יבמות סג א).

כטשא ופתן משאו ומתנו של אדם יהא באמונה ובנחת עם הבריות (יומא פו א, ראה הגהות הב"ח שם; נדה ע ב; רמב"ם דעות ה יא).

ירא שמים מדקדק בחשבון, וממידת חסידות לוותר משהו (שבת קכ א ורש"י; רמב"ם שם).

יתרחק אדם שלא יעשה לא ערב ולא קבלן (ברייתא ביבמות קט א; רמב"ם שם), ושלא יקבל פקדון מבן עירו, שרגיל אצלו, ויטול את שלו ויחזור ויתבענו (יבמות שם ב ורש"י), ולא יבוא בהרשאה (רמב"ם שם, על פי שבועות לא א. וראה ערך הרשאה).

ולא¹² יחייב עצמו בדברי מקח וממכר במקום שלא חייבה אותו תורה, כדי שיעמוד בדיבורו ולא ישנהו (רמב"ם שם), ולא יעמוד על המקח בשעה שאין לו דמים (פסחים קיב ב; בבא מציעא נח ב).

לא תהא מוכר אלא לעמיתך, ולא תהיה קונה אלא מיד עמיתך (פסיקתא זוטרתי ויקרא כה יד, רש"י ויקרא שם).

שמירת מטוו לא יהא אדם נותן כל ממנו בזוית אחת, שאם יאבד או יבואו שודדים לא יקחו הכל ביחד (בראשית רבה עו, ויפה תואר שם, וראה רמב"ן בראשית לב ח).

לעולם יהא כספו של אדם מצוי בידו (בבא מציעא מב א), ולא יפקידנו לאחרים במקום אחר, שאם תזדמן לו סחורה להרויח או ריוח הבא פתאום, יהיה כסף מזומן לו (רש"י שם).

לעולם ישלש אדם את מעותיו, שליש בקרקע¹³, ושלש בפרקמטיא, ושלש תחת ידו (בבא מציעא מב ב).

אם רואה אדם שסחורה בזול, יקפוץ ויקנה ממנה ויאסוף, שסופה להתייקר (בר קפרא ברכות סג א. וראה ערוך ע' קפץ).

אם יש לו מעות ואין דעתו עליהן לסחורה, יהא קופץ ולוקח קרקע מהן עד שלא יתעכלו המעות (מאירי יבמות סג א, בפירוש דברי הגמרא שם קפץ זבין ארעא).

אין אדם רשאי למכור את שדהו וליקח לו בהמה או כלים או בית אלא אם כן העני, ולא בית – ויקנה מטלטלין, אבל מוכר הוא מטלטלין וקונה שדה, כללו של דבר ישים מגמתו להצליח נכסיו ולהחליף הכלה בקיים, ולא תהיה כונתו ליהנות מעט לפי שעה, או ליהנות מעט ויפסיד הרבה (רמב"ם דעות ה יב).

העוסק בסחורה ראוי לו להיזהר שלא להתעסק בסחורות שיש להן המייה גדולה ושכר מועט, לפי ששולטת בהם עין הרע, וכן התגרים שיושבים ומוכרים בשוק ועין הכל שולטת בהם אין רואים סימן ברכה לעולם (פסחים נ ב, רש"י ומאירי שם).

המצפה לשכר אשתו, כגון שהולכת עם מאזנים בשוק להשכיר לשקול לכל הצריך, ומתבזה על שכר מועט, אינו רואה סימן ברכה לעולם¹⁴; אבל מה שעושה בביתה ומוכרת הרי זה משובח (פסחים שם, ורש"י ומאירי).

בביתו

כיבוד אשתו לעולם יהא אדם מכבד אשתו ובניו יותר מכפי יכולתו (חולין פד ב ורש"י; רמב"ם דעות ה י); יהא אדם

מכבד את אשתו יותר מגופו ואוהבה כגופו, ואם יש לו ממון מרבה בטובתה כפי ממנו (רמב"ם אישות טו יט, ראה יבמות סב ב)¹⁵.

לימדה תורה דרך ארץ שלא ילמד אדם את בנו בשר ויין, אלא ילמדם להסתפק במזונות קלים (חולין פד א ורש"י).

כתיור ויהא אדם עלוב ואהוב לאנשי ביתו (דרך ארץ א א), שיהא וותרן בתוך ביתו, נשפך יין יהא וותרן, וכן נקרעה כסותו יהא וותרן (במדבר רבה ט ב), ואל יטיל אדם אימה יתרה בתוך ביתו (גיטין ו ב; רמב"ם אישות טו יט), ויהיה דיבורו עם אשתו בנחת, ולא יהיה עצב ולא רגזן (רמב"ם שם).

ואם רצה להטיל אימה על בניו ובני ביתו כדי שיחזרו למוטב,

מפרשים שליש בקרקע, שיניח שליש הכספים בקרקע, שכספים אין להם שמירה אלא בקרקע (חא"ג למהרש"א שם פי א); ויש מפרשים ששליש ממה שיש לו יקנה בו קרקע (מהרש"א שם פי ב). ¹⁴ וראה תוספות שם ד"ה מתקולתא פירוש ר"ח שמסכרת עצמה לטויה ומתבזה שמגלה זרועותיה בשעת טויה. ¹⁵ וראה צפנת פענח על הרמב"ם שם שהעיר מחולין שם שמכבדה יותר ממנו.

וראה ערך תלמוד תורה. ¹¹ ראה שבת לא א בשמאי שהיה בנאי, ומגילה יז ב ורש"י בשמעון הפקולי שהיה עושה בצמר גפן, ותענית כג א באבא חלקיה שהיה עובד אדמה, ור' יוחנן הסנדלר בכמה מקומות, ור' יוסי בן חלפתא מעבד עורות בשבת מט א וב, ור' יהושע נפח בברכות כח א, ור' מאיר לבלר בעירובין יג א, וכאלה עוד. ¹² וראה רמב"ם פרנקל שם שלא גרס המילה "לא". ¹³ יש

לעולם אל ירבה אדם רעים בתוך ביתו (ברכות סג א), וכן אמרו: מנע רבים מתוך ביתך, ולא הכל תביא ביתך, רבים יהיו דורשי שלומך גלה סוד לאחד מאלף (יבמות סג ב).

ואל ימנה אדם אפוטרופוס בתוך ביתו (ברכות שם; רמב"ם איסורי ביאה. וראה ערך אפוטרופוס).

יזהר אדם שלא להוציא הוצאה יתרה שלא לצורך, ובפרט בהוצאת בנין שהיא הוצאה יתרה (יבמות סג א).

מי שעושה טרקלין או בונה בית גדול עשר על עשר יעשה פתחו מן הצד ולא באמצע (בראשית רבה לא).

ביחסי אשה אל בעלה, ראה ערך בעל.

על דרך ארץ בין איש לאשתו, ראה ערך צניעות.

על דרך ארץ בבית הכסא ובבית המרחץ ראה ערך צניעות.

בין אדם לחברו

דינוק חברים איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם, ר' יהושע אומר חבר טוב (אבות ב ט), שידבק האדם אל חבר טוב (רבנו יונה שם, בשם ראשונים), שיזכירו כשרואה אותו עושה דבר שאינו הגון (פירוש הרע"ב שם); ויש מפרשים שיהא הוא חבר טוב לאיש אחר, ולהרגיל עצמו שתהא רוח של אחרים נוחה הימנו (רבנו יונה שם). וכן שנינו: וקנה לך חבר (אבות א ו), שצריך אדם שיקנה אוהב לעצמו שיתקן בו מעשיו וכל ענייניו, ואפילו אם יצטרך ליתן לו ממון עד שימשכנו לאהבתו (פירוש המשניות לרמב"ם שם, וכן כתב ברבנו יונה וחר"ב שם וקנה אפילו בממון).

כבוד חבר הי כבוד חברך חביב עליך כשלך (אבות ב י; רמב"ם ותלמיד דעות ו א); יהי כבוד חברך כמורא רבך, ומורא רבך כמורא שמים (אבות ד יב. על מורא הרב ראה ערך כבוד הרב); יהיה ממון חברך חביב עליך כשלך (אבות ב יב; רמב"ם שם. וראה ערך אהבת ישראל); הוי אוהב את חבריך ומכבדן, העבר רצונך מפני רצון חברך (כלה רבתי ג יד), ואם עשית לחברך רע קימעא, יהא בעיניך הרבה, ואם עשית לחברך טובה הרבה, יהא בעיניך מעט, ואם עשה לך חברך טובה קמעא, יהא בעיניך הרבה, אם עשה לך רעה רבה, יהא בעיניך קמעא (אבות דרבי נתן פ א).

וכן תלמיד יהא חביב לפני רבו כמותו (מכילתא שם, וראה אדר"ג כז, וראה תורה שלמה שמות שם אות נג); וכן שנינו: יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך (אבות ד ב).

שבחו של צריך אדם לספר בשבח חברו (רמב"ם דעות ו א), ולא **הזולת** בגנותו כלל (רמב"ם שם ה ז, בתלמיד חכם); אין אומרים שבחו של אדם בפניו (ספרי פסקא קב); לעולם אל יספר אדם בטובתו של חברו, שמתוך טובתו בא לידי רעתו (בבא בתרא קסד ב; ערכין טז א) – יש מפרשים שלא ירבה בשבחו יותר מדאי (רש"י ערכין שם); ויש מפרשים שלא יספר בטובתו בפני שונאיו, שזה גורם להם שיספרו בגנותו, והרי זה אבק לשון הרע (רמב"ם דעות ז ד, וראה ערך לשון הרע).

כשהוא שומע טובתו של חברו יהא אומרה מפי אומרה, וכשהוא שומע רעתו של חברו יהא אומרה מפי אחרים (מדרש שמואל ז).

כל האומר דבר בשם אומרו, מביא גאולה לעולם (אבות ו ו); מגילה טו א).

יראה עצמו בפניהם שהוא כועס כדי ליסרם, ותהיה דעתו מיושבת בינו לבין עצמו, כאדם שהוא מדמה כועס בשעת כעסו, והוא אינו כועס (רמב"ם דעות ב ג, ראה שבת קה ב). ומכל מקום ראוי לכל חכם שלא ירגיל עצמו בכך, שלא ילמדו ממנו אנשים שאינם מהוגנים (מאירי שם).

אם חטא תינוק באיזה דבר אל יפחידו באזנו, כדרך שמכים התינוקות ומושכים אותם באזניהם, אלא מלקהו מיד או שותק, ולא אומר כלום (שמחות ב; רא"ש מועד קטן ג צה).

ואסור לאדם להכביד עולו על בניו ולדקדק על כבודו עמהם, שלא יביאם לידי מכשול (רמב"ם ממרים ו ח, על פי מועד קטן יז א), ולא יכביד על בניו קטנים, פחותים משש עשרה או שמונה עשרה בתוכחות, שמא יבעטו (קדושין ל א, לפירוש שני ברש"י שם ד"ה משיתסר). ואמרו: יצר תינוק ואשה תהא שמאל דוחה וימין מקרבת (סוטה מז א וש"ס) – תינוק – פן יברח ויאבד את עצמו, ואשה – דעתה קלה ואם ירדפוה תצא לתרבות רעה (רש"י שם).

עם אשתו לא יאמר אדם לתינוק אתן לך משהו, ואחר כך לא יבניו יתן, מפני שיבוא ללמדו שקר (סוכה מז ב).

לעולם לא ישנה אדם בנו בין הבנים אפילו בדבר מועט, שלא יבואו לידי תחרות וקנאה, כאחי יוסף על יוסף (שבת י ב; רמב"ם נחלות ו ג).

מנעו בניכם מן ההגיון (ברכות כח ב), היינו משיחת ילדים (רש"י שם בלשון שני. וראה ערך תלמוד תורה פירושים אחרים בהגיון זה); וכן אחד מן הדברים המוציאים את האדם מן העולם הוא שיחת ילדים (אבות ג י).

כשאדם מלמד את בנו, לא ילמדו אלא בספר מוגה, שטעות כיון שנכנסה – נכנסה, וקשה להוציאה (פסחים קיב א. וראה ערך תלמוד תורה).

לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו, שאין הברכה מצויה אלא בשביל אשתו, ורבה היה מצוה לבני עירו: כבדו נשותיכם בשביל שתתעשרו (בבא מציעא נט א).

ולעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו שלא לצערה בדברים, שמתוך שדמענה מצויה – אונאתה קרובה להיפרע (בבא מציעא שם ורש"י; טוש"ע חושן משפט רכח יב. וראה ערך אונאת דברים).

אדם ישמע לעצת אשתו בענייני הבית, ויש אומרים בענייני העולם, מלבד בענייני שמים שלא ישמע לה (בבא מציעא שם).

ילמד כל אדם דרך ארץ מאברהם אבינו שנשא אשה בנערותו והוליד בנים, וחזר ולקח אשה בזקנתו (מדרש הגדול בראשית כה א. וראה ערך פריה ורביה שיש בזה גם מצוה של פריה ורביה, וראה יבמות סב ב).

בעוד ירך תקיפה על בנך, קודם שיגדיל ולא יקבל תוכחות, השיאו אשה (קדושין ל א, לפירוש א ברש"י שם), ונחלקו בדבר אם זמן זה הוא משש עשרה ועד עשרים ושתים, או משמונה עשרה ועד עשרים וארבע (קדושין שם. וראה ערך אב א) על החיוב שעל האב להשיא אשה לבנו; ובכתו אמרו: בתך בגרה, שחרר עבדך ותן לה (פסחים קיג א, ריב"ל בשם אנשי ירושלים. וראה ערך אב א).

דרך ארץ כשיוצאים מבית הכנסת שהוא נושק לאביו ולאמו ולגדול ממנו בפס ידיו דרך כבוד (עבודה זרה יז א, ברש"י ד"ה אבי חדיהו).

אם באו קרובים להתארח אצלו, יטפל בהם עד חדש ימים (בראשית רבה ט).

תדע בו אם צדיק הוא או רשע, ותראהו שיעשה מעשה או יאמר דבר שאם תפרשהו על דרך אחת יהיה טוב, ואם תפרשהו על דרך אחרת יהי רע, קח אותו על דרך הטוב ולא תחשוב בו רע (פירוש המשניות לרמב"ם שם; רבנו יונה שם), והדן את חברו לכף זכות, דנים אותו – מן השמים – לכף זכות (שבת קכז ב).

השואל מחברו חפץ, דרך ארץ שיבקש ממנו בלשון רכה, ואל ילחץ חברו אם אמר לאו, אלא ידין אותו לכף זכות (מנורת המאור ענעלאו ד עמ' 446).

כל שרוח הבריות נוחה הימנו, רוח המקום נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו, אין רוח המקום נוחה הימנו (אבות ג י), ולכן יהא אדם אהוב וחביב לכל, ויהיה עלוב ולא עולב, נרדף ולא רודף, ויסבול מאחרים (מנורת המאור ענעלאו ד עמ' 451).

לא יקניט לשום אדם, אפילו לעבדו ושפחתו, ויגמול חסד לכל, ואפילו למי שהרע לו (ראה לקוטי אמרים להרב יב בסופו), ויהיה דואג לצרת הבריות, ולא יהיה שמח לאיד (ראה אבות ד יט שמואל הקטן כו').

וכן היה הלל אומר: הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום, ורודף שלום, אוהב את הבריות, ומקרבן לתורה (אבות א יב). וראה ערך הבאת שלום.

לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות (כתובות יז א. וראה רמב"ם דעות ו א), לא יהא ער בין הישנים ולא ישן בין הערים, ולא בוכה בין השוחקים ולא שוחק בין הבוכים, כללו של דבר אל ישנה אדם ממנהג הבריות (דרך ארץ ד ה).

לא יתכוין לישב בראש, אלא במקום שיזדמן לו, ואפילו הוא אדם גדול (מנורת המאור ענעלאו ד עמ' 427).

במידות ודעות

חזק איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם, כל שהיא תפארת **המטענת** לעושיה, ותפארת לו מן האדם (אבות ב א), ופירשו ראשונים שהדרך הישרה היא המעלות הממוצעות שבהן יקנה האדם לנפשו תכונה חשובה, ויהיה מנהגו טוב עם בני אדם (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

כי דעות הרבה יש לכל אחד מבני אדם, וזו משונה מזו ורחוקה ממנה ביותר, יש אדם שהוא כועס תמיד ויש אדם שדעתו מיושבת עליו ואינו כועס כלל, ויש שהוא בעל תאוה לא תשבע נפשו מהלון בתאוה ויש שהוא בעל לב טהור מאד ולא יתאוה כלל אפילו לצרכי הגוף, וכן שאר כל הדעות כגון כלי ושווע, אכזרי ורחמן, רך לבב ואמץ לבב, וכיוצא בהם (רמב"ם דעות א א), ושתי הקצוות הרחוקות זו מזו שבכל דעה ודעה אינן דרך טובה, ואין ראוי לו לאדם ללכת בהן (שם ב), והדרך הישרה היא מידה בינונית שבכל דעה מכל הדעות שיש לו לאדם, והיא הדעה שרחוקה משתי הקצוות רחוק שוה, ואינה קרובה לא לזו ולא לזו (שם ד).

מידות טובות כל מי שיש בו שלשה דברים הללו – עין טובה, ורוח נמוכה, ונפש שפלה, הוא מתלמידיו של אברהם אבינו; עין רעה, ורוח גבוהה, ונפש רחבה מתלמידיו של בלעם הרשע (אבות ה יט). עין טובה – יש מפרשים שאין לו קנאה על חברו (רש"י שם). וראה אבות ב ט איזוהי דרך ישרה כו"א אומר עין

הרוצה לדבר עם חברו דברים של גנאי מתחיל בדברים טובים וגומר בדבר שאינו לרצון לו (פרקי דרבי אליעזר כה).

יחס לזולת לעולם יהא אדם יודע אצל מי הוא יושב, ואצל מי הוא עומד, ואצל מי מיסב, ואצל מי הוא מסיח, ואצל מי הוא חותם שטרותיו (סנהדרין כג א).

דרך ארץ שכל המבקש דבר מחברו, מפגיע בו שלש פעמים (מדרש הגדול בראשית מז כט).

אדם שחטא לחברו, דרך ארץ שיפייסו במשתה וביין (מהרש"א חידושי אגדות עירובין סה א).

לא ירצה אדם את חברו בשעת כעסו (אבות ד יח; ברכות ז א; רמב"ם דעות ה ז, בתלמיד ח) ולא ינחמנו בשעה שמתו מוטל לפניו (אבות שם; רמב"ם דעות שם בת"ח) ולא ישתדל לראותו בשעת קלקלתו (אבות שם; רמב"ם שם בתלמיד חכם), אלא יעלים עינו ממנו (רמב"ם שם).

החושד בחברו בדבר שאין בו, צריך לפייסו, ולא עוד אלא שצריך לברכו (ברכות לא ב).

לא יאמר אדם דבר לחברו, אלא אם כן קוראהו (יומא ד ב).

שלשה שעומדים ואחד רוצה לדבר עם חברו סוד, לא יאמר לשני שילך, אלא מושך עצמו למי שרוצה לדבר עמו (ספרי במדבר יב ה, ראה זית רענן שם; זרע אברהם שם. וראה הגהות הגר"א).

נעשה אדם שליח לחברו ועשה שליחותו – ישיב תשובה לשולחו (מכילתא יתרו שם. וראה יומא עא א). כשהתשובה היא רעה, אין משיבים על הקלקלה (מגילה טו א).

אל תהי בז לכל אדם (אבות ד א), ואפילו לאדם פחות ונקלה (רבנו יונה שם), ואל תהי מפליג לכל דבר (אבות שם) לומר רחוק הוא שיבוא עלי היזק מכך (רבנו יונה שם), שאין לך אדם שאין לו שעה, ואין לך דבר שאין לו מקום (אבות שם).

לעולם יהיו בני אדם חשובים לפניך כליסטים, והוי מכבדם כרבן גמליאל (דרך ארץ, פרקי בן עזאי ג א)¹⁶, ודוקא בשאינו מכירו, אבל כשמכירו, והוא בדוק לו, אין לחשדו ולהיזהר ממנו, ואף בשאינו מכירו דוקא בלבו יחשדו, אבל לא בדיבור (כלה רבתי שם, ספר חסידים תתתס, תתתסא).

הוי זהיר מן היועצך להנאתו (סנהדרין עו ב ורש"י; דרך ארץ ז ב), וכן אל תקח עצה ממי שאתה חושדו (ספר חסידים קלג).

אל יכנס אדם פתאום לביתו (פסחים קיב א), וכל שכן לבית חברו (שם), אלא ישמיע קולו קודם שיכנס, שמא עושים איזה דבר של צניעות (רשב"ם פסחים שם, על פי בראשית רבה צה ב' יוחנן שהיה מכעכע קודם שיכנס), או דופק על הדלת (דרך ארץ, פרקי בן עזאי ג ב. וראה חולין צה ב טרף אבבא).

לא ירוק אדם בפני חברו (חגיגה ה א; כלה רבתי י), ולא יפלה בגדיו ברשות הרבים, מפני הכבוד (תוספתא שבת יז, וברייטא בשבת יב א) של העוברים, שלא ימאסו (רש"י שם), ועוד שלא להימאס עצמו בפני הרואים (מאירי שם), ולא יזרוק אותם אלא מוללם וזורקם, וזהו כבודו (גמרא שם); כיוצא בו, אין עושים אפיקטויזין – הקאה – ברשות הרבים, מפני הכבוד (שבת שם).

הוי דן את כל האדם לכף זכות (אבות א ו), שכשיהיה אדם שלא

אם נזיר שלא פירש אלא מן היין צריך כפרה, המונע עצמו מכל דבר על אחת כמה וכמה (רמב"ם דעות ג א, על פי תענית יא א ושי"ן, וראה שמונה פרקים לרמב"ם ד. וראה ערך תענית מחלוקת בדבר אם ממידת חסידות להתענות).

תלמיד חכם צריך שיהא צנוע באכילה ובשתייה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל בהליכתו ובעטיפתו ובקולו וברוקו ובמעשיו הטובים (דרך ארץ ו ב. וראה ערך צניעות).

בשלשה דברים אדם ניכר - בכוסו ובכיסו ובכעסו (עירובין סה ב. ובדרך ארץ ד ג: בארבעה דברים תלמידי חכמים ניכרים, ומוסיף: ובעטיפתם), ויש אומרים אף בשחקו (עירובין שם, ובדרך ארץ זוטא שם). בכוסו - אם דעתו מיושבת עליו ביינו; בכיסו - כשנושא ונותן עם בני אדם אם באמונה הוא עושה; ובכעסו - שאינו קפדן יותר מדאי (רש"י עירובין שם); ויש מפרשים בכעסו אם הוא מושל ברוחו בשעת הכעס, שזו אחת מן המידות הנכבדות שבעולם שהפכה מביא לכלל טעות והריסת כל מצב ופריצת כל גדר (מאירי שם); ובשחקו - שיהא נזהר שלא יתראה בהדיטות עד שלא יתחלל בעיני הבריות ויהיה נראה שפל בעיניהם (מאירי שם).

דְּרָכֵי הָאֲמֹרִי

איסור עשיית דברים כמנהגי הגוים, שאין בהם טעם

יצטערו המתים, ועוד (תוספתא שבת ז, וראה שם עוד דברים רבים שיש בהם מדרכי האמורי, וראה שבת סז).

מנהגי עכו"ם יש ראשונים סוברים שאין לנו בדרכי האמורי אלא אחרים אלה שמנו חכמים, ואין להוסיף עליהם (יראים השלם שיג); ויש סוברים שכל מה שנהגו העכו"ם למנהג ולחוק ואין טעם לדבר יש לחוש בו משום דרכי האמורי, ושיש בו שמץ עבודה זרה מאבותיהם (מהרי"ק שורש פח; רמ"א יורה דעה קעח א).

מנהג שהזכר העושה דבר מדרכי האמורי מפני שמנהג זה הוזכר בתורה - אין בו משום דרכי האמורי², ולכן שורפים על המלכים שמתו את מיטתם וכלי תשמישם, אף על פי שהם נוהגים כן, מפני שאנחנו עושים כן לפי שהוזכר בכתוב: וְכִמְשָׁרְפוֹת אֲבוֹתֵיךָ הַמְּלָכִים הָרָאשִׁים וְגו' כֵּן יִשְׂרְפוּ לָךְ (ירמיה לד ה. סנהדרין נב ב)³.

ברפואה ותועלת

דבר מדרכי האמורי שיש בו משום רפואה, נחלקו בו תנאים (שבת סז א), והלכה שכל דבר שיש בו משום רפואה, אין בו משום דרכי האמורי (שבת שם, וחולין עז ב; רמב"ם שבת יט ג; טוש"ע אורח חיים שא כז).

בין שהרפואה טבעית, כגון סם ומשקה לרפואה ותחבושת המכה (ראה רש"י שבת וחולין שם), ובין שהיא בדרך סגולה (שו"ת הרשב"א א תיג), כגון הלחשים (טוש"ע או"ח שא כז), וההשבעות (רמ"א קעט טז), והקמיעות (שו"ע יורה דעה קעט יב) וכיוצא⁴.

טובה); ויש מפרשים שמסתפק במה שיש לו, ושמח בחלקו (פירוש המשניות לרמב"ם ומאירי שם). רוח נמוכה - שהוא עניו שפל בך (רש"י שם. פירוש המשניות שם: ענוה יתרה). נפש שפלה - יש מפרשים שמשפיל עצמו בין אנשים, ואינו גס רוח (רש"י שם); ויש מפרשים שהיא הזהירות (פירוש המשניות שם), ואינו מתאוה למותרות (מאירי שם, וראה פירוש המשניות שם בהניגוד לנפש שפלה, שהיא נפש רחבה, שפירש רוב התאווה). וכן אמר ר' יהושע: עין הרע, ויצר הרע, ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם (אבות ב יא).

ולא יהיה בעל קטטה, ולא בעל קנאה, ולא בעל תאוה, ולא רודף אחר הכבוד (רמב"ם דעות ב ז), שהקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם (אבות ד כא; רמב"ם דעות שם). שמא יאמר אדם הואיל והקנאה והתאוה והכבוד וכיוצא בהם דרך רעה היא, אפרוש מהם ביותר ואתרחק לצד האחרון, עד שלא יאכל בשר, ולא ישתה יין, ולא ישא אשה, ולא ישב בדירה נאה, ולא ילבש מלבוש נאה אלא השק והצמר הקשה וכיוצא בהם, גם זו דרך רעה היא, ואסור לילך בה, והמהלך בדרך זו נקרא חוטא, שנאמר: וְכִפֹּר עָלָיו מֵאֲשֶׁר חָטָא עַל הַנֶּפֶשׁ (במדבר ו יא), ואמרו חכמים: ומה

גדרם ומהותם

הגדרתם דרכי האמורי הם מחוקות העכו"ם, שאין בהם משום עבודה זרה, אבל נהגו לעשותם לשם תורת הבל ושטות שלהם (תוספות סנהדרין נב ב ד"ה אלא, ועבודה זרה יא א ד"ה וא).

איסורם הוא משום וּבְחֻקֵּיהֶם לֹא תֵלְכוּ (ויקרא יח ג. ראה רש"י שבת סז א ד"ה דרכי, וראה ערך חקות הגוים).

או משום וְלֹא תַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֵׂיהֶם (שמות כג כד. רש"י עבודה זרה יא א ד"ה ולא).

מהותם מהדברים האסורים משום חקות-הגוים (ראה ערכו) ישנם שהוגדרו ביחוד בשם דרכי האמורי, והם מיני ניחושם

(רש"י שבת סז א ד"ה דרכי), והם סעיפים ממעשה הכשוף [ראה ערכו] (מורה נבוכים חג לו), אין להם מבוא בדרכי הטבע, ולא נתאמתו בניסיון (ר"ן סנהדרין נב ב ד"ה ורבנן), ודברים משונים ותמוהים (מהרי"ק שורש פח) שהם מושכים למעשה כשפים, אשר הם נמשכים לענייני הכוכבים, ויתגלגל הענין להגדיל הכוכבים ולעבדם ולרוממם (מורה נבוכים ג לו).

דוגמאות:

המגירת את בנה לבין המתים, הקושר מין מטלית על ירכו וחוט אדום על אצבעו, הסופק כפיו והמרקד לשלהבת, האומר החזירו לי פת שנפלה ממני שלא תאבד ברכתי, האומר הניחו נר על הארץ כדי שיצטערו המתים, או אל תניחו נר על הארץ שלא

(שערי תשובה רצט), וכן רבים מן הראשונים והאחרונים, וכן נוהגים מנהג הכפרות בכל מקום (רמ"א אורח חיים שם. וראה רש"י שבת פא ב ד"ה האי פרפיסא). 4. מי שנתעטש ואומרים לו: מרפא - לרפואה, ונחלקו תנאים אם אסור משום דרכי האמורי, או שאינו אסור אלא בבית המדרש מפני ביטול תורה בלבד (תוספתא שבת ז ה). הלכה שאין בו משום דרכי האמורי (רמב"ם

דרכי האמורי. 1. ז, עמודים תשו-תשיב. ראה גם ערך נחש וערך חוקות הגוים. 2. וראה תוספות (עבודה זרה יא א ד"ה וא) שאם הוא חוק לעבודה זרה, אף אם הוזכר בתורה - אסור. 3. יש מהראשונים שכתבו על המנהג לעשות כפרות בערב יום הכפורים (ראה ערכו) שהוא אסור משום דרכי האמורי (שו"ת הרשב"א שצה; ועוד; שו"ע אורח חיים תרה א), אבל הגאונים כתבו מנהג זה

ברפרשת דרכים, משום דרכי האמורי (ראה חולין עז א), הואיל ועושה לרפואת בהמתו (שלטי גבורים על שבת סז ב ד"ה שליית).

דברים עס יש דברים התלויים בכוונתו של העושה אותם, משמעות כפולה שאם נתכוין לניחוש וכיוצא – יש בהם מדרכי האמורי; ואם נתכוין לדבר טבעי – הרי זה מותר, כמו: האומר אל תעבור בינינו, שלא תפסוק אהבתנו, הרי זה מדרכי האמורי; ואם מפני כבוד אוהבו שאינו דרך ארץ שיעבור בפניו, הרי זה מותר (תוספתא ז יב, וחסדי דוד שם), וכיוצא בזה.

וכן כל דבר שעושים משום טעם מיוחד, ולא לניחוש, אין בו משום דרכי האמורי, ולכן ממשיכים לפני חתנים ולפני הכלות צינורות של יין ושל שמן – משום סימן טוב (רש"י ברכות נ ב ד"ה ממשיכין) – ואין חוששים משום דרכי האמורי (תוספתא שבת ז טז).

רפואות נחלקו ראשונים ברפואות שאינם בדוקות:

- יש סוברים דוקא לחשים מומחים שאנו יודעים בהם שמרפאים – מותרים (מדרכי שבת שס; טוש"ע או"ח שא כז).
- ויש חולקים וסוברים שאפילו אם לא ידענו בברור שמרפאים – מותרים (שו"ת הרשב"א א קסז; דעה א בטוש"ע או"ח שא כז) אם אינם מאלה שאמרו חכמים בפירוש שאסורים משום דרכי האמורי.

לפנוע חולי נחלקו ראשונים אם גם בלחשים שהם להגן מן החולי שלא יבוא התירו חכמים (שלטי גבורים שבת שם).

רפואת סמנו יש מהראשונים כתבו שלא התירו משום רפואה אלא ברפואת גופו, אבל לרפואת ממונו לא התירו, ולכן מבכרת שהפילה שליא, אין תולים אותה באילן, ואין קוברים אותה

דְּרָכֵי נַעַם¹

דיני התורה ותקנות חכמים לא נאמרו בדברים שהם נגד הנועם והשלום

(יבום), אי אפשר לומר שעכשיו בקטנותו היא אסורה לו, ולא תהיה מותרת לו אלא אחר שיגדיל, שאין זה דרכי נועם אם תצטרך להמתין עד שיגדיל (תוספות יבמות ב א ד"ה ואחות).

- אשה שמת בעלה ויש לו בן, ואחר שהבעל מת – מת גם בנו, אינה חייבת ביבום שאין זה דרכי נועם (יבמות פז ב, וראה רש"י שם).

בתקנות חכמים מצינו שחכמים נמנעו מלתקן תקנה משום 'דרכי נועם'. ולכן אחת מן העריות, כגון אחות אשתו, שנפלה ליבום, שנחלקו בית שמאי ובית הלל אם גם צרתה פטורה מן החליצה ומן היבום, והלכה כבית הלל שפטורה (ראה ערך יבום), רצו חכמים לתקן שיהיו מותרות גם לבית שמאי אותן הצרות שכבר נישאו לשוק על פי בית הלל, ואמרו שאי אפשר לתקן, שאם נאמר שיחלצו ימאסו לבעליהן, ודרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום (יבמות טו א).

יש מהראשונים שהשתמש בפסוק זה של דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום לדינים שתיקנו חכמים מפני דרכי שלום (ראה רמב"ם מלכים י יב. וראה ערך דרכי שלום).

במשפטי התורה יש מן האחרונים שהשתמשו בדרכיה דרכי נועם במובן זה ש"משפטי תורתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא".

- והוכיחו מתוך כך שאי אפשר להעלות על הדעת שצריך אדם להניח לסמא את עינו, או לחתוך את ידו ורגלו, כדי שלא ימיתו את חברו (שו"ת הרדב"ז ג אלף נב (תרכז), וראה שם גם ראיות אחרות).³
- וכן יש מי שכתב בגר שמת ואין לו יורשים שנכסיו הפקר (ראה ערך גר), שהזוכים בנכסיו חייבים בקבורתו, שאין זה דרכי נועם שאלו יבובזו ואחרים יקברוהו (בי"ח חושן משפט רעה).⁴

בפירוש נוות במקום שיש להסתפק בכוונת התורה, אנו אומרים שוודאי לא נתכוונה לדבר שהוא בניגוד לדרכי נועם ושלום, שכן נאמר: דְּרָכֶיהָ דְּרָכֵי נַעַם וְכָל נְתִיבֶיהָ שְׁלוֹם (משלי ג יז).

- ולכן בארבעה המינים של חג, אף שנאמר בהם: כַּפֹּת תִּקְרִים (ויקרא כג מ), שמשמעו שאפשר לכוף ענפיו, אמרו שאינו אלא לולב של תמרים כשהתחילו קצת להתקשות, ואי אפשר לומר שהתורה נתכוונה לענף הדקל קודם שנתעבה עצו ואפשר לכפות ענפיו, לפי שהם עשויים כקוצים, ויוצאים מהם עוקצים הרבה ומסרטים את הידים, והתורה דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום (סוכה לב א, ורש"י שם. וראה ערך לולב).

וכן מה שכתבה התורה וַעֲנַף עֵץ עֶבֶת (ויקרא שם), שמשמעו שענפיו חופים את עצו, אמרו שאינו אלא הדס, ואי אפשר לומר שהוא הירדוף – אילן הגדל על שפת הנהר ועושה פרחים דומים לשושנים והם מרים ביותר והוא סם המות לבהמה (ערוך ע' הרדף. ועי' תוס' סוכה לב ב ד"ה האמת שאין זה הירדופני שהוא סם המות לבהמה) – שאין בו דרכיה דרכי נועם (אביי בסוכה שם ב. וראה ערך הדס), לפי שהוא מסרט את הידים כקוצים, שראשי עליו עשויים חדים כמחט (רש"י שם).² וכתבו אחרונים שהדס עצמו אם אירע שיש בו קוצים וכדומה, לא נפסל משום כך למצוה, שלא אמרו דרכי נועם אלא לסימן שהתורה לא נתכוונה למין זה, ובודאי נתכוונה להדס, אבל כשכבר ידוע לנו שלכך נתכוונה התורה, שוב לא נפסל משום שאינו דרכי נועם (שפת אמת סוכה לב ב).

- אשה שמת בעלה, ויש לו אח קטן שהיא זקוקה ליבום (ראה ערך

דוגמאות בשו"ת הרדב"ז ג סי' אלף מט (תרכז), בענין עדים זוממין; ובשו"ת נודע ביהודה תניינא אבן העזר עט, בענין צוואת ר"י החסיד בנוגע למי ששמו כשם חמיו. 4. וראה ערך גר, שראשונים אינם סוברים כך.

ד ט; טוש"ע יורה דעה רמז יז). 1. דרכי נועם. 2. וראה בגמרא שם חולק ולומד מהפסוק: וְהָאֵמָת וְהַשְּׁלוֹם אֶהְיֶה (זכריה ח ט), וראה רש"י ותוספות שם במהות המחלוקת בין אביי ורבא. 3. וראה עוד

דְרָכֵי שְׁלוֹם¹

דברים שתיקנו חכמים כדי לקיים השלום בין בני אדם

- בממונות;
- ביחסי שכנים וחברים;
- ביחס לגוי.

הפרקים:

- משום כבוד;
- משום חשד;

ברב רוב הונא שכולם כפופים להם (ב"ח ודרישה שם), או לפי שאין הלכה כגדולי האמוראים הללו, לפי שאמרו אחרי כהן ולוי קוראים תלמידי חכמים הממונים פרנסים על הצבור (גיטין ס א), הרי שכהן לעולם קודם להם (ט"ז שם).²

עיר שכולה עיר שכולה כהנים או כולה לויים, אם יש ישראל אחד כהנים או ביניהם, אותו ישראל קורא ראשון מפני דרכי שלום (ירושלמי גיטין ה ט; שו"ע או"ח קלה יב), שלא תהא מחלוקת בין הכהנים או בין הלויים לומר אתה עולה ראשון יותר ממני (בית יוסף שם, בשם הר"י אבוהב; ט"ז שם ס"ק יא), והוא הדין עיר שכולה כהנים ולוי אחד ביניהם, שלוי קורא ראשון מפני דרכי שלום (ט"ז שם).³

כשיש לוי אחד וישראל אחד וכתבו אחרונים שאין לחוש לדרכי שלום של כהנים אלא כשאין יכול להתקיים הסדר שתיקנו חכמים, שיהא כהן קורא ראשון, ואחריו לוי, ואחריו ישראל, אבל כשיש ביניהם לוי אחד וישראל אחד, קוראים כסדרם, כהן לוי וישראל, ואחר כך שאר הכהנים, שבמקום תקנת חכמים עדיפה תקנה זו של דרכי שלום יותר מדרכי שלום של כהנים, שדרכי שלום של כהנים נלמדים מדרכי שלום של תקנת חכמים (ט"ז שם; שער הציון שם ס"ק לו, בשם הסכמת האחרונים).⁴

משום חשד

בית שרגילים להניח בו העירוב של ערובי-חצרות (ראה ערכו), אין לשנותו וליתנו בבית אחר, מפני דרכי שלום (משנה גיטין נט א; רמב"ם עירובין א טז; טוש"ע או"ח שסו ג), ואפילו אם האחר נותן מעות כדי שיניחו העירוב בביתו (שו"ת הרדב"ז ד יא; מגן אברהם שם סק"ח, בשמו).

ונחלקו ראשונים בטעם הדבר:

- יש מפרשים שכיון שבני אדם היו רגילים לראות העירוב באותו בית, ועכשיו אין רואים אותו, יחדשו בבני החצר שמטלטלים בשבת בלי עירוב (רש"י גיטין ס ב ד"ה משום חשד; תוספות ר"ד שם; ברטנורא גיטין ה ח), ויבואו מתוך כך להתקוטט עמהם (רש"י על הר"ף שם ד"ה מפני דרכי שלום; תוספות ר"ד שם; ר"ן שם נט א).
- יש מפרשים הטעם שלא יאמרו מפני שבעל הבית חשוד לגנוב פת העירוב הניחוהו בבית אחר (תוספות שם ד"ה אלא).
- יש מפרשים הטעם שמא יאמרו הרואים דבר שאינו הגון מצאו בו, ומשום כך אין רוצים לסמוך עליו (מאירי שם נט א).
- ויש מפרשים הטעם משום שהבית שמניחים בו העירוב אין

תקנות מפני דרכי שלום תיקנו חכמים כדי למנוע קטטות ומריבות הבאות מחמת קנאה וכבוד, או מחמת ענייני ממונות, מחמת זלזול במנהגי דרך ארץ וכיוצא בהם.

משום כבוד

מחילת כהן על הקדשתו לקריאה בתורה הכהן, אף על פי שקורא בתורה ראשון (ראה ערך כהן וערך קריאת התורה), מן הדין יכול לחלק כבוד לאחרים ולהקדימם לפניו (ראה ערכים הנ"ל), ומכל מקום תיקנו חכמים שבשבתות וימים טובים, שהרבים מצויים בבית הכנסת, אינו רשאי להקדים אחר לפניו, משום דרכי שלום (משנה גיטין נא א, לפי גמ' שם ב), שכל מקום שהרבים מצויים - הקנאה מצוייה (מאירי שם ב), ויבואו להתקוטט ולומר אף אני אקרא ראשון (רש"י שם ד"ה אבל), ויאמר ישראל אחר: למה נתת רשות לזה שיעלה ראשון, ולא נתת אלי (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

אכן בשני ובחמישי שאין הרבים מצויים בבית הכנסת, אם רצה הכהן לחלוק כבוד לאחרים ולהקדימם - רשאי (רב מתנה שם), וכתבו גאונים וראשונים שבזמן הזה שרבים מצויים בבית הכנסת אף בשני ובחמישי, אסור להקדים אחר בשני ובחמישי כמו ביום טוב (תוספות שם ד"ה אבל, בשם רבנו חננאל; מרדכי שם תא).

כשרוצה להקדים לסוברים שכהן קודם מן התורה אפילו לנשיא את הגדול ממנו בישראל (ראה ערך קריאת התורה), נחלקו ראשונים אם משום דרכי שלום אינו יכול להקדים אפילו את מי שגדול ממנו:

- יש אומרים שרשאי, שכן אמרו על גדולי האמוראים שקראו במקום כהן (רב רוב הונא במגילה כב א, וגיטין שם), אבל דוקא כשהוא כגדול הדור שאין כמותו בכל המקומות (תוספות ר"ד גיטין שם; שבלי הלקט, תפלה לב), כגון גאון או רב מובהק או ראש ישיבה (אשכול (אלבק) א עמ' 184; ארחות חיים כד א), שכולם כפופים תחתיו, ואין לחוש למריבות, הואיל וכולם כפופים לו (תוספות ר"ד ואשכול ושבלי הלקט וארחות חיים שם על פי הגמ' גיטין שם), ואין אחרים מתקנאים בו בשביל שקרא ראשון (תוספות ר"ד שם); אבל אם היה גדול בעירו בלבד, אין הכהן רשאי לחלוק לו כבוד, שבני אדם תופסים עצמם כגדולים ומתקנאים בו, ויש לחוש למריבות (תוספות ר"ד שם).

- ויש אומרים שכל מקום שיש כהן אפילו עם הארץ קורא לעולם ראשון, ואינו רשאי לחלוק כבוד אפילו לגדול הדור ולנשיא בישראל (ב"ח או"ח קלה ד, ודרישה סק"א, וט"ז שם סק"ב, בדעת רב עמרם ורב נטרונאי בטור שם), אם מפני שבזמן הזה אנו מפוזרים בין האומות ואין ידוע אם כולם כפופים לגדול הדור, כמו שהיה ידוע

ביד חכמים לעקור קדושת כהן משום דרכי שלום (מהרי"ק ט ו, בשם ריב"א).
4. ויש סוברים שאף במקרה זה יקרא קודם ישראל, ואחר כך לוי, ואחר כך הכהנים (לבוש שם יג; מגן אברהם שם סק"כ). מי שיש לו חזקה לעלות לתורה בעליה ידועה, אם יש בדבר משום דרכי שלום שיעלה לעולם אותו מחזיק, ראה ערך חזקת מצות.

דרכי שלום 1. ז, טור' תשטז-תשכד. 2. וראה באריכות בשו"ת בנימין זאב רמג. וראה עוד אורח משפט או"ח יח. 3. ויש מהראשונים הסובר שלא אמרו ישראל קורא ראשון משום דרכי שלום אלא לסוברים כל עיקרה של הקדמת כהן היא מדברנן (ראה ערך כהן), אבל לסוברים שהיא מן התורה (ע"ע הנ"ל) כהן קורא ראשון, אפילו כשכולם כהנים ואין שם אלא ישראל אחד, שאין כח

להלכה נאמר בתלמוד בשם אחד האמוראים, שכיון שלא נפסק הדין כאף דעה, כל המתגבר – זכה (רב הונא בר תחליפא בגמ' שם ס ב), ונחלקו ראשונים:

• רובם פסקו כן (רי"ף שם; רמב"ם שם; רא"ש שם ה כא; ריטב"א שם, בשם הגאונים), וכן הלכה (טושי"ע שם).

• יש שפסק שכיון שהקרב ראשון לבור, הוא שאלים, יותר טוב הוא שנחזור לדרכי שלום ולומר שהקרב לאמה מתמלא ראשון, אפילו כשצריך לסכור את הנהר (ראב"ד שם, בדעת הרמב"ם, והסכים עמו).

• ויש שפסקו כדעה השניה, שהלכה כדעת שמואל בדינים (תוספות שם ד"ה והשתא, בתירוץ הראשון; מאירי שם, בדעת רש"י שם ד"ה כל דאליס).

גזל מצודות מצודות חיה ועופות ודגים, יש בהן משום גזל מפני דרכי שלום (משנה גיטין נט ב; רמב"ם גזלה ו יב; טושי"ע חו"מ שע ד), שאם נפלו בעלי החיים לתוך המצודה, אף על פי שעדיין לא זכה בהם בעל המצודה, שעוד לא הגיעו לידו, שאין למצודות תוך שיקנה בהם בתורת חצר (ראה ערך חצר), מכל מקום אם בא אחר ונטלם הרי זה גזל מדבריהם (רש"י שם ד"ה מצודות, על פי גמ' שם סא א; רמב"ם וטושי"ע שם).

ונחלקו תנאים בדין כשעבר וגזל:

• יש אומרים שמפני דרכי שלום כשעבר וגזל אין מוציאים אותו בדיינים (תנא קמא במשנה שם, לפי רב חסדא בגמ' שם סא א, ורש"י ד"ה להוציא).

• ויש אומרים להיפך, שמפני דרכי שלום עשו אותו כקנין גמור ומוציאים בדיינים (רבי יוסי במשנה שם, לפי רב חסדא בגמ' שם, ורש"י ד"ה גזל גמור).

ולענין הלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה (רי"ף שם; רא"ש שם ה כא; רמב"ם שם ו טז), וכן הלכה (טושי"ע חו"מ שע ז); ויש פוסקים כדעה השניה (עלויות דרבנו יונה בבא בתרא עט א; הגהות מימוניות שם ו יג, ושו"ת רדב"ז א תקיז, בשם הראב"ן)⁷.

גזל מיוני והוא הדין יוני שובך ויוני עליה – שבאים לשם מן שוכן ההפקר – יש בהם משום גזל מפני דרכי שלום (תוספתא חולין (צוקרמאנדל) י יג; בבא מציעא קב א).

גזל מציאת מציאת חרש שוטה וקטן יש בה גזל מפני דרכי חרש שוטה וקטן שלום (משנה גיטין נט ב; רמב"ם גזלה ו יב; טושי"ע חו"מ רע א), שלא יבואו להתקוטט עם החוטפים מהם (כן משמע מבבא מציעא ח א, ורש"י ד"ה דלא ליתל, ואף כאן נחלקו תנאים אם גזל זה יוצא בדיינים (תנא קמא ורבי יוסי במשנה שם, לפי רב חסדא בגמ' שם ס א)⁸.

גזל משכחה עני המנגף בראש הזית ומשיר זיתים של שכחה (ראה ערכו) על הארץ, ובא אחר ונטלם מעל הארץ, הרי זה גזל מפני דרכי שלום (משנה גיטין שם; רמב"ם שם ו היג; טושי"ע חו"מ רע טז, ושם שם ה) אם עדיין לא הגיעו ליד העני המנגף, שאם הגיעו לידו הרי זה גזל גמור (גמ' שם סא א; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ואף כאן הדבר תלוי במחלוקת התנאים אם מפני דרכי שלום יוצא בדיינים (תנא קמא ורבי יוסי במשנה שם, לפי רב חסדא בגמ' שם ס א)⁹.

(מאירי שם, בשם יש מפרשים, השני). 7. ויש שכתב שמכל מקום משמתיים אותו עד שיחזיר (שו"ת הרדב"ז א תקא). 8. וראה עוד באריכות בשו"ת רבי בצלאל אשכנזי כה; שו"ת שואל ומשיב תניינא ד צד. 9. יש מהראשונים שכתב שלא תיקנו איסור גזל משום דרכי שלום אלא בעני, שנראה שמשירים על

צריך ליתן פת (ראה עירובין מט א), ונמצא שבעל הבית נהנה (פירוש המשניות לרמב"ם גיטין שם), ואם יניחוהו בבית אחר יחשוד שכיוונו להפסידו, ויבואו לידי קטטה (אליה רבה שם סק"ז, לדעה זו)⁵.

ומכל מקום משום כבודו של הבית הראשון – בלי חשד – לא היו מתקנים מפני דרכי שלום, שכן היו נותנים השופר בביתו של ראש הישיבה, וכשנפטר נתנוהו בבית ראש הישיבה שנתמנה אחריו (גמ' שם)⁶.

אפילו אם מת בעל הבית – אין משנים מרשות היורש (מאירי שם), ואפילו אם מכר ביתו לאחרים. ודוקא לטעם שהוא משום חשד, אבל לטעם שהוא משום הנאה יש מסתפקים לומר שכשמכר לאחר לא זכה הקונה בכך (מגן אברהם שם סק"ז).

כשיש טעם אם יש טעם גדול בדבר לשנותו – רשאים לשנות לשנות (מגן אברהם שם, בשם מהרש"ם ועוד), אבל בשביל קצת טעם – אין לשנות (מגן אברהם שם, בשם מהר"ק), ואפילו כשבאים מחמת טענה מספיקה, הואיל ויש לחוש לחשד אין יכולים לשנותו (מהר"ק ק"ג).

בית פרטי כשם שאין משנים הבית של העירוב, כך מי שהיה בית כנסת שהיה ביתו בית הכנסת ימים רבים, אין הציבור רשאים לשנותו לבית אחר, מפני דרכי שלום (מהר"ק שם; שו"ע או"ח קנ"ז), שלא יאמרו משום שבני ביתו אינם מהוגנים נמנעו הצבור מלהתפלל בתוכו (מהר"ק שם; מגן אברהם שם סק"מ; באור הגר"א שם ס"ק מה), ודוקא כשרוצים לשנותו בבית אחר של יחיד, אבל אם רוצים לבנות בית הכנסת קבוע – רשאים, ואין בזה משום דרכי שלום (לבוש או"ח קנ"ז; משנה ברורה שם ס"ק צג).

בממונות

מילוי בורות בור שהוא קרוב לאמה, מתמלא ראשון מפני דרכי **מאמת המים** שלום (משנה גיטין נט ב; רמב"ם שכנים ג י; טושי"ע חו"מ קע ב), היינו כשאמת המים מביאה מים מן הנהר לשדות, ורגילים לעשות בורות שאם תיכש האמה ימלאו מן הבור וישקו השדות, וממשיכים מי האמה לבור, ותיקנו חכמים שיתמלאו תחילה הבורות שבשדות העליונות, שהן קרובות למוצא האמה, ואחר כך ימלאו התחתונות (רש"י שם ד"ה בור).

ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא כשהבור מתמלא מאליו, בדרך הילוך המים, ואין צריך לעשות סכר לנהר, כגון שהאמה עוברת על פי הבור, ומפני דרכי שלום אין התחתונים יכולים לומר לעליון תסכור את פי בורך שלא ירדו המים לתוכו, שממעט משיכת הנהר, אלא מניח להתמלא בורו ראשון; אבל אם אין הבור מתמלא אלא על ידי שיסכרו את הנהר, התחתונים מתמלאים תחילה, והם מעכבים על העליונים שלא יעשו סכר, אלא יניחו למים לילך כדרכם (רב בגמ' שם ס ב).

• ויש אומרים שהעליונים מתמלאים תחילה, ויעשו סכר למים עד שיתמלאו, ואחר כך יתמלאו הבאים אחריהם (שמואל שם), שלא תהא מחלוקת ביניהם אני אסכור ראשון (רש"י נט ב ד"ה מפני דרכי).

5. וראה עוד שו"ת אבקת רוכל קכב. 6. ונחלקו ראשונים אם המדובר בשופר של תקיעות ערב שבת (רש"י שם ד"ה והא שופר, בסתם; מאירי שם, בסתם); או שנותנים בו נדבות לתלמידי הישיבה (רש"י שם, בשם רב שרירא גאון; תוספות שם ד"ה שיפורא; מאירי שם, בשם יש מפרשים, הראשון); או של נדויו

- לכפות אותם ולקחת עבוסם בעל כרחם (רמב"ם שקלים א ט) - מפני דרכי שלום (שקלים א ג; רמב"ם שם י), אלא כשיתנו מקבלים מהם, ותובעים אותם עד שיתנום (רמב"ם שם).

• יש מפרשים דרכי שלום שאמרו מפני דרך הכבוד (ירושלמי שם א ג, לפי הר"א פולדא שם וקרנן העדה שם; תוספות יום טוב שם, בדעת הרמב"ם והברטנורא), שלפי שעבודת הקרבנות עליהם חולקים להם כבוד (ברטנורא שם; קרבן העדה שם, בפירוש הראשון), או לפי שמחוייבים לנהוג כבוד בכהנים מפני קדושתם (קרבן העדה שם, בפירוש השני).

• ויש מפרשים שהאומרים מפני הכבוד אינם סוברים מפני דרכי שלום (ירושלמי שם, לפי התוספות יום טוב שם והתקלין חזתין שם), שאם לא היו ממשכנים מפני דרכי שלום, אף את ישראל לא היו ממשכנים מפני טעם זה (תקלין חזתין שם).

זיקת דמים כהן שהדיר את ישראל הנאה ממנו, בתוספתא אמרו שזורק עליו דם חטאתו ודם אשמו, מפני דרכי שלום (תוספתא נדרים (ליברמן) ב ז); ולהלכה עושה כל עבודת הקרבנות, שכהנים שלוחי המקום הם ולא שלוחנו (בבלי נדרים לה ב - לו א, לצד ששלוחי רחמנא; רמב"ם נדרים ו ח)¹².

עירוב חצרות מערבים בחצרות מפני דרכי שלום, ומעשה באשה אחת שהיתה דבובה - שונאה (מאירי עירובין עח ב) - לחברתה, ושלחה עירובה ביד בנה, וגפפתו ונשקתו ובא וסיפר לאמו, אמרה כך היא אוהבת אותו ולא הייתי יודעת, ומתוך כך עשו שלום, וזהו שכתוב: דְּרָכֶיךָ דְּרָכֶיךָ נָעַם וְכָל נְתִיבֶיךָ שְׁלוֹם (משלי ג יז. ירושלמי עירובין ג ב, ושם ז ט).

• יש מפרשים שזהו טעם על שמעריבים בחצרות אחר שכבר נשתתפו במבוי (סמ"ג, עשין מדברי סופרים א; קרבן העדה ומראה הפנים שם).

• ויש מפרשים שהוא טעם על עיקר דין עירובי חצרות (כן משמע מהמאירי שם; מהרש"א עירובין קה א)¹³.

ביחס לגוי

כמה דברים ציוו חכמים לעשות לגוים משום דרכי שלום, שנאמר: טוֹב ה' לְפָנַי וְרַחֲמָיו עָלַי כָּל מַעֲשָׂיו (תהלים קמה ט), ונאמר: דְּרָכֶיךָ דְּרָכֶיךָ נָעַם וְכָל נְתִיבֶיךָ שְׁלוֹם (משלי ג יז. רמב"ם מלכים י יב), ודברים אלה נוהגים אף בגוים שהם עובדי עבודה זרה (כן משמע ברמב"ם שם; מאירי גיטין סא א):

• מבקרים חולי גוים עם חולי ישראל (גיטין שם; רמב"ם מלכים שם, ואבא יד יב; טושי"ע יו"ד קנא יב, ושם שלה ט).

• קוברים מתייהם עם מתי ישראל (תוספתא גיטין (ליברמן) ג יד; גמ' שם; רמב"ם שם ושם; טושי"ע יו"ד קנא יב, ושם שסז א), אבל אין קוברים אותם בקברי ישראל (רש"י שם ד"ה עם מתי), ומספידים אותם (תוספתא שם; טושי"ע יו"ד קנא יב), ומנחמים אבליהם (תוספתא שם; רמב"ם אבל שם; טושי"ע שם, ושם שסז א).

לריב זה עם זה (ראה ערך ארבע אמות א), וכן יש שהזכירו בתקנות שהן משום איבה, היינו למנוע איבה בין אחד לחברו (ראה ערך איבה).¹¹ ויש סוברים שאפילו בתלייה גמורה, אם לא הטעם מפני דרכי שלום לא היינו מתירים, כיון שאין לזו שמשאלה ריווח והנאה מזה (רמב"ן ורשב"א וריטב"א שם). וראה עוד בדיון זה בכתב סופר יורה דעה פג; משיב דבר ב לא-לב; עין יצחק א יו"ד ד; מלמד להועיל א לד. ¹² ויש צד לומר שאסור בכל, אף בחטאת ואשם, מלבד של מצורע שאין צריך דעתו (גמ' שם, לצד ששלוחי דידן). ¹³ על היתר

עניים שאינם היו עניים שאינם ראויים ליטול לקט (ראה ערכו) - כגון שיש להם מאתים זוז (חסדי דוד לתוספתא פאה לקט (ליברמן) ג א; תוספתא כפשוטה שם, בדעת הרמב"ם)

וכיוצא - אם יכול בעל הבית למחות בידם ממחה, ואם לא - מניחם מפני דרכי שלום (תוספתא שם; רמב"ם מתנות עניים ד יג).

ונחלקו אחרונים:

• יש מפרשים ש"מניחם" היינו על העניים, שאם יכול למחות בהם בדברים שלא יטלו - מוחה, ואם לאו - מניח להם, ואינו מכה אותם (ערוך השלחן העתיד פאה ח כ).

• ויש מפרשים ש"מניחם" היינו על השבילים, שלמרות שאין עניים ראויים לקחת, ומצד הדין אינו צריך כלל להניחם בשדה (ראה ערך לקט), מכל מקום מניחם, מפני דרכי שלום (צפנת פענח לרמב"ם שם)¹⁰.

ביחסי שכנים וחברים

השאלה לחשוד על שביעית משאלת אשה לחברתה החשודה על השביעית - לשמור פירות שביעית ולהצניעם מזמן הביעור (ראה ערך בעור שביעית) ואילך (רש"י גיטין סא א ד"ה על

השביעית) - נפה וכברה ורחיים ותנור, מפני דרכי שלום (משנה שביעית ה ט, וגיטין שם; רמב"ם שמיטה ח ז), שאנו תולים שצריכה הנפה לספור בה מעות, והכברה לכבר בה חול, והרחיים לטחון בהם סמנים, והתנור לטמון בו אונין של פשתן (ירושלמי שביעית ה ד), ואף על פי שאין לה תבואה של היתר לתלות בה, ואין דברים אלה תלייה גמורה לתלות בהם - שדבר רחוק מאד שתשאל כלים לדברים אלה (מאירי שם) - משום דרכי שלום התירו לתלות בהם (תוספות שם ד"ה משאלת; מאירי שם)¹¹.

השאלה לחשוד על מעשרות אשת חבר משאלת לאשת עם הארץ נפה וכברה ובוררת וטוחנת ומרקדת עמה, מפני דרכי שלום (משנה שביעית שם, וגיטין שם; רמב"ם בכורים ח יג), ואף על פי שאסור לסייע בידי עובדי עברה בשעת העברה (ראה ערך אין מחזיקין ידי עובדי עברה), מפני דרכי שלום התירו כאן (גמ' גיטין שם), אלא שנחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהדברים אמורים בעם הארץ החשוד על המעשרות, ולא אמרו שאסור לסייע אלא לאדם המוחזק שהוא חשוד, אבל רוב עמי הארץ מעשרים הם, ואינו אלא חששא דרבנן, ומפני דרכי שלום התירו (אביי שם).

• ויש אומרים שלחשוד על המעשרות אסור לסייע, ואין הדברים אמורים אלא בעם הארץ החשוד לאכול חולין בטומאה, שכיון שטומאת חולין מדרבנן, שמן התורה אין איסור טומאה אלא בתרומה וקדשים, מותר לסייע מפני דרכי שלום (רבא שם).

משכון כהנים למחצית השקל להלכה שאף הכהנים חייבים במחצית השקל (ראה ערך שקלים), מכל מקום אין ממשכנים אותם

מנת לזכות לעצמו, אבל עובדי דרך, שכל הענין אינו אלא לאכילת שעה לכל עובר, אין בהם משום גזל כלל, אפילו משום דרכי שלום, אלא אם כן נטל ביד, שזכה בהם (מאירי שם נט א, על פי גמ' שם סא א); אבל מרוב הראשונים נראה שאינם מחלקים בכך (ראה תוספות שם סא א ד"ה שדי, ורמב"ן ורשב"א שם). ¹⁰ ויש תקנות חכמים שלא הזכירו שמשום דרכי שלום הוא שתיקנו, אבל הזכירו שכדי שלא יבוא להתקוטט הוא, כמו: ארבע אמות של אדם קונות לו דבר של הפקר הנמצא שם, ואין אחר רשאי לתפסו, כדי שלא יבואו בני אדם

שדומים לישראל (תוספות תענית כא ב ד"ה אמרו; טושי"ע או"ח תקעו ג).

• שואלים בשלום גוים (משנה גיטין סא א; רמב"ם עבודה זרה י ה), אף על פי שמטיל עליהם שם שמים, ששלום הוא שמו של הקדוש ברוך הוא (ראה ערך אזכרות. רש"י שם ד"ה ושואלין), אבל אין כופלים להם שלום (גמ' שם סב א; רמב"ם שם; טושי"ע יו"ד קמח ו), ולפיכך טוב להקדים להם שלום, כדי שלא יתחיל הגוי ויצטרך לכפול לו שלום (ר"ן שם, על פי הגמ' שם; טושי"ע שם), ודוקא שלום, שהוא שמו של הקדוש ברוך הוא, אין לכפול, אבל שאר ברכה, שאין בה שם – מותר לכפול (ארחות חיים ב עמ' 237; הגהות סמ"ק קלג; בדק הבית לבית יוסף שם; ט"ז שם סק"ו)¹⁴.

• מהדרים בדברים לגוי זקן, ונותנים לו יד לסמכו (ראה ערך קימה והידור. רמב"ם תלמוד תורה ו ט, על פי קידושין לג א; טושי"ע יו"ד רמד ז), שנאמר: מִפְּנֵי שְׂיָכָה תִּקְוָם (ויקרא יט לב) – כל שיבה במשמע (רמב"ם שם, על פי גמ' שם לב ב).

• מכניסים כלי הגוים מפני הגנבים ככלי ישראל, מפני דרכי שלום (ירושלמי גיטין ח ט, ושיירי הקרבן שם; רמב"ם גזלה יא ג; טושי"ע חו"מ רסו א).

• עיר שיש בה גוים וישראל, גובים הפרנסים מישראל ומגוים, מפני דרכי שלום (תוספתא גיטין (ליברמן) ג יג; ירושלמי שם ה ט), למרות שאסור לקבל צדקה מן הגוי בפרהסיא (סנהדרין כו ב).

• מחזיקים ידי גוים בשביעית, מפני דרכי שלום (משנה שביעית ד ג, ושם ה ט, וגיטין סא א; רמב"ם שמיטה ח ח), ולא שישענדו ביד, אלא בדברים בלבד, כגון שראהו חורש אומר לו תתחזק או תצליח וכיוצא בדברים (רמב"ם שם, על פי גמ' שם סב א)¹⁵.

• מפרנסים עניי גוים עם עניי ישראל (תוספתא שם יג; גמ' שם; רמב"ם מלכים שם, ועבודה זרה י ה, ומתנות עניים ז ז; טושי"ע יו"ד קנא יב, ורמ"א שם רנא א), ואין מונעים עניי גוים ממתנות עניים, כגון לקט שכחה ופאה (משנה גיטין נט ב; רמב"ם עבודה זרה י ה, ומתנות עניים א ט וז; טושי"ע יו"ד קנא יג).

ונחלקו ראשונים: יש אומרים ש"עם ישראל" שאמרו לאו דוקא, אלא אפילו כשהם לבדם (רשב"א ור"ן גיטין שם, על פי ירושלמי שם ה ט; כן משמע מטושי"ע שם יב), ו"עם ישראל" שאמרו הרי זה במובן "כשם", כלומר: כשם שקוברים מתי ישראל, כן קוברים מתי גוים (רשב"א שם); ויש אומרים שאין מפרנסים אותם, ואין קוברים אותם, ואין מבקרים חוליהם אלא דוקא עם ישראל (הגהות מרדכי שם תסד, בדעת רש"י), שאם מצאום הרוגים עם ישראל – מתעסקים בהם לקוברים (רש"י שם ד"ה עם מתי).

• מתוך שמפרנסים עניי גוים מפני דרכי שלום חשובים קצת כאילו מזונותם עליך, ולכן מותר לטרוח בשבת וליתן מזונות לפני הגוי בחצר (תוספות שבת יט א ד"ה נותנין, על פי הגמ' שם; טושי"ע או"ח שכה א, ומגן אברהם שם סק"א), אבל מלאכה גמורה אסור לעשות בשבילו אפילו ביום טוב, שמלאכת אוכל נפש ביום טוב לא הותרה אלא לצורך ישראל, שנאמר: אֶךְ אֲשֶׁר יֵאָכֵל לְכָל נֶפֶשׁ הוּא לְבַדּוֹ יַעֲשֶׂה לָכֶם (שמות יב טו) – ולא לנכרים, שאין מזונותם עליך (ביצה כא ב. וראה ערך יום טוב).

• מתריעים – בשופרות – אף על פרנסת גוים, ולכן מתריעים גם בשביעית כשלא ירדו גשמים, מפני פרנסת הגוים (ירושלמי תענית ג א), ומתענים על דָּכָר שנפל בגוים, אפילו שלא נפל בישראל,

דְּרָסָה

פסול שחיטה על ידי חתיכת הסימנים בדחיקת הסכין, שלא בדרך הולכה והובאה

גדרה ומקורה

שמוליכה ומביאה בדחיקתה בלי הפסק, והסימנים נחתכים על ידי משיכת הסכין לארכה (שלחן ערוך הרב שם א).

מקורה במקור פסול הדרסה נאמרו מספר לימודים:

• יש אומרים שכמו פסול כל חמשה הדברים, הוא מהלכה למשה מסיני (חולין כז א).

• יש שלמדו מן הכתוב: וְשָׁחַט (ויקרא א ה), אין ושחט אלא ומשך, וכן הוא אומר: זָקֵב שְׁחוּט (מלכים א י טז). תנא דבי רבי ישמעאל בחולין ל ב), דהיינו משוך, שהוא רך ומושכים אותו כעין שעושים צורפי נחושת חוטים שעושים מהם מחטים (רש"י שם ד"ה זהב שחוט), ואומר: חָץ שְׁחוּט לְשׁוֹנָם (ירמיהו ט ז). תנא דבי רבי ישמעאל חולין שם), מה חץ הולכתו במשיכה, אף שחיטה במשיכה (רש"י שם ד"ה חץ שחוט), אבל הדורס נראה כחונק ואינו כחץ (כלבו קז ג, בשם ר"ף).

• ויש שלמדו מן הכתוב: וְזָבַחַתָּ (דברים יב כא), ממקום שזב – דמו – חתהו (רב יימר בגמ' שם כז א, לפי רש"י שם ד"ה שזב), היינו שברהו, כלומר: שיחתוך עד שיוזב דמו ולא יותר, אבל הדורס אין בידו למנוע ולמשוך ידו (רש"י שם ד"ה חתהו וד"ה דלא לשוייה, השנ"י)².

גדרה דרסה היא אחד מחמשה דברים הפוסלים את השחיטה (ראה ערך שחיטה. חולין כז א; רמב"ם שחיטה ג א; טושי"ע יו"ד כג א).

כיצד היא הדרסה, התיז את הראש בבת אחת – פסולה (משנה ל ב), ולא דוקא שחתך את כל הראש, אלא ששחט את הסימנים, הקנה והושט, של הבעל חי שלא בדרך משיכה, בהולכת והבאת הסכין על הצואר, אלא שהניח הסכין על הצואר ודחק וחתך למטה כחותך צנן או קישות עד שחתך הסימנים (רמב"ם שם יא; רש"י חולין כז א ד"ה דלא, ושם ל ב ד"ה התיז; טושי"ע יו"ד כד א). ולא שחתך כל שני הסימנים בבת אחת, שהרי דרסה פוסלת אפילו במשהו (ראה הלחן: שיעורה ומקומה), אלא שכל משהו מהסימנים אם נחתך שלא על ידי משיכת הסכין אלא על ידי דוחק שדוחקו במקום אחד מהם לבד, זהו שנקרא בבת אחת, והיא דרסה האמורה בכל מקום (שלחן ערוך הרב שם סק"ב), אבל אם היה מוליך ומביא, אף על פי שדוחק הסכין על הצואר בהולכתה והבאתה, אין בכך כלום, שאינה יורדת למטה בשוה, אלא באלכסון, מאחר

דרסה 1. ז, טורי' תשכד-תשלג. 2. או ש"זבחת" משמעו כדרך הזובח להיות מוליך ומביא, ולא חותך בבת אחת כארי הטורף וכעוף הדורס וכאדם המתין בחרבו את ראש חברו, שאין כזה קרוי זבחה אלא הריגה ודריסה (ראב"ן חולין ט).

לשנות מהאמת מפני השלום, ראה ערך הבאת שלום. 14. על שאילת שלום ביום אידם, ראה ערך אידיהן של גוים. 15. על תקנות שתיקנו חכמים למנוע איבה בין ישראל לנכרי, ראה ערך איבה: בין ישראל לנכרי; על תקנות שתיקנו משום שלום מלכות, ראה ערך שלום מלכות.

ונחלקו ראשונים בדבר:

- יש מפרשים שהלכה למשה מסיני נאמרה על שאר הדברים הפוסלים את השחיטה ולא על דרסה, שלמים מן הכתוב (רש"י שם ד"ה דלא לשוייה, הראשון, בלישנא אחרינא; תורת הבית הארוך ב א; תבואות שור ח סק"א; פרי מגדים יו"ד, פתיחה לשחיטה א, כג שפתי דעת סק"ב).
- ויש מפרשים שאין הדרסה מן הכתוב אלא אסמכתא, ופסול דרסה אף הוא מהלכה למשה מסיני, כמו כל שאר הלכות שחיטה (רמב"ן ורשב"א וחידושי הר"ן ומאירי חולין כז א; לבוש יו"ד כד א).

שיעורה ומקומה

שיעורה נושט שיעור הדרסה משהו, שאפילו אם לא עשה דרסה ובקנה אלא במשהו מן הנושט – שחיטתו פסולה (הגהות סמ"ק קצז; כלבו קז ב; שו"ע יו"ד כד ו), אבל אם דרס בקנה, הואיל וחצי קנה פגום כשר (ראה ערך גרגרת), לא פסל אלא אם דרס מחציו השני ואילך (כלבו שם; ש"ך שם ס"ק יג), והמנהג להטריף כל דרסה, אפילו במיעוט ראשון של קנה (שחיטות ובדיקות ד"ה דרסה; רמ"א שם ו, יב), לפי שאין אנו בקיאים בבדיקת הנושט, וחוששים שמא נגע בושט (ש"ך שם ס"ק יג).

דרס במיעוט האחרון, בין של הקנה ובין של הנושט, נחלקו ראשונים:

- יש מכשירים, הואיל וכבר נשחט הרוב בהכשר כראוי (רמב"ם שחיטה ג יג; אור זרוע א שעה, בשם ריב"ם ורבנו יעבץ וראב"ה; תורת הבית הארוך ב א).
 - ויש סוברים שהוא ספק נבלה (אור זרוע שם, ותורת הבית שם, ורא"ש חולין ב ו, בדעת רש"י; רא"ש שם, במסקנתו).
- והמנהג להטריף דרסה במיעוט אחרון, בין בקנה ובין בושט (שחיטות ובדיקות שם; רמ"א שם ושם).

חולין ולא הביא, או הביא כשהולך ולא הביא, או הולך ולא הולך היה שוחט במשיכה והתז את הראש בבת אחת, או הביא, או הולך ולא הביא, או הולך ולא הולך, או כשהולך ראשונה לבד, עד שלא הספיק להביא, או בהבאה ראשונה לבד, הותז הראש, אם יש בסכין מלא צואר – כשרה (משנה חולין ל ב, ורש"י ד"ה היה שוחט וד"ה והתז), היינו מלא צואר חוץ לצואר, שהוא שיעור שני צוארים (גמ' שם לא א; רמב"ם שם ב ט; טושי"ע יו"ד כד ב), שכל שאין בו כשיעור הזה, אי אפשר לשחוט בהולכה או בהבאה לבד בלי דרסה (כן משמע מרש"י שם ל ב ד"ה והתז; מאירי שם לא א; טושי"ע שם). ואפילו אמר ברי לי שלא דרסתי אין סומכים עליו, ואפילו היה בקי (מאירי שם; פרי חדש יו"ד כד סק"ב; תבואות שור ח סק"ז)³.

שיעור מלא צואר שיעור מלא צואר הוא של אותו בעל חי הנשחט (רמב"ם שם; רמ"א שם ח א) עם העור והמפרקת (שחיטות ובדיקות ד"ה דרסה; רמ"א שם).

ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאין צריך שיעור שני צוארים אלא אם התז בהולכה

או בהבאה זו את כל הראש (רמב"ם שם; רמב"ן שם), שאנו אומרים במלא צואר האחד שחוצה לו חתך את שני הסימנים, ובמלא צואר האחר דחק למטה והתז הראש, ובפחות משיעור זה אי אפשר להתזה בלי דריסה (רמב"ן שם), אבל אם חתך בהולכה או בהבאה זו את שני הסימנים בלבד, ולא התז כל הראש, אפילו אין בסכין כשיעור שני הצוארים, שחיטתו כשרה (רמב"ם שם; רמב"ן שם), שאפשר לסימנים להישחט בהולכה קטנה, שרכים הם אצל סכין חד (רמב"ן שם).

• ורוב הראשונים אומרים שאפילו לשחיטת שני הסימנים לבד צריך שיעור שני צוארים (תורת הבית הארוך ב א; בדק הבית שם; ר"ן חולין ל ב; מאירי שם; בית יוסף שם, בדעת הרא"ש והטור), וכן הלכה (שו"ע שם).

כשהסכין חד היה הסכין חד וחריף ושחט הסימנים בלא הולכה כמלא צואר – כשר, ולא אמרו שיעור שני צוארים אלא שבשיעור זה יכול לשחוט בריח בלא דרסה (תוספות שם לא א ד"ה חוץ; רא"ש שם ב ז; רבנו ירוחם ו ג, בשם יש מפרשים; טור יו"ד כד; שמלה חדשה ח ה), שאין אדם יכול להיזהר להולך כל אורך הסכין קודם שישחט רוב הסימנים (רא"ש שם), ובלבד שיתכוין להולך או להביא בכל מלא הצואר (שמלה חדשה שם וכד ב ג), אבל אם מתכוין להולך או להביא, מותר אפילו לכתחילה, ואין צריך שלכתחילה יתכוין לשחוט בהולכה והובאה, כל שיש בו מלא שני צוארים (מבי"ט א לו; ש"ך יו"ד כד סק"ב)⁴.

כשהתז שני ראשים בבת אחת, בהולכה לבד או בהבאה לבד, או בהבאה לבד, אם יש בסכין מלא צואר אחד – כשרה (משנה חולין ל ב), היינו מלא צואר מחוץ לשני הצוארים, והוא שיעור שלשה צוארים (גמ' שם לא א; טושי"ע שם ג).

כששחט בהולכה השוחט בהולכה ובהבאה, אפילו שחט בסכין כל והובאה שהוא, שחיטתו כשרה (משנה חולין ל ב; טושי"ע יו"ד כד ב), שכל שהוא מוליך ומביא אין כאן דרסה כלל (מאירי שם). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין שחיטתו כשרה אלא בעוף, שצוארו דק, אבל בבהמה, שצוארה רחב, שיעור אורך הסכין לעולם כמלא שני צוארים של הנשחט (רי"ף שם, בשם איכא מאן דאמר; ראב"ן שם, בשם הגאונים; ר"ן שם ומרדכי שם תריד, בשם רבנו חננאל; מאירי שם, בשם גדולי הפוסקים; רמ"א שם, בשם יש מחמירין).

• ויש אומרים שבין לעוף ובין לבהמה שיעור אורך הסכין לשחוט בו בהולכה והבאה הוא מלא צואר של הנשחט ומשהו חוץ לצואר (מאירי שם, בשם גדולי המפרשים; כלבו קז ב, בשם הראב"ד). והמנהג לפסול השחיטה בבהמה – ובעוף (תבואות שור שם) – אפילו הולך והביא, אם אין באורך הסכין מלא צואר וחץ לצואר משהו (רמ"א שם).

בחשש דרסה

שחיטה בסכין נעץ סכין בכותל ושחט בה – שהולך והביא צואר הנוצרה עליה (רש"י חולין טו ב ד"ה נעץ) – שחיטתו כשרה (גמ' שם), והוא שהסכין למעלה וצואר הבהמה למטה, אבל אם היה הסכין למטה וצואר הבהמה למעלה, שחיטתו פסולה

השוחט, על פי הגמ' שם, ובדעת הטושי"ע; פרי חדש יו"ד כג סק"ב ותבואות שור ח סק"ה, על פי תוספתא חולין (צוקרמאנדל א ט; שלחן ערוך הרב יו"ד כד ו, ט), שיש לחוש לדרסה כשמתכוין לשחוט מהר אפילו בסכין ארוך (תבואות שור שם).

3. אלא שיש מהאחרונים סוברים שבאמר ברי לי אינו אסור אלא מדרבנן (פרי חדש שם); ויש מהם סוברים שהפסול מדאורייתא הוא (תבואות שור שם); ויש שהסתפקו בדבר (פרי מגדים יו"ד כד שפתי דעת א). 4. ויש חולקים וסוברים שלכתחילה צריך שיתכוין לשחוט בהולכה והובאה (תורת חיים חולין ל ב ד"ה

בהמה קטנה ואף בבהמה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שגדיים וטלאים קטנים, שקלים כעופות, דינם כעוף (מגיד משנה שם, בשם יש מי שהורה; מאירי שם, בשם גדולי קדמונינו; כלבו קז ב, בשם יש מי שאומר).

• ויש אומרים שבהמה אפילו שהיא קטנה בגוף, ככדה בטבעה (מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם), וכן מסקנת הפוסקים (בית יוסף שם; ב"ח שם; ש"ך שם).

חיה החיה, אף על פי שהיא קלה בטבעה, היא בכלל בהמה לענין זה (תבואות שור שם ס"ק טז).

שנים השוחטים שנים אוחזים בסכין אחד ושוחטים, אפילו אחד ביחד למעלה ואחד למטה – זה למעלה לצד הראש וזה למטה לצד החזה, שאוחזים אותו באלכסון (טוש"ע יו"ד כד ז) – שחיטתם כשרה (משנה שם ל ב, וגמ' שם א; רמב"ם שם ב י; טוש"ע שם), ואין חוששים שמא ידרסו זה על זה (גמ' שם; טוש"ע שם) לומר שמא מתוך שזה מושך לכאן וזה מושך לכאן, ושניהם דוחקים הסכין על הצוואר – יתירו הראש בבת אחת (רש"י שם ל ב ד"ה שמא ידרסו; בית יוסף שם. וראה מאירי שם).

מקום לא יניח השוחט האצבע על הסכין, אלא יחזיק בקת, **החזקה** כדי שלא יבוא לידי דרסה (ים של שלמה חולין ב יב, ורמ"א שם), ולא ישחט בישיבה, שהישיבה מביאה לידי דרסה (באר היטב שם סק"ג, בשם כנסת הגדולה), ובדיעבד כשהניח האצבע, או שחט בישיבה, ואמר ברי לי שלא עשיתי דרסה – שחיטתו כשרה (פרי מגדים שם, שפתי דעת סק"ד).

שחוששים שמא ידרסו (גמ' שם טז ב; רמב"ם שחיטה ב ח; טוש"ע יו"ד ו ד), מתוך שהצוואר מכביד על הסכין (רש"י שם ד"ה חיישינן; טור שם), ושמא תרד הבהמה בכובד גופה ותחתך בלא הולכה והבאה (רמב"ם שם; שו"ע שם). ואפילו אמר ברי לי שלא דרסתי – שחיטתו פסולה (תוספות שם ד"ה אמר; רשב"א בתורת הבית הארוך א ב, ובחולין שם; רא"ש שם א כג; מאירי שם טו ב; טוש"ע יו"ד ו ד), שיש לחוש שמא ידרסו פעם אחרת (תוספות ורשב"א ורא"ש שם; ש"ך שם סק"ט) ולא ידע (רשב"א שם), או שיש לחוש שמא דרס ולא הרגיש (מאירי שם) ⁵.

כשצוואר הבהמה אפילו כשצוואר הבהמה למטה אין שחיטתו לפסול כשרה כשהסכין נעוצה ומעביר הצוואר עליה אלא בדיעבד, אבל לכתחילה אסור (ש"ך שם סק"ח).

בעוף לא אמרו בצוואר למעלה שחוששים לדרסה, אלא בבהמה, אבל בעוף שהוא קל אפילו צווארו למעלה מהסכין, שחיטתו כשרה (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים דוקא עופות הקטנים וקלים כתרנגולים ולמטה מהם, אבל הגסים וכבדים כאווזים ולמעלה מהם, חוששים בהם כמו בבהמה (תורת הבית הארוך שם; מאירי שם טו ב, בשם גדולי הדור; הגהות מיומניות שחיטה ב ח; מגיד משנה שם, בשם יש מי שהורה).

• ויש מפרשים שכל עוף שחיטתו כשרה, ואפילו הגסים שבהם, הואיל וקלים הם בטבעם (מגיד משנה שם, בשם גדולי המורים, ובדעת הרמב"ם; מאירי שם; טור שם, ובית יוסף שם; ש"ך שם סק"י), ואפילו הגדול בגופו קל הוא (מגיד משנה שם).

דְּרָא דְּמִמוּנָא

ספק בדין שבין אדם לחברו כשיש בו הפסד ממון ודאי לאחד מהם, או כשיש להם שייכות וזיקה ודאית לממון

גדרו

נחלקו ראשונים בפירוש המושג דרא דממונא:

• יש מפרשים שהוא חסרון והפסד ממון, שאם יפרע זה שלא כדין הרי זה חסרון ממון לו, ואם נפטרנו שלא כדין נמצא השני חסר (רש"י בבא מציעא ב ב ד"ה דרא), ודבר שאין בו דרא דממונא הוא כגון ספק במציאה: שנים אוחזים בטלית, זה אומר אני מצאתיה וכולה שלי, וזה אומר אני מצאתיה וכולה שלי, שאם נפסוק הדין כאחד מהם אין בזה חסרון ממון לשני, שבחינם באה לו (שיטה מקובצת שם, בדעת רש"י); או כגון במקח וממכר, שזה אומר אני קניתי חפץ זה, וזה אומר אני קניתי, והמוכר קיבל דמיו משניהם, מאחד מדעתו ומאחד בעל כרחו, ורוצה להחזיר הממון לזה שנתן בעל כרחו, שאין כאן הפסד ממון לזה שלא יקנה החפץ, שיקבל מעותיו בחזרה (שיטה מקובצת שם).

• יש מפרשים שהוא שייכות וזיקה לממון (ריטב"א שם; שיטה מקובצת שם, בשם תלמיד הר"ם), אלא שבגדר שייכות זו נחלקו: יש מפרשים שבלא טענותיהם יש לאחד תביעה על חברו, והספק נולד מעצמו אצל בית דין, כגון שור שנגח את הפרה ונמצא עובר בדרסה, ואין ידוע אם ילדה לפני שנגחה ולא מת הולד

מחמת הנגיחה אלא מאליו, ואין בעל השור חייב לשלם בעד הולד, או שמחמת הנגיחה ילדה וחייב, שהספק הוא בעצם, אפילו אם לא יטענו הם טענותיהם, או כגון המחליף פרה מעוברת בחמור וילדה, ואין ידוע אם בשעה שמשך בעל הפרה את החמור כבר ילדה הפרה, ונמצא שהולד לא נקנה לבעל החמור, או שילדה אחר קנין המשיכה, והולד של בעל החמור, שאף כאן הספק הוא אף אם לא יטענו הם; ודבר שאין בו דרא דממונא הוא כגון במציאה, שבלא טענותיהם לא היה לבית דין ספק בדבר, ששנים שאוחזים בטלית, כיון ששניהם מוחזקים היינו אומרים של שניהם היא (תוספות שם ד"ה היכא, ושם ק א ד"ה וליחזי, ובבא בתרא לה ב ד"ה דרא; שיטה מקובצת בבא מציעא ב ב, בשם תלמיד הר"ם); ויש מפרשים שייכות זו שעיקר הממון יש כאן בודאי לכל אחד מהם בלא מחלוקת, כגון המחליף פרה בחמור, שלבעל הפרה יש חזקה גמורה שלו היתה קודם לכן, ולכן שלו הוא תובע, וכן בעל החמור יש לו חזקה שלו היא עכשיו בודאי בלא מחלוקת, ולכן שלו הוא תובע, וכן בשור שנגח את הפרה, בעל השור מוחזק ודאי בשורו, ובעל הפרה מוחזק בולד חי, והרי הוא עכשיו מת לפנינו, מה שאין כן במציאה, שאין לאחד מהם חזקה כלל, שחברו מכחישו לגמרי (כן משמע מרבנו גרשום ורשב"ם בבא

דרא דממונא. 1. ז, טור' תשלג-תשלח.

5. ויש מי שאומר שאם אמר ברי לי שלא דרסתי, שחיטתו כשרה (בדק הבית שם; מאירי שם, בשם קצת מגדולי הדור).

• יש פוסקים שאף בשניהם אינם יודעים הולד הוא של בעל הפרה, מפני חזקתו הקודמת (נמוקי יוסף בבא מציעא ק א; שיטה מקובצת שם, בשם הרמ"ד; רא"ש שם ח יח; טור חו"מ רכג; שו"ע שם, בסתם).

• ויש פוסקים בשניהם אינם יודעים – יחלוקו (רמב"ם מכירה כ"א; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר), אם מפני שהלכה בזה כדעה הראשונה (ט"ז שם א ד"ה אפילו אם; באור הגר"א שם סק"א), או מפני שסוברים שאף חכמים מודים בשמא ושמא (מגיד משנה שם; באור הגר"א שם ז)².

כשהחלוקה אינה יכולה להיות אמת
חלוקה זו ביש בו דררא דממונא, בין לדעה הראשונה שהיא אפילו שיש לאחד חזקת מרא קמא, ובין לדעה השניה שהיא דוקא כשאין לאחד מהם חזקת מרא קמא, היא אפילו כשאין החלוקה יכולה להיות אמת, שבדאי הדבר שדנים עליו הוא של אחד מהם בלבד, ואין כאן ספק לומר שהוא באמת של שניהם, כגון במחליף פרה בחמור, שהולד ודאי של אחד מהם (תוספות בבא מציעא ב א ד"ה ויחלוקו).

כשמוחזקים הבדל זה בין יש בו דררא דממונא לאין בו דררא דממונא הוא רק כשאין מוחזקים בדבר שדנים עליו, אבל אם היו מוחזקים בו, אחד מהם או שניהם, אין חילוק בין יש בו לאין בו דררא דממונא, אלא חולקים כששניהם מוחזקים (בבא מציעא ב ב), או המוציא מחברו עליו הראיה כשאחד מהם מוחזק (ראה בבא מציעא ק א)³.

בחיוב שבועה

התובע מחברו תביעת ממון, והלה כופר הכל, שדינו שחייב להישבע שבועת היסט (ראה ערכו), נחלקו שתי לשונות בתלמוד אם שבועה זו היא דוקא כשיש בו דררא דממונא:

• ללשון הראשונה בין שיש בו דררא דממונא, כגון שהנתבע משיב לו: לויתי ממך אבל החזרתי לך – שלשניהם היתה שייכות וזיקה לממון זה – ובין שאין בו דררא דממונא, כגון שמשיב: מעולם לא לויתי ממך, חייב שבועת היסט (סתמא דגמ' בשם רב נחמן בשבועות מ ב, לפי גמ' שם מא א).

• וללשון השניה דוקא כשמשיב החזרתי לך, שיש בו דררא דממונא, חייב להישבע, אבל כשאומר לא לויתי ממך, שאין בו דררא דממונא, פטור משבועה (רב חביבא בשם רב נחמן שם מ ב, לפי גמ' שם מא א).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כלשון הראשונה (משפטי שבועות לרב האי גאון, ח א בדפוס ונציה; רי"ף שם; תוספות שם מא א ד"ה ומאן, בדעת ריב"א; רא"ש שם ח ו; רמב"ם טוען א ג), וכן הלכה (טוש"ע חו"מ עה ז ופא א).

• ויש פוסקים שמספק אין משביעים אותו, באין בו דררא דממונא (משפטי שבועות שם, בשם הרבה מן הרבנים; תוספות בבא קמא קיח א ד"ה רב, ורא"ש בבא מציעא א ז, בשם רב האי גאון).

בתרא לה א ד"ה התם; רמב"ן ורשב"א ור"ן בבא מציעא ב ב; ריטב"א שם, ובבא בתרא לה ב).

• ויש שכתבו שדררא דממונא הוא לשון אחד המתחלק לשני עניינים, ולפעמים פירושו הפסד ממון, כגון בשור שנגח את הפרה, ובמחליף פרה בחמור, ולפעמים פירושו עיקר ממון, היינו חזקה בלא מחלוקת, כגון ספינה שנחלקו שנים עליה, זה אומר של אבותי וזה אומר של אבותי, שאמרו שאין בו דררא דממונא (ראה בבא בתרא לה ב), שודאי יש שם הפסד ממון לזה שיטלו ממנו, אלא שאין בו חזקה ודאית לכל אחד, שהרי כל אחד מכחיש שלא היתה של חברו מעולם (רשב"א בבא מציעא ב ב, בדעת רש"י).

בספק ממון

ספק ממון ששני בעלי דינים טוענים עליו, וכל אחד אומר שלי הוא, ואין אחד מהם מוחזק בו – שאם אין בו דררא דממונא, הדין "כל דאליה גבר" (ראה להלן) – אם יש בו דררא דממונא, חולקים אותו ביניהם (בבא בתרא לה א-ב), אלא שהדבר תלוי במחלוקת תנאים באיזה ספק ממון הדברים אמורים:

• יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא כשאין אחד מהם מוחזק בחזקה של עכשיו, שאין ספק הממון עומד עכשיו ברשותו, אבל חזקה שמקודם, שהיה אחד מהם מוחזק בו קודם לכן, אינה גורעת מהדין של חלוקה, ולכן המחליף פרה מעוברת בחמור וילדה, וכן המוכר שפחתו וילדה, זה אומר עד שלא מכרתי ילדה והולד שלי, וזה אומר משלקחתי ילדה והולד שלי, והפרה והשפחה עומדות באגם, היינו ברשות שאינה של שניהם, מכיון שלשניהם יש בו דררא דממונא – יחלוקו, אף על פי שלבעלי הפרה והשפחה יש חזקת-מרא-קמא (ראה ערכו), שקודם לכן היה הולד שלהם (בבא מציעא ק א, בדעת סומכוס).

• ויש אומרים שאין דין החלוקה אמור אלא כשאין לאחד מהם שום חזקה כלל, לא של עכשיו ולא שמקודם לכן (תוספות בבא בתרא לה א ד"ה ומאי, וחיודשי הר"ן שם ובבא מציעא ג א, בדעת חכמים), כגון כותל חצר שבין שני שותפים שנפל, ואין ידוע האבנים של מי הן, שאף על פי שנפלו לרשות של אחד מהם, אין זו חזקה, כיון שמתחילה לא היה מבורר הדבר, ובשביל שנפלו האבנים לרשות של אחד מהם לא יפסיד השני כחו, וכיון שיש בו דררא דממונא – יחלוקו (תוספות בבא בתרא ב א ד"ה לפיכך). אבל אם יש לאחד מהם חזקת מרא קמא, כגון במחליף פרה בחמור ומוכר שפחתו וילדה, אף שיש בו דררא דממונא, אין אומרים בו יחלוקו, אלא המוציא מחברו עליו הראיה (תוספות שם לה א ד"ה ומאי, על פי בבא מציעא ק ט); ויש סוברים שאף לדעה זו אין חולקים אחר חזקת מרא קמא, אם שניהם אינם יודעים מתי ילדה ושניהם טוענים שמא – ויחלוקו (מגיד משנה מכירה כ יא, ואור שמח שם, ובאור הגר"א חו"מ רכג ז, בדעת הרמב"ם שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

3. על פרטי הדינים כשמוחזקים שניהם או אחד מהם ועל דעת סומכוס כשאחד מהם מוחזק, ראה ערך המוציא מחברו עליו הראיה וערך חזקת ממון וערך ספק ממון.

2. אם מעמידים על חזקת מרא קמא כשהתובע טוען ברי והנתבע שמא, ראה ערך ברי ושמא; אם צריך הנתבע להישבע, כששניהם טוענים ברי ומעמידים על חזקת מרא קמא, מאחר שהוא מודה בגוף הפרה, ראה ערך מודה במקצת.

דִּשׁ

איסור מלאכת פירוק גרעיני התבואה מתוך השבלים בשבת

הפרקים:

- האיסור וגדרו;
- במשקים בלועים;
- כותש, קולף ומולל;
- משקים שזבו;
- סוחט;
- חובל;
- מוצץ;
- חולב.

סיכום תמציתי

האיסור וגדרו

דישה היא אחת משלשים ותשע אבות-מלאכות בשבת שמנו חכמים במשנה, לפי שהיתה במשכן בסממנים של צבע תכלת וארגמן ותולעת שני.

גדרה של מלאכה זו הוא הפרדת האוכל מהפסולת המחוברת בו, שיהיה מוכן לברירה בזרייה או בהרקדה, או שמפרק מן האוכל פסולת המחוברת בו, כדי שיהא נכון לאכילה. המפרק, הוא תולדה של דש.

אף הפרדת משקה מאוכל הרי זה תולדת דש, אבל הפרדת אוכל מאוכל, כתבו ראשונים שאין בו משום דש. החיוב הוא בין כשהוא דש בבהמות, או במקל, או בכל כלי המיוחד לכך, ובין כשעושה ביד, אם דרך המלאכה בכך. שיעור הדישה להתחייב עליה הוא בגרוגרת.

בדישה שלא בגדולי-קרקע נחלקו תנאים, והלכה שאין דישה אלא בגידולי קרקע. ולא נחלקו אלא מדאורייתא, אבל מדרבנן הכל מודים שהדישה אסורה גם שלא בגידולי קרקע.

מלאכת דישה כתבו ראשונים שהיא כשהאוכל מכוסה וטמון בתוך הפסולת, אבל כשהאוכל אינו טמון ומכוסה בתוך הפסולת אלא מחובר לו מן הצד, נחלקו הדעות: יש אומרים שאין בו משום דישה; ויש אומרים שאף בחיבור מן הצד יש בו משום דש.

אם דש סמוך לסעודה כדי לאכול לאלתר, נחלקו הפוסקים: יש אומרים שאין הבדל בדישה ותולדתה בין עושה כדי להניח לאחר זמן, ובין עושה סמוך לסעודה; ויש אומרים שלאכול לאלתר מותר, כמו בבורר.

כותש, קולף ומולל

הכותש חיטים במכתשת להסיר קליפתן חייב משום דש.

הקולף, שמסיר הקליפה המקיפה את הדבר, נחלקו בו ראשונים: יש אומרים שהקולף חייב משום דש; ויש אומרים שמותר לקלוף שעורים מקליפתם כדי לאכלם לאלתר, וכן מותר לקלוף שומים ובצלים לאכול לאלתר, וכן הלכה. אסור למלול בשבת בידיו חיטים, כשהן רכות, היינו שמולל השבלים של תבואה בידיו כדי שיפול הזרע מן השיבולת.

סוחט

לא יסחט אדם זיתים וענבים בשבת, ואם סחט חייב חטאת משום מפרק, שהוא תולדה של דש, ואין חילוק בזה בין הסוחט בכלי, ובין הסוחט ביד.

בשאר פירות, מלבד זיתים וענבים, נחלקו הדעות, והלכה שאין חייבים על סחיטתם מן התורה. ומכל מקום מדרבנן אסור לסחוט גם תותים ורמונים, וכן שאר פירות שדרך מקצת בני אדם לסחטם למשקים - אסור לסחטם. ודוקא כשסוחטים אותם לשתות מימיהם, כגון מחמת צמא או לתענוג, אבל אם סוחטים לרפואה בלבד, דינם כפירות שאינם עומדים לסחיטה כלל.

שאר פירות, שאינם עומדים לסחיטה כלל, מותר לסחטם אפילו מדרבנן.

בסחיטת לימונים אין משום איסור סחיטה. ויש מן האחרונים שכתבו שבזמן הזה שנוהגים למלא חביות למאות מיץ לימונים לשתות עם משקה, אפשר שדומה לתותים ורמונים, כיון שסוחטים אותם בפני עצמם.

מותר לסחוט אשכול ענבים לתוך הקדרה של תבשיל לתקנו, אבל לא לתוך הקערה.

אין הסחיטה אסורה מן התורה בשבת אלא כשעושה כל הסחיטה, אבל זיתים וענבים שריסקם מבעוד יום, אם יסחטם בשבת אינו חייב.

המוצץ

המוצץ את הפירות בפה, נחלקו בו ראשונים: יש אומרים שיש לחשוש לחיוב מן התורה משום מפרק כמו בסוחט; ויש אומרים שמציצה בפה אין בה משום מפרק כלל, שאין זו דרך סחיטה.

במשקים בלועים

כבשים, היינו ירקות וכדומה שנכבשו ביין או בחומץ, ושלקות, היינו ירקות וכדומה להם, ששלקן - בישלן - קודם השבת, ונשארו מימיהם בהם, לסחטם לגופם לדברי הכל מותר אף לכתחילה. אכן זיתים וענבים, כיון שרוב העולם סוחטים אותם למימיהם, אפילו לסחטם לצורך גופם אסור.

הסוחט בגדים ממשקים שנבלעו בהם, נחלקו בהם ראשונים: יש אומרים שמלבד האיסור משום מלבן, אם המשקים הם מאותם המלבנים, יש בו גם משום איסור מפרק, אם הוא צריך למשקים הנסחטים; יש אומרים שאין חייבים משום מפרק אלא כשמוציא משקים שהיו מכונסים או בלועים בדבר מתחילת ברייתם; ויש אומרים שאין בסחיטת בגדים משום מפרק כלל, אלא משום מלבן בלבד.

ספוג, אם יש לו בית אחיזה שיאחזנו בו, מקנחים בו, ואם לאו אין מקנחים בו. בשיער אין סחיטה, ונחלקו ראשונים אם משום מפרק דנו בה; או משום מלבן. השלג והברד, אסור לרסק אותם בשבת בשביל שיזובו מימיהם.

משקים שזבו

משקים שיצאו מעצמם מהפירות, נחלקו בהם תנאים ואמוראים, והלכה שבזיתים וענבים, גם אם הכניסם לאכילה - אסורים; ובשאר פירות, שאינם עומדים לסחיטה, אם הכניסם לאוכלים - מותר; ובתותים ורמונים, שיש שעושים מהם משקים ויש שכונסים אותם לאכילה - אם הכניסם לאכילה לא גזור.

חובל

החובל בשבת בבעלי חיים שיש להם עור, חייב כשיצרר הדם. יש מן הראשונים סוברים שחיובו משום מפרק, שהוא תולדה של דש. ובעלי חיים שאין להם עור, פטור עליהם אף כשהוציא מהם דם. החובל באדם, אף בזה חיובו משום מפרק, לשיטת הסוברים כן בבהמה חיה ועוף.

חולב

החולב את הבהמה בשבת, נחלקו בו הדעות: יש אומרים שחייב משום מפרק, שהוא תולדה של דש;

יש אומרים שלהלכה אין החולב חייב כלל; ויש אומרים שהחולב חייב, אך משום מלאכות אחרות.

חולב אדם עז לתוך הקדרה - שיש בה אוכל - אבל לא לתוך הקערה, ונחלקו ראשונים: יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא ביום טוב; יש אומרים שאף בשבת הדברים אמורים; ויש סוברים שלהלכה החולב לתוך האוכל פטור, אבל אסור מדרבנן.

מותר לומר לנכרי לחלוב את בהמתו בשבת, שהבהמה מצטערת מרוב החלב שבדדיה, ונחלקו ראשונים: יש אומרים שלעולם מותר; יש אוסרים, אלא אם כן אומר לנכרי: חלוב וקח החלב לעצמך, שאז הוא טורח בשביל עצמו, ואחר כך יקנה ממנו הישראל החלב בדבר מועט, שלא יראה כעושה לצורך ישראל; יש אוסרים אלא אם כן אומר לנכרי מערב שבת קח החלב לעצמך; ויש אוסרים לעולם. והחלב שחלבו הנכרי, אסור בו ביום משום משקים שזבו מפירות העומדים לסחיטה.

יש מהדיינים בדורות האחרונים שהתיר לחלוב בשבת על גבי אוכלים, אם אין שם גוי שיכול לחלוב, וחלקו עליו הגדולים ואסרו הדבר.

ויש מי שכתב שיתכן להתיר לחלוב בשינוי על ידי לחיצת העטינים בכלי, ולא בידיים.

ויש שהתיר לחלוב, משום צער בעלי חיים, במקום שאין גוי שיכול לחלוב, אם ילך כל החלב לאיבוד.

מחשש הפסד מרובה שבחליבה זו יש מי שהציע שתי דרכים נוספות לחלוב בידי מכונת חליבה המתוקנת לכך מערב שבת.

בימינו נהגו לחלוב במחלבות בשבת, באחת מארבע דרכים: על ידי גוי; על ידי הרכבת הגביע על הדד כשהמכונה אינה מופעלת, וחליבה לאחר הרכבת הגביע; על ידי הרכבת הגביע על הדד כשהחלב הולך לאיבוד, ושינוי בגרמא שהחלב ילך לשמירה; על ידי רובוט חליבה, המזהה את הפרה וחולבה בעצמו ללא מגע יד אדם, וזו הדרך המובחרת מכולם.

אין יונקים מבהמה טהורה בשבת. אכן חולה שצריך חלב לרפואתו - מותר לינוק בשבת מן הבהמה, ואפילו הוא חולה שאין בו סכנה.

לא תקל אשה חלב מדדיה ותתן לתוך הכוס או לתוך הקערה ותניק את בנה. ודוקא לתוך הכלי, אבל על גבי קרקע מותר להקל, כשמתקשה החלב בדדיה ויש לה צער, וכן מותר לאשה לקלח החלב בפי התינוק כדי שיהא אווז את הדר ויינק.

האיסור וגדרו

גדרה של מלאכה זו הוא הפרדת האוכל מהפסולת המחוברת בו, שיהיה מוכן לברירה בזרייה או בהרקדה (רבנו חננאל שם עד א; ערוך, דש ג), או שמפרק מן האוכל פסולת המחוברת בו, כדי שיהא נכון לאכילה (ערוך שם), ובזה נבדלת מלאכת זו ממלאכות בורר (ראה

דישה היא אחת משלשים ותשע אבות-מלאכות (ראה ערכו), שמנו חכמים במשנה (שבת עג א), לפי שהיתה במשכן (ראה ערך ה"ל: גדר האב) בסמנים של צבע תכלת וארגמן ותולעת שני (רש"י שם ד"ה האופה).

כשהאוכל אינו טמון ומכוסה בתוך הפסולת, כגרעינים בשבלים, אלא מחובר לו מן הצד, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאין בו משום דישא (כן משמע מהמאירי שם עג ב; פרי מגדים או"ח שכ, פתיחה לאשל אברהם, בדעת רש"י שם ושם, ושלו, משבצות זהב סק"ח; מנחת חינוך, מוסף השבת דש, בדעת התוספות שבת עג ב ד"ה ואחת, בשם רבנו שמואל), ולכן יחור תלוש מן האילן ובו פירות, מותר לתלוש ממנו הפירות בשבת (רבנו ירוחם יב יד; רמ"א או"ח שלו ח), וכן מותר לפרק קטניות משרביטים, אם נפתחו השרביטים מערב שבת, אף כשהקטניות עדיין דבוקות אל השרביטים (ארחות חיים למהרש"ם שיט).

• ויש אומרים שאף בחיבור מן הצד יש בו משום דש (מנחת חינוך שם, ושביית השבת דש, פתיחה ה, בדעת רש"י והרמב"ן והר"ן שבת עג ב; אגלי טל שם ב, בדעת רבנו חננאל שם עד א), ולכן במפרק תמרים מן המכבדות – הענפים (רש"י סוכה יג ב ד"ה מכבדות) – שלהם, חייב משום מפרק, שהוא תולדה של דש (רש"י שבת שם ד"ה מפרק, ורמב"ן ור"ן שם) ⁴.

כשהאוכל אינו מחובר לפסולת
אוכל שהוא טמון ומכוסה בפסולת, אבל אינו מחובר אליה, שכבר נפסק חיבורו, אין בו משום דישא, ולכן שרביטי קטניות, אם הקטניות כבר נותקו מן השרביטים, אין בהם משום דש, ומותר ליקח הקטניות מן הקליפות כשרוצה לאכול מיד, שכדי לאכול לאחר זמן אסור משום בורר (ראה ערכו. ט"ז או"ח שיט סק"ד, לפי שלחן ערוך הרב שם ט), ואף על פי שבחולב יש סוברים שחיובו משום דש (ראה להלן: חולב), והחלב אינו מחובר בעטיני הבהמה, אלא כנוס ועצור בהם (ראה רש"י שבת צה א ד"ה מפרק), וכן מצינו בסוחר זיתים וענבים, שיש בו משום דש (ראה להלן: סוחר), אף שהמשקה שלהם אינו בלוע בפרי אלא כנוס בהם (ראה פסחים לג ב), הרי זה לפי שמתחילת ברייתם היו החלב והמשקה עצורים וכנוסים בהם, וזוהי דרך פריקתם, אבל תבואה וקטניות שהיו משעת גידולן מחוברות אל השרביט, דרך פריקתן היא כשהן מחוברות, וכשנותקו מותרות (אגלי טל שם א) ⁵.

סמון אם דש סמון לסעודה כדי לאכול לאלתר, נחלקו לסעודה הפוסקים:

• יש אומרים שאין הבדל בדישה ותולדתה בין עושה כדי להניח לאחר זמן, ובין עושה סמון לסעודה (פרי מגדים או"ח שכ, פתיחה לאשל אברהם).

• ויש אומרים שלאכול לאלתר מותר, כמו בבורר (ראה ערכו. דרכי משה או"ח תריא סק"ב, בשם הר"א מפראג), ודוקא כשכך דרכם לפרק סמון לאכילה, אבל אם דרכם לדוש כדי להניח, חייב אף במפרק סמון לסעודה (אגלי טל שם א), וכן אם מפרק כדי להניח, חייב אף אם דרך פריקתם סמון לסעודה (דרכי משה שם).

כותש, קולף ומולל

כותש הכותש חיטים במכתשת להסיר קליפתן – כגון אלו

את הפירות בעוד היחור מחובר לאילן, ולכן אין זו דרך דישא כלל, ובתמרים בלבד נוהגים לתלוש את המכבדות מן האילן, ואחר כך להפריד התמרים מהן (אגלי טל שם ב). ⁵ ויש חולקים וסוברים שדישה היא כשהאוכל טמון ומכוסה, אבל אינו מחובר אל הקליפה או הפסולת (אליה רבה שיט ס"ק יא, בשם מהר"ש ומהרי"ל; פרי מגדים או"ח שכ, פתיחה לאשל אברהם), ולשיטתם הסמנים שבמשכן אינם מחוברים אל השרביטים – וכן גרעיני החטים בשבלים – אלא מונחים וטמונים בהם (פרי מגדים שם). על הקטניות המחוברות בשרביטיהן

(ערכו) וזורה (ראה ערכו) ומרקד (ראה ערכו), שאף הן הפרדת פסולת מאוכל, שכולן הן הפרדת פסולת מעורבת בתוך אוכל, ואינה מחוברת בהן, ובדישה האוכל והפסולת מחוברים (רבנו חננאל שם).

מפרק המפרק, הוא תולדה של דש (רש"י שם עג ב ד"ה מפרק; תוספות שם ד"ה ואחת; רמב"ם שבת ח ז), שהדש גם כן מפרק התבואה מהשיבולת, ולכן כל המפרק אוכל מפסולת הרי זה תולדתו (שלחן ערוך הרב או"ח שה כח).

אף הפרדת משקה מאוכל הרי זה תולדת דש (ראה להלן: סוחר), אבל הפרדת אוכל מאוכל, כתבו ראשונים שאין בו משום דש (רמב"ם שבת ח י, על פי שבת קמ"ב; רשב"א שבת קמ"ב; מגן אברהם שיט סק"ח), שבדש הוא מפרק שני דברים חלוקים זה מזה, ושייך לומר שמפרק דבר אחד מתוך דבר אחר, וכן משקה מאוכל דומה לזה, שאף הם שני דברים חלוקים זה מזה ומדובקים זה בזה, מה שאין כן אוכל מאוכל, שהרי זה כנוטל מאכל עב וחולק מתוכו מעט אוכל, שאין זה נחשב כסוסי לזה (שלחן ערוך הרב או"ח שה כח) ².

החיוב הוא בין כשהוא דש בבהמות, או במקל (מאירי שבת עג ב), או בכל כלי המיוחד לכך, ובין כשעושה ביד, אם דרך המלאכה בכך (שלחן ערוך הרב או"ח תקי א, וקונטרס אחרון שם א, בדעת רש"י והרמב"ם), אלא שהעושה בכלי הוא אב מלאכה, והעושה ביד הוא תולדה (שלחן ערוך הרב או"ח שיט ט, וקונטרס אחרון שם תקי א).

המפרק דרך זריקה, שזרק איזה דבר על האוכל ופרקו, נחלקו אמוראים אם חייב (רב פפא בשבת עג ב; או שפטור, לפי שאין דרך פריקה בכך (רב אשי שם), אלא או ביד או בכלי, אבל לא על ידי זריקה (רש"י שם ד"ה אין דרך)).

שיעור שיעור הדישה להתחייב עליה הוא בגרוגרת (רש"י שבת עג א ד"ה האופה; רמב"ם שם ח ז, על פי שבת צה א).

שלא בגידולי קרקע בדישה שלא בגידולי קרקע (ראה ערכו) נחלקו תנאים:

• יש אומרים שיש דישא גם שלא בגידולי קרקע (רבי יהודה בשבת עה א, לפי רבא שם).

• ויש אומרים שאין דישא אלא בגידולי קרקע (תנא קמא שם, לפי רבא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם, ומגיד משנה שם; רמב"ן ורשב"א שם קו א) ³.

ולא נחלקו אלא מדאורייתא, אבל מדרבנן הכל מודים שהדישה אסורה גם שלא בגידולי קרקע (אור זרוע ב נח; טור או"ח שם, לפי אגלי טל דש י).

מחור נחלקו ראשונים אם דישא ישנה בין בתלוש ובין לקרקע במחור לקרקע (כן משמע מרש"י שבת עג ב ד"ה מפרק; או שאין דישא במחור לקרקע (המיוחס לר"ן שם; מאירי שם קמ"ב).

כשהאוכל אינו טמון בפסולת מלאכת דישא כתבו ראשונים שהיא כשהאוכל מכוסה וטמון בתוך הפסולת, המלבישה אותו, כמפרק התבואה שהיא אוכל מהשבלים שהם פסולת המכסה עליו (רש"י שבת עד א ד"ה וליחשב, ושם צה א ד"ה מפרק).

² ויש שהוכיחו בדעת ראשונים שחולקים וסוברים שאף בהפרדת אוכל מאוכל יש משום תולדת דש (משכנות יעקב או"ח קב, ואגלי טל דש י, בדעת רבנו חננאל שבת קמ"א). ³ ויש מהראשונים הפוסק כדעה הראשונה (תוספות שבת עג ב ד"ה מפרק, בדעת רש"י); ויש מהראשונים המצדד שהכל מודים שאין דישא אלא בגידולי קרקע, ולא נחלקו אלא בשאלה האם דגים בכלל גידולי קרקע הם (אור זרוע ב נח). ⁴ ואף על פי שמותר לתלוש פירות מיחור תלוש, הרי זה מפני שאין הדרך לתלוש את היחור מן האילן ביחד עם פירותיו, אלא תולשים

(רש"י שם ד"ה מוללן; כן משמע מהרמב"ם שם), שדש גמור הוא אילו היה עושה כן בכלי, או שהיה מפרק הזרעונים בידי ממקום חיבורם, ולא שמולל השבלים והזרעונים נופלים (שלחן ערוך הרב או"ח תקי י).

• ויש אומרים שהוא איסור מן התורה, וחייב משום מפרק (רבנו חננאל שבת עג ב; ערוך, פץ, בשם גאון; תוספות ר"ד שבת קמד ב).

המולל על ידי שינוי, כגון שמולל בראשי אצבעותיו את השבלים והשרביטים כדי שיפלו מהם החיטים או הקטניות, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהדבר מותר (ר"ף ורמב"ן ורשב"א שבת קכח א; רא"ש שם יח ב; טוש"ע שם).

• ויש אומרים שהדבר אסור (כן משמע מרש"י ביצה יג ב ד"ה כיצד מולל; תוספות שם ד"ה כיצד; רמ"א שם, בשם יש מחמירים).

ומלילה ביום טוב תלויה בשתי הדעות הללו:

• לדעה הראשונה מותר למולל אף בלי שינוי (רמב"ם יום טוב ג טו; טוש"ע או"ח תקי א).

• ולדעה השניה מותר למולל עם שינוי בלבד (רש"י ותוספות שם).

סוחט

זיתים וענבים לא יסחט אדם זיתים וענבים בשבת, ואם סחט חייב חטאת (שבת קמה א; רמב"ם שבת ח י, ושם כא יב) משום מפרק, שהוא תולדה של דש (רש"י שם קמג ב ד"ה אין סוחטין; מאירי שם; רמב"ם שם), ואין חילוק בזה בין הסוחט בכלי, ובין הסוחט ביד (שלחן ערוך הרב או"ח תקי א, וקונטרס אחרון שם).
בשאר פירות בשאר פירות, מלבד זיתים וענבים, נחלקו הדעות:

• יש מהתנאים והאמוראים הסוברים שאין חייבים על סחיטתם מן התורה (תני דבי מנשה ורב בשבת קמה א), וכן הלכה (רמב"ם שבת ח י, ושם כא יב; טוש"ע או"ח שכ א).

• ויש מהאמוראים (רבי יוחנן שם), שנחלקו ראשונים בדעתו, אם מסכים לדעה הראשונה (רבנו חננאל שם; תוספות ר"ד שם); או שסובר שחייבים מן התורה אף בסחיטת שאר פירות (רש"י שם קמד ב ד"ה כרב חסדא, לפי צמח צדק למשניות שם; תוספות שם יט א ד"ה השום, לפי צמח צדק שם; רשב"א שם קמה א).

בטעם שבשאר פירות אין חיוב מן התורה, נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שזיתים וענבים עומדים לסחיטה, ולכן סחיטתם היא מלאכה, אבל שאר פירות אין דרכם בכך, ואין סחיטתם מלאכה (רש"י שם קמה א ד"ה דבר תורה).

• יש מפרשים ששאר פירות אין המשקה שלהם חשוב להיות חייב על סחיטתו מן התורה (רשב"א ור"ן שם, לפי פרי מגדים או"ח שכ, בפתיחה לאשל אברהם).⁷

• ויש מפרשים שפירות שאינם עומדים לסחיטה, הסוחט אותם הרי זה כעושה בשינוי והוא מפרק כלאחר יד, שאינו חייב מן התורה (תוספות ר"ד שם).

שמתקנים אותן לצורך מעשה קדרה (מאירי שבת עג א) – חייב משום דש, שכן היה במקדש בסממנים (ירושלמי שם ז ב; רש"י שבת עד א ד"ה וליחשב), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאב מלאכה הוא, כמו דש (רש"י שם).

• ויש אומרים שכתיתה אינה מלאכה חשובה, שכן לא כל אדם טוחנים בחיטים שלהם סולת, שיצטרכו להסיר קליפתם, שהעניים אוכלים פתם בלא כתישה ואינם אוכלים סולת, לפיכך אינה אלא כתולדה ולא אב (רבנו חננאל שם; המיוחס לר"ן שם, בשם הרא"ה, והסכים עמו; מאירי שם עג ב).

אף שאר פירות שכותשים אותם להסירם מקליפתם, כגון כותש שומים, חייב משום דש (ירושלמי שם).

קולף הקולף, שמסיר הקליפה המקיפה את הדבר, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שהקולף קנים חייב משום דש (רבנו חננאל שבת עג ב; ערוך, חלתא), והוא הדין בקולף תבואה ופירות מקליפתם (שביתת השבת סק"ו, ופתיחה לדש ד, לדעה זו; רבי עקיבא איגר בחידושו או"ח שיט למגן אברהם סק"ח, ודרוש וחידוש שבת עד א).

• ויש אומרים שמותר לקולף שעורים מקליפתם כדי לאכלם לאלתר (תוספות ביצה יג ב ד"ה ואם קלף), והוא הדין כל מיני דגן כשקולף (מגן אברהם שיט סק"ח, על פי התוספות שם), וכן מותר לקולף שומים ובצלים לאכול לאלתר (סמ"ג לאוין סח; הגהות מיומניות שבת ח ז), וכן הלכה (בית יוסף או"ח שכא יט; רמ"א שם).⁶

בטעם הדעה האחרונה נחלקו הדעות:

• לפי שבקולף אין בו משום דישה כלל, שבדישה וכן בכתישה המלאכה היא באוכל, שמוציאו מן הפסולת או מן הקליפה, אבל בקולף הוא מסיר את הקליפה מן האוכל, ואין זו דישה (מגן אבות, מלאכות יום טוב ד"ה והדש).

• או לפי שכותש הוא בכלי וחשוב כמו דש, וקולף הוא ביד, ולא היתה מלאכה זו במשכן אלא בכתישה (באור הלכה שכא ד"ה לאלתר שרי).

• או שיש לחלק בין קולף חיטים שאין שם אלא קליפה אחת, וכשמסירה חייב משום דש כמו כותש, ואין הבדל בין כעושה בכלי לעושה ביד, לקולף שעורים, שיש עליהן שתי קליפות, וכשמסיר הקליפה החיצונה, כיון שעדיין הקליפה השניה עליה, לא נשלמה הדישה, ולכן מותר, ואינו דומה לדש, שמצניע עם הקליפה של הגרעין ונשלמה הדישה בהשרת השיבולת, ובשומים ובצלים שמותר לקולף, הרי זה מפני שאין דרכם לקולף אותם אלא סמוך לסעודה בלבד, ואין זו דרך דישה (אגלי טל דש ו, יא).

מולל אסור למולל בשבת בידי חייטים, כשהן רכות (ביצה יב ב; רמב"ם שבת כא יד; טוש"ע או"ח שיט ו), היינו שמולל השבלים של תבואה בידי כדי שיפול הזרע מן השיבולת (שלחן ערוך הרב או"ח שיט ט ותקי א), וכן אסור לפרק השרביטים של קטניות בידי כדי שיתלשו הזרעונים ממקום חיבורם בשרביט (באור הלכה שיט ד"ה בשינוי).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהאיסור הוא מדרבנן, לפי שדש כלאחר יד הוא

7. ויש שכתב שדעה זו והקודמת אחת הם, שלפי שאין הפירות עומדים לסחיטה אין המשקה שלהם חשוב להתחייב עליו (אגלי טל דש טז).

6. הקולף בשביל להניח לאחר זמן, חייב אף לסוברים שאין בקליפה משום דש, וחייבו משום בורר (ירושלמי שבת ז ב; רמ"א

שאינם עומדים לסחיטה אף באותו מקום שנוהגים לסחטם, שבטלה דעתם אצל כל בני אדם (מגן אברהם שם).

תפוח מבושל תפוח מבושל מותר לסחטו לדברי הכל, מפני שנסחט כל האוכל ממנו ולא מימיו בלבד (ט"ז שם סק"ח).

לימון בסחיטת לימונים אין משום איסור סחיטה (שבלי הלקט ז', בשם מורו ר' יהודה ב"ר בנימין; שו"ת הרא"ש כב ב'; טור או"ח שכ, בשמו; שו"ע שם ו'), ומספר טעמים לדבר:

- מפני שהכל יודעים שעשויים לצורך מיתוק אוכל, ולא לצורך משקה (שבלי הלקט שם; ט"ז שם סק"ח).

- לפי שלא נאסרו פירות בסחיטה אלא אם כן המשקה היוצא מהם שותים אותו בפני עצמו, אבל מיץ לימונים אין שותים בפני עצמו, אלא מטבלים בו אוכלים או משקים אחרים (שו"ת הרה"צ א י; בית יוסף שם, בפירוש הראשון).

- שאינו אסור אלא כשסוחטים המשקה לבד ואחר כך מערבים אותו, אבל בלימונים נוהגים לסחטם לכתחילה לתוך משקה אחר וזה מותר (בית יוסף שם, בפירוש השני; מגן אברהם שם סק"ח).

ואפילו לאוסרים כל הפירות לסחטם לצורך מימיהם (ראה לעיל), מכל מקום מותר לסחוט הלימונים לצורך אוכל, היינו לטבל המאכל במימיהם, אפילו שיש מקומות שנוהגים לסחטם לצורך מימיהם (שלחן ערוך הרב שם י).

ויש מן האחרונים שכתבו שבזמן הזה שנוהגים למלא חביות למאות מיץ לימונים לשתות עם משקה, אפשר שדומה לתותים ורמונים, כיון שסוחטים אותם בפני עצמם (חיי אדם ח"ב יד ג; משנה ברורה שם ס"ק כב).

הסוחט ענבים מותר לסחוט אשכול ענבים לתוך הקדרה (שמואל בשבת לקדרה קמד ב'; רב שם קמה א) של תבשיל לתקנו, שניכר הדבר שאינו צריך לו למשקה אלא לאוכל, ואין זה דרך פריקתו, והוא

כמפריד אוכל מאוכל (רש"י שם קמד ב ד"ה לתוך הקדרה; רמב"ם שבת ח י), שמשקה הבא לאוכל – אוכל הוא (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח שכ ד), אבל לא לתוך הקערה (גמ' שם), שלפעמים עומד למשקה, ואף על פי שאין אדם שותה בקערה אין הדבר ניכר (רש"י שם ד"ה אבל לא) ¹⁰, ואין הבדל בין פירות שכנוסים לאכילה ובין פירות הכנוסים למשקה (כלבו לא, בשם בעל ההשלמה), ואין הבדל בין שבת ליום טוב (רבנו חננאל שם; רי"ף שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם) ¹¹.

קדרה זו, נחלקו בה ראשונים:

- יש אומרים שאפילו אם היא עתה ריקנית, אם בדעתו לערות את המשקה לתוך אוכלים – אינו חייב, מאחר שכוונתו בסחיטה זו היא לשם אוכל ולא לשם משקה, אלא שמדברבן אסור אם אין בה עכשיו אוכלים (כן משמע מהתוספות ר"ד שם, בדעת רש"י; שו"ת הרה"צ א תרפו, בדעת רש"י).

- ויש אומרים שאם עמד המשקה בעינו אחרי שנסחט, אף שכוונתו היתה לערות לתוך אוכל, הרי זה מפרק (תוספות ר"ד שם),

ומכל מקום מדברבן אסור לסחוט גם תותים ורמונים, הואיל ומקצת בני אדם סוחטים אותם גזרו בהם שמא יבוא לסחוט גם בזיתים וענבים (רמב"ם שם כא יב, על פי שבת קמד ב; טושי"ע או"ח שכ א), וכן שאר פירות שדרך מקצת בני אדם לסחטם למשקים – אסור לסחטם מטעם זה (שבלי הלקט ז', בשם רבנו ישעיה). ודוקא כשסוחטים אותם לשתות מימיהם, כגון מחמת צמא או לתענוג, אבל אם סוחטים לרפואה בלבד, דינם כפירות שאינם עומדים לסחיטה כלל (בית יוסף שם; רמ"א שם).

פירות שאינם עומדים כלל לסחיטה פרישין – חבושים (רש"י), פגעין – שזיפים (רש"י), ועוזרדין ⁸, מותר לסחטם אפילו מדברבן (שבת קמד ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שמותר אפילו כשנתכוין להוציא מימיהם, היינו המשקה שלהם, שכיון שאינם עומדים לסחיטה, אפילו זה שסחט אותם בטלה-דעתו-אצל-כל-אדם (ראה ערכו. רמב"ן ורשב"א וריטב"א שבת שם, בדעת הרי"ף, והסכימו עמו; באור הלכה שכ ד"ה מותר, בדעת הרבה ראשונים), ואין עליו שם משקה כלל, והרי זה כמפריד אוכל מאוכל, שאין בו משום מפרק (רשב"א שם; שלחן ערוך הרב שם א; משנה ברורה שם סק"ז).

- ויש אומרים שאף פירות אלו אסורים בסחיטה אם צריך למימיהם, אלא שתותים ורמונים אסורים אף כשסוחטם כדי למתק את הפרי, מפני שיש בני אדם שסוחטים לשם המשקה שלהם, ולכן חוששים אפילו כשסוחט למתק שמא יעשה לשם משקה, ובשאר פירות מותר כשסוחט למתק הפרי, ואין חוששים שמא יעשה למשקה, שאין אדם עושה אותם למשקה (רש"י קמד ב ד"ה כרב חסדא; תוספות שם ד"ה ה"ג).

להלכה כתבו הפוסקים שהעיקר כדעה הראשונה, אלא שבמקום שנהגו להחמיר אין לשנות (מגן אברהם שם סק"א; שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם סק"ח, ובאור הלכה שם).

מקום שנהגו לסחוט פירות מסויימים מקום שנהגו לסחוט פירות מסויימים לצורך מימיהם, נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שמכיון שיש מקום בעולם שנוהגים לסחטם, דינם כתותים ורמונים בכל העולם (שאסורים מדברבן בסחיטה (בית יוסף שם א)).

- יש אומרים שדוקא באותו מקום שרגילים לסחטם דינם כתותים ורמונים, אבל בשאר העולם דינם כפירות שאינם עומדים לסחיטה (רמ"א שם; ט"ז שם סק"ח).

- ויש מחלקים: אם יש מקום בעולם שרגילים לסחטם, ואפילו שמקצת בני אדם סוחטים שם, ובשאר מקומות שאין סוחטים הרי זה מפני שאין אותם הפירות מצויים שם הרבה, ולכן אוכלים אותם כמות שהם, ואילו היו מצויים שם היו אף הם סוחטים אותם, דינם כתותים ורמונים בכל מקום; אבל אם בשאר מקומות אין סוחטים אותם אפילו שמצויים שם הפירות, דינם כפירות

היו כל הענבים ראויים לשתיה הרי הוא מפרק בסחיטתו אוכל מפסולת, וחייב משום דש (תוספות ר"ד שם). ¹¹ ויש הסוברים שלא אמרו היתר זה של סוחט לתוך הקדרה אלא ביום טוב, אבל לא בשבת (רבנו חננאל שם, בשם יש שמעמיד; אור זרוע ב נח, בשם ה"ר שמשון); ויש מהגאונים החלוק על עיקר הדין, מפני שהוא סובר שאין כן דעת כל האמוראים, ויש החלוק בזה (רבי יוחנן שם), והלכה כמותו (רבנו חננאל שם; שו"ע ורמ"א שם ז, בשמו).

8. עוזר, פרי דמוי תפוח קטן. 9. ויש מהראשונים הסוברים שמכיון שנוהגים לסחטם למשקים, סחיטתם אסורה כתותים ורמונים (שבלי הלקט שם, בשם רבנו ישעיה; שלטי גבורים שם ס א מדפי הרי"ף, ג, בשם ריא"ז). ¹⁰ ויש שהסבירו: לתוך הקדרה, מכיון שהענבים קודם סחיטתם היו ראויים לכולם באכילה, ואין בהם פסולת, ועכשיו הוא משקה הבא לאוכל וכאוכל חשוב, אם כן הרי זה כפורס מככר; אבל סוחט לשם משקה, כיון שקודם הסחיטה לא

לא; רמ"א או"ח שכ א, בשם יש אוסרין), ואינו דומה ליונק מן הבהמה, שהוא מפרק כלאחר יד, ואינו אסור אלא מדרבנן (ראה ערך להלן: חולב), שביניקה הרי זה שינוי גמור, שאין דרך כלל לינוק אלא לחלוב, אבל מציצת פירות אינה שינוי כל כך, כי רגילים לעשות כן לפעמים (מגן אברהם שם סק"ב; שלחן ערוך הרב שם ב), ולכן אפילו פירות שאיסור סחיטתם הוא מדרבנן אסור למצוץ כמו זיתים וענבים שלא חילקו חכמים בגזרתם (שלחן ערוך הרב שם).

• ויש אומרים שמציצה בפה אין בה משום מפרק כלל, שאין זו דרך סחיטה, ואפילו יכוין למצוץ את המשקה בפיו בטלה דעתו אצל כל אדם (שבלי הלקט ז, בשם אחי הרב בנימין; רמ"א שם, בסתם).

• **פת שנשרה** • הסוברים כדעה הראשונה כתבו שאסור למצוץ **בין ובשר** פת שנשרתה ביין, או בשר שנשרה במרק (יראים **שנשרה במרק** שם; הגהות מימוניות שם, בשמו; שלחן ערוך הרב שם), וכן למצוץ קני סוכר (בית יוסף שם).

• והסוברים כדעה השנייה כתבו, שמכיון שמציצה בפה אין בה משום מפרק, כשם שמותר למצוץ ענבים, כך מותר למצוץ שאר הדברים (שבלי הלקט שם, בשם אחי הרב בנימין; רמ"א שם, בסתם).

• ויש הסוברים שפת הבלועה מיין, וכן בשר ממרק – חמורים יותר, שכיון שקודם שנבלע באוכל כבר היה על המשקה הנמצץ שם משקה, ולכן קרוב הוא לחיוב חטאת ואסור למצוץ אותו, אבל בענבים שמעולם לא היה על המשקה הבלוע שם משקה קודם לכן, מותר למצוץ אותם ואין זה מפרק אלא כן הוא דרך אכילתם (ב"ח שם, ומגן אברהם שם סק"ד, בשם המהרש"ל).

• ויש הסוברים להיפך ששאר דברים קלים יותר מענבים, שהמשקה גדל בתוכם, ולא נבלע מהחוץ (כן משמע מהרמ"א שם; מגן אברהם שם).

הלכה למעשה להלכה נחלקו הפוסקים:

- יש שכתבו שלעולם הלכה כדעה השנייה (ט"ז שם סק"ב).
- יש שכתבו להחמיר בזיתים וענבים, שסחיטתם מן התורה, ולהקל בשאר דברים (אליה רבה שם סק"ג; משנה ברורה שם ס"ק יב, בשמו).
- יש שכתבו שמעיקר הדין ניתן לסמוך על הדעה השנייה, והמחמיר יחמיר רק בזיתים וענבים (ערוך השולחן שם יג).
- ויש שכתבו שהמנהג להקל אפילו בזיתים וענבים, אלא שהמחמיר אפילו בפת ובשר תבוא עליו ברכה, ובשאר פירות יש להקל יותר, כי יש לומר שדרך אכילתם כך הוא, וכל שהוא דרך אכילה אינו מעין מלאכה כלל (ראה ערך בורר), ואף חכמים לא גזרו בו (שלחן ערוך הרב שם).

כשמוצץ וכתבו אחרונים שכל זה כשמוצץ הפירות דרך יניקה, **הפירות בפיו** שאינו משימם לתוך פיו, אבל אם משימם לתוך פיו, ומוצץ המשקה ומשליך הקליפות לחוץ, הרי זה דרך מאכל לדברי הכל, ומותר אפילו בזיתים וענבים (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ב; משנה ברורה שם ס"ק יב, בשמו)¹⁴.

במשקים בלועים

ירקות כבשים, היינו ירקות וכדומה שנכבשו ביין או בחומץ (רש"י שבת קמ"א ד"ה כבשין; רמ"א או"ח שכ ז), ושלקות,

חייב חטאת במחוסרים דיכה (תוספות שם, בתירוץ השני). 14. ויש שהשיג

ואפילו בסוחט לתוך אוכל, אם אין המשקה מתערב עם האוכל יש בו משום מפרק (הגהות סמ"ק רפא; ריב"ש קכא).

הסוחט בוסר הסוחט בוסר (ראה ערכו) לתוך הקדרה, נחלקו בו **לקדרה** ראשונים:

• יש אומרים שאף הוא מותר, ואין הבדל בין פרי גמור לבוסר (סמ"ג לאוין סה, בשם הרב יוסף פורת; מרדכי שם תלו, וטור שם, בשמו; שו"ע שם ה, בשם יש מי שאומר).

• ויש אומרים שסוחט בוסר, הואיל ואינו ראוי לאכילה, דינו כמפרק אוכל מתוך פסולת (סמ"ג ומרדכי שם, בשם רבנו תם; שו"ע שם, בשמו).

כשריסק אין הסחיטה אסורה מן התורה בשבת אלא כשעושה **מבעוד יום** כל הסחיטה, אבל זיתים וענבים שריסקם מבעוד יום, אם יסחטם בשבת אינו חייב (שבת יט א).

השום, והבוסר, והמלילות – שבלים שלא בשלו כל צרכן (רש"י שם ד"ה מלילות) – שריסקן מבעוד יום, נחלקו תנאים אם יגמור משתחשך (רבי ישמעאל בעדיות ב ו, ושבת שם), וכן הלכה (רבי יוסי בר חנינא בשבת יט ב; רי"ף שם; רמב"ם שבת כא ג, לפי מגיד משנה שם ג ב; טושי"ע או"ח שכא יט); או שלא יגמור (רבי עקיבא שם ושמ). ונחלקו בפירוש הדבר:

• יש מפרשים שהכל מודים שאסור לגמור הסחיטה, והסוברים ש"יגמור" דהיינו שיניחם בכלים ויצאו מעצמם (רש"י שם א ד"ה יגמור וב ד"ה לא יגמור); או ש"יגמור" היינו שיאכלם בשבת, ואין גוזרים שמא יסחט, מפני שאף אם יסחט אין בו איסור דאורייתא (תוספות שם א ד"ה רבי, בפירוש הראשון).

• ויש מפרשים שיגמור בידים, ומותר אפילו לכתחילה (תוספות שם, בפירוש השני; ר"ן שם, בדעת הרי"ף והמאור; מאירי שם), וכן הלכה (כן משמע מטושי"ע שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו מותר אלא דוקא כשכבר עשו שתי מלאכות מבעוד יום, ריסוק ודיכה, ואינם מחוסרים אלא שחיקה¹² – לפיכך מותר לגמור שחיקת הריפות – חטים כתושות (רש"י ואבן עזרא משלי כז כב. וראה מלבי"ם ויקרא פ"ר קדושים אות נב) – בעץ הפרור בתוך הקדרה בשבת, אחר שמורידים אותה מעל האש (רמב"ם שם; טושי"ע שם), שכבר דכו אותם במדוכה כל צרכם, ואינם מחוסרים אלא שחיקה (שו"ת הרמב"ם (פריימן) סג) – אבל אם מחוסרים דיכה, ולא עשו אלא ריסוק בלבד – אסור לסחטם בשבת (רי"ף שם; רמב"ם שם), וכן הלכה (טושי"ע שם)¹³.

• ויש אומרים שגם במחוסרי דיכה מותר לגמור בשבת (המאור שם; רשב"א שם; מאירי שם).

אכן חלות דבש שנתרסקו מבעוד יום, אסור לרסקן להוציא מהן הדבש, מפני שהוא מפרד אוכל מפסולת, דהיינו הדבש הראוי לאכילה מהשעוה שאינה ראויה לו, ויש בזה משום מפרק (מגן אברהם שכא ס"ק טז; שלחן ערוך הרב שם יד; משנה ברורה שם ס"ק מח).

המוצץ

פירות המוצץ את הפירות בפה, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שיש לחשוש לחיוב מן התורה משום מפרק כמו בסוחט (יראים רעד; הגהות מימוניות שבת כא ג, בשמו; כלבו

12. על שלש מלאכות אלו, ראה להלן: משקים שזבו. 13. ויש הסוברים שגם

הנסחטים מהבגדים, אין בו משום דישה כלל, ומותר לכתחילה (כן משמע מהתוספות כתובות שם ומגן אברהם שם ס"ק כג) ¹⁷, וכן הלכה (כן משמע מהמגן אברהם שם). ואין היתר כשסוחט לאיבוד אלא כשסוחט לכתחילה על גבי קרקע וכיוצא, אבל אם סוחט לתוך כלי, אף על פי שבדעתו לשפכו אחר כך לאיבוד, הרי תיכף כשנכנס לתוך הכלי כבר הוא מפרק ואסור, ואינו מועיל מה שאחר כך שופכו לאיבוד (ט"ז שם ס"ק יב) ¹⁸.

• יש אומרים שאין חייבים משום מפרק אלא כשמוציא משקים שהיו מכונסים או בלועים בדבר מתחילת ברייתם (שיטה מקובצת כתובות ו א, בשם שיטה ישנה).

• ויש אומרים שאין בסחיטת בגדים משום מפרק כלל, אלא משום מלבן בלבד (ראה ערכו. מגיד משנה שבת ט יא, בדעת הרמב"ם שם) ¹⁹.

ספוג ספוג, אם יש לו בית אחיזה שיאחזנו בו, מקנחים בו – את הטבלא (רש"י שבת קמג א ד"ה מקנחין) – ואם לאו אין מקנחים

בו (משנה שבת קמג א; רמב"ם שם כב טו; טוש"ע או"ח שכ יז), שאי אפשר שלא יסחט כשאוחז בספוג (גמ' שם, ורבנו חננאל), וכיון שהבלוע בו הוא שמן וכיוצא – ולא מים – הרי זה מפרק, כסחיטת זיתים וענבים (תוספות כתובות ו א ד"ה האי מסוכרייתא) ²⁰.

נשברה חבית של יין – אסור לספוג (משנה שם קמג ב; רמב"ם שם כב טז; טוש"ע או"ח שלה א), שלא ישים ספוג במקום היין לחזור ולהטיפו בתוך כלי גזרה שמא יסחט (רש"י שם ד"ה ובלבד; טוש"ע שם)

שיער בשיער אין סחיטה (רבה ורב יוסף בשבת קכח ב; רמב"ם שבת ט יא) ²¹, ונחלקו ראשונים אם משום מפרק דנו בה (תוספות שבת קיא ב ד"ה (שם א) האי וכתובות ו א ד"ה האי); או משום מלבן (רמב"ם שם) ²².

שלג וגזר השלג והגזר, אסור לרסק אותם בשבת בשביל שיוזבו מימיהם (שבת נא ב; רמב"ם שם כא יג; טוש"ע או"ח שכ טו), וכתבו הרבה ראשונים שטעמו משום גזרה שמא יבוא לסחוט פירות האסורים בסחיטה (רמב"ם ורשב"א שבת שם; ריטב"א ור"ן שם, בפירוש השני; ר"ן שם, ומגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם), ולטעם זה מותר לרסק בידים לתוך הכוס או לתוך הקערה (רמב"ם ורשב"א ור"ן שם), שכיון שנתערב במים – מותר (מגן אברהם שם ס"ק יג) ²³.

משקים שזבו

משקים שזבו משקים שיצאו מעצמם מהפירות, נחלקו בהם בשבת תנאים:

• יש אומרים שאסורים בשתיה (תנא קמא במשנה שבת קמג ב), גזרה שמא יסחט (ביצה ג א).

• ויש מחלקים: אם הפירות עומדים לאכילה – המשקה היוצא מהם מותר; ואם למשקים – היוצא מהם אסור (רבי יהודה במשנה

היינו ירקות וכדומה להם, ששלקן – בישלן – קודם השבת, ונשארו מימיהם בהם (רבנו חננאל שם), לסחטם לגופם לדברי הכל מותר אף לכתחילה (גמ' שם; רמב"ם שבת כא יג; טוש"ע או"ח שכ ז). והיינו כשסוחט לצורך הירקות עצמם, להוציא המשקה הצף עליהם והנבלע בהם (רש"י שם ד"ה לגופו), כדי לתקנם לאכילה (טוש"ע שם), שכיון שאינו צריך למשקה הנסחט מהם, אין זה בכלל מפרק (רש"י שם; מגן אברהם שם סק"ט), שאין דרך דישה בכך (תוספות שם עג ב ד"ה וצריך). אכן זיתים וענבים, כיון שרוב העולם סוחטים אותם למימיהם, אפילו לסחטם לצורך גופם אסור (מגן אברהם שם סק"ט).

סחט הכבשים והשלקות לצורך מימיהם, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שבכבשים פטור אבל אסור (רב שם קמה א), שמכיון שאין המשקה יוצא מגוף הכבשים, שהרי לא גדל בתוכם – אלא מן החוץ נבלע בתוכם – אין זה מפרק ¹⁵, ומכל מקום אסור מדרבנן משום זיתים וענבים (רש"י שם ד"ה פטור), ובשלקות מותר לכתחילה (רב שם), שאינו משקה אלא אוכל (רש"י שם ד"ה שלקות).

• יש אומרים שאחד כבשים ואחד שלקות פטור אבל אסור (שמואל שם), ואף על פי ששאר פירות מותר לסחוט אפילו למימיהם (ראה לעיל), הרי זה מפני שאין שם משקה עליהם, מה שאין כאן שהיה שם משקה עליו קודם שנבלע (מגן אברהם שם סק"ט).

• ויש אומרים שאחד כבשים ואחד שלקות חייב חטאת, והרי זה כמו שסחט זיתים וענבים (רבי יוחנן שם), שלדעתם אף בשאר פירות כשסחטם למימיהם – חייב (רשב"א שם); או שהם מודים בשאר פירות שמותר, ומכל מקום בכבשים ושלקות חייב, מפני ששאר פירות אין דרך לסחטם, וכבשים ושלקות דרכם בכך (באור הלכה שם ד"ה ולר"ח).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה השניה (רמב"ם שבת כא יג), וכן הלכה (טוש"ע שם ז); ויש פוסקים כדעה השלישית (רבנו חננאל שם; רשב"א שם).

דגים הסוחט דג לצירו, דינו כסוחט שלקות למימיהן (בית יוסף ושו"ע שם ח, על פי גמ' שם קמה א), שאף ציר זה אינו משקה אלא אוכל (רש"י שם ד"ה ודג; מגן אברהם שם ס"ק יב) ¹⁶.

גזרים הסוחט בגדים ממשקים שנבלעו בהם, נחלקו בהם ראשונים:

• יש אומרים שמלבד האיסור משום מלבן, אם המשקים הם מאותם המלבנים (ראה ערך מלבן) יש בו גם משום איסור מפרק, אם הוא צריך למשקים הנסחטים (תוספות שבת קיא ב ד"ה האי, וכתובות ו א ד"ה האי; אור זרוע ב נח, בשם רבנו תם; רא"ש שבת כב ד), ואפילו הפוטרים בסוחט כבשים ושלקות (ראה לעיל), בבגדים מודים שחייב מן התורה, לפי שבגדים שבלעו משקים בתוכם עומדים הם לסחיטה (רא"ש שם), אבל אם אינו צריך למשקים

שאף ביש לו בית אחיזה אי אפשר לקנח בלא סחיטה, אלא שמותר מפני שכיון שיש לו בית אחיזה אינה סחיטה, אלא הרי זה כמריק מים מצלוחית מלאה (ראב"ד בהשגות שם); ויש המפרש אף כאן שכל האיסור הוא משום מלבן (רמב"ם שם). ²¹ ויש מהאמוראים המצדד שיתכן שיש בה סחיטה (רב אשי בגמ' שם). ²² על סחיטת שיער ברחיצה במים, ראה ערך מלבן. ²³ ויש מהראשונים שהסביר, שאף על פי שהשלג נקשר ונעשה עב, הכל יודעים שאינו אוכל שמימיו נסחטים מתוכו, אלא מים הם מתחילתם ועד סופם, אלא שנקרשו לפי שעה, ולפיכך הקלו בהם לסחטם לתוך הקערה או לתוך הכוס, אלא שהחמירו לסחטם ולרסקם בפני עצמם (רשב"א שם); ויש ראשונים הסוברים

על זה, וכתב להחמיר (קצות השלחן, סחיטת אוכלים ס"ק כח). ¹⁵ ויש מפרשים הטעם שאין חיוב על סחיטה מן התורה אלא בזיתים וענבים בלבד (תוספות שם ד"ה כבשים; רשב"א שם). ¹⁶ ויש מהראשונים שכתב שנשנתה דינו, והכל מודים שמותר לסחוט (רבינו ירוחם יב ח). ¹⁷ ויש האוסר מדרבנן גם כשאינו צריך להם (ר"ן שם קיא ב; מגן אברהם שם, בשמו). ¹⁸ ויש החולק וסובר שאף זה הוא בכלל סוחט לאיבוד (אליה רבה שם ס"ק כב). ¹⁹ על סחיטת פי נקב של יין בבגד, ועל הוצאת פקק של פשתן מחבית יין, אם אסור משום סחיטה, ראה ערך דבר שאינו מתכוין: בפסיק רישיה שלא נוחא לו; על איסור סחיטה בבגדים משום כיבוס, ראה ערך מלבן. ²⁰ ויש המפרש

החובל בבעלי חיים בעלי חיים שאין להם עור, פטור עליהם אף כשהוציא מהם דם (משנה שם, וגמ' שם). לסוברים שחובו משום מפרק, הרי זה מפני שבאלה שיש להם עור הדם מובלע בבשר ולא בעור, ויש לדם מקום, וכשהוא מפרקו ומוציאו ממקומו הרי הוא כמו שמוציא משקה מן הפרי, שהמשקה בלוע בפרי ולא בקליפה, אבל אותם שאין להם עור הדם מצוי בגוף כולו, ואין לדם מקום שנוכל לומר שהוא מפרקו משם (ברכת אברהם שם).

כשאנו צריך אפילו לדעה זו שחובל חייב משום מפרק, אינו חייב אלא אם כן הוא צריך לדם שהוציא (רמב"ם שם ז, על פי שבת קו א), ואינו דומה לסחיטת פירות שיש מחייבים אף אם אינו צריך למשקים (ראה לעיל), שהחובל שאינו צריך לדם הרי הוא מזיק ומקלקל, ומקלקל בשבת פטור (ראה ערך מקלקל. גמ' שם; רמב"ם שם)²⁵.

החובל באדם החובל באדם, יש מי שכתב שלדברי הכל אין חיובו משום מפרק לפי שאין לו עור, וחייב משום נטילת נשמה (מעשה רוקח שבת ח ז); ואחרונים הוכיחו שאף באדם חיובו משום מפרק, לשיטת הסוברים כן בבהמה חיה ועוף (מנחת חינוך, מוסד השבת דש; בית אפרים או"ח כב)²⁶.

המולח בשר המולח בשר חי בשבת להוציא את דמו (ראה ערך להוציא דמו מליחה), יש מהאחרונים סוברים שחייב משום מפרק (פרי מגדים, או"ח, פתיחה לשבת ד"ה וראיתו); ויש חולקים (משנה למלך שבת יא ה; מהר"ם שיק קלח; מנחת חינוך, מוסד השבת דש), ונתנו טעם שבמפרק צריך שהמשקה יהיה כנוס ולא בלוע (ראה לעיל), ובמליחה הדם הכנוס בגידים אינו יוצא כלל, והדם הבלוע שיוצא אין בו משום מפרק (מנחת חינוך שם).

חולב

החולב את הבהמה בשבת, נחלקו בו הדעות:

- יש אומרים שחייב משום מפרק (שבת צה א; רמב"ם שבת ח ז), שהוא תולדה של דש (רב מתתיהו גאון בתשובות הגאונים (שערי תשובה) רכא; רש"י שם ד"ה מפרק; ר"ף ורמב"ן ורשב"א שם; רמב"ם שם), שהדש מפרק חיטה ממלבושה, והחולב מפרק חלב מן הדר (רב מתתיהו גאון שם; רש"י שם). ואפילו לסוברים שאין דישה אלא בגידולי קרקע (ראה לעיל: האיסור וגדרו), מכל מקום בעלי חיים נקראים גידולי קרקע (רשב"א שם, בשם רב האי גאון; מגיד משנה שם)²⁷.
- יש אומרים שלהלכה אין החולב חייב כלל, שמחלוקת תנאים היא (רבי אליעזר בשבת צה א, ושם קלז ב, וחכמים שם קלז ב), ולהלכה אין איסור בחולב אלא משום שבות (ראה ערכו), לפי שמן התורה אין דישה אלא בגידולי קרקע (רשב"א שבת צה א, בשם רב האי גאון; תוספות ר"ד שם; המיוחס לר"ן שם; מגיד משנה שם, בשם יש מי שסובר).
- ויש אומרים שהחולב חייב, אך משום מלאכות אחרות: קוצר (ירושלמי שבת ז ב, ורש"י שם, בשם אית דאמר, או גווז (מאירי שם;

שאנה צריכה לגופה וערך שוחט; על מעמיד עלוקה בשבת אם חייב משום חובל, ראה ערך שוחט. ²⁷ או שהלכה שיש דישה גם שלא בגידולי קרקע (תוספות שבת עג ב ד"ה מפרק, בדעת רש"י), או שאף על פי שדישה עצמה, שהיא האב, אינה אלא בגידולי קרקע, אבל מפרק, שהוא תולדה, יש גם שלא בגידולי קרקע (ברכת אברהם יח). ויש מן הראשונים סוברים שאין החיוב משום דש, אלא משום מלאכות אחרות.

שבת שם), שכשעומדים לאכילה לא נחא לו במשקים שזבו, ואין לגזור בהם שמא יסחט; ואם עומדים למשקים הרי נחא לו בהם ונתקיימה מחשבתו, לכן יש לגזור שמא יסחט (רש"י שם ד"ה ר' יהודה וד"ה ואם למשקים).

ונחלקו אמוראים:

- יש אומרים שנחלקו אף בזיתים וענבים, שאף על פי שרובם עומדים לסחיטה, כיון שזה הכניסם לאכילה, אין לגזור בהם שמא יסחט (עולא אמר רב ורבי יוחנן שם, ורש"י ד"ה אפילו לזיתים).
- ויש אומרים שהכל מודים בזיתים וענבים, שכיון שרובם לסחיטה עומדים, אף על פי שזה הכניסם לאכילה, כיון שרואה משקה זב מהם נותן דעתו להיות נוח לו בכך, ומאידך הכל מודים בשאר פירות, שאינם עומדים לסחיטה, ולכן אם הכניסם לאוכלים – מותר, ולא נחלקו אלא בתותים ורמונים, שיש שעושים מהם משקים ויש שכונסים אותם לאכילה, שלדעה הראשונה גוזרים שמא יסחט; ולדעה השניה אם הכניסם לאכילה לא גזרו (רב יהודה אמר שמואל בגמ' שם, ורש"י ד"ה מודה), וכן הלכה (רי"ף שם; רמב"ם שבת כא טו; טושי"ע או"ח שכ א).

משקים שזבו זיתים וענבים שנתרסקו מערב שבת, ויצאו בשבת מזיתים וענבים המשקים מהם בשבת מעצמם, נחלקו תנאים: שרוסקו בערב שבת יש אוסרים (תנא קמא בשבת יט ב); ויש מתירים

(רבי אלעזר ורבי שמעון שם), מפני שאפילו אם היה סוחטם עכשיו בשבת לא היה חייב חטאת, מאחר שכבר נתרסקו מערב שבת, ולכן לא גזרו בהם שמא יסחט (כן משמע מרש"י שם יח א ד"ה שטוענין, ותוספות שם יט א ד"ה רבי), וכן הלכה (רמב"ם שם טז; טושי"ע שם ב).

דבש הזג וכן נחלקו בחלות דבש שריסקן מערב שבת, **בשבת מחלת** והדבש זב מאליו בשבת מתוך השעוה, שאין דרך **דבש שרוסקה** לסחטו: שלדעה הראשונה הדבש אסור, גזרה **בערב שבת** מרוסקים משום שאינם מרוסקים (תנא קמא במשנה שבת קמג ב, ורש"י ד"ה חלות דבש); ולדעה השניה הדבש מותר (רבי אלעזר שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; בית יוסף או"ח שכא יג; רמ"א שם).

חובל

החובל בבעלי חיים החובל בבעלי חיים שיש להם עור, חייב **חיים שיש** כשיצור הדם (משנה שבת קז א, וגמ' שם א-ב). יש מן **להם עור** הראשונים סוברים שחובו משום מפרק, שהוא תולדה של דש (רמב"ם שבת ח ז, ומגיד משנה שם), שהדמים שמפרק מתחת העור דומה למפרק תבואה מקשיה, ואף על פי שלא יצאו לחוץ, מכל מקום נעקרו ממקום חיבורם (באור הלכה שטז ד"ה והחובל), ושיעור החיוב הוא כשיוצא דם בכגורגרת (ראה ערכו. רמב"ם שם).

ואף על פי שאין דישה אלא בגידולי קרקע, בעלי חיים לדעתם הם גידולי קרקע (מגיד משנה שם; מגן אברהם שם ס"ק טו), או שבדישה עצמה, שהיא האב, אמרו שאינה אלא בגידולי קרקע, אבל המפרק, שהוא התולדה, ישנה גם שלא בגידולי קרקע (ברכת אברהם יח)²⁴.

שאין האיסור משום דש אלא משום מוליד (ראה ערכו). ²⁴ אבל רוב הראשונים חולקים וסוברים שחובו של חובל הוא משום נטילת נשמה (ראה ערך שוחט); ויש אומרים שחובו משום צובע (ראה ערכו), ולדעות הללו חיובו בכל שהוא (ראה ערך שוחט וערך צובע). ²⁵ על החובל בכעסו ונתקרה דעתו בכך, ראה ערך מקלקל וערך שוחט. ²⁶ על בעילת מצוה בשבת, אם יש בה משום חובל, ראה ערך בעילת מצוה; על החובל לרפואה, ראה ערך מלאכה

אמירה לנכרי מותר לומר לנכרי לחלוב את בהמתו בשבת, שהבהמה מצטערת מרוב החלב שבדדיה, ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלעולם מותר, מפני שאיסור אמירה לנכרי שהוא מדרבנן (ראה ערך אמירה לנכרי שבות) נדחה מפני צער בעלי חיים. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (לבוב) שני; רא"ש שבת יח ג, בשמו; מרדכי שם תמח; טושי"ע או"ח שם כ, בסתם), וכן מנהג העולם, ומכל מקום טוב לחלוב לתוך האוכל, כדי שיהיה שבות דשבות (מגן אברהם שם ס"ק יב).

• יש אסורים, אלא אם כן אומר לנכרי: חלוב וקח החלב לעצמך, שאז הוא טורח בשביל עצמו, ואחר כך יקנה ממנו הישראל החלב בדבר מועט, שלא יראה כעושה לצורך ישראל (מרדכי שם, בשם רבי מאיר; טושי"ע שם, בשם יש אומרים)³⁰, ובעבדו ושפחתו השכורים לו לשנה ושנתיים אין צריך לומר לו קח לעצמך, שעושים כדי לקבל כל שכרם בסוף הזמן (ב"ח שם; מגן אברהם שם, בשמו).

• יש אסורים אלא אם כן אומר לנכרי מערב שבת קח החלב לעצמך (תשובות הגאונים (שערי תשובה) רכא; שבלי הלקט כק, בשם גאון).

• ויש אסורים לעולם (שבלי הלקט שם).

והחלב שחלבו הנכרי, אסור בו ביום משום משקים שזבו מפירות העומדים לסחיטה (ראה לעיל: משקים שזבו. הגהת רבנו פרץ שבתשכ"ץ קטן מא; כלבו לא, בשמו; טושי"ע שם), ואפילו היתה הבהמה של הנכרי (שלחן ערוך הרב שם לב).

חליבה על גבי יש מהדיינים בדורות האחרונים שהתיר לחלוב אוכלים בידי בשבת על גבי אוכלים, אם אין שם גוי שיכול לחלוב, מכיון שנאמר לו שחליבת הפרה על גבי קרקע מזיקה לבריאותה (הרב מנחם מנדל קירשבוים במכתב למאיר פוזן במוצאי שבת בראשית תרצ"ד); וחלקו עליו הגדולים ואסרו הדבר (הרא"ה קוק בדעת כהן רלה, ותחומין א עמ' 5-8; משפטי עוזיאל א יא).

בשינוי ויש מי שכתב שיתכן להתיר ולהסתמך בשעת הדחק על הסוברים שחליבה בשבת היא איסור שבות ולא מהתורה, ולחלוב בשינוי על ידי לחיצת העטינים בכלי, ולא בידיים (משפטי עוזיאל שם)³¹.

חליבה לאיבוד ויש שהתיר לחלוב, משום צער בעלי חיים, במקום בידי ישראל שאין גוי שיכול לחלוב, אם ילך כל החלב לאיבוד (חזון איש או"ח נו ד).

חליבה על ידי מחשש הפסד מרובה שבחליבה זו יש מי שהציע **מכונה** שתי דרכים נוספות לחלוב בידי מכונת חליבה המתקנת לכך מערב שבת:

• להרכיב גביע החליבה על דד הפרה כשמכונת החליבה אינה מופעלת, ולסדר שעון חשמלי מערב שבת שיפעיל המכונה בשבת, שזוהי חליבה בגרמא, ומשום צער בעלי חיים יש להתירה

שיטה מקובצת כתובות ה ב, בשם הרשב"א), או ממחך (תוספות שבת עג ב ד"ה מפרק, בשם רבנו תם), או טוחן (יראים רעד), או בורר (רשב"א שם קמד ב, בשם רבנו תם; ר"ן שם).

לדעות שחייב, שיעור החלב שיתחייב עליו הוא כגרוגרת (ראה ערכו. תוספתא שבת (ליברמן) ט יג; שבת צה א; רמב"ם שם), ככל מלאכות שבאוכלים, ואף החלב חשוב אוכל לכך, שראוי ללפת בו את הפת (כסף משנה שם)²⁸.

חליבה לתוך חולב אדם עז לתוך הקדרה – שיש בה אוכל – אבל קדרה לא לתוך הקערה (שבת קמד ב), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא ביום טוב (רי"ף שם; תוספות שם ד"ה חולב, בשם רבנו תם; רשב"א שם, בשם הגאונים; רא"ש שם כב ג), אם משום שמלאכת אוכל נפש הותרה ביום טוב (מלחמות לרמב"ן שם, בשם תשובת הרי"ף), או מפני שביום טוב שהבהמה עצמה ראויה לאכילה, הרי זה כמפריד אוכל מתוך אוכל, אבל בשבת שאינה ראויה לאכילה, דינה כפסולת, וכשחולב נוטל האוכל מהפסולת (תוספות ורשב"א שם, בשם רבנו תם)²⁹.

• יש אומרים שאף בשבת הדברים אמורים, ומותר כמו בסוחט זיתים וענבים לתוך הקדרה (ראה לעיל: סוחט), כי הבהמה חשובה אוכל גם בשבת, שהבהמה מצד עצמה חשובה אוכל, אלא שיש איסור לשחטה, ואין בכח האיסור להפקיע שם אוכל ממנה, ועוד שראויה לאכילה לנכרי ולחולה שיש בו סכנה, וכן ראויה לאכילה למוצאי שבת, ולכן החולב דינו כמפרק אוכל לתוך הקדרה (רמב"ן שבת קמד ב; רשב"א שם, בשם גדולי האחרונים ומקצת מן הראשונים), שמשקה הבא לאוכל הוא כאוכל, ונמצא שאין שם משקה על חלב זה אלא שם אוכל, והרי זה כנוטל מאכל עב וחוקק מתוכו מעט אוכל, שאינו כמפרק, שאין זה נחשב כיסוי לזה, ואינו דומה לדש, שמפרק התבואה שהיא אוכל מהשיבולת שהיא פסולת, והם שני דברים חלוקים זה מזה, ושייך לומר שמפרק דבר אחד מתוך דבר אחר, וכן החולב לכלי ריקן, שהחלב הוא משקה ומפרקו מהבהמה שהיא אוכל, שהם שני דברים חלוקים זה מזה ומדובקים זה בזה, ומפרק אחד מהשני (שלחן ערוך הרב או"ח שם כה).

• ויש סוברים שלהלכה החולב לתוך האוכל פטור, אבל אסור מדרבנן (רמב"ם שבת ח י, ומגיד משנה שם; מגן אברהם שם ס"ק יב; שלחן ערוך הרב שם).

לתוך הקדרה שאמרו שהמשקה שנותנים בה נחשב לאוכל – אם בשבת, לסוברים כן, או ביום טוב – היינו שהחלב מתערב ונכנס לתוך פירורים של פת או גבינה שבתוך הקדרה ונעשה אוכל, אבל לא שיתנו לתוך הכלי לחם ויחלבו עליו, שכיון שהחלב אינו מתערב עמו אין זה משקה הבא לאוכל (הגהות סמ"ק רפא; ריב"ש קכא; בית יוסף ושו"ע או"ח תקה ח), ולא אמרו אלא חולב אדם עז, ולא עזיו (ריב"ש שם)

מקום לא כתב להתיר כן הלכה למעשה, עד שיסכימו עמו שאר הגדולים (משפטי עוזיאל שם). ויש שהתירו משום צער בעלי חיים באופנים נוספים: חליבה על צבע, אם החלב ישמש לגבינה בלבד (בנתיב החלב ג עמ' 67, בשם הרב צבי פסח פרנק); חליבה על ידי קטנים (בנתיב החלב שם, בשם הרב חיים עוזר גרודזינסקי); מכירת הפרה לגוי לכל שבת ושבת, וחליבה רגילה, אם החלב ישמש לגבינה בלבד (אהל משה, דין חליבה בשבת, עמ' צו; בנתיב החלב שם, בשמו); ויש שהתיר חליבה רגילה בידי ישראל גדול, אם יעשה לצורך גבינה בלבד, ומשום מצות ישוב ארץ ישראל (בנתיב החלב שם, בשם הרב חיים מרדכי ברורנט).

28. ויש חולקים וסוברים שיעורו כדי גמיעה (ראה ערך מוציא), כמלאכות שבמשקים (ראב"ד שם); ויש מחלקים בין חולב לשתייה, ששיעורו כדי גמיעה, לחולב לגבינה, ששיעורו כגרוגרת (תוספות שבת עו ב ד"ה המוציא, בשם ר"ן). 29. ואפילו למתירים סחיטת אשכול של ענבים בשבת לתוך הקדרה שיש בה אוכלים (ראה לעיל: סוחט) הרי זה מפני שהאשכול ראוי לאכילה, מה שאין כן הבהמה (תוספות ורשב"א שם), ולא עוד אלא שמהם יש סוברים שלהלכה אף ביום טוב אסור (רבנו חננאל שם). 30. ויש אומרים ששתי הדעות אחת הן, והכל מודים שאין ההיתר בזה אלא אם כן אומר לו קח החלב לעצמך (כן משמע מהמרדכי שם; באור הגר"א שם ס"ק יז; שלחן ערוך הרב שם כט). 31. ומכל

לחלוב ביד (רש"י כתובות ס ד"ה כלאחר יד) - ובמקום צער לא גזרו חכמים (כתובות ס א; רמב"ם שבת כא יד; טושי"ע או"ח שכח לא), ואפילו הוא חולה שאין בו סכנה (תוספות שם ד"ה גונח; רמב"ם שם).

ונחלקו ראשונים:

- יש מהראשונים הסוברים שהדבר שנוי במחלוקת תנאים (תנא קמא ואבא שאול בתוספתא שם), ויש האוסר אף בחולה (אבא שאול שם), אך להלכה הדבר מותר בכל אופן (רי"ף שם סא א מדפי הרי"ף; תוספות שם ד"ה גונח, ויבמות קיד א ד"ה שבת, בשם ר"י; שו"ע שם, בסתם, לפי באור הגר"א שם ס"ק נו).

- יש אומרים שאין הדברים אמורים בצער של חולי, אבל משום צער של רעב לא התירו בשבת אלא ביום טוב (תוספות שם, ויבמות קיד א ד"ה שבת, בשם רבנו תם, על פי יבמות שם; רא"ש שבת כב ד; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

- יש אומרים שאין ההיתר אמור אלא אם הוא חולה כזה שאם לא ישתה כלל את החלב יסתכן, אף שאם לא ישתה עד לאחר השבת לא יסתכן (רמב"ם כתובות שם, בשם יש אומרים).

- ויש אומרים יותר מזה שכל ההיתר לא נאמר אלא בחולה שיש בו סכנה בלבד (רי"ף שם, בשם חזינן מאן דמוקים; רמב"ם שם, בשם רבנו חננאל).

סחיטה מזד לא תקל אשה חלב מדדיה ותתן לתוך הכוס או לתוך הקערה ותניק את בנה (תוספתא שם כב; שו"ע שם לד), שהחולב לתוך כלי מפרק גמור הוא, וחייב משום דש, ולא התירו מלאכה גמורה אלא במקום סכנה, ולא משום צער (שלחן ערוך הרב שם מ).

ודוקא לתוך הכלי, אבל על גבי קרקע מותר להקל, כשמתקשה החלב בדדיה ויש לה צער, שכיון שאינה צריכה לחלב, אין זה מפרק גמור, ובמקום צער לא גזרו חכמים (אור זרוע ב נח; מרדכי שבת שעא, בשם יש מפרשים; שו"ע או"ח של ח), וכן מותר לאשה לקלח החלב בפי התינוק כדי שיהא אווזו את הדד ויניק (שבלי הלקט כג, בשם אחיז הרב בנימין; שו"ע או"ח שכח לה).

(חזון איש או"ח לח ד). דבר זה נעשה בימינו בצורה מעט שונה, על ידי מכונה שבה מערכת פעימות שמאפשרת חליבה לאחר הרכבת הגביע על הדד (בנתיב החלב ג עמ' 69).

- להרכיב גביע החליבה על דד הפרה כשמכונת החליבה מופעלת, אך החלב הולך לאיבוד, ולסדר שעון חשמלי מערב שבת שבשעה שהחלב הולך לאיבוד יפסיק זרם החשמל, ולאחר מכן להטות המכונה כך שהחלב יאגר, ושהשעון החשמלי יזרים מחדש הזרם, שבשעה שנותן הכלי אין כאן חליבה, ומשום צער בעלי חיים והפסד מרובה יש להתירה (חזון איש שם). העברה זו מאיבוד החלב לשמירתו, נעשית בימינו בדרך גרמא (בנתיב החלב שם) ³².

והוסיף וכתב שיש דרך נוספת שניתן לחלוב במכונה, אלא שיש בה איסור מדרבנן, והיא להרכיב הגביע החשמלי על הדד, כשהחלב הולך לאיבוד, ותוך כדי שהמכונה חולבת להעמיד כלי תחת הצינור (חזון איש שם), והעידו משמו שלמרות שכתב שאסור לעשות כן אמר לקיבוצים שיעשו כן עד שתתברר דרך הלכתית טובה יותר (הרב אליקים שלג שם).

הנהוג בימינו בימינו נהגו לחלוב במחלבות בשבת, באחת מארבע דרכים:

- על ידי גוי.
- על ידי הרכבת הגביע על הדד כשהמכונה אינה מופעלת, וחליבה לאחר הרכבת הגביע (ראה לעיל).
- על ידי הרכבת הגביע על הדד כשהחלב הולך לאיבוד, ושינוי בגרמא שהחלב ילך לשמירה (ראה לעיל).
- על ידי רובוט חליבה, המזהה את הפרה וחולבה בעצמו ללא מגע יד אדם, וזו הדרך המובחרת מכולם (בנתיב החלב שם עמ' 69-70).

יניקה מזד אין יונקים מבהמה טהורה בשבת (תוספתא שבת כהסה (ליברמן) ט כא) ³³.

אכן חולה שצריך חלב לרפואתו - מותר לינוק בשבת מן הבהמה, מפני שהוא מפרק כלאחר יד - שאין דרך לינוק מן הבהמה אלא

דשון המנורה

ניקוי נרות המנורה שבמקדש מן הפתילות שכבו ומן השמן שבהן

המקור דישון המנורה הוא מצות עשה, שנאמר: יַעֲרֹךְ אֹתוֹ אֶהְיֶה וְיִבְנֶנּוּ (שמות כז כא. רמב"ם תמידין ומוספין ג ו), אבל אינה נחשבת למצוה מיוחדת במנין המצוות, אלא כלולה במצוות הטבת הנרות (ראה ספר המצוות עשה כה, וחינוך מצוה צח).

יש מפרשים שלמדים חובת דישון המנורה מהאמור בעולת העוף: וְהִסִּיר אֶת מְרָאָתוֹ פְּנֵצָתָהּ וְהִשְׁלִיךְ אֹתָהּ אֶצֶל הַמִּזְבֵּחַ קֶדְמָה אֶל מְקוֹם הַדֶּשֶׁן (ויקרא א טז), ולפי שנאמר הדשן ולא דשן, למדנו שבא לרבות אף את דישון המנורה (מעילה יב א, לפירוש ב' וגי' שבתוספות שם ד"ה בשלמא, וכן הוא גם לפירוש רבינו גרשום שם).

יש מפרשים שלמדים מהאמור בקטורת: בְּהִיטְבוּ אֶת הַנֶּרֶת עֲצָמוֹ וְלֹא מִשּׁוֹם הַמְנוּרָה, וּמִבְּהִיטְבוּ לַמִּדִּים שִׁישׁ בְּדִישׁוֹן מִצּוֹה גַם מִשּׁוֹם נִיקוּי הַנֶּרֶת כְּמוֹ הַטְבָּה, וְרָאָה שֶׁם בָּאֲרוּכָה. ³ וראה באבן האזל שם שבפירוש המשניות הדברים אמורים כשלא כבה הנר, ואז ראש הפתילה השרוף לצד שנעשה אפר נקרא דשן, אבל כשכבה יש תורת דשן על כל הפתילה. וראה ערך הטבת הנרות.

עצמו ולא משום המנורה, ומ'בהיטבו' למדים שיש בדישון מצוה גם משום ניקוי הנרות כמו הטבה, וראה שם בארוכה. ³ וראה באבן האזל שם שבפירוש המשניות הדברים אמורים כשלא כבה הנר, ואז ראש הפתילה השרוף לצד שנעשה אפר נקרא דשן, אבל כשכבה יש תורת דשן על כל הפתילה. וראה ערך הטבת הנרות.

³² מכיון שרבים ערערו על היתר זה (בנתיב החלב שם). ³³ על יניקה, וכן חליבה גופה, ביום טוב אם היא מהמלאכות המותרות ביום טוב משום אוכל נפש, ראה ערך יום טוב. **דישון המנורה**. 1. ח', טור' א-ג. 2. וראה אבן האזל תמידין ומוספין ג יב, בשם הגאון רבי יצחק זאב סולוביצ'יק שצריכים את שני הלימודים, הדשן ובהיטבו, שמהדשן למדים שיש מצות דישון בדשן

שבהם הנרות קבועים דקים הרבה, וראה ערך הנ"ל, והיה יכול לכופפם ולהטותם למטה בשעת הטבה, ולהשליך את הדשן לחוץ, ולזקפם בשעת הדלקה (רבינו גרשום ורש"י שם).

על זמנה וסדרה ושאר דיניה של עבודת הדישון – ראה ערך הטבת הנרות.

היכן היו מניחים הדשן העוף והנוצה, רחוק עשר אמות מרגלי הכבש של המזבח, למזרחו (תמיד א ד; רמב"ם תמידין ומוספין ב יב. וראה תוספות מעילה יא ב ד"ה דישון ובהג"ה שם. וראה ערך דשון מזבח הפנימי), שנאמר בעולת העוף: וְהִשְׁלִיךְ אֹתָהּ אֶצְלֵי הַמִּזְבֵּחַ קִדְמָה אֶל מְקוֹם הַדִּשָּׁן (ויקרא א טז), הדשן – לרבות גם דישון המנורה (מעילה יב א, ורש"י שם ד"ה וחסיר, ותוספות שם. וראה לעיל: המקור שיש למדים מכאן גם עיקר מצות הדישון).

איסור הנאה ומעילה איסור הנאה ומעילה בדשן המנורה הוא כמו בדשן מזבח הפנימי, שבשניהם שנינו: לא נהנים ולא מועלים (מעילה יא ב; רמב"ם מעילה ב טו. וראה ערך דשון מזבח הפנימי דעות הראשונים בדבר).

הסרה זו של הפתילות והשמן הישנים – יש מן הראשונים סוברים שאינה בכלל הטבת הנרות, שהיא התקנת הפתילות החדשות, ונתינת שמן חדש בקני המנורה והדלקתן (ראה רמב"ם שם י, וביאת מקדש ט ה, ושם ח לגירסת הכסף משנה בשם קצת ספרים, ורמב"ן במלחמות יומא שם. וראה ערך הטבת הנרות); ויש סוברים שהסרת הפתילות והאפר והשמן היא בכלל הטבת הנרות, ומה שאמרה תורה 'בהיטיבו את הנרות', הכוונה היא לניקוי הבזיכים של המנורה מן הדשן של הפתילות שנשרפו בלילה (ראה רש"י על התורה שמות ל ז, וסמ"ג עשין סוף סימן קצב), וזהו דישון המנורה (רש"י זבחים קיב ב ד"ה המטיב; תוספות מעילה יב א ד"ה בשלמא, בדחייתם לפירוש ג; שו"ת הרשב"א א שט. וראה ערך הנ"ל).

כיצד היה לסוברים שנרות המנורה אינן באות מכבר הזהב של המנורה (ראה ערך מנורה), בשעת הדישון מסלק את הנרות מן המנורה, ומניחן באוהל ומקנחן בספוג (מנחות פח ב ורש"י; רש"י יומא כד ב ד"ה שסידר) לקנח אפרן יפה, וחוזר וקובען במנורה (רש"י יומא שם); ולסוברים שהמנורה והנרות היו מחתיכה אחת (ראה ערך הנ"ל), היתה של פרקים – חוליות – (מנחות שם), שהיו דקים הרבה (כן הוא ברבינו גרשום ד"ה של, וברש"י ד"ה שם: שהיו קנים

דישון מזבח החיצון

ניקוי המזבח שבעזרה מאפר הקרבנות שנתאכלו

אלא זו פעולה הכרחית כדי לפנות את מקום המערכה, ואין הוצאה זו מצוה מצד עצמה אלא ממכשירי עבודה. ואף לסוברים שבכל יום היו מוציאים הדשן (ראה להלן: זמנו דעת הרמב"ם וטעמו), אין זה אלא מפני שכך הוא דרך כבוד שיהיה המזבח פנוי בכל יום, אבל אינה מצוה עשה להוציא בכל יום (משנה למלך תמידין ומוספין ב יג, וראה שם בכסף משנה).

אבל מדברי ראשונים נראה שמצוה היא זו, ולפיכך מועלים באפר הדישון אף לאחר תרומת הדשן מפני שעדיין לא נעשית מצותו, כיון שצריך בגדי כהונה להוצאת הדשן (ראה תוספות מעילה י א ד"ה הכל, ושיטה מקובצת שם ט א ד"ה ורבי יוחנן, וראה להלן: מעילה והנאה בדשן).

אמורי קדשים אמורי קדשים קלים, יש מן הראשונים סוברים שאין בהם חובת הוצאה לבית הדשן, שלא נאמר והוציא את הדשן אלא בעולה, שהיא קדשי קדשים, ומעולה למדים לכל קדשי קדשים, כגון חטאות ואשמות, אבל לא לקדשים קלים (תוספות מעילה י א ד"ה הכל מודים, בפירוש א), ואחרונים תמחו וכתבו שאין חילוק בין הקדשים בנוגע לדישון המזבח (ראה קרן אורה מעילה שם ד"ה אמר, ושפת אמת שם ד"ה ומאימורי³).

זמנו

בזמן דישון המזבח נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהוא נעשה בכל יום ויום, כתרומת הדשן (רמב"ם תמידין ומוספין ב יג, ראה משנה למלך שם; ראב"ד בהשגות שם ד⁴).
- יש סוברים שאינו נעשה בכל יום אלא כשהדשן הצבור בתפוח – ערימה גדולה של אפר עשויה כעין תפוח באמצע המזבח (ראה

חובתו

ענינו ומקורו מלבד מצות הרמת חלק מן הדשן שעל המזבח (ראה להלן: סדרו; סדר הדישון), שהיא מצוה מיוחדת של תרומת-הדשן (ראה ערכו), על הכהנים להסיר שאר הדשן של אברי הקרבנות שנתאכלו, ולהוציאו מחוץ לעיר למקום שפך הדשן (ראה משנה תמיד כח ב, ורש"י ד"ה תפוח, ורמב"ם תמידין ומוספין ב יג ויד), כמו שנאמר: וְהוֹצִיא אֶת הַדִּשָּׁן אֶל מְחוּץ לַמִּחָנֶה אֶל מְקוֹם טָהוֹר (ויקרא ו ד), והוא הדשן הנשאר במזבח אחר ההרמה (ראה רש"י על התורה שם, ויומא כג ב, ורש"י ד"ה ה"ו).

אף במזבח שבמדבר נאמר: וְדִשְׁנוּ אֶת הַמִּזְבֵּחַ (במדבר ד יג), ובמזבח הנחושת הדברים אמורים (רש"י שם, וכן מבואר בתורת כהנים צו סוף פרשה א²), אלא שאותו דישון נאמר בשעת מסעות (ראה רש"י מעילה יב א ד"ה והסיר לפירושו שם, וראה תורת כהנים שם, וירושלמי יומא סוף פרק ד).

האם הוא נעשה בשתי עבודות דישון זה – יש מן הראשונים סובר שנעשה בשתי עבודות: הורדה מן המזבח בכלי המיוחד לכך למטה, והוצאת הדשן שהורידו למטה לחוץ לעיר (רמב"ם תמידין ומוספין ב יד; החינוך מצוה קלא); ויש שאינם מחלקים זאת לשתי עבודות, אלא מוציאים מן המזבח אל מחוץ לעיר (ראה רש"י על התורה ויקרא ו ד, ויומא כג ב ד"ה ה"נ ועוד).

האם היא מצוה או מעשירי עבודה אף שדישון המזבח חובה היא מן התורה, לא מונה מוני המצוות למצוה מיוחדת. ויש מסבירים, לפי שאינה כתרומת הדשן שגזרת הכתוב היא שירים מלא המחיתה בכל יום ויניחנו אצל המזבח,

באימורי קדשים קלים עד שיצאו לבית הדשן. 4. וראה להלן שבפירושו לתמיד פרק ב כתב כדעת החולקים, אבל ראה דרכי המשנה לרבי זאב פראנקל עמ' 333 שהפירוש לתמיד אינו להראב"ד.

דשון מזבח החצון. 1. ח', טור ג-יב. 2. וראה רש"י מעילה יב א ד"ה והסיר ורבינו גרשום שם שמפרשים במזבח הפנימי, וראה בערך דשון מזבח הפנימי שיש תמחו על זה. 3. והוכיחו כן אף מדעת הרמב"ם מעילה ב א שמועלים

הלכה שאין בעלי מומים מוציאים אותו (רמב"ם תמידין ומוספין ב טו כחכמים, ראה שם בכסף משנה).

מחלוקת האם הוצאת הדשן היא עבודה

- יש מהראשונים סוברים שמחלוקת התנאים בבעלי מומים היא אם הוצאת הדשן היא עבודה או לא (רבינו חננאל יומא כג ב ד"ה ת"ר בפירוש הסוגיא שם).

- ויש סוברים שמחלוקת אמוראים היא זו (תוספות יומא שם ד"ה יש. וראה משנה למלך שם).

- יש מהראשונים שפסקו שאין הוצאת הדשן עבודה, אף שלהלכה פסקו שבעלי מומים אינם מוציאים אותו (רמב"ם שם, וראה משנה למלך שם בדעתו, וראה ערך תרומת הדשן, ופסול בעלי המומים הוא לפי שאסור להם להיכנס למקום המזבח (משנה למלך שם, לדעת הרמב"ם)).

נזר זר שהוציא את הדשן, נחלקו אמוראים אם הוא חייב מיתה: רבי יוחנן מחייב, כשם שהוא חייב לדעתו בתרומת הדשן; וריש לקיש פוטר, כשם שפטור לדעתו אף בתרומת הדשן, לפי שהיא עבודת סילוק ולא עבודת מתנה (ראה ערך זר. ירושלמי יומא ב א), ולא נחלקו אלא לדעת הפוסלים בעל מום להוצאת הדשן, אבל לדעת רבי אליעזר המכשיר בעל מום, אף זר כשר להוצאת הדשן (ירושלמי שם).

יש מפרשים שלא נחלקו אלא בהורדת שאר הדשן מעל המזבח, אבל בהוצאתו לחוץ לעיר לדברי הכל אינה עבודה (שיירי קרבן בירושלמי שם⁵).

נגדי כהונה הוצאת הדשן צריכה בגדי כהונה, שנאמר: וּפָשַׁט אֶת בְּגָדָיו וְלָבַשׁ בְּגָדִים אֲחֵרִים (ויקרא ו ד), למה נאמר אחרים, פחותים מהם (תורת כהנים שם, וראה שם צורת הלימוד, וראה להלן: סוג הבגדים מהו פחותים; יומא כג ב: מה להלן בגדי קודש, אף כאן בגדי קודש⁶).

יש מן הראשונים שכתבו שיש מרבתינו אומרים שאין הוצאת הדשן צריכה בגדי כהונה, והכתוב ולבש בגדים אחרים פירושו בגדי חול, וכתבו שפשוטו של מקרא כך הוא שיצוה עליו שלא ילכלך בגדי הקודש בהוצאת הדשן וילבש בגדי חול (רמב"ן על התורה ויקרא שם, וכן כתב במלבי"ם שם מדעתו. וראה משנה למלך שם שתמה על הרמב"ן).

סוג הבגדים בגדים פחותים שאמרו שלובש להוצאת הדשן, היינו כגון שחקים, או מפשתן שאינו מוצהר ואין דמיהם יקרים, שהאפר מלכלכם כשנושאו חוץ למחנה (רש"י יומא כג ב ד"ה תלמוד), ותנא דבי רבי ישמעאל בגדים שבישל בהם קדרה לרבו, לא ימוזג בהם כוס לרבו (יומא שם), אף כאן לגבי הוצאת הדשן אין כבוד המלך לשרת בהם שרות אחר (רש"י שם ד"ה אל). יש מהראשונים שכתבו שאין זו חובה אלא דרך ארץ שלא ילכלך בהוצאת הדשן בגדים שהוא משמש בהם תמיד (רש"י ויקרא ו ד); ויש חולקים וסוברים שזוהי מצוה מדרך מוסר העבד לרבו (רמב"ן ויקרא שם, וכן משמע מרש"י שבת קיד א ד"ה ולבש כו' הזקיקו הכתוב כו').

מנין הבגדים בגדי כהונה שלובש בהוצאת הדשן, תלויים במחלוקת אמוראים בתרומת הדשן, אם הם ארבעה בגדי כהונה או

ערך תפוח) – רב, ואין מקום למערכת העצים אז מוציאו משם (רש"י על התורה ויקרא ו ד; תוספות יומא כז ב ד"ה איכא; ראב"ד תמיד ב, וראה בהערה לעיל שאינו בעל ההשגות).

- יש סוברים בדעת ראשונים שבכל יום היו מורידים את הדשן מן המזבח למטה, אבל הוצאת הדשן מחוץ לעיר לא היתה בכל יום, אלא בזמן שהיה רבה למטה (לחם משנה שם לדעת הרמב"ם, וראה משנה למלך שתמה עליו וכתב שגם ההוצאה היתה לרמב"ם בכל יום).

- ויש מן הראשונים הסוברים אף הם ששתי עבודות היו, הורדה למטה והוצאה לחוץ, וסוברים ששתיהן לא היו בכל יום, אלא כשהתפוח היה גדול היו מורידים ממנו קצת למטה, ועומד שם עד שמוציאים אותו כולו מחוץ למחנה (החינוך מצוה קלא).

ברגל ברגלים לא היו מדרשנים את המזבח (תמיד ב א), ולא היו מורידים את הדשן מהמזבח, אלא מניחים את הערימה גבוהה באמצע המזבח (רמב"ם תמידין ומוספין ב יג), מפני שהוא נוי למזבח (תמיד שם; רמב"ם שם), שהוא סימן לריבוי קרבנות (רא"ש שם), ולכן לא היו הכהנים בסוף הרגל פנויים – לעבודות אחרות – מלהוציא בדשן (משנה חגיגה כו א וגמרא שם), שהיו טרודים להוציא הדשן שבאמצע המזבח שקיבצו שם כל ימות הרגל (רש"י שם ד"ה לפי).

אף לסוברים שמצות הוצאת הדשן היא בכל יום ויום, כתבו אחרונים שמכל מקום מותרים היו ברגלים שלא לדשן, לפי שאין זו מצוה מצד עצמה, אלא דרך כבוד, ולכן ברגלים כשהיו באים כל ישראל והיו מקריבים הרבה היה נוי למזבח כשיש עליו דשן רב (משנה למלך שם כשיטתו לעיל: חובתו; האם היא מצוה וכו' שאין זו מצוה מצד עצמה).

ויש גורסים: בְּרָגְלִים, ומפרשים שלא היו מאספים את האפר לתפוח שעל המזבח ברגליהם שהוא דרך ביזוי, אלא במגרפות שבידם (רבינו גרשום תמיד שם; פירוש א בראב"ד שם), או שלא על האסיפה אל התפוח הדברים אמורים, שאפילו אם לא היה איסור בדבר לא היו יכולים לעשות כן ברגליהם, שהאפר חם ורותח, אלא על הוצאת הדשן מחוץ למחנה, שעשו כן רק בזמן שמתקבץ דשן הרבה, ואז כבר הדשן מצונן, ויכלו לעשות כן ברגליהם, אלא שנוי הוא למזבח לעשות זאת בידים (פירוש ב בראב"ד שם, וכן כתב במלאכת שלמה תמיד שם בשמו, ודחה שם הפירוש ברגלים מלשון חג).

כהונה ובגדי כהונה

כעל מוס דישון המזבח אינו נעשה אלא בכהנים, שנאמר: וְלָבַשׁ הַכֹּהֵן וְגו' וּפָשַׁט וְגו' וְלָבַשׁ בְּגָדִים אֲחֵרִים וְהוֹצִיא אֶת הַדָּשֵׁן אֶל מְחוּץ לַמִּחָנֶה (ויקרא ו ג-ד), אלא שנחלקו תנאים אם כהנים בעלי מומים כשרים: רבי אליעזר אומר: אחרים והוציא, לימד על כהנים בעלי מומים שכשרים להוציא את הדשן (תורת כהנים צו שם; יומא כג ב), ש"אחרים" שנכתב סמוך ל"והוציא" בא להורות שמוסב גם על הכהנים, ולא על הבגדים בלבד (תוספות ישנים יומא שם ד"ה אחרים), שכהנים שהם אחרים, ומרוחקים משאר עבודות, כשרים לעבודה זו (רש"י שם ד"ה אחרים); וחכמים דורשים ש"אחרים" מוסב על הבגדים בלבד, אבל בעלי מומים פסולים להוצאה (ראה יומא שם).

5. וראה משנה למלך תמידין ומוספין ב י שרצה לומר כן, ודחה סברא זו דמניין לחלק, וראה אבן האזל שם שכתב להיפך שעיקר המצוה היא ההוצאה הכתובה בתורה והוציא את הדשן, אבל ההורדה היא ממילא בכלל עבודת המזבח לפנות

6. בדעת רבי אליעזר בענין זה ראה תוספות ישנים יומא שם ד"ה אחרים; ריטב"א יומא שם ד"ה א"כ; משנה למלך תמידין ומוספין ב י.

בהשגות שם, וראה להלן: מעילה והנאה בדשן; לאחר שיצא לבית הדשן.
על המקום שהיו נותנים שם את הדשן מחוץ לעיר, ראה ערך בית הדשן.

מעילה והנאה בדשן

כאפר שנשאר האפר שנשאר במזבח לאחר תרומת הדשן (על **כמזבח** המעילה לפני הרמתו ראה ערך תרומת הדשן) נחלקו בו אמוראים אם מועלים בו: רב אמר אין מועלים בו, שהרי נעשית מצותו (מעילה ט א. וראה ערך דבר שנעשית מצותו), ואף שלהוצאת הדשן צריכים בגדי כהונה (ראה לעיל: כהונה ובגדי כהונה), מכל מקום כיון שאין זמן קבוע להוצאתו אינה עבודה שימעלו בה (שיטה מקבצת מעילה שם); ורבי יוחנן אמר מועלים בו, שכיון שצריכים להוצאתו בגדי כהונה, עדיין בקדושתו עומד (גמרא שם), ולא נעשית מצותו עדיין (תוספות שם י א ד"ה הכל; שיטה מקובצת שם ט א). הלכה כרבי יוחנן (רמב"ם מעילה ב יד).

באיטורי קדשים קלים לסוברים שאף באיטורי קדשים קלים מועלים אחר שהעלם לראש המזבח (ראה ערך מעילה וערך קדשים קלים מחלוקת ראשונים בדבר), מועלים אף בדשן שלהם, עד שיצאו לבית הדשן (רמב"ם מעילה ב א), אלא שיש מהראשונים סוברים שאין מועלים באיטורי קדשים קלים אף קודם שנעשו דשן, אם מפני שלדעתם אין בהם מצות הוצאה בדשן (ראה לעיל: חובתו; אמורי קדשים קלים), ולכן מיד כשהעלם למזבח נעשית מצותם (ראה תוספות מעילה י א ד"ה הכל בפירוש א), או מטעמים אחרים (ראה ערך מעילה וערך קדשים קלים).

לאחר שיצא לבית הדשן לאחר שיצא הדשן לבית הדשן אין מועלים בו (משנה מעילה ט א; רמב"ם מעילה ב ב), אלא שיש מהראשונים סוברים שמכל מקום אסור בהנאה שנאמר: וְשָׂמוּ (ויקרא ו א) – שאסור בהנאה (רמב"ם תמידין ומוספין ב טו. וראה פסולי המוקדשין יט ג).

ואיסורו – יש מפרשים שהוא מן התורה (ראה כסף משנה פסולי המוקדשין שם, וסובר ש"ושמו" אמור על כל הדשן), וכן אמרו בירושלמי: אֵל מְקוֹם טָהוֹר (ויקרא ו ד), שיהא מקומו טהור (ראה ירושלמי יומא ב ב, וראה פני משה שם), כלומר נקי בלי הנאה (קרבן העדה שם, אלא שהוא מפרש במקום טהור שבפר כהן משיח).

ויש מפרשים שאיסורו מדרבנן, והדרשה מ"ושמו" אינה אלא אסמכתא (מרכבת המשנה תמידין ומוספין שם).

ויש חולקים וסוברים שלאחר הוצאתו לבית הדשן האפר מותר בהנאה, שאין הכתוב "ושמו" אמור אלא בתרומת הדשן (ראב"ד תמידין ומוספין שם, ופסולי המוקדשין שם; תוספות יומא נט ב ד"ה והרי בפירוש המקדיש בתחילה, וראה שם ברש"ש).

שנים, כתונת ומכנסים בלבד (ראה ערך תרומת הדשן, ושם הלימודים לארבעה או לשנים), שהרי למדנו שבגדים ששובש הם כבגדים שפושט, היינו בגדים של תרומת הדשן (ראה לעיל, וראה תוספות יומא כג א ד"ה ילבש. וראה ערך הנ"ל שהלכה שבתרומת הדשן לובש ארבעה בגדים, וממילא גם בהוצאת הדשן כן).

סדרו

סדר הדישון לדעת הסוברים שדישון מזבח החיצון היה בכל יום (ראה לעיל: זמנו דעת הרמב"ם וטעמו) זה היה סדרו:

אחר שירד מהמזבח זה שתרים את הדשן (ראה ערך תרומת הדשן), רצים אחיו הכהנים ומקדשים ידים ורגלים במהרה, ונוטלים את המגרפות ואת הצינורות ועולים לראש המזבח, ומחזירים לצדדי המזבח כל אברי העולות ואמורי הקרבנות שלא נתאכלו כל הלילה, ואם אין הצדדים מחזיקים אותם הרי הם סודרים אותם בכבש כנגד הסוכב – חלק המזבח שמעל היסוד, שהיה מקיף את כל המזבח (ראה ערכו) – ולאחר כך גורפים את הדשן במגרפות מכל צדדי המזבח ומעלים אותם לערימה על גבי התפוח (ראה ערך תפוח, ושם מחלוקת אם המקום שבמזבח ששם ערימה זו נקרא תפוח, או שהערימה עצמה נקראת כך), והם גורפים אותה הערימה בפסכת – כלי גדול שמחזיק לתך – ומורידים אותו למטה (רמב"ם תמידין ומוספין ב יג, על פי תמיד ה ה).

פי היה כל מי שירצה מן הכהנים ממלא מן הדשן שהורידו מוציאו למטה, ומוציאו חוץ לעיר לשפך הדשן, ואין פייס להוצאת הדשן לחוץ (רמב"ם תמידין ומוספין ב יד). יש מהראשונים שכתב בטעם שלא היה פייס בהוצאת הדשן לפי שאין ההוצאה עבודה (מאירי יומא כב א במשנה. וראה לעיל: כהונה ובגדי כהונה; מחלוקתם וכו' מחלוקת ראשונים אם היא עבודה).

ויש שכתב שהיה כהן שמוטל עליו להוציא הדשן (המפרש לתמיד ב ב, ולא ביאר על מי מוטל אם בפייס, או באופן אחר).

מעולם לא נתעצל כהן מלהוציא את הדשן (תמיד ב ב; רמב"ם שם), ואף שנוי הוא למזבח כשיש עליו דשן הרבה (ראה לעיל: זמנו; ברגל שטעם זה לא דישנוהו ברגלים), מכל מקום כשהגיע הזמן לפנות את הדשן לא נתעצל (המפרש לתמיד שם, וראה מלאכת שלמה שם, בשם ה"ר יהוסף, ותפארת ישראל שם); ויש שכתב שכהנים רבים היו צריכים להוציאו (מלאכת שלמה שם, בשם ה"ר יהוסף⁷).

כיצד מניחים כשמוציאים אותו לחוץ מניחים אותו במקום שאין אותו כחוץ הרוחות מנשבות בו בחזקה, ולא הזרמים⁸ גורפים אותו (רמב"ם תמידין ומוספין ב טו), ולא יפזרנו שם, שנאמר: וְשָׂמוּ (ויקרא ו א) – שניחנו בנחת (רמב"ם שם, על פי תורת כהנים שם); ויש חולקים וסוברים שזה לא נאמר אלא בתרומת הדשן (הראב"ד

קושטא, וכן במאירי פסחים כז ב. ובדפוס שלנו: חזירים. וראה שו"ת חיים שאל ב מג טז שנדחק.

7. וראה רמב"ם שם יג ויד שמשמע מלשונו שהורדה למטה היתה בכמה כהנים, וההוצאה לחוץ ככהן אחד. 8. כצ"ל, וכן הוא בדפוס רומי ובדפוס

דשון מזבח הפנימי

ניקוי המזבח שבהיכל מאפר הקטורת שעליו

חובתו

המזבח הפנימי, והוא מזבח הזהב שהקטירו עליו הקטורת (ראה ערך מזבח הפנימי), חייבים לדשנו בכל יום, כמו ששנינו שהיו מפייסים בכל יום מי מדשן מזבח הפנימי (משנה יומא כה א, ותמיד ג א).

ודנו הראשונים האם חובה זו מהתורה או מדרבנן:

• יש הסוברים שחובת הדישון היא מהתורה, ולמדים זאת ממה שנאמר בעולת העוף: וְהִסִּיר אֶת מִרְאֵתוֹ בְּנִצְתָּהּ וְהִשְׁלִיךְ אֶתָּהּ אֶצְלֵ הַמִּזְבֵּחַ קִדְמָה אֶל מְקוֹם הַדֶּשֶׁן (ויקרא א טז), ולמה נאמר מקום הדשן, אם אינו ענין למזבח החיצון, שכבר נאמר בו דישון (ראה ערך דשון מזבח החיצון), תנהו ענין לדישון מזבח הפנימי (מעילה יב א, לפירוש רבינו גרשום שם, ותוספות יומא נט ב ד"ה והרי; ירושלמי יומא ב ב, וראה שם בקרבן העדה ופני משה).

יש למדים זאת ממה שנאמר בעבודת יום הכפורים: וְהָזָה עָלָיו מִן הַדֶּם בְּאֶצְבָּעוֹ (ויקרא טז יט), ונאמר בהקטרת הקטורת: וְהִקְטִיר עָלָיו אֶהָרֹן קֹטֶרֶת סָמִים (שמות ל ז), הרי זו גזרה שוה "עליו עליו", מה עליו שבהזאה מלמד שההזאה צריכה להיות בגופו של מזבח, ולא על גבי אפר ועל גבי גחלים, אף עליו שבהקטרה מלמד שלא תהיה ההקטרה אלא בגופו, הרי שצריך לדשנו (רבי זעירה בשם רבי לעזר בירושלמי שם).

• ויש סוברים שעיקר חובת דישון מזבח הפנימי אינה אלא מדבריהם, ואין לה עיקר מן התורה (מלחמות לרמב"ן יומא א א ד"ה אמר בפירוש ב²).

אפילו לסוברים שהיא מצוה מן התורה, כתבו ראשונים שכיון שאינה צריכה בגדי כהונה אינה חשובה עבודה (תוספות יומא נט ב ד"ה והרי. וראה פירוש קדמון מעילה יב א בשם מורינן).

זמנו

כמה פעמים בזמן דישון מזבח הפנימי, נחלקו ראשונים: יש **היו מדשנים** סוברים שלא היה אלא פעם אחת ביום בכל בוקר (רש"י יומא כא א ד"ה ודישון; תוספת שם לג א ד"ה אפילו); ויש סוברים שגם בין הערבים היה דישון מזבח הפנימי (פירוש המשניות לרמב"ם תמיד סוף פרק ו; שו"ת הרשב"א א סוף סימן עט).

אימתי היה דישון זה נחלקו ראשונים באיזה זמן במשך היום היה דישון המזבח:

• יש שכתבו שהיה זה בשעה שהשוחט שוחט את התמיד, אחר פתיחת שער ההיכל, שהיו נכנסים להיכל שני כהנים, האחד שזכה בדישון מזבח הפנימי, והשני שזכה בדישון-המנורה (ראה ערכו. רמב"ם תמידין ומוספין ו א וב), וכשהיו שומעים קול שער הגדול היו מתעסקים בשחיטה, בעוד שהיו שני כהנים מדשנים את מזבח הפנימי, ומטיבים - את הנרות - ויוכל להיות שטרם שהיה מתחיל לדשן המזבח ולהטבה כבר היה נשחט התמיד (ראב"ד תמיד ד, וראה שם שזה מכון כדעת הרמב"ם שבשעה ששוחטים מדשנים).

• יש סוברים שהדישון היה לפני שחיטת התמיד וזריקתו (תוספות ישנים יומא כה א ד"ה מי שוחט; ריטב"א שם ד"ה פייס שני; פסקי תוספות תמיד כא).

• ויש סוברים שדישון מזבח הפנימי הוא עבודת לילה, ואף שבהקטרת הקטורת נאמר בבוקר בבוקר, ואין הקטרה אלא אם כן דישן תחילה, וכאילו נאמר בדישון בבוקר בבוקר (ראה יומא לג א, ורש"י ד"ה הכא כתיב), אין זה אלא שלא יאחר, אבל להקדים כל זמן שהוא מקדימו הרי זה זריז, אלא מפני שהיא עבודה קלה לא רצו חכמים להטריח ולדשן בלילה, והתקינו שתהא נעשית ביום, ומשהאיר המזרח כיון שהגיע זמן העבודות הקדימו העבודות למכשירים, ואיחרו את דישון מזבח הפנימי, שהוא רק מכשיר לעבודה (מלחמות לרמב"ן יומא א א ד"ה אמר בפירוש א, ראה שם בארוכה).

כהונה ובגדי כהונה

נזר דישון מזבח הפנימי אינו נעשה אלא בכהן, והזר פסול לו, אלא שאם עשאו זר אינו חייב עליו מיתה, מפני שהיא עבודת סילוק - שמסלקים ומסירים - שאין הזר חייב עליה מיתה (ראה ערך זר. יומא כד ב עבודת סילוק שבהיכל, ורש"י שם כגון דישון מזבח הפנימי; רמב"ם ביאת מקדש ט ח, לגירסת הכסף משנה בשם קצת ספרי רבנו³), ואף לדעת המחייב בתרומת הדשן, אף שהיא עבודת סילוק (ראה ערך תרומת הדשן), מכל מקום עבודת סילוק שבהיכל דומה לעבודת סילוק שבקדשי קדשים, שלדברי הכל הזר פטור (יומא שם בעיא שנפשטה, וראה ערך זר הלימוד על זה).

בגדי כהונה יש מן הראשונים סוברים שאין דישון מזבח הפנימי צריך בגדי כהונה, ואינו דומה לדישון מזבח החיצון, שיש בו עבודה אחר שנעשה דשן, שצריך להרים תרומת הדשן, ולכן אין ללמוד בקל וחומר ממזבח החיצון שיצטרך בגדי כהונה, כדרך שלמדים לאיסור הנאה בקל וחומר (ראה להלן: מעילה והנאה בדשן; איסור הנאה וכו'. תוספות יומא נט ב ד"ה והרי⁴).

הפייס על דישון מזבח הפנימי היו מפייסים, ובכלל הפייס השני היה (משנה יומא כה א, ותמיד ג א; רמב"ם תמידין ומוספין ד ו), ואף שעבודה שאין הזר חייב עליה מיתה אינה צריכה פייס (ראה יומא כז ב, וראה ערך פייס), מכל מקום דישון מזבח הפנימי צריך פייס, לפי שתחילת עבודת הקטרה הוא, ודומה לשחיטה שאף שהזר כשר לה צריכה פייס, לפי שתחילת עבודה היא (תוספות יומא כז ב ד"ה אין זר; המפרש לתמיד שם).

הזוכה בפייס זה היה השלישי, אחר השוחט את התמיד של שחר, והמקבל את הדם וזורקו (משנה יומא ותמיד שם: רמב"ם שם), ואפילו לסוברים שדישון מזבח הפנימי היה קודם לשחיטת התמיד וזריקתו (ראה לעיל: זמנו; אימתי היה דישון זה דעת תוספות ישנים וריטב"א), מכל מקום הקדימו את הפייס של עבודות אלו מהטעמים הבאים:

• שהן עיקר עבודות היום (תוספות ישנים שם ד"ה מי שוחט בפירוש א, וראה שם פירוש ב).

ד"ה עבודת סילוק שמבואר מכל זה שיש לדישון מזבח הפנימי עיקר מן התורה. 3. ובדפוס רומי וקושטא אינו מופיע, ובדפוסים חדשים בסוגריים. 4. וראה להלן, שם, מחלוקת ראשונים אם מועלים בדשן קודם לדישון מפני שלא נעשית

דשון מזבח הפנימי. 1. ח', טורי יב-יח. 2. וצריך לומר שמפרש הלימוד במעילה יב א רק למקומו וכפרש"י שם ולא לחובתו. וראה גבורת ארי יומא יד ב ד"ה מי שתמה עליו מיומא לג א ומוסוגיית מעילה יב א ורש"י יומא כד ב

מעילה והנאה בדשן

לפני הדישון דישון מזבח הפנימי לא נהנים ולא מועלים בו (משנה מעילה יא ב; רמב"ם מעילה ב טו).

• יש מהראשונים מפרשים שאין מועלים בו לאחר דישון המזבח, שכבר נעשית מצותו, אבל לפני הדישון, שעדיין לא נעשית מצותו – מועלים בו, כשם שמועלים בדשן מזבח החיצון לפני הרמת הדשן לדברי הכל (תוספות זבחים מו א ד"ה ולא; תוספות יומא נט ב ד"ה והרי בשם ר"י, ותוספות ישנים שם בשם רבו. וכן ברבינו גרשום וברטנורא מעילה שם פירשו לא מועלין לאחר שהוציאו).

• ויש סוברים שאין מועלים אף לפני הדישון, שאין הדישון חשוב עבודה, שאינו צריך בגדי כהונה (תוספות יומא שם ד"ה והרי, בשם ריצב"א; תוספות מעילה שם ד"ה בשלמא).

• **לאחר הדישון** יש סוברים שאף מועלים בו לאחר הנחתו, מפני שהוא מעורב עם תרומת הדשן במקום אחד (רש"י מעילה יב א ד"ה אלא; פירוש קדמון שם יא ב ד"ה דישון השני, ושם יב א ד"ה בשלמא השני), ומתוך שאינו יודע איזהו תרומת הדשן ואיזהו דישון מזבח הפנימי – מועלים בו, ולא אמרו שאין מועלים בו (ראה לעיל: לפני הדישון), אלא לפני שהניחו בבית הדשן (פירוש קדמון שם יא ב).

• אבל רוב הראשונים סוברים שלאחר הנחתו ודאי שאין מועלים בו (רבינו גרשום מעילה שם; פירוש קדמון שם יא ב, בשם הרא"ש; תוספות יומא נט ב ד"ה והרי, בשם ר"י וריצב"א), שהדישון מוציאו מידי מעילה, לפי שנעשית בו מצותו (ר"י בתוספות ביומא שם, ותוספות בזבחים מו א ד"ה ולא, לשיטתם שקודם דישון מועלים בו, ראה לעיל: לפני הדישון), או לפי שאף קודם דישון אין מועלים בו שאין בו שום עבודה (תוספות יומא שם, לדעת ריצב"א, וראה לעיל שם).

איסור הנאה לאחר הדישון אף לאחר שהניח את הדשן במקומו אצל המזבח (ראה לעיל: סדרו; סדר הדישון), איסור הנאתו הוא מן התורה, שלאחר שלמדנו מ"אל מקום הדשן" האמור במוראת העוף שצריך דישון (ראה לעיל: חובתו), סברא היא שכל הדשנים שוים להיאסר בהנאה, וכשם שתורמת הדשן שמישים שם אסורה בהנאה (ראה ערך תרומת הדשן), אף זה כך (מעילה יב א, לפירוש הריצב"א בתוספות יומא נט ב ד"ה והרי, וראה שם בתוספות פירוש נוסף).

בירושלמי למדים מהכתוב: **אֶל מְקוֹם טְהוֹר** (ויקרא ד יב בפר כהן משיח לפירוש קרבן העדה, או ויקרא ו ד בהוצאת הדשן לפירוש הפני משה) – שיהא מקומו טהור (ירושלמי יומא ב ב), כלומר נקי בלי הנאה (קרבן העדה שם. וראה פירוש הפני משה שם), או שלמדים בקל וחומר ממזבח החיצון, אם דישון מזבח החיצון אסור בהנאה, הפנימי לא כל שכן (רבי זעירא בשם רבי אליעזר בירושלמי שם⁷).

אמנם יש סוברים שאינו אסור בהנאה לאחר הנחתו (כסף משנה פסולי המוקדשין יט יג, לדעת הראב"ד שם); ואף לדעת הסוברים שאסור בהנאה יש מפרשים שאיסורו מדרבנן (מרכבת המשנה תמידין ומוספין ב טו. וראה ערך דשון מזבח החיצון).

• שפעמים המאוחר במעשה מוקדם בפייס (ריטב"א שם יד ב ד"ה מאן תנא).

• שהעבודות קודמות למכשירים, ודישון מזבח הפנימי אינו אלא מכשיר, ועוד שאינו אלא מדבריהם, ואין לו עיקר מן התורה (מלחמות לרמב"ן יומא א א ד"ה אמר. וראה לעיל: חובתו שבירושלמי וראשונים מבואר שהוא מהתורה).

סדרו

סדר הדישון אחר פתיחת שער ההיכל נכנס הכהן שזכה בדישון מזבח הפנימי (רמב"ם תמידין ומוספין ו א⁵) בכלי קודש, וטני⁶ היה שמו, ושל זהב היה, ומחזיק קביים וחצי (ראה ערך קב), מניח את הטני לפניו בארץ, וחופן בידייו את האפר והפחם שבתוך המזבח ונותן לתוך הטני, ובאחרונה – שנשאר מעט דשן ולא היה יכול ליקח בחפניו (ברטנורא שם ט) – מכבד – מטאטא – את השאר לתוכו ומניח שם בהיכל ויוצא (רמב"ם שם ג ד, על פי תמיד ג ו טו).

ונאמרו כמה טעמים לכך שאינו מוציא את הטני מיד:

• מפני שהוא צריך אחר כך להיכנס ולהשתחוות, לכן יעשה גם מצוה בכניסתו להשתחויה (ראה ערך) ליטול את הטני (הראב"ד בפירושו לתמיד פרק ו).

• מפני שצריך ליתן הדשן אצל המזבח קדמה כמו דישון המנורה (ראה להלן: היכן היו נותנים הדשן), לפיכך הוא ממתין עד לאחר זריקת התמיד, שהיה עושה הטבת שתי נרות וגומר השלמת דישון-המנורה (ראה ערך), ואז היו שני הכהנים מוציאים זה הטני וזה הכוז – הכלי שבו נותן את דישון המנורה – ושופכים הדשן במקום אחד אצל המזבח (פירוש הרא"ש תמיד ו א; ברטנורא שם ג ט. וראה תפארת ישראל ג שם אות עד).

• ויש מפרשים שמניח את הטני עד הערב, שגומר אז את דישון מזבח הפנימי ומוציא הטני, וכך לא יצטרך להכניסו פעם נוספת בערב (שו"ת הרשב"א א סוף סימן עט. וראה לעיל: זמנו; כמה פעמים היו מדשנים, מחלוקת ראשונים אם היה דישון מזבח הפנימי בערב).

דישון המזבח דישון מזבח הפנימי קודם לדישון-המנורה (ראה קודם לדישון ערך), מפני שאין-מעבירין-על-המצות (ראה ערך), וכשנכנס להיכל פוגע במזבח תחילה, קודם שיגיע למנורה (יומא לג א וב ורש"י, וראה תוספות יום טוב תמיד ג. וראה ערך אין מעבירין על המצות).

היכן היו נותנים הדשן דישון מזבח הפנימי היו נותנים במזרחו של כבש מזבח החיצון, מקום שהיו זורקים את מוראת העוף והנוצה, רחוק עשר אמות מרגלי הכבש למזרחו (תמיד ד; רמב"ם תמידין ומוספין ב יב. וראה תוספות מעילה יא ב ד"ה דישון), שנאמר במוראת העוף: **וְהִשְׁלִיךְ אֹתָהּ אֶצְלַת הַמִּזְבֵּחַ קֶדְמָה אֶל מְקוֹם הַדִּשָּׁן** (ויקרא א טו), ואם אינו ענין למזבח החיצון, תנהו ענין למזבח הפנימי (מעילה יב א. וראה ערך בית הדשן הלימודים לקביעת מקומו במזרח הכבש ועל ריחוקו עשר אמות), דשן זה היה נבלע שם במקומו בנס (יומא כא א ורש"י, וראה ערך תרומת הדשן).

⁵ שהוא מלשון טנא במקרא, וראה שם בערוך השלם שהאריך, וכן הוא בברטנורא תמיד ג ו, וכתב שדומה לסל ופיו רחב. ⁷ וראה שיטה מקובצת

מצותו. ⁶ וראה ראב"ד תמיד ג ט, ומלאכת שלמה שם שמי שזכה בדישון מזבח הפנימי הוא גם שמתעסק בפתיחת שערי ההיכל. ⁶ ראה ערך ערך טן

דת יהודית¹

מנהגי הצניעות שנהגו בנות ישראל

גדרה

דת יהודית היא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל (רש"י כתובות עב א ד"ה דת יהודית; שו"ת הרשב"א ה רמו; רמב"ם אישות כד יב; טוש"ע אבן העזר קטו ד), להיות יתרות במידת הצניעות על כל שאר נשים (מאירי כתובות שם ד"ה אמר), אף על פי שאינו כתוב בתורה (רש"י כתובות שם), והעוברת על מנהגים אלו ועושה דברים של פריצות, יוצאים מהם דרכים ושבילים לזנות (מאירי שם², וראה ערך עוברת על דת).

איזוהי דת יהודית – אינה יוצאה וראשה פרוע, אינה טווה בשוק, ואינה מדברת עם כל אדם; אבא שאול אומר אף אינה מקללת יולדיו בפניו; רבי טרפון אומר אף שאינה קולנית (משנה כתובות עב א. וראה להלן פירושיהם).

פריעת הראש

גורו פריעת הראש, שהיא גילוי שער ראשה, אף שמן התורה אין האיסור אלא כשהיא יוצאת לרשות הרבים כששער ראשה מגולה לגמרי (ראה ערך דת משה; הפורעת ראשה), מכל מקום מנהג דת יהודית הוא שאינה יוצאת אפילו בקלתה על ראשה (כתובות עב ב), והוא סל שיש לו מלמטה בית קיבול להולמו בראשה, ובית קיבול למעלה לתת בו פלך ופשתן (רש"י שם ד"ה קלתה. וראה ערך ערך קלתה), ואפילו ששערה מכוסה במטפחת (רמב"ם אישות כד יב, ובפירוש המשניות כתובות שם; טוש"ע אהע"ז קטו ד), כיון שיש בה נקבים כנקבי הסל (ב"ח שם, וראה שם ובבאור הגר"א סק"י שהוא הפירוש קלתה שבגמרא לדעת הרמב"ם), הרי זו עוברת על דת יהודית עד שתתן עליה רדיד ככל הנשים (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

רדיד הוא החופה את כל גופה כמו טלית (רמב"ם אישות יג יא; טוש"ע שם עג א. וראה פרישה קטו י), ודוקא אם דרך הנשים באותו מקום שאינן יוצאות לשוק בלא רדיד כזה, אבל אם דרכן לצאת בכיפה – צעיף (רש"י כתובות סד ב ד"ה כפה) – שעל ראשה בלבד, ולא ברדיד, יוצאת בכיפה (פרישה שם, על פי רמב"ם פרק יג שם וטוש"ע עג שם. וראה ערך ערך קלת שכיפה היא קלתה ולא תצא³).

היוצאת מבוי מפולש, או חצר שהרבים עוברים בו, דינם כרשות למבוי הרבים, שאפילו בקלתה לא תצא, משום דת יהודית (טוש"ע אהע"ז קטו ד. וברמב"ם אישות כד יב: למבוי מפולש, ולא הזכיר חצר שרבים בו. וראה באור הגר"א שם סק"י).

מחצר לחצר דרך מבוי – שאינו מפולש (מאירי שם, וכן כתב בבאור הגר"א שם סק"י לדעת הרמב"ם) – אף שמן התורה אפילו כשפרועה לגמרי מותר, מכל מקום מדת יהודית צריכה לצאת עם קלתה, ובלא קלתה – אסור (גמרא שם, וראה בית שמואל שם סק"ט), אלא שיש סוברים שמכל מקום דבר שאינו הגון הוא לצאת אפילו עם קלתה (בית יוסף שם, לדעת הטור ותמה עליו; ב"ח שם, בדעת הרמב"ם והטור ויישב דבריהם).

היוצאת לחצר בחצר שאין עוברים בה הובא בפוסקים כמה דעות:

- יש סוברים שאפילו פרועה לגמרי מותר, ואין בזה גם משום דת יהודית (תוספות כתובות עב ב ד"ה ואלא; ריטב"א שם; שו"ע אהע"ז קטו ד, וראה שו"ע שם כא ב), שאם כן לא הנחת בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה – שהכל יצטרכו לגרש נשותיהם (גמרא שם) – שאין אשה נזהרת מלכסות ראשה בחצרה (ר"ן שם לב ב ד"ה קלתה), אלא שמכל מקום יש שכתבו שמגונה הדבר (מאירי שם עב א).

- יש מוכיחים בדעת הירושלמי שאף בחצר אסור בלא קלתה (ירושלמי שם ז ז, וכפירוש הקרבן העדה ופני משה שם⁴), ופסקו כן להלכה (ערוך ערך קלת; סמ"ג עשין מה; טור שם קטו⁵).

- יש סוברים שאף לדעת הבבלי הדין כן, ולא אמרו שאם כן לא הנחת בת לאברהם אבינו אלא כשיוצאת בקלתה (ב"ח שם, ובית שמואל שם סק"ט⁶).

- יש שכתבו להשוות הדעות, שאם אין רבים מצויים בחצר, אבל דרים שם גם אנשים אחרים, אין שם היתר אלא בקלתה; אבל בחצר שדרים שם ביחידות לגמרי, מותר אפילו בגילוי השער לגמרי (ט"ז שם סק"ה).

- יש שכתבו שנהגו בכל גבול ישראל שאפילו בפני אנשי ביתה אינה שרויה בפריעת הראש בלי קלתה או כיפה לראשה (ב"ח שם; מגן אברהם עה סק"ד. על פי הזהר נשא קכה ב⁷. וסיים: וכן ראוי לנהוג; שו"ת חתם סופר או"ח לו).

ויש מוסיפים, שכיון שכך קיבלו עליהם אבותינו ואבות אבותינו בכל תפוצות ישראל, כבר נעשה מנהג זה דת יהודית (שו"ת חתם סופר שם. וראה באור הלכה למשנה ברורה עה ב).

המגלות חלק מועט משערן האוזן לפדחת – יש שכתבו שאין בזה איסור, שכך היתה דרך בנות ישראל מעולם, ואף בזמן התלמוד נהגו כך (שו"ת מהר"ם אלשקר לה, על פי בבא בתרא ס ב בת צדעא לפירוש הערוך ערך בת צדעא; רמ"א בשו"ע עה ב, וראה מגן אברהם שם סק"ד); ויש שכתבו שאף בזה כבה נהגו איסור בכמה ארצות ונעשית הלכה (שו"ת חתם סופר או"ח לו, על פי הזהר נשא קכה ב שכל חוט שערה אסור, וכתב שבארצותינו נהגו כהזהר. וראה באור הלכה למשנה ברורה עה ב).

פאה נכרית פאה נכרית, שהיא כיסוי המונח על הראש העשוי משערות תלושות, בין משלה ובין משל חברתה, אין איסור שתצא בה אפילו לשוק, ואין בזה משום פריעת ראש, שהרי התירו לצאת בשבת בפאה נכרית בחצר, כדי שתראה מקושטת ולא תתגנה על בעלה (ראה שבת סד ב ורש"י), מוכח שבחול מותר אף ברשות הרבים, והדברים אמורים כשאיננה מכוסה בצעיף, שאם כן אין לה תועלת מקישוט זה, והרי כל עצמה אינה יוצאה בפאה נכרית אלא כדי שתיראה בעלת שער

לא. 4. וכן כתבו בסמ"ג עשין מה לדעת הירושלמי, ורי"ז בשלטי גבורים כתובות שם. 5. וראה בית יוסף שם שתמה עליו, ובב"ח שם שיישב וצידד אף בדעת הרמב"ם כן. 6. וראה ערך עוברת על דת שלענין כתובה יש בזה מחלוקת לדעת הבית שמואל בין הבבלי וירושלמי. 7. עמוד רלט במגן אברהם טעות סופר.

בבא מציעא נד ב שכתב על פי הירושלמי זה שאסור בהנאה מן התורה. **דת יהודית**. 1. ח', טורים יט-כד. 2. וראה גיטין צ ב, וירושלמי סוטה א א שלמדים שמצוה לגרשה מכי מצא בה ערות דבר, וראה רא"ש כתובות ז ח לענין הפסד כתובה משום חציפות וחשד זנות. 3. וראה עוד רמב"ם סוטה ג ה שבכיפה היא רק בתוך ביתה, ונראה שהכל לפי הענין אם מכסה כל השער או

(שלטי גבורים שבת פרק ו; רמ"א בדרכי משה או"ח שג ו ובשו"ע שם עה ב; מגן אברהם שם סק"ה).

ויש אוסרים אף בפאה נכרית (שו"ת שבסוף ספר באר שבע ית, ודחה הראיה משבת באופנים שונים, אבל במגן אברהם שם הביאו ופסק שלא כמותו. וראה שו"ת שאילת יעב"ץ א ט, ושם ב ז-ח שאוסר)⁸.

בעניין זה נחלקו אף רבים מפוסקי זמננו - יש שהתירו עם מגבלות שונות בצורת הפאה הנכרית, ויש שכתבו שאף המתירים שהובאו לעיל, לא התירו בפאות שלהם מראה טבעי⁹.

על בתולות המותרות בפריעת ראש, ראה ערך דת משה.

שאר נוהגי צניעות

הטווה בשוק טווה בשוק שאמרו שאינה דת יהודית, הוא שטווה ומראה זרועותיה לבני אדם (רב יהודה אמר שמואל

בכתובות עב ב, וראה בבא קמא מח א, ורש"י ד"ה למיפא; רמב"ם אישות כד יב; טוש"ע אהע"ז קטו ד)¹⁰, או שטווה ורד כנגד פניה (רב חסדא אמר אבימי בגמרא שם), ובביאור הדבר נחלקו ראשונים:

• **יש מפרשים שטווה בכפה על ירכה, והחוט יורד כנגד פניה של מטה** (רש"י שם ד"ה בטווה; תוספות ר"ד שם ד"ה ר"ח).

• **יש מפרשים שטווה צמר אדום כורד כדי שיפול על פניה מזהרוריתו, וזהו עזות מצח ופריצות** (ערוך ערך בתולת הורד, בשם הגאון; תוספות כתובות שם ד"ה וטווה, בשם ר"ח; אוצר הגאונים כתובות עמ' 219 מפי בת"י הכהן, בשם רב האי גאון).

• **יש מפרשים שטווה ורד - פרח - וכיוצא בו כנגד פניה, על פדחתה או לחייה, כדרך שעושות הגויות הפרוצות** (רמב"ם אישות שם; מאירי שם; טוש"ע שם).

וכל הפירושים עולים להלכה, שכל שהוא עזות אינה דת יהודית (חלקת מחוקק שם סק"י).

המזגרת עם מדברת עם כל אדם שאמרו, היינו שמשחקת עם כל אדם (רב יהודה אמר שמואל בגמרא בכתובות עב ב;

רמב"ם אישות כד יב; טוש"ע אהע"ז קטו ד), דרך חוצפה (מאירי שם), ולא דוקא משחקת, אלא כל שמדברת שיחה יתרה אפילו בלי שחוק הרי זו כמשחקת (שיטה מקובצת שם, בשם תלמידי רבינו יונה; חלקת מחוקק ובית שמואל שם ס"ק יב, על פי גמרא שם); או שמטיילת ומדברת עמהם דברי בטלה (ריטב"א שם ד"ה במשחקת), ולא דוקא בחורים, ובפרט רוק שאין לו אשה (חלקת מחוקק שם).

המקללת נחלקו המפרשים כיצד מקללת יולדיו בפניו: **יולדיו בפניו**

• **יש מפרשים שמקללת אביו של בעלה - או אמו** (שיטה מקובצת כתובות עב ב, בשם תלמידי רבינו יונה) - בפני בעלה (רמב"ם אישות כד יב; טוש"ע אהע"ז קטו ד), או בפני בן בעלה (רש"י כתובות שם ד"ה במקללת; תוספות שם ד"ה יולדיו בפירוש א; תוס' ר"ד

שם; בית יוסף שם ועוד); ויש חולקים וסוברים שבפני בן בעלה אינו בכלל (כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם; המחבר בשו"ע שם¹¹).

• **יש מפרשים שמקללת אבי אביו של בעלה בפני בעלה** (תוספות שם, בשם יש מפרשים; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים; וראה דרכי משה שם סק"ה, בשם הגהות מרדכי).

• **יש מפרשים שמקללת אבי אביו של בעלה בפני אבי בעלה** (מאירי שם, בשם יש גורסין).

• **יש אומרים שהוא הדין מקללת אבי בעלה בפני עצמו** (ריטב"א כתובות שם ד"ה גירסת; רמ"א בשו"ע שם, בשם יש אומרים, וכתב שכן משמע מפרש"י¹²); ויש מוכיחים בדברי ראשונים שסוברים שבפני אבי בעלה בעצמו אינו בכלל (בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם).

המקללת את המקללת את בעלה בעצמו כל שכן שעוברת על בעלה בעצמו דת יהודית (שיטה מקובצת כתובות עב ב, בשם הרא"ה; תשובות המיוחסות לרמב"ן קב; רמ"א בשו"ע אהע"ז קטו ד).

מקללת אף קללה שאמרו היא אפילו בלי שם - הקודש - או בלי שם הקודש כינוי (שיטה מקובצת שם, בשם תלמידי רבינו יונה. וראה פתחי תושבה קטו סק"י, בשם מהרא"ל מבריסק שדוקא בשם או בכינוי, וכתב שלא משמע כן מהגמרא שם).

מה היא קולנית קולנית שאמרו היא שמדברת בביתה ושכניה שומעים את קולה (תוספתא כתובות ז; שמואל בירושלמי שם ו), היינו שמשמעת קולה על עסקי תשמיש (רבי יהודה אמר שמואל בכתובות עב ב¹³), ומצאנו בראשונים כמה ביאורים בכך:

• **שכשהבעל מדבר עמה על עסקי עונה מריבה עמו, ודבריה נשמעים לשכניו והוא בוש בדבר** (רש"י שם ד"ה על¹⁴).

• **שתובעת התשמיש בקול רם מבעלה עד ששכנותיה שומעות אותה** (רי"ף כתובות לג א, ורא"ש שם ז ט; רמב"ם אישות כד יב; טוש"ע אהע"ז קטו ד).

• **שמסרבת בלי שום סיבה לטבול מנדותה, עד שצריך להרבות עליה רעים ורעות ולהודיע צערו לרבים, והקול נשמע וחרפה היא לו** (שיטה מקובצת כתובות שם, בשם רש"י במהדורא קמא; מאירי שם, בשם גדולי הרבנים. ובעיטור אות מ מרד, בשם רש"י בקיצור שאינה רוצה ללכת לטבילה ושכנותיה שומעות).

וכל הפירושים עולים להלכה, שהכל בכלל קולנית (חלקת מחוקק שם ס"ק יג לשני הפירושים הראשונים).

על קולנית בשעת תשמיש מחמת חולי, ראה ערך מומי אשה.

אופנים נוספים אף זו שיוצאה ובגדיה פרומים משני צדדיה; **לעוברת על** ורוחצת עם בני אדם; ולבה גס בעבדיה **דת יהודית** ושפחותיה ושכנותיה - אינה נוהגת כדת משה וישראל (תוספתא כתובות ז, ורצונו לומר דת יהודית, שכלול שם עם ראשה פרוע וטווה בשוק. וראה ברייתא גיטין צ ב).

עוברת על דת אלא ברגילה בכך, וראה ערך עוברת על דת. 11. וראה חלקת מחוקק שם ס"ק יד שתמה למה לא פסק כרוב הפוסקים, וראה באור הגר"א שם ס"ק יג. 12. ראה חלקת מחוקק שם ס"ק טו שלא משמע כן מרש"י, ובבית שמואל שם ס"ק טו כתב שכן משמע מרש"י בפירוש לסבא באפי בריה וכל שכן בפני עצמו. 13. וראה קרבן העדה ופני משה בירושלמי שם שפירשו כן גם דברי שמואל שם. 14. וכעין זה בתשובות גאונים [הרכב] רנב: כגון שתובעה והיא נמנעת בתחילה עד שמפיסין אותה, וקולה נשמע לשכנותיה

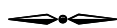
8. וראה עוד שו"ת תשובה מאהבה א מח; שו"ת הרי בשמים א לו. 9. ראה על כך ועוד בשו"ת דברי חיים י"ד ב נט; שו"ת הר צבי אבן העזר פט; שו"ת אגרות משה אהע"ז ב יב; שו"ת יביע אומר ד אהע"ז ג, ושם ה אהע"ז ה; שו"ת דברי יציב יורה דעה נה-נו; שו"ת תשובות והנהגות ד רצד. וראה עוד בארוכה בספר לבושה של תורה כח. 10. וראה מאירי שם שמדובר שעושה כן דרך חוצפה. אמנם ההפלאה בקונטרס אחרון קטו פירש טווה בשוק שעל ידי מלאכתה נתגלו זרועותיה ולא שגילתה בכוננה, ולכן לא די בפעם אחת שתקרא

(בבא קמא פב א; רמב"ם אישות כד יג: תמיד), בין מלפניה ובין מלאחריה (ירושלמי מגילה ד א), משום צניעות (בבא קמא שם), מפני מעשה שהיה שרבעה קוף מאחוריה (ירושלמי מגילה שם); ויש מפרשים שבשעה שעושה מלאכתה יש לחוש שתחוס על בגדיה ותחשוף שוליה והדבר מגונה (מאירי בבא קמא שם, ולפי זה צריך לומר שהסינר הוא על בגדיה).

סינר זה הוא כעין מכנסים קטנים (רש"י בבא קמא שם ד"ה סינר, וכן פירש בערוך ערך סנר, וראה ערוך השלם שם); ויש מפרשים חגורה (פירוש המשניות לרמב"ם שבת י ד, וכן פירש במוסף הערוך שם¹⁵).

אם לא חגרה סינר, אינה עוברת על דת (רמב"ם אישות שם: אינה עוברת על דת משה, ובמגיד משנה שם על דת יהודית).

על העוברת על דת יהודית בנוגע לגרושיה ולכתובתה, ראה ערך עוברת על דת.

דת משה

מצוות התורה

כששערו תיהן קלועות, אבל בשערות סתורות אסורות לצאת מדרבנן (מגן אברהם עה סק"ג, וראה שם בעטרת זקנים ופרי מגדים אשל אברהם סק"ג).

בקידושי אשה בימי הלל הזקן מצינו שהיו כותבים בכתובת אשה: "ומשתיכנסי לביתי תהיו לי לאנתו כדת משה וישראל" (תוספתא כתובות ד, א; או: כדת משה ויהודאי (ירושלמי שם ח), וכן יש אומרים שבקידושין אומרים הנוסח הרי את מקודשת וכו' כדת משה וישראל (רש"י יבמות צ ב ד"ה אדעתא; תוספות כתובות ג א ד"ה אדעתא; כלבו עה; רמ"א בשו"ע אהע"ז כז א³), וכן נוהגים לכתחילה (רמ"א בשו"ע שם. וכן הוא הנוסח בכל הסדורים, וכן המנהג בכל מקום).

בטעם אמירת נוסח זה:

- יש מפרשים לפי שמקודשת פירושו מזומנת, ואומרים שתהיי מזומנת לי כדת משה, היינו בזמן שהיא טהורה ולא בזמן שהיא נדה; וישראל, היינו כדת שהנהיגו בנות ישראל שאפילו רואות טיפת דם כחדל יושבות עליו שבעה נקיים (ראה ערך נדה. אבודרהם הלכות ברכות ברכת אירוסין⁴).

- ויש מפרשים כדת משה וישראל היינו שיכניסה לחופה לנישואין על ידי האב – אם היא קטנה – או שלוחיו, ולא שיחטוף אותה (אבודרהם שם, בשם העיטור על פי יבמות קי א, וכן משמע בתוספות בכתובות שם. בעיטור לפנינו לא נמצא).

בקידושין כתבו ראשונים שאף קדושי קטנה יתומה, שהקידושין **שמדרבנן** הם מדרבנן בלבד (ראה ערך קטנה וערך קדושין), הם כדת משה וישראל, שהתורה אמרה: לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל (דברים יז יא. וראה ערך דברי סופרים), ומי שאינו שומע להם עובר על דת הוא.

בגדיה פרומים, היינו אצל אצילי ידיה, כדרך "אדומיות שבצרפת" שבשרן נראה מצדיהן (רש"י גיטין צ ב ד"ה ופרומה), ורוחצת אין הכוונה עם בני אדם ממש, שהרי זה רגלים לדבר שזונה היא ואסורה לו, אלא רוחצת במקום שבני אדם רוחצים, והיא נכנסת לעיניהם לאחר יציאתם כשהם לובשים את בגדיהם (גמרא שם, ורש"י ד"ה במקום).

התובעת מידה טובה בנשים שאינה תובעת תשמיש בפה **תשמיש בפה** אלא בלב (עירובין ק ב; רמב"ם אישות טו יח: ציוו חכמים), והעושה כן נקראת חצופה (נדרים כ ב; טוש"ע או"ח רמ ג, ומגן אברהם שם ס"ק יד. וראה לעיל: מה היא קולנית פירוש הרמב"ם בקולנית), וציוו חכמים על האשה שתהיה צנועה בתוך ביתה, ולא תרבה שחוק וקלות ראש בפני בעלה, ולא תהיה מדברת בעסקי תשמיש (רמב"ם אישות שם).

לחגור בסינר עזרא תיקן שתהיה אשה חוגרת בתוך ביתה בסינר

עניינו דת משה היא כל המצוות האמורות בתורה (ראה כתובות עב א, ורש"י ד"ה דאורייתא, ומאירי שם), או הרמוזות בה (מאירי שם).

כמצות שמדרבנן בכלל דת משה האמורה באשה העוברת על דת בנוגע לגירושיה וכתובתה (ראה כתובות עב א, ורמב"ם אישות כד יא וטז, וטוש"ע אבן העזר קטו א וז. וראה ערך עוברת על דת), הם אף דינים שמדרבנן, כגון ששימשו נידה מחמת דם שראתה בכתם (ראה ערך כתמים. ראה ירושלמי כתובות ז ו פלוני ראה כיתמן, וראה רמב"ם שם, וריטב"א שם עב א ד"ה ומשמשות), או שמאכילתו תבואה שאינה מעושרת בזמן הזה שאינו אלא מדבריהם (מגיד משנה אישות שם. על מעשר בזמן הזה ראה ערך טבל).

יש מהראשונים סוברים שמכיון שנאמר שם דת משה בהקבלה לדת יהודית, הכוונה בדת משה היא למצוות התורה ממש, ורק במקום שנאמר דת משה וישראל הכוונה גם למצוות דרבנן (שו"ת הרשב"א ה רמו. וראה להלן בקידושי אשה).

הפועת הראש פריעת הראש – גילוי שער ראשה – שהיא בכלל ראשה דת-יהודית (ראה ערכו), הרי זו כשיצאה ברשות הרבים בקלתה – סל – שעל ראשה (ראה ערך דת יהודית), אבל לצאת פרועה לגמרי ברשות הרבים הרי זה אסור מדת משה, שהוא מן התורה, שנאמר: ופרע את ראש האשה (במדבר ה יח), ותנא דבי רבי ישמעאל אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו פרועות ראש (כתובות עב א, ורש"י ד"ה אזהרה, וראה שם ברש"י ב פירושם בצורת הלימוד), שפרע לשון גילוי הוא (ראה רש"י סוטה ח א ד"ה ופרע)².

ובין פנויות ובין אשת איש בכלל האיסור (רמב"ם איסורי ביאה כא יז; טוש"ע אהע"ז כא ב), ופנויות שאמרו, היינו אלמנות או גרושות או בעולות, אבל בתולות אינן אסורות בפריעת ראש (ב"ח ובית שמואל אהע"ז שם); ויש סוברים שאף בבתולות לא התירו אלא

שיער גלוי, והרי היא מראה את עצמה כעוברת על דת משה. ³ ברמב"ם אישות ג א, ובטור והמחבר בשו"ע שם לא הוזכר, ובסידור רס"ג עמ' צז הזכיר בשעת מסירת הכתובה ולא בקידושין. ⁴ וראה תשובות הרמב"ם [הוצאת פרימין] קצד שהיו נוהגים לכתוב בכתובה שתטבול בכל עת שתצטרך לנידוחה.

בזאת. ¹⁵ וראה שיטה מקובצת בבא קמא שם בשם גאון סינר שרגילות נשים לחגור על מתניהם בסמוך לווסתן כ"י ומגיע עד לקרקע.

דת משה. ¹ ח', טורי' כד-כו. ² בדין אשה היוצאת בפאה נכרית – ראה ערך חשד מראית עין, ושם שיש שאסרו משום מראית העין שנראה כחולכת עם

כתבו כדת משה וישראל, אבל בנוסח גט מיאון שבספר השטרות לרב האי גאון עמ' 41, ובמב"ם גרושין יא יא, וטור אהע"ז קנה - אין, וראה אור זרוע א תרפז).

על העוברת על דת יהודית בנוגע לגרושיה ולכתובתה, ראה ערך עוברת על דת.

ה (א)

האות החמישית מכ"ב אותיות של אל"ף-בי"ת

תג הה' יש לה נקודה למעלה (ירושלמי חגיגה ב א), תג (מנחות כט ב), מין מקל קטן (ברוך שאמר, א"ב ראשון ה) בסוף הגג, משמאל (הגהות מימוניות תפילין א יט, וטור שם ושם, בשם רש"י); ולמרות שיש מהראשונים שפירשו התג שהוא בתחילת גגה כדל"ת (ראה לעיל), מכל מקום רוב הפוסקים כתבו כדעה זו (הגהות מימוניות שם; אור זרוע א תקמח, בשם רבנו שמשון; מרדכי מנחות תתקנ, בשם רבי אלחנן; טור שם ושם)⁶, וטוב לעשות כדברי שניהם (בית יוסף או"ח שם)⁷.

ניקב רגל ימין ניקב בירך - רגל ימין (רש"י מנחת כט א ד"ה יריכו) - של ה, אם נשתייר ממנה כמלא אות קטנה - כשר, ואם לאו - פסול (מנחות כט א-ב; רמב"ם תפילין א כ; טוש"ע או"ח לב טו; טור יו"ד רעד), והוא הדין אם כתב לכתחילה רגל קטנה קצרה שהוא כשר (משנה ברורה שם).

שיור זה היינו מהנקב ולמעלה (שלחן ערוך הרב או"ח לב יט; משנה ברורה שם ס"ק מג), ואות קטנה, היינו יו"ד (מגן אברהם שם ס"ק טז) עם קוץ התחתון שלה (משנה ברורה שם ס"ק מד).

וכן אם נפסק קצת עוביה, אם נשאר חוט דק כמו וי"ו או יו"ד דקה - כשר (מגן אברהם שם), שאין שיעור לעובי האותיות, ואם עשה מתחילתו הרגל דקה - כשר (בית יוסף שם, בשם המאירי; שלחן ערוך הרב שם יח)⁸.

הרגל שבשמאל

הרגל שבשמאל (מנחות כט ב: כרעיה) התלויה בה (ראה לעיל: צורתה בכלל), דנו ראשונים בצורתה, שיעורה ומקומה.

צורתה יש סוברים שצורת הרגל היא נקודה (אגור פה; ברוך שאמר, א"ב השני), ולכן צורת הה' כולה כמו דל"ת ויו"ד (ברוך שאמר שם), ויש שהוסיפו שהיא כיו"ד הפוכה (ברוך שאמר שם, בשם ספר התמונה), שהנקודה לא תהיה משוכה - שלא תהיה בעובי אחד מלמעלה למטה (מלאכת שמים כו, בינה סק"ח) - אלא למעלה דקה ולמטה עבה (ראה בציור הה' כמנהג האשכנזים), ומעט עקומה לצד ימין, ולא לצד שמאל שלא תדמה לתי"ו (ברוך שאמר שם)⁹.

האותיות, אלא שבידעבד כשר אף לדעה הראשונה כשעשה עגולה, כיון שאינה דומה לאות אחרת (פחד יצחק שם; שער הציון לתמונת האותיות ה סק"ב); ויש מהאחרונים שכתב בדעת אחד הראשונים שמעכב, ופסק להלכה כמותו (יד אליהו (קאליש) פסקים נ, בדעת רבנו תם). 6. ואף לדעת המפרשים שהתג שאמרו הוא לצד ימין, יש שכתב שמודים הם שצריך תג גם בצד שמאל (ברוך שאמר, א"ב שלישי ה). 7. עוד על התגין באות ה ראה ערך תגין. 8. וראה דעה אחרת בקרית ספר למאירי א ג ב; דרכי משה שם סק"ד, בדעת הטור. בירושלמי אמרו שניקב ירכו של ה אינו כשר אלא אם גוף הירך עבה כל כך עד שאם יגורר ממנו וימעט עוביו יהיה גויל חלק סביב הנקב וגם ישתיר בירך מעט מרחבו (ירושלמי מגילה א ט, לפי התרומה רה וקרוב העדה שם), ולא נזכר בפוסקים. 9. ויש סוברים שצורת הרגל היא כמו וי"ו (נמוקי יוסף, ספר

ואף לסוברים שקדושי כסף מדרבנן (ראה ערך קדושים) - המקדש אומר כדת משה וישראל (שו"ת הרשב"א ה רמז).

גט אף בנוסח הגט כותבים בסופו כדת משה וישראל (ראה ערך גט), וכן בנוסח של גט שחרורי עבדים (ראה ערך גט שחרור). וראה בעיטור אות ג גט מיאון, ובמחזור ויטרי עמ' 789 שגם בשטר מיאון

צורתה בכלל

צורת האות צורת אות ה - שנקראת ה"א או ה"י (פירוש הראב"ד לספר יצירה ב ג) - מהאל"ף-בי"ת שבכתב-אשורי (ראה ערכו) בכתיבת ספר תורה, תפילין ומזוזה (ראה ערך אותיות), וכן בגט אשה (ראה ערך גט), דומה לאכסדרה (ראה ערכו. מנחות כט ב) שהיא סתומה מכל צדדיה (בראשית רבה יב י; רש"י עה"ת בראשית ב ד) ופתוחה למטה (ירושלמי חגיגה ב א; בראשית רבה שם; רש"י עה"ת שם), וגם מהצד יש לה פתח (ירושלמי שם, לפי היפה מראה שם), שיש לה חלון מן הצד (בראשית רבה שם), שרגלה הפנימית - שמשמאל (רש"י שם א ד"ה תוכו וד"ה יריכו) - אינה דבוקה אל הגג למעלה, אלא תלויה באויר (רש"י שם ב ד"ה ותלו), ופתח עליון בין רגלה לגגה (רש"י שם ד"ה מעלין). ולכן הה' אינה ככל האותיות - מלבד הק' (ראה ערך ק) - שצריכות להיות גולם אחד (רא"ש ספר תורה יב; טור או"ח לו, ושם יו"ד רעד; שו"ע או"ח שם ב)² [ראה אירוס מ"ס 3 בסוף הכרך].

צורת גוף צורת גוף הה' - הגג והרגל שבימין - היא דל"ת (ראה ערך האות) ד על צורתה. אגור פה; ברוך שאמר, א"ב ראשון ה), שיש לה זווית מאחוריה ולא עגולה (ברוך שאמר, א"ב שלישי ה, בשם הרוקח), שכן אמרו שיש תג לה' (מנחות כט ב), ופירשו ראשונים שהוא בתחילת גגה, כמו תג של דל"ת (תוספות שם ד"ה ומאי, בשם רבנו תם)³, שלא תהא עגולה מאחוריה (רא"ש ספר תורה שם, והגהות מימוניות א יט, בשם רבנו תם; ברוך שאמר שם)⁴, שיהיה לה עוקץ לרבעה (טור יו"ד רעד), שלא תיראה כרי"ש (אגור שם; ברוך שאמר שם)⁵.

הרגל הימנית כשם שבאות ד' בכתב ספרדי הרגל הימנית היא ישרה, ובכתב אשכנזי פשוטה לאחוריה (ראה ערך ד), אף באות ה' כך (מור וקציעה לו) [ראה אירוס מ"ס 3 בסוף הכרך].

הקו העליון הקו העליון של ה - יש שמחלקים אותו לשנים ומחברים אותו בקו דק, כדרך שעושים בחי"ת (ראה ערך ח. חתם סופר יו"ד קעא).

ריבוע הה' - כרוב האותיות - תהיה מרובעת, שוה בארכה ורחבה (ברוך שאמר, א"ב הראשון, בסופו).

ה (א). 1. ח, טור' כז-לו. 2. ויש מהראשונים סוברים שאף רגלה שבשמאל דבוקה אל הגג, ובכדי להבדילה מאות חי"ת עשו בה שינויים אחרים (מאירי שבת קג ב; קרית ספר ב א). 3. ויש מהאחרונים שכתב שאין צריך לעשות עקב לה' כמו שעושים בדל"ת, אלא שתהיה אות חדה (משנה ברורה, תמונת האותיות). 4. בה' שניה של שם הוי"ה יש שכתבו שלא תהיה בליטה בגגה בימין (אשל אברהם לב כו, בשם משנת חסידים). 5. ויש מהראשונים שכתבו על צורת הגג והרגל של ימין שהיא כמו רי"ש (נמוקי יוסף ספר תורה; מרדכי מנחות תתקנ), וכן כתבו אחרונים לדעת הראשונים המבארים את התג של הה' באופן אחר (ראה להלן) שאין צריך לרבע הה' כדל"ת, אלא אפילו היא עגולה מאחוריה (פחד יצחק, ספר תורה ודין האותיות), וטוב לעשות כדעה הראשונה (טור או"ח וי"ד שם; שלחן ערוך הרב או"ח לו ב; משנה ברורה, תמונת

ורטב"א ור"ן שבת שם), ואם נגעה למעלה אין לה צורת ה' ופסולה (רא"ש שם; טושי"ע או"ח לו ב), ואפילו נגיעה דקה פוסלת (ריב"ש קכ; תרומת הדשן, כתבים עא) אף כחוט השערה, אף על פי שהתינוק קוראה כה' (שלחן ערוך הרב או"ח לב כז; משנה ברורה שם ס"ק פג) ¹³.

הה"ן מיוחדות

בספר תורה • ה' של ה'ה' תגמלו זאת (דברים לב ו) היא ה רבתי, מהאותיות הגדולות (מסורה גדולה, תחילת בראשית ותחילת דברי הימים; זהר לך לך צג א והאזינו רצו ב) שצריכה להיות – בכתובתה – תיבה בפני עצמה (סופרים ט ו) ¹⁴, ומכל מקום בקריאתה נקראת כמילה אחת, הה"א בפתח, והלמ"ד בשוא נח, ואותיות השם בנקודותיהן וכמוצאן כמשפט (מנחת שי שם, בשם הרבה ראשונים); ויש שהוסיפו שצריך לכתבה למטה מארכובתו של למ"ד (ירושלמי מגילה א ט; שמות רבה כד א; קרית ספר למאירי ב, האזינו).

• ה' של ה'עזראים יצא ה' (תהלים עז ח), יש מן הראשונים כתבו שהיא מן האותיות הגדולות (מחזור ויטרי (הורוויץ) עמ' 683).

• ה' של ב'הפראם (בראשית ב ד) היא זעירא, מהאותיות הקטנות (מסורה שם ושם ותחילת ויקרא; זהר שם ושם).

• ה' של ב'הפראם (במדבר ט ו) נקוד עליה (משנה פסחים צג ב; ספרי בעלותך סט; סופרים ו ג; אבות דרבי נתן לד).

בגט ה של "למהך" בגט יש לכתבה גדולה ועבה יותר משאר הה"ן שבגט (סדר גיטין למחרי"ם קלט, על פי גיטין ג ב).

הברתה

צורת ההברה • כל האותיות אדם מוציא מתוך פיו והוא קומץ את פיו, וה"י אדם מוציאה מתוך פיו בלא שהוא קומץ את פיו (תנחומא (בבב) בראשית טז).

• כל האותיות תופסים את הלשון, וזה אינו תופס את הלשון (בראשית רבה יב י).

• כל האותיות יש יגיעה בקריאתן, עקימת פה ונענוע לשון ושפתים, אבל ה"א אין בה נענוע כלל (פסיקתא זוטרתא בראשית ב ד).

זמיון לחי לא נמנעו חכמים מלדרוש מילה הכתובה בה' ככתובה בח' (ירושלמי פאה ז ח), לפי ששתייהן אותיות גרוניות, ממוצא אחד, לכן מתחלפות זו בזו (ריטב"א ומאירי מועד קטן ב א), כמו: קדש ה'ולמים (ויקרא יט כד), ודרשו: חלולים, שצריך חילול

ובכתב ספרדי רגל שמאל היא קו קטן פשוט עב מעט באמצעיתו, ואינה עקומה כלל (מור וקציעה או"ח לו, בשם מגן דוד, ושכן המנהג); ויש שכתבו שצורת רגל שמאל כמו וי"ו זעירא (מור וקציעה שם, בשם מצת שמורים; משנת אברהם, התמונה כג יט, בשם תולדות יעקב, ושכן דעת הפוסקים) ¹⁰ [ראה אירור מס' 3 בסוף הכרך].

שיעור בשיעור נקיבתה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאם ניקב ברגל שמאל, אפילו לא נשתייר ממנה כשיעור אות קטנה – כשר (רש"י מנחות כט א ד"ה תוכו; רא"ש ספר תורה טו; טור או"ח לב, ושם יו"ד רעד, ושו"ע או"ח לב טו, בשמו), ואפילו לא נשתייר אלא כלשהו (רא"ש וטושי"ע שם), בין אם נשתייר למעלה מהנקב, בין למטה ממנו (שלחן ערוך הרב או"ח לב יט, לדעה זו), שאין שיעור לרגל שמאל (רא"ש שם).

• ויש אומרים שאין חילוק בין רגל ימין לרגל שמאל, ודינה ככל האותיות, שאם לא נשתייר בה כשיעור אות קטנה – פסול כבכל האותיות (כן משמע מרש"י שם ד"ה ירכו, בלישנא אחרינא; כן משמע מהרמב"ם תפילין א כ; התרומה רה, על פי רש"י שם), וכן הלכה (בית יוסף שם; רמ"א שם).

סקוטה לא תהיה הנקודה – רגל שבשמאל – נגד אמצע הגג אלא בצד שמאל, נגד סוף הגג (ברוך שאמר, א"ב הראשון; אגור שם, בדעת הרא"ש), ואם עשאה באמצע – פסול (שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם, בתמונת האותיות), שצריך שתהיה הה' דומה לחי"ת אם תדבק הנקודה למעלה (ברוך שאמר שם, על פי שבת קג ב) ¹¹.

ולא תהיה הנקודה רחוקה מגג הה"א יותר מעובי הגג שהוא עובי קולמוס, ולא סמוכה לגג עד שאדם בינוני לא יוכל להכיר החלק שביניהם בריחוק ארבע אמות (ברוך שאמר, א"ב השני), או אמה אחת (ברוך שאמר, א"ב הראשון), ושיעור זה אינו דוקא, אלא בכדי שאדם בינוני יכירנו היטב מעל ספר תורה שעל גבי הבמה כשקורא בו (רמ"ע מפאנו לו; מגן אברהם לו סק"א) ¹².

נגיעת הרגל כשם שבכל האותיות למדים מוכתבתם (דברים ו ט) כג האמור בתפילין ומזוזה – וכן בספר תורה (שו"ת הרשב"א א סי' תריא, על ירושלמי מגילה א ט) – שתהא כתיבה תמה שלמה כהלכתה, כך למדים מכאן אף שלא יכתוב הה"ן חיתין (שבת קג ב, ורש"י ד"ה וכתבתם וד"ה תס), שהן דומות בקריאתן ובכתיבתן (רא"ש, ספר תורה יב). דהיינו שלא תגע רגל הה' בגגה (רא"ש שם), שירחיק הקו האחרון – מרגל השמאלית – מהגג (רשב"א

וגם ידבקו את הרגל השמאלית לגג, מכל מקום אם הגג של הה' יהיה רחב, באופן שרגל השמאלית תהיה באמצעיתו ולא בסופו, אין דיבוקה מפקיע אותה מאות ה, שהח' הרגל היא בסופה, וסופרים המדקדקים לעשות כתב מיושר הם בלבד היו מפרידים באות ה ביניהם, אבל אם אין עוקץ הגג בולט לחוץ, דיבוקה של רגל שמאלית לגג פוסל, ובזה הוא שאמרו לא יעשה הה"ן חיתין (רשב"א שם, בתירוץ השני; מאירי בשבת קג ב; קרית סופר ב א); ויש מפרשים שהסופרים המדקדקים עשו שני הבדלים בין ה' וחיתין: עשו חטוורת לחי"ת (ראה ערך ח), וגם תלו רגל הה"א (ריב"ש שם, בתירוץ הראשון; חתם סופר יו"ד רסז; באור הגר"א או"ח לב ס"ק נב). על רגל ה שנדבקה בגגה באחד משמות הקודש, אם מותר למחוק, מכיון שלכמה פוסקים היא כשרה ונתקדשה בקדושת השם ראה ערך מחיקת השם; על תיקון ה"א שנדבקה רגלה לגג בתפילין ומזוזה אחרי שנכתבה כבר האות שאחריה, ראה ערך כסדרן. על גט שנדבק בו רגלי הה"א לגג, ראה ערך גט על אופן התיקון בגרירה בסתי"ם ראה ערך חק תוכות; חק ירכות; על ה שניקב בתוכה אם צריכה להיות מוקפת גויל גם מבפנים, ראה ערך אותיות. ¹⁴ ויש החולקים בזה וסוברים שיש לכתוב המילה בתיבה אחת (מנחת שי שם, בשם ספרים מדויקים ומעבאים).

תורה), וצורת הה' כולה היא כמו דלי"ת וי"ו (תקוני זהר נח ב). ¹⁰ ה' הראשונה של שם הוי"ה יש שכתבו לעשות לה ברגל הוי"ו זעירא שבתוכה כעין קוץ קטן מאד יוצא לחוץ, והוא נקרא "פסיעה לבר" (מצת שמורים, תפילין, על פי זוהר בלק רג ב). ¹¹ וראה עוד דעות ברשב"א מנחות כט ב, בפירוש השני; מאירי שבת קד א; קרית ספר ב א; המיוחס לר"ן שבת שם; מגן אברהם לב ס"ק לג. ¹² יש מהאחרונים שנסתפק אם רגל השמאלית של הה' צריכה להיות באורכה שוה לירך הימנית שכנגדה, או שדי אף אם אינה מגיעה לסוף אורכה (פרי מגדים או"ח לב, אשל אברהם ס"ק לג). ¹³ ואמרו שסופרים המדקדקים תולים את רגל הה"א (מנחות כט ב), וביארו הדבר שלהשכיר די בהפסק כלשהו, וסופרים מדקדקים משאירים ריוח רב (ריב"ש שם, בתירוץ השני; ב"ח שם); ויש הסובר שאם הדביק בעובי פסול, שדומה לחי"ת, ואם הדביק בדקיקות, שהה"א ניכרת יפה – כשר, שנגיעה קלה אינה פוסלת, והסופרים המדקדקים בלבד הם שתלוהו (תשב"ץ א נ-א); ויש המחלק באופן אחר, שאם רגל שמאל מחוברת לגג, לא יעשו אותה ארוכה, אלא קצרה, שהחי"ת שתי רגליה ארוכות, ובזה תהיה רגל אחת ארוכה ואחת קצרה (רשב"א שם, בתירוץ הראשון); ויש הסוברים שאפילו אם יעשו שתי רגליה שוות זו כזו,

בהלכה למדו מה' בתורת חמש, כמו: סתם גזירות שלשים יום, שנאמר: קִדְשׁ יְהִיָּהּ (במדבר ו ה), 'יהיה' בגימטריא שלשים (נזיר ה א).
ואף כאן יש שדרשו כאילו כתוב בח', כמו: מלאכות שבת ארבעים חסר אחת, שנאמר לגבי איסור עשיית מלאכה בשבת: אֵלֶּה הַדְּבָרִים (שמות לה א), 'אלה' בגימטריא שלשים ותשע, שלא נמנעו חכמים מלדרוש בין ה' לח' (ראה לעיל. ירושלמי שבת ז ב).

ופדיין (ירושלמי שם). ויש שכאשר מובן המלה בה' ומובנה בח' מתנגדים זה לזה אמרו שאין לדרוש בח' מפני שלא כתוב בח' (מנחות לו א) ¹⁵.

בתורת מספר

ה' בתורת מספר היא חמש (ראה ערך אותיות וערך גימטריא), וכמה דרשות

ה (ב)

אות ה הכתובה בתורה לפני איזו מלה כה' הידיעה, או לאחריה כה' הכינוי לנקבה, באה ללמד איזה דין

ה' הידיעה

ה' הידיעה נדרשת לפעמים למיעוט ולפעמים לריבוי, והכל נדרש לפני הענין (תוספות סוכה מג א ד"ה הראשון), והרבה תיבות נדרשות בפנים שונות, דבר והיפוכו, כפי הענין וכפי מקומו (באר שבע הוריות ה א) ², ויש מקומות שנחלקו בהם תנאים אם דורשים מהה' ריבוי או מיעוט (ראה סוטה יז א).

יש מקומות שנחלקו תנאים אם דורשים את ה' הידיעה (ראה ברכות יג א), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהתנאים שאינם דורשים בכל מקום הה', הרי זה לפי שסוברים שדרכו של מקרא לדבר כך (רש"י קדושין טו א ד"ה לא דריש).

• ויש אומרים שאם מוצאים מה לדרוש – לדברי הכל דורשים, והסוברים במקומות מיוחדים שאין לדרוש, הרי זה לפי שלא מצאו שם שום דרשה (שיטה מקובצת בבא קמא סג ב, בשם שיטה), שדרשה פשוטה לדברי הכל דורשים, אבל כשהדרשה אינה פשוטה, לפי שהיא מוציאה ממשמעות הכתוב, או ממשמעות הפשוטה של דרשה אחרת, בזה הוא שחולקים התנאים אם אומרים שהה' נכתבה כאן משום דרך הלשון בלבד, או שאף כאן דורשים את הה' (טורי אבן מגילה יז ב).

ומהאחרונים יש שכתב שלדברי הכל דורשים ה' לעולם, וכשאמרו במקומות מיוחדים: ה' לא דרשו, הכוונה שלאותה דרשה האמורה שם אינם דורשים, אלא יש להם איזו דרשה אחרת (באר שבע הוריות שם).

למיעוט למיעוט באה דרשת הה' בשני אופנים:

• כשהיא באה לייחד את הדין על הדבר העיקרי והחשוב ביותר מהדברים הנקראים בשם זה.

• כשבאה למעט דברים אחרים, שאפשר היה ללמדם באחת מהמידות שהתורה נדרשת בהן.

לייחוד את הדין החשיבות שבדבר העיקרי, שהה' באה לייחד אותו, ישנה במספר אופנים:

• מצד טבעו, כגון: וְנָתַן לְפָנָיו הַזֵּרֶעַ (דברים יח ג), המיומן שבזרע, זה של ימין (חולין קלד ב).

• מצד דיניו, כגון: וְסִמְכוּ זִקְנֵי הָעֵדָה (ויקרא ד טו) שנאמר

בפר-העלם-דבר-של-צבור (ראה ערכו), שהם המיוחדים שבעדה (תורת כהנים ויקרא, דבורא דחובה פרק ו א; סנהדרין יג ב), שהם סנהדרין גדולה (רש"י שם ד"ה מיוחדין).

• מצד היותו ראשון לדברים האחרים, כגון: וְעָרַף עֲלֶיהָ הָעֵלָה (ויקרא ו ה), העולה הראשונה – האמורה תחילה לכל העולות בפרשת קרבנות שבתורה (רש"י פסחים נח ב ד"ה העולה) ³ – מלמד שתמיד של שחר קודם לכל (גמ' שם).

• מצד היותו מבורר, כגון: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי וְהָכִינוּ (שמות טז ה), הששי משמעו המבורר שהוא חול (תוספות עירובין לח ב ד"ה ואין), ומלמד שחול מכין לשבת, ואין יום טוב מכין לשבת (גמ' שם).

• להשאירו כפי שהיה כבר, ולמעט שינוי ממצבו הקודם, כגון: מִדֶּם הָפֵר (ויקרא ד ה), הפר שהיה כבר (זבחים כה ב), שלא נשתנה משעת שחיטה לשעת קבלה (רש"י שם ד"ה שהיה כבר).

• שיהיה כאותו האופן שכתוב בפרשה, ולא באופן אחר, כגון: הַמִּזְבֵּחַ (שמות כז א), שמשמעו כשהוא כן הוא שנקרא מזבח, ואם לא – לא (זבחים סב א, ורש"י ד"ה כל מקום).

• למעט מה שלא הוזכר בפרשה, כגון: וְסִמְכוּ יָדוֹ עַל רֹאשׁ הָעֵלָה (ויקרא א ד), עולה זו טעונה סמיכה, ואין עולת העוף טעונה סמיכה (תורת כהנים ויקרא, דבורא דנדבה, פרק ד ז).

למעט זגרים אחרים הה' בתורת מיעוט שלא נלמד הדין האמור כאן גם במקומות אחרים, ישנה במספר אופנים:

• כשהיא באה למעט שלא נלמד בקל-וחומר (ראה ערכו), כגון: הָעֵגְלָה הָעֲרוּפָה (דברים כא ו), זאת בעריפה, ואין אחרת בעריפה, שלא נלמד לפרה אדומה שכשרה בעריפה בקל וחומר מעגלה ערופה, שלא הוכשרה בשחיטה והוכשרה בעריפה, כל שכן פרה שהוכשרה בשחיטה (חולין כג ב – כד א).

• כשהיא באה למעט שלא נלמד בבנין-אב (ראה ערכו), כגון: הָעֲרוּפָה (דברים שם), זו ולא אחרת כזו (זבחים מו א, ורש"י ד"ה הערופה), שלא נלמד מכאן שדבר שנעשית מצותו אסור בהנאה, כשם שעגלה ערופה אסורה לאחר עריפתה (גמ' שם).

• כשהיא באה למעט שלא נלמד בהיקש (ראה ערכו), כגון: וְאִם אָמַר יֹאמַר הָעֶבֶד (שמות כא ה), העבד ברציעה ולא האמה, שלא נלמד בהיקש מהכתוב: וְאִם לֹאֲמָתָךְ תַּעֲשֶׂה (דברים טו יז), שהוקשה האמה לעבד (ספרי ראה קכב; קדושין יז ב).

לפטור באה הה' לרבות, ואם משמעותה לחיוב באה הה' למעט (ריטב"א סוכה כח א). 3. או שהיא ראשונה שהקריבו ישראל במדבר (תוספות בבא מציעא נה א ד"ה העולה, בפירוש השני); או שהיא ראשונה לחינוך המזבח (תוספות

15. על א' וה', שאף הן ממוצא אחד, וגם אינן ניכרות בסוף המילה במבטא, אם שינה בשמות גיטין וכתב זו במקום זו, ראה ערך א.
ה (ב). 1. ח, טורי לו-מג. 2. ויש שהסבירו ביחוד שאם משמעות המילה היא

• למיעוט גוף אחר, וכאילו נאמר זאת ולא אחרת, כגון: פ' יקח איש אשה ובעלה (דברים כד א), זו נקנית בביאה, ואין אמה העבריה נקנית בביאה (קדושין ט ב).⁶

• להורות שיהיה הדבר שלם, ולמעט שלא יהיה חסר, כגון: מְסֻלָּתָהּ (ויקרא ב ב), שאם חסר סלתה כל שהוא - פסולה (תורת כהנים ויקרא, דבורא דנדבה, פרשה ט ח; מנחות ט ב).

• להורות שהדבר נעשה בעל כרחו של מקבל הפעולה, כגון: וְיִבְמָהּ (דברים כה ה), בעל כרחא (יבמות ח ב).⁷

יש שדרשו מפיק ה' כאילו כתוב בלא מפיק, באופן מפיץ ודרש כהניא לא מקבלת הפעולה אלא הפועלת, כגון: וְשִׁלְחָהּ (דברים כד א), מלמד שהאשה עושה שליח (קדושין מא א) לקבל את גיטה, ואנו קוראים ושלחה, בלא מפיק ה' (רש"י שם ד"ה מלמד).

ויש להיפך, שכתוב בלי מפיק ה' ודרשו כאילו כתוב במפיק, כגון: הַזֶּרַע בְּשִׁלָּה (במדבר ו יט), שביאורו בשל לה, במפיק ה', כלומר כמו שהיא (תוספות חולין צח ב ד"ה אין, על פי הגמ' שם).

במקום שלפי הלשון היה צריך להיות מפיק ה' וכתוב בלא מפיק, דרשו הדבר במובן שלילי - כאילו כתוב לא (רש"י במדבר לב מב, בשם רבי משה הדרשן) - כגון: וְיִקְרָא לָהּ נֶכֶח בְּשִׁמּוֹ (במדבר שם), מלמד שלא עמד לה אותו השם (רות רבה ה ה; רש"י שם, בשם רבי משה הדרשן).⁸

האיר המזרח

הזמן שאור היום בבוקר מתחיל להאיר בצד מזרח.

דינים התלויים בו

זמן שחיטת התמיד • זמן שחיטת התמיד נחלקו תנאים: • יש אומרים שהוא כשהרואה - על הגג (רש"י יומא כח א ד"ה הרואה; המפרש תמיד ל א ד"ה הרואה, השני; פירוש הראב"ד שם (לד ב, טור ימני, בדפוס וילנא) ד"ה הראש, או על החומה (פירוש הראב"ד שם) - אומר ברקאי (תנא קמא במשנה יומא שם, ותמיד שם), או ברק ברקאי (רבי ישמעאל ביומא שם ב), היינו כשמתחילים בבוקר פני המזרח להשתנות רואים בצד מזרח מתחיל האור להבריק בנקודה ממנו, והוא הנקרא ברקאי (פירוש המשניות לרמב"ם שם ושם),² והוא זמן של האיר המזרח (רש"י יומא שם א ד"ה זמן; פירוש הראב"ד תמיד שם ד"ה זמן השחיטה).

• יש אומרים שהוא כשהרואה אומר עלה ברקאי (רבי עקיבא ביומא שם ב), שהאיר יותר מברק ברקאי (רש"י שם ד"ה עלה ברקאי).

• ויש אומרים שהוא כשהממונה שואל אם האיר פני כל המזרח עד שבחברון (מתאין בן שמואל במשנה שם ושם),³ שרואים באור ההוא

(שמות כא כו), עד שיתכוין לשחתה, פרט לנתכוין לרפואתה (רבן שמעון בן גמליאל בקדושין כד ב); ואין הלכה כמותו (רמב"ם עבדים ה יג; שו"ע יו"ד רסז לו), אלא כתנאים שאינם דורשים ה' זו (תנא קמא שם, לפי הגמ' שם). 8. ויש מהראשונים שתמה על כלל זה (רש"י שם); והשיבו על דבריו (רמב"ן שם). **האיר המזרח**. 1. ח, טור' מג-מו. 2. ויש מפרשים שנקרא ברקאי מלשון צוהר - כלומר: זוהר (כן משמע מרש"י יחזקאל כא טו) - כמו לְמַעַן הִנֵּה לָהּ בָּרָק (יחזקאל שם). רש"י יומא שם ד"ה ברקאי; המפרש תמיד שם ד"ה הרואה, הראשון, וכן האירו בְּרָקִים (תהלים עז יט. רש"י יומא שם). 3. אם הממונה הוא האומר זאת בלשון שאלה, או הרואה - ראה יומא כח ב; אם

• כשהיא באה למעט שלא נלמד מריבוי שבא באותו פסוק שמרבה בכל האופנים, כגון: וְלִקְחָתָם לָכֶם בְּיוֹם הָרֵאשׁוֹן (ויקרא כג מ), שמהריבוי של ביום, שהוא מיותר, דרשו לרבות אפילו בשבת, ובאה ה' של הראשון למעט, שאינו דוחה את השבת אלא יום טוב הראשון בלבד (סוכה מג א, ורש"י ד"ה ביום וד"ה הראשון).

כש"י שימושית • אף ה' הידיעה כשהיא חסרה, מפני שבאה אחרי ב' שימושית, נדרשת למיעוט, כגון: וְכִסְּהוּ בְּעֶפְרָה ה' הידיעה (ויקרא יז יג), מלמד שצריך ליתן עפר למטה ועפר למעלה (ביצה ז ב).

לריבוי • לריבוי באה דרשת ה' בדינים מרובים, כגון: הָאֶזְרָח (ויקרא טז כט) האמור בעיניו יום הכפורים, וְהָאֶזְרָח (שם כג מב) האמור במצות סוכה, לרבות נשים לעיניו, וגרים לסוכה (סוכה כח א-ב).⁴

לחיקש • ה' הידיעה יש שבאה לשם היקש, להשוות לאותה המילה שבאה בה ה', כגון: וְשִׁלַּח אֶת הַצֹּפֵר הַחֲזִיז עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה (ויקרא יד ז), מה שדה מותרת, אף זו - צפור מצורע המשולחת - מותרת (ראה ערך צפרי מצורע. קדושין נז ב).

לספר דרשות • ראשונים כתבו שה' יתירה, יש שהיא נדרשת לכמה דרשות (רש"י חולין קכו ב ד"ה הטמאים, על פי הגמ' שם וקיב ב וקבב ב ומעילה יז א).⁵

ה' הכינוי

ה' שבאה בסוף המלה לכינוי נקבה ובדגש - מפיק ה' - נדרשת במספר אופנים:

זמנו

בקביעת זמנו של האיר המזרח, נחלקו ראשונים ואחרונים:

• יש אומרים שהאיר המזרח הוא הנץ-החמה (ראה ערכו. רש"י מנחות סח א ד"ה האיר המזרח; מהרש"א סוכה נא ב לתוספות ד"ה קרא הגבר), אלא שיש מהאחרונים מפרשים שאין כוונתם להנץ החמה שבכל מקום, שהוא מהלך ארבעה מילים אחר עמוד השחר (ראה ערך הנץ החמה), אלא קודם לכן, בין עמוד השחר להנץ החמה (רש"י מגילה כ א).

• ויש אומרים שהוא עמוד השחר (רא"ש ברכות ד א, וטושי"ע או"ח פט א, לפי אליה רבה שם סק"א, וערוך השלחן שם יא; שנות אליהו ברכות א א), וזמן זה הוא כשיעור ארבעה מילים מאילת השחר (ירושלמי ברכות א א), אלא שהארת פני כל המזרח (ראה משנה יומא כח א) הוא מאוחר מעמוד השחר (ראה להלן).

• ויש אומרים שהאיר המזרח הוא אחרי עמוד השחר ולפני הנץ החמה (כן משמע ממלחמות לרמב"ן ברכות ח א).

שם, בפירוש השלישי). 4. יש מהראשונים שכתב שה' נדרש לריבוי אף במיעוט אחר מיעוט (תוספות רא"ש הוריות יב א, על פי הגמ' שם); ויש מהראשונים שביאר הדרשה באופן אחר (תוספות רא"ש שם, בשם רש"י). 5. ומהאחרונים יש שביארו שלא נדרשה שם ה' לכמה דרשות, אלא שממשעות הלשון דרשו לכמה עניינים (קרנן אהרן ומלבי"ם לתורת כהנים שמיני פרק ז א). 6. כשכל הפרשה נאמרה בלשון נקבה, הוצרכו ללימוד מיוחד כדי לדרוש המפיק ה' לזו ולא לאחרת, שאם לא כן היינו אומרים דרך המקרא לדבר כן (ובחס צב ב, ורש"י ד"ה אורחיה). 7. יש מהתנאים הדורש ה' הכינוי באופן נוסף, להורות על כוונת הפעולה, ולמעט כשלא נתכוין לה, ולכן דורש את הכתוב: וְשִׁחְתָּהּ

זמן איסור בזמן איסור אכילת חדש (ראה ערכו), כשבית המקדש אכילת חדש היה קיים, נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שהעומר (ראה ערכו), שמקריבים בששה עשר בניסן מתיר (רב ושמואל במנחות סח א).
- ויש אומרים שהאיר המזרח של ששה עשר בניסן מתיר (רבי יוחנן וריש לקיש שם), ולא נאמרה הבאת העומר אלא למצוה, שלכתחילה מצוה להמתין עד שיקרב העומר (גמ' שם, לדעה זו, ורש"י ד"ה ומשני).

בזמן האיסור לאחר שחבר המקדש, ואין עומר, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שמן התורה האיר המזרח של ששה עשר בניסן מתיר (גמ' שם, לדעת תנא קמא במשנה שם), שנאמר בחדש: עד עֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה (ויקרא כג יד) – והיינו מראית היום (רש"י מנחות ה ב ד"ה האיר מזרח, על פי אונקלוס שם) – ולדעתם "עד" הנזכר בתורה הוא עד ולא עד בכלל (ראש השנה ל ב, לדעה זו), אלא שחכמים גזרו שיהא כל יום ששה עשר בניסן אסור (תנא קמא במשנה מנחות שם).
- ויש אומרים שמן התורה היום כולו אסור (רבי יהודה במשנה שם), שלדעתם "עד" הנזכר בתורה הוא עד ועד בכלל (ראש השנה ל ב, לדעה זו).

זמן איסור בתענית שבה מותר לאכול בלילה קודם התענית אכילה בתענית (ראה ערך תענית) – יש הסוברים שאוכל עד שיאור המזרח (רבי לעזר בתוספתא תענית (ליברמן) א ו; רבי בירושלמי תענית א ד), ולהלכה אוכל עד עמוד השחר (טוש"ע או"ח תקסד א) ⁵.

עד חברון (רבנו גרשום מנחות ק א ד"ה מתיא בן שמואל, ותמיד שם ד"ה עד שהוא; המפרש תמיד שם ד"ה הרואה, השני), ושיעור זה מאוחר מברקאי (פירוש המשניות לרמב"ם יומא שם), שאין מספיק בו שהבריק השחר כנקודה בלבד (פירוש המשניות לרמב"ם תמיד שם; ברטנורא שם), וכן הלכה (פירוש המשניות לרמב"ם שם ושם), ושוחטים משיאור פני כל המזרח (רמב"ם תמידין א ב).

אכן מן הדין כשר משעלה עמוד השחר, ולא הוצרכו להמתין עד שהאיר כל פני המזרח עד שבחברון אלא משום שפעם אחת עלה מאור הלבנה ודימו שהאיר המזרח, ושחטו את התמיד בפסול (מאירי יומא שם א; תפארת ישראל שם; כן משמע משלחו ערוך הרב או"ח פט א) ⁴, ולכן לא היו שוחטים עד שמכירים שעלה עמוד השחר בודאי שמא ישחטו בלילה (רמב"ם עבודת יום הכפורים ח א).

זמן תפלת שחרית תפלת השחר, שזמנה בזמן התמיד (ראה ערך שחרית), כתבו ראשונים, שאף על פי שלכתחילה מצוה להתפלל עם הנץ החמה (ראה ערך הנ"ל), אם התפלל משעלה עמוד השחר והאיר המזרח – יצא (רא"ש ברכות ד א; טוש"ע או"ח פט א), והיינו האיר כל המזרח – כהלכה בזמן התמיד – ולא די שהבריק השחר כנקודה בלבד (ב"ח שם; אליה רבה שם סק"א).

בדיעבד, אם התפלל מעמוד השחר, נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שיצא, כיון שרק משום חשש טעות אמרו משהאיר פני המזרח (מגן אברהם שם סק"ג; פרי חדש שם א ד"ה תפלת השחר).
- ויש אומרים שאף בדיעבד לא יצא לפני שהאיר המזרח (אליה רבה שם).

הַבָּאָת מָקוֹם¹

חיוב העלאת דברים מסויימים של קדושה לירושלים, לאכלם או להקריבם

- ורבעי (ראה ערכו. ספרי נשא ו; רמב"ם מעשר שני ט א), שהוקש למעשר שני (ראה קדושין נד ב, וראה ערך רבעי).

פדיונו של מעשר שני אף הוא כגוף המעשר שטעון הבאת מקום, ולכן אמרו שהמעשר והבכורים טעונים הבאת מקום (בכורים שם), אף על פי שהמעשר כשנפדה חוץ לירושלים אין צריך להביאו (ראה ערך פדיון מעשר שני), אלא שפדיונו היינו מעשר (שו"ת הרשב"א א רפט).

ככור בהמה בכור-בהמה-טהורה (ראה ערכו) אף הוא טעון הבאת טהורה מקום (תוספתא שם ח), שבאותו כתוב של "והבאתם שמה" נאמר: וּבְכֹרֶת בְּקָרְכֶם וְצֹאנְכֶם (דברים יב ו. כן משמע מהתוספתא שם, ומרש"י תמורה כא א ד"ה בכור ומעשר).

קרבתו והוא הדין כל הקרבנות, שכן נאמר שם: עֲלֵיתֶכֶם וּבְחִיכֶם וְאֵת מַעֲשֵׂרְתֵיכֶם וְאֵת תְּרוֹמַת יִדְכֶם וְנִדְרֵיכֶם וְנִבְחֵיכֶם (דברים שם. כן משמע מספרי דברים סג), ו"מעשרתכם" כולל מלבד מעשר דגן – מעשר שני – אף מעשר בהמה (ספרי שם). לא על אכילה כל הטעונים הבאת מקום יש בהם לאו מיוחד חוץ למקום שלא לאכלם מחוץ למקומם, שנאמר: לא תוכל לאכל בְּשַׁעֲרֵיךָ מֵעֵשֶׂר דִּגְנְךָ וְתִירְשֶׁךָ וְיִצְהָרְךָ וּבְכֹרֶת בְּקָרְךָ וְצֹאנְךָ

הבאה מהארץ

תרומות ומעשרות התרומות והמעשרות יש מהם שטעונים הבאת מקום ומעשרות – להעלותם לירושלים:

- מעשר-שני (ראה ערכו. בכורים ב ב; תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) ג ד, ו), שנאמר: כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִכָּל שְׂבִיטֵיכֶם וגו' וְהִבַּאתֶם שָׁמָּה וגו' וְאֵת מַעֲשֵׂרְתֵיכֶם (דברים יב ה-ו. ירושלמי בכורים ב ב; רש"י תמורה כא א ד"ה בכור ומעשר; ר"ש וברטנורא בכורים שם), ונאמר: וְאֶכְלֶתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר לְשֹׁכֵן שְׁמוֹ שֶׁם מֵעֵשֶׂר דִּגְנְךָ וְתִירְשֶׁךָ וְיִצְהָרְךָ (דברים יב כג. פירוש המשניות לרמב"ם שם).

- בכורים (ראה ערכו. בכורים שם; תוספתא שם ח), שנאמר: וְלָקַחְתָּ מִרְאשִׁית כָּל פְּרִי הָאֲדָמָה וגו' וְהִלַּכְתָּ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשֹׁכֵן שְׁמוֹ שֶׁם (שם כו ב. פירוש המשניות לרמב"ם שם), ונאמר עוד: וְרִאשִׁית בִּפְנֵי אֲדָמְתְּ תָבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ (שמות כג יט. תוספות אנשי שם שם), ואף בכתוב של "והבאתם שמה" נאמר: וְאֵת תְּרוֹמַת יִדְכֶם (דברים יב ו), ו"תרומת ידכם" אלו הבכורים (ירושלמי בכורים ב ב; רש"י תמורה שם; ר"ש בכורים שם; על פי יבמות עג ב).

פני כל המזרח (ירושלמי יומא ג ב), שמתפשט לכאן ולכאן (קרבן העדה ופני משה שם), מכל מקום ביום המעון אפשר לטעות (יומא שם). 5. ראה לעיל אם הוא אותו שיעור.

הבאת מקום. 1. ח, טור' מו-מט.

מתיא בן שמואל הוא התנא הסובר כן, או שהיה ממונה בבית המקדש שאמר כן – ראה ברש"י מנחות ק א ד"ה מתתיא ותוספות שם ד"ה מתתיא והמפרש לתמיד שם ד"ה הרואה. 4. ואף על פי שאינו דומה תימור של לבנה, המיתמר ועולה כמקל, לתימור של חמה, המפציע לכאן ולכאן (יומא שם ב), ופושא על

• יש אומרים שמצות עשה מיוחדת היא - הנמנית במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה פה; סמ"ג עשין קפט; חינוך תנג) - להיות כל אדם מטפל ומביא קרבנות בהמה שנתחייב להקריבם מחוץ לארץ, ומפי השמועה למדו שאינו מדבר אלא בקדשי חוץ לארץ (רמב"ם מעשה הקרבנות יח א), ונתייחדה לנו מצוה מיוחדת על קרבנות חוץ לארץ מפני שהטורח בהם מרובה מבקדשי הארץ, שהם קרובים אל הבית יותר (חינוך שם).

• ויש אומרים שאין זו מצות עשה מיוחדת להביא קדשי חוץ לארץ, אלא שנצטוו להביא כל הקדשים לבית הבחירה, בין שהם בארץ ובין שהם בחוץ לארץ, כל מקום שהם שם יובאו ויקרבו והכל מצוה אחת, והמקראות מרבים והולכים (השגות הרמב"ן לספר המצוות שם) ³.

ככור ומעשר נהפה הבכור והמעשר - מעשר-בהמה (ראה ערכו) - **שחחוץ לארץ** של חוץ לארץ אינם טעונים הבאת מקום (ספרי שם; משנה תמורה כא א; סמ"ג עשין קפט) ⁴, ולא עוד אלא שאסור להביאם מחוץ לארץ (משנה שם) ⁵. בטעם ההבדל בין ככור ומעשר לשאר הקדשים, נחלקו תנאים (ראה ספרי שם; משנה שם; תמורה כא ב; בכורות נג א) ⁶.

וְכָל נִדְרִיךְ אֲשֶׁר תִּדְרֶנּוּ וְנִדְבַחְתֶּיךָ וְתָרוּמַת יָדְךָ (דברים יב יז), ולא הניח בזה הפסוק דבר שהוא טעון הבאת מקום שלא זכרו בבאור, מלבד התרומה שאינה טעונה הבאת מקום, ולא הזהיר עליה הכתוב מלאכלה בשעריך (ספר המצוות לא תעשה קמט) ².

טרחא להביאם קרבנות שטעונים הבאת מקום, חייב אדם לטרוח **לבית המקדש** אחריהם ולהביאם לבית הבחירה ולהקריבם, שנאמר: רַק קִדְשִׁיךָ אֲשֶׁר יִהְיוּ לְךָ וְנִדְרִיךָ תִּשָּׂא וּבָאתָ אֵל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' (דברים יב כו), ללמדך שאפילו רועים במרעה, או היו דשים כתבואה במוריגים וכלי הבקר אתה חייב לטרוח ולהביאם (תמורה יח א, לפי השגות הרמב"ן לספר המצוות מצות עשה פה).

הבאה מחוץ לארץ

קדשי חוצה קדשי חוצה לארץ - מלבד ככור ומעשר בהמה (ראה לארץ להלן) - אף הם טעונים הבאת מקום, שנאמר: רַק קִדְשִׁיךָ אֲשֶׁר יִהְיוּ לְךָ וְנִדְרִיךָ תִּשָּׂא וּבָאתָ אֵל הַמָּקוֹם וְגו' (דברים יב כו). במה הכתוב מדבר, אם בקדשי ארץ ישראל הרי כבר אמור, הא אינו מדבר אלא בקדשי חוצה לארץ (ספרי ראה עז). ונחלקו ראשונים במניינה במנין המצוות:

הַבָּאת שְׁלוֹם¹

מצות עשיית שלום בין בני אדם

וְרִדְפֶהוּ (תהלים שם), בקשהו במקומך, רדפהו למקום אחר (רבי שמעון בן אלעזר באבות דרבי נתן שם).

והוא אחד מן הדברים שזמנו חכמים במעלות השלום, שכל מצוה שבתורה כתוב בה: כִּי תִרְאֶה (שמות כג ח), כִּי תִפְגַּע (שם ד), כִּי יִקְרָא (דברים כב ו), כִּי תִבְנֶה (שם ח), כשבאה המצוה לידך אתה זקוק לעשות, אבל השלום כתוב בו: בִּקֵּשׁ שְׁלוֹם וְרִדְפֶהוּ (תהלים שם). דרך ארץ זוטא, השלום).

אהרן כשהיה רואה שני בני אדם שעשו מריבה זה עם זה, הלך אצל אחד מהם ואמר לו: למה אתה שונא את פלוני, כבר בא אלי לביתי ונשתטח לפני ואמר לי חטאתי לפלוני לך ופייס עליו, ומניח זה לזה והולך אצל השני ואומר לו כראשון, והיה משים שלום ואהבה ורעות בין אדם לחברו (דרך ארץ זוטא שם).

לדון לכף זכות נחלקו ראשונים האם המידה לדון את האדם לכף זכות (ראה ערך דרך ארץ) היא בכלל הבאת שלום, שמתוך שהוא מכריעו לכף זכות ואומר לא חטא לי בזאת, אנוס הוא, לטובה נתכוין, יש שלום ביניהם (רש"י שבת קכז ב ד"ה ה"ג הני נמי, על פי הגמ' שם, לגירסתנו); או שהמידה לדון לכף זכות שייכת בגמילות חסדים, ולא בהבאת שלום (מאירי שם, על פי הגמ' שם, לגירסתו).

שכר הבאת שלום אמרו חכמים שלא תבוא פורענות על מי שמטיל שלום, שלום, שלמים קל וחומר מאבני מזבח שאינן לא ראות ולא שומעות ולא מדברות, ועל שמטילות שלום בין

הבאת שלום יש בין איש לאיש, בין איש לאשתו, בין משפחה למשפחה, בין אומה לאומה, ובין ממשלה לממשלה (מכילתא בחדש יא).

ומידות צדיקים לעשות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים, ובין ישראל תלמיד חכם לעם הארץ, ובין חכם לחכם, ובין אדם לחברו ובין איש לאשתו, ומידות רשעים לעשות מחלוקות ביניהם (תנא דבי אליהו יח).

חיובה וחשיבותה

חיובה לעולם ידבק אדם בהבאת שלום, שנאמר: בִּקֵּשׁ שְׁלוֹם וְרִדְפֶהוּ (תהלים לד טו. יבמות קט א), ויהיה אדם מתלמידיו של אהרן (אבות א יב), שיהא אדם אוהב שלום ורודף שלום בישראל בין כל אחד ואחד, כדרך שהיה אהרן אוהב שלום ורודף שלום (אבות דרבי נתן יב, על פי אבות שם), שהיה עושה שלום בין אדם לחברו, שנאמר - עליו (רש"י סנהדרין ו ב ד"ה תורת אמת) - בְּשָׁלוֹם וּבְמִשְׁוֹר הָלַךְ אֲתִי (מלאכי ב ו. אבות דרבי נתן שם; תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל א ב). כיון שהיה שומע מחלוקת ביניהם, קודם שיבואו לפניו לדין היה רודף אחריהם ומטיל שלום ביניהם (רש"י סנהדרין שם ד"ה אבל אהרן).

חיזור אחריה אם יושב אדם במקומו ושותק היאך רודף שלום בישראל בין כל אחד ואחד, אלא יצא ממקומו ויחזור בעולם וירדוף שלום בישראל, שנאמר: בִּקֵּשׁ שְׁלוֹם

שלהלכה מביאים מעשר בהמה מחוץ לארץ (לחם משנה שם; תוספות יום טוב בכורות ט א; מנחת חינוך תנג ב). 5. ובדעבד, אם הביאום מחוץ לארץ, אם מקריבים אותם, ראה ערך בכור בהמה טהורה. 6. בדין סוריא ראה חידושי רבי חיים הלוי מעשר שני א יד, בדעת הרמב"ם. 1. ח, טורים נ-נג. **הבאת שלום.**

2. ראה על לאו זה ודיניו בערכים: אכילת בכורים; אכילת מעשר שני; אכילת קדשים; אסורי אכילה. 3. על החיוב בטיפול הבאתם אם הוא עד בית הבחירה או עד בור הגולה, ראה ערך אחריות. 4. ויש מהראשונים שהזכיר בפירושו את הבכור ומעשר בהמה (פירוש המשניות לרמב"ם תמורה שם), ובפסקיו הזכיר רק הבכור (בכורות א ח), ולמדו אחרונים בדעתו שסובר

• ושינו אחי יוסף מהאמת כדי להטיל שלום בין יוסף לאחיו, שנאמר: וַיִּצְוֵהוּ אֶל יוֹסֵף וּגְוִי אָבִיךָ צִוְּהָ וּגְוִי (בראשית נ טז), ולא מצינו שציוה כלום (יבמות שם; ירושלמי שם).

• ושינה הכתוב מהאמת כדי להטיל שלום בין מנוח לאשתו, שמתחילה כתוב: הִנֵּה נָא אֶת עֲקָרָהּ וּגְוִי וְהָרִית (שופטים יג א), ולבסוף כתוב: הִנֵּה הָרָה (שם ז), ולא הוזכר שם עקרה (דרך ארץ זוטא, השלום).

דיני ההיתר ונחלקו תנאים אם דבר זה הוא היתר (רבי אילעא משום רבי אלעזר ברבי שמעון ביבמות שם); או מצוה (רבי נתן שם), וכן הלכה (רי"ף בבא מציעא יג א מדפי הרי"ף, ונמוקי יוסף שם) ³.

ומכל מקום ישתדל בכל יכלתו שלא לשקר, ורק אם מבין שחברו לא יקבל ממנו תשובה אם לא ישנה מפני דרכי השלום, אז ישנה מהאמת (חפץ חיים, רכילות א ח).

ואין ההיתר לשנות אלא בסיפור דברים שכבר עברו, אבל אסור לשנות ולומר שקר על ההווה (ספר חסידים (מרגליות) תכו; מגן אברהם קנו סק"ב; שלחן ערוך הרב שם ב); ויש מהאחרונים שפקפקו בזה וכתבו שיתכן שמותר אף על ההווה (שלחן ערוך הרב שם, בהגהה; משנה ברורה שם סק"ד).

ויש מהפוסקים שכתב שמותר אף להוציא שם רע על אחרים כדי לעשות שלום (שו"ת הרמ"א יא).

שינוי האמת לחולה בדין אמירת האמת לחולה אנוש, נחלקו רבני דורנו:

• יש אומרים שאין לגלות כלל לחולה אנוש את מצבו, שלא להעכיר את רוחו ותכבד רפואתו (משנת אברהם על ספר חסידים קנד; אגרות משה חו"מ ב עג ב), ואפילו אם ציוהו אביו לגלות מחלתו שהיא אנושה והוא סובל יסורים קשים, אסור על הבן לגלות לו (באר משה א ס יא; שערים המצוינים בהלכה, קצב ב; בצל החכמה ב נה).

• יש אומרים שבדרך כלל עדיפה השתיקה והעלמת האמת, אלא אם אנו יודעים בוודאות שהדבר לא יזיק לחולה (הרב יצחק זילברשטיין בעמק הלכה – אסיא תשמ"ו עמ' 163), אבל אם יש חשש שגילוי המידע יזיק לחולה, אין לגלות, ואם החולה משיב את הרופא לומר את האמת, לא ישבע לשקר, אלא אם ברור לרופא שבלא שבועתו יגיע החולה לידי סכנת נפשות (הרב יצחק זילברשטיין בהפרדס נו ו עמ' 14-15).

• יש אומרים שאם חולה הנוטה למות מבקש מהרופא שיאמר לו האמת כדי שלא תיטרף דעתו, יגידו לו את האמת, ויש להכין החולה הנוטה למות לאפשרות שלא יקום ממיטת חוליו, ולצוות על נכסיו ולהתוודות, אבל יש לכלכל הדברים ולהגיד רק מה שצריך לדעת, ולא לשבור את לבו (הרב גדליה רבינוביץ בהלכה ורפואה, ג תשמ"ג עמ' קב-קה).

• ויש מחלקים בין סוגים שונים של חולים: אלו שיש סיכויים לרפא את מחלתם, וההערכה היא שגילוי האמת יסייע להם להתמודד טוב יותר עם מצבם, ולשתף פעולה בדרכי הרפוי, יש לגלות להם האמת, ויש לגלות קודם לבני משפחת החולה הקרובים, ואחר כך, עמם ובידיעתם, לגלות לחולה את מצבו, תוך עידוד והפחת תקווה; אלו שמצבם הוא סופני, ואין מקום לטיפול במחלה עצמה פרט לשיכוך כאבים, אין לגלות לחולה אלא רק למשפחתו הקרובה; אלו שאין

ישראל לאביהם שבשמים, שנאמר בהן: אֲבָנִים שְׁלֹמֹת (דברים כז ו) – אבנים שמטילות שלום, אמר הקדוש ברוך הוא לא תניף עליהם ברזל, המטיל שלום על אחת כמה וכמה (רבן יוחנן בן זכאי במכילתא בחדש יא).

וכן מנו הבאת שלום בין הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא (פאה א א), ונחלקו אמוראים בצורת הלימוד:

• יש אומרים שלמדים בגזרה שוה "רדיפה" "רדיפה" מגמילות חסדים, כתוב כאן: בְּקֶשׁ שְׁלוֹם וְרִדְפָהוּ (תהלים שם), וכתוב שם: וְרִדְף צִדְקָה וְחֶסֶד יִמְצָא חַיִּים צִדְקָה וְכִבּוֹד (משלי כא כא. רבי אבהו ביבמות קט א-ב; רבי טביומי בירושלמי פאה א א), מה רדיפה שנאמרה להלן כבוד בעולם הזה וחיים לעולם הבא, אף כאן כן (ירושלמי שם), שתשלום שכר גדול להבאת שלום כגמילות חסדים (רש"י יבמות שם ב ד"ה אתיא).

• ויש אומרים שלמדים דבר זה ממה שנאמר: פִּי לֹא דָבָר יָקָהּ הוּא מִמֶּם פִּי הוּא חַיִּיכֶם וּבִדְבָר הַזֶּה תִּפְּרִיכוּ יָמִים עַל הָאָדָמָה (דברים לב מז), "על האדמה" זה הבאת שלום בין אדם לחברו (רבי מנא בירושלמי שם), לפי שבשלום הם מתיישבים ומתקיימים על האדמה (פני משה שם), כי אין הארץ מתקיימת בלא שלום, שנאמר: וְנִתְּתִי שְׁלוֹם בְּאַרְצְךָ (ויקרא כו ו. שנות אליהו פאה שם) ².

בין איש לאשתו

גדול השלום שבין איש ואשתו, שהרי שמו של הקדוש ברוך הוא שנכתב בקדושה, נמחה על המים לעשות שלום בין איש לאשתו (חולין קמא א), שהמים בודקים את הסוטה (ראה ערכו), ואם טהורה היא יהא שלום ביניהם (רש"י סוכה נג ב ד"ה לעשות).

ואמרו חכמים: הוי מתלמידיו של אהרן משים שלום בין איש לאשתו, שכמה אלפים היו בישראל שנקראו שמם אהרן, שאלמלא אהרן לא בא זה לעולם, שהיה משים שלום בין איש לאשתו, ומזדווגים זה עם זה, והיו קוראים שם הילוד על שמו (אבות דרבי נתן יב).

וגדולי החכמים נתנו לאשה לרוק בעיניהם, כדי לתת שלום בין איש לאשתו (אהרן הכהן ברש"י אבות א יב; רבי מאיר בירושלמי סוטה א ד).

בשינוי מהאמת

מותר לשנות מהאמת עבור השלום, ומספר מקומות מצינו שנעשה כן:

• שינה הקב"ה מהאמת כדי להטיל שלום בין אברהם לשרה, שנאמר: וַתִּצְחַק שָׂרָה בְּקִרְבָּהּ לֵאמֹר אַחֲרֵי כֵלְתִי הָיְתָה לִי עֲדָנָה וְאֵדֹנִי זָקֵן (בראשית יח יב), ולאברהם אינו אומר כן, אלא: לָמָּה זֶה צִחַקָה שָׂרָה לֵאמֹר הֲאֵף אֲמַנָּם אֵלֹד וְאֵנִי זָקֵנָתִי (שם יג), "ואדני זקן" לא כתוב כאן, אלא "ואני זקנת" (יבמות סה ב; ירושלמי פאה א א).

• וציוה הקב"ה לשנות מהאמת כדי להטיל שלום, שנאמר: וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֵיךְ אֵלֶיךָ וְשִׁמְעָה שְׂאוּל וְהָרְגֵנִי (שמואל א טז ב), ונאמר אחר זה: וַיֹּאמֶר ה' עֲגֵלְתָּ בְּקֶרֶת תִּקַּח בְּיָדְךָ וְאִמְרָתָ לְזִבְחִי לִּי בְּאֵתִי (שם), הרי שהקב"ה ציוה לו לשנות (יבמות שם).

ואחרונים שהסתפקו אם פוסק כדעה הראשונה או השניה (אליה רבה קנו סק"ב; שלחן ערוך הרב שם ב, בהגהה).

2. על חשיבותו של השלום בכלל, ראה ספרי נשא מב, ובמדבר רבה יא, ודרך ארץ זוטא, השלום. 3. ויש מהראשונים (ספר חסידים (מרגליות) תכו)

• ויש אומרים שלא ניתן לומר בזה דבר מוחלט ומוגדר, אלא יש לשקול כל מקרה לגופו, מה טוב לאותו חולה (הרב יגאל שפרן באסיא מב-מג תשמ"ז עמ' 16-23)⁴.

הרפואה המודרנית יכולה להציע להם טיפול כלשהו, אלא שיש לחוש שימותו פתאום בכל רגע, להם יש לומר להתוודות, ומכל מקום לא נוהגים כן כיום (נשמת אברהם יו"ד שלח ג).

הבאת שלוש

חשיבות פירות ותבואות שנגמר שליש גידולם, בנוגע למצות ואיסורים החלים עליהם.

גדרה

הבאת שלוש, נחלקו ראשונים בפירושה:

- יש מפרשים שליש גידול, שנגמר שליש ממה שעתיד לגדול (ר"ש שביעית ד ט, ורימב"ץ שם, בפירוש הראשון; פירוש הרא"ש שם; ברטנורא מעשרות א ג, בפירוש הראשון).
- יש מפרשים שליש מהמשקל, כגון פרי כשיגמר יש בו משקל שלשה סלעים, ועכשיו הביא משקלו סלע (רבנו חננאל ראש השנה יב ב).
- יש מפרשים שליש בישול (רש"י ראש השנה יב ב ד"ה והזיתים; תוספות שם יג א ד"ה ה"ט), שיתבשלו הפירות בכדי שליש בישול הראוי להם (מאירי שם יב ב).
- ויש מפרשים שליש ממה שמוציא, שאם סאה זיתים גמורים מוציאים ששה לוגים שמן, ועכשיו אם תכתוש אותם יוציאו שני לוגים (ר"ש ורימב"ץ שביעית שם, בפירוש השני; ברטנורא מעשרות שם, בפירוש השני), וכן בתבואה כשבא לטחנה תוציא שליש ממה שתוציא אחר כך (תוספות יום טוב מעשרות שם).

בזיתים לדעה זו, נחלקו ראשונים בזיתים:

- יש מפרשים שהחשבון הוא שליש ממה שיוציא בשמן (ר"ש ורימב"ץ שביעית שם, בפירוש השני; ראב"ד מעשר ב ה, על פי ירושלמי שביעית ד ז).
- ויש מפרשים ששליש שלהם הוא כשמוציא חלק תשיעי מהשמן שיוציא כשיגמר בישולו, שאם מסאה זיתים יוציא שלשה לוגים שמן, יוציא עכשיו שליש לוג (רמב"ם מעשר שם, ובפירוש המשניות שביעית ד ט), שלדעתם הבאת שליש פירושה שליש בישול, והבוסר שבזיתים אין בו כל כך שמן לפי ערך שיהיה בשעת גמר בישולו, ואף על פי שהוא שליש גמרו עושה שמן רק חלק תשיעית (מרכבת המשנה שם).

טעם החשיבות של הבאת שליש נחלקו של הבאת שליש הדעות:

- יש אומרים שהיא מפני שכשזורעים אותו משהגיע לשיעור זה הוא מצמיח, וקודם לכן כשזורעים אינו מצמיח (כן משמע מהירושלמי שביעית ב ה, ומעשרות א ב; רש"י סנהדרין סט א ד"ה שלא הביאה).
- יש אומרים שהיא מפני שבאותו זמן הפרי ראוי לאכילה ונעשה אוכל (כן משמע מהרמב"ם מעשר ב ג), והגיע לגמר פרי (ריטב"א ראש השנה יב ב, לדעה זו).
- ויש אומרים הטעם שתבואה עד שלא הביאה שליש אין לה שום שלמות ואפילו בכח, שבאילנות אפילו קודם שהגיעו הפירות עצמם לגמרם בפועל כבר קיבל האילן יניקתו הצריכה להביא הפירות לכלל

שלמות, ומעצמו הוא ממשיך יניקתו וגומר פרי, ויש לפירות השלמות בכח, אבל התבואה אין לה גוף עיקרי ניטע בארץ לקבל יניקה ושרף לגמור בו פרי שלה מכאן ולהבא (ריטב"א שם).

בחשבון השנים

תבואת שביעית כל תבואה שהביאה שליש בשנה השביעית, נוהג בשנה השמינית בה דין שביעית גם בשנה השמינית, ומספר לימודים לדבר:

- נאמר: **מִקֵּץ שָׁבַע שָׁנִים בְּמַעַד שְׁנַת הַשְּׁמִיטָה בָּחַג הַסְּפֹת** (דברים לא ט), והלא בחג הסוכות שמינית היא, אלא לומר לך כל תבואה שהביאה שליש בשביעית לפני ראש השנה אתה נוהג בה מנהג שביעית בשמינית (רב אשי אמר רבי יוחנן בשם רבי יוסי הגלילי בראש השנה יב ב; כן משמע מרבי יוחנן בירושלמי שביעית ב ח), שהרי נאמר: **וְחַג הָאָסֶף בְּצֵאת הַשָּׁנָה** (שמות כג טז), ואין אסיף אלא קציר, וכל תבואה הנקצרת בחג הסוכות בידוע שהביאה שליש לפני ראש השנה, ונקרא בצאת השנה (גמ' שם יג א) שהיא מן השנה היוצאת, הרי שקציר החג מפני שנתבשל שליש ממנו בשנה שעברה הולך בו אחר השנה שעברה (רש"י ד"ה אלא וד"ה וקא).
- נאמר: **וְעֵשֶׂת אֶת הַתְּבוּאָה לְשֵׁלֶשׁ הַשָּׁנִים** (ויקרא כה כא), אל תקרי לשלש אלא לשליש (רבי יונתן בן יוסף שם).

- נאמר: **מִגֵּרְנֶךָ וּמִיִּקְבְּךָ** (דברים טז יג), מגרנך - ולא כל גרנך, מיקבך - ולא כל יקבך (ירושלמי שביעית ב ח), שאף שעדיין לא הביאה כל גרנך וכל יקבך אלא מקצת נקרא באספך, שראוי לאסיפה (הר"א פולדא שם), ואי אפשר לומר אפילו פחות משליש, שנאמר: **עֲשׂוּ תַעֲשׂוּ אֶת כָּל תְּבוּאֹת יִרְעָה** (דברים יד כב), דבר שהוא נזרע ומצמיח, יצא פחות משליש שאם נזרע אינו מצמיח, ואין אומרים שליש הראשון לשעבר - יחשב לשנה שעברה - ושליש השני להבא, שלמדים מחג הסוכות, שהפסוק מגרנך ומיקבך נאמר בחג הסוכות, מה חג הסוכות להבא, שהרי הוא אחר ראש השנה, ואתה מהלך בו לשעבר, שנקרא שנת השמיטה כשנה שעברה, אף באספך מגרנך אם עשית מקצת גורן קודם ראש השנה אתה מהלך בו לשעבר (ירושלמי שם, וחר"א פולדא).

- נאמר: **בְּחָרִישׁ וּבִקְצִיר תִּשָּׁבַת** (שמות לד כא), ואין הכוונה לקציר שביעית עצמה, שכבר נאמר, אלא הוא קציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית (רבי עקיבא בראש השנה ט א), שתבואה שהביאה שליש בשביעית אתה נוהג בה מנהג שביעית בשמינית (רש"י שם ד"ה וקציר. וראה תוספות שם יב ב ד"ה מנחה).

בזיתים בזיתים שהביאו שליש נחלקו הדעות אם נחשבים לשנה שעברה (כן משמע מראש השנה יג ב), שאף הזיתים בכלל

הבאת שליש. 1. ח, טורים נג-סז.

4. וראה עוד בכל אלו באנציקלופדיה הלכתית רפואית מהדורה חדשה תשסו כרך ב ע' גלוי מידע לחולה טור' 479 ואילך.

השנה של שלישית, מפרישים מהם מעשר עני (רמב"ם מעשר שני א ב; טוש"ע יו"ד שלא קכה).

והוא הדין לענין שאין מפרישים תרומות ומעשרות מן החדש על הישן ולהיפך (ראה ערך הפרשת מעשרות), שאם הביאו שליש לפני ראש השנה נחשבים משל שנה שעברה, הביאו לאחר ראש השנה נחשבים משל שנה הבאה, ואין מפרישים מזו על זו (ירושלמי חלה א ד).

בפירות האילן – לסוברים שאף בהם הולכים לחשבון השנים אחר הבאת שליש (ראה לעיל) – אין שיעור זה קובע לסדר השנים במעשרות אלא כשהביא שליש לפני חמשה עשר בשבט, שהוא ראש השנה לאילנות (ראה ערך חמשה עשר בשבט), שאם באו לעונת המעשרות קודם ט"ו בשבט של שלישית מפרישים מעשר שני, ואם באו לעונת המעשרות לאחר ט"ו בשבט מתעשרים להבא (רמב"ם מעשר שני שם).

בתרומות ומעשרות

מעשר **תבואה וזיתים** **שיכניסו שליש** (מעשרות א ג; רמב"ם מעשר ב ה; טוש"ע יו"ד שלא טו), שלמדים משביעית בחשבון השנים שתלוי בהבאת שליש (ראה לעיל. ראש השנה יב ב), או שהוא נלמד מהכתוב: **עֲשֹׂר תַעֲשֹׂר אֶת כָּל תְּבוּאָת יִרְעָךָ** (דברים יד כב), דבר שהוא נזרע ומצמיח, יצא פחות משלש שאינו נזרע ומצמיח (כן משמע מירושלמי מעשרות א ב).⁵

מעשר של שאר האילנות **כחיוב מעשר של שאר האילנות נחלקו ראשונים:**

- יש אומרים שאף כל השיעורים האמורים בשאר פירות האילנות בעונת-המעשרות (ראה ערכו) זוהי הבאת שליש שלהם, אלא שבכולם אפשר ליתן סימן, חוץ מתבואה וזיתים, ובכל הפירות הבאת שליש זהו השיעור שנעשו ראויים לאכילה, מה שאין כן בתבואה וזיתים שהם ראויים גם קודם, לכן צריך ללמוד מחשבון השנים לשביעית, שמכל מקום אינם חייבים במעשר עד הבאת שליש, שהרי בשאר אילנות הולכים בשביעית לחשבון השנים אחר חנטה, שהיא קודם זמן עונת המעשרות, ואם כן בתבואה וזיתים שאף בשביעית אין הולכים אלא אחר הבאת שליש, כל שכן להתחייב במעשר, שאין לחייבם לפני הבאת שליש, אף על פי שהם ראויים קודם לכן (תוספות שם ד"ה התבואה; ר"ש שביעית ב ז, בפירוש השני; ר"י קורקוס מעשר שני א א, ור"ש סיריליאן שביעית ה א, בדעת הרמב"ם).

- יש אומרים שבתבואה וזיתים בלבד הבאת שליש היא עונת המעשרות שלהם, אבל כל השיעורים שנאמרו בשאר הפירות לעונת המעשרות אינם הבאת שליש שלהם (ריטב"א ראש השנה שם; כן משמע מר"ש שם, בפירוש הראשון).

תרומה **וכן בתרומה אין תורמים מתבואה – וזיתים** (רמב"ם תרומות ב י) – שלא הביאו שליש (תוספתא תרומות (ליברמן) ב יד; רמב"ם שם), ואם עבר והפריש – אינה תרומה (ירושלמי תרומות ט א; רמב"ם שם; ברטנורא ותוספות יום טוב תרומות א ה).⁶

קנין ישראל **שדה שהביאה שליש לפני גוי, ולקחה ממנו ישראל מגוי**

תבואה מתבואות יקב (ר"ש שביעית ב ז), וכן הלכה (רמב"ם שמיטה ד יג); או שלא אמרו הבאת שליש לחשבון השנים אלא בתבואה בלבד, אבל לא לזיתים, ושאמרו בתבואה וזיתים משיביאו שליש, לחיוב מעשרות בלבד אמרו, שכן כל הכתובים שלמדים מהם הבאת שליש לחשבון השנים בתבואה הם שנאמרו (ריטב"א ראש השנה יב ב).

נענבים **אף בענבים נחלקו הדעות:**

- יש אומרים שהם בכלל תבואת יקב לחשבון השנים (כן משמע מהירושלמי שביעית ב ה; רש"י שם ד"ה התבואה), ואף על פי ששנינו בענבים שיעור אחר (ראה מעשרות א ב), הרי זה לפי שאותו השיעור שאמרו הוא בהבאת שליש שלהם (ר"ש שביעית שם, בפירוש השני).²
- יש אומרים שהענבים אינם בכלל תבואת יקב, ואין שיעורם בהבאת שליש, שכן שנינו בהם שיעור אחר, לפי ששיעורם קודם הבאת שליש חשוב כהבאת שליש של תבואה וזיתים (ר"ש שביעית שם, בפירוש הראשון).

כשאר אילנות **ויש הסוברים בדעת ראשונים שבכל האילנות הולכים לחשבון השנים אחר הבאת שליש** (ר"י קורקוס מעשר שני א א, ור"ש סיריליאן שביעית ה א, בדעת הרמב"ם; פני יהושע ראש השנה יג ב ד"ה אמר; חזון איש שביעית ז יב).³

תבואת שישית **אף בפירות ששית שנכנסו לשביעית אמרו שתבואה בשנה השביעית שהביאה שליש לפני ראש השנה כונס אותה בשביעית, שנאמר: וְאֶסְפַּתְּ אֶת תְּבוּאֹתָהּ** (ויקרא כה ג) – בשביעית (רבי יונתן בן רבי יוסי בירושלמי מעשרות ה ב), לפי שנסמך לו: **וּבְשָׁנָה הַשְּׁבִיעִית** (ויקרא שם ד), שאף בשביעית אוספה (ר"א פולדא ופני משה שם). ולפיכך התבואה והקטניות שהביאו שליש לפני ראש השנה מותרים בשביעית (תוספתא שביעית (ליברמן) ב יג; רמב"ם שמיטה ד ט), ואף על פי שאוסף אותם בשביעית הרי הם כפירות ששית לכל דבר (רמב"ם שם), ואם לא הביאו שליש אלא אחר ראש השנה, הרי הם אסורים בשביעית (תוספתא שם) כפירות שביעית (רמב"ם שם).

כשלא הוסיפה **לא אמרו שאם לא הביאה שליש בשנה שעברה וגדלה** **נחשבת התבואה להבא בדין שמיטה, אלא כשאחר כך הוסיפה וגדלה, עד שנגמרה בהבאת שליש, אבל אם לא נגמרה וליקטה עשבים, נחשבת לשנה שעברה, כגון הביאה התבואה פחות משלש לפני שביעית, ונכנסה שביעית, ולא נגמרה וליקטה עשבים, לא חלה עליה קדושת שביעית, שכבר היו עשבים בששית ולא חלה הקדושה, וכן הביאה פחות משלש לפני שמינית ונכנסה שמינית ולא נגמרה, חלה עליה קדושת שביעית** (ר"ש שביעית ט א, בפירוש הירושלמי מעשרות ה ב).

חשבון השנים **אף בחשבון השנים בנוגע למעשרות הולכים למעשרות** **בתבואה – וכן בזיתים וענבים, לסוברים כן בשמיטה** (ראה לעיל) – אחר שליש, שהתבואה והקטניות שהביאו שליש לפני ראש השנה מתעשרים לשעבר, ואם לאו מתעשרים לשנה הבאה (תוספתא שם). כיצד תבואה וקטניות שהגיעו לעונת המעשרות – שהיא הבאת שליש שלהן – לפני ראש השנה של שנה שלישית, אף על פי שנגמרו ונאספו בשלישית, מפרישים מהם מעשר שני,⁴ ואם לא באו לעונת המעשרות אלא לאחר ראש

השנה לאילנות, ראה ערך חמשה עשר בשבט וערך שביעית. 4. על סדר השנים במעשרות, ראה ערך הפרשת מעשרות. 5. וראה רמב"ם מעשר ב ג שמשמע דרך לימוד אחרת. 6. על זמן חיובם במעשרות של פירות הראויים לאכילה

2. וראה עוד פירוש בתוספות רי"ד ראש השנה שם, ובפני יהושע שם. 3. הבאת שליש שאמרו בזיתים וענבים, או בשאר אילנות, לסוברים כן, אם היא קודם אחד בתשרי, כמו בתבואה, או קודם חמשה עשר בשבט, שהוא ראש

מפני שבשעת הבאת שליש היו בפטור, היינו בחוץ לארץ (חידושי רבי חיים הלוי תרומות א כב; אחיעזר יו"ד לט).

הנאה בחיוב כשם שנחלקו תנאים בהבאת שליש בפטור, אם פוטרת גם את התוספת שלאחר כך, כך נחלקו בהבאת שליש בחיוב, אם היא מחייבת גם את התוספת שלאחר כך, כגון שזרע בחורבה – שאין עליה גג, וחייבת במעשר – והביא שליש וסיכך על גבה, שנעשתה כבית, שלדעה הראשונה אף התוספת חייבת; ולדעה השנייה התוספת פטורה (ירושלמי מעשרות ה ב).

קנין ישראל וגוי בהבאת שליש ישראל שלקח שדה מנכרי עד שלא הביאה שליש, וחזר ומכרה לו משהביאה שליש – חייבת במעשר, שכבר נתחייבה (גיטין מז א). לדעת הסוברים

שאיין-קנין-לנכרי-בארץ-ישראל (ראה ערכו) להפקיע מידי מעשר אין הדברים אמורים אלא בסוריא, שבסוריא לדברי הכל יש קנין לנכרי (ראה ערך הנ"ל. גמ' שם; רמב"ם תרומות א יח; טוש"ע יו"ד שלא ט). ודוקא כשחזר ישראל ולקחה מהנכרי פעם שניה (רמב"ם שם; טוש"ע שם) ⁷.

הקדש לאחר הבאת שליש אף בהקדש אם היתה בשעת הבאת שליש ביד ישראל, ואחר כך הקדישה ופדאה – חייבים (פאה ד ח, לפי ירושלמי שם ד ח), אלא אם כן היתה בשעת מירוח ביד הקדש (ראה ערך גמר מלאכה).

תרומה שזרעה בשוגג הזורע את התרומה בשוגג, שאמרו חורש ומהפך כדי שלא יגדל (תרומות ט א), אם הביאה שליש, יקיים (תרומות שם; רמב"ם תרומות יא ב), שבהביאה שליש כבר הקדושה חלה עליה (ירושלמי תרומות ט א שם), ואסור לאבד את התרומה (ר"ש וברטנורא שם).

בחלה

תבואה שלא הביאה שליש, נחלקו תנאים אם חייבת בחלה:

• יש אומרים שאף על פי שפטורה מן המעשרות – חייבת בחלה (תנא קמא בחלה א א), והדבר נלמד בגזרה שוה "לחם" "לחם", נאמר בחלה: מִלֶּחֶם הָאָרֶץ (במדבר טו יט) ונאמר בפסח: לֶחֶם עֲנִי (דברים טז א) – מה לחם האמור בפסח דבר שהוא מביא לידי חמץ ומצה, אף לחם הנאמר בחלה דבר שהוא מביא לידי חמץ ומצה (ירושלמי חלה א א), ותבואה שלא הביאה שליש אף היא מביאה לידי חמץ ומצה (ר"ש שם) שבאה לידי חימוץ (פני משה שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ו א).

• ויש אומרים שתבואה שלא הביאה שליש פטורה מן החלה (רבי אליעזר בחלה שם), שנאמר בחלה: פְּתוּמַת גֶּרֶן פֶּן תִּרְיֶמוּ אֹתָהּ (במדבר שם ב), מה תרומת גורן מתבואה שהביאה שליש, אף זו מפירות שהביאו שליש (ירושלמי שם), ולדעתו אף במצה אין אדם יוצא ידי חובתו מתבואה שלא הביאה שליש (ראה ערך מצה. רבי אליעזר בירושלמי שם).

פירות חוץ לארץ שנכנסו לארץ ישראל לארץ ישראל פטורים מן החלה (ראה ערך גמר מלאכה), נסתפקו בירושלמי אם בהביאו שליש בחוץ לארץ ונכנסו לארץ ישראל באנו למחלוקת התנאים בהבאת שליש בפטור אם פוטרת את התוספת שלאחר כך (ראה לעיל. ירושלמי מעשרות ה ב, לפי ה"א פולדא שם); ויש מפרשים הספק

– נחלקו תנאים אם חייבת במעשר: יש אומרים שפטורה, אף מה שניתוסף אחר כך ברשות ישראל (רבי עקיבא בירושלמי פאה ד ה, ופני משה שם); ויש אומרים שהתוספת חייבת (חכמים שם).

ואף בלוקח מן הגוי בסוריא נחלקו תנאים: יש אומרים שהבאת שליש ביד הגוי פוטרת (תנא קמא במעשרות ה ה; רבי עקיבא בתוספתא מעשרות (ליברמן) ג יד; רבי יוחנן, בדעת רבי עקיבא, בירושלמי מעשרות ה ד; חכמים בחולין קלו א), שכיון שהביאה שליש ביד הנכרי הרי זה כאילו נגמרה כולה בידו, שהתבואה אחרי השליש הולכת (רש"י שם ד"ה בסוריא); ויש אומרים שצריך לעשר לפי חשבון (רבי במשנה מעשרות שם; חכמים בתוספתא שם; רבי יוחנן, בדעת חכמים, בירושלמי שם; רבי עקיבא בבבלי שם).

להלכה בארץ ישראל אם מכר הגוי פירות שלו אחר שבאו לעונת המעשרות, מפריש תרומת מעשר ומעשר ונותן מהם לבעלים – תרומת מעשר לכהן ומעשר ללוי – לפי חשבון (רמב"ם תרומות א יב; טוש"ע יו"ד שלא ח), ובסוריא פטורים לגמרי (רמב"ם שם טז; טוש"ע שם ז). והטעם שמחייבים אותו בארץ ישראל בהפרשת המעשרות אף על השליש הראשון, לפי שמחלוקת התנאים אין לה מקום בארץ ישראל אלא לסוברים יש קנין בארץ ישראל להפקיע ממעשר, אבל הלכה שאין קנין (ראה ערך אין קנין לנכרי בארץ ישראל), ולפיכך חייב להפריש על הכל, אלא שהנתינה לכהן וללוי היא לפי חשבון מה שגדל ביד ישראל, מפני שיכול לומר על שליש הראשון באתם מכח איש שאין אתם יכולים להוציא ממנו, אבל בסוריא, שהכל מודים שיש בו קנין לנכרי (ראה ערך הנ"ל), ההלכה כדעה שפטור לגמרי (מרכבת המשנה תרומות שם; חזון איש שביעית א כב).

פדיון מהקדש אף בהביא שליש ביד הקדש נחלקו אם פטור לגמרי (סתם משנה פאה ד ח; רבי עקיבא בירושלמי מעשרות ה ב), וכן הלכה (רמב"ם מעשר ב ח); או שהתוספת שגדלה אחר כך ברשות הדיוט חייבת (חכמים בירושלמי שם).

זייה מהפקר אף בהפקר, הפטור מן המעשר (ראה ערך טבל וערך הפקר) כשהפקיר לפני הבאת שליש, ובשעת הבאת שליש היתה ברשות הפקר, ואחר כך זכה בה, הדבר תלוי במחלוקת זו, שלדעה הראשונה פטור הכל; ולדעה השנייה חייב במעשר לפי חשבון של התוספת שגדלה אחר שזכה בה (רבי יוחנן בירושלמי מעשרות ה ב, ופני משה שם).

הסרת סכך מהבית וכן זרע בתוך הבית, שהנזרע שם פטור מן המעשרות (ראה ערך טבל), והביא שליש, והעביר את הסכך שסיכך על גבי הבית, לדעה הראשונה הבאת שליש פוטרת הכל; ולדעה השנייה התוספת חייבת (ירושלמי שם, ופני משה שם).

נקיבת עציץ אף מי שזרע בעציץ שאינו נקוב (ראה ערך מחובר), והביא שליש ואחר כך ניקב, לדעה הראשונה מה שנתוסף פטור מן התורה וחייב מדרבנן (מסקנת הירושלמי שם, לפי ר"א פולדא שם), וכן הלכה (רמב"ם תרומות ה טו); ולדעה השנייה חייב (מסקנת הירושלמי שם, לפי ר"א פולדא שם).

הכנסה מחוץ לארץ לארץ ישראל פירות חוץ לארץ שנכנסו לארץ ונגמרה מלאכתם בארץ (ראה ערך גמר מלאכה), שאינם חייבים בתרומות ומעשרות אלא מדבריהם (ראה ערך הנ"ל), הרי זה

את הקרקע, כל שחזר ולקח הפירות ומירחם ישראל – חייב (כן משמע מרש"י

מקטנותם, ראה ערך עונת המעשרות. ⁷ ויש אומרים שאפילו לא חזר וקנה

הביא שלישי, ואפילו לסוברים בחלה ובחמץ שאינו לחם (ראה לעיל: בחלה), בחדש מודה, מפני שהוקש לקלי (פירוש הגר"א והרידב"ז לירושלמי שם; שפת אמת מנחות עא א בהג"ה; בית אפרים שם).

התרת העומר העומר אינו מתיר אלא תבואה שהביאה שלישי, שהיא גמר פרי, אבל אם עקר אותה קודם שהביאה שלישי אינה אלא שחת, והעומר אינו מתיר (רש"י מנחות סט ב ד"ה שהביאה).

אם הבאת שלישי קובעת (ערך חדש) נחלקו תנאים אם הבאת שלישי קובעת את זמן האיסור את זמן האיסור:

• יש אומרים שקודם שלישי אינה בכלל קצירה (רבי יהודה במשנה מנחות עא א, לפי הגמ' שם ב), ולכן קוצר לשחת ומאכיל לבהמה רק כשלא הביא שלישי (רבי יהודה במשנה שם א), ואינו מותר אלא להאכילה לבהמה (גמ' שם ב, לדעה זו), וכן הלכה (רמב"ם תמידין ז טו).

• יש אומרים כן, אלא שלדעתם מותר להאכיל קודם שלישי אף לאדם (גמ' שם, בדעת רבי מאיר).

• יש אומרים שכל לשחת אינה קצירה, ואפילו משהביאה שלישי (רבי שמעון במשנה שם א, לפי הגמ' שם ב), ולעולם קוצר לשחת ומאכיל לבהמה (רבי שמעון במשנה שם א).

• ויש אומרים כן, אלא שלדעתם מותר להאכיל לאחר שלישי אף לאדם (גמ' שם, בדעת רבי עקיבא).

מאות הכאת השליש הבאת שלישי שאמרו בקצירה, יש מהראשונים כתבו שפירושו שתביא שלישי האחרון לגמר בישולה (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא מנחות שם); והאחרונים תמחו על כך, שהרי בכל מקום פירושו שלישי הראשון (קרו אורה שם; שפת אמת שם; רש"י שם).

במנחות

מנחת העומר מנחת העומר (ראה ערכו), שצריכים להביאה מתבואה שגדלה ברשות ישראל, ולא משל נכרים,

לפי שנאמר בה: קָצִירְכֶם (ויקרא כג י) – ולא קציר נכרי (ראה ערך גוי), כל שהתבואה לא הביאה שלישי ביד נכרי ונגמרה ברשות ישראל, הרי זו נקראת קצירכם ומותר להביא העומר ממנה (ראש השנה יג א).

שמן למנחות אין מביאים שמן למנחות משמן זית שלא הביא שלישי (משנה מנחות פה ב, לפי הגמ' שם פו א), היינו מזיתים שלא בשלו ועדיין הם פגים (רמב"ם איסורי מזבח ו יד), מפני שאינו אלא שרף, היינו מוהל ולא שמן (גמ' שם, ורש"י ד"ה מפני שהוא). בדיעבד, אם הביא – יש מכשירים (משנה שם פה ב, לגירסתנו ולגירסת התוספות שם פו א ד"ה ואם, בשם רבנו תם), וכן הלכה (רמב"ם שם); ויש פוסלים (משנה שם פה ב, לגירסת המשניות ולגירסת רש"י כתי"י שם פו א ד"ה מפני שהוא, ותוספות שם, בשם רש"י; ברייתא שם).

אף בהבאת שלישי בחיוב, כגון לדעת הסוברים פירות ארץ ישראל שיצאו לחוץ לארץ חייבים בחלה (ראה ערך גמר מלאכה), כשהביאו שלישי בארץ ישראל ויצאו לחוץ לארץ, אם באנו למחלוקת התנאים בהבאת שלישי בחיוב אם מחייבת את הכל (ראה לעיל. ירושלמי שם, לפי הפני משה שם).

בפאה

בהבאת שלישי בתבואה, אם היא קובעת בקצירתה לחיוב פאה, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שעד שלא הביא שלישי פטור מלקט שכחה ופאה, ומשהביא שלישי חייב בלקט ובשכחה ובפאה (תנא קמא בתוספתא מנחות (צוקרמאנדל) י לב), שנאמר: וּבְקָצְרְכֶם אֶת קְצִיר אֲרֻצְכֶם (ויקרא כג כב), וכל שלא הביאה שלישי אין זו קצירה (כן משמע ממנחות עא ב), וכן הלכה (רמב"ם מתנות עניים ב ז).

• יש אומרים שאף משהביא שלישי פטור בלקט ובשכחה (רבי שמעון בתוספתא שם; רבי עקיבא בגמ' שם), שאפילו שחייבת במעשרות, מכל מקום לפאה אין זו קצירה (כן משמע מהגמ' שם), ואפילו כשקוצר לאדם (רבי עקיבא בגמ' שם).

• יש אומרים שאינה קצירה בלא הביאה שלישי אלא כשקוצר להאכיל לבהמה, אבל קוצר לאדם הרי זו קצירה אף קודם הבאת שלישי (רבי יהודה שם).

• ויש אומרים שאפילו כשקוצר לאדם קודם הבאת שלישי אין זו קצירה, ופטור מן הפאה (רבי מאיר שם).

נפירות האילן אף בפירות האילן, אם נגמרו שלישי גמירתם – חייבים (רמב"ם שם).

בחדש

תבואה שלא הביאה שלישי, נסתפקו בירושלמי אם חייבים על לחם שלה משום איסור חדש (ראה ערכו) לפני העומר, ופשטו מהכתוב: וְלֶחֶם וְקָלִי וְכֶרֶם לֹא תֹאכְלוּ (ויקרא כג יד) – את שחייבים על קלי שלו משום חדש חייבים על לחם שלו משום חדש, את שאין חייבים על קלי שלו משום חדש אין חייבים על לחם שלו משום חדש (ירושלמי חלה א ג), ונחלקו בפרושו:

• יש מפרשים שהלימוד הוא לפטור, שתבואה שלא הביאה שלישי אין עליה שם קלי, שאינה נקראת אלא שחת (הר"ש סיריליאנו ופני משה שם; בית אפרים י"ד סה, בדעת התוספות פסחים כג א ד"ה קוצר), ולפיכך יש מהראשונים סוברים להלכה שפטורה מן החלה (תוספות פסחים שם) ⁸.

• ויש מפרשים שהלימוד הוא לחיוב שכשם שבקלי אסור אף קודם שהביא שלישי, שקלי נעשה אף משלא הביא שלישי (ראה רש"י מנחות עא ב ד"ה לאדם וד"ה ואמר), כך לחם אסור אף משלא

מחלה ומחמץ, אבל להלכה שלעולם נקרא לחם, הוא הדין לחדש (ר"ש סיריליאנו שם; בית אפרים שם).

שם ד"ה חייבת במעשר; כסף משנה שם, בשם מהר"י קורקוס, בדעת הרמב"ם. 8. אלא שיש הסוברים שאין הלימוד אלא לסוברים שקודם הבאת שלישי פטור

הַבְּדֵלָה

מצות קידוש שבת ויום טוב ביציאתם, בזכירת דברים המבדילים אותם מימות החול

• בחמר מדינה ופת;	הפרקים:
• לפני זמנה;	• מצוותה ומקורה;
• לאחר זמנה;	• תקנות החכמים;
• בטעות;	• בתפלה;
• איסור אכילה;	• על הכוס;
• איסור מלאכה.	• סדר הברכות;

סיכום תמציתי

מצוותה ומקורה

מצוה לקדש את יום השבת בדברים ביציאתו, כשם שמצוה לקדשו בכניסתו, ולהזכיר בהם הבדלו של יום השבת משאר הימים הקודמים לו והבאים אחריו.

ונחלקו ראשונים במקור חיוב מצוה זו: יש אומרים שחיובה מן התורה; ויש אומרים שאינו אלא מדרבנן. כשם שמבדילים במוצאי שבת, כן מבדילים במוצאי ימים טובים ובמוצאי יום הכפורים. וכן מבדילים במוצאי שבת ליום טוב, והוא הדין שמבדילים במוצאי ימים טובים לחולו של מועד. אף לסוכרים שהבדלה במוצאי שבת חיובה מדאורייתא, מכל מקום מודים שהבדלה במוצאי יום טוב אינה אלא מדרבנן. אין מבדילים בין יום טוב ראשון ליום טוב שני של גלויות. בנוגע לחיוב נשים בהבדלה נחלקו ראשונים: יש סוברים שהן חייבות בהבדלה; ויש סוברים שהן פטורות מהבדלה. ולדעה זו נחלקו הפוסקים האם מותרות להבדיל: יש מתירים להן להבדיל; ויש אוסרים וסוברים שאם אין שם איש, יאמרו הנשים "המבדיל בין קודש לחול" ללא שם ומלכות, ויעשו מלאכה. הסומא, נחלקו בו הדעות: יש אומרים שאינו צריך להבדיל, ואם הבדיל בתפילה דיו; ויש אומרים שעל הנר אינו מברך, אבל שאר הבדלה אומר.

תקנות החכמים

אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל ברכות ותפילות וקדושות והבדלות, כלומר מטבע הברכות וסידורן. שאפילו לסוברים ששיקור הבדלה מן התורה, מכל מקום מן התורה אין המצוה אלא לדבר דברים מענין הבדלת היום כל אחד כפי צחות לשונו, אבל הנוסח אינו מן התורה, ואנשי כנסת הגדולה תיקנוהו. לאחר שקבעו חכמים לאמרה בתפילה, נחלקו תנאים היכן אומרה, והלכה שאומרה בברכת חונן הדעת. ובשילובה של ההבדלה בברכת חונן הדעת נחלקו אמוראים והלכה שאומרה באמצע ברכת הדעת, ומקדים לה מענין הברכה, ומסיים לאחריה בענין הברכה. במטבע ההבדלה נחלקו הדעות, ונהגו בארבע הבדלות: בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, ובין יום השביעי לששת ימי המעשה.

בתפילה

בתחילת נוסח התפילה אומר מטבע הברכה: אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה, ואף לאחריה מסיים במטבע הברכה: וחנונו מאתך וכו'. ומנהגים שונים בנוסח ההבדלה הנאמר ביניהם בין תימנים, ספרדים ואשכנזים. הבדלה של מוצאי שבת ליום טוב - ותודיענו וכו' - אומרה בברכה אמצעית.

על הכוס

נוסח ההבדלה במוצאי שבת: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה, ובחתימת הברכה ישנן דעות רבות בתנאים ואמוראים, והלכה שחותם: ברוך אתה ה' המבדיל בין קודש לחול.

יש מנהגים שונים באמירת פסוקים קודם ההבדלה בין מוצאי שבת לחול, ואין האמירות חובה, אלא סימן טוב בלבד, ואינן נהוגות אלא בהבדלה הנעשית בבית, ולא בהבדלה הנעשית בבית כנסת, וכן אינן נהוגות כשמבדיל לאחר זמנה, ובהבדלה בין יום טוב לחול, וכן אֵל אינו אומר הפסוקים.

העונים אמר אחר ברכת הבדלה צריכים ליתן עיניהם בכוס ובנר, וכן המבדיל בעצמו. ונוהגים לשפוך מכוס של יין על הארץ לסימן ברכה, שיהיה סימן טוב בתחילת השבוע, ונוהגים לשפוך בשעה שמוזג את הכוס. מלבד זאת נוהגים לשפוך מהיין לאחר השתייה, ולכבות בו את הנר, ולרחוץ בו העיניים.

המנהג שאין המבדיל מטעים את היין לבני ביתו אלא שותה כולו. שליח צבור מבדיל על הכוס בבית הכנסת, כדי להוציא את מי שאין לו יין. כשמבדילים להוציא אחרים, נחלקו ראשונים: יש אומרים שישבו המבדיל והשומעים; ויש אומרים שנכון להבדיל מעומד.

סדר הברכות

ברכת בורא מאורי האש שמברכים במוצאי שבת על האור, וברכת הריח שמברכים על הבשמים, נחלקו בהם תנאים, והלכה שמברכם רק על כוס של הבדלה.

סדר ארבע הברכות שמברכים על כוס של הבדלה – יבנ"ה: ברכת היין, ברכת הבשמים, ברכת הנר, וברכת הבדלה. במוצאי יום הכפורים – כשחל בחול – שאין ברכת בשמים, הסימן ינ"ה, ובמוצאי יום טוב לחול, שאין לא נר ולא בשמים, מברכים יין והבדלה, והסימן י"ה.

בסדר הברכות של מוצאי שבת ליום טוב נחלקו אמוראים, והלכה סדרו יקנה"ז, היינו: יין, קידוש, נר, הבדלה, זמן. שכן שאמרו לאו דוקא, אלא הוא הדין שאר משקים, אם הם חמר מדינה, מלבד מים, שאין מבדילים עליהם אפילו במקום שאין לא יין ולא שכר, ואינם נקראים חמר מדינה.

צריך להזהר שלא יהא הכוס פגום, שאם שתה אחד מן היין מתחילה, נפגם להבדלה.

לפני זמנה

אף על פי שעיקר מצות הבדלה הוא במוצאי שבת עם צאת הכוכבים, מכל מקום מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת – אחר פלג המנחה – ואומר הבדלה גם על הכוס. ונחלקו גאונים וראשונים בדבר, ומכל מקום כיון שנהגו כל ישראל כתנאים הסוברים שאין מתפללים ערבית אלא משחשכה, אין להתפלל של מוצאי שבת בשבת, וכן יש לנהוג שלא להתפלל ולא להבדיל עד שתחשך.

לאחר זמנה

מי ששכח ולא הבדיל במוצאי שבת, נחלקו תנאים ופוסקים עד איזה יום יכול להבדיל.

כשמבדיל אחר מוצאי שבת מברך ברכת בורא פרי הגפן וברכת המבדיל בין קודש לחול בלבד, ואינו מברך על הנר, ולא על הבשמים.

תשעה באב שחל באחד בשבת – על הנר מבדיל מיד לאחר השבת, ובתפילה מבדיל בערבית של מוצאי שבת. החולה שרשאי לשתות יין, יבדיל במוצאי שבת הבדלה כדרכו, מלבד ברכת הבשמים, שאינה נאמרת כלל. הבריא, נחלקו בו ראשונים, ורובם סוברים שמבדיל על הכוס במוצאי התענית, וכן הלכה.

בטעות

טעה ולא אמר הבדלה בחונן הדעת, אין מחזירים אותו, מפני שצריך לאמרה על הכוס.

טעה ולא הבדיל בתפילה ואין לו כוס להבדיל עליו, צריך לחזור ולהתפלל ולהבדיל בתפילה.

איסור אכילה

אסור להתחיל לאכול במוצאי שבת משתחשך שום דבר, ואפילו לשתות יין או שאר משקים, חוץ ממים, עד שיבדיל. היה יושב ואוכל מבעוד יום וחשכה עליו נחלקו בזה אמוראים, והלכה שאין יציאת השבת קובעת להבדלה לאסור גמר אכילה שהתחיל מבעוד יום, ולאחר שגמר סעודתו – יבדיל.

איסור מלאכה

אסור לעשות מלאכה קודם שיבדיל, ואפילו מלאכות האסורות מדברי סופרים; אכן יש הסוברים שלא אסרו אלא מלאכה גמורה, כגון כותב ואורג וכיוצא בהם, אבל הדלקת הנר, או הוצאה מרשות לרשות – מותר.

התקיעה של יום הכפורים בסוף היום מותר לתקוע אפילו קודם הבדלה.

הבדיל בתפילה, אף על פי שלא הבדיל על הכוס, מותר לעשות מלאכה.

לא התפלל ולא הבדיל על הכוס וצריך לעשות מלאכה, יאמר המבדיל בין קודש לחול ויעשה מלאכתו, ואחר כך יברך על הכוס ברכה גמורה של הבדלה.

במה דברים אמורים להיתר מלאכה, אבל לאכול ולשתות אסור, אפילו אם התפלל ואמר המבדיל בין קודש לחול, עד שיבדיל על הכוס.

מצוותה ומקורה

מצוותה

מצוה לקדש את יום השבת בדברים ביציאתו, כשם שמצוה לקדשו בכניסתו (ראה ערך קידוש. רמב"ם שבת כט א, וספר המצוות מצות עשה קנה; סמ"ג עשין כט; חינוך לא), ולהזכיר בהם הבדלו של יום השבת משאר הימים הקודמים לו והבאים אחריו (ספר המצוות שם; חינוך שם), והבדלה זו הודאה היא שאנו מודים לקב"ה שמקדש

את השבת, ומבדיל בין קודש לחול (רמ"ץ גיאת, הבדלה).

מדאורייתא ונחלקו ראשונים במקור חיוב מצוה זו:

או דרבנן • יש אומרים שחיובה מן התורה (רש"י נדיר ד א ד"ה ויהי מושבע; רמב"ם שם ושם; סמ"ג שם; תוספות רמ"ד פסחים קו א, בדעת השאלות; חינוך שם; תוספות רמ"י שירליאון, ותוספות הרא"ש ברכות כ ב, בשם רמ"י קרא ורבי קלנימוס; מאירי שם, בדעת גדולי המחברים).

אסור לו קודם, וביום הכפורים אין מותר שום דבר שהיה אסור בשבת (ירושלמי שבת טו א), וכל שכן שאין מבדילים במוצאי יום טוב לשבת (משנה חולין שם; פסחים שם; רמב"ם שם ושם), שהנכנס חמור מן היוצא (רש"י חולין שם ד"ה ולא מבדילין).

מקור חיוב הבדלה אף לסוברים שהבדלה במוצאי שבת חיובה במוצאי יום טוב מדאורייתא, מכל מקום מודים שהבדלה במוצאי יום טוב אינה אלא מדרבנן, שגם קידוש יום טוב הוא מדברי סופרים (ראה ערך קדוש. מגיד משנה שבת כא יח).²

כשני ימים טובים יש מן האמוראים שהיה מבדיל בין יום טוב ראשון לשני, מפני שהיה מסופק אם יום טוב שני כיום ארוך הוא, וקדושה אחת עם יום טוב ראשון, ואין בו הבדלה, או ששתי קדושות הן, ומאחר שאנו בקיאים בקביעת החודש (ראה ערך קדוש החדש) יש להבדיל, ומספק יש להחמיר ולהבדיל (רב אסי בביצה ד ב, ורש"י שם ד"ה והא רב אסי וד"ה ספוקי), ואין הלכה כמותו, ואף על פי שהלכה שתי קדושות הן (ראה ערך יום טוב שני של גליות) אין מבדילים, שמא יבוא לזלזל ביום שני (רשב"א ושיטה מקובצת ביצה שם; ריטב"א סוכה מז א).

נשים בנוגע לחיוב נשים בהבדלה נחלקו ראשונים:

• **יש סוברים** שהן חייבות בהבדלה, אם מפני שהם סוברים שהבדלה מצותה מן התורה (ראה לעיל), ואם כן נשים חייבות, כשם שחייבות בקידוש, שהרי זכירה זו של הבדלה למדים מזכירה האמורה בקידוש (מגיד משנה שבת כט א, בדעת הרמב"ם; מאירי ברכות כ א), או שחיובן נלמד מכתוב מיוחד: **שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלַאכְתָּךְ וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שָׁבַת לַה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה כָּל מְלַאכָה** (שמות כ ט-י), והואיל וחייבות בשמירת שבת צריכות להבדיל בין קודש לחול ובין שבת לשבת ימי המעשה (ראב"ה ברכות סב, בשם רבי אדא בירושלמי), או שהם סוברים שהבדלה חיובה מדרבנן, ומכל מקום נשים חייבות בה, לפי שחכמים תקנוה כעין קידוש (מגיד משנה שם; ריטב"א פסחים נד א).

• **יש סוברים** שהן פטורות מהבדלה, לפי שהם סוברים שהבדלה חיובה מדרבנן, ואין להקישו לשמירת השבת, והרי היא מצות עשה שהזמן גרמא (ארחות חיים הבדלה סח; בית יוסף או"ח רצו, בשמו).

אף הפוסקים נחלקו בדבר: יש מחייבים (שו"ע או"ח רצו ח, בסתם); ויש פוטרם (שו"ע שם, בשם יש מי שחולק).

ולדעה זו נחלקו הפוסקים האם מותרות להבדיל:

• **יש מתירים** להן להבדיל, שגם על הצד שפטורות מהבדלה אין איסור בדבר אם יבדילו ויברכו (בי"ח שם), או לפי שאין אומרים בה "וצונו" הכל מודים שאין איסור בדבר (מגן אברהם שם ס"ק יא, בדעת הרא"ש קידושין א מט).³

• **יש אוסרים** (רמ"א שם) וסוברים שאם אין שם איש, יאמרו הנשים "המבדיל בין קודש לחול" ללא שם ומלכות, ויעשו מלאכה (רמ"א או"ח רצו י), שסוברים שחיוב הבדלה מדרבנן, ומכיון שאף חיוב הגברים מדרבנן, וחיוב הנשים תלוי במחלוקת הפוסקים (ראה לעיל), אל להן לברך (ט"ז שם סק"ז), או שבמצוה שיש בה עשיה רשאת לעשות המצוה ולברך, אבל בדבר שאין בה אלא הברכה בלבד, כגון בהבדלה, אינה רשאת (מגן אברהם שם).

• **יש אומרים** שאינו אלא מדרבנן (תוספות ר"י שירליאון, ותוספות הרא"ש שם, בשם רבנו תם; מאירי שם, בשם יש מפרשים; סמ"ק רפג; ארחות חיים הבדלה יח; ט"ז או"ח רצו סק"ז, בדעת הרמ"א), שאין הבדלה תלויה בשמירת שבת, וחכמים הסמיכוה על המקרא (ארחות חיים שם).

ובדעה הראשונה נחלקו הדעות:

• **יש אומרים** שאף שעיקר הבדלה מצותה מן התורה, מכל מקום הבדלה על היין היא מדרבנן (רמב"ם שבת שם ו; מאירי ברכות כ ב, ופסחים קו א; סמ"ג שם; חינוך שם).

• **יש אומרים** שאף חיוב ההבדלה על היין הוא מהתורה (רש"י נזיר שם; הרי"ד שם ושם, בדעת השאלות; תוספות ר"ד, והמכריע שם, לדעת השאלות; תוספות ר"י שירליאון, ותוספות הרא"ש שם, בשם ר"י קרא ורבי קלונימוס).

המקור ומספר לימודים נאמרו, לדעה שחיוב ההבדלה מהתורה:

• **נאמר:** **זָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ** (שמות כ ח), אין לי אלא בכניסתו, ביציאתו מנין, תלמוד לומר: **"את יום"** (פסחים קו א, לגירסת רש"י נזיר שם; נזיר ג ב, לגירסת הרי"ד בספר המכריע עא, ותוספות ר"ד פסחים שם, בשם השאלות).

• **בדברות הראשונות נאמר:** **זָכוֹר** (שם), ובדברות האחרונות נאמר: **וְזָכַרְתָּ** (דברים ה טו), שתי זכירות הללו למה, הראשונה לכניסת השבת והשנייה ליציאתה (סמ"ג עשין כט).

• **נאמר** בדברות האחרונות: **שָׁמֹר** (דברים שם יב), ולשון שמור שייך ביציאתו שלא ינהג בקדושת קודש מנהג חול עד שיבדילנו, וכתבו שאף על פי ששניהם הקידוש וההבדלה מן התורה – הקידוש עיקר, והבדלה טפלה לו (מגדל עוז שבת כט א).

• **נאמר:** **וְלִהְבִּדִיל בֵּין הַקֹּדֶשׁ וּבֵין הַחֹל** (ויקרא י י). מגיד משנה שבת שם, על פי שבעות יח ב).

נמין גם הסוברים שחיובה מדאורייתא מודים שאינה נחשבת **המצוות** למצות עשה מיוחדת במנין המצות, לפי שזכירת הבדלו ביציאתו היא חלק ממצות זכירת שבת (ספר המצוות שם).

הבדלה כשם שמבדילים במוצאי שבת, כן מבדילים במוצאי **פטועים** ימים טובים ובמוצאי יום הכפורים (תוספתא ברכות (ליברמן) ה ל; פסחים קד א; רמב"ם שבת כט יח; טוש"ע או"ח תצא א ותרכז א, ג), שכולם שבתות ה' הם (רמב"ם שם).

מקדושה חמורה וכן מבדילים במוצאי שבת ליום טוב (משנה חולין **לקדושה קלה** כו ב; תוספתא שם; פסחים שם; רמב"ם שם ה כא, ושם

כט יח; טוש"ע או"ח תצא א), שהיוצא חמור מן הנכנס (רש"י חולין שם ד"ה חל להיות), שקודש חמור יוצא וקודש קל נכנס (רש"י שבת קיד ב ד"ה מוצ"ש), והוא הדין שמבדילים במוצאי ימים טובים לחולו של מועד (תוספתא שם; פסחים שם; רמב"ם שם כט יח; טוש"ע שם).

מקדושה קלה אבל אין מבדילים במוצאי שבת ליום הכפורים **לקדושה חמורה** (שבת קיד ב; רמב"ם שבת ה כא), בזמן שקידשו על

פי הראייה, ויום הכפורים היה יכול לחול במוצאי שבת (ראה ערך קדוש החדש), שהנכנס חמור כמו היוצא לענין כל איסור מלאכה (רש"י סוכה נד ב ד"ה לא היו), ואין מבדילים אלא להתיר דבר שהיה

2. ויש מי שסובר שאף הבדלה במוצאי יום טוב חיובה מן התורה (שיטה מקובצת ביצה ד ב). 3. שלדעה זו גם הסוברים שאשה אינה מברכת על מצוה

שהיא פטורה ממנה (ראה ערך אשה: קיומה במצוות שפטורה), בברכה שאין בה "וצונו", אף על פי שאשה פטורה מלברך, רשאתה היא לברך אם רוצה (רא"ש

מקום אמירתה לאחר שקבעו חכמים לאמרה בתפילה, נחלקו בתפלה תנאים היכן אומרה:

• יש אומרים שאומרה בברכת חונן הדעת (תנא קמא במשנה ברכות לג א), שמתוך שהיא חכמה – שהחכם יודע להבדיל בין קודש לחול, ובין טהור לטמא (רש"י שם ד"ה מתוך שהיא) – קבעוה בברכת חכמה (רב יוסף בגמ' שם), שאם אין דעה – הבדלה מנין (ראה ירושלמי שם), או שמתוך שהיא חול קבעוה בברכה ראשונה של חול (רבנן בגמ' שם), או מפני שאסור לתבוע צרכיו במוצאי שבת קודם הבדלה (ראה ירושלמי שם; מגן אברהם רצד סק"א) כשם שאסור בשבת עצמו (שלחן ערוך הרב שם א), או מפני שזריזים מקדימים למצות (רא"ה שם). הלכה כשיטה זו (רמב"ם תפלה ב ד, ובסדר תפלות שלו; טוש"ע או"ח רצד א) ⁶.

• יש אומרים שאומרה – להבדלה – ברכה רביעית בפני עצמה (רבי עקיבא במשנה שם).

• ויש אומרים שאומרה בברכת ההודאה (רבי אליעזר שם), מפני שאנו צריכים להודות לה' על שנתן לנו את השבת (מאירי שם).

ובשילובה של ההבדלה בברכת חונן הדעת נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאומר מטבע ברכה, ואחר כך מבדיל, שאם אין דעה הבדלה מנין (רבי יודן בירושלמי שם).

• ויש אומרים שמבדיל, ואחר כך אומר מטבע ברכה, שאסור לתבוע צרכיו קודם שיבדיל (רבי יצחק ברבי אלעזר שם).

להלכה אומרה באמצע ברכת הדעת, ומקדים לה מענין הברכה, ומסיים לאחריה בענין הברכה (ראה להלן: בתפילה), כדי לצאת ידי שתי הדעות (באור הגר"א או"ח רצד א).

הבדלה של מוצאי שבת ליום טוב בהבדלה של מוצאי שבת ליום טוב, שאין שם ברכת חונן הדעת – יש מהאמוראים סוברים שהכל מודים שעושים כדעה השלישית (רבי יצחק רבה בשם רבי בירושלמי שם; רבי יוחנן בבבלי שם א ⁷), ומכל מקום להלכה אף הבדלה זו אומרים בברכה האמצעית, היינו ברכה של קדושת היום (מסקנת הגמ' שם; רמב"ם תפלה ב יב; טוש"ע או"ח תצא ב) ⁸.

מספר במטבע ההבדלה נחלקו הדעות:

ההבדלות • יש אומרים שמעיקר הדין אומרים אחת (רבי יהודה הנשיא בפסחים קג ב; רבי יוחנן, בשם רבי מנחם בר סימאי בגמ' שם קד א; רב שמואל בר אידן, בשם חנניה אחיו שם; נחום ברבי סימאי, בשם אביו, בירושלמי ברכות שם), ולכן הרגיל – הבקי – אומר הבדלות הרבה, ושאינו רגיל אומר אחת (תוספתא ברכות (ליברמן) ה ל; גמ' שם) או שתיים (תוספתא שם).

• ויש אומרים שהפוחת לא יפחות משלש הבדלות, והמוסיף לא יוסיף על שבע (רבי אלעזר אמר רבי אושעיא בגמ' שם; רבי יוחנן בירושלמי שם), ונהגו העם לומר שלש (רבי יוחנן בגמ' שם), ובלבד שיאמר מעין הבדלות האמורות בתורה (רבי יהושע בן לוי שם; לוי בירושלמי שם) ⁹.

שתנאים נחלקו אף בזו, אלא שמכל מקום הלכה כדעה זו בהבדלה זו (רבי יצחק בר אבדימי, משום רבינו שם; רבי חייא בר אבא שם); ויש מהראשונים שכתב המנהג בארץ ישראל לומר אז כדעה השניה (אהל מועד, התפילה א). ⁸ על נוסח הבדלה זו ראה להלן: בתפילה. ⁹ ויש מהגאונים שכתב שיכול לומר גם הבדלת ישראל ממזרים – שאינה נזכרת בכתוב – כגון שיאמר "הבדילני דודי מטומאת פתור" (סדר רב עמרם גאון (הרפס), סדר מוצאי שבת, בשם רב

עבדים וקטנים יש מהראשונים שכתב שאף בעבדים וקטנים למדים וגרי תושב שחייבים בהבדלה מאותו הלימוד שאמרו בנשים, אם כן מה תלמוד לומר: וְהָמָּתָף וְגֵרָף אֲשֶׁר בְּשַׁעֲרֶיךָ (שמות כ י), אלא קטן ועבד ואמה שישנם במקצת מצות, שחייבים בתפילה וברכת המזון ובמזוזה, לפיכך חייבים בקידוש ובהבדלה כישראל, מה שאין כן גר-תושב (ראה ערכו) – לדעה שמצווה על שמירת שבת (ראה ערך גר תושב) – אינו אלא בשימור שבת בלבד, ולפיכך פטור מקידוש והבדלה (ראבי"ה ברכות סב, בשם רבי אדא בירושלמי).

סופא הסומא, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שמכיון שאינו יכול לברך בורא מאורי האש (בית יוסף או"ח רחצ יג) – לדעה הסוברת כן (ראה ערך ברכת הנר) – אינו צריך להבדיל, ואם הבדיל בתפילה דיו (שו"ת הרשב"א א תשלט, בשם הגאונים, ושם ה ריג, וארחות חיים הבדלה יב, בשם רב האי גאון).

• ויש אומרים – שאף לדעה הסוברת כן – על הנר אינו מברך, אבל שאר הבדלה אומר (מגן אברהם שם ס"ק יז, בדעת המרדכי והטוש"ע; אליה רבה שם כד; משנה ברורה שם ס"ק לד).

תקנות החכמים

אנשי כנסת הגדולה תיקנו להם לישראל ברכות ותפילות וקדושות והבדלות (ברכות לג א), כלומר מטבע הברכות וסידורן (מאירי שם). שאפילו לסוברים שעיקר הבדלה מן התורה (ראה לעיל), מכל מקום מן התורה אין המצוה אלא לדבר דברים מענין הבדלת היום כל אחד כפי צחות לשונו, אבל הנוסח אינו מן התורה, ואנשי כנסת הגדולה תיקנוהו (מנחת חינוך לא א).

ושלש תקנות תיקנו:

• בתחילה קבעוה בתפלה (ברכות שם), שכשעלו מן הגולה היו דחוקים לקנות יין (רש"י שם ד"ה בתחלה).

• העשירו לקנות יין – קבעוה על הכוס (גמ' שם, ורש"י ד"ה העשירו), ואז נשתכחה תקנה הראשונה בתפילה (רש"י שם ד"ה קבעוה).

• חזרו והענו, קבעוה הן בתפלה (גמ' שם, ורש"י שם), והן בכוס (ירושלמי ברכות ה ב).

ונחלקו אמוראים מהי עיקר התקנה:

• יש אומרים שעיקר התקנה היא התפילה (רב נחמן בר יצחק שם; ירושלמי שם, בדעת רבי יעקב בר אידי בשם רבי יצחק רובא), ומכל מקום תקנו שהמבדיל בתפילה צריך שיבדיל על הכוס (גמ' שם, ורש"י שם), כדי לזכות את התינוקות – ושאר בני הבית שלא שמעו בתפילה (פני משה שם) – שישמעו אף הם (רבי יעקב בר אידי בשם רבי יצחק רובא בירושלמי שם) ⁴.

• יש אומרים שעיקר התקנה היא הכוס (ירושלמי שם, בדעת רבי יוחנן), ועל ידי שעיקרה בכוס שכחוה בתפילה, ונחלקו תנאים היכן אומרה (ראה להלן: רבי יוחנן שם) ⁵.

• ויש אומרים שעיקר התקנה להבדיל הן בתפילה והן בכוס (ירושלמי שם, בדעת רבי זעירא רב יהודה בשם שמואל).

קידושין א מט). ⁴ או שטעם התקנה כדי שלא תהא ההבדלה מטולטלת תמיד על ידי עושר ועוני מתפילה לכוס ומכוס לתפלה (רשב"א שם). ⁵ ולדעה הראשונה מתוך שכשהעשירו קבעוה על הכוס בלבד, שכחוה בתפילה, ונחלקו תנאים היכן אומרה (רבי יוחנן בבבלי שם). ⁶ אך יש מהאמוראים שפסקו כדעה השלישית (רבי אלעזר בנדה ח א; רבי אבהו, בשמו, בירושלמי שם; רבי יצחק בר נחמן בשם רבי חנינא בן גמליאל). ⁷ ויש מהאמוראים הסוברים

מסיים במטבע הברכה: וחננו מאתך וכו' ¹² (משנה ברורה רצד סק"ב, בשם האחרונים).

ומנהגים שונים בנוסח ההבדלה הנאמר ביניהם:

• יש אומרים: אתה הבדלת בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה. כשם שהבדלת בין קודש לחול, כך פדנו והצילנו מכל מיני משחית ומכל מיני פורעניות המתרגשות לבוא לעולם, ושמרנו מן הכל (רמב"ם, סדר תפלות כל השנה; מנהג התימנים).

• יש אומרים: אתה חוננתנו ה' אלהינו מדע והשכל, אתה אמרת להבדיל בין קודש לחול, ובין אור לחושך, ובין ישראל לעמים, ובין יום השביעי לששת ימי המעשה. כשם שהבדלתנו ה' אלהינו מעמי הארצות וממשפחות האדמה, כך פדנו והצילנו משטן רע, ומפגע רע, ומכל גזרות קשות ורעות המתרגשות לבוא בעולם (מנהג הספרדים).

• ויש אומרים: אתה חוננתנו למדע תורתך, ותלמדנו לעשות בהם חוקי רצונך ¹³, ותבדילנו ה' אלהינו בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה. אבינו מלכנו החל עלינו הימים הבאים לקראתנו לשלום, חשוכים מכל חטא, ומנוקים מכל עון, ומדובקים ביראתך (מנהג האשכנזים).

הבדלה של מוצאי שבת (ראה לעיל: תקנות החכמים), סדרה - כשמגיעים לותתן לנו וכו' (סידור רש"י תלד; מחזור ויטרי (הורו"ק) שעה; כן משמע מר"ץ גיאת, הבדלה, בשם רב עמרם) ¹⁴, אומרים: ותודיענו ה' אלהינו את משפטי צדקך, ותלמדנו לעשות בהם חוקי רצונך, ותנחילנו זמני ששון וחגי נדבה, ותורישנו קדושת שבת וכבוד מועד וחגיגת הרגל, בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת, ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קידשת, הבדלת וקידשת את עמך ישראל בקדושתך, ותתן לנו וכו' (ברכות לג ב; רמב"ם תפלה ב יב).

ואחד הראשונים תיקן לאחר "וחגיגת הרגל" להוסיף: ותבדילנו ה' אלהינו מן העמים אשר על פני האדמה, כי אתה הבדלת בין קדש לחול, ובין אור לחושך, ובין ישראל לעמים, ובין יום השביעי לששת ימי המעשה (אבודרהם, יום שמיני ושמינית תורה, בשם אבן הירח), וכעין זה מנהג רוב ישראל בימינו, אלא שאומרים: ותבדילנו ה' אלהינו בין קדש לחול וכו' (מנהג הספרדים והאשכנזים).

בראש השנה אף בראש השנה שחל להיות במוצאי שבת אומרים ב"ותודיענו": וחגיגת הרגל, אף על פי שאינו קרוי

ואלו הן ההבדלות האמורות בתורה:

• בין קודש לחול (גמ' שם), שנאמר: וּלְהַבְדִּיל בֵּין הַקֹּדֶשׁ וּבֵין הַחֹל (ויקרא י י). רש"י שם ד"ה וחותם בסדר; רשב"ם שם ד"ה וחותם בסדר).

• בין אור לחושך (גמ' שם), שנאמר: וַיַּבְדֵּל אֱלֹהִים בֵּין הָאֹר וּבֵין הַחֹשֶׁךְ (בראשית א ד). רש"י ורשב"ם שם).

• בין ישראל לעמים (גמ' שם), שנאמר: וְאַבְדֵּל אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים (ויקרא כ כו). רשב"ם שם).

• בין טמא לטהור (גמ' שם), שנאמר: וּלְהַבְדִּיל גֹּו' וּבֵין הַטָּמֵא וּבֵין הַטָּהוֹר (ויקרא י י). רשב"ם שם).

• בין מים עליונים למים תחתונים (גמ' שם), שנאמר: וַיַּבְדֵּל בֵּין הַמַּיִם אֲשֶׁר מִתַּחַת לָרָקִיעַ וּבֵין הַמַּיִם אֲשֶׁר מַעַל לָרָקִיעַ (בראשית א ז). רש"י ורשב"ם שם).

• בין ליום לישראלים (גמ' שם), שנאמר: בָּעֵת הַהִיא הִבְדִּיל ה' אֶת שָׁבֶט הַלֵּוִי (דברים י ח). גמ' שם).

• בין כהנים ללוים (גמ' שם), שנאמר: וַיַּבְדֵּל אֶהֱרֹן לְהַקְדִּישׁוּ קֹדֶשׁ קִדְשִׁים (דברי הימים א כג יג). גמ' שם).

הבדלה בין יום השביעי לששת ימי המעשה, אף על פי שאומרה, אינה מן החשבון, שאינה כתובה בתורה, ועוד שאומרים אותה רק כדי שתהיה מעין לחתימה (ראה להלן: על הכוס. גמ' שם, ורשב"ם שם).

שלוש ההבדלות שנהגו העם הן:

• בין קודש לחול.

• בין אור לחושך.

• ובין ישראל לעמים.

מלבד ההבדלה שבין יום השביעי לששת ימי המעשה שאינה מן החשבון (פסחים קג ב - קד א; רמב"ם שבת כט א) ¹⁰.

ונהגו באלו, מפני ששלשתן ענין לשבת או למוצאי שבת, שהאור נברא במוצאי שבת, וישראל נבדלים מן האומות ומקודשים על ידי שמירת השבת, שנאמר: אֶת שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמְרוּ כִּי אוֹת הִיא וְגו' לְדַעַת כִּי אֲנִי ה' מְקַדְשְׁכֶם (שמות לא יא), אבל שאר הבדלות אינן ענין לשבת (המנהיג, שבת, עמ' רג במהדורת מוסד הרב קוק; אבודרהם, סדר מוצאי שבת).

בתפילה

הבדלה וגילה בתחילת נוסח התפילה אומר מטבע הברכה: אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה ¹¹, ואף לאחריה

אין זה נקרא שינוי מטבע, שהכל ענין אחד הוא (בית יוסף שם). ¹² ויש מהאחרונים שכתב לומר נוסח ההבדלה לאחר סיום כל מטבע הברכה, שאומר: "וחננו מאתך דעה בינה והשכל", ואחר כך מתחיל: "אתה חוננתנו", שאין לשנות ממטבע שטבעו חכמים (לבוש שם א); ושאר האחרונים דחו דבריו (ב"ח שם; ט"ז שם סק"א; באור הגר"א שם סק"א). ¹³ יש שכתבו שטועים הם האומרים כן, שאינם אלא כפילות דברים, שהרי כל דברי אתה חונן מפורשים באתה חוננתנו, ולפיכך או שלא יאמר אתה חונן אלא יתחיל באתה חוננתנו, או שיתחיל באתה חונן ויאמר אחר כך אתה הבדלת (דרכי משה שם סק"א, בתחילת דבריו; פרישה שם סק"א וב"ח שם, בשם המהרש"ל), אבל המנהג הפשוט - אצל בני אשכנז - לומר אתה חונן, ואחר כך אתה חוננתנו (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"א), ואין כאן כפילות, כי אתה חונן היא הודאה על הדעת של כל אדם, ואף האומות בכלל, ואתה חוננתנו היא על הדעת המיוחדת לישראל להבדיל בין קודש לחול וכו' (ב"ח שם). ¹⁴ ויש שנהגו לאומרה בסוף

נטרונאי; המנהיג, שבת, עמ' קצ במהדורת מוסד הרב קוק, בשמו), וביארו בדבריו דהיינו כשבא להוסיף על שלש ההבדלות הנהוגות (המנהיג שם). ¹⁰ ויש שלא נהגו לאומרה בתפילה, שאינה ענין אלא כדי שתהא מעין לחתימה, ושייכת רק בכוס (תוספות מערבי פסחים שבמרדכי שם; ר"ן שם, בשם התוספות); ולמנהגו שאומרים אותה (הרמב"ם בסדר התפילות) הוא מפני שהואיל ותיקנו לאמרו בהבדלה על הכוס נהגו לאומרו אף בתפילה (אבודרהם, סדר מוצאי שבת). ¹¹ וצריך להתחיל באתה חונן, לפי שהמשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות אינו אלא טועה, והרי אתה חונן הוא מטבע ברכה זו (ארחות חיים, סדר תפלת מוצאי שבת; בית יוסף או"ח רצד א, בשמו); ויש שכתב נוסח שבו שאין אומרים כלל אתה חונן בהבדלה, אלא מתחילים: מאתך ה' אלהינו מענה לשון ואתה הבדלת בין קודש לחול וכו' (סידור רס"ג עמ' קכד), או שמתחילים: אתה חוננתנו (ראה להלן). (המנהגים (טירנא), מוצאי שבת, הגהות המנהגים א, בשם מוהר"ר מנחם), ואף על פי שאינו מתחיל באתה חונן,

לחול (רב יהודה שם), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם; טור שם), לפי שבתחילתו הוא בא למנות סדר הבדלות, והבדלה הכתובה בתורה בקודש וחול כתובה (רש"י שם).

• ויש אומרים שאף בפתיחתה מתחיל המבדיל בין קודש לקודש (רב ששת בריה דרב אידי שם).

ונחלקו אמוראים אם צריך לומר בהבדלה שבמוצאי שבת ליום טוב "בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת":

• יש אומרים שצריך שיאמר מעין החתימה סמוך לחתימה, ומכיון שחותם בין קודש לקודש צריך שיזכיר "בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת" (רב יהודה אמר שמואל בפסחים קד א), וכן הלכה (רי"ף שם; רא"ש שם י יא).

• ויש אומרים שצריך שיאמר מעין הפתיחה סמוך לחתימה, ולכן אין צריך לומר בין קדושת שבת וכו' (פומבדיתאי שם).

ונהגו העם להוסיף: "ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קידשת, הבדלת וקידשת את עמך ישראל בקדושתך" (תוספות שם ד"ה בעי; רא"ש שם; טור או"ח תעג), ואף על פי שהוספה זו אין בה לא מעין הפתיחה ולא מעין החתימה, מכל מקום משום חיבת היום האריכו כדי לומר פעם אחת מעין כל שבע ההבדלות שבתורה (ראה לעיל: תקנות החכמים) והן:

• בין קודש לחול.

• בין אור לחושך.

• בין ישראל לעמים.

• בין יום השביעי לששת ימי המעשה.

• בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת, שפירושו ששבת חמורה מיום טוב, שהותרה בו ביום טוב מלאכת אוכל נפש, ואת יום השביעי מששת ימי המעשה קידשת, היינו ששבת חמורה מחול המועד, שדבר-האבד (ראה ערכו) מותר בו, והבדלה אחת היא זו.

• הבדלת וקידשת את עמך ישראל בקדושתך, שהן שתי הבדלות: בין כהנים ללויים, ובין לויים לישראלים, ושתי הבדלות אלו הן מעין החתימה, שהרי הן הבדלות בין קודש לקודש (תוספות ורא"ש שם, בשם רבנו תם) ¹⁵.

ולפיכך הנוסח הנהוג הוא: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה, בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת, ובין יום השביעי לששת ימי המעשה קידשת, הבדלת וקידשת את עמך ישראל בקדושתך, ברוך אתה ה' המבדיל בין קודש לקודש (כך הנוסח בסידורים).

פסוקים קודם יש מנהגים שונים באמירת פסוקים קודם ההבדלה בין מוצאי שבת לחול (ראה בסידורים), ואין האמירות חובה, אלא סימן טוב בלבד (דרכי משה או"ח רצו א), ואינן נהוגות אלא בהבדלה הנעשית בבית, ולא בהבדלה הנעשית בבית כנסת (ראה להלן. ערוך השולחן שם ח), וכן אינן נהוגות כשמבדיל לאחר זמנה (ראה להלן: לאחר זמנה. מטה אפרים תקפא, קצה המטה ס"ק פא, ותרא, קצה המטה סק"ן), ובהבדלה בין יום טוב לחול (מטה אפרים

חג, ואין משנים מכל יום טוב, כדרך שאומרים הבדלה בין יום השביעי לששת ימי המעשה במוצאי יום טוב, מפני שסדר הבדלות הוא מונה (מרדכי ברכות קז, בשם ראב"ה ורשב"ט; אבודרהם, סדר תפילות של ראש השנה), ואף כאן סדר התקון הוא אומר (אבודרהם שם).

על הכוס

כמוצאי שבת נוסח ההבדלה במוצאי שבת: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה (פסחים קג ב; רמב"ם שבת כט ג; טור או"ח רצט), ובחתימת הברכה ישנן דעות רבות בתנאים ואמוראים:

• אינו חותם כלל (עולא בפסחים קד ב - קה א), שאין בה הפסק תחינה והפסק ריצוי ושבח, וכולה הודאה אחת היא (רשב"ם שם קה א ד"ה הא נמי).

• חותם: ברוך אתה ה' סודר בראשית (תנא קמא בפסחים קד א), לפי שבמוצאי שבת התחיל הקדוש ברוך הוא לסדר מעשה בראשית (רשב"ם שם ד"ה וחותר בסדר).

• חותם: ברוך אתה ה' יוצר בראשית (אחרים שם).

• חותם: ברוך אתה ה' מקדש ישראל (רבי יוסי ברבי יהודה שם; רב שם).

• חותם: ברוך אתה ה' מקדש ישראל, והמבדיל בין קודש לחול (תנא משמיה דרבי יהושע בן חנניא שם).

• חותם: ברוך אתה ה' המבדיל בין קודש לחול (שמואל שם), וכן הלכה (רשב"ם שם ד"ה ושמואל, על פי חולין כו ב; רי"ף שם; רמב"ם שם; רא"ש שם י יא; טור שם).

כמוצאי יום טוב אף ביום טוב שחל להיות באמצע השבוע, אף על פי שאין ענין לומר בו הבדלה מיום השביעי לששת ימי המעשה, מכל מקום אומר כמו במוצאי שבת, לפי שסדר הבדלות - האמורות בתורה (רש"י חולין כו ב ד"ה סדר הבדלות) - הוא מונה (גמ' שם; רמב"ם שם כח; טוש"ע או"ח תצא א), ובין יום השביעי לששת ימי המעשה אף שאינה כתובה בתורה, הרי היא בכלל בין קודש לחול שבתורה (רש"י שם), ועוד שצריך לאמרה כדי שתהיה מעין חתימה סמוך לחתימה (רש"י שם, על פי פסחים קד א).

כמוצאי שבת בהבדלה שבמוצאי שבת ליום טוב, יש להזכיר **ליום טוב** הבדלה שבין שתי קדושות, ואף הבדלה זו כתובה בתורה: וְהַבְדִּילָהּ הַפֶּרֶקֶת לָכֶם בֵּין הַקֹּדֶשׁ וּבֵין הַקֹּדֶשִׁים (שמות כו לג. מאירי פסחים קג ב), אלא שנחלקו תנאים בנוסחה:

• יש אומרים שיש לומר: בין קודש חמור לקודש הקל (רבי דוסא במשנה חולין שם).

• ויש אומרים שיש לומר: המבדיל בין קודש לקודש (תנא קמא שם), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם כב; טור או"ח תעג), שאין לזלזל ביום טוב לקרותו קודש קל (רש"י שם ד"ה ולית הלכתא).

ולדעה זו נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שבחתימתה של הבדלה בלבד מסיימים ברוך אתה ה' המבדיל בין קודש לקודש, אבל בפתיחתה אומרים בין קודש

(כן משמע מתוספות ורא"ש שם, בשם רבינו אפרים; המנהיג, שבת, עמ' רא במהדורת מוסד הרב קוק, בשם הי"ר אפרים מאלמני).

הברכה האמצעית, בהשיאו (רי"ף גיאת שם, בשם ראשוניו). ¹⁵ ויש מהראשונים שכתב שאין לומר תוספת זו, לפי שאינה מעין הפתיחה והחתימה

מא; רמ"א שם), לכבוד המלך שאנו מלווים אותו, ודרך לוייה מעומד (כלבו שם), וזוהי הקביעות שמזמנים עצמם הכל, ועומדים ומכוונים לצאת (משנה ברורה שם ס"ק כז), ומתוך שקובעים עצמם להבדלה, מועילה הקביעות אף לברכת היין (תוספות שם, בישוב המנהג; אגודה ברכות קנז) ¹⁹.

סדר הברכות

זמן אטירת ברכת הנר והריח ברכת בורא מאורי האש שמברכים במוצאי שבת על האור (ראה ערך ברכת הנר), וברכת הריח שמברכים על הבשמים (ראה ערך ברכת הריח), נחלקו בהם תנאים:

• יש אומרים שמברכם רק על כוס של הבדלה (רבי יהודה ורבי חייא בפסחים נד א), וכן הלכה (רבי יוחנן שם; רמב"ם שבת כט כד; טוש"ע או"ח רצו א).

• ויש אומרים שמברכם מיד כשרואה האור, ומביאים לפניו הבשמים (תנא קמא שם).

• ויש אומרים שמברכם פעמיים: מיד כשרואה כנ"ל, ושנית, על הכוס, כדי להוציא בניו ובני ביתו (רבי שם) ²⁰.

סדר הברכות סדר ארבע הברכות שמברכים על כוס של הבדלה – יבנה"ה (שו"ע או"ח רצו א):

- ברכת היין.
- ברכת הבשמים.
- ברכת הנר.
- וברכת הבדלה (רבי יוחנן בברכות נב ב, ופסחים קג א; רמב"ם שבת כט כד; טוש"ע שם) ²¹.

במוצאי יום הכפורים – כשחל בחול (ראה ערך ברכת הריח) – שאין ברכת בשמים, הסימן ינ"ה, ובמוצאי יום טוב לחול, שאין לא נר ולא בשמים, מברכים יין והבדלה, והסימן י"ה (המנהג, שבת, עמ' ר במהדורת מוסד הרב קוק).

פתיחה בברוך ארבע ברכות אלו, אף על פי שהן ברכות הסמוכות לחברתן (ראה ערך ברכות), פותחות בברוך, לפי שהן ברכות בפני עצמן, ואינו מסדר ברכות ההבדלה, אלא שסידרו אותן על הכוס (ירושלמי ברכות א ה), ועוד שמאחר שברכת הנר קצרה היא, אם לא יפתחו הבדלה בברוך תיראה כברכה אחת (תוספות פסחים קד ב ד"ה חוץ, בשם רבנו תם).

מוצאי שבת ליום טוב בסדר הברכות של מוצאי שבת ליום טוב נחלקו אמוראים:

- יש סוברים שברכת קידוש קודמת לברכת הבדלה (מספר אמוראים בפסחים קב ב – קג א; מספר אמוראים בירושלמי ברכות ח א), לפי שקדושת היום עדיפה מהבדלה, ועוד שכשמבדיל בראשונה נראה כאילו קדושת היום עליו כמשוי (רשב"ם שם קב ב ד"ה רב אמר).
- ויש סוברים שברכת הבדלה קודמת לקידוש (רבי יהושע בן חנניא

תרא י' ושם תרכד ה) ¹⁶, וכן אב"ל (ראה ערכו) אינו אומר הפסוקים (פתיח תשובה יו"ד שעו סק"ב, ושם שצא סק"א).

נתינת עינים ככוס ובנר העונים אמן – אחר ברכת הבדלה (פני משה ברכות ה ב) – צריכים ליתן עיניהם בכוס ובנר (ירושלמי ברכות שם; טור או"ח רצט; רמ"א או"ח רצו א), וכן המבדיל בעצמו (דרך החיים, דיני הבדלה א, על פי הרמ"א שם; משנה ברורה שם סק"ג, וערוך השולחן שם ט, בשמו).

שפיכת יין ונוהגים לשפוך מכוס של יין על הארץ לסימן ברכה, שיהיה סימן טוב בתחילת השבוע (רמ"א שם), שכל בית שאין נשפך בו יין כמים אין בו סימן ברכה (עירובין סה א; רמ"א שם), ומכל מקום יש למעט בשפיכה משום הפסד משקים (ראה ערך בזוי אוכלין. ט"ז שם סק"א; משנה ברורה שם סק"ה, שכך הסכמת האחרונים) ¹⁷.

ונחלקו הדעות:

• יש אומרים לשפוך קודם שיסיים בורא פרי הגפן, כדי שלא יהיה הכוס פגום (רמ"א שם), שאם ישפוך קודם הברכה תהיה תחילת הברכה על כוס פגום (לבוש שם א), ואם ישפוך קודם שישתה הרי זה פגם וביזוי לכוס של ברכה כששופך ממנו לפני השתייה (מגן אברהם שם סק"ב).

• ויש אומרים שלא לשפוך בשעת ברכה, אלא בשעה שמוזג את הכוס ימלאנו על כל גדותיו עד שיהיה שופע ונשפך על הארץ לסימן ברכה (ט"ז שם, בשם יש נוחלין; מגן אברהם שם סק"ג, בשם מטה משה ושל"ה), וכן הלכה (משנה ברורה שם, שכך הסכמת האחרונים; ערוך השולחן שם יא, בשם מפרשי השו"ע, ושכן המנהג).

מלבד זאת נוהגים לשפוך מהיין לאחר השתייה ולכבות בו את הנר ולרחוץ בו העינים, משום חיבוב מצוה (רמ"א שם).

הטעמת הכוס נחלקו גאונים אם המבדיל מטעים מכוס של הבדלה לבני ביתו (טור או"ח רצט, בשם סדר רב עמרם); או שאינו צריך לעשות כן (סידור רס"ג עמ' קכה; טור שם, בשמו), וכתבו אחרונים שהמנהג שאינו מטעים כלל, אלא שותה כולו (מגן אברהם רצו סק"ד) ¹⁸.

הבדלה בגית הכנסת שלח צבור מבדיל על הכוס בבית הכנסת, כדי להוציא את מי שאין לו יין (טוש"ע או"ח רצה א), ומי שנתכוין שלא לצאת ידי חובתו בבית הכנסת – לא יצא, ולכן נהגו להבדיל בבית, אף ששמעו בבית הכנסת, שמתכוונים שלא לצאת (ר"ן ראש השנה כח ב; שו"ע או"ח רצו ז), אבל נתכוין לצאת בהבדלה, אף שלא נתכוין לברכת היין – יצא (שו"ת רש"י (אלפנבין) רפא; מגן אברהם שם סק"י).

נעמידה או בישיבה כשמבדילים להוציא אחרים, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שישבו המבדיל והשומעים, שיהיה נראה בקביעות (תוספות ברכות מג א ד"ה הואיל; שו"ע או"ח רצו ו).
- ויש אומרים שנכון להבדיל מעומד (תוספות שם, שכן המנהג; כלבו

16. ויש שכתב שיש לומר הפסוקים גם בהבדלה בין יום טוב לחול (פרי מגדים או"ח תצא משבצות זהב סק"א), ואין המנהג כן (מטה אפרים תרה, קצה המטה סק"ו). 17. ואם היין הוא קדושת שביעית יש ששמעו מהם שאסור למלאות על גדותיו, ולכבות בו את הנר ולרחוץ בו את העינים משום הפסד שביעית (שבת הארץ קונטרס אחרון כב; שמיטה כהלכתה פרק ג עמ' נט. וראה שו"ת צ"ץ אליעזר ו לג; ילקוט יוסף מצוות התלויות בארץ א טו נו), ויש מי שהתיר (אור לציון שביעית ב ו. וראה ילקוט יוסף שם). 18. למרות שמצד הדין די שישתה

כמלא-לוגמיו (ראה ערכו. טור שם), שמפני שיש להסתפק אם מברך ברכה אחרונה על מלא לוגמיו, נהגו לשתות כולו (משנה ברורה שם סק"ו). 19. ויש שכתבו להבדיל מעומד, שנאמר: וְהִבְדַּלְתֶּם וְגו' לָכֵן (ויקרא כ כה), ולמדים מספירת העומר (הגהות סמ"ק קמה). 20. על נוסח ברכת הנר וברכת הריח ודיניהן, ראה ערכיהם. 21. יש מהתנאים הסוברים שהכל מודים בדין זה (רבי מאיר שם ושם); ויש הסוברים שיש מהתנאים החולקים וסוברים שברכת הנר קודמת לברכת הבשמים (רבי יהודה שם ושם, בדעת בית שמאי).

(ברכי יוסף או"ח רצו סק"ג; שערי תשובה שם סק"א ומשנה ברורה שם סק"ט, בשמו)²³.

כשחמר המדינה היה חמר מדינה חביב עליו יותר מדין, יכול **חביב מדין** להבדיל על חמר מדינה, ולכן נהגו להבדיל במוצאי פסח על שכר ולא על יין, לפי שהשכר חביב אז עליו יותר מן היין (רמ"א או"ח רצו ב), אבל מי שאינו חביב עליו כל כך, יש לו להבדיל על היין (ט"ז שם סק"ג), ואף מי שחביב עליו אינו יכול להבדיל עליו אלא במקום שהוא חמר מדינה, אבל כשאינו חמר מדינה אינו יכול להבדיל עליו אף שהוא חביב עליו מאד (מגן אברהם שם סק"ו).

כשאנו ראו יין שאין מקדשים עליו (ראה ערך קדוש) אין מבדילים לקידוש עליו, אלא אם כן היה יין זה חמר מדינה (כלבו מא).

כוס פגום צריך להיזהר שלא יהא הכוס פגום (טוש"ע או"ח רצו א, על פי פסחים קה ב בכוס של ברכה), שאם שתה אחד מן היין מתחילה, נפגם להבדלה (משנה ברורה שם סק"ב), וכן לכתחילה יהיה הכוס מלא, אפילו שלא שתו ממנו (כן משמע מהמגן אברהם שם סק"ב), אבל אם יש לו כוס יין שאינו מלא, וכוס מלא שכר או שאר משקה שהוא חמר מדינה, טוב יותר להבדיל על היין (שלחן ערוך הרב שם ט).

אם היה היין פגום – והוא בענין שאי אפשר לתקן פגמיתו על ידי נתינת מעט מים לתוכו, שיתקלקל על ידי זה (שלחן ערוך הרב שם) – וחמר מדינה אינו פגום, טוב יותר להבדיל על חמר מדינה (מגן אברהם שם סק"ה; באור הגר"א שם סק"ו; שלחן ערוך הרב שם), אלא אם כן המשקה האחר אינו חמר מדינה, שאז יבדיל על היין הפגום (מגן אברהם והגר"א שם, בדעת הרמ"א), וכן אם אין לו שום משקה רק יין פגום, יותר טוב להבדיל על הפגום מלהבדיל בלא יין כלל (אבודרהם, מוצאי שבת).

פת אין לו יין ולא חמר מדינה, נחלקו גאונים וראשונים אם יכול להבדיל על הפת:

- יש אומרים שמבדילים על הפת (העיטור, עשרת הדיברות, מצה ומרור, דף קלב טור ב במהדורת רמ"י, בשם מספר גאונים; ארחות חיים הבדלה כ, בשם הגאונים; רוקח שנו), שהדברים קל וחומר: ומה קידוש שחמור מהבדלה, שאין מקדשים בלא יין ומבדילים בלא יין, מקדש על הפת (ראה ערך קדוש), הבדלה לא כל שכן (העיטור שם; ארחות חיים שם).

- ויש אומרים שאין מבדילים על הפת (סידור רב סעדיה גאון עמ' קכו; העיטור שם, בשם רבוותא בתראי; רי"ף שם נא ב; רשב"ם שם קו ב ד"ה דחביבא, בשם סידור רב עמרם; תוספות שם ד"ה מקדש; רא"ש שם י יז, וכן הלכה (טוש"ע או"ח רצו ב). הטעם: קידוש תלוי בסעודה, שאין קידוש אלא במקום סעודה, ואם קידש ולא אכל לא יצא ידי חובתו (ראה ערך קדוש), ונמצא קידוש וסעודה דבר אחד הוא, והפת עיקר הסעודה היא; אבל הבדלה אינה תלויה בסעודה, שאם הבדיל ולא אכל יצא ידי חובתו, ואף על פי שמצוה לאכול במוצאי שבת (ראה ערך מוצאי שבת), הסעודה תלויה בהבדלה, ולא ההבדלה בסעודה (ריב"ב לרי"ף שם), ולכן מבדיל על היין, ששייך בו כל הודאה ושירה (תוספות שם), ואין ההבדלה אלא כשאר מצות

ומספר אמוראים שם קג א; מספר אמוראים בירושלמי שם), משל למה הדבר דומה למלך שיוצא ואפרכוס – שר – נכנס, מלווים את המלך, ואחר כך יוצאים לקראת אפרכוס (רבי יהושע בן חנניה שם, ורשב"ם שם קב ב ד"ה ושמואל; רבי אחא בשם רבי יהושע בן לוי בירושלמי ברכות ח א).

וכן נחלקו אם סומכים ברכת היין לקידוש או להבדלה, ואם מפסיקים בין קידוש להבדלה בברכה אחרת, לפי שזה מכחיש כחו של זה, או שאין מפסיקים (ראה גמ' שם), וכן נחלקו אם ברכת הבדלה קודמת לברכת-הזמן (ראה ערכו. אביי שם); או מאוחרת לה (רבי שם). ולהלכה סדרו יקנה"ז, היינו: יין, קידוש, נר, הבדלה, זמן (גמ' שם; רמב"ם שבת כט כב; טוש"ע או"ח תעג א).

בחמר מדינה ופת

שכר אף על פי שהבדלה שתיקנו על הכוס היינו על יין (ראה לעיל: תקנות החכמים), כשאין יין מבדילים על שכר, אם הוא "חמר מדינה" (פסחים קז א; רמב"ם שבת ט יז; טוש"ע או"ח רצו ב).

אכן יש אמוראים שאמרו שאין מבדילים על שכר (רב ושמואל בגמ' שם), ונחלקו ראשונים בביאור דעתם: יש אומרים שלא אמרו אלא כשאנו חמר מדינה (תוספות שם קו ב ד"ה מקדש; רא"ש שם י יז); ויש אומרים שלדעתם אף כשהשכר הוא חמר מדינה אין מבדילים עליו (רא"ש שם, בשם הרשב"ם), אלא שאין הלכה כמותם (רא"ש שם)²².

חמר מדינה ונחלקו ראשונים מהו חמר מדינה:

- יש מפרשים שבעיר הזאת אין יין מצוי (רשב"ם שם ד"ה חמר מדינה) בכל השנה (מגן אברהם רעב סק"ו), אף על פי שבשאר השנים מצוי, כגון שלקו הכרמים בשנה זו (תוספות מעריב פסחים שבמרדכי שם, בשם רש"י), ורוב שתייתם של בני העיר הזו היא שכר (מאירי פסחים קו ב).
- יש אומרים דוקא שאין היין גדל במהלך יום סביב העיר (רא"ש פסחים י יז, בשם יש מפרשים; טור או"ח רעב, בשם; מגן אברהם שם סק"ו, בשם יש אומרים).

- יש אומרים שאין יין מצוי בכל אותה הגמוניא (ראב"ה פסחים תקטז), ואפילו יכול למצוא יין על ידי הדחק, מבדיל על חמר מדינה, ואין צריך לדחוק ולחפש אחריו (אור זרוע ב כה), אבל אם יש יין אלא שהוא ביוקר, נקרא יין מצוי (ראב"ה שם; מגן אברהם שם), אם אין יין ישראל מצוי, אף על פי שמצוי יין של גוי, השכר הוא חמר מדינה (בית יוסף ומגן אברהם שם).

- ויש אומרים שאפילו אם אפשר לקנות יין אצל החנווני, כל שאין רוב שתיית בני אותו המקום יין, וקובעים סעודותיהם על שכר, הרי הוא חמר מדינה (רמב"ם שבת כט יז, לפי שלחן ערוך הרב או"ח רעב ז).

שאר משקים שכר שאמרו לאו דוקא, אלא הוא הדין שאר משקים, אם הם חמר מדינה (ראב"ה שם; מאירי שם; טור או"ח רעב; שו"ע או"ח רצו ב), מלבד מים, שאין מבדילים עליהם אפילו במקום שאין לא יין ולא שכר, ואינם נקראים חמר מדינה (רשב"ם שם ד"ה חמר מדינה; רא"ש שם; שו"ע שם).

על חלב ושמן אין להבדיל, שאין רגילים לשתותם בתורת משקה

²² ובדעת הירושלמי יש מי שמפרש שאף כשהשכר אינו חמר מדינה מבדילים עליו (רא"ש שם, בפירוש הירושלמי ברכות ח א). ²³ ומכל מקום בשעת הדחק, במדינות הצפוניות שאין ענבים גדלים אצלם והיין ביוקר רב, יש

מהגדולים שנהגו להבדיל על חלב (ערוך השולחן או"ח רעב יד, בשם גדולים), והוא הדין תה (ערוך השולחן שם, ושם רצו ג), שאף על פי שביסודו הוא מים, כיון שהוא מבושל אינו נקרא מים (ערוך השולחן או"ח רצו ג).

ואחר כך נתפזרו העבים וראו שהוא יום, אבל לא להתפלל ולהבדיל לכתחילה מבעוד יום (תשובות גאוני מזרח ומערב קמב, בשם אית מן רבנן).

ואף לדעת הסוברים שמבדיל מבעוד יום, יש מהראשונים שכתב שמכל מקום כיון שנהגו כל ישראל כתנאים הסוברים שאין מתפללים ערבית אלא משחשכה, אין להתפלל של מוצאי שבת בשבת, בין יין מצוי ובין שאינו מצוי, שהבדלה אפשר למחר (רי"ף גיאת שם; טור שם, בשמו), וכתבו אחרונים שכן יש לנהוג שלא להתפלל ולא להבדיל עד שתחשך, שדבר תמוה לרבים הוא (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"ד; משנה ברורה שם סק"ט).

לאחר זמנה

הבדלה אחרי מי ששכח ולא הבדיל במוצאי שבת (טוש"ע או"ח רצט מוצאי שבת²⁷), נחלקו תנאים בדינו:

- יש אומרים שמבדיל אפילו בחמישי בשבת (רבי ינאי בשם רבי יודה ברבי בירושלמי ברכות ה ב).
 - יש אומרים שמבדיל והולך כל השבת כולה (בני רבי חייא בפסחים קו א), וביארו אמוראים בדרכיהם דהיינו עד רביעי בשבת (רבי זירא שם), ולא עד בכלל (רשב"ם שם ד"ה עד רביעי), אלא עד סוף יום שלישי (שו"ע שם, לדעה זו), לפי ששלשה ימים הראשונים שלאחר השבת נחשבים לשבת שעברה, ומרביעי בשבת ואילך נחשבים לשבת הבאה (כן משמע מהגמ' שם).
 - ויש אומרים שמבדיל כל היום הראשון בלבד (אמימר בשם רבא שם קז א).
- להלכה נחלקו ראשונים:

- יש פוסקים כדעה השניה (רמב"ם שבת כט ד, לגירסתנו; תוספות שם ד"ה אמימר; טור שם, בשם רב עמרם והתוספות; שו"ע שם, בסתם; רמ"א שם, לפי אליה רבה שם ט; משנה ברורה שם ס"ק יט, בשמו), ומכל מקום לכתחילה יקדים להבדיל ביום ראשון, ואם לא הבדיל בראשון יבדיל בשני, וכן בשלישי (שלחן ערוך הרב שם ח; משנה ברורה שם ס"ק טז, בדעת הרמב"ם).
 - ויש פוסקים כדעה השלישית (רי"ף שם; טור שם, בשם הגאונים ורי"ף גיאת; שו"ע שם, בשם יש אומרים).
- ואף לסוברים שהבדלה היא מן התורה (ראה לעיל: מצותה ומקורה), מכל מקום מה שמבדיל עד יום רביעי הוא מדרבנן (פרי מגדים או"ח רצו משבצות זהב סק"ז).

הבדלה אחרי במוצאי יום טוב ששכח ולא הבדיל, נחלקו אחרונים **מוצאי יום טוב** אם יש לו ועד כמה יש לו תשלומין בחול:

- יש אומרים שיכול להבדיל כל השבוע, אפילו אחר שלשה ימים, שמן הדין כל חמשה עשר יום אחר הרגל נקראים אחר הרגל, אלא שאם הפסיקה שבת בינתיים שוב אין לו שייכות להבדלה של הרגל, אבל עד השבת יכול להבדיל (בית יהודה (עייאש) ב כח; ברכי יוסף או"ח תצא, בשמו).
- יש אומרים שיום טוב שזוהי לשבת, שמבדיל עד שלשה ימים (מעשה אברהם מז; קובץ על הרמב"ם שבת כט כח).

פסחים קיג א ד"ה דמשייר, ומהרש"א שם. ²⁶ ויש אומרים שלדעה זו מקדש על הפת ומבדיל על חמר מדינה, ואם אין לו מקדש על הפת ואוכל, ולמחרת מחזר על יין - או חמר מדינה - ומבדיל, ואם אין לו די בהבדלה שבתפלה (מאירי ברכות שם). ²⁷ והוא הדין אם הזיד ולא הבדיל (שלחן ערוך

שמברכים עליהן על הכוס כמילה (ראה ערך ברית מילה) וכיוצא בה (ארחות חיים שם, בשם האחרונים). ²⁴ ולפיכך מי שאין ידו משגת לקנות יין לקידוש ולהבדלה, יקנה להבדלה, שהקידוש אפשר בפת, מה שאין כן ההבדלה (טוש"ע או"ח רצו ד). ²⁵

במוצאי שבת ליום טוב, שהקידוש והבדלה כאחד, נחלקו גאונים וראשונים:

- יש אומרים, שאף על פי שבכל מוצאי שבת אין מבדילים על הפת, כאן אגב שמקדש על הפת מבדיל עליה (רי"ף ברכות שם, בשם איכא מרבנותא, על פי המשנה שם; תוספות ורא"ש שם, בשם סדר רב עמרם; טור שם, בשם הגאונים; שו"ע שם ב, בשם יש אומרים, הראשון; רמ"א שם), שהרי נפסקה הלכה שסדר מוצאי שבת ליום טוב הוא יקנה"ז (ראה לעיל: סדר הברכות), הרי שקידוש עיקר ונעשית הבדלה טפלה לו (תוספות ורא"ש שם, בשם סדר רב עמרם).

- ויש אומרים שאף להלכה במוצאי שבת ליום טוב אין מבדילים על הפת (רי"ף שם; רא"ש שם; טור שם, בשמו; מאירי ברכות נב ב; שו"ע שם, בשם יש אומרים, השני), ולדעה זו אומר שניהם, הקידוש וההבדלה, על חמר מדינה (רא"ש פסחים שם; טור שם, בשמו; שו"ע שם, בשם יש אומרים, השני). ²⁶

לפני זמנה

אף על פי שעיקר מצות הבדלה הוא במוצאי שבת עם צאת הכוכבים (ראה ערך בין השמשות וערך לילה), ולא עוד אלא שמצוה להוסיף מחול על הקודש, ולאחר תפילת ערבית והבדלה יותר (ראה טוש"ע או"ח רצג א), מכל מקום מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת - אחר פלג המנחה (טוש"ע שם ג) - ואומר הבדלה גם על הכוס (ברכות כז ב). ונחלקו גאונים וראשונים בדבר:

- יש אומרים שהדברים אמורים כשהיה אנוס, שהיה צריך להחשיך על התחום וללכת לדבר מצוה, ובדרך לא יהיה לו יין להבדלה, ואז יכול להקדים (תוספות שם ד"ה צלי; מרדכי ברכות צ וטור או"ח רצג, בשם רב האי גאון), וכן הלכה (שו"ע שם ג).
- יש אומרים שלעולם אמרו כן - אפילו בלי אנוס - ולדעת התנאים הסוברים שבכל יום מתחילה תפילת ערבית מבעוד יום מפלג המנחה (ראה ערך מנחה וערך ערבית), ואף בשבת כן, והבדלה נמשכת אחר תפילה, ואין גורעים ממטבע של תפילה שטבעו חכמים בעונתה, ואין כאן משום ביטול מצות שבת, שאנו רק מודים לקב"ה שמקדש השבת ומבדיל בין קודש לחול, וכשם שמותר לומר הבדלה אחר זמנה (ראה להלן: לאחר זמנה), כך מותר לאמרה קודם זמנה, וכל זמן שמברך זמנה הוא (כן משמע מהרמב"ם שבת כט יא; רי"ף גיאת, הבדלה), שמצות זכירה לאמרה בין בשעת יציאתו, ובין קודם לשעה זו מעט (רמב"ם שם).

- יש אומרים שלא אמרו כלל שיבדיל ביום, אלא שיתפלל בלבד, ואומר הבדלה על הכוס פירושו משתחשך ויהי לילה, שהיאך יבדיל והוא עדיין אסור בעשיית מלאכה (רי"ף גיאת שם, בשם רב האי גאון).

- ויש אומרים שלא אמרו כן אלא כשהתפללו בטעות, כגון שנתקשרו שמים בעבים וכסבורים שהוא לילה והתפללו והבדילו,

²⁴ ועוד, שאמרו: העשירו קבעוה על הכוס (ראה לעיל: תקנות החכמים. רשב"ם שם, בשם סידור רב עמרם), וכשחזרו והענו קבעוה בתפילה (ראה לעיל: שם), ואם אפשר להבדיל על הפת גם עניים אוכלים (רי"ף שם). ²⁵ ויש מהראשונים סוברים שכוס של קידוש, אפילו של יום, קודם להבדלה (תוספות

אנינות), שפטור באותה שעה מן המצות (ראה ערך הני"ל) – אם לא שמע הבדלה מאחר – נחלקו ראשונים בדינו:

• יש אומרים שמבדיל למחר אחר קבורת המת, כמו כל מי שלא הבדיל במוצאי שבת שמבדיל אחר כך (רא"ש ברכות ג ב, ומרדכי מועד קטן תתקל, וטור יו"ד שמא, בשם המהר"ם מרוטנבורג), וכן הלכה (שו"ע שם ב).

• יש אומרים שכיון שנפטר במוצאי שבת שוב אין לו תשלומין ונפטר לגמרי (רא"ש ברכות שם, ותענית ד מ, בשם ה"ר יהודה, והסכים עימו; טור שם, בשם) ³².

בטעות

שכח בתפילה טעה ולא אמר הבדלה בחנוך הדעת, אין מחזירים ויש לו כוס אותו, מפני שצריך לאמרה על הכוס (ברכות כט א; רמב"ם תפלה י יד; טוש"ע או"ח רצד א), ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאפילו שנזכר קודם שהגיע לברכת שומע תפילה משלים תפילתו ואינו חוזר לראש (רמב"ם שם, לגירסתו וגירסת הכסף משנה שם; מאירי ברכות כט א, ושם לג א, בשם יש מי שכתב; כלבו מא, בשם הרמב"ם), ואינו יכול לכללה בברכת שומע תפילה, כשם שיכול לשאול שם צרכיו (ראה ערך תפלה), שהבדלה אינה מעין תפילה, אלא דברי שבח (תוספות ברכות כט א ד"ה מפני), וכן הלכה (טוש"ע או"ח רצד א).

• יש אומרים שאם נזכר קודם שומע תפילה, אומרה בשומע תפילה (רמב"ם שם, בשם יש מי שהורה, לגירסת הכסף משנה שם, בשם ספרים שבידינו, וגירסת הטור שם; כלבו שם, בשם ר' נתן).

• יש אומרים שמזכירה בברכת מודים, שכדאים התנאים הסוברים ששם מקומו (ראה לעיל: תקנות החכמים) לסמוך עליהם בשעת שכחה, ואם שכח גם בהודאה, אם לא סיים עדיין תפילתו ולא עקר רגליו, חוזר לראש התפילה (מאירי שם לג א, בשם יש מפרשים, הראשון); ויש מהם אומרים שחוזר לברכת אתה חונן, שאינו סומך על הכוס אלא אם סיים תפילתו (מאירי שם, בשם יש מפרשים, השני; כן משמע מהכלבו שם, בשם ה"ר אשר).

שכח בתפילה טעה ולא הבדיל בתפילה ואין לו כוס להבדיל עליו, ואין לו כוס צריך לחזור ולהתפלל ולהבדיל בתפילה (רבנו יונה ברכות שם, ורא"ש שם ד טו, בשם הלכות גדולות; תוספות הרא"ש שם, בשם רס"ג; טוש"ע או"ח רצד ב), אלא שבזה אם נזכר קודם שומע תפילה, יאמרה בשומע תפילה (מגן אברהם שם סק"א) ³³. ודוקא אם סבור הוא שגם למחר לא יהיה לו כוס, אבל אם יודע שימצא כוס למחר, אינו צריך לחזור ולהתפלל (רבנו יונה שם, בשם מורי הרב; רא"ש שם, בשם רבנו יונה; טוש"ע שם), ולפיכך תשעה באב שחל להיות באחד בשבת, וטעה ולא הבדיל בתפילה, אין צריך לחזור ולהתפלל, כיון שמבדיל על הכוס במוצאי תשעה באב (ראה לעיל: לאחר זמנה. טוש"ע שם). וכתבו ראשונים שאף מי שלא הבדיל

• יש אומרים שאין ליום טוב תשלומין בהבדלה, אלא שביום ראשון יכול להבדיל משום שהיום הולך אחר הלילה (חידושי רבי עקיבא איגר לאו"ח רצט ו; יהודה יעלה או"ח צה).

• ויש אומרים שאף ביום ראשון אינו יכול להבדיל, ואין ליום טוב הבדלה אלא בליל מוצאי יום טוב בלבד (חידושי רבי עקיבא איגר שם, בדעת הלכות גדולות, ובשם לשון חכמים).

נוסח ההבדלה כשמבדיל אחר מוצאי שבת מברך ברכת בורא פרי הגפן וברכת המבדיל בין קודש לחול בלבד, ואינו מברך על הנר (גמ' שם קו א; רמב"ם שבת כט ד; מאירי שם טוש"ע שם), ולא על הבשמים (מאירי שם; טוש"ע שם) ²⁸.

תשעה באב שחל באב שחל באחד בשבת – על הנר מבדיל מיד לאחר השבת (ראה ערך ברכת הנר, ושם שמחלוקת ראשון בדבר), ובתפילה מבדיל בערבית של מוצאי שבת (הגהות מרדכי מועד קטן תתקלד; משנה ברורה תקנו סק"ב) ²⁹.

החולה שרשאי לשתות יין, יבדיל במוצאי שבת הבדלה כדרכו (שערי תשובה שם סק"א), מלבד ברכת הבשמים, שאינה נאמרת כלל (ראה ערך ברכת הריח. טוש"ע שם א).

הבריא, נחלקו בו ראשונים:

• רוב הראשונים סוברים שמבדיל על הכוס במוצאי התענית (הלכות גדולות, קידוש והבדלה, עמ' צא במהדורת מכון ירושלים; סדר רב עמרם גאון (הרפנס), סדר תשעה באב, בשם רב נטרונאי; תוספות פסחים קז א ד"ה אמימר, בשמו, ושכן המנהג; רוקח שיא; רא"ש תענית ד מ, בשם הלכות גדולות, ושכן המנהג; מאירי שם ל ב, שכן המנהג), שהרי להלכה מבדיל עד סוף יום שלישי (ראה לעיל. כן משמע מהתוספות שם), וכן הלכה (טוש"ע או"ח תקנו א) ³⁰.

• יש מהראשונים הסובר שאין מבדילים כלל על הכוס (תורת האדם לרמב"ן, ענין אבלות ישנה, עמ' רסא במהדורת שעוועל), שלדעת האומרים שאין מבדילים אלא ביום ראשון, הרי כבר עבר יום הראשון (רמב"ן שם; רא"ש ומאירי שם, ותורתם הדשן קנד, לדעה זו), ואפילו להלכה שמבדילים עד סוף יום שלישי אין הדברים אמורים אלא כשהיה ראוי להבדלה במוצאי שבת, אבל בתשעה באב שלא היה ראוי אז להבדלה לא יוכל להבדיל אחר כך, ששאר הימים אינם אלא תשלומין לראשון, וכשבזמנה אינו ראוי אין שייך תשלומין שלא בזמנה (תורת האדם שם; טור או"ח תקנו, בשמו) ³¹.

• ויש מן הראשונים סוברים שמבדיל במוצאי שבת, ונותן לתינוק לטעום, ואין גוזרים שמא יתרגל לשתות כשיגדיל (ראה ערך חנוך), שתשעה באב מדרבנן הוא, ואין דוחים סדר הבדלות משום גזרה בדרבנן, ועוד שלא בכל שנה חל במוצאי שבת, ולא יבוא להתרגל (תורת האדם שם, בשם איכא מאן דאמר, ודחאו; מאירי שם, בשם יש מחייבים, ודחאם).

אונן אף באונן, שיש לו במוצאי שבת מת שלא נקבר (ראה ערך

שאין הדברים אמורים אלא כשלא הבדיל במוצאי שבת מחמת חסרון יין או ששכח והזיד, אבל זה שאסור היה לו לשתות משום תשעה באב מבדיל במוצאי התענית (הלכות גדולות שם; רא"ש שם, בשמו). ³¹. וראה שם בתורת האדם שם טעם נוסף. ³². ואף מאלה הסוברים בתשעה באב שמבדיל במוצאי התענית יש סוברים שאונן אינו מבדיל, שבתשעה באב בר חיוב הוא, והזמן גורם שאין יכול להבדיל, והאונן פטור לגמרי מחיובו (רא"ש תענית שם). ³³. שיש לסמוך על הסוברים כן, אף בשיש לו כוס (מגן אברהם שם סק"ג).

הרב או"ח רצט ח). ²⁸. ויש אומרים שאם לא בירך במוצאי שבת על הנר, בלי כוס, מברך עליו בכל עת שיבדיל (מאירי שם, בשם יש אומרים; כלבו מא, בשם ה"ר דוד ב"ר לוי). ²⁹. ואם טעה ולא הבדיל בתפילה, אין צריך לחזור ולהתפלל, כיון שיבדיל מחר במוצאי תשעה באב על הכוס (ראה להלן), וגם למחר במוצאי תשעה באב אינו צריך להבדיל בתפילה, שכבר חלף זמנו, ודי בהבדלתו על הכוס (שערי תשובה שם סק"א; משנה ברורה שם). ³⁰. ולא עוד אלא אפילו הסוברים שאינו מבדיל אלא יום ראשון בלבד, יש מהם סוברים

ששכח ולא הבדיל בראשונה והבדיל בשניה – יצא (מגן אברהם קח סק"ב וס"ק יד; שלחן ערוך הרב שם טז; משנה ברורה שם ס"ק כט).³⁶

הבדיל בשתייהן או לא הבדיל בשתייהן – יצא (רי"ף שם; תוספות שם ד"ה טעה, בשמו; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהרי אין חוזרים בשביל שלא הזכיר הבדלה בתפילה, שיכול לאמרה על הכוס (ראה לעיל. רי"ף שם; תוספות שם, בשמו).

בתפילת תשלומין טעה ולא התפלל ערבית במוצאי שבת, שצריך לערבית של להתפלל בשחרית שתים (ראה ערך תפלה) נחלקו מוצאי שבת אחרונים:

• יש אומרים שאינו צריך לומר אתה חוננתנו, לא בראשונה ולא בשניה, ואפילו אם לא הבדיל אתמול גם על הכוס, שלא תיקנו תשלומין לדבר שיש לו תקנה, ואתה חוננתנו הרי יש לו תקנה בהבדלה על הכוס (שו"ת הרדב"ז א שסא).

• יש אומרים שצריך לומר אתה חוננתנו בשחרית – בתפילה השניה, שהיא לשם תשלומין של מוצאי שבת (שלחן ערוך הרב שם ב; משנה ברורה שם סק"ב, ובאור הלכה שם ד"ה אומרים)³⁷ – ואפילו שהבדיל במוצאי שבת על הכוס, שעיקר התקנה היתה להבדיל בתפילה (מגן אברהם רצד סק"א; שלחן ערוך הרב שם).

• ויש מכריעים שאם הבדיל בלילה על הכוס, שכבר יצא בעצם המצוה, לא יזכיר בשחרית בתפילה כלל, אבל אם לא הבדיל מאתמול כלל, שיש עליו עדיין עצם החיוב, יזכיר בשחרית בתפילה (משנה ברורה ובאור הלכה שם).

איסור אכילה

אסור להתחיל לאכול במוצאי שבת משתחשך שום דבר, ואפילו לשותות יין או שאר משקים, חוץ ממים, עד שיבדיל (רמב"ם שבת כט ה, על פי פסחים קה א; טוש"ע או"ח רצט א), ואף על פי שהבדיל בתפילה, עדיין אסור באכילה עד שיבדיל על הכוס (פסחים קז א, ור"ן שם), ואם התפלל ערבית מבעוד יום (ראה לעיל: לפני זמנה) אסור לאכול מיד עד שיבדיל (מגן אברהם שם סק"א).

כשאין יין וחמר מדינה מי שאין לו במוצאי שבת יין ולא שאר משקים חמר מדינה להבדיל, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאסור לו לטעום שום דבר עד למחר שיבדיל, שכן אמרו באחד האמוראים שנזדמן לו להיות במקום שלא היה יין להבדיל, ולן כשהוא מעונה עד למחר שהביאו לו יין, והבדיל וטעם (אמימר בפסחים קז א), אלא שהדברים אמורים דוקא כשמצפה שלמחר יהיה לו יין, אבל אם אינו מצפה למחר ליין, מותר לו לאכול במוצאי שבת מיד (תוספות ברכות נב א ד"ה מניחו, בתירוץ הראשון; רא"ש שם ח ב, ופסחים י יז, בשם ר"י; טור או"ח רצו; שו"ע שם ג, בשם יש אומרים, השנ"י).³⁸

• ויש אומרים שמן הדין מותר לו לאכול מיד אם הבדיל בתפילה, אפילו שמצפה למחר ליין, אלא שאותו אמורא החמיר על עצמו ממדת חסידות (תוספות ברכות שם, בתירוץ השני; רבנו יונה שם, בשם יש מי שסובר; בית יוסף שם, בדעת הרי"ף והרמב"ם; שו"ע שם, בשם יש אומרים, הראשון).

בתפילה, ואין לו כוס, ולא נזכר בלילה, הולך ומבדיל עד יום רביעי (מאירי שם).

כשלא התחיל במוקדם שאמרו אינו חוזר ומתפלל, הינו כשכבר ברכת השיבנו התחיל הברכה שלאחריה, היינו ברכת השיבנו, אבל אם נזכר מיד כשסיים ברכת חונן הדעת, קודם שהתחיל השיבנו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שחוזר לראש הברכה (רבנו יונה שם, בשם רבינו הקדוש; טור שם, בשם ה"ר אלחנן).

• ויש אומרים שאף אם עוד לא התחיל בברכה שלאחריה, כיון שסיים ברוך אתה ה' חונן הדעת, שוב אינו חוזר (תוספות ברכות ל ב, ורבנו יונה שם, שם בשם ר"י; רא"ש שם ד יז; טור שם, בשמו), שכיון שכבר הזכיר את השם של סיום הברכה, אם יחזור יעבור על ברכה לבטלה (ב"ח שם), וכן הלכה (שו"ע שם ד).

כשאמרו אינו חוזר, כשאמרו אינו חוזר, נחלקו ראשונים אם אסור חייב פירושו שאינו חייב לחזור, אבל אם רצה חוזר או שאסור (רא"ש וטור שם, בשם רבנו תם); או שאינו רשאי לחזור, שכיון שאינו צריך לחזור, אם יחזור הרי זה הפסק באמצע תפילתו (רא"ש וטור שם), וכן הלכה (שו"ע שם). ומכל מקום לאחר שסיים תפילתו, אם רצה חוזר ומתפלל בתורת נדבה (ראה ערך תפלה. רא"ש שם; טוש"ע שם ה, ומגן אברהם סק"ד)³⁴.

כשטעה ולא הבדיל לא בתפילה ולא על הכוס טעה בזו ובזו, חוזר לראש (ברכות לג א), היינו שטעה בין בתפילה ובין בכוס, שהתפלל ולא הבדיל, ושתה ולא הבדיל על הכוס, שאף על פי שאם טעם קודם הבדלה על הכוס מבדיל אחר כך (ראה להלן: איסור

אכילה), זה שלא הבדיל גם בתפילה חוזר ומתפלל ומבדיל בתפילה (רבנו יונה שם; רא"ש שם ה יד; רשב"א שם; מאירי שם; טוש"ע שם א, וט"ז סק"ב), וחוזר ומבדיל על הכוס (מאירי שם; קיצור פסקי הרא"ש שם), והוא הדין אם עשה מלאכה קודם שהבדיל על הכוס, ולא הבדיל גם בתפילה (רשב"א שם; תוספות הרא"ש שם; שלחן ערוך הרב שם ג)³⁵.

טעה בתפילה ובכוס במוצאי שבת ליום טוב, ששכח לומר ותודיענו (ראה לעיל: בתפלה), ושכח לומר בקידוש ברכת המבדיל, חוזר לשניהם, אם מפני שזהו בכלל טעה בזו ובזו (תוספות הרא"ש שם, בשם יש מפרשים), או לפי ששתה מן הקידוש (תוספות הרא"ש שם).

בתפילת תשלומין למנוחה של שבת טעה ולא התפלל מנוחה בשבת, שדינו להתפלל במוצאי שבת שתים (ראה ערך תפלה), מבדיל בתפילה הראשונה, ואינו מבדיל בשניה (ברכות כו ב; רמב"ם תפלה י טו; טוש"ע קח י), לפי שהתפילה הראשונה היא לשם חובת ערבית של מוצאי שבת, והשניה להשלמה (ראה ערך הנ"ל), ודין הבדלה בתפילת מוצאי שבת (רש"י שם ד"ה מבדיל לראשונה), והבדלה דיה בפעם אחת, ואין צריך להזכירה בכל התפילות (מגן אברהם שם ס"ק יג).

לא הבדיל בראשונה והבדיל בשניה – שניה עלתה לו, וראשונה לא עלתה לו (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שכיון שהבדיל בשניה גילה דעתו שזוהי לחובתו של מוצאי שבת (רש"י שם ד"ה שניה; רי"ף שם). אבל אם כיוון במחשבתו שהראשונה היא לחובתו והשניה לתשלומין, אלא

סק"י). 37. ויש הסובר שאומרה בתפילה ראשונה (חידושי רבי עקיבא איגר לשו"ע שם). 38. ויש מי שכתב כן, אלא שלא הזכיר התנאי (רבנו יונה שם, בשם מקצת רבונותא).

34. ויש שכתב שיכול לחזור ולהתפלל אף בתורת חובה, ואין כאן ברכה לבטלה, כיון שכך נתקנה להבדיל בתפילה (מאירי שם). 35. וראה עוד דעות במאירי שם, בשם יש מפרשים; אור זרוע ב צא. 36. ויש החולק על זה (ט"ז שם

וכל זה כשלא התפללו ערבית, אבל התפללו ערבית בתוך הסעודה, חלה עליו חובת הבדלה, ואסור לאכול עד שיבדיל (מגן אברהם שם סק"ב).

התחיל בזמן האסור – מפסיק (מגן אברהם שם, על פי תוספות שבת ט ב ד"ה לימא). יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא לדעת האומרים הבדלה היא מן התורה (ראה לעיל: מצותה ומקורה), אבל לאומרים הבדלה מדרבנן – אפילו אם התחיל לאכול באיסור אינו פוסק (מגן אברהם שם); אבל האחרונים חולקים וסוברים שלדברי הכל אם התחיל באיסור – פוסק (שלחן ערוך הרב שם, קונטרס אחרון סק"ב; שער הציון שם סק"ו).

היה יושב היה יושב ושונה מבעוד יום ויצא השבת, פוסק ומבדיל, ואחר כך חוזר לשתייתו (פסחים קה א; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח רצט א), שהשתיה אינה דבר חשוב להקפיד בהפסקתה (רשב"ם שם ד"ה והני מילי, חשני; מאירי שם)⁴². ודוקא בשתייה בלא אכילה (תוספות שם ד"ה אבל), אבל שתיה שבאכילה דינה כאכילה, ואינו פוסק (מאירי שם)⁴³. ואפילו אם אחר גמר הסעודה שהתחיל מבעוד יום קבעו לשתייה אין צריך להפסיק כשיגיע הלילה, שהכל נחשב לסעודה אחת (שלחן ערוך הרב שם א).

אכל קודם הבדלה אכל במוצאי שבת קודם הבדלה, נחלקו אמוראים: יש אומרים ששוב אינו מבדיל (רב הונא ורב יוסף אמר שמואל בפסחים קו ב); ויש אומרים שמבדיל (רב אסי ורבה אמר רב נחמן אמר שמואל, וכן הלכה (גמ' שם קז א; רמב"ם שם ה; טושי"ע שם ה), ואין חילוק בזה בין ששכח, ובין שעבר ואכל ושתה (רמב"ם שם; טושי"ע שם, לפי משנה ברורה שם ס"ק טו).

המבדיל לאחר מוצאי שבת אף מי שלא הבדיל במוצאי שבת, ובא להבדיל למחר (ראה לעיל: לאחר זמנה), אסור לו לאכול קודם שיבדיל (שלחן ערוך הרב שם ח, על פי פסחים קז א), וכן אם לא הבדיל למחר, ומבדיל ביום שני או שלישי (ראה לעיל), אסור לטעום קודם שיבדיל (שלחן ערוך הרב שם).

ונחלקו גאונים וראשונים אם טעם למחר קודם שהבדיל:

- יש אומרים שלא אמרו טעם מבדיל אלא במוצאי שבת, אבל למחר אף בדיעבד אם טעם אינו מבדיל (הלכות גדולות, קידוש והבדלה, עמ' צו במהדורת מכון ירושלים; רי"ף גיאת, הבדלה, בשם רב סעדיה ורב נטרנאי; טור שם, בשם הלכות גדולות; שו"ע שם ו, בשם יש מי שאומר).
- ויש אומרים שאף בשאר הימים אם טעם – מבדיל (רי"ף שם; רי"ף גיאת שם; טור שם; שו"ע שם, בסתם, לפי אליה רבה שם ט; רמ"א שם).

שתיית כוס ברכת המזון לאחר חשכה כשהיה אוכל וחשכה שאינו צריך להפסיק, גומר סעודתו ומברך ברכת המזון על הכוס – אם הוא נזהר לברך על הכוס (ראה ערך כוס של ברכה) – ומותר לשתות ממנו קודם שיבדיל (מגן אברהם שם סק"ו), לפי שכוס של ברכת המזון אף הוא מכלל הסעודה, למי שנזהר בו תמיד (שלחן ערוך הרב שם ו). אבל אם בכל השנה אינו נזהר לברך על כוס, אסור לו לשתות

ולהלכה כתבו רוב האחרונים שיש להחמיר כדעה הראשונה (אליה רבה שם ט; שלחן ערוך הרב שם יב; משנה ברורה שם ס"ק כא), מלבד אם הוא אדם חלש שקשה לו התענית, שאז יכול לסמוך על דעות המקילים (שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם); ויש מהאחרונים שפסק כדעה השניה (ערוך השלחן שם יד).

כשיש כוס אחד בלבד אין לו אלא כוס אחת, ואינו מצפה שיהיה לו למחר עוד כוס:

- לסוברים ברכת המזון טעונה כוס (ראה ערך כוס של ברכה), יאכל קודם הבדלה ויברך עליו ברכת המזון, ואחר כך יבדיל עליו (תוספות ברכות נב א ד"ה מניחו, ופסחים קב ב ד"ה מניחו; רא"ש ברכות ח ב, ופסחים י יז, בשם ר"י; טושי"ע או"ח רצו א), שמוטב שידחה איסור האכילה קודם הבדלה משיבירך ברכת המזון בלא כוס אחר הבדלה (רא"ש שם; טור שם)³⁹; אבל אם מצפה שיהיה למחר כוס, שאסור לו לטעום כלום קודם שיבדיל, יבדיל עכשיו (מגן אברהם שם סק"ט)⁴⁰.

ולסוברים שאין ברכת המזון טעונה כוס (ראה ערך הנ"ל), אף על פי שמצוה מן המובחר יש בה, אין מצוה זו דוחה איסור טעימה קודם הבדלה, אלא יבדיל בתחילה על הכוס שיש לו, ואחר כך אם ירצה יאכל ויברך בלי כוס (שלחן ערוך הרב שם א).

היה יושב ואוכל מבעוד יום וחשכה לו בענין זה נחלקו אמוראים: • יש אומרים שכשם שמפסיקים לקידוש, כך מפסיקים להבדלה (שמואל בפסחים ק ב), שמפסיקים אכילתם ומבדילים (רשב"ם שם ד"ה כך מפסיקים).

• ויש אומרים שאין יציאת השבת קובעת להבדלה לאסור גמר אכילה שהתחיל מבעוד יום, כדרך שכניסת השבת אוסרת האכילה עד שיקדש (ראה ערך קדוש. רב בפסחים קה א, ורשב"ם ד"ה הבדלה), שזהו כבוד שבת שיהא גומר סעודתו, ולאחר שגמר סעודתו – יבדיל (רשב"ם שם), וכן הלכה (רמב"ם שבת כט יב; טושי"ע או"ח רצט א).

ונחלקו ראשונים:

- יש סוברים שלא התירו לגמור כשהתחיל מבעוד יום אלא בספק חשכה, אבל בודאי חשכה אסור לגמור, וצריך להבדיל קודם, ולהתחיל אסור אף בספק חשכה (סמ"ג עשין כט; מאירי שם, בשם גדולי הפוסקים; מהרי"ק צו, בדעת הרי"ף, והסכים עמו; שו"ע או"ח רצט א, בשם יש אומרים).
- ויש סוברים שהדברים אמורים אף בודאי חשכה שאינו צריך להפסיק כשהתחיל מבעוד יום (רמב"ם שם; המאור שם; ר"ן שם, בדעת הרי"ף; רא"ש שם יב; שו"ע שם, בסתם), ומכל מקום אף לדעתם אסור להתחיל באכילה או שתיה אף בספק חשכה (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"א; באור הלכה שם ד"ה משתחשך, בדעת הרי"ף והרמב"ם ועוד ראשונים)⁴¹, וכן המנהג (רמ"א שם), שאם מפסיק נראה כמגרש את המלך, ודומה לזה אמרו: זכור ושמור, שמרהו ביציאתו כאדם שאינו רוצה שילך אוהבו מאצלו כל זמן שיכול (מגן אברהם שם סק"ב, בשם שלחן ארבע לרבנו בחי), ולכן אין להחמיר ולהפסיק (משנה ברורה שם סק"ד).

סק"א, בדעת הרא"ש).⁴² או שאין השתיה דומה לאכילת סעודה, שנמשכת עד שתיגמר, וכולה דבר אחד הוא, מה שאין כן שתיה שאין לה קבע, וכל כוס בפני עצמו הוא וכהתחלת שתיה היא, ולכן מפסיקים (תוספות מערי פסחים שבמרדכי שם); או שעיקר הבדלה בשתייה הוא (מאירי שם).⁴³ ויש אומרים שפוסק (מאירי שם, בשם יש חולקים).

³⁹. וראה דעה אחרת במאירי ברכות שם; תוספות ורא"ש שם, בשם רב נסים.
⁴⁰. ואם צריך להמתין באכילתו עד למחר כדי שיבדיל על כוס, ראה ערך כוס של ברכה.
⁴¹. ויש מהם סוברים שבספק חשכה מותר אף להתחיל, שהרי איסור האכילה הוא עד שיבדיל, ואם כן אינו אסור אלא בזמן שיכול להבדיל, אבל בספק חשכה שאין מבדילים – אין איסור לאכול (המאור שם; ט"ז שם

סימן ברכה לעולם מאותה מלאכה (שלחן ערוך הרב שם יט). אבל חזן הכנסת מותר להדליק נר אחר שהבדיל בתפילה משום כבוד הציבור (שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם סק"מ).

לומר לעשות מלאכה לפי שכבר הבדיל מי שמאחר תפילתו במוצאי שבת, או שממשיך סעודתו בלילה, מותר לומר לחברו שכבר התפלל והבדיל בתפילה לעשות לו מלאכתו (דרכי משה או"ח רסג סק"ח; רמ"א שם יז; מגן אברהם שם ס"ק לב; ט"ז שם סק"ג; משנה ברורה שם ס"ק סז; ערוך השלחן שם שם כו).⁴⁶

אמירת המבדיל בין קודש לחול לא התפלל ולא הבדיל על הכוס וצריך לעשות מלאכה, יאמר המבדיל בין קודש לחול ויעשה מלאכתו (שבת קנ ב; רמב"ם שם ו; טושי"ע או"ח רצט ז), ואחר כך יברך על הכוס ברכה גמורה של הבדלה (רש"י שם ד"ה ועבדינן), ובמוצאי שבת ליום טוב יאמר המבדיל בין קודש לקודש (מגן אברהם שם ס"ק יג).⁴⁷

ונחלקו גאונים וראשונים בנוסח הבדלה זו:

• יש אומרים שאין צריך להזכיר בה שם ומלכות (כן משמע מרש"י שם ד"ה המבדיל; כן משמע מהרמב"ם שם; ותוספות ר"י שם; מאירי שם, בשם גדולי הרבנים; ר"ן שם ובפסחים קד א), שכל עיקרה באה להיכר בלבד ללוות את המלך (רש"י שם), וכן הלכה (טושי"ע שם, ומגן אברהם ס"ק יד), ומכל מקום יאמר בלשון ברכה, היינו: ברוך המבדיל בין קודש לחול (לבוש שם ט; שלחן ערוך הרב שם טו).⁴⁸

• ויש אומרים שצריך לברך בשם ומלכות, במטבע קצר בלי חתימה, היינו: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המבדיל בין קודש לחול (הלכות גדולות, קידוש והבדלה, עמ' צו במהדורת מכון ירושלים; ר"ף שבת שם; רא"ש פסחים י יא; מאירי שבת שם, בשם גדולי הפוסקים, ובפסחים קג ב בסתם; המנהיג, שבת, עמ' קצח במהדורת מוסד הרב קוק, בשם הרי"ף, ושכן נראה מהגאונים; אור זרוע ב צ, בשם רבנו חננאל, והסכים עמו), שאינה גרועה מברכת הפירות וברכת המצות (אור זרוע שם), ובלי שם ומלכות אינה ברכה והבדלה כלל (המנהיג שם).⁴⁹

אכילה ושתייה במה דברים אמורים להיתר מלאכה, אבל לאכול ולשתות אסור, אפילו אם התפלל ואמר המבדיל בין קודש לחול, עד שיבדיל על הכוס (מאירי פסחים קג ב; מג"א שם ס"ק יג).⁵⁰

עתה מכוס ברכת המזון קודם הבדלה (מגן אברהם ושלחן ערוך הרב שם). אם אין לו אלא כוס אחד, מבדיל על כוס של ברכת המזון קודם שישתה ממנו (ראב"ד שבת כט יב; טושי"ע שם ד), ולא יאחר ההבדלה עם השתייה לאחר זמן, לפי שצריך לשתות מכוס ברכת המזון מיד אחר ברכת המזון (שלחן ערוך הרב שם ז). ואם יש לו שתי כוסות, מברך ברכת המזון על אחד ומבדיל על אחד, לפי שאין אומרים שתי קדושות על כוס אחת (ראה ערך אין עושין מצות חבילות חבילות. טושי"ע שם).⁴⁴

איסור מלאכה

אסור לעשות מלאכה קודם שיבדיל (שבת קנ ב; רמב"ם שבת כט ה; טושי"ע או"ח רצט ז), ואפילו מלאכות האסורות מדברי סופרים (ראה ערך שבות) אסור לעשות (שלחן ערוך הרב שם טו; משנה ברורה שם ס"ק לב); אכן יש הסוברים שלא אסור מלאכה גמורה, כגון כותב ואורג וכיוצא בהם, אבל הדלקת הנר, או הוצאה מרשות לרשות – מותר (רבנו ירוחם יב יט; רמ"א שם, בשם יש אומרים).⁴⁵ שכיון שכבר אין כאן איסור שבת לא אסור מלאכת אומן, שאין יכולת ביד כל אדם, כחטיבת עצים וכיוצא בה, אבל לא במלאכה שאין בה טורח, אפילו שהיא מאבות מלאכות (ט"ז שם סק"ט), ומזה נתפשט מנהג להקל להדליק נר מיד שאמר הקהל ברכו, אבל העיקר כדעה ראשונה שאסור (רמ"א שם).

תקיעה בסוף יום הכפורים התקיעה של יום הכפורים בסוף היום (ראה ערך יום הכפורים) מותר לתקוע אפילו קודם הבדלה, שתקיעת שופר חכמה היא ואינה מלאכה, ולא החמירו בה חכמים כל כך (מרדכי יומא תשכו; רוקח ריח; טור או"ח תרכד; מגן אברהם תרכ"ד סק"ד).

כשהבדיל בתפילה אף על פי שלא הבדיל על הכוס, מותר לעשות מלאכה (רש"י שם ד"ה ועבדינן; מגיד משנה שם ו, בשם הגאונים והאחרונים; טושי"ע שם); אכן יש הסוברים שאף אם הבדיל בתפילה עדיין אסור במלאכה (טור שם, בדעת הרא"ש; בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם), וכל בעל נפש יחמיר שלא להדליק נר עד אחר סדר קדושה של הציבור (ראה ערך מוצאי שבת), אף על פי שכבר הבדיל בתפילה (מגן אברהם שם ס"ק יז), וכל העושה מלאכה קודם קדושה אינו רואה

הבחנה

המתנת זמן מסוים לאשה ספק מעוברת מלהינשא, כדי להבחין בין זרע לזרע

וַיְהִי כִּמְשָׁלֶשׁ יָדָיִם (בראשית לח כד. נדה ח ב, וירושלמי יבמות ד יא).

טעמו בטעם הדבר נחלקו אמוראים:

• רב נחמן אמר שמואל לפי שנאמר: לְהִיּוֹת לָךְ לְאֵלֶּיִם וּלְיָרֵעַךְ אֶתְּרִיף (בראשית יז ז), שאין השכינה שורה אלא על שזרעו מיוחס אחריו (יבמות מב א ורש"י).

(ראה לעיל: על הכוס): המבדיל בין קודש לחול וכו' בין קדושת שבת לקדושת יום טוב הבדלת וכו' ברוך המבדיל בין קודש לקודש (אליה זוטא שם סק"י, בשם פסקי תו"ם).⁴⁸ ויש הסובר שאף ברוך אין צריך, שמכיון שאין אומרים שם ומלכות אין זו ברכה (מגן אברהם שם).⁴⁹ ומכל מקום אם התפלל והבדיל בתפילה – מותר במלאכה (הלכות גדולות שם); ויש הסובר שאפילו אם הבדיל בתפילה עדיין אסור במלאכה עד שיאמר המבדיל בשם ומלכות (טור שם, בדעת הרא"ש).⁵⁰ על מנהג הנשים שלא לעשות מלאכה בכלל במוצאי שבת, ראה ערך מוצאי שבת. **הבחנה 1.** ח', טור קב – קכ.

הדין, מקורו וטעמו

הדין אשה שהתגרשה או התאלמנה, לא תינשא עד שתמתין שלשה חדשים (יבמות מא א; רמב"ם גרושין יא יח; טושי"ע אהע"ז יג א), כדי שיוודע אם היא מעוברת (רמב"ם וטושי"ע שם), שלא יהיה הבן שתלד ספק בן תשעה חדשים לראשון ספק בן שבעה לאחרון (רש"י שם ד"ה הנשואות), והכרת העובר היא בשלשה חדשים, וזכר לדבר, שנאמר:

⁴⁴. ויש מן הראשונים הסובר שאף אם יש לו שתי כוסות יוכל לברך ולהבדיל על אחד, שברכת המזון והבדלה כקדושה אחת הן, ששתייה על העבר, שאף חיוב ההבדלה אינו בשביל הזמן ההוא והעתיד שהוא חול, אלא בשביל הזמן העבר שהיה שבת (רמב"ם שם יב, לפי המגיד משנה שם). אם ברכת היין שעל כוס הבדלה פוטרת את היין שלאחר כך, ראה ערך ברכת היין. ⁴⁵. ויש מפרשים שאף המתירים בהדלקת הנר לא התירו אלא כשכבר הבדיל בתפילה (מגן אברהם שם ס"ק יז, בדעת רבנו ירוחם). ⁴⁶. ויש החולק בזה וסובר שאינו יכול לומר כן לחברו (לבוש שם יז). ⁴⁷. ויש הסובר שצריך לומר כל הנוסח

ויש מפרשים לפי שבסוף שלשה חדשים בודקים אותה בהילוכה, שמעוברת פסיעותיה מכבדות על עפר תיחוח (תוספות ישנים יבמות מב ב ד"ה ורבי יוסי).

גט שנכתב כתב לאשתו גט, ונתנו לה בזמן מאוחר יותר, נחלקו **קודם לזמן** אמוראים: **הגרשין**

• רב אמר מונים משעת הנתינה (גיטין יח א, וכן רבי חנינא בירושלמי יבמות ד יא), שאילו מונים משעת כתיבה, יתכן שימסור גיטין לשתי נשיו ביום אחד, והאחת תהיה מותרת לסוף שני חדשים, והשנייה לסוף שלשה חדשים, ובני אדם יתמהו (גיטין שם ורש"י, וראה תוספות שם ד"ה השולח), ויבואו להתיר תוך שלשה חדשים (תוספות יבמות שם);

• ושמאל אמר מונים משעת הכתיבה (גיטין שם, וכן רבי יוחנן בירושלמי שם).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים משעת כתיבה (ר"ף שם; רמב"ם גרושין יא יט; בית יוסף אהע"ז יג, בשם הרשב"א והר"ן; שו"ע שם א), שהרי אינו מתייחד עמה משכתבו לה (רמב"ם ושו"ע שם. וראה ערך גט ישן); ויש פוסקים משעת נתינה (רא"ש גיטין ב ו; טור שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

כשאין חשש עיבור

ארוסה מהראשון • אף על פי שההמתנה היא כדי להבחין בין זרע ראשון לשני, מכל מקום לדעת חכמים ורבי מאיר, בין שהיתה נשואה ובין מאורסת, לא תתארס ולא תינשא עד שלשה חדשים (יבמות מא א, ושם מב ב, ורש"י שם), שאף על פי שארוסה לא התעברה מהראשון, גזרו על ארוסה משום נשואה, ואף על פי שאם תתארס לא תתעבר מן השני, שגזרו על אירוסין משום נישואין (רש"י עירובין מז א ד"ה ולא וד"ה אחת).

• רבי יהודה ורבי יוסי מתירים הנשואות להיארס מיד, וארוסות להינשא מיד (יבמות שם ורש"י). ויש מפרשים בדעת רבי יוסי שארוסה משום נשואה אף הוא גזר (רש"י עירובין מז א. וראה תוספות יבמות מב ב ד"ה רבי יוסי שדחו).

בארוסה שביהודה, אף רבי יהודה מודה מפני שלבו גס בה, וחוששים שמא בעל (יבמות שם ורש"י. על ארוסה שביהודה ראה ערך ארוסה).

הלכה כחכמים ורבי מאיר (יבמות מב ב; רמב"ם גרושין יא יח - כ; טוש"ע אהע"ז יג א). אבל מותר לעשות שידוכין, ובלבד שלא יכנס לביתה, וישבע על כך, שלא יבוא לידי תקלה (בית יוסף שם; רמ"א שם א).

ניתן לה גט התגרשה ויצא לעז של פסול על הגט, ונתן לה גט **שני מחמת** שני, נחלקו ראשונים: **לעז**

• יש סוברים שאינה צריכה להמתין, כיון שהראשון היה כשר, ולא ניתן השני אלא מחשש לעז (רבינו תם בתוספות גיטין צ א ד"ה והלכתא; מגיד משנה אישות ט כז).

• ויש מצריכים להמתין אחר הגט השני (ר"י בתוספות שם, ורא"ש ור"ן ומרדכי שם; שו"ת הרשב"א ד כד; רמ"א אהע"ז יג ט. שתי הדעות הובאו בטוש"ע שם).

ניתן לה גט פנויה שיצא עליה קול שהתקדשה, ונתנו לה גט **ללא צורך** מחמת הקול, נחלקו ראשונים:

• ורבא אמר גזרה שמא ישא אחותו מאביו, או שייבם אשת אחיו מאמו, או שאם לא תלד אמו לשני בן, תינשא אמו לשוק בלא חליצה, ואפשר שהוא בנו של ראשון, או שאם יש לו אח מאביו הראשון, ומת בלא בנים, והוא סבור שהוא בן האחרון, ונמצאת יבמתו נישאת בלא חליצה (יבמות שם ורש"י. וראה ערך אשת אח וערך יבום).

מהתורה או • יש סוברים שלשמואל שלמדו מהכתוב הוא **מדברבן** התורה, ולרבא שהטעם משום גזרה אינו אלא מדברבן (שו"ת נודע ביהודה מהדורה קמא אהע"ז יג, בדעת הרי"ף והרמב"ם, והלכה כרבא; ערך לנר יבמות שם).

• ויש סוברים שלדברי הכל הוא מדברבן, והדרשה אסמכתא (ראה ערכו. בית שמואל אהע"ז יג סק"א; קרית ספר גרושין יא; קרן אורה יבמות שם). ואפילו אם הוא מדברבן, גזרה קדומה היא, מימות הנביאים (מרחשת ב ב, על פי מדרש רות רבה ה, ותוספות מגילה יג ב ד"ה וטובלת; שו"ת תורת חסד אהע"ז ג, על פי תוספות ישנים יומא עה א).

על מי האיסור להינשא תוך ימי הבחנה הוא אף על האשה (באר **האיסור** היטב אהע"ז יג סק"ט, בשם הראנ"ח. וראה להלן: בעבר ונשא). ויש מי שכתב שהאיסור רק על האיש, ועליו הזהירה תורה על התייחסות הזרע, כשם שעיקר פריה ורביה מוטל עליו (שו"ת מהרי"ל דיסקין קונטרס אחרון רה. וראה ערך אב א) וערך פריה ורביה).

פחזיר המחזיר גרושתו, שאין הבדל בין נתעברה ממנו קודם **גרושתו** הגט או לא, אינה צריכה להמתין שלשה חדשים (שו"ת הריב"ש תסב; שו"ע אהע"ז יג ד).

זמן ההמתנה

שלשת • יש מהאמוראים סוברים שלשה חדשים שאמרו אינם **החדשים** חדשים שלמים, אלא רובו של ראשון ורובו של אחרון ואמצעי שלם (יבמות מג א; ירושלמי שם ד יא).

• רבי אסי אמר תשעים יום שלמים (ירושלמי שם), היינו שלשה חדשים של שלשים יום (פני משה שם).

• שמואל אמר הם ועיבוריהם (ירושלמי שם), יש מפרשים כמו שהם לפי סדרם, אחד מלא ואחד חסר, ודי בשמונים ותשעה יום (קרן העדה שם בפירוש ב; פני משה ירושלמי נדה א ג), ויש מפרשים כולם מלאים, שהם תשעים יום (קרן העדה שם בפירוש א; פני משה ירושלמי יבמות שם).

• אמימר התיר להיארס ביום התשעים (יבמות שם. וראה להלן: כשאין חשש עיבור).

להלכה צריכה להמתין שלשה חדשים - שהם תשעים יום (רמב"ם גרושין יא יח; טוש"ע אהע"ז יג א) - חוץ מיום שמת בעלה או שנתגרשה, וחוץ מיום שהתארסה (יבמות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם). ויש שכתבו שתשעים יום הם חומרא לכתחילה, ומהדין די ברוב ראשון ורוב אחרון ואמצעי שלם, והיינו שני חדשים ויום אחד (ב"ח אהע"ז קסג, וראה שם קסד).

הפנות שיעור לדברי הכל אינה צריכה להמתין שלשה ימים **קליטת הזרע** נוספים, כדי שיעור קליטת הזרע, שיהיה ספק שמא של ראשון הוא שלא נקלט עד יום שלישי, לפי שאם לא יוכר עוברת לאחר שני חדשים שנישאה לשני ודאי מן השני הוא, ואם יהיה ניכר קודם שליש ימיה של השני ודאי מן הראשון הוא (תוספות יבמות לו א ד"ה רוב, ומהר"ם שם).

• שראויות לביאה (ראה ערך ביאה), צריכות להמתין (כתובות לו א).
 • רבי יוסי מתיר להיארס ולהינשא מיד, לפי שאשה מזנה מתהפכת, שלא תתעבר, וכן גיורת ושבויה ושפחה (יבמות שם), מפני שבדעתה היה להתגייר, והשפחה יתכן ששמעה שרוצה לשחררה, והשבויה שמעה שרוצים לפדותה, ומתהפכות כדי להבחין בין זרע שנזרע בקדושה לזרע שנזרע שלא בקדושה (רש"י שם ד"ה הוא דאמר; תוספות שם ד"ה אשה), או שכל אשה מזנה אינה רוצה להתעבר (מאירי שם).

בדעת שמואל נחלקו בגמרא:

• ללשון ראשון אף גיורת ומשוחררת גדולה צריכות להמתין, וכן בקטנה בת ישראל גזרו משום גדולה, אבל לא גיורת ומשוחררת קטנה (יבמות לד ב. וראה תוספות שם ד"ה אבל).

• וללשון שני אנוסה ומפוחה גדולה צריכות להמתין – כרבי יהודה – ולא קטנה, שאין זנות שכיח בה ולא גזרו משום גדולה (המאור על רי"ף יבמות י א; רא"ש שם ג י; טור ורמ"א אהע"ז יג ו), אבל גיורת ומשוחררת אינן צריכות להמתין, כרבי יוסי (שם לה א לפירוש רוב הראשונים, וראה לחלף).

ההלכה להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כרבי יוסי, שאין צריכות להמתין (רי"ף יבמות י א; רמב"ם גרושין יא כא וכב; שו"ע אהע"ז יג ו).

• יש פוסקים כרבי יהודה שצריכות להמתין (מקצת רבוותא ברי"ף שם; מגיד משנה גרושין שם, בשם גאונים).

• יש פוסקים כשמואל בלשון שני, שאנוסה ומפוחה צריכה להמתין – מלבד קטנה – וגיורת ומשוחררת אינה צריכה (המאור על הרי"ף שם; רמב"ן שם לד ב ד"ה הא דאמר, בשם רבינו חננאל; ים של שלמה יבמות ג כא; טור אהע"ז יג; רמ"א שם ו, בשם יש אומרים), ובשבויה יש סוברים שצריכה להמתין, שבת ישראל היא ומחמירים בה (המאור שם; טור שם בשם הרא"ש), ויש סוברים שאינה צריכה להמתין (טור שם בשם הרמ"ה; רמ"א שם), שאינו אלא ספק זנות ולא החמירו (בית שמואל שם סק"ט).

• ויש פוסקים להיפך, שגיורת ומשוחררת צריכות להמתין, שאינן מתהפכות, אבל אנוסה ומפוחה אינן צריכות להמתין, ששומרות שלא יתעברו (מאירי יבמות לה א, בשם יש פוסקים. וכן כתב שם, ובשו"ת הרדב"ז א קצו, ובבית יוסף ד"ה אפילו, בדעת הרמב"ם).

ויש מהראשונים הסובר שאף אנוסה ומפוחה גדולה אם היתה בתולה אין צריכה להמתין, שאין אשה מתעברת מביאה ראשונה (ריטב"א יבמות שם ד"ה אלא).

בגיורת נשואה

גויה נשואה שנתגיירה, וכן שפחה נשואה לעבד שנשתחררה:

• יש מהראשונים סוברים שצריכה להמתין (רמב"ם גרושין יא כא; ים של שלמה יבמות ג כא; שו"ע אהע"ז יג ו), כדי להבחין בין זרע שבקדושה לזרע שלא בקדושה (יבמות מב א), או שמא מעוברת היא ותסבור שבין השני הוא, ויבסס זה את אשת אחיו, שהיא אשת אחיו מאמו (רש"י שם ד"ה ויפטור, לדעת רבא), או כדי לידע אם הולד גר שמותר בממזרת (מאירי שם בשם יש מפרשים)².

• יש שאינם מצריכים להמתין, שלא היתה צריכה גט כלל (רבנו ירוחם כג ג, בשם תוספות גיטין צ א ד"ה והלכתא, הביאו הבית יוסף אהע"ז יג ט).

• ויש מצריכים להמתין, שאין יוצאה בגט שאינה צריכה להמתין (תשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן קלב; רמ"א שם. וראה ערך קול).

אבל אם בלי קול עמד וגירש במקום שאין צריך גט, ודאי אינה צריכה להמתין (בית יוסף שם, בשם תשובה אחרת; בית שמואל שם ס"ק יד).

כשדאי אינה מעוברת הרי שהיתה סמוך למיתת הבעל זמן מרובה בבית אביה, שאין לחוש שמא מעוברת היא, או שהיה לה כעס בבית בעלה, או שהיה בבית האסורים, או שהיה זקן או חולה, או שהיתה היא חולה, או שהפילה אחר מיתתו, או שהיתה עקרה או זקנה או קטנה או אילונית (ראה ערכו), או שאינה ראויה לילד מחמת סם או חולי, נחלקו תנאים:

• לרבי מאיר צריכה להמתין, שלא חילקו חכמים בגזרותיהם (יבמות מב ב, ורש"י כתובות ס ב ד"ה בגזרותיו).

• רבי יהודה – או רבי יוסי (ראה תוספות שם ד"ה רבי יוסי, וראה הגהות הגר"א שם) – מתיר ליארס ולהינשא מיד (יבמות שם).

הלכה כרבי מאיר (רמב"ם גרושין יא כ; טוש"ע אהע"ז יג א).

שלילת הריון על ידי בדיקה רפואית אף כשבבדיקה רפואית הוכח שאינה מעוברת – צריכה להמתין, שהרי אמרו שאף אם יבא אליה ויאמר שאינה מעוברת אין משגיחים בו (ראה יבמות לה ב. חיי

עולם נטע נג; צהר יא תשסג עמ' שפ, תשובת הרב אלישיב). וכן התקנת התקן תוך רחמי המונע הריון שאינו ניכר עליה שאינה ראויה להריון, אינו פוטר אותה מהמתנה אף לסוברים שאם היא מעוברת אינה צריכה הבחנה (ראה משנה למלך גרושין יא כא. צהר שם יג עמ' תצה, תשובת הני"ל). וכן אם פירסה נדה, שניתן להוכיח מזה שאינה מעוברת – צריכה להמתין (דברי דוד יז; אגרות משה אהע"ז ב ה).

שאינן ראויות להתעבר אף בתולה מביאה ראשונה, ואשה ששהתה עשר שנים אחר מיתת בעלה ולא היה בדעתה להינשא, או שנישאת בת ארבעים, שאינן ראויות להתעבר, אם התגרשו או התאלמנו צריכות להמתין שלשה חדשים (רי"ף יבמות יד ב; מאירי יבמות לד ב); ויש סוברים שאשה ששהתה עשר שנים, אף לרבי יהודה אסורה, שחוששים שמא דעתה היתה להינשא וראויה להתעבר (ים של שלמה יבמות ג כ).

קטנה הספסאות קטנה שצריכה להמתין (ראה לעיל), דוקא שהתגרשה או שהתאלמנה, אבל קטנה יתומה שהשיאוה קרוביה ויצאה במיאון (ראה ערך מאון), אינה צריכה להמתין (יבמות לד ב; רמב"ם גרושין יא כב; טוש"ע אהע"ז יג ו), שאין לגזור בה משום גדולה, שאין גדולה יוצאה במיאון (רש"י שם ד"ה א).
בזנות

מתהפכת באשה מזנה, באונס או ברצון, נחלקו תנאים:

• **שלא תתעבר** רבי יהודה אומר אנוסה ומפוחה צריכה להמתין, שאפילו אם מתהפכת כדי שלא תתעבר, חוששים שלא התהפכה יפה, וכן גיורת ושבויה שנפדית, ושפחה שהשתחררה (יבמות לה א ועוד), שסתמן זונות הן, ושבויה שמא נבעלה בשבייתה (ראה רש"י כתובות לו ב), ולגירסא אחת בגמרא, אפילו הן קטנות כל

2. וכשנתגיירה עם בעלה בין כך מותר בממזרת, ראה ערך גר.

תמצא מעוברת, ויש כאן איסור תורה (משנה למלך גרושין יא כד), ואפילו לסוברים שהבחנה מדרבנן (ראה לעיל: הדין, מקורו וטעמו), ביבמה היא מן התורה (שדי חמד כללים מערכת ה סב, בשם אחרונים).

בקטנה אף יבמה קטנה צריכה להמתין, ואפילו לסוברים שבשאר נשים לא גזרו בקטנה משום גדולה (ראה לעיל: כשאין חשש עיבור. תוספות יבמות מא ב ד"ה הא קטנה).

המתנה מהחליצה יבמה שחלצו לה תוך שלשה חדשים (ראה ערך **וספיתת היבם** חליצה שיש אומרים שזו חליצה פסולה), צריכה להמתין שלשה חדשים ממיתת הבעל (יבמות מא ב, ורש"י שם; טוש"ע אהע"ז קסד א); חלצו לה לאחר שלשה חדשים, אינה צריכה להמתין עוד, ששלשת החדשים ממיתת הבעל הם, ולא מחליצת היבם (יבמות מא א).

מת היבם אחר שלשה חדשים ממיתת הבעל, צריכה להמתין ממיתת היבם, שחליצה מוכיחה שלא בא עליה; אבל כשלא חלק, הרי היתה קרובה לביאה, ואם בארוסה גזרו (ראה לעיל), כל שכן ביבמה (תוספות יבמות מא א ד"ה לאחר; טוש"ע אהע"ז קסד א).

והוא הדין אם מת תוך שלשה חדשים ממיתת הבעל (טוש"ע שם ויג ב). ויש מן האחרונים שכתב, שמכיון שעדיין היתה אסורה עליו, אין לחוש שבא עליה, ואינה צריכה להמתין (עצי ארזים יג סק"ג).

בזמן הזה בזמן הזה שכופים על החליצה (וראה ערך חליצה וערך יבום מחלוקת בזה), יש מצדדים שאפילו אם היה יבם אחד ומת, אינה צריכה להמתין, שהרי אינה קרובה לביאה (בית שמואל קסד סק"ג); ויש סוברים שאף שבטל הטעם אינו חוזר להיתר (פתחי תשובה אהע"ז יג סק"ד. וראה ערך דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו).

כשעבר ונשא

חייב נידוי עבר וקידש אשה בתוך תשעים יום של הבחנה, מנדים אותו (רמב"ם גרושין יא כד, על פי יבמות לו א; טוש"ע אהע"ז יג ט). ונחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהנידוי הוא בתורת כפיה עד שיגרשנה (רש"י יבמות שם ד"ה עירוקיה; ראב"ד גרושין שם; טור אהע"ז יג; רמ"א שם), או כל תשעים יום (ריטב"א שם ד"ה קידשה), אבל אין כופים אותו בשוטים (ראה ערך גרושין), כיון שאין גט זה אלא לזמן (שו"ת הרא"ש נג ו, הובא בבית יוסף שם; טור שם).

- ויש סוברים שהנידוי הוא עונש על שעבר על תקנת חכמים, ואין כופים אותו לגרש אלא מפרישים אותה ממנו (רמב"ם שם, לפירוש המגיד משנה ועוד ראשונים; שו"ע שם ט, כיון שזה ספק, וזמנם קצר, ויכולים להשתמר – לא גזרו (רשב"א יבמות שם ד"ה קדש, וראה ערך מעוברת חברו).

עברו תשעים לא נידוהו בית דין ועברו תשעים הימים:

- לסוברים שהנידוי הוא כדי שיגרש אותה, שוב אין מנדים אותו (רמ"א אהע"ז יג ט).

- ולסוברים שעונש הוא, אף לאחר תשעים יום יש לנדוהו (דרכי משה שם, ובית שמואל שם ס"ק טו, לדעה זו. וראה להלן בכנס וברח).

לא גרשה נידוהו ולא גרשה, אם אחר תשעים לא נמצאת מעוברת – מתירים לו לכנסה, ואם נמצאת מעוברת,

ואפילו לסוברים שכשזמנות שומרות על עצמן ומתהפכות (ראה לעיל: בזנות, דעת רבי יוסף), הנשואות אינן מתהפכות (מגיד משנה שם), או שמכל מקום גזרו בהן משום נישואין של ישראלית (ים של שלמה שם).

- יש סוברים שלמתירים בגיורת ומשחררת, אף בנשואות מתירים, שאפילו התגייר בעלה עמה מתהפכת כשדעתה להתגייר (רש"י יבמות לה א ד"ה הוא דאמר; תירוץ א בתוספות שם ד"ה חוץ).

- ויש שכתבו לחלק בין כשהתגיירה עם בעלה, שאינה חוששת להבחין, וצריכה להמתין, לשהתגיירה בלא בעלה, שמתהפכת כדי להבחין, ואינה צריכה להמתין (תוספות שם בשם ר"י).

אינה ראויה גיורת נשואה קטנה או זקנה שאינה ראויה לילד, **ללדת** הסתפקו בה אחרונים (חלקת מחוקק שם סק"ד), ופירשו דבריהם שהסתפקו בהתגיירה לבדה ונישאת לאחר, אבל אם התגיירו שניהם ונשארו יחד ודאי שאינה צריכה הפרשה (דגול מרבבה שם). ועל פי זה יש שכתבו כשהתגיירו שניהם ופירסה נדה, בימינו שאין מעוברת רואה דם כדרכה, ומוכח שאינה מעוברת, כשאי אפשר באופן אחר אפשר להקל שאינה צריכה הפרשה (שו"ת אגרות משה אהע"ז ב ה).

גיורת שהיתה נשואה בתערובת

גיורת שהיתה נשואה בגיורתה לישראל בערכאות, צריכה הפרשה (אגרות משה אהע"ז א כז, ושם יו"ד ג ק, וראה פסקי עוזיאל בשאלות הזמן נט), ואין להקל בה גם אם אינה ראויה לילד, שאם לא כן נמצא חוטא נשכר (אגרות משה יו"ד שם). ויש שנטו להקל אם לא ילדה בגיורתה (ישא איש אהע"ז ז).

ביפת תואר

נכרית שהותרה לקחתה כשביה במלחמה (ראה ערך יפת תואר), התורה נתנה לה שלשים יום, שנאמר: יָרַח יָמִים (דברים כא יג. יבמות מח ב), אבל אמרו חכמים צריכה להמתין שלשה חדשים מפני תיקון הולד (תוספתא יבמות ו ח; רמב"ם גרושין יא כא)³.

יש מהגאונים סובר שזה מלבד החודש שנתנה לה התורה (שו"ת הרי"ף שט, בשם גאון אחד), אבל חלקו עליו (שו"ת הרי"ף שם; רמב"ם שם. וראה ערך יפת תואר).

ויש מהראשונים כתב שאין הבחנה ביפת תואר, אלא הכל מתורת בכיה (מאירי יבמות מח ב. וראה בהערות למאירי שם).

ביבמה

יבמה לא תחלוץ ולא תתייבם עד שיש לה שלשה חדשים (יבמות מא א; רמב"ם יבום א יט; טוש"ע אהע"ז קסד א), היינו תשעים יום חוץ מיום המיתה, ויום היבום או יום החליצה (רמב"ם וטוש"ע שם. ראה לעיל: זמן ההמתנה). לא תתייבם, שמא מעוברת היא; ולא תחלוץ, שכל שאינה עולה ליבום אינה עולה לחליצה (יבמות מא ב; רמב"ם שם. וראה ערך חליצה וערך יבום).

מהתורה או יש מהראשונים שנראה מדבריהם שהמתנה זו היא **מדרבנן** בכלל גזרת ההבחנה של כל הנשים (ראה רמב"ם שם, וחינוך תקצח). ואחרונים כתבו שבלא זה יש עליו לפרוש שמא

וראה לעיל: הדין מקורו וטעמו, אם הוא מהתורה או מדרבנן.

3. ראה תוספתא שם ויבמות שם, וספרי דברים פסקא ריג, שדרשו מהכתוב,

משום עונש, הבריחה מצילתו מהעונש (נמוקי יוסף שם; מגיד משנה גירושין יא כד), כגלות שמכפרת על עון (בית שמואל אהע"ז יג ס"ק טו). הלכה שאין מנדים אותו (רמב"ם שם כד; טוש"ע שם י).

גיטת עבר וכנס או חלץ ליבמתו בתוך שלשה חדשים, אם לא נמצאה מעוברת, הרי זו נפטרת, ואינה צריכה כלום (רמב"ם יבום א יט, על פי יבמות לה ב; טוש"ע אהע"ז קסד א. וראה ערך יבום). ואין כופים אותו לגרש, שאם יתן לה גט - תיאסר עליו (ראב"ד גרושין שם), ועוד כיון שיש כאן חשש איסור אשת אח, בדל הוא ממנה, ודי בהפרשה (ראה משנה למלך גרושין שם, על פי תוספות לו ב ד"ה ולא).

עומד בנידויו עד שיגרש, או שימתין הזמן שנתנו חכמים למעוברת חברו (ראה ערך מעוברת חברו. נמוקי יוסף יבמות שם).

עברה וישאת עברה ונישאת בתוך תשעים יום, בודקים אותה בכל מיני בדיקות אם היא מעוברת, ואף שאין בודקים נשואות כדי שלא תתגנה על בעלה (ראה יבמות מב א), זו שנישאת שלא ברשות - תתגנה ותתגנה (רבנו ירוחם כג ג, בשם הרמ"ה).

קידוש וברח קידשה בתוך תשעים יום וברח, נחלקו רב אחא ורפרם: אחד מהם סובר מנדים אותו, והשני סובר דיו בריחתו (יבמות לו א), ואין כופים אותו לגרשה, שהרי גילה דעתו שאינו רוצה לכנסה עד אחר הזמן (רש"י שם ד"ה עירוקיה); ולסוברים שהנידוי

הבינו

תפילה מקוצרת מברכות אמצעיות של שמונה עשרה, שמתפללים אותה לפעמים במקום ברכות אלו בתפילת שמונה עשרה

מהותה ודינה

• לדעת שמואל מעין שמונה עשרה הוא הבינו (ברכות כט א), ואומר שלש ברכות ראשונות ושלש אחרונות כסדרן (שם ל א, וראה רש"י כט א ד"ה הבינו), ובאמצע אומר הבינו, שיש בה מעין כל הברכות האמצעיות, וחותרם בשומע תפילה (שם כט א ורש"י). הלכה כשמואל (רמב"ם תפילה ב ג; טוש"ע או"ח קי א. וכן ראה ר"ף ורא"ש ומאירי ברכות שם, ואור זרוע שם).

יש מהראשונים כתבו שאם אינו יודע נוסח הבינו יכול לעשות כרב (מאירי שם, שכן פסקו רבים); ויש שכתבו שהלכה כשמואל, אבל אם מתפלל כרב כל שכן שעושה יותר טוב (אור זרוע שם, ראה להלן).

רק בשעת הדחק אביי היה מקלל למי שהיה מתפלל הבינו (ברכות כט א), לפי שמדלג הברכות (רש"י שם ד"ה לייט). ופירשו ראשונים שהיה מקלל את המתפלל בעיר (הלכות גדולות ברכות ד; תוספות שם ג א ד"ה היה, ושם כט א ד"ה לייט; שיטה מקובצת שם כט א ד"ה מאי), או שהרגיל עצמו להתפלל הבינו בלא אונס (סמ"ג עשין יט; הגהות מיימוניות תפילה ב ב, בשמו. וראה כסף משנה שם, בשם ה"ר מנוח), אבל מודה שמותר כשהוא בדרך או בשדה, או כשהוא אנוס וטרוד (ראה במקורות הנ"ל).

ואף האמוראים שאמרו שבכל השנה מתפלל אדם הבינו (ראה ברכות כט א), לא אמרו אלא בשעת הדחק (ר"ף ברכות יט ב; רא"ש שם ד יג). ויש מפרשים שהם סוברים שאפילו בעיר מותר להתפלל הבינו (שיטה מקובצת שם ד"ה לייט; הגהות מיימוניות שם, בשם ר"ף), אבל לדעת כולם הלכה כאביי (ראה בכל המקורות הנ"ל).

ולפיכך לא יתפלל אדם הבינו אלא בשעת הדחק, כגון שמהלך במדבר (ר"ף שם; רא"ש שם יח), או שהיה טרוד או שקצרה לשונו מהתפלל (רמב"ם תפילה ב ב; ארחות חיים תפילה קיא; כלבו יא), או במקום שירא שיפסיקוהו, או שלא יוכל להתפלל בכוונה תפילה ארוכה (תלמידי רבינו יונה על הרי"ף ברכות ג ב ד"ה היה; מאירי ברכות ג א ד"ה ממדות; שו"ע או"ח קי א, כפירוש המגן אברהם שם סק"ב. וראה טור שם), אפילו שהוא בעיר (תלמידי רבינו יונה שם. וראה באור הגר"א שם סק"ב).

וכתבו אחרונים שאם השעה עוברת אף זה כשעת הדחק לתפלת

מהותה תפילת הבינו היא מעין תפילת שמונה עשרה (ראה ברכות כח ב, ושם כט א. וראה להלן), ונקראת לפעמים גם תפילה קצרה (ראה ברכות ג א, ורש"י ד"ה תפילה, ועוד ראשונים שם), אף על פי שרוב פעמים תפילה קצרה נקראת תפילת צרכי עמך מרובים וכו', שמתפללים במקום סכנה (ראשונים שם, וראה ברכות ל א. וראה ערך תפלה קצרה).

התפילה שבכל יום בנוסח התפילה שבכל יום נחלקו תנאים: • רבן גמליאל אומר בכל יום ויום מתפלל אדם שמונה עשרה²;

• רבי יהושע אומר, מעין שמונה עשרה; • רבי עקיבא אומר, אם שגורה תפלתו בפיו מתפלל שמונה עשרה, ואם לאו - מעין שמונה עשרה (ברכות כח ב). וכתבו ראשונים, שלדעת רבי יהושע יכול להתפלל מעין שמונה עשרה בכל זמן שהוא טרוד (אור זרוע א צ; מאירי ברכות שם ד"ה אמר), ולרבי עקיבא דוקא כשטרדותו מעכבתו מלכוין (מאירי שם). להלכה רוב הפוסקים פסקו כרבי עקיבא (פירוש המשניות לרמב"ם ברכות ד ג; מאירי שם; כסף משנה תפילה ב ב, בדעת הרמב"ם; באור הגר"א או"ח קי סק"ב, בדעת השו"ע. וראה אור זרוע שם שפסק כרבי יהושע).

מעין שמונה עשרה מהו מעין שמונה עשרה, נחלקו אמוראים: • לדעת רב, אומר מעין כל ברכה, היינו שאומרן בקיצור (ברכות כט א, ורש"י ד"ה מעין) - יש מפרשים שמקצר את סוף הברכות, כמו: אתה חונן לאדם דעת, ברוך אתה ה' חונן הדעת, וכן כולן (פירוש המשניות לרמב"ם שם; שיטה מקובצת ברכות שם ד"ה מאי; מאירי שם ד"ה לא הותר, בשם פסקו רבים); ויש מפרשים שמקצר תחילת הברכה, כמו: חננו מאתך דעה בינה והשכל, ברוך אתה ה' חונן הדעת (אור זרוע א צ, בשם רבינו חננאל; ערוך ערך עין; ר"ש סיריליאן ירושלמי ברכות ד ג, בשם הגאונים), ושלש ברכות ראשונות ושלש אחרונות אומר בשלמותן (פירוש המשניות לרמב"ם שם; אור זרוע ור"ש סיריליאן שם).

עשרה (ברכות טז א, וראה להלן).

הבינו. 1. ח', טורים קכ - קל. 2. מלבד פועלים שמתפללים מעין שמונה

(יומא פז ב, ונדה ח ב) מפני הטורח (רש"י יומא שם ד"ה שבע), היינו טורח הציבור מפני התענית (תוספות ברכות כט א ד"ה ונכללה; רא"ש יומא ח ב. וכן בירושלמי תענית ד א), או מפני שצריך להכין סעודה שהוא יום טוב (תוספות ישנים יומא שם ד"ה שצריך), ויש מפרשים שעדיין הוא תענית וחשוב כיום הכפורים ומתפלל שבע ברכות, ולפי שכבר פנה היום מתפלל מעין שמונה עשרה (רשב"ם בתוספות יומא שם ד"ה מתפלל).

• לרבי חנינא בן גמליאל מתפלל שמונה עשרה שלמות, מפני שצריך לומר הבדלה בחונן הדעת (יומא ונדה שם. וראה ירושלמי ברכות ד א ג, ותענית ב ב, וקרבן העדה תענית שם ד"ה ובמוצאי).

מוצאי שבת וכן נחלקו אמוראים במוצאי שבת ויום טוב:

• לרב נחמן אמר שמואל, אין יוצא בה מפני שצריך לומר הבדלה בחונן הדעת (ברכות כט א), וכן סוברת ברייתא בירושלמי (ברכות ד א, ותענית ב ב, כפירוש הר"ש סיריליא ונועם ירושלמי תענית שם⁴). וראה להלן במוצאי תענית ציבור.

• מר זוטרא הקשה עליו שהרי יכול לכלול הבדלה בהבינו ולומר הבינו ה' אלהינו המבדיל בין קודש לחול (ברכות שם).

ואף שמדברי רבי חנינא בן גמליאל מתבאר שאין לכלול הבדלה בהבינו, אין זה אלא לדעתו שבכל השנה אין מתפלל הבינו, ואין לשנות במוצאי יום הכפורים (תוספות ברכות כט א ד"ה ונכללה, ועוד), או שאם יכלול בה הבדלה יבוא לטעות (רמב"ן נדה ח א ד"ה הא, ורשב"א נדה ח ב ד"ה מפני, בתירוק א; ריטב"א שם ד"ה מפני, בתירוק ב), אבל לשמואל הרי בכל השנה מתפלל הבינו ואינו משנה, ולא יבוא לטעות (שם ושם. וראה שם תירוק נוסף).

להלכה נחלקו ראשונים:

• רוב הראשונים פוסקים כשמואל (רי"ף שם יט ב; רא"ש שם ד יג; תלמידי רבינו יונה על הרי"ף שם; רמב"ם תפילה ב ד; טוש"ע או"ח קי א, ועוד. וכן דעת האחרונים: שו"ע הרב שם א; חיי אדם א כד לא; ערוך השלחן שם ד, ועוד).

• ויש חולקים ופוסקים כמר זוטרא (רשב"א ברכות שם ד"ה מתקף, כדעת רי"ף גיאת; מאירי שם, בשם קצת גאוני ספרד; שלטי הגבורים שם, בשם ריא"ז; אור זרוע צ).

מוצאי תענית אף במוצאי תענית ציבור מתפללים שמונה עשרה (ירושלמי ברכות ד א, ותענית ב ב) ולא הבינו, מפני שצריך לומר ענו בין גואל לרופא (ראה ערך ענו), שהיו אומרים ענו גם במוצאי תעניות (ר"ש סיריליא ברכות שם)⁵.

בימות הגשמים בימות הגשמים נחלקו אמוראים אם מתפללים הבינו:

• לרב ביבי בר אבבי אין מתפללים הבינו, מפני שצריך לומר שאלה (ראה ערכו) בברכת השנים, ואין לכללה בתוך הבינו, שבשאלת טל ומטר שבאמצע התפילה יותר יטעה (ברכות כט א).

• ומר זוטרא הקשה שאף כאן יוכל לכללה בהבינו ולומר "ודשנו בנאות ארצך ותן טל ומטר" (ברכות שם), וכן דעת רבי חגי שמזכיר בהבינו גשמי ברכה (ראה ירושלמי ברכות ותענית שם. וראה להלן: נוסחת הירושלמי).

הלכה כרב ביבי בר אבבי (רשב"א ברכות שם ד"ה מתקף; רמב"ם

הבינו מגן אברהם שם סק"א, בשם כנסת הגדולה; שו"ע הרב שם א; משנה ברורה שם סק"א).

התפלל שלא בשעת דחק עבר והתפלל הבינו שלא בשעת הדחק – יש סוברים שיצא בדיעבד, ואין צריך לחזור ולהתפלל (משנה ברורה קי סק"א, בשם כמה אחרונים); ויש סוברים שאף בדיעבד לא יצא (אליה רבה שם סק"א).

פועלים הפועלים כשהם נוטלים שכר פעולתם מלבד סעודתם וצריכים למחר המלאכה, מתפללים מעין שמונה עשרה (ברכות טז א, ורש"י שם; רמב"ם תפילה ה ח; טוש"ע או"ח קי ב), שפועלים דינם כשעת הדחק (טור שם).

וכתבו הפוסקים שעכשיו השוכר פועלים מסתמא על דעת כן שוכרם שיתפללו כתיקונם (הגהות מיימוניות ברכות א יז; בית יוסף שם, ושו"ע שם ב, וראה באור הגר"א סק"ו. וראה ערך ברכת המזון. וראה להלן על תפילת הבינו בזמן הזה).

כשחלפה שעת הדחק מי שהתפלל הבינו בדרך, אינו צריך לחזור ולהתפלל שמונה עשרה כשמגיע לביתו (ברכות ל א; טוש"ע או"ח קי א), ואינו דומה לתפילה קצרה שאדם מתפלל במקום סכנה (ראה ערך תפילה קצרה), שבתפילה קצרה אינו מתפלל כלום מתפילת שמונה עשרה, מה שאין כן כשמתפלל הבינו (ברכות שם, ורש"י ד"ה וכי מטי).

בעמידה הבינו צריך להתפלל בעמידה (ברכות שם; טוש"ע שם. והרמב"ם השמיט), כיון שיוצא בה ידי תפילה (שיטה מקובצת שם ד"ה הבינו).

ואף על פי שגם בתפילה גמורה יש מקילים כשהוא בדרך (ראה ערך תפילה), הרי זה מפני שהיא ארוכה ויש בה ביטול דרך (תוספות ברכות ל א ד"ה מסמך; מרדכי שם צז), או מפני שיהיה טרוד מחמת העיכוב ולא יכוין, אבל הבינו אינה ארוכה ויוכל לכוין (רא"ש שם ד יח; מאירי שם ל א ד"ה ולעולם, בשם תוספות; בית יוסף או"ח קי; מגן אברהם שם סק"י). ויש מפרשים שבמקום יראה וסכנה שדעתו מעורבת אף הבינו יתפלל מהלך, ושלא במקום יראה אף שמונה עשרה מתפלל מעומד (מאירי שם ד"ה ומה וד"ה ולעולם)³.

ויש מי שכתב שלא אמרו הבינו מעומד אלא בעיר, אבל בדרך אף הבינו מתפלל מהלך (פרי חדש צד ט, ושם קי א).

מקום סכנה נוח לו לאדם להתפלל בדרך הבינו מלהיכנס לחורבה ולהתפלל שם (ראה ברכות ג א, ומאירי שם).

בימינו בזמננו אין נוהגים להתפלל הבינו (באור הלכה קי ד"ה או; ערוך השלחן או"ח שם ו), שאם כן לא נתפלל לעולם תפילה שלמה מחמת רוב הטרדות בימינו (באור הלכה שם); ועוד, שעכשיו בכלל אין אנו מכוונים כל כך, ואין צורך בהבינו (ערוך השלחן שם, וכעין זה בבאור הלכה שם).

זמנים שאין לאמרה

מוצאי יום הכפורים במוצאי יום הכפורים נחלקו תנאים:

• לחכמים התירו לצאת בהבינו במוצאי יום הכפורים

שפירש בתענית ציבור גופו, וגם לגירסת הר"ש סיריליא צריך לומר שהוא הדין בתענית ציבור עצמו. וראה פני משה ברכות שם קצת באופן אחר. וראה קרבן העדה תענית ב ופירוש חרדים ברכות שם ג שפירשו באופן שאינו שייך להבינו.

3. וראה תוספות ומרדכי שם בשם הר"ם מאיברא שכשמתפלל מהלך יחזור בביתו ויתפלל מעומד, וראה ערך תפלה. 4. אבל בחרדים ברכות שם וקרבן העדה תענית שם פירשו באופן אחר. 5. וראה נועם ירושלמי תענית שם

דעתך (במחזור ויטרי מב: בדתך) ישפטו, ועל הרשעים תניף ידך, וישמחו צדיקים בבנין עירך, ובתיקון היכלך, ובצמיחת קרן לדוד עבדך, ובעריכת נר לבן ישי משיחך, טרם נקרא אתה תענה⁶, ברוך אתה ה' שומע תפילה.

ויש בנוסח זה מעין כל ברכות האמצעיות שבתפילת שמונה עשרה (רשיי ברכות שם ד"ה הבינונו; שיטה מקובצת שם; אבודרהם; לבוש או"ח קי א).

נוסח **הירושלמי** **נוסח הבינונו בירושלמי** (ברכות ד ג, ותענית ב ב) הוא:

הבינונו (בר"ש סיריליאנו שם: הבינונו ה' אלהינו לדעת דרכך, ובאחרות חיים תפילה קיא ומחזור ויטרי: הבינונו ה' אלהינו), רצה תשובתנו, סלח לנו גואלנו (בר"ש סיריליאנו: וגאלנו), רפא חלינו, בך שנותינו - בימי הגשמים: בגשמי ברכה, ובימי הטללים: בטללי ברכה - כי מפורזים אתה תקבץ, ותועים עליך לשפוט (בתלמידי רבינו יונה על הרי"ף ברכות יט ב: בדעתך תשפטם), ועל הרשעים תשית (בר"ש סיריליאנו ומחזור ויטרי: תניף) ידך, וישמחו כל חוסי כך בבנין עירך ובחידוש בית מקדשך (במחזור ויטרי אין ובחידוש בית מקדשך), ובצמח דוד עבדך⁷ (במחזור ויטרי: וכסא דוד מהרה יכו), כי טרם נקרא אתה תענה (באחרות חיים ובבלו יא מכאן כמו בבבלי), כאמור וְהָיָה טָרֵם יִקְרָאוּ וְאֲנִי אֶעֱנֶה עוֹד הֵם מְדַבְּרִים וְאֲנִי אֶשְׁמַע (ישעיה סה כד), ברוך אתה ה' שומע תפילה (בתענית שם, וכן בכתב יד רומי: ברוך ה' כי שמע קול תחנוני ברוך אתה ה' שומע תפילה, בסידור רש"י: ברוך אתה ה' העונה בעת צרה ושומע תפילה).

ואומר ג' ברכות ראשונות וג' ברכות אחרונות, ואומר ברוך ה' כי שמע קול תחנוני (ירושלמי ברכות שם. ובר"ש סיריליאנו שם אין הברכה כי שמע כו).

הבלעה

היתר תשלום, שנטילתו או נתינתו בעד דבר מסוים אסורה, כשמצורף יחד עם תשלום בעד דבר היתר

שכיר חודש לפיכך השוכר פועל לשמור, אם היה שכיר שבוע או חודש, נותנים לו שכר שבת (תוספתא שבת [ליברמן] יז כז; נדרים שם, ועוד; רמב"ם שבת ו כה; טוש"ע או"ח שו ד). ולא יאמר תן לי של שבת, אלא תן לי שכר השבוע או החודש (רי"ף שבת סד ב; רא"ש שבת כג ח; רמב"ם שבת שם; טוש"ע שם). ואסור לקבל תוספת שכר מיוחדת עבור העבודה שעושה בשבת, שבזה אין הבלעה (הגר"ש⁸ אויערבך בשמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח הערה קלה).

פועל לשבת וכתבו אחרונים מי ששוכר ישראל לשמירה בשבת, יתנה עמו שישימור גם בערב שבת ובמוצאי שבת איזה שעות, שאז הוא כשכר שבת בהבלעה (חיי אדם שבת ס ח; משנה ברורה שו ס"ק כא).

וכן מלצר הנשכר לשבת, יש לו להתנות לעשות עבודה חשובה שמקבלים עליה שכר גם בערב שבת או במוצאי שבת, כגון שיכא לנקות את המקום לאחר השבת (שמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח סו; אחרות שבת ב כב צ).

תפילה ב ד; טוש"ע או"ח קי א. וכן דעת האחרונים: שו"ע הרב שם א, חיי אדם א כד לא; ערוך השלחן שם ד; משנה ברורה סק"ה, ועוד), ויש שפסקו כרבי חגי (מאירי בשם חיבורי קצת רבני צרפת).

כטוח שלא יטעה יש מהראשונים שכתבו שאם בטוח שלא יטעה, בשעת הדחק מותר להתפלל הבינונו במוצאי שבת ובימות הגשמים ויכלול בה הבדלה ושאלה (מאירי ברכות שם, לדעת גדולי המפרשים; כסף משנה תפילה ב ד, בשם ה"ר מנחם, הובא במגן אברהם קי סק"ד), ואין הכל מודים בכך (מאירי שם. ובכסף משנה שם: ובקשתי לו חבר ולא מצאתי).

ומהאחרונים יש מצדדים שאף בדיעבד לא יצא, שעבר על תקנת חכמים (ראה פרי מגדים או"ח קי משבצות זהב סק"א; משנה ברורה שם סק"ה בשמו; ישועות יעקב שם סק"ב).

הנוסח

שתי נוסחאות עיקריות יש לתפילת הבינונו, אחת בבבלי ואחת בירושלמי, ובכל אחת מהן יש שינויים קלים בראשונים.

נוסח הגבלי הנוסח בבבלי (ברכות כט א), והוא הנוסח המקובל בסדורים שלנו, הוא:

הבינונו ה' אלהינו (בר"ש ברכות יט ב: הבינונו, ובאבודרהם הבינונו: הבינונו ה') לדעת דרכך, ומול את לבבנו ליראתך (בסדר רב עמרם גאון ברכות ובקשות: ליראתך ותורתך; באור זרוע א צ: לשוב ליראתך), ותסלח לנו להיות גאולים, ורחקנו ממכאובינו, ודשנונו (ברמב"ם תפילה ב ג, וסמ"ג עשין יט: ודשנונו ושכנונו) בנאות ארצך, ונפוצותינו מארבע (בר"ש ועוד וכן הוא בסדורים: מארבע כנפות הארץ) תקבץ, והתועים על

דבר או זמן שאסור לקבל שכר עבורו, או שאסור לקנותו ולמכרו, יש והתירו כשמבליע האיסור יחד עם היתר. ההבלעה תתכן בשני אופנים: א) כשכולל ומצרף יחד שכר האיסור עם ההיתר בסכום כללי אחד; ב) כשחושב את דמי האיסור על ההיתר, באופן שהדמים יחשבו על ההיתר בלבד (ראה יתרון האור במשניות ווילנא מעשר שני ג א).

בשכר שבת

שכירות פועלים אף על פי שאסור ליטול שכר אפילו על דבר שמותר לעשותו בשבת, כגון שמירה (ראה כתובות סד א ועוד. וראה ערך שכר שבת)² - בהבלעה מותר, היינו שנבלע בכלל שכר שאר הימים, ואינו מפורש לשבת (נדרים לו א, ורי"ן שם; בבא מציעא נח א, ורש"י שם ד"ה נותניך), לפי שטעם האיסור הוא מפני שנראה כמקח וממכר (ראה רש"י כתובות שם. וראה ערך הנ"ל), וכשנבלע אינו נראה כמקח וממכר (תוספות נדרים שם ד"ה הבלעה), או שמאחר שהאיסור מדבריהם, כשאנו נראה כלוקח שכר שבת ממש הקלו (שיטה מקובצת נדרים שם).

7. בירושלמי תענית ובכתב יד רומי ועוד אין ובצמח דוד עבדך, וראה ערך שמנה עשרה שיש אומרים שבארץ ישראל לא קבעו ברכת את צמח לברכה בפני עצמה עד לאחר זמן.
הבלעה. 1. ח', טור קל - קלז. 2. וכן מלצרות, שמרטף, וכדומה, ראה להלן.

6. בר"ש ורבנו ירוחם ועוד, נוסף: טרם נדבר אתה תשמע, ברמב"ם נוסף: כדבר שנאמר והיה טרם יקראו ואני אענה, עוד הם מדברים ואני אשמע (ישעיה סה כד); בר"ש ורא"ש מסיימים: כי אתה עונה (וברא"ש: הוא העונה) בכל עת צרה וצוקה ופודה ומציל, וכעין זה במחזור ויטרי ורמב"ם וטור ועוד בשינויים קלים.

הללו (ארחות שבת ב כב צח), וכן מטעם זה מותר לשכור רכב לשבת (שמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח סז).

וכן אסור להיות שמרטף בשבת בשכר, אף אם ישלם לו שכר של יום חול ושל שבת ביחד, אלא אם כן ישכרנו מראש ליום חול ולשבת יחד, באופן שחייב לשלם לו אף אם יחזור בו (ראה לעיל. ארחות שבת ב כב צד).

בית מלון שכר חדר בבית מלון לשבת, ישלם עבור החדר בהבלעה עם התשלום עבור האוכל (ראה שו"ת נודע ביהודה תנינא או"ח כו; שו"ת בית שלמה או"ח לו), ובזמננו שמקובל ששכירות החדר מתחילה מבעוד יום קודם השבת בלאו הכי יש הבלעה בשכר שעות אלו (ארחות שבת ב כב הערה קמח).

שכר כלים השכיר כלים לגוי למלאכה (ראה ערך שביתת כלים, האופנים המותרים), שאסור ליטול שכר שבת, בהבלעה מותר, כגון שישכיר לחודש או לשבוע (תוספות שבת יט א ד"ה לא; טושי"ע או"ח רמז א). וכן מי שיש לו מרחץ או תנור או רחיים שאופים וטוחנים בהם בשכר, והשכירם לגוי (ראה ערך מראית העין, האופנים המותרים), שאסור ליטול השכר בעד יום השבת, בהבלעה מותר (רא"ש עבודה זרה א כה; טור או"ח רמז וכגירסת הבית יוסף, וראה ט"ז שם סק"ב; שו"ע הרב שם יא), שישכיר לו בהבלעה עם ימים אחרים (שו"ע הרב שם), ואף כאן אם אמר לו בעד כל יום ויום תתן לי כך וכך, אסור לו ליטול שכר השבתות (שם יב).

טבילה במקוה יש מהאחרונים שכתבו שהמנהג פשוט לשלם ואתרים בתשלום שכר לבעל המקוה על טבילה בשבת, ואין זה אסור משום שכר שבת, כיון שטבילה מצוה היא (ראה לעיל: לדבר מצוה, וראה ערך שכר שבת), ועוד שמבליע השכר בדמי העצים שמסיק בהם מבעוד יום את בית הטבילה (שו"ת נודע ביהודה תנינא או"ח כו; שו"ת שבט הלוי ט סו. וראה ארחות שבת ב כב הערה קמט). ומטעם זה יש שהתירו לשלם דמי כניסה לאתרים בערב שבת עבור הביקור בהם בשבת, משום הוצאותיהם שמוציאים בימות החול עבור השבת, כנקיון וכדומה (הגרש"ז אויערבך בשמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח הערה קמח).

שותפות עם ישראל וגוי שיש להם שותפות בשדה או תנור, או גוי במלאכה או בסחורה, ולא התנו שהגוי יעבוד בשבת והישראל כנגדו בחול, באופן שמותר לישראל ליטול חלק משכר עבודת הגוי בשבת (ראה רא"ש ור"ן עבודה זרה א, ורמ"א או"ח רמז א, וראה ערך שכר שבת), אינו מותר אלא בהבלעה, כגון שלא הזכיר השבתות אלא חלק עמו סתם (מגן אברהם שם סק"א, על פי שו"ת הריב"ש קנא; שו"ע הרב שם ו וקונטרס אחרון שם וז). וכשנראה כאילו המלאכה נעשית בשליחות הישראל, אינו מותר בהבלעה (ראה מחצית השקל שם סק"ו, וראה ערך הנ"ל).

תמורת מכירה אין איסור שכר שבת בקבלת תשלום על מכירה שנעשתה בשבת באופנים המותרים, כגון למכור צרכי שבת באופן שאין בו איסור מקח וממכר (ראה ארחות שבת ב כב לו והלאה), כיון שאין זה שכירות אלא תשלום המקח (הגרש"ז אויערבך, בשמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח הערה עה. וראה ערך שכר שבת).

ולכן אין איסור בקבלת תשלום במכונות לממכר אוטומטי, כאשר

מותר לקבל את שכרה אגב ההכנה שקודם השבת (שמירת שבת כהלכתה שם סט, על פי ערוך השלחן שו"י ועוד).

ויש שהסתפקו כשעבודתו מתחילה מאמצע השבת ונמשכת למוצאי שבת, אם נחשב הבלעה (הגרש"ז אויערבך בשמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח הערה קלה).

לדבר מצוה חזן המתפלל בשכר בשבת, יבליע שכרו בשכר תפילות שיתפלל בימות החול (רמ"א או"ח שו"ה), וכן בעל תפילה המתפלל בשכר בימים הנוראים, בעל קורא הקורא בשכר בשבת, ומורה המלמד לימודי קודש בשבת (ארחות שבת כ כב קה-קז. וראה להלן: שכירות לימים), אבל יש שכתבו שאין להבליע בתפילה רגילה של ימות החול שאין מקבלים עליה שכר, אלא בתפילה חשובה כגון סליחות (הגרש"ז אויערבך בשמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח הערה קנג). ויש שהתירו לקבל שכר שבת שלא בהבלעה עבור דבר מצוה, שבמקום מצוה לא גזרו, ומכל מקום אינו רואה סימן ברכה בשכרו (שו"ע שם, ומשנה ברורה שם ס"ק כג). ונהגו להקל (משנה ברורה שם ס"ק כד, בשם אחרונים).

טיפול רפואי רופא, אחות או מיילדת, העוסקים בפיקוח נפש, בפיקוח נפש מותר להם ליטול שכר עבודתם בשבת שלא בהבלעה (שו"ת מהר"י ברונא קיד; משנה ברורה שם ס"ק כד), שאף לאוסרים בדבר מצוה יש להקל במקום סכנה, שמא יתעצל כשידע שאינו מקבל תשלום (מהר"י ברונא שם) ³.

כשמוכרים לו שכיר חודש, שמנכים לו מן השכר אם לא ישמור בשבת, יש מן האחרונים סובר שאין זה נקרא הבלעה, ואסור (חיי אדם שם, על פי תוספות כתובות סד ב ד"ה מיחזי), ויש חולקים (באור הלכה שו"ד).

שכירות אחת יש מהפוסקים שכתבו, שאם התנה לשלם לו לפי על כל הזמן חשבון הימים נקרא שכר שבת, שהרי יכול לחזור בו ולסלקו באמצע השבוע, ונמצא שאין ניתן כל השכר יחד אלא לכל יום ויום, ולא נקראה הבלעה (ראה רמ"א בדרכי משה או"ח שו, ובשו"ע שם ד, על פי ר"ן כתובות סד ב, וראה תוספות שם ד"ה מיחזי. וכן ראה שבלי הלקט השלם קיג, הביאו הבית יוסף בבדק הבית שם וכתב שלא משמע כן מהפוסקים), ואסור אפילו אם ישלם בסוף עבור כל השבוע והחודש ביחד, שלא נקראת הבלעה מה שמבליע לו בשעת הפרעון, אלא שיהיה מובלע בשעת התנאי וקבלת השמירה (שו"ע הרב שם. וראה בבאור הגר"א שם סק"ט, ומשנה ברורה שם ס"ק יט) ⁴.

ויש מן האחרונים חולקים, כיון שמסתמא לא יחזור בו באמצע, והרי זה שכיר חודש – ומותר (שו"ת שבות יעקב א או"ח ו, וראה משנה ברורה שם סק"כ, ובאור הלכה שם).

שכירות לימים לדעת האוסרים, כן הדין במשכיר חדר לחברו לחודש לפי חשבון הימים, וכן המלוים ברבית לנכרים, צריכים להיזהר שלא להתנות עם הלוח שישלם לפי חשבון הימים, שנמצא שהרבית נחשבת לכל יום בפני עצמו, וצריך לנכות אז שכר השבתות (מגן אברהם שם, ושו"ע הרב שם, ומשנה ברורה שם ס"ק יט) ⁵. וכן הדין במפקיד בבנק של נכרים ברבית, אלא שבזמנינו שמקובל לחלק את הימים לפי ימי עסקים המתחילים באמצע היום ומסתיימים באמצע היום, ממילא יש הבלעה בשכר השעות

3. לגבי קבלת שכר על טיפול רפואי בגוי בשבת, ראה שמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח הערה קנה, ארחות שבת ב כב הערה קסח. 4. ההגדרה היא

כשהוא עובד קבוע, ואז מותר אפילו לקבל שכר לפי שעות, ראה שמירת שבת כהלכתה מה' חדשה כח סד-סה. 5. ראה שמירת שבת כהלכתה מה' חדשה

במעשר שני

יוצא לחולין קנה מים ומלח מעורבים בשמן, אף על פי שמים ומלח אינם ניקנים בכסף מעשר שני (ראה ערך מעשר שני), אבל כשמבליע דמיהם בדמי השמן – מותר (עירובין כו ב; רמב"ם מעשר שני ז י), שבשבילם קנה השמן ביוקר והבליע בו דמיהם (רש"י שם). וראה רבינו חננאל שם. וההבלעה כדמי אתרוג בלולב, ראה תוספות חדשים לתוספות יום טוב מעשר שני ג יב ד"ה במקום. וראה להלן).

וכן שנינו: **בן בג בג** אומר: **בְּבֶקֶר** (דברים יד כו) – מלמד שלוקחים בקר על גב עורו – ויצא העור לחולין – ואף על פי שעור אינו ראוי להיקנות בכסף מעשר, שאינו מאכל, בהבלעה מותר (עירובין שם, ורש"י ד"ה תמד, וראה שם כל הלימוד מהפסוק).

כשלוקח ודוקא כשלוקח מהדיוט, אבל אם היה המוכר אומן, **מאומן** נעשה כמוכר זה בפני עצמו וזה בפני עצמו (ירושלמי מעשר שני א ב; רמב"ם שם), שההדיוט אינו מקפיד, ואינו מבקש דמים בשביל העור אלא מוכר בשר בלבד, ולא קנה העור כלל במעות מעשר, ולפיכך יצא לחולין (פירוש המשניות לרמב"ם מעשר שני א ג; כסף משנה שם, ומראה הפנים לירושלמי שם ד"ה אמר), אבל התגר נותן עינו גם בעור, וזה צריך להוסיף לו שווי (מראה הפנים שם), והוא הדין אם היה הלוקח אומן (רבי מנא בירושלמי שם, וכן הוא במפרשי המשנה שם. והרמב"ם לא הזכיר).

מתקדש ויש מן האחרונים כתב שבמעשר שני מותר אפילו **במעשר שני** כשהדמים הם בעד שניהם, וכשקונה בסתם אנו אומרים שהדמים הם בעד שניהם ומותר הואיל וקונה אותם ביחד, והבלעה זו היא כהבלעה של שכר שבת (יתרון האור מעשר שני ג א). וכן כתבו ראשונים שכשלוקחים בהבלעה יין על גב קנקנו נתחללו מעות המעשר אף על הקנקן (ר"ש מעשר שני ג יב), ויש בהבלעה קולא שלוקחים הקנקן אגב היין, וחומרא שנתקדש ואינו יכול למכרו ולפרוע חוב במעותיו, אבל אחר ששתה היין יצא הקנקן לחולין, ששמירה הוא ליין (ר"ש סיריליאנו מעשר שני ג יב, והובא במלאכת שלמה שם).

במעשר בהמה ובכור

מעשר בהמה מעשר בהמה שנשחט על ידי מום, שאסור במכירה (ראה ערך מעשר בהמה), נחלקו אמוראים אם מותר להבליע דמי הבשר בדמי העור והחלב והגידים והקרנים:

• **אביי אמר**, בשל יתומים התירו, אבל בשל גדול אסור, ואינו דומה להבלעה של דמי אתרוג בלולב, שדמי האתרוג מועטים, אבל כאן ידוע שאין העור נמכר בדמים יקרים, וניכר שמוכר את הבשר.

• **ורבא אמר** אף מעשר בהמה של גדול מותר למכור בהבלעה, שימכור לו כמו ששנה הכל, ויתן לו הבשר במתנה (בכורות לא ב, ורש"י ד"ה מבליעו).

הלכה כרבא (רמב"ם בכורות ו ח).

נעצמות מותר להבליע דמי הבשר גם בעצמות בבהמה גסה, שראויים לעשות מהם כלים, ובמקום שנהגו לעשות כך

(בכורות לב א, ראה שם שני לשונות), שהיו דמי העצמות יקרים (רמב"ם שם, ולא הזכיר בהמה גסה).

בימינו שאין עושים כלים מעצמות אך יש המשתמשים בהם לנתינת

המכונה נמצאת במקום שרובו הגדול גויים, ואין יהודים מחללי שבת מצויים שם (ארחות שבת ב כב מא, וראה שם בהערה).

וכן אתר מכירות באינטרנט, שהמוכר כלל אינו משתתף בהליך המכירה, מצדדים אחרונים שאם עיקרו מיועד למכירה לגויים, כגון שאין הוא בשפה העברית, אין צורך להשביתו ומותר לקבל את כספי המכירות שהתבצעו שם בשבת (ארחות שבת שם הערה נה: ומכל מקום לענין מעשה יש לשאול לגדולי הוראה).

בשביעית

אתרוג מכיון שאסור למסור דמי שביעית לעם הארץ (ראה ערך **בשביעית** פרות שביעית), והאתרוג שיש עליו קדושת שביעית אסור למסור דמיו למוכר שהוא עם הארץ, לכן יבליע לו דמי אתרוג בלולב (סוכה לט א; רמב"ם שמיטה ח יא), היינו שימכור לו הלולב, שאין עליו קדושת שביעית (ראה ערך הני"ל מחלוקת בזה), ביוקר, עד שיתן לו האתרוג במתנה (רש"י שם, וראה רבינו חננאל שם). הבלעה זו שונה היא מהבלעה של שכר שבת, שכן נתינת הדמים היא רק בעד הלולב, והאתרוג הוא במתנה, שלא כשכר שבת, שהדמים שמקבל הם בעד שבת וחול ביחד (וראה יתרון האור מעשר שני ג א).

סחורה בנוגע לאיסור סחורה בפירות שביעית (ראה ערך **בפירות שביעית** פרות שביעית), שאין האיסור אלא בפירות שהאדם עצמו ליקט, אבל לא כשאחר מוכר (ראה ערך הני"ל), התירו בחמשה שהיו מלקטים ירק, שיהא אחד מהם מוכר שלו ושלם (תוספתא שביעית ו כא; ירושלמי שם ז א), וכן חמשה אחים אף על פי שנראים כשותפים (ר"ש שביעית ז א), שמתוך שמוכר את שליקטו אחיו, מוכר בהבלעה גם מה שליקט הוא עצמו (תוספות סוכה לט א ד"ה וליתבי; ר"ש שם. הבלעה זו היא כהבלעת שכר שבת).

וכן החנווני שהיה מבשל ירק של שביעית, לא יהא מחשב שכרו מהירק – שאסור להשתכר מפירות שביעית – אבל מחשב הוא מהיין ומהשמן ושכר בטלה (תוספתא שם; ירושלמי שם), ומבליע שכר הירק בהם (פני משה שם. והבלעה זו היא כהבלעה של אתרוג בלולב).

ונחלקו האחרונים:

• **יש שהתירו מטעם זה למכור פירות שביעית ביחד עם שאר דברים בהבלעה** (ציץ הקדש טו, בשם מהרי"ל דיסקין; בית רידב"ז לפאת השלחן ה יט; וראה שבת הארץ להגרא"ה קוק ו א, ושם ח יא), וכן להוציא פירות שביעית אחר הביעור לחוץ לארץ ולמכרם שם בהבלעה (בית רידב"ז לפאת השלחן ה יח).

• **ויש שאסרו**, שאין הבלעה מועילה אלא שלא יתפסו הדמים בקדושת שביעית, אבל לא להתיר איסור סחורה (ראה משמרת לחבית לפאת השלחן עמ' כב-כג מכתב שני, מרא"מ שטיינברג; דרך אמונה שמיטה ויובל ח ס"ק פח, ושמיטה כהלכתה ד הערה ד, בשם החזון איש. וראה הליכות שדה אב תשמ"ז עמ' 91).

השכרת שדהו אף בנוגע להשכרת שדהו בשביעית לנכרי כתבו אחרונים שאף על פי שעל שנת השביעית עצמה

אסור להשכיר (ראה ערך שביעית, ושם מחלוקת אחרונים מהו האיסור), בהבלעה מותר (שו"ת מבי"ט ב סד; שו"ת מהרי"ט ב נב; פאת השלחן כג טו. וראה שבת הארץ א א, ושם ד ל, ותורת הארץ ו בארוכה, וראה ערך הני"ל).

בדברים האסורים

באיסור סחורה בדברים אסורים, יש מהאחרונים שכתב שאסור לקנות אפילו בהבלעה כדי להשתכר, ובמעשר שני שהתירו הרי זה מפני לימוד מיוחד מן הכתוב (ראה לעיל: במעשר שני. תבואות שור יא ס"ק כד, לגבי מכירת דם היוצא מצוואר הבהמה לנכרי).

ויש מתירים איסור סחורה בדברים אסורים כשהוא בהבלעה (ראה תפארת ישראל למשניות שביעית ז ג. וראה ערך סחורה בדברים אסורים).

הבראה

סעודה שאחרים מאכילים לאבל, בשעה שאסור לו לאכול משלו

לאכול משל בעל הבית (רא"ש שם; מרדכי שם; טור שלחן ערוך שם).

רצה • רצה האבל להתענות – רשאי (תורת האדם ענין אבלות; להתענות מאירי מועד קטן כז ב ד"ה אבל; טור יו"ד שעח, וש"ך שם סק"ד), ויש מהראשונים שהיו צמים עד הלילה, מפני שלא רצו לקבל הבראה מאחרים (בית יוסף שם, על פי מרדכי מועד קטן תתפ; הגהות מיימוניות אבל ד ט. וראה להלן: זמנה). ויש שהסמיכו לפסוק: **לֹא תֹאכְלוּ עַל הַדָּם** (ויקרא יט כו. הגהות מיימוניות שם).

• ויש סוברים שאסור להתענות באותו יום, ואפילו בתענית שיש נוהגים להתענות לפני ראש השנה, שאין תענית זו חובה (אור זרוע תל, חובא בהגהות אשר"י מועד קטן ג פט).

לא שלחו לו אם לא שלחו לו אחרים, או שהוא יחידי בעיר, אינו חייב לצער עצמו שלא לאכול כלל (מאירי מועד קטן כז א ד"ה אבל; ט"ז יו"ד שעח סק"א).

ברחובה של עיר • נוהגים היו להברות האבל ברחובה של עיר (ראה מועד קטן כה א, רמב"ם אבל יא ב, טוש"ע יו"ד תא ד) ³, והיו מברכים שם ברכת אבליים (כתובות ח ב, ורש"י ד"ה ברחבה. וראה ערך ברכת אבליים).

• יש מפרשים שלאחר מכן כשבא לביתו, היו שוב מברכים ברכת אבליים, ומברכים אותו שוב בביתו (מאירי מועד קטן כד ב ד"ה אמר).
• ויש מפרשים שברחבה רק היו מברכים ברכת אבליים, והולכים לביתו להברותו (מאירי שם, בשם יש מפרשים. וראה ערך ברכת אבליים שברכת רחבה בטלה היום).

קודם למשתה נחלקו תנאים: חתן

• יש סוברים הבראת האבל קודמת למשתה חתן, שנאמר **טוֹב לָלֶכֶת אֶל בֵּית אָבִי מִלָּכֶת אֶל בֵּית מִשְׁתֵּהוּ** (קהלת ז ב. רבי ישמעאל בתוספתא מגילה ג טו; חסידים הראשונים במסכת שמחות יב ה) ⁴.
• ויש סוברים בית המשתה קודם (תנא קמא בתוספתא מגילה שם, ובשמחות שם).

הלכה כדעה ראשונה (רמב"ן בתורת האדם ענין ההוצאה; טוש"ע יו"ד שעח א). אבל אם אין בידו כדי שניהם – משתה חתן קודם (מכילתא אחריית ברמב"ן שם; טוש"ע שם), שכבוד החיים קודם (רמב"ן שם. וראה ערך הכנסת כלה וערך תנחומי אבליים).

טעם בבישול, ומחירם קרוב לשל בשר, הסתפקו אחרונים אם מותר להבליע בשר מעשר בהמה בעצמות (חשו"ק חמד בכורות שם).

נכור בכור בעל מום, שבשרו אינו נמכר באטליו ואינו נשקל בליטרא, וחלבו ודמו וגידו וקרניו נמכרים באטליו ונשקלים בליטרא (ראה ערך בכור), אם מבליע הבשר בעורו וחלבו וגידו – מותר למכור הכל (דברי חמודות על הרא"ש בכורות ה א אות ג, ותמה על הטור שלא הזכיר).

גדרה וחובתה

האיסור לאכול משלו • אבל אסור לאכול משלו ביום הראשון, שנאמר **לִיחֻזְקָא: וְלָחֶם אֲנָשִׁים לֹא תֹאכֵל** (יחזקאל כד יז) ². מועד קטן שם; רמב"ם אבל ד ט; טוש"ע יו"ד שעח א), מכאן ששאר אבליים צריכים לאכול משל אחרים (רי"ף גיאת אבל עמ' רכט; רבנו ירוחם כה ב; רמב"ם שם).

משל שכניו ומצוה על שכניו שיאכילוהו משלהם, כדי שלא יאכל משלו (טוש"ע יו"ד שעח א), שכן אמרו: תבוא מארה לשכניו שהצריכוהו לאכול משלו (רא"ש מועד קטן ג פט, בשם ירושלמי). וסעודה זו שאחרים מביאים לו נקראת הבראה (תורת האדם לרמב"ן ענין האבלות; רבנו ירוחם כה ב. וראה סנהדרין יח א, ושם כ א, ובמועד קטן בכמה מקומות). וכן נהגו בימים קדומים (ראה שמואל ב ג לה, ירמיה מז ז).

טעם לסעודת הבראה • יש מהראשונים שכתבו, שמפני שהאבל דואג על מתו ואינו חושב לאכול, לכן ציווהו לאכול משל אחרים (רבנו ירוחם כה ב; אורחות חיים אבל יג; בית יוסף יו"ד שעח י), שייבאו לו שכניו וקרוביו (אחרות חיים שם), ומטעם זה נעשית מצוה, ואף אם רוצה לאכול משלו נצטוונו להאכילו (דרישה יו"ד שעח א).

• ויש שכתבו שסעודת הבראה באה כדי לנחמו (אור זרוע ב תל), שמראים לאבל שמשימים אותו על לבם (לבוש יו"ד שעח א).

החלפת סעודה עם אבל אחר • יכול להאכיל את חברו באבלו, והוא יאכילוהו (טוש"ע יו"ד שעח א, על פי מועד קטן כז ב), ואפילו שניהם אבליים, מותרים להחליף סעודתם (פרישה שם וש"ך סק"ב), ובלבד שלא יתנו מתחילה על כך (רא"ש מועד קטן ג פד, ומרדכי מועד קטן תתקלא, בשם רבינו מאיר; טוש"ע שם).

• ויש מהראשונים מפרשים שאבל מותר להחליף סעודתו עם חברו שאינו אבל, ונמצא שאין הם חסרים כלום, והאבל אינו אוכל משלו (רי"ן מועד קטן שם ד"ה רבה).

אשה משל בעלה • הסתפקו ראשונים אם אשה יכולה לאכול משל בעלה, או כיון שחייב במזונותיה, הרי זו כאוכלת משל עצמה, והכריעו שכיון שאוכלת עמו תמיד אינו נראה כשל אחרים; וכן מי שיש לו שכיר שאוכל עם בעל הבית בשכרו, אינו אוכל משל בעל הבית; אבל מי שזן את העני או היתום, יכולים

ברכות טז ב ד"ה ברכת. ⁴ וראה רמב"ן בתורת האדם ענין ההוצאה, שהכוונה שם להבראה, וראה שם שהביא טעם נוסף.

הבראה. 1. ח', טורים קלו – קמו. 2. הנביא יחזקאל הצטווה שם בנבואה שלא להתאבל על אשתו שמתה. 3. וראה כתובות ח ב, ורש"י ד"ה ברחבה, ורש"י

עשה יעקב תבשיל עדשים לנחם את יצחק אביו על פטירת אברהם אביו, שכמו שעדשים אין להן פה, כך האבל אין לו פה, או כשם שעדשה זו מגולגלת, אף אבלות מגולגלת ומחזרת על כל באי עולם, וההבדל בין הטעמים הוא בביצים, שפה אין להן, אבל אינן מגולגלות כגלגל (בבא בתרא שם, ורש"י ד"ה לנחומי. וראה חמדת ימים תולדות, שמכאן למדים גם לעיקר הבראה).

האוכלים עמו אוכלים ושותים עמו כל בני המשפחה, ושצר להם בצרתו, והעוסקים עמו בהספד (רמב"ן בתורת האדם שם; טור יו"ד שעה בשמו, וראה פרישה שם אות יד), ואף הכוסות שתיקנו (ראה לעיל), לכל אחד ואחד תיקנו (ראה רמב"ם אבל יג ח). ומכל מקום אין לאכול עם האבל הרבה בני אדם עד שיתחלקו לשני מקומות (הגהות מיימוניות אבל יג ט, בשם ראב"ה; שו"ע שם ט), לפי שהוא כסעודת מרעות (ש"ך שם סק"ט).

סלי נצרים בראשונה היו מוליכים לבית האבל עשירים בזהב וזכוכית צבועה וכסף ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה, התקינו שיהיו הכל מוליכים בסלי נצרים, מפני כבוד העניים.

בראשונה היו משקים בבית האבל עשירים בזכוכית לבנה ועניים בזכוכית צבועה, התקינו שיהיו הכל משקים בזכוכית צבועה, מפני כבוד העניים (מועד קטן כז א; רמב"ם אבל יג ז; רמב"ן בתורת האדם שם; טור יו"ד תא).

כפיית המיטה ההולך לבית האבל, אם לבו גס בו, יברוהו על מיטות כפיות (מועד קטן כז ב; ר"ף שם טז ב; רא"ש שם ג עו; טור יו"ד שעה). יש מפרשים לבו גס בו, היינו קרובו אוהבו ושושבינו (ר"ן שם כז א ד"ה אם, ושאר ראשונים); ויש מפרשים כשרואים שאינו מתנהג כדרך האבלים אלא שמח, יושבים המנחמים על מיטות כפיות כדי שירך לבו (פירוש א ברש"י על הרי"ף; ר"ן שם, בשם רש"י).

ואם אין לבו גס בו, יברוהו על מיטות זקופות (מועד קטן שם; ר"ף ורא"ש שם; טור שם). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שהמברה יושב על מיטה זקופה, והאבל על מיטה כפויה (רמב"ן בתורת האדם שם, בשם ר"ף גיאת; טור שם, בשם הרי"ף); ויש סוברים שאף האבל אוכל על מיטה זקופה מפני כבוד המברה (רמב"ן שם, בשם אחרים; רא"ש שם, בשם הראב"ד; טור שם, בשם).

יש מהראשונים כתבו שלא אמרו שהמברים על מיטות זקופות אלא בפנים חדשות שבאו אחר יום ראשון, אבל ביום ראשון – אסור (מאירי מועד קטן כז ב ד"ה ההולך, בשם יש מפרשים).⁶

זמנה

ביום הראשון • רוב הראשונים סוברים שאינו אלא ביום ראשון, אבל למחרת או בלילה מותר לאכול משלו, אפילו היא לו סעודה ראשונה (מרדכי מועד קטן תתפ, בשם רבינו תם; טור שם, על פי הרמב"ן בתורת האדם שמותר להתענות; רמ"א יו"ד שעה א), אפילו כשלא היה פנאי להברות מבעוד יום, כגון שנמשך עסק הקבורה עד הלילה (שו"ת נודע ביהודה מהדורה קמא יו"ד צח, לדעה זו), ומהאחרונים נתנו טעם שהמרירות עיקרה ביום ראשון (ראה ערך אבלות. חכמת אדם קסג ז).

הסעודה

עשרה כוסות עשרה כוסות התקינו חכמים (כתובות ח ב; שמחות יד יד; ירושלמי ברכות ג א; טור יו"ד שעה) בסעודת הבראה, להרבות לאבל בשתיה (רש"י שם ומאירי שם ד"ה עשרה), אף על פי שאינו רוצה (מאירי שם), כמו שנאמר: **תָּנוּ שֶׁכֶר לְאוֹבֵד וַיֵּין לְמָרִי נֶפֶשׁ** (משלי לא ו. רש"י שם): שלשה קודם האכילה, כדי לפתוח את בני מעיו; שלשה בתוך האכילה, כדי לשרות אכילה שבמעיו; וארבעה לאחר האכילה – כנגד ברכת הזן וברכת הארץ ובונה ירושלים והטוב והמטיב (כתובות שם⁵, וראה ערך ברכת המזון).

ויש אומרים שנים קודם המזון; חמשה בתוך המזון; ושלשה לאחר המזון – לברכת אבלים, לתנחומי אבלים ולגמילת חסדים (מסכת שמחות שם; ירושלמי ברכות שם).

ארבעה כוסות נוספים • הוסיפו עליהם עוד ארבעה, כנגד חזני העיר, שהיו שמשי העיר להתעסק במתים ובצרכי ציבור, וכנגד פרנסי העיר, שהיו מבזבזים ממונם לקבורת עניים, וכנגד בית המקדש, שינחמנו המקום בבנינו, וכנגד רבן גמליאל, שתיקן להוציא את המת בכלי פשתן (כתובות ח ב ורש"י. וראה ערך קבורה על תקנת רבן גמליאל).

• ויש אומרים שהוסיפו שלשה, אחד לראש הכנסת, ואחד לחזן הכנסת, ואחד לרבן גמליאל (שמחות יד יד; ירושלמי שם).

ביטול התקנה התחילו שותים ומשתכרים, החזירו הדבר ליושנו (כתובות שם; שמחות שם). יש מפרשים, לתקנה הראשונה שישתו עשרה כוסות (רש"י שם ד"ה ליושנה); ויש מפרשים שביטלו כל התקנות, ולא ישתו אלא בתוך הסעודה (רמב"ן כתובות שם ד"ה החזירו, ובתורת האדם ענין האבלות; ריטב"א כתובות שם ד"ה החזירו, בשם התוספות; שיטה מקובצת שם, בשם הרא"ה והרשב"א. ב' הדעות הובאו בטור יו"ד שעה).

ויש פוסקים שאין שותים בבית האבל יתר על עשרה כוסות (רמב"ם אבל יג ח, וראה שם בכסף משנה), ויש מפרשים דבריהם שמסופקים אם החזירו לתקנה ראשונה, או שביטלו כל התקנה, ולכן לכתחילה ישתו בתוך הסעודה, ובדיעבד אם שתו עד עשרה אין בכך כלום (לחם משנה ד ו; ועדיין צריך עיון).

מיני האוכל הכל מעלים לבית האבל, גלוסקאות ובשר ודגים, כסעודה ובחבר עיר ירק וקטניות ודגים, רבן שמעון בן גמליאל אומר במקום שנהגו אפילו מעשה קדרה (שמחות יד יג), ויש גורסים: מקום שנהגו לנחם אבלים בביצים ועדשים – מאכילים, מקום שנהגו בבשר ויין – מאכילים, הכל לפי המנהג (תורת האדם לרמב"ן ענין האבלות, בשם ר"ף גיאת; טור יו"ד שעה, בשמו; שו"ע שם ט. וראה ירושלמי ברכות ג א).

ויש סוברים שחייב האבל לאכול בשר ולשתות יין בסעודת הבראה (הגהות מיימוניות אבל ז ו, על פי נדרים נו א), ועיקר תנחומי אבלות ביין, כמו שנאמר: **תָּנוּ שֶׁכֶר לְאוֹבֵד וַיֵּין לְמָרִי נֶפֶשׁ** (משלי לא ו. רא"ש מועד קטן ג נח).

ביצים ועדשים מברים תחילה בביצים או בתבשיל עדשים, זכר לאבלות, ואחר כך אוכלים כל צרכם (רמב"ן בתורת האדם ענין האבלות, על פי בבא בתרא טז ב; טושי"ע יו"ד שעה ט), שכן

כנגד ד' ברכות אבלים, ראה ערך ברכת אבלים. 6. ראה לחם משנה אבל יא

5. ראה גירסת הגר"א שם, ובמגיה שם פירש לדעתו שד' כוסות האחרונים הם

להברותו אחר הרגל (מרדכי מועד קטן שם; שולחן ערוך ורמ"א יו"ד שם).
נמועים אין מברים ביום טוב, ואפילו ביום טוב שני של גלויות (רמב"ם אבל יא א; טוש"ע יו"ד תא ד).

בחול המועד נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שמברים אף על פי שאין אבלות במועד (רמב"ם אבל יא א; עוד ראשונים מועד קטן כד ב; רמב"ן בתורת האדם ענין האבלות; טוש"ע או"ח תקמו ח, ויו"ד תא ד).
- יש חולקים (סמ"ג לאוין עה חול המועד, בשם רש"י, וראה תוספות מועד קטן כ א ד"ה שכבר שרשיי הסתפק בדבר; ריטב"א מועד קטן שם ד"ה מתניי)⁸.
 בחנוכה, פורים, וראש חודש – מברים (סמ"ג שם; בית יוסף ושו"ע יו"ד תא ד. וראה שבלי הלפט קצב שחולק בחנוכה).

המברים והאבלים

כהן גדול כהן גדול כשמברים אותו, כל העם מיסב על הארץ, ופולחן והוא יושב על הספסל (סנהדרין יח א; רמב"ם אבל ז ו); והמלך יושב על הדרגש, וכל העם מסובים על הארץ (שם כ א; רמב"ם שם ח).

אנשים ונשים אשה שאירעה אבל, אין לאנשים להברותה (ראה מסכת שמחות יא ב; טוש"ע יו"ד שעח ב), משום הרגל עברה, אבל נשים מברות אותה, שאף הנשים אסורות לאכול משלהן (רא"ש מועד קטן ג פד, בשם הר"מ; מרדכי שם תתקלא; טוש"ע שם).

היו לה בנים קטנים – רבי יהודה אומר מברים אותה (שמחות שם), שנראה שעושים בשביל בניה, ואין קרבת דעת אליה (מרדכי שם). ואין הלכה כמותו (מרדכי שם). וראה נחלת יעקב שמחות שם, בדעת השו"ע, ויש פוסקים כרבי יהודה (טור שם), שלדעתם אין מחלוקת בדבר (בית יוסף שם).

מנוחה מנוחה – נשאלו הגאונים אם להברותו, ולא פשוטו (תורת האדם לרמב"ן ענין ההתחלה, בשם רב יהודאי; טור יו"ד שעז בשמו), וכתבו הפוסקים שאין מברים אותו (שו"ע שם ב).

על קטן שמת הקטן שמת – אין מברים עליו, אלא אם כן הוא בן שלשים יום שלמים, שאינו נפל, או שידוע שכלו לו חדשיו (טוש"ע יו"ד שעח ו. וראה ערך נפל).

חכם חכם שמת – הכל כקרוביו, וכולם מברים עליו אפילו במועד, אף על פי שעל מת אחר אין מברים במועד אלא קרוביו (רמב"ם אבל יא ב, על פי מועד קטן כה א; טוש"ע יו"ד תא ד).

הרוגי בית דין על הרוגי בית דין אין מברים, שנאמר: לא תאכלו על הַדָּם (ויקרא יט כו. סנהדרין סג א; שמחות ב ו; רמב"ם סנהדרין יג ד). ואין לוקים עליו, לפי שהוא לאו שבכללות (סנהדרין שם; רמב"ם שם). וראה ערך אכילה על הדם וערך לאו שבכללות.

שמועה השמועה שמועה קרובה, שנוהג שבעה ושלשים קרובה ורחוקה (ראה ערך שמועה קרובה), נוהגת בה גם הבראה (רא"ש מועד קטן ג כט; נמוקי יוסף על הרי"ף שם יב א ד"ה ת"ר; טור יו"ד תב), אבל על שמועה רחוקה אין מברים (תוספות מועד קטן כד ב ד"ה אלא; נמוקי יוסף שם ד"ה אלא; טוש"ע יו"ד שעח יב, ושם תכ א).

• ויש סוברים שכשם שליל שני חשוב לענין אבלות כיום ראשון (ראה ערך הני"ל), כך לענין הבראה, אם חזרו אחר בין השמשות (נמוקי יוסף על הרי"ף בבא בתרא מט א, בשם ריטב"א), ומברים בלילה (דרכי משה שם בדעתו).

• ויש סוברים שאין מחלוקת בדבר, וכשחזרו מבית הקברות אחר בין השמשות, הכל מודים שמברים בלילה כיון שלא חל עדיין חיוב הבראה ביום, ולדברי הכל אין מברים בלילה כשנדחה יום הראשון מפני שלא אכל, אבל קברו בלילה, מברים אותו בלילה, או ביום שאחריו (נודע ביהודה שם).

נסעודה באותו היום, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאין סעודת הבראה אלא סעודה ראשונה בלבד (רש"י סנהדרין יח א ד"ה וכשמברין; רא"ש מועד קטן ג פט; סמ"ג עשין דרבנן ב; אור זרוע תל; רבנו ירוחם כח ב; מרדכי מועד קטן תתקלא).
- ויש סוברים שכל היום אסור לאכול משלו (תוספות מועד קטן כ א ד"ה שכבר, ושם כז ב ד"ה יום).

כל שבעה יש נוהגים לאכול כל שבעה משל אחרים, מפני עניי ישראל שאינם יכולים לעשות מלאכה ולא יתביישו (רבנו ירוחם שם, בשם הרא"ש. וראה חכמת אדם קסג ה שכן נוהגים בקצת קהלות), ויש נוהגים לשלוח לאכל מ"חברא קדישא" גמ"ח מעות די מחסורו לכל שבעה, והכל כדי שלא יתביישו עניים (חכמת אדם שם).

בשבת בשבת, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאין מברים, שמדברים של פרהסיא הוא (ריטב"א בבא בתרא ק ב; נמוקי יוסף על הרי"ף בבא בתרא מט א בשמו, והביאו בית יוסף יו"ד שעג).

• ויש סוברים שאף בשבת מברים, שהרי עשויים להביא מאכל למי שלא היה לו להכין מערב שבת אף שאינו אבל, ועוד שלא אסרו מנהגי אבלות בשבת אלא לאכל עצמו, אבל לאחרים אין טעם לאסור, וכתבו שכן המנהג (בית יוסף שם; דרכי משה יו"ד שעח, וראה שו"ע שם ס"ק יא).

סמון לשבת נקבר מתו ערב שבת עם חשכה, קודם בין השמשות:

- יש מהראשונים סוברים שמברים אותו מבעוד יום (מרדכי מועד קטן ג תתקלג; שו"ע יו"ד שעח ה, בשם יש מי שאומר), אף שלא יכנס לשבת כשהוא מתאוה לאכול, הרי מן הדין זה מותר (מרדכי שם)⁷, ועוד שאף סעודת הבראה מצוה היא כמו סעודת שבת (חכמת אדם קסג ט).

• ויש סוברים כיון שאם רצה שלא לאכול רשאי (ראה לעיל) טוב שלא להברותו אז, וכן נוהגים (שו"ע שם).

שמע בשבת שמע שמועה בשבת – יש אומרים שצריך להברותו או מת לו הבראה ראשונה שבימי אבלות (מרדכי מועד קטן תתפ, והביאו הבית יוסף; שו"ע יו"ד שעח יא); ויש אומרים שכיון שנדחה יום ראשון שוב אין מברים אותו (מרדכי שם, בשם חולקין; רמ"א שם, בשם יש אומרים), וכן נוהגים (רמ"א שם).

וכן במי שצריך למנות שבעה אחר הרגל – כגון שמת ביום טוב האחרון (ראה ערך אבלות. באור הגר"א שם ס"ק טו) – נחלקו אם צריך

מברים אותו אחר כך ביום ראשון של אבלותו.

ג שתמה שהרמב"ם השמיט כל הענין. 7. ראה ערך ערב שבת מחלוקת בדבר, ושם להלכה שמותר ומכל מקום מצוה להימנע. 8. ראה לעיל מחלוקת אם

הברכה

כפיפת ענף מהאילן או גוף האילן בקרקע, כדי שישתרש ויוציא אילן חדש

מעורכי המלחמה (ראה להלן: בעורכי המלחמה), וסובר שהמברך אינו בכלל נוטע (ראה סוטה מג ב), אף בערלה חולק וסובר שאין המברך בכלל נטעתם, ופטור מהערלה (רא"ש קדושין שם, והלכות ערלה ו; בית יוסף יו"ד רצד, וראה שו"ע שם טז), ואפילו כשחתך את הענף שהמברך מן העיקר (חזון איש ערלה יב ד).

ונחלקו הפוסקים כדעת מי ההלכה:

- יש שכתבו שהלכה כחכמים (רמב"ם מעשר שני י יד; טוש"ע שם).
- יש שכתבו שבחוץ לארץ, שכלל הוא כל המקיל בארץ הלכה כמותו בחוץ לארץ (ראה ברכות לו א. וראה ערך ערלה), יש לסמוך על רבי אליעזר בן יעקב, וכל הברכה בחוצה לארץ פטורה מערלה (רא"ש קדושין א סב, והלכות ערלה ה; מרדכי שם תקג).
- ויש מהראשונים שפוסק כרבי אליעזר בן יעקב אף בארץ ישראל (מרדכי ראש השנה תשד, מטעם משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי).

מהאחרונים יש שסובר שאין רבי אליעזר בן יעקב חולק כלל בדין ערלה, ולא אמר שההרכבה אינה בכלל נטיעה אלא לענין חזרה מעורכי המלחמה בלבד, אבל לגבי ערלה מודה לחכמים, ולכן אף בחוץ לארץ אין מקום לדעתו להקל בהברכה (שו"ת שאגת אריה החדשות יד, ובטורי אבן ראש השנה ט ב).

מאמתי מוניס שני הערלה
הבד שהמברך, ופסקו מעיקרו לאחר זמן, שחייב בערלה (ראה לעיל: דינן), מונים לו שני הערלה משעה שנפסק (רמב"ם מעשר שני י טו, על פי משנה ערלה א ה בהבריכה שנה אחר שנה, ראה להלן), וכן אם פסקה יניקתו מהעיקר (ראה לעיל שם) מונים לו משעה שנפסקה יניקתו (ר"ן ראש השנה ב א ד"ה ואיכא).

ויש שסובר שמונים משעה שנברכה (הגר"א בשנות אליהו ערלה א ה, וגורס כן במשנה שם, וכן כתב בבאורו לירושלמי ערלה א ג²).

כשלא נפסקו הברך בד בארץ וצמח, והמברך בד אחר ממה הנדע מהעיקר שצמח בארץ וצמח, וחזר והמברך מן השלישי, הואיל ולא נפסקו מן העיקר הראשון – הכל מותר (רמב"ם מעשר שני י יח, על פי משנה ערלה א ה שדוקא שנפסקה מונה כו'; טוש"ע יו"ד רצד טז), ואם נפסק העיקר הראשון – כולם חייבים, ומונה לכולם משעה שנפסק (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם); ויש שסובר שמונה משעת ההברכה (הגר"א בשנות אליהו ערלה א ה).

נעקר האילן וחי מהבד שהמברך
אילן שהמברך ממנו בד בארץ, ואחר כך נעקר האילן כולו, והרי הוא חי מן הבד שהמברך בארץ, חזרה הזקנה להיות כבריכה (משנה ערלה א ה), היינו שחזור האילן להיות טפל לענף שהמברך, כיון שהוא חי ממנו ותלוי בו, והרי הוא כאילו ניטע עתה, וחייב בערלה, ומונה שני ערלה בין לאילן ובין לענף משעה שנעקר (רמב"ם מעשר שני י יז, וטוש"ע יו"ד רצד טז, וראה במפרשי המשנה שם), ולא אמרו שאילן שנעקר ונשתייר בו שורש פטור מן הערלה (ראה משנה שם ד, וראה ערך ערלה) אלא כשהשורש שנשתייר יונק מהקרקע הקודמת, אבל בריכה זו אינה יונקת כל כך כמו השורש (משנה ראשונה שם).

מהותה

שמה שם הברכה הוא מלשון ברך, כמו וַיִּבְרַךְ הַגִּמְלִים (בראשית כד יא), שכופף זמורות האילן – או האילן עצמו (ראה להלן) – ומברך בקרקע (רש"י בבא בתרא יט ב ד"ה מברך) כאדם הכורע על ברכיו (תוספות שם פג א ד"ה הרכובה).

עניינה שני מיני הברכה הם: המברך זמורה מהגפן, והמברך הגפן עצמה (מראה הפנים לירושלמי כלאים תחילת פרק ז). הברכה הזמורה היא שעושים גומא ליד האילן, ולוקחים ענף אחד מענפי האילן וטומנים באותה גומא, וראש הענף יוצא מצד אחר ונעשה אילן (רבינו חננאל שבת עג ב; ערוך ערך ברך ב; פירוש המשניות לרמב"ם ערלה א ה, ור"ש וברטנורא שם; טוש"ע יורה דעה רצד טז), וההטמנה בגומא היא באמצעותו של הענף (טוש"ע שם) [ראה איזור מס' 6 בסוף הכרך].

יש שקוצצים הענף מן האילן קודם שהטמין בקרקע (רמב"ם מעשר שני י יד, וטוש"ע יו"ד שם), או לאחר שהטמין והשריש (ראה רא"ש קדושין א סב. וראה חזון איש ערלה יב ד; ויש שאינם קוצצים (ראה תוספות ראש השנה ט ב ד"ה מרכיב, ורמב"ם מעשר שני שם).

בצורת הברכה הגפן עצמה יש כמה אופנים:

- שמתמין גוף האילן כולו בארץ (ראה רמב"ם כלאים ו ז-ח, וראה רשב"ם בבא בתרא פג א ד"ה המברך, ותוספות שם ד"ה הרכובה), שכופף אמצעית הגפן בקרקע ומכסה אותה באמצעיתה, וכשנשרש באמצעיתה חותכים עיקר הראשון ונעשו שתי גפנים (רשב"ם בבא בתרא שם).
- שמשכיבים האילן בארץ על ארכו, ומחזירים העפר עליו כדי שיצמחו בו אילנות רבים (פירוש המשניות לרמב"ם שביעית ב ו).
- שנועץ רק ראש הגפן בארץ, וחותרו אחר שהשריש (רא"ש קדושין שם), או קודם שהשריש (ראה רא"ש ותוספות הרא"ש שם לו א ד"ה חוץ).

בערלה

דינו המברך פטור מן הערלה, שנאמר: וּנְטַעְתָּם (ויקרא יט כג) – פרט למברך (תורת כהנים קדושים ג), במה דברים אמורים כשעדיין הענף – או ראש הגפן – שהמברך מן האילן, מחובר בו, אבל אם נפסק מגוף האילן – חייב בערלה, שכן שנינו: אחד הנוטע ואחד המברך שלשים יום לפני ראש השנה עלתה לו שנה למנין שני הערלה (תוספתא שביעית ב), הרי שישנה בדין ערלה, לפי שהדברים אמורים שם כשכבר נפסק מהאילן (תוספות ראש השנה ט ב ד"ה מרכיב בנוגע להרכבה; פירוש המשניות לרמב"ם ערלה א ה; רמב"ם מעשר שני י יד; טוש"ע יו"ד רצד טז).

וחייב בין שחתך בד אחד מן האילן והבריכו בארץ (רמב"ם מעשר שני שם), ובין שחתך אותו מהאילן אחר שכבר השריש בארץ (ראה רא"ש קדושין א סב, וסמ"ג לאוין קמו, וכן כתב הבית יוסף יו"ד שם), ואפילו לא הפסיקו כלל מהאילן אלא שאינו יונק עוד מהאילן – חייב בערלה (ר"ן ראש השנה ב א ד"ה ואיכא, על פי ירושלמי ערלה א ג; מאירי ראש השנה י א; שו"ע יו"ד שם).

החולק על כך כתבו ראשונים שרבי אליעזר בן יעקב שחולק בחזרה וההלכה

כלום, וראה חזון איש ערלה ב ה שדעת הגר"א בבאורו לטוש"ע עיקר.

הברכה. 1. ח', טור' קמו-קנה. 2. אמנם בשו"ע יו"ד רצד טז לא העיר בבאורו

בכלאים

המברך גפן הארכובה שבגפן, אין מודדים לה – ששה הטפחים שצריכים להרחיק מגפן יחידית כדי לזרוע (ראה ערך יחידית כלאי הכרם) – אלא מן העיקר השני (כלאים ז א).

ארכובה זו פירשו ראשונים שהיא הברכה, שכפף את הגפן עצמה בארץ, וכיסה אותה בקרקע באמצעותה כדי שתשתרש (תוספות בבא בתרא פג א ד"ה הרכובה); ויש מפרשים גפן שעלה העץ שלה מן הארץ מעט, ואחר כך נעקם ונמשך על הארץ, וחזר ועלה כמו ארכובה, ואין מודדים אלא מסוף הארכובה, ולא מעיקר הגפן הראשון (רמב"ם כלאים ח י; ברטנורא במשנה שם) ⁴.

במה דברים אמורים שאין העיקר הראשון של הגפן נראה – אלא דומה כאילו היא נטועה במקום כפיפתה (ברטנורא שם) – אבל אם העיקר הראשון נראה, נותן ששה טפחים לכאן, וששה טפחים לכאן (ירושלמי שם ז א). ונחלקו המפרשים מהיכן מודדים:

- יש שכתב שמודדים מן שניהם (באור הגר"א לירושלמי שם).
- יש שפירשו שאין מודדים אלא מן העיקר הראשון בלבד (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטנורא שם. וראה מלאכת שלמה שם).
- ויש שסתמו דבריהם שמודדים מן העיקר השני, ולא חילקו בין נראה לאינו נראה (רמב"ם כלאים ח י, וראה מלאכת שלמה ומשנה ראשונה שתמהו ⁵).

יש מהראשונים מפרשים הארכובה שבגפן לא על הברכה כלל, אלא על הרכבה באילן אחר (רשב"ם בבא בתרא פג א. וראה על פירוש זה בערך הרכבה).

על המברך את הגפן בארץ בנוגע לדין זריעה על גבה, ראה ערך הרכבה וערך כלאי אילן.

בבכורים

הנריך לתוך הנוטע אילן בתוך שלו, והברך לתוך של יחיד או של יחיד או רבים – שחפר גומא וכפף יחור אחד מן האילן, וטמנו בארץ והוציא ראש היחור לרשות חברו או לרשות הרבים (ר"ש וברטנורא בכורים א א) – וכן המברך מתוך של יחיד או מתוך של רבים לתוך שלו, אינו מביא בכורים שנאמר: **רִאשִׁית בְּפִנְיֶי אֲדָמָתְךָ** (שמות לד כו) – עד שיהיו כל הגידולים מאדמתך (ספרי כי תבוא פסקא רצו; בכורים א א; רמב"ם בכורים ב י).

ונחלקו אמוראים בטעם הדבר: רבי יוחנן אמר שכיון שיונק מרשות חברו הוא גזלן, שאינו מביא בכורים; ורבי יוסי אמר מפני שאין כל הגידולים מאדמתך, אפילו שאינו גזלן (ירושלמי בכורים א א, לפירוש הגר"א והרידב"ז ירושלמי שם, וראה פני משה שם שרבי יוסי אינו חולק על רבי יוחנן. וראה ערך ביכורים; הקרקע).

נעט והנריך בשלו, דרך רשות אחרת הנוטע בתוך שלו, והברך לתוך שלו ודרך היחיד או דרך הרבים באמצע – כגון שיש לו שתי גינות משני צדי הדרכים, והברך מזה לזה (ר"ש וברטנורא ביכורים א א) – נחלקו תנאים: לחכמים אינו מביא ביכורים, ולרבי יהודה מביא (ספרי כי תבוא פסקא רצו; משנה שם), כשרשות היחיד באמצע מביא, מפני שהקונה דרך אין לו אלא מקום דריסה בלבד,

ויש שחולק וסובר שאף כאן האילן פטור מערלה, כיון שנשתיירה הבריכה שהיא פטורה כל זמן שלא נפסקה (מלאכת שלמה שם בשם ה"ר יהוסף, וראה ביאורו שם בדברי המשנה: חזרה הזקנה להיות כבריכה, והשאר בצריך עיון).

דין הפירות שגדלו בענף עשה הענף פירות בעודו מחובר באילן, ואחר כך פסק עיקרו, אותם הפירות מותרים, מפני שגדלו בהיתר, ואם הניחם אחר שנפסק העיקר עד שהוסיפו אחד במאתים (ראה ערך בטול איסורים, שערלה בטלה במאתים, וראה ערך ערלה), הרי אלו אסורים (משנה ערלה א ה: בריכה שנפסקה כו'. וראה במפרשי המשנה שם; רמב"ם מעשר שני י טו; טושי"ע יו"ד רצד כב), והוא הדין אילן שנעקר וחי מן הענף שהברך בארץ, שפירותיו מותרים עד שיוסיפו אחד במאתים משנעקר (ירושלמי שם ג).

בשבת ושביעית

בשבת המברך בשבת, חייב משום זורע (שבת עג ב). בגדרו של איסור הברכה בשבת נחלקו הראשונים:

- יש סוברים שהברכה היא אב מלאכה כזורע (רש"י שם ד"ה כולן; רמב"ם שבת ז ג; אור זרוע ב נב), וענין אחד הוא עם זורע, שכל אחד מהם לצמח דבר הוא מתכוין (רמב"ם שבת שם), אלא שזה בזרעים וזה באילנות (רש"י שבת שם).

- יש סוברים שאינה אלא תולדה של זורע (מאירי שם עג א ד"ה אחד הזורע; יראים השלם רעד; הרמ"ך בכסף משנה שבת ז ב).

- ויש סוברים שהברכה היא תולדה לתולדה, שהברכה תולדת נוטע, והנוטע תולדת זורע (רבינו חננאל שבת שם. וראה ערך אבות מלאכות).
- המברך חייב גם משום נוטע (שבת שם), היינו שאם התרו בו (ראה ערך התראה) בין משום נוטע ובין משום זורע – חייב (ראה תוספות שם ד"ה משום).

בשביעית הברכה כנטיעה לענין שביעית (ראה שביעית ב ו, וברייתא בראש השנה ט ב, ורמב"ם שמיטה ויובל א ד).

האם לוקה מהתורה המברך בשביעית מכים אותו מכת-מרדות (ראה ערכו) מדבריהם (רמב"ם שמיטה ויובל א ד), שהרי זו תולדת עבודת הארץ בשביעית, כמו נוטע (שם) ³, אלא שיש שנראה מדבריהם שאף נוטע בשביעית לוקה מן התורה (ראה ר"ש שביעית א א, וראה ערך הני"ל).

נערג שביעית המברך ערב שביעית, הרי זה תלוי במחלוקת הראשונים אם נטיעה בתוספת שביעית אסורה מן התורה, שלדעתם אם הברך ערב שביעית פחות מארבעים וארבעה ימים קודם ראש השנה – ארבעה עשר יום לקליטה (וראה ערך ערלה וערך תוספת שביעית שכך הלכה, אבל יש מהתנאים חולקים בזמן של הקליטה), ושלשים יום לתוספת שביעית – יעקור (ראה רש"י ראש השנה י ב ד"ה צריך ורמב"ם שמיטה ויובל ג יא), או שנטיעה בתוספת שביעית מותרת, ובלבד שלא תהיה הקליטה בשביעית, שלדעתם די אם הברך כדי שיעור קליטה קודם ראש השנה (ראה דעת רבינו תם בתוספות ראש השנה י ב ד"ה שלשים, ובר"ש שביעית ב ו. וראה ערך תוספת שביעית באור השיטות).

3. וראה ערך שביעית שיש אומרים שמכל מקום איסור עשה של שביתת הארץ יש בזה מן התורה. 4. ראה תוספות אנשי שם על המשנה שם שפירש שאין מדובר בהברכה בידים, אלא שהגפן נתעקמה מעצמה על גבי קרקע, ואינה עושה

שרשים כלל במקום כפיפתה. 5. וראה מראה הפנים לירושלמי שם, ותוספות אנשי שם שם, שהרמב"ם מפרש דברי הירושלמי שאינו מוסב כלל על הארכובה אלא על דין הרישא שבמשנה.

הרשות לשעה (ראב"ד בהשגות שם הלכה יג. וראה ערך בכורים; הקרקע).

בעורכי המלחמה

כשם שהנוטע כרם חוזר עליו מעורכי המלחמה (ראה ערך מלחמה), כך המברך חמשה אילנות חוזר (משנה סוטה מג א); רבי אליעזר בן יעקב - לדעת רבי יוחנן (סוטה שם ב⁷) - חולק וסובר ש"אשר נטע" האמור בחזרה מעורכי המלחמה (דברים כ ו) הוא כמשמעו, נטע דוקא ולא מברך (ברייטא בסוטה שם ב).

הלכה כחכמים (רמב"ם מלכים ז ו, וראה שם בכסף משנה ולחם משנה), והוא שתהא הברכה החייבת בערלה (רמב"ם שם), שכיון שחייבת בערלה הרי זו כנטיעה מחדש (כסף משנה שם), ולכן אינו חוזר אלא אם כן נפסקה ההברכה מהעיקר (מאירי סוטה שם), או שידוע שאינה יונקת מן האם (מאירי שם).

הגבהה (א)¹

מעשה קנין במטלטלים, על ידי שהקונה מגביה את הדבר הנקנה

כתובות לא א ד"ה דאי בעי, ובבא בתרא פו א ד"ה והא; שו"ת מהרי"ט א קנ²; ויש מהאחרונים מחלקים: אם הגביה בידו, וכל החפץ נכנס לתוך ידו, הרי זה קונה בתורת יד, שאינו גרוע מחצר, שהרי כל עיקר קנין חצר למדים מיד (ראה ערך הנ"ל), אבל אם החפץ בולט מצדי ידיו, או שהדבר הוגבה מכחו ואינו בידו, אינו קונה בתורת יד אלא מדין קנין הגבהה (נתיבות המשפט קצח סק"ג, ושם רסח סק"ב; המקנה קדושין כו א. וראה שו"ת צמח צדק החדש אהע"ז דש שחולק על כך).

האם קנין זה קנין הגבהה הוא מתקנת חכמים כמו קנין משיכה, **מהתורה** שמן התורה אינו קונה אלא מעות (רמב"ם ספר המצות עשה רמא; טוש"ע חו"מ קצח א), ולסוברים שמשיכה מפורשת מן התורה (ראה ערך משיכה דעת ריש לקיש, ושם שאין הלכה כמותו), אף קנין הגבהה כן (ראה רמב"ן קידושין כו א ד"ה והא, וכן כתב בפרישה שם אות א וב).

במתנה והפקר, שאין שם קנין כסף, אם לדברי הכל מן התורה קונה שם הגבהה, הרי זה תלוי בדין משיכה אם קונה שם מן התורה (ראה ערך משיכה מחלוקת ראשונים בדבר).

אמנם יש מהאחרונים שכתב שקנין הגבהה הוא לעולם מן התורה לדברי הכל (משו"ב נתיבות עב ל בהג"ה, וראה אמרי בינה קונטרס הקנינים ו שתמה עליו).

שיעורה

שיעור הגבהה יש סוברים שהוא שלשה טפחים (רש"י קדושין כו א ד"ה אי נמי; מאירי קדושין שם, בשם רוב הפוסקים; רשב"ם בבא בתרא פו א ד"ה שהרי; טוש"ע קצח ב, בשם יש אומרים), כדי שיצא מתורת לבוד (ראה ערכו. רש"י קדושין שם; סמ"ע שם סק"ד); ויש חולקים וסוברים שדי בהגבהה טפח (רבינו תם בתוספות קדושין כו א ד"ה אי נמי; רמב"ן קדושין שם ד"ה אי ועוד ראשונים; דעה ב בטוש"ע שם, בשם יש אומרים).

דעות שונות נאמרו בראשונים ביחס לשיעורים אלו:

• יש שמחלקים לדעת האומרים שצריך שלשה טפחים, וסוברים

ויש לו רשות שהשרשים יעברו למטה (ירושלמי שם א א⁶. וראה ערך דרך), וכשרשות הרבים באמצע מביא, מפני שסובר שיש רשות לעשות חלל תחת רשות הרבים, שאינו מפסידם כלום (ירושלמי שם, וראה ערך רשות הרבים). הלכה כחכמים (רמב"ם בכורים ב ו).

הברך בשל נתן לו חברו רשות להברך, הרי זה מביא **חברו על דעת** ביכורים (ברייטא בירושלמי ביכורים א א), ונחלקו **חברו** אמוראים: רבי יוסי בשם רבי אימי אמר והוא שנתן לו רשות לעולם, אבל לשעה לא; ורבי יונה בשם רבי אימי אמר אפילו לשעה, שכיון שנתן לו רשות להברך אפילו לשעה אין זה גזלן (ירושלמי שם, וראה שיטה מקובצת בבא בתרא פא א בשם רשב"א). הלכה כרבי יונה (רמב"ם ביכורים ב יא), וראשונים הסבירו הטעם, שכיון שעיקר האילן עומד ברשות עצמו, אלא שניקת אחרים מועטת של ההברכה מעורבת בה, לכן די לו בנתינת

הקנין וגדרו

אופנים הגבהה היא אחד ממעשי הקניינים במטלטלים, **השייכים להגבהה** שאם הגביה הקונה את הדבר הרי הוא נקנה לו באופנים הבאים:

- **במכירה** (משנה קדושין כה ב, וגמרא בבא בתרא פו א; רמב"ם מכירה ג א; טוש"ע חושן משפט קצח א).
- **בחליפין** (רמב"ם שם ה א).
- **במתנה** (רמב"ם זכיה ומתנה ג א; טור חו"מ רמא, ובשו"ע שם סתם באחד מהדרכים כו').
- **במציאה והפקר** (בבא מציעא ח א ועוד; רמב"ם גולה ואבדה יז ב ואילך; טוש"ע שם רסט).

אף הגנב והגזלן מיד שהגביהו את הדבר, הרי הוא נקנה להם להתחייב באונסים (משנה בבא קמא עט א; רמב"ם גנבה ב טז, בכפל; טוש"ע שם שמח ד. וראה ערך גזל וערך גנבה).

צורת הקנין הגבהה היא כשמגביה חפץ מן המקום, שמעלהו בידיו מהקרקע, ככתוב: **גָּבְהוּ שְׁמַיִם מֵאֶרֶץ** (ישעיה נה ט), וצריך להגביה מן הקרקע ממש עד שהאוויר מפריד בין החפץ ובין הקרקע (ספר המקח לרב האי גאון יג).

גדרו גדר קנין ההגבהה הוא שמיד שהגביה נכנס הדבר לרשותו, ואפילו בלי משיכה (רשב"ם בבא בתרא פו א ד"ה במשיכה; סמ"ע קצח סק"ג), שכל מה שהוא ביד האדם הרי הוא כאילו מונח בביתו (סמ"ע שם), ולכן יש מהראשונים סוברים שגדר קנין הגבהה הוא כקנין חצר (ראה ערכו. יד רמ"ה שם); ויש מהראשונים סוברים שגדר קנין הגבהה הוא כמו משיכה (ראה ערכו. רמב"ן קדושין כו א ד"ה והא, וכן כתב בפני יהושע שם ד"ה משנה).

יש מהראשונים סוברים שאם תופס את הדבר בידו אין אנו צריכים לדין הגבהה, אלא הוא קונה בתורת יד וחצר (תוספות

הגבהה (א). 1. ח, טורים קנה-קסו. 2. וראה שו"ת דבר אברהם א כא שמוכח כן גם מרש"י סנהדרין עב א ד"ה היה.

6. וראה תוספות יום טוב שם שרצונו לומר שבדרך היחיד באמצע רבי יהודה אינו חולק, אבל בירושלמי מבואר שחולק. 7. וראה שם שלרב חסדא ורב נחמן בר יצחק לא מצאו שרבי אליעזר בן יעקב חולק.

לא הוגבה כלל מכחו, אלא נפל מהדף לארץ, אפילו הדף גבוה מן הארץ שלשה טפחים – לא קנהו (טוש"ע שם, והטעם שהרי זה דרך ירידה, ראה להלן).

ויש מהראשונים שמסתפקים בדבר אם הגבהה מכחו נאמר בבעלי חיים דוקא, כדרך שמצינו במשיכה שמועילה בבעלי חיים אף שאינו מושכה בידו אלא קורא לה והיא באה (ראה ערך משיכה), לפי שכן הוא דרך משיכתה, ואף בהגבהה כך הוא דרך הגבהתם, אבל שלא בבעלי חיים אין הגבהה מועלת אלא אם כן אוחז את הדבר בידו או בכליו, או שאף שלא בבעלי חיים מועילה הגבהה בכחו (ראה תוספות בבא קמא צח א ד"ה והני מילי, והגהות אשרי שם ט יג, בשם ר"י, וש"י שם קצח סק"ג).

גזר ירידה אין הגבהה מכחו מועילה אלא כשניתק הדבר ממקומו באופן שהוא מוגבה מן הארץ דרך עלייה ולא דרך ירידה, ולכן מי שנוקף מראש הזית, או שמכה ביד חברו והחפץ נופל מידו לארץ, אף שהיה באויר למעלה משלשה טפחים קודם שנפל לארץ, אין זו הגבהה (תוספות בבא קמא צח א ד"ה והני מילי, על פי משנה גיטין נט ב, וגמרא בבא קמא שם), לפי שירידה למטה אינה מכח האדם, שכל דבר גשם מטבעו יורד למטה (ערוך השלחן רסט ד).

יש מן הראשונים סוברים שדוקא כשאנו מחזיק החפץ כלל בידו הוא שאין הגבהה בדרך ירידה מועילה, אבל אם ראש החפץ תפוס בידו בעוד שהראש השני נופל מכחו לארץ, הרי זו חשובה הגבהה (תירוץ א בתוספות בבא קמא שם, ובבא מציעא ט א ד"ה הואיל, על פי הגמרא שם; טוש"ע חו"מ רסט ה); ויש מן הראשונים שאינם מחלקים בדבר וסוברים שלעולם דרך ירידה אינו קונה, אלא אם כן הראש השני שיוורד למטה נשאר תלוי באויר שלשה טפחים מחמת תפיסתו בראש האחד, שידו מונחת כל כך בגובה שכשינתקו לא יפול ראשו לארץ, אלא יהא מוגבה שלשה טפחים מעל הארץ (תירוץ ב בתוספות שם ושם).

בטלית טלית שהיא מונחת חציה על גבי קרקע וחציה על גבי עמוד, ובא אחד והגביה חציה מעל גבי קרקע, ובא אחר והגביה חציה מעל גבי העמוד, לא קנה הראשון כולה, ואף שכשהגביה חציה מעל גבי קרקע יכול היה לנתק ולהביא אצלו גם חציה מעל גבי העמוד, באופן שבניתוק היה קונה בהגבהה – מטעם שראש האחד בידו וקונה גם בהגבהה דרך ירידה (ראה לעיל בשם התוספות וסייעתם) – מכל מקום כשלא ניתק, אף שיכול לנתק, אין זו הגבהה (בבא מציעא ט א, וראה שם רש"י ד"ה הכי נמי, הטעם; טוש"ע חו"מ רסט ה). וראה שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד ששניהם קנו. והרמב"ם השמיט).

במוסירה ולכן היה אחד רוכב על החמור, ואחד תופס במוסירה – חבל שהבהמה קשורה ונמשכת על ידו (ערוך ערך מסר א) – והתפוס במוסירה יכול לנתק את המוסירה מראש החמור בכח ולהביא אצלו, לא קנה אלא מה שתפוס בידו ממש, אבל לא את כל המוסירה, שאין זו הגבהה (בבא מציעא שם, ורש"י ד"ה הואיל וד"ה ברותא); אמנם רבי אבהו סובר שהראשון קנה את המוסירה, הואיל ויכול לנתקה ולהביאה אצלו (גמרא שם), ואין הלכה כמותו (גמרא שם ברותא היא; רמב"ם גזלה ואבדה יז ז; טוש"ע חו"מ רעא א).
יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא כשאחד רוכב על החמור,

שאינ הדברים אמורים אלא במקום שצריך להוציא את החפץ מרשות בעלים ראשונים, אבל בזכיה מן ההפקר די בהגבהה טפח, שלקנות מן ההפקר קל יותר, שכן יש סוברים שגם הבטה בלבד קונה בהפקר (ראה ערך הפקר. תירוץ א בתוספות בבא קמא כט ב ד"ה אלא, וכפירוש ים של שלמה שם טו; רא"ש בבא קמא ג ד).

• יש שאינם מחלקים בכך (התירוצים האחרים בתוספות בבא קמא שם, וראה רא"ש בבא מציעא א כ, ופולחא חריפתא שם).

• יש סוברים להיפך – שבהפקר, וכן בכל מקום שקונה מבלי הקנאה מצד הבעלים, כגון גנב או גזלן, צריך הגבהה של שלשה טפחים, אבל בדעת אחרת מקנה די בהגבהה טפח (ראב"ד בשיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם יש אומרים, וראה חידושי הראב"ד לבבא קמא שם שדחה דעה זו).

• יש מחלקים בין כשמגביה בידו שניכר הקנין, שאינו צריך להגביה אלא טפח, לכשמגביה על ידי דבר אחר שהקנין אינו ניכר, שצריך הגבהה שלשה טפחים (מאירי קדושין כו א. וראה סמ"ע קצח סק"ד).

• יש הסוברים שכשתופס הדבר בידו או בפיו אין צריך לשום שיעור כלל, שלא מדין הגבהה הוא קונה אלא בתורת יד (תוספות כתובות לא א ד"ה דאי), וכן כתבו אחרונים שאם החפץ בידו, קונה בתורת יד וחצר (ראה לעיל: הקנין וגדרו; גדרו), ואפילו לא הגביה כלל, וכל מחלוקת הראשונים בשיעור ההגבהה לדעתם היא כשהחפץ בולט לצדי ידיו, או שהוא מוגבה מכחו (נתיבות המשפט קצח סק"ג, ושם רסח סק"ב, וספר המקנה קדושין כו א³).

בשיתופי מבוואות בשתופי-מבוואות (ראה ערכו) לדברי הכל די בהגבהה טפח (ראה עירובין עט ב, ורמב"ם עירובין א יז, וטוש"ע או"ח שסו ט), לפי שדין זה הוא רק מתקנת חכמים, ולכן הקילו בהגבהה טפח (תוספות בבא קמא כט ב ד"ה אלא, ותוספות עירובין שם ד"ה צריך, ורא"ש שם ז ח).

הגבהה מכחו

צורת הקנין הגבהה קונה אפילו שלא הגביה בידו או בכליו, אלא שהדבר מוגבה מכחו או מחמתו, כגון המכה בקן של צפרים, והצפרים מחמת יראה הוגבהו למעלה, קנאו בהגבהה (חולין קמא ב וקמב א ורש"י, וראה תוספות בבא קמא צח א ד"ה והני מילי, וש"י חו"מ קצח סק"ג⁴).

וכן האוחז חבילי זמורות, שהם מאכל בהמה, והבהמה קופצת למעלה כדי לאכול את הזמורות, הרי היא נקנית בהגבהה, שהוגבהה מכחו של זה (קדושין כו א, לפירוש התוספות שם ד"ה אי, בשם הרב משולם וראשונים שם), ויש מפרשים מביא חבילי זמורות הגבוהים מן הארץ ומוליך את הפיל עליהם, וזו היא הגבהתו (רש"י קדושין שם ד"ה בחבילי. וראה לעיל: הקנין וגדרו; צורת הקנין מספר המקח לרב האי גאון יג).

האם קונה אף שלא בבעלי חיים יש מן הראשונים סוברים שהגבהה מכחו קונה בין בבעלי חיים ובין שלא בבעלי חיים, כגון שהיתה מונחת טלית על דף והיכה בדף, ומתוך כך הוגבהה הטלית מעל הדף שלשה טפחים (ראה לעיל: שיעורה), הרי היא נקנית לו (קיצור פסקי הרא"ש לבבא מציעא א כא; טוש"ע חו"מ רסט ה⁵).

4. וראה ים של שלמה חולין יב ט שדחה הראיה מחולין שם, וראה ספר המקח לרב האי גאון שער יג. 5. ראה פרישה וסמ"ע שם סק"ז, וט"ז שם שנחלקו

3. וראה שו"ת צמח צדק החדש אהע"ז דש שהאריך להשיג עליהם ובמה שכתב לחלק, והשאיר הדבר בצריך עיון. וראה חידושי הרי"מ חו"מ קצח סק"ב.

נקנים גם בהגבהה (רשב"ם בבא בתרא פו א ד"ה לצדדין; תוספות שם, על פי הסוגיא שם; ראי"ש שם ה יז; טוש"ע חו"מ קצח ד, שהגבהה עדיפה ממשיכה, וקונה בכל דבר (רשב"ם שם. וראה רשב"א שם ד"ה אמר); ויש מן הראשונים סוברים שדברים שאין דרכם להגביה אינם נקנים בהגבהה, אלא במשיכה (רשב"א שם; הראב"ד בשיטה מקובצת שם).

מהאחרונים יש שכתב שבהגבהה מכחו (ראה ענינו לעיל: הגבהה מכחו) לדברי הכל אינו קונה אלא בדברים שדרכם להגביה, שאין הגבהה מכחו מועילה אלא בדברים שדרכם בכך (אור שמח מכירה א ד, על פי תוספות בבא קמא צח א שרק בבעלי חיים מועילה הגבהה מכחו מפני שדרכם בכך. וראה לעיל שם, שרבים חולקים על התוספות).

אם אין דרכו להגביה מחמת איסור, כגון שהגביה ארנקי בשבת, שאסור לטלטלו משום מוקצה (ראה ערכו), קנה לדברי הכל (ראה בבא מציעא ט א אלא מעתה הגביה ארנקי בשבת כו, ורא"ש שם א כב שהאיסור משום מוקצה).⁸

מכירת שטרות, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאף ששטרות נקנים במסירה – במסירת הדבר לידי הקונה (ראה ערך מכירת שטרות, ושם מחלוקת בדבר) – אין הדברים אמורים אלא כשאין דרכם להגביה, כגון שמכר לו שק מלא שטרות, אבל כשדרכם להגביה אינו קונה במסירה לבד עד שיגביה (תוספות בבא בתרא עו א ד"ה רבי נתן; ראי"ש שם ה ג; טוש"ע חו"מ סו ט), ולא אמרו מסירה בשטרות, אלא להוסיף קנין יותר משאר דברים, שהגבהה בלבד אינה מועילה מבלי שתהיה גם מסירה (רא"ש שם; טוש"ע שם).

• יש חולקים וסוברים שבשטרות לא שייך קנין הגבהה, שהשעבוד הנמכר על ידי שטר אינו מוגבה, ולכן תיקנו חכמים קנין מסירה, שעל ידי שהוא מוסר ומוציא את ראיותיו מתחת ידו גמר ומקנה (רמב"ם בבא בתרא שם ד"ה אלא; הר"ן בשיטה מקובצת שם).⁹

• ויש סוברים שמסירה האמורה בשטרות היא עצמה הגבהה, אלא שהגבהה משמעה מדבר שעומד בארץ, ובשטרות המוצנעים ועומדים נקראת הגבהה זו מסירה (ריטב"א בבא בתרא שם ד"ה חסורי, בשם הר"ם, וכן כתב בשם רבי יצחק הלוי, והוא בן אחיו של הרא"ה, ראה שם בהערות; הר"ן בשיטה מקובצת שם, בשם מורו הרב).

אמר לו דבר הנקנה בין במשיכה ובין בהגבהה, ואמר לו **המכור משור**, המוכר: לך משור וקנה, והלך והגביה – יש והגביה מהראשונים סוברים שקנה, שלא הקפיד אלא שלא יקנה בקנין הגרוע ממשיכה, אבל הגבהה עדיפה ממשיכה, ובודאי ניחא לו שיקנה בכך (יד רמ"ה בבא בתרא ה כה, וטור חו"מ קצח בשמו).

ויש חולקים וסוברים שאם הגביה, אף שהגבהה חשובה ממשיכה, מכל מקום הרי זה הקפיד שלא יקנה אלא במשיכה, ולא קנה (טור שם בדעת ר"י, ורי"ף ורא"ש; רמ"א בשו"ע שם א, וראה באור הגר"א שם סק"ז).

שמקצת המוסירה בטלה אל החמור, ולכן אין התפוס במוסירה יכול לקנות אותו החלק שבטל לגבי החמור, אבל אם קדם ותפס במוסירה שעל גבי בהמת המציאה לפני שרכב האחר עליה, קנה כל המוסירה מחמת שבידו לנתק כולה (סמ"ע שם סק"ד, בדעת הרמב"ם שם ו, וטוש"ע שם ב).

ויש חולקים וסוברים שכיון שאין הלכה כרבי אבהו, הרי אפילו כשאין אחר רוכב על החמור, מה שיכול לנתק אינו מועיל כלום לקנין ההגבהה, והתפוס במוסירה לא קנה אלא מה שבידו (ט"ז ושי"ך שם סק"ב, ובאור הגר"א סק"ד. וראה נתיבות המשפט קצה ב).

הרשות

הגבהה קונה הגבהה קונה בכל מקום, אפילו ברשות הרבים, ובחצר **כלל מקום** שאינה של שניהם (אביי ורבא בבבא בתרא עו ב; רמב"ם מכירה ב ה, ושם ד ג; טוש"ע חו"מ קצח ב, ושם קצח ט), ואפילו ברשות המוכר (רשב"ם בבבא בתרא שם ד"ה אבל; סמ"ע שם קצח סק"ג), שאפילו ברשות הרבים או ברשות המוכר במה שמגביהו בידו מביאו לרשותו (סמ"ע שם, וראה רמ"ה שם אות כו. וראה לעיל: הקנין וגדרו; גדרו).

נהגבהה מכחו בהגבהה מכחו (ראה ענינו לעיל: הגבהה מכחו) ברשות מוכר, **נחלקו ראשונים**: יש סוברים שאף היא קונה ברשות מוכר (ראה תוספות קדושין כו א ד"ה אי נמי, ורמב"ם שם לענין חבילי זמורות, ראה בגמרא שם⁶); ויש סוברים שכיון שהדבר נשאר באויר חצרו של המוכר, ואויר חצרו כחצרו (ראה ערך אויר, מקום; בחצר), וכל שסופו לנוח נחשב כאילו נח בחצרו, לכן אין הגבהה מכחו קונה ברשות מוכר (רשב"א קדושין שם).

לדעה האחרונה יש סוברים שאף ברשות הרבים אין הגבהה מכחו מועילה, שגם שם הרי אויר רשות הרבים כרשות הרבים (ראה קצות החושן רעג סק"ד); ויש סוברים שברשות הרבים לדברי הכל קונה אף במוגבה מכחו, ולא אמרו אלא ברשות מוכר, וכשהוא מונח באויר שסופו לנוח, מפני שבאופן זה לא יצא עדיין מרשות המוכר (שו"ת דבר אברהם א טז, ראה שם בארוכה).

הגבהה בכליו יש מהראשונים סוברים שאף אם משיכה בכליו של **של מוכר** מוכר אינה קונה (ראה ערך משיכה מחלוקת בדבר), הגבהה בכליו של מוכר קונה (שיטה מקובצת בבא בתרא פה ב ד"ה לא בכליו, בשם תוספות הרא"ש; ריטב"א שם⁷); ויש סוברים שהגבהה כמשיכה, ואם משיכה אינה קונה בכליו של מוכר, אף הגבהה לא תקנה (ראה רמב"ם ב"ב פו א. וראה אור שמח מכירה ד ד, ואבן האזל שם ג יד, בדעת הרמב"ם), ואף שהגבהה קונה בכל מקום, מכל מקום כל עיקר הגבהה הוא שמוציא הדבר מרשות מוכר, וכשמגביה בכליו של מוכר לא זו הדבר מרשות המוכר כלל (אבן האזל שם).

הדברים הנקנים

דברים שאין דרכם להגביה, ונקנים במשיכה, **הדרך להגביהם**

שדרכם בין במשיכה ובין בהגבהה, אם נקנים גם במשיכה, וכן על דברים שאין דרכם להגביהם כמות שהם עכשיו מחמת גודלם, אבל אפשר להתיר החבילה ולמעט הגודל ולמשוך, אם נקנים כמות שהם במשיכה – ראה ערך משיכה. 9. וראה שי"ך שם סו ט"ק כב שהאריך להוכיח שהעיקר כדעה זו, ודייק כן גם מלשון הרמב"ם מכירה ו י וא, וסמ"ג עשין פב, ומרדכי בבבא בתרא שם.

בצורת הגבהה זו, וראה שתי הדעות בערוך השלחן רסט ד. 6. וראה קצות החושן רעג סק"ד שהכריע כדעה זו מהלשון הגבהה קונה בכל מקום, והרי מוגבה מכחו בכלל הגבהה הוא. 7. והביא ראיה מעבודה זרה עא ב, וראה ריטב"א עבודה זרה שם ד"ה ויש שהדין אמת אלא שדחה הראיה משם. 8. על דברים שדרכם להגביה, ונקנים בהגבהה, אם נקנים גם במשיכה, וכן על דברים

הגבֵּהָה (ב)

הגבֵּהָה ספר תורה, שקוראים בו בצבור, כדי להראות הכתב לצבור

יש מגביהים הספר תורה מעל השולחן כמות שהוא סתום, וכשהוא מוגבה בידי גוללו ופותח בו שלשה דפים, ומי שאינו בטוח בכחו שיוכל להחזיקו היטב בעת גלילתו אין לו לעשות כן, אלא בעודו מונח על השולחן יגלול לפתוח בו, ואחר כך יגביה ויראה הכתב לעם (שער אפרים י יד).

אם הספר תורה גדול וכבד, ובפרט בתחילת השנה, שכל עיקר הכובד הוא על היד השמאלית, או שהוא איש חלוש, יכול לסמוך הצד הכבד על כתפו, ואין בזה משום ביזוי מצוה, אבל לא יגלול הספר תורה להעמידו על חציו או קרוב לו, בכדי להקל על יד שמאל, משום טורח הצבור, אם לא שאי אפשר להגביה בענין אחר (שער אפרים שם).

שיראה • יש סוברים שצריך להגביה באופן שפני הכתב הצינור הכתב יהיו כלפי העם, ואחורי הכתב כלפי המגביה, כדי שלא יפסיק גופו של המגביה בין הכתב ובין העם שצריכים לראותו (ב"ח או"ח קלד, בדעת המרדכי בשם מהר"ם, ובסימן קמז כתב כן גם בדעת הרא"ש והטור. וראה מהר"ק שורש נד שכן היה לפניו המנהג).

• ויש חולקים וסוברים שיותר כבוד לתורה שיהיה הכתב אל פני המגביה, ואפשר לו לציבור לראות היטב פני הכתב אף באופן זה (מהר"ק שם, וראה שם שהאריך ושכן המנהג; רמ"א בשו"ע שם קמז ד; ב"ח שם). וכן נהגו עכשיו בכל תפוצות ישראל שפני הכתב יהיו כלפי המגביה ואין לשנות (ב"ח שם. וראה ערך גלילה).

בשמחת תורה יש נוהגים לעשות את ההגבהה בשינוי מכל ימות השנה, שפני הכתב יהיו כלפי העם, ולא נכון לעשות כן (שער אפרים י יד).

האם המגביה כשמראה פני הכתב לעם יש סוברים שהמגביה **מסתובב עם** עצמו נשאר עומד במקומו, אלא שהוא מסובב **הספר** ומחזיר את הספר תורה כדי שפני הכתב יהיו לעם

העומדים בצד ימינו, ואחר כך הופכו ומראה פני הכתב לעם שבצד שמאלו, ומחזיר לפניו והופך אחורי הכתב נגד פניו כדי שהעומדים לצד מזרח יראו הכתב, ואחר כך הוא מחזיר הכתב נגד פניו שיראו העומדים לצד מערב (שיירי כנסת הגדולה או"ח קלד הגהות בית יוסף ז, בדעת מהר"ם שבהגהות מרדכי סוף הלכות קטנות).

ויש סוברים שהמגביה עצמו הוא סובב לכל הצדדים, וכן המנהג (שיירי כנסת הגדולה שם בשם מאמר מרדכי), ומקיף ממזרח לדרום למערב ולצפון (שם; משנה ברורה קלד סק"ט).

בירושלים נוהגים הספרדים להקיף הספר תורה כשהוא פתוח בכל בית הכנסת להראות הכתב לכל העם (הלכות קטנות רנה; כף החיים קלד ס"ק יג).

הפסק סלית בשעה שמגביהים הספר תורה להראות הכתב **בין ידו לקלף ולספר** לעם יש אוחזים הספר תורה ערום, וסומכים על זה שנטלו הידים ולא הסיחו דעתם (בית יוסף או"ח

ענינה ומקורה צריך להגביה את ספר התורה ולהראות פני כתיבתו לעם העומדים לימינו ולשמאלו – של המגביה – ומחזירו לפניו ולאחוריו, שמצוה על כל אנשים ונשים לראות הכתב (מסכת סופרים יד יד, והובא ברמב"ן על התורה דברים כז כו, ובקיצור ברש"י מגילה לב א ד"ה וכשהוא מהדקו, וכלבו כ; שו"ע אורח חיים קלד ב); יש שהסמיכו הלכה זו לכתוב: אָרוּר אֲשֶׁר לֹא יָקִים אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת (דברים כז כו), ואמרו: וכי יש תורה נופלת, רבי שמעון בן יקים אומר זה החזן (ירושלמי סוטה ז ד לגירסת הרמב"ן על התורה שם), ופירשו ראשונים: זה החזן שאינו מקים ספר תורה לציבור להראות פני כתיבתו לכל (רמב"ן שם, על פי מסכת סופרים לעיל²).

יש שלא נהגו יש מקומות שלא נהגו להגביה הספר תורה (ארחות **להגביה** חיים הלכות שני וחמישי ח; ברכי יוסף בשו"ע ברכה קלד ב, ובספרו לדוד אמת ד³), אם מפני טורח הצבור, שלא יצטרכו לעמוד על רגליהם (ארחות חיים שם. וראה להלן: החובה לעמוד בשעת ההגבהה), או מפני חשש שלא יפול חלילה הספר תורה (שיירי ברכה שם, בשם תשובות כתב יד), והדרשה מהכתוב אשר לא יקים (הובא לעיל) אינה אלא אסמכתא (שם).

מתי מגביהים הובאו בפוסקים מנהגים שונים לגבי זמן הגבֵּהָה הספר תורה:

• יש שכתבו שהוא קודם קריאת התורה, כשהחזן עומד על המגדל (ארחות חיים הלכות שני וחמישי ח, וכלבו כ, וראה בבאור הגר"א או"ח קלד סק"ה, ובפירוש נחלת יעקב למסכת סופרים יד יד).

• יש שכתב שמיד בשעת הוצאה – הוצאת הספר תורה מהארון (ראה ערך הוצאה) – היו מראים הכתב לעם (דרכי משה קמז ג, ממשמעות מסכת סופרים שם).

• ויש נוהגים לעשות כן אחר שקראו בתורה (הרמ"א בדרכי משה שם, ובשו"ע או"ח קלד ב שכן נהגו⁴).

הספרדים נוהגים כמנהג הראשון, להגביה קודם הקריאה, והאשכנזים כמנהג השני אחר הקריאה (ראה פירוש נחלת יעקב למסכת סופרים שם, ומשנה ברורה קלד סק"ח, וערוך השלחן שם א).

בירושלים נוהגים הספרדים להגביה ולהראות הכתב לקהל מיד בשעת הוצאת הספר תורה מההיכל, בארץ ישראל אף כמה מהאשכנזים מגביהים קודם הקריאה – מעל הבימה – כספרדים (ארץ חיים סיתתון קלד, וכף החיים שם ס"ק יז, סתם בתורת מנהג האשכנזים בארץ ישראל. בימינו, הפרושים בארץ ישראל נוהגים כמנהג האשכנזים, ומהחסידיים יש נוהגים כספרדים⁵).

מספר הדפים קודם שמגביה גולל הספר תורה – פותח ספר התורה **שצריך לפתוח** כדי שיוכלו לראות הכתב – עד שלשה דפים (מסכת סופרים יד יד); ויש מסתפקים לומר שדוקא שלשה (מגן אברהם או"ח קלד סק"ג), ומכל מקום הדבר תלוי לפי כח המגביה, שיהיה ביכולתו להגביה כשהספר נגלל הרבה (משנה ברורה שם סק"ח).

הגבֵּהָה (ב). 1. ח', טורים קסז – קעא. 2. וגירסא שלנו בירושלמי זה החזן שהוא עומד, וכן היא הגירסא בתוספות סוטה לו ב ד"ה רבי שמעון, ובקרבן העדה שם פירש אף לגירסא זו כרמב"ן. וראה ברמב"ן שם פירוש אחר בירושלמי אף לגירסתו. 3. על מנהג קצת מקומות לא לעשות הגבֵּהָה ספר תורה בתשעה באב, ראה ערך תשעה באב. 4. וכן כתב הב"ח שם קמז ד"ה

הגולל בדעת הרא"ש והטור ורובנו ירוחם, וכן כתב גם בשם מסכת סופרים, ואולי היתה גירסא אחרת במסכת סופרים. 5. וראה ספר כתר שם טוב א וב עמוד רעו בשם מנהג ארץ ישראל שנהגו לעשות שתי הגבהות, קודם קריאת התורה ולאחריה. 6. וראה שם ח כב שאין לעשות כן אלא בספר תורה שאינו כבד או מי שהוא בעל זרוע ובטוח בכחו שיוכל לעשות כן בלי מכוש.

• יש אומרים: וְזֹאת הַתּוֹרָה אֲשֶׁר שָׁם מֹשֶׁה לְפָנַי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (דברים ד מד), ועוד אומרים (כך היא הגירסא בכמה כתבי יד⁸) תִּנְתָּה ה' תְּמִימָה וגו' (תהלים יט ח. מסכת סופרים שם; שו"ע שם).

• יש מוסיפים: וכל הפסוקים (גירסת מסכת סופרים בכתב יד, [הוצאת היגר] שם, ורצונו לומר: פקודי ה' וגו', יראת ה' וגו', הנחמדים מזהב וגו', תהלים שם ט - יא).

• יש אומרים: ברוך שנתן תורה לעמו ישראל בקדושתו (ארחות חיים הלכות שני וחמישי ח. וראה ערך קריאת התורה שאנו נוהגים לומר זה בשעה שקוראים הראשון לתורה).

• ויש אומרים: תּוֹרָה צִנָּה לָנוּ מֹשֶׁה וגו' (דברים לג ד. ארחות חיים שם⁹). בסידורים נוסח אשכנז אחר הפסוק וְזֹאת הַתּוֹרָה וגו' מסיימים: עַל פִּי ה' בֵּינֵי מֹשֶׁה, והוא סוף של פסוק אחר (במדבר ט כג), ויש תמהים על הרכבה זו (ראה ערך השלחן קלד ג); ויש שכתבו שמן הראוי לומר כל אותו פסוק: עַל פִּי ה' יִתְּנֵנוּ וגו' (במדבר שם. סידור אוצר התפלות בשם הגר"ח מוואלוז'ין, וראה סידור צלותא דאברהם עמ' שעג¹⁰).

ברוב סידורים של ימינו אחר וְזֹאת הַתּוֹרָה וגו' יש פסוקים אלה: עֵץ חַיִּים וגו' (משלי ג ח), דְּרָכֶיךָ דְּרָכֵי נֶעֱם וגו' (שם יז), אֶרֶץ יָמִים בְּיָמֶיךָ וגו' (שם טז), ה' חָפֵץ לְמַעַן צִדְקָו וגו' (ישעיה מב כא. וראה סידור צלותא דאברהם שם שסדר זה של הפסוקים בא לראשונה במחזור רומא [דפוס בולוניא] שא).

אמירה נגד אין לומר וְזֹאת הַתּוֹרָה וגו' אלא כנגד הכתב (מטה הכתב משה הלכות קריאת התורה; באר היטב קלד סק"י, בשם כמה אחרונים); התחיל לומר וְזֹאת הַתּוֹרָה, מותר לסיים אף שהמגביה כבר עבר ממול פניו (שער אפרים י ד).

להפסיק באמירה יש סוברים שאמירת 'וְזֹאת הַתּוֹרָה' היא כדבר **באמצע ברכות** שבקדושה שמותר לומר באמצע ברכות קריאת **קריאת שמע** שמע (ברכי יוסף קלד ד, בשם כנסת הגדולה בתשובה); ויש חולקים וסוברים שאינה אלא ענף מצוה, ואין להפסיק בהן (שו"ת חיים שאל א סח).

כשלא אמר יש שכתב שאם לא אמר "ברוך שמי" בשעת "ברוך שמי" הוצאת ספר תורה (ראה ערך הוצאה והכנסה) יאמר אותו כשפותחים הספר תורה לפני העם בשעת הגבהה (סדר היום כוונות יוס ב' וה').

נוטל שטר אחר ההגבהה - לנוהגים לעשות ההגבהה אחר **נוטל** קריאת התורה (ראה לעיל: מתי מגביהים) - יושב המגביה, וגוללים הספר תורה (לבוש קלד ב).

לנוהגים שאחד מגביה ואחר גולל (ראה ערך גלילה) - המגביה אוהז הספר תורה והוא עיקר הגולל יותר מהגולל השני (רמ"א בשו"ע או"ח קמז ד, ושם קמט א. וראה ערך הני"ל), ועליו הוא שאמרו הגולל נוטל שטר כולם (מגילה לב א. וראה ערך הני"ל), ולכן כדאי שהגדול יהיה מכובד במצוה זו (משנה ברורה קמז סק"ה. וראה ערך הני"ל שם, גדול זה מיהו¹¹), ואין לכבד בהגבהה למי שידי רותתות, או לזקן ותש כחו (שער אפרים יכב).

ללוות הספר המגביה ילך אחר הספר תורה עד לפני הארון, ועומד שם עד שיחזירו הספר תורה למקומו (רמ"א

בשו"ע או"ח קמט א. וראה ערך הוצאה והכנסה על ההכנסה ועל הגבהה אחרת שלא לשם ראיית הכתב).

קמו שעל זה סומכים האשכנזים, וראה ערך ספר תורה על האיסור לאחוז ספר תורה ערום); ויש אוסרים בלי הפסק טלית בין ידו לספר תורה (רמ"א בדרכי משה, ובשו"ע שם א).

ורקא בספר תורה עצמו, שמצוי שכשמגביהים הספר תורה נמשכות יריעות הספר תורה למטה, ואוחזים בראש היריעה למשוך אותה למעלה שיוכל לגלול היטב, ובזה הוא שנחלקו אם מותר ליגע ביריעות ולסמוך על הנטילה.

ולעניין האחיזה בעמודי הספר שאינם אלא תשמישי-קדושה (ראה ערכו) נחלקו הדעות:

• יש שכתבו שלדברי הכל אין שום איסור ליגע בהם, ואין צריך שום הפסק בין ידו לעמודים (ט"ז שם סק"א, וראה משנה ברורה שם סק"ב, ושער הציון שם סק"ד, שכן דעת אליה רבה והגר"א ושאר אחרונים, ושכן פשט המנהג).

• יש מחמירים וכורכים עמודי הספר תורה בקצות הטלית בשעת הגבהה (ב"ח שם קמז; מגן אברהם שם, וראה שו"ת נודע ביהודה קמא או"ח ז), ובמקומות שלא נהגו לעשות כן, מי שרוצה לדקדק בזה יעשה באופן שלא ירגישו בו הקהל משום יהורא (נודע ביהודה שם ח, ומשנה ברורה שם).

• ויש מחלקים בין כשהספר תורה הוא בלי מטפחת, שאף בעמודים אסור ליגע בלי הפסק, ובין שהספר תורה הוא במטפחת, שמותר ליגע בעמודים (שו"ת מהרי"ט א קלו, והסכים לו הפרי חדש קמז סק"א, וראה פרי מגדים משבצות שם סק"א ואשל אברהם בתחילת הסימן).

החובה לעמוד בשעת ההגבהה חייבים כל העם לעמוד, וזהו **בשעת ההגבהה** בכלל ותנו כבוד לתורה (ספר חסידים תשעה), ומצד הדין אם הספר תורה הוא על הבימה - יש סוברים שרק העומדים על הבימה בלבד צריכים לעמוד, שבמצב זה הספר תורה במקום אחד, והציבור במקום אחר, אלא שנהגו ברוב המקומות שכל הציבור עומד עד שמניחו במקום שקורא בו, וכל זה משום כבוד ספר תורה (שו"ת הרשב"א ג רפא, והובא בבית יוסף יו"ד רמב. וראה מגן אברהם קמז סק"ו).

ויש שכתבו שבשעת הגבהה חייבים הכל לעמוד, אף שהספר ברשות אחרת (אליה רבה סוף סימן קמט), שהרי הוא מגביה להראותו לעם ומחוייבים לכבדו (שער הציון קמז ס"ק יח).

להסתכל הקהל שרואים את הכתב, טוב שיסתכלו באותיות עד באותיות כדי שיוכלו לקרואם, שעל ידי זה נמשך להם אור גדול (מגן אברהם קלד סק"ג בשם כוונות, וראה שער אפרים י ד).

נה הנדה בימי ראייתה, יש שכתבו שתיזהר שלא לראות בספר תורה בשעה שהחזן מראה לעם (ט"ז או"ח פח סק"ב, בשם מהרש"ל, וראה מגן אברהם שם סק"ב, בשם בנימין זאב), ומשום מנהג וכבוד עושות כן ולא משום איסור (מגן אברהם שם. וראה ערך ספר תורה).

לכרוע מצוה על כל אנשים ונשים לכרוע כשרואים הכתב (מסכת סופרים יד ד; שו"ע או"ח קלד ב), ולא שישתחוו אלא יכרעו כפי שכורעים במודים (ראה ערך הודאה. ברכי יוסף שם בשם מהריק"ש⁷).

לומר פסוקים ישנם מנהגים שונים לגבי אמירת פסוקים בשעת ההגבהה:

7. ובמהרי"ל הלכות תפלה והובא בדרכי משה קמז הלשון שהיה נוהג להשתחוות נגד הכתב. 8. ראה מסכת סופרים [הוצאת היגר] עמ' 262. בד': או, והגר"א מחק. 9. וראה תורת השלמים בספר לדוד אמת כב שנוהגים לומר אל שדי ה' אמת משה

10. בסידורים נוסח ספרד ונוסח חב"ד אין סיום זה של על פי ה' וגו'. 11. וראה שער אפרים י כב שעכשיו נהגו שלא לדקדק בזה, ומכבדים אף לבינונים מפני דרכי שלום.

הַגָּדָה (שֶׁל פֶּסַח)¹

מצות סיפור יציאת מצרים בליל ראשון של פסח

• זמנה ושיעורה;	• הפרקים:
• הגדה בדרך תשובה;	• המצוה ומקורה;
• הנוסח.	• החייבים;

המצוה ומקורה

מקורה מצות עשה מהתורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסן, שנאמר: זָכוֹר אֶת הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יֵצְאוּ מִמִּצְרַיִם (שמות יג ג²). וראה רא"ם שם), כמו שנאמר: זָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְּשׁוֹ (שם כ ז) – שכשם שהוזהרנו לזכור את יום השבת זכר למעשה בראשית, כך הוזהרנו לזכור הנסים של יציאת מצרים (מדרש רבה סוף פרשת בא, וראה רמב"ם חמץ ומצה ז א. וראה להלן: זמנה ושיעורה, המקור לליל ט"ו).

יש מן הראשונים שהביאו מקור למצות סיפור יציאת מצרים בליל פסח מהכתוב: לְמַעַן תִּזְכְּרוּ אֶת יוֹם יֵצְאוֹתֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם פֶּלַי יְמֵי חֵיֶיךָ (דברים טז ג. רבנו ירוחם ה ד, וראה רש"י על התורה שם).

בטנין המצוה נמנית במנין המצוות (ספר המצות עשה קנז; סמ"ג **המצוות** עשין מא; החינוך כא); ויש ממוני המצוות שהשמיטו מצוה זו (הלכות גדולות, ויראים, וספר המצות לרס"ג, וראה בפירוש הר"י פרלא לרס"ג מצוה לג).

מהות ומקור השם הגדה סיפור זה של יציאת מצרים נקרא בשם הגדה (ראה פסחים קטז ב, ושם קטז א, ורמב"ם חמץ ומצה ז ה) מכמה טעמים:

- על שם הכתוב: וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ (שמות יג ח).
- מפני שמגיד בה ענין יציאת מצרים והנסים שעשה עמנו הקדוש ברוך הוא באותו זמן (אבודרהם סדר ליל פסח).
- מלשון הודאה ושבח להקב"ה על שהוציאנו ממצרים, כמו שמתרגם בירושלמי הַגָּדָתִי הַיּוֹם לַה' אֱלֹהֶיךָ (דברים יא ג) – "שבחית יומא דנך" (אבודרהם שם, בשם יש מפרשים).

החילוק ממצות זכירת יציאת מצרים מצות הגדה בליל פסח שונה ממצות זכירת יציאת מצרים שישנה בכל ימות השנה (ראה ערך זכירת יציאת מצרים) בכמה דברים:

- שבכל השנה יוצאים ידי המצוה אף על ידי זכירה בלב, ובליל פסח צריך דוקא הגדה בפה³ (שו"ת בשמים ראש קעג; פרי מגדים פתיחה כוללת לקריאת שמע ד).

• שבכל השנה המצוה היא בזכירה בעלמא, ובליל פסח המצוה בסיפור, בהרחב הדברים, וזה גדרה של הגדה (מהר"ם ש"ק על תרי"ג מצוות מצוה כא; פנים יפות על התורה שמות יג ח; הגדת מעשה נסים לבעל חוות דעת); אלא שיש חולקים וסוברים שאף בליל פסח יוצאים בהזכרה בלבד (מנחת חינוך מצוה כא⁴).

• שבכל השנה אין בלילה מצות עשה המפורשת בתורה, אלא ממדרש שדרשו חכמים למדו כן (ראה ברכות יב ב כל ימי חיך לרבות

הלילות. וראה ערך הנ"ל), ובליל פסח מצות עשה מפורשת היא (פרי מגדים שם; מנחת חינוך שם. וראה ערך דברי סופרים ההבדל בין המפורש בתורה להלמד מדרשה).

• שבליל פסח המצוה היא בדרך תשובה לבן או לאחר, וכשאינ מי שישאלנו, אז באמת המצוה בליל פסח היא כמו זו של כל הלילות (מנחת חינוך שם).

בזמן הזה בזמן הזה, לסוברים שמצות אכילת מצה בזמן הזה מדרבנן (ראה ערך אכילת מצה; המצוה והחייבים בה), אף הגדה אינה אלא מדרבנן, ולסוברים – וכך הלכה (ראה ערך הנ"ל) – שאכילת מצה היא מן התורה אף בזמן הזה, גם מצות הגדה מן התורה (ראה פסחים קטז ב בסומא), לפי שהכתוב תלה הגדה במצה (שו"ת בשמים ראש קעג, על פי דרשת המכילתא, ראה להלן: זמנה ושיעורה; בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך).

מדוע אין מברכים על מצוה זו לפנייה (על הברכה בסופה, ראה להלן: הנוסח; חתימתה) כדרך שמברכים על מצוה זו המצות, מכמה טעמים:

- שכבר אמר בקידוש זכר ליציאת מצרים (רבנו ירוחם ה ד, בשם רבנו פרץ; אבודרהם סדר ליל פסח, בשם הר"ף, ואולי צריך לומר הר"ף⁵).
- שאין לה שיעור ידוע, שבדיבור אחד יצא, אלא שכל המרבה הרי זה משובח (ארחות חיים יח; אבודרהם שם, בשם הרשב"א).
- שכבר אמר בברכות קריאת שמע "אמת ואמונה", וחתם בברכת גאל ישראל (מאירי ברכות סוף פרק א, וכתב שאין הטעם ברור).
- שעיקר המצוה היא עשיית המעשה – אכילת מצה ועוד – שמתוך כך אנו זוכרים יציאת מצרים, אלא שאם ישאלו אותו יפרש להם בפה (שו"ת הרא"ש כד ב).
- שההגדה כולה קילוסים ותשבחות, ואין מברכים על ברכות ותשבחות (שו"ת בשמים ראש קצו. וראה הגדת רבי צבי קלישר שדחה שהרי מברכים על הלל אף שכולה תשבחות).
- שמה שאומרים ברכת אשר גאלנו בסוף ההגדה היא ברכת ההגדה, וקבעה בסוף לפי שאם היה מברך בתחילה אשר גאלנו לא היה חוזר למפרע אל השעבוד (שבלי הלקט השלם ריח, בשם רבי בנימין).
- יש מן הראשונים שהיו מברכים לפנייה (מאירי ברכות שם: ויש חולקים ומברכים).

החייבים

אפילו חכמים אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים גדולים (רמב"ם חמץ ומצה ז א, על פי מכילתא בא יח שאם היתה חבורה

ובשונה מליל פסח שהמצוה היא הגדה, ואין יוצאים אלא בשמיעה מבר חיוב. 4. וראה שם בשם הפרי חדש שבהזכרת יציאת מצרים בקידוש – יצא, וראה פרי מגדים בפתיחה לקריאת שמע שם. וראה בסמוך בשם ראשונים בטעם שאין מברכים על הגדה מפני שיוצאים בקידוש או בדיבור אחד. 5. וראה פרי חדש

הגדה. 1. ח' טורים קעז-קצג. 2. וראה רש"י על התורה שם שמפרש שזוהי מצות זכירת יציאת מצרים בכל יום. 3. וראה שו"ת חתם סופר או"ח טו שביאר שאף לסוברים שגם בכל השנה אין יוצאים בהרהור בלב, מכל מקום יוצאים בשמיעה אף ממי שאינו בר חיוב, כיון שהמצוה היא זכירה ולא הגדה,

המצוות (רבנו ירוחם ה' ד'; אמנם רוב הפוסקים פסקו שחייב מן התורה (בית יוסף או"ח תעג; פרי חדש שם⁷), ולפיכך מוציא את הרבים ידי חובתם (בית יוסף שם), ואפילו הוא סומא מיום היוולדו (שו"ע הרב שם נב. וראה ערך סומא).

אמנם יש שכתב שמכל מקום אינו אומר "מצה זו, מרור זה" אלא מצה שאנו אוכלים, מרור שאנו אוכלים (חק יעקב תעג לט); ויש שכתב שכיון שיכול להגביה את המצה יכול לומר את הנוסח הרגיל (חיי אדם קל יא, וכן משמע מהמאירי פסחים קטז ב, וראה על כך באנציקלופדיה רפואית הלכתית מהדורה חדשה תשס"ו כרך ו ערך עיור טור 103).

זמנה ושיעורה

כשעה שצצה ופרור מונחים לפניך והגדת לבנך, שומע אני מראש חודש (ובהגדה: יכול מראש חודש) – שבו התחילה הגאולה (רשב"ם, כלבו, ואברבנאל בפירוש ההגדה), ועוד ששואלים ודורשים בהלכות הפסח קודם לפסח (פירוש ב כלבו ואברבנאל שם. ובכלבו: שתי שבתות) – תלמוד לומר ביום ההוא (מכילתא בא יז; הגדה של פסח), היינו יום הגאולה (כלבו, אבודרהם, ואברבנאל שם), אי ביום ההוא יכול מבעוד יום – כששוחטים את הפסח (ריטב"א וכלבו שם) – תלמוד לומר בעבור זה, בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך (מכילתא שם; הגדה של פסח), שתוכל להראות באצבע בעבור זה, שלשון זה משמע שמורה לו באצבע (המיוחס לרש"י, רשב"ם, וריטב"א שם).

האם יכול לאומרה אף קודם לזמן הזה קביעת זמנה של הגדה לשעה שיש מצה ומרור ולא קודם לכן, באה להוציא מידי חיוב לקראה לפני זמן זה (המיוחס לרש"י, ריטב"א, שבלי הלסט, אבודרהם, ועוד בפירושיהם להגדה), אבל לא באה לאסור את אמירת ההגדה קודם הזמן, וכן נהגו לקרוא את ההגדה בשבת שלפני פסח במנחה (ראה רמ"א או"ח תל א. וראה ערך שבת הגדול).

ויש סוברים שאין לקרוא ההגדה בשבת זו מטעם זה שלא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך (באור הגר"א שם סק"ב, וראה מעשה רב קעז, והגהות פעולת שכיר שם; הרעב"ץ בסידורו בפירוש להגדה פסקא יכול מראש חודש. וראה ערך הנ"ל).

זמנה משתחשך כשם שמצה ומרור אין יוצאים ידי חובה באכילתם אלא משתחשך, כשכבר הוא לילה, ואין תוספת יום טוב שקיבל עליו מועילה לאכילתם (ראה תוספתא פסחים סוף פרק ב, ותוספות פסחים צט ב ד"ה עד שתחשך ועוד), כך אין יוצאים ידי חובה הגדה אלא משתחשך, שהרי אמרו בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך, היינו בשעה שראוי לאכול מצה ומרור (שו"ת תרומת הדשן קלז, וראה משנה ברורה תעב סק"ד).

שהמצות יהיו אף על פי שבשעה שמצה ומרור מונחים היינו לפניו שראוי להיות מונחים, ולא שיהיו מונחים ממש (ראה שו"ת תרומת הדשן קלז), מכל מקום צריך לומר ההגדה על מצה הראויה לצאת בה ידי חובה (שו"ע הרב תעג לו), שנאמר: תאכל עליו מצות לחם עזי (דברים טז א), ודרשו: שעונים עליו דברים הרבה (פסחים לו א), שגומרים עליו את ההלל, ואומרים עליו הגדה (רש"י שם ד"ה שעונין. וכן ברבינו חננאל שם קטו ב: פירוש אומר עליו הגדה).

של חכמים או של תלמידים כו'. ובנוסח ההגדה: אפילו כולנו חכמים כולנו נבונים כולנו זקנים כולנו יודעים את התורה מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים).

נשים כתבו ראשונים שאף הנשים חייבות במצות הגדה (החינוך מצוה כא. ובטוש"ע או"ח תעב יד בדרך כלל שכל המצוות הנוהגות בלילה זה אף הנשים חייבות), ואף שמצות עשה שהזמן גרמא היא, ונשים פטורות בה (ראה ערך אשה; במצות עשה שהזמן גרמא), מכל מקום חייבות הן מכמה טעמים:

- שאף הן היו באותו הנס (ברכי יוסף שם תעג טו, וראה שם בארוכה, וראה ערך הנ"ל).

- מפני שחייבות בארבע-כוסות (ראה ערכו, וראה ערך הנ"ל שם), והכוסות ששתאן שלא על הסדר לא יצא (ראה ערך ארבע כוסות), ולכן ממילא חייבות בהגדה, כדי שישתו על הסדר (חיי אדם קל יב).

- מפני שנאמר זְכוֹר אֶת הַיּוֹם וגו' וְלֹא יֵאָכֵל חֻמֵּץ (שמות יג א), ומקיש איסור אכילת חמץ לסיפור יציאת מצרים, שכשם שנשים חייבות באיסור אכילת חמץ, אף בסיפור יציאת מצרים חייבות (חשק שלמה פסחים קטז ב).

וכתבו אחרונים שהמשרתת בבית צריכה לשמוע כל ההגדה, ואם צריכה לצאת לבשל וכיוצא על כל פנים מחוייבת לשמוע הקידוש, ולכשיגיעו ל"רבן גמליאל אומר" (ראה להלן: הנוסח; אמירת פסח מצה ומרור) תיכנס ותשמע עד לאחר כוס שני, ונוהגים לקרוא לה שתשמע עשר המכות כדי להגיד כמה נסים עשה הקדוש ברוך הוא בשביל ישראל (חיי אדם הסדר בקצרה).

שיאמרה כלשון המון לכל צריך שיאמר ההגדה בלשון שמבינים הנשים והקטנים (רי"ף גיאת ב עמ' קב, בשם רב נטרונאי; רמ"א בשו"ע או"ח תעג ו. וראה כלבו נ שמנהג יפה הוא), וכן עשה גדול אחד שאמר כל ההגדה בלשון לעז, כדי שייבינו גם הנשים (רמ"א שם, בשם ר"י מלונדרש), לפי שאף הן חייבות בהגדה (משנה ברורה שם ס"ק סד).

ויש שמפרש שתרגום ההגדה לנשים הוא לא מפני חיוב הנשים בהגדה, אלא מפני שהאנשים חייבים להודיע להן הנסים של יציאת מצרים, ואם יאמרו בלשון שאינן מבינות אין זו הגדה והודעה (ברכי יוסף שם טו, בשם בית דוד, וראה שם שהשיג על הבית דוד והוכיח שמשום חיוב הנשים עצמן הוא⁶).

סומא הסומא, נחלקו בו אמוראים: רב אחא בר יעקב אמר סומא פטור מלומר הגדה, שנאמר כאן: בַּעֲבוּרָהּ (שמות יג ח), ונאמר בבן סורר ומורה: בָּנְנוּ זֶה (דברים כא כ), מה להלן פרט לסומא (ראה ערך בן סורר ומורה), אף כאן פרט לסומא; ורב ששת ורב יוסף חולקים, ואף שהיו סומים היו קוראים את ההגדה להוציא את הרבים, ואינם סוברים גזרה שוה זו (פסחים קטז ב, וראה שם הטעם).

יש מן הראשונים שכתב שאף לאמוראים שאינם סוברים הגזרה שוה לפטור את הסומא מהגדה, עדיין הדבר תלוי במחלוקת תנאים אם סומא חייב בכלל במצוות (ראה ערך סומא), אלא שאמוראים אלה סוברים שסומא חייב בכל המצוות, ולכן קראו ההגדה להוציא את אחרים (מרדכי מגילה ב תשצח).

להלכה, יש שפסק שאינו חייב בהגדה אלא מדרבנן, כמו בכל

שו"ת תורת חסד או"ח ח שאפילו אם בכל המצוות פטור מהתורה, בהגדה חייב, מפני שכל שישנו בבל תאכל חמץ ישנו בקום אכול מצה, וסיפור יציאת מצרים

תעג שבהזכרת יציאת מצרים בקידוש יצא. 6. וראה מנחת חינוך סוף מצוה כא שנסתפק בכלל אם יוצאים מצות הגדה שלא בלשון הקודש. 7. וראה

שיראו שינויים ויתעוררו לשאול עליהם, יתעוררו גם כן לשאול על שינויים אחרים, היינו שאוכלים מצה ומרור ויושבים בהסיבה, וישיבו להם (פרי חדש תעג; שו"ע הרב תעב לא; משנה ברורה שם סק"ב).

חוטפים מצות חוטפים מצות בלילי פסחים בשביל תינוקות שלא יישנו (רבי אליעזר בבביתא פסחים קט א) וישאלו (רבינו

חננאל שם, וכן הוא בכתב יד מינכן, וראה רשב"ם שם ד"ה חוטפין).

ובביאור המושג "חוטפים" ישנם כמה ביאורים בראשונים:

- שמגביהים את הקערה כדי שישאלו (רש"י ורשב"ם שם ד"ה חוטפין⁹).
- חוטפים מצה זה מיד זה, כדי שיראו שינוי וישאלו (רמב"ם חמץ ומצה ז א).

- חוטפים לאכול מהר כדי שלא יישנו התינוקות (פירוש ב ברש"י ורשב"ם שם, והראב"ד שם בשם פירוש אחר).

• חוטפים ומסלקים את הלחם מיד התינוקות שלא יהיו ישנים מתוך מאכל הרבה כדרך התינוק אחר אכילתו, ושוב לא ישאלו (רשב"ם שם; ולי נראה כו', על פי התוספתא שם חוטפין מצה לתינוק כדי שלא יישנו).

עקירת השולחן עוקרים את השולחן לפני מי שאומר הגדה - קודם שיאכלו (רמב"ם חמץ ומצה ז א) - כדי שיהיה היכר לתינוקות וישאלו (פסחים קטו ב; רמב"ם שם; ועוקרים השולחן מלפניהם, אבל שם בפרק ח ב: מלפני קורא ההגדה לבדו), ומתוך כך ישאלו גם בשאר דברים (תוספות שם ד"ה כדל).

עקירה זו יש מפרשים שהיא הגבהת הקערה (ראה ערוך ערך חטף, ורש"י שם ד"ה ואין); ויש מפרשים עקירת השולחן ממש, והדברים אמורים בזמן התלמוד שהיו נוהגים ליתן שולחנות קטנים לפני כל אחד מהמסובים, ושולחן קטן לפני מי שאומר הגדה, אבל בדורות האחרונים שכל המסובים אוכלים על שולחן אחד גדול, ויש טורח גדול בעקירתו, נהגו לעקור הקערה שבה המצות מלפני בעל הבית האומר את ההגדה (רשב"ם ותוספות שם; טוש"ע או"ח תעג ו), ולהניחה בסוף השולחן כאילו כבר אכלו, כדי שיראו התינוקות וישאלו (רשב"ם שם; טוש"ע שם).

הגבהה בשעת אמירת "הא לחמא" יש נוהגים להגביה כשאומר "הא לחמא" (ראה להלן: הנוסח על נוסח הא לחמא), והגבהה זו היא לשמחה בעלמא, וכשמסיים "הא לחמא" עוקרים

ומסלקים הקערה (ראב"ה פסחים ע"ב 162, 163. וראה הגהות מיימוניות שם בשמו), אבל כשמתחיל עבדים היינו צריך להחזיר הקערה (סמ"ק קמ"ד; טוש"ע שם ז), שהרי צריך לומר ההגדה על המצות, ועוד שצריכה המצה להיות לפניו בשעה שאומר מצה זו (טור שם, וראה לעיל: זמנה; בשעה שמצה ומרור מונחים לפניו).

עכשיו אין נוהגים אפילו בעקירת הקערה, לפי שהתינוקות יודעים שעיקר האכילה לא תהיה ממצות אלו שבקערה ולא ישאלו כלום כשיסירן מעל השולחן (מגן אברהם שם ס"ק כה; חק יעקב שם; שו"ע הרב שם לח¹⁰).

טיבול ראשון הטיבול הראשון של הכרפס (ראה ערך סדר של פסח) הוא כדי להתמיה את התינוקות וישאלו, לפי שאין רגילים לאכול ירק קודם הסעודה (רש"י ורשב"ם פסחים קיד א במשנה ד"ה עד; שו"ע הרב תעג יד).

לפיכך צריך שהקערה שיש בה המצות תהיה לפניו בשעה שאומר ההגדה (טור או"ח תעג), וכן פורסים המצה האמצעית משלש המצות קודם אמירת ההגדה (ראה ערך סדר של פסח), ומחזירים פרוסה מהמצה לתוך הקערה כדי לומר עליה ההגדה, שמתוך שנאמר: לחם עני, דרשו מה דרכו של עני בפרוסה, אף כאן בפרוסה (ראה ערך אכילת מצה), שהמצה שיוצאים בה ידי חובה תהיה פרוסה, ולכן עליה צריך שיאמר ההגדה (שו"ע הרב שם).

לספר כל הלילה כל המרבה לספר ביציאת מצרים - שמאריך בדברים שאירעו ושהיו (רמב"ם חמץ ומצה ז א) - הרי זה משובח (הגדה של פסח; רמב"ם שם, והחינוך מצוה כא), וחייב אדם לעסוק בהלכות הפסח (וגירסת הגר"א: לספר ביציאת מצרים) כל הלילה (תוספתא סוף פסחים, והובא ברא"ש שם י לג, וטור או"ח סוף סימן תפא).

ויש מפרשים הכתוב: ליל שְׁמֵרִים הוּא לָהּ (שמות יב מב) שלא יישנו אלא יודו ויספרו גבורות השם בצאתם ממצרים (אבן עזרא שם; חזקוני שם), וכן כתבו ראשונים שחייב אדם לעסוק כל הלילה בהלכות הפסח וביציאת מצרים, ולספר בנסים שעשה הקב"ה לנו ולאבותינו עד שתחטפנו שינה (רא"ש פסחים שם, וכן בטוש"ע שם ב⁸), ומעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו מסובים, והיו עוסקים בהלכות הפסח כל הלילה עד קרות הגבר (תוספתא שם. וכן הובא מעשה זה בהגדה של פסח בנוסח דומה, וראה להלן: הנוסח).

יש מהאחרונים שכתבו שסוף זמן מצות הגדה תלוי במחלוקת התנאים בסוף זמן אכילת מצה, שלסוברים זמנה עד חצות (ראה פסחים קכ ב. וראה ערך אכילת מצה; השיעור והזמן) אף זמן הגדה כך, ולסוברים עד שיעלה עמוד השחר (ראה פסחים שם, וראה ערך הני"ל) עד אז אף זמן הגדה, שהרי זמן הגדה הוא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך (שו"ת משכנות יעקב או"ח קנא, וראה פרי מגדים תעג אשל אברהם סק"א); ויש מוכיחים שאפילו לסוברים מצות מצה עד חצות יש מצוה לספר ביציאת מצרים עד הבוקר, שכן באותו מעשה של התנאים היו גם מהתנאים שסוברים מצות מצה עד חצות (שו"ת עמק יהושע ב יא. וראה גם הגדת אמרי שפר להנצי"ב ד"ה כל המרבה).

לא אמר הגדה כליל פסח מי שלא אמר הגדה בליל פסח אין לו תשלומין, שהרי נאמר בעבור זה, בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך, ואין מצות מצה ומרור אלא בלילה הראשון, ומכאן ואילך רשות (מגן אברהם תפא סק"א; חק יעקב תעג סק"א).

הגדה בדרך תשובה

המקור לשינויים מאחר שנאמר וְהָיָה כִּי יִשְׁאַלְךָ בְּנֶךָ וְגו', לכן עיקר מצות ההגדה בליל פסח הוא לאמרה בדרך תשובה על שאלות ששאלוהו (מנחת חינוך מצוה כא; שו"ע הרב תעג יד; משנה ברורה תעב סק"ג ו), ולפיכך צריך לעשות שינוי בלילה הזה, כדי שיראו הבנים וישאלו מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, עד שישבי להם כך וכך אירע (רמב"ם חמץ ומצה ז א).

כיצד משנה, מחלק להם קליות - קלי מחטים ישנים (רש"י ורשב"ם פסחים קט א ד"ה קליות) - ואגוזים, כדי שיראו שינוי וישאלו (ברייטא פסחים קט א: כדי שלא יישנו וישאלו; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח תעב טז), ואף שעל שאלה של שינוי זה לא באה תשובה בהגדה, מכל מקום על ידי

9. ובגליון הגמרא שם: ספרים אחרים כדי שישאלו, וראה הגהות הב"ח שם.
10. אבל בסדרי נוסחי ההגדות שלפנינו כמו בראב"ה הני"ל שלפני הא לחמא

תלוי באכילת מצה. 8. ובשו"ע הושמט כל הלילה, וראה חסדי דוד לתוספתא שם שהוא כדי להורות שכל הלילה לאו דוקא אלא עד שתחטפנו שינה.

אבותיכם (ירושלמי פסחים י ה, וראה שם בקרבן העדה ופני משה שרצונם לומר שזהו מתחיל בגנות שבמשנה).

להלכה נוהגים כל ישראל להתחיל בעבדים היינו, ואחר כך מתחילה עובדי עבודה זרה (רבינו חננאל ורי"ף שם, וכן הוא בכל נוסחאות ההגדה שבסידור רס"ג, וסדר רב עמרם, וברמב"ם, ובראשונים, ובכל ההגדות שלפנינו).

וכתבו גאונים שמי שאינו אומר עבדים היינו, ולא מתחילה עובדי עבודה זרה, אלא מתחיל מויאמר יהושע אל כל העם, ואומר כל הפסוקים שבתורה כמות שהם, מבלי מדרש חכמים, אין צריך לומר שלא יצא, שהרי אמירת עבדים היינו מן התורה, שכתוב: **וְאֶמְרָתָם לְבָנָךְ עֲבָדִים הָיִינוּ** (דברים ו כא), אלא העושה כן מין הוא וכופר בדברי חז"ל, וחייבים לנדותו (רב נטרונאי גאון בסדר רב עמרם השלם עמ' 206; המנהיג הלכות פסח עמ' תעג).

מסיים בשבח על הסיום בשבח שאמרו במשנה, נחלקו ראשונים: • יש מפרשים שבכל התחלה בגנות יש את סיום השבח שלו, שבגנות של מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו, סיום השבח הוא בדת האמת, שהבדילנו המקום מהאומות וקרבנו ליחודו; ובגנות של עבדים סיום השבח הוא בנסים ונפלאות שנעשו לנו ובחרותנו (רמב"ם חמץ ומצה ז ד, וראה סמ"ג עשין מא). • יש מפרשים שהסיום בשבח הוא הדרשות בפרשת ארמי אובד אבי (ראה להלן), וכמה מעלות טובות למקום עלינו (ראה להלן). מאירי פסחים קטז א; פירוש א ביבין שמועה לרשב"ץ).

• יש מפרשים שהסיום בשבח הוא בשבחו של הקדוש ברוך הוא, והיא ברכת אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים (ראה להלן). מדרש שכל טוב עמ' 128; שבלי הלקט השלם ריח; פירוש ב ברשב"ץ שם). • ויש מפרשים שהשבח של עבדים היינו הוא מאמר ברוך המקום שנתן תורה לישראל ודרשת ארבעה הבנים (ראה להלן), והשבח של מתחילה עובדי עבודה זרה הוא דרשת ארמי אובד אבי (אברבנאל בפירוש זבח פסח להגדה. וראה על כל השיטות בהגדה שלמה פרק ה).

אמירת פסח רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים **מצה ופירור** אלו בפסח לא יצא ידי חובתו – היינו ידי חובת סיפור יציאת מצרים (קריית ספר למב"ט חמץ ומצה ז; מחזור ויטרי בפירוש הגדה: ידי חובתו של קריאת הגדה) – ואלו הן, פסח מצה ומרור:

פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים, שנאמר: **וְאֶמְרָתָם זָכַר פֶּסַח הוּא לַה' אֲשֶׁר פָּסַח וְגו'** (שמות יב כז), ואמרתם פירוש באמירה, ומצה ומרור הוקשו לפסח (תוספות פסחים קטז א ד"ה ואמרתם).

מצה על שום שנגאלו אבותינו ממצרים, שנאמר: **וַיֹּאפֹךְ אֶת הַפֶּצֶק אֲשֶׁר הוֹצִיאוּ מִמִּצְרַיִם** (שם לט), או: על שם שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם הקדוש ברוך הוא וגאלם שנאמר וכו' (כך הוא הנוסח ברמב"ם, ובכל ספרי ההגדות שלנו).

מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים, שנאמר: **וַיִּמְרְרוּ אֶת חַיֵּיהֶם וְגו'** (שם א יד. משנה שם קטז א וב; רמב"ם חמץ ומצה ז ה), ודברים הללו כולם נקראים הגדה (רמב"ם שם. וכן הוכנס בכל נוסחאות ההגדה¹⁴).

שינויים בשמות האמוראים ראה הגדה שלמה לרמ"מ כשר עמ' 21 על פי כתבי יד שונים של מסכת פסחים וראשונים. 14. על שינויים קלים בנוסח ראה הגדה שלמה פרק כ.

מציגת כוס שני קודם אמירת ההגדה מוזגים כוס שני (ראה ערך **קודם אמירת ההגדה** ארבע כוסות) כדי שישאלו התינוקות למה שותים כוס שני לפני הסעודה (רש"י ורשב"ם פסחים קטז א במשנה בפירוש מזגו לו כוס שני; טושי"ע או"ח תעג ז), ויאמרו להם שאין רשאים לאכול עד שישפרו ביציאת מצרים (מגן אברהם שם ס"ק כו), או שעל ידי זה יתעוררו לשאול שאר השאלות (שו"ע הרב שם מ; משנה ברורה שם ס"ק סט).

חובת שאילת מה נשתנה אם אין דעת בבן, אביו מלמדו מה נשתנה וכו' (משנה פסחים קטז א; טושי"ע או"ח תעג ז), אם אין לו בן, אשתו שואלתו, ואם לאו הוא שואל את עצמו, ואפילו שני תלמידי חכמים שואלים זה את זה מה נשתנה וכו' (גמרא שם; רמב"ם חמץ ומצה ז ג; טושי"ע שם), ואין הנשאל צריך לחזור ולומר מה נשתנה, אלא מתחיל עבדים היינו (מהרי"ל, ורמ"א בשו"ע שם¹¹).

נוסח שאילת מה נשתנה השאלות שתיקנו חכמים במשנה הן ארבע: על אכילת מצה; על אכילת מרור; על אכילת צלי, בזמן הבית; על הטיבול (משנה פסחים קטז א), בירושלמי השאלות במשנה שלש: טיבול, מצה, צלי (ירושלמי שם י ד).

ויש סוברים חמש שאלות: טיבול, מצה, צלי, מרור, והסיבה (רמב"ם חמץ ומצה ח ב), ובזמן הזה שאין לנו קרבן אינו שואל שאלת הצלי (רי"ף פסחים שם; רמב"ם שם ג), ולכן השאלות בזמן הזה הן: טיבול, מצה, מרור, הסיבה (כן הוא הנוסח בסדר ההגדה של הרמב"ם סוף הלכות חמץ ומצה, ובסידור רב סעדיה גאון עמ' קלו, ושאר סידורים¹²).

כפי דעתו של בן אביו מלמדו (משנה פסחים קטז א; רמב"ם חמץ ומצה ז ב), כיצד אם היה קטן או טפש אומר לו כולנו היינו עבדים כשפחה זו או כעבד זה במצרים, ובלילה הזה פדה אותנו הקדוש ברוך הוא והוציאנו לחירות; ואם היה הבן גדול וחכם מודיעו מה שאירע לנו במצרים, ונסים שנעשו לנו על ידי משה רבנו, הכל לפי דעתו של בן (רמב"ם שם).

הנוסח

מתחיל בגנות על הנוסח הקבוע של הגדה אמרו במשנה: מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מארמי אבד אבי (דברים כו ה) עד שיגמור כל הפרשה כולה (משנה פסחים קטז א), וכל המוסיף ומאריך בדרש פרשה זו, הרי זה משובח (רמב"ם חמץ ומצה ז ד).

ונחלקו אמוראים מה היא הגנות: רב אמר מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו, ושמאל אמר עבדים היינו (גמרא שם¹³).

• יש מהראשונים מפרשים שהאמוראים נחלקו אם אומרים מתחילה עובדי עבודה זרה בלבד, או עבדים היינו בלבד (אבודרהם סדר הגדה, וכן משמע מרבינו חננאל ורי"ף פסחים שם שכתבו: והאידנא עבדינן כתרומיהו).

• ויש מפרשים שלא נחלקו אלא אם מתחילים בעובדי עבודה זרה, ואחר כך אומרים עבדים היינו, או להיפך, אבל הכל מודים שאומרים שני הדברים (ריטב"א בפירוש ההגדה).

בירושלמי אמר רב מתחילה צריך להתחיל בעבר הנהר ישבו

מגביהים ואחר כך מסלקים. 11. וראה באור הגר"א שם ס"ק מב שכתב מקור מפסחים קטז ב וקטז א פטרתן מלומר מה נשתנה. 12. יש גורסים מקודם שאלת מצה ומרור ואחר כך טבול, ראה מחזור ויטרי עמ' 295 ועוד. 13. על

פסחים), ומכל מקום נוהגים לאמרו, אם משום שהכוונה לאפיקומן (ראה ערכו), שהוא זכר לפסח (ראב"ן שם. וראה ערך אפיקומן), או שהכוונה לשני התבשילים (ראב"ה תקכה. וראה ערך סדר של פסח על ב' התבשילים. וראה עוד בשבלי הלקט שם).

שאר נוסח אחרי הא לחמא אומרים את סדר השאלות של מה ההגדה (ראה לעיל: הגדה בדרך תשובה; נוסח שאילת מה נשתנה), ואחרי כן: עבדים היינו, מעשה ברבי אליעזר ושאר התנאים (מקורו הראשון בהגדה של פסח, והובא בתוספות כתובות קה א ד"ה דחשיב. בסידור רס"ג אין פסקא ז), אמר רבי אליעזר בן עזריה (וכן הוא במשנה ברכות יב ב וספרי ראה פסקא קל ועוד. בסידור רס"ג אין), ברוך המקום, וזו הקדמה לדרשת ארבעה הבנים, חכם מה הוא אומר, רשע כו' תם כו' ושאינו יודע לשאול (וכן הוא במכילתא בא יח, וירושלמי פסחים י ד), יכול מראש חודש (וכן הוא במכילתא בא יז), מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו (ראה לעיל: מתחיל בגנות), ברוך שומר הבטחתו כו', והיא שעמדה כו' (מקורו הראשון בהגדה), צא ולמד וכו', וזו הקדמה לדרשות שעל פסוק ארמי אובד אבי, וירד מצרימה כו' וכל הדרשות שעל פרשת ארמי אובד אבי עד דצ"ך עד"ש באח"ב (ראה לעיל ממשנה פסחים קטז א ודורש מארמי אבד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה ¹⁷).

וממשיך רבי יוסי הגלילי אומר כו' רבי אליעזר כו' רבי עקיבא כו' (מכילתא בשלח ו, ומכילתא דרשב"י [אפשטיין] עמ' 69. בסידור רס"ג ובנוסח הרמב"ם אין), כמה מעלות טובות כו' על אחת כמה וכמה (המקור הראשון בהגדה. ברס"ג וברמב"ם אין), רבן גמליאל היה אומר כו' פסח כו' מצה כו' מרור כו' בכל דור ודור כו' לפיכך כו' עד הללויה (כל זה במשנה בפסחים קטז ב).

וכאן מתחילים לומר הלל, ונחלקו תנאים עד היכן אומרים עכשיו: בית שמאי אומרים עד אם הבנים שמחה, ובית הלל אומרים עד חלמיש למעינו מים (משנה שם), הלכה כבית הלל (רמב"ם חמץ ומצה ח ה, וכן הוא בכל הסידורים והנוסחאות ¹⁸).

סגיה הכוס כשמגיעים ל"לפיכך" נוטל כל אחד ואחד כוסו בידו (ספר הפרדס לרש"י עמ' נא; שבלי הלקט השלם ריח) ומגביהו (אור זרוע ב רנו; הגהות מיימוניות חמץ ומצה נוסח ההגדה; טוש"ע או"ח תעג ז), מפני שבאים לפתוח בשיר והלל, ואין אומרים שירה אלא על היין (הפרדס ושבלי הלקט שם).

• יש שכתבו שאוחזים אותו בידו עד סוף לפיכך (הגהות מיימוניות שם).
• יש שכתבו עד אחר הלל (אור זרוע שם).

• ויש שכתבו עד סוף ברכת אשר גאלנו (הגהות מיימוניות שם שכן נאה, וכן נהג מהר"ם; טוש"ע שם).

חתימה חותם – מסיים את ההגדה (רשב"ם פסחים קטז ב ד"ה וחותרם) – בגאולה (משנה שם), היינו בברכת גאולה (רשב"ם שם), פתיחתה היא: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים וכו' (רבי טרפון במשנה שם ¹⁹), ונחלקו תנאים בחתימתה:

אלא שהמדיפסים קיצרו והשמיטו שם מפני שנמצא בהגדה של פסח, ראה מאיר עין לספרי שם, אבל נמצאות בפסיקתא זוטרתית תבוא שם, ובמדרש תנאים הופמן עמ' 3 – 172 בשינויים קלים. ¹⁸ על מחלוקת ראשונים אם לברך על הלל זה, ראה ערך הלל וערך סדר של פסח, ושם שנהגו שלא לברך. ¹⁹ וראה ערך ברכות: פתיחה וחתימה, וערך ברכות גאולה: בליל פסח בטעם שאין זו נקראת ברכה הסמוכה לחברתה אפילו לנוהגים לברך קודם לכן על הלל.

יש מן הראשונים כתב שאין הכוונה שלא יצא ידי חובתו כלל, אלא שלא יצא ידי חובתו כראוי (ר"ן שם; מאירי שם).

בזמן הזה, שאין קרבן, אומר: פסח שהיו אבותינו אוכלים בזמן שבית המקדש היה קיים על שום שפסח כו' (רמב"ם שם ח ד, וכן הוא בכל נוסחאות הגדה).

להגיה כשאומר 'מצה זו' מגביה את המצה, וכן כשאומר **המצה והמרור** 'מרור זה' מגביה את המרור (פסחים קטז ב ורש"י; רמב"ם חמץ ומצה ח ד; טוש"ע תעג ז), כדי להראות למסובים לחבב המצוה עליהם (טוש"ע שם), אבל כשאומר 'פסח שהיו אבותינו אוכלים' לא יגביה את הבשר, ולא עוד אלא שנראה כאוכל קדשים בחוץ (פסחים שם. וראה משנה ברורה שם ס"ק עב).

חייב לראות עצמו כאילו יצא ממצרים בנוסח שבמשנה, אחרי אמירת פסח מצה ומרור, נאמר: בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שנאמר: והגדת לבנך ביום ההוא וגו', לפיכך אנחנו חייבים להודות וכו' (משנה פסחים קטז ב ¹⁵), וצריך שיאמר 'ואותנו הוציא משם' (רמב"ם שם; רמב"ם חמץ ומצה ז ו), שלא את אבותינו בלבד גאל אלא אף אותנו גאל (נוסח הגדה ברמב"ם ובהגדות שלפנינו), ועל דבר זה צויה הקדוש ברוך הוא בתורה: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ (דברים ה יד), כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית (רמב"ם שם).

ואף שכבר אמרנו בתחילת ההגדה – בפסקא עבדים היינו – ואילו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצרים הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו וכו', מכל מקום חוזרים כאן לעיכוב, כלומר שחייבים אנו לראות עצמנו כאילו יצאנו ממצרים (כלבו נא).

עיקר נוסח ההגדה עיקר נוסח ההגדה, שתיקנו חכמים חובה על הכל, הוא מתחילת עבדים היינו עד הרי זה משובח, ואחר כך מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו עד סוף דרוש פרשת ארמי אובד אבי, ואחר כך פסח שהיו אבותינו אוכלים כו' מצה זו כו' מרור זה כו' בכל דור ודור כו' ואותנו הוציא משם כו' לפיכך כו' עד ברכת גאל ישראל (על הברכה ראה להלן), ושאר כל נוסח ההגדה הוא מנהג שנהגו כל ישראל מדורות הראשונים (שו"ע הרב תעג מג, וראה רמב"ם חמץ ומצה ח ג – ה ובריש נוסח ההגדה שלו).

נוסח ההגדה המקובל נוסח ההגדה המקובל מתחיל: הא לחמא עניא וכו' (סדר רב עמרם, ושאר סידורי הגדה. בסידור רס"ג מתחיל הא שתא הכא וכו'), ויש מתחילים: בבהילו יצאנו ממצרים הא לחמא עניא וכו' (סדר הגדה ברמב"ם).

וכתבו ראשונים שאומרים בלשון ארמית כדי שיבינו הנשים וההתינוקות, שכשתיקנו היתה לשונם לשון ארמית (ראב"ה תקכה; ריטב"א בפירוש הגדה; אבודרהם פירוש ההגדה ועוד ¹⁶).

אמירת "כל דצריך ייתי ויפסח" לפי שאין לנו עכשיו קרבן פסח, ועוד שאף בזמן הבית אין הפסח נאכל אלא למנוייו (ראה ערך אכילת פסחים. שבלי הלקט השלם ריח בשם רבנו ישעיה; ראב"ן מסי

¹⁵ בר"י וברא"ש שם י ל לא גרסו כן במשנה, וכן במתניית דבני מערבא ובכתבי יד שונים, ראה הגדה שלמה פרק ז, ושם גם שינויים קלים בנוסחאות שונות שהגדה. ¹⁶ וראה ספר הפרדס לרש"י ומחזור ויטרי עמ' 292 כדי שהמזיקים לא ישמעו שאומרים כל הרעב יבוא ויאכל ויתקבצו ויזיקו הסעודה, וראה ריטב"א ואבודרהם שם בשם יש אומרים כדי שלא יכירו המלאכים שאנו מתפארים ויקטרגו עלינו. ¹⁷ הדרשות עצמן נמצאות בספרי תבוא פסקא שא,

יחזקאל כג; דעה ב בשו"ע הרב שם מט, בשמו. גם בסידור הריעב"ץ כתב שלא לשנות מטעם הלך אחר רוב שנים).

על שתיית כוס שני מארבע הכוסות אחר ההגדה, ראה ערך ארבע כוסות.

על הפסוקים שפוך חמתך ועוד, שאומרים אחר הסעודה, ראה ערך סדר של פסח.

על חלק השני של הלל שאומרים אחר זה, ראה ערך הלל וערך הלל הגדול.

על ברכת השיר אחר הלל, ראה ערך ברכת השיר.

אמירת פיוטים אחר שתיית כוס רביעי יש נוהגים לומר פיוטים לאחר שתיית בדברי שבח והודאה להקב"ה (שבלי הלקט השלם כוס רביעי ריח; תניא רבתי מח; שו"ת מהרש"ל פח), כמו: חסל

סידור פסח, אז רוב נסים הפלאת, אומץ גבורתך, אדיר במלכות, אדיר הוא, אחד מי יודע, חד גדיא (פיוטים אלה ברוב הגדות נוסח אשכנז. וראה הגדה שלמה פרק לו, ושם עוד פיוטים אחרים מנוסחאות שונות); ויש שאינם נוהגים לומר כלל הפיוטים (בהגדות נוסח ספרד, וכן בהגדת חב"ד אין פיוטים. וראה ערך סדר של פסח).

האם חוששים בליל פסח שחל בשבת יש מהראשונים סוברים שיטה הנר שאם הוא יחיד אסור לקרוא ההגדה בספר לאור הנר, מחשש שמא יטה השמן אל הפתילה (ראה ערך מבעיר), ואף אם אשתו מעיינת עמו, אם אינה יודעת לקרוא – אסור, אלא אם כן יודע ראשי הדברים בעל פה (ספר התרומה הלכות שבת ריט, ועי' מחזור ויטרי עמ' 123, ושבלי הלקט השלם סד); ויש מתירים, מפני שאין לבטל מצות הגדה משום חשש שמא יטה, ועוד שאין עם הארץ בעולם שלא תהא ההגדה קצת שגורה בפיו, ובעיונו קצת בספר קורא פעם בספר ופעם חוץ לספר, והרי זה כראשי פרקים שמותר (שבלי הלקט שם, בשם אחיו רבי בנימין, וכן פירש בשו"ע או"ח רעה ט מטעם האחרון²²).

הגהה

תיקון ספרים מן הטעויות שבהם; הבדיקה בספרים לברר אם יש בהם טעויות

הטעון תיקון

ספר שאינו מוגה ויש סוברים הן חומשים והן נביאים והן כתובים, אף על פי שלא נעשה אלא לקרות בו בינו לבין עצמו – אסור להשהותו (קריית ספר ב ג).

ויש מוסיפים שאף גמרא וספרי פוסקים בכלל האיסור, שאם נמצאת בהם טעות יבואו להתיר את האסור, ולאסור את המותר, ולזכות את החייב, ולחייב את הזכאי, ואין לך עולה גדולה מזו (רא"ש כתובות ב יא), וכל שכן הוא, שהעיקר מה שאנו פוסקים הוא מהתלמוד ושאר ספרי המחברים, ואם יהיה הספר מוטעה בקל יכול לטעות בדין (שו"ת הרמ"א ט).

ספר תורה שיש בו שלש טעויות בכל דף – יתקן, ואם יש בו ארבע – יגנוז; רב אמר שתיים – יתקן, ושלש – יגנוז. הלכה ארבע

• רבי טרפון סובר אינו חותם בה בברכה (משנה שם), שדומה לברכת-הפירות (ראה ערכו) וברכת-המצות (ראה ערכו) שפותחת בברוך ואינה חותמת בברוך, ואף זו כולה הודאה אחת היא, ואינו מוסיף בה דברי בקשה על להבא (רשב"ם ותוספות שם ד"ה וחותם. וראה ערך ברכות: שם ומלכות).

• ורבי עקיבא סובר חותם בברוך שדינה כברכה ארוכה, לפי שמוסיף בה דברי ריצוי ובקשה על להבא ואומר: כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום וכו' עד ברוך אתה ה' גאל ישראל (משנה שם, ורשב"ם ותוספות). הלכה כרבי עקיבא (רשב"ם ותוספות שם; רמב"ם חמץ ומצה ח ה; טוש"ע או"ח תעג ז).

כלשון עבר חותמים בלשון עבר: גאל ישראל, ולא גואל (פסחים קז ב, וכן הנוסח ברמב"ם חמץ ומצה ח ה, ובכל הסידורים²⁰) לפי שמספר ומשבח על גאולת ישראל שעברה (רשב"ם שם ד"ה והלל).

מן הפסחים ומן הזבחים בברכה זו כתבו ראשונים שאומרים: ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים, ולא להיפך, לפי שהזבחים הם חגיגת-ארבעה-עשר (ראה ערכו) שנאכלת קודם לפסח, שאין הפסח נאכל אלא על השובע (תוספות פסחים קטו ב ד"ה ונאמר, וראה ערך אכילת פסחים; סדר אכילתו; שבלי הלקט השלם ריח; טור או"ח תעג ז²¹).

וכתבו אחרונים שבמוצאי שבת מהפכים ואומרים מן הפסחים ומן הזבחים, לפי שבמוצאי שבת אין חגיגת ארבעה עשר, שאין החגיגה קרבה בשבת (שו"ת מהר"י ווייל קצג; ט"ז שם סק"ט; מגן אברהם סק"ל, וכן הוא ברוב נוסחאות ההגדה שלפנינו); ויש חולקים וסוברים שאף במוצאי שבת אין משנים הנוסח, שהרי אנו מבקשים שיגיענו ה' למועדים הבאים, ושם נאכל מן הזבחים והפסחים, ובשנה הבאה הרי לא יהיה פסח במוצאי שבת, ואפילו אם לפי חשבון הקביעות שבידינו יהיה פסח הבא במוצאי שבת, מכל מקום כשיבנה בית המקדש יקדשו את החדש על פי הראיה (ראה ערך קדוש החדש), ואפשר שלא יהיה במוצאי שבת (שו"ת כנסת

22. וראה פרי מגדים שם משבחות זהב סק"ח שמכל מקום יש להקל אף בעם הארץ גמור שאין שגור כלל בפיו שלא לבטל מצות הגדה. וראה פסח מעובין לבעל כנסת הגדולה רנו ורנו שאוסר אם אין לו חבר שיזכירו.

הגהה. 1. ח. טורים קצג-ר.

20. וראה הגדה שלמה עמ' סט בחילופי נוסחאות שבקטע מהגניזה ובסידור תכלאל תימן הנוסח גואל ישראל. וראה הגדה גולדשמידט עמ' 49. 21. וכן הוא במשנה שבמשניות, ובנוסח ההגדה של הרמב"ם, ובסדר רב עמרם, וכל נוסחאות ההגדה שלפנינו. במשנה שבירושלמי ובסידור רס"ג: מן הפסחים ומן הזבחים, וראה הגדה שלמה עמ' סט בחילופי נוסחאות שכן הוא בכמה הגדות.

מחדורת מקיצי נרדמים עמי' 84). ואמרו: יד המגהת - תיקצץ, שמוחקי ספרים כשורפי תורה (ראב"ד, הובא בברכי יוסף יורה דעה רע"ט).

ואפילו במקום שהסברא נותנת שהיה כאן קשה לסופרים הקודמים ותיקנוהו (שו"ת הרד"ך יג א, והביאו שו"ע ורמ"א רע"ט א. וראה ב"ח אורח חיים רפ"א), אלא בראיה ברורה שיש כאן טעות (רמ"א שם).

ואף האחרונים קבלו הרבה על חכמים שנראה להם מתוך קושיא ודקדוק מה להגיה בגמרא וראשונים, ולשבש נוסחאות הישנות לפי דעתם, ולפעמים המעיין היטב בהגהות אלו ימצא בהן טעות גמורה ושיבוש, ונוסחאות הישנות ישרות הן בלי הגהה (מהרש"א בהקדמתו לברכות, ראה קובץ אגרות חזון איש ג מ בסופו, ג ב).

תיקון בצידי אין האיסור אלא כשמוחק הנוסח הישן וכותב נוסח הגליון אחר במקומו על פי סברתו, אבל כשכותב שתי הנוסחאות, היינו בפנים הנוסח הישן, ומן הצד מגיה הנוסח שלו - מותר (ברכי יוסף יורה דעה רע"ט ג; פתחי תשובה יו"ד שם), ואף שיש מן האחרונים שאוסרים גם בזה, כבר נהגו גדולי עולם לכתוב הנראה לדעתם הגהות באין שום חשש (שדי חמד אסיפת דינים מערכת ה אות א).

בספרים • יש שכתבו שהאיסור אינו אלא בספרים שבימיהם המודפסים שהיו בכתב, שהמעתיקים היו משגיחים היטב בהעתקתם, אבל לא בספרים הנדפסים שהקלולים שכיחים (רבי ישעיה פיק בהגהותיו לט"ז או"ח רפ"ז, וכן כתב בפחד יצחק ערך כלאי בגדים בתשובתו, אבל שם תשובת שכנגדו החלוק עליו וסובר שאין הבדל).

• ויש שאינם מחלקים בכך, אלא למחוק בפנים אסור אף בדפוס, אם לא שהטעות ברורה על פי ספרים אחרים, אלא יגיהו מן הצד (ראה תשובה הנ"ל בפחד יצחק, ובשדי חמד אסיפת דינים שם הוכיח כן מהרמ"א וכמה אחרונים שאף בדפוס האיסור).

זעת מהאחרונים יש שכתב בכלל, כנגד הרצים אחרי החזון איש הבלשנות ותרגום המילים, שכן עבודתם אינה מביאה תועלת לעמלי התורה פרט לעתים רחוקות ובדברים קלי ערך, וכתב שאינו רגיל בחיפושים ובחקר קדמוניות, ואף מתנגד לדרך זו כי איננה בטוחה (חזון איש, קובץ אגרות ג יט).

יגנו (מנחות כ"ב; רמב"ם ספר תורה ז יב; טור שולחן ערוך יורה דעה רע"ט ד)². ואם יש בו דף אחד שלם, שאין בו ארבע טעויות, הואיל וניתן דף זה לתקן, מציל אף על שאר הדפים שיש בהם ארבע טעויות (שם ושם).

בירושלמי אמרו שבספר גדול, שיש בו הרבה דפים, ויש בו יותר משמונים וחמש טעויות, אף על פי שאין מגיע לכל דף ארבע טעויות - יגנו (ירושלמי מגילה א ט). וכתבו ראשונים שמכיון שבבבלי לא הוזכר חילוק זה, אין הלכה כן (האשכול א עמי' 166. וראה נחל אשכול שם אות ו).

ובספרי (זוטא בהעלותך) אמרו כל ספר שיש בו שמונים וחמש טעויות לא יקרא בו עד שיוגה אפילו בקריאת יחיד (זית רענן על הספרי שם)³.

הטעון בדיקה

ספר תורה שנמצאו בו שלש טעויות, כתבו ראשונים שאסור לקרות בו עד שיבדוק את כל הספר אם אין בו טעויות (שו"ת הרשב"א ז רפ"ז; שו"ע יו"ד רע"ט ג), אלא שנחלקו אחרונים אם צריך לבדוק כל ספר התורה (לבוש יו"ד שם), או שאין צריך לבדוק אלא אותו החומש שבו נמצאו הטעויות (אליהו רבה או"ח קמ"ג ס"ק י'⁴).

המגיהים

סופר שהגיה, או שכתב, שלשה ספרים, ונמצאו בכל אחד מהם שלש טעויות, כתבו אחרונים שהורעה חזקתו של אותו סופר, וצריך להגיה כל הספרים שכתב או שהגיה סופר זה (מלאכת שמים כלל טז, בשם דבר שמואל).

הגהה מסברא בספרים שלנו

חומר איסור בהגהת ספרי תלמוד ופוסקים כתבו ראשונים שעבירה **הגהה מסברא** גמורה היא להגיה מסברא, וראוי לנדות על כך (רמב"ן בבא בתרא קל"ד א ד"ה ה"ג בסופו), ורבנו גרשום קילל מגיהי ספרים, ואמר כך וכך יהיה להם (ספר הישר לרבנו תם בהקדמה, ובתשובותיו

הגעלה¹

הכשר כלים שנבלע בהם איסור, על ידי הפלטת הבליעה במים רותחים

הפרקים:

- מהותה ומקורה;
- פעולתה;
- הכשרו כתשמישו;
- כלי גדול;
- ניקור וניקוי;
- המים;
- במקצת כלי;
- בסוגי הכלים;
- בבליעה מחמת אש;
- בבליעת היתר;
- בבליעה בחריפות;
- אחר ההגעלה.

הבלוע שבתוך הכלי (רמ"א אורח חיים תנ"א ג).

כלי שנבלע בו איסור, כבולעו כך פולטו, וכפי תשמישו הכשרו

כשהטעות היא בשינוי ענין ולשון, אבל אם אחת מהטעויות היתה באות חסרה או יתרה, שאינה משנה את משמעות הענין או המילה, אין הספר תורה מוחק מוטעה על ידי כך (אליהו רבה שם). **הגעלה** 1. ח, טורים ר-רמז. ראה גם ערכים: געולי גוים; הדחה (א); לבון;

2. כשכתב המלא חסר, אבל אם כתב חסר מלא - לא יגנו, אלא יתקן על ידי גרידה (מנחות שם ורש"י; רמב"ם וטושי"ע שם). 3. על האיסור לקרוא בציבור בספר תורה שיש בו טעות, כל זמן שלא תיקנו, וכיצד לנהוג כשנמצאת טעות בשעת הקריאה, ראה ערך קריאת התורה. 4. כתבו אחרונים שדוקא

מהותה ומקורה

גזרה הגעלה פירושה הפלטה (רש"י איוב כא י'), שמפליטה

• כל זמן שהמים רותחים בולע הכלי ואינו פולט כלל, אלא לאחר שינוחו המים מרתיחתם (ריטב"א פסחים ל ב, בשם יש אומרים). ולפיכך צריך להניח הכלי המוגעל במים עד שינוחו המים מרתיחתם (ריטב"א שם) ⁵.

• כל זמן שהמים רותחים הם מפליטים את הבלוע בכלים, ואינם מבליעים כלום אל תוך הכלים.

ולכן אין לחוש כלל לחזרת בליעת הפליטה; אבל לאחר שנחו המים מרתיחתם הם חוזרים ומבליעים בכלים את מה שנפלט לתוכם, ולכן צריך להיזהר שלא תנוח היורה מרתיחתה כל זמן ההגעלה (שערים לרב האי גאון מובא בשבלי הלקט השלם רז).

• ויש מהראשונים שמחלקים שפליטת הכלי עצמו אינו בולע, אבל בולע מה שפלט כלי אחר, ולכן צריך להגעיל כל כלי לבד, ולא כמה כלים ביחד, שמה שיפלוט כלי זה יבלע כלי זה (יראים השלם נב) ⁶.

• כשמכניסים הכלים לתוך הרתחים מתחילים לפלוט מיד את הבלוע שבתוכם, וכל זמן שהם טרודים להפליט אינם בולעים כלום, שמחמת טרדתם להפליט אין בהם כח לבלוע (רא"ש פסחים ב ז, בשם הראב"ה, וראה שם שחולק) ⁷.

• טבע המים להפליט את הבלוע בכלים, אבל לא להבליע (רמב"ן חולין קח ב ד"ה לפיכך).

ולכן אין לחוש לחזרת הפליטה על ידי מי ההגעלה, ואפשר להגעיל כלים בני יומם ביורה בת יומה בלא ביטול בששים (רמב"ן שם).

• המים הרתחים הם כמו אש ששורפת, והם נכנסים בכלי לשרוף ולאבד כל הבלוע בתוכם (ארחות חיים חמץ ומצה צה; כלבו מח הגעלה בסופו).

ולכן צריך לדקדק מאד שלא למהר להוציא הכלי מן היורה, שיהיה פנאי לרתיחה להיכנס ולשרוף כל מה שבלעו הכלים (ארחות חיים וכלבו שם).

להלכה נהגו להחמיר להגעיל היורה שמגעילים בה תחילה, אף אם אינה בת יומה.

וכן שלא להגעיל שום כלי כשהוא בן יומו אף שיש במים יותר מששים כנגדו (מגן אברהם תנב סק"ו).

וכן נהגו שאפילו אם הכלים והיורה אינם בני יומם, וגם יש ששים במים כנגדם, להיזהר שלא להגעיל כלים שבליעתם מועטת עם כלים שבליעתם מרובה, ושלא להגעיל מקצת כלי פעמיים, ושלא

(פסחים ל ב; טושי"ע אורח חיים תנא ה, יורה דעה קכא א), שאם נשתמשו בכלים בדבר איסור צונן – מדיחם במים; נשתמשו בהם בחמים – מגעילים במים רותחים; נשתמשו בהם על ידי האש – מלבנם באש (עבודה זרה עה ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז ג; טושי"ע יורה דעה שם).

סקורה יש שמנו הגעלת כלים למצות עשה מיוחדת שנצטוו עליה מפסוק פל דְּכָר אֲשֶׁר יָבֵא בָאֵשׁ וגו' (במדבר לא כג. סמ"ק קצח), אבל רוב ככל הראשונים סוברים שאין זו מצות עשה (שאר מוני המצות), ולא בא הכתוב אלא לגלות שהאיסור שנבלע בכלים אוסר גם את התבשיל של היתר שיבשלו בכלים אלה, אם לא יגעילום ².

כלא ברכה אין מברכים ברכת המצות על הגעלת כלים, לפי שאין זו מצוה להשתמש בכלים אלו, ואפשר להשתמש בכלים חדשים, ולא יגעיל כלים אלו (ארחות חיים חמץ ומצה צה בסופו), או לפי שאינה אלא מצות לא תעשה שלא לאכול נבלות וטרפות (איסור והיתר נח קד. וראה ערך ברכת המצות).

פעולתה

באופן פעולת המים הרתחים להפליט את הבלוע בתוך הכלים לתוך המים, ואם מים אלה חוזרים ומבליעים את הפליטה לתוך הכלים, נחלקו ראשונים, וכמה שיטות בדבר:

• מיד כשמכניס הכלי למים הם מפליטים את הבלוע בו, ואף הכלי בולע מן המים יחד עם פליטת האיסור המעורבת בהם.

ולכן אין להגעיל כלי שבו ביום נשתמשו בו באיסור, אלא אם כן יש במים שמגעילים בהם ששים כנגד הכלי המוגעל, כדי לבטל פליטתו במי ההגעלה, שאם לא כן תחזור הפליטה ותאסור את הכלי כשחוזרת ונבלעת בתוכו (תוספות עבודה זרה עו א ד"ה מכאן; טור ורמ"א אורח חיים תנב א) ³.

• טבע המים הרתחים, שכשמכניסים לתוכם את הכלי, בתחילה הכלי בולע מהרתחים ואינו פולט כלום, וכשהוא שבע מבלוע, מתחיל להפליט את הבלוע בתוכו.

ולפיכך צריך להשהות את הכלי המוגעל בתוך היורה זמן מרובה עד כדי שתהא לו שהות לגמור בליעתו ולחזור ולהפליט (רשב"ם בתוספות חולין קח ב ד"ה שפלט), ואין להגעיל כלי בן יומו בלא ביטול פליטתו בששים, אלא אם כן ידקדק לכיוון להוציא הכלי כשמסער שנגמרה פליטתו, אבל בשעה שפולט אינו בולע, כשם שאינו פולט בשעה שבולע (ראה גר"א אורח חיים תנב סק"ד) ⁴.

הכלים שהוגעלו ברתחים ושוטפם ומדיחם במים קרים כמנהג העולם ומשפספס, הרי נחו אז מרתיחתם ופולטים (המנהיג פסח יא). ⁶ לשיטה זו צריך לשפוך את המים שביורה בעודם רותחים, שלא יצטנו מרתיחתם ותחזור היורה ותבלע מן הגיעול שבהם (שבלי הלקט השלם רז, בשם רש"י), וצריך להדיח בצונן את היורה ואת הכלים המוגעלים מיד אחר ההגעלה שלא יבלעו ממי הגעלה שעל פניהם שכבר נצטנו ונחו מרתיחתם (טור תנב, בשם רש"י. וראה להלן: אחר ההגעלה). ⁷ ולכן צריך להיזהר שלא ישהה הכלים בתוך היורה יותר מדאי, שלא יחזרו ויבלעו מגיעולם או מגיעול היורה, שכבר אינם טרודים לפלוט (שו"ע הרב שם לשיטה זו, וראה שם באור הגר"א ד, ה). וכן צריך להיזהר שלא להגעיל ביחד כלים שנבלע בהם איסור מרובה עם כלים שנבלע בהם איסור מועט (טור תנא בשם ראב"ה; שו"ע הרב תנב יז). וכן צריך להיזהר שלא יגעיל כלי או מקצתו שתי פעמים, כגון כשמגעיל כלים גדולים שאי אפשר להכניס כל הכלי בבת אחת לתוך היורה, לא יגלגלו ביד סביב במים, שלא יחזור ויכניס במים ממקצת שכבר הוגעל ופלט וכשחוזר ומכניסו הוא חוזר ובולע, וכיצד יעשה יצמצם להכניס חצי הכלי או שליש ואחר כך השאר, ולא יכניס מקצת אחד פעמיים (טור תנא; ט"ז תנב סק"ה; שו"ע הרב שם יז).

נותן טעם לפגם. ² אם מפני שטעם כעיקר (ראה ערכו) ממש, או שהתורה אסרה את הטעם הנפלט באיסור עשה (על מחלוקת הראשונים בדבר ראה ערך אהרית לאיסורא קמא וערך טעם כעיקר). ולסוברים שטעם אינו כעיקר מן התורה, חידוש הוא שהתורה אסרה טעם הנפלט מכלים (רש"י פסחים מה א ד"ה ור"ע. ראה ערך געולי גוים), אף שטעם הנפלט מכלים נפגם קצת, ונותן טעם לפגם מותר, כאן התורה אסרתו (ראה פסחים מד א). ³ לשיטה זו אין להגעיל כלים בתוך יורה אסורה כשהיא בת יומה, וצריך להכשיר היורה הגדולה קודם ההגעלה, מפני שאין בתוכה ששים כדי לבטל פליטתה, ותחזור ותיבלע בכלים המוגעלים (רא"ש פסחים ב ז, בשם הרבה ראשונים); יש סוברים שדי בששים כנגד האיסור הבלוע בדפנות הכלי, ואין צריך ששים כנגד הכלי כולו, ולפיכך מועלת הגעלה אף ליורה גדולה (המכריע מ, סט. וראה ערך בטול בששים); ויש סוברים שהבלע החוזר ונבלע בכלי נותן טעם לפגם הוא, ומותר אף כשהוא בן יומו, ולפיכך אין צריך שיהיו המים ששים כנגד פליטת האיסור או הכלי (מאירי עבודה זרה עמ' 323). ⁴ וראשונים דחו שיטה זו מכמה טעמים (תוספות חולין שם; רמב"ן ושאר ראשונים חולין שם; ראב"ה פסחים עמ' 83; מהר"א אור זרוע ז). ⁵ ויש סוברים אפילו לשיטה זו שכשמוציא את

ראשון, כדרך תשמישו, ואין צריך להגעילו בכלי ראשון דוקא (רמב"ם חמץ ומצה ה' כד; טוש"ע תנא ה').¹⁰

הגעלה על ידי עירוי מכלי ראשון לכלי שנשתמשו בכלי ראשון ממש, נחלקו בה ראשונים: יש סוברים שמועילה (רבנו תם בתוספות זבחים צה ב ד"ה עירח, הובא בטור יורה דעה קכא. ראה ערך ערו); ויש סוברים שאינה מועילה (רשב"ם בתוספות זבחים שם; טור שולחן ערוך אורח חיים תנא ה').

עירה מים רותחים על גבי הכלי, ונתן עליהם אבן מלובנת שמעלה רתיחות, הרי זה כהגעלה בכלי ראשון (מרדכי פסחים תקפא; רמ"א תנא ו); ויש חולקים וסוברים שאין אבן מלובנת מועילה אלא לכלי שנשתמש בו בעירוי מכלי ראשון, אבל לא כשנשתמש בו בכלי ראשון ממש (ב"ח תנב בתחילתו; פרי חדש תנא סט"ז).¹¹

כלי שני כלי שני שנשתמשו בו באיסור, כגון קערות (בית יוסף תנא), הכשרו אף הוא בכלי שני (טוש"ע אורח חיים תנא ה); יש סוברים שאין כלי שני בולע כלל, ואינו צריך הגעלה כלל (אסור והיתר נח לו; מגן אברהם סק"ג); ויש מי שאומר שאף אם נבלע בו האיסור בכלי שני צריך הגעלה בכלי ראשון, לפי שכלי שני בולע, אבל אין בו כח להגעיל ולהפליט (ב"ח אורח חיים שם).¹²

כבוש כלי שתשמישו בצונן על ידי כבישה מעת לעת, שהכשרו במלוי וערוי (ראה ערך כבוש וערך מלוי וערוי), אפשר להכשירו אף על ידי הגעלה (ראה עבודה זרה עד ב, וראה טוש"ע תנא כא בחביות של שכר).

כלי גדול

עשיית שפה של טיט כלי גדול, שאי אפשר להכניסו לתוך כלי אחר ולהגעילו מחמת גודלו, עושה לו שפה של בצק או טיט, וממלאו מים על כל גדותיו ומרחיחם בתוכו, כדי שיעברו הרותחים על שפתו (עבודה זרה עו ב; רמב"ם חמץ ומצה ה' כו; טוש"ע תנא ו').¹³

כשמגעילים את היורה שבתוכה מגעילים הכלים, קודם הגעלת הכלים (ראה לעיל: פעולתה, דעת הרבה ראשונים להגעיל היורה תחילה) – יש סוברים שאין צריך לעשות לה שפה (ט"ז תנב סק"י; משנה ברורה שם ס"ק כט); ויש סוברים שצריך לעשות לה שפה לפיה (קרבן נתנאל על הרא"ש פסחים ב' ל).

השלכת אבן רותחת יש מן הראשונים שלא היו עושים שפה, ובמקום זה היו משליכים בתוך היורה בעודה רותחת אבן רותחת, ומתוך כך ירתיחו המים יותר ויעלו על שפתה, וזה עדיף מהתזת הניצוצות (ראבי"ה פסחים ע"מ 84; טוש"ע תנא ו').¹⁴ ויש חולקים וסוברים שאין לסמוך על השלכת אבן מלובנת (ארחות חיים חמץ ומצה פט בשם הרשב"א).

החמים, כדרך המון העם (מהרי"ל שם, ובקיצור במג"א שם); אבל כשמגעיל על ידי עירוי באבן מלובנת, אין צריך להיזהר בכל זה (מהרי"ל הגעלה; מגן אברהם תנב ט; שו"ע הרב תנא כה, ל. וראה ערך ערוי).¹² וכתב שם שלכן נהגו העולם להגעיל אפילו כלי שני בכלי ראשון. וראה פרי חדש שם שתמה מנין לו דין זה. וראה ערך כלי שני על מחלוקת הראשונים בכלי שני בנוגע לבישול ובלעיה.¹³ וכתבו ראשונים שדוקא בכלי שנשתמש בו לאיסור הרבה פעמים צריך שפה, אבל אם נשתמש בו רק פעם אחת, אין צריך לעשות שפה בשעת ההגעלה (בדק הבית ד' ד).¹⁴ וקודם שישים בו האבן ימלא הכלי מים רותחים על כל גדותיו (מהרי"ל הגעלה; מגן אברהם ס"ק יב), ויש שהוסיפו שיתלה את הכלי בשוה ויהפוך בו כדי שיעברו הרותחים ויזובו מעל שפתו (מהרי"ל שם); ויש מי שכתב שאין צריך למלאותו אלא רובו, ונותנים בתוכו עץ כשהוא רותח, ומוליכו לכאן ולכאן, כדי שילכו המים לכאן ולכאן ועל שפתו, ודי בכך (ארחות חיים שם בשם הר"ם).

להשהות יותר מדאי שלא יחזרו ויבלעו הגיעול אחר שפלטו, לחוש לסברת האומרים שכל זמן שטרודים לפלוט אינם בולעים (מגן אברהם סק"ו).

וכן יזהר שלא להשהות הכלים עד שינוחו המים מרתיחתם (שו"ע הרב תנב טו).

באינו בן יומו אפילו לשיטות הסוברים שצריך ששים לבטל פליטת הכלים המוגעלים, אין הדברים אמורים אלא כשהכלים או היורה הם בני יומם, אבל באינם בני יומם לדברי הכל אין לחוש לפליטה כלל, שאפילו כשהחוזרים ובלעים מהפליטה, הרי היא נותנת טעם לפגם, ומותר (ר"ן חולין סו ח; רא"ש פסחים ב' ז).

כלי חמץ בערב פסח כשמגעיל כלי חמץ בערב פסח קודם זמן איסורו (ראה ערך חמץ על זמן האיסור) אין לחוש לחזרת הפליטה, אפילו כשהכלי בן יומו ואין ששים נגדו, מפני ששלשה נותני טעם של היתר הם: החמץ בכלי, והכלי במים, ומן המים חוזר ונבלע בכלי, ועדיין הכל היתר (תוספות עבודה זרה עו א, וחולין קח ב; טוש"ע אורח חיים תנב א, וט"ז ומג"א שם. וראה ערך נ"ט בר נ"ט).

ונהגו להחמיר שלא להגעיל כשהוא בן יומו אף קודם זמן איסורו, ואף כשיש ששים במים לבטל הפליטה (מגן אברהם סק"ו); ויש נוהגים להגעיל שלשה ימים קודם הפסח (מהרי"ל הגעלה; מגן אברהם סק"ט).

עדיף להגעיל כסל מנוקב כשאוחז את הכלי על ידי צבת, צריך שיפתח את הצבת בתוך הרותחים ויאחזו הכלי במקום אחר, שאם לא כן לא יגעו הרותחים במקום אחיזת הצבת (אגודה פסחים ב' כז, שו"ע תנב ד), ולפיכך יותר טוב להגעיל בשבכה או בסל מנוקב (איסור והיתר נח סג, ושו"ע הרב תנב כו).

הכשרו כתשמישו

כלי ראשון כל שנשתמשו בו באיסור בכלי ראשון, כגון קדרות,⁸ מגעילים אותו בכלי ראשון (ראה ערכו).⁹

סיר קיטור, והוא כלי שאינו עומד אצל האש, אבל מרתיחים את המים שבתוכו על ידי צינור המוליך קיטור מכלי העומד אצל האש, נחלקו אחרונים האם דינו ככלי ראשון להגעיל בתוכו כלים שבלעו איסור מכלי ראשון (ראה בדרכי תשובה קכא ס"ק טו. וראה בארוכה בשו"ת מהרש"ם א' צב), ובכמה מקומות נתפשט המנהג להקל (דרכי תשובה שם).

עירוי מכלי ראשון כלי שנשתמשו בו בעירוי מכלי ראשון, כגון קערות וכיצא, מועילה בו הגעלה על ידי עירוי מכלי

8. וכן כף שהיא מיוחדת להגיס בה הקדרה (שו"ע תנא ה, על פי פסחים ל ב).
9. אפילו לאחר שהעבירוהו מן האש, כל זמן שהוא רותח (דעה א' בטור יורה דעה קכא, ובשו"ע הרב תנא כה); ויש סוברים שאם נשתמש על גבי האש, אף הגעלה אין מועלת לו אלא בכלי ראשון שעל גבי האש דוקא, ולא שהעבירוהו מעל גבי האש, שכבולעו כד פולטו (דעה ב' בטור שם; שו"ע הרב שם); ויש מהאחרונים מחלקים שדוקא בשאר איסורים צריך על גבי האש, אך לא בהגעלה מחמץ קודם הפסח (שו"ע הרב תנא כה).¹⁰ וראה פרי מגדים (אורח חיים תנב אשל אברהם סק"ב) שאם היו הרבה עירויים יש לחוש לדעת המצריכים להגעיל בכלי ראשון.¹¹ כשמגעיל על ידי עירוי בלי אבן מלובנת, לכלי שנשתמש בו בעירוי, צריך להיזהר לערות מכלי ראשון דוקא, ויזהר שלא יפסוק הקילוח מן הכלי ראשון קודם שנגע הקילוח בגוף הכלי שמגעיל, ולפיכך יזהר לשפוך המים בזריזות, ולא יעמוד מרחוק וישפוך על ידי זריקה באויר, כגון שמתירא שמא יטנף את בגדיו, או שלא יכווה ממנו ההגעלה מניצוצות

היא לא היתה אלא באותו מקצת כלי (טור יורה דעה קכא, בשם הרשב"א; ט"ז שם סק"ז, ושי"ך ס"ק טז).

יש סוברים שיש הבדל בין ליבון שאינו מועיל למקצת הכלי, להגעלה שמועילה אף כשמגעיל רק אותו מקצת הכלי שבו נבלע האיסור (בדק הבית להרא"ה שם; טור ורמ"א בשו"ע יורה דעה קכא ו, ושי"ך ס"ק יז, יח).

ויש סוברים שאף בליבון מועיל במקצת הכלי, אלא שלכתחילה צריך להכשיר כל הכלי (ט"ז שם סק"ז, בדעת הטור)¹⁷.

לא יניח כלים הרבה לתוך כלי ויגעילם יחד, שבמקום נגיעתם אין המים הרותחים עולים, והרי אותו מקצת כלי לא נגעל (מרדכי פסחים תקפ; שו"ע תנב ג), וכן אם מגעיל בצבת, יגלגל הכלי, שאם לא כן במקום הצבת אין המים עולים (אגודה פסחים ב כז; שו"ע שם ד).

ידות הכלים כל הכלים צריך להגעיל ידותיהם כמותם (מרדכי פסחים תקעז; טוש"ע תנא יב). בדיעבד אין לאסור אם לא הגעילו הידות (רמ"א שם). אך אם ידוע בודאי שנשתמשו איסור בידות, אף בדיעבד אינה מועילה הגעלת הכלי בלבד (באור הגר"א שם).

בסוגי הכלים

כלי חרס אין הגעלה מועילה לכלי חרס (פסחים ל ב), שכן בכלי חרס שנשטמא נאמר: **יִשְׁכַּר** (ויקרא טו יב. רש"י פסחים ל ב ד"ה דמדייתת).

יש מן הראשונים סוברים שבאיסור דרבנן מועילה הגעלה לכלי חרס, על ידי שיגעילנו שלש פעמים (רשב"א בתורת הבית ד ד; טור יורה דעה קכא, בשם העיטור); ויש סוברים שלא התיירו הגעלה שלש פעמים אלא באיסורים דרבנן שאין להם עיקר מן התורה (ראה ערך אסור דרבנן. תורת הבית הקצר ד כ; שו"ע יורה דעה קיג טז, בשם י"א)¹⁸.

כשנבלע בחרס בצונן על ידי כבישה – נותר בהגעלה (טור תנא; שו"ע שם כא), וההגעלה נעשית על ידי שמלבן אבנים ושם בכלי חרס, ומערה עליהן מים רותחים, ומגלגל החבית שיעלו הרותחים בכל מקום (רמ"א שם)¹⁹.

כלי חרס הם כשנצפרו בכבשן, אבל כל שלא נצפרו בכבשן אלא נתייבשו בחמה, דינם ככלי אדמה (שו"ע הרב תנא כה. וראה מגן אברהם שם סק"ד)²⁰.

כלי חרס המחופים, דינם ככלי חרס, ואין הגעלה מועילה להם (פסחים ל ב). ונחלקו ראשונים: יש מפרשים שהם כלי חרס הטוחים באבר, ועושים אותם כעין זכוכית (רמב"ם חמץ ומצה ה כה); ויש מפרשים שהם היתוך זכוכית שמחפים בו כלי חרס (רא"ש פסחים ב ח; טוש"ע תנא כג)²¹.

על דין כלי חרס בנוגע לליבון והחזרתם לכבשן, ראה ערך לבון.

כלי אבנים כלי אבנים דינם ככלי מתכות, ונכשרים בהגעלה ואדמה

בבדק הבית שם). למתירים בהגעלת שלש פעמים צריך בכל פעם להרתיח מים חדשים, אבל אם יחזיר מי ההגעלה פעם שניה לא נחשב אלא כפעם אחת (חזון איש או"ח כט בתחילתו).¹⁹ בכבישה בצונן שלא בחריפות יש סוברים שאינו נותר בהגעלה אלא כשהכלי אינו בן יומו (שי"ך יורה דעה קלה ס"ק לג, וראה ערך מלוי ועירוי).²⁰ יש מהראשונים שכתב שדוקא טיט המיוחד ליוצרים לעשות ממנו כלי חרס, דינם ככלי חרס, אבל עפר אחר שאינו מיוחד לכך, אם גיבלו ועשו ממנו כלים, אף על פי שהסיקו בכבשן, הם כלי אדמה (ספר המכריע סב בסופו).²¹ לדעה זו יש סוברים שאם הם מחופים באבר דינם ככלי

כשנלע מצדו אין עשיית השפה או השלכת אבן מלובנת מועילה החיצון אלא לכלי שדרך בליעתו היתה מתוכו, אבל כלי שבלע גם מצדו החיצון, כגון כלי ששואבים בו רותחים מכלי ראשון, או קערה שלפעמים מכסים באחוריה את המחבת, אין הרותחים שבתוכו מפליטים את הנבלע מגבו, וצריך להכניסו לתוך יורה גדולה, כדי שיבואו הרותחים גם בצדו החיצון (ב"ח תנב; ט"ז ס"ק יא; מגן אברהם ס"ק יא)¹⁵.

ניקור וניקוי

קודם ההגעלה צריך להעביר את החלודה שיש על גבי הכלי המוגעל, שנאמר: **אֶךְ אֶת הַזֶּהָב** (במדבר לא כב. רש"י שם; רא"ש פסחים ב ז; טוש"ע אורח חיים תנא ג).

אם אין בחלודה ממש, רק מראה שחרות או אדמומית, ואי אפשר להסירו משם על ידי גרידה, אין לחוש ואפשר להגעילו (ט"ז שם). כלי שיש בו סדקים וגומות, שאי אפשר לנקר שם היטב, ויש לחוש שמא יש שם ממשות של איסור, אין הגעלה מועילה לו, שאין ההגעלה פולטת אלא האיסור הבלוע ולא האיסור הנדבק בעין, וצריך ליבון במקום הגומות והסדקים (תוספות עבודה זרה עו ב ד"ה אמר; טוש"ע אורח חיים תנא ג, ורמ"א שם ה), או שירחיב את הסדק כל כך עד שיוכל להוציא משם כל ממש שיש בתוכו (שו"ת הרשב"א א שעא)¹⁶.

אם הגומא והסדק הם מצד החיצון – אינו מעכב (מהר"ל הגעלה; ט"ז שם סק"י, ומגן אברהם ס"ק טז).

המים

אין הגעלה מועלת אלא במים רותחים, שאינם נחים מרתיחתם (רא"ש פסחים ב ז; שו"ע תנב א) המעלים אבעבועות (אגור הגעלה; שו"ע הרב תנב ג).

יש מהראשונים סוברים שאין הגעלה מועלת בשאר משקים מלבד מים אף בדיעבד (רמב"ן חולין קח ב, ופרי חדש תנב ה), ואפילו מים אין טבעם להפליט אלא כשהם נקיים, אבל בקדרה של בשר נבלה שיש בה ציר ורוטב של בשר הרבה אין כח המים להפליט, והציר והרוטב נבלעים בכלי המוגעל, וחוזרים ואוסרים אותו (רשב"א במשמרת הבית ד ד, בשם הרמב"ן).

יש חולקים וסוברים שמגעילים אף בשאר משקים, כגון יין ומזג (שו"ת הרשב"א תקג; פרי חדש תנב) וחלב (שו"ת רבי עקיבא איגר פ).

ויש סוברים שלכתחילה אין להגעיל אלא במים בלבד, אבל בדיעבד מועילה ההגעלה בכל משקה (רמ"א תנב ה).

במקצת כלי

הגעלת וליבון במקצת הכלי, נחלקו בה הפוסקים:

יש סוברים שאינה מועילה לכל הכלי, אפילו שבליעת האיסור אף

¹⁵. ואף לערות על צד החיצון רותחים ולשוש שם אבן מלובנת אינה מועילה לו (ב"ח שם); ויש סוברים שעירוי עם אבן מלובנת דינו ככלי ראשון, ובלבד שילכו הרותחים על פני כולו ובצדדיו (ט"ז שם).¹⁶ וליבון זה, די לו בליבון קל, היינו שיתלבן כל כך עד שיהיה קש או חוט נשרף עליו מצד השני (רמ"א שם ד, ושו"ע הרב שם טז, יט. וראה ערך לבון).¹⁷ ראה להלן שבבליעת היתר יש סוברים שאף הכשר במקצת הכלי מועיל.¹⁸ ויש סוברים שאפילו באיסור דרבנן שאין לו עיקר מן התורה לא התיירו בהגעלת שלש פעמים, אלא בתרומה דרבנן, ואף בזו כתבו שקולא זו בירושלמי אמרו, והתלמוד שלנו חולק (הרא"ה

ובחביטה, כי אין הגעלה מועילה למה שנכנס בעין והוא בנקבי האריגה (פרי מגדים משבצות זהב אורח חיים תנא משבצות ס"ק לא).

בבליעה מחמת אש

כלים שנשתמשו בהם איסור על ידי האש, אינם נכשרים בהגעלה אלא על ידי ליבון (משנה עבודה זרה עה ב)²⁴. הטעם: הבליעה שעל ידי האש אינה נפלטת במים רותחים אלא על ידי האש (מגן אברהם תנא סק"י).

תשמישו על ידי האש נחלקו בו ראשונים:

יש מהראשונים סובר שהוא תלוי במקום האש, שאם האיסור הנבלע רואה את פני האש, כגון שפוד, דינו בליבון אף אם יש בו משקים; וכל שאינו רואה פני האש, כגון איסור שנבלע במחבת, שהכלי מפסיק בין האיסור והאש שתחתיו, הרי הוא נותר בהגעלה, אפילו שלא היו בו שום משקים; וכן כלי אפייה דינם בהגעלה, מפני שאין האש רואה את הנאפה בהם (בדק הבית להרא"ה בית ד שער ד).

ורוב הראשונים חולקים וסוברים שגדר ההלכה תלוי במשקים, שאם אין בתוך הכלי משקים – דינו בליבון, אף באופן שהאש תחת הכלי ואין האיסור רואה בפני האש (משמרת הבית לרשב"א שם, וכן דעת כל הראשונים בסמוך החולקים בדין טיגון בשמן במחבת אם דינו כמשקים).

מחבת יש מהראשונים מחלקים בין משקים מרובים שדינו בהגעלה, למעט משקים כגון שמן שמושחים בו פני האסכלא שדינה בליבון, ולפיכך אף מחבת אין לה הכשר בהגעלה, שפעמים מטגנים בה בשמן מועט, ורוב הפעמים שמן שבה כלה, והשמן אינו מהלך על פני כולה, והיא בולעת האיסור ממקום שאין השמן צף עליו (רשב"א בתורת הבית ד ד).

יש סוברים שדי אף בלחלוחית משקה, והטיגון כבישול, והמחבת דינה בהגעלה (רא"ש פסחים שם).

יש שמחלקים בין מחבת שבלעה איסור, כגון מחבת של גוים, שצריכה ליבון, למחבת שמטגנים בה עיסה של חמץ, שמגעילים קודם הפסח, שדי לה בהגעלה, מפני שבלעה בשעת היתר, והוא הדין כשבלעה בשר ומגעילה כדי להשתמש בה חלב (בית יוסף יורה דעה קכא, ובשו"ע שם ד), וכן נוהגים (חק יעקב סק"מ, ושו"ע הרב שם לו)²⁵.

תבניות אפיה תבניות שאופים בהן עוגות – צריכות ליבון (מגן אברהם ס"ק כא), אפילו שמושחים אותם בשמן תחת העיסה כדי שלא תישרף, שאין זה נקרא טיגון אלא אפייה, כיון שאין העיסה רוחשת בשמן, ונבלע בהם על ידי האור בלבד (שו"ע הרב שם לו; מ"ב שם ס"ק סה, בשם אחרונים)²⁶.

עלי קדרה כתבו אחרונים שצלי קדר, אף על פי שהבשר נצלה

(רמב"ם חמץ ומצה ה כג, כד; טושי"ע אורח חיים תנא ח). וכן כלי גללים דינם ככלי מתכות (העיטור שער הכשר הבשר; מגן אברהם תנא סק"ד), והוא הדין כלי אדמה (העיטור הכשר הבשר שם; אור זרוע עבודה זרה רצז; משנה ברורה תנא יח)²².

יש חולקים וסוברים שכלי גללים וכלי אבנים דינם ככלי חרס, ואין הגעלה מועילה להם (טור תנא, בשם רב האי בתשובה).

ויש סוברים שכלי גללים וכלי אבנים וכלי אדמה אינם צריכים אפילו הגעלה, ודיים בהדחה בלבד (ריבמ"צ, הביאורו באור זרוע עבודה זרה רצו בסופו, ובטור תנא).

כלי שיש כלים החצובים מאבן שיש דינם ככלי חרס, ואפילו הגעלה אינה מועילה (שבלי הלכות רז); ויש מתירים בהדחה בלבד (המכריע שם סב, בשם הפייטן, אבל באור זרוע ב כתב שאין כן כוונת הפייטן).

כלי זכוכית כלי זכוכית, נחלקו בהם ראשונים: יש סוברים שדיים בשטיפה בלבד, לפי שאינם בולעים כלל (שו"ת הרשב"א א רלג; שו"ע תנא כו); ויש סוברים שאף הגעלה אינה מועלת להם, הואיל ותחילת ברייתם מן החול הרי הם ככלי חרס, וכן המנהג באשכנז ובכמה מדינות (תרומת הדשן קלב; רמ"א תנא כו), אבל בדיעבד מותר (דרכי משה, ט"ז, ומגן אברהם תנא מט).

וכן כלי כסף המצופים בהיתוך זכוכית [הנקראים גישמעלצט] דינם ככלי זכוכית, ואינם מותרים בהגעלה, אבל אם ההיתוך מבחוץ אינו מזיק (תרומת הדשן קלב; רמ"א בשו"ע שם), לפי שאין דרך להשתמש בכלים חשופים כאלו ברותחים, ואם עירו לתוכם רותחים לא נבלע בכולו (מגן אברהם סק"ג).

ויש מי שסובר שכלי זכוכית דינם ככלי מתכות ונכשרים בהגעלה, אלא שלכתחילה אסור להכשירם בהגעלה מפני שחם עליהם שלא יתבקעו, ויש לחוש שלא יגעילים יפה (ריב"א פסחים ל ב ד"ה ליעבד, בשם הרא"ה. וראה שער הציון ס"ק קצו).

פורצלן כלים הנעשים מפורצלן, נחלקו אחרונים: יש סוברים שדינם ככלי זכוכית שאינם בולעים כלום, ואינם צריכים הגעלה (כנסת הגדולה יורה דעה קכא הגהות הטור אות כו; שו"ת שאילת יעבץ א סז)²³; ויש דנים אותם ככלי חרס שאין הגעלה מועילה להם (מחזיק ברכה אורח חיים תנא אות י. וראה שדי חמד אסיפת דינים מערכת ה אות ל, ודרכי תשובה קכא ס"ק כו).

כלי עצם יש אומרים שאינם צריכים הגעלה, מפני שאינם בולעים כלום (אור זרוע א תשעג; מרדכי פסחים תקפב), אבל רוב הראשונים סוברים שכלי עצם דינם ככלי מתכות, וצריכים הגעלה (מרדכי פסחים שם; רמ"א תנא ח).

כלים של עור ניתנים בהגעלה (ב"ח יורה דעה קלה ד"ה כלי עץ כו).

כלים מנייר אינם ניתנים בהגעלה, אלא בכיבוס בחמים באפר וספות

ערך לבון. ²⁵ ראה רמ"א (תנא יא) שנוהגים לכתחילה ללבנו, מיהו סגי ליה בהגעלה, וראה מגן אברהם שם ס"ק כג שבמקצת ספרים הגה זו אין מקומה כאן. ²⁶ יש מי שאומר שההבדל הוא אם הבליעה היתה על ידי אמצעי של היתר, או שנבלע מהאיסור ישר לדופני הכלי, ולפיכך מחבת של בשר שנתבשל בה חלב, שאין כאן אמצעי של היתר מבלע, אין לה הכשר אלא בליבון; אבל מחבת של חמץ, שהשמינים שמטגנים בהם אינם אסורים משום חמץ, ואיסור חמץ יש רק בדבר המטוגן באותם השמינים, דינה בהגעלה (רמ"ע מפאנו צו. וראה חזון איש פסח יח יט שדבריו הם נגד כל הראשונים).

מתכות, והגעלה מועילה (מרדכי פסחים ב תקסו); ויש סוברים שאף כשמחופים באבר או בדיל נבלע האיסור בכל עובי הכלי, ונבלע גם בחרס שתחת החיפוי, ושוב אינו נפלט מתוכו לעולם (משנה ברורה תנא קלז). ²² ובחזון איש (יורה דעה יא ס"ק יד) כתב שכלי אדמה אין להם הגעלה כמו שאין הגעלה באוכלין, ואין להקל בזה כלל. ²³ אמנם אף בכלי זכוכית המנהג להחמיר כמבואר לעיל, ראה יביע אומר (א יו"ד ו כב). וראה אגרות משה (יו"ד ב מו) שהתיר בצירוף הרבה צדדים: לצורך תקנת השבים; במקום הפסד; צורך גדול; בכלים ישנים שלא השתמשו בהם י"ב חודש. ²⁴ על אופן ההכשר על ידי ליבון, ראה

(רא"ש וטור שם, בשם רש"י; רמ"א בשולחן ערוך שם טז, בשם יש מחמירים). אבל המדוכות של גוים ניתרות בהגעלה (רא"ש שם: חק יעקב תנא ס"ק מז), לפי שבמדוכת חמץ רגיל לדרך שומן ובצלים עם לחם, אבל במדוכה של איסור אין חשש רק משמנונית של איסור, ואין הדרך לדוכה עם דברים חריפים (חק יעקב שם).

ונהגו במקום שאפשר להחמיר בחימוצו קשה שלא להגעיל, כגון במדוכה של מתכת שאפשר ללכנה באור (ראה ערך לבן). רמ"א בשו"ע שם טז; ואם הוא כלי עץ, שאי אפשר ללכנו, דיו בהגעלה, אלא שמפני שיש לחוש לגומות שיש בו, על כן יש לקלפו בכלי אומנות קודם ההגעלה (רמ"א שם).

בבית שאור נוהגים להחמיר שלא להתיר על ידי הגעלה, אפילו כשאי אפשר ללכנו, כגון שהוא של עץ (רמ"א שם יז בדפים ועריבות); ויש שכתבו שאם הוא מחתיכה אחת, ואין בו סדקים – יש להתיר על ידי קילוף והגעלה (באור הלכה תנא ד"ה והמנהג).

כלי חרס כלי שמששים בו השאור והוא של חרס, יש סוברים שאפילו לסוברים שהגעלה מועילה בכלים שחימוצם קשה, כאן אין הגעלה מועילה, כדרך שאינה מועילה לכלי חרס שבלע על ידי חמים (טור, בשם רב האי; שו"ע שם כב).

יין שרוף כלים שמחזיקים בהם יין שרוף, שטעמו וריחו נרגש בהם, הם גרועים יותר מכלי שאור ושאר דברים חריפים, ואין הגעלה מועילה להם (לבוש תנא כא; ט"ז ס"ק כז), ואם ביטלו אותם במים עם אפר או שאר דברים עד שנשתלק הריח לגמרי, מותר להגעילם אחר כך (ט"ז שם).

אחר ההגעלה

שטיפה בצון לאחר ההגעלה, כתבו ראשונים שצריך לשטוף את הכלי הנגעל במים צוננים, וכן נהגו (תוספות עבודה זרה עו א ד"ה מכאן; רמב"ם חמץ ומצה ה כג; טו"ש"ע אורח חיים תנב ז). ובדיעבד, אף אם לא שטף כלל, אין לחוש (משנה ברורה שם ס"ק לד).

היורה לאחר הגעלת כל הכלים, יש מצריכים להגעיל **שהגעילו בה** היורה שהגעילו בה, אם רצונו להשתמש בה (רא"ש פסחים ב ז, וטור תנב. וראה שו"ע תנב א בסופו), ודוקא כשהכלים שהוגעלו בה היו בני יומם מתשמיש איסור, אבל אם לא היו בני יומם, ואף היורה לא היתה בת יומה כשהגעילו בה, אין צריך להגעילה בסוף (מגן אברהם תנב, ושו"ע הרב שם כב).

ויש חולקים וסוברים שלעולם אין צריך להגעיל היורה לבסוף (מרדכי פסחים ב תקפג, בשם רב האי גאון).

ונהגו להגעיל היורה לבסוף, ואפילו אם מגעיל הכלים קודם זמן האיסור, ואפילו כשהכלים הנגעלים אינם בני יומם (מגן אברהם שם סק"ו, ושו"ע הרב שם כב). אבל אם היו במים ששים נגד הכלים, אין מחמירים לחזור ולהגעיל היורה, לפיכך מותר להגעיל כלי הבלוע מאיסור בתוך קדרה כשרה מלאה מים ורתחים, אם יש בהם ששים נגד הכלי שיגעיל (שו"ע הרב שם כג).

המים לאחר גמר הגעלת הכלים ישפוך הרתחים שביורה **שהגעילו בהם** החוצה (שו"ע הרב תנב ו), שאין להשתמש בהם לכתחילה (רמ"א בשו"ע יורה דעה קכא ב), ואפילו לרחוץ בהם קערות, ואפילו כשיצטננו (איסור והיתר נט עה), ומכל מקום אין זה אלא חומרא בעלמא (באור הגר"א קכא ז).

בקדרה עם שומנו, מכל מקום נקרא תשמישו על ידי האש, לפי שקודם שנפלט שומן מן הבשר כבר בלעה הקדרה מן הבשר היבש על ידי האש, וצריכה ליבון, אף לדעת הסוברים שמחבת דינה בהגעלה (פרי מגדים או"ח תנא משבצות זהב ס"ק טז, ואשל אברהם סק"י).

בבליעת היתר

בלע הכלי על ידי האש בליעה של היתר – מועילה לו הגעלה (עבודה זרה עו א), ולכן כלי שנבלע בו בשר על ידי האש, מועילה לו הגעלה כדי להתירו להשתמש בו בחלב על ידי אש, מפני שהבשר שנבלע הוא היתר (תורת הבית הארוך ד ד).

בשר וחלב יש מהראשונים סוברים שבבליעת היתר אין צריך אף הגעלה גמורה כדינה, ובין שנבלע בו היתר על ידי האש, ובין שנבלע על ידי חמים, ואחר כך ביטלו בו דבר, הרי ביטול זה כהגעלה, כגון שפור שצלו בו בשר, או קדרה של מתכת שביטל בה בשר, ואחר כך ביטל בהם דגים או ירקות – מועיל ביטול זה להתירו לצלות בו גבינה (רשב"א בתורת הבית הארוך ד ד; טור יורה דעה צג, בשמו); ולא עוד אלא שבבליעת היתר מועילה הגעלה או ביטול אף במקצת הכלי, אם הבליעה הקודמת היתה אף היא במקצת (תורת הבית שם).

ויש חולקים על כל זה וסוברים שבליעה על ידי האור אף בבליעת היתר צריכה הגעלה גמורה ככל דיני הגעלה, ואין מועיל בה סתם ביטול, וכל שכן שאינו מועיל כשביטול השני היה רק במקצת הכלי (מאירי עבודה זרה עמ' 332-333; בית יוסף יורה דעה צג).

חמץ באיסור חמץ בפסח נחלקו ראשונים: יש סוברים שאף הוא נקרא בליעת היתר, מפני שבשעה שנבלע לא הגיע עדיין זמן איסורו, ולא חל עליו שם איסור חמץ, ולכן שפודים שנבלע בהם חמץ על ידי האש – נכשרים בהגעלה (רבנו תם בתוספות פסחים ל ב ד"ה והלכתא); ויש חולקים וסוברים שגם עכשיו קרוי חמץ (מרדכי פסחים תקסג; שו"ע או"ח תנא ד).

כלי שמשמשים כלי שמשמשים בו תדיר, יש מן האמוראים **בו הרבה** סוברים שמועלת הגעלה אף לבליעת איסור על ידי האש, שמפני תשמישו התדיר – בליעתו נוחה לפלוט; אבל כלי שאין תשמישו בכל שעה, מתקשה הבליעה שבתוכו ונדבקה בו, ואינו נוח לפלוט בהגעלה אלא על ידי האש (רב פפא עבודה זרה עו א, ורש"י ד"ה רב פפא. ולא הובא בפוסקים).

בבליעה בחריפות

כלים שחימוצם כלי שמשמשים בו השאור, והעריבה שלשים בה את קשה העיסה, וכן כלי שנותנים בו חומץ ושאר דברים שיש להם חריפות – חימוצם קשה (פסחים ל ב; רמב"ם חמץ ומצה ה כא; טו"ש"ע תנא כב). ונחלקו ראשונים בכלים שחימוצם קשה:

יש סוברים שהגעלה מועילה להם (רא"ש פסחים ב ט; טו"ש"ע תנא כב), וכן מדוכה שרגילים לדרך בתוכה שומים ודברים חריפים – ניתרת בהגעלה (רא"ש וטור שם, בשם ר"י; שו"ע שם טז).

ויש סוברים שבית שאור ובית חרוסת שחימוצם קשה – אין הגעלה מועילה להם (רא"ש שם, בשם רש"י וגדולי שפירא), וכן המדוכה של חמץ, וכן רחיים קטנים שטוחנים בהם פלפל של עץ אגב חריפותם נבלעים בתוך הכלי יותר – אין הגעלה מועילה להם

הגרמה¹

פסול שחיטה על ידי חיתוך מחוץ למקום הכשר לשחיטה בצוואר הבהמה

גדרה ודינה

שטה הגרמה היא אחת מחמשת הדברים הפוסלים את השחיטה (חולין ט א; רמב"ם שחיטה ג א; טוש"ע יו"ד כג א), ומובנה הכרעה והטייה, שמכריע ומטה את הסכין של שחיטה חוץ למקום שחיטה (רש"י חולין ט א ד"ה שהייה); ויש מפרשים הגרמה מלשון **גָרַם** הַמַּעֲלֹת (מלכים ב ט יג), ומשמעותה העלאת והגבהת הסכין שלא במקום שחיטה (יראים השלם תנו).

גם אם התחיל השחיטה שלא במקומה נקראת הגרמה, ולא דוקא שהתחיל במקום שחיטה, והכריע והיטה חוץ למקומה (רש"י חולין יח ב ד"ה מוגרמת)².

סקורה פסול הגרמה הוא הלכה למשה מסיני (חולין כז א, ורש"י ד"ה וקרא); ויש מן הראשונים כתב שלמדים מהמקרא: **וְזָבַחְתָּ** (דברים יב כא) – ממקום שזב כל הדם, דהיינו הסימנים, חתכה, והגרמה לא בסימנים הוא שוחט (ראב"ן חולין רט. וראה ערך דרסה).

נעוץ כשם שהגרמה פוסלת בשחיטה, כך היא פוסלת במליקה (ראה ערכו) בקרבנות, שאם הגרים למעלה ממול ערפו הרי זו מליקה פסולה (חולין כ א).

דיני מוגרמת הגרמה, שאחר כך שחט אותה במקום הראוי, אם היתה הגרמה זו למעלה ממקום שחיטה בקנה הרי זה תלוי במחלוקת אחרונים אם פסוקת הגרמת למעלה ממקום שחיטה היא נבלה או טרפה, ואם היתה הגרמה למטה ממקום שחיטה בקנה, לדברי הכל אינה אלא טרפה (ראה ערך גרמת)³.

ובושט, בין שהיתה ההגרמה למעלה ממקום שחיטה ובין למטה, ושחטה אחר כך, הרי זו טרפה (ראה ערך ושט, וראה שו"ע הרב כד לא).

בקנה

המקום בקנה (ראה ערך גרמת) שאם שחט ממנו ולמעלה לצד הראש היא הגרמה, נחלקו בו תנאים האם היא הטבעת הגדולה, שהיא העליונה לכל הטבעות שבקנה, וכל ששחט למעלה מטבעת זו, שלא שיר בה אפילו כל שהוא, הרי זו הגרמה; או שאין הגרמה אלא בשיפוי כובע ובחטים שאצלו (חולין יח א – יט א).

המקום בקנה, שממנו ולמטה לצד הגוף היא הגרמה, הוא מקום שמגיע כנף הריאה, היינו האונא העליונה שבצד שמאל (ראה ערך אונא)⁴ [ראה איור מס' 7 בסוף הכרך].

בושט

הושט, רב יהודה בשם רב אמר שאין בו הגרמה כלל, לפי שאף למעלה מהושט, והוא הנקרא תורבץ הושט, אף הוא מקום שחיטה, וכשנמסר בקבלה דין הגרמה, בקנה הוא שנאמר, אבל בושט אין הגרמה שייכת (חולין מג ב, ורש"י ד"ה מקום), אבל אין

הלכה כמותו, אלא תורבץ הושט אינו מקום שחיטה, אף לרב (חולין מד; רמב"ם שחיטה א ה-ו; טוש"ע כ ב), ושחט בושט והגרים לתורבץ הושט השחיטה פסולה (וראה תוס' שם ד"ה כשמואל וד"ה אי, ורא"ש שם ה, לשון הגרמה בושט).

שלוש תכונות הוזכרו בושט, בנוגע למקום שחיטתו למעלה, חלוקת זו מזו:

- מקום שכשחותכים אותו הוא מתרחב, והוא למעלה, לצד הראש;
- למטה ממנו מקום שכשחותכים אותו הוא לא מתרחב ולא מתכווץ, אלא עומד בחיתוכו;
- למטה ממנו, על פני כל ארכו, מקום שכשחותכים אותו מתכווץ (מאירי עמ' 150, על פי חולין מג ב).

ונחלקו אמוראים: מרי בר מר עוקבא אמר שמואל כל שחותכו ומרחיב, זהו תורבץ הושט, חותכו ועומד במקומו זהו ושט עצמו; ורב פפי בשם רב ביבי בר אבאי אמר כל שחותכו ועומד במקומו זהו תורבץ הושט, חותכו ומתכווץ זהו ושט (חולין שם). הלכה כרב פפי (רמב"ם א ה; טוש"ע שם. וראה ערך ושט).

השיעור שלמעלה מהושט, שאינו מקום שחיטה, הוא כדי תפיסת יד (רב נחמן חולין מד א).

מקום שחיטה בושט למטה לצד הגוף הוא עד כדי שישעיר (חולין מד א; רמב"ם א ה; טוש"ע כ ב).

בעוף שיעורו למטה עד הזפק (ראה ערכו. רמב"ם א ו; טוש"ע שם), ובעוף שאין לו זפק שיעורו עד בין האגפיים (בית יוסף כ; רמ"א כ ב).

וכתבו הפוסקים שלפי שאין הכל בקיאים בכל שיעורים אלה, לכן טוב לשחוט באמצע הצוואר לארכו (הגהות סמ"ק קצז; ב"ח ופרישה שם; רמ"א שם), ובבהמה גסה ירחיק ארבע אצבעות ודי בזה (הגהות סמ"ק וב"ח שם).

במקצת שחיטה

שיעור ההגרמה בשיעור ההגרמה נחלקו תנאים: לחכמים אם הגרים אפילו במיעוט – שחיטתו פסולה, ולר' יוסי ב"ר יהודה אף על פי שבמיעוט הגרים – שחיטתו כשרה, ורק כשהגרים ברובה – פסולה (משנה חולין יח א ורש"י).

מיעוט בתחילה ונחלקו אמוראים בביאור מחלוקת התנאים: או בסוף

ללשון ראשון בגמרא מחלוקתם בשחט רוב, ואחר כך הגרים במיעוט האחרון – שלחכמים השחיטה פסולה, מפני שכל השחיטה צריכה להיות במקום הראוי לשחיטה, ולר' יוסי ב"ר יהודה רובו ככולו, ומכיון שנגמרה השחיטה ברוב, מכאן ואילך מה שהגרים אינו אלא סתם כמחתך בשר שחוטה (חולין שם יט א ורש"י).

בן חפני גאון. וראה ערך שחיטה על ב' וגי' מקומות, ושם שלרוב הפוסקים כשרה).
3. על ההבדל שבין נבלה לטרפה, עיי' ערכיהם. 4. בפירוט מקום השחיטה ודיניו בעוף ופרטי ההלכות בזה, ראה בערך זה באנציקלופדיה התלמודית.

הגרמה. 1. ח, טורים רמד – רס. וראה ערכים: ושט; קנה; שחיטה. 2. לדעת קצת ראשונים קרויה הגרמה אף השוחט בשנים ושלשה מקומות – על ידי שני בני אדם ושני סכינים – בתוך מקום שחיטה עצמה (ראב"ן חולין סי' רטו, בשם ר' שמואל

הוא מקצת לפני הגרמה ומקצת לאחריה, באופן שההגרמה היא באמצע, בגמר הרוב - פסולה (המאור שם; הרמב"ן שם; דעה ג במאירי שם). יש פוסקים כדעה בגמרא שאף ר' יוסי ב"ר יהודה לא הכשיר אלא בהגרים במיעוט האחרון, שהחיות יצאה בכל הרוב של שחיטה, ואחר כך אינו אלא כמחתך בשר, אבל הגרים שליש ושחט שני שליש, וכל שכן שחט שליש והגרים שליש ושחט שליש - פסולה, שברוב של יציאת החיות היתה גם הגרמה (רשב"א שם, ובתורת הבית ב א; דעה ד במאירי שם).

ויש מחמירים יותר מכולם ופוסקים שאפילו הגרים במיעוט האחרון פסולה מספק (רש"י ל ב ד"ה תיקו). המנהג להטריף בין בהגרמת מיעוט ראשון, ובין בהגרמת מיעוט אחרון (מהרי"ו יא; רמ"א כד יב).

בספק חשש

ספק בהגרמה אסור (פרי מגדים פתיחה להלכות שחיטה בתחילתו, וראה ערך שחיטה).

• **אם צריך** • השוחט, כתבו ראשונים שכשם שצריך אחר **בדיקה** שחיטתו לבדוק בסימנים לראות אם שחט רובם (ראה ערך בדיקת סימנים) כך הוא צריך לבדוק ולראות אם נשחטו הסימנים במקום הראוי לשחיטה בלי הגרמה (שו"ת הרא"ש כ יב; שו"ע כה א, בשם יש מי שאומר).

• ויש שכתבו שאין צריך בדיקה, אלא כל שנראה בעיניו מאומד דעתו שהוא במקום שחיטה יוצא מידי הגרמה (בית יוסף שם).

• והאחרונים הכריעו, שאם שחט באמצע הצואר או סמוך לו, אין צריך לבדוק אחר הגרמה, שחשש רחוק הוא שמא נאנסו הסימנים ובאו למקום שאינו ראוי לשחיטה, אבל אם שחט למעלה או למטה, ספק גמור הוא אם לא הגרים, וצריך בדיקה, ואפילו בדיעבד אם לא בדק אסור מן התורה (תבואות שור כה ב; שו"ע הרב כה ז).

• ויש שכתבו שנבלה ודאית היא ולוקה עליה, מפני שבהמה בחייה בחזקת אסור עומדת (פרי מגדים תחילת פתיחה להל' שחיטה, ומשבצות זהב כה ב).

שוחט שאינו מכיון שהגרמה היא דבר שאפשר להכיר בעין **נקי בהגרמה** בבדיקה, לכן שוחט שלא ידענו בו אם יודע הלכות שחיטה ושחט, ובדקוהו אחר כך וראו ששאר הלכות שחיטה יודע, ודיני הגרמה אינו יודע, השחיטה כשרה בדיעבד, שהרי הוא דבר שאפשר לעמוד עליו בבדיקת הסימנים (פרי תאר כג ב; פרי מגדים בשפתי דעת שם א; ויש מהאחרונים שכתבו שאף בהגרמה אם לא ידע אסור גם בדיעבד (דרכי תשובה שם ב).

הגרים מיעוט ואחר כך שחט רוב - ללשון זה אף לר' יוסי בר' יהודה פסולה, שהרוב הראשון של הסימן שבו יוצאה חיות הבהמה לא נחתך כולו בשחיטה (חולין שם, ורש"י ד"ה פסולה וד"ה בעינן רובא).

ללשון שני בגמרא מחלוקת התנאים בהגרים מיעוט ראשון, ושחט אחר כך רובו - שלחכמים השחיטה פסולה, ולר' יוסי ב"ר יהודה השחיטה כשרה, שהגרמה זו של המיעוט הראשון כפגימה היא (חולין שם ורש"י).

ללשון זה אם שחט רוב, ואחר כך הגרים מיעוט, אף חכמים מודים שהשחיטה כשרה, וכשם שאם שחט רוב הסימן והניח כשרה, כך אם הגרים המיעוט אחר שחיטת הרוב (חולין שם, ורש"י ד"ה רובו של אחד, וראה שחיטה).

באופנים הגרים שליש ושחט שליש והגרים שליש, או להיפך: **אחרים** שחט שליש והגרים שליש ושחט שליש, נחלקו אמוראים: רב הונא אמר רב באופן הראשון שהשליש האמצעי היה בשחיטה - כשרה, ובאופן השני, שהשליש האמצעי, היה בהגרמה - טרפה; ורב יהודה אמר רב להיפך: באופן הראשון - טרפה, ובאופן השני - כשרה (חולין יט א, ב, ורש"י).

מחלוקת הראשונים להלכה נחלקו ראשונים: רוב הראשונים להלכה סוברים שבמחלוקת חכמים ור' יוסי ב"ר יהודה, אם צריך כל הסימן בשחיטה או די ברובו אף שהגרים במיעוט, הלכה כר' יוסי ב"ר יהודה (רז"ה בהמאור ורמב"ן ורשב"א ור"ן וריטב"א ורא"ש חולין יט א, ב; רמב"ם ג יג, טוש"ע כד יב).

אלא שבמחלוקת האמוראים יש מהראשונים פוסקים שרוב במקום השחיטה הוא המכשיר את השחיטה, ואין הבדל בין אם הרוב הוא לפני ההגרמה או לאחריה, או שהוא רוב המצורף מחלק שלפני ההגרמה וחלק שלאחריה, ולכן בין שחט שני שלישים והגרים שליש, ובין הגרים שליש ושחט שני שלישים, ובין שחט שליש והגרים שליש ושחט שליש - השחיטה כשרה, ואינה פסולה אלא בהגרים שליש ושחט שליש והגרים שליש (רמב"ם ג יג; רא"ש א כד, בשם רוב הפוסקים; שו"ע כד יג).

יש פוסקים שההכשר תלוי בגמר השלמת הרוב, שהוא שעת יציאת החיות, שאם אותו גמר היה בשחיטה - כשרה, אף על פי שלא נשחט רובה, ואם היה בהגרמה - פסולה, אף על פי שנשחט רובה (דעה א במאירי עמ' 74).

יש פוסקים מחמת ספק המחלוקת כשניהם לחומרא, ואינם מכשירים אלא אם כן הרוב הוא בהכשר במקום אחד, וגם יציאת חיותה של הבהמה, היינו גמר הרוב, הוא בשחיטה, היינו או שחט שני שלישים והגרים שליש, או הגרים שליש ושחט שני שלישים, אבל אם הרוב

הגשה

מצות קירוב מנחות מסויימות אל המזבח

ב, ונאמר: וְזֹאת תֹּרַת הַמִּנְחָה הַקָּרֵב אֲתָהּ בְּנֵי אֶהְרֹן לְפָנֶי ה' אֵל פָּנֵי הַמִּזְבֵּחַ (ויקרא ו ז), וזוהי הגשה (ראה סוטה יד ב, ורש"י ויקרא שם). כל המנחה כולה טעונה הגשה, ולא הקומץ בלבד (מנחות שם ורש"י). יש מהראשונים מנו אותה למצוה מיוחדת במנין המצות (בעל

מצותה

המצוה מצוה להגיש המנחות הטעונות הגשה אל המזבח (משנה מנחות ס א; רמב"ם מעשה הקרבנות יב ו) באופן שתהיינה נוגעות במזבח², שנאמר: וְהֵבֵאתָ אֶת הַמִּנְחָה וּגו' וְהִגִּישָׁהּ אֶל הַמִּזְבֵּחַ (ויקרא

מקומה

הגשת המנחה היא בקרן מערבית דרומית של המזבח (משנה זבחים סג א; רמב"ם מעשה הקרבנות יב ו, יג יב). ונחלקו תנאים: חכמים סוברים כנגד חודה של קרן, ולר' אליעזר אומר שמגישה לדרומה של קרן (סוטה יד ב, זבחים סג ב). הלכה כחכמים (רמב"ם שם).

ההגשה היתה למטה (משנה זבחים סג א; רמב"ם מעשה הקרבנות ז י) כנגד היסוד (תוספות מנחות סא א ד"ה ה"מ); אל המזבח עצמו, ולא אל הכבש (תוספות מנחות יט ב ד"ה ההוא).

אין ההגשה אלא בכלי, ולא במנחה עצמה, שאין צריך לכוף הכלי שתהא נוגעת הסולת למזבח, או להסיר הסולת מן הכלי ויגישה למזבח (סוטה יד ב ורש"י, תוספות מנחות יט ב ד"ה כנגד)⁵.

זמנה וסדרה

כל היום כשר להגשה (משנה מגילה כ ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ד ו). אחר יציקת שמן ולבונה על המנחה מוליכה אצל כהן, וכהן מוליכה אצל המזבח ומגישה (סוטה יד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יג יב)⁶.

הכשרים והפסולים להגשה

הגשה נעשית בכהן (סוטה יד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יג יב)⁷. ואם הגיש זר – העבודה פסולה (ריטב"א קדושין לו א), וצריך כהן לחזור ולהגיש, אבל אם לא חזר הכהן והגיש – המנחה כשרה (רמב"ם פסולי המוקדשין יא ז).

נשים אינן כשרות להגשה (משנה קדושין לו א ורש"י).

הגשה בפסול

חשב מחשבת פסול בשעת הגשה, אין אותה מחשבה פוסלת, בין שהיתה מחשבת שינוי השם, בין מחשבת חוץ למקומו, ובין מחשבת חוץ לזמנו (רמב"ם פסולי המוקדשין יג ז).

הגשה היא אחת מהעבודות שאין חייבים עליהן בחוץ (משנה זבחים קיב ב; רמב"ם מעשה קרבנות יט ו).

הלכות גדולות בהקדמתו; יראים השלם תנן; ויש סוברים שאינה נמנית במנין המצות (ספר המצוות לרמב"ם שורש יב; רמב"ן שם).

הברכה יש מהראשונים סוברים שמברכים על ההגשה (רמב"ן בספר המצוות שם; משנה למלך מעשה הקרבנות א א), ונוסח הברכה: אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וציונו וגו' (משנה למלך שם); ויש סוברים שמכיון שאינה אלא חלק מחלקי המצוה אין מברכים עליה, אלא על העבודה הגדולה (תמים דעים לראב"ד קעט, שאין מברכים על הגשה. וראה ערך ברכת המצות).

אינה מעכבת ההגשה אינה מעכבת, שאם לא הגיש – המנחה כשרה (מנחות יח א; רמב"ם מעשה הקרבנות יג יא).

כבשה לסוברים יש מנחה בכמה (ראה ערך במה כרך ג עמ' שמג) – אין הגשה בכמה קטנה, אבל בכמה ציבור יש הגשה (משנה זבחים קיג א).

המנחות

הטענות המנחות הטענות הגשה הן: מנחת סולת, מחבת, הגשה מרחשת, חלות ורקינים, מנחת נשים, ומנחת נכרים³, וכן מנחת חוטא, מנחת סוטה, ומנחת העומר (ראה ערך מנחות. מנחות ס א; רמב"ם מעשה הקרבנות יב ד, ה).

שאינן טעונות • שתי-הלחם ולחם-הפנים (ראה ערכיהם) אינם טעונים הגשה (משנה מנחות סא א, וראה רמב"ם מעשה הקרבנות יב ג, ה). וכן מנחת נסכים (ראה ערכו) אינה טעונה הגשה (מנחות ס ב).

• מנחת כהנים ומנחת כהן משיח נחלקו בהן תנאים (משנה מנחות ס א), והלכה שטעונות הגשה (רמב"ם מעשה הקרבנות יב ו).

• מנחה פסולה אינה טעונה הגשה (תורת כהנים צו פרשה ב).

• המתנדב עצים למזבח, נחלקו תנאים אם טעונים הגשה (מנחות כ ב. ראה ראב"ד לתורת כהנים ויקרא דבורא דנדבא ח). הלכה שאינם טעונים הגשה (ראה רמב"ם מעשה הקרבנות טז יג, וראה זבח תודה מנחות שם).

לוג שמן של מצורע ואשמו (ראה ערך אשם מצורע), והבכורים⁴, ואימורי שלמים, וחזה ושוק שלהם, אינם טעונים הגשה (משנה מנחות סא א).

הדור מצוה¹

החובה לנאות דבר של מצוה

הפרקים:

- החיוב ומקורו;
- שיעורו;
- ההידורים;
- ברכה על הידור;
- בדיעבד;
- ביחס לשאר מצות.

סיכום תמציתי

החיוב ומקורו

חייב אדם להדר את המצות. יש מהראשונים שכתבו שלימוד זה הוא לימוד גמור, ומצות הידור מצוה היא מן התורה;

ומנחות סא א, סז ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ט טז). ⁷ יש מהראשונים כתבו שהגשה אינה צריכה כהן (תוספות מגילה כ ב ד"ה לקמיצה, ותוספות יום טוב שם), ותמהו עליהם (ראה תוספות רבי עקיבא איגר שם ועוד. וראה תפארת ישראל למשניות זבחים יד בועז אות א, ומצפה איתן מגילה שם שר"ל בכוונתם שבדיעבד כשרה בזר). **הדור מצוה**. ¹ ח טורים רעא – רפד.

³ לסוברים שהנכרים מקריבים מנחות (ראה תוספות שם סא ב ד"ה בישראל) – ראה ערך גוי. ⁴ וראה קרן אורה (מנחות סא א ד"ה והא) שעמד על כך שבכורים הרי טעונים הנחה בקרן מערבית דרומית, והרי כאן הגשה, וראה ערך בכורים. ⁵ בירושלמי נסתפקו בדבר אם מגיש גופה של מנחה, או גופו של כלי (ירושלמי סוטה ג א). ⁶ ובמנחות הטעונות תנופה – תנופתן קודמת להגשתן (סוטה יט א,

יש סוברים שאינו אלא מדרבנן; ויש מהאחרונים שכתבו שעיקר החיוב של הידור מצוה הוא מן התורה, אלא שהתורה מסרה הדבר לחכמים להכריע באיזה מקום ההידור מעכב, ובאיזה מקום אינו אלא מצוה לכתחילה בלבד. בקדשים ישנו לימוד מיוחד שהקרבן יהיה מן המובחר והיפה. לימוד מיוחד נאמר באתרוג שיהיה מהודר.

ההידורים

מלבד ההידור של נוי ויופי בכלל, שלא נקבעה בו צורת ההידור, יש כמה מצות שנאמרו בהן הידורים מיוחדים. כגון מצוה לאגוד את הלולב עם ההדס והערבה באגודה אחת. וכתבו האחרונים, שנוי זה אינו נוי שבני אדם ממציאים ייפויים והידורים שנראים יפים בדעת בני אדם, אלא נוי שקבעה התורה. ישנם כמה הלכות שנאמרו בספר תורה משום הידור מצוה: לא יעביר את הקולמוס על שמותיו של הקדוש ברוך הוא, ואפילו אם ספר תורה אינו צריך שרטוט מצד הדין, מכל מקום אם אין הסופר יכול לכתוב יפה בלא שרטוט צריך לשרטט, ועוד.

יש שנאמר הידור מיוחד על השיעור של המצוה: בגודל האתרוג יש הידור שיהיה גדול יותר מהשיעור המצומצם שיוצא בו ידי המצוה; בכמות הנרות של חנוכה שנינו: נר חנוכה מצותו איש וביתו, והמהדרין נר לכל אחד ואחד, והמהדרין מן המהדרין נחלקו בית שמאי ובית הלל אם ביום הראשון מדליק שמונה ומכאן ואילך פוחת והולך, או שביום הראשון מדליק אחד ומכאן ואילך מוסיף והולך, וכן הלכה, ועוד. יש הידור מצוה שאינו בגוף המצוה, אלא מהדרים אותה מבחוץ, כגון עטור בכורים הוא הידור שאינו בגוף המצוה, שהיו נותנים על הסל של בכורים פירות נאים אחרים, שאינם בכורים, להידור מצוה. בכוס של ברכה, שנאמרו בו עשרה דברים כתבו הראשונים שהם משום הידור מצוה, ונקרא כוס יפה, מפני שהצריכו חכמים ליפותו בדברים אלה.

מצוה שהיא מכוסה, ואין ההידור שלה נראה מבחוץ, נחלקו הראשונים אם שייך בה הידור: יש מן הראשונים סוברים שלא שייך בה נוי; ויש חולקים וסוברים שאף בדבר המכוסה שייך נוי. מלבד ההידור בחפץ שמקיימים בו את המצוה כסוכה ולולב וכיוצא בהם, מצינו בכמה מקומות דין של הידור אף במעשה קיום המצוה, כגון אף על פי ששומע כעונה בקדיש וקדושה וכיוצא, מכל מקום עניינה חשובה הידור מצוה, ולכן מצוה לענות ממש; אף באגד של לולב, יש מי שכתב שההידור של האגד אינו בעצם הלולב ומיניו, אלא ההידור הוא במעשה הלקיחה שארבעת המינים יהיו יותר באיחוד, ועוד. בנר חנוכה אין הידור לתת שמן יותר מכשיעור, שאין הידור מצוה אלא בשעת המצוה, ולאחר הזמן אינה שעת המצוה.

בדיעבד

הידור מצוה, אף על פי שאינו מעכב בדיעבד, ואין מצותו אלא לכתחילה, יש מקומות שהוא מעכב אף בדיעבד, כגון לולב היבש שהוא פסול, יש מן הראשונים שכתב הטעם לפי שאינה מצוה מהודרת, ועוד. הידור מצוה, אפילו במקום שאינו מעכב בדיעבד, מחללים עליו את השבת, אם המצוה בעצמה דוחה את השבת.

שיעורו

בגמרא שנינו שהידור מצוה הוא עד שליש במצוה. ונחלקו הראשונים בפירושו: יש מפרשים שיוסיף בדמים בעד מצוה מהודרת עד שליש מדמי אותה המצוה כשאינה מהודרת; יש מפרשים ששיעור השליש נאמר לא על הדמים אלא על גודל החפץ שנעשית בו המצוה; ויש מפרשים שהשליש הוא בדמים וההידור הוא בגודל. בתוספת שליש של הידור מצוה הסתפקו בגמרא אם הוא שליש מתוכו או מבחוץ. כתבו האחרונים, שבמקום שיש מחלוקת הפוסקים בכשרות של אתרוג, והוא הדין בכל המצוות, אף על פי שהלכה שהוא כשר, צריך לקיים הידור מצוה עד שליש כדי לקנות אחד שכשר לכל הדעות. בתוספת זו של הידור מצוה אמרו: עד שליש משלו, מכאן ואילך משל הקדוש ברוך הוא. יש מהראשונים שכתב שתוספת למעלה משליש היא בגדר מצוה שלפנים משורת הדין, וכיון שמתן שכרה שהקב"ה משלם שכרו בחייו, אין בית דין כופים עליה.

ברכה על הידור

מי שהדליק נרות חנוכה וטעה במספר הימים והחסיר נר אחד ממספר הנרות, לאחר שזכר ומדליק את הנר הנוסף, נחלקו האחרונים אם יכול לברך על הנר הנוסף, או שאין מברכים על הדור מצוה: יש אומרים שאינו חוזר ומברך עליו, מפני שכבר קיים את עיקר המצוה, והנוסף אינו אלא משום הידור, ואין מברכים ברכת המצות על הידור מצוה. אלא שיש סוברים שאף על פי שעל הידור מצוה בלבד אין לברך, מכל מקום כל זמן שעוסק עדיין בהידור מצוה יש לו לברך; ויש חולקים וסוברים שמברכים ברכת המצות אף על הנרות שמשום הידור מצוה בלבד, אם לא בדרך קודם על הדלקת הנר הראשון.

ביחס לשאר מצות

הידור מצוה וזריזין מקדימין למצות - מצות הזריזות קודמת.

בביזוי מצוה והידור מצוה, כגון שהתחיל להתעסק במצוה, ואחר כך נזדמן לו לקיימה בהידור יותר, שאם יקיים ההידור יהיה ביזוי למצוה הקודמת, נחלקו האחרונים מה מהם נדחה: יש סוברים שהידור מצוה של שמן זית אינו דוחה את האיסור של בזוי מצוה של הנרות הראשונים; ויש חולקים וסוברים שאיסור ביזוי מצוה נדחה מפני הידור מצוה; או שאין בזה משום ביזוי מצוה כשמניחה בשביל לקיים המצוה בהידור. אין איסור בל תשחית במקום הידור מצוה. מצוה בו יותר מבשלוחו והידור מצוה – נסתפקו האחרונים איזה מהם עדיף. הידור מצוה שלו, ועיקר מצוה של חברו – עיקר המצוה של חברו קודם.

החייב ומקורו

החייב חייב אדם להדר את המצות, שנאמר: זֶה אֱלִי וְאֵנֹהוּ (שמות טו ב), ודרשו: התנאה לפניו במצות, עשה לפניו סוכה נאה, ולולב נאה, ושופר נאה, ציצית נאה², ספר תורה נאה לכתוב בו לשמו³ בדיו נאה בקולמוס נאה – דהיינו שהכתיבה שכותב בקולמוס היא נאה (שו"ת בנין שלמה ה), בלבלר אומן, וכוורכו בשראים נאים (שבת קלג ב; ירושלמי פאה א א; מסכת סופרים ג יג)⁴.

חוסרתו • יש מהראשונים שכתבו שלימוד זה הוא לימוד גמור, ומצות הידור מצוה היא מן התורה (משמעות הראב"ד בהשגות על המאור סוכה יג א; חידושי אנשי שם לר"ף ברכות נא ב בתירוף ב; שאגת אריה נ, לדעת הרמב"ם).

• יש סוברים שאינו אלא מדרבנן, והדרשה מהכתוב היא אסמכתא (תוס' מנחות מא ב ד"ה אין; ריטב"א סוכה יא ב; ים של שלמה בבא קמא א כד; מהרש"א שבת קד ב תוס' ד"ה אר"ח).

• ויש מהאחרונים שכתבו שעיקר החייב של הידור מצוה הוא מן התורה, אלא שהתורה מסרה הדבר לחכמים להכריע באיזה מקום ההידור מעכב, ובאיזה מקום אינו אלא מצוה לכתחילה בלבד (כפות תמרים סוכה כט ב, בדעת רש"י; אורים גדולים לימוד יט).

בקדשים בקדשים ישנו לימוד מיוחד שהקרבן יהיה מן המובחר והיפה, שנאמר בקרבן תמיד: אֶת הַפֶּקֶשׁ אֶחָד (במדבר כח ד), ודרשו: אם נאמר כבש למה נאמר אחד, אלא אחד הכוונה למיוחד שבעדרו, כלומר המובחר שבעדר (מגילה כח א). רבי למד זאת מהכתוב מִבְּחֹר נִדְרִיכֶם (דברים יב יא. יומא לד ב; ספרי דברים ראה סח; רמב"ם איסורי מזבח ב ח).

וחכמים מצריכים את שני הפסוקים, אחד לקרבן חובה, ואחד לקרבן נדבה (יומא שם), שכן יש מקום לומר שהנדבה צריך ליפותה, כדי שתתרחצה לדורון, ויש מקום לומר שהחובה המוטלת עליו צריך לפרוע בשלמות, לכן צריך לימוד בשניהם שמצוה להביא קרבן מובחר (רש"י שם ד"ה וצריכתי)⁵.

אף בשמן למנחות ויין לנסכים מנו חכמים אותם שהם יותר חשובים ויפים שמצוה להביא מהם (ראה מנחות פו א-ב; רמב"ם איסורי מזבח ז יא. וראה ערכים: מנחות; נסכים).

והראשונים כתבו שבכלל המצות עשה שהקרבנות יהיו תמימים גם שיהיו מובחרים (ראה רמב"ם איסורי מזבח א א)⁶.

וכן בכלל המצוה של נסכים שיהיו תמימים כתבו גם שיהיו מובחרים (רמב"ם שם ו א).

וכתבו הראשונים, שמאחר שכולם כשרים למנחות למה מנו אותם חכמים, כדי לידע היפה שאין למעלה ממנו והשוה והפחות, שהרועה לזכות עצמו יכוף יצרו הרע וירחיב ידו, ויביא קרבנו מן היפה והמשובח ביותר שבאותו המין שיביא ממנו, הרי נאמר בתורה: וְהָבֵא גַם הוּא מִכְּדוֹת צֹאנוּ וּמִחֻלְבֵּהֶן וַיֵּשַׁע ה' אֶל הַכֹּהֵן וְאֶל מִנְחָתוֹ (בראשית ד ד), והוא הדין בכל דבר שהוא לשם האל הטוב שיהיה מן הנאה והטוב, אם בנה בית תפלה יהיה נאה מבית ישיבתו, המאכיל רעב יאכיל מן הטוב והמתוק שבשולחנו, כיסה ערום יכסה מן היפה שבכסותו, הקדיש דבר יקדיש מן היפה שבנכסיו, וכן הוא אומר: כָּל חֵלֶב לַיהוָה (ויקרא ג טז. רמב"ם איסורי מזבח ז יא)⁷.

באתרוג לימוד מיוחד נאמר באתרוג שיהיה מהודר, שנאמר: פְּרִי עֵץ הָהָר (ויקרא כג מ. סוכה לא א).

ההידורים

בארבעת המינים מלבד ההידור של נוי ויופי בכלל, שלא נקבעה בו צורת המינים ההידור, כגון סוכה נאה, ושופר נאה וכיוצא (ראה לעיל), יש כמה מצות שנאמרו בהן הידורים מיוחדים. כגון מצוה לאגוד את הלולב עם ההדס והערבה באגודה אחת משום זה אלי ואנוהו, התנאה לפניו במצות (סוכה יא ב).

וכתבו האחרונים, שנוי זה אינו נוי שבני אדם ממציאים ייפויים והידורים שנראים יפים בדעת בני אדם, אלא נוי שקבעה התורה, ולכן צריך לאגוד את הלולב דווקא במינו (ראה ערך נטילת לולב); אלא שאחרי שעשו את נוי התורה יכול ליפותו משום חיוב מצוה בטבעות של זהב (חתם סופר סוכה לו ב ד"ה במינו).

וכן מפרשים הראשונים בדעת התנאים הסוברים שמן התורה די בהדס אחד למצות לולב (ראה סוכה לד ב, דעת ר' טרפון ור' עקיבא), שגם לדעתם משום הידור מצוה צריך שלשה (ר"ן שם, בשם רמב"ן).

וכן יש מהראשונים שכתבו שנוי מצוה הוא להרבות בהדסים ללולב כדי שתהיה אגודה גדולה (רמב"ם לולב ז ז).

בספר תורה ישנם כמה הלכות שנאמרו בספר תורה משום הידור מצוה:

• לא יעביר את הקולמוס על אזכרה – שמותיו של הקדוש ברוך הוא (ראה ערך אזכרה) – שנכתבה שלא לשמה, משום זה אלי ואנוהו (גיטין כ א).

• כתבו הראשונים שהטעם שספר תורה שנקרע מלמעלה או למטה בשלש שיטין, לא יתפור (ראה מנחות לא ב. וראה ערך ספר

שאגת אריה נ, וחידושי חתם סופר כט ב, שקרבן מן המובחר הוא בגדר הידור מצוה. 6. וראה אבן האזל שם, שהם שני עניינים נפרדים – תמימים ומובחרים, שתמימים מעכבים ומובחרים אינם מעכבים, והאריך למה כללם ביחד. 7. וראה רש"י סוכה לו ב ד"ה אלא, שכתב שמה שהצריכה התורה הידור במצוה הוא מפני שמברכים על המצוה, ומזכיר שם שמם עליה.

2. רש"י בבא קמא ט ב ד"ה בהידור, והר"ף סוכה לג ע"ב, גרסו: טלית נאה, וכך הובא במגן אברהם כד סק"ה. 3. וראה שו"ת בנין שלמה ה, שפירש שההתנאות צריכה להיות לשם שמם ולא להנאות עצמו, וגם זה נכלל בזה אלי ואנוהו. 4. וראה שאגת אריה נ, שכתב שאף שאר התנאים שדרשו מפסוק זה דרשות אחרות מודים בדרשה זו, אלא שהוסיפו לדרוש עוד דברים. 5. וראה

שם ד"ה שטיפה (חב'); תלמידי רבינו יונה שם; מרדכי שם רמז קפ; אגודה ברכות קפז, וכלבו כה, בשם ר"י; שו"ע שם, שלא אמרו להדיחה ולשטיפה אלא כדי שתהיה הכוס של ברכה כוס יפה (תוס' ומרדכי שם בשם ר"י), וכן אם קינח את הכוס היטב במפה מבפנים ומבחוץ – די בכך (טור או"ח קפג, בשם תוספות), שהרי כוס זו נקיה היא כבר (פרישה שם סק"ב).

ויש שכתבו שאפילו אין שיריים בכוס, ראוי לשטפה ולהדיחה, לכבוד הברכה, משום הדור מצוה (תפארת שמואל על הרא"ש ברכות ז ס"ק כח), וכן נהגו העולם (תלמידי רבינו יונה וכלבו שם).

כתבו האחרונים שהכוס שמברך עליה ראוי שתהיה כוס של זכויות בהירה, כדי שיהנה גם ממראיתו של היין (סדור עמודי שמים: הנהגת הסעודה, הכוס, בשם אביו).

ויש שכתבו שכוס יפה העשויה מכסף הדור מצוה הוא, והיא עדיפה על כוס מזכוכית (מקור חיים לבעל החוות יאיר, קיצור הלכות או"ח קפג א).

מצוה מצוה שהיא מכוסה, ואין ההידור שלה נראה מבחוץ, **מכוסה** נחלקו הראשונים אם שייך בה הידור:

• יש מן הראשונים סוברים שלא שייך בה נוי. ולכן פרשיות של תפילין אינן צריכות שרטוט בכל השיטין, כדרך שצריך בספר תורה, מפני ששירטוט זה הוא משום זה אלי ואנוהו, והפרשיות של תפילין הן מכוסות תמיד (תוס' מנחות לב ב ד"ה הא, בשם רבינו תם; רא"ש הלכות קטנות תפילין לא, בשמו; באור הגר"א או"ח לב ס"ק יב, בדעת הרמב"ם תפילין א יב).

ולדעתם יש מהאחרונים שכתב שלדעת האומרים שהמצוה להשחיר את עור הבתים הוא משום נוי, ולא מהלכה למשה מסיני (ראה רא"ש הלכות קטנות תפילין ח. וראה ערך תפילין, שיש מחלוקת ראשונים בדבר), אין צריך להשחיר את התפילין של יד, מפני שהיא מכוסה בבגד (שו"ת בנין שלמה ה).

• ויש חולקים וסוברים שאף בדבר המכוסה שייך נוי, ומצוה ליפות התפילין בתיקון נאה מבחוץ למראית העין, וכל שכן מבפנים (מרדכי הלכות קטנות רמז תתקסט; רמ"א או"ח לב ד), שהרי בית המקדש מפנימה היה זהב טהור (מרדכי שם). וכן במשכן היו הקרשים לצד הפנימי מצופים זהב (ספר חסידים תתקלא, וחובא במגן אברהם קטז סק"ד).

ולכן פרשיות של תפילין צריכות הידור בתיבתן (מרדכי ורמ"א שם), וצריכות שירטוט (ספר התרומה תפילין רד; מרדכי הלכות קטנות רמז תתקסא; רמ"א או"ח לב ו).

וכן מעיל של ספר תורה שמצד אחד הוא פשתן ומצד אחד משי, צריך להפוך את המשי לצד הספר וצד הפשתן לצד חוץ (מרדכי מגילה רמז תתלג; ספר חסידים תתקלא; רמ"א או"ח קמא א, בשם יש אומרים); ויש שכתבו שלא נהגו כן (בית יוסף או"ח קנג כב; רמ"א שם)⁸.

הידור בגוף משובח בגופו ומשובח במראה, משובח בגופו ובמראה קודם (ירושלמי יומא ו א). כגון שהיו לפניו שתי בהמות לקרבן, אחת שמנה בגופה, ואין מראה טוב, ואחת להיפך, עדיף יותר לקחת השמנה מזו שטובה במראה (קרבן העדה ופני משה שם).

תורה), הוא משום זה אלי ואנוהו (נמוקי יוסף הלכות קטנות ספר תורה דף ד א; ט"ז יורה דעה רפ סק"ב).

• יש סוברים שהטעם שלא יעשה ספר תורה חציו גויל וחציו קלף (ראה מסכת סופרים ב טז; ירושלמי מגילה א ט. וראה ערך גויל), הוא משום הידור מצוה של ואנוהו (נמוקי יוסף הלכות קטנות ספר תורה דף ד ב; קרית ספר ספר תורה ז כד).

• כתבו הראשונים, שאפילו אם ספר תורה אינו צריך שרטוט מצד הדין (ראה ערך ספר תורה, מחלוקת ראשונים בדבר), מכל מקום אם אין הסופר יכול לכתוב יפה בלא שרטוט צריך לשרטט משום זה אלי ואנוהו (תוס' גיטין ו ב ד"ה אמר).

בשיעור יש שנאמר הידור מיוחד על השיעור של המצוה: **המצוה** • בגודל האתרוג יש הידור שיהיה גדול יותר מהשיעור המצומצם שיוצא בו ידי המצוה (ראה לחלן: שיעור).

• בכמות הנרות של חנוכה שנינו: נר חנוכה מצותו איש וביתו, והמהדרין נר לכל אחד ואחד, והמהדרין מן המהדרין נחלקו בית שמאי ובית הלל אם ביום הראשון מדליק שמונה ומכאן ואילך פוחת והולך, או שביום הראשון מדליק אחד ומכאן ואילך מוסיף והולך, וכן הלכה (שבת כא ב. וראה ערך נר חנוכה).

• בשיעור המילה, שהוא בשר החופה את רוב העטרה (ראה שבת קלז א. וראה ערך מילה), צריך למול גם ציצין שאין מעכבים את המילה, דהיינו שיורי ערלה שאינה חופה אלא מיעוטה של העטרה משום זה אלי ואנוהו, התנאה לפניו במצות (שבת קלג ב, ורש"י ד"ה ציצין).

שאינו בגוף יש הידור מצוה שאינו בגוף המצוה, אלא מהדרים **המצוה** אותה מבחוץ:

• עטור בכורים הוא הידור שאינו בגוף המצוה, שהיו נותנים על הסל של בכורים פירות נאים אחרים, שאינם בכורים, להידור מצוה (בכורים ג י, ובפירוש רבי עובדיה מברטנורא).

• וכן שנינו שהעשירים היו מביאים את הבכורים בקלות של כסף ושל זהב (בכורים ג ח), משום כבוד בית אלהינו ומשרתיו (תוספות יום טוב שם). והשור של שלמים שהיה הולך עם הבכורים, היו קרניו מצופות זהב (בכורים ג א).

• וכן היו אנשי ירושלים אוגדים את הלולב בחוטים כפופים של זהב משום נוי (סוכה לו ב, ורש"י ד"ה גימוניות וד"ה נוי); וכן היו תולים בסוכה לנוי סדינים מצוירים, ופירות ויינות ושמנים וסלתות (סוכה י א).

כוס של בכוס של ברכה, שנאמרו בו עשרה דברים – הדחה, שטיפה, חי, מלא, עיטור וכו' (ראה ברכות נא א. וראה ערך כוס של ברכה), כתבו הראשונים שהם משום הידור מצוה של ואנוהו – התנאה לפניו במצות (חידושי אנשי שם שם, בשם הראב"ד). ונקרא כוס יפה, מפני שהצריכו חכמים ליפותו בדברים אלה (שבת עו ב, ורש"י ד"ה כוס).

כוס של ברכה יש להדיח אותה מבפנים, ולשטוף אותה מבחוץ (ברכות נא א; רמב"ם ברכות ז טו, שבת כט ז; טושי"ע אורח חיים קפג א). היתה הכוס נקיה מבית ומחוץ (תלמידי רבינו יונה שם; כלבו כב), ואין בה שיריים של משקים – אין צריך להדיחה ולשטיפה (תוס' ברכות

צדדים בשוה. ואם הפשתן הוא באמצע מותר כמו בארון.

8. וראה משנה ברורה שם סק"י, שכתב שבעל נפש יעשה את המעיל יפה משני

מצוה (ראה לעיל, שם), יש סוברים שאף בדיעבד פסול מדרבנן (קריית ספר ספר תורה ז כד); ויש סוברים שבדיעבד אינו נפסל בכך (נמוקי יוסף הלכות קטנות ספר תורה דף ד ב).

• לולב היבש שהוא פסול (ראה סוכה כט ב. וראה ערך לולב), יש מן הראשונים שכתב הטעם לפי שאינה מצוה מהודרת, שנאמר זה אלי ואנוהו (רש"י שם ד"ה יבש)¹¹. הטעם שההידור מעכב כאן, הוא מפני שהדבר נמסר לחכמים לקבוע באיזו מצוה ההידור מעכב, ובאיזו הוא רק לכתחילה, ובלולב ראו חכמים לומר שמעכב (כפות תמרים שם).

ואף בלולב עצמו כתבו הראשונים שלא כל המידות שוות לפסול שאינו הדר, והיבש שכלה כל לחלוחו וניטלה הדרתו כאדם שניטלה חיותו – פסול אף בדיעבד, ויש שכשר בדיעבד (מאירי סוכה כט ב).

לדחות שבת הידור מצוה, אפילו במקום שאינו מעכב בדיעבד, מחללים עליו את השבת, אם המצוה בעצמה דוחה את השבת. ומצינו הלכה זו בכמה מקומות:

• אם היו לפנינו שתי בהמות של קרבן צבור שחייב להקריבו בשבת, אחת כחושה ואחת שמנה, ושגג ושחט את הכחושה, חייב לחזור ולשחוט את השמנה (מנחות סד א; רמב"ם שגגות ב טו).

• המל בשבת, כל זמן שהוא עוסק במילה, שלא סילק ידו מהמילה, חוזר אף על ציצים שאין מעכבים את המילה, שאם ראה שנשתיירו בה אף אלו שאין מעכבים חוזר וחותר (שבת קלג ב, ורש"י ד"ה כל זמן; רמב"ם מילה ב ד, לפירוש הכסף משנה; טושי"ע או"ח שלא ב, יו"ד רסו ב), אף על פי שציצים שאין מעכבים אינם אלא משום הידור מצוה (ראה שבת שם).

ומכל מקום כשסילק ידו אינו חוזר על ציצים שאין מעכבים, אף על פי שבקרבן ההידור דוחה את השבת גם לאחר ששחט הכחושה, מפני שבמילה לאחר שפירש אין בו משום הידור מצוה כלל אפילו בחול (שאגת אריה נ; המאיר לעולם א כו, בדעת הרמב"ם).

ולדעת הסוברים שבחול חוזר אף לאחר שפירש, ויש בו משום הידור מצוה (ראה טור יו"ד רסד. וראה ערך מילה), הטעם שבשבת אינו חוזר, הוא שבקרבן כשעושה את ההידור הוא מקיים גם גוף המצוה, שהרי כששחט את השמנה הוא מקיים בה גוף מצות הקרבן, אבל במילה כשכבר מל את העיקר, עכשיו חוזר רק על ההידור בלבד, וזה לדעתם אינו דוחה את השבת (המאיר לעולם שם, בדעת הטור).

שיעורו

בגמרא שנינו שהידור מצוה הוא עד שליש במצוה (בבא קמא ט ב). ונחלקו הראשונים בפירושו:

• יש מפרשים שיוסיף בדמים בעד מצוה מהודרת עד שליש מדמי אותה המצוה כשאינה מהודרת (ירושלמי פאה א א; ר"ח ומאירי בבא קמא שם; רש"י בבא קמא שם ד"ה בהידור; רא"ש סוכה ג יב; טור או"ח תרנו; שו"ע שם א, בשם יש מי שאומר).

אלא שיש מהם שסוברים שאף אם כבר קנה את המצוה, כגון אתרוג ולולב וכיוצא בהם, ומצא אחרת נאה הימנה, יוסיף עד

במעשה מלבד ההידור בחפץ שמקיימים בו את המצוה כסוכה המצוה ולולב וכיוצא בהם (ראה לעיל), מצינו בכמה מקומות דין של הידור אף במעשה קיום המצוה:

• ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך (פסחים צט ב), כדי שיאכל מצוה של מצוה בערב לתיאבון משום הידור מצוה (רש"י ורשב"ם שם ד"ה לא. וראה ערך אכילת מצוה).

• כתבו הראשונים שאף על פי ששומע כעונה בקדיש וקדושה וכיוצא (ראה ערך שומע כעונה), מכל מקום ענייה חשובה הידור מצוה, ולכן מצוה לענות ממש (תוס' ברכות כא ב ד"ה עד).

• אף באגד של לולב (ראה לעיל), יש מי שכתב שההידור של האגד אינו בעצם הלולב ומיניו, אלא ההידור הוא במעשה הלקיחה שארבעת המינים יהיו יותר באיחוד (ראה שו"ת אבני נזר תלג, תפד, תצב).

• יש מהראשונים שכתב שהטעם שאין יוצאים ידי נטילת לולב כשמהפך את הלולב או האתרוג (ראה סוכה מב א), הוא לפי שנאמר זה אלי ואנוהו – התנאה לפניו במצוה, ואין זו לקיחה דרך כבוד (הלכות גדולות הלכות לולב טו)⁹.

לאחר המצוה בנר חנוכה אין הידור לתת שמן יותר מכשיעור, שאין הידור מצוה אלא בשעת המצוה, ולאחר הזמן אינה שעת המצוה, שכן מותר אז ליהנות מאורו (דרכי משה תרעב סק"א; מגן אברהם שם סק"ג; משנה ברורה שם סק"ו)¹⁰.

בדיעבד

אופנים הידור מצוה, אף על פי שאינו מעכב בדיעבד, **שההידור מעכב** ואין מצותו אלא לכתחילה (סוכה לג א, לגבי אגד לולב), יש מקומות שהוא מעכב אף בדיעבד:

• שם הקודש שנכתב בספר תורה שלא לשמה (ראה ערך אזכרות), מעביר עליו קולמוס ומקדשו, דברי ר' יהודה; וחכמים אומרים אין השם מן המוכחר, מפני שאין כאן זה אלי ואנוהו – התנאה לפניו במצוה (גיטין כ א, ורש"י ד"ה ואנוהו), שעל ידי העברת הקולמוס נראה כמנומר (מגן אברהם לג סק"ז), ואף בדיעבד פסול (שו"ת יו"ד רעו סק"ב).

הלכה כחכמים שלא מועילה העברת קולמוס על השם (שו"ת שם). ואף לר' יהודה אין העברת קולמוס מועילה אלא באזכרה אחת, אבל לא בכל האזכרות שבספר תורה, מפני שנראה כמנומר (גיטין נד ב), ואין בו משום זה אלי ואנוהו (ר"ן מגילה יח א), ואף בדיעבד פסול (שו"ת הריב"ש ז; שו"ת תשב"ץ א קכז).

יש מהאחרונים שהסביר, שההידור שבגוף המצוה, כמו בכתיבת השם בספר תורה וכיוצא – מעכב, אבל ההידור שמבחוץ, כמו לאגד את הלולב מבחוץ – אינו מעכב; או שבקדושת השם מפורש בכתוב: זה אלי ואנוהו, דהיינו בקדושת האל, ולכן מעכב (חתם סופר סוכה כט ב, ושם לה ב).

ויש מהאחרונים שמצדד לומר שאף בהעברת הקולמוס על השם לא אמרו אלא שלא יעשה כן לכתחילה משום ואנוהו, אבל בדיעבד כשר (שו"ת רעק"א א ע).

• האיסור לכתוב ספר תורה חציו על הגויל וחציו על הקלף (ראה לעיל: ההידורים), אפילו לדעת המפרשים שהטעם הוא מפני הידור

10. וראה בערך כל שאינו ראוי לבילה בילה מעכבת בו, שדבר שצריך לעשותו משום הדור מצוה, אפילו אין ראוי לקיימו, אינו מעכב בקיום המצוה.

11. וראה פסקי תשובות תרנו א, שאין לקנות הדור מצוה ממצות מעשר. וראה תוס' שם ד"ה לולב, שכתבו שהטעם משום הדין המיוחד של הדר

שזה נחשב לו כשיעור שקצבו חכמים, ונעשה אותו אתרוג אצלו כשיעור שנתנו חכמים לכל אדם, וחל חיוב תוספת השליש על אותו הסכום שנתן כשקנה הראשון (ט"ז או"ח תרנו סק"א).

בשאר מצות לשיטה שהמצוה היא להוסיף על השיעור המצומצם, יש מפרשים שאין דין זה של שלישי אמור אלא באתרוג בלבד, שנאמר בו הדר, ולא נקרא הדר בשיעור הגרוע ומצומצם שאין למטה ממנו, אבל בשאר מצות שיש להן שיעור בגודלן, כגון שופר (ראה ערכו) וכיוצא בו, אף על שיעור המצומצם אין להוסיף שלישי, ואין בהן אלא חיוב לעשותן נאות כל אחת כפי נדבת ידו משום זה אלי ואנוהו (ים של שלמה בבא קמא א כד, בשיטת הרא"ש והסמ"ג).

ויש חולקים וסוברים שאף בשאר מצות שיש להן שיעור כך הדין (מגן אברהם תרנו סק"ב. וראה שער הציון שם סק"א).

שיעור השליש בתוספת שלישי של הידור מצוה הסתפקו בגמרא אם הוא שלישי מתוכו או מבחוץ. דהיינו כשהאחד שוה ששה דינרים, אם צריך להוסיף עליו שנים, שהם שלישי שבתוך הששה, או שיוסיף שלשה, שהששה יחלוק לשנים, ויוסיף חלק שלישי מבחוץ (בבא קמא ט ב). להלכה נחלקו הראשונים:

יש פוסקים לחומרא, שיוסיף שלישי מבחוץ (ר"ח בבא קמא שם; ערוך ערך הדר א; ר"ן סוכה לג ב, בדעת הר"י שם; רוקח ר"ט; ים של שלמה בבא קמא א כד; ב"ח או"ח תרנו); ויש פוסקים לקולא, שיוסיף שלישי מתוכו (רא"ש בבא קמא א ז; רבנו ירוחם יג ג; בית יוסף ושו"ע או"ח תרנו), שספק בדין הוא, וספק דרבנן להקל (בית יוסף שם).

במחלוקת כתבו האחרונים, שבמקום שיש מחלוקת הפוסקים **הפוסקים** בכשרות של אתרוג, והוא הדין בכל המצוות (באור הלכה תרנו ד"ה אם קנה), אף על פי שהלכה שהוא כשר, צריך לקיים הידור מצוה עד שלישי כדי לקנות אחד שכשר לכל הדעות (פרי מגדים משבצות זחב תרנו סק"א)¹⁴.

יותר משליש בתוספת זו של הידור מצוה אמרו: עד שלישי משלו, מכאן ואילך משל הקדוש ברוך הוא (בבא קמא ט ב), ונחלקו הראשונים בפירושו:

- יש מפרשים שאותו שלישי שיוסיף בהידור מצוה משלו הוא, שאינו נפרע שכרו בחייו, שאין שכר מצוה בעולם הזה (ראה עבודה זרה ג א), ומה שיוסיף בהידור יותר על שלישי יפרע לו הקדוש ברוך הוא בחייו (ערוך ערך הדר א; רש"י בבא קמא שם ד"ה מכאן; רשב"א שם). לפי שעד שלישי מוזהר הוא להתנאות במצוה, וכך היא חובתו, ונוטל שכרו ביחד עם שאר מצות, אבל מה שמוסיף יותר, מידה יתרה עושה, כמפרנס עני ומוסיף לו יותר שנמצא חוננו ואין הקדוש ברוך הוא מקפח שכרו, אלא משלם לו שכר התוספת בעולם הזה (ערוך ור"ח שם), ואוכל פירות בעולם הזה והקדוש קיימת לעולם הבא (תוס' בבא קמא שם ד"ה משל).
- יש מפרשים שעד שלישי צריך להוסיף משלו ולדחוק את חייו כדי

שליש בדמי הראשון בשביל הנאה (ירושלמי שם; רא"ש וטור שם); ויש מהם שסוברים שדוקא אם מוצא שנים לקנות, כגון שני ספרי תורות (רש"י בבא קמא שם), או שני אתרוגים (שו"ע שם), ואחד הדור מחברו – יוסיף שלישי הדמים ויקח את ההדור (רש"י ומאירי ושו"ע שם), אבל אם כבר קנה את שאינו מהודר, אין צריך להוסיף דמים ולהחליפו בהדר (בית יוסף או"ח תרנו, בדעת רש"י; מגן אברהם שם סק"ה, בדעתו, וכן כתב שם בשם של"ה שער האותיות אות ו ותרתו), ואפילו אם הוא יפה מאד ומחירו זול (בית יוסף שם).

ואפילו לדעת הסוברים שגם אם כבר קנה אחד יוסיף עד שלישי לקנות הדר, לא הטריחו עליו כן אלא בפעם ראשונה בלבד, שאם לא כן אין לדבר סוף, שלעולם ימצא נאה ונאה (מראה הפנים לירושלמי פאה א א; מלבושי יום טוב על הלבוש או"ח תרנו סק"ב; באור הלכה שם ד"ה בצמצום, בשם אחרונים). ואף בפעם הראשונה דוקא כשהמוכר מסכים לקבל את הראשון ולהעלותו בדמי ההדור, או שיש לו קונים אחרים הרוצים לקנותו, אבל אינו חייב לקנות שנים (שער הציון תרנו סק"ב).

• יש מפרשים ששיעור השלישי נאמר לא על הדמים אלא על גודל החפץ שנעשית בו המצוה. כגון אתרוג ששיעורו כאגוז לר' מאיר, או כביצה לר' יהודה (ראה ערך אתרוג, ושם שהלכה כר' יהודה), שהוא השיעור המצומצם שאמרו חכמים, ואחר גדול ממנו בשלישי, חייב לקנות את הגדול (תוס' בבא קמא ט ב ד"ה עד שלישי; תוס' רבנו פרץ בבא קמא שם)¹².

• ויש מפרשים שהשלישי הוא בדמים וההידור הוא בגודל, שאם אחד מהאתרוגים יש לו שיעור מצומצם – כאגוז או כביצה, לפי דעות התנאים (ראה לעיל), והשני גדול ממנו, מצוה להוסיף שלישי על דמי הראשון ולקנות את הגדול (רא"ש בבא קמא א ז; סמ"ג עשין מד, בשם רבנו תם; טור או"ח תרנו, לפירוש הבית יוסף בדעתו; שו"ע שם א, בדעה ראשונה).

ואפילו אם כבר קנה את האחד המצומצם חייב להוסיף שלישי ולהחליפו באחר הגדול ממנו (סמ"ג ושו"ע שם), אלא אם כן אין המוכר רוצה להחליף, ואין לו קונים אחרים לראשון, שאינו חייב לקנות שני אתרוגים (מגן אברהם ומשנה ברורה שם סק"ד).

ויש מי שמפרש לדעה זו שדוקא כשעדיין לא קנה האחד, ושניהם לפניו, אבל אם כבר קנה – אינו צריך להוסיף שלישי ולקנות אחר (רבנו ירוחם יג ג, בדעת הרא"ש, אבל כל האחרונים כתבו שלשיטה זו גם בקנה צריך להחליף, כמפורש בסמ"ג ובטור)¹³.

אתרוג גדול היה האתרוג הקטן יותר משיעור המצומצם, אינו חייב כלל להוסיף בדמים כדי לקנות את הגדול ממנו (סמ"ג עשין מד, לדעת רבנו תם; בית יוסף או"ח תרנו, בדעת הרא"ש והטור; מגן אברהם תרנו סק"ג, לדעה זו), ואפילו כששניהם באים כאחד לפניו לקנותם (מגן אברהם שם).

ויש מפרשים שזהו דוקא כששניהם לפניו, אבל אם כבר קנה, אפילו כשקנה אתרוג גדול משיעור המצומצם, הרי גילה בדעתו בקנייתו

האמור באתרוג. ¹² וראה מהרש"א בבא קמא שם בחידושי אגדות, שנתן טעם לשיעור הידור בשליש גדול, שכן מצינו הידור כזה בשיעור לולב שצריך להיות גדול מן ההדס שלישי (ראה סוכה לב ב) שזהו הדור. ¹³ וראה באר היטב תקנו סק"ד, שכתב שדעת מהר"מ מינץ (קיג) שמי שהזיק אתרוג מהודר אינו חייב לשלם אלא דמי אתרוג פשוט. ודעת החכם צבי (קכ) שחייב לשלם דמי אתרוג מהודר. וכך כתבו הרבה אחרונים (שואל ומשיב תליתאה ג לג; מהר"ם שיק שכת; טוב טעם ודעת קמא רלב). וראה בפסקי תשובות תרנו ד, שכתב שאם הזיק בשוגג יש סוברים שישלם אתרוג פשוט (פרי מגדים תרנו משבצות זחב סק"א); ויש סוברים שגם בזה ישלם אתרוג מהודר (בית השואבה הידור מצוה כו). ואם בשעה שבחר אתרוג לקנותו הזיק לו הכל מודים שישלם דמי אתרוג מהודר (פרי מגדים שם). ¹⁴ וראה כעין זה בחק יעקב או"ח תעג ס"ק כב, ובשו"ע הרב שם ל, לענין מרור בפסח.

סק"ב; שו"ת רעק"א ב יג, לדעת ארחות חיים); או כשבשעת הברכה היה לו שמן רק לנר אחד, ולא העלה על דעתו שיביאו לו עוד שמן (אליה רבה ופרי מגדים שם). אלא שאם בירך קודם ההדלקה וטעה והחסיר ממספר הנרות, אינו חוזר ומברך כשמדליק את השאר מפני שברכתו הראשונה פוטרת אותם (ארחות חיים חנוכה י, והובא בבית יוסף ומגן אברהם או"ח תרעו), וכן כשהיה בדעתו בשעת ברכה שיזדמן לו אחר כך שמן גם לשאר הנרות – אינו חוזר ומברך (מגן אברהם תרנא ס"ק כה).

ביחס לשאר מצות

הידור הידור מצוה וזריזין מקדימין למצות – מצות הזריזות והקדמה קודמת. ולכן לא יעכב אדם את המצוה בעבור זה שאמרה תורה זה אלי ואנוהו התנאה לפניו במצות, שלא יאמר אדם כיון שיש לי טלית לקנות אמתין עד שיבוא לידי טלית יפה מאד, אלא יקנה מיד טלית אף על פי שאינו יפה כל כך.

וכן עיר שאין בה ספר תורה, ויש שם סופר שיודע לכתוב אבל אינו יודע לכתוב כל כך יפה כמו סופר אחר שלא יבוא כל כך בקרוב זמן, מוטב שיכתוב אותו המצוי מיד אף על פי שאינו כותב יפה, כי על זה נאמר: חֲשָׁתִּי וְלֹא הִתְמַהֵּמְהִי לְשֹׁמֵר מִצְוֹתֶיךָ (תהלים קיט ט. ספר חסידים תתעח. וראה נשמת אדם סח א).

וכן כתבו האחרונים, שאם יכול לקיים עכשיו נטילת לולב בארבעה מינים כשרים, ואינם כל כך מהודרים, לא ישהה עד שיביאו לפניו ארבעה מינים מהודרים יותר, אלא אם כן ברור לו שאחר כך בודאי יהיו לו מהודרים יותר – שימתין (שבות יעקב א לד).

בזוי והידור בביזוי מצוה והידור מצוה, כגון שהתחיל להתעסק במצוה, ואחר כך נזדמן לו לקיימה בהידור יותר, שאם יקיים ההידור יהיה ביזוי למצוה הקודמת, כמו מי שהדביק לכותל נרות שעוה למצות נר חנוכה, ובעוד שהוא עוסק בהם הביאו לו שמן זית, נחלקו האחרונים מה מהם נדחה:

יש סוברים שהידור מצוה של שמן זית (ראה ערך נר חנוכה) אינו דוחה את האיסור של בזוי מצוה של הנרות הראשונים (שבות יעקב א לז); ויש חולקים וסוברים שאיסור ביזוי מצוה נדחה מפני הידור מצוה; או שאין בזה משום ביזוי מצוה כשמניחה בשביל לקיים המצוה בהידור (שו"ת חכם צבי מה).

הידור ובל תשחית אין איסור בל תשחית במקום הידור מצוה. כגון אם כתב אדם ספר יפה, וכתב דף שאינו יפה כל כך כשאר הדפים, אף על פי שאין בו טעות, אם רוצה יסיר את הדף ויגנוז ויכתוב אחר יפה, ואינו עובר משום בל תשחית, שלכן נאמר זה אלי ואנוהו (ספר חסידים תתעט. וראה ערך בל תשחית). ואפילו לדעת הסוברים שאין הידור מצוה דוחה איסור ביזוי מצוה, והרי כאן יש ביזוי לאותו דף שגנוזו, בספר תורה כשדף אחד משונה משאר הדפים הרי כל הספר כמנומר, ולכן הדבר מותר (שבות יעקב ב ל) ¹⁷.

הידור ושלוחות מצוה בו יותר מבשלוחו והידור מצוה, כגון מי שיכול לכתוב ספר תורה בעצמו, אבל אין כתבו מהודר כל כך, ויכול לשכור סופר שיכתוב בהידור יותר – נסתפקו האחרונים איזה מהם עדיף (ראה חיי אדם סח ז).

להדר המצוה, אבל משליש ולמעלה אם זימן לו הקדוש ברוך הוא ממון שלא מיגיעו – יוסיף, ואם לאו – חיייו קודמים, ודיו בתוספת שליש (ר"ח בבא קמא ט ב, בפירוש ב; ראב"ד ונמוקי יוסף בבא קמא שם) ¹⁵.

והוא הדין אם העשיר מיגיעו, ואין חיייו נדחקים בכך, הרי זה כמי שזימן לו הקדוש ברוך הוא שלא מיגיעו (נמוקי יוסף שם, בשם הרמ"ח). ולדעה זו באיש עשיר אין חילוק בין שליש ליותר משליש (משנה ברורה שם סק"ו).

כפיה על יד מהראשונים שכתב שתוספת למעלה משליש היא הידור בגדר מצוה שלפנים משורת הדין, וכיון שמתן שכרה שהקב"ה משלם שכרו בחייו (ראה ערוך ערך הדר א; רש"י בבא קמא ט ב ד"ה מכאן), אין בית דין כופים עליה (שיטה מקובצת בבא קמא קטו א, בשם רבינו יחונתן) ¹⁶.

ליקר את השער אף על פי שיותר משליש משל הקדוש ברוך הוא, אין לו להעלות יותר משליש אם על ידי זה יתייקר השער של האתרוגים הכשרים שאינם כל כך מהודרים (שו"ת מבי"ט ג מט).

אתרוג הקהל הידור מצוה מוטל על העשירים יותר מעל העניים, ולכן במקום שאין אתרוגים מצויים וקונים כל הקהל אתרוג בשותפות, גובים את המעות לפי ממון (שו"ת מהרי"ל י; רמ"א או"ח תרנח ט).

ברכה על הידור

נרות חנוכה מי שהדליק נרות חנוכה וטעה במספר הימים והחסיר נר אחד ממספר הנרות, לאחר שנזכר ומדליק את הנר הנוסף, נחלקו האחרונים אם יכול לברך על הנר הנוסף, או שאין מברכים על הדור מצוה:

• יש אומרים שאינו חוזר ומברך עליו, מפני שכבר קיים את עיקר המצוה, והנוסף אינו אלא משום הידור (ראה לעיל: ההידורים. וראה ערך נר חנוכה), ואין מברכים ברכת המצות על הידור מצוה (פרי חדש או"ח תרעב ב), שאינו יכול לומר עליו וציונו (ראה פרי מגדים אשל אברהם ומחצית השקל או"ח תרעו בהקדמה).
והוא הדין במי שלא היה לו שמן אלא לגר אחד ובירך עליו, ואחר כך נזדמן לו שמן לנרות הנוספים משום הידור, שאינו מברך עליהם (ברכי יוסף או"ח תרעא סק"ג, בשם הר"א מזרחי והר"א נחום, והובא בשערי תשובה שם סק"ב).

וכן כששכח ולא בירך קודם ההדלקה, ונזכר לאחר שכבר הדליק את הנר הראשון, אינו מברך עליו (שו"ת רעק"א ב יג, לדעת הפר"ח; פרי מגדים משבצות זהב או"ח תרעא סק"א).

אלא שיש סוברים שאף על פי שעל הידור מצוה בלבד אין לברך, מכל מקום כל זמן שעוסק עדיין בהידור מצוה יש לו לברך (שו"ת הלכות קטנות א ג, והביאו בשערי תשובה תרעו סק"ה), דהיינו כל זמן שהוא עוסק בהדלקת שאר הנרות, ולא גמר להדליק את כולם (שערי תשובה שם; שו"ת כתב סופר או"ח קלה).

• ויש חולקים וסוברים שמברכים ברכת המצות אף על הנרות שמשום הידור מצוה בלבד, אם לא בירך קודם על הדלקת הנר הראשון (אליה רבה או"ח תרעב ז; פרי מגדים משבצות זהב או"ח תרעו

של לפני משורת הדין, בפירוש ר"ח מבואר שהוא רשות, וכך כתב בשער הציון תרנו סק"ז, בשיטת רש"י ושאר הראשונים. ¹⁷ וראה אור שמח ספר תורה י ג; שו"ת מהרש"ם ד נח, שהוכיחו מתוס' תמורה כג א ד"ה דרבי, שלחכמים

¹⁵ וראה ר"ח שם שאפילו יש לו שלא מיגיעו רשות היא בידו. ¹⁶ ומשמע מדבריו שעד שליש כופים. וראה שו"ת חות יאיר קפ, ושו"ת בית הלוי ב מז, שכתבו שעל הידור מצוה אין כופים. וגם מה שמשמע שיותר משליש יש מצוה

נר אחד בלבד ויתן גם לחברו, מכיון שמן הדין אין צריך אלא נר אחד, והשאר הם משום הידור (מגן אברהם תרע"א סק"א, ומחצית השקל שם).

הידור ועיקר הידור מצוה שלו, ועיקר מצוה של חברו - עיקר המצוה של חברו קודם. כגון מי שיש לו שמן בצמצום לנר חנוכה, ולחברו אין כלום, מוטב שידליק בכל לילה

הדחה (באסורים)

שטיפת אוכלים וכלים במים מממשות של דבר האסור - או המותר, אלא שחיבורו עמהם אוסרם - שנדבק בהם על ידי נגיעתם באותו דבר

הפרקים:

- באוכלים;
- בחשש שכחה;
- בכלים;
- ההדחה.

באוכלים

ההלכה שני אוכלים שנגעו זה בזה, אחד של איסור ואחד של היתר, ושניהם צוננים, שאינו בולע אחד מהשני, מכל מקום צריך ההיתר הדחה במקום שנגע באיסור (פסחים ע"א, ורש"י שם ע"ב ד"ה חס; מאירי שם).

ולכן בשר וגבינה צוננים שנגעו זה בזה, אף על פי שאינם בולעים זה מזה - צריכים הדחה (חולין ק"ז ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט"ז; טוש"ע יורה דעה צ"א א) במקום נגיעתם (טור שם).

נדבר יבש וכתבו הפוסקים שזהו דוקא כשאחד מהם לח, אבל אם היו שניהם יבשים אפילו הדחה אינם צריכים (ב"ח יו"ד צ"א; ש"ך שם סק"א), אלא אם כן היו מלוחים או חריפים, שאז אפילו אם שניהם יבשים צריכים הדחה (פרי מגדים שפתי דעת יו"ד צ"א סק"א; חוות דעת שם סק"ב; חידושי רבי עקיבא איגר שם).

וכתבו האחרונים שבדבר שמן, אף שהוא יבש בלי לחלוחית, מכל מקום השומן נסרך וצריך הדחה; וכן אם הוא דבר הנפרד לפרורים, אפילו שאינו שמן ואינו לח - צריך הדחה (פרי תואר יו"ד צ"א סק"א)².

הדחה זו, יש מהאחרונים שכתב, שמכיון שיש לחוש שנדבק בו איסור, היא מן התורה (בינת אדם שער איסור והיתר לט"ו).

בשר שנפל וכן בשר שנפל לתוך חלב בזמן ששניהם צוננים - מדיח לחלב (פסחים ע"א; רמב"ם מאכלות אסורות ט"ז; טוש"ע יו"ד צ"א ד), דהיינו שמדיח את הבשר ומותר (רמב"ם טוש"ע שם); והחלב שאי אפשר להדיחו, מותר בלי הדחה (בינת אדם איסור והיתר לט"ו).

הבשר, שעברו ולא הדיחוהו ובישלוהו, נחלקו האחרונים בדינו:

- יש שכתבו שאף בדיעבד אסור, וצריך ששים נגד כל הבשר, שדוקא יבש ביבש, שאין צריך הדחה רק משום הטיחה שעל גביו, מותר בדיעבד בלא הדחה (ראה להלן בהיתר בתוך כלי של איסור), אבל לא בנפל לתוך דבר צלול (מנחת יעקב כ"ב ס"ק טו, והביאו בחידושי רבי עקיבא איגר יו"ד צ"א ד).

- ויש חולקים וסוברים שבצונן לא בלע כלל, ואין צריך אלא ששים כנגד הלחלוחית שעל פניו בלבד (פרי מגדים יו"ד קה משבצות זהב סק"ב).

בשר צונן זה שמותר בהדחה, נחלקו הראשונים אם מדובר דווקא בחי או גם בצלי:

- יש מהראשונים שסוברים שאין הבדל בין אם הוא חי, ובין אם הוא צלי (תורת הבית הארוך לרשב"א ד"א, וכך כתב גם בשם הראב"ד; ר"ן חולין ק"ב א; מאירי פסחים ע"א; בית יוסף, ובדק הבית, ושו"ע יו"ד צ"א ז), שלאחר שנצטנן הלכה רתיחות הצלי ואינו בולע, והוא ככל צונן בצונן (תורת הבית הארוך שם).

- יש סוברים שצלי צונן בולע כדי קליפה, ולא די לו בהדחה (ספר התרומה סג; תוס' פסחים ע"ב ד"ה ואם; רא"ש חולין ח' לג; מאירי פסחים ע"א, ושם חולין ק"ב א, בשם גדולי המפרשים; רמ"א יו"ד שם, בשם יש אומרים). והטעם הוא שצלי צונן רך הוא ובולע (תוס' ורא"ש שם; מאירי חולין ק"ב א, בשם גדולי המפרשים); או מפני שכח האש מייבש הצלי עד שמתוך יבשותו בולע הרבה (העיסור הכשר הבשר דף ט"ז ד; מאירי חולין שם, בשם גדולי פרוניצא).

- ויש שכתבו שלא אמרו בצלי צונן שלא די בהדחה, אלא כשיש מלח בבשר או בחלב שנפל לתוכו, שאז צריך הדחה גם אם הוא נאכל מחמת מלחו, שמצד המלח בעצמו אינו בולע (העיסור שם; ים של שלמה חולין ח' סט, והביאו ב"י יו"ד צ"א ס"ק יב. וראה ערך מליחה).

במבושל אף במבושל יש סוברים שצונן בולע כמו בצלי (מאירי חולין ק"ב א, בשם גדולי הרבנים; דרכי משה יו"ד צ"א ז. וראה בש"ך שם ס"ק כ"ד), וכתבו שעניינו הרואות שדבר אפוי ומבושל יותר רך מצלי (דרכי משה שם, בשם הגהות שערי דורא).

ויש סוברים שבמבושל צונן הכל מודים שדי בהדחה, שצלי שנתייבש בולע ולא המבושל (העיסור הכשר הבשר דף ט"ז ד; מאירי חולין ק"ב א)³.

בשר שיש בו בקעים היו בבשר הצונן שנפל לתוך החלב בקעים-בקעים, נחלקו הראשונים בדינו:

- יש מהראשונים שסוברים שאף אם הוא חי אין הדחה מועילה לו, ונאסר כולו (ספר התרומה סג; רא"ש חולין ח' לג; טור יו"ד צ"א).

- יש חולקים וסוברים שלא אמרו כן אלא בצלי רותח, אבל בצונן, בין שהוא חי ובין שהוא צלי, דינו בהדחה (תורת הבית הארוך ד"ד, ושם בשם ראב"ד ורש"י; ר"ן חולין ק"ב א; מאירי חולין שם; המחבר בשו"ע יו"ד צ"א ז).

- ויש מחלקים, שצלי צונן נאסר כולו, וחי דיו בהדחה (סמ"ג לאוין קלז; ש"ך יו"ד צ"א ס"ק כא, בדעת הגהות מרדכי חולין רמז תשנז-תשנח,

העין אם דרכו להידבק. 3. וראה ערכים: כבוש; מליח; תתאה גבר, על בשר רותח או מליח ומתובל שנפל לחלב, או שנכבש בו.

אין לגנוז בשביל ההידור. **הדחה (באסורים)**. 1. ח' טורים רפד - רצה. 2. וראה דרכי תשובה שם סק"ד, שכתב שאין ליתן בזה כלל, רק הכל לפי ראות

• יש סוברים שמותר להשתמש בהם בצונן בלא הדחה כלל, ואפילו לסוברים שסכין ששחט בה צריכה הדחה לחתוך בה צונן, הרי זה לפי שיש שם דוחק של הסכין בחתיכתה, אבל בשאר כלים שמניחים בהם דבר שאין שם דוחק, מותר להשתמש בצונן לכתחילה בלא הדחה (רשב"א חולין קיא ב, ובתורת הבית הארוך ד ד, ושם ג ג; מגיד משנה מאכלות אסורות ו כא; טור יו"ד סט). ולא אמרו צונן לתוך צונן מדיח (ראה לעיל: באוכלים), אלא באוכלים שנגעו בגופו של איסור, אבל כשנגעו בטעם האיסור שמובלע בדופןו של כלי אין צריך אפילו הדחה (רשב"א בחידושים ובתורת הבית הארוך שם).

אלא שמכל מקום צריך שהכלי יהיה על כל פנים מקונן יפה מאיסור שיש בו ממשות (תורת הבית הארוך שם; ש"ך יו"ד סט ס"ק סו).

ואף לדעה זו בכלי חרס שנבלע בו איסור אסור להשתמש אפילו בהדחה, מפני שמכיון שאין לכלי חרס היתר בהגעלה יש לחשוש שמא יבוא להשתמש בו בחמין; או מפני שכלי חרס בולע הרבה עד שפולט אפילו בצונן (רשב"א חולין קיא ב, ובתורת הבית הארוך שם; מגיד משנה מאכלות אסורות ו כא, בשם יש מפרשים); אלא שאם עבר ונשתמש בכלי חרס בצונן צריך להדיח הדבר שנשתמש בו (רשב"א חולין שם בתירוץ ב).

• יש חולקים וסוברים שכל הכלים שבולעים מאיסור צריכים הדחה (רשב"א חולין קיב א, בשם רמב"ן וראב"ד; טור יו"ד סט, בדעה א; שו"ע שם טז, בשם יש אומרים).

• יש מחמירים יותר וסוברים שכלים שנשתמשו בהם איסור חם אסור להשתמש בהם אפילו בצונן על ידי הדחה, גזרה שמא ישתמש בהם בחמים (מרדכי פסחים רמז תקסה; דרכי משה יו"ד קכא ד; רמ"א או"ח תנא א; רוקח תפז).

• ויש מחלקים בין להשתמש בהם דרך עראי, כגון שהוא בבית נכרי, שמותר אפילו לכתחילה להשתמש בצונן בכלי שנבלע בו איסור בחמין על ידי הדחה ושפשוף היטב, ובין להשתמש בהם בקביעות, שאסור להשתמש בהם אפילו בצונן בלי הגעלה או ליבון (רמ"א יו"ד קכא ה, שכן המנהג. וראה ערך געולי גוים).

דגרי יבש אין כלי איסור צריך הדחה אלא אם מניח בו דבר שיש בו לחלוחית קצת, אבל דבר יבש ממש מותר להניח בו בלא הדחה כלל (תורת חטאת יז ב; שו"ע יו"ד צא ב), אם היה הכלי נקי, ואין בו שמנונית בעין (ש"ך שם סק"ג).

אלא שיש סוברים שזהו דוקא כשהכלי בלע את האיסור בצונן, כגון על ידי כבישה (ראה ערך כבוש), אבל לא כשבלע בחמין (רמ"א שם); ויש סוברים שאפילו אם בלע בחמין – מותר ללא הדחה (ט"ז וש"ך יו"ד צא סק"ג).

וכשבלע את האיסור בצונן מותר להניח בו גם דבר לח (ט"ז שם). כלים של כלים של נכרים שתשישם על ידי צונן, כגון כוסות נכרים וצלוחיות, אסור להשתמש בהם עד שידיחם במים (עבודה זרה עה ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז ג; טוש"ע יו"ד קכא א), מלבד מה שצריך להטבילם (ראה ערך טבילת כלים)⁶.

יש מן הראשונים שסובר שהדחה זו הוזכרה בתורה, שנאמר: פֶּלֶךְ דָּבָר אֲשֶׁר יָבֹא בָאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בָאֵשׁ וְגו' וְכָל אֲשֶׁר לֹא יָבֹא בָאֵשׁ תַּעֲבִירוּ בְּמַיִם (במדבר לא כג), ומפרשים שדבר שתשישו על ידי חימום באש,

וסמ"ק רח, ואור זרוע א תסט; ים של שלמה חולין ח סט; רמ"א יו"ד צא ז, בשם יש אומרים)⁴.

אף בבקעים יש סוברים שדוקא כשנמלח קצת אוסר הצלי הצונן, אבל לא נמלח כלל דיו בהדחה (ים של שלמה שם); ויש שאינם מחלקים בכך, וסוברים שלא נמלח כלל ונמלח קצת שניהם שוים (ט"ז יו"ד צא ס"ק יב; ש"ך שם ס"ק כה)⁵.

איסור צלול נפל דבר היתר צונן לתוך איסור צלול צונן –

• יש סוברים שאין הדחה מועילה וצריך קליפה, שבבשר וחלב בלבד הוא שהתירו בהדחה (איסור והיתר ל י, בשם מרדכי וסמ"ג; תורת חטאת כב א).

• ויש חולקים וסוברים שאין הבדל בזה בין בשר בחלב לאיסור והיתר, ולעולם די בהדחה (ש"ך יו"ד צא סק"י, שכן משמעות הפוסקים; פרי חדש שם סק"ז; מנחת יעקב כב סק"א).

נגע נכלי אף באוכל צונן שנגע בכלי של איסור, כגון השוחט בסכין של נכרי, לדעת הסוברים שאין אומרים שעל ידי דוחק הסכין או רתיחת בית השחיטה בלע הבשר מהסכין, ואין צריך להסיר כדי קליפה מבית השחיטה (ראה חולין ח במחלוקת אמוראים בדבר. וראה ערך אידי דטריד למיפלט לא בלע), מכל מקום צריך להדיח (חולין שם; רמב"ם מאכלות אסורות יז ז; המחבר בשו"ע יו"ד י א), שאי אפשר לדופני הסכין בלי שמנונית, שהשמנונית שבעין שעל גבי הסכין, אף על פי שלא נבלעה בבשר, הרי היא בדפנות בית השחיטה, שהרי נתקנחה בהם השמנונית (רש"י חולין ח ב ד"ה צונן; רשב"א ומאירי חולין שם).

קערה של איסור הניח מאכל צונן בקערה של איסור צוננת, ולא הדיח את הכלי, צריך להדיח את המאכל (רשב"א חולין קז ב, ובתורת הבית הארוך ד ד, בשם הראב"ד; טוש"ע יו"ד סט טז). אבל אם הדיח מקודם את הכלי, אין צריך להדיח אחר כך את המאכל שהניח בו (רשב"א חולין קא ב, ובתורת הבית הארוך ד ד; טוש"ע שם; ש"ך יו"ד צא סק"ג).

היה ההיתר הצונן שנתן בתוך הכלי דבר צלול שאי אפשר בהדחה – בטל במיעוטו, כי בודאי אינו אלא דבר מועט ובטל (תורת הבית הארוך שם), אלא אם כן נתן במזיד דבר שאי אפשר בהדחה לתוך קערה של איסור, שהרי זה כמבטל איסור לכתחילה, ואסור למבטל ולמי שנתבטל בשבילו (חות דעת יו"ד צא באורים סק"ג). ואם הוא שעת הדחק, כגון שנתאכסן בביתו של נכרי, הרי זה כדיעבד ומותר (ט"ז יו"ד צא סק"ב).

וכן אם היה האוכל דבר גוש, שאפשר בהדחה, ולא הדיחו ובישלו – מותר כדיעבד (ט"ז יו"ד צא סק"א; מנחת יעקב ט סק"ג, ושם סא ס"ק לו; חכמת אדם מב א).

דבר שנחתך חתך לפת – או כל דבר שאינו חריף – בסכין של בשר, שמותר לאכלו בחלב (ראה חולין קיב א), צריך על כל פנים הדחה (תורת הבית הארוך ד א; טוש"ע יו"ד צו ה. וראה ערכים: דבר חריף; סכין).

בכלים

שימוש כלים שנשתמשו בהם באיסור, כגון קערה שמלח בה בשר, או ציון קדרה שבישלו בה איסור, נחלקו בהם הראשונים:

אף בהפסד מרובה. 5. וגם הים של שלמה שם כתב שחושש להקל. 6. וראה

4. הרמ"א שם כתב שיש לנהוג כן בהפסד מרובה, והש"ך שם אוסר בצלי צונן

הדחה ושפשוף (ראה להלן) אין לסמוך על זה שידיחנו אחר כך, אפילו אם דרכו בהדחה (תורת הבית הארוך ד א).

ההדחה

דברים שצריכים הדחה, יש מהם שהדחה במים בלבד מועילה בהם, ויש שצריכים הדחה עם שפשוף.

דבר שכן דבר שמן שנדבק בהיתר לא די לו בהדחה בלבד, אלא בסכיין שפשוף.

ולכן בשר שנחתך בסכיין של חלב כתבו הראשונים שצריך הדחה ושפשוף גדול (רשב"א בתורת הבית הארוך ד א, ובחולין ח ב; שו"ע יו"ד סד יז, ורמ"א שם יט).

וכן שחט בסכיין של טרפה, שצריך להדיח בית השחיטה, צריך שפשוף גדול בידים היטב (שו"ע יו"ד י ס"ק כ).

יש מהראשונים שכתבו שבכל מקום שצריך להדיח הסכיין מפני השמנונית, כמו בסכיין טרפה וכיוצא, אם מדיח במים צוננים צריך להעביר תחילה השמנונית עד שיהיו המים זבים מראשו לסופו ומסופו לראשו, שאם לא יסיר השמנונית מקודם המים מתעכבים ואינם יכולים לזוב (סמ"ג לאוין קלו; הגהות מימוניות מאכלות אסורות יז ח, בשם ריצב"א).

דבר שכן היתר שנגע באיסור שמן שלא על ידי דוחק של סכיין, ללא סכיין יש מהאחרונים שסוברים שאף הוא לא די לו בהדחה, וצריך שפשוף היטב (פרי מגדים יו"ד צא שפתי דעת סק"ב).

ויש חולקים וסוברים שדוקא בנחתך בסכיין שיש עליו שמנונית צריך שפשוף, מפני שיש גם דוחק הסכיין עם השמנונית; אבל היתר שנגע באיסור, אפילו אם הוא שמן, די בהדחה בלבד בלא שפשוף (חוות דעת צא באורים סק"א; פתחי תשובה שם סק"א, בשם בית אפרים); מלבד בשר שנפל למים שנמחה בהם חלב שצריך שפשוף, וכן חלב מהותך שנפל על בשר צונן ונקרש צריך שפשוף גדול (פתחי תשובה שם, בשם בית אפרים).

כלים כלים של נכרים, שתשמישם בצונן שצריכים הדחה (ראה לעיל: בכלים), צריכים גם שפשוף היטב במים בשעת הדחה, כדי להסיר מעליהם מה שנדבק (תורת הבית הארוך ד ד, בשם הראב"ד; ר"ן עבודה זרה עה ב; טושי"ע יו"ד קכא א).

וכן כלים שנאסרו על ידי תשמיש בחמין, שמותר להשתמש בהם בצונן על ידי הדחה (ראה לעיל), צריכה ההדחה להיות בשפשוף היטב (רמ"א שם ה).

בשאר משקים הדחה מועילה לא במים בלבד, אלא אף בשאר משקים (כנסת הגדולה יו"ד י הגהות בית יוסף ב, בשם דמשק אליעזר).

קינוח יש מקומות שמועיל קינוח במקום הדחה. כגון סכיין ששחט בה טרפה, שצריכה הדחה כדי לשחוט בה בהמה כשרה, מועיל בה גם קינוח בבגד ישן וקשה (חולין ח ב, ורש"י ד"ה בליאת; רמב"ם מאכלות אסורות יז ח; טושי"ע יו"ד י א, ונוהגים לקנח הסכיין יפה בשיער הבהמה בין כל שחיטה ושחיטה שמא תימצא הבהמה טרפה (טושי"ע שם ושו"ע ס"ק יח).

צריך להגעילו בחמין על ידי האש, ודבר שלא השתמשו בו באש, דהיינו כלים שתשמישם בצונן, תעבירו במים, דהיינו הדחה במים במריקה ושטיפה (רמב"ן על התורה שם. וראה ערך הגעלה)⁷.

בחשש שכחה

נאכלים הצורך בשר וגבינה במטפחת אחת, צריך לזהר שלא יהיו נוגעים זה בזה (חולין קז ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט יז, ולחם משנה שם), שאם יגעו יצטרכו הדחה (חולין שם. וראה לעיל: באוכלים), וחוששים שמא ישכח ויאכלם בלא הדחה (רשב"א חולין שם, ובתורת הבית הארוך ד א).

וכן צריך לזהר שלא יגע בשר לח בלחם, שאם יגע בו - אסור לאכלו עם גבינה בלא הדחה, וחוששים שמא ישכח ויאכל בלא הדחה (שו"ע יו"ד צא סק"ד).

וכן יזהר שלא תגע בו גבינה, שאם תגע בו - אסור לאכלו עם בשר (טושי"ע יו"ד צא א).

אלא שיש סוברים שבלחם אף הדחה אינה מועילה, מפני שנדבק ביותר בלחם (ראה פרי מגדים שפתי דעת יו"ד צא סק"ד)⁸.

כלים כל דבר שצריך הדחה, כגון בשר היתר צונן בקערה של איסור צונן, אסור לכתחילה להניחו בקערה, שמא יאכל בלא הדחה (העיסור שער א הכשר הבשר יד ג; רשב"א חולין קז ב, בשמו ובשם הראב"ד; טור יו"ד צא, בשמו; שו"ע שם ב). והוא הדין שאין להניח איסור צונן בכלי של היתר צונן (שו"ע שם סק"ב).

דבר שדרכו להדיח כמה דברים אמורים בדבר שאין דרכו להדיח, כגון בשר מבושל וכיוצא בו, אבל דבר שדרכו להדיח כגון בשר חי וכיוצא, מותר לכתחילה להניחו בכלי איסור (העיסור שער א הכשר הבשר יד ג; רשב"א חולין קז ב, בשם הראב"ד; טור יו"ד צא ב), וכן מצינו בכתוב: וַיִּשְׁלֹחַ אֶת הַחֲלָבִים עַל הַחֲזוֹת (ויקרא ט כ. משמרת הבית להרשב"א ד א, שלא כדעת הרא"ה להלן).

וכן כלי שדרכו של אדם להדיחו קודם שישתמש בו - מותר להשתמש בו באיסור צונן, ואחר כך ידיחנו וישתמש בו היתר (רשב"א שם, בשם הראב"ד).

יש מן הראשונים שסוברים שאף דבר שדרכו להדיח אינו מותר אלא בכלים, שההיתר והאיסור אינם ביחד, אבל בשני מיני אוכלים אסור בכל ענין שיגעו זה בזה (הרא"ה בבדק הבית שם). ומהכתוב וַיִּשְׁלֹחַ אֶת הַחֲלָבִים עַל הַחֲזוֹת, אין ראייה, שמן התורה ודאי מותר, אבל מדרבנן אסור (באור הגר"א יו"ד צא סק"ב, לדעת הרא"ה).

דבר שהאיסור נראה בדבר שהאיסור על גביו נראה לעין - יש מצדדים לומר שמותר להניח לכתחילה, ואין חוששים שמא ישכח מלהדיח. ולכן מותר לחתוך בסכיין בשר שנמלח להוציא את דמו לפני הדחה האחרונה (ראה ערך מליחה), אף על פי שהסכיין צריכה אחר כך הדחה, לפי שהאיסור על הסכיין נראה לעין, ואם ירצה להשתמש בה יראה הדם שעל גבה וידיחה (שו"ע יו"ד סט ס"ק פט).

דבר שצריך שפשוף אף בדבר שדרכו להדיח לא התירו אלא במקום שאינו צריך כי אם הדחה בלבד, בלא שפשוף, אבל כשצריך

שם סק"ד, שמחלק בין אם נגע בצד הקשה של הלחם שמועילה הדחה, ובין נגע בצד הפרוס.

ערך הגעלה, על הדחה אחר הגעלה של כלים שנבלע בהם איסור. ⁷ וראה ערך געולי גויים, על סדר השימוש בכלי נכרים ודיניו. ⁸ וראה פתחי תשובה

זכר לח דבר לח שצריך הדחה, כתבו הראשונים שאין הדחה מועילה לו, לפי שאדרבה כל מה שמדיח מבליע בו האיסור, ולפיכך אין לו תקנה עד שיגרור מקום חתך, והגרירה עומדת במקום ההדחה (רשב"א חולין ח ב, בשם הראב"ד, ובתורת הבית הארוך ד א).

ולכן קשואים שחתכם בסכין של בשר צריכים גרידה בשביל לאכלם בחלב (חולין קיב א; רמב"ם מאכלות אסורות ט כד; טוש"ע יו"ד צו ה), שמן הדין היתה מועלת להם הדחה, אף על פי שסתם סכין שמנוניתו קרושה על פניו, אלא שמתוך הלחות שבהם אי אפשר להדיחם, ולפיכך גוררם (רשב"א שם; ש"ך שם ס"ק כא)⁹.

בשאר דברים הצריכים הדחה, נחלקו ראשונים אם מועיל קינוח:
 • יש סוברים שכלי הצריך הדחה אין מועיל בו קינוח, שבסכין ששחט בה טרפה בלבד הוא שאמרו שאם יש בגד קשה לקנח אין צריך הדחה (הרשב"א במשמרת הבית ג ג; ש"ך יו"ד י ס"ק טז, בדעת הרא"ש וחסד"ש שם), מפני ששם יש עוד טעם שמפני שהסימנים טרודים להפליט דם אינם בולעים מהסכין (ראה ערך אידי דטריד למיפלט. ש"ך שם).

• ויש סוברים שבכל מקום שמועילה הדחה מועיל קינוח יפה במקום ההדחה, שקינוח יפה והדחה שוים הם (הרא"ה בבדק הבית ג ג; ר"ן חולין קיא ב).

הַדְחָה (במליחה)¹

הדחת בשר קודם מליחתו או צלייתו ולאחריה

- הפרקים:**
- אחר המליחה;
 - קודם המליחה;
 - כשלא הדיח באחרונה;
 - ההדחה ושיעורה;
 - לצלי;
 - כשלא הדיח בתחילה;
 - ההדחה.

סיכום תמציתי

קודם המליחה

צריך להדיח את הבשר קודם המליחה. הדחה זו כתבו אחרונים שאינה אלא מדרבנן, אפילו לדעת הסוברים שעיקר המליחה היא מן התורה.

ההדחה ושיעורה

ישנם שלשה שיעורים בהדחה שלפני המליחה: הדחה מועטת, הדחה מרובה, ושרייה בתוך המים במשך זמן מסוים. וכתבו הפוסקים שלכתחילה יזהר לשרותו בערך חצי שעה ולהדיחו היטב במי השרייה, ואם לא שראו, רק הדיחו היטב, די לו בכך, ואף אם לא מלחו עדיין, אין צריך לחזור ולשרותו. וכן לצורך גדול שאין לו פנאי לשרות חצי שעה ידיחנו היטב במים, וישפשף היטב, ויחזור וידיח במים שניים עד שישארו המים לבנים. אבל אם הדיחו הדחה מועטת, אם לא נמלח הבשר עדיין, צריך לחזור ולשרותו במים.

בדיעבד, שכבר נמלח הבשר בהדחה מועטת קודם המליחה, הבשר מותר. אחרי השרייה יניח את הבשר על דף, או בכלי מנוקב, כדי שיזובו מימיו קודם שימלחנו, שלא ימס המלח מן המים, ולא יוציא דם. אבל לא ימתין עד שיתנגב לגמרי, אלא בעוד שהוא לח הרבה ימלחנו; וזה אינו אלא לכתחילה, אבל בדיעבד אם נתייבש אחר ההדחה יש להתיר. נהגו שלא להשתמש בדברים אחרים בכלי ששורים בו בשר. אבל בדיעבד מותר אפילו אם נשתמש בו דבר רותח, אם שרו בו את הבשר מעת לעת.

כשלא הדיח בתחילה

אם מלח את הבשר, ולא הדיחו תחילה, נחלקו הראשונים בדינו, ולהלכה נוהגים להחמיר שאין תקנה לבשר אפילו לא נמלח רק מעט. ובמקום הפסד מרובה יש להתיר על ידי הדחה ומליחה שנית. וכן לצורך שבת יש להתיר. ואם היה ששים בחתיכה נגד הדם שעליו – מותר בדיעבד.

אחר המליחה

אין הבשר יוצא מידי דמו אלא אם כן מדיחו יפה אחר שמלחו יפה יפה. נחלקו הראשונים בפירושו, ורובם כתבו שלשון הגמרא "יפה יפה" משמעו שצריך שתי הדחות: הדחה אחת היא בכלי מנוקב כדי להעביר המלח, ואחת בכלי שאינו מנוקב כדי להעביר טיפות דם שעליו; או שאחת היא להעביר המלח והדם, ושניה להעביר לחלוחית המים הראשונים שנשאר. ובין רחיצה לרחיצה ישטוף את הכלי.

⁹ חזור מצוה על הדחה בכוס של ברכה; וערך חפיפה על הדחה בטבילת נדה.
 הדחה (במליחה). 1. ח, טורים רצה – שי.

9. וראה ערך בית השחיטה בענין הדחת בית השחיטה אם שחט בסכין טרפה; וערך בשר וחלב בענין הדחה באוכל בשר אחרי חלב; וערכים: כוס של ברכה,

המולח במלח גס אחר המליחה מנפצו ומסיר את המלח, ואחר כך מדיחו. במלח דק, נחלקו הראשונים: יש סוברים שאין צריך ניפוף; ויש סוברים שבמלח דק אין הניפוף מועיל. ולפיכך כתבו הפוסקים בסדר ההדחה שלפני שיתן הבשר בכלי שמדיחו בו ניפוף המלח שעליו, או ישטפנו במים, ואחר כך יתן הבשר בכלי שמדיחים בו, וידיחנו פעמיים. בדיעבד, אם לא ניפף את המלח ולא שטפו, אין לאסור. אם לא הדיח אלא פעם אחת, נחלקו הפוסקים: יש אומרים שהרי זה כאילו לא הודח; ויש מתירים בדיעבד אף אם לא הדיח אלא פעם אחת. אין חילוק בין אם הדיחו בכלי כשר, או טרפה, או של חלב, שכל שאין הכלי מלוכלך אין כאן איסור אפילו שאין שם מים בכלי, ואם היה מעט מים בכלי, שמבטל כח המלח, אין איסור אפילו כשהכלי של חלב או טרפה היה מלוכלך עדיין באיסור. מותר להדיח הדחה שאחר המליחה במי פירות. אפילו אם רוצה לחתוך את הבשר לאחר מליחתו מכל הצדדים, צריך להדיח את הבשר.

כשלא הדיח באחרונה

בשר שנמלח ונתבשל בלא הדחה אחרונה, נחלקו הראשונים בדינו, ורוב הפוסקים הכריעו שהוא בטל בששים ככל האיסורים. צריך שיהא במאכל ששים נגד כל המלח. אבל אין צריך ששים נגד כל החתיכה לבטלה, והחתיכה עצמה מצטרפת עם הרוטב ושאר הדברים שבקדרה לבטל את האיסור. אין הבדל בין בשר לשומן, שאף בשומן מחזיקים דם, ואם נמלח ולא הודח באחרונה - אסור, אם אין בו ששים.

לצלי

בשר שצולוהו על האש, נחלקו הראשונים אם צריך הדחה ראשונה קודם צלייתו, והמנהג להדיחו תחילה ולמלחו קצת, ובדיעבד אם לא הדיחו - כשר. בשר שנמלח בלא הדחה ראשונה, שבהפסד מרובה יש לו תקנה בהדחה ומליחה שנית, מותר לצלותו. אף בהדחה אחרונה, אחר צלייתו, נחלקו הפוסקים, ונוהגים לכתחילה להדיחו אחר הצלייה, אבל בדיעבד שלא הדיחו ובישלו כך - מותר. מותר למלוח צלי ולאכלו בלא הדחה אחר המליחה, ואין לחשוש לדם שעל המלח, מפני שהאש שואבת ומונעת המלח מלבלוע דם. בדיעבד, אפילו אם לא הדיחו אחר המליחה ולא אחר הצלייה - מותר, ואין חוששים לדם ומלח שעליו, כיון שהאש שואבתם. והאחרונים מצדדים לומר שכל זה דוקא בלא שהיה במלחו, אבל אם היה ולא הדיח אחר המליחה ולא אחר הצלייה ובישלו כך, צריך ששים נגד המלח.

קודם המליחה

הדין וטעמו צריך להדיח את הבשר קודם המליחה (חולין ק"ג א; רמב"ם מאכלות אסורות ו' י; טושי"ע יו"ד ס"א).

בטעם הדבר נחלקו הראשונים:

- יש אומרים שההדחה היא כדי להעביר את הדם שנתייבש על הבשר, ויש לחוש שמא ישתהה הבשר הרבה במלחו עד אחר שינוח מלפלוט כל דמו וצירו - באופן שלא נוכל לומר אידי-דטריד-למפלט-לא-בלע (ראה ערכו) - ואז יהיה ניתן הדם ויבלע הבשר (הרא"ה בבדק הבית ג' ד"ה עוד כתוב; ר"ן חולין ק"ג א, בשמו), שאין המלח מפליט אלא דם לח, אבל לא מה שנתייבש (ר"ן שם, בדעת הרא"ה).
- יש אומרים שהטעם הוא כדי להעביר את הדם שעל פני הבשר, ודם זה נחשב לדם שיש בו ממשות, שהמלח מבליעו ואינו פולטו (סמ"ג לאוין קל"ז; סמ"ק רה: שערי דורא שער ג' סק"א), ואפילו תוך שיעור מליחה (פרי מגדים פתיחה להלכות מליחה), ולכן צריך הדחה להעבירו.
- יש אומרים שהטעם הוא שאם לא יעשה הדחה כדי להעביר את הדם שעל פני הבשר, המלח יתמלא מהדם, ולא יהיה בו כח להוציא הדם שבתוך הבשר (ראב"ן א' כד; מרדכי חולין רמז תשכא, בפירוש א).
- יש אומרים שהטעם הוא שפעולת ההדחה היא לרכך את הבשר,

שאם יהיה נקשר על פניו לא יהא כח במלח להוציא דמו (ר"ן חולין ק"ג א; ריטב"א שם, בשם יש אומרים; מאירי שם; מרדכי חולין רמז תשכא, בשם יש אומרים), וכשידיחנו יתלחלח הבשר, ויהיה נוח יותר לפלוט את דמו, וגם ידבק בו המלח (משמרת הבית להרשב"א ג' א).

ויש מהאחרונים שכתב שיש מבעלי שיטה זו שסוברים שאין הריכוך של ההדחה אלא לשטח העליון של הבשר (פרי מגדים פתיחה להלכות מליחה, בדעת הר"ן); ויש מהם שסוברים שהריכוך הוא לכל עובי הבשר, שהמלח יוכל להפליט משם (פרי מגדים שם, בדעת היש אומרים במרדכי).

• יש אומרים שטעם ההדחה הוא שאם לא הודח, אין כח במלח להפליט כל כך, והמליחה תפריש רק מקצת מהדם, ואותו הדם עצמו שפירש חזור ונבלע בבשר, ואינו מחליק מעל הבשר כיון שלא נמלח כהוגן (רא"ש חולין ח' מו).

החיוב הדחה זו כתבו אחרונים שאינה אלא מדרבנן, אפילו לדעת הסוברים שעיקר המליחה היא מן התורה (ראה

ערוגת הבושם פתיחה למליחה ז).

ההדחה ושיעורה

ישנם שלשה שיעורים בהדחה שלפני המליחה: הדחה מועטת, הדחה מרובה, ושרייה בתוך המים במשך זמן מסוים.

א ה; הגהות שערי דורא ח טו סק"י; רמ"א יו"ד סט א), קודם שימלחנו, שלא ימס המלח מן המים, ולא יוציא דם (איסור והיתר ורמ"א שם).

אבל לא ימתין עד שיתנגב לגמרי, שאז לא ימס המלח, ולא יוציא דם היטב (איסור והיתר שם; ט"ז יו"ד סט סק"ד; ש"ך שם סק"ו), אלא בעוד שהוא לח הרבה ימלחנו; וזה אינו אלא לכתחילה (איסור והיתר שם), אבל בדיעבד אם נתייבש אחר ההדחה יש להתיר (פרי מגדים משבצות יו"ד סט סק"ד).

הכלי ששורים נהגו שלא להשתמש בדברים אחרים בכלי ששורים בו בשר (איסור והיתר ב ד; רמ"א יו"ד סט א). ואף על פי שמן הדין מותר, שכיון שאין שורים בו הבשר מעת לעת צונן הוא ולא בלע, מכל מקום לכתחילה חוששים שמא נדבק בו מהדם (ט"ז שם סק"ה; ש"ך שם סק"ז).

אבל בדיעבד מותר אפילו אם נשתמש בו דבר רותח (ט"ז וש"ך שם), אם שרו בו את הבשר מעת לעת. ואף על פי שהבשר וגם הכלי אסורים (ראה ערך כבוש), מכל מקום מותר לחזור ולשרות בו בשר, שהרי אין שורים בו הבשר השני מעת לעת, ואינו בולע (איסור והיתר ורמ"א שם; ש"ך שם סק"ה)⁴.

בשלא הדיח בתחילה

זעות הראשונים אם מלח את הבשר, ולא הדיחו תחילה, נחלקו הראשונים בדינו:

• יש סוברים שלא הצריכו חכמים הדחה קודם המליחה אלא לכתחילה, אבל בדיעבד מותר ללא הדחה, שאנו אומרים שהדם שעל פניו, שההדחה באה להעבירו, כדי שהמלח לא יכליעו מיד (ראה לעיל: קודם המליחה), מחליק ואינו נבלע (שו"ת מהר"ם בר ברוך תתקצב, והביאו בשו"ת הרשב"א א תתט).

וכן יש מהראשונים שמתירים בדיעבד אף לדעת הסוברים שטעם ההדחה הוא כדי לרכך הבשר, אלא שמצריכים להשהותו יותר עם מלחו (מאירי חולין ק"ג א, בשם יש מתירין).

• ויש חולקים וסוברים שאם מלח בלא הדחה אין תקנה לבשר זה, ואף אם ידיחנו וימלחנו שנית – הבשר אסור (רא"ש חולין ח מו, בשם יש אומרים; סמ"ק רה; איסור והיתר ד ב; טור יו"ד סט, בשם יש אומרים; המחבר בשו"ע שם ב, בדעה ב; רמ"א שם).

והטעם הוא מפני שעל ידי מליחה הראשונה פירש מקצת הדם, ולא היה כח במלח להפליט כל הדם מאחר שלא הורח הבשר, ואותו הדם עצמו שפירש – חוזר ונבלע בבשר, ואינו נשרק כיון שלא נמלח כהוגן, ומלח השני אינו מפליטו כיון שכבר פירש וחזר לתוכו (רא"ש שם, וראה ערך מליחה); או משום הדם שעל פני הבשר, שנחשב לדם בעין, והמלח מבליע ואינו מפליט דם בעין (סמ"ק ואיסור והיתר שם); או שאפילו שאינו נחשב לדם בעין, מכל מקום לדעת הסוברים שבפליטת ציר אין אומרים אידי דטריד למיפלט לא בלע, ולא כבולעו כן פולטו (ראה ערכים: אידי דטריד למפלט לא בלע; כבולעו כן פולטו; מליחה, דעת הסוברים כן), יש לחוש שמיד אחר פליטת דמו בלע מדם הקרוש על פניו, ושוב אינו יוצא (ראה משבצות יו"ד סט סק"א, וחוות דעת שם סק"א בדעת הט"ז).

הדחה מועטת לדעת הסוברים שטעם ההדחה הוא כדי להעביר את הדם שעל פני הבשר (ראה לעיל: קודם המליחה) די בהדחה מועטת להעביר הדם (הגהות שערי דורא ג ה ס"ק יב, והובא בדרכי משה יו"ד סט סק"ג; תורת חטאת ה א, ג; ט"ז יו"ד סט סק"י; ש"ך שם ס"ק יד; באור הגר"א שם ס"ק יג).

ולדעת הסוברים שהטעם הוא כדי לרכך הבשר (ראה לעיל, שם), לא די בהדחה מועטת (הגהות שערי דורא שם; תורת חטאת וט"ז וש"ך שם), שהבשר אינו מתרכך בזה (ש"ך שם), וצריך להדיחו היטב (באור הגר"א שם).

שרייה מועטת כתבו האחרונים שבאופן זה עצמו יש לחלק בין הסוברים שהדחה היא לרכך השטח העליון של הבשר (ראה לעיל: קודם המליחה), שלדעתם אין צריך שרייה בתוך הכלי זמן רב; ולדעת הסוברים שההדחה היא כדי לרכך את כל עובי הבשר (ראה לעיל: שם), צריך שרייה במים משך זמן שיתרכך כל עובי הבשר (פרי מגדים בפתחה להלכות מליחה).

פסק ההלכה כתבו הפוסקים שלכתחילה יזהר לשרותו בערך חצי שעה ולהדיחו היטב במי שרייה (איסור והיתר א א; רמ"א יו"ד סט א), ואם לא שראו, רק הדיחו היטב, די לו בכך (רמ"א שם), ואף אם לא מלחו עדיין, אין צריך לחזור ולשרותו (ש"ך שם סק"ה).

וכן לצורך גדול שאין לו פנאי לשרות חצי שעה ידיחנו היטב במים, וישפשף היטב, ויחזור וידיח במים שניים עד שישארו המים לבנים (חכמת אדם ל א)².

אבל אם הדיחו הדחה מועטת, אם לא נמלח הבשר עדיין, צריך לחזור ולשרותו במים (ש"ך שם), כי לרוב הפוסקים אין הדחה מועטת כלום (ערוך השלחן שם יד).

בדיעבד, שכבר נמלח הבשר בהדחה מועטת קודם המליחה, הבשר מותר (רמ"א יו"ד סט ב), ואפילו אם לא נתבשל עדיין, אין צריך להדיחו ולמלחו שנית (ש"ך שם ס"ק יד); שבדיעבד אנו סומכים על הטעם של הדחה שהוא מפני הדם שעל גבי הבשר, שהדחה מועטת מעבירתו (ט"ז שם סק"י; ש"ך שם ס"ק יד).

ויש מהאחרונים שסוברים שלא אמרו להתיר בדיעבד בהדחה מועטת אלא קודם שנתבשל, ועל ידי הדחה ומליחה פעם שניה, שאז ממה נפשך מותר: לטעם של ריכוך הבשר מועילה המליחה השנייה, אפילו לא הדיח קודם (ראה להלן: כשלא הדיח); ולטעם של דם שעל פניו, שאין המליחה השנייה מועילה (ראה להלן, שם), הרי הדחה מועטת מועילה (חידושי רבי עקיבא איגר על הש"ך יו"ד סט ס"ק יד, בשם מסקנת אחרונים).

במקומות הקרים במקומות הקרים ובזמן שהקור גדול יש לשים את המים באור עד שתפוג צינתן, ואחר כך ידיחו בו הבשר, שמים קרים מקשים ואינם מרככים (בית יוסף יו"ד סט א). ואם הבשר מלא קרח וכפור, אינו ראוי להדיחו כך, עד שיפול ממנו הקרח תחילה (איסור והיתר א א), ואפילו בדיעבד יש לאסור (חוות דעת יו"ד סט באורים סק"ה וחידושים סק"י)³.

אחר השרייה אחרי השרייה יניח את הבשר על דף, או בכלי מנוקב, כדי שיובבו מימיו (הגהות אשרי חולין ח מג; איסור והיתר

הסירו יפה הקרח ביד הבשר מותר. 4. וראה ערכים: כלי שני; מליחה, על הדחה במים חמים שהיד סולדת בהם, אם דינה כבישול הבשר בדמו בלא מליחה.

2. וראה דרכי תשובה שם ס"ק כד, שיש מהאחרונים שאינם מצריכים מימות מחולפים כמו בהדחה אחרונה. 3. וראה שפתי דעת שם ס"ק יא, שאם מלחו לאחר שנפטר יש להקל בדיעבד; ובדרכי תשובה שם ס"ק מז, כתב שדוקא אם

המליחה היה מנפצו ומסיר את המלח (חולין ק"ג א). ונחלקו הראשונים בפירושו:

• יש מפרשים שהניפוך הוא במקום הדחה, ולא היה מדיחו אלא מנפץ בלבד, אלא שאין זה מועיל אלא במלח גס בלבד, שמתנפץ יפה, ולא במלח דק (הרא"ה בבדק הבית ג ג; ר"ן חולין שם, בשם יש מפרשים; אור זרוע א תעד).

• ורוב הראשונים חולקים וסוברים שאין הניפוך מועיל במקום הדחה אלא צריך לנפץ הבשר מן המלח, ואחר כך להדיחו (רמב"ם מאכלות אסורות ו יא; רשב"א בתורת הבית הארוך ג ג; ר"ן ומאירי חולין שם; מגיד משנה שם, בשם הרבה מפרשים; אור זרוע א תעד, בדעת רש"י), מפני שאחרי הניפוך נשארה טיחת דם על פני הבשר שאין להעבירה כי אם על ידי הדחה (תורת הבית הארוך שם); וניפוך המלח הוא מפני שהמלח נאסר לפי שהוא נבלע מהדם (מגיד משנה שם).

במלח דק במלח דק, נחלקו הראשונים:

• יש סוברים שאין צריך ניפוך, לפי שהוא ניתן מעצמו (רש"י חולין ק"ג א ד"ה ומנפץ; טור יו"ד סט, בשמו; בית יוסף שם, בדעת המרדכי חולין רמז תשכא).

• ויש סוברים שבמלח דק אין הניפוך מועיל, לפי שהוא נדבק בבשר הרבה, וצריך לשפשף היטב כדי להסיר מן הבשר את המלח שנדבק בו (רשב"א בתורת הבית הקצר ג ג; מגיד משנה מאכלות אסורות ו יא, בשמו; טור שם, בשמו).

ולפיכך כתבו הפוסקים בסדר ההדחה שלפני שיתן הבשר בכלי שמדיחו בו ינפץ המלח שעליו, או ישטפנו במים, ואחר כך יתן הבשר בכלי שמדיחים בו, וידיחנו פעמיים (טור והמחבר יו"ד סט ז; ש"ך שם ס"ק כח בפירוש ב, בדעת הרמ"א).

ואף לדעת המצריכים הדחה שלש פעמים (ראה לעיל), הניפוך או השטיפה הם במקום הדחה אחת (ש"ך שם, בדעת הרמ"א); ויש מצריכים לדעה זו, ניפוך וגם שטיפה, ואחר כך הדחה פעמיים, ואז הוא כהדחה שלש פעמים (ט"ז שם ס"ק יז, בפירוש דברי הרמ"א שם).

בדיעבד בדיעבד, אם לא ניפץ את המלח ולא שטפו, אין לאסור, כי המים שבכלי מבטלים כח המלח (טור יו"ד סט; שו"ע שם ח). ואפילו אם המים מועטים הם מבטלים כח הציר (רמ"א שם).

ויש מתירים אפילו אם לא היו מים כלל בכלי, ונתנו בו את הבשר, ואחר כך נתן המים, כיון שכבר שהה שיעור מליחה ואין נשאר רק הבלוע במלח שסביב הבשר (ספר התרומה סב; הגהות אשרי חולין ח מג), ואין לחשוש בשעה מועטת כזו שעוסקים בהדחת הבשר (רמ"א יו"ד סט ח).

וכן בהדחה, אף למנהג שצריך להדיח שלש פעמים, בדיעבד אם הדיחו שתי פעמים די בכך (אור זרוע א תעד; הגהות אשרי שם).

אם לא הדיח אלא פעם אחת, נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שהרי זה כאילו לא הודח, שהרי אמרו להדיח יפה יפה (אגור הלכות מליחה אלף קצא, והובא בבית יוסף יו"ד סט ט).

• ויש מתירים בדיעבד אף אם לא הדיח אלא פעם אחת (סמ"ק רה; בית יוסף ורמ"א יו"ד סט ט), שהדחה אחת מעבירה כל הדם והמלח שעל גבי הבשר, ולא נשארו עליו אלא צחצוחי דם שאין בהם כדי לאסור (בית יוסף שם).

• ויש מתירים הבשר רק על ידי הדחה ומליחה שנית (רא"ש חולין ח מו; טור יו"ד סט, בשמו; דעה א במחבר יו"ד סט ב, וראה ש"ך שם ס"ק יב, שכן דעתו בבית יוסף).

ההלכה להלכה נוהגים להחמיר שאין תקנה לבשר אפילו לא נמלח רק מעט, כדרך שמולחים לצלי (ראה ערך מליחה), ואפילו לא שהה במלחו שיעור מליחה (רמ"א יו"ד סט ב). הטעם: מפני שאין אנו בקיאים להבחין בין מליחה לצלי, ובין מליחה לקדרה; או מפני שאפילו במליחה לצלי אי אפשר שלא יפלוט כל שהוא מן הדם וחוזר ואוסרו (ט"ז שם סק"ח).

ויש מתירים אם היו שני הדברים יחד: מליחה מועטת, ולא שהה במלחו (ב"ח יו"ד סט א, וראה ט"ז שם שהשיג עליו).

ובמקום הפסד מרובה יש להתיר על ידי הדחה ומליחה שנית (בית יוסף ורמ"א יו"ד סט ב; ש"ך שם ס"ק יב), ואפילו שהה במלחו (ט"ז סק"ט). וכן לצורך שבת יש להתיר (בית יוסף שם).

ואם היה ששים בחתיכה נגד הדם שעליו – מותר בדיעבד (רמ"א יו"ד סט ב), אף על פי שלא נתבשל עדיין, ואין צריך לחזור ולהדיחו ולמלחו (ש"ך שם ס"ק יד); שבדיעבד יש לסמוך על הסוברים שההדחה היא משום דם שעל גבי הבשר, ונתבטל בששים (ט"ז שם ס"ק י; ש"ך שם).

ויש מצריכים להדיחו ולמלחו שנית, שיהיה מותר גם לפי הטעם של ריכוך הבשר (חידושי רבי עקיבא איגר על הש"ך שם, בשם האחרונים).

נמלחה עם חתיכות אחרות חתיכה שנמלחה בלא הדחה ראשונה עם חתיכות אחרות – שאר החתיכות מותרות, והיא אסורה (איסור והיתר ד ה; רמ"א יו"ד סט ב).

אחר המליחה

מספר ההזרות אין הבשר יוצא מידי דמו אלא אם כן מדיחו יפה יפה אחר שמלחו יפה יפה (חולין ק"ג א; רמב"ם מאכלות אסורות ו י). ונחלקו הראשונים בפירושו:

• רוב הראשונים כתבו שלשון הגמרא "יפה יפה" משמעו שצריך שתי הדחות (רמב"ן חולין שם; ר"ן שם, בשמו; סמ"ג לאוין קלו; מרדכי חולין רמז תשיט; טושי"ע יו"ד סט ז).

הדחה אחת היא בכלי מנוקב כדי להעביר המלח, ואחת בכלי שאינו מנוקב כדי להעביר טיפות דם שעליו (רמב"ן ור"ן שם); או שאחת היא להעביר המלח והדם, ושניה להעביר לחלוחית המים הראשונים שנשארו (רא"ש חולין ח מד; סמ"ג ומרדכי שם).

ובין רחיצה לרחיצה ישטוף את הכלי (טושי"ע יו"ד סט ז), כדי להעביר מקצת דם ומלח שנדבק בכלי מהרחיצה ראשונה (ב"ח שם; באור הגר"א ס"ק לב).

• יש מהראשונים שמצריכים הדחה שלישית, כדי לטהר את המים השניים שנגעו בראשונים (אור זרוע א תעד; סמ"ק רה; איסור והיתר א טז; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

• ויש מהראשונים שלא הזכירו כמה פעמים ידיח, אלא כתבו שמדיחו יפה יפה עד שיצאו המים זכים (רמב"ם מאכלות אסורות ו י; מרדכי חולין תשכט).

ניפוך המלח בגמרא מובא שרב דימי היה מולח במלח גס, ואחר

שם. וראה ערך חתיכה נעשית נבילה); או מפני שאין אנו יודעים כמה דם נבלע במלח (פרישה יו"ד סט ח; ש"ך שם ס"ק לה).

אבל אין צריך ששים נגד כל החתיכה לבטלה (טור שם), והחתיכה עצמה מצטרפת עם הרוטב ושאר הדברים שבקדרה לבטל את האיסור (אור זרוע תעד); ואין אומרים שכל חתיכת הבשר נעשית נבלה, כדרך שאומרים באסור דבוק (ראה ערכו), שכאן לא נקרא איסור דבוק, משום שמיד כשבאה החתיכה למים נמס כל המלח ודם שעליה, ונופלים לקדרה (ראב"ן א כד; איסור והיתר יא ד; תורת חטאת א ב; ט"ז יו"ד סט ס"ק יט; ש"ך שם ס"ק לה).

ויש מי שמחמיר ומצריך ששים כנגד כל החתיכה, ומחשיב את הדם שעל פני הבשר כאיסור דבוק (ים של שלמה חולין ח ל).

שומן אין הבדל בין בשר לשומן, שאף בשומן מחזיקים דם, ואם נמלח ולא הודח באחרונה - אסור, אם אין בו ששים (תורת

חטאת א ו)

לצלי

הדחה בשר שצולוהו על האש, נחלקו הראשונים אם צריך הדחה ראשונה קודם צלייתו:

- יש סוברים שאין צריך הדחה, לפי שהאש שואבת את כל הדם (רשב"א חולין ח ב, בשם יש מפרשים; רא"ש חולין א יט; ר"ן חולין שם, בשם יש מי שתייר; ש"ך יו"ד עו סק"א, בדעת הטוש"ע שם).
- ויש חולקים וסוברים שאף צריך הדחה בתחילה, לפי שהדם שעל פני הבשר אינו יורד על ידי האש אלא נקשר ונתייבש ונשאר על הבשר (רשב"א חולין שם; ר"ן שם, בשם הרמב"ן; רמ"א יו"ד עו א, בשם יש אומרים), ואפילו צלאו בלי מליחה צריך הדחה (רשב"א שם).
- ויש שכתבו שהסוברים שלצלי אין צריך הדחה ראשונה, הרי זה מפני שלדעתם צלי אין צריך מליחה (ראה ערך מליחה); אבל למנהגנו שלכתחילה מולחים אף לצלי, הוא הדין שצריך גם הדחה (הגהות שערי דורא ה ט סק"ג, בשם מהר"א, והביאו בדרכי משה יו"ד עה סק"א).

וכן המנהג להדיחו תחילה ולמלחו קצת, ובדיעבד אם לא הדיחו - כשר (הגהות שערי דורא ורמ"א שם).

נמלח בלא בשר שנמלח בלא הדחה ראשונה, שבהפסד מרובה **הדחה** יש לו תקנה בהדחה ומליחה שנית (ראה לעיל: כשלא הדיח) - מותר לצלותו, שכל שמותר בהדחה ומליחה כל שכן שמותר לצלי (ש"ך יו"ד סט ס"ק יב).

ואם לא שהה במלחו שיעור מליחה - יש מתירים לצלותו אפילו בלא הפסד מרובה (איסור והיתר ד ד; רמ"א יו"ד עו ב); ויש אוסרים אף אם לא שהה (ים של שלמה חולין ב יח; ט"ז יו"ד עו סק"ח).

הדחה אחר אף בהדחה אחרונה, אחר צלייתו, נחלקו הפוסקים: **הצליה** • יש סוברים שכל צלי צריך הדחה אחר צלייתו, משום דם הדבוק בו (אגודה פסחים ז סו; רמ"א יו"ד עו ב, בשם יש אומרים), ואם נצלה בלא מליחה, צריך להדיחו שלש פעמים אחר הצליה (אגודה שם; איסור והיתר ח ט; תורת חטאת י יב; ש"ך יו"ד עו ס"ק טו). והוא הדין אם נמלח ולא שהה שיעור מליחה, או אפילו שהה ולא הודח אחר המליחה, שצריך אחר צלייתו הדחה שלש פעמים (ש"ך שם).

ככלי טריפה אין חילוק בין אם הדיחו בכלי כשר, או טריפה, או של חלב, שכל שאין הכלי מלוכלך אין כאן איסור אפילו שאין שם מים בכלי, ואם היה מעט מים בכלי, שמבטל כח המלח, אין איסור אפילו כשהכלי של חלב או טריפה היה מלוכלך עדיין באיסור (איסור והיתר יא ח; רמ"א סט ח וט"ז ס"ק יח, וש"ך ס"ק לא).

כמי פירות מותר להדיח הדחה שאחר המליחה במי פירות (וש"ך הרמ"א קלב ובשו"ע יו"ד סט ז); ויש מחמירים לכתחילה (פרי"ח שם ס"ק לא).

כשחותר אפילו אם רוצה לחתוך את הבשר לאחר מליחתו מכל הבשר הצדדים, צריך להדיח את הבשר, לחוש לדעת הסוברים שציר היוצא מהבשר קודם שהודח, אפילו אחר ששהה כדי מליחה, נחשב לדם (ראה ערך מליחה), וכשמדיח - ההדחה סותמת נקבי הפליטה (ש"ך יו"ד סט ס"ק פה)⁵.

כשלא הדיח באחרונה

ונתבשל ללא בשר שנמלח ונתבשל בלא הדחה אחרונה, נחלקו **הדחה** הראשונים בדינו:

- יש סוברים שהמלח אוסר את כל הקדרה, ואינו בטל אפילו באלף, שהמלח עשוי לטעם, וכל שעשוי לטעם אפילו באלף לא בטל (ראה ערך מילתא דעבידא לטעמא. סמ"ק רה, בשם יש אוסרים).
- וחלקו עליהם הפוסקים וכתבו שהוא בטל בששים ככל האיסורים (סמ"ק שם; טור יו"ד סט; שערי דורא א א; שו"ע יו"ד סט ט), שלא אמרו שדבר העשוי לטעם לא בטל אלא כשהוא אסור מחמת עצמו, אבל כאן הרי כל איסורו של המלח הוא מפני הדם שנבלע בו, והדם עצמו הרי בטל בששים, ואין דבר הבלוע אוסר יותר מהאיסור שנבלע בו (סמ"ק ושערי דורא שם).
- ונחלקו הפוסקים באיזה אופן הקדירה מותרת:
- יש מקילים להתיר בדיעבד בכל ענין, כי אין לך חתיכה שנמלחה ושהתה כדי מליחה שלא יהא בה ששים נגד הדם שעליה (מרדכי חולין רמז תשכו בהגהה, בשם אור זרוע; איסור והיתר יא ד, בשם קצת גאונים).
- ויש מחלקים בין חתיכה עבה לחתיכה דקה, שבחתיכה שאינה עבה, שדמה מועט והמלח מרובה, יש ששים בחתיכה נגד הדם שעליה, שכיון שהדם מועט נשאר המלח בחזקו, ונמס הדם ונופל לארץ, ולא נשאר במלח כי אם מעט דם; ובחתיכה עבה הוא להיפך - שריבוי הדם מתיש כח המלח (הגהות שערי דורא א א סק"א).
- אבל רוב הפוסקים סוברים שאין להתיר את הבשר עד שיהיו עוד דברים בקדרה המצטרפים לבטל (דרכי משה יו"ד סט ס"ק יד, בשם שאר הפוסקים; ב"ח יו"ד סט ט, שכן הוא בדברי האחרונים והכי נקטינן)⁶.

ואם יש במאכל שבקדרה כמו חתיכה שנמלחה ולא הודחה - הכל מותר, שבודאי יש בחתיכה עצמה שלשים נגד המלח שעליה (איסור והיתר יא ד; רמ"א יו"ד סט ט).

שיעור ששים צריך שיהא במאכל ששים נגד כל המלח, שרואים כאילו היה כולו דם (סמ"ק רה; טוש"ע יו"ד סט ט). והטעם מפני שהחתיכה עצמה, דהיינו המלח, נעשית נבלה (סמ"ק

את הבשר אחר המליחה. 6. וכך משמע מלשון הסמ"ק רה; טור יו"ד סט;

5. וראה ערך גוי, לגבי גוי המשמש בבית ישראל אם סומכים על דבריו שהדיח

אבל אם שהה במלחו אפילו קצת, ולא שהה שיעור מליחה (ט"ז ס"ק א), המלח בולע ונאסר. ולפיכך צריך להדיחו יפה קודם הצלייה (תורת הבית הקצר לרשב"א ג ג; מגיד משנה מאכלות אסורות שם, בשמו; טור יו"ד עו; שו"ע שם ב, בשם יש מי שאומר); ואם לא הדיחו קודם צלייה – נכשר על ידי הדחה שאחר הצלייה (בית יוסף שם; ט"ז שם סק"ד, וש"ך סק"ז וס"ק טו).

• ויש חולקים וסוברים שאף לכתחילה אין צריך להדיחו אחר מליחה, ואף אם שהה שיעור מליחה (פרי מגדים בשפתי דעת יו"ד עו סק"ט, בדעת ספר התרומה).

נדיעבד בדיעבד, אפילו אם לא הדיחו אחר המליחה ולא אחר הצלייה – מותר, ואין חוששים לדם ומלח שעליו, כיון שהאש שואבתם (תרומת הדשן קסט; איסור והיתר ט ד; רמ"א יו"ד עו ב), ואפילו אם בישלו כך (רמ"א שם).

והאחרונים מצדדים לומר שכל זה דוקא בלא שהה במלחו, אבל אם שהה ולא הדיח אחר המליחה ולא אחר הצלייה ובישלו כך, צריך ששים נגד המלח (פרי מגדים שפתי דעת יו"ד עו סק"ט)⁷.

• ויש סוברים שלעולם אין צריך אחר הצלייה אלא הדחה אחת (ש"ך יו"ד עו ס"ק טו, בשם מהרש"ל; פרי"ח שם ס"ק יד; מנחת יעקב ט ס"ק טז).

ונוהגים לכתחילה להדיחו אחר הצלייה, אבל בדיעבד שלא הדיחו ובישלו כך – מותר (רמ"א יו"ד עו ב).

ויש שכתב שאם רוצה לאכלו כמות שהוא צלי, אף לכתחילה אין צריך להדיחו אחר צלייתו, אם נצלה כל צרכו דהיינו חצי צלייתו (ראה ערך מליחה), שהדם שיצא לחוץ מחליק החוצה והאש שואבתו, ומה שנשאר על פני הבשר אינו אלא יין וציר של הבשר, ומותר (פרי"ח יו"ד עו ס"ק טז).

מליחת צלי מותר למלוח צלי ולאכלו בלא הדחה אחר המליחה, ואין לחשוש לדם שעל המלח, מפני שהאש שואבת ומונעת המלח מלבלוע דם (תורת הבית הארוך לרשב"א ג ג, בשם הרמב"ן; מגיד משנה מאכלות אסורות ו ב; טור יו"ד עו; דעה א בשו"ע שם ב). ונחלקו הפוסקים בדבר:

• יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא כשמולחו וצולחו מיד,

הַדְּלָקַת הַנֵּרוֹת¹

מצות הדלקת שבעת הנרות שבמקדש²

הפרקים:	• השמן והפתילות;
• המצוה ומקורה;	• ההדלקה;
• זמנה;	• המדליק.

סיכום תמציתי

המצוה ומקורה

מצוה להדליק בכל יום שבעה נרות במנורה שבמקדש.

ציווי מיוחד נאמר על הדלקת הנר המערבי של המנורה, ומצוה זו נכללת במצות ההדלקה.

הנר המערבי, לדעת התנאים הסוברים – וכן הלכה – שנרות המנורה היו מונחים בין צפון לדרום, הוא הנר האמצעי, ונקרא מערבי לפי שפי הפתילה של נר זה משוך כלפי מערב; ולדעת התנאים הסוברים שהנרות היו מונחים בין מזרח למערב, נחלקו הראשונים איזה נר נקרא המערבי: יש סוברים שהוא הנר השני שמזרח; ויש סוברים שהוא הנר החיצון שלצד מערב, הסמוך לפרוכת.

הדלקת הנרות דוחה את השבת ואת הטומאה.

כתבו הראשונים שמברכים על הדלקת הנרות שבמקדש ברכת המצות.

זמנה

בזמן הדלקת הנרות, נחלקו הראשונים: יש סוברים שמצוה אינה אלא בין הערבים, אלא שר המערי לשיטה זו רוב הראשונים סוברים שמצוה שיהיה דולק תמיד; יש מהראשונים שסוברים ש'תמיד' האמור בהדלקת הנרות אינו אלא בלילה, כל לילה ולילה, וכל הנרות, אף נר המערבי, אין מצותם לדלוק אלא מערב עד בוקר; יש חולקים וסוברים שכל הנרות מצותם להיות דולקים תמיד, ומצוה להדליק בבוקר ובין הערבים נרות שכבו ולתקן נרות שלא כבו; ויש מהראשונים שסוברים יותר מזה, שאף אם לא כבו הנרות בבוקר, אלא בא ומצא את כולם דולקים, מדשנם ומטיבם, שנותן שמן ופתילה חדשים, ומדליקם מחדש, וכן בין הערבים.

הנר המערבי, שלדעת רוב הראשונים צריך שידלק תמיד, לדעת הסוברים שהנרות היו מונחים בין צפון לדרום, והנר האמצעי הוא המערבי, אם מצאו בבוקר כבוי – חוזר ומדליקו.

כבו הנרות, כולם או אחד מהם, בלילה – חוזר ומדליקם.

השמן והפתילות

השמן הכשר להדלקת הנרות הוא שמן זית, ולא שמן שומשמן, ולא שמן אגוזים, ולא שמן צנונות.

הדלקת נרות בערב שבת וחג – ראה ערך שבת; יום טוב; על הדלקת נרות חנוכה – ראה ערך חנוכה.

שו"ע יו"ד סט ט, שכתבו "שיהא בקדרה ששים".⁷ וראה ערך כבד, בדיון הדחת הכבד אחר צלייתו. **הדלקת הנרות**. 1. ח, טורים שי – שכג. 2. על

השמן צריך להיות נקי, דהיינו בלי שמרים.

שיעור השמן שנותן במנורה הוא כמידה שיהיו דולקים מערב עד בוקר. פתילות שאמרו חכמים שאין מדליקים בהן בשבת אין מדליקים בהן במקדש. בגדי כהונה שבלו מפקיעים אותם ועושים מהם פתילות למקדש, אבל לא עושים פתילות מאותם הבגדים שיש בהם גם צמר כגון האבנט, שהצמר אינו כשר לפתילה.

ההדלקה

מצדד פניהם של הנרות כלפי נר מערבי, ונר מערבי כלפי שכינה.

המנורה מעכבת ההדלקה, שאם אין מנורה במקדש לא ידליקו בלי מנורה, וכן לא ידליקו בלי שיאירו כל הנרות אל מול פני הנר האמצעי.

הנר המערבי מדליקים אותו מהאש של מזבח העולה.

המדליק צריך שידליק כדי שתהא השלחבת עולה מאליה.

עשר מנורות שעשה שלמה בבית ראשון, נחלקו תנאים אם היו מדליקים בהן: יש סוברים שלא היו מדליקים אלא בשל משה; ויש סוברים שבכולן היו מדליקים.

המדליק

המפרשים נחלקו אם הדלקת הנרות כשרה בזר: יש סוברים שהדלקת הנרות כשרה בזרים, וכשרה מחוץ להיכל. וכשם שהזר כשר, כך כל הפסולים לעבודה, כגון בעל מום ומחוסר כפורים, וכיוצא - כשרים; יש חולקים וסוברים שלכתחילה צריכה ההדלקה להיות בכהן, אלא שאם הדליקם זר - כשרה; ויש מהאחרונים שמחלקים בין נר המערבי לשאר הנרות, שהנר המערבי צריך דוקא כהן להדליקו, אבל שאר הנרות כשרים בזר.

המצוה ומקורה

המצוה מצוה להדליק בכל יום שבעה נרות במנורה שבמקדש, שנאמר: יִעֲרֹךְ אֹתוֹ אֶהְרֹן וּבָנָיו (שמות כז כא). מצוה זו נמנית במנין המצוות (ספר המצוות עשה כה, ומנין המצוות בריש הלכות תמידין ומוספין מצוה ו; סמ"ג רמזי מצוות עשה קצג).

אלא שיש סוברים שהמצוה אינה הדלקת הנרות אלא הטבתם (רמב"ם תמידין ומוספין ג יב). וביארו האחרונים בדעתם שאין המצוה על עצם מעשה ההדלקה, אלא שעיקר המצוה הוא שיהיו הנרות דולקים, ובוזה שהם דולקים כהלכתם מתקיימת מצות ההטבה (חידושי רבי חיים הלוי ביאת מקדש ט ז) ³.

ויש שמנו אותן בשתי מצוות, הטבה והדלקה (מאירי שבת כב ב; חינוך צח, בשם מפרשים רבים).

נר מערבי ציווי מיוחד נאמר על הדלקת הנר המערבי של המנורה: לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד (ויקרא כד ב), והוא נר המערבי (ספרא אמור יג ז). ועל נר זה נאמר: מִחוּץ לְפָרֶכֶת הָעֵדֻת בְּאֶהֱל מוֹעֵד יִעֲרֹךְ אֹתוֹ (ויקרא כד ג), והוא הנר המערבי שנקרא עדות, לפי שעדות היא לבאי עולם שהשכינה שורה בישראל, שנותן בה שמן כמידת חברותיה, וממנה היה מתחיל, ובה היה מסיים (ספרא שם ט; שבת כב ב) ⁴.

מצות הדלקת נר מערבי אינה נמנית למצוות עשה מיוחדת במנין המצוות, אלא נכללת במצוות ההדלקה, אבל יש דינים מיוחדים בנר המערבי שאינם בשאר הנרות (ראה להלן: זמנה, בנוגע להדלקתה ביום ובלילה; ולהלן: ההדלקה, בנוגע להדלקתה ממזבח החיצון; ולהלן: המדליק, בנוגע להדלקתה על ידי כהן).

מקום נר מערבי הנר המערבי, לדעת התנאים הסוברים - וכן הלכה - שנרות המנורה היו מונחים בין צפון לדרום (ראה ערך מנורה), הוא

הנר האמצעי, ונקרא מערבי לפי שפי הפתילה של נר זה משוך כלפי מערב (ראה מנחות צח ב, ורש"י ד"ה מצדד. וראה להלן: ההדלקה) ⁵.

ולדעת התנאים הסוברים שהנרות היו מונחים בין מזרח למערב (ראה ערך מנורה), נחלקו הראשונים איזה נר נקרא המערבי:

- יש סוברים שהוא הנר השני שממזרח, ונקרא מערבי לגבי הנר הראשון במזרח שקודם לו (רש"י שבת כב ב ד"ה ובה, מנחות פו ב ד"ה ממנה; רבינו גרשום מנחות שם; רמב"ן שבת שם: שו"ת הרשב"א א שט; מאירי שבת שם), לפי שאין מעבירין על המצוות, וכשנכנס להיכל פוגע בנר המזרחי בתחילה, ומן הדין היה ראוי להתחיל בו אלא שבו אינו יכול להתחיל, לפי שנאמר בנר מערבי לְפָנָי ה' (ויקרא כד ג), דהיינו לצד בית קדשי הקדשים שהוא במערב (רש"י מנחות צח ב ד"ה מדכתיב), וצריך שיהא אחד חוצה לו, שאם לא - אין זה נקרא לפני ה' (רש"י שבת שם).

- יש סוברים שהנר החיצון שלצד מערב, הסמוך לפרוכת, הוא הנר המערבי (רש"י מנחות פו ב ד"ה ממנה; פירוש המשניות לרמב"ם תמיד ג ט, ושם ו א).

שבת וטומאה הדלקת הנרות דוחה את השבת ואת הטומאה, כקרבנות שקבוע להם זמן (רמב"ם תמידין ומוספין ג ו), שנאמר: לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד (ויקרא כד ב), ודרשו תמיד אף בשבת, תמיד אף בטומאה (ספרא אמור יג ז; רמב"ם שם).

ושלש פעמים נאמר בפרשה 'תמיד', אחד ללמד על נר מערבי שהוא תדיר (ראה להלן: זמנה); אחד ללמד לשאר נרות שדוחים שבת וטומאה; ואחד ללמד לנר מערבי שדוחה שבת וטומאה (פירוש הראב"ד לספרא שם).

הנרקה כתבו הראשונים שמברכים על הדלקת הנרות שבמקדש ברכת המצוות (הראב"ד בהשגות ברכות יא טו).

נסים היה במנורה - משהיו מדליקים אותה מראש השנה לא היתה מתכבה עד שנה אחרת. ⁵ וראה ערך חנכה, על הסדר של נרות חנוכה בבית הכנסת שהוא כסדר הנרות במנורת המקדש. ⁶ וראה רמב"ן שבת כב ב, שרש"י בשבת חזר בו ממה שכתב במנחות.

³ וראה אבן האזל ביאת מקדש שם, שמצוות העשה היא על מעשה עריכת הנרות, שהיא ההטבה, ותכליתה שיהיו הנרות דולקים. וראה ערך הטבת הנרות. ⁴ וראה יומא לט א שנס זה היה עד שמת שמעון הצדיק. וראה מדרש תנחומא תצוה ג, אמר רבי חנינא סגן הכהנים אני הייתי משמש בבית המקדש, ומעשה

זמנה

זמן ההדלקה בזמן הדלקת הנרות, נחלקו הראשונים:

• יש סוברים שמצותה אינה אלא בין הערבים, שנאמר: וּבְהִעָלֶתָ אֶתְּנֶתָ אֶת הַנֵּר בֵּין הָעֶרְבִים (שמות ל ח), והעלאה זו היא הדלקה, ואין צריך שיהיו דולקים אלא מערב עד בוקר, שנאמר: יַעֲרֹךְ אֶתֹּא אֶתְּנֶתָ אֶת הַנֵּר בֵּין הָעֶרְבִים (שמות ל ז) לא נאמר אלא שנאמר: בַּבֹּקֶר בַּבֹּקֶר בְּהִיטְבוּ אֶת הַנֵּר (שמות ל ז) לא נאמר אלא על ההטבה (ראה ערך הטבת הנרות) שמצותה בבוקר, ולא על ההדלקה (ש"ת הרשב"א א עט, ש"ת; רש"י שבת כב ב ד"ה ובה, חגיגה כו ב ד"ה מנורה; תוס' מנחות פו ב ד"ה ממנה; רמב"ן שבת שם; פירוש הראב"ד תמיד ג ט; דעה א' וגי' במאירי שבת שם).

אלא שגר המערבי לשיטה זו רוב הראשונים סוברים שמצותו שיהיה דולק תמיד, שנאמר: לְפָנַי ה' תָּמִיד (ויקרא כד ג) – זה נר המערבי שהוא לפני ה' (רשב"א ותוס' וראב"ד שם).

• יש מהראשונים שסוברים ש'תמיד' האמור בהדלקת הנרות אינו אלא בלילה, כל לילה ולילה, וכל הנרות, אף נר המערבי, אין מצותם לדלוק אלא מערב עד בוקר (רש"י חגיגה כו ב, לפירוש המאירי שבת כב ב, בדעתו; תוס' מנחות פו ב ד"ה ממנה, לדעת רש"י; פירוש הרא"ש תמיד ג א). ומה שדרשו תמיד על נר מערבי שיהיה דולק תמיד, אינה אלא אסמכתא בעלמא (קרבן אהרן על תורת כהנים אמור יג י).

• יש חולקים וסוברים שכל הנרות מצותם להיות דולקים תמיד, ומצוה להדליק בבוקר ובין הערבים נרות שכבו ולתקן נרות שלא כבו, שנאמר: בבוקר בבוקר בהיטיבו את הנרות, והדלקת הנרות היא הטבתם (רמב"ם תמיד ומוספין ג יב, וראה שם בכסף משנה ולחם משנה; מאירי שבת כב ב, בשם יש מפרשים).

יש מהאחרונים שכתב שאף לדעה זו יש הבדל בין הבוקר לבין הערבים, שבבוקר אין מצוה חיובית להדליק כל הנרות, אלא אם מצאם כבויים הוא שמדליקם, אבל אם מצאם דולקים – אין צריך לכבותם ולחזור ולהדליקם, אלא מתקן הפתילות בלבד; ובין הערבים צריך לכבות כולם, ולחזור ולהדליקם (ש"ת בנין שלמה נב, בדעת הרמב"ם).

• ויש מהראשונים שסוברים יותר מזה, שאף אם לא כבו הנרות בבוקר, אלא בא ומצא את כולם דולקים, מדשנם ומטיבם, שנותן שמן ופתילה חדשים, ומדליקם מחדש, וכן בין הערבים (מאירי שבת כב ב, בשם יש מפרשים).

לא הדליק לא הדליק בין הערבים מחמת איזה אונס, יש מי כלילה שכתב שלדברי הכל אין מדליקים שוב בבוקר, שאין הדלקת הבוקר אלא להשלמת הלילה, אבל עיקרו בלילה, כמו שכתוב: מִעֶרֶב עַד בֹּקֶר (חזון איש קדשים לו ח).

ויש מי שכתב שרק בחינוך המנורה אם לא הדליק בלילה לא ידליק בבוקר, אך כשאין צריך חינוך – אף אם לא הדליקו בערב מדליקים בבקר (אור גדול יומא ז ד).

לא כבו אפילו לדעת הסוברים שאין מצות הדלקת שאר הנרות כלילה אלא בין הערבים, יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא כשמצאם בבוקר כבויים, שאינו מדליקם, אלא מניחם כבויים אחרי הטבתם עד הערב; אבל אם מצאם דולקים בבוקר, אינו מטיבם ואינו מכבה אותם עד שיכבו מאליהם, ואם היו דולקים עד בין הערבים, מכבם ומטיבם ומדליקם, שבין הערבים מצות

ההדלקה בכל שבעת הנרות (ש"ת הרשב"א א שט; מאירי שבת כב ב). ויש סוברים שמכבה אותם אף כשמצאם דולקים בבוקר ומטיבם (השואל בתשובות הרשב"א א עט, לפי גירסתו בספרי; פירוש הראב"ד תמיד ג ט; מאירי שבת שם, בשם יש מפרשים; רבי עובדיה מברטנורא תמיד ג ט). נר מערבי הנר המערבי, שלדעת רוב הראשונים צריך שידלק תמיד (ראה לעיל: זמן ההדלקה), לדעת הסוברים שהנרות היו מונחים בין צפון לדרום, והנר האמצעי הוא המערבי (ראה לעיל: המצוה ומקורה), אם מצאו בבוקר כבוי – חוזר ומדליקו.

ולדעת הסוברים שהנרות היו מונחים בין מזרח למערב, והמערבי הוא השני שממזרח (ראה לעיל, שם), נחלקו הראשונים כיצד ידליק:

• יש מהראשונים שסוברים שאף המזרחי הראשון צריך שידלק תמיד, ולא מצד עצמו ולמצותו, אלא כדי שיהא השני לו מערבי, שאם לא היה הראשון דולק, נמצא שהשני מזרחי גמור הוא. ולכן אם מצא שני המזרחיים כבויים, מדליקם לאחר הטבתם, דהיינו כשמטיבם לאחר ההפסקה בעבודה אחרת בין הטבת חמש הנרות להטבת השתים (ראה ערך הטבת הנרות); ואם מצאם דולקים, מניחם לדלוק ואינו מטיבם עד הערב (תשובות הרשב"א א עט; רמב"ן שבת כב ב).

• יש סוברים שאם מצאם דולקים בבוקר, מכבה את המזרחי ומדשנו ומדליקו, כדי לעשות את השני לו מערבי (מאירי שבת כב ב; חידושי הר"ן שבת שם, בשם הרא"ה).

• יש סוברים שאם מצא בבוקר שנים המזרחיים כבויים, מסיר בשעת הטבת חמש הנרות את הדשן שבראש הפתילות הישנות מהשתים (ראה ערך דשון המנורה), ומגביהם ומדליקם, כדי שיהיה ניכר יפה ההפסק שבין הטבת החמש להטבת השתים (ראה ערך הטבת הנרות על הפסק זה), ולאחר ההפסקה בעבודה אחרת בין החמש לשתיים חוזר ומטיב המזרחי הראשון ומניחו כבוי עד ערב, ואת השני לו מטיבו ומדליקו כדי להדליק ממנו בין הערבים הנרות האחרים (ראה להלן: ההדלקה).

ואם מצא בבוקר שנים המזרחיים דולקים, אם היה כן בזמן הנס, שגר המערבי היה דולק כל היום, מטיב את המזרחי הראשון, לאחר ההפסקה, ואת השני לו מניח דולק עד בין הערבים, שממנו מדליק את האחרים – ולדעת הסוברים מצפון לדרום היו מונחים, מניח דולק הנר האמצעי, אם מצאו דולק – ואף שאינו דולק אלא הוא, נקרא מערבי, כיון שיש אחד לצד מזרח קודם לו, ואם היה כן לאחר זמן הנס, מטיב את שניהם (רבי עובדיה מברטנורא תמיד ג ט).

• ויש סוברים גם כן שאם מצאם כבויים בבוקר מדשנם שתי פעמים, עם הטבת החמש ולאחר ההפסקה; אלא שאם מצאם דולקים אינם מחלקים בין קודם הנס לאחר הנס, ולעולם אינו מכבה אותם ואינו מטיבם, אלא מניחם דולקים עד בין הערבים, ואף על פי שלאחר הנס בבירור לא ידלק עד הערב אלא יכבה מהרה, לא היה חושש מלהטיבם עד בין הערבים, ואם מצא המזרחי כבוי והמערבי דולק, היה מניח את המערבי דולק, ואף אם יכבה אחר כך לא היה מטיבו עד הערב (פירוש הראב"ד תמיד ו א).

כבו הנרות כבו הנרות, כולם או אחד מהם, בלילה – חוזר ומדליקם (מנחות פח ב, ורש"י ד"ה נר; תשובות הרשב"א א עט).

הדלקה גלילה דרשו חכמים: אין לך עבודה שכשרה מערב עד בוקר אלא הדלקת הנרות בלבד, שנאמר: מִעֶרֶב עַד בֹּקֶר (שמות כז כא. יומא טו א). ונחלקו המפרשים בביאורו:

• הרמב"ם, נותן בהם שמן במידה, והוא חצי לוג (רמב"ם תמידין ומוספין ג יב).

קידוש השמן השמן צריך קידוש בכלי שרת, ולפיכך נמשחה המידה של חצי לוג שהיה במקדש, כדי לחלק בו השמן לכל נר ונר (מנחות פח ב).

הפתילות פתילות שאמרו חכמים שאין מדליקים בהן בשבת (ראה ערך נר שבת) אין מדליקים בהן במקדש, שנאמר: לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד (שמות כז כ), ודרשו שתהא שלהבת עולה מאליה, ולא שתהא עולה על ידי דבר אחר, שתהא צריכה תיקון והטייה (שבת כא א, ורש"י ד"ה ולא; רמב"ם תמידין ומוספין ג טו).

בגדי כהונה שכלו מפקיעים אותם ועושים מהם פתילות למקדש, אבל לא עושים פתילות מאותם הבגדים שיש בהם גם צמר כגון האבנט, שהצמר אינו כשר לפתילה (ראה ערך נר שבת). ולכן עשו פתילות רק מהבגדים העשויים מפתשן לבד (שבת כא א; רמב"ם כלי המקדש ח ו), כגון כתנות של כהנים הדיוטות או המצנפות (רמב"ם וכסף משנה שם).

ההדלקה

מול פני המנורה אֶל מוֹל פְּנֵי הַמְּנוֹרָה יֵאָדְרוּ שְׁבַעַת הַנְּרוֹת (במדבר ח ב) – דרשו חכמים: מלמד שמצדד פניהם של הנרות כלפי נר מערבי, ונר מערבי כלפי שכינה (מגילה כא ב). וישנם כמה פירושים בדבר:

• לדעת הסוברים שהנרות היו מונחים בין צפון לדרום, נר מערבי נקרא הנר האמצעי, ופי הפתילה של האמצעי משוך קצת כלפי מערב, ושאר הפתילות מצודדות פיהן כלפי האמצעי, שלשה של צד צפון מצודדות כלפי דרום, ושלשה של דרום מצודדות כלפי צפון (רש"י מנחות צח ב ד"ה מצדד).

• ולדעת הסוברים שהנרות היו מונחים בין מזרח למערב, אף על פי שלדעתם הנר המערבי הוא הנר השני שמזרח (ראה לעיל: המצוה ומקורה), מכל מקום אף הם מודים שפני המנורה הוא הנר האמצעי, ופניית כל הנרות היא כלפי האמצעי, ולא כלפי הנר שנקרא מערבי, וכן שנינו: שלשה כלפי מזרח, ושלשה כלפי מערב, ואחד באמצע, נמצאו כולם מקבילים את האמצעי (ספרי בעלות נט, ומלבי"ם שם; פירוש הרא"ם במדבר ח ב).

• לדעת הסוברים שר מערבי הוא הנר החיצון לצד מערב (ראה לעיל: המצוה ומקורה), היו פיות כל הנרות נוטים לצד מערב, לנוכח קדשי הקדשים (פירוש המשניות להרמב"ם תמיד ג ט).

• ויש מפרשים שאל מול פני המנורה, הכוונה שהיה מטה ראשי הפתילות של כל שבעה הנרות להאיר על השולחן (רש"ם במדבר ח ב, שמות כה לו).

ענינו בזיעור המנורה מעכבת ההדלקה, שאם אין מנורה במקדש לא ידליקו בלי מנורה, וכן לא ידליקו בלי שיאירו כל הנרות אל מול פני הנר האמצעי (רמב"ם במדבר ח ב) ⁷.

האחרונים דנו אם כל הנרות מעכבים זה את זה בהדלקתם, כדרך שהקנים מעכבים זה את זה במנורה (ראה יד המלך חמץ ומצה ד ה

• יש שפרשו שהכוונה שאין עבודת יום אחרת כשרה אחר הדלקתם, שאנו דורשים: אותו מערב ועד בוקר, ולא אחר מערב ועד בוקר (רש"י יומא שם ד"ה אין; תשובות הרשב"א א עט).

• יש מפרשים שאין לך עבודה כיוצא בזה, שהתחלתה בין הערבים היא לעיכוב, שאם לא הדליק בין הערבים אינו מדליק בלילה, ומצותה מערב עד בוקר, שאם כבה הנר בלילה זקוק להדליקו (ראה לעיל) אלא זו (השואל בתשובות הרשב"א שם).

• ויש מפרשים שעבודה זו, הטבת הנרות והדלקתם, כשרה מערב ועד בוקר, שאף בלילה היא כשרה, מה שאין כן בשאר עבודות (מאירי יומא שם, וכוונתו שכל ההטבה וההדלקה כשרה אף בלילה, ולא דוקא אם כבו בלילה).

וכן כתבו האחרונים שהדלקה כשרה אף בלילה, שהרי כשנטמאה המנורה היו מטבילים אותה ומדליקים (ראה חגיגה כו ב), והרי אחר הטבילה עדיין צריך הערב שמש, שהוא צאת הכוכבים, ולמרות זאת ההדלקה שהדליקו אחר כך בלילה כשרה (צפנת פענח תנינא עמי 118; מקדש דוד ב כא).

השמן והפתילות

שמן זית השמן הכשר להדלקת הנרות הוא שמן זית, שנאמר: וַיִּקְחוּ אֵלָיוֹ שֶׁמֶן זֵית זָךְ (שמות כז כ; ויקרא כד ב), ודרשו: שמן זית, ולא שמן שומשמן, ולא שמן אגוזים, ולא שמן צנונות (ספרא אמור יג ג).

שמן זית מזיתו – דהיינו שנייחנו להתבשל כל צרכו בראש הזית (פירוש הראב"ד לספרא).

הכתישה ועוד דרשו: שמן זית זך, אין זך אלא נקי (מנחות פו ב), דהיינו בלי שמרים (רש"י שמות כז כ). ר' יהודה אומר כתית, אין כתית אלא כתוש במכתשת, ולא טחון בריחים (גמרא שם, ורש"י כתב יד שם ד"ה אין זך) ⁷, אין כשר למנורה אלא היוצא מן הכתוש בלבד (רמב"ם איסורי מזבח ז י).

שיעור השמן שיעור השמן שנותן במנורה הוא כמידה שיהיו **והפתילות** דולקים מערב עד בוקר, שנאמר: מִעֶרֶב עַד בֹּקֶר (ויקרא כד ג. ספרא אמור יג ג; מנחות פט א; רמב"ם תמידין ומוספין ג יא). ושיעור חכמים שהוא חצי לוג שמן (מנחות שם; רמב"ם שם), שבשיעור זה די גם ללילי טבת הארוכים (רש"י שבת כב ב ד"ה כמידת).

בלילות הקצרים היו נותנים גם כן חצי לוג, ואם ידלק ביום – ידלק, ולא יתן פחות מזה, שלא יכבה בלילה בטבת (רש"י ותוס' מנחות פו ב ד"ה ושיעור).

בירושלמי אמרו שבימות הקיץ היה עושה פתילות עבות, כדי שיכלה השמן בבוקר, ובימות החורף עושה פתילות דקות (ירושלמי יומא ב ב, וקרבן העדה ופני משה שם; רש"י ותוס' שם).

נוו מערבי השמן שנותנים בנר המערבי, כשמצאו בבוקר שכבה, אף הוא בשיעור חצי לוג, כדי שידלק עד בין הערבים (תוס' מנחות פו ב ד"ה ממנה); וכן לדעת הסוברים שבבוקר מדליק אף שאר הנרות אם כבו (ראה לעיל: זמנה, דעת

⁷ שדבר זה אינו מעכב את עיקר ההדלקה. וביאר שזוהי מצוה בפני עצמה להדליק באופן שיאירו מול פני המנורה, אבל גם ללא זה מקיים את עיקר ההדלקה.

⁸ וראה ר"ם שמות כז כ, שלדעת חכמים אין צריך דווקא כתוש ומכשירים בטחון. ⁹ וראה ר"י פרלא בבאורו לספר המצות לרס"ג ג נג, שהאריך להוכיח

• יש סוברים שהדלקת הנרות כשרה בזרים, וכשרה מחוץ להיכל, לפיכך אם הטיב הכהן את הנרות (ראה ערך הטבת הנרות שהטבה צריכה כהונה) והוציאם לחוץ, מותר לזר להדליקם (רמב"ם ביאת מקדש ט ז), לפי שהדלקה אינה עבודה (יומא כד ב), מפני שלאחר שהדליקה ברוב היוצא מן הפתילה, השלהבת עולה מאליה (כסף ביאת מקדש שם).⁹

ומכל מקום לכתחילה צריכים להדליק בהיכל, וכשמדליקים בהיכל אסור לזר להדליק, שאפילו למזבח אסור לזר לקרוב, ולכן נאמר דָּבָר אֶל אֶהֱרֹן וּגְו' בְּהַעֲלֹתְךָ אֶת הַנֵּרוֹת (במדבר ח ב), אלא שאם הוציא מן ההיכל כשר הזר להדליק גם לכתחילה (מרכבת המשנה ואבן האזל ביאת מקדש שם, בדעת הרמב"ם).

וכשם שהזר כשר, כך כל הפסולים לעבודה, כגון בעל מום ומחוסר כפורים, וכיוצא – כשרים (מנחת חינוך צח ט).

• יש חולקים וסוברים שלכתחילה צריכה ההדלקה להיות בכהן, אלא שאם הדליקם זר – כשרה (הראב"ד בהשגות ביאת מקדש ט ז), שהרי נאמר: דָּבָר אֶל אֶהֱרֹן וּגְו' בְּהַעֲלֹתְךָ אֶת הַנֵּרוֹת (במדבר ח ב), הרי שעל כל פנים לכתחילה צריך כהן, אלא שמכיון שאינה עבודה – בדיעבד כשרה בזר (חידושי ר"ח הלוי שם, בדעת הראב"ד); או שלפי שלא נאמר ויעלה את הנרת, בלשון ציווי, אלא בהעלותך, בדיעבד כשרה, ומכיון שנאמר דבר אל אהרן ואל בניו, לכתחילה צריך כהן (מרכבת המשנה שם, בדעת הראב"ד).

• יש שנראה מדבריהם שלא אמרו שהדלקה אינה עבודה אלא לחיוב מיתה, שהזר שהדליק אינו חייב מיתה, ולמדים זאת ממה שנאמר בלשון 'בהעלותך' ולא בציווי ויעלה. אבל מכל מקום ההדלקה צריכה כהונה, שהרי נאמר לאהרן 'בהעלותך את הנרות', ואם הדליק זר – העבודה נפסלת בכך (ראה ריטב"א יומא מה א, וכסף משנה ואבן האזל ביאת מקדש ט ז, בדעתו).

• יש מהאחרונים שמחלקים בין נר המערבי לשאר הנרות, שהנר המערבי צריך דוקא כהן להדליקו, לפי שמדליקים אותו ממזבח העולה (ראה לעיל: ההדלקה), ואין זר קרב לגבי מזבח, אבל שאר הנרות כשרים בזר (צפנת פענח ברכות יא טו, חנוכה ג ב; אור שמח תמידין ומוספין ג יא).

שסובר שאין מעכבים; ובבית הלוי חנוכה שבת כב, שו"ת משפט כהן צה, סוברים שמעכבים).

מזבח העולה ו א; רמב"ם תמידין ומוספין ג יא, שהיו מחתים גחלים ממזבח זה, ומורידים אותם מהמזבח להדליק בהם את הנר (ראה יומא מו ב, ורש"י ד"ה המכבה), שנאמר: אֵשׁ תָּמִיד תִּקְדַּח עַל הַמִּזְבֵּחַ (ויקרא ו ז), ודרשו: אש שאמרתי לך בה תמיד, והיא של מנורה שנאמר בה להעלות נר תמיד – לא תהא אלא בראשו של מזבח החיצון (יומא מה ב, ורש"י ד"ה אש תמיד, והובא ברבי עובדיה מברטנורא תמיד שם).

צורת ההדלקה המדליק צריך שידליק כדי שתהא השלהבת עולה מאליה, שנאמר: לְהַעֲלֹת נֵר (ויקרא כד ב), ודרשו: שתהא שלהבת עולה (ספרא אמור יג יא), דהיינו שידליק ברוב היוצא מראש הפתילה חוץ לנר (פ"א א בראב"ד לספרא שם; כסף משנה ביאת מקדש ט ז, בשם רש"י; רש"י שבת כ ב ד"ה אמר עולה); אבל לא ידליק הפתילה ויניחנה שתהא היא נדלקת מאליה, אלא צריך להדליקה עד שתתלכד האש בכל חלקי הפתילה, ותתחיל השלהבת להיות עולה מאליה (קרבן אהרן לספרא שם).

המנורות שעשה שלמה עשר מנורות שעשה שלמה בבית ראשון (ראה ערך מנורה), נחלקו תנאים אם היו מדליקים בהן:

יש סוברים שלא היו מדליקים אלא בשל משה; ויש סוברים שבכולן היו מדליקים, שנאמר: וְאֵת הַמִּנְרוֹת וְנִרְתִּיהֶם לְבַעֲרֵם כַּמִּשְׁפָּט לְפָנַי הַדְּבִיר (דברי הימים ב ד כ. מנחות צט א; תוספתא מנחות (צוקרמאנדל) יא י; ירושלמי שקלים ו א).

לדעת הסוברים שבכולן הדליקו – יש מפרשים שהדליקו בכולן ממש, שתחילה היה מדליק בשל משה, ואחר כך הדליק בכולן (ולקוט שמעוני מלכים רמז קפה, וכתב שהדליקו שבעים נרות כנגד שבעים אומות).

ויש מהראשונים שנראה מדבריהם שהיה מדליק פעמים בזו ופעמים בזו, על איזו מהן שירצה (ראה רבינו גרשום ורש"י מנחות שם ד"ה על, בעשר השולחנות, ובדאי כך מפרשים גם במנורות).

המדליק

המפרשים נחלקו אם הדלקת הנרות כשרה בזר:

הדס

אחד מארבעת המינים, שמצוה ליטלם בחג הסוכות

הפרקים:

- מהותו וצורתו;
- החיפוי;
- עבות;
- יבש;
- קטום;
- ענביו;
- שיעורו;
- מורכב.

סיכום תמציתי

מהותו וצורתו

כתוב בתורה: וּלְקַחְתֶּם לָכֶם וּגְו' יַעֲנֹף יַעֲזֹבֶת, ופרשו חכמים שזהו הדס.

ההדס דומה לעין, שהעלה שלו רחב באמצע, ומתקצר בצדו כמו עין. ההדס נמנה בין עשרה מיני ארזים. בהדס מצויים

הדס. 1. ח, טורים שכד – שמא.

9. וראה בחידושי רבי חיים הלוי שם שהסביר שאין המצוה על עצם מעשה ההדלקה, אלא שהנרות יהיו דולקים, ולכן אין במעשה ההדלקה פסול זרות וחוך.

כעין ענבים, שראויים לאכילה. ומכל מקום נקרא ההדס אילן שאינו עושה פירות, לפי שאינם בכלל פירות, ואין מברכים עליהם ברכת הפירות, שההדס הוא אילן סרק. ההדס יש בו ריח ואין בו טעם. הדס שעליו גדולים ורחבים, נחלקו בו הפוסקים: יש מהגאונים כתבו שנקרא הדס שוטה ופסול; ויש מהראשונים שחולקים על עיקר דין זה, וכתבו שאין הדס שוטה אלא זה שאינו עבות, אבל אם עליו גדולים – כשר.

החיפוי

הדס צריך שיהיו ענפיו חופים את עצו. ונחלקו הפוסקים אם הכוונה לכולו או לרובו. לא היו ענפיו חופים את עצו, נחלקו הפוסקים בדינו: יש סוברים שהוא פסול; ומהאחרונים יש שכתב שנאה ביותר שיהיו עליו חופים את עצו, אבל אינו מעכב.

עבות

הדס שאינו עבות – פסול, ופסולו מן התורה. נחלקו אמוראים איזהו עבות, והלכה שעבות הוא כשעומדים שלשה-שלשה עלים בקן אחד, והדס שעליו יוצאים שנים ואחד אינו עבות ופסול, ופסלו כל שבעה.

אפילו בשעת הדחק, שאין למצוא הדס אחר, אין ליטול הדס שאינו עבות, ואפילו בלא ברכה, כיון שאינו מין הדס הכשר כלל. ויש מקומות שאין הדסים כשרים מצויים שם, ונוהגים לברך על הדס שאין יוצאים בו שלשה עלים מקן אחד. אבל האחרונים מערערים על המנהג וכתבו שאין לו שום יסוד בהלכה. הראשונים נחלקו מהו שיעור העבות, ואחרונים הכריעו להלכה שצריך עבות בכל השיעור או ברובו, שלמצוה לכתחילה צריך שיהיה כולו עבות, ולעכוב די ברובו.

יבש

הדס שאינו הדר פסול. פסולי הדר בהדס נאמרו ביבש, בקטום ובענביו מרובות מעליו. הדס שיבשו עליו – פסול. היה כמוש ולא גמר להתייבש – כשר. יבשה שדרתו של עץ ההדס, נחלקו האחרונים אם אף הוא בכלל פסול יבש.

בשיעור היבשות, נחלקו הראשונים: יש סוברים שצריך שיהיה יבש עד שיהא נפרץ בצפורן; ויש מכשירים בנפרץ בצפורן אם העלים עדיין ירוקים, ואינם נקראים יבשים אלא כשילבינו פניהם. אם יבשו שלשה העלים שבראש ההדס, נחלקו הראשונים אם ההדס פסול: יש מהראשונים שפוסלים את ההדס; ויש מהראשונים שמכשירים יבשו עלים שבראשו. להלכה רוב האחרונים מקילים כשאין אחר; ויש מצריכים להסיר העלים העליונים, ויהיה כשר לכתחילה.

קטום

הדס הקטום, נחלקו תנאים בדינו, והלכה שהוא כשר אפילו היו שלשתם קטומים.

ענביו

הדס, שענביו מרובות מעליו – פסול. וענביו הם הגרעינים שבהדס, ודומים לגרעיני פלפלין. ולא אמרו שפסול אלא כשענביו שחורות או אדומות, אבל היו ירוקות – כשר.

אין הבדל בין שנעשו הענבים שחורות או אדומות בעוד ההדס במחבר, ובין שנעשו לאחר שנתלש. היו ענביו מרובות מעליו, ומיעט אותן, שליקט והסיר מקצתן מההדס עד שהיו העלים מרובים על הענבים, הרי זה כשר. ומותר למעט אותן לכתחילה, כדי שיהיו עליו מרובים על ענביו. אין ממעטים את ענבי ההדס ביום טוב, לפי שהוא כמתקן כלי.

הדס שענביו מרובות מעליו – יש סוברים שבשאר הימים – מלבד יום הראשון – כשר; ויש פוסלים גם בשאר הימים. אם אין לו אלא הדס שענביו מרובות מעליו ביום טוב, נוטלו ואינו מברך עליו.

שיעורו

בשיעור ההדס נחלקו תנאים ופוסקים, והמנהג ששיעור ההדס הוא שלשה טפחים, שהם שנים עשר גודלים. שיעור זה צריך שיהיה בגוף העץ, והעלים היוצאים למעלה מן העץ אינם מצטרפים לשיעור.

השיעור שאמרו הוא שלא יפחות ממנו, אבל למעלה אין לו שיעור ויכול להוסיף עליו כמו שירצה. במנין ההדסים נחלקו תנאים ופוסקים, ולכתחילה להידור מצוה הכל מודים שצריך שלשה, אבל במקום שאין מצויים הדסים די אף באחד. כשיוצא בשעת הדחק באחד, יכול גם לברך עליו; ויש מצדדים שלא לברך. אם רצה להוסיף בהדסים יותר משלשה, כדי שתהיה אגודה גדולה – מוסיף, ונויי מצוה הוא. הדס שוטה, שפסול, נחלקו הראשונים אם מותר להוסיף אותו יותר על שלשה הכשרים.

מורכב

לדעת הפוסלים אתרוג המורכב, נחלקו האחרונים אם גם הדס המורכב פסול: יש מהאחרונים שסוברים שאף הדס המורכב פסול; יש מחמירים לפסול אפילו בספק מורכב, אם יש איזה שינוי בהדסים; ויש חולקים לגמרי וסוברים שבהדס אין הרכבה פוסלת כלל.

מהותו וצורתו

(מ), ופרשו חכמים שזהו הדס (ספרא אמור יב טז; סוכה לב ב; רמב"ם

מהותו כתוב בתורה: וְלִקְחֶתֶם לָכֶם וּגְוִי' וְעֶנֶף עֵץ עֲבֹת (ויקרא כג. לולב ז ב).²

• יש שאינם מצריכים אלא שיהיו חופים את רובו (כך הגירסא בירושלמי סוכה ג ב, ובספר הבהיר קעו, ובתוס' ר"ה כג א ד"ה ערמונים; הרש"ש סוכה יב א; בכורי יעקב תוספת בכורים תרמו סק"ח).

ואין צריך שיהיו ראשו של זה בצד עיקרו של זה [ראה איור מס' 10.2 בסוף הכרך], כמו בלולב, שבלולב הלכה למשה מסיני היא שאין זה מין הכשר, ואין למדים מהלכה (ראה ערכים: דברי סופרים; הלכה למשה מסיני), ומצינו עוד דברים שבלולב פסול ובהדס כשר (בכורי יעקב תוספת בכורים שם).

• ויש סוברים שצריך שיהיו העלים ראשו של זה בצד עוקצו של זה, כדי שיהיו חופים את כולו, כדרך שמצינו בלולב (מור וקציעה סוף סימן תרמו; מחזיק ברכה תרמו ד, בדעת שבלי הלכות).

נרענר לא היו ענפיו חופים את עצו, נחלקו הפוסקים בדינו:

• יש סוברים שהוא פסול (ספר הבהיר קעו; מור וקציעה סוף סימן תרמו).
 • יש מהראשונים שסוברים שכל עיקר של ענפיו חופים את עצו לא נאמר אלא לסימן בלבד, שיהא מין כזה שדרכו בכך, אבל לא שצריך שיהיה כך (רבנו ירוחם ח ג)⁵.

• ומהאחרונים יש שכתב שנאה ביותר שיהיו עליו חופים את עצו, אבל אינו מעכב, ואף אם הקנים רחוקים זה מזה – כשר (בכורי יעקב תרמו ס"ק יא).

עליו נפרדים יש מהאחרונים שכתב שהדס שעליו נפרדים ואינם שוכבים על הקנה, אינו נקרא עליו חופים את עצו, ופסול (רש"ש סוכה לב ב) [ראה איור מס' 10.1 בסוף הכרך].

ואף בזה יש שכתבו שנאה ביותר שיהיו העלים זקופים, אבל אינו מעכב, ואף אם העלים נוטים למטה ואינם חופים את עצו – כשר (בכורי יעקב תרמו ס"ק יא; חזון איש או"ח קמו סק"א; פסקי תשובות תרמו ד) [ראה איור מס' 10.3 בסוף הכרך].

עבות

הדס שאינו הדס שאינו עבות – פסול (סוכה לב ב), ופסולו מן **עבות** התורה (תשב"ץ ב רנב). ונחלקו אמוראים איזהו עבות:

• רב יהודה אמר שעבות הוא כשעומדים שלשה-שלשה עלים בקן אחד (סוכה לב ב). וכן זה יש מהראשונים מפרשים שמתוך עוקץ אחד יוצאים שלשה עלים (רש"י שם ד"ה תלתא) [ראה איור מס' 10.4 בסוף הכרך]; וראשונים אחרים כתבו שחומרא גדולה היא זו, ואינו מצוי כלל שיצאו מעוקץ אחד, אלא צריך שיצאו שלשה עלים סמוכים זה לזה בעיגול אחד, שאין אחד מהעלים גבוה או נמוך מחברו, אף על פי שכל אחד יוצא מעוקץ מיוחד (תוס' שם ד"ה תלתא; רא"ש סוכה ג ח)⁶ [ראה איור מס' 10.5 בסוף הכרך].

אבל אם היו שני עלים עומדים בשוה, ועלה השלישי למעלה מהם (רמב"ם לולב ז ב; טושי"ע תרמו ג); או שהשלישי יוצא למטה מהשנים ועולה ורוכב על גבי השנים (רש"י סוכה לב ב ד"ה תרי) אין זה עבות, ונקרא הדס שוטה ופסול (סוכה שם).

ובכמה לימודים דרשו חכמים שהוא הדס: מלשון הכתוב עֲנַף עֵץ, דרשו שענפיו חופים את עצו (סוכה שם), דהיינו שכולו ענף, שהעץ מחופה בעלים על ידי שהם עשויים בקליעה שוכבים על אפיהם (רש"י שם ד"ה ענף).

ועוד דרשו: וְעֵנַף עֵץ עֲבֹת, את שענף עציו דומה לקליעה, זה הדס (ספרא שם), דהיינו שקלוע כמין קליעה ודומה לשלשלת (סוכה שם).

צורתו ההדס דומה לעין (מדרש רבה ויקרא אמור פרשה ליד), שהעלה שלו רחב באמצע, ומתקצר בצדו כמו עין (עץ יוסף שם בפירוש א).

ההדס נמנה בין עשרה מיני ארזים (ראש השנה כג א), והוא עץ שאינו ארוך ואינו קצר, אלא בינוני (מגילה יג א).

בהדס מצויים כעין ענבים (ראה סוכה לב ב, ורש"י ד"ה ענבים), שראויים לאכילה (ראה סוכה שם לג ב: שלקטן לאכילה). ומכל מקום נקרא ההדס אילן שאינו עושה פירות (מנחות כז א), לפי שאינם בכלל פירות, ואין מברכים עליהם ברכת הפירות, שההדס הוא אילן סרק (שבלי הלכות השלם קס).

ריחו ההדס יש בו ריח ואין בו טעם (מדרש רבה ויקרא אמור ל יב); ועומד להריח בו (ראה סוכה לו ב; ברכות מג א-ב).

ויש מצדדים לומר שאף כשאין בו ריח, אינו מעכב (תפארת ישראל חולין ג א בועז סק"א)³.

שם לווי הדס שיש לו שם לווי, כגון הדס שקוראים לו בשם "אסא מצראה", דהיינו הדס המצרי, מפני שכאלה גדלים במצרים (משמעות רש"י סוכה לג ב ד"ה אסא בפירוש ב); או שקוראים לו "מצראה" על שם שגדלים על המיצר של שדה (פירוש א ברש"י שם); או על שם שעליו צרים (ר"ח שם) – כשר, שעץ עבות אמרה תורה מכל מקום (סוכה לג א).

עליו גדולים הדס שעליו גדולים ורחבים, נחלקו בו הפוסקים:

• יש מהגאונים כתבו שנקרא הדס שוטה ופסול (הלכות גדולות טו הלכות לולב עמ' רו; רי"ף גיאת א הלכות לולב עמ' קלט, בשמו; המנהיג סוכה עמ' שפה, בשמו).

ולכן יש שכתבו להחמיר שלא ליטול הדס שעליו גדולים יותר מפרק שני של אגודל (הגהות ר"ש מקידאן לבעל הלכות גדולות שם). ויש שהסתפק בעלים גדולים כשני צפרנים של אגודל אם הם כשרים (גילוי דעת למהרש"ם לה ס"ק כד).

• ויש מהראשונים שחולקים על עיקר דין זה, וכתבו שאין הדס שוטה אלא זה שאינו עבות, אבל אם עליו גדולים – כשר (ראה להלן: עבות. המנהיג שם)⁴.

החיפוי

רובו או כולו הדס צריך שיהיו ענפיו חופים את עצו (סוכה לב ב) [ראה איור מס' 10.1 בסוף הכרך]. ונחלקו הפוסקים אם הכוונה לכולו או לרובו:

לסימן אינו מעכב, וכמו הסימן של עצו ופריו שוה לעיל. 6. וראה חידושים וביאורים סוכה ה, פסקי תשובות תרמו ג, שכתבו בשם החזון איש שכל שיש קו הנפגש עם הגי' שרשים (חוט המקיף) כשר. והכוונה שהעוקץ שהוא הבסיס ששם יוצא העלה תופס שטח מסוים על פני הענף, ואם בעלה אחד הוא מתחיל בגובה שכבר הסתיים העוקץ שבעלה השני פסול, אבל אם מתחיל במקביל לסוף העוקץ הסמוך לו ההדס כשר למרות שלשלת העקצים לא מתחילים בקו ישר.

3. בפסקי תשובות תרמו א, כתב שהדס שיש בו ריח ועליו גדולים מותר לקחתו למצוה, ולמרות שיש כמה סוגי הדסים כולם כשרים למצוה. ויש שמהדרים לקחת הדסי צפת שעליהם קטנים וסמוכים זה לזה וחופים את עצו ומהודרים למצוה. 4. בתפארת ישראל חולין א ג בועז סק"א, כתב שיש לחשוש שלא לקחת הדס שענביו קטנים כגרגרי שעורה. וראה פסקי תשובות תרמו א. 5. וראה בהגהות הרא"מ הורו"ץ סוכה לב ב, שכתב שכל שנאמר

האחרונים פסקו כדעה האחרונה שבדיעבד מספיק שיהיה עבות ברובו (ראה שו"ע הרב תרמו ג; משנה ברורה שם ס"ק יח, ועוד) [ראה איוו מס' 10.13 בסוף הכרך].

רוב זה הוא רוב משיעור הכשר להדס, שהוא שלשה טפחים (ראה להלן: שיעורו), אבל אין צריך שיהיה רוב מכל אורך ההדס, שאם רוב הקנים של עלים היוצאים בתוך שיעור שלשה טפחים הוא עבות, הרי זה כשר (ב"ח או"ח תרמו; ט"ז שם סק"ז; שו"ע הרב שם ב). ואף אם היה ההדס ארוך הרבה, והרוב העבות היה מפורז ולא רצוף, כגון שהיה ההדס ששה טפחים, ובשיעור שני טפחים ומשהו מפורזים היה עבות – כשר, ואף על פי שרוב ההדס אינו עבות (בכורי יעקב שם ס"ק יד) ⁷.

ואין צריך שהרוב הזה יהיה בראש ההדס; וכן אם אין שם רוב אין מועיל מה שהמיעוט הוא בראש ההדס להכשירו (מאירי סוכה לב ב) ⁸.

נשרו העלים היה ההדס עבות כדינו, ואחר כך נשרו ממנו עלים, נחלקו הראשונים בדינו:

- יש סוברים שאם נשר מכל שיעורו אפילו עלה אחד – פסול, שצריך שיהיה כולו עבות (ר"ן סוכה לב ב, בשם יש מי שאומר, והוא לשיטת הגאונים לעיל).

וכן לדעת האומרים שעבות די ברובו של שיעור (ראה לעיל דעת הראב"ד ועוד), יש סוברים שאם ברוב הקנים נפלו אפילו עלה אחד מכל קן – פסול (בית יוסף או"ח תרמו, בדעת הראב"ש והראב"ד).

- יש סוברים שאפילו לדעת האומרים שכל שיעור ההדס צריך שיהיה עבות, הכוונה היא שצריך שבתחילת גידולו יהא כל השיעור ממין עבות, דהיינו שגדלו בתחילתו שלשה עלים בכל קן, אבל כל שנשרו מקצת עליו שם עבות עליו, ואפילו אם נפל עלה אחד מכל קן וקן, אם נשאר רוב בכל קן וקן, דהיינו שני עלים – כשר (ר"ן סוכה לב ב, בשם הראב"ה).

וכן לדעת האומרים שעבות צריך ברובו של שיעור הדס, אם נפל ברוב זה עלה אחד מכל קן – כשר, שרובו ככולו (רבנו ירוחם ח ג; ב"ח או"ח תרמו; ט"ז שם סק"ח; בכורי יעקב שם ס"ק יג, בדעת הראב"ש; שו"ע הרב שם ד; משנה ברורה תרמו ס"ק יח, בשעת הדחק).

ולא עוד אלא אפילו אם במקצת הקנים נשרו עליהם לגמרי, וברוב הקנים נשתיירו בכל אחד ואחד מהם רוב שיעור עבות, דהיינו שבכל אחד מהם נשר עלה אחד ונשתיירו שני עלים, הרי זה כשר (שו"ע הרב תרמו ד) ⁹.

אבל אם נשרו שני עלים מקן, ונשתייר אחד פסול, ועל זה שנינו: נפרצו עליו – פסול (סוכה לב ב), דהיינו שנשרו רוב עליו (רבנו ירוחם ח ג).

ולדעת הסוברים שצריך שיהיה עבות ברוב השיעור, אם נשרו שני עלים אפילו מקן אחד שבתוך רוב השיעור, באופן שלא נשתייר רוב עבות – פסול (ב"ח או"ח תרמו; שו"ע הרב שם ד).

אף בשיעור הרוב שנשרו אין משערים ברוב ההדס כולו, אלא ברוב שיעור הכשרו, שהוא שלשה טפחים (ב"ח ושאר אחרונים או"ח תרמו).

נחדס שוטה במקום שנהגו להכשיר הדס של שני עלים (ראה לעיל, בשם הרמ"א בשו"ע במקומות שנהגים כך), אם נשר עלה אחד מהם ברוב הקנים של אורך שיעורו, פסול לדברי הכל

- רב כהנא אמר שאפילו הדס שעליו יוצאים שנים-שנים ואחד על גביהם נקרא עבות וכשר (סוכה שם)

הלכה כרב יהודה, והדס שעליו יוצאים שנים ואחד אינו עבות ופסול (רמב"ם לולב ז ב; טוש"ע תרמו ג), ופסלו כל שבעה (תמים דעים לראב"ד רכז; מגן אברהם הקדמה לסי' תרמו).

בשעת הדחק אפילו בשעת הדחק (תשב"ץ ב רנב; רמ"א אורח חיים תרמו ג), שאין למצוא הדס אחר, אין ליטול הדס שאינו עבות, ואפילו בלא ברכה, כיון שאינו מין הדס הכשר כלל (שו"ע הרב שם ב).

ויש מקומות שאין הדסים כשרים מצויים שם, ונוהגים לברך על הדס שאין יוצאים בו שלשה עלים מקן אחד (ראה שו"ת תרומת הדשן פסקים רנט), וטרחו הפוסקים ללמד עליהם זכות:

- יש שכתבו שסמכו על הסוברים שבמקום שאין אלא שלשה מינים בלבד יכולים לברך עליהם בשעת הדחק (מהרי"ק שורש מא, ודחה שאין הלכה כן. וראה ערך נטילת לולב); או שסמכו על הסוברים שדוקא אם העלה השלישי הוא למטה מהשנים ורוכב עליהם הוא הדס שוטה, אבל לא כשהוא למעלה מהשנים (מהרי"ק שם).

- יש שכתבו שסוברים שאם העלים הם שנים על גבי שנים אינם בכלל הדס שוטה, וכאלה הם אותם ההדסים; או שסומכים על רב כהנא שמכשיר אפילו שנים ואחד (רמ"א או"ח תרמו ג).

- ויש שכתב שמפרשים מה שאמרו בגמרא שהוא הדס שוטה לא לפסול, אלא שאינו מצוה מן המובחר (ט"ז שם סק"ז).

אבל האחרונים מערערים על המנהג וכתבו שאין לו שום יסוד בהלכה (באור הגר"א או"ח תרמו ס"ק ז-ח; חיי אדם קנ א; בכורי יעקב תרמו ס"ק יב; משנה ברורה שם ס"ק טו).

שיעור העבות הראשונים נחלקו מהו שיעור העבות:

- יש סוברים שצריך שיהיה עבות במשך כל שיעור אורך ההדס, ואם לאו – פסול (העיטור לולב דף צ טור ב, בשם הגאונים, וחולק עליהם; טור או"ח תרמו, בשם הגאונים; מגיד משנה לולב ז ב, ושם ח ה; ר"ן סוכה לב ב, בשם הראב"ה; כלבו עא, בשם ספר ההשלמה), שאם יש בכל השיעור אפילו קן אחד שאינו עבות – פסול (ר"ן שם, בשם הרמ"ה), שכל מה שאינו עבות הרי זה כמין אחר, וחסר משיעור ההדס (מגיד משנה לולב ז ב).

- יש מהגאונים שסובר שלכתחילה יהיו כל הקנים בני שלשה עלים, ואם לא נמצא הקנה כולו כך, צריך שיהיו שלשה קנים בראש ההדס בני שלשה, ואם הקנים אינם בראשו אלא באמצעו – יקטום מה שלמעלה מהם עד שיהיו הם בראש (סידור רב סעדיה גאון עמ' רלה).

- יש סוברים שאפילו אם אין בו אלא פעם אחת שלשה עלים בקן אחד כשר (העיטור לולב דף צ טור ב; ארחות חיים לולב ה; מאירי סוכה לב ב, בשם יש מי שכתב; טור או"ח תרמו, בשם העיטור, והרמב"ם), ובלבד ששלשה עלי העבות יהיו בראש הכד (העיטור שם; מאירי שם, לדעה זו).

- ויש סוברים שצריך עבות בכל השיעור או ברובו (ראב"ד בהשגות לולב ז ב; ארחות חיים לולב ה, בשמו), שלמצוה לכתחילה צריך שיהיה כולו עבות, ולעיתים די ברובו (רא"ש סוכה ג י, בשם הראב"ד והסכים לו; מאירי סוכה לב ב, בשם גדולי המפרשים; טוש"ע או"ח תרמו ה).

רבינו ב עמ' רמט; פסקי תשובות תרמו ה. ⁹ וראה באור הלכה תרמו ב ד"ה ולעיכובא, שנסתפק בזה שמא אין אומרים תרי רובי להכשיר.

⁷ ובפמ"ג משבצות סק"ז נוטה לכך, והשאר בצריך עיון. ⁸ יש שהצריכו שיהיה רוב הניכר לעינים, ראה כה"ח תרמו ס"ק לח, בשם ערך השלחן; ארחות

להחמיר, שאם הלבנינו – פסול אף שלא נפרכים בצפורן, כי מאחר שהאזיר שולט בהם הם יבשים, אף שעוד לא הגיעו לכלל נפרך בצפורן (תמים דעים רלב).

והאחרונים כתבו שאין הלבנינו פסול אלא אחר שנפרכים בצפורן (מגן אברהם תרמו סק"ו, בשם משאת בנימין; שו"ע הרב תרמו ח) ¹⁰.

בשעת הדחק אף על פי שהתירו ליטול לולב היבש בשעת הדחק (ראה ערך לולב), בהדס נחלקו הראשונים:

- יש סוברים שלא התירו ליטול הדס יבש אף בשעת הדחק (רמב"ם ח א). ויש שהסבירו הטעם לפי שבלולב אין היובש ניכר כל כך, שאף הלחים יש בהם לבנים, ואין הירקרות מצויה בהם, מה שאין כן בהדס שהיובש ניכר בו הרבה (מאירי סוכה ל ב).

- ויש מקילים אף בהדס יבש לברך עליו בשעת הדחק (ריטב"א סוכה לא ב; מרדכי סוכה רמז תשנ, בשם הרא"מ; רמ"א או"ח תרמט ו), שאין הדר מפורש בו כמו באתרוג (ריטב"א שם; באור הגר"א שם ס"ק לו).

ולא נקראת שעת הדחק אלא אם כן אין בכל העיר הדס כשר (בכורי יעקב תרמט ס"ק לו; משנה ברורה שם ס"ק נב).

ויש מקומות שנהגו לברך על הדס יבש אף כשיש אחרים לחים בעיר, מפני שגם הלחים שם אינם לחים גמורים ויש בהם מיעוט ליחות, והלחים והיבשים כמעט שדומים (שו"ע הרב תרמט כד. וראה משנה ברורה שם ס"ק נח).

יבש ראשו אם יבשו שלשה העלים שבראש ההדס (ב"ח או"ח תרמו ה; הגהות רבי עקיבא איגר שם למגן אברהם סק"ה), נחלקו הראשונים אם ההדס פסול:

- יש מהראשונים שפוסלים את ההדס (ר"ן וריטב"א סוכה לג א).
- ויש מהראשונים שמכשירים יבשו עלים שבראשו מפני שאם היה רוצה היה נוטל אותם העלים, שנקטמו העלים שבראשו אין ההדס פסול (תמים דעים לראב"ד רלב).

להלכה יש מהאחרונים שמחמיר שלא לברך עליו אפילו במקום שאין אחר (ב"ח או"ח תרמו ה); אבל רוב האחרונים מקילים כשאין אחר (ראה באור הלכה תרמו י ד"ה במקום); ויש מצריכים להסיר העלים העליונים, ויהיה כשר לכתחילה (בכורי יעקב תרמו ס"ק כ).

יבש העץ יבש העץ שבראשו, הדבר תלוי במחלוקת בנקטם שבראשו ראש עצו (ראה להלן. ראה תמים דעים רלב; בכורי יעקב תרמו ס"ק כ).

קטום

הדין הדס הקטום, נחלקו תנאים בדינו:

ר' ישמעאל סובר שהוא פסול; ור' טרפון מכשיר אפילו היו שלשתם קטומים (סוכה לד ב).

הלכה כר' טרפון שהדס קטום כשר (סוכה שם; ר"ף שם; רא"ש סוכה ג יד; רמב"ם לולב ח ה; טוש"ע או"ח תרמו א).

מהו קטום הראשונים נחלקו מהו הדס קטום שנחלקו בו התנאים:

- יש מהראשונים שמפרשים שהוא נקטם ראש עצו, והוא כשר (ר"ף סוכה לד ב; רא"ש סוכה ג יד; רמב"ם לולב ח ה; טוש"ע או"ח תרמו ו)
- ויש חולקים וסוברים שקטום זה שנחלקו בו התנאים, ושנפסקה

(ט"ז או"ח תרמו סק"ח; שו"ע הרב שם ז), שהרי ברוב הקנים לא נשתייר בכל קן וקן שני עלים (שו"ע הרב שם).

נחלקו העלים נשר מקצת מכל עלה ועלה, כתבו ראשונים שאם נשאר רוב כל עלה ועלה – כשר (תמים דעים לראב"ד רכת, והביאו בבכורי יעקב תרמו ס"ק ד).

נפרצו העלים ונעשו בהם שנים ושלשה סדקים, אף שלא נשר מהם כלום – פסול, אם נעשה כך ברוב העלים (העיטור לולב דף צא טור ג; בכורי יעקב תרמו סק"ד).

ויש מהראשונים שכתבו שאם נפרצו העלים ולא נשרו – כשר (תמים דעים רלב; מגן אבות עמ' קלו, לדעת הראב"ד).

נדלדלו העלים יש שכתבו שאם נדלדלו עלי ההדס והם תלויים למטה – ההדס פסול (חזון איש או"ח קמו ס"ק לה. וראה פסקי תשובות תרמו ב).

יבש

הדר הדס שאינו הדר פסול. ואף על פי שלא נאמר הדר בתורה אלא באתרוג, הוקשו כל ארבעה המינים זה לזה, לפי שהם כתובים בפסוק אחד (סוכה לא א בלולב, והוא הדין בשאר המינים כמו שכתבו הר"ן והריטב"א שם כט ב; שו"ע הרב תרמה ב), וכולם צריכים להיות נאים ומהודרים בתוארם וגידולם (שו"ע הרב שם).

פסולי הדר בהדס נאמרו ביבש, בקטום ובענביו מרובות מעליו.

יבשו עליו הדס שיבשו עליו – פסול (סוכה לב ב; רמב"ם לולב ח א; טוש"ע או"ח תרמו ו), לפי שאינו הדר (רש"י סוכה לג א ד"ה ובראש; ריטב"א ור"ן סוכה כט ב; שו"ע הרב תרמו ח).

היה כמוש ולא גמר להתייבש – כשר (סוכה לא א; רמב"ם שם). יבשה שדרתו של עץ ההדס, נחלקו האחרונים אם אף הוא בכלל פסול יבש (ראה פרי מגדים או"ח תרמו אשל אברהם סק"ח שמצדד לפסול אף כשעליו ירוקים; ובבכורי יעקב שם ס"ק טו, מכשיר).

שיעור היבשות בשיעור היבשות, נחלקו הראשונים:

- יש סוברים שצריך שיהיה יבש עד שיהא נפרך בצפורן (תוס' סוכה כט ב ד"ה לולב; רא"ש סוכה ג א, בפירוש הראשון; מגן אבות להמאירי עמ' קמא; טור או"ח תרמו).

ולשיטה זו יש מהראשונים שנתנו סימן לדבר שאם כשכופל את העלה הוא נשבר מצד כפילתו נקרא יבש (מגן אבות שם).

- יש סוברים שאין פריכה אלא באוכלים, אלא משיצאו מכלל כמושים ועברה הלחלוחת נקרא יבש (רא"ש סוכה ג א, בשם בעל המאור).

- ויש מכשירים בנפרך בצפורן אם העלים עדיין ירוקים [וראה אזור מס' 10.6 בסוף הכרך], ואינם נקראים יבשים אלא כשילבינו פניהם (תמים דעים לראב"ד רלב; רא"ש וטור שם, בשם הראב"ד; ר"ן סוכה כט ב; שו"ע או"ח תרמו ז) [וראה אזור מס' 10.7 בסוף הכרך], לפי שקודם שהלבינו פניהם אם ישרה אותם יום או יומים במים, יחזרו לכמות שהיו במשמושם ובמראהם ועדיין לחים הם, אבל לאחר שהלבינו אף אם ישרה אותם כמה ימים לא יחזרו למראהם והם יבשים (תמים דעים שם; רא"ש וטור שם; שולחן ערוך הרב תרמו ח).

ולדעה זו הולכים אחר הסימן של הלכנת פניהם בין להקל ובין

וענביו הם הגרעינים שבהדס, ודומים לגרעיני פלפלין (מאירי סוכה שם; מהרי"ל מנהגים הלכות לולב ח).

ולא אמרו שפסול אלא כשענביו שחורות או אדומות [ראה אור 10.11 בסוף הכרך], אבל היו ירוקות – כשר [ראה אור מס' 10.12 בסוף הכרך], שמיני הדס הם (סוכה לג ב; רמב"ם לולב ח ה; טוש"ע או"ח תרמו ב), לפי שההדס מראהו ירוק, ואם ענביו שחורות או אדומות הרי זה כמנומר ואינו הדס, אבל אם הן ירוקות – מראהן שוה לההדס (רש"י שם ד"ה מיני).

את ריבוי הענבים על העלים מחשבים לפי מנין כל העלים וכל הענבים שבתוך שיעור הדס, ואם בכללותן הענבים מרובות – פסול; אבל אם למטה ענביו יותר מעליו, ולמעלה ברוב שיעור הדס העלים מרובים – כשר (בכורי יעקב תרמו סק"ו).

שאר מראות שאר המראות, יש מי שכתב שדינם כשחור ואדום שפסול (כפות תמרים סוכה לג ב); ויש מצדדים להקל (פרי מגדים תרמו משבצות זהב סק"ג).

לאחר שנתלש אין הבדל בין שנעשו הענבים שחורות או אדומות בעוד ההדס במחבור, ובין שנעשו לאחר שנתלש (סוכה לג ב. וראה שער הציון תרמו סק"ד).

מיעט את ענביו מרובות מעליו, ומיעט אותן, שליקט והסיר מקצתן מההדס עד שהיו העלים מרובים על הענבים, הרי זה כשר (סוכה לב ב; רמב"ם לולב ח ה; טוש"ע תרמו ב; שו"ע הרב שם ג). ומותר למעט אותן לכתחילה, כדי שיהיו עליו מרובים על ענביו (משנה ברורה שם סק"ז).

אין ממעטים את ענבי ההדס ביום טוב, לפי שהוא כמתקן כלי, שהיה פסול ומכשירו (סוכה לב ב, ושם לג ב, ורש"י ד"ה מתקן; רמב"ם לולב ח ה; טוש"ע תרמו ב) ¹⁵.

כשאר הימים הדס שענביו מרובות מעליו – יש סוברים שבשאר הימים – מלבד יום הראשון – כשר (ארחות חיים לולב יא); ויש פוסלים גם בשאר הימים (בדק הבית לבית יוסף או"ח תרמו).

כשעת הדחק אם אין לו אלא הדס שענביו מרובות מעליו ביום טוב, נוטלו ואינו מברך עליו, כדי שלא תשתכח תורת לולב (ארחות חיים לולב יג, בשם בעל ההשלמה; שו"ע או"ח תרמו יא, ומשנה ברורה ס"ק לו).

שיעורו

שיעור ההדס בשיעור ההדס נחלקו תנאים:

חכמים ואמרים ששיעורו שלשה טפחים; ר' טרפון אומר שמשערים באמה בת חמשה טפחים (תוספתא סוכה (ליברמן) ב ח; סוכה לב ב). ובפירוש הדברים נחלקו אמוראים:

• יש שפירש את דברי ר' טרפון לחומרא, שאמה בת ששה טפחים, שהיא האמה שמשערים בה בכל מקום (ראה ערך אמה), עושים אותה בת חמשה טפחים גדולים, ובהם מודדים שלשה טפחים להדס, ונמצא שיעור ההדס שלשה טפחים בינוניים ושלשה חומשים.

הלכה שכשר, אינו נקטם ראשו, שזה פסול הוא לדברי הכל (הראב"ד בהשגות לולב ח ה; בעל המאור סוכה לג א; ר"ן שם; מאירי סוכה לג ב; דעה ב בשו"ע שם), והדס קטום הוא שקטם ענף של ההדס מכאן וענף מכאן, ונחשבים כשני הדסים, אבל לא קטם את כולו מן הקרקע, באופן שהגזע שלם עם ענפיו, ואינו הדר; והדס שאינו קטום הוא שהגזע כולו שלם עם ענפיו, וזהו הדרו, ור' טרפון סובר שאפילו הפארות לבד בלי הגזע השלם הן הדר (בעל המאור שם, בשם יש מפרשים; מאירי סוכה שם).

וכן הגזע בלבד כשנחתכו בדיו, ולא נשאר אלא גוף הגזע ביושר בלא שום בד סביבותיו – כשר (מאירי סוכה לג א, בדעת גדולי המפרשים, והוא הראב"ד, והסכים לו).

• ויש מפרשים לדעה זו, שדרך עצי הדס שיוצאים מצדיהם בדים, והם מפסיקים בקני הדס שלא יהיו שלשה בקן אחד, ומצריך לקטום אותם משם, ולאחר שקוטם אותם נקראים הבדים קטומים, ור' ישמעאל סובר שהפסק הוא זה ואינו הדר, ור' טרפון סובר שאין זה הפסק והדר הוא (ר"ן סוכה לד ב, בשם הראב"ד ור"ה).

ההלכה למעשה טוב להחמיר בנקטם ראשו במקום שאפשר באחר (רמ"א או"ח תרמו ח); וכשאי אפשר למצוא אחר – מותר לברך עליו, כדעה ראשונה (שו"ע הרב שם יא). ולא נקרא נקטם ראשו, אלא כשנקטם העץ שבראשו (תמים דעים לראב"ד רלא; ר"ן סוכה לב ב; מגן אבות להמאירי עמ' רלג; רמ"א שם) [ראה אור מס' 10.8 בסוף הכרך], אבל אם נקטמו העלים העליונים בלבד – כשר לדברי הכל (בכורי יעקב שם ס"ק כב; משנה ברורה ס"ק לה) [ראה אור מס' 10.9 בסוף הכרך].

ויש מהראשונים שסוברים שאף בקטימת העלים שבראשו – פסול (מגן אבות שם, בשם יש מפרשים, ובמאירי סוכה לב א. וראה פסקי תשובות תרמו ז) ¹¹.

לדעת המפרשים שקטום הוא נקטם ראשו, אין צריך כלל לקטום הבדים היוצאים בין העלים, ולכן נהגו שלא להקפיד על אותם הבדים (קרבן נתנאל סוכה ג יד אות ש).

ויש שכתבו שלדברי הכל צריך לקטום אותם, אם הם מפסיקים בקני ההדס בין עלה לחברו (מחצית השקל הקדמה לסימן תרמו; חיי אדם קנ ח) ¹².

ענפים היוצאים בין קנ לקנ, אין צריך לקטום לדברי הכל (מחצית השקל שם; פסקי תשובות תרמו ט) ¹³ [ראה אור מס' 10.10 בסוף הכרך].

עלתה בו תמרה נקטם ראשו, ועלתה בו תמרה, שהיא כמין פרי ירוק, הנמצא לפעמים דבוק גם עלי ערבה (רש"י סוכה לג א ד"ה ועלתה. ובמאירי שם כתב שהיא בליטה הנעשית בראש העלה לפעמים בהדס); או ציץ קודם שהוא פתוח שדומה לתמרה (ערך ערך תמר ב) – כשר ההדס, אף לדעת הפוסלים נקטם ראשו (סוכה שם) ¹⁴.

ענביו

אדומות וירוקות הדס, שענביו מרובות מעליו – פסול (סוכה לב ב; רמב"ם לולב ח ה; טוש"ע או"ח תרמו ב).

טוב. ¹³ בפסקי תשובות שם, כתב שמצד ההידור טוב לקטום גם ענפים אלו. וכתב שם שהדס שבראשו מסתעפים שני ענפים אחד לכאן ואחד לכאן, אפשר לחתוך אחד מהם, והשני יחשב כראש ההדס; אבל אם חתכו את שני הענפים נחשב כהדס שנקטם ראשו ופסול. ¹⁴ וראה ערך דחוי, על נקטם ראשו בערב יום טוב, ועלתה בו תמרה ביום טוב. ¹⁵ וראה ערך דחוי, מה הדין אם עבר

¹¹ הפסקי תשובות תרמו ח, הביא שהאגלי טל קוצר לב נט ס"ק יא, סובר שהדס שראשו ירוק ורך פסול מדין נקטם. ובשו"ת קנין תורה קמו ס"ק לה, כתב שחומרא זו לא הובאה בפוסקים, והעולם נהגו להכשיר, אלא שצריך להזהר שלא יקטם ראשו על ידי המשמוש, וכן שלא יהיה ראשו נכפף כלפי מטה. ¹² וראה שער הציון תרמו ס"ק לו, שיש לכתחילה לתקנם מערב יום

שם, בשם רבו; מגיד משנה לולב שם, בשם הרמב"ן; בית יוסף או"ח תרמו א, בשם הארחות חיים; רמ"א או"ח תרנא א).

ולכתחילה להידור מצוה הכל מודים שצריך שלשה, אבל במקום שאין מצויים הדסים די אף באחד (ר"ן וריטב"א שם, בשם הרמב"ן; רמ"א או"ח תרנא א: בשעת הדחק), ואפילו אם אותו האחד הוא קטום (רמב"ן שם; בית יוסף או"ח תרמו א, בשם ארחות חיים). ויש שכתבו שהאחד יהיה אינו קטום (רמ"א שם, בשם ארחות חיים) ¹⁸.

כשיוצא בשעת הדחק באחד, יכול גם לברך עליו (משנה ברורה תרנא סק"ו, בשם פרי מגדים ועוד); ויש מצדדים שלא לברך (ראה שערי תשובה שם סק"א, בשם דבר שמואל).

יותר משלשה אם רצה להוסיף בהדסים יותר משלשה, כדי שתהיה אגודה גדולה – מוסיף, ונוי מצוה הוא

(רמב"ם לולב ז; טושי"ע או"ח תרנא טו), שהשיעור שאמרו הוא למטה ולא למעלה (שו"ת הגאונים גינצבורג עמ' 334), ויש בריבוי משום זה אֵלֵי וְאֶנְהוּ (שמות טו ב), שדרשו: התנאה לפניו במצות (רי"ף גיאת א עמ' קד; העיטור לולב דף צא טור ג) [ראה איוור מס' 10.14 בסוף הכרך].

ואפילו לדעת הסוברים שבשאר המינים שבלולב אסור להוסיף משום בל תוסיף (ראה ערך בל תוסיף), בהדס הכל מודים שנוי מצוה הוא ומותר (רמב"ם לולב ז) ¹⁹.

בהוספה זו, ישנם כמה מנהגים:

- יש שנהגו שלא לפחות מששים ושמונה הדסים, כמנין לולב (תשובות הגאונים שערי תשובה שיב, שכן נהגו בישיבה כמה דורות; הלכות פסוקות קפב; המנהיג לולב יט, שיש מקומות שנהגו כך; טור או"ח תרנא, בשם רב עמרם).

- יש שנהגו בששים ותשעה הדסים, כמנין הדס (שערי תשובה שם; שבלי הלקט השלם שנה, בשם רב האי גאון; האגור הלכות אתרוג אלף יד, בשמו; ארחות חיים לולב ד, בשם יש נהגו).

- יש שעשו שבעים, כנגד שבעים פרי החג (שערי תשובה שם).

- ויש שעשו עד מאה (שו"ת הגאונים גינצבורג עמ' 334).

- יש שכתבו שהמדקדקים אינם מוסיפים על שלשה הדסים (שו"ע או"ח תרנא טו) ²⁰.

הדס שוטה הדס שוטה, שפסול (ראה לעיל: עבות), נחלקו הראשונים אם מותר להוסיף אותו יותר על שלשה הכשרים:

- יש סוברים שפסול אפילו לצרפו עם הדסים אחרים (בעל הלכות גדולות לולב טו עמ' רו; רא"ש סוכה ג יד וטור או"ח תרנא, בשמו; שו"ע או"ח תרנא טו, בשם יש מי שפוסל).

- רוב הגאונים והראשונים מתירים לצרפו, שכיון שבשלשה יצא ידי חובתו, אותם היתרים תוספת הם, ואינם פוסלים אותו (רי"ף גיאת לולב עמ' קלט, בשם רב פלטי, וכתב שכן מנהג שתי ישיבות; תשובות הגאונים שערי תשובה שה; מחזור ויטרי עמ' 433; המנהיג לולב יח; שבלי הלקט השלם שנג, בשם רב האי גאון; שו"ע או"ח תרנא טו בדעה ב, בשם ויש מתירין).

- ויש שכתבו שאם יוכל לעשותו כולו עבות הוא מצוה מן המוכרח, ואם אינו מוצא אלא שלשה הדסים עבות ממלא אותם בהדס שוטה ומותר (רב נטרונאי ברי"ף גיאת שם, ובתשובות גאונים

- ויש שפירש לקולא, שאמה בת חמשה טפחים בינוניים מחלקים אותה לששה חלקים בטפחים קטנים, ובהם מודדים שלשה טפחים להדס, ונמצא שיעור ההדס הוא שני טפחים ומחצה (סוכה שם, ורש"י ד"ה אמה).

להלכה נחלקו הראשונים:

- יש פוסקים כר' טרפון ולקולא, ושיעור ההדס הוא טפחים ומחצה, שהם עשרה גודלים (רי"ף גיאת א עמ' צו; רא"ש סוכה ג ז; ר"ן ומאירי סוכה לב ב; ראב"ד בהשגות לולב ז ח; מגיד משנה שם, בשם מקצת הגאונים; טושי"ע או"ח תרנ א).

- יש פוסקים כר' טרפון ולחומרא, ושיעור הדס הוא שלשה טפחים ושלשה חומשי טפח (תשובות הגאונים שערי תשובה שיב; תשובות רב עמרם בהלכות פסוקות מן הגאונים קפב).

- יש פוסקים כתנא קמא, ושיעור ההדס הוא שלשה טפחים, שהם שנים עשר גודלים (רמב"ם לולב ז ח; מגיד משנה שם, בדעת העיטור והרי"ף) ¹⁶, וכן נוהגים לכתחילה (רמ"א או"ח תרנ א).

השיעור בעץ שיעור זה צריך שיהיה בגוף העץ, והעלים היוצאים למעלה מן העץ אינם מצטרפים לשיעור (ריטב"א סוכה לב ב; משנה ברורה תרנ סק"א) ¹⁷.

להוסיף על השיעור השיעור שאמרו הוא שלא יפחות ממנו, אבל למעלה אין לו שיעור ויכול להוסיף עליו כמו שירצה (רי"ף סוכה לב ב; רא"ש סוכה ג ז; רמב"ם לולב ז ח; טושי"ע או"ח תרנ ב).

מנין ההדסים במנין ההדסים נחלקו תנאים:

ר' ישמעאל אומר שלשה שנאמר: וְעֵנַף יֵעָן עֵבֶת (ויקרא כג מ), ודרשו: ענף אחד, עץ אחד, ועבות אחד; ר' עקיבא אומר כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס אחד (ספרא אמור טז יב; סוכה לד ב, ורש"י ד"ה ענף).

ואף ר' ישמעאל חזר בו ומכשיר באחד (סוכה שם, ורש"י ד"ה חזר; ריטב"א שם), אלא שיש סוברים שלהידור מצוה הוא מצריך שלשה (ראה ריטב"א ור"ן סוכה שם).

ויש מפרשים שלא חזר בו ר' ישמעאל ממה שאמר שצריך שלשה הדסים, אלא ממה שאמר שאחד מהם צריך שיהיה אינו קטום (ראה לעיל: קטום. תמים דעים לראב"ד רכח).

בדעת ר' טרפון שאמר אפילו שלשתם קטומים (ראה סוכה לד ב. וראה לעיל: קטום), הסתפקו הראשונים אם הוא סובר שצריך שלשה דוקא, או שלא אמר אלא כלפי ר' ישמעאל שאמר שלשה, אבל הוא אינו מצריך שלשה (ראה ר"ן שם, בשם הרמב"ן).

ההלכה להלכה נחלקו הראשונים:

- יש פוסקים שצריך שלשה הדסים (תשובות הגאונים שערי תשובה שיב; הלכות פסוקות קפב; בעל הלכות גדולות טו עמ' רז; האשכול הוצאת אלבק דף קעג ב; רמב"ם לולב ז ז; מגיד משנה שם, בשם כל הגאונים; טושי"ע או"ח תרנא א).

- יש מהראשונים שמצריכים שני הדסים (תורתן של ראשונים הורוץ עמ' 25, בשם רב יהודאי גאון; האגור הלכות אתרוג אלף יד, בשמו)

- ויש מכשירים באחד (ר"ן סוכה לד ב, בשם הרמב"ן; ריטב"א סוכה

לאינו קטום שיכול גם לברך עליו. ¹⁹ וראה תוספות רבי עקיבא איגר סוכה ג אות כו, שכל שמתכוין לנוי אין בו בל תוסיף. ²⁰ וראה שו"ת הרדב"ז א קע, שכן נהגו המקובלים הראשונים; וראה באור הלכה תרנא טו ד"ה והמדקדקים.

ולקטן ביום טוב. ¹⁶ על שיעור הטפח והאגודל, ראה ערכיהם. ¹⁷ וראה בכורי יעקב שם סק"א, שכתב שממשמעות הסוגיא לא נראה כך. ¹⁸ במשנה ברורה תרנא סק"ו ושער הציון שם סק"ה, מחלק באחד בין קטום שלא יברך עליו,

שייכים גם בהדס (שו"ת שבות יעקב א או"ח לו; פרי מגדים או"ח תרמט משבצות סק"ג; מחזיק ברכה תרמו ה; בכורי יעקב שם ס"ק יט).

• יש מחמירים לפסול אפילו בספק מורכב, אם יש איזה שינוי בהדסים, כגון שענביהם משוכים באורך, ונמצאו בהם קצת גרעינים גדולים, שמפני כן יש לחוש שמא הורכבו (שבות יעקב שם); ויש מתירים בספק מורכב, וסוברים אין לחשוש למורכב מחמת איזה שינוי שרואים בהדס (שו"ת חכם צבי קסא; פרי מגדים תרמט משבצות זהב ס"ק יב).

• ויש חולקים לגמרי וסוברים שבהדס אין הרכבה פוסלת כלל, כיון שאין ניכר בו שום שינוי (מור וקציעה תרמו, תרמח). שבתורה אין כתוב כלל מין הדס, אלא שיהיה ענף עץ עבות, ואלמלא שהירדוף הוא סם המות היינו מכשירים גם אותו (ראה לעיל: מהותו וצורתו), ולכן המורכב, כיון שיש בו כל סימני הדס, ואין ניכר בו שום סימן של שינוי – כשר (שדי חמד כללים מערכת ל כלל קמא אות מג, בשם חסד לאברהם תנינא. וראה שו"ת הרמ"א קיז)²¹.

קדמונים כז, ובהלכות פסוקות קפא, ובשערי תשובה ש"ט; רא"ש סוכה ג יד, וטור או"ח תרנא, בשמו).

יש מהראשונים מכשירים לצרף הדס שוטה להדס אחד כשר, אף על פי שהם מצריכים שני הדסים (אגור הלכות אתרוג אלף יד, בשם רב יהודאי גאון).

מורכב

הדס טורכ לדעת הפוסלים אתרוג המורכב (ראה ערך אתרוג), נחלקו האחרונים אם גם הדס המורכב פסול:

• יש מהאחרונים שסוברים שאף הדס המורכב פסול, ואף על פי שהטעם שאמרו לפסול באתרוג מפני שנעבדה בו עברה (ראה ערך אתרוג), אינו שייך בהדס, שכן אילן סרק הוא, אף שגדלים בו ענבים (ראה לעיל: מהותו וצורתו), ואין בו איסור הרכבה (ראה ערך כלאי אילן), מכל מקום שאר הטעמים שנאמרו בפסול אתרוג המורכב, שחסר משיעורו, ושאינו עליו שם אתרוג (ראה ערך אתרוג),

הדר דינא; קם דינא¹

דין בידי ממונות שנתקיים מחמת ספק, ונתחדש אחר כך הספק במקרה אחר, באופן שבצירוף שני המקרים יש ממה נפשך זכות לתובע, אם בטל הדין הראשון ("הדר דינא"), או שהוא קיים ("קם דינא")

בירושה

הפחלוקת יבמה שלא שהתה שלשה חדשים אחר מיתת בעלה (ראה יבמה ערך הבחנה), ונתייבמה וילדה בן, ואין ידוע אם הוא בן תשעה חדשים לבעל הראשון, או בן שבעה לאחרון, שהוא היבם, ואותו הבן אומר שמא אני בן המת ואני יורש את כל נכסי אבי, ואין היבם ראוי ליבם את אמי, שהרי אינה בת יבום, כדין אשת אח שיש לה בנים (ראה ערך אשת אח), והיבם טוען שמא בני אתה, ואני יורש את נכסי אחי המת, כדין יבם שיוורש את נכסי אחיו (ראה ערכים: יבם; ירושה), ואין לך בנכסי אחי כלום – הדין הוא שחולקים בין שניהם את נכסי המת בשווה, הואיל ושניהם בספק (ראה יבמות לו ב).

ואם מת היבם לאחר שחלק עם זה הספק, והספק בא לדין עם בני היבם על נכסי היבם, יכול לטעון שיש לו זכות בנכסים ממה נפשך: אם בן היבם אני, הרי אני אחיכם ויש לי חלק בירושת אבינו כשאר הבנים, ומה שלקחתי החצי מנכסי המת הראשון אחזיר לכם ונחלק הכל בשווה, וכגון שהיו נכסי היבם מרובים ונכסי הראשון מועטים; ואם איני אחיכם ובן המת הראשון אני, החזירו לי החצי שלקח אביכם מנכסי אבי, ונחלקו אמוראים בדבר:

• ר' אבא אמר רב אומר שקם דינא, כלומר שאחר שכבר נעשה דין בנכסי המת הראשון, אין אותו הבן יכול עכשיו לחזור ולערער עליהם, וכבר זכה בהם היבם, ועל טענתו לחלק בנכסי היבם, אומרים לו הבא ראיה שאחינו אתה ותטול, שהמוציא מחברו עליו הראיה, ולכן לא יטול עכשיו כלום.

• ור' ירמיה אמר שהדר דינא, דהיינו שהדין חוזר, והבן יכול לתבוע ממה נפשך חלק בנכסי היבם, ובני היבם חייבים להחזיר

לו חלק שזכה היבם בנכסי המת, או לחלוק כל הנכסים בשווה (יבמות לו ב, ורש"י ד"ה אי וד"ה קם)

טעם הסוגריים ישנם כמה הסברים בטעם הסוברים שקם דינא אף קם דינא על פי שיש לבן טענת ממה נפשך:

• יש שהסבירו שהטעם לפי שבני היבם באים מכח היבם, וכל הזכויות שהיו ליבם יש ליורשיו, כמו שבמכירה אומרים מה מכר ראשון לשני כל זכות שתבוא לידו, וכשם שביד היבם הפסיד הספק בנכסי הראשון, והיבם זכה בהם, כך עכשיו בני היבם עומדים במקומו (נמוקי יוסף יבמות לו ב)².

• יש מסבירים שהטעם של קם דינא הוא לפי שלאחר שחלק היבם עם הספק בנכסי המת נתייאש הספק מאותם הנכסים והסיח דעתו מהם, ונעשו כממונו של היבם, ושוב אינו יכול לבוא עליו בממה נפשך (שו"ת תרומת הדשן שי. וראה רמ"א חושן משפט רסח ג).

• ויש מהאחרונים שהסביר שהטעם הוא משום הפקר בית דין או מחילה, שהרי בפעם ראשונה כשפסקו יחלקו בעל כרחנו היה כאן גזל של אחד מהם בחצי, שנכסי המת הראשון הם או של הספק כולם או של היבם כולם, אלא שיש כח ביד בית דין לפסוק כן, או שכל אחד מהם מחל לחברו את החצי, ואם כן כבר הופקע כחו של כל אחד בחצי השני בתורת הפקר בית דין, או בתורת מחילה בודאי, ולכן לא יוכל לחזור עליו בממה נפשך (תומים כה סוף קיצור תקפו כה)³.

ההלכה להלכה נחלקו הראשונים:

• יש פוסקים שקם דינא (רי"ף יבמות לו ב, בשם רבוותא; רמב"ם נחלות

המועד, יום טוב שני של גלויות, בענין המנהג להביא הדס למת.

הדר דינא; קם דינא. 1. ח טור שמב – שג. 2. וראה קונטרס הספקות ו יד, וספר ישרש יעקב ליבמות שם, שהסבירו באריכות טעם זה. 3. וראה שערי יושר שער ו י, שביאר ענין קם דינא בדרך אחרת.

²¹. וראה ערך נטילת לולב, על חילוף מנהגים בין בני בבל לבני ארץ ישראל אם נוטלים הדס בלבד בלא לולב בשבת; ערכים: ברית מילה; ברכת הריח; ברכת חתנים; פדיון הבן, על הדס בנוגע לברכות הריח; ערך בזוי מצוה, בענין להריח בהדס של מצוה; ערך חתן וכלה, בענין המנהג להביא הדס בחופה; ערכים חול

ואם לאו אחזיר שטרי המכר לבעליהם (דחיית הגמ' יבמות לו ב, וכן סוברים רבנו אפרים במלחמות לרמב"ן שם, ובעל המאור שם).

אגדה הדר אם אבדה הדרך לאחר שקנה האחד מהארבעה – יש לסוברים שאף לדעת חכמים צריך ליתן לו דרך (שלטי גבורים כתובות קט ב אות ב), שעיקר טעם חכמים הוא משום קס דינא, וזה אינו שייך אלא כשכבר הפסיד הניקף בעוד שהיו השדות ביד המוכרים, אבל כשאבדה לאחר המכירה לא שייך קס דינא (שו"ת גליא מסכת ה).

ויש סוברים שאף בזה אומרים חכמים שצריך ליקח לו דרך (הש"ך בסוף תקפו כהן) ⁴.

בשני יוסף בן שמעון

נשדה גזולה שני יוסף בן שמעון שדרו בעיר אחת, וגזל אחד מהם שדה, ולא ידוע מי מהם גזל, ואחר כך מכר אחד מהם כל שדותיו לשני, ובא הגזול בטענה אל הלוקח, שהשדה הגזולה נמצאת בידו ועליו להחזירה לו, כתבו האחרונים שיוכל לתבוע את השדה ממה נפשך, או שגזל ממנו, או שלקח מחברו הגזולן (ש"ך בסוף תקפו כהן). וראה נתיבות המשפט קמח ס"ק א). ויש מי שחולק וכתב שאינו יכול לתבוע השדה הגזולה מהלוקח, שאם אמת היא שהשדה גזולה אם כן הרי נתבטל המקח ודינו עם המוכר הראשון, וממנו אינו יכול לתבוע כלום (נחלת דוד בבא קמא ח א ד"ה שוב ראית).

בבעל דין אחד

הפוסקים נחלקו אם אומרים קס דינא באופן ששני המעשים הם בבעל דין אחד:

- יש סוברים שאף בזה אומרים קס דינא, כגון מי שהביא סחורה בזול לחצרו של ראובן, ואמר ראובן תקנה לי חצרי, ואחר כך בא שמעון ולקח את הסחורה, שנחלקו הראשונים אם ראובן בעל החצר זכה בה, או שכיון שאין זו מציאה גמורה, שהרי בעל החצר צריך עדיין לקנותה מהבעלים ולשלם דמיה, לא זכתה לו חצרו (ראה מרדכי בבא מציעא רמז רלח; רמ"א חו"מ רסח ג, מחלוקת ראב"ן וראב"י. וראה ערך חצר), וההלכה היא שמספק אין ראובן יכול להוציא משמעון.

ואם אחר כך באה סחורה בזול לחצרו של שמעון, ושמעון אמר תקנה לי חצרי, ובא ראובן וקנאה מהבעלים, ותובע הסחורה משמעון בטענת ממה נפשך, שאם אין חצר קונה בסחורה, הסחורה השניה שלי ואתה מעכבה שלא כדין, ואם חצר קונה, הסחורה הראשונה שלי; הדבר תלוי אם כבר נפסק הדין בסחורה הראשונה קודם שאירע המעשה השני, או אומרים קס דינא, וראובן מפסיד גם בשניה, ואם אירע קודם שנפסק הדין על מעשה הראשון, חייב שמעון ליתן סחורה אחת לראובן, כדין ספק ובני יבם שבאו לחלוק בנכסי המת הראשון קודם שהיבם הספיק לחלוק בנכסי הראשון (שו"ת תרומת הדשן שי; כלבו קכג; רמ"א חו"מ רסח ג).

- ויש חולקים וסוברים שאילו היינו אומרים כאן קס דינא לא היינו צריכים שיהיה נפסק הדין כלל, שאף בספק ובני יבם אין

ה ד, ומגיד משנה שם ד-ה; רא"ש יבמות ד י, בשם הראב"ד; רמב"ן במלחמות יבמות שם; שו"ע אבן העזר קסג ה).

- יש פוסקים הדר דינא (רבנו אפרים, הובא במלחמות יבמות לו ב, בעל המאור שם; טור אה"ע קסג, בשם יש אומרים).

- ויש פוסקים שהוא ספק בדין, ולכן אין להוציא את הנכסים מבני היבם, שמוחזקים בהם (רא"ש וטור שם), ואם תפס הספק, אין מוציאים מידו (ט"ז חו"מ רסח ג; ב"ש אה"ע קסג סק"ח, לדעה זו).

מת לפני חלוקה אף לדעת הסוברים שקס דינא, אין הדברים אמורים אלא כשכבר חלק היבם עם הספק בנכסי המת, אבל אם מת היבם קודם שהספיק לחלוק עם הספק, יכול הספק לבוא בטענת ממה נפשך, שעדיין לא זכה בנכסים שנאמר שקס הדין (תוס' יבמות לו ב ד"ה אמר; רשב"א שם, בשם רש"י ותוס'; ב"ש אה"ע קסג סק"ח).

באחד שבא מכח רבים

אגדה דור מי שהלך למדינת הים ואבדה לו הדרך שהולך בה שדהו, שהחזיקו בה בעלי השדות שבמצריו, ואין יודעים היכן היתה הדרך – נחלקו תנאים בדינו: אדמון אומר שעל כרחם יטול לו דרך לשדהו, אבל אין לו אלא את הדרך הקצרה ביותר; וחכמים אומרים שאין לו דרך, אלא יקח לו דרך במאה מנה, או יפרח באויר (כתובות קט ב, ורש"י ד"ה ואבדה וד"ה ילך).

והדברים אמורים באחד שבא מכח ארבעה בני אדם, שהקיפואו ארבעה אנשים מארבע רוחות שדהו ומכרו כולם לאחד, ועכשיו טוען זה ממה נפשך יש לי אצלך דרך, ובזה לדעת אדמון הדין עמו, ולחכמים יכול האחד שקנה לומר לו אם תשתוק – תשתוק, ואם לאו אני מחזיר את שטרי המכירה לבעליהם – דהיינו בכתיבה ומסירה כדין, שבחזרה לבד אין המכירה מתבטלת (רא"ש בבא קמא א ג; ריטב"א כתובות קט ב) – ולא תוכל לדרון עמהם, שכל אחד ידחה אותך שהדרך אינה אצלו אלא אצל האחרים (כתובות שם). וישנם כמה הסברים בביאור מחלוקת אדמון וחכמים:

- יש מפרשים שאדמון וחכמים חולקים במחלוקת זו אם קס דינא או הדר דינא, שאדמון סובר הדר דינא, ולכן אף על פי שבזמן שהשדות היו אצל הארבעה לא היה הניקף יכול לזכות מהם הדרך, אבל עכשיו כשקנה אחד וזה בא בטענת ממה נפשך, חוזר הדין וחייב ליתן לו דרך; וחכמים סוברים קס דינא, ומכיון שביד הארבעה הפסיד הניקף, שוב אינו יכול להחזיר הדין אפילו כשקנה אחד את כל השדות (סברת הגמ' ביבמות לו ב בתחילה, וכד פירש הר"ף שם לפי האמת, ומה שדחו בגמ' אחר כך סובר שאינה אלא דחיה בעלמא, וראה רמב"ן במלחמות שם).

- ויש חולקים וסוברים שמחלוקת אדמון וחכמים אינה ענין לקס דינא והדר דינא, שביבם יוכל אדמון לסבור קס דינא, לפי שבא מכח שתי טענות, ואינו יודע מה הוא תובע בבירור, אם חצי בנכסי המת הראשון, או חלק בנכסי היבם (ראה לעיל: בירושא); אבל כאן יש לו טענה ודאית, ויודע מה הוא תובע, שהרי יש לו דרך ממה נפשך אצלו.

וכן להיפך חכמים יכולים ביבם לסבור הדר דינא, וכאן לא אמרו שלא יוכל לתבוע הדרך אלא מפני הטענה של אם תשתוק טוב,

דינא, שכן שם חלק היבם עם הספק בנכסי הראשון בתורת ספק ועדיין הספק קיים, ולכן יש לומר קם דינא אפילו כשיש לומר ממה נפשך, אבל כאן הרי הם לא חלקו על דעת שלשה אחים אלא על דעת שנים, ועכשיו שנתברר שיש שלשה אחים הרי זו חלוקה בטעות וחוזרת (רמב"ן במלחמות שם; ים של שלמה יבמות ד טו).

וכן הראשונים שפסקו בשני ספקות שאומרים קם דינא ואין אומרים ממה נפשך (רי"ף ורמב"ם ושו"ע ועוד, ראה לעיל: בירושא), פסקו בחלוקת האחים כשבא להם שלישי שבטלה החלוקה (ראה רי"ף בבא בתרא קו ב; רמב"ם נחלות י א; טושי"ע חו"מ קעה א), מפני שסוברים שמחלוקת אלו אינם תלויות זו בזו.

טעות באומדן אם לא היתה הטעות ברורה, אלא באומדן הדעת, אומרים קם דינא (מאירי בבא בתרא ד ב. וראה ערך טעות דיינים).

כשני שטרות שתי כתי עדים המכחישות זו את זו, שכל כת בפני עצמה כשרה להעיד במקום אחר (ראה בבא בתרא לא ב), אם יש למלוה אחד שני שטרות על לווה אחד, וכת אחת מאלו הכתות חתומה על שטר אחד, וכת שניה חתומה על שטר השני, שהמלוה מוציא שטר אחד בבית דין וגובה בו, ומוציא אחר כך שטר השני וגובה בו (ראה טושי"ע חו"מ לא ב) – יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא כשמוציא את השטר השני בבית דין אחר, אבל אם מוציאו באותו בית דין לא יוכל לגבות, שממה נפשך אחד מהשטרות פסול (ראה טור שם וסמ"ע סק"ו).

ואין אומרים כאן קם דינא על השטר הראשון שנגבה, שאין אומרים קם דינא אלא כשהבית דין ידעו בדין הראשון שהוא ספק, ולא היתה טעות בדבר, אבל כאן אילו ידעו בגביית השטר הראשון שיש לו שטר שני לא היו מגבים את השטר הגדול (ראה טושי"ע שם), ונתברר עכשיו שהיתה טעות בדבר, ולא שייך בו קם דינא (תומים לא סק"ה).

ויש מפרשים שהטעם מפני שאין אומרים להלכה קם דינא אלא בתורת ספק, ולכן אי אפשר להוציא ממון מספק, אלא להחזיק (ט"ז חו"מ רסח א).

מי שיש לו עד שהיה קרוב לו שהיה בעל קרובתו, ונפסק הדין, ומתה אשתו ונעשו העדים הכשרים – לא יכול לחזור ולתבוע בעדות זה שנתרחק, הואיל וכבר נפסק הדין (טושי"ע חושן משפט לג יב. וראה קצות החושן שם סק"ב. וראה עוד משפט ערוך מג יב).

צורך שתהיה החלוקה של היבם עם הראשון בבית דין דוקא, אלא אפילו אם חלקו ביניהם בלא בית דין אומרים קם דינא, ואף כאן הסחורה כבר עמדה ברשות שמעון וקם הדין אף בלא פסק בית דין; אלא שכאן אינו ענין לקם דינא כלל, שאין אומרים קם דינא אלא כגון ספק ובני יבם, ששני המעשים היו בשני בני אדם, שהספק הראשון היה עם היבם, ואחר כך בא הספק השני עם בני היבם, ובזה אומרים שהספק הראשון כבר נפסק וקם הדין; אבל כששני הספקות הם באדם אחד, אי אפשר לומר קם הדין, וכשרוצה המוחזק לזכות בשתי טענות סותרות זו את זו, ודאי יוכל הלה לבוא עליו בטענת ממה נפשך (שי"ך בסוף תקפו כהן; קונטרס הספקות ו יד).

• ויש שמחלק בין יבם שאומרים בו קם דינא, לפי ששם היה פסק בית דין גמור בתורת הפקר בית דין, שהרי פסקו שיחלקו אף שברור שאינו אלא של אחד מהם, לבין המקרה שהבאנו כאן, שהסחורה הראשונה היא של שמעון לא בתורת פסק גמור, אלא מפני שהוא מוחזק, ואין בית דין יכולים להוציא מידו מספק, ולכן אם אחר כך יכול ראובן לבוא בטענת ממה נפשך סחורה אחת שלי – טענתו טענה (תומים סוף קיצור תקפו כהן) ⁵.

בטעות

חלוקת ירושה אף בדין שנתברר שהיה טעות, מצינו מחלוקת בטעות אמוראים אם הדר דינא או קם דינא, לגבי שני אחים שחלקו, ובא להם אח ממדינת הים – רב אמר שבטלה החלוקה הראשונה, ויחלקו מחדש את כל הירושה בשלשה חלקים, שכיון שכל אחד נטל יותר מחלקו הראוי לו, הרי זו חלוקה בטעות וחוזרת; ושמאל אמר שהחלוקה הראשונה קיימת, וכל אחד מהאחים נוטל שלישי מחלקו ונותן לאח השלישי (בבא בתרא קו ב, ורשב"ם ד"ה בטלה וד"ה מקמצי. וראה תוס' שם ד"ה ושמאל. וראה ערך חלקת שותפות). ובטעם המחלוקת אמרו בגמרא שלרב הדר דינא, ולשמאל קם דינא (בבא בתרא שם). ונחלקו הראשונים אם מחלוקת זו שייכת למחלוקת של הדר דינא וקם דינא בשני ספקות:

• יש מהראשונים שסוברים שזו אותה מחלוקת לגבי קם דינא והדר דינא בספק ובני יבם (ראה לעיל: בירושא), שרב סובר כר' ירמיה בספק ובני יבם שבאו לחלוק בנכסי יבם, וכמו שאומרים שם הדר דינא, כך הוא סובר אף כאן בחלוקת האחים (בעל המאור יבמות לו ב).

• ויש חולקים וסוברים שאף רב יכול לסבור בספק ובני יבם שקם

הואיל

אפשרות של דבר להיות ראוי לאדם, או להיות שלו, מחשיבה אותו כאילו הוא כבר ראוי, או שלו.

הפרקים:

- במלאכה מיום טוב לחול;
- בבשול מיום טוב לשבת;
- לגוים ולבהמה;
- בדבר האסור באכילה;
- במלאכות מיום שבת;
- על ידי שאלה ופדיון;
- בשחיתת הפסח;
- הואיל למפרע.

סיכום תמציתי

במלאכה מיום טוב לחול

מלאכות שהן לצורך אוכל נפש, שמותר לעשותן ביום טוב, אם עשה אותן לצורך חול, כגון האופה פת מיום טוב

לחול, לאחר שכבר אכל וגמר סעודתו, נחלקו בו אמוראים: יש אומרים שאינו לוקה, הואיל ואם יזדמנו לו אורחים שיצטרפו לפת זו היום תהיה ראויה לאותו היום בשבילם, אף עכשיו חשובה ראויה לו; ויש אומרים שלדעתם אין אומרים הואיל.

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה; ויש פוסקים כדעה השנייה.

אף לדעה הראשונה אינו פטור אלא באופה בשעה שיש שהות עדיין לאורחים שיבואו ויאכלו, אבל באופה סמוך לשקיעת החמה, שאפילו אם יבואו אורחים לא תהיה שהות בידם לאכול מבעוד יום – לוקה, שאין כאן הואיל; ואף לדעת השנייה אינו לוקה אלא אם אפה אחר שגמר סעודתו, אבל אם אפה לפני שסעד בעצמו, והפת ראויה לו עצמו, אף שאומר בפירוש שהוא אופה לצורך חול – אינו לוקה, כיון שהפת מצד עצמה ראויה בשבילו לכו ביום. אפילו לדעה שאומרים הואיל, כתבו ראשונים שאינו אלא לפטור מחיוב מלקות, שמן התורה מלאכה זו מותרת משום הואיל, אבל לכתחילה אסור לבשל ולאפות מיום טוב לחול מדברי חכמים, והעושה כן מכים אותו מכת-מרדות מדבריהם.

אכן במלאכה שכל איסורה אינו אלא מדרבנן, מדין הואיל יש להתירה אף לכתחילה. אין אומרים הואיל אלא כשמלאכה זו עצמה שאנו באים לחייבו עליה ראויה לצורך יום טוב, אבל כשמלאכה זו אינה ראויה אין אומרים הואיל ומעשה זה שעשה יש בו פטור משום מלאכה אחרת.

בבשול מיום טוב לשבת

יום טוב שחל להיות בערב שבת, שהתירו חכמים לבשל לשבת על ידי ערוב-תבשילין, הטעם תלוי במחלוקת האמוראים הנ"ל בדין הואיל.

לגוים ולבהמה

המבשל לנכרי, דינו כמו מבשל לחול, שלהלכה שאומרים הואיל. למרות שלהלכה אומרים הואיל, מכל מקום אסור לזמן נכרי ביום טוב, גזרה שמא ירבה בשבילו.

בדבר האסור באכילה

הלש עיסה טמאה בפסח, שאם יפריש ממנה חלה לא תהא ראויה לאכילה, שחלה טמאה דינה בשרפה, ויהיה אסור לאפותה, ולהניח החלה כמות שהיא עד אחר החג אי אפשר, שתחמיץ ויעבור עליה בבל יראה, נחלקו תנאים כיצד יעשה, והלכה שלא יקרא לה שם חלה עד שתאפה, וקודם קריאת השם מותרת כל העיסה באפייה.

במלאכות שבת

במלאכות שבת נחלקו ראשונים: יש אומרים שכשם שבמלאכות יום טוב מתיירים משום הואיל, כך יש להתיר אף במלאכות שבת משום הואיל; ויש אומרים שאין לדמות מלאכות שבת למלאכות יום טוב, ואין להתירו מדין הואיל.

במלאכה מיום טוב לחול

יבואו אורחים לא תהיה שהות בידם לאכול מבעוד יום – לוקה, שאין כאן הואיל (תוספות שם ד"ה רבה; סמ"ג לאוין עה, בשם רבותינו שבצרפת; מאירי שם, בשם גדולי הדורות).

• ואף לדעת השנייה אינו לוקה אלא אם אפה אחר שגמר סעודתו, אבל אם אפה לפני שסעד בעצמו, והפת ראויה לו עצמו, אף שאומר בפירוש שהוא אופה לצורך חול – אינו לוקה, כיון שהפת מצד עצמה ראויה בשבילו לכו ביום (מאירי שם, בשם רוב המפרשים).⁴

היחס דין הואיל שנחלקו בו האמוראים, כתבו **למחלוקת התנאים** ראשונים שאינו ענין לדין "מתוך" (ראה ערכו), **לגבי "מתוך"** שנחלקו בו תנאים, היינו אם אומרים במלאכות שהותרו ביום טוב לצורך אוכל נפש, שמתוך שהותרו לצורך הותרו גם שלא לצורך (ראה ביצה יב א):

• הסוברים שאין אומרים מתוך יוכלו לסבור דין הואיל, ש'מתוך' הוא מדבר לדבר, מדבר שהוא לצורך אוכל נפש לדבר שאינו צורך, ו'הואיל' הוא בדבר אחד, באוכל נפש עצמו (מהר"ם חלאווה פסחים שם).⁵

טחלוקת האמוראים טוב (ראה ערך אוכל נפש וערך יום טוב), אם עשה אותן לצורך חול, כגון האופה פת מיום טוב לחול, לאחר שכבר אכל וגמר סעודתו, נחלקו בו אמוראים: יש אומרים שאינו לוקה, הואיל ואם יזדמנו לו אורחים שיצטרפו לפת זו היום תהיה ראויה לאותו היום בשבילם, אף עכשיו חשובה ראויה לו (רבה בפסחים מו ב);² ויש אומרים שלוקה, שלדעתם אין אומרים הואיל (רב חסדא שם).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כדעה הראשונה (רי"ף שם; רמב"ם יום טוב א טו; סמ"ג לאוין עה; מלחמות לרמב"ן שם; מגיד משנה שם, בשם הרשב"א; הגהות מימוניות שם; רא"ש שם ג ו); ויש פוסקים כדעה השנייה (המאור שם; מלחמות לרמב"ן שם, בשם רבנו אפרים; תוספות ביצה ב ב ד"ה והיה, לפי המהר"ם שם).³

סקופות שהכל מודים בהם • אף לדעה הראשונה אינו פטור אלא באופה בשעה שיש שהות עדיין לאורחים שיבואו ויאכלו, אבל באופה סמוך לשקיעת החמה, שאפילו אם

2. יש מהאחרונים שכתב בדעת ראשונים שלא נאמר דין הואיל אלא בזמנם שהיו רגילים אורחים לבוא ביום טוב, אבל בזמננו שאין אורחים רגילים לבוא אין אומרים הואיל (מהרש"ל ביצה ב ב, בדעת התוספות שם ד"ה והיה); ודחו האחרונים דבריו (מהר"ם לובלין ומהר"ם ש"ף שם). 3. ויש מהראשונים שבמקום אחד פסק כדעה הראשונה (מאירי ביצה כא א), ובמקום אחר חילק

4. אם אמר בפירוש שעושה המלאכה לצורך חול הלכה שלוקה, ואם לא אמר בפירוש, אלא שכבר סעד והרואים מכירים שלצורך מחר הוא עושה, הלכה שאינו לוקה כרבה (מאירי פסחים שם). 4. ויש מהראשונים המצדד לומר שלוקה, אפילו אם אופה קודם סעודתו, אם אמר בפירוש שאופה לצורך חול (מאירי שם). 5. ויש מן הראשונים המפרש שלסוברים שאין אומרים מתוך,

גמר סעודתו, שהתירו לו לשחטה אם יש שהות ביום כדי לאכול ממנה כזית (ראה משנה ביצה כה א, ורש"י ד"ה בהמה מסוכנת וד"ה לא ישחוט) –

• לסוברים הואיל, זהו הטעם, שהואיל ואם רצה לאכול – יכול לאכול (פסחים מו ב, לדעה זו).

• ולא לה שאינם סוברים הואיל, הטעם שמשום הפסד ממונו, שיודע הוא שבלי אכילתו אינו מותר לו לשחוט, גמר בלבו לאנס את עצמו ולעבור על דעתו ולאכול כזית (גמ' שם, לדעה זו, ורש"י ד"ה משום הפסד).

ולפיכך, להלכה שאומרים הואיל, אפילו אם לא חשב כלל לאכול – מותר, הואיל ואם יזדמנו לו אורחים יהיה ראוי להם, שהרי לדעה החולקת הוא שאמרו שגמר בלבו לאכול, ואף על פי שמדברבנן הכל מודים שאסור במקום הואיל, כאן שיש הפסד ממונו התירו אף לכתחילה (מאירי שם; רבנו ירוחם ד ד; בית יוסף או"ח תצח ו, בדעת הר"ף והרמב"ם והרא"ש; שיטה מקובצת ביצה שם; ים של שלמה ביצה ג יב).⁷

בבשול מיום טוב לשבת

היתר עירוב יום טוב שחל להיות בערב שבת, שהתירו חכמים תבשילין לבשל לשבת על ידי עירוב-תבשילין (ראה ערכו), הטעם תלוי במחלוקת האמוראים הנ"ל (ראה לעיל: במלאכה מיום טוב לחול):

• לסוברים הואיל, זהו הטעם, שבלי הואיל כשם שאסור לבשל מן התורה מיום טוב לחול, כך אסור מיום טוב לשבת, ואיסור של תורה לא היו חכמים מתירים על ידי עירוב, אלא הואיל ואם יזדמנו לו אורחים יהיה ראוי לו ליום טוב עצמו, מותר מן התורה לבשל לשבת, ולכן התירו על ידי עירוב גם לכתחילה (פסחים מו ב, לדעה זו, ורש"י ד"ה מדאורייתא), ואף על פי שמדברבנן אסור לבשל מיום טוב לחול גם בהואיל, מכל מקום בשבת שאחר יום טוב, כיון שבשבת אי אפשר לבשל, הרי זה כשעת הדחק, והיה ראוי להתיר לכתחילה גם מדברבנן, אלא שחכמים אסרו לבשל מבלי עירוב תבשילין, מחמת טעמים שנאמרו בדבר (המאור שם), ומכיון שכל ההיתר הוא מפני שמן התורה אין בו איסור כלל, משום הואיל, לכן סמוך לחשכה אסור לבשל גם על ידי עירוב, שהרי סמוך לחשכה שלא תהיה שהות לאורחים לבוא ולאכול אין כאן הואיל, ויש בו איסור תורה, ובאיסור תורה לא התירו על ידי עירוב (תוספות שם ד"ה רבה; סמ"ג לאוין עה, בשם כל רבותינו שבצרפת; מרדכי ביצה תרסח; מאירי פסחים שם, בשם גדולי הדורות; הגהות מימוניות יום טוב ו א).

• לאלה שאינם סוברים הואיל, ההיתר של עירוב תבשילין הוא מפני שמן התורה צרכי שבת נעשים ביום טוב, אלא שחכמים אסרו ללא עירוב, כדי שלא יאמרו שאופים אף לחול (גמ' שם, לדעה זו, ורש"י ד"ה ורבנן).⁸

איסור בשול ויש מהראשונים סוברים שהאומרים שעיקר תקנת ללא עירוב – שאסרו חכמים לבשל מיום טוב לשבת מבלי עירוב – היא כדי שלא יבוא לבשל מיום טוב לחול, שיאמר

• וכן להיפך, הסוברים – וכן הלכה (ראה ערך הנ"ל) – שאומרים 'מתוך', יוכלו לסבור שאין אומרים 'הואיל', ש'מתוך' אין אומרים אלא בדבר שהוא קצת צורך היום, ו'הואיל' הוא כשאין לו צורך היום כלל, כזה שאופה הפת לצורך חול (מהר"ם חלאווה שם).

ואפילו לסוברים שדין מתוך הוא גם כשאין צורך היום כלל (ראה ערך הנ"ל) כתבו אחרונים שאין זה אלא כשעושה המלאכה בשעה שראויה לצורך אוכל נפש היום, אבל כשכבר גמר סעודתו אין לו להתיר משום מתוך, אלא משום הואיל, לדעת הסוברים דין הואיל (מגיני שלמה ביצה שם; קרבן נתנאל פסחים שם, ל).

מלכתחילה אפילו לדעה שאומרים הואיל, כתבו ראשונים שאינו אלא לפטרו מחיוב מלקות, שמן התורה מלאכה זו מותרת משום הואיל, אבל לכתחילה אסור לבשל ולאפות מיום טוב לחול מדברי חכמים (המאור פסחים שם; ר"ן שם; מאירי שם; מהר"ם חלאווה שם; לחם משנה יום טוב א יד; מגן אברהם תקסו, בתחילת הסימן; שלחן ערוך הרב או"ח תקג ב), והעושה כן מכים אותו מכת-מרדות (ראה ערכו) מדבריהם (שו"ע הרב שם).

אכן במלאכה שכל איסורה אינו אלא מדברבנן, מדין הואיל יש להתירה אף לכתחילה (שיטה מקובצת ביצה כא א; שאגת אריה קד; דברי חיים, יום טוב א, בדעת רש"י).⁶

כשהמלאכה אינה ראויה לצורך יום טוב אין אומרים הואיל אלא כשמלאכה זו עצמה שאנו באים לחייבו עליה ראויה לצורך יום טוב, אבל כשמלאכה זו אינה ראויה אין אומרים הואיל ומעשה זה שעשה יש בו פטור משום מלאכה אחרת, כגון מי ששמע שטבע תינוק בים, ופרש מצודה בשבת להעלות דגים, והעלה דגים ותינוק, שנחלקו אמוראים אם דגים לפי מחשבתו וחייב, או לפי מעשיו ופטור (ראה מנחות סד א), אפילו לסוברים הואיל יכול לסבור כאן חייב, שבאופה מיום טוב לחול הרי אפייתו ראויה לצורך יום טוב, וכאן כשאנו באים לחייבו על הדגים, הרי צידת דגים אינה ראויה לשבת, ואין לפטרו מטעם הואיל שפטור על התינוק פטור על הדגים (תוספות שם ד"ה להעלות).

כשמתענה אין מותר משום הואיל וראוי לאורחים אלא במקום שמתענה לבשל לעצמו בלי הואיל, כאופה מיום טוב לחול, שלעצמו יכול לאפות בלי הואיל, אבל מי שמתענה ביום טוב, אסור לו לבשל לאחרים, כיון שגם לעצמו אינו מותר אלא מטעם הואיל ויכול לשאול על נדרו (מהר"י וייל, פסקי דינים נד; מגן אברהם תקסו כב, בשמו); ויש מהאחרונים חולקים ומתירים לבשל לאחרים אף כשמתענה (אלה רבה תקצו ד; משנה ברורה תקסו סה, בשם האחרונים).

רדיית חלות הרודה חלות דבש ביום טוב, שיש מהתנאים הסובר שלוקה (רעה ערך תולש. רבי אליעזר בשבת צה א), כתבו ראשונים שאין הדברים אמורים אלא ברודה סמוך לחשיכה, או בדבש שאינו ראוי לאכילה, אבל הרודה דבש שראוי לאכילה בעוד שיש שהות לאורחים שיאכלו ממנו – אינו לוקה, שהרי מותר מן התורה מדין הואיל (תוספות שם ד"ה והרודה).

שחיטת בהמה מסוכנת ורוצה לשחטה ביום טוב שלא תמות ויפסידנה, והוא אינו צריך לה להיום, שכבר

כדי לבדוק, וכל כך לא התירו משום הפסד ממונו אלא אם כן ראוי לו לעצמו, ולא משום הואיל ואם יזדמנו אורחים (דרישה שם ד, בדעת הרמב"ם והרא"ש והטור). אם התירו גם להפשיט את עורה, ראה ערך התירו סופו משום תחלתו.
8. וראה עוד תוספות עירובין לח א ד"ה משום, וביצה ב ב ד"ה והיה, בשם

כל שכן שאין אומרים הואיל (רשב"א שבת לט ב). 6. ויש מהאחרונים החולק וסובר שאף במלאכה האסורה מדברבנן אין לסמוך על הואיל להתיר לכתחילה (אמרי בינה, פסח כז). 7. ויש שכתב בדעת ראשונים שדוקא אם חשב בלבו לאכול – מותר, אף שלא אכל לבסוף, לפי שהתירו לו אף אם אין שהות ביום

חלה לא תהא ראויה לאכילה, שחלה טמאה דינה בשרפה, ויהיה אסור לאפותה (ראה ערך חלה), ולהניח החלה כמות שהיא עד אחר החג אי אפשר, שתחמיץ ויעבור עליה בכל יראה (ראה להלן: על ידי שאלה ופדיון), נחלקו תנאים כיצד יעשה:

- יש אומרים שלא יקרא לה שם חלה עד שתאפה, וקודם קריאת השם מותרת כל העיסה באפייה (רבי אליעזר במשנה פסחים מו א), וכן הלכה (רי"ף שם; רמב"ם יום טוב ג ט; טוש"ע או"ח תנו ב).
- ויש האוסרים לאפותה כמות שהיא טבולה לחלה (רבי יהושע במשנה שם).

בטעם מחלוקתם נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שמחלוקתם היא האם אומרים הואיל – לדעה הראשונה אומרים הואיל, ולכן אף על פי שבדעת הבעלים בשעת אפייה להפריש אחר כך פת אחת על כולה, ונמצא שאפה אחת שאינה ראויה לאכילה, ועשה מלאכה בדבר שאינו אוכל נפש, מכל מקום אנו אומרים הואיל ואם רצה לא יפריש אחת שלמה על הכל, אלא יבצע מכל פת ופת שיעור חלה שעל פת זו, נמצא שכל פת ופת ראויה לאכילה (רמי בר חמא בגמ' שם מח א, ורש"י ד"ה מחלוקת), ואף על פי שגם לרבה שסובר הואיל, מדרבנן אסור לכתחילה (ראה לעיל: מיום טוב לחול), כאן כדי שינצל מאיסור כל יראה וכל ימצא לא גזרו חכמים (שער המלך יום טוב ג ט); ולדעה השניה אין אומרים הואיל, ולכן אין להתיר אפיית העיסה משום הואיל (רמי בר חמא שם).

- ויש אומרים שאין מחלוקת התנאים תלויה בדין הואיל, שאף לדעה הראשונה יתכן שאין אומרים הואיל והאופה מיום טוב לחול לוקה, שכאן כבר עכשיו בשעה שהוא מכניס את הפת לתנור יש לומר על כל אחת ואחת שהיא ראויה לו, בלא הואיל, שעל כל אחת יש לומר שלא זו תהא לחלה, אבל באופה מיום טוב לחול הרי רק לאורחים היא ראויה ולא לו, שהוא כבר סעד, ואת האורחים עדיין לא זימן, ולכן אינו סובר הואיל ואם יזדמנו לו אורחים (רב פפא שם, ורש"י ד"ה אלא דבעינא וד"ה אבל הכא דלאורחין); ולהיפך, אף לדעה השניה יתכן שאומרים הואיל באופה מיום טוב לחול, שכאן בעיסה זו הרי יש פת אחת שאינה ראויה לא לו ולא לאורחים, שסופו ליטול פת אחת לחלה, שאין דרך לבצוע מכל פת ופת, ולכן אסור, אבל באופה מיום טוב לחול, שאם יזדמנו לו אורחים תהיה כולה ראויה להם, אומרים הואיל ואינו לוקה (רב שישא בריה דרב אידי שם, ורש"י ד"ה דלא חזיא וד"ה אבל הכא)¹².

עיסה טמאה עיסה טמאה שנילושה בשאר יום טוב, שלא בפסח, **ביום טוב** שאף אם יפריש ממנה חלה יוכל להניחה עד לאחר

החג ולשרפה אז, אסור לאפותה כולה ביום טוב ולקרוא לה שם חלה אחר כך, ולסמוך על היתר של הואיל ואם רצה יכול להפריש מכל פת ופת, שלא התירו אלא בפסח, שאי אפשר להניחה אחר קריאת שם בלי אפייה משום איסור כל יראה וכל ימצא, אבל בשאר יום טוב, כיון שאפשר לאפות בלי הואיל, אין לעשות על ידי הואיל (שאגת אריה סג, בדעת רש"י והרי"ף).

שהרי אף אם ירבה בשבילו לא יעבור מן התורה משום הואיל, וכל החשש הוא שמא יעבור על דברי חכמים, והרי זו גזרה-לגזרה (ראה ערכו). המאור פסחים שם). 11. או שאף על פי שמזמינו לדברים המותרים, יש לגזור שמא ירבה בשבילו בקדרה אחרת דברים אסורים, ולא יהיה שם הואיל ויעבור על איסור תורה (רשב"א ביצה שם; מאירי פסחים שם שכן פירשו רבים), או שבמזמינו אין הואיל, שכיון שזימן את הנכרי לא יתן התבשיל לאורחים אחרים שיזדמנו לו (מאירי שם). 12. וראה תוספות שם מו ב ד"ה הואיל מחלוקת כשפריש

אם מיום טוב לשבת אין מבשלים כל שכן מיום טוב לחול, אינם סוברים הואיל, שהרי אף אם עשה לצורך חול לא יהיה בו איסור תורה, ובשביל איסור דרבנן לא היו מתקנים, ולדעת הסוברים הואיל תקנת העירוב היתה לא משום כך שלא יבוא לעשות מיום טוב לחול, אלא מטעם אחר הנוגע לכבוד שבת (המאור שם); ויש חולקים וסוברים שאף אם אומרים הואיל, והבישול לצורך חול אינו אלא מדרבנן, עשו חכמים חיזוק לדבריהם והצריכו עירוב כדי שלא יבוא לבשל ולאפות לצורך חול (מלחמות לרמב"ן שם).

כשמתענה המתענה ביום טוב שחל להיות בערב שבת, אסור לבשל לצורך השבת אף על פי שעירב, שכיון שהיתר עירוב תבשילין הוא מפני שמן התורה מותר משום הואיל וראוי לאורחים (ראה לעיל: במלאכה מיום טוב לחול), לכן המתענה שאסור לו לבשל לאחרים (ראה לעיל: שם), הרי אין כאן הואיל (מגן אברהם תקצו ס"ק כב; שלחן ערוך הרב שם ט); ויש החולקים ומתירים (אלה רבה תקצו ד; משנה ברורה שם ס"ק סה, בשם האחרונים).

לגוים ולבהמה

לגוים המבשל לנכרי, דינו כמו מבשל לחול, שלהלכה שאומרים הואיל (ראה לעיל: במלאכה מיום טוב לחול), אינו לוקה (ראה לעיל: שם), שאילו באו לו אורחים היה אותו תבשיל ראוי להם (רמב"ם יום טוב א טו; המאור ומלחמות לרמב"ן פסחים מו ב; רשב"א ביצה כה א; מאירי פסחים וביצה שם), ואינו אסור מן התורה אלא כשמבשל לו דברים האסורים באכילה, שאינם ראויים לישראל (כן משמע מהרשב"א ביצה שם; מאירי פסחים וביצה כא א)⁹.

הזמנת גוי למרות שלהלכה אומרים הואיל, מכל מקום אסור לזמן נכרי ביום טוב, גזרה שמא ירבה בשבילו (ראה ביצה כא ב. מלחמות לרמב"ן ורשב"א ומאירי ורי"ן שם; רמב"ם יום טוב א יג; טוש"ע או"ח תקיב א)¹⁰, ואפילו כשמזמינו לדברים המותרים, שאף בשביל איסור דרבנן, שיעבור אם ירבה בשבילו, גזרו, לפי שהדבר מצוי ושכיח שיעבור, ועשו חכמים חיזוק לתקנתם וגזרו על הזמנתו (מלחמות לרמב"ן שם; רי"ן ביצה שם)¹¹.

כשהזכר של גוי ונחלקו אחרונים:

- יש אומרים שאין הבדל בין שעושה המלאכה בדבר של ישראל אלא שהוא לצורך נכרי ובין שאף הדבר הוא של נכרי, אם הדבר עומד למכירה גם לישראל, שלעולם יש לומר הואיל ואם יזדמנו לו אורחים יהיה ראוי להם, שאם הוא של נכרי יקנה אותו ממנו (נודע ביהודה קמא או"ח כט).

- ויש אומרים שאין אומרים הואיל אלא אם בשעת עשיית המלאכה הדבר הוא של ישראל, וראוי ליהנות בו עכשיו (נודע ביהודה שם, בשם שב יעקב; אבני מלואים, שו"ת ב).

בדבר האסור באכילה

עיסה טמאה בפסח הלש עיסה טמאה בפסח, שאם יפריש ממנה

ריצב"א; מגן אברהם תקצו, בתחילת הסימן, ומחצית השקל שם. 9. ויש הסובר שבמבשל לנכרי אין אומרים הואיל, שגזרת-הכתוב (ראה ערכו) היא לאסור המלאכה כשעושה לצורך נכרי, שהרי נאמר: אַךְ אֶשֶׁר יִאָכֵל לְכָל נֶפֶשׁ, הוּא לִבְדּוֹ יִעֲשֶׂה לָכֶם (שמות יב טז), לכס ולא לגוים (ראה ביצה כא ב) ואין צריך ליתן טעם בדבר (שיטה מקובצת ביצה יב א וכו' ב) 10. ויש מהראשונים הסובר שדין זה לא נאמר אלא לדעה שאינה סוברת הואיל, ואם יבשל בשבילו יעבור על איסור תורה, אבל להלכה שאומרים הואיל – מותר,

אבל בשבת האיסור קיים וההיתר מתחדש על ידי חולה שיש בו סכנה, וכל שבשעת עשיית האיסור עדיין לא נתחדש ההיתר, אין להתירו מדין הואיל (מהר"ם חלאווה שם).

דבר המותר לדעת האומרים בטעם שאין אומרים בשבת הואיל לחולה שאין וראויה המלאכה לחולה שיש בו סכנה שהוא מפני בו סכנה שאינו מצוי, נחלקו אחרונים במלאכה בדבר שמותר לחולה שאין בו סכנה:

• יש אומרים שאומרים בו הואיל אף בשבת, שחולה שאין בו סכנה שכיח ומצוי, ואומרים הואיל ואם יודמן לו חולה שאין בו סכנה תהיה ראויה לו (שו"ת רבי עקיבא איגר ח).

• ויש אומרים שאין אומרים בו הואיל, שאף על פי שחולה שאין בו סכנה שכיח, אבל אין שכיח שיצטרך לאותו דבר דוקא (שו"ת חתם סופר או"ח עט).

על ידי שאלה ופדיון

הפריש חלה אף בהואיל במובן של אפשרות שדבר שאינו שלו והחמיצה יהיה שלו, על ידי שאלה ופדיון, כגון שהפריש חלה והחמיצה, מחלוקת:

• יש אומרים שלא זהו חמץ שמוזהרים עליו בבל יראה ובל ימצא (רבי יהושע במשנה פסחים מו ב), לפי שחלה זו אינה שלו, ואינו עובר בבל יראה על חמץ שאינו שלו (ראה ערך בל יראה). ואין אומרים הואיל ואם רצה יכול להישאל על החלה לחכם, כדין כל דבר שחל על ידי אמירת פיו של האדם שיכול להישאל עליו ולעקור דיבורו (ראה ערך שאלה), ותחזור החלה לטבלה ותהיה שלו, לכן תיחשב גם עתה לשלו ויעבור עליו (גמ' שם) ¹³.

• ויש אומרים שעוברים על חלת חמץ בבל יראה ובל ימצא, הואיל וביד הבעלים להישאל עליה (רבי אליעזר למסקנת גמ' שם, לגירסתנו; ר"ף שם; מגן אברהם תנו סק"ח; שלחן ערוך חרב שם יז), וכן הלכה (ר"ף שם; רמב"ם יום טוב ט ג; טו"ש שם ב).

חלת חמץ חלת חמץ, שכל איסורה בבל יראה בתוך הפסח אינו אלא משום הואיל, נחלקו בה הפוסקים:

• יש אומרים שאם עבר עליה הפסח מותרת בהנאה (ב"ח או"ח תמא א).

• ויש אומרים שכיון שמדין הואיל נחשב החמץ כשלו לאיסור בל יראה, אם עבר עליו הפסח אסור בהנאה (פרי חדש שם סק"א).

מעשר שני מצה של מעשר שני, וכן אתרוג של מעשר שני, לדברי האומר מעשר שני ממון גבוה הוא (ראה ערך מעשר שני) אין יוצאים בהם אפילו בירושלים (פסחים לח א), שאף שביד הבעלים להישאל על המעשר, אין אומרים כאן הואיל, מפני שהתורה החשיבו לשל גבוה שקראתו קודש לה' (תוספות פסחים מו ב). ומכל מקום יש מהראשונים שפסק שיוצאים בהם בירושלים, אף על פי שסוברים ממון גבוה הוא (רמב"ם חמץ ו ח, ושם לולב ח ב), וביארו אחרונים שלדעה זו לא אמרו שאין יוצאים אלא למי שאינו סובר הואיל, אבל להלכה שאומרים הואיל, נחשב המעשר לשלו משום הואיל ויכול להישאל (שער המלך חמץ שם) ¹⁴.

חלת חוץ לארץ חלת חוץ לארץ, שאף על פי שהיא בחזקת טומאה בזמן הזה, שכולנו טמאי מתים, מכל מקום מותרת לאכילה לכהן שאינו טמא בטומאה היוצאה מגופו כגון כהן קטן, או גדול שטבל לקריו, אף שטמא טומאת מת (ראה ערך חלה) – נחלקו גאונים וראשונים אם יש להתיר לאפותה ביום טוב משום הואיל, כשאין כהן קטן או גדול שטבל:

• יש אומרים שאף אם אין שם כהן כלל מותר לאפותה, ולכן מותר לקרוא שם חלה בעיסה הנילושה קודם שתיאפה, ואופה אותה, ואחר יום טוב שורפה (תשובות הגאונים (שערי תשובה) קסב, בשם רב יוסף גאון; אור זרוע א רכז, בשם ר"י שמואל; ראבי"ה פסחים תצב ומרדכי פסחים תקצז, בשם רוב הגאונים ורבנו חננאל ועוד; טור או"ח תנו, בשם הגאונים) מטעם הואיל ואם יודמן כהן תהיה ראויה לו (ראבי"ה ואור זרוע ומרדכי וטור שם), ובין בפסח ובין בשאר יום טוב מותר לאפותה (תשובות הגאונים שם).

• ויש אומרים שלא התירו לאפותה אלא כשיש בעיר כהן קטן, או גדול שטבל לקריו, אבל אם אין שם כהן שיכול לאכלה – לא יאפה, ולא יקרא שם חלה בעיסה עד שתאפה (ר"ף פסחים מח א; תוספות שם מו א ד"ה עד, בשם רב האי בסדר פסח, שכתב בשם רב כהן צדק; המאור ומלחמות לרמב"ן וראב"ד בהשגות שם; רא"ש שם ג ו; טור שם; רמ"א שם ב).

גיד הנשה המבשל גיד-הנשה (ראה ערכו) ביום טוב, מכיון שהוא אסור באכילה, אין כאן הואיל, שאינו ראוי לאורחים, ולוקה על בישולו, אבל אינו לוקה על ההבערה, הואיל והאש ראוייה לצרכו לבשל בה דברים אחרים אם יודמנו לו (פסחים מז ב).

איסור זרנגן היה הדבר שבישל אסור באכילה מדרבנן, כגון בשר עוף בחלב (ראה ערך בשר בחלב), או ששחט בהמה שהיא טרפה מדרבנן, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שאף בזה עובר על הבישול או השחיטה מן התורה, שאין כאן הואיל, כיון שמדרבנן לא יוכלו האחרים לאכול מן הברש (פרי מגדים או"ח, פתיחה ליום טוב א יט).

• ויש אומרים כיון שמן התורה ראוי לאורחים, אין בו על כל פנים איסור תורה (שאגת אריה סד; אור שמח יום טוב א יא).

במלאכות שבת

במלאכות שבת נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכשם שבמלאכות יום טוב מתירים משום הואיל, כך יש להתיר אף במלאכות שבת משום הואיל, והטעם שאין אנו מתירים כל מלאכות שבת מדין הואיל וראויות לחולה שיש בו סכנה, לפי שחולה שיש בו סכנה אינו מצוי (תוספות פסחים מו ב ד"ה רבה), ולפיכך יש מהאחרונים שכתבו שמי שיש לו חולה שיש בו סכנה בתוך ביתו, פטור על מלאכת שבת אף אם עשאה לבריא, הואיל וראויה לחולה, שהרי מצוי הוא בתוך ביתו (חידושי חתם סופר שם).

• ויש אומרים שאין לדמות מלאכות שבת למלאכות יום טוב, שביום טוב המלאכה בשעתה נעשית בהיתר, שהרי מותר כל היום בהכנת אוכל נפש, אלא שלערב הוברר שעשה איסור למפרע,

(המאור שם); או שלדעה זו דוקא כאן שאם ישאלו על החלה תהיה כגוף אחר לגמרי, אין אומרים בו הואיל (השגות הראב"ד על המאור שם). ¹⁴ וראה עוד שו"ת הרשב"א א תשמז; שער המלך שם ולולב ח ב.

חלה מכל פת ופת, ולא מאחת על הכל. ¹³ אלא שיש סוברים שלדעה זו אין סוברים הואיל כלל, בשום מקום (ר"ף שם); ויש סוברים שדוקא בדבר המחווסר שאלה, שהרי זה כמחווסר מעשה, הוא שאינו סובר הואיל אף לחומרא

הואיל למפרע

אין הואיל אלא בדבר שאפשר שיבוא לעולם ויהיה ראוי (כן משמע מהמלחמות לרמב"ן שם), אבל מצינו שאמרו הואיל גם באפשרות שהיתה בעבר:

חלה של מעשר שני בירושלים יוצאים בה ידי מצה בפסח, ואף על פי שאין יוצאים אלא במצה הראויה להיאכל בכל מושבותיכם (ראה ערך אכילת מצה), וחלת מעשר שני אסור לאכול חוץ לירושלים, שאף אם תטמא, שאילו לא היתה חלה, אפשר לפדותה ולהוציאה מירושלים, אבל מכיון שהיא חלה, אם תטמא הרי דינה בשרפה, כתרומה-טמאה (ראה ערכו), מכל מקום אנו אומרים הואיל ואילו לא קרא עליה שם חלה ונטמאת היתה ראויה להיאכל בכל מושבות ויצא בה, אף עכשיו יוצא בה (פסחים לח א, ורש"י ד"ה או דילמא). ואפילו חלה הלוקחה מכסף מעשר שני בירושלים, לדעת התנא הסובר שלקוח בכסף מעשר שני נטמא יקבר (ראה ערך מעשר שני), ואין בלקוח היתר אכילה בכל מושבות, ואנו זקוקים כאן לשני הואיל: הואיל ואילו לא היה לקוח והואיל ואילו לא קרא עליה שם חלה ונטמאה, מכל מקום יוצא בה, ששם מעשר אחד הוא (גמ' שם), וכשם שיוצא במעשר עצמו יוצא גם בחלתו, ולקוח מכיון שאין קדושתו אלא מכח המעשר, אינו חמור ממעשר עצמו שבא מחמתו (רש"י שם ד"ה מסתברא).

הואיל זה אינו ענין להואיל שנחלקו בו רבה ורב חסדא באופה מיום טוב לחול, שהרי כאן אין אפשרות שתבוא החלה להיתר מושבות, אלא שקודם שקרא עליה שם חלה היתה לה אפשרות זו, כשתטמא ותפדה, אלא שלהיתר מושבות די השם בלבד, ובשם מעשר יש היתר מושבות, ולכן אפילו אלה שאינם סוברים הואיל במקום שצריך אפשרות שיבוא הדבר, כמו באורחים, שאין דעתו עליהם שיבואו, כאן מודים (מלחמות לרמב"ן שם סב א)¹⁵.

בשחיטת הפסח

כשחשב שיתכפרו השוחט את הפסח בשביל נימולים, וחשב שיתכפרו בו בזריקת הדם ערלים, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהפסח כשר, ואף על פי שאמרה תורה: וְנִרְצָה לוֹ לְכַפֵּר עָלָיו (ויקרא א ד), ודרשו: עליו, ולא על חברו, שאם שחט לשם חברו - פסול, אין הדברים אמורים אלא בחברו הדומה לו, מה הוא בר כפרה, אף חברו בר כפרה, להוציא המחשב לכפרת ערלים, שאינם בני כפרה, שהערל פסול לפסח (רבה בפסחים סא ב - סב א). ואף על פי שהם סוברים שאומרים הואיל באופה מיום טוב לחול (ראה לעיל: במלאכה מיום טוב לחול), אין הערל נחשב בר כפרה משום הואיל ובידו למול, שאין אומרים הואיל אלא כשאינו מחוסר מעשה, כמו הזדמנות האורחים, אבל במחוסר מעשה, כערל זה שמחוסר מילה, אין אומרים הואיל (גמ' שם, לדעה זו).

• ויש אומרים שהפסח פסול, שאף הערל חשוב בר כפרה הואיל ויכול לתקן עצמו על ידי מילה (רב חסדא שם), וכן הלכה (רמב"ם קרבן פסח ב ו). ואף על פי שהם סוברים שבאופה מיום טוב לחול אין אומרים הואיל (ראה לעיל: שם), הרי זה לפי ששם הואיל בא להקל, אבל כאן שהוא להחמיר אף הם סוברים דין הואיל (גמ' שם, לדעה זו).

ומכל מקום מן התורה אין הבדל בין להקל ובין להחמיר, ולא אמרו שהפסח פסול אלא מדבריהם, ולפיכך השוחט שעיר יום הכפורים בחוץ, אלמלא שהוא ראוי לשעיר החיצון היה דינו להיות פטור, מפני שאינו ראוי לפנים שהוא מחוסר מעשה הגרלה (ראה יומא סב ב); וכן שלמים ששחטם בחוץ קודם פתיחת ההיכל - פטור, מפני שמחוסר מעשה הפתיחה, ואין אומרים הואיל וראוי להגרלה, או הואיל וראוי לפתוח, אף על פי שהוא להחמיר (תוספות פסחים סב א ד"ה כז).

הואיל ואשתרי אשתרי (הואיל והותר הותר)

איסור שהותר במקרה מסוים, הותר אף כשנצטרף לו איסור אחר, או אף כשהסיבה שמחמתה הותר אינה

מאיסור לאיסור

הואיל ואשתרי איסור אשת אח במקום יבום, אשתרי אף איסור של אחות אשתו שניתוסף עליו (גמ' שם).

יש מהראשונים סוברים שיש מהאמוראים החולק וסובר שאין אומרים כלל הואיל ואשתרי אשתרי, ומצורע טבול יום שמותר להכניס ידיו הרי זה מפני שביאה במקצת אין שמה ביאה, ולאחות אשה שלא תתייבם אין אנו צריכים באמת ללימוד מיוחד, כי בשביל שהותר איסור אשת אח אין לנו לומר שהותר גם איסור אחר עמו, והלימוד הוא לדבר אחר (תוספות שם ח א ד"ה רבא, בתירוץ הראשון, ותוספות הרא"ש שם, בתירוץ הראשון, והרשב"א והריטב"א שם, בדעת רבא).

ויש מהראשונים מחלקים: במצורע בעל קרי, ששם טומאה אחת היא, ולא אחת הוא - וְלֹא יִטְמָאוּ אֶת מַחְנֵיהֶם (במדבר א ג) -, אף רבא מודה שאומרים הואיל ואשתרי אשתרי, אבל באשת אחיו ואחות אשתו, ששני שמות הם, בזה הוא שסובר אין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי (תוספות שם, בשם ר"י)².

טבול-יום (ראה ערכו) ומחוסר כפורים (ראה ערכו), אף על פי שאסורים להיכנס למקדש (ראה ערכיהם), ולסוברים ביאה במקצת שמה ביאה (ראה ערך ביאה במקצת) אסורים אף להכניס ידיהם, מכל מקום מצורע שהתירה לו תורה להכניס ידיו לעזרה למתן דם אשם על בהונותיו (ראה ערך אשם מצורע), כשחל יום השמיני שלו בערב פסח, שאם לא יטהר היום לא יוכל לאכול פסחו לערב, וראה קרי בו ביום (ראה ערך בעל קרי) וטבל, שהוא טבול יום עד שיעריב שמשו, אמרו חכמים, אף על פי שאין טבול יום אחר נכנס - זה נכנס (יבמות ז ב), וביארו אמוראים טעם הדבר, שהואיל והותר לצרעתו הותר לקריו (עולא שם), ולמדו מכאן שאומרים הואיל ואשתרי אשתרי (גמ' שם, בדעתו).

ומטעם זה הוצרכנו ללימוד מיוחד לאיסור אחות-אשתו (ראה ערכו) - וכן שאר עריות - ביבום, כשהיא אשת אחיו, כדי שלא נאמר

אשתרי, אלא שבאשת אח ואחות אשה האמורה הראשון סובר שהם איסורים משם אחד, ושם ערוה אחד, שכרת אחת נאמרה לכל העריות (תשובות רבי עקיבא איגר הנספחות לדרוש וחידוש ד; אחיעזר א ד ד).

15. וראה פני יהושע שם בתוד"ה או דילמא.
הואיל ואשתרי אשתרי. 1. ח, טורים שע-שפא. 2. ומהאחרונים יש שכתבו יותר מזה, שהכל מודים שבאיסורים משני שמות אין אומרים הואיל ואשתרי

ואשתרי אשתרי, אבל טומאה בציבור שדחיה היא, אומרים לזה נדחה ולזה לא נדחה (אביי שם).

היו רובם בתחילה זבים, ואחר כך נעשו טמאי מתים, לדברי הכל אין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי, שהרי טומאה הבאה אחרונה היא שהותרה, וזיבה הראשונה במקומה עומדת, ולא הותרה על ידי שניתוספה עליה טומאה (גמ' שם, ורש"י ד"ה טומאה אישתראי).

ממעשה למעשה

יפת-תואר (ראה ערכו) במלחמה, שהתירה תורה, לסוברים שאף בכהן התירה תורה בביאה ראשונה (ראה ערך יפת תואר), נחלקו בו אמוראים בהיתר ביאה שניה:

• יש מתירים הביאה, שהואיל ואשתרי אשתרי (רב בקדושין כא ב, ללשון הראשונה שם), שמכיון שהתורה התירה בפירוש, דומה הדבר לאשת אח שאין לה בנים, שהתירה תורה בפירוש ביבום, שאין אומרים ביאה ראשונה מותרת שניה אסורה (רשב"א שם).

• ויש אוסרים הביאה, שהרי היא גיורת, וגירות אסורה לכהן (ראה ערך גיורת. שמואל שם, ללשון הראשונה שם), שלדעתם אין אומרים הואיל ואשתרי אלא כשהמעשה הראשון הוא מצוה, כגון אשת אחי ביבום, שאין לומר בה ביאה ראשונה מצוה ובביאה שניה חוזרת לאיסורה, אבל יפת תואר שאינה מצוה, ולא דיברה תורה אלא כנגד יצר הרע, אינו דומה אלא למי שאחזו בולמוס שמאכילים אותו נבלות וטרפות עד שיאורו עיניו (ראה ערך פקוח נפש), ומשם ואילך עומד באיסורו (רשב"א שם).

כשהאיסור הראשון אין אומרים הואיל ואשתרי במעשה הראשון **עמד כקומו ונדחה** הותר גם במעשה השני, אלא כשבפעם הראשונה הותר האיסור בהיתר גמור, אבל לא כשהאיסור עמד במקומו ונדחה, שבמקרה זה, אם בפעם השניה אין אותו כח הדוחה, אלא הותר, ולפיכך חייבי לאוין במקום יבום, כגון אלמנה מן הארוסין שנפלה ליבום לפני כהן גדול, שעשה של יבום דוחה מן התורה הלאו של אלמנה לכהן גדול (ראה יבמות כ ב. וראה ערך יבום), לא הותרה לו אלא ביאה ראשונה, ולא ביאה שניה, ואין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי, לפי שאף בביאה ראשונה לא התירה התורה בפירוש, אלא משום עשה דוחה לא תעשה הוא, ולכן בביאה ראשונה שיש מצות עשה של יבום מותרת לו, ובביאה שניה שאין העשה – אסורה, ואינו דומה לכל יבמה, שהיא אשת אח, שהתורה התירתו (רשב"א שם).

אכילה מפת במקום שהתירו לברך ברכת המוציא על פת גוי, אפילו למי שנזהר מפת-גוי (ראה ערכו), כתבו ראשונים שכיון שהותר לבצוע – הותרה הפת לכל הסעודה, שאין זה כבוד שמים שתיאסר לו הפת שבירך עליה (ראב"ה ברכות קיא).

כשני חפצים אין אומרים הואיל ואשתרי במעשה זה הותר גם במעשה שני אלא כששני המעשים הם בחפץ אחד, ולא שנאמר הואיל והותר האיסור בחפץ זה הותר אותו האיסור גם בחפץ אחר, ולכן אסור להקריב נדרים ונדבות ביום טוב, ואין אומרים הואיל והותרה מלאכת יום טוב לתמידים ומוספים, הותרה אף לנדרים ונדבות, שאם כן ביטלת כל איסור מלאכה של

כשהאיסור שהותר אין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי אלא **ניתוסף לאחר** כשהאיסור שהותר בא קודם, והואיל והותר האיסור הראשון – הותר אף האיסור האחרון שניתוסף עליו, כמצורע שנעשה אחר כך בעל קרי, או באשת אחיו ואחות אשתו, כשנשא תחילה המת את אשתו, וכבר חל על החי איסור אשת אחיו, ואחר כך נשא החי את אחותה; אבל כשנשא תחילה החי את אשתו, וחל עליו כבר איסור אחות אשתו על אחותה, ואחר כך נשא המת את אשתו, וניתוסף עליה איסור אשת אח, אין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי (יבמות ח א), שאף על פי שהותר איסור האחרון, האיסור הראשון עומד במקומו (רש"י שם ד"ה אלא נשא).

כשהאיסור שהותר ולא עוד אלא אף כשבא האיסור הראשון **הותר לאחר ביאת** תחילה אין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי אלא **האיסור השני** אם כן הותר כבר האיסור ואחר כך בא האיסור השני, כגון שנשא המת את אשתו ומת, וכבר הותר לחי איסור אשת אח, ואחר כך נשא את אחותה; אבל אם בא האיסור השני קודם שהותר איסור הראשון, כגון שנשא המת את אשתו, ולפני שמת נשא החי, אין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי; וכן במצורע אין אומרים הואיל ואשתרי אלא כשראה קרי ביום השמיני, אחר שהאיר-המזרח (ראה ערכו), שכבר הותר לצרעתו קודם שחלה עליו טומאת הקרי, אבל אם ראה קרי בליל שמיני, שקודם שהותר לצרעתו כבר בא עליו הקרי, אינו מכניס ידיו לבהונות, שעדיין לא יצא לשעה שראוייה להביא בה קרבן, ואין אומרים הואיל ואשתרי אשתרי (גמ' שם, ורש"י ד"ה ואפי' נשא וד"ה אלא נשא).

דבר שלא דבר שלא נאסר בו מעולם, אין אומרים הואיל **נאסר בו מעולם** ואיסור זה הותר, הותר גם איסור אחר שבו, אלא דוקא במה שנאסר בו תחילה והותר, כגון מצורע שבשמיני שלו הוא מחוסר-כפורים (ראה ערכו), והוא אסור להכניס ידיו למחנה שכינה, שהיא מעזרת ישראל ואילך (ראה ערך מחנות וערך עזרה), ומתוך שהותר לו איסור זה – הותר לו גם איסור טומאת טבול יום של בעל קרי; אבל שיכנס במחנה לוויה, שמחוסר כפורים מותר להיכנס לשם אף כשאינו מצורע, ומעולם לא נאסר בו, אין אומרים כשראה קרי ונעשה טבול יום, הואיל ואשתרי אשתרי, ולכן הוצרכו להתירו מטעם אחר (תוספות זבחים לג א ד"ה לב ב) א"ל, ושיטה מקובצת שם כב, בשם ריב"א; תוספות ישנים יבמות ז ב).

קרבנות ציבור בקרבנות ציבור שמקריבים בטומאה, לדעת **שסקריבים בטומאה** הסוברים טומאה דחיה היא בציבור ולא הותרה (ראה ערך טומאה הותרה בצבור: טומאה דחיה בצבור), כגון רוב הציבור שהיו טמאי מתים והותרו לעשות הפסח בטומאה, ונעשו זבים, שטומאתם לא הותרה בפסח (ראה ערך קרבן פסח), נחלקו אמוראים אם אומרים הואיל ואשתרי אשתרי:

• יש אומרים שהואיל והותרו לטומאתם – הותרו לזיבתם (רב יוסף בזבחים לב ב), ואינם נאסרים מחמת טומאה האחרונה, שהרי אף הראשונה טומאה של כרת היתה והותרה להם (רש"י שם ד"ה הואיל והותרו), כשם שאומרים במצורע הואיל ואשתרי אשתרי (גמ' שם, ורש"י ד"ה אמר רב יוסף).³

• ויש אומרים שבמצורע שהיתר גמור הוא, אומרים הואיל

לא הותר, אבל בטומאה בציבור, שדחיה היא, מה לי דיחוי אחד מה לי שתי דחיות (רבא שם).

3. ואפילו אם במצורע לא נאמר הואיל ואשתרי, הרי זה מפני שמצורע שמותר להכניס ידיו היתר גמור הוא, שהתורה התירתו, ולכן יש לומר לזה הותר ולזה

• יש אומרים שאומרים כאן הואיל ואשתרי אשתרי, ואינו דומה לביאה שניה ביבום, לפי שאחר ביאה ראשונה הלכה לה המצוה לגמרי מיבמה זו ולא תחזור עוד לעולם, אבל בכלאים בציצית, אף על פי שאין המצוה בלילה, מכל מקום כשיאיר היום תחזור שוב למצותה, ולא פקעה מבגד זה מצות ציצית, והרי זה כמו במקום מצוה, ולכן אומרים הואיל ואשתרי אשתרי (שאגת אריה ל, בדעת רבנו תם בתוספות מנחות מ ב ד"ה תכלת, ועוד).

איסור שחמירי איסור שנחלקו בו הפוסקים וחוששים לדעת בו לענין האוסרים אלא שמתירים אותו לצורך שבת, אם נשתייר ממנו לאחר שבת, כתבו אחרונים שמותר גם אחר כך, משום הואיל ואשתרי אשתרי (פרי מגדים יו"ד צד משבצות זהב סק"ט; אבן שתייה מט; שו"ת רמ"ץ או"ח לט) ⁴.

ממקום למקום

טמאי מתים, בזמן שקרבן הפסח בא בטומאה (ראה ערך קרבן פסח), שהותר להם להיכנס בעזרה לצורך עשיית הפסח, נסתפקו בתלמוד כשדחקו ונכנסו להיכל, שאין שם צרכי פסח, אם אומרים הואיל והותרה להם טומאת עזרה – הותרה אף טומאת היכל, או שמה שהותר הותר, ומה שלא הותר לא הותר (פסחים צה ב), ואין הספק אלא באיסור שמשום טומאה, אם הם חייבים משום ביאת מקדש בטומאה, אבל על כל פנים אסורים להיכנס, שהרי אף כהנים אסורים להיכנס להיכל שלא לצורך (רש"י שם ד"ה ונכנסו), והספק נפשט מלימוד מיוחד מהכתוב (גמ' שם) ⁵.

שבת ויום טוב, שכך נאמר אף במלאכת הרשות הואיל ואשתרי בתמידים ומוספים אשתרי גם ברשות (שאגת אריה ל).

מחלק אחד בקרבן לחק בקרבן אחד מצינו ספק בתלמוד מחלק אחד לחלק אחר: טמאי מתים, כשהפסח בא בטומאה (ראה ערך קרבן פסח), שהותרה להם אכילת בשר הפסח, ואכלו אימורי הפסח הקרבים למזבח, כגון הכליות ויותרת הכבד, אם חייבים משום אכילת קדשים בטומאה, אם אומרים מכיון שהותרה להם טומאת בשר – הותרה גם טומאת האימורים, ואינם חייבים אלא משום איסור זרות (ראה ערך זר), או מה שהותר הותר, ומה שלא הותר לא הותר, ופשטו הדבר מלימוד מהכתוב שבכלל אין טומאת אימורים אלא במקום שיש טומאת בשר (פסחים צו א).

מזמן ליזמן

כלאים בציצית כלאים שהותרו בציצית (ראה ערכו) שנחלקו ראשונים אם הותרו באותו הבגד אף שלא בזמן המצוה, כגון בלילה, שאינו זמן ציצית (ראה ערך ה"ל), נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאין אומרים כאן הואיל ואשתרי אשתרי, היינו הואיל והותרו בשעת קיום המצוה הותרו גם אחר כך, שבמקום שהאיסור נדחה מפני קיום מצוה, כעשה הרוחה לא תעשה, לא נדחה אלא כשיש המצוה הרוחה אותו, כדרך שלא הותרה ביאה שניה של אלמנה לכהן גדול ביבום משום הואיל ואשתרי (ראה לעיל. פירוש הראב"ד לתמיד כז א, בדפוס וילנא לא ב – לב א).

הוגה את השם

איסור אמירת השם המפורש באותיותיו

האיסור ומקורו

מהות פירושו של הוגה את השם הוא שהוגה את השם **האיסור** ככתיבתו ביו"ד ה"א, ולא בכינוי שם האדנות (רבי יעקב בר אחא בירושלמי סנהדרין י א; רא"ש יומא ח יט; ברטנורא סנהדרין י א) ².

סקור האיסור המילה "לעולם", שבכתוב: **זֶה שְׁמִי לְעֹלָם** (שמות ג טו), נכתבה חסרה וי"ו, ללמדנו שלא יהגה את השם באותיותיו (שמות רבה ג ז), ש"לעלם" חסר הוא לשון העלמה (רש"י פסחים נ א ד"ה לעלם כתיב) ³, אלא ינהג כמפורט בהמשך הכתוב: **זֶה זְכָרִי לְדֹר דֹּר** (שמות שם) – שזכרו של ה' לדורות יהיה בשם אחר – אמר הקדוש ברוך הוא לא כשאני נכתב אני נקרא, נכתב אני ביו"ד ה"י, ונקרא אני באל"ף דל"ת (פסחים שם).

חלק לעולם תנאים נחלקו אם ההוגה את השם באותיותיו יש לו הכא

חלק לעולם הבא (תנא קמא ורבי עקיבא במשנה סנהדרין

צ א), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם תשובה ג ו); או שאין לו חלק (אבא שאול במשנה סנהדרין צ א; סתם תוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) יב ט; רבי יוחנן בן נורי באבות דרבי נתן לו ח) ⁴, ומכל מקום הכל מודים שאסור להגותו (יד רמ"ה סנהדרין שם).

חיוב מיתה יש מהתנאים הסובר שכל מי שהוא מפרש שמו של ה' – והוגה את השם – חייב מיתה, שנאמר: **וְנִקְבַּ שְׁם ה' מוֹת יוֹמָת** (ויקרא כד טז). רבי לוי בפסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) כב), ואין הלכה כן (רמב"ם עבודה זרה ב ז), אלא ונוקב שם ה' עניינו מגדף את השם (סנהדרין נו א).

כהנים מחוץ אף הכהנים במדינה – מחוץ למקדש – אומרים למקדש בברכת כהנים את השם בכינויו (משנה סוטה לח א;

מהראשונים (ראה להלן). ויש מהראשונים הסובר שאיסור הוגה את השם באותיותיו הוא כשהוגה השם של מ"ב אותיות (רש"י סנהדרין קא ב ד"ה ובלשון, ועבודה זרה יז ב ד"ה עליו), שהוא נקרא שם המפורש (רש"י סנהדרין ס א ד"ה שם), וקדושתו יתרה משם בן ד' אותיות (כן משמע מרש"י שם; רב האי גאון באוצר הגאונים חגיגה, הפירושים כא). ³ מלבד זאת יש מהראשונים שכתב שכל ההוגה את השם עבר על עשה של דברי סופרים, והוא נכלל בענני יראת השם, שזה וכיוצא בו הוא עזות מצח ופירוק עול יראה (מאירי סנהדרין צ א); ומהאחרונים יש שכתב שעובר על עשה של תורה, מהכתוב: **אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ תִירָא** (דברים ו יג). שו"ת מהר"י א קמט, על פי סנהדרין נו א). ⁴ ולדעה זו אמרו שהוא רק בגבולין – חוץ למקדש – ובלשון עגה (סנהדרין קא

⁴ ויש מי שחולק, שסובר שהוא כמו דמאי, שהאמינו בו לעם הארץ בשבת, ובמוצאי שבת חזר לאיסורו (ראה ערך דמאי. יד שאול ריח ידות נדרים סק"ב).

⁵ על היתר שנתבטל בשבת מחמת שינוי המקום בחצרות שיערבו דרך הפתח ונסתם בשבת, או שנפל בשבת הכותל שבין החצרות, אם אומרים שבת כיון שהותרה הותרה, ראה ערך ערובי חצרות.

הוגה את השם 1. ח, טורים שפא-שצב. 2. ויש מהאמוראים שאמר בפירושו שהוא כגון כותים הללו ששבעים (רבי מנא בירושלמי שם), ונחלקו המפרשים אם כוונתו שהכותים בשבועתם הוגים את השם המפורש, ולא בא לחלוק על חברו (פני משה שם); או שבא לומר שאף מי שהוגה את אותיות השם לבדם ביו"ד ה"א וכו' הוא בכלל ההוגה את השם (קרבן העדה שם), וכפי שכתבו חלק

אפילו שתי אותיות אל"ף דל"ת משם אדנות אסור להזכירן זו אחר זו, לפי שסוברים שאף א"ד משם אדנות הוא קודש ואסור למחקו (תוספות עבודה זרה שם, בשם ה"ר אלחנן, על פי שבועות לה ב, לגירסת רבנו חננאל שם), ואפילו אינו שם לבדו שמא יש להחמיר בו יותר, הואיל ושם אדנות הוא שם המיוחד יותר (תוספות רבנו אלחנן שם); ויש מתירים (תוספות שם, בשם ר"י), ואף כל שם האדנות לקרוא באותיותיו יש מתירים, שלא תהא הגייתו באותיות גדולה מהגיית השם עצמו, וכיון ששם אדנות קורים אותו בעצמו אין להחמיר בו בהגיית אותיותיו (שו"ת הרדב"ז ה לה).

בדרך לימוד ולדעה זו, אותיות יו"ד ה"י הנכתבות בתלמוד, כמו אותה שאמרו: נכתב אני ביו"ד ה"י (פסחים נ א), נחלקו ראשונים אם אסור לקרוא כן בדרך הלימוד, שהרי קורא את השם באותיותיו, והרי הן שתי אותיות ראשונות משם המיוחד (תוספות רבנו אלחנן שם); או שהדבר מותר, שהאדם הקורא אותיות אלו אינו מתכוין לאותיות השם, אלא אותיות בעלמא הוא מזכיר (תוספות רבנו אלחנן שם, בשם רבו).

במקדש

במקדש אומר את השם ככתבו (משנה סוטה לו ב, ותמיד לג ב; רמב"ם תפלה יד י, והוא השם הנהגה ביו"ד ה"א וא"ו ה"א (רש"י סוטה לח ב ד"ה ככתבו; רמב"ם שם), וזהו השם המפורש האמור בכל מקום, שאין מזכירים אותו ככתבו אלא במקדש בלבד (רמב"ם שם), וכהני ה' המקודשים בלבד (מורה נבוכים א סב), שנאמר: כֹּה תִּבְרְכוּ אֶת כְּנִי יִשְׂרָאֵל (במדבר ו כג) - בשם המפורש; אתה אומר בשם המפורש, או אינו אלא בכינוי - כקריאתו באל"ף דל"ת (תוספות סוטה לח א ד"ה או) ⁷ - תלמוד לומר: וְשָׁמוּ אֶת שְׁמִי (במדבר שם כז), שמי המיוחד לי (ספרי נשא לט; סוטה לח א).

הלימוד ונחלקו תנאים כיצד אנו למדים שאין להגותו אלא **למקדש** במקדש בלבד:

- יש אומרים שהדבר נלמד בגזרה-שוה (ראה ערכו): נאמר כאן 'ושמו את שמי', ונאמר להלן: לְשׁוֹם אֶת שְׁמוֹ שָׁם (דברים יב ה), מה להלן בבית הבחירה אף כאן בבית הבחירה, ולא בגבולין (רבי יאשיה בספרי שם; תנא קמא בסוטה שם).

- ויש אומרים שהדבר נלמד מהכתוב: כָּכָל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֶזְכִּיר אֶת שְׁמִי, אָבּוֹא אֵלַיךְ (שמות כ כד), וזה מקרא מסורס - שאין לומר בכל מקום מזכירים שהרי אמרו לא כשאני נכתב אני נקרא (ראה לעיל), ועוד שלא בכל מקום שכינה באה ושורה (רש"י סוטה שם ד"ה בכל המקום) - אלא בכל מקום שאני נגלה עליך, שם תהיה מזכיר את שמי, והיכן אני נגלה עליך, בבית הבחירה, אף אתה לא תזכיר את שמי כי אם בבית הבחירה, מכאן אמרו שם המפורש אסור להזכיר בגבולין (רבי יונתן בספרי שם; רבי יאשיה בסוטה שם).

שנאמר בו: וַיִּעֲמֵד עֲזָרָא הַסֹּפֵר עַל מַגְדָּל עֵץ אֲשֶׁר עָשׂוּ לְדָבָר גּוֹי' וַיִּבְרַךְ עֲזָרָא אֶת ה' הָאֱלֹהִים הַגָּדוֹל (נחמיה ח ד-ו), ויש מהאמוראים שביארו - מיתור המילה "הגדול" - אמרו שגידלו בשם המפורש (רב יוסף בשם רב ביומא ס ט ב), הוראת שעה היתה, שאין אומרים שם המפורש בגבולין (גמ' שם), היינו חוץ לעזרה (רש"י שם ד"ה בגבולין). ⁶ ויש החולק וסובר שיש להתכוין רק על הקריאה, ולא על הכתיבה, כמו בכל קרי וכתוב שבתורה (באור הגר"א שם). ⁷ ויש מהראשונים המפרש כגון אל אלהים צבאות (רבנו הלל לספרי נשא לט; תוספות שם, בשמו); ודחו ראשונים אחרים דבריו, שלא יתכן לומר שתייתכן מחשבה שישבשו ויאמרו "יברך אלהים", במקום "יברך ה'" (תוספות שם).

רמב"ם תפלה יד י - באל"ף דל"ת (רש"י שם ד"ה בכינוי; רמב"ם שם), שאין מזכירים את השם ככתבו אלא במקדש בלבד (ראה להלן: במקדש. משנה שם; רמב"ם שם) ⁵.

ניקוד שם ניקוד שם הוי"ה נחלקו אחרונים אם ניקודו כניקוד הוי"ה "לעלם", שבכתוב: זֶה שְׁמִי לְעֵלָם (שמות ג טו. שו"ת מהר"ם לובלין פג); או שניקודו לא נודע לנו (באור הגר"א או"ח ה א ד"ה ויכוין; שו"ת חתם סופר חו"מ קצב).

קריאת שם אף בקריאת שם אדנות, נחלקו אחרונים:
אדנות, כשהוא כפחותו שם
• יש אומרים שיש לקוראו כניקוד "לעלם" (שו"ת מהר"ם לובלין פג, בשם זקנו מהר"ר אשר אבי"ד קרקא, והסכים עמו).

- ויש אומרים שיש לקוראו עם חטף פתח מתחת לאל"ף (ב"ח או"ח ה א; מגן אברהם שם א), שכן ניקודו במקרא (שלחן ערוך הרב שם ב), וכן מסקנת אחרוני האחרונים (ערוך השלחן שם ד; כן משמע מהמשנה ברורה שם סק"ב).

קריאת שם אף בקריאת שם אדנות, כשהוא בא במקום שם **אדנות, כשהוא בא במקום שם הוי"ה**
• יש אומרים שיש לקוראו כניקוד "לעלם" (שו"ת מהר"ם לובלין שם, בשם זקנו מהר"ר אשר אבי"ד קרקא, והסכים עמו; ב"ח ומגן אברהם שם, שכן מנהג האשכנזים).

- ויש אומרים שיש לקוראו עם חטף פתח מתחת לאל"ף (אור חדש כה ואלהי רבה שם סק"ב, בשם רבי שבתי סופר, שהמהר"ם לובלין חזר בו; ב"ח ומגן אברהם שם, שכן מנהג מקצת הקוראים), כי - לדעתם - יש לנקד כך שם אדנות, וניקוד השם לפי קריאתו, כמו בכל מקום שבתורה שיש קרי וכתוב (באור הגר"א שם; שו"ת חתם סופר שם), וכן מסקנת אחרוני האחרונים (ערוך השלחן שם, שכן המנהג הפשוט; משנה ברורה שם).

כונת הקריאה כשמזכיר בברכות שם אדנות במקום שם הוי"ה צריך להתכוין גם לפירוש הקריאה, שהוא אדון הכל, וגם לפירוש הכתיבה, שהוא היה הוה ויהיה (טור או"ח ה; שו"ע שם) ⁶.

כשקורא את אותיות השם יש מהראשונים מפרשים הוגה את השם באותיותיו אף כשקורא את האותיות של שם הוי"ה, זו אחר זו, יו"ד ה"י וכו' (תוספות רבנו אלחנן עבודה זרה יח א; כן משמע מתוספות סוכה ה א), וכן נוהגים העולם להזהר מזה (תוספות רבנו אלחנן שם), וכן כתבו מקצת הפוסקים (חיי אדם ה כז).

ולדעה זו אין להזכיר אף שתי האותיות של יו"ד ה"י בלבד, מפני שאף זה הוא שם המיוחד (תוספות עבודה זרה שם, בשם הר"י; חיי אדם שם), אלא שאף על פי ששם זה בפני עצמו הוא שם גמור (ראה ערך אזכרות) אין זה הוגה השם באותיותיו, אם אינו מזכירן לשם שם שלם (תוספות סוכה שם).

יש אוסרים להזכיר אף את שם אדנות באותיותיו, ולא עוד אלא

ב, ונחלקו אם פירושו מלשון בְּלַעַגִי שָׁפָה (ישעיהו כח יא), היינו בלעז, שאינו הוגה את השם באותיות בלשון הקודש אלא בלשון אחרת (רש"י סנהדרין שם ד"ה ובלשון, בשם רבו); או שהוא מלשון עוגה, מקום שיש עגולה וחבורה של בני אדם שמדברים דברי חול (רש"י שם, בלישנא אחרינא), שהוגה את השם דרך הדיוטות (מאירי שם); או שפירושו מבלעגי שפה, שאינו זוכרו במסורת שמסורה בו, אלא משנה את ניקוד האותיות להזכירן שלא בניקוד המסור בהן (רמ"ה שם, במסקנתו); ויש גורסים "לשון הגה", ומפרשים בדברים בעלמא, וזהו לשון הוגה באותיותיו, להוציא כשמתכוין ללמדו לתלמידיו, שאינו ענוש כי אם כשמזכירו בדברים בעלמא (פסקי רי"ד סנהדרין קא ב). ⁵ ועזרא,

ואחרונים נחלקו בלה' חטאת שאומרים בסדר העבודה: יש סוברים שיאמר שם אדנות, שאף הוא לשון מקרא הוא: אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגִּזְרִל לֵה' וְעָשָׂהוּ חֲטָאת (ויקרא שם ט. מגן אברהם שם סק"ד), וכן המנהג (כן הוא במחזורים); ויש סוברים לומר לשם חטאת, כיון שבלשון המקרא הוא קצת בשינוי (ט"ז שם סק"ב; שלחן ערוך הרב שם, במסקנתו).

ההתנהגות בשיעור השם המפורש
השם המפורש
כיום הכפורים
גדול, היו כורעים ומשתחווים ונופלים על

פניהם (משנה יומא סו א; תוספות סוטה מ ב ד"ה וכל; רמב"ם עבודת יום הכפורים ב ז), כאילו אינם יכולים לעמוד על עמדם מפני רעד ורתת (שו"ת הרדב"ז א תתי), ואומרים: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד (משנה יומא לה ב, ושם לט א, ושם מא ב, ושם סו א; רמב"ם שם), שנאמר: כִּי שָׁם ה' אֶקְרָא הָבוּ גִדְל לְאַלְהֵינוּ (דברים לב ג. רמב"ם שם, על פי יומא לו א). ואמרו: הקרובים היו נופלים על פניהם, הרחוקים היו אומרים ברוך שם וכו' (ירושלמי יומא ג ז), שהרחוקים היו אומרים כן ללא נפילה, והקרובים היו נופלים ואומרים כן (תוספות סוטה מ ב ד"ה וכל). ולא היו הרחוקים נופלים, שלא היו יכולים לשמוע את השם, אלא היו רואים את הקרובים נופלים על פניהם, והיו יודעים שמזכיר את השם (שו"ת הרדב"ז שם). אלו ואלו לא היו זזים משם עד שהשם מתעלם מהם, שנאמר: זֶה שְׁמִי לְעֹלָם (שמות ג טו), חסר וי"ו, זה שמי לעלם (ירושלמי שם), ו"לעלם" חסר הוא לשון העלמה (רש"י פסחים נ א ד"ה לעלם כתיב).

בלימוד

מותר להגות את השם באותיותיו בשביל להתלמד, כדרך שנאמר במעשה כשפים: לֹא תִלְמַד לַעֲשׂוֹת (דברים יח ט) - לעשות אי אתה למד, אבל אתה למד להבין ולהורות, אלא שבפרהסיא אין לעשות כן, והעושה נענש (עבודה זרה יח א).¹²

ומכל מקום חכמים הראשונים לא היו מלמדים שם זה - שם המפורש בן ארבע אותיות - לתלמידיהם ובניהם ההגונים אלא פעם אחת לשבע שנים (מסקנת הגמ' בקדושין עא א; רמב"ם תפלה יד ט, משום גדולת שמו הנכבד והנורא (רמב"ם שם).¹³

מסירה זו של השם, אין לימודו אין יהיה הדיבור בו לבד (מורה נבוכים א סב), אלא קריאתו וכתיבתו ופירושו (רש"י קדושין שם ד"ה שם ב), ללמד גם הענין אשר בעבורו יחד זה השם (מורה נבוכים שם).

שם של י"ב
שם של י"ב אותיות כתבו ראשונים שלא פירשו לנו מהו (רש"י קדושין עא א ד"ה שם); ובספרי הקבלה נמצא שהוא שם הוי"ה הנכתב שלש פעמים, בניקוד "מלך", "מלך" ו"ימלך" שבאמירת המלאכים: ה' מלך, ה' מלך, ה' ימלך לעולם ועד (תקוני זהר קלד ב).

בראשונה היו מוסרים שם זה לכל אדם (קדושין שם), שכל הרוצה

אם הוא חובה נחלקו ראשונים אם אמירה זו בבית המקדש היתה או רשות (מאירי סוטה שם); או שאין זו חובה אלא רשות, ואם אינם רוצים להזכיר רשאים הם להזכיר בכינויו כמו במדינה (תוספות ר"ד יומא לט ב, בפירוש הראשון).

משמת שמעון הצדיק נמנעו הכהנים מלברך בשם המפורש (יומא לט ב; רמב"ם תפלה שם), כדי שלא ילמד אותו אדם שאינו חשוב ואינו הגון (רמב"ם שם).⁸ וביארו לדעה שהאמירה היא חובה, שחכמים גזרו את הדבר (ראה ערך יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה), כשראו שיש חשש שילמד אדם שאינו הגון, משום עַת לַעֲשׂוֹת לֵה' הִפְרוּ תוֹרָתָךְ (תהלים קיט קכו. חסדי דוד לתוספתא סוטה יג ח).⁹

בעבודת יום הכפורים
עשר פעמים היה כהן גדול מזכיר את השם ביום הכפורים, שלש בוידוי ראשון - של פר (ראה ערך עבודת יום הכפורים): אָנָּה הַשֵּׁם חַטָּאתִי, אָנָּה הַשֵּׁם כֹּפֶר, לִפְנֵי ה' תִּטְהַר; שלש בוידוי שני של פר, שלש בוידוי של שעיר, ואחת בגורלות: לֵה' חַטָּאת (תוספתא יומא (ליברמן) ב ב; יומא לט ב; ירושלמי שם ג ז; רמב"ם עבודת יום הכפורים ב ו; טור או"ח תרכא).

ובכולם הוא מזכיר את השם ככתבו, שהוא השם המפורש (רמב"ם שם; רא"ש יומא ח יט; טור שם, בשמו; ריטב"א יומא לט א), שאילו השם בכינוי - בשם אדנות - הרי הרבה פעמים היה מזכירו בתפילתו ובכמה דברים, אלא שבעשר פעמים אלו היה מזכיר השם המפורש (ריטב"א שם), אבל אין לומר שהיה שם של מ"ב אותיות, שכיון שלמדים הזכרת שם בן ד' אותיות בשעת וידוי בגזרה שוה (ראה ערך ודוי) אין לשנות אלא כמו שהוא נכתב בפסוק הוא מזכירו, אלא שמזכירו ככתבו (רא"ש וטור שם).¹⁰

בראשונה היה כהן גדול מגביה את קולו בשם (ירושלמי שם; רמב"ם שם ו), וכבר אמר אָנָּה הַשֵּׁם - שפעם אחת היה מעשה שכהן גדול היה מתודה על פרו ביום הכפורים ואמר אָנָּה הַשֵּׁם (רש"י יומא כ ב ד"ה כבר אמר)¹¹ - ונשמע קולו ביריחו (יומא שם). כיון שרבו פרוצים חזרו לאמרו בקול נמוך ומבליעו בנעימות עד שלא יכירו בו אפילו חבריו הכהנים (ירושלמי שם; רמב"ם שם).

כאמירת סדר העבודה כינוי
בסדר עבודת יום הכפורים שאנו אומרים בתפילת השם - או: בשם (ראה ערך ודוי וערך עבודת יום הכפורים) - סתם ברמז, ולא שם אדנות כמו בכל התפילות, להורות שכהן גדול היה אומר שם המפורש, ולא יהא נראה שגם כהן גדול היה אומר בכינוי שם אדנות (ריב"ש ר"ט; בית יוסף או"ח תרכא ה, בשמו).

ובהזכרת השם בפסוק לִפְנֵי ה' תִּטְהַרְוּ (ויקרא טז ל) נחלקו גאונים: יש סוברים שאף בו ראוי לומר לפני השם, כיון שכהן גדול היה מזכיר בו שם המפורש (סידור רס"ג עמי רעב-רעג; רי"ץ גיאת א סג, וטור או"ח תרכא, בשמו); ויש סוברים שאומרים בכינוי שם אדנות, שהוא לשון המקרא (רי"ץ גיאת שם; טור שם, בשמו; ריב"ש שם, בשם רבותיו הר"ף והר"ץ, ושכן המנהג), וכן המנהג (דרכי משה שם ה; שלחן ערוך הרב שם ח; ערוך השלחן שם ה).

8. או לפי שהעם לא היו כדאים - ראויים - לברכס בשם המפורש (רש"י שם ד"ה מלברך); או לפי שלא זכו לגילוי שכניה, והרי לא אמרו לברך במקדש בשם אלא מפני שהשם נגלה שם (תוספות סוטה לח א ד"ה הר, על פי ספרי שם).
9. ויש מהראשונים שפירש, שאותו שם שנמנעו ממנו הוא שם בן מ"ב אותיות, אבל שם בן ארבע אותיות היו מזכירים ככתבו אפילו לאחר מותו (תוספות ר"ד יומא שם, בפירוש השני).
10. ויש מהגאונים הסובר שהיה מזכיר שם המפורש של מ"ב אותיות (רא"ש וטור שם, בשם רב האי גאון).
11. ויש מהגאונים

המפרש שכבר אמר אָנָּה הַשֵּׁם בקול נמוך, ואחר כך הרים קולו ונשמע קולו ביריחו (רבנו חננאל יומא לט ב).
12. ויש מהראשונים הסובר שאפילו להתלמד יש לחוש לכבוד הרב - הקדוש ברוך הוא - ולא לעשות כן (רש"י שם ד"ה להתלמד), שלא גרסו בתלמוד האיסור לעשות כן בפרהסיא (תוספות שם ד"ה להתלמד).
13. ויש מהתנאים, שכשסמר את השם לתלמידיו ציוה להם לכרוע ולפול על פניהם (ראב"ה יומא תקל, וטור או"ח תרכא, בשמו, שכן כתוב בספרי החיצונים שנהג רבי נחוניא בן הקנה).

ב) יש מהראשונים שפירשו שהוא שם זה (תוספות שם, בשם רבנו תם).
איסור הנאה מי שבקי בשם המפורש, אסור ליהנות משל אחרים (ירושלמי יומא ג ז), שמא יבוא עמהם לידי קטטה, ויענישם בשם (כן משמע מקהלת רבה שם; קרבן העדה שם, בפירוש השני)¹⁷.

ואף על פי שמסרו אותו לצנועים שבכהונה (ראה לעיל), והכהנים לוקחים תרומות ומעשרות, הרי זה מפני שהכהנים את חלקם הם נוטלים, ולא משל אחרים הם נהנים (ראה ערך מתנות כהונה), ולא אמרו אלא בעניים שנוטלים מעשר-עני (ראה ערכו), שנהנים משל אחרים (מהרי"ט קדושין שם); ויש שכתבו שאף משל אחרים לא אמרו אלא בנהנים דרך צדקה, אבל דרך מתנה מותר (יש"ש שם); ויש שכתבו שאין הלכה כלל כדין זה (חתם סופר או"ח קצח).

איסור שימוש אסור להשתמש בשמות ה' (רמ"א יו"ד רמו כא), והמשתמש בהם ישתמד הוא או בנו, או ימות הוא או בנו, או יעני הוא או בנו (שערי קדושה ב ו; ברכי יוסף שם כד, בשמו), והמשתמש בשם המפורש אין לו חלק לעולם הבא (אבות דרבי נתן יב יג; סמ"ג עשין יב, בשמו; הגהות מיומניות (קושטניא) תלמוד תורה ג י, בשם יש מפרשים; דרכי משה שם ח, בשמו).

ללמדו למדו, ולא כשם של ד' אותיות שמעולם לא לימדוהו אלא פעם אחת לשבוע, מפני הכתוב 'זה שמי לעלם' (מורה נבוכים שם)¹⁴.
 משרבו הפרוצים - המשתמשים בו (רש"י שם ד"ה משרבו) - היו מוסרים אותו לצנועים שבכהונה (גמ' שם).

שם של מ"ב שם של מ"ב אותיות יוצא מהפסוק הראשון והשני **אותיות** של התורה (תוספות חגיגה יא ב ד"ה אין, בשם רבנו תם)¹⁵, והוא נרמז בבקשה המקובלת בדינו - אנא בכח - שעשה רבי נחוניא בן הקנה, אלא שיש בשם זה חילוף בקצת אותיות בין המקובל ביד חכמי ספרד למקובל ביד חכמי אשכנז (שו"ת הרשב"א א כ)¹⁶.

אין מוסרים שם זה אלא למי שצנוע ועניו ועומד בחצי ימיו ואינו כועס ואינו משתכר ואינו מעמיד על מידותיו (גמ' שם), שמא ישתמש בו להינקם (כן משמע מקהלת רבה ג ג; רש"י שם ד"ה ואינו מעמיד).

ומעלות רבות אמרו על כל היודע והזהיר בו ומשמרו בטהרה (קדושין שם), וידיעה זו אינה ידיעת הקריאה לבד, אלא ידיעת סודו והידיעה לכוין אל מה שהוא רומז אליו (שו"ת הרשב"א שם).

אותה ששנינו: אין דורשים במעשה בראשית בשנים (משנה חגיגה יא

הוֹדָאָה¹

ברכת שבח, אחת מהברכות האחרונות של שמונה עשרה²

• הכריעה;	הפרקים:
• מודים דרבנן;	• הברכה;
• מעין המאורע.	• הנוסח;

(תהלים נ כג. מגילה שם; ירושלמי ברכות ב ד; טור שם), אחר זביחה, תן הודאה (רש"י מגילה שם ד"ה זובח), ועבודה והודאה הן דבר אחד (גמ' שם), שאף הודאה עבודה של מקום היא (רש"י שם ד"ה חדא מילתא)⁴. בתפילת חנה, שיש בה מעין שמונה עשרה ברכות (ראה ערך שמונה עשרה) - 'צֵא עֲתָק מִפִּיכֶם' (שמואל א ב ג) הוא כנגד הודאה (ילקוט שמעוני שמואל פ).

בגית המקדש אף בשמונה ברכות שכהן גדול מברך ביום הכפורים, הודאה היא אחת מהן (משנה יומא סח ב; רמב"ם עבודת יום הכפורים ג יא), שמברך כדרך שנתקנה בשמונה עשרה (מאירי שם, על פי גמ' שם ע א).

וכן שלש הברכות שברכו בבית המקדש אחר עבודת התמיד, שהן לגירסתנו אמת ויציב (ראה ערך ברכות קריאת שמע), עבודה (משנה תמיד לב ב; ברכות יא ב; רמב"ם תמידין ו ד), וברכת כהנים (משנה תמיד שם; גמ' ברכות שם), דהיינו אמירת הפסוקים ללא נשיאת כפים

הברכה

הודאה היא אחת מברכות התפילה (משנה ברכות לג א, וגמ' שם לד א; מגילה יח א) של שמונה-עשרה (ראה ערכו. מגילה שם), ונאמרת בכל התפילות, אף במוספים ובתפילות שבת ויום טוב (ראה ערך שמונה עשרה).

ברכה זו היא משלש ברכות האחרונות, שהן שבחו של מקום (ירושלמי ברכות ב ד) והודייה (רמב"ם תפלה א ד), דומה לעבד שקיבל פרס מרבו, ונפטר והולך לו (ברכות לד א). ואף על פי שאין נוסח התפילה מן התורה, מכל מקום מחיוב מצות התפילה מן התורה הוא שאחר שאלת צרכיו יתן שבח והודאה לה' על הטובה שהשפיע לו (רמב"ם שם ב)³.

על סדר הברכות הברכה היא הברכה השמונה עשרה (טור או"ח קכא) - לאחר שתקנו ברכת-המינים (ראה ערכו) בתפילה (ראה ערך שמונה עשרה) - ובסדר היא באה לאחר ברכת עבודה (ראה ערכו), שכיין שבאה עבודה באה תודה, שנאמר: וְזָכַח תוֹדָה יְכַפְּדֵנִי

המזון; על הודאה שבברכת הגומל, על ברכת הודאת גשמים, הודאת הטוב והרע ועוד ראה ערך ברכות הודאה. 3. וכן משה רבנו אחר שפתח בצרכם של ישראל: וְהָיָה בִּישְׁרוֹן קֶלֶךְ (דברים לג ה) חזר וחתם בשבחו של מקום: אֵין פָּאָל יִשְׁרוֹן (שם כו); וכן דוד מלך ישראל אחר שפתח בצרכם של ישראל: כִּי רִצָּה ה' בְּעָמּוֹ (תהלים קמט ד) חזר וחתם בשבחו של מקום: רִזְמֹתֶיךָ אֶל בְּגָדֶיךָ (שם ו); וכן שלמה אחר שפתח בצרכם של ישראל: רָעַב כִּי יִהְיֶה בָאָרֶץ (מלכים א ח לז, ודברי הימים ב ו כח), חזר וחתם בשבחו של מקום: קוֹמָה ה' אֱלֹהִים לְנוֹחֵךְ (דברי הימים שם מא); ואף שמונה עשרה שתיקנו חכמים, אחר צרכם של ישראל אומרים מודים אנחנו לך (ספרי וזאת הברכה שמג). 4. באגדה אמרו שכשהכניס שלמה את הארון לפני ולפנים ונתן הודאה ושבח למקום, פתחו

14. ויש שכתבו שאף שם זה יש להעלימו, כמו שם של ד' אותיות, ולא אמרו שהיו מוסרים אותו לכל אדם אלא מן הכהנים שבמקדש (רב האי גאון באוצר הגאונים חגיגה, הפירושים כא; מהרש"א שם ב, בתירוץ השני); או שהיו מוסרים לכל אדם רק כתיבתו ולא קריאתו (מהרש"א שם, בתירוץ הראשון). 15. ויש מהאחרונים שפירט צורת לימודו (פרדס רמונים כא יג); ויש מהראשונים שכתב שלא פירשו לנו מהו (רש"י קדושין עא א ד"ה שם). 16. במקום חק"ב, כקבלת חכמי צפת - המחזיקים במסורת ספרד - חסידי אשכנז גורסים חק"ד (בית אהרן וישראל ו ו עמ' קלג, בשם מגדל דוד). 17. או מפני שהוא זקוק לקדושה יתירה (קרבן העדה שם, בפירוש הראשון). **הודאה**. 1. ח, טורים שצ-בתד. 2. על הודאה בברכת המזון, ראה ערך ברכת

משתחווים לו (רש"י שם ד"ה רב הונא; תוספות שם ד"ה עד; רא"ש בפסקים שם ג יח, ובתוספות הרא"ש שם; טור או"ח קכז), ואף על פי שיכול לכוזר כשיעמוד בתפילה באמצע הברכה (ראה ערך כריעה), מכל מקום יש לחוש שמא ישכח מלכוזר אז, כיון שאינו מקום שמחוייב שם לכוזר (בית יוסף או"ח קט א, ומגן אברהם שם סק"ו), ולכן הוא הדין אם יכול להגיע למודים כשהש"ץ יגיע למודים – יכול להתפלל (תוספות ורא"ש שם; טוש"ע שם), או אפילו אם יכול להגיע לאחת משאר הברכות ששוחים בהן (רא"ש ותוספות הרא"ש שם; טוש"ע שם).

• ויש אומרים טעמו, כדי שיוכל לומר מודים דרבנן (ראה להלן: מודים דרבנן. ראב"ה ברכות סו; אור זרוע א זז), ולכן לא אמרו שיתחיל להתפלל אם יוכל להגיע עד מגן אברהם (ראה ערך אבות ב. ראב"ה שם).

הנוסח

פתיחת הברכה התחלת ברכת ההודאה היא מודים אנחנו לך (ספרי וזאת הברכה שמג), כלשון הכתוב: וְעַתָּה אֶלְהִינוּ מוֹדִים אֲנִיחֵנוּ לָךְ וּמִהֲלָלִים לְשֵׁם תִּפְאָרְתְּךָ (דברי הימים א כט ג), ונחלקו ראשונים בפירושו:

• יש מפרשים שאנו מודים לקב"ה על הטובה שעושה עמנו (פירוש התפלות והברכות א עמ' ס ד"ה (מהעמ' הקודם) מודים אנחנו לך, בפירוש השלישי).

• ויש מפרשים שאנו משתחווים לקב"ה (פירוש התפלות והברכות שם עמ' נט, בפירוש הראשון, ועמ' ס ד"ה ובסוף ברכה, בפירוש הראשון; אבודרהם, שמנה עשרה, בשם הירחי, שנאמר: הַשְׁתַּחֲוִייתִי (שמואל ב טז ד), ותרגמו: מודינא (יונתן שם. כן משמע מהאבודרהם שם, בשם הירחי).

• ויש מפרשים שאנו מכירים באלהותו של הקב"ה (כן משמע מרש"י סוכה מה ב ד"ה ליה; פירוש התפלות והברכות שם, בפירוש השני).⁶

לדור ודור באמצע נוסח הברכה נאמר: "צור חיינו מגן ישענו אתה הוא לדור ודור נודה לך ונספר תהלתך", ונחלקו ראשונים ואחרונים:

• יש אומרים ש"לדור ודור" הוא המשך השבח על ההגנה: "צור חיינו מגן ישענו אתה הוא לדור ודור", ולאחר מכן מתחיל ענין חדש: "נודה לך ונספר תהלתך" (כן משמע מהאבודרהם שם; עיון תפלה (גורדון) בסדור אוצר התפלות על ברכת מודים, בסתם), והוא מקביל למה שנאמר קודם לכן: "מודים אנחנו לך וכו' לעולם ועד" (עיון תפלה שם), ו"לדור ודור" מיוסד על הכתוב: לְדֹר וָדֹר הִלְלוּ יְיָ (תהלים קמו ו), ו"נודה לך" על הכתוב: אֵף צִדִּיקִים יוֹדוּ לְשִׁמְךָ (תהלים קמ יד), ו"נספר תהלתך" על הכתוב: תְּהִלַּת ה' יִדְבָּר פִּי (תהלים קמה כא. פירוש התפלות והברכות שם; אבודרהם שם).

• ויש אומרים ש"לדור ודור" הוא התחלת תיאור ההודאה: "צור חיינו מגן ישענו אתה הוא" הוא ענין אחד, ולאחריו אנו אומרים: "לדור ודור נודה לך ונספר תהלתך" (כן משמע מפירוש התפלות והברכות שם, ופירושי סידור התפילה לרוקח עמ' שנא; עיון תפלה שם, בשם יש אומרים), כלשון הכתוב: נִוְדָה לְךָ לְעוֹלָם לְדֹר וָדֹר נִסְפָּר תְּהִלְתְּךָ (תהלים עט יג. פירושי סידור התפילה שם).

תלוי במחלוקת אמוראים, וההלכה כסוברים שלא נאמר הדין אלא בנוגע לקדושה (בית יוסף ולחם משנה שם, בדעת הרמב"ם).⁶ ויש סוברים שיש לכוין יחד בשני הפירושים האחרונים (כן משמע מפירוש התפלות והברכות שם, במסקנתו).

(תוספות שם ד"ה וברכת), ויש מפרשים: דהיינו שים שלום (רמב"ם שם); יש מהראשונים שגרסו בהם: עבודה והודאה וברכת כהנים (פירוש המשניות לרמב"ם תמיד שם, לגירסת התוספות יום טוב שם; רא"ה ברכות לג א).

כוונה בברכת הודאה יש לדעת קצת ראשונים חשיבות יתרה לגבי שאר הברכות בנוגע לכוונה: המתפלל ואינו יכול לכוין את לבו בכל הברכות, יכוין את לבו באחת (ברכות לד ב), שלגירסתנו ביארו אמוראים שהיא ברכת אבות (גמ' שם, לגירסתנו), וכן הלכה (ראה ערך אבות ב. רמב"ם תפלה י א; טוש"ע או"ח קא א); יש מהראשונים הגורסים שאחד מהאמוראים סובר שזוהי ברכת הודאה ("חד אומר" שם, לגירסת האגודה ברכות קכ; רב חסדא שם, לגירסת הגהות מימוניות תפלה י א; ראב"ה ברכות צה), ואף להלכה יש פוסקים שיכוין באבות או במודים (ראב"ה ברכות פט; ספר חסידים (מרגליות) קנח), ויש פוסקים שיכוין בשמים, באבות ובמודים, אלא שאם אינו יכול לכוין בשתייהן – יכוין באבות (סמ"ק יא; ארחות חיים, תפלה לו, בשמו; כלבו יא, בשם ה"ר יצחק).

אף המתפלל וטעה, שסימן רע לו (משנה ברכות לד ב), יש מהראשונים גורסים בלשון אחד בגמרא שהדברים אמורים בברכת הודאה (אגודה שם).

האומר מודים האומר מודים מודים (ראה להלן: הנוסח), משתקים אותו (משנה ברכות לג ב, ומגילה כה א; רמב"ם תפלה ט

ד; טוש"ע או"ח קכא ב), שנראה כשתי רשויות (גמ' שם ושם) – כמקבל ומודה אלוה אחר אלוה (רש"י מגילה שם ד"ה כשתי רשויות), ויש לחשוד בו שהוא נמשך אחר שתי רשויות, שאין לומר בו שמתוך היאוש הוא עושה, שהרי כל אדם מוחזק לכוין כשהוא מגיע למודים (מאירי ברכות שם).

בירושלמי אמרו שבציבור הוא שמשתקים אותו, אבל ביחיד תחנונים הם (ירושלמי ברכות ה ג, ומגילה ד י), ונחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שהבבלי אינו מחלק בין יחיד לציבור (בית יוסף או"ח קכא ב), ופסקו כן (בית יוסף שם, בדעת הטור; כן משמע מהשו"ע שם).

• ויש אומרים שאף הבבלי מודה בחילוק הירושלמי, שכן משתקים אותו שאמרו מורה על אמירתו בציבור ששומעים אותו, ופסקו כן (ב"ח שם).

וכתבו אחרונים שאין הבדל בין שכפל כל מילה ומילה, ובין שכפל כל ענין וענין (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ב).

אמר המילה מודים בלבד פעמיים, ושאר הברכה אמר פעם אחת – יש מהאחרונים שנסתפק בדבר אם גם זה בכלל מודים מודים שמשתקים אותו (באור הלכה שם ד"ה האומר).

מי שמאחר לבית הכנסת הנכנס לבית הכנסת ומצא ציבור שמתפללים, אם יכול להתחיל ולגמור עד שלא יגיע שליח ציבור למודים – יתפלל, ואם לאו – לא יתפלל (ברכות כא ב; טוש"ע או"ח קט א, וטור שם קכז).⁵ ונחלקו ראשונים בטעם הדבר:

• יש אומרים טעמו לפי שצריך לשוח עם הציבור (ראה להלן: הכריעה), וכשכולם כורעים והוא אינו כורע יראה ככופר במי שהציבור

מלאכי השרת ואמרו – חתימת ברכת ההודאה (ראה להלן) – ברוך אתה ה' הטוב שמך ולך נאה להודות (שבלי הלקט יח, ותניא רבתי, התפלה, בשם אגדה).⁵ ויש ראשונים החולקים וסוברים שלהלכה אין הדין כן (מאירי שם; בית יוסף או"ח קט א, ולחם משנה תפלה י טז, בדעת הרמב"ם שם), שלדעתם דין זה

חששו לכך (ראה ערך כריעה), חששו כאן יותר, מפני שכבר התפללו, ואינם כורעים אלא כדי שלא יראו ככופרים במי שהשליח ציבור כורע לו, ובהם אם ישחו יותר יש לחוש ליוהרא (בית יוסף שם, בשם מהר"י אבוב).¹²

ובמהות השחיה המועטת נחלקו אחרונים:

• יש מפרשים שיותר מדאי שאמרו, היינו יותר משאר שְחִיּוֹת שבכל מקום (מגן אברהם שם סק"א, על פי הבית יוסף שם; שלחן ערוך הרב שם א), אבל לא די בְּשִׁחָה מועטת משאר שְחִיּוֹת (שלחן ערוך הרב שם; כף החיים שם סק"ב, בדעת הרש"י).

• ויש מפרשים שלא ישחו כשאר שְחִיּוֹת, אלא יענעו בראשם ולא יותר (ב"ח שם; כף החיים שם, בשם שער הכוונות).¹²

שחיה ללא כשמתפלל ביחיד והחזן מגיע למודים, שוחה עם אמירה הציבור, ואינו אומר כלום (תוספות ברכות יג א ד"ה שואל; תוספות שם כא ב, ורא"ש שם ג יח, שכן מנהג רבנו תם; טושי"ע או"ח קט א), וכגון שצריך להתחיל כדי לסמוך גאולה לתפילה (ראה ערך ברכות קריאת שמע), שאם לא כן הרי צריך להמתין לכתחילה עד אחר שהש"ץ יגיע למודים (רא"ש שם; טושי"ע שם).

ודוקא כשעומד באחת מהברכות באמצע, אבל אם הוא עומד בתחילת ברכה או בסופה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא ישחה, שאין שוחים בתחילת ברכה ובסופה אלא באותן שאמרו חכמים (ראה ערך כריעה. תוספות שם ושם; רא"ש שם), וכן הלכה (טושי"ע שם).

• ויש אומרים שישחה (רבנו יונה שם כא ב; אור זרוע א צז), שלדבר הצריך כמו זה שלא יראה כפורש מן הציבור – מותר, והוא שלא יאמר דבר אלא שוחה בלבד (רבנו יונה שם).

כיון שאפשר לשחות למודים באמצע הברכה, לכן מי שבא לבית הכנסת אחר קדושה, ואם ימתין עד אחר מודים לא יוכל לענות אמן יהא שמיה רבא אחר הקדיש שלאחרי התפילה, ואם ימתין עד אחר הקדיש יעבור זמן התפילה, יתחיל מיד להתפלל, וישחה באמצע תפילתו; וכן אם בא סמוך לקדושה, ואם יתחיל מיד לא יוכל לומר קדושה, ואם יתחיל אחר קדושה לא יוכל לומר מודים, ואם ימתין עד אחר מודים יעבור זמן תפילה – יתחיל אחר קדושה, שכן למודים יוכל לשחות באמצע הברכה (מגן אברהם קט סק"ב).

מודים דרבנן

בזמן ששליח ציבור אומר מודים, אומרים העם (סוטה מ א) אמירה (ראה להלן) הנקראת מודים דרבנן (תוספות ברכות כא ב ד"ה עד; שו"ע או"ח קכז, בכותרות)¹³, לפי שהוא תיקון הרבה חכמים (בית יוסף שם, שכן מצא כתוב) – מהאמוראים (ראה להלן) – והיא הודאה קטנה, המתחלת גם כן במודים. טעם אמירתה: לפי שאין דרך העבד להודות לרבו על ידי שליח (אבודרהם, שמונה עשרה).¹⁴

בעונשו של מי שלא כרע במודים – כל קומתו עד השדרה (ירושלמי שבת א ג) – ששדרו נעשה לאחר שבע שנים נחש (בבא קמא טז א).¹¹ על סדר השחיה ראה ערך כריעה.¹² על הסוברים שיש שחיה נוספת בסוף מודים דרבנן, ראה להלן: מודים דרבנן. בירושלמי מבואר שאמירתה נעשית בלחש (ירושלמי ברכות א ה), ולא נזכר דין זה בפוסקים.¹⁴ יש מהראשונים שכתבו שלא מצינו למודים דרבנן עיקר בגמרא שתהא מצוה לענותו (תוספות שם), שאותה שאמרו שהעם היו אומרים אותו, מעצמם עשו כן (מעדני יום טוב שם ג יח ע, וצ"ח שם, לדעה זו).

חתימת גאונים וראשונים כתבו שחתימת הברכה היא: ברוך הברכה אתה ה' הטוב שמך ולך נאה להודות (סידור רס"ג עמ' יט; מחזור ויטרי (הרוויץ) פט ושנא), והביאו ראשונים כן בשם האגדה (שבלי הלקט יח, ותניא רבתי, התפלה, בשם אגדה), וכן הגירסא המקובלת בימינו (כן הוא בסידורים); אכן בירושלמי אמרו בחתימת הברכה של כהן גדול ביום הכפורים (ראה לעיל: הברכה) שנוסחתה: הטוב לך להודות (ירושלמי יומא ז א; רש"י יומא סח ב ד"ה ועל ההודאה), וכן היה מנהג ארץ ישראל בתפילת שמונה עשרה (כן משמע מנוסח הפיוט "אהללך בקול רם" הנאמר במנהג האשכנזים בתפילת שחרית של יום הכפורים).⁷

טעה ואמר מדי שטעה ואמר בתפילתו נוסח מודים דרבנן (ראה מודים דרבנן) – להלן: מודים דרבנן) – אם טרם סיים הברכה, יחזור לתחילתה (רבבות אפרים ז לה, בשם שו"ת דברי אור, והסכים עמו), אכן אם סיים הברכה בחתימתה הראויה "ברוך אתה ה' הטוב שמך ולך נאה להודות" (ראה לעיל) – יצא, כיון שמטבע מודים דרבנן הוא מעין נוסח הודאה של מודים שבתפילה, וספק ברכות להקל (שו"ת מהר"י אלגזי, קונטרס הספיקות טז; משנה הלכות יא פד, בשמו, והסכים עמו); ועוד, שאם חזר הרי הוא כאומר מודים מודים (ראה לעיל: הברכה. רבבות אפרים א צא, בשם הגר"י פורת), ואין חילוק בזה בין יחיד שטעה לשליח ציבור שטעה (לבושי מרדכי מהדורה ג, ו; רבבות אפרים שם, בשמו, ובשם הרבה רבנים).⁸

הכריעה

כתפילה הודאה היא מהברכות שאדם שוחה בהן (תוספתא ברכות כלחש (ליברמן) א ח; ברכות לד א; ירושלמי שם א ה; רמב"ם תפלה ה י; טושי"ע או"ח קיג א, ושם קכא א) תחילה וסוף (תוספתא שם; ברייתא בגמ' שם; רב ששת ורב נחמן ורבא בגמ' שם ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם)⁹, היינו במודים אנחנו לך¹⁰, ובחתימת הברכה (רש"י שם ד"ה תחלה) כשאומר ברוך אתה (משנה ברורה שם סק"ד)¹¹. ובטעם השיחה אמרו חכמים: מניין לעובר לפני התיבה שצריך להזכיר עבודה וקרבנות ולשוח, שנאמר: זְכַחְתִּי אֱלֹהִים רִחַם נִשְׁכְּרָה (תהלים נא יט. ויקרא רבה ז ב).

נחזרת הש"ץ הכל שוחים עם שליח ציבור בהודאה (ירושלמי ברכות א ה), היינו כשיגיע שליח הציבור למודים וכורע, כל העם שוחים עמו (רמב"ם תפלה ט ד; טושי"ע או"ח קכז א), ובלבד במודים (רבי זעירא בירושלמי שם), שלא ישחו עם שליח הציבור אלא בתחילת הברכה, ולא כשמגיע לסוף, לברכת הטוב שמך ולך נאה להודות (רשב"א שם; תוספות הרא"ש ברכות יב ב, ושם לד ב; ר"ש סיריליא וחרדים לירושלמי שם), ולא ישחו יותר מדאי (ירושלמי שם; רמב"ם שם; שו"ע שם), אלא שוחים מעט (רמב"ם שם); ויש החולקים וסוברים שבשליח ציבור השוחה הוא שאמרו שלא ישחה יותר מדאי, אבל לא בציבור (טור שם; דרישה שם סק"א).

טעם השחיה המועטת, שאם ישחו יותר יש לחוש ליוהרא, שהוא שוחה יותר משאר העם, ואף אם בשאר מקומות ששוחים לא

7. בנוסח ייחודי שאינו נהוג בימינו מצוי הנוסח: הטוב צדיק שמך ולך נאה להודות (נוסח התפילה של יהודי פרס עמ' 16). 8. ויש מי שכתב ששליח ציבור לעולם צריך לחזור (רבבות אפרים שם, בשם הגר"א אוזבנד). 9. ויש מהאמוראים הסוברים שאין לשחות בסוף הברכה, שלדעתם מחלוקת היא בין ברייתות, וההלכה כברייתא הסוברת שדבר מגונה הוא (רבנן שאמרו לרבא בגמ' שם). יש מהראשונים המפרשים שהכל מודים שכורעים תחילה וסוף בתפילה, ולא נחלקו אלא במודים דרבנן אם שוחים בסופו (ראה להלן: מודים דרבנן. רשב"א ותוספות הרא"ש, בשם הראב"ד; ההשלמה שם). 10. אמרו חכמים

• **ויש אומרים** שאין כורעים כלל (ארחות חיים שם, בשם רב שרירא שיש נוהגים כן; בית יוסף שם; באור הגר"א שם), אלא בתיבת מודים בלבד (ראה לעיל: הכריעה), שלדעתם מחלוקת אמוראים היא, ואין הלכה כאותו אמורא (בית יוסף שם).

הפסקה מותר להפסיק לעניית מודים דרבנן אפילו לצורך אמירתה באמצע פסוק של פסוקי דזמרה (משנה ברורה נא סק"ח), ואף בקריאת שמע מפסיקים באמצע הפרק למודים דרבנן, כדרך שמפסיקים לקדושה ולברכו (רבנו יונה ברכות יג א; שו"ע או"ח סו ג), אבל לא יאמר אלא תיבת מודים בלבד (בית יוסף שם, בדעת רבנו יונה), ופירשו אחרונים דהיינו שלש התיבות מודים אנחנו לך (מגן אברהם שם סק"ו, בשם האחרונים).

בין גאולה לתפילה לא יפסיק למודים, אך יראה לצמצם שיכרע בתחילת התפילה בעת שהציבור שוחים במודים (משנ"ב מו ס"ק מט). כתבו אחרונים שקדושה עדיפה חשיבותה ממודים, ומודים עדיף מברכו, ונפקא מינה אם נזדמנו לו שתיהן כאחת איזו מהן קודמת (פרי מגדים או"ח קט משבצות זהב סק"א).

מעין המאורע

על הנסים כל דבר שהוא לשעבר – שאומרים אותו על מאורע שעבר – אומרה בהודאה (ירושלמי ברכות ד ג, ותענית ב ב). לפיכך מזכירים בחנוכה ובפורים מעין המאורע – על הנסים (ראה ערך חנוכה וערך פורים) – בהודאה (שבת כד א; סופרים כו; תוספות מגילה ד א ד"ה פסק, על פי הירושלמי שם ושם; רמב"ם תפלה ב יג; טור או"ח קכא), שעל הנסים הודאה היא ולא תפילה (תוספות שם ד"ה מזכיר).

כתבו ראשונים שנהגו לומר – בסוף על הנסים – בקשה על העתיד (העיתים קעג, שכך מנהג רוב ישראל; המנהגות לרא"ש מלוניל כב א; כלבו מד, בשם תפלות זקנות, והרמב"ם וה"ר אשר), כגון: כשם שעשית להם נס כן עשה עמנו פלא ונסים (העיתים שם), או: כשם שעשית ניסים לראשונים כך תעשה לאחרונים, ותושיענו בימים האלו כבימים ההם (סידור רס"ג עמ' רנו, בשם יש מוסיפים).

ונחלקו ראשונים בדבר:

• **יש אומרים** שאין לומר כן (תוספות מגילה ד א ד"ה פסק; אבודרהם, חנוכה, בשם המהר"ם מרוטנבורג; טור או"ח תרפב, בשם הרא"ש; שו"ע שם ג, בסתם), לפי שכל ברכת הודאה אינה אלא לשעבר, ואין לומר בה לשון של להבא (תוספות שם; אבודרהם שם, בשם המהר"ם מרוטנבורג), שאין ראוי לומר תפילה בהודאה (מאירי ברכות לד א, לדעה זו; אבודרהם שם, בשם המהר"ם מרוטנבורג), או לפי שאין לבקש צרכים בשלש ברכות אחרונות (כן משמע מהעיתים שם, והמנהגות שם, והטור שם, לדעה זו), וכן המנהג בימינו (כן הוא בסידורים).

• **ויש אומרים** שיש לומר כן (העיתים שם; המנהגות שם; מאירי שם; אבודרהם שם, בשם יש מפרשים; טור שם, בשם סדר רב עמרם; שו"ע שם, בשם יש אומרים), שהואיל ועיקרה הודאה – כל שמסיים מעט בתפילה לא הפסיד (מאירי שם), וצורך רבים הוא, ולכן יכולים לאומרו בברכות האחרונות (העיתים שם; המנהגות שם; אבודרהם שם, בשם יש מפרשים).

נוסח האמירה מ א; ירושלמי ברכות א ה), שכל אמורא אמר בה אמירה אחרת (ראה בבבלי שם חמש דעות, וירושלמי שם ארבע דעות אחרות), ולהלכה אנו אומרים נוסח מאוחד של כל האמירות הנזכרות בבבלי (רב פפא בגמ' שם; רמב"ם תפלה ט ד; טור או"ח קכו; כן משמע מהשו"ע שם א).

חתימת האמירה נחלקו התלמודים:

• **בכל הנוסחאות הנמצאות בבבלי, אין בה חתימה כלל** (גמ' שם), שהיא אמירה בלבד (רשב"א ברכות לד א).

• **אך בכל הנוסחאות הנמצאות בירושלמי, חתימתה: ברוך אתה ה' אל ההודאות** (ירושלמי שם), שלדעתם היא ברכה (כן משמע מהרשב"א שם), ואף על פי שאין בה פתיחה, נגזרת היא אחר ההודאה של ש"ץ שסמוכה לברכת עבודה (רשב"א שם, בתירוץ הראשון; מאירי שם) ¹⁵.

להלכה נחלקו הדעות:

• **יש אומרים** שאין בה חתימה כלל (רי"ף ברכות יג ב מדפי הרי"ף; רמב"ם שם; רשב"א שם, שכן המנהג).

• **יש אומרים** שחותרים בה: ברוך אתה ה' אל ההודאות (טור או"ח קכו, בשם הרא"ש; דרכי משה שם ב, שכן המנהג; באור הגר"א שם ד"ה וחותם).

• **ויש אומרים** שמפני הספק יש לומר החתימה בלי הזכרת השם, אלא: ברוך אל ההודאות (בית יוסף שם א, על פי רבנו יונה שם מד א; שו"ע שם), וכן המנהג (משנה ברורה שם סק"ד; כף החיים שם סק"ט) ¹⁶.

הנהגת שליח כשהציבור אומרים מודים דרבנן, אין שליח הציבור צריך להמתין עד שיסיימו, אלא מתפלל כדרכו (משנה ברורה שם סק"ג, בשם האחרונים) ¹⁷.

שחיה בסופה יש מהאמוראים שהיה מכוין ואומר מודים דרבנן בצורה איטית, כדי שישלים אמירתו יחד עם שליח הציבור, וישוח בסוף אמירתו, ונראה כאילו כורע עם שליח הציבור תחילה וסוף (רבי זעירא בירושלמי ברכות א ה, לפי הרשב"א, ותוספות הרא"ש ברכות לד ב, וארחות חיים תפלה פד, בשם הראב"ד) ¹⁸, ונחלקו ראשונים להלכה:

• **יש אומרים** שיש לנהוג כן, אלא שאין צורך להשגיח לשוח בסוף ההודאה, אלא ישוח מיד כשיסיים מודים דרבנן (ארחות חיים שם, בשם רב שרירא שיש נוהגים כן; רשב"א שם; שו"ע או"ח קכא, בשם יש מי שאומר, ושטוב לחוש לדבריו), שלדעתם זהו מנהג יחיד, אבל מעיקר הדין יש לשוח בסוף מודים דרבנן (באור הגר"א שם ד"ה ויש מי, שכן פירש הרשב"א בירושלמי).

• **יש אומרים** שכל מודים דרבנן יאמר בשחיה אחת (כן משמע מתרומת הדשן, פסקים ק; דרכי משה שם א, בדעתו, ושכן המנהג, ורמ"א שם, בשם יש אומרים, ושכן המנהג; מגן אברהם שם סק"ב), שלדעתם זהו מה שעשה אותו אמורא (באור הגר"א שם). ואף על פי שיש בו הזכרת השם – בו זוקפים (ראה ערך כריעה) – כיון שאינה בסוף ברכה אינו זוקף (תרומת הדשן שם; מגן אברהם שם) ¹⁹.

אמוראים בדבר, שיש הסוברים שבביתא אחת שנו שהדבר מגונה (רשב"א ותוספות הרא"ש שם, בשם הראב"ד, בדעת רבנן שאמרו לרבא שם; ההשלמה שם). ¹⁹ ויש שכתב לזקוף כשמגיע להשם, ויחזור ויכרע בסופו (ב"ח שם, בשם המהרש"ל).

¹⁵. או שיש קצת ברכות שחותרות ואינן פותחות (רשב"א שם, בתירוץ השני). ¹⁶. אך יש הנוהגים כדעה הראשונה (מנהג האיטלקים; מנהג חלק מהתימנים). ¹⁷. ומהראשונים יש שכתב שהחזן מאריך במודים, כדי שיאמרו הקהל מודים דרבנן (שו"ת הרא"ש ד יט). ¹⁸. ויש מהראשונים המפרשים שמחלוקת

הגאולה שהיא רביעית לאמצעיות (מאירי שם, בשם יש מפרשים); או שיש להגיה בדעה זו שאומרה ברכה חמישית בפני עצמה, דהיינו בשליח ציבור האומר עננו כברכה חמישית (ראה ערך עננו. רא"ש שם; רשב"א שם).

נחם בתשעה באב אומרים נחם (ראה ערכו) בברכת בונה ירושלים (טושי"ע או"ח תקנו א), אכן בירושלמי שנינו שנשאל אחד האמוראים למקום האמירה, והשיב: כל דבר שהוא להבא – אומרה בעבודה; וכל דבר שהוא לשעבר – אומרה בהודאה (רבי מנא בירושלמי ברכות שם ותענית שם), ונחלקו ראשונים בפירוש הדבר:

• יש אומרים שנחם הוא דבר שהוא לשעבר – שמתפלל על העבר (רש"י על הרי"ף תענית י א מדפי הרי"ף) – ויש לאומרה בהודאה (רי"ף תענית י א מדפי הרי"ף; העיטור עשרות הדברות, מגילה, דף קד טור ב במהדורת רמ"י; רא"ש תענית ד לד).

• ויש אומרים שנחם הוא דבר שהוא להבא, שלשעבר פירושו הודאה על העבר, וזו בקשה היא, והרי זה בכלל דבר שהוא להבא, ויש לאומרה בעבודה, אלא שנהגו לאומרה בבונה ירושלים (רא"ה תענית ל א; ריטב"א שם; ט"ז שם סק"א).

ומכל מקום נהגו לאומרה בבונה ירושלים (רי"ף שם; העיטור שם; רא"ש שם; רא"ה שם; ריטב"א שם; טושי"ע שם), לפי שהוא מענין הברכה (אבודרהם, שמונה עשרה, בשם הרי"ף), וסמכו בזה על ההלכה שאם בא לומר בסוף כל ברכה מעין אותה ברכה – אומר (רי"ף ורא"ש שם, על פי עבודה זרה ח א), ולכן אם לא אמרה בבונה ירושלים, אומרה – לדעה הראשונה – בהודאה (העיטור שם; אבודרהם שם, בשם ה"ר גרשום בר' שלמה, בית יוסף או"ח תקנו, בשם האבודרהם), לפני "ועל כולם" (מגן אברהם שם, בתחילת הסימן), ולדעה השנייה אומרה בעבודה (באור הלכה שם ד"ה בבונה, בשם מטה יהודה, והסכים עימו), ומכל מקום לא יחתום ברוך אתה ה' מנחם ציון ובונה ירושלים (ראה ערך נחם), אלא יסיים נוסח הברכה כרגיל (ט"ז שם סק"א).

וכתוב לחיים גאונים תיקנו לומר מראש השנה ועד יום הכפורים בהודאה וכתוב לחיים וכו' (ראה ערך עשרת ימי תשובה. טור או"ח קכא, וטושי"ע תקפב א).

יעלה ויבא כל יום שיש בו מוסף, כגון ראש חודש וחולו של מועד, מזכירים בו מעין המאורע (תוספתא ברכות (ליברמן) ג יא), ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שמזכיר – יעלה-ויבא (ראה ערכו. רש"י ביצה יז א ד"ה בעבודה; שיטה מקובצת שם) – בעבודה (תי"ק בתוספתא שם ושם, ובביצה שם), שכל שלהבא – אומר בעבודה (כן משמע מהירושלמי ברכות שם, ותענית שם), וכן הלכה (רמב"ם תפלה ב יא; טושי"ע או"ח תכב א, ושם תכה א).

• ויש אומרים שמזכיר מעין המאורע בהודאה (רבי ליעזר בתוספתא שם ושם; רבי אליעזר בביצה שם), שלדעתו מעין המאורע נאמר לא בנוסח תפילה, כמו ביעלה ויבא, אלא בנוסח הודאה, כמו על הניסים (תולדות יעקב (קשטרו) ביצה שם, בדעת רש"י שם ד"ה בהודאה).

ראש חודש ראש חודש שחל בתענית – כגון ציבור שגזרו שחל בתענית תעניות ופגע בהן ראש חודש, שאם התחילו אין מפסיקים (רשב"א ומאירי ברכות לא ב) – נחלקו בו אמוראים במקום ההזכרה, אם הוא בהודאה (רבי זעורא בירושלמי ברכות ד א); או בעבודה (רבי אבא בר ממל שם); או ברכה רביעית בפני עצמה, שכן בכל מקום אומרה ברכה רביעית (רבי אבינא שם).

ונחלקו הגירסאות מהי ההזכרה שדנו בה:

• יש גורסים שהיא הזכרת ראש חודש (ירושלמי שם, לגירסתנו ולגירסת הרשב"א והמאירי שם), שמנהגם בתענית היה להתפלל שחרית כרגיל, ולאחריה להתפלל תפילה נוספת, ובה עשרים וארבע ברכות (המאור ברכות ב א, על פי ירושלמי ברכות א ה), וכשחלה תענית בראש חדש אמרו תפילה זו במקום תפילת מוסף, ונחלקו היכן להזכיר ראש חודש: לדעה הראשונה עיקר ההזכרה לשעבר, ושייכת בהודאה; לדעה השנייה עיקר ההזכרה להבא, ולכן שייכת בעבודה; ולדעה השלישית אומרה בברכה רביעית, כמו בכל ראש חודש, ולאחריה משלים עשרים וארבע הברכות (הירושלמי המפורש שם ד א).

• ויש גורסים שהיא הזכרת התענית (רא"ש שם ה י; רשב"א שם, שכן יש להגיה; מאירי שם, בשם מקצת גאונים), והמדובר בתפילת מוסף של ראש חודש (רא"ש שם; רשב"א שם; מאירי שם), ולדעה השלישית שאומרה בברכה רביעית, דהיינו לאחר הברכה הרביעית, היא ברכת קדושת היום, כפי ששליח ציבור אומרה תמיד לאחר ברכת

הוֹדָאָת בַּעַל דִּין¹

נאמנות אדם בהודאה על עצמו לחובתו²

הפרקים:	• הודאה מתוך כפירה;
• הנאמנות וגדרה;	• כשחב לאחרים;
• בפני עדים;	• הודאת התובע;
• בפני בית דין;	• הודאות סותרות;
• בכתב;	• כשפוסל עליו עדים;
• בלי תביעה;	• כשמשים עצמו רשע.

סיכום תמציתי

הנאמנות וגדרה

הודאת בעל דין כמאה עדים, ועדיפה היא מעדים, שאם הודה שחייב לחברו מנה ובאו עדים והכחישו אותו לומר אינך חייב לו כלום, אינו נפטר בכך, ומשהודה – שוב אינו יכול לחזור בו.

ערך שווה אנפשיה חתיכה דאיסורא; על שכיב מרע שהודה, ראה ערך אין אדם משטה בשעת מיתתו.

הודאת בעל דין. 1. ח, טורים תד-תלה. 2. על הודאה בקנס, ראה ערך מודה בקנס; על הודאה בחובל את חברו, ראה ערך חובל; על הודאה באיסורים, ראה

בגדרו של הדין נחלקו הדעות: יש מצדדים לומר בטעם הנאמנות של הודאת בעל דין שהוא מתורת מיגו; יש אומרים שהוא בתור התחייבות חדשה, שמכיון שאדם יכול לחייב עצמו אפילו כשאינו חייב, לפיכך הרי הוא בהודאתו כאילו בא עכשיו לחייב עצמו מחדש; יש אומרים שגזרת הכתוב היא; יש תולים את הדבר במחלוקת אמוראים.

בפני עדים

אין הודאת בעל דין הודאה לחייב את המודה אלא כשתבעו בפני עדים והודה בפניהם, שאמר הנתבע אתם עדי. לא אמר אתם עדי, אלא כשתבעו חברו בפני עדים ואמר לו מנה לי בידך, אמר לו הן, ולמחר תבעו לדין והביא את העדים שהודה בפניהם, והוא אמר משטה הייתי כך כשהודיתי לך בפני העדים, הרי זה פטור, ונשבע לו שבועת היסט שאין בידו כלום, ושכונתו היתה להשטות בו.

באמתלא אחרת, מלבד זו של משטה אני כך, אינו יכול לחזור בו מהודאתו. הטמין עדים מאחורי הגדר ואמר לו מנה לי בידך, אמר לו הן, ואמר לו רצונך שתודה לי בפני עדים והשיב לו מתיירא אני שמא תכפני לדין לשלם לך ואין לי - ואלמלא כן הייתי מודה לך, והעדים שומעים כל זה - ולמחר תבעו בדין ואמר תנה לי, ואמר לו משטה אני כך - פטור, ואין זו הודאה להעיד על פיה. ציבור שהודה, אינם יכולים לטעון משטים היינו, שאין דרך ציבור להשטות. המודה בפני עד אחר, נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין זו הודאה, אפילו אמר לו אתה עד; ויש סוברים שהודאה חשובה היא זו להישבע על פיו של העד אם כפר בהודאתו, ולשלם על פיו אם הודה בהודאתו.

בפני בית דין

תבעו והודה בפני בית דין, הרי זו הודאה גמורה, ואינו יכול לטעון משטה אני כך, ואין צריך שיאמר אתם עדי. וכן אינו יכול לחזור בו ולומר טעיתי, אלא בתוך כדי דיבור.

בכתב

הודה בכתב ידו שחייב לפלוני מנה, הרי זה כאומר אתם עדי, ואינו יכול לומר משטה אני כך. המוסר לחברו שטר שכתוב בו שהוא חייב לו מנה, אף על פי שלא אמר אתם עדי, הרי זו הודאה. המודה לחברו בחזקת שהוא חייב לו, או מסר לו שטר בעדים ועדים חתומים עליו, ואחר כך נתברר שטעה, אין זו הודאה.

בלי תביעה

הודה בעל הדין מעצמו, בלי שתבעו התובע, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאפילו אם הודה בפני עדים ולא אמר אתם עדי, וכל שכן אם הודה בפני בית דין, אינו יכול לטעון משטה אני כך; ויש אומרים שיכול לטעון כן. המודה מפי עצמו ולא אמר אתם עדי, יש מהראשונים כתבו שיכול לחזור ולטעון לתת מתנה נתכוונתי, וכל זמן שלא קנית עדיין אני יכול לחזור בי, אבל כשתבעו והודה אינו יכול לטעון.

הודאה מתוך כפירה

אף הודאה שאינה מפורשת, אלא שהיא יוצאת מתוך כפירתו, הודאה היא, ולכן כל האומר לא לויתי, כאומר לא פרעתי דומה. ולא זו בלבד כשהלוה עדיין עומד עכשיו בטענתו הקודמת שלא לוה, אלא אפילו חזר ואמר פרעתי - אינו נאמן, שכבר הוחזק כפון.

כשחב לאחרים

אין הודאת בעל דין מועילה במקום שחב על ידי כך לאחרים. אמר המלוה פרוע הוא השטר, והוא חב לאחרים, נחלקו בו ראשונים: יש אומרים שנאמן, כיון שהשטר עומד לגביה; ויש אומרים שאינו נאמן, והלכה רווחת היא בשום דבר שחב לאחרים אינו נאמן בשום הודאה, ואילו היה שטר פרוע היה לו לקרעו, או שללוה היה שובר, וכן הלכה, והוא הדין בכל דבר המבטל את השטר. מקבל מתנה שאמר לאחר שבאה מתנה לידו בלשון שמשמעותו שלא זכה בה מעולם, דבריו קיימים, שהודאת בעל דין כמאה עדים.

המודה באופן שעל ידי כך הוא מוציא לעז של זנות על אחרים, כגון האומר פתיתי בתו של פלוני, נחלקו תנאים, והלכה שמשלם בושט ופגם על פי עצמו.

הודאת התובע

התובע שמודה שאין הנתבע חייב לו, אינו צריך שיאמר אתם עדי. וכן מי שהודה לחברו שבדין הוא מחזיק בשדה שלו - שמכרה או שנתנה לו - אינו יכול לחזור ולתבע ממנו, אף על פי שלא אמר בשעת הודאתו אתם עדי.

הודאות סותרות

הודאות של שני בעלי דינים הסותרות זו את זו, כגון האומר נתתי שדה פלונית לפלוני, והוא אומר לא נתתי לי, אנו אומרים שזיכה לו על ידי אחר, אבל אמר כתבתי ונתתי לו, והוא אומר לא כתב ולא נתן לי, הודאת בעל דין כמאה עדים.

ואם בן המקבל הוא שאמר לא נתת לאבי שדה זו, והוא אומר כתבתי ונתתי לו, מניחים הפירות ביד שלישי עד שיוודע הדבר איך היה.

טענו חטים והודה לו בשעורים, פטור אף מן השעורים. ודוקא כשאמר לו חטים הלוייתך ביום פלוני ובשעה פלונית, והלה אומר שעורים היו, שאילו הלוחו שניהם היה טוען על שניהם, אלא ודאי הודאה היא זו שלא הלוחו לו שעורים, אבל אם טענו סתם חטים וזה הודה בשעורים – חייב, שאין אדם מוחל על שאר תביעות אם לא תבע אלא אחת.

כשפוסל עליו עדים

מי שאמר בבית דין על עדים שחתמו בשקר, שוב אין עדותם מועלת לו לעולם, כיון שהודה בעצמו שהם עדים פסולים, שחתמו פעם אחת שקר.

ואין הדברים אמורים אלא כשמודה דבר שהוא לחובתו, והעדים מכחישים הודאתו ומעידים לזכותו, ואז פסולים העדים אפילו לעדות אחרת שיעידו לזכותו, אבל כשהוא אומר לזכותו, ועדים מכחישים אותו ואומרים לחובתו, אינו פוסל העדים כלל.

בעל דין שאמרו לו הדיינים להביא עדים או ראייה, ואמר אין לי, אף על פי שמצא אחר כך, אינו כלום.

כשמשים עצמו רשע

אין הודאת בעל דין כמאה עדים אלא בממון, אבל לא לעונש מלקות ולפסול את עצמו, לפי שאין אדם משים עצמו-רשע. וכן בחיוב מיתה – הבא לבית דין ואמר הרגתי את הנפש, או בעלתי בעילה אסורה, הוא פטור מכל דינים שבעולם, בין מדיני מלקות בין מדיני מיתת בית דין, שאין אדם משים עצמו רשע.

הנאמנות וגדרה

הודאת בעל דין כמאה עדים (תוספתא בבא מציעא (ליברמן) א י; גיטין מ ב, ושם סד א, וקדושין סה ב, ובבא מציעא ג ב; רמב"ם זכיה ד יב, וטוען ו ג, ועבדים ו ג; טוש"ע יו"ד רסז עה, וטור חו"מ מו ומז ועט ורנה, וטוש"ע שם פח יב וקיג ב ורמה ח), ויותר ממאה עדים (רמ"א חו"מ עט א), שעדיפה היא מעדים, שאם הודה שחייב לחברו מנה ובאו עדים והכחישו אותו לומר אינך חייב לו כלום, אינו נפטר בכך (בבא מציעא ג ב, ורש"י ד"ה אינו בהכחשה), ומשהודה – שוב אינו יכול לחזור בו (נימוקי יוסף שם; פני יהושע קדושין סה ב, בדעת רש"י שם ד"ה הודאות).

סקור הדין דין זה נלמד מהכתוב: אֲשֶׁר יֹאמַר פִּי הוּא זֶה (שמות כב ח), ובמורה במקצת הטענה הדברים אמורים, שחייב שבועה על השאר (ראה ערך מודה במקצת), הרי שאנו סומכים על הודאת בעל דין (רש"י קדושין סה ב ד"ה הודאת; רשב"א שם; ר"ן שם).

גור הדין ובגדרו של הדין נחלקו הדעות:

- יש מצדדים לומר בטעם הנאמנות של הודאת בעל דין שהוא מתורת מגו (ראה ערכו), שאילו היה רוצה היה יכול ליתן במתנה למי שהוא מודה (תשב"ץ א עו).

- יש אומרים שהוא בתור התחייבות חדשה, שמכיון שאדם יכול לחייב עצמו אפילו כשאינו חייב, לפיכך הרי הוא בהודאתו כאילו בא עכשיו לחייב עצמו מחדש, וכמי שאומר מתחייב אני לך מנה, ובתורת מתנה באה התחייבות זו (מהר"י בן לב א יט; קצות החושן לד סק"ד, בשמו).

- יש אומרים שגזרת הכתוב היא, שכשם שהאמינה תורה שני עדים על אחרים, כך האמינה את האדם על עצמו, ואף על פי שאדם קרוב אצל עצמו, לא פסלה תורה את הקרוב אלא במעיד על אחרים, וכן כל שאר פסולי עדות, וכן היותו רק עד אחד שפסול להעיד, במעיד על עצמו לא פסלה התורה שום פסול (קצות החושן שם).

- ויש תולים את הדבר במחלוקת אמוראים, במי שהחזיק בקרקע של ירושה בטענה שהוא הקרוב יותר, ואחר כך הודה שחברו

קרוב יותר, אם מוציאים ממנו גם את הפירות שאכל עד שהודה (מחלוקת רב חסדא ואב"י ורבא בבבא בתרא לג א, לפי הרשב"ם שם), שאם זוהי התחייבות – לא התחייב אלא מכאן ואילך, ואם זוהי נאמנות ובירור הרי נתברר שמעיקרו היתה של חברו ומחזיר גם הפירות (צפנת פענח נערה בתולה א א).

למפרע נחלקו אחרונים אם הודאת בעל דין פועלת למפרע, שנתחייב מהזמן שאמר בהודאתו שחייב (כן משמע מחלקת מחוקק לח ס"ק כב); או שאינה פועלת אלא לחיבו מכאן ולהבא, משעה שהודה, ולא למפרע (בית שמואל שם ס"ק לא), ויש שתלה הדבר בטעמים של הודאת בעל דין, אם הוא בגדר נאמנות או התחייבות מחדש (שערי תורה א א).

על ידי שליח הודאה על ידי מורשה ושליח, כתבו ראשונים שהרי זו הודאה (ריב"ש שצב, על פי ירושלמי סנהדרין ב א; ש"ך חו"מ קכד סק"ד, בשמו, והסכים עמו); ומהאחרונים יש החולק בדבר (מהרש"ם חו"מ תלט; ש"ך שם, בשמו); ויש המחלק: שאם העמיד הנתבע מורשה ושם דבריו בפיו כך וכך תודה, הרי זו הודאה גמורה, ששלוחו של אדם כמותו, אבל אם העמיד מורשה ולא שם הודאתו בפיו, אלא שהוא הודה מעצמו, אין הודאתו מועילה לחייב את הנתבע (קצות החושן שם סק"א).

בפני עדים

אין הודאת בעל דין הודאה לחייב את המודה אלא כשתבעו בפני עדים והודה בפניהם, שאמר הנתבע אתם עדי (סנהדרין כט א; רמב"ם טוען ו ז; טוש"ע חו"מ פא ו), או שאמר התובע אתם עדי, והנתבע אמר: כן, תהיו עדים (טוש"ע שם), או שאמר התובע אתם עדי, ושתק הנתבע (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואינו יכול לומר משטה הייתי כך כשהודיתי לך (טוש"ע שם, על פי הגמ' שם). ודוקא כשהודה מקודם על התביעה, ואחר כך כשאמר התובע אתם עדי – שתק; אבל אם שתק גם על התביעה מתחילה ועד סוף, אין שתיקה זו כהודאה (התרומות מב א; טוש"ע חו"מ פא ז), ויכול לומר לא חששתי להשיבך כלל (ראה ערך שתיקה כהודאה. טוש"ע שם).

חזר ואמר אמר להם אתם עדי, וחזר ואמר טעיתי ולא דקדקתי טעיתי

כשמיכיש אמר על הודאתו לא היו דברים מעולם, שמעולם לא הודאתו **הודאתו** הודה, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהוחזק-כפרן (ראה ערכו. אביי בגמ' שם ב), שהרי יש עדים ששמעו שהודה, ולכן אינו נאמן אפילו בשבועה (רש"י שם ד"ה לא היו וד"ה הוחזק).

• ויש אומרים שדברים שאין בהם ממש אין בני אדם זוכרים (רב פפא בריה דרב אחא בר אדא בגמ' שם), כלומר הואיל ואותה הודאה דברי רוח היו, שהשטה בו, אינו זוכרה ושכח אותה הודאה (רש"י שם ד"ה כל מילא), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע חו"מ פא א).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא כשאחר שטען לא היו דברים מעולם טען אחר כך משטה הייתי כך כשהודיתי, אלא שלא נאמר שהוחזק כפרן, שהרי קודם לכן אמר שלא הודה כלל, לכן אנו אומרים שדברי רוח עשוי אדם שלא לזכור, ולא הוחזק כפרן (יד רמ"ה שם; חידושי הר"ן שם, על פי רש"י שם; גדולי תרומה מב א, בדעת רש"י ורבנו חננאל והתרומות).

• ויש אומרים שאפילו אם לאחר שהביא עדים שהודה לא חזר וטען משטה הייתי בהודאתי, טוענים לו בית דין שהיה משטה ולכן אינו זוכר עכשיו, ואנו אומרים שאילו היה נזכר שהודה היה הוא בעצמו טוען משטה הייתי, ודוקא כשמודה שהודה ואינו טוען משטה אין טוענים לו (ראה להלן. העיטור ה הודאה, דף עא טור ד במהדורת רמ"י; רמב"ם טוען ו ז-ח, וטוש"ע חו"מ פא כא, לפי הש"ך שם סק"ג, ושכן דעת הפוסקים; תומים שם סק"ד, שכן דעת רוב הפוסקים).

כשתפס תפס התובע ממון הנתבע בשעת הודאתו כנגד **התובע פטור** הממון שהודה לו, חלקו ראשונים:

• יש אומרים ששוב אינו יכול לטעון משטה אני כך (התרומות מב א; טוש"ע חו"מ פא ד), שהתפיסה עושה את הודאתו להודאה גמורה (טור שם), שכיון שיודע שממונו בידו לא היה לו להודות (סמ"ע שם ס"ק יג).

• ויש אומרים שמה שיודע שממונו בידו אין זה מוכיח על הודאתו, שיכול לומר ידעתי שתתחייב להחזיר לי את שלי כשאתבעך, ועל מה שתבעת ממני השטיתי כך, ומה ענין ממון זה לממון זה, ואין תפיסה מועילה אלא כשתפס בשעת התביעה על חוב זה שתובע, או שאמר לו בשעת תביעה אני מחזיק ממוןך שיש לי מכבר על תביעה זו, והוא הודה, שכיון שראה שזה התאמץ כנגדו לתפוס ממנו לא נוכל לומר שהשטה בהודאתו (רמ"ה ונמוקי יוסף בבא קמא סב ב, לפי ש"ך שם ס"ק יא; לבוש שם ד, במסקנתו).

אף כשתפס אחר ההודאה, נחלקו ראשונים: יש סוברים שיכול לומר משטה הייתי (התרומות שם, לפי תב"ח שם); ויש סוברים שאפילו אם תפס אחר ההודאה ושתק הרי זו הוכחה שלא השטה (רמ"ה ונמוקי יוסף שם, לפי הש"ך שם).

הטמין עדים הטמין עדים מאחורי הגדר ואמר לו מנה לי בידך, אמר לו הן, אמר לו רצונך שתודה לי בפני עדים והשיב לו מתיירא אני שמא תכפני לדין לשלם לך ואין לי – ואלמלא כן הייתי מודה לך, והעדים שומעים כל זה (טור חו"מ לב וטוש"ע פא יא) – ולמחר תבעו בדין ואמר תנהו לי, ואמר לו משטה אני כך – פטור (סנהדרין כט א; רמב"ם שם; טור שם וטוש"ע שם), ואין

בחשבוני, נחלקו ראשונים אם נאמן במגו שהיה יכול לומר פרעתי (ש"ך חו"מ פא סק"ס, בדעת הרמב"ן והתרומות); או שלמרות המיגו אינו נאמן, משום שהודאת בעל דין כמאה עדים (ש"ך שם, בדעת התוספות והרא"ש והר"ן).

חיוב טכ ראובן שאמר לשמעון ולוי מנה לי בידכם, ואמר **שתיקה** שמעון הן, ולוי שתק – אם אמר ראובן לעדים אתם עדי, ושתק שמעון, הרי זו הודאה לגבי שמעון, אבל לגבי לוי אינה הודאה, ואפילו היו שמעון ולוי שותפים, אין האחד מתחייב בהודאת חברו (שו"ת הרא"ש סה ד; התרומות מב ה; טוש"ע שם כח), שהרי לוי שתק גם על התביעה עצמה (כן משמע מהתרומות שם); ואם היו שותפים, חייב שמעון לשלם הכל על פי הודאתו, שהשותפים ערבים זה לזה (ראה ערך שותפים. ב"ח שם).

טענת השטאה לא אמר אתם עדי, אלא כשתבעו חברו בפני עדים ואמר לו מנה לי בידך, אמר לו הן, ולמחר תבעו לדין והביא את העדים שהודה בפניהם, והוא אמר משטה הייתי כך כשהודיתי לך בפני העדים, הרי זה פטור (סנהדרין כט א; רמב"ם טוען ו; טוש"ע חו"מ פא סק"א), שכיון שלא אמר בשעת הודאה אתם עדי, יכול לטעון בשביל שהיית שואלני מה שלא היה, אף אני שוחק הייתי כך (רש"י שם ד"ה משטה), וכשם שהשטית בי, כך השטיתי כך להודות לך (נמוקי יוסף שם; טור שם, וסמ"ע סק"א).

ואין הפטור מכלום, אלא נשבע לו שבועת היסת (ראה ערכו) שאין בידו כלום (רמב"ם שם), ושכוונתו היתה להשטות בו (רא"ש שם ג כח, בשם רב סעדיה גאון; טוש"ע שם), וכולל שני הדברים – שאין בידו כלום, ושכיון להשטות – בשבועה אחת (סמ"ע שם סק"ב; ש"ך שם סק"ב), שכשם שתיקנו שבועת היסת לכפירה (ראה ערך היסת), כך תיקנו בכל טענה שטוען כדי לפטור את עצמו (רא"ש שם) ³.

אמתלא באמתלא אחרת, מלבד זו של משטה אני כך, אינו יכול **אחרת** לחזור בו מהודאתו, אם מפני שבממונות בכלל אין אמתלא מועילה (חלקת מחוקק קטו ס"ק כב; בית שמואל שם ס"ק כד), או שאפילו במקום שאמתלא מועילה אין זה אלא כשהודה מעצמו בלא תביעה, ולא כשהודה על ידי תביעה (קצות החושן פא ס"ק כא, על פי מהרי"ט אה"ע ח) ⁴.

כשלא טען ואין טענת השטאה מועילה אלא כשהוא בעצמו **טענת השטאה** טוען משטה הייתי כך, אבל אם הוא לא טען – שאמר לא אתן לך, הבא עדים שהלויית לי (רש"י סנהדרין כט א ד"ה ואם לא טען) – אין בית דין טוענים בשבילו (גמ' שם; רמב"ם שם; טור חו"מ לב; טוש"ע שם פא ג ו כא) אחר שאמר איני חייב לו, בית דין אומרים לו והלא אתה הודית מעצמך, ואם חזר וטען משטה הייתי בו – פטור (רמב"ם טוען ו ח; טוש"ע חומ פא כא, לפי הב"ח שם ס' כא); ויש חולקים וסוברים שאחר שאמר שאינו חייב לו מיד אומרים לו בית דין אחרי שהודית לך תשלם, ושוב לא יוכל לומר אחר כך משטה הייתי כך, כיון שלא אמר לו כן מיד (ב"ח שם, בדעת רש"י שם ד"ה ואם לא טען).

ודוקא כשטוען התובע טענת ברי אין בית דין טוענים לנתבע טענת משטה, עד שיטען הוא בעצמו, אבל תבעו תחילה בטענת ספק, שמא חייב לו, והלה הודה לו, ותבעו אחר כך על פי הודאתו, כל שההודאה היתה שלא בעדים, או בעדים ולא אמר אתם עדי, בית דין טוענים בשבילו טענת השטאה (ש"ך חו"מ עה סק"ס, ושם פא סק"ב. ש"ך שם ס"ק נא).

על ידי תביעה מועילה אמתלא לבעל דין לחזור בו מהודאתו (מהר"ש הלוי חו"מ

3. וראה ש"ך שם סק"א; נתיבות המשפט שם סק"א. 4. ויש מי שסובר שאף

פא, בשם תשובה לגאון; שו"ע שם ו' וכו', ואין צריך שיאמר אתם עדי (טור חו"מ לט; רמ"א שם ז'; סמ"ע פא ס"ק יז). וכן אינו יכול לחזור בו ולומר טעיתי, אלא בתוך כדי דיבור (התרומות שם; טוש"ע חו"מ פא כב), אבל בתוך כדי דיבור יכול לחזור בו, אפילו תבעו והודה (ש"ך שם ס"ק נו; נחל יצחק פא כב) ⁶.

בית דין פחות הודאה בפני יחיד מומחה, נחלקו בה ראשונים: משלושה

• יש אומרים שאינה הודאה אלא אם כן הודה בפני בית דין של שלשה, אבל אם הודה בפני יחיד מומחה, אין הודאה זו כלום (רמב"ם סנהדרין ה יח; התרומות שם; טור חו"מ ג, בשם הרמב"ם, ושם פא, בשם גאון), וכן הלכה (שו"ע חו"מ פא כב, לפי סמ"ע שם ס"ק מח, וש"ך ס"ק נה; ים של שלמה בבא קמא י יא; ש"ך חו"מ ג סק"ח). ואף על פי שלענין דין מומחה דין יחיד (ראה ערך בית דין), מכל מקום אינו חשוב בית דין, ולהודאה צריך בית דין, שהם שלשה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שאפילו הודה בפני יחיד מומחה, הודאתו הודאה (טור חו"מ ג, בשם הרא"ש).

מומחה שהמחזהו רבים עליהם – יש סוברים שלדברי הכל חשוב כבית דין של שלשה אף לענין הודאה (סמ"ע ג סק"ז, על פי הרמ"א שם); ויש שאינם מחלקים בין מומחה סתם להמחזהו רבים עליהם (ש"ך שם סק"ח).

היו שני מומחים, יש סוברים שדינם כיחיד מומחה, וההודאה לפניהם תלויה במחלוקת הראשונים בהודאה לפני יחיד (סמ"ע שם); ויש סוברים שבשנים מומחים לדברי הכל הודאה לפניהם הודאה, ועד כאן לא נחלקו אלא בהודאה לפני אחד, מפני שיכול להכחישו ולומר שקר אתה דובר, ולכן אפילו שאינו מכחישו אין הודאתו בגדר הודאת בית דין, לדעת הסוברים כן, אבל בשנים שאינו יכול להכחישם, והם מומחים שדיניהם דין, הכל מודים שהודאה היא זו (תומים שם סק"ד).

בכתב

הודה בכתב ידו שחייב לפלוני מנה, הרי זה כאומר אתם עדי, ואינו יכול לומר משטה אני כך (שו"ע חו"מ פא יז, על פי שו"ת הרא"ש סה א, והטור שם, בשם הרא"ש), וכן אם הודה בקנין או במעמד שלשתן (שו"ע שם), אבל יכול לטעון טעיתי, אם יש לו מיגו שיכול היה לומר פרעתי (ש"ך שם ס"ק מג).

הודה בפני עדים הודה בפני עדים בלא קנין, אף על פי שאמר להם בלא קנין כתבו שטר: יש אומרים שאם לא אמר אתם עדי אינה הודאה, ויכול לטעון משטה הייתי (בית יוסף חו"מ לב, על פי שו"ת הרא"ש סה ג; שו"ע חו"מ פא יח); ויש אומרים שבודאי הודאה היא, שכשאומר כתובו אין לך יחוד עדים גדול מזה (ש"ך שם ס"ק מח, על פי רמב"ם עדות יז ד).

המוסר שטר המוסר לחברו שטר שכתוב בו שהוא חייב לו מנה, לחברו אף על פי שלא אמר אתם עדי, הרי זה הודאה (רש"י כתובות קא ב ד"ה ה"ג לעולם; טור חו"מ מ; שו"ע שם פא יט), כגון שכתב לו בכתב ידו אני חייב לך מנה, ולא חתם – וגם לא כתב אני פלוני חייב לך מנה, שהרי זה כחתימה (תוספות שם ד"ה דאמר) – ומסר לו את השטר בפני עדים (רש"י שם; טור שם); וכן אם כתב

זו הודאה להעיד על פיה (טור שם), והוא הדין אם אמר לא היו דברים מעולם (רמב"ם שם), היינו שלא הודיתי לך כלל (ראה לעיל).

אמר לו רצונך שתודה לי בפני עדים ואמר לו הן, נחלקו ראשונים: יש אומרים שהודאה היא זו (טור חו"מ לב, בשם רמ"ה); ויש אומרים שאינה הודאה (טור שם, בשם הרא"ש), אם מפני שסוברים שאף בהודאה גמורה צריך שיאמר אתם עדי, או לפי שכיון שלא ידע שיש שם עדים אין זו הודאה גמורה (ש"ך חו"מ פא ס"ק יט).

היה לו להעלות על דעתו שעדים טמונים שם, כגון שאמר התובע ערים וישנים יהיו עליך עדים, שאם לא היו עדים טמונים שם לא היה אומר כן, אם הנתבע שתק הרי זו הודאה, ואם אמר לא, אינה הודאה; אבל אם לא היה לו להעלות על דעתו שיש שם עדים, והתובע אמר אתם עדי, וזה אינו יודע שיש שם עדים ושותק, אין הודאתו הודאה (טוש"ע חו"מ פא יג, על פי גמ' שם ב), ואין צריך אפילו לטעון משטה אני כך (ש"ך שם ס"ק כט). ואם יודע שיש שם עדים ואומר מתיירא אני שמא תכפני בדין – חייב (ש"ך שם ס"ק כו, על פי טור חו"מ לב ופא).

הודאת ציבור ציבור שהודה, אינם יכולים לטעון משטים היינו ⁵, שאין דרך ציבור להשטות (ריב"ש שעו; רמ"א חו"מ פא א), או לפי שציבור אין צריך קנין (ראה ערך צבור), והרי זה כאילו נעשה קנין, וכל שנעשה קנין אינו יכול לטעון משטה (אורים שם סק"ו; נתיבות המשפט שם, חידושים סק"ה).

נשבעה אמר מנה לפלוני בידי ונשבע על כך, הרי זה כאומר אתם עדי, ואינו יכול לומר משטה הייתי, ואם נשבעתי לבטלה השם יפרע ממני, ואתם מה לכם בכך, וכן אינו יכול לומר שכחתי כשנשבעתי וסבור הייתי שאני חייב לו, ועכשיו נזכרתי שאיני חייב לו כלום (התרומות מב ז, בשם תשובת הר"ף; טוש"ע חו"מ פא כח), שחזקה אין אדם נשבע אלא באמת ובבירור (טור שם; ש"ך שם ס"ק סח).

כפני עד אחד המודה בפני עד אחד, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאין זו הודאה, אפילו אמר לו אתה עד, ואינו נשבע על פיו אם כפר בהודאתו, כדרך שכל עד אחד מחייב שבועה את הנתבע הכופר בעדותו (ראה ערך עד אחד וערך שבועת הדיינים), ואינו חייב על פיו אם הודה בהודאתו ואמר משטה הייתי, שכל זמן שלא הודה בפני שנים ואמר אתם עדי אינם אלא דברי רוח (המאור סנהדרין כט א; רא"ש בבא בתרא ג ל, בשם הראב"ד; טור חו"מ לב, בסתם, ופא, בשם המאור, והראב"ד שכתב בשם גאון; ש"ך חו"מ פא ס"ק כב).

• ויש סוברים שהודאה חשובה היא זו להישבע על פיו של העד אם כפר בהודאתו, ולשלם על פיו אם הודה בהודאתו (רמב"ם טוען ז א; מלחמות לרמב"ן שם; רא"ש שם, בשמו; טור חו"מ פא, בשם הר"ף והרמב"ם והרא"ש; שו"ע שם י), ואינו נאמן לומר משטה הייתי במיגו שהיה יכול להכחיש את העד (ש"ך שם ס"ק כג; קצות החושן שם ס"ק יב).

בפני בית דין

תבעו והודה בפני בית דין, הרי זו הודאה גמורה, ואינו יכול לטעון משטה אני כך (התרומות מב א ו, בשם תשובה לקמאי; טור חו"מ

6. ויש החולק וסובר שאף תוך כדי דיבור אינו יכול לחזור בו (יד המלך אישות

כ-כא; קצות החושן פ א, בשמו). 5. ויש המפקפק בדבר (ש"ך שם סק"ד).

באמתלא באמתלא אחרת, מלבד זו של השטאה והשבעה, נחלקו **אחרת** הדעות אם יכול לחזור בו מהודאתו שלא על ידי תביעה (מרדכי בבא בתרא תרכ; מהר"י בן לב א ו; שב שמעתא ו יב, בשמו); או שבממון אין אמתלא מועילה כלל, מכיון שהודאת בעל דין לענין ממון כמאה עדים, ומה תועיל אמתלא לענין ממון (חלקת מחוקק קטו ס"ק כב; בית שמואל שם ס"ק כד; נודע ביהודה קמא אה"ע ס; קצות החושן פ סק"א).

כשלא אטר המודה מפי עצמו ולא אמר אתם עדי, יש **אתם עדי** מהראשונים כתבו שיכול לחזור ולטעון לתת מתנה נתכוונתי, וכל זמן שלא קנית עדיין אני יכול לחזור בי, אבל כשתבעו והודה אינו יכול לטעון (שיטה מקובצת בבא מציעא ג א, בשם הר"ש ממונטפלייר).

הודאה על ידי הודאה על ידי תביעה של אחר, לא של בעל דבר, **תביעה של אחר** כגון ראובן שאמר לשמעון חייב אתה מנה ללוי, ואמר שמעון הן, ואמר ראובן אתם עדי, נחלקו בו ראשונים:

- יש אומרים שהרי זו הודאה, וכשיבוא לוי לתבעו אינו יכול לומר משטה הייתי, אף על פי שלא בא ראובן בהרשאה מלוי, ולא עוד אלא שלסוברים בהודה מעצמו אינו יכול לטעון משטה אני (ראה לעיל) אפילו שלא אמר ראובן אתם עדי אינו יכול לומר ללוי משטה הייתי, שהרי לא תבעו, ולא השטה בו שישטה בו בהודאתו אף הוא (התרומות מב א), וכן הלכה (טוש"ע חו"מ פא כד).

- ויש אומרים שאין זו הודאה, כל שלא הודה לבעל דבר עצמו (תוספות בבא קמא קח ב ד"ה תבעו), ואפילו הודה בפני בית דין מומחים וסמוכים, וכל שכן אם הודה בפני עדים ולא אמר אתם עדי (קצות החושן שם ס"ק כג, לדעה זו).

הודאה מתוך כפירה

אף הודאה שאינה מפורשת, אלא שהיא יוצאת מתוך כפירתו, הודאה היא, ולכן כל האומר לא לויתי, כאומר לא פרעתי דומה (בבא בתרא ו א; רמב"ם טוען ו ג; טוש"ע חו"מ עט א), שכל מי שאינו לזה אינו פורע (רש"י שם ד"ה לא היו). ולפיכך אם טענת לא לויתי אין מקבלים, לא יוכל לומר אחר כך לויתי ופרעתי, שכבר הודה שלא פרע, כגון האומר לחברו מנה לי בידך, אמר לו – בפני עדים – הן, למחר אמר לו תנהו לי, ואמר לו אין לך בידי – שלא היו דברים מעולם (גמ' שם) – חייב (משנה שבועות לח ב), שכל האומר לא לויתי כאומר לא פרעתי דומה (בבא בתרא שם), ולכן אם אפילו אחר שאמר לא היו דברים מעולם חזר ואמר פרעתי – אינו נאמן, שכבר הודה שלא פרע בשעה שאמר לא היו דברים מעולם (ר"י מיגש שם).

כשעדים מכחישים בהודאה מתוך כפירה, ועדים מכחישים גם את **הכפירה וההודאה** הכפירה וגם את ההודאה, כגון האומר לחברו מנה הלוייתך, והוא כפר – בבית דין (רמב"ם טוען ו ג; טוש"ע חו"מ עט א) – ואמר לא היו דברים מעולם, ובאו שני עדים ואמרו שלווה ממנו מנה ופרעו, והמלוה אומר לא נפרעתי, נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שמכיון שאותם העדים שאמרו שלווה אומרים שפרע – פטור (אב"י בשבועות מא ב), וממה נפשך, אם נאמין לעדים הרי אומרים שפרע, ואם נאמין ללוה הרי אומר שלא לווה מעולם (התרומות יא א).

פלוגי חייב לפלוגי מנה, אף על פי שאינו כתב ידו, שכיון שאמר לו בפני עדים, כאילו אמר לו אתם עדי הוא (טור שם), וכן אם אמר לו בעל פה אני חייב לך מנה כשטר בפני עדים, הרי זו הודאה אף על פי שלא אמר אתם עדי (ש"ך שם).

כשנתכרר המודה לחברו בחזקת שהוא חייב לו, או מסר לו שטר **שטעה** בעדים ועדים חתומים עליו, ואחר כך נתברר שטעה, אין זו הודאה (התרומות סד ד, על פי גיטין יד א; טור חו"מ מ; שו"ע חו"מ פא כ).

בלי תביעה

טענת השטאה הודה בעל הדין מעצמו, בלי שתבעו התובע, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאפילו אם הודה בפני עדים ולא אמר אתם עדי, וכל שכן אם הודה בפני בית דין, אינו יכול לטעון משטה אני כך (רא"ש סנהדרין ג כה, בשם רבנו תם; נמוקי יוסף שם כט א, בשם יש מפרשים; טוש"ע חו"מ פא ה, ורמ"א שם כא), שאינו יכול לומר משטה אני כך אלא כשחברו היה משטה בו ותבעו דבר שלא היה חייב לו, אבל אם לא תבעו, לא היה לו להודות מעצמו בכדי לשטות בו (רא"ש שם, בשם רבנו תם; סמ"ע שם ס"ק טו).

- ויש אומרים שיכול לטעון כן (התרומות מב א; המאור סנהדרין שם; רא"ש בבא קמא ג טו, בשם הרמ"ה; מרדכי בבא מציעא ר"ז, בשם רב האי גאון במשפטי שבועות; ש"ך שם ס"ק יב, בדעת הרמב"ם והראב"ד), ולא עוד אלא שמהם סוברים שאפילו אם הודה בפני בית דין, שאינו יכול לטעון משטה, מכל מקום בהודה מפי עצמו יכול לטעון משטה, וזוהי ששינוי בהודה מפי עצמו שיכול לחזור (רא"ש שם, בשם הרמ"ה; ש"ך שם, בדעת רב האי גאון והר"ף והרא"ש); ומהם סוברים שאין הדברים אמורים אלא בהודה חוץ לבית דין, ולא אמר אתם עדי, אבל הודה בבית דין אפילו מעצמו אינו יכול לחזור בו (התרומות שם, בשם תשובה לקמאי⁷).

טענת טעות הכל מודים שיכול לחזור בו בטענת טעיתי, שכן שנינו: הודאת בעל דין כמאה עדים, במה דברים אמורים כשטענו והודה לו, אבל אם הודה מפי עצמו, יכול הוא לחזור בו, שהפה-שאסר-הוא-הפה-שהתיר [ראה ערכו] (תוספתא בבא מציעא (ליברמן) א ו), הרי שיכול לחזור בו בהודה מפי עצמו יותר מהודה על תביעתו של חברו, והדברים אמורים לדעתם, כשאומר טעיתי (ש"ך שם ס"ק נו).

טענת השבעה וכן יכול לטעון טענת השבעה, היינו שהודיתי כדי שלא להשביע את עצמי (ראה ערך אדם עשוי שלא להשביע את עצמו) אלא שצריך שבועת-היסת (ראה ערכו), אם תובעו עכשיו טענת כרי אתה חייב לי, ואם תרצה לכפור הרי עדים שהודית בפניהם, אבל אם אינו תובעו אלא מחמת הודאתו, אף שבועה אינו צריך (רא"ש סנהדרין שם; טוש"ע חו"מ פא יד), שהרי זו טענת ספק, שאין משביעים עליה (ש"ך שם ס"ק לו).

וכשנשבע על טענת זו – יש סוברים שנשבע סתם שאינו חייב לו, ואינו צריך לכלול בפירושו שלא הודה אלא משום שלא רצה להשביע את עצמו (סמ"ע שם ס"ק לו); ויש סוברים שצריך להישבע בפירושו שלא חייב לו, ושלא הודה אלא שלא להשביע (ש"ך שם ס"ק לו, על פי רבנו ירוחם ג ו פסקי רקנטי שח).

משטה (ש"ך שם ס"ק לו), וכן בהודה מעצמו חוץ לבית דין ואמר אתם עדי, היה לו להשיב אל לבו ובדאי דדק היטב ולהודאה גמורה נתכוין (ש"ך שם

ט לא). אם הודה מעצמו בפני בית דין, ראה להלן: בלי תביעה. ⁷ ודוקא כשהודה בדרך שיחה, אבל בדרך הודאה גמורה לדברי הכל אינו יכול לטעון

אחת, מכל מקום יש כאן הכחשה בדבריו כשאומר תחילה לא לוייתי, וחוזר ואומר לוייתי ופרעתי, ואנו סומכים על העדים שלוה, ועל עדי הפרעון אין סומכים כיון שהכחישם במה שאמר לא לוייתי וכלא פרעתי דומה (נמוקי יוסף שם; ש"ך שם סק"ט, ונתיבות המשפט שם סק"ב, בשמו).

כשחב לאחרים

כשאומר שהשטר שטר אמנה אין הודאת בעל דין מועילה במקום שחב על ידי כך לאחרים (קדושין סה ב), ולכן מלוה שאמר על שטר בידו שהוא שטר-אמנה (ראה ערכו), אם הוא חייב לאחרים ואין לו ממה לפרוע אלא מזה השטר, אין משגיחים על הודאתו, שהרי בהודאה זו הוא חב ומפסיד את אחרים הנושים בו (כתובות יט א, ורש"י ד"ה שחב לאחרים; רמב"ם מלוה ב ו; טוש"ע חו"מ מז א), ושמה קנוניא הם עושים לאבד את זכותו של זה שהמלוה חייב לו (רמב"ם שם; טוש"ע שם). ואפילו לא נודע בשעת הודאתו שהוא חב לאחרים, ונודע אחר כך, נגלה הדבר למפרע שכיוון לחוב לאחרים, ואינו נאמן (רא"ש שם ב ט; טוש"ע שם) ⁹.

כשאומר שהשטר פרוע אמר המלוה פרוע הוא השטר, והוא חב לאחרים, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שנאמן, כיון שהשטר עומד לגביה (התרומות נא ב, בשם רבא"י; רמב"ם שם, בדעת הראב"ד), ונמצא שאינו מבטל את השטר, מה שאין כן בטענת אמנה, שמבטל את השטר (התרומות שם).

• ויש אומרים שאינו נאמן, והלכה רווחת היא בשום דבר שחב לאחרים אינו נאמן בשום הודאה, ואילו היה שטר פרוע היה לו לקרעו, או שללוה היה שובר (תשובת הראב"ד בתרומות שם; רמב"ם שם; רא"ש שם; רמב"ם שם), וכן הלכה (טוש"ע שם), והוא הדין בכל דבר המבטל את השטר (ש"ך ס"ק א).

המוכר שטר חוב והודה שהוא פרוע או אמנה אבל המוכר שטר חוב לחברו בכתיבה ומסירה (ראה ערך מוכרת שטרות), והודה אחר כך שהוא פרוע - או אמנה הוא, וכל דבר המבטל את השטר (ש"ך חו"מ סו ס"ק לה) - הרי הוא נאמן במיגו שהיה יכול למחול לו, שהמוכר שטר חוב וחזר ומחלו - מחול (ראה ערך הני"ל. רמב"ם מלוה טז ז, ומגיד משנה שם; רמב"ם שבועות מח ב; רא"ש שבועות ז יד, ור"ן שם, בשמו; טוש"ע חו"מ סו יא; ש"ך שם ס"ק לה), או שטענת פרוע עצמה הרי זו כמחילה (מגיד משנה שם).

כשלא הוחזק בבית דין ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש אומרים שאין הדברים אמורים שאינו נאמן לומר אמנה או פרוע הוא, אלא כשהשטר הוחזק בבית דין - דהיינו שנתקיים בבית דין (ראה ערך קיום שטרות. סמ"ע מז סק"א) ¹⁰ - או שהוא ביד שלישי (ראה ערכו), שאם לא כן הרי הוא נאמן במיגו שהיה יכול להצניע את השטר או לשרפו (תוספות כתובות יט א ד"ה וכגון, על פי סנהדרין לא ב; רא"ש שם), וכן הלכה (טוש"ע שם א; אורים שם סק"י; נתיבות המשפט שם, חידושים סק"א).

• ויש אומרים שאפילו השטר תחת ידו אינו נאמן במיגו שהיה

• ויש אומרים שכל האומר לא לוייתי כאומר לא פרעתי (רבא בגמ' שם), שכיון שלפי דיבורו לא לזה, הרי לא פרע, ונאמן הוא בזה, שהודאת בעל דין כמאה עדים, ועל ההלואה העדים נאמנים, וחייב לשלם (רש"י שם ד"ה כאומר), שעדותם שלוה היא זכות המלוה ונאמנים, ועדותם שפרע היא זכות הלוה, והרי הוא מודה שלא פרע (התרומות שם), ונאמן על עצמו יותר ממאה עדים (טור ורמ"א שם), ולכן אין אנו אומרים אף שהודאת בעל דין כמאה עדים, הרי יש כאן עדים נגד עדים, והעמד אדם על חזקתו שהוא כשר ולא הוחזק כפרן, אלא שכיון שנאמן יותר ממאה עדים, הודאתו עיקר ואחריה אנו הולכים (ט"ז שם ד"ה יותר), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

כשהלוה חזר ואמר פרעתי ולא זו בלבד כשהלוה עדיין עומד עכשיו בטענתו הקודמת שלא לזה, אלא אפילו חזר ואמר פרעתי - אינו נאמן, שכבר הוחזק כפרן (ש"ך שם סק"ג; באור הגר"א שם סק"ה) ⁸.

כשאומר שטעה כמה שהודה המודה לחברו שהוא חייב לו, וחזר ואמר שטעה במה שהודה, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שאינו נאמן, ואפילו עדים העידו כדבריו, שהרי באומר לא לוייתי אין הודאתו אלא מתוך כפרנותו, ואף על פי שבאו עדים ואמרו שפרע אין משגיחים בהם וחייב לשלם, כל שכן אם הודה בפירוש, שאינו נאמן אחר כך לטעון שטעה (רשב"א שם, בשם הר"י מיגש, ובבא מציעא ג ב; חידושי הר"ן בבא מציעא שם; נמוקי יוסף שם, וטור חו"מ עט, בשם הר"י מיגש).

• ויש אומרים שהמודה בבית דין שהוא חייב, ואמר אחר כך נזכרתי שפרעתי, ועדים מעידים שפרע, הרי זו עדות מועילה ועושים על פיהם, שהרי לא הכחיש עדיו, ואינו כאומר לא לוייתי מעולם (רמב"ם טוען ז ז; נמוקי יוסף שם וטור שם, בשמו), וכן הלכה (שו"ע שם א). ודוקא שטען שפרע קודם שבאו העדים, אבל אם באו העדים תחילה - אינו נאמן, שהרי אינו חוזר בו אלא מפני עדות העדים, וכיון שהודה שהוא חייב, אנו סומכים על דבריו יותר ממאה עדים (נמוקי יוסף שם, לדעה זו; רמ"א שם).

הטוען מתחילה לא לוייתי, ואחר כך טוען שלוח אבל פרע הטוען מתחילה לא לוייתי, ואחר כך קודם שבאו העדים שפרע, הרי זו עדות מועילה ונזכרתי שלוייתי אבל פרעתי, יש מהראשונים

סוברים שאף בזה נאמן, לדעת הסוברים שיכול לטעון נזכרתי שפרעתי לאחר שהודה שהוא חייב, שהאומר לא לוייתי לא גרוע מאומר לא פרעתי, והאומר לא פרעתי כמודה שחייב, והרי אחרי הודאת חיוב נאמן לומר פרעתי (נמוקי יוסף שם, בדעת הרמב"ם); אבל האומר לא לוייתי אחר שהודה שחייב, גרוע יותר מאומר פרעתי, לפי שהוא מכחיש לגמרי מה שטען, אבל פרעתי אינה הכחשה למה שטען שהיה חייב, אלא שנוכר שפרע (נמוקי יוסף שם), אבל אם כשאמר תחילה לא לוייתי באו עדים והכחישוהו ואמרו שלוה, ואחר כך טען נזכרתי שלוייתי ופרעתי והביא עדים שפרע - חייב, ואף על פי שהאומר לא לוייתי כאומר לא פרעתי, והרי זה כטוען שחייב, שנאמן לומר אחר כך פרעתי, מכל מקום כאן גרוע יותר כשטוען לא לוייתי משהיה טוען שהוא חייב, שאף על פי שהכוונה

ס"ק מא, על פי בבא בתרא קעה א, וסנהדרין כט ב). 8. ויש שכתב שאם הלוח עדיין עומד בדבריו שלא לזה לא נחלקו האמוראים כלל, והכל מודים שחייב, כיון שהלוח עצמו פוסל את העדות שפרע, ועל ההלואה ודאי שאינו נאמן נגד העדים (גדולי תרומה יא א). 9. אם מפסיד בהודאתו גם לעצמו, כגון שהשטר הוא של מאתים, ואינו חייב לאחרים אלא מנה: יש סוברים שנאמן,

שמתוך שנאמן להפסיד לעצמו נאמן להפסיד את האחרים (התרומות נא ב, בשם יש מן המורים, על פי גיטין נד ב); ונדחו דבריהם, אלא כיון שחוששים לקנוניא - אינו נאמן (התרומות שם; טוש"ע שם). 10. ויש המפרש שראוהו בית דין בידו קודם שנפל החילוק ביניהם, שאז אין כאן מיגו שיכול להצניעו, שמיגו למפרע אין אומרים (ראה ערך מגו), אבל אם טוען פרוע מיד כשמראה את

נאמן, שהשטר מקויים ובחזקתו עומד, והרי זה כאומר על שדה המוחזקת שהיא שלו שאינה שלו במקום שחב לאחרים, אבל מתנה זו אינה שלו, ומכח זכירתו בא בעל חוב לטרפה, ונאמן לומר לא קיבלתי בתורת זכירה (רשב"א שם) ¹².

כשהודאתו מוציא לעז זנות על אחרים
המודה באופן שעל ידי כך הוא מוציא לעז של זנות על אחרים, כגון האומר פתיתי בתו של פלוני, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שמשלם בושת (ראה ערכו) ופגם (ראה ערכו) על פי עצמו (סתם משנה כתובות מא א), וכן הלכה (רמב"ם נערה בתולה ב יב, וסנהדרין ה יד).

• ויש אומרים שאינו משלם, לא כל הימנו שיפגום בתו של פלוני (רבי שמעון בן יהודה משום רבי שמעון בגמ' שם) ויוציא עליה לעז מזנה בעיר (רש"י שם ד"ה לא כל הימנו). ואפילו אם היא מרוצה שיהיה עליה הלעז כדי להשתכר הממון, מכל מקום אי אפשר שאין אחד מבני המשפחה באיזה מקום שהוא שאינו מרוצה בכך, ואין עלינו לעשות דבר להחזיק בושתם (גמ' שם, ורש"י ד"ה ניחא לה וד"ה לא ניחא להו) ¹³.

הודאת התובע

כשמודה התובע שמודה שאין הנתבע חייב לו, אינו צריך שאין הנתבע חייב לו
שיאמר אתם עדי, שלא אמרו שהמודה יכול לומר משטה אני כך אם לא אמר אתם עדי, אלא בהודאת

הנתבע ולא בהודאת התובע (התרומות מב ה, בשם תשובה לקמאי; מרדכי סנהדרין תש; ריטב"א בבא בתרא מז א, בשם רבותי; רבנו ירוחם ג ה, בשם רס"ג; טושי"ע חו"מ פא כט), כגון המודה לחברו בפני עדים קיבלתי ממך כך וכך מחוב שיש לי עליך, בין שהוא מלוה בשטר ובין שהוא מלוה בעל פה, אין צריך לומר אתם עדי (טושי"ע שם), והרי זה דומה למי שפרע חוב בפני עדים, שהמעשה נגמר בראייתם, ואין צריך לומר אתם עדי, ואף ההודאה הפוטרת את חברו אינה מחוסרת כלום, ואין צריך לומר אתם עדי (התרומות שם).

כשמודה שמתחילתו וכן מי שהודה לחברו שבדין הוא מחזיק בשדה כשדה שלו (וראה ערך חזקת קרקעות) – שמכרה או שנתנה לו – אינו יכול לחזור ולתבעה ממנו, אף על פי שלא אמר בשעת הודאתו אתם עדי, שכיון שבא בהודאתו לפטור את חברו במה שבידו אינו יכול לומר משטה אני כך (ריטב"א שם).

כשחזר להיות וכן הנתבע שחזר להיות תובע, כגון האומר לחברו תובע מנה לך בידי הילך מהם חמשים, אף על פי שעל החמשים, שעדיין לא נתן, אם לא אמר אתם עדי יכול לומר משטה אני כך, מכל מקום לגבי החמשים שכבר נתן, אינו יכול לומר משטה אני ולתבעם מהמלוה, ומה שנתן נתן (התרומות מב י; טושי"ע חו"מ פא כז) ¹⁴.

הודאות סותרות

הודאות של שני בעלי דינים הסותרות זו את זו, כגון האומר נתתי שדה פלונית לפלוני, והוא אומר לא נתת לי, אנו אומרים שזיכה

יכול להצניעו או לשרפו, לפי שחזקה כל מה שתחת יד אדם הוא שלו – ואם כן חזקה ששטר זה הוא בחזקתו (ש"ך שם סק"י) – ואין מיגו מועיל במקום חזקה (מגיד משנה מלוה א ד, ושם ב ו, בשם הרמב"ן ובדעת הרמב"ם; ש"ך שם, בדעת הסמ"ג; שו"ת הרשב"א א אלף צג) ¹¹.

כשהודה בפני ואם הודה שהוא אמנה בפני הלוח, נחלקו ראשונים:
הלוח

• יש אומרים שאין הדברים אמורים אלא באומר שלא בפני הלוח, שיכול לומר ללוח לא הודיתי אלא כדי להשתמט מבעל חוב, אבל אם אמר כן בפני הלוח – הודאתו הודאה, שהרי הלוח יכול לתבוע שיכתבו לו בית דין שטר הודאה שהודה בפניהם (תשובת הראב"ד בתרומות נא ב ג).

• ויש אומרים שאין הבדל כשחב לאחרים בין כשהמלוה מודה שאמנה הוא בפני הלוח או שלא בפניו, שאפילו טען הלוח אמנה או פרוע הוא והודה לו המלוה – אין הודאתו הודאה (רמב"ם מלוה ב ו).

כשהודה ויש לו שטר חוב
וכן כל מי שיש עליו שטר חוב, והודה לאחר מעצמו בחוב אחר, אם אין לו נכסים כדי שיגבו שניהם, גובה בעל השטר בלבד, שלא יעשו קנוניא על שטרו של זה (רמב"ם שם). יש סוברים דוקא שהודה מעצמו, אבל אם תבעוהו על פי עדי

הלוח והודה – הודאתו הודאה (כסף משנה שם); ויש סוברים שלעולם אין זו הודאה, כל שיכול היה לומר פרעתי, ואינו חייב אלא בהודאתו (ש"ך חו"מ צט סק"ג).

פרע לבעל חובו ובא לגבות מן הלוח
פרע המלוה לבעל חובו אחר הודאתו שאמנה היה השטר, ובא עכשיו לגבות מן הלוח, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהרי זה יכול לגבות, כיון שמתחילה כשהודה לא היה נאמן לגבי אחרים, ואנו אומרים להשתמט מהם אמר כן, אף לגבי הלוח אין תופסים אותו בכך, שהרי אם לא היה פורע לאחרים משלו היו מוציאים מן הלוח ונותנים לו, לפיכך גם עכשיו שפרע משלו גובה מן הלוח, שאינו גרוע מאחרים (רא"ש כתובות ב ט, בשם הראב"ד; מגיד משנה מלוה ב ו, בשם הראב"ד והרשב"א).

• ויש מחלקים: אם תבעו בעל חוב ללוח, ובא המלוה ואמר אמנה הוא, לא אמר כן אלא כדי לדחות את בעל חובו, ולפיכך הוא חוזר וגובה בו, אבל אם אמר המלוה מעצמו, בלי תביעת בעל חוב, נאמן הוא לגבי עצמו, שאינו חוזר וגובה בו, אף על פי שאינו נאמן לגבי בעל חובו, שבעל החוב יכול לגבות ממנו (רא"ש שם, בשם רבנו יונה, והסכים עמו), וכן הלכה (טושי"ע חו"מ מז א).

סקבל מתנה האומר שלא זכה בה
מקבל מתנה שאמר לאחר שבאה מתנה לידו בלשון שמשמעו שלא זכה בה מעולם, דבריו קיימים, שהודאת בעל דין כמאה עדים (גיטין לב א, ורש"י ד"ה בטלה; רמב"ם זכיה ד יג; טור חו"מ רמה, ורמ"א שם ו), ואפילו שהוא חב לאחרים בהודאתו, כגון שיש למקבל בעל חוב (רש"י שם; טור שם, בשם רש"י והרא"ש; מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם; רמ"א שם), שמאחר שלא היתה בחזקתו עד עתה – נאמן עליה (רשב"א שם; טור שם; רמ"א שם), ואינו דומה לאומר שטר אמנה הוא זה שאינו

השטר לבית דין – נאמן במיגו (ש"ך שם סק"ה). ¹¹ ומהאחרונים יש שפסק להלכה שהדבר ספק בדין, לפי שאין אומרים חזקה זו אלא כשהדבר גופו ממוין, אבל לא בשטרות, שאף על פי שהשטר תחת ידו, מכל מקום אין המעות תחת ידו (ש"ך שם). ¹² ויש סוברים שלא אמרו דבריו קיימים אלא כשאינו חב לאחרים, אבל כשחב לאחרים הרי זה כאומר שטר אמנה הוא, ואינו נאמן

(רשב"א וטור שם, בשם הראב"ד; מאירי שם; ריטב"א גיטין מ ב, בשם רבנו). ¹³ על תשלומי הקנס בהודאתו ראה ערך מודה בקנס. על מחלוקת הראשונים בהודאה בנוק וצער של חבלה, ראה ערך חובל על חב לאחרים. בהודאת קדושין ראה ערך קדושין. ¹⁴ ויש מי שכתב בדעת אחד הראשונים שחולק וסובר שאף מה שנתן אינו נתון (בית יוסף לב, בדעת התרומות שם, בשם הראב"ד).

שניהם, אלא ודאי הודאה היא זו שלא הלוה לו שעורים, אבל אם טענו סתם חטים וזה הודה בשעורים – חייב, שאין אדם מוחל על שאר תביעות אם לא תבע אלא אחת (רא"ש וטור שם; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר), והוא הדין אם טענו סתם, בלי זמן ידוע, והתובע מחזיק בטענתו אחר דברי הנתבע ומשיב אתה חייב לי חטים, שפטור משעורים, שהרי זו הודאה (רבנו ירוחם ג ב).

ויש מהראשונים מפרשים הטעם שפטור משעורים לא מפני הודאת בעל דין של התובע, ולא מפני שמחל לו, אלא מפני שהודאת הנתבע שחייב בשעורים אינה הודאה לחיבו, שכיון שהודאתו היתה בלי תביעה הרי זה יכול לומר משטה אני כך (ראב"ד בבא קמא שם; התרומות ז ב, בשמו; רא"ש בבא קמא שם, בשם הרמ"ה; ש"ך שם ס"ק טז), ולדבריהם אם יש עדים על השעורים – חייב (ש"ך שם), ואף אם אין עדים אינו פטור אלא אם חזר בו מהודאתו ואומר מצחק הייתי, אבל אם עומד בהודאתו – חייב לשלם שעורים (התרומות והרשב"א שם, בשם הראב"ד); ויש שכתב שאף אם לא טען משטה הייתי, בית דין טוענים לו, אלא אם כן אחר שפטרוהו בית דין חזר התובע וטען יתן לי השעורים שהודה, אז צריך שישב זה משטה הייתי (ש"ך שם ס"ק כב, בדעת הרא"ש שם, בשם הרמ"ה).

כשתפס תפס התובע את השעורים, נחלקו ראשונים בדבר: השעורים

• יש אומרים שאין מוציאים מידו (רי"ף שם; רמב"ם שם; שו"ע שם; ש"ך שם ס"ק כא), שכיון שהוא מוחזק יכול לומר יודע אני בעצמי שלא הודיתי ולא מחלתי, אלא שלא רציתי לתבוע הכל בפעם אחת (סמ"ע שם ס"ק כו), וכן לטעם של משטה אני, מכיון שתפס וזה שתק, הודאתו שחייב בשעורים הודאה גמורה (ש"ך שם ס"ק כב. וראה קצות החושן שם סק"ט).

• ויש אומרים שמוציאים מידו (תוספות שם לו א ד"ה ראוי; רא"ש שם; טור שם, בשמו; ים של שלמה שם ג לו), שלדמי חטים אינו יכול לתפסם, כיון שכפר לו בהם, ולשעורים אין התפיסה מועילה, שכבר הודה שאינו חייב לו שעורים, או שמחל לו שעורים, אלא אם כן תפס שלא בפני עדים, שנאמן מתוך שיכול לומר לא תפסתי (רא"ש שם).

• ויש מחלקים: אם תפס קודם שתבע והודה – מועילה התפיסה, שיכול לומר לא תבעתי השעורים מפני שהייתי מוחזק בהם ואין זו הודאה, אבל תפס אחר שעמד בדין והודה לו, אין התפיסה מועילה, כיון שכבר הודה שאין לו בידו שעורים (התרומות ז ב, בשם התוספות; רבנו ירוחם ג ב; טור שם, בשם יש מחלקים; רמ"א שם, בשם יש אומרים, והסכים עמם), אבל לטעם שפטור משעורים מפני השטאה, אף בתפס לאחר שעמד בדין מועיל (ש"ך שם ס"ק כב וכד) ¹⁵.

הודאת התובע, מכל מקום אם יש עדים – חייב, שכיון שיש עדים אין זו הודאה, שיכול לומר לא תבעתי השעורים מפני שבטוח אני שודאי יתחייב לי, שהרי יש לי עדים, ולמה לי לתבע, ולא תבעתי רק מה שאין לי עדים (ש"ך שם ס"ק טז). ¹⁸ יש סוברים שאף לטעם שפטור משעורים מפני הודאת בעל דין של תובע, הרי זה מפני שמחל לו, שההודאה עצמה היא מחילה ופטור גם כשיש עדים (בי"ח שם וסמ"ע ס"ק כג, בדעת התוספות והרא"ש); ויש סוברים שהודאה אינה משום מחילה, ולטעם של הודאת בעל דין אם יודע הנתבע שחייב לו שעורים חייב לשלם לו, וגזלן הוא אם אינו משלם לו, אלא שבית דין אינם יכולים להוציא מידו, שיוכל לומר כבר הודה לי שאני חייב לו שעורים (ש"ך שם ס"ק יז, על פי רא"ש שם, ותוספות סנהדרין ו א ד"ה צריכה). ¹⁹ על טענו חטים והודה לו בשעורים בנוגע לחיוב שבועה על החטים, ראה ערך מודה

לו על ידי אחר (ראה ערך זכיה. תוספתא בבא בתרא (ליברמן) י א; גיטין מ ב; רמב"ם זכיה ד יב, ומגיד משנה שם; טוש"ע חו"מ רמה ד), אבל אמר כתבתי ונתתי לו, והוא אומר לא כתב ולא נתן לי, הודאת בעל דין כמאה עדים (תוספתא בבא בתרא שם; גיטין שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם ה), והנותן אוכל פירות השדה (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם). ואף על פי ששניהם בעלי דין ושניהם מודים, אין אומרים הודאת בעל דין לגבי הנותן, שהנותן לפעמים סבור שקיבל מידו וזכה בה, והוא לא קיבל (תוספות שם ד"ה הודאת) שהמקבל זכור יותר מהנותן, שהנותן קדמה לו מחשבה לתת קודם שיתננה, ופעמים סבור שנתן מפני שעלה בדעתו ליתן והוא לא נתן, אבל המקבל אם קיבל במה יטעה וישכח (שו"ת הרשב"א, המיוחסות לרמב"ן ק"ו, בשם התוספות; ריטב"א גיטין שם, בשם יש מפרשים; סמ"ע שם סק"ח) ¹⁵.

כשכן המקבל וסבור וסבור הוא שאמר לא נתת לאבי שדה זו, והוא אומר כתבתי ונתתי לו, מניחים הפירות ביד שלישי עד שיוודע הדבר איך היה (גמ' שם, ורש"י ד"ה הנותן)

הא באבא; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שמא יבואו עדים שזה מכרה לאביו, והוא לא ידע (רש"י שם). ודוקא כשהבין אומר אני הייתי במעמד שאתה אומר שנתת לאבי, וראיתי שלא נתת לו כלום – שמשלשים, ואין אומרים הודאת בעל דין כמאה עדים, כיון שהבין לא קיבל בידו השטר, ושמא טעה וסבור שאביו לא קיבל וקיבל, אבל אם לא היה באותו מעמד – היינו שלא אמר בפירוש שהיה באותו מעמד (סמ"ע שם ס"ק יא), או שאומר ששמע מאביו שלא קיבל אותה (ט"ז שם ו ד"ה אבל) – דינו כאומר נתתי שדה פלונית לפלוני, והוא אומר לא נתת לי, שהרי היא של המקבל (טור שם; שו"ע שם ו, בשם יש מי שאומר) ¹⁶.

טענו חטים והודה לו בשעורים (בבא קמא לה ב; רמב"ם טוען ג י; טוש"ע חו"מ פח יב) שהרי זה אומר אין לי בידך שעורים, ונמצא דומה למי שאמר לחברו בבית דין מנה לך בידו, ואומר לו האחר אין לי בידך, שאין בית דין מחייבים אותו ליתן לו כלום (רמב"ם שם), ואף כאן הודאת בעל דין של התובע שאינו חייב לו שעורים כמאה עדים, ולפיכך אפילו יש עדים על השעורים – פטור, שהודאת בעל דין של התובע כמאה עדים (התרומות ז ב; רא"ש שם ג טו; מאירי שם, בשם גדולי הדורות; טור שם; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר) ¹⁷;

ויש מפרשים הטעם שפטור אף משעורים, מפני שהתובע מחל על השעורים, מאחר שלא תבעו (רש"י שם ד"ה פטור; תוספות שם ד"ה לימא), ולפיכך אפילו יודע הנתבע בעצמו שחייב לו השעורים, פטור לשלם לו, שהרי מחל לו התובע (רמ"א שם) ¹⁸. ודוקא כשאמר לו חטים הלוייתך ביום פלוני ובשעה פלונית, והלה אומר שעורים היו, שאילו הלוהו שניהם היה טוען על

¹⁵. ויש מפרשים שכיון שזה מודה וזה מודה, העמד קרקע בחזקתה ביד בעלים הראשונים (רשב"א שם, בשם הראב"ד, והסכים עמו). ¹⁶. ויש מן הראשונים המפרש אותה שאמרו כאן הודאת בעל דין כמאה עדים לא על הודאת המקבל, אלא על הודאות שניהם, וכיון שכל אחד מודה, מן הדין שניהם נאמנים, וההבדל שאמרו בין האב ובין הבן הם מפרשים להיפך, שכשהאבות נחלקו ועודם קיימים, משלשים את הפירות עד שיוודה האחד לחברו, אבל כשמתו האבות בעודם במחלוקתם זכה בן הנותן בשדהו, ואין בבן המקבל כח להוציאה מידו, שהרי אינו זוכה אלא מכח אביו, ואביו כבר הודה שלא זכה בה מעולם, אבל בן הנותן שכבר היתה של אביו, אלא הספק אם נתנה או לאו, מעמידים אותה בחזקתו, ואם הבנים חולקים דינם כדין האבות (ריטב"א שם, בשם ה"ר פנחס הלוי). ¹⁷. ויש הסובר שאף אם טעם הפטור משעורים הוא משום

כשפוסל עליו עדים

מי שאמר בבית דין על עדים שחתמו בשקר, שוב אין עדותם מועלת לו לעולם, כיון שהודה בעצמו שהם עדים פסולים, שחתמו פעם אחת שקר (תוספות כתובות מד א ד"ה איכא; רא"ש שם ד ה; ר"ן שם), ולפיכך שני שטרות של מכירה או מתנה שיצאו על שדה אחת ללוקח אחד, ואין זמנם שוה, שביטל שני את הראשון, ולא קנה את השדה אלא מזמן השני (גמ' שם), לדעת הסובר שהטעם הוא מפני שהלוקח הרי זה כהודה שהשטר הראשון פסול הוא (ראה גמ' שם), אותם העדים פסולים הם ללוקח זה, ואם יש לזה הלוקח שום שטר אחר שעדים אלו חתומים עליו – אותו השטר פסול, שהרי הודה שהעדים פסולים (גמ' שם, ותוספות שם), ואינם פסולים אלא לזה הלוקח בלבד, אבל לא למוכר, שהרי הוא לא הודה שהם פסולים, אלא שנוח לו שתהיה חלה המכירה מזמן מאוחר יותר ולכן עשה לו שטר שני, וכל שכן שאינם פסולים לכל העולם (ר"ן שם) ²⁰.

ואין הדברים אמורים אלא כשמודה דבר שהוא לחובתו, והעדים מכחישים הודאתו ומעידים לזכותו, ואז פסולים העדים אפילו לעדות אחרת שיעידו לזכותו, אבל כשהוא אומר לזכותו, ועדים מכחישים אותו ואומרים לחובתו, אינו פוסל העדים כלל, ויכול להביאם לעדות אחרת, שאם לא כן כל לזה שאומר לא לוית, והעדים מעידים שלוח – יפסלו העדים נגד לזה זה לעדות אחרת, שהרי אומר שעדי שקר הם, אלא שבמה שטוען לזכותו אינו פוסל העדים (נתיבות המשפט כ א).

כשלא מצא בעל דין שאמרו לו הדיינים להביא עדים או ראייה, ואמר אין לי, אף על פי שמצא אחר כך, אינו כלום **עדים** (תנא קמא במשנה סנהדרין לא א; רמב"ם סנהדרין ז ו; טוש"ע חו"מ כ א) ²¹, שאחר שאמר אין לי עדים, אנו אומרים עדי שקר הם ששכר אותם אחר שראה שנתחייב (רש"י שם ד"ה הרי זה; סמ"ע שם סק"ג). ואפילו אם ניכר הדבר שלא שכרם, מכל מקום כיון שאמר אין לי עדים, שוב אין מקבלים עדותם (סמ"ע שם), שהרי הודה שהם פסולים (נתיבות המשפט שם סק"א).

ואם נפסלו להבא, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שנפסלו העדים עבורו להבא, שאם יוציא עוד שטר בעדים אלה אף על איש אחר הם פסולים נגדו, שהרי אנו אומרים ששכרם לעדות שקר (נתיבות המשפט שם, על פי כתובות מד א).

• ויש אומרים שלא דוקא אמרו ששכר עדי שקר, אלא הרי זה כאילו הודה שהעדים טועים, ושלא במתכוין שקרו, ולא פסלם כלל (תומים שם סק"ב; ערוך השלחן שם ב). ומכל מקום אם כשאמרו לו בית דין הבא עדים אמר אין לי, וכשחייבוהו וראה שנתחייב אמר קרבו פלוני ופלוני והעידוני (ראה סנהדרין לא א), ניכר הדבר שעדי שקר הם, ופסולים לכל עדויות של אותו האיש (ערוך השלחן שם).

עד אחד אומר עד אחד אומר מנה הלוחה ראובן לשמעון, ועד **מנה ועד אחד** אחד אומר מאתים הלוחה, שהלכה יש בכלל **אומר מאתים** מאתים מנה, ואין כאן הכחשה, שהרי שניהם מעידים על מנה, ובאותו מנה, אין מכחישים זה את זה (ראה ערוך דרישה וחקירה), נחלקו ראשונים בדינו:

• יש אומרים שאם התובע תובע כשיעור שתי העדויות – יש לו מנה, אבל אם תובע רק אחת מהן, הרי הוא מודה שהעד השני משקר, והודאת בעל דין כמאה עדים, ונמצא שאין לו אלא עד אחד (חידושי הר"ן סנהדרין כט ב, בשם הרמב"ן, והסכים עמו), וכן הלכה (טור ורמ"א חו"מ ל ב).

• ויש אומרים שאפילו כשתובע כשיעור אחת מהתביעות, אין כאן הודאה לפסול העד, ואנו אומרים יש בכלל מאתים מנה (חידושי הר"ן שם, בשם הראב"ד; נמוקי יוסף בבא בתרא מא ב).

כשמששים עצמו רשע

אין הודאת בעל דין כמאה עדים אלא בממון, אבל לא לעונש מלקות ולפסול את עצמו, ולא לקנס, לפי שאין אדם משים עצמו-רשע (ראה ערכו). רש"י יבמות כה ב ד"ה ואין אדם; שו"ת הרא"ש יא ו).

וכן בחיוב מיתה – הבא לבית דין ואמר הרגתי את הנפש, או בעלתי בעילה אסורה, הוא פטור מכל דינים שבעולם, בין מדיני מלקות בין מדיני מיתת בית דין, שאין אדם משים עצמו רשע (שו"ת הרא"ש א עא), ונחלקו במקור הדין:

• יש אומרים שגזרת הכתוב היא שאין ממיתים ולא מלקים בהודאת פיו של האדם, אלא על פי שנים עדים, ומכל מקום נתנו טעם לדבר, שמא נטרפה דעתו בדבר זה, שמא מן העמלים מרי נפש הוא המחכים למות ומאבדים עצמם לדעת, ומודה על דבר שלא עשה כדי שיהרג (רמב"ם סנהדרין יח ו).

• יש אומרים שאין נפשו של אדם קנינו אלא קנין הקדוש ברוך הוא, שנאמר: הַנְּפֹשֹׁת לִי הֵנָּה (יחזקאל יח ז), ולכן אין הודאתו מועילה, שמודה על דבר שאינו שלו, אבל ממונו שלו הוא, ושם אנו אומרים הודאת בעל דין כמאה עדים (רדב"ז שם).

• ויש אומרים לפי שאין הודאת בעל דין מועילה אלא בדבר שהחייב בא ממילא, מצד עצם המעשה, ולא בדבר שחייבו תלוי בבית דין, כמיתה ומלקות וכיוצא, שאין בית דין יכולים לחייב אלא על פי עדים דוקא (לבוש מרדכי בבא קמא כו, בדעת רש"י והרמב"ם).

כשמתחייב ממון כשמתחייב ממון בהודאתו על ידי שמשים עצמו **בהודאה זו** רשע, אף על פי שעל מעשה האיסור שעשה אינו נאמן, מכל מקום על הממון שנתחייב במעשה זה אנו אומרים הודאת בעל דין כמאה עדים, ומי שהודה שגזל את חברו – נאמן ומשלם, ואין אומרים אינו נאמן לפסול את עצמו (שו"ת הרשב"א ב רלא; ריטב"א כתובות עב א, ומכות ג א), וכן המודה שגנב (ריטב"א שם ושם); וכן מי שהודה שהדליק את גדישו של חברו ביום הכפורים – חייב, וכן אילו הודה שהלוחה את חברו בריבית קצוצה – מחייבים אותו לשלם על פי עצמו (שו"ת הרשב"א שם); וכן מי שהודה שמסר ממון חברו בידי גוי (ראה ערוך מסור) ואין עדים בדבר, אף על פי שאינו נפסל בהודאת עצמו, שאין אדם משים עצמו רשע, חייב לשלם (מרדכי בבא קמא קפ; רמ"א חו"מ שפח ח).

וכן העדים שחתמו על השטר ואמרו אנוסים היינו מחמת ממון – ששיחדו אותנו – או שטר אמנה היה זה, אף על פי שאינם נאמנים לפסול את השטר, שאין אדם משים עצמו רשע, מכל מקום לגבי

לכל דבר על ידי הודאתו, ואף בשני שטרות שביטל שני את הראשון, לא אמרו אלא לחשוש לעדים הראשונים, וכמו דין-מרומה (ראה ערכו), אבל לא לפסלם, אפילו לאותו הלוקח (פסקי הלכות (קרלין) א קמה). ²¹ והוא מחלוקת

במקצת. ²⁰ יש מהאחרונים החולק על עיקר הדבר שבהודאת בעל דין נפסלים העדים נגדו לכל העדויות, וסובר שאין ההודאה פועלת אלא על אותו הדבר שהוא מודה בלבד, אבל לא לכל מה שישטעף מזה, כגון שיפסלו העדים

(ראה ערך עוברת על דת), שלגבי הממון הודאת בעל דין כמאה עדים (ר"ן כתובות עב א; ריטב"א שם; בית שמואל קטו סק"ג)²².

המודה שחשוד על השבועה המודה מעצמו שהוא חשוד על השבועה, שעבר על השבועה עברה שנפסל בה, אף על פי שאינו נעשה חשוד על פי עצמו, אם הוא מהנשבעים ונוטלים (ראה ערך שבועה) אינו נשבע ונוטל, ונאמן הוא על עצמו על הממון, שהודאת בעל דין כמאה עדים (טור חו"מ צב, בשם הרמ"ה; שו"ע שם ה), וכן אם נתחייב שבועה להיפטר, כיון שהוא אומר חשוד אני, אם רצה התובע נשבע ונוטל (טור שם; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר), מטעם זה עצמו (כן משמע מבאר הגר"א שם ס"ק יג)²³.

הוכיח סופו על תחילתו

מעשיו או דיבוריו של אדם לאחר זמן, מוכיחים על מחשבתו שהיתה בלבו קודם לכן

לצוות קודם שהגיעה לידו (דרישה וסמ"ע שם ס"ק כג בפירוש דברי הבית יוסף בבדק הבית, ובשו"ע בשם יש אומרים), אבל נחלקו עליהם ומוכיחים שאין הבדל בין שכיב מרע לבריא בזה (רמ"א בשו"ע שם). וראה ט"ז שם, ושי"ד סק"ז שאף המחבר לא נתכוין לזה אלא לדין אחר, וראה ערך מתנת שכיב מרע).

נמצאה שנים אוחזים בטלית, וכל אחד טוען שלי היא, וחטף אחד מחברו בפני בית דין, והשני שתק ולבסוף צווח, נסתפקו בגמרא אם דנים את השתיקה שבתחילה כהודאה, או שאינה כהודאה, לפי שחשב הרי חכמים רואים את מעשה התפיסה ויודעים שלא מדעתי נתתי, ואין לי לצווח (בעיא שלא נפשטה בבבא מציעא ו א).

וכתבו ראשונים שאף לדעת חכמים הנ"ל יש מקום לספק זה, שכן במתנה יש לומר שבמה ששתק בתחילה גילה דעתו שנתרצה, ולכן אין סופו מוכיח על תחילתו, אבל בזה שחטף בפני בית דין אין משתיקתו בתחילה הוכחה כלל, כיון שבית דין ראו מעשה החטיפה, וכן להיפך אף לרשב"ג יש לומר שבמתנה אין משתיקתו בתחילה הוכחה לריצויו, כי למה לו לגלות דעתו כל זמן שלא הגיעה לידו, ולכן מוכיח סופו על תחילתו, אבל בחטף מחברו, אם לא נאמר שהסביר ששתק היא מפני שחכמים ראו מעשה החטיפה, הרי יש בזה הוכחה שהודה, ולא תועיל מחאתו שלבסוף (תוספות חולין לט ב ד"ה כי, וראה מהר"ם שם).

כשחטא השוחט את הבהמה סתם, ואחר כך חישב - בדיבורו - לזרוק דמה או להקטיר אימוריה לעבודה זרה, זה היה מעשה ולא אמרו בו חכמים לא איסור ולא היתר (תוספתא חולין פרק ב, וגמרא שם לט א), איסור לא אמרו מפני שלחכמים אין אומרים הוכיח סופו על תחילתו, ושם אחר שחטא הוא שנכנס בו יצר הרע והמיר דתו, והיתר לא אמרו מפני כבודו של רבן שמעון בן גמליאל שסובר הוכיח סופו על תחילתו (גמרא שם בפירוש הברייתא ורש"י), וכן הלכה, שאסורה מספק (רמב"ם שחיטה ב טז; טוש"ע יורה דעה ד ב).

עצמם נאמנים, שהודאת בעל דין כמאה עדים, וחייבים לשלם ללוה ההפסד שבא לו מכח חתימתם (שו"ת הרא"ש נח ו; שו"ת הרדב"ז ב תרז; טוש"ע חו"מ מו לו).

וכן האשה שאמרה לבעלה שזינתה תחתיו ברצון, אף על פי שאין מאמינים לה לאסור אותה על בעלה (ראה ערך סוטה), אבדה כתובתה, שהרי הודתה שזינתה (רמב"ם אישות כד יח; טוש"ע אה"ע קטו ו), שלענין ממון הודאתה שזינתה ברצון כמאה עדים (מגיד משנה שם).

וכן האשה שהודתה שהכשילה את בעלה בדבר איסור, כגון שהאכילתו שאינו מעושר, אף על פי שאינה נאמנת על כך, שאין אדם משים עצמו רשע, מכל מקום מפסדת כתובתה בהודאתה

בשני אופנים דנים אם אומרים הוכיח סופו על תחילתו - כשבתחילתו לא היתה שום הוכחה כלל על מחשבתו, וכשגם בתחילתו היתה קצת הוכחה. באופן הראשון מחלוקת תנאים בדבר, ובאופן השני הכל מודים שאומרים הוכיח סופו על תחילתו.

בחסרון הוכחה בתחילה

נמתנה המזכה מתנה לחברו בפניו על ידי אחר, והמקבל שתק, ולבסוף, כשבאו למסור לו את המתנה, צווח ואמר שאינו רוצה בה, הדבר תלוי במחלוקת תנאים אם זכה בה: לדעת חכמים קנה, שכיון ששתק מתחילה - נתרצה בה, ועכשיו כשצווח הוא רוצה לחזור בו; ולדעת רבן שמעון בן גמליאל לא קנה, שאנו אומרים הוכיח סופו על תחילתו שגם מתחילה לא רצה בה, אלא שחשב כיון שלא הגיעה המתנה לידי למה אצווח (בבא בתרא קלח א), שגנאי הוא לצווח כל זמן שלא הגיעה המתנה לידו (רשב"ם שם הוכיח).

להלכה נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהדבר ספק, ולפיכך אם קדם אחר וזכה בה לעצמו - אין מוציאים מידו, שמא המקבל זכה בה, וכיון שאמר איני רוצה בה הרי הפקירה; אולם אם חזרו הבעלים הראשונים ותפסוה מיד זה שקדם וזכה בה, אין מוציאים מידם, שמא הוכיח סופו על תחילתו, והמקבל לא זכה בה וברשות הבעלים הראשונים היא קיימת עדיין (רמב"ם זכיה ומתנה ד ג; תשובות גאוני [הרכ"ב] שעז; טור חושן משפט רמה בשם הרמב"ם; שו"ע שם יא בסתם).
 - ויש סוברים שהלכה כחכמים, שאין אומרים הוכיח סופו על תחילתו (אית מן רבנותא בתשובות הגאוני שם; רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה יורשין; שו"ע שם, בשם יש אומרים לפירוש הדרישה וסמ"ע שם).
- יש מצדדים לומר שלא נחלקו חכמים על רשב"ג אלא בשכיב מרע שזיכה על ידי אחר, שכיון שידע שדברי-שכיב-מרע-ככתובים-ומסורים (ראה ערכו), וגם זיכה לו על ידי אחר, היה לו למחות, אבל בבריא שזיכה מודים הם שהוכיח סופו על תחילתו, ולא היה לו

שאינו נעשה חשוד על פי עצמו הוא מפני שאדם קרוב אצל עצמו, ולכן בנוגע לממון הודאת בעל דין כמאה עדים, או מפני שגזרת הכתוב היא, ולכן אין התובע שכנגדו יכול להישבע וליטול (תומים פז ס"ק כז).

הוכיח סופו על תחילתו. 1. ח', טורים תלה-תמד.

תנאים במשנה (ראה ערך דיני ממונות. תנא קמא ורבן שמעון בן גמליאל שם).
22. ויש מהראשונים החולקים וסובר שאין אומרים כאן הודאת בעל דין כמאה עדים, כיון שאין אדם משים עצמו רשע, ולא הפסידה כתובתה (ר"ן וריטב"א שם, בשם הראב"ד).
23. ויש שכתב שהדבר תלוי במחלוקת ראשונים, אם מה

ונחלקו בכך המפרשים:

• יש סוברים שמצד הדין הבהמה מותרת, שהלכה כחכמים שאין אומרים הוכיח סופו על תחילתו (ראה לעיל: במתנה, דעת הסוברים כן במתנה), אלא שמשום חומר של עבודה זרה החמירו מפני כבודו של רשב"ג (ים של שלמה חולין ב כ, בשיטת ר"י. וראה ב"ח שם בשיטת הטור).

• ויש סוברים שאפילו לדעת חכמים הבהמה אסורה מספק, כי במתנה שתיקתו הראשונה מוכיחה שנתרצה, ולכן אין גילוי דעתו שלאחר כך מוכיח על תחילתו, אבל בשחיטה אין לנו שום אומדנא בשעת מעשה, כי למה יש לו לצוות אם חשב לעבודה זרה, ולכן יש להסתפק שמה שחושב בסופו שמה זה מוכיח גם על תחילתו (שיטה מקובצת בבא בתרא קלח א, בשם הר"ן).

מהאחרונים יש מצדדים שאפילו לרשב"ג סובר במתנה שודאי הוכיח סופו, והמתנה בטלה בתורת ודאי, בשחיטה מודה שאינו אלא ספק, כי במתנה יש טעם למה שתק בתחילה, מפני שחשב כל שלא הגיעה המתנה לידי למה אצוות, אבל בשחיטה אם גם בתחילה חשב לעבודה זרה למה שחט סתם (פליתי ד סק"ב. וראה שערי תורה כלל ד פרט א וב שהאריך להשיג עליו).

אם נאסרה הבהמה מחמת ספק זה בהנאה, או רק באכילה, ראה ערך תקרובת עבודה זרה.

האם מספיקה יש מן הראשונים סוברים שאין אומרים הוכיח **סחשבה, או שצריך** סופו על תחילתו אלא אם כן זרק או הקטיר **גם מעשה** לבסוף את הדם או החלב לעבודה זרה, אבל אם חישב לזרוק ולא זרק – הבהמה מותרת (רמב"ן חולין לט א ד"ה ותרצנא; רבנו ירוחם נתיב טו א), ואדרבה אנו אומרים שמכיון שלא זרק לבסוף, הוכיח סופו על מה שאמר באמצע לזרוק ועל מה ששחט בתחילה, שמעולם לא היתה דעתו לעבודה זרה כלל (רמב"ן שם, וראה שם שהוכיח כן מלשון התוספתא חולין ב וירושלמי).

ויש סוברים שאפילו אם חשב לזרוק או להקטיר, אסורה משום הוכיח סופו על תחילתו (בית יוסף יו"ד ד, בדעת הטור; ש"ך שם סק"א, בדעת הרמב"ם והרשב"א וכלבו²).

כפירש ששוחט פירש בשעת שחיטה ואמר שהוא שוחט לשם **לשם מצוה** מצות שחיטה שציונו השם בתורתו, ואחר כך זרק דמה לעבודה זרה, נחלקו בכך הפוסקים:

• יש סוברים שבזה אין אומרים הוכיח סופו על תחילתו, והבהמה מותרת, שהוכיח סופו לא שייך אלא כשתחילתו היתה בשתיקה, אבל לא כשאמר בפירוש להיפך (ב"ח יו"ד ד; ש"ך שם סק"ב ממשמעות הטור והמחבר; פרי חדש סק"ג).

• ויש סוברים שאפילו אם אמר בפירוש ששוחט לשם מצות השם אנו אומרים הוכיח סופו על תחילתו שמה שאמר ששוחט למצות ה' הוא לפי הטעות שלו שזוהי מצות השם (ט"ז שם סק"ב³).

האם הורעה אין אומרים הוכיח סופו על תחילתו אלא באותה **חזקתו על** בהמה שזרק דמה לעבודה זרה, שידים מוכיחות **שאר בהמות** שבגוף זה הורע, אבל בשאר בהמות ששחט לפני **ששחט**

כן מעמידים אותו בחזקת כשרותו (האשכול [הוצאת רצ"א] חלק ג עמ' 7. וכן כתב הפרי חדש א סק"ט. וראה ערך חשוד במחלוקת האחרונים בהוציא טרפה מתחת ידו אם נעשה חשוד למפרע).

קידושין קטנה או נערה שנתקדשה בלא דעת אביה, לדעת הסוברים שאם נתרצה האב כששמע מהקידושין הרי הם

קידושין, ואם שתק – אינם קידושין (ראה טוש"ע אבן העזר לו יא מחלוקת ראשונים בדבר, וראה ערך קדושין), כתבו ראשונים שכששמע האב ושתק ואחר כך נתרצה, אומרים הוכיח סופו על תחילתו שגם בשעה ששתק נתרצה והם קידושין משעת שמיעה (טור שם בשם הרמ"ה; שו"ע שם לדעה זו). מהאחרונים יש שכתב שהדבר ספק, אם הוכיח סופו על תחילתו (המקנה בקונטרס אחרון לאהע"ז שם)⁴.

בקצת הוכחה בתחילה

אמר כתבו גט הבריא שאמר כתבו גט לאשתי, ולא אמר תנו, **לאשתי ולא** ועלה לראש הגג ונפל משם, אמר רבן שמעון בן **אמר תנו ונפל** גמליאל אם מעצמו נפל – הרי זה גט (משנה גיטין **מהגג** סו א), ואם לא כתבו את הגט קודם שנפל – כותבים ונותנים אחר שנפל, כל זמן שיש בו נשמה (תוספתא גיטין ד; טוש"ע אהע"ז קמא יז), ואם כתבו ונתנו קודם שנפל, הרי זה גט כשר (רמב"ם גירושין ב יג; טוש"ע שם), שהוכיח סופו על תחילתו (גמרא שם) שדעתו היתה לכתחילה לכך לעלות ולפול, ומתוך שהיה בהול לא הספיק לגמור את דבריו ולומר תנו (רש"י שם ד"ה אם, וחולין לט ב).

הלכה כרבן שמעון בן גמליאל (רמב"ם גירושין שם; טוש"ע שם). וכתבו ראשונים שאפילו חכמים החולקים על רבן שמעון בן גמליאל בשתק ולבסוף צוות במתנה (ראה לעיל: בחסרון הוכחה בתחילה; במתנה), מודים שכאן אומרים הוכיח סופו על תחילתו, לפי שגם קודם לכן אמר כתבו, ויש קצת הוכחה בתחילה, ונפילתו מוכיחה שמה שאמר כתבו היתה כוונתו לכתוב וליתן (ראב"ד על הרי"ף, ורמב"ן ורשב"א ור"ן גיטין שם; בית שמואל קמא ס"ק כו⁵).

כשנפל לאחר אפילו נפל לאחר זמן, כל שאנו יודעים בודאי **זמן** שמעצמו הפיל עצמו, הרי זה גט (בית יוסף אהע"ז קמא; לחם משנה גירושין ב יג; ערוך השלחן שם צז); ויש מוכיחים בדעת ראשונים שדוקא בהמית עצמו מיד אומרים הוכיח סופו על תחילתו, ולא כשהפיל עצמו לאחר זמן (מרכבת המשנה חלק ב גרושין שם, וערוך השלחן שם, בדעת הרמב"ם שכתב "מיד". וראה בית שמואל שם ס"ק כד שמסתפק בדבר).

כספק אם נפל ספק נפל מעצמו ספק הפילתו הרוח, אם לאלתר נפל **מעצמו** – הרי זה גט, שאני אומר מעצמו נפל, ואם לאחר זמן נפל – אינו גט (תוספתא גיטין פרק ד, וירושלמי שם הלכה ח⁶); ויש פוסקים שלאחר זמן הרי זה ספק גט (טוש"ע אהע"ז קמא יח, וראה בית יוסף).

ויש מהראשונים כתבו ספק הפיל עצמו ספק דחפתו הרוח, הרי זה גט – ויש גורסים: ספק גט (גירסת הטור שם ברמב"ם, וראה כסף משנה ובית יוסף שם שלגירסא זו כוונתו כשנפל לאחר זמן) – עד שיוודע

עדות; רמב"ם איסורי ביאה יג טז, בנשים שגירן שלמה ושמשון ונשאום שנחשבו כעכו"ם שהוכיח סופן על תחילתן. ולא הוזכרה בכל מקומות אלו מחלוקת חכמים ורשב"ג הנ"ל, ונראה שהשתמשו בתורת ביטוי לסברא. 5. וראה שו"ת נודע ביהודה קמא אהע"ז מד, ושו"ת חתם סופר אהע"ז א נו וסט ופד בביאורם בדבר. 6. לפנינו הגירסא בתוספתא מקוטעת, והגירסא בשלימותה ברשב"א גיטין סה ב ובר"ן שם, וראה תוספתא ראשונים לר"ש

2. וראה פרי מגדים בשפתי דעת שם שמכריע כן להלכה. 3. וראה פלתי סק"א שתלה הדבר במחלוקת ראשונים אם פיגול די במחשבה או שצריך דיבור, וראה שו"ת משיב דבר הלכות שחיטה ב ד. 4. בראשונים השתמשו בסברא זו של הוכיח סופו על תחילתו במקומות שונים – ראה תוספות פסחים נג א ד"ה מפני, באיסור אכילת גדי מקולס בליל פסח שחוששים שמה הקדישו מחיים והוכיח סופו על תחילתו; תוספות מכות ו א ד"ה לאסחודי, בענין

לפניך סתם ואמר לו יבוא פלוני ויאכל – או: רצונך שיבוא פלוני ויאכל (רמב"ם וטושי"ע שם) – אסור, שסעודתו מוכחת עליו (לשון ב בגמרא שם), הלכה כלשון שני (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

קידושי אשה וכן בקדושי אשה כשהענין מוכיח, כגון נתן טבעת לאשה לשם קידושין, והיא לא הבינה שלשם קידושין ניתנה לה, וכשאמרו לה זקק אותה אל פניו, כתבו ראשונים שהוכיח סופה על תחילתה, ואין הקידושין קידושין, ואפילו חכמים החולקים על רבן שמעון בן גמליאל כאן מודים כיון שיש אמתלא מוכחת על שתיקתה (מרדכי קדושין תקלא, וראה שו"ת אחיעזר א כו. וראה ערך קדושין).

יש מהאחרונים סובר שאפילו נתן לה בפירוש לשם קידושין וקבלתו בשתיקה, וזרקתו בפניו אפילו לאחר כדי דיבור, אנו אומרים הוכיח סופו על תחילתו ואינם קידושין (קהלת יעקב לבעל נתיבות המשפט והובא באחיעזר שם, וראה שם שהאחרונים אינם סוברים כן. וראה ערך קדושין).

המקדש בפני עדים פסולים מדאורייתא המקדש לפני פסולי-עדות (ראה ערכו) דאורייתא מחמת רשעתם, יש שכתבו שאם חזר בתשובה אחר כך אומרים הוכיח סופו על תחילתו שלבו היה תמיד לשמים (חלקת מחוקק מב ס"ק יז, על פי שו"ת מהר"ם פדואה לו⁸), או שתיכף בשעת קידושין שמא הרהר תשובה בלבו (בית שמואל שם ס"ק כב⁹), אבל אם לא חזר בתשובה הוכיח סופו על תחילתו שחזר לסורו (חלקת מחוקק שם).

לך בודאי שהרוח דחפתו (רמב"ם גירושין ב יג, וראה כסף משנה ובית יוסף שם שלגירסא הרי זה גט רצונם לומר כשנפל מיד⁷).

שיעור לאלתר שיעור לאלתר כתבו אחרונים שהוא כדי שיעור כתיבת גט ונתינתו, כי מכיון שאנו דנים שהוכיח סופו על תחילתו שבשעה שאמר כתבו היה דעתו להפיל עצמו, ודאי חשש שתיכף עם הנפילה ימות ולא יספיק לכתוב וליתן גט לאחר הנפילה, ובודאי הקדים אמירת כתבו כדי שיעור של כתיבת הגט ונתינתו, ולשם כך איחר את הנפילה (תורת גיטין קמא יז; שו"ת חתם סופר אהע"ז ב מג).

נעזר הנאה יש שקצת הוכחה בתחילה היא לא מצד דיבורו הקודם, אלא שהענין עצמו מוכיח: המודר הנאה מחברו ואין לו מה יאכל, שמותר לו ליתן לאחר לשם מתנה, וזה נותנו למודר (ראה משנה נדרים מח א, וראה ערך נדרים), אם הוכיח סופו על תחילתו – שסוף דבריו הוכיח על תחילתם שאינה אלא הערמה (ר"ן) – אסור (גמרא שם בפירוש המשנה), כגון שנתן לאחר מתנה, ואמר לו הרי סעודה זו נתונה לך ויבוא פלוני (לשון הרמב"ם וטושי"ע) ויאכל עמנו (משנה וגמרא שם; רמב"ם נדרים ז טו; טושי"ע יו"ד רכא ט), אבל אם לא אמר בפירוש, אף שהענין מוכיח בעצמו שלא נתן אלא כדי שיתהנה המודר – מתנתו מתנה (ר"ן שם).

ונחלקו שני לשונות בגמרא אם דוקא כשאמר לו אין הסעודה לפניך כדי שיבוא פלוני ויאכל הוא שאמרו סופו מוכיח על תחילתו ואסור (לשון א בגמרא שם), או אף כשאמר לו הרי הסעודה

הוֹלָכָה¹

קירוב חלקי הזבחים והמנחות והקטורת למקום זריקתם או הקטרתם במזבח, החיצון או בפנימי

הפרקים:	• במנחות;
• בדם הקרבנות;	• בקטורת;
• בפסולים לעבודה;	• הולכת אברים;
• במחשבת פסול;	• הולכת עצים;
• הולכה שלא ברגל;	• הולכות אסורות.

סיכום תמציתי

בדם הקרבנות

הולכה זוהי קריבת דם הקרבנות למזבח לשם זריקתו, שכשלוקח הכהן הדם במזרק מוליכו אצל המזבח, והיא אחת מארבע עבודות המכשירות את הקרבן, והמעכבות את כפרתו. הולכה צריכה כלי שרת, וצריכה בגדי-כהונה. בקרבן עוף – יש סוברים שאין הולכה; ויש סוברים שאף בעוף יש הולכה. הולכת הדם צריכה שתהיה במחשבה לשם הזבח ולשם בעליו.

בפסולים לעבודה

הזר, והאונן, והשיכור, ובעל-מום, והיושב – פסולים להולכה, וכן מחוסר בגדים, וערל. ואמוראים נחלקו בהולכת זר אם כשרה אם לאו, וההלכה היא שהולכת הדם אינה כשרה אלא ככהן הכשר לעבודה. אף שהזר פסול לעבודת הולכה, אינו חייב עליה מיתה. הולכה בשמאל פסולה, ופסולו מן התורה.

במחשבת פסול

מחשבת פסול אם פוסלת בהולכה נחלקו תנאים, והלכה שמחשבה פוסלת בהולכה.

ליברמן לתוספתא שם. 7. וראה השגות הראב"ד ולחם משנה שם, ובאור הגר"א שם בדעת הרמב"ם. 8. וראה שערי תורה ד טז בביאור דבריו. 9. וראה שערי תורה שם. **הולכה**. 1. ח', טורים תמד-תעז.

במנחות

הולכת הקומץ של המנחה, אחר שניתן בכלי אל המזבח להקטרותו, הרי זו עבודה, והיא כנגד הולכת הדם בקרבנות. מחשבת פסול פוסלת בהולכה זו, כמו בהולכת הדם. הולכה בזר פסולה. הולכה צריכה ימין, ואם הולך בשמאל אף היא פסולה. צריכה הולכה בכלי שרת.

בקטורת

הולכת הקטורת ביום הכפורים מהעזרה לפני ולפנים להקטירה, וכן הולכת המחתה עם הגחלים, שעליהם יקטירו הקטורת היא עבודה. מדברי ראשונים נראה שאף הולכת הקטורת של תמיד בכל יום מעזרה להיכל להקטירה במזבח הזהב, היא עבודה.

בהולכת הקטורת של הכהן הגדול ביום הכפורים לפני ולפנים, היה נוטל את המחתה של גחלים בימינו, ואת הכף של קטורת בשמאלו. החליף ונתן הכף בימינו והמחתה בשמאלו – פסול.

הולכת אברים

הולכת אברי העולה לכבש המזבח – וכן הולכת האמורים משאר הקרבנות למזבח – היא עבודה שאינה כשרה אלא בכהן, והקרבנה זו הולכה היא ולא הקטרה.

יש סדר קבוע להולכת האברים.

הולכת עצים

הולכת עצים-למערכה אינה עבודה וכשרה בזרים. עצים של המערכה שהעלם בין ביד ובין בכלי, בין בימין ובין בשמאל – כשרים.

בדם הקרבנות

עניינה הולכה זוהי קריבת דם הקרבנות למזבח לשם זריקתו (ראה רמב"ן על התורה ויקרא א ה, ומזרחי שם), שכשלוך הכהן הדם במזרק מוליכו אצל המזבח (רמב"ם מעשה הקרבנות ה ז בדם חטאת), והיא אחת מארבע עבודות המכשירות את הקרבן (ראה זבחים ד א, ורש"י שם ושם יג ב ד"ה אף חטאת), והמעכבות את כפרתו (יומא מח ב, ורש"י ד"ה אבל, וזבחים יד ב, וראה רש"י שם יג ב ד"ה ודבר; ירושלמי פסחים ה ב).

פסורה הולכת הדם היא במשמעות לשון הכתוב: וְהִקְרִיבוּ בְנֵי אֱהֲרֹן הַכֹּהֲנִים אֶת הַדָּם (ויקרא א ה). חגיגה יא א ושם נתבאר, וראה רש"י על התורה ויקרא שם), כמו שנאמר באברי הקרבנות: וְהִקְרִיב הַכֹּהֵן אֶת הַכֶּלֶל וְהִקְטִיר הַמִּזְבֵּחַ (ויקרא שם יג), וזוהי הולכת אברים לכבש המזבח (חגיגה שם ושם נתבאר. וראה להלן: הולכת אברים), ואף שכוונת התורה כאן, בכתוב וְהִקְרִיבוּ בְנֵי אֱהֲרֹן, היא על קבלת הדם (חגיגה שם. וראה ערך קבלה), שהרי נאמרה תיכף אחר שחיטה, ואין הולכה אלא אם כן קיבל קודם את הדם, וקבלה היא עבודה ראשונה אחר השחיטה (רש"י חגיגה שם ד"ה והקריבו, וזבחים ד א ד"ה והקריבו²), מכל מקום הוציאה התורה קבלת הדם בלשון של הולכה, ללמדנו שהולכת הדם אינה יוצאה מכלל קבלה לכל דבריה (חגיגה שם, ורש"י שם), ועבודה היא (תוספות יום טוב חגיגה סוף פרק א), והיא מגופי תורה (משנה חגיגה י א, וכפירוש הגמרא שם יא א) אף שאינה כתובה מפורש בתורה (גמרא שם).

יש מהראשונים שכתב שאין במשמעות והקריבו לשון הולכה, ולא למדנו הולכה אלא מתוך זה שקבלה צריכה מצות כהונה, כל שכן הולכה שהיא אחריה (רמב"ן על התורה שם, וראה שם במזרחי); ויש מהראשונים שכתב שלמוד זה של הולכה מהכתוב והקריבו הוא היקש (מאירי חגיגה שם. וראה ערך הקש).

צריכה כלי הולכה צריכה כלי שרת (ראה רמב"ן על התורה ויקרא א שרת³) כיון שהיא עבודת כהן והיא שרת (אבן האזל שם ושם, וראה מקדש דוד שם שכתב טעם אחר), שעיקר כלי שרת הוא מה

שעושים בהם שרות, כמו שכתוב: אֲשֶׁר יִשְׁרְתוּ בָם בְּקֶדֶשׁ (במדבר ד יב. אבן האזל מעשה הקרבנות שם ד"ה ונראה דטעמא).

צריכה נגדי מכיון שהולכת הדם היא עבודה, צריכה נגדי-כהונה כהונה (ראה ערכו), ובערב פסח, שהיו הדמים נשארים בעזרה (ראה ערך קרבן פסח), ובגדי כהונה שעבד בהם כשהם מלוכלכים בדם, העבודה פסולה (ראה ערך בגדי כהונה כרך ב), ולהרימם בשעת הולכה אי אפשר, מפני שהבגדים צריכים להיות כמידתם (ראה ערך הנ"ל), לכן היו מוליכים את הדם על האצטבאות של בנין שהיו בעזרה (פסחים סה ב, ורש"י ד"ה דמסגו).

נחטאות אף בחטאות הפנימיות, שהזאת דמן היא בהיכל (ראה ערך פנימיות הזאת) יש דין הולכה, כשמוליך את הדם למזבח הפנימי שבהיכל ולפרוכת (זבחים יד א, ורש"י ד"ה שאי אפשר, וראה תוספות ד א ד"ה דהולכה, ושיטה מקובצת שם אות ו).

נקרבן העוף בקרבן עוף – יש סוברים שאין הולכה (קרית ספר פסולי המוקדשין פרק יג, וכן משמע מרמב"ם שם הלכה ה); ויש סוברים שאף בעוף יש הולכה (קרבן אהרן דבורא דחובה יח ט. וראה תוספות זבחים טו א ד"ה חטאת), שמשעה שיוצא הדם עד שמגיע למזבח נחשב להולכה (תוספות שם, וראה צאן קדשים שם).

לשם הזבח הולכת הדם צריכה שתהיה במחשבה לשם הזבח ולשם בעליו (זבחים ד א; רמב"ם מעשה הקרבנות ד י) ולשם בעליו (זבחים שם ב, ורש"י ד"ה שקולין; רמב"ם שם), שהולכה אינה יוצאה מכלל קבלה (גמרא שם א, ורש"י שם ב).

כהן שאינו מודה בה הולכה היא אחת מהעבודות שכל כהן שאינו מודה בה אין לו חלק בכהונה (ראה ערך מתנות כהונה. רש"י חולין קלב ב, ותוספות מנחות יח ב ד"ה מניח), אם מפני שבהולכה יש כתוב מפורש: הַמִּקְרִיב אֶת דָּם הַשְּׁלָמִים וּגְו' לוֹ תִהְיֶה שׁוֹק הַיָּמִין לְמִנְחָה (ויקרא ז לג), והיינו הולכה (רש"י חולין שם, ותוספות שם קלג א ד"ה קבלות), או מפני שהולכה בכלל קבלה (תוספות מנחות שם. וראה קרבן אהרן צו פרק טז ט).

שקשו על פירוש זה. 3. וראה אבן האזל מעשה הקרבנות ד ז ד"ה נמצא,

2. וראה בתוספות יומא כז א, וזבחים יג א, ושיטה מקובצת שם ד א אות ה

בפסולים לעבודה

פוסל; ולפוסלים שם – מכשירים כאן (גמרא שם), שכשם שהולכים שם אחר הראשונה, כך הולכים כאן אחר הראשונה (רש"י שם ד"ה לדברי).

• ור"ב אמר אף לפוסלים שם פסול כאן, שמאחר שנתרחק מהמזבח הרי הוא צריך לחזור ולהביאו לצד מזבח, ונמצא שהולכה אחרונה היתה לצורך ככל ההולכות (גמרא שם ורש"י).

הלכה כר"ב, והואיל והוליו הפסול בין בתחילה ובין בסוף נפסל הזבח (רמב"ם פסולי המוקדשין א כז).

זר הפולחן אף שהזר פסול לעבודת הולכה, אינו חייב עליה מיתה, אינו חייב שאין הזר חייב מיתה אלא על עבודה תמה, שאין אחריה עבודה (ראה ערך זר), והולכה יש אחריה זריקה

(יומא כד א, ורש"י ד"ה עבודה תמה, וזבחים ד א, ורש"י ד"ה זריקה), אבל הרי הוא בלא תעשה (תוספתא זבחים פרק יב), שנאמר: וְזָר לֹא יִקְרַב אֲלֵיכֶם (במדבר יח ד. חסדי דוד לתוספתא שם; קרית ספר ביאת מקדש ט).

הולכה בשמאל פסולה (ברייתא ביומא מט א, וזבחים יד ב; כשמאל רמב"ם עבודת יום הכיפורים ד א), לפי שלא יצאה מכלל קבלה

(ראה רש"י ותוספות יומא מח ב ד"ה הולכה), ופסולו מן התורה (גבורת ארי יומא מלואים לדף מז א ד"ה כף; תירוצ ב בכסף משנה עבודת יום הכיפורים שם); ויש שמצדד לומר שהולכה בשמאל פסולה רק מדרבנן (תירוצ א בכסף משנה שם), לפי שבאותו כתוב שלמדים ממנו עבודה בימין לא נאמר אלא קבלה ונתינה (תוספות יום טוב יומא ה א. וראה גבורת ארי שם).

ויש מהראשונים שכתבו שלכתחילה צריכה הולכה בימין, ובדיעבד כשרה בשמאל (תוספות שם ד"ה והרי⁴).

במחשבת פסול

מחשבת פסול אם פוסלת בהולכה נחלקו תנאים:

• רבי מאיר סובר פוסלת (תורת כהנים צו פרשה ח, ותוספתא זבחים א; משנה זבחים יג א בסתם), בין כשחשב שלא לשמה בפסח וחטאת (משנה שם), ובין כשחשב מחשבת חוץ לזמנו וחוץ למקומו בכל הקרבנות (ראה משנה זבחים כט ב, ותורת כהנים שם, ותוספתא שם), לפי שאי אפשר לעבודה – זריקה – בלא הילוך (תורת כהנים שם, וקרבן אהרן שם).

• ורבי שמעון סובר אין מחשבת פוסלת בהולכה, לפי שאפשר לעבודה בלא הילוך, שאם רצה שוחט בצד המזבח וזורק (תורת כהנים שם, ותוספתא שם, ומשנה זבחים יג א. וראה ערך שחיטה (ב)), ואין צריך להולכה כלל (קרבן אהרן שם, וראה רש"י זבחים טו א ד"ה ובהולכה, ושחיטה מקובצת שם אות ח).

ההלכה היא, שמחשבת פוסלת בהולכה (רמב"ם פסולי המוקדשין יג ג-ד, ושם טו א).

כחטאות כחטאות הפנימיות, שדמן נזרק בהיכל, אף רבי שמעון פנימיות מודה שהולכה במחשבת פסול פסולה, שהרי זו עבודה שאינו יכול לבטלה (זבחים יד א), שבעל כרחו הוא שוחט בעזרה ומוליך דמן בהיכל לזריקה, שאין דרך ארץ לשחוט בהיכל (רש"י שם ד"ה שאי, וראה טעם נוסף בשחיטה מקובצת שם אות ג).

באיזו הולכה רבי אליעזר⁵ אומר המהלך במקום שצריך להלך **מחשבת פוסלת** – מחשבת פוסלת; מקום שאין צריך להלך – אין מחשבת פוסלת (תורת כהנים צו פרשה ח, ומשנה זבחים יג א), ונחלקו אמוראים בפירושו:

הפסולים הזר (ראה ערכו), והאונן (ראה ערך אניות כרך ב), והשיכור (ראה ערך שתוי יין), ובעל-מום (ראה ערכו), והיושב,

שנינו בברייתא שפסולים להולכה, כדרך שהם פסולים בשאר עבודות הקרבן (ברייתא ביומא מט א, וזבחים יד א), וכן מחוסר בגדים (ראה ערך בגדי כהונה כרך ב), וערל (רש"י חגיגה יא א ד"ה לא תפקיח), למדים כל פסולים אלו, מכיון שהולכה לא יצאה מכלל קבלה (רש"י שם, וראה קרבן אהרן לתורת כהנים פרשה ד. וראה לעיל: בדם הקרבנות; מקורה, שמוהקריבו למדים שהיא בכלל קבלה).

ואמוראים נחלקו בהולכת זר:

• רב חסדא אמר כשרה (יומא מט א, וזבחים יד א), שנאמר: וַיִּשְׁחֲטוּ הַפֶּסֶחַ וַיִּזְרְקוּ הַכֹּהֲנִים מִדָּמָם (דברי הימים ב לה יא. יומא וזבחים שם) ומשמע מידם של שוחטים, שהם זרים (ראה ערך שחיטה (ב) שהשחיטה כשרה בור), שהזרים לוקחים את הדם מיד המקבל ומוליכים לזורק (רש"י שם ושם ד"ה ויזרקו).

• רב ששת אמר פסולה, ואותו כתוב שהכהנים היו זורקים מידם של זרים הוא שהזרים עשו מעשה אצטבא (יומא שם, וזבחים שם ב), שלא היו הזרים מתקרבים לצד המזבח כלל, אלא עמדו במקומם אצל הכהן המקבל, והכהן נותנו לזר ואוחזו עד שבא הזורק ונוטלו מידו, והזר הוא כאצטבא זו שמניחים עליה (רש"י שם ושם).

• רבה ורב יוסף אמרו הולכה בזר תלויה במחלוקת רבי שמעון וחכמים, שלרבי שמעון שסובר אין מחשבת פסול פוסלת בהולכה, לפי שעבודה שאפשר לבטלה אינה עבודה – כשרה בזר; ולחכמים פסולה בזר (זבחים שם), כיון שסוברים שהולכה היא עבודה שאי אפשר לבטלה (רש"י ד"ה והא שחיטה לגירסא שלפנינו).

• ועולא אמר בשם רבי אלעזר שאף לרבי שמעון הולכה בזר פסולה (גמרא שם, וראה מנחות יח ב), ואף שאינו פוסל מחשבת פסול בהולכה, הרי זה לפי שאין היתר הקרבן תלוי בה, אבל מכל מקום עבודה היא להיפסל בזר (רש"י שם ד"ה אפילו).

ההלכה היא שהולכת הדם אינה כשרה אלא בכהן הכשר לעבודה (רמב"ם פסולי המוקדשין א כב וכו', וכברייתא הני"ל).

הוליו זר הוליו זר והחזירו כהן, וחזר הכהן והוליו, נחלקו והחזירו כהן בני רבי חייא ורבי ינאי:

• יש אומרים כשר, שהרי זה פסול שאפשר לתקנו, ואינו דומה לשאר עבודות כשחיטה וכיוצא בה, שאחר שנפסל אי אפשר לתקן.

• ויש אומרים פסול, ואי אפשר לתקנו (זבחים טו א, ורש"י ד"ה אפשר).

ההלכה היא שפסול ואי אפשר לתקנו (רמב"ם פסולי המוקדשין א כז, וראה קרית ספר על הרמב"ם שם).

הוליו כהן הוליו כהן והחזירו, וחזר והוליו, נחלקו והחזירו, וחזר אמוראים: והוליו זר

• רב שימי בר אשי אמר שהדבר תלוי במחלוקת בני רבי חייא ורבי ינאי בהוליו זר והחזירו כהן והוליו, שלמכשירים שם – פוסלים כאן (זבחים טו א), שכיון שמכשירים שם, מפני שהולכים אחר הולכה אחרונה, שהיתה על ידי כהן, לכן כאן, שהאחרונה היתה על ידי זר – פוסלים (רש"י שם ד"ה

אף לכתחילה כשר. 5. כך היא הגירסא במשנה שלפנינו, ובתורת כהנים צו פרשה ח הגיה רבי אלעזר, וראה רש"י זבחים טו ב שהוא רבי אלעזר ברי שמעון,

ופסולי המוקדשין ב כד ד"ה דהנה, ומקדש דוד ז ד"ה ובענין. 4. וראה קרבן אורה שם שתמה על דבריהם ממה נפשך שרובן גם בדיעבד פסול, ולרבי שמעון

נחלקו רבי שמעון וחכמים אם מחשבה פוסלת בה (ראה לעיל: במחשבת פסול, ב"הולכה זוטרת" (קטנה), היינו הולכה שלא ברגל, כששחט במקום הקרוב למזבח, שדרכה בכך בהושטת היד למזבח, לא נחלקו, אלא שיש בכך שתי גירסאות:

• יש גורסים לדברי הכל מחשבה פוסלת בה (זבחים טו א, ורש"י ד"ה אלא¹⁰), שהרי הולכה זו אי אפשר לבטלה (רש"י שם), ואינה דומה להולכה ממקום רחוק, שלרבי שמעון אין מחשבה פוסלת בה, מפני שאפשר לבטלה (ראה לעיל, שם).

• ויש גורסים לדברי הכל אין מחשבה פוסלת בה (כן היא הגירסא לפנינו וגירסא ב ברש"י שם ד"ה אלא¹¹), לפי שאין שם הולכה עליה, אלא כולה לצורך זריקה היא, והוא לא היה בדעתו לחשוב מחשבת פסול בזריקה אלא בהולכה (רש"י שם).

במנחות

ענינה הולכת הקומץ של המנחה, אחר שניתן בכלי (ראה ערך **וסקורה** מנחות וערך קומץ) אל המזבח להקטרותו, הרי זו עבודה, והיא כנגד הולכת הדם בקרבנות (ראה זבחים יג ב, ורש"י שם יא א ד"ה שלא, ומנחות יג ב ד"ה משום), שהמנחות הוקשו לזבחים, להצריכן ארבע עבודות של זבחים, שנאמר: קִדֵּשׁ קִדְּשִׁים הָיָה פֶּחָטָא וְכָאֶשֶׁם (ויקרא ו י). רש"י שם ושם. וראה ערך מנחות).

מחשבת פסול מחשבת פסול בהולכה זו, כמו בהולכת הדם (משנה מנחות ב א, ושם יב א; רמב"ם פסולי המוקדשין יג ו, ושם טז ז), לרבי שמעון שאינו פוסל במחשבה בהולכת הדם (ראה לעיל: במחשבת פסול), אף בהולכת הקומץ אינו פוסל (תוספות מנחות ב ב ד"ה שחיטה, וראה שיטה מקובצת שם כו ב אות א).

נזר הולכה בזר פסולה (ראה מנחות יג ב בליקוט לבונה, וראה משנה למלך פסולי המוקדשין יא א ד"ה ודע).

הולכה הולכה צריכה ימין, ואם הוליך בשמאל אף היא פסולה, **כשטאל** כהולכת הדם (ראה רש"י זבחים יא א ד"ה בא¹², וראה לעיל: בפסולים לעבודה; הולכה בשמאל), אלא שלסוברים שבעבודת המנחות, אף בהקטרה, אם רוצה עובדה ביד ובימין, ואם רוצה עובדה בכלי ובשמאל, אף הולכה כן (ראה זבחים יא א, ורש"י במחלוקת רבי שמעון וחכמים. וראה ערך מנחות).

בכלי שרת מנחה צריכה הולכה בכלי שרת (ברייתא בסוטה יד ב, וכן במנחות כו א), ואם העלה שלא בכלי שרת – פסולה (ברייתא במנחות שם, וראה קרן אורה שם), מלבד לסוברים שאין המנחות צריכות כלל כלי שרת, שאף בהולכה כן (ראה מנחות שם ורש"י. וראה ערך מנחות). ויש שכתבו שאותה ששנינו מעלה בכלי שרת (ראה לעיל ברייתא בסוטה ומנחות) לא לחובה נאמרה, ואם רצה שלא בכלי שרת הרשות בידו (לחם משנה פסולי המוקדשין ב כד, בדעת הרמב"ם; קרן אורה מנחות שם, בדעת התוספות¹³).

כהולכת הקומץ הולכת הקומץ ממקום קמיצתו ליתנו בכלי שרת, **ליתנו בכלי שרת** אף היא עבודה, והמחשבה פוסלת בה (מנחות טז ב).

רבנו חיים הלוי שם, ואבן האזל שם. **10.** וראה גירסא ב ברש"י שם, וראה דקדוקי סופרים שם שכן הוא בכתב יד מינכן וכתב יד רומי. **11.** וכן מקיים גירסא זו בשיטה מקובצת שם אות ח, וכן היא גירסת הרמב"ם, ראה משנה למלך פסולי המוקדשין א כג סוף ד"ה ודע. **12.** וראה קרן אורה מנחות כו א, וחסידי דוד לתוספתא זבחים פרק א ד"ה הקטר. **13.** ותמה עליהם מברייתא במנחות שמפורש שאם לא העלה בכלי שרת פסולה.

• רבא אמר הכל מודים בקיבלו בחוץ, להלן מן המזבח, והכניסו לפניו, לצד המזבח, שזהו הילוך שצריך להלך והמחשבה פוסלת בו; קיבלו בפנים והוציאו לחוץ, שריחקו מן המזבח, זהו הילוך שאינו צריך להלך ואין המחשבה פוסלת. לא נחלקו רבי אליעזר וחכמים אלא כשהכניסו לפניו, וחזר והוציאו לחוץ, וחזר והכניסו – שבאותה הולכה אחרונה לפניו סוברים חכמים כיון שצריך לחזור ולהקריבו לצד מזבח המחשבה פוסלת בה (גמרא שם טו ב), ורבי אליעזר סובר שאין זה הילוך הצריך להלך (גמרא שם) הואיל ושלל לצורך הוציאו על חניס, הוצרך לחזור ולהכניסו (רש"י שם ד"ה לאו).

• ואביי אמר – וכן שנו בברייתא – כשחזר והכניסו הכל מודים שהמחשבה פוסלת, שהילוך הצריך הוא, ולא אמר רבי אליעזר בהילוך שאין צריך שאין המחשבה פוסלת אלא בקיבלו בפנים והוציאו לחוץ, ובשעת הוצאה חשב (גמרא שם, על פי ברייתא שם). להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כחכמים – וכאביי בפירושם – שהמחשבה פוסלת אף בשעה שמרחיק הדם מן המזבח (רמב"ם שם; ברטנורא שם); ויש פוסקים כרבי אליעזר (ראב"ד בחשגות שם, שהסוגיא כמותו⁶).

הולכה שלא ברגל

המקרה שני אופנים בהולכה שלא ברגל:

• כששחט רחוק מן המזבח, ודרכו להיעשות ברגל, והוא הולך שלא ברגל, כגון שהושיט ביד לחברו וחברו לחברו.

• כששחט בצד המזבח, שאין צורך כאן בהולכה ברגל, ודי בהושטה ביד למזבח (ראה שיטה מקובצת זבחים טו א אות ב⁷).

הדין בהולכה שלא ברגל באופן הראשון נסתפקו בגמרא אם שמה הולכה, ועולא אמר רבי יוחנן לא שמה הולכה (זבחים יד ב), בין לענין שאם כהן כשר עשה כן לא נעשית העבודה בהכשר וצריך לחזור ולעשותה כתיקונה ברגל, ובין לענין שאין מחשבת פסול פוסלת בה, וכן אם עשאה זר אינה פסולה (רש"י שם ד"ה שמה וד"ה יחזיר וד"ה לא שמה, ותוספות שם ד"ה איבעיא), וכן הלכה שלא שמה הולכה (רמב"ם פסולי המוקדשין א כג, ושם יג ט), לפי שאין דרכה בכך (רש"י זבחים טו א ד"ה הא אתעבידא⁸).

האם אפשר לתקן הולכה שלא ברגל עבר ועשה הולכה שלא ברגל – בין שעשאה כהן ובין שעשאה זר (רש"י ד"ה אפשר) – נחלקו אמוראים אם אפשר לתקנה, דהיינו לחזור ולהוליכה ברגל ככהן כשר: עולא אמר רבי יוחנן פסולה, ואי אפשר לתקנה; ורב נחמן סובר אפשר לתקנה (זבחים טו א).

הולכה שלא ברגל לצד חוץ, לדברי הכל כשר, וחזר ומתקן להוליך ברגל לפניו (גמרא שם⁹), והלכה כרב נחמן (גמרא שם תיובתא על רבי יוחנן; כסף משנה פסולי המוקדשין יג ט ולחם משנה שם א כז בדעת הרמב"ם).

כששחט בטקופ אף שב"הולכה רבתי" (גדולה), היינו הולכה ברגל הקרוב למזבח עד המזבח, כששחט במקום רחוק מן המזבח,

ובמלאכת שלמה ובתוספות חדשים למשניות שם כתבו שהוא רבי אלעזר בן שמוע, וראה דקדוקי סופרים שם אות נ. **6.** וראה כסף משנה ומשנה למלך ומרכבת המשנה ואור שמח שם לאיזו סוגיא נתכוין הראב"ד. **7.** וראה לחם משנה פסולי המוקדשין א כג בהעתקתו לשון רש"י טו א. **8.** וכן כתב בטוהרת הקודש יד ב ד"ה איבעיא שלשון והקריבו אינו מורה על הולכה ברגל דוקא אלא שאין דרך שירות בכך. **9.** וראה אור שמח פסולי המוקדשין יג ו, וחידישי

בשמאלו, שהרי הולכה בשמאל פוסלת בדם הקדשים (רמב"ם עבודת יום הכיפורים שם), אלא שמפני כובד המחתה של גחלים, ועוד שהיא חמה מפני הגחלים, אינו יכול לסבלה בשמאלו (יומא מז א, ורמב"ם שם), ולתלות הכף בזרוע הימנית, או לתלות המחתה על ידי בית יד בזרוע הימנית אי אפשר, מפני שאינה דרך כבוד (ירושלמי יומא, וקרבן העדה שם), לכן הותרה יד שמאל ביום הכפורים (מנחות כה א, וירושלמי שם¹⁶. וראה לחם משנה שם).

החליף ונתן הכף בימינו והמחתה בשמאלו – פסול (ירושלמי יומא שם, וראה רידב"ז שם בטעם הפסול), ואם נתן אחר כך המחתה מימינו לשמאלו – כשר (ירושלמי שם וקרבן העדה שם, וראה פני משה ורידב"ז שם).

הולכת אברים

עניינה הולכת אברי העולה לכבש (ראה ערכו) המזבח – וכן **ופקורה** הולכת האמורים (ראה ערכו) משאר הקרבנות למזבח (מאירי פסחים סה ב ד"ה והולכת) – היא עבודה (עירובין קד א, וזבחים יד ב) שאינה כשרה אלא בכהן (פסחים סה ב, וזבחים שם; רמב"ם פסולי המוקדשין א כב), שנאמר: **וְהִקְרִיב הַכֹּהֵן אֶת הַכֶּלֶל** (ויקרא א יג), וזו הולכת אברים לכבש (פסחים שם וזבחים שם), וכתוב זה נאמר באברים שנאמר בראשו: **וְהִקְרִיב הַכֹּהֵן אֶת הַכֶּלֶל** (ויקרא שם. ורש"י עירובין שם ד"ה והקריב), והקריבה זו הולכה היא ולא הקטרה, שהרי נאמר באותו כתוב אחרי כן 'והקטיר המזבחה' (תוספות ישנים יומא כז א ד"ה והקריב).

אף לאמורים הסוברים בדעת רבי שמעון שזר כשר בהולכת הדם למזבח לפי שעבודה שאפשר לבטלה היא (ראה לעיל; בפסולים לעבודה), והרי גם הולכת האברים היא עבודה שאפשר לבטלה – שאם רצה מפשיט ומנתח אצל המזבח (רש"י זבחים יד ב ד"ה הולכת) – מכל מקום מודה כאן שזר פסול, שהרי נאמר בפירוש בכתוב 'והקריב הכהן' (זבחים שם).

הולכים זר הולכים זר, אין הזבח נפסל בכך, שאין הולכת האברים מעכבת כפרה (משנה למלך פסולי המוקדשין א כז), שהרי הם עצמם אם לא הוקטרו כלל הקרבן כשר (קרבן אורה זבחים ריש פרק ב).

אבל האברים עצמם יש מהאחרונים שכתב שנפסלים מלהקריב (שפת אמת זבחים יד ב); ויש שכתב שאף הם אינם נפסלים (חזון איש זבחים יט ס"ק לא).

חציצה מכיון שהולכת אברים עבודה היא, חציצה בין רגלי הכהנים לרצפת העזרה פוסלת בה, ואותה ששינוי: בוזקים – מפזרים – מלח על גבי כבש, כדי שלא יחליקו (משנה עירובין קד א) אין הדברים אמורים בהולכת אברים לכבש (גמרא שם ורש"י).

הולכה הולכת אברים כשרה אף בשמאל (זבחים כד ב), ואף **כשטאל** שכתוב בה כהונה, וכל מקום שנאמר כהונה אינו אלא בימין, אין הדברים אמורים אלא בדבר המעכב כפרה, אבל הולכת אברים אינה מעכבת כפרה, שהרי כשלא הוקטרו כלל הקרבן כשר (זבחים שם, ורש"י ד"ה המעכב).

הולכה כלי נחלקו הראשונים האם הולכת האיברים צריכה להיעשות דוקא ביד, או אף בכלי:

• יש שכתבו שאף על ידי כלי מותר (רמב"ם מעשה הקרבנות ז א

מחשבת פגול חשב מחשבת פגול בהולכת הקומץ לבד, **בהולכת הקומץ בלבד** בלי הולכת הלבונה, נחלקו אמוראים:

• ריש לקיש אמר אינו פגול, עד שיחשוב אף בהולכת לבונה, לדעת הסוברים אין מפגלים בחצי מתיר (ראה ערך פגול מחלוקת בדבר), וכשם שעבודת ההקטרה של הקומץ לבד היא חצי מתיר, ואין מפגלים בה בלי הקטרה הלבונה (ראה ערך הנ"ל), אף בהולכה כך.

• ורבי יוחנן אמר שהולכת הקומץ היא עבודה שלמה, ולדברי הכל מפגלים בה, לפי שכל עבודה שאינה מתרת, עבודה חשובה היא לפגל עליה בפני עצמה (מנחות טז ב), והולכה היא עבודה שאינה מתרת, שאינה מעכבת, שכן אפשר לבטלה על ידי שיושיט הקומץ והלבונה זה לזה (רש"י שם ד"ה כל).

להלכה פסקו ראשונים שאינו פגול עד שיחשוב בשעת הולכת שניהם (רמב"ם פסולי המוקדשין טז ז, והוא כריש לקיש¹⁴).

בהולכת ביזי בהולכת ביזי הלבונה של לחם הפנים, כשמסלקם מעל השולחן להקטירם (ראה ערך ביזיין כרך ב), מחשבת פגול מפגלת את הלחם (ראה זבחים יד א), משום שהם מתירים את הלחם כדם המתיר את הבשר (רש"י שם ד"ה אין מחשבה).

אף לדעת רבי שמעון שאין בהולכת דם מחשבת פגול, מפני שאפשר לבטלה אם ישחט לצד המזבח (ראה לעיל; במחשבת פסול), כאן, בהולכת הביזיין, מכיון שהשולחן הוא בהיכל, והקטרת הביזיין היא במזבח שבעזרה, הרי מוכרח להולכים, ומודה שיש בהם מחשבת פגול (זבחים שם, וראה שם בהרחבה בדעתו של רבי שמעון).

חשב מחשבת פגול בהולכת אחד משני הביזיין, כתבו אחרונים שלריש לקיש אין הלחם מתפגל, שחצי מתיר הוא (ראה ערך פגול מחלוקת אם מפגלים בחצי מתיר, וראה לעיל: מחשבת פגול בהולכת הקומץ בלבד), ששני הביזיין הם שמתירים בהקטרתם את הלחם (ראה ערך הנ"ל), ולרבי יוחנן שאין בהולכה משום חצי מתיר הלחם מתפגל (מנחת חינוך מצוה קמד).

בקטורת

עניינה הולכת הקטורת ביום הכפורים מהעזרה לפני ולפנים **ופקורה** להקטירה (ראה ערך עבודת יום הכפורים), וכן הולכת המחתה עם הגחלים, שעליהם יקטירו הקטורת (ראה ערך הנ"ל) היא עבודה (ראה יומא מח ב שמדמים הולכת הדם להולכת קטורת יום הכיפורים), שנאמרה בהן בתורה הבאה: **וְלָקַח מֵלֶא הַמִּחְתָּה גִּחְלֵי אֵשׁ וּגּוֹ' וּמֵלֶא חֲפִיזֵי קֶטֶר וּגּוֹ' וְהִבִּיֵא מִבֵּית לְפָרֶכֶת** (ויקרא טז יב). חדושי רבנו חיים הלוי תמידין ומוספין ג ד, וראה יומא מז א, ותוספות שם מח ב ד"ה הולכה¹⁵).

בקטורת מדברי ראשונים נראה שאף הולכת הקטורת של תמיד **שבכל יום** בכל יום מעזרה להיכל להקטירה במזבח הזהב, היא עבודה (ראה פירוש הרא"ש תמיד ה ה, וכן בפירוש המיוחס לראב"ד שם. וראה חדושי רבנו חיים הלוי תמידין ומוספין ג ד).

הולכה בהולכת הקטורת של הכהן הגדול ביום הכפורים לפני **בשמאל** ולפנים, היה נוטל את המחתה של גחלים בימינו, ואת הכף של קטורת בשמאלו (משנה יומא מז א; רמב"ם עבודת יום הכפורים ד א), ומן הדין היה שיוליך את הכף בימינו, ואת המחתה

¹⁴. וראה משנה למלך שם; קרבן אורה מנחות שם; ברכת הזבח שם; חק נתן שם; וחזון איש קדשים כב ס"ק יג. ¹⁵. וראה מקדש דוד ב דף סז שכתב

שאינה אלא מכשירי קרבן, ואין זו עבודה. ¹⁶. וראה חזון איש מנחות כב ס"ק וז, שהקטרה והולכה בכל השנה כשר בשמאל.

הראש תחילה להקטרה – וממילא הוא קודם אף להולכה – שנאמר: וְאֵת רֹאשׁוֹ וְאֵת פְּדֻוֹ וְעֶרְךָ (ויקרא א יב), הרי שהראש והפדר קודמים לכל האברים (יומא כה ב), וגזרת הכתוב היא (המפרש לתמיד לא ב ד"ה רגל), ונותן את הפדר – החלב – על מקום השחיטה בצד הראש ומעלהו, שנאמר: אֵת הַנֶּתְחִים אֵת הָרֹאשׁ וְאֵת הַפֶּדֶר (ויקרא שם ח), וזהו דרך כבוד של מעלה (תורת כהנים ויקרא ו, וברייתא ביומא כו א) לפי שמקום השחיטה מלוכלך בדם (רש"י יומא שם ד"ה דרך).

יש סוברים שאין צריך לפרוס החלב על בית השחיטה (הר"ש לתורת כהנים שם, וראה מה דורש מהפסוק הנ"ל, וראה ראב"ד וקרנן אהרן שם שפירשו באופן אחר). להלכה, נותנים הפדר על הראש מלמעלה, על מקום השחיטה (רמב"ם מעשה הקרבנות ו ה ויא).

מוליך הרגל אף הרגל של ימין קודמת לדברי הכל (ראה תוספות ע"פ הראש ישנים יומא כה ב ד"ה דרך), ומוליכים אותה עם הראש, שמתוך שהראש עצמות מרובות בו, הרגל נקרכת עמו (יומא שם), שהרגל מרובה בבשר, וטוב שיהיו בהקטרה עצמות ובשר (המפרש לתמיד לא ב). בירושלמי אמרו טעם אחר, לפי שכשעוקרת ראשה פושטת רגלה (ירושלמי שם ב ב), שהרגל הימנית קודמת לתנועת ההילוך אחרי שהכינה ראשה לקום (מאירי שם).

אופן אחיזת הראש והרגל מוליך הראש בימינו (משנה תמיד לא ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ו יא), לפי שהראש קודם לכל אברים (ראה לעיל. המפרש לתמיד שם), או לפי שהוא כבוד וחשוב יותר (רש"י מנחות י א ד"ה ותנן), וחוטמו כלפי זרועו (משנה שם; רמב"ם שם), שחוטמו שחור ואינו הדור שיהיה כלפי חוץ (תפארת ישראל שם), ויש גורסים: חרטומו (פירוש הרא"ש לתמיד שם, וראה ערוך ערך חרטום¹⁷) היינו פיו (הרא"ש שם¹⁸), וקרניו בין אצבעותיו (משנה שם; רמב"ם שם) כדי שיחזיק בו בטוב שלא יפול (המיוחס לראב"ד שם; מלאכת שלמה שם), ומקום השחיטה למעלה והפדר עליו (משנה שם, וראה לעיל על הפדר), והרגל של ימין בשמאלו, ובית עורה לחוץ (משנה שם; רמב"ם שם), שהמקום שמשם הופשט העור היה כלפי חוץ אל העם, ומקום החתך כלפי המוליך, כדי שלא יראה החתך (המפרש שם), כי זהו דרך כבוד של מעלה (הראב"ד שם), ואם יראה החתך מבחוץ, ניוול הוא (שיטה מקובצת מנחות י א אות כד).

הולכת שאר בסדר הולכת שאר האברים נחלקו תנאים:

- **אברים** בן עזאי משום רבי יהושע אמר כדרך הילוכו בחייו (משנה יומא כה א ורש"י) לצד הראש, הקודם – קודם (רש"י שם ב ד"ה דרך הלכתי), שנאמר: וְהִקְטַרְתָּ אֵת פֶּלֶאֱלִי הַמִּזְבֵּחַ (שמות כט יח), כדי שיהא נראה כמהלך על גבי המזבח (ירושלמי שם ב ב).
- **רבי יוסי** אמר דרך הפשטו (ברייתא יומא שם ב), היינו מצד הרגלים לצד הראש (רש"י שם ד"ה דרך הפשט).
- **רבי עקיבא** אמר דרך ניתוחו (ברייתא שם), היינו כסדר שמנתחים אותו לאחר הפשטו אבר אחר אבר (רש"י שם ד"ה דרך ניתוחו. וראה ערך הפשט וניתוח).
- **יש סוברים** דרך עילוי של גודל האברים, שהחלק הגדול יותר היה קודם (תנא קמא במשנה כה א, כפירוש הגמרא שם ב ורש"י ד"ה מר).
- **ורבי יוסי הגלילי** אמר דרך עילוי של שומן הבשר, שהחלק המובחר יותר היה קודם (ברייתא שם ב, וגמרא שם).
- הלכה כדעה שדרך עילוי גודל האברים (רמב"ם מעשה הקרבנות ו יא - טו, כתנא קמא במשנה יומא שם, ומשנה תמיד לא ב).

באמורין, וראה שם בכסף משנה ולחם משנה; דעה ב במאירי פסחים סה ב ד"ה הולכת).

• **יש שכתבו** שהולכת האברים היא דוקא ביד ולא בכלי (דעה א במאירי פסחים שם בשם יש גורסין).

• **ויש שמסתפקים** לומר שהעלאת האמורים למזבח אפשר שהיא בכלי שרת (ראה השגות הראב"ד למאור פסחים שם).

בערב פסח מכיון שהולכת אברים היא עבודה, וצריכה בגדי כהונה, לכן בערב פסח שהדמים היו נשאים בעזרה, היו מוליכים את האברים על האצטבאות של בנין שהיו בעזרה, כדרך שהיו עושים בהולכת הדם (פסחים סה ב ורש"י. וראה לעיל: בדם הקרבנות; צריכה בגדי כהונה).

מחשבת פסול חשב בשעת הולכת האמורים למזבח – וכן בשעת הולכת האברים של עולה – אין אותה המחשבה מועלת כלום, בין מחשבת שינוי השם, בין מחשבת חוץ למקומו, ובין מחשבת חוץ לזמנו (רמב"ם פסולי המוקדשין יג ז), שכל עבודה שהיא לאחר זריקת הדם, אינה נפסלת במחשבה (ראה ערך פגול).

סדר הולכת האברים סדר הולכת האברים הוא: כשמנתח את העולה (ראה האברים ערך הפשט וניתוח) מוליכים את כל הנתחים לכבש (רמב"ם מעשה הקרבנות ו ד), והולכה זו היתה על ידי פיס (ראה ערכו. יומא כה א), ומי שזכו בפיס מקבלים האברים מיד המנתח (רש"י יומא מח ב ד"ה הרגל; פירוש הרא"ש תמיד לא ב ד"ה נותנין), ומוליכים אותם מבית-המטבחים (ראה ערכו) לכבש (ברטנורא יומא ב ד), ולא היו מעלים בהולכה אחת למזבח, אלא בתחילה היו מעלים לכבש, ואחר כך מעלים אותם משם למזבח, שכשאומר 'הקטיר' הרי מובן שאי אפשר להקטיר במזבח אם לא יתקרב אליו, ולמה נאמר 'הקריב', אלא שזו הקרבה לכבש (קרנן אהרן לתורת כהנים פרק ז בפירוש תורת כהנים שם, וראה שם ביאור נוסף).

העולה כשהיא העולה, כשהיא מן הצאן – כבש או עז (רמב"ם מעשה מן הצאן הקרבנות ו טז ויז) – ששה כהנים מוליכים את האברים כששה כהנים (רמב"ם שם הלכה י, על פי יומא כו ב), שנאמר: וְעֶרְכּוֹ בְּנֵי אֶהֱרֹן הַכֹּהֲנִים (ויקרא א ח). וראה תורת כהנים שם כיצד דורשים זאת מהפסוק), וכתוב זה בהולכת אברים אמור ולא בהקטרה, שהרי הקטרה נאמרה אחר זה (תוספות ישנים יומא שם ד"ה למדנו); ויש מפרשים שכתוב זה בהקטרה נאמר, שכך משמעות לשון 'וערכו', והקטרה צריכה ששה כהנים (תוספות ישנים שם בשם רבו).

עולא בר ישמעאל בשם רבי אלעזר אמר שממשמעות הכתוב היה די אף בשלשה כהנים להעלאת האברים, אלא כדי לעשות פומבי לדבר טעון ששה (ירושלמי יומא ב ד, לפירוש קרבן העדה שם).

וכן יש מהראשונים שכתבו שלכך היו הרבה כהנים בהעלאת האברים לכבש, משום ברכ עם הדרת מלך (ראה ערכו. מאירי יומא כה א סוף ד"ה המשנה).

מוליך הראש כשהוא מנתח נותן כל אבר ואבר לכהן שזכה בו, תחילה ועומדים שם עד שיקבלו כולם, והולכים ומוליכים אותם לכבש זה אחר זה (רש"י יומא כה ב ד"ה דרך ניתוחו, על פי משנה תמיד לא א).

בסדר ההולכה עצמה נחלקו תנאים, אלא שלדברי הכל צריך להקדים

שלמה שם בשם ראב"ד, ובמיוחס לראב"ד שלפנינו גרס חרטום ופירש חוטם.

17. וראה שינויי נוסחאות במשניות דפוס ווילנא שם. 18. וכן כתב במלאכת

כהן אחד יכול להקריב את הכל (משנה שם, ורש"י ד"ה אם רצה), שאותו כתוב שלמים ממנו ששה כהנים (ראה לעיל: העולה כשהיא מן הצאן בששה כהנים) לא נאמר אלא בעולות ציבור (קריית ספר מעשה הקרבנות שם), וכן הטעם של בבית אלהים נהלך ברגש אינו אלא בקרבנות ציבור (קרבן העדה על הירושלמי שם ב ד).

בירושלמי אמרו שפר של יחיד קרב בששה כהנים (ירושלמי שם), ויש מהאחרונים שכתבו שאף שיותר בפחות, מכל מקום היו נוהגים בפר יחיד לחלק לכמה כהנים כמו בשל ציבור מפני כבודו (מרכבת המשנה ב מעשה הקרבנות שם, וראה שם מקורו, וראה גבורת ארי יומא כו ב).

הינן היו מסדרים ששה הכהנים הזוכים בהולכת אברי התמיד, היו האברים על הכנס מסדרים אותם על הכבש, מחצי כבש ולמטה (משנה שקלים ח ח, ותמיד לא ב, ורמב"ם תמידין ומוספין ו ג), כדי שלא יצטרך – זה שמעלה אחר כך למזבח – להוליכם בכל הכבש (רש"י יומא כו א ד"ה הוא²²).

ולא היו מסדרים האברים מחצי כבש ולמעלה, כדי שתהא ניכרת ההולכה למזבח אחר כך (ברטנורא תמיד שם), שאם היו קרובים למזבח הרי היו נראים כמוקטרים, ולא תראה הולכה (המפרש שם); ויש מפרשים שאם היו מסדרים אותם מחציו ולמעלה, פעמים שיקטרים קודם שילכו לקרות קריאת שמע ולהתפלל (פירוש א ברא"ש שם).

על הנחת האברים בצד מערבו של הכבש או בצד מזרחו, ועל ההבדלים שבדבר בין אברי תמידים לאברי מוספים, ראה ערך מוספים וערך תמיד.

פי הולך לאחר שמלחו את האברים (ראה ערך מליחה (ב)), וקראו קריאת שמע בלשכת הגזית (ראה ערך קריאת הכבש למזבח שמע), היו מעלים את אברי התמיד מן הכבש למזבח (משנה תמיד לא ב, וראה רמב"ם מעשה הקרבנות ו ד). העלאה זו היא גמר מצות הולכה (ראה תוספות יומא כו א ד"ה דתנן, וראה גבורת ארי שם), והולכה חשובה היא (ראה במפרש לתמיד לא ב), ונחלקו תנאים מי היו מוליכים האברים מן הכבש למזבח:

• חכמים סוברים שכהנים אחרים היו מוליכים אותם, ופייס מיוחד היה להולכה זו, והוא הפייס הרביעי שהיה במקדש בכל יום (ראה משנה יומא כו א, ותמיד לב ב), משום ברב עם הדרת מלך (גמרא יומא שם. וראה ערך ברב עם הדרת מלך), אלא שיש מן הראשונים סוברים שכהן אחד היה זוכה בפייס זה, והוא היה מוליך את כל האברים מן הכבש למזבח (ראה רש"י במשנה שם כו ב ד"ה עצמו, ותוספות שם א ד"ה דתנן); ויש סוברים שאף מן הכבש למזבח הוליכו הרבה כהנים, ופייסו על כולם (תוספות ישנים יומא שם ב ד"ה דלא).

• ורבי אליעזר בן יעקב אמר המעלה אברים לכבש הוא מעלה אברים למזבח (משנה תמיד שם), לפי שבמקום שכינה אינו דרך ארץ שיראה הדבר כטורח עליו (גמרא יומא שם ורש"י), או שאינו דרך ארץ שיניח עבודה זו וילך לו ויעשה אחרת (תוספות ישנים שם). הלכה כחכמים (רמב"ם תמידין ומוספין ד ח).

הולכת עצים

כשרה זרים הולכת עצים-למערכה (ראה ערכו) אינה עבודה (עירובין

פה הולך הכהן הששי מוליך הקרביים נתונים בבזך והכרעים¹⁹ על גביהם מלמעלה (משנה תמיד שם; רמב"ם מעשה הקרבנות ו טז), ומעלה אותם בשתי ידי (מאירי יומא כה א ד"ה המשנה), ולפי שאין הקרביים מחוברים יחד צריך ליתנם בכלי (המפרש לתמיד שם), ולפי שנאמר: **וְהִקְרִיב וְהִפְרָעִים יִרְחֵץ בְּמִים וְגו'** **וְהִקְטִיר הַמִּזְבֵּחַ** (ויקרא א יג) מוליכם ביחד (פירוש הרא"ש תמיד שם. וראה קרבן אהרן ויקרא ו).

האיל בשבעה האיל מוליכים אותו בשבעה כהנים²⁰: בשור כהנים בחמשה, כדרך שמוליכים את הכבש, והקרביים היו מוליכים שני כהנים (משנה יומא כו ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ו טז) מפני שהוא גדול וקרבי גסים (מאירי שם); ויש מפרשים שקרבי איל אינם כבדים יותר משל כבש, אלא שמן הדין היה שאף בכבש יהיו שנים, שאף קרבי כבדים הם, אלא שכבר למדנו מהכתוב ששה לטלה (ראה לעיל: העולה כשהיא מן הצאן בששה כהנים, הלימוד), אבל באיל שאין מנין לכהנים בכתוב, הוסיפו בהם כהן מפני כובדם (ריטב"א יומא שם ד"ה מנתי בשם תוספות).

הפר בשמונה הפר מוליכים אותו בשמונה עשר כהנים²¹: אחד עשר כהנים מוליך את הראש (וראה ערך הפשט וניתוח שאסור לנתחו), ושנים מוליכים הרגל של ימין, ושנים את העוקץ, ושנים את הרגל של שמאל, ואחד את החזה, ושלשה את הגרה – שהם שלשה אברים: הצואר והריאה והכבד (מאירי יומא כו ב, וראה תוספות יום טוב תמיד ג א) – ושנים שתי הידים, ושנים שתי הדפנות, ושלשה הקרביים (משנה יומא כו ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ו יז ויח) מתוך גסותם (מאירי שם).

יש מהראשונים סוברים שהסדר לא היה כדרך שנפרטו כאן, שהסדר תלוי במחלוקת התנאים אם דרך הילוכו, או הפשטו, או ניתוחו, או עילוי (ראה לעיל. תוספות יומא שם ד"ה פר, וראה תוספות ישנים, וריטב"א שם, ותוספות יום טוב שם).

כהן שכוה אפילו אם כהן אחד היה כחו מרובה להוליך רב ביחיד, אין מניחים לו, שכן אמרו מעשה בבנה של מרתא בת בייתוס שהיה נוטל שתי ירכות של שור גדול שלקוח באלף זוז ומהלך עקב בצד אגודל, ולא הניחוהו אחיו הכהנים לעשות כן משום ברב עם הדרת מלך (סוכה נב ב, וראה גבורת ארי יומא כו ב. וראה ערך ברב-עם הדרת מלך).

הטעם שהוצרכו בירושלמי אמרו בטעמו של דבר שאיל קרב – לכל הכהנים יחד עם הסולת והיין (ראה משנה יומא שם) – באחד עשר, והפר בעשרים וארבעה, שהוא כדי לעשות פומבי לדבר (ירושלמי שם ב ב), היינו פרהסיא והרגש לדבר (גבורת ארי שם), על שם: **בְּבֵית אֱלֹהִים נִהְלָךְ בְּרָגֶשׁ** (תהלים נה טו. ירושלמי שם).

יש מהראשונים שכתבו בטעם שחלקו את הטלה והשור לחלקים אלה שנפרטו, מפני שכן דרך הניתוח של הקצבים ומנהגם לבעלי סעודות (פירוש הראב"ד לתורת כהנים פרק ו, וראה קרבן אהרן שם, וראה ערך הפשט וניתוח).

בקרבנות יחיד כמה דברים אמורים שצריכים כל כך כהנים להולכה בקרבנות ציבור – כגון תמידים ופרים ואילים של מוספים וכבשי-עצרת (ראה ערכו. מאירי יומא כו א) – אבל בקרבנות יחיד אם רצו להוליך נתחיהם בפחות מאלו או ביותר – מוליכים (רמב"ם מעשה הקרבנות ו יט, על פי משנה יומא כו ב), ואפילו

לתמיד פרק ד פירש שהיין הפרק התחתון של הידים בלבד. ²⁰ ללא הסולת והיין – ראה משנה שם. ²¹ ללא הסולת והיין כנ"ל. ²² ורצונו לומר

¹⁹ המפרש במסכת תמיד לא א ד"ה ונתנו ופירוש הרא"ש שם פירשו שהיין ארבע הרגלים עד הארכובה. וראה ערך ארכובה כרך ב; והראב"ד בפירושו

שעה ברשותו חמץ - פטור, שנאמר: **לֹא תִשָּׁחַט עַל חֶמֶץ דָּם זֶבְחִי** (שמות לד כה) - מה זביחה מיוחדת שחייבים עליה בחוץ, יצא המולך שאין חייבים עליו בחוץ (ירושלמי פסחים ה ד. וראה להלן על הולכה בחוץ. וראה מאירי פסחים סג א בבאור המשנה).

מולך דם המולך דם קרבן חוץ לעזרה - פטור (זבחים ד א; חוץ לעזרה ירושלמי פסחים ה ב), שנאמר לגבי מקטיר אברים בחוץ: **אֲשֶׁר יַעֲלֶה עֲלֶה אוֹ זֶבֶח** (ויקרא יז ח), ודרשו מה העלאה שהיא גמר עבודה, אף כל שהוא גמר עבודה, והולכה יש אחריה עבודה (קרבן העדה על הירושלמי שם), ואף שבמשנה לא נמנית הולכה בין העבודות שפטורים עליהן בחוץ (ראה משנה זבחים קיב ב), הרי זה לפי שהולכה היא עבודה שאפשר לבטלה, שאפשר לשחוט בצד המזבח ולזרוק, ולכן לא חשבוה (תוספות סנהדרין פב ב ד"ה היוצק), ואף שהולכת דם חטאות הפנימיות אי אפשר לבטלה (ראה לעיל: במחשבת פסול; בחטאות פנימיות), הולכה בחוץ תמיד אפשר לבטלה, שיעשה מזבח בחוץ וישחט בצדו ויזרוק (ערוך לר סנהדרין שם).

קד א; רמב"ם תמידין ומוספין ו א), וכשרה בזרים (יומא כו א; רמב"ם ביאת מקדש ט ו), ודרשו כן מהכתוב: **וְהִקְרִיב הַכֹּהֵן אֶת הַכֶּלֶל וְהִקְטִיר הַמִּזְבֵּחַ** (ויקרא א יג. ראה יומא שם צורת הלימוד; רמב"ם שם, וראה אור שמח שם); ויש מהראשונים שכתבו שאין צריך לימוד מיוחד להולכת עצים שאינה צריכה כהונה, שמנין לנו להצריך, ולא בא הלימוד אלא לדרשה אחרת (ריטב"א יומא שם ד"ה והקריב).

העלאתם ככל עצים - של המערכה (רש"י מנחות כו א, ועי' רש"י שם) צורה - שהעלם בין ביד ובין בכלי, בין בימין ובין בשמאל - כשרים (תוספתא זבחים א, וברייתא במנחות כו א²³).

חציצה וטחשבת מכיון שאין הולכת העצים עבודה, אין חציצה פסול פוסלת בין רגלי המולך (עירובין קד א, ורמב"ם תמידין ומוספין ו א), ואין מחשבת פסול פוסלת בה (תוספות זבחים מג א ד"ה והלבונה).

הולכות אסורות

מולך דם הפסח המולך דם של קרבן הפסח על חמץ - שיש באותה כשברשותו חמץ

הוצאה והכנסה¹

הוצאת ספר תורה מהארון לקריאה בצבור, והחזרתו למקומו אחרי הקריאה

כשמוציאים ביום שמוציאים שני ספרי תורה, אין להוציא את שני ספרי תורה השני מהארון עד שמחזיר הראשון למקומו (ירושלמי יומא ז א, ומסכת סופרים יג א, והובאו בדרכי משה קמז, ומגן אברהם שם ס"ק יא), וכתבו הפוסקים שאנו אין מנהגנו כן, אלא מוציאים שניהם בבת אחת, ואוחזים האחד עד שקראו בראשון, ואז לוקחים השני ונותנים לאוחזים את הראשון (אור זרוע ב מח; רמ"א בדרכי משה ובשו"ע שם ח).

יש מפרשים טעם המנהג לפי שהאוסרים להוציא שניהם ביחד הוא מפני שאין עושים מצות-חבילות-חבילות (ראה ערכו), ומנהגנו כדעת הסוברים שלא אמרו אין עושים חבילות אלא בעשיית המצות ולא בהבאתן (ראה ערך אין עושים מצות חבילות), ומכיון שהקריאה בספרי התורה היא בזה אחר זה, אין איסור בהבאתם כאחד (מגן אברהם שם).

המוציא את אחד מחשובי הקהל מוציא הספר תורה מארון הקודש **הספר מהארון** ונותנו לשליח צבור (אור זרוע ב מב), ואין לשליח ציבור דין קדימה בהוצאת הספר תורה מהארון, ורשות ביד הקהל למכור הזכות בהוצאת הספר תורה, וכן להחזירו (שו"ת מהר"ם ברי"ב [נדפוס לבוב] קיג; מרדכי מגילה תתלג, והביאו הבית יוסף או"ח קמז; רמ"א בשו"ע שם ב), והוא כבוד לתורה כשקונים הוצאה ליתן הספר תורה לחזן (אור זרוע שם, וראה שו"ת מהר"ם ברי"ב שם, וראה ערך ברב עם הדרת מלך).

ביום שמוציאים שני ספרי תורה, אף המוציאים הם שנים, והראשון נותן ספר תורה הראשון לשליח ציבור, והשני מחזיק הספר והולך אחר השליח ציבור (שערי אפרים שער י).

המולך אל הבימה הולכת ספר התורה אל הבימה היא על ידי השליח ציבור (פרי חדש קמז סק"ב; משנה ברורה שם ס"ק טו).

ההוצאה

כיון ימין המוציא את הספר תורה יוציאו בזרוע ימין, ונותנו לשליח ציבור בימין (מטה משה הביאו באליה רבה קלד סק"ד), שכן אמרו: הנותן ספר תורה לחברו לא יתנהו אלא בימין, והמקבל לא יקבלנו אלא בימין, שכן נתינתו מהר סיני, שנאמר: **מִיְמִינוֹ אֲשֶׁר דָּת לָמוֹ** (דברים לג ב. מסכת סופרים ג י, וראה באור הגר"א או"ח קלד סק"ח), וכתבו אחרונים שאף אם שמאל מסייע לימין - מותר (שערי אפרים שער י, וראה שם בפתחי שערים).

כאטר יד אם הוא אטר יד - מוציאו בשמאל, שהוא ימין שלו (שערי אפרים שער י. וראה ערך אטר), והשליח ציבור שקיבל את הספר תורה מחזיקו בימין, שנאמר: **וּמִיְמִנוֹ תִּחַבֵּקְנִי** (שיר השירים ב ו. רמ"א או"ח קלד ב, בשם מהר"ל), ואפילו שהוא אטר, אם לא שידו הימנית חלושה ויש חשש שמא יפול מידו מחמת כובדו, שיחזיקו בשמאל (שערי אפרים שם).

כיצד מוליכים אף כשמוליכים את הספר תורה מהיכל אל התיבה **הספר לבימה** - הבימה - מוליכים אותו דרך ימין, שהוא צד צפון, שכל פינות שאתה פונה לא יהיו אלא דרך ימין (ראה ערכו. ראה סוטה טו ב), וההיכל במזרח והתיבה במערב, וכשמוציאים אותו מההיכל, האוחז אותו מחזיר פניו לתיבה ואחוריו להיכל, ונמצא שיד ימינו לצד צפון (בית יוסף או"ח קכח).

יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא כששתי הדרכים הן שוות, אבל כשדרך אחת קצרה יותר מהשנייה, מוליכים אותו דרך הקצרה, אפילו אם היא לצד שמאל (מגן אברהם קמא סק"ז, כמו העולה לתורה, ראה ערך קריאת התורה); ויש סוברים שמולך תמיד לצד ימין, אף שהיא רחוקה יותר (פרי מגדים שם, ומשנה ברורה שם ס"ק כה²).

סק"י מגיהים במקום והקמצים והעצים. **הוצאה והכנסה**. 1. ח', טורי תעז-תפו. 2. וראה מחצית השקל שם שגם

שכן נותנים סמוך לחציו ולא למטה ממש. 23. וראה רמב"ם פסולי המוקדשין ב כד שהשמיט עצים, ובהר המוריה שם וכן בחזון איש מנחות כב

פסוקים ותפילות בהוצאה

כשמוציאים את ספר התורה מן הארון אומרים הקהל ויהי בנסע הקארן וגו' (במדבר י לה. ארחות חיים תפלת שבת שחרית ו, וכלבו הלכות שבת סי' לו³), והמנהג לאמרו עם פתיחת הארון (שערי אפרים שער ו, ובסידורים שלפנינו אחר ויהי בנסוע וגו': כי מציון תצא תורה (ישעיהו ב ג), ברוך שנתן תורה וגו'⁴).

יש מן הראשונים שכתב שמנהג ספרד לומר ביציאת הספר תורה מן הארון - בשבת - אֶתָּה הָרִאשֶׁת לְדַעַת (דברים ד לה), שנאמר על קבלת התורה ותורה ניתנה בשבת; וְהָיָה ה' אֱלֹהֵינוּ עִמָּנוּ (מלכים א ח נו) שנאמר על בנין הבית; קוֹמָה ה' לְמִנוּחַתָּךְ (תהלים קלב ח), בַּעֲבוּר דָּוִד עֲבָדְךָ (שם ו) שאמרו שלמה בהכנסת הארון לבית קודש הקדשים (ראה שבת ל א. ספר המנהגי דיני שבת כד).

אמירת בריך כשמוציאים ספר תורה לקרות בציבור נפתחים **שמיה** שערי רחמים וצריך אדם לומר: בריך שמיה דמארי עלמא וכו' (זוהר שמות כו א; סדר היום בתפלות חול⁵).

יש שכתבו לאמרו בשבת בשחרית בפתיחת הארון (מגן אברהם תחילת סי' רפב, בשם כתבים, וכן הובא בפרי עץ חיים שער יט); ויש מצריכים לאמרו בין בחול ובין בשבת (באר היטב שם סק"א, בשם האר"י ז"ל; אליה רבה סוף סימן קלד, על פי משמעות סדר היום), וכן המנהג לאמרו אף בחול (פרי מגדים שם; שערי אפרים שער ו).

בני ספרד נהגו לאומרו רק בשבתות, ימים טובים וראשי חודשים, ויש נוהגים לאמרו אף בחול המועד (ילקוט יוסף סי' קלד ח); אמנם יש שכתבו שאפשר לאמרו אף בחול (ראה בספר נגיד ומצוה דף כח, ובשו"ת רב פעלים ג סוד ישרים ח קיים דעת הנהגים לאומרו בחול, ולכל הפחות ביום שאומרים בו קדושת כתר).

יש שכתב שאפשר להתחיל באמירת בריך שמיה כשהספר עדיין בארון הקודש (כף החיים [פלאגין] כח עד), אמנם יש שדייקו מלשון הזוהר: "כד מפקין ספר תורה בציבורא למקרי ביה" וכו' שזמן אמירת בריך שמיה היא בשעת הוצאת הספר מהארון (שו"ת אגרות משה או"ח ד ע, וכתב שאין זו ראייה גדולה); ויש שכתב שכיון שמלשון הזוהר אין הוכחה אם לאומרה קודם הוצאת הספר או אחר כך, אין קפידא בדבר (הלכות שלמה תפילה יב ט).

ואם לא אמר בשעת הוצאה יאמר כשפותחים הספר תורה לפני העם (סדר היום שם; אליה רבה שם).

הספרדים בערי תוגרמה אומרים תפלת בריך שמיה בלשון ספרדי (שקורין "לדינו"), כי רוב המתפללים אינם מבינים ארמית (כתר שם טוב לרבי שם טוב גאגין א עמ' רלו).

שלש עשרה בשלש רגלים, וכן בראש השנה ויום הכפורים, **מידות** נוהגים לומר בשעת הוצאת ספר תורה שלש עשרה מידות שלש פעמים (שערי תשובה תפח, בשם פרי עץ חיים בשלש רגלים; שערי אפרים י ח ביום טוב וימים נוראים⁶); ויש נוהגים בשלש רגלים לומר פעם אחת, ובימים נוראים שלש פעמים (סידור הרב, וכן נוהגים חסידי חב"ד). ואחרי כן אומרים רבוננו של עולם, כנוסח הכתוב

בסידורים, והפסוק וְאֶנִּי תִפְלְתִּי וגו' (תהלים סט יד. שערי תשובה ושערי אפרים שם, וכן הוא בסידורים); יש שכתבו לומר גם התפילה של רבוננו של עולם שלש פעמים (שערי תשובה שם, בשם פרי עץ חיים), והמנהג לאמרה פעם אחת (שם ובסידורים).

כשחל יום טוב בשבת אין אומרים לא י"ג מידות ולא רבוננו של עולם, ובראש השנה ויום הכפורים שחלו בשבת - אומרים (שערי אפרים שם, וכן הוא בסידור הרב); ויש שנהגו שלא לאמרם אף בראש השנה שחל בשבת (שערי אפרים שם). יש נוהגים לומר אף בעשרת ימי תשובה, ביום שיש בו הוצאת ספר תורה, מלבד בשבת תשובה, וכן יש נוהגים לומר בהושענא רבה (שם); ויש שלא נהגו כן (הנוהגים על פי סידור הרב, שלא הזכירים).

גדלו להי אתי אחר כך השליח ציבור אומר גְּדִלּוֹ לְה' אֱתִי וגו' (תהלים לד ד. מסכת סופרים יד יא; תוספות מגילה לב א ד"ה גוללו; מחזור ויטרי עמ' 156; טור או"ח קלד, ורמ"א בשו"ע שם ב), לפי שבפסוק זה יש שש תיבות כנגד ששה צעדים שצעדו נושאי ארון ברית ה', שנאמר: וַיְהִי כִּי צָעְדוּ נִשְׁאִי אֲרֹן ה' שְׁשֶׁה צָעָדִים וגו' (שמואל ב ו יג. תוספות שם; מחזור ויטרי שם), וכשאומר גדלו, הש"ץ מחזיר פניו כנגד הבימה (מחזור ויטרי שם), ועומד בפתח ההיכל (טור שם).

פסוקים אחרים הוזכרו שהאוחז את הספר תורה אומרם קודם שאומר גדלו, ולא נהגו כן: אומר שמע ישראל פסוק הראשון בנעימה והעם עונים אחריו, וחוזר ואומר אחד אלהינו גדול אדוננו קדוש ונורא שמו, כנגד שלשה אבות או שלש קדושות, וצדקתך אלהים עד מרום אשר עשית גדולות וגו' ה' שמך לעולם וגו' הכל תנו עוז לאלהים ותנו כבוד לתורה, גדלו וגו' (מסכת סופרים שם ט - יג, ובקיצור באור זרוע ב מב), ואנו נוהגים בשבת ויום טוב שהש"ץ מתחיל ואומר שמע ישראל וגו', והקהל עונים אחריו, וכן אחד אלהינו וגו' קדוש שמו, ובראש השנה ויום הכפורים אומרים קדוש ונורא שמו (שערי אפרים שער י⁷), ואחר כך אומר גדלו, אבל בחול הש"ץ מתחיל בגדלו (שערי אפרים שם).

רוממו וי הציבור עונים אחר הש"ץ: רִוְמָמוּ ה' אֱלֹהֵינוּ וגו' **אלהינו** קדוש הוא (תהלים צט ח), רִוְמָמוּ וגו' כִּי קָדוֹשׁ ה' אֱלֹהֵינוּ (שם ט. מחזור ויטרי שם עמ' 156, וכן הוא בסידורים נוסח אשכנז); ויש נוהגים לומר הפסוק השני בלבד (כן הוא בסידור הרב); ויש מוסיפים שנהגו הציבור לומר גדול ה' ומהולל מאד וגו', ואחר כך אומרים רוממו ומשתחיים נוכח הארון (ארחות חיים שני וחמישי ז, וכלבו כ).

על הכל עוד צריך לומר על הכל יתגדל וישתבח וכו' (מסכת יתגדל סופרים יד יב, ראה שם כל הנוסח; אור זרוע ב מב; רמ"א בשו"ע או"ח קלד ב, בשם יש אומרים), ונוהגים לומר נוסח זה בשבת ויום טוב (רמ"א שם), ולא בחול, משום ביטול מלאכה לעם (לבוש שם), אבל אומרים בחול אחרי רוממו וגו' אב הרחמים הוא ירחם עם עמוסם וגו' (מחזור ויטרי עמ' 150, ראה שם כל הנוסח והפירוש; רמ"א שם).

עמ' 105. 5. ראה ר"א ברלינר בהערות על הסידור עמ' 32 שלראשונה הונהג בתפילה ליחיד באיטליה בשנת ש', ואחר כך הוכנס מסדר היום לסידורי התפלה. 6. וכן הוא בכל הסידורים שלפנינו, וראה סידור עבודת ישראל בער שבשם סידור כתב יד וכן בסידורים ישנים אין, ובסידורים שלנו נעתקו מספר שערי ציון שער ג. 7. וראה אליה רבה קלד בשם פירוש סידור שגם בשבת ויום

מהבית יוסף משמע לכאורה שלא כהמגן אברהם. 3. ובארחות חיים שני וחמישי, וכן בכלבו בסימן כ בקריאת התורה של חול לא הזכירו. וראה ר"א ברלינר בהערות על הסידור ירושלים תש"ה עמ' 105 שהראשון שהביא המנהג לומר ויהי בנסוע הוא מחבר ספר המחכים לאחד הראשונים, ומשם העתיקו בארחות חיים וכלבו. 4. וראה ר"א ברלינר הערות על הסידור ירושלים תש"ה

יש שאינם נוהגים לומר לא מזמור לדוד בשבת, ולא לדוד מזמור בשאר ימים (בסדורי המקובלים, וכן בסדור הרב אין המזמורים, וראה סדור צלותא דאברהם עמ' שעו).

ללוות הספר מצוה לכל מי שהספר תורה עובר לפניו ללוותו עד לפני הארון שמכניסים אותו שם (רמ"א בשו"ע או"ח קמט א), וכן היו נקיי הדעת שבירושלים עושים (מסכת סופרים יד יא); ויש שכתבו שבזמן הזה אין מקפידים ללוותו, שהמקום דחוק בבית הכנסת, ולא אמרו כן אלא בזמן שהיו מחזירים הספר תורה אחר התפילה כשהקהל יוצא מבית הכנסת (ראה לעיל: מתי מחזירים הספר למקומו. מור וקציעה סי' קמט).

על הגולל שצריך ללוות הספר תורה, ראה ערך גלילה. על המגביה - ראה ערך הגבהה.

דרך צד דרום כשמחזירים הספר תורה מהתיבה להיכל, מוליכים אותו דרך דרום, שההיכל במזרח והתיבה במערב, וכשאוחז אותו מהתיבה להוליכו להיכל נמצא שוב ימינו לצד דרום, וכל פנות שאתה פונה לא יהיו אלא דרך ימין (בית יוסף או"ח קכח. וראה לעיל: ההוצאה; כיצד מוליכים הספר לביתה. וראה ערך כל פנות שאתה פונה בו).

הפסוקים שאומרים כשמכניסים הספר תורה להיכל אומרים וּבְנַחֲהָ בַּהֲנֹסֶת הַסֵּפֶר יֹאמְרוּ וְגו' (במדבר י לו. כלבו לז), ובכמה סידורים נוסח אשכנז וספרד סודרו גם פסוקים אלה: קוֹמָה ה' לְמִנּוּחָהָ וְגו' פְּהִינְךָ וְגו' בְּעִבּוֹר דָּוִד וְגו' (תהלים קלב ח - ט) פִּי לִקַּח טוֹב וְגו' (משלי ד ב) יֵצֵן חַיִּים וְגו' (שם ג יח) דְּרָכֶיךָ וְגו' (שם יז) הִשְׁכַּנְנוּ וְגו' (איכה ה כא); ויש שכתבו לומר שובה למעונך וְגו' (אבודרהם מוסף שבת, וראה סדור צלותא דאברהם עמ' שעז כל הנוסח).

יש שאומרים פסוקים אלה בשבת ויום טוב בלבד (ארץ החיים קמט א, שבארץ ישראל נוהגים כך), בכמה סידורים לא הובאו כל הפסוקים האלה (בסדורי המקובלים, וכן בסדור הרב אינס. וראה צלותא דאברהם שם).

נהגו להביא נוהגים שהתינוקות באים - בשעת הכנסת הספר תורה - לנשק התורה, כדי לחנכם ולזרזם במצות לנשק התורה (רמ"א בשו"ע קמט א, בשם אור זרוע. וראה אור זרוע ב מח).

ויש שכתבו שהמנהג הוא שאף הגדולים מנשקים הספר כשעובר לפניו (סידור יעב"ץ; כף החיים שם סק"ז; שערי אפרים י ד); ויש שהוסיפו שמי שקרוב לספר ראוי שאף יחבקנו ביד ימין או בשני זרעותיו (שערי אפרים שם; תורת חיים שם סק"י)¹².

ומי שאינו יכול לנשק הספר תורה בפיו - שינשקנו בידיו, ואף שיש שלגלו על נשיקת היד (ראה קיצור השל"ה) מכל מקום טוב לעשות כן, שמראה בזה כאילו נדבק רושם הקדושה בידו, וכפי שנוהגים העולם בנשיקת היד שנגעה בתפילין (שערי אפרים שם בפתחי שערים).

לכבוד התורה

נוהגים העם להיכנס לבית הכנסת לראות כשמוציאים ומכניסים

להגביה הספר הש"ץ צריך להגביה הספר תורה בשעה שאומר שמע ישראל וגו' אחד וגו' גדלו וגו' (מסכת סופרים יב, והובא בשבלי הלקט השלם עז; מגן אברהם קלד סק"ד); ויש מהראשונים שכתבו שאם אינו מגביה הספר תורה בשעה שאומר גדלו הוא בכלל אָרוֹר אֲשֶׁר לֹא יָקִים אֶת דְּבָרֵי הַתּוֹרָה (דברים כז כו. ארחות חיים שני וחמישי ז. וראה ערך הגבהה).

ההכנסה

מתי מחזירים ישנם מנהגים שונים מתי מחזירים הספר תורה **הספר למקומו** למקומו:

• יש שמחזירים הספר תורה למקומו אחר הקדיש שלאחר קריאת התורה (על קדיש זה ראה ערך קדיש וערך קריאת התורה), לפני שאומרים אשרי ובא לציון גואל (דעה ב בארחות חיים שני וחמישי כז, וכלבו כ; דעה א בטור או"ח קמט⁸), וכן המנהג במדינות אשכנז ("במדינות אלו". רמ"א בשו"ע שם כה יג), חוץ מיום שיש בו קרבן מוסף, שאומרים אשרי ובא לציון קודם שיחזיר הספר למקומו (ארחות חיים שם וכלבו שם, וכן הוא במחזור ויטרי עמ' 173 ובסידורים).

• יש שלעולם אין מחזירים את הספר תורה למקומו עד אחר אשרי ובא לציון (דעה א בארחות חיים שם, וכלבו שם; אבודרהם בסוף סדר תפלות חול; דעה ב בטור שם⁹) קודם הקדיש של התקבל (ארחות חיים וכלבו ואבודרהם שם).

• יש נוהגים להחזיר הספר תורה אחרי הקדיש של התקבל (משנת חסידים לפי מנהג האר"י, וכן הוא בסידורים שעל פי האר"י ובסידור הרב¹⁰).

וראשונים היו נוהגים להחזיר את הספר תורה אחרי גמר כל התפילה, כשהקהל יוצא מבית הכנסת (ראה בית יוסף שם סוף סימן קמט, בשם מהר"א בפירוש דברי הגאון, וראה מור וקציעה שם).

נוטל הספר החזן נוטל הספר תורה בימינו, וביום שמוציאים בו **ביטוי** שנים או שלשה ספרי תורה לקריאה, יקח הספר תורה שקראו בו באחרונה (שערי אפרים י מא), ואומר יְהַלְלוּ אֶת שֵׁם ה' וְגו' (תהלים קמח יג. סדר רב עמרם עמ' 398; מחזור ויטרי עמ' 73; ארחות חיים סוף שני וחמישי), והציבור עונים יחדיו הוֹדוּ עַל אֲרָץ יִשְׂרָאֵל עַד הִלְלוּהָ (תהלים שם. מחזור ויטרי שם; שערי אפרים שם. וכן הוא בסידורים שלפנינו).

המזמור שאומרים כשמחזירים הספר תורה למקומו אומרים: **כשמחזירים הספר** מְזַמֵּר לְדָוִד הָבוּ לָהּ בְּנֵי אֱלֹהִים וְגו' (תהלים כט), מפני שמזמור זה נאמר על מתן תורה (המנהגי שבת מא; טור או"ח רפד), ועוד ששבע ברכות שבתפילת שבת נתקנו כנגד שבעה קולות שנאמרו במזמור זה (טור שם), ולא תיקנו לומר מזמור זה אלא בשבת, שיש בה שבע ברכות בתפילה, וגם התורה ניתנה בשבת, אבל לא בשני וחמישי ובראש חודש ותעניות ויום טוב וחול המועד (ב"ח שם¹¹), ובימים אלה אומרים המזמור לְדָוִד מְזַמֵּר וְגו' (תהלים כד. פרי מגדים קלד אשל אברהם סק"ו; משנה ברורה קמט סק"ח. וכן הוא בסידורים), וכן במנהג בשבת אין אומרים מזמור לדוד אלא לדוד מזמור, שהתורה ניתנה בשבת בשחרית (שם).

11. וראה אליה רבה קלד סק"ד שמפקק על טעם הראשון וכתב שגם במוסף יום טוב וראש חודש וחול המועד יש שבע ברכות. 12. וכן נהג החזן איש לנשק ולחבק הספר בהליכתו ובחזרתו (דינים והנהגות ח. ח. ובמנהגי החזן איש ז' כתוב שבעת שהיה מנשק את הספר תורה היה מצמיד היטב את הפרוכת לספר כדי שיורגש נישוק הספר עצמו, ולא כהמון העם שעושים להיפך ומקרבים

טוב אומרים ונורא. 8. וכן הוא בסדר רב עמרם השלם קא, ובמחזור ויטרי עמ' 73, ובסידורים נוסח אשכנז. 9. וראה מגן אברהם קמט סק"א שכן משמע בדברי המחבר בשו"ע, וראה שם במשנה ברורה סק"א. 10. וכן משמע בבית יוסף שם סוף סימן קמט בפירושו בדברי הגאון, וכן כתב בספר ארץ החיים קמט א שנוהגים בצפת, וראה סדור צלותא דאברהם עמ' שעה - שעו.

כשנטלו את הספר תורה להוציאו דרך פתחו, ואפילו לא יצא עדיין, אבל כשאין פתח אחר לא יצא האדם בפתח לפני הספר תורה (רש"י שם); אבל כשמצינים את הספר תורה במקום שמתפללים בו – מותר לצאת כל זמן שירצה, שכל שמצינים אותו אין זלזול לספר תורה כשיוצאים (בית יוסף שם לפרש"י ופרישה שם).

• יש מפרשים שהדברים אמורים בין כשמצינים ספר התורה באותו מקום, ובין כשמצינים אותו במקום אחר, ולעולם אין רשאים לצאת עד שינטל מהבימה כדי להצניעו, אף שעדיין לא הצניעו, אם לא שמצניעו בבית אחר ואין פתח אחר, שאסור לצאת דרך אותו פתח שהספר תורה עתיד לצאת בו עד שיצא הספר תורה (ר"י מגילה שם, בשם גאון, וטור שם, בשמו לפירוש הבית יוסף בתחילה, וכן כתב בשם מהר"י אבוהב בתחילה¹³).

• יש מפרשים שלא די בממתין עד שינטל הספר תורה מהבימה, אלא עד שינטל ויצניעוהו, משום כבוד ספר התורה, והדברים אמורים בין שמצינים אותו בבית הכנסת, ובין שמוליכים להצניעו במקום אחר, ואפילו שיש פתח אחר, אלא שבפתח אחר אין צריך להקדים הספר תורה שיצא לפניו, ובפתח אחד צריך שיקדים הספר תורה והוא ילך אחריו (בית יוסף שם, ומהר"י אבוהב בפירוש ב בדעת הגאון, וכן פסק בשו"ע שם, וראה שם בבאור הגר"א סק"א).

• ויש שאינם מחלקים בין יש בו פתח אחר לאין שם פתח אחר, ולעולם אין רשאים לצאת עד שיצא ספר התורה (רמב"ם תפלה יב כד, וראה שם בלחם משנה¹⁴).

ויש מוסיפים שכשמוציאים הספר לבית אחר, אף אחר יציאתם מן הפתח צריכים ללכת אחר הספר תורה וללוותו עד המקום שמצינים אותו בו (רמב"ם שם; בית יוסף שם, בשם מהר"י חביב; שו"ע שם).

יש שהסתפק כשהוציאו את הספר תורה שלא לצורך קריאה, וכמו שנוהגים בהקפות בשמחת תורה, האם אסור לצאת מבית הכנסת קודם שיצניעו הספר (ראה תורת חיים שם סק"א).

כשיוצאים כתבו ראשונים שאין איסור יציאה אלא כשיוצאים רוב מעטים הקהל, אבל כשיוצאים מעטים, כגון שנים או שלשה אנשים, אין לחשוש בכך (בית יוסף או"ח קמט, בשם תלמידי רבינו יונה; רמ"א בשו"ע שם), שכיון שעדיין רוב הצבור שם יש כבוד לספר תורה (משנה ברורה שם סק"ב).

מהאחרונים יש שמצדד לומר שאין הדברים אמורים אלא כשהספר תורה בבית הכנסת, אבל אם מוציאים אותו לבית אחר, אף היחיד לא יצא קודם הספר תורה (פרי מגדים שם, ומשנה ברורה שם).

הספר תורה, אף על פי שבשאר התפילה עומדים בחוץ, משום ברב-עם-הדרת-מלך (ראה ערכו. מהר"ל דין קריאה וספר תורה; מגן אברהם קלד סק"ב), ונכנסים לכבוד התורה להאדירה (מהר"ל שם).

נשים כתבו ראשונים שאף הנשים דוחקות עצמן לראות את הספר תורה (ארחות חיים שני וחמישי ח, וכלבו כ, ראה שם המקור), ואשה נדה נהגו שלא תראה ספר תורה (מגן אברהם פח סק"ב. וראה ערך בית הכנסת); ויש שכתב שמותר להם להסתכל בספר תורה, אמנם רשאות להחמיר על עצמן שלא להסתכל (ילקוט יוסף קלד יא, וראה גם בשו"ת יחוה דעת ג ח).

עמידה בפני הספר כשמוציאים את הספר תורה מן הארון וכשמחזירים אותו, עומדים מפניו לאלתר (המנהיג שבת ל, בשם רב שר שלום גאון; סדר רב עמרם השלם ב עמ' 50, משמו; טור או"ח קמו, בשמו), שכן אמרו שצריך לעמוד מפני ספר תורה, מקל וחומר – מפני לומדיה עומדים (ראה ערך קימה והידור), מפניה לא כל שכן (קדושין לג ב. המנהיג שם, וסדר רב עמרם שם, וראה ערך ספר תורה).

וצריכים לעמוד משמוציאים את הספר תורה, עד שמעלים אותו לדוכן, שהדוכן הוא רשות בפני עצמה, ונהגו לעמוד עד שמניח הספר תורה על מקומו (שו"ת הרשב"א ג רפא, הובא בבית יוסף יו"ד רפב; שו"ת בשמים ראש רצ, בשם מנהג העולם).

האבל אף על פי שאינו עומד בפני תלמיד חכם (ראה שו"ע יו"ד שנו א), חייב לקום מפני הספר תורה (הליכות שלמה תפילה יב יא, וראה שם בדבר הלכה הטעם).

על העמידה בשעת הגבהה ראה ערך הגבהה. על העמידה בשעת קריאת התורה, ראה ערך קריאת התורה. על הרואה את הספר תורה מהלך והשומע קול הספר תורה ואינו רואה אותו, ראה ערך ספר תורה.

ללוות הספר כשמוציאים הספר תורה מן ההיכל מצוה לכל מי שהספר תורה עובר לפניו ללוותו עד הבימה (מגן אברהם קמט סק"ג, ומשנה ברורה שם סק"ז. וראה לעיל: הכנסה, שהוא הדין כשמחזירים אותו להיכל), וכן היו נקיי הדעת שבירושלים עושים (מסכת סופרים יד יא).

פתי רשאים הציבור לצאת ביציאת הציבור מבית הכנסת אמר רבי יהושע בן לוי הציבור רשאים לצאת עד שינטל ספר תורה (כך היא הגירסא ברי"ף ורא"ש מגילה פרק ד, ובטור או"ח קמט, ולפנינו הגירסא: ויניח במקומו, וראה להלן), ושמואל אמר עד שיצא, ואין מחלוקת ביניהם, אלא כאן כשיש פתח אחר, וכאן שאין פתח אחר (סוטה לט ב).

בביאור דין זה נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהדברים אמורים כשמוציאים ספר התורה להצניעו בבית אחר, ולכן כשיש פתח אחר מותר לצאת דרכו מיד

שם, וראה ט"ז שם סק"א. ¹⁴ וראה פרי מגדים שם משבצות זהב סק"א

¹³ ובפרישה שם קיים פירוש זה. וראה דרישה

הוראה¹

פסק הלכה למעשה באיסור והיתר, וכיצד בהם מדיני התורה

הפרקים:

- מצותה ומהותה; • בפני רבו;
- הראוי להוראה; • כשנוגע בדבר;
- שתי יין; • הוראה אחר הוראה.

סיכום תמציתי

מצותה ומהותה

וְלְהוֹרֹת אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל – אלו ההוראות של איסור והיתר; ויש מהראשונים שכתבו שזוהי מצות עשה להורות, שמצוה לאדם להשיב לשואל דבר הוראה אם יודע, ומנו אותה במנין המצות. חכם שהגיע להוראה ואינו מורה, הרי זה מונע תורה, ונותן מכשולות לפני העוירים. וכתבו ראשונים: והוא שאין עדיף ממנו, שיהיה הדור צריך לו, אבל אם יש שם אחר ראוי להוראה ומונע עצמו מן ההוראה, הרי זה משובח. אין נוטלים שכר על ההוראה. ליקח מתנה חשובה ממה שהתיר – אסור. כשם שאסור לטהר את הטמא, כך אסור לטמא את הטהור, וכשם שאסור להתיר את האסור, כך אסור לאסור את המותר, ואפילו בשל גוי, ואפילו במקום שאין הפסד. המורים הלכה מתוך משנתם הם מבלי עולם. וכתבו ראשונים שכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ואינם בקיאים בגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, וטועים להתיר האיסור ולאסור המותר. וכן כתבו אחרונים שהמורים הלכה מתוך השולחן ערוך ואינם יודעים הטעם שבדבר, אם לא ידקדקו תחילה בכל הענין מתוך התלמוד טעות נופלת בהוראתם, והם בכלל מבלי עולם, ויש לגעור בהם; ויש שכתבו שעשאו שנתחברו חיבורים על השולחן ערוך, וכל דין מבואר טעמו במקומו, מותר להורות מתוך השולחן ערוך ואחרונים. ומהראשונים יש מי שכתב שיותר ראוי להורות מתוך פסקים קצרים וברורים של גאונים מלהורות מתוך העיון בתלמוד, שאפשר שיטעה בעיונו ובפירושה של ההלכה. בשעה שפוסק הוראה יש לו לפסוק בלשון שאין לטעות בו, ובלי גמגום.

הראוי להוראה

מי שלמד הדינים מרביתו מותר מצד הדין להורות באיסור והיתר, ואינו צריך ליטול רשות, אלא שגזרו על נטילת רשות מרבו. הסמיכות שנהגו בזמן הזה הוא כדי שידעו כל העם שהגיע להוראה, ושהוא מורה ברשות רבו הסומכו, ולכן אם כבר מת רבו – אין צריך לסמיכות, ואין זו אותה הסמיכה שבתלמוד בדיונים מומחים לנפשות וקנסות וכיוצא. כל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, הרי זה רשע שוטה וגס רוח. אשה חכמה הראויה להוראה, יכולה להורות.

שתי יין

אסור לכל אדם, בין כהן ובין ישראל, להורות כשהוא שתי. אין על ההוראה בשכרות חיוב מיתה, אבל עובר הוא בלאו, ומכל מקום אינו לוקה על לאו זה. מותר לשיכור ללמד תורה, ואפילו הלכות ומדרשות, והוא שלא יורה. היה חכם שאי אפשר לו שלא יורה, אסור אף לדרוש. מותר להורות שהשרץ טמא והצפרדע טהור, לפי שהוא דבר שאף התלמידים בבית הספר יודעים, ואין זו הוראה, ולפיכך כל דבר שהוא מפורש בתורה עד שהצדוקים ידעוהו, כגון הדם שהוא אסור וכיוצא בו, מותר להורות. נחלקו הראשונים והפוסקים האם שתי יין מותר בהוראת דיני ממונות: יש סוברים שמותר לו להורות, ואינו אסור אלא בדיני איסור והיתר; יש סוברים שאף בדיני ממונות אסור להורות; ויש מכריעים שבבית דין של שלשה מותר, אבל יחיד מומחה שדן יחידי ודאי אסור לו לדון כשהוא שתי. בזמן הזה, שהינות שלנו אינם חזקים, ואם שתה מהם לא יגיע לשכרות, יש שכתבו שמותר לדון. שיעור שתיית היין באיסור הוראה הוא ברביעית, ודוקא רביעית יין חי, שאינו מזוג, אבל שתה כדי רביעית בלבד, והיו בה מים כל שהוא – מותר להורות. וכן אם ישן מעט, או הלך כדי מיל, כבר עבר היין, ומותר להורות. נחלקו הפוסקים באיסור הוראה לאחר סעודה גדולה שמרבים בה בשתייה: יש שכתבו שאחר סעודת יום טוב שמרבים בשתייה – או שאר סעודות גדולות, כגון של נישואין או בפורים וכיוצא בהן – אסור להורות כל היום; יש חולקים וסוברים שאם מרגיש שסר יינו מעליו – מותר; ויש שכתבו שאף האוסרים כל היום לא אמרו אלא בסתם, אבל אם ברור לו שסר יינו – מותר.

ביינות שלנו שאינם חזקים כל כך, יש סוברים שאינו אסור להורות כששתה רק רביעית, ומכל מקום אף ברביעית צריך להיזהר שלא להורות בדבר שאין הצדוקים מודים בו.

בפני רבו

המורה הלכה בפני רבו חייב נדוי ומיתה. ולהלכה אסור לאדם להורות בפני רבו לעולם, וחייב מיתה, אבל היה בינו ובין רבו י"ב מיל, ושאל לו אדם דבר הלכה במקרה – מותר לו להשיב, אבל לקבוע עצמו להורות לכל שואל, אפילו הוא בסוף העולם ורבו בסוף העולם, אסור לו להורות עד שימות רבו, או שנטל רשות מרבו.

מלבד הדין של איסור הוראה בפני רבו גזרה על נטילת רשות מרבו. להפריש מן האיסור מותר להורות אף בפני רבו. ויש מן הראשונים שכתבו שמכל מקום ראוי לו שלא לומר כן במוחלט, אלא דרך שאלה, כלומר היאך אתה עושה דבר זה, והלא דבר זה יש בו איסור, וכיוצא בזה. כל ההוראות שאמרו אסור להורות במקום רבו, אינו אלא כשבא מעשה לפניו ומורה לעשות כן, אבל אם שואלים אותו הלכה כדברי מי, יכול לומר מה שבדעתו, ובלבד שלא יורה על מעשה שבא לפניו. כתבו ראשונים שאין הוראה אסורה אלא בדבר שיש בו חידוש לשואל, אבל בדבר שהוא פשוט לכל והשואל יודע מנהגו – מותר.

יש מן הראשונים סוברים שלא אסרו להורות בפני רבו אלא בימי התנאים והאמוראים, אבל בימינו כל הדינים הללו נתבטלו, כי הגמרות והפירושים והחידושים והחיבורים הם המורים, והכל לפי פקחות הלבבות; ויש סוברים שרק את כל הכתוב בספרים יכול להורות בימי רבו, אבל לא יורה דבר מלבו, ולא יסמוך על ראיותיו לדמות דבר לדבר מעצמו. וכתבו אחרונים שבימינו הספרים אשר נתפשטו בקרב ישראל הם רבותינו, וראוי לכל מי שהגיע להוראה שלא יורה שום הוראה בלתי עיון תחילה בספר.

כשנוגע בדבר

כל תלמיד חכם שמורה הלכה ובא, אם קודם מעשה אמרה – שומעים לו, ואם לאו – אין שומעים לו. ודוקא כשהוא עצמו נוגע בדבר, וצריך לאותה הוראה; ויש סוברים אפילו אם אינו נוגע לעצמו.

יש מהראשונים שכתב שכל דין זה שלאחר מעשה אין שומעים לו לא נאמר אלא בדורות הראשונים, שכל תלמודם היה בעל פה, אבל עכשיו שאין אדם יכול להורות אם לא שיהיה לו עיקר בגמרא, אפילו שלאחר מעשה אמרה, כיון שמביא ראיה ממשנה או מגמרא וכדומה – נאמן.

נחלקו הראשונים אם חכם נאמן להורות לעצמו: יש סוברים שבכל איסור והיתר חכם מורה לעצמו; ויש סוברים שאין חכם מורה הוראה לעצמו באיסור והיתר אלא במקום שאינו בא להוציא מחזקת איסור.

הוראה אחר הוראה

חכם שטימא – אין חברו רשאי לטהר, אסר – אין חברו רשאי להתיר. לא אמרו שאינו רשאי להתיר דבר שחכם אסר אלא בדבר התלוי בשיקול הדעת, אבל טעה בדבר משנה, חכם אחר יכול להתיר.

חכם שהתיר וטיהר נחלקו בכך הדעות: יש אומרים שיכול חכם אחר לאסור ולטמא; יש חולקים וסוברים שאין חברו רשאי לאסור ולטמא.

מצותה ומחותה

עקרה וְלַהּוֹרֵת אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (ויקרא י יא) – אלו ההוראות (תורת כהנים שמיני סוף פרשה א, וכריתות יג ב, לאיסור הוראה בשתוי יין, ראה להלן: שתוי יין) של איסור והיתר (רבינו גרשם ורש"י כריתות שם²); ויש מהראשונים שכתבו שזוהי מצות עשה להורות, שמצוה לאדם להשיב לשואל דבר הוראה אם יודע, ומנו אותה במנין המצוות (סמ"ק קיא³).

חכם שאינו מורה חכם שהגיע להוראה ואינו מורה, הרי זה מונע תורה, ונותן מכשולות לפני העוירים (רמב"ם תלמוד תורה ה ד; טוש"ע יורה דעה רמב יד), ועליו נאמר: וְעֲצָמִים כָּל הַרְגֵּיָהּ (משלי ז כו. עבודה זרה יט ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם, וחושן משפט י א), שהמתעצמים והמתאפקים מלהורות הורגים את דורם, ועצומים מלשון ועוצם עיניו (רש"י עבודה זרה שם. וראה להלן: הראוי להוראה, מי הוא שהגיע להוראה).

וכתבו ראשונים: והוא שאין עדיף ממנו (רבינו חננאל עבודה זרה שם), שיהיה הדור צריך לו (רמב"ם סנהדרין כ ח; טוש"ע ח"מ שם), אבל

אם יש שם אחר ראוי להוראה ומונע עצמו מן ההוראה, הרי זה משובח (רמב"ם שם; טוש"ע ח"מ שם), ואם אין שם אחר אסור למנוע עצמו מן ההוראה (בית יוסף ופירוש א בב"ח שם); ויש מפרשים אפילו אם אין שם אחר והדור צריך לו, מכל מקום לא יקפוץ להורות עד שיהיו מכבידים עליו העם, והזקנים ומפצירים בו (פירוש ב בב"ח שם, וכן פירש בפרשה שם).

אם רשאי למנוע עצמו מהוראה עד אחר ארבעים שנה, ראה להלן: הראוי להוראה.

אין נוטלים עליה שכר בכלל מה שאמרו שאין נוטלים שכר על תלמוד תורה ועל הדינים, שנאמר: רְאֵה לַמִּדְתִּי אֶתְכֶם (דברים ד ה) – מה אני בחינם, אף אתם בחינם (ראה בכורות כט א. וראה ערך בית דין וערך תלמוד תורה), אף זו שאין נוטלים שכר על ההוראה (רש"י בכורות שם ד"ה מנא הני מילי).

על ההיתר של שכר בטלה, ראה ערך בית דין. על הוראה בסידור גט, ראה ערך גרושין.

3. שאר מוני המצוות כבעל הלכות גדולות ורס"ג והרמב"ם והסמ"ג והחינוך לא

2. וראה להלן שבפסוק זה כלולים גם הטומאות והטהרות ושאר דיני התורה.

יאמר לא אטריח את עצמי לעמוד על הדבר, והואיל ומסופק אני אטמאנו (פני משה שם), וכשם שאסור להתיר את האסור, כך אסור לאסור את המותר (תשובות מיימוני למאכלות אסורות טו, בשם ירושלמי; ש"ך יו"ד סוף סימן רמב בקיצור הוראות אסור והיתר ט), ואפילו בשל גוי, ואפילו במקום שאין הפסד, מפני שלרוב יש בו צד הקל במקום אחר, והרי זו חומרא הבאה לידי קולא, ואף אם לפי הנראה לא יבוא מזה צד קולא – אסור, שאפשר שתתגלגל ותבוא קולא עד אחר מאה דברים (ש"ך שם).

המורים הלכות המורים הלכה מתוך משנתם הם מבלי עולם (סוטה לא בפיאות כב א), שמבלי עולם בהוראת טעות, שכיון שאינם יודעים טעמי המשנה, פעמים גורמים שמדמים לה דבר שאינו דומה, ועוד שלפעמים המשנה היא כיחיד ואין הלכה כמותו, ועוד שבמחלוקת תנאים אינם יודעים הלכה כדברי מי, ולפיכך מורים הוראת טעות (רש"י שם. וראה ערך הלכה).

וכתבו ראשונים שכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ואינם בקיאים בגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, וטועים להתיר האיסור ולאסור המותר (שו"ת הרא"ש לא ט, וראה שם בשם חכם אחד מברצלונה), והמורה מתוך פסקי הרמב"ם הרי זה בכלל המורים הלכה מתוך משנתם (שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה קונטרס אחרון פרק ב).

וכן כתבו אחרונים שהמורים הלכה מתוך השולחן ערוך ואינם יודעים הטעם שבדבר, אם לא יקדקדו תחילה בכל הענין מתוך התלמוד⁵ טעות נופלת בהוראתם, והם בכלל מבלי עולם, ויש לגזור בהם (מהרש"א סוטה שם ד"ה יא, והביאו בפתחי תשובה יו"ד רמב סק"ח⁶); ויש שכתבו שעכשיו שנתחברו חיבורים על השולחן ערוך, וכל דין מבואר טעמו במקומו, מותר להורות מתוך השולחן ערוך ואחרונים (פתחי תשובה שם).

ומהראשונים יש מי שכתב שיותר ראוי להורות מתוך פסקים קצרים וברורים של גאונים מלהורות מתוך העיון בתלמוד, שאפשר שיטעה בעיונו ובפירושה של ההלכה (שו"ת הר"י מיגאש קיד, ראה שם בארוכה).

זכר התמוה אסור לחכם להתיר דבר התמוה, שנראה לרבים שהתיר את האסור (הגהות מיימוניות תלמוד תורה ה ג, והביאו הבית יוסף יו"ד רמב; שו"ע שם י, בשם יש מי שכתב), ודוקא שמתיר בסתם, אבל אם אומר טעם הדבר ומראה לו פנים, או שמביא ראיות מתוך הספר – מותר (ש"ך שם ס"ק יז).

עשה לך רב רבן גמליאל אומר עשה לך רב והסתלק מן הספק כדי להיוועץ (אבות א טז), ופירשו ראשונים שאין הדברים אמורים בלימוד אלא בהוראה, שאם בא אדם לדין לפניך ונסתפקת בו – עשה לך רב, שתסמוך עליו באיסור והיתר, והסתלק מן הספק (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטנורא שם), ולא תפסוק אתה לבדך, כמו שמצינו מהאמוראים כשהיה בא לפניו הוראה של טרפות, היה מתייעץ עם כל טבחי העיר (ברטנורא שם, על פי הוריות ג ב).

כיצד יכריע בהוראות איסור והיתר, שיש לו ספק מחמת כספק מחלוקת הפוסקים, אם הוא חכם שיודע להכריע

במקום חשד חכם שטימא וטיהר, אסר והתיר, מותר לו לקנות מאותו הדבר, אבל אמרו חכמים הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו משום חשד (בריייתא בחולין מד ב), שלא יאמרו מפני שהתיר לו – הוזיל לו (רש"י שם ד"ה משום; אור זרוע פסקי עבודה זרה סי' קד), ונראה כנוטל שכר על הוראתו (רש"י שם).

אף אם החכם שהורה הוא יחיד, אין האיסור אלא משום הרחקה מן הכיעור, אבל מן הדין מותר (תירוץ א בתוספות שם ד"ה וכן); ויש סוברים דוקא כשהורו שנים או שלשה, אבל אם היה יחיד – מן הדין אסור (תירוץ ב בתוספות שם, וראה שם במהרש"א; ר"ן שם).

כשקונה החשד שאמרו הוא דוקא כשקונה בשומא, אבל כשקונה במשקל – או במידה ומנין (מאירי שם) – הרי המשקל מוכיח (גמרא חולין מד ב), שהכל רואים שהוא שוקל ליטרא בדינר כמו לאחרים, ונותן מעות מיד (רש"י שם ד"ה מתקלא), אלא אם כן ליקח מנה יפה יותר, ובכל יום אינו רגיל ליתן לו כך, שאין לעשות כן משום חשד (ראה גמרא שם משום אומצא כו').

לקחת פתנה ליקח מתנה חשובה ממה שהתיר ודאי אסור (אור זרוע פסקי עבודה זרה קד, והגהות אשרי עבודה זרה א ג; רמ"א בשו"ע יו"ד רמז כא), וכן לא יקח שכר מהוראה מהכשרות לבד (שו"ת חוות יאיר קכב; פרי מגדים יו"ד יח שפתי דעת ס"ק לא), אבל מותר לחכם המתיר לטעום דבר מועט ולאכול, כדי לברר הוראתו (שם ושם).

כשהורה כתבו אחרונים שאין איסור משום חשד אלא כהלכה ברורה בהוראה התלויה בשיקול הדעת, אבל כשהורה בדבר שהוא הלכה ברורה, אין בדבר משום חשד (ראה דרכי תשובה יח ס"ק קעח בשם אחרונים. וראה ערך שוחט).

כשנחלקו, הולכים הטהרות והטומאות – וכן דיני איסור והיתר, אחר הרוב (מאירי סנהדרין ע"מ 163) – תחילת הוראתן ביחיד, ואינן צריכות מנין, אלא אם כן חולקים, וצריך לעמוד למנין ולילך אחר הרוב (רש"י סנהדרין לו א ד"ה הטומאות, ראה ערך בית וערך דיני ממונות), שאף דיני אסור ומותר וטמא וטהור וכיוצא בהם הם בכלל המצוה של תורה: אֲחֵרֵי רִבְּיִים לְהִטָּה (שמות כג ב. רמב"ם סנהדרין ח א).

אף הקרובים בטהרות וטומאות – ודיני איסור והיתר ופסול וכשר **נשים** (מאירי סנהדרין ע"מ 163; רמ"א בשו"ע חו"מ יח ה) – כשצריכים לעמוד למנין, מונים את האב ובנו, או את הרב ותלמידו לשנים (בריייתא שם לו א; רמב"ם סנהדרין יא ז; רמ"א בשו"ע שם), שאין פסול קרובה בדברים אלה מאחר שעיקר הוראתן ביחיד (ראה רש"י שם ד"ה הטומאות), ואין צריך מנין, כי אם הכרעת דעות, וכיון שתלמיד זה סביר ומבין, אף שצריך לסברת רבו (ראה סנהדרין שם ורמ"א בשו"ע שם), מכל מקום מכריע הוא את הכף אחר הרוב (באר אליהו להגרא"ה קוק ז"ל לבאור הגר"א בשו"ע שם ס"ק יט⁴).

בכלל הלאו כתבו ראשונים שבכלל הלאו של וְלִפְנֵי עֶזְרָא לֹא תִתֵּן שֶׁל לִפְנֵי עוֹר מִכָּשָׁל (ויקרא יט יד) הוזהרנו שלא להורות את בני ישראל אשר לא כדת ושלא כהלכה (שערי תשובה לרבנו יונה ג נב. וראה ערך לפני עור).

שלא יטמא כשם שאסור לטהר את הטמא, כך אסור לטמא או יאסור מספק את הטהור (ירושלמי תרומות סוף פרק ח), שלא

שם). 6. וראה תוספות יום טוב בהקדמתו למעדני יום טוב שכתב שהבית יוסף לא נתכוין שיורו הוראות מתוך חיבורו.

חשבה במנין המצות. 4. וראה שם לחלק בין איסור והיתר לדיני ממונות שצריך מספר שלם דוקא. 5. והוא הנקרא שימוש תלמידי חכמים (ראה סוטה

- יש פוסקים כן להלכה (רמ"א בשו"ע יו"ד רמב לא).
- יש מפרשים שאפילו אם שוה לגדול העיר בחכמה, אם גדול העיר הגיע לארבעים שנה והוא לא הגיע – אל יורה, אלא אם כן רק הוא גדול העיר בחכמה (תוספות סוטה שם ד"ה בשוין; רבנו ישעיה בפסקיו, הביאו בשו"ת מבי"ט א רפ; סמ"ק קיא⁸).
- יש שסתמו דבריהם וכתבו שעד ארבעים לא יורה, ולא חילקו בין שוים לאינם שוים (רי"ף עבודה זרה שם, ורא"ש שם⁹).
- ויש מן הראשונים שלא הזכירו כלל הזמן של ארבעים שנה, אלא כתבו סתם תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה (רמב"ם תלמוד תורה ה ד; ויש מפרשים דבריהם שלא אמרו עד ארבעים שנה אלא בזמן התלמוד, שלא היו לומדים אלא מפי סופרים ולא מפי ספרים, אבל עכשיו שהתורה בכתב אין הדבר תלוי בשנים אלא שיהיה חכם גדול (לחם משנה שם לדעת הרמב"ם; שו"ת מהרש"ם חו"מ א).
- בהוראת דיני זמן זה של ארבעים שנה נסתפקו בו אחרונים אם **ממונות** בהוראת איסור והיתר בלבד הוא שאמרו כן, או אף לדיני ממונות (ראה ברכי יוסף יו"ד רמב אות ז; ויש שכתבו שבדיני ממונות מותר אף לפני ארבעים שנה, רק שלא יהא דין יחיד עד ארבעים שנה (שו"ת שבות יעקב א קמ, והובא בפתחי תשובה חו"מ ז סק"ד).
- **אשה** אשה חכמה הראויה להוראה, יכולה להורות (החינוך מצוה קנב באיסור הוראה כשהיא שתויה יין; ברכי יוסף חו"מ ז יב, והובא בפתחי תשובה שם סק"ה. וראה ערך אשה וערך בית דין אם היא כשרה לדיינות).

שתוי יין

- **ענינו ומקורו** כשם שאסור לכהן להיכנס למקדש כשהוא שכור (ראה ערך שתוי יין) כך אסור לכל אדם, בין כהן ובין ישראל, להורות כשהוא שתוי (עירובין סד ב; רמב"ם ביאת מקדש א ג), שנאמר בשתוי יין: וְלֹהֹרֹת אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (ויקרא י א) – אלו ההוראות (תורת כהנים שם; כריתות יג ב) של איסור והיתר (רבינו גרשום ורש"י שם).
- איסור זה של הוראה כשהוא שתוי נכלל בלאו של כניסה למקדש כשהוא שתוי, ואינו נמנה בלאו בפני עצמו במנין המצות (ספר המצות לרמב"ם לא תעשה עג; סמ"ג לאוין ש; החינוך מצוה קנב¹⁰), לפי שהוא לאו שבכללות, שלא אחד כולל את שני האיסורים, אף שהם חלוקים בעונשיהם (מגלת אסתר לספר המצות שם. וראה ערך לאו שבכללות).
- **עונשו** אף שעל הכניסה למקדש יש חיוב מיתה (ראה ערך שתוי יין), אין על ההוראה חיוב מיתה (ראה תורת כהנים י ט הדרשה), אבל עובר הוא בלאו (ספר המצות לרמב"ם לא תעשה עג; החינוך קנב), ומכל מקום אינו לוקה על לאו זה (ראה רמב"ן בהשגות לספר המצות שם שמדייק כן מדברי הרמב"ם), אפילו אם לוקים על לאו שבכללות (ראה ערך לאו שבכללות מחלוקת אם לוקים על לאו כזה שכולל שני איסורים מפורשים), מפני שהוא לאו-שאינו-בו-מעשה (ראה ערכו), שלא עבר אלא בדיבור בלבד.
- ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שאילו היה לאו על הוראה בשכרות היה נמנה בלאו בפני עצמו, כי אין זה לאו שבכללות, מאחר שחלוקים בעונשיהם, שהכניסה למקדש במיתה וההוראה

בראיות – הרשות בידו, ואם לאו – ואין לו רב שיסמוך עליו (ראה לעיל מפירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא) – באיסור של תורה ילך לחומרא, ובאיסור דרבנן ילך אחר המיקל (שו"ת הרשב"א א רנג; רמ"א בשו"ע חו"מ כה ב. וראה בארוכה בשו"ת יו"ד סוף סימן רמב). וכתבו ראשונים שהקבלה והמעשה – במקום שיש מחלוקת – הם עמודים גדולים בהוראה, וראוי להיתלות בהם (רמב"ם שמיטה ויובלי⁷). על מחלוקת של יחיד נגד רבים, ראה ערך הלכה.

על מחלוקת של ראשונים ואחרונים, ראה ערך הלכה כבתראי. על מקומות שיש להקל בהם בהפסד מרובה או בשעת הדחק, ראה ערך הפסד מרובה וערך שעת הדחק.

כלשון גרורה בשעה שפוסק הוראה יש לו לפסוק בלשון שאין ובהירה לטעות בו (תוספות כתובות נ ב ד"ה ואמר) ובלי גמגום, וזוהי שאמר: וְשִׁנְנָתָם (דברים ו ז) – שיהיו דברי תורה מחודדים בפ"ך, שאם ישאל אדם דבר אל תגמגם ותאמר לו, אלא אמור לו מיד (ספרי שם, וברייתא בקדושין ל א), והדברים אמורים כששואלים אותו דין או הוראה (תוספות בבא מציעא כג ב ד"ה במסכתא, ובתוספות קדושין שם ד"ה אל תגמגם: דבר הלכה).

הראוי להוראה

נטילת רשות מי שגמיר – למד הדינים מרביתיו (ראה רש"י סנהדרין מרכו ג א ד"ה דגמיר) – מותר מצד הדין להורות באיסור והיתר, ואינו צריך ליטול רשות (סנהדרין ה ב), אלא שגזרו על נטילת רשות מרכו (ראה להלן: בפני רבו; נטילת רשות מרכו. על גמיר לדון דיני ממונות ראה ערך בית דין).

הסמיכות שנהגו הסמיכות שנהגו בזמן הזה הוא כדי שידעו כל **זמן הזה** העם שהגיע להוראה, ושהוא מורה ברשות רבו הסומכו, ולכן אם כבר מת רבו – אין צריך לסמיכות (שו"ת הריב"ש רעא; רמ"א בשו"ע יו"ד רמב יד), ואין זו אותה הסמיכה שבתלמוד בדיינים מומחים לנפשות וקנסות וכיוצא (הריב"ש שם. וראה ערך בית דין וערך בית דין הגדול וערך סמיכה).

אם לא הוסמך להוראה בגיטין וחליצות, אם הגיטין והחליצות שנתן פסולים, ראה ערך גרושין.

תלמיד שלא הגיע להוראה כל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה, הרי זה רשע שוטה וגס רוח (רמב"ם תלמוד תורה ה ד, וראה רמב"ם סנהדרין כ ח; טוש"ע יו"ד רמב יג, וחזו"מ י א), ועליו הכתוב אומר: כִּי רַבִּים חֲלָלִים הִפְלִיחַ (משלי ז כו) – זה תלמיד חכם שלא הגיע להוראה ומורה (עבודה זרה יט ב; רמב"ם שם ושם; טוש"ע שם).

עד איזה גיל אינו ראוי להורות עד איזה גיל אינו ראוי להורות – עד ארבעים שנה (סוטה כב ב, ועבודה זרה יט ב, וראה רש"י שם ד"ה עד), ומזמן שנולד (רש"י שם); ויש מפרשים משנה שהתחיל ללמוד, שאין אדם עומד על דעת רבו עד ארבעים שנה (תוספות סוטה שם ד"ה ועד).

במה דברים אמורים כשיש בעיר גדול ממנו, אבל אם הם שוים מותר להורות לפני ארבעים שנה (גמרא שם ושם ורש"י. וכן פירשו רבינו חננאל ור"ן ומאירי שם) ונחלקו בדבר:

ורא"ש. וראה שו"ת הרדב"ז ה ב אלפים קמז. 9. וראה ר"ן שם, ושו"ת מבי"ט שם שתמהו למה לא הביאו חילוק הגמרא. 10. וראה סמ"ק מצוה קלג שכתב להיפך שלא יורה שתוי יין, ובכלל זה שלא יכנס כהן שתוי יין

7. וראה סנהדרין לג א סוגיא דעלמא, ורמב"ם סנהדרין ו ב, שכבר פשט המעשה כו', וכן בשו"ע חו"מ כה ב, וראה שם בשו"ת סק"ט שיש מפרשים בענין אחר. 8. וכן החמיר להלכה בשו"ת רמב סק"ג, וכן כתב גם בדעת הרי"ף

שתוי יין אפילו בדבר פשוט, אם לא שהוא דבר ברור בפוסקים (רמ"א בשו"ע יו"ד רמב"ג, על פי מהרי"ק שורש קסט, ותרומת הדשן מב¹⁴).

בדיני ממונות נחלקו הראשונים והפוסקים האם שתוי יין מותר בהוראת דיני ממונות:

• יש סוברים שמותר לו להורות, ואינו אסור אלא בדיני איסור והיתר (תוספות סנהדרין מב א ד"ה העוסקים; שו"ע חו"מ ו ה, בשם יש אומרים), שהרי כתוב להורות את החוקים וגו', ואילו משפטים לא כתוב (לבוש שם).

• יש סוברים שאף בדיני ממונות אסור להורות (כנסת הגדולה שם הגהות בית יוסף אות ג; ברכי יוסף שם, ופתחי תשובה סק"ו, בשם ספר היראה לרבנו יונה).

• ויש מכריעים שבבית דין של שלשה מותר, שלא שכיח שכל השלשה ישתכרו, ואם האחד הוא שתוי, השנים יזכירו לו ויזהירו אותו להמתין, אבל יחיד מומחה שדן יחידי ודאי אסור לו לדון כשהוא שתוי, כמו חכם המורה (תומים שם סק"ו; נתיבות המשפט שם סק"ח).

בזמן הזה, שהינות שלנו אינם חזקים, ואם שתה מהם לא יגיע לשכרות, יש שכתבו שמותר לדון (לבוש שם; תומים שם. וראה להלן: ינות שבימינו, על ינות שלנו).

התנאים לאיסור שיעור שתיית היין באיסור הוראה הוא ברביעית שתיית היין (עירובין סד א, וכן היא גירסת הרמב"ם בספר המצות לא באיסור הוראה תעשה עג¹⁵), ודוקא רביעית יין חי, שאינו מזוג, אבל שתה כדי רביעית בלבד, והיו בה מים כל שהוא – מותר להורות (כריתות יג ב; רמב"ם ביאת מקדש א ה בעבודה במקדש, והש"ך יו"ד רמב"ם ס"ק יט העתיק לשונו לדין הוראה).

וכן אם ישן מעט, או הלך כדי מיל, כבר עבר היין, ומותר להורות (עירובין סד ב; רמב"ם שם בעבודה, ובש"ך שם כ"ל), אבל שתה יותר מרביעית אפילו מזוג, מעט שינה או הדרך מוסיפים בשכרותו, אלא ישהה לפי השכרות, עד שלא ישאר משכרותו שום דבר שבעולם (רמב"ם שם בעבודה; ש"ך שם).

היה רוכב, הדרך מפיגה היין אפילו כששתה יותר מרביעית (עירובין שם רכוב שאני; טושי"ע או"ח צט ב, בתפילה), כיון שאינו טורח בדרך (רש"י שם ד"ה רכוב), וחומר ברוכב מבמהלך, שאין הדרך מפיגה ברוכב אלא כשהלך שלשה מילין (גמרא שם), שלפי שאין לו טורח אינה מפיגתו כל כך (רש"י שם); ויש שכתבו שאין חילוק בין רכוב למהלך (ב"ח יו"ד רמב"ג¹⁶), והכל תלוי ברוב השתייה ובאיכות היין וההילוך (שו"ת חוות יאיר קמז, ראה שם בארוכה).

שאר דברים אפילו אכל תמרים אל יורה (כתובות י ב; רמב"ם ביאת המשכרים מקדש א ג), לפי שטורדות דעתו כשיכור (רש"י שם ד"ה אל), והוא הדין שתה חלב ונשתבשה דעתו מעט – אל יורה (רמב"ם שם; רמ"א בשו"ע יו"ד רמב"ג: או שאר דברים המשכרים), והאיסור על שאר דברים המשכרים אף הוא מן התורה, ועובר עליהם בלאו (ספר המצות לרמב"ם שם; החינוך קנב¹⁷).

מנת להורות. ¹⁴ וראה ש"ך ס"ק כא שתמה שבמהרי"ק לא כתב כן, וברמב"ם ותרומת הדשן מבואר שאפילו דבר ברור אסור, וכתב שאפשר שטעות סופר הוא וצריך לומר "בפוסקים" ולא "בפוסקים". ¹⁵ וראה שאילתות שאילתה פא שלרבי מאיר, שבמקדש אסור בכל שהוא יין, אף בהוראה כן. ¹⁶ וראה ש"ך שם ס"ק יט שתמה, ובשו"ת חוות יאיר קמז האריך ליישב ולקיים דברי הב"ח. ¹⁷ וכן דעת השאילתות סוף שאילתה פא, וראה שם

בלאו (ראה ערך לאו שבכללות), אלא שאין כאן לא כלל על ההוראה אלא עשה, שציוה הכתוב אחר אזהרתו מן היין בבואם אל אהל מועד להורות את בני ישראל את כל החוקים, ולא בהיותם שיכורים, ולא הבא מכלל עשה – עשה (רמב"ן בהשגות שם).

הוראה שלא בדרך הלכה בהוראה שלא בדרך הלכה למעשה, נחלקו בדבר: שנאמר בתורה באיסור הוראה בשתוי יין: את כל החוקים (ויקרא שם יא), ודרשו מכך אלו המדרשות, אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' (שם) אלו ההלכות (תורת כהנים שם; כריתות יג ב) קִיד מִשָּׁה (שם) זה תלמוד, יכול אף המשנה, תלמוד לומר: וְלַהּוֹרֹת (שם. כריתות שם¹¹), רבי יוסי ב"ר יהודה אומר יכול אף תלמוד, תלמוד לומר: וְלַהּוֹרֹת (כריתות שם).

• יש מפרשים המדרשות שדורשים בפרק – לפני העם – אסור לשתוי יין לדרוש, שיש בהן הוראה, והלכות אלו הלכה למשה מסיני, אבל משנה מותר להם ללמד, שאין מורים הלכה מתוך משנה; ורבי יוסי אומר שאף תלמוד מותר ללמד, שנאמר 'להורות' ודרשו מכך לא אסרתי אלא הלכה למעשה (רש"י שם), וכל שכן שמותר במדרשות (רש"י שם ד"ה והא רב¹²).

• ויש מפרשים המדרשות, שאם דורש בהגדה בפירוש המקראות לא יפרש ולא יורה בהן אם הוא שתוי, והלכות, שאפילו במשנה סתומה לא יעסוק בה בשביל להורות, והתלמוד, ששם לא יעסוק כל עיקר, שהתלמוד מפרש הכל, יכול לא יעסוק במשנה אפילו כשלא יתכוין להורות, תלמוד לומר ולהורות, ורבי יוסי אמר יכול לא ישנה בתלמוד אפילו כשלא יתכוין להורות, תלמוד לומר ולהורות (פירוש רבינו גרשום שם¹³). הלכה כרבי יוסי ב"ר יהודה (גמרא שם).

ומותר לשיכור ללמד תורה, ואפילו הלכות ומדרשות, והוא שלא יורה (רמב"ם ביאת מקדש שם א ד, וראה כסף משנה).

היה חכם שאי אפשר לו שלא יורה, אסור אף לדרוש, וכגון רב שלא היה דורש ביום טוב משום שכרות, מפני שבכל מקום שהיה יושב אי אפשר לו בלא הוראה (גמרא שם), שכל העם שואלים ממנו (רש"י שם ד"ה לא), ואם היה חכם קבוע להוראה – לא ילמד, שלימודו הוראה היא (רמב"ם שם. וראה חינוך מצוה קנב).

הוראה בדבר מפורש בתורה מותר להורות שהשרץ טמא והצפרדע טהור (ראה ערך שרצים) לדברי הכל, לפי שהוא דבר שאף התלמידים בבית הספר יודעים (ברייטא וגמרא בכריתות יג ב), ואין זו הוראה (פירוש הראב"ד לתורת כהנים ויקרא י), ולפיכך כל דבר שהוא מפורש בתורה עד שהצדוקים ידעוהו, כגון הדם שהוא אסור וכיצא בו, מותר להורות (רמב"ם ביאת מקדש א ג. וראה ערך דבר שהצדוקים מודים בו).

אפילו דבר שהוא ברור, כגון נותן-טעם-לפגם (ראה ערכו) שמותר, או איסור שנתבטל בששים (ראה ערך בטול בששים), כיון שאינו מפורש בכתוב, והצדוקים אין מודים בו – אסור להורות (שו"ת תרומת הדשן מב), ויש שכתב שיזהר כל אדם שלא יורה כשהוא

למקדש. ¹¹ ובתורת כהנים שם הגירסא: ביד משה זה המקרא, יכול אף התרגום וכו', וראה פירוש הראב"ד לתורת כהנים שהיתה לו גירסא אחרת שם. ¹² ולפי זה תנא קמא אסור בכל דבר, אפילו שאינו מתכוין להורות, מלבד במשנה, ורבי יוסי מתיר בכולם. ¹³ ולפי זה לא נחלקו אלא בתלמוד, שלתנא קמא אסור אפילו שלא מתכוין להורות, ורבי יוסי אינו אסור אלא על מנת להורות, ובמדרשות ומשניות לדברי הכל מותר באינו מתכוין להורות ואסור על

• יש מחלקים בין הוראה על שאלה שנשאלה במקרה, שמחוץ ל"ב מיל מותר, לבין הוראה בקביעות, שעל זה אמרו בפניו, היינו בתוך י"ב מיל, חייב מיתה, ושלא בפניו, היינו אף חוץ ל"ב מיל אסור, אלא שאינו חייב (ראה כסף משנה תלמוד תורה ה ב בדעת הרמב"ם, ובית יוסף יו"ד רמב), ופסקו שאסור לאדם להורות בפני רבו לעולם, וחייב מיתה, אבל היה בינו ובין רבו י"ב מיל, ושאל לו אדם דבר הלכה במקרה - מותר לו להשיב, אבל לקבוע עצמו להורות לכל שואל, אפילו הוא בסוף העולם ורבו בסוף העולם, אסור לו להורות עד שימות רבו, או שנטל רשות מרבו (רמב"ם שם ב ג; וטושי"ע יו"ד שם, וראה שם בבאור הגר"א סק"ח).

• יש מפרשים שאותה שאמרו אפילו שלא בפניו אסור היינו בתלמיד גמור, ובתוך י"ב מיל כפניו הוא וחייב, ומחוץ ל"ב מיל אסור אבל אינו חייב, וששנינו שמחוץ ל"ב מיל מותר, בתלמיד חבר הוא, והוא אפילו בתוך י"ב מיל אינו חייב מיתה, ודינו שפטור אבל אסור (תוספות עירובין ס ב ד"ה רב חסדא; רא"ש עירובין ו ב; וטושי"ע שם בשם יש אומרים), ולדעתם אין הבדל בין הוראה בדרך מקרה להוראה בקביעות (ש"ך שם סק"ז).

• ויש מפרשים שלא אסרו חוץ ל"ב מיל אלא כשרבו רגיל לבוא למקום תלמידו, כגון ביום השוק או בשני וחמישי וכיוצא, ואותה שאמרו מחוץ ל"ב מיל מותר להורות הוא כשאנו רגיל לבוא שם רק בדרך מקרה (בית יוסף יו"ד שם, בשם המרדכי; רמ"א בשו"ע יו"ד שם, בשם יש אומרים).

לדעה הראשונה שאינה מפרשת שההיתר מחוץ ל"ב מיל הוא בתלמיד חבר, הרי תלמיד חבר מותר להורות אפילו בתוך י"ב מיל (בית יוסף שם, לדעת הרמב"ם והרי"ף; שו"ת הריב"ש רעא; רמ"א בשו"ע שם לדעה הראשונה בשו"ע שם); ויש סוברים אפילו בפניו מותר (בית יוסף שם לדעתם); ויש סוברים שבפניו ממש אסור (ריב"ש שם; רמ"א שם), משום שנראה כהפקרות (ריב"ש שם).

הטעם בעיקר האיסור להורות במקום רבו אמרו שאין עיקר הטעם מפני שנראה כחוצפה, אלא מפני שלא יסתייע בידו להורות כהלכה (כתובות ס ב, ורש"י שם ד"ה דלא), ולכן אפילו כשרבו מחל על כבודו, אל יורה (תוספות שם ד"ה כי אפקירותא; מאירי שם), ואפילו שנתן לו רשות בדרך כלל להורות שלא בפניו, אין ראוי לעשות כן, שהדבר קרוב לבוא לידי שגיאה (מאירי שם).

נטילת רשות מלבד הדין של איסור הוראה בפני רבו גזרו גזרה מרובה על נטילת רשות מרבו (ראה בבב"א בסנהדרין ה ב המעשה והגזירה שנבעה מכך), שאם יתן לו רבו רשות ידיק שתהא לשונו ברורה, ולא יטעו השומעים את דבריו (רש"י שם ד"ה נוטל). ונחלקו בכך ראשונים:

• יש סוברים שנטילת רשות מועילה חוץ ל"ב מיל, אבל בתוך י"ב מיל אפילו נטל רשות אסור לו להורות, אם הוא תלמיד גמור (תוספות סנהדרין ה ב; רמב"ם תלמוד תורה ה ג, וראה שם בכסף משנה; רמ"א בשו"ע יו"ד רמב ד, לדעה א שבשו"ע).

• ויש סוברים שאם נטל רשות מותר לו להורות אפילו בתוך שנים

ואף שאינו חייב בשאר דברים המשכרים על ביאת מקדש (ראה ערך שו"ת יין מחלוקת בדבר), מכל מקום אסור להורות, כשם שהוא פסול לעבודה, אף שאינו מחלל עבודה (תוספות כתובות י ב ד"ה אמר).

סעודה נחלקו הפוסקים באיסור הוראה לאחר סעודה גדולה גדולה שמרבים בה בשתייה:

• יש שכתבו שאחר סעודת יום טוב שמרבים בשתייה - או שאר סעודות גדולות, כגון של נישואין או כפורים וכיוצא בהן (הגהות סמ"ק קלג, וב"ח ושו"ע יו"ד רמב ס"ק יט) - אסור להורות כל היום (שו"ת הרשב"א א רמז; הגהות סמ"ק שם; ב"ח ושו"ע שם), ואם נתן דעתו כבר על פסק הדבר, בין להתיר ובין לאסור, מותר להורות אפילו מיד אחר שאכל ושתה, ואפילו אחר סעודה גדולה (רשב"א שם; ב"ח ושו"ע שם בשמו, והשמיטו אפילו מיד אחרי שאכל ושתה).

• יש חולקים וסוברים שאם מרגיש שסר יינו מעליו - מותר (בית יוסף חו"מ ז¹⁸).

• ויש שכתבו שאף האוסרים כל היום לא אמרו אלא בסתם, אבל אם ברור לו שסר יינו - מותר (ש"ך שם וראה הוכחתו).

יינות שביינינו ביינות שלנו שאינם חזקים כל כך, יש סוברים שאינו אסור להורות כששתה רק רביעית, שלא אסרו אלא ביינות שלהם שהיו חזקים, אבל אם שתה הרבה, שמשכר - אסור, ומכל מקום אף ברביעית צריך להיזהר שלא להורות בדבר שאין הצדוקים מודים בו (תרומת הדשן מב, וראה לעיל: בדיני ממונות¹⁹).

להורות יש שכתבו שגם מי שמיצר ואין דעתו מיושבת עליו **כשאין דעתו** - אל יורה, שנאמר: בצר אל יורה (רבנו שמואל בתוספות עירובין סה א, בשם רבנו קלונימוס שכן יש בירושלמי²⁰; ב"ח יו"ד רמב, ושו"ע שם ס"ק כא); ויש מוסיפים שמידת חסידות שלא להורות בכל אלה שאמרו חכמים שלא יתפלל, כגון ביום שהוא כועס, או הבא מן הדרך ברגליו, או בבית שיש שם שכר, שהריח משכר (ראה ערך תפלה), אבל איסור אין בהם אפילו לכתחילה (ב"ח ושו"ע שם).

בפני רבו

הדין וגזרו המורה הלכה בפני רבו חייב נדוי (שו"ע יו"ד שלד מד) ומיתה (רבי אליעזר במסכת עירובין סג א; רמב"ם תלמוד תורה ה ב; וטושי"ע יו"ד רמב ד), ולא מתו בני אהרן עד שהורו הלכה בפני משה (רבי אליעזר בבב"א שם), ואף שלא בפניו אסור להורות, אלא שבפניו אסור וחייב מיתה, ושלא בפניו אסור ואין חייב מיתה (רבא בעירובין שם).

במקום אחר שנינו: תלמיד אל יורה הלכה במקום רבו, אלא אם כן היה רחוק ממנו שלש פרסאות - י"ב מיל (ראה ערך מיל וערך פרסא) - כנגד מחנה ישראל (בבב"א בסנהדרין ה ב; רמב"ם סנהדרין כ ט), ומשמע שחוץ לג' פרסאות מותר להורות והדברים לכאורה סותרים.

ובבבאורם נחלקו הפוסקים:

והתרומות הדשן מדמה משם לכאן. ²⁰ וראה ירושלמי ברכות ריש פרק ה שאמרו כן לענין תפילה ומפסוק אחר, וראה אשכול [הוצאת רצ"א] עמ' 24 שהביא הירושלמי על תפילה וכתב שמסתבר שעל הוראה אמר, וראה רש"י עירובין שם ד"ה בצר שהפסוק בצד אל יורה אין בשום מקום, ואולי הוא בספר

בשאלת שלום ובהעמק שאלה, וכן משמע מלשון הרמב"ם שם הלכה ב ג. ¹⁸ וכתב בשם הרשב"א בתשובה שברביעית יין אסור להורות כל היום, וראה הגהות דרישה ופרישה שהשיג שברשב"א לא כתב כן אלא על סעודה גדולה. ¹⁹ וראה ערך כוס של ברכה על החילוק בין יינות שלהם לשלנו לענין מזיגה.

שואלים אותו הלכה כדברי מי, אסור לו לומר הלכה כפלוני (ש"ך שם ס"ק יד).

דבר שיש בו חידוש לשואל כתבו ראשונים שאין הוראה אסורה אלא בדבר חידוש לשואל שיש בו חידוש לשואל, אבל בדבר שהוא פשוט לכל והשואל יודע מנהגו, כגון נותן-טעם-לפגם (ראה ערכו) שמותר, או ביטול איסור בששים, וכיוצא בזה – מותר (תוספות עירובין סב ב ד"ה רב חסדא, ורא"ש שם ו ב; טוש"ע יו"ד רמב ח).

ההוראה יש מן הראשונים סוברים שלא אסור להורות בפני רבו **בימינו** אלא בימי התנאים והאמוראים, אבל בימינו כל הדינים הללו נתבטלו, כי הגמרות והפירושים והחידושים והחיבורים הם המורים, והכל לפי פקחות הלבבות (ארחות חיים הלכות תלמוד תורה כא), ואף שבפרטי ההלכות הידיעה אינה בהירה, ואנו רואים בהם מחלוקת בהבנת הפוסקים, מכל מקום רוב הדינים פשוטים, ולא מסתבר לגזור מחמת המיעוט על הרוב (שו"ת מהרש"ם חו"מ א).

ויש סוברים שרק את כל הכתוב בספרים יכול להורות בימי רבו, אבל לא יורה דבר מלבו, ולא יסמוך על ראיותיו לדמות דבר לדבר מעצמו (הגהות מיימוניות תלמוד תורה ה ב; שו"ע יו"ד רמב ט²²). וראה ש"ך ס"ק טו.

וכתבו אחרונים שבימינו הספרים אשר נתפשטו בקרב ישראל הם-הם רבותינו, וראוי לכל מי שהגיע להוראה שלא יורה שום הוראה בלתי עיון תחילה בספר, ורמז לדבר: **אָז לֹא אֶבּוֹשׁ בְּהִבְטִי אֶל כָּל מְצוּתֶיךָ** (תהלים קיט ו. שו"ת שבות יעקב ב סד; פרי מגדים בהנהגות הנשאל והשואל בריש או"ח סדר ג), והמורה שלא על פי הספרים הוא כמורה הלכה בפני רבו (פרי מגדים שם).

כשנוגע בדבר

ענינו וזינו כל תלמיד חכם שמורה הלכה ובא, אם קודם מעשה אמרה – שומעים לו, ואם לאו – אין שומעים לו (יבמות עז א; בדק הבית לבית יוסף יו"ד רמב; רמ"א בשו"ע שם לו), שאם קודם שבאת ההוראה לידו אמרה ושנאה לתלמידיו בבית המדרש בשם רבו, שומעים לו בשעת הוראה, ואם לאו אין שומעים לו, שמא מחמת מעשה הבא לידו אמרה (רש"י יבמות שם ד"ה אס).

ודוקא כשהוא עצמו נוגע בדבר, וצריך לאותה הוראה (תוספות שם ד"ה אס; מאירי שם בשם יש מפרשים), והדבר שייך לו (רמ"א בשו"ע שם); ויש סוברים אפילו אם אינו נוגע לעצמו (מאירי שם).

הטעם שאין שומעים לו יש מפרשים הטעם מפני שחוששים שמא משקר (ראה רש"י שם ד"ה דהא); ויש חולקים וסוברים שאין חוששים לתלמיד חכם שישקר, אלא חוששים שמתוך שנושא ונותן בהלכה כדי לקיים דבריו אומר בדדמי – בדבר הדומה – כסבור שקיבל כך מרבו (ריטב"א שם ד"ה שאנן), או שמא ידמה דבר לדבר בדברים שאינם דומים (רבנו ירוחם נתיב ב סוף חלק ה, בשם הרא"ש; רמ"א בשו"ע שם), ולכן כשאנו אומר כך קיבלתי מרבי, אלא אומר דבר מסברא ומביא ראיה לדבריו – שומעים לו (ריטב"א שם; רמ"א שם וראה ט"ז שם), אבל אין סומכים על אותו החכם בזה שהוא מדמה דבר לדבר, כי שמא טועה הוא בדמיון זה, אלא אם כן הדמיון הוא פשוט בעיני כל, שאז סומכים על הדמיון ולא על

עשר מיל (שו"ת הרשב"א קיא, ובשם הראב"ד שם; ש"ך שם סק"ד לדעתם). **נטילת רשות** תלמיד גמור, אף שנטל רשות מרבו אחד, צריך **סכל רבותיו** שיטול רשות מכל רבותיו המובהקים (מהרי"ק שרש קעא [ובדפוס סדילקוב קסט] הביאו הבית יוסף יו"ד רמב; שו"ע שם סעיף ד), ותלמיד חבר אם נטל רשות מרבו אחד דיו (מהרי"ק שם; רמ"א בשו"ע שם), ואם יש לו רב אחד מובהק, והאחרים אינם מובהקים – צריך שיטול רשות מרבו המובהק (ש"ך שם).

ולדעת הסוברים שנטילת רשות מועילה אפילו תוך י"ב מיל (ראה לעיל דעת הרשב"א בתשובה קיא) יש הבדל בתלמיד גמור בין נטילת רשות של תוך י"ב מיל לזו שמחוץ לי"ב מיל, שבתוך י"ב מיל צריך ליטול רשות מכל רבותיו המובהקים, ומחוץ לי"ב מיל אם קיבל רשות מרבו אחד מותר לו להורות (רשב"א שם; רמ"א בשו"ע שם, בשם יש חולקים, וראה ש"ך ס"ק יג).

מהו רב נחלקו הפוסקים מהו רב מובהק לענין נטילת רשות: **מובהק** • יש סוברים שרוב חכמתו ממנו, וכל שאין רוב חכמתו

ממנו הרי זה תלמיד חבר (בית יוסף יו"ד רמב, לדעת הרמב"ם; רמ"א בשו"ע שם סעיף ד, בשם יש אומרים).

• יש סוברים אפילו שאין רוב חכמתו ממנו (בית יוסף ורמ"א שם בדעה א, בשם מהרי"ק ורשב"ם בבא בתרא קנח ב).

• ויש שכתב שאין מחלוקת בין הדעות, אלא רבו מובהק הוא כל שקיבל רוב חכמתו ממנו, ואם אחר כך נתגדל ונעשה קרוב להיות כרבו, אף שרוב חכמתו ממנו, נקרא תלמיד חבר (ש"ך שם ס"ק יב, שהרמב"ם ומהרי"ק אינם חולקים, ראה שם בארוכה, וראה ערך כבוד הרב).

להפריש מן האיסור להפריש מן האיסור מותר להורות אף בפני רבו (רבא בעירובין סג א; רמב"ם תלמוד תורה ג ה; טוש"ע יו"ד

רמב יא), כגון שראה אדם עושה דבר האסור מפני שלא ידע באיסורו, או מפני רשעו, יש לו (ובטוש"ע שם: מותר) להפרישו ולומר לו דבר זה אסור, ואפילו בפני רבו, ואפילו לא נתן לו רבו רשות (ובטוש"ע השמיטו ואפילו לא נתן כו'), שבכל מקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לרב (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ויש מן הראשונים שכתבו שמכל מקום ראוי לו שלא לומר כן במוחלט, אלא דרך שאלה, כלומר היאך אתה עושה דבר זה, והלא דבר זה יש בו איסור, וכיוצא בזה (מאירי סנהדרין ב א).

הוראה לגוי אף אם בני ביתו של תלמיד הוצרכו להוראה ושאלו **ביתו** אותו, כתבו ראשונים שלא יורה להם במקום רבו, ולא התירו לתלמיד אלא לבדוק סכין לשחוט בו, לפי שאין בדיקת סכין אלא משום כבודו של חכם (ראה ערך בדיקת סכין), ובזה הוא מוחל על כבודו שלא להטריחו לבוא אצלו להראות סכיניו, אבל דבר איסור והיתר אפילו לעצמו אסור להורות במקום רבו (רא"ש עירובין ו ב; טוש"ע יו"ד רמב יב²¹).

כששואלים אותו כל ההוראות שאמרו אסור להורות במקום רבו, **הלכה כמי** אינו אלא כשבא מעשה לפניו ומורה לעשות כן, אבל אם שואלים אותו הלכה כדברי מי, יכול לומר מה שבדעתו, ובלבד שלא יורה על מעשה שבא לפניו (תוספות עירובין סב ב ד"ה מהו, ורא"ש שם ו ב; טוש"ע יו"ד רמב ז), שעל מעשה שבא, אפילו

שכתב בשם סמ"ק צור"ך שבימינו מותר להורות, והאריך לדחות דבריו שגם בזמן הזה עם כל הפוסקים הרבה ספקות נופלים, ומצדד לפרש שדוקא בהלכה המבוארת בפוסקים, וראה מהרש"ם שם שדחה דבריו.

בן סירא. ²¹ וראה שו"ת חוות יאיר קכא שכתב בפשיטות שכל ההוראות שבביתו מותר להורות ולא העיר מהרא"ש ושו"ע, ועמד על זה בפתחי תשובה שם סק"ה. ²² ועיי' מהרי"ק מהרי"ק שרש קעא [ובדפוס סדילקוב קסט]

עשאה חתיכת איסור (ר"ן עבודה זרה שם, בשם הראב"ד; ריטב"א שם; מאירי שם ושם בשם גדולי המפרשים. וכן מסקנת הש"ך חו"מ כה סוף ס"ק יד להלכה), שחכם וראוי להוראה כשהורה על דבר לאסור או לטמא עשאה חתיכת איסור (ריטב"א שם. וראה ערך שויה אנפשיה חתיכה דאיסורא), ולכן אפילו בדיעבד אם התירה השני – אינו מותר (רשב"א ושאר ראשונים הנ"ל).

בחתיכה אין אומרים חכם שאסר אין חברו רשאי להתיר אלא אחרת באותה חתיכה עצמה שהורה עליה הראשון, אבל בחתיכה אחרת כיוצא באותו איסור – רשאי אחר להתיר (רשב"א חולין מד ב; מאירי עבודה זרה ז א, והוריות ג א; רמ"א בשו"ע יו"ד רמב לא), שהרי היא לא נעשתה חתיכת איסור (מאירי שם).

לדעת המפרשים לעיל שהטעם הוא משום כבודו של חכם, יש סוברים שכיון שמתיר אותו איסור בעצמו, אף בחתיכה אחרת אין זה כבוד לחכם הראשון (מאירי הוריות שם²⁷).

כשנשאלה השאלה היו שניהם יושבים בבית המדרש ונשאלה **כפ"י שנים** שאלה לפניהם, ולא נתפשטו לא דברי זה ולא דברי זה, יכול להתיר מה שאסר הראשון (תוספות עבודה זרה ז א ד"ה הנשאל, וסמ"ג עשין קיא. וראה ש"ך יו"ד רמב ס"ק נה).

כשטעה בדבר לא אמרו שאינו רשאי להתיר דבר שחכם אסר אלא **משנה** בדבר התלוי בשיקול הדעת (ר"ן עבודה זרה ז א, ושאר ראשונים המובאים לעיל: הדן והטעם; רמ"א בשו"ע יו"ד רמב לא) ובסברא ואומדן הדעת (רבינו תם בספר הישר קמו), אבל טעה בדבר משנה, חכם אחר יכול להתיר (שם ושם), שאין הוראתו הוראה כלל, ואפילו הוא גדול הדור (ריטב"א עבודה זרה שם).

ואף בשיקול הדעת יש מחלקים בין שיקול הדעת שאי אפשר לברר הטעות, אלא שתלוי בסברא, שאין להתיר, לשיקול הדעת שהוא טעות, ומברר טעות לחכם הראשון, שחוזר ומתיר (ש"ך יו"ד שם ס"ק נח); ויש שאינם מחלקים בכך וסוברים שאפילו בטעות גמורה בשיקול הדעת אינו יכול לחזור ולהתיר, אלא שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים לדעתם (ש"ך חו"מ כה סוף ס"ק יד, והשיג על הרמ"א ביו"ד).

על גדרם של שיקול הדעת ודבר משנה, ראה ערך טעות הדינים. על ההבדל בין חכם מומחה לאינו מומחה בנוגע לטעותו ועל חיוב התשלומים ופטורו בטעותו, ראה ערך הנ"ל.

כשהיתה לחכם היתה לחכם השני קבלה מרבו על הוראתו, יש **השני קבלה** מהראשונים סוברים שרשאי להתיר מה שאסר הראשון (תוספות חולין מד ב ד"ה היכי, ורשב"א שם, בדעת רש"י נדה כ ב; רמ"א בשו"ע יו"ד רמב לא); ויש חולקים וסוברים שאף על פי קבלתו אינו רשאי (רש"י נדה שם לגירסא שלנו; ר"ן ורשב"א חולין שם²⁸).

כשהחכם הראשון חכם שהתיר וטוהר נחלקו בכך הדעות: **התיר או טוהר** • יש אומרים שיכול חכם אחר לאסור ולטמא (ירושלמי שבת יט א לגירסתו, וכן היא גירסת הרדב"ז א שסב; תוספות עבודה זרה ז א ד"ה הנשאל), שלטעם בחכם שאסר שהוא משום

המורה (רמ"א שם, וכפירוש ה"י שם. וראה ביאור הגר"א שם ס"ק פד). בדבר העשוי להיגלות, שומעים לו אפילו לאחר מעשה (בית שמואל שמות אנשים אות ג גרשום. וראה ערך מילתא דעבידא לאגלוי).

בדורות יש מהראשונים שכתב שכל דין זה שלאחר מעשה אין **אחרונים** שומעים לו לא נאמר אלא בדורות הראשונים, שכל תלמודם היה בעל פה, אבל עכשיו שאין אדם יכול להורות אם לא שיהיה לו עיקר בגמרא, אפילו שלאחר מעשה אמרה, כיון שמביא ראיה ממשנה או מגמרא וכדומה – נאמן (רבינו ירוחם נתיב ב סוף חלק ה, בשם הרמ"ה), ומכל מקום גם עכשיו כשצריך לדמות דבר לדבר יש לומר שמדמה מה שאינו דומה (שם בשם הרא"ש), אלא אם כן הדבר פשוט במשנה או בגמרא או בפסק אחד או בשום גאון או מגדולי האחרונים, שנאמן (רבינו ירוחם שם²³).

בהוראה נחלקו הראשונים אם חכם נאמן להורות לעצמו: **לעצמו** • יש סוברים שבכל איסור והיתר חכם מורה לעצמו

(תוספות בכורות לא א ד"ה דהא; שו"ת מהר"ח אור זרוע צג, בשם הר"מ; קונטרס אחרון לשו"ע הרב יו"ד יח סק"י), ומעשים בכל יום שתלמיד חכם רואה לעצמו כל מיני איסורים שבעולם, שאינו חשוד להתיר את האיסור (ר"ח אור זרוע שם, וכעין זה בשו"ע הרב שם²⁴).

• ויש סוברים שאין חכם מורה הוראה לעצמו באיסור והיתר אלא במקום שאינו בא להוציא מחזקת איסור (ר"ש נגעים ב ה²⁵; ט"ז יו"ד יח ס"ק טו; פרי מגדים בסדר הנהגת השואל אות ד).

אף מהמתירים להורות לעצמו יש מצדדים שדוקא באיסורי תורה אינו חשוד לאכול דבר האסור, אבל באיסור דרבנן מפני שהוא קל בעיניו – חשוד, ולא יורה (תשובות הר"מ ב"ח אור זרוע שם); ומהאחרונים מצדדים להיפך, שאף האוסרים להורות לעצמו במקום חזקת איסור לא אסרו אלא באיסורי תורה, אבל באיסור דרבנן יש לומר שמותר אף כשיש חזקת איסור (פרי מגדים בסדר הנהגת השואל שם).

יש מפרשים בדעת האוסרים להורות לעצמו במקום חזקה, שלא אסרו אלא לאחרים, שלא יאכלו מהוראתו שהורה לעצמו, אבל הוא עצמו פשוט, שיכול להורות ולאכול (שו"ע הרב שם, בדעת ה"י). וראה ערך שוחט על נאמנות השוחט, ושם אם מותר ליטול שכר מן הכשרות בלבד).

הוראה אחר הוראה

הדין והטעם חכם שטימא – אין חברו רשאי לטהר, אסר – אין חברו רשאי להתיר (ברייטא חולין מד ב; רמ"א בשו"ע רמב לא), ונחלקו ראשונים בטעמו של דבר:

• יש סוברים מפני כבודו של חכם הראשון (רש"י נדה כ ב ד"ה מעיקרא; ר"ן עבודה זרה ז א, ונדה שם; מאירי עבודה זרה שם, והוריות ג א), שלא תתברר טעותו (מאירי הוריות שם), ועוד כדי שלא תיראה תורה כשתי תורות, הללו אוסרים והללו מתירים (ר"ן עבודה זרה שם ומאירי שם, וראה ערך לא תתגודדו), ולפיכך אם התירה שני – בדיעבד מותר (מאירי שם), וכן אם הסכים הראשון ומחל על כבודו – מותר לכתחילה להתירו (ר"ן שם ומאירי שם²⁶).

• ויש חולקים וסוברים שהטעם מפני שכיון שהראשון אסר

26. אלא שהר"ן כתב כן להלכה ולא למעשה מפני שהראב"ד חולק. ראה להלן.
27. וראה במאירי עבודה זרה שם שמשמע מלשונו שלדברי הכל בחתיכה אחרת מותר. 28. וכן הסכים הש"ך יו"ד שם ס"ק נה והוכיח שכן דעת התוספות וסמ"ג ועוד ראשונים.

23. וראה לעיל בשם ה"י בפירוש דברי הרמ"א שם שאף אם הדמיון הוא פשוט בעיני כל סומכים על הדמיון. 24. וראה שם ושם החילוק מבהמת בכור שאינו נאמן, וראה ערך בידו וערך עד אחד על נאמנות אדם בדבר שלו. 25. וראה תשובות הר"מ ב"ח אור זרוע שם בדעת הר"ש, אלא שחלק עליו.

כשאומר לחכם הנשאל לחכם וטימא או אסר לא ישאל לחכם
כבר שאלתי ויטהר או יתיר (ברייטא עבודה זרה ז א, ובחולין מד ב
לפלוני ואסר בלשון אחרת), וכתבו ראשונים שאין האיסור על
השואל אלא כשאינו מודיע לחכם שחברו אסר
וטימא, אבל אם אומר לו כבר שאלתי לפלוני חכם ואסר לי, מותר
לשואל משום שאולי ידונו זה עם זה וישיבהו מדבריו, אלא
שהחכם יזהר מלהתיר כשיודע שחברו אסר (תוספות עבודה זרה ז א
ד"ה הנשאל, ורא"ש שם א ג; רמ"א בשו"ע יו"ד רמב"א לא).
יש מן הראשונים שכתבו שהחכם השני יכול לומר לשואל אני
אומר כך, אבל אינך יכול לסמוך עלי שכבר נאסר הדבר בהוראת
הראשון (תוספות ר' אלחנן עבודה זרה שם).

שעשאה חתיכת איסור, הרי זה לא שייך בחכם שהתיר, ולטעם
שהוא מפני כבודו של חכם הראשון, כשבא החכם השני לאסור
אין זה שייך (ראה לעיל: הדין והטעם, טעמים אלו. רדב"ז שם).
• יש חולקים וסוברים שאין חברו רשאי לאסור ולטמא (גירסת
הרא"ש עבודה זרה א ג בירושלמי שבת שם; רדב"ז שם, בשם אחד מן
הראשונים; רמ"א בשו"ע יו"ד שם), ודוקא אם כבר חלה הוראתו של
הראשון שהתיר, ושלא טעה בדבר משנה (רא"ש שם ורמ"א שם²⁹).
• ויש שתלו הדבר בשני הטעמים שאמרו בחכם שאסר,
שלסוברים מפני שנעשית חתיכת איסור, כשהתיר הראשון לא
שייך זה, אבל לסוברים מפני כבודו של ראשון, אף בהתיר אסור
לחברו לאסור (שלטי גבורים עבודה זרה שם).

הוראת בית-דין

פסק הלכה של סנהדרין הגדולה

כשעשה על פי הוראה זו, לדעת הסוברים כן (רש"י שם).

• **ורב דימי** - או שמואל (ללשון ב בגמרא) - אמר לא נגמרה הוראה
עד שיאמרו להם מותרים אתם לעשות (הוריות שם), וכן הלכה (אביי
ורבי אבא ורבינא שם מדיקא משניות; רמב"ם שגות יב ב), ואם נשאו
ונתנו בדבר ואמרו דבר זה מותר, ולא הורו לעם מותרים אתם
לעשות, ושמע השומע בעת שגמרו מותר, ועשה כפי ששמע,
העושה חייב ובית דין פטורים, שהרי לא הורו להם בפירוש
לעשות (רמב"ם שם יג א).

הוראה של הוראה של טעות במציאות, אין זו הוראה, כגון
טעות במציאות הורו בית דין ששקעה חמה בשבת והתירו לעשות
מלאכה, ולבסוף זרחה החמה, אין זו הוראה אלא טעות, וכל
שעשה מלאכה על פיהם חייב חטאת, ובית דין פטורים מפר
העלם דבר של ציבור, כשעשו הציבור על פיהם (יבמות צב א, ורש"י
ד"ה אין; רמב"ם שגות יד ג).

כאשת איש הורו בית דין באשת איש שמותרת להינשא על פי
שהתירוה על עד אחד שהעיד שמת בעלה, ולבסוף בא בעלה,
פי עד אחד נחלקו אמוראים:

• **זעירי** אמר אף זו אינה הוראה אלא טעות, שכסבורים היו שמת
בעלה, והרי הכל רואים שבעלה חי, ולכן אם האשה נישאת על
פי הוראתם חייבת בקרבן, אפילו לפוטרים יחיד שעשה בהוראת
בית דין (יבמות שם, ורש"י שם).

• **ורב נחמן** אמר הוראה היא, והיא פטורה מן הקרבן, שהרי בכל
התורה עד אחד אינו נאמן (ראה ערך דבר שבערוה), וכאן עד אחד
נאמן, לפי שבית דין מאמינים לו, והאשה על פי הוראת בית דין
היא שעושה (יבמות שם ורש"י). הלכה כזעירי, שאין זו הוראה אלא
טעות (רמב"ם שגות יד ג, וראה ערך שגת הוראה).

גדר המפורש הורו בית דין בדבר המפורש בתורה, שהצדוקים
בתורה מודים בו, אינם חייבים בפר העלם דבר של ציבור,
לפי ש"זיל קרי בי רב" [לך ותקרא בבית הספר] הוא (הוריות ד א),
לפי שאין זו הוראה גמורה, עד שיורו להיתר בדבר אסור שאינו

תקפה

החוב לשמוע בית דין הגדול שבירושלים - סנהדרין גדולה -
להוראת בית דין הם עמודי ההוראה, ועליהם אמרה תורה: על
פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה (דברים
יז יא), וזו מצות עשה (רמב"ם ממרים א א), וכל מי שאינו עושה
כהוראתם עובר בלא תעשה, שנאמר: לא תסור מן הדבר אשר
יגידו לך ימין ושמאל (דברים שם. רמב"ם שם ב).

כשהורו על ימין שהוא שמאל, וכשיש שם חכם ראוי להוראה
שסובר שטעו, ועל התקנות והגזרות שעשו אם יש עליהן העשה
והלאו, ועל סדר השאלות לבית דין הגדול בספק בדין - ראה ערך
בית דין הגדול.

תקפה של מלבד החוב לשמוע להוראת בית דין, תקפה של
הוראת בית דין הוראת בית דין נוגע לדינים אלה:

• **חכם הממרה** על הוראתם בתנאים מסויימים חייב מיתה, והוא
הנקרא זקן-ממרא (ראה ערכו).

• **ציבור שעברו** על דבר שחייבים על זדונו כרת ושגגתו חטאת,
על פי הוראת בית דין שטעו והורו שמותר לעשות כן, חייבים
להביא פר העלם דבר של ציבור (ראה ערך פר העלם דבר וערך שגגת
הוראה, ושם אם הצבור מביאים, וכל התנאים שבדבר).

• **יחיד שעשה** על פי הוראת בית דין, שטעו והורו להתיר דבר
שחייבים עליו חטאת, יש מהתנאים סובר שפטור מקרבן, מפני
שתלה בבית דין (ראה ערך שגגת הוראה האופנים והתנאים של הפטור,
ושם שיש מחלוקת בדבר).

גדרה

אימתי נגמרה הוראת בית דין נחלקו בה אמוראים אימתי נגמרה
ההוראה הוראה:

• **שמואל** - או: רב דימי (ללשון ב בגמרא) - אמר כשאמרו להם
מותרים אתם, נגמרה הוראה (הוריות ב א), בין לענין חיוב הציבור
או הבית דין בפר העלם דבר, ובין לענין פטור היחיד מקרבן

²⁹ ראה שו"ע ס"ק נט, ובאור הגר"א ס"ק עז, שהסכימו לדעה ראשונה שיכול

לאסור אף אם חלה הוראתו של המתיר.

דבר של ציבור, והיחיד שעשה על פיהם חייב, שנאמר וְאִם כָּל עַדְתְּ יִשְׂרָאֵל יִשְׁגּוּ (ויקרא ד יג) – עד שישגו כולם (תורת כהנים חובה ד, וברייתא הוריות ג ב, ורמב"ם שגגות יג א).
וראה ערך פר העלם דבר של צבור וערך שגגת הוראה על פרטי הדינים.

כתוב בתורה בפירוש (רש"י שם ד"ה ואין ב"ד), ואין זו שגגת הוראה אלא שכחה (רמב"ם שגגות יד ב. וראה ערך דבר שהצדוקים מודים בו).
על שיוור כולם ועד שיוור כולם, או רובם והמיעוט שתקו, אבל אם חלק אפילו אחד מהם ואמר טועים אתם, פטורים מפר העלם

הוראת שעה¹

הוראה שאפשר, במקרים מיוחדים, להורות לפי שעה בלבד, שלא כפי הדין הנוהג תמיד

על פי נביא

השופטים יש מהראשונים כתב שאף השופטים שהיו בישראל עושים דברים שלא כמשפט וכהלכה בהוראת שעה (אברבנאל הקדמה לשופטים)³.

לא שמעו לו אם לא שמעו לו, חייבים מיתה בידי שמים, ככל העובר על דברי הנביא (רמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות), וכתבו אחרונים שבאומר מדעת עצמו, אין חייבים מיתה (מנחת חינוך תקטז א).

בעבודה זרה בעבודה זרה אין שומעים לו אפילו לשעה, ואפילו עשה מופתים גדולים ואמר שה' ציוהו, ועל זה ציוה הכתוב: וְכָא הָאוֹת וְהַמוֹפֵת וְגו' לֹא תִשְׁמַע אֶל דְּבָרֵי הַנְּבִיא וְגו' (דברים יג ד) פ' דְּבָר סָרָה עַל ה' אֱלֹהֵיכֶם (שם ו), שהרי בא להכחיש נבואת משה, ולפיכך נדע בודאי שהוא נביא שקר (רמב"ם יסודי התורה ט ה, על פי סנהדרין צ א). ואפילו בלאוין שבאיסור זה, ואפילו בעשיין, כגון ניתוץ מזבחותיה, או גידוע אשרות (ראה ערך בעור עבודה זרה) וכיוצא באלו, ובכלל זה שיעשה דבר לכוונת הריסת פינה מפינות הדת, כגון מציאותו ואחדותו יתברך, והסתלק הגשמיות ממנו והדומים לאלו (מאירי סנהדרין שם ד"ה צוה).

מעשי נביאים בהוראת שעה

במקומות רבים מצינו על מעשי נביאים שהיו שלא כהלכה, ונעשו בהוראת שעה. להלן דוגמאות:

מיתת עובדי העגל עובדי העגל שנידונו במיתה (ראה שמות לב כז), יש מהראשונים כתבו שהוראת שעה היתה, שלא היתה בהם התראה, ואפילו אם היתה התראה, מכל מקום אמרו שמי שגיפף ונישק נידון במיתה, ואין מגפף ומנשק במיתה (רמב"ן על התורה שמות שם. וראה יומא סו ב ורש"י, וברש"י על התורה שם. וראה רש"י יומא שם שגרס גפף ונשק במגפה).

קרבנות הנשיאים קטורת שהקריבו הנשיאים על מזבח החיצון (ראה במדבר יד) היתה הוראת שעה, שהרי אין מתנדבים להביא קטורת, ואין קטורת באה על מזבח החיצון (מנחות נ א וב). וכן החטאת שהקריבו, שהרי אין החטאת באה בנדבה (רמב"ן על התורה שם יג). וכן מה שהקריבו קרבנותיהם בשבת, שהרי אין קרבן יחיד דוחה שבת (במדבר רבה יד; רמב"ם מעשה הקרבנות ב טו).

נשואי רחב הזונה רחב הזונה שנתגיירה וקיבלוה, ויהושע נשא אותה **הזונה ליהושע** (ראה מגילה יד ב), אף על פי שכנענים שבארץ ישראל היו בכלל לא תחיה כל נשמה, ואין מקבלים אותם (ראה ערך שבע אומות), מצדדים ראשונים לומר שהיה הדבר על פי הדיבור

לעבור על המצוה (ראה ערך נביא), אבל אם יאמר לנו הנביא לעבור על אחת או על הרבה ממצות התורה, בין קלות ובין חמורות, לפי שעה, מצוה לשמוע לו, מפני שהוא נביא, וגם בזה נאמר: אֲלֵיו תִשְׁמָעוּן (דברים יח טו), חוץ מעבודה זרה, והוא שיהיה הדבר לפי שעה, כאלוהו בהר הכרמל, שהקריב עולה בחוץ, והמקריב בחוץ חייב כרת (ראה ערך במה: קרבנות באיסור במות, וערך שחוט חוץ. ספרי שם קעה; יבמות צ ב; רמב"ם יסודי התורה ט ג).

ואם אמר שהדבר נעקר לעולם, מיתתו בחנק (ראה ערך נביא שקר), שהתורה אמרה: לָנוּ וּלְבָנֵינוּ עַד עוֹלָם (דברים כט כח. רמב"ם שם, וראה הקדמת הרמב"ם למשניות זרעים בארוכה).

סקורו יש מהראשונים מפרשים הכתוב: עַתָּה לַעֲשׂוֹת לָהּ הִפְרוּ תוֹרָתָךְ (תהלים קיט כח), שדרשוהו: הפרו תורתך משום עת לעשות לה' (ראה ברכות נד א וסג א), שעושי רצונו הפרו תורתו, כגון אליהו בהר הכרמל, כדי לעשות סייג וגדר בישראל לשמו של הקדוש ברוך הוא (רש"י ברכות סג א ד"ה מסיפיה; רש"י ורד"ק והמאירי לתהלים שם), ולמדים שאפשר לדחות קצת מצות דרך הוראת שעה (המאירי לתהלים שם; מאירי יומא סט א ד"ה תדע. וראה להלן: על פי בית דין).

על דעת עצמו אפילו כשאומר על דעת עצמו, מצוה לשמוע אליו (תוספות יבמות צ ב ד"ה וליגמר, ושם סנהדרין פט ב ד"ה אליהו; תוספות ישנים יבמות שם ד"ה כמו; מנחת חינוך תקטז א, לדעת החינוך), שאילו היה אליהו אסור שלא על פי הדיבור, אפילו על פי הדיבור היה אסור, שהרי אין נביא רשאי לחדש דבר (ראה מגילה ב ב, וראה ערך נביא. תוספות יבמות שם, ותירוץ א בסנהדרין שם²). וראה שם תירוץ ב). ויש מפרשים בדעת ראשונים שאם ציוה מדעת עצמו – אין שומעים לו (מנחת חינוך שם, לדעת הרמב"ם).

לצורך השעה המצוה לשמוע לנביא בהוראת שעה לעבור על המצוה היא דוקא כשעושה לצורך גדר וסייג, כאלוהו בהר הכרמל (יבמות צ ב, ורש"י שם ד"ה מיגדר; תוספות סנהדרין פט ב ד"ה אליהו; תוספות ישנים יבמות שם ד"ה כמו). ויש מהראשונים סוברים שכשאמר על פי הדיבור סומכים עליו אפילו שלא לצורך השעה, שצריך לקיים ציוויו של מקום (תוספות סנהדרין שם).

יש מי שכתב לחלק בין נביא שעושה דבר הנוגע לו לבדו, שיכול לעשות אפילו שלא לשם גדר וסייג, לנביא שמצוה לאחרים שיעשו, שצריך לזה דוקא גדר וסייג (תורת נביאים [מהר"ץ חיות] ד, ובהוספות יג).

¹ **הוראת בית-דין**. 1. ח' טור תקיב - תקכו. 2. ואולי כוונתם בתורת בית דין, ראה להלן: על פי בית דין. 3. וראה בהוספות לתורת נביאים כא שדחה שאינו

(ראה בראשית לח כד), אף על פי שלא היו עדים והתראה, אלא מפני שהדור פרוץ היה (בעלי התוספות על התורה בראשית שם).⁶

פילגש בגבעה • וכן כתבו ראשונים שדנו השבטים למיתה את אלה שעינו הפילגש בגבעה (ראה שופטים כ יג), מפני שרצו לעשות גדר בדבר, ומהדין שאמרו בית דין מכים ועונשים שלא מן התורה (רמב"ן על התורה בראשית יט ח, ראה שם בארוכה).

בלא עדות • עד היכן עונשים שלא כתורה:

גטורה • רבי לעזר ברבי יוסי אמר עד שנוכל לחשוד שעשה עברה (ירושלמי חגיגה ב ב, וקרנן העדה שם, והיינו אפילו בלי עדים), או אפילו כשרואים בית דין שיכולים להזים את העדים (פני משה שם).

• רבי יוסי אמר בעדים, אבל לא בהתראה (ירושלמי שם, וקרנן העדה שם).

להלכה כתבו הפוסקים שאפילו בלא עדות גמורה, אלא שיש רגלים לדבר וקול שאינו פוסק, אם נראה לדין שיש צורך השעה בכך, הרשות בידו (טור חו"מ ב, שו"ע שם. וראה באור הגר"א סק"ד שהביא מקורות⁷), וכן הורו ראשונים, שלא הצריכו עדים גמורים אלא בדיני תורה (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רעט. וראה שו"ת הרא"ש יח יג).

בית דין הגדול • יש מהראשונים סוברים שלא אמרו שיש כח וטובי העיר לבית דין להעניש במיתה לצורך שעה אלא בבית דין הגדול (ראה ערכו), שרב כחם, אבל סתם בית דין אינו יכול אלא לענשו בקצת ממה שחייבה תורה, כגון שיכחו את עיני הרצח שנתחייב מיתה (ראה סנהדרין כז א. נמוקי יוסף על הרי"ף סנהדרין טז א ד"ה בזמן; ר"ן סנהדרין מו א ד"ה ב"ד; תירוצו א ברבנו יונה שם נב ב ד"ה טעה. וראה שו"ת הרא"ש יז ח)⁸, ואף זה יש סוברים שאין כח ביד בית דין שאינם סמוכים, שדין מכים ועונשים שלא מן התורה צריך דיינים גדולים ומומחים (ר"ן שם כז א ד"ה אי).

• ויש חולקים וסוברים שאף בחוץ לארץ שאין סמוכים, ואינם דנים דיני נפשות ודיני מכות וקנסות, מכל מקום כשראו שהעם פרוץ דנים דיני נפשות לצורך השעה (מאירי סנהדרין נב ב ד"ה כבר, ושם כז א ד"ה בזמן; שו"ת הרשב"א ה רלח, הובאה בבית יוסף חו"מ ב, ועוד ראשונים; טוש"ע חו"מ שם, וסמ"ע סק"א; ים של שלמה בבא קמא ח ו, בשם תשובה ספרדי, ובחכמת שלמה סנהדרין נב ב; שו"ת מהר"ם לובלין קלח). אבל מכל מקום אין הדבר נעשה אלא בגדול הדור, או בטובי העיר (ראה ערך בני העיר: כחם בתקנות העיר, וערך טובי העיר), שהמחוסר בית דין עליהם (טוש"ע שם)⁹. וכן נוהגים שטובי העיר בעירם כבית דין הגדול (רמ"א שם). ומצינו שגם גדולי הפוסקים היו מענישים שלא כדין התורה מפני צורך השעה (ראה מרדכי שבת רמח: פסק רבינו גרשם).

להעניש יחיד • אפילו ראו את היחיד שהוא פרוץ יכולים לענוש אותו שלא מן הדין, אלא כשהעם פרוצים יכולים לתקן ולגדור לכל העם, ולענוש את כל אחד שיעבור על תקנתם אף שלא ראו שאותו האיש היה פרוץ (סמ"ע חו"מ ב סק"ג, וראה ש"ך שם סק"ב).

בהוראת שעה (תוספות סוטה לה ב ד"ה לרבות. וראה שם, ובתוספות מגילה שם ד"ה דאיגירה תירוצים אחרים).

יהושע בן נון • יהושע שעשה מלחמה ביום השבת (ראה יהושע ו ג - ד), על פי הדיבור עשה (במדבר רבה יד)⁴, וכן מה שהרג את עכן על פי הודאתו (ראה ערך דיני נפשות. רמב"ם סנהדרין יח ו ובפירוש המשניות סנהדרין ו ג. וראה סנהדרין מג ב שהרג על פי הגורל), וכן מה שהקריב על מזבח בהר עיבל (ראה יהושע ח ל), שהרי היה המשכן (במדבר רבה יד; ויקרא רבה כב).

אשת שמשון • שמשון שלקח אשה מבנות הפלשתים, יש מהראשונים כתבו שעשה בהוראת שעה כדי שימצא תואנה להינקם מפלשתים, כמו שכתוב: וְאָבְיו וְאִמּוֹ לֹא יָדְעוּ כִּי מֵה' הָיָא וְגו' (שופטים יד ד. אברבנאל הקדמה לשופטים, וראה סוטה ט ב).

כסא שלמה • שלמה שעשה צורות אריות על כסאו (ראה מלכים א י יט - כ), אף על פי שאסור משום לא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל (שמות כ ד), יש מהראשונים כתבו שהיה על פי הדיבור שמפני האריות היו מתפחדים העדים להעיד שקר (תירוצו א בתוספות יומא נד ב ד"ה כרובים, וראה שם עוד תירוצו. וראה ערך עבודה זרה).

עתידיס • אף לעתיד לבוא, לדעת הסובר שעתידים ממזרים פטורים להיטטר (ראה תוספתא קדושין ה ד, וקדושין עב ב, דעת רבי יוסי), כתבו ראשונים שאין הכוונה שתיבטל מצוה זו של לא יבוא ממזר בקהל ה', אלא הוראת שעה תהיה לאותם דורות, שאליהו בא ומטהרם (רשב"א קדושין עב ב ד"ה ממזרי).

על פי בית דין

עונשים שלא מן התורה • בית דין מכים ועונשים שלא מן התורה, לעשות סייג לתורה (רבי אליעזר בן יעקב ביבמות צ ב ועוד; ירושלמי חגיגה ב ב), כיון שרואים שפרצו העם יש להם לגדור כפי מה שיראה להם, בהוראת שעה ולא לדורות (רמב"ם סנהדרין כד ד; טוש"ע חו"מ ב א). ויש שלמדו הדבר מהכתוב: וּבַעֲרַת הָרֶעַ מִקֶּרְכָּךְ (דברים יג ו. מגילת תענית ו. וראה ערך בית דין: כח בית דין)⁵.

ומעשה והלקו אדם שבעל אשתו תחת האילן – במקום גלוי (רש"י סנהדרין מו א ד"ה תחת) – אף שאינו ראוי לכך, וכן מעשה באדם שרכב על סוס בשבת בימי יונים והביאוהו לבית דין וסקלוהו, אף שאינו אלא שבות (ראה ערכו) מדרבנן, אלא שהשעה צריכה לכך (יבמות ומגלת תענית שם; ראה רמב"ם שם), שהיונים היו גוזרים עליהם גזרות והיו המצות בזויות בעיניהם (רש"י סנהדרין מו א ד"ה אלא).

וכן מעשה ותלה שמעון בן שטח שמונים נשים ביום אחד באשקלון, אף על פי שאין דנים שנים ביום אחד (ראה ערך דיני נפשות: בשני דינים), ואין האשה נתלית (ראה ערך אשה: בממונות ונפשות), אלא שהיו בנות ישראל פרוצות בכשפים, ועשה סייג לשעה (סנהדרין מה ב, ורש"י שם; ראה ירושלמי חגיגה ב ב; פירוש המשניות לרמב"ם שם. וראה רמב"ם סנהדרין כד ד בשינויים).

קודם מתן תורה • ויש מן הראשונים כתבו שאף לפני מתן תורה דנו מיתה בהוראה שעה, ולכן הוציאו את תמר לשרפה

ועונשין מלקות ומיתה לעשות סייג. ⁶ וראה רמב"ן על התורה שם שפירש שהיה מדין המלכות, וראה תורה שלמה שם אות צו. ⁷ דברי הירושלמי חגיגה לא הובאו בפוסקים. ⁸ וראה קובץ התורה והמדינה ד עמ' נג – נח, ושם עמ' פו – פח. ⁹ וראה חידושי הרי"מ חו"מ שם שדן לומר שאין זה אלא

אלא מתורת דין המלך. ⁴ אמנם מרמב"ם שבת ב כט נראה שמותר היה מן הדין, וראה בלחם משנה שם. ⁵ וראה רמב"ן על התורה בראשית יט ח שלמד מהאמור בפילגש בגבעה שכתוב שם (שופטים יג) ונבערה רעה בישראל. וראה תורת האהל להגר"א הרצוג עמ' נ, שהאריך לחקור מנין המקור לבית דין מכין

שעה (רמב"ם ממרים ב ד). וכן מצינו שהתירו בהוראת שעה איסור דרבנן בפסול כהונה (כתובות יד ב, ושם טו א. וראה שם שיש אומרים שלא היתה הוראת שעה)¹⁴.

להקל בית דין רשאים גם להקל לפני משורת הדין כהוראת שעה במקום הצורך (ראה דרישה חו"מ א סק"ב, דרכי משה אהע"ז ז ס"ק יג, ושו"ת שאלת יעבץ ב קמו. וראה רלב"ג שמואל ב יד יא).

מפני שעת הדחק יש שהתירו בהוראת שעה מפני שעת הדחק (ראה פרה ז ו ז, ותוספתא שם ז ד; תוספתא נדה א ט, וירושלמי שם ד).

כתיבת תורה שבעל פה אף שמן הדין אסור לכתוב דברי תורה שבעל פה (תמורה יד ב) משום עת לעשות לה' התירו לכותבם (גיטין ס א, תמורה שם), כיון שאי אפשר להימנע מכך, שנאמר: 'והלכות והתורה תשתכח' (רש"י גיטין שם ד"ה כיון), ומוטב תיעקר אות אחת מן התורה, ואל תשתכח תורה מישראל (תמורה שם). ומטעם זה גם הותר לסומא האיסור לקרוא בעל פה דברי תורה שבכתב (ראה תמורה שם. תוספות בבא קמא ג ב ד"ה כדמתרגם).

היתר כתיבת התורה שבעל פה התרחב עם ירידת הדורות:

- יש אומרים שכתבת המשניות הותרה כבר מזמן רבי שאסף וחיבר את המשניות (הקדמת פירוש רבינו נסים גאון לתלמוד; רמב"ם הקדמה ליד החזקה, ובהקדמה לפירוש המשניות; תוספות ר"ד גיטין ס א; מבוא התלמוד [ר"ש הנגיד], ועוד).
- בזמן האמוראים התירו לכתוב דברים שהתחדשו להם, כל זמן שלא נחרתו בזכרונם, וכן התירו לכתוב דברי אגדה שלא היו עוסקים בהם כל כך והיו שוכחים (תמורה יד ב, וראה אגרות משה או"ח ד לט).

• יש אומרים שכתבת התלמוד הותרה בזמן חתימתו בימי רבינא ורב אשי (רבינו נסים גאון שם; רמב"ם שם; תוספות ר"ד שם; מהרש"א גיטין סח ב, ועוד).

• ויש אומרים שבזמן חתימת התלמוד עדיין היו שונים אותו בעל פה, ולאחר מכן עמדו צרות רבות ונתפזרו חכמי ישראל ונתמעטו הלבבות, והתחילו לכתוב התלמוד בספר (רש"י בבא מציעא לג ד"ה ואינה, ראה חקרי לב או"ח א יב; סמ"ג לאוין הקדמה כללית; ספר התרומה רמה, ועוד)¹⁵.

קבלת שטר על לימוד תורה יש שכתבו שאף אם הלכה כדעת הראשונים הסוברים שאסור ליטול שום שטר כלל על תלמוד תורה, אלא זקן ובעל מום שאם לא יטול ימות (ראה פירוש המשניות לרמב"ם אבות ד ו, ובהלכות תלמוד תורה ג ו), מכל מקום ראינו כל חכמי ישראל נוהגים ליטול שכרם מן הציבור, ואפשר שהסכימו כן משום עת לעשות לה' הפרו תורתך, שאילו לא היתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי, והיתה התורה משתכחת חס ושלוש, ובהיותה מצויה יוכלו לעסוק, ויגדיל תורה ויאדיר (כסף משנה תלמוד תורה שם).

הוראת שעה ביטוי • יש לבית דין בכל מקום ובכל זמן לגדור כפי מה שיראו (שו"ע חו"מ תכ לח), וכן הורו אחרונים בדורות

ויש מפקפקים בדבר לומר שאין שייך צורך השעה ביחיד, אלא אם בית דין רואים שילמדו ממנו קלי דעת (אורים שם סק"א, וראה שם שפירש כן דברי הסמ"ע), ויש לחוש לקלקול הרבים (שער אפרים עב, הובא בפתחי תשובה שם סק"א)¹⁰.

העונשים יש לדיין להפקיר ממון, ומאבד ונותן כפי מה שיראה לגדור פרצות הדת ולחזק הברך, או לקנוס אדם (כבעזרא י ח. רמב"ם סנהדרין כד ו, על פי מועד קטן טז א; טוש"ע חו"מ ב. וראה ערך הפקר בית דין), וכן יש לו לנדות ולהחרים, ולפרסם חטאו ברבים (כבשופטים ה כג. רמב"ם שם ז; טור שם, וסמ"ע סק"ח), ולעשות מריבה, ולקללו ולהכותו ולתלוש שערו, ולהשביע באלהים בעל כרחו (כבנחמיה יג כח. רמב"ם שם ח, על פי מועד קטן שם; טור וסמ"ע שם), ולכפות ידים ורגלים, ולאסור בבית האסורים, ולדחוף ולסחוב על הארץ (כבעזרא ז כו. רמב"ם שם ט, על פי מועד קטן שם; טור וסמ"ע שם). ואם הוא אדם, חובטים אותו על ידי גוי (שו"ת הרא"ש ו כז, וראה גיטין פח ב; טוש"ע שם. וראה ערך אדם: עונשים וכפיה).

כל אלו הדברים לפי מה שיראה שראוי לכך ושהשעה צריכה, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו (ראה ערך כבוד הבריות), כל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב, אלא להוסיף בכבוד המקום בלבד (רמב"ם שם י; טור שם).

לכטל מצוה בית דין שראו לפי שעה לבטל מצות עשה, או לעבור על מצות לא תעשה, כדי להחזיר רבים לדת, או להציל רבים מלהיכשל בדברים אחרים, עושים לפי מה שהשעה צריכה, כדרך שאמרו חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה (ראה יומא פה ב¹¹. רמב"ם ממרים ב ד. וראה להלן: כתיבת תורה שבעל פה, וקבלת שכר על לימוד תורה).

סקורו וכתבו ראשונים שאף זה למדנו מאלהיו בהר הכרמל (רמב"ן יבמות צ ב ד"ה הכל; רשב"א וריטב"א שם ד"ה ונגמר, בשם יש מי שפירש. ולמדים אף ששם היה על פי הדיבור, ראה לעיל: על פי נביא)¹². ויש שכתבו שאף זה בכלל צַת לַעֲשׂוֹת לַה' הַפְּרוּ תִּוְרָתְךָ (ראב"ד ממרים ב ט. וראה יומא סט א. וראה לעיל: על פי נביא)¹³.

לתקן לעולם יש מהראשונים שנראה מדבריהם שיכולים לתקן כך לתמיד (ראה תוספות עבודה זרה כו א ד"ה והרועים), אבל רוב הראשונים סוברים שאינם יכולים (רמב"ם ממרים שם, וראה כסף משנה שם, וראה רשב"א וריטב"א יבמות שם. וראה שדי חמד כללים מערכת ב אות נא), אלא אם כן הוא בשב ואל תעשה (ראה ערך יש כח ביד חכמים כו). יש מי שכתב שאם הגדר והסייג קיים לעולם, יכולים לתקן לכל הזמן שיצטרכו לגדור (מהר"ץ חיות בתורת נביאים ו, על פי כסף משנה נדרים ג ט).

כל תגרע בית דין שהתירו איסור תורה לפי שעה, אין בו משום כל תגרע (ראה כסף משנה ולחם משנה ואור שמח ממרים ב ט, בדעת הרמב"ם והראב"ד שם. וראה ערך כל תגרע).

לכטל דברי בית דין אחר וכן יש לבית דין לעקור דברים שבית דין שקדם לו גזר כדי לעשות סייג, אף שהוא קטן מן הראשונים (ראה ערך אין בית דין יכול לבטל כו), אם הוא עוקרם לפי

[בר אילן] עמ' 388, דעות נוספות על מקור הדין. ¹⁴ וכן בימות המשיח ידונו בית הדין הגדול - יחד עם שאר הדינים שעתידים ליבטל - בהמשך תוקף התקנות שהותקנו כהוראת שעה. ראה המקורות שאסף במשטר ומדינה בישראל על פי התורה א עמוד 366-368. ¹⁵ ראה הכתב והמכתב [בורשטיין]

בקנסות. ¹⁰ וראה שו"ת הר"י מיגש קסא, תנאים לדין עונשים שלא על פי התורה. ¹¹ וראה בדומה לזה: מנחות צט ב, יבמות עט א, תמורה יד ב. ¹² וראה רשב"א וריטב"א שם בדעת רש"י שאין ללמוד מאלהיו מפני ששם היה להשיב העם מעבודה זרה. ¹³ ראה משטר ומדינה בישראל על פי התורה

• ויש הסוברים שבימינו אין למורי ההוראה סמכות להורות בהוראת שעה (ראה שו"ת חבצלת השרון מהדורה תנינא יב, על שינויים בסדרי הלימוד; שו"ת שרידי אש [ירושלים תשכ"ב] ב ח ד, מלבד בדברים שאינם איסור גמור; רבי אלחנן וסרמן בפאר הדור ה עמ' קמ, על השתתפות בועד הלאומי, ועוד).

האחרונים (ראה שו"ת אורח משפט חו"מ ד, הנחגת הדין בעת חשש לעיוות הדין; שערי אהרן עמ' לו, הוראת החזון איש על השתתפות נשים בבחירות; שו"ת חכמת שלמה לה א, על אירוח אישיות חשובה שלא יברך על המאכלים; שו"ת שבט הלוי ח ש, על הענשת דיניים השופטים שלא כדין; הרב אלישיב בהסכמה לש"ס שוטנשטיין, על תרגום הש"ס לאנגלית, ועוד)¹⁶.

הושענא רבה (רבא)

יום השביעי של חג הסוכות

סיום ההקפות בכית המקדש בשעת פטירתם מהקפות המזבח היו אומרים: יופי לך מזבח, יופי לך מזבח; רבי אליעזר אומר: ליה ולך מזבח, ליה ולך מזבח (סוכה מה א לגירסתנו, וראה דקדוקי סופרים שם, וראה הגהות הב"ח שם), היינו ליה אנחנו מודים ולך אנחנו משבחים, ליה אנחנו מודים – או: מברכים (הגהות הגר"א שם ב) – ולמזבח אנו מקלסים (סוכה שם ב), שההודאה היא לה, שאנו מודים בו ולא כופרים, והשבח למזבח שהוא חביב לפנינו לכפר עלינו (רש"י שם ד"ה ולך. על עיקר אמירה זו ראה ערך סכות).

הקפות התיבה בכית הכנסת אף בזמן שאין בית המקדש קיים נהגו להקיף את התיבה שבע פעמים (רב האי גאון ברי"ץ גיאת א עמ' קיד; סידור רב סעדיה גאון [מקצי נרדמים] עמ' רלח, ושאר ראשונים), ומנהג פשוט הוא בכל ישראל (רב האי גאון שם), ונהגו להניח תיבה באמצע בית הכנסת ומקיפים אותה, זכר למקדש (רמב"ם לולב ז כג; טוש"ע או"ח תרס א, וט"ז סק"א)².

ומוציאים שבעה ספרי תורה על הבמה (רוקח רכא; מהרי"ל תפילות חג הסוכות ג; רמ"א שם), ויש שנהגו שמחזירים לארון ספר אחד בסיום כל אחת משבע ההקפות (לבוש או"ח תרסד יא), ויש מקומות שמוציאים כל ספרי תורה שבהיכל (רמ"א שם, בשם מנהגים: וכן נוהגים במדינות אלו), אפילו הפסולים (ארחות רבינו [הגר"י קנייבסקי] ב עמ' ש), ומקיפים את ספרי התורה, לפי שהתורה נשאה לנו במקום המזבח (באור הגר"א שם ד"ה זכר).

ואין מניחים את הספרים על הבימה, אלא מעמידים שם מי שיחזיקו את ספרי התורה בידיהם (אור זרוע ב שטו, ורוקח רכא ושבלי הלקט שסט, על פי ירושלמי; פרי מגדים שם משבצות זהב סק"ב), ונוהגים להעמיד שם מי שאין לו לולב להקיף, או מי שאינו נשוי (ראה פסקי תשובות שם א).

הקפות ביחידות יש אומרים שאין ההקפות נוהגות אלא בציבור, אבל ביחידות יחיד יאמר ההושענות בלא הקפות (אשל אברהם [בוטשאטש] מהדורה תנינא תרנא); ויש אומרים שאף יחיד בכיתו יכול להקיף סביב השולחן אם יניח שם ספר תנ"ך (בן איש חי האזינו טו).

כיוון ההקפות • יש מהגאונים סוברים שעושים ההקפות שש פעמים לשמאלו, ולבסוף אחת לימינו (רב האי גאון ברי"ץ גיאת א עמ' קיד).

• יש סוברים שלש פעמים לימינו, ושלוש פעמים לשמאלו, ופעם אחת שוב לימינו (טור או"ח תרס, בשם רב האי).

השם

שמות היום יום השביעי של חג הסוכות נקרא יום שביעי של ערבה (סוכה מב ב), על שם שהיו מקיפים את המזבח בערבה (ראה ערך ערבה ב), וראה להלן אם הקיפו בערבה או בלולב), או יום ערבה (ראה תוספות ברכות לד א ד"ה אמר ועוד), ויש שהיו קוראים אותו יום חיבוט חריות (ראה סוכה מה א), על שם ענפים של דקל שהיו מביאים (ראה ערך ערבה ב).

במדרשות נקרא בשם הושענא (ראה ויקרא רבה לו), ויום הושענא רבה (מדרש תהלים [בובר] יז ה, וכן נקרא בלשון הפוסקים).

הטעמים לשם הושענא רבה • כתבו ראשונים, לפי שביום זה עיקר הדין על המים, והיו קושרים בהמות הקרבנות בענפי ערבה, ומתפללים על המים, ועושים יום גדול, על שם זה היו קוראים אותו הושענא רבה (רוקח רכא, ראה שם הטעם לדין על המים ולריבוי הקרבנות ביום זה, והתפילה שהתפללו).

• יש שכתבו הטעם לפי שהוא עשרים וששה ימים לאחר יום בריאת העולם, כמנין שם הוי"ה, שנקרא שם רבה (רבנו בחיי ברכה).

• יש שכתבו לפי שאמר הקדוש ברוך הוא לאברהם אני יחיד ואתה יחיד, אתן לבניך יום לכפר עונותיהם, כי שם אהי"ה בגימטריא כ"א, ואברהם יחיד בכ"א דורות מאדם הראשון, והושענא רבה כ"א ימים לחודש תשרי (הגהות מנהגים במטה משה תתקנו; הגהות למנהגים [טירנא] רטז).

• ואחרונים כתבו שקוראים אותו הושענא רבה, לפי שמרבים בו בתפילות שמתחילות ב"הושענא" (חיי אדם קנא).

מנהג הקפות

הקפות המזבח בכית המקדש בזמן שבית המקדש היה קיים, שהיו נוהגים להקיף את המזבח בכל יום מימי החג פעם אחת (ראה ערך סכות), היו מקיפים ביום השביעי שבע פעמים (סוכה מה א; רמב"ם לולב ז כג. וראה ערך בין האולם ולמזבח על ההקפות אם היו רק בכהנים ועל סדרן), זכר ליריחו (ירושלמי סוכה ד ג; כלבו עא; טור או"ח תרס. וראה שם בב"ח), שהקיפה ביום השביעי שבע פעמים (ראה יהושע ו ד). ואמרו זהו שמפורש על ידי דוד מלך ישראל: אֶרְחֵץ בְּנִקְיֹן כְּפִי וְאֶסְבֶּה אֶת מִזְבְּחִי ה' (תהלים כו ו. מדרש תהלים [בובר] יז), כנגד מה שסבבתי את העיר יריחו שבע פעמים (כלבו שם; אבודרהם תפלות סוכות. וראה רוקח רכא עוד הרבה רמזים).

ומנהג נביאים של חיבוט ערבה, ראה ערך ערבה ב). 2. ראה ב"ח שם שלפנים היו מעמידים את התיבה שהשי"ץ מתפלל לפניה באמצע בית הכנסת ועליה ספר תורה, ובימינו מקיפים את הבימה שקוראים עליה בתורה. וראה ערך בימה

שער ב פרק ה בארוכה. 16. ראה משטר ומדינה בישראל על פי התורה א עמ' 395, התנאים ההכרחיים להוראת שעה. הושענא רבה (רבא). 1. ח', טור תקצו - תקלה. על עניני הערבות ביום זה,

הקפת בזמן הגאונים יש שהיו עולים בכל שנה מבבל **הר הזיתים** לירושלים, והיו מקיפים את הר הזיתים בהושענא רבה שבע פעמים (ספר חסידים [מקצי נרדמים] תרל, בשם רב האי גאון, וראה שם תאור אותן הקפות).

בתפילת מנחה יש שהיו נוהגים להקיף בהושענא רבה בערבה אף בתפילת מנחה אחר חזרת הש"ץ (הלכות גדולות [מקצי נרדמים] עמ' 173; סידור רב סעדיה גאון עמ' רג. מנהג זה לא הוזכר בשאר ראשונים).

אכל מי שאירעה לו אבלות בחג –

• יש סוברים שאינו מקיף (כלבו קיג; רמ"א או"ח תרס א), וכן אבל כל י"ב חודש על אביו ואמו (רמ"א בדרכי משה ובשו"ע שם), ויש שכתבו טעם לפי שבמקדש לא היו פרועי ראש מקיפים (ראה תוספות סוכה מד א ד"ה כהנים), ואבל הוא פרוע ראש (ב"ח שם, וראה ערך אבל. וראה ט"ז שם סק"ב שדחה וכתב טעם אחר). ויחזיק ספר תורה כדי שלא יהיה כאבלות בפרהסיא (הלכות שלמה סוכות יב).

• ויש שחלקו וכתבו שדברי תימה הם (בית יוסף שם, וכתבו כמה אחרונים שכן יש לנהוג, ראה פסקי תשובות שם ד).

על הערבה במקדש – נטילתה או זקיפתה – בסוכות ובשביעי של חג, ועל חיבוט ערבה בשביעי של חג בזמן הזה, ראה ערך ערבה (ב).

שאר מנהגים

יום חתימת הדין ואותי יום יום ידרשון (ישעיה נח ב) – זו תקיעה וערבה (ירושלמי ראש השנה ד ח), ופירשו אחרונים שבראש השנה והושענא רבה, הכל דורשים את ה', מפני שראש השנה תחילת דין, והושענא רבה חתימת גזר דין על המים, ובו נודע מי נחתם למיתה (ראה להלן: צל אור הלבנה. יפה מראה שם. וראה זוהר צו לא ב, ושם ויחי רכ א).

וכן כתבו ראשונים שהוא יום חתימת הדין כיום הכפורים (שבלי הלכות השלם שעא), מפני שבחג נידונים על המים (ראה ראש השנה טז א), ובו היו מסיימים ניסוך המים (שבלי הלכות שם; טור או"ח תרסד. וראה ערך ניסוך המים), והכל הולך אחר החיתום, וכל חיי האדם תלויים במים (טור שם).

ובהושענא רבה תכלית הכפרה, שכבר התענינו מערב ראש השנה עד יום הכיפורים (ראה ערך ערב ראש השנה וערך עשרת ימי תשובה שיש נוהגים להתענות בימים אלה), ונמחלו עונות והזדונות והפשעים, ועל חייבי מיתות שוגגים גולים לסוכות, ונתכפרה לנו הגלות (המנהגי אתרוג לח; ארחות חיים תפלת המועדים טז).

• **מנהגים ליום חיתום הדין** לפיכך יש מקומות שנוהגים להדליק נרות כל אחד בבית הכנסת כמו בליל יום הכפורים (המנהגי שם: נהגו בצרפת; ארחות חיים שם. וראה טושי"ע או"ח תרסד א), ויש שכתבו שבשחרית מדליקים שיורי הנרות של יום הכיפורים (מהרי"ל תפילות חג הסוכות ה).

• נוהגים להשכים לבית הכנסת בעלות השחר (מהרי"ל שם, וראה מטה משה תקנח).

• יש נוהגים ללבוש "קיטל" כמו ביום הכיפורים (רמ"א או"ח תרסד א), ויש נוהגים ללבוש בגדי שבת, מלבד הש"ץ שלובש "קיטל" (מגן אברהם שם סק"ג; במדינתנו; משנה ברורה שם סק"ט).

• ויש סוברים להקיף כל ההקפות דרך ימין, וכתבו שכן מנהג כל ישראל, לפי שכל פנות-שאתה-פונה-לא-יהיו-אלא-דרך-ימין [ראה ערכו] (המנהגי לולב מד: וכן עיקר; שו"ע או"ח תרס א). ומסבבים מדרום לצפון, אף היושבים במזרח בית הכנסת שימין שלהם הוא דרום, לפי שספר תורה על הבימה, וצריכים להפוך פניהם כלפיו, ואז צפון הוא ימין שלהם (שו"ת תרומת הדשן צח; מגן אברהם תרס סק"א, ראה משנה ברורה סק"ג, ושער הציון סק"ב), והשליח ציבור שפניו למזרח, משום כבוד השכינה שלא יהיו אחוריו כנגד ההיכל, נוהגים שמקיף עם הציבור לצפון, שאף שאצלו הוא דרך שמאל (מגן אברהם שם, ראה משנה ברורה שם).

בלולב ההקפות סביב המזבח, בין בשאר ימי הסוכות (ראה ערך **ויערבה** סכות), ובין בשביעי של חג, נחלקו אמוראים אם הן בלולב או בערבה: רב יוסף ורבי אלעזר ורבה בר חנה סוברים בלולב, ורבי חנינא ורבה בר אבוי סוברים בערבה (סוכה מג ב).

אף להלכה נחלקו ראשונים, בין בהקפות המזבח ובין בהקפות בזמן הזה: יש פוסקים בערבה (רי"ף גיאת ב עמ' קיג; טור או"ח תרסד, וראה שם בב"ח), ויש פוסקים בלולב (רמב"ם לולב ז כג; ר"ן על הרי"ף סוכה כב א ד"ה ובגמרא; שו"ע או"ח תרסד ג, בשם יש מי שאומר).

ויש נוהגים שביום השביעי נוטלים הערבה עם הלולב להקיף (בית יוסף שם, ובשו"ע שם ג; רמ"א או"ח תרס א), כדי לצאת ידי כל הדעות (ראה בית יוסף שם), ומכל מקום כתבו שיותר טוב שלא ליטול הערבה עם הלולב בכלל (רמ"א או"ח תרסד ג; מגן אברהם שם סק"ח, בשם האר"י, וכן הוא בסידור הרב, ובשער הכולל שם מה; משנה ברורה תרס סק"ח), אלא יטלנה רק אחר קדיש שלאחר ההקפות (פרי עץ חיים שער הלולב ו; משנה ברורה שם בשם האר"י, והוסיף: ואז יקיים מנהג חבית ערבה); ויש שכתבו שיטלנה כשיגיע ל'תענה אמונים' (של"ה נר מצוה יח; משנה ברורה שם בשמו. וראה ערך ערבה (ב)).

• **מי שאין לו לולב** יש סוברים שמי שאין לו לולב אינו מקיף, כמו בשבת, שמכיון שאין בה לולב, אין מקיפים (טור או"ח תרס, בשם רש"י; רמ"א שם ב, בשם יש אומרים. וראה ערך סכות).

• יש סוברים שמקיף בלא לולב (ארחות חיים לולב לו, בשם יש אומרים; בית יוסף שם בשמו, ובשו"ע שם: נוהגים להקיף).

• ויש סוברים שבהושענא רבה אם אין לו לולב – מקיף בערבה, כיון שיש אומרים שבמקדש הקיפו בערבה, יש לנו לעשות זכר למקדש, ואף על פי שבשאר הימים שאין נוטלים ערבה, אי אפשר מכל מקום בשביעי שיש לעשות עושים (ב"ח שם, בשם מהרש"ל³).

• **זמן ההקפות** יש נוהגים לעשות ההקפות מיד אחר קריאת התורה, בעוד הספר על התיבה (האגור בשם רב סעדיה גאון; טור או"ח תרס, בשמו), ומנהג טוב הוא כדי שלא להוציא הספר שלא לצורך, כיון שאין קורים בו (טור שם לדעה זו).

• יש נוהגים להקיף אחר מוסף (טור שם, וראה ב"ח שם; וכן הוא בסידורים [נוסח אשכנז]), כדי לאחר ההקפה סמוך לשעה שנפטרים לבתיהם (ב"ח שם. וראה בדינים והנהגות כב טז שהחזון איש נהג כך בהושענא רבה).

• ויש נוהגים להקיף אחר הלל, קודם קריאת התורה (ארץ החיים תרס, וכף החיים תרס סק"ד, שכן מנהג ירושלים וארץ ישראל, וכן הוא בסידורים [נוסח ספרד] ובסידור הרב, וכן מנהג החסידים)⁴.

להקיף שלא יראה כיוהרא. 4. וראה טעם לזה באגרות משה ג צט, וראה עוד

וערך תיבה. 3. אלא שכתב שמי שאינו מוחזק ביראת השם ראוי לו שלא

לזה כמו ביום טוב (ערוך השלחן שם יג), ויש שנהגו לאכול בצק ממולא בבשר (לקוטי מהרי"ח ג עמ' קו).

ויש שנהגו שנשים מעוברות נושכות את פיתם האתרוג (שם בשם ספר זכירה), ומיד ישליכו אותו, שהרי האתרוג הוקצה למצותו ואסור בהנאה (תורת המועדים תרסד ס"ק יג ה, בשם הגר"ח קנייבסקי).

מנהגי הראשונים יש מהראשונים שכתבו שנהגים לומר בקול רם **כימים נוראים** שבע פעמים "ה' הוא האלהים" כמו במוצאי יום הכפורים (תוספות ברכות לד א ד"ה אמר; מחזור ויטרי שם; ארחות חיים שם), שביום הכיפורים נחתם לחיים דיננו, והיום נתקיים בחתימת החיים ושכינה עולה למעלה בערבות (מחזור ויטרי שם). וראה תוספות שם על עליית השכינה, וראה ערך נעילה), ואומרים גם שמע ישראל וגו' וברוך שם כבוד וגו' (מחזור ויטרי שם).

ויש מקומות שמוסיפים גם היום תאמצנו וכו' היום תחתמנו בספר חיים טובים, ויש אומרים גם שלש עשרה מידות (ארחות חיים שם). ויש קהילות שאומרים זכרנו ומי כמוך זכור רחמך וכו' ואבינו מלכנו וכו' (שבלי הלכות הקצקא. וראה ערך עשרת ימי תשובה). ויש מן הראשונים שהיה אומר בהושענא רבה המלך הקדוש והמלך המשפט (תפארת שמואל על הרא"ש ברכות א אות מ, שכן נהג מהר"ם. וראה ערך הנ"ל).

התרת אגד נהגו להתיר בו את אגד הלולב (טושי"ע או"ח תרסד א) **הלולב** כדי לנענע בו היטב, כיון שהיום הוא גמר החתימה, ועל ידי נענוע הלולב עוצר טללים רעים ורוחות רעות (ב"ח שם), או כדי להרבות בו שמחה (לבוש שם). אבל אין מסירים את איגוד הלולב עם ההדסים והערבות, רק את הקשרים העליונים (הוספות לטושי"ע הרב עמ' תשכו).

קביעות

בשבת בזמן שהיו מקדשים את החודשים על פי הראיה ובית המקדש היה קיים, היה יום השביעי של חג חל אף ביום השבת (ראה סוכה מב ב, ושם מג ב).

משחרב המקדש ואין ערבה בהושענא רבה אלא משום זכר למקדש (ראה ערך ערבה ב), נחלקו אמוראים: יש אומרים שלא חל בשבת (סוכה מג ב), שהיו מעברים את אחד החדשים הקודמים, שידחה יום זה ולא יצטרכו לבטל נטילת הערבה (רש"י ותוספות שם ד"ה לא איקלט); ויש אומרים שחל בשבת, ואין ערבה דוחה שבת (סוכה שם. וראה ערך הנ"ל).

בירושלמי אמרו שיותר חששו שלא יחול יום ערבה בשבת מאשר שלא יחול ראש השנה בשבת (ירושלמי סוכה ד א, הובא בתוספות שם ובשאר ראשונים. בטעם הדבר ראה ערך ערבה ב).

בזמן הזה אינו לאחר שבטל קידוש החודש על פי הראיה, **חל לעולם בשבת** וקביעות החדשים תוקנה לפי החשבון, קבעו החשבון כך שהושענא רבה לא יחול לעולם בשבת (תוספות סוכה שם, ור"ן וריטב"א שם; טושי"ע או"ח תכח א). וכתבו ראשונים שלפיכך תיקנו "לא אד"ו ראש" - שראש השנה לא יחול ביום א', ד', ו' (ראה ערך עברונות), לפי שאם יחול ביום א' יהיה הושענא רבה בשבת (ראב"ד קידוש החודש ז; תשב"ץ א קלה, בשם רב סעדיה גאון) ⁶.

יש שכתבו טעם לתקנה, מפני שהיו בוכים ומתחננים על המים,

• והמדקדקים נוהגים לטבול קודם עלות השחר (רמ"א שם), ויש שנהגו לטבול בערב הושענא רבה, כדי שיהיו פנויים כל הלילה לתורה ולתפילה (של"ה מסכת סוכה).

מנהגי ליל הושענא רבה יש נוהגים להיות נעורים כל הלילה ועוסקים בתורה, וקורים כל התורה מבראשית עד וזאת הברכה, לפי שלמחר משלימים התורה, ואם יש מי שלא השלים פרשיותיו עם הציבור הרי הוא סודרן עתה (שבלי הלכות השלם שעא; אבודרהם תפלת סוכות; ראה מגן אברהם תחילת תרסד. וראה ערך קריאת התורה).

ומקצת קהילות נוהגים לומר הושענאות ובקשות, ואומרים כמה פעמים אל מלך, ותוקעים תשר"ת כשאומרים שלש עשרה מידות, והכל לעורר לתשובה (של"ה מסכת סוכה).

בימינו נוהגים לקרוא ספר דברים וכל התהלים (ראה פרי עץ חיים שער הלולב ד וז על קריאת משנה תורה, וראה כף החיים תרסד סק"ד על קריאת תהלים. ומנהגים שונים יש בדבר, והודפסו ב"תיקון ליל הושענא רבה" בנוסחאות שונות).

הנוהגים לקרוא משנה תורה מתוך ספר תורה (ראה שו"ת מנחת יצחק ח פדב) אינם צריכים לברך על הקריאה, שאין זה אלא כלימוד בציבור ולא כקריאת התורה (מנחת יצחק שם; ארבעת המינים כהלכתם ח הע' 21, בשם הגר"ש ואזנר), ויש שחלקו וסברו שאין לקרוא בציבור בלא ברכה, ואין לקרוא בברכה קריאה שלא נתקנה (שו"ת משיב דבר א טו), ועל כן אין לקרוא משנה תורה מתוך ספר תורה (ארבעת המינים כהלכתם שם, בשם הגר"ש אלישיב), ואף אין להצטרף למנין בשביל קריאה זו (שם, בשם הגר"ח קנייבסקי).

צל כליל הושענא רבה יש נוהגים להסתכל לאור הלבנה, **אור הלונה** ואם מצא צילו שלם - סימן טוב הוא, ואם יחסר צל ראשו כנפשו הוא (אבודרהם שם, ומשמע שם דוקא צל הצל⁵; ארחות חיים תפלת המועדים טז, בשם תלמידי הר"א. וראה רמב"ן על התורה במדבר יד ט, רוקח רכא, מטה משה נתקנו ועוד), וכתבו ראשונים שאין לנהוג כן, שלא ירע מזלו (אבודרהם שם), וגם כי רבים אינם מבינים הענין על בוריו, ויותר טוב לא לחקור עתידות (רמ"א או"ח תרסד א).

מנהגי תפילת שחרית בתפילת שחרית נהגו לומר מזמורים של שבת וקדושה רבה במוסף, כמו בשאר ימים טובים (המנהגי אתרוג לח; מחזור ויטרי שפג; ארחות חיים שם; כלבו נב; אבודרהם תפלת סוכות; טושי"ע שם), שהוא סוף החג ותשלום שבעים הפרים שמקריבים בסוכות, וסוף הקפות המזבח (המנהגי שם; ארחות חיים שם), אבל אין אומרים "נשמת", ואומרים מזמור לתודה, ולא מזמור שיר ליום השבת (מנהגים טירנא סוכות; רמ"א שם), ויש שנהגו לומר אף מזמור שיר ליום השבת (ראה שערי תשובה וחכמת שלמה שם), ויש שנהגו אף לומר "נשמת" (כלבו שם).

ויש שלא נהגו להוסיף מזמורים (ראה המנהגי שם; בארץ ספרד; ארחות חיים שם; הג"ה במטה משה תתקס: מנהג פרנקפורט. וכן הנוהגים כסידור הרב בעל התניא).

קדיש שאחר מוסף אומרים בניגון יום טוב, ואין רגילים לעשות מלאכה של חול עד אחר שיוציאים מבית הכנסת (מנהגים טירנא שם; רמ"א שם).

ועושים בו סעודה במאכלים טובים כמו ביום טוב, ומאכלים זה

טוב הוא (הכותב לעין יעקב הוריות יב ד"ה אי חזי). ⁶ ויש שנתנו לכך טעמים אחרים, ראה רמב"ם קידוש החודש ז ז, ולבוש או"ח תכז. וראה ערך עברונות.

על חילוקי המנהגים בערך הושענאות. ⁵ כשהצל נוטה נראה לאדם שני צללים - אחד חזק ואחד חלש שאינו ברור וגלוי כל כך, אם רואה את צל הצל סימן

וזה לא יתכן בשבת, ופעמים שיחול בשבת שתי שנים רצופות וישתכח לגמרי, והעם יהיו מצטערים כל השנה שלא התפללו עבור מים (רוקח רכא, והביאו במחצית השקל תכח).

ימי קציעותו הושענא רבה, לפי החשבון שהוקבע, לא יחול לעולם בימי ג', ה', ז' (טושי"ע או"ח רכא א). ויחול באותו יום שיהיה חג השבועות שלפניו (ט"ז שם סק"א).

הושענות¹

תפילות שאומרים בחג הסוכות, המתחילות או מסיימות במלה "הושענא"

ובמשניות שם, ובכל הסידורים, ויש גורסים והוא באל"ף (כך הגירסה במשנה שבירושלמי סוכה ד ג, וראה קרבן העדה שם; ריטב"א סוכה שם ד"ה אני). יש מנקדים והו בחולם (סידור היעב"ץ ועוד סידורים), ויש שכתבו בפירוש לנקד והו (סידור הרב, וראה בשער הכולל מה, וכן הוא ברוב הסידורים).

זמן אמירתו • יש מהגאונים שכתבו שלאחר שקוראים בתורה אומרים 'תהלה לדוד', ועומד שליח ציבור ולולב בידו, והציבור סביבות התיבה, ואומר: הושיעה נא ואני והוא הושיעה נא, ועונים הציבור כן אחריו, ומחזירים ספר תורה למקומו, ואחר תפילת מוסף מקיפים (ראה ערך סכות וערך הושענא רבה על החקפות), ואומרים שוב הושענא והושיעה נא, וכן הושענא והצליחה נא, ודברי שבח מענינו של כל יום ויום, והם עונים תבנה ציון ברנה והעלנו לתוכה בשמחה (רי"ף גיאת עמ' קנז, בשם רב סעדיה גאון³).

• יש סוברים שאומרים הושענות לאחר מוסף (רי"ף גיאת עמ' קנז, והמנהיג סוכה עמ' תה, בשם רב עמרם; סדר רב עמרם סדר חג הסוכות; מחזור ויטרי שפב; טור או"ח תרס, וכן הוא בסידורים נוסח אשכנז בימינו), אלא שיש סוברים שאומרים קדיש קודם הושענות, ויש שאין אומרים (טור שם).

• ויש נוהגים לומר הושענות אחר הלל, קודם קריאת התורה (סידור רב סעדיה עמ' רלח; וכן מנהג ארץ ישראל, ראה ארץ החיים או"ח תרס, וכף החיים שם סק"ד. וכן הוא בסידורים נוסח ספרד ובסידור הרב. וראה ערך הושענא רבה על חילוקי המנהגים בזמן החקפות).

נוסחתו נוסחאות שונות של הושענות הן, ורובן נתקנו בסדר אל"ף ביי"ת (ראה רי"ף גיאת עמ' קנז, וכן בנוסחאות שלנו). המנהגים העיקריים הם:

• יש שאומרים בכל יום מענינו של יום (ראה רי"ף גיאת שם), היינו ביום ראשון מענינו של אחד, וביום שני מענין שנים וכו' (ראה סידור רב סעדיה גאון עמ' רלט ורמו, וכן מנהג הספרדים ועדות המזרח).

• ויש שאומרים ביום ראשון למען אמתך, וביום שני אבן שתיה וכו' (ראה לבוש או"ח תרסג א, ומגן אברהם ומחצית השקל שם, וכן מנהג האשכנזים, אלא שיש שינויים בסידור הרב בקביעת הפיוט לכל יום).

בהושענא רבה אומרים הרבה הושענות (רי"ף גיאת שם; סדר רב עמרם סדר חג הסוכות), ונוהגים שחוזרים על כל הפיוטים ומוסיפים עליהם עוד (כן הוא בסידורים)⁴.

אין ברכה שליח ציבור שחותם אחר גמר ההושענות ברוך לאחריו אתה ה' האל המושיע – טועה (רי"ף גיאת עמ' קנז, והמנהיג סוכה עמ' תה, בשם רב האי גאון), שלא תיקונה אלא במגילה (המנהיג שם. וראה ערך קריאת מגילה).

השימוש בשם "הושענא" בכל יום מימי חג הסוכות אומרים תפילות שיש בהן "הושענא", ועל שם שאומרים אותן בשעה שמקיפים את התיבה עם הלולב (ראה ערך סכות וערך הושענא רבה) קראו בתלמוד את האיגוד של הלולב עם ההדס וערכה בשם הושענא (סוכה לו א, ושם ב), ולפעמים קראו אף להדס לבד הושענא (ראה שם ל ב, לא א, ולג ב), על שם שאוגדים אותו להושענא (רש"י שם לא א ד"ה הושענא), וכן יש שקוראים לערכה בשם הושענא (ראה שו"ע או"ח תרסד ח, ורמ"א שם ז ט).

בהקפות שבמקדש בזמן המקדש כשהיו מקיפים את המזבח היו ושימינו אומרים: אָנָּה ה' הוֹשִׁיעָה נָּא, אָנָּה ה' הַצְלִיחָה נָּא (תהלים קיח כה), רבי יהודה אומר: אני והו הושיעה נא (סוכה מה א). ויש גורסים שתי פעמים אני והו הושיעה נא (ירושלמי סוכה ד א).

להלכה כתבו ראשונים שבמקדש היו אומרים אָנָּה ה' הוֹשִׁיעָה נָּא (רמב"ם לולב ז כג, ראה כסף משנה שם).

ההושענות שאנו אומרים היום הוא כדרך שהיו אומרים אָנָּה ה' הוֹשִׁיעָה נָּא במקדש (ארחות חיים לולב לג; כלבו עב). ובסדר ההושענות שבימינו שנהגו על פי ראשונים אומרים גם אני והו הושיעה נא (רי"ף גיאת עמ' קנז, בשם רב סעדיה²; מחזור ויטרי סדר הושענות; לבוש או"ח תרס ב; וכן הוא בסידורים); ויש אומרים שתי פעמים אני והו וכו' (סידורים למנהגי הספרדים ועדות המזרח).

פירוש אני והו • יש אומרים כי "אני והו" בגימטריא אָנָּה ה' – היינו שם הוי"ה – ועוד ששם זה, אָנָּה ה' וה"ו, הוא משבעים ושנים שמות היוצאים משלשה המקראות של ויסע ויבא ויט בפרשת בשלח (רש"י סוכה מה א ד"ה אני), ורומז על מה שדרשו שכביכול הוא עצמו בגלות ובצרה עם ישראל (ראה פתיחתא דאיכה רבתי לד), והיינו הושענא שיושע הוא לעצמו (תוספות סוכה שם ד"ה אני, ובקיצור בטור תרס).

• יש מפרשים כן על והו בלבד, ואני מוסב על ישראל, כלומר: אני ואותך הושיעה נא (רב האי גאון בתורתן של ראשונים [הורו"ח] עמ' 51, וכעין זה בפירוש המשניות לרמב"ם סוכה ד ה, וברע"ב שם בפירוש א).

• יש מפרשים שרומזים לפסוק רָאוּ עֵתָהּ כִּי אָנֹכִי אֲנִי הוּא (דברים לב לט), המדבר בשמירת ישראל וישועתם, וכאילו אומרים: אתה שאמרת ראו עתה כי אני הוא, הושיעה נא כמו שהבטחתנו (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• ויש מפרשים שעל המזבח היו מבקשים, היינו אני והמזבח, הושיעה נא, ומבקשים עליו מפני שהוא כפרתם (רב האי גאון שם, בשם אשכנח בפירושים).

תיבת והו אני והו בלי אל"ף (כך הגירסה במשנה שבבבלי סוכה שם,

אחר הלל, ראה להלן. וראה בדעתו בספר המנהיג סוכה עמ' תה בשמו, וראה ר"ל גינצבורג בגני שכתב עמ' 252 - 255 בארוכה. 4. וראה בסידור רב סעדיה גאון ובמחזור ויטרי עוד כמה הושענות לכל יום ולהושענא רבה, שלא

הושענות. 1. ח', טורים תקלה-תקלח. ראה מאמר מקיף על ההושענות בהקדמה לתכלאל לחג הסוכות [אבירן] בני ברק תשמ"ט. 2. אבל בסידור רב סעדיה גאון לא הוזכר אני והו. 3. אבל בסידור רב סעדיה גאון הזכיר הושענות רק

בשבת על אמירת הושענות בשבת, נחלקו גאונים:

• יש סוברים שאסור לומר, מפני התינוקות שאינם מבחינים שאין נוטלים הלולים, ולא יתברר להם שאין לולב ניטל בשבת (רב שרירא גאון, הובא ברי"ץ גיאת עמ' קנו, והמנהיג שם, ואבודרהם תפלות סוכות, ובטור או"ח תרס; שו"ע שם ג, בשם יש מי שאומר).

• ויש סוברים שאומרים הושענות מעין שבת (העיטור עשרת הדברות לולב, בשם רב סעדיה גאון; המנהיג שם, בשם רש"י ומנהג צרפת ופרובינציה; טור שם; שו"ע שם), שכיון שאין מקיפים (ראה ערך סכות), מתברר

להם שאין לולב בשבת (טור שם וט"ז סק"ג).

אף בימינו יש מנהגים חלוקים בכך - יש שאין אומרים (ברכי יוסף או"ח תרס ג; בירושלים אין אומרים; מנהג חב"ד על פי סידור הרב; מנהג הספרדים ועדות המזרח); ויש שאומרים הושענא מיוחדת לשבת (בכל סידורי נוסח אשכנז, וחלק מסידורי הספרדים ועדות המזרח).

מהנהגים שלא לומר הושענא בשבת, יש שלמחרתו אומרים שתי הושענות (ראה פסקי דינים לבעל צמח צדק החדש או"ח תרס, ושער הכולל לסדור הרב מה).

הַזָּהָה [הַזֵּיָה] (לטהרה)¹

התזת מים מסויימים, מעורבים בדם או באפר, על הטמא, לטהרו מטומאתו

נעשתה בהם מלאכה - פסולים (סוטה טו ב), שהרי כתוב בהם חיים (רש"י שם ד"ה שלא)². הושחרו מחמת העשן יש שכתבו שהם פסולים (ר"ש לתורת כהנים שם)³.

הציפור הציפור ששוחט צריכה להיות הברורה משתי הצפרים (תורת כהנים שם; רמב"ם טומאת צרעת יא א). יש מפרשים שיהיו שתיים לפניו, ויברר אחת מהן (קרבן אהרן שם); ויש מפרשים שתהיה המובחרת (באור החפץ חיים שם). רבי שמעון סובר שיביא ממקום של צפרים ברורים (תורת כהנים שם, וכאן ודאי הכונה מובחרים).

שחיטתה שחיטת הציפור נחלקו תנאים אם צריכה כהן (תורת כהנים שם). הלכה שאינה צריכה (רמב"ם טומאת צרעת יא ה). ואינה כשרה אלא ביום (תוספתא נגעים ח ה; רמב"ם שם).

צריך לשחוט את הציפור אל המים (סוטה טו ב), ואם קיבל בכלי אחר - פסול (חזון איש נגעים יא ב). וצריך למצות את הדם (רמב"ם שם א).

יש מהראשונים סוברים שאם שחט לפני שהביא עץ ארז ואזוב ושני תולעת הרי זו שחיטה שאינה ראויה (ר"ש נגעים יד א; פירוש הרא"ש שם), ויש חולקים (מאירי קדושין נז א; משנה למלך טומאת צרעת יא א, בדעת הרמב"ם).

עץ הארז עץ הארז ארכו אמה ועביו כרביע כרע המטה (נגעים יד ו; רמב"ם שם א), ולא פחות (פירוש המשניות לרמב"ם שם). ויש שכתבו שלא פחות ולא יותר (רע"ב שם).

עץ ארז הוא של ברות (תורת כהנים שם), והוא ברוש, ממיני הארזים (ר"ש נגעים יד א, על פי בבא בתרא פ ב). רבי חנינא בן גמליאל אומר ובראשה עלה (תורת כהנים שם, וראב"ד וקרבן אהרן שם). ויש גורסים: וראשה טרוף, היינו חלוק לשנים (ר"ש נגעים יד א). ויש מפרשים שיהיה ראשה שוה וחלק (פירוש ב בקרבן העדה לירושלמי סוטה ב ב).

שני התולעת שני התולעת, זו לשון צמר צבוע אדום (ר"ש ורע"ב נגעים יד ו). משקל שני התולעת - שקל (יומא מב א; רמב"ם טומאת צרעת יא א).

האזוב האזוב שיעורו טפח (נדה כו א; רמב"ם טומאת צרעת שם), בקלח, מלבד הגבעולים (ירושלמי סוכה ג א. ולא הובא ברמב"ם).

הזאת הטהרה נבדלת מן ההזאה בקרבנות (ראה ערך הזאה (כפרה)), שהיא באזוב, ולא באצבע או מגוף בעל חי, ואינה דוקא בבית המקדש או כנגדו.

שני טמאים נטהרים בהזאה: מצורע וטמא מת.

בטהרת מצורע

המצורע (ראה ערכו) כשנרפא מצרעתו, מצוה לטהר אותו, וההזאה היא בין הדברים המטהרים אותו (ראה ויקרא יד ז, וראה ערך טהרת מצורע). מביא כלי חרס ונותן לתוכו מים חיים, ושוחט עליהם אחת משתי הצפרים שמביא (ראה ערך הנ"ל וערך צפרי מצורע), ונוטל עץ ארז ואזוב ושני תולעת, וכורכם ואת הצפור החיה, וטובל במים וברם, ומזה שבע פעמים על המצורע (נגעים יד א; רמב"ם טומאת צרעת יא א, וראה ויקרא שם ה-ז).

הכלי הכלי הוא מזרק (רמב"ם טומאת צרעת יא א) או כוס (רש"י סוטה טו ב ד"ה פיל) חדש (נגעים שם; רמב"ם שם), שלא נעשתה בו מלאכה (סוטה טו ב). הושחרו פניו באש, או שבלה, פסול (סוטה שם ורש"י, וראה רמב"ם סוטה ג ט, בסוטה, ובמצורע ראה לקוטי הלכות סוטה שם, וחזון איש נגעים יא סק"א). וכתבו ראשונים שפסולו מדרבנן (תוספות שם ד"ה ומה מים).

המים שיעור המים שבכלי - רביעית הלוג (מנחות פח א; נגעים שם; רמב"ם שם), שהדם ניכר בהם (סוטה טו ב, לרבי ישמעאל). ויש סוברים שאין צריך שהדם יהיה ניכר במים (סוטה שם, לחכמים. וראה תוספות מנחות שם ד"ה רביעית, ותוספות סוטה שם ד"ה מביא).

מים חיים המים לא יהיו מלוחים ולא פושרים ולא מכזבים - הפוסקים (וראה ערך מי חטאת וערך מעין) - ולא מנטפים (תורת כהנים מצורע א, הובא ברי"ש נגעים יד א), מפני שאינם חיים (פירוש א ברי"ש נגעים שם), שהמלוחים והפושרים התקלקלו, והמכזבים והמנטפים אינם נובעים לעולם (קרבן אהרן לתורת כהנים שם). ויש מפרשים שהפושרים אינם חיים - שכבר התבשלו (פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם). ויש מצדדים שהמלוחים והפושרים פסולים מפני שיש להם שם לווי (ר"ש נגעים שם, ופרה ח ט, וראה ערך שם לווי).

3. וראה עוד חזון איש נגעים יא א.

נכנסו בסידורים שבימינו. **הזאה [הזיה] (לטהרה)**. 1. ח' טור תקעא - תר. 2. וראה חזון איש נגעים יא אות א שחיים משמע שקיימים בחשיבותם.

בטהרת טמא מת

כל הנטמא בטומאת מת טומאת שבעה ימים (ראה ערך טמא מת), בין אדם ובין כלים ובגדים, מזים עליו מי חטאת (ראה ערכו) לטהרו ביום השלישי וביום השביעי לטומאתו (במדבר יט יח - יט), וטובל ומעריב שמשו, וטהר לערב (ראה ערך טבילה וערך הערב שמש). טבילה לפני ים יש מן הראשונים סוברים שבכל הזאת צריך הטמא טבילה לפני (רבינו תם בתוספות מגילה כ א ד"ה ולא, ויבמות מו ב ד"ה דאין; ר"ש פרה יב יא), ויש חולקים (מאירי מגילה שם; כסף משנה פרה אדומה יא ב, בדעת הרמב"ם).

על מי החטאת ודיניהם, ראה ערך מי חטאת.

בטומאה טמא מת שטמא בטומאה אחרת, כגון זבים וזבות נדות **נוספת** ויולדות, מזים עליהם והם טהורים מטומאת מת, אף על פי שהוא טמא (זבחים צג א; רמב"ם פרה אדומה יא ג). וכן ערל שנטמא במת, מזים עליו שלישי ושביעי, וכשימול טובל ואוכל קדשים לערב (ויבמות עא ב; רמב"ם שם. וראה ערך אכילת קדשים).

מקומה וזמנה הזאת טמא מת היא בכל מקום (ותוספתא פרה ד יב, וראה באור הגר"א שם, ותוספות יום טוב פרה ג יא), ואפילו שלא בפני הבית (הגר"א לתוספתא שם), אם נשאר מאפר פרה שנעשה בפני הבית (כתוספתא שם ג ה. ראה ערך הזאה (כפרה): בפרה אדומה, וערך פרה אדומה).

הזמן

שלישי ושביעי הזאות שלישי ושביעי מעכבות, שאם לא היזה באחד מהם לא נטהר, בין לקדשים ובין לתרומה

(קדושין סב א).

ההזאה הראשונה ביום השלישי ולא קודם, ובין הזאה להזאה הפסק שלשה ימים (קדושין שם). ונחלקו תנאים אם מותר לכתחילה להשהות הזאתו לרביעי ולשמיני: רבי מאיר סובר הזאה בזמנה מצוה, ורבי יוסי סובר אינה מצוה (יומא ח א). בדיעבד, אם היזה ברביעי ובשמיני, עלתה לו הזאה (רש"י ומאירי קידושין סב א).

הפסיק יותר היזה בשלישי ולא היזה בשביעי, נחלקו ראשונים: **משלשה ימים** יש סוברים שמזים עליו משמיני ואילך (רמב"ם פרה אדומה יא ב; ריב"א בתוספות ישנים יומא ח א ד"ה ורבי יוסי; ותוספות ר"י הלבן יומא שם); ויש סוברים שאם הפסיק יותר משלשה ימים לא עלתה לו הזאה (רש"י קדושין סב א, לגירסת הגמרא שלפנינו; ראב"ד פרה אדומה שם; ותוספות יומא שם ד"ה מקשינו). ולדבריהם אם חל שביעי בשבת, שאין הזאה דוחה שבת (ראה להלן), הפסיד הכל (ראב"ד קרבן פסח ו ו. וראה רמב"ם שם, וערך קרבן פסח).

עם הארץ עם הארץ כשבא להזות מונה בפנינו שלשה ימים, **מונה בפנינו** ומזים עליו בשלישי ושביעי, שמא היום נטמא, אבל חבר (ראה ערכו) שאמר היום שלישי שלי - מזים עליו מיד (חגיגה כב ב ורש"י; רמב"ם פרה אדומה יא ב).

הזאה קודם קדמה טבילה של יום השביעי להזאה - לא יצא **טבילה** (פירוש המשניות לרמב"ם פרה יב יא, ור"ש שם, ותוספות שבת קיא א ד"ה לא, בשם ספרי). לדעת הסוברים שיכול להזות בשמיני (ראה לעיל דעת הרמב"ם), יכול לטבול גם לפני ההזאה, ומזים עליו למחר (רמב"ם פרה יא ב, ופירוש המשניות פרה יב יא). על הטבילה שלאחר הזאה אם צריכה יום דוקא, ראה ערך טבילה.

אזוב שיש לו שם לווי, כגון אזוב מדברי - פסול (נגעים יד ו; רמב"ם שם. וראה ערך שם לווי). על מהותו ראה ערך אזוב.

אזוב שהיזה בו לחטאת (ראה להלן: בטהרת טמא מת) - כשר למצורע, שאין מלאכה פוסלת אותו (פרה יא ח, ואלהו רבא פרה שם), רבי אליעזר סובר שפסול (ראה תוספתא נגעים ח ב; ירושלמי סוטה ב ב). היזה בו על מצורע אחר, נחלקו בירושלמי: יש סוברים שכשר אף לרבי אליעזר, ויש סוברים שלרבי אליעזר פסול (ירושלמי סוטה שם). הלכה בשניהם שכשר (רמב"ם פרה אדומה יא ח).

עץ ארז ואזוב ושני תולעת שנקלפו - פסולים (סוטה טו ב; רמב"ם טומאת צרעת יא א), מפני שהשתנו (רש"י שם ד"ה דאיקלף), אבל התעקמו - כשרים, שחוזרים לקדמותם (סוטה שם).

אגודה ארבעה המינים מעכבים זה את זה (מנחות כז א; רמב"ם טומאת צרעת יא א). את עץ הארז והאזוב כורך יחד בשני התולעת (נגעים יד א, וראה ר"ש שם כיצד כורך; רמב"ם שם), אבל את הציפור החיה אינו אוגד עמהם (נגעים שם; רמב"ם שם).

מקום ההזאה נחלקו תנאים היכן מזה: חכמים אומרים על גב ידו של מצורע, ויש אומרים על מצחו (נגעים יד א, ופירוש המשניות לרמב"ם שם, ורע"ב שם). הלכה על גב ידו (רמב"ם טומאת צרעת יא א). היזה עליו מכל מקום - יצא (ותוספתא נגעים ח ג. ולא הובא במשנה ולא ברמב"ם).

שבע הזאות שבע ההזאות שעל המצורע מעכבות זו את זו, שכל האמור במצורע מעכב (לקוטי הלכות מנחות כז א בזבח תודה). ויכול להזות כולן בטבילה אחת (מלבי"ם ויקרא ד ו ר"ז; חזון איש נגעים יא טז).

יש מי שכתב שצריך למנות אותן, כדרך שמונה כהן גדול ביום הכפורים (מקדש דוד נ סק"ב, על פי גבורת ארי מלואים ליומא נג. וראה ערך הזאה (כפרה)).

המזה הזאת המצורע אינה אלא ביום, ועל ידי כהן (תורת כהנים מצורע ב; תוספתא [צוקרמנדל] נגעים ח א וה, וראה ר"ש נגעים יד ד; רמב"ם טומאת צרעת יא ח). ומצוה בכהן שטימאו (תוספתא שם, ורמב"ם שם ו).

מקום ההזאה הזאת המצורע היא מחוץ למחנה (מנחות פח ב, ורש"י כתב יד שם), ואפילו בחוץ לארץ (פירוש המשניות לרמב"ם נגעים יד יג, וראה ירושלמי סוטה ב ב. וראה ערך טהרת מצורע), בפני הבית ושלא בפני הבית (ירושלמי שם).

בטמאים כל הטמאים כשרים להזות, אפילו זב וטמא מת (תוספתא נגעים ח א; רמב"ם שם ו), אבל לא מצורע (תוספתא שם; רמב"ם שם). וכתבו אחרונים שמצורע בימי ספורו, שמותר להיכנס למחנה ישראל - כשר (מנחת חינוך קעג יא. וראה ערך מצורע).

בית המנוגע הזאת בית המנוגע לטהרתו, אחר החליצה והטיחה (ראה ערך נגעי בתים), היא כהזאת המצורע (רמב"ם שם טו ח). ונחלקו תנאים: לחכמים מזים על המשקוף מבחוץ (תנא קמא בתורת כהנים מצורע פרק ה; נגעים יד א; תוספתא נגעים ח ג), ויש אומרים על כולו (יש אומרים בתורת כהנים שם). הלכה שמבחוץ (רמב"ם שם). ואם היזה מכל מקום - יצא (תוספתא שם, ולא הובא במשנה וברמב"ם).

הזאת המצורע נמנית במנין המצות בכלל מצות טהרת המצורע (ראה ערך טהרת מצורע, ושם כל סדר טהרתו).

כחסרים מהשיעור (ר"ש שם, וראה ערך כתותי מיכתת שיעוריה. וראה לעיל על שיעור האזוב).

השיעור

שיעור המים שיעור המים שבכלי שיהיה בהם כדי שיטבול ראשי גבעולים ויזה (פרה יב ה; רמב"ם פרה אדומה טו א), ואפילו לסובר שהזאה עצמה אין צריכה שיעור (יומא יד א ועוד, וראה להלן). שיעור זה מלבד מה שהאזוב בולע (תוספתא פרה יב ג; רש"י נדה יג ב ד"ה רואין; ר"ש ורע"ב פרה שם). יש מפרשים שרבי יהודה סובר שהנבלע מצטרף לשיעור, ואין הלכה כן (רע"ב פרה שם); ויש חולקים (תפארת ישראל שם).

שיעור להזאה ההזאה – חכמים סוברים שצריכה שיעור, ולכן מי חטאת שנפלו לתוכם מים כל שהם – פסולים (פרה ט א), שאפילו אם נבלל הכל (ראה ערך בילה), ובכל הזאה יש גם מהכשרים, מכל מקום הרי ההזאה חסרה, מפני שמעורב בה גם מהפסולים (זבחים פ א ורש"י); רבי אליעזר אומר יזה שתי הזאות (פרה שם). ונחלקו אמוראים בדעתו:

- ריש לקיש אמר שסובר שהזאות מצטרפות;
- רבא אמר שלרבי אליעזר אין הזאה צריכה שיעור, אלא שקנסוהו להזות פעם שניה, שלא ישתכר להרבות מימיו במים פסולים;
- רב אשי אמר שרבי אליעזר סובר אין בילה, והזאה ראשונה אפשר שכולה מהמים הפסולים (זבחים פ א ורש"י)⁴.

להלכה פסקו ראשונים שאין הזאה צריכה שיעור (רמב"ם פרה אדומה י ח, ושם יב א), ומכל מקום אם נתערבו מים אחרים, הרי הם פסולים להזאה (רמב"ם שם ט ח). ויש מפרשים הטעם כיון שבאזוב אין שיעור שלם, והרי זה בכלל מה שאמרו שבכלי צריך שיעור (ראה לעיל. כסף משנה שם, בשם הר"י קורקוס. וראה קרן אורה שם, וחזון איש פרה ט טז שפירשו אחרת).

שיעור ההזאה שיעור ההזאה, לסוברים צריכה שיעור, כתבו ראשונים שלא התפרש (תוספות ר"י הלבן יומא ירושלים תשט"ז עמ' 60). ומהאחרונים יש שכתבו שיעורים שונים (ראה משנה אחרונה פרה שם, וחזון יחזקאל זבחים ז).

נגיעתה בגופו בכל מקום שנגע בו ממי חטאת, עלתה לו הזאה, אפילו בראש אצבעו, או על ראש שפתו (רמב"ם פרה אדומה יב א). נגעה בלשונו, נחלקו תנאים: רבי מכשיר, שצריך מקום הראוי להיטמא בו, וחכמים פוסלים, שצריך מקום הראוי לטבילה (קדושין שם ורש"י). הלכה כחכמים (רמב"ם שם).

גללים מזים על הכלים בין מתוכם ובין מאחוריהם (תוספתא פרה יב י).

אין צריך טבילה לכל הזאה, אלא מזה עד שיגמרו המים (רמב"ם שם י ח), ומזה הזאה אחת על כמה בני אדם, או על כמה כלים (פרה שם ב; רמב"ם שם), וכל שנגע בו מן המים – טהור (רמב"ם שם; פירוש הרא"ש פרה שם).

הכוונה

הכוונה אם לא כיוון המזה – הזאתו פסולה (רמב"ם פרה אדומה י ד"ה רב אשי, וקרן אורה שם; תוספות חדשים וחידושי מהרי"ח פרה שם.

כיום אין טובלים את האזוב במי חטאת, ואין מזים אלא ביום, אחר שתנץ החמה (פרה יב יא, וראה מגילה כ א; רמב"ם יא א). ומשעלה עמוד השחר – יצא (מגילה שם; רמב"ם שם. וראה ערך יום וערך עמוד השחר). וכל היום כשר (רמב"ם ו ב, לפירוש הכסף משנה שם).

כשבת אין מזים על הטמא בשבת (פסחים סה ב; רמב"ם שבת כג ח. וראה ערך שבות), שגזרו חכמים שמא יטלנה ויעבירה ארבע אמות ברשות הרבים (פסחים סט א. וראה ערך מוציא), ומהראשונים יש שכתבו הטעם מפני שנראה כמתקן האדם (רש"י שם סה ב ד"ה הזאה).

על הזאה לצורך מצוה, כגון לעשות קרבן פסח או לאכילת תרומה, ראה ערך מכשירי מצוה וערך קרבן פסח.

האזוב וטבילתו

שלשה קלחים כיצד מזים על טמא מת, לוקח אדם טהור שלושה קלחי אזוב (על מהותו ראה ערך אזוב) ואוגדם, וטובל במי חטאת שבכלי, ומזה (רמב"ם פרה אדומה יא א. וראה ערך אגד). ונחלקו תנאים: חכמים אומרים שלושה קלחים ובכל קלח גבעול, רבי יהודה אומר של שלושה שלושה (פרה יא ט, ראה פירוש המשניות לרמב"ם ורע"ב שם, ורש"י סוכה יג א ד"ה ובהן). הלכה כחכמים (רמב"ם פרה אדומה יא ו ד). בדיעבד, כשלקח שני קלחים – לחכמים כשר, ולרבי יוסי פסול (סוכה שם). הלכה כחכמים (רמב"ם שם ז).

שיעורו האזוב שיעורו טפח, כמו בכל דבר שצריך אזוב (ראה תוספות רבי עקיבא איגר וחידושי מהרי"ח למשניות פרה יא ט, בדברי הרמב"ם; חזון איש פרה יד טו), ויש מהראשונים כתבו שלא נתפרש שיעורו בהזאת טמא מת (ר"ש פרה שם. וראה ערך אזוב), ויש שפירשו דבריהם שהקלח טפח, ושיעור הגבעול לא התפרש (צפנת פענח מהדורה תנינא דף נב א).

על שיירי האזוב, ראה ערך אזוב וערך גרדומין. על אגוד הקלחים, ראה ערך אגד.

שם לווי אזוב שיש לו שם לווי – פסול (פרה יא ז; רמב"ם פרה אדומה יא ה. וראה לעיל בטהרת מצורע, וראה ערך שם לווי).

טבילה בכלי אין מזים אלא מכלי, שטובל האזוב במים שבכלי (ידים א ב, ור"ש ורא"ש שם; רמב"ם שם ו ב). אבל לא דוקא באותו הכלי שמילא או שקידש בו את המים (ראה ערך מי חטאת. רמב"ם שם י א). וכן המזה אינו צריך להיות זה שמילא או שקידש את המים (רמב"ם שם).

שלא יקנח טבילת האזוב דיה בראש גבעולים שלו (פרה יב ב; רמב"ם שם י ט), ובלבד שלא יקנח מצדדי הכלי אלא יטבול (פרה שם ור"ש שם; כסף משנה שם).

אזוב טמא המזה באזוב טמא הזאתו פסולה (פרה יב ו; רמב"ם שם טו ט). **של תרומה** אזוב של תרומה טהורה לא יזה, ואם היזה – כשר (פרה יא ז; רמב"ם שם יא ו), מפני הפסד התרומה שמכשירה לקבל טומאה או שנמאסת (ר"ש שם. וראה ערך מי חטאת וערך תרומה).

עומד לשריפה אזוב של אשרה (ראה ערכו), ושל עיר הנדחת (ראה ערכו), ושל עבודה זרה (ראה ערכו) – פסול (תוספתא [צוקרמנדל] פרה יא ו; רמב"ם שם), שעומדים לשריפה, והרי הם

4. וראה פירוש המשניות לרמב"ם פרה ט א; פנים מאירות זבחים שם בתוספות

(תוספות יום טוב שם). רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקא אומר שאם אחרים רואים אותם – הזאתם כשרה (תוספתא שם).

קטן ואשה בקטן שיש בו דעת ובאשה, חכמים סוברים הקטן כשר, והאשה פסולה (פרה שם, לגירסת הרמב"ם בפירוש המשניות), ורבי יהודה סובר להיפך (יומא מג א, וכן גירסת הגר"א בתוספתא פרה). **טומטום** (ראה ערכו) ו**אנדרוגינוס** (ראה ערכו), שהם ספק אשה, דינם כאשה (פרה שם; רמב"ם שם י ו). הלכה כחכמים (רמב"ם שם).

טהור לחטאת הטמא פסול להזות (ראה יומא מג א, ורש"י ד"ה להכשיר), וכל הטעון טבילה בין מהתורה ובין מדברי סופרים מטמאו שלא יוכל להזות (ראה פרה יא ו; רמב"ם שם יג ה. וראה ערך מי חטאת וערך מעלות). וממעלות היתרות שעשו בטהרת החטאת, שאפילו עומד ומשמש על גבי המזבח אינו טהור להזות עד שיטבול לשם חטאת (רמב"ם שם א, על פי חגיגה יח ב).

טבול יום טבול יום (שטבל לטומאתו ולא העריב שמשו. ראה ערך טבול יום) – כשר להזות (יומא מג ב ועוד; רמב"ם פרה אדומה א יג).

טוטר המומר פסול להזות (ראה בסמוך לגבי ערל).

ערל ערל נחלקו בו תנאים: חכמים סוברים שכשר להזות (יבמות עב ב, וערכין ג א), ורבי עקיבא סובר ערל כטמא ופסול (יבמות שם). הלכה כחכמים (רמב"ם שם י ו). ערל זה כתבו ראשונים שהוא שמתו אחיו מחמת מילה (רבנו גרשם ורש"י ותוספות ערכין שם), וכתבו אחרונים, שלהלכה שמומר לדבר אחד אינו מומר לכל התורה, אפילו ערל מחמת פשיעה כשר להזאה (יתרון האור למשניות ערכין שם. וראה ערך מומר).

נחניס הנוטל שכר להזות – פסול (רמב"ם פרה אדומה ז ב, על פי בכורות כט א), והרי זה בכלל איסור נטילת שכר לימוד תורה ומצוה (מאירי קדושין נב ב. וראה קדושין נח ב, וראה ערך חוראה וערך תלמוד תורה), ועל מילוי המים והולכתם מותר ליטול שכר (ראה בכורות שם, וקדושין שם, ורמב"ם שם). ומותר ליטול שכר כפועל בטל שבטל מאותה מלאכה שביטלו ממנה (בכורות שם ורש"י; רמב"ם שם), שלא מרויח כלום אלא נוטל כנגד מה שהפסיד (רמב"ם שם).

עשיית מלאכה המזה בידו אחת, ועושה מלאכה בידו אחרת, אין בכך כלום (רמב"ם שם ז א, על פי פרה ד ז), בשונה ממילוי וקידוש המים (ראה ערך מי חטאת).

הזאה אינה מטמאת המזה על הטמא, הוא טהור (יומא יד א), ואף על פי שנאמר: **וּמִזֶּה מִי הַנֶּגֶד יִכָּבֵס בְּגָדָיו** (במדבר יט כא), לא על המזה עצמו נאמר, אלא על הנושא, שאינו טמא עד שיהיה בו כדי שיעזר הזאה (יומא שם, וראה ערך מי חטאת. וראה לעיל אם כשר להזות).

ז, על פי פרה יב ב). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שצריך לכוין לטהר (רמב"ם שם; רש"י סוטה לט א ד"ה הזאתו; מאירי יומא יד א); ויש סוברים שאין צריך אלא שיתכוין להזות עליו (ראב"ד שם; תוספות ישנים יומא מב ב ד"ה מה הזאת, בשם ה"ר יוסף; רע"ב פרה שם).

נעשית מחשבתו נתכוין לפניו והיזה לאחריו – הזאתו פסולה (פרה יב ב; רמב"ם שם י ז), שלא נעשית מחשבתו (ר"ש ורע"ב שם). נתכוין לפניו והיזה לצדדים שלפניו (פרה שם; רמב"ם שם), או לאחריו והיזה לצדדים שלאחריו (תוספתא שם יב, כגירסת הגר"א) – כשרה, שהתכוין לאותו צד (פירוש הרא"ש שם).

על דבר המקבל טומאה אינה הזאה אלא אם היא על דבר המקבל טומאה (יומא יד א, ורש"י ומאירי שם, וראה להלן), ולכן נתכוין להזות על הבהמה, או על כלי אבנים שאינם מקבלים טומאה, והיזה על האדם או על כלי – ישנה, ואם נתכוין להזות על דבר המקבל טומאה, והיזה על דבר שאינו מקבל טומאה – לא ישנה (פרה יב ג, והובא ביומא שם). ונחלקו ראשונים בפירוש "ישנה":

- יש מפרשים שיטביל פעם שניה את האזוב, שהטבילה הראשונה שהתכוין לדבר שאינו מקבל טומאה – פסולה, אבל טבל כוונה לדבר המקבל טומאה, אינו צריך לטבול שוב (פירוש המשניות לרמב"ם שם; רמב"ם פרה אדומה י ט; רע"ב פרה שם).

- ויש מפרשים שיכול להזות הזאה שניה מהמים שבאזוב, שלא נפסלו אלא שלא כיוון להזות עליהם, אבל אם היזה על דבר שאינו מקבל טומאה – נפסלו (רש"י יומא שם ד"ה כדתן; ראב"ד פרה אדומה שם; ר"ש ורא"ש פרה שם), שעשה בהם מלאכה (רש"י יומא שם ד"ה לא ישנה).

יש מהראשונים גורסים להיפך (רבינו חננאל יומא שם).

כוונת המקבל מזים על האדם מדעתו ושלא מדעתו, בין ער ובין ישן (פרה יב ב, ותוספתא שם; רמב"ם שם ז), שהרי מזים על הכלים, שאין בהם דעת (קריית ספר שם; משנה אחרונה שם).

המזה

נכה וזר ההזאה כשרה בזר (תוספתא פרה ד יא, וראה בר"ש ופירוש הרא"ש שם גירסה אחרת), ולכן אף כהן בעל מום כשר (רש"י פרה יב; חזון איש פרה טו כ). ⁵ ויש מהראשונים שכתבו שהכהנים היו רגילים בהזאה (רש"י בכורות כט א ד"ה אף על פי).

בן זעת הכל כשרים להזות (פרה יב י; תוספתא שם יב ח; רמב"ם פרה אדומה י ו), חוץ מחרש שוטה וקטן שאין בהם דעת (תוספתא שם; רמב"ם שם כגירסת הכסף משנה), שהרי צריך כוונה

הִזָּאָה [הִזְיָה] (לכפרה)¹

התזת דם או שמן של קרבן מאצבע הכהן, או מגוף בעל החי על - או נגד - מקום מסוים במקדש לכפרה

הזאה של חטאת העוף (ראה ערכו, וראה להלן), ואינה אלא בכח ומרחוק (מלבי"ם ויקרא א ה), דרך התזה (פירוש הראב"ד לתורת כהנים ויקרא ד ו).

גדרה

נכה ומרחוק ההזאה נבדלת מן הנתניה והזריקה והשפיכה שנאמרו בקרבנות, שההזאה היא באצבע וטיפין טיפין – מלבד

5. וראה תוספות רבי עקיבא איגר פרה שם על פי תוספות זבחים יז ב ד"ה אונן, שבעל מום פסול. **הזאה [הזיה] (לכפרה)**. 1. ח', טורים תקלט -

שכתב שאף על פי שאפשר להחזירו להיות צלול ונמס, כבר נדחה, ופסול גם אחר כך (חזון איש מנחות כג סק"ח).

בחטאות הנשרפות

כל חטאות הנשרפות – מלבד פר ושעיר של יום הכפורים (ראה להלן) – דמן טעון שבע הזאות על הפרוכת המבדלת בין הקודש ובין קודש הקדשים (זבחים מז א; רמב"ם מעשה הקרבנות ה יג. וראה ויקרא ד ו, ושם יז, וראה זבחים לט ב), מלבד ארבע מתנות על ארבע קרנות המזבח (ראה זבחים שם, ורמב"ם שם), שאינן בהזאה אלא בנתינה (ראה ערך מתן דמים).

מקום עמידתו הכהן עומד מחוץ למזבח הזהב ומזה, שהמזבח מפסיק בין כהן לפרכת (יומא נח א). ויש סוברים שהמזבח לא היה מפסיק אלא היה עומד כנגד בין המזבח והמנורה (תוספתא זבחים ז; רמב"ם מעשה הקרבנות ה יד).

כיוון ההזאות ההזאות שכנגד הפרוכת צריכות להיות מכוונות כנגד בדי הארון (תורת כהנים דבורא דחובה ג), היינו כנגד אותו חלק הפרוכת שהוא מכוון כנגד בין שני בדי הארון (ראה ערך ארון וערך בין הבדים), ורחבו אמתים וחצי באמצע רוחב הפרוכת (קרבן אהרן שם). אף בבית שני שלא היה ארון, צריך להזות כנגד אותו מקום (משנה למלך מעשה הקרבנות ה יג, על פי הדין שביום הכפורים: ראה רמב"ם עבודת יום הכיפורים ד ב. וראה מנחות כז ב, וירושלמי יומא ה ד).

לא היו ההזאות מכוונות – כשרות (מנחות כז ב). יש מפרשים שלא כיוון ההזאות כנגד בית קודש הקדשים (גירסת השיטה מקובצת שם ברש"י); יש מפרשים שלא היו מכוונות בין מזרח למערב (הגירסה ברש"י שלפנינו שם ד"ה שלא); ויש מפרשים שלא כיוון בהזאות שבפנים למטה או למעלה (קריית ספר מעשה הקרבנות שם יב, בהזאות של יום הכיפורים).

מקום ההזאות אינו מזה על הפרוכת, אלא כנגדה, ואם נגעו – נגעו (יומא נז א), ואפילו לדעת האומר שבפר ושעיר של יום הכפורים צריך לנגוע בפרוכת (ראה להלן), בפר כהן משיח ופר העדה מודה שאין צריך (ירושלמי יומא ה ד). וכתבו ראשונים שרבי אלעזר ברבי יוסי חולק וסובר שצריך לנגוע בפרוכת (תוספות ישנים שם ד"ה והיו; ריטב"א שם ד"ה אני).

כסדרן אין ההזאות צריכות להיות כסדרן זו תחת זו מלמעלה למטה, כמו בפר ושעיר של יום הכיפורים (יומא שם ורש"י ד"ה כסדרן), או שאינן צריכות להיות אחת למעלה ושבע למטה, כמו ביום הכיפורים (תוספות ישנים שם ד"ה שלא), לפי שבשאר ההזאות הוא עומד מרחוק, חוץ למזבח, ואינו יכול לכוין (מאירי יומא שם ד"ה פר; רש"י שם).

מינין בהזאות פר כהן משיח נאמר: וְהִזָּה מִן הַדָּם שִׁבְעַ פְּעָמִים (ויקרא ד ו), ולמדים מכאן שלא ימנה אלא שבע פעמים, ולא אחת ושבע (תורת כהנים שם), בשונה מיום הכפורים (פירוש הראב"ד שם).

ארבע מתנות אחר ההזאות נותן מן הדם ארבע מתנות על ארבע קרנות מזבח הזהב שבהיכל (ראה ערך מתן דמים).

מצוה ככהן המשיח מצוה על הכהן המשיח עצמו שיוזה מן הדם במגילה כ ב, ולפעמים משתמשים בלשון זריקה להזאת פנים, ראה יומא כד ב.

החייבים בה הקרבנות שדינם בהזאה הם: פר כהן משיח (ויקרא ד ו. וראה ערכו); פר העלם דבר של ציבור (שם יז. וראה ערכו); שעירי עבודה זרה (תורת כהנים דבורא דחובה ו; זבחים לט ב. וראה ערכו); פר ושעיר של יום הכפורים (ויקרא טז יד, טו ויט); לוג שמן של מצורע (שם יז טז. וראה ערכו); פרה אדומה (במדבר יט ד. וראה ערכו); חטאת העוף (ויקרא ט. וראה ערכו). אף בקרבנות המלואים (ראה ערכו) היו הזאות (שמות כט כא).

בשאר הקרבנות אין דין הזאה, אלא זריקה וכיוצא (ראה רש"י זבחים צב ב ד"ה רבה וד"ה אי חלי, ועוד)².

על הזאות שהן לטהרה, ולא לכפרה, ראה ערך הזאה (טהרה). על ההזאה באגודת אזור שבפסח מצרים, ראה ערך פסח מצרים.

טבילת האצבע וההזאה

אצבע האצבע האמורה בטבילה ובהזאה היא האצבע השמאלית לאגודל הימנית הסמוכה לאגודל (תורת כהנים דבורא דחובה ג. וראה זבחים נג א, ורש"י שם).

טבילת האצבע בפר כהן משיח ובלוג שמן של מצורע דרשו: וְטָבַל וְשִׁיעוּר הַדָּם (ויקרא ד ו), ולא המספג (זבחים מ ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ה ט), בָּדָם (ויקרא שם), שיהא בדם כדי טבילה (זבחים שם; רמב"ם שם).

יש מפרשים שהם שני דינים: שיתבול האצבע, ולא שיקנחה בכלי; ושיהיה בדם בשעת קבלה כשיעור כל ההזאות (רש"י מנחות ז ב ד"ה וטבל וד"ה דם; תוספות שם ד"ה ואם). ויש מפרשים שדין אחד הוא, שיהא בדם כדי טבילה, כדי שלא יספג אצבעו בדם (רמב"ם שם).

הדינים הללו נאמרו בפר כהן משיח, וממנו למדו שכן הדין בפר העלם דבר של ציבור (זבחים מ א, ורש"י ד"ה אלא); ובשעירי עבודה זרה (זבחים לט ב, וראה רש"י שם מא א ד"ה וכי דברי), ובפר ושעיר של יום הכפורים (זבחים מ ב, ושם מא א).

על כל הזאה על כל הזאה והזאה צריך לחזור ולטבול אצבעו בדם, שנאמר בפר כהן משיח: וְטָבַל הַפֶּה אֶת אֶצְבָּעוֹ בָּדָם וְהִזָּה מִן הַדָּם (ויקרא ד ו), על כל הזיה – טבילה (תורת כהנים דיבורא דחובה ג). ובין כל הזאה והזאה מקנח את אצבעו בשפת המזרק (זבחים צג ב ומנחות ז ב), ולכן נקראים המזרקים פְּפוּרֵי זָהָב (עזרא א י. גמרא שם ורש"י).

וכן דרשו בלוג שמן של מצורע (תורת כהנים שם; רמב"ם מחוסרי כפרה ד ב); ובפרה אדומה (פרה ט ג; רמב"ם פרה אדומה ג ב); ובהזאות של יום הכפורים (תוספתא יומא ג ב; רמב"ם עבודת יום הכפורים ג ו).

שיעור אין ההזאות צריכות שיעור (ראה ריטב"א יומא נז א ד"ה אלא, שיטה מקובצת זבחים פא ב, ונועם ירושלמי יומא ה ד). ויש סוברים שהזאות של פרוכת צריכות שיעור (שיטה מקובצת שם בתירוץ ב).

מעכבות זו את זו כל ההזאות מעכבות זו את זו, ואם חיסר אחת מהן לא כיפר (מנחות כז א).

וכן שבע הזאות שבפרה אדומה (מנחות כז א. וראה רמב"ם פרה אדומה ד ז), והזאות של מצורע, שהכהן מזה מן השמן באצבעו שבע פעמים (זבחים מ א ורש"י ד"ה בנגעים. והרמב"ם השמיט).

נקרש הדם דם שנקרש אינו ראוי להזאה (מנחות כא א), ויש מי תקעא. 2. אמנם לפעמים יש שהשתמשו בלשון הזאה אף בשאר קרבנות, כמו

התייבשה התייבשה או התקנחה אחת מההזאות קודם שגמר **אחת ההזאות** להזות, יש מהאחרונים שכתב שצריך להזות מתחילה, ששבע ההזאות הן דבר אחד שלם, אבל הראשונה שנמנית בפני עצמה, אינה מעכבת את השאר (צפנת פענח מהדורה תנינא עמ' נא ונג).

הנזות הדם לא יטבול אצבעו בחוץ בדם ויזה, אלא מכניס את הדם לפני ולפנים (תורת כהנים אחרי מות פרשה ג; יומא נג ב).

הזאות דם אחר הזאות דם הפר יוצא ומניח את מזרק הדם בהיכל **השעיר** על כן הזהב שהיה שם ויוצא מן ההיכל, ואחר ששוחט את השעיר (ראה ערך עבודת יום הכפורים) מקבל את דמו ונכנס לקודש הקדשים, ומזה ממנו שמונה הזאות בין בדי הארון כהזאות דם הפר (יומא נג ב; רמב"ם שם ג ה וד ב). אף בשעיר אין צריך שהדם יהיה נוגע בכפורת (ראה יומא נה א), ובירושלמי נחלקו בזה אמוראים (יומא ה ד).

ומונה בדם השעיר כדרך שמונה בדם הפר (רמב"ם שם ג ה). יש מהאחרונים המצדדים שהמנין של שעיר אינו אלא מדרבנן שתיקנו להשוותו לפר (גבורת ארי יומא נג ב).

יום הכיפורים בהיכל

על הפרוכת לאחר הזאת דם השעיר מניח המזרק על כן הזהב השני שהיה בהיכל – רבי יהודה אומר לא היה שם אלא כן אחד בלבד (יומא נג ב) – ונוטל דם הפר ומזה ממנו בהיכל על הפרוכת כנגד הארון מבחוץ – כנגד בין הבדים (משנה למלך מעשה הקרבנות ה יג; תפארת ישראל יומא ה ד) – שמונה הזאות, אחת למעלה ושבע למטה, ומניח דם הפר ונוטל דם השעיר, ומזה ממנו כדרך שהזה מדם הפר (יומא נג ב; רמב"ם עבודת יום הכיפורים ד ב). ומונה, בין בפר ובין בשעיר, כדרך שמונה בפנים (רמב"ם שם ג ה, על פי יומא שם). אף כאן יש מהאחרונים מצדדים לומר שהמנין בפה בהיכל, בין בפר ובין בשעיר, אינו אלא מדרבנן (גבורת ארי יומא נג ב). בבית שני, שלא היה שם ארון, היה מזה במקום הארון (מנחות כז ב, וראה יומא נב ב).

נגיעה בפרוכת אינו מזה על הפרוכת, אלא כנגד הפרוכת (יומא נה א), ואינו נוגע בפרוכת עצמה (תוספות זבחים טו א ד"ה אלא). בירושלמי נחלקו ברייתות אם צריך שיגע בפרוכת, אף שבפר כהן משיח והעלם דבר הכל מודים שאין צריך שיגע (ירושלמי יומא ה ד. וראה לעיל: בחטאות הנשרפות, דעת הראשונים בדעת רבי אלעזר ב"ר יוסי).

מקום עמידתו בהזאות שבהיכל הכהן עומד בין המזבח הפנימי לבין הפרוכת (יומא נה ב ורש"י).

לא כיוון בהזאות שבפנים – כשרות (רמב"ם מעשה הקרבנות ה יב, וראה לעיל: בחטאות הנשרפות).

ארכע פתנות אחר גמר ההזאות של קודש הקדשים וההיכל, נותן ארכע מתנות על ארבע קרנות מזבח הזהב, ודינן לא בהזאה אלא במתנה (ראה ערך מתן דמים).

הזאות מזבח לאחר גמר מתן דמים על הקרנות, הכהן מזה מהדם **הזהב** על מזבח הזהב שבע פעמים (יומא נה ב). לדעת הסוברים שאין מערבים דם הפר ודם השעיר למתן הקרנות, מערב עכשיו להזאות המזבח (תוספות יומא נה א ד"ה ר' יונתן). ומחתה את

של פר כהן משיח בפנים (קדושין לו ב ורש"י; רמב"ם מעשה הקרבנות ה טו). אם היזה כהן הדיוט – יש אומרים שכשר (רמב"ם שם), וכן בפר העלם דבר של ציבור ובשעירי עבודה זרה (משנה למלך שם), ויש מי שכתב בדעת ראשונים שבפר העלם דבר אין מצוה לכתחילה בכהן משיח (מרכבת המשנה בדעת הרמב"ם שם).

ויש מהראשונים סוברים שבין בפר כהן משיח, ובין בפר העלם דבר אינו יכול להקריב אלא כהן משיח בלבד (ריב"א בתוספות יומא נז א ד"ה אני).

כשאין כהן משיח – יש מהאחרונים שכתבו שיכול להזות אף לכתחילה כהן הדיוט, אף שיש מרובה בגדים (משנה למלך שם); ויש שכתבו שמרובה בגדים קודם (קרבן אהרן לתורת כהנים ויקרא ד ה).

יום הכיפורים לפני ולפנים

שליש ותשע פר ושעיר של יום הכפורים דמם טעון כל אחד מהם **הזאות** שמונה הזאות על בין הבדים ושמונה על הפרוכת, ואחר שנותן ארבע מתנות על ארבע קרנות של מזבח הזהב מזה על אמצעו של מזבח שבע הזאות (רמב"ם מעשה הקרבנות ה יב), נמצא בין כולן – מלבד מתן הדמים של הקרנות – שלשים ותשע הזאות (ראה זבחים מב ב, ורמב"ם עבודת יום הכיפורים ג ה - ו).

אחת למעלה ההזאות הראשונות הן לפני ולפנים, וזה סדרן: **ושבע למטה** מתחילה נוטל דם הפר ממי שהיה ממרס בו כדי שלא יקרוש (ראה ערך עבודת יום הכיפורים), ומזה ממנו שמונה הזאות בקודש הקדשים בין בדי הארון קרוב אל הכפורת טפח (רמב"ם עבודת יום הכיפורים ג ה), אחת למעלה ושבע למטה (יומא נג ב; רמב"ם שם). ולא היה מתכוין להזות הזאה ראשונה בחלקה העליון של הכפורת, ואת השבע שלמטה בחלקה התחתון, שהרי לא נוגעות בה אלא נופלות לארץ, אלא מזה כשליח בית דין המכה ברצועה זו למטה מזו (רש"י יומא שם ד"ה ולא; ריטב"א יומא טו א ד"ה והתנן), אלא שכשמהזאה למעלה מצדד ידו למטה ומזה כלפי מעלה, וכשמהזאה למטה מצדד ידו למעלה ומזה למול פניו (יומא נה א ורש"י).

ויש מפרשים שלא היו סדורות זו תחת זו (תוספות ישנים שם טו א ד"ה כמנגדנא, ועוד. וראה תוספות זבחים לח א ד"ה כמצליף), ואין צריך אלא שתהיה אחת למעלה, ושבע למטה ממנה (תוספות ישנים יומא נז א ד"ה שלא).

מנין ההזאות כשהוא מזה היה מונה את ההזאות, כדי שלא יוסיף ולא יגרע (מאירי יומא נד ב), והזאה ראשונה שלמעלה מונה עם כל אחת ואחת, כדי שלא יטעה בהזאות (רבי אלעזר ביומא נה א. ורבי יוחנן חולק), שתהא לו שהות בינתיים לתת לבו למנין (רש"י שם ד"ה שלא), ויש מפרשים כדי שלא ימנה הזאה ראשונה מכלל השבע (רמב"ם עבודת יום הכיפורים ג ה; תוספות ישנים יומא שם בשם ריב"א).

סדר המנין בסדר המנין נחלקו תנאים: רבי מאיר אומר אחת, אחת ואחת, אחת ושתיים וכו' עד אחת ושבע (יומא

נג ב, ושם נה א); רבי יהודה אומר אחת, אחת ואחת, שתיים ואחת, שלש ואחת וכו' (שם נה א), לפי שבמקומו של רבי מאיר נהגו למנות שתיים ועשרים, שלש ועשרים וכו', ובמקומו של רבי יהודה נהגו למנות עשרים ושתיים, עשרים ושלוש וכו' (שם). להלכה האחת קודמת (רמב"ם שם).

ומזה שבע פעמים כנגד בית קודש הקדשים (נגעים שם; רמב"ם שם).
כיוון ההזאות יש מהראשונים סוברים שמזה בפרוכת כנגד בית קודש הקדשים (רש"י יומא כד א ד"ה שבע; מאירי יומא סא א ד"ה מצורע); ויש סוברים שעומד בעזרה והופך פניו כנגד בית קודש הקדשים, ומזה על קרקע העזרה (תוספות מנחות עד ב ד"ה איכא; תוספות ישנים יומא סא א ד"ה נתן; ר"ש נגעים שם; רע"ב שם).
 לא כיוון כנגד בית קודש הקדשים, ההזאות כשרות (מנחות כז ב; רמב"ם מחסרי כפרה ד ב).

נשפך השמן נשפך הלוג לאחר מקצת ההזאות, נחלקו תנאים אם יביא לוג אחר ויתחיל מתחילה, או שיתחיל ממקום שפסק (יומא סא א), שכל הזאה מצוה בפני עצמה היא (ר"ש נגעים שם. וראה לעיל ביום הכיפורים).

כפרה אדומה

פרה אדומה מזה מדמה שבע פעמים במקום ששוחט אותה, והוא בהר המשחה (ראה ערך פרה אדומה), ויהא מתכוין ורואה פתחו של היכל בשעת הזאת הדם (מידות ב ד, וראה פרה ד ב, ופירוש המשניות לרמב"ם שם; רמב"ם פרה אדומה ד ה), שהר המשחה הוא הר הזיתים שממזרח לירושלים, ופני הכהן למערב, והכהן רואה מעל גובה הכותל המזרחי של הר הבית דרך השערים שלפנים הימנו (רש"י יומא טז א ד"ה ומתכוין. וראה ערך הר הבית וערך פרה אדומה). ומזה כנגד בית קודש הקדשים (פרה ג ט; רמב"ם פרה ג ב. וראה ערך בית המקדש שפתח ההיכל מכון כנגד קודש הקדשים). ויש מהאחרונים שכתבו שפתח ההיכל צריך להיות פתוח, ואז יוכל לכוין כנגד קודש הקדשים (תוספות חדשים פרה שם).

לא כיוון כנגד הפתח, נחלקו תנאים (פרה ד ב; מנחות כז ב). רבא אמר, אף לסוברים פסולה, אם עומד בין מזרח ומערב ופניו כנגד ההיכל – כשר (מנחות כח א ורש"י).

ההזאה צריכה להיות באצבע הימנית, ואם היזה בכלי, או בשמאלו – הזאתו פסולה (תוספתא פרה ד א; רמב"ם פרה ד ה).

כיוון בין הזאה כיון שעל כל הזאה צריך טבילה מיוחדת (ראה לעיל), לפיכך מקנח על כל הזאה את אצבעו בשפת המזרק (זבחים צג ב). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שדוקא בשפת המזרק, אבל לא בגופה של פרה (רש"י שם ד"ה במה; תוספות שם ד"ה אלא; ר"ש פרה ג ט), שלא ידבקו נימים באצבעו, ומגונה הוא (רש"י ותוספות ור"ש שם), או מפני שהפרה נשרפת למטה מההר, ולא היה יכול לירד בין כל הזאה והזאה (רש"י מנחות ז ב ד"ה במאי; ר"ש שם, בשם יש מפרשים); ויש סוברים שמקנח בגוף הפרה (רמב"ם פרה ג ב). גמר להזות, מקנח ידו בגופה של פרה (פרה שם, וזבחים ומנחות שם; רמב"ם שם), לפי שגם דמה טעון שרפה (רש"י שם; תוספות שם; ר"ש פרה שם).

טבילה אחת טבל שתיים והיזה אחת – פסולה (תוספתא זבחים א ט, ופרה [צוקרמנדל] ד ב; רמב"ם שם ד ז), שעל כל הזאה צריך טבילה אחת בלבד (קריית ספר שם) ⁴.

טבל אחת והיזה שתיים – פסולה (רמב"ם שם, וראה פרה ד ב), אבל

האפר והגחלים שעליו אילך ואילך עד שמגלה את זהבו (יומא נח ב, ושם נט א; רמב"ם יום הכיפורים ד ב), ומזה על אמצעו של מזבח (רמב"ם מעשה הקרבנות ה יב, ויום הכיפורים ג ה). ובאותו צד שגמר את המתנות מזה על הגג (יומא שם ורש"י).

שינוי סדר ביום הכיפורים

הקדים שער הקדים דם השעיר לפני ולפנים, לפני הזאות הפר, לפר ההזאות פסולות (יומא מ א), ויביא שער אחר, והראשון נפסל (רמב"ם עבודת יום הכיפורים ה ד), שכל מעשה יום כפורים האמור על הסדר אם הקדים מעשה לחברו לא עשה ולא כלום (יומא ס א).

הקדים דם השעיר לדם הפר במתנות שבהיכל, תלוי במחלוקת תנאים אם הסדר מעכב בדברים הנעשים בקודש הקדשים דוקא, או בכל מה שנעשה בבגדי לבן (ראה יומא שם. וראה ערך עבודת יום הכיפורים). הלכה שיחזור ויזה מדם השעיר לאחר דם הפר (רמב"ם שם). יש מפרשים שאינו אלא למצוה לכתחילה (לחם משנה שם א); ויש מפרשים שמתנות שעל הפרוכת נקראות מתנות פנים, מפני שהן לפניו מהמזבח, והסדר מעכב, אבל מתנות שעל המזבח הן מתנות חוץ, ואין הסדר מעכב (חידושי רבנו חיים הלוי עבודת יום הכיפורים שם).

הקדים פר הקדים הזאת דם הפר בהיכל לפני הזאת דם שעיר **בהיכל לשעיר** בקודש הקדשים – יש סוברים שלדברי הכל **כפנים** פסולות, כיון שהזאות דם השעיר עבודה שבקודש הקדשים היא (יומא מ א, ורש"י ותוספות ישנים שם ד"ה ומקמי, ועוד); ויש סוברים שאין ההזאות פסולות לסוברים שאין הסדר מעכב בהיכל (תירוצי א בתוספות ישנים שם ד"ה נהל) ³.

נשפך הדם הזאות שלפני ולפנים והזאות שעל הפרוכת ושעל מזבח הזהב כולן כפרה בפני עצמן הן, לפיכך אם נשפך הדם אחר גמר הזאות שלפני ולפנים, יביא דם אחר ויתחיל הזאות שבהיכל, ואם נשפך לאחר הזאות שבהיכל, יביא דם אחר ויתחיל הזאות שעל המזבח (יומא ס א, ושם סא א; רמב"ם עבודת יום הכיפורים ה ו-ז).

יש מהראשונים סוברים שגם מתן דמים על הקרנות ושבע ההזאות על טהרו של מזבח הן שתי כפרות (רש"י זבחים מב ב ד"ה משכחת לה), ויש חולקים (תוספות שם ד"ה כגון).

נשפך הדם לאחר שהיזה מקצת לפני ולפנים או בהיכל או על המזבח, נחלקו תנאים אם יביא דם אחר ויתחיל מתחילת ההזאות (תנא קמא ביומא ס א, ושם סא א), או שמתחיל ממקום שפסק (רבי אלעזר ורבי שמעון שם). הלכה מתחיל מתחילת ההזאות (רמב"ם שם ה-ז). יש מן הראשונים סוברים שבמזבח לדברי הכל מצוה אחת הן, ואם נשפך הדם מתחיל מתחילה (שיטה מקובצת מנחות טז ב).

בלוג שמן של מצורע

המצורע מביא לוג שמן בין קרבנותיו אחר שנרפא (ראה ערך טהרת מצורע), ואחר מתן הדם של אשמו על הבהונות (ראה ערך אשם מצורע) נוטל הכהן מלוג השמן ויוצק לתוך כפו השמאלית של חברו (נגעים יד י; רמב"ם מחסרי כפרה ד ב), וטובל אצבעו הימנית,

4. ראה ראב"ד בהשגות שם שאין הפרה נפסלת, אבל הכסף משנה שם ח כתב שהשגה זו שייכת להלן שם.

3. ראה על מחלוקת זו, בשו"ת אבני נזר או"ח ב תנו; חידושי רבינו חיים הלוי עבודת יום הכיפורים ה א; חזון יחזקאל לתוספתא יומא בהשמשות לג ד.

כהנים שם); ויש מפרשים שהן אחת על גופו ושנים על בגדיו (מלבי"ם תורת כהנים שם).

כל שבעה הזאות אלו היו בכל שבעת ימי המילואים (יומא ד א). ואף בשבת, שעדיין לא גזרו על הזאה משום שבות (תוספות שם ד"ה הזאה. וראה ערך שבות).

קדושת הכהנים בהזאות מאיל המילואים התקדשו אהרן ובניו לכהונה (תורת כהנים שם). מטעם זה, כתבו ראשונים שהזאות אלו עשו אחר הקטרת האימורים, ואף שבציווי נאמרו קודם ההקטרה (שמות כט כא-כח), מכיון שנאמר בהזאות: וְקָדַשׁ הָיָה וּבִגְדָיו וְגו', למד משה כי הוא הדבר המאוחר שנעשה בהם, שבו יהיו קדושים לגמרי (רמב"ן על התורה ויקרא שם. וראה העמק דבר לנצי"ב שמות שם שפירש באופן אחר).

על המזבח במילואים עשו הזאות אף משמן המשחה על המזבח (ראה ויקרא ח יא).

בפסול מחשבה

פיגול בפרים הנשרפים ושעירים הנשרפים נחלקו **בחסאות הנשרפות** תנאים אם המחשבה מפגלת בהזאת דמים:

- חכמים סוברים שמכיון שהזאת הדם מתרת את האמורים (ראה ערכו) להיקרב על המזבח, לפיכך אם אמר הריני מזה על מנת להקטיר אימורים למחר – הרי זה פגול (זבחים מג א ורש"י ד"ה דמין), וכן בפר ושעיר שלפני ולפנים ביום הכפורים (גיטין נד ב ורש"י ד"ה ודלמא), שכל שיש לו מתירים לאדם או למזבח, יש בהם פגול, בכל ארבע העבודות, והזאתם זו היא זריקתם המפגלת (ראה רש"י זבחים מד ב ד"ה הריני, וראה זבחים יג ב, ורש"י ד"ה אלא, תורת כהנים צו פרק יג. וראה ערך פגול).

- רבי שמעון סובר כל שאינו על מזבח החיצון כשלמים אין חייבים עליו משום פגול (זבחים מג א).

- רבי אלעזר משום רבי יוסי סובר פיגול במה שנעשה בפנים – לא פיגול, בין כשהעבודה שחשב בה היא בפנים, ובין כשהעבודה שחשב עליה היא בפנים, ואינו פגול אלא במחשבה בחוץ על הנעשה בחוץ (זבחים מד ב).

הלכה כרבי אלעזר משום רבי יוסי (זבחים שם; רמב"ם פסולי המוקדשים יד ד-ו).

מחשבת פסול חשב שאר מחשבות פסול בהזאה בהיכל או **בחסאות הנשרפות** לפני ולפנים, כגון שלא לשמו, לדברי הכל המחשבה פוסלת (ראה תוספות גיטין שם ד"ה דכי אמר). ואף לסוברים שמחשבת חוץ לזמנו אינה מפגלת, מכל מקום פוסלת (ראה ערך פגול על ההבדל בין פגול לפסול. זבחים יד א, ותוספות שם ד"ה מודה, ושם מד ב ד"ה בדבר).

כלוג שמן של לוג שמן של מצורע, לדעת הסוברים שההזאות **מצורע** מתירות אותו לכהנים (ראה ערך לג שמן של מצורע מחלוקת תנאים בדבר), אמר רב יוסף שהזאותיו שבפנים מפגלות אותו, אם היזה על מנת לאכול שייריו חוץ לזמנו (זבחים מד א ורש"י ד"ה אי"ר יוסף), אבל נדחו דבריו, שאין מפגל אלא דם (שם ב, ורש"י ד"ה הבא).

היזה שנים מטבילה שביעית – כשרה, שכל המוסיף על השבע אינו כלום (רמב"ם שם, ובפירוש המשניות שם).

זזה אחר זה היוז שבעה כהנים כאחת – הזאתם פסולה; היוז בזה אחר זה – כשרה (תוספתא פרה ד ב; רמב"ם שם ה).

בלילה היזה בלילה, אפילו שש ביום ואחת בלילה – פסולה (תוספתא שם א; רמב"ם שם ט).

בחטאת העוף

אחיזת העוף חטאת העוף היא אחת מהקרבנות שדמם טעון הזאה, וההזאה **סגופה** אבל אין הזאה זו כשאר הזאות, שאין הכהן מזה באצבעו, אלא אוחו בגוף העוף ומזה, שנאמר: וְהָיָה מִדְּמֵי הַחֲטָאֹת (ויקרא ה ט), מגופה של חטאת (זבחים סד ב). כיצד עושה, אוחו בראש ובגוף ומזה (זבחים שם. והרמב"ם מעשה הקרבנות ז ו השמיט).

- יש מפרשים שהכוונה שיזה מדם הגוף ולא מדם הראש, לפי שהזאה צריכה להיות מדם הנפש, ואוחו בראש שאמרו אינו מעכב (פירוש א בראב"ד לתורת כהנים שם. וראה פירוש הר"ה קינים א א שהאריך לדחות פירוש זה).

- יש סוברים שצריך לאחו בראש ובגוף, שאם יאחו באחד מהם שמא ישמט הראש מהגוף ואין זה כבוד, או שנראה כעובר על לא יבדיל (פירוש הר"ה שם. וראה ערך חטאת העוף).

- ויש סוברים שיכול לאחו או בראש או בגוף, ולא אמרו בראש ובגוף אלא שכך הוא מזה כשהראש אוחו בגוף ומחובר בו (רש"י חולין כב א ד"ה כשהוא).

סקום ההזאה הזאת חטאת העוף היא על קיר התחתון של מזבח החיצון, למטה מחוט הסיקרא (ראה ערך מזבח. זבחים סד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ז ו), בקרן מערבית דרומית, ששם חטאת העוף נעשית (זבחים סג א; רמב"ם שם. וראה ערך חטאת העוף), והזאת דמה היא עיקר עבודתה (רש"י שם ב ד"ה ומה).

היזה לא בקרן מערבית דרומית, אינו מעכב (לקוטי הלכות זבחים שם); ויש שכתבו שמעכב (חק נתן זבחים שם, וכן מצדד בטוהרת הקודש שם סד א). היזה למעלה מחוט הסיקרא – כשרה, והוא שיתן למטה מעט מדם הנפש (רמב"ם מעשה הקרבנות ז ט); ויש סוברים בדעת ראשונים שכל ההזאה צריכה להיות למטה מחוט הסיקרא (לחם משנה שם בדעת רש"י).

על מיצוי הדם שנשאר בחטאת העוף אחר ההזאה ראה ערך מצוי.

במילואים

על אהרן בקרבנות המילואים (ראה ערכו) הצטוו על הזאת הדם **ובניו** של איל המילואים – אחר זריקתו על המזבח – ושמן המשחה, בשביל קידוש הכהנים ובגדיהם (ראה ערך מילואים. שמות כט כא, ויקרא ח ל). ונחלקו תנאים: יש אומרים שש הזיות, שלש באהרן ושלוש בבניו; יש אומרים תשע, שלש באהרן ושש בבניו; ויש אומרים חמש עשרה, שלש באהרן ושנים עשרה בבניו (תורת כהנים צו מכילתא דמילואים).

שלש שבאהרן יש מהראשונים נוטים לפרש שהן על התנוך ועל בהן ידו ובהן רגלו, כדרך שנתן מדם האיל (פירוש הראב"ד לתורת

(ראה פרה ד א, ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם). הלכה שפסולה (רמב"ם פרה ד ג).
חטאת חטאת העוף המחשבה פוסלת בהזאת דמה, שהיא עיקר העוף עבודתה (זבחים טו א, ורש"י ד"ה אלא חטאת, וראה ערך מצוי).

כפרה אדומה מחשבת שלא לשמה בהזאות פרה אדומה, הדבר תלוי בעבודות הפרה בכלל אם מחשבה פוסלת בהן, שלדעת חכמים המחשבה פוסלת, משום שנקראת חטאת (ראה ערך פרה אדומה), ולדעת רבי אליעזר אין המחשבה פוסלת

הזי"ו ל"ך

סימן לראשי הפרקים של שירת האזינו

כי ידין (רש"י ראש השנה שם; תוספות שם שכן כתוב בספרים וכן המנהג; ט"ז שם סק"ד: וכן נוהגים בכל הקהילות במדינות אלו; מגן אברהם שם סק"ז: בקצת מקומות נוהגים).

• **ירכיבהו, וירא, לו חכמו, כי אשא** (דברים שם מ. ר"ף מגילה יב א; רמב"ם תפילה יג ה; טור שם, בשם רב פלטיי גאון; בית יוסף שם שכן פשט המנהג, ובשו"ע שם. וכן נדפס בחומשים בימינו).

• **ירכיבהו, וירא, לו חכמו, כי ידין** (רבינו חננאל ראש השנה שם; ערוך ערך הזי"ו ל"ך; תוספות שם בשם ר"ח; פרי חדש שם סק"ה).

• **ימצאהו** (דברים שם ו, וישמן, לולי, כי אשא (אשכול [הוצאת רצבי"א] ב עמ' 67, בשם רב האי גאון: הכי נהגין בקבלה מאבותינו).

• **ירכיבהו, וירא, לולי, כי אשא** (שבולי הלקט השלם שו, ותניא רבתי סוף ענין הכשר תקיעה, בשם רבי יהודה ב"ר נתן: וזהו המנהג הפשוט בידינו).

יש שכתב שאין מחלוקת כלל בין הראשונים, שאין קפידא בדבר באיזה פסוק יתחיל, ובלבד שראשי הפרקים יתחילו באותיות הזי"ו ל"ך, ולכן כל אחד מן הראשונים תפס פסוק אחר (שו"ת דבר אברהם א לו, וראה שם שכתב שלא משמע כן מהאחרונים).

הטעם שמפסיקים בטעם החלוקה של הזי"ו ל"ך – יש זווקא בפרקים אלו מהראשונים שכתבו שפוסקים בעניינים אלה מפני שהם תוכחה כדי שיחזרו העם בתשובה (רמב"ם תפלה יג ה), מפני שלרוב פעמים קוראים פרשה זו בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים שהם ימי תשובה (לבוש תכח).

ופירשו אחרונים שלא נתכוונו הראשונים לטעם למה מפסיקים בפרקים אלה, שהרי כל שירת האזינו היא תוכחה, אלא שנתנו טעם למה לא חששו כאן לפתוח בדבר טוב ולסיים בדבר טוב (ראה לבוש שם, וכן כתבו בשו"ת נכנסת הגדולה הגהות בית יוסף שם, ושו"ת דבר אברהם א לו על פי דקדוק תחילת לשון הרמב"ם שם).

משמעות הסימן עצמו על הסימן הזי"ו ל"ך שנתנו לחלוקת הפרשיות כאן ישנם כמה ביאורים:

• **יש שכתב שהוראתו מלשון זיו וזוהר, והוא מתקנת עזרא, לבאר שיחזור הזיו והזוהר לישראל, ושבנו בנים לגבולם, שכן שירת האזינו היא נחמה גדולה והבטחה בענין הגאולה, ובנקמת ישראל מאויביהם, ובכפרתם מעונותיהם** (רבנו בחיי סוף פרשת האזינו).

• **יש שכתבו רמז של הזי"ו ל"ך, שהה' כנגד חמשה שקוראים בתורה בראש השנה שחל בחול, ז' כנגד שבעה שקוראים בראש השנה שחל**

נמקדש פרשת שירת האזינו, שהיא השיר שהלויים היו אומרים בבית המקדש במוספי שבת (ראה ראש השנה לא א, ורמב"ם תמידין ומוספין ו ט), ונקראת סתם שירת הלויים (ראה מסכת סופרים יב ז, וירושלמי מגילה ג ז²) חולקים אותה לששה פרקים, המתחילים באותיות הזי"ו ל"ך (ראש השנה שם, ורש"י ד"ה הזי"ו; רמב"ם שם).

ונסתפקו בגמרא אם היו אומרים את כולם בשבת אחת, אלא שהיו מפסיקים בין הפרקים בשינוי נגינה וכלי שיר ובתקיעת חצוצרות, או שבכל שבת אמרו פרק אחד, ופשטו מברייאת שאומרים פרק בכל שבת, וגמרו השירה בשש שבתות, וחזרו לראש (גמרא שם, ורש"י ד"ה כולוה; רמב"ם שם³).

ויש שכתב שלא דוקא בשבת, ובמוספים שאמרו היינו במוספים של אותו שבוע, שהיו עושים מעמדות (ראה ערכו) בכל יום, והיו מתפללים בהם מוסף (דרישה תכח, וצריך עיון מהגמרא בראש השנה שם. וראה סידור הרע"ב"ץ בסדר עבודה דמוסף).

נקריאת כדרך שחולקים פרקי שירה זו במקדש, כך חולקים התורה אותה בבית הכנסת בקריאת התורה לששה קרואים כסימן הזי"ו ל"ך (ראש השנה לא א, ורש"י ד"ה כ; רמב"ם תפילה יג ה; טוש"ע או"ח תכח ה), ולא יפחתו לה משש קריאות של הזי"ו ל"ך (מסכת סופרים יב ז; ירושלמי מגילה ג ז) עד סוף השירה (רמב"ם שם; טוש"ע שם), והשביעי קורא מסוף השירה עד סוף הפרשה (רש"י שם; טוש"ע שם).

כשם שבמקדש לא היו גורעים ולא מוסיפים, כך אין גורעים ואין מוסיפים בבית הכנסת, ולא משנים הסימן (שו"ת רשב"ש תכט), ואפילו אם יש חיובים לעליה לתורה, לא יחלק יותר השירה (מגן אברהם שם סק"ז בשם מצאתי כתוב⁴).

מחלוקת ראשונים בפירוש הסימן הזי"ו ל"ך נחלקו ראשונים, בפירוש סימן זה אלא שלדברי הכל מתחיל הפרק הראשון בתחילת השירה: האזינו (דברים לב א) והוא הה' של הסימן, והפרק השני בזכור ימות עולם (שם ז) והוא הז' של הסימן (רש"י ראש השנה לא א ד"ה הזי"ו; רמב"ם תפילה יג ה; טוש"ע או"ח תכח ה), ומכאן ואילך נחלקו, ויש דעות בדבר:

• **ירכיבהו** (דברים שם יג), וישמן (שם טו), לו חכמו (שם כט), כי ידין (שם לו. מסכת סופרים יב ז; תוספות ראש השנה שם, בשם מסכת סופרים; חידושי הר"ן לראש השנה שם, בשם ר"ח⁵).

• **ירכיבהו, וירא ה' וינאץ** (דברים שם יט), לולי כעס אויב (שם כז),

אחרונה, בתוך הסימן של כ'. 5. ראה בשו"ת דבר אברהם א לו שכתב שלדעה זו חלקו כן בשירת הלויים במקדש בלבד, שלא הוצרכו בה לשלשה פסוקים, אבל בקריאת התורה חלקו הפסוקים באופן אחר, שהרי בין ירכיבהו לוישמן אין אלא שני פסוקים, ולא אמרו בגמרא (שם) כדרך שחולקים במקדש כך חולקים בבית הכנסת, אלא שהפרקים יתחילו בראשונים באותיות הזי"ו ל"ך.

הזי"ו ל"ך. 1. ח', טורים תר-תרג. 2. ראה בגר"א במסכת סופרים שם שהגיה שירת האזינו במקום שירת הלויים. 3. וראה טוש"ע אורח חיים תכח ה שבמקדש היו קוראים פעם אחת לששת ימי השבוע, וראה רש"י ראש השנה שם שתמה. 4. וראה אליה רבה ופרי מגדים שם שמסוף שירה ואילך מותר להוסיף, וראה שו"ת זכרון יוסף או"ח טז שהתיר אף כשיש חיובים להוסיף בפרשה

שלשה קרואים (ראה ערך קריאת התורה), יש סוברים שאף בהם מחלקים בפרקים אלה, וקוראים שלשה כסימן הז"י (מרדכי מגילה תתה, על פי משמעות הרי"ף שם ד, והובא ברא"ש שם ג ב; בית יוסף או"ח תכח שכן המנהג כהרי"ף; שיירי כנסת הגדולה שם בדעת המחבר בשו"ע, וכתב שיש לנהוג כן).

ויש סוברים שלא נהגו כן, ואין לחוש לכך (מרדכי שם: ואנו אין מנהגנו כן; רמ"א בשו"ע שם; לבוש שם), שלא נתנו חכמים הפסקות אלו אלא כשקוראים בשבת כל הסדר, שמתקיימות ההפסקות של הזי"ו ל"ך (שיירי כנסת הגדולה שם הגהות בית יוסף אות ב לדעה ז).

בשבת, י' כנגד עשרה ימים שבין ראש השנה ליום הכפורים, ו' כנגד ששה קרואים ביום הכיפורים שחל בחול, ל' כנגד שלשים תקיעות שתוקעים בראש השנה, כ' כנגד עשרים יום שמתענים בהם היחידים, עשרה לפני ראש השנה, ועשרה בין ראש השנה ליום הכיפורים (שבולי הלקט השלם שו, ומחזור ויטרי עמ' 388, בשם רב סעדיה גאון).

• ויש שכתב שחכמים נתנו סימן להפסקת פרשה זו יותר משאר פרשיות שבתורה, כדי שלא יתקוטטו העולם עם השליח צבור אם יפסיק להם בתוכחה (אבודרהם סדר פרשיות).

כשני וחמישי במנחה בשבת, ובשני וחמישי, שעולים לתורה ומנחה בשבת

הַזְכָּרָת נִשְׁמוֹת

תפלה של החיים בעד המתים

גדרה וטעמה

נודר בשביל הנשמות של קרוביו, ואחר כך נודר בסתם בשביל כל הנשמות, ואמר מפני שיש מהם שאני נהנה בזכותם ולא אהיה כפוי טובה, ועוד שאף הם יתפללו בעדי, ובשבילם ייטב לי (ספר חסידים קע [הוצאת מרגליות] לב, ופירושו שם); ויש שהנהיגו שמי שקדמה מיתתו – תקדם הזכרתו, אלא שאם יש אחד מהמתאבלים עליו יש להקדימו (תשב"ץ ג קצז).

זעות שוונות יש מהראשונים שכתבו שלא יועיל ולא יציל מה **כעין מנהגים** שיעשה בשביל אדם אחרי מותו, וכל אדם נידון לפי אלו מה שהוא בעת מותו, ואין הצדקה מועילה אלא מה שהוא עצמו נדר לתת אחרי מותו, ואותה שאמרו שדוד העלה את אבשלום מהגיהנם והביאו לעולם הבא (ראה לעיל טעמה ומקורה), הרי זה לפי שאבשלום נענש על שמרד באביו, והתורה נתנה רשות לאב למחול על כבודו, ולא אמרו ברא – בן – מזכה אבא (ראה סנהדרין קד א) אלא אם נטע צדיק עץ חיים עושה פרי – שהניח אחריו בן צדיק – שאז יצילנו מרעתו במקצת (תשובה מאחד הקדמונים שנתפרסמה מכתב יד במאסף לחכמת ישראל, והובאה בקונטרס חסדי עולם לר"ר מרגליות בסוף ספר חסידים, וראה שם בהרחבה).

ויש מהגאונים שכתבו לחלק, שלהקל מעונש תועיל בקשת רחמים מצדיק, אבל לזכות את המת במתן שכר אין בידי כל אדם כל עיקר, אלא הכל לפי מעשיו, ואפילו כל צדיקי עולם ביקשו עליו רחמים (רב האי גאון בתשובות שבארחות חיים יום הכיפורים לד).

וכן יש שכתבו שמי שמת כשהוא רשע אין דרך להתפלל עליו כדי שיזכה עם הצדיקים, כי אותה תפילה אינה מועלת כלום, ששכר שראוי לצדיקים אינו אלא לפי הטורח והעסק שעסקו וסבלו בעשיית המצות, ומה שהזכירו ענין העתירה ובקשה על החוטא לא אמרו אלא כדי להקל מעליו הפורעניות, ויתכן שיעתיר עליו מי שהוא חשוב לפניו כדי להסיר מקצתו מעליו או כולו לפי חשיבות המעתיר וכפי פורעניות של החוטא (ספר חסידים תרה. וראה בקונטרס חסדי עולם שבסוף הספר).

על מת שפחות על מת פחות מבן שלש עשרה שנה יש נוהגים **מ"ג שנה** שלא להזכיר נשמתו, לפי שאינו בן עונשים (ראה עקרי הצעיר דניאל טירני לו יא, ופחד יצחק ערך השכבה, ושדי חמד אבלות

טעמה נוהגים להזכיר את המתים (תנחומא ריש האזינו בשם תנחומא **ומקורה** חדש²; ארחות חיים יום הכיפורים לד; כלבו ע; רמ"א בשו"ע אורח חיים תרכא ו; ועוד), ולבקש עליהם רחמים להעלותם מהגיהנם, שכן אמרו: שמא תאמר כיון שירד לגיהנם אין לו תעלה – תרופה – כיון שמבקשים עליו רחמים זורקים אותו מגיהנם כחץ מן הקשת (פסיקתא רבתי כ פסקא מתן תורה³), והחי יכול לבקש להקל דין המת כדור על אבשלום (ראה סוטה י ב, ותוספות שם ד"ה דאיתיה⁴), ומצינו ששמואל ביקש על לוי להכניסו בישיבה של מעלה (ראה ברכות יח ב), ומועיל למתים שהחיים מתפללים עליהם (ספר חסידים תתשעא – ב).

נתינת צדקה וכן נוהגים לפסוק צדקה עבור המתים בשעת **עבור המתים** ההזכרה (תנחומא ריש האזינו בשם תנחומא חדש; ארחות חיים יום הכיפורים לד; בית יוסף ושו"ע או"ח תרכא ו, ורמ"א בשו"ע יו"ד רמט טז) להעלות זכרם לטובה לפני ה' (ארחות חיים שם), ומנהג ותיקים הוא ומועיל לנשמותיהם (רמ"א שם), שכן אמרו: **כִּפּוּר לְעַמּוּד יִשְׂרָאֵל** (דברים כא ח) – אלו החיים, **אֲשֶׁר פָּדִיתָ** (שם) – אלו המתים, מלמד שהמתים צריכים כפרה (ספרי סוף שופטים. וראה ערך אין כפרה למתים כרך א), מכאן שהחיים פודים את המתים (תנחומא שם⁵).

ולכן אנו נוהגים להזכיר המתים ולפסוק עליהם צדקה, שכן שנינו: יכול משמתו לא תועיל להם הצדקה, תלמוד לומר **אֲשֶׁר פָּדִיתָ**, מכאן כשפוסקים צדקה בשבילם מוציאים ומעלים אותם כחץ מן הקשת (תנחומא שם בשם תורת כהנים. וראה מרדכי יומא תשכו, ובית יוסף או"ח רפד ותרכא), ועוד שבוחן לבבות החיים והמתים יודע שאם היה אותו מת בחיים היה נותן צדקה בעצמו אם היה לו, ולכן אם נותן בעבור רשע, אינו מועיל (רוקח ריו, והובא בבית יוסף תרכא; ט"ז שם סק"ד, ומגן אברהם שם סק"ו), וכתבו אחרונים שאם הבן נותן בעד אביו מועיל בכל אופן, שהבן מזכה את האב (משנה ברורה שם ס"ק יט, וראה סנהדרין קד א).

עבור הקרובים פוסקים צדקה עבור אבות וקרובים (רוקח ריח, **ושאינם קרובים** [דפוס זולקוא תקס"ו]), ומעשה בחסיד אחד שהיה

שהחץ יורה הקשת, כך מעלים צדיקים מדינה של גיהנם כו', וראה הערות [בוביר] במבוא לפסיקתא שם שלא נמצא בירושלמי, ואולי כיוון לפסיקתא זו. 4. וראה שו"ת הרשב"א ה מט שהביא גם כן ראה מדוד ואבשלום. 5. וכתוב

הזכרת נשמות. 1. ח', טורים תרג-תרט. 2. וראה בהערות [בוביר] במבוא לפסיקתא דרב כהנא ז כד שזו הוספה מאוחרת, וכן כתב בהערות לתנחומא [הוצאת בוביר] האזינו. 3. ובארחות חיים שם: מצאנו סמך בירושלמי כשם

ביום הכיפורים ביום הכיפורים נהגו לעשות צדקות בעד המתים ומזכירים נשמותיהם (תנחומא ריש האזינו; בית יוסף ושו"ע או"ח תרכא), שלמתיים גם יש כפרה ביום הכיפורים (רוקח ריז; רמ"א בשו"ע שם, וראה ברוקח שם אסמכתא לכך מהתורה), ויש שכתבו שלפיקך נקרא יום הכיפורים, בלשון רבים, שמכפר לחיים ולמתים (דרכי משה שם, בשם מהרי"ם). מהראשונים יש שכתבו בטעם שנוהגים לזכור מתים, מפני שזכירתם משכרת לבו של אדם ומכניעה יצרו (ארחות חיים יום הכיפורים לד; כלבו ע, והביאו בדרכי משה שם).

אף במקום שאין פוסקים צדקה למתים ביום אחר, כתבו ראשונים שפוסקים בעדם ביום הכיפורים (סדור רש"י עמ' 99; רוקח שם).

במועדים במועדים נהגו להזכיר נשמות⁸ - בחוץ לארץ - ביום שקוראים בו פרשת כל הבכור (דברים טו יט), היינו באחרון של פסח, ובשני של שבועות, ובשמיני עצרת, לפי שקוראים שם אִישׁ פִּמְתָּנָה יָדוֹ (שם טז יז), ורוצים לפסוק צדקה, וכיון שפסקו צדקה נהגו ליתן גם בעבור הזכרת הנשמות, שיזכור אותם אלהים, ועל ידם יזכור גם אותנו עמהם לטובה בזכותם (לבוש תצ ט); ובארץ ישראל, שאין יום טוב שני נוהג בו, מזכירים נשמות בשביעי של פסח, בשבועות ובשמיני עצרת (גשר החיים לא).

ביום טוב שחל בשבת - יש נוהגים שלא להזכיר, ויש נוהגים להזכיר (שערי אפרים י לא).

בשני וחמישי בשני ובחמישי נוהגים להזכיר נשמות, מלבד בימים שאין אומרים בהם תחנון (שערי אפרים י כז).

אותם שהוריהם בחיים יוצאים בשעת ההזכרה כשאומרים יזכור ביום הכיפורים ומועדים, נהגו שהשמש מכריז שיאמרו יזכור, ומי שאביו ואמו הם בחיים יוצא מבית הכנסת בשעה שאומרים יזכור (שערי אפרים י לא ולב), ויש שכתבו טעמים לדבר:

- שמא יבואו לידי טעות, ואף הם יאמרו יזכור עם כל הקהל וברית כרותה לשפתים (ראה מועד קטן ח ב. ארחות חיים על או"ח תרסח).
- משום שיש לחשוש לעין הרע (פתחי שערים לשערי אפרים שם לב).
- שאם כולם יאמרו והם ישתקו הדבר נראה כהתגודדות (שם י לב; גשר החיים לא ד).

בשנה הראשונה לפטירה דעות שונות באחרונים האם בשנה הראשונה לפטירה המת מזכירים נשמות:

- יש נוהגים שלא להזכיר נשמות בתפלת "יזכור" (ראה ארחות חיים או"ח תרסח ז; קיצור שו"ע קלג כא), שכיון שאין המת משתכח מן הלב עד לאחר שנים עשר חודש, יש חשש שיעוררו בכי וצער ויגרמו בלבול לציבור (ראה שם בשם ספר כרם שלמה תרסח).
- רוב האחרונים הסכימו שאין למנהג זה טעם, ומזכירים גם בשנה ראשונה, ואפילו בשבוע הראשון (ראה ספר גשר החיים לא, בשם כמה אחרונים, וראה גם בפני ברוך שכתב כן).
- יש שכתב שבשנה ראשונה אין האבל אומר יזכור, אך אינו צריך לצאת מבית הכנסת, כיון שכל הטעם שצריך לצאת הוא משום עין הרע (ראה לעיל), וכאן לא שייך טעם זה (חזון איש דינים והנהגות יח ג, ואורחות רבינו ב עמ' רה).

ריב; ויש נוהגים להזכיר (ראה גשר החיים לא), ורבים מזכירים אף על קטנים שלא הגיעו לכלל דעת, משום שלילדים אלו יש חשבונות מגלגולים קודמים (גשר החיים שם ח).

זמנה

בשבת רגילים להזכיר המתים בשבת (תנחומא ריש האזינו; שבולי הלקט השלם פא; בית יוסף ורמ"א בשו"ע או"ח רפד ז) אחרי קריאת ההפטרה (שבלי הלקט שם; רמ"א שם), ואחרי שברכו את החיים, שכבודם קודם (סידור הריעב"ץ); ויש נוהגים שלכל עולה אחר קריאתו לתורה מפסיק הש"ץ לומר השכבה על קרוביו (כף החיים רפד לח).

קבעו הזכרה זו בשבת, לפי ששבת הוא יום מנוחה דוגמת לעתיד לבוא, וגם המתים נחים בו ואינם נידונים, וראוי להזכירם למנוחה ולברכה ולהתפלל עליהם (שבלי הלקט שם, בשם אחיו רבי בנימין, והובא בבית יוסף שם); ויש שכתבו שקבעו זמן הזכרה בשבת לפי שהכל בבית הכנסת, והחי יתן אל לבו (באור הגר"א שם).

השבתות שאין מזכירים בהן בשבת שמברכים החודש (ראה ערך ברכת החודש) אין מזכירים נשמות אלא למת שנקבר באותו שבוע (מהרי"ל סדר ברכת העומר; מגן אברהם רפד סק"ז), ואפילו בימי הספירה, שאומרים אב הרחמים (ראה להלן), אין מזכירים נשמות (מגן אברהם סק"ח, וראה לבושי שרד שם).

ויש נוהגים בשבת שלפני שבועות להזכיר נשמות של הרוגי הגזרות (מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג [ניו - יורק תרצ"ח] עמ' 29; מהרי"ל שם מנהג מדינת ריינס. וראה ערך בין פסח לעצרת), וכן בשבת שלפני תשעה באב ("שבת חזון". מהרי"ל שם, וראה ערך בין המצרים).

זמני אפירת תפילת אב הרחמים ונוהגים לומר - אחר הזכרת נשמות - תפילת אב הרחמים (רמ"א בשו"ע או"ח רפד ז), ויש באמירת תפילה זו דינים ומנהגים שונים וכדלהלן:

- בשבת שאין אומרים בה "צדקתך"⁶ אין אומרים (מהרי"ל סדר ברכת העומר; רמ"א שם).
- כשיש חתונה או מילה אין אומרים (מהרי"ל סדר ברכת העומר; רמ"א שם).
- בשבת שמברכים בו את החודש אין אומרים, מלבד בימי הספירה (מהרי"ל סדר ברכת העומר; רמ"א שם⁷), מפני הגזרות שהיו באותו זמן, ואפילו יש מילה באותן שבתות אומרים (מגן אברהם שם סק"ח).
- כשחל ראש חודש אייר בשבת, אין אומרים (מגן אברהם שם).
- יש קהילות שאין אומרים אב הרחמים אלא בשבת שלפני שבועות (מהרי"ל שם בכל מדינות ריינס, ומשמע שרצונו לומר שבשום שבת אין אומרים מלבד לפני שבועות).
- יש נוהגים שאף בשבת שמברכים ראש חודש אייר אין אומרים אב הרחמים, וכשמברכים ראש חודש סיון אומרים (ראה סידור הרב תפלת שבת).
- בתשעה באב שחל בשבת, אומרים אב הרחמים (פרי מגדים תקנט משבצות סק"א).
- והולכים בכל זה אחר המנהג (רמ"א בשו"ע רפד שם).

בשבת מברכים אפילו בימי הספירה. 8. בספר קב הישר (קידנובר) סוף פרק פו כתב טעם להזכרת נשמות באחרית ימים טובים כי בזמן שבית המקדש היה קיים היו באים נשמות הצדיקים לבית המקדש של מעלה, שהיה יורד למטה

שם שכן איתא בתורת כהנים, וצריך לומר בספרי, ראה הערות [בובור] לעיל. 6. היינו ביום שאילו היה חל בחול לא היו אומרים בו תחנון, ראה טושי"ע שם רצב ב. וראה ערך תחנון. 7. וראה לעיל שמכל מקום אין מזכירים נשמות

ועדות המזרח, המתחילים ב"מנוחה נכונה" ועוד (ראה בסידורים נוסח ספרד, תימן ועוד).

הזכרה ספור כשנשלמה שנת האבלות נוהגים להזכיר נשמות, ומותר לרגל אפילו שלשים יום סמוך לרגל, אף שאין מספידים בזמן זה על מי שמת קודם לכן (ראה ערך הספד. בית יוסף או"ח תקמו, ושו"ע שם ה, ושו"ע יו"ד שמו א), שאין זה מעורר שלא ישכח מן הלב (ראה ערך הנ"ל) אלא אדרבה דעתם להפסיק על ידי כך את האבלות, שהרי קודם לכן לבשו שחורים, ומכאן ואילך מסירים אותם ולובשים לבנים (בית יוסף או"ח שם, וט"ז ומגן אברהם ומשנה ברורה שם).

ויש שכתבו שאנו נוהגים להזכיר אפילו פעם ראשונה ובתוך הרגל (לבוש יו"ד שם, וש"ך שם סק"ב⁹).

בכל שנה בכל שנה, ביום הזכרון (שקורין "יארצייט") של ביום ה"יארצייט" המת, נהגו להזכיר נשמות בתפילת אל מלא רחמים, ואם הוא יום שאין בו קריאת התורה, מזכירים ביום קריאת התורה שקודם יום הזכרון (ראה גשר החיים לב).

זכרת נשמות עיקר הזכרת נשמות הוא בציבור, אך גם היחיד בביתו ביחידות יכול לאומרו (שו"ת דודאי השדה יב, גשר החיים לאסק"ו; פני ברוך עמ' תיד), שכיון שהוא רק מנהג אין חיוב להקפיד לאומרו במנין, ומכל מקום לכתחילה אין לזלזל בזה, ויש לאומרו דוקא בציבור (הליכות שלמה להגרש"ז אויערבאך תפלה טז דבר הלכה ט, וכן דעת הגר"ש אלישיב הובא בספר הזכרון מבקשי תורה להגרש"ז אויערבאך עמ' תנד¹⁰).

הזמה

עדות של עדים על עדים קודמים, שלא היו יכולים לדעת מה שהעידו

גדרה ודינה

ענינה, מקורה, הזמה היא בעדים עצמם, ולא בגוף המעשה ובמה חלוקה שהעידו עליו. כיצד, עדים שבאו ואמרו ראינו מהכחשה שפלוגי הרג את הנפש, או הלוח מנה לפלוגי ביום פלוגי במקום פלוגי, ובאו עדים אחרים ואמרו אנו אין אנו יודעים אם זה הרג את זה או הלוח לזה ביום זה ובמקום זה, אבל אנו מעידים שאתם עצמכם הייתם עמנו ביום זה במקום אחר – באופן שאי אפשר לראות מאותו מקום את המעשה שהיה במקום שהעידו (ראה גמרא מכות ה א במזרח בירה כו' ורבינו חננאל שם, וראה להלן: באותה בירה) – והיאך אתם מעידים, הרי זו הזמה, ודינם של עדים זוממים שמקיימים בהם מה שרצו לגרום לנידון בעדות שהעידו עליו, על פי הכתוב וְעֵשִׂיתֶם לוֹ פֶּאֶשֶׁר זָמַם לַעֲשׂוֹת לְאַחֲיוֹ (דברים יט ט).

ההבדל בין הכחשה להזמה הוא, שהכחשה היא בעדות עצמה, אלו אומרים היה הדבר הזה, ואלו אומרים לא היה הדבר הזה, או שאומרים היאך אתם מעידים כך, וזה הנהרג או ההורג היה עמנו במדינה אחרת ביום זה, שהרי זה כמי שאמרו לא נהיה דבר זה ולא זה הרג, והזמה היא בעדים עצמם (רמב"ם עדות יח ב, על פי משנה מכות שם, וראה שם בפירוש רבינו חננאל, ובתוספות ד"ה אין העדים; טור חושן משפט לח; סמ"ע שם סק"א).

למדים דבר זה שהזמה היא בגופם של עדים עצמם מן הכתוב האמור בעדים-זוממים (ראה ערכו): לַעֲנוֹת בּוֹ סָרָה (דברים יט טז), ואמרו דבי רבי ישמעאל: עד שתסרה – שתוסר (גירסת הערוך ערך זמם א) – גופה של עדות (בריייתא מכות שם), שהוסרו העדים משם (רש"י שם ד"ה לענות); או מהכתוב: וְהָיָה עַד שֶׁקָּרַע הָעֵד שֶׁקָּרַע עֲנָה (דברים שם יח), ואמר רב אדא: עד שתשקר גופה של עדות (מכות שם²), היינו גופם של עדים (רש"י שם ד"ה גופה).

הטעם אף שבהכחשה אין העדים האחרונים נאמנים שהמזימים נאמנים יותר מהראשונים (ראה רשב"ם בבא בתרא לא ב ד"ה המכחישות), ושתי כתי עדים המכחישות זו את זו אין כאן עדות, לפי שאין אנו יודעים מי היא הכת השקרנית (ראה רמב"ם עדות יח ב, וטו"ש חו"מ לא א. וראה ערך דרישה וחקירה), בהזמה העדים האחרונים נאמנים, וחיידוש הוא שחידשה תורה בהזמה, שהרי שנים נגד שנים הם, ומה ראית לשמוע לאחרונים ולא לראשונים (בבא קמא עב ב), אלא שגזרת הכתוב הוא (רמב"ם שם א).

ויש שנתנו טעם לדבר, שכיון שהאחרונים מעידים על גופם של העדים הראשונים, הרי זה כאילו העידו עליהם שהרגו את הנפש, או שחיללו את השבת, שהם אינם נאמנים על עצמם לומר לא עשינו כך וכך (רמב"ן על התורה דברים יט יח; החינוך מצוה תקכד, בשם אחד מן החכמים; טור שם לח, וסמ"ע שם סק"א), שהאחרונים הם עדים

• יש שכתב שהרוצה לומר אין למחות בידו משום שאדרבה הדין עצמו (אגרות משה יו"ד ד סא י).

• ויש שכתב שכל הטעם שלא מזכירים בשנה ראשונה הוא משום שעלול לבוא לידי בכיה יתירה וכנ"ל, ולפיכך היודע שיוכל להתגבר ולא לבכות, יאמר אף בשנה ראשונה (הליכות שלמה להגרש"ז אויערבאך תפלה טז דבר הלכה ח).

נוסחאות ההזכרה שלש נוסחאות של הזכרה נהוגות: יזכור, ואל זשען מלא רחמים, ואב הרחמים:

• יזכור אומר כל יחיד ויחיד, ולכן תוקן בו: נשמת אבי או אמי או קרובי.

• אל מלא רחמים אומר השליח ציבור, ולכן אומר בו: נשמת פלוגי בן פלוגי בעבור שנדב או שנדבו וכו'.

• אב הרחמים אומרים כל הציבור בעד נשמות ההרוגים על קידוש השם.

ביום הכיפורים ובמועדים אומרים יזכור, וכל אחד מזכיר נשמות הוריו וקרוביו; בשבתות ובשני וחמישי אומר הש"ץ אל מלא רחמים בעד נשמות היחידים, ובשבתות כל הקהל אומרים אב הרחמים (ראה ספר גשר החיים לא).

לנוסח של אל מלא רחמים קורים גם השכבה (שער הכולל לסידור הרב כז, וראה גשר החיים שם אות ו); נוסחאות אחרות יש לספרדים

ברגל. 10. והוסיף שלכן אשה שאינה יכולה לבוא לבית הכנסת לאמירת יזכור תאמר בביתה ביחידות. **הזמה**. 1. ח', טורים תרט-תרכג. 2. ויש גורסים רבא או רבה, ראה דקדוקי סופרים שם.

ובית המקדש של מטה היה מסתלק, ולכן עכשיו שחרב הבית צריכים להזכיר אבותינו הקדושים בכל רגל ורגל כדי שזכותם תעמוד לנו. 9. וראה בית הלל שם שהבית יוסף לא נתכוין להזכרה של אל מלא רחמים, שזה אומרים גם

נחלקו ראשונים בדבר: יש סוברים שנאמנים, ואינם נעשים זוממים, אלא שכל זמן שלא טענו המוזמים כן, אין בית דין טוענים להם כן (תוספות יבמות קטז א ד"ה הכא, בשם ה"ר מנחם, וכן כתב בפירוש במאירי מכות ה א, וכן כתב בתוספות רבי עקיבא איגר למשניות מכות א ז); ויש חולקים וסוברים שאף אם טענו המוזמים כן, אין מקבלים דבריהם (ראה רמב"ן וריטב"א מכות שם ד"ה מהו, ורשב"א יבמות שם ד"ה הא, בשם ה"ר אב"ד).

על שבע החקירות של העדים, כדי שיוכלו לבוא לידי הזמה, וכן על הזמה בזמן, ראה ערך דרישה וחקירה.

הזמנו קודם אפילו שהוזמו העדים קודם שנגמר הדין על פיהם, **שנגמר הדין** הרי זו הזמה, ואף שלענין חיוב העדים הזוממים **על פיהם** כאשר זממו לעשות אין מחייבים אותם אלא כשהוזמו אחר שנגמר הדין על פיהם (ראה ערך עדים זוממים), בנאמנות העדים האחרונים – המזימים – לבטל עדות הראשונים הרי זו הזמה אפילו קודם לכן (תוספות סנהדרין ח ב ד"ה והביא; רמב"ם עדות כ א; שו"ת הריב"ש רסו).

עד שיוזמו וכן אף שאין אחד מן העדים נעשה זומם עד שיוזמו **שניהם** שניהם, ואפילו הם מאה עדים אינם נעשים זוממים עד שיוזמו כולם (ראה ערך עדים זוממים), אין הדברים אמורים אלא לענין לחייב העדים כאשר זממו, אבל מכל מקום הרי זו הזמה לבטל עדות אלה שהוזמו ולפסלם לעדות (רמב"ם עדות כ א; שו"ת הריב"ש רסו. על פסול העדות כשלא כולם ניזומו, ראה ערך הני"ל).

נעד אחד אף עד אחד המעיד על אחד שחייב לחברו ממון, שהדין הוא שמחייב אותו שבועה (ראה ערך עד אחד), אם הוזם – בטלה עדותו (רש"י בבא מציעא ד א ד"ה תורת הזמה, ותוספות שם ד"ה עד אחד).

שנים מזימים כשם ששנים מזימים את השנים, כך שנים מזימים **את המאה** את המאה, שנאמר: **על פי שְׁנַיִם עֵדִים אוּ שְׁלֹשָׁה עֵדִים** (דברים יז ו) – אם מתקיימת העדות בשנים, למה פרט הכתוב בשלשה, אלא להקיש שנים לשלשה, מה שלשה מזימים את השנים, אף השנים מזימים את השלשה, ומנין אפילו מאה, תלמוד לומר: **עדים** (משנה מכות ה ב; רמב"ם עדות יח א).

על זוממי זוממים, וכן על כת אחד כת שהוזמו, ראה ערך עדים זוממים.

הזמה והכחשה כאחת

ענינה ודינה באו שנים ואמרו ראינו שפלוני הרג את הנפש, או לזה מנה מפלוני ביום פלוני ובמקום פלוני, ואחר שהעידו ונבדקו באו שנים אחרים ואמרו ביום זה ובמקום זה היינו עמכם ועם אלו כל היום, ולא היו דברים מעולם, לא זה הרג את זה, ולא זה הלוח את זה – כתבו ראשונים שהרי זו הכחשה ולא הזמה (רמב"ם עדות יח ב⁴), שאין הזמה אלא כשהעדים המזימים לא השגיחו על עצמה של עדות כלל אם אמת היא או שקר (רמב"ם שם סוף הלכה ב).

הטעם בטעמו של דבר שהכחשה והזמה חשובה הכחשה:

• יש שכתב לפי שהזמה חידוש הוא שחידשה תורה להאמין לאחרונים (ראה לעיל: גדרה ודינה; הטעם שהמזימים נאמנים),

ואילו הראשונים הם בעלי דבר, כשאומרים על עצמם, ואין בעלי דבר נאמנים, מה שאין כן כשמכחישים את הראשונים במעשה עצמו, שאף הראשונים הם עדים, ולכן בטלה עדות שניהם (ספר המפתח לרב ניסים גאון שפרסם ר"ש אסף בתשובות הגאונים תש"ב מכתב יד במקורו הערבי עמ' 196 תש"ב; החינוך שם), ואותה שאמרו חידוש הוא, לדעת רבא נאמר, ואין הלכה כמותו (לחם משנה שם בדעת הטור, וראה ערך עדים זוממים על מחלוקת אב"י ורבא).

נאותה בירה שנים שהעידו ואמרו במזרח הבירה הרג פלוני את הנפש – או שלוח פלוני מפלוני מנה (טור חו"מ לח)

– ובאו שנים ואמרו להם: והלא עמנו הייתם באותה שעה במערב הבירה, אם יכול העומד במערב לראות מה שבמזרח, אינם זוממים – ועדותם קיימת – ואם אינו יכול לראות, הרי אלו זוממים, ואין אומרים שמא מאור עיניהם של ראשונים רב, ורואים מרחוק יתר מכל אדם (מכות ה א; רמב"ם עדות יט א; טור שם לח).

אמרו המזימים אמרו העדים האחרונים אמת שהייתם באותו מקום **הייתם, אך לא** שאתם אומרים, אבל לא יכולתם לראות משם, מפני **יכולתם לראות** שאי אפשר לראות מאותו מקום, ואין אפשרות לברר עכשיו הדבר כיון שאומרים שבאותו יום היה מעונן, או שלפי מצבם ומעמדם של העדים הראשונים אי אפשר היה להם לראות, ועל גוף המעשה אין העדים האחרונים יודעים, יש מהאחרונים כתבו שהכחשה היא (מהר"ם שיף סנהדרין ט ב ד"ה א"י איירי); ויש שכתבו שזו הזמה (תומים לח).

אמרו המזימים אמרו העדים האחרונים היאך אתם מעידים **שהמלוה היה** שהמלוה או הלוח היה עמכם, והלא באותו היום **עמכם** עמנו היה במקום פלוני במקום רחוק, ועל העדים עצמם לא אמרו עמנו הייתם – יש מהראשונים סוברים שהזמה היא (תלמידי רבינו יונה בשיטה מקובצת כתובות כ א ד"ה אין מזימים, בשם יש מפרשים); ויש סוברים שאין הזמה אלא בעדים, וזו הכחשה היא (תלמידי רבינו יונה שם דעה ב, וכתבו שכן עיקר. וראה לעיל).

האם חוששים העידו שנים ואמרו בבוקר הרג זה את הנפש **לגמל פורח** בירושלים, ובאו שנים ואמרו להם ביום זה בערב הייתם עמנו בלוד³, אם יכול אדם להלך – אפילו על הסוס (רמב"ם וטור שם) – מירושלים ללוד מבוקר ועד ערב, אינם זוממים, ואם לאו הרי אלו זוממים, ואין אומרים שמא גמל פורח – מין גמל שהוא קל המרוץ כעוף הפורח (רש"י שם ד"ה גמלא) – נזדמן להם וקיצר להם הדרך (מכות שם; רמב"ם שם), אלא משערים בדבר המצוי הידוע לכל (רמב"ם שם) כפי דרך העולם, ולא יותר (טור שם).

יש מן הראשונים סוברים שדוקא להציל את הרוצח אמרו שאין חוששים לדבר הרחוק, כגון גמל הפורח, משום הצלת נפשות, אבל בעדות על שטר חוששים אף לגמל הפורח, ואינה הזמה לבטל עדות הראשונים (תוספות שאנץ שם, על פי יבמות קטז א שחוששים לגמלא פרח); ויש סוברים שהוא הדין בעדות על פלוני שלוח מפלוני ממון הרי זו הזמה, ואין חוששים לדבר הרחוק (טור שם, וכן דעת הראשונים שכתבו ליישב הקושיא מיבמות שם באופנים אחרים, ראה רמב"ן מכות שם ד"ה מהו ומאירי שם ועוד).

טענו המוזמים טענו העדים המוזמים בפירוש שנזדמן להם כעין **שנזדמן להם** גמל פורח, והגיעו באותו היום מירושלים ללוד, **גמל פורח**

לח – בסורא ונהרדעא. 4. וראה דין זה באופן אחר בשלטי גיבורים כתובות

3. הדוגמה מירושלים ולוד ברמב"ם עדות יט א, ובגמרא מכות ה א, וטור חו"מ

שנים רואים מחלון זה ושנים מחלון זה ואין מקצתם רואים אלו את אלו – אפילו שהעידו בתוך כדי דיבור (ראה ש"ך לו סק"ו ד"ה וכתב, על פי

הסוגיא במכות ו א והוא שהעידו בתוך כדי דיבור) – הרי הן שתי עדיות, ואם נמצאת אחת מהן זוממת, עדות השניה קיימת (משנה שם ב הוא והן נהרגין, וראה ערך עדים זוממים על עונש העדים שהוזמו).

במה דברים אמורים בדיני נפשות, שעדות מיוחדת⁹ פסולה (ראה ערך עדות מיוחדת), אבל בדיני ממונות, שעדות מיוחדת כשרה, והעדים מצטרפים גם שלא ראו זה את זה (ראה ערך הני"ל), אם הוזמה כת אחת, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שבטלה אף עדות הכת השניה, כיון שבממונות עדות אחת היא (הר"א אב ב"ד הובא ברמב"ן מכות שם בנמצא אחד מהם קרוב או פסול, והוא הדין בהוזמה כת אחת, ראה אור שמח עדות ד א בסופו; מאירי מכות שם בשם יש מתרצים בהוזמה¹⁰).

• ויש חולקים וסוברים כיון שלא נצטרפו בראיה, שהרי לא ראו אלו את אלו, אין עדות השניה בטלה, ולא תהא עדות ממון חמורה מדיני נפשות, שאם לא ראו אלו את אלו הן שתי עדיות (רמב"ן שם).

בטביחה עדים שהוזמו במקצת עדותם, אם בטלה כל עדותם על ופכירה זה שהעידו עליו, כגון שני עדים שהעידו על אחד שגנב וטבח ומכר, ובאו לחייב אותו בתשלומי ארבעה וחמשה (ראה ערך ארבעה וחמשה כרך ב), ואחר כך הוזמו על הטביחה והמכירה ולא הוזמו על הגנבה, הדבר יהא תלוי אם שתי העדיות היו בבת אחת, או בהפסק של תוך כדי דיבור:

אם שתי העדיות לא היו בבת אחת, כגון שהעידו על הטביחה ומכירה אחר הפסק כדי דיבור מעדות הגנבה, הגנב חייב לשלם תשלומי כפל (ראה ערכו. על חיוב העדים בשלשה וארבעה בתורת זוממים ראה ערך עדים זוממים); ואם העידו בבת אחת, בתוך כדי דיבור, הרי הדבר תלוי במחלוקת אמוראים מאימתי נפסל עד זומם – אם למפרע, משעה שהעיד בשקר, או מכאן ולהבא, משעה שהוזם (ראה ערך הני"ל), שאם למפרע נפסלו, עדות שבטלה מקצתה בטלה כולה, וכיון שעדות הטביחה בטלה, אף עדות הגנבה שעמה בטלה, ולכן פטור הגנב מכלום, אבל אם מכאן ולהבא הוא נפסל, הרי על הטביחה שהוזמו – הוזמו, ועל הגנבה שלא הוזמו – לא הוזמו, וחייב הגנב לשלם תשלומי כפל (בבא קמא עג א, בפירוש מחלוקת חכמים ורבי יוסי בתוספתא שם ז, וראה שיטה מקובצת שם בשם הראב"ד בתוספת ביאור. וראה ערך עדים זוממים שהלכה למפרע נפסל).

בשטר

ענינו ודיו שטר שזמנו כתוב באחד בניסן בשמיטה, ובאו אחרים ואמרו היאך אתם מעידים על שטר זה, והלא באותו היום עמנו הייתם במקום פלוני – השטר כשר, שאני אומר שמא איחרו זמנו של שטר וכתבו (תוספתא מכות א, וברייתא בסנהדרין לב א; רמב"ם עדות יט ג; טור חו"מ מג; בית יוסף ושו"ע שם לד ט), והיינו שקודם לכן ראו ההלואה במקום שכתוב בשטר, והוטל עליהם

אין לך בו אלא חידושו (ראה ערך חדוש), ואין לנו להוסיף עליו, ולא מצינו שהאמינה תורה לאחרונים אלא בהזמה בלבד, ולא כששיתפו עמה גם הכחשה (לחם משנה עדות יח ב).

• ויש שהסביר הדברים, שדוקא כשהמזימים אומרים שהמוזמים לא היו כלל יחד עם בעלי הדבר הרי זו הזמה, שהרי על ידי כך ברור לנו שלא ראו המעשה כלל, אבל במקרה זה הרי הם אומרים שהמוזמים היו יחד עם בעלי הדבר, אלא שגם הם המזימים היו שם, וממילא אין כאן הזמה, שהרי אף לפי דבריהם היו המוזמים יכולים לראות המעשה (פני יהושע מכות ה א)⁵. החולקים על דין זה יש חולקים על עיקר דין זה וסוברים שאף הכחשה והזמה כאחת, כגון שאמרו המזימים שהיו יחד עם המוזמים ועם הלוח והמלוה, הרי זו הזמה (לחם משנה עדות יח ב, בדעת הטור, וכן כתב התוספות יום טוב במסכת מכות א ד, בדעת הטור⁶).

ויש מסבירים הדבר לפי שהטעם שבהזמה האחרונים נאמנים יותר הוא מפני שהם מעידים על גופם של העדים הראשונים, וכמעידים על העדים שחיללו שבת וכיוצא (ראה לעיל: גדרה ודינה; הטעם שהמזימים נאמנים שזהו טעם הטור), ולכן אפילו אם יש הכחשה עמה אין בכך כלום, והם נאמנים בהזמתם (לחם משנה שם בדעת הטור לשיטתו).

שלא בפני המוזמים

העידו המזימים שלא בפני המוזמים, אף שאינה הזמה כדי לחייב את המוזמים עונש כאשר זממו (ראה כתובות כ א, וראה ערך עדים זוממים), מכל מקום הרי זו הכחשה, שמכחישים את העדים אף שלא בפניהם (כתובות שם; רמב"ם עדות יח ה; טור חו"מ לח).

יש סוברים שהכחשה זו אינה כהכחשה של שתי כתי עדים המכחישות זו את זו, שאין שם עדות כלל, אלא כיון שהוזמו בגופם, אפילו שלא בפניהם, הכת המוזמת היא המוכחשת, ופסולה לכל עדויות שבתורה, והכת האחרונה כשרה, ולא אמרו הזמה שלא בפניהם אינה הזמה, אלא בנוגע לעונש של "כאשר זמם" (שו"ת הריב"ש רסו; מהרי"ט אהע"ז לו; תומים לח בדעת התוספות כתובות כב א ד"ה תרי ותרי, וראה בדבריו לד סק"ט שכתב שאינם נפסלים)⁷.

ויש חולקים וסוברים שאין זו הזמה כלל, אלא הכחשה, והרי הם כשתי כתי עדים המכחישות זו את זו, שאין מאמינים לזו יותר מזו (מהרלב"ח בקונטרס הסמיכה⁸; שו"ת מהר"ם אלשקר סא; שו"ת רדב"ז ד סי' אלף קכח נו; ש"ך שם), כיון שהזמה חידוש הוא (ראה לעיל: גדרה ודינה; הטעם שהמזימים נאמנים), ואין לך בו אלא חידושו שדוקא כשהיזמום בפניהם (מהרלב"ח שם, והביאו מהרי"ט שם).

הזמה במקצת

העדות בטלה כשם שעדים שנמצא אחד מהם קרוב או פסול, עדות כולם בטלה (ראה ערך פסולי עדות), כך עדים שהוזמו מקצתם, עדות כולם בטלה, שזה שהוזם פוסל את כולם (רש"י סנהדרין ס א ד"ה כרבי עקיבא; תוספות מכות ו ב ד"ה הרי אלו).

[והוא הרי"ד] שסובר כן רק דיבר באופן אחר, ואות ב שם בשלטי גיבורים הוא המשך אות א שם כמבואר למענין. 7. וראה ש"ך חו"מ סוף סימן לח, בדעת הריב"ש. 8. וראה שם עוד בסימן קלא שהאריך לדחות דברי הריב"ש וכתב שפירשו זה. 9. עדות מיוחדת היא כשאחד רואה אותו מחלון זה ואחד מחלון זה, ואינם רואים זה את זה. ראה מכות ו ב ורש"י ד"ה עדות. 10. וראה קצות

כג ב ובמהר"ל בן חביב בתשובותיו קלו. 5. וראה עוד טעם בשו"ת רבי עקיבא איגר ריב בסופו. וכמה חילוקים נאמרו באחרונים בדין זה – ראה מהר"י בן לב ב סג והובאו דבריו בלחם משנה עדות יח ב. וראה נתיבות המשפט לח א בענין זה; מהרי"ט בתשובתו אבן העזר לו; תומים לח; שו"ת לבוש מרדכי לרבי משה מרדכי עפשטיין סח. 6. וראה רא"י בשלטי גיבורים כתובות כג ב בשם מו"ח

סק"י שתלה הדבר במחלוקת רז"ה ורמב"ן בתחילת מסכת ראש השנה¹¹. אמרו העדים בבית דין שטר זה בזמנו כתבנוהו לא איחרנו ולא איחרנוהו, ובאו עדים אחרים והזימום, עדי זמנו של השטר השטר נעשים זוממים (ר"ף ב"ק כח ב; רמב"ם עדות יט ג; טור חו"מ מג ושו"ע שם לד ט¹²), והוא הדין כשכתוב בשטר שנכתב בזמנו (ר"ן כתובות יב ב, בשם הר"ף בבא קמא שם). ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שבעדות בעל פה הוא שיש הזמנה, אבל בעדות בשטר לעולם אין הזמנה (המאור כתובות פרק ב בסוגיית שלשה שישבו לקיים כא ב, והביאו הר"ן שם), אפילו כתוב בשטר בזמנו כתבנוהו, מפני שהזמנה חידוש הוא, ואין לך בו אלא חידוש, שסתם עדות בעל פה היא (הר"ן שם בדעתו, והביאו הבית יוסף שם לד ומג¹³).

לכתוב שטר ואיחרוהו מלכתבו עד אחד בניסן, וכתבוהו במקום שאומרים המזימים, ולא כתבו שם המקום שבו נכתב השטר אלא שם המקום שראו שם ההלואה (רש"י סנהדרין שם ד"ה חיישינן); או שמה שטר זה נכתב לפני אחד בניסן של שמיטה באותו מקום הכתוב בשטר, ואיחרו זמנו וכתבו באחד בניסן, ונמצא כשהגיע אחד בניסן שהוא זמנו של שטר לא היו באותו מקום, שהלכו למקום אחר (תוספות שם, וכן פירשו ברמב"ם וטושי"ע שם).

כשטר קנין אף בשטרי קנין, ששטר מאוחר פסול (ראה ערך שטר מאוחר), מכל מקום אין בשטר הזמנה, שאנו אומרים שמה איחרוהו והודיעו למוכר שאיחרו (נודע ביהודה תניא חו"מ ו. וע"ע הנ"ל); ויש שתלו הדבר במחלוקת ראשונים (ראה תומים לד

הזמנה

יחוד דבר לשימוש שיאסור אותו בהנאת שימושים אחרים

• הזמנה במעות;	• הפרקים;
• בהורדה מקדושה;	• גדרה;
• בתנאי;	• באיסורי הנאה;
• בדבר מצוה;	• בדברים שבקדושה: הצורך בהזמנה;
• בדבר מאוס.	• בדברים שבקדושה: האיסור ע"י הזמנה;

סיכום תמציתי

גדרה

חפץ שהזמינוהו לתשמיש האוסרו בהנאה או המתפיסו בקדושה, נחלקו בו תנאים ואמוראים אם הזמנה זו דבר הוא – "הזמנה מילתא" – או לא, כלומר: אם החפץ נאסר בהנאה או נתפס בקדושה כבר משעת ההזמנה, או שאין ההזמנה דבר – "הזמנה לאו מילתא" – ואין ההזמנה פועלת לאסור או להקדיש את החפץ. המחלוקת המפורשת בהזמנה נאמרה בהזמנה לדבר האוסרו בהנאה, אלא שבמחלוקת זו מפרשים בתלמוד גם מחלוקת של תנאים בהזמנה לדבר שבקדושה.

באיסורי הנאה

האורג בגד למת, לאחר שמת, נחלקו אמוראים, והלכה שמותר בהנאה כי הזמנה לאו מילתא היא, ולכן כלים המוכנים לתכריכים לא נאסרו בהנאה, ואפילו האורג בגד למת אינו נאסר עד שיגיע במיטה הנקברת עמו. אף שהלכה שאין הזמנה אוסרת, אלא נתינה על המת, מכל מקום אף הנתינה לבד בלא הזמנה מתחילה לכך אינה אוסרת, לפי שצריך תשמיש וגם הזמנה. ודוקא כשבעל הבגד הוא שנתן על המת אחר ההזמנה, אבל נתן אחר – לא נאסר.

הבונה קבר למת אינו נאסר בהנאה עד שיתנו בו את המת.

בנה קבר לשם חי – לכשימות – וקבר שם מת ופינהו, הרי זה מותר בהנאה, שהרי זה כמשתמש בלא הזמנה, אבל אם הוסיף בו דימוס – נדבך של אבנים – לשם המת, אסור בהנאה אף אחר שפינה את המת משם, שיש כאן הזמנה וגם תשמיש.

בדברים שבקדושה: הצורך בהזמנה

בשני מובנים דנו בהזמנה בדברים של קדושה: אם צריכים להתפיס את הקדושה בדבר על ידי הזמנה, קודם שישתמשו בו בקדושה, ואם ההזמנה אוסרת – כדרך שדנו באיסורי הנאה – להשתמש בו בדברים אחרים.

במובן הראשון נחלקו תנאים בעור של תפילין אם צריך עיבוד לשמן – חכמים סוברים עור בהמה טהורה כשר לתפילין אפילו אם לא עיבדוהו לשמן, ורבן שמעון בן גמליאל סובר פסול עד שיעבדו לשמן, והדבר תלוי במחלוקת האמוראים אם הזמנה מילתא או לא.

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כחכמים שאין צריך עיבוד לשמה, מפני שהם מפרשים שחכמים סוברים כשיטת רבא שהזמנה לאו מילתא; ויש פוסקים כרבן שמעון בן גמליאל שצריך עיבוד לשמה.

זוממים מאימתי נפסלים לעדות כשאמרו בזמנו כתבנוהו. ¹³ וראה ב"ח שם לד, ושי"ך שם ס"ק יג וסוף סימן לח בארוכה בדעת ראשונים אלו. **הזמנה**. ¹ ח', טור' תרכג-תרמה.

החושן לו סק"ב, ואור שמח שם, שהכריעו כהראב"ד. ¹¹ וראה שם שדייק מהסמ"ע ס"ק כא שבשטרי מכר הרי זו הזמנה, וראה נודע ביהודה שם שהסמ"ע רצונו לומר רק על עיקר הדין שבמכר מאוחר פסול. ¹² ראה ערך עדים

דברים שבקדושה: האיסור על ידי הזמנה

במובן השני, היינו אם הזמנה לדבר של קדושה אוסרת להשתמש בו חול, שנו בברייתא: אמר לאומן עשה לי תיק של ספר, או נרתיק של תפילין – עד שלא נשתמש בהם קודש – מותר להשתמש בהם חול; נשתמש בהם קודש – אסור להשתמש בהם חול; וכן סודר שהזמינו לצור בו תפילין וצר בו תפילין – אסור לצור בו מעות; הזמינו ולא צר בו, או צר בו ולא הזמינו – מותר לצור בו מעות.

יש שכתבו שבזמינו שמכסים את התפילין בקופסאות לפני שמכניסים אותם לכיס התפילין, וקופסאות אלו מכסות התפילין מכל צדדיהם, דין כיס התפילין כדין 'תשמיש דתשמיש קדושה', ואין איסור להניח בו דברי חול. אמנם יש שכתבו להחמיר בזה, כיון שקשרי התפילין של ראש ושל יד אינם מכוסים בקופסאות, ודינם כקדושה עצמה, ונמצא כיס התפילין תשמיש קדושה ולא תשמיש דתשמיש. ולהניח מראה בתוך נרתיק התפילין, כיון שהיא לצורך המצוה הרי זה מותר, ומכל מקום עדיף שיניחנה בתיק הטלית, והוא הדין שמותר להניח פתק עם שמו בתוך נרתיק התפילין. בנה בית לשם חולין, והקדישו אחר כך לבית הכנסת, לא חלה עליו קדושת בית הכנסת עד שישתמשו בו, היינו עד שיתפללו בו.

הנודב מנורה או נר לבית הכנסת, אם לא נשתקע שם בעליו – שעדיין אומרים זו מנורה או נר של פלוני – אסור לשנותו לדבר הרשות, ואין הדברים אמורים אלא כשכבר הדליקו בהם בבית הכנסת, אבל כל שלא הדליקו – מותר, שהזמנה לאו מילתא.

הזמנה במעות

גבו צדקה למת עני או למת מצוה, ולאחר שעשו צרכי המת נשאר מותר, להלכה שאין הזמנה אוסרת, אין איסור הנאה.

בני העיר שגבו מעות לבנות בית הכנסת, או שאר תשמישי קדושה, אין משנים אלא לקדושה חמורה, ואף שהזמנה לאו מילתא, מכל מקום אסור, שכיון שהגיעו המעות ליד הגבאי לצורך מה שגבו, מיד חלה הקדושה על המעות ואסור לשנותן. ויש חולקים וסוברים שכיון שהזמנה לאו מילתא מותר לשנות אותם הדמים.

ספר תורה שנגנב או נשרף, והיה מבוטח ע"י חברת ביטוח שמשלמת את הנזק, יש שמצדד שנתפסת במעות קדושת ספר התורה; ויש שכתב שהכסף של חברת הביטוח בבחינת פנים חדשות באו לכאן, ואין שום התחייבות לקנות בכסף זה ספר תורה חדש, ויכולים לקנות בכסף זה כל מה שנראה נכון לתועלת הציבור, ואפילו דברים שאין בהם קדושה כלל. ולענין בית שהוקדש על ידי בעליו לבית הכנסת, ולאחר שנשרף קיבלו הבעלים את דמיו מחברת הביטוח, יש שכתב שאין לחייבו לבנות בדמים אלו בית כנסת אחר, לפי שלא נתפסה בהם הקדושה.

בהורדה מקדושה

כשם שנחלקו אמוראים אם נתפסת הקדושה בהזמנה בנוגע להשתמש בדבר לחולין, כך נחלקו בנוגע להורדה לקדושה פחותה, כגון תפילין של ראש לתפילין של יד, ולהלכה שהזמנה לאו מילתא, כל זמן שלא לבש אותה אדם מותר לשנות של ראש לשל יד.

לשנות בתים או רצועות וכן כיסי התפילין מתפילין של רש"י לשל רבנו תם או להיפך אסור, אלא אם כן לא הניחם אדם מעולם לשם מצות תפילין.

וכן אם עיבד קלף לשם ספר תורה, שאסור לכתוב עליו דברי חול, מפני שבגוף הקדושה הזמנה מילתא, מכל מקום להורידו לקדושה קלה, כגון לכתוב עליו תפילין – מותר; ויש מהאחרונים חולקים וסוברים שאסור לכתוב עליו תפילין, לפי שהיא קדושה קלה.

בתנאי

הזמנה על תנאי שיהיה מותר להשתמש בו, אינה אוסרת, כגון שהזמין תיק של תפילין להניח בו תפילין לעולם, וגם השתמש בו והניח בו תפילין, אם בשעה שהזמין התנה מתחילה שיהיה מותר להשתמש בו לצורך חול – מותר.

ונהגו הרבה בני אדם להשתמש בכיס של תפילין, כשהם בדרך, להצניע שם שאר דברים הצריכים להם בדרך, לפי שכיון שנהגו כן הרי זה כאלו התנו עליו כשעשאוהו או כשקנאוהו שישתמשו בו בדרך כמנהגם.

וכן בהורדה מקדושה חמורה לקדושה קלה, אם הזמינם על תנאי שיהיה מותר לעשותם של יד, אפילו אם לבשם אחר כך בשל ראש, מותר לשנותם לשל יד.

דבר מצוה

בציצית, שנחלקו אמוראים אם צריך בה טווייה לשמה, כתבו ראשונים שכשם שבעיבוד לשמה הדבר תלוי בדין הזמנה, כך דין טווייה לשמה תלוי בדין הזמנה, ולהלכה שהזמנה לאו מילתא – צריך.

הזמין דבר למצוה, כגון שהזמין חוטים לציצית ועדיין לא הטיל אותם בבגד; או שאגד הלולב ומיניו ועדיין לא הגביהם לצאת ידי חובתו; או שעשה סוכה ועדיין לא ישב בה – אין הדבר נאסר מיד, לפי שהזמנה לאו מילתא. אף שתשמיש בלבד בלי הזמנה אינו אסור, בסוכה שישב בה ולא הזמינה יש שכתבו שחלה עליה קדושה, מפני שגילתה התורה שאף סוכה אינה אלא לפי שעה – קדושה חלה עליה. ויש שכתב שגם סוכה צריכה הזמנה, ואם ישב בה ולא הזמינה אינה נאסרת.

דבר מאוס

הזמין בנין לבית הכסא, ועדיין לא נשתמשו בו, נסתפקו בגמרא אם יש זימון לבית הכסא, או אין זימון לבית הכסא, היינו אם ההזמנה אוסרת לומר בו דבר שבקדושה, כדין בית הכסא, או שאינה אוסרת. להלכה רוב הראשונים פסקו להחמיר, ואסור לקרוא קריאת שמע ולהתפלל בתוכו. הזמין בית לבית המרחץ, ועדיין לא נשתמשו בו, מותר להתפלל בתוכו, ואיננו דומה לבית הכסא, שנסתפקו בו, לפי שבית הכסא מאוס, ושם מגונה עליו; או שזוהמתו יתרה.

גדרה

חפץ שהזמינוהו לתשמיש האוסרו בהנאה או המתפיסו בקדושה, נחלקו בו תנאים ואמוראים אם הזמנה זו דבר הוא - "הזמנה מילתא" - או לא, כלומר: אם החפץ נאסר בהנאה או נתפס בקדושה כבר משעת ההזמנה, או שאין ההזמנה דבר - "הזמנה לאו מילתא" - ואין ההזמנה פועלת לאסור או להקדיש את החפץ. המחלוקת המפורשת בהזמנה נאמרה בהזמנה לדבר האוסרו בהנאה, אלא שבמחלוקת זו מפרשים בתלמוד גם מחלוקת של תנאים בהזמנה לדבר שבקדושה.

באיסורי הנאה

הדין ופסוקו האורג בגד למת, לאחר שמת, נחלקו אמוראים:

- אביי אמר אסור בהנאה, שהזמנה מילתא היא (סנהדרין מז ב), שמאחר שהזמינו למת נקרא שם המת עליו, והרי זה כאילו כרכו בו (רש"י שם ד"ה מילתא), ותכריכי המת אסורים בהנאה (ראה ערך תכריכים).

- ורבא אמר מותר, הזמנה לאו מילתא היא (גמרא שם).

לאביי למדים הזמנה למת בגזרה שוה "שם שם" מעגלה-ערופה (ראה ערכו), שנאמר במת: וְתָמַת שָׁם מְרִים וְתִקְבֹּר שָׁם (במדבר כ א), ונאמר בעגלה ערופה: וְעָרְפוּ שָׁם אֶת הָעֵגְלָה בְּנֶחֱל (דברים כא ד), מה עגלה ערופה נאסרת בהזמנה - שירידתה לנחל איתן אוסרתה (רש"י שם ד"ה עגלה, על פי קדושין נו א, ושם מחלוקת בדבר, וראה ערך עגלה ערופה) - אף במת בהזמנה נאסר הדבר המוזמן לו (סנהדרין שם).

לרבא למדים שהזמנה לאו מילתא בגזרה שוה "שם שם" מעבודה זרה, שבמת נאמר "שָׁם" (ראה לעיל), ובעבודה זרה נאמר: אֲשֶׁר עָבְדוּ שָׁם (דברים יב ב), מה בעבודה זרה אין ההזמנה אוסרת, שהאומר בית זה לעבודה זרה אינו נאסר, שאין הקדש לעבודה זרה (ראה עבודה זרה נא ב, ושם המקור. וראה ערך משמשי עבודה זרה), אף במת אין ההזמנה אוסרת, ואין למדים מעגלה ערופה שהזמנה אוסרת, לפי שעגלה ערופה היא עצמה קדושה, ואנו למדים משמשים ממשמשים, משמשי מת ממשמשי עבודה זרה (סנהדרין מז א ורש"י), ולאביי אין למדים מעבודה זרה שהזמנה אינה אוסרת, לפי שהזמנה לעבודה זרה היא דבר שאין דרכה להיעשות כן, שהרי זה מעשה איסור, ואף בני נח אסורים בעבודה זרה, ולפיכך דוקא שם אין לאסור משעת הזמנה, שמא יחזור בו ולא יעשה את האיסור (סנהדרין שם, ורש"י ד"ה מיד. וראה תוספות שם מז ב ד"ה מאי טעמא, ובמהר"ם לובלין שם).

הזמנה בדיבור הזמנה בדיבור, בלי מעשה, נחלקו ראשונים אם אף בזה דיבור סובר אביי שהזמנה אוסרת:

- יש סוברים שאורג בגד למת שאמרו, לאו דוקא כשעשה מעשה וארג, אלא אפילו נטל את הבגד וייחדו בדיבור בלבד למת, אביי

אוסר, ולא אמרו אורג, אלא להשמיענו שרבא מתיר אפילו בהזמנה שבאה על ידי מעשה, אלא שמכל מקום צריך שבשעת הדיבור יטלנו ביד ויאמר זה יהיה למת, אבל יחוד בדיבור בלבד אינו מועיל אף לאביי (תוספות סנהדרין מח א ד"ה נתנו); ויש מהראשונים שלא הזכירו אף שיטלנו ביד, אלא כתבו סתם שלאביי אף הזמנה בדיבור לחדר בלי שום מעשה כלל אוסרת (חידושי הר"ן סנהדרין מז ב ד"ה אביי בשם רמב"ן).

- ויש חולקים וסוברים שלא אמר אביי הזמנה מילתא אלא בהזמנה שיש בה מעשה, כמו אורג בגד למת, או ירידתה לנחל איתן של עגלה ערופה, שיש בה מעשה כל שהוא, ולשון הזמנה כך מורה שהזמינו במעשה, אלא שאם בשעת נתינתו על המת אמר שיהיה מיוחד לכך, או אפילו לא אמר אלא חשב בלבו, הרי זה חשוב כהזמנה במעשה, אבל הזמנה בדיבור ולא נתן בו באותה שעה אין אותה הזמנה של דיבור עושה כלום (הר"ן בחידושו שם).

הלכה הלכה כרבא, שאין הזמנה אוסרת, וכלים המוכנים לתכריכים לא נאסרו בהנאה, ואפילו האורג בגד למת אינו נאסר (סנהדרין מז ב; רמב"ם אבל יד כא; טוש"ע יורה דעה שמת א) עד שיגיע במיטה הנקברת עמו (רמב"ם שם), שהרי זה כאילו כרכוהו בו, או כאילו נקבר עמו (חידושי הר"ן שם מז ב ד"ה אביי, בשם ה"ר דוד).

שיתכונן לצורך הפת היו אביו ואמו מזרקים בו כלים - יותר מן הצורך לתכריכיו, מפני חיבתו, ומחמת צערם מתכוונים לאסור את כל ממונם עליו (רש"י) - אינם נאסרים לדברי הכל, שאין הזמנה אוסרת לאביי אלא כשנכונו לצורך המת, אבל אלה עשו כן מחמת מרירותם ומתוך צערם, ואין זו הזמנה (סנהדרין מז א, ורש"י ד"ה מזרקי).

אבל אם נגעו במיטה הנקברת עמו - אסורים (רשב"ג בברייתא סנהדרין ב; רמב"ם אבל יד כב; טוש"ע יורה דעה שמת א), מפני שמתחלפים בתכריכי המת (גמרא שם; רמב"ם שם), ויבואו לומר שתכריכי המת מותרים, ולכן אסור מדרבנן (רש"י שם ד"ה במטה).

ודוקא כשזרקום מחמת מרירות לבם כדי שיהיו נקברים עמו, ונגעו במיטה הנקברת (רא"ש מועד קטן ג עט; מאירי סנהדרין שם; טוש"ע שם ושי"ד סק"ח), אבל כל שאין דעתם לכך, אין נגיעת המיטה אוסרת כלום (מאירי שם), כגון המצע שמונחים על המת, או הכר והכסת שנותנים תחת מראשותיו וכיוצא בהם, שלא נתנם על מנת לקברם עמו, לא נאסרו (ש"ך שם. וראה ערך מת).

מחוסר מעשה אין הזמנה אוסרת לאביי אלא אם כן הדבר המוזמן ראוי כמות שהוא לתשמיש הדבר האוסרו, אבל אם הוא מחוסר מעשה אחר אינה הזמנה, כגון שטווה פשתן לאורג בו בגד למת, אין הטוויה הזמנה, שמחוסר אריגה, וכן החוצב אבנים מן ההר לבנות בהן קבר, ועדיין לא בנה, אין האבנים אסורות (סנהדרין מז א ורש"י).

בדברים שבקדושה: הצורך בהזמנה

בשני מובנים דנו בהזמנה בדברים של קדושה: אם צריכים להתפייס את הקדושה בדבר על ידי הזמנה, קודם שישתמשו בו בקדושה, ואם ההזמנה אוסרת – כדרך שדנו באיסורי הנאה – להשתמש בו בדברים אחרים.

עור של תפילין במובן הראשון נחלקו תנאים בעור של תפילין (ראה להלן: באיזה עור מדובר, אם מדובר בעור של הבתים או של הרצועות או הקלף) אם צריך עיבוד לשמן – חכמים סוברים עור בהמה טהורה כשר לתפילין אפילו אם לא עיבדוהו לשמן, ורבן שמעון בן גמליאל סובר פסול עד שיעבדו לשמן (ברייתא בסנהדרין מה ב), והדבר תלוי במחלוקת האמוראים אם הזמנה מילתא או לא (גמרא שם).

• יש מהראשונים מפרשים שחכמים סוברים הזמנה לאו מילתא, ולכן אין הזמנת העיבוד חשובה, ואינה צריכה לשמן, ורבן שמעון בן גמליאל סובר הזמנה מילתא, ואף הזמנת העיבוד צריכה לשמן (רש"י שם ד"ה אף על גב; רמ"ה שם, וכן פירש מר רב משה גאון בתשובות גאונים [הרכבין] תלב).

• יש מפרשים להיפך: חכמים סוברים הזמנה מילתא, ולכן די לו במעשה הזמנה אחרת, כגון חיתוך העור ותיקונים קטנים, כגון תיקון הקלפים ושירטוטם, ורשב"ג סובר הזמנה לאו מילתא, ולכן צריך דוקא עיבוד לשמן (תוספות סנהדרין שם ד"ה אע"פ, וגיטין מה ב ד"ה עד; המאור סוכה ד ב, וכתב שפירוש זה עולה לדעת הגאונים; רא"ש הלכות קטנות ספר תורה א).

• ויש מפרשים שלא אמרו שדין עור התפילין אם צריך עיבוד לשמו תלוי בהזמנה מילתא אלא לדעת אביי, ואף לדעתו כולם סוברים הזמנה מילתא, ומחלוקתם היא שחכמים סוברים די שיזמין אותו קודם הכתיבה בהזמנה כל שהיא, ובכך נעשה העור מקודש קודם שישתמשו בו בקדושה, ורשב"ג סובר אף שאפשר לקדש העור בהזמנה בלבד, שאף הזמנה בלי מעשה הזמנה היא (ראה לעיל: הזמנה בדיבור, דעת הרמב"ם), מכל מקום דין הוא שכל עשיותיו של העור יהיו בקדושה; אמנם לדעת רבא הסובר שהזמנה לאו מילתא, אין טעם עיבוד לשמו כלל כדי לקדש את העור, אלא סתם מצוה היא לחבב את המצות, ורשב"ג סובר שמצוה היא זו שתהא עשייתן לשמן, וחכמים אינם סוברים כן, ואין מכאן להוכיח כלל שהזמנה מילתא או לאו מילתא (מלחמות לרמב"ם סוכה ד ב, וחיידושי הר"ן סנהדרין שם ד"ה תנאי בשמו, וכתב שנוכח הוא)⁴.

באיזה עור מדובר בעור זה שנחלקו בו התנאים, נחלקו הראשונים באיזה עור מדובר:

• יש סוברים שמדובר בעור של הבתים והרצועות שהם תשמישי קדושה, אבל בעור של הקלף שכותבים עליו הפרשיות לדברי הכל הזמנה מילתא, כמו שאמרו בעגלה ערופה שאוסרת בהזמנת מפני שהיא גופה קדושה (ראה לעיל: באיסורי הנאה; הדין ומקורו), ולכן אמרו בגיילי ספר תורה שאם עבדם שלא לשם – פסולים (ראה גיטין מה ב. וראה ערך ספר תורה), שהגוילים הם גוף הקדושה, ובהם הזמנה מילתא (ספר התרומה קצ, בדעת רש"י; תוספות מנחות מב ב ד"ה עד, בשם יש מפרשים בקיצור; מגן אברהם לב ס"ק נא).

כששתמש האם צריך גם להזמין אף שהלכה שאין הזמנה אוסרת, אלא נתינה על המת, מכל מקום אף הנתינה לבד בלא הזמנה מתחילה לכך אינה אוסרת (טושי"ע יו"ד שם א, וראה באר הגולה שם ג, ומפורש גם בקבר במסכת סנהדרין מה א, ורש"י ד"ה לא צריכא), לפי שצריך תשמיש וגם הזמנה, ואם לא הזמין אנו אומרים דרך מקרה השתמש בו (רש"י שם ד"ה אומניה, ומאירי שם).

ודוקא כשבעל הבגר הוא שנתן על המת אחר ההזמנה, אבל נתן אחר – לא נאסר, שאין אדם אוסר דבר שאינו שלו (רמב"ן בתורת הבית הארוך ענין ההוצאה; טור שם שם, וש"ך שם סק"ה. וראה ערך דבר שאינו שלו).

ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שלא אמרו תשמיש בלי הזמנה אינו אוסר באיסורי הנאה אלא במחובר לקרקע, כבנין של קבר (ראה להלן: בנה קבר לאדם חי לכשימות, כשקבר בו מת בינתיים), אבל בתלוש, כגון תכריכי המת, אין התשמיש זקוק להזמנה, והתשמיש בלבד אוסרו, שהרי משמשי המת למדים ממשמי עבודה זרה (ראה לעיל: הדין ומקורו), ובמשמשי עבודה זרה בתלוש העבודה לעבודה זרה עצמה אוסרת הדבר מבלי הזמנה (רמ"ה סנהדרין שם ד"ה ת"ש קבר, וראה ערך אשרה כרך ב וערך עבודה זרה²).

נקבר הבונה קבר למת – לאביי שהזמנה אוסרת, נאסר בהנאה מיד, ואינו מותר אלא אם כן בנאו לשם אדם חי לכשימות, או סתם לכשיצטרך; ולרבא שאין ההזמנה אוסרת, אינו נאסר בהנאה עד שיתנו בו את המת (סנהדרין מה א קבר חדש כו', ורש"י ד"ה קבר וד"ה הוא הדין). הלכה כרבא (רמב"ם אבל יד יח, וכסף משנה שם; טושי"ע יו"ד שם א), ואינו אסור משום הזמנה אלא אם כן בנה הקבר לאביו, והלך וקברו בקבר אחר, שמשום כבוד אביו לא יקבר בו עולמית (גמרא שם; רמב"ם שם כ; טושי"ע שם ז³).

בנה קבר לאדם חי לכשימות בנה קבר לשם חי – לכשימות (רש"י) – וקבר שם מת ופינהו, הרי זה מותר בהנאה, שהרי זה כמשתמש בלא הזמנה, אבל אם הוסיף בו דימוס – נדבך של אבנים – לשם המת, אסור בהנאה אף אחר שפינה את המת משם, שיש כאן הזמנה וגם תשמיש (סנהדרין מה א, ורש"י ד"ה לא צריכא; רמב"ם אבל יד יט), ואם מכיר את התוספת – חולצו, והשאר מותר (גמרא שם; רמב"ם שם).

נעשה למת ופינהו נעשה לשם המת, אף שפינהו, כיון שהוטל בו המת – נאסר (רמב"ם אבל יד יט; טושי"ע יו"ד שם א).

יש מן הראשונים סוברים שאם נתן את המת על דעת להיות בו עולמית, אסור אפילו לאחר שפינהו, אפילו לא בנאו לשמו, ולא הוסיף בו דימוס לשמו, ורק אם נתנו בו על דעת לפנותו ולא הזמין מתחילה במעשה מותר לאחר שפינהו, ואם בנאו לשם המת, או הוסיף דימוס לשמו, ונתנו בו אפילו על דעת לפנותו – אסור לעולם (תורת האדם לרמב"ם ענין הקבורה; חיידושי הר"ן סנהדרין מה א, בשם הרמב"ם; טושי"ע שם).

ויש חולקים וסוברים שאין הדברים אמורים אלא בהניח את המת שלא על דעת לפנותו, שאילו הניחו לפנותו, אפילו בנאו לשם המת – מותר, שתשמיש על תנאי אינו כלום (הר"ן שם בחידושי, והביאו בחידושי רבי עקיבא איגר ליו"ד שם. וראה ביאור הלכה על המשנה ברורה מה א).

קבר מחלוקת ראשונים אם שום מת אסור לקבור בו, או דוקא הבן אסור להיקבר בו. 4. ועיין שו"ת רבי עקיבא איגר ג.

2. וראה להלן: בדברים שבקדושה, שבדברים שאינם איסורי הנאה הרמ"ה מודה שאף בתלוש צריך הזמנה עם התשמיש. 3. וראה ערך כבוד אב וערך

אמר לאומן עשה לי תיק של ספר, או נרתיק של תפילין - עד שלא נשתמש בהם קודש - מותר להשתמש בהם חול; נשתמש בהם קודש - אסור להשתמש בהם חול (סנהדרין מח ב); וכן אמר רב חסדא, סודר שהזמינו לצור בו תפילין וצר בו תפילין - אסור לצור בו מעות; הזמינו ולא צר בו, או צר בו ולא הזמינו - מותר לצור בו מעות (סנהדרין שם א).

דברים אלה אמורים לדעת רבא, שהזמנה לאו מילתא, אבל לאביי שהזמנה מילתא, עשה תיק ונרתיק אסורים לחול אף קודם שנשתמש בהם קודש (שם ב באמר לאומן כו' תנאי היא כו'), וכן סודר שהזמינו לתפילין לאביי אף שלא צר בו - אסור, צר בו - אם הזמינו אסור, ואם לא הזמינו - מותר (סנהדרין שם א), ובין לאביי ובין לרבא צר בו בלבד בלי הזמנה אינו אסור, שאינו אלא מקרה ולא יחוד (רש"י שם ד"ה אומניה).

הלכה כרב חסדא ורבא (רמב"ם תפילין ד ט; טוש"ע או"ח מב א), ואפילו עשה כים מחדש לשם תפילין, אינו אסור עד שיצור בו תפילין (ברייטא בסנהדרין שם ב; שו"ע הרב שם ד, ומשנה ברורה שם סק"ט).

כשלא יחזרו צר בו אפילו בסתם, לפי שעה, ולא חשב בפירוש לתפילין שיהיה מיוחד לתפילין - כל שהזמינו מקודם, הרי זה אסור, שמצרפים ההזמנה הקודמת למעשה של עכשיו (נימוקי יוסף סנהדרין טו א, בשם רב אחא; שו"ע הרב מב ד, ומשנה ברורה ס"ק יד).

כשדעתו שהתפילין אם בשעה שצר בו התפילין היה דעתו יהיו בו לעולם שהתפילין יהיו בו לעולם, זוהי הזמנה ותשמיש ואסור (נימוקי יוסף סנהדרין טו א; ראב"ה מגילה עמ' 319; מגן אברהם מב סק"ה), אם מפני שהזמנה בדיבור בלבד גם כן אוסרת (ראה לעיל: באיסורי הנאה; הזמנה בדיבור דעת הרמב"ם); או מפני שזה חשוב כהזמנה על ידי מעשה, אפילו אם נתכוין במחשבה בלבד בשעה שצר שיהיו שם לעולם (ראה לעיל שם דעת חידושי הר"ן. וראה ביאור הלכה על המשנה ברורה מב א).

ויש מן הראשונים סוברים שאף אם צר בו התפילין על דעת קביעות לעולם אינו אסור עד שתהיה הזמנה קודמת (רב אחא בנימוקי יוסף סנהדרין שם, בשם מורו הרב).

הזמינו במעשה הזמינו במעשה, כגון שעשה הכיס לשם תפילין, והניח בו תפילין או שהיה כיס והוסיף בו איזה דבר לשם תפילין, על דעת לפנותו וצר בו אחר כך התפילין על דעת לפנותו, אף זה תלוי במחלוקת הראשונים בקובץ מת על דעת לפנותו (ראה לעיל: באיסורי הנאה; נעשה למת ופינהו) - שיש סוברים אסור להשתמש בו, עד שיטול - אם הוסיף בו דבר - מה שחידש (הרמב"ן שם; מגן אברהם מב סק"ה); ויש אומרים - מותר (חידושי הר"ן שם. והביאו בביאור הלכה על המשנה ברורה שם).

הזמינו קודם לכן בדיבור, ואחר כך צר בו תפילין על דעת לפנותו, לדברי הכל מותר להשתמש בו (שו"ע הרב שם ד, על פי המגן אברהם שם).

הזמינו לשעה ודוקא אם הזמינו להניח בו תפילין לעולם הרי זו הזמנה, אפילו אם אחר כך הניח בו אפילו פעם אחת לפי שעה, אבל הזמינו לפי שעה - אינה הזמנה (מרדכי מגילה תתיט; טוש"ע או"ח מב ג, בסודר: דאומניה כו' לעולם; מגן אברהם שם סק"ז).

אלא שבסודר כיון שסתם סודר אינו מיוחד לתפילין, יש סוברים שצריך דוקא שיזמינו בפירוש לעולם, אבל בסתם אין אומרים

• יש סוברים שמדובר בעור של רצועות התפילין בלבד, שאינן צריכות עיבוד לשמן, אבל הבתים הם כגוף הקדושה כמו הקלף, וצריך עיבוד לשמן (נימוקי יוסף סנהדרין טו א, וראה מגן אברהם מב סק"ו).

• ויש מפרשים שאף בקלף של תפילין נחלקו, ולחכמים אף זה אין צריך עיבוד לשמו, מאחר שהזמנה לאו מילתא (היינו לשיטת רש"י הנ"ל), ובגווילים של ספר תורה בלבד הוא שצריך עיבוד לשמן, מלימוד מיוחד ולא משום הזמנה (חידושי הר"ן סנהדרין מח ב ד"ה תנאי, לדעת רש"י).

להלכה אף להלכה נחלקו ראשונים:

יש פוסקים כחכמים שאין צריך עיבוד לשמה, מפני שהם מפרשים שחכמים סוברים כשיטת רבא שהזמנה לאו מילתא (ראה לעיל: עור של תפילין שיטת רש"י ועוד), והרי הלכה כרבא (רב משה גאון בתשובות הגאונים תלב; אור זרוע א תקלג, לדעת רש"י, וראה בית יוסף או"ח לו, בשמו; ספר התרומה קצ, לדעתו), אלא שאף בדעת חכמים נחלקו הפוסקים:

• יש פוסקים שעור הבתים בלבד אין צריך לשמה, אבל הקלף צריך עיבוד לשמה, שהוא גוף קדושה (אור זרוע וספר התרומה שם, לדעת רש"י).

• יש פוסקים שאף הקלף אין צריך לשמה (מאירי מגילה ח ב, לדעת רש"י; רב משה גאון בתשובות הגאונים שם, וראה האשכול [הוצאת רצ"ב א] עמ' 37).

• ויש פוסקים שהרצועות אינן צריכות לשמה, והקלף והבתים צריכים (נימוקי יוסף סנהדרין טו א. וראה מגן אברהם מב סק"ו בדעתו).

ויש פוסקים כרבן שמעון בן גמליאל שצריך עיבוד לשמה (רב האי גאון בתשובות הגאונים סג ותלב; תשובות הגאונים חמדה גנוזה קכג בין בקלף ובין ברצועות; תוספות סנהדרין מח ב ד"ה אע"פ, ומנחות מב ב ד"ה עד; ספר התרומה ואור זרוע שם).

מגילה במגילה, שנחלקו בה ראשונים אם צריכה עיבוד לשמה כספר תורה, או שאינה דומה בזה לספר תורה (ראה טוש"ע או"ח תרצא א, וראה ערך מגילה), יש שתלו את הדבר במחלוקת הראשונים אם לרבא שהזמנה לאו מילתא הלכה כחכמים, שאין צריך עיבוד עור הבתים לשמה (ראה שיטת חכמים לעיל: עור של תפילין), ובספר תורה בלבד דין מיוחד הוא (ראה לעיל: באיזה עור מדובר, לשיטת רש"י ורמב"ם), ולפי זה מגילה אינה צריכה עיבוד לשמה, ואם לרבא הלכה כרבן שמעון בן גמליאל שצריך עיבוד לשמה (ראה שיטתו לעיל: עור של תפילין), אף עור המגילה צריך לשמה (באור הגר"א תרצא ס"ק ד וה. וראה ערך הנ"ל).

להשתמש בכלי הדיוט אף העושה כלי להדיוט אם מותר להשתמש בו לגבוה, במקדש, תלוי במחלוקת חכמים ורבן שמעון בן גמליאל - לחכמים מותר, ואין צריך לעשותו בתחילתו לשם גבוה, ולרבן שמעון בן גמליאל אסור (ירושלמי יומא ג ו, והובא במלחמות לרמב"ן סוכה ד ב). להלכה כתבו ראשונים שאסור (רמב"ם בית הבחירה א כ).

על כלי שרת שאינם קדושים אלא במשיחה או בחינוך עבודה, ראה ערך כלי שרת.

בדברים שבקדושה: האיסור על ידי הזמנה

נרתיק של במובן השני, היינו אם הזמנה לדבר של קדושה תפילין אוסרת להשתמש בו חול, שנו בברייתא:

הנודב סעודה הנודב מנורה או נר לבית הכנסת, אם לא נשתקע לבית הכנסת שם בעליו - שעדיין אומרים זו מנורה או נר של פלוני - אסור לשנותו לדבר הרשות (ראה ערכין ו ב. וראה ערך בית הכנסת; נדבות לבית הכנסת), ואין הדברים אמורים אלא כשכבר הדליקו בהם בבית הכנסת, אבל כל שלא הדליקו - מותר, שהזמנה לאו מילתא (מרדכי מגילה תתכא, והובא בבית יוסף יו"ד רנט. וראה ש"ך שם סק"י שכתב שדוקא כשהמתנדב מסכים, וראה ערך צדקה).

קלף שעבדו קלף שעבדו לשם ספר תורה או תפילין - יש לצורך מצוה סוברים שאסור להשתמש בו דבר חול, לדעת האומרים שצריך עיבוד לשמה, מפני שבגוף הקדושה לדברי הכל הזמנה מילתא (נימוקי יוסף סנהדרין טו א; רמ"א בשו"ע או"ח מב ג); ויש סוברים שמותר, מפני שלדעתם עיבוד לשמה אינו נצרך מפני הזמנה, אלא דין הוא בכתיבת ספר תורה מפני מצותו, אבל הקלף אינו אלא מתשמישי קדושה, שגוילים של כתיבה אגב כתב הם קדושים, ואם בטל הכתב - בטלה קדושתם (מלחמות לרמב"ן סוכה ד ב. וראה ספר התרומה קצ).

אף עור שעבדו לשם הבתים של תפילין אסור לשנותו לחול (מגן אברהם שם לדעה שקלף אסור לשנותו, והחולקים על קלף כל שכן שיחלקו על בתים).

עור שעבדו עור שעבדו לרצועות של תפילין, יש לרצועות התפילין מהראשונים סוברים שקודם שחיברו לקציצה - כינוי לאחד משני בתי התפילין - יכול לשנותו לחול, ואחר שחיברו - אסור לשנותו (המאור סוכה ד ב); ויש סוברים שרצועות אינן אלא תשמישי קדושה, ומותר לשנותן (נמוקי יוסף סנהדרין טו א. וראה משנה ברורה מב ס"ק כא וביאור הלכה שם שבמקום הדחק יש לחקל כי המאור יחיד הוא בזה⁵).

הזמנה במעות

גבו צדקה גבו צדקה למת עני או למת מצוה, ולאחר שעשו צרכי למת המת נשאר מותר, לדעת אב"י שהזמנה אוסרת, נחלקו תנאים בדבר אם ההזמנה תופסת גם את המותר לאסרו בהנאה:

- רבי נתן סובר שגם המותר נתפס בהזמנה, וחייב לעשות מן המותר דימוס - שורת אבנים - על קברו, או זילוף של יין לפי מיטתו (ראה ערך קבורה על מנהג הזילוף).
- תנא קמא סובר שאין ההזמנה תופסת אלא את הצריך למת, ולא את שאינו צריך לו, היינו המותר, והוא ליורשיו.

- ורבי מאיר סובר שהדבר ספק, ולפיכך לא יגע בו עד שיבוא אליהו (סנהדרין מח א, בפירוש מחלוקת התנאים בשקלים ב ה לדעת אב"י).
- ולרובא שאין הזמנה אוסרת, לדברי הכל אין שם איסור הנאה, ולא נחלקו התנאים אלא משום בזיון המת כשגבו המעות לשמו, אם המת מוחל על בזיונו לגבי יורשיו (סנהדרין שם לרבא. וראה רמב"ם מתנות עניים ט יח וטושי"ע יו"ד שנו א שהלכה כתנא קמא, וראה ערך צדקה).

גבו מעות בני העיר שגבו מעות לבנות בית הכנסת, או לתשמישי קדושה שאר תשמישי קדושה, אין משנים אלא לקדושה חמורה (רמב"ם תפלה יא טו; טושי"ע או"ח קנג ה), ואף שהזמנה לאו מילתא, מכל מקום אסור, שכיון שהגיעו המעות ליד

שהזמנתו היא לעולם (אליה רבה שם סק"ב, וחביאו במשנה ברורה ס"ק יב); ויש סוברים שאף בסודר סתמו כלעולם (באור הגר"א שם סק"ה להבנת המשנה ברורה וביאור הלכה שם בדעתו שלא בא למעט אלא כשהתנה בפירוש לפי שעה).

קטן שהניח קטן שהניח בו תפילין - אסור, אבל בדבר הנאסר תפילין נרתק על ידי הזמנה לבד לא נאסר בהזמנת קטן, שהקטן יש לו מעשה, ואין לו מחשבה (מגן אברהם מב סק"ד. וראה ערך קטן).

הזמין ובא אם הזמין אחד לדבר של קדושה ובא אחר והניח אחר והניח בו - אינו נאסר, שאין אדם אוסר דבר שאינו שלו (מגן אברהם מב סק"ד, וראה ערך דבר שאינו שלו).

להניח סידור יש שכתבו שבזמנינו שמכסים את התפילין ושאר דברים בקופסאות לפני שמכניסים אותם לכיס התפילין, נרתק התפילין וקופסאות אלו מכסות התפילין מכל צדדיהם, דין כיס התפילין כדין תשמיש דתשמיש קדושה, ואין איסור להניח בו דברי חול (קונטרס הלכות תפילין עג, בשם הגר"ש אלישיב לענין הנחת פתק עם שמו בתוך הנרתק; פסקי תשובות מב ד, ע"פ הביאור הלכה שעל המשנה ברורה לד ד"ה שתי).

אמנם יש שכתבו להחמיר בזה, כיון שקשרי התפילין של ראש ושל יד אינם מכוסים בקופסאות, ודינם כקדושה עצמה, ונמצא כיס התפילין תשמיש קדושה ולא תשמיש דתשמיש (שו"ת מנחת אלעזר א כז; שו"ת דברי יציב א מח).

ולהניח מראה בתוך נרתק התפילין, כיון שהיא לצורך המצוה הרי זה מותר, ומכל מקום עדיף שניחנה בתיק הטלית (הליכות שלמה ד לז), והוא הדין שמותר להניח פתק עם שמו בתוך נרתק התפילין, כיון שהפתק נועד לצורך התפילין אם יאבדו או יגנבו שידעו למי להחזירן (קונטרס הלכות תפילין שם).

קנג גנב סודר ועשה ממנו כיס של תפילין, קנאו בשינוי מעשה, ואוסר (מגן אברהם מב סק"ד. וראה ערך שנו).

בגית הכנסת בנה בית לשם חולין, והקדישו אחר כך לבית הכנסת, לא חלה עליו קדושת בית הכנסת - לאיסור מכירתו והשכרתו לצרכי חול (ראה ערך בית הכנסת כרך ג) - עד שישתמשו בו (ירושלמי מגילה ג א; רא"ש שם ד א, ומרדכי שם תתיט; טושי"ע או"ח קנג ח), היינו עד שיתפללו בו (מרדכי שם; טושי"ע שם), ואפילו בנו לכתחילה לשם בית הכנסת, כך דינו (מרדכי שם. טושי"ע שם) שהזמנה לחוד, בין בדיבור ובין במעשה, אינה הזמנה אם לא השתמש בו אחר כך (מרדכי שם. וראה ערך הני"ל).

הקדישוהו לבית הכנסת והתפללו בו אפילו אורחים לפי שעה, כיון שמיוחד לתפילה - קדוש (מרדכי שם; שו"ע שם); הקדישו לפי שעה - מותר (מרדכי שם; שו"ע שם).

לבנים שהכינום לבית הכנסת, מותר למכרם ולמשכנם לדברי הכל, אף לאב"י הסובר הזמנה מילתא, שכיון שעדיין אינם ראויים כמות שהם לשימוש קדושתו, שמחוסרים עשיה לבנין הכותל, אינה הזמנה (מגילה כו ב ורש"י ד"ה הני).

ונסתפקו ראשונים בהקדישו קרקע לבנות עליה בית הכנסת, אם לסובר הזמנה מילתא הקדושה חלה מיד, כיון שאפשר להתפלל על הקרקע כמות שהיא בלא הבנין (מרדכי שם תתכא, בשם הר"מ).

5. וראה שו"ת צמח צדק הישן פא, ובשערי תשובה מב סק"ה.

מרבנו תם לרש"י אף שאנו לא פוסקים כמותם (שו"ת שבט הלוי ד ד).
להחליף פרשיות הרוצה להחליף פרשיות או בתים או רצועות בנאים
בתים או רצועות ומהוררים יותר, או מסופר שהוא יותר ירא שמים,
למהוררים יותר מנהג העולם להקל אף שמסלק כעת לגמרי
 הקדושה מהתפילין, בהסתמך על דברי הקסט סופר (סי' ה בלשכת
 הסופר א) שהביא בשם ספר חסידים (תתעט) בענין הכותב ספר תורה
 וכתב בו דף אחד שאינו יפה כשאר הדפים אף שאין בו טעות, שיכול
 להסיר את אותו דף ולכתוב אחר יפה במקומו, שלכך נאמר זה אלי
 ואנוהו (שו"ת לחם שלמה כה; שו"ת סת"ם להר"ש קלוגר נד).

אמנם יש מהפוסקים שהסתייגו בכך (שו"ת חכם צבי מה; בית שלמה
 יו"ד ב קלח וקעג), ולכן מהנכון למי שביכולתו לצאת יד כל ספק
 ולקנות תפילין חדשים, והישנים ישאירם בשלימותם וימכרם או
 ישאלם לאחרים (פסקי תשובות מב ב, בשם ספר תפלה למשה ב יח).

בספר תורה וכן אם עיבד קלף לשם ספר תורה, שאסור לכתוב
 עליו דברי חול, מפני שבגוף הקדושה הזמנה מילתא, מכל מקום להורידו לקדושה קלה, כגון לכתוב עליו
 תפילין - מותר (לבוש לב סק"ח; מגן אברהם שם סק"י); ויש
 מהאחרונים חולקים וסוברים שאסור לכתוב עליו תפילין, לפי
 שהיא קדושה קלה (שו"ת עבודת הגרשוני סה; שו"ת רבי עקיבא איגר א).
 וכן יש אוסרים בספר תורה שבלה ונמחקו האותיות לגמרי לכתוב
 עליו מגילת אסתר, מפני שבגוף הקדושה הזמנה מילתא ואסור
 להורידו מקדושתו, אלא שבזה אפילו לדעת המתירים לכתוב
 תפילין בקלף המעובד לספר תורה מצדדים לאסור, מפני שכבר
 חלה על הקלף קדושה ספר תורה במעשה, שכבר היה כתוב (שו"ת
 נודע ביהודה תנינא יו"ד קעג).

בתנאי

שימוש הזמנה על תנאי שיהיה מותר להשתמש בו, אינה
גנרתיק התפילין אוסרת, כגון שהזמין תיק של תפילין להניח בו
לצורך חול תפילין לעולם, וגם השתמש בו והניח בו תפילין,
 אם בשעה שהזמין התנה מתחילה שיהיה מותר להשתמש בו
 לצורך חול - מותר (בית יוסף או"ח מב, בשם מהר"י אבובב, ובי"ח שם;
 רמ"א בשו"ע שם א), ואפילו עשה הכיס לשם תפילין, וגם צר בו
 התפילין בקביעות, אם בשעת עשייתו התנה שיוכל לשנות
 כשירצה, מותר להשתמש בו חול (משנה ברורה שם ס"ק יז), ואפילו
 להשתמש בו בעודו בקדושתו, מותר כדין תשמישי קדושה,
 שמועיל בהם תנאי, ובלבד שלא ישתמש בהם דבר בזיון (מגן
 אברהם שם סק"ו, וראה ערך תשמישי קדושה).

ונהגו הרבה בני אדם להשתמש בכיס של תפילין, כשהם בדרך,
 להצניע שם שאר דברים הצריכים להם בדרך, לפי שכיון שנהגו
 כן הרי זה כאלו התנו עליו כשעשאוהו או כשקנאוהו שישתמשו
 בו בדרך כמנהגם (ט"ז שם סק"א ושו"ע הרב שם ו, על פי הרמ"א בשו"ע
 קנח ה. וראה ערך הנ"ל).

על תנאי בבית הכנסת, ראה ערך בית הכנסת (כרך א).

לשנות תפילין וכן בהורדה מקדושה חמורה לקדושה קלה, אפילו
של ראש לשל לדעת הסובר הזמנה מילתא, מועיל תנאי, כגון
 תפילין של ראש, שעדיין לא השתמש בהם, אם

הגבאי לצורך מה שגבו, מיד חלה הקדושה על המעות ואסור
 לשנותן (בית יוסף שם וכתב שדוהק; בי"ח שם וכתב שתורת אמת היא).

אמנם יש מפרשים שאין הקדושה חלה על המעות, והטעם שאסור
 לשנותן הוא משום שיש בדבר בזיון המצוה כשגבו לצורך המצוה
 ומשנה, וכדרך שאמרו בגבו מעות למת (מגן אברהם שם סק"ה. וראה
 ט"ז שם סק"ב בארוכה).

ויש חולקים לגמרי וסוברים שכיון שהזמנה לאו מילתא מותר
 לשנות אותם הדמים (תשב"ץ ב קע⁶).

תשמישי קדושה ספר תורה שנגנב או נשרף, והיה מבוטח ע"י
הפכוסחים חברת ביטוח שמשלמת את הנזק, יש שמצדד
בחברת ביטוח שנתפסת במעות קדושת ספר התורה (שו"ת מנחת
 יצחק ב עו); ויש שכתב שהכסף של חברת הביטוח בבחינת פנים
 חדשות באו לכאן, ואין שום התחייבות לקנות בכסף זה ספר
 תורה חדש, ויכולים לקנות בכסף זה כל מה שנראה נכון לתועלת
 הציבור, ואפילו דברים שאין בהם קדושה כלל (שו"ת ציץ אליעזר
 יח סז, וראה שם בתוספת הרחבה).

ולענין בית שהוקדש על ידי בעליו לבית הכנסת, ולאחר שנשרף
 קיבלו הבעלים את דמיו מחברת הביטוח, יש שכתב שאין לחייבו
 לבנות בדמים אלו בית כנסת אחר, לפי שלא נתפסה בהם
 הקדושה (שו"ת מהרש"ם ד פד).

בהורדה מקדושה

בתפילין כשם שנחלקו אמוראים אם נתפסת הקדושה בהזמנה
 בנוגע להשתמש בדבר לחולין (ראה לעיל: באיסורי הנאה;
 הדין ומקורו), כך נחלקו בנוגע להורדה לקדושה פחותה:

- לאב"י שהזמנה מילתא, תפילה של ראש שזימנה לצורך הראש,
 ועדיין לא לבש אותה אדם, אסור לשנותה לשל יד, שאין מורידים
 מקדושה חמורה לקדושה קלה.

- לרבא שהזמנה לאו מילתא, כל זמן שלא לבש אותה אדם מותר
 לשנותה לתפילה של יד (מנחות לד ב). הלכה כרבא (רמב"ם תפילין
 ג יז; טושי"ע או"ח מב א ומגן אברהם סק"ג⁷).

ואף שבגוף הקדושה לדברי הכל הזמנה מילתא (ראה לעיל: בדברים
 שבקדושה האיסור ע"י הזמנה), ואסור לשנותו לדבר חול, מכל מקום
 לשנותו לקדושה קלה - מותר (לבוש שרד לשו"ע שם, וראה מגן אברהם לב
 סוף סק"י); ויש שכתב שאין כאן הורדה מגוף הקדושה, שאינו צריך
 עיבוד אלא לשם תפילין ולא לשם הראש ביחוד, ולכן ההזמנה
 המיוחדת לשל ראש דינה כשאר הזמנות, שהזמנה לאו מילתא
 (חידושי רבי חיים הלוי תפילין א יא סוף ד"ה אלא, בבאור דעת הרמב"ם).

לשנות פרש"י לשנות בתים או רצועות וכן כיסי התפילין מתפילין
לר"ת ולהיפך של רש"י לשל רבנו תם או להיפך אסור, אלא אם
 כן לא הניחם אדם מעולם לשם מצות תפילין (משנה ברורה לד כ,
 וראה ביאור הלכה שם סעיף ד ד"ה הוא חל).

ומי שהונחו לו בתפיליו פרשיות של רבנו תם במקום של רש"י,
 מותר לו להוציאן ולהשתמש בבתים לפרשיות של רש"י, כיון
 שההשתמשות בהן כתפילין של רבנו תם היתה בטעות, ובודאי
 לא היה רוצה בכך, ועוד יש לצרף את הסוברים שמותר לשנות

השינוי מתפילה לתפילה, ראה ערך תפילין.

6. ובביאור הלכה למשנה ברורה שם כתב שגם המאירי כתב כן. 7. על אופן

ועדיין לא הטיל אותם בבגד⁹; או שאגד הלולב ומיניו ועדיין לא הגביהם לצאת ידי חובתו; או שעשה סוכה ועדיין לא ישב בה – אין הדבר נאסר מיד, לפי שהזמנה לאו מילתא, והרי זה כסודר שהזמינו לתפילין ולא צר בו (ראה לעיל: בדברים שבקדושה האיסור ע"י הזמנה. שאלות שלח שאלתא ככו; מגן אברהם מב סק"ו, ומשנה ברורה כא סק"ב בציצית; הגהות אשר"י ביצה ד ג, ורמ"א בשו"ע או"ח תרלח א בסוכה; הגהות אשר"י שם, וב"י ושו"ע או"ח תרג ב בהושענא¹⁰), ואפילו לסוברים שציצית צריך טויה לשמה (ראה לעיל) מכל מקום אם עשאו לשמן מותר לשנותן לדבר חול (מגן אברהם מב סק"ו, וראה רמב"ן מלחמות סוכה ד ב, וחינושי הר"ן סנהדרין מח ב ד"ה תנאי שכך כתבו מפורש. וראה ערך תשמישי מצוה).

כסוכה אף שתשמיש בלבד בלי הזמנה אינו אוסר, כסודר שצר בו תפילין ולא הזמינו (ראה לעיל: בדברים שבקדושה האיסור ע"י הזמנה), בסוכה שישב בה ולא הזמינה יש שכתבו שחלה עליה קדושה, מפני שגילתה התורה שאף שסוכה אינה אלא לפי שעה – קדושה חלה עליה (מחנה אפרים צדקה יב. וראה ערך סוכה).

ויש שכתב שגם סוכה צריכה הזמנה, ואם ישב בה ולא הזמינה אינה נאסרת (משנה ברורה תרלח סק"ט ושער הציון שם ס"ק יא, ולא הביא את המחנה אפרים); וכן נראים דברי ראשונים שכתבו שהיושב בסוכה שאינה עשויה לשם חג, כגון סוכת רועים וכיוצא, הרי היא כסוכה סתם, שבשביל שנכנס ואוכל שם פתו לא נתקדשה (הרשב"א בעבודת הקודש בית מועד ב ו¹¹).

בדבר מאוס

בגית הכסא הזמין בנין לבית הכסא, ועדיין לא נשתמשו בו, נסתפק רבינא¹² אם יש זימון לבית הכסא, או אין זימון לבית הכסא, היינו אם ההזמנה אוסרת לומר בו דבר שבקדושה, כדין בית הכסא (ראה ערך בית הכסא כרך ג), או שאינה אוסרת (בעיא שלא נפשטה במסכת ברכות כו א), והספק הוא בין שהזמינו בדיבור, ובין שהזמינו במעשה, כגון שבנאו לשם כך (תוספות נדרים ז א ד"ה מכלל).

וכתבו ראשונים שאף שמחלוקת אמוראים היא אם הזמנה מילתא או הזמנה לאו מילתא, לא נחלקו אלא בשהזמינו לדבר אחד, ואחר כך נמלך להשתמש בו לדבר אחר, כגון סודר שהזמינו לצור בו תפילין ועתה רוצה לצור בו מעות, אבל הספק בבית הכסא הוא בהזמין לדבר אחד, ומתקיימת בו אותה ההזמנה שהזמין, ואינו משנה אותו לדבר אחר (שיטה מקובצת ברכות שם).

להלכה:

- רוב הראשונים פסקו להחמיר, ואסור לקרוא קריאת שמע ולהתפלל בתוכו (הלכות גדולות ברכות סוף פרק ג; רמב"ם קריאת שמע ג ג; רא"ש ברכות ג נז; טושי"ע או"ח פג ב), אם מפני שהספק נפשט במקום אחר לחומרא (כסף משנה ולחם משנה שם); או מפני שאמוראים אחרים חולקים על רבינא וסוברים שיש זימון (רא"ש שם; כסף משנה שם. וראה באור הגר"א שם סק"ב שדחה).
- ויש שפסקו להקל (ראב"ד בחשגות שם בדעת הר"ף; תלמידי רבינו

התנה בתחילה שיהיה מותר להורידם לשל יד – מותר (מנחות לד ב), וכן אף להלכה שהזמנה לאו מילתא, אלא אם כן הזמינם וגם השתמש בהם, אם הזמינם על תנאי שיהיה מותר לעשותם של יד, אפילו אם לבשם אחר כך בשל ראש, מותר לשנותם לשל יד (רבו ירוחם יט ד; בית יוסף או"ח מב, בשם הר"י אבוהב; שו"ע שם ב).

ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שלא אמרו תנאי מועיל אלא להוציא מידי הזמנה, לסובר הזמנה מילתא, אבל לאחר שכבר חלה הקדושה על ידי מעשה, אין התנאי מועיל להפקיע הקדושה (אור זרוע א תקעא. וכן כתב בשו"ת משכנות יעקב או"ח נה והאריך בראיות).

קלף המעובר קלף המעובר לשם תפילין וספר תורה, אפילו לתשמיש קדוש לסוברים שבגוף הקדושה הלכה הזמנה מילתא (ראה לעיל: בדברים שבקדושה האיסור ע"י הזמנה), יש סוברים שאף בו מועיל תנאי, ואם התנה עליו מתחילה יוכל לשנותו אחר כך לכתוב עליו דברים של חול (ב"ח או"ח מב; ט"ז שם סק"א, ומגן אברהם סק"ו; שו"ת רבי עקיבא איגר קמא ג), אלא אם כן התחיל לכתוב על הקלף ספר תורה או תפילין, או שהתחיל לכתוב על הנייר שאר כתבי הקודש, שאסור לכתוב עליו דברי חול, אפילו אם התנה עליו בתחילה (מגן אברהם שם, ושו"ע הרב שם ו).

ויש מוסיפים בקלף המעובר לשם ספר תורה – ולא התחילו לכתוב עליו – שבזמן הזה אין צריך להתנות כלל, שכיון שכך נהגו, מן הסתם כשעושים על דעת כן עושים להשתמש בו בין לדבר שבקדושה ובין לדבר הרשות, ומותר – אפילו אם בגוף הקדושה הזמנה מילתא – לכתוב עליו כתובות וגיטין ושאר דברי רשות (ט"ז שם סק"א, ושו"ע הרב שם. וראה שו"ת רבי עקיבא איגר שם ב וג, ושו"ת עונג יום טוב ה בארוכה).

בדבר מצוה

בציצית בציצית, שנחלקו אמוראים אם צריך בה טויה לשמה (ראה סוכה ט א מחלוקת רב ושמואל), ותלו בתלמוד מחלוקת זו במחלוקת התנאים אם צריך עיבוד לשמה בעור של תפילין (ראה מנחות מב ב), כתבו ראשונים שכשם שבעיבוד לשמה הדבר תלוי בדין הזמנה (ראה לעיל: בדברים שבקדושה הצורך בהזמנה; עור של תפילין. סנהדרין מח ב), כך דין טויה לשמה תלוי בדין הזמנה, ולאביי שהזמנה מילתא אין צריך טויה לשמה, ולרבא שהזמנה לאו מילתא – צריך (תוספות סנהדרין שם ד"ה אף על פי, ומנחות שם ד"ה עד; המאור סוכה ד ב, וכשיטת התוספות).

ויש סוברים שבציצית החובה לעשותן לשמן הוא לא בתורת הזמנה, שהרי אין בהן קדושה, ומותר להשתמש בהן דבר חול לעולם (ראה ערך תשמישי מצוה), אלא שישנה מצוה לעשותן לשם חובה (רמב"ן במלחמות סוכה שם, וראה חידושי הר"ן סנהדרין שם ד"ה תנאי בשמו), ומצוה בלבד היא, משום חיוב המצוות (חידושי הר"ן שם בשם רמב"ן), או משום דרשה מיוחדת שנאמרה בהן (חידושי הר"ן שם לדעת הר"ף).

להלכה צריך טויה לשמה בציצית (רמב"ם בציצית א יא; טושי"ע או"ח יא א⁸).

הזמין דבר הזמין דבר למצוה, כגון שהזמין חוטים לציצית למצוה

8. וראה ערך ציצית על דיני לשמה שבטויות הציצית ושאר עשיותיהן. 9. ראה העמק שאלה שאלתא ככו שלסוברים ציצית חובת האדם היא, אפילו הטיל בבגד ולא לבשו עדיין, וראה שם שהשאלות סובר חובת טלית ולכן כתב שלא הטיל, וראה ערך ציצית מחלוקת אם חובת גברא או חובת טלית. 10. וראה

ערך בזוי מצוה כרך ג על האיסור להשתמש בציצית כשכבר קיים המצוה, ומחלוקת הפוסקים בשעה שאינו מקיים. 11. והמחנה אפרים והמשנה ברורה לא העירו מדברי הרשב"א. 12. וגירסת שיטה מקובצת: רב פפא, אבל בכל הדפוסים וכתבי יד רבינא, ראה דקדוקי סופרים שם.

(רמב"ם שם; טושי"ע שם), שהרי זה ספק דרבנן ולהקל (לחם משנה שם); ויש פוסקים בספק להחמיר (אור זרוע א קלד).

בבית המרחץ הזמין בית לבית המרחץ, ועדיין לא נשתמשו בו, מותר להתפלל בתוכו (שבת י א; רמב"ם קריאת שמע ג ג; טושי"ע פד א. וראה ערך בית המרחץ כרך ג), ואיננו דומה לבית הכסא, שנסתפק בו רבינא (ראה לעיל: בבית הכסא), לפי שבית הכסא מאוס (שבת שם ב), ושם מגונה עליו (רש"י שם ד"ה שאנן); או שזוהמתו יתרה (תוספות שם, וגורסים כן בגמרא, וכן הוא בכתבי יד, ראה דקדוקי סופרים שם).

ואף שבמקום אחר נסתפקו גם בבית המרחץ אם יש לו זימון (ראה נדרים ז א לגירסתנו) מכל מקום אחר כך נפשט הספק להיתר (תוספות שבת שם, וראה תוספות נדרים שם ד"ה הזמין); ויש שאינם גורסים כלל הספק בבית המרחץ (ראה תוספות שם ושם, שיש מוחקים בנדרים בית המרחץ).

יונה והרא"ש ברכות שם בדעתו, אם מפני שהלכה הזמנה לאו מילתא, ולא נסתפקו בהזמנה לבית הכסא אלא משום גזרה או משום בזיון, ולכן פסקו להקל (הראב"ד שם); או מפני שכשאינן בבית הכסא צואה אינו אסור אלא מדרבנן, וממילא הספק בהזמנה הוא ספק דרבנן ולהקל (תלמידי רבינו יונה שם, וראה הלשון ברא"ש שם).

להתפלל כנגד בית הכסא שהזמין, ולא בתוכו, לדברי הכל מותר (ברכות שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

ספק בהזמנה אמר בית זה יהיה לבית הכסא, ואמר על בית אחר וגם זה, דינם שוה, ואם אמר על השני ובית זה, ולא אמר וגם זה, הרי השני ספק אם הזמינו לכך אם לאו (בעיא שלא נפשטה בנדרים ז א; רמב"ם קריאת שמע ג ג; טושי"ע או"ח פג ג), כי שמא נתכוין לומר ובית זה לתשמיש סתם (גמרא שם; מגן אברהם שם סק"ג), לפיכך אין קוראים בו לכתחילה, ואם קרא בו - יצא

הַזְמָנָה (לבית דין)¹

קריאת בית דין לבעל דין לבוא לפניהם לדין

הפרקים:

- ההזמנה ומקורה;
- אנשים שאין מזמינים אותם;
- קביעת זמן;
- ימים שאין מזמינים בהם;
- כשאינו בביתו;
- כשהמוזמן מסרב.

סיכום תמציתי

ההזמנה ומקורה

כיצד מזמינים בעל דין לדין, שולחים לו בית דין שלוחם שיבוא ליום המזומן לדין. הזימון צריך להיות בשם שלשת הדיינים שהיו יושבים, אבל אם הלך שליח בית דין והזמין בשם אחד מהם - לא אמר כלום, ואם לא רצה בעל דין לבוא - אין משמתיים אותו. השליח אומר למוזמן "אתה ופלוני", כלומר שלא יאמר לו השליח סתם: היה מזומן לדין, אלא יודיעהו מי הוא התובעו בדין. הוצאות ההזמנה, כגון במקום שנוהגים ליתן שכר לשליח בית דין בעד ההזמנה, או שכר סופר הדיינים שכותב פתקא של הזמנה כשהנתבע חוץ לעיר ומזמינים אותו בכתב, משלם התובע ולא הנתבע.

קביעת זמן

כשמזמינים את בעל הדין לבוא לבית דין קובעים לו זמן. והשליחות עצמה אין לה זמן קבוע, אלא כל זמן שהתובע משתדל, שולחים הדיינים שהנתבע יכין עצמו לדון עם פלוני התובע ליום פלוני, והשליח יכול לילך כמה ימים קודם ולומר לבעל דין ביום פלוני תבוא לבית דין. קובעים זמן אחר זמן, שאם לא בא בזמן הראשון - קובעים לו זמן אחר, ואין מנדים אותו מיד. ונחלקו הראשונים במספר ההזמנות: יש סוברים שאין נותנים לו אלא שתי הזמנות; ורוב הראשונים מפרשים שנותנים לו שלש הזמנות. מתרים בו בכל הזמנה והזמנה שנכתוב עליו שמתא.

בזמן הזה כל הימים שווים, וימים הקבועים לשיבת הדיינים הם כשני וחמישי בימיהם. אשה שהזמינה לדין, כיון שהיא מצויה בעיר, אם לא באה בהזמנה ראשונה - מורדת היא, ושלשה זמנים שאמרו הם לאיש, שאינו מצוי בעיר. וכתבו ראשונים שהוא הדין לכל אדם כיוצא בה שהוא מצוי בעיר, שאין לו אלא זמן אחד בלבד, ורשאים בית דין ליתן הזמנה בבוקר שיבוא לבית דין בערב באותו יום, ואם לא בא כל אותו היום - כותבים עליו שמתא; וכן אשה שאינה מצויה בעיר, דינה כאיש, ואין מנדים אותה עד לאחר שלש הזמנות, ולא אמרו אשה אלא מפני שהדרך הוא שמצויה בעיר.

אם הלך לביתו למשך כמה שבועות קובעים לו בית דין זמן לפי ענין טרדתו שיכול לבוא, ואם לא בא באותו יום מנדים אותו, שאין ממתנינים לשלש הזמנות אלא למי שדרכו להיות יוצא ונכנס בעיר, שטרוד הוא ויש לו התנצלות שלא בא להזמנה ראשונה.

הוצאות הוצאות ההזמנה, כגון במקום שנוהגים ליתן שכר **ההזמנה** לשליח בית דין בעד ההזמנה, או שכר סופר הדיינים שכותב פתקא של הזמנה כשהנתבע חוץ לעיר ומזמינים אותו בכתב, משלם התובע ולא הנתבע (שלטי גיבורים סנהדרין א; ים של שלמה בבא קמא י יד; ש"ך יא סק"ב).

קביעת זמן

כיום הקבוע כשמזמינים את בעל הדין לבוא לבית דין קובעים **לישיבת הדיינים** לו זמן, שכן שלחו לקרח: מָחָר (במדבר טו טז. מועד קטן טז א), ולעולם אין להזמין לדין אלא ביום הקבוע לישיבת הדיינים לפי מנהג העיר (פרישה וסמ"ע סימן יא, וראה ערך בית דין).

והשליחות עצמה אין לה זמן קבוע, אלא כל זמן שהתובע משתדל, שולחים הדיינים שהנתבע יכין עצמו לדרון עם פלוני התובע ליום פלוני (פרישה וסמ"ע שם, ונתיבות המשפט שם בחידושים סק"ב), והשליח יכול לילך כמה ימים קודם ולומר לבעל דין ביום פלוני תבוא לבית דין (נתיבות המשפט שם על פי סמ"ע).

כשלא בא קובעים זמן אחר זמן (מועד קטן טז א), שאם לא בא **בזמן שקבעו** בזמן הראשון – קובעים לו זמן אחר (רש"י שם ד"ה זימנא), ואין מנדים אותו מיד (רש"י על הר"ף שם ח א), שנאמר: **קְרָאוּ שֵׁם פְּרֻעָה מֶלֶךְ מִצְרַיִם שְׁאוֹן הָעֶבֶר הַמוֹעֵד** (ירמיה מו יז. גמרא שם), שצויה הקב"ה על נבוכדנצר לבוא על מצרים ולהחריבה לזמן נועד, ומצינו שלא בא בזמן ההוא, שהרי המצריים ופרעה שמחים ומעבירים קול שאון שכבר העביר מהם נבוכדנצר המועד, ואף על פי כן לא כעס עליו הבורא יתברך ולא ביטל שליחותו, שהרי אנו רואים שחזר ובא על מצרים להחריבה ונמסרו בידו, כך אין לבית דין לכעוס על המוזמן כדי לקנסו, כי אולי לא היה לו פנאי ואנוס הוא (ריטב"א שם ד"ה ודקבעין, וראה ביאור אחר בנמוקי יוסף שם, ובחידושי הר"ן שם).

מספר ההזמנות קובעים זמן וזמן אחר זמן, והזמנים הם שני **שכית דין מזמינים** וחמישי ושני (בבא קמא קיג א לגירסא שלנו: זימנא וזימנא בטר זימנא⁶). ונחלקו הראשונים במספר ההזמנות:

- יש סוברים שאין נותנים לו אלא שתי הזמנות (רמ"ה בשיטה מקובצת בבא קמא שם; מאירי מועד קטן טז א), שהרי לא למדנו מן הכתוב בפרעה אלא שמזמינים פעם שנית ולא יותר, ומה שאמרו שני וחמישי ושני פירושו שקובעים זמן ביום שני שיבוא לדין ביום חמישי, ואם לא בא ביום חמישי קובעים לו זמן שני שיבוא ביום שני (רמ"ה בשיטה מקובצת שם).

- ורוב הראשונים מפרשים שנותנים לו שלש הזמנות: קובעים לו זמן ליום שני בשבת, ואם לא יבוא מזמינים אותו ליום חמישי, ואם לא יבוא מזמינים אותו ליום שני (רש"י בבא קמא שם ד"ה קובעין, ורשב"א שם ד"ה אמר, ורא"ש שם י ח; רמב"ם סנהדרין כה ח; טוש"ע חו"מ יא א), ולא למדנו מפרעה אלא שכשאנו בא פעם אחת אינה חזקה שאנו בא, עד שיוחזק בכך שלש פעמים, שכיון שאנו מצריכים חזקה לסרבנות, אינה חזקה בפחות משלש פעמים, כמו שמצינו בשור-המועד (רמ"ה בשיטה מקובצת שם לדעת רוב הראשונים, וראה ערך חזקה. וראה להלן: כשהמוזמן מסרב; מאימתי מנדים, מתי מנדים אותו כשלא בא).

(רש"י שם ד"ה ואמר; רמב"ם סנהדרין כה ז; טוש"ע חו"מ יא ב. על השמטת ע"י להלן: כשהמוזמן מסרב) עד שיאמר בשם שלשתם (גמרא שם; רמב"ם וטוש"ע שם).

במה דברים אמורים שלא ביום הדין, אבל ביום הדין אין בכך כלום (גמרא שם), לפי שביום הקבוע לישיבת הדיינים הכל יודעים שכל הדיינים מקובצים, ואף שבא השליח ואמר בשמו של אחד מהם, כאילו בא בשם שלשתם (רמב"ם וטוש"ע שם).

- יש סוברים שאם שלושת הדיינים יודעים בעיר, ואחד מהם ידוע בחשיבותו, והזמינוהו בשם האחד הפחות והקטן ממנו, אין כותבים שמתא אפילו כשהזמינו ליום הדין הקבוע, מפני שהמוזמן יאמר: אילו היו שלשה לא היו מזמינים אלא בשם הגדול (ים של שלמה בבא קמא י טו, והובא בקיצור בש"ך שם סק"ג).

- ויש סוברים שאם הזמין בשם המומחה אפילו שלא ביום הדין הקבוע הרי זה כמו בשם שלשתם (רמ"א בשו"ע שם; נתיבות המשפט שם סק"ג), שהיה לו למוזמן לחשוב שבדאי כל שלשתם ציווהו להזמין אלא שחלקו כבוד למומחה (סמ"ע שם בדעת הרמ"א, אלא שכתב שאינו מוכרח⁴).

מקום שאין במקום שאין שם בית דין, ותבע לחברו ממון, **בית דין** והשיבו הנתבע: הבא לי הזמנה מבית דין שבמקום אחר, ואז אלך עמך, יכולים בני עירם לקבוע לו זמן לילך לבית דין בלא הזמנה (ים של שלמה בבא קמא א מג, בשם הר"ש והודו לו כל רבני פריש; ש"ך חו"מ יא סק"א⁵).

נוסח ההזמנה השליח אומר למוזמן "אתה ופלוני", שנאמר: **אַתָּה וְהֵם וְאַהֲרֹן** (במדבר טו טז. מועד קטן טז א), כלומר שלא יאמר לו השליח סתם: היה מזומן לדין, אלא יודיעהו מי הוא התובעו בדין, כדי שיוכל להיזכר אם יש לו מה לעשות ויפייסנו, וגם כדי שיתן אל לבו מה לטעון עליו בדין (ריטב"א שם ד"ה את), וכן צריכים לפרש לו על מה הוא מוזמן (פירוש משקין לאחד מן הראשונים (ומיוחס מהמ"ל לרש"י) ולפני האחרונים להלן לא היה).

ודנו בכך אחרונים:

- יש שכתבו שאם הנתבע מבקש שיגלה לו התובע את תביעתו, אולי יפייסנו בלא בית דין – הדין עמו, וכל זמן שאינו רוצה לגלות לו אופן תביעתו אינו מחוייב לבוא עמו לדין כלל (ש"ך יא סק"א; נתיבות המשפט שם).

- יש חולקים וסוברים שרשאי התובע שלא לגלות לו את תביעתו (שו"ת באר שבע נד, הביאו הש"ך שם).

- ויש מכריעים שאת סכום התביעה צריך לגלות לו, אולי ישלם לו בלא בית דין, אבל אופן התביעה איך הוא חייב לו וכיוצא אינו חייב לגלות לבעל דין קודם שיבוא לבית דין (אורים יא סק"א. וראה ערך בעל דין).

היכן חותם אף על פי שאין העדים חותמים על השטר אלא למטה, **הדין** ואם חותמים מן הצד – פסול (ראה טוש"ע חו"מ מה א, וראה ערך שטר), הדיין יכול לחתום בשטר הזמנה מן הצד (גיטין פח א, ורש"י ד"ה אלא רב; בית יוסף ושו"ע סוף סימן יא), לפי שאין זה שטר כלל, אלא הודעה בלבד לבעל דין שיבוא לבית דין (ערוך השלחן שם).

ישראל, ראה ערך דיני קנסות. 6. ובעיטור אות ש שומא, וכן בחידושי הרשב"א שם הגירסא זימנא וזימנא וזימנא, ובאור זרוע שם תמג הגירסא זימנא וזימנא וזימנא וזימנא עד (ולא: ועד) למחר כו', ולגירסא זו מפורש

יוסף והר"ן שמשמע שרק רשות היא. 4. וראה נתיבות המשפט שם סק"ב שאפילו אינו מומחה לרבים. 5. וראה ים של שלמה שם, ושער המשפט ר"ס יא, שהראהו היא מדיני קנסות שבת דין שבבבל יכולים לקבוע זמן שילך לארץ

ח"מ יא א), שרשאים בית דין להזמין לדין ולקבוע יום על פי שכניו של המוזמן, או על פי אשה ההולכת למקומו של הנתבע – ויש מפרשים על פי אשתו של המוזמן (רמ"ה בשיטה מקובצת שם⁸, וראה ערך שליח בית דין) – וסומכים עליהם שעושים שליחותם (רש"י שם ד"ה על, וכן מבואר ברמב"ם וטושי"ע וראשונים שם), ואם לא בא משמתים אותו לערב (רש"י שם; רמב"ם וטושי"ע שם. וראה להלן: כשהמוזמן מסרב; מאימתי מנדים, על שעת הנדיו אם לערב או למחרת)⁹.

במה דברים אמורים כשאין המוזמן נמצא בדרך העוברת על מקום בית הדין, אבל אם עובר בדרך דרך מקום בית הדין, אין מנדים אותו עד שיודיעו השליח בעצמו, שמא לא אמרו לו השכנים, שהם אומרים כיון שעובר דרך בית הדין ודאי פגשו בו הדיינים ואמרו לו, וכבר הלך אליהם (גמרא ק"ג א; רמב"ם וטושי"ע שם).

וכן אין סומכים על השכנים אלא כשדרכו לשוב לביתו באותו היום, אבל אם לא בא לביתו עד למחר, חוששים שמא שכחו השכנים ולא אמרו לו (גמרא שם, ורש"י ד"ה אישתלי; רמב"ם וטושי"ע שם).

שידוע לשכנים כתבו ראשונים שצריך שליח בית דין לומר **שבית דין יודוהו** לשכנים שיודיעו למוזמן שאם לא יבוא לבית דין – ינדוהו (ר"מ מסרקסטה בשיטה מקובצת בבא קמא ק"ב ב'¹⁰).

שליח בית דין ודאי עשה שליחותם ולא הודיעו לנתבע, לא אמרו כן אלא בשאר אנשים, אבל בשליח בית דין, שבית דין סומכים עליו, לעולם אין חוששים לכלום, שודאי עשה שליחותו (רמ"ה בשיטה מקובצת בבא קמא ק"ב ב), ואם לא בא המוזמן – מנדים אותו, אף שלא חזר השליח ואמר עשיתי שליחותי (רא"ש שם י ז; טושי"ע ח"מ יא ג. וראה ערך שליח בית דין).

אנשים שאין מזמינים אותם

אדם גדול אדם גדול שדיין קטן ממנו הזמין אותו לדין, אינו מחוייב ללכת להתדיין לפניו (קדושין ע א, ורש"י שם ד"ה לא תיבעי), ומי שתובעים אותו לדין לפני דיין שקטן ממנו אין הדיין יכול לכופו לילך לפניו, אלא שמכנסים החכמים שיש באותו מקום ומעיינים ביניהם (טור ח"מ ז, בשם רב האי גאון; שו"ע שם ו). ונחלקו הפוסקים בביאור עיון זה: • יש מפרשים מעיינים אם מן הראוי שילך שלא יצא מזה איזה קלקול או מחלוקת (ב"ח שם, על פי קדושין שם; ש"ך שם סק"ח).

• ויש מפרשים שמעיינים ודנים הדין שביניהם או מפרשים ביניהם (פרישה וסמ"ע שם ס"ק יז; אורים שם ס"ק טז, ונתיבות המשפט שם חידושים סק"ט), שכיון שיש איסוף כל החכמים אין זה זלזול אם ידון לפניהם (אורים ונתיבות המשפט שם).

תלמיד חכם תלמיד חכם שתורתו אומנתו, וזלזול לפניו לילך להתדיין בבית דין עם עם הארץ, בית דין משגרים לו הדברים על ידי שלוחי בית דין, ויטען בפניהם (רמב"ן שבועות ל א ד"ה וחזינא¹¹; רא"ש שם ד ב בשמו; בית יוסף ח"מ קכד ושו"ע שם), שכבוד תורה עדיף (רמב"ן ורא"ש שם).

לה בית דין, שאין דעתן של נשים קלה כל כך (שו"ת הרשב"א ד רנב).
10. וראה לעיל: קביעת זמן; מתרים בו בכל הזמנה שינדוהו, מרשב"א שם שאף כשמזמינו השליח בית דין בעצמו צריך להתרות בו שיכתבו עליו שמתא.
11. ובדפוסים מאוחרים "שלושה" בית דין וטעות סופר הוא וצריך לומר "שלושה".

מתרים בו מתרים בו בכל הזמנה והזמנה שנכתוב עליו שמתא (רשב"א בבא קמא ק"ג א ד"ה אמר⁷. על השמתא ראה להלן: כשהמוזמן מסרב, וראה ערך שמתא).

זמן הזה לא אמרו שני וחמישי ושני אלא בימיהם, שהיו בתי דינים קבועים בימים אלה מתקנת עזרא (ראה ערך בית דין), אבל בזמן הזה כל הימים שוים, וימים הקבועים לשיבת הדיינים הם כשני וחמישי בימיהם (פרישה וסמ"ע ריש סי' יא, על פי לשון הטושי"ע שם).

נאשה אשה שהזמינה לדין, כיון שהיא מצויה בעיר, אם לא באה בהזמנה ראשונה – מורדת היא, ושלשה זמנים שאמרו הם לאיש, שאינו מצוי בעיר (בבא קמא ק"ג א במעשה של רב כחנא), אלא נמצא בכפרים ויוצא ונכנס לעיר (רמב"ם סנהדרין כה ח; טושי"ע שם), ואנוס הוא (כגירסת הגמרא שלנו דאניס כו').

וכתבו ראשונים שהוא הדין לכל אדם כיוצא בה שהוא מצוי בעיר, שאין לו אלא זמן אחד בלבד (רשב"א שם ד"ה אמר בשם ר"ח; רמב"ם שם), ורשאים בית דין ליתן הזמנה בבוקר שיבוא לבית דין בערב באותו יום, ואם לא בא כל אותו היום – כותבים עליו שמתא (מאירי שם); וכן אשה שאינה מצויה בעיר, דינה כאיש, ואין מנדים אותה עד לאחר שלש הזמנות, ולא אמרו אשה אלא מפני שהדרך הוא שמצויה בעיר (כסף משנה שם).

יש שכתבו בדעת ראשונים שהחילוק בין איש לאשה הוא מפני שהאיש טרוד במלאכתו, ולכן צריך לשלש הזמנות, אבל אשה שיושבת בביתה, אם אינה באה בהזמנה ראשונה מורדת היא (גדולי תרומה שער ג ז ד, בדעת הרא"ש בבא קמא שם; אורים יא סק"ד, בדעת הרא"ש), וכתבו אחרונים שעל זה סמכו העולם שנהגו שאפילו לאנשי אותה העיר אין מנדים אלא לאחר שלש הזמנות, אחד אנשים ואחד נשים, מפני שבזמן הזה אף סתם נשים נושאות ונותנות בתוך הבית, והכל טרודים הם במלאכתם (אורים שם, וכן כתב בנתיבות המשפט יא ד).

כשאנו יכול אם הלך לביתו למשך כמה שבועות קובעים לו **לכוא למשך** בית דין זמן לפי ענין טרדתו שיכול לבוא, ואם **תקופה ארוכה** לא בא באותו יום מנדים אותו, שאין ממתינים לשלש הזמנות אלא למי שדרכו להיות יוצא ונכנס בעיר, שטרוד הוא ויש לו התנצלות שלא בא להזמנה ראשונה (סמ"ע יא סק"ג).

כשאנו בביתו

כשנמצא בעיר מי שהוא במדינה – בעיר – והלך שליח בית דין ולא מצאו, אין קובעים לו זמן עד שימצאו השליח ויאמר לו (רמב"ם סנהדרין כה י; שו"ע ח"מ יא א), ואף אם יאמר השליח לשכניו תאמרו לפלוני שיבוא לבית דין, אין סומכים עליהם לנדוהו אם לא יבוא, כי שמא השכנים לא אמרו לו, שחשבו כיון שהנתבע הוא בעיר מצאו השליח דרך הילוכו ואמר לו בעצמו (בבא קמא ק"ג א ורש"י; טור ורמ"א בשו"ע שם, וראה סמ"ע ס"ק יב).

כשלא נמצא לא היה הנתבע בעיר, נותנים לו זמן על פי אשה ועל **בעיר** פי שכנים (בבא קמא ק"ב ב; רמב"ם סנהדרין כה י; טושי"ע

בגמרא שלשה זמנים. 7. וראה בשיר שערי דיני ממונות לרב האי גאון בקובץ סיני כרך ב עמ' תרנט: "קבע שני וחמישי עוד ושני, בהתראה לנתבע כל להניא".
8. וראה העמק שאלה לשאלות קל נסנתפק אם קרוב יכול להיעשות שליח בית דין להזמנה. 9. ואף שנשים דעתן קלה – ראה שבת לג ב, וראה ערך אשה כרך ב, סומכים על האשה, שחזקה עליה שלא תשכח לומר למוזמן מה שאמרו

מאירי בבא קמא שם), אבל בסיון כיון שהחג אינו אלא יום אחד או יומיים אין העם טרודים בשבילו (בית יוסף שם בדעת הרמב"ם¹⁴); ויש שכתבו בדעת ראשונים שאף בסיון אין קובעים, מפני טרדת החג (בית יוסף שם בדעת הר"ף שגורס ולא ביומי סיון וכו', וראה דרישה שהאריך לתמונה על זה¹⁵), לטעם זה יש אומרים שלאחר שעבר הרגל קובעים זמן (ים של שלמה בבא קמא י יז, על פי ראב"ה; ש"ך שם סק"ג); ויש אומרים שאין קובעים זמן עד סוף החודש, לפי שמיעוטו נגרר אחר רובו, ועוד שלפעמים טרודים לפרוע הקפותיהם שהוציאו במועד (פרישה שם).

• ויש שכתבו מפני שהם זמן קציר ובציר (רש"י בבא קמא שם ד"ה לא; רבינו תם הביאו הריטב"א מועד קטן ב א ד"ה ועושין, וראה שיטה מקובצת בבא קמא שם). לטעם זה כתבו ראשונים שהוא הדין לכל זמן שהוא קציר ובציר, שהעולם טרודים בו (רבינו תם שם; חוקת הדיינים כח, בשם יש מפרשים), ובמקומות שהקציר הוא בסיון, אם אמר הנתבע איני הולך כעת לדין עמך מפני שאני עסוק באסיפת התבואה, הדין עמו (הר"מ מסקסטה בשיטה מקובצת שם). ומטעם זה כתבו הפוסקים, שבימינו – בגולה – אין נוהג דין זה כלל, מפני שאין לנו שדות וכרמים (ים של שלמה בבא קמא שם, על פי פסקי תרומת חדשן רז, וכן ברבנו ירוחם נתיב א יא).

הנמצא בעירו יש מן הראשונים סוברים שלא אמרו אין קובעים ימים אלו זמן בניסן ובתשרי אלא למי שאינו בעיר, אבל למי שנמצא בעירו קובעים לו זמן אף בניסן ותשרי (רמ"ה בשיטה מקובצת בבא קמא ק"ג א; טוש"ע חו"מ ה ב, וסמ"ע סק"ו); ויש חולקים וסוברים שאין הבדל בדבר, ואף אם ישנו בעיר אין קובעים לו זמן בניסן ותשרי (שו"ת הרשב"א ה ר"א¹⁶).

כשהתחילו לזון קודם יש מקומות שנהגו שאם התחילו לזון קודם ניסן ותשרי, קובעים זמן אף בניסן ותשרי (תרומת חדשן פסקים רז; רמ"א בשו"ע חו"מ ה ב).

ערב שבת וערב יום טוב אין קובעים זמן לא בערב שבת ולא בערב יום טוב (בבא קמא ק"ג א; רמב"ם סנהדרין כה ט; טוש"ע חו"מ ה ב), כגון ערב שבועות וערב ראש השנה (רמ"ה בשיטה מקובצת שם, וכוונתו שבניסן ותשרי בלאו הכי אין מזמינים), ואם הזמינו לבעל דין לבוא לבית דין, אין צריך לבוא (טוש"ע שם. וראה ערך בית דין על הדין בכלל בערב שבת וערב יום טוב).

ניסן בשביל לאחר ניסן קובעים זמן בניסן לאחר ניסן – ששולחים לו שיבוא לבוא לבית דין (רש"י) – ובתשרי לאחר תשרי, אבל בערב שבת וערב יום טוב, אין קובעים זמן אפילו לבוא לבית דין למחרת, מפני שטרודים בעבודות שבת ויום טוב (בבא קמא ק"ג א; רמב"ם סנהדרין כה ט; טוש"ע חו"מ ה ב), וישכח שהזמינוהו (רא"ש שם י ח; סמ"ע שם סק"ד, וש"ך סק"ב), אך מניסן עד לאחר ניסן זמן ארוך הוא, ואם לא יזכור ביום זה – יזכור ביום אחר (רבינו יהונתן בשיטה מקובצת שם, וכעין זה ברמ"ה שם), ואם לא בא לאחר שבת כשהזמינוהו בערב שבת, אין קונסים אותו (טוש"ע שם).

אמנם מותר לבית דין לקבוע בערב שבת זמן לזון אחר השבת, ולשלוח ההזמנה באופן שהנתבע יקבל אותה אחר השבת (שלטי הגבורים סנהדרין סוף פרק ג).

שאר אנשים, שאין תורתם אומנתם, שמבלי זה יש להם עסקים עם עמי הארץ, צריכים לילך לפני הדיין, ועוד שדוקא אלה שתורתם אומנתם ראוי לעשות להם תיקון שלא ילכו בעצמם (סמ"ע שם סק"ד). על הזמנת כהן גדול לדין, ראה ערך כהן גדול.

אשת איש באשת איש נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאין מזמינים אותה, לפי שאין נפקא מינה בהזמנתה, שכשם שאם תודה אינה משלמת, כך אם כופרת אינה נשבעת, שהשבועה במקום תשלומין (וראה ערך שבועה מחלוקת בדבר), לפיכך ימתין בעל דינה עד שתתאלמן או תתגרש (תשובה לגאון בטור חו"מ צו, בשם יש אומרים¹²).

• ויש סוברים שמזמינים אותה לדין, שמא תודה שאותו ממון שתובעים ממנה, או ממון הבא מחמתו, מצוי אצלה והבעל יודה אף הוא, או כשתתחייב לשלם יכתבו זכות לתובע שיגבה לכשתתאלמן או תתגרש, ואף אם תתחייב שבועה לדעתם משביעים אותה (אותה תשובה לגאון בבעל התרומות, ובטור שם, והסכים להם, ועיי"ש בב"ח; רמ"א בשו"ע שם ו).

וכתבו גאונים שיש מנהג כשמזמינים אשת איש בודקים בשכניה, אם היא רגילה לשאת וליתן עם אנשים מזמינים אותה – שאז אין לה גנאי לילך לפני הדיינים וצריכה לילך (פרישה) – אלא שמצניעים אותה לפי כבודה שלא תתגנה, ואם אינה רגילה בכך, שואלים לתובע על מה הוא תובעה, והם שוקלים הדברים בלבם, ואם יראו שיש רגלים לדבר – מזמינים אותה (בעל התרומות לו, בתשובות רב שרירא ורב האי; טור חו"מ סוף סימן צו. וראה בית יוסף שם בבדק הבית וב"ח שם), ולא באשת איש בלבד, אלא אף לבתולה היושבת בבית אביה שאין דרכה לצאת ולבוא עושים כן (בעל התרומות שם, בתשובות רב שרירא ורב האי, ובטור שם).

נשים יקרות שאין כבודן לבוא לבית דין, משגרים להן סופרי הדיינים ויטענו בפניהם (תשובה לר"ף הובאה ברמב"ן שבועות ל א ד"ה ובירושלמי, וברא"ש שם ד ב; טוש"ע חו"מ קכד), ואם ירצה התובע הולך עמהם, והיא טוענת בפני התובע ותבוש מלטעון שקר (סמ"ע שם סק"ג).

אם יכול המזומן למנות שליח שיבוא לבית דין לטעון במקומו, ראה ערך בעל דין.

ימים שאין מזמינים בהם

ימי ניסן ותשרי אין קובעים זמן לא בימי ניסן ולא בימי תשרי (בבא קמא ק"ג א; רמב"ם סנהדרין כה ט; טוש"ע חו"מ ה ב), וכמה טעמים לדבר:

• יש שכתבו שמנהג פשוט מזמן רבנו הקדוש ואילך שכיון שנכנסו ימי ניסן ותשרי אין דנים והדין מסתלק, שלא ישו – מלשון כי תשה ברעך – איש את אחיו ואיש את רעהו; אבל בסיון אף שהוא זמן מתן תורה אין נוהגים כן, שהרי מיד אחר מתן תורה נאמר ואלה המשפטים וגו', שסידר משה כל הדינים (תשובות הגאונים שערי תשובה שלח¹³).

• יש שכתבו מפני שהעם טרודים במועדות (רמב"ם שם; טור שם;

כל התשובה לכאן. ¹⁴ ראה טעם נוסף בכנסת הגדולה חו"מ שם הגהות בית יוסף ב. ¹⁵ וראה דקדוקי סופרים בבא קמא שם שבכתב יד הר"ף אין גירסא זו. ¹⁶ וראה שם בארוכה בהגהות רחמים לחיים שהביא הרבה

¹² תשובה זו מופיעה בבעל התרומות לו א, ולא הוזכר שם שאין מזמינים אלא שאין משביעים ולא דנים. ¹³ והתחלת התשובה שם שייכת לתשובה הקודמת בענין נפילת אפיים, ובטעות הכניס באוצר הגאונים בבבא קמא שם

הסופר רוצה לכתוב בחינם הפתיחא, כותבים על פי השליח (שלטי גבורים סנהדרין פרק א, ראה שם בארוכה).

מאימתי מבעית אין קורעים את הפתיחא עד שיבוא לבית דין (בבא קמא ק"ג א; רמב"ם סנהדרין כ"ח; טוש"ע חו"מ י"ד), שכל כמה שלא בא הפקרות היא, ואפילו אומר הריני בא (רש"י שם ד"ה ולא), וכתבו אחרונים דוקא ביום ישיבת הדיינים, שכיון שביכלתו לבוא ועדיין אינו בא – מורד הוא, אבל אם היה יום שאין הדיינים יושבים בו, כגון ערב שבת וערב יום טוב, מיד כשאמר הריני בא, מתירים נידויו, כיון שעכשיו לא מצדו היא המניעה לביאתו (אורים י"א ס"ק יב).

הסרבן משלם שכר כתיבת הפתיחא הנתבע משלם (בבא קמא ק"ב ב), והאין בית דין קורעים הפתיחא ומתירים הנידוי עד שישלם שכר הסופר (רש"י שם ד"ה פתיחא, ותוספות ד"ה קבע²¹), וכן כל ההוצאות שהוציא התובע בשביל לכוף את המסרב שיבוא לבית דין, הרי הוצאות אלו כשכר הפתיחא, שחייב המסרב לפרען (רא"ש בבא קמא י"ו, בשם מהר"ם; בית יוסף ושו"ע חו"מ י"ד ה), ומיד כשנעשה סרבן הוא מתחייב בהוצאות התובע, אפילו קודם שנכתב כתב הסרבנות (שו"ת הרא"ש ע"ג יב, וראה ים שלמה בבא קמא י"ד²²).

ודוקא כשהסרבן יצא חייב בדין, חייב לשלם הוצאות הכפייה שמחמת סירובו (סמ"ע שם ס"ק כז, על פי הריב"ש תעה, וראה שו"ת ושכחן צט שחולק על חבנת הסמ"ע בדברי הריב"ש).

לכופו באופן רשות ביד בית דין שלא לנדות את המוזמן, ולכופו אחר בענין אחר לבוא לבית דין (רבנו ירוחם מישרים א יב, בשם רשב"א²³).

על קבלת עדות שלא בפני הנתבע כששלחו אחריו ולא בא, ראה ערך עדות.

על רשות התובע להציל את שלו בדייני גוים, אם אין ביד בית דין כח לכוף את הנתבע לבוא לדין ישראל, ראה ערך ערכאות.

על הוצאות שהוצרך התובע להוציא כדי לכוף בערכאות את הנתבע שמסרב לבוא לבית דין, ראה ערך ערכאות וערך סרוב.

כשהמוזמן כל מקום שאין המוזמן צריך לדון בפני אותו בית אינו חייב לדון דין שהזמינוהו – כגון כשרשאי לומר שרצונו לידון באותו בית דין אחר (ראה ערך בעל דין) – אינו צריך לחוש כלל להזמנה, ואינו צריך לבוא כלל (רמ"א בשו"ע חו"מ י"ד ג. וראה באור הגר"א ס"ק כג שהביא מקור מסנהדרין ח א), ואינו חייב אף לחוש לקריאתו ולהתנצל על שלא בא (באר אליהו שם מדויק לשון הגמרא שם). אבל אם אינו יכול לבוא לבית דין מפני שהוא צריך לילך למרחקים, עליו להודיע לבית דין ולומר התנצלותו ולבקש זמן אחר, ואם לא עשה כן מגדים אותו, אף שלא היה יכול לבוא (מהר"ק שורש א; רמ"א בשו"ע שם י"א א²⁴).

האומר שאינו חושש מי שאומר שאינו חושש לגזרת בית דין, אף לגזרת בית דין

חתן בעל כתבו אחרונים שלחתן ובעל ברית אין קובעים זמן ברית וארוס מפני שטרודים בשמחתם (כנסת הגדולה ה הגהות בית יוסף ב; אורים ה סק"ה; נתיבות המשפט חידושים שם סק"ה), אלא שנחלקו כמה זמן נותנים לחתן¹⁷, ולבעל ברית (ראה כנסת הגדולה שם שסובר יום המילה ויום שלפניו).

ארוס, במקום שעושים סעודה ביום האירוסין, נותנים לו יום קודם ואותו היום (כנסת הגדולה שם).

כשהמוזמן מסרב

מנדים אותו מי שהזמינוהו בית דין וקבעו לו זמן ולא בא, מגדים אותו וכותבים עליו פתיחא, היינו שטר שמתא – שטר נידוי – (ראה ערכו. בבא קמא ק"ב ב, וירושלמי מועד קטן ג א; רמב"ם סנהדרין כ"ח; טוש"ע חו"מ י"א א. ראה רש"י מועד קטן טז א ד"ה קראו שם המקור).

מאימתי מנדים אין כותבים עליו פתיחא – ואין מגדים אותו (ראה לשון טוש"ע חו"מ י"א א) – עד למחר (בבא קמא ק"ג א כגירסת רוב הראשונים: ועד למחר לא כתבין כו'¹⁸), ולדעת הראשונים המפרשים שקובעים לו שנים או שלשה זמנים (ראה לעיל: קביעת זמן), אין כותבים שמתא עד למחרת הזמנים הללו, שכל היום ממתינים שמא יבוא (ראה רמ"ה בשיטה מקובצת בבא קמא שם לשיטתו שקובעים ב' זמנים, ורמב"ם סנהדרין כ"ח, וטוש"ע שם לשיטתם שקובעים ג' זמנים).

במקום שאין צריכים להזמין אלא פעם אחת, כגון אשה המצויה בעיר (וראה לעיל שם: באשה) נחלקו הפוסקים ממתי מגדים אותו:

- יש סוברים שאם לא בא כל אותו יום שקבעו, כותבים שמתא לערב (רמב"ם שם; רמ"ה בשיטה מקובצת שם¹⁹), ולא אמרו עד למחר אלא במקום שקובעים שלשה זמנים (ראה באר אליהו על הגר"א שם ס"ק יא).
- יש סוברים שאף כאן אין מגדים אותו אלא למחרתו (טוש"ע שם²⁰).
- ויש מפרשים שאין מחלוקת בדבר, ובכל מקום שכתבו למחרתו לא נתכוונו אלא להוציא אותו היום, ובערב כבר מתחיל יום המחרת (סמ"ע שם ס"ק יג. וראה באר הגולה אות ג שמגיה בטוש"ע לערב במקום למחרת).

כשאמר איני רוצה לבוא לא אמרו שאין מגדים אותו עד לאחר שלש התראות רוצה לבוא, אלא כשלא אמר בפירוש שלא יבוא, אבל אמר שאינו רוצה לבוא, מגדים אותו מיד (סמ"ע י"ט סק"ה; נתיבות המשפט י"א סק"א).

על פי מי כותבים שטר הנידוי אף שלא בא השליח בית דין להודיע לבית דין שעשה שליחותם, מגדים אותו כשלא בא, שודאי עשה שליחותם (רא"ש בבא קמא י"ז; טור ורמ"א בשו"ע חו"מ י"א ג), ודוקא לענין הנידוי, אבל אין כותבים שטר השמתא על פי השליח בעצמו, אלא על פי שני עדים שיבואו ויעידו שנמנע מלבוא (בבא קמא ק"ב ב; רמב"ם סנהדרין כ"ח; טוש"ע שם א), שמאחר שהנתבע צריך לשלם שכר הפתיחא (ראה להלן: הסרבן משלם ההוצאות), הרי זו הוצאת ממון, ובממון צריכים שני עדים (גמרא שם; סמ"ע שם סק"ה), ולפיכך אם

בפניא ובצפרא כתב פתיחא, וראה באר אליהו שם בביאור המחלוקת שביניהם לפי שינויי הגירסות. ²¹ וראה שלטי גבורים סנהדרין סוף פרק א, ותומים ריש סימן י"א אם התרת הנידוי היא על ידי קריעת הפתיחא, או שצריכים להתירו בפה, וראה ערך נידוי. ²² וראה לעיל: ההזמנה ומקורה; הוצאות ההזמנה, שהוצאות ההזמנה קודם שנעשה סרבן – הנתבע משלם. ²³ וראה ספר בתי הדין וסדריהם אחר חתימת התלמוד לר"ש אסף פרק ב על כמה אופני כפיות שהיו נוהגים. ²⁴ ראה באור הגר"א שם י"א סק"ט על פי בבא קמא ק"ב, ורשב"א שם, וראה באר אליהו שם בארוכה.

אחרונים הדנים בזה, וראה שו"ת הרשב"א ד רנא. ¹⁷ ראה כנסת הגדולה שם שנותנים כא יום, שבוע קודם החופה ושבוע של החופה ושבוע אח"כ, ובאורים ובנתיבות המשפט שם כתבו ג' ימים קודם וז' ימים החופה, וראה ערך חתן. וראה שבות יעקב א קלט שדי לו בג' ימים קודם ויום החופה עצמו, וחלק עליו באורים שם, וכתב שאין בזה ממש. ¹⁸ וראה דקדוקי סופרים שם שכן היא גם גירסת רש"י, והמילים עד למחר הוא דיבור בפני עצמו. בדפוס: ולמחר כתבין כו'. ¹⁹ וגורסים כר"י במעשה של רב כהנא: דאקבעה זימנא בצפרא כו' וכתב עלה פתיחא לאורתא. ²⁰ וגורסים כגירסא שלנו בגמרא: שהזמינה

על פי שבא לבית דין – מנדים אותו, הואיל ואומר שלא בא מחמת גזרתם הרי זה הפקרות (רמ"א בשו"ע חו"מ יא א, וראה באור הגר"א סק"ח מקורו, וראה באר אליהו שם).

על כתב סרבנות על מי שאינו רוצה לבוא לבית דין, ועל עיכוב הקריאה והתפילה בבית הכנסת עד שהקהל יכוף את המסרב לבוא לבית דין, ראה ערך סרוב.

הזק ראייה

נזק שאדם גורם לחברו על ידי הסתכלות לתוך רשותו

הפרקים:	• בחלונות ופתחים;
• בחצר;	• בבית;
• מחיצת החצר;	• בזיזים;
• בגינה ובקעה;	• חזקה בהיזק ראייה;
• בגגות;	• שיעור החזקה;
• בין גג לחצר;	• היזק ראייה לאחר זמן;
• בחצרות שאינן שוות;	• באחים שחלקו ולוקח ומוכר.

סיכום תמציתי

בחצר

היזק ראייה בחצר של חברו אם שמו היזק או לא, נחלקו בו שני לשונות בגמרא, והלכה שהיזק ראייה שמו היזק. במקום שמנהג בני העיר שלא להקפיד על היזק ראייה, נחלקו הראשונים: יש סוברים שבמקום זה אין אחד מהם כופה חברו לבנות כותל; ויש סוברים שאף במקום שנהגו שלא לגדור, כופים בחצר. שנים ששכרו מקום אחד בשותפות, ויש בו דין חלוקה, ויש ביניהם היזק ראייה, נחלקו הפוסקים בדבר: יש סוברים שאין האחד יכול לכוף את השני לעשות מחיצה בדבר שאינו שלו; ויש חולקים וסוברים שיכול לכוף לעשות מחיצה. כותל חצר שנפל, כל אחד מהשותפים כופה את חברו לבנותו. בני החצר כופים זה את זה לבנות בית שער לחצר משום היזק ראייה, שהעוברים ושבים לא יראו תוך החצר. גובה הכותל שעושים משום היזק ראייה אינו פחות מארבע אמות. כותל חצר שכופה האחד את חברו לבנותו משום היזק ראייה, כתבו הראשונים שאם לא בנה יש גם איסור בדבר, שאפילו אם אינו מתכוין להסתכל, אי אפשר שלא יראה, שאין אדם יכול להיזהר ולעמוד כל היום בעצימת עיניים. והאיסור הוא או משום עין רעה, או משום לשון הרע, או משום צניעות. ולדברי הכל אסור להסתכל בכוונה לרשות חברו, אם יש היזק לחברו בראייתו, וצריך אדם להיזהר מלעמוד כנגד בית או חצר חברו ולראות בו אפילו בלי כוונה להסתכל בעסקיו, אלא יחזיר פניו כדי שלא יחשדהו חברו שמתכוין להסתכל לידע עסקיו, ואפילו רואהו ושותק לו אסור, שמא מתבייש לומר לו.

מחיצת החצר

כותל, שחייבים השותפים לבנותו כשחולקים את החצר, בונים אותו על מקום שניהם. היה אחד מהם עני ואין ידו משגת לבנות, ורוצה השני לבנות בתוך שלו – בונה. היו שניהם עניים ואין להם כדי לבנות, שניהם שוים, אלא שחייבים להתרחק כל מה שאפשר שלא יזיקו זה את זה בראייה.

בגינה ובקעה

שנים שהיו שותפים בגינה ובאו לחלוק, אם יש בה דין חלוקה, כופה אחד מהם את חברו לגדור ביניהם, ואפילו אם אין שם מנהג ידוע לגדור, מן הסתם כמקום שנהגו לגדור הוא. בשיעור הגובה של כותל הגינה, נחלקו הראשונים: יש סוברים ששיעורו ארבע אמות; ויש סוברים שבגינה די במחיצה של עשרה טפחים.

בגגות

שני בתים זה בצד זה, ורשות היחיד או רשות הרבים מפסקת ביניהם, זה עושה מעקה לחצי גגו, וזה עושה מעקה לחצי גגו, זה שלא כנגד זה, וכל אחד מושך את המעקה יותר מחצי גגו כדי שיהיה במקצת נגד סתימתו של זה, ומתוך כך לא יראה כל אחד בגגו של חברו.

בחלונות ופתחים

לא יפתח אדם חלון לחצר חברו, ואפילו אם אחד מהשותפים רוצה לפתוח חלון לחצר. לא יפתח אדם בחצר השותפים פתח כנגד פתח וחלון כנגד חלון. יש סוברים שדי להרחיק מכנגדו משהו; יש סוברים שצריך להרחיק עד שלא יוכל לראות מפתחו דרך פתח חברו כלל; ויש שנתנו שיעור הרחקה ארבע אמות.

פוחח אדם פתח כנגד פתח וחלון כנגד חלון לרשות הרבים.

בימינו המנהג לפתוח פתח כנגד פתח בחדר המדרגות. בזמנינו לא שייך היזק ראייה בפתיחת חלונות למגרש המשותף של הבנין. בזמנינו מותר לפתוח חלון מעל מרפסת פתוחה, וראוי שיתקין סורגים לחלון שלא יוכל להוציא ראשו ולהביט למרפסת.

בבית

החלונות צריך להרחיק בין מלמעלה ובין מלמטה ארבע אמות. ויש מן הראשונים שסוברים שלא אמרו שדי בהגבהת הכותל ארבע אמות אלא כשהרחיק הכותל ברוחב ארבע אמות או יותר מעט, אבל אם הרחיק ריחוק רב, אם יגביה כותלו ארבע אמות מחלונו של זה כל שכן שיראה שם היטב, ולכן צריך להגביה כל כך עד שלא יוכל להציץ ולראות. אם חברו מדליק אור בביתו ומאיר לתוך בית חברו בלילה ומפריע לו לשון, אינו יכול למחות בו, כיון שיכול בקלות להסתיר את האור. אם בנה כותל כנגד חלון חברו ומונע ממנו אויר אינו יכול למחות בו. אם בונה כותל כנגד חלונו של חברו ומסתיר לו את הנוף אינו יכול למחות בו.

בזמן חז"ל הבונה כותל מול חלון חברו היה צריך להרחיק ארבע אמות כדי שלא יאפיל. ובזמנינו המנהג הוא להרחיק בין ששה לשמונה מטרים, תלוי במנהג המקומות. ומאידך, בזמנינו אי אפשר לטעון טענת היזק ראייה בפתיחת חלונות של בתים, ומותר לבנות בנין סמוך לבנין אחר ולפתוח בו חלונות אם מרחיקים שיעור הראוי לפי המנהג היום, שהוא בין ששה לשמונה מטרים.

בחצר

הדין היזק ראייה בחצר של חברו אם שמו היזק או לא, נחלקו בו שני לשונות בגמרא:

• יש סוברים שאין שמו היזק, ולכן שנים שהיו שותפים בחצר וחלקו ביניהם, אין האחד יכול לכופ את חברו להשתתף עמו בבנין כותל מחיצה שביניהם, כדי שלא יראו זה בתוך חצרו של זה, אלא יכול לומר די לי לחלק במחיצה קלה של יתדות עצים תקועים בארץ ונמוכים, ואין השני יכול לטעון איני חפץ שתראה עסקי.

• ויש סוברים ששמו היזק, ולכן בחצר השותפים שיש בה דין חלוקה (ראה ערך חלוקת שותפים בשיעור), או שנתרצו שניהם לחלוקה אף על פי שאין בה דין חלוקה – כופים זה את זה לעשות מחיצה גמורה, שלא יוכל כל אחד לראות את חברו בשעה שמשתמש בחלקו (בבא בתרא ב א-ב, ג א, ורש"י שם ב ב ד"ה וטעמא דרצו).

הלכה שהיזק ראייה שמו היזק (רמב"ם שכנים ב יד; טוש"ע חו"מ קנז א).

חצר ללא כתבו הראשונים, שחצר שאין בתים וכיוצא בהם בתים פתוחים לתוכה, אין בה היזק ראייה (רמ"ה וריטב"א בבא בתרא ז א).

נהגו שלא להקפיד במקום שמנהג בני העיר שלא להקפיד על היזק ראייה, נחלקו הראשונים:

• יש סוברים שבמקום זה אין אחד מהם כופה חברו, ולא אמרו שכופים זה את זה לבנות כותל אלא בעיר חדשה, שלא הוקבע שם מנהג, או במקום שנהגו לגדור (שיטה מקובצת בבא בתרא ב א, בשם הרשב"א שכתב בשם רבוותא; רא"ש בבא בתרא א ו; טור חו"מ קנז א, בשם יש אומרים).

• ויש סוברים שאף במקום שנהגו שלא לגדור, כופים בחצר (שיטה מקובצת שם, בשם הרשב"א; רא"ש שם; רבנו ירוחם כז ג; מאירי בבא בתרא שם; טור שם, בשם הרא"ש; רמ"א חו"מ קנז א), שבחצר שהיזקה ברור ותדיר, אין הולכים בה אחר המנהג (סמ"ע שם סק"ב)².

מחלו על ההיזק אם מחלו זה לזה על היזק הראיה, ויש עדים שמחלו על כך, שוב אינם יכולים לחזור בהם ולמחות אחד על השני

(רא"ש בבא בתרא א ב; רבנו ירוחם כז ג, בשם התוס'; טור ורמ"א חו"מ קנז א).

ואפילו קנין אין צריך, שכיון שנתחייבו בכותל הרי זה כמי שנתחייב לו מנה ומחל לו, שזכה במחילתו בלא קנין (רא"ש ורבנו ירוחם שם. וראה ערך מחילה).

חצר קטנה אף בחצר שאין בה דין חלוקה, שאין אחד מהשותפים יכול לכופ את חברו לחלוק (ראה ערך חלוקת שותפות), לא אמרו אלא כשאין אחד מהם מכיר את חלקו, אבל אם היה כל אחד מהם מכיר את חלקו, כופה כל אחד מהם את חברו להבדיל בין חלקו לחלק חברו (רי"ף בבא בתרא ג א; רמב"ם שכנים א א; טוש"ע חו"מ קעא ב), כדי שלא יזיקו זה את זה בראיה (מגיד משנה שם; בית יוסף ושו"ע שם). והדברים אמורים במקום שיש שם היזק ראייה (בית יוסף שם).

בשכירות שנים ששכרו מקום אחד בשותפות, ויש בו דין חלוקה, ויש ביניהם היזק ראייה, נחלקו הפוסקים בדבר:

• יש סוברים שאין האחד יכול לכופ את השני לעשות מחיצה בדבר שאינו שלו (טור חו"מ קעא; רמ"א שם ט, להבנת הסמ"ע ס"ק כב, ונתיבות המשפט חידושים ס"ק יח בדעתו), כיון שאחר כלות הזמן יצא משם, ונמצא מפסיד בכל מה שהוציא על עשיית המחיצה (בי"ח שם).

• ויש חולקים וסוברים שיכול לכופ לעשות מחיצה, וכי מפני שאינו שלו אלא בשכירות, יהא חברו ניזוק בראייתו (בית יוסף חו"מ קעא, בדעת הרמב"ם; ש"ך שם סק"ח להלכה).

גדר ההיזק ביסודו של היזק ראייה כתבו הראשונים שהיזק הראיה הוא כמזיק בידים, כאדם הזורק חץ – "גירי דיליה" (ראה ערכו). ולכן אפילו לדעת הסוברים שבכל הרחקת נזקים על הניזוק להרחיק את עצמו (ראה ערך הרחקת נזקין, מחלוקת תנאים דבר), בהיזק ראייה מודים שהמזיק צריך להרחיק (רי"י מיגש בבא בתרא ו ב; ראב"ן תחילת בבא בתרא ד"ה סוגיא; רמב"ן בבא בתרא יח ב; טור חו"מ קנב, בשם הרא"ש).

ויש סוברים שהיזק ראייה נקרא היזק הנעשה ממילא (רמ"א חו"מ קנז טז, בשם יש חולקים)³.

3. וראה עוד ביסוד היזק ראייה באבן האזל שכנים ב טז. וראה חזון יחזקאל בבא בתרא א ה, וסמ"ע שעח סק"ד.

2. בעמק המשפט יא ה-ח, יג ט, האריך בזה וכתב שאם ברי היזקא לא מועיל מנהג, אבל אם לא ברי היזקא מועיל המנהג לומר שאין בזה היזק ראייה.

בהיזק ראייה), ואפילו במקום שאין חשש של עין רעה, אסור לראות שלא מדעתו, כי שמא אינו חפץ שידעו ממעשיו ומעסקיו (שו"ע הרב נזקי ממון יא).

וצריך אדם להיזהר מלעמוד כנגד בית או חצר חברו ולראות בו אפילו בלי כוונה להסתכל בעסקיו, אלא יחזיר פניו כדי שלא יחשדהו חברו שמתכוין להסתכל לידע עסקיו ויהיה נתפס כגנב (סמ"ע קנ"ד ס"ק יג, בדעת הנימוקי יוסף והרמ"א; שו"ע הרב נזקי ממון יג), ואפילו רואהו ושותק לו אסור, שמא מתבייש לומר לו (שו"ע הרב שם).

מחיצת החצר

מקום המחיצה כותל, שחייבים השותפים לבנותו כשחולקים את החצר, בונים אותו על מקום שניהם (בבא בתרא ב א, ורש"י ד"ה באמצע; רמב"ם שכנים ב טו; טושי"ע חו"מ קנ"ג) ובהוצאות שניהם (טושי"ע שם).

ואפילו אם לא היה בחצר דין חלוקה, אלא שנתרצו לחלוק, לא יכול אחד מהם לומר לא נתרציתי לחלוק אלא בתנאי שתבנה אתה הכותל משלך, ועל מנת שאתחייב לעשות כותל לא נתרציתי, אלא כל שנתרצה לחלוק שוב אין שומעים לו, וחייב לבנות את הכותל עם חברו (תוס' שם ב ד"ה וכו'; רמ"א בבא בתרא א א; טושי"ע שם ג).

ואפילו אם יש לאחד פי שנים בחצר, כגון שהיו שני אחים, ואחד מהם בכור, ולקח שני חלקים בחצר בירושה, והשני פשוט ולא לקח אלא חלק אחד, שניהם נותנים במקום הכותל ובהוצאות הכותל בשוה, שכך חייב לסלק היזק הראיה מי שאין לו אלא חלק אחד כמו מי שיש לו שני חלקים (רמ"א בבא בתרא שם, והובא בטור שם; שיטה מקובצת שם, בשם גליון: שו"ע שם ג, וסמ"ע סק"ח).

והוא הדין אם יש לאחד ממון הרבה ולשני מעט, שנותנים בשוה, לפי שכל אחד שם מזיק עליו, וכך צריך להרחיק עצמו מזיק על סך קטן כמו מזיק על סך גדול (נתיבות המשפט קס"א סק"א).

עני ועשיר היה אחד מהם עני ואין ידו משגת לבנות, ורוצה השני לבנות בתוך שלו – בונה (טור חו"מ קנ"ג, בשם ר"י ברצלוני; רמ"א שם ג. וראה סמ"ע שם סק"ט).

ואם אין העשיר רוצה לבנות בתוך שלו, בונה את הכותל על מקום שניהם, ואין העני יכול להשתמש בכותל עד שיתן לו חצי יציאותיו (טור שם, בשם ר"י ברצלוני; רמ"א שם, וסמ"ע סק"י). ובינתיים משתמש זה בכל הכותל כולו, עד שיתן השני חלקו, ואין בכך משום רבית (סמ"ע שם. וראה ערך רבית).

שניהם עניים היו שניהם עניים ואין להם כדי לבנות, שניהם שוים, שהרי כל אחד מזיק לחברו, ודרים ביחד, אלא שחייבים להתרחק כל מה שאפשר שלא יזיקו זה את זה בראייה (טור חו"מ קנ"ג, בשם ר"י ברצלוני; רמ"א שם ג). ואם יכולים ליטול מן הצדקה לעשות כותל מקנים – נוטלים ובונים (טור שם, והרמ"א השמיט; וראה סמ"ע שם ס"ק יא).

סוג הכותל הראשונים נחלקו מהו החומר בו נבנה הכותל:

- יש אומרים שהוא כמנהג המדינה (בבא בתרא ב א; רמב"ם שכנים ב ו; טושי"ע חו"מ קנ"ד), דהיינו כפי שנוהגים השותפים

שחבריהם ישמעו, ולכן אין חיוב בניית מחיצה. וכתב בעמק המשפט כו ג-ה, שמכל מקום לכתחילה יש איסור גמור לשמוע או להאזין לשיחת חברו, או לפרוץ למאגרי מידע, שגם בזה שייכים הטעמים שכתב הרמב"ן על היזק ראייה,

נפל הכותל כותל חצר שנפל, כל אחד מהשותפים כופה את חברו לבנותו (בבא בתרא ה א; רמב"ם שכנים ג א; טושי"ע חו"מ קנ"ז). ואפילו הסוברים שהיזק ראייה אינו היזק, מכל מקום כשהיה כבר כותל ונפל מורים שחייב לבנותו משום היזק ראייה, כיון שכבר נתרצו הראשונים בכותל (בבא בתרא ב ב, ורש"י ד"ה נפל). ואפילו אם אלו הדריים עכשיו בחצר לא נתרצו בכותל, כיון שבאים מכח הראשונים חייבים בכותל (שיטה מקובצת שם).

ויש מפרשים הטעם מפני שכיון שכבר עמד הכותל הורגלו ימים רבים להשתמש בחצר גם תשמישים של צנעא ולא להיזהר זה מזה, והיזק ראייה כזה לדברי הכל שמו היזק (תוס' שם ד"ה נפל).

בית שער בני החצר כופים זה את זה לבנות בית שער לחצר (בבא בתרא ז ב; רמב"ם שכנים ה א; טושי"ע חו"מ קס"א א) משום היזק ראייה, שהעוברים ושבים לא יראו תוך החצר (בבא בתרא ב ב, ורש"י ד"ה בית). ואף הסוברים שהיזק ראייה אין שמו היזק, בזה שהוא היזק של רבים, שכל בני רשות הרבים מסתכלים שם, שמו היזק (גמרא שם, ורש"י ד"ה היזק).

לדעת חכמים אפילו אם החצר אינה סמוכה לרשות הרבים, צריכה לבית שער, שלפעמים נדחקים בני רשות הרבים ונכנסים לשם; ורבן שמעון בן גמליאל אמר שאם אינה סמוכה לרשות הרבים אינה ראויה לבית שער (בבא בתרא ז ב).

הלכה כחכמים (מאירי שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם); ויש שפסקו כרבן שמעון בן גמליאל (רבנו ירוחם לא ו, בשם יש מי שפסק).

זלת לחצר חיוב בניית הדלת לחצר (ראה בבא בתרא ז ב. וראה ערך שכנים), יש סוברים שאף הוא משום היזק ראייה⁴.

גובה הכותל גובה הכותל שעושים משום היזק ראייה אינו פחות מארבע אמות (רמב"ם שכנים ב טז; טור חו"מ קנ"ג. וראה שו"ע שם ט-י).

ארבע אמות שאמרו לגובה הכותל הוא כשדרים בבתיים, אבל אם הם דרים בעליות, צריכים לבנות מקרקעית העלייה ולמעלה ארבע אמות (טור שם, בשם הר"י ברצלוני, ופרישה אות כב). ואם אחד דר בעלייה ואחד בבית, דינם כשתי חצרות זו למעלה מזו (פרישה שם).

האיסור להביט כותל חצר שכופה האחד את חברו לבנותו משום היזק ראייה, כתבו הראשונים שאם לא בנה יש גם איסור בדבר (רמ"א בבא בתרא א כה; רמב"ן שם נט א, בהיזק ראייה מחלון לחצר); שאפילו אם אינו מתכוין להסתכל, אי אפשר שלא יראה, שאין אדם יכול להיזהר ולעמוד כל היום בעצימת עיניים (רמב"ן נט א שם). ומקור הדבר הוא מאיסור פתיחת פתח כנגד פתח שלמדו אותו מהכתוב (ראה להלן: בחלונות ופתחים. רמ"א שם). והאיסור הוא או משום עין רעה, או משום לשון הרע, או משום צניעות (רמב"ן שם)⁵.

ויש שנראה מדבריהם שבכותל חצר אין בו איסור, וההלכה של פתח כנגד פתח נאמרה בבית בלבד (ראה בית יוסף חו"מ קנ"ד ז, בשם תשובת הריטב"א כ).

ולדברי הכל אסור להסתכל בכוונה לרשות חברו, אם יש היזק לחברו בראייתו (טושי"ע חו"מ שעה א), ואפילו במקום שאינו יכול לכופו לעשות מחיצה, אסור לו לעמוד ולהסתכל (ראה להלן, חזקה

4. וראה תוס' ב ב ד"ה היזק דרבים, ומהר"ם לובלין ורש"י שם. 5. כתב בשו"ת הרא"ם ח, שאין חיוב לבנות מחיצה כדי למנוע היזק שמינה. והטעם כתב המאירי בבא בתרא ב א, שמסתמא רוב בני אדם נוהרים שלא לדבר באופן

• יש מן הראשונים שסוברים שהיזק ראייה של גינה חמור יותר מהיזק ראייה של חצר, ואין להקל בדין הגינה יותר מהחצר (שיטה מקובצת שם; רא"ש שם א ו, בשם יש מפרשים).

• יש מפרשים שלא אמרו שבגינה יש יותר היזק ראייה מבחצר אלא לדעת הסובר שהיזק ראייה אינו היזק, שמכל מקום בגינה מודה; אבל לדעת הסוברים שהיזק ראייה שמו היזק, חצר חמור היזקה יותר, כיון שמשתמשים בה תדיר בתשמיש צנוע גם בכניסה ויציאה (שיטה מקובצת שם; רא"ש שם, בשם יש מפרשים וכתב שכן עיקר).

• ויש מהראשונים סוברים שבגינה אין היזק ראייה כלל, שדוקא בחצר שאדם עומד ויושב ועושה צרכיו, והוא מקום שבני אדם דרים שם – יש היזק ראייה, אבל לא בגינה, שאין דרך בני אדם לדור שם. ומה שאמרו שלא יראה בקמת חברו משום עין רעה אין אלו אלא דברי חסידות (שו"ת הרמב"ם שצח, והובאה במגדל עוז שכנים ב טז).

נהגו שלא מקום שנהגו שלא לגדור בגינה, נחלקו בדבר שני לגדור התלמודים: בבבלי אמרו שאין כופים זה את זה (בבא בתרא ד א); ובירושלמי אמרו שבגינה בין מקום שנהגו לגדור, ובין מקום שנהגו שלא לגדור – כופים (ירושלמי בבא בתרא א ב).

ואף הראשונים נחלקו להלכה:

• יש סוברים שאין כופים (תוס' שם ד א ד"ה הכי; רמב"ן שם; רא"ש שם א ו; טושי"ע חו"מ קנח א).

ולא עוד אלא שיש סוברים שאפילו אם בחצר אף כשנהגו שלא לגדור כופים (ראה לעיל: בחצר, מחלוקת ראשונים בדבר), בגינה אין כופים, שבחצר היזק הראיה יותר מבגינה (רא"ש שם).

• ויש סוברים שאף בגינה כופים, כדרך שכופים בחצר (שיטה מקובצת בבא בתרא ד א, בשם רשב"א; ריטב"א שם).

גובה הכותל בשיעור הגובה של כותל הגינה, נחלקו הראשונים:

• יש סוברים ששיעורו ארבע אמות, כמו בחצר, וכופים זה את זה לבנות בשיעור זה (רמב"ן בבא בתרא ד א; ראב"ד בחשנות ב טז; שו"ע חו"מ קנח ג, בשם יש אומרים), שגם בגינה יש היזק ראייה (מאירי שם).

• ויש סוברים שבגינה די במחיצה של עשרה טפחים (רמב"ם שם טז; דעה א בשו"ע שם בסתם), שלדעתם אין בגינה משום היזק ראייה, ואין צריך אלא מחיצה שלא יתפס עליו כנגב (תשובת הרמב"ם שצח); או שלא תזיקנו עין רעה, ולכך די במחיצה של עשרה טפחים, שנזכר ואינו מתמיד לראות תדיר, ואין עין רעה מזיקה בראיה אקראית (מאירי בבא בתרא ב ב, לדעת הרמב"ם). אבל את הבנין אף לדעתם יעשו כמו בחצר, דהיינו לפי מה שנהגו בגויל או גזית וכיוצא (רמב"ן שם ד א, בדעת הרמב"ם).

מקום הגדר כתבו הראשונים שאין מחייבים בגינה לגדור אלא בין האחד לחברו, אבל אין אחד מהשנים כופה חברו לגדור ביניהם ובין רשות הרבים (רי"י מיגש בבא בתרא ד א; רמ"ה שם א ד).

בקעה שנים שהיו שותפים בבקעה שהיא שדות של תבואה ובאו לחלוק, אפילו סתם, שאין שם מנהג ידוע, הרי זה כמקום שנהגו שלא לגדור, ואין כופים זה את זה לעשות כותל ביניהם, אלא אם כן היה שם מנהג ידוע לגדור (בבא בתרא ב א, ד א; רמב"ם שכנים ב טז; טושי"ע חו"מ קנח א). ואינה דומה לגינה, שבגינה מגדלים ירק

לבנות כשחולקים ביניהם, אבל לא אחר מנהג בנייני העיר (רשב"א בבא בתרא שם; רא"ש שם א א; מגיד משנה שכנים ב טז, יח; שו"ע שם).

• יש סוברים שהוא כמנהג בנייני העיר (רשב"א שם, בשם יש אומרים). • ויש סוברים שהוא כמנהג בני המדינה שבונים כל אחד בשל עצמו, ולא כמו שנהגו השותפים לחלוק ביניהם, אלא אם כן נהגו והתנו כך במעמד אנשי העיר (רמב"ן בבא בתרא שם).

כותל רעוע מקום שנהגו לבנות הכותל מהוצים וקנים, בונים מהוצים וקנים, ובלבד שלא יוכל לראות דרך הכותל בשל חברו (בבא בתרא ד א; רמב"ם שכנים ב טו; טושי"ע חו"מ קנז ד).

היה מנהג המקום לבנות מחיצה פחותה מהוצים וקנים נחלקו הראשונים:

• יש סוברים שמנהג הדיוט הוא, ואין סומכים עליו (תוס' שם ב א ד"ה בגויל; מרדכי בבא בתרא רמז תסד; רמ"א חו"מ קנז ד⁶), אם אין השני מרוצה, שיכול לומר אין רצוני בגדר כל שהוא שיפול, ואצטרך לחזור ולטרוח בבניינו (סמ"ע שם ס"ק יב; שו"ע שם סק"ז).

• ויש סוברים שאף בזה אין מחייבים אותו אלא כפי מנהג המקום (רמב"ן בבא בתרא ב א; מאירי שם ו ב; טור שם, בשם הרמב"ן).

שותפים שנוהגים ביניהם ככותל גרוע יותר ממנהג המקום, כתבו הראשונים שאין מנהגם כלום, ואם ירצו כופים זה את זה לבנות כמנהג המדינה (נמוקי יוסף בבא בתרא ב א).

חילוק מנהגים מקום שמקצתם בונים באופן אחד ומקצתם באופן אחר, הולכים אחר הרוב. ואם לא נתברר הרוב, אין כופים אלא על הפחות שבכתלים, שאין מוציאים מן המוחזק (רמ"ה בבא בתרא א ב).

כותל שנפל כותל חצר שנפל, שכל אחד מהשותפים כופה את חברו לבנותו (ראה לעיל), אינו כופה אלא עד גובה ארבע אמות (בבא בתרא ה א; רמב"ם שכנים ג א; טושי"ע חו"מ קנז י), שבכך די לסלק היזק ראייה (רש"י ד"ה מחייבין). ואף אם מתחילה היה הכותל שביניהם גבוה יותר מארבע אמות, מכל מקום כשנפל אין אחד מהם כופה את השני לחזור ולבנותו כל כך גבוה (סמ"ע שם ס"ק כג). ואפילו אם הורגלו קודם בתשמישים של צנעא מפני שהיה כותל גבוה ביניהם, אין מחייבים אותו למעלה מארבע אמות (שיטה מקובצת שם ב ב, בשם הרא"ש).

בגינה ובקעה

הדין שנים שהיו שותפים בגינה ובאו לחלוק, אם יש בה דין חלוקה, כופה אחד מהם את חברו לגדור ביניהם, ואפילו אם אין שם מנהג ידוע לגדור, מן הסתם כמקום שנהגו לגדור הוא (בבא בתרא ב א, ד א; טושי"ע חו"מ קנח א).

ההיזק אפילו לדעת הסובר בחצר שהיזק ראייה אינו היזק (ראה לעיל: בחצר), בגינה מודה שיש היזק ראייה, לפי שאסור לו לעמוד בשדה חברו בשעה שהיא עומדת בקמותיה, כדי שלא יזיקנו בעין רעה (בבא בתרא ב ב, ורש"י ד"ה אסור). ויש בה שני הזיקות, גם עין הרע וגם היזק ראיית תשמיש, שהבעלים עומדים שם ומשתמשים, מה שאין כן בחצר שאין שם אלא ראיית תשמיש בלבד (שיטה מקובצת שם, בשם גליון). ובחומרת ההיזק נחלקו הראשונים:

ס"ק"ב, שדוקא במנהג שנהגו מאליו, אבל אם הוא בהסכמת בני העיר הולכים

וכן כתב בפתחי חושן נזיקין יד ס"ק נג. 6. וראה חזון איש בבא בתרא א

שדוקא בכותל העשוי על מקום של שניהם יש ביד האחד לכופ חברו שיעשה כמנהג המדינה, ולא שכל אחד עושה ברשותו (רא"ש בבא בתרא א ה, וראה חזון איש ג ס"ק י בהבנת דבריו).
ויש סוברים שאף כאן צריך לעשות המעקה כמנהג המדינה (ראה חזון איש שם).

בין גג לחצר

החייב היה אחד מזיק לחברו בהיזק ראייה, והשני אינו מזיק, כגון גג הסמוך לחצר, שבעל הגג מזיק לבעל החצר, ובעל החצר אינו מזיק לבעל הגג – עושה בעל הגג מעקה גבוה ארבע אמות משום היזק ראייה (בבא בתרא ו ב, ורש"י ד"ה גבוה; רמב"ם שכנים ג ו; טושי"ע חו"מ קס א). ונחלקו המפרשים בדבר:

- יש מהראשונים שסוברים שהדברים אמורים בגג שאינו עשוי לדירה, שבעל החצר אינו מזיק לבעל הגג, אבל בעל הגג מזיק לבעל החצר, ולכן על בעל הגג לעשות את כל המעקה (ר"י מיג"ש ורמ"ה ונמוקי יוסף בבא בתרא שם; ראב"ד שכנים שם; מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם); אבל אם הגג עשוי לדירה – יש בו היזק ראייה כמו בבית, ועדיף מחצר (רמב"ן בבא בתרא ב ב).

- יש סוברים שאף בגג העשוי לדירה, כיון שתשמיש בעל הגג אינו קבוע ותדיר, ואינו משתמש בו אלא לפרקים, יכול הוא להיזהר מבעל החצר; אבל בעל החצר שמשמש בחצר בקביעות, אינו יכול להיזהר מבעל הגג, ונמצא בעל הגג מזיק לבעל החצר בהיזק ראייה, ובעל החצר אינו מזיק לבעל הגג, ולכן על בעל הגג לעשות המעקה (בית יוסף חו"מ קס א).

סוג המעקה מעקה זה, שבעל הגג לבדו עושה, כתבו הראשונים שאינו חייב לעשות מבנין אבנים ולבנים, אלא עושה כמו שרוצה, אפילו מהוצים וקנים, שלא הוזכר בנין אבנים ולבנים אלא במקום שהחייב על שניהם לבנות ועל יסוד שניהם (רא"ש בבא בתרא א ה; רבנו ירוחם לא ו).

בחצרות שאינן שוות

שתי חצרות זו למעלה מזו, נחלקו אמוראים בדינם:

- רב הונא אמר שבונה התחתון משלו מלמטה עד שמגיע לגובה קרקעיתו של חברו, ואחר כך מתחיל זה לסייעו ונותן חלקו מכנגדו ומעלה, ולא יהא עליון נפסד בשפלות קרקעיתו של תחתון (בבא בתרא ו ב, ורש"י ד"ה זה בונה).

- ורב חסדא אמר שעליון מסייע מלמטה ובונה (גמרא שם).

הלכה כרב חסדא (רמב"ם שכנים ג ז; טושי"ע חו"מ קס א).

בחלונות ופתחים

בחלונות לא יפתח אדם חלון לחצר חברו, ואפילו אם אחד מהשותפים רוצה לפתוח חלון לחצר, חברו מעכב עליו משום היזק ראייה, שמסתכל בו דרך החלון (בבא בתרא נט ב, ורשב"ם ד"ה אבל; רמב"ם שכנים ה ו; טושי"ע חו"מ קנד א).

ואפילו כשפותח את החלון למבוי או לרשות הרבים, ומשם נמשך היזק ראייה מן הצד לרשות חברו – אסור (שו"ת הרשב"א ב קעח; נמוקי יוסף בבא בתרא ו ב; מרדכי שם רמז תעא, ושם גם בשם תשובת רב

לאכילה, וכל שעה היא עומדת בקמותיה, אבל בקעה אינה עומדת בקמותיה אלא חודש אחד בשנה, ואינו חייב לגדור אלא במקום שנהגו, ובאותו זמן שעומדת בקמותיה אסור לעמוד בה (תוס' שם ב ב ד"ה וכן בגינה. וראה עוד טעמים ברמב"ן שם).

ויש מהראשונים שסוברים שאף בבקעה חייבים לגדור כמו בגינה, אלא שבקעה מתוך שעומדת בקמותיה רק זמן מועט בשנה די לה במחיצה כל שהיא, מה שאין כן בגינה שעומדת בקמותיה תדיר צריכה לכותל מגויל וגזית כפי שנהגו, ולא אמרו שאין מחייבים בבקעה אלא לענין גויל וגזית (שיטה מקובצת שם ב ב, בשם גליון בתירוצו א).

גובה הכותל שיעור גובה הכותל בבקעה הוא כמו בגינה, וכשם בבקעה שנחלקו בגינה אם צריך ארבע אמות או עשרה טפחים (ראה לעיל), כך נחלקו בבקעה (טושי"ע חו"מ קנח א).

בגגות

גשמי בתים שני בתים זה בצד זה, ורשות היחיד או רשות הרבים מפסקת ביניהם, זה עושה מעקה לחצי גגו, וזה עושה מעקה לחצי גגו, זה שלא כנגד זה, וכל אחד מושך את המעקה יותר מחצי גגו כדי שיהיה במקצת נגד סתימתו של זה, ומתוך כך לא יראה כל אחד בגגו של חברו. ואף על פי שאם רשות הרבים ביניהם, בני רשות הרבים רואים אותו, יכול כל אחד לומר לחברו אלו אין רואים אותי אלא ביום וכשאני עומד על גג, ואתה רואה אותי תמיד (בבא בתרא ו ב, ורש"י ד"ה ומעדיף; רמב"ם שכנים ג ה; טושי"ע חו"מ קנט א).

ואפילו אם רשות הרבים רחבה הרבה, והיו הבתים רחוקים זה מזה הרבה, כל כמה שהעין שולטת יש בזה משום היזק ראייה, שאין להיזק ראייה שיעור (מגיד משנה שכנים שם, בשם הרשב"א; טור שם).

- יש מהראשונים שסוברים שגגות שאמרו שצריכים מעקה משום היזק ראייה, הם דוקא כשעשויים לדירה, אבל אם אינם עשויים לדירה אין בהם משום היזק ראייה, ואינם צריכים למחיצה של ארבע אמות, אלא די להם בעשרה טפחים כדי שיתפס עליו כנגב (רמב"ם שכנים ה-ו; רמב"ן בבא בתרא ב ב; נמוקי יוסף שם; רמ"ה בבא בתרא א ס, סב; שו"ע חו"מ קנט א-ב). ועשויים לדירה הוא כשהגגות מקורים, שעשויים לתשמיש כעין בתים, וכשהם שוים ולא משופעים (רמב"ן שם; סמ"ע שם סק"א).

- יש שאינם מצריכים שיהיו ראויים לדירה אלא שיהיו ראויים לתשמיש בלבד (ראב"ד בהשגות שם; מגיד משנה שם, אף בדעת הרמב"ם; שיטה מקובצת בבא בתרא ו ב, בשם רבנו יונה והרשב"א), דהיינו שיהיו שוים ובלתי משופעים (שיטה מקובצת שם), ואין צריך שיהיו ראויים לדירה (ראה רמ"א חו"מ קנט ב) ⁷.

חומותיו כתבו הראשונים, שהיזק ראייה של גגות חמור יותר מזה של חצר, ולכן אפילו לדעת הסובר שהיזק ראייה בחצר אין שמו היזק, בגגות מודה, לפי שהם כעין בתים (רמב"ן בבא בתרא ב ב, בתירוצו א).

סוג המעקה במעקה שבין שני גגות, יש מהראשונים שסוברים שאין הולכים כמנהג המדינה לבנותו בגויל וגזית וכיוצא, אלא אם רצה האחד לעשות חלקו מהוצים וקנים – עושה,

משתמשים בגג לתליית כביסה נקרא תשמיש דירה, ויש בזה היזק ראייה, אבל

אחריו. וראה ערך מנהג. ⁷ וראה פתחי חושן נזיקין יד ס"ק יב, שאם

חייב להרחיק ארבע אמות, שהרי עכשיו אינו יכול לומר אם ארצה אסתכל כך כשאעמוד בחצר, שהרי חלונו גבוה ארבע אמות, ונמצא שמזיקן ודאי בהיזק ראייה (תוספות יום טוב בבא בתרא ג ז).

לחצר חבירו בא לפתוח פתח או חלון לחצר חברו שאינו שותפו, ונתן לו רשות לפתוח, לדברי הכל צריך להרחיק מכנגד פתחו או חלונו של חברו עד שלא יוכל לראות בו כלל, שכאן יש ריבוי היזק, כיון שאינו שותף בחצרו, ואינו יכול לעמוד בחצר ולהסתכל (רמב"ן בבא בתרא ס א; נמוקי יוסף וריטב"א שם; שו"ע חו"מ קנד ג, וסמ"ע ס"ק יא).

שניהם באו שניהם לפתוח בבת אחת פתח כנגד פתח וחלון **פותחים** כנגד חלון, יעשו פשרה ביניהם, ובמקום שאחד מהם נהנה והשני אינו חסר, כופים אותו על מידת סדום (ריטב"א ונמוקי יוסף בבא בתרא ס א; רמ"א חו"מ קנד ג).

לרשות הרבים פותח אדם פתח כנגד פתח וחלון כנגד חלון לרשות הרבים, מפני שאומר לו סוף סוף הרי אתה צריך להצטנע מבני רשות הרבים, והריני כאחד מבני רשות הרבים שרואים אותך (בבא בתרא ס א; רמב"ם שכנים ה ו; טוש"ע חו"מ קנד ג). ונחלקו הראשונים בדבר:

- יש מן הראשונים סוברים שאפילו אם החלונות הם גבוהים למעלה, מותר לפתוח חלונות כנגדם, שאף על פי שבני רשות הרבים ההולכים אינם יכולים להסתכל, מכל מקום רוכבי סוסים וגמלים יכולים לראותו דרך חלונותיו (רשב"ם שכנים ה ו; טוש"ע חו"מ בבא בתרא ג עו; מאירי שם, בשם יש מפרשים).

- אבל רוב הראשונים סוברים שאם חלוני הבתים גבוהים קצת, ואין בני רשות הרבים ההולכים שם יכולים להסתכל, אסור לפתוח חלון, אף על פי שהרוכבים יכולים להסתכל, שאין היזק ראייה של רוכבים תדיר, והיזק ראייתו תדיר, ולא אמרו שמותר אלא בחלונות נמוכים (ר"י מיגש בבא בתרא ו ב; רמב"ן שם ס א; ריטב"א ונמוקי יוסף שם; שו"ע הרשב"א א תתק, ושם ב קעח; טור חו"מ קנד), שאינם גבוהים ארבע אמות (בית יוסף חו"מ קנד, בשם רבנו ירוחם; שו"ע שם ג) ⁸.

היה חלל הפתח או החלון מתחיל תוך ארבע אמות, וגבהו נמשך למעלה מארבע אמות – יש סוברים שמותר (סמ"ע שם ס"ק יב); ויש חולקים (שו"ע שם סק"ד; נתיבות המשפט שם סק"ז), לפי שבני רשות הרבים רואים אותו רק כשמשמש למטה, והוא יראה אותו אף כשמשמש למעלה (נתיבות המשפט שם).

בעליה בעלייה לדברי הכל אסור לפתוח נגד חלון חברו אפילו לרשות הרבים, שהרי שם אין בני רשות הרבים מסתכלים (רא"ש בבא בתרא ג עו; טור חו"מ קנד).

גזר רשות הרבים רשות הרבים זו לאו דוקא שהיא רחבה שש עשרה אמה, כדין רשות הרבים לשבת (ראה ערך רשות הרבים), אלא כל שיש רשות לרבים להלך שם, אין אדם רגיל לעשות כנגד הפתח או החלון דברים שבצנעא, ולכן מותר חברו לפתוח כנגדו (שו"ת הרא"ש ק ג, והובא בטור ובית יוסף חו"מ קנד; נמוקי יוסף בבא בתרא ס א, בשם הרשב"א).

מבוי המפולש, דינו כרשות הרבים (טור שם, בשם ר"י ברצלוני; באור הגר"א שם ס"ק כט, בדעת הרי"ף).

אותו דרך חלונותיהם – מותר לפתוח מולו חלון נוסף, ובלבד שלא יראה דרכו מקומות שלא רואים דרך החלונות הראשונים.

צמח גאון; רמ"א בדרכי משה חו"מ קנד סק"ז, ובשו"ע שם ג, וכגון שהחלון גבוה יותר מארבע אמות, באופן שבני רשות הרבים אין מזיקים אותו (שו"ע שם סק"ז).

כשאנו רואהו יש מהראשונים שסובר שלא אמרו אסור לפתוח **כלל מקום** חלון לחצר חברו אלא כשאין לבעל החצר מקום אחד בחצרו להצטנע ממנו, ובעל החלון רואהו בכל החצר, ולכן אפילו כמה חצרות מפסיקות ביניהם יכול למחות מחמת היזק ראייה, אבל כשיש לו מקום אחד שיכול להצטנע שם, אינו יכול למחות (ראב"ן בבא בתרא א ד"ה ראובן, והובא בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג תרפד, ובמרדכי בבא בתרא רמז תעא).

וחלקו עליו הראשונים ודחו דבריו, כי מה טעם יפסיד שימוש שאר חצרו, וכל שיש קצת היזק ראייה יכול למחות (מרדכי שם, וכן לא הובאו דברי ראב"ן בפוסקים).

התחיל כתבו גאונים שאף אם עשה רק תקרה לחלון, ולא עשה **בעשייתו** עדיין את צורת החלון, חברו יכול לעכב עליו וכופהו לעקור הקורות, שכן יכול לטעון חוששני שמא אלך למדינה אחרת ואתה תפתח החלונות, ואינו יכול לומר עשיתי הקורות לא לשם חלון אלא כדי לחזק כותלי (שו"ת הגאונים מנטובה רל, והובא בכנסת הגדולה חו"מ קנד הגהות הטור ה. וראה פתחי תשובה שם סק"ו).

לפתוח פתח לא יפתח אדם בחצר השותפים פתח כנגד פתח וחלון כנגד חלון (בבא בתרא ס א; רמב"ם שכנים ה ו; טוש"ע חו"מ קנד ג). שכן מצינו שנאמר בבלעם כשבא לשבח את ישראל: **וַיֵּרָא אֶת יִשְׂרָאֵל שֶׁכֶּן לְשֹׁבְטֵי** (במדבר כד ב) – מה ראה, ראה שאין פתחיהם מכוונים זה לזה, אמר ראויים הללו שתשרה עליהם שכינה (גמרא שם).

ואפילו נתנו לו השותפים רשות לפתוח פתח או חלון, אינו רשאי לפתוח כנגד פתח או כנגד חלון (ריטב"א בבא בתרא שם; טוש"ע שם).

בטעם האיסור – יש סוברים שהוא משום צניעות (רשב"ם בבא בתרא ס א ד"ה חלון; מגיד משנה שם, בשם רש"י); ויש סוברים שהוא משום היזק ראייה (רבינו גרשום ונמוקי יוסף ומאירי בבא בתרא שם).

ואף ישראל במדבר שפתחיהם לא היו מכוונים, משום היזק ראייה עשו כן (רבינו גרשום שם).

שיעור בשיעור ההרחקה נחלקו הראשונים:

ההרחקה • יש סוברים שדי להרחיק מכנגדו משהו (רשב"ם בבא בתרא ס א ד"ה חלון; נמוקי יוסף שם; טור חו"מ קנד, בשמו; שו"ע שם ג), כדי שלא יראהו ממש (נמוקי יוסף שם). ואף על פי שעדיין רואהו בהרחקת משהו, מכל מקום כיון שאינו בדרך תשמישו תדיר, אינו יכול לעכב עליו, שאינו יכול לומר שלא תסתכל בי לדעת, שזה יכול להשיב לו אם ארצה להסתכל כך אני יכול לעמוד בחצר ולהסתכל כך, שהרי חצר השותפים היא, ולפיכך אינו יכול למחות שאין בזה ריבוי היזק (רמב"ן שם).

- יש סוברים שצריך להרחיק עד שלא יוכל לראות מפתחו דרך פתח חברו כלל (ריטב"א שם; שיטה מקובצת שם, בשם רשב"א).

- ויש שנתנו שיעור הרחקה ארבע אמות (טור חו"מ קנד).

חלון גבוה היה החלון גבוה ארבע אמות, יש שכתבו שלדברי הכל

אם רק לפעמים עולים שם לתקן אינו נקרא תשמיש דירה, ואין בו היזק ראייה. ⁸ וראה עמק המשפט שכנים יא ג, שכתב שאם יש בניינים ממול ביתו, ורואים

מניעת אור אם חברו מדליק אור בביתו ומאיר לתוך בית חברו ואירי בלילה ומפריע לו לשון, אינו יכול למחות בו, כיון שיכול בקלות להסתיר את האור, ובאופן כזה על הניזק להרחיק את עצמו (פתחי חושן נזיקין יד ס"ק נג).

אם בנה כותל כנגד חלון חברו ומונע ממנו אור אינו יכול למחות בו, שלא מצינו היזק אור (שם).

הסתרת נוף אם בונה כותל כנגד חלונו של חברו ומסתיר לו את הנוף אינו יכול למחות בו (שו"ת הרלב"ח מד; פתחי חושן נזיקין יד ס"ק נו)¹⁰.

ביטוי בזמן חז"ל הבונה כותל מול חלון חברו היה צריך להרחיק ארבע אמות כדי שלא יאפיל (בבא בתרא כב ב. וראה ערך הרחקת נזיקין). ובזמנינו המנהג הוא להרחיק בין ששה לשמונה מטרים, תלוי במנהג המקומות, וכך יש לנהוג גם לפי דין תורה (עמק המשפט שכנים טז יג-כא)¹¹.

ומאידך, בזמנינו אי אפשר לטעון טענת היזק ראייה בפתיחת חלונות של בתים, ומותר לבנות בנין סמוך לבנין אחר ולפתוח בו חלונות אם מרחיקים שיעור הראוי לפי המנהג היום, שהוא בין ששה לשמונה מטרים. והטעם שכיון שיש תריסים בחלונות – אין היזק ראייה; ועוד שכיון שהמנהג היום לבנות בתים סמוכים זה לזה, כל הקונה דירה קונה על דעת זה שיבנו במגרש הסמוך לו; ועוד שבהיזק ראייה מסוג זה שאינו היזק גמור מועיל מנהג שלא להקפיד על היזק זה (עמק המשפט שכנים יא ה-יד)¹².

בזיונים

מוציא זיו מי שבא להוציא זיו מתוך כותלו לחצר חברו – ואפילו אם אין הזיו בולט לרשות חברו ממש, אלא שהיה הכותל כנוס לתוך רשותו, והזיו שמוציא בולט ברשותו (נתיבות המשפט קנ"ג סק"א), בעל החצר מעכב עליו, שהרי מזיקו בראיה בעת שמשמש בעל הזיו בזיו (בבא בתרא נט ב, ורשב"ם ד"ה ויכול; רמב"ם שכנים ח א; טוש"ע ח"מ קנ"ג א). וכל זמן שלא הסירו, שהניחו בעל החצר מרצונו, אסור לו לבעל הזיו להשתמש בזיו, מפני שמזיק לבעל החצר בראיה (טור ורמ"א שם).

פחות מטפח היה הזיו פחות מטפח, נחלקו אמוראים אם יכול בעל החצר למחות בו משום היזק ראייה (בבא בתרא נט ב). הלכה שיכול בעל החצר לעכב עליו (רמב"ם ומגיד משנה שכנים ח א; טוש"ע ח"מ קנ"ג א).

חזקה בהיזק ראייה

בהיזק ראייה היזק ראייה שהחזיק בו אחד, וחברו לא מיחה בו, נחלקו הראשונים בדבר:

• יש מן הראשונים סוברים שיש מחלוקת תנאים בדבר אם החזקה מועילה לו שחברו לא יוכל עוד למחות, ופסקו להלכה שאין חזקה להיזק ראייה (רמב"ן וריטב"א בבא בתרא נט א, בשם הר"ף בתשובה, והסכימו לו; שו"ת הרשב"א ג קפ; טור ח"מ קמב, בשם רבנו יונה; דעה א בשו"ע שם ג, בשם יש אומרים). והטעם שאין חזקה מועלת אלא בנזקי ממון, כאמת המים וסיד וכיוצא (ראה ערך הרחקת נזיקין).

שנוי הגודל היה פתח קטן של אחד מהשותפים פתוח לחצר, לא יעשנו גדול, היה פתח אחד לא יעשנו שנים, ששותפו אומר לו בפתח קטן אני יכול להיטות ממך, ואיני יכול להיטות ממך בפתח גדול.

היה הפתח גדול, לא יעשנו שנים קטנים שהרי אומר לו בפתח אחד אני יכול להיטות, ובשנים אני יכול (בבא בתרא ס א; רמב"ם שכנים ה י; טוש"ע ח"מ קנ"ד ד).

והוא הדין בחלון, שיש לו כל דין פתח בזה (טור שם; סמ"ע שם ס"ק טז; ש"ך שם סק"ח).

היה לו פתח קטן לרשות הרבים ורצה להרחיבו, או שהיה רחב ורצה לעשותו שנים, אין חברו שכנגדו מעכב עליו (בבא בתרא שם; רמב"ם שם יא; שו"ע שם), ואין צריך לומר שאין בני רשות הרבים יכולים לעכב עליו (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

שנוי דלת היו לו שתי דלתות מפתח אחד לחצר השותפים, ורוצה לעשות דלת אחת – כתבו הראשונים שאינם יכולים לעכב על ידו, אף על פי שנפתחת כולה תמיד, מה שלא היה כן בשתי הדלתות (ריטב"א בבא בתרא ס א; נמוקי יוסף שם, בשמו; בית יוסף ושו"ע ח"מ קנ"ד ה, בשם יש מי שאומר). והוא הדין שאם רוצה לסלק משם את הדלת לגמרי, בענין שיהא פתוח תמיד – רשאי (ריטב"א שם).

ביטוי בימינו המנהג לפתוח פתח כנגד פתח בחדר המדרגות, ומותר לעשות כן כיון שיש דלת בפתח שמונעת מלהביט פנימה, ועוד שברוך כלל יש מסדרון מול הפתח, ואי אפשר לראות לתוך הבית (עמק המשפט שכנים י ה; פתחי חושן נזיקין יד סק"ד). בזמנינו לא שייך היזק ראייה בפתיחת חלונות למגרש המשותף של הבנין, כיון שאין דרך לעשות בו תשישי צנוע (עמק המשפט שכנים י ב). בזמנינו מותר לפתוח חלון מעל מרפסת פתוחה כיון שאין דרך להשתמש בה תשישי דירה, ועוד שכך המנהג. וראוי שיתקין סורגים לחלון שלא יוכל להוציא ראשו ולהביט למרפסת (עמק המשפט שכנים יג ח-יב. וראה פתחי חושן שם).

בבית

הרחקת חלונות החלונות צריך להרחיק בין מלמעלה ובין מלמטה ארבע אמות (בבא בתרא כב א). שמי שהיה לו חלון בכותל ביתו למטה, ובא חברו לבנות כותל כנגדו למעלה – כופהו להגביה הכותל ארבע אמות למעלה מן החלון, כדי שלא יביט בו דרך החלון כשישען על כותלו, וישפיל ראשו להציץ ויראה בביתו. ואם היה החלון למעלה בכותל, ובא לבנות כותל כנגדו למטה, כופהו למעט הכותל שיהיה נמוך ארבע אמות מן החלון, כדי שלא יעמוד על ראש עובי הכותל ויביט מהחלון לביתו (בבא בתרא כב ב, ורש"י ד"ה מלמעלן וד"ה שלא; רמב"ם שכנים ז ב-ג; טוש"ע ח"מ קנ"ד כא).

ויש מן הראשונים שסוברים שלא אמרו שדי בהגבהת הכותל ארבע אמות אלא כשהרחיק הכותל ברוחב ארבע אמות או יותר מעט, אבל אם הרחיק ריחוק רב, אם יגביה כותלו ארבע אמות מחלונו של זה כל שכן שיראה שם היטב, ולכן צריך להגביה כל כך עד שלא יוכל להציץ ולראות (רמב"ן בבא בתרא כב ב; מגיד משנה שכנים שם, בשם יש מי שכתב)⁹.

קבוע אינו בכלל היזק של האפלה. ¹⁰ וראה שו"ת חתם סופר חושן משפט כו. ¹¹ וכתב שם יח, שכך הורה הגרי"ש אלישיב. ¹² בעמק המשפט שם

⁹ וראה פתחי חושן נזיקין יד ס"ק נג, שהסתפק אם אדם יכול למחות בשכנו שתולה כביסה תוך ד' אמות של חלונו בטענה שמאפיל עליו, או שכיון שאינו

כפתח וחלון בפתח נגד פתח וחלון נגד חלון, נחלקו הראשונים אם מועילה חזקה:

• יש סוברים שאין חזקה מועילה בשניהם (רשב"ם בבא בתרא ס א ד"ה לא; נמוקי יוסף שם; בית יוסף חו"מ קנ"ז, בשם תשובת הריטב"א; רמ"א חו"מ קנ"ג, בדעה א בסתם). והטעם מפני שאין חזקה לכל היזק ראייה (בית יוסף חו"מ קנ"ג, בדעת רשב"ם); או לפי שאפילו אם יש חזקה להיזק ראייה, כאן מכיון שיש גם איסור אין מחזיקים באיסור (תשובת הריטב"א בבית יוסף שם; באור הגר"א שם ס"ק כא); או לפי שבחלון נגד חלון שניהם מזיקים זה את זה, ולכן אין חזקה מועלת, כמו בחצר השותפים שעמדה בלי מחיצה (תשובת הריטב"א שם).

• ויש סוברים שבפתח נגד פתח בלבד אין חזקה מועילה, אבל בחלון נגד חלון חזקה מועילה (רמ"ה בבא בתרא א כה, ג רפ; טור חו"מ, קנ"ד בשמו; רמ"א שם ג, בשם יש אומרים). ואינו דומה לחצר השותפים, שהחלון אין היזקו תדיר, שהחלון עשוי לאורה ולא להסתכל בו לחצר חבירו, ואסור לו להסתכל במעשה חבירו, אבל חצר שמשמשת כניסה ויציאה, ואי אפשר שלא יסתכל בתשמיש חבירו – נזקו תדיר, ודומה לעשן ובית הכסא שאין בהם חזקה (רמ"ה שם א כה).

שיעור החזקה

זמן החזקה חזקה זו של היזק ראייה, נחלקו הראשונים בזמנה:

• יש מהראשונים סוברים שחזקה זו אינה צריכה שלש שנים, כדרך שאמרו בחזקת קרקעות, אלא כל שראה ונודע לו הנזק ושתק, לאלתר הרי זו חזקה, שלא אמרו שלש שנים אלא כשבא לטעון על גוף הקרקע (רמב"ם שכנים ז ו, ושם י ד; טור חו"מ קנ"ד, בשמו ובשם הגאונים ורמב"ן ורמ"ה; ריטב"א בבא בתרא ו, כג, בשם הגאונים והרמב"ם; שו"ע חו"מ קנ"ז. וראה עוד שם קנ"ב; קנ"ז יב; קנה לה).

אלא שיש סוברים שמכל מקום צריך שיחזיק שלשים יום, שכל שלא החזיק שלשים יום יש לומר שלא עשה אלא דרך עראי, ואם עשה דרך קביעות הרי זו חזקה מיד (רמ"ה בבא בתרא ב פג; שיטה מקובצת שם נט א, בשם הראב"ד; חזון איש בבא בתרא יא סק"ו, בדעת הרמב"ן).

• ויש סוברים שאף לחזקת חלונות של היזק ראייה צריך שלש שנים (רשב"ם בבא בתרא נט ב ד"ה לך; ריטב"א בבא בתרא מא א; רא"ש בבא בתרא א ב; טור חו"מ קנ"ד, בשם ר"ת וקנה בשם הרא"ש; מגיד משנה שכנים יא ד, בשם רבותינו הצרפתים ורבנו יונה; רמ"א חו"מ קנ"ג ב בשם יש אומרים).

שיעור מיד לדעת הסוברים שמיד הרי זו חזקה, נחלקו האחרונים מהו השיעור:

• יש שכתבו שמכל מקום צריך שיתברר לו היזקו והוא שותק (סמ"ע קנ"ג סק"ג).

• יש סוברים שאין צריך אלא כשיעור שיוכל להתברר הנזק, ואין הניזק נאמן לומר לא ידעתי (קצות החושן שם סק"א).

• ויש שכתבו שצריך אומדנא לבית דין שהלה ידע שמזיק לו ושתק, ובפתיחת חלונות צריך שיטען שהניזק ראה בו איך שהביט הרבה פעמים דרך החלון ושתק, עד שמתוך כך מתברר לבית דין שמחל לו (נתיבות המשפט שם סק"א).

סייע בכיון לדעת הסוברים שצריך חזקת שלש שנים וטענה, יש **הכותל** שכתבו שמכל מקום אם סייע לו הניזק בפתיחת החלון – החזיק מיד (ב"ח חו"מ קנה נא); ויש חולקים וסוברים

שאין נזקם אלא בכותלו של חבירו, ואדם מוחל על כותלו, אפילו יפיל אותו ממש, אבל דבר שהוא עצמו ניזק ומצטער בו כהיזק ראייה, שיש בו משום עין רעה ומשום לשון הרע ומשום צניעות, אין לו חזקה; ועוד שאינו יודע כמה יגיע לו היזק שימחול; ואפילו נתן לו רשות, יכול לומר סבור הייתי לקבל ועכשיו איני יכול לקבל, ואפילו ידע שיש נזק ומחל עליו (ראה פרישה שם ס"ק יז), כיון שאסור להיזקו בראיה ולהסתכל בו לדעת, ואין אדם יכול להיזהר בכך ולעמוד כל היום בעצימת עינים, על כרחנו נאמר לזה סתום חלונך ואל תחטא תדיר (רמב"ן שם, בהסבר טעם הרי"ף).

• ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שלא נחלקו התנאים אלא כשפתח את החלון כשלא נתברר עדיין היזקו, אבל אם פתח כשכבר נתברר לחבירו שיש כאן היזק ראייה ולא מיחה, לדברי הכל חזקתו חזקה (מגיד משנה שכנים יא ד, וכסף משנה שם ז ו, בדעת הרמב"ם שם; ר"י מיגש בבא בתרא נט ב; מאירי שם).

או שלא נחלקו אלא כשלא החזיק שיעור זמן הדרוש להחזקה זו שהוא שלשים יום, או שלש שנים (ראה להלן: שיעור החזקה, מחלוקת בדבר), אבל אם החזיק שיעור זמן של חזקה – לדברי הכל הרי זו חזקה (רשב"ם ורבינו גרשום בבא בתרא נט ב ד"ה לך; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים, והוא הראב"ד בשיטה מקובצת שם).

ההלכה להלכה נפסק שיש חזקה להיזק ראייה (ריטב"א בבא בתרא נח א, בשם הרא"ה והרא"ם והרמב"ם ורבי צרפת; רמ"ה בבא בתרא א כה; שיטה מקובצת שם מא ב, בשם רבנו יונה בעליות). וכל שפתח חלון לחצר חבירו ומחל לו בעל החצר, או שגילה דעתו שהניחו, כגון שבא וסייע עמו, או שידע הנזק ולא ערער, הרי זה החזיק בחלון, ואינו יכול אחר כך לחזור ולערער עליו לסתום (רמב"ם שכנים ז ו, ושם יא ד; שו"ע חו"מ קמ"ב ג, בשם הרמב"ם; טוש"ע שם קנ"ז, ורמ"א שם).

ולא עוד אלא אפילו אם פתח החלון ונפל הכותל שבו החלון לא הפסיד בעל החלון את זכותו, וכשיבנה הכותל יחזיר החלון (טוש"ע שם ט).

ויש מן הראשונים שמצדדים לחלק בין אם החזיק שלש שנים, ובטענה שמכר או מחל לו, שאז לא איבד זכותו אף אם נפל החלון; ובין אם החזיק שלשים יום, שחזקתו מדין סבלנות, שהלה ידע ושתק, שבזה אנו אומרים שלא איכפת לו אלא כל זמן שהכותל עומד, אבל אם נפל אינו בונה כותל חדש (שיטה מקובצת בבא בתרא נט ב, בשם הראב"ד).

האיסור להסתכל אף לדעת הסוברים שיש חזקה להיזק ראייה, לא אמרו אלא לגופו של חלון שאין כופים את בעל החלון לסתום החלון, אבל אסור לו לבעל החלון לעמוד בחלון ולהסתכל לרשות חבירו, כדי שלא יזיקנו בראייתו, ויש איסור בדבר (ר"י מגאש בבא בתרא ב ב; שיטה מקובצת שם, בשמו; רמ"ה בבא בתרא ג א; בית יוסף חו"מ קנ"ז, בשם רשב"א; רמ"א שם ז, ובעל החצר יוכל למחות בו על זה (ר"י מיגש שם; בית יוסף ורמ"א שם).

כעשיית מחיצה חצר שותפים שעמדה שנים רבות בלי מחיצה, לדברי הכל אין להם לשותפים חזקה זה על זה, וכופים זה את זה לעשות מחיצה (ר"י מיגש בבא בתרא ב ב; שיטה מקובצת שם, בשם רשב"א; רמ"ה בבא בתרא א כה; רמב"ם שכנים יד יד; טור חו"מ קנ"ז, בשם הרא"ש; שו"ע חו"מ קנ"ח).

ובמקום שיש מנהג, הולכים בזה אחר המנהג (רמ"א חו"מ קנד טז, בשם שו"ת הריב"ש תעא).

לדעה זו שיכול למחות, יש סוברים שלפיכך אם פתח הלה את חלונו וזה לא מיחה, הרי החזיק, ומטעם זה עצמו יוכל למחות שלא יפתח כדי שלא יחזיק (הריב"ש שם); ויש סוברים שאף על פי שבידו למחות, מכל מקום אינו יכול להחזיק עליו, הואיל ואינו מזיקו עכשיו, ולכן לא חשש למחות (רמב"ן בבא בתרא יח ב; מאירי שם; שו"ע שם, בשם רמב"ן).

באחים שחלקו ולוקח ומוכר

בחלונות האחים שחלקו, אין להם חלונות זה על זה, דהיינו שאין אחד מהם צריך להרחיק מחלון חברו כשבא לבנות כנגדו (ראה בבא בתרא ז ב. וראה ערך חלוקת שותפות), ונחלקו הראשונים בביאור הדבר:

• יש מהראשונים סוברים שאין הדברים אמורים אלא לענין האפלת האורה, שאם השני רוצה לבנות כנגדו, אין בעל החלון יכול לערער, אף על פי שמאפיל עליו, אבל אין השני יכול לומר סתום חלונותיך, שיש בהם היזק ראייה (רמב"ן בבא בתרא ז ב; רא"ש בבא בתרא א כ, בשם הראב"ד; מגיד משנה שכנים ב יב, בשם רש"י ורמב"ן ורשב"א; שו"ע חו"מ קנד כז), לפי שבשעה שחלקו לא חלקו על דעת שיצטרך לסלק חלונו (רמב"ן שם), ולא נתחייב לו בבנין (מגיד משנה שם, בשם רשב"א)¹⁴.

• ויש חולקים וסוברים שיכול לכופו לסתום חלונו (רמ"ה בבא בתרא א עב; רא"ש שם, וכך כתב בדעת הרמב"ם; ריטב"א בבא בתרא ז ב; טור חו"מ קנד; רמ"א חו"מ קנד כז, בשם יש אומרים); שהאחים שחלקו לקוחות הם, ומוכר בעין יפה מוכר, ולא השאיר לעצמו זכות בדבר המכור, והרי בעל החלון כאילו בא לפתוח החלון עכשיו לאחר חלוקה, שאינו יכול משום היזק ראייה (רמ"ה שם); ועוד שלאחר שלש שנים יוכל לטעון שכבר החזיק (רא"ש וטור שם).

מתחמק מי שהיה מזיק את חברו בהיזק ראייה, וכשראה שחברו **מלשט** תובעו נתן אותו הכח לבנו קטן, אין אומרים נמתין עד שיגדיל, אלא מסלקים ההיזק מיד; ואם קדם ומכר את הבית לגוי, כופים את המוכר לסלק היזקו (בית יוסף חו"מ קנד כט, בשם הרשב"א בתשובה; שו"ע שם).

שלדעה זו אף מסייע אין בו כלום, אלא אם כן מחל לו בפירוש (סמ"ע קנד סק"ט; נתיבות המשפט שם חידושים ס"ק כד)¹³.

היזק ראייה לאחר זמן

הפותח חלון לרשות חברו, באופן שעכשיו אינו מזיקו בהיזק ראייה, אבל לאחר זמן ייתכן שיזיקנו, נחלקו הראשונים אם יכול לעכב עליו:

• יש מן הראשונים סוברים שאין שכנו יכול לעכב עליו בטענה שהיום או מחר יבנה במקום זה ויזיקנו בראייתו, שכל שאינו מזיקו עכשיו – זה נהנה וזה לא חסר הוא. ולפיכך הפותח חלון לחורבה של חברו, ואותה חורבה פרוצה מכל וכל, ואין חברו משתמש בה כלל, אין חברו מוחה בו; וכיון שאינו יכול למחות ולעכב, אף הוא אין לו חזקה, וכשיבנה חברו יכפנו לסתמו, כדי שלא יזיקנו בראייתו, אם לא שיביא עדים שהחזיק בו קודם שנעשית חורבה; ואדם שהחזיק בחלון לחצר חברו, ונחשב המקום, יעמיד עדים שהחזיק קודם, ויכתוב עדותם להיות בידו לראיה (רא"ש בבא בתרא ג ג; נמוקי יוסף שם יז ב, בדעת ר"ח ורבינו תם; מאירי שם, בשם מי שהתירו; טוש"ע חו"מ קנד טז, בשם הרא"ש).

• ויש חולקים וסוברים שאפילו במקום שהיזק הראיה יבוא לאחר זמן יכול חברו למחות ולומר איני רוצה לדון אתו אחר כך, ולכן הפותח חלון על חורבת חברו הרי זה מעכב בידו, בטענה שכשיבוא אחר זמן לבנות החורבה לא אצטרך לבוא עמך בדיון, וסתם חורבות עשויות להיבנות, ואין בזה משום כופין על מידת סדום (ראה ערך זה נהנה וזה לא חסר) אלא זוהי מידת כל אדם, כיון שאם בא לבנות יהיה ניזק מיד בראיית בעל החלון עד שיעמידו בדיון ויזכה, וכל שכן עכשיו שיש מחלוקת אם יש חזקה להיזק ראייה, ושמא יעמוד בית דין וידון שיש לו חזקה, ונמצא זה זקוק למחות תמיד, ואפילו יכתוב לו שטר הודאה על כך אין שומעים לו, שנמצא זה צריך לשמור שטרו מן העכברים (רמב"ן בבא בתרא יח ב; שו"ת הרשב"א א אלף קמז; רא"ש שם ב ב, בשם רבנו יונה; נמוקי יוסף שם יז ב, בשם ר"ף ורש"י וראב"ד ורשב"א; ריטב"א בבא בתרא יח א; שו"ע חו"מ קנד טז, בשם הרשב"א והראב"ד ועוד, וסיים והכי נקטינן).

ויש מהאחרונים שכתבו שאף לדעת הסוברים שבשאר נזקים אין חוששים לנזק שיבוא אחר כך, בהיזק ראייה מודים, שהרי פותח לרשות חברו ונהנה מאורו, וזה חסר שיצטרך להתדיין עמו אחר כך (נתיבות המשפט קנד ס"ק יז).

הזק שאינו נכר

נזק, באופן שגוף הדבר הניזק לא נשתנה מכפי שהיה

הפיקים:

- גדרו וחיובו;
- בהיזק שלא הוזכר בתקנה;
- במחשבה;
- במזיק להנאתו;
- בגזלן;
- בשומר;
- בגוי;
- בזמן הזה.

סיכום תמציתי

גדרו וחיובו

המטמא טהרותיו של חברו, כגון תרומה; והמדמע, שעירב תרומה בחולין של חברו והפסידו, שאסרו לזרים וצריך

ששותר את אורו. ¹⁴ וראה אבן האזל שכנים ז טז, שהסביר יותר הלכה זו. **הזק שאינו ניכר**. 1. ח, טורים תשב – תשכב.

¹³ וראה ערך הרחקת נזיקין, על חזקת החלון בנוגע לחברו שאינו יכול לבנות כנגדו ולהאפיל על בעל החלון, ועל סתימת החלון על ידי חברו אם זוהי חזקה אף

למכרו לכהנים בזול; והמנסך יין של חברו, ואסרו בהנאה במזיד - חייב לשלם. בעשה זאת בשוגג נחלקו תנאים, והלכה שפטור.

היזק זה של מטמא ומדמע ומנסך נקרא היזק שאינו ניכר, לפי שלא נשתנה הדבר מכמות שהיה, ולא נפסדה צורתו; או לפי שאינו ניכר הנזק לרואים. נחלקו אמוראים בחיובו, והלכה שדבר תורה אחד שוגג ואחד מזיד פטור מלשלם, שהיזק שאינו ניכר אין שמו היזק, ומה טעם אמרו שבמזיד חייב, כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ומטמא טהרותיו של חברו ואומר פטור אני, ועל החיוב במזיד הוא שתיקנו חכמים, מפני תיקון העולם.

לא נחלקו האמוראים אם היזק שאינו ניכר שמו היזק או לא אלא בדיעבד ולענין חיוב תשלומין, אבל לכתחילה אין מי שיאמר שאין מונעים מי שרוצה להזיק לחברו בהיזק שאינו ניכר. וכן כתבו האחרונים שהכל מודים שאסור מן התורה להזיק בהיזק שאינו ניכר לכתחילה.

המזיק בהיזק שאינו ניכר חייב לשלם מן היפה שבנכסיו כשאר כל המזיקים.

המזיק היזק שאינו ניכר בפשיעה, אבל לא נתכוין להזיק, כגון דיין שטעה בדין וטימא את הטהור, ורצה לחזק הוראתו וטימא את הטהרות בידים על ידי שהגיע בהן שרץ, כתבו הראשונים שחייב לשלם, מפני שפשע.

היזק שאינו ניכר, מכיון שאין חיובו אלא משום קנס, יש סוברים שאם המזיק הודה הוא פטור, כדין כל מודה בקנס שפטור; ויש סוברים שבכל קנס חכמים אין אומרים כלל מודה בקנס פטור. יש שהסתפקו בהיזק שאינו ניכר בשוגג שפוטרו מדיני אדם אם חייב לשלם בדיני שמים.

בהיזק שלא הוזכר בתקנה

נחלקו אמוראים ופוסקים אם קנסו חכמים היזק שאינו ניכר במקומות אחרים, מלבד המטמא והמדמע והמנסך, היינו האם כל ענייני היזק שאינו ניכר במזיד חייב עליהם, או שאין למדים קנס מקנס, ורק מה שקבעו חז"ל שחייב הרי הוא חייב.

במחשבה

היזק שאינו ניכר שנעשה על ידי מחשבה, אפילו לדעת הסובר שהיזק שאינו ניכר שמו היזק, אינו אלא גרמא בנזקין, ופטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.

בגזלן

מי שגזל מחברו מטבע ונפסל, תרומה ונטמאת, חמץ ועבר עליו הפסח, בהמה ונעבדה בה עברה דהיינו שנרבעה או נעבדה לעבודה זרה ונפסלה על ידי כך לקרבן, או שנפסלה למזבח מחמת מום שאינו ניכר בה - אומר הגזלן לנגזל הרי שלך לפניך. והטעם שבכל אלה אין ההיזק ניכר, והיזק שאינו ניכר אין שמו היזק.

בגוי

גוי שניסך יין של ישראל לעבודה זרה, ואסרו על ידי זה בהנאה, כתבו הראשונים שמן התורה פטור מתשלומים, שהיזק שאינו ניכר אין שמו היזק, אלא שבמזיד חייב מקנס חכמים כישראל, ולכן בשוגג פטור כישראל. מהאחרונים יש מי שכתב שבגוי אין לחלק כלל בין היזק שאינו ניכר להיזק ניכר, שבישראל הוא שפטר תורה בהיזק שאינו ניכר ולא בגוי, והוא חייב בהיזק שאינו ניכר בין במזיד ובין בשוגג.

בזמן הזה

היזק שאינו ניכר להלכה שאין שמו היזק וחיובו הוא משום קנס, נחלקו הראשונים אם גובים אותו בזמן הזה: יש מהראשונים סוברים שאין דנים אותו בזמן הזה כדרך שאין דנים כל דיני קנסות בזמן הזה, שאין לנו בית דין סמוכים; ויש סוברים שקנס זה גובים אף בזמן הזה.

גדרו וחיובו

הדין המטמא טהרותיו של חברו, כגון תרומה; והמדמע, שעירב תרומה בחולין של חברו והפסידו, שאסרו לזרים וצריך למכרו לכהנים בזול; והמנסך יין של חברו, ואסרו בהנאה במזיד - חייב לשלם (גיטין נב ב, ורש"י ד"ה והמדמע; רמב"ם חובל ומזיק ז ב; טוש"ע חושן משפט שפה א).

בעשה זאת בשוגג נחלקו תנאים: ר' מאיר מחייב; ור' יהודה פוטר (שם נג ב), וכן סוברים חכמים (שם נב ב). הלכה, שפטור (רמב"ם שם ג; טוש"ע שם).

ההיזק היזק זה של מטמא ומדמע ומנסך נקרא היזק שאינו ניכר (גיטין נג א; רמב"ם חובל ומזיק ז א-ב; טוש"ע ח"מ שפה א), לפי שלא נשתנה הדבר מכמות שהיה, ולא נפסדה צורתו (רש"י

שם ד"ה היזק; רמב"ם שם א); או לפי שאינו ניכר הנזק לרואים, שהרואה אינו יודע אם נטמא או הוכשר לקבל טומאה וכיוצא (תוס' בבא קמא ק ב ד"ה חייב, ובבא בתרא ב ב ד"ה וחייב). ונחלקו אמוראים בחיובו:

• חזקיה אמר שמדין תורה אחד שוגג ואחד מזיד חייב לשלם, לפי שהיזק שאינו ניכר שמו היזק, וכשם שבהיזק הניכר לא חילקה תורה בין שוגג למזיד, ואדם המזיק חייב על השוגג כמזיד (ראה ערך אדם המזיק), כך בהיזק שאינו ניכר - חייב. והטעם שאמרו - לדעת ר' יהודה וחכמים - שבשוגג פטור, הוא כדי שיודיע לבעלים שטימא או דימע וניסך, שאילו היה מתחייב לשלם היה נמנע מלהודיעו, ויאכלו הבעלים איסור. ומכל מקום לא פטרוהו מטעם זה כשעשה במזיד, שזה שעשה במזיד הרי נתכוין לצער

ויש מהאחרונים שכתבו שאף לכתחילה אין בו איסור מן התורה, מאחר שאינו חשוב מזיק כלל (פני יהושע גיטין נג ב, בדעת רש"י שם ד"ה מטמא ומדמע).

התשלומים המזיק בהיזק שאינו ניכר חייב לשלם מן היפה שבנכסיו כשאר כל המזיקים (בבא קמא ה א; רמב"ם חובל ומזיק ז ב; טושי"ע חו"מ שפה א). ואף על פי שאין התשלומים אלא קנס חכמים, כל שתקנו חכמים כעין של תורה תיקנו (רא"ש בבא קמא א א; ש"ך שם סק"ב).

כפשיעה המזיק היזק שאינו ניכר בפשיעה, אבל לא נתכוין להזיק, כגון דיין שטעה בדין וטימא את הטהור, ורצה לחזק הוראתו וטימא את הטהרות בידים על ידי שהגיע בהן שרץ, כתבו הראשונים שחייב לשלם, מפני שפשע, כי מה היה לו לטמאות בידים להחזיק דבריו, ולכן הוא כמזיד (תוס' גיטין נג א ד"ה שלא, סנהדרין לג ב ד"ה שערבן; רשב"א גיטין שם); ואף זה בתורת קנס, שלא יהא הדיין נמחר בהוראותיו להפסיד לחברו (מאירי גיטין שם).

אומר מותר היה שוגג מפני שחשב שמותר לעשות כן כגון שידע שתרומה היא זו אלא כסבור הוא שמותר לטמא תרומה, אף הוא שוגג שפטור מלשלם (ירושלמי גיטין ה ה; מנחות מט א; שו"ת חתם סופר יורה דעה פת. וראה ערך אומר מותר).

הודה המזיק היזק שאינו ניכר, מכיון שאין חיובו אלא משום קנס, יש סוברים שאם המזיק הודה הוא פטור, כדין כל מודה בקנס שפטור (ראב"ן צב; שו"ת נודע ביהודה תניינא סא. וראה קצות החושן שפה ס"ק יא); ויש סוברים שבכל קנס חכמים אין אומרים כלל מודה בקנס פטור (ראה ש"ך שפה ס"ק נא. וראה ערך מודה בקנס).

לצאת ידי שמים יש שהסתפקו בהיזק שאינו ניכר בשוגג שפוטור מדיני אדם אם חייב לשלם בדיני שמים (שו"ת חכם צבי בנוספות י; שו"ת כתב סופר חו"מ כד. וראה פתחי חושן נזיקין א ס"ק נד).²

בהיזק שלא הוזכר בתקנה

כשאר המקומות נחלקו אמוראים אם קנסו חכמים היזק שאינו ניכר במקומות אחרים, מלבד המטמא והמדמע והמנסך:

- רב סובר שלמדים קנס מקנס, ואפילו במקום שלא מצינו בפירוש שקנסו – חייב, ובכל היזק שאינו ניכר קנסו חכמים.
- ושמואל סובר שאין למדים קנס מקנס, ובמקום שקנסו קנסו, ובמקום שלא קנסו לא קנסו, והיזק שאינו ניכר חייב רק במטמא מדמע ומנסך. (גיטין נב ב-ג א).

להלכה נחלקו הראשונים: יש פוסקים כרב, וכל ענייני היזק שאינו ניכר במזיד חייב עליהם (רמב"ם חובל ומזיק ז ב, וראה ש"ך חו"מ שפה סק"א); ויש פוסקים כשמואל, שאין למדים קנס מקנס (הרמב"ן בבא בתרא בקונטרס דינא דגרמי; ש"ך שם, בדעת רב האי גאון והר"ף והרא"ש).

שף מטבע השף מטבע של חברו והעביר צורתו, לדעת הסוברים שפטור (ראה בבא קמא צח א. וראה ערך גרמא בנזיקין), כתבו הראשונים שהוא היזק שאינו ניכר (תוס' בבא קמא שם ד"ה חשף; חידושי הראב"ד בבא קמא שם), ומכל מקום לא קנסוהו במזיד, כדרך שקנסו במטמא ומדמע, לפי שהוא היזק שאינו מצוי (ראב"ד

את הבעלים ובודאי יודיעו, ומפני תיקון העולם הוא שתקנו חכמים לפטרו בשוגג, כדי שיוודיעו (גיטין נג א, ורש"י ד"ה כדי וד"ה לצעוריה).

• ור' יוחנן אמר שדבר תורה אחד שוגג ואחד מזיד פטור מלשלם, שהיזק שאינו ניכר אין שמו היזק, ומה טעם אמרו שבמזיד חייב, כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ומטמא טהרותיו של חברו ואומר פטור אני, ועל החיוב במזיד הוא שתקנו חכמים, מפני תיקון העולם (גמרא שם, ורש"י ד"ה מפני תיקון), אלא שלדעת ר' מאיר קנסו חכמים אף בשוגג משום מזיד, אף על פי שהמזיד עצמו אינו אלא קנס, ולדעת ר' יהודה לא קנסו שוגג משום מזיד (גמרא שם ב).

הלכה כר' יוחנן (רי"ף בבא קמא ה ע"א; רא"ש שם א א; רמב"ם חובל ומזיק ז א; טושי"ע חו"מ שפה א).

כיס לגרמי • יש מן הראשונים שסוברים שהיזק שאינו ניכר גדרו הוא כמו גרמי (ראה ערך גרמא בנזיקין; גרמי), ומי שדן דיני גרמי, אף בהיזק שאינו ניכר ראוי לחייבו, שהרי גורם נזק לחברו. אלא שאף בגרמי אפילו לדעת המחייבים אינו אלא מדברי חכמים שקנסו, ולכן אמר ר' יוחנן גם בהיזק שאינו ניכר שאינו חייב אלא משום קנס (רמב"ן בבא בתרא בקונטרס דינא דגרמי, בשם איכא מאן דאמר).

• יש סוברים שהיזק שאינו ניכר עדיף מגרמי, שבהיזק שאינו ניכר לדעת ר' מאיר קנסו שוגג משום מזיד (ראה לעיל), וגרמי בשוגג פטור אפילו לר' מאיר המחייב גרמי (תוס' ר"ד גיטין נג ב).

• ויש סוברים שהיזק שאינו ניכר קל יותר מגרמי, ואף שגרמי חייב מן הדין, בהיזק שאינו ניכר אינו אלא משום קנס, שבגרמי ההיזק ניכר אף שלא נעשה בידים, ובהיזק שאינו ניכר לא משום חסרון מעשה בידים הוא פטור מן הדין, אלא מפני שכיון שאינו ניכר אינו חשוב היזק (ראה רמב"ן שם; ריטב"א גיטין שם).

מת המזיק מאחר שאין המזיק היזק שאינו ניכר חייב לשלם אלא משום קנס, לפיכך אם מת זה שהיזק, אין גובים את הנזק מנכסיו, שלא קנסו חכמים אלא את זה שעבר והיזק, אבל את בנו לא קנסו שהוא לא עשה כלום (גיטין מד ב; רמב"ם חובל ומזיק ז ג; טושי"ע חו"מ שפה א).

אם עמד האב בדין ונתחייב לשלם, ואחר כך מת, נחלקו האחרונים בדבר:

יש סוברים שאף בזה אין הבן חייב לשלם (סמ"ע חו"מ שפה סק"ב); ויש סוברים שכיון שעמד בדין וכבר נתחייב בתשלומים, משלם בנו אחריו מנכסיו אביו (ש"ך שם סק"א).

לכתחילה לא נחלקו האמוראים אם היזק שאינו ניכר שמו היזק או לא אלא בדיעבד ולענין חיוב תשלומין, אבל לכתחילה אין מי שיאמר שאין מונעים מי שרוצה להיזק לחברו בהיזק שאינו ניכר, וכי יש היזק שאינו ניכר יותר מהיזק ראייה והלכה ששמו היזק, אף על פי שלא עשה מעשה (רמ"ה בבא בתרא ב אות כה).

וכן כתבו האחרונים שהכל מודים שאסור מן התורה להיזק בהיזק שאינו ניכר לכתחילה (חתם סופר גיטין נג א; אמרי בינה עדות לד), שכן אסור לגרום דבר שיבוא ממנו היזק לאנשים, אם משום וְאֶהְבֶּה לְרַעַץ פְּמוֹךְ (ויקרא יט יח) או משום וְלִפְנֵי עֵוֶר לֹא תִתֵּן מְכַשֵּׁל (שם יד. רמ"ה בבא בתרא ב אות קז לענין גרמא בנזיקין, ובאמרי בינה שם למד מזה להיזק שאינו ניכר).

שחייב לצאת ידי שמים, ויש אומרים שאם תפס הניזק אין מוציאים מידו.

2. בשו"ת כתב סופר שם האריך בזה, וכתב שמהגמרא משמע שדינו כגרמא

פסול זה של המפגל בקדשים, אף על פי שהוא בא על ידי מחשבה, מכל מקום חייב המפגל, לפי שבשעה שמפגל – עושה מעשה, שהרי שוחטו, ובמחשבה נפסל המעשה, אלא שאין האיסור ניכר בו (רמב"ן בקונטרס דינא דגרמי; רשב"א וריטב"א גיטין שם).

נזגה המפגל שחייב לשלם הרי זה אף בקרבן נדבה, ואף על פי שבנדבה אין הבעלים צריכים להביא קרבן אחר, הרי זה חשוב נזק בשבילם מה שנפסל הקרבן, שהרי ברצונם היה להביא דורון למקום, ומצטערים שלא הקריבו את קרבנם (רש"י גיטין נג א ד"ה חייבין).

ויש מן הראשונים שכתבו שבקרבן נדבה, שאין ההפסד לבעלים אלא להקדש, אף החיוב לשלם הוא להקדש (רמב"ן וריטב"א גיטין שם).

במזיק להנאתו

מחלוקת הראשונים להזיק לחברו, כגון העושה מלאכה בפרת חטאת, שהיא נפסלת בכך (ראה ערך פרה אדומה); או שעשה מלאכה במי חטאת, ששקל בהם משקלות בגופם, כדרך הטבחים לשקול בשר במים, שיש להם כלי שיש בו סימנים ונותנים בהם מים, ואחר כך נותנים בשר במים עד שהמים עולים, ולפי מידת עליית המים בכלי יודעים את משקל הבשר, ונמצא שפוסל בזה את המים (ראה גיטין נג ב, ורש"י ד"ה דרבא. וראה ערך מי חטאת), נחלקו הראשונים בדינו:

- יש מהראשונים סוברים שכיון שהזיק שאינו ניכר להלכה אין שמו הזיק, וכל הטעם שקנסוהו חכמים במזיד הוא כדי שלא יהא כל אחד ואחד הולך ומזיק חברו בהזיק כזה, כל שעושה להנאת עצמו ואינו מתכוין להזיק כלל – לא קנסו אפילו במזיד, והרי זה פטור מדיני אדם, וחייב בדיני שמים (ראב"ד בהשגות חובל ומזיק ז ד).

- יש מהראשונים שפוטרים בדיני אדם העושה מלאכה בפרת חטאת ובמי חטאת, להלכה שהזיק שאינו ניכר אין שמו הזיק, לא מפני שנתכוין להנאת עצמו, אלא לפי שלדעתם אין לחייב בהזיק שאינו ניכר אלא באותם ששנו חכמים שהם מטמא ומדמע ומנסך, שאין למדים קנס מקנס (רמב"ן בקונטרס דינא דגרמי. וראה לעיל מחלוקת בדבר).

- יש מן הראשונים פוטרים בדיני אדם מטעם אחר, שלא כל מים חיים ולא כל פרה אדומה עומדים לטהרה, ולא קנסו חכמים אלא במקום שהנזק הוא אף להדיוט (שיטה מקובצת בבא קמא צח א, בשם הראב"ד).

- ויש מן הראשונים שחולקים וסוברים שאף להלכה שהזיק שאינו ניכר אין שמו הזיק – חייב במזיד, ואינם מחלקים בין עושה להנאתו או מתכוין להזיק (רמב"ם חובל ומזיק ז ג; שער המלך שם, בדעת רש"י בבא קמא נו א ד"ה העושה וד"ה פטור), ולדעתם למדים קנס מקנס (מגיד משנה ומשנה למלך שם. וראה לעיל שכן דעת הרמב"ם).

אלא שיש שכתבו שאף לדעתם אינו חייב כשמתכוין להנאתו אלא אם כן יש עדים בדבר שראו שעשה המלאכה להנאתו, שמכיון שאם עשה שלא להנאתו, אלא בכוונה להזיק, אין הפרה והמים נפסלים כלל (ראה ערך פרת חטאת, שהמלאכה פוסלת רק בניחא ליה), הרי אם אין עדים בדבר אלא שהמזיק עצמו מודה שעשה להנאתו, אין לחייבו כלל, שכיון שכל חיובו הוא משום קנס, הרי מודה בקנס פטור (שו"ת נדע ביהודה תניינא סא).

שם; ויש סוברים שהוא היזק ניכר, ואין פטורו אלא משום גרמא בנזקין בלבד (ים של שלמה בבא קמא ט יז).

פחת כלים פחת צורתם של כלי כסף וכלי זהב והפסידם משוויים, נחלקו הדעות בדינו:

- יש סוברים שדינו כמו פחת צורתו של מטבע, ולדעת הפוסטים שם אף זה פטור (ראב"ן בבא קמא ד"ה המתין; ים של שלמה בבא קמא ט יז, והובא בש"ך חו"מ שפ"ו סק"ז).

- יש מחלקים, שמטבע אין בה אלא פחת צורה בלבד, אבל כלי הרי קודם לכן היה כלי, והוא ביטלו מתורת כלי, ולכן חייב (ש"ך שם, והשאר בצריך עיון).

- ויש מהאחרונים שכתבו שהדבר תלוי בטעמים של הפוסטים בשף מטבע, שלדעת הסוברים שהוא משום היזק שאינו ניכר, אין זה שייך אלא בצורה, שהוא דבר שאין בו ממש, אבל בכלי שביטלו ממלאכתו הרי זה היזק ניכר; ולדעת הסוברים שהפטור הוא משום גרמא בנזקין, מפני שאפשר לתקנו על ידי צורך (ראה ערך גרמא בנזקין שם), אף בכלי, כל שלא חסר ממשקלו ואפשר לתקנו, הוא גרמא ופטור (מחנה אפרים נזקי ממון ד).

כאיסור התוחב כף של איסור לתוך מאכל היתר של חברו, או **והיתר** כף בשרית לתוך מאכל של חלב, נחלקו האחרונים אם נחשב היזק ניכר או היזק שאינו ניכר:

- יש שכתב שנקרא היזק שאינו ניכר (שער המלך חובל ומזיק ז א).
- יש שכתב שאם הטעם אינו מורגש הוא היזק שאינו ניכר, והסתפק במקום שהטעם נרגש שאפשר שהוא היזק ניכר (פרי מגדים פתיחה לאו"ח הנהגות השואל עם הנשאל סדר ב נד, והביאו הפתחי תשובה חו"מ שפה סק"א).

- ויש שכתב שאם הטעם מורגש, כגון שאין ששים כנגדו והוא מין בשאינו מינו, נקרא היזק ניכר, ואם אינו נרגש יש להסתפק (מנחת שלמה א פח).

המשליך איסור לתוך קדירת היתר של חברו, או בשר לתוך חלב, ואין בו ששים שהמאכל שבקדרה נאסר, יש שכתב שהדבר נחשב היזק ניכר גם אם הטעם אינו מורגש כגון שהוא מין במינו, כיון שמה שהאיסור של התבשיל שאינו יכול לאכלו ניכר לכל (שו"ת כתב סופר חו"מ כו); ויש שכתב שאם בשעה שנתן לתוך הקדירה היה הטעם מורגש נחשב היזק ניכר (מנחת שלמה שם).

בטריפה שוחט שהסיר סירכות ונטרפה הבהמה – פטור, שזהו היזק שאינו ניכר, שפטור בשוגג, והרי נתכוין להכשיר ולא להזיק (נתיבת המשפט שו"ת סק"ט).

במחשבה

הזין היזק שאינו ניכר שנעשה על ידי מחשבה, אפילו לדעת הסובר שהיזק שאינו ניכר שמו היזק, אינו אלא גרמא בנזקין, ופטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים (ראה ערך גרמא בנזקין).

כפיגול הכהנים שפיגלו במקדש, דהיינו ששחטו וזרקו את הקרבנות במחשבה הפוסלת אותם, כגון שחשב על מנת לאכול חוץ לזמנם (רש"י גיטין נג א ד"ה הכהנים) – אם הם מזידים – חייבים לשלם; ואם הם שוגגים – פטורים (שם נד ב; תוספתא (ליברמן) ג ח; רמב"ם חובל ומזיק ז ד), שהפיגול היזק שאינו ניכר הוא, וקנסו חכמים למפגל במזיד מפני תיקון העולם (גיטין נג א; תוספתא שם).

החזירו קודם גמר דין נפטר השומר מהבעלים (רמב"ם נזקי ממון יא ט).

באיסורי הנאה באיסורי הנאה, שהגזלן אומר הרי שלך לפניך, מפני שהם היזק שאינו ניכר – כגון תרומה ונטמאת, או חמץ ועבר עליו הפסח (ראה לעיל: בגזלן) – אם היה הדבר ביד שומר ובפשיעתו גרם שיאסרו בהנאה, נחלקו אם יכול לומר הרי שלך לפניך:

• יש סוברים שאף הוא יכול לומר הרי שלך לפניך, ואין הבדל בין שומר לגזלן (שיטה מקובצת בבא קמא צח ב, בשם הרמ"ה; ש"ך חו"מ שסג סק"ז). ומי שהפקיד חמץ קודם הפסח ביד חברו, שעל השומר מוטל למכרו לגוי לפני זמן איסורו (ראה טושי"ע אורח חיים תמג ב. וראה ערך מכירת חמץ), ופשע ולא מכרו ונאסר החמץ, אם הוא בעין יכול לומר לו הרי שלך לפניך (מגן אברהם תמג סק"ד; חק יעקב שם סק"ח).

• ויש סוברים שהשומר חייב בהיזק שאינו ניכר שנגרם בפשיעתו, שדוקא גזלן שאינו חייב בשמירתו, וחייבו הוא על שעת גזלתו, כל שלא נשתנה הדבר, שההיזק אינו ניכר, יכול לומר הרי שלך לפניך; אבל שומר חייב בשמירתו במשך כל זמן השמירה שקיבל עליו, ולכן חייב גם על הפשיעה שלאחר כך שגרמה להיזק שאינו ניכר (ים של שלמה בבא קמא ט כ, וראה בבאורו בשו"ת שער אפרים כא, ושער משפט סו)⁵.

וכן שומר שהופקד בידו חמץ ולא מכרו כשהגיע זמן איסורו – חייב לשלם, אפילו כשהחמץ בעין, ואינו יכול לומר הרי שלך לפניך (שו"ת שער אפרים שם, לדעת הים של שלמה).

אנז החפץ שומר שגרם היזק שאינו ניכר בחפץ, לדעת הסוברים שיכול לומר הרי שלך לפניך כשהוא בעין, ונאבד אחר כך החפץ על ידי אונס, נחלקו האחרונים בדינו:

• יש סוברים שפטור, שעל פשיעתו הראשונה במה שגרם היזק שאינו ניכר אין לחייבו, שהרי היה יכול לומר הרי שלך לפניך, והאבדה שלאחר כך הרי באה על ידי אונס (חק יעקב תמג סק"ח, בשם הרב עוזר).

• יש חולקים ומחייבים אף שנאבד באונס, שאילו היינו באים לחייבו על האבדה שלאחר כך, הרי אפילו אם על ידי פשיעה נאבדה היה פטור, שהרי היזק דבר שכבר אינו שוה כלום, שאסור בהנאה; אלא עיקר החיוב הוא על פשיעתו הראשונה, במה שגרם להיזק שאינו ניכר, אלא שכל זמן שהדבר בעין יכול לפטור עצמו בהחזרת הדבר ולומר הרי שלך לפניך, וכשאינו בעין, אפילו על ידי אונס, שוב חייב מחמת פשיעתו הראשונה (תרומת הכרי שסג א).

• ויש חולקים לגמרי וסוברים שאפילו אם פשע אחר כך השומר ובפשיעתו נגנב או נאבד – פטור, שהשומר לא כלתה שמירתו וידו כיד הבעלים, ומכיון שההיזק שבא מהפשיעה הראשונה הוא היזק שאינו ניכר ויכול לומר הרי שלך לפניך, הרי זה כאילו אמר כן וכאילו כבר החזירו לבעלים, שידו כיד הבעלים, ועל פשיעה השנייה אינו חייב, שהרי החפץ כבר אינו שוה כלום באותה שעה (חתם סופר גיטין נג ב. וראה ערך שומרים).

בגוי

מנסך גוי שניסך יין של ישראל לעבודה זרה, ואסרו על ידי זה בהנאה, כתבו הראשונים שמן התורה פטור מתשלומים, שהיזק שאינו ניכר אין שמו היזק, אלא שבמזיד חייב מקנס חכמים כישראל,

שקאפ בבא קמא ג. 5. וראה בהגהות רבי עקיבא איגר על המגן אברהם שם.

בגזלן

לקנות בשווי מי שגזל מחברו מטבע ונפסל, תרומה ונטמאת, חמץ ועבר עליו הפסח, בהמה ונעבדה בה עברה דהיינו שנרבעה או נעבדה לעבודה זרה ונפסלה על ידי כך לקרבן, או שנפסלה למזבח מחמת מום שאינו ניכר בה – אומר הגזלן לנגזל הרי שלך לפניך (בבא קמא צו ב, ורש"י ד"ה ונעבדה; רמב"ם גולה ג ד; טושי"ע חו"מ שסג א. וראה ערך גזל). והטעם שבכל אלה אין ההיזק ניכר, והיזק שאינו ניכר אין שמו היזק.

אבל אילו היה שמו היזק, מכיון שגזלן הוא, הרי צריך לשלם לו ממון גמור (גיטין נג ב), שאם אנו דנים היזק שאינו ניכר כהיזק ניכר, חשוב היזק זה כשינוי בדבר הנגזל, ואין לך שינוי גדול מזה, וקנאם הגזלן בשינוי (ראה ערכים גזל; שו"ת), ואינו יכול לומר לו הרי שלך לפניך (תוס' גיטין שם ד"ה גזלן); או שאפילו שאינו שינוי גמור לקנותו בשינוי זה, מכל מקום אם הוא כהיזק הניכר אין הגזלן יכול לפטור את עצמו בהשבתו, שכבר אינו בשלמותו כעין שגזל (ראה אבן האזל גולה ג ד, בדעת הרמב"ם).

בירושלמי אמרו, שאף לדעת הסוברים היזק שאינו ניכר שמו היזק, כיון שהיזק זה בא מאילו ולא על ידי מעשה הגזלן, יכול הגזלן לומר לו הרי שלך לפניך (ירושלמי גיטין ה א).

נאורוג גזל אתרוג מחברו לפני החג, שהיה שוה אז דמים מרובים, ורוצה להחזירו לאחר החג, שאינו שוה אז אלא דבר מועט, כתבו האחרונים שאינו יכול לומר הרי שלך לפניך, שהרי זה היזק הניכר, כגזל מטבע ופסלתו מלכות, כיון שבאתרוג הכל רואים שאינו שוה עכשיו, ואינו דומה לחמץ ועבר עליו הפסח, שאינו ניכר בגוף החמץ אם הוא מלפני הפסח או מעכשיו (פתחי תשובה חו"מ שסג סק"א, בשם בית שמואל אחרון)³.

גזל כזי הגזול דבר על מנת לאבד, ולא נתכוין לקנותו לעצמו, אף לאכז על פי שנקרא גזלן וחייב באונסים (ראה בבא קמא צח א. וראה ערך גזל ע"מ תסא), כתבו הראשונים שמכל מקום כל שאינו מתכוין לגזול אלא לאבדו בהיזק שאינו ניכר – אינו חייב. כגון מי שהגביה מטבע וביטל צורתו בקורנס, אף על פי שקנהו בהגבהה, אומר לו הרי שלך לפניך, לדעת הסוברים שביטול הצורה נקרא היזק שאינו ניכר (קצות החושן שפ"ק יא, בדעת התוס' בבא קמא צח א ד"ה השף)⁴.

בשומר

נשור שהמית שור שהמית אדם כשהוא בבית שומר, ונגמר דינו של השור לסקילה, נחלקו תנאים אם יכול השומר להחזירו לבעליו:

• חכמים סוברים שאם החזירו אינו מוחזר, משום שלדעת חכמים אין גומרים דינו של שור אלא בפניו, והבעלים יכולים לומר לשומר: אילו החזרת לנו השור קודם שנגמר דינו היינו מברחים אותו לאגם, ולא היו בית דין גומרים דינו.

• ור' יעקב סובר שאם החזירו – מוחזר, שר' יעקב סובר שגומרים דינו של שור שלא בפניו, והשומר לא הזיקו בכך, שסוף סוף היו בית דין גומרים את דינו לסקילה (בבא קמא מה א).

הלכה כחכמים שאם החזירו לאחר גמר דין אינו מוחזר, אבל אם

3. וראה פרי מגדים משבצות זהב או"ח תרנו סק"א, שדן בזה משום גרמי.

4. וראה עוד חידושי רבנו חיים הלוי, חובל ומזיק ז ד; חידושי רבי שמעון הכהן

בזמן הזה

במזיק היזק שאינו ניכר להלכה שאין שמו היזק וחיוכו הוא משום קנס, נחלקו הראשונים אם גובים אותו בזמן הזה:

- יש מהראשונים סוברים שאין דנים אותו בזמן הזה כדרך שאין דנים כל דיני קנסות בזמן הזה, שאין לנו בית דין סמוכים (ראב"ן תחילת בבא קמא ד"ה תני; מאירי גיטין נב ב, בשם יש אומרים; באור הגר"א חו"מ א ס"ק יד. וראה ערך דיני קנסות).
- ויש סוברים שקנס זה גובים אף בזמן הזה (ספר הזכות לרמב"ן מב ב; מאירי גיטין שם, בשם יש חולקים. וכך משמע מטוש"ע חו"מ שפה, שכתבו בסתם דיני היזק שאינו ניכר), לפי שלא אמרו שאין דנים בזמן הזה אלא בקנסות של תורה, ולא במה שקנסו חכמים (ספר הזכות שם); או לפי שאין זה כשאר קנסות, הואיל ואינו משלם אלא כפי מה שהזיק (מאירי שם), וכן הדין נותן, כדי שלא לפתוח דלת לנזיקין (הכרעת המאירי שם. וראה חידושי הרי"מ חו"מ א אות יא).

ולכן בשוגג פטור כישאל (תלמידי רבנו יונה עבודה זרה נט ב; רשב"א במשמרת הבית א א; מחנה אפרים נזקי ממון ו).

ואפילו אם נתכוין הגוי לנגוע ביי, כל שלא נתכוין בפירוש להזיקו, דינו כשוגג, שאין הגוים בקיאים בדיני יין נסך לידע שיין ישראל נאסר במגעם (תלמידי רבינו יונה ורשב"א שם).

ויש מן הראשונים סוברים יותר מזה, שאם לא נתכוין לאסור במגעו, אפילו דין היזק שאינו ניכר אין בו, שיכול לטעון אני לא אסרתי יינך אלא אתם אסרתם על עצמכם, ואין בזה דין מזיק כלל, אלא אם כן ניסך בפירוש לעבודה זרה, שזה חשוב היזק אף לגוי, שיין נסך אסור גם לכן נח (חידושי הר"ן לעבודה זרה נט ב; תלמידי רבינו יונה שם).

מהאחרונים יש מי שכתב שבגוי אין לחלק כלל בין היזק שאינו ניכר להיזק ניכר, שבישראל הוא שפטרה תורה בהיזק שאינו ניכר ולא בגוי, והוא חייב בהיזק שאינו ניכר בין במזיד ובין בשוגג (חתם סופר עבודה זרה נט ב).⁶

הַחֲזִיק כְּפָרָן¹

אבדת נאמנותו של אדם על ממון שכפר בו והוכחש, אפילו בנוגע לטענה אחרת שלא הוכחש עליה

• הפרקים:	• בשטרות;
• דינו;	• שלא בגוף התביעה;
• הכפירה;	• לממון אחר;
• ההכחשה;	• כפרן בשבועה.

סיכום תמציתי

דינו

האומר לחברו מנה לי בידך, והלה אומר לא היו דברים מעולם, והעדים מעידים אותו שהוא חייב לו, דהיינו שלוח ממנו, וחזר ואמר פרעתי – אינו נאמן. ואף על פי שבכל מלוה על פה נאמן לומר פרעתי, כאן אינו נאמן, לפי שהוחזק כפרן לאותו ממון.

בכל מקרה שאינו נאמן משום שהוחזק כפרן – חייב לשלם, ולענין שבועה נחלקו הדעות: רוב הראשונים סוברים שאין המלוה צריך להישבע; ויש מן הראשונים שסוברים שאף המוחזק כפרן דינו ככל חשוד, שכנגדו אינו נוטל בלא שבועה. דעת רוב הראשונים שהוחזק כפרן הוא בין בכופר בפקדון, ובין בכופר במלוה שהוחזק כפרן לאותו ממון. יש מן הראשונים סוברים שלא הוחזק כפרן אלא אם כן כפר בפני בית דין; ויש חולקים וסוברים שאף הכופר חוץ לבית דין הוחזק כפרן.

בית דין של שלשה הדיוטות חשוב בית דין לענין שהכופר בפניהם יוחזק כפרן, לדעת הסוברים שצריך כפירה בבית דין; ויש חולקים וסוברים שכל שאינם ראויים לדון אין להם דין בית דין גם לענין שלא הוחזק כפרן. אפילו לדעת הסוברים שאינו מוחזק כפרן אלא בפני בית דין, זהו דווקא בכופר בעל פה, אבל אם כתב כפירתו חוץ לבית דין – לדברי הכל הוחזק כפרן.

הכפירה

אם הכפירה של הנתבע לא היתה כפירה מפורשת על התביעה, שלא אמר לא היו דברים מעולם, אלא שכאשר התובע אמר לו מנה לי בידך השיב סתם איני חייב לך, או אין לך בידי כלום, או שקר אתה טוען וכיוצא בזה, והביא התובע עדים שהלוהו או שהפקיד בידו, נחלקו הראשונים אם הוחזק כפרן: יש סוברים שלא הוחזק כפרן; ויש סוברים שהאומר אין לך בידי כאומר לא היו דברים מעולם, והוחזק כפרן כשהכחישוהו עדים.

אף בכפירה על הודאה אנו אומרים שהוחזק כפרן. כגון שאמר לו מנה לי בידך, אמר לו בפני עדים הן, למחר אמר לו תנהו לי, אמר לו מעולם לא היה לך בידי, הוחזק כפרן.

ההכחשה

אין אדם מוחזק כפרן אלא אם כן באו שני עדים והכחישו אותו במה שכפר.

¹ **החזק כפרן**. 1. ח, טורים תשכב – תשמג.

⁶ וראה אחיעזר ב ה, ושם ג לו, שבהיזק שאינו ניכר במזיד חייב גוי מהתורה כיון שהוא חייב גם על גרמא, והיזק שאינו ניכר אינו קל מגרמא, ובשוגג פטור.

הכחישו עד אחד – לא הוחזק כפרן, ונאמן לומר חזרתי ופרעתי אחר כך. אין אדם מוחזק כפרן על פי עצמו. בהכחשה על ידי חזקה, נחלקו הראשונים אם נעשה כפרן: יש מן הראשונים סוברים שאף היא עושה אותו לכפרן; ויש מן הראשונים שמסתפקים בדבר אם הוחזק כפרן.

בשטרות

הוחזק כפרן בשטרות מצינו בין כשכפר בחיובו והוכחש על ידי שטר, ובין כשכפר בשטר והוכחש על ידי עדים. לא כפר בגוף ההלואה, אלא שכאשר המלוה הוציא עליו שטר חוב, אמר שמזוייף הוא, ובאו עדים וקיימו את השטר, נחלקו הראשונים אם נאמן אחר כך לומר פרעתי: יש סוברים שהוחזק כפרן, ושוב אינו נאמן לומר פרעתי; ויש סוברים שכיון שלא כפר בהלואה אלא בשטר, לא הוחזק כפרן.

שלא בגוף התביעה

אמר לו מנה הלוייתך בצד עמוד זה, ואמר הנתבע לא עברתי בצד עמוד זה, ובאו עדים והעידו שראוהו עובר בצד העמוד, נחלקו אמוראים, והלכה שלא הוחזק כפרן אפילו אם טען שלא עבר מעולם בצד עמוד זה, שאין אדם שם אל לבו לזכור דבר שאין מוטל עליו שאין בו ממש.

אמר הלוי והלא פרעתיך בפני פלוני ופלוני, ובאו העדים ואמרו לא היו דברים מעולם, נחלקו אמוראים בדבר, והלכה שאין אדם שם אל לבו לזכור דבר שאין מוטל עליו, ולא הוחזק כפרן.

לממון אחר

מי שהוחזק כפרן שאינו נאמן, הוא רק לאותו ממון שכפר בו, אבל לממון אחר נאמן הוא כשאר כל אדם.

כפרן בשבועה

היה חייב לחברו שבועה בבית דין, ויצא ואמר נשבעתי, והעדים מעידים אותו שלא נשבע – הוחזק כפרן לאותה שבועה, ושוב אינו נאמן אחר כך לומר נשבעתי עד שיודה לו בעל דינו, או יביא עדים שנשבע בפניהם.

באיסורים אין אומרים הוחזק כפרן. כגון אמרו לו אשתך נדרה, והוא אומר לא נדרה, וכשבאו עדים אמר הפרתי לה עכשיו – נאמן; ויש מסתפקים בדבר.

• ויש מן הראשונים שסוברים שאף המוחזק כפרן דינו ככל חשוד, שכנגדו אינו נוטל בלא שבועה (משפטי שבועות לרב האי גאון יב, והביאו בשו"ת הרי"ף פא, אלא שכתב שחזר בו; הגהות מימוניות טוען ונטען וסק"ד, בשם רי"ף ורש"י).

במלוה יש מן הראשונים שסובר שלא אמרו הוחזק כפרן אלא בכופר בפקדון, ועדים מעידים שראו אצלו את הפקדון בשעת הכפירה; אבל הכופר במלוה, אף שהוכחש בעדים, לא הוחזק כפרן אפילו לאותו ממון, שיכול להיות שלא היו בידו מעות, ונשתמט עד שיהיו לו (המאור בבא מציעא ד א, בשם איכא מאן דמוקי). ונדרחו דבריו, אלא אף במלוה הוחזק כפרן לאותו ממון (המאור שם, וכן כל הראשונים כתבו שדין הוחזק כפרן הוא גם במלוה).

טעם הדין ביסוד דין זה, שהוחזק כפרן אינו נאמן על אותו ממון, נחלקו הדעות:

• יש מהראשונים שכתבו שהוא מדרבנן (שיטה מקובצת בבא מציעא ד א, בשם הרי"ח). ומהאחרונים יש שמצדד לומר שהוא קנס שקנסוהו חכמים הואיל והחציף לכפור בבית דין, ולא מן הדין (תומים צ סק"י, וכתב שזה דחוק).

• ויש מהראשונים שכתב שהלכה זו היא בגדר חזקה, שכל שהוכחש בעדים והוחזק כפרן, חזקה שלא היה פורעו אלא בעדים (כסף משנה מלוה ולוה יד י בתירוצ ב, בשם הרשב"א). וביארו האחרונים שהלוח מתיירא לפרוע שלא בעדים שמא יכפור המלוה בפרעון ויוציא עליו לעז שלא פרע, והעולם יאמינו לו מכיון שהלוח הוחזק כפרן (שער המשפט עט סק"ג). ויש שהוכיחו בדעת הראשונים שהטעם שכיון שכפר בממון זה והוכחש שוב אין לו נאמנות לטעון פרעתי (שער המשפט שם, בדעת המאור והרא"ש ונמוקי יוסף והריטב"א).

דינו

הדין האומר לחברו מנה לי בידך, והלה אומר לא היו דברים מעולם, והעדים מעידים אותו שהוא חייב לו, דהיינו שלוח ממנו, וחזר ואמר פרעתי – אינו נאמן. ואף על פי שבכל מלוה על פה נאמן לומר פרעתי (ראה ערכים: כופר הכל; מלוה על פה), כאן אינו נאמן, לפי שהוחזק כפרן לאותו ממון (בבא מציעא יז א, וכפירוש הרי"ף בתשובה פא, ובשיטה מקובצת בבא מציעא שם, בשם רב האי גאון והרמב"ן; רמב"ם טוען ונטען ו א; טוש"ע חושן משפט עט ה). ואפילו אמר שפרע לאחר שיצא חייב מבית דין על פי העדים שהעידו עליו, אינו נאמן לאותו ממון, עד שיביא עדים שפרע (סמ"ע שם ס"ק יב; ש"ך שם סק"ג וס"ק יד).

שבועה בכל מקרה שאינו נאמן משום שהוחזק כפרן – חייב לשלם (רמב"ם טוען ונטען ו א; טוש"ע ח"מ עט ה), ולענין שבועה נחלקו הדעות:

• רוב הראשונים סוברים שאין המלוה צריך להישבע (שו"ת הרי"ף פב; רמב"ם טוען ונטען ו ג, ומגיד משנה שם; בעל התרומות יב א; שו"ת הרשב"א ב צא; רא"ש בבא מציעא א מב; טור ח"מ עט ה; שו"ע שם ה, ח), שכל מי שהוחזק כפרן, שכנגדו נוטל בלא שבועה; ואם ירצה יחרים אתם על מי שנוטל ממונו שלא כדין (בעל התרומות כא א, בשם ראב"ד; שו"ע שם ח).

ואינו דומה לכל חשוד שכנגדו צריך להישבע, ונשבע ונוטל (ראה ערך חשוד), לפי ששם הוא חשוד בתביעה אחרת, וכאן הוחזק כפרן לתביעה זו עצמה (רא"ש שם; סמ"ע שם ס"ק ג). וכל זה קודם הפרעון, אבל לאחר הפרעון יכול להשביע את המלוה שבועת היסט, שלא פרעו שתי פעמים (ש"ך שם ס"ק יח; נתיבות המשפט שם חידושים ס"ק כ).

הכפירה

כפירה שאינה אם הכפירה של הנתבע לא היתה כפירה מפורשת מפורשת על התביעה, שלא אמר לא היו דברים מעולם, אלא שכאשר התובע אמר לו מנה לי בידך השיב סתם איני חייב לך, או אין לך בידי כלום, או שקר אתה טוען וכיוצא בזה, והביא התובע עדים שהלווה או שהפקיד בידו, נחלקו הראשונים אם הוחזק כפרן:

• יש סוברים שלא הוחזק כפרן, ויכול הנתבע לומר כן היה, אבל החזרתי לו פקדונו או פרעתי חובו, ונשבע היסט ונפטר (שו"ת הר"ף פא; בעל התרומות יב א ה; ריטב"א בבא מציעא יז א; טור ח"מ עט, בשם הרא"ש; סמ"ג עשין צח), שיכול לתקן דבריו הראשונים ולומר אין לך בידי שאמרת היינו שפרעתי לך (בעל התרומה וטור שם).

אבל אם לא חזר ופירש דבריו, אלא טען, לאחר שהכחישוהו העדים, שפרע לאחר שטען אין לך בידי כלום, הרי נמצא שהודה שכשאמר אין לך בידי כלום נתכוין לומר לא היו דברים מעולם, והוחזק כפרן, ואינו נאמן בטענתו עכשיו פרעתי (בעל התרומה שם; טור שם, בשמו).

• ויש שכתבו שאף בטוען שפרע אחר כך – נאמן, שכיון שבידו היה לפרש דבריו ולומר שבטענתו הראשונה נתכוין לומר שפרע, נמצא שלא הוכחש על פי עדים אלא על פי עצמו, ואין זה מוחזק כפרן (לחם משנה טוען ונטען ו א, בדעת המגיד משנה); או שנאמן מטעם מיגו שיכול היה לפרש דבריו הראשונים, ולכן נאמן אף כשאומר שפרע אחר כך, שאף הוחזק כפרן נאמן במיגו (גדולי תרומה יב א ה, בדעת המגיד משנה; שער המשפט עט סק"ח).

• ויש סוברים שהאומר אין לך בידי כאומר לא היו דברים מעולם, והוחזק כפרן כשהכחישוהו עדים (מרדכי בבא מציעא רמז רמט; טור ח"מ עט, בשם רב האי גאון).

הכחשה גמורה אמר הנתבע אין לך בידי כלום, והעדים מעידים שיש לו עכשיו בשעת התביעה, כגון שאמרו לא זזה ידם מידו משעת הלואה עד שעת התביעה, לדברי הכל הוחזק כפרן, ושוב אינו נאמן לומר פרעתי אחר העדאת העדים (מגיד משנה טוען ונטען ו א, ולחם משנה שם).

בהודאה אף בכפירה על הודאה או אומרים שהוחזק כפרן. כגון שאמר לו מנה לי בידך, אמר לו בפני עדים הן, למחר אמר לו תנהו לי, אמר לו מעולם לא היה לך בידי, הוחזק כפרן, שכבר הודה שהיה לו בידו, והודאתו כמאה עדים (טוש"ע ח"מ עט א). ואף על פי שאין אנו זקוקים כאן לטעם של הוחזק כפרן, שהרי כיון שהודה לא יוכל לחזור בו מהודאתו (ראה ערך הודאת בעל דין), מכל מקום מועיל כאן זה שהוחזק כפרן שאפילו אם חוזר אחר כך וטוען פרעתי – אינו נאמן (תוספות יום טוב שבועות ו ב). ודוקא כשהעדים מעידים שהודה לו ואמר אתם עדי, או בהודאה גמורה שלא בדרך שיחה (ש"ך שם סק"ח כ).

בפרעון הוחזק כפרן אומרים אף כשהכפירה היא לא בעיקר החיוב אלא בפרעון החוב. כגון שנים שבאו לדין ונתחייב האחד לשני, ואמרו לו בית דין צא תן לו, ויצא וחזר ואמר פרעתי על פי בית דין, ועדים מעידים אותו שלא פרע, הוחזק כפרן לאותו ממון, ושוב אינו יכול לומר אחר כך חזרתי

בפני עדים • יש מן הראשונים סוברים שלא הוחזק כפרן אלא אם כן כפר בפני בית דין (רי"ף בבא מציעא יז א; רמב"ם טוען ונטען ו ב; רא"ש בבא מציעא א מב; בעל התרומה מב ז; חידושי הר"ן שם, בשם הראב"ד; טוש"ע ח"מ עט ט); אבל הכופר בפני עדים, אפילו אמר התובע לעדים שכפר בפניהם אתם עדי שטען לא לויתי, ושחק הלה, אם חזר ואמר שפרע אחר כך – נאמן (בעל התרומה שם; טוש"ע שם), לפי שחוק לבית דין יכול לטעון מה שירצה (מגיד משנה שם), ואין אדם עשוי לגלות טענותיו אלא בבית דין (בעל התרומה שם).

אלא שיש מפרשים שאפילו אם אמר שפרע אחר שחייבוהו בית דין – נאמן, שלא הוחזק כפרן אלא בעדים שראו גוף ההלואה, ולא בעדי הודאה (מהרי"ט ח"ב ח"מ לו, והביאו בקצות החושן עט ס"ק י, והסכים לו).

ויש מפרשים שדוקא כשאמר בתחילת ביאתו לבית דין שפרע אחר שאמר לעדים לא לויתי, לפי שחוק לבית דין לא הוחזק כפרן; אבל אם טען בפני בית דין פרעתי קודם שאמר לא לויתי – או שעומד בפני בית דין בכפירתו הקודמת שלא לזה – הוחזק כפרן בבית דין על פי הודאתו לפני העדים שאמר לא לויתי, ושוב אפילו כשיצא מבית דין חזר וטען פרעתי אחר כך – אינו נאמן (שער המשפט עט סק"ד²).

ויש מפרשים שרק אם בפני בית דין לא כפר כלל ושחק, ואחר שנתחייב בבית דין אמר פרעתי – נאמן; אבל אם אמר בפני בית דין שפרע, אפילו שאמר שפרע אחר שאמר לעדים לא לויתי – אינו נאמן, שכיון שכפר בפני העדים וראינו שהיה בדעתו לכפור, ודאי לא פרע אחר שכפר (נתיבות המשפט עב ס"ק לג, עט סק"ה).

• ויש חולקים וסוברים שאף הכופר חוק לבית דין הוחזק כפרן (טור ח"מ עט, בשם רבנו יונה).

אלא שיש מפרשים בדעתם שזהו דוקא כשאמר לעדים אתם עדי, אבל אם כפר בפני עדים שלא אמר להם אתם עדי, לא הוחזק כפרן (מהרי"ט ח"ב ח"מ לו, בדעת רבינו יונה; סמ"ע ג סק"ח; ט"ז ח"מ עט ט בפירוש א).

ויש מפרשים שאפילו אם לא אמר אתם עדי הוחזק כפרן (ט"ז שם בפירוש ב, ופוסק כן).

שלשה הדיטות • בית דין של שלשה הדיוטות חשוב בית דין לענין כפירה בבית דין (רמב"ם סנהדרין ה יח; טוש"ע ח"מ ג ב); ואף על פי שאין בהם אחד שלמד, שדוקא במקום שצריך לשיקול הדעת של הדיינים צריך שיהיה אחר שלמד (ראה ערך בית דין: בדיני ממונות), אבל הוחזק כפרן אינו נעשה מתוך שיקול הדעת של הדיינים אלא בכפירת בעל הדין, ודי גם בהדיטות (מהרי"ט ח"ב ח"מ מו, והובא בקצות החושן עט סק"ז).

• ויש חולקים וסוברים שכל שאינם ראויים לדון אין להם דין בית דין גם לקבלת עדות, והוחזק כפרן מקבלת עדות למדים (קצות החושן שם. וראה נחל יצחק ג, ח).

כפר בנתב אפילו לדעת הסוברים שאינו מוחזק כפרן אלא בפני בית דין, זהו דווקא בכופר בעל פה, אבל אם כתב כפירתו חוק לבית דין – לדברי הכל הוחזק כפרן (שו"ת הרמ"א ל, והביאו רבי עקיבא איגר ח"מ עט ט).

2. וראה אמרי בינה טוען ונטען יז, שמודה לו בדין זה.

כפרן גם על ידי עצמו (ראה רא"ש שם). ויש מפרשים שאף הם מודים שעל ידי עצמו לא הוחזק כפרן, ולא אמרו כן אלא במחאה, לפי שהמחזיק יכול לטעון שלא נזהר ממחאותיו, ולא חשש להן כיון שהיו סותרות זו את זו (ב"ח חו"מ קמו יא).

חזר מחמת • אם חזר מטענה ראשונה מפני שראה עדים ממשמשים ובאים להכחישו, וכן אם היה קול בעיר שלוה – לא הוחזק כפרן, כיון שמכל מקום הודה קודם שבאו עדים (בית יוסף חו"מ עט ט, בשם מצאתי כתוב; רמ"א שם).

אלא שבקול יש סוברים שזהו דוקא כשלא היה מפורסם, שאז יש לו מיגו שהיה יכול לעמוד בטענתו הקודמת, אבל בקול מפורסם אינו רוצה לעמוד בטענתו נגד הקול (רמ"א שם, וש"ך ס"ק כג בטעם הרמ"א).

ויש סוברים שאף בקול מפורסם יכול לחזור בו, כיון שאין מחייבים ממון מחמת קול, וכל זמן שלא נתחייב יכול לחזור בו (קצות החושן שם סק"ט).

• ויש חולקים וסוברים שאם חזר מחמת יראת העדים שיבואו – הוחזק כפרן (ש"ך חו"מ יד ס"ק יא, בדעת הרא"ש ורבנו ירוחם. ולהלכה השאיר בצריך עיון).

חזקה • בהכחשה על ידי חזקה, נחלקו הראשונים אם נעשה כפרן:

• יש מן הראשונים סוברים שאף היא עושה אותו לכפרן. כגון מי שקבע זמן לחברו בהלואה, ותבעו בתוך זמנו, ואמר לו פרעתוך – אינו נאמן, לפי שחזקה אין אדם פורע בתוך זמנו (ראה בבא בתרא ה א-ב); ואם חזר אחר זמנו ותבעו, ואמר לו עכשיו פרעתוך, לאחר הזמן – אינו נאמן, לפי שהוחזק כפרן (מרדכי בבא בתרא רמז תסט, בשם מורו; שו"ע חו"מ עח א), שחזקה הרי היא כעדים, וחשוב כאילו הוכחש בעדים (באור הגר"א שם סק"ח).

• ויש מן הראשונים שמסתפקים בדבר אם הוחזק כפרן (מרדכי שם, בשם רבנו יקר), שהרי יכול לומר ודאי פרעתוך בתוך זמנו, אלא מאחר שלא הייתי נאמן הוכרחתי לפרעך שוב לאחר זמנו (ש"ך שם סק"ז, בפירוש הספק של רבנו יקר. והשאיר את הדין בצריך עיון)⁴.

בשטרות

הוכחש בשטר הוחזק כפרן בשטרות מצינו בין כשכפר בחיובו והוכחש על ידי שטר, ובין כשכפר בשטר והוכחש על ידי עדים.

טענו מנה לי בידך, ואמר הלוה לא היו דברים מעולם, והמלוה הוציא שטר בעדים שלוה, הוחזק כפרן (בעל התרומה יב א א; טוש"ע חו"מ עט ו).

וכן אם אחר שטען לא היו דברים מעולם הוציא עליו כתב ידו שהוא חייב לו – הוחזק כפרן (בית יוסף חו"מ סט ב, בשם הרשב"ץ).

טענת מזויף • לא כפר בגוף ההלואה, אלא שכאשר המלוה הוציא עליו שטר חוב, אמר שמזויף הוא, ובאו עדים וקיימו את השטר, נחלקו הראשונים אם נאמן אחר כך לומר פרעתי:

• יש סוברים שהוחזק כפרן, ושוב אינו נאמן לומר פרעתי (נמוקי יוסף בבא בתרא קעד ב; רמ"א חו"מ פב א, בדעה א), ואפילו אם אמר פרעתי אחר שנתקיים השטר (סמ"ע שם סק"ו).

ופרעתי, עד שיפרע בעדים (בבא מציעא יז א, ורש"י ד"ה הוחזק; רמב"ם טוען ונטען ז ו; טוש"ע חו"מ עט יג, וש"ך ס"ק לג)³.

לפני פסק דין אם לא אמרו לו בית דין צא תן לו אלא חייב אתה ליתן לו, שאינו נחשב פסק דין גמור, ויצא וחזר ואמר פרעתי, והעדים מעידים אותו שלא פרעו, לא הוחזק כפרן לאותו ממון, שאנו אומרים שנשמט מלפרעו עד שיחקרו בית דין דינו וישמע פסק גמור, ולפיכך מה שלא פרעו מיד כשתבעו בפני עדים אין זה מעיז בבית דין (בבא מציעא יז א, ורש"י ד"ה לא; רמב"ם טוען ונטען ז ו; טוש"ע חו"מ עט יג). ואפילו אם העדים מעידים שלא זוהו ידם וראו שלא פרע כלל, אין זו כפירה אלא השתמטות עד פסק גמור (רמב"ן ורא"ש שם, לשיטתם לעיל). ולכן אם חזר פעם אחרת וטען שפרע זה הממון, ולא היו שם עדים המכחישים אותו בפעם השניה, הרי זה נשבע היסת ונפטר. ולפיכך היו בקיאי הדעת שבספרד נוהגים כשיודה הלוה, או כשיתחייב שבועה בבית דין, אומרים לו בפני בית דין: היו עליו עדים שלא יפרעני, או שלא ישבע לי אלא בעדים (רמב"ם וטוש"ע שם).

ההכחשה

נעזות מיוחדת אין אדם מוחזק כפרן אלא אם כן באו שני עדים והכחישו אותו במה שכפר (רמב"ם טוען ונטען ו ב; טוש"ע חו"מ עט ט). ואפילו אם היתה זו עדות מיוחדת, כגון שראה אחד מחלון זה, ואחד מחלון אחר, מכיון שהוכחש משני עדים – הוחזק כפרן (בעל התרומות יא ב ב, והובא בבית יוסף שם. וראה ערך עדות מיוחדת). ואפילו אם העדים העידו בבית דין אחר – הוחזק כפרן (שו"ת הריב"ש שנד. והובא בסמ"ע שם סק"א).

נעז אחר הכחישו עד אחד – לא הוחזק כפרן, ונאמן לומר חזרתי ופרעתי אחר כך (שו"ת הרשב"א ג מט, והובא בכסף משנה מלוה ולוה יד י; בעל התרומה יב ב ב; סמ"ע חו"מ עט ס"ק כ; ש"ך שם ס"ק יט). והדברים אמורים כשחזר וטען שפרע אחר כך, אבל אם טען שפרע קודם, כגון שכפר בבית דין, ובא עד אחד שלוה, ואחר כך טען לויתי ופרעתי כבר, הדבר תלוי במחלוקת ראשונים אם אומרים כאן כיון שחייב שבועה נגד העד ואינו יכול להישבע, שהרי הודה שלוה, מתוך שאינו יכול להישבע – משלם (ראה סמ"ע שם ס"ק יט).

על פי עצמו אין אדם מוחזק כפרן על פי עצמו (בעל התרומה יב א ג, ה; רא"ש בבא בתרא ג כט; מגיד משנה טוען ונטען ו ג; קצות החושן עט ס"ק י, בשם מהרי"ט). ולכן אם אמר מקודם לא לויתי, ואחר כך אמר לויתי ופרעתי, אף על פי שהודה שטען שקר, מכל מקום כיון שאין עדים שיכחישוהו – נאמן (בעל התרומה שם ג; מגיד משנה שם). וכן אם אדם מחזיק בשדה חברו שלש שנים, ובא בעל השדה ומיחה בתוך שלש שנים (ראה ערך חזקת קרקעות), ואחר כך חזר ומיחה בתוך שלש השנים מחאה אחרת הסותרת למחאה הראשונה, מחאתו השניה מחאה, שהרי לא הוכחש במחאה הראשונה בעדים, ולא הוחזק כפרן (רא"ש שם).

ויש חולקים וסוברים ששתי המחאות בטלו: המחאה ראשונה נתבטלה שהרי הודה שהיתה בשקר, והשניה בטלה שהרי הוחזק כפרן במחאה ראשונה (רשב"ם בבא בתרא לט ב ד"ה אם מחמת, והביאו ברא"ש שם ובטור חו"מ קמו); לפי שדעה זו סוברת שאדם מוחזק

4. וראה בביאור המחלוקת בקצות החושן שם סק"ג; נתיבות המשפט שם סק"ב.

3. וראה מחלוקת בפירוש הענין ברש"י שם ד"ה והעדים מעידים; רמב"ן בבא מציעא יז א, בשם הגאונים וכל רבני ספרד; רא"ש בבא מציעא א מב.

מלשמו, ולכן אנו תולים שטעה הנתבע ולא שם אל לבו לזכור מתי קיבל השטר (נתיבות המשפט סה ס"ק יב).

למזמון אחר

במלוה מי שהוחזק כפרן שאינו נאמן, הוא רק לאותו מזמון שכפר בו, אבל למזמון אחר נאמן הוא כשאר כל אדם (הגהות מימוניות טוען ונטען ו סק"ג, בשם רב האי גאון; טוש"ע חו"מ עט ה).

ואפילו אם תבעו מאה והוחזק כפרן על חמשים, על פי עדים, יכול להישבע על החמשים האחרים, כדין מודה במקצת (רמב"ם שם ד י; טוש"ע חו"מ עה ד; ש"ך חו"מ עט ס"ק טו. וראה ערך מודה במקצת), לפי שלא הוכחש אלא על המקצת, ועל השאר לא הוכחש, ולא הוחזק עליו כפרן (המאור בבא מציעא ד ע"א; ריטב"א שם יז א), ונחשב כשני ממונות (הגהות מימוניות ד סק"ט).

ואפילו אם ראו עדים אותן המעות עצמן בידו בשעה שכפר, לא הוחזק כפרן, שיש לומר משתמט הוא עכשיו מפני שצריך את הכסף לאיזה עסק אחר (ש"ך חו"מ עה ס"ק יד).

בפקדון תבעו מנה של פקדון, ולא של מלוה, והלה אומר אין לך בידי, והעדים מעידים שראו בידו חמשים – יש סוברים שהוחזק כפרן (טור חו"מ עה; סמ"ע שם ס"ק יג); ויש חולקים וסוברים שבמעות של פקדון אין העדים יכולים לדעת אם הן אותן המעות עצמן, ועוד שבמעות, אפילו שהעידו שהן עצמן משל הפקדון, יש לומר שהשתמט כמו בהלואה. ולא הוחזק כפרן בפקדון אלא כשתבעו חפצים של פקדון שוה מנה, והעדים מעידים שראו מאותם החפצים שוה חמשים (בית יוסף בבדק הבית שם; ש"ך שם ס"ק טו).

כפרן בשבועה

בבית דין היה חייב לחברו שבועה בבית דין, ויצא ואמר נשבעתי, והעדים מעידים אותו שלא נשבע – הוחזק כפרן לאותה שבועה, ושוב אינו נאמן אחר כך לומר נשבעתי עד שיוודה לו בעל דינו, או יביא עדים שנשבע בפניהם (בבא מציעא יז א; רמב"ם טוען ונטען ז ה; טוש"ע חו"מ פז כז).⁵

בהלכה זו אין הבדל בין שאמרו לו בית דין חייב אתה להישבע לו, או שאמרו צא הישבע לו, ובכל אופן הוחזק כפרן, אף על פי שבטענת פרעתי יש הבדל בדבר (רבנו ירוחם ג, בשם רמ"ה; ש"ך שם ס"ק ע).

חייב עצמו במה דברים אמורים שהוחזק כפרן, כשנתחייב שבועה בבית דין; אבל אם חייב עצמו שבועה, ואמר נשבעתי והכחישהו עדים – לא הוחזק כפרן, שעשוי אדם לומר לא אעשה מה שלא חייבתי בית דין, ואין זו סרבנות וחרטה אלא דחייה בלבד (בבא מציעא יז א, ורש"י ד"ה עבד); או שאדם עשוי לומר דבר שאינו אמת שכבר קיים במה שחייב את עצמו (ש"ך חו"מ פז ס"ק סב).

ואפילו אם חייב את עצמו לשבועה בקנין או בפני בית דין, באופן שאינו יכול לחזור בו, לא הוחזק כפרן (שיטה מקובצת שם, בשם הריטב"א שכתב בשם הראב"ד; ש"ך שם).

באיסורים באיסורים אין אומרים הוחזק כפרן. כגון אמרו לו אשתך נדרה, והוא אומר לא נדרה, וכשבאו עדים אמר הפרתי לה עכשיו – נאמן (ש"ך יורה דעה רלד ס"ק נט); ויש מסתפקים בדבר (ראה שו"ת מהרי"ט ח"ב יו"ד כז).

• ויש סוברים שכיון שלא כפר בהלואה אלא בשטר, לא הוחזק כפרן, ואנו אומרים שרצה שהמלוה יקיים השטר, ואחר כך יבוא עמו לדין (בית יוסף חו"מ פ א, בשם הרשב"א; רמ"א חו"מ פב א, בשם יש חולקין).

שלא בגוף התביעה

בטקום ההלואה אמר לו מנה מניתי לך או מנה הלוייתך (לשון הרמב"ם טוען ונטען ו ד וטוש"ע חו"מ עט יא) בצד עמוד זה, ואמר הנתבע לא עברתי בצד עמוד זה, ובאו עדים והעידו שראוהו עובר בצד העמוד, נחלקו אמוראים:

• ריש לקיש אמר שהוחזק כפרן (שבועות לד ב). ובארו הראשונים שכשאמר לא עברתי בצד העמוד משמעות הדברים שאם עברתי אני חייב, ולכן כשהוכחש מהעדים נעשה כפרן (תוס' שם ד"ה אתו).
• רב נחמן אמר שלא הוחזק כפרן, שכוונתו שלא עבר שם בעסק זה של הלואה, שהרי לא טען שלא עבר בצד העמוד מעולם (שבועות שם).

• ורבא אמר שלא הוחזק כפרן אפילו אם טען שלא עבר מעולם בצד עמוד זה, שאין אדם שם אל לבו לזכור דבר שאין מוטל עליו שאין בו ממש (שבועות שם; רמב"ם טוען ונטען ו ד; טוש"ע חו"מ עט יא).
הלכה כרבא (רמב"ם שם כ; טוש"ע שם).

סיים עדים אמר הלוח והלה פרעתין בפני פלוני ופלוני, ובאו העדים ואמרו לא היו דברים מעולם, נחלקו אמוראים בדבר:

• רב ששת אמר שהוחזק כפרן (שבועות מא ב), ואף אם יטען אחר כך פרעתי – אינו נאמן (ר"ח שם).
• ורבא אמר שאין אדם שם אל לבו לזכור דבר שאין מוטל עליו, ולא הוחזק כפרן (גמרא שם).

הלכה כרבא (רמב"ם טוען ונטען ו ד; טוש"ע חו"מ ע ב, עט יא).

יש מן הראשונים שחולקים על כל עיקר דין זה, וסוברים שאם אמר הלוח פרעתין בפני פלוני ופלוני והוכחש ודאי שהוחזק כפרן, ולא אמרו שלא הוחזק כפרן אלא כשאמר בתחילה לא בלשון ודאי, אלא בלשון תימה: וכי לא פרעתין בפני פלוני ופלוני, שלא משמע מדבריו שאומר בלשון ודאי (רמ"ה בבא בתרא קע א אות צט; בעל המאור שם, בשם איכא דמקשי; רמ"א חו"מ ע ב, בשם יש אומרים לפירוש הגר"א שם ס"ק יב). והראשונים דחו סברא זו והוכיחו שכשאומר בלשון תימה הוא לשון של בירור בלי ספק (ראה המאור שם. וראה ש"ך שם סק"ו, שכתב שדעת הרמ"ה היא דעת יחיד).

לא לויתי מעולם טענו מנה הלוייתך ואמר הנתבע לא לויתי משום אדם בעולם, ובאו עדים והעידו שלוה, יש מהאחרונים שכתב שאפילו אם אין העדים יודעים אם לוה מאיש זה או מאיש אחר, הוחזק כפרן לתובע זה (רבי עקיבא איגר חו"מ עט ד. וראה ערוך השלחן עט יד, שהשאיר בצריך עיון).

כפירה בשטר שטר חוב שנמצא בשוק, וטען הלוח פרעתי בניסן וקיבלתי השטר ונפל ממני, והביא המלוה עדים שראו את השטר באייר בידו – לא הוחזק כפרן, ונאמן על הפרעון, שהרי לא הוכחש על הפרעון אלא על קבלת השטר, ואין זו הכחשה בגוף הדבר, שהרי אפילו אם היה מודה שנפל מיד המלוה היה נאמן לומר פרעתי, שנפילת השטר מסייעת לדבריו שלפיכך לא נזהר המלוה

5. בפירוש הדבר ראה רש"י שם ד"ה כשנתחייב; שו"ע שם.

הַטְבַּת הַנֵּרוֹת¹

מצות הכנת הנרות במנורה שבמקדש להדלקתם

בֵּין הַעֲרֵבִים יִקְטִירָנָה (שמות ל ז – ח. רמב"ם תמידין ומוספין ג י).

לפי שלדעתם מדליקים את כל הנרות גם בבוקר (ראה ערך הדלקת הנרות, דעת הרמב"ם), ולכן בערב צריך שוב להטיבם (ראה כסף משנה עבודת יום הכיפורים ב ב). ואף לדעת הסוברים שאין מצות הדלקה בבוקר (ראה ערך הדלקת הנרות), מכל מקום יש מהם סוברים שאם מצא בבוקר כל הנרות דולקים אין צריך לכבותם, אלא מניחם דולקים (ראה ערך הדלקת הנרות, דעת הרשב"א), ואז צריך להטיבם בערב (שו"ת הרשב"א א שט).

• יש סוברים שאין ההטבה אלא פעם אחת בבוקר, והיא הכנה להדלקה בערב; מלבד נר המערבי שמטיבו בערב, מפני שכל היום היה דולק (ראה ערך הדלקת הנרות), ובו היה מסיים הטבת הנרות (רש"י שבת כב ב ד"ה ובה; ראב"ד עבודת יום הכיפורים ב ב).

• ויש מפרשים שסיום הטבת הנרות בנר המערבי היה בבוקר, שאם מצאו בבוקר דולק מטיב אותו אחרון, והטבתו היא שמנערו מן הדשן (תוס' מנחות פו ב ד"ה ממנה, בשם רש"י).

מצאם דולקים אפילו בבוקר, שלדברי הכל יש מצות הטבה בשאר הנרות, יש מן הראשונים סוברים שאין הדברים אמורים אלא כשמצאם כבויים, אבל אם מצאם דולקים בבוקר, אינו מטיבם ואינו מכבה אותם עד שיכבו מאליהם (שו"ת הרשב"א א שט; מאירי שבת כב ב); ויש חולקים וסוברים שמכבה אותם ומטיבם (השואל בתשובות הרשב"א שם; הראב"ד בפירוש לתמיד ו ט; מאירי שבת שם, בשם יש מפרשים; רבי עובדיה מברטנורא תמיד ג ט).

לדעת הסוברים שכל הנרות צריכים שידלקו כל היום (ראה ערך הדלקת הנרות), אם מצא בבוקר נר שלא כבה – מתקנו (רמב"ם תמידין ומוספין ג י); ויש סוברים שמטיבם ומדליקם מחדש שידלקו כל היום (מאירי שבת שם, בשם יש מפרשים).

זמנה בבוקר הראשונים נחלקו מהו זמן דישון והטבת המנורה בבוקר:

• יש מהראשונים סוברים שהוא בזמן שחיתת התמיד, אלא שלא היו מדקדקים בהקדמה ואיחור של השחיטה, לפי שאינה עבודה (ראה ערך שחיטה ב), ויכול להיות שלפעמים נשחט התמיד לפני הטבת הנרות (פירוש הראב"ד תמיד ד).

• יש סוברים שההטבה היתה אחר שחיתת התמיד (באור הגר"א תמיד ג א).

• אבל רוב הראשונים סוברים שההטבה היא קודם לשחיטת התמיד (רש"י יומא יד ב ד"ה כאן להטבת, ושם לג א ד"ה לדם התמיד; המפרש לתמיד ל א; תוספות ישנים יומא כה א ד"ה מי שוחט; פסקי תוס' תמיד כא).

ואין מחלוקת זו של הראשונים אלא לדעת אבא שאול שסובר שהטבת חמש נרות קודמת לדם התמיד, וזריקת הדם היתה אחר ההטבה של חמש הנרות (ראה להלן: הפסקתה); אבל לדעת חכמים שסוברים שזריקת הדם קודמת להטבה (ראה להלן, שם), הרי שהדישון וההטבה היו אחר שחיתת התמיד וזריקת דמו (ראה יומא יד ב ותוס' ד"ה אמר).

גדרה ומצותה

גדר ההטבה הטבת הנרות אמורה בתורה: וְהִקְטִיר עָלָיו אֶהָרֶן קֵטֹרֶת סַמִּים בַּבֹּקֶר בַּבֵּיטְרוֹ אֶת הַנֵּרוֹת יִקְטִירָנָה (שמות ל ז), ונחלקו הראשונים בפירושה:

• יש מפרשים שהמצוה היא ניקוי הבזיכים של המנורה מדשן הפתילות שנשרפו בלילה, והיה מטיבם בכל בוקר ובוקר, וזהו דישון המנורה (רש"י סנהדרין פג א ד"ה לא, זבחים קיב ב ד"ה המטיב, מנחות פח ב ד"ה כיצד; תוס' מעילה יב א ד"ה בשלמא בקושייתם לפירוש ג; שו"ת הרשב"א א שט. וראה ערך דשון המנורה); והנרות בכל מקום הכונה לבזיכים (ראה ערך מנורה), חוץ ממקום שנאמר שם העלאה שהיא לשון הדלקה (רש"י שמות שם; סמ"ג עשין קצב).

אלא שיש מהם סוברים שהדישון בלבד הוא ההטבה, אבל נתינת שמן חדש ופתילה חדשה אינם מכלל ההטבה (ראה תוס' סנהדרין פב ב ד"ה היוצק בקושייתם; וכך משמע מלשון תוס' שבת כב ב סוד"ה ובה).

ויש מהם סוברים שבין דישון השמן והפתילה הישנים, ובין נתינת החדשים, הם בכלל ההטבה, אלא שההדלקה אינה בכלל ההטבה (שו"ת הרשב"א א שט; חינוך צח, לדעת מפרשים רבים; כסף משנה עבודת יום הכיפורים ב ב, בדעת הראב"ד שם).

• ויש מפרשים שדישון המנורה אינו בכלל הטבת הנרות, אלא הדלקת הנרות היא הטבתם (רמב"ם תמידין ומוספין ג י, יב); וכן נתינת שמן ופתילות אחרות לצורך הדלקתם היא בכלל הטבתם (לחם משנה תמידין ומוספין שם, בדעת הרמב"ם; פירוש המשניות לרמב"ם תמיד ג ט).

ואף ניקור הנרות הוא מכלל ההטבה (פירוש המשניות שם)²; וכן תיקון הנר שנמצא שלא כבה (וראה להלן: סדרה) הוא מכלל ההטבה, שהטבה היא שמטיבו כדי שיהיה באיתנו הראשון, כאדם שהוא חולה ומרפאים אותו שיחזור לבריאותו, ולכן בין הנר שכבה שמדליק אותו כדי שיחזור לכשיהיה, ובין הנר שלא כבה – שמתקנו, הם מכלל ההטבה (לחם משנה שם).

המצוה כתבו הראשונים, שהטבת הנרות היא מצות עשה, שנאמר: יַעֲרֹךְ אֹתוֹ אֶהָרֶן וּבָנָיו (שמות כז כא. רמב"ם תמידין ומוספין ג י; חינוך צח). אלא שלדעת הסוברים שהדלקת הנרות היא הטבתם (ראה לעיל), בכלל מצוה זו גם ההדלקה (ספר המצות לרמב"ם עשה כה); ולדעת הסוברים שההדלקה אינה בכלל ההטבה, הטבת הנרות שהיא הדישון והקינוח ותיקון הפתילות היא מצוה בפני עצמה (חינוך צח, לדעת מפרשים רבים) [ראה איור מס' 9 בסוף הכרך].

והאחרונים ביארו שלדעת הסוברים שאין ההדלקה בכלל ההטבה, אין הדישון והתקנה בכלל המצוה כלל, ואינם אלא הכשר מצוה (מעין החכמה פח, לדעת שו"ת הרשב"א א שט).

זמנה ומקומה

זמן ההטבה בזמן ההטבה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שמצותה בבוקר ובין הערבים שנאמר: בַּבֹּקֶר בַּבֵּיטְרוֹ אֶת הַנֵּרוֹת יִקְטִירָנָה וּבָהָעֶלְתָּ אֶהָרֶן אֶת הַנֵּרוֹת

שהוא ברמב"ם תמידין ומוספין ג יב, והדישון הוא הוצאת הפתילות והשמן

הטבת הנרות. 1. ח טורים תשמג – תשנג. 2. ונראה שכוונתו לקינוח הבזיכין

גלילה הראשונים נחלקו אם יש הטבה בלילה:

• יש סוברים שגר שכבתה באמצע הלילה – צריך להיטיבה מיד, ולהדליקה (רש"י מנחות פ"ב ד"ה כיצד; מאירי שבת כ"ב; הרב שש"ת בתשובות הרשב"א א שט).

• ויש חולקים וסוברים שאין דישון והטבה בלילה, ואין צריך להטיב לא השמן ולא הפתילה, אלא חוזר ומדליק באותה פתילה ובאותו שמן ודיו, וכי מפני שכבתה בלילה יחליף לה שמן ופתילה יתר על חברותיה, וזהו ההבדל בין כבתה בלילה לכבתה בבוקר, שבבוקר עושה הטבה, ובלילה אינו מטיבה (רשב"א שם).

סוקס ההטבה אין הטבת הנרות אלא בפנים, בהיכל (ראה רמב"ם ביאת מקדש ט ז), שנאמר: יַעֲרֹף אֶת הַנְּרוֹת לְפָנֵי ה' (ויקרא כ"ד), ודרשו: שלא יתקן מבחוץ ויכניס (ספרא אמור י"ג יג).³

כהונה ובגדי כהונה

כהונה הטבת הנרות של נתינת שמן ופתילה נחלקו אם היא עבודה (יומא כ"ד ב. וראה להלן: בגדי כהונה)⁴, ולצד שהיא עבודה צריך שיעשנה כהן, והזר מוזהר עליה שלא יעבוד, כדרך שמוזהר בלאו על כל העבודות (ראה ערך זר). ואם עבר והטיב את הנרות – נפסלה העבודה, וחוזר הכהן ונותן פתילה ושמן, ולוקה (רמב"ם ביאת מקדש ט ה; מנחת חינוך צ"ח יא).

אבל אין הזר המטיב חייב מיתה, כדרך שחייב על שאר עבודות (זבחים ק"ב ב; רמב"ם שם), לפי שאין הזר חייב אלא על גמר עבודה (ראה ערך זר), והטבה אינה גמר עבודה, שהרי יש אחריה עבודה, שאחרי נתינת פתילה יש נתינת שמן, ואחרי נתינת שמן יש הדלקה (יומא כ"ד ב; זבחים קטו ב; רמב"ם שם).

בגדי כהונה יש שכתבו שלדישון המנורה אין צריך בגדי כהונה, כיון שאינה עבודה (משנה למלך תמידין ומוספין ג יב, בשם תוס' יומא נ"ט ב ד"ה והרי').⁵

טמא ומחוסר אף הטמא, והמחוסר בגדים, ושאינו רחוק ידים **בגדים** ורגלים, אינם חייבים מיתה על הטבת הנרות (זבחים קטו ב; רמב"ם ביאת מקדש ט ז).

הפסקתה

בבוקר לא היה מטיב את כל שבעה הנרות בפעם אחת, אלא מטיב חמשה נרות ומפסיק, ואחר כך נכנס ומטיב השנים (תמיד ג ט, ו א; יומא לג א-ב; רמב"ם תמידין ומוספין ג טז). וצריך להפסיק ביניהם בעבודה אחרת (יומא לג ב ור"ח שם; רמב"ם שם טז; סמ"ג עשין קצ"א).

ולמה מטיב חמש ואחר כך שתיים, שהואיל והתחיל בהטבה עושה כל הנרות חוץ משתיים, לפי שנאמר: בהיטיבו את הנרות, ואין נרות פחות משתיים; ואי אפשר להטיב בראשונה שתיים ואחר כך חמש, שכיון שהתחיל בהם צריך לעשות את הרוב (יומא לג ב).

בערב כשם שמפסיקים בהטבה בבוקר, כך מפסיקים בהטבה שבין הערבים (וראה לעיל: זמנה, מחלוקת אם בכלל יש הטבה בין הערבים).

הישנים. 3. וכתבו האור שמח ואבן האזל שם, שלדעת הרמב"ם שם הסובר שהדלקת המנורה כשרה בחוץ, אין הדברים אמורים אלא בהטבה, שלא יטיבם מבחוץ, אבל ההדלקה כשרה בחוץ. וראה ערך הדלקת הנרות. 4. וראה כלי חמדה פרשת תצוה דף קמ"א ב ד"ה ובעיקר. 5. התוס' שם כתבו כך רק לגבי

ויש סוברים שרק בהטבת הבוקר מפסיקים, אבל בערב אין מפסיקים כלל (ה"ר שש"ת בתשובות הרשב"א א עט, וראה שם מה שהשיב לו הרשב"א).

ההפסק נחלקו תנאים באיזו עבודה מפסיק בין הטבת החמש **בעבודה** להטבת השתיים:

• חכמים סוברים שמפסיק בהקטרת הקטורת, אבל זריקת דם התמיד היתה קודמת לקטורת (יומא י"ד ב).

• ואבא שאול אומר שהקטרת הקטורת היא אחר שתי הנרות, וההפסקה בין החמש לשתיים היא בדם התמיד (יומא י"ד ב, לג א).

הלכה כחכמים (רמב"ם תמידין ומוספין ו ג-ד; סמ"ג עשין קצ"ב); ויש פוסקים כאבא שאול (קרי"ת ספר תמידין ומוספין ג קל"ג). ואף בנוסח הקרבנות שאומרים בתפילה בכל יום סודר הנוסח כאבא שאול (טור או"ח מח, וכך הוא בסידורי התפלה).⁶

סדרה

פייס בכל יום היו עושים פייס על דישון המנורה (יומא כ"א א; תמיד ג א; רמב"ם תמידין ומוספין ד ו) והטבת הנרות; והזוכה בהם הוא הרביעי מהזוכים בפייס השני (ראה יומא י"ד ב, כ"א א; רמב"ם שם).

סדר ההטבה מי שזכה בפייס בדישון המנורה היה מקדים לפני פתיחת שער ההיכל, יחד עם זה שזכה בדשון מזבח הפנימי, וכלי בידו, וכזו שמו, ושל זהב היה ודומה לקיתון גדול (תמיד ג ו; רמב"ם תמידין ומוספין ג יז). הקדמה זו הכוונה להכנה והזמנה, שאף על פי שעדיין אי אפשר היה להם להיכנס, מכל מקום היו מזמינים הכלים בידיהם, שכשיפתח ההיכל יהיו מזומנים בידם (הראב"ד ומלאכת שלמה וחזון נחום תמיד שם).

אחר פתיחת שער ההיכל נכנס הכהן שזכה בדישון המנורה עם הכוז שבידו (רמב"ם שם ו א, ג יז), ולאחר דישון מזבח הפנימי היה מדרשן בכזו את הפתילות שכבו, ואת השמן הנשאר בנר, ומטיב את חמשת הנרות, ומניח את הכוז שם לפני המנורה על מעלה שניה משלש המעלות שלפניה, ויוצא.

אחר הטבת חמשת הנרות היו מפסיקים בעבודת הקטורת לחכמים, או בזריקת דם התמיד לאבא שאול (ראה לעיל, זמנה ומקומה), ואחריהם היה נכנס ומטיב שני הנרות הנשארים, ונוטל הכוז בידו ומשתחוה ויוצא (תמיד ג ט, ו א; רמב"ם תמידין ומוספין ו ג-ד).

בזמן שהיה הראשונים נחלקו מהו סדר ההטבה בזמן שהיה הנר **הנס** המערבי דולק על פי נס:

• יש מן הראשונים סוברים שלא היה מטיבו אלא בערב (רש"י שבת כ"ב ב ד"ה ובה; הראב"ד תמיד ו א; רבי עובדיה מברטנורא תמיד ג ט, בשם רבנו ברוך); ואינו מטיב בבוקר אלא את הנר המזרחי הראשון בלבד, ואת השני לו, שהוא הנר המערבי – לדעת הסוברים שהנרות היו מונחים מזרח ומערב – משאיר דולק, כדי לפרסם את הנס שהיה עד שמת שמעון הצדיק, שגר המערבי היה דולק כל היום, אף על פי שלא היה בו שמן יותר מן השאר (ראה שבת כ"ב

דישון מזבח הפנימי, ונראה שהמשנה למלך משוה אותם. 6. וראה בית יוסף שם, שהעולם מצאו בגמרא שאביי סידר כאבא שאול, ומשמע להם שסובר שכן הלכה ולא רצו לשנות. ובנוסח אתה כוננת של עבודת יום הכיפורים סודר כחכמים.

מונחים מזרח ומערב (ראה ערכים הדלקת הנרות; מנורה); אבל לדעת הסוברים צפון ודרום היו מונחים, אין הבדל בין הנרות כלל, שאין כאן מזרחיים ומערביים, אלא הנר האמצעי הוא בלבד המערבי (לחם משנה תמידין ומוספין ג יג, בדעת הרמב"ם שהשמיט דינים אלו).

הטבת נר בהטבת הנר המערבי נחלקו הראשונים:

- **מערבי** יש מן הראשונים סוברים שלא היה מכבהו בין הערבים, קודם שהדליק החדש, אלא אווז את הפתילה הישנה בידו, או מניחה בכלי עד שנותן לתוכו שמן ופתילה חדשים, ומדליק ממנה את הפתילה החדשה, ואחר כך מדליק מן החדשה את שאר הנרות (רש"י שבת כב ב ד"ה ובה; תוס' מנחות פו ב ד"ה ממנה, בשמו).
- ויש חולקים וסוברים שכשבא להטיב מטיב את כל מה שבנר, והפתילה כבה מאליה. ובעוד שהפתילה הישנה היתה דולקת בנר המערבי היה מדליק ממנה את השאר על ידי פתילות ארוכות, ואחר כך היה מטיב את המערבי, ונותן בה שמן ופתילה חדשים, ומדליקה מן השאר (ריב"א בתוס' שבת שם ד"ה ובה, ומנחות שם).

ב; יומא לט א), וזה עדיף יותר מלקיים את המצוה להיטיב שני נרות דווקא (רבי עובדיה מברטנורא שם).

ואפילו אם מצא שני נרות המזרחיים דולקים, אינו מטיב אלא את אחד מהם, ועל זה שנינו: מצא שני נרות מזרחיים דולקים – מדשן את המזרחי, ומניח את המערבי דולק, שממנו מדליק את המנורה בין הערבים (תמיד ו א), דהיינו שמכבה את האחד, והשני דולק (רבי עובדיה מברטנורא שם; חידושי הר"ן שבת כב ב, בשם תוס'; שו"ת הרשב"א א עט, בשם יש מפרשים).

והדברים אמורים בזמן שהיה הנס קיים, אבל לאחר שמעון הצדיק, כשהנס לא היה, מצא שנים המזרחיים דולקים לאחר ההפסקה – מטיב את שניהם (רבי עובדיה מברטנורא תמיד ג ט).

• יש חולקים וסוברים שאם מצא בבוקר שני נרות המזרחיים דולקים אינו מטיבם כלל, לא את המזרחי, ולא את השני לו, שהוא המערבי, אלא משאיר את שניהם דולקים (שו"ת הרשב"א א עט, שט)⁷.

ואין כל הדברים הללו אמורים אלא לדעת הסוברים שהנרות היו

הַטְבַּת חֵלֹם¹

תיקון חלום שאדם דואג עליו, על ידי ברכות ותפלות

- יש שכתבו שהחולם יאמר שלש פעמים רצופות חלמא טבא חזאי, והמטיבים יענו שלש פעמים חלמא טבא חזיתא (חלום טוב ראית), ויוסיפו פעם אחת חלמא טבא הוא כו', וליגזרו מן שמים כו', עד וטבא ליהוי, וכסדר הזה יעשו שלש פעמים (כלבו ל).
- יש אומרים שיאמר חמש פעמים (דעה ב בכלבו ל).
- ויש אומרים שבע פעמים (דעה ג בכלבו שם, וכן הוא בסידור הרב), עד שנמצא שהחולם אומר עשרים ואחת פעמים חלמא טבא חזאי, וכן המטיבים (סידור הרב).

אמירת הפסוקים לשון הפיכה, שלשה פסוקים שיש בהם לשון פדיה, ושלשה פסוקים שיש בהם לשון שלום.

שלש הפיכות הן: הפכת מספדי למחול לי פתחת שקי ותאזרני שמחה (תהלים ל יב); אז תשמח בתולה במחול ובחרים וזקנים יחדו והפקתי אכלם לששון ונחמתיים ושמחתים מיגונם (ירמיה לא יב); ולא אבה ה' אלהיך לשמע אל בלעם ויפחף ה' אלהיך לך את הקללה לברכה פי אהבה ה' אלהיך (דברים כג ו).

שלש פדיות הן: פדה בשלום נפשי מקרב לי פי ברכים היו עמדי (תהלים נה יט); ופדוני ה' ישבון וכאו ציון ברגה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ונאנחה (ישעיה לה י); ויאמר העם אל שאול היונתן ימות אשר עשה הישועה הגדולה הזאת בישוראל חלילה חי ה' אם יפל משערת ראשו ארצה פי עם אלהים עשה היום הנה ויפדו העם את יונתן ולא מת (שמואל א יד מה).

שלש שלומות הן: בורא נוב ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב אמר ה' ורפאתיו (ישעיה נז יט); ורוח לבשה את עמשי ראש

ההטבה

הטבת החלום הרואה חלום² ונפשו עגומה עליו, ואפילו אם אין בחלום שום דבר רע, אלא שנפשו עגומה עליו (דרישה אורח חיים רכ סק"א; פרי מגדים שם אשל אברהם סק"א; משנה ברורה שם סק"א), ילך ויטיבנו בפני שלשה³.

כיצד יעשה, יביא שלשה אנשים שאוהבים אותו⁴, ויאמר להם: חלמא טבא חזאי (חלום טוב ראית), ויאמרו לו הם: טבא הוא, וטבא ליהוי רחמנא לישווייה לטב, שבע זימנין ליגזרו עלך מן שמיא דליהוי טבא ויהוי טבא (טוב הוא וטוב יהיה, ה' יעשנו לטוב, שבע פעמים יגזרו עליך מן השמים שיהיה טוב, ויהיה טוב) (ברכות נה ב; רא"ש ברכות ט ה; רוקח ריב, כלבו ל; טוש"ע או"ח רכ א).

אמירה שבע שבע פעמים שאמרו בגמרא, נחלקו בפירושו:

- יש סוברים שהוא חלק מהלחש (פירוש א בתוס' ברכות נה ב ד"ה שבע; תוס' ר"י החסיד ותוס' הרא"ש ושיטה מקובצת ומאירי ברכות שם), ופירושו: שיהיה עליו טוב בקיום מתמיד (מאירי שם), אבל אין צריך לאמרו אלא שלש פעמים (תוס' שם בשם ר"י), כדרך כל הלחשים (מגן אברהם רכ סק"ב).

• יש סוברים שאינו מן הלחש, והכוונה שצריך לומר שבע פעמים חלמא טבא וכו', וכן הם יענו אחרי שבע פעמים (תוס' שם, בשם יש מפרשים; תוס' רבי יהודה החסיד, ותוס' הרא"ש שם, בשם יש אומרים; רוקח ריב; טור שם, שכן נוהגים).

• יש שכתבו לצאת ידי שתי הדעות, שיאמרו טבא הוא וטבא ליהוי ארבע פעמים, ואחר כך יאמרו יחד עם שבע זימנין שלש פעמים (מגן אברהם רכ סק"ב, בשם רש"ל ומטה משה, וכתב שכן נוהגים).

7. וראה עוד דעה בפירוש המשניות להרמב"ם תמיד ג ט.

הטבת חלום. 1. ח, טורים תשנ – תשנח. 2. ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך חלום, על דרך היווצרותו של החלום מבחינה מדעית. 3. וראה זוהר מקץ דף קצט ב; כף החיים רכ סק"ו, פסקי תשובות רכ ב, שחלום טוב

ראוי לזכרו ואף לכתבו. וראה פסקי תשובות רכ ג, בענין פתרון חלומות. 4. ראה תשובות והנהגות ח רנו, פסקי תשובות רכ ג, שגם קרוביו או בניו יכולים להטיב את החלום. ובאשל אברהם (בוטשאטש, רכ א) כתב שגם קטנים יכולים לעשות הטבת חלום. אמנם בכף החיים (שם סק"ג) כתב שלכתחילה

בברכת כהנים

נוסח התפילה מי שראה חלום ואינו יודע מה ראה, דהיינו שאינו יודע מה טיבו של החלום, אם טוב או רע (רי"ף

ומאירי ברכות נה ב); או שנשנתכח ממנו החלום (מהרש"א שם, בדעת רש"י ד"ה ומשני דחזי), יעמוד לפני הכהנים בשעה שנושאים כפיהם ויאמר: רבוננו של עולם אני שלך וחלומותי שלך, חלום חלמתי ואני יודע מה הוא, בין שחלמתי אני לעצמי, ובין שחלמו לי חברי, ובין שחלמתי על אחרים⁷, אם טובים הם חזקם ואמצם כחלומותיו של יוסף, ואם צריכים רפואה רפאם כמי מרה על ידי משה רבנו וכמרים מצרעתה וכחזקיהו מחליו וכמי יריחו על ידי אלישע, וכשם שהפכת את קללת בלעם הרשע מקללה לברכה כן הפוך כל חלומותי עלי לטובה (ברכות נה ב; רי"ף שם; רא"ש ברכות ט ה; כלבו ל; טוש"ע או"ח קל א)⁹.

ונוהגים לסיים: ותשמרני ותחנני ותרצני, כנגד וישמרך ויחונך ושלוש שהוא רצון (ט"ז שם סק"א; מגן אברהם שם סק"ב).

ויש מוסיפים לפני כן: ותבוא עלי ברכת כהניך ותשמרני, וכן לפני ותחנני ותרצני (ט"ז שם, בשם מהרש"ל, וראה מגן אברהם שם, שכתב שהמנהג שלא כרש"ל).

נוסח בירושלמי יש נוסח אחר – אלא שלא הוזכר שם לאומרו **הירושלמי** בשעת נשיאת כפים (ראה להלן) – והוא: יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שיהו כל חלומותי שחלמתי בין בלילה הזה בין בשאר הלילות, בין שחלמתי אני ובין שחלמו לי אחרים, אם טובים הם יתקיימו עלי לששון ולשמחה לברכה ולחיים, ואם לדבר אחר כשם שהפכת את מי המרה למתיקה ומי יריחו על ידי אלישע למתיקה ואת קללת בלעם בן בעור לברכה כן תהפוך את כל החלומות הקשים ומה שחלמו אחרים לטובה לברכה ולרפואה ולחיים לשמחה ולששון ולשלוש, ואחר כך יאמר שלשה פסוקים של הפיכות (ירושלמי ברכות ה א).

בברכת כהנים כשאומר את התפילה יסיים עם הכהנים כדי שיענו הציבור אמן (ברכות נה ב; רי"ף שם; רא"ש ברכות ט ה;

טוש"ע או"ח קל א), ששעת רצון היא (תוס' סוטה לט ב ד"ה אס).

ויש שכתבו טעם לדבר שיאמר בשעת נשיאת כפים לפי שכתוב: הַנֶּה מִשְׁתוֹ שֶׁלְשָׁלְמָה שְׁשִׁים גְּבָרִים סָבִיב לָהּ (שיר השירים ג ז), ודרשו: אלו ששים אותיות שבברכת כהנים; פֶּלֶם אֶחָזִי תָרַב (שם ח) – שכל אחד ואחד שמו של הקדוש ברוך הוא נזכר בו, יברך ה', יאר ה', ישא ה'; אִישׁ תָּרַבוּ עַל יָרְכוּ (שם) – אפילו רואה אדם בחלומו החרב שלופה ונתונה בצוארו וקוטעת את ירכו משכים לבוקר והולך לבית הכנסת מפחד שראה בלילות בחלומו, ורואה את הכהנים נושאים את כפיהם, והחלום הרע מתבטל ממנו (רב נסים גאון ברכות נה ב, בשם מדרש ילמדנו, והוא במדרש תנחומא נשא טז). וברכת כהנים יש לה כח לתקן חלום רע כשמתפללים עליו באותה שעה (בית יוסף או"ח קל א).

ויש מן הראשונים שכתב שיכוין את השעה שהציבור מכוונים בה

[השלושים] השלישים לך דויד ועמך בן ישי שלום שלום לך ושלום לעזרך פי עזרך אלהיך ויקבלם דויד ויתנם בראשי הגדוד (דברי הימים א יב יח); ואמרתם פה לְחִי וְאִתָּה שְׁלוֹם וּבִיתְךָ שְׁלוֹם וְכָל אֲשֶׁר לְךָ שְׁלוֹם (שמואל א כה ו. ברכות נה ב; רוקח ריב; כלבו ל; טור או"ח רכ).

ויש מוסיפים לומר ה' עז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום (תהלים כט יא. כלבו שם, וכך הנוסח בסידורים).

ויש נוסחאות שמוסיפים לומר אחר זה את המזמור שיר למעלות אֲשָׁא עֵינֵי וגו' (תהלים קכא); ואת הפסוק תוֹדִיעֵנִי אֶרֶח חַיִּים וגו' (שם טז יא); ופרשת ברכת כהנים (במדבר ו כב – כז. כל הנוסח בסידורים).

ואחר כך אומרים לו: לֵךְ אֶכֶל בְּשִׂמְחָה לְחֶמֶךְ וגו' (קהלת ט ז. ארחות חיים א סדר הטבת חלום ד; כלבו ל). אלא שיש משנים המילים, מפני שראשי התיבות הן "אבל", ולכן יאמרו לך בשמחה אכול לחמך (ארחות חיים שם, בשם רבי יהודה החסיד, והובא בבית יוסף או"ח רכ א; מגן אברהם רכ סק"ב).

זכירת החלום בשעת ההטבה יזכור את החלום במחשבתו (מגן אברהם רכ סק"א), ויש מי שכתב שיאמר החלום למטיבים, והם יפתרוהו לטוב (מאירי ברכות נה ב).

ויש מהראשונים שכתבו שאחר שאמר חלמא טבא חזאי, והם ענו לו חלמא טבא חזיתא, יזכיר להם החלום, ואם יכולים לפתרו – פותרים אותו לטוב כמו שיוכלו, ואחר כך יאמרו שלש ההפיכות וכו' כסדר שלמעלה (מאירי ברכות נה ב. ולא הוזכר בפוסקים).

זמן ההטבה לכתחילה יעשה את ההטבה באותו היום שחלם את החלום, ואם לא עשהו באותו היום יעשו ביום אחר (מחצית השקל רכ סק"א; משנה ברורה שם סק"ב).

זמן ההטבה – יש אומרים שהוא בסוף היום, אחר יציאת בית הכנסת (דרישה או"ח רכ סק"א); ויש אומרים בשחרית (מגן אברהם רכ סק"ב, בשם שלי"ה; משנה ברורה רכ סק"ב), מיד אחר התפילה (ערוך השולחן רכ ה), ועל פנים לא יאחר מחצות היום (כף החיים שם סק"א).

נשכח מותר להיטיב חלום בשבת, ואף על פי שאסור לשאול צרכיו בשבת, לפי שהטבת החלום היא כפיקוח נפש (סדר היום, סדר קבלת שבת והדלקת הנר; אליה רבה רכ סק"א), ויש מי שכתב שנכון שיעשו ההטבה במוצאי שבת (פתח הדביר ב רכ; שדי חמד מערכת יום הכיפורים ג, ד"ה אחר החיפוש).

היחס כתבו האחרונים, שטוב שירגיל האדם את עצמו שלא לחלומות לשים לבו לחלומות, כי רובם אין בהם ממש⁵, כמו שכתוב: פִּי בָּא הַחֲלוֹם פֶּרֶב עֲנֵן (קהלת ה ב), דהיינו שדרך החלום לבוא ברוב ההרהורים שמעיין ומהרהר ביום (רש"י שם). ונאמר: פִּי בָּרַב חֲלָמוֹת וְהַבָּלִים וְדַבָּרִים תִּרְבֶּה פִּי אֶת הָאֱלֹהִים יֵרָא (קהלת שם ו) – השוה החלומות להבלים⁶. ועיקר הכל הוא לירא מפני האלהים, ואז לא יירא מהחלום, אלא שאם נפשו עגומה עליו ודואג מהחלום יעשה הטבת חלום (ערוך השולחן רכ ד; אגרות חזון איש ב קמט. וראה ערכים: דברי חלומות; תענית חלום)⁷.

שיעשה הטבת חלום. 7. וראה פסקי תשובות (רכ א), שבזמנינו ששומעים הרבה חדשות שיש בהם צרות ומקרים קשים שמהרהר בהם, יש לתלות בהם את החלום, ולכן אין לחוש לחלומות בזמנינו, ובפרט אנשים פשוטים השקועים בהבלי העולם כמו שכתב הערוך השולחן או"ח רכ ה. 8. המגן אברהם קל סק"ב, כתב שיש להקדים חלומות שחלמתי על אחרים, שאדם צריך לבקש על חברו תחילה. 9. וראה פסקי תשובות קל א, שגם בחלום שהוא ודאי רע

ישתדל שיהיו אנשים גדולים ובני תורה. 5. וראה רבינו בחיי בראשית כח יב, שישנם חלומות רגילים, וחלומות של רוח הקודש, וחלומות של נבואה. ושם בראשית א א, חילק את החלומות הנהוגים בין בני אדם לשלשה סוגים. וראה אגרות הראיה א עט, בענין היחס לחלומות. 6. וראה דבש לפי מערכת ג אות יז; משיב דבר א כה; ערוך השולחן רפח יג; פסקי תשובות רכ א, שכתבו שגם בחלומות שנראה לו שיש בהם אמת אין להתענות עליהם בזמנינו, ומספיק

ואם ראה שלא יוכל לסיים עם השליח ציבור, יתחיל בשעה שהשליח ציבור אומר יברכך (לחם חמודות על הרא"ש ברכות ט ה אות כב, והביאו המגן אברהם תקל סק"ג).

ויש שכתבו שלעולם אם אין שם נשיאת כפים יאמר את הבקשה בשעה שהשליח ציבור אומר ברכת כהנים (ארחות חיים א סדר הטבת חלום ד; כלבו ל, בשם יש אומרים); או בעת שיענו הציבור אמן אחר ש"ץ (כלבו שם).

אמירת אדיר אם לא יכול להאריך לומר את התפילה (אגודה ברכות **במרום** נה ב), או שגמר התפילה קודם שסיימו הכהנים, ועניית אמן של הציבור לא תהיה על תפילתו (ט"ז או"ח תקל סק"ב; מגן אברהם שם סק"ג; משנה ברורה שם סק"ו); או שלא הספיק לומר התפילה עד שהחזירו הכהנים פניהם (ערוך השלחן שם ב), יאמר: אדיר במרום שוכן בגבורה, אתה שלום ושמן שלום, יהי רצון מלפניך שתשים עלינו שלום (ברכות שם; טושי"ע או"ח קל א).

ויש שכתבו שיאמר תמיד אחר שהכהנים החזירו פניהם אדיר במרום כו' (רי"ף ורא"ש ברכות נה ב. וראה ט"ז שם סק"ב, שכן נהגו עכשיו, וכך הוא בסידורים).

ויש גורסים בגמרא: כשהכהנים מחזירים פניהם יאמר השוכן בגבורות שלום שים עלי שלום, ויענו הציבור אמן, ואם לא יכול לומר כל כך יאמר אדיר במרום כו' (גירסת בית נתן, הובא בדקדוקי סופרים ברכות שם, ובסידור אוצר התפלות).

המקריא המקריא לפני הכהנים לא יאמר תפילת רבונו של עולם, **לכהנים** אף על פי שמוכסח שיחזור למקומו להקרות להם (שו"ת מהרי"ל קמח; דרכי משה או"ח קל סק"א).

ללא חלום לא יאמר תפילה זו בכל יום, אלא ביום שראה חלום (תורת חיים בבא קמא נה א; ט"ז או"ח תקל סק"ג).

ויש אומרים אותה בכל רגל, שבודאי חלם בין רגל לרגל (ט"ז שם, וכוונתו בחוץ לארץ שנוהגים שאין נושאים כפים אלא ברגלים).

ביותר, והוא בשעת תפילה, וכל שכן בשעה שהכהנים נושאים כפיהם ועונים הציבור אמן אחריהם בכוונה יתרה ויתפלל על עצמו (מאירי ברכות שם).

בירושלמי לא הזכירו כלל שתפילה זו היא בשעת ברכת כהנים, אלא אמרו: זה שהוא רואה חלום קשה צריך לומר יהי רצון וכו' (ירושלמי ברכות ה א).

זמן האמירה אף על פי שבשעת נשיאת כפים צריך להאזין לברכת כהנים, ואין לומר באותה שעה פסוקים (ראה סוטה מ א), התיירו לומר התפילה על החלומות משום סכנה, שמא חלום מסוכן הוא שצריך רפואה (תוס' סוטה שם ד"ה כל).

ויש שהיו רגילים לומר התפילה בשעה שהכהנים אומרים וישמרך ויחונך שלום (הגהות מימוניות תפלה יד ז ה, בשם מורי רבנו, והוא הר"ם מרוטנבורג; ט"ז או"ח תקל סק"א). וכתבו על זה שיש לדקדק לומר ממש בשעה שמאריכים בכ"ף של וישמרך ויחונך, שכבר גמרו התיבה ומאריכים רק בניגון ההברה האחרונה, ואינו נראה כמי שאינו מאזין לברכה, ואף על פי שבסוף פסוק שלישי, שהיא התיבה שלום, אי אפשר להמתין עד שיסיימו התיבה, שהרי מאריכים בניגון קודם שיגמרו הם שלום, מכל מקום מה שאפשר לתקן – יתקן (שו"ת תרומת הדשן כז, והביאו בבית יוסף שם). אבל לא יאמר בשעה שעונים אמן, שכל הציבור צריכים לענות אמן (שו"ת מהרי"ל קמח).

נשבת יש אומרים, שמותר לומר תפילת רבונו של עולם להטבת החלום גם בשבת; ויש אומרים שאין לאומרו בשבת, אלא אם חלם חלום רע באותו לילה (ראה מגן אברהם קכח ס"ק ע; משנה ברורה קל סק"ד).

פסוק שאין במקום שאין הכהנים נושאים כפיהם, יאמר את התפילה בשעה שהשליח ציבור אומר שים שלום, ומסיים יחד עמו, כדי שיענו הקהל אמן (תלמיד רבינו יונה ברכות נה ב; דרכי משה או"ח קל סק"א, ורמ"א שם א).

הַטְמָנָה

נתינת תבשיל מערב שבת, או בשבת, בדבר המוסיף חום, או המשמר חום

• הפרקים:	• הטמנת צונן;
• איסורה;	• החזרה, החלפה והוספה;
• מצותה;	• המוסיף ושאנו מוסיף הבל;
• גדרה;	• עבר והטמין;
• הטמנה במקצת;	• לצורך חול.

סיכום תמציתי

איסורה

אין טומנים בדבר המוסיף הבל, ואפילו מבעוד יום, ואין טומנים בדבר שאינו מוסיף הבל משחשכה. המוסיף הבל הוא שהתבשיל מתחמם בו ומוסיף בבישולו, כעין האש, ושאנו מוסיף הבל הוא שמונע את התבשיל מלהצטנן, אלא ישאר בחמימותו, ואינו מוסיף לו בישול.

ספק חשכה ספק אינה חשכה, טומנים את החמין.

הטמנה מבעוד יום לצורך מחר, נחלקו בה ראשונים: יש אומרים שמותרת, אפילו בדבר המוסיף הבל; ויש אומרים שאסורה. להלכה כתבו הפוסקים שלכתחילה אין להטמין לצורך מחר, ואם הטמין, יש לסמוך על המתירים, ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן.

דבר שאינו מבושל כלל, או שהוא מבושל כל צרכו, נחלקו בו ראשונים: יש אומרים שלא נאסר בהטמנה מבעוד יום אף בדבר המוסיף הבל; ויש אומרים שאסור להטמין בדבר המוסיף הבל שמא יטמין ברמץ ויחתה, ואפילו נתבשל התבשיל כל צרכו – אסור, וכן הלכה.

וכל זה בהטמנה מבעוד יום, אבל בשבת אסור להטמין בדבר שאינו מוסיף הבל אף בנתבשל כל צרכו ומצטמק ורע לו.

אין איסור הטמנה בהטמנת אוכל באוכל אחר, אפילו אם כוונתו לחממו, ולכן מותר לתת נתח בשר קר בתוך מרק חם, אם אינו נתון על גבי האש.

אסור לקחת כלי שהפשטידה בתוכו, וליתנו לתוך קדירת החמין, שזוהי הטמנה גמורה, שהקדירה מוסיפה הבל, ומכל מקום מותר ליתנו לתוך הקדירה, כשאינו שמו שם אלא כדי שלא יתפרק, ולפיכך מותר ליתנו בנייר אלומניום מבעוד יום אם אינו משקעו לחלוטין, או אם עושה נקבים בנייר האלומניום, כדי שהחמין יתחבר עם הפשטידה.

מצותה

הטמנת חמין – באופן המותר, היינו בדבר שאינו מוסיף הבל – תקנה גדולה היא שתיקנו חכמים משום עונג שבת. ולפי שבזמן הגאונים נתפרצו הקראים שאסרו ההטמנה, אמרו הגאונים שמי שאינו אוכל חמין בשבת בן נידוי הוא, וצריך להפרישו מקהל ישראל. ומי שאינו אוכל חמין בשבת, אם משום חולי הוא, או שאינו תאב לאכול מאותו מאכל, ולא משום צד מינות, אין לנו להוכיחו על כך, אבל יש לזרזו ולהודיעו להתרחק מאותו דרך, ולהכריח עצמו שיענג את השבת כדרך שתיקנו חכמים בהטמנת חמין.

גדרה

אין הטמנה אסורה אלא כשהקדרה נוגעת בדבר שמטמין בו, אבל אם יש הפסק אויר ביניהם – אינה הטמנה, ולכן מותר להניח הקדרה בתנור, כיון שיש אויר בין דפנות התנור לקדרה, אף על פי שכל הקדרה בתוך התנור.

הטמנה במקצת

אם העמיד הקדרה מבעוד יום על גבי גחלים, באופן ששולי הקדרה בלבד נוגעים בגחלים, וכל הקדרה אינה מכוסה, נחלקו גאונים וראשונים אם זו בכלל הטמנה: יש אומרים שהדבר אסור, שהטמנה במקצת הטמנה היא; ויש אומרים שאינה הטמנה אלא כשמטמין את כל הקדרה בתוך הדבר שמטמין בו מכל צד, אבל אם היא מגולה למעלה אין זו הטמנה. ונחלקו הפוסקים אם ההלכה כדעה הראשונה או השנייה, וכתבו שהמנהג – אצל בני אשכנז – כדעה השנייה. הטמנה במקצת בשבת עצמה, בדבר שאינו מוסיף הבל, נחלקו בה הפוסקים: יש אומרים שאף היא מותרת לדעת האומרים שהטמנה במקצת אינה הטמנה; ויש אומרים שבמגולה למעלה לדברי הכל מותר באינו מוסיף הבל, אפילו בשבת.

הטמנת צונן

בהטמנת צונן בשבת נחלקו תנאים, והלכה שמותר להטמין את הצונן. ולא מים צוננים בלבד, שאין דרכם להטמינם, אלא אף דבר שדרכו להטמין, כגון תבשיל שנצטנן, מותר להטמין.

במה דברים אמורים בדבר שאינו מוסיף הבל, אבל בדבר המוסיף הבל, אסור להטמין אפילו צונן גמור, ואפילו מבעוד יום.

אסור להטמין ביצה קרה בשבת בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה.

פינה התבשיל או המים החמים בשבת מכלי לכלי אחר, מותר להטמין בשבת הכלי האחר, בדבר שאינו מוסיף הבל, שלא אסור להטמין בשבת אלא באותו כלי שהוחמו בו. ואפילו שהיה התבשיל עדיין חם שהיד סולדת בו – מותר, כל שפינהו לכלי אחר.

החזרה, החלפה והוספה

אף על פי שאין טומנים בשבת אפילו בדבר שאינו מוסיף הבל, אם טמן בו מבעוד יום ונתגלה משחשכה, מותר לחזור ולכסותו.

וכן אם נטל את הקדרה מתוך המקום שהטמינה שם, מותר להחזירה.

אם בא להוסיף בשבת בכיסוי – מוסיף. ונחלקו ראשונים אם מותר להוסיף כיסוי על כיסוי: יש אומרים שהדבר אסור, שלא התירו ההוספה אלא באופן שמחליף כיסוי קל בכיסוי טוב ממנו; ויש אומרים שיותר היה ראוי לאסור להחליף הכיסוי בטוב ממנו ממה שראוי לאסור להוסיף כיסוי על כיסוי, ולכן המתירים להחליף כל שכן שמתירים להוסיף. במה דברים אמורים שמותר להוסיף, כשנתבשלה הקדרה, אבל אם אינה מבושלת כל צרכה, אסור להוסיף על הכיסוי.

המוסיף ושאינו מוסיף הבל

חז"ל והפוסקים מנו דברים שמוסיפים הבל, ואסור להטמין בהם אף מבעוד יום, כגון הגפת, הזבל והמלח והסיד והחול, ועוד.

וכן מנו דברים שאינם מוסיפים הבל, כגון אפר שאין גחלים מעורבים בו, הכסות והפירות וכנפי יונה, ועוד.

עבר והטמין

הטמין במזיד מבעוד יום בדבר המוסיף הבל, התבשיל אסור באכילה אפילו בדיעבד, בין לו ובין לאחרים, עד מוצאי שבת.

שכח והטמין בשוגג בדבר המוסיף הבל, נחלקו בו הדעות: יש אומרים שמותר לאכול, ודוקא תבשיל שנתבשל כל צרכו; יש אומרים שאף שהטמין בשוגג – המאכל אסור. להלכה הסכימו האחרונים לסמוך בעת הצורך על דעת המתירים.

לצורך חול

להטמין מערב יום הכפורים למוצאי יום הכפורים, כמו שעושים בערכי שבתות, נחלקו גאונים וראשונים: יש אוסרים, ויש אומרים שמותר לעשות כן. להלכה ההטמנה מותרת, ומכל מקום המנהג – במדינות אשכנז – שלא להטמין, אך במדינות ספרד נוהגים להטמין.

אף המתירים להטמין אינו אלא בדבר שאינו מוסיף הבל, אבל בדבר המוסיף הבל הרי זה תלוי במחלוקת הפוסקים בהטמנת דבר חי בלתי מבושל בערב שבת.

איסור

אין טומנים בדבר המוסיף הבל, ואפילו מבעוד יום, ואין טומנים בדבר שאינו מוסיף הבל משחשכה (שבת לד א-ב; רמב"ם שבת ד ב-ג; טוש"ע או"ח רנז א). המוסיף הבל הוא שהתבשיל מתחמם בו ומוסיף בבישולו, כעין האש, ושאינו מוסיף הבל הוא שמונע את התבשיל מלהצטנן, אלא ישאר בחיממותו, ואינו מוסיף לו בישול (רמב"ם שם א).

טעם האיסור בטעם האיסור נחלקו הדעות:

• יש אומרים שבדבר המוסיף הבל מבעוד יום טעם האיסור הוא שמא ירתיח, ובדבר שאינו מוסיף הבל משחשכה טעמו משום גזרה שמא יטמין ברמץ ויחתה בגחלים (רבא בגמ' שם א-ב, לגירסת הרמב"ן והרשב"א שם, בשם הגאונים, ורבנו חננאל והרי"ף שם, ומאירי שם בשם גדולי הפוסקים; רמב"ם שם), ומפרשים שמן הדין טומנים בדבר המוסיף הבל מבעוד יום, וישאר התבשיל טמון בשבת, שהרי משהים על גבי האש בשבת (ראה ערך שהיה וחזרה. רמב"ם שם ב). ואפילו בשבת היה ראוי להתיר, שאין תוספת חימום או חימום מתחילתו אסור בשבת אלא בתולדת האש, והטמנה האסורה בדבר המוסיף הבל אינה בתולדת האש (ראה להלן: המוסיף ושאינו מוסיף הבל), אבל אסורה בשבת גזרה שמא ירתיח ויאמר כשם שמותר בתוספת חימום בהטמנה, כך מותר על גבי האש, ויבוא לידי חימום על גבי האש בשבת (פירוש המשניות לרמב"ם שבת ד א); ואסרו חכמים להטמין בדבר המוסיף הבל אפילו מבעוד יום, גזרה שמא תרתיח הקדרה בשבת, ויצטרך לגלותה עד שתנוח הרתיחה, ויחזור ויכסה בשבת, ונמצא טומן בדבר המוסיף הבל בשבת, שהוא אסור (רמב"ם שם ב, ופירוש המשניות שם, על פי ירושלמי שבת ד א; ריטב"א שם; מאירי שם²). וכן מן הדין היה מותר להטמין התבשיל בדבר שאינו מוסיף הבל בשבת עצמה, אבל אסור חכמים משום גזרה שמא יטמין ברמץ, ויהיו בו ניצוצות של אש, ונמצא חותה בגחלים (רמב"ם שם ג), והרמץ הוא אפר חם, שאינו מוסיף הבל, ואסרו שמא תהיה באפר גחלת אש קטנה, ובשעה שמגיע האפר יחתה בגחלים (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• יש אומרים שבדבר המוסיף הבל מבעוד יום טעם האיסור הוא שמא יטמין ברמץ ויחתה בגחלים, ובדבר שאינו מוסיף

הבל משחשכה טעמו שמא ירתיח (רבא בגמ' שם א-ב, לגירסתנו וגירסת רש"י שם א ד"ה ה"ג, ושם ב ד"ה מפני מה; רשב"א ור"ן שם; רא"ש שם ב כג; מגיד משנה שם), שמא ימצא קדרתו שנצטננה כשירצה להטמינה, וירתיחנה תחילה ונמצא מבושל בשבת (רש"י שם א ד"ה משחשכה). ואפילו לסוברים אין בישול אחר בישול בשבת אף כשנצטנן (ראה ערך מבשל), מכל מקום יש לחוש שמא יחמם הקדרה על גבי האש ויחתה בגחלים (רא"ש שם ג י), ויעבור משום מבעיר בשבת (שלחן ערוך הרב או"ח רנז ב).

• יש אומרים הטעם מפני ביטול בית המדרש (תמן אמרין בירושלמי שבת ד א), שכך היה מנהגם לדרוש כליל שבת עם חשכה בבית המדרש (קרבן העדה ופני משה שם).

• ויש אומרים מפני החשד, שאם יאמרו שמותר אף הוא אינו עושה כל צרכו מבעוד יום, ומתוך שיודע שאסור – עושה כל צרכו מבעוד יום (רבי בא בירושלמי שם), ונחלקו המפרשים אם החשד הוא שיחשדו שאינו עושה כל צרכו לכבוד שבת מבעוד יום (פני משה שם); או שיאמרו שבישל הקדרה בשבת (קרבן העדה שם).

ספק חשכה ספק חשכה ספק אינה חשכה, טומנים את החמין (משנה שבת לד א; רמב"ם שבת ד ד; טוש"ע או"ח רסא א), שבבין השמשות לא גזרו איסור על הטמנה, לפי שסתם קדרות רותחות הן בין השמשות (גמ' שם). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא גזרו אף בדבר המוסיף הבל, ואף על פי שמבעוד יום אסור, הרי זה לפי שחוששים שמא תרתיח בשבת ויגלה כדי שתנוח ויחזור ויכסה (ראה לעיל), אבל בין השמשות סתם קדרות כבר רתחו ונחו מבעוד יום מבעובען, וכיון שנחו שוב אינן רותחות (רמב"ם שם ב).

• יש אומרים שבדבר המוסיף הבל אסור בין השמשות, שאי אפשר שמבעוד יום יהיה אסור, ובין השמשות יהיה מותר, ולא התירו להטמין בין השמשות אלא בדבר שאינו מוסיף הבל (מגיד משנה ורשב"א ומאירי שם, בשם הראב"ד; טוש"ע או"ח רנז א)³.

• ולדעת הסוברים שהגזרה שמא ירתיח נאמרה על איסור הטמנה בשבת באינו מוסיף הבל (ראה לעיל), בין השמשות מותר באינו מוסיף הבל, לפי שסתם קדרות רותחות הן, שסמוך לחשכה

שלא נאמר מכיון ששהה מלהטמין נראה שרוצה ברותח לערב, ונגזור שמא תפסיק רתיחתו וירתיחו משחשכה, כדרך שגזרו מבעוד יום בדבר המוסיף הבל, לכך אמרו שהקדרות שמטמין בין השמשות רותחות הן גם לערב, ולא תיפסק רתיחתן (מגיד משנה ורשב"א ומאירי שם, בשם הראב"ד).

2. ויש מפרשים גזרת שמא ירתיח, שכיון שהטמין בדבר המוסיף הבל גילה דעתו שהוא רוצה ברותח לערב, ולפעמים מפסיקה רתיחתו מפני אורך הזמן ומרתיתו משחשכה (ראב"ד שם; רשב"א ומגיד משנה שם, בשמו; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים). 3. ושאמרו סתם קדרות רותחות בין השמשות, היינו

במקום שנהגו להקל כשהוא חי לגמרי, או נתבשל כל צרכו - אין למחות בידם, אבל אין לנהוג כן בשאר מקומות (רמ"א שם).

הטמנה בשבת וכל זה בהטמנה מבעוד יום, אבל בשבת אסור להטמין בדבר שאינו מוסיף הבל אף בנתבשל כל צרכו ומצטמק ורע לו (רשב"א וריטב"א ור"ן שבת לח ב; שו"ע שם ב) לדברי הכל (פרי מגדים שם אשל אברהם ס"ק טז; משנה ברורה שם ס"ק לה).

ואף על פי שאסור להטמין בשבת אף בדבר שאינו מוסיף הבל, מכל מקום מותר לשום כלים על התבשיל כדי לשומרו מן העכברים, או כדי שלא יתסנף בעפרורית, שאין זה כמטמין להחם, אלא כשומר וכנותן כיסוי על הקדרה (ר"ן שם; בית יוסף ושו"ע שם ב), ואפילו בגדים המעמידים את חום הקדרה שלא יצטנן - מותר, כיון שאינו מכויין לכך (משנה ברורה שם ס"ק יד).⁴

מצותה

הטמנת חמין - באופן המותר, היינו בדבר שאינו מוסיף הבל - תקנה גדולה היא שתיקנו חכמים משום עונג שבת, שהרי כל ימות החול אוכל אדם תבשיל חם, ותיקנו חכמים לטמנו מבערב כדי שישתמר המאכל בחמימותו, ויהיה חם בשבת (תשובות הגאונים (שערי תשובה) לד; ספר העתים טז; המאור שבת לו ב, בשם יש אומרים; רמ"א או"ח רנו ח).

ולפי שבזמן הגאונים נתפרצו הקראים שאסרו ההטמנה (עתים לבניה לספר העתים שם), אמרו הגאונים שמי שאינו אוכל חמין בשבת בן נידוי הוא, וצריך להפרישו מקהל ישראל (תשובות הגאונים שם; ספר העתים שם). וכן כתבו ראשונים ואחרונים שצריך בדיקה אחריו אם הוא מין (המאור שם, בשם יש אומרים; רמ"א שם), ומכל מקום מי שמזיקים לו החמין - מותר לאכול צונן (מגן אברהם שם סק"כ). ומי שאינו אוכל חמין בשבת, אם משום חולי הוא, או שאינו תאב לאכול מאותו מאכל, ולא משום צד מינות, אין לנו להוכיחו על כך, אבל יש לזרזו ולהודיעו להתרחק מאותו דרך, ולהכריח עצמו שיענג את השבת כדרך שתיקנו חכמים בהטמנת חמין (תשובות הגאונים שם; ספר העתים שם).

גדרה

הפסק אויר אין הטמנה אסורה אלא כשהקדרה נוגעת בדבר שמטמין בו, שהרי לא אסרו הטמנה אלא משום גזרה שמא יטמין ברמץ (ראה לעיל: איסורה), ולכן אין לאסור אלא כעין רמץ, שהרמץ נוגע סביב הקדרה, אבל אם יש הפסק אויר ביניהם - אינה הטמנה, ולכן מותר להניח הקדרה בתנור - באופן שאין בה איסור משום שהייה על גבי האש (ראה ערך שהיה וחזרה) - ואין זה הטמנה, כיון שיש אויר בין דפנות התנור לקדרה, אף על פי שכל הקדרה בתוך התנור (תוספות שבת מח א ד"ה דזיתים; רא"ש שם ד א; רשב"א ור"ן שם; טוש"ע או"ח רנו ח), ואפילו שמכסה את פי התנור בבגדים - ובודאי מוסיף הבל על ידי חום התנור והבגדים (משנה ברורה שם ס"ק מד) - כיון שאין הבגדים נוגעים בקדרה אינה הטמנה ומותרת (שו"ע שם, על פי הטור בשם הרא"ש שם).

העמדת קדרה יש שכתב שצריך להיזהר לא להעמיד הקדרה ליד דופן תנור אצל דופן התנור, שאז נראה כהטמנה, שהרי אין תנור

מעבירן מעל האור, ואין לחשוש שמא נצטננה וירתחנה (רש"י שם; טוש"ע שם, וט"ז סק"א, ומגן אברהם סק"ב).

הטמנה מבעוד יום לצורך מחר נחלקו בה ראשונים: • יש אומרים שמותרת, אפילו בדבר המוסיף הבל, שאין לחוש עוד שמא יחתה בגחלים, שכיון שאין דעתו אלא לאכילת מחר הסיח דעתו ממנו עד למחר ולא יחתה - ועד מחר יתבשל אף בלא חיתוי (מגן אברהם רנו סק"ח) - ולא אסרו להטמין מבעוד יום בדבר המוסיף הבל אלא כשמטמין לצורך הלילה (ראב"ן שבת שלח; שבלי הלקט נז; מרדכי שבת רצט; רמ"א או"ח רנו א, בשם יש אומרים).

• ויש אומרים שאסורה, שמאחר שראוי לאכול בלילה חוששים שיבוא לחתות, אף על פי שאינו עושה אלא לצורך מחר (בית יוסף או"ח רנד א, בדעת הר"ף הרמב"ם והרא"ש).

להלכה כתבו הפוסקים שלכתחילה אין להטמין לצורך מחר, ואם הטמין, יש לסמוך על המתירים, ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן (רמ"א או"ח רנו א), שמכיון שמעיקר הדין אין מקום לדעת המתירים, כשרגיל בכך יש לאסרו לעולם (משנה ברורה שם ס"ק יב).

דבר שאינו מבושל כלל, או שמבושל כל צרכו

דבר שאינו מבושל כלל, או שהוא מבושל כל צרכו, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שלא נאסר בהטמנה מבעוד יום אף בדבר המוסיף הבל, שאם הוא חי לגמרי, לא יתבשל אף על ידי החיתוי לצורך הלילה, ולמחר יתבשל אף בלי חיתוי, ולכן לא יבוא לחתות, ואם הוא מבושל כל צרכו אינו צריך לחיתוי, שאיסור הטמנה לדעתם כאיסור שהייה, וכל שמותר להשהות מותר גם להטמין (תוספות שבת מז ב ד"ה במה, ורא"ש שם ד א, בשם ה"ר יוסף שאמר בשם הרשב"ם; אור זרוע ב ח, בשם הר"י מאורליינש; תוספות ר"ד שבת לט א; טור או"ח רנו, בשם הרשב"ם; רמ"א שם ז, בשם יש מקילין), וכן לסוברים שכל שנתבשל כמאכל בן דרוסאי, שהוא שליש בישולו (ראה ערך בשול) מותר להשהות (ראה ערך שהיה וחזרה), מותר גם להטמין (תוספות שם ורא"ש שם, בשם ה"ר יוסף שאמר בשם הרשב"ם; טור או"ח רנו, בשם הרשב"ם; מגן אברהם רנו ס"ק יז).

• ויש אומרים שיש הבדל בין שהייה להטמנה, שבשהייה הקדרה מגולה ושולט בה אויר, וסתם שהייה היא לצורך הלילה, ואין צריך כל כך לחיתוי כל שנתבשל כמאכל בן דרוסאי, ואם משהה אותה עד למחר אין לחוש, שמעט חיתוי אין מועיל לה עד למחר, אבל בהטמנה, שסתם הטמנה היא לצורך מחר, והקדרה טמונה ומכוסה, וצריכה חיתוי שלא תתקרב עד מחר, ומעט חיתוי מועיל לה להחזיק החום כיון שהיא טמונה, לכן אסרו להטמין בדבר המוסיף הבל שמא יטמין ברמץ ויחתה (תוספות ורא"ש ורשב"א וריטב"א וטור שם, בשם רבנו תם, והסכימו עמו; רבנו חננאל שם לו א; רמב"ן שם לח א), ואפילו נתבשל התבשיל כל צרכו - אסור, שהרי סתם קדרות מבושלות כל צרכן ואמרו שאין טומנים (רשב"א וריטב"א שם, בשם רבנו תם), ואפילו מצטמק ורע לו (רשב"א ור"ן שם).

ההלכה כדעה השניה (שו"ע שם ז), ולא זו בלבד, אלא כתבו הפוסקים שאין מקום בדין לדעת המתירים, ולכן (משנה ברורה שם ס"ק יב)

⁴ בטלטול משום מוקצה, כיצד יעשה בנטילת הקדרה משם בשבת, ראה ערך

4. הטמין מבעוד יום בדבר שאינו מוסיף הבל, אם הוא דבר האסור בשבת

• ויש אומרים שאינה הטמנה אלא כשמתמין את כל הקדרה בתוך הדבר שמתמין בו מכל צד, אבל אם היא מגולה למעלה – היינו שאינו מכסה עליה בבגדים וכיוצא למעלה (משנה ברורה רג ס"ק פח) – אין זו הטמנה, ואפילו שנותן הקדרה על גבי הגחלים – מותר (תוספות שם מח א ד"ה דזיתים והתרומה רלא, בשם ר"י; ספר הישר, החידושים רלא; אור זרוע ב ח; ב"ח או"ח רג א, וקרנן נתנאל שבת ג ח, בדעת רבנו חננאל והרא"ש). ולפיכך אפילו כל דפנותיה טמונים, ולמעלה בלבד אינו טמון – אינה הטמנה, שלא אסרו הטמנה אלא משום שמא יטמין ברמץ (ראה לעיל: האיסור), לכן אין לאסור אלא כעין רמץ, שהוא נוגע סביב הקדרה מארבע רוחותיה (שלחן ערוך הרב או"ח רנז, קונטרס אחרון ג).⁵

ונחלקו הפוסקים אם ההלכה כדעה הראשונה (טור או"ח רג; שו"ע שם א ורנז ח); או השנייה (רמ"א או"ח רג א), וכתבו שהמנהג – אצל בני אשכנז – כדעה השנייה (רמ"א שם).

הטמנה במקצת בשבת עצמה, בדבר שאינו מוסיף **מקצת בשבת** הבל, נחלקו בה הפוסקים:

• יש אומרים שאף היא מותרת לדעת האומרים שהטמנה במקצת אינה הטמנה, ולכן אם נותן בשבת המאכל שהוציא מן התנור בכרים וכסתות, שאינם מוסיפים הבל, והקדרה פתוחה למעלה, הרי זה מותר (ט"ז או"ח רג ס"ק יד; משנה ברורה שם ס"ק סט).

• ויש אומרים שבמגולה למעלה לדברי הכל מותר באינו מוסיף הבל, אפילו בשבת, שאף האומרים הטמנה במקצת הטמנה היא, מכל מקום בדבר המוסיף עיקר פעולת ההטמנה היא מלמטה, וסביבותיה ולא על גבה למעלה, שטבע ההבל לעלות למעלה, ולכן גזרו אף כשלא נתן דבר המוסיף על גבי הקדרה למעלה, אבל דבר שאינו מוסיף אלא מעמיד החום שלא יצא החוצה, העיקר הוא למעלה, שאם פתוחה למעלה לא יועיל כלום מה שנותן תחתיה וסביבותיה, וגם אין דרך בני אדם לעשות כן, ולא גזרו על דבר שאינו מצוי כלל, אבל אם כיסה למעלה ולא למטה וסביבותיה – אסור, שהטמנה במקצת שמה הטמנה (מהדורה בתרא לשלחן ערוך הרב או"ח רנט, לדעת הרשב"א).⁶

הטמנת צונן

הטמנת צונן בהטמנת צונן בשבת נחלקו תנאים:

• יש אומרים שממלא אדם – בשבת – את הקיתון של מים צוננים, ונותן לתוך הכר, או לתוך הכסת (סתם משנה שבת נא א, ורש"י ד"ה ממלא), שמותר להטמין את הצונן (רבי בגמ' שם נא ב, ובירושלמי שם ד ג), וכן הלכה (רבמ"ם שבת ד ד; טוש"ע או"ח רנז ו). ולא מים צוננים בלבד, שאין דרכם להטמין, אלא אף דבר שדרכו להטמין, כגון תבשיל שנצטנן, מותר להטמין (רב יהודה אמר שמואל בגמ' שם נא א, לפי אב"י שם).

• ויש אומרים שכשם שאין טומנים את החמין בתחילה בשבת, כך אין טומנים את הצונן (סתם תוספתא שבת (ליברמן) ג כג; תנא קמא בבבלי שם נא ב, ובירושלמי שם).⁷

ערוך הרב שם, לדעה זו. 6. ולא עוד אלא שמצדד לומר שאף למתירים הטמנה במקצת, מכל מקום אם פיה למעלה מכוסה, אסור באינו מוסיף בשבת, לפי שבמעמיד למעלה זהו עיקר ההטמנה, שכשפיה מגולה יוצא ממנה הבל יותר בכפלי כפלים מיציאתו מדופניה המגולים, ולכן כיסוי פיה נקרא עיקר ההטמנה (מהדורה בתרא שם, לדעת התרומה). 7. ואף לדעה זו אמרו לחלק בין הטמנה לפי שעה שמותר, ובין הטמנה לשהות שם זמן רב שאסור (ירושלמי שם, לדעה

שם אויר הפסק ביניהם, ואף הדף הסותם את התנור לא יגע בקדרה מטעם זה (ט"ז שם סק"ו); ונחלקו עליו, שכיון שמגולה משאר הצדדים אין זו הטמנה (שלחן ערוך הרב שם, בקונטרס אחרון; באור הלכה שם, בשם כמה אחרונים), וכל שכן שאף בהטמנה ממש הרבה מקילים כשפי התנור טוח בטיט (באור הלכה שם).

דבר שאינו מוסיף הבל על גבי דבר המוסיף קופה שטמן בה, היינו שנתן בה מוכין – דבר שאינו מוסיף הבל – וטמן בה את הקדרה, אסור להניחה מבעוד יום על גבי פסולת של זיתים, היינו דבר המוסיף הבל (ראה להלן: המוסיף ושאינו מוסיף הבל. שבת מז ב - מח א), ונחלקו הדעות בטעם הדבר:

• יש אומרים לפי שהדבר המוסיף שלמטה מעלה הבל ומרתח את הקדרה (רש"י שם מח א ד"ה אסוקי; ר"ן שם).

• יש אומרים לפי שהקדרה מכוסה בבגדים וכיוצא, ולכן אף על פי שהבגדים אינם מוסיפים הבל מחמת עצמם, מכל מקום מחמת ההבל העולה מלמטה לבגדים, הבגדים אף הם מוסיפים הבל בקדרה הטמונה בהם, והרי הוא כמתמין בדבר המוסיף הבל (בית יוסף או"ח רנז ח; שו"ע שם; שלחן ערוך הרב שם י).

• ויש אומרים הטעם, שיש לחוש שמא יטמין כולה בתוך הפסולת של זיתים (תוספות שם ד"ה דזיתים, בשם ר"י), שמכיון שראוי להטמין בתוך הפסולת יאמרו מה לי ליתן הפסולת תחת הקדרה, מה לי להטמין בתוכה (רא"ש שם ד ב).

אכן מותר להעמיד הקדרה על גבי פסולת של שומשמן, ואפילו אם פסולת שומשמן מוסיפה הבל ואסור להטמין כל הקדרה בה (ראה להלן: המוסיף ושאינו מוסיף הבל) מכל מקום הם אינם מעלים הבל למעלה (גמ' שם), וכן מותר להעמידה על גבי כירה, שמסיקים אותה ומבשלים בה הקדרות כל היום, לאחר שגרפו ממנה הגחלים – שאם לא גרפו, אף על פי שקטמו את הגחלים באפר, דינם כפסולת של זיתים – ואף על פי שהיא עדיין מוספת הבל, אם מפני שלא שייך בכירה החשש שמא יטמין כולה בתוכה כמו בפסולת של זיתים (תוספות שם, בשם ר"י; רא"ש שם); או לפי שאין חום הכירה מחמת עצמה, אלא מחמת האש, וכל שעה היא הולכת ומתקררת, ולכן אינה נקראת דבר המוסיף הבל, ואינה דומה לפסולת של זיתים וכיוצא בהם, שהם מוסיפים הבל מעצמם (תוספות שם, בשם רבנו ברוך; מגן אברהם שם ס"ק יח; שלחן ערוך הרב שם).

הטמנה במקצת

הטמנה במקצת אם העמיד הקדרה מבעוד יום על גבי גחלים, **מבעוד יום** באופן ששולי הקדרה בלבד נוגעים בגחלים, וכל הקדרה אינה מכוסה, נחלקו גאונים וראשונים אם זו בכלל הטמנה:

• יש אומרים שהדבר אסור, שהטמנה במקצת הטמנה היא, ואין הדבר תלוי בהטמנת כל הקדרה (המאור שבת לו ב; רשב"א שם ומו ב, בשם רב האי ורבנו חננאל; אור זרוע ב ח, בדעת רבנו חננאל; רא"ש שם ג א; הר"ן שם לו ב, בשם רב האי ורבנו אפרים).

בסיס לדבר האסור, וערך מוקצה. 5. ויש המצדד לומר לדעה זו, שלא אמרו כן אלא שיעקר ההטמנה צריכה להיות בדבר המוסיף הבל, להוציא כשיש רק גחלים מועטים סביב הקדרה ותחתיה, שאין זה עיקר, אבל אם כל צדדי הקדרה או רובם ככולם טמונים בדבר המוסיף הבל, הרי זה עיקר הטמנה, ולכן אף אם פי הקדרה מכוסה בדבר שאפילו אינו מעמיד החום, וכן בקרקע למטה אינה טמונה, הרי זו הטמנה, מפני שהצדדים הם רוב ועיקר (מהדורה בתרא לשלחן

מבעוד יום, כשם שאוסרים בכל דבר המוסיף הבל, אלא שהחול והאבק כשהוחמו בערב שבת מן החמה, מצטננים הם לגמרי בליל שבת, ולא יוסיף הבל בשבת (רשב"א שם).

- ויש אומרים גזרה שמא יזיז עפר ממקומו (רב יוסף בגמ' שם) ⁹.

בביאור דעה זו נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שדעה זו לא גזרו על הטמנה בשבת בדבר חי שמבשלו בישול גמור, שלא יבוא אדם לבשל באש בשבת, ואין מקום לטעות, ולא גזרו הטמנה אלא או בערב שבת, או משחשכה בדבר המבשול שיש לגזור שמא ירתיח (תוספות שם לט א ד"ה אלא).

- יש אומרים שלדעה זו לא גזרו הטמנה אלא בדבר המוסיף הבל מצד עצמו, אבל חול ואבק שאין חומם מצד עצמו אלא מצד השמש, וכשתסלקם ממקומם יתקררו, לא גזרו אפילו במקומם, והחול מצד עצמו אינו מוסיף הבל, כיון שהביצה קרה, וטבע החול לקרר דבר הקר (רשב"א שם).

- ויש אומרים שאין דעה זו חלוקה על הטעם של הטמנה של קודמתה, אלא שמוסיפה טעם גם משום מזיז עפר, שאפילו במקום שאין בו משום הטמנה יש בו משום מזיז (רשב"א שם, בשם רב האי גאון).

הטמנה בשבת פינה התבשיל או המים החמים בשבת מכלי לכלי כלי שני אחר, מותר להטמין בשבת הכלי האחר, בדבר שאינו מוסיף הבל, שלא אסרו להטמין בשבת אלא באותו כלי שהוחמו בו (רבן שמעון בן גמליאל בגמ' שם נא א; רמב"ם שם ה; טוש"ע שם ה), שהרי זה כמו הדבר הצונן שמוותר להטמין (רמב"ם שם).

- לדעת הסוברים שהיתר הטמנת צונן הוא כשמתמין כדי שלא יתחממו (ראה לעיל), אף כאן, במפנה מכלי לכלי, פירושו שמפנה כדי לקרר את התבשיל והמים, וטעם היתרו הוא, שאין כאן מקום לחוש שיבוא להרתיח, כדרך שחוששים בכל הטמנה בשבת, שכיון שכל עצמו הוא בא לקרר אותם, ואיך יבוא להרתיחם (רש"י שם ד"ה אבל מפנה, לגירסתנו בגמ').

- ולדעת הסוברים שאפילו מתמין הצונן כדי שלא יצטנן ביותר מותר, אף כאן אפילו שלא פינה כדי לקרר מותר, וטעם היתרו הוא שלא אסרו להטמין בשבת אלא דבר חם שהוא בכלי ראשון שנתבשל בו (רמב"ם שם, לגירסת הר"ף שם; שו"ע שם).

ואפילו שהיה התבשיל עדיין חם שהיד סולדת בו – מותר, כל שפינהו לכלי אחר (משנה ברורה שם ס"ק כח), ואפילו חזר ועירה אותו לכלי הראשון – מותר, שכבר אין לו דין כלי-ראשון (ראה ערכו. מגן אברהם שם ס"ק יד), שכבר נתקרר קצת בדופני הקדרה השניה (שלחן ערוך הרב שם ט); ויש מצדדים שאפילו אם באותו כלי ראשון עצמו נתקרר קצת, מותר להטמין (מגן אברהם שם), ובמקום הצורך יכול לנהוג כן (משנה ברורה שם ס"ק כח, ושער הציון שם).

החזרה, החלפה והוספה

כיווי אף על פי שאין טומנים בשבת אפילו בדבר שאינו מוסיף הבל, אם טמן בו מבעוד יום ונתגלה משחשכה, מותר לחזור ולכסותו (משנה שבת נא א; רמב"ם שבת ד ד; טוש"ע א"ח רנז ד), ואפילו לכתחילה מותר לגלות בידים ולחזור ולכסותו (תוספות שם ד"ה כיסהו; ר"א שם ד י; טוש"ע שם) ¹⁰.

זו, ראה ערך חורש. ¹⁰ אלא שיש סוברים שאם גילה בידים על מנת שלא לחזור לכסותו, ונמלך אחר כך לכסותו, הדבר תלוי במחלוקת תנאים – יש

הטמנת צונן בליל שבת משחשכה בהטמנת צונן בליל שבת משחשכה, נחלקו אמוראים: • יש אוסרים, שכשם שאסור להטמין החמין משחשכה מפני ביטול בית המדרש (ראה לעיל: איסורה), כך שייך טעם זה עצמו אף בהטמנת צונן (ירושלמי שם ד א, לדעת תמן אמרין שם, לפי הפני משה שם).

- ויש מתירים, שלדעתם אסרו בחמין מפני החשד, שלא יאמרו שלא עשה כל צרכו מבעוד יום, וסומך על זה שיעשה בשבת (ראה לעיל: שם), ובהטמנת צונן לא שייך זה, שאין בו כל התעסקות (ירושלמי שם, לדעת רבי בא שם, לפי הפני משה שם), וכן הלכה (הפוסקים לא חילקו בדבר).

מהות ההטמנה ראשונים נחלקו בפירוש הטמנה זו:

- יש אומרים שמתמין הצונן כדי שלא יתחממו בחום הקיץ והחמה (רש"י שם נא א ד"ה ונותן וד"ה מותר), ואין גוזרים הטמנה זו משום הטמנה כדי שיתחממו (רש"י שם ד"ה מותר), אבל אם מתמין את הצונן כדי לחממו, אפילו בדבר שאינו מוסיף הבל – אסור (רמב"ן ורשב"א ור"ן שם, לדעת רש"י).

- ויש אומרים שאף אם מתמין את הצונן כדי שלא יצטנן ביותר, או כדי שתפוג צינתו – מותר (רמב"ם שבת ד ד; רמב"ן ורשב"א ור"ן שם, בשם הגאונים, והסכימו עימם), וכן הלכה (טוש"ע א"ח רנז ו).

הטמנה בדבר המוסיף הבל במה דברים אמורים בדבר שאינו מוסיף הבל, אבל ואפילו מבעוד יום (רמב"ן ורשב"א ור"ן שם; טוש"ע שם), וכן היה מעשה באנשי טבריה שהביאו סילון של מים צוננים לתוך אמה של חמי טבריה, כדי לחממם, ואסרו להם חכמים (משנה שבת לח ב, ורש"י ד"ה של צונן וד"ה לתוך אמה) משום הטמנה (כן משמע מהגמ' שם לט א-ב), הרי שבמוסיף הבל אסור גם בצונן ומבעוד יום (רמב"ן ורשב"א ור"ן שם).

ואפילו לדעת הסוברים שבין השמשות קל יותר מבעוד יום, ומותר להטמין אפילו בדבר המוסיף הבל (ראה לעיל: איסורה), אין הדברים אמורים אלא בחמין, שכבר נתבשלו, אבל בצונן – אסור, שנראה כמבשל בשבת (אור שמח שבת ד א, על פי משנה שבת לד א).

להטמין צונן בשבת כדי הפוסקים: להטמין דבר צונן בשבת כדי שיתחמם, נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שאסור, שאפילו למתירים להטמין כדי שלא יצטנן ביותר, או כדי שתפוג צינתם, לא התירו כדי שיתחמם, אפילו שלא יגיע לידי חום שהיד סולדת בו (משנה ברורה רנח סק"ב, ושער הציון שם סק"ד).

- ויש אומרים שאף כדי שיתחמם מותר, אם לא יגיע החום ליד סולדת בו, והוא דבר שאינו מוסיף הבל (פרי מגדים שם משבצות זהב סק"א).

הטמנת ביצה בשבת כדי שתצלה אסור להטמין ביצה – קרה (תוספות שבת לח ב ד"ה לא; רשב"א שם) – בשבת בחול ובאבק דרכים בשביל שתצלה (משנה שבת לח ב) ⁸.

בטעם הדבר נחלקו אמוראים:

- יש אומרים גזרה שמא יטמין ברמץ (רבה בגמ' שם), ואף על פי שטבע החול לקרר דבר קר (ראה לעיל: דבר המוסיף ושאינו מוסיף הבל), והביצה היא קרה, כאן החול הוחם בחמה, ומחמם אף דבר קר (תוספות שם), והיה מהראוי לפי זה לאסור הטמנת הביצה אף

זו). ⁸ ואפילו לסוברים שעל בישול בתולדות חמה אין גוזרים משום תולדות האור (ראה ערך מבשל) מודים שאסור להטמין (גמ' שם לט א). ⁹ על גזרה

• ויש אומרים שמחלוקת תנאים בדבר, שיש אומרים שאינו מותר אלא להוסיף כיסוי, אבל להחליף כיסוי זה בכיסוי אחר – אסור (תנא קמא שם); ויש אומרים שלא זו בלבד שמותר להוסיף, אלא אף להחליף מותר (רבן שמעון בן גמליאל שם. כן משמע מהתוספתא שבת (ליברמן) ג כ; תוספות שם ד"ה כיצד, בשם ר"י ור"י פורת, לגירסתם בגמ'; רשב"א וריטב"א שם, בשם רבנו יונה, שכך גירסת איכא מרבנותא; סמ"ק לאוין סה; סמ"ק רפא, בשם ר"י)¹².

ונחלקו ראשונים אם מותר להוסיף כיסוי על כיסוי:

• יש אומרים שהדבר אסור, שלא התירו ההוספה אלא באופן שמחליף כיסוי קל בכיסוי טוב ממנו (מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם).
 • ויש אומרים שיותר היה ראוי לאסור להחליף הכיסוי בטוב ממנו ממה שראוי לאסור להוסיף כיסוי על כיסוי, שהרי יש אוסרים להחליף ומתירים להוסיף, ולכן המתירים להחליף כל שכן שמתירים להוסיף (כסף משנה שם, ובית יוסף שם, בדעת הרמב"ם).
 כמה יהא על הקדרה כיסוי ויהא מותר להוסיף, נחלקו אמוראים:
 • יש אומרים שיש צורך שיהיה כיסוי בדבר המועיל לשמר את החום (רבי זעירא בירושלמי שבת ד ג, וקרנן העדה שם).

• ויש אומרים שכל הדברים מועילים לשמר את החום, ואפילו מפה מונחת עליה מבעוד יום מותר להוסיף משחשכה כסות וכלים (רבי זריקן בשם רבי חנינא ורבי חנינא ורבי מתניה בירושלמי שם).
כשלא נתבשרה כל צרכה במה דברים אמורים שמותר להוסיף, כשנתבשרה כל צרכה הקדרה, אבל אם אינה מבושלת כל צרכה, אסור להוסיף על הכיסוי, שתוספת זו גורמת לה להתבשל (סמ"ג שם; סמ"ק שם; טוש"ע שם), ואפילו אם כבר נתבשרה כמאכל בן דרוסאי (ראה ערך בשול. סמ"ג שם; בית יוסף שם), ואפילו שטמונה בדבר שאינו מוסיף הבל (מגן אברהם שם ס"ק יג).

המוסיף ושאינו מוסיף הבל

דברים המוסיפים הבל אלו דברים מוסיפים הבל, ואסור להטמין בהם אף מבעוד יום:

• הגפת (משנה שבת מז ב; רמב"ם שבת ד א; טוש"ע או"ח רנו ג) של זיתים (גמ' שם), והוא פסולת של בית הבר של שמן שהיא כנוסה יחד וחמה מאד (רש"י שם ד"ה גפת; כן משמע מהטוש"ע שם).

• הגפת של שומשמן (טוש"ע שם), ואף על פי שנסתפקו בה בתלמוד, נפשט הספק להחמיר (ר"ן שם, על פי הגמ' שם; בית יוסף שם, בשם רבנו ירוחם), או שאף אם לא נפשט – מחמירים בספקה, אף על פי שאינו אלא איסור מדבריהם, מפני שהוא קרוב לאיסור תורה (בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם).

• הזבל והמלח והסיד והחול, בין לחים ובין יבשים (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אף שהיבשים אין בהם כל כך הבל כמו בלחים (רש"י שם ד"ה לחין), אלא שהחול שונה משאר הדברים שמחמם הוא דבר חם, ומקרה דבר קר (בבא בתרא יט א; ירושלמי שבת ד א), ולכן דבר צונן שאסור להטמינו בדבר המוסיף הבל (ראה לעיל: הטמנת צונן) בחול מותר (תוספת שבת שם ס"ק כא; באור הלכה שם ד"ה אבל בדבר, בשמו).

החזרה וכן אם נטל את הקדרה מתוך המקום שהטמינה שם, מותר להחזירה (ירושלמי שבת ד ג, וקרנן העדה בפני משה שם).

ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שלעולם יכול להחזירה לשם (כן משמע מרש"י שבת מט א ד"ה שמא יטול; כן משמע מטור או"ח רנט; כן משמע משו"ע שם ג, בסתם), וכן הלכה (לבוש שם ג; אליה רבה שם ט).

• ויש אומרים שאם נתקלקלה הגומא, כגון שהטמין הקדרה בתבן וכשהסיר הקדרה משם נהרס המקום ונתרפה התבן, אסור להחזיר הקדרה לאותו תבן, שהרי יצטרך עכשיו לעשות מקום בתבן לקדרה, והרי זה כטומן בשבת (ירושלמי שם, לפי באור הגר"א שם ד"ה וי"א שאפי'; פירוש המשניות לרמב"ם שם, על פי גמ' שם נ ב; בית יוסף שם, בשמו; שו"ע שם, בשם יש אומרים).

ניטל מבעוד יום נטלו מבעוד יום וקדש עליו היום, הדבר ספק אם מותר להחזירו בשבת (ירושלמי שם, וקרנן העדה בפני משה שם).

נתגלה מבעוד יום וכשנתגלה מבעוד יום וקדש עליו היום נסתפקו בו בירושלמי (ירושלמי שם, לפי קרנן העדה בפני משה שם, וערוך השלחן או"ח רנו כ), וראשונים נחלקו בדבר:

• יש אומרים שאם נתגלה מאליו מבעוד יום – מותר לכסותו משתחשך, אבל אם גילהו מבעוד יום בידים על דעת שלא לכסותו מבעוד יום אלא משתחשך, הרי זה כתחילת הטמנה בשבת – ואסור (תוספות שם נא א ד"ה כיסהו, בשם ר"י; רא"ש שם י טור או"ח רנו, לפי הב"ח שם ד), וכל שכן אם היה בדעתו שלא לכסותו אפילו משתחשך – שאסור, אבל אם היה בדעתו לחזור ולכסותו מבעוד יום, ושכח ולא כיסה, הרי זה כנתגלה מאליו, ומותר לכסותו בשבת (ב"ח שם).

• יש אומרים שאינו אסור אלא אם היה בדעתו שלא לחזור ולכסותו אפילו משתחשך, אבל אם היה בדעתו לחזור ולכסותו משתחשך – מותר (רא"ש וטור שם, לפי הבית יוסף שם).

• ויש חולקים לגמרי וסוברים אפילו היה בדעתו לחזור ולכסותו מבעוד יום, ואפילו נתגלה מאליו, אסור לכסותו בשבת (ירושלמי שם, לפי הבית יוסף שם; מאירי שם; סמ"ג לאוין סה; סמ"ק רפא; בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם), וכן הלכה (שו"ע שם ד; מגן אברהם שם ס"ק יב; שלחן ערוך הרב שם ח; משנה ברורה שם ס"ק כה)¹¹.

החלפה מטמינה לטמינה – כגון מטמינה כסות לטמינה **מטמינה לטמינה** פירות וכדומה (קרנן העדה שם) – הדבר ספק אם מותר להחליף בשבת (ירושלמי שם).

הוספת כיסוי אם בא להוסיף בשבת בכיסוי – מוסיף, נוטל את הסדינים שאין בהם הבל כל כך, ומניח עליהם בגדים שיש בהם יותר הבל, או בימות החמה, שירא שמא יקדיח תבשילו מחמת רוב כיסוי, נוטל את הבגדים ומניח במקומם סדינים (רבן שמעון בן גמליאל בשבת נא א, ורש"י ד"ה גלופקרא), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהכל מודים בדין זה, שמותר להחליף כיסוי קל בכיסוי חם ממנו, שאין זה כתחילת הטמנה (רמב"ן ורשב"א וריטב"א שם, לגירסתנו בגמ'; רא"ש שם ד יב שם; מגיד משנה שבת ד ד, בדעת הרמב"ם), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע או"ח רנו ד).

שם, לגירסתנו בגמ').¹¹ ויש החולקים בזה וסוברים כדעה הראשונה (ב"ח שם; אליה רבה שם יג).¹² ולדעה זו יש שפסקו שמותר להחליף כיסוי, כי מסתבר הלכה כדברי המיקל (הגהות סמ"ק שם); ויש שפסקו שאסור להחליף

האוסרים (תנא קמא בגמ' שם), ויש המתירים (רבן שמעון בן גמליאל שם. רא"ש שם יב, לדעת תוספות שם ד"ה כיצד, בשם ר"י); ויש סוברים שאין מחלוקת בדבר, ולדברי הכל מותר אף בגילה על דעת שלא לחזור ולכסות (רא"ש

• יש אומרים שאסור להטמין בהם מפני שמוסיפים הבל (אביי בבבא בתרא שם).

• ויש אומרים שמותר להטמין בהם (רבי יוסי בירושלמי שבת ד א; רבא בגמ' שם, לפי תוספות שם, בפירוש השני ובשם רבנו חננאל ורבנו תם), שלדעתם אינם מוסיפים הבל (רבי יוסי בירושלמי שם; תוספות שם, בשם רבנו חננאל, לדעה זו)¹⁴, וכן המנהג (תוספות שם), וכן הלכה (מרדכי שם תקיב; רמ"א או"ח רנז א)¹⁵.

גחלים קטומים – שנתן עליהם אפר – נחלקו בהם ראשונים:

• יש אומרים שאינם מוסיפים הבל, לפי שהם עוממים והולכים, ולא די שאינם מוסיפים אלא פוחתים, ומותר להטמין בהם (המאור שבת לו ב, בשם יש מי שאומר; רמב"ן וריטב"א שם לח ב, בשם רש"י).

• ויש אומרים, שכל שהוא מוציא חמימות מגופו, אפילו שפוחת והולך דבר המוסיף נקרא (רמב"ן שם; שלחן ערוך הרב או"ח רנז י).

קדרה חמה אינה דבר המוסיף הבל (טוש"ע או"ח רנח א), לפי שחומה הולך ומתמעט (בית יוסף שם; ט"ז שם סק"א), ולפיכך מותר להטמין מבעור יום, בין תבשיל חם ובין תבשיל קר, על גבי קדרה רותחת (שלחן ערוך הרב שם א), ואפילו כיסה הכלי והקדרה בבגדים (משנה ברורה שם סק"ב)¹⁶.

עבר והטמין

במזיד – הטמין – במזיד – מבעור יום בדבר המוסיף הבל, התבשיל אסור באכילה אפילו בדיעבד (תוספות שבת לט ב ד"ה ממעשה,

בשם ה"ר שמואל מוורדין, על פי הגמ' שם; רמב"ן ורשב"א ור"ן שם; שו"ע או"ח רנז א), בין לו ובין לאחרים, עד מוצאי שבת (שלחן ערוך הרב שם א). ודוקא בצונן שנתחמם, או שנצטמק ויפה לו, אבל בעומד בחמימותו כשעה ראשונה – מותר (רמב"ן ורשב"א ור"ן שם; שו"ע שם), שהרי אינו נהנה כלל מהאיסור (שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם סק"ח). וכן המטמין בשבת בדבר שאינו מוסיף הבל, אף על פי שאסור לעשות כן (ראה לעיל: איסור), התבשיל מותר בדיעבד, שהרי אינו אלא עומד בחמימותו הראשונה (מגן אברהם שם סק"י)¹⁷.

בשוגג – שחכ והטמין בשוגג בדבר המוסיף הבל, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שמותר לאכול (הגהות מרדכי שבת תנו; רמ"א שם, בשם יש אומרים), ודוקא תבשיל שנתבשל כל צרכו, אבל אם נגמר בישולו בשבת – אסור (מגן אברהם שם סק"ז, על פי הגהות מרדכי שם)¹⁸.

• יש אומרים שאף שהטמין בשוגג – המאכל אסור (מגן אברהם שם סק"ד, בדעת השו"ע).

(ט"ז שם), ולדעה זו אפילו בערב שבת אסור לעשות כן, אם בדעתו ליטלו משם בשבת בעוד הקדרה חמה (מאמר מרדכי שם ושער הציון שם סק"ו, בדעת ה"י); ורוב האחרונים סוברים שאין חילוק בין זמן מועט לזמן מרובה, ולעולם נקרא דבר שאינו מוסיף הבל (שער הציון שם, בשם אליה רבה ותוספת שבת ועוד, והסכים עימם), ואפילו בשבת אם מטמין בו דבר צונן, כגון שנותן כלי שבתו משקה צונן בתוך כלי מלא מים חמים כדי שתפוג צינתו בתוכו – מותר, כיון שנקרא אינו מוסיף הבל (שער הציון שם סק"ז).¹⁷ לדעת הסוברים שבין השמשות מותר להטמין אף בדבר המוסיף הבל (ראה לעיל: איסור), יש מהאחרונים שכתב שאם עבר והטמין מבעור יום בדבר המוסיף הבל, אפילו אם נצטמק ויפה לו, מותר בדיעבד, שהרי אינו נהנה מהעברה כלל, שכן היה יכול להשהות כל היום על האש ולהטמין בין השמשות, אבל אם הטמין בצונן אסור אף בדיעבד, שבין השמשות אסור להטמין בצונן (אור שמח שבת ד א).¹⁸ ויש סוברים שאף אם נתבשל כמאכל בן דרוסאי (ראה ערך בשול) – מותר (באור הלכה שם ד"ה י"א, בשם האחרונים).

• התבן והזגין – פסולת של יקב יין (רש"י שבת שם ד"ה זגין) – והמוכין – כל דבר רך כגון צמר גפן, ותלישי צמר של בהמה, וגרירת בגדים בלויים (רש"י שם ד"ה מוכין) – בזמן שהם לחים (משנה שבת שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שכשהם יבשים אינם מוסיפים הבל, אלא מעמידים את החום (מאירי שם), שהתבן הוא בעל פקדון, כמו שאתה נותן לו, כך הוא נותן לך (ירושלמי שם ד א), שאינו מוסיף לא חמימות ולא קרירות (קרבן העדה שם). ונסתפקו בתלמוד בלחים, אם הם לחים מחמת עצמם, או לחים מחמת דבר אחר (גמ' שם מט א). יש מפרשים שמחמת עצמם מחמת יותר (רש"י שם ד"ה לחין; פירוש המשניות לרמב"ם שם; רא"ש שם ד ה; בית יוסף שם, בדעת הר"ף), ולכן יש פוסקים להלכה שלא אסרו אלא לחים מחמת עצמם, שספק איסור דבריהם הוא, והולכים בו להקל (רא"ש שם; בית יוסף שם, בדעת הר"ף; משנה ברורה שם ס"ק יט, ושער הציון ס"ק טז, בשם כמה אחרונים); ויש מפרשים שלחים מחמת דבר אחר מחמת יותר, אלא שלהלכה הם פוסקים שאף בלחים מחמת עצמם אסור (רמב"ם שם, לפי המגיד משנה וכסף משנה ולחם משנה שם), ויש פוסקים כן, אלא שסוברים שמחמת עצמם מחמת יותר, ומכל מקום שניהם אסורים (כן משמע מהשו"ע שם, לפי המגן אברהם שם סק"י, ושלחן ערוך הרב שם ה).

דברים שאינם – ואלו דברים שאינם מוסיפים הבל:

מוסיפים הבל • אפר שאין גחלים מעורבים בו, אפילו שהוא חם,

אינו מוסיף הבל (שו"ת מהרש"ל ס; שלחן ערוך הרב או"ח רנז ו; משנה ברורה שם ס"ק כד), והוא הדין בכל דבר שאינו מוסיף הבל, שאפילו הוא חם מותר להטמין בו (משנה ברורה שם).

• הכסות והפירות וכנפי יונה הם דברים שאינם מוסיפים הבל, ומותר להטמין בהם מבעור יום (משנה שם מט א; רמב"ם שם ד א; טוש"ע או"ח רנז ג), וכן שאר נוצות (רמ"א שם).

• נעורת של פשתן ונסורת של חרשים – מה שמנסרים הנגרים מן העצים (רש"י שם ד"ה נסורת), היינו הקש הדק הנופל מן העץ כשמגוררים אותו במגרה (רמ"א שם) – אינן מוסיפות הבל (משנה שם; רמב"ם וטוש"ע שם)¹³.

• עורות וגזי צמר אינם מוסיפים הבל (משנה שם; רמב"ם שם).

מטבעות – מטבעות של זהב ושל נחושת אינם מחממים, וטומנים בהם, ושל כסף מחממים, ואין טומנים בהם (ירושלמי שם, וקרבן העדה שם).

סלעים – הסלעים – אבנים שמוציאים מהן אש (תוספות בבא בתרא יט א ד"ה משום) – נחלקו בהם אמוראים:

כיסוי (סמ"ג שם; סמ"ק שם).¹³ ויש מהתנאים האוסר בנעורת של פשתן דקה ומתיר בגסה (רבי יהודה במשנה וגמ' שם), ואין הלכה כדבריו (כן משמע מהרמב"ם וטוש"ע שם).¹⁴ או שאף על פי שמוסיפים הבל לא גזרו בהם חכמים מפני שהוא דבר שאינו מצוי כלל להטמין בהם, לפי שהסלעים משברים את הקדרה (תוספות שם, בפירוש השנן), או שההבל שלהם מקלקל את המאכל (תוספות שם, בשם רבנו תם), ובדבר שאינו מצוי כלל לא גזרו חכמים (ראה ערך מילתא דלא שכיחא לא גזרו רבנן. תוספות שם).¹⁵ הפוסקים הביאו הטעם שאינו שכיח (רמ"א שם), ולפיכך כתבו שדבר שלפעמים טומנים בו, אף על פי שאינו שכיח, גזרו חכמים שלא להטמין בו (מגן אברהם שם ס"ק יא, על פי תוספות שם); ומהאחרונים יש שתמה מדוע לא פסקו הטעם שאינם מוסיפים הבל, שהוא מפורש בירושלמי (שיירי קרבן לירושלמי שם).¹⁶ יש מהאחרונים הסובר שאין הדברים אמורים אלא כשרוצה להטמין לשעות הרבה, שאפשר שתתקרב הקדרה קודם כלות הזמן ההוא, אבל אם רוצה להטמין לשעה מועטת וליטלו משם בעוד הקדרה חמה, הרי זה דבר המוסיף הבל ואסור

מערכ שבת למוצאי שבת - אסור, לדעת הגאונים האוסרים למוצאי יום הכפורים (מגן אברהם רנ"ב סק"ב).²⁰

• ויש אומרים שמותר לעשות כן, שאינו אלא מכין מחול לחול, ואף שנשתהה ביום הכפורים והטמינו לשמור חומו - אין בכך כלום (רא"ש וטור שם, בשם רב שרירא גאון ורב נטרונאי גאון; שבלי הלקט שם, בשם רב נחשון גאון, ושכן המנהג; שו"ע או"ח תרט א). ונחלקו לדעה זו: יש אומרים שלמוצאי יום הכפורים ישהה שיעור כדי שתחום הקדרה באותו חום, ואחר כך יאכל ממנה (רא"ש וטור שם, בשם רב שרירא גאון; תשובת רב נטרונאי גאון בתשובות גאונים מזרח ומערב סג), מפני שמלאכה בערב שבת ויום טוב לאחר חצות לצורך חול היא באיסור, ולכן צריך להמתין למוצאי יום הכפורים בכדי שיעשה (ב"ח שם); ויש אומרים שאין צורך להמתין במוצאי יום הכפורים, שלא מצאנו כן אלא במלאכה שנעשית באיסור, אבל זה טמון בהיתר, והוסיפו שאדרכה יותר טוב שיטמין כדי שימצא סעודתו מוכנת במוצאי יום הכפורים, וגדולה מזו התירו קניבת - הסרת העלים - ירק מן המנחה ולמעלה ביום הכפורים כדי להכין סעודתו (ראה שבת קיד ב), כל שכן הטמנת חמין מערב יום הכפורים (טור שם; בית יוסף שם, שכן המנהג).

להלכה ההטמנה מותרת (שלחן ערוך הרב שם), ומכל מקום המנהג - במדינות אשכנז - שלא להטמין (רמ"א שם), אך במדינות ספרד נוהגים להטמין (כף החיים שם).

דבר המוסף אף המתירים להטמין אינו אלא בדבר שאינו מוסיף הבל, אבל בדבר המוסיף הבל הרי זה תלוי במחלוקת הפוסקים בהטמנת דבר חי בלתי מבושל בערב שבת, שלדעת המתירים שם מפני שמסיח דעתו עד למחר, ולמחר יתבשל אף בלי חיתוי (ראה לעיל: איסור) בערב יום הכפורים מותר בכל דבר, שהרי עד מוצאי יום הכפורים מסיח דעתו, ולדעת האוסרים בערב שבת במוסיף הבל אף בחי, שחוששים לחיתוי לצורך מחר, אף בערב יום הכפורים אסור (חידושי רבי עקיבא איגר לשו"ע או"ח תרט).

• ויש אומרים שאין מחלוקת בדבר, ואף המתירים לא התירו אלא כשעיקר ההטמנה היתה בדבר שאינו מוסיף הבל, אלא שמצא אחר כך מעט גחלים בוערות סביב לה, ובאופן זה לדברי הכל מותר (ט"ז שם סק"ב, על פי הגהות מרדכי שם).

להלכה הסכימו האחרונים לסמוך בעת הצורך על דעת המתירים (משנה ברורה שם סק"י, ושער הציון סק"ט, בשם כמה אחרונים).

אוסר מותר שגג מפני שחשב שמותר, אף הוא דינו בזה כשוגג (ראה ערך אומר מותר. משנה ברורה שם סק"ט).

לצורך חול

להטמין מערב יום הכפורים למוצאי יום הכפורים, כמו שעושים בערבי שבתות, נחלקו גאונים וראשונים:

• יש אוסרים, מפני שאין טומנים את החמין אלא לכבוד שבת, וזה נמצא אוכלו בחול במוצאי יום הכפורים, והרי זה מטמין לכבוד החול (רי"ף גיאת, הלכות יום הכפורים עמ' פט, ורא"ש יומא ח כו, וטור או"ח תרט, בשם רב עמרם גאון; שבלי הלקט שם, בשם תשובות הגאונים ורבי אליעזר מטול שאמר בשם רבי יצחק הלבן; רמ"א שם א, בשם יש אומרים). ואיסורו משום הכנה, שמכין מיום הכפורים לחול, שביום הכפורים הוא מצטמק ויפה לו, ואף על פי שבשבת מותר, הרי זה מפני ששבת מכינה לעצמה (שבלי הלקט שם), ואף שביום הכפורים לא עשה כלום, שהרי הטמין מערב יום הכפורים, מכל מקום הכנה מאליה כמו זו אסורה (מחצית השקל או"ח רנ"ב סק"ב), ואיסור זה חידוש הוא, שהרי מותר להתחיל מלאכה בערב שבת שתיגמר בשבת, אף שהוא לצורך חול (מגן אברהם רנ"ב סק"ב)¹⁹; או שאיסורו מפני שנראה כמבשל מיום הכפורים לחול, ובמוצאי יום הכפורים הוא נהנה ממלאכת יום הכפורים, אם לא ימתין זמן שאפשר היה לבשל (אור זרוע ב ט); או לפי שאחר שאסרו להטמין בדבר המוסיף הבל בערב שבת משום גזרה, היה ראוי לאסור אף בדבר שאינו מוסיף הבל, גזרה משום מוסיף הבל (ראה ערך גזרה לגזרה), אלא שהתירו לכבוד שבת, ולכן לצורך חול אסור (רא"ש שם, בשם רב עמרם), ואף להטמין

הטפת דם ברית

מצות הוצאת מעט דם מאבר המילה, כשאינן שם ערלה

דם הברית

דם מילה נקראת דם ברית, שנאמר: הִנֵּה דֵם הַבְּרִית אֲשֶׁר כָּרַת ה' עִמָּכֶם (שמות כד ח), ואף על פי שפשוטו של מקרא בדם הקרבנות שנתן משה על העם מדבר, מכל מקום מפרשים אותו אף בדם מילה, שישאל נכנסו לברית במילה ובהרצאת דמים (תוספות נדרים לא ב ד"ה הנה, לגירסתם במשנה שם), וכן נאמר: גַּם אֶת בְּדֵם בְּרִיתְךָ שִׁלַּחְתִּי אֲסִירְךָ מִבֹּר (זכריה ט יא), והכוונה לדם מילה, וכן אמרו: נתן להם - לישראל במצרים - הקדוש ברוך הוא שתי מצוות, דם פסח ודם מילה, שיתעסקו בהן כדי שיגאלו, שנאמר: וְאֶעֱבֹד עֲלֶיךָ וְאֶרְאֶה מִתְּבוֹסֶסֶת בְּדָמֶיךָ (יחזקאל טז ו), ואומר: גַּם אֶת בְּדֵם בְּרִיתְךָ שִׁלַּחְתִּי (זכריה ט יא). מכילתא בא ח; רש"י עה"ת שמות יב ו).

חזקתו הטפת דם ברית הוזכרה בברכה על מילת הגרים: אשר גברות קדשנו במצותיו וצונו למול את הגרים, ולהטיף מהם דם ברית, שאלמלא דם ברית לא נתקיימו שמים וארץ וכו' (שבת קלז ב), וכן במילת עבדים: אשר קדשנו במצותיו וצונו למול את העבדים, ולהטיף מהם דם ברית (רמב"ם מילה ג ח).

תיקנו כן בגרים ועבדים בלבד ולא בכל מילה, מפני שיש כמה גרים שמתגיירים כשהם נימולים, ועיקר מילתם הטפת דם ברית (ראה להלן: בגר מהול), ולפיכך תיקנו לכולם כן (רמב"ן ורשב"א שבת שם), או לפי שהם גדולים ודואגים על דמם הנוסף, ותיקנו להם כן לנחמם (רמב"ן ורשב"א שם, בשם אחרים).

מתי מטיפים ומכל מקום מהכתוב גַּם אֶת בְּדֵם בְּרִיתְךָ (זכריה ט יא) דם

הכפורים, אבל למוצאי שבת מותר להטמין (משנה ברורה רנ"ב סק"ד); או מפני שנראה כמתקן לצורך אכילה ביום הכפורים (ב"ח שם).
הטפת דם ברית. 1. ט, טורים כה-לט.

19. וראה ב"ח או"ח תרט א הסבר אחר. 20. ויש שנתנו טעמים אחרים לאיסור: אם כדי שלא יהיה נראה כרעבתן, שאינו רוצה להמתין במוצאי יום הכפורים עד שיתבשל (לבוש או"ח תרט א), ולטעם זה אין האיסור אלא ביום

כבושה נחלקו תנאים, אם זוהי ודאי ערלה כבושה, ומחללים עליו את השבת, כדרך שמילה גמורה דוחה את השבת (ראה ערך מילה). בית שמאי, לדעת רבי אליעזר הקפר בשבת קלה ב; בית שמאי ובית הלל, לפי רבי שמעון בן אלעזר, כפירוש רב יוסף שם; רבי אבהו בירושלמי שבת יט ב; או שאינו אלא ספק שמא ערלה כבושה, ואינו דוחה את השבת (בית הלל, לדעת רבי אליעזר הקפר בבבלי שם; בית שמאי ובית הלל, לפי רבי שמעון בן אלעזר, כפירוש רבה שם), אם מפני שנאמר: ערלתו, ערלתו ודאי דוחה את השבת, ולא נולד כשהוא מהול (כן משמע מהגמ' שם קלד ב - קלה א), או שהכתוב אינו אלא אסמכתא, ועיקר הדין הוא מסברא שודאי שאין לחלל שבת אם לא ידענו שהוא בן חיוב (תוספות שם קלה א ד"ה ולא, בשם ר"י).

להלכה אינו דוחה את השבת (רב האי גאון בתשובות הגאונים (שערי צדק) ה יג; ר"ף ורא"ש שם, בשמו; ר"ף שם; רמב"ם מילה א יא; טוש"ע י"ד רסו ט), אם מפני שספק ערלה כבושה היא, ומספק אין מחללים את השבת (רב האי גאון שם; ר"ף ורא"ש שם, וטור י"ד רסג, בשמו), או שההטפה אינה אלא מדרבנן, ולכן אין לחלל שבת (קרו אורה יבמות עב א, בדעת הרמב"ם), או שההטפה היא מן התורה, אבל לא משום ערלה כבושה, אלא מהכתוב המול ימול (ראה לעיל), ואין מחללים שבת אלא בשביל מילת ערלה בלבד (משכנות יעקב סא, בדעת הרמב"ם)⁴.

אם מחללים עליו יום טוב נחלקו ראשונים אם הטפה זו דוחה יום טוב (רבי גרשום הגוזר בזכרון ברית לראשונים עמ' 120); או שאינה דוחה (רבי יעקב הגוזר שם עמ' 38), וכן מסקנת האחרונים (כתב סופר י"ד קטז), ומכל מקום הכל מודים שדוחה יום-טוב-שני-של-גלויות (ראה ערכו. כתב סופר שם).

צורת ההטפה הטפה זו בנוולד מהול, נחלקו ראשונים בצורתה:

- יש אומרים שהיא למולו מעט כעין קליפה (מאירי שבת שם), שאין בימינו אומן שיכול לקרוע עור המכסה את ראש הגוייה (אור זרוע ב צט), אלא אם כן הוא באופן כזה שיש סכנה לקרוע העור, שדי אז להטיף דם בעלמא כעין שריטה (אור זרוע שם).

- יש אומרים שלעולם אינה אלא הטפת דם בעלמא כעין שריטה, שהרי הוזכרה הטפה זו בנוולד מהול, ובגר שנתגייר כשהוא מהול (ראה להלן: בגר מהול), וכשם שבגר היא הטפה בעלמא, שהרי כבר נימול, אף בנוולד מהול כך (אור זרוע שם).

והכל מודים ששרט זה אין לו שיעור, ואין צריך הטפת דם בפועל, אלא כל שנצטרך דם כל שהוא כדרך שרט בעור דק שבדק די (חזון איש שבת כה).

מקום ההטפה מקום ההטפה הוא בראש הגוייה, מקום המילה (אור זרוע שם), וכל למטה מן העטרה כשר להטפת דם ברית, אבל כשמטיף דם בעור שלמעלה מן העטרה אינו אלא כמטיף דם מן האצבע, ועובר על לאו של בל-תוסיף (ראה ערכו. חזון איש שם).

כמה עושים לא יעשה ההטפה בברזל (רב האי גאון שם, לפי המאירי **ההטפה** שם), אלא בציפורן, דרך משמוש וגרירה בציפורן עד שיצא דם (מגן אבות למאירי ענין יד; דרכי משה שם, בשם מהרי"ל). ויעשה ההטפה בנחת, וצריך לבדוק יפה יפה בידים ובמראית העין, ורואים ונוזהרים היאך מלים אותו אם נראית לו ערלה,

למדים שאף במילה גמורה יש מצוה בהטפת דם ברית (רש"י שבת קלד א ד"ה בכרכי)², אך דנים לגביה בעיקר באלה שאין להם ערלה למול:

- בקטן שנולד כשהוא מהול.
- בגר שנתגייר כשהוא מהול.
- בנימול שלא כהלכה.

בנוולד מהול

אם צריך הנוולד כשהוא מהול, נחלקו בו תנאים ואמוראים אם **הטפה** צריך להטיף ממנו דם ברית (בית שמאי, לפי תנא קמא ורבי שמעון בן אלעזר ורבי אליעזר הקפר בשבת קלה א; בית הלל לפי רבי שמעון בן אלעזר ורבי אליעזר הקפר שם; רבי עקיבא ביבמות עא א; רב בירושלמי שבת יט א; רבה ורב יוסף בבבלי שבת שם); או לא (בית הלל, לפי תנא קמא בשבת קלה א; רבי אליעזר ביבמות עא א; רב בבבלי שבת שם, לפי השאילתות לו).

בטעם הסוברים שצריך להטיף דם ברית נחלקו הדעות:

- יש אומרים שהוא מפני שערלה כבושה היא (רבי שמעון בן אלעזר בבבלי שבת שם), שהעור דבוק בבשר (רש"י שם ד"ה אנדרוגיניס), ומתוך דבקותו ומיעוטו ודקותו אינו ניכר, ולאחר זמן תתפרק ותתכסה העטרה (מאירי שם).

- או משום שנאמר: המול ימול (בראשית יז ג), לרבות את הנוולד מהול (רב בירושלמי שם).

- או משום שנאמר: גם את פְּדָם בְּרִיתָךְ (זכריה ט יא. רבי גרשום הגוזר בזכרון ברית לראשונים עמ' 120).

ויש אומרים שאין חובת הטפת דם ברית לנוולד מהול אלא מדבריהם (לבוש י"ד רסג ד; קרו אורה יבמות עב א, בדעת הרמב"ם).

אף בטעם הסוברים שאין צריך להטיף, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שמן הדין היה צריך להטיף, אלא שהתורה מיעטה, שנאמר: עֲרָלְתוֹ (ויקרא יב ג) - ערלתו ודאי, ולא ערלתו ספק (תוספות שבת שם ד"ה לא, בשם רשב"א; סמ"ג עשין כח, ורא"ש שם יט ה, בשם הלכות גדולות).

- יש אומרים הטעם מסברא, מפני שלא היתה לו ערלה מעולם, ואינו דומה לגר שנתגייר כשהוא מהול (ראה להלן: בגר מהול) שהיתה לו ערלה (תוספות יבמות מו ב ד"ה דרב, לדעת הלכות גדולות; רא"ש שבת שם, בשם ר"י).

- ויש אומרים שהכל מודים שערלה כבושה היא, אלא שכיון שהעור דבוק שם כשאר כל הגוף, אין עליו שם ערלה (אור זרוע ב צט).

להלכה נחלקו גאונים וראשונים:

- יש פוסקים שצריך להטיף דם ברית (רב האי גאון בתשובות הגאונים (שערי צדק) ה יג; ר"ף ורא"ש שבת שם, וטור י"ד רסג, בשמו; רבנו חננאל שבת שם; ר"ף שם; רמב"ם מילה א ז), וכן הלכה (שו"ע י"ד רסג ד).

- ויש פוסקים שאין צריך להטיף (הלכות גדולות, מילה, עמ' קמו במהדורת מכון ירושלים; שאילתות י ולו; תוספות שם ד"ה לא; אור זרוע שם, בשם ספר בשר על גבי גחלים; הגהות מימוניות שם, בשם הרא"ם)³.

אם מחללים עליו את השבת בדעת הסוברים שצריך להטיף משום ערלה

יש צורך בדבר (ים של שלמה יבמות ח ה).⁴ ויש מי שפסק הלכה שנולד מהול ודאי ערלה כבושה היא, ודוחה את השבת (העיטור ב ג, מילה, דף נא טור

2. אם דבר זה הוא מצוה או חיוב מלכתחילה, ראה ערך מילה. 3. ויש מהפוסקים שכתב שאמנם להלכה אין צריך להטיף, אך משום מנהג הגאונים

זמן המילה הטפת דם ברית לגר שנתגייר כשהוא מהול, נחלקו בה תנאים:

• יש אומרים שאינה אלא ביום, כשאר הנימולים (ראה ערך מילה). תנא קמא ביבמות עב א, שנאמר: וּבַיּוֹם (ויקרא יב ג), ודורשים את הוי"ו היתרה לרבות אף מילה שלא בזמנה, ונתגייר מהול בכלל (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה מר סבר).

• ויש אומרים שהטפה זו היא אף בלילה (רבי אלעזר בר שמעון שם א), שאינם דורשים הוי"ו של 'וביום' (גמ' שם ב).

כשנולד מהול גר שנולד כשהוא מהול, לדעת הסוברים בקטן שנולד מהול שצריך להטיף ממנו דם ברית (ראה לעיל: בנולד מהול) אף זה צריך להטיף ממנו מספק ערלה כבושה (מאירי שבת קלה א; רמ"א יו"ד רסח א, ובאור הגר"א שם סק"ב); ולדעת הסוברים בקטן הנולד מהול אין צריך להטיף ממנו, יש שסוברים כן אף בגר שנולד מהול (טור שם, בשם העיטור), ויש סוברים שגר חמור יותר, שהקטן נתמעט מלימוד מיוחד של ערלתו ודאי (ראה לעיל: שם), מה שאין כן הגר (רא"ש שבת יט ה, בשם הר"ש ועוד).

בית דין הטפת דם ברית בגר, יש מהאחרונים מצדדים לומר שאינו צריך שלשה אנשים לבית דין, כדרך שצריכים לגרות (ראה ערך גרות), לפי שהטפת דם ברית אינה אלא מצוה בלבד (רש"י ביבמות עב א ד"ה לימא), ויש מוכיחים כן, שאילו היתה ההטפה מכלל הגרות היתה צריכה להיות ביום, שגרות צריכה יום (ראה ערך הני"ל), והרי בהטפת דם ברית בגר נחלקו תנאים אם צריכה להיות ביום (ראה לעיל), והמחלוקת היא מדין מילה שלא בזמנה, אבל לא מצד הגרות (תשובת בעל צפנת פענח בשדי חמד, קונטרס המציצה ח).

סריס גוי הבא להתגייר והוא סריס, אינו צריך הטפת דם ברית, ונכנס תחת כנפי השכינה בטבילה בלבד, כאשה (טור יו"ד רסח).

בנימול שלא כהלכה

כשנכרי מהול הנכרי שפסול למול (ראה ערך מילה) ומל, נחלקו ראשונים אם צריך הנימול על ידו הטפת דם:

• יש אומרים שאין צריך לחזור ולמול ולחתוך מעט, אבל צריך להטיף מהנימול דם ברית (סמ"ג עשין כח; טור שם, בשמו; בית יוסף יו"ד רסד א, בשם ה"ר מנוח, בדעת הרמב"ם; רמ"א שם, בשם יש אומרים, ושכן עיקר).

• ויש אומרים שאין צריך להטיף, לפי שיצא אף מכלל ספק ערלה כבושה (מאירי עבודה זרה כז ב; באור הגר"א שם סק"י, בדעת הרמב"ם והשו"ע).⁶

כשנימול בתוך אף במל את הקטן בתוך שמונה ימים מחלוקת: **שמונה ימים**

• יש אומרים שאין צריך להטיף ממנו דם ברית (רא"ש שבת שם, בשם הר"ש, על פי שבת קלז א; מאירי שבת שם; בית יוסף יו"ד רסב א, בדעת הרשב"א), אם מפני שאף זה נתמעט מהכתוב ערלתו, כדרך שנתמעט נולד מהול (רא"ש שם, בשם הר"ש), או לפי שאפילו אם נולד מהול צריך להטיף משום ספק ערלה כבושה, הרי זה שנימול בתוך שמונה ימים בו ספק, שכבר נחתכה ערלתו בודאי (מאירי שם; באור הגר"א שם סק"י, בדעת הרשב"א), ואף על פי

וממתנינים לו הרבה, ואין חוששים ליום שמיני שלא יביאוהו ליד סכנה (רב האי גאון שם).

כשנמשכה נולד מהול שנמשכה אחר כך ערלתו, נחלקו בו ערלתו אחרונים:

• יש אומרים שצריך למול אותו כראוי מן התורה, ולא ככל משוך שאינו חייב למול אלא מדבריהם (ראה ערך מילה), לפי שהוא כבר נימול כדין, וזה לא נימול כדין (ט"ז יו"ד רסד סק"ט).

• ויש אומרים שאף זה אין צריך למולו אלא מדבריהם, ככל משוך (שאגת אריה נה; מנחת חינוך רפ ו).

בגר מהול

גר שנתגייר כשהוא מהול – כגון ערבי מהול וגבעוני מהול שנתגיירו (רש"י יבמות עב א), או שנימול בגיותו מחמת חולי (מאירי שבת קלה א) – נחלקו בו תנאים: יש אומרים שצריך להטיף ממנו דם ברית (בית שמאי, לפי רבי שמעון בן אלעזר שם; בית שמאי ובית הלל, לפי רבי אלעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בבראשית רבה מו יב), וכן הלכה (רי"ף שבת שם; רמב"ם מילה א ז; רא"ש שם יט ה; טוש"ע יו"ד רסח א); ויש אומרים שאינו צריך (בית הלל, לפי רבי שמעון בן אלעזר בבבלי שם).

הטפה זו היא לא בתורת ספק ערלה, כמו בקטן שנולד מהול, שהרי זה כבר נימול ואין לו ערלה, אלא משום להכניסו תחת כנפי השכינה, ומילתו בתורת ודאי (רשב"א שם; מאירי שם, בשם רוב גאונים), ולא עוד אלא אפילו לדעת הסוברים שקטן כשנולד מהול אין צריך כלל הטפה, יש מהם סוברים שגר מהול חמור יותר וצריך הטפה, לפי שכבר היתה לו ערלה ומחוייב במילה כשבא להתגייר, מה שאין כן בקטן כשנולד מהול (תוספות יבמות מו ב ד"ה דרבי; רא"ש שבת שם, בשם ר"י), או לפי שמן הדין היו שניהם צריכים להטפה, אלא שבקטן מיעטה התורה מלימוד מיוחד, ובגר שלא מיעטה צריך הטפה (תוספות שבת קלה א, בשם רשב"א; רא"ש שם, בשם הר"ש; סמ"ג עשין כח, בשם הלכות גדולות), או לפי שהגר צריך להכניסו לדת ישראל (תוספות שבת שם, ויבמות שם בשם רבנו חננאל).

כמות ההטפה בכמות ההטפה בגר שנתגייר כשהוא מהול, כתבו אחרונים שדי בדקירה בעלמא להוציא מעט דם (אחיעזר ג כז).

גיוור לחומרא יהודים החייבים בגירות לחומרא, כגון היהודים שהיו בגלות באתיופיה, אינם חייבים בהטפת דם ברית (הגר"א שפירא בברקאי ג תשמ"ו עמ' 144; חוות בנימין א כא).

שבת לוי שבט לוי שלא ביטלו ברית מילה במצרים, כמו **כניסה לארץ** שנאמר: וּבְרִיתָךְ יִנְצְרוּ (דברים לג ט). וראה רמב"ם איסורי ביאה יג ב, נחלקו בהם ראשונים:

• יש אומרים שלא הוצרכו להטפת דם ברית יחד עם כל ישראל שנימולו בשעה שנכנסו לברית (ראה רמב"ם שם א), לפי שכבר היו מצוים על המילה מימי אברהם, ומילה חשובה היתה (רמב"ן יבמות טו א; מגיד משנה שם, בשמו).

• ויש אומרים שאף כל הנימולים הוצרכו להטפת דם ברית (רמב"ן שם, בפירוש הראשון; רשב"א שם).

אם נכרי פסול למילה (ראה ערך מילה), ולפיכך לכתחילה לא ימול, ואם מל בדיעבד כשר, ואין צריך למול שנית (כסף משנה מילה ב א, בדעת הרמב"ם).

ד במהדורת רמ"י. 5. והוא הדין כשנימול בידי ראביי רפורמי לשם גירות (אבני צדק אה"ע ז). 6. ויש שכתב בטעם שאין צריך הטפה, לפי שהדבר ספק

תשובת הרמב"ם), וכן הלכה (שו"ע יו"ד רסח ג).⁸ אכן אם נראה לו שערלה כבושה היא, מברך על ההטפה (רב האי גאון שם; רי"ף ורא"ש שם, בשמו; ש"ך יו"ד רסג סק"ד), שהרי אם היתה ודאי ערלה כבושה דוחה את השבת, לפיכך אפילו אינו ודאי אלא שנראית לו וקרוב לודאי שהיא ערלה כבושה, אף על פי שאינו דוחה שבת, מכל מקום צריך לברך על ההטפה (ב"ח יו"ד רסג א; ש"ך שם).

• יש אומרים שבכל נולד מהול צריך לברך, שלדעתם בכל ספק מצוה מברכים (ראה ערך ברכות. ראב"ד מילה ג ז; מאירי שבת שם, בשם גדולי הדורות), או מפני שיש בהטפה הוצאת דם לשם מצוה, ולכן צריך לברך (רבי יעקב הגורן בזכרון ברית לראשונים עמ' 38), והברכה היא על המילה – ככל ברכת המילה (ראה ערך ברית מילה) – שאף הטפת דם ברית בספק ערלה מילה היא (מאירי שם, בשם גדולי הדורות).

• ויש אומרים שאין מברכים בנוול מהול על המילה אלא להטיף דם ברית (מאירי שם, בשם חכמי נרבונה, ובדעת גאוני ראשונים; מגן אבות למאירי יד; הגהות מימוניות מילה א ז, בשם רבנו שמחה).

ברכות השבח להלכה שאין מברכים בנוול מהול, אין מברכים אף את ברכות השבח שנתקנו במילה (ראה ערך ברית מילה):

• ברכת להכניסו בבריתו של אברהם אבינו אין מברכים (רמב"ן שבת שם; שו"ת הרשב"א א שט; ריטב"א שבת שם; מאירי שם, בדעת הגאונים; ש"ך יו"ד רסה סק"ח, בדעת הרמב"ם והשו"ע), כי שמא אין כאן ערלה כלל ולא נצטוונו להטיף דם ממנו, ואין זה דם ברית (רמב"ן שם), ואין זו ערלה גמורה שתהא הסרתה קרויה הכנסה (מאירי שם).

• אף את ברכת אשר קידש ידיד מבטן אין לברך (ש"ך שם, בדעת הרמב"ם והשו"ע).

• ואף ברכת שהחיינו – לסוברים שמברכים אותה במילה (ראה ערך ברית מילה) – אין מברכים (ברכי יוסף יו"ד רסג ד, בשם הר"י מולכו), שברכה זו היא על מצות המילה, וכשאין מברכים על המילה מפני שהוא ספק מצוה, אף שהחיינו אין לברך (שיורי ברכה שם).

גר שנתגייר אף בגר שנתגייר כשהוא מהול נחלקו אם צריך לברך על הטפת דם ברית שלו:

• יש אומרים שאין הטפתו צריכה ברכה (רמב"ם מילה ג ו; ארחות חיים ב ט, וכלבו עג, בשם רב יהודאי גאון), אם משום שגר שנתגייר מהול אינו עדיף מנולד מהול, וכשם שאין מברכים על נולד מהול, כך אין מברכים עליו (כסף משנה שם), או לפי שמחלוקת היא אם מטיפים דם ברית בגר מהול, ולפיכך מספק יש להחמיר ולהטיף, אבל אין מברכים מספק, שספק ברכות להקל (כן מצדדים הר"ן והריטב"א שם, בדעת הרמב"ם; ש"ך יו"ד רסח סק"א, ובאור הגר"א שם סק"ג), וכן הלכה (שו"ע יו"ד רסח א).

• ויש אומרים שצריך לברך על הטפת דם של גר ועבד שכבר נימולו, שאין הטפה זו מספק, אלא ודאי אנו חייבים להטיף מהם דם ברית להכניסם בבריתו של אברהם אבינו, ובהם נכנסים תחת כנפי השכינה, ואינו דומה לנולד מהול שהוא מספק ערלה כבושה (רמב"ן ור"ן וריטב"א שבת שם; רשב"א שם, ושו"ת א שט), ונוסח הברכה: אשר קדשנו במצותיו וציונו להטיף דם ברית מן הגרים, או מן העבדים (רמב"ן ור"ן שבת שם; רשב"א שם ושם).

שמברכים על ספק מצוה של תורה (ראה ערך ברכות), יש שכתבו שמכל מקום כאן אין מברכים, לפי שהוא ספק הלכה, שהרי כמה חכמים סוברים שאין צריך הטפה כלל (מאירי שבת קלה א, בשם מפרשים).

שלא קיים מצות מילה, אין מה למול עוד, והרי זה מעוות לא יוכל לתקון (שאגת אריה נב-נד, לדעה זו), או לפי שלדעתם בדיעבד אם מלו בתוך שמונה יצא ידי חובתו, וממילא אין צריך שוב להטפה (בית יוסף שם, בדעת הרשב"א; רמ"א שם א).

• ויש אומרים שהנימול בתוך שמונה צריך להטיף ממנו דם ברית (ט"ז יו"ד רסב סק"ב, ושם רסד סק"ה; ש"ך יו"ד רסב סק"ב, ושם רסד סק"ו).

כשינימול ללא פריעה וכשינימול אך לא עשו בו פריעה (ראה ערך מילה), נחלקו אחרונים אם כשחוזרים ועושים הפריעה להשלמת המצוה יש צורך להטיף דם ברית (שו"ת מהר"ץ חיות ט); או שאין צורך בזה, שעצם הפריעה נחשבת כהטפת דם ברית (אחיעזר ג סה יב; שבת הלוי ו קמח ג).

כשינימול ונפרע כבת אחת לדעת הפוסקים שאסור למול ולפרוע בבת אחת, אלא דוקא בזה אחר זה (ראה ערך מילה), אם עבר ומל ופרע בבת אחת, נחלקו הפוסקים אם יצא ידי חובת המילה ואינו צריך הטפת דם ברית (שאגת אריה נד; אגרות משה יו"ד א קנה); או שלא יצא ידי חובתו וצריך הטפה (ש"ך יו"ד רסד סק"ג).

כשעבר ומל כלילה עבר ומל את הקטן כלילה, צריך לחזור ולהטיף ממנו דם ברית ביום, שהרי המילה פסולה כשמל כלילה (הגהות מימוניות מילה א ח, על פי משנה מגילה כ א; רמ"א יו"ד רסב א).

אלא שיש סוברים שאין הדברים אמורים אלא אם יש חיוב הטפת דם ברית בנימול בתוך שמונה (ראה לעיל), אבל לסוברים שם שאין צריך הטפה, אף בנימול כלילה אין צריך (בית יוסף שם, בדעת הרא"ש שם, בשם הר"ש והרשב"א), ויש מחלקים ביניהם וסוברים שאף שמל בתוך שמונה אין צריך הטפה, במל כלילה צריך (רמ"א שם).

דחיית שבת הנימול שלא כדין, כגון בתוך שמונה, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאם הוא צריך הטפת דם ברית, הרי הוא דוחה שבת (רא"ש שבת שם, בשם הר"ש), ואינו דומה לנולד מהול שצריך הטפה ואינו דוחה שבת (ראה לעיל: בנוול מהול), שכן שם הטעם מפני שהוא ספק ערלה כבושה, ומספק אין מחללים את השבת, אבל כאן אם צריך הטפה, הרי זה בתורת ודאי, שהרי אין כאן ספק ערלה כבושה, ואם כן מה לי למול ומה לי להטיף, אם צריכה הטפה הרי היא כתחילת מילה לכל דבריה ודוחה את השבת (שאגת אריה נד, בדעת הר"ש).

• ויש אומרים שלא ניתנה שבת להידחות בשביל הטפת דם ברית, ואף האומרים בנוול מהול שמחללים עליו את השבת, הרי זה מפני שלדעתם ודאי ערלה כבושה היא (ראה לעיל: שם), אבל בנימול שלא כדין, שאין שם ערלה, אין מחללים שבת בשביל הטפה (ש"ך שם סק"ב; באור הגר"א שם סק"י).⁷

ברכתה

נולד מהול הנולד מהול, שמטיפים לו דם ברית, נחלקו בדבר אם מברכים על הטפה זו:

• יש אומרים שאין מברכים (רב האי גאון בתשובות הגאונים (שערי צדק) ה יג; רי"ף ורא"ש שם, בשמו; רמב"ם מילה ג ו), לפי שאין מברכים על הספק, והרי זה אינו אלא ספק ערלה כבושה (כסף משנה שם, על פי

7. ויש המסביר שבדחיית שבת כתוב: בְּשֶׁר עָרְלָתוֹ (ראה ערך מילה. ויקרא יב ג), וזה שנימול שלא כדין הרי בשר ערלתו אין בו, ולכן אין מחללים את השבת על מצות הטפתו (אור שמח מילה א ז). 8. ולא עוד אלא שאף לדעת הסוברים

לפסח ותרומה

אכילת תרומה בתרומה, שאין הערל אוכל (ראה ערך אכילת תרומה), נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאוכל בתרומה (תוספתא יבמות (ליברמן) י ב; יבמות עב א, לגירסתנו).⁹

• ויש אומרים שאינו אוכל בתרומה מדרבנן (ירושלמי יבמות ח א; רש"י שם ד"ה קתני, בשם לישנא אחרינא, ושכן עיקר), אם משום גזירה שגזרו במי שלא הטיפו ממנו דם ברית (מספר אמוראים בירושלמי שם, בשם רב), או משום קנס שקנסו במי שלא הטיפו ממנו דם ברית (מספר אמוראים בירושלמי שם, בשם רבי יוחנן).¹⁰

להלכה נחלקו ראשונים בדבר: יש אומרים שאוכל (רמב"ם תרומות ז יא); ויש אומרים שאינו אוכל (מאירי שם), וכן מסקנת האחרונים (ערוך השלחן העתיד עד ז).

גר מהול המל עד שלא נתגייר – לא יאכל בתרומה (ירושלמי יבמות שם) עד שיטיף ממנו דם ברית (קרבן העדה שם).

אכילת קרבן פסח קטן שנולד כשהוא מהול, נחלקו בו תנאים אם מותר לאכול בקרבן פסח, שהערל אינו אוכל בו (ראה ערך אכילת פסחים):

• יש אומרים שאינו אוכל, שנאמר: תִּשָּׁבֵב וְשָׁכִיר לֹא יֹאכֵל בּוֹ (שמות יב מה), שאי אפשר לפרשו בעבד עברי, שהרי הוא אוכל בפסח (רבי עקיבא ביבמות ע א), אלא בא לרבות קטן שנולד מהול שאינו אוכל, לפי שצריך להטיף ממנו דם ברית (גמ' שם עא א, לדעה זו).

• ויש אומרים שנולד מהול אין צריך להטיף דם ברית ואוכל בפסח, ותושב ושכיר דורש לדרשה אחרת (רבי אליעזר שם ע א, לפי גמ' שם עא א, ורש"י ד"ה ור"א).

להלכה כתבו ראשונים שאינו אוכל, ולא משום דרשה זו, אלא מפני שאם ערלה כבושה היא הרי הוא בכלל ערל, ואם לאו – אף הטפה אינו צריך, ומכיון שהלכה ספק ערלה כבושה הוא, ממילא אינו אוכל בפסח משום ספק (כן משמע ממלחמות לרמב"ן שם; מאירי יבמות שם).

היכל

החלק הפנימי שבבית המקדש, בין האולם לקודש הקדשים

• חלונות ופתחים;	הפרקים:
• כליו;	• מהותו;
• עבודות בהיכל;	• מידתו וכתליו;
• קדושתו.	• קרקע, תקרה ועליה;

סיכום תמציתי

מהותו

בשם היכל נקרא המקום במקדש שלפני בית קודש-הקדשים, ונקרא בכתוב קודש, או אהל מועד במשכן, והוא החלק הפנימי שבבית, שהאולם במזרחו לו כבית שער, ובית קודש הקדשים למערבו, לפני ולפנים ממנו. במובן הרחב נקרא כל הבית כולו בשם היכל, שעל צד ההשאלה קראו לכלל על שם הפרט.

מידתו וכתליו

אורך ההיכל, שהוא מידתו ממזרח למערב, היה במקדש ראשון ארבעים אמה. אף בבית שני היה תוכו של היכל, ממזרח למערב, ארבעים אמה. ואף ארכו של ההיכל בבית שלישי, שלעתיד, ארבעים אמה. רוחב ההיכל, מצפון לדרום, בבית ראשון עשרים אמה, וכן בבית שני, ובבית שלישי. גובה ההיכל מקרקעית הבית עד קירוי העליה, בבית ראשון שלשים אמה. בבית שני היה גבהו ארבעים אמה. כתלי ההיכל, מן הצפון ומן הדרום, שש אמות. בבית ראשון היו קירות ארו אצל האבן כדי לטוח עליו זהב, ואותם קירות ארזים היו קלועים בציורי קליעות וצורות כמו כפתורים ופטורי ציצים, שהם חבלים ופרחים, והיה מחופה כולו זהב, ואפילו אחורי הדלתות. בבית שני היה כל הבית טוח בזהב, חוץ מאחר הדלתות של ההיכל. מלבנים את ההיכל פעם בשנה, מפסח לפסח.

קרקע, תקרה ועליה

בבית ראשון היתה קרקע הבית מצופה בברושים ובוהב, ובבית שני היתה רצפת ההיכל כולה מאבני שיש בטבלאות מסודרות שורות שורות הקרויות רובדים. מימינו של הנכנס להיכל היה מקום אמה על אמה ניכר מתוך שאר הרצפה, וטבלא של שיש שם, וטבעת היתה קבועה בה לאחזה ולהגביהה בה, ומתחתיה עפר, ומשם לקחו עפר הסוטה. ראשונים נחלקו אם קרקע ההיכל היתה משופעת, ולצד מערב מגביהה יותר; או שההיכל היה כולו בשוה. תקרת ההיכל, המפסקת בין ההיכל לבין העליה שעל גביו, היתה חמש אמות: אמה כיור, אמתיים בית דלפה, אמה תקרה, ואמה מעזיבה. התקרה והמעזיבה החזיקו על ידי כובד משאם את הכתלים שלא יטו.

9. ויש מי שכתב שהכל מודים להלכה שאינו אוכל, ולא אמרו שאוכל אלא לסוברים שאין צריך להטיף ממנו (מאירי יבמות שם). 10. ונפקא מינה למי שנמשכה ערלתו מאליה, שאם גזירה היא, גזרו אף בו שלא יאכל עד שיטיף, ואם קנס שקנסו, לא קנסוהו (ירושלמי שם).
היכל. 1. ט, טורים מ-סא.

העליה, על גבי המעזיבה, היתה ארבעים אמה. ומסבה היתה עולה מקרן מזרחית צפונית לקרן צפונית מערבית, שבה היו עולים לגגות התאים.

פתח העליה היה פתוח כלפי דרום.

על העליה היה שוב אמה כיור, ושתי אמות בית דלפה, ואמה תקרה, ואמה מעזיבה, ומעקה היה על הגג, שלש אמות גובהו, ואמה אחת גובה כלה עורב.

גובה ההיכל כלו – היסוד והחלל והתקרה והעליה ותקרתה והמעקה וכלה עורב – מאה אמה.

חלונות ופתחים

להיכל היו חלונות שקופים אטומים. החלונות היו למעלה מגגות התאים שמבחוץ, שהיו גבוהים עשרים אמה, ולכן לא האפילו התאים על החלונות.

פתחו של היכל היה במזרחו, בינו ובין האולם, ונקרא שער הגדול. גבהו של פתח ההיכל עשרים אמה, ורחבו עשר. ארבע דלתות היו לפתח – שתיים בפנים ושתיים בחוץ. לשער היו נגר ופותחות – בריח ומנעולים – שבהם היה נסגר. פרוכת – וילון העשוי לצניעות – היתה פרוסה על פתחו של היכל מבחוץ, ארכה עשרים אמה ורחבה עשר אמה, ונארגת תכלת וארגמן תולעת שני ושש משור מעשה רוקם.

צורת הפתח – שתי מזוזות ומשקוף על גביהן – היתה עשויה לפתחו של היכל; ויש סוברים אף אמלתראות היו לו כמו לפתחו של אולם.

שני פשפשים – פתחים קטנים – היו מצדי שער הגדול, אחד בצפון, מימין שער הגדול, ואחד בדרום, משמאלו. הפשפש שבדרום לא נכנס בו אדם מעולם. בשבתות וראשי חודשים נפתח שער זה מאליו. ובעת הפתחו נאמר על השער: וְכָא הַנָּשִׂיא – הכהן הגדול; ויש מפרשים: המלך המשיח – הָרַךְ אֱלֹהִים הַשָּׁעַר מִחוּץ וְעָמַד עַל מְזוֹזַת הַשָּׁעַר וְעָשׂוּ הַכֹּהֲנִים אֶת עוֹלָתוֹ וְאֶת שְׁלָמֵיו וְהִשְׁתַּחֲוּהוּ עַל מִפְתָּן הַשָּׁעַר וְיָצָא וְהִשְׁעַר לֹא יִסָּגֵר עַד הָעֶרֶב. על פתחו של היכל עמדה גפן של זהב שנטע המלך שלמה, אף נברשת – מנורה – של זהב, שעשתה הילני המלכה, היתה על פתחו של היכל, ובשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאים ממנה, והכל יודעים שהגיע זמן קריאת שמע.

כליו

כלי המקדש שהיו בהיכל הם: השולחן, המנורה ומזבח-הזהב.

כולם – השולחן והמנורה והמזבח – היו נתונים מחצי הבית ולפנים. ומזבח הזהב היה חולק את ההיכל ועומד באמצעו כנגד שני בדי ארון.

עשרה השולחנות ועשר המנורות שעשה שלמה אף הם עמדו בהיכל, חמש מימין וחמש משמאל, כלומר מימין ומשמאל של שולחן ושל מנורה שעשה משה, וכל השולחנות היו בצפון, וכל המנורות בדרום, וכולם מחצי ההיכל ולפנים.

כלי המקדש בהיכל נחלקו תנאים אם היו עומדים לארכו של בית ממזרח למערב; או לרחבו של בית מצפון לדרום. להלכה כתבו ראשונים שהשולחנות עמדו לארכו של בית, ובמנורה נחלקו אם עמדו לארכו של בית; או לרחבו. בנוסף לכלים, היו כני זהב בהיכל, שעליהם מניח הכהן הגדול ביום הכפורים את מזרקי דם הפר ודם השעיר, לאחר ההזאות של לפני ולפנים.

טבלא של זהב ופרשת-סוטה כתובה עליה קבועה בכותלו של היכל, והיא נראית מהאולם, וממנה כותבים מגילת סוטה.

עבודות בהיכל

עבודת שמקומן בהיכל הן: הדלקת הנרות והטבתם במנורה; הקטרת הקטורת על מזבח הזהב; עריכת לחם הפנים והבזיכים וסילוקם בכל שבת בשולחן; הזאת דם חטאות הנשרפות לפני הפרוכת ועל מזבח הזהב.

עוד שתי מעשים שהכהן הגדול עושה נעשים בהיכל: בכל עת שהיה רוצה היה נכנס להיכל להשתחוות; כשהיה יוצא מבית קודש הקדשים ביום הכפורים היה מתפלל בהיכל.

עבודות חוץ הכשרות בהיכל הן: שלמים ששחטם בהיכל – כשרים; מנחה שקמצה בהיכל – כשרה; הקיפו גוים את כל העזרה, ויורים חצים ואבני בליסטראות לתוך העזרה – הכהנים נכנסים להיכל ואוכלים שם קדשי קדשים.

עבודות חוץ הזקוקות להיכל הן: שלמים, אף ששחיטתם לכתחילה בעזרה, זקוקים לפתח ההיכל, ואם שחטם קודם שיפתחו דלתות ההיכל – פסולים; הזאות פרה אדומה צריכות להיות מכוונות לפתחו של היכל.

עבודות הפסולות בהיכל הן: דם חטאת שנכנס להיכל על מנת לכפר, נפסל הקרבן; דם הקרבנות, שנתנו בהיכל על מזבח הפנימי – פסול.

קדשי קדשים ששחיטתם בעזרה בצפון המזבח, אם עבר ושחטם בהיכל, נחלקו בהם ראשונים אם כשרים; או שנפסלו.

קדושתו

בין עשר הקדושות שמנו חכמים בארץ ישראל, זו למעלה מזו, ההיכל הוא בין קדושת בין-האולם ולמזבח וקדושת קודש-הקדשים.

איסור מיוחד יש שלא להיות בהיכל בשעת עבודה בהיכל או בקודש קדשים.

דבר זה נלמד מהכתוב האמור במשכן: וְכֵן תַּעֲשׂוּ (שמות כה ט), שכשם שבמשכן היה הרוחב שליש מהאורך, שארכו שלשים ורחבו עשר, כך לדורות יהיה יחס זה של הרוחב כלפי האורך, ומכיון שארכו, יחד עם קודש הקדשים שארכו עשרים, ששים, יהיה רחבו עשרים (קריית ספר בית הבחירה ד).

גובהו גובה ההיכל מקרקעית הבית עד קירוי העליה (רש"י דברי הימים שם), בבית ראשון שלשים אמה, שנאמר: וְשָׁלְשִׁים אֲמָה קוֹמָתוֹ (מלכים א ו ב), כחצי ארכו וכחצי רחבו (משנה בבא בתרא צח ב).

ובגובה לא למדו מקדש ממשכן, שלא היה גבוה אלא עשר אמות, שכן היו מקובלים שהכתוב 'וכן תעשו לדורות' לא נאמר אלא על האורך והרוחב (קריית ספר שם).

בבית שני היה גבהו ארבעים אמה (מידות ד ו), והוא שכתוב: גָּדוֹל יְהִי פְּכוּד הַבֵּית הַזֶּה הָאֲחֵרוֹן מִן הָרִאשׁוֹן (חגי ב ט), ופירושו בבנין, בגובהו (בבא בתרא ג א). ואף על פי שאסור להוסיף על בנין המקדש, שנאמר: הַכֹּל בְּכֶתֶב מִיַּד ה' עָלֵי הַשָּׁפִיל (דברי הימים א כח יט), כאן הוסיפו על פי נביא שאמר להם גדול יהיה וכו' (תוספות ישנים יומא נא ב ד"ה עבוד).

הטעם לשינוי הגובה, לפי שבבית ראשון היתה מחיצה מפסקת בין ההיכל לקודש הקדשים, והיה ההיכל לבדו ארכו ארבעים ורחבו עשרים, ונמצא חצי ארכו ורחבו שלשים, וכך היתה קומתו, אבל בבית שני שלא היתה מחיצה של בנין מפסקת, והיה ההיכל וקודש הקדשים כאחד (ראה ערך אמה טרקסין), נמצא ארכו של היכל ביחד עם קודש הקדשים ששים ורחבו עשרים, וחצי ארכו ורחבו ארבעים, ולכן היתה כך קומתו (באור הגר"א למשניות בבא בתרא ו ד).

כתלי ההיכל כתלי ההיכל, מן הצפון ומן הדרום, שש אמות (מידות ד ז), ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שזוהי מידת עובי הכותל עם המקום הפנוי שבין הכותל והכותל הסמוך לו, ואף הם סוברים שכתלי ההיכל היו ששה, זה לפנים מזה, וביניהם חמשה מקומות פנויים, הנקראים תאים (ראה ערכו), ורוחב כל הכתלים עם התאים – יחד עם כתלי האולם והחלל שבינם לכותלי ההיכל – ארבעים אמה בצפון, וארבעים אמה בדרום (רמב"ם בית הבחירה ד ה).

- יש אומרים שעובי הכותל עצמו היה שש אמות, מלבד החלל שלאחריו, אלא שמגרעות היו בכתלים לצד חוץ, ושש אמות היה עובי הכותל באמצע, כנגד התא התיכון, אבל למטה היה עביו שבע ולמעלה חמש, או למטה שש וחצי ולמעלה חמש וחצי (תוספות בבא בתרא סא א ד"ה והתא).

- ויש אומרים שאף שעובי הכותל עצמו היה שש אמות, לא היה הבדל בין למטה ולמעלה, אלא בכל הגובה היה עביו שש אמות (תוספות יומא נא ב ד"ה כותל, בשם ר"י הבחור)³.

עובי כותל המזרחי של ההיכל, שבו השער, שש אמות (מידות ד ז; רמב"ם בית הבחירה ד ד), אף לסוברים שבכתלי צפון ודרום לא היו שש אמות בכל הגובה, בכותל המזרחי, שלא היו בו תאים – לסוברים כן (ראה ערך תאים) – היה עביו שש, בין מלמעלה ובין מלמטה (תוספות בבא בתרא שם)⁴.

מהותו

בשם היכל נקרא המקום במקדש שלפני בית קודש-הקדשים (ראה ערכו), ונקרא בכתוב קודש (ראה להלן), או אהל מועד במשכן (תוספות יום טוב מדות ד ו), והוא החלק הפנימי שבבית, שהאולם במזרחו לו כבית שער (ראה ערך אולם), ובית קודש הקדשים למערבו, לפני ולפנים ממנו (ראה ערך קודש הקדשים) נעל מקום ההיכל, מבנהו וחלקיו השונים, ראה אזור מס' 11 בסוף הכרך.

- כן נקרא בכתובים בבית ראשון: וְאַרְבָּעִים בְּאֲמָה הָיָה הַבֵּית הוּא הַהֵיכָל לְפָנָי (מלכים א ו יז), וכן: לַהֵיכָל וְלַדְּבִיר (שם ה).

- וכן בבית שלישי לעתיד: וַיְבִיֲאֵנִי אֶל הַהֵיכָל (יחזקאל מא א).

- וכן בלשון חכמים, בבית שני: ההיכל מקודש ממנו (כלים א ט), וכן: יצא – מקודש הקדשים – והניח על כן הזהב שבהיכל (משנה יומא נג ב).

היכל זה נקרא בכתוב גם "קודש", שנאמר: וְהַבְדִּילָה הַפְּרִכָּת לָכֶם בֵּין הַקֹּדֶשׁ – הַיֵּינוּ הַיֵּכָל (רש"י מנחות כז ב ד"ה בין הקדש) – וּבֵין קֹדֶשׁ הַקֹּדֶשִׁים (שמות כו לג. מנחות שם).

וכן נקרא "בית החיצון" (משנה יומא נב ב, ורש"י ד"ה בבית החיצון), ואף בכתוב יש: וְאֵת כָּל קִירוֹת הַבֵּית וְגו' מְלַפְּנִים וְלַחֲצִיצוֹן, וְאֵת קֶרְקַע הַבֵּית וְגו' לְפָנֶימָה וְלַחֲצִיצוֹן (מלכים א ו כט-ל), והיינו ההיכל (רש"י מלכים שם ל ד"ה ופנימה).

על דרך במובן הרחב נקרא כל הבית כולו בשם היכל, שעל צד ההשאלה ההשאלה קראו לכלל על שם הפרט (תוספות יום טוב מידות ג ד, ושם ד ו), וכן נקרא בכתובים: לִירוּשָׁלַיִם תִּבְנֶה וְהֵיכָל תִּבְנֶה (ישעיהו מד כח), וכן: וַיִּסְדּוּ הַבָּנִים אֶת הַיֵּכָל ה' (עזרא ג י), וכן בלשון חכמים: ההיכל מאה על מאה (מידות ד ו, ושם ה א).

מידתו וכתליו

אורכו אורך ההיכל, שהוא מידתו ממזרח למערב, היה במקדש ראשון ארבעים אמה, שנאמר: וְאַרְבָּעִים בְּאֲמָה הָיָה הַבֵּית הוּא הַהֵיכָל לְפָנָי (מלכים א ו יז).

ארבעים אמות אלו יש סוברים שהיו החלל בלבד (יומא נב א, ורש"י ד"ה קחשיב); ויש שנסתפקו אם עובי הכותל המבדיל בין הקודש ובין קודש הקדשים, שעביו אמה (ראה ערך אמה טרקסין), היה בכלל ארבעים האמה, או שכותל זה היה מחוץ לארבעים האמה של החלל (כן משמע מהירושלמי כלאים ח ד, והרמב"ם בית הבחירה ד ב).

אף בבית שני היה תוכו של היכל, ממזרח למערב (רש"י דברי הימים ב ג ד), ארבעים אמה (מידות ד ז; רמב"ם שם ד), ועשו ארבעים אמה תמימות, אף לדעה שנסתפקו במידת ההיכל בבית ראשון, מחמת הספק שמה היה החלל בלבד ארבעים אמה, אלא שהניחו אמה יתרה בין הקודש ובין קודש הקדשים, ושתי פרוכות היו מבדילות בין הקודש ובין קודש הקדשים, וביניהן האמה היתרה (רמב"ם שם ב).

אף ארכו של ההיכל בבית שלישי, שלעתיד, ארבעים אמה (יחזקאל מא ב)².

רוחבו רוחב ההיכל, מצפון לדרום (רש"י דברי הימים שם), בבית ראשון עשרים אמה (מלכים א ו ב), וכן בבית שני (מידות ד ז; רמב"ם שם ה), ובבית שלישי (יחזקאל מא ב).

ראה ערך אוטם; על כותל המערבי, שמאחורי בית קודש הקדשים, ראה ערך קדש הקדשים.

2. על האולם במזרחו של היכל, ראה ערך אולם. 3. על היציעים המקיפים את הבית, ראה ערך תאים. 4. על כותלי הבנין אם היו עומדים על האוטם,

• לסוברים שהיו שני קירויים וחלל ביניהם, היה זה התקרה התחתונה, לעכב את המים הנוטפים מהתקרה העליונה לתוך החלל שעל גבי הכיור, והיו עושים פיתוחים וכיורים וציורים שם, ולכן נקרא כיור (פירוש המשניות לרמב"ם, וכסף משנה שם).

• לסוברים שלא היה חלל שם, היה זה הקורה התחתונה, ועל שם שהיה טוח בזהב ומצוייר ציורים נאים נקרא כיור (ברטנורא שם), ונראים בשטח התחתון בהיכל (מאירי שם).

ויש מפרשים שהכיור לא היה בתקרה, אלא היה בכותל למעלה טיח חזק מבפנים בסיד, כדי שלא יכנסו המים מן הצד מגגות התאים (ראב"ד בהשגות שם); או שהיו ציצים ופרחים מצויירים סביב הכתלים ברוחב אמה (פירוש הרא"ש שם).

בית דלפה אף מהותו של בית דלפה תלויה במחלוקת זו:

• לסוברים שהיה חלל בין התקרות, זה היה החלל, להתאסף שם המים הדולפים מהקירוי העליון (פירוש המשניות לרמב"ם, וכסף משנה שם; מאירי שם).

• לסוברים שלא היה שם חלל, בית דלפה הוא הקורות העליונות הנשענות על התקרה התחתונה, ונקראים כך לפי שהנסרים של התקרה מחוברים על ידם, ודלפה מובנו חיבור, שכן 'במחברת' תרגומו בית לופי (אונקלוס שמות כו ד), ולא היו רחבות אלא טפח או פחות, ולפיכך היו צריכות להיות עבות יותר, היינו שתי אמות, או שלכך היו עבות שתי אמות כדי להרחיק התקרה העליונה מן התחתונה, שהיתה מצויירת ציורים נאים, ואם היתה התקרה העליונה סמוכה לה לא היו הציורים נראים כל כך (ברטנורא שם).

ויש מפרשים שבית דלפה לא היה בתקרה אלא כמו מרזבות קבועים בכתלים, ובולטים לקבל דלף התקרה ולשפכו לחוץ (ראב"ד בהשגות שם ד א); ויש מפרשים שבית דלפה היה חלל שתי אמות, ושם היו טסים מחוברים בקצה אחד לכיור ובקצה השני לתקרה העליונה כדי שיהיה הכיור נאחז בתקרה לחיזוק, ונקרא דלפה מלשון ליפוף וחיבור (באור הגר"א שם).

תקרה התקרה היא – לדעת כולם – התקרה העליונה (כן משמע מהרמב"ם וברטנורא שם), ועובי הקורות והנסרים שעליהם היה אמה (פירוש הרא"ש שם); ויש המפרש שהנסרים לבדם הם אמה (ברטנורא שם).

מעזיבה המעזיבה נחלקו אם היא של סיד ואבנים שנותנים על הקירוי (פירוש המשניות לרמב"ם שם), או שהיא טיח של סיד חזק (רש"י בבא בתרא ג ב ד"ה אגב).

תפקיד התקרה והמעזיבה התקרה והמעזיבה החזיקו על ידי כובד משאם את הכתלים שלא יטו (בבא בתרא ג ב).

העליה העליה, על גבי המעזיבה, היתה ארבעים אמה (מידות ד ו; רמב"ם שם ד א).

כשם שבהיכל היו שתי פרוכות מבדילות בין הקודש ובין קודש הקדשים, כך היו שתי פרוכות מבדילות בעליה בין החלק שעל גבי ההיכל, ובין החלק שעל גבי קודש הקדשים (יומא נד א; רמב"ם כלי המקדש ז יז).

מלבד זה היו ראשי פספסים – ראשי קורות בולטים (ברטנורא מידות

חיפוי ההיכל בבית ראשון כתוב: וַיִּבְנֶן אֶת קִירוֹת הַבַּיִת מִבֵּיתָהּ בְּצִלְעוֹת אֲרָזִים (מלכים א ו טו), שהיו קירות ארז אצל האבן כדי לטוח עליו זהב, שאי אפשר לטוח על גבי האבנים כי אם בעצים ובמסמרות (רש"י שם), ואותם קירות ארזים היו קלועים בציורי קליעות וצורות כמו כפתורים ופטורי ציצים, שהם חבלים ופרחים (מלכים שם יח, ורש"י שם), והיה מחופה כולו זהב, כמו שכתוב: וְאֵת כָּל הַבַּיִת צָפָה זָהָב, עַד תָּם כָּל הַבַּיִת (מלכים שם כב), ואפילו אחורי הדלתות (במדבר רבה יב ד).

בבית שני היה כל הבית טוח בזהב, חוץ מאחר הדלתות של ההיכל (מידות ד א; במדבר רבה שם), לפי שהדלתות הפנימיות היו נפתחות לתוך הבית לכסות אחר הדלתות, ולא היה נראה הכותל שמאחורי הדלתות (ברטנורא שם). ואמרו לא היו ימים מועטים אחרי שהכהנים הקדישו את עורות הקדשים לשמים, עד שחיפו את ההיכל כולו בטבלאות של זהב שהן אמה על אמה בעובי דינר זהב, ולרגל היו מקפלים אותם ומניחים אותם על גב מעלה בהר הבית כדי שיהיו עולי רגלים רואים שמלאכתם נאה ואין בה דופי (פסחים נז א).

ליגון ההיכל מלבנים את ההיכל פעם בשנה, מפסח לפסח (מידות ג ד; רמב"ם בית הבחירה ד יא).

הלובן של סיד ההיכל הוא דיהה – כהה – מלובן של צמר נקי של כבש בן יומו, ולובן של קרום ביצה דיהה מלובן של סיד ההיכל (רמב"ם טומאת צרעת א ב, על פי שבועות ה ב – ו ב).

קרקע, תקרה ועליה

קרקע ההיכל בבית ראשון היתה קרקע הבית מצופה בברושים ובזהב (מלכים א ו טו, ל), ובבית שני היתה רצפת ההיכל כולה מאבני שיש (רש"י יומא מג ב ד"ה על הרובד, וסוטה טו ב ד"ה טבעת) בטבלאות מסודרות שורות שורות הקרויות רובדים (רש"י יומא שם). מימינו של הנכנס להיכל היה מקום אמה על אמה ניכר מתוך שאר הרצפה, וטבלא של שיש שם, וטבעת היתה קבועה בה לאחזה ולהגביהה בה, ומתחתיה עפר, ומשם לקחו עפר הסוטה (משנה סוטה שם; רמב"ם סוטה ג י).

זוית הקרקע ראשונים נחלקו אם קרקע ההיכל היתה משופעת, ולצד מערב מגביהה יותר (רש"י מנחות צט א ד"ה כתלמיד); או שההיכל היה כולו בשוה (רמב"ם בית הבחירה ו ד).

תקרת ההיכל תקרת ההיכל, המפסקת בין ההיכל לבין העליה שעל גביו, היתה חמש אמות: אמה כיור, אמתיים בית דלפה, אמה תקרה, ואמה מעזיבה (מידות ד ו; רמב"ם שם ד א). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שתקרה כפולה היתה, קירוי למעלה וקירוי למטה וחלל ביניהם, וכן היה נהוג אצלם לעשות בבניי בית (פירוש המשניות לרמב"ם שם; כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם; באור הגר"א מידות שם).

• יש אומרים שכולה תקרה אחת מחלקים שונים (ראב"ד ורא"ש שם).

• ויש אומרים כעין זה, שהיו שתי תקרות, אבל לא היה חלל ביניהם (ברטנורא שם).

כיור הכיור, מהותו תלויה במחלוקת זו:

5. ויש מהראשונים הסובר שמחלוקת תנאים בדבר: יש הסוברים כן (רבי עקיבא בשבועות שם); ויש הסוברים שהלובן של סיד ההיכל ושל צמר לבן

כאחד הם, אלא שסיד ההיכל נוטה ללובן השלג והצמר נוטה ללובן אחר (חכמים בשבועות שם. ראב"ד בהשגות שם).

טמא על הגג (ערוך, כל ב; תוספות מנחות קז א ד"ה כליה, וערכין ו א ד"ה כגון, בשמו).

• יש מפרשים שהוא טבלאות של ברזל, וקבועים בהן מסמרות חדים (רש"י שבת ז א ד"ה לכליא, ומועד קטן ט א ד"ה אמה, ועוד; רא"ש מידות שם).

• יש מפרשים שהוא טס של ברזל כמו סייף על גבי המעקה סביב כדי שלא ינוחו עליו העופות (רמב"ם שם, ובפירוש המשניות לרמב"ם שם; תוספות מנחות קז א ד"ה כליה, בשם רש"י במקום אחר), מפני שנחתכים רגליהם באותו סייף (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• ויש מפרשים שהם שפודים נעוצים למנוע את העורכים שלא יעלו (ר"ש ומאירי מידות שם).

מקום כלה במקום הכלה עורב נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהיה על המעקה (רמב"ם בית הבחירה שם, ובפירוש המשניות שם; ר"ש מידות שם).

• יש אומרים שהיה על הגג (רש"י שבת שם, ומועד קטן שם), במקום שהיה מקצר ועולה עד כאמה (רש"י מועד קטן שם).

• ויש אומרים שהיה על שניהם, המעקה והגג (רא"ש מידות שם).

בבית ראשון בבית ראשון נחלקו ראשונים אם היה שם כלה עורב (תוספות שבת ז א ד"ה מכליא, על פי מועד קטן ט א); או שלא היה בו כלה עורב, שמפני רוב קדושתו לא היה צריך לכך, שהיתה שכינה שרויה בו, ולא היו עופות פורחים עליו (ערוך, כל ב; תוספות שבת שם, ומנחות קז א ד"ה כליה, וערכין ו א ד"ה כגון, בשמו).⁹

גובה ההיכל גובה ההיכל כלו – היסוד (ראה ערך אוטם) והחלל כולו והתקרה והעליה ותקרתה והמעקה וכלה עורב – מאה אמה (ראה ערך בית המקדש).

חלונות ופתחים

חלונות להיכל היו חלונות שקופים אטומים (מלכים א ו ד), **ההיכל** ונחלקו בביאור הדבר:

• יש מפרשים שהיו שקופים מבפנים ואטומים מבחוץ (מנחות פו ב, לגירסתנו; יונתן מלכים שם), דהיינו שהיו פתוחים מבפנים וסתומים מבחוץ (תרגום יונתן שם), ששקופים הוא מלשון השקפה והסתכלות (מהרש"א שם); או ששקופים הוא מלשון משקוף, שהמשקופים של החלונות, היינו הצר שבחלון, היו מבפנים (רש"י מנחות שם ד"ה שקופים).¹⁰

• ויש מפרשים שהיו שקופים מבחוץ ואטומים מבפנים (מנחות שם, לגירסת השיטה מקובצת שם), ששקופים מלשון השקפה והסתכלות, והוא הצד הרחב שרואים בו יותר (מהרש"א שם), שהיו צרות מבפנים ורחבות מבחוץ, שלא כדרך שאדם עושה צרות מבחוץ ורחבות מבפנים, כדי שיהא האור נכנס מבחוץ ומאיר בפנים, אבל בבית המקדש עשו להיפך, כדי שיהא האור יוצא מהמקדש ומאיר לחוץ (במדבר רבה טו ב; רש"י כת"י מנחות שם ד"ה ואטומים).

מקום החלונות החלונות היו למעלה מגגות התאים (ראה ערכו)

שם; ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם).⁹ וביארו לדעה זו, שבתחילה עשה שלמה כלה עורב שהיה ירא שמה לא תהא עליו קדושה, וכשראו שהיה קדוש – הסירוהו (תוספות מנחות שם, וערכין שם, לדעת הערוך).¹⁰ ויש המפרש שקופים אטומים, חלונות פתוחים עם דלתות, שיהא אפשר לסתום ולאטום

ב ו⁶ – מבדילים בעליה בין הקודש לבין קודש הקדשים (מידות ד ה; חכמים בירושלמי יומא ה א; רמב"ם בית הבחירה ד יג).⁷

כשם שבעלית קודש הקדשים היו לולים פתוחים לקודש הקדשים, כך היו בעלית ההיכל לולים פתוחים להיכל, להוריד בהם את האומנים בתיבות לתקן את ההיכל, שלא יזונו עיניהם מן ההיכל (משנה למלך בית הבחירה ז כג, בדעת הרמב"ם); ויש שנסתפק בדבר (צל"ח פסחים פו א).

מסבה ומסבה היתה עולה מקרן מזרחית צפונית לקרן צפונית מערבית, שבה היו עולים לגגות התאים (מידות ד ה; רמב"ם בית הבחירה ד יב).

מסבה זו נחלקו במהותה:

• יש אומרים שהיתה מדרגה חלקה (פירוש הרא"ש שם) עולה בשיפוע ככבש המזבח, ונקראת מסבה מפני שעשויה כדי לסבב ולבוא לגג התאים ולעליה ולגג ההיכל (תפארת ישראל שם).

• יש מפרשים שהיא בנין עמוד חלול עשוי כמו מעלות סביב, והעולה בו עולה דרך היקף (כסף משנה שם, על פי רש"י יומא יט א).

• ויש מפרשים כעין מחילה ומערה (ברטנורא שם).

היה עולה במסבה ופניו למערב, הלך על פני כל הצפון עד שמגיע למערב, הגיע למערב הפך פניו לדרום, הלך כל פני מערב – על גגות התאים (ראה ערכו. באור הגר"א שם) – עד שמגיע לדרום, הגיע לדרום והפך פניו למזרח, היה מהלך בדרום עד שמגיע לפתחה של עליה (מידות שם; רמב"ם שם).

פתח העליה פתח העליה היה פתוח כלפי דרום (מידות ד ח), בין המקום שעל הקודש ובין זה שעל קודש הקדשים (ר"ש שם), ובו שתי כלונסאות של ארז, שבהן היו עולים לגגה של עליה (מידות שם; רמב"ם ד יג), אם על ידי שליבות שבין הכלונסאות (המפרש שם), או שבכלונסאות היה חקוק מקום למעמד רגל לעלות ולרדת בהן (פירוש הרא"ש שם).

כלונסאות אלו שבפתח העליה יש מפרשים שהיו בפנים (ר"ש שם); ויש מפרשים בחוץ (פירוש הרא"ש שם).

מעל לעליה על העליה היה שוב אמה כיור, ושתי אמות בית דלפה, ואמה תקרה, ואמה מעזיבה (מידות שם; רמב"ם שם ד א), ומעקה היה על הגג, שלש אמות גובהו, ואמה אחת גובה כלה עורב (מידות שם).⁸

מקור חיוב חיוב מעקה בהיכל נלמד מהכתוב: כִּי תִבְנֶה בֵּית תִּדְשׁ **מעקה** וגו' (דברים כב ח), שדרשו אותו: "בית" לרבות היכל (ספרי כי תצא רכט). המעקה היה סביב גג המעזיבה, כאשר שאר הגג היה משופע ועולה עד לשוה גובהו של מעקה (ר"ש מידות שם), ומפני ששיפועו של גג היה מעט ונוח להלך עליו הוצרכו למעקה (עזרת כהנים שם).

מהות כלה ונחלקו ראשונים במהות הכלה עורב:

• יש מפרשים שהיא צורה – דחליל – כדרך שעושים שומרי זרעים, כדי להפריח העופות מגג ההיכל, שלא ישליכו דבר

6. ויש מפרשים בראשי הכלונסאות שהיו זקופים בפתחה של עליה (ראה להלן) היו גיזרים מונחים (ר"ש שם ד ה, לגירסתו במשנה).⁷ ויש מהתנאים הסובר שפרכות היתה מבדילה בעליה (רבי יוסי בירושלמי שם).⁸ ויש מהתנאים הסובר שאין כלה עורב מן המידה, אלא ארבע אמות היה המעקה (רבי יהודה

פרוכת הפתח – פרוכת – וילון העשוי לצניעות (רש"י כתובות קו א ד"ה בדבבי; תוספות זבחים נה ב ד"ה הוא) – היתה פרוסה על פתחו של היכל מבחוץ (תוספתא מסכת שקלים (ליברמן) ג יג; יומא נד א, וכתובות קו א; רמב"ם כלי המקדש ז יז, ומעשה הקרבנות ה ה), ארכה עשרים אמה ורחבה עשר אמה, ונארגת תכלת וארגמן תולעת שני ושש משזר מעשה רוקם (תוספתא שם).

פרוכת זו נחלקו בה:

- יש אומרים שהיתה תלויה בזמן שחיטת הקרבנות, שהשער צריך להיות פתוח, ותלו אותה שלא יסתכלו בהיכל, אבל אחר שחיטה סגרו את הדלתות (שיטה מקובצת זבחים נה ב, בשם תוספות רבנו פרץ).

- ויש אומרים שכל היום היתה מוגבהת ועומדת על ידי קשרים ורצועות שהכהנים הנכנסים ויוצאים לעבודות שבפנים לא יתעכבו (תוספות יום טוב, ותפארת ישראל תמיד ז א).

צורת הפתח – צורת הפתח – שתי מזוזות ומשקוף על גביהן – היתה עשויה לפתחו של היכל (עירובין ב ב); ויש סוברים אף אמלתראות (ראה ערך אמלתרא) היו לו כמו לפתחו של אולם (רב שם ג א, שמחלוקת תנאים היא).

הפשפים – שני פשפים – פתחים קטנים (רש"י בבא מציעא לג א ד"ה פשפים; ראב"ד בית הבחירה ד יא) – היו מצדי שער הגדול (תמיד ג ז, ומידות ד ב; רמב"ם בית הבחירה ד ו), אחד בצפון, מימין שער הגדול, ואחד בדרום, משמאלו (תמיד ומידות שם, וברטנורא שם; רמב"ם שם), רחוקים קצת מהשער (ברטנורא שם).

הפשפש הצפוני היה פתוח לתא, שממנו יש פתח להיכל (מידות שם), ושני מנעולים היו לפשפש זה (פירוש המשניות לרמב"ם תמיד ג ו; פירוש הראב"ד שם לג א), ונחלקו ראשונים במקומם:

- יש אומרים שהיה אחד בתחתיתו של פתח למטה, ואחד כנגד ידיו (פירוש המשניות לרמב"ם תמיד ג ו).

- יש אומרים שהיה אחד מבפנים ואחד מבחוץ (פירוש הראב"ד שם).
- ויש אומרים שמנעול אחד היה בפשפש, מבפנים, והשני היה מן התא להיכל (רש"י בבא מציעא שם ד"ה ואחד פותח).

כשהוצרך לפתוח את הפשפש היה מכניס את ידו על האציל לפתחו, והיה שוחה אמה עד שלא יפתח (ירושלמי מועד קטן ג ז), והשני נפתח ללא טורח ומיד (תמיד שם).

- לדעה שהדלתות היו נפתחות כלפי פנים (ראה לעיל), כשפתח במפתח את הפשפש הצפוני נכנס לתא, ומן התא נכנס להיכל, והולך בחלל היכל עד השער הגדול ופותחו (סתם משנה שם ז; תנא קמא במידות שם), וכן הלכה (רמב"ם בית הבחירה ד ו).

- ולדעה שהדלתות החיצונות נפתחות כלפי פנים והפנימיות כלפי חוץ, בתוך עביו של כותל היה מהלך – שלא היה נכנס מן התא להיכל, אלא מן התא היה נכנס לחלל שבאמצע כותל מזרחי של היכל, שהיה בצד שמאל של הנכנס לתא זה, ומהלך בתוך עביו של כותל (ברטנורא ותפארת ישראל מידות שם) – עד שנמצא עומד בין שני השערים, והיה פותח דלתות שער החיצון מבפנים, ודלתות שער הפנימי מבחוץ (רבי יהודה במידות שם).

הפשפש שבדרום – הפשפש שבדרום לא נכנס בו אדם מעולם, ועליו אמר

שמבחוץ, שהיו גבוהים עשרים אמה (ראה ערך הנ"ל), ולכן לא האפילו התאים על החלונות (ריעב"ץ בית הבחירה ד ג; חנוכת הבית מז).

ככותל אף בכותל מזרחי של היכל, המפסיק בינו לבין האולם, היו **הפזווחי** חלונות (רש"י זכריה ו יד; ברטנורא מידות ג ח), ושם היו העטרות שנדבו עולי הגולה (מידות שם)¹¹, ונחלקו ראשונים במהות העטרות:

- יש מפרשים כתרים (ר"ש שם).

- יש מפרשים כפות מוזהבות ומצויירות (רא"ש שם; תוספות גיטין ז א ד"ה עטרות).

- ויש מפרשים חורים עגולים כמין עטרות, בבנין למעלה מן החלון (ערוך, עטר א).

פתח ההיכל – פתחו של היכל היה במזרחו, בינו ובין האולם (עירובין ב א), ונקרא שער הגדול (מידות ד ב, ורמב"ם בית הבחירה ד ו), על שם גודל קדושת ההיכל, שכן היו שם עוד שערים ועל ידם פשפשים, ולא נקראו כן (תוספות יום טוב שם, בשם הראב"ה, על פי שבועות מז ב)¹².

גבהו של פתח ההיכל עשרים אמה, ורחבו עשר (מידות ד א; רמב"ם שם ז), והיה ראוי לעשותו שוה לאולם (ראה ערכו), אלא שביותר משיעור זה אינו נקרא פתח (תוספות עירובין ב ב ד"ה אלא).

דלתות הפתח – ארבע דלתות היו לפתח – לשם צניעות (עירובין ב ב) – שתיים בפנים ושתיים בחוץ (מידות שם; רמב"ם שם), היינו שתיים בעובי הכותל כלפי פנים, ושתיים בעובי הכותל כלפי חוץ (ר"ש וברטנורא שם), שנאמר: וּשְׁתֵּים דְּלָתוֹת לַהֵיכָל וְלִקְדָּשׁ (יחזקאל מא כג. מידות שם) – להיכל כלפי חוץ, ולקודש כלפי פנים (ר"ש שם), או שנאמר: וּשְׁתֵּים דְּלָתוֹת לְדִלְתוֹת (יחזקאל שם כד) – שהיו שתי זוגות דלתות לפתח ההיכל (רש"י יחזקאל שם).

ונחלקו תנאים:

- יש אומרים שכל הדלתות נפתחות כלפי פנים, החיצונות נפתחות לתוך חלל הפתח, והפנימיות לתוך עובי הבית, שעביו של כותל ההיכל שש אמות, ולסוף אמה חיצונה של עובי הכותל היו הדלתות החיצונות, אחד לימין הפתח ואחד לשמאלו, כל דלת רחבה חמש אמות, וכשהיו נעולות היו נוגעות זו בזו וסותמות חלל הפתח שרחבו עשר אמות, וכשהיו נפתחות לצד פנים מכסות חמש אמות של עובי הכותל, ושתיים דלתות אחרות כמידות אלו היו קבועות בסוף עובי הכותל לצד פנים, וכשנפתחות מכסות חמש אמות מכאן וחמש אמות מכאן מרוחב כותל ההיכל בפנים (תנא קמא במידות שם, לפי הברטנורא שם), וכן הלכה (רמב"ם שם ז).

- ויש אומרים שהדלתות החיצונות נפתחות כלפי פנים והפנימיות כלפי חוץ, וכל הדלתות היו קבועות לסוף חצי אמה של עובי הכותל, והיו מחוברות על ידי חוליות, שכל דלת היתה של חמש אמות מחוברות משתי לוחות, כל לוח שתי אמות ומחצה, וכשנפתחה הדלת החיצונה לצד פנים היה חציה נכפף ונכפל זה על זה ומכסה מעובי הכותל אמתיים וחצי, וכן הדלת הקבועה בפנים כשנפתחה לצד חוץ היתה אף היא נכפפת ונכפלת ומכסה האמתיים וחצי שנשארו מעובי הכותל (רבי יהודה במידות שם, לפי הברטנורא שם).

בריח הפתח – לשער היו נגר ופותחות – בריח ומנעולים (ברטנורא ותפארת ישראל תמיד ג ז) – שבהם היה נסגר (תמיד שם).

אותם (באור הגר"א מלכים שם). ¹¹ ויש המפרש שהעטרות היו בכותל

האולם (ר"ש שם). ¹² ויש המפרש שנקרא גדול בהקבלה לשני הפשפים

אמות ומחצה (תוספתא יומא (ליברמן) ב יב; יומא שם), כדי שיהיה דרך לשני כהנים זה אצל זה שנכנסים לערוך עליו את לחם הפנים (רש"י שם ד"ה משוך; תוספות מנחות צט א). וכן המנורה משוכה מן הכותל הדרומי שתי אמות ומחצה (תוספתא יומא שם) כמידת השולחן, שיהיו זה נוכח זה (רש"י שם) ¹³.

מקומם ביחס להיכל – השולחן והמנורה והמזבח – היו נתונים מחצי הבית ולפנים (תוספתא יומא שם), וכן היו אף באהל מועד שבמשכן (רש"י עה"ת שמות כו לה). וכן שנינו במנורה: מחוץ לפרכת העדת (ויקרא כד ג) מה תלמוד לומר, לפי שנאמר: וישם את המנורה באהל מועד נכח השלחן (שמות מ כד), איני יודע אם סמוכה לפרוכת אם סמוכה לפתח, כשהוא אומר מחוץ לפרוכת העדות באהל מועד, מלמד שהוא סמוך לפרוכת יותר מן הפתח (תורת כהנים אמור פרשה יג ח).

ומזבח הזהב היה חולק את ההיכל ועומד באמצעו (ירושלמי שקלים ו ג) כנגד שני בדי ארון (ראה ערכו. תוספתא יומא שם).

השולחנות והמנורות עשרה השולחנות ועשר המנורות שעשה **שעשה שלמה** (ראה ערך שלחן וערך מנורה) אף הם עמדו בהיכל, חמש מימין וחמש משמאל (דברי הימים ב ד ו-ז), כלומר מימין ומשמאל של שולחן ושל מנורה שעשה משה, וכל השולחנות היו בצפון, וכל המנורות בדרום, וכולם מחצי ההיכל ולפנים (מנחות צח ב; ירושלמי שקלים שם), ואין אחד מהם בחצי שלצד הפתח (רש"י שם ד"ה תני חדא).

עמידת הכלים כלי המקדש בהיכל נחלקו תנאים אם היו עומדים לארכו של בית ממזרח למערב (סתם משנה מנחות צו א, ורש"י ד"ה כל הכלים; רבי שם צח ב); או לרחבו של בית מצפון לדרום (רבי אלעזר ברבי שמעון בגמ' שם).

להלכה כתבו ראשונים שהשולחנות עמדו לארכו של בית (רמב"ם בית הבחירה ג יב), ובמנורה נחלקו אם עמדו לארכו של בית (ראב"ד שם); או לרחבו (רמב"ם שם) ¹⁴.

• להלכה שהשולחנות עמדו ממזרח למערב לא עמדו כולם בשורה אחת, זה אחר זה, שהרי אורך השולחן שתי אמות (ראה ערך שלחן), ונמצא אורך כולם עשרים אמה, והרי כל ארכו של היכל עשרים אמה, אלא עמדו בשתי שורות, בכל שורה חמשה שולחנות, ראשו של זה בצד ראשו של זה, ושולחנו של משה אין לו מקום ביניהם, שהרי רוחב השולחן אמה (ראה ערך היכל), ונמצא רוחב שלשה שולחנות שלש אמות, ובין הכותל הצפוני לשורה ראשונה הפסק שתי אמות ומחצה להילוך הכהנים לסדר הלחם (ראה לעיל), וכן בין שורה ראשונה לשולחן של משה, ובינו לשורה השנייה, הרי רוחב הכל עשר אמות ומחצה, ונמצא שתופס חצי אמה מרוחב ההיכל לדרום, וכל השולחנות צריכים להיות בצפון, ולכן עמד השולחן של משה למעלה משולחנות שלמה, משוך למערב, מכון כנגד אויר שבין שני השולחנות, ואותם של שלמה נמוכים משל משה, כתלמיד היושב לפני רבו, שבית המקדש היה משופע, ולצד מערב גבוה יותר (מנחות צט א, ורש"י ד"ה אלא למי"ד) ¹⁵.

• לסוברים שהשולחנות עמדו בארכם מצפון לדרום, היו בשתי

יחזקאל: ויאמר אלי ה' השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלהי ישראל בא בו והיה סגור (יחזקאל מד ב. תמיד ג ז, ומידות שם; רמב"ם שם), ונחלקו הדעות:

• יש מפרשים שהשכינה היתה נכנסת דרך שם להיכל (כן משמע מהרד"ק יחזקאל שם).

• ויש מפרשים שהשכינה נכנסת דרך הפתח או משאר מקום, ובאותו פשפש הקדוש ברוך הוא מתוועד עם העליונים לגזור גזרות בצרכי העולם (פירוש הראב"ד לתמיד שם).

כניסת השכינה מכאן יש מפרשים שלעתידי לבוא נאמר (רש"י יחזקאל שם; צורת הבית לתוספות יום טוב נב); ויש מפרשים שגם בבית שני היה כן, ואף שהשער היה סגור, ביאת השכינה היתה דרך שם (שו"ת הרמ"ע מפאנו ג; מהרש"א מידות שם).

בשבתות וראשי חודשים נפתח שער זה מאליו (פרקי דרבי אליעזר (היגר) ג), שנאמר: שער החצר הפנימית הפנה קדים יהיה סגור ששת ימי המעשה וביום השבת יפתח וביום החודש יפתח (יחזקאל מו א. רש"י יחזקאל שם), אף בבית שני (כן משמע מפרקי דרבי אליעזר שם); ויש אומרים רק לעתיד לבוא (רד"ק יחזקאל שם; רד"ל לפרקי דרבי אליעזר שם).

ובעת הפתחו נאמר על השער: וְכָא הַנְּשִׂיא – הכהן הגדול (רש"י שם ג); ויש מפרשים: המלך המשיח (רד"ק שם ג) – הָרַךְ אוֹלָם הַשָּׁעַר מְחוּץ וְעָמַד עַל מְזוֹזַת הַשָּׁעַר וַעֲשׂוּ הַכֹּהֲנִים אֶת עוֹלָתוֹ וְאֶת שְׁלָמֵיו וְהִשְׁתַּחֲוּהוּ עַל מִפְתָּן הַשָּׁעַר וַיֵּצֵא וְהַשָּׁעַר לֹא יִסָּגֵר עַד הָעֶרֶב (יחזקאל שם ב).

מעל לפתח על פתחו של היכל עמדה גפן של זהב שנטע המלך שלמה (מידות ג ח), אף נברשת – מנורה – של זהב, שעשתה הילני המלכה, היתה על פתחו של היכל (משנה יומא לו א), ובשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאים ממנה, והכל יודעים שהגיע זמן קריאת שמע (גמ' שם ב).

כליו

כלי המקדש שהיו בהיכל הם: השלחן (ראה ערכו), המנורה (ראה ערכו) ומזבח-הזהב (ראה ערכו. רמב"ם בית הבחירה א ו), שכולם מקומם באהל מועד, שהוא ההיכל (רש"י עירובין ב א ד"ה אהל מועד), שנאמר: וְשָׂמַתְּ אֶת הַשְּׁלֶחָן מְחוּץ לְפָרֶכֶת וְאֶת הַמְּנֹרָה נִכְּחַ הַשְּׁלֶחָן עַל צֵלֶה הַמִּשְׁכָּן תִּימָנָה וְהַשְּׁלֶחָן תִּתֵּן עַל צֵלֶה צְפוֹן (שמות כו לה), מכאן ששלחן בצפון ומנורה בדרום (מנחות צח ב; ירושלמי שקלים ו ג; רמב"ם שם ז).

מקום המזבח במזבח הזהב נאמר: וְנִתְּתָה אֹתוֹ לִפְנֵי הַפָּרֶכֶת אֲשֶׁר עַל אֶרֶץ הָעֵדֻת לִפְנֵי הַפָּרֶכֶת (שמות לו ו), מכיון שכתוב המנורה נוכח השלחן, למדים שצריכים שיראו זה את זה, ולא יהא מזבח הזהב מפסיק ביניהם, אלא יהיה משוך קצת כלפי חוץ (יומא לג ב) כלפי מזרח, לצד פתח ההיכל (רש"י שם ד"ה כלפי חוץ) ממוצע ועומד באמצע (יומא שם) כנגד האויר שבין שולחן למנורה (רש"י עה"ת שמות לו כה).

מקום השולחן השולחן משוך ומרוחק מן הכותל הצפוני שתי והמנורה

¹⁴. יש מהראשונים המפרש שלא נחלקו התנאים אלא בשולחנות ומנורות שעשה שלמה, אבל אלו שעשה משה הכל מודים שעמדו לארכו של בית (מאירי יומא נא א). ¹⁵. או שמחמת חשיבותו, שסמוך יותר לקדוש הקדשים הוא

(ראה להלן) שעל ידו (תוספות יום טוב שם). ¹³. ויש מהראשונים שכתב הטעם להרחקת המנורה כדי שיעבור הכהן הגדול בין המנורה והכותל בריוח כשיכנס לקדוש הקדשים, ולא יגע לא במנורה ולא בכותל (מאירי יומא שם).

אינו אהל (זבחים שם, ורש"י שם; רמב"ם עבודת יום הכפורים ה כג), אבל כשר להקטיר שם קטורת (תוספות זבחים נט ב ד"ה (שם א) עד).

עוד שתי מעשים שהכהן הגדול עושה נעשים בהיכל:

• בכל עת שהיה רוצה (הון עשיר תמיד ז א) היה נכנס להיכל להשתחוות (תמיד שם; רמב"ם כלי המקדש ה יא), והשתחוואה זו היא עבודה (רא"ש תמיד ז א), או צורך עבודה (תוספות מנחות כז ב ד"ה להיכל)¹⁸.

• כשהיה יוצא מבית קודש הקדשים ביום הכפורים (ראה ערך עבודת יום הכפורים) היה מתפלל בהיכל (משנה יומא נב ב; רמב"ם עבודת יום הכפורים ד א).

עבודות שמקומן עבודות חוץ הכשרות בהיכל הן:

• **כחץ אהל** • שלמים ששחטם בהיכל – כשרים (זבחים סג א; רמב"ם מעשה הקרבנות ה ד), שנאמר: וְשָׁחַטוּ פֶתַח אֹהֶל מוֹעֵד (ויקרא ג ב), ולא יהא טפל חמור מן העיקר (גמ' שם), שכיון שתלה הכתוב הכשר העזרה לשלמים בפתח אהל מועד, הרי אהל מועד עיקר ועזרה טפל (רש"י שם ד"ה שנאמר), אבל אין דרך ארץ לשחוט בהיכל (רש"י שם יד א ד"ה שאי אפשר).

• מנחה שקמצה בהיכל – אף על פי שלא תלאה הכתוב בפתח אהל מועד (תוספות שם ד"ה שכן) – כשרה (גמ' שם סג א; רמב"ם מעשה הקרבנות יב ב), שכן מצינו בסילוק בזיכין (ראה ערכו. גמ' שם) שהוא במקום קמיצה של מנחות הנקמצות והיה בהיכל (רש"י שם ד"ה שכן מצינו).

• הקיפו גוים את כל העזרה – ויורים חצים ואבני בליסטראות לתוך העזרה (רש"י שם ד"ה הקיפו) – הכהנים נכנסים להיכל ואוכלים שם קדשי קדשים, שנאמר: בְּקִדְשׁ הַקִּדְשִׁים תֹּאכְלֶנּוּ (במדבר יח י. ספרי קרח קיז; גמ' שם; רמב"ם שם י א), והיכל במשמע (רש"י זבחים שם ד"ה בקדש). והוצרכו ללימוד מיוחד, ולא למדנו מסברא שלא יהא טפל חמור מן העיקר, כדרך שלמדנו בשחיטה בהיכל (ראה לעיל), לפי שאין אדם אוכל במקום רבו (גמ' שם), וזלזול רבו הוא לעשות צרכי עבד לפניו, ואין זו חומרא אלא קולא (רש"י שם ד"ה אכילה)¹⁹.

עבודות שמקומן עבודות חוץ הזקוקות להיכל הן:

• **כחץ הצריכות היכל** • שלמים, אף ששחיטתם לכתחילה בעזרה, זקוקים לפתח ההיכל, ואם שחטם קודם שיפתחו דלתות ההיכל – פסולים, שנאמר: וְשָׁחַטוּ פֶתַח אֹהֶל מוֹעֵד (ויקרא ג ב), בזמן שהוא פתוח, ולא בזמן שהוא נעול (זבחים נה ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ה ח), ואף כשנפתחו וחזרו וננעלו – פסולים (תוספות ערובין ב א ד"ה שלמים)²⁰.

• הזאות פרה אדומה צריכות להיות מכוונות לפתחו של היכל (ראה ערך הזאה א).

עבודות הפסולות בהיכל הן:

• **הפסולות בהיכל** • דם חטאת שנכנס להיכל על מנת לכפר, היינו להזות כמעשה חטאת הפנימית, נפסל הקרבן (ראה ערך דם חטאת).

• דם הקרבנות, שצריך להינתן על מזבח החיצון, ונתנו בהיכל על מזבח הפנימי – פסול (משנה זבחים כו א; רמב"ם פסולי המוקדשין ב י)²¹.

שורות המתחילות סמוך לכותל הצפוני, ותפסו ברוחב ההיכל עשר האמות הצפוניות, שהוא חצי רוחב ההיכל, ואף על פי שעשר בעשר אינן יושבות, ואי אפשר שלא יהא מקצת מן השולחן בדרום, כיון שיותר מטפח לא היה, אין בכך כלום, ושולחן של משה עמד בין שתי השורות, רחוק מכותל הצפוני שתי אמות ומחצה (גמ' שם, ורש"י ד"ה בשלמא), ובאורך ההיכל היה בין השורה החיצונה הפסק שתי אמות ומחצה עד השולחן של משה, ושתי אמות ומחצה בין שולחן זה עד לשורה הפנימית (תוספות שם ד"ה (צח ב) תרי).

כני האהב בנוסף לכלים, היו כני זהב בהיכל, שעליהם מניח הכהן הגדול ביום הכפורים את מזרקי דם הפר ודם השעיר, לאחר ההזאות של לפני ולפנים (משנה יומא נג ב), ונחלקו תנאים אם היו שני כנים, אחד לדם הפר ואחד לדם השעיר (תנא קמא שם), וכן הלכה (רמב"ם עבודת יום הכפורים ד ב); או שלא היה שם אלא כן אחד בלבד, נטל דם הפר והניח דם השעיר (רבי יהודה במשנה שם).

מגילת סוטה טבלא של זהב ופרשת-סוטה (ראה ערכו) כתובה עליה קבוצה בכותלו של היכל, והיא נראית מהאולם, וממנה כותבים מגילת סוטה (תוספתא סוטה (ליברמן) ב א), ונגנזת תחת טירו – צירו (ירושלמי סוטה ג א) – של היכל (תוספתא שם ב), דהיינו צדדי ההיכל (רש"י סוטה כ א ד"ה מגילתה).

עבודות בהיכל

העבודות התלויות בהיכל הן:

- עבודות שמקומן בהיכל.
- עבודות שמקומן בחוץ, אבל כשרות בהיכל.
- עבודות חוץ הצריכות היכל.
- עבודות הפסולות בהיכל.

עבודות שמקומן בהיכל הן:

• **הדלקת הנרות והטבתם במנורה**, שהיתה בהיכל (ראה לעיל: כלי), אלא שיש מן הראשונים סוברים שלכתחילה הוא שצריכים להדליק בהיכל, אבל אם הוציא את המנורה מן ההיכל מותר להדליקה שם (ראה ערך הדלקת הנרות וערך הטבת הנרות).

• הקטרת הקטורת על מזבח הזהב, שהיה בהיכל (ראה ערך הקטרה).

• עריכת לחם הפנים והבזיכים וסילוקם בכל שבת בשולחן שבהיכל (ראה ערך בזיכין וערך לחם הפנים).

• הזאת דם חטאות הנשרפות לפני הפרוכת ועל מזבח הזהב (ראה ערך הזאה א)¹⁶.

כל ההיכל כשר להעמיד שם שולחן לסדר עליו לחם הפנים והבזיכים, עד פתחו של היכל (זבחים יד א, ורש"י כל מחשבה)¹⁷, וכן כל עבודות האמורות בהיכל כשרות בכל מקום בהיכל (כן משמע מרש"י עירובין ב א ד"ה רבנן).

נפחתה תקרה של היכל – עלייתו וגגו (רש"י זבחים מ א ד"ה נפחתה) – לא היה מזה, שנאמר בהזאה: בְּאֹהֶל מוֹעֵד (ויקרא ד ז), ושוב

לעתיד לבוא (ראה ערך בית המקדש), לא אמרו פתיחת ההיכל מעכבת לשחיטה אלא בזמן שיש פתח ויש דלתות, אבל בזמן שאין מקדש קיים שוחטים בלי היכל (רשב"א שבועות טז א), ויש שכתב הטעם לזה, שאין האיסור אלא כשהיכל סגור, אבל כשאין היכל הרי יש חלל והוא נקרא פתח (לקוטי הלכות זבחים שם, זבח תודה ד"ה שלמים).²¹ אם הבשר בלבד פסול, או שהקרבן

עליון במעלה (רש"י שם, בדעת הרמב"ם).¹⁶ ויש אומרים אף הזאת שמן של מצורע (ראה ערך הני"ל).¹⁷ ויש אומרים דהיינו דוקא בצפון של היכל (ירושלמי שקלים ו ג, ור"ש סירליאו שם).¹⁸ על כהנים אחרים אם נכנסים להיכל להשתחוות מבלי עבודה אחרת, ראה ערך השתחוואה.¹⁹ וראה עוד במנחת חינוך קפד ו.²⁰ לסוברים קדושה ראשונה קידשה לשענה וקידשה

לא יהיה באהל מועד בבאז לְכַפֵּר בְּקֹדֶשׁ עַד צֹאתוֹ (ויקרא טו יז).
ואף על פי שפסוק זה ביום הכפורים בהקטרה שבקודש הקדשים
נאמר, מכל מקום אף בכל יום בשעה שמקטירים הקטורת בהיכל
פורשים כל העם מן ההיכל, ולא יהיה שם אדם עד שיצא זה
שהקטיר הקטורת (רמב"ם תמידין ג ג, ועבודת יום הכפורים ד ב, על פי
כלים א ט), שנאמר שם: לְכַפֵּר בְּקֹדֶשׁ (ויקרא שם), הרי זה בנין אב
לכל כפרה שבקודש שלא יהיה שם אדם (רמב"ם שם). אין לי אלא
בשעה שנכנס לכפר בקטורת, מנין שנכנס לכפר בדמים, תלמוד
לומר: בְּבֹאֵז לְכַפֵּר (ויקרא שם). תורת כהנים אחרי פרק ד ו; יומא מד א,
ש"בבאז" מיותר אלא תולה הדבר בביאתו, שבכל עת שיבוא בין
לקטורת ובין למתן דמים (קרבן אהרן שם) ²⁴.

אף בשעת מתן דמים של פר-כהן-משיח (ראה ערכו) ופר-העלם-
דבר-של-צבור (ראה ערכו) ושעירי-עבודה-זרה (ראה ערכו) שבהיכל
בכל השנה פורשים (יומא שם; רמב"ם תמידין שם), שלמדים בגזרה
שוה, שביום הכפורים נאמר כפרה, ואף בהם נאמר כפרה (גמ' שם
ב), או ש"לכפר בקדש" הוא בנין אב לכל כפרה שבקודש שלא
יהא שם אדם (רמב"ם שם).

אין לי אלא בכניסתו, מנין אף ביציאתו, תלמוד לומר: "עד
צאתו" (תורת כהנים שם; יומא שם), עד שיצא לגמרי (מאירי שם).

אין לי אלא באהל מועד שבמדבר, מנין לרבות שילה ובית
עולמים, תלמוד לומר: "לכפר בקדש" (תורת כהנים שם; יומא שם),
ש"קדש" כולל גם שילה ובית עולמים (קרבן אהרן שם) ²⁵.

היין

מידת לח בשיעורי הלכה

על אונאת מידה קטנה, קל וחומר באונאת הין וחצי הין ושלישית
ההין ורביעית ההין (בבא בתרא פט ב).

• ובעשיית המידות אמרו עושה אדם הין וחצי הין ושלישית ההין
ורביעית ההין (גמ' שם ז א), ואף על פי שאין עושים מידות שאין
ההבדל ביניהן אלא רבע, ויש חשש חילוף ביניהן, שטועים בני אדם
ויבואו לזמות בהן, לא אסרו לעשות רביעית ההין ושלישית ההין,
אף שמתחלפים זה בזה, הואיל והיו במקדש מימות משה (גמ' שם;
רמב"ם גניבה ז ז). ובמקדש עצמו לא גזרו - אף שהיו יכולים למדוד
השיעורים של שלישית ההין ורביעית ההין במידות של לוגים
(תוספות שם ד"ה במקדש) - שכהנים-זריזים-הם (ראה ערכו. גמ' שם).

שיעורו

ההין הוא שנים עשר לוג (ראה ערכו). מנחות פט א וכריתות ה ב;
ירושלמי שקלים ו א; רמב"ם כלי המקדש א ב, ומעשה הקרבנות ב ז,
שנאמר: וְשִׁמֶן זֵית הֵין (שמות ל כד), ונאמר: שִׁמֶן מִשְׁחַת קֹדֶשׁ יִהְיֶה

ביאת מקדש; על איסור כניסת בעלי מום ושתויי יין ופרועי ראש וקרועי בגדים
ומחוסרי בגדים, ראה ערך הני"ל; על הכניסה להיכל לצורך תיקון או להוצאת
טומאה שנמצאת שם, ראה ערך הני"ל. ²⁴ או ש"לכפר" כולל גם כפרת דמים
(מלבי"ם שם). ²⁵ על הפרישה מבין האולם ולמזבח בשעת עבודה בהיכל,
ראה ערך בין האולם ולמזבח; על האיסור לעשות בית תבנית היכל, ראה ערך
בית המקדש; על שינוי מבדק ההיכל לבדק המזבח, ראה ערך קדשי בדק הבית;
על קדושת הגג והעליה של ההיכל, ראה ערך גגין ועליות.
הין. 1. ט, טורים סא-סג.

קדשי הקדשים קדשי קדשים ששחיתתם בעזרה בצפון המזבח,
אם עבר ושחטם בהיכל, נחלקו בהם ראשונים אם
כשרים (תוספות זבחים סג א ד"ה שכן, בדעת רש"י); או שנפסלו,
שבהיכל אינו בכלל צפון, שמחיצת ההיכל מפסקת (שיטה מקובצת
זבחים יד א; קרן אורה שם).

קדושתו

בין עשר הקדושות שמנו חכמים בארץ ישראל, זו למעלה מזו,
ההיכל הוא בין קדושת בין-האולם-ולמזבח (ראה ערכו) וקדושת
קודש-הקדשים (ראה ערכו. כלים א ט; רמב"ם בית הבחירה ז כא) ²².

ההיכל מקודש מבין האולם ולמזבח, שאין נכנס לשם שלא רחוק
ידיים ורגלים (ראה ערך קדוש ידיים ורגלים. כלים שם; רמב"ם שם),
שנאמר: בְּבֹאֵם אֶל אֹהֶל מוֹעֵד יִרְחֲצוּ מַיִם וְלֹא יָמְתוּ (שמות ל כ.
ראה ערך הני"ל), אלא שנחלקו ראשונים אם האיסור מן התורה הוא
אף על כניסה להיכל לבד, אפילו כשאינו עובד שם עבודה; או
שמן התורה אינו עובר אלא דווקא כשעובד עבודה, וכניסה בלבד
אינה אלא מעלה מדרבנן (ראה ערך ביאת מקדש) ²³.

שהיין בהיכל איסור מיוחד יש שלא להיות בהיכל בשעת
עבודה בהיכל או בקודש קדשים - אפילו כשאין
בו איסור משום ביאה ריקנית, כגון שנכנס דרך גגות ופשפשים,
ולא דרך פתח המזרח (ראה ערך ביאת מקדש: שלא כדרך ביאה), או
כגון שנכנס לצורך עבודה (מאירי יומא מד א) - שנאמר: וְכָל אָדָם

חשיבותו

ההין הוזכר בתורה:

- בשיעור שמן-המשחה (ראה ערכו) שעשה משה רבנו (שמות ל כד).
 - ובשיעורי נסכי יין ושמן של מנחת נסכים (במדבר טו ד-ו).
- בדברי חכמים הוזכר ההין:

- בדיני מקוה, שיש מהתנאים הסובר שמלא הין מים שאובים
פוסלים את המקוה (הלל בעדיות א א), וטעמו כי ההין היא המידה
הגדולה שלימדה תורה בלח, ולכן היא חשובה לפסול את המקוה
(פירוש הראב"ד שם).
- בדמאי, שאמרו מותר למכור דמאי במידה גסה (דמאי ב ד), ויש
מהתנאים שאמר שבלח הין היא מידה גסה, מהין ולמטה מידה
דקה (רבן שמעון בן גמליאל בשם רבי יוסה בתוספתא שם (ליברמן) ג יב).
- באיסור לרמות את חברו במידות אמרו שהקפידה תורה אפילו

פסול ולא כיפר, ראה ערך זריקה. ²² ונחלקו הדעות אם מנין זה הוא לדעת
הכל (ברטנורא שם, בשם הגאונים); או שיש שאינם מונים את קדושת ההיכל
לקדושה מיוחדת, ורק הם מונים עשר קדושות (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש
שם, וברטנורא שם בשם אית דמפרשי, בדעת רבי יוסי שם), ולמונים אותה
בכלל הקדושות, יש אחת-עשרה קדושות (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם,
וברטנורא שם בשם אית דמפרשי, בדעת תנא קמא שם). ²³ על האולם אם
קדושתו שוה לזו של ההיכל, או שההיכל מקודש אף ממנו, ראה ערך אולם;
על איסור וחיוב של כניסה להיכל כביאה ריקנית, שלא לצורך עבודה, ראה ערך

אלה היה שם גם מידת הין (תנא קמא במשנה מנחות פז ב; רבי מאיר ורבי יהודה בגמ' שם), אף על פי שאין לנו דבר למדוד בו, הואיל והיה במקדש מימי משה, שמדד בו שמן לשמן המשחה ההין (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם כלי המקדש א יז-יח).

• ויש אומרים שהיו מידות החלקים למדידת הנסכים, אך ההין לא היה שם, שלא היה משמש דבר (רבי שמעון במשנה שם), וההין שעשה משה, לפי שלא היה נצרך לדורות (ראה ערך שמן המשחה) – נגנז (גמ' שם פח א).

• ויש אומרים שלא היתה שם אלא מידה אחת של הין, ושנתות – סימנים – היו בו, עד כאן חצי ההין, ועד כאן שלישית ההין, ועד כאן רביעית ההין (רבי אליעזר בר רבי צדוק במשנה שם פז ב, ורש"י כת"י שם).

מידה שניתנה איזוהי המידה הראשונה של הין וחלקי הין במקדש **למשה מסיני** שניתנה למשה מסיני, שעל פיה שיער אחר כך את שאר המידות, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שרביעית הלוג ניתנה לו, ונאמר לו שבה ישער את האחרים, וימדוד שתי רביעיות ויעשה חצי לוג, ושוב לוג ורביעית ההין וכו' עד הין (רבי יהודה במנחות פז ב, לפי הגמ' שם פח א).

• ויש אומרים שמידת ההין ניתנה לו למשה, ונאמר לו שישער ממנה את האחרים, ויעשה ממנה חצי הין ושלישית הין ורביעית הין עד חצי לוג (רבי מאיר שם פז ב, לפי הגמ' שם פח א).²

ז' (שם לא) – "זה" בגימטריא (ראה ערכו) שתיים עשרה (מנחות שם), ואל תאמר שתיים עשרה רביעיות הלוג, שלא מצאנו מן התורה מידה פחותה מלוג (רש"י שם ד"ה זה בגימטריא).

ובקבים (ראה ערך קב) שיעורו שלשה קבים, ובסאים (ראה ערך סאה) שיעורו חצי סאה (רש"י בבא בתרא צ א ד"ה הין; פירוש המשניות לרמב"ם עדיות א ג).

שיעור ההין נמדד במידה של איטליה (ברטנורא כלים יז יא), וזוהי מידה מדברית (משנה כלים שם), שהיא הקטנה מכל המידות (ברטנורא שם, על פי המשנה שם), לפי שהמידות האיטלקיות היו בשיעור המידות שהיו במדבר בזמן שניתנה תורה לישראל (תפארת ישראל שם).

ביטוי שיעור ההין במידות של זמננו תלוי בדעות של שיעור רביעית (ראה ערכו וערך מדות): לדעה שרביעית היא 68 סמ"ק, ההין הוא בערך ארבעה ליטר; ולדעה שרביעית היא 135 סמ"ק, ההין הוא בערך ששה וחצי ליטר.

בכלי המקדש

מה היה במקדש בכלים של מידות הלח שהיו במקדש, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שלפי שמודדים הנסכים של זבחים בחצי ההין, שלישית ההין ורביעית ההין, היו כל אלה במקדש, ומלבד

הכחשה¹

עדות הסותרת עדות אחרת

הפרקים:

- גדרה;
- במקום חזקה;
- באישות;
- בכחונה;
- בממון;
- בערוב, פסול עדות ועוד;
- הכחשה במקצת;
- בעד אחד;
- בקרבן;
- בשבועה;
- באיסורים;
- בעד מפי עד.

סיכום תמציתי

גדרה

ההכחשה היא בעדות עצמה – שלא כהזמה, שהיא על גוף העדים, שהם לא ראו המעשה – כת אחת של עדים אומרת היה הדבר הזה, וכת שניה אומרת לא היה הדבר הזה, כגון עדים שבאו ואמרו ראינו שזה הרג את הנפש, או לזה מנה מפלוני ביום פלוני במקום פלוני, ואחר שהעידו ונבדקו באו שנים אחרים ואמרו לא היו דברים מעולם, שבאותו יום ובאותו מקום לא זה הרג את זה, ולא זה הלוח את זה, הרי זו הכחשה.

דינה של הכחשה שאין מאמינים לעדות האחרונים יותר משל הראשונים, ודוחים את שתי כתות העדים, ודברי שתיהן בטלים, ואפילו שני עדים מכחישים מאה עדים, אין המאה נאמנים יותר מהשנים, שבעדות, שנים כמאה ומאה כשנים. ואין עונשים את אחת מהן, לפי שאין אנו יודעים מי היא הכת השקרנית.

הוכחשו העדים בדבר שהכל רואים, כגון שהעידו על אחד שהרג את הנפש, ובא הרוג ברגליו והוא חי לפנינו, הרי הם ראויים ללקות מפני שעברו על הלאו של לא תענה ברעך עד שקרה. הוכחשו באופן כזה שלא בדיני נפשות, כגון שהעידו על האשה שמת בעלה ומותרת להינשא, ובא הבעל ברגליו, לוקים לדברי הכל.

הכחישו העדים האחרונים את הראשונים שלא בפניהם, נחלקו אמוראים, והלכה שמכחישים את העדים אף שלא בפניהם.

2. על ההבדלים בדין בין שתי הדעות בנוגע לבירוצים – הגודש של המידות – וערך נסכים.
אם נתקדשו, ובנוגע לדין "מלאים" של המידות במקדש, ראה ערך כלי שרת
הכחשה. 1. ט', טורים סד-קג.

במקום חזקה

עדות מוכחשת במקום חזקה קודמת, כגון שני עדים שמעידים שהדבר יצא מהחזקה הקודמת, ושנים אחרים מכחישים אותם, נחלקו בדבר בגמרא וגם להלכה, ורוב הראשונים סוברים שהוא ספק דרבנן, ומן התורה מעמידים על החזקה.

באישות

שנים אומרים מת בעלה של אשה, ושנים אומרים לא מת, וכן שנים אומרים נתגרשה, ושנים אומרים לא נתגרשה - הרי זו לא תינשא, ואם נישאת לאחר, או אף אם נישאת לאחד מהעדים המעידים שמת או נתגרשה, והיא אינה טוענת ברי לי שכן הוא, הרי זו תצא.

להלכה אמר רבי יוחנן שנים אומרים מת, ושנים אומרים לא מת - ונישאת לאחד מעדיה ואומרת ברי לי - אם נישאת לא תצא; שנים אומרים נתגרשה, ושנים אומרים לא נתגרשה - אם נישאת תצא, ודעת רוב הראשונים שלא אמר בגירושין תצא אלא כשאמרו העדים הראשונים עכשיו גירשה.

בכהונה

מי שהוחזק אביו לכהן, ובאו שני עדים והעידו שהוא בן גרושה או בן חלוצה, ושנים אחרים מכחישים ואומרים שהוא כהן כשר, מעמידים שנים כנגד שנים, והכהן בחזקתו הראשונה שהוא כשר. רוב הראשונים סוברים שחזקה זו היא חזקת אביו שהיה מוחזק לכהן; ויש סוברים שהחזקה היא שכהן זה עצמו הוחזק קודם לכן לכשר על פי עד אחד שהעיד עליו, אבל חזקת האב אינה מועילה לו, כיון שאין אנו דנים על האב כלל.

בממון

הכחשה במקום חזקת ממון, כגון שנים אומרים על שטר שהוא פסול, ושנים מכחישים ואומרים שהוא כשר, מעמידים שנים נגד שנים ומעמידים הממון בחזקת בעליו, היינו בחזקת הלוי, ופטור מלשלם.

בעירוב, פסול עדות ועוד

המניח עירובי-תחומין בתרומה טהורה ונטמאת, וכת עדים אומרת נטמאת מבעוד יום ואינו עירוב, שבשעת קנין העירוב בין-השמשות כבר לא היה ראוי לאכילה, וכת אחת אומרת משחשכה נטמאת, וכבר קנה העירוב - נחלקו תנאים אם זה ספק עירוב או שעירוב כשר הוא.

שנים שהעידו על אחד שהוא פסול בעבירה מהעבירות הפוסלות אותו לעדות, ובאו שנים אחרים והכחישו ואמרו לא עשה עבירה זו ולא נפסל - הרי זה ספק פסול, לפיכך לא יעיד, ואין מוציאים ממון בעדותו, ולא ידון עד שיעשה תשובה. ויש חולקים וסוברים שמעמידים את האדם על חזקת כשרות הקודמת שהיתה לו, והוא כשר לעדות.

הכחשה במקצת

עדים שהוכחשו במקצת עדותם, אם בטלה כל העדות, אף במקצת שלא הוכחשו, כגון זה אומר קרקע זו של אבותי, וזה אומר של אבותי, והביא האחד עדים שהיא של אבותיו וגם שאכלה שני חזקה, והשני הביא עדים שאכלה הוא אותן השנים, ונמצא שהעדים הראשונים הוכחשו רק במקצת עדותם, היינו באכילת שני חזקה, נחלקו אמוראים בדבר, והלכה שמעמידים עדות של אכילה נגד עדות שניה של אכילה, ובטלה, שהרי מכחישים זו את זו, אבל עדות האבות שלא הוכחשה קיימת, והקרקע בחזקת שהיא של אבותיו.

בעד אחד

עד אחד אומר על אשה שמת בעלה, ועד אחד מכחישו ואומר לא מת, הרי זו לא תינשא אם באו שני העדים בבת אחת, ואם נישאת - תצא.

עד אחד אומר מת בעלה והתירוה להינשא, ואחר כך בא עד אחד ומכחישו ואומר לא מת, הרי זו לא תצא מהיתרה הראשון.

שנים שהכחישו את העד שאמר מת, אפילו שבאו אחר שכבר התירוה על פיו, ואפילו אם כבר נישאת - הרי זו תצא, שאין דבריו של אחד במקום שנים.

עד אחד אומר נתקדשה, ועד אחד אומר לא נתקדשה, כיון ששניהם אומרים שהיתה פנויה, וזה שאומר נתקדשה הרי הוא אחד, ואין דבריו של אחד במקום שנים, לכן אם נישאת לא תצא, אבל לכתחילה לא תינשא.

עד אחד אומר נתגרשה, ועד אחד אומר לא נתגרשה, שניהם מעידים באשת איש, וזה שאומר נתגרשה הרי הוא אחד, ואין דבריו של אחד במקום שנים, ואפילו אם נישאת - תצא.

בקרבן

עד אחד אומר אכל חלב, ועד אחד אומר לא אכל - או שאומר שומן אכל - מביא אשם-תלוי.

הבא על אשת איש, שעד אחד אומר מת בעלה, ועד אחד אומר לא מת - כתבו ראשונים שחייב באשם תלוי.

באיסורים

שני עדים המכחישים זה את זה באיסורים, ובאו שניהם בבת אחת - שהשני העיד בתוך-כדי-דבור של הראשון - עד

אחד בהכחשה אינו כלום, שהעד המוכחש, היינו הראשון, שבא לאסור הדבר, אינו נאמן. ויש חולקים וסוברים שהעד השני המכחיש, אינו נאמן, והדבר אסור מספק, כשאין בעל הדבר מכחיש העד הראשון.

באו זה אחר זה – יש מהראשונים סוברים שהראשון חשוב כשנים, מכיון שהאמינתו תורה, והעד הבא אחריו ומכחישו אינו נאמן, בין שהראשון העיד להיתר, כגון שעד אחד אמר טבל זה מתוקן, ועד אחר מכחישו, ובין שהעיד לאיסור, כגון עד אחד שאמר יין זה נתנסך, ובא עד אחר ומכחישו. ויש חולקים וסוברים שבאיסורים שאין צריך שני עדים כלל, אין הראשון חשוב כשנים, והשני נאמן להכחישו.

הבודק את הריאה ואמר שמצא בה סירכא שלא כסדרן, שהיא טרפה, ובודק אחר מכחישו ואומר כסדרן היתה, שהיא כשרה, מעמידים הבהמה בחזקת היתר, שכיון שנשחטה – הותרה, והוא שבאו שניהם בבת אחת.

בעד מפי עד

עד שהעיד מה ששמע מפי עד אחד – באותם הדברים שעד מפי עד נאמן – ובא הראשון והכחיש, יש מהראשונים סוברים שאין השני שאמר בשמו נאמן; ויש חולקים וסוברים שלעולם אין הראשון יכול להכחישו.

גדרה

ההכחשה היא בעדות עצמה – שלא כהזמה (ראה ערכו), שהיא על גוף העדים, שהם לא ראו המעשה (ראה ערך הזמה) – כת אחת של עדים אומרת היה הדבר הזה, וכת שניה אומרת לא היה הדבר הזה, כגון עדים שבאו ואמרו ראינו שזה הרג את הנפש, או לזה מנה מפלוני ביום פלוני במקום פלוני, ואחר שהעידו ונבדקו (ראה ערך דרישה וחקירה) באו שנים אחרים ואמרו לא היו דברים מעולם, שבאותו יום ובאותו מקום לא זה הרג את זה, ולא זה הלוח את זה, הרי זו הכחשה (רמב"ם עדות יח ב; טור חושן משפט לח).

על הזמה והכחשה ביחד אם זוהי הכחשה או הזמה, ראה ערך הזמה.

דינה דינה של הכחשה שאין מאמינים לעדות האחרונים יותר משל הראשונים (ראה בבא קמא עב ב: תרי ותרי ניהו מאי חזית וכו') – שלא כהזמה, שהאחרונים נאמנים (ראה ערך הזמה²) – ודוחים את שתי כתות העדים (רמב"ם עדות יח א), ודברי שתיהן בטלים (טור חו"מ לא ולח)³, ואפילו שני עדים מכחישים מאה עדים, אין המאה נאמנים יותר מהשנים, שבעדות, שנים כמאה ומאה כשנים (רמב"ם שם. וראה יומא פג א). ואין עונשים את אחת מהן, לפי שאין אנו יודעים מי היא הכת השקרנית (רמב"ם שם ב; טור שם לח).

הוכחשו בדבר הוכחשו העדים בדבר שהכל רואים, כגון שהעידו על הנראה לכל אחד שהרג את הנפש, ובא הרוג ברגליו והוא חי לפנינו, הרי הם ראויים ללקות מפני שעברו על הלאו של לא תענה בְּרֵעֶךָ עֵד שֶׁקָרַ (שמות כ יב. וראה ערך לא תענה וערך עדות), אלא שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים אם כשיוזמו אחר כך יהיו נהרגים כעדים זוממים, והרי זו לאו שניתן לאזהרת מיתת בית דין (ראה ערכו), ואין לוקים עליו, או שאף כשיוזמו אחר כך לא יהיו נהרגים, מפני שכבר הוכחשו קודם לכן, ולכן לוקים עכשיו (ראה בבא קמא עב ב מחלוקת אמוראים אם הכחשה תחילת הזמה, וראה ערך עדים זוממים).

הוכחשו באופן כזה שלא בדיני נפשות, כגון שהעידו על האשה שמת בעלה ומותרת להינשא, ובא הבעל ברגליו (ראה יבמות פח א ותוספות ד"ה אתא), לוקים לדברי הכל (מנחת חינוך מצוה לו).

על שתי כתי עדים המכחישות זו את זו, אם הם נפסלים לעדיות אחרות, ראה ערך פסולי עדות.

הכחשה שלא הכחישו העדים האחרונים את הראשונים שלא בפני העדים

2. בטעם שאין האחרונים נאמנים במיגו שהיו יכולים להזים את הראשונים, ראה ערך מגו. 3. בגדר דחייה זו ראה משנה למלך טוען ונטען טו יא, וש"ך חו"מ פז טו, ומנגד דעת קצות החושן שם סק"ח וקונטרס הספקות ז ז.

בפניהם, נחלקו אמוראים:

• רב ששת אמר הכחשה תחילת הזמה (ראה ערך עדים זוממים), וכשם שאין מזימים את העדים אלא בפניהם (ראה ערך הזמה), כך אין מכחישים את העדים אלא בפניהם (כתובות יט ב ו א).

• ורב נחמן אמר אילו היו העדים הראשונים לפנינו והיו מכחישים אותם, לא היינו משגיחים בהם, שהרי זו עדות מוכחשת, עכשיו שאינם לפנינו, שיש לומר אילו היו כאן היו מודים לעדים המכחישים, איך נאמין להם (שם כ א), וכן אמר רבי אבהו מכחישים את העדים שלא בפניהם (שם), וכן הלכה (רמב"ם עדות יח ה).

על הזמה שלא בפניהם אם היא הכחשה, ועל שאר פרטים בהזמה אם הם הכחשה, ראה ערך הזמה.

על הכחשת העדים זה את זה בדרישה וחקירה, ראה ערך דרישה וחקירה.

במקום חזקה

הדין עדות מוכחשת במקום חזקה קודמת, כגון שני עדים שמעידים שהדבר יצא מהחזקה הקודמת, ושנים אחרים מכחישים אותם, נחלקו בדבר בגמרא:

• יש סוברים שהדבר נשאר בספק דאורייתא, ואין מעמידים על החזקה הקודמת (לשון א ביבמות לא א⁴).

• ויש סוברים שמן התורה אומרים העמד שנים נגד שנים, והעמד הדבר על חזקתו הקודמת, אלא שמדרבנן אין מעמידים בשנים נגד שנים על החזקה, והדבר אסור בספק מדרבנן (מסקנת הגמרא ביבמות שם).

להלכה נחלקו בדבר ראשונים, יש סוברים בתרי ותרי – שני עדים נגד שנים אחרים – שהוא ספק דאורייתא (רמב"ם בבא מציעא ו בסוגיית תקפו כהן ד"ה ואפשר; ריטב"א קדושין סו א ד"ה ויש בשם מורו; ר"ן כתובות כב ב ד"ה ומדאמרין בשם איכא מאן דבעי); ורוב הראשונים סוברים שהוא ספק דרבנן, ומן התורה מעמידים על החזקה (תוספות יבמות שם ד"ה שתי; ריטב"א קדושין שם בשם הר"י ומורו; ר"ן כתובות שם בשם אחרים⁵. אם חכמים החמירו בתרי ותרי באישות בלבד או בשאר איסורים. ראה בפרקים הבאים).

4. וראה להלן: בערוב, פסול עדות ועוד, שלרש"י ורשב"א וריטב"א עירובין לה ב יש אמוראים שסוברים שמחלוקת תנאים היא אם בתרי ותרי מעמידים על החזקה. 5. וראה שו"ת רדב"ז ד אלף קכח (נו) שלדעת רוב הפוסקים הוא

נישאת לאחד מעדיה נישאת לאחר מעדיה, ואף אומרת ברי לי ואומרת ברי לי שמת בעלי או שנתגרשתי ממנו, נחלקו תנאים בדבר:

חכמים סוברים לא תצא (בריתא בכתובות כב ב, וכפירוש רב ששת בגמרא שם), מפני שחזקת אשה מדייקת להינשא מערערת חזקת אשת איש הקודמת, ואין כאן אלא ספק השקול, וכששניהם טוענים ברי אין להוציא (תוספות שם ד"ה הבא, בשם רבינו תם) ⁸; ורבי מנחם בר יוסי סובר שאם באו עדים המכחישים ואומרים לא מת קודם שנישאת – תצא, ואם נישאת קודם שבאו עדים אלו – לא תצא (כתובות שם) ⁹.

דין זה להלכה להלכה אמר רבי יוחנן שנים אומרים מת, ושנים אומרים לא מת – ונישאת לאחד מעדיה ואומרת ברי לי – אם נישאת לא תצא; שנים אומרים נתגרשה, ושנים אומרים לא נתגרשה – אם נישאת תצא (כתובות כב ב). ונחלקו אמוראים בדעתו:

• רבא אמר ראה רבי יוחנן דבריו של רבי מנחם בר יוסי ביגרשושין, ולא ראה דבריו במיתה, לפי שבמיתה אם יבוא בעלה לא תוכל להכחישו, ואם לא היה ברי לה שמת היתה יראה מלהינשא, אבל בגירושושין אף אם יבוא בעלה ויאמר לא גרשתיך תוכל להכחישו, ואף שאין אשה מעיזה פניה בפני בעלה, כיון שיש עדים המסייעים לה – מעיזה (ראה ערך אין אשה מעיזה כרך א), ולכן לא תדייק יפה בתחילה (גמרא שם ורש"י).

• רב אסי אמר שאף בגירושושין סובר כחכמים שלא תצא, ולא אמר בגירושושין תצא אלא כשאמרו העדים הראשונים עכשיו גירשה, שאנו אומרים אם האמת כדבריהם תראה האשה את הגט, שבזמן מועט אינו נאבד (גמרא שם ורש"י).

אף הראשונים נחלקו להלכה:

• יש פוסקים כרבא בדעת רבי יוחנן, לחלק בין מיתה לגירושושין (רבינו חננאל הביאו הרא"ש כתובות ב כח).

• אבל רוב הראשונים פוסקים כרב אסי (רי"ף ורא"ש כתובות שם; ריטב"א ורבינו יונה בשיטה מקובצת שם; רמב"ם גרושין יב ז; טוש"ע אהע"ז קנב ג).

כשרות ילדיה נישאת לאחד מעדיה ואומרת ברי לי, שלא תצא, וילדה בנים – יש מהאחרונים סוברים שהם ספק ממזרים, שהרי הם אינם יכולים לומר ברי לנו, וגם האחרים שישאו אותם אינם יודעים (שו"ת נודע ביהודה קמא אהע"ז סה); ויש חולקים וסוברים שכיון שלא תצא – הבנים כשרים (בית מאיר ושו"ת ברית אברהם הביאם בפתחי תשובה קנב סק"ג; אור שמח גרושין יב ז, וראה שם טעמיו ¹⁰).

כשנתיבטה שנים שהעידו באשה שמת בנה ואחר כך מת בעלה, וזקוקה ליבום, ונתיבמה, ובאו עדים והכחישו ואמרו חילוף הדברים שמת בעלה ואחר כך מת בנה, והיא על בעלה השני באיסור אשת-אח (ראה ערכו), הרי זו לא תצא, שאין העדים האחרונים נאמנים יותר מן הראשונים (יבמות צג ב), בטעם הדבר שאין מעמידים אותה בחזקת איסור, שהיתה אסורה ליבם עד שמת בנה, נחלקו ראשונים:

במקום שתי בשנים כנגד שנים, במקום שיש שתי חזקות חזקות מסייעות לכת אחת של העדים, הולכים אחר החזקות, אפילו לסוברים שבחזקה אחת אין הולכים אחר החזקה (עירובין לו א, ורש"י ד"ה רבא וד"ה התם, וריטב"א שם ד"ה רבא).

וכתבו אחרונים שאין הדברים אמורים אלא לסוברים שנים ושנים הוא ספק מדרבנן, שמן התורה מעמידים על החזקה, אלא שחכמים החמירו, ולכן יש לומר שלא החמירו אלא בחזקה אחת ולא בשתי חזקות, אבל לסוברים שנים ושנים הוא ספק של תורה, אין לחלק בין חזקה אחת לאלף חזקות, שמן התורה מסלקים את כל החזקות במקום עדים (שו"ת רבי עקיבא איגר קמא קלו; שב שמעתא שמעתא ו יז. וראה ערך חזקה).

בתרי ותרי והרוב מסייע לשנים, ראה ערך רוב. בתרי ותרי ויש מיגו לשנים, ראה ערך מגו.

באישות

שנים אומרים מת בעלה של אשה, ושנים אומרים לא מת, וכן שנים אומרים נתגרשה, ושנים אומרים לא נתגרשה – הרי זו לא תינשא, ואם נשאת לאחר, או אף אם נישאת לאחד מהעדים המעידים שמת או נתגרשה, והיא אינה טוענת ברי לי שכן הוא, הרי זו תצא (כתובות כב ב; רמב"ם גרושין יב ז וכג; טוש"ע אבן העזר יז מב, ושם קנב ג) ⁶, מפני שהיא ספק אשת איש (רמב"ם שם כג, וטוש"ע יז שם), ואחר הבא עליה חייב באשם-תלוי (ראה ערכו. גמרא שם), והולד הוא ספק ממזר (רמב"ם שם ז וטוש"ע קנב שם, וראה שם בבית שמואל סק"ח).

ואפילו לסוברים שנים ושנים הוא ספק דרבנן, ומדאורייתא מעמידים על חזקה הקודמת (ראה לעיל: במקום חזקה; חז"ן), והרי היתה עד עכשיו בחזקת אשת איש, מכל מקום אינה ודאית אשת איש, שהבא עליה יהיה בחיוב חטאת ודאית, לפי שנגד חזקת אשת איש יש חזקה שאשה הנישאת מדייקת לברר אם מותרת להינשא (תוספות יבמות פח ב ד"ה והבא; תלמיד רבינו יונה בשיטה מקובצת כתובות שם).

ויש מהראשונים סוברים שלא אמרו שהיא באשם תלוי אלא לדעת האומרים שנים ושנים הוא ספק דאורייתא, ואין מעמידים על החזקה, אבל לסוברים שהוא ספק דרבנן, ומן התורה מעמידים על החזקה, אף כאן היא בחזקתה הקודמת, שהיתה אשת איש, והבא עליה בחיוב חטאת (רשב"א יבמות פח ב; ריטב"א קדושין סו א).

נישאת קודם שבאו העדים המכחישים נישאת קודם שבאו העדים המכחישים ואומרים לא מת ולא נתגרשה – יש סוברים שלא תצא, אפילו שנישאת לאחר, או לאחד מעדיה ואינה אומרת ברי לי, שכיון שנישאת בהיתר כבר יצאה מחזקת אשת איש (ראב"ן יבמות קכב ד"ה ואם באו, וראה באור דבריו בשו"ת צמח צדק החדש אהע"ז רצה ה; שער המלך גרושין יב ב דעת הרשב"א והסכים לו); ורוב הפוסקים סוברים שאפילו אם נתערערה חזקת אשת איש עדיין היא בספק השקול עכשיו שבאו עדים המכחישים, ותצא (מהר"י בי רב, הביאו בשער המלך שם, וכן דעת רבנו ירוחם בשם רמ"ה בנתיב כה ג) ⁷.

ספק דרבנן, וכן כתב בתומים לד ס"ק כז, ובשב שמעתא שמעתא ו יז, שכן דעת רוב הפוסקים. ⁶ וראה ערך אין אשה מעיזה פניה למה כשנישאת לאחר אין מאמינים לאשה כדין האשה שאומרת גירשני בעלי. ⁷ וגם בצמח צדק שם כתב שבטלה דעת הראב"ן ועוד נגד דעת כל הפוסקים. ⁸ ויש

מהראשונים שכתב שאין חזקה מועילה רק למי שמסופק, אבל באומר ברי לי – אין חזקה מועילה (רשב"א קידושין סו א). ⁹ וראה בדעתו בפני יהושע כתובות שם, ובשו"ת חכם צבי ב. ¹⁰ וראה חידושי רבי שמעון הכהן שקאפ לכתובות כג שהבא נאמן מדין יכיר.

הענין ולא ראו שום קדושין, הרי זו הכחשה, ודינה כשנים אומרים נתקדשה ושנים אומרים לא נתקדשה, שכל כך לא עשו בצנעא (מאירי שם בשם גאונים; תלמידי הרשב"א בשיטה מקובצת שם, וכתבו שהוא הדין בגרושין; רבנו ירוחם נתיב כג ג; בית שמואל שם סק"א¹¹).

בכהונה

הדין מי שהוחזק אביו לכהן, ובאו שני עדים והעידו שהוא בן גרושה או בן חלוצה (ראה ערך חלל), ושנים אחרים מכחישים ואומרים שהוא כהן כשר, מעמידים שנים כנגד שנים, והכהן בחזקתו הראשונה שהוא כשר (כתובות כו ב, ורש"י ד"ה אן אסקין; רמב"ם איסורי ביאה כ טז; טוש"ע אהע"ז ג ז).

רוב הראשונים סוברים שחזקה זו היא חזקת אביו שהיה מוחזק לכהן (תוספות שם ד"ה אן, ושיטה מקובצת שם בשם כמה ראשונים; רמב"ם שם; טוש"ע שם); ויש סוברים שהחזקה היא שכהן זה עצמו הוחזק קודם לכן לכשר על פי עד אחד שהעיד עליו (רש"י כתובות שם), אבל חזקת האב אינה מועילה לו, כיון שאין אנו דנים על האב כלל (ראה רש"י קדושין סו א ד"ה סמוך בחזקת האם).

כלפי מה נחלקו ראשונים כלפי מה מעמידים אותו על מועילה החזקה חזקתו הראשונה:

- יש שכתבו שאין מעמידים אותו על חזקתו אלא לאכילת תרומה דרבנן, אבל לא לתרומה של תורה, או לעבודה במקדש, אלא שיש מהם סוברים שהדבר תלוי במחלוקת אם תרי ותרי הוא ספק של תורה, או ספק דרבנן (ראה לעיל: במקום חזקה; הדין), שאם הוא ספק דאורייתא אין מעמידים אותו על חזקתו אלא לאכול בתרומה שמדרבנן, ואם הוא ספק דרבנן, ומדאורייתא מעמידים על חזקתו, מותר לאכול אף בתרומה של תורה (ר"ן כתובות י ב ד"ה איכא למידק, וכן מפורש בריטב"א קדושין סו א ד"ה היכי בשם יש מרבותינו בתירוץ א; ב"ח אהע"ז ג בדעת הרמב"ם).

- יש שנראה מדבריהם שאם הוא ספק דאורייתא, אסור לאכול אף בתרומה דרבנן, אלא שאם הוא ספק דרבנן, מותר לאכול בתרומה דרבנן, אבל בתרומה של תורה אסור לאכול אף אם הוא ספק דרבנן (תוספות כתובות שם ד"ה אן בשם ר"י; ריטב"א כתובות שם בדעת רש"י, וקדושין שם בשם ר"י. ועי' ר"ן כתובות שם בשם אחרים).

- יש סוברים שבין אם תרי ותרי הוא ספק דאורייתא, ובין אם הוא ספק דרבנן אסור באכילת תרומה של תורה, ומותר בתרומה דרבנן (שיטה מקובצת שם כו ב בשם הרשב"א).

- יש סוברים שאף אם תרי ותרי הוא ספק דאורייתא הרי זה רק לענין לעשות מעשה לכתחילה, היינו להשיא בתו ואלמנתו לכהונה, אבל מניחים אותו במה שהוחזק עד עתה, ואם אכל עד עתה אפילו בתרומה של תורה אין מורידים אותו ממנה (ריטב"א קדושין שם בשם אחרים).

על קול שיצא שהוא חלל והוכחש הקול בעד אחד ראה ערך קול.

נשבויה שנים אומרים נשבית (ראה ערך שבויה) והיא טהורה, וכשרה לכהונה, ושנים אומרים נשבית והיא טמאה, ופסולה לכהונה, לא תינשא, ואם נישאת – לא תצא (ירושלמי יבמות י א), שמעמידים אותה על חזקת כשרות, שלא הורעה חזקתה, משום שאף אם נשבית אין אנו יודעים אם נטמאת, ואינה אסורה

- יש סוברים שהדברים אמורים שהאשה והיבם אומרים ברי, ולכן אפילו שתרי ותרי הוא ספק דרבנן, ומן התורה מעמידים על חזקה, מועילה טענת ברי שלא להוציאה מן היבם (תוספות שם ד"ה מאי חזית, ע"י מהרש"א שם בדעתם).

- יש סוברים שחזקה שאשה מדייקת להינשא מערערת את חזקת האיסור (תוספות כתובות כו ב ד"ה אן).

- יש מפרשים שכאן לא הוחזק איסור אשת אח כלל, כיון שבודאי מת, וישנה אפשרות שאיסור אשת אח פקע, אם הבן מת תחילה, ומה ראית לסמוך על האחרונים, תסמוך על הראשונים (רבנו ירוחם נתיב כג ג בשם הרמ"ה, ראה שער המלך גרושין יב ו בדעתו), אבל אם העדים האחרונים אומרים עדיין הבן קיים – תצא, כיון שמתחילה היתה חזקה של הבן, ועדיין לא נפקעה (רבנו ירוחם שם).

הכחשה שנים אומרים נתקדשה אשה זו, ושנים אומרים **בטעשה הקדושין** לא נתקדשה, בין שזרק לה קדושין ושנים אומרים שהיה קרוב לו ואינה מקודשת, ושנים אומרים קרוב לה ומקודשת, ובין שהשנים אומרים שמעולם לא היה לה ספק קדושין, הרי זה כשנים אומרים נתגרשה ושנים אומרים לא נתגרשה, שאם נישאת לאחר – תצא, ואם נישאת לאחד מעדיה ואומרת ברי לי שלא נתקדשתי – לא תצא (טוש"ע אבן העזר מז ב, וראה בית יוסף שם).

ואף שהאשה עומדת בחזקת פנויה, אין מעמידים אותה על חזקתה בנישאת לאחר, אם מפני שתרי ותרי הוא ספק של תורה, ומדאורייתא אין מעמידים על החזקה (רמב"ן קדושין סו א ד"ה ויש וריטב"א שם בשם רבותני; מאירי ותוספות ר"י כתובות כג א), ואם מפני שאף על פי שמן התורה היא בחזקתה, הרי על כל פנים מדרבנן היא בספק, שהרי מדרבנן לדברי הכל אין מעמידים על חזקתה (תוספות כתובות שם ד"ה מאי שנא ותוספות הרא"ש שם).

נישאת קודם שבאו העדים שאומרים נתקדשה, כתבו אחרונים שלא תצא, מפני שמן התורה מעמידים אותה על חזקת פנויה, ומשום איסור דרבנן אין מוציאים אותה מבעלה כשנישאת בהיתר (שו"ת רדב"ז ד אלף קכט (נז); שו"ת מהרי"ט א יז); ויש שסובר שאף בנישאת בהיתר תצא (מהר"י בי רב נז).

כשאומרים לא ראינו שנתקדשה או נתגרשה שנים אומרים ראינוה שנתקדשה, ושנים אומרים לא ראינוה שנתקדשה, אף שדרים עמה בחצר אחת, הרי זו לא תינשא לאחר, ואם נישאת תצא – ואפילו אם נישאת לאחד מעדיה שאמרו לא ראינו (ר"ן כתובות פרק ב; בית שמואל מז סק"א) – שלא ראינו אינה ראייה (ראה ערכו), שמצוי שמקדשים בצנעא (רב אשי בכתובות כג א; רמב"ם אישות ט ל; טוש"ע אהע"ז מז א).

הוא הדין בשנים אומרים נתגרשה, ושנים אומרים לא נתגרשה, שאף שגרים באותה חצר אין בכך הכחשה, שרגילים לגרש בצנעא, ואין לא ראינו ראייה, אלא שלכתחילה לא תינשא משום לזות שפתים, אבל אם נישאת לאחר – לא תצא (גמרא שם; רמב"ם גרושין יב ח; טוש"ע שם קנב ד); ויש שכתב שבזמן הזה שהנהיגו חומרות רבות בנתינת הגט, אף אם אומרים לא ראינו שנתגרשה יש בזה משום הכחשה (ים של שלמה כתובות ב לד).

אמרו העדים שהיו באותו מעמד ובאותה שעה ונתנו לבם על

אומרים שדוקא אם היו העדים מזומנים לאותו עסק.

11. וראה הגהות רבי עקיבא איגר הביאו בפתחי תשובה שם סק"א שיש

ונחלקו בכך אחרונים:

• יש שכתבו שהדברים אמורים לסוברים ששנים נגד שנים הוא ספק דרבנן, ומן התורה מעמידים על החזקה הקודמת (יבמות שם), ולא החמירו חכמים שלא להעמיד על החזקה אלא באיסורים, אבל בממון הדבר עומד על דין של תורה, שהולכים אחר החזקה הקודמת (שו"ת רבי עקיבא איגר קמא סוף סימן קלו, וראה תומים עה ס"ק יט).

• יש שכתבו שאפילו אם שנים ושנים הוא ספק דאורייתא, אין תפיסה מועלת נגד חזקת הבעלים הקודמים, שקרקע אינה נתפסת (קונטרס הספקות ח ז בדעת הרשב"א בתשובה תתקעב, והרמב"ן בבא מציעא ו א. וראה תקפו כהן להשי"ך נח, וראה ערך תפיסה).

ויש מצדדים לומר שאם שנים ושנים הוא ספק דאורייתא מסלקים את שתי החזקות, היינו החזקה הקודמת של המוכר וחזקת המוחזק של הלוקח, ויחלקו (חידושי רבי עקיבא איגר לכתובות כ א).

בעירוב, פסול עדות ועוד

בעירוב המניח ערובי-תחומין (ראה ערכו) בתרומה טהורה ונטמאת, וכת עדים אומרת נטמאת מבעוד יום ואינו עירוב, שבשעת קנין העירוב בין-השמשות (ראה ערכו) כבר לא היה ראוי לאכילה, וכת אחת אומרת משחשכה נטמאת, וכבר קנה העירוב – רבה ורב יוסף אומרים שמחלוקת תנאים בדבר: רבי מאיר ורבי יהודה אומרים הרי זה ספק עירוב (ראה ערך עירובי תחומין דינא), ורבי יוסי ורבי שמעון אומרים שעירוב כשר הוא (עירובין לה ב).

בפסול עדות שנים שהעידו על אחד שהוא פסול בעבירה מהעבירות הפוסלות אותו לעדות, ובאו שנים אחרים והכחישו ואמרו לא עשה עבירה זו ולא נפסל – הרי זה ספק פסול, לפיכך לא יעיד, ואין מוציאים ממון בעדותו, ולא ידון עד שיעשה תשובה (רמב"ם עדות יב ג, על פי כתובות כב א, ורש"י והרי"ף שם; וטושי"ע חו"מ לד כח), ואפילו לסוברים שבתרי ותרי מן התורה מעמידים הדבר על החזקה הקודמת, והרי יש לו לאותו שהעידו עליו חזקת כשרות, מכל מקום כיון שמדרבנן אין מעמידים על החזקה, וספק דרבנן הוא, אף כאן פוסלים אותו מדרבנן (רא"ש כתובות ב כא. וראה ר"ן שם ט א בדעת הרי"ף).

ויש חולקים וסוברים שמעמידים את האדם על חזקת כשרות הקודמת שהיתה לו, והוא כשר לעדות (הלכות גדולות הלכות עדות; תוספות שם ד"ה תרי בשם ר"י; המאור שם ט א), ואף שבתרי ותרי הרי לכל הפחות הוא ספק דרבנן, לא החמירו חכמים אלא באיסורים ולא בממון (שיטה מקובצת שם, וכן כתב מהרש"א כתובות כו בתוספות ד"ה אג"י¹⁵), או שלא אמרו לפסול אדם ולעשותו רשע בעל כרחו (מהרש"ל בחכמת שלמה כתובות שם).

על שתי כתי עדים המכחישות זו את זו, אם כל כת מהן כשרה לעדיות אחרות, שהרי כל אחת מהן היא ספק פסולה, ראה ערך פסולי עדות.

בטומאה שנים אומרים נטמא ושנים אומרים לא נטמא – ברשות היחיד טמא, וברשות הרבים טהור (תוספתא טהרות ו, והובאה בר"ש שם ה ט¹⁶. וראה להלן: בעד אחד; בטומאה).

שמח עדות כא א. ¹⁵ ראה תומים לד ס"ק כז שמצדד לומר שדוקא בקיום שטרות שהוא מדרבנן הכשירו אותו. ¹⁶ וראה ר"ש שם שתמה הלא מדרבנן לכל הפחות הוא ספק, ולמה טהור ברשות הרבים, וראה תפארת ישראל שם ושב שמעתתא שמעתא א ח במה שכתבו ליישב.

מן התורה (חידושי מהרי"ט לקדושין יב ב בפירוש דברי התוספות שם ד"ה אם¹². וראה ערך שבויה, ושם שנישאת היינו שהתירו להינשא).

שנים אומרים נשבית ושנים אומרים לא נשבית, אנו חיים מפה (רבי יוסי בירושלמי שם), שהרי זה כאילו אין כאן עדים כלל, מאחר שמכחישים אלו את אלו, ונאמנת לומר נשבית וטהורה אני (קרבן העדה שם, ורצונו לומר שתינשא לכתחילה לכהן, ראה ערך שבויה¹³).

בממון

כשטר שהוא ספק פסול הכחשה במקום חזקת ממון, כגון שנים אומרים על שטר שהוא פסול, ושנים מכחישים ואומרים שהוא כשר, מעמידים שנים נגד שנים ומעמידים הממון בחזקת בעליו, היינו בחזקת הלזה, ופטור מלשלם (כתובות כ א ורש"י). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאם יחזור המלוה ויתפוס מהלוה, אין מוציאים מידו, שעכשיו הרי כבר הוא המוחזק, ואנו אומרים שוב העמד שנים נגד שנים והעמד הממון על חזקתו של עכשיו, ולכן אפילו כשלא תפס, אין קורעים את השטר, אלא שאין גובים בו (רש"י כתובות שם ד"ה ואוקי; ריטב"א כתובות שם ד"ה ורבינו בשם הרי"ף; ורא"ש שם ב יג; וטושי"ע חו"מ מז לא), ויש שהסבירו דבריהם לפי שתרי ותרי הוא ספק דאורייתא, ואין מעמידים על חזקה קודמת אפילו באיסורים, ולכן אף בממון אין מעמידים הממון בחזקת הלזה אלא מפני שעכשיו הממון אצלו, ואין להוציא מיד המוחזק מספק, אבל לא מפני שיש לו חזקה קודמת הנקראת "חזקת-מרא-קמא" (ראה ערכו), ולפיכך כשהמלוה תפס שעכשיו הוא המוחזק, אין מוציאים מידו (רמב"ן בבא מציעא ו א ד"ה ואפשר, וריטב"א כתובות שם בטעם שיטה זו בתפס המלוה; שו"ת הרשב"א סוף סימן תתקעב בדעת ר"ח).

• ויש סוברים שמעמידים לגמרי בחזקת הלזה, ואף אם תפס המלוה מוציאים מידו (רא"ש כתובות שם; תוספות ר"י שם), ויש שהסבירו דבריהם לפי שתרי ותרי מן התורה מעמידים על חזקה קודמת, אלא שמדרבנן מחמירים באיסורים, אבל בממון מעמידים על חזקת מרא קמא שהוא הלזה (ראה ריטב"א כתובות שם, וכן כתב בקונטרס הספקות ב ד. וראה על כך בערך חזקה ובערך תפיסה).

כשטר שהוא ספק פרוע שנים מעידים על שטר שהוא פרוע, ושנים מכחישים ואומרים שאינו פרוע, כיון ששטר זה הוא ספק פרוע – אין גובים בו, ואין קורעים אותו (שו"ת עא סק"ב, וראה הוכחותיו לכך¹⁴).

ויש מהראשונים סוברים שמעמידים השטר על חזקתו וגובה בו (שו"ת הרי"י מיגאש קעב, וראה אמרי בינה עדות מו שהאריך בבאור דעתו).

בקרקע הכחשה במקום חזקה קודמת בקרקע, כגון מי שנשתטה ומכר קרקע, ושני עדים מעידים שמכר כשהוא שוטה, שאין מעשיו כלום (ראה ערך שוטה), ושנים מכחישים ואומרים שמכר כשהיה בריא (ראה כתובות כ א, וביבמות לא א הגירסא להיפך), מעמידים שנים נגד שנים, ומעמידים הקרקע בחזקת השוטה (יבמות שם, וכתובות שם; בית יוסף חו"מ רלה, ורמ"א בשו"ע שם כא).

¹² וראה שו"ת נחלת יהושע כד שפירש על פי המהרי"ט גם דברי הירושלמי. ¹³ ובירושלמי שם מדמה רבי יוסי דין הראשון במכחישים זה את זה בנשבית וטהורה לדין זה, וראה שם בפני משה שמכל מקום בדין הראשון לכתחילה לא תינשא. ¹⁴ וראה בהסבר הדבר בשו"ת רבי עקיבא איגר קמא קלז, ובאור

על חזקתה הקודמת - מותרת בתרומה, ולא כתבו הראשונים שאסורה אלא באופן שהניחה את בעלה גוסס במדינה אחרת (מחנה אפרים בחידושיו לרמב"ם תרומות שם, וראה ערך גוסס).

נישאת לאותו עד ואומרת כרי לי שמת נישאת לאותו העד שאומר מת בעלה, והיא אומרת כרי לי שמת (על גדר כרי לי ראה לעיל: באישות) נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שדינה כמו בשנים אומרים מת, ושנים אומרים לא מת, ונישאת לאחד מעדיה - שהלכה שלא תצא (ראה לעיל שם. רמב"ם גרושין יב יט¹⁷; דעה א בשו"ע אהע"ז יז לו בסתם).

• ויש סוברים שעד אחד בהכחשה אינו כלום, ואף אם נישאת - תצא (רמב"ן יבמות ק"ח א ד"ה והרב; שו"ת הרא"ש לב ג, ושם נא ה; דעה ב בשו"ע שם בשם יש אומרים), ואינו דומה לשנים אומרים מת, ושנים אומרים לא מת, שיש שני עדים שמוציאים אותה מחזקת אשת איש, אבל כאן העמד עד אחד נגד עד אחד, ונשארת האשה בחזקת אשת איש (שו"ת הרא"ש שם. בדעת הטור ראה דרישה שם אות יז).

האם סותרת להינשא על פי העד עד אחד אומר מת בעלה והתירוה להינשא, ואחר כך בא עד אחד ומכחישו ואומר לא מת, הרי זו לא תצא מהיתרה הראשון (משנה יבמות ק"ז ב, וכפירוש הגמרא שם; רמב"ם גרושין יב יח; טוש"ע אהע"ז יז לז), שכל מקום שהאמינה תורה עד אחד הרי הוא כשנים, ועד אחד נאמן בעדות אשה כשני עדים בשאר עדויות (ראה ערך דבר שבערוה וערך עדות אשה), ואין דבריו של אחד במקום שנים (גמרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ונחלקו בדבר ראשונים:

• יש מהראשונים סוברים שלא אמרו לא תצא מהיתרה הראשון אלא לענין זה שאם נישאת לא תצא, אבל לכתחילה אסורה להינשא משום הכתוב: הָסֵר מִמֶּנּוּ עֲקָשׁוֹת פֶּה וְלִזְוֹת שְׁפָתַיִם הִרְחַק מִמֶּנּוּ (משלי ד כד. תוספות יבמות שם ד"ה הא לא, וכתובות כב ב ד"ה משום).

• יש סוברים שמן הדין מותרת להינשא לכתחילה, ואפילו איסור דרבנן ותקנת חכמים אין כאן, אלא מידה טובה בלבד הוא שמשום לזות שפתים לא תינשא (רא"ש יבמות טו ט).

• ויש חולקים לגמרי וסוברים שאפילו משום מידה טובה אין כאן (כסף משנה שם, ובבדק הבית לבית יוסף שם בדעת הרמב"ם, שלא הזכיר כלל לזות שפתים, וכן השמיט המחבר בשו"ע¹⁸).

כשהוכחש ע"י שנים שהכחישו את העד שאמר מת, אפילו שבאו שנים אחר שכבר התירוה על פיו, ואפילו אם כבר נישאת - הרי זו תצא, שאין דבריו של אחד במקום שנים (משנה יבמות ק"ז ב; רמב"ם גירושין יב יט; טוש"ע אהע"ז יז לז, וחלקת מחוקק ס"ק סט, ובית שמואל ס"ק קיד).

במה דברים אמורים כשהיה האחד שנישאת על פיו כמו השנים שבאו והכחישו אותו, כגון שנישאת על פי איש, ובאו שנים ואמרו לא מת, או שנישאת על פי אשה, או על פי עצמה, ובאו שתי נשים או שני פסולים של דבריהם (על פסולי תורה בנוגע לנאמנות בעדות אשה, ראה ערך עדות אשה) ואמרו לא מת; אבל עד כשר אומר מת, ונשים רבות מכחישות ואומרות לא מת, או פסולים אומרים לא מת, נחלקו בדבר שני לשונות בגמרא:

כשור שהרג את הנפש שנים שהעידו על שור שהרג את הנפש ונגמר דינו לסקילה, ובאו שנים אחרים והכחישו ואמרו לא הרג - הרי השור אסור בהנאה מספק (כריתות כד א, ותוספות שם ד"ה אס), אבל אין הורגים אותו מספק, שכמיתת בעלים כך מיתת השור (ראה ערך שור הנסקל), וכיון שאין הבעלים נהרגים בעדות מוכחשת, אף השור אינו נהרג (תוספות שם).

הכחשה במקצת

הדין עדים שהוכחשו במקצת עדותם, אם בטלה כל העדות, אף במקצת שלא הוכחשו, כגון זה אומר קרקע זו של אבותי, וזה אומר של אבותי, והביא האחד עדים שהיא של אבותיו וגם שאכלה שני חזקה (ראה ערך חזקת קרקעות), והשני הביא עדים שאכלה הוא אותן השנים, ונמצא שהעדים הראשונים הוכחשו רק במקצת עדותם, היינו באכילת שני חזקה, נחלקו אמוראים בדבר:

• רב נחמן אומר מעמידים עדות של אכילה נגד עדות שניה של אכילה, ובטלה, שהרי מכחישים זו את זו, אבל עדות האבות שלא הוכחשה קיימת, והקרקע בחזקת שהיא של אבותיו.

• ורבא אמר כל העדות בטלה, שעדות מוכחשה היא, ואפילו לדעת הסוברים - וכן הלכה (ראה ערך פסולי עדות) - ששתי כתי עדים המכחישות זו את זו כשרה כל כת בפני עצמה להעיד עדיות אחרות (ראה ערך הני"ל), אין הדברים אמורים אלא בעדות אחרת, אבל לא באותה עדות, וזו אותה עדות היא, שעל קרקע זו עצמה מעידים (בבא בתרא לא א וב ורשב"ם).

הלכה כרב נחמן (רשב"ם שם ד"ה אבל; רמב"ם טוען ונטען טו ה; טוש"ע חו"מ קמו כג).

ואינו דומה לעדות שבטלה מקצתה על ידי הזמה שבטלה כולה, כגון שעדים מעידים על אחד שגנב וטבח ומכר, והוזמו על עדות הטביחה, שבטלה גם עדות הגנבה (ראה ערך הזמה), לפי שעדים זוממים פסולים לעדויות אחרות, אבל עדי הכחשה כשרים הם לעדויות אחרות, ולפיכך על מקצת העדות שלא הוכחשו - לא הוכחשו (שיטה מקובצת בבא בתרא לא ב בשם רשב"א. וראה עוד חילוק במחנה אפרים עדות ו).

על הכחשה בעדות אשה אם בעלה מת או נהרג, אם אומרים שממה נפשך אינו חי, ראה ערך דרישה וחקירה וערך עדות אשה.

בעד אחד

כמיתת הנפל כדי להתירוה להינשא עד אחד אומר על אשה שמת בעלה, ועד אחד מכחישו ואומר לא מת, הרי זו לא תינשא (משנה יבמות ק"ז ב, ושם ק"ח א) אם באו שני העדים בבת אחת (תוספות שם ק"ז ב ד"ה הא; רמב"ם גירושין יב יט; טוש"ע אהע"ז יז לז), ואם נישאת - תצא (תוספות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), מפני שהדבר ספק (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

וכתבו ראשונים שאסורה לאכול בתרומה, אם היתה אשת כהן (רמב"ם תרומות ט א), שהדבר ספק אם בעלה חי, ומספק לא תאכל (כסף משנה שם); ויש חולקים וסוברים שמכיון שמעמידים אותה

הפנים וקרנן העדה בירושלמי שם, ובאור הגר"א לשו"ע שם ס"ק קכ. 18. וראה חלקת מחוקק שם ס"ק סז, ובית שמואל ס"ק קי.

17. דבריו הם על פי ירושלמי יבמות טו ד שאף בעד אחד נחלקו חכמים ורבי מנחם ב"ר יוסי והלכה כחכמים ראה לעיל שם, ראה מגיד משנה שם ומראה

אלא בעדים כשרים, אבל בפסולים הלך אחר הרוב, בין להקל ובין להחמיר (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

על עד המעיד על שבויה שהיא טהורה והוכחש, ראה ערך שבויה.

נקידושין עד אחד אומר נתקדשה, ועד אחד אומר לא נתקדשה, כיון ששניהם אומרים שהיתה פנויה, וזה שאומר נתקדשה הרי הוא אחד, ואין דבריו של אחד במקום שנים (דעת אב"י בכתובות כג א), לכן אם נישאת לא תצא, אבל לכתחילה לא תינשא (ראה ברייתא שם כב ב, שעליה אמר אב"י תרגמה בעד אחד²⁰).

• יש מהראשונים סוברים שאין הדברים אמורים כשהעדים מכחישים זה את זה בעצם מעשה הקידושין, כגון ששניהם ראו שזרק לה קידושין, אלא שאחד אומר שהיה קרוב לה והיא מקודשת, ואחד אומר שהיה קרוב לו ואינה מקודשת (תוספות שם כג א ד"ה תרווייהו; טוש"ע אהע"ז מז א), וכיון שדאי זרק לה הקידושין, אין לומר העמידה על החזקה הקודמת להתירה לכתחילה להינשא (תוספות שם); אבל אם היו מכחישים זה את זה במעשה הקידושין, יש להעמידה על חזקת פנויה אפילו לכתחילה (תוספות שם; טוש"ע שם).

• ויש סוברים שאפילו אם מכחישים זה את זה במעשה הקידושין, כל שהיא אינה מכחישה, כגון שעד אחד אומר אביה קיבל קידושה, ועד אחד מכחיש – לכתחילה לא תינשא, ואם נישאת – לא תצא (הראב"ד בהשגות אישות ט לא, וראה בית שמואל מב סק"ז ושם מז סק"ה).

גירושין עד אחד אומר נתגרשה, ועד אחד אומר לא נתגרשה, שניהם מעידים באשת איש, וזה שאומר נתגרשה הרי הוא אחד, ואין דבריו של אחד במקום שנים (דעת אב"י בכתובות כג א; רמב"ם גירושין יב ט), ואפילו אם נישאת – תצא (ראה ברייתא שם כב ב, שעליה אמר אב"י תרגמה בעד אחד; רמב"ם שם. וראה ערך עד אחד)²¹.

נטומא עד אחד אומר נטמא, ועד אחד אומר לא נטמא, אשה אומרת נטמא, ואשה אומרת לא נטמא – ברשות היחיד נטמא, ברשות הרבים טהור (טהרות ה ט; רמב"ם אבות הטומאה טו יא) כדן כל ספק טומאה ברשות היחיד וברשות הרבים (פירוש המשניות ור"ש וברטנורא שם), והדברים אמורים כשהוא עצמו שותק, שאם הוא מכחיש – הוא נאמן על עצמו (פירוש הרא"ש שם. וראה ערך ספק טומאה).

עד אחד אומר נטמא, ושנים אומרים לא נטמא – בין ברשות היחיד ובין ברשות הרבים – טהור; שנים אומרים נטמא, ועד אחד אומר לא נטמא – בין ברשות היחיד ובין ברשות הרבים – טמא (טהרות שם; רמב"ם שם), שאין דבריו של אחד במקום שנים (ראה יבמות קיז ב²²).

בקרבן

הזין עד אחד אומר אכל חלב, והוא באופן שאילו לא היה עד אחר מכחישו היה נאמן לחייבו חטאת, כגון שזה שותק (ראה ערך עד אחד וערך שתיקה כהודאה), ועד אחד אומר לא אכל – או שאומר שומן אכל (תוספתא כריתות ריש פרק ב) – או אשה

• ללשון ראשון כל מקום שהאמינה תורה עד אחד הלך אחר רוב דעות, שכשם שאחד חשוב אף פסולי עדות חשובים, ועשו שתי נשים שהכחישו עד אחד כשני אנשים שהכחישוהו, שהראשון בטל, ואפילו אם נישאת תצא (יבמות שם, ורש"י שם ד"ה ועשו).

• וללשון שני כשבא עד כשר בתחילה, אפילו מאה נשים שבאו והכחישוהו כעד אחד הן, ולכן שתי נשים המכחישות עד אחד כמחצה על מחצה הן (לשון ב בגמרא שם), שאם באו בבת אחת עם העד שאומר מת, אף אם נישאת תצא, ואם באו הנשים אחר שהתירה על פי העד הראשון, מכיון שהראשון הוא כשנים שוב אין דבריו של אחד במקום שנים, ולא תצא מהיתרה הראשון (רש"י שם ד"ה כל). הלכה כלשון שני (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

באו תחילה שתי נשים ואמרו מת, והתירה על פיהן להינשא, ואחר כך בא עד כשר ואמר לא מת, לדברי הכל לא תצא מהיתרה הראשון (מגיד משנה שם כא; רמ"א בשו"ע שם לח).

אשה המכחישה אשה אומרת מת, ואשה מכחישה אותה ואומרת **אשה** לא מת, ובאו בבת אחת, דינה כעד המכחיש עד, שאם נישאת – תצא (רמב"ם גירושין יב יט; טור אהע"ז יז. בשו"ע לא הוזכר); וכן אם נישאת או התירה להינשא על פי האשה הראשונה, ואחר כך באה השניה ומכחישה ואומרת לא מת, דינה כעד נגד עד, שלא תצא מהיתרה הראשון (מגיד משנה שם יח, וכתב וזה מוסכם; לחם משנה שם).

עד המכחיש אשה אומרת מת, ואחר כך בא עד כשר ומכחישה **אשה** ואמר לא מת – יש מהראשונים סוברים הרי זו לא תינשא, ואם נישאת תצא (רמב"ם גירושין יב כא; טור אהע"ז יז; דעה א בסתם בשו"ע שם לח), ואפילו אם התירה להינשא על פי האשה קודם שבא העד הכשר המכחיש (מגיד משנה שם בדעת הרמב"ם, ורשב"א יבמות קיז ב ד"ה עד בדעתו, וראה בית שמואל ס"ק קכ), שכשם שהורע כח הנשים לגבי עד כשר, ששתי נשים כאיש אחד הן, ללשון שני שבגמרא – וכן הלכה (ראה לעיל: כשהוכחש ע"י שנים) – כך הורע כח אשה אחת לגבי עד כשר (מגיד משנה שם).

ויש חולקים וסוברים שאם התירה על פי האשה, לא תצא מהיתרה, אפילו שעד כשר מכחישה אחר כך, שהרי אף אשה בכלל מה שאמרו כל מקום שהאמינה תורה עד אחד הרי הוא כשנים (רשב"א שם; דעה ב בשו"ע שם, בשם יש אומרים).

היא עצמה שאמרה מת והתירה, ובא עד כשר והכחישה – יש סוברים שאף החולקים באשה אחרת מודים כאן שתצא (רשב"א שם, וראה חלקת מחוקק שם ס"ק עה, ובית שמואל שם ס"ק קכא); ויש סוברים אף בזה שלא תצא מהיתרה (ים של שלמה שם טו יז; שו"ע שם לח¹⁹).

אשה אומרת אשה אומרת לא מת, ושתיים אומרות לא מת, ויש מהראשונים סוברים שהיא אומרת לא מת, ואם תינשא (משנה יבמות קיז ב, וכפירוש הגמרא שם; רמב"ם גירושין יב כב; טוש"ע אהע"ז יז מ), ואפילו אם לא התירה עדיין להינשא – תינשא (רא"ש טו ט; בית שמואל ס"ק קכה), שהולכים בפסולי עדות אחר רוב דעות גם לקולא (גמרא שם); וכן אם אמרו עשר נשים לא מת, ואחת עשרה אומרות מת – תינשא, שאין אומרים שנים כמאה (ראה ערך עדות)

עצמה. ²⁰ ואף שרב אשי שם מפרש הברייתא באופן אחר, אבל דינו של אב"י לא נדחה. ²¹ וראה עוד ר"ן שם, ושו"ת חושן משפט לא סק"א. ²² וראה משנה אחרונה שצריך להעמיד בפסולי עדות כפי שהעמידה הגמרא שם במקרה אחר, שאם לא כן פשיטא.

¹⁹ וראה חלקת מחוקק ובית שמואל שם, וכן ראה בבאור הגר"א שם ס"ק קכח שכתב שדברי השו"ע תמוהים, אבל באמת טעות סופר הוא בשו"ע שלפנינו, ובדפוס הראשון כתוב שאם אשה אחרת היא שאמרה מת כו', ולא "וא" היא שאמרה כו', וא"כ אדרבה מודגש שדוקא באשה אחרת חולקים, ולא בהיא

אומרת אכל, ואשה אומרת לא אכל – מביא אשם-תלוי (ראה ערכו. משנה כריתות יא ב; רמב"ם שגגות ח א).

ואף שאין חייבים אשם תלוי אלא כשהוקבע האיסור, כגון שהיו שם שתי חתיכות, אחת חלב ואחת שומן, ואכל אחת מהן, ואינו יודע איזו מהן אכל (ראה ערך אשם תלוי כרך ב, ושם מחלוקת בדבר), כאן כיון שעד אחד אומר אכלת חלב, אפילו בחתיכה אחת הרי זה כנקבע האיסור (רמב"ם שם לפירוש הכסף משנה שם); ויש סוברים שאף כאן הדברים אמורים שהיו שתי חתיכות, ועד אחד אומר שאכל החלב, ועד אחד מכחישו ואומר שאכל השומן (ראב"ד בחשגות שם, ובכסף משנה שם מצדד לומר שאולי אף הרמב"ם נתכוין לזה).

האם צריכים להעיד בכת אחת כתבו ראשונים שדוקא כשבאו שני העדים בכת אחת אין כאן חיוב ודאי של חטאת, אלא אשם תלוי, אבל אם בא העד שאמר אכל חלב בראשונה, שוב אין העד השני נאמן להכחישו, שכל מקום שהאמינה תורה עד אחד הרי הוא כשנים, וכיון שנתקבלה עדות זה שאמר שאכל, אין אנו מאמינים לזה שאומר לא אכל (תוספות כריתות יא ב ד"ה אמרו לו).

ויש שכתבו לשיטת הראשונים הסוברים שבאיסורים אפילו כשבא הראשון קודם אין אומרים שנאמן כשנים, מפני שאין נאמנותו מכח הכתוב אלא מסברא (ראה להלן באיסורים; כשבאו זה אחר זה), שאף כאן, אפילו כשבא העד שאמר אכל קודם, אינו חייב חטאת (ש"ך יו"ד קצו ס"ק יד²³).

הבא על אשת איש הבא על אשת איש, שעד אחד אומר מת בעלה, ועד אחד אומר לא מת – כתבו ראשונים שחייב באשם תלוי (רמב"ם שגגות ח א), וכתבו אחרונים שהרי זה מפני שלדעתם אם נישאת לאחד מעדיה לא תצא (ראה לעיל: באישות, שז דעת הרמב"ם בהלכות גירושין יב ט), ולא בטלה עדותו של זה שאמר מת, אבל לסוברים שאף אם נישאת לאחד מעדיה תצא (ראה לעיל שם, דעת הרמב"ן ועוד), ואנו מעמידים אותה על חזקתה הקודמת והיא ודאי אשת איש, הרי זה שבא עליה חייב חטאת (לחם משנה שגגות שם, ואור שמח שם).

בשבועה

עד אחד המעיד על ראובן שחייב ממון לשמעון, שמחייב לראובן בעדותו שבועה (ראה ערך עד אחד וערך שבועה), ובא עד אחד ומכחישו ואומר שאין ראובן חייב כלום, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאין העד המחייב שבועה נחשב כשנים עד שהעד השני לא יוכל להכחישו, אלא כשנעשה מעשה על פיו, כגון בעדות אשה שהעיד שמת בעלה והתירוה בית דין להינשא על פיו, אבל כאן מה שפסקו בית דין שחייב שבועה אינו חשוב נעשה מעשה, שעדיין צריך הוא להישבע, והרי זה כאילו באו שני העדים בכת אחת, ויכול עד שני להכחישו (שיטה מקובצת בבא מציעא ב ב בשם הר"ן).

• יש סוברים שלאחר שפסקו בית דין על פי העד שחייב שבועה הוא נחשב כשנים, והעד שבא אחריו נחשב כבא בזה אחר זה ולא כבאו בכת אחת, ואינו יכול שוב להכחישו, והרי זה דומה להתירוה להינשא על פי עד אחד בעדות אשה, שנקרא שבאו בזה אחר זה ולא בכת אחת (שיטה מקובצת שם, בשם הרשב"ץ).

23. ראה חוות דעת שם שתמה שבאשם תלוי למדים מפסוק שעד אחד נאמן,

• ויש סוברים שאין צריך כלל שיעשו מעשה – או שבית דין יפסקו מעשה – על פי העד, אלא כל שבאו בזה אחר זה ולא בכת אחת ממש, נאמן הראשון כשנים, ואין העד השני יכול להכחישו (ש"ך ח"מ פז ס"ק טו, וראה שם מקורו. וכן כתב בתומים פז סק"ה שאין צריך שיפסקו בית דין דוקא).

כשטר מוכר שני עדים החתומים על שטר מוכר, ואחד מהם אומר השטר היה על תנאי – והמוכר אומר לא נתקיים התנאי – והשני אומר לא היה בו תנאי, נחלקו אמוראים:

• רב פפא אמר שניהם הרי מעידים שהשטר אמת הוא, וכמות שהוא לפנינו בלא תנאי חתמוהו, ונמצא זה שאומר תנאי היה הוא עד אחד, ואין דבריו של אחד במקום שנים.

• ורב הונא בריה דרב יהושע אמר זה שאמר תנאי היה הרי הוא עוקר חתימתו לומר לא חתמתי אלא על מנת כן, ונמצא שאין בשטר חתום אלא עד אחד (כתובות יט ב ורש"י).

הלכה כרב הונא בריה דרב יהושע (גמרא שם; רמב"ם עדות ג י; טוש"ע ח"מ מו לו).

כשמוציא שבועה היה אחד חייב שבועה לחברו שלא מכח עד אחד, שלא סכח העד כגון שהיה מודה במקצת, או שחייב שבועת השומרים (ראה ערך שומר חנם; שומר שכר) וכיוצא, ועד אחד מעיד שהוא פטור, ועד אחד מכחישו – יש סוברים שהעד הפטור נאמן, שאף אם נצרך את עדות העד המכחיש ומחייבו שבועה לחיוב שבועה הקודם שיש עליו, הרי סוף סוף אין עליו חיוב ממון אלא חיוב שבועה, ועד אחד יכול לפטרו מכל חיוב שבועה (שו"ת תרומות חדשן שלד, והסכים לו התומים פז סק"ה. וראה שב שמעתא ו א).

ויש חולקים וסוברים שמעמידים עד נגד עד ובטלה עדות שניהם, כדין עדות מוכחשת, ונשאר בחיוב שבועה הקודם שהיה עליו, ולא עוד אלא אפילו בא העד המסייע ראשון ופטרוהו בית דין, ואחר כך בא העד המכחישו, מבטלים גם כן עדות שניהם, ועומד בחיוב שבועה הקודם, ואין אומרים שהראשון נאמן כשנים, מאחר שכבר פטרו הבית דין על פיו, והשני כאחד, שאין אומרים כן אלא כשהראשון בלבד נאמן כשנים, כסוטה ועדות אשה, אבל כאן הרי גם השני נאמן כשנים לפטור משבועה כמו הראשון (ש"ך סי' פז ס"ק טו, וראה שב שמעתא שם כ).

באיסורים

הזין שני עדים המכחישים זה את זה באיסורים, ובאו שניהם בכת אחת – שהשני העיד בתוך-כדי-דבור (ראה ערכו) של הראשון – עד אחד בהכחשה אינו כלום, שהעד המוכחש, היינו הראשון, שבא לאסור הדבר, אינו נאמן (ש"ך יו"ד קצו ס"ק יד, ראה שם בארוכה).

ויש חולקים וסוברים שהעד השני המכחיש, אינו נאמן, והדבר אסור מספק, כשאין בעל הדבר מכחיש העד הראשון (בית שמואל מב סק"ז בפירוש דברי הרמ"א ביו"ד שם, על פי שו"ת הרשב"א תקמה).

כשבאו זה אחר זה באו זה אחר זה – יש מהראשונים סוברים שהראשון חשוב כשנים, מכיון שהאמינתו תורה, שעד אחד נאמן באיסורים (ראה ערך עד אחד), והעד הבא אחריו ומכחישו אינו נאמן, בין שהראשון העיד להיתר, כגון שעד אחד אמר טבל זה

ראה ערך עד אחד.

אומרים שהראשון נאמן כשנים ולא השני (ראה לעיל: כשבאו זה אחר זה, דעת הריטב"א ביבמות והסוברים כמותו וטעמיהם) אף כאן, אפילו שבא העד האוסר קודם, השני נאמן להכחישו (פרי מגדים שם לט שפתי דעת ס"ק מא).

בעד מפי עד

עד שהעיד מה ששמע מפי עד אחד – באותם הדברים שעד מפי עד נאמן (ראה ערך עדות) – ובא הראשון והכחיש, יש מהראשונים סוברים שאין השני שאמר בשמו נאמן, כגון עד אחד שאמר לאשה מת בעלך, ובאה האשה לבית דין ואמרה ששמעה מפלוני מת בעלי, שנאמנת, ובא העד שאמרה בשמו מת והכחיש ואמר שלא אמר לה כן, אין האשה נאמנת (רמב"ן ורשב"א שבועות לב ב ד"ה הא על פי כתובות עב א; רא"ש גיטין ה ו; בית יוסף ושו"ע אהע"ז יז ח, ורמ"א בשו"ע יו"ד קפה ג).

ויש חולקים וסוברים שלעולם אין הראשון יכול להכחישו (מאירי כתובות שם, בשם יש מפרשים; שו"ת בית יוסף בדין מסיח לפי תומו ד; אור זרוע א תרצ, בשם הראב"ה), ואפילו הראשון הוא עד כשר, והשני שאומר בשמו הוא מפסולי עדות, במקום שפסולי עדות נאמנים, השני נאמן (שו"ת בית יוסף שם; קונטרס עגונות קס).

שנים שהעידו שני עדים – כשרים (שו"ת רבי עקיבא איגר קמא קיג) – **מפי עד אחד** שהעידו מפי עד אחד שהעיד בפניהם שמת בעלה של אשה פלונית, אין אותו עד נאמן להכחישם (חלקת מחוקק אהע"ז יז ס"ק יז, ובית שמואל שם ס"ק כג; קונטרס עגונות קצז), אלא אם כן אמר העד הראשון שקר הגדתי, שכיון שהעיד חוץ לבית דין, אף שעדותו מועילה, מכל מקום אינו בכלל כיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד (חלקת מחוקק ובית שמואל שם²⁸). וראה שו"ת חתם סופר אהע"ז א עה שמפסק על החלקת מחוקק בעיקר דינו).

ויש סוברים שאפילו שנים שהעידו מפי אחד, יכול הראשון להכחיש ולומר שלא אמר להם כן, במגו (ראה ערכו) שהיה יכול לומר שקר העדתי, שהיה נאמן מכיון שאמר להם חוץ לבית דין (ספר אליה רבה וזוטא הובא באמרי בינה דיינים כט ועדות טז, וראה שם שמשגיג עליו).

באיסורים אשה שאמרה פלוני חכם טיהר לי את הכתם, או פלוני **ופטונות** תיקן לי את הכרי מטבל, או הפריש לי חלה מעיסתי, והלכו ושאלו לאותו פלוני ואמר שקר הדברים, אותו פלוני נאמן (ר"ן בשם הרמב"ן בכתובות עב א, בפירוש הגמרא שם; בית יוסף ורמ"א בשו"ע יו"ד קפה ג).

ונחלקו ראשונים בגדר נאמנותו:

- יש סוברים שנאמן בין לענין האיסור, שהיא טמאה נידה, ושאותה תבואה ועיסה לא מעושרת, ובין לענין ממון, אם בעלה כבר בא עליה, או אכל את התבואה והעיסה, שהיא כעוברת על דת שהכשילה את בעלה באיסור, וייצאת שלא בכתובה (ראה ערך עוברת על דת. רא"ה וריטב"א כתובות שם ד"ה לא בשם הרמב"ן; מאירי שם, בשם רוב הפוסקים).

- ויש סוברים שלענין הממון אין אותו פלוני נאמן, אלא צריך שני עדים שיעידו שהיא משקרת, כגון שאמרו עמנו היה אותו

מתוקן, ועד אחר מכחישו (רא"ש גיטין ה ח, ומרדכי יבמות י עג בחילוק ו, ראה שו"ת יו"ד קצו ס"ק יד), ובין שהעיד לאיסור, כגון עד אחד שאמר יין זה נתנסך, ובא עד אחר ומכחישו (שו"ת שם).

ויש חולקים וסוברים שדוקא בעדות דבר שבערוה, שבכל מקום אין דבר שבערוה פחות משנים (ראה ערך דבר שבערוה) אנו אומרים כשהאמינה תורה לעד אחד הרי האמינתו כשנים, אבל באיסורים שאין צריך שני עדים כלל, אין הראשון חשוב כשנים, והשני נאמן להכחישו²⁴ (ריטב"א יבמות פח ב ד"ה והא אמר; ים של שלמה חולין א ט, ובי"ח וט"ז יו"ד סוף סימן א בשוחט; שו"ת מהריב"ל א נה).

מהאחרונים יש שסוברים שאם הראשון העיד על דבר שאינו נגד חזקה, כגון בחתיכה ספק של חלב ספק של שומן, והעיד שחלב הוא, שנאמן אף להלקות מי שיאכל אותו (ראה ערך עד אחד), הכל מודים ששוב אין השני נאמן נגד חזקה גמורה²⁵, ולא כתבו הראשונים שהמכחיש נאמן אלא כשהעד הראשון העיד נגד חזקה, שאף שלדעתם הוא נאמן, אבל אין עונשים על ידו, ולכן גם השני נאמן להכחישו, שאף שהוחזק על פי הראשון, הרי גם הראשון העיד נגד חזקה (חוות דעת קצו סק"ה).

כטרפות הבודק את הריאה (ראה ערך בדיקת ריאה כרך ב) ואמר שמצא בה סירכא שלא כסדרן, שהיא טרפה (ראה ערך סרכא), ואחר – היינו בודק אחר (שו"ת שיבת ציון כג וכה) – מכחישו ואומר כסדרן היתה, שהיא כשרה (ראה ערך הני"ל), מעמידים הבהמה בחזקת היתר, שכיון שנשחטה – הותרה (בית יוסף יו"ד לט, בשם תשב"ץ, ושו"ע שם טז), והוא שבאו שניהם בבת אחת (ט"ז שם ס"ק כב, ושו"ת ס"ק מ, וראה בסמוך).

וכן הקונה ריאה ואמר שמצא בה סירכא במקום שהיא טרפה, והמוכר אומר שהיתה במקום שהיא כשרה, כיון שבאו שניהם בבת אחת לבית דין אין כאן עדות, והרי זה ככהמה שנאבדה הריאה קודם שנבדקה – שמוותרת (שו"ע שם ב. תשב"ץ ב פט, והובאה התשובה בקיצור בבית יוסף שם; שו"ע שם יז), אלא שלמחמירים בנאבדה הריאה בלי בדיקה (ראה ערך בדיקת ריאה מחלוקת בדבר, ושם שהכרעת הפוסקים להקל בהפסד מרובה), אף כאן יש להחמיר (תשב"ץ שם, ולא הובא בבית יוסף; בי"ח יו"ד שם).

ויש סוברים שכאן לדברי הכל כשרה, אם מפני שכשנאבדה הריאה יש אוסרים מפני שהסירכות מצויות בבהמות, אבל כאן הרי כבר בדקו וראו שכשרה היא, רק שבמקום אחד נסתפקו ואין כאן שום רוב לאסור (ט"ז ס"ק כב), או לפי שכשנאבדה אסרו מפני שלא עשה כתקנת חכמים, אבל כאן כבר נעשתה התקנה שנבדקה כהוגן, אלא שזה אומר כשרה, וזה אומר טרפה, ומעמידים הבהמה בחזקת כשרה משנשחטה (שו"ת ס"ק מב²⁶).

וכל זה כשבאו שניהם בבת אחת, אבל אם זה שאמר שהסירכא היתה במקום שהבהמה טרפה בא קודם – ונתקבלה עדותו בבית דין, ופסקו הדין על פיו (ט"ז ושו"ת שם, ושו"ת קצו ס"ק יד) – שוב אין האחר נאמן להכחישו, שכל מקום שהאמינה תורה עד אחד הוא כשנים, ואין דבריו של אחד במקום שנים (ט"ז ושו"ת שם בין בדין של בודק ובין בדין של קונה²⁷), אלא שלסוברים שבאיסורים אין

התשב"ץ, אבל בימיהם לא נדפס גוף התשב"ץ. ²⁷ וראה שב שמעתא וזו חוות דעת קצו סק"ב שדנו איך נאמן לאסור הבשר שביד הבעלים, וראה דרכי תשובה לט תקכו. ²⁸ והם כתבו כן בעד אחד, והוא הדין בשני עדים, ראה חלקת מחוקק שם בשם תשובות הר"ן, וכן כתב בערוך השלחן שם סעיף נו מעצמו.

²⁴ וראה תשב"ץ ב פט, ומקנה קידושין סה ב, וחידושי רבנו חיים הלוי רוצח ט יד בדעת הרמב"ם, שביארו הדבר בלשון אחרת. ²⁵ ואפילו לסוברים שעד אחד נאמן נגד חזקה (ראה ערך הני"ל מחלוקת הראשונים) מכל מקום נגד חזקה כזו שלוקים ועונשים אינו נאמן. ²⁶ וראה שם בטי"ז ושו"ת שכן כתבו גם בדעת

הראשון נאמן להכחישו (שו"ת הרמ"א סו, וחובא בט"ז יו"ד קכז סק"ז).

• יש חולקים וסוברים שלעולם הראשון נאמן להכחיש (ט"ז שם, וראה שם בנקודת הכסף שמסכים לרמ"א).

• ויש מחלקים: שאם השני מעיד על עצם הדבר, כגון שהכרי הוא מתוקן, אלא שתולה הדבר בפלוני שהוא היה המתקן, השני נאמן אם אין כאן חזקת איסור או שהדבר שלו, אבל אם אינו יודע כלל מגוף ההיתר, כגון אשה שאומרת פלוני חכם טיהר לי את הכתם, שכיון שאינה מעידה על גוף ההיתר, רק על החכם היא מעידה, והחכם מכחיש, החכם נאמן (חוות דעת קפה סק"ו).

פלוני במקום פלוני, או לא זהו מתוך ידינו כל אותו היום, וראינו שלא עשה כן (רא"ה וריטב"א שם, בשם הרשב"א; רא"ש שם ז ט. וראה בית שמואל אה"ז קטו סק"ד).

ונחלקו האחרונים בנאמנותו אף לענין האיסור:

• יש סוברים שאין הראשון נאמן להכחיש אלא כשהדבר היה בחזקת איסור קודם לכן, כגון הכרי שהיה בחזקת טבל ואומר שפלוני עישר לו, וגם הדבר אינו של העד השני עצמו, כגון שאותו כרי הוא של הבעל ולא של האשה, אבל כשלא היה כאן חזקת איסור, או שהעד השני הוא הבעלים של הדבר, אין העד

הַכְנָה

הזמנת דברים לאכילה ולשימוש מיום למחרתו בערב שבת ויום טוב ובשבת ויום טוב

הפרקים:

- הכנה דרבה;
- בדבר שהיה בעולם;
- מעשה ההכנה;
- בערוב;
- הכנה המתרת;
- הכנה כמצוה.

סיכום תמציתי

ארבעה דברים נקראים הכנה בהלכות שבת ויום טוב, וכולם למדים מן המקרא: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי וְהָכִינוּ אֶת אֲשֶׁר יִבְיְאוּ: "הכנה דרבה" – נקראת כן על שם רבה, בעל הלכה זו – והוא איסור אכילת דבר שהוכן, אפילו מאליו, משבת ליום טוב, או מיום טוב לשבת; מעשה ההכנה עצמה, האסורה משבת ליום טוב, או מיום טוב לשבת, או משניהם לחול; הכנה המתרת, והיא הכנת הדברים מיום חול לשבת ויו"ט להוציאם מידי מוקצה; הכנה בתורת מצוה, והיא מצות הכנת צרכי שבת מערב שבת.

הכנה דרבה

דבר שהוכן ביום טוב אסור בשבת שלמחרתו, ושהוכן בשבת אסור ביום טוב שלמחרתו. הכנה זו היא כשהוכן הדבר בידי שמים בשבת או ביום טוב, ואסור למחרתו ביום טוב או בשבת, ולפיכך ביצה שנולדה ביום טוב שאחר שבת, או בשבת שאחר יום טוב – אסורה. איסור זה הוא מן התורה; ויש שכתב שאינה אלא מדרבנן. הכנה דרבה לא הכל מודים בה, ויש תנאים ואמוראים שחולקים על איסור זה, אך הלכה כרבה. ביצה שנולדה בחול שאחר שבת או יום טוב מותרת לדברי הכל, אף שנגמרה בשבת או ביום טוב שלפניו, שאין סעודת חול חשובה שיהיה שייך הזמנה והכנה בשבילה. שבת ויום טוב הסמוכים זה לזה, ונולדה ביצה בראשון מהם, נחלקו אמוראים אם מותרת למחרתו, והלכה שנולדה בזה אסורה בזה.

שני ימים טובים של גלויות, נחלקו אמוראים, והלכה שנולדה בזה מותרת בזה. בשני ימים טובים של ראש השנה הלכה שנולדה בזה אסורה בזה, שקדושה אחת היא. חלב שנחלב בשבת על ידי גוי, או שטפטף מעצמו בשבת, אסור ביום טוב שלאחריה משום הכנה משבת ליום טוב.

בדבר שהיה בעולם

נחלקו הראשונים האם יש איסור הכנה מיום טוב לשבת בדבר שהיה בעולם, וכגון על ידי אפייתו או בישולו: יש שסוברים שאין איסור הכנה בכך; ויש שסוברים שאף בכך יש איסור הכנה. עצים שנשרו ביום טוב לדברי הכל אינם אסורים בשבת שלאחריה משום הכנה אלא מדרבנן. תשיעי של חג – שמחת תורה – בחוץ לארץ, שחל בערב שבת: יש סוברים שאסור להסתפק מנוי סוכה למחרתו בשבת, מטעם הכנה. וכן כשחל תשיעי של חג ביום ראשון אסור לאכול האתרוג באותו יום, כיון שאתמול – בשבת – היה אסור; ויש חולקים וסוברים שבשני האופנים אין כאן משום הכנה.

מעשה ההכנה

אסור להכין דבר מיום טוב לשבת – מלבד מה שהדבר שהוכן אסור למחרתו באכילה – ואפילו מלאכות של צרכי אוכל נפש כאפייה ובישול, שמותר לעשותן ביום טוב, אסור לעשותן לצורך מחר, אפילו הוא שבת, בלי ערוב-תבשילין.

אף דבר שאינו מלאכה אלא טרחה בלבד, אסור להכין מיום טוב לחול או לשבת. אין מציעים המיטות משבת למוצאי שבת, ואפילו כשמוצאי שבת הוא יום טוב, אולם מיום טוב לשבת מותר להציע, שכן מציעים מלילי שבת לשבת. אמנם יש מהאחרונים שסוברים שהדבר אסור בלא עירוב תבשילין; ויש סוברים שאף בלא עירוב תבשילין – מותר. אסור לקפל טליתות של בית הכנסת כיון שהוא לצורך מחר. ולקפל בגד המיוחד לו [כגון טלית] לצורך שבת הבאה – יש שאסרו משום הכנה משבת זו לשבת הבאה; ויש שהתירו. אין מדיחים כלי אכילה בשבת אחר סעודה שלישית. ולהדיח כלים המיוחדים לשימוש בשבת לצורך שבת הבאה – יש אוסרים; ויש מתירים. אמנם מותר לשרות כלים במים אחר הוצאת התבשיל מהם, כדי שלא ידבק שארית המאכל בדופני הכלי, אך אם כבר נדבק שארית המאכל בדופני הכלי, אסור לשרותו. ולהניח כלים מלוכלכים ב"מדיח כלים" כדי להדיחם לאחר השבת – יש שכתב שהדבר מותר, אמנם אסור למינם ולסדרם כפי הנצרך להדחתם. אסור להכין מיום טוב לצורך ליל יום טוב שני של גלויות, ולכן אסור בשמיני עצרת להעמיד השולחנות והספסלים לצורך הלילה ולסדר אותם. וכן אסור לגלול ספר תורה בשבת לצורך יום טוב.

בעירוב

אין מערבים ערובי-תחומין בתחילה מיום טוב לשבת. אם עירב בערב יום טוב בפת ליום ראשון, יכול לערב באותה פת עצמה ביום טוב ליום השבת שלמחרת. ספינה שבאה בשבת מחוץ לתחום, בני אדם שבה מותרים ביום טוב שלאחריה בתחום של בני העיר.

הכנה המתרת

איסור מוקצה בשבת, למי שסובר שהוא מן התורה, צריך שיזמין כל צרכו ביום הששי ויאמר דבר זה לצורך היום. הראשונים קראו לאיסור זה בשם מוקצה מחמת הכנה. הכנה זו המוציאה מידי מוקצה יש שהיא במחשבה בלבד, יש שהכנה זו צריכה להיות בדיבור בפה, ויש שצריך הכנה במעשה דוקא. הקצאה שבאה ממילא, כגון שהדבר מצד עצמו אינו עומד לאכילה ולשימוש ללא מחשבת האדם או מעשיו – יש סוברים שצריך הכנה על ידי מעשה דוקא; ויש סוברים שכיון שלא נדחו בידי אדם מועילה להם מחשבה להוציאם מידי מוקצה.

הכנה כמצוה

לעולם ישכים אדם להוצאת שבת – שישכים בערב שבת לטרוח בהוצאת שבת. וכל אדם אף על פי שאין דרכו בכך צריך להכין מפני כבוד השבת, ולכן אף שהיה אדם חשוב ביותר, ואין דרכו ליקח דברים מן השוק ולהתעסק במלאכות שבבית, חייב לעשות דברים שהם לצורך השבת בגופו, שזה הוא כבודו. ובגדר הכנה זו יש שהורה, שלא די לעשות פעולה אחת של הכנה, אלא יש להרבות בפעולות ההכנה, ורק אם רוצה ללמוד תורה, או לעשות מצוה אחרת, או שהוא טרוד במלאכתו, די לו בפעולה אחת. דברים שאין צריך בהם הכנה כדי שיהיו ראויים להנאתם, כגון משקים ומיני מגדים וכיוצא בהם, טוב יותר לקנותם בערב שבת מלקנותם ביום חמישי, אבל מאכלים הצריכים עדיין הכנה, טוב יותר לקנותם ביום חמישי, כדי שיהיה לו פנאי הרבה לטרוח בהכנתם ולהתעסק בשאר צרכי שבת. יש מפרשים שתקנת עזרא שיהיו מכבסים בגדים בחמישי בשבת, מפני כבוד שבת, היינו שלא ימתנו לכבס עד ערב שבת, כדי שיניחו את ערב שבת כולו לצרכי הכנת שבת. ולכבס הבגדים בליל שישי – יש שכתב שאסור, שהרי התקנה היתה לכבס בחמישי בשבת, וליל שישי אינו חמישי בשבת; ויש שכתב שמותר לעשות כן; ויש שכתב שבימות החורף שמתחילים בהכנות לשבת כבר מליל שישי, אסור לכבס בליל שישי מתקנת עזרא הנ"ל, אולם בימות הקיץ – מותר. ולכבס ביום שישי במכונת כביסה, יש שכתב שאף שהטירחה בה מועטת – אסור, כיון שתליית הכביסה היא חלק מהכיבוס, וזו טירחה מרובה, אכן מי שיש לו מכונת יבוש מותר לו לכבס ולייבש במכונה; ויש שכתבו שאסור לכבס במכונה ביום שישי כיון שאין לחלק במנהג. ובגדי ילדים קטנים יש שכתבו שמותר לכבסם, וכן מותר לכבס למי שנאנס ולא כיבס, או שאין לו בגד מכובס לשבת.

- ארבעה דברים נקראים הכנה בהלכות שבת ויום טוב, וכולם למדים מן המקרא: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשֵּׁשִׁי וְהִכִּינוּ אֶת אֲשֶׁר יִבְיֹאוּ (שמות טו ה);
- "הכנה דרבה" – נקראת כן על שם רבה, בעל הלכה זו – והוא איסור אכילת דבר שהוכן, אפילו מאליו, משבת ליום טוב, או מיום טוב לשבת.

הכנה דרבה

- מעשה ההכנה עצמה, האסורה משבת ליום טוב, או מיום טוב לשבת, או משניהם לחול.
- עניינה ופקודה דבר שהוכן ביום טוב אסור בשבת שלמחרתו, ושהוכן בשבת אסור ביום טוב שלמחרתו, שנאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם

נולדה בשבת אף בביצה שנולדה בשבת שאינה אחר יום טוב, או ביום טוב שאינו אחר השבת, גזרו משום שבת שאינם סמוכים

ב ב; רמב"ם יום טוב א יט; טושי"ע אורח חיים תקיג ה, ומגן אברהם שם סק"ח), ואסורה באכילה ואף בטלטול (ברייתא שם ג ב, ושם ד א; רמב"ם שם כ; טושי"ע שם א) כדי שלא יבואו לאכלה (ראב"ד על הרי"ף שם), או משום מוקצה, כיון שאינה ראויה היום לשום שימוש (ראה מגן אברהם תקטו סק"ב בדעת הרי"ף והרא"ש, ושו"ע הרב תקיג וקונטרס אחרון שם, וראה ערך מוקצה).

הכנה משבת ביצה שנולדה בחול שאחר שבת או יום טוב מותרת או מיום טוב לדברי הכל, אף שנגמרה בשבת או ביום טוב לחול שלפניו, שאין סעודת חול חשובה שיהיה שייך הזמנה והכנה בשבילה (רש"י ביצה ב ב ד"ה ואין, ומאירי שם), ומאחר שאינה צריכה הכנה, אין הכנה אוסרת בה (מאירי שם).

השוחט תרנגולת השוחט תרנגולת ביום טוב ומצא בה ביצים ומצא בה גמורות, מותרות לאכלן ביום טוב (תוספתא ביצה כ, והובאה בגמרא שם ב ב; רמב"ם יום טוב א כ; טושי"ע או"ח תקיג ז), לפי שביצים גמורות במעי אמן דבר שאינו מצוי הוא, ובדבר שאינו מצוי לא גזרו חכמים (גמרא שם; רמב"ם שם. וראה ערך מילתא דלא שכיחא לא גזרו).

ואין חוששים שמא אם לא שחטה היו הביצים נולדות היום, ואם כן מאתמול גמרו, ויאסרו משום ספק איסור תורה של הכנה דרבה, שמאחר שלא נולדו על ידי כך אין זה חשוב גמר (תוספות שם ד"ה מילתא; רשב"א שם ד"ה ואם); ויש שהסבירו שביצים במעי אמן הרי הן כאחד מאבריה (ר"ן שם ד"ה ומדפרכין; מאירי שם), והרי זו כנתגדלה תרנגולת עצמה שאינה אסורה משום הכנה (ר"ן שם).

ונחלקו בכך ראשונים:

- יש סוברים שהיתר זה נאמר אפילו ביום טוב שאחר השבת (גמרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח תקיג ז).
- יש סוברים שביום טוב שאחר השבת יש בה באמת איסור של ספק הכנה, שמא נגמרה מאתמול, ואין שבת מכינה ליום טוב, ואסורה (רבנו אפרים, הובא במאור שם ד"ה ומצאתי, ובמלחמות לרמב"ן שם ד"ה אמר, ובר"ן שם).

- ויש שחילק, שבאופן ששחט התרנגולת בהשכמה ומצא בה ביצים גמורות הרי הם אסורות אף ביום טוב שאחר השבת, אבל אם שחט שלא בהשכמה – הביצים מותרות, שכל ביצה שנגמרה מאתמול יולדת בהשכמה (השגות הראב"ד על המאור שם ד"ה ולא).

נולדה הביצה שבת ויום טוב הסמוכים זה לזה, ונולדה ביצה ביום הראשון בראשון מהם, נחלקו אמוראים אם מותרת למחרת:

- רב אמר נולדה בזה אסורה בזה, לפי שסובר הכנה דרבה.
- רבי יוחנן אמר נולדה בזה מותרת בזה, לפי שאינו סובר הכנה דרבה (ביצה ד א), וההלכה כדעת רב (שם ב; רמב"ם יום טוב א כד; טושי"ע או"ח שכב ב, ושם תקיג ה).

ואף שהכנת הביצה היא בגמירתה, וזו שנולדה ביום הראשון הרי נגמרה מאתמול בחול, מכל מקום אף לידתה של הביצה היא הכנה

הש"ש והכיננו את אשר יביאו (שמות טז ה), ואמר רבה: חול מכין לשבת, וחול מכין ליום טוב – שאף יום טוב קרוי שבת – ואין יום טוב מכין לשבת, ואין שבת מכינה ליום טוב (ביצה ב ב, ורש"י שם)², וסתם יום שישי יום חול הוא (רש"י שם ד"ה והכיננו)³, ומכך למדו שההכנה צריכה להיות בדיוקא מחול לשבת, ולא מיום טוב לשבת (רש"י שם), וכל שכן שאין להכין משבת ליום טוב (תוספות שם ד"ה והיה).

הכנה שנעשתה הכנה זו היא כשהוכן הדבר בידי שמים (פירוש מאליה המשניות לרמב"ם ביצה א א) בשבת או ביום טוב, ואסור למחרתו ביום טוב או בשבת, שהרי הכתוב 'והיה ביום הששי' אמור במן, שהכנתו היתה בידי שמים (מאירי ושיטה מקובצת ביצה ב ב ד"ה וקסבר).

ולפיכך ביצה שנולדה ביום טוב שאחר שבת, או בשבת שאחר יום טוב, אפילו מתרנגולת העומדת לאכילה, שאין בה איסור מוקצה (ראה ערכו) – אסורה, שכל ביצה שנולדה היום מאתמול נגמרה – ועומדת במעי אמה מעת לעת אחר שנגמרה (מאירי שם) – והואיל ומאתמול נגמרה, וגמר שלה היינו הכנה שלה (מאירי שם), נמצא ששבת הכינה ליום טוב, ויום טוב הכין לשבת (גמרא שם).

איסור זה מן התורה איסור זה הוא מן התורה (ביצה ג ב: ספיקא דאורייתא, ובתוספות שם ב ב ד"ה והיה; טור ורמ"א בשו"ע אורח חיים תקיג ו, ובשו"ע הרב שם א), שדרשה גמורה היא (בית יוסף שם); ויש שכתב שאינה אלא אסמכתא (ראה ערכו), והאיסור מדרבנן (מאירי ביצה ב ב, וכן מבואר ברמב"ם בפירושו על המשנה ריש ביצה).

החולקים על איסור הכנה הכנה דרבה לא הכל מודים בה, ויש תנאים ואמוראים שחולקים על איסור זה (בית שמאי בריש ביצה שמתירים; רבי יוחנן שם ד א; ת"ק בתוספתא [ליברמן] ביצה א א), ופירשו ראשונים שאינם סוברים שיש איסור הכנה בדבר שבא מאליו ובידי שמים (רשב"א שם ב ב ד"ה רבה לטעמיה; מאירי ג א ד"ה כולחו), והם מפרשים את הכתוב 'והכיננו את אשר יביאו' בהכנה בידים, ולומר שיכינו בחול כדי שלא יעשו מלאכה בשבת (רשב"א שם).

הלכה כרבה (ר"ף ביצה ד א, ורא"ש שם א א; רמב"ם יום טוב א יט; טושי"ע אורח חיים תקיג ה).

הטעם לאסור בטעם איסור הכנה דרבה נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהאיסור הוא מחמת חסרון ההכנה מיום חול, שגזרת הכתוב היא בסעודת שבת או יום טוב שצריכה הזמנה והכנה מיום חול (רש"י ביצה ב ב ד"ה והכיננו, ושם ד א ד"ה הכנה), וביצה זו שנגמרה מאתמול בשבת או ביום טוב, לא היתה מוכנת ומוזמנת מיום חול (רש"י ומאירי שם; שיטה מקובצת שם ד"ה רבה), ואיסורה הוא משום מוקצה, שכל שלא הזמנה מאתמול היא מוקצה מן התורה (רש"י שם ד"ה ואין, וכן כתב השיטה מקובצת שם בדעת רש"י).

- ויש סוברים שהאיסור הוא בעצם ההכנה שנעשתה ביום קדוש זה בשביל יום קדוש אחר, וגזרת הכתוב (ראה ערכו) היא שדבר שנגמר ונברא בשביל שבת או יום טוב נאסר ביום טוב שלפניה, וכן ביום טוב כשנגמר בשבת שלפניו (המאור שם ד"ה מאי, וראה רשב"א שם ב ב ד"ה ואין).

ובחידושי הרשב"א (שם ד"ה חול), שביארו עוד מניין שכונת התורה היא ליום שישי שהוא חול ולא יום טוב.

2. וראה תוספות עירובין לח ב ד"ה אמר אם זו ברייתא או שמעתא דרבה, וראה מילתא דרשב"א שמות שם. 3. וראה בתוספות (שם ד"ה והיה),

טוב (שו"ת מהר"י וויל בלקוטים סימן ב; מגן אברהם או"ח סי' סק"ב ושו"ע הרב שם ג), והוא הדין כשבשבת בהיתר, כגון לחולה, אם חל יום טוב במוצאי שבת, אסור לבריא לאכול התבשיל משום הכנה (פרי מגדים שם אשל אברהם ב, ומשנה ברורה שם סק"ה. וראה ערך מבשל על איסור אכילה לבריא כשבשיל לחולה).

אמנם לדעת הסוברים שאין איסור הכנה בדבר שהיה בעולם ואינו מחוסר אלא תיקון (ראה לעיל) – הפת והתבשיל מותרים באכילה ביום טוב (שו"ע הרב שם ג).

עצם שנשרו עצים שנשרו בשבת, אסור להסיק בהם ביום טוב **בשבת** שלאחריה משום הכנה (רי"ף ביצה ד ב, ורא"ש שם א ב; טושי"ע או"ח תק"ז ב⁴), שמכיון שאסור להסיק בשבת, אם נתיר הדבר ביום טוב נמצא שנשירת העץ בשבת הכינה ליום טוב (ים של שלמה ביצה שם).

לסוברים שאין איסור הכנה בדבר שהיה בעולם (ראה לעיל: אפיה או ביטול מיום טוב לשבת), עצים אלו אף שהיו בעולם, כיון שהיו מחוברים, ולא היו ראויים להסקה, הרי הם כאילו עדיין אינם בעולם (ים של שלמה ביצה א ז).

ולסוברים שאף בדבר שהיה בעולם יש איסור הכנה (ראה לעיל שם) העצים חשובים ישנם בעולם, אלא שאף בזה יש הכנה (אור זרוע ב של, והביא מכאן ראייה שאף בדבר שהיה בעולם שייך הכנה).

עצם שנשרו עצים שנשרו ביום טוב לדברי הכל אינם אסורים **ביום טוב** בשבת שלאחריה משום הכנה אלא מדרבנן, מכיון שיום טוב מכין לעצמו מן התורה, שהרי מותר להסיק בו לצורך ביטול, ואין האיסור ביום טוב עצמו אלא משום מוקצה מדרבנן (ראה ערך מוקצה וערך נולד), ולכן מותר להסיקם בשבת על ידי גוי על ידי ביטול ברוב (מגן אברהם או"ח תק"ז סק"ד).

שיירי פתילה שיירי פתילה ומדורה ושמן שכבו בשבת – רב ורבי **מזורה ושמן** חנינא אסורים להדליקם ביום טוב, ורבי יוחנן מתיר (ירושלמי ביצה א א). ונחלקו הראשונים בדין זה:

• יש סוברים שהאיסור לרב ורבי חנינא הוא משום הכנה שהכיבוי השביחם, ורבי יוחנן לשיטתו שאינו סובר איסור הכנה (ראה לעיל: הכנה דרבה; החולקים על איסור הכנה), ומכיון שהלכה כ"הכנה דרבה", לכן בשיירי פתילה ומדורה ושמן הלכה כרב ורבי חנינא (ראה תוספות עירובין לט ב ד"ה אי, ורא"ש ביצה א א, וטור או"ח סוף סימן תקא).

ואף שדברים אלו כבר היו בעולם, ואינם דבר חדש כביצה, מכל מקום כיון שעל ידי שכבו בשבת נשתיירו ליום טוב, ונמצא שהשבת המציאתם לידינו (מאירי שם ד א לסברא של הכנה, אלא שהוא סובר שם שאין בזה משום הכנה וכלהן בשמו).

• ויש חולקים לגמרי וסוברים שמותר להדליק בהם ביום טוב (רא"ש שם; מאירי שם ד א; בית יוסף ורמ"א בשו"ע או"ח תקא ז), אם מפני שיש בדבר מחלוקת שני התלמודים, והירושלמי הוא שאסור אפילו בדבר שהיה בעולם משום הכנה, אבל לבבלי כל שאינו דבר חדש כביצה אין בו משום הכנה, והלכה כבבלי (מגן אברהם או"ח תקא ס"ק טז, ושו"ע הרב שם), או מפני שהכיבוי שהמציאם לידינו לא גרם בזה שום היתר, שאף אם כבו ביום טוב היו מותרים בו ביום (מאירי שם).

(תוספות שם א ד"ה אלא בתרצו הראשון; מלחמות לרמב"ן שם ד"ה אמר); ויש שכתבו שההכנה היא בכך, שמכיון שאילו נולדה ביום השני היתה אסורה, אם כשנולדה בשבת מותרת למחר, נמצא ששבת מכינה ליום טוב (תוספות שם בתירוצו ב; שיטה מקובצת שם ד"ה כרב).

יש מן הראשונים שחולק לגמרי, וסובר שלא אמרו נולדה בזה אסורה בזה אלא בתרנגולת העומדת לגדל ביצים, שבה לא שייך לומר שהוכנה הביצה במעי אמה לאכילה, וכשנולדה בשבת בלידתה היא שהוכנה (אור זרוע ח"ב סי' של בתירוצו א).

יום טוב שני שני ימים טובים של גלויות, נחלקו אמוראים: רב **של גלויות** אמר ביצה שנולדה בזה מותרת בזה, שהרי אחד מהם חול הוא, וממה נפשך מותרת; ורב אסי אמר נולדה בזה אסורה בזה, שקדושה אחת היא בשני הימים, והטילו חכמים עליהם כחומר יום אחד ארוך (ביצה ד ב, וברש"י שם. וראה ערך יום טוב שני של גלויות). הלכה כדעת רב (גמרא שם; רמב"ם יום טוב א כד; טושי"ע או"ח תק"ג ה).

ביצה שנולדה באחד מימי ראש השנה בשני ימים טובים של ראש השנה אמרו רב ושמואל נולדה בזה אסורה בזה, שקדושה אחת היא, לפי שאף בזמן בית המקדש יש שעשו אותו שני ימים ולא מחמת ספק, ויש אמוראים שחולקים בזמן שאחר החורבן (ביצה ה א, וראה ערך יום טוב שני של גלויות, וערך ראש השנה). הלכה כדעת רב ושמואל (גמרא שם ד ב; רמב"ם יום טוב א כד; טושי"ע או"ח תק"ג ה, ושם תר א).

חלב שנחלב בשבת על ידי גוי (ראה ערך דש), או **בשבת** שטפטף מעצמו בשבת, אסור ביום טוב שלאחריה משום הכנה משבת ליום טוב (אור זרוע ב שכט; הגהות אשר"י ביצה א; מגן אברהם או"ח תק"ה סק"ג).

בדבר שהיה בעולם

אפיה או ביטול מיום טוב לשבת נחלקו הראשונים האם יש איסור הכנה מיום טוב לשבת בדבר שהיה בעולם, וכגון על ידי אפייתו או ביטולו:

• יש שסוברים שאין איסור הכנה בכך, לפי שאין איסור הכנה אלא בדבר חדש שלא היה בעולם, ולא היה ראוי כלל קודם, כגון ביצה – או עירוב (ראה להלן: בעירוב) – אבל מאכל שאפוי ומבושל כבר היה בעולם, ולא היה מחוסר אלא תיקון (תוספות עירובין לח א ד"ה משום, בשם ריב"א, ובביצה ב ב ד"ה והיה; העיטור הלכות יום טוב; מגן אברהם או"ח תקא ס"ק טז).

• ויש שסוברים שאף בכך יש איסור הכנה – שכן לשון הכנה במקרא, כמו: וַיִּכְנֶה אֶת הַמִּנְחָה (בראשית מג כה. נשמת אדם קא א) – אלא שמן התורה אינו אסור בשבת, הואיל ואילו היו מזדמנים לו אורחים הרי היה ראוי לאכלו בו ביום, אלא שחכמים אסרו לבשל מיום טוב לשבת בלא עירוב תבשילין (תוספות שם בתירוצו א; מלחמות לרמב"ן פסחים מו ב ד"ה ועוד; סמ"ג לאוין עה. וראה ערך הואיל וערך עירוב תבשילין).

אופנים לאיסור הכנה משבת ליום טוב האופה והמבשל בשבת, שאסור באכילה עד מוצאי שבת, אם היה מוצאי שבת יום טוב, אסור באכילה אף ביום טוב משום הכנה, שהרי שבת הכינה ליום

4. וראה בבית יוסף ובב"ח שם שלדין הטעם משום הכנה.

שבפסוק והכינו וכו' מדובר בהכנה דממילא אלא שכל שכן הוא בהכנה שבידים).

אפיה ובישול כשאופה מבעור יום, שאפשר לומר "הואיל ואם יזדמנו לו אורחים בו ביום היה ראוי להם" (ראה ערך הואיל), נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שמותר מן התורה, שכשם ש"הואיל" מבטל איסור מלאכה (ראה פסחים מו ב דעת רבה, וראה ערך הנ"ל שכן דעת רוב הפוסקים להלכה), כך מבטל את איסור ההכנה (ראה תוספות ביצה ב ב ד"ה והיה, ובחנתם סופר שם. וראה במלחמות לרמב"ן שם ד"ה כתוב).
- יש סוברים שאין איסור הכנה אלא אם אין ראוי הדבר לאותו יום, אבל אופה ומבשל כיון שראוי ליהנות ממנו היום, אפילו בלי הטעם של "הואיל" אין בו משום הכנה (מרדכי ביצה תרסח).
- יש סוברים שאפילו סמוך לחשכה שלא שייך בו "הואיל", איסורה מדרבנן (שו"ת רדב"ז סימן תרסט, בדעת הרמב"ם).
- ויש חולקים לגמרי וסוברים שאין באפייה ובישול משום הכנה, לפי שאינם אלא תיקוני מאכל שהוא כבר בעולם (תוספות ביצה שם, ופסחים שם לרב חסדא).

טוחה בלבו אף דבר שאינו מלאכה אלא טוחה בלבד, אסור להכין מיום טוב לחול או לשבת (מגן אברהם או"ח ריש סימן תקג, ומחצית השקל שם, וראה להלן: בערוב).

הצעת המציעים אין מציעים המיטות משבת למוצאי שבת (משנה שבת קיג א; רמב"ם שבת כג ז; מגן אברהם שב סק"ח), משום שאסור להכין משבת לחול (שולחן ערוך הרב שם י, וראה שם שהאיסור הוא מדרבנן), ואפילו כשבמוצאי שבת הוא יום טוב (הגהות רבי עקיבא איגר למגן אברהם שם).

אולם מיום טוב לשבת מותר להציע, שכן מציעים מלילי שבת לשבת (ירושלמי ביצה ב א).

אמנם יש מהאחרונים שסוברים שהדבר אסור בלא עירוב תבשילין (אליה רבה שם סק"ח בענין קיפול בגדים); ויש סוברים שאף בלא עירוב תבשילין – מותר (רבי עקיבא איגר שם, וחולק על אליה רבה שם. וראה בפרי מגדים שם שכתב גם כן שאף בלא עירוב תבשילין מותר).

קיפול הסלית אסור לקפל סליתות של בית הכנסת כיון שהוא לצורך מחר (תוספות שבת קיג א ד"ה מקפלים; לבוש שם ב א).

ולקפל בגד המיוחד לו [כגון סלית] לצורך שבת הבאה – יש שאסרו משום שהכנה משבת זו לשבת הבאה אסורה כהכנה משבת לחול (תהילה לדוד שב סק"ח); ויש שהתירו⁷ (שו"ת שלמת חיים להגרי"ח זוננפלד עד ועה).

הזחת כלים אין מדיחים כלי אכילה בשבת אחר סעודה שלישית (שבת קיח א; רמב"ם שבת כג ז; טוש"ע או"ח שכג ו), מפני שטורח לצורך מחר (ראב"ד בהשגות שם), והרי זה מכין משבת לחול (שו"ע הרב שם י).

ולהדיח כלים המיוחדים לשימוש בשבת לצורך שבת הבאה – יש אוסרים (תהילה לדוד שב סק"ח); ויש מתירים (שו"ת שלמת חיים להגרי"ח זוננפלד עד ועה).

וכתבו אחרונים שלכתחילה ראוי להחמיר ולעשות פתילות חדשות ליום טוב (ט"ז שם סק"ז; שו"ע הרב שם יח; משנה ברורה ס"ק לד).

נו"י סוכה תשיעי של חג – שמחת תורה – בחוץ לארץ, שחל באותו בערב שבת:

- יש סוברים שאסור להסתפק מנו"י סוכה למחרתו בשבת, מטעם הכנה, שאילו היינו מתירים הרי היה יום טוב מכין לשבת, כיון שביום טוב עצמו אסורים משום מוקצה, והרי זה כעין נולד, שבשבת נעשו ראויים להנאה (תוספות ביצה ל ב ד"ה עד; דעה א בשו"ע או"ח תרסז א, בשם נוהגים, וראה בבאור הגר"א שם).
- וכן כשחל תשיעי של חג ביום ראשון אסור לאכול האתרוג באותו יום, כיון שאתמול – בשבת – היה אסור, שהיה יום השמיני ספק שביעי בחוץ לארץ (ראה ערך יום טוב שני של גלויות וערך מוקצה), ונמצא ששבת הכינה ליום טוב (תוספות שם; רא"ש סוכה ד ה; טור או"ח תרסה, בשם ה"ר פרץ; דעה ב בשו"ע או"ח תרסה א).
- ויש חולקים וסוברים שבשני האופנים אין כאן משום הכנה (רא"ש שם; טור שם תרסה ותרסז; דעה א בשו"ע שם תרסה א בסתם, ודעה ב בתרסז א בשם יש מתירים), לפי שאין הכנה בדבר שכבר היה בעולם (ים של שלמה ביצה ד ה טעם א; באור הגר"א תרסז שם)⁵.

מעשה ההכנה

מהותו אסור להכין דבר מיום טוב לשבת – מלבד מה שהדבר ומוקרו שהוכן אסור למחרתו באכילה (ראה לעיל: הכנה דרבה) – ואפילו מלאכות של צרכי אוכל נפש כאפייה ובישול, שמותר לעשותן ביום טוב, אסור לעשותן לצורך מחר, אפילו הוא שבת, בלי עירוב-תבשילין (ראה ערכו).

לדעת הסוברים שמן התורה אין צרכי שבת נעשים ביום טוב (ראה פסחים מו ב מחלוקת רב חסדא ורבה בדבר, וראה ערך הואיל), יש מן הראשונים שמפרשים שאיסור זה הוא מטעם הכנה, שנאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשֵּׁשִׁי וְהִכִּינוּ אֶת אֲשֶׁר יִבְיֹאוּ (שמות טו ה), ודרשו: חול מכין לשבת וחול מכין ליום טוב, ואין יום טוב מכין לשבת (מלחמות לרמב"ן פסחים שם ד"ה אמר; פירוש המשניות לרמב"ם ביצה א א; רבנו ירוחם נתיב ד חלק א).

ואף איסור מלאכה של אפייה ובישול מיום טוב לחול יש שכתבו שמשום הכנה הוא, שמכין מיום טוב לחול (הלכות גדולות הלכות יום טוב. וראה שו"ת הרשב"א ג רעז שאין יום טוב מכין לשבת וכל שכן לחול).

החולקים בכך בהכנה זו של מלאכה מיום טוב לשבת נחלקו הראשונים:

- יש סוברים שאף מי שחולק על "הכנה דרבה", שהיא הכנה בידי שמים הבאה מאליה, מודה בה (פירוש המשניות לרמב"ם שם, וכן כתבו התוספות ביצה יז א סוף ד"ה מאי טעמא, בהכנה בידיים של ערוב⁶).
- ויש סוברים שאף הכנה זו אינה אלא לסוברים "הכנה דרבה", והכתוב וְהִכִּינוּ בַּיּוֹם הַשֵּׁשִׁי אמור בין בהכנה של ממילא, ובין בהכנה של מעשה בידיים, אבל מי שאינו סובר "הכנה דרבה" חולק אף על מעשה ההכנה (מלחמות לרמב"ן פסחים מו ב ד"ה אמר, ור"ן שם בשמו, וכתבו

בשבת, ראה שו"ע סי שב, ומשנה ברורה ועוד בעניין שאר התנאים. 8. וראה ברמב"ם שם שכתב הטעם מפני שהוא כמתקן, ובמגיד משנה שם ביאר בדבריו שרצונו לומר שמתקן לצורך חול.

5. ראה טעם נוסף בים של שלמה שם בטעם ב, וראה מגן אברהם תרסה סק"ב. 6. אלא שבאפייה ובישול שהם תיקוני מאכל לדעתם בריש ביצה אין בהם משום הכנה, וראה בסמוך. 7. והיינו כשנתקיימו שאר התנאים לקיפול בגדים

מיום טוב לשבת, כשאנו צריך לומר כלום (ראה להלן: בעירוב), וכן כשאנו מסדר השולחנות מותר להביאם מהסוכה לבית (ראה מגן אברהם שם), הרי שהבאה אינה הכנה (חיי אדם קג ו, והביא גם מרשיי ביצה מ ד"ה לא יוליכו, וראה שם שמכל מקום לצורך חול אסור).

בעירוב

הכלל אין מערבים ערובי-תחומין (ראה ערכו) בתחילה מיום טוב לשבת (עירובין לח א), שאם חל יום טוב בערב שבת, ולא עירב בין השמשות של יום טוב, והוצרך לצאת בשבת מחוץ לתחומו, אינו יכול לערב ביום טוב (רש"י שם ד"ה אי) משום הכנה (גמרא שם).

וכן אם עירב בערב יום טוב בפת על יום טוב, ורוצה לערב אחר כך ביום טוב גם על שבת, אינו יכול לערב בפת אחרת שלא עירב בה בערב יום טוב, שאין מערבים בתחילה בפת משום הכנה (גמרא שם לט א ורש"י; רמב"ם עירובין ח ט; טוש"ע או"ח תטז ב), מפני שהיה צריך לקרות עליה שם עירוב, ונמצא מכין (טוש"ע שם).

ערוג באותה פת אם עירב בערב יום טוב בפת ליום ראשון, יכול לערב באותה פת עצמה ביום טוב ליום השבת שלמחרת, ואין בזה משום הכנה, שאין אומרים סוף היום הראשון קונה העירוב, שיהיה אסור משום "הכנה דרבה", אלא תחילת היום השני קונה עירוב, ושבת הכינה לעצמה (עירובין לח ב; רמב"ם עירובין ח ט; טוש"ע או"ח תטז ב), ומכיון שאין צריך לומר עכשיו בשעת העירוב כלום, שכבר נקרא על הפת שם עירוב מערב יום טוב, אם כן אינו מכין עכשיו כלום (רש"י שם ד"ה והא, לט א ד"ה דיקא; טוש"ע שם).

הבאים בספינה ספינה שבאה בשבת מחוץ לתחום, בני אדם שבה בשבת מותרים ביום טוב שלאחריה בתחום של בני העיר, ואין כאן משום הכנה, שאין הכנה אלא בדבר שאינו מוכן, כגון מוקצה (ראה ערכו) ונולד (ראה ערכו), אבל בביאתו בספינה אין הכנה, וקנין השביתה הוא בתחילת היום, ויום טוב הכין לעצמו, ולאמירה אינו צריך אלא שותק (העיטור ריש הלכות יום טוב; אור זרוע ב עירובין קלט; ריטב"א עירובין לח ב ד"ה אי"ל, בשם ריב"א¹³).

בעירובי חצרות בערובי-חצרות (ראה ערכו) שנחלקו תנאים אם אסור להניח מיום טוב לשבת (ראה ביצה טז ב מחלוקת רבי וחכמים, וראה רמב"ם עירובין ה יד, וטוש"ע או"ח תקכב ב שהלכה שאסור, וראה ערך ערובי חצרות) – יש מהראשונים מפרשים שהאוסרים סוברים שיש בדבר משום הכנה, שהרי מכין מיום טוב לשבת, והמתירים סוברים שלא שייך איסור הכנה בעירובי חצרות, כיון שביום טוב עצמו מותר להוציא מחצר לחצר (תוספות עירובין לח א ד"ה ורבי אליעזר; רשב"א עירובין שם ד"ה אמרו לו).

ויש סוברים שלדברי הכל אין בעירובי חצרות משום הכנה, וטעם האיסור מפני שנראה כמתקן (ראה רש"י ביצה טז ב ד"ה לא, ופני יהושע שם, וכן כתבו הבית יוסף והמגן אברהם או"ח תקכח סק"א, ושו"ע הרב שם שצג א בהגה).

הכנה המתרת

מקורה איסור מוקצה (ראה ערכו) בשבת, למי שסובר שהוא מן

אמנם מותר לשרות כלים במים אחר הוצאת התבשיל מהם, כדי שלא ידבק שארית המאכל בדופני הכלי, ואין בזה משום הכנה משבת לחול, כיון שעל ידי שרייה זו אינו משנה מהמצב הקיים, אלא מונע בו שינוי, אך אם כבר נדבק שארית המאכל בדופני הכלי, אסור לשרותו, ששריה זו משנה את המצב הקיים, ובאה להקל על ניקוי הכלי לאחר השבת, והרי זו הכנה משבת לחול; ובכלי כסף וכדו' שעלולים להתקלקל אם ישאירם מלוכלכים מותר אף להדיחם⁹ (שו"ת מחזה אליהו נה; שמירת שבת כהלכתה יב ג, וראה גם שו"ת מנחת שלמה תנינא לו ו).

ומאידך יש שאסר לשרות כלי במים אם אינו נצרך לו לאותה שבת, גם אם מטרת השרייה היא רק משום מניעת הדבקות הלכלוך בכלי, שעל כל פנים מכין הוא משבת לחול, וכתב עוד שיש להיזהר אף שלא ליטול ידיו על גבי כלי זה, אם כוונתו בכך גם לשוטפו או לשרותו במים (שו"ת אור לציון ב לד תשובה א).

ולהניח כלים מלוכלכים ב"מדיח כלים" כדי להדיחם לאחר השבת – יש שכתב שהדבר מותר, ואין בכך משום איסור הכנה, כיון שגם לצורך השבת עצמה טוב לאנשי הבית שלא יראו בבית כלים מלוכלכים, ולשם כך עדיף שיהיו שם מאשר שיהיו סתם מכוסים, אמנם כתב שאסור למיין ולסדרם כפי הנצרך להדחתם, משום שיש בזה משום הכנה משבת לחול (שו"ת אגרות משה או"ח ד סי' עד רחיצה אות ד).

הכנת הפתילות אסור לתקן פתילות של עששיות בית הכנסת ביום טוב אחר המנחה, כשאנו רוצה להדליקן בו ביום, שהרי מכין מיום טוב לחול (שו"ת הרשב"א ג רעז; בית יוסף ושו"ע או"ח תקיד ה¹⁰), ואפילו להעמיד הנרות לצורך הלילה – אסור (מגן אברהם שם ס"ק טו), שאפילו דבר שאין בו משום מלאכה אסור להכין מיום טוב למחרתו (שו"ע הרב שם טו).

איסורי הכנה נוספים אין מפצעים באגוזים, ומפרדים ברמונים, ומחתכים בדבלה¹¹ משבת למוצאי שבת, מפני שהוא כמתקן מקודש לחול (תוספתא שבת יג יח), אמנם ביום הכפורים מן המנחה ולמעלה התירו דברים אלה, ואינו חושש משום מתקן מקודש לחול (רבי יוסי בתוספתא שבת שם, וכן התירו לגבי קניית ירק, ראה שבת קיד ב, וטוש"ע או"ח תריא ב. וראה ערך יום הכפורים הטעמים שהתירו כן ביום הכיפורים)¹².

אופני הכנה מיום טוב ליום טוב אסור להכין מיום טוב לצורך ליל יום טוב שני של גלויות, ולכן אסור בשמיני עצרת להעמיד השולחנות והספסלים לצורך הלילה ולסדר אותם, שהרי זו הכנה (הגהות מיימוניות סוכה ו יד, רמ"א בשו"ע תרסז א, ומגן אברהם שם סק"א).

וכן אסור לגלול ספר תורה בשבת לצורך יום טוב משום הכנה (מגן אברהם שם בשם מהרי"ל). ויש שכתב שאם לומד מתוך ספר התורה כמה פסוקים הרי זה נחשב כלימוד בספר, ואין בו משום הכנה (ערוך השלחן שם ב).

יש אוסרים אף להביא יין מיום טוב לחברו (מגן אברהם שם); ויש סוברים שהבאה אין זו הכנה, שהרי מותר להביא את הפת של עירוב

11. כך מופיע בהוצאת צוקרמנדל וכן בראשונים, ראה תוספת ראשונים, ובדפוס: בנבלה. 12. וראה שם ביום הכיפורים שחל בשבת מה דינו, ושבזמן הזה נהגו לאסור גם כשחל בחול. 13. וראה ערך תחומין על ספינה שבאה

9. כתבו כן על פי שו"ת מהרש"ג או"ח א סא שכל דבר שאם לא יעשה אותו בשבת, שוב לא יהא אפשרי לעשותו בימות החול, אין בו משום הכנה שאסרו חז"ל. 10. וראה שם שהדליק מותר, שבהדלקה יש מצוה לאותה שעה.

עומד לאכילה ולשימוש ללא מחשבת האדם או מעשיו, וכגון נדבך של אבנים, שהם מוקצים מאליהם, שאינם עומדים לשיבה – יש סוברים שצריך הכנה על ידי מעשה דוקא להוכיח שהם לשיבה (מגיד משנה שבת כה כא בדעת הרמב"ם שם, ומגן אברהם או"ח שח סק"מ בדעת המחבר שם); ויש סוברים שכיון שלא נדחו בידי אדם מועילה להם מחשבה להוציאם מידי מוקצה (שו"ע הרב שם תצה בקונטרס אחרון בדעת המרדכי שבת סוף פרק ד, ורמ"א בשו"ע שח שם. וראה ערך מוקצה).

הכנה כמצוה

מקורה לעולם ישנים אדם להוצאת שבת – שישנים בערב שבת ועיינה לטרוח בהוצאת שבת – שנאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי וְהָכִינוּ אֶת אֲשֶׁר יִבְיָא (שמות טז ה). שבת קיז ב, וברש"י שם ד"ה ישנים; טוש"ע או"ח רנ א, ודרשו שבשעת הבאה תהיה הכנה, והבאה בהשכמה היתה, שנאמר: וַיִּלְקְטוּ אֹתוֹ בִּבְקָר בִּבְקָר (שמות שם כא. רש"י שם ד"ה והכינו; טור שם).

כאדם חשוב "והכינו", אף על פי שאין דרכו בכך צריך להכין מפני כבוד השבת (מדרש הגדול שמות [ירושלים תשט"ז] עמ' שכב), ולכן אף שהיה אדם חשוב ביותר, ואין דרכו ליקח דברים מן השוק ולהתעסק במלאכות שבבית, חייב לעשות דברים שהם לצורך השבת בגופו, שזה הוא כבודו (רמב"ם שבת לו א, על פי שבת קיט א בכמה אמוראים שטרוח והכינו בעצמם), ואף אם היו לו כמה עבדים לשמשו ישתדל בעצמו להכין שום דבר לצרכי שבת כדי לכבדה (טוש"ע או"ח רנ, וראה ערך מצוה בו יותר מבשלוחו).¹⁸

ובגדר הכנה זו יש שהורה, שלא די לעשות פעולה אחת של הכנה, אלא יש להרבות בפעולות ההכנה, ורק אם רוצה ללמוד תורה, או לעשות מצוה אחרת, או שהוא טרוד במלאכתו, די לו בפעולה אחת, וכמו שכתב מבחר השלחן ערוך (שם) שיעשה בעצמו "שום דבר" לצרכי שבת (שמירת שבת כהלכתה מב הערה קצה, בשם הגרש"י אויערבך).

הכנה דברים שאין צריך בהם הכנה כדי שיהיו ראויים **מוקדמת** להנאתם, כגון משקים ומיני מגדים וכיוצא בהם, טוב יותר לקנותם בערב שבת מלקנותם ביום חמישי, אבל מאכלים הצריכים עדיין הכנה, טוב יותר לקנותם ביום חמישי, כדי שיהיה לו פנאי הרבה לטרוח בהכנתם ולהתעסק בשאר צרכי שבת (שו"ע הרב רנ ו, וראה מגן אברהם שם סק"א. וראה ערך כבוד שבת).

כניסה יש מפרשים שתקנת עזרא שיהיו מכבסים בגדים בחמישי בשבת, מפני כבוד שבת (ראה בבא קמא פב א, ורמב"ם שבת לו ג, וטוש"ע או"ח רמב א. וראה ערך תקנות וערב שבת), היינו שלא ימתינו לכבס עד ערב שבת, כדי שיניחו את ערב שבת כולו לצרכי הכנת שבת (מאירי בבא קמא שם, וכן כתב במגן אברהם שם סק"ג, וראה במחצית השקל שם).

ולכבס הבגדים בליל שישי – יש שכתב שאסור, שהרי התקנה היתה לכבס בחמישי בשבת, וליל שישי אינו חמישי בשבת (חוט שני ח"א ג א); ויש שכתב שמותר לעשות כן (שו"ת אור לציון ח"ב טז א).

ויש שכתב שבימות החורף שמתחילים בהכנות לשבת כבר מליל

התורה, למדים אותו מהכתוב: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי וְהָכִינוּ אֶת אֲשֶׁר יִבְיָא (שמות טז ה). דעת רבה פסחים מז ב, וכן דעת רש"י ביצה ב ב ד"ה לטעמיה, וכן כתב בשאלות מז¹⁴. וראה ערך מוקצה), שיזמין כל צרכו ביום הששי ויאמר דבר זה לצורך היום, שאילו משום טורח מלאכת שבת לא הוצרך הכתוב לומר שיעשו בערב שבת, שכבר כתוב 'את אשר תאפו אפו ואת אשר תבשלו בשלו' (רש"י פסחים וביצה שם ד"ה והכינו).

ואף לסוברים שאיסור מוקצה מדרבנן, כתבו ראשונים שעל כתוב זה של "והכינו" סמכו חכמים לאיסורו (מלחמות לרמב"ן ריש ביצה, וראה מאירי שם), שכל מה שאסור חכמים במוקצה הוא כדי שיכין צרכיו מבעוד יום¹⁵, ולא יבא למחר לעשות מלאכה או טלטול האסור (מלחמות לרמב"ן שם)¹⁶.

הראשונים קראו לאיסור זה בשם מוקצה מחמת הכנה (מאירי שם. וראה שם חולין יד א).

כמחשבה הכנה זו המוציאה מידי מוקצה יש שהיא במחשבה בלבד, כגון שהקצה דבר במחשבתו והסיח דעתו מלהשתמש בו, וכגון חריות של דקל, שיש שמייחדים אותן לשיבה, ויש שעומדות להסקה, ואם קצצן מן הדקל להסקה, הרי הן מוקצה, ואם נמלך עליהן אחר כך שתהיינה עומדות ומיוחדות לשיבה, הרי מחשבה זו מוציאתן מידי מחשבתו הראשונה, ואם חשב כן קודם השבת – מותר לטלטלן בשבת (מגיד משנה שבת כה כא; מגן אברהם או"ח שח סק"מ; שו"ע הרב שם שח ו).

וכן בהמה העומדת לחלב, ותרנגולת העומדת לגדל ביצים, כל אלו וכיוצא בהם מוקצה הם עד שיכין אותם מבערב, ויחשוב עליהם לאכילה (רמב"ם יום טוב א יח)¹⁷, שכל אלו הקצאתם באה על ידי מחשבת האדם (ראה שו"ע הרב תצה שם, ובקונטרס אחרון שם).

נדיבור יש שהכנה זו צריכה להיות בדיבור בפה, כמו במוקצה של בעלי חיים, כגון יוני שובך ויוני עלייה, שעומד מערב יום טוב ואומר: זה וזה אני נוטל למחר (בית הלל במשנה ביצה י א; רמב"ם יום טוב ב ה; טוש"ע או"ח תצו ו); ויש מן התנאים שסוברים שביונים צריך הכנה במעשה דוקא, שינענע אותם מבעוד יום (משנה ביצה שם), שמוקצה של בעלי חיים חמור הוא (ירושלמי שם א ד), ואין הלכה כמותם, אלא די בהכנה בפה (רמב"ם וטוש"ע שם. וראה ערך מוקצה).

כמעשה יש שצריך הכנה במעשה דוקא, והוא כשהקצאתו באה על ידי מעשה האדם, כגון תאנים וענבים שהעלם לגג לייבשם שיעשו גרוגרות וצמוקים, וצריך להזמין מבעוד יום לאכילה, שצריך לעשות הכנה על ידי מעשה, שירשום המקום ויאמר: מכאן ועד כאן אני נוטל (ראה תוספות ביצה לד ב סוף ד"ה ואומר, ומגן אברהם או"ח תצה סק"ט, ושו"ע הרב שם יד¹⁸).

יש מן הראשונים שמפרשים שנחלקו התנאים בכך, ודעת רבי אליעזר שאף כאן מספיק הכנה באמירה (מאירי ביצה לד ב בפירוש מחלוקת התנאים במשנה שם).

נדבר שהוקצה הקצאה שבאה ממילא, כגון שהדבר מצד עצמו אינו **מאילו**

נסרים של אומן בשבת, וברמ"א שם כה בענין טלטול עורות בשבת. ¹⁸ וראה ערך מוקצה על אופן ההקצאה של גרוגרות וצמוקים, ומתי מועילה בהם הכנה. ¹⁹ וראה קונטרס אחרון לשו"ע הרב רנ אות ב שמדייק מלשון הרמב"ם שיש בדבר משום חיוב, ולא משום יתרון של מצוה בו יותר מבשלוחו.

מחוץ לתחום באיזה אופן מותר לצאת ממנה בו ביום. ¹⁴ וראה שם בהעמק שאלה שדעת השאלות שמוקצה מהתורה. ¹⁵ ראה ערך מוקצה מחלוקת ראשונים אם מוקצה אסור בשבת, או ביום טוב, או בשניהם. ¹⁶ ראה בערך ה"ל עוד טעמים לאיסור מוקצה. ¹⁷ וראה שו"ע או"ח שח כו בענין טלטול

שכך היתה התקנה לכבס ביום חמישי, וראה חידושי בתרא שם; ויש שכתב שמטעם אחר יש להעדיף את הכיבוס ביום חמישי, כיון שבזמנינו אין רגילות לכבס לצורך שימוש באותו היום, ואם יכבס ביום שישי יחשבו שהוא מכין בגדים מערב שבת לאחר השבת (שמירת שבת כהלכתה פרק מב הערה יג, בשם הגרש"ז אויערבך).

ובגדי ילדים קטנים יש שכתבו שמותר לכבסם (שו"ת אור לציון שם; חוט שני שם), וכן מותר לכבס למי שנאנס ולא כיבס (כף החיים רמב כ), או שאין לו בגד מכובס לשבת (חוט שני שם).

שישי, אסור לכבס בליל שישי מתקנת עזרא הנ"ל, אולם בימות הקיץ - מותר (חידושי בתרא להגר"פ שיינברג).

ולכבס ביום שישי במכונת כביסה, יש שכתב שאף שהטירחה בה מועטת - אסור, כיון שתליית הכביסה היא חלק מהכיבוס, וזו טירחה מרובה, אכן מי שיש לו מכונת יבוש מותר לו לכבס ולייבש במכונה (שו"ת אור לציון שם).

ויש שכתבו שאסור לכבס במכונה ביום שישי כיון שאין לחלק במנהג (הגר"ש אלישיב דרור יקרא עמ' תה; חוט שני שם אך מטעם אחר,

הכנסת אורחים¹

מצות קבלת אורחים והספקת צרכיהם

מקורה וחשיבותה

רש"י על התורה שם, ותוספות בבא מציעא פו ב ד"ה חזייה, והיא אחד מן הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקדן קיימת לו לעולם הבא (שבת שם).

השתדלות לעולם ישתדל אדם בהכנסת אורחים, שאין לך מצוה **במצוה זו** גדולה מזו (מאירי שבת קכז א), והמשובח שבצדקה הוא הכנסת אורחים, ושכרה גדול עד מאד (מנורת המאור לרבי ישראל אלנקוה א עמ' 39).

ואמרו: בזמן שבת המקדש קיים מזבח מכפר על אדם, ועכשיו שאין בית המקדש קיים שולחנו של אדם מכפר עליו (מנחות צז א), והיינו בהכנסת אורחים (פירוש רבינו גרשום שם) שנותן פרוסה לאורחים (רש"י שם ד"ה שולחנו לגירסא שלנו, ובשיטה מקובצת שם: לענין), והרבה הפליגו חכמים במעלת מצוה זו בתלמוד ומדרשות ובספרי המוסר (ראה איסוף מאמרי חז"ל וראשונים ואחרונים על מעלת הכנסת אורחים בספר תורת המדות, ירושלים תש"י עמ' שצג - תכא).

כופים על בני העיר כופים זה את זה על הכנסת אורחים (מרדכי **מצוה זו** בבא בתרא א תעח, בשם רבנו מאיר; רמ"א בשו"ע חו"מ קסג א; ש"ך יו"ד רנו סק"א. וראה ערך בני העיר).

ההארה

צורחה כתבו ראשונים שכשיבואו אורחים לביתו - ואפילו הם עמי הארץ (מנורת המאור אלנקוה א עמ' 41) - יכניסם בסבר פנים יפות (ספר היראה לרבנו יונה²), ויש שפירשו כן אותה ששנינו: והוי מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות (אבות א טו), שכשאתה מכניס אורחים לביתך לא תתן להם ופניך כבושות בקרקע (ברטנורא שם, וראה אבות דרבי נתן שם), ומיד בבואם ישים לפניהם לחם לאכול, כי פעמים בא העני ולא אכל והוא בוש לשאול, ויתן להם לחמו ומימיו בפנים מאירות, ואפילו אם יהיו לו אלף עבדים יטרח הוא בעצמו ויעמוד עליהם, ואל יספר לפניהם תלאותיו, כי דברים אלו שוברים את רוחם, שכמדומה להם שבשבילם אמר כן, וכמעט אין לו שכר בעמלו³, ובשעת האוכל יראה עצמו כמצטער שאינו יכול להיטיב להם יותר, ואם ילינו אצלו ישכיבם במיטב מיטותיו, כי גדולה מנוחת העיף בהיותו שוכב בטוב (כל זה בספר היראה לרבנו יונה שם, וראה גם באהבת חסד ג ב).

הכנסת אורחים היא מכלל מצות גמילות-חסדים (ראה ערכו. שבת קכז ב, ורש"י ד"ה ה"ג הנ"ל. וראה ערך גמילות חסדים על מקורה ועניינה), וכתבו ראשונים שמצות עשה של דבריהם ללוות האורחים, ואף שהיא מצוה מדבריהם, הרי היא בכלל **וְאֶהְבֶּתְּ לְרֵעֶךָ כָּמוֹךָ** (ויקרא יט יח), שכל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים, עשה אתה אותם לאחרים בתורה ובמצוות (רמב"ם אבל יד א. וראה ערך אהבת ישראל), שמצות גמילות חסדים בכללה היא מן התורה, אבל פרטיה הם מדבריהם (קריית ספר אבל שם²), ושכר הלוייה מרובה מן הכל - משאר הפרטים הכלולים במצות גמילות חסדים - והוא החוק שחקקו אברהם אבינו ודרך החסד שנהג בה, מאכיל עוברי דרכים, ומשקה אותם, ומלווה אותם (רמב"ם אבל שם ב).

כהשכמת בית המדרש גדולה הכנסת אורחים, לדעת רבי יוחנן, כהשכמת בית המדרש, ורב דימי מנהרדעא אמר יותר מהשכמת בית המדרש (שבת קכז א³).

יש מהאחרונים שלמדו מזה, שהמשכים לילך לבית המדרש ונזדמנו לו אורחים - ידחה הליכתו לבית המדרש מפני מצות הכנסת אורחים, ודוקא כשאין בביתו מי שיקבלם כהוגן, שאם לא כן הרי זו מצוה שאפשר לעשותה על ידי אחרים, שאין תלמוד תורה נדחה מפניה (העמק דבר בראשית יח ב; אהבת חסד לבעל חפץ חיים ג א⁴. וראה ערך תלמוד תורה).

ויש שכתבו שמצות תלמוד תורה לדברי הכל גדולה מהכנסת אורחים, שהרי שנינו תלמוד תורה כנגד כולם (ראה פאה א א), והשכמת בית המדרש האמורה כאן לא נתכוונו בה לעצם הלימוד אלא להבדל שבין לימוד ביחיד ללימוד באספת חכמים בבית המדרש (עיון יעקב לעין יעקב שבת שם), או שהשכמת בית המדרש פירושה ההושבה בבית המדרש, היינו איסוף התלמידים לבוא לבית המדרש (הגהות הריעב"ץ שם, וראה רש"י שבת קיח ב ד"ה ממושיבי בית המדרש).

יותר מהקבלת פני שכינה גדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני השכינה, שנאמר: **וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי אִם נָא מְצֹאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אֶל נָא תַעֲבֹר מֵעַל עֲבֹדְךָ** (בראשית יח ג. שבת קכז א; רמב"ם אבל יד ב, והביא הכתוב שלפניו וירא והנה שלשה אנשים), והניח אברהם אבינו את הקדוש ברוך הוא והלך לקבל האורחים (רש"י שבת שם ד"ה אל, וראה

4. ראה שם בארוכה, ולפי זה פסק רב דימי ולא כרבי יוחנן. 5. וראה כתובות קיא ב טוב המלכין שינים כו', ואבות דרבי נתן סוף פרק יג. 6. ראה רמב"ם מתנות עניים י ד, וטושי"ע יורה דעה רמט ג, וש"ך שם סק"ה בשם סמ"ג

הכנסת אורחים. 1. ט', טורים קכז-קלו. 2. וראה ספר המצות שורש ב, ורמב"ן שם בשורש א, וראה ערך הנ"ל. 3. ראה שאילתות שאילתא יא שגורס מביטול בית המדרש, ולא מהשכמת, וראה העמק שאלה שם בפירוש גירסא זו.

פריסת מפה על פתח הבית מנהג גדול היה בירושלים שמפה פרוסה על גבי הפתח, וכל זמן שמפה פרוסה, אורחים נכנסים, נסתלקה המפה אין אורחים נכנסים (בבא בתרא צג ב, וראה תוספתא ברכות ד, ותוספתא כפשוטה לר"ש ליברמן שם; טור או"ח קע, ותקנה טובה היתה לקבלת אורחים שידעו כי שם יאכלו וילכו שם לאכול (רשב"ם שם ד"ה אורחין); ויש מפרשים שסימן זה היה מסור להם שרצון בעל הבית שיכנסו אורחים, וכשלא היתה מפה פרוסה אין אורחים נכנסים, לפי שלא היה רצון בעל הבית שיכנסו יותר (רבינו גרשום שם). וכתבו אחרונים שעדיין המנהג כן בקצת קהילות בסעודות נישואין וברית מילה שעומד אחד לפני הפתח ומפה בידו (פרישה שם אות טז, וסיים ונראה שמכאן יצא המנהג).

האוכל לפני האורח האוכל לפני האורח – מגונה (דרך ארץ זוטא ח), ויש גורסים: מלפני האורח (ראה הוצאת היגר עמ' 130, וכן כתב להגיה בפירוש נחלת יעקב שם), ומפרשים שנוטל מחלקו של אורח ואוכל (נחלת יעקב שם). וראה הוצאת היגר שם שיש גורסים בפני האורח.

על האיסור לגנוב דעתו של האורח, ראה ערך גנבת דעת.

הלוויה

מעלתה גדולה מצות ליווי האורחים יותר מהכנסתם (רמב"ם אבל יד ב), שבהכנסת אורחים הוצרך אברהם לומר אל נא תַעֲבֹר מֵעַל עֶבְדְּךָ (בראשית יח ג. וראה לעיל: מקורה וחשיבותה; יותר מחקבלת פני שכניה), ואילו בלויה כתוב: וְאֶבְרָהָם הֵלֵךְ עִמָּם לְשִׁלְחָם, וְהָאֵמֶר הַמְכֻסָּה אֲנִי מֵאֶבְרָהָם וגו' (בראשית יח טז – יז) ונתעכבה לו שכינה עד בואו (מגדל עוז שם בשם מדרש פרשת וירא, ואינו במדרשות שלפנינו).

לוית האורחים היא אחת ממצוות גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור, כביקור חולים והכנסת כלה וכיוצא (רמב"ם שם א, וראה פירוש המשניות לרמב"ם פאה א א. וראה ערך גמילות חסדים), אבל גמילות חסדים שבממונו, כגון להאכיל הרעבים, יש לה שיעור (ראה פירוש המשניות שם).

וכל שאינו מלווה, כאילו שופך דמים (סוטה מו ב⁹; רמב"ם אבל שם ב), שאלמלי ליווהו אנשי יריחו לאלישע, לא גירה דובים לתניקות (סוטה שם).

נופם על לווייה כופים ללווייה (ברייתא בסוטה מו ב; רמב"ם אבל יד א), שמי שאינו רוצה ללוות את חברו לדרך כופים אותו שילווהו (רש"י סוטה שם ד"ה כופין) כדרך שכופים לצדקה, ובית דין היו מתקנים שלוחים ללוות אדם העובר ממקום למקום, ואם נתעצלו בדבר זה מעלה עליהם כאילו שפכו דמים (רמב"ם שם), וכן שנינו בעגלה-ערופה (ראה ערכו): יְדִינוּ לֹא שִׁפְכָה אֶת הַדָּם הַזֶּה וְעֵינֵינוּ לֹא רָאוּ (דברים כא ז), וכי על דעתנו עלתה שזקני בית דין שופכי דמים הם, אלא שלא בא לדינו ופטרנוהו בלא מזון, ולא ראינוהו והניחנוהו בלא לווייה (משנה סוטה מה ב, וברייתא שם מו ב). אפילו המלווה את חברו ארבע אמות יש לו שכר הרבה (רמב"ם שם), וכל המלווה את חברו ארבע אמות בעיר אינו ניזק (סוטה שם מו ב) אותו היוצא לדרך (רש"י שם ד"ה אותו).

שיעור הלווייה כמה שיעור לווייה שאדם חייב בה:

וברטנורא אבות א טו שפירשו כן במשנה שם: אמור מעט ועשה הרבה, שרצונה לומר בהכנסת אורחים ולמדו מאברהם שאמר פת לחם ולבסוף נתן בן בקר רך וטוב, וראה אבות דרבי נתן פרק יג. ⁹ ושם שאינו מלווה ומתלווה כו, וראה

שלא יתבייש האורח הָלוֹא פָּרַס לְרַעֲב לְחֶמֶךָ (ישעיה נח ז) – למדו מכך שצריך לפרוס לאורח מפה ולחם ומזון לאכול; דבר אחר 'פרוס' – שצריך לפרוס פרוסות של לחם לפניו, כדי שלא יתבייש (וזהו ויקהל קצח א), וכל שכן שלא יביט בעל הבית בפניו כשהוא אוכל, כדי שלא יתבייש (אהבת חסד ג ב. וראה רמב"ם ברכות ז, וטוש"ע אורח חיים קע ד).

לחזר אחר אורחים וְעֲנִיִּים מְרֹדִים תָּבִיא בֵּית (ישעיה נח ז) – אם אינם באים אצלך אתה חייב לחזור אחריהם עד שתמצאם ותביאם לביתך, שכן עשה אברהם, כמו שנאמר: וַיֵּרָא וַיֵּרָץ לְקִרְאָתָם (בראשית יח ב. כד הקמח לרבנו בחיי אות א' אורחים).⁷

שיהא הבית פתוח לרווחה יהי ביתך פתוח לרווחה (אבות א ה) – שיהא לך שער פתוח להולכי דרכים, שכל הולך בדרך שיצטרך לדבר, או ירעב, או יצמא – יכנס לבית מיד (פירוש המשניות לרמב"ם שם), כביתו של אברהם אבינו שהיה פתוח לארבע רוחות שלא יצטרכו האורחים להקיף למצוא הפתח (ברטנורא ורבנו יונה שם).

לימוד צורת קיום המצוה מאברהם אבינו כתבו אחרונים שמאברהם אבינו, שהתורה האריכה לספר בענין הכנסת אורחים שנהג, יש לנו ללמוד כיצד להתנהג במצוה זו:

- יש לתור אחריהם ולרוץ לקבלם, כמו שנאמר: וַיֵּרָץ לְקִרְאָתָם (בראשית יח ב).
- להשתדל לספק להם כל צרכיהם עד כדי נתינת מים לרחיצתם מאבק הדרך, כמו שנאמר: יִקַּח נָא מַעַט מֵיִם (שם ד).
- לבקשם להינפש מטורח הדרך במקום נוח להם, כמו שנאמר: וְהִשְׁעֵנוּ פֶתַח הָעֵץ (שם).
- לומר מעט ולעשות הרבה, כמו שנאמר: וְאֶקְחָה פֶתַח לָחֶם (שם ח), ואחר כך נאמר וַיִּקַּח בֶּן פָּקֶד רֶךְ וְטוֹב (שם ז).
- ויחנך את בני ביתו בקיום מצוה זו, כמו שנאמר: וַיְמַהֵר אֶבְרָהָם הָאֱלֹהִים אֶל שָׂרָה (שם ו), ונאמר: וַיִּתֵּן אֶל הַנֶּעֱר (שם ז) – כדי לחנכו במצוות (רש"י שם. אהבת חסד ג ב).

מאכלים חשובים מכבדים את האורחים במאכלים חשובים (ראה שבת לו ב קבעי לה לאורחין, וברש"י שם ד"ה לאורחין כו' חתיכות חשובות כו'), אבל אדם הרגיל לאכול מעדנים ולשתות יין, לא יאמר לא אקבל אורחים לפי שאיני יכול להאכיל אותם מעדנים שאני אוכל, לכך נאמר: טוֹב אֶרְחַת יֶרֶק וְאֶהְבָּה שֶׁם מְשׁוֹר אָבוּס וְשִׁנְאָה בּו (משלי טו יז. ספר חסידים [הוצאת מקיצי נרדמים] תתמג).

בציעת הפת בעל הבית בוצע, כדי שיבצע בעין יפה (ברכות מו א; טוש"ע או"ח קסז יד), ויתן לכל אחד מן המסובים פרוסה גדולה (מגן אברהם שם ס"ק לב, ומחצית השקל שם), ואפילו אם האורח גדול ממנו (טוש"ע שם. וראה ערך בציעת הפת).

ויש סוברים שאם האורח גדול מבעל הבית, ראוי ליתן לאורח לברך (מהרש"א שם בתוספות ד"ה לא, ומגן אברהם שם, שכן משמע בגמרא שם), וכן נהגו לחלוק כבוד לגדול, מפני שעכשיו אין נוהגים שבעל הבית נותן למסובים פרוסה גדולה שתספיק לכל הסעודה, ולא שייך הטעם כדי שיבצע בעין יפה (דברי חמודות על הרא"ש ברכות ז יא אות כב; מגן אברהם שם, בשם לחם חמודות).

שעובר על לא ירע לבבך וגו', וראה ערך צדקה. ⁷ וראה ספר החיים לאחיו של מהר"ל מפראג פרנסה וכלכלה ג שהנותן אכסניא לאורח הבא אינו נקרא הכנסת אורחים, כי האורח מעצמו בא והוא לא הכניסו. ⁸ וראה תשב"ץ במגן אבות,

שימכור לו לחם; ויש אומרים מתנה; ויש אומרים אף ברכת כהנים, שצריך לברכו כשיפרד ממנו.

ואין לו רשות לחזור מן הלוויה כל זמן שיוכל לראותו, שנאמר: וְעֵינָיו לֹא יָאוּ (דברים שם). אורחות חיים שם).

האורח

עשיר אף בעשירים שאינם צריכים לטובתו מקיים מצות הכנסת אורחים בזה שמקבלם בסבר פנים יפות, ומשתדל לשמשם ולכבדם לפי כבודם (מהרי"ל בלקוטים שבסוף הספר, וכן הבינו בדעתו ביש נוחלין, ובאהבת חסד ג א); ויש שנתנו טעם לדבר, לפי שכל אדם עני הוא בדרך (יש נוחלין על פי פאה ה ד), ואין לו תשמישים הצריכים לו כמיטה וכסא ושולחן ומנורה (ראה מהרש"א ברכות י ב ד"ה הרוצה ליהנות), ובהכנסת אורחים עניים מקיים שתי מצוות, מצות צדקה ומצות גמילות חסדים (הגהת יש נוחלין שם).

תלמיד חכם אף שמצות הכנסת אורחים היא אף באורחים עמי הארץ (ראה לעיל: ההארה; צורתה) מעלה מיוחדת יש באורח תלמיד חכם, ואמרו: כל המארח תלמיד חכם בתוך ביתו – ומאכילהו ומשקהו (כן היא הגירסא בילקוט מלכים רמז רכח, וראה דקדוקי סופרים ברכות שם) – ומהנהו מנכסיו, מעלה עליו הכתוב כאילו מקריב תמידים (ברכות י ב¹³), ואמרו והלא דברים קל וחומר, ומה יתרו שלא קרב את משה אלא לכבוד עצמו, הציל שאול את בניו (ראה שמואל א טו ו וברש"י), המארח תלמיד חכם בתוך ביתו ומאכילו ומשקהו ומהנהו מנכסיו על אחת כמה וכמה (ברכות סג ב¹⁴).

דווקא כשכא אינו מקיים מצות הכנסת אורחים אלא כשכא **מחוץ לעיר** אורחים מחוץ לעיר ונתארחו בביתו (שו"ת תרומת הדשן עב¹⁵), והוא הדין כשנתארחו אצל אחרים ומזמינם לסעודה בביתו (רמ"א בשו"ע שם¹⁶), אבל המזמין את חברו – שבאותה העיר (שו"ע הרב שם סעיף ו, וראה פרי מגדים משבצות זהב שם סק"ב) – לסעוד בביתו, אינו נקרא אורח, ואינה סעודת מצוה אלא סעודת רשות (בית יוסף ורמ"א בשו"ע שם¹⁷), אלא אם כן זימנו לכבוד האורח הבא אצלו, שאז אף הוא בכלל אורח (ט"ז שם סק"ב; שו"ע הרב שם).

על האורחים שהקילו הפוסקים לכבודם, ראה להלן.

דברים שהקילו בהם בשביל אורחים

לפנות אוצר מי שיש לו אורחים בשבת ואין לו מקום להכניסם, **בשבת** ויש לו אוצר של תבואה או של כדי יין, מותר לפנותו בשבת כדי להכניס לשם את האורחים (משנה שבת קכו ב; רמב"ם שבת כו טו; ושו"ע או"ח שלג א), אפילו באופן שאם לא מפנה לצורך מצוה יש בזה איסור (ראה גמרא שם קכו א, ורמב"ם שם, וטושי"ע שם) של טרחה בשבת (רש"י במשנה שם ד"ה מפנין, ובית יוסף שם, וט"ז סק"א), או משום "עובדין דחול" (ב"ח שם). וראה ערך עובדין דחול וערך שבות¹⁸), וכן כל שבות שהותרה משום צורך מצוה, מותר גם לצורך אורחים (שו"ת תרומת הדשן עב; רמ"א בשו"ע שם).

14. וראה שם עוד קל וחומר ממצרים, וקל וחומר מעובד אדום. 15. הביאו הרמ"א בשו"ע או"ח שלג א בענין פינוי אוצר בשבת לצורך אורחים. וראה להלן: קולות בשביל אורחים. 16. וראה שם בתרומת הדשן שנתפק בדבר להבנת הבית יוסף שם בדבריו. 17. וכן מבואר בשו"ע הרב תקי כ, ופרי מגדים משבצות סי' שז סק"ז, וסולת למנחה כלל טו בשם התוספות יום טוב בתורת האשם שאין מצות הכנסת אורחים במזמין חברו באותה העיר, וראה בספר החיים שם שכתב שיש מצוה אפילו במזמין שכניו ואפילו עשירים. 18. וראה גמרא שם ורמב"ם

• הרב לתלמיד – עד עיבורה של עיר (ראה ערך ערובי תחומין מחלוקת עד היכן עיבורה של עיר).

• חבר לחבר – עד תחום שבת (ראה ערך הנ"ל).

• תלמיד לרבו שאינו מובהק – עד פרסה (ראה ערכו), ולרבו המובהק – עד שלש פרסאות (סוטה מו ב; רמב"ם אבל יד ג; סמ"ג הלכות אבל, וסמ"ק סימן מו. בטושי"ע לא הובאו דיני לוויה).

• ויש שכתבו עוד: לוויה אין לה שיעור למעלה, אבל למטה ארבע אמות (ארחות חיים ב מז).

יש מהראשונים שכתבו סמך לשיעור מיל – והוא תחום שבת – בלוויה מהכתוב: פִּי מִלְאָקִיו יִצְוֶה לָךְ לְשִׁמְרָךְ בְּכָל דְּרָכֶיךָ (תהלים צא יא), שראשי התיבות מלאכיו יצוה לך הם מיל, ואז יהיה נשמר בכל דרכיו (ארחות חיים שם; דעת זקנים לבעלי התוספות על התורה סוף פרשת שופטים).

שיעור הלוויה כתבו הפוסקים שבימינו אין נוהגים ללוות תלמיד **ימינו** לרב עד פרסה, מפני שבזמן הזה מוחלים על כבודם, אבל יש לילך עמו או עם חברו עד לפני שער העיר, או לכל הפחות ארבע אמות (דרכי משה סוף חו"מ, בשם ילקוט מהר"ש).

ויש שכתבו שכיון שעיקר הלוויה היא כדי להראות לאורח את הדרך – וכדי שלא יטעה בדרך, וינצל מחיות ולסטים (אהבת חסד ג ב) – לכן עכשיו שכל הדרכים מיושבות ומצוינות די בלוויה בעיר ארבע אמות (עיון יעקב לעין יעקב סוטה שם¹⁰), ומכל מקום כתבו אחרונים שאין בכך אלא כדי ללמד זכות על העולם שאינם זהירים ללוות עד פרסה, או עד תחום שבת, אבל חלילה לפטור עצמו ממצות לוויה לגמרי, כי משמע בגמרא שהוא דבר סגולי¹¹ למתלווה שלא יארע לו אסון בדרך (ראה סוטה מו ב, ורש"י ד"ה אינו), וגם על ידי הלוויה נגמרת המצוה בשלמות, כי "אשל" – על שם "ויטע אשל" שבאברהם – ראשי תיבות אכילה, שתיה, לוויה¹², ובפרט אם הלוויה היא לתועלת להורות לו הדרך (אהבת חסד שם).

יש שכתבו שחיוב לוויה אינו אלא למי שהולך בדרך יחידי, אבל כהיום שנוסעים הרבה אנשים יחד, כל אחד נעשה לוויה לחברו (עמק ברכה ירושלים תשי"ח מפי בעל חזון איש).

כוחה של לוויה כתבו ראשונים בא וראה כמה גדול כוחה של לוויה, שאחד המלווה ואחד המתלווה אינם ניזוקים כל היום, שנאמר: שְׁלוֹם שְׁלוֹם לְרֹחוֹךְ וְלְקִרְבֹּךְ (ישעיה נז יט), לרחוק – היינו המתלווה המתרחק מן העיר, ולקרוב – היינו המלווה שחוזר ומתקרב אל העיר (סמ"ק מו; ארחות חיים ב מז; דעת זקנים לבעלי התוספות על התורה דברים כא ז).

חיובים נוספים כשעת ליווי האורח כתבו עוד ראשונים שבכתוב יְדִינוּ לֹא שְׁפָכָה אֶת הָדָם הַזֶּה (דברים כא ז), הה' של שפכה מרמזת על חמשה דברים שחייב אדם לעשות לאורח, ואלו הן: אכילה, שתיה, לינה (כן הוא בדעת זקנים דברים כא ז, ובארחות חיים ב מז הושמט לינה), לוויה, מזון בדרך (דעת זקנים שם; ארחות חיים שם) עד שמגיע ליישוב, שמא יאחזנו בולמוס ולא ימצא מי

שם במהרש"א שרצונם לומר על המלווה בלבד. 10. וראה באר שבע שם שכתב להיפך שמפני שבזמן הזה הדרכים בחזקת סכנה יותר מבזמן התלמוד, ואין אדם חייב להסתכן בשביל לוויה מפני שחיד קודמין, לכן השמיטו דינים אלה הטור ושאר מחברים. 11. ראה זוהר וירא קד ב, ותיבות עולם למהר"ל מפראג נתיב גמ"ח פרק ה על הענין הסגולי שבלוויה. 12. ראה מדרש תהלים פרק לו, ופסיקתא זוטרותא בראשית כא לג, ובאהבת חסד מביא שיש אומרים אכילה שתיה לינה. 13. ובמדרש ויקרא פרק לד אמרו כאילו מביא בכורים, וראה שם הלימוד.

אורחים הראויים לכבוד, כגון בעלי תורה ומעשים טובים, או עני בן טובים, או עשירים שראויים לכבודם, אבל העניים העוברים ושבים בשביל טרף ומזון בכלל צדקה הם, ואינם בכלל כבוד אורחים (סולת למנחה כלל טו, בשם תורת האשם); ויש חולקים וסוברים, שאין לחלק, ולכתחילה לא יזמין חברו כשיודע שיצטרך להקל בשבילו, אבל בדיעבד כשזימן יש להקל משום כבודו (סולת למנחה שם, והובא בפתחי תשובה יו"ד סט ס"ק יג).

אכילה ושינה יש מהראשונים שכתבו שבני הכפרים אין מקדשים בבית הכנסת את בית הכנסת הקדש גמור, כדי שיהא מותר לאורחים לשכב ולאכול שם, לפי שאין ידם משגת להכניס האורחים בביתם, אבל בכרכים שהם רבים, ואין מגיע לכל אחד אלא טורח מועט מן האורחים, יכולים לעשות בתים לצורך זה¹⁹, ואין צריכים לשכב ולאכול בבית הכנסת (נמוקי יוסף סוף הלכות מזוזה, בפירוש דברי הר"ף שם. וראה ערך בית הכנסת כרך ג).

ויש מצדדים לומר שאורחים מותרים לאכול בבית הכנסת, שמצות הרבים היא, שאוכלים שם מקופה של צדקה של בני העיר (ר"ן על הר"ף פסחים כ א בתירוץ א); ויש שכתבו שסמוך לבית הכנסת היו להם חדרים שהאורחים היו רגילים לאכול ולישן שם (תוספות פסחים קא א ד"ה דאכלו, ובבא בתרא ג ב ד"ה ועייליה; ר"ן פסחים שם בתירוץ ב. וראה ערך הנ"ל).

ואף שהסעודה שהאורחים מסובים בה אינה נקראת סעודת מצוה אלא סעודת הרשות (שו"ת מהר"ם מרוטנברג תרה; מגן אברהם שם סק"ה. וראה ערך סעודת מצוה), מכל מקום בעל הבית המזמין עושה מצוה (מגן אברהם שם), והותר לפנות האוצר לצורך מצות הכנסת אורחים שמקיים בעל הבית (מחצית השקל שם).

שעת הדחק דברים שהקילו בהם הפוסקים בשעת הדחק, כגון בהפסד-מרובה (ראה ערכו), או לכבוד שבת ויום טוב, מקילים גם לכבוד אורחים, שאף זה בכלל שעת הדחק (ש"ך יו"ד סוף סימן רמב בקיצור הנהגת איסור והיתר. וראה ערך שעת הדחק וערך הפסד מרובה, ושם שיש אומרים שלכבוד אורחים עדיף מהפסד מרובה).

מליחת בשר אף שלכתחילה יש להשהות הבשר במליחה שיעור שעה, בשעת הדחק, כגון לכבוד שבת או לכבוד אורחים, יש לסמוך על הפוסקים ששיעור מליחה הוא כדי מהלך מיל (שו"ת תרומת הדשן קסז; רמ"א בשו"ע יו"ד סט ו. וראה ערך מליחה), וכן אף שלכתחילה אסור למלוג - לתת במים רותחים - שום דבר אפילו בכלי-שני (ראה ערכו), קודם מליחה, אבל לצורך כבוד שבת או לצורך אורחים מותר אף לכתחילה להניח בכלי שני שהיד סולדת בו בשר מלא קרח וכפור כדי למהר מליחתו (מהר"א בהגהות שערי דורא; רמ"א בשו"ע יו"ד סח יא).

יש שכתבו שלכבוד אורחים שהקילו במליחה ומליגה היינו

הַכְנָסַת פְּלֵה

מצות הבאה כלה לחופה

הנאתם חייבה התורה לגמול להם חסד, ואם אינם רוצים נעקרת המצוה (אבודרהם תפלת חול שער ג).

גדרה

הכנסת כלה עיקר מצותה להכניסה לחופה (ראה ש"ך יורה דעה שס סק"א), ויש בכלל זה ללוותה כשמוליכים אותה לחופה, לשמחה, ולהספיק צרכיה כדי שתוכל להינשא.

ללוותה מצוה ללוות את הכלה מבית אביה לבית חופתה (מגילה לחופה כט א, ורש"י ד"ה להכנסת כלה), או לבית החתן (תוספות ישנים כתובות יז א ד"ה ת"ר בשם הראב"ה).

שיעור המלווים בשיעור המלווים כמה יהיו, כתבו ראשונים שכיון שהוא מפני כבוד החיים - שלא כמו בלוית-המת (ראה ערכו) - לחבבה על בעלה, מוליכים אותה לפי כבודה (תלמידי רבינו יונה בשיטה מקובצת כתובות יז א); ויש אומרים שהכנסת כלה אין לה שיעור (מאירי כתובות שם; שיטה מקובצת שם, בשם לקוטי גאונים; תלמידי רבינו יונה שם, בשם יש אומרים), כי ברוב עם הדרת החתן והכלה, ומוסיף יותר בשמחה ובחיבוב (שם בשם יש אומרים. וראה להלן ביחס לשאר מצות; לבטל תורה לצורך מצוה ז).

הליווי בזמנינו אין נוהגים ללוותה מבית אביה, אבל מה **בזמנינו** שהולכים הקהל עם החתן לכסות ראש הכלה הוא הנקרא בזמננו הכנסת כלה (דרישה יו"ד ששא, ושם אה"ע"ז סה).

מצותה

מקורה הכנסת כלה היא מצות עשה של דבריהם, והיא **ומעלתה** מהדברים שהם גמילות חסדים שבגופו, ומהדברים שהם בכלל וְאַהֲבָתָה לְרֵעֵךְ כְּמוֹךָ (ויקרא יט יח. רמב"ם אבל יד א². וראה ערך אהבת ישראל וערך גמילות חסדים), ורבי יהודה ב"ר אלעאי אמר לתלמידיו התעסקו בכלה, שכן מצינו בהקב"ה שנתעסק בכלה שנאמר: וַיֵּבֶן ה' אֱלֹהִים אֶת הַצֵּלַע אֲשֶׁר לָקַח מִן הָאָדָם לְאִשָּׁה וַיִּבְרָא אֶל הָאָדָם (בראשית ב כב. אבות דרבי נתן ד), ותחילתה של תורה חסד (מדרש תנחומא [בוביר] וירא ד; ילקוט שמעוני תהלים רמו תשב), שהרי בתחילת התורה קישט את הכלה, שנאמר ויבן וגו' (מדרש תנחומא וירא א, וראה שם בהוצאת בוביר. וראה תורה שלמה בראשית ב רפז).

יש שמונים הכנסת כלה בין הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא (הגירסא בסידורים, ולא מופיע במשנה בפאה א א, ובבב"א בשבת קכז א³).

אין מברכים אין מברכים ברכת המצות על הכנסת כלה, לפי **על מצוה זו** שמצותה היא משום גמילות חסד, ואילו נמנעו ואינם רוצים להיכנס לחופה אין כאן מצוה, ואינו דומה לפדיון הבן, שאף הוא תלוי בדעת אחרים, היינו הכהן, ומברכים (ראה ערך ברכת המצות), לפי שאפילו אם ימנע הכהן מלקבל עדיין מוטלת מצות פדיון על האב, מה שאין כן בהכנסת כלה שמשום

¹⁹ **הכנסת כלה**. 1. טי, טורים קלו-קמג. 2. וראה ספר המצות לרמב"ם שורש ב, ורמב"ן שם שורש א. 3. וראה שו"ת מהרש"ל סד שאינו אלא פירוש לגמילות

וטוש"ע שם באיזה אופן הותר מעשה הפניני, וראה ערך הנ"ל. ¹⁹ אולי הכוונה לבתי הכנסת לאורחים מיוחדים שהיו הציבור עושים.

הדס, או צעיף שעל עיניה (כתובות יז ב בפירוש הינומא במשנה שם טו ב).

• פרעו ראשה (משנה שם), והיינו ששערה על כתפיה (רש"י שם ד"ה וראשה) ומגולה (שיטה מקובצת שם).

• רקדו ושחקו לפניו (ברייתא שם טו ב).

• חילקו קליות לתינוקות (רבי יוחנן בן ברוקה במשנה שם טו ב).

• יש שעשו סימנים המראים שבתולה היא ולא אלמנה, כגון שמעבירים לפניו כוס של בשורה (ברייתא שם טו ב), היינו כוס של תרומה, לומר שהיא ראשית כתרומה שהיא ראשית (גמרא שם), וכיוצא בדבר (ראה גמרא שם מפה של בתולים וחבית של יין סתומה).

אין עושים דברים אלה אלא כשיוצאת מבית אביה, ולא באלמנה אפילו היא בתולה (רדב"ז בשיטה מקובצת שם).

לעשות שתי חופות כאחת אין מקלסים שתי כלות בעיר אחת, אלא אם כן יש שם כדי קילוס לזו וכדי קילוס לזו, רבי שמעון בן אלעזר אומר אף על פי כן אסור משום איבה (מסכת שמחות יא), שאם האחת יפה וחברתה אינה יפה יש איבה ביניהן (מרדכי מועד קטן יא תתמג).

להלכה יש מהראשונים שהיו נזהרים כרבי שמעון בן אלעזר לא לעשות שתי חופות ביחד, אפילו הן נכריות לא קרובות זו לזו (מרדכי שם⁵; רמ"א בשו"ע אהע"ז סב ב), אבל אין נזהרים בזה (רמ"א שם), שהלכה כתנא קמא (באור הגר"א שם סק"ג. וראה ערך איבה).

להשיא עניות מן הצדקה גבאי צדקה שיש בידם מעות צדקה, ישיאו בהן בתולות עניות (מהרי"ק שורש קכג; שו"ע יו"ד רמט טו. וסיימו שאין לך צדקה גדולה מזו), ואפילו אם הקדישו חפץ לבית הכנסת ושם בעליו עליו (ראה ערך צדקה), או שיש בידם ספר תורה, מותר לשבעה טובי העיר לשנותם לדבר מצוה זו של נשואי יתומות, או למכור הספר תורה; אבל בתולה עניה, שאין לאביה יכולת להשיאה, הדבר ספק אם חשוב מצוה רבה שיוכלו לשנות בדבר של הקדש ששם בעליו עליו, מכיון שהמצוה להשיא את הבת מוטלת על האב (ראה ערך אב), אלא שאם אין לה אב המצוה על בני העיר (מהר"ם אלשקר עב, וחובא בקצרה בש"ך שם ס"ק יא. וראה ערך צדקה).

שיעור הניתנה מן הצדקה גבאי צדקה המשיא את היתומה, לא יפחות לה מחמשים זוז (משנה כתובות סז א; טוש"ע יו"ד רנ ב), שהם ששה דינרים ורביע דינר של כסף טהור (רמב"ם מתנות עניים ח טז, וראה ערך דינר). ונחלקו בירושלמי: רבי חנינא אמר אפילו אם אין בכיס של צדקה, מחייבים את הגבאים ללוות; ורבי יוסי אמר שאין אומרים לגבאים ללוות כשאינן בכיס (ירושלמי כתובות ו ח).

הלכה כרבי חנינא (בית יוסף שם; ש"ך שם סק"ב. וראה שיטה מקובצת שם שרב האי גאון נסתפק בדבר), ולדברי הכל אינם מחייבים ללוות יותר מחמשים (ש"ך שם), ושיעור זה אינו אלא בימיהם, ככל השיעורים שאמרו בענייני צדקה, שאינם אלא בימיהם, אבל בזמן הזה נותנים כפי הראוי (ש"ך שם סק"ג. וראה ערך צדקה).

לעשות כן בצניעות אף שדרך הכנסת כלה להיות בפרהסיא, אמרה תורה לעשות זאת בהצנע, שנאמר: וְהֶצְנַע לָכֶת (מיכה ו ח) – זו הכנסת כלה (סוכה מט ב), שכתוב בה לכת: מִלְּכֶת אֶל בֵּית מִשְׁתָּה (קהלת ז ב. רש"י סוכה שם ד"ה הוצאת).

יש מפרשים שהדברים אמורים על הסעודה והשמחה שבבית המשתה, שישעוד וישמח במידה נאה, ולא ינהג קלות ראש בעצמו

ויש שכתבו שכיסוי הכלה אינו בכלל חופה אלא הכנה לחופה, ובשעת הולכה לחופה שהוא הגמר, אין הולכים אלא ללוות החתן, אבל בלווית הכלה שכל הנשים הולכות עמה אין להתערב שם עמה, ובקצת מקומות נהגו אנשים חשובים ללכת לקראת הכלה, וכשקרבם אליה חוזרים לאחוריהם לחופה (ט"ז אהע"ז שם ב, וכתב ונכון הוא, וראה בית שמואל שם סק"ג בשמו).

מקלסים שרים ומרקדים לפניו מקלסים לכלה (אבות דרבי נתן ד א, וראה כתובות יז א על הקילוסים לכלה⁴), ובכלל גמילות חסדים לתקן את הכלה – בקישוטים (פירוש בנין יהושע שם) – וְלִשְׂמֵחָה (אבות דרבי נתן שם ה), ושרים ומרקדים לפניו (ראה כתובות שם), ונחלקו תנאים כיצד מרקדים לפני הכלה, דהיינו מה אומרים לפניו (רש"י שם טז ב ד"ה כיצד):

• בית שמאי אומרים כלה כמות שהיא, לפי יופיה וחשיבותה מקלסים אותה, ולא יעברו על מִדְּבַר שֶׁקָר תִּרְחֶק (שמות כג ז) אם יש בה מום (ברייתא בכתובות יז א, ורש"י ד"ה כמות), אלא ישתקו ולא ישבחוה (פירוש א, בתוספות שם ד"ה כלה), או ישבחוה באיזה דבר נאה שיש בה, כגון בעיניה או בידיה אם הן יפות (פירוש ב בתוספות שם; שיטה מקובצת שם, בשם ר"י מיגש והרשב"א, ופירוש ב בריטב"א), שאי אפשר שלא יהיה בה איזה דבר של שבח (ר"י מיגש וריטב"א בשיטה מקובצת שם); ויש מפרשים שאין לפרט לבית שמאי השבחים לעולם שלא יבואו לידי כזב, אלא ישבחו תמיד במילים אלו "כלה כמות שהיא", כלומר כלה זו כמו שעשאה הקדוש ברוך הוא (פירוש ב ברי"י מיגש, ופירוש א בריטב"א, בשיטה מקובצת שם).

• ובית הלל אומרים כלה נאה וחסודה (כתובות שם), שחוט של חסד משוך עליה (רש"י שם ד"ה חסודה), שאם יזכירו מה שיש בה לשבח, מכלל שהשאר הם לגנאי (תוספות שם), ואין בכך משום דבר שקר, שמשנים משום דברי שלום (ריטב"א שם, וראה ערך דרך ארץ וערך הבאת שלום), ועוד שאפילו שהיא כעורה אפשר שחוט של חסד עליה (שיטה מקובצת שם לפרש"י, על פי מגילה יג א באסתרה). הלכה כבית הלל (טוש"ע אהע"ז סה א).

הסתכלות בפניה אף שאסור להסתכל בפני כלה כל שבעה אפילו כדי לחבבה על בעלה (ראה כתובות יז א), מכל מקום יש מן הראשונים סוברים שבשעת הכנסתה לחופה חוק הוא שמגלים פניה ומראים אותה לבני אדם המסתכלים בה, ואין בכך כלום (שיטה מקובצת שם, בשם יש מי שסובר); וכן יש סוברים שביום הראשון שהוא עיקר החיבוב לבעלה מותר להסתכל בה (רא"ש שם ב ג, בשם יש אומרים; תלמידי רבינו יונה בשיטה מקובצת שם, בשם יש אומרים).

ויש חולקים וסוברים שאפילו יום ראשון, ואפילו שעה אחת – אסור (רא"ש שם; תלמידי רבינו יונה שם, בשם מורי הרב; טור אהע"ז סח, בשם הרא"ש, וכן בשו"ע שם ב סתם אסור להסתכל, וברא"ה בעלמא לפי שעה בשעה שמולכים אותה – מותר (שיטה מקובצת שם, בשם הרמ"ה), אבל מותר להסתכל בתכשיטים שעליה ובפריעת ראשה (רא"ש שם; טור ורמ"א בשו"ע שם).

פנהגים שנהגו לעשות לכלה מנהגים שונים נהגו לעשות לבתולה (רמב"ם אישות טז כה) בשעה שמוציאים אותה מבית אביה לבית החתונה (ראה רש"י כתובות טו ב ד"ה וראשה פרוע):

• מיני כתרים או מלבוש ידוע (רמב"ם אישות טז כה), כחופה של

נתן [הוצאת שכטר] שיש גורסים וישמחו. 5. ובדפוסים ואפילו בעכו"ם,

חסדים, וראה שו"ת מהר"ם שיק אורח חיים ב. 4. וראה הערות לאבות דרבי

ד, והעמק שאלה שם, וראה ש"ך יו"ד שם סק"א), ונחלקו בכך ראשונים:
 • יש סוברים שהכנסת כלה קודמת בכל דבריה להוצאת המת (תורת האדם לרמב"ן ענין ההוצאה; טור יו"ד שם, בשם הרמב"ן, ושו"ע שם), ואותה שאמרו: בית האבל ובית המשתה בית האבל קודם (מסכת שמחות יב⁸), לא בשעת הכנסת הכלה לחופה אמרו, אלא על כל שבעת ימי המשתה, שאף שמצוה לשמח בהם חתן וכלה, של אבל קודמת (רמב"ן בתורת האדם שם, בשם מכילתא אחרית, וראה שם עוד בארוכה; טוש"ע שם).

• ויש סוברים שמי שהיו לפניו מת וכלה, מניח את הכלה ומתעסק עם המת, וכן הוא אומר: לִבְּחֵמִים בְּבֵית אָבִי (קהלת ז ד. רמב"ם שם, וטור שם בשמו), ולא אמרו שהכלה קודמת אלא כשאין הדבר נוגע אלא לכבוד, מי ילך ראשונה בדרך שכבוד החיים עדיף (לחם משנה שם בדעתו).

יש מהאחרונים שמפרש שאין מחלוקת בדבר, אלא שאם מת וכלה בעיר, ואין בעיר כדי להיחלק לזו ולזו, לדברי הכל הכנסת כלה עדיפה, משום לא תהו בראה, אבל היחיד הרואה שתי חבורות, אחת לזו ואחת לזו, עליו אמרו שילך עם האבלים, משום והחי יתן אל לבו (העמק שאלה שם בדעת השאילתות והרמב"ם).

על כבוד חתן וכבוד אבל בשבעת ימי המשתה מי קודם, ראה ערך חתן.

מת מצוה – מת-מצוה (ראה ערכו) – יש סוברים שלדברי הכל קודם להכנסת כלה (רמב"ן בתורת האדם ענין ההוצאה; ש"ך יו"ד שם א סק"א); ויש מהראשונים סוברים שאף למת מצוה הכנסת כלה קודמת (שאילתות ד, להבנת הרמב"ן שם בדעתו⁹).

לפני מלך מעבירים את הכלה מלפני המלך (ברייתא בכתובות יז א, ומסכת שמחות יא), שכולם חייבים בכבודו (מכילתא אחרית ברמב"ן בתורת האדם ענין ההוצאה).

לכסות הכלה יש נוהגים ליקח מכלי קודש שבבית הכנסת ומכסים בכלי קדוש בהם את הכלה, ואף שאין משתמשים בכלי קודש (ראה ערך תשמישי קדושה), מצות הכנסת כלה גדולה היא מאוד, שהיא מהדברים שאין להם שיעור (ראה לעיל: מצותה), ואין זה נחשב לתשמישי הדיוט (ט"ז או"ח תקס סק"י¹⁰).

(פירוש א ברש"י שם); ויש מפרשים על הממון שצריך לבזבז להכנסת כלה עניה שיעשה בצנעא ולא יאמר לפני מי שאינו יודע כך וכך עשיתי (שאילתות ג, ופירוש ב ברש"י שם⁶).

ביחס לשאר מצות

לבטל תורה מבטלים תלמוד תורה להכנסת כלה (כתובות יז א, לצורך מצוה זו ומגילה ג ב), שהמעשה קודם לתלמוד (אבא שאול במסכת שמחות יא); ויש שחולק וסובר שאין מבטלים תלמוד תורה להכנסת כלה (תנא קמא במסכת שמחות שם), הלכה שמבטלים (רמב"ם אבל יד ט; רמ"א בדרכי משה, ושו"ע אהע"ז סה א), ואפילו תלמוד תורה של רבים (שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה ד ד⁷), ואפילו מי שתורתו אומנתו (חלקת מחוקק ובית שמואל שם), ותלמוד תורה של גדול הדור (ב"ח אהע"ז שם על פי רבי יהודה ב"ר אלעאי שביטל).

יש מפרשים שאין זה אלא רשות, שרשאי לבטל תלמוד תורה (רא"ש כתובות ב ה, בשם יש מפרשים; שיטה מקובצת שם, בשם שיטה ישנה); ויש חולקים וסוברים שחייב הוא לבטל (רא"ש שם; ריטב"א שם והובא בשיטה מקובצת שם; חלקת מחוקק ובית שמואל שם), אלא שיש שמצדד לומר שאם יודע שיש חופה בעיר ואינו רואה אותה אינו צריך לבטל מלימודו וילך לשם (חלקת מחוקק שם; ואפשר לומר); ויש שכתב שאפילו אינו רואה חייב לבטל (בית שמואל שם).

במה דברים אמורים שאין לה לכלה כדי צרכה (אבות דרבי נתן ד); ויש סוברים שלהכנסת כלה אין לה שיעור, ולעולם מבטלים (שיטה מקובצת כתובות שם, בשם לקוטי גאונים, ותלמידי רבינו יונה שם, בשם יש אומרים), כי ברוב עם מוסף יותר בשמחה (תלמידי רבינו יונה שם, וכעין זה במאירי שם, וראה לעיל: גדרה; שיעור המלווים).

האם כלה מעבירים את המת מלפני הכלה (ברייתא בכתובות יז א, ובמסכת שמחות יא; רמב"ם אבל יד ח; טוש"ע יו"ד שם הוצאת המת א), שכשהכלה יוצאת מבית אביה לבית חתונתה, ונושאי מת יוצאים, ובזו ובזו אוכלוסים הרבה ואינם רוצים להתעבר, מעבירים את המת דרך אחרת (רש"י שם ד"ה מעבירין, וכן ברמב"ם וטוש"ע: אם פגעו מת וכלה זה בזה), שכבוד החיים קודם לכבוד המתים (מסכת שמחות שם), או שהכנסת כלה עדיפה שיש בה משום לא תהו בראה לַשָּׁמַיִם יִצְרָה (ישעיה מה יח. ראה שאילתות

הכרזה (מאורע)

פרסום מאורע מסויים ברבים

וזקן-ממרא (ראה ערכו), ועדים-זוממין (ראה ערכו. ברייתא סנהדרין פט א; רמב"ם ממרים ג ח), לפי שכולם נאמר יִשְׁמְעוּ וַיֵּרְאוּ (גמרא שם, ורמב"ם שם), שצריך להשמיע מיתתו לרבים שלא יעשה אדם עוד כן (רש"י במשנה שם ד"ה כל), וצריכים להכריז: פלוני מת בבית דין על שעבר עברה זו, כדי לרדות את האחרים (רש"י בגמרא שם ד"ה הכרזה).

בכולם נאמר וכל העם וכל ישראל – במסית: וְכָל יִשְׂרָאֵל יִשְׁמְעוּ וַיֵּרְאוּ (דברים יג יב), בכך סורר ומורה: וְכָל יִשְׂרָאֵל יִשְׁמְעוּ וַיֵּרְאוּ

חיוב הכרזה בא למטרות שונות: בשביל שישמעו אחרים (לשם איום; להזהרות ממכשול); בשביל זה שמכריזים עליו (לשם ביוש; להסרת לעז); בשביל שיתגלה היחיד הנוגע בדבר, שאינו יודע מי הוא.

לשם איום

מקורה ומטרתה ארבעה – מחייבי-מיתות-בית-דין (ראה ערכו) – צריכים הכרזה: המסית (ראה ערכו), ובן-סורר-ומורה (ראה ערכו),

9. וראה העמק שאלה שם שהאריך להוכיח שאף השאילתות מודה במת מצוה שקודם לכלה. 10. וראה שו"ע או"ח קנד י בעטורת ספרי תורה בראשי חתנים, וראה ערך הנ"ל. וראה ערך זכר לחורבן על גזרת חכמים על עטרת כלה של כסף וזהב וכיוצא. **הכרזה (מאורע)**. 1. ט', טורים קנ-קסג.

וטעות סופר הוא וצריך לומר בנכריות, ורצונו לומר לא אחיות. 6. וראה שם שכתב שכן מפרש בשאילתות. 7. ראה ערך תלמוד תורה לגבי מצוה שאי אפשר לעשותה ע"י אחרים. 8. ולפנינו הגירסא בית האבל ובית המשתה בית המשתה קודם, אבל חסידים הראשונים כו'. וראה פירוש נחלת יעקב שם.

משפט לד כג), ואינו נפסל לעדות עד שיכריזו בית דין פסלותו (רש"י שם ד"ה הכרזה), כדי שלא לאבד זכות העם, שהרי לא ידעו שהוא פסול (רמב"ם שם), וכשיכריזו יזהרו מלמסור לו עדות (רמ"ה שם).

ברועה ברועים, שפושטים ידיהם בגזל ומניחים בהמתם לרעות בשדות של אחרים (ראה ערך גזל), מכיון שעברה שלהם מפורסמת לכל (רש"י) נחלקו בהם אמוראים אם צריכים הכרזה (סנהדרין כו ב. וראה ערך הנ"ל).

היכן מכריזים ההכרזה היא בבית דין (סנהדרין כו ב), וראשונים כתבו שהיא בבתי כנסיות ובתי מדרשות (רמב"ם עדות יא ו; טוש"ע חו"מ לד כג), שאין כל העם נמצאים בבית דין לשמוע ההכרזה (רדב"ז שם, וראה מאירי סנהדרין שם שכתב בבית דין או בבתי כו).

הפסולים מדרבנן שצריכים הכרזה, אם מענישים אותם ברבים על עבירתם, כגון שהוציאו מביית הכנסת, הרי זה כאילו הכריזו עליהם, ואין לך הכרזה גדולה מזו (ראב"ן סנהדרין שם; מרדכי שם תרצה בשמו; רמ"א בדרכי משה ובשו"ע שם).

במילת מזור במילת ממזר מכריזים אחר המילה בקול רם: תדעו שהולד הנימול הוא ממזר (מהרי"ל הלכות מילה; רמ"א בשו"ע יורה דעה רסה ד; ומפרסמים⁴), כדי שלא יתערב זרעו בזרעו (מהרי"ל שם).

לשם ביוש

טורות על בעלה המורדת על בעלה, שפוחתים לה מכתובתה בכל שבוע עד כנגד כתובתה (ראה ערך מורדת), חזרו רבותינו ונמנו שיהיו מכריזים עליה ארבע שבתות זו אחר זו (ברייתא בכתובות סג ב⁵; רמב"ם אישות יד ט; טוש"ע אבן העזר עז ב) אולי תבוש ותכלם (תוספות רי"ד שם, וכן בטור שם: כדי לביישה⁶).

ארבע שבתות שאמרו, יש מפרשים ארבע שבועות, ומכריזים בכל יום (רמב"ם שם; שו"ע שם); ויש מפרשים שבתות ממש, ומכריזים ארבע פעמים (רש"י שם ד"ה דיקא; טור שם ארבע פעמים; רמ"א בשו"ע שם בשם יש אומרים, וכתב שכן נראה לו עיקר⁷), ואף שהכרזה בשבת לדבר אחר אסורה (ראה להלן: תקנת הכרזה; בשבת), זו שהיא למצוה, כדי שתחזור האשה לבעלה – מותרת (שיטה מקובצת בשם תלמידי רבינו יונה; שו"ת הריב"ש שצ: משום שלום בית).

ואין מכריזים עליה אלא בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (גמרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ולא בשווקים וברחובות (שיטה מקובצת שם, בשם תלמידי רבינו יונה; מגיד משנה שם), לסוברים שמכריזים בכל יום, אילו היו מכריזים בשווקים וברחובות היה מתפרסם הדבר בפחות מזמן של ארבעה שבועות, והיתה נכלמת (מגיד משנה שם); ולסוברים שמכריזים בשבתות ממש, הרי זה לפי שהם ימים שאינם של מלאכה, והכל מצויים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (רש"י שם ד"ה דיקא).

על הסדר לפני ההכרזה ואחריה, ראה ערך מורדת.

מי שאינו רוצה לזון ילדיו מי שאינו רוצה לזון את בניו ובנותיו, אחר שהם בני שש שנים – שעד אז כופים אותו לזונם (ראה ערך אב (א), המוליד כרך א) – ואף אחר שגער בו והכלימו אותו אינו

(שם כא כא), בזקן ממרא: וְכָל הָעָם יִשְׁמְעוּ וְיִרְאוּ (שם יז יג) – ובעדים זוממין כתוב: וְהַנְשָׁאִים יִשְׁמְעוּ וְיִרְאוּ וְלֹא יִסְפּוּ לַעֲשׂוֹת עוֹד (שם יט כ), שלא שייך בהם לכתוב וכל העם, שלא כל העולם ראויים לעדות, שהרי יש ביניהם פסולים לעדות (גמרא שם ורש"י). אף עדים זוממים הנענשים במלקות או בממון צריכים הכרזה (ראה רמב"ם עדות יח ז).

אופן ההכרזה באופן הכרזה זו נחלקו תנאים:

• **רבי עקיבא** אומר משמרים אותו – את הזקן ממרא – עד הרגל וממיתים אותו ברגל, שנאמר: וְכָל הָעָם יִשְׁמְעוּ וְיִרְאוּ וְלֹא יִזְדָּוּ עוֹד (משנה וברייתא סנהדרין פט א), ומכריזים איש פלוני נידון בשביל דבר פלוני (מאירי סנהדרין עמ' 312 בדעת רבי עקיבא, וכן כתב המזרחי שופטים בזקן ממרא שברגל מכריזים לרבי עקיבא², והוא הדין בכל שאר חייבי מיתות שצריכים הכרזה, שממתינים לו עד הרגל (ספרי דברים פסקא צא במסית, ותוספתא סנהדרין יא בכולם).

• **רבי יהודה** אומר אין מענים דינו של זה (משנה וברייתא שם בזקן ממרא, וספרי שם במסית, ותוספתא שם בכולם), שהרי לא נאמר "יראו וייראו", אלא "ישמעו וייראו" (ברייתא שם בגמרא, ותוספתא שם), אלא ממיתים אותו מיד, וכותבים ושולחים לכל המקומות איש פלוני נתחייב מיתה בבית דין (משנה וברייתא שם, וספרי ותוספתא שם), וצריכים לכתוב על איזו עבירה נהרג, שאם לא כן היאך יראו וינסו הנשאים (כסף משנה עדות יח ז).

יש מהראשונים סוברים שלא נחלקו התנאים אלא בזקן ממרא בלבד, אבל בשאר חייבי מיתות שצריכים הכרזה הכל מודים שאין ממתינים עד הרגל (כסף משנה שם לדעת הרמב"ם, וכן כתב בחסדי דוד לתוספתא סנהדרין יא בדעת הרמב"ם³), וכן פסקו ראשונים להלכה בזקן ממרא שממתינים עד הרגל (רמב"ם ממרים ג ח), ואילו בכך סורר ומורה כותבים לכל ישראל: בבית דין פלוני סקלנו פלוני מפני שהיה בן סורר ומורה (רמב"ם שם ז יג), וכן בעדים זוממים כותבים ושולחים: פלוני ופלוני העידו בכך וכך והוזמו, והרגנום, או לקו בפנינו, או ענשנו אותם כך וכך דינרים (רמב"ם עדות שם, ובמסית לא הביא איך מכריזים. וראה בחסדי דוד שם הטעם לחלק בין זקן ממרא לשאר חייבי מיתות).

לזהירות ממכשול

בכשר טרפה במקום שכל הטבחים ישראלים הם, ובאה טרפה לידם – יש שמכריזים שהיום יש טרפה בבית המטבחים, ויש שאין מכריזים (ראה חולין צג ב, ורש"י ד"ה במקום, ושם צד ב ורש"י), במקום שמכריזים, כשלא הכריזו, קונים בשר מן הגוי (גמרא שם. וראה ערך בשר שנתעלם מן העין).

כשמכריזים, אין מכריזים בא לידנו בשר טרפה בשביל גוים, שגנאי הוא להם לקנות בשר שאין ישראל רוצים לאוכלו, אלא בא לידנו בשר לגוים (גמרא שם צד ב, ורש"י ד"ה לא).

פסול לעדות הפסול לעדות מדבריהם (ראה ערך פסולי עדות) צריך הכרזה (סנהדרין כו ב; רמב"ם עדות יא ו; טוש"ע חושן

כתב בשו"ת הריב"ש שפח, וכן מבואר במגיד משנה שם ומיכספא כו, וברא"ש שם לג טוב להודיע קודם שיכלימו. 7. וראה תוספתא שם [הוצאת צוקרמנדל] פעם אחת בשבת, וכן הוא בתוספות שם ד"ה דיקא בשם התוספתא, ובדפוס פעמיים בשבת.

2. וראה רמב"ם ממרים ג סוף הלכה ח, וכסף משנה שם והוי יודע כו. 3. וראה שם שכתב שהרמב"ם סובר שהתוספתא חולקת על המשנה בדעת רבי עקיבא. 4. וראה באור הגר"א שם ס"ק כא שכתב מקור מיבמות ע"ב: אכריו עליה דמזמרא. 5. ובתוספתא שם ה: מתרין, והגר"א הגיה מכריזין. 6. וכן

הלוקח קרקע לקח קרקע מסקריקון - גוי הורג נפשות - שתיקנו **מסקריקון** חכמים שאם שהתה לפני הסקריקון י"ב חודש, כל הקודם ליקח - יקח, ונותן לבעלים רביע, שהסקריקון דרכו להוזיל ברביע (ראה משנה גיטין נה ב. וראה ערך סקריקון), ולא יהיו הבעלים קודמים לכל אדם ליקח, אמרו בירושלמי שמכריזים והולכים ארבע שבתות לאחר י"ב חודש (ירושלמי שם ה ז), שמא יבואו עדיין הבעלים ויקדמו הם (פני משה שם). ולא הוזכרה הכרזה זו בפוסקים, ראה טושי"ע חו"מ רלו).

אף בשבת הכרזה זו שבסקריקון מותרת אף בשבת משום ישוב ארץ ישראל, ועוד שההכרזה עצמה אינה ענין של חול אף שיוצאים ממנה דברי חול (תשובות הר"ן בשו"ת הריב"ש שצ), וכן להכריז בשבת על אבדה, שמי שיודע דבר על אבדת פלוני יאמר לו - מותר, ואפילו הוא דבר שאסור לטלטלו בשבת (שו"ת רשב"א ד קח; בית יוסף או"ח שו בשמו, ושו"ע שם יב), שכל שיש בדיבורו מצוה - מותר (שו"ת רשב"א שם).

ומכל מקום גבאי צדקה לא יכריזו ביום טוב כדרך שמכריזים בחול, אלא גובים מן החצרות בצנעא (תוספתא דמאי ג, וירושלמי שם א; רמב"ם יום טוב ד כו; טושי"ע או"ח תקכה ב), אף שמותר להכריז על דבר מצוה, כיון שאפשר בצנעא - אסור (מגן אברהם שם סק"ב).

תקנת הכרזה

מחומה יש מקומות שתיקנו ראשונים שכל המוכר קרקע או נותנה במתנה, שתהא רשות בידו של לוקח או מוכר או של הנותן או המקבל לבקש שיכריזו על ידי שלוחי צבור בבתי כנסיות של העיר ארבע שבתות רצופות, שכל שיש לו שום זכות או שטר או שום שעבוד בעולם, מלבד שטר כתובת אשה ומתנתה, יבוא ויודיע, ואם לא יבוא מהכרזה ראשונה עד סוף שלשים יום תהא זכותו מופקעת ולא תהא לו רשות לתבוע לעולם (ריב"ש שפח ותשובות הר"ן בסי' שצ תקנת הרא"ה, וכעין זה בתשובות המיוחסות נט ובריטב"א כתובות ק א ד"ה כל), אבל כל שלא היתה שם תקנה והיה המכריז בעצמו אומר שמי שלא יראה זכותו יפסיד, אין בכך כלום (ריטב"א שם בבית דין שמכרו בהכרזה, וראה ערך הכרזה (א) מכירת נכסים), ואם נהגו כן על פי דינא-דמלכותא (ראה ערכו), להכריז שכל מי שלא יבוא בתוך זמן ידוע לערער בטלו זכויותיו, ולא בא, בטלו זכויותיו (שו"ת הרא"ש יח טז; טושי"ע חו"מ קד ב), אבל אם בסתם הכריזו כל מי שיש לו זכות יבוא ויערער - ולא הכריזו בפירוש שאם לא יבוא בטלו זכויותיו - לא בטלו זכויותיו בשביל שלא ערער (שו"ת הרא"ש שם וטושי"ע שם), שאנו אומרים שלא היתה לו שעת הכושר לבוא (סמ"ע סק"ו, וראה שו"ת הרא"ש שם).

כשלא שמע צבור שתיקנו שכל מי שלא יביא זכויותיו תוך ימי **ההכרזה** או **לא מצא זכותו** הכרזה יאבד זכותו, כל מי שיאמר שלא היה בעיר ולא שמע ההכרזה או שלא מצא זכותו תוך ימי ההכרזה לא הפסיד (תשובות המיוחסות נט: שורת הדין; שו"ת הרשב"א תתצ, וראה תתצד; רמ"א בשו"ע חו"מ קד ב), ואפילו היה מבני העיר שהכריזו בה, וכל שכן מעיר אחרת (שו"ת הרשב"א שם), אבל אם הסכימו בפירוש ותיקנו שאף מי שלא ישמע יפסיד, שראו שיש בזה תיקון המדינה, הרשות בידם (תשובות המיוחסות שם; סמ"ע שם סק"ו. וראה ערך בני העיר כרך ג וערך תקנות צבור).

רוצה, מכריזים עליו בציבור, ואומרים: פלוני אכזרי הוא ואינו רוצה לזון בניו, והרי הוא פחות מעוף טמא שהוא זן את אפרוחיו (רמב"ם אישות יב יד; טושי"ע אה"ע"ז עא א. וראה ערך הני"ל), כדי להכלים אותו ברבים (מאירי כתובות מט ב); ויש שכתבו בטעם הכרזה זו כדי שידעו הצבור וירחמו על הבנים (תוספות ר"ד כתובות שם).

להסיר לעז

מי שנתייחד עם אשת איש, נחלקו אמוראים:

- **מר זוטרא** אמר מלקים ומכריזים (קדושין פא א), מלקים על שעברו על איסור יחוד (ראה ערכו), ומכריזים עליה שלא זינתה אלא נתייחדה (רש"י שם ד"ה מר) שלא להוציא לעז על בניה (ראה גמרא שם), והכרזה זו היא לטובתה (חלקת מחוקק כב סק"א).
- **ורב אשי** אמר אין מלקים ולא מכריזים, לפי שיש מי ששמע המלקות ולא שמע ההכרזה, ויוציאו לעז על בניה (גמרא שם). הלכה כרב אשי (רמב"ם איסורי ביאה כב ג; טושי"ע אה"ע"ז כב ב).
- יש מהראשונים סוברים שכל המתייחד עם אשה שאסור להתייחד עמה, מלקים אותם מכת-מרדות (ראה ערכו), ומכריזים עליהם (רמב"ם שם; שו"ע שם), ואף הכרזה זו היא לטובתה, שידעו שלא זינתה (חלקת מחוקק שם), ויש שכתב הטעם כדי לביישם (ערוך השלחן שם כב א); ויש חולקים וסוברים שבפנויה אין מכריזים (מאירי קדושין שם, וכן הטור שם לא הזכיר הכרזה, וראה ערך יחוד).

שיודע הנוגע בדבר

כהשבת אבדה המוצא אבדה שחייב להחזירה (ראה ערך אבדה, וערך השבת אבדה) - חייב להכריז עליה (משנה בבא מציעא כו א; רמב"ם גזלה ואבדה יג א; טושי"ע חו"מ רסז א), אם אינו מכיר את בעליה (טור שם; רמ"א בשו"ע שם).

עד מתי חייב להכריז:

- **רבי מאיר** אומר עד כדי שידעו בו שכניו (משנה שם כח א), היינו שכני המקום שנמצאת בו האבדה (גמרא שם).
- **רבי יהודה** אומר שלש רגלים, ואחר הרגל האחרון שבעה ימים, כדי שילך כל אחד לביתו מששמע ההכרזה וידע אם אבד לו, ויחזור אם יבין שאבד, ויכריז יום אחד (משנה שם, וראה ערך השבת אבדה על דיני הכרזת אבדה). הלכה כרבי יהודה (רמב"ם שם ה"ח).
- ואבן גבוהה היתה מחוץ לירושלים, שעליה היו מכריזים (רמב"ם שם א, על פי ברייתא שם ב אבן הטוען כו. ושם: בירושלים), משחרב בית המקדש התקינו שיהיו מכריזים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (בריייתא שם; רמב"ם שם ט; טושי"ע שם ג⁸), משרבו האנשים התקינו שיהיו מודיעים לשכניו ומיודעיו ודיו (גמרא שם, ורמב"ם וטושי"ע שם).
- יוצא ליהרג** היוצא ליהרג בבית דין, כרוז יוצא לפניו: איש פלוני בן פלוני יוצא ליסקל - כשמחוייב סקילה - על שעבר עברה פלונית, ופלוני ופלוני עדיו, כל מי שיודע לו זכות יבוא וילמד עליו (משנה סנהדרין מג א; רמב"ם סנהדרין יג א. וראה ערך דיני נפשות), וצריך להוסיף בכרוז שעשה עברה זו במקום פלוני וביום פלוני ובשעה פלונית (גמרא שם; רמב"ם שם: בזמן פלוני), שמא יש שידעו ויבואו להזים עדי (גמרא שם).

8. וראה סמ"ע שם אם יכריז בשעת תפלה או אחר כך, וראה ערך הני"ל.

אלא שמי שיש לו זכות יבוא ויודיע, ואין אומרים בפירוש שיאבד זכותו אם לא יבוא, מפני שהוא כצרכי רבים (תשובות הר"ן בשו"ת ריב"ש שצ; מגן אברהם שם ס"ק כו).

ויש מקומות שנהגו להכריז בשבת שמי שרוצה בית או חצר לקנות או לשכור יבוא לפלוני ויראה לו (כנסת הגדולה או"ח שו הגהות בית יוסף מנהג קושטנדינא); ויש אומרים (שם, על פי תשובות הגאונים קדמונים קמה).

ויש מהראשונים שכתב שאם הסכימו בני העיר בהכרזות, הסכמתם הסכמה לבני העיר והנלוים אליהם, אבל רק לגדולים ולא לקטנים ולא לאלה שאינם מבני העיר (ריטב"א כתובות ק א ד"ה כי והובא בשיטה מקובצת שם, ולא כתב שהתנו בפירוש שאף מי שלא שמע יפסיד).

נשכח הכרזה זו יש אוסרים אותה בשבת, אם מפני שהוא דיבור של חול, או שהרי זה כגמר דין בשבת (שו"ת הריב"ש שפח; בית יוסף ושו"ע או"ח שו יב⁹); ויש מצדדים להקל אם אין מכריזים

הַכְרָזָה (מכירת נכסים)¹

חובת פרסום מכירת נכסים על ידי בית-דין, או אפטרופוס, כדי להרבות במחירים

בהדיוט

אתה מרע כחם (ירושלמי כתובות יא ו), שאם נמשכת ההכרזה יותר ואין אדם מוסיף, יש לחשוש שמא גם הראשון יחזור בו (תשובות המיוחסות נא; קרבן העדה ופני משה שם).

זמני ההכרזה בזמני ההכרזה של מכירת נכסי בעל חוב אחר, לא **נכסים שאינם** של יתומים, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאף שם צריכים שלשים יום, בין בטורף מלקוחות נכסים משועבדים, ובין בגובה מהלוח בעצמו נכסים בני חורין (סתימת דברי תוספות בערכין כא ב ד"ה שום; בעל התרומות ג חלק ב סי' ב וסי' ז; טור חו"מ קג; רמ"א בשו"ע שם א, בשם יש חולקין), שכל שנמכר שלא מדעת הבעלים על פי בית דין צריך שומא והכרזה כמו בשל יתומים (טור ורמ"א בשו"ע שם. וראה סמ"ע צח ס"ק יט)⁴.

• יש סוברים שדוקא בטורף שדה מלקוחות, שקנו מן הלוח, מכריזים שלשים יום, כדרך שמכריזים על נכסי יתומים, אבל בגובה מנכסים בני חורין, מכריזים כפי מה שיראו עד שיפסקו המוספים (רמב"ם מלוה ולוה כב ו בבני חורין והלכה במשועבדים; המחבר בשו"ע חו"מ צח ט וקנ א, וראה במגיד משנה שם הטעם).

• ויש סוברים שאין צריך להכריז שלשים יום אלא ביתומים בלבד, אבל בנכסי שאר בני אדם מכריזים כפי המנהג שנהגים באותו מקום, ולא כתבו לחלק בין נכסים בני חורין למשועבדים (העיטור אות ש שומא, ואות ב בקורת, בשם איכא מאן דאמר; ספר השטרות לר"י ברצלוני שטר סו, בשם איכא מאן דאמר).

כיורשים יורשים גדולים, יש סוברים שדינם כיתומים קטנים, **גדולים** וצריכים הכרזה שלשים יום כשבית דין מגבים מנכסיהם (חלקת מחוקק קד סק"א לדעת הרמב"ם); ויש סוברים שלא אמרו אלא ביתומים קטנים – פחותים מבני שלש עשרה שנה (ראה רשב"ם בבא בתרא לג א ד"ה אמר ליה, וכן הוא בשו"ת מבי"ט א קכב, וראה ערך נכסי יתומים) – אבל ליורשים גדולים אין בית דין עושים הכרזה כי יטרחו בעצמם (פסקי תוספות ערכין סי' סא; שו"ת מבי"ט שם).

מכריזים מכריזים בבוקר ובערב (משנה ערכין כא ב; רמב"ם **בבוקר ובערב** מלוה ולוה יב ח; טושי"ע חו"מ קט א), בשעת יציאת פועלים ובשעת כניסת פועלים (ברייתא בגמרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), כדי שהרוצה לקנות יוכל לומר לפועלים לכו סיורה בשבילי, ושיזכור בעל הבית מה שאמר להם, ויוכל לילך ולשאלם אם יפה היא (רב יהודה אמר רב בגמרא שם).

בנכסים שאינם של יתומים, מחלוקת אם יש הבדל בין נכסי יתומים לשאר אדם בנוגע לזמני ההכרזה. ³ ועי' שו"ת הריב"ש סי' שצ שכתב כן על הכרזה בדבר ערעורים על הקרקע, וראה ערך הכרזה (מאורע): תקנת הכרזה. ⁴ ולדעה זו לא

עניינה שום היתומים – מכריזים (משנה ערכין כא ב), והיינו שבית דין היורדים לנכסי יתומים למכרם, כדי לפרוע חוב אביהם, שמים את הקרקע, ומכריזים עליה שעומדת למכירה (רמב"ם מלוה ולוה יב ח; טושי"ע חושן משפט קט א), כדי שישמעו בני אדם ויבואו לקוחות רבים וירכו במחירים (על פי רבינו גרשום שם), ולא בנכסי יתומים בלבד אמרו, אלא כל הנכסים שבית דין מוכרים, צריכים להכרזה קודם שימכרו (תוספות שם ד"ה שום; רמב"ם מלוה ולוה כב ו; ט; טושי"ע חו"מ קג א²).

זמני ההכרזה בזמני ההכרזה של יתומים נחלקו תנאים: **נכסי יתומים** (סתם משנה בערכין כא ב) ורבי מאיר אומרים שלשים יום (משנה שם, וברייתא שם כב א); רבי יהודה וחכמים אחרים אומרים ששים יום (ברייתא שם). הלכה כרבי מאיר (גמרא שם; רמב"ם מלוה ולוה יב ח; טושי"ע חו"מ קט א).

שלשים יום שאמרו הם דוקא אם באו להכריז ימים רצופים, אבל אם מכריזים בשני ובחמישי בלבד, צריך ששים יום (גמרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ואף שאין בששים יום אלא שמונה עשר ימי הכרזה, מכל מקום כיון שנמשך הדבר זמן מרובה שומעים בני אדם (גמרא שם), ויש קול לדבר כאילו הכריזו שלשים יום רצופים (סמ"ע שם סק"א). יש מן הראשונים שכתבו שטוב יותר להכריז ששים יום בשני וחמישי משלשים יום רצופים, שעל ידי שמתארך הזמן מתפרסם הדבר יותר (פירוש המשניות לרמב"ם ערכין שם, וברטנורא שם).

ומכריזים בשני ובחמישי מפני שהם ימי כניסה, שהעם מתקבצים בבית הכנסת לקריאת התורה, ואף שבשבת העם מתקבצים יותר, כתבו גאונים שאסור להכריז בשבת אפילו על נכסי יתומים, משום **מַפְצֹץ וְדָבָר דָּבָר** (ישעיה נח יג. תשובות רב האי גאון מכתבי יד באוצר הגאונים כתובות תשפה, וראה תשובות הגאונים הקצרות קמה); ויש שלמדו זכות על הנוהגים להכריז בשבתות על מכירת בתים וקרקעות, ואפילו לא בנכסי יתומים, מפני שההכרזות הן כצרכי רבים שהותרו בשבת (כנסת הגדולה או"ח שו הגהות בית יוסף³).

יותר משלשים שלשים יום שאמרו הוא כדי לייפות כחם של יום יתומים – שבתוך כך יבואו המוספים על המקח (פני משה) – אבל אין מכריזים יותר משלשים יום, לפי שמכאן ואילך

⁹ וראה ריב"ש שם שיש קהלות שהיו מכריזין במוצאי שבת או בערב שבת לפני מעריב או בשני וחמישי ושני.
הכרזה (מכירת נכסים). ¹ ט', טורים קמג-קנה. ² וראה להלן: זמני ההכרזה

ויש חולקים וסוברים שדעת הבבלי היא שאפילו מצאו כדי שומתם, או שהמלוה בעצמו רוצה לקבל בכדי השומא, חייבים להכריז שלשים יום (רמב"ן בבעל התרומות שם, וכן דעת הטור שם קג, ראה בית יוסף שם ז' ¹⁰).

על כתיבת שטר אדרכתא לפני ההכרזה ושטר הכרזה - הנקרא אגרת בקורת - אחר שהחליטו את הקרקע ללוקח בהכרזה, ראה ערך אגרות בית דין.

בהקדש

עניינה זמן שום ההקדש - גזבר המוכר קרקע של הקדש (רש"י) **ההכרזה** שהיתה שדה מקנה אצל המקדיש, שהיא נפדית בדמים שהיא שוה (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא ערכין ו א. וראה ערך פדיון הקדש) - מכריזים ששים יום (משנה ערכין כא ב; רבי מאיר וחכמים בברייתא שם כב א); רבי יהודה אומר תשעים יום (ברייתא שם). ההלכה היא שמכריזים ששים יום רצופים (רמב"ם ערכין ד כז) בבוקר ובערב (משנה שם; רמב"ם שם).

ואין חוששים שמא על ידי שימשכו ימי ההכרזה יורע כח ההקדש, כי שמא יחזור בו מי שרצה ליקח, כדרך שחוששים בנכסי יתומים (ראה לעיל: בהדיט; יותר משלושים יום), לפי שהקדש תופס ראשון-ראשון - ואין המעלה בדמיו יכול לחזור בו, באופן שיהיה הפסד להקדש (קרבן העדה ופני משה על הירושלמי. וראה ערך פדיון הקדש) - ומכל מקום דיו להקדש שיהא כפלים מהדיט, ואין צריך להכריז יותר מזה (ירושלמי כתובות יא ו, וראה תשובות המיוחסות נא). ההכרזה בקרקע ששים יום היא מדרבנן (קריית ספר על הרמב"ם ערכין סוף פרק ד).

מטלטלין מטלטלין של הקדש אינם צריכים הכרזה ששים יום, ומוכרים אותם מיד (תוספות ערכין כד א ד"ה אין להקדש; רמב"ם ערכין ג יט-כ), לפי שבמטלטלים חוששים שמא יגנבו בינתיים (תוספות שם ¹¹), ואף שאין מכריזים עליהם ששים יום, כדרך שמכריזים בקרקעות, אבל מכריזים עליהם בפני כל הבאים לפדות (רמב"ם ח ג בפדיון מטלטלים של הקדש).

שמים את הקרקע קודם ההכרזה קודם ההכרזה שמים את הקרקע, ואחרי השומא - מכריזים (ירושלמי כתובות יא ו; רמב"ם ערכין ד כז, וראה שם ז טז), וכתבו ראשונים שאין מוכרים אותה אלא אם כן מצאו לוקחים כפי שומתם (רמב"ן בתשובתו שבבעל התרומות שער ג ד ב); מצאו שומן - מחליטים (ירושלמי כתובות שם), שאם מצאו מי שנותן בה כדי שומתם ששמו בתחילה, מחליטים לו, ואין צריך להשלים ימי ההכרזה (רמב"ן בבעל התרומות שם, וראה קרבן העדה ופני משה שם. וראה לעיל: בהדיט; שמין את הקרקע קודם ההכרזה), וראשונים כתבו שאף שמצאו כפי שומתם, משלימים ימי ההכרזה, שמא יבוא אחר ויעלה בדמים (ראה רמב"ן שם, וראה לעיל, שם).

ויש שכתב בדעת ראשונים שבהקדש אין צורך בשומא כלל אלא הכרזה בלבד (שיטה מקובצת כתובות ק ד"ה ועד כמה בדעת רש"י). על סדר הפדיון כשאחד מהקונים בשעת הכרזה חזר בו, וכן על

• יש מפרשים יציאת פועלים היינו בבוקר כשיוצאים מבתיהם למלאכתם, וכניסת פועלים היינו בכניסתם לבתיהם בערב, כדי שיזכור בעל הבית מה שאמר להם בבוקר וילך וישאלם (רש"י ערכין שם ⁵).

• ויש מפרשים יציאת פועלים היינו בערב ביציאתם ממלאכתם, וכניסת פועלים היא בבוקר בכניסתם למלאכתם (תוספות ערכין שם ד"ה בשעת, וגירסת שיטה מקובצת ברש"י שם; רמב"ם מלוה ולוה שם, וערכין ד כז), כדי שישמע בעל הבית הכרוז ויאמר לפועלים שנפטרים ממנו בערב שילכו לבקר את השדה, ובבוקר כשישמע את הכרוז יזכור מה שאמר לפועלים אמש וילך וישאלם (תוספות ושיטה מקובצת שם. וכן כתבו הסמ"ע שם, והתוספות יום טוב ערכין, שם בדעת הרמב"ם ⁶).

נוסח ההכרזה נוסח ההכרזה היא: שדה פלוני בסימניה ובמצריה וביאורו כך היא יפה וכך היא שומה, כל הרוצה ליקח יבוא ויקח, על מנת ליתן לאשה בכתובתה, ולבעל חוב את חובו (ברייתא בערכין כא ב ⁷; רמב"ם מלוה ולוה יב ח; טוש"ע ח"מ קט א, ואהע"ז קד א).

כך היא יפה - יש מפרשים שכך וכך היא עושה תבואה, וכך היא שומה - היינו בכך וכך שמאזהר בית דין (רש"י ערכין שם ד"ה כד); ויש מפרשים כך היא יפה - שכך רוצים בני אדם ליתן בה, וכך היא שומתה - שעשו לה בית דין (ספר המקח לרב האי גאון שער ו; רמב"ן בשמו בתשובתו שבבעל התרומות שער ג ב ד; מגיד משנה מלוה ולוה שם) יותר ממה שפוסקים עליה הרוצים לקנותה, ומודיעים הכל כדי שיקפצו בני אדם עליה (רמב"ן שם).

ומכריזים לאיזה צורך מוכרים - לכתובת אשה או לבעל חוב - לפי שיש שרוצה יותר לקנות בשביל פרעון בעל חוב, שאינו מדקדק במטבעות - ונוטל זוזים שבורים וכיוצא, שהסוחרים אינם מקפידים בכך (רש"י שם ד"ה על) - ויש שרוצה יותר בכתובת אשה, שיוכל לפרוע לה מעט מעט (גמרא שם ורש"י ד"ה על), שאשה אינה יודעת להתעסק במעות, ואינן צריכות לה אלא להוצאה (ר"ן כתובות ק א).

שמים את הקרקע קודם ההכרזה קודם ההכרזה שמים את הקרקע למלוה כשיעור חובו, ואחר כך מכריזים עליה (רמב"ן בבעל התרומות שער ג ב ד, וראה ראיותיו שם; רמב"ם מלוה ולוה יב ח; טוש"ע ח"מ צח ט, ושם קט א), ועושים השומא לפי הזמן ולפי הקרקעות הנמכרים עכשיו באותה מדינה (רמב"ן שם; טוש"ע שם קג א ⁸. וראה ערך שומא).

יש מן הראשונים סוברים שאם רוצה המלוה לעכב השדה לעצמו ולקבלה בחובו באותה שומא ששמאזהר בית דין אין צריך להכריז, ומחליטים אותה לו (תוספות ערכין כא ב ד"ה כד), וכן אמרו בירושלמי שאין צריך להכריז אלא כשלא מצאו שומן, אבל מצאו שומן - מחליטים (ירושלמי כתובות יא ו), כלומר אין צורך להכריז שלשים יום אלא כשלא מצאו מי שנותן כשומת הבית דין, אבל אם מצאו מי שיתן כך מחליטים לו מיד את השדה ואין צריך להכריז על כך (רמב"ן בבעל התרומות שם ⁹).

בתוספתא שם ריש פרק ד בהכרזה על נכסי הקדש. ⁸ ראה בית יוסף ורמ"א שם קט ג אם מכרו בית דין בשעת מגפה ומלחמה כשהוזלו קרקעות. ⁹ וראה קרבן העדה ופני משה שם שפירשו שאין צריך להכריז כלל. ¹⁰ וראה באר הגולה שם אות ד, ובאור הגר"א שם סק"י, דלא קיימא לן כירושלמי. ¹¹ וראה נתיבות המשפט קט סק"א בדעת התוספות.

אמרו חכמים שום היתומים אלא להשמיענו שאף ביתומים די בהכרזה שלשים יום, ואינם צריכים יותר כבהקדש (תוספות שם). על הקדש ראה להלן: בהקדש. ⁵ וכן כתבו הדרישה וסמ"ע שם בדעת הטור שבבוקר יאמר לפועלים שיבקר ובערב ישאלם, אף שהוא מפרש יציאה וכניסה להיפך. ⁶ אף שהלשון ברמב"ם הוא בבוקר ובערב בשעת הכנסת כ"ו והוצאת כ"ז. ⁷ וכן הוא

שאפילו לוו לצורך קבורה, ואחר כך מוכרים כדי לפרוע – אין מכריזים, שלא תהא מכשילו לעתיד (תוספות בבא מציעא שם בתירוץ א, וראה שם תירוץ נוסף).

אבל מי שנשבת אשתו והוא במדינת הים, ובית דין יורדים לנכסים ומוכרים כדי לפדותה, צריכים הכרזה (רמב"ם שם יד כ; טוש"ע אהע"ז עה ד¹²), וכתבו אחרונים שבמקום שיהיה חשש שתהיה מוחלטת בשביה על ידי עיכוב ההכרזה ודאי שמוכרים בלי הכרזה, והדבר תלוי בראות עיני בית דין (בית יעקב לכתובות, בחידושו לשו"ע שם).

מכירה לשאר כשמוכרים קרקעות היתומים בשביל שאר צרכי צרכי יתומים היתומים שהאפוטרופוס רשאי למכור קרקע בשבילם (ראה ערך אפוטרופוס כרך ב), נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שצריכים הכרזה (רש"י במהדורא קמא בשיטה מקובצת כתובות פז א, וכן דעת תוספות כתובות שם ד"ה לכרגא בדעת רש"י; רבינו גרשום ערכין כא ב לפרנסה או לכסות¹³) שלשים יום (רבינו גרשום שם; מאירי שם, בשם יש מפרשים), ובשביל מזונותיהם בלבד הוא שאין צריך הכרזה (ראה רש"י שם פז א, וראה לעיל).

• יש חולקים וסוברים שכל שמוכרים אפילו בשביל שאר צרכי היתומים אינם צריכים הכרזה, ולא הוצרכו לומר שבשביל שלשה הדברים – מס ומזונות וקבורה הנ"ל – מוכרים בלי הכרזה אלא שלא לדבר דברים מוכרים אפילו לצורך האשה והבנות (תוספות כתובות שם; רמב"ן (הנדפס ע"ש הרשב"א) שם צט ב; ריטב"א שם ד"ה לכרגא).

• ויש שסוברים שאפילו כשלוו לשאר צרכי היתומים, ובית דין או אפוטרופוס מוכרים לפרוע מה שלוו, מוכרים ופורעים בלא הכרזה, שכל שמוכרים לצרכי היתומים לא שייך בו הכרזה (רמב"ן שם; טוש"ע חו"מ קט ד, ושם קי ח. וראה אהע"ז קד א), ושלשה דברים שאמרו הוא שאף שלווה אביהם לצורך זה מוכרים בלי הכרזה (רמב"ן שם).

כאלמנה המוכרת אלמנה המוכרת מנכסי יתומים שלא בבית דין, שלא בבית דין אינה צריכה הכרזה (כתובות צח א; רמב"ם אישות יז יג, ושם יח כ; טוש"ע אהע"ז צג כה, ושם קג א), שאין הכרזה אלא למכירת בית דין (מאירי כתובות שם).

יש מן הראשונים סוברים שדוקא במוכרת למזונות, אבל במוכרת לכתובתה צריכה הכרזה (מאירי שם בשם יש מפרשים), אבל רוב הראשונים סוברים שאף המוכרת לכתובתה אינה צריכה הכרזה, כל שמוכרת שלא בבית דין (מאירי שם, בדעת הרמב"ם אישות יז יג. וראה שם במגיד משנה; טוש"ע אהע"ז קנ א¹⁴), וטעמים שונים כתבו ראשונים למה הקילו במכירה שלא בבית דין, שאינה צריכה הכרזה:

• יש מפרשים מפני שאם טעתה ומכרה אפילו שוה מנה ודינר במנה – מכרה בטל, ואין יכול לבוא על ידי זה הפסד ליתומים, מה שאין כן בית דין שמכרו שמכרם קיים כשטעו בפחות משתות (תוספות שם ד"ה אמר).

• יש מפרשים שקולא היא שהקילו באלמנה, כמו שהקילו עליה שתמכור שלא בבית דין (רא"ש שם יא יג, בשם רבנו יונה; ר"ן שם בתירוץ ב, וראה שם טעם הדבר).

ההבדל בין שהמקדיש בעצמו פודה או שאחרים פודים, ראה ערך פדיון הקדש.

כשאין מכריזים

יש דברים, שאין מכריזים עליהם, ומקומות וזמנים, שאין מכריזים בהם.

דברים שאין מכריזים עליהם אלו דברים שאין מכריזים עליהם: העבדים, והמטלטלין, והשטרות – העבדים שמא ישמעו ויברחו, מטלטלין ושטרות שמא יגנבו (כתובות ק ב; רמב"ם מלוה ולוה יב יא; טוש"ע חו"מ קג ב, ואהע"ז קד ד) כשנאספים לראותם כדי ללקחם (רש"י שם ד"ה שמא).

על סדר מכירתם באופן שלא יהא נזק ליתומים, ראה ערך נכסי יתומים.

מקומות שאין מכריזים בהם בהכרזה (כתובות ק ב; טוש"ע חו"מ קט א), כגון נהרדעא שמעולם לא עשו בה אגרת בקורת – כתב הכרזה של מכירת קרקעות על ידי בית דין (ראה ערך אגרות בית דין כרך א) – משום שבנהרדעא היו מבזים את הקונים נכסים במכירת בית דין, וקוראים להם בלשון גנאי "בני אוכלי נכסי הכרזה", מפני שהמכירה נעשית מתוך לחץ של הנושים, ובדרך כלל הקונים קונים בזול מחמת כך, וקורים להם אוכלי שדות הכרזה (גמרא שם, ורש"י ד"ה משום, וראה טור שם וסמ"ע ס"ק טו), או שהיו מבזים את המכריזים שנוטלים שכר על שהיו מכריזים (לשון אחר ברש"י מהדורא קמא בשיטה מקובצת שם; מאירי שם).

וכתבו ראשונים שלא דוקא אותה טענה של נהרדעא, אלא בכל מקום שיגיע בהכרזה נזק וקלקול ליתומים – אין מכריזים, וכל מקום שנהגו שלא להכריז ולא נודע טעמו של דבר למה נמנעו מלהכריז מסתמא לא בטעות נהגו ובדין נמנעו (רשב"א בתשובות המיוחסות נא, והובא בקיצור בבית יוסף שם סוף סימן קט).

זמנים שאין מכריזים בהם זמנים שאין מכריזים בהם: כשמוכרים בשביל פרעון מס המלך, או למזונות, או לקבורה (כתובות ק ב; רמב"ם מלוה ולוה יב יא; טוש"ע חו"מ קט ג, ואהע"ז קד א), לפי שהדבר נחוץ (רמב"ם שם; טוש"ע אהע"ז שם) אין להשהות המכירה בשביל ריוח היתומים פן יכעס שוטר המלך, וכן משום חסרון מזונות, ומשום בזיון המת (רש"י בבא מציעא קח ב ד"ה בלא אכרזתא).

• למזונות שאמרו, היינו בין שביית דין מוכרים מנכסי יתומים בשביל מזונות האלמנה (תוספות בבא מציעא קח ב ד"ה מזבנין; רמב"ם אישות יח כ; טוש"ע אהע"ז צג כה), או היתומים (רש"י כתובות פז א ד"ה ולמזוני), או למזון הבנות וכסותן (תוספות בבא מציעא שם; רמב"ם שם יט יא; טוש"ע שם קיב ו), ובין כשמוכרים נכסיו של אדם שהלך למדינת הים לצורך מזונות אשתו (רמב"ם שם יב טז; טוש"ע שם ע ח).

• לקבורה, היינו שמוכרים לקבורת המת או היתומים (רש"י כתובות פז א ד"ה ולקבורה), או לקבורת האשה, כשבעלה במדינה אחרת (תוספות בבא מציעא שם; רמב"ם אישות יד כד; טוש"ע שם פט א), ואף שדבר פשוט הוא שאין להניח את המת מוטל באשפה כל ימי ההכרזה, מכל מקום הוצרכו לומר שלקבורה אין צריך הכרזה,

אליקים, ולא כהגהת ש"ס ווילנא שם לכתובה. 14. וכן דעת כל הראשונים להלן בטעמים שכתבו למה אין צריך הכרזה.

12. וראה חלקת מחוקק שם סק"ה שהקשה למה יגרע מצוה רבה כזו ממזונות וכו'. 13. כך צריך לומר, וכן הוא בשיטה מקובצת כתובות ק ב בשם רבינו

יש שכתבו בדעת ראשונים שאף בדברים ומקום וזמן שצריך הכרזה והכריוז, אלא שלא דקדקו כראוי יפה-יפה בשומא והכרזה כמשפט, הותירו או פיתחו שתות - מכרם בטל (כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם שם; שו"ע שם. וראה מגיד משנה שלא פירש כן ברמב"ם, וראה סמ"ע קט ס"ק יא, ושי"ך שם סק"ב).

כשהכריוז עשו אגרת בקורת - היינו שהכריוז כראוי (רש"י, וראה ערך **כראוי** אגרות בית דין) - אפילו שטעו ומכרו שוה מנה במאתים, או שוה מאתים במנה - מכרם קיים (משנה כתובות צט ב), שהואיל והכריוז, אין כאן טעות בפשיעה אלא לפי מה שנודמנו הקופצים (מאירי שם). ונחלקו בדבר ראשונים:

• יש סוברים שהדברים אמורים שהכריוז בדברים ובזמן שצריך להכריוז, אבל אם הכריוז כשאינן צריך להכריוז וטעו, כיון שמן הדין אין צריך הכרזה, הכרזתם לא מעלה ולא מורידה, ודינם כאילו לא הכריוז (רי"ף שם נח א¹⁷; רמב"ם מלוה ולוה יב יא; ראשונים כתובות שם; המחבר בשו"ע חו"מ קט ג, ואהע"ז קד ב).

• יש סוברים שההכרזה מועילה לעולם, בין שהיו מחוייבים להכריוז, ובין שלא היו מחוייבים (מגיד משנה מלוה ולוה שם לגירסת רש"י לעולם בדלא אכרוז וכו'; רא"ש כתובות יא כ, וטור שם בשמו¹⁸; רמ"א בשו"ע חו"מ ואהע"ז שם, בשם יש אומרים. וראה ברא"ש שם הטעם), ואף לדעה זו יש מהאחרונים שכתב שדוקא בקרקע כשאינן צריך להכריוז והכריוז מקחם קיים, ולא במטלטלים (ערוך השלחן קט ה, אבל לא משמע כן מלשון הרא"ש שם).

• ויש סוברים שלא אמרו שאם הכריוז מכרם קיים אפילו שמכרו שוה מנה במאתים אלא כשהכריוז בדברים ובזמן ובמקום שאין צריך להכריוז - הואיל ועשו לפנים משורת הדין והחמירו על עצמם (רמב"ן וריטב"א לדעה זו) - אבל אם הכריוז בדברים הצריכים הכרזה וטעו בשתות - מכרם בטל, ודינם שוה לדברים שאין מכריוזם עליהם ולא הכריוז וטעו ומכרו (ספר המקח לרב האי גאון שער ו¹⁹; ראשונים כתובות שם, בשם רב האי גאון; לחם משנה מכירה יג י, בדעת הראב"ד בהשגות שם).

• ויש מפרשים מפני שהמוכרת שלא בבית דין אחרי ששמים לה שלשה הדיוטות (ראה ערך שומא) היא הולכת וחוקרת ומדקדקת בממכרה, ששבח הוא לה שתשביח בנכסי יתומים, וחקירתה ודקדוקה הם כהכרזה (שיטה מקובצת שם, בשם תלמיד הרשב"א).

בטקס הפסד היה על היתומים מלוה ברבית מגוי, שאינו רוצה לוותר על הרבית שבמשך ימי ההכרזה, או שהיתה עליהם כתובת אשה, שניזונית מנכסיהם, ובאופן שרשאים היתומים לשלם לה הכתובה ולהיפטר ממזונותיה (ראה טושי"ע אהע"ז צג, וראה ערך אלמנה כרך ב), מוכרים בית דין בלא הכרזה ופורעים חובותיהם, לפי שאין מניחים ההפסד הודאי של הרבית והמזונות מפני ספק הריוח שיוכלו להרויח על ידי ההכרזה (סמ"ע קי סק"ב, על פי ערכין כב א, ורש"י ותוספות שם ד"ה תנן).

טעות בהכרזה ובמכירה

הדין בית דין שמכרו שלא בהכרזה, בדברים וזמן שצריכים להכריוז, נעשו כטועים בדבר משנה, וחוזרים ומוכרים בהכרזה (כתובות ק ב; רמב"ם מלוה ולוה יב י; טושי"ע חו"מ קט ג, ואהע"ז קד ב. על טעות בדבר משנה ראה ערך טעות הדיינים), ואפילו לא טעו ומכרו שוה בשוה (גמרא שם; טור חו"מ ואהע"ז שם; שו"ע אהע"ז שם, וסמ"ע קט סק"ז), ובין ביתומים קטנים, ובין ביתומים גדולים, ובין בנכסי כל אדם שבית דין חייבים להכריוז עליהם - אם עברו ומכרו שלא בהכרזה, הדין כן (כסף משנה מלוה ולוה שם, בדעת הרמב"ם ומגיד משנה אישות יז יג¹⁵).

כשלא הוצרכה הכרזה בדברים ומקומות וזמן שאין צריך הכרזה, ומכרו בית דין בלא הכרזה, אלא שטעו והותירו שתות או פיתחו שתות - מכרם בטל (משנה כתובות צט ב, וגמרא שם ק ב לגירסת רש"י וגירסתנו לעולם בדלא אכרוז כו'¹⁶), רבן שמעון בן גמליאל אומר מכרם קיים, אם כן מה כח בית דין יפה (משנה שם), הלכה כחכמים (רמב"ם מלוה ולוה יב יא, וראה מכירה יג י; טושי"ע חו"מ קט ג, ואהע"ז קד א). טעו בפחות משתות - מכרם קיים (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

הַכְּשֵׁר¹

תיקון אוכלים, שיהיו ראויים לקבל טומאה, על ידי נתינת אחד מן המשקים עליהם

• המשקים;	הפרקים:
• משקים טמאים;	• דינו ומקורו;
• גזרת הכשר בבצירה;	• נתינה ברצון;
• שאינו צריך הכשר;	• תלישה;
• חזקת מוכשרים.	• תלישה ברצון ושלא ברצון;

סיכום תמציתי

דינו ומקורו

כל האוכלים הראויים לקבל טומאה אינם מקבלים טומאה עד שיתלחלו תחילה באחד משבעה משקים, וזהו הנקרא הכשר. ולא בטומאת שרץ בלבד, אלא אף בטומאת מת, ואף בטומאת כלי חרס.

¹⁵ וראה לעיל: בהדיוט; ביורשים גדולים, שיש אומרים שביתומים גדולים אין צריך הכרזה. ¹⁶ ואף לגירסת הרי"ף בדאכרוז, ראה להלן, שכל שכן כשלא הכריוז, וראה להלן פירוש רב האי גאון שמפרש כשהכריוז במקום שצריך להכריוז, אבל לדין אף הוא מודה. ¹⁷ והיינו לגירסתו בגמרא ק ב רישא וסיפא בדאכרוז ולא קשיא כאן (היינו בסיפא שמכרן קיים) בדברים שמכריוזין. ¹⁸ וראה שם שמפרש שמפרש כן אף שגורס כהרי"ף בדאכרוז. ¹⁹ ראה שם שגורס כהרי"ף אלא שמפרש: ולא קשיא כאן, היינו ברישא שמכרם בטל בדברים שמכריוזים. **הכשר. 1.** ט, טורי קסג-רז.

¹⁵ וראה לעיל: בהדיוט; ביורשים גדולים, שיש אומרים שביתומים גדולים אין צריך הכרזה. ¹⁶ ואף לגירסת הרי"ף בדאכרוז, ראה להלן, שכל שכן כשלא הכריוז, וראה להלן פירוש רב האי גאון שמפרש כשהכריוז במקום שצריך להכריוז, אבל לדין אף הוא מודה. ¹⁷ והיינו לגירסתו בגמרא ק ב רישא

ולא רק כשנתן מים על גבי זרע מכשיר, אלא אף כשנתן זרע על גבי מים. כל שהוכשר האוכל, אף על פי שנתייבש והרי הוא נגוב, הרי זה מקבל טומאה, ומשירד עליו הכשר קבלת טומאה פעם אחת, שוב אינו נעקר הימנו. אוכל שהוא פחות מכביצה אינו מקבל הכשר. אוכל שאינו עומד לאכילת אדם אלא אם כן יחשבו עליו לאכילה אינו מקבל הכשר קודם המחשבה.

נתינה ברצון

אין המשקים מכשירים את האוכלים, אלא אם כן ינתנו עליהם ברצון הבעלים. היה ברצון הבעלים, אף על פי שלא עשו הבעלים שום מעשה להוכיח על רצונם – כגון המוליך חטים לטחון וירדו עליהם גשמים נחלקו תנאים, והלכה שאם הוא שמח בבלייתו, הרי הוא מכשיר, שאין צורך במעשה המוכיח על רצונו. לא היה רצון הבעלים, אלא רצון הנותן את המשקה, ואינו בעל האוכלים, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאינו מועיל; ויש אומרים שרצון אחרים, אפילו אינו בעל האוכלים, מועיל להכשר. לא נתכוין כלום, לא לרצון ולא שלא לרצון – אינו מכשיר שסתם אינו כרצון.

תלישה

אין האוכלים מקבלים הכשר אלא לכשיתלשו. אף המים אינם מכשירים אלא כשהם תלושים מן הקרקע, ולא כשהם בבורות שיחים ומערות.

תלישה ברצון ושלא ברצון

משקים שנתלשו מן הקרקע שלא ברצון, נחלקו בהם ראשונים: יש אומרים שאינם מכשירים, אפילו אם יתנום אחר כך על הפירות ברצון; ויש אומרים שכל שיש שם תלישה לרצון לשם דבר תלוש, אף על פי שאחר כך לא היתה הנתינה על הפירות לרצון – הוכשרו; וכן להיפך, אף על פי שלא היתה התלישה לרצון, או שלא לשם דבר תלוש, מכל מקום אם אחר כך היתה הנתינה על הפירות לרצון – הוכשרו.

המשקים

שבעה משקים הם, המכשירים את האוכל לקבל טומאה: המים, הטל, השמן, היין, הדם, החלב והדבש, וסימנך: י"ד שח"ט ד"ם: י"ן ד'בש ש'מן ח'לב ט"ל ד'ם מ"ם.

שבעה המשקים שמנו, תולדותיהם כיוצא בהם, ואיסורם מדאורייתא: תולדות המים הם היוצא מן העין, ומן האוזן, ומן החוטם, ומן הפה, ומי רגלים בין גדולים ובין קטנים; תולדות הדם הם דם שחיטה בבהמה וחיה ועופות הטהורים, ודם הקזה; מי חלב שהם כחלב הם תולדות לחלב; מוהל השמן, תולדת שמן הוא.

משקים טמאים

משקים טמאים שנפלו על האוכלים, מטמאים אף על פי שנפלו שלא לרצון הבעלים. ואלו המשקים הטמאים, שמחמת טומאתם אינם צריכים שיקדם להם הכשר: זובו של זב ורוקו ושכבת זרע ומימי רגליו; רביעית דם מן המת ודם-נדה; דם מגפתו של זב וחבריו – נדה ושאר המטמאים משכב ומושב – וחלב של אשה, ודמעת עינים עם שאר תולדות המים היוצאים מהם (רמב"ם שם, על פי נדה נה ב); מי-חטאת.

גזרת הכשר בבצירה

אחת משמונה עשרה הגזרות שגזרו בו ביום שרבו בית שמאי על בית הלל היא: הבוצר ענבים לדרכם בגת – שמאי אומר הוכשר, והלל אומר לא הוכשר, והלל לא עמד במחלוקתו ושחק לו לשמאי, וכן הלכה, ואף על פי שלא נפלו משקים על הבציר כלל. לא גזרו על מסיקת זיתים שיוכשרו, כדרך שגזרו על בצירת ענבים.

שאינו צריך הכשר

כל אוכל שסופו לטמא טומאה חמורה, שמטמאה אדם וכלים, אינו צריך הכשר, כגון נבלת-עוף-טהור, נבלת בהמה טהורה או טמאה, וכן כזית מנבלת בהמה טמאה שחיטתו עליו וחיפהו בכצק עד שהשלים לכביצה.

חזקת מוכשרים

כל האגודות שבשווקים בחזקת מוכשרים, מפני שדרכם לזלף המים עליהם תמיד. כל הקמחים וכל הסלתות שבשווקים בחזקת מוכשרים, מפני שלותתים אותם ואחר כך טוחנים אותם. ועל כולם – האגודות והקמחים והסלתות – נאמן עם הארץ לומר לא הוכשרו. כל הדגים בחזקת מוכשרים. כל הציר בחזקת מוכשר.

הפירות בכל מקום בחזקת טהרה, אחד של גוי ואחד של ישראל, עד שידע שהוכשרו, או שיהיו מדברים שחזקתם מוכשרים. האוג בכל מקום בחזקת טומאה, וכן כל הקשואים והדלועים התלויים בגמי על פתחי חנויות הרי אלו טמאים, שהם בחזקת מוכשרים.

כל הביצים בחזקת טהרה, חוץ משל מוכרי משקה. היו מוכרים עמהן פירות יבשים – טהורות, מפני שמנגבים את ידם בשביל הפירות.

דינו ומקורו

בטומאת שרץ כל האוכלים הראויים לקבל טומאה (ראה ערך אוכל) אינם מקבלים טומאה עד שיכללו – שיתלחלו (כן משמע מפירוש המשניות לרמב"ם מכשירין א א) – תחילה באחד משבעה משקים (ראה להלן: המשקים), וזהו הנקרא הכשר (רמב"ם טומאת אוכלין א א), שנאמר: **וְכִי יִתֵּן מִיֵּם עַל זֶרַע וְנִפְל מִנְּבִלָתָם עָלָיו טֻמְאָה הוּא לָכֶם** (ויקרא יא לח), הרי זה בא ללמד על השרץ שלא יטמא את הזרעים אלא לאחר הכשר (תורת כהנים שמיני פרק יא ה; חולין לו א-ב, ורש"י שם ב ד"ה וכי יתן; רמב"ם שם).

כשאר הטומאות ולא בטומאת שרץ בלבד, אלא אף בטומאת מת, שנאמר: **מִכָּל הָאֲכָל אֲשֶׁר יֵאָכֵל אֲשֶׁר יִבּוֹא עָלָיו מִיֵּם טֻמְאָה** (ויקרא שם לד), אוכל הבא במים הוכשר, אוכל שלא בא במים לא הוכשר (גמ' שם א), ובא לרבות טומאת מת (גמ' שם ב), שאם אינו ענין לשרצים, שכבר אמור בהם, תנהו ענין לטומאת מת (רש"י שם ד"ה וכי יתן), היינו לכל הטומאות, אפילו לטומאת מת (תוספות שם ד"ה חד). ואין ללמוד אחד מן השני, לפי שיש חומר בשרץ שמטמא בכעדרה, מה שאין כן במת, ויש חומר במת שמטמא טומאת שבעה, מה שאין כן בשרץ (גמ' שם).

בטומאת כלי ואף בטומאת כלי חרס, כגון דלעת שנפלה לאויר חרס התנור, צריכה הכשר, שנאמר: **וְכָל כְּלֵי חָרֶשׁ אֲשֶׁר יִפֹּל מֵהֶם וְגו' מִכָּל הָאֲכָל אֲשֶׁר יֵאָכֵל אֲשֶׁר יִבּוֹא עָלָיו מִיֵּם טֻמְאָה** (ויקרא שם לג-לד. תורת כהנים שם פרשה ח א). ולפי שאין ללמוד שרץ החמור מכלי חרס הקל, הוצרך הכתוב ללמד אחר כך על השרץ שאף הוא אינו מטמא אלא בהכשר (תורת כהנים שם פרק יא ה), ומשרץ אין ללמוד לכלי חרס, שיש בו חומר שמטמא מאוירו (מלבי"ם שם).

כשנתן זרע על גבי המים ואף על פי שנאמר: **וְכִי יִתֵּן מִיֵּם עַל זֶרַע וְגו' טֻמְאָה הוּא לָכֶם** (ויקרא שם לח), לא כשנתן מים על גבי זרע בלבד מכשיר, אלא אף כשנתן זרע על גבי מים (תורת כהנים שם ט).

גמר מלאכה הכשר אוכלים לקבל טומאה הוא כגמר מלאכתו של אוכל, שכל הפירות שלא הוכשרו הם כתנור שלא נגמרה מלאכתו (חולין קיא א, ורש"י ד"ה אמר רב. וראה חינוך קס).

לאחר הכשרו כל שהוכשר האוכל, אף על פי שנתייבש והרי הוא נגוב, הרי זה מקבל טומאה (רמב"ם טומאת אוכלין א ב, על פי בבא מציעא כב א), שנאמר: **וְכִי יִתֵּן מִיֵּם עַל זֶרַע וְנִפְל מִנְּבִלָתָם עָלָיו טֻמְאָה הוּא לָכֶם** (ויקרא יא לח. רש"י עה"ת שם; תורת כהנים שם פרק יא ה, לגרסת הקרית ספר טומאת אוכלין א, והגהות הגר"א לתורת כהנים שם), שמשמעו אף משניגב מן המים, שלא הקפידה תורה אלא להיות עליו שם אוכל, ומשירד עליו הכשר קבלת טומאה פעם אחת, שוב אינו נעקר הימנו (רש"י עה"ת שם; קרית ספר שם).

פחות מכביצה אוכל שהוא פחות מכביצה (ראה ערך ביצה ב), אפילו לדעת הסוברים שהוא מקבל טומאה (ראה ערך טומאת אוכלים) כתבו ראשונים שמכל מקום אינו מקבל הכשר, לפי שמהכתוב 'מכל האוכל אשר יאכל' למדים שאין אוכל מטמא אחרים אלא בכביצה (ראה יומא פ א), והרי בכתוב זה מסיים אשר יבוא עליו מים יטמא, שהוא דין הכשר (תוספות שבת צא א ד"ה אי,

ופסחים לג ב ד"ה לאימת, על פי פסחים שם), אלא שמדרכנן גזרו שיקבל הכשר אף פחות מכביצה (תוספות כריתות יג א ד"ה כיון).

שאינו עומד לאכילת אדם אוכל שאינו עומד לאכילת אדם אלא אם כן יחשוב עליו לאכילה (ראה ערך אוכל) אינו מקבל הכשר קודם המחשבה, כגון עולשין – מיני עשבים – שלקטם למאכל בהמה והדיחם, ונמלך עליהם לאדם, צריכים הכשר שני (רבי יהודה, ורבי עקיבא לאחר שחזר בו, בתוספתא עוקצין (צוקרמאנדל) ג ב; רמב"ם טומאת אוכלין ג א).² היה עליהם משקה טופח כשחישב עליהם לאדם, הרי הם מוכשרים (רבי יהודה בתוספתא שם; רמב"ם שם יד יז).

קליפות ועור הוכשר השומר של האוכל – כגון קליפות הביצים שהוכשרו (מכשירין ו א) – או עור של הבשר, הוכשר האוכל (תוספות פסחים כ א ד"ה ובשעת, וחולין לו ב ד"ה ועדיין).

נתינה ברצון

אין המשקים מכשירים את האוכלים, אלא אם כן ינתנו עליהם ברצון הבעלים (מכשירין א א; רמב"ם טומאת אוכלין יב א), שנאמר: **וְכִי יִתֵּן (ויקרא יא לח), והכתוב הוא "וכי יתן", מה כי יתן לדעת, אף כי יותן לדעת (בבא מציעא כב ב, ורש"י ד"ה כתיב), שידע בנתינה וייכשר בעיניו (רש"י שם ד"ה לדעת).³**

רצון ללא מעשה היה ברצון הבעלים, אף על פי שלא עשו הבעלים שום מעשה להוכיח על רצונם – כגון המוליך חטים לטחון וירדו עליהם גשמים (מכשירין ג ה) – נחלקו תנאים:

- יש אומרים שאם שמח – בביליתו, כדי שתמס העפרורית ממנו ויהיה קמחו לבן (פירוש המשניות לרמב"ם שם) – הרי זה בכי יותן (תנא קמא שם ה-ז), היינו בכלל כי יותן מים על זרע, ומכשיר (כן משמע מפירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם א א), שאין צורך במעשה המוכיח על רצונו (כן משמע ממלאכת שלמה שם ג ה), וכן הלכה (רמב"ם טומאת אוכלין יד ד).

- ויש אומרים שאילו היה די בשמחה בלבד אי אפשר לו שלא לשמוח, שהרי צריך הוא ללתות את החטים, אלא שבשמחה בלבד לא די, אלא אם כן עמד, שנתעכב שם כדי שירדו עליהם גשמים (רבי יהודה במשנה שם ה-ז, ור"ש וברטנורא ותוספות יום טוב שם ה), שיש צורך במעשה, שר' יהודה מצריך מעשה המוכיח על רצונו (מלאכת שלמה שם ה).

רצון הנותן שאינו הבעלים לא היה רצון הבעלים, אלא רצון הנותן את המשקה, ואינו בעל האוכלים, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאינו מועיל (רשב"א חולין לא ב, בדעת הרמב"ם; כסף משנה טומאת אוכלין יב א, בשמו; מאירי חולין שם וחגיגה יט א), לפי שאין רצון אחרים יכול לגרום טומאה לדבר שאינו שלהם (כסף משנה שם).

- ויש אומרים שרצון אחרים, אפילו אינו בעל האוכלים, מועיל להכשר (רשב"א שם, בשם התוספות, על פי מכשירין ד ז), שכיון שאנו קוראים יותן משמע באיזה ענין שיותן, בין על ידי רצון בעלים ובין על ידי רצון אחר (רשב"א שם), ואף על פי שאין-אדם-אוסר-דבר-

2. ויש מהאמוראים הסובר שהדבר שנוי במחלוקת תנאים, ויש הסובר שהכשר מועיל קודם מחשבה (רב פפא בחולין קכח א, בדעת רבי מאיר). 3. יש מן הראשונים הסובר שבמים בלבד צריכים רצון, לפי שבמים הוא שכתוב וכי יתן שיהיה לדעת, אבל בשאר משקים המכשירים אין צריך רצון (רשב"ם בבא בתרא

צז א ד"ה לא צריכא); ונחלקו עליו והוכיחו שבכל המשקים צריכים רצון, שלא מצינו בשום מקום חשיבות בשאר משקים לגבי מים לענין הכשר, ועוד שכל עיקר הכשר לכל המשקים למדים מאשר יבוא עליו מים (ראה להלן: המשקים), ולא יהיו חמורים יותר ממים (תוספות שם ד"ה לא).

אכן המעלה את האגודות, ואת הקציעות, ואת השום לגג בשביל שימתינו - שיעמדו זמן ארוך ולא יפסדו (פירוש המשניות לרמב"ם מכשירין ו ב; רמב"ם שם ג) - לא הוכשרו (מכשירין שם; רמב"ם שם), אף שירד עליהם הטל (רמב"ם שם, ובפירוש המשניות שם), ואף על פי שידע כי אי אפשר שלא ירד עליהם הטל כל הלילה (פירוש המשניות לרמב"ם שם), ואין אומרים הואיל והכל יודעים שהטל יורד הרי זה ברצונו, שהרי לא העלם אלא כדי שימתינו (רמב"ם שם).

כשנותן המשקה פירות שירד הדלף לתוכם, ובללם כדי שיגובו - כדי שיתייבש שיתייבשו על ידי שיתפזרו המים בכל הפירות (ר"ש ורא"ש וברטנורא מכשירין ה ג) - לא הוכשרו (חכמים במשנה שם; רמב"ם שם א), שאף על פי שרוצה לבלול את המים בין כולם, כיון שכוונתו כדי שימהרו להתייבש, הרי זה כמרעיד את האילן להשיר מהם את המשקים שאינם מכשירים (ראה להלן: תלישה ברצון. פירוש הרא"ש שם) ⁵.

שאינה חרס חבית - של חרס (רבי יוסי בתוספתא מכשירין צוקרמאנדל ב א; רמב"ם שם ו) - שהיא מלאה פירות ונתונה בתוך משקים (תנא קמא במכשירין ג ב; תנא קמא בתוספתא שם), או מלאה משקים ונתונה בתוך הפירות, ושאו - שנתלחלו הפירות ומשקה טופח עליהם (ברטנורא שם) - הוכשרו (תנא קמא שם) ⁶.

• ואין הדברים אמורים אלא בשל חרס, אבל בשאר כל הכלים אין שואבים, וכלי אבן הרקין הרי הוא ככלי חרס (רבי יוסי בתוספתא שם).

• ואין הדברים אמורים אלא במים, ביין ובחומץ, אבל שאר המשקים (ראה להלן: המשקים) - טהורים (תנא קמא במשנה שם), ששלשה משקים אלה הם דקים וצלולים ונבלעים בחבית והפירות שואבים, אבל שאר המשקים עבים ואינם נבלעים עד שהפירות יהיו שואבים מן החרס כדי שיוכשרו (רמב"ם שם ובפירוש המשניות שם; רא"ש וברטנורא שם), אפילו ראינו שנתלחלו (ברטנורא שם).

הרודה פת הרודה פת חמה - שנילושה במי פירות, שאינם ונתנה על פי מכשירים (ראה להלן: המשקים. פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש וברטנורא מכשירין ג ג; כסף משנה שם ז) - ונתנה על פי חבית של יין (משנה שם), נחלקו תנאים: יש מטמאים (רבי מאיר במשנה שם), שלדעתם הוכשר הלחם לקבל טומאה מחמת היין ששאב (ר"ש וברטנורא שם); יש מטהרים (רבי יהודה במשנה שם); ויש מחלקים: פת של חטים - טהורה, ופת של שעורים - טמאה, מפני שהשעורים שואבות (רבי יוסי במשנה שם), וכן הלכה (רמב"ם שם).

נתלחלו שלא המרבץ את ביתו ונתן בו חטים, וטננו (מכשירין ג ד; מחמת המים רמב"ם טומאת אוכלין יד ח), דהיינו שזילף מים מפני האבק ונתלחלו (ר"ש שם; ברטנורא שם), אם מחמת המים - הוכשרו, ואם מחמת הסלע - קרקע הבית (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ר"ש שם; ברטנורא שם), שאף אם לא ריבץ הבית, הסלע קר ולח (פירוש הרא"ש שם) - לא הוכשרו (משנה שם; רמב"ם שם). וכן המכבס את כסותו בערבה, ונתן בה חטים וטננו, אם מחמת המים הוכשרו, ואם מחמת עצמן לא הוכשרו (משנה שם).

המטמין בחול המטמין בחול - שנתן פירות בחול כדי שיתלחלו - הוכשרו (מכשירין שם ד; רמב"ם שם ט), שאין חול בלא מים (ר"ש שם; ברטנורא שם).

שאינו-שלו (ראה ערכו), גזרת הכתוב הוא כאן (חזון נחום מכשירין ד ז). אפוטרופוס או גזבר של הקדש יש מהאחרונים שכתב שחשוב כבעלים לענין הכשר (חזון איש מכשירין א יב, על פי פסחים כ א).

חרש שוטה חרש שוטה וקטן אין להם מחשבה, ואם נפל משקה יקטן על אוכלים, והיה ברצון חרש שוטה וקטן - אינו מכשיר, אבל יש להם מעשה, ואם מחשבתם על המשקה היה במעשה - מכשיר (חולין יג א; רמב"ם שם יד ב) ⁴.

גוי הגוי אין לו מחשבה להכשר (ירושלמי תרומות א א), שכיון שגוי אינו מקבל טומאה (ראה ערך גוי), אין מחשבתו להכשר טומאה מחשבה (פני משה שם).

הוצאה רצון זה יש מן האחרונים שכתב שהדבר תלוי במחלוקת כשפתים אם צריך שיוציא בשפתיו (משנה אחרונה מכשירין א א, בדעת רש"י ותוספות), שהרי מחשבה בטומאה למדנו מהכשר (ראה קדושין נט ב), ובטומאה צריך דיבור (ראה תוספות יום טוב כלים כה ט), ואם כן אף בהכשר צריך דיבור (משנה אחרונה שם); או שאינו צריך להוציא בפיו, ודיו במחשבה בלב (משנה אחרונה שם, בדעת הברטנורא).

כשנתכוין לא נתכוין כלום, לא לרצון ולא שלא לרצון - יש מן סתם האחרונים מסתפקים אם הוא כרצון ומכשיר (חזון נחום מכשירין א א), ומוכיחים בדעת ראשונים שסתם אינו כרצון (חזון נחום שם, בדעת הרמב"ם).

תחילתו ברצון, כל משקה שנפל על האוכל בתחילה ברצון וסופו אינו ברצון בעלים, אף על פי שאין סופו ברצון, או שהיה סופו ברצון ואין תחילתו ברצון - הוכשר (רמב"ם טומאת אוכלין יב ב).

נתן הפירות נפלו המשקים על הפירות שלא ברצונו, ואפילו במים ללא רצון נתן הוא את פירותיו במים מפני הסכנה או מפני הצורך, ואין רצונו שיהיו נתונים במים, הרי אלו לא הוכשרו (רמב"ם שם ב), כי מתנאי ההכשר שינתנו המים בכוונת בעליו, ולא שיבלול אותו באונס והוא אינו רוצה בעצם הבלילה, שאם אפשר היה להשלים כוונתו בלא בלילה היה עושה כן (פירוש המשניות לרמב"ם מכשירין א ו). ולפיכך הטומן פירותיו במים מפני הגנבים, או הנותן פירותיו לשיבולת הנהר להביאם עמו - שאינו יכול לנשוא ומשיטם על פני המים (ר"ש וברטנורא מכשירין א ו) - אינם מוכשרים (מכשירין שם; רמב"ם שם), אפילו לאחר שהעלום מן הנהר (כן משמע ממשנה אחרונה שם).

כשנוח לו המעלה פירות לגג מפני הכנימה - שלא יתליעו - **בנותן המשקה** וירד עליהם הטל, אינם בכי יותן (מכשירין ו א; רמב"ם שם יד ב), שהרי לא נוח לו בטל זה (רש"י חולין יג א ד"ה אינו), ואם נתכוין לכך - שחשב שירד עליהם הטל (ר"ש וברטנורא שם) - הרי זה בכי יותן (מכשירין שם; רמב"ם שם), והוכשרו לטומאה מעתה ועד עולם (רש"י בבא מציעא כב א ד"ה הרי זה). ואפילו שלא נתכוין בתחילה, אלא שמח בעוד הטל עליהם - הוכשרו; אבל אם נגבו, אף על פי ששמח אחר כך - לא הוכשרו, ואין אומרים כיון שעכשיו נוח לו גם מתחילה נוח היה לו, מפני שצריך נתינה לדעת, וכל עוד שהטל עליו עדיין הן כנתינתו, מה שאין כן כשכבר נגבו (גמ' שם א-ב, ורש"י שם א ד"ה עודהו וד"ה ושמח וד"ה נגבו וב ד"ה אינו וד"ה לדעת).

4. על גדר המחשבה והמעשה בחרש שוטה וקטן, ועל מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו, ראה ערך מחשבה וערך קטן. 5. ויש מהתנאים החולק בזה וסובר

שהוכשרו (רבי שמעון במשנה שם). 6. ויש מהתנאים המטהר בקטניות, שלדעתו אין הקטניות שואבות (רבי נחמיה במשנה שם); ואין הלכה כמותו

(משנה שם; רמב"ם שם יא), שלא הוכשר בעודו במערה, שהיא מחוברת (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש וברטנורא שם).

שאב מים בכלי ונתנם בקרקע, נחלקו ראשונים: יש אומרים שהמים מכשירים (פירוש הרא"ש טהרות ח ט, לפי החזון איש מכשירין ז ח); ויש אומרים שאינם מכשירים (רמב"ם שם ב ח).

יוצאים מהכלל אף על פי שאין המים מכשירים במחבורים מכל מקום אמרו ששני ההכשרים האמורים בכתוב: **מִכָּל הָאֲכָל אֲשֶׁר יֹאכַל אֲשֶׁר יִבּוֹא עָלָיו מִיָּם יִטְמָא וְכָל מִשְׁקָה אֲשֶׁר יִשְׁתֶּה בְּכָל פְּלִי יִטְמָא** (ויקרא יא לד) האחד – בכל כלי – בא ללמד על מים תלושים שמכשירים, כמים שבתוך הכלי, והאחד – אשר יבוא וגו' – בא לרבות המחבורים שמכשירים (פסחים טז א) ⁷.

עציץ נקוב עציץ נקוב (ראה ערך עציץ) אינו מכשיר את הזרעים (עוקצין ב י; שבת צה ב; רמב"ם שם ב ט), בין לענין הזרעים שבתוכו שאינם מקבלים הכשר, מפני שחשובים כמחבורים, ובין לענין המים שבתוכו שאינם מכשירים, שחשובים כמונחים בקרקע (פירוש המשניות לרמב"ם, ור"ש וברטנורא שם).

עציץ שאינו נקוב עציץ שאינו נקוב מכשיר את הזרעים (משנה שם; גמ' נקוב שם; רמב"ם שם י), בין לענין הזרעים שבתוכו ובין לענין המים שבתוכו (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש וברטנורא שם), שתלוש גמור הוא (רש"י שם ד"ה אשר יזרע).

מילאוהו עפר עד שפתו, הרי הוא כטבלא שאין לה לבזבו (משנה שם; רמב"ם שם יב), ונחלקו בטעם הדבר:

- יש מפרשים שאינו חשוב כלי, והוא כמו שאינו כלי קיבול (רמב"ם שם ובפירוש המשניות שם), ואינו מכשיר את הזרעים שבתוכו, ואין המים שבו מכשירים (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

- ויש מפרשים שאין הדבר תלוי בשם כלי, אלא כיון שמילאוהו עפר הוא רואה את האויר מארבע רוחותיו וחשוב כעציץ נקוב (ר"ש וברטנורא שם).

כלי גללים וכלי אדמה כלי גללים וכלי אדמה, שהשרשים יכולים לצאת בהם, אינם מכשירים את הזרעים (משנה שם; רמב"ם שם יא), ואף על פי שאינם נקובים הרי הם כנקובים (רמב"ם שם; ר"ש וברטנורא שם).

תלישה ברצון משקים שנתלשו מן הקרקע שלא ברצון, נחלקו ושללא ברצון בהם ראשונים:

- יש אומרים שאינם מכשירים, אפילו אם יתנום אחר כך על הפירות ברצון, לפיכך אדם או כלים או פירות שנכללו במשקים ונתלשו שלא ברצון, אף על פי שנגעו אוכלים באותם משקים ברצון, לא הוכשרו, שהרי אותם המים שלא לרצון נתלשו, וכאילו הם עדיין בקרקע, שאינם מכשירים (רמב"ם טומאת אוכלין יב א).

- ויש אומרים שכל שיש שם תלישה לרצון לשם דבר תלוש, אף על פי שאחר כך לא היתה הנתינה על הפירות לרצון – הוכשרו; וכן להיפך, אף על פי שלא היתה התלישה לרצון, או שלא לשם דבר תלוש, מכל מקום אם אחר כך היתה הנתינה על הפירות לרצון – הוכשרו (רש"י חולין טז א ד"ה לענין הכשר, וד"ה בשביל שתודח; רשב"ם בבא בתרא סו ב ד"ה בעי; ראב"ד בהשגות שם ב-ג; ר"ש מכשירין א א).

המלקט עשבים להטמין בהם המלקט עשבים כשהטל יורד עליהם, כדי להטמין בהם את החטים – לא הוכשרו, ואם נתכוין לכך – הוכשרו (מכשירין ג ה; רמב"ם שם יא).

הנוער אגודה ירק שיצאו ממנה המים ירק שיצאו ממנה מים הנוער אגודה של ירק – כדי שיצאו ממנה המים שירדו עליה שלא לרצון (ר"ש וברטנורא מכשירין ד ד) – וירדו המים שעליה מצד העליון לתחתון (מכשירין שם), נחלקו תנאים:

- יש אומרים שהוכשרו, ואף על פי שבקלח לא הוכשר אם ירדו המים מעלה לעלה, הרי זה לפי שהקלח אחד הוא, ואגודה יש בה קלחים הרבה (בית שמאי במשנה שם), וכיון שעכשיו בשעת נייעור נוח לו שירדו המים מעליון לתחתון ומתוך כך יפלו המים מהאגודה, הרי זה הכשר (תוספות יום טוב שם).

- ויש אומרים שלא הוכשרו, שהרי זה כמעלה שק מלא פירות שנפל לנהר ונתנו על שפת הנהר, שאין חוששים שמא ירדו המים מצד העליון לתחתון ויוכשרו (בית הלל במשנה שם), וכן הלכה (רמב"ם שם יג).

תלישה

אוכלים תלושים כשם שאין האוכלים מקבלים טומאה במחבור אלא לכשיתלשו (ראה ערך טומאת אוכלים), כך אינם מקבלים הכשר אלא לכשיתלשו (חולין קיח ב; רמב"ם טומאת אוכלין ב ח, ושם יב א), אפילו לקבל טומאה אחר התלישה (תוספות שם ד"ה וכשם). ומספר לימודים לדבר:

- שנאמר: **וְכִי יִפֹּן מִיָּם עַל זֶרַע** (ויקרא יא לח), מכלל שיש זרע שלא ניתן עליו מים, ואם אתה אומר במחבור מקבל הכשר טימאת הכל, שאי אפשר שלא יהא עליהם מים או טל כשהוא מחובר (תורת כהנים שמיני פרק יא ג, לפי פירוש הראב"ד שם; רש"י עה"ת שם; רמב"ם שם).

- שנאמר: **אֲשֶׁר יִבּוֹא עָלָיו מִיָּם יִטְמָא** (ויקרא שם לד), ואם אתה אומר מקבלים הכשר במחבור, אין לך אוכל שלא באו עליו מים (רש"י עה"ת שם).

- שנאמר: **עַל כָּל זֶרַע זֶרַע אֲשֶׁר יִזְרַע** (ויקרא שם לו), התורה ריבתה טהרה אצל זרעים (שבת צה ב, לרבי שמעון), שאשר יזרע משמעו כדרך שאדם מוציא לזריעה, למעט המחבור (רש"י שם ד"ה אשר יזרע).

אילן שנתלש ונוטע שנית אילן מלא פירות שנתלש והוכשר, וחזר ונטעו, בטל ההכשר כשהשריש, שאפילו טומאה קודמת בטלה (ראה ערך טומאת אוכלין. תוספות חולין קיח ב ד"ה וכשם).

מים תלושים אף המים אינם מכשירים אלא כשהם תלושים מן הקרקע, ולא כשהם בבורות שיחים ומערות, שנאמר: **אֲשֶׁר יִשְׁתֶּה בְּכָל פְּלִי** (ויקרא שם לד), מה כלי מיוחד שהוא תלוש מן הקרקע, אף כל שהוא תלוש מן הקרקע (תורת כהנים שמיני פרשה ח ב), שאינו הכשר עד שיוכשרו במים התלושים מן הקרקע כעין המים שבכלים (רמב"ם שם ב ח), ולפיכך:

- הנותן פירותיו לתוך המים ברצונו, אם היו מים שבקרקעות אינם מוכשרים כל זמן שהם במים (רמב"ם שם יב יא, על פי מכשירין ד ו).

- צנן או לפת שהוא בתוך המערה, נדה מדיחתו שם והוא טהור

(רמב"ם שם). 7. בפירוש הדברים ראה רש"י חולין טז א ד"ה לענין הכשר; קרית ספר טומאת אוכלין יב; פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם; מאירי

(רמב"ם שם). 7. בפירוש הדברים ראה רש"י חולין טז א ד"ה לענין הכשר; פסחים שם, בדעת גדולי המפרשים; תוספות שם ד"ה חד, בשם ריב"א, וחולין לא ב ד"ה ופירות; ר"ש מכשירין ד ו; סמ"ג עשין רמה.

מִן הַרוּשָׁם (רבי עקיבא בתוספתא שם יד), והרי הם תלושים ברצון (רמב"ם שם יג ט), וכן הלכה (רמב"ם שם).

פשט ידו או רגלו לבור, לידע אם יש בו מים, אינם בכי יותן (משנה שם ה), שאין המים העולים בידו או ברגלו תלושים לרצון (רמב"ם שם), אבל אם פשטן לידע כמה מים יש שם, הרי זה בכי יותן (משנה שם) שהם תלושים לרצון (רמב"ם שם).

המים העולים המים העולים בספינה ובעיקל – מקום בשולי הספינה שמתקבצים שם המים הנכנסים בסדקים של הספינה (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא מכשירין ה ז) – ובמשותות, אינם בכי יותן (משנה שם), שאינם תלושים לרצון (רמב"ם שם יג יא). וכן המים העולים במצודות וברשתות ובמכמורות; ואם נייער – הם בכי יותן (משנה שם), שהם תלושים לרצון (רמב"ם שם), שרוצה להוציא המים משם (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

קסיה של שולחנות קסיה של שולחנות – כיסוי שעל השולחן כדי שלא יפול על המזון שעליו מים או לכלוך (פירוש המשניות לרמב"ם שם ח; ברטנורא שם) – ושיפה של לבנים – כיסוי שמכסים אותם שלא יפול מים עליהם קודם גמרם ויפסדו (כן משמע מפירוש המשניות לרמב"ם שם ור"ש שם) – אינם בכי יותן (משנה שם), שאינם לרצון (רמב"ם שם יג יא).

ואם נייער – שנתכוין להדיחם (ר"ש וברטנורא שם) ¹⁰ – בכי יותן (משנה שם), שהם לרצון (רמב"ם שם).

המטביל כליו המטביל את כליו והמכבס את כסותו במערה, המים **ופכנס בגדיו** העולים בידיו בכי יותן (מכשירין ד ה), שהם תלושים לרצון (רמב"ם טומאת אוכלין יב ט), והעולים ברגליו אינם בכי יותן (משנה שם; רמב"ם שם), שאינם תלושים לרצון (רמב"ם שם).

פירות הנתונים במים פירות שנפלו לאמת המים ופשט ידו ונטלם – לא שבידיו, שהמים שבידיו ושעל הפירות הרי הם כתלושים לרצון (רמב"ם שם יב י, על פי מכשירין ד ז), אבל הנותן פירותיו לתוך המים ברצונו, אם היו מים שבקרקעות, אינם מוכשרים כל זמן שהם במים (ראה לעיל: תלישה), ואם הוציאם – הוכשרו במים שעליהם או שעל ידיו, שהרי נתלשו ברצון (רמב"ם שם יא, על פי מכשירין שם ו), שנתנית המים על הפירות לרצון יכולה להיות גם במחובר, וכשנאחר כך נתלשו לרצון – מכשירים (מרכבת המשנה שם יא א).

משקים וגשמים על עצים עצים שנפלו עליהם משקים לרצון, וירדו עליהם גשמים שלא לרצון, אם רבו – מי הגשמים – הרי כולם שלא לרצון, אבל הוציאם שירדו עליהם גשמים, הרי כולם לרצון (רמב"ם שם יג ב, על פי מכשירין ד ז).

גשמים שירדו על אדם מי שירדו עליו גשמים, אפילו הוא אב-הטומאה (ראה ערכו), אינם בכי יותן (מכשירין ד ב), כיון שירידת הגשמים עליו היתה שלא לרצון (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם). ואף על פי שסחטם וירדו מצד העליון לצד התחתון (כריתות טו ב), לפי שאינם חשוכים, הואיל ועומדים להיבלע בשפה התחתונה של בגד (רש"י שם ד"ה זב או טמא) ¹¹.

יצאו מהבגד, הרי אלו מכשירים (גמ' שם), ואם היו על אדם טהור

השוחה לשות השוחה לשתות, המים העולים בפיו ובשפמו בכי יותן (מכשירין ד א), שהם תלושים לרצונו, לפי שהדבר ידוע הוא שהשוחה יעלה המים בפיו ובשפתיו, והואיל ושתה ברצונו הרי אלו נתלשו ברצון (רמב"ם שם יב ד; ר"ש ור"ש וברטנורא שם), והרי זה דומה למלאכת שבת, שאף על פי שאינו מתכוין לכך, אם אי אפשר בלא זה הרי הוא כמתכוין (ראה ערך דבר שאינו מתכוין: בפסיק רישית. פירוש הרא"ש שם). אכן המים העולים בחוטמו ובראשו ובזקנו, אינם בכי יותן (משנה שם), שאינם תלושים ברצון (רמב"ם שם), שאף על פי שעכשיו כשהוא שוחה לשתות אי אפשר שלא יגעו המים בהם, אבל אילו שתה בכלי לא היו נוגעים, נמצא שנוגעים לא דרך שתייה, אבל בפיו ובשפתיו אפילו אם היה שותה בכלי אי אפשר מבלי שיגעו, וזו דרך שתייה (משנה אחרונה שם).

הטובל במים והעובר בהם הטובל במים, הרי כל המים שעל בשרו תלושים ברצון, אבל העובר במים כל המים שעל בשרו אינם תלושים ברצון (רמב"ם שם יג ה, על פי מכשירין ה א), לפי שהטובל רוצה במים, מה שאין כן העובר (פירוש המשניות לרמב"ם שם), ואף על פי שכשעובר מוכרח להיות מים על בשרו, אינו דומה למים העולים בשפמו (ראה לעיל), כי שם הוא רוצה לשתות מהמים, ובדרך שתייה מוכרח להיות על שפמו, אבל בעובר בנהר אין חפצו במים כלל (חזון איש מכשירין ג א).

טבל בנהר וירדו עליו גשמים, אם רבו עליו גשמים, הרי בטל המים הראשונים, וכל המים שעליו אינם תלושים ברצון (רמב"ם שם, על פי תוספתא שם).

המטלא את החבית הממלא את החבית, המים העולים אחריה ובחבל שהוא מכונן – מסובב כמין טבעת מקיף על צוארה (ברטנורא מכשירין ד א) – על צוארה, ובחבל שהוא לצרכה – מכשירים (משנה שם), והרי הם תלושים לרצון (רמב"ם שם יב ה), שאי אפשר שלא יכנס מן המים לאחוריה בחבל של צרכה בשעה שממלא החבית, והרי זה כאילו חשב עליהם (פירוש הרא"ש וברטנורא שם), והמים שבחבל שיתר על צרכה, אינם תלושים לרצון (רמב"ם שם).

השט על פני המים השט על פני המים, המים הניתזים – שלא ככוונה (ר"ש וברטנורא מכשירין ה ב) – אינם בכי יותן (משנה שם), שאינם תלושים לרצון (רמב"ם שם יג ז), והמים העולים עליו – תלושים לרצון (רמב"ם שם), שאי אפשר לשוט אם לא ישיעלו המים עליו (מעשה אורג שם). ואם נתכוין להתזיז על חברו, אף הניתזים תלושים לרצון (משנה שם; רמב"ם שם).

המודד את הבור המודד את הבור, נחלקו בו תנאים: • יש אומרים שבין לעומקו בין לרוחבו – שמודד בקנה לדעת מידת עומקו ורוחבו של הבור – הרי זה בכי יותן (רבי טרפון במשנה שם ד).

• ויש אומרים לעומקו בכי יותן, לרוחבו אינו בכי יותן (רבי עקיבא במשנה שם), לפי שכשמודד לעומקו רוצה הוא ברושם המים שבקנה, שמתוך כך יודע עומקו, ולכן אף המים שלמטה מן הרושם מכשירים, שאי אפשר למים שברושם עד שיהא גם למטה

8. ויש מפרשים: ברזל גדול שזורקים במים לעכב הספינה (פירוש הרא"ש שם).
9. ויש מפרשים: קערות שעל השולחן (ערוד, קסיה; ראב"ד בהשגות שם יג יא, בשמו); ויש מפרשים: עור שפורסים על השולחנות של בעלי מטבעות

10. ויש מפרשים: נייער ולא הקפיד על מה שנפלו, ונפלו על פירות (ראב"ד שם). 11. ויש מפרשים הטעם, לפי שהם בטלים לגופו ואינם משקה (ראב"ד בהשגות שם יב ו).

לרצונו (כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם). ולדעה זו יש מהתנאים החולק וסובר אם ניגבו מיד – טהורים, ואם לא ניגבו אפילו מאן ועד שלשים יום מכשירים (רבי עקיבא במשנה שם. פירוש המשניות לרמב"ם שם), ואין הלכה כמותו (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• ויש אומרים שכיון שנחשבו לתלוש בתחילתם שוב אינם יוצאים מידי מחשבה זו לעולם, אלא שעד שלשה ימים אנו אומרים שיש שם מים בקילון כדי להטפח, ומכשירים הפירות שנפלו לתוכו, ואחר שלשה ימים מן הסתם נתנגב, אבל כשרואים שניגב מיד – טהורים, וכשרואים שלא ניגב – לעולם מכשירים, ואין התנא חולק, אלא בא לפרש (ראב"ד שם; ר"ש וברטנורא שם, על פי רבי עקיבא בתוספתא שם, ב ט).

המשקים

שבעה משקים הם, המכשירים את האוכל לקבל טומאה: המים, הטל, השמן, היין, הדם, החלב והדבש (מכשירין ו ד; רמב"ם טומאת אוכלין א ב), וסימנך: י"ד שח"ט ד"ם (שו"ע או"ח קנח ד): י"ן דבש ש'מן ח'לב ט'ל ד'ם מ'ים (תוספתא בשו"ע שם) ¹⁴.

המקור ומספר למודים בדבר:

• שנאמר: אֲשֶׁר יָבֹא עָלָיו מִיָּם (ויקרא יא לד), אין לי אלא מים מנין לרבות את אלו, תלמוד לומר: וְכָל מִשְׁקָהּ (שם); אם כל משקה, יכול מי תותים או מי רמונים ושאר כל מיני פירות, תלמוד לומר: מים, מה מים מיוחדים שאין להם שם לווי, אף אני מרבה הטל והיין והשמן והדם והדבש והחלב שאין להם שם לווי, ומוציא אני מי תותים ורמונים ושאר כל מיני פירות שיש להם שם לווי (תורת כהנים שמני פרשה ח א).

• שנאמר: וְכִי יִתֵּן מִיָּם עַל הָאָרֶץ (ויקרא שם לח), מנין לרבות לעשות שאר משקים כמים, מים אמורים למעלה – אֲשֶׁר יָבֹא עָלָיו מִיָּם (ויקרא שם לד) – ומים אמורים למטה, מה מים אמורים למעלה עשה בהם שאר משקים כמים, אף מים האמורים למטה עשה שאר משקים כמים (תורת כהנים שם פרק יא ו) ¹⁵.

• או שלמדים לכל אחד ואחד מהמשקים האמורים מן הכתובים שהוא נקרא משקה, וחשוב להכשיר: מנין לדם שהוא משקה, שנאמר: וְדָם הַחַיִּים לֹא יִשְׁתֶּה (במדבר כג כד. תוספתא שבת (ליברמן) ח כג); מנין לייין שהוא משקה, שנאמר: וְדָם עֵצִי תִשְׁתֶּה חֲמֹר (דברים לב יד. תוספתא שם כד); מנין לדבש שהוא משקה, שנאמר: וַיִּגְדְּהוּ דָבֶשׁ מִסֵּלַע (שם יג. תוספתא שם כה); מנין לשמן שהוא משקה, שנאמר: מִשְׁתֶּה שְׂמֵנִים מִשְׁתֶּה שְׂמֵרִים (ישעיהו כה ו. תוספתא שם); מנין לחלב שהוא משקה, שנאמר: וַתִּפְתַּח אֶת נֹאד הַחֶלֶב וַתִּשְׁקֶהוּ (שופטים ד יט. תוספתא שם כו); מנין לטל שהוא משקה, שנאמר: וַיִּמְץ טַל מִן הַגִּזָּה מְלֹא הַסִּפֶּל מִיָּם (שם ו לח. תוספתא שם כז).

• ויש אומרים שכל דרשות אלו אינן אלא אסמכתות, והעיקר שהם מהלכה למשה מסיני (רמב"ם בפירוש המשניות שם, ובטומאת אוכלין יב א).

מחשבה שמים יש מן הראשונים מבדילים בין מים לשאר יהיו משקים המשקים, שבמים צריכים להחשיב אותם בתחילה שיהיו משקים, מלבד המחשבה לרצון שאחר כך, ובשאר משקים אפילו אם אינו מחשיבם להיות משקה הם מכשירים כשהם

אינם מכשירים אפילו יצאו ממנו, שהרי אינם תלושים עליו לרצון (רמב"ם שם יב ו, לפי הכסף משנה שם), ואם נייער – שנייער גופו להסיר הגשמים מעליו (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם) – מכשירים (משנה שם), שהרי אלו לרצון (רמב"ם שם).

עמד תחת הצינור להקר או לידוח – לרחוץ גופו מהלכלוך שעליו (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש וברטנורא שם) – המים מכשירים (משנה שם), שהרי זה לרצון (רמב"ם שם).

הסוחט שיער הממחק את הכרישה – שדוחק הכרישה להסיר ממנה כבד הטל (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש ורא"ש מכשירין א ה) ¹² – והסוחט שערו בכסותו, המים היוצאים בכי יותן (משנה שם), לפי שנתכוין לירידת המים ההם (פירוש המשניות לרמב"ם שם) והם תלושים ברצון (רמב"ם שם יג יד). ואת שבו – משקים הנשארים בו (הרמב"ם שם ובפירוש המשניות שם; ר"ש שם) – אינם בכי יותן, מפני שהוא מתכוין שיצאו מכולם (משנה שם) ואינם תלושים ברצון (רמב"ם שם), והכרישה עצמה הוכשרה, שבשעת פרישתה מכשירים, ואם נותקו המים מעליה בכל כחו, לא הוכשרה (רמב"ם שם, על פי כריתות שם).

הפרעיד את האילן המרעיד את האילן להשיר ממנו אוכלים, או את הטומאה – כגון שהיה שם בין ענפי האילן שרץ או כזית מן המת וכיוצא (ר"ש וברטנורא מכשירין א ב) – אינם בכי יותן (משנה שם), שהמים הניתזים ממנו אינם תלושים ברצון (רמב"ם שם יג טו).

אבל הרעידו להשיר ממנו משקים, נחלקו תנאים:

• יש אומרים בין היוצאים ובין את שבו – שנשארו באילן – בכי יותן (בית שמאי במשנה שם), כיון שכוונתו היתה שיפלו (פירוש המשניות לרמב"ם שם) וכתלושים דומים (ר"ש וברטנורא שם).

• ויש אומרים היוצאים בכי יותן – והרי הם תלושים (רמב"ם שם) – ואת שבו אינם בכי יותן מפני שהוא מתכוין שיצאו מכולם (בית הלל שם). ואף על פי שנשרו ממקום למקום אינם תלושים ברצון (רמב"ם שם), לפי שבעת שהרעיד את האילן, היתה כוונתו שלא ישאר בו דבר מן המשקים, ולפיכך מה שנשאר אינו ברצונו (פירוש המשניות לרמב"ם שם. וראה מרכבת המשנה שם יא א).

המרעיד את האילן ונפל על חברו, או את הסוכה – ענף – ונפלה על חברתה, ותחתיהם זרעים או ירקות המחוברים לקרקע, נחלקו תנאים אם הם בכי יותן (בית שמאי במכשירין א א); או שאינם בכי יותן (בית הלל שם), וכן הלכה (רמב"ם שם טז).

היה רצונו שיהיו המים עד זמן ידוע נחלקו ראשונים אם אחר אותו הזמן נחשבים עדיין לתלושים ברצונו:

• יש אומרים שאחר כך שוב אינם תלושים לרצון, וזוהי ששנינו: הממלא מים בקילון – דרך שהמים נמשכים בו ממקום למקום (ערוך, קלון; ר"ש ורא"ש מכשירין ד ט, בשמו) ¹³ – עד שלשה ימים מכשירים (מכשירין שם), שהמים הנשארים בקילון הם תלושים ברצון עד שלשה ימים, אבל אחר שלשה ימים אינם תלושים ברצון, ואם נשאר שם משקה אינו מכשיר (רמב"ם שם יג א). לפי שמתחילה אין דעתו שיהיו תלושים לרצון אלא מה שישאר בו עד שלשה ימים, מפני שאי אפשר למלאות בקילון אלא אם כן ישאר שם משקה שלשה ימים, ואם נשאר אחר כך אינו תלוש

¹² רמב"ם שם). ¹⁴ על פרטיהם של כל אחד משבעה המשקים, ראה בכל אחד מהם בערכו. ¹⁵ בדרך הלימוד ראה פירוש המשניות לרמב"ם מכשירין שם;

¹² ויש מפרשים: מעביר אצבעו על ראש הכרישה ומעביר המים לסופה (פירוש רב האי גאון שם). ¹³ ויש מפרשים: שוקת של עץ או חרס (פירוש המשניות

בתוספתא מכשירין (צוקרמאנדל) ב' ו'²¹; או שאינו מחשיבו למשקה (רבי יוסי בתוספתא שם).

במחור אף משקים טמאים אינם מטמאים אלא כשלא יהיו בקרקע (רמב"ם שם), ואין אומרים כיון שאין צריך הכשר לרצון, אף במחור מטמא (קרית ספר שם טו).

מהם המשקים ואלו המשקים הטמאים, שמחמת טומאתם אינם **הטמאים** צריכים שיקדם להם הכשר (פירוש המשניות לרמב"ם, וברטנורא מכשירין ו' ו').

• **זובו של זב** – ורוקו (מכשירין שם) – ושכבת זרע²² ומימי רגליו (ראה ערך אבות הטומאה וערך זב. משנה שם; רמב"ם שם י ה).

• **רביעית דם מן המת**²³ (ראה ערך דם ב) ודם-נדה²⁴ (ראה ערכו. משנה שם; רמב"ם שם).

• **דם מגפתו של זב וחבריו** – נדה ושאר המטמאים משכב ומושב – וחלב של אשה, ודמעת עינים עם שאר תולדות המים היוצאים מהם (רמב"ם שם, על פי נדה נה ב).

• **מי-חטאת** (ראה ערכו. משנה אחרונה מכשירין ו' ו'; תפארת ישראל פרה יא ג).

גזרת הכשר בבצירה

אחת משמונה עשרה הגזרות שגזרו בו ביום שרבו בית שמאי על בית הלל (ראה ערך שמנה עשר דבר) היא: **הבוצר ענבים לגת** – לדרכם בגת (רש"י שבת טו א ד"ה הבוצר; רמב"ם טומאת אוכלין יא א) – ששמאי אומר הוכשר, והלל אומר לא הוכשר (שבת יז א), והלל לא עמד במחלוקתו ושתק לו לשמאי (גמ' שם טו א, ורש"י ד"ה הא שתיק), וכן הלכה (רמב"ם שם), ואף על פי שלא נפלו משקים על הבציר כלל (רמב"ם שם). בטעם הגזרה נחלקו אמוראים (שבת שם).

כשאנו בוצר במה דברים אמורים בבוצר לגת, אבל הבוצר ענבים לגת למכור בשוק או לייבשם, לא הוכשרו לטומאה עד שיפלו עליהם משקים לרצונו, כמו בשאר אוכלים (רמב"ם שם).

ואפילו הבוצר ענבים לשוק, שאם לא מצא להם שוק מחזירם לגת, אף על פי שמוליקם בסלים טמאים ובקופות טמאות – טהורים, אלא אם כן הכניסם לרשות הגת שהוכשרו (תוספתא מסכת טהרות (צוקרמאנדל) יא ז; רמב"ם שם ב), שכיון שדעתו היתה למכור, אף שחשב אם לא ימכור יחזיר לגת, אינו כמו הבוצר לגת (באור הגר"א לתוספתא שם).

מסיקת זיתים לא גזרו על מסיקת זיתים שיוכשרו, כדרך שגזרו על בצירת ענבים, ולכן בוצרים בטהרה – בכלים טהורים

(רש"י פסחים ג ב ד"ה מפני מה) – ואין מוסקים בטהרה (שבת יז א ופסחים שם), שאין צריך למסקם בכלים טהורים, לפי שאין המוהל היוצא מהם חשוב להכשיר, שאינו שמן גמור אלא זה היוצא מהם בבית הבד (ראה ערך שמן. רש"י פסחים שם ד"ה ואין מוסקין)²⁵.

ובפירוש המשניות שם, ור"ש שם. וראה תוספות ישנים כריתות יג א ד"ה ועוד.
21. לפי רב ניסים גאון שבת שם ותוספות שם ד"ה הניחא והמאור ורמב"ן ורשב"א ומאירי שבת שם ור"ש מכשירין ד ה. 22. ויש מהתנאים החולק בשכבת זרע וסובר שאינה מכשרת (רבי אליעזר במשנה שם), שאינה חשובה משקה לפי שיש לה שם לווי (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם); ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם ובפירוש המשניות שם). 23. ויש מהתנאים החולק בדם המת וסובר שאינו מכשיר (רבי שמעון במשנה שם); ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם ובפירוש המשניות שם). 24. ויש מהתנאים החולק בדם הנדה וסובר שאינו מכשיר (רבי אלעזר בן עזריה במשנה שם); ואין הלכה כמותו (רמב"ם שם ובפירוש המשניות שם). 25. ויש מהראשונים המפרש הטעם לפי

לרצונו (תוספות בבא בתרא צז א ד"ה לא, בשם ר"י, לפי הגהות הב"ח שם; שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד).

תולדות המשקים שבעה המשקים שמנו, תולדותיהם כיוצא בהם (רמב"ם שם י א), ואיסורם מדאורייתא (כן משמע מהרמב"ם שם)¹⁶:

• **תולדות המים** הם היוצא מן העין, ומן האוזן, ומן החוטם, ומן הפה, ומי רגלים בין גדולים ובין קטנים (מכשירין ו' ה; רמב"ם שם ב), היינו בין של אדם גדול, ובין של אדם קטן (כן משמע מהרמב"ם שם; אליהו רבה שם)¹⁷.

• **תולדות הדם** הם דם שחיטה בבהמה וחייה ועופות הטהורים, ודם הקזה (ראה ערך דם ב) לשתייה (מכשירין שם)¹⁸.

• **מי חלב** (ראה ערך חלב) שהם כחלב (משנה שם; רמב"ם שם ד), הם תולדות לחלב (קרית ספר טומאת אוכלין י).

• **מוהל השמן** (ראה ערך שמן), כשאין בו שיורי שמן, לדעת הסוברים שהוא כשמן ומכשיר (ראה במשנה שם), תולדת שמן הוא (מלאכת שלמה וחזון נחום שם ה).

יש מהראשונים סוברים שדמעת עין ודם מגפתו מן התורה אין עליהם תורת משקים, אלא מדרבנן עשאו כמשקים, והכתובים שלמדו מהם שהם משקים (ראה לעיל) אינם אלא אסמכתא (תוספות חולין פז ב ד"ה, בתירוצי השני; ר"ש מכשירין ו' ח).

כשיש שם התולדות אף על פי שיש להם שם לוויהם מכשירים, שכיון שהם תולדות אין חוששים לכך (ר"ש שם ד).

תולדות המים שיצאו שלא לרצון תולדות המים מכשירים בין שיצאו לדעתו של אדם, ובין שיצאו שלא לדעתו (מכשירין ו' ח), ונחלקו הדעות אם הדברים אמורים בכל תולדות המים היוצאים מן האדם (ראה לעיל. רמב"ם שם י ב); או שאין הדברים אמורים אלא במי רגלים בלבד (אליהו רבה שם), לפי שלעולם הוא רוצה ביציאתם (חזון איש שם ו יב).

תולדות המים שניתנו על האוכל שלא לרצון נשך באוכל ונפל האוכל, הרי המשקה שעל האוכל שלא לרצון, ואינו בכי יותן (רמב"ם שם יד טז, על פי טבול יוס ג ו), ואף על פי שהרוק שהוא יוצא מן הפה מכשיר אף שלא לרצון, היינו שביציאה מן האדם אין צריך רצון, אבל הנתינה על הפירות צריכה רצון (חזון איש שם, לדעת הרמב"ם)¹⁹.

משקים טמאים

משקים טמאים (ראה להלן) שנפלו על האוכלים, מטמאים אף על פי שנפלו שלא לרצון הבעלים (מכשירין א א, ור"ש וברטנורא שם; רמב"ם טומאת אוכלין ב יג)²⁰.

משקים שירדו לכלי טמא משקים שירדו לכלי טמא שלא לרצון, נחלקו בהם **לכלי טמא** תנאים אם הכלי הטמא מחשיבו למשקה (רבי מאיר **שלא לרצון**

רש"י שם; חזון איש מכשירין ז ז. 16. ויש מהאחרונים שכתב שאין איסורם אלא מדרבנן (משנה אחרונה מכשירין ו' ח). 17. ויש מפרשים בין משקים היוצאים מפי הטבעת, ובין שתן היוצא מפי האמה (ר"ש וברטנורא שם). 18. ויש מהראשונים שמנה דם שחיטה כאב, ודם הקזה בלבד כתולדה (רמב"ם שם ג). ויש מהאחרונים שכתב שאף דם מגפתו – דם מכה – של אדם אף הוא בכלל דם הקזה (משנה אחרונה שם, על פי תוספות חולין פז ב ד"ה כל). 19. על המשקים שאינם מכשירים, לפי שאינם בכלל משקה, כגון הזיעה ומשקה סרוח ומי פירות וכיוצא, ראה ערך משקה וערך מי פירות; על משקה הבא לאוכל, ראה ערך אוכל; על משקה הבא לאיבוד ועל משקה העומד לצחצח, אם נקראים משקה להכשר, ראה ערך משקה. 20. בטעם הדבר ראה רמב"ם שם,

שאינו צריך הכשר

אוכל שסופו כל אוכל שסופו לטמא טומאה חמורה, שמטמאה לטמא טומאה אדם וכלים, אינו צריך הכשר, שנאמר: **עַל כָּל זֶרַע חֲסוּרָה** (ויקרא יא לו), מה זרעים שאין סופם לטמא טומאה חמורה צריכים הכשר, אף כל שאין סופו לטמא טומאה חמורה צריך הכשר, יצאה נבלת-עוף-טהור (ראה ערכו) שסופה לטמא טומאה חמורה (זבחים קה א), שמטמאה את האוכל אותה בבית-הבליעה (ראה ערכו). רש"י שם ד"ה נבלת עוף, ואינה צריכה לא הכשר שרץ - שיגע בה שרץ ויטמאה - ולא הכשר מים, ואינה צריכה לנגוע בטומאה אחרת (טהרות יג א; רמב"ם אבות הטומאות ג ב); ואם חישב עליה לאכילה, הרי זו מטמאה טומאת אוכלים, והרי היא כאוכל ראשון לטומאה (ראה ערך ולד הטומאה), ואינה צריכה הכשר (רמב"ם שם, על פי טהרות א א).²⁶

וכן נבלת בהמה טהורה או טמאה אינה צריכה הכשר לטומאת אוכלים, מפני שסופה לטמא טומאה חמורה (עוקצין ג ג; רמב"ם טומאת אוכלין ג א), שהרי היא מטמאה אדם וכלים (ראה ערך נבלה). וכן כזית מנבלת בהמה טמאה שחישב עליו וחיפהו בבצק עד שהשלים לכביצה, שאין הנבלה מטמאה עכשיו במגע מכיון שהיא מכוסה בבצק, אבל מטמאה טומאת אוכלים עם הבצק, אין הבצק הזה צריך הכשר, מפני שמטמא במשא בגלל כזית נבלה שבתוכו (כריתות שם ב; רמב"ם שם), ואף על פי שאינו מטמא במגע, הרי סופו לטמא טומאה חמורה (רמב"ם שם).

החותך בשר החותך בשר מאבר מן החי, וחישב עליו לאכלו, **מאבר מן החי** ואחר כך חתכו - צריך הכשר (רמב"ם שם ה, על פי תוספתא עוקצין (עוקרמאנדל ג ד), ואם חישב עליו לאכלו לפני שחתכו, נחלקו אמוראים (ראה חולין קכט א).

בשר המת פחות מכזית מבשר המת שהשלים עליו כביצה **שהשלים עליו** משאר אוכלים, שחישב עליו לאוכל, אין צריך **משאר אוכלים** הכשר, לא בשר המת, ולא הצירוף של האוכלים, מפני בשר המת שבתוכו (רמב"ם שם ז. וראה ראב"ד שם שחולק).

חזקת מוכשרים

אגודות כל האגודות שבשווקים בחזקת מוכשרים, מפני שדרכם לזלף המים עליהם תמיד (רמב"ם טומאת אוכלין טז א, על פי מכשירין ו ב), ואפילו כשהם לחים - מחמת עצמם - וגם אין מנהג המקום ללחלח במשקה שבפה, הם בחזקת מוכשרים (תנא קמא במשנה שם, לפי פירוש המשניות לרמב"ם והברטנורא שם), לפי שאף בלחים נותנים בהם מים (ברטנורא שם).²⁷

קטחים וסלתות כל הקמחים וכל הסלתות שבשווקים בחזקת מוכשרים, מפני שלותתים אותם ואחר כך טוחנים אותם, וכן חטים שחולקים אותן ברחיים אחת לשתיים ואחת לשלש, כדי לעשות מהן מעשי קדרה, הרי הן בחזקת מוכשרים בכל מקום, בין של

שווקים ובין של בתים, מפני שלותתים אותן כדי להסיר קליפתן (רמב"ם שם, על פי מכשירין שם).

נאמנות עם הארץ ועל כולם - האגודות והקמחים והסלתות - נאמן עם הארץ לומר לא הוכשרו (רמב"ם שם, על פי מכשירין שם א, ואין צריך לומר שאר אוכלין שאין להם חזקה שהוכשרו, שעם הארץ נאמן לומר לא הוכשרו (רמב"ם שם).

דגים כל הדגים בחזקת מוכשרים (רמב"ם שם ג, על פי מכשירין שם), לפי שהוא אוכל מוכשר במים (פירוש המשניות לרמב"ם שם), שאנו חוששים שמא ניצר עליהם את המצודה אחר שעלו מן המים ומתו כבר והוכשרו (פירוש הרא"ש שם), ואין עם הארץ נאמן לומר עליהם שלא הוכשרו (משנה שם; רמב"ם שם), שכל הפירות מפקידים אצלם, ואם לא היה נאמן לא היו מפקידים, אבל דגים אין מפקידים, לפיכך אינו נאמן (משנה שם, לפי הר"ש וברטנורא שם); ואינו נאמן לומר לא ניצרת את המצודה עליהם (תוספתא מכשירין (עוקרמאנדל) ג יב; רמב"ם שם), כי הם אומרים הרי גם בלא זה יש מים עליהם, ואינם יודעים כי אותם המים מן המחובר באו ואינם לרצון (פירוש הרא"ש שם), והרי הם בחזקת טומאה עד שיתכוין לצודם בטהרה (תוספתא שם; רמב"ם שם).²⁸

ציר כל הציר (ראה ערכו) בחזקת מוכשר (רמב"ם שם טז ד, על פי מכשירין ו א), לפי שעשיית הציר על ידי משקה (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

פירות הפירות בכל מקום בחזקת טהרה, אחד של גוי ואחד של ישראל (תוספתא שם ז; רמב"ם שם טז ו), עד שידע שהוכשרו, או שיהיו מדברים שחזקתם מוכשרים (רמב"ם שם).

ירקות האוג בכל מקום בחזקת טומאה (תוספתא שם ט; רמב"ם שם), וכן כל הקשואים והדלועים התלויים בגמי על פתחי חנויות הרי אלו טמאים (תוספתא שם), שהם בחזקת מוכשרים (רמב"ם שם ז), וכן ירק הנמכר עם טרכסימון - שער - לפני חנווני, מפני שמזלפים עליו מים בשעה שמוכרים אותו (תוספתא שם י).

ביצים כל הביצים בחזקת טהרה, חוץ משל מוכרי משקה (מכשירין ו א), ונחלקו ראשונים בטעמו:

- יש מפרשים מפני שהם נוגעים כשדים בלולה במשקה, וכשנגע בהן טמא - טמא המשקה אשר עליה, ומטמא את הביצה בקליפתה (פירוש המשניות לרמב"ם שם), ומשקים טמאים מכשירים אף שלא לרצון (ראה לעיל: משקים טמאים. משנה אחרונה שם, לדעה זו).
- ויש מפרשים מפני שמניחים אותן על כף המאזנים שהיה בה משקה (ר"ש שם), ואף על פי שליחלוח הביצים שלא לרצון הוא, הרי היתה תחילתם של המשקים לרצון לצורך האדם (משנה אחרונה שם, לדעה זו).
- היו מוכרים עמהן פירות יבשים - טהורות (מכשירין שם), מפני שמנגבים את ידם בשביל הפירות (פירוש המשניות לרמב"ם שם; פירוש הרא"ש שם).

מוכשרים, שבלחים אין מתיזים עליהם מים (רבי יהודה במשנה שם, לפי פירוש המשניות לרמב"ם שם); ויש מהתנאים הסובר שאף הלחים מוכשרים, לפי שמנזים עליהם במשקה שבפה (רבי מאיר במשנה שם), כדי שישור האבק שעליהם, ולכן אם אין מנהג המקום לעשות כן, לא הוכשרו (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם).²⁸ יש מהתנאים הסובר שמניי דגים מסוימים הם בחזקת טהרה (רבי יהודה במשנה שם); ואין הלכה כמותו (פירוש המשניות

שהמוהל היוצא מהזיתים קודם שנגמרה מלאכתם אינו מכשיר, מפני שאינו רוצה בקיומו (רמב"ם שם יא ו). על הזיתים משנגמרה מלאכתם, ועל מוהל היוצא מהם, ראה ערך זית וערך שמן. ²⁶ יש מהראשונים הסובר שהדבר תלוי במחלוקת תנאים, ויש החולקים וסוברים שאף נבלת עוף טהור, שסופה לטמא טומאה חמורה, צריכה הכשר מים, אלא שלהלכה אף הוא סובר שאינה צריכה הכשר (ראב"ד שם א). ²⁷ ויש מהתנאים החולק בלחים וסובר שאינם

הַלְבֵנַת פָּנִים¹

איסור הכלמת אדם מישראל

האיסור ומקורו

האיסור אסור להכלים את ישראל (רמב"ם דעות ו ח), וזהו הנקרא מלבין פני חברו (ספר המצוות לא תעשה שג; חינוך רמ) על שם הכתוב: **לֹא עֲתָה יָבוֹשׁ יַעֲקֹב וְלֹא עֲתָה פָּנָיו יִתְחַוֶּה** (ישעיהו כט כב), ו"יחורו" היינו הלבנה (כד הקמח, ה הלבנה).

סקורו במקורו של האיסור בתורה, נחלקו הדעות:

• **מוני המצות** מנו האיסור בין הלאוין מכח הכתוב האמור במצות תוכחה (ראה ערכו): **הוֹכַח תּוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ וְלֹא תִשָּׂא עָלָיו חֶטְא** (ויקרא יז). ספר המצוות שם; סמ"ג לאוין ו; חינוך שם), ואמרו חכמים: יכול אתה מוכיחו ופניו משתנות, תלמוד לומר: ולא תשא עליו חטא (תורת כהנים קדושים פרק ד ח; ערכין טז ב; רמב"ם דעות שם), שלא ידבר לו קשות עד שיכלימו (רמב"ם שם), ואם הקפידה תורה שלא לבייש אדם במקום מצות תוכחה, קל וחומר שלא במקום תוכחה (סמ"ג שם; יראים קצה; קרית ספר דעות ו).

• יש שכתבו שהאיסור לבייש את חברו נכלל בלאו של אונאת-דברים (ראה ערכו). חינוך שלח; שלחן ערוך הרב, אונאה וגנבת דעת (ט), ואף שאונאת דברים עניינו צער, שמצער את חברו, אפילו שאינו מתבייש (ראה ערך אונאת דברים), מכל מקום המבייש את חברו הרי הוא גם מצער, שהמתבייש מצטער, ולכן ישנו גם בכלל האיסור של אונאת דברים (פתיחה לחפץ חיים יד).

• יש מחלקים: אם מביישו דרך תוכחה, אזהרתו מ'ולא תשא עליו חטא', ואם דרך בזיון הוא בכלל הלאו של אונאת דברים (מגן אבות לתשב"ץ ג טו).

• ויש מהראשונים שכתבו שעבירת הלבנת פנים אינה מפורשת בתורה (תוספות סוטה י ב ד"ה נוח), שכן פשט הכתוב בתוכחה הוא שהזהיר שלא תחשוב לו עון ותזכרהו, ורצונו לומר שלא תשא החטא עליו בלבבך ותזכרהו (ספר המצוות שם).

מלקות עבר והכלים – אינו לוקה (רמב"ם דעות שם; חינוך רמ), לפי שאין בו מעשה (ראה ערך לאו שאין בו מעשה. חינוך שם).

חלק לעולם הבא הלבנת פנים עון גדול היא (רמב"ם שם, וחובל ג ז), ומאד מאד צריך להיזהר שלא לבייש שום אדם מישראל (שלחן ערוך הרב שם), ואמרו חכמים: המלבין פני חברו ברבים אין לו חלק לעולם הבא (אבות ג יא; רמב"ם שם ושם; טושי"ע חו"מ תכ לט), והוא מן היורדים לגהינום ואינם עולים (בבא מציעא נח ב), ואף על פי שיש בידו תורה ומעשים טובים (אבות שם). לפי שאדם נברא בצלם אלקים, והרי הוא דבר ה', והוא בכלל פ' דְּבַר ה' פָּזָה (במדבר טו לא) שאמרו עליו שנכרת מעולם הבא (תוספות יום טוב שם). ואין הדברים אמורים אלא כשהנכלם הוא אדם כשר מישראל (רמב"ם חובל שם; טושי"ע שם), וכשהמכלים מת בלא תשובה, אבל

אם שב מרשעו ומת והוא בעל תשובה, הרי זה מבני עולם הבא, שאין לך דבר העומד בפני התשובה (תוספות בבא מציעא נח ב ד"ה חוץ; רמב"ם תשובה ג יד)². ואמרו עליו שאין לו חלק לעולם הבא מה שלא אמרו ברוצח, כי המלבין פני חברו אינו מכיר גודל חטאו, ואין נפשו מרה עליו על עונו כמו הרוצח, ולכן הוא רחוק מהתשובה (שערי תשובה ג קמב).

כאילו שופך דמים כל המלבין פני חברו ברבים כאילו שופך דמים, שכן אנו רואים שהאדם הולך מעל פניו, והלובן בא ופניו כמת (בבא מציעא שם, ורבנו חננאל שם), ומה שבתחילה הוא מאדים מפני שהדם מתאסף לברוח (תוספות שם ד"ה דאזיל).

הפלה לכבשן האש ילבין פני חברו ברבים, שנאמר בתמר: **הִיא מוֹצֵאת וגו'** (בראשית לח כה. ברכות מג ב) – לשון הוצאה (אונקלוס שם; כן משמע מרש"י בבא מציעא נט א ד"ה היא מוצאת; ריטב"א כתובות טז ב, בשם רש"י) – והוציאהו לשריפה (רש"י בבא מציעא שם), ולמרות זאת לא אמרה לו בפירוש אלו הסימנים של יהודה ולו אני הרה, ואמרה: **לְאִישׁ אֲשֶׁר אֵלָּה לּוֹ אֲנִי הָרָה** (בראשית שם), אם יודה – יודה, ואם לאו – אשורף ולא אלבין פניו (רש"י ברכות שם ד"ה היא מוצאת)³.

וכן אמרו: למה אמר – יוסף – הוציאו כָּל אִישׁ מֵעָלַי (בראשית מה א), והלא לסכנה גדולה ירד יוסף שאם הרגוהו אחיו אין בריה בעולם מכירו, אלא כך אמר יוסף מוטב שאהרג ולא אבייש את אחי בפני המצרים (תנחומא ויגש ח).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלפי זה הלבנת פנים היא מן העבירות שעומדות בפני פקוח נפש, אלא מפני שאין העבירה מפורשת בתורה כעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים לא חשבה בין אלה שאמרו יהרג ולא יעבור (תוספות סוטה י ב ד"ה נוח. וראה רש"י שם; אורחות צדיקים שער הבושה; שו"ת בנין ציון א קעב-קעג).

• ויש אומרים שהלבנת פנים היא אבק רציחה, שהמלבין פני חברו ברבים כאילו שופך דמים (ראה לעיל) ודימו אבק רציחה אל הרציחה, וכמו שאמרו יהרג ולא ירצח (שערי תשובה ג קלט).

• ויש אומרים שאינו להלכה (כן משמע מהרמב"ם שהשמיט), ודרך הערה הוא שאמרו יפיל עצמו לכבשן האש (מאירי סוטה שם), או שהוא רק לשון אזהרה (החינוך רמ).

כיוש כהן בשל אונת בתו יש מהאחרונים שכתב שאין לבייש את הכהן אונת בתו ולהלבין פניו ברבים מחמת זנות בתו, ולא אמרו שאם היו נוהגים בו קודש ינהגו בו חול, היו נוהגים בו כבוד נוהגים בו בזיון (ראה סנהדרין נב א) אלא בשב ואל תעשה, ובאופן שאינו ניכר לרבים (שבות יעקב ב ג)⁴.

כתובות שם, בשם רבנו חננאל; תוספות בבא מציעא שם; והשיגו עליהם שלא מצינו כן בכל הספרים (ריטב"א כתובות שם). ויש שגרסו בתלמוד: אל תקרי "מוצאת" אלא "מוצת" (ערוך שם, לגירסתו בבבא מציעא שם) שהוא מלשון "יוצת אש" וגו' (ערוך שם), דהיינו משום רפיון האל"ף, שאינה נשמעת במבטא (כן משמע מהמיוחס לרש"י בראשית רבה פה יא).⁴ על הלבנת פנים בדרך תוכחה, כשהוא לא חזר בו, ואם יש הבדל בין חטא שבין אדם לחברו לבין אדם

לרמב"ם וברטנורא שם). **הלבנת פנים**. 1. ט, טורי רז-ריד. 2. ויש מהראשונים שכתב שאין הדברים אמורים אלא ברגיל בדבר זה (רמב"ם שם). 3. ויש שגרסו בלשון המקרא "מוצת" (תוספות כתובות שם ד"ה דכתיב, וריטב"א שם, בשם רבנו חננאל; תוספות בבא מציעא שם ד"ה דכתיב), וביארו דרשת הכתוב דהיינו שהיתה קרובה לאש (תוספות בבא מציעא שם), ש"מוצת" הוא מלשון: וַיִּצֵת אֵשׁ בְּצִיּוֹן (איכה ד יא. ערוך, צת א; תוספות וריטב"א

ההכלמה

סעודה אין מסתכלים בסעודה בפני האוכל ולא במנתו שלא לביישו (רמב"ם ברכות ז, ו, על פי צוואת רבי אליעזר הגדול כו; טוש"ע או"ח קע ד).

אין האורחים רשאים ליטול ממה שלפניהם וליתן ביד בנו או בתו של בעל הבית, אלא אם כן נטלו רשות מבעל הבית (חולין צד א; רמב"ם ברכות שם י; טוש"ע שם יט), שמא יתבייש בעל הסעודה, שהרי אין לו אלא מה שהביא לפניהם (רמב"ם שם; מגן אברהם שם ס"ק כג).

לא ישלח אדם לחברו חבית יין ושמן צף על פיה, שמא יזמין עליה אורחים, כסבור שכולה של שמן, ויתבייש (גמ' שם, ורש"י ד"ה חנק; רמב"ם שם), וכן כל כיוצא בדברים אלו המביאים את בעל הסעודה לידי בושה – אסורים (רמב"ם שם).

הנכלמים

אסור לבייש ישראל, בין קטן ובין גדול (רמב"ם דעות ו ח), ואמרו: הקטן – בשנים – כשמכלימים אותו ונכלם הוא בר בושת, ואם אינו נכלם אינו בר בושת (בבא קמא פו ב).

עבד כנעני וכן אסור לבייש עבד כנעני, שנאמר: לְעֵלֶם פָּהֶם תַּעֲבֹדוּ (ויקרא כה מו) – לעבודה נתתיו ולא לבושה (נדה מז א; רמב"ם עבדים ט ח), ולכן לא יבוזהו לא ביד ולא בדברים (רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד רסז יז).

אשתו אין לאדם רשות לבייש את אשתו, קל וחומר מעבדו שלא ניתן לבושת, אשתו שכתב לה בכתובה ואנא אפלה ואוקיר – ואני אעבוד ואכבד (ראה ערך כתובה) – לא כל שכן (רב חנינא גאון בתשובות הגאונים (שערי צדק) ל ב; טור חו"מ תכד, בשמו).

בתו רשות ביד האב לבייש את בתו קטנה ונערה בכבושת של מסירתה לביאה על ידי קידושין לאדם בזוי (כתובות מ ב, ורש"י ד"ה אלא מסתברא).

עצמו למרות שלהלכה אין אדם רשאי לחבול בעצמו (ראה ערך חובל) יש מהאמוראים הסובר שלבייש את עצמו מותר (רבא בבא קמא צא א-ב), אך כתבו ראשונים שלמסקנת התלמוד אין הבדל בין חבלה לבושת (תוספות שם ב ד"ה אלא; ים של שלמה שם ח נט), ואסור לאדם לבייש עצמו (ים של שלמה שם), וכן הלכה (ים של שלמה שם; שלחן ערוך הרב, נזקי גוף ונפש ד⁶, ואפילו לצורך ממוץ (ים של שלמה שם, על פי בבא קמא צ ב)⁷.

הסתים המבייש שוכני עפר עון גדול הוא (שו"ת מהר"ם מרטנבורג (פראג) קלב).

תקנת חכמים

כמה תקנות תיקנו חכמים כדי שלא יבואו אחרים לידי ביוש:

- מהם שתיקנו שלא לבייש את מי שאין לו.
- ומהם שלא לבייש את מי שאינו יודע.
- ומהם שלא לבייש את מי שיש לו מום ומחלה וכדומה.
- ומהם שלא לבייש החוטאים שעשו תשובה.

שלא לבייש • בחמשה עשר באב וביום הכפורים, כשבנות **את מי שאין לו** ירושלים היו יוצאות וחולות בכרמים, היו יוצאות בכלי לבן שאולים, שלא לבייש את מי שאין לו (משנה תענית כו ב),

שלענין בושת ופחיתות אם אינו מקפיד על עצמו ומפחית ומבייש את עצמו – רשאי (מאירי שם ב). 7. ויש המצדד להתיר לצורך ממוץ (שלחן ערוך הרב שם, בקונטרס אחרון, על פי בבא בתרא קי א).

כינו לבין באיסור להכלים את חברו עד שפניו משתנות, נחלקו ראשונים אם הוא אפילו כינו לבין עצמו (כן משמע

מהרמב"ם דעות ו ז-ח), וכן הלכה (שלחן ערוך הרב, אונאה וגנבת דעת ל; פתיחה לחפץ חיים יד); או שהוא רק ברבים (כן משמע מרש"י עה"ת ויקרא יט יז וערכין טז ב ד"ה ופניו וחינוך רמ)⁵.

בדיבור איסור הביוש הוא בין בדיבור ובין במעשה (שלחן ערך הרב שם כט), ולא יספר לפני חברו דבר שהוא בוש ממנו (רמב"ם שם ח).

המכנה שם המכנה שם רע לחברו, הוא בכלל מלבין פני חברו רע (בבא מציעא נח ב), ואסור אפילו שהוא רגיל באותו כינוי ואין פניו מתלבנות, שמכל מקום זה להכלימו מתכוין (גמ' שם, ורש"י ד"ה דדש ביה; טוש"ע חו"מ רכח ח), ולכן לא יקרא לו שם שהוא בוש ממנו (רמב"ם שם). וכתבו ראשונים שהמכנה שם שאין לו חלק לעולם הבא הוא בכינוי של פגם משפחה, ומכל מקום היו חכמים נוהרים שלא לכנות שם לחברם אפילו כינוי שאינו של גנאי (תוספות מגילה כז ב ד"ה ולא, על פי הגמ' שם).

שלא להלכין מגדולי החכמים היו – משקרים (ספר חסידים תרמב) – ואומרים על עצמם שחטאו בחטא של אחרים, כדי שלא ילבינו פניו של מי שעשה החטא (סנהדרין יא א, ורש"י ד"ה משום כיסופא וד"ה ח"ו), ולמדו כן משכניה בן יחיאל שאמר לעזרא אֲנַחְנוּ מְעַלְנוּ בְּאַלְהֵינוּ וְנִשְׁבַּח נְשִׁים וְנָכְרִים מֵעַמִּי הָאָרֶץ (עזרא יב. סנהדרין שם), והוא לא נשא נכרית והכניס עצמו בכלל שלא להלכין פניהם (רש"י שם ד"ה אנחנו מעלנו), ומכל מקום המשקר ועושה כן, ישנה מלשונו שלא יהיה נראה שקר גמור (ספר חסידים שם).

הנושה בחברו הנושה בחברו ויודע שאין לו, אסור לעבור לפניו **יודע שאין לו** (בבא מציעא עה ב; רמב"ם מלוה א ג; טוש"ע חו"מ צז ב), שלא יכלימו אף על פי שאינו תובעו (רמב"ם שם), מפני שהוא נכלם בראותו למלוה ואין ידו משגת לפרוע (טוש"ע שם).

בושת על ידי מעשה טוב אפילו עושה מעשה טוב ועל ידי זה באה הבושת לחברו, כגון שנותן צדקה לעני ומכלימו בכך – אסור (שלחן ערוך הרב, אונאה וגנבת דעת כט, על פי כתובות סז ב).

הנותן צדקה ואין לו אדם שמצער לעצמו ונותן לגבאי צדקה כדי שלא יתבייש, אסור לתבעו ולגבות ממנו צדקה, וגבאי שמכלימו ושואל ממנו, עתיד הקדוש ברוך הוא להיפרע ממנו (רמב"ם מתנות עניים ז יא, על פי בבא בתרא ח ב).

רב ותלמיד אין שואלים את הרב – בדברי תורה – מענין אחר, אלא מאותו ענין שהם עסוקים בו, כדי שלא יתבייש (שבת ג ב; רמב"ם תלמוד תורה ד ו; טוש"ע יו"ד רמו יב), ואם יודע תלמיד ברבו שיודע להחזיר לו טעם אם ישאלנו – ישאל, ואם לאו – אל ישאל, שלא יביישנו (חולין ו א, ורש"י ד"ה אם יודע). ואם שאל תלמיד לרבו ואינו יודע להשיב, אל ישאל בפניו לחכם אחר, כדי שלא יתבייש רבו (ספר חסידים רצט ותתקצח, על פי בבא בתרא פא ב).

אם ניכר לרב שהתלמידים מתרשלים בדברי תורה ולפיכך לא הבינו, חייב להכלימם בדברים כדי לחדדם (רמב"ם שם ח, על פי כתובות קג ב).

למקום, ראה ערך תוכחה. 5. ומהאחרונים יש שפירש שלא אמרו כן, אלא מפני שברבים הדרך שפניו משתנות (פתיחה לחפץ חיים שם). 6. אך יש מהראשונים שפסק כאותו האמורא – שלדעתו כן היא מסקנת התלמוד – וכתב

שלא לבייש • בראשונה כל מי שיודע לקרוא קורא פרשת חסר ידיעה בכורים (ראה ערך מקרא בכורים), וכל מי שאינו יודע מקרים אותו, נמנעו אלו שאינם יודעים לקרות מלהביא – כדי שלא יכלמו (רמב"ם בכורים ג יא) – התקינו שיהיו מקרים את מי שיודע ואת מי שאינו יודע (בכורים ג ז; רמב"ם שם) כדי שלא לביישם (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• יש מהראשונים שכתבו שמטעם זה נהגו שהבעל קורא קורא בתורה עם העולה לתורה (ראה ערך קריאת התורה), שלא לבייש את מי שאינו יודע (תוספות מועד קטן כז ב ד"ה בכליבה, ובבא בתרא טו א ד"ה שמונה, ומנחות ל א ד"ה שמונה).

• וכן יש מהראשונים שכתבו בטעם שנהגו שאין המקדש את האשה מברך בעצמו ברכת-ארוסין (ראה ערכו) אלא אחר, שהוא כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לברך (ארחות חיים קדושין כ; דרישה אה"ע לד סק"א בהג"ה; בית שמואל שם סק"ב).

• ויש מהראשונים שכתבו בטעם שטומאת עמי הארץ טהורה היא ברגל (ראה חגיגה כו א) שהוא כדי שלא לביישם (רש"י ביצה יא ב ד"ה אף הפותח).

שלא לבייש • בראשונה היו מניחים את המוגמר תחת חולי מחסת חולי מעיים מתים, והיו חולי מעיים חיים מתביישים, התקינו שיהיו מניחים תחת הכל מפני כבודם של חולי מעיים (מועד קטן כז ב).

• בראשונה היו מטבילים כלים על גבי נידות מתות, והיו נידות חיות מתביישות, שאף במיתתן הן משונות מכל אדם, התקינו שיהיו מטבילים על גבי כל הנשים משום כבודן של נשים חיות (תוספתא נדה שם טז; נדה עא א, ומועד קטן כז א).

• בראשונה היו מטבילים כלים על גבי זבים מתים, והיו זבים חיים מתביישים, התקינו שיהיו מטבילים על גבי כל האנשים משום כבודם של זבים חיים (גמ' שם ושם).

שלא לבייש • תיקנו שתהיה תפילה בלחש, כדי שלא לבייש את עוברי עברה עוברי עבירה (סוטה לב ב), שמתוודים בתפילתם על עבירות שבידם (רש"י שם ד"ה שלא לבייש), שהרי לא חילק הכתוב מקום בין חטאת לעולה (סוטה שם), שלא קבע לשחיטת קרבן חטאת מקום בפני עצמו, שלא יבינו שהביא חטאת ויתבייש (רש"י שם ד"ה שהרי)⁸.

שאף אלו שיש להן היו שואלות מאחרות שלא לבייש את השואלת מתוך שאין לה (רש"י שם לא א ד"ה מבת כהן גדול).

• בראשונה היו מוליכים לבית האבל – לסעודת הבראה (ראה ערכו) – עשירים בקלותות של כסף ושל זהב, ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה, והיו העניים מתביישים, התקינו שיהיו הכל מקבלים בסלי נצרים של ערבה קלופה (מועד קטן כז א; רמב"ם אבל יג ז).

• בראשונה היו משקים בבית האבל עשירים בזכוכית לבנה, ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתביישים, התקינו שיהיו הכל משקים בזכוכית צבועה (תוספתא נדה (צוקרמאנדל) ט יז; גמ' שם; רמב"ם שם) שלא לבייש את העניים (רמב"ם שם).

• בראשונה היו מוציאים את המת עשירים בדרגש, ועניים בכליבה – מיטה – והיו העניים מתביישים, התקינו שיהיו הכל מוציאים בכליבה (תוספתא שם טז; גמ' שם).

• נהגו חכמים להלביש את המת בסודר שוה זוז, שלא לבייש את מי שאין לו (רמב"ם אבל ד א, על פי הגמ' שם).

• הפסח שנשטמא, ששורפים אותו לפני הבירה – המקדש – בעצי המערכה (ראה משנה פסחים פא ב), יש מהאמוראים שאמר בטעם הדבר, שהוא כדי שלא לבייש את מי שאין לו (רב יוסף בגמ' שם פב א).

• ויש שתיקנו שלא לבייש את העניים כשענייתם מנוולתם: בראשונה היו מגלים פני עשירים מתים ומכסים פני עניים, מפני שהיו מושרים פניהם מפני בצורת, והיו עניים חיים מתביישים, התקינו שיהיו מכסים פני הכל (מועד קטן שם; רמב"ם אבל שם; טוש"ע יו"ד שג א).

כשלא נקבעה ויש שהיה מקום לתקן תקנה כדי שלא לבייש תקנה משום בושת את מי שאין לו, ולא חששו לכך:

• אף על פי שאמרו בתולה גובה – כתובתה – מאתים ואלמנה מנה, אם רצה להוסיף – מוסיף (משנה כתובות נד ב), ולא עשו חכמים קצבה, שלא לבייש את מי שאין לו (גמ' שם), שלא אמרו משום כך שאם רוצה ליתן לה מתנה יכתוב לה במיוחד, אלא יכול לכלול התוספת בכתובה (כן משמע מהרמב"ן שם).

• ובהבאת בכורים (ראה ערכו) העשירים מביאים בקלותות של כסף ושל זהב, והעניים מביאים בסלי נצרים של ערבה קלופה (בכורים ב ח), ולא תיקנו שיביאו כולם בסלי נצרים, כדרך שתיקנו בבית האבל (ראה לעיל) שלא לבייש את מי שאין לו, משום שכבוד בית אלקינו ומשרתיו חשוב יותר (תוספות יום טוב שם).

הלואה¹

נתינת כסף לחברו, כדי להוציאו ולשלם לאחר זמן²

הפרקים:	• פרעונה;
מצותה:	• בשתי הלואות;
כשאסור להלוות:	• ביטולה;
זמנה:	• לתקנת הלווים.

סיכום תמציתי

מצותה

מצות עשה להלוות לעניי ישראל, ונמנית במנין המצות.

8. ואף על פי שיש סימן במתן דמים של חטאת, כיון שהכהן בלבד מכיר בכך ולא שאר העם, אין בכך בושת (גמ' שם, ורש"י ד"ה התם כהן). ומכל מקום בחטאת של עבודה זרה נתנה תורה היכר, שמביא שעירה שאין לה זנב ורואים

8. ואף על פי שיש סימן במתן דמים של חטאת, כיון שהכהן בלבד מכיר בכך ולא שאר העם, אין בכך בושת (גמ' שם, ורש"י ד"ה התם כהן). ומכל מקום בחטאת של עבודה זרה נתנה תורה היכר, שמביא שעירה שאין לה זנב ורואים

אפילו עשיר שצריך ללוות, מצוה להלוותו לפי שעה; ויש שכתבו בדעת ראשונים שמצות הלואה אינה אלא לעני ולא לעשיר. ומכל מקום כתבו אחרונים שאין בהלואה לעשיר מצות עשה ממש אלא כשהוא דחוק עכשיו למעות אלו של הלואה.

אין מברכים על מצות הלואה, וראשונים נתנו מספר טעמים לדבר. המחזיק ביד ישראל ונותן לו הלואה כדי לחזק ידו עד שלא יצטרך לבריות – נוסף על מה שמקיים מצות עשה המיוחדת להלואה עצמה הוא אחד מהדברים שבמעלה הגדולה שאין למעלה הימנה במעלות שיש בצדקה. ואמרו חכמים: גדול המלוה יותר מן העושה צדקה.

הקפידה התורה על מי שימנע מלהלוות לעני, והנמנע מלהלוות לעני, מלבד ביטול העשה, כתבו ראשונים שעובר בשני לאוין. והנמנע מלהלוות לעני נקרא בליעל וחוטא.

ישראל וגוי עומדים לפניך ללוות – מצוה להקדים הלואה ישראל בחינם להלואה נכרי ברבית. וכשהריוח מהנכרי הוא מרובה, נחלקו הדעות: יש אומרים שהלואה חינם לישראל קודמת; ויש אומרים שלא אמרו לישראל בחינם קודם אלא כשהריוח מהנכרי ברבית הוא דבר מועט, אבל אם הריוח הוא מרובה אינו חייב להפסיד. עני ועשיר – עני קודם; הקרובים לך וממשפחתך ועניי עירך – ענייך קודמים; ועניי עירך ועניי עיר אחרת – עניי עירך קודמים.

אינו מחוייב במצות הלואה אלא כשיש לו מעות בעין, אבל אם אין בידו מעות אינו חייב ללוות מאחרים ולהלוות לזה.

כשהמלוה מכיר את הלוה שהוא בעל מידה כזו שיוציא את ההלואה שלא לצורך ויאבדה עד שלא ימצא ממה לגבות את חובו, מוטב שלא להלוות לו ממה שיצטרך אחר כך לנגשו. שיעור ההלואה שחייב להלוות הוא כהשגת ידו וכפי צרכו של הלוה, בין בגודל הסכום ובין באורך הזמן.

כשאסור להלוות

אסור לאדם להלוות מעות בלא עדים, ואפילו לתלמיד חכם, אלא אם כן הלוהו על המשכון, ובמלוה בשטר משובח יותר.

אסור לו לאדם להמציא מעות לעני בשעת דוחקו דרך הלואה אלא אם כן יודע שהם צריכים לו לתועלתו, שאם לא כן הרי הוא מוציאם ונשאר בעניו, והרי זה שהלוהו תוקף בשלו ומוציאו נקי מנכסיו. אסור להלוות בשבת, אפילו יין ושמן, אלא יאמר לו בלשון השאילני ולא בלשון הלויני, גזרה שמא יבוא לכתוב.

זמנה

סתם הלואה שלשים יום, שהמלוה את חברו סתם – ולא קבע לו זמן – אינו פחות משלשים יום, ואינו רשאי לתבעו קודם לכן. ובין במלוה על פה ובין במלוה בשטר סתמו שלשים יום.

במה דברים אמורים שסתם הלואה שלשים יום, במקום שאין מנהג, אבל מדינה שהיא נוהגת פחות מכן או יותר על כן אין משנים ממנהג המדינה.

קביעת הזמן היא לטובת הלוה, שלא יהא כח ביד המלוה להכריחו לפרעו עד הזמן, אבל אם הלוה רוצה לפרוע תוך זמנו, כדי לסלק שיעבוד שעליו – רשאי, ואין המלוה יכול לעכב מלקבל חובו בטענה שאינו רוצה שיהיו המעות באחריות.

פרעונה

פריעת בעל חוב מצוה מן התורה, וכשם שמצוה על המלוה להלוות, כך מצוה על הלוה לפרוע. הלוה ואינו משלם, נקרא רשע. ואסור ללוה לכבוש ממון חברו שבידו ולומר לו לך ושוב, והוא שיש לו. מלוה להוצאה ניתנה, שהלוה רשאי להוציאה בהוצאה, ואינו חייב להעמידה בעיסקא שתהא מצויה בכל עת שיתבענו, אבל אסור ללוה לקחת הלואה ולהוציאה שלא לצורך ולאבדה עד שלא ימצא המלוה ממה לגבות חובו, אף על פי שהמלוה עשיר גדול, והעושה כן רשע הוא.

מלוה ניתנה להיתבע בכל מקום, שאפילו הלוהו בישוב יכול לתבעו במדבר, ולא יוכל לומר לא אפרע לך עד שאגיע לישוב.

פרעון דינר אחר דינר – קמעא קמעא – נקרא פרעון, ומי שנושה מעות בחברו ופרעו כן – פרעון הוא, אלא שיש לו תרעומת עליו, שאומר לו הפסדתם לי.

ביטולה

נתן המלוה את ההלואה ללוה, והמעות עדיין בעין, שלא הוציאן הלוה, ורוצה המלוה לחזור בו מההלואה, נחלקו תנאים, והלכה שאפילו כולה בעין – ברשות הלוה עומדת, ואין המלוה יכול לחזור בו.

הרשאה וערך מעמד שלשתן; על פרעון לבעל חובו של המלוה, ראה ערך שעבודא דרבי נתן; על הנשבע לפרוע, וחייבו לפרוע מצד חומר השבועה, נוסף על מצות פריעת בעל חוב, ראה ערך שבועה.

למי שיש לו בעלי חוב רבים ואין מספיק לכולם, ראה ערך גבית מלוה; על השעבודים והנאמנות בהלואה בעדים ובהלואה בשטר, ראה ערך מלוה על פה וערך מלוה בשטר וערך שעבוד; על הקנאת מעות ההלואה לאחרים, ראה ערך

לתקנת הלווים

כמה תקנות תיקנו חכמים כדי שלא לנעול דלת בפני הלווים, היינו שלא ימנעו המלוים מלהלוות מחשש שמא יפסידו ממונם.

אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן הוא, שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה, ועברו על מה שכתוב בתורה: **הַשְׁמֹר לָךְ פֶּן יִהְיֶה דָבָר עִם לְבָבְךָ בְּלִיעַל לְאֹמֹר קָרָבָה שְׁנַת הַשְּׂבָע שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה וְרָעָה עֵינֶיךָ בְּאַחִיךָ הָאֲבִיּוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ, עֲמַד וּהְתַקֵּן פְּרוּזָבוּל, וְזוֹ תִקְנָה הִיא לְעֵנִיִּים וְעֹשִׁירִים, לְעֹשִׁירִים שֶׁלֹּא יִפְסִידוּ, וְלְעֵנִיִּים שֶׁלֹּא יִנְעֲלוּ דֶלֶת בְּפָנֵיהֶם.** אף על פי שדבר תורה אחד דיני ממונות ואחד דיני נפשות צריכים דרישה-וחקירה, תיקנו חכמים שאין דיני ממונות צריכים דרישה וחקירה, כדי שלא תנעל דלת בפני לווים.

אף לסוברים שמן התורה צריכים שלשה דיינים מומחים לדון בהודאות והלואות, תיקנו חכמים שאף שלשה הדיוטות כשרים, כדי שלא תנעל דלת בפני לווים.

טעו הדיינים, וזיכו את החייב וחייבו את הזכאי, מן הדין היו ראויים להיות פטורים מלשלם, אפילו שהם הדיוטות, אלא שמשום נעילת דלת בפני לווים אמרו שאם טעו – ישלמו.

דבר תורה בעל חוב כשבא לגבות קרקע מן הלוח, דינו לגבות מן הקרקע הזיבורית, אבל תיקנו חכמים שיגבה מן הבינונית כדי שלא תנעל דלת בפני לווים.

לסוברים שיעבוד נכסים של הלוח למלוה אינו מן התורה, מכל מקום תיקנו חכמים שמלוה בשטר גובה מנכסים משועבדים – שמכר אותם הלוח לאחרים או שמת, ונפלו לפני היוורשים – כדי שלא תנעל דלת בפני לווים.

מצותה

מצות עשה להלוות לעניי ישראל (רמב"ם מלוה א א; טוש"ע חו"מ צו א), ונמנית במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה קצז; סמ"ג עשין צג; חינוך סו), ומספר למודים לדבר:

• נאמר: **אִם פָּסַף תִּלְוֶה אֶת עַמִּי אֶת הָעֲנִי עִמָּךְ** (שמות כב כד), ואמרו חכמים: כל "אם" שבתורה רשות חוץ משלשה, וזה אחד מהם, שהם חובה. יכול רשות? כשהוא אומר – במקום אחר, דרך צוואה (חינוך שם) – **וְהָעֵבֶט תַּעֲבִיטֶנּוּ** (דברים טו ח) – חובה ולא רשות (מכילתא משפטים כספא יט; ספר המצוות שם; סמ"ג שם; חינוך שם).

• נאמר: **וְהָעֵבֶט תַּעֲבִיטֶנּוּ** (דברים שם. סמ"ק רמט).

• נאמר: **כִּי פִתַּח תִּפְתָּח אֶת יָדְךָ לֹוְךָ** (דברים שם. שאילתות קמז).

בפרשת הלואה באיסור רבית: **וְחִי אֶחָיֶךָ עִמָּךְ** (ויקרא כה לו. שאילתות קיד; תוספות עבודה זרה כו ב ד"ה אני, לפי ר"י פערלא לספר המצוות לרס"ג מ"ע כה).

לעשיר אפילו עשיר שצריך ללוות, מצוה להלוותו לפי שעה (טוש"ע חו"מ צו א), שהרי נאמר סתם 'אם כסף תלוה את

עמי', והכל במשמע (סמ"ע שם סק"א; שלחן ערוך הרב, הלואה א), ועוד שהרי למדו מן הכתוב שעני ועשיר עני קודם (ראה להלן. בבא מציעא עא א), הרי שמצוה להלוות גם לעשיר (באור הגר"א שם סק"ב); ויש שכתבו בדעת ראשונים שמצות הלואה אינה אלא לעני ולא לעשיר (ר"י פערלא שם ואבן האזל מלוה א א, בדעת הרמב"ם ועוד ראשונים)³.

לדעה הראשונה כתבו ראשונים שאף בעשירים גדולים תתיקם מצות צדקה לפעמים, כגון עשיר שהוא במקום שאין מכירים אותו וצריך ללוות, ואפילו בעשיר שהוא בעירו ובמקום שמכירים, פעמים שיצטרך, מפני חולי או מפני שום מקרה אחר, לדבר אחד שהוא בידך ולא ימצאהו במקום אחר, שכל המהנה את חברו בין בממון ובין בשאר דברים בכלל מצות צדקה הוא (חינוך תעט).

ומכל מקום כתבו אחרונים שאין בהלואה לעשיר מצות עשה ממש אלא כשהוא דחוק עכשיו למעות אלו של הלואה, אבל אם אינו כן יש בזה רק מצוה בעלמא של מידת החסד, אבל לא מצות הלואה (אהבת חסד ו ג, בדעת הטוש"ע).

3. ויש שכתב שמחלוקת תנאים בדבר (אבן האזל שם).

חרש שוטה חרש ושוטה, שאינם חייבים לשלם (ראה ערך חרש וערך וקטן שוטה), אינו חייב להלוותם; וקטן, אף אם הגיע

לעונת הפעוטות וחייב לשלם (ראה ערך קטן), כיון שאינו נושא ונותן כגדול אינו חייב להלוותו, שיכול לומר שמתירא שמא יאבד המעות (ראה להלן), ולא יוכל לשלם חובו (מנחת חינוך שם ד).

נרכה אין מברכים על מצות הלואה, כדרך שמברכים על שאר מצות עובר לעשייתן (ראה ערך ברכת המצות), וראשונים נתנו מספר טעמים לדבר:

• אין מברכים על מצוה שאינה תלויה כולה ביד העושה אותה, שאפשר שלא יתרצה בה חברו ותתבטל המצוה (תשובת ר"י בן פלט, הובאה בשו"ת הרשב"א א יח, ואבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם א).

• אין מברכים אלא על מצות שהן חוקים וגזרות (רוקח שסו), ולא על מצות שכליות, היינו מצות שאפילו אם לא נצטוונו בהם השכל מחייב לעשותן, שאין לומר עליהן אשר קדשנו במצותיו וצונו, כיון שאף אם לא נצטוונו היה ראוי לעשות כן (כד הקמח לרבנו בחיי צ ציצית; שם אריה או"ח א).

• אין מברכים אלא על מצות שיש זמנים ידועים להם, כגון ציצית ותפילין, שיש זמן שחייב בהם, ויש זמן שאינו חייב בהם, אבל מצוות שלעולם חייב בהן, כגון הלואה, אין מברכים עליהם (אור זרוע א קמ).

בלא עכוס אף על פי שנאמר – לגבי חיוב הלואה (ראה לעיל) – **וְהָעֵבֶט תַּעֲבִיטֶנּוּ** (שם ח), אף בלא עכוס חייב להלוותו,

שנאמר שם: **הַשְׁמֹר לָךְ פֶּן יִגְוֶה** (שם ט), והרי המלוה על המשכון אינו משמט (ראה ערך שמטת כספים), ובעל כרחנו שאף בלא משכון חייבה התורה להלוות לו (שלחן ערוך הרב, הלואה א), ומה תלמוד לומר: **והעבט תעביטנו?** שאם העני אינו רוצה להתפרנס משל אחרים וגם בוש ללוות, אומרים לו הבא משכון כדי שיניס דעתו ולא יבוש (שלחן ערוך הרב שם, על פי כתובות סז ב), ומכל מקום אם המלוה ירא שמא לא יפרענו ויפסיד ממונו (ראה להלן) רשאי שלא להלוותו אלא על המשכון (תוספות בבא מציעא פב ב ד"ה במלוה).

יחס למצות צדקה המחזיק ביד ישראל ונותן לו הלואה כדי לחזק

כששניהם שוים על משכונות או בטחונות טובים, וגם כשהישראל צריך המעות לפרנסתו ודי מחסורו, אבל אם הישראל צריך בשביל להלוותם לנכרי ברבית - או לשאר משא ומתן (שלחן ערוך הרב, הלואה א) - אין המלוה חייב להלוותו, שחיי קודמים (אגודה בבא מציעא צט; שו"ע הרב שם), וכן כשעיקר פרנסתו של המלוה הוא על ידי הלוואות לנכרים ברבית, חיי קודמים, אלא אם כן בא עני וצריך לחם, ורוצה ללוות ולקנות לחם, ודאי הוא קודם (אגודה שם; אהבת חסד ה א).

קדימות נאמר: **אם פסך תלוה את עמי את העני עמך** (שמות כב כד), **בישראל** ומהמילים "את העני" למדו שעני ועשיר עני קודם; ומהמילה "עמך" - שמשמעותו הקרובים לך (רש"י בבא מציעא עא א ד"ה ענייך קודמין) - למדו שענייך - דהיינו הקרובים לך ומשפחתך (רש"י שם ענייך ועניי) - ועניי עירך, ענייך קודמים; ועניי עירך ועניי עיר אחרת, עניי עירך קודמים (מכילתא שם; גמ' שם; טו"ע י"ד רנא א, וכל דיני קדימה בהלואה כמו בצדקה (ראה ערכו). לחם משנה מלוה א א, בדעת הרמב"ם; מנחת חינוך סו א). אכן, לא אמרו הקדימויות הללו אלא כששניהם בחינם, אבל אם זה שאין לו דין קדימה רוצה ליקח ממנו המעות בעסקא, שיהיה לו ריוח מזה, וכשילווה לזה יפסיד אותו ריוח, ואין ידו משגת, אינו מחוייב להלוות לזה בחינם (אהבת חסד ו ט).

הקפת החנות הקפת החנות אין החנוני חייב בה, לפי שעיקר פרנסתו על ידי שחזור וקונה סחורה במעות שמקבל תמורת סחורתו, ואם יקיף - לא יהא לו במה לקנות, ועוד שאין הקפת החנות בכלל מלוה (ראה שביעית י א), ואינה בכלל מצות 'אם כסף תלוה' (אהבת חסד ב ח).

השאלת כלים וכן השאלת כלים אינה בכלל מצוה זו, אלא בכלל גמילות חסדים (ראה ערך גמילות חסדים), שאין מצות הלואה אלא במעות, ואין מצות השאלת כלים או הקפת החנות אלא בעני ובתורת מצות צדקה או החזקת ידו (אהבת חסד ה ח).

כשאין לו אינו מחוייב במצות הלואה אלא כשיש לו מעות בעין, אבל אם אין בידו מעות אינו חייב ללוות מאחרים ולהלוות לזה, אבל אם יש לו מעות בפקדון ביד אחרים, צריך לילך וליטול את הפקדון ולהלוות, לפי שפקדון בכל מקום שישנו ברשותו עומד (אהבת חסד א יב).⁷

כשהלוה מכיר את הלוה שהוא בעל מידה כזו יאבד המעות שיוציא את ההלוואה שלא לצורך ויאבדה עד שלא ימצא ממה לגבות את חובו, מוטב שלא להלוות לו ממה שיצטרך אחר כך לנגשו ויעבור בכל פעם על לא תהיה לו פגשה (ראה ערך בעל חוב: איסור נגישה. שמות כב כד. טו"ע חו"מ צ ד ז).⁸

שיעור שיעור ההלוואה שחייב להלוות הוא כהשגת ידו וכפי ההלואה צרכו של הלוה (חינוך סו), בין בגודל הסכום ובין באורך הזמן, שהרי נאמר: **והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו** (דברים טו ח), ואפילו עד מאה פעמים חייב לחזור ולהלוות לו (אהבת חסד א יז, על פי בבא מציעא לא ב).⁹

ידו עד שלא יצטרך לבריות - נוסף על מה שמקיים מצות עשה המיוחדת להלוואה עצמה (ראה לעיל. דרישה יו"ד רמט סק"א; פתיחה לאהבת חסד) - הוא אחד מהדברים שבמעלה הגדולה שאין למעלה הימנה במעלות שיש בצדקה, ועל זה נאמר: **וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו וגו' וחי עמך** (ויקרא כה לח), כלומר החזק בו עד שלא יפול ויצטרך (רמב"ם מתנות עניים י ז; טו"ע יו"ד רמט ו).⁴ ואמרו חכמים: גדול המלוה יותר מן העושה צדקה (שבת סג א; רמב"ם מלוה א א; טו"ע חו"מ צ א), שזה הנוטל צדקה כבר נצרך לשאול, וזה עדיין לא הגיע למידה זו (רמב"ם שם; טור שם), ואינו בוש בדבר (רש"י שבת שם ד"ה גדול המלוה).

הנוטע הקפידה התורה על מי שימנע מלהלוות לעני, שנאמר: **להלוות ורעה עינך באחיוך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא** (דברים טו ח. רמב"ם שם), והנמנע מלהלוות לעני, מלבד ביטול העשה (ראה לעיל), כתבו ראשונים שעובר בשני לאוין, שנאמר: **השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמיטה ורעה עינך באחיוך האביון ולא תתן לו** (דברים שם ט), ו"השמר" ו"פן" הם לאוין (ראה ערך אזהרה), ואם לעת אשר קרבה שנת השבע הוזהרנו שלא נחול מלהלוות מיראת דבר השמיטה, כל שכן בזמן שלא יפסיד חובו (שערי תשובה ג סז).⁵ והנמנע מלהלוות לעני נקרא בליעל וחוטא, שנאמר שם: **"פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו' והיה בך חטא"** (דברים שם. סמ"ג עשין צג). אך המלוה סלע לעני בשעת דוחקו, עליו הכתוב אומר: **אז תקרא וה' יענה תשוב ויאמר הנני** (ישעיהו נח ט. יבמות סג א), שהרי זה בכלל פס' **לרעב לחמך** (ישעיהו שם ז) האמור שם (רש"י סנהדרין עו ב ד"ה תקרא).⁶

ישראל וגו' נאמר: **אם פסך תלוה את עמי** (שמות כב כד), ולמדו מכאן: ישראל וגו' עומדים לפניך ללוות - עמי קודם (מכילתא משפטים כספא יט; בבא מציעא עא א), שמצוה להקדים הלוואת ישראל בחינם להלוואת נכרי ברבית (גמ' שם; רמב"ם מלוה ה ז), ואף על פי שלא חייבה תורה השבת אבדה (ראה ערכו) במקום הפסד, לפי ששלו קודם לשל כל אדם (ראה ערך אבדה: קבלת שכר על השבתה), כתבו אחרונים שהרי זה לפי שבהשבת אבדה עיקר המצוה אינו אלא משום הפסד חברו, ולפיכך במקום הפסד שלו אינו חייב, אבל בהלוואה עיקר המצוה הוא כדי להחיות את העני, והיא אחת ממצוות הצדקה, ולכן לא שייך לומר בה שלו קודם (פני יהושע בבא מציעא שם).

וכשהריוח מהנכרי הוא מרובה, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שהלואה חינם לישראל קודמת (ריב"א עה"ת שמות שם; מגילת אסתר לספר המצוות שורש ו; אהבת חסד ה ה, בשם יש אומרים).
 - ויש אומרים שלא אמרו לישראל בחינם קודם אלא כשהריוח מהנכרי ברבית הוא דבר מועט, אבל אם הריוח הוא מרובה אינו חייב להפסיד (כן משמע משו"ת הרמ"א י; אהבת חסד שם, בשם יש אומרים).
- ואין קדימת הלוואת ישראל בחינם להלוואת נכרי ברבית אלא

דוחקו. 7. ואם יש לו הלוואה ביד אחרים והגיע זמן פרעונו, הדבר תלוי במחלוקת הפוסקים לגבי גבית מלוה אם נקרא שיש לו מעות ברשותו (ראה ערך גבית מלוה. אהבת חסד שם). 8. ויש מן הראשונים שכתב שלפיכך נאמרה מצות הלוואה בלשון "אם" - אם פסך תלוה את עמי (שמות שם) - לפי שלפעמים היא רשות, כגון כשהוא לוח ואינו משלם (פירוש התורה לרבי יהודה החסיד עה"ת שם; דעת זקנים מבעלי התוספות שם, בשמו). 9. ויש מהפוסקים שנסתפק אם

4. וראה ערך צדקה שיש אומרים שהחזקה זו היא מצוה בפני עצמה. 5. ויש שכתב באופן אחר: שאף על פי שכתוב זה בא להזהיר בלאו שלא ימנע מלהלוות קודם שמיטה כדי שלא יאבד ממנו (ראה ערך שמטת כספים), מכל מקום למדנו מכאן איסור להימנע מלהלוות אפילו כשהמניעה מצד דבר אחר, שמשמעות הכתוב שמקפיד על מה שעינו רעה ואינו רוצה להלוות (לחם משנה שם, בדעת הרמב"ם). 6. וראה להלן: כשאסור להלוות, באיזה ענין אסור להלוות בשעת

כשאסור להלוות

שם, ורש"י ד"ה ה"ג), שהרי זה כאילו אומר לו הריני מחזיר לך כל זמן שתרצה כמו שאלה (רשב"א ור"ן שם).

• ויש אומרים שאף שאלה סתמה שלשים יום (ראה ערך שואל), וההבדל בין לשון שאלה ללשון הלואה הוא, ששאלה חוזרת בעין ולא יבוא לכתוב, והלואה אינה חוזרת בעין ויבוא לכתוב, ואף על פי שיין ושמך אינם חוזרים בעין, מכל מקום כיון שאמר בלשון שאלה זכור הוא ולא יבוא לכתוב (תוספות שם ד"ה שואל; רשב"א ור"ן שם, בשם העיטור).

ואם אומר בלשון לעז, שאין הבדל בין הלויני להשאלני, צריך שיאמר "תן לי" (ר"ן שם, בשם התוספות; הגהות סמ"ק רפא; שו"ע שם), ומותר לסיים ואחזור ואתן לך (ט"ז שם סק"ט).¹²

תביעת הלואה – הלואה יום טוב – כגון המקיף מיני מאכל ומשקה **יום טוב ושבת** (מגן אברהם תקכה סק"א) – וכן הלואה שבת (מאירי שבת קמח ב; רבנו ירוחם ד א) – נחלקו בה אמוראים אם ניתנה להיתבע (גמ' שם) בבית דין (רש"י שם ד"ה לא ניתנה):

• יש אומרים שלא ניתנה להיתבע (רב יוסף בגמ' שם) אלא בינו לבין עצמו בלבד (רשב"א ור"ן שם), שאם אתה אומר ניתנה להיתבע בבית דין, יבוא לכתוב בשעת הלואה (גמ' שם, לדעה זו), ואף שמזכיר לו בלשון שאלה (תוספות שם ד"ה דאי; רשב"א שם), כיון שהלואה היא וניתנה להוצאה וידוע שלא להחזיר מיד שאל (רשב"א שם), אבל כיון שלא ניתנה להיתבע, מתייחס ממנה ולא יבוא לכתוב, שכמתנה חשובה לו (חידושי הר"ן שם).¹³

• ויש אומרים שניתנה להיתבע (רבה בגמ' שם), שאם אתה אומר לא ניתנה להיתבע – אינו נותן לו כלום, ונמצא נמנע משמחת יום טוב (גמ' שם, לדעה זו).

והכל מודים שבינו לבין עצמו יכול לתבעו (רשב"א ור"ן שם).

להלכה נחלקו ראשונים אם לפסוק כדעה הראשונה (רבנו חננאל שם, בשם רבותיו; ר"ף שם, ורא"ש כג א, בשם איכא מאן דפסק); או כדעה השניה (רבנו חננאל שם, בשם תשובה לגאון, והסכים עמו; תוספות שם ד"ה רבה; טור או"ח תקכה, בדעת הר"ף), וכן הלכה (רמב"ם יום טוב ד כה; שו"ע שם א).

הלואה יום טוב שני של גלויות, נחלקו ראשונים אם הכל מודים שניתנה להיתבע (רשב"א שם); או שכשם שנחלקו ביום טוב ראשון כך נחלקו ביום טוב שני (ר"ן שם).¹⁴

זמנה

סתם הלואה שלשים יום (רמב"ם מלוה יג ה), שהמלוה את חברו סתם – ולא קבע לו זמן – אינו פחות משלשים יום (תוספתא בבא מציעא [ליברמן] יא), ואינו ראוי לתבעו קודם לכן (מכות ג ב; רמב"ם שם; טושי"ע חו"מ עג א), שנאמר: קָרַבָּה שְׁנַת הַשְּׁבַע שְׁנַת הַשְּׁמִיטָה (דברים טו ט), ממשמע שנאמר 'קרבה שנת השבע' אינו יודע שהיא שנת שמיטה? אלא מה תלמוד לומר שנת השמיטה, לומר לך יש שמיטה אחרת

אסור לאדם להלוות מעות בלא עדים, ואפילו לתלמיד חכם, אלא אם כן הלוהו על המשכון, ובמלוה בשטר משובח יותר (רמב"ם ב ז, וטושי"ע חו"מ ע א, על פי בבא מציעא עה ב), וכל המלוה בלא עדים – או בלא שטר או משכון – עובר משום וְלִפְנֵי עֵוֶר לֹא תִתֵּן מִכְשָׁל (ויקרא יט יד) – שעולה על רוחו של לזה לכפור (רש"י בבא מציעא שם ד"ה עובר) – וגורם קללה לעצמו (גמ' שם; רמב"ם שם; שו"ע שם), שנאמר: תִּתְּלֶמְנָה שְׁפָתַי שֶׁקֶר הַדְּבָרוֹת עַל צִדִּיק עֲתָק (תהלים לא יט. גמ' שם), שכשתובעו וזה כופר הכל מקללים אותו ואומרים שהוא דובר על צדיק עתק (רש"י שם ד"ה קללה).¹⁰

וכתבו אחרונים שאם יש חשש שיעבור במזיד ויכפור עובר המלוה בלפני עור, אבל אם אין החשש אלא שמא ישכח בשוגג, כמו תלמיד חכם שאין אנו חושדים שבמזיד לא ישלם, אלא שמא ישכח, אינו עובר בלפני עור, אלא שגורם קללה לעצמו (מהר"ם שיף שם; ב"ח חו"מ ע א; סמ"ע שם סק"ב), ואינו דומה לכל מכשיל את חברו באיסור בשוגג שעובר משום לפני עור (ראה ערך לפני עור) כי שם חברו הוא כבר שוגג ומכשילו עתה, אבל כאן אין החשש אלא שמא ישכח הלואה לאחר זמן, ועל הלואה הוא שמוטל לזכור שלא ישכח ולא על המלוה (פרי יצחק א מח).¹¹

הלואה שמיכה וְהָיָה פִּי תִמְצָאן אֹתוֹ רְעוֹת רַבּוֹת וְצָרוֹת (דברים ליד רעה לא כא), זה המצאיו לו מעות לפני בשעת דוחקו (חגיגה ה א), והדברים אמורים בהלואה שמביאתו ליד רעה, כגון שהמושל תובע ממנו מס, וזה מלוה לו מעות, ואם לא היה מלוהו היה המושל מיקל לו לפי שהוא דחוק, ועכשיו גורם זה המלוה שהמלוות דוחקתו, ולימים בא מלוה זה וטורף ביתו ושרדותו ומפסיד (תוספות שם ד"ה זה, וסנהדרין עו ב ד"ה והמלוה, בשם רבנו תם), ולכן אסור לו לאדם להמציא מעות לפני בשעת דוחקו דרך הלואה אלא אם כן יודע שהם צריכים לו לתועלתו, שאם לא כן הרי הוא מוציאם ונשאר בעניו, והרי זה שהלוהו תוקף בשלו ומוציאו נקי מנכסיו (מאירי חגיגה שם).

הלואה בשבת אסור להלוות בשבת, אפילו יין ושמך, אלא יאמר לו בלשון השאלני ולא בלשון הלויני (משנה שבת קמח א; רמב"ם שבת כג יא; טושי"ע או"ח שז יא), גזרה שמא יבוא לכתוב (גמ' שם; טושי"ע שם).

בטעם ההבדל בין לשון שאלה ללשון הלואה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים הטעם לפי שהלואה היא לזמן מרובה, שהרי סתם הלואה שלשים יום (ראה להלן: זמנה), ויש לחוש שמא יכתוב על פנקסו שלא ישכח, אבל שאלה יכול לתבעו כל זמן שירצה להחזיר לו, ואין לחוש שמא יכתוב (ר"ף שם; רש"י שם ד"ה הלויני; העיטור, ע עיסקא וחוב, מלוה על פה, דף טז טור א במהדורת רמ"י; רא"ש שם כג א; רשב"א ור"ן שם; טושי"ע שם), ואף על פי שיין ושמך שאינו מחזירים בעין הלואה היא, כיון שבלשון הלואה לא התירו לו ובלשון שאלה התירו, יש לו היכר בדבר ולא יבוא לכתוב (גמ')

שנוהגים שסתם הלואה ראוי לתבעו לאלתר (ראה להלן: זמנה), כתבו הפוסקים שמותר לומר אף הלויני (מגן אברהם שם ס"ק יד; שלחן ערוך הרב שם יט). ויש המפקפק בדבר (באור הלכה שם ד"ה לזמן מרובה).¹³ ומכל מקום אם תפס המלוה אין מוציאם ממנו (רשב"א ור"ן ובית יוסף או"ח תקכה, על פי הגמ' שם).¹⁴ על הלואות האסורות משום רבית, ראה ערכים: אבק רבית, הערמת רבית, רבית.

מוטב שילוח ויחזור וילוח לאנשים רבים לכל אחד למשך זמן של סתם הלואה שהיא שלשים יום ויזכה במצוות רבות, או שילוח לאחד לזמן ארוך (אהבת חסד שם).¹⁰ ויש מן הראשונים שכתב שאין זה איסור ממש מן התורה או מדברנן, אלא מידת חסידות (ריטב"א מגילה כח א, בשם מורו).¹¹ ויש שכתב להיפך, שאין חוששים שמא יהיה הלואה רשע ויעבור במזיד, אלא שמא ישכח, ועל זה הוא שאמרו שעובר בלפני עור (לחם משנה שם).¹² במקום

ישראל – אין הולכים אחריו, שאין אומרים דינא-דמלכותא-דינא (ראה ערכו) במה שנגד התורה (ש"ך שם סק"א וסי"ק לט) ¹⁶.

התנה שיוכל התנה עמו המלוה שיוכל לתבוע בכל זמן שירצה, **ליתבוע בכל** יוכל לתבוע אפילו בו ביום שהלוהו (רמב"ם מלוה יג **זמן שירצה** ה; טושי"ע שם), שכל תנאי שבממון קיים (רמב"ם שם; סמ"ע שם סק"ד) ¹⁷.

שקבע לו המלוה את חברו וקבע לו זמן לפרעו, אף על פי שלא **זמן** קנו מידו, אינו יכול לתבוע קודם הזמן (רמב"ם שם, על פי מכות ג ב; טושי"ע חו"מ עג ב), בין במלוה על פה ובין במלוה בשטר, בין במשכון ובין שלא במשכון, בין שמת מלוה ובין שמת לוה (רמב"ם וטושי"ע שם), שהבנים יורשים הזכות שהיתה לאביהם, והרי זה כפרה שאולה ביד אביהם ומת, שהם משתמשים בה כל ימי שאלתה (ראה ערך שאלה. סמ"ע שם סק"ח, על פי כתובות לד ב).

ונחלקו הפוסקים אם כך הדין דוקא כשיורשי הלוה הם אמודים בנכסים כמוהו (שו"ע שם); או שאפילו אם אינם אמודים כמוהו אינו יכול לתבעם קודם הזמן (ש"ך שם סק"ו, בדעת הרמב"ם והטור, והסכים עמם).

קבע זמן אפילו אם בשעת ההלוואה לא קבע לו זמן, וקבע אחר **אחר ההלוואה** ההלוואה, אינו יכול לתבוע קודם הזמן, שהרי זה כמחל לו עד אותו הזמן, ומחילה אינה צריכה קנין (ראה ערך מחילה. ש"ך ס"ק ה, וקצות החושן ס"ק א, והסמ"ע שם ס"ק ז נסתפק והשאיר בצי"ע) ¹⁸.

כשחלוקים מתי סוף הזמן טען המלוה ואמר היום סוף הזמן שקבעתי, והלוה אומר עד עשרה ימים קבעת, הלוה נשבע היסת (ראה ערך שבועת הסת וערך כופר הכל), ואם היה שם עד אחד שהיום סוף זמנו, הרי זה נשבע שבועת התורה (ראה ערך עד אחד. רמב"ם שם ו; טושי"ע שם ב), שטענה זו של הזמן כטענות של גוף הממון (מגיד משנה שם; מהרי"ט חו"מ קה, על פי משנה מכות ג א; סמ"ע שם סק"ט) ¹⁹.

זה אומר חמשה ימים נשאר מהזמן, וזה אומר עשרה ימים, אומרים למלוה המתן עוד עד סוף החמשה, ואז ישבע היסת שנשאר עוד חמשה ימים (רמב"ם שם; טושי"ע שם ג), שכיון שאף לדברי המלוה עדיין לא הגיע הזמן – למה ישבע הלוה עתה, שמא יודה למלוה בתוך חמשת הימים (סמ"ע שם סק"י; ש"ך שם סק"ח) ²⁰.

במלוה בשטר במה דברים אמורים במלוה על פה, אבל אם היה מלוה בשטר – או אפילו בעל פה, אבל הלוה על המשכון (טושי"ע חו"מ עג ד) – וטען המלוה שלא קבע לו זמן, והלוה אומר קבעת לי זמן – או שהמלוה טוען היום סוף הזמן שקבע לו (שו"ע שם) – ישבע המלוה ויגבה חובו מיד (רמב"ם מלוה יג ז; טושי"ע שם).

שבועה זו היא שבועת היסת (רמב"ם שם; שו"ע שם), שאין כפירת הזמן דומה בזה לכפירת גוף הממון, שצריך המלוה להישבע על

שהיא כזו – שקרויה שנה (רש"י מכות שם ד"ה שהוא כזו) – ואיזו זו המלוה את חברו סתם שאינו רשאי לתבוע בפחות משלשים יום, ששלשים יום בשנה חשובים שנה (ראה ערכו. גמ' שם) ¹⁵.

ובין במלוה על פה ובין במלוה בשטר סתמו שלשים יום (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ואין אומרים שדוקא במלוה בשטר, שאין אדם עשוי לטרוח לכתוב שטר על פחות משלשים יום (גמ' שם).

בערב אף בערב אומרים סתם הלוואה שלשים יום, שאחרי שחזר אחר הלוה ולא מצא כלום ונתחייב הערב לשלם, הרי זה כאילו הלוהו עכשיו, ולא יהא כח הערב עכשיו גרוע מהלוה, ודינו כסתם לוה (ש"ך חו"מ קכט ס"ק כג).

חזקה אין אדם פורע תוך זמנו אמרו סתם הלוואה שלשים יום, שאינו יכול לתבוע קודם, ולענין אין-אדם-עשוי-לפרוע-תוך-זמנו (ראה ערכו) נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאין תוך שלשים יום נקרא תוך זמנו לענין זה, ונאמן לומר פרעתי קודם הזמן (תוספות בבא בתרא ה א ד"ה הקובע, בשם ר"י; שו"ת הרא"ש עו ז; ר"ן כתובות כ א, בשם רב האי; נמוקי יוסף בבא בתרא שם, בשם רב האי והר"ף), וכן הלכה (טושי"ע חו"מ עח ח).
 - ויש אומרים שאף בסתם הלוואה אין אדם עשוי לפרוע בתוך זמנו, ואינו נאמן לומר שפרע (רמב"ם בבא בתרא מ א; ר"ן כתובות שם, בשם מקצת גאונים; באור הגר"א שם ס"ק כד, ושי"ט סק"ב, בדעת הרמב"ם).
- ומספר טעמים נאמרו לדעה הראשונה:

- שבקובע זמן מסתמא ידע שלא יזדמנו לו מעות עד אותו זמן, מה שאין כן בסתם הלוואה (שו"ת הרא"ש שם; סמ"ע עח ס"ק יח ויט).
- שבסתם הלוואה הוא מתבייש מהמלוה כשיש לו מעות קודם לכן (שיטה מקובצת בבא בתרא שם).
- שבסתם הלוואה בעצם יש עליו חיוב גם קודם לכן לשלם כשיש לו, אלא שבית דין אינם יכולים לחייבו קודם הזמן, ולכן אם יש לו – יתכן ששילם לו קודם, ואינו דומה לקובע זמן שאין עליו שום חיוב לשלם בתוך הזמן אפילו ביתו מלא כסף וזהב (תומים עח ס"ק יב).
- שסתם הלוואה שאמרו שלשים יום, אין הטעם מפני שכך היתה דעת המלוה, אלא שדין התורה מגזרת הכתוב הוא שכל שלא קבע זמן בפירוש הרי זה כשמיטה קטנה שאינו רשאי לתבוע בתוך שלשים יום, ולכן אין דינו כתוך זמנו כשקבע לו זמן שאין עליו חיוב לפרעו כלל, אבל כאן החיוב ישנו אלא שאסור לתבוע (דבר אברהם א לב).
- **כשיש מנהג** במה דברים אמורים שסתם הלוואה שלשים יום, אחר במקום שאין מנהג, אבל מדינה שהיא נוהגת פחות מכן או יותר על כן אין משנים ממנהג המדינה (תוספתא בבא מציעא שם; טושי"ע חו"מ עג א, וסמ"ע שם סק"א, וש"ך שם סק"א).

ונחלקו הפוסקים במנהג זה: יש אומרים שכך הדין אפילו במנהג שנהגו נכרים (סמ"ע שם סק"א); ויש אומרים שאם אין מנהג ידוע בין

וחזון יחזקאל לתוספתא שם). ¹⁷. ואף לסוברים שמתנה על מה שכתוב בתורה אף בדבר שבממון תנאו בטל (ראה ערך תנאי) מודים כאן, שאם התנה הרי שוב אין זה סתם הלוואה, וכאילו קבע לו זמן בפירוש כל זמן שירצה לתבוע (חסדי דוד וחזון יחזקאל לתוספתא שם). ¹⁸. וראה בקצות החושן שם סק"ב מחלוקת בינו לבין המהרי"ט אם נחלקו הלוה והמלוה אם הגיע זמן הפרעון אם צריך הלוה להישבע שבועת מודה במקצת. ¹⁹. היה הלוה כופר הכל על הזמן ומודה במקצת בגוף הממון, ראה ערך מודה במקצת. ²⁰. וראה טעם אחר בגדולי תרומה טז א. ה.

¹⁵. מובנו של לימוד זה שהתורה הזהירה שלא ימנע מלהלוות מחשש שמיטה, אבל הרי יכול להלוות ולגבות חובו קודם שמיטה, אלא שהתורה מדברת באופן שהלווהו שלשים יום קודם ראש השנה של השנה השביעית, ואינו רשאי לתבוע קודם, ואחר כך תגיע שמיטה, ולכן יירא מלהלוות לו, ואמרה תורה: וְתָנוּ תָּתֵן לוֹ וְלֹא יָרֵעַ לְבָבְךָ בְּתִתֵּן לוֹ (דברים שם י. גמ' שם, לפי הערוך לנר שם; ירושלמי מכות א ב, לפי הפני משה שם). ¹⁶. ולדעה הראשונה אינו ענין כלל לדינא דמלכותא, שכל שנהגו כך אף המלוה דעתו היתה כך בתחילה, והוא כאילו התנה על כך במפורש (חסדי דוד

מציעה סז ב; טושי"ע שם). שאם אי אתה אומר כן נמצא שקביעת הזמן שהיא לתקנת הלואה הרי תקנתו קלקלתו, כי כמה קלקלות מצויות במעות, ולפעמים יוציאן וכשיגיע הזמן לא יהיה לו לפרוע ויצטרך למכור קרקעותיו, וכן אין המלוה יכול לומר איני רוצה לקבל מה שאינו חייב לי, שזו כמתנה וְשֹׁנָא מִתְּנָה יִהְיֶה (משלי טו כז), שאדרכה המלוה הוא שעשה חסד עם הלואה כשהלוהו בשעת דחקו, ועכשיו כשמקבל את שלו אין זו מתנה, והלואה הוא שיכול לומר עד עתה קיבלתי טובה הנאה שלך, ועכשיו איני רוצה עוד במתנתך (בעל התרומות שם); במה דברים אמורים כשאין מצויה וניכרת לעיניים עכשיו סכנת קלקלה ואונס, אבל אם יש עכשיו סכנה כזו, כגון חילוף המטבע וגזרת המסים ועבודת המלך וכיוצא, אין הלואה יכול לכופ את המלוה לקבל קודם זמנו (התרומות שם; טושי"ע שם). והוא הדין אם הוא בתוך שלשים יום של סתם הלואה (נתיבות המשפט שם, חידושים סק"ט).

כשהיתה סכנת חילוף מטבעות בשעת ההלואה אם בשעת ההלואה כבר היתה סכנת חילוף המטבעות וכיוצא, ואחר כך עברה סכנה זו – נחלקו הפוסקים אם בזה אנו אומרים שקביעת הזמן היתה לטובת המלוה יותר מלטובת הלוה, שבאורך הזמן קרוב שהסכנה תעבור, ולכן אין כופים את המלוה לקבל תוך הזמן, אף על פי שחשש סכנה זו הוא רחוק (ב"ח שם); או שכיון שכבר עברה הסכנה יכול הלוה לסלקו (ש"ד שם ס"ק יא; נתיבות המשפט שם, חידושים ס"ק יא).

כשיש סכנה עתידית לחילוף מטבעות הגיע זמן הפרעון והלוה רוצה לפרעו, אף על פי שממהר לפרוע מפני סכנת האונסים העתידים לבוא כחילוף המטבעות וכיוצא, הדין עמו, כיון שאין עתה הקלקלה נראית אלא שעתידיה לבוא למחר או בו כיום אחר הפרעון, ואין לו להשגיח על קלקלת חברו (התרומות שם; טושי"ע שם).

פרעונה

פריעת בעל חוב, אמר רב פפא שהיא מצוה (כתובות פו א) מן התורה (ריטב"א קדושין יג ב; מב"ט א נא)²², וכשם שמצוה על המלוה להלוות, כך מצוה על הלוה לפרוע (סמ"ג עשין צג).

במקור וגדר המצוה נחלקו הדעות:

• **לפי שנאמר: וְהָיָה צֶדֶק (ויקרא יט לו), שיהא הן שלך צדק (ראה בבא מציעא מט א), ולכן מצוה עליו לפרוע חובו ולאמת דבריו (רש"י כתובות שם ד"ה פריעת; ר"ן שם).**

• **לפי שנאמר: וְהָאִישׁ אֲשֶׁר אֶתָּה נָשָׂה בוֹ יוֹצִיא אֶלֶיךָ אֶת הַעֲבוֹט הַחֹצֶה (דברים כד יא), שמשמעו שעליו להוציא (רמב"ן בבא בתרא קעה ב; שיטה מקובצת כתובות שם, בשם הרא"ה ותלמידיו רבנו יונה והריטב"א).**

• **לפי שנאמר: וְהָשִׁיב אֶת הַגְּזֵלָה (ויקרא ה כג), וזו מצוה הכוללת כל ענייני ממון של חברו שיש בידו באיזה אופן שהוא (שו"ת הרדב"ז ב תרי, על פי הרמב"ם גזלה א א, ושם ז ב).**

ואף על פי שאם לא רצה לשלם בית דין כופים אותו ויורדים לנכסיו בעל כרחו, אפילו כשאומר אין רצוני לעשות מצוה, הרי זה מפני שבית דין כופים על כל מצות עשה שאינו רוצה לקיים, כגון שאומרים לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה, שמכים

המשכון בנקיטת חפץ (סמ"ע שם ס"ק יב; ש"ד שם סק"י), אלא שיש סוברים שהדברים אמורים בין במלוה בשטר, ובין במלוה על המשכון (בדק הבית לבית יוסף וב"ח וסמ"ע שם, בדעת הרמב"ם והטור); ויש סוברים שבמלוה על המשכון צריך שבועה בנקיטת חפץ (ש"ד שם, בדעתם).

כשהלוה הולך לפדיונות הים בתוך הזמן לזה הזמן, ובתוך הזמן ראה המלוה שהלוה מבזבז נכסיו ואין לו קרקע, או שרוצה הלוה לילך למדינת הים, ותובע המלוה שיפרע לו בתוך הזמן, נחלקו הדעות:

• **יש אומרים שאין בית דין נזקקים לו עד שיגיע זמנו, שלא ניתנה מלוה להיתבע קודם הזמן כלל (תשובת רב יהודאי גאון בתשובות הגאונים [ליק] מה, ובתרומות טז ג, ובטור חו"מ עג; תשובת הרמב"ן בתרומות שם; טור שם, בשמו; שו"ת הרשב"א א תתקח; שו"ת הריב"ש קט), שלא מצינו למי שאינו חייב עדיין כלום שנעמיד ממונו בבית דין משום חשש זה, ואינו דומה לאדרכתא – כתב בית דין למלוה לגבות מנכסי הלוה (ראה ערך אגרות בית דין) – שאין כותבים על מטלטלים, שמא יאכל אותם המלוה, ויביא הלוה ראייה לבטל השטר, ולא ימצא מה ליקח מהמלוה (ראה בבא קמא קיב ב), שאדרכתא מעשה בית דין הוא, ואין בית דין מוציאים מתחת ידם דבר שאינו מתוקן, שאינו בדין שבית דין יזיקו לאחרים בגרם שלהם; אבל המלוה למי שאין לו נכסים, והוא רוצה לזווק בנכסיו מה נעשה לו, ולכשיבוא זמן חובו ידונו ביניהם (תשובת הרמב"ן בתרומות שם), אלא אם כן באו מעות הלוה ליד המלוה תוך הזמן ויראה לבית דין שהלוה עני ומבזבז נכסיו וכשיבוא הזמן לא ימצא זה מקום לגבות אין מוציאים מיד המלוה ליתן ללוה (שו"ת הרשב"א שם; ריב"ש שם), אבל שלא במקום הפסד בית דין מוציאים מהמלוה אם הוא בתוך הזמן ונותנים ללוה עד שיגיע זמנו (ריב"ש שם, על פי כתובות קי א).**

• **ויש אומרים שמקפידים וחסים על בני אדם שלא יאבדו ממונם אצל אחרים, כדרך שאמרו באדרכתא שאין כותבים על מטלטלים שמא יאכלם ולא יהיה ממה לגבות, ולפיכך אם רואה הדיין שלא יוכל לגבות חובו כשיגיע הזמן – מצווה הדיין לעכב הממון עד שיגיע זמן השטר (שו"ת הרי"ף קיג, לפי התרומות שם, ושו"ת הרשב"א א אלף קיא, ורא"ש בבא קמא א ה; טור חו"מ עג, בשם הרי"ף והרא"ש), וכן הלכה (בית יוסף שם י, ושו"ע שם).**

אכן כתבו הפוסקים שאם אין הלוה מבזבז, אף על פי שמתמוטט מדי יום ויום ולא יוכל לשלם בזמנו אפילו מטלטלין, לא יוכל המלוה לעכב תוך הזמן (ים של שלמה בבא קמא א כ; ש"ד שם ס"ק לד).

כשהלוה מבזבז נכסיו בסתם הלואה כתבו אחרונים שלדברי הכל בית דין נזקקים לו בתוך שלשים יום אם הלוה מבזבז נכסיו (כנסת הגדולה חו"מ עג, הגהות בית יוסף כ)²¹.

כשהלוה רוצה לפרוע תוך זמנו קביעת הזמן היא לטובת הלוה (ר"ן כתובות פב א; התרומות ל ב; טושי"ע חו"מ עד ב), שלא יהא כח ביד המלוה להכריחו לפרעו עד הזמן (התרומות שם), אבל אם הלוה רוצה לפרוע תוך זמנו, כדי לסלק שיעבוד שעליו – רשאי, ואין המלוה יכול לעכב מלקבל חובו בטענה שאינו רוצה שיהיו המעות באחריות (ר"ן שם והתרומות שם, בשם הרמב"ן, על פי בבא

אמורים אלא ביורשים, שלדעת רב פפא אין הנכסים משועבדים מן התורה, וחובם של יורשים לשלם הוא מתקנת חכמים שלא תנעל דלת בפני לוי (ראב"ן

21. על מקרים שבית דין נוהגים לעקל את מעות הלוה, ראה ערך עקול.
22. ויש מן הראשונים הסובר שמצוה זו היא מצוה דרבנן, ואין הדברים

ימצא המלוה ממה לגבות חובו, אף על פי שהמלוה עשיר גדול, והעושה כן רשע הוא, שנאמר: לָזֶה רָשָׁע וְלֹא יִשְׁלַם (תהלים לו כא. רמב"ם מלוה ולוה א ג; טושי"ע חו"מ צ ד).

המלוה את חברו והתנה פי שאינו יכול לתבעו, מכל מקום החוב מוטל עליו שלא יתבעו לצאת ידי שמים ולפרעו, ואם תפס המלוה – אין מוציאים מידו (מהר"י קורקוס שמיטה ט ט; כסף משנה שם, בשמו).

מקום התביעה מלוה יג ח; טור ורמ"א חו"מ עד א), שאפילו הלוהו בישוב יכול לתבעו במדבר, ולא יוכל לומר לא אפרע לך עד שאגיע לישוב (רמב"ם שם; טושי"ע שם). ודוקא אם יש לו כדי סיפוקו עד שיגיע לישוב וכדי לפרעו, אבל אם אין לו כדי כך אינו יכול לכופו שיפרענו שם, שהרי אף בישוב מסדרים לו ונותנים לו מזון הראוי לו (ראה ערך גבית מלוה), ואם המלוה טוען ברי לי שיש לו כדי סיפוקו וכדי לפרעו, והלוה טוען שאין לו אלא כדי סיפוקו – ישבע היסט (תשובת הרמב"ן בתרומות ל א; טושי"ע חו"מ עד א). ואפילו אם יש לו כדי סיפוקו, אלא שיהיה ללוה הפסד אם יפרע לו כאן, כגון שהלך הלוה עם מעות למקום רחוק בשביל סחורה, ומצאו המלוה שם ותובעו, אינו יכול לכופו לשלם לו שם והוא ישוב לביתו ריקם (נתיבות המשפט שם סק"א).

היו המלוה והלוה במקום אחר, שאינו מקום הלואה, ואין ללוה שם מעות, אין הלוה מחוייב לילך ולהביא המעות למקום שתבע (ש"ך שם סק"א)²⁶.

כשהלוה מנכש לפרוע במדבר בא הלוה לפרעו במדבר, והמלוה אינו רוצה לקבל שם, אינו יכול לכופו לקבל, שאינו מקום שימור (משנה בבא קמא קיח א, ורש"י ד"ה לא יחזיר; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ויכול לומר לו איני נפרע אלא בישוב, כדרך שנתתי לך בישוב (רמב"ם שם; טושי"ע שם). ולא במדבר בלבד, אלא בכל אופן שיש סכנה גלויה עכשיו – ולא שעתידיה לבוא – כאותה ששנינו: מי שבא בדרך והיה בידו מעות, וראה אנס – גולן – בא כנגדו ואמר לו בוא וטול את אלו שאני חייב לך, אם קיבל עליו – פטור, ואם לאו – חייב (תוספתא בבא קמא [ליברמן] י לא), אבל בכל מקום ישוב – שאין שם סכנה עכשיו – יכול הלוה לכופו לקבל, אפילו אינו מקום הלואה ולא מקום המלוה ולא מקום הלוה, ואפילו יש כמה מדברות ביניהם קודם שיגיע למקומו (התרומות ל א, בשם הרמב"ן, והסכים עמו; טושי"ע שם), אלא שבתוך זמנו אינו יכול לכופו לקבל באופן כזה, שגם מה שיעבור אחר כן במדבר חשוב כסכנה (סמ"ע שם סק"ג; ש"ך שם סק"ו), ושיירא חשובה כמקום ישוב (כן משמע מהתוספתא שם ל; התרומות שם; טושי"ע שם).

פרעון קמעא פרעון דינר אחר דינר – קמעא קמעא – נקרא פרעון, קמעא ומי שנושה מעות בחברו ופרעו כך – פרעון הוא, אלא שיש לו תרעומת עליו, שאומר לו הפסדתם לי (בבא מציעא עז ב), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף לכתחילה אין המלוה יכול לסרב מלקבלם, שאילו היה יכול לסרב, למה תהיה לו תרעומת, לא יקבל ולא יתרעם (רא"ש שם ו ח; התרומות ט ט א, בשם הרמב"ן, והסכים עמו), וכן הלכה (טושי"ע חו"מ עד ד).

אותו עד שיקיים (ראה ערך מכת מרדות. כתובות שם), ועד שאתה כופהו בגופו תכופו בממונו (ריטב"א שם; שיטה מקובצת שם)²³.

יש מהראשונים שכתבו שלא אמר רב פפא שפריעת בעל חוב מצוה אלא במלוה על פה שהיא מצוה בלבד, אבל במלוה בשטר חוב הוא, ומוטל השיעבוד על הנכסים (רבנו גרשום בבא בתרא קעד ב; רשב"ם שם א ד"ה פריעת בע"ח וב ד"ה דלחכי כתב; רמ"ה שם); ויש אומרים שאף במלוה בשטר אמר שאינה אלא מצוה (רמב"ן בבא בתרא שם; שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד; שיטה מקובצת כתובות פו א, בשם רש"י במהדורא קמא).

להלכה יש מן הראשונים פוסקים שלא כרב פפא, שלא אמר פריעת בעל חוב אינה אלא מצוה אלא מפני שסובר אין שיעבוד נכסים מן התורה (ראה ערך שעבוד), ואין על הלוה אלא מצוה כסוכה ולולב וכיוצא, אבל להלכה ששיעבוד הוא מן התורה, הרי החיוב מוטל על נכסיו (רמב"ן בבא בתרא קעד ב וקעו א; מאירי כתובות שם; ריטב"א קדושין יג ב, ובבא בתרא שם); ויש מן הראשונים הסוברים שיעבוד מן התורה, ומכל מקום כתבו דברי רב פפא שפריעת בעל חוב מצוה (רי"ף כתובות שם; טור חו"מ לט וצא).

כיצד למלוה הכתובה בתורה אין הלואה חשובה כמלוה-הכתובה-בתורה (ראה ערכו), שתיחשב כמלוה בשטר אפילו אם לזה בעל פה (ראה ערך הנ"ל), לפי שאין חיוב התשלומים בא מכח התורה, כנזקין (ראה ערכו), וערכין (ראה ערכו), ופדיון-הבן (ראה ערכו), אלא סברא היא שיש לו לשלם מה שלווה ממנו (תוספות כתובות נו א ד"ה הרי, וקדושין יג ב ד"ה מלוה, ובכורות מח א ד"ה מלוה), ואף על פי שכתוב: וְהָאִשָּׁה אֲשֶׁר אָמְתָה נָשָׂה בּוֹ (דברים כד יא), אינה ככתובה בתורה, כיון שאין צריך לפרש בתורה שיעור הנתנה, שפשיטא שמה שהוא לזה צריך לפרוע (תוספות קדושין שם)²⁴.

הלואה ואינו משלם והכובש פסונו הלוה ואינו משלם, נקרא רשע, שנאמר: לָזֶה רָשָׁע וְלֹא יִשְׁלַם (תהלים לו כא. סמ"ג עשין גא), והלוה מן האדם כלוה מן המקום ברוך הוא, שנאמר: לָזֶה רָשָׁע וגו' וְצִדִּיק חוֹנֵן וְנוֹתֵן (תהלים שם. אבות ב ט), שהקב"ה משלם למלוה מה שלא פרע לו, ונמצא הלוה נשאר חייב למקום (ברטנורא שם).

ואסור ללוה לכבוש ממון חברו שבידו ולומר לו לך ושוב, והוא שיש לו, שנאמר: אֵל תֹּאמַר לְרַעְפָּ לָךְ וְשׁוּב וּמָחָר אָמֵן וְיֵשׁ אִתְּךָ (משלי ג כח. רמב"ם שם; טושי"ע חו"מ צ א).

ומי שהיתה לו הלואה ביד חברו, והוא תובעו ואינו יכול להוציא ממנו מפני שהוא אלם וקשה, על זה נאמר: לֹא תַעֲשֶׂק אֶת רַעְפָּ (ויקרא יט יג. רמב"ם גזלה ד).

כשאין המלוה תובע ההלואה כשאין המלוה תובע את הלוה – יש מהראשונים שכתבו שאין הלוה חייב לשלם לו מאליו, שכיון שאינו תובעו, במתנה ביקש ליתן לו (שלטי גבורים בבא קמא מה ב מדפי הרי"ף, א, בשם ריא"ז)²⁵. ומהאחרונים יש מי שכתב כשאין ללוה אלא מטלטלים, ועליהם אין דין שיעבוד, אלא משום מצוה לפרוע, ולכן כשאינו תובעו – אין עליו מצוה לשלם (קצות החושן קד סק"ב).

מלוה להוצאה ויתנה מלוה להוצאה ניתנה (קדושין מז א), שהלוה רשאי להוציאה בהוצאה, ואינו חייב להעמידה בעסקא שתהא מצויה בכל עת שיתבענו (רש"י שם ד"ה להוצאה), אבל אסור ללוה לקחת הלוה ולהוציאה שלא לצורך ולאבדה עד שלא

המלוה אינו תובע את הלוה – חייב לפרוע (כן משמע מהש"ך חו"מ רלב ב; נתיבות המשפט קד סק"א).²⁶ ויש שנסתפק בדבר (שלטי גבורים מכות א

טח).²³ על סדר הגבייה בעל כרחו של הלוה, ראה ערך גבית מלוה.
²⁴ וראה קצות החושן לט סק"א.²⁵ ויש מהאחרונים שכתבו שאף אם

בשם הראב"ה, על פי בבא מציעא מט א ושם פא א; ; טושי"ע חו"מ קכ ב) ²⁸, ונחלקו ראשונים אם כך הדין אפילו בפשיעה (מרדכי שם, בשם הראב"ה; רמ"א שם, בשם יש חולקים, לפי השי"ך שם סק"ד); או שאם פשע בהם ונגנבו או אבדו - חייב (טור שם; שו"ע שם).

כשפרע לאשת פרע הלואה לאשת המלוה - יש סוברים שאם היא בת המלוה דעת - שנושאת ונותנת בתוך הבית - נפטר הלואה בכך כאילו החזיר למלוה עצמו (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג [פראג] רכה, ותשובת מהר"ם במרדכי בבא מציעא רעב, ובתשובות מימוניות משפטים ג, ובשו"ת הרשב"א א אלף צו, על פי בבא מציעא לו א; רמ"א חו"מ קכ ב) ²⁹.

בשתי הלואות

היה הלואה חייב למלוה בעד שתי הלואות, והוא מודה בשתייהן, ונתן לו מנה סתם ולא פירש, והמלוה אומר שרוצה לחשוב הפרעון על החוב שאין לו כח כל כך על הלואה, שבאחרת יש לו כח יותר, כגון שיש לו ערב עליה, והלואה רוצה לחשוב את הפרעון על החוב שיש לו ערב, ואומר שלאותה הלואה נתכוין, כתבו ראשונים שהדין עם המלוה (שו"ת הרשב"א ב לו; ר"ן כתובות פה א; טושי"ע חו"מ פג א), ואפילו אמר הלואה בפירוש לא אפרע לך אלא מחוב פלוני, והמלוה אומר לא אקבלם אלא מחוב אחר, הדין עם המלוה, כי עבד לזה לאיש מלוה (ר"ן שם; טושי"ע שם), ואפילו אם שתק המלוה כשקיבלם, יכול אחר כך לומר לא אקבלם רק על חוב אחר, ומה ששתקתי עשיתי כדי לקבל המעות (ר"ן שם; רמ"א שם) ³⁰.

מלוה המעכב מי שהיו עליו חובות של שתי הלואות לשני אנשים, **מעות שיועדו** ונתן הלואה החוב למלוה אחד על מנת ליתנו למלוה למלוה אחר השני, וקיבלו המלוה בשתיקה, ועיכבו לעצמו מחמת חוב שלו - הדין עמו (בית יוסף חו"מ נח ג, בשם הרשב"א, על פי קדושין יג א, ובבא מציעא י א; רמ"א חו"מ פג ב), אם אומר מעולם לא נתכוונתי לזכות בהם לפלוני, ומה ששתקתי הוא כדי שתתן לי המעות; אבל אם מודה שלכתחילה קיבלם על מנת להוליקם למלוה האחר, אלא שעכשיו חוזר בו ורוצה לעכב לעצמו, כבר זכה בהם המלוה האחר, ושוב אינו יכול לעכב לעצמו (שי"ך שם סק"ב).

ביטולה

נתן המלוה את ההלואה ללוה, והמעות עדיין בעין, שלא הוציאן הלוה, ורוצה המלוה לחזור בו מההלואה, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שמלוה שהיא כולה בעין ברשות בעלים עומדת לחזרה, שאם בא מלוה לחזור בו - חוזר, אלא אם כן הוציא הלוה ממנה אפילו שוה פרוטה, שהחזיק במעות, ואין הבעלים יכולים לחזור בהם, אפילו רובה בעין (רבי שמעון בן אלעזר משום רבי מאיר בקדושין מז ב, ורש"י ד"ה וקאמר).
- ויש אומרים שאפילו כולה בעין - ברשות הלואה עומדת, ואין

• ויש אומרים שלא אמרו פרעון קמעא קמעא הוא פרעון אלא בדיעבד, כשכבר פרע לו וקיבל, שאין המלוה יכול לומר תחזור ותקח ממני מה שפרעת לי דינר דינר, ויהיו אצלך באחריותך עד שתפרע לי הכל, ואם לאו יהיו אצלי באחריותך, אבל לכתחילה אין כופים את המלוה לקבל בפרוטרוט (בדק הבית לבית יוסף שם, בדעת הר"ף; ב"ח שם, ושי"ך ס"ק יז, בדעת הר"ף הרמב"ם והרא"ש).

וכל זה כשכאב לפרוע לו בצורה הזאת בתוך הזמן, אבל אם הגיע זמנו, דברי הכל אין המלוה חייב לקבל ממנו (מרדכי בבא מציעא שג, על פי עבודה זרה ד א, וערכין כא ב; רמ"א שם), ואפילו בתוך הזמן אם משכן לו שדהו, או שתי שדות, אינו יכול לכופו שיחזיר לו חצי המשכון בחצי המעות, שהוא אומר לו על המשכון נתתי המעות ולא על חצי (תשובת הרמב"ן בתרומות שם ב, על פי בבא בתרא קז א; רשב"א ר"ן קדושין כ ב; טושי"ע שם), ואף שיכול הלואה לכופו שיקבל ממנו חצי המעות, אבל המשכון אינו צריך להחזיר לו עד שישלם הכל (רמב"ן שם ורשב"א שם, על פי קדושין שם. וראה שי"ך שם ס"ק יח).

נתינת קרקע אף על פי שהלואה יכול ליתן למלוה קרקע בחובו, אם אין לו מעות (ראה ערך גבית מלוה), הרי זה כשהמלוה תובע את חובו, אבל כשהמלוה אומר איני רוצה בקרקע, ואני רוצה להמתין עד שיהיו לך מעות - הדין עם המלוה, שכיון שאינו תובע חובו עכשיו, אינו יכול לכופו שיקח קרקע, אפילו כשהגיע זמן הפרעון (שו"ת הרא"ש פ ט; טושי"ע חו"מ עד ו ושם קא ד), והרי זה דומה למלוה בישוב שלא יוכל לכופו שיקבל במדבר כשיאמר אני רוצה להמתין עד שנגיע לישוב (ראה לעיל), ואף כאן אומר לו איני תובע ממך מעותי, ואמתין עד שיהיו לך מעות (שו"ת הרא"ש שם).

פרעון בעל פרעון בעל כרחו שמו פרעון, שאם אמר לו הלואה הילך כרחו מעותיך, ולא רצה המלוה לקבלן, וזרקן לפניו, אם הוא במקום שהמלוה משתלמת שם - היינו בישוב, ולא במדבר (ראה לעיל) - נפטר, ואין צריך להביאן לבית דין (התרומות נ א, בשם הרמב"ן, על פי גיטין עה א; תוספות גיטין שם ד"ה מכלל; טושי"ע חו"מ קכ ב).

כשלא אמר לא אמר לו המלוה שאינו רוצה לקבלן, הרי המעות **שאינו רוצה** באחריות הלואה עד שיגיעו ליד המלוה, ואם זרק לו **לקבל המעות** הלואה המעות בפניו ונאבדו, חייב הלואה באחריותן, ואפילו שאמר לו המלוה זרוק לי חובי וזרקו קרוב למלוה - חייב, שלא נתכוין אלא לומר זרוק ושמור, אלא אם כן אמר לו זרוק לי חובי והיפטר (גיטין עה ב, ורש"י ד"ה ולא לדבר אחר וד"ה ותיפטר; רמב"ם מלוה טז א; טושי"ע שם א), ואז אפילו אם הוא רחוק מהמלוה ונאבד קודם שיגיע לידו - נפטר הלואה, שהרי הרשהו על כך (התרומות נ א ג; טושי"ע שם, על פי תוספות גיטין שם ד"ה א) ²⁷.

כשהלואה אומר אמר לו הלואה למלוה הנה מעותיך צרורות **שהמעות** ומונחות בביתי, בא וטול מעותיך, והלה מסרב, ונגנבו או נאבדו - הלואה פטור (מרדכי גיטין תכח,

סוברים שדוקא בפורע סתם הדין עם המלוה, מפני שאנו אומרים מן הסתם על דעתו של מלוה הוא פורע (ריטב"א שבועות מב א, בשם הרא"ה; שו"ת הרדב"ז א רמט, ושם ד קפא); ויש סוברים שאף בסתם ולא פירש, אם היה לו מלוה על פה ומלוה בשטר, אנו אומרים אין אדם מניח מלוה בשטר ופורע מלוה בעל פה, ומסתמא פרע את זה שבשטר (שו"ת הרא"ש פו טו); ויש נוטים לומר שהסברא היא להיפך, שמלוה בשטר ומלוה על פה מסתמא דעת הלואה היא על זו שבעל פה, כדי שלא יבוא המלוה להטרידו, מאחר שאינו בטוח בה, אבל במלוה שבשטר לבו בטוח, ולא ידחק אותו (שו"ת הרדב"ז ד קפא).

ב מדפי הר"ף, ב; שי"ך שם, בשמו). ²⁷. ויש סוברים שאף אמר והיפטר, כשרחוק מהמלוה לא נפטר, שסתם זרוק לי חובי הכוונה לרשותי, וכל שקרוב ללוה לא בא לרשות המלוה וחייב, ולא נפטר הלואה אלא כשזרק קרוב למלוה (רשב"א שם; מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם). ²⁸. ויש חולקים וסוברים שלעולם הלואה חייב באחריותו, אפילו באונסים (ב"ח שם, בדעת המרדכי שם, בשם ריב"א, והרמ"א שם, בשם יש חולקין; באור הגר"א שם סק"ו, שכן עיקר). ²⁹. ויש חולקים וסוברים שלא נפטר בכך (ים של שלמה בבא קמא ט לט; שי"ך שם סק"ה, בשמו; באור הגר"א שם סק"ז, שכן עיקר). ³⁰. ויש מהראשונים

היא לעניים ועשירים, לעשירים שלא יפסידו, ולעניים שלא ינעלו דלת בפניהם (רש"י גיטין לו א ד"ה בולי ובוטל).³²

דרישה אף על פי שדבר תורה אחד דיני ממונות ואחד דיני **וחקירה** נפשות צריכים דרישה-וחקירה (ראה ערכו), שנאמר: **מִשְׁפָּט אֶחָד יִהְיֶה לָכֶם** (ויקרא כד כב), תיקנו חכמים שאין דיני ממונות צריכים דרישה וחקירה, כדי שלא תנעל דלת בפני לווים (סנהדרין ג א; רמב"ם עדות ג א), שאם ידרשו ויחקרו אותם ימנע המלוה מלהלוות, מחשש שמא יכפור הלוה והעדים יטעו, ולא תהיה עדותם מכוונת, ויפסיד (רש"י שם ד"ה שלא תנעול).

דין הדיוטות אף לסוברים שמן התורה צריכים שלשה דיינים מומחים לדון בהודאות והלואות (ראה ערך בית דין וערך דיני ממונות), תיקנו חכמים שאף שלשה הדיוטות כשרים, כדי שלא תנעל דלת בפני לווים, שימנעו מלהלוות שמא יכפור הלוה, ולא ימצא מומחים לכופו לדין (גמ' שם).³³

טעות הדיינים טעו הדיינים, וזיכו את החייב וחייבו את הזכאי, מן הדין היו ראויים להיות פטורים מלשלם, אפילו שהם הדיוטות, מאחר שחכמים נתנו להם רשות לדון, אלא שמשום נעילת דלת בפני לווים אמרו שאם טעו – ישלמו (גמ' שם, ורש"י ד"ה אלא מעתה), שלא יחשוש המלוה שמא יטעו הדיינים ואפסיד (רש"י שם ד"ה כל שכן).³⁴

גביה דבר תורה בעל חוב כשבא לגבות קרקע מן הלוה, דינו **מבינוית** לגבות מן הקרקע הזיבורית, אבל תיקנו חכמים שיגבה מן הבינונית כדי שלא תנעל דלת בפני לווים (עולא בגיטין נ א; רמב"ם מלוה יט א).³⁵

גביה מנכסים לסוברים שיעבוד נכסים של הלוה למלוה אינו מן **משועבדים** התורה (ראה ערך שעבוד), מכל מקום תיקנו חכמים שמלוה בשטר גובה מנכסים משועבדים – שמכר אותם הלוה לאחרים או שמת, ונפלו לפני היורשים – כדי שלא תנעל דלת בפני לווים (בבא בתרא קעה א).³⁶

המלוה יכול לחזור בו (תנא קמא שם), וכן הלכה (כן משמע מטוש"ע אה"ע כח ז; ב"ח חו"מ לט יט; ש"ך שם ס"ק מט).

כשטרס נתן לא נתן עדיין המלוה את מעות ההלואה ללוה אלא הבטיחו **המעות** להלוות, ואמר לו לכתוב שטר ולהחתים עדים, והלוה עשה כן, ועכשיו רוצה המלוה לחזור בו, נחלקו ראשונים בדבר:

- יש אומרים שאף בזה אין המלוה יכול לחזור בו, וחייב ליתן לו ההלואה עד הזמן שקבע לו, שהרי עם כתיבת השטר נשתעבדו לו נכסי הלוה מעכשיו (התרומות מח א, בשם הר"י מיגש והרמב"ן; מגיד משנה מלוה כג ה, וטור חו"מ לט, בשם הרמב"ן; שיטה מקובצת בבא בתרא קסז א, בשם הר"ן).³¹

- ויש אומרים שכל זמן שלא נתן לו המעות, יכול המלוה לחזור בו, שהרי עד כאן לא נחלקו התנאים אלא כשהמעות הן כבר ביד הלוה, ואפילו חכמים הסוברים שאין המלוה יכול לחזור הרי זה מפני שמלוה להוצאה ניתנה, ולא משום שכבר נשתעבדו נכסי הלוה, ולכן כשהמעות עדיין ביד המלוה, ולא ניתנו עדיין להוצאה, ברשות המלוה לחזור בו, אף על פי שכבר נשתעבדו נכסי הלוה (שו"ת הרשב"א א אלף נד; מגיד משנה שם, בשמו), וכן הלכה (בית יוסף ושו"ע חו"מ לט יז; ש"ך שם ס"ק מט).

אכן במלוה על פה, שאין שיעבוד נכסים, לדברי הכל יכול המלוה לחזור בו כל זמן שלא נתן המעות ללוה (שיטה מקובצת שם, בשם הר"ן).

לתקנת הלויים

כמה תקנות תיקנו חכמים כדי שלא לנעול דלת בפני הלויים, היינו שלא ימנעו המלוים מלהלוות מחשש שמא יפסידו ממונם.

פרוזבול אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן הוא, שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה, ועברו על מה שכתוב

בתורה: **הַשְׁמֵר לָךְ פֶּן יִהְיֶה דָבָר עִם לְבָבְךָ כְּלִיעַל לְאִמֹר קִרְבָּה שְׁנַת הַשְּׂבַע שְׁנַת הַשְּׁמִטָּה וְרָעָה עֵינֶיךָ בְּאַחִיךָ הָאֶבְיוֹן וְלֹא תִתֵּן לוֹ** (דברים טו ט), עמד והתקין פרוזבול (ראה ערכו. שביעית י ג), וזו תקנה

הלכה

מבוא

הערך מחולק לששה ערכי-משנה:

א. קביעת ההלכה;

ב. כללי ההלכה במחלוקת בין המקורות;

ג. ההלכה ביחס לתלמוד הבבלי;

ד. כללי ההלכה במחלוקת התנאים;

ה. כללי ההלכה במחלוקת האמוראים;

ו. כללי ההלכה לאחר חתימת התלמוד הבבלי.¹

(ראה ערך נכסי יתומים. ראה גמ' שם וקעו א).

הלכה 1. ראה עוד ערכים נפרדים בנוגע להלכה: אין הלכה כשיטה; אין הלכה כתלמיד במקום הרב; הלכה ואין מורין כן; הלכה כבתראי; הלכה כדברי המכריע; הלכה כסתם משנה; הלכה למשה מסיני; הלכתא למשיחא.

31. וראה קצות החושן לט סק"ח. **32.** על מהותו של פרוזבול ודיניו, ראה ערכו. **33.** על גדר ההדיוטות, ראה ערך דיני ממונות. **34.** באיזה ענין חייבים לשלם, ראה ערך טעות הדיינים. **35.** ויש החולקים וסוברים שמן התורה דינו בבינונית (ראה ערך גבית מלוה). **36.** ואף במלוה על פה כשמת הלוה, יש סוברים שגובה מהיתומים מטעם זה שלא תנעל דלת בפני לווים

הַלָּכָה (א): קביעת ההלכה

קביעת ההלכה במקום ספק או מחלוקת בדין מדינים של תורה או של דבריהם.

• על פי הטעם ;	הפרקים:
• על פי הגדול ;	• גדרה ;
• על פי קולא וחומרא ;	• פוסקי ההלכה ;
• על פי מעשה ;	• על פי קבלה מראשונים ;
• כשלא נפסקה הלכה.	• על פי הרוב ;

גדרה

פירוש השם השם הלכה הוא משורש הלך (ערוך, הלך), ונחלקו בפירושו:

- יש מפרשים שהוא דבר שהולך ובא מקודם ועד סוף (ערוך שם, בפירוש הראשון), היינו דבר המקובל בישראל והולך מסיני ועד עתה (דורות הראשונים א ה עמ' 3-482, לדעה זו).
- יש מפרשים שהוא דבר שישראל מתהלכים בו (ערוך שם, בפירוש השני), היינו הדרך המקובלת שילכו בה ישראל, כמו שכתוב: **וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת הַדֶּרֶךְ יֵלְכוּ בָּהּ וְאֵת הַמַּעֲשֵׂה אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן** (שמות יח כ. דורות הראשונים שם, לדעה זו).
- ויש מפרשים שהיא מילה השאובה מארמית, שכן הכתוב: **כְּמִשְׁפַּט הַבְּנוֹת** (שמות כא ט) מתורגם: כהלכת בנת ישראל (אונקלוס שם. מוסף הערוך לערוך שם).

פירוש המושג במובן הרחב נקראים כל דיני התורה בשם הלכה, כמובנו הרחב כמו שדרשו: **הִנֵּה יָמִים בָּאִים וְגו' וְהַשְׁלַחְתִּי רֶעֶב בְּאַרְץ לְשִׁמְעַע אֶת דְּבָרֵי ה', וְנָעוּ מֵיָם עַד יָם וְגו' לְבַקֵּשׁ אֶת דְּבַר ה'** (עמוס ח יא-יב), "דבר ה' – זו הלכה (שבת קלח ב), והיא כוללת כל דברי תורה שבעל פה, כמו שאמרו: **כָּתַב לָךְ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה** (שמות לד כז), אלה אתה כותב, ואי אתה כותב הלכות (גיטין ס ב), והיינו תורה שבעל פה (כן משמע מהגמ' שם).

פירוש המושג בדיונים שבתלמוד וראשונים ופוסקים נתייחד כמובנו המצומצם השם הלכה במובן של הכרעה ופסק דין במקום שיש מחלוקת של חכמים ודעות מתנגדות, כמו פלוני ופלונא – הלכה כפלונא (עירובין מו ב), או אין הלכה כפלונא (ברכות כח א), הלכה כדברי-המכריע (ראה ערכו. ברכות מג ב), יחיד ורבים הלכה כרבים (ברכות ט א).

ולכן כשיחלקו בשום דבר היצרכו לומר הלכה כך וכך (מבוא התלמוד ד"ה והלכתא); וכשאומרים הלכה כפלונא הרי זה מוכיח שיש מחלוקת, כמו שאמרו: הלכה מכלל דפליגי (שבת קו ב), שאם אין חולקים הלכה למה לי (רש"י עבודה זרה לב ב ד"ה אמר ליה); וכן כשנולד ספק באיזה דין, אמרו הלכה כך וכך (עירובין צג א); אבל מכל מקום יש ואומרים בתלמוד הלכה כך וכך אף על פי שאין בדבר מחלוקת (רמב"ן בבא בתרא קמו א).

מונחים נוספים מלבד זאת לעיתים בא המושג הלכה במובנים נוספים:

- דברים מקובלים שאין להרהר אחריהם, כמו שאמרו: אם הלכה היא נקבל, אף על פי שיש תשובה על כך (משנה יבמות עו ב), וכן:

הלכה (א). 1. ט, הלכה: טורים רמא-רמז וטורים רנה-רעה.

כל באמת הלכה היא (ראה ערך באמת אמרו. בבא מציעא ס א), שאין להסס ולגמגם בדבר (רש"י שם ד"ה באמת), ובמובן זה קראו לדינים המקובלים למשה מסיני בשם הלכה-למשה-מסיני (ראה ערכו. ידי ד ג; הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה).

• בניגוד לאגדה, כמו: ומלמדו הלכות ואגדות (משנה נדרים לה ב), או בניגוד למדרש (כן משמע מהמשנה שם), או למקרא, כמו: מלמדו הלכות, אבל לא ילמדנו מקרא (משנה שם), הלכה עוקרת מקרא (סוטה טז א), מקרא מועט והלכות מרובות (משנה חגיגה י א).

• שם לווי למקצועות מיוחדים, כמו: הלכות שבת חגיגות ומעילות (משנה חגיגה שם), הלכות דרך ארץ (ברכות כב א), הלכות יצירה (סנהדרין סז ב). וכן בראשונים קראו לכל הדינים של מקצוע מיוחד בשם הלכות אותו המקצוע (שמות הענינים השונים שברמב"ם).

כשאין מחלוקת אין קובעים הלכה אלא במקום שהמחלוקת היא מעשית בדבר של חיוב או פטור וכיוצא, אבל כשנחלקו אמוראים בלשון התנא של הברייתא כיצד אמר לא שייך לומר הלכה כפלונא (סנהדרין נא ב, ורש"י שם ד"ה הכי קאמינא); וכן כשהמחלוקת היא בגדר של הלכתא-למשיחא (ראה ערכו); וכן כתבו ראשונים שאין אומרים הלכה כפלונא כשהמחלוקת אינה על מעשה מן המעשים אלא דברי דעות ואמונה בלבד (מבוא התלמוד, בסופו; פירוש המשניות לרמב"ם סוטה כב ב, ושבוות ב ב), כגון בשכר ועונש וכפרה (פירוש המשניות לרמב"ם שם ושם), וכגון במחלוקת אם יעמדו אנשי סדום לדין, ואם עשרת השבטים עתידים לחזור (סנהדרין שם); או בדרשות של פסוקים (מעשה רוקח תשובה ז ד); וכתבו גאונים שאף בדברי מידות ומוסר אין אומרים הלכה, שאין אלו דברי איסור והיתר שצריכים לומר בהם זו הלכה, או אינה הלכה (תשובות הגאונים (הרכבי) שפ; תשובות הגאונים (שערי תשובה) כג).

פוסקי ההלכה

ההלכה נקבעת לכל ישראל על ידי בית דין הגדול, ועל ידי חכמי תורה שבעל פה.

בית דין בית-דין-הגדול (ראה ערכו) שבירושלים – סנהדרין הגדול הגדולה – הם עיקר התורה שבעל פה, והם עמודי ההוראה (ראה ערכו), ומהם חק ומשפט יוצא לכל ישראל, וחייבים כל ישראל לסמוך מעשה הדת עליהם ולהישען עליהם (רמב"ם ממרים א א), שנאמר: **עַל פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יוֹרֵד וְעַל הַמִּשְׁפָּט אֲשֶׁר יֵאמְרוּ לָךְ תַּעֲשֶׂה** (דברים יז יא) – זו מצוה עשה (ספרי שופטים קנד; רמב"ם שם).

וכל דין שנולד בו ספק לאחד מישראל, ושאל לבית דין שבעירו

חכמי התורה כל בית דין חשוב שבדור, נקרא בית דין הגדול **שכל דור** (רא"ש סנהדרין ג מא), ובכל מקום שיכולים לשאול את הדבר מבית דין הגדול שהוא קיים באותה שעה שואלים ועושים כדבריו, ואין לך אלא שופט שבימך (תשובות הגאונים (הרכבי) שמו), וכן שנינו: ויעל משה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל (שמות כד ט), ולמה לא נתפרשו שמותם של זקנים הללו, שלא יאמר אדם – על בית דין שבימיו (רש"י ראש השנה כה א ד"ה למה לא) – וכי פלוני כמשה ואהרן, ופלוני כנדב ואביהוא (ראש השנה שם) שאשמע לו, עכשיו שלא נתפרשו אמור לו: אם אינו כמשה ואהרן הרי הוא כאחד משאר זקנים שאינך יודע מי הם (רש"י שם), ללמדך שכל שלשה ושלשה שעמדו בית דין על ישראל הרי הוא כבית דינו של משה; ואם באים אנו לדון אחר בית דין שבימיו צריכים אנו לדון אחר כל בית דין ובית דין שעמד מימות משה ועד עכשיו (משנה ראש השנה שם).

וכן אמרו: ובאת אל הפנהים הלויים ואל השפוט אשר יהיה בימים ההם ודרשתי והגידו לי את דבר המשפט (דברים יז ט), וכי תעלה על דעתך שאדם הולך אצל הדיין שלא היה בימיו, הא אין לך לילך אלא אצל שופט שבימיו (גמ' שם ב), לימדך הכתוב כאן שאין לך לבקש אלא שופט שהיה בימך (רש"י שם ד"ה הא אין).

וציונו ה' להתנהג בפירושי התורה על פי הפירוש האמתי המקובל לחכמינו הקדמונים, ובכל דור ודור שנשמע אל החכמים הנמצאים שקיבלו דבריהם, ושתו מים מספריהם, ויגעו להבין עומק מיליהם, שאפילו אם יהיו הם טועים בדבר אחד מן הדברים אין ראוי לנו לחלוק עליהם, אבל נעשה כטעותם, וטוב לסבול טעות אחת ויהיו הכל מסורים תחת דעתם הטובה תמיד, ולא שיעשה כל אחד ואחד כפי דעתו (חינוך תצו).

עמידה למנין לאחר בית הדין הגדול וכן היו קובעים הלכה אף בדורות שאחר בית דין הגדול כדעת המרובים, שכשנחלקו תנאים או אמוראים היו עומדים למנין, ואמרו: הואיל ויש כאן מטמאים, ויש כאן מטהרים, נעמוד למנין (תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ד ב), וכן קבעו כמה הלכות לדורות על ידי שנמנו וגמרו (ראה עירובין יג ב), או נמנו ורבו (משנה שבת יג ב), ולא במחלוקת בלבד, אלא אף דברים שנוול בהם ספק בהלכה היו נמנים על הדבר זקני הדור (ראה תוספתא שם יח יז), או בית הדין של אותו הדור (משנה גיטין נה ב).

ההלכה במקום שיש ספק או מחלוקת נפסקת במספר דרכים:

- על פי הקבלה.
- על פי הרוב.
- על פי הטעם.
- על פי המעשה.
- על פי קולא וחומרא.
- על פי הגדול בחכמה.

על פי קבלה מראשונים

הקבלה עמוד גדול בהוראה ובה ראוי להיתלות (רמב"ם שמיטה י ו), וכל דבר שהוא בקבלה מהקדמונים כן הלכה (כן משמע מחגיגה ג ב), ותנאים היו אומרים: אם לדין יש תשובה, ואם הלכה היא

ולא ידעו (רמב"ם שם ד), וכן בעת שיפלא דבר ויורה בו חכם – בין בדבר שיראה בעיניו, ובין בדבר שקיבל מרבותיו – וחולקים עליו (רמב"ם שם ג ח), הרי השואל עם אותו בית דין או שלוחיו, או החכם והחולקים עליו, עולים לירושלים ושואלים לבית דין שבהר הבית (ראה ערך בית דין); אם לא ידעו או לא שמע החולק, באים לבית דין שעל פתח העזרה (ראה ערך הנ"ל); ואם לא ידעו או לא שמע החולק, באים ללשכת-הגזית (ראה ערך) לבית דין הגדול, שמשם תורה יוצאת לכל ישראל, אם ידעו – בין מפי הקבלה, בין מפי המידה שבתורה שדנו בה (רמב"ם שם א ד) – אומרים מיד, ואם לא היה הדבר ברור אצל בית דין הגדול דנים בו, ונושאים ונותנים בדבר, עד שיסכימו כולם או רובם, ואומרים לשואלים כך הלכה, שנאמר: כי יפלא ממך דבר למשפט וגו' וקמתי ועליתי אל המקום אשר יבחר ה' אליהם בו וגו' ועשיתי על פי הדבר אשר יגידו לי מן המקום ההוא אשר יבחר ה' (דברים שם ח-י). תוספתא חגיגה (ליברמן) ב ט, וסנהדרין (צוקרמאנדל) ז ה; רמב"ם שם א ד, ושם ג ח), ומשם הלכה יוצאת ורווחת בישראל (תוספתא שם ושם) ואין אדם רשאי לחלוק על הוראתם (ראה ערך בית דין הגדול). ואפילו רוב או כל החכמים שבאותו הדור חולקים עליהם – שומעים לסנהדרין הגדולה, שהם סוף הוראה, ואין אחר דבריהם כלום (שאלת דוד (פרידמן) מקור בית אב עמ' 10). וכתבו ראשונים שאם היה חכם גדול וראוי להוראה, והוא סובר שהם טעו בהוראה, לא יתיר לעצמו דבר האסור לפי דעתו, אלא צריך לבוא ולסדר טענותיו לפנייהם וישאו ויתנו עמו, ואם אחר כך הסכימו לבטל את דעתו מחוייב לשמוע להם ולנהוג כדעתם (רמב"ן בהשגות לספר המצוות שורש א; חינוך תצו).

תולדות המחלוקת בתחילה לא היתה מחלוקת בישראל (תוספתא בפסיקת ההלכה חגיגה וסנהדרין שם; רמב"ם שם א ד), שכל טעמי תורה היו ידועים להם ידיעה ברורה (אגרת רב שרירא גאון (מצגר), כיצד נכתבה המשנה), ודעות החכמים היו קרובות זו לזו (הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה), וכל ספק ומחלוקת היו תמיד מכריעים בסנהדרין הגדולה (קרבן העדה חגיגה ב ב; משפט ההוראה (חיות) א), אם רבו מטמאים – טמאו, ואם רבו מטהרים – טיהרו (תמורה טו ב), ומשעמדו למנין היו המועטים מסכימים לדברי המרובים (הגהות הגר"א שם טז א), שמעת שעמדו למנין ראו המועטים שדברי המרובים אמת (עת לכל חפץ עמ' קטז ועמ' קכה, בדעת הגר"א).

בימי יוסי בן יעזר ויוסף בן יוחנן נחלקו על הסמיכה (ראה ערכו) על הקרבן ביום טוב (תוספתא שם ושם; ירושלמי חגיגה ב ב). שהיו בימי גזירות היוונים (עת לכל חפץ עמ' קכה), ושביתה העבודה מבית המקדש שלש שנים (מכבים א א נט, ושם ד נב) – וכשהושבה העבודה לא זכרו את הדין – ולא עלתה בידם לעשות בה הלכה פסוקה על פי הרוב של הסנהדרין בלשכת הגזית (קרבן העדה שם), ונחלקו בה הנשיאים ואבות בית דין חמשה דורות (חגיגה טז א), והיא המחלוקת הראשונה שהיתה בחכמי ישראל (רש"י שם ד"ה יוסי).

שמאי והלל נחלקו בארבעה דברים (ירושלמי שם): הסמיכה, ועוד שלשה דברים (טורי אבן חגיגה שם, על פי עדיות א א-ג).

משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שימשו רבותיהם כל צורכם – רבו המחלוקות בישראל (תוספתא שם ושם; סוטה מז ב; ירושלמי חגיגה שם), ונחלקו לשתי כתות, אילו מטמאים ואילו מטהרים, ועוד אינה עתידה לחזור למקומה, עד שיבוא בן דוד (ירושלמי שם).

למנין, ולא נשאו ונתנו ביחד (גט פשוט שם כלל א; משפט ההוראה ד-ה; שאילת דוד (פרידמן), מקור בית אב ב).

מה נחשב רוב יש אומרים שהלכה כדברי המרובים אפילו היו שלשה נגד שנים (בנימין זאב שג); ויש אומרים שאין הדברים אמורים במקום שאין כלל זה סותר כללי הלכה אחרים, אבל היה כלל אחר נגדו אין אומרים הלכה כרבים אלא כשיחיד ממש חולק עליהם (כנסת הגדולה יו"ד רמב הגהות בית יוסף סק"ד).

כשהרוב מסכים היו המרובים מסכימים לדין אחד, אבל לא לזעה אחת מטעם אחד, נחלקו בדבר:

מחמת טעמים שונים • יש אומרים שנקראו רבים, ופוסקים הלכה כמותם (מהרי"ק מא ונב וצד וקב, על פי חולין לו א; רמ"א חו"מ כה ב; מהרי"ט ב יו"ד ט).

• יש אומרים שאינם נחשבים כרבים (כן משמע מתשובת רבי אברהם בן הרמב"ם בכסף משנה קרבן פסח ה ב; מגיד משנה אישות ז יב; לחם משנה תמידין ח יט, בדעת הרמב"ם).

• ויש מחלקים באיסורים דאורייתא בין אם המרובים לפנינו ומחולקים ביניהם, שהולכים אחר רובם אפילו כשאין אומרים מטעם אחד, כמו בסנהדרין (ראה דיני נפשות), ובין שאין הרבים לפנינו אלא שאנו באים להכריע הדין מתוך החיבורים ודעות הפוסקים, שאם אינם אומרים מטעם אחד אינם מצטרפים לרוב, כי שמא בזה העיקר כאותו פוסק המחמיר, ובדבר השני העיקר כפוסק השני המחמיר (ש"ך חו"מ כה ס"ק יט; נתיבות המשפט שם חידושים ס"ק יח; שלחן ערוך הרב או"ח תמ קונטרס אחרון סק"ו).

האומר שמועה האומר שמועה בשם אומרה ולא חלק עליו, מן כשם אומרה הסתם אף הוא סובר כמותו וחשובים כשתי דעות, והם רבים נגד יחיד החולק (רא"ש סוכה ד א; שו"ת הרשב"א א תסד). ודוקא במקום שזכור שם האומר וידענו שאדם גדול הוא, אבל אם לא הוזכר האומר, אפשר שתלמיד שלא הגיע להוראה אמרו, ואינו מצטרף להיות רבים (חתם סופר או"ח קסד).

כשתי הכחות כשהכת המרובה קטנה בחכמה מהכת המועטת, החולקות אינן נחלקו ראשונים: שוות בחכמה

• יש אומרים שהולכים אחר הכת המועטת, שאין לומר שכת חכמים מועטת לא תכריע כת בורים מרובה (חינוך עח), ואפילו בבית דין של שלשה, כששנים אומרים כך, ואחד אומר כך – אם הם שוים בחכמה מניחים דברי יחיד ועושים דברי שנים, ואם האחד עדיף מן השנים הולכים אחר מי שנתן טעם לדבריו (רמב"ן סנהדרין לב א, בשם תשובת רב האי גאון, על פי יבמות יד ב, על פי גאונים קדמונים (קאסעל) קמד).

• יש אומרים שכשהמיעוט גדול בחכמה מהרוב, אין ההלכה מוכרעת כמי לעשות, והרוצה לעשות כרוב בחכמה – עושה, והרוצה לעשות כרוב במנין – עושה (ריטב"א ראש השנה יד ב, על פי יבמות שם; מאירי יבמות שם).

• ויש שמחלקים בין בית דין שיושבים בדין שהולכים אחר הרוב, אפילו האחד יותר גדול, לכשאין יושבים בדין אלא נחלקו חכמים בהלכה, שאין דברי היחיד שגדול יותר בטלים, אלא שאף בזה מחלקים בין יחיד נגד רבים, שאפילו אם הוא גדול יותר

נקבל (משנה יבמות עו ב, וספר כריתות טו ב), כלומר אם כך קיבלת מרבתיך (רש"י יבמות שם ד"ה אס, וספר כריתות שם ד"ה אס, ותוספות יבמות עז ב ד"ה הלכה), וכל עדות שהעידו בשם ראשונים – הלכה היא (רש"י חולין יח ב ד"ה על מוגרמת), וכן הפוסקים סומכים על מי שדבריו היו מקובלים (ראה תוספות חולין מד א ד"ה כדי; רא"ש ברכות ד יד, ושבועות ו כט; ריב"ש שצד).

על פי הרוב

יחיד ורבים הלכה כרבים (ברכות ט א; רמ"א חו"מ כה ב) בכל מקום (רמ"א שם), בין לקולא ובין לחומרא, ובין בממון ובין באיסור (באור הגר"א שם ס"ק יח), וכן שנינו: אין הלכה אלא כדברי המרובים (עדות א ה), ואמרו: בכל מקום שאתה מוצא יחיד מיקל ורבים מחמירים, הלכה כדברי המחמירים המרובים, ואפילו בדבר שאיסורו מדרבנן (עירובין מו א), והוא הדין אם יחיד מחמיר ורבים מקילים, הלכה כרבים (תוספות מועד קטן כ א ד"ה כל).

וכשם שבית דין הגדול שלא הסכימו כולם לדבר אחד ועמדו למנין הולכים אחר הרוב, ואומרים לכל השואלים כך הלכה (ראה ערך בית דין הגדול), כך בכל מקום שתיפול מחלוקת בין החכמים בדין מדיני התורה, הולכים אחרי הרוב, שנאמר: אֲחֵרֵי רַבִּים לְהִטָּה (שמות כג ב). ספר המצוות מצות עשה קעה; חינוך עח). וכן אמרו: אילו ניתנה התורה חתוכה לא היתה לרגל עמידה – שאם היתה הלכה פסוקה, ואין להוסיף ואין לגרוע מדין הכתוב בתורה, ואם יהיה שינוי וספק יהיה אסור להורות, לא היה אפשר להתקיים, שרוב פעמים הענין משתנה (קרבן העדה סנהדרין ד ב) – אלא אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא רבונו של עולם הודיעני היאך היא ההלכה, אמר לו אחרי רבים להטות, רבו המזכים – זכו, רבו המחייבים – חייבו, כדי שתהא התורה נדרשת במ"ט פנים טמא, ומ"ט פנים טהור (ירושלמי שם).

טעם הדבר הטעם שהלכה כרבים, לפי שרובי הדעות יסכימו לעולם על האמת יותר מן המיעוט, ובין שיסכימו לאמת לפי דעת השומע, ובין שלא יסכימו לפי דעתו – הדין נותן שלא נסור מדרך הרוב (חינוך עח)².

כשלא נחלקו כשלא נחלקו במושג אחד פנים בפנים, אלא פנים בפנים כמחלוקת תנאים ואמוראים או פוסקים, נחלקו הפוסקים בדבר:

• יש אומרים שמדין תורה הוא שפוסקים הלכה כדעת הרוב מהכתוב אחרי רבים להטות (ש"ך יו"ד רמב, הנהגת הוראת איסור והיתר).

• ויש אומרים שאין דין זה מדין אחרי רבים להטות שנאמר בתורה, שאחרי רבים להטות היינו כשנחלקו בשעת מעשה בדין מן הדינים שבא לפני הסנהדרין או הבית דין, אבל אותו פסק אינו נשאר בתורת הלכה קבועה לדורות, שלא יוכל בית דין אחר לחלוק על אותו פסק (ראה ערך בית דין הגדול. גט פשוט כללים כלל ה; תומים כה, קיצור תקפו כהן ס"ק קכג); ועוד שלא נאמר אחרי רבים להטות אלא כשכל הדיינים מקובצים יחד במקום אחד, ונושאים ונותנים באותו דין פנים אל פנים, אבל במחלוקת בדברי הפוסקים זה אוסר וזה מתיר, וכל אחד כתב סברתו לפי דעתו בספרו, בין שהיו החולקים בזמן אחד, ובין שהיו בזה אחר זה – אין ברור לומר שבאופן זה מן התורה הולכים אחרי הרוב, כיון שלא עמדו

כשקבלו היחיד והמרובים שנחלקו לא מסברת עצמם אלא לפי **מאחרים** מה שקיבלו מאחרים, אין החיוב מן הדין של אחרי רבים להטות וללכת אחר המרובים אלא כשהיחיד קיבל את דבריו מהיחיד והמרובים מהמרובים, אבל אם היחיד קיבל אף הוא מהמרובים, אין האחרים חייבים מן הדין ללכת אחר המרובים, אלא שמוטב וראוי שיעשו כדעת המרובים ולא כדעת היחיד (פירוש המשניות לרמב"ם עדיות ה ז; ברטנורא שם).

כשמנין הסקלים אחד אומר שמעתי מפי שנים, ושנים אומרים **שונה מהמסורים** שמענו מפי אחד, יפה כח האחד ששמע מפי השנים, מכח השנים ששמעו מפי אחד (ירושלמי נדה א ב).

כשמנין האמוראים יחיד ורבים בתנאים שנחלקו, ואחר כך נחלקו **שונה מהתנאים** באמוראים יחיד ורבים, והיחיד באמוראים סובר כרבים של תנאים והרבים באמוראים סוברים כיחיד בתנאים – נחלקו ראשונים אם הולכים אחר הרבים של התנאים (שו"ת הרדב"ז ה ט, בדעת הרמב"ם והרמב"ן); או אחר הרבים של האמוראים (שו"ת הרדב"ז שם, בדעת רבנו יונה והריטב"א).

כשחלוקים על תנאים שחולקים על תנא קמא במשנה, יש להם **תנא קמא** דין של רבים נגד יחיד, והלכה כמותם (רא"ש בבא מציעא ז יא; כסף משנה כלאים ב א), אלא אם כן אמרו בתלמוד שאותם חכמים הם כתנא יחיד, שאז אין כחם יפה לדחות דברי התנא קמא (יד מלאכי תרסא, על פי רא"ש פסחים ד ח, ונדה ב ד)⁷.

על פי הטעם

ההלכה תלויה בטעם (בבא בתרא קמב ב), ומי שאינו יודע מדעתו דין התלוי בסברא אינו בר סמכא בהלכה (כן משמע מגיטין ו ב, ורש"י ד"ה בשלמא). ובמקום שיש מחלוקת, הללו אומרים כך והללו אומרים כך, מי שיכול לעמוד על טעמו של דבר רואה טעמו של מי מסתבר יותר ופוסק הלכה כן (בכורות נח א, ורש"י ד"ה חוץ) ומי שאומר טעם שאינו מסתבר – אין הלכה כמותו (בבא בתרא קז ב, ורשב"ם ד"ה טעמא).

כשכלל זה כשאמרו בגמרא בפירוש מסתבר כהלכה שאמר תנא **סותר כללים** פלוני, וזה סותר לכללי ההלכה במחלוקת של תנאים **אחרים** שאמרו פלוני ופלוני הלכה כפלוני (ראה ערך הלכה ז), נחלקו בו ראשונים:

- יש אומרים שההלכה כאותו שאמרו עליו מסתברת הלכה שלו, לפי שזה נאמר על הלכה זו שדנים עליה, והכלל הוא כולל, ואין למדין-מן-הכללות (ראה ערכו). רמב"ם ערכין א ו, לפי כסף משנה שם).
- ויש אומרים שאין דוחים הלכה פסוקה שפלוני ופלוני הלכה כפלוני מחמת זה שמסתבר (ראב"ד שם).
- כיוצא בדבר כשאמרו בתלמוד מסתבר כדברי פלוני האמורא, וזה סותר לכללי ההלכה במחלוקת של אמוראים (ראה ערך הלכה ה) –

דבריו בטלים, לרבים נגד רבים, שאין הולכים אחר רוב מנין, אלא אם רצו הולכים אחר רוב חכמה (רמב"ן שם, על פי יבמות שם)³.

מקומות שבהם הלכה כיחיד כלל זה שהלכה כרבים לא אמרו אלא במקום שלא נפסק בפירוש הלכה כדברי היחיד, אבל במקום שאמרו בגמרא בפירוש הלכה כדברי היחיד – הלכה כמותו (תוספות מועד קטן כ א ד"ה כל), ובכמה מקומות פוסקים בגמרא הלכה כיחיד נגד רבים (תוספות עבודה זרה נט א ד"ה אמר; רא"ש שם ד יב), ובמקום שמסתבר טעמו של היחיד – פוסקים הלכה כיחיד (תוספות יבמות קא ב ד"ה הואיל; תוספות הרא"ש שם; שו"ת הרשב"א א קיד). וכן אמרו בתלמוד במקומות שפסקו במפורש הלכה כחכמים, שבאו להוציא שלא נאמר כאן מסתבר טעמו של היחיד (ביצה יא א, ויבמות מז א, ונדה ל ב, ושם מט א ועוד), ונחלקו בדבר אם אחר חתימת התלמוד יכולים ראשונים בעצמם להכריע הלכה כיחיד מפני שמסתבר טעמו נגד הרבים (מחלוקת הרי"ף ורבנו חננאל ברא"ש בבא בתרא א ו)⁴.

העושה כדברי הרבים במקום שנפסקה בתלמוד הלכה כדברי היחיד, **כשנפסק כיחיד** ולא נאמר אין הלכה כרבים, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שגדול כח המרובים שבדיעבד אם עשה הדין כדברי המרובים מה שעשה עשוי, ואין מחזירים המעשה, אבל אם נאמר בפירוש אין הלכה כמרובים – מחזירים המעשה אפילו בדיעבד (אור זרוע ד סז).

- ויש אומרים שאפילו אם נאמר הלכה כיחיד בלבד – מחזירים המעשה כשעשו כמרובים (אור זרוע שם, בשם ריב"ן).

העושה כדברי היחיד כשנפסק כרבים במקום שנפסקה הלכה בפירוש כרבים, אין עושים כיחיד כלל אפילו בשעת הדחק, ואפילו בדבר שהוא מדרכנן; אבל במקום שלא נאמרה בפירוש הלכה כמותם, אלא שאומרים הכלל של יחיד ורבים הלכה כרבים, כדאי היחיד לסמוך עליו בשעת-הדחק (ראה ערכו). עירובין מו א, ונדה ו ב, ושם ט ב)⁵. ונחלקו ראשונים אם כך הדין אפילו בדין דאורייתא (אור זרוע ב שו; שו"ת הרשב"א א רנג, לפי רשב"ש תקיג; ט"ז יו"ד רצג סק"ד; גט פשוט כללים ו); או שדוקא בדין דרבנן, אבל בדאורייתא אין לסמוך על יחיד במקום רבים אפילו בשעת הדחק (רשב"ש שם, בשם הר"ן והתשב"ץ, על פי עירובין מו א; מהר"ם אלשקר כו; ש"ך יו"ד רמב, הנהגת איסור והיתר, ונקודות הכסף רצג)⁶.

כשמנהג המקום היה מנהג המקום ללכת אחר רבם בכל דבר, **המקום ללכת אחר היחיד** הולכים אחר דעתו אפילו להקל, ואפילו דעתו דעת יחיד (שו"ת הרשב"א א רנג; רמ"א חו"מ כה ב), ולכן במקומו של רבי אליעזר היו כורתיים עצים לעשות פחמים לעשות איזמל למילה בשבת (ראה ערך מילה וערך מכשירין. שבת קל א), ובמקומו של רבי יוסי הגלילי היו אוכלים בשר עוף בחלב (ראה ערך בשר בחלב. שבת שם).

דברי היחיד שאם תהיה שעת הדחק יוכלו לסמוך עליו (פירוש הראב"ד שם; אור זרוע ב שו; מלאכת שלמה שם, בשם הרי"ש סיריליאן), והוא שאמרו "יסמוך", כמי שהוא חלוש ואינו יכול לעמוד על רגליו וסמך על אחר קצת, אבל עיקר גופו על רגליו עומד, כן הדין עצמו אינו עומד על סברת היחיד לתפוס אותה בריות, אלא דוקא בשעת הדחק (מלאכת שלמה שם).⁶ ויש מהאחרונים שכתב שאין סומכים בשעת הדחק על היחיד אלא לאחר שכבר חורה חכם כמותו, ואחר כך נזכר שרבים חולקים עליו (כנסת הגדולה אה"ע קצו הגהות טור סק"י).⁷ על רבים נגד סתם משנה, ראה ערך הלכה כסתם משנה.

3. ויש מהאחרונים הסובר שלעולם הולכים אחר הרוב, אף על פי שהרבים הם תלמידים (ש"ך יו"ד רמב, הנהגת איסור והיתר א, פ).⁴ יש מהראשונים הסובר שאין אומרים כשמסתבר טעמו של היחיד הלכה כמותו אלא כשהיחיד מחמיר והרבים מקילים, אבל אם היחיד מיקל והרבים מחמירים – הלכה כרבים, אפילו אם מסתבר טעמו של היחיד (ריטב"א מועד קטן כ א).⁵ יש מהראשונים המפרשים שדין זה שנוי במשנה: ולמה מזכירים דברי היחיד בין המרובים, הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובים, שאם יראה בית דין את דברי היחיד ויסמוך עליו (עדות א ה), שאם לא יזכירו דברי היחיד לא היו אחרונים יכולים לחלוק על דברי הראשונים אפילו בשעת הדחק, ולכן הזכירו

סיני ועוקר הרים היה אחד סיני, היינו בקי, שמשניות וברייתות סדורים לו כנתינתן מסיני (רש"י הוריות יד א ד"ה רב יוסף), ואחר עוקר הרים, היינו חריף ומפולפל בתורה ואינו בקי כל כך (רש"י שם ד"ה וחד), נחלקו תנאים איזה מהם עדיף (רבי יוחנן שם, שנחלקו רבן שמעון בן גמליאל וחכמים). ואמרו רב יוסף סיני ורבה עוקר הרים, ושלחו לארץ ישראל לשאול איזה מהם קודם להעמידו לראש ישיבה, ושלחו להם סיני קודם, שהכל צריכים לבעל החטים (ברכות סד א, והוריות שם), שהמשניות והברייתות אבות ההלכות (רש"י הוריות שם ד"ה הכל צריכים), ולפיכך כתבו ראשונים שבמחלוקת בדין של סיני ועוקר הרים – הלכה כסיני (תוספות עירובין מ א ד"ה אדעתא; מהרי"ק קסט), שלהיות ראש ישיבה היינו להורות הוראות כולן (מהרי"ק שם) ¹⁰.

חריף טול מעיין באחד חריף ומקשה ומתרץ, ואחד מתון ומעיין ומסיק כהלכה, הדבר ספק אחרי מי הולכים (הוריות שם, ורש"י ד"ה חריף).

אמורא מארץ ישראל טול אמורא מבבל יש שצייד לפסוק כאמורא שעלה לארץ ישראל נגד אמורא מבבל, לפי שאויר של ארץ ישראל החכים אותו יותר (מלחמות לרמב"ן ראש השנה כח א).

מפי רב חכם שמדייק ואומר שמעתתא מפי רבו עדיף יותר לסמוך עליו (אגרת רב שריא גאון (מצגר), כתיבת התלמוד, על פי ברכות לח ב), וחכם שלמד מרב אחד עדיף יותר מזה שלמד מפי רבים (אגרת רב שריא גאון, על פי חולין יח ב), כי שמא שמע דבר מפי אחר שלא דקדק בדברים כמו שנאמרו (רש"י חולין שם ד"ה מכולי עלמא) ¹¹.

על פי קולא וחומרא

טיקל וטחמיר היו שנים חלוקים, אחד מטמא ואחד מטהר, אחד באוסר ואחד מתיר, ואין אחד מהם גדול מחברו בחכמה ובמנין, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שההלכה כמחמיר (תנא קמא בעבודה זרה ז א).
- ויש אומרים שבשל תורה הלכה כמחמיר, ובשל סופרים הלכה כמיקל (רבי יהושע בן קרחה שם), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם ממרים א ה; רמ"א חו"מ כה ב).

ודוקא לנו, שהדבר ספק הלכה כמי, הרי ספק של תורה להחמיר, אבל החולקים עצמם, כיון ששקולים הם וכל אחד ואחד עומד בשמועתו, כל אחד נהוג כדבריו, אפילו לקולא בדאורייתא (רמב"ן חולין מג ב; ריטב"א עבודה זרה שם).

ואפילו לנו, דוקא בענין אחר כיוצא בזה שנחלקו, אבל באותה חתיכה עצמה שנחלקו בה, כיון ששקולים הם ונחלקו בבת אחת, אין הוראת איסור חלה באותה חתיכה, ורשאי מי שרוצה לסמוך על המיקל (ריטב"א שם; מאירי יבמות מד ב).

היה אחד מהם גדול, ראה לעיל: על פי הגדול; אם לכל אחד מהחולקים יש חומרא מצד אחד וקולא מצד שני, ראה להלן: כשלא נפסקה הלכה.

יחיד ורבים יחיד במקום רבים, הולכים אחר הרבים (ראה לעיל: על

יש מהראשונים פוסקים הלכה כזה שמסתבר (ר"ף תענית יב א; רא"ש שם א ג); ויש פוסקים ככללי הלכה (רא"ש שם, בשם הראב"ד). כשלא נאמר בפירוש מסתבר כתנא פלוני, כללי ההלכה במחלוקת קיימים, ואין אומרים במקום זה מסתבר כפלוני, ובמקום אחר מסתבר כפלוני (כן משמע מעירובין מו ב).

אחר חתימת התלמוד אף אחרי חתימת התלמוד הולכים אחר הטעם והסברה, שאם למד אחד מהגאונים שדרך הפשט כך הוא, ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בתלמוד, אין שומעים לראשון אלא למי שהדעת נוטה לדבריו, בין ראשון ובין אחרון (הקדמת הרמב"ם ליד החזקה).

דברים שאין לעמוד עליהם יש דברים שאין לעמוד עליהם על ידי טעם, לפי שהם נאמרו מפי השמועה על ידי נביאים והם כהילכתא בלא טעמא (תוספות בכורות נח א ד"ה מפני, בדעת רש"י), וכן אמרו – לשבח (תוספות בבא בתרא יב א ד"ה אמר) – אין אלו אלא דברי נביאות (עירובין ס ב, ובבא בתרא שם), שאינו נותן טעם לדבריו (רש"י עירובין שם ד"ה אמר, ובבא בתרא שם ד"ה אין אלו), מפני שאין לחלק בסברא מועטת כזו אלא ברוח הקודש נאמר (תוספות שם).

ויש דברים שתיקנו חכמים בקניני ממונות ואמרו שעשאוהו כהלכתא בלא טעמא (גיטין יד א), כאילו קיבלום הלכה למשה מסיני שאין צריך לתת בה טעם (רש"י שם ד"ה כהלכתא) ⁸.

על פי הגדול

היו שני חכמים חלוקים, אחד מטמא ואחד מטהר, אחד אוסר ואחד מתיר, אם היה אחד מהם גדול מחברו בחכמה ובמנין הלך אחריו (עבודה זרה ז א), ונחלקו ראשונים אם דברי הכל היא (רשב"א חולין מג א, ושו"ת א רג; חידושי הר"ן חולין שם; ריב"ש שט; מהר"ם אלשקר נד; רמ"א חו"מ כה ב; לחם משנה ממרים א ה); או שיש מהתנאים החולק על זה וסובר שאין הבדל בין גדול מחברו לאינו גדול, אלא בשל תורה הלך אחר המחמיר, ובשל סופרים אחר המיקל (רבי יהושע בן קרחה בעבודה זרה שם), והלכה כמותו (רמב"ם ממרים שם; הגהות מימוניות שם; סמ"ג עשין קיא; כסף משנה שם).

בשעת הדחק (ראה ערכו) והפסד מרובה (ראה ערכו) אומרים כדאי הוא הקטן לסמוך עליו (שו"ת הרשב"א שם; רמ"א שם) ⁹.

גדול במנין גדול במנין שאמרו כאן נחלקו בו ראשונים:

- יש מפרשים במנין התלמידים (ריטב"א עבודה זרה שם, בפירוש השני; הגהות אש"ר שם א ג), דהיינו או שיש לו תלמידים הרבה (הגהות אש"ר שם, בפירוש הראשון), או שרוב התלמידים אומרים כמותו (ריטב"א שם, בפירוש השני; הגהות אש"ר שם, בפירוש השני).
- ויש מפרשים גדול בשנים (ריטב"א שם, בפירוש הראשון; מאירי שם), ופירשו ששימש תלמידי חכמים יותר (ריטב"א שם).

גדול בחכמה היה אחד מהם גדול בחכמה וחברו גדול במנין, **טול גדול כטון** הולכים אחר הגדול במנין (הגהות אש"ר שם; דרכי משה י"ד רמז סק"ט, וסמ"ע חו"מ כה ס"ק יח, בשמו).

10. ויש מהראשונים שכתבו שלפיכך הלכה כרבה בכל מקום נגד רב יוסף (ראה ערך הלכה ה) מפני שהוא עוקר הרים (רשב"א שבת לד ב, ורא"ש שם ב כג, בשם רבנו יונה; הליכות עולם ה ב), בעל פפול וסברא (הליכות עולם שם).
11. על גדול שרבים חולקים עליו, ראה לעיל: על פי הרוב.

8. ויש מפרשים שעל התקנה יש טעם למה תיקנו כן, אלא שאין טעם שדבר זה יועיל לקנין (תוספות שם ד"ה כהלכתא).
9. ויש החולק וסובר שלא אמרו כן אלא ביחיד נגד רבים, אבל לא בקטן נגד גדול ממנו בחכמה ובמנין, לפי שיחיד מצינו כמה פעמים בתלמוד שפסקו הלכה, וכקטן לא מצינו (בי"ח שם).

אמורא בדור הראשון במחלוקת האמוראים שבאו אחריו, והוא לא שמע המחלוקת (רשב"א וריטב"א שם).

במחלוקת ואף בדברי הפוסקים יש סוברים שהלכה כדברי המיקל **הפוסקים** (תשב"ץ ב לח; אבקת רוכל מז); ויש סוברים שכלל זה נאמר רק במחלוקות שנזכרו בתלמוד (כן משמע מהב"ח או"ח תטז ה; חזון איש עירובין, לקוטים ד ט).

ספק בתלמוד יש אומרים שלא אמרו הלך אחר המיקל בעירובין אלא במקום שיש מחלוקת חכמים בדבר, זה אוסר וזה מתיר, יש לנו לומר כדאי הוא רבי פלוני לסמוך עליו באיסור עירוב דרבנן, אבל דבר שהוא ספק בתלמוד עצמו כבעיא שלא נפשטה, ואין מי שיאמר שמותר, אין בידנו להקל (ב"ח או"ח שצח ב ותד א); ויש שאינם מחלקים בכך (תשב"ץ ב לח; ב"ח או"ח שצח ב, בדעת הרמב"ם והשו"ע).

כשסותר כללים אחרים במקום שכלל זה של הלכה כמיקל בעירוב סותר כללי הלכה אחרים, כגון הכללים במחלוקת של תנאים פלוני ופלוני הלכה כפלוני (ראה ערך הלכה ז), יש סוברים שנדחה הכלל של עירוב (רא"ש עירובין ב ד; כן מצד הרשב"א שם מז ב); ויש סוברים שלא נדחה כלל זה (כן משמע מהריטב"א שם מז ב). **שתי קולות** שתי קולות בעירוב הסותרות זו את זו, אין הולכים **סותרות** בהן אחר המיקל (תוספות שם מז א ד"ה קמ"ל; רא"ש שם ד ח ו-ו יא), אבל הולכים אחר הקולות של שתי הדעות במקום שאינן סותרות זו את זו (תוספות ורא"ש שם; פירוש המשניות לרמב"ם עירובין מה א)¹³.

הלכה כדברי המיקל באבל הלכה כדברי המיקל באבל (שמואל בעירובין מז א, ומועד קטן יח א), אפילו ביחיד אצל רבים (עירובין שם), וכתבו ראשונים שיש אמוראים שחולקים על כלל זה (תוספות מועד קטן יז ב ד"ה ושמואל, בדעת עולא; ריטב"א שם, בדעת רב; מלא הרועים ב, הלכה כדברי המיקל, בדעת אביי ורבא), ומכל מקום הלכה כמותו (רא"ש מועד קטן ג מח; בית יוסף יו"ד שמב). **בקריעה** בקריעה (ראה ערכו) אין אומרים הלכה כדברי המיקל (מועד קטן כו ב), ונחלקו ראשונים בטעם הדבר:

- יש אומרים שלא אמרו הלכה כדברי המיקל באבל, אלא מפני שאבלות היא מדרבנן (ראה ערך אבילות), ולפיכך אין הדין כן בקריעה, לפי שקריעה היא מן התורה (תורת האדם לרמב"ן, הקריעה, בשם מקצת החכמים; תוספות הרא"ש מועד קטן שם; ריטב"א שם, בשם יש שפירשו; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים).
- יש אומרים שהקריעה היא מדרבנן, אלא שהכלל של הלכה כדברי המיקל לא נקבע אלא באבלות, וקריעה היא כשאר דברי סופרים, שהולכים בהם אחרי הרבים, או אחרי המסתבר (תורת האדם שם; חידושי הר"ן שם; ריטב"א שם).

• יש אומרים הטעם שאין קריעה בכלל הלכה כדברי המיקל באבל, לפי שהקריעה דינה קודם שתחול האבילות (שיטת ריב"ב שם; נמוקי יוסף שם).

אבלות יום ראשון • לדעה שההלכה כדברי המיקל מפני שאבלות דרבנן, באבלות של יום ראשון, לסוברים שהיא מן

פיהרוב), אפילו להקל בשל תורה, ולהחמיר בשל סופרים (עירובין מז א).

פיקוח נפש מחלוקת בפיקוח נפש אם דוחה שבת, הולכים אחרי המיקל, שספק נפשות להקל (ראה ערך ספק נפשות. שבת קכט א).

דברים שהלכה כדברי המיקל יש דברים שאמרו בהם הלכה כדברי המיקל:

- הלכה כדברי המיקל בעירוב.

• הלכה כדברי המיקל באבל.

• כל המיקל בארץ – במצות התלויות בארץ – הלכה כמותו בחוץ לארץ.

הלכה כדברי המיקל בעירוב הלכה כדברי המיקל בעירוב (רבי יהושע בן לוי בעירובין מז א; רבי יהושע בן לוי ושמואל בירושלמי עירובין א א) בכל משפטיו (רש"י שם ד"ה בעירוב), בין בערובי-חצרות (ראה ערכו) ובין בערובי-תחומין (ראה ערכו. מאירי שם ב) ותחומין בכלל (רש"י שם א ד"ה בעירוב), ואפילו יחיד אצל רבים (ירושלמי שם; רמב"ן וריטב"א ורשב"א ומאירי שם א; רא"ש עירובין ג ב וד).

וכתבו ראשונים שיש אמוראים שחולקים על כלל זה (תוספות עירובין סה ב ד"ה איקלעו, בדעת רבי יוחנן; רמב"ן שם מז א, בדעת רב ושמואל ורבי יוחנן בבבלי)¹², ומכל מקום הלכה כמותו (שאליות מח; ר"ף עירובין מז א; רשב"א שם ב, בשם הראב"ד, והסכים עמו; בית יוסף או"ח שסו י, בדעת הטור); ויש הסוברים שביחיד אצל רבים אין הלכה ככלל זה (רמב"ן שם, בדעת הגאונים; מגיד משנה עירובין ו יז, בדעת הרמב"ם); ויש מהפוסקים הפוסק ככלל זה בדיעבד (רמ"א שם).

טעם הדבר בטעם הדבר שהולכים אחר המיקל בעירוב, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שהוא מפני שעירוב הוא מדרבנן (תורת האדם לרמב"ן, ענין אבלות; ריב"ש תה), שאילו היה עירוב של תורה – אין לנו להקל (תורת האדם שם), ודוקא בעירוב שהוא דרבנן ושאינו לו עיקר מן התורה (ריב"ש שם), אך בדיני המחיצות אין אומרים הלכה כדברי המיקל (ירושלמי שם; ריב"ש שם), שיש להם עיקר מן התורה (ראה ערך מבוי וערך רשות היחיד. ריב"ש שם).

• ויש אומרים שאפילו אילו היה עירוב מדאורייתא היתה הלכה כדברי המיקל בעירוב (תוספות שם מז א ד"ה דאמר), ואף במחיצות ההלכה כדברי המיקל (מרדכי עירובין תפב; הגהות מימוניות שבת טז ח, בשם רבנו חננאל).

במחלוקת אמוראים במחלוקת אמוראים נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאף כאן הלכה כדברי המיקל (תוספות עירובין סב ב ד"ה ורבי, ושם סה ב ד"ה אלקעו, ושם סו א ד"ה יפה; רא"ש שם ב ד, בדעה השניה; הגהות מימוניות שבת טז ז וח, בשם רבנו חננאל; ריטב"א עירובין נח ב, בשם הגאונים).

• ויש אומרים שלא אמרו כלל זה אלא במחלוקת תנאים (רשב"א שם מז א, בשם הראב"ד, והסכים עמו; ריטב"א שם; רא"ש שם, בדעה הראשונה; מאירי שם ב, בשם גדולי המפרשים; הגהות מימוניות שם ח, בשם מהר"ם; הגהות אש"ר שם ד ט), שכוין שהכלל נאמר בדור הראשון של האמוראים, לא נאמר אלא במחלוקת התנאים, ואיך יפסקו

שאף בקולות הסותרות זו את זו, אם היו שני אנשים ובאים לשאול זה בפני עצמו וזה בפני עצמו, מורים להם להקל, ודוקא באדם אחד ובמקום אחד אין מקילים בשני דברים הסותרים (רמב"ן שם מז א).

12. ויש מהראשונים שכתבו שאין חולק על הכלל, אלא שהכלל נאמר רק על הרוב ואין למדים מן הכללות, ובמקום שנאמר בפירוש הלכה כמחמיר שם אין הלכה כהכלל (כן מצד הרשב"א שם מז ב; ריטב"א שם). 13. ויש הסובר

המיקל בארץ וכו', ולעולם הלכה כבית הלל, שבית שמאי במקום בית הלל אינה משנה (ברכות שם ב), ואם היינו מקילים כבית שמאי היה זה שלא כהלכה (רבנו יונה שם).

בין זמן הבית כתבו אחרונים שאין אומרים הלכה כמיקל בחוץ לארץ אלא בהבדלים שבין הארץ וחוץ לארץ, אבל לא בהבדלים שבין זמן הבית ושלא בפני הבית, שבדבר שבזמן הבית הוא מן התורה ובזמן הזה מדבריהם אין אומרים כל המיקל בזמן הבית הלכה כמותו בזמן הזה (חתם סופר יו"ד רפו).

להיכנס לספק יש מהאחרונים שכתב שאין אומרים הלכה כמיקל בחוץ לארץ אלא כשהספק כבר בא לפנינו, כגון בפירות ערלה אם הם מותרים, או בכלאי הכרם שכבר זרע, אם הם מותרים, אבל במקום שהמחלוקת היא אם מותר לזרוע כלאים, לכתחילה אסור להיכנס לספק ולזרוע (שער המלך מעשר שני ט א).

על פי מעשה

במחלוקת של חכמים, כשאנו רואים שתנא או אמורא עשה מעשה כדעת אחד מהם להקל, סומכים עליו ואומרים: מעשה רב (שבת כא א, ושם קכו ב; רי"ף פסחים מ א; תוספות שבת מט ב ד"ה אבא), ואנו שומעים מזה שכך הלכה (רש"י שבת קכו ב ד"ה מעשה רב), ואפילו היה דבר תימה ונגד מה שנהגו בו איסור (כן משמע מרש"י חולין ז א ד"ה מכאן), ויש שהיו עושים מעשה בכוונה כדי לקבוע שכך הלכה (בבא בן בוטא בתוספתא חגיגה (ליברמן) ב יא, וביצה כ א-ב).

כעשה על דעת עצמו אכן לפעמים יש שאמרו שפלוני שעשה על דעת עצמו הוא שיעשה (ברכות מח א), ואין אדם מודה לו (רש"י שם ד"ה לגרמיה).

להחמיר ולעולם אין למדים ממעשה שעשו להחמיר, שאפשר שהם מחמירים על עצמם (משנה ביצה כא ב, ובבא מציעא עד ב; מנחות מא א), ויש שחכמים נזהרו שלא להחמיר במעשה שמא יראו התלמידים ויקבעו הלכה לדורות (ברכות יא א, ופסחים ק א)¹⁹.

אכן אם המעשה של החומרא לא היה בחכם בעצמו, אלא שבא מעשה לפניו בשאלה מאחרים ואסר להם, אומרים מעשה רב אף בחומרא (כן משמע מתוספות עבודה זרה סו ב ד"ה רבא); ויש שכתב שדוקא אם החכם בעצמו סמך לעשות מעשה אומרים מעשה רב, אבל מה שהיו נוהגים על פיו אין זה כל כך הכרע (ים של שלמה ביצה א מב).

כשחולק עם חבריו כשהחכם החולק בעצמו באותו דין הוא שעשה מעשה כפי דעתו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין מביאים ראיה ממעשים שלו לפסוק כמותו, ודוקא כשחכם אחר שאינו מבעלי המחלוקת עשה מעשה כאחד מהחולקים הוא שאומרים מעשה רב (רי"ף פסחים מ א, לפי יד מלאכי תכד; ראי"ש שם ב כה, בסתם, לפי יד מלאכי שם; ריטב"א כתובות נט ב; מגיד משנה איסורי ביאה י ד).

אומרים כל עיקרו של כלל זה אלא במעשר וערלה בלבד, ולא ברבעי וכלאים (רבנו יונה ברכות שם, בשם רי"י הזקן ומורו הרב).¹⁸ ואפילו לסוברים שערלה בחוץ לארץ אסורה מהלכה למשה מסיני (ראה ערך ערלה) אומרים כלל זה לילך אחר המיקל בחוץ לארץ, כדרך שאומרים להקל בספק ערלה בחוץ לארץ, לפי שכך ניתנה ההלכה (רי"ן קדושין שם; שאילת יעבץ ב יט-כ); ויש שכתב שסוברים ערלה בחוץ לארץ הלכה למשה מסיני אין כלל זה אמור אלא במחלוקת שלא נאמרה הלכה לא כזה ולא כזה, אבל ביחיד נגד רבים הלכה כרבים אף כשמחמירים (פני יהושע ברכות לו א-ב).¹⁹ ועל תנא שהחמיר על עצמו (רבי עקיבא בתוספתא דמאי (ליברמן) ה כד) אמר תנא אחר שלא נכון

התורה (ראה ערך אבלות), אין הולכים אחרי המיקל (כן משמע מתורת האדם לרמב"ן, אבלות).

• ולדעה שאין הטעם של הלכה כדברי המיקל מפני שאבלות דרבנן, אפילו לדעת הסוברים אבלות של יום ראשון היא מן התורה, הולכים בה אחר המיקל (תוספות עירובין מו א ד"ה דאמר; פסקי תוספות מועד קטן קמג; הגהות אש"ר עירובין ד ח).

אבלות לאחר שבעה באבלות שלאחר שבעה, נחלקו ראשונים האם הלכה כדברי המיקל (תורת האדם שם, בשם הרי"ף גיאת, והסכים עמו; ראי"ש מועד קטן ג מח; ריטב"א שם כג א; חידושי הרי"ן שם), וכן הלכה (בית יוסף יו"ד שמב); או שאין אומרים כן אלא באבלות שבעה (תשובות מימוניות שופטים כ, בשם ה"ר יוסף וה"ר יצחק).

אונן באונן שמתו מוטל לפניו, אין אומרים כלל זה (רי"ף ברכות יז ב; ראי"ש שם ג ב; רמב"ם אבל ד ו; שו"ע יו"ד שמא א'¹⁴, לפי שעדיין לא מתחילה האבלות עד אחר הקבורה (ראי"ש שם)¹⁵.

כשהמחלוקת לא מטעם אבלות אם המחלוקת היא לא מטעם אבלות, כגון במתה אשתו שנחלקו מתי מותר לישא אשה אחרת, שאין טעם ההמתנה משום אבלות, אלא כדי שישכח אהבת אשתו הראשונה (ראה ערך אבלות), אין אומרים שם הלכה כדברי המיקל (תוספות מועד קטן כג א ד"ה עד).

קולא שיש בה חומרא בקולא שיש בה מצד אחר חומרא, אין אומרים הלכה כדברי המיקל (תוספות שם כד א ד"ה הלכה; ריטב"א שם).

כמחלוקת אמוראים יש מן הראשונים סוברים שלא אמרו הלכה כדברי המיקל באבל אלא במחלוקת של תנאים, ולא במחלוקת של אמוראים (תוספות כתובות ד א ד"ה אבל, בשם הלכות גדולות, ומועד קטן כד א ד"ה הכי; תורת האדם לרמב"ן, שבתות ויו"ט; מרדכי מועד קטן תתקו; ראי"ש כתובות א ז); ויש סוברים שאף באמוראים אומרים כן (מרדכי מועד קטן תתקפ). היתה מחלוקת האמוראים תלויה במחלוקת תנאים, לדברי הכל אומרים הלכה כדברי המיקל (תורת האדם שם).

כמחלוקת הפוסקים במחלוקת הפוסקים יש סוברים שאף בהם הולכים אחר המיקל באבל (בית יוסף יו"ד שצו ג; יעיר אוזן פ סב); ויש חולקים (רדב"ז בשו"ת ג תקנח, ואבל יא ג; מהרשד"ם יו"ד רא).

בספק שלא נפש בתלמוד אף בבעיא שלא נפשטה בתלמוד, כתבו ראשונים שהולכים להקל (נמוקי יוסף מועד קטן יד א)¹⁶.

כל המיקל בארץ הלכה כמותו בחוץ לארץ כל המיקל בארץ - במצות התלויות בארץ - הלכה כמותו בחוץ לארץ (ברכות לו א), ואפילו יחיד אצל רבים (רי"ן קדושין מא א; אור זרוע א רכא)¹⁷, ואפילו בדברים שבארץ הם אסורים מן התורה (ברכות שם), שכיון שאינו מן התורה בחוץ לארץ הלך אחר המיקל (רש"י שם ד"ה דכל המיקל)¹⁸.

בית שמאי ובית הלל במחלוקת של בית שמאי ובית הלל אין אומרים כל

14. ויש מהראשונים הסובר שאף בו הולכים אחר המיקל (רבנו יונה ברכות יז ב). 15. או שכל זמן שמתו מוטל לפניו אין שייך לומר הלכה כדברי המיקל, שהחמירו בכבודו של המת (תורת האדם לרמב"ן, מי שמתו מוטל לפניו). 16. ומהאחרונים יש שחלק על זה (חידושי אנשי שם שם). 17. כלל זה של הלכה כמיקל בחוץ לארץ מצינו בתלמוד בנוגע למעשר ולערלה (ברכות שם) ולכלאים (שבת קלט א), וכתבו גאונים וראשונים שהוא הדין לרבעי (ראה ערכו), אפילו לסוברים שרבעי נוהג בחוץ לארץ (שאילתות ק; תוספות ברכות לה א ד"ה ולמאן, וקדושין ב ב ד"ה אתרוג; רשב"א ורא"ש ותוספות ר"י שירליואן ברכות שם; רי"ן קדושין שם); ויש מהראשונים החולקים וסוברים שאין

• יש אומרים שלא אמרו אלא שיכול להחמיר כדברי שניהם, אבל לא להקל כקולות שניהם (שו"ת הרד"ך א כא).

• ויש שכתבו לחלק, שבאיסור דאורייתא ודאי אין לתפוס שתי הקולות, שכיון שאין הטעמים תלויים זה בזה, נידונה כל מחלוקת בפני עצמה, והרי כשאחד אוסר ואחד מתיר בשל תורה הלך אחר המחמיר (ראה לעיל: על פי קולא וחומרא), ובאיסור דרבנן אפשר להקל כשניהם, מטעם זה עצמו שכיון שאינן סותרות נידונה כל מחלוקת בפני עצמה (כן משמע מרשב"א חולין מד א; דברי נחמיה, תחילת אה"ע).

כשתי קולות בשתי קולות הסותרות זו את זו, נחלקו ראשונים: **סותרות**

• יש אומרים שבדין של דרבנן יש שהתירו לעשות כקולות של שניהם, כגון במחלוקת של תנאים בהתחלת זמן תפילת ערבית שאמרו בה שמאחר שלא נאמרה הלכה לא כזה ולא כזה, לכן העושה כזה – עושה, והעושה כזה – עושה (ברכות כו א) אף על פי שהמיקל בערבית, להקדים זמנה, מחמיר במנחה, להקדים אותו, שמיד כשיכלה זמן מנחה מתחיל זמן ערבית (ראה ערך תפלה), והמחמיר בערבית, לאחר זמנה, מיקל במנחה, מכל מקום יכול אדם לאחר זמן מנחה ולהקדים זמן ערבית, אף שעושה שתי קולות הסותרות זו את זו (תוספות ברכות ב א ד"ה מאימתי, ורא"ש שם א א, בשם רבנו תם), לפי שבתפילה – שהיא מדרבנן – הקילו (רא"ש שם), משום טורח צבור (פני יהושע שם, בדעת הרא"ש).

• יש אומרים שלא אמרו בזמן ערבית אלא שהרוצה לעשות הכל כאחד מהם עושה, אבל אסור לעשות במנחה כקולתו של זה, ובערבית כקולתו של זה (תוספות שם, בשם ר"י; רא"ש שם ד ג, בשם הגאון), ואפילו אם עושה כאחד מהם היום, וכדעת השני למחר – אסור, מאחר שסותרים זה את זה, אלא שכל ימיו יעשה כאחד מהם (רא"ש שם, בשם הגאון).

• ויש אומרים שדוקא בפעם אחת אין עושים כשתי הקולות, אבל עושים היום כזה ולמחר כהשני, שמאחר זמן מנחה היום, ומקדים זמן ערבית מחר, הואיל ומדרבנן הוא (הרא"ה ומאירי ברכות כו א; מרדכי ברכות פט), ושני אנשים עושים אפילו בשעה אחת כשניהם, זה מתפלל מנחה וזה ערבית (רא"ה ברכות ב א).

במחלוקת של קולא וחומרא כיוצא בדבר נחלקו ראשונים במחלוקת של קולא וחומרא. אמוראים באיסור דרבנן, באופן שלכל אחד מהם יש קולא וחומרא, שיש סוברים שעושים לחומרא בכל צד (תוספות ביצה יד א ד"ה איכא, בשם ר"י); ויש פוסקים לקולא כשניהם (לחם משנה יום טוב ג יב, בתירוץ הראשון, בדעת הרמב"ם).

כשאנו יודע כמי ההלכה בשתי קולות וחומרות הסותרות זו את זו, והלכה כאחד כמותו, ואיך דעתו של השני, מחמיר כדברי שניהם, ואין כאן משום הכסיל בחושך הולך (עירובין ז א, וראש השנה יד ב); וכן כשנפסקה הלכה כאחד מהם, אלא שהוא אינו יודע כדברי מי נפסקה ההלכה, יכול להחמיר כדעת שניהם, ואינו בכלל הכסיל בחושך הולך (כן משמע מתוספות ראש השנה שם ד"ה הכסיל); ויש מהראשונים הסובר שאם אינו יודע כדברי מי ההלכה, אף על פי שמן הדין עליו לעשות כחומרי שניהם, מכל מקום עדיין הוא בכלל הכסיל בחושך הולך, מפני שהיה לו ללמוד ולא למד (ריטב"א עירובין שם)²¹.

• ויש אומרים שאפילו החולק בעצמו שעושה מעשה כסברתו אומרים מעשה רב וסומכים עליו (כן משמע מהרא"ש שם, בשם יש אומרים, ובבא בתרא א יג; כן משמע מהר"ן גיטין כז ב, בשל הלכות גדולות ורבנו חננאל).

מעשה העומד נגד הכלל של יחיד ורבים הלכה כרבים, או נגד סתם משנה ושאר כללי הלכה, יש מהראשונים סוברים שאין אומרים בו מעשה רב (ראה רא"ש פסחים פ"ב סי' טו בד' הרי"ף, ורי"ף שבועות פ"ז; רא"ש שבת פ"ב סי' ז; שו"ת מהר"ם אלשקר סי' לב; שיירי כנה"ג כללי התלמוד כלל לג. וראה בארוכה ביד מלאכי כלל תכג שכן דעת רוב הראשונים); ויש סוברים שמעשה רב עדיף מכללי הלכה אחרים (תוספות ראש השנה לג א ריש ד"ה הא ר"י, וראה רא"ש פסחים שם סי' א בד' הרי"ף שם, ורי"ן ראש השנה שם, וסמ"ג עשין מב, וראה יבין שמועה כלל מז, ויד מלאכי שם, ושדי חמד מערכת מ כלל מח).

מעשה בירושלמי נגד מסקנת הגבלי מעשה האמור בירושלמי אם דוחים מחמתו מסקנת התלמוד בבבלי (ראה ערך הלכה ב), נחלקו ראשונים: יש אומרים שההלכה כמעשה רב בירושלמי (מרדכי עבודה זרה תתנד, בשם מגילת סתרים ושאר גאונים); ויש אומרים שההלכה כמסקנת הגבלי (מרדכי שם, בשם ר"י).

אחר חתימת התלמוד אף אחר חתימת התלמוד כתבו ראשונים שהמעשה הוא מן העמודים הגדולים בהוראה ובהם ראוי להיתלות (רמב"ם שמיטה יו), והרי שהיה דבר שיש בו מחלוקת של תנאים או אמוראים, ולא נפסקה הלכה בפירוש כאחד מהם, אבל כבר פשט המעשה בכל העולם כדברי האחד, ועשה הדיין כדברי האחר, חוזר הדין (ראה ערך טעות חדיינים. רמב"ם סנהדרין ו ב, על פי סנהדרין לג א; טוש"ע ח"מ כה ב), וכן אמרו: כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה היאך הצבור נוהג, ונהוג (ראה ערך מנהג. ירושלמי יבמות ז א)²⁰.

כשלא נפסקה הלכה

כל מקום שאתה מוצא שני תנאים או שני אמוראים חלוקים – ולא נפסקה הלכה כאחד מהם (רשב"א חולין מד א) – הרוצה לעשות כאחד מהם, בקולותיו ובחומרותיו – עושה, ובלבד שלא יעשה כקולות של זה וכקולות של זה, או כחומרות של זה וכחומרות של זה, ואם עשה כקולות שניהם הרי זה רשע, עשה כחומרות שניהם עליו הכתוב אומר: וְהִפְסִיל בַּחֲשֶׁךְ הוֹלֵךְ (קהלת ב יד. עירובין ו ב – ז א).

כשאין הדברים סותרים במה דברים אמורים במקום שיש קולא וחומרא בדברי כל אחד מהחולקים באופן שהם דברים סותרים זה את זה, אבל כשאין הדברים סותרים זה את זה, והם חולקים בשני דברים התלויים בשני טעמים, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאפשר להחמיר במקום זה כאחד מהם, ובמקום השני כחברו (כן משמע מעירובין ז א), ואין כאן לא משום כסיל, כשמחמיר כשניהם, ולא משום רשע, כשמיקל כשניהם (רש"י ראש השנה יד ב ד"ה מקולא), וניתן לפסוק כקולות של שניהם כשאין סותרות זו את זו (שו"ת הרא"ם נו; כנסת הגדולה או"ח כללי הפוסקים סה, ופרי מגדים בפתחה לאו"ח סדר הנהגת השואל ג יא, בשמו).

הלכה על פי הכרעת אליהו הנביא, ראה ערך אליהו. 21. מהאחרונים יש שכתב שבכל מקום שיש ספק הלכה כדברי מי יש לעשות כחומרות שניהם, אפילו כשסותרות זו את זו ולא אמרו כסיל בחושך הולך על העושה כחומרות

עשה, שיראו מעשהו ויקבעו הלכה כן (רבן גמליאל שם). 20. על מנהג שנהגו העם בתורת קביעת הלכה או ביטול הלכה, ראה ערך מנהג; על הלכה מפני בת קול, ראה ערך בת קול; על הלכה על פי חלום, ראה ערך דברי חלומות; על

נמצא שתתבטל התקנה לגמרי וכן להיפך (משנה למלך מגילה א יא).
בדיני טעונות אף בדיני ממונות כשלא נפסקה הלכה אמרו
 שהעושה כזה עושה והעושה כזה עושה (בבא בתרא
 קכד א ושבוועות מח ב), ודוקא כשהדיין סובר כזה או כזה יוכל
 לפסוק כמותו, שאם לא כן חוזר הדין לכל ספק ממון שאין
 מוציאים מיד המוחזק (תוספות בבא בתרא סב ב ד"ה איתמר), ויש
 שאמרו מכיון שלא נאמרה הלכה לא כזה ולא כזה לכן
 "כל-דאליס-גבר" (ראה ערכו: גיטין ס ב).

כשהקולא עוקרת במקום שתיקק תקנת חכמים לגמרי, אם נקל כדברי
 שניהם, מחמירים כדברי שניהם, כגון בתקנת חכמים
 להסב בשתיית הכוסות לבלי פסח (ראה ערך הסבה) שנחלקו שני לשונות
 בגמרא אם בשני כוסות הראשונים צריך הסבה או בשנים האחרונים
 (ראה ערך הנ"ל) ואמרו שלכן צריך להסב בכולם (פסחים קח א), וכתבו
 ראשונים הטעם שאי אפשר להקל כשניהם, כדין ספק דרבנן להקל,
 שאם כן תיעקק תקנת חכמים לגמרי (ר"ן שם), שאם התקנה היתה
 להסב בכוסות האחרונים, והוא לא יסב בהם אלא בראשונים,

הִלְכָּה (ב): כללי ההלכה במחלוקת בין המקורות¹

קביעת ההלכה במחלוקת בין דברי החכמים מתקופת המשנה והתלמוד במקורות שונים

• בבלי וירושלמי;
 • אגדות, מדרשות וזוהר.

הפרקים:

• משנה ותוספתא ומדרשי הלכה;

משנה ותוספתא ומדרשי הלכה

ב ד"ה הא קמ"ל, ותלמוד (בבא בתרא קל ב, בנוסחאות לא מצונות) של
 תנאים (ריטב"א שם), וספרי התנאים כתורת כהנים ומכילתא וספרי,
 שיש מהם הלכה ויש שאינם הלכה. ולפיכך כל ברייתא שאין
 חולקים עליה בתלמוד הלכה כמותה, וכל שכן כשיש לה סיוע מן
 התלמוד, וכל ברייתא שחולקים עליה בתלמוד אין הלכה כמותה
 (סדר תנאים ואמוראים כו).

ואפילו כשיש בגמרא בעיא שלא נפשטה, או מחלוקת של
 אמוראים, ולא הביאו מהתוספתא ראייה לפשוט את הבעיא או
 סיוע לאחד האמוראים החולקים או תיובתא לכשנגדו, אין לסמוך
 על אותה תוספתא (ר"ץ גיאת א ע"ג; ר"ף חולין נה ב; רא"ש יומא
 ח ה, בשם ר"ץ גיאת, וחולין ב ו), שאם התלמוד שלנו שאנו עסוקים
 בו תמיד כמה גירסאות משונות יש בו, כל שכן ברייתות שאין
 אנו עסוקים בהן, ואנו רואים שבכמה מקומות מביאים בתלמוד
 תוספתא ומשנים גירסתה, ומחסר בה או מיתר בה, לפיכך אין
 לסמוך על שום ברייתא אם היא כנגד התלמוד שלנו, אמנם טוב
 להביא סעד מן הברייתות לבאר דבר שהוא נסתם ונעלם בתלמוד,
 אבל לא לסתור דברי התלמוד, כי אילו הובאה בתלמוד שמה היו
 משבשים אותה, או מעמידים אותה כיחיד (אור זרוע א תשנ"ד). וכל
 תוספתא שלא נתפשטה עד אחר סידור התלמוד אינה בת סמכא,
 שמסתמא כיון שרצו חכמי ישראל לעשות חיבור קיים אמת חקרו
 וחזרו לידע כל הספרים שנכתבו על דברי חכמים ובררו אותם
 שהם בני סמכא ועל ידם חיברו התלמוד, ולכן אין לסמוך על
 תוספתא שאין התלמוד מסכים עליה (רא"ש חולין שם).

אכן במקום שיש לפרש הדברים באופן שהתוספתא אינה סותרת
 דברי התלמוד, מפרשים כן (ראה רשב"ם בבא בתרא סג א ד"ה תנו),
 וראשונים הביאו במקומות רבו מלספור הלכות מתוספתות (ראה
 מבוא לתוספת ראשונים ב), ואותה שאמרו אין למדים הלכה
 מהתוספתות (ראה לעיל) הדברים אמורים כשיש על זה סתירה
 מהגמרא (יש סדר למשנה (פיק) ברכות ה ד), וכל מקום שנמצא
 בתוספתא נוסחתה מיושבת ומדוקדקת אין לנו על המשנה פירוש
 מכיון אל האמת יותר ממנה, ומשם נקח ראייה אל הנרצה לנו
 בשלמות (שו"ת הרמ"ע כח).

למוד הלכה אין למדים הלכה מפי משנה (בבא בתרא קל ב, לגירסת
מהמשנה יד רמ"ה שם; ר"ף עירובין מג א, ויבמות מט א; רש"י
 סנהדרין ק ב ד"ה רבא, ספר כריתות יג ב ד"ה ת"ל, ונדה ז ב ד"ה הא קמ"ל),
 והמורים הלכה מתוך משנתם מבלי עולם הם (סוטה כב א), שכיון
 שאין יודעים טעמי המשנה פעמים גורמים שמדמים לה דבר
 שאינו דומה, ועוד שיש משניות הרבה שאמרו שלדעת יחיד הן
 ואין הלכה כמותן, ועוד שאינם יודעים במחלוקת תנאים
 הראשונים הלכה כדברי מי, ומורים הוראות טעות (רש"י שם ד"ה
 שמורין), וכמה משניות יש שאין דבריהן מכוונים ותירצו בגמרא
 "חסורי מחסרא" או "הכא במאי עסקינן" וכיוצא, ולכן אין
 הוראה נכונה בדבר משנה (רש"י חגיגה י א ד"ה מהתלמוד).

כשקבעו ואפילו במקום שנאמר במשנה: הלכה כפלוגי, או
הלכה במשנה הלכה כדבריו, אין לסמוך על פסק המשנה לעשות
 כן מעשה, אם לא שפוסקים כך בתלמוד, שהראשונים לא דקדקו
 איש בדברי חברו, וכל אחד מה ששמע מרבו מלמד לתלמידו
 שמועה כמו שהיא, והיא היתה נקראת משנה וברייתא, והיה נותן
 לבו לתת טעם לשמועתו, זה נותן טעם לדבריו וזה נותן בה טעם
 אחר, ואותה סברא היתה נקראת תלמוד בימי התנאים, ומשנה
 ששנוי בה פסק הלכה מסברת תלמוד שלהם נשנית, ואין למדים
 ממנה (רש"י נדה ז ב ד"ה הא קמ"ל).

אכן יש שכתבו שאין הדברים אמורים אלא כשההלכה שנאמרה
 במשנה היא נגד רבים, או נגד אחד מכללי ההלכה, אבל במקום
 שאינה סותרת כללים המסורים בידינו למה יגרע כשנפסק במשנה
 הלכה כפלוגי (כן מצדד בשו"ת הרשב"א א שלה; יש סדר למשנה (פיק)
 ברכות ה ד).

ומכל מקום הכל מודים שכששנו במשנה "לא זזו משם עד
 שקבעו הלכה כמותו", אין לך פסק גדול מזה (נמוקי יוסף וריטב"א
 ב"ב קל ב)².

למוד הלכה מתוספתות אין למדים הלכה מן התוספתות (ירושלמי
וברייתות ומדרשי הלכה פאה ב ד, וחגיגה א ח), וברייתות (רש"י נדה ז

נדה לו א ד"ה הלכתא, ותוספות הרא"ש ורשב"א שם).
הלכה (ב). 1. ט, הלכה: טורים רמז-רנה. 2. על סתמי משניות, ראה ערך
 הלכה כסתם משנה.

שניהם אלא על פוסקי הלכות שפוסקים בתורת הכרעה מדעתם להלכה, ולא
 כעושה משום ספק (דברי נחמיה שם), וכן מצינו לראשונים שאם יש לנו ספק
 ועושים כחומרות שניהם אין בו משום כסיל בחושך הולך (כן משמע מתוספות

בבלי וירושלמי

בתלמוד בבלי, או שאינו אלא באור ופירוש, סומכים עליו (רב האי גאון שם; שו"ת ר"י מייגש שם), שאינו גרוע מפירושי הראשונים (המכריע מב⁵), וכל דבר הנזכר בתלמוד בבלי וסובל שני פירושים ויתברר האחד על פי הירושלמי, ממנו לא תזוע (שו"ת הרמ"ע נט). ובכל מקום שאנו יכולים לפרש באופן שאין הירושלמי חולק על הבבלי עדיף, אף על פי שהפירוש יהיה דחוק קצת (כסף משנה גרושין יג יח), וכל טעמי שאפשר לעשות שלא תהיה מחלוקת בין הירושלמי לבבלי – עושים (כסף משנה נדרים ט ח), ואפילו שאנו רואים שחולקים, והלכה בבבלי, מכל מקום במה שאנו יכולים להשוותם יש להשוות (תוספות יומא פז ב ד"ה והאמר).

כשהבבלי מסתפק בעיא שלא נפשטה בתלמוד בבלי, ונפשטה **והירושלמי פושט** בירושלמי, מניחים ספק שבבבלי ונוקטים כפשיטות הירושלמי (ר"ן קדושין לג ב; כסף משנה תרומות ה טו; ש"ך יו"ד קמה סק"א, בדעת הרמב"ם).

כשהירושלמי דבר שנסתפקו בו בירושלמי, ולא נשאלה השאלה **מסתפק** בתלמוד בבלי, כתבו ראשונים סומכים על הבבלי, שמן הסתם היה הדבר פשוט לו (רשב"א גיטין כא ב ויבמות פה א; ריטב"א ונמוקי יוסף יבמות שם; מגיד משנה יבום ב יז)⁶.

מחלוקת בבבלי מחלוקת בבבלי ולא נפסקה הלכה כאחד **שנפסק בירושלמי** מהחולקים, ובירושלמי מפורש הלכה כפלוגי, נחלקו ראשונים אם הלכה כירושלמי (רא"ש כתובות ו יז; נמוקי יוסף שם סט א; ריטב"א שם, בשם הרא"ש; מגיד משנה שבת יח ב), ואפילו שהוא נגד כללי ההלכה (ראה מגיד משנה שם); או שאין סומכים על הירושלמי בזה (כן משמע מהרי"ף שם, והרמב"ן אישות כ ט; ריטב"א שם, בשם הגאונים).

מעשה בירושלמי מעשה רב (ראה ערך הלכה א) האמור בירושלמי אם **נגד מסקנת הבבלי** דוחים מחמתו מסקנת התלמוד בבבלי, נחלקו ראשונים: יש אומרים שההלכה כמעשה רב בירושלמי (מרדכי עבודה זרה תתנד, בשם מגילת סתרים ושאר גאונים); ויש אומרים שההלכה כמסקנת הבבלי (מרדכי שם, בשם ר"י).

כשהתוספתא הירושלמי ותוספתא שנחלקו – הירושלמי **והירושלמי נחלקו** עיקר (תוספות בבא בתרא קמט ב ד"ה שיר; רא"ש יבמות ו יא; קרבן נתנאל פסחים א טו, בדעת הרי"ף; כסף משנה מעשר שני א י, בדעת הרמב"ם), שאפשר שהתוספתא אינה בת סמכא, ולא נשנית בבית מדרשו של רבי חייא ורבי אושעיא (כסף משנה שם)⁷.

אגדות, מדרשות וזוהר

למוד הלכה דברי אגדה אינם כדברי שמועה ודבר הלכה, אלא **מאגדה** כל אחד דורש מה שעלה על לבו כדבר האפשר, ואומדנא הם, לפיכך אין סומכים עליהם (רב האי גאון ורב שריא גאון באוצר הגאונים חגיגה סז-סט). וכלל הוא שאין סומכים על אגדה (אוצר הגאונים שם סט), ואין למדים מן האגדות (ירושלמי פאה ב ד), ואין לך לתלמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת (מבוא התלמוד),

על הירושלמי רק במקום שהבבלי מסופק בדבר, ולירושלמי הוא פשוט (ראה להלן. הש"ך שם, בדעת הרמב"ם).⁵ אכן יש מהראשונים שכתב שמסדרי התלמוד הבבלי הביאו אותן סברות מהירושלמי שהן כהלכה, ומה שראו שהוא שלא כהלכה הניחו אותו בתלמוד ירושלמי (שיטה מקובצת בבא מציעא יב ב, בשם רבנו יהונתן, על פי הרי"ף עירובין שם).⁶ ויש מהאחרונים שחולק וסובר כיוון שלא נתפרש בבבלי להיפך, תופסים כהבעיא שבירושלמי, ומה בכך שלא הובאה הבעיא בבבלי (פרי חדש אח"ע קכד ד).⁷ ויש שכתב שכשהירושלמי מחמיר והתוספתא מקילה, יש להחמיר בירושלמי, ובשעת

פסק הלכה אין למדים הלכה אלא מהתלמוד (ירושלמי פאה ב **בתלמוד הבבלי** ד), דהיינו מדברי האמוראים (רשב"ם בבא בתרא קל ב ד"ה עד שיאמר). ואף על פי שהתנאים היו יותר גדולים מהאמוראים, פסקי הלכה אנו למדים מהאמוראים, כיון שידעו סברת הראשונים והכריעו ביניהם ועמדו על עיקרם של דברים (רא"ש סנהדרין ד ה), והאמוראים דקדקו בטעמי התנאים והעמידו הלכה על בוריה (רש"י נדה ז ב ד"ה הא קמ"ל), ורבינא ורב אשי הם סוף הוראה (בבא מציעא פו א), ועל ההלכות הפסוקות בדברי האמוראים שסודרו על ידם אנו סומכים (רשב"ם בבא בתרא שם), שלא נכתב התלמוד אלא לאחר עיון ודקדוק בכמה דורות ולאחר כמה מהדורות, וכאילו אמרו לנו הלכה למעשה הוא, שהרי לעשות בו מעשה כתבוהו (ר"י מייגש בבא בתרא שם).

הלכה על פי סוגית התלמוד הבבלי ואפילו כשלא כתוב מפורש בגמרא בתורת פסק הלכה, אלא שיש להוכיח מסוגיית השמעתתא כן, הרי זו הלכה שסומכים עליה, אם הוא תלמיד חכם שהגיע להוראה ונראה לו לפי סוגיית הגמרא שכן הלכה (יד רמ"ה בבא בתרא שם), ואחרי חתימת התלמוד אין רשות לאדם לחדש דבר מעתה, ואין רשות לגרוע ולהוסיף (הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה), וכל שכן לחלוק על התלמוד (כן משמע מהרמ"א חו"מ כה א). וכל הדברים שבתלמוד בבלי חייבים כל ישראל ללכת בהם, הואיל וכל אותם הדברים שבתלמוד הסכימו עליהם כל ישראל, ואותם החכמים שלימדו שהמשפט כך הוא הם כל חכמי ישראל או רובם, והם ששמעו הקבלה בעיקרי התורה כולה דור אחר דור עד משה רבינו עליו השלום (הקדמת הרמב"ם ליד החזקה)³.

כשנחלקו שני התלמודים בכל מקום שנחלקו התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי, הולכים אחר התלמוד הבבלי (רב האי גאון בתשובות הגאונים (אסף, תרפ"ט) עמ' 125; רי"ף עירובין קד ב; שו"ת ר"י מייגש פא)⁴, ומספר טעמים לדבר:

- מפני ששנים רבות נפסקה הוראה מארץ ישראל בשמד, ובבבלי הוא שנתבררה המסקנה (רב האי גאון שם).
- מפני שחתימת התלמוד הבבלי היתה מאוחרת יותר, וחזומיה היו בקיאים בתלמוד הירושלמי יותר מאתנו, ואם לא שהיה ברור להם שאין הדברים להלכה, לא היו חלוקים עליהם (רי"ף שם).
- מפני שהתלמוד הבבלי הוא יותר ארוך ומבואר (הקדמת החינוך).
- שמפני שלא היו עוסקים בירושלמי כל כך נמצאו בו שיבושים (אור זרוע א תשנד).
- או שכלל בידינו שבכל מקום שחולקים חכמי בבל וחכמי ארץ ישראל הולכים אחר חכמי בבל (רש"י חולין נ א ד"ה כי פליגי; שו"ת הרא"ש ד י).

דין מחורש בירושלמי אבל כל מה שנמצא בירושלמי ואין חולק עליו

3. ויש שהוסיף שבשעת חתימת התלמוד קיימו וקיבלו עליהם שדורות האחרונים לא יחלקו עליהם, ולכן לא ניתנה רשות לשום אדם לחלוק עליה (כסף משנה ממרים ב א). 4. ויש מהראשונים שבאחד המקומות כתב כן (שו"ת הרמב"ם (פרידברג) רצט); אכן ראשונים ואחרונים העירו שדרכו של הרמב"ם לסמוך על הירושלמי, גם במקום שנחלק על הבבלי (ראב"ד קריאת שמע ג ו, ומהרי"ק ק, ושו"ך יו"ד קמה סק"א, ובאור הגר"א או"ח תקמו סק"ה, בדעת הרמב"ם), וביארו דהיינו במקום שהסוגיא בירושלמי פשוטה יותר (מהרי"ק שם וביאור הגר"א שם, בדעת הרמב"ם), ויש שיאיר גם בזה שסמך

ופסחים מ ב ד"ה אבל; רא"ש מועד קטן ג פ; אבקת רוכל כח). ודוקא בדברים שאין תלוי בהם איסור והיתר, אלא כגון קריאות התורה והפטרות וכיוצא (אבקת רוכל שם). ומנהג הבנוי על פי הפסיקתא או הספרים החיצוניים, ונתיסד על פי ותיקין, אומרים מנהג עוקר הלכה (ראה ערך מנהג), שודאי כך קיבלו אבותינו איש מפי איש (מגן אברהם תרצ ס"ק כב).

כשהאגדה חלוקה על התוספתא והירושלמי
במקום שהאגדות והמדרשות אינם מכחישים תלמוד שלנו - או תלמוד ירושלמי (ראה יעיר אוזן שם) - אלא מוסיפים עליהם, למדים מהם וסומכים עליהם (סי' הישר לרבנו תם תריט, וראה תוספות ברכות מח א ד"ה ולית הלכתא; כללי גמרא לבעל כנסת הגדולה ע; פרי חדש או"ח קכח; שו"ת שבות יעקב ב קעח), והרבה מנהגים שלנו על פיהם (סי' הישר שם, וראה תוספות ע"ז לג ב ד"ה כסי, ורא"ש גיטין סופ"ד שהביאו ראייה מדברי אגדה. וראה בארוכה בדרכי הוראה [חיות] ובמאמרו אגרת בקורת); ויש מהאחרונים שכתבו לחלק בין אגדות שבתלמוד שלמדים מהן, לאגדות שבמדרשות (עקרי הד"ט יו"ד סו; שו"ת באר יעקב אבן העזר קמט. וראה דרכי הוראה שם); ויש שכתבו שרק מאגדות שנאמרו ברבים אין למדים, שלא נאמרו לשם הלכה אלא לזרז העם (דרכי הוראה שם ובאגרת בקורת); ויש מי שכתב שאין למדים כלל מאגדות, אפילו במקום שאינן סותרות את דברי התלמוד (שו"ת נודע ביהודה תנינא יו"ד קסא; חות יאיר יד, וראה באר היטב אה"ע קמט סי"ק ו פת"ש שם ס"ק ה) ⁸.

ואין מביאים ראייה מאגדה (רס"ג ורב האי גאון במלואים לאוצר הגאונים שם עמ' 65), ואין מקשים באגדה (רס"ג ורב האי גאון שם; תשובות גאונים הרכבי שג; פתיחה למורה נבוכים).

כשהאגדה חלוקה על התוספתא והירושלמי
וכן אין למדים הלכה ממדרשי אגדה במקום שחולקים על הירושלמי (יעיר אוזן א נד), או על התוספתא (נודע ביהודה תנינא יו"ד קסא).

כשהאגדה אינה חלוקה על התלמודים
במקום שהאגדות והמדרשות אינם מכחישים תלמוד שלנו - או תלמוד ירושלמי (ראה יעיר אוזן שם) - אלא מוסיפים עליהם, למדים מהם וסומכים עליהם (סי' הישר לרבנו תם תריט, וראה תוספות ברכות מח א ד"ה ולית הלכתא; כללי גמרא לבעל כנסת הגדולה ע; פרי חדש או"ח קכח; שו"ת שבות יעקב ב קעח), והרבה מנהגים שלנו על פיהם (סי' הישר שם, וראה תוספות ע"ז לג ב ד"ה כסי, ורא"ש גיטין סופ"ד שהביאו ראייה מדברי אגדה. וראה בארוכה בדרכי הוראה [חיות] ובמאמרו אגרת בקורת); ויש מהאחרונים שכתבו לחלק בין אגדות שבתלמוד שלמדים מהן, לאגדות שבמדרשות (עקרי הד"ט יו"ד סו; שו"ת באר יעקב אבן העזר קמט. וראה דרכי הוראה שם); ויש שכתבו שרק מאגדות שנאמרו ברבים אין למדים, שלא נאמרו לשם הלכה אלא לזרז העם (דרכי הוראה שם ובאגרת בקורת); ויש מי שכתב שאין למדים כלל מאגדות, אפילו במקום שאינן סותרות את דברי התלמוד (שו"ת נודע ביהודה תנינא יו"ד קסא; חות יאיר יד, וראה באר היטב אה"ע קמט סי"ק ו פת"ש שם ס"ק ה) ⁸.

למוד מנהג למדים מאגדה מנהג שנהגו ישראל (נודע ביהודה שם, על פי תוספות עבודה זרה לג ב ד"ה כסי).

מסכת סופרים
אין סומכים על מסכת סופרים במקום שחולקת על תלמוד שלנו (שבלי הלקט יג; שו"ת הרשב"א א ז; מאירי מגילה כא א), ואף תלמוד ירושלמי הוא עיקר כנגד מסכת סופרים, שמסכת סופרים לא נתחברה אלא בדורות האחרונים, ולא הובאו דבריה בתלמוד (רא"ש ספר תורה יג), אבל דבר שנחלק בו אמוראים בתלמוד, ובמסכת סופרים נשנית סתם בלא מחלוקת, סומכים על מסכת סופרים (באור הגר"א או"ח תכב סק"ג), וכן סומכים על מסכת זו בכל מקום שלא נמצא בתלמוד שחולקים עליה (ספר הישר שם).

למוד מנהג ממסכת סופרים
והרבה מנהגים בידינו על פי מסכת סופרים (ספר הישר שם), ויש דברים - מנהגים - שאנו מניחים דברי התלמוד שלנו ועושים כספרים חיצוניים, כמו מסכת סופרים, או מסכת שמחות, או הפסיקתא (תוספות ברכות יח א ד"ה למחר,

• מפני שדברי התלמוד נאמרו להלכה ולמעשה ונמסרו הדברים דור אחר דור עד רב אשי ורבינא, מה שאין כן בדברי קבלה (פירוש ספר יצירה שם).

• שאם לא כן נתת תורת כל אחד ואחד בידו לילך אחר הבנתו בספר הזוהר ודבריו סתומים וחתומים (חכם צבי לו).

• שהאמור בזוהר הוא מדברי רבי שמעון בן יוחאי, שהחיבור הקדוש הזה מיוחס אחריו, והעולה משיטת התלמוד הוא על פי דעת חבריו החלוקים עליו, והלכה כרבים (שאלת יעבץ א מז), ועוד שברוב הפעמים בתלמוד אין הלכה כרבי שמעון בן יוחאי (שו"ת מהרש"ל שם).

ומכל מקום אם בעלי הקבלה מחמירים, כתבו הפוסקים שיש להחמיר כדבריהם (מגן אברהם שם; שלחן ערוך הרב שם), אבל אין אנו יכולים לכופף את הציבור להחמיר (שלחן ערוך הרב שם). ואם נהגו להחמיר כמותם, הרי זה כמנהג על פי ספרים חיצוניים שעוקר הלכה (ראה לעיל. חתם סופר או"ח לו).

כשהאגדה אינה חלוקה על התלמוד והירושלמי
ובכל מקום שאין הזוהר והקבלה חולקים על התלמוד והפוסקים, סומכים עליהם (פירוש ספר יצירה שם; חכם צבי שם), אלא שאין אנו יכולים לכופף לנהוג כן (מגן אברהם שם; שלחן ערוך הרב שם).

וכן במקום שיש מחלוקת בין הפוסקים, הקבלה תכריע (חכם צבי שם), וכל מה שיש להשוות הדעות ולפרש התלמוד באופן שאין הזוהר והקבלה חולקים עליו - מפרשים כן (שאלת יעבץ שם).

הַלְכָה (ג): כללי ההלכה במחלוקת התנאים

קביעת ההלכה במחלוקת בין התנאים השונים

- כרבי יוסי מחברו;
- כרבי מחברו;
- כל מקום ששנה רבן שמעון בן גמליאל;
- כרבי מאיר בגזרותיו;
- בשאר תנאים.

הפרקים:

- הכללים שנאמרו בתלמוד;
- בית שמאי ובית הלל;
- משנת רבי אליעזר בן יעקב;
- כרבי עקיבא מחברו;

מהם כללים שנאמרו בברייתות על ידי תנאים, ומהם שנאמרו בתלמוד על ידי אמוראים.

הכללים שנאמרו בתלמוד

כמה כללים אמרו איך לפסוק הלכה במקום מחלוקת של תנאים,

מדברי אגדה, ויש מי שדחה דבריו (נר מערבי גליון א עמ' שפג-שפד).
הלכה (ג). 1. ט, הלכה: טורים רעח-רצז.

הדחק להתיר כתוספתא (טור או"ח תנח, בשם הראב"ה). 8. ויש מהאחרונים (דרכי הוראה [חיות] ב) שהביא ראיות רבות מהראשונים להלכות הנלמדות

הכללים שנאמרו בברייתות הם:

• הלכה כבית הלל (ראה להלן. עירובין ו ב).

• משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי (ראה להלן. גיטין סז א).

הכללים שנאמרו בתלמוד הם כאלה שנאמרו במקום אחד, ונחלקו בהם אמוראים כיצד נאמרו, וכאלה שנאמרו במקומות שונים.

הכללים שנאמרו במקום אחד הם:

• הלכה כרבי עקיבא מחברו (ראה להלן).

• הלכה כרבי יוסי מחברו (ראה להלן).

• הלכה כרבי מחברו (ראה להלן. עירובין מו ב).

• רבי מאיר ורבי יהודה הלכה כרבי יהודה.

• רבי יהודה ורבי יוסי הלכה כרבי יוסי (ראה להלן).

• רבי מאיר ורבי יוסי הלכה כרבי יוסי (ראה להלן).

• רבי יהודה ורבי שמעון הלכה כרבי יהודה (ראה להלן).

• ורבי יוסי ורבי שמעון הלכה כרבי יוסי (ראה להלן).

כללים נפרדים בהלכה אמרו במקומות שונים בגמרא ביחס לשאר תנאים: כל מקום ששנה רבן שמעון בן גמליאל הלכה כמותו (ראה להלן. גיטין לח א ו); הלכה כרבי מאיר בגזירותיו (ראה להלן. עירובין מז א), ועוד (ראה להלן: בשאר תנאים).

גזר הכללים בגדר ההלכה של כללים אלה שאמרו בגמרא נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שנאמרו בלשון הלכה (רבי אסי בעירובין מו ב) ממש לסמוך על זה ולהורות הלכה למעשה (רש"י שם ד"ה ר' אסי), ואפילו להקל (תוספות ר"ד שם).

• יש אומרים שלא נאמרו אותם הכללים בלשון הלכה, אלא מטין נאמרו (רבי חייא בר אבא בגמ' שם), שמטים ההוראה כן, שאדם יחיד שבא לשאול מורים לו כן, אבל אין דורשים כן ברבים (רש"י שם ד"ה מטין).

• ויש אומרים נראים נאמר (רבי יוסי ורבי חנינא בגמ' שם), שאין מורים לעשות כן, אבל אם עשה כן אין מחזירים אותו (רש"י שם ד"ה נראים).

ויש מהראשונים מפרשים שהלכה היינו שאם עשה מעשה כשני, נגד הכלל, מחזירים אותו; ומטין פירושו שאם בא לעשות מעשה כשני, נגד הכלל, מוחים בידו, אבל אם עשה אין מחזירים אותו; ונראים פירושו שאם בא לעשות כשני אין מוחים בידו, אבל אם עשה ככלל שאין מחזירים אותו לא היו צריכים לומר נראים, שאפילו אם לא נאמר כלל הלכה לא כזה ולא כזה אם עשה כאחד מהם אין מחזירים אותו (תוספות שם ד"ה רבי; רש"י א שם).

כשיצא מהתלמוד במקום שנאמר מפורש בתלמוד הלכה כפלוגי, **כניגוד לכלל** נגד הכללים, אין סומכים על הכללים (עירובין שם; שו"ת הרשב"א א תלא ותרח), וכן בכל מקום שדברי התלמוד מוכיחים להיפך מהכללים (שו"ת הר"ן מט; ב"ח חו"מ כה א).

החולק על יש מהאמוראים החולקים על הכללים שנאמרו במקום הכלל אחד ואינו סובר אותם (רב משרשיא שם מו ב; רב שם מז א-ב), ולדעתו במקום שמסתבר כפלוגי – הלכה כמותו, ובמקום אחר שמסתבר כחברו – הלכה כמותו (רש"י שם מו ב ד"ה להני כלל), ואין הלכה כמותו (רבנו חננאל שם; ר"ף שם; רא"ש שם ד ט).

וכשפוסק הלכה בתלמוד נגד הכללים הללו, נחלקו ראשונים אם

סומכים על זה, שיתכן שגם אלו הסוברים הכללים מודים שהלכה זו יוצאת מן הכלל (רשב"א וריטב"א עירובין שם ב); או שאין סומכים עליו כלל, מאחר שהוא חולק על הכללים (ר"ן שבת לו ב).

צורת קביעת ההלכה בתלמוד בדבר שנחלקו בו תנאים אין אמוראים קובעים הלכה בגוף הדין, אלא אומרים הלכה כפלוגי, וכשמאריכים לומר הלכה בגוף הדבר שואלים בגמרא למה לא אמר הלכה כפלוגי בלבד, אלא אם כן יש מי שמהפך את שמות התנאים שאז לא די אם יאמרו סתם הלכה כפלוגי (מגילה לא ב - לב א, וגיטין כח א).

כשתלי כחלוקת אחרת אין סומכים על הכללים במקום שהדבר תלוי במחלוקת אחרת, שמצד אותה המחלוקת ראוי לפסוק כדברי האחר (מאירי עירובין שם).

דברים שאינם נוהגים באינם נוהגים בזמן הזה כקדשים נוהגים בזמן הזה בדברים שאינם נוהגים בזמן הזה כקדשים נוהגים בזמן הזה וטהרות, נחלקו בהם:

• יש אומרים שלא נאמרו בהם הכללים של פלוני ופלוגי הלכה כפלוגי (מהרי"ק קסה; תשב"ץ ג לא), שלא אמרו לסמוך על הכללים אלא בדרך הרוב, שראו חכמים שפלוגי חריף יותר, או מקובל מרביותו יותר מחברו, אבל לא שירדו לסוף כל מחלוקת ומחלוקת בפרטות לומר שיהיה הפסק כפלוגי, והיה כח ביד חכמי התלמוד לקבוע הלכות כמו שנראה בעיניהם, ולא קבעו אלא במה שהוצרכו לקבוע, היינו הדינים שהיו נוהגים בימיהם, אבל על הלכות שלא נהגו אז לא דיברו בהם ולא קבעו הלכה (מהרי"ק שם).

• ויש אומרים שאף בדינים שאינם נוהגים בזמן הזה הולכים אחר אותם הכללים (רש"י מנחות נב א ד"ה הי מינייהו, ותוספות זבחים ו א ד"ה אחד, לפי יד מלאכי כלל רלד; יד מלאכי שם, ויעיר אוזן ה יג, והון עשיר נגעים א ד, ומגן אברהם ריח סק"ג, בדעת הרמב"ם).

ומכל מקום הכלל של הלכה-כסתם-משנה (ראה ערך) לדברי הכל נאמר אף בקדשים וטהרות (מלא הרועים שונה הלכות כ), וכן הכלל של יחיד ורבים הלכה כרבים, שאין זה מקביעת כללי הלכה של התלמוד אלא מדין תורה של אחרי רבים להטות (תשב"ץ שם).

בית שמאי ובית הלל

הלכה כבית הלל לעולם הלכה כבית הלל (תוספתא עדויות (צוקרמאנדל) ב ג; עירובין ו ב; ירושלמי ברכות א ד) לאחר שיצתה בת-קול (ראה ערכו) – ביבנה (ירושלמי שם) – ואמרה כן (בבלי שם; ירושלמי שם). ששלש שנים ומחצה נחלקו בית שמאי ובית הלל, הללו אומרים הלכה כמותנו, והללו אומרים הלכה כמותנו (עירובין יג ב), יצתה בת קול ואמרה אלו ואלו דברי אלהים חיים הם, והלכה כבית הלל (גמ' שם; ירושלמי שם).

ומפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותם, מפני שנוחים ועלובים היו – אף על פי שבית שמאי היו מחודדים יותר (תוספות שם ו ב ד"ה כאן, על פי יבמות יד א) – ושונים דבריהם ודברי בית שמאי (גמ' שם יג ב), שכשהיו בית שמאי מביאים ראיה לדבריהם מן התורה, ובית הלל מביאים ראיה ממקרא אחר, היו בית הלל דורשים את המקרא של בית שמאי למה בא, ולא היה קל בעיניהם (רש"י שם ד"ה ושונן, על פי ברכות י ב), ולא עוד אלא שמקדימים דברי בית שמאי לדבריהם (גמ' שם, על פי משנה סוכה כח א), ומשום כך זכו לכוון תמיד דבריהם להלכה (הליכות עולם שער ה).

שמאי, שלשה מהם במשנה ושלשה בברייתא (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), קריאת שמע וברכותיה; תוספות סוכה ג א ד"ה דאמר, ורא"ש שם א א, בשמו; מבוא התלמוד; ספר כריתות, ימות עולם ג א): **בנטילת ידים** (ראה ברכות נב ב), **בברכת המזון** (ראה שם נג ב), **בסוכה** (ראה סוכה ג א), **בחוטאי ציצית** (ראה מנחות מא ב), **בגדיל הציצית** (ראה שם), **ובסדין בציצית** (ראה שם מ ב); ויש מהראשונים שנראה מדבריהם שלעולם הלכה כבית הלל, חוץ ממקום שנפסק בתלמוד מפורש כבית שמאי (רי"ף ורובנו יונה ברכות נא ב; סדר תנאים ואמוראים יב).

• במקום שאמרו חזרו בית הלל להורות כבית שמאי, הלכה כבית שמאי (סדר תנאים ואמוראים שם; ספר כריתות שם).

• אם מצינו כמה תנאים שסוברים כבית שמאי, הלכה כמותם (תוספות כתובות נג א ד"ה שאין).

משנת רבי אליעזר בן יעקב

משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי (שמעון בן עזאי ביבמות מט ב; אבא שאול בגיטין סז א).

• קב – ששונה בדרך קצרה (אגרת רב שרירא (מצגר), כיצד נכתבה המשנה); או שדבריו במשנה מועטים (רש"י שם ד"ה משנת), שלא לימד הרבה כשאר חבריו (רש"י גיטין שם ד"ה קב).

• ונקי – שמה שאמר נקי הוא וברור מכל ספק, שהיא כסולת נקיה (רבנו חננאל עירובין שם; ערוך, קב).

נגזר הרבים הלכה כמותו בכל מקום (רש"י יבמות שם ד"ה ונקי), ואפילו יחיד אצל רבים (רשב"א וריטב"א עירובין פח ב, בשם הגאונים, והסכימו עמם; יד מלאכי תיד, תיז); ויש הסוברים שכלל זה נדחה מפני הכלל שיחיד ורבים הלכה כרבים (רשב"א שם, בשם יש מי שאומר, על פי גמ' שם סב ב; ריטב"א שם פח ב, בשם יש למדין).

בכרייתא כלל זה נחלקו בו ראשונים אם נאמר רק במשנה, ולא בברייתא (תוספות גיטין נב ב ד"ה הלכה, בשם רבנו תם; אור זרוע א קח, בדעת רש"י; רשב"א ומאירי חולין סד ב, בשם הרי"ף; תורת הבית הארוך ב ד; הגהות אש"ר בבא קמא ד ח, בשם מהר"ח, שכתב בשם הלכות גדולות); או שנאמר אף בברייתא (רש"י קדושין סב ב ד"ה כמאן; כן משמע מרש"י יבמות מט ב ד"ה משנת, לגירסתנו, וד"ה קב; רשב"א בבא בתרא קלח א ד"ה יורשין; רא"ש ביצה א ז)³.

מקומות שאין מוכרח ויש מקומות שבהם הכל מודים שאין שהלכה כמותו מוכרח שההלכה כרבי אליעזר בן יעקב:

• כשרבי אליעזר בן יעקב אומר הלכה לא בשם עצמו, אלא בשם אחר, אפשר שהוא עצמו אינו סובר כן, ואין הלכה כמותו (תוספות יום טוב כלאים ד ח).

• כשלא מסתבר טעמו של רבי אליעזר בן יעקב, יתכן שאין הלכה כמותו (תוספות בכורות כג ב ד"ה משנת; פירוש הרא"ש לנדרים כג ב ד"ה הלכתא).

מקומות שאין הלכה כמותו ובמספר מקומות הכל מודים שאין הלכה כמותו: • כשאמוראים חולקים במחלוקת של רבי אליעזר בן יעקב, וכללי ההלכה במחלוקת אמוראים סותרים לכלל של

כתורת ודאי בית שמאי במקום בית הלל אינה משנה (ברכות לו ב), שאינו בגדר ספק כלל אלא ודאי (רש"י שם ד"ה אינה משנה), ודברי בית שמאי בטלים לגמרי כאילו לא נזכרו, ואינו דומה לשאר מחלוקת חכמים שהוכרעה על פי הרוב, מפני שבית הלל הם רוב בצירוף הסכמת הבת קול (חוות יאיר צד)², ואפילו במקום שהמשנה לא נכנסת להלכות שיש בהן מחלוקת, סותמת כבית הלל (ביצה יא ב).

מי שעשה מי שעשה כדברי בית שמאי, במקום שאף לבית הלל כבית שמאי מותר לעשות כדברי בית שמאי, כגון בקריאת שמע שלבית שמאי צריכים לקרוא בערב בהטייה דוקא, ובבוקר בעמידה דוקא, ולבית הלל לעולם קורא כדרכו, בין יושב ובין עומד (תוספות רא"ש ורשב"א ברכות יא א), נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאם עשה כדברי בית שמאי – עשה (תני רב יחזקאל בגמ' שם).

• ויש אומרים שאם עשה כדברי בית שמאי לא עשה ולא כלום (רב יוסף בגמ' שם), אף על פי שבית שמאי מחמירים (תוספות ורשב"א ותוספות הרא"ש שם), וכל העובר על דברי בית הלל חייב מיתה (רב נחמן בר יצחק בגמ' שם), וכן הלכה, והמחמיר לעשות כבית שמאי נקרא עבריין (טוש"ע או"ח סג ב).

ובדיעבד, שעשה כבית שמאי, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שלא יצא ידי חובת עיקר המצוה (תוספות הרא"ש שם; מאירי שם, בשם יש שאומר), משום גזרה (מאירי שם), לפי שיש לחשוש שלפעמים לא יוכלו להחמיר – להטות בערב בקריאת שמע – וימנע מלקרות (תוספות הרא"ש שם), או שלא יראו התלמידים ויקבעו הלכה לדורות (מאירי שם, על פי ברייתא בגמ' שם רבי ישמעאל).

• ויש אומרים שיצא ידי חובה (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ב, מסתימת הפוסקים; משנה ברורה שם סק"ה, בשמו).

וכל זה במקום שלבית הלל אין שום יתרון וחומרא כשעושים כבית שמאי, אבל אם גם לבית הלל יש יתרון וחשיבות לעשות כבית שמאי אלא שאינם מצריכים לעשות כן, הכל מודים שיכול אדם להחמיר כבית שמאי (תוספות יום טוב שבת א ט, על פי ברכות נג ב; מגן אברהם סג סק"ג).

סתם משנה ואפילו שיש סתם משנה כבית שמאי – וכלל בדיניו: הלכה כסתם-משנה (ראה ערכו) – בכל זאת הלכה כבית הלל (רא"ש עירובין ג ב).

דברים שבהם הלכה כבית שמאי אכן, יש דברים שנקבעה הלכה בהם כבית שמאי:

• בשמנה-עשר-דבר (ראה ערכו) נמנו ורכו בית שמאי על בית הלל בעלית חנניה בן חזקיה בן גוריון, וקבעו הלכה כמותם (משנה שבת יג ב), שתלמידי בית שמאי עמדו להן מלמטה והיו הורגים בתלמידי בית הלל, וששה מהן עלו לעלייה (ירושלמי שבת א ד), ופסקו כבית שמאי מדין של אחרי רבים להטות (ראה ערך הלכה א. פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• יש מן הגאונים והראשונים שאמרו שבששה דברים הלכה כבית

הוכיחו שברוב המקומות אי אפשר לפרש כן (חוות יאיר שם). 3. ויש שהוכיח כן משמעון בן עזאי שמצא במגילת סתרים משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי (יבמות מט ב), והוא היה הרבה זמן קודם שסידר רבי את המשניות (חכם צבי י).

2. ויש מהראשונים שפירשו בענין אחר, שאם תמצא במשנה בית שמאי לקולא ובית הלל לחומרא, מלבד המקומות המונים במסכת עדיות (ד א-ב), תדע שהמשנה מוטעת (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא יבמות ג א); והאחרונים

ערך הלכה כסתם משנה), ואין הלכה כרבי עקיבא (תוספות ביצה כא ב ד"ה לכס), אבל כשהתלמוד מפרש שמשנה זו היא לדעת יחיד, הלכה כרבי עקיבא (ר"ן נדרים נד ב ד"ה ולענין הלכה).

נגד רבו כשרבי עקיבא נחלק עם רבו, נחלקו אמוראים אם ההלכה כרבי עקיבא (ריש לקיש בכתובות פד ב, ללשון הראשונה בגמ';) או כרבו (ריש לקיש שם, ללשון השניה בגמ'; רבי יוחנן שם, לשתי הלשונות בגמ'), וכן הלכה (כן משמע מכסף משנה תפלה א א, ושם שגגות ו א-ב).

נגד רבי ונחלקו אמוראים וראשונים אם רבי טרפון היה רבו של **טרפון** רבי עקיבא, והלכה כרבי טרפון (רבי יוחנן שם, ללשון השניה בגמ'; תוספות עבודה זרה מה א ד"ה אמר; ספר כריתות ימות עולם א ב; כסף משנה עדות ה ח); או שהיה חברו, והלכה כרבי עקיבא (ריש לקיש שם, ללשון השניה בגמ'; רי"ף שם; תוספות פסחים קטז ב ד"ה וחותר, ובבא מציעא לז א ד"ה התם; רמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה וליד החזקה; רא"ש כתובות ט ב).

נגד רבי יהושע אחרונים נחלקו אם רבי יהושע רבו היה והלכה כמותו (כסף משנה שגגות ו א-ב; לחם משנה שם; תוספות יום טוב כריתות ג ט); או חברו, והלכה כרבי עקיבא (כסף משנה תפלה ב א, בדעת הרמב"ם).

נגד רבי ישמעאל הכל מודים שרבי עקיבא היה חברו של רבי ישמעאל, וההלכה כרבי עקיבא (רי"ף גיטין לח ב, ובבא קמא ו ב; אור זרוע ב מג; כסף משנה שקלים ד ב, ושם סנהדרין יח א, בדעת הרמב"ם).⁶

נגד רבי אליעזר אף על פי שרבי אליעזר רבו של רבי עקיבא הוא, ואין הלכה כרבי עקיבא במקום רבו, מכל מקום במקום רבי אליעזר הלכה כמותו, שרבי אליעזר שמוטי הוא (ראה להלן: בשאר תנאים. כן משמע מתוספות שבת קיז א ד"ה דשקיל, ובבא מציעא כט א ד"ה וחוי; יבין שמועה קיב).

נגד רבי חנינא הלכה כרבי עקיבא מחברו, גם נגד רבי חנינא סגן **סגן הכהנים** הכהנים, שקדם לו (ראה לעיל. תוספות יום טוב נגעים א ד), ובענייני המקדש יש שנסתפק אם ההלכה כרבי עקיבא, או כרבי חנינא סגן הכהנים שהיה בקי יותר בסדרי העבודה (כסף משנה כלי המקדש ז ג); ויש שהכריע שאף בענייני המקדש ההלכה כרבי עקיבא (יד מלאכי תקפה).

נגד רבי רבי עקיבא ורבי שנחלקו, הכלל שהלכה כרבי עקיבא מחברו דוחה את הכלל שהלכה כרבי מחברו (ראה להלן: כרבי מחברו. כסף משנה אבות הטומאות ב ד).⁷

כרבי יוסי מחברו

הלכה כרבי יוסי מחברו (ראה עירובין מו ב), שנימוקו עמו (עירובין נא א, ובכורות לו א), כלומר שאומר דבר ישר כקו המשקולת (רש"י עירובין שם ד"ה נימוקו), או שפירושו עמו לתת טעם לכל דבריו, שהיה מיישב את דבריו (רש"י גיטין סז א ד"ה נימוקו).

נגד הרבים ונחלקו אמוראים וראשונים אם ההלכה כמותו אפילו מחבריו (עירובין מו ב, לגירסתנו; ירושלמי תרומות ג א;

משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי (תוספות קדושין סב ב ד"ה ואמר).

• במקום שמוכח משיטת התלמוד שלא כרבי אליעזר בן יעקב (רא"ש נדרים ה א, ובבא בתרא ז ב, בשם רבנו תם).

• כשאין הלכה במקצת דבריו של רבי אליעזר בן יעקב, לא מסתבר שבמקצתו תהיה הלכה כמותו (רא"ש עירובין שם).

• אין הלכה כרבי אליעזר בן יעקב נגד סתם משנה (ראה ערך הלכה כסתם משנה. כסף משנה תמידין ד ז).

• הכלל של משנת רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי נדחה מפני הכלל של אין-הלכה-כשיטה (ראה ערכו), שאף אם רבי אליעזר בן יעקב נמנה בין השיטה, אין הלכה כמותו (ר"ן קדושין סב ב; כסף משנה אישות ז טז, ושם שמיטה ח ח; ש"ך יו"ד רצד ס"ק לא).

• וכן נדחה הכלל מפני הכלל של הלכה כרבי עקיבא מחברו (ראה להלן: כרבי עקיבא מחברו. כסף משנה רוצח ט ט).

• ונדחה מפני הכלל של הלכה כרבי יוסי מחברו (ראה להלן: כרבי יוסי מחברו. הלכות גדולות, הלכות קצובות דבני מערבא, עמ' תקפח במהדורת מכון ירושלים; כן משמע מהכסף משנה ביאת מקדש ז ח).

• ונדחה מפני הכלל של הלכה כרבן שמעון בן גמליאל במשנתו (ראה להלן: כל מקום ששנה רבן שמעון בן גמליאל. הלכות גדולות שם; תוספות עירובין סב א ד"ה אמר).⁴

מאה ושנים יש מהגאונים שכתב שקבלה היא שבמאה ושנים **מקומות** כמנין "קב", הלכה כרבי אליעזר בן יעקב, ולא יותר (רא"ש עירובין ד ב, ומרדכי שם תצו, בשם רבנו חננאל, שכתב מפי הקבלה).

כרבי עקיבא מחברו

הלכה כרבי עקיבא מחברו (עירובין מו ב), אפילו היה קודם לו, כל שלא היה רבו (תוספות יום טוב פאה ג ו; יד מלאכי תקפה).⁵

נגד הרבים אם ההלכה כרבי עקיבא נגד הרבים, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שההלכה כמותו (שאלות מח; תוספות יומא ד ב ד"ה מסייעא; ט"ז או"ח קסז סק"ד, ושם תצח סק"ה).

• ויש אומרים שההלכה כרבים, וההלכה כרבי עקיבא מחברו אך לא מחבריו (גמ' שם, לגירסת כתיי מינכן; רש"י כתובות פד ב ד"ה בדבר משנה; רשב"ם פסחים קטז ב ד"ה כן יגיענו), אם לא במקום שמסתבר טעמו של רבי עקיבא (רדב"ז נדרים א כד).

אם הרבים שנחלקו על רבי עקיבא אינם עומדים בדעה אחת, אלא כל אחד יש לו דעה אחרת, אינם נקראים רבים, ולדברי הכל הלכה כרבי עקיבא (כסף משנה תפלה ב ב; תוספות יום טוב פאה ג ז); ויש שכתב שאפילו אם הרבים סוברים כדעה אחת אלא שאין טעמיהם דומים, כיון שכל אחד בא עליו מטעם אחר, הלכה כרבי עקיבא (לחם משנה תמידין ח טו); ויש שכתבו שאף אם רבים חלוקים עליו, אלא שלא נחלקו במקום אחד, הרי זה נקרא מחברו, והלכה כרבי עקיבא (ספר כריתות, לשון למודים ג קט; יבין שמועה קיג).

נגד סתם סתם משנה החולקת על רבי עקיבא, הרי זה כרבים (ראה משנה

4. יש שכתב שאין הלכה כרבי אליעזר בן יעקב כשחולק עם רבי שמעון בן יוחאי, שהוא מאריה דתלמודא טפי (כסף משנה בית הבחירה ב יח), וביארו בדבריו דהיינו כשנחלקו בברייתא (ראה לעיל. המגיה ליד מלאכי תטו). 5. יש המצדד לומר שכשרבי עקיבא אומר לא בתורת דין אלא בתורת קנס אין

אומרים הלכה כרבי עקיבא מחברו (ש"ך חו"מ ששה סק"ב). 6. ויש המסופק לומר שרבי ישמעאל היה רבו, ואין הלכה כרבי עקיבא נגדו (כסף משנה כלים יח ג, וסנהדרין יח א). 7. כשרבי עקיבא נחלק עם רבי אליעזר בן יעקב, ראה לעיל: משנת רבי אליעזר בן יעקב.

נגד רבי נתן רבי נתן, למרות שרבי שאל ממנו (ראה בבא בתרא קלא א, וירושלמי כתובות ד יא, ובבא בתרא ח ח), היה חברו (רשב"ס בבא בתרא עו א ד"ה ובפולגותא), ובמחלוקת ביניהם ההלכה כרבי (תוספות בבא מציעא נ ב ד"ה אמר; המאור ורשב"א ור"ן ומאירי קדושין סד ב)¹³.

נגד אביו, רבן שמעון בן גמליאל רבי ורבן שמעון בן גמליאל, נחלקו ראשונים: **שמעון בן גמליאל** • יש אומרים שאין הלכה כרבי, שרבן שמעון בן גמליאל היה אביו ורבו (רבנו חננאל שבת יט א; מבוא התלמוד; ר"ף גיטין נב א, ורא"ש שם ה ה, בשם גאון; רא"ש כתובות ד כב, ובבא מציעא ט יד).

• יש אומרים שההלכה כרבי (כן משמע מרשב"ס בבא בתרא קע ב ד"ה אמר ליה; הגהות מרדכי כתובות רפז; בית יוסף יו"ד קכו א; ש"ך שם סק"כ), שלבסוף נתחכם רבי יותר מאביו, ולכן הקדימו דבריו לדברי אביו (הגהות מרדכי שם).

• ויש אומרים שהדבר ספק, ובשל תורה הולכים להחמיר, ובדרכן להקל (שדי חמד ה קא, בדעת כמה ראשונים; מחזיק ברכה יו"ד י ח).

נגד רבן גמליאל כשנחלקו רבי ורבן גמליאל, ההלכה כרבן גמליאל, שהיה זקנו ורבו, אך נסתפקו ראשונים כשהקדימו דברי רבי לדברי רבן גמליאל, אם רבן גמליאל זה היה זקנו וההלכה כמותו, או שהיה רבן גמליאל בנו של רבי שהיה נשיא אחריו (ראה כתובות קג ב), וההלכה כרבי (ראב"ה יום טוב תשטו)¹⁴.

כל מקום ששנה רבן שמעון בן גמליאל

נחלקו אמוראים בפסיקת ההלכה כרבן שמעון בן גמליאל:

• יש אומרים שכל מקום ששנה רבן שמעון בן גמליאל – אביו של רבי (תוספות כתובות סא ב ד"ה הלכה)¹⁵ – במשנתנו הלכה כמותו, לפי שרבן שמעון בן גמליאל היה אומר הלכות קצובות – פסוקות (שדה יהושע ור"א פולדא לירושלמי שם) – מפי בית דינו (רבי אמי בר קרחה בשם רב)¹⁶, חוץ משלשה דברים, והם: ערב (ראה בבא בתרא קעד א), צידן (ראה גיטין עד א), והמחלוקת האחרונה בראיה (ראה סנהדרין לא א. רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן בגיטין לח א; תמן מרין בירושלמי בבא בתרא י ח).

• ויש שאין סוברים כלל זה (כתובות עו א, ובבא מציעא לח ב, שכן סבר אחד האמוראים בדעת רבי יוחנן; רשב"ס בבא בתרא קלג ב ד"ה ת"ש, בדעת שמואל ורבה; תוספות עבודה זרה לב ב, בדעת רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש הסוברים כלל זה (תוספות ברכות יז ב ד"ה רב, בשם רבנו חננאל, וראש השנה ט א ד"ה ולאפוקי, ובבא מציעא סט א ד"ה אלא, בשם רבנו תם; רא"ש גיטין ו ז, בשם רבנו תם ור"י; ר"ן סנהדרין לא א, בשם גאונים).

באותו דין, או שנסתפק אם לפעמים אומרים אפילו מחבריו (תוספות שם; רמב"ן שם),¹² ויש מהראשונים שמשמע מדבריו שאין אומרים כן, אלא גם שם ההלכה כרבי מחברו ולא מחבריו (רש"י חולין לו א ד"ה באו).¹³ ויש מהראשונים הסובר שהיה רבו של רבי, ובמחלוקת ביניהם ההלכה כרבי נתן (רבנו ירוחם כה ג, בשם הרמ"ה).¹⁴ כשרבי נחלק על רבי עקיבא, ראה לעיל: כרבי עקיבא מחברו; כשרבי נחלק על רבי יוסי, ראה לעיל: כרבי יוסי מחברו.¹⁵ אבל ברבן שמעון בן גמליאל הראשון, בנו של רבן גמליאל הזקן, לא אמרו כלל זה (תוספות שם); ויש שכתב בדעת אחד הראשונים שאף ברבן שמעון בן גמליאל הראשון נאמר כלל זה (קרבן תנאל כתובות ה כז, בדעת הרא"ש).¹⁶ יש מי שכתב כלל זה אף ברבן גמליאל הזקן (ר"ן מועד קטן יט א; ותמחו

רש"י שם ד"ה ר' אסי; תוספות תענית כח א ד"ה אי; רשב"א חולין פ א; או רק כשחולק עם היחיד (עירובין מז א; שם מו ב, לגירסת רבנו חננאל והר"ף שם; ר"י מייגש בבא בתרא מד א; רא"ש סוכה א לא, בשם הרבה גאונים; יד מלאכי רד, שכן דעת רוב הראשונים).

נגד סתם משנה לדעה שההלכה כמותו אפילו מחבריו, ההלכה כמותו נגד סתם משנה (ראה ערך הלכה כסתם משנה. שו"ת הרשב"א א תא).

נגד רבי יוסי ורבי שנחלקו, הכלל שהלכה כרבי יוסי מחברו דוחה את הכלל שהלכה כרבי מחברו (ראה להלן: כרבי מחברו. ירושלמי תרומות ג א), ואף רבי עצמו, כשרבי ישמעאל בי רבי יוסי אמר לו דבר בשם אביו, בניגוד לדעתו של רבי, אמר: כבר הורה זקן (שבת נא א, ויבמות קה ב)⁸.

כרבי מחברו

הלכה כרבי מחברו (עירובין מו ב, לגירסתנו), גם אם קדם לו (מבוא התלמוד).

נגד הרבים בכלל של הלכה כרבי מחברו נחלקו אמוראים כשרבי נחלק עם רבים:

• יש אומרים שההלכה כרבי מחברו ולא מחבריו (כן משמע מעירובין מו ב, לגירסתנו; שמואל בפסחים כז א, וכתובות כא א; רב נחמן בשם רב בבא בתרא קעד ב), וכן ההלכה (רש"י ביצה י ב ד"ה לימא; ר"ף ברכות יג א; תוספות נזיר מג א ד"ה ומחא; רא"ש ברכות ב ב)⁹.

• יש אומרים שההלכה כרבי מחברו ואפילו מחבריו (עירובין שם, לגירסת סמ"ג עשין עד, בשם ה"ר יהודה ב"ר אברהם, וכת"י מינכן; רב נחמן בבבא בתרא שם; ירושלמי תרומות ג א)¹⁰.

• יש מסתפקים אם ההלכה כמותו רק מחברו או אפילו מחבריו, ולכן אם עשה כדברי רבי – עשה, עשה כדברי חכמים – עשה (רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בבבא בתרא שם)¹¹.

• ויש אומרים שמטין את הדין אחר דברי חכמים לדון כן לכתחילה, ואם עשה כרבי עשוי (רבה שם, ורשב"ס ד"ה מטיין).

במחלוקת מרובת צדדים שני תנאים שחולקים על רבי, אלא שהשנים החולקים אף הם אינם סוברים דעה אחת, וחולקים גם בינם לבין עצמם, אומרים לגבי כל אחד מהם הלכה

כרבי מחברו (כן משמע מתוספות חגיגה ט ב ד"ה שני; כסף משנה קרבן פסח ה ב, בשם רבי אברהם בן הרמב"ם)¹².

כשאמוראים חולקים במקום שאמוראים חולקים במחלוקת של רבי במחלוקת זו וחברו, אין אומרים הלכה כרבי מחברו (תוספות פסחים מח א ד"ה רבי).

נגד רבו כשנחלק רבי עם רבו, אין הלכה כמותו (תוספות מנחות לח ב ד"ה אלא; ראב"ה יום טוב תשטו; רא"ש ציצית ז).

8. כשרבי יוסי נחלק עם רבי אליעזר בן יעקב, ראה לעיל: משנת רבי אליעזר בן יעקב. 9. ויש מהראשונים הסובר שההלכה שמטין (ראה להלן. רמב"ן בבא בתרא שם); ויש מהגאונים המסופק אם ההלכה כרבי רק מחברו, או אפילו מחבריו (שאלות קסט). 10. יש הסוברים שהכל מודים – בבבלי – שההלכה כמותו רק כנגד יחיד, ומבארים הדעה החולקת (רב נחמן בבבא בתרא שם) שאף היא סוברת בכל מקום "ולא מחבריו", אלא שבאותו דין הוא שאמר "ואפילו מחבריו" (תוספות שם ד"ה מספקא, בשם רבנו תם; רמב"ן שם, בפירוש הראשון); ויש מפרשים בדעה זו שלא נאמר הכלל "ולא מחבריו", אלא שיתכן "אפילו מחבריו", כשמסתבר טעמו (תוספות שם, בשם ר"י, לפי המהרש"א שם; רמב"ן שם, בפירוש השני). 11. אף בספק זה יש מפרשים שלא נסתפק אלא

קנס לא אמרו אלא בגזרותיו, אבל לא בקנסותיו (הלכות גדולות, מיאון, עמ' קנז במהדורת מכון ירושלים; תוספות יבמות לו א ד"ה מי, בשמו ובשם השאלות, וביצה כז א ד"ה אלא; רא"ש בכורות ד ג), ¹⁹ **אכן** בקנס המצורף עם גזרה, ההלכה כמותו (מהרי"ט אלגזי בכורות ד כח) ²⁰.

נגד רבים הלכה כרבי מאיר בגזרותיו אפילו כשהוא חולק עם רבים (תוספות שבת ט א ד"ה גזרה, על פי כתובות נו א; סמ"ג עשין נ; רא"ש עירובין ט א) ²¹.

נגד סתם יש מהראשונים שכתב שההלכה כרבי מאיר בגזרותיו משנה אפילו נגד סתם משנה (יראים עח); והאחרונים חלקו עליו וכתבו שהלכה כסתם משנה (שאגת אריה (החדשות) חדש ד; דברי מלכאל א סא).

כשסות במקום שנפסקה הלכה בגמרא בפירוש כדעת **מסקנת התלמוד** התנא החולק על רבי מאיר, אין הלכה כמותו בגזרותיו (תוספות שבת ט א ד"ה גזרה: ריטב"א עירובין צח ב).

כשהכל מודיע במקום שאף התנא החולק על רבי מאיר גזור, אלא בגזרה שנחלקו באיזה ענין לגזור, אין אומרים הלכה כרבי מאיר בגזרותיו, שאין אלו גזרותיו, שהרי אף השני גזור (ריטב"א סוכה יד ב; יד מלאכי קעג, בשם ראשון לציון) ²².

בשאר תנאים (לפי א"ב)

רבי אליעזר רבי אליעזר שמותי הוא, ואין הלכה כמותו נגד אחרים (שבת קל ב, ונדה ז ב), ונחלקו בפירושו:

- יש מפרשים שהיה מתלמידי שמאי, ואין הלכה כבית שמאי (כן משמע מהירושלמי שביעית ט ה, ותרומות ה ב; רבנו חננאל שבת שם; רש"י שם ד"ה שמותי, בשם הירושלמי; ערוך, שמת, בפירוש השני; תוספות עירובין לח א ד"ה משום, ונדה ז ב, בשם רבנו תם ורשב"ם). ואף על פי שמצינו שהיה מתלמידי רבן יוחנן בן זכאי (ראה אבות ב ח, וגיטין נו א) שהיה מתלמידי הלל (ראה פסחים ג ג, וסוכה כח א), בסופו חזר ושימש את שמאי, או את אחד מתלמידיו, או שחזר ונמנה עמהם (ר"ן שבת יב א), או שאף שהיה מתלמידי הלל מכל מקום ידעו חכמי התלמוד שבכל דברים אומר כבית שמאי (תוספות הרא"ש נדה שם; שיטה מקובצת בבא מציעא לו ב).

- ויש מפרשים שהטילוהו בשמתא (ראה בבא מציעא נט ב), ונמנו עליו שלא לקבוע הלכה כמותו (רש"י שבת קל ב ד"ה שמותי, בסתם, ונדה ז ב ד"ה שמותי; ערוך, שמת, בפירוש הראשון).

ונחלקו אמוראים:

- יש אומרים שבסדר טהרות בלבד אין הלכה כרבי אליעזר אלא בארבעה דברים בלבד (ראה נדה ז ב), אבל בשאר סדרים יש הרבה שהלכה כרבי אליעזר (רב יהודה אמר שמואל בנדה ח א).

- ויש אומרים שבכל מקום אין הלכה כרבי אליעזר, אלא באותם ארבעה הדברים בלבד (רבי אלעזר בגמ' שם), מלבד מקום שיש עוד תנא שסובר כמותו (כן משמע מהגמ' שם).

אכן הכל מודים שבמקום שפסקו בתלמוד בפירוש כרבי אליעזר, הלכה כמותו (סדר תנאים ואמוראים טו) ²³.

להלן: בשאר תנאים. ²¹ ויש מהראשונים הסובר שדוקא נגד יחיד הלכה כמותו (רא"ש שם, בשם ה"ר יהודה). ²² ויש מהראשונים שמשמע מדבריו שאף במקרה כזה ההלכה כרבי מאיר (תוספות יבמות מב ב ד"ה רבי, בשם רש"י). ²³ כשרבי עקיבא נחלק על רבי אליעזר, ראה לעיל: כרבי עקיבא מחברו.

- יש שאינם סוברים אותו (כן משמע מהרי"ף בבא בתרא קע ב; רשב"א גיטין לח א; המהרש"ל בים של שלמה בבא קמא ה יד, ובביאורו לטור או"ח תלג ד"ה שהם, וב"ח שם יא, ותוספות יום טוב עירובין ז ז, בדעת הרמב"ם והרא"ש).

- ויש הסוברים כלל זה רק לענין שבשלשה הדברים הנ"ל אין ההלכה כמותו (שו"ת הר"י מיגש פא).

נגד רבים לסוברים כלל זה, מכיון שאמר הדברים מפי בית דינו, לכן (שדה יהושע לירושלמי שם) הלכה כמותו אף נגד רבים (כתובות עז א, ובבא מציעא לח ב, ובכורות כד א; שדה יהושע שם).

בכרייתא הסוברים כלל זה, נחלקו הדעות האם אמרו כן במשנה בלבד (כן משמע מגיטין לח א; ירושלמי בבא בתרא י ח) אבל לא בכרייתא (פני משה שם; רשב"ם בבא בתרא קלח א ד"ה יורשין, ושם קעד א ד"ה במשנתנו; רא"ש נדה ג א; או אף בכרייתא (שאלות מט, לפי השאלות שלום שם עט; תוספות בבא מציעא סט א ד"ה אלא, לפי השי"ך חו"מ קעא סק"ט; רמב"ם טומאת מת ט ה, לפי הכסף משנה שם).

כשאחר אומר כשלא נאמר הדין בשם רבן שמעון בן גמליאל, אלא בשם אחר שאמר בשמו, הכל מודים שלא נאמר כלל זה (שיטה מקובצת כתובות קד ב).

כסות במקום שהתלמוד פסק בפירוש שלא כמו רבן **מסקנת התלמוד** שמעון בן גמליאל, ודאי שאין הלכה כמותו (ר"ף כתובות סא ב).

ובמקום שהתלמוד אומר על דין מסוים שבא "לאפוקי מדרבן שמעון בן גמליאל", נחלקו ראשונים אם ההלכה כדין זה (רא"ש שם א יט, בשם רבנו חננאל); או שההלכה כרבן שמעון בן גמליאל, שאמירת "לאפוקי" אינו ראייה להלכה (רא"ש שם).

כסות כללי ראשונים הסוברים כלל זה, נחלקו במקום **סותר הלכה אחרים** כללי הלכה אחרים:

- יש אומרים שכלל זה חזק משאר הכללים (כן משמע מתוספות בבא מציעא סט א ד"ה אלא, ועבודה זרה כא ב ד"ה מאי), ואף כשרבן שמעון בן גמליאל חולק על בית הלל וסובר כבית שמאי (ראה לעיל: בית שמאי ובית הלל), הלכה כרבן שמעון בן גמליאל (תוספות עבודה זרה שם), וכן במקום שהוזכר רבן שמעון בן גמליאל בתנאים של שיטה, וסותר הכלל של אין-הלכה-כשיטה (ראה ערכו. תוספות בבא מציעא שם, בשם רבנו תם).

- ויש אומרים להיפך, שכלל זה חלש משאר הכללים (כן משמע מהרי"ף בבא מציעא קיח ב, ורא"ש שם י ז, וכתובות א יט), ונדחה אפילו מהכלל שההלכה כרב נחמן בדינים (ראה ערך הלכה ד. רא"ש כתובות א יט), וכל שכן מהכלל של אין הלכה כשיטה (ר"ף בבא מציעא קיח ב; רא"ש שם י ז) ¹⁷.

כרבי מאיר בגזרותיו

במקום שרבי מאיר מחמיר על דברי תורה באיסור והיתר על ידי גזרת דבריהם – דהיינו כשגזר דבר המותר משום דבר האסור, זה משום זה (ריטב"א כתובות נו א; פני יהושע שם, בשם רוב הקדמונים) ¹⁸ – אמרו: הלכה כרבי מאיר בגזרותיו (כתובות שם, ורש"י ד"ה בגזרותיו).

עליו (לחם משנה אבל יב ט; כתנות פסים מועד קטן שם). ¹⁷ כשרבי נחלק על רבן שמעון בן גמליאל, ראה לעיל: כרבי מחברו. ¹⁸ ויש המפרש בחומרותיו, בכל שהוא מחמיר יותר מכן מחלוקתו (יראים ז). ¹⁹ ויש מי שכתב שהלכה כרבי מאיר אף בקנסותיו (רדב"ז מתנות עניים ב יח). ²⁰ בשאר דינים, שלא בגזרות, אם הלכה כרבי מאיר נגד החולקים עמו, ראה

הכרעה כמי הלכה, ולכן בדברי סופרים הולכים אחר המיקל (כסף משנה טומאת מת יז א; תוספות יום טוב אהלות יד ג); ויש שכתב שההלכה כרבי יוחנן בן נורי, לפי שרבי יהושע היה תלמידו (תוספות אנשי שם שם, בשם עץ חיים, על פי עירובין יא ב).²⁵

רבי מאיר אמרו חכמים על רבי מאיר: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאין בדורו של רבי מאיר כמותו, ומפני מה לא קבעו הלכה כמותו, שלא יכלו חבריו לעמוד על סוף דעתו (עירובין יג ב), כלומר שלא יכלו להבין באיזה דבריו נכונים ובאיזה אין נכונים, שהיה נותן דעת מיושב והגון על אין הלכה כהלכה (רש"י שם ד"ה על סוף), שהוא אומר על טמא טהור ומראה לו פנים, על טהור טמא ומראה לו פנים (גמ' שם). ואין הכונה שקבעו שאין הלכה כמותו בכל מקום, אלא שלא קבעו שתהיה הלכה כמותו, שלפעמים הלכה, ולפעמים אין הלכה (יד מלאכי תקפ).²⁶

במיוחד אמרו כשנחלק עם רבי יהודה ועם רבי יוסי – אין הלכה כמותו (ראה לעיל: כרבי יוסי מחברו. עירובין מו ב).

רבי מאיר ורבי שמעון – נחלקו שני התלמודים: בבבלי הרי זו בעיא שלא נפשטה (עירובין מו ב); ובירושלמי אמרו הלכה כרבי שמעון (ירושלמי תרומות ג א). להלכה נחלקו ראשונים:

• **יש סוברים** שההלכה כבבלי, והדבר ספק, ולכן הולכים אחר המחמיר שבשניהם (סדר תנאים ואמוראים כ; ספר כריתות ימות עולם ג; הליכות עולם ה; תוספות יום טוב חולין ח ז), היינו אם בשל תורה, ואם הוא בשל סופרים הולכים אחרי המיקל (הליכות עולם שם).

• **יש פוסקים** כירושלמי שהלכה כרבי שמעון (הלכות גדולות, הלכות קצובות דבני מערבא, עמ' תקפח במהדורת מכון ירושלים; מבוא התלמוד; ראב"ד טומאת מת כד ד), לפי שאין מניחים פשיטות הירושלמי מפני ספק שבבבלי (ראה ערך הלכה ב: בבלי וירושלמי. כן משמע מהיד מלאכי תקפ).

רבי נחמיה רבי נחמיה ורבי יהודה – הלכה כרבי נחמיה (סדר תנאים ואמוראים יח; ספר כריתות ג ד).

רבי נתן רבי נתן הלכה כמותו, שהוא דיין ואב בית דין, ויורד לעומק הדין (בבא קמא נג א, ורש"י ד"ה רבי נתן; בבא מציעא קיז ב), ואין חילוק בזה בין דיני ממונות לאיסור והיתר (כן משמע מהמפרש נדרים צ א ד"ה מאן חכים, ותוספות שם ד"ה ה"נ בשאלה), ודוקא כשחולק עם היחיד, אבל כשחולק עם רבים הלכה כרבים (פלפולא חרפתא בבא קמא ה יב, ובבא מציעא ג י, ובבא בתרא ט לב).²⁷

רבי שמעון הלכה כרבי שמעון בכל השבת כולה (שבת קנא א), היינו בכל דיני שבת (רמב"ן ורשב"א ור"ן שם)²⁸, בין כשנחלק עם רבי יהודה, ובין כשנחלק עם אחר (רמב"ן שם), מלבד במקרה מחמת איסור (ראה ערך מוקצה), שאין הלכה כמותו (גמ' שם).²⁹

רבי שמעון בן אלעזר הלכה כרבי שמעון בן אלעזר בשבת, באבל, ובעבודה זרה (ירושלמי שבת א ח, ועבודה זרה א א), שלא אמרו הלכה כדברי המיקל באבל לענין קריעה (ראה ערך הלכה א. נמוקי יוסף מועד קטן טז א).³⁰

וגאונים אמרו: כל מקום ששנה רבי שמעון בן אלעזר בלא

רבן גמליאל רבן גמליאל ורבי יהושע – הלכה כרבן גמליאל (הלכות גדולות, הלכות קצובות דבני מערבא, עמ' תקפח במהדורת מכון ירושלים), וכן רבן גמליאל ורבי יהודה או רבי מאיר (מחזור ויטרי (הורוויץ) תכד), וכן רבן גמליאל ורבי שמעון (מחזור ויטרי שם).

רבי יהודה רבי יהודה ורבי מאיר – הלכה כרבי יהודה (עירובין מו ב; ירושלמי תרומות ג א), ובדעת ראשונים כתבו שהלכה כרבי יהודה נגד רבי חנינא בנו של רבי יוסי הגלילי, שהוא מאריה דגמרא יותר מרבי חנינא (כסף משנה שחיטה ד ח, בדעת הרמב"ם).

בתלמוד אמרו שכשנחלקו רבי יהודה ורבי שמעון, הלכה כרבי יהודה (עירובין שם, וביצה כז א, ובכורות יא א; ירושלמי תרומות שם); אכן נחלקו ראשונים בדבר:

• **יש אומרים** שכן הלכה (רבנו חננאל עירובין שם; רי"ף שם; רש"י מנחות נב א ד"ה הי מנייחו; רשב"ם בבא בתרא קלג ב ד"ה ת"ש; תוספות פסחים עז א ד"ה דלא; אור זרוע בבא קמא רט, ושיטה מקובצת בבא קמא מד ב, בשם רבנו חננאל, שכתב בשם יש מי שאומרים).

• **יש אומרים** שאין הלכה כן (הלכות גדולות, הלכות קצובות דבני מערבא, עמ' תקפח במהדורת מכון ירושלים; אור זרוע שם, ושיטה מקובצת שם, בשם רבנו חננאל, שכתב בשם יש מי שאומר; יראים רמ; שיטה מקובצת שם, בשם הרא"ה; רבנו מנחם חפץ א ח), שכיון שאמרו בתלמוד הלכה כרבי יהודה בעירובין (ראה להלן), מוכח שבשאר מקומות אין הלכה כמותו, והכללים חלוקים זה על זה, וההלכה ככלל האחרון (אור זרוע שם, ושיטה מקובצת שם, בשם רבנו חננאל, שכתב בשם יש מי שאומר).²⁴

כל מקום ששנה רבי יהודה בעירובין – הלכה כמותו (רב יהודה אמר שמואל בעירובין פא ב וצה א), ואפילו בברייתא (רא"ש עירובין ג ד, בשם הר"מ).

ונחלקו ראשונים:

• **יש אומרים** שלעולם הלכה כמותו, ואפילו נגד רבים, ואפילו שהוא מחמיר (רא"ש שם, בשם הר"מ).

• **יש אומרים** שאם הוא מחמיר, נוקטים בכלל הלכה כדברי המיקל בעירוב (ראה ערך הלכה א: על פי קולא וחומרא), וכל שכן כשחולק עם רבים (רא"ש שם, על פי רבי יהושע בן לוי שם מו א).

כשלא נזכר בפירוש שרבי יהודה הוא שאומר הדין, אף על פי שזה נאמר לפי רבי יהודה, לדברי הכל אין אומרים כלל זה (תוספות שם מח ב ד"ה רשות), ולא נאמר הכלל אלא בעירובין, ולא במחיצות (גמ' שם פא ב, ושם צה א) שבהלכות קניית העירוב הלכה כמותו (רש"י שם פא ב ד"ה בעירובין), אבל לא כשיש מחלוקת במבוי (ראה ערכו) אם הוא ראוי להכשר טלטול מחמת דין המחיצות שלו (ראה ערך מבוי).

רבי יהודה בן בתירה רבי יהודה בן בתירה ורבי שמעון – כתבו ראשונים הלכה כרבי יהודה בן בתירה, שהיה קשיש יותר מרבי שמעון (פירוש הרא"ש אהלות יא ז); ויש שנקטו בזה הכלל בשל תורה הלך אחר המחמיר (תוספות חולין צז א ד"ה אמר, ובכורות ז ב ד"ה דג).

רבי יהושע כשנחלקו רבי יהושע ורבי יוחנן בן נורי – אין

כרבי מחברו. ²⁸ ויש המפרש הלכה כרבי שמעון בכל השבת שהוא בענייני מוקצה בשבת (מאירי שם, בפירוש הראשון). ²⁹ ויש הפוסק במלאכה-שאינה-צריכה-לגופה (ראה ערכו) כרבי יהודה (רמב"ם שבת א ז). על רבי שמעון כשנחלק עם אחרים – מלבד בדיני שבת – ראה לעיל, כל חכם בערכו. ³⁰ ויש מפרשים שאין זה כלל אלא הכוונה לדין פרטי אחד בענין השכרה לגוי הנוגע

²⁴ ויש מהאחרונים שתמה על זה, שלפי זה גם נגד רבי מאיר תהיה הלכה כרבי מאיר (יד מלאכי תקעז). כשרבי יהודה נחלק על רבן גמליאל, ראה לעיל; כשרבי יהודה ורבי נחמיה נחלקו ביניהם, ראה להלן. ²⁵ כשרבי עקיבא נחלק על רבי יהושע, ראה לעיל: כרבי עקיבא מחברו. ²⁶ על רבי מאיר בגזרותיו, ראה לעיל: כרבי מאיר בגזרותיו. ²⁷ כשרבי נחלק על רבי נתן, ראה לעיל: הלכה

הלכה כמותו (רבין בר חנינא אמר עולא אמר רבי יוחנן בחולין עה ב), ואפילו בברייתא (מנחות לא ב).

• ויש אומרים שבשני דברים בלבד הלכה כמותו: בגט של מסוכן (ראה גיטין סה ב), ובתרומת מעשר של דמאי (ראה דמאי ד א), ולא בשאר מקומות (רבי יונתן בחולין שם), וכן הלכה (רי"ף גיטין שם; תוספות חולין שם ד"ה אנא; רא"ש גיטין ז טו).

מחלוקת, הלכה כמותו (סדר תנאים ואמוראים כג; הלכות גדולות, הלכות קצובות דבני מערבא, עמ' תקפח במהדורת מכון ירושלים; מבוא התלמוד).

רבי שמעון כרבי רבי שמעון כרבי חכם (כתובות קג ב), ומשמע מראשונים שלפיכך הלכה כמותו (מלחמות לרמב"ן חולין ק א).

רבי שמעון שזורי בנוגע לרבי שמעון שזורי נחלקו אמוראים: • יש אומרים שכל מקום ששנה רבי שמעון שזורי

הלכה (ד): כללי ההלכה במחלוקת האמוראים¹

קביעת ההלכה במחלוקת בין האמוראים השונים

הפרקים:

- רב ושמואל;
- רב ושמואל ורבי יוחנן;
- רבי יוחנן וריש לקיש;
- כרב נחמן בדינים;
- רבה ורב יוסף;
- אביי ורבא;
- רב אחא ורבינא;
- בשאר אמוראים.

גם באיסור וגם בדין (תוספות קדושין כג ב ד"ה ורבי, וזיר כד ב ד"ה ואמר; רא"ש בבא קמא שם), וכן להיפך, כשעיקר המחלוקת הוא בדינים, אלא שהדבר נוגע גם באיסורים, הלכה כשמואל בשניהם (רא"ש שם; ר"ן נדרים פח ב ד"ה ולענין הלכה, בשם רבי שמואל הנגיד שכתב בשם רב עמרם גאון).

כשעיקר המחלוקת בשני העניינים כשעיקר המחלוקת נוגע גם באיסורים וגם בדינים, אין כלל זה אמור, וצריכים לפסק הלכה מיוחד (כן משמע מהריטב"א קדושין עט ב); ויש שכתב שהלכה כרב, שהיה גדול משמואל (חוות יאיר צד, על פי בבא קמא פ ב, וחולין צה ב).

כשהאיסור תלוי בדיני ממונות כשנחלקו בדבר איסור, אלא שהאיסור תלוי בדבר דיני ממונות של דיני ממונות, כאותה שנחלקו במי שחתנו מודר הנאה ממנו, והוא נתן לבתו מעות על מנת שאין לבעלך רשות בהן ומה שתוצי עשי, אם מותר, מפני שהבעל לא קנה אותן; או שאסור, מפני שיד אשה כיד בעלה ונמצא שהבעל נהנה, שרב ושמואל נחלקו באיסור והיתר שבדבר, אלא שתלוי אם הבעל קנה אותן המעות או לא, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שהרי זה כמו שנחלקו בדינים, והלכה כשמואל (ר"ן נדרים שם, בשם רבי שמואל הנגיד שכתב בשם רב עמרם גאון).
- ויש אומרים שמכיון שהמחלוקת שלהם היא באיסור שבדבר, הלכה כרב באיסורים (ר"ן שם, בשם רבנו תם והראב"ד).

כשרב ושמואל נחלקו עם אמוראים אחרים הלכה כשמואל בדינים, אינו אמור אלא כשנחלק עם רב, אבל לא במחלוקתו עם אמוראים אחרים (רא"ש בבא מציעא ד כא); וכן הלכה כרב באיסורים אמרו דוקא כשנחלק עם שמואל ולא עם אחר (הליכות עולם ה ב), ואפילו כשנחלק רב באיסורים עם אבוא דשמואל (ים של שלמה ביצה א כה).⁵

או לפי שבאותו דין ירד שמואל עצמו ליישב דברי רב (גמ' שם), ונראה כאילו קיבל דבריו (רא"ש שם ה כא, בשם רבנו חננאל).⁴ ומהאחרונים יש שכתב הטעם לפי שרב היה בקי ומלא ברכת ה' במשניות וברייתות, ולפיכך הלכה כמותו באיסורים; ושמואל היה מפלג בעיון ושיקול הדעת, שהוא עדיף לדיני ממונות (חוות יאיר צד).⁵ ויש מהראשונים שנראה מדבריו שאף כשנחלק שמואל עם אמוראים אחרים אומרים הלכה כמותו בדינים (רש"י בבא קמא

כמה כללי הלכה במחלוקת של אמוראים² נאמרו בתלמוד, ויותר מהם בגאונים ובראשונים.

בתלמוד מצינו כללים:

- במחלוקת של רב ושמואל.
- רב ורבי יוחנן.
- שמואל ורבי יוחנן.
- רבי יוחנן וריש לקיש.
- רב נחמן ואמוראים אחרים.
- אביי ורבא.
- רב אחא ורבינא.

רב ושמואל

רב ושמואל שנחלקו – הלכה כרב באיסורים (בכורות מט ב), בין לקולא ובין לחומרא (נדה כד ב), וכשמואל בדינים (בכורות שם)³, מלבד בשלשה דברים, שאף על פי שהם באיסורים הלכה כשמואל, והם: מדליקים מנר לנר (ראה ערך בזוי מצוה), ומתירים ציצית מבגד לבגד (ראה ערך הני"ל), וגוררים בשבת (ראה ערך דבר שאינו מתכוין. שבת כב א). טעמו של דבר מפני שרב היה רגיל לדקדק בהוראות איסור והיתר, ושמואל היה רגיל תמיד לפסוק דינים, ולכן היה מדקדק בהם, ויורד לעומקם, ומשכיל על כל דבר אמת (רא"ש בבא קמא ד ד)⁴.

בירושלמי אף כשנחלקו בירושלמי כתבו אחרונים שאומרים הלכה כרב באיסורים, מכיון שהטעם הוא שרב היה בקי באיסורים יותר (הלכות קטנות ב קנ).

כשהעיקר בדינים ונוגע לאיסורים. במקום שעיקר המחלוקת שלהם הוא באיסורים, אלא שמחלוקת זו נוגעת גם לדינים, הלכה כרב וליהפך

לשבת ולאבל ולעבודה זרה (קרבן העדה ופני משה לירושלמי שם ושם).

הלכה (ד). 1. ט, הלכה: טורים רצו-שיו. 2. על הוראת השם אמוראים ודרכם בתלמוד בכלל, ראה ערך אמוראים. 3. יש מהראשונים הסובר שבכלל זה של הלכה כשמואל בדינים אין הכל מודים, ויש מהאמוראים החולק על זה (רב הונא בר תחליפא בגיטין ס ב. רש"י שם ד"ה כל דאליס); ויש אומרים שאינו חולק אלא באותו דין שמסתבר טעמו של רב (תוספות שם ד"ה השתא),

רב ושמואל ורבי יוחנן

רב ורבי יוחנן – הלכה כרבי יוחנן (ביצה ד א), חוץ משלשה דברים בענין שבת ויום טוב הסמוכים, ושני ימים טובים של גלויות ושל ראש השנה, שבהם הלכה כרב (ראה ערך הכנה וערך יום טוב שני. ביצה שם ב, ושם ה ב).

ובטעם הכלל נחלקו הדעות:

- יש אומרים לפי שהיה גדול מרב (ריטב"א כתובות ז א, ובבא בתרא קסג ב; נמוקי יוסף בבא בתרא שם, בשמו)⁷.
- ויש אומרים לפי שגדל רבי יוחנן והרבה ישיבה והרבה חכמה (מגדל עוז שבת יז ג).
- ויש אומרים לפי שרבי יוחנן היה אחרון לגבי רב, שהרי ראה דבריו וחלק עליו (ראה ערך הלכה כבתראי. מהרי"ט בחידושו קדושין עח א, ובשו"ת יו"ד ג).

אכן כשסוגית התלמוד מסייעת לרב – הלכה כמותו (רא"ש קדושין ג ג; מגיד משנה אישות ז יב); וכן כשנחלקו אמוראים אם אמר רבי יוחנן דבר זה – הלכה כרב (משנה למלך כלאים ז יב).

וכשנחלקו בדבר שאינו אלא לצאת ידי שמים – הולכים אחר המסתבר (קרבן נתנאל כתובות ה כט, בדעת הרא"ש).

שמואל ורבי יוחנן – שמואל ורבי יוחנן – הלכה כרבי יוחנן (עירובין מז ב; תוספות ר"ד שם, בשם מפתחות התלמוד מימות האמוראים) בכל מקום, אפילו בדינים, שאותה שאמרו הלכה כשמואל בדינים לא אמרו אלא כנגד רב, אבל לא כנגד רבי יוחנן (רא"ש בבא מציעא ד כא).

רב ושמואל – כשרב ושמואל נחלקו שניהם עם רבי יוחנן, נחלקו **נגד רבי יוחנן** ראשונים:

- יש אומרים שאף כאן הלכה כרבי יוחנן (תוספות שבת קמה א ד"ה ורבי, בשם רבנו חננאל, וראש השנה לד ב ד"ה לדידי, ובכורות כא ב ד"ה רבי; רא"ש שבת ג א, וקדושין ג ג, בשם רבנו חננאל, ועירובין ו כב; רשב"א קדושין יג ב, ובשו"ת א תשז; כסף משנה מאכלות אסורות טו ו).
- יש אומרים שהלכה כרב ושמואל, שאין דברי היחיד כנגד שנים (רי"ף שבת קמה א; רשב"א שם; רא"ש שם כב ד, ועירובין ו כ).
- יש אומרים שספק בדין הוא אם הלכה כרב ושמואל, או כרבי יוחנן (נודע ביהודה קמא יו"ד כו, בדעת הרי"ף ורבנו ירוחם).
- ויש מחלקים בין כשרב ושמואל סוברים שניהם כאחד הדין הלכה כמותם נגד רבי יוחנן, שהם הרבים, אבל כשרב ושמואל חולקים גם ביניהם, בפני עצמם, ורבי יוחנן חולק על שניהם, בזה הלכה כרבי יוחנן (יעיר און ה סו, בדעת הרשב"א)⁸.

רבי יוחנן וריש לקיש

רבי יוחנן וריש לקיש שנחלקו – הלכה בשלשה דברים – בחליצת מעוברת (ראה ערך חליצה), במחלק נכסיו על פיו (ראה ערך ירושה), ובכותב כל נכסיו לבנו (ראה ערך קנין פירות) – **כריש לקיש** (רבא ביבמות לו א), אבל בכל שאר המקומות הלכה כרבי יוחנן (סדר תנאים ואמוראים לב; כן משמע מהמאירי שם; הליכות עולם ה ב), מפני שהיה רבו

פתי אין הולכים במספר סוגי מקרים אין הולכים אחר הכלל:

- אם היתה ברייתא כאחד מהם – פוסקים כמותו, אף שהוא נגד הכלל (כן משמע מרש"י פסחים עו א ד"ה ושמואל).
- במקום שיש אמוראים אחרים שסוברים כאחד מהם – אין הולכים אחר הכלל (כן משמע מהרי"ף סוכה יד א, ובבא קמא נא ב; כן משמע מתוספות שבת נג א ד"ה דשמעיה, וקדושין עט ב ד"ה והלכתא, ובבא מציעא פב א ד"ה לא).
- כשסוגית התלמוד היא כאחד מהם – פוסקים כמותו (רי"ן נדרים פח ב ד"ה ולענין הלכה, בשם רבי שמואל הנגיד שכתב בשם רב עמרם גאון; שלטי גבורים גיטין ח ב מדפי הרי"ף ה).
- כשאחד מהם סובר כדעת יחיד, והשני כדעת הרבים – פוסקים כרבים (ראה ערך הלכה א: על פי הרוב. רי"ן שם, בשם רבי שמואל הנגיד שכתב בשם רב עמרם גאון).

כשאמוראים חלוקים בדעות – אין אומרים הלכה כרב באיסורים אלא כשרב אמר דינו בודאי, אבל כשאמוראים חלוקים אם אמר כן רב, אין מניחים ודאי של שמואל מפני ספקו של רב (ספר המכריע ח; יד מלאכי קנא, על פי יבמות יח ב).

כשרב ושמואל חלוקים בפירוש דברי המשנה או תנאים, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאין הכלל קיים (מאירי פסחים ב א, בשם גאוני הראשונים; ים של שלמה יבמות ג ב).
- ויש אומרים שאף בזה אומרים הכלל (מאירי שם, בשם יש פוסקים; יד מלאכי קמח, בדעת הרי"ף והרא"ש).

הכל מודים שכשנחלקו בפסק הלכה של מחלוקת תנאים – רב אמר הלכה כפלוני, ושמואל אומר הלכה כפלוני, הולכים אחר הכלל (כן משמע מהרי"ף שבת נד א, ועירובין ו ב, ושם מב ב, ותוספות מגילה יח ב ד"ה נקוט, וכתובות יד ב ד"ה כמאן, ורא"ש שבת ה ה, ועירובין א ח, ושם ד ב)⁶.

כששמואל בא להשיע הלכה למעשה – כשאמרו בתלמוד ששמואל בא להשיענו הלכה למעשה (ראה ביצה כט ב) – נחלקו ראשונים אם בזה הלכה לעולם כמותו (תוספות ביצה שם ד"ה שמואל; מרדכי שם תרפו, בשם הראב"ה); או שאף בזה ההלכה ככלל (מרדכי שם, בשם ראב"ה).

כשתלמיד רב חלוק עליו – כשכל תלמידיו של רב נחלקו עליו, מסתמא חזר בו רב (כן משמע מתוספות ברכות מב ב ד"ה ורב; רא"ש שם ו לב), אבל אם תלמיד אחד חלק עליו, וסובר כשמואל, אין מניחים בשביל כך את הכלל של הלכה כרב באיסורים (רא"ש בכורות ח ה).

כשנפתקו בתלמוד כמי הלכה – כשבתלמוד עצמה נסתפקו הלכה כמי, ונשאר הדבר בספק בדין – יש סוברים שאין אומרים בו הלכה כשמואל בדינים (רשב"א וריטב"א גיטין ס ב, בשם הגאונים); ויש סוברים שאף שם הולכים אחר הכלל (כן משמע מרש"י שם ד"ה כל דאליס, ותוספות שם ד"ה השתא, ורא"ש שם ה כא, בשם רבנו חננאל).

צט א ד"ה לימא; ויש מהאחרונים שכתב להוכיח שאין לדייק כן בדבריו, שלא כתב כן אלא לגבי תלמיד של שמואל שנחלק עליו (ראה ערך אין הלכה כתלמיד במקום הרב. יבין שמועה רמט). 6. ויש החולק על זה, וכתב שכשחולקים

בפסק הלכה במחלוקת תנאים, אין הולכים אחר הכלל (רדב"ז כלאים ה ח). 7. ונחלקו עליהם והוכיחו שרב היה גדול מרבי יוחנן (יד מלאכי תקנו, על פי חולין נד א, ושם צה ב, ושם קלו ב). 8. על רב, שמואל ורבי יוחנן כשנחלקו

שהוא אף נגד רבותיו (כן משמע מהשאלות לג; תוספות בבא מציעא פב א ד"ה לא; כן משמע מאור זרוע ג קסב, בשם רבנו חננאל).

נגד רבים ומכל מקום הכל מודים שכשנחלק עם רבים אין הלכה כמותו (רשב"א גיטין לה א).

כשבתראי חלוקים עליו והוא הדין כשאמוראים מאוחרים חלוקים עליו, שהלכה כבתראי (ראה ערכו. כן משמע מהרשב"ם בבא בתרא קכד ב ד"ה אמר רבא, ותוספות בכורות מה ב ד"ה הניחא, ורא"ש כתובות א יט).

כשעיקר המחלוקת באיסורים לא אמרו הלכה כרב נחמן בדינים אלא כשעיקר המחלוקת היא בדינים, אבל כשעיקר מחלוקתם באיסורים, אפילו שיוצאת מתוך כך גם מחלוקת בדינים, לא נאמר כלל זה (תוספות בכורות שם), ולכן אמרו: רב נחמן ורב הונא, הלכה כרב הונא באיסורים, וכרב נחמן בדינים; ורב נחמן ורב ששת, הלכה כרב ששת באיסורים, וכרב נחמן בדינים (סדר תנאים ואמוראים לה), אכן כשאין רב ששת חולק במפורש על רב נחמן, אלא מתמיה על דבריו, הלכה כרב נחמן אף באיסורים (רא"ש סנהדרין ג ג'¹¹).

רבה ורב יוסף

רבה ורב יוסף, הלכה כרב יוסף בשלשה דברים: בשדה (ראה בבא בתרא יב ב), ענין (ראה שם קיד ב), ומחצה (ראה שם קמג ב. גמ' שם קיד ב וקמג ב), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שבשאר המקומות בתלמוד ההלכה כרבה (רש"י עירובין מב ב ד"ה כמאן, וגיטין עד ב ד"ה והלכתא; כן משמע מרי"ף שבת לד ב; רשב"ם בבא בתרא קמג ב ד"ה והלכתא; תוספות בבא מציעא כט א ד"ה והוי, וקדושין ט א ד"ה והלכתא, ובבא קמא נו ב ד"ה בההיא)¹², ומכל מקום לפעמים הלכה כרב יוסף, שאין מן הכללות שבתלמוד שאין בו חוץ (מלחמות לרמב"ן שבת קלה א; ר"ן גיטין עד ב).

• יש אומרים שאין כלל זה אמור אלא במחלוקת שביניהם בסדר נזיקין בלבד (שו"ת הרשב"א א שכד), או במסכת בבא בתרא בלבד, שכן אותם שלשה דברים היוצאים מן הכלל שאמרו הם במסכת בבא בתרא (המאור שבת שם; תוספות בבא מציעא שם, ומלחמות לרמב"ן שבת שם, בשם רב צמח גאון, וקדושין שם, ובבא קמא שם, בשם יש מפרשים)¹³.

כשחולקים בשמועה אף לדעה הראשונה, לא אמרו הלכה כרבה אלא כשחולקים בסברות עצמם, לפי שרב יוסף היה סיני ובקי, ורבה עוקר הרים ובעל סברא (ראה ברכות סד א והוריות יד א), וסברתו של רבה עדיפה; אבל במקום שהם חלוקים בשמועה ששמעו, אין הכלל הזה (רא"ש שבת ב כג, ורשב"א שם לה א, בשם רבנו יונה; הליכות עולם ה ב; כסף משנה נזירות ה יז, וערכין ו יז)¹⁴.

ונחלקו הדעות, אם לדעה זו אפשר שההלכה כרב יוסף (כן משמע מתוספות מנחות לב א ד"ה מנעל); או שמפני שרב יוסף היה בקי בשמועות יותר מרבה, הלכה כמותו בשמועה (יד מלאכי תקצו).

(ראה בבא מציעא פד א), וגדול ממנו (ראה מעילה ז ב. חוות יאיר צד).

כשבריתא מסייעת במקום שבריתא מסייעת לדעת ריש לקיש, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהלכה כריש לקיש (רי"ף פסחים לו א, בשם כהן צדק; מאירי יבמות שם; ר"ן עבודה זרה ו א, ובית יוסף יו"ד קמח ב, בדעת הרי"ף והרמב"ם), וכן הלכה (כן משמע מהשו"ע שם).

• ויש אומרים שההלכה כרבי יוחנן (כן משמע מתוספות יבמות שם ד"ה הלכתא, ועבודה זרה ו ב ד"ה תניא, ושם עא א ד"ה רב), שהרי אף באותם שלשה הדברים שאמרו הלכה כריש לקיש יש מהם בתלמוד ברייתות המסייעות לריש לקיש, הרי שבכל שאר המקומות, אפילו שיש ברייתות המסייעות לריש לקיש, הלכה כרבי יוחנן (רי"ן פסחים שם).

כשריש לקיש במקום שריש לקיש אמר דינו בשם אחרים, ולא **אומר בשם אחרים** בשם עצמו, לא אמרו שהלכה כרבי יוחנן (תוספות יבמות שם, ובבא מציעא מח א ד"ה נתנה), וכל שכן כשאמר ריש לקיש דינו בשם רבו של רבי יוחנן (רי"ף בבא קמא נט ב; רא"ש שם א ח)⁹.

כשנחלקו בדברי תנאים כשרבי יוחנן וריש לקיש נחלקו בדעת תנא פלוני איך הוא סובר, אין אומרים שם הלכה כרבי יוחנן (תוספות סנהדרין טו ב ד"ה תניא); וכן כשמחלוקתם תלויה במחלוקת של אחרים, אין כלל זה אמור (מאירי יבמות לו א; מגיד משנה איסורי ביאה כ א), ומקומות רבים כאלה בתלמוד (מאירי שם).

כשאמוראים אחרים סוברים כריש לקיש – נחלקו ראשונים אם מכל מקום הלכה כרבי יוחנן (רמב"ן בחידושים ובמלחמות וריטב"א יבמות מ ב); או שהלכה כבתראי (ראה ערכו. ספר המכריע טו).

בירושלמי כלל זה של הלכה כרבי יוחנן לגבי ריש לקיש קיים אף בתלמוד ירושלמי (כסף משנה יסודי התורה ה ה; ט"ז יו"ד קנז סק"ז)¹⁰.

הלכתא למשיחא יש מהראשונים המצדדים לומר שאין כלל זה אמור אלא בדברים הנוהגים בזמן הזה, ולא בהלכתא-למשיחא (ראה ערכו. תוספות שבת ע ב ד"ה נודע).

כרב נחמן בדינים

הלכה כרב נחמן בדינים (כתובות יג א), שהוא רגיל במקום הדיינים, וראה מעשים איך הדיינים נוהגים (בבא בתרא סה א, ורשב"ם ד"ה דמקרביתו).

כשנחלק עם רבותיו כלל זה נחלקו בו ראשונים אם הוא רק נגד בני דורו, ולא נגד רבותיו, שאין-הלכה-כתלמיד-במקום-הרב (ראה ערכו. ראש בבא מציעא ג י; כן משמע מהרא"ש שם ד כא; גופי הלכות (אלגאזי) כללי הדי' קמה, בשם דרכי התלמוד לרס"ג); או

על רב נחמן ורבא, ראה להלן. ¹² יש מי שאומר שלא אמרו הלכה כרבה אלא בדינים ולא באיסורים (העיטור ג, מילה, דף נא טור ד במהדורת רמ"א); אבל רוב הראשונים אינם מחלקים בדבר (כן משמע מהרי"ף שבת שם, ורש"י עירובין שם, ותוספות קדושין שם). ¹³ יש מהראשונים שכתב שאפילו אם לא נאמר הכלל של הלכה כרבה בכל מקום אלא בבבא בתרא, הרי זה כשיש איזו ראיה לאחד מהם, אבל כשאין שום ראיה לאחד מהם מסתמא הלכה כרבה (רשב"א שבת קמח ב). ¹⁴ ויש הסובר שאף כאן הכלל אמור, וההלכה כרבה (כן משמע

עם שאר אמוראים, ראה להלן. ⁹ ויש חולקים וסוברים שאף בזה הלכה כרבי יוחנן, כיון שלא מצינו שנחלק רבו של רבי יוחנן עם רבי יוחנן בעצמו (רי"ף ורא"ש שם, בשם איכא מאן דאמר). ¹⁰ ויש שכתב שכלל זה לא נאמר אלא בתלמוד בבלי ולא בירושלמי (נודע ביהודה קמא אה"ע נט). ¹¹ ויש שבתלמוד פסקו מפורש שהלכה כרב נחמן, והוא דבר שבאיסור (ראה גיטין לב ב). אם הכלל של הלכה כרב נחמן בדינים דוחה את הכלל של הלכה כרבן שמעון בן גמליאל במשנתו, ראה ערך הלכה ג: כל מקום ששנה רבן שמעון בן גמליאל;

כרבא (רמב"ן וריטב"א שם; כסף משנה רוצח ה ד); או שהלכה כרבים (ראה ערך הלכה א. רי"ף גיטין נ א; רא"ש שם ה ב; רמ"ע מפאנו קז).

כשירושלמי כשירושלמי נפסקה הלכה בדבר שבבבלי נחלקו בו **סובר כאביי** אביי ורבא, הירושלמי מכריע, אפילו אם ההלכה כדברי אביי (כסף משנה שבת יח ב, בדעת הרמב"ם).

נהלכתא למשיחא יש מן האחרונים שכתב שלא אמרו הלכה כרבא אלא בדברים שנהגו בזמן האמוראים, אבל לא בדברים של קדשים וכיוצא שלא נהגו אז (ראה ערך הלכתא למשיחא. נודע ביהודה תנינא אה"ע קטט); ויש שאינם מחלקים בכך (כסף משנה איסורי מזבח א ד; שיבת ציון כא).

רב אחא ורבינא

רב אחא ורבינא שנחלקו, ולא נתפרש מי אמר כך ומי כך, אלא "חד אמר" ו"חד אמר", בכל התורה כולה רבינא הוא המיקל, ורב אחא המחמיר, והלכה כרבינא להקל, מלבד בשלשה דברים באיסור דם שרב אחא מיקל ורבינא מחמיר, והלכה בהם כרב אחא להקל (פסחים עד ב, וחולין צג ב) ¹⁷.

כשאמוראים אחרים במקום שמלבד רב אחא ורבינא נחלקו אף חלוקים באותה אמוראים אחרים – נחלקו ראשונים אם הולכים המחלוקת אחר הכלל (רמב"ן וריטב"א יבמות ב); או שאין הולכים אחריו (הליכות עולם ה ב, בשם התוספות; כללי הגמרא שם, בשם תוספות הרא"ש).

כשיש בדבר להקל ולהחמיר בדבר שיש בו להקל ולהחמיר לא נאמר כלל זה, והדבר ספק (רי"ף עבודה זרה סא א).

בדיני ממונות בדיני ממונות, כשקולא לאחד וחומרא לשני, כשפוטרים את המוחזק זוהי הקולא בנוגע לכלל

זה (תוספות בבא מציעא צה א ד"ה איתמר, בשם רבנו חננאל; באר הגולה חו"מ שעד ובאור הגר"א שם סק"ה), מלבד בהלואה, שהולכים אחר הקל להמלוה, לפי שמשעה שלוה נשתעבדו נכסיו למלוה, ולכן המלוה נקרא המוחזק (כללי הגמרא שבחליכות עולם שם, בשם התרומות).

כשבתלמוד מפורש במקום שבתלמוד מפורש שהלכה כמחמיר, לא **שההלכה להחמיר** נאמר כלל זה (תוספות עבודה זרה לג ב ד"ה והלכתא).

כשהמחלוקת תלויה במקום שהמחלוקת של רב אחא ורבינא נוגעת **במחלוקת אחרת** למחלוקת אחרת, ושם ההלכה לחומרא, אף במחלוקתם הלכה כמחמיר (מאירי סנהדרין עו ב).

בשאר אמוראים (לפי א"ב)

בתלמוד לא מצינו מפורש כללי הלכה במחלוקת של שאר אמוראים, מלבד אלה שהוזכרו למעלה, אבל מצינו בדברי הגאונים והראשונים שקבעו בנוגע לכמה אמוראים כללים כמי מהם הלכה.

רבי אבא רבי אבא הלכה כמותו נגד בן מחלוקתו, לפי שהוא מדייני ארץ ישראל (ספר הזכות לראב"ד יבמות לו ב, על פי שבועות מז א, לגירסתו; רא"ש שם ד י, בשמו; מלחמות לרמב"ן שם), ויורד לעומק הדין (ספר הזכות שם; רא"ש שם, בשם; מלחמות לרמב"ן שם).

כשאמוראים נוספים חולקים היו גם שאר אמוראים חולקים על רבה, אין כלל זה אמור (תוספות מגילה כט ב ד"ה והלכתא).

נהלכתא למשיחא בדבר שאינו נוהג בזמן הזה (ראה ערך הלכתא למשיחא), אין הכלל הזה (רא"ש בבא מציעא ב יז).

אביי ורבא

אביי ורבא שנחלקו, הלכה כאביי ביע"ל קג"ם (בבא מציעא כב ב), אבל בכל שאר המקומות הלכה כרבא (רש"י פסחים עו ב ד"ה אמר לך: סדר תנאים ואמוראים לט).

יע"ל קג"ם הם סימני שש הלכות:

- יאוש שלא מדעת (ראה ערך יאוש. בבא מציעא שם).
- עד זומם למפרע הוא נפסל (ראה ערך עדים זוממים. סנהדרין כז א).
- לחי העומד מאליו (ראה ערך מבוי. עירובין טו א); ויש מפרשים ימי לידה (ראה ערך זבה וערך יולדת. תוספות נדה לו א ד"ה נקטינן, וקדושין נב א ד"ה ביע"ל, בשם רבנו תם); ויש מפרשים לא אפשר ולא מכיון (ראה ערך דבר שאינו מתכוין. תוספות קדושין שם, בשם בני נרבנא).
- קדושין שלא נמסרו לביאה (ראה ערך קדושין. קדושין נב א).
- גילוי דעת בגט (ראה ערך גלוי דעת. גיטין לד א).
- מומר אוכל נבלות להכעיס (סנהדרין כז א).

בתלמוד נזכר גם שלהלכה תחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב (בבא מציעא מב א), אף על פי שנחלקו בכך אביי ורבא מה אמר רבה, ולדעת רבא אמר שפטור (גמ' שם לו ב), וביארו ראשונים שרבנן סבוראי הוסיפו כן (תוספות קדושין שם).

כשחולקים כטעם דבר כלל זה שההלכה כרבא לגבי אביי, נחלקו הדעות האם נאמר רק כשחולקים בדין, אבל כשאינם חולקים אלא בטעמו של דבר אין כלל זה נוהג (בית יוסף יו"ד רכח ט; תוספות יום טוב נדרים ט א); או שאף במחלוקת בטעם הדבר הלכה כרבא (יד מלאכי קנן, בדעת הרי"ף והרא"ש).

כשנחלקו בדברי תנאים וכן כשנחלקו בפסק הלכה שנחלקו בה תנאים, אם הלכה כפלוני או כפלוני, הלכה כרבא (כן משמע מרי"ף ברכות כז ב, וכסף משנה תפלה א ו), ואף כשנחלקו לא בסברת עצמם, אלא בסברת תנאים, שנחלקו כיצד סוברים אותם תנאים, הלכה כרבא (כן משמע מהמאמר יבמות לח ב, ותוספות שבת קנה א ד"ה והלכתא) ¹⁵, וכן כשנחלקו סתם בדבר שכבר נחלקו בו תנאים או אמוראים קודמים – לא שנחלקו אם הלכה כפלוני או פלוני, אלא נחלקו בגופו של דבר – הלכה כרבא (רש"י פסחים עו ב ד"ה אמר; תוספות ישנים כריתות ז א ד"ה ובפולגתא; מהרי"ק קלז) ¹⁶.

כשנחלקו אמוראים סאחרים יותר במחלוקתם כשנחלקו אמוראים מאוחרים במחלוקת של אביי ורבא – נחלקו ראשונים האם ההלכה כרבא (כן משמע מהרא"ש יבמות יג, ומלחמות לרמב"ן, וריטב"א שם לט א); או שאין אומרים הלכה כרבא, אלא הלכה כבתראי (ראה ערכו. תוספות שם ד"ה אע"ג; רא"ש שם, בשם הלכות גדולות).

כשעוד אמורא סובר כאביי כשיש עוד אמורא שסובר כאביי, ורבא הוא יחיד נגד רבים – נחלקו ראשונים אם אף בזה ההלכה

כג ב). ¹⁷ יש מהראשונים שכתב שכלל זה נאמר דוקא במקום שנאמרה המחלוקת בסתם, אבל במקום שמפורש שרבינא מחמיר, אין הכרעה שההלכה

מהראב"ד נזירות ה יז). ¹⁵ ויש שנסתפק בדבר (כסף משנה עבודה זרה יב יד). ¹⁶ ויש שכתב שאין אומרים אז שההלכה דוקא כרבא (מאירי בבא קמא

בני רבי חייא בני רבי חייא הלכה כמותם נגד רבי יוחנן (כן משמע מהראב"ד, וכסף משנה עבודה זרה ח ב).

בר קפרא בר קפרא הלכה כמותו נגד רבי יוחנן (תשובות הגאונים (הרכב) עט; רא"ש עבודה זרה ב לד), ורבי אלעזר (תשובות הגאונים שם), וחזקיה (רא"ש שם לו), שהיו תלמידיו, ואין-הלכה-כתלמיד-במקום-הרב (ראה ערכו. תשובות הגאונים שם; רא"ש שם).

רב הונא רב הונא ורב חסדא - נחלקו ראשונים אם הלכה כרב הונא, שהוא רבו (ראה ערך אין הלכה כתלמיד במקום הרב).

סדר תנאים ואמוראים לה; ר"ף ור"י מיגש וחינושי הר"ן שבעות זו ב, על פי עירובין סב ב; רא"ש שבעות ז ט; או שכשרב חסדא מחמיר הולכים אחריו לחומרא, למרות שהיה תלמידו של רב הונא (תוספות ברכות כד ב ד"ה פסק, ורא"ש שם ג מה, בשם רבנו חננאל).

רב הונא ורבי יוחנן רב - הלכה כרב הונא, שהוא גדול ממנו בחכמה ובמניין (תוספות עירובין זו ב ד"ה (נו א) רב, בשם רבנו תם; מאירי שם).

רב הונא ורב יהודה - ההלכה כרב הונא, שהוא רבו (סדר תנאים ואמוראים לה; מבוא התלמוד; רא"ש בבא קמא ט י).

רב הונא ורבי ירמיה בר אבא - הלכה כרב הונא, שהוא רבו (ר"ן קדושין מו א; כסף משנה תרומות ו טז)²².

רב זביד רב זביד ורב פפא - נסתפקו ראשונים הלכה כמי (רא"ש בבא קמא ג ט).

רבי זירא רבי זירא ואבוב דשמואל - הלכה כרבי זירא, שהוא בתרא, ועוד שהוא מארץ ישראל שאוירה מחכים יותר (מלחמות לרמב"ן ראש השנה כח א).

חזקיה חזקיה ורבי יוחנן - הלכה כחזקיה, שהוא רבו (ר"ף עבודה זרה לח ב; רא"ש שם ב לד ולו, ובבא קמא א ח)²³.

ברייטא שנונית דבי חזקיה - תנא דבי חזקיה - היא עיקר יותר מברייטא אחרת, מפני שחזקיה היה שונה ברייתות של אביו רבי חייא (תוספות סנהדרין עט א ד"ה ומפקא).

רבי חייא רבי חייא ורבי אסי - הלכה כרבי חייא, שהוא רבו של רבו (כסף משנה בכורים ו ד).

רבי חייא ורבי יוחנן - הלכה כרבי חייא (כן משמע מהרשב"א ברכות מא ב), וכל שכן נגד ריש לקיש, שהרי הלכה כרבי יוחנן נגד ריש לקיש (ראה לעיל: רבי יוחנן וריש לקיש. יד מלאכי תרנ).

רבי חייא ושמואל - הלכה כרבי חייא, שרבי חייא היה רבו של רב, ורב גדול משמואל (מהרי"ק ק).

רבי חייא בר אבא רבי חייא בר אבא בשם רבי יוחנן ואמורא אחר בשמו - הלכה כמותו, לפי שהיה מדייק שמועותיו בשם רבי יוחנן, וגם כל שלשים יום היה חוזר תלמודו לפני רבי יוחנן (ברכות לח ב; רבנו חננאל שבת קכג א).

רבי חנינא רבי חנינא וזעירי - הלכה כרבי חנינא (מלחמות לרמב"ן יבמות קיט ב).

רבי אבהו יש המצדדים שההלכה כרבי אבהו נגד רבי יוחנן, שהוא בתרא (ראה ערך הלכה כבתרא. תוספות ראש השנה לד ב ד"ה לדידי).

אביי אביי, הלכה כמותו נגד רבי יהושע בן לוי, ונגד רב יהודה, ונגד שמואל (תוספות יומא לו ב ד"ה אמר), ונגד רבי יוחנן (מגיד משנה שבת יד כב), ונגד רבי יוסי ברכי חנינא (כסף משנה נדרים ו טז), ונגד רבי ירמיה (מים חיים לפני חדש כז), שהוא בתרא מכולם (ראה ערך הלכה כבתרא. כסף משנה שם, ומים חיים שם).

רבי אושעיא רבי אושעיא נגד רבי חייא, לא נקבע כמי מהם הלכה, וכשנחלקו בדבר גם אמוראים אחרים הולכים אחר הכללים של אותם האמוראים (כן משמע מהרא"ש פסחים א יד).

רבי אושעיא נגד רבי יוחנן, הלכה כרבי אושעיא (מגיד משנה שבת יח ג; כסף משנה קרבן פסח ז ז), שהיה רבו של רבי יוחנן וגדול ממנו (כסף משנה שם)¹⁸.

רבי אחא בר אושעיא רבי אחא בר אושעיא והאמורא רבי יוסי, הלכה כרבי אושעיא, שהיה גדול ממנו (רא"ש עירובין א ד).

רב אחא בר יעקב רב אחא בר יעקב ורב פפא, הלכה כרב אחא בר יעקב שהוא בתרא (ראה ערך הלכה כבתרא. כסף משנה שבעות י א).

רבי אמי רבי אמי ורב, נחלקו ראשונים האם ההלכה כרבי אמי שהוא בתרא (ראה ערך הנ"ל. רא"ש מועד קטן ג כ, ומרדכי שם תתעה, בשם הראב"ד); או שכיון שעד אביי ורבא אין-הלכה-כתלמיד-במקום-הרב (ראה ערכו), הלכה כרב (רא"ש שם).

רבי אסי רב אסי ורב הונא, הלכה כרב אסי, שרב הונא כתלמיד לגבי רב אסי, ואין-הלכה-כתלמיד-במקום-הרב (ראה ערכו. תוספות ברכות לד א ד"ה אמצעיות, בשם הלכות גדולות; רא"ש שם ד כ)¹⁹.

רב אשי רב אשי הלכה כמותו, מפני שהוא בתרא (ראה ערך הלכה כבתרא), נגד רבי יוחנן (מלחמות לרמב"ן בבא קמא צו ב), ורבה (אוצר הגאונים כתובות, לקוטי פירוש רבנו חננאל עמ' 9), ואביי (ר"ף שם), ורבא (ר"ף גיטין עו א; רא"ש כתובות ז טו, בשם הרמ"ה; מגיד משנה גרושין ח יט, בדעת הרמב"ם), ורב אחא בר יעקב (תוספות שבת ט ב ד"ה בתספורת), ואמימר (תוספות בבא מציעא מח ב ד"ה נתנה), ומר זוטרא (תוספות שם טז א ד"ה ארצל), ורב נחמן בר יצחק (רב עמרם גאון בגאונות עמ' 342), ורב פפא (מבוא התלמוד (עקנין) ו עמ' 11)²⁰.

רב אשי ורבינא - נחלקו גאונים וראשונים אם ההלכה כרב אשי (סדר תנאים ואמוראים לח; סמ"ג עשין מח, ורא"ש קדושין א טז, בשם ר"י; מרדכי כתובות רסג), לפי שהוא גדול מרבינא, שהיה תלמיד חבר לרב אשי (סמ"ג ורא"ש ומרדכי שם, על פי עירובין סג א); או שהלכה כרבינא, שהוא בתרא (ראה ערך הלכה כבתרא. הלכות גדולות, עריות, עמ' רצד במהדורת מכון ירושלים; סמ"ג שם, ורא"ש קדושין שם, בשם סדר תנאים ואמוראים מכתבת רבי יוסף טוב עלם)²¹.

בדינים; על רב הונא ורבי יוחנן, ראה להלן. 23. ויש מי שסובר דוקא כשחזקיה בעצמו חולק עם רבי יוחנן, אבל אם אמורא אחר אמר בשם חזקיה, הלכה כרבי יוחנן (רא"ש בבא קמא שם, בשם איכא מאן דאמר); ונדחו דבריו (רא"ש שם). ונחלקו עליו, שאין הבדל בדבר (רא"ש שם) ועוד יש מי שסובר שלא אמרו הלכה כחזקיה אלא כשנחלקו פנים בפנים, אבל אם נחלקו לאחר מיתת חזקיה, הלכה כרבי יוחנן שהוא אחריו והוא בתרא (ראה ערך אין

כמיקל (מאירי סנהדרין עו ב). 18. כשנחלק רב נחמן על רבי אושעיא, ראה להלן. 19. כשרב אסי ושמואל נחלקו ביניהם, ראה להלן. 20. נגד אמימר ניתן טעם נוסף, מפני שרב אשי גדול ממנו בחכמה ובמניין (תוספות בבא מציעא מח ב ד"ה נתנה), והוא הדין נגד מר זוטרא (תוספות שם טז א ד"ה ארצל). 21. ויש שנסתפקו בדבר (מרדכי כתובות רסג, בשם התוספות). על רב אשי ורב כהנא, ראה להלן ברב כהנא. 22. על רב הונא ורב נחמן, ראה לעיל: כרב נחמן

ירושלים; ר"י"ף ברכות ד ב), והוא הדין במקום שאמוראים אחרונים סוברים כרבי יוחנן (ראה ערך הלכה כבתראי. רשב"א גיטין ו א).²⁸

• כתבו ראשונים שהלכה כרבי יהושע בן לוי נגד כמה אמוראים: נגד רב ושמאל (תוספות עבודה זרה נז ב ד"ה לאפוקי, בשם ר"י שמצא בכתבת הלומדים לפני רבנו תם)²⁹; ונגד רב הונא, שהיה תלמידו של רב (שו"ת הרשב"א א ז; לחם חמדות ברכות ג יח, נז); ונגד רבי חייא, שההלכה-כבתראי (ראה ערכו. רבנו יונה ברכות מב ב).

רבי יוחנן רבי יוחנן ורבי אלעזר בן פדת - הלכה כרבי יוחנן, שהוא רבו של רבי אלעזר (רס"ג בתשובות הגאונים (הרכבי) תקנח; סדר תנאים ואמוראים לא; ר"י"ף כתובות יג ב; רא"ש שם א כח; ספר כריתות ימות עולם ג כא); ויש שהוסיפו: לבד משלשה דברים שהלכה כרבי אלעזר (סדר תנאים ואמוראים שם; ספר כריתות שם): 'ציאה בדיינים' (ראה בבא מציעא סא ב), העלאה על גבי הכבש (ראה מנחות נז ב), ומנין ההזאות (ראה יומא נה א. לקוטי מרדכי לספר כריתות שם תצג).

ההלכה כרבי יוחנן נגד תלמידיו, שאין-הלכה-כתלמיד-במקום-הרב (ראה ערכו), ולפיכך הלכה כמותו נגד זעירי (מלחמות לרמב"ן פסחים מב א), ונגד רבי אמי (רא"ש נדה כלאי בגדים י), ונגד רבי יונה והאמורא רבי יוסי (שו"ת הרשב"א א תסד), ונגד רבה בר בר חנה (ר"י"ף ורשב"א חולין נה ב).

רבי יוחנן ורבי יוסי בן חנינא - נחלקו הדעות:

• יש אומרים שההלכה כרבי יוחנן (תשובות גאוני מזרח ומערב רכז; תשובות גאוני קדמונים צה; רא"ש בבא קמא ד ד), שרבי יוסי בן חנינא תלמידו הוא (רא"ש שם, על פי בבא קמא קיב ב).

• ויש אומרים שההלכה כרבי יוסי בן חנינא (רא"ש שם, בשם הרמ"ה וכתובות ט ב; יראים תנו; כסף משנה נזקי ממון ו ג, בדעת הרמב"ם), שרבי יוסי בן חנינא דיין הוא ויורד לעומקו של דין (רא"ש בבא קמא שם, על פי בבא קמא לט א).

ואף ברבי יוחנן ורב הונא, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שההלכה כרבי יוחנן, שהרי רבי יוחנן ורב הלכה כרבי יוחנן (ראה לעיל: רב ושמאל ורבי יוחנן), ורב הונא תלמידו של רב, וכל שכן שההלכה כרבי יוחנן נגדו שהיה גדול ממנו, ואין הלכה-כבתראי (ראה ערכו) אלא באמוראים אחרונים (תוספות ברכות לט ב ד"ה מברך).

• ויש אומרים שההלכה כרב הונא, שלדעתם אף באמוראים ראשונים אומרים הלכה כבתראי (הגהות מימוניות ספר תורה י ז).

וכן ברבי יוחנן ורב יהודה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שההלכה כרבי יוחנן, שהרי אפילו נגד רב ושמאל הלכה כרבי יוחנן (ראה לעיל: שם), וכל שכן נגד רב יהודה שהיה תלמידם (רשב"א שבת ז ב).

• ויש אומרים שההלכה כרב יהודה, שהוא בתרא (מגיד משנה שבת יד ב, בדעת הרמב"ם).

רבי חנינא ורבי יוחנן - הלכה כרבי חנינא (שיטה מקובצת כתובות סט א, בשם הלכות גדולות; כן מצדד בכסף משנה תמידין ה ט, בדעת הרמב"ם), שהוא רבו (שיטה מקובצת שם), ועדיף וקשיש ממנו, והוא כמו תנא (כסף משנה שם, על פי כתובות קג ב).²⁴

רבי חנינא ורב - נחלקו גאונים אם הלכה כרבי חנינא, שרב הוא תלמידו של רבי חנינא (ר"י"ף גיאת לולב עמ' קז, בשם רב האי גאון; רמב"ן ורשב"א גיטין סג ב, בשם רבנו חננאל; מאירי גיטין כב א); או שהלכה כרב (ר"י"ף גיאת שם, בשם רב נטרונאי; סדר תנאים ואמוראים לה; סמ"ג לאוין קיא, בשם ספר חפץ; רמב"ן ורשב"א שם, בשם בעל מתיבות).

רבי חנינא ושמאל - נחלקו הדעות אם הלכה כרבי חנינא, שהיה רבו (שו"ת הרדב"ז ה קצא, בשם רבנו חננאל); או שבדיינים הלכה כשמאל (ראה לעיל: רב ושמאל. שו"ת הרדב"ז שם, בשם איכא מאן דפסק).²⁵

רב חסדא רב חסדא ורב המנונא, הלכה כרב חסדא שהוא רבו (לחם משנה עבודה זרה ה א).

רב חסדא ורבי חנינא, נחלקו ראשונים אם ההלכה כרבי חנינא (כסף משנה אבות הטומאה א ג, בדעת הראב"ד); או כרב חסדא שהוא בתרא (כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם).

רב חסדא ורבה, הלכה כרב חסדא, מפני שגדול ממנו (רא"ש בבא קמא ה ה, על פי בבא מציעא ו ב).²⁶

רב יהודה רב יהודה ורב חסדא - הלכה כרב יהודה, שהוא גדול ממנו (כסף משנה שחיטה ג ה).

רב יהודה ורב יוסף - הלכה כרב יהודה, שהוא רבו (רא"ש שבת יט ח).

רב יהודה ורבה - הלכה כרב יהודה (מבוא התלמוד; רא"ש שם; קרבן נתנאל שם, בדעת הרמב"ן).²⁷

רב יהודה בר רב יהודה בר ליואי ושמאל - הלכה כרב יהודה בר ליואי, שהוא עדיף מרבי יוחנן, ורבי יוחנן ושמאל הלכה כרבי יוחנן (ראה לעיל: רב ושמאל ורבי יוחנן. מגיד משנה שבת כו א).

רבי יהושע בן נחלקו גאונים וראשונים אם כלל הוא שההלכה כרבי לוי יהושע בן לוי בכל מקום (סדר תנאים ואמוראים כג; תוספות עבודה זרה לה א ד"ה חדא, ושם נז ב ד"ה לאפוקי, וחולין צז א ד"ה אמר, וסמ"ג לאוין קלח, ורא"ש חלה ג, בשמו; סמ"ג שם, בשם הלכות גדולות ורבנו חננאל; רא"ש סוכה ד א, בשם תשובות הגאונים); או לא (רא"ש שם, בשם רב שמואל בר חפני; רשב"א עירובין פו א, וריטב"א שם ב, בשם הגאונים).

לדעה שאין הלכה כמותו בכל מקום:

• נחלקו ראשונים אם מכל מקום הלכה כרבי יהושע בן לוי נגד רבי יוחנן (תוספות עירובין סב ב ד"ה ורבי, ושם סה ב ד"ה איקלעו, ומגילה כז א ד"ה כוותיה; רא"ש סוכה שם, בשם רבנו תם); או שההלכה כרבי יוחנן (רא"ש שם, בשם רב שמואל בר חפני; רשב"א עירובין פו א, וריטב"א שם ב, בשם הגאונים). אכן הכל מודים שכשברייטא מסייעת לרבי יוחנן, שההלכה כמותו (הלכות גדולות, ברכות א, עמ' לג במהדורת מכון

תקעג, בשמו).²⁹ שמכיון שההלכה כמותו נגד רבי יוחנן (ראה לעיל), וההלכה כרבי יוחנן נגד רב ושמאל (ראה לעיל: רב ושמאל ורבי יוחנן), כל שכן שההלכה כמותו נגדם (תוספות שם, בשם ר"י שמצא בכתבת הלומדים לפני רבנו תם); ויש מהאחרונים שכתב שאין זו ראייה, שהטעם שהלכה כרבי יוחנן נגד רב ושמאל אינו מפני שהוא גדול מהם, ואדרבה הם היו גדולים ממנו, אלא מפני שרבי יוחנן האריך ימים הרבה אחריהם, ושמע דברי רב ושמאל בבבל וחלק עליהם, אבל רב ושמאל לא שמעו דברי רבי יוחנן שבארץ ישראל שקטן מהם היה, ואילו מה שהלכה כרבי יהושע בן לוי נגד רבי יוחנן הוא מפני ששניהם בארץ ישראל היו, ורבי יוחנן קטן מרבי יהושע בן לוי, ולכן יתכן

הלכה כתלמיד במקום הרב. ר"ן גיטין פב א).²⁴ ויש החולק בזה וכתב שהלכה כרבי יוחנן (מהרלב"ח יא).²⁵ על רבי חנינא ורב חסדא, ראה להלן.²⁶ על רב חסדא ורב יהודה וכן רב חסדא ומר זוטרא, ראה להלן.²⁷ על רב יהודה ורב נחמן, ראה לעיל: כרב נחמן בדיינים; על רב יהודה ורבי יוחנן, ראה להלן.²⁸ וכן כתבו אחרונים שבמקום שרבי יהושע בן לוי וריש לקיש חולקים על רבי יוחנן - הלכה כרבי יוחנן, שאין מניחים הכלל של רבי יוחנן וריש לקיש הלכה כרבי יוחנן, שמפורש בתלמוד (ראה לעיל: רבי יוחנן וריש לקיש) נגד הכלל של הלכה כרבי יהושע בן לוי נגד רבי יוחנן, שלא הוזכר בתלמוד אלא בגאונים (כנסת הגדולה אח"ע קכ, הגהות בית יוסף לה; יד מלאכי

סנהדרין כט ב, וחולין שם, בשם רב האי גאון; תוספות כתובות פד ב ד"ה והוא, וסנהדרין שם ד"ה מר, וחולין שם ד"ה מר, בשם רבנו חננאל; ויש אומרים שבכל שלש הלכות אלו אין הלכה כמותו (רב שרירא גאון בתשובות הגאונים (שערי צדק) ד ה ג, ובתשובות הגאונים (הרכבי) שפז; מאירי סנהדרין שם, וחולין שם).

• ויש גורסים להיפך, שאין הלכה כמר בר רב אשי בכל מקום, חוץ מהיפוך שבועה והודאה שבהן הלכה כמותו (תוספות יומא פג א ד"ה מר, בשם רב האי ורבנו גרשום), שהרי מצאנו בכמה מקומות שאמרו אין הלכה כמר בר רב אשי (בבא בתרא קכח א. רשב"א ורמב"ן שם, בשם תוספות).³³

מר זוטרא מר זוטרא ורב חסדא - הלכה כמר זוטרא, שהיה בתרא (תוספות עבודה זרה עב ב ד"ה אמר).

רב נחמן בר יצחק רב נחמן בר יצחק ורבי יוחנן - נחלקו ראשונים: יש אומרים שההלכה כרבי יוחנן (רי"ף בבא קמא לא א, ובבא מציעא לח א); ויש אומרים שההלכה כרב נחמן בר יצחק, שהוא בתרא (ראה ערך הלכה כבתרא. ראי"ש בבא קמא ג ט, ובבא מציעא ג י).

רב נחמן בר יצחק ורב כהנא - הלכה כרב נחמן בר יצחק, שהוא בתרא (ראי"ש בבא מציעא שם).³⁴

עולא עולא ואיסי בר נתן - הלכה כעולא, שהוא מרא דתלמודא יותר (כסף משנה דעות ה ו, ובית יוסף או"ח ג ח, בדעת הרי"ף והרא"ש).³⁵

רב פפא רב פפא ורבא נחלקו הדעות:

• יש אומרים שההלכה כרב פפא, שהוא בתרא (ראה ערך הלכה כבתרא. תוספות יבמות לט א, בשם הלכות פסוקות דרב יהודאי גאון; המאור ורשב"א ורי"ן שבת קמא ב; ראי"ש שם כ יג, ועבודה זרה ד יב), אם לא שרב פפא ישב לפני רבא רבו ונחלק עמו פנים בפנים, שכיון ששמע דברי התלמיד ולא קיבלם - נדחו דבריו (ראה ערך הלכה כבתרא. רשב"א ורי"ן שבת שם).

• ויש אומרים שההלכה כרבא (תוספות עבודה זרה נט ב ד"ה אמר; מלחמות לרמב"ן שבת שם), שהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין (תוספות עבודה זרה שם), והיה רבו (מלחמות לרמב"ן שבת שם).

רב פפא ורב יימר - הלכה כרב פפא, שהוא בתרא (ריטב"א עבודה זרה נט ב), ומטעם זה ההלכה כרב פפא נגד רב נחמן (תוספות בכורות מה ב ד"ה הניחא).

רב רב ורב הונא - הלכה כרב, שהיה רבו (ספר כריתות ימות עולם ג כא; הליכות עולם ה ב).

רב וזעירי - הלכה כרב, שהיה רבו (ראי"ש בבא קמא ג ז).

רב נגד רבה ורב יוסף - חלקו ראשונים אם ההלכה כרבה ורב יוסף, שהם בתראי (ראה ערך הלכה כבתרא. רי"ף שבת קלה א); או שההלכה כרב, שהיה רבו של רב יהודה רבם של רבה ורב יוסף (ראי"ש שם יט ה).

ההלכה כרבי יוחנן נגד חזקיה בנו של חייא בר רב (רשב"א גיטין פד ב), ונגד רבי חנין, שרבי יוחנן הוא מרא דתלמודא יותר מרבי חנין (כסף משנה אבות הטומאות יב ז), ונגד עולא (תשובות הגאונים (אסף, תרפ"ט) עמ' 63), ונגד רמי בר יחזקאל, שאינו עדיף מרביתו רב ושמואל שהלכה כרבי יוחנן נגדם (כסף משנה תפילין ד טו).³⁰

רב יוסף רב יוסף וריש לקיש - הלכה כרב יוסף, שהוא בתרא (ראה ערך הלכה כבתרא. כסף משנה טומאת אוכלין י יז).³¹

רבי ינאי רבי ינאי ורבי יוחנן - הלכה כרבי ינאי, שהוא רבו (רי"ף ורשב"א חולין נה ב; ראי"ש שם ג לו, ושם יא א), וכל שכן נגד רב, שההלכה כרבי יוחנן נגד רב (ראה לעיל: רב ושמואל ורבי יוחנן. רי"ף ורשב"א שם; ראי"ש שם ושם), אכן כשנחלק רבי ינאי עם רבי יוחנן שאמר משם רבו, לא נאמר בזה שהלכה כרבי ינאי (כסף משנה איסורי ביאה י יא, ומעשר שני ג ט).

רבי ינאי נגד רב ושמואל ביחד - נחלקו בדבר אם הלכה כרבי ינאי (רי"ש שם יא א, בשם בעל הלכות ומר חפץ, והסכים עמם); או שהוא יחיד אצל רבים, והלכה כרבים (ראי"ש שם, בסתם).

רבי ינאי וריש לקיש - הלכה כרבי ינאי, מכל שכן מרבי יוחנן, שההלכה כמותו נגד ריש לקיש (ראה לעיל: רבי יוחנן וריש לקיש. כסף משנה ולחם משנה שחיטה ט ד).

רב כהנא רב כהנא ורב אשי - הלכה כרב כהנא (סדר תנאים ואמוראים לח; הליכות עולם ה ב).³²

לוי לוי ורבי יוחנן - הלכה כלוי, שקשיש ממנו (כסף משנה איסורי מזבח א י, בתירוץ הראשון).

לוי נגד רב, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שההלכה כלוי (מגיד משנה מאכלות אסורות ט א; כסף משנה תעניות ה טו, ובית יוסף או"ח תקס ד, ואה"ע ז יא), ואף כשנחלקו רב ושמואל עם לוי הלכה כלוי, מפני שגדול מרב ושמואל (כסף משנה שם ובית יוסף או"ח שם).

• יש אומרים שההלכה כרב (ריטב"א כתובות כז א).

• ויש אומרים שאין בזה כלל ידוע הלכה כדברי מי, ולכן כשנחלקו בשל תורה - מחמירים, ובדרבנן - מקילים (יד מלאכי תקנט).

לוי וריש לקיש - הלכה כלוי, שהוא רבו, ואין-הלכה-כתלמיד-במקום-הרב (ראה ערכו. רי"ף חולין צג ב).

מר בר רב מר בר רב אשי, כלל אמרו הגאונים לגביו, ונחלקו אשי מהו:

• יש גורסים שההלכה כמותו בכל מקום, חוץ מהיפוך שבועה (ראה שבועות מא א), והודאה (ראה סנהדרין כט ב. סדר תנאים ואמוראים לח; רש"י חולין עו ב ד"ה וכמר; תוספות שם ד"ה מר, בשמו ובשם סדר תנאים ואמוראים; ראי"ש סנהדרין ג כז, וחולין ד ז, בשם סדר תנאים ואמוראים ועוד); ויש מוציאים הודאה, שבזו הלכה כמותו, ומכניסים במקומו חיזורא (חולין שם), שאין הלכה כמותו (רי"ף

יצחק, ראה להלן. ³³ ויש שכתבו שאדרבה ממה שהוצרכו לפסוק באלו מקומות שלא כמר בר רב אשי משמע שבכל מקום הלכה כמותו (רמב"ן וריטב"א שם). ומהפוסקים יש שכתב שאין הלכה כמר בר רב אשי במקום שמשמעות הסוגיא שלא כמותו (ש"ך חו"מ מו ס"ק קיז). ³⁴ רב נחמן בר יצחק ורב אשי, ראה לעיל; רב נחמן בר יצחק ורבא, ראה להלן. ³⁵ על עולא ורבי יוחנן, ראה לעיל.

שהלכה כרב ושמואל נגד רבי יהושע בן לוי (שו"ת מהרי"ט ב י"ד א). ³⁰ ויש מהראשונים שכתב כלל שההלכה כרבי יוחנן מחברו (רשב"א בבא בתרא קלה א ד"ה זאת אומרת). על רבי יוחנן ובני רבי חייא, ורבי יוחנן ובר קפרא ורבי יוחנן ורבי חנינא, ראה לעיל; על רבי יוחנן וריש לקיש, ראה לעיל: רבי יוחנן וריש לקיש; על רבי יוחנן ורב ושמואל, ראה לעיל: רב ושמואל ורבי יוחנן. ³¹ רב יוסף ורבה, ראה לעיל: רבה ורב יוסף. ³² רב כהנא ורב נחמן בר

רבינא ורב עזירא - הלכה כרבינא (מבוא התלמוד (עקנין) ו עמ' 11) ⁴⁰.
שמואל שמואל ורב אדא בר אבהו - נחלקו הדעות אם הלכה כשמואל (מבוא התלמוד (עקנין) שם); או שאין הכרע בדבר (כן משמע ממגיד משנה יום טוב א י).

שמואל ורב אסי - נחלקו ראשונים אם ההלכה כשמואל (רש"י בבא קמא צט א ד"ה לימא); או כרב אסי, שגדול ממנו (רא"ש קדושין ד כד, על פי בבא קמא פ ב) ⁴¹.

שמואל ורב הונא - הלכה כשמואל, שהוא רבו (תשובת גאון בספר העתים עמ' 49; כסף משנה מעשה הקרבנות יט כג).

שמואל ורב חסדא - הלכה כשמואל, שקשיש ועדיף ממנו (ר"ן שבת קכו א).

שמואל ור' עוקבא - יש אומרים שההלכה כשמואל, שהוא רבו (ר"ף פסחים מ א, ורא"ש שם ב כה, בשם יש אומרים, על פי מועד קטן טז ב); ויש סוברים שבמקום שלא נפסקה הלכה בפירוש כאחד מהם, הדבר ספק (ר"ף ורא"ש שם) ⁴².

רבי שמעון בן לקיש רבי שמעון בן לקיש - ריש לקיש - ורבה, הלכה כרבי שמעון בן לקיש, שגדול ממנו (כן משמע מהמלחמות לרמב"ן ראש השנה כח א) ⁴³.

וראה לעיל ברבי חייא, רבי יוחנן, רבי ינאי, לוי ורב.

רב ששת רב ששת ורב חסדא - הלכה כרב ששת, שגדול ממנו (תוספות עירובין מ א ד"ה אדעתא, על פי גמ' שם סז א), והוא

בתרא (ראה ערך הלכה כבתראי. תוספות עבודה זרה עב ב ד"ה אמר).

רב ששת כנגד רב ורבי יוחנן - הלכה כרב ששת, שהוא בתרא (כסף משנה ברכות א ח).

רב ששת ורב נחמן - הלכה כרב ששת באיסורים, וכרב נחמן בדינים (ראה לעיל: כרב נחמן בדינים).

רב וריש לקיש - הלכה כרב, שגדול ממנו (מגדל עוז שבת יז יג) ³⁶.
רבא אמוראים אלו, כשנחלק עמם רבא, הלכה כמותו, שהוא בתרא, והלכה-כבתראי (ראה ערכו): רבי אמי (ר"ף חולין עה א), רב אסי (ר"ף בבא קמא צט ב), רבי זירא (המאור גיטין פד ב), רב חסדא (כסף משנה מלכים י א), רב יהודה (כסף משנה אישות כד יב, וסנהדרין ז ב), רב ספרא (ר"ף גיטין פד ב), ריש לקיש (ר"ף חולין צג ב; כסף משנה פסולי המוקדשין ג יח), ושמואל (רא"ש ביצה ג יד; מגיד משנה יום טוב ד כא).

כשנחלק עליו רב המנונא - הלכה כרבא, שהוא רבו, ואין-הלכה-כתלמיד-במקום-הרב (ראה ערכו. תשובות הגאונים (הרכבי) רל), והוא הדין כשנחלק עליו רבינא, מטעם זה (רשב"א ברכות כ ב), וכשנחלק עם רבה בר עולא, הלכה כרבא, שהוא מרא דתלמודא יותר (לחם משנה תמידין א ה).

וברבותיו של רבא, נחלקו ראשונים:

• כגון כשחולק על רב נחמן, נחלקו ראשונים אם ההלכה כרבא, שהוא בתרא (תוספות שבת כז ב ד"ה סד"א); או שההלכה כרב נחמן, שהוא רבו (רמב"ן גיטין פ א); ויש אומרים שההלכה כרב נחמן דוקא אם באותו ענין ישב רבא לפניו כתלמיד, שלא הוזכר שם בתלמוד "רבא אמר", אלא "אמר לו רבא לרב נחמן" (ר"ף בבא בתרא ל א, ונמוקי יוסף שם) ³⁷.

• וכן כשחולק על רבה, נסתפקו ראשונים אם הלכה כרבה, לפי שאין הלכה כתלמיד במקום הרב, או שהלכה כרבא שהוא בתרא (רא"ש כתובות ז יג, בשם הגאונים) ³⁸.

רבה רבה ואבוה דשמואל - הלכה כרבה, שהוא בתרא (תוספות ביצה ט א ד"ה גלגל) ³⁹.

רבין רבין ורב דימי - הלכה כרבין שהוא בר סמכא יותר (תוספות עבודה זרה עג א ד"ה רואין, ובכורות כב ב ד"ה יתיב, על פי יבמות סד ב).

רבינא רבינא ואב"י - הלכה כרבינא, שהוא בתרא (רא"ש גיטין ד כג).

הלכה (ה): ההלכה ביחס לתלמוד הבבלי

כללי פסיקת ההלכה במקום שלא נאמר במפורש בתלמוד הבבלי כמי ההלכה

• מתוך לשונות התלמוד;

• בשתי לשונות.

הפרקים:

• מתוך סוגיות התלמוד;

מתוך סוגיות התלמוד

במקומות שלא נפסקה הלכה מפורשת בתלמוד, כגון הלכה כפלוגי וכיוצא בו, מצינו בראשונים כללים איך להוציא מתוך סוגיות התלמוד את המסקנא לפסק הלכה.

מסקנת התלמוד - מה שנאמר, אחרי השקלא וטריא, התלמוד

באחרונה - הלכה כמותה (תשובות הגאונים (הרכבי) שעו; ר"ף שבת לו ב).

סתמא מה שנאמר בתלמוד בסתם, כן הלכה (תוספות בבא בתרא לט ב ד"ה וצריך; ספר כריתות לשון למודים ג סה), אפילו אם במקום אחר יש מהאמוראים שחולק על זה (תוספות שם), וכן כשבמקום אחר יש מחלוקת בדבר (שו"ת הרא"ש קב י),

כאן מחלוקת, אלא שבדינים הלכה כשמואל, ובאיסורים הלכה כרב אסי, שהוא תלמידו של רב (סדר הדורות, שמואל). ⁴² על שמואל ורב, ראה לעיל: רב ושמואל; על שמואל ורבי יוחנן, ראה לעיל: רב ושמואל ורבי יוחנן, על שמואל ורבי חייא, ראה לעיל; על שמואל ורבי חנינא, ראה לעיל; על שמואל ולוי, ראה לעיל; על שמואל ורב נחמן, ראה לעיל; על שמואל ורבא, ראה לעיל. ⁴³ על ריש לקיש ורבי יוחנן, ראה לעיל: רבי יוחנן וריש לקיש; על ריש לקיש ורבי חייא, ראה לעיל; על ריש לקיש ורבי ינאי, ראה לעיל; על ריש לקיש ולוי, ראה לעיל; על ריש לקיש ורב, ראה לעיל.

הלכה (ה). 1. ט, הלכה: טורי' שיח-שלג.

³⁶ על רב ורבי חנינא, ראה לעיל; על רב ורבי יוחנן, ראה לעיל: רב ושמואל ורבי יוחנן; על רב ולוי, ראה לעיל; על רב ושמואל, ראה לעיל: רב ושמואל. ³⁷ ויש שכתב שבמקום שהתלמוד קבע לדברי רב נחמן אחר רבא, כוונתו להשמיענו שהלכה כרב נחמן (תוספות יום טוב כריתות ד א, על פי הרא"ש בבא קמא א ח). ³⁸ רבא ורב פפא, ראה לעיל. ³⁹ רבה ואב"י, תלוי בספק ברבה ורבא (ראה לעיל). רבה ורבי זירא, ראה לעיל; רבה ורב חסדא, ראה לעיל; רבה ורב יהודה, ראה לעיל; רבה ורב יוסף, ראה לעיל: רבה ורב יוסף; רבה ורבא, ראה לעיל; רבה וריש לקיש, ראה לעיל. ⁴⁰ רבינא ורב אחא, ראה לעיל; רבינא ורב אשי, ראה לעיל; רבינא ורבא, ראה לעיל. ⁴¹ ויש המפרש שאין

ספק ופשיטות במקום שלאמורא אחד הדבר בספק, ולאמורא שני הדבר פשוט – הלכה כזה שהדבר פשוט לו, שאין מניחים את הודאי והולכים אחר הספק (רמב"ן בבא קמא כו ב; ריטב"א ונמוקי יוסף בבא מציעא ז א), ואפילו בתלמיד נגד הרב (רמב"ן שם). וכן בשתי לשונות בגמרא (ראה להלן: בשתי לשונות), שללשון הראשונה הדבר פשוט וללשון השנייה הוא ספק, אין לדחות הפשיטות משום הספק, אפילו כשמחמיר באיסור שמדרבנן (ר"ן עבודה זרה מח ב; כסף משנה עבודה זרה ז יא, בשמו), והוא הדין בסוגיות מתחלפות (ראה להלן).

סוגיות סוגיות התלמוד המתחלפות, ויש סתירה בהלכה **מתחלפות** מסוגיא לסוגיא, הלכה כסוגיא שנשנית במקומה (תשובות גאונים קדמונים נג; ר"ן ביצה יח א), שהלכות השניות אצל דיניהן עדיפות ממה שהוזכרו במקומות אחרים (תשובות גאונים קדמונים שם), וכשאינה שנויה במקומה יש שלא דקדקו בה היטב ולא חשו לפרשה (מלחמות לרמב"ן גיטין נא א).

ושני יוצאים מהכלל הם:

- אם הסוגיא שלא במקומה משווה דעות תנאים, באופן שאין מחלוקת ביניהם, ולפי הסוגיא שבמקומה יש מחלוקת ביניהם, כתבו אחרונים שהלכה כסוגיא שלא במקומה (לחם משנה חגיגה ב א, בדעת הרמב"ם).

- וכן כשלוסוגיא שלא במקומה הדבר פשוט, ולסוגיא שבמקומה הדבר ספק, אין מניחים פשיטות של סוגיא שלא במקומה מפני ספק של סוגיא שבמקומה (ראה לעיל. פרי חדש אה"ע קנה ס"ק לט).²

מחלוקת אמוראים כשנחלקו אמוראים בדין לפי תנא אחד, והתלמוד **בדעת תנא** פוסק הלכה כאחד מהם, נחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שלפי אותו תנא כך הלכה, אבל לא שכך הלכה אצלנו, אם ההלכה היא כתנא השני (רש"י ביצה לג א ד"ה והלכתא).
- ויש מפרשים שהלכה היא שנפסקה כן, והתלמוד בא לבאר שדין זה אינו תלוי במחלוקת התנאים, וכולם מודים בו (תוספות שם ד"ה והלכתא), או שהלכה כן, מפני שזה מוכיח שהלכה כאותו תנא שהאמוראים נחלקו בדעתו (כן משמע מהרשב"א שם).

מתי פוסקים אין דרך התלמוד לפסוק הלכה, במקום שאפשר **הלכה בתלמוד** לדעת הלכה זו לפי כללי הלכה ידועים (תוספות קדושין ט א ד"ה והלכתא, ורמב"ן ורשב"א שם)³, אם לא במקום שיש לומר שמסתבר טעמו של החולק (כן משמע מיבמות מז א), או שאין מסתבר טעמו של זה שפסקו כמותו (כן משמע מתוספות בכורות כג ב ד"ה משנת), או במקום שפוסקים הלכה אחרת, ואגב כך אומרים הלכה אף על דבר שאפשר לדעת אותו לפי כללי הלכה (רמב"ן ורשב"א קדושין שם).

אין הלכה כשמנו כמה חכמים שעומדים בשיטה אחת, סימן **כשיטה** שאין הלכה כמותם (ראה ערך אין הלכה כשטה).

מתוך לשונות התלמוד (לפי א"ב)

מצינו בראשונים כללים איך להוציא מתוך לשונות הגמרא את המסקנא לפסק הלכה.

איבעיא להו "איבעיא להו", נחלקו בו הדעות:

ואפילו אם באותה המחלוקת שבמקום אחר האמורא, שהלכה כמותו לפי כללי ההלכה, הוא נגד הסתם, הלכה כסתם הגמרא (כן משמע משו"ת הרשב"א א קמא).

כשדוים לפי כל מקום שאמוראים או סתם התלמוד דנים לפי דעת **פלוני** פלוני ונושאים ונותנים בדבריו, כתבו גאונים וראשונים שהרי זה מוכיח שהלכה כמותו (רי"ף שבת נא ב; תוספות ברכות כ ב ד"ה ורב, בשם רבנו חננאל, ויבמות קטז א ד"ה וליהמנה; רא"ש עירובין ח ג, ובבא מציעא א מ, בשם רב האי גאון, וברכות ג יד, בשם רבנו חננאל, ושבת ה א), ואפילו הוא יחיד נגד רבים (רי"ף כתובות סו א, ורא"ש כתובות ו ב, בשם רב האי גאון; מלחמות לרמב"ן ור"ן סוכה כא ב), וכן אפילו שהוא נגד כללי הלכה אחרים, כגון הלכה כרב נגד שמואל באיסורים (ראה ערך הלכה ה: רב ושמואל. רא"ש סוכה ב ב, ויבמות ב א; ר"ן סוכה כב א).

ומכל מקום מצינו כמה פעמים בגמרא שאמוראים היו מתרצים דברי אמוראים אחרים, אף על פי שאינם סוברים כמותם (ראה ראש השנה ו ב, ובבא קמא קו א), ולכן יש שראשונים כתבו לדחות ראייה של ראשונים אחרים להלכה מתוך מה שאמוראים נשאו ונתנו בדברי פלוני, שאפשר שבאו לתרץ דבריו ואינם סוברים כך (רא"ש סוכה א כח, וגיטין ה יח); ויש שכתב שמפני כן אין לפסוק כנגד כללי הלכה, כגון כיחיד נגד רבים וכיוצא, אבל במקום שלא נפסקה הלכה הולכים אחר דבריו של זה שהתלמוד נושא ונותן בדבריו (שיטה מקובצת כתובות סה ב, בשם הר"י מטראני); ויש מי שכתב לחלק בין כשאמוראים נושאים ונותנים בדברי פלוני, שהלכה כמותו, ובין סתם התלמוד, שדרכם להקשות ולתרץ אפילו לדעת מי שאין הלכה כמותו (חוות יאיר צד, על פי תוספות בבא מציעא קיג א ד"ה מחזיר).

כרייתא הלכה כאמורא כשיש ברייתא כמותו והביאורה בגמרא **מסייעת** לסייעו: "תניא כוותיה" (רי"ף עירובין מב א; תוספות יבמות לו א ד"ה הלכתא), ואפילו נגד כללי הלכה (רי"ף שם), ואפילו כתלמיד נגד הרב (תשובות הגאונים (הרכבי) ריח).

ראיה שנדחית כשהתלמוד מביא ראייה לאמורא מן המשנה או מן הברייתא ודוחה אותה ראייה, אין זו הוכחה לומר שאין הלכה כאותו אמורא, שדרך התלמוד כל מה שאפשר לדחות הוא דוחה, אפילו שהלכה כן היא (רא"ש בבא מציעא ח יב), וכן יש שהאמורא עצמו אמר על ראייה שמביאים לדבריו: אם משום כך אין זו סיוע (ראה עבודה זרה נד א. רא"ש בבא מציעא שם), וכן כשבאו בגמרא לפשוט בעיא שנסתפקו בה, ודחו אותה פשיטות, אין זו אלא דחייה בעלמא, ואינה הוכחה שהפשיטות נדחתה מהלכה (שו"ת הרשב"א א שיא, על פי בבא מציעא ו ב).

ומכל מקום יש פעמים שדחייה גמורה היא:

- כשדחו הפשיטות בלשון של "לעולם אימא לך", ולא בדרך "דילמא" (כסף משנה ולחם משנה שבת ד א).

- כשאמורא שאמר דבר בתורת דחייה של ראייה, ושאלו בתלמוד במקום אחר: והלא אמורא פלוני אמר כך וכך, ודאי שכך הלכה (כסף משנה פסולי המוקדשין א לג).

- וכן כשדוחים איזה דבר ומביאים הכרח לאותה דחייה, שאם לא כן יקשה כך וכך, דחייה גמורה היא זו (לחם משנה עבודת יום הכפורים ז).

2. על שני סתמי משניות הסותרות זו את זו שהלכה כסתם שבמקומה, ראה

3. ולכן התלמוד שואל על אמורא שפסק הלכה

זכנה), ותשובה ניצחת יכול להשיבם (רש"י נדה לח ב ד"ה זכינה), מכל מקום אינו מוכרח שתהיה הלכה כן (ראה נדה שם, וקדושין יח א. מגיד משנה גניבה ג יד).

דאמר מר "דאמר מר", יש שכתב שלשון זה מורה שהלכה פסוקה היא, וכאילו אמרו: והרי אנו קיימא לן כן (ויש שלמה יבמות יב א); ויש שכתב להוכיח מדברי ראשונים שאינם סוברים כן (ברכי יוסף חו"מ ה יד, בדעת רבנו תם).

דילמא "דילמא", אף על פי שהוא לשון ספק, מכל מקום יש שהאמת כן הוא (תוספות חגיגה יח ב ד"ה כאן, וגיטין ז ב ד"ה דילמא, וחולין לג ב ד"ה ודלמא; רמב"ן ור"ן גיטין כ א; רשב"א חולין שם, וש"ת א תשו).

דיקא נמי "דיקא נמי" כשאמרו בתורת הוכחה מדברי תנאים לאחד האמוראים, אפילו שאין דוחים בגמרא את ההוכחה, יתכן שאין הלכה כן למסקנא, ולא חששו במסקנא לדיוק זה (תוספות זבחים יג א ד"ה דיקא, וחולין סז ב ד"ה דיקא).

דרש פלוני "דרש פלוני כפלוני" (ראה ביצה לח א, ובבא בתרא קכח ב) – הלכה היא (כללי התלמוד (אשכנזי) סעיף 369, וגופי הלכות רסד, בשם רס"ג).

הא איתמר "הא איתמר עלה אמר רבי פלוני" (ראה שבת עט א), משמע שאין חולקים עליו, והלכה כמותו (כסף משנה עבודה זרה יא יב).

הא מני פלוני "הא מני פלוני היא" נחלקו ראשונים אם משמעותו שאין הלכה כמותו (תוספות קדושין טו א ד"ה ואידך, השני, בדעה הראשונה); או שיתכן שסוברים כמותו (תוספות שם, בדעה השניה). **הודו לו** "הודו לו" חכמים לפלוני אין זה מוכיח שסוברים כן להלכה, ויתכן שלא אמרו כך אלא שמסתבר טעמו (ראה יבמות סז א).

הורה פלוני "הורה רבי פלוני" משמעו שהוא הלכה למעשה (כסף משנה איסורי ביאה י י).

הכי השתא "הכי השתא" כשאמרו לדחות איזה דבר, כתבו ראשונים שהאמת כן הוא, ולא סתם דיחוי (ריטב"א כתובות כז א).

הכי נמי מסתברא "הכי נמי מסתברא" יש שבמסקנא לא נשאר כך (תוספות יומא פד א ד"ה הכי).

הניחא לפלוני "הניחא לפלוני אלא לפלוני מאי איכא למימר", נחלקו בו:

- יש אומרים שלשון זה מורה שהלכה כמותו שאמרו עליו "הניחא" (כן משמע מהרא"ש בבא קמא א ח; כנסת הגדולה, כללי הגמרא קכז, בשם מהר"י הלוי).

- ויש אומרים שאין כאן כלל, ולפעמים הלכה כ"הניחא", ולפעמים הלכה כשני, שעל מי שנופלת הקושיא אומרים על חברו "הניחא" (יד מלאכי ריז, על פי שבת קמא ב, ויומא יב א, וחולין קלח א ועוד).

ולרבי פלוני "ולרבי פלוני שאמר" כתבו ראשונים שמשמעו שאין הלכה כמותו (תוספות יבמות נז ב ד"ה רב; ר"ן קדושין ג א); ויש מהאחרונים שהוכיח שאינו כלל גמור, ויש

- יש אומרים שאי אפשר שהבעיא תהיה לדעת מי שאין הלכה כמותו (רשב"א שבת צג ב, בשם רב האי גאון; תוספות ביצה כז א ד"ה אלא; כסף משנה עבודה זרה ד יג, ושם טו ו ועוד), וכן כשאמרו: "אליבא דפלוני לא תיבעי לך, כי תיבעי לך אליבא דפלוני", הרי זה מורה שהלכה כמותו (תוספות שבת קנג ב ד"ה כי תיבעי), ויש שכתב שאפילו כשאמרו "איבעיא להו לדברי האומר" מוכח שהלכה כמותו (כן משמע מהרא"ש חולין ד א)⁴.

- ויש אומרים שיש בעיות בתלמוד אף לדעת מי שאין הלכה כמותו, ואין הכרע בכל הלשונות הללו כמי ההלכה (תוספות רי"ד כתובות סו א; רמב"ן שבועות כב ב; מים חיים לפרי חדש עבודה זרה טו ו; יד מלאכי צא; חוות יאיר צד).

אליבא דפלוני "אליבא דפלוני" כשאמרו על דין ידוע, אין זה מוכרח שהלכה כפלוני, כי יתכן שהכוונה כמו שפלוני סובר בדין אחר, כך אנו אומרים בדין זה, אם לא כשאמרו בלשון המוכיח שדין זה עצמו הוא לפי פלוני (תוספות כתובות עט א ד"ה עשאו).

אליבא דפלוני כולי עלמא לא פליגי "אליבא דרבי פלוני כולי עלמא לא פליגי", מורה שהאמוראים החולקים אינם סוברים כאותו רבי פלוני, ואין הלכה כמותו (ראה סוכה יח ב, ובבא בתרא לא ב, ושבועות כה א-ב. רי"ף יבמות קח א).

אם איתא לדברי פלוני "אם איתא לדברי פלוני", אף על פי שהלשון משמע שאומרים אילו היתה הלכה כפלוני אבל אינו כן, או שהדבר ספק, יתכן שבאמת כן הלכה (תוספות בבא מציעא ה א ד"ה אי, ושבועות מו א ד"ה בטוענו; ספר כריתות לשון למודים ג קמו).

אם תמצא לומר "אם תמצא לומר" ו"אם תמצא לומר" שאומרים על בעיא ראשונה ושואלים בעיא שניה, מסורת ביד הגאונים שהלכה היא כן; ויש מהראשונים החלוקים על זה (ראה ערך אם תמצא לומר).

אמר לך פלוני "אמר לך רבי פלוני" כשאומרים כתירוקן על אותו פלוני, נחלקו בו:

- יש אומרים שהרי זה מוכיח שאין הלכה כמותו, ולכן לא אמרו התירוקן בסתם, אלא "אמר לך" (כסף משנה מעשה הקרבנות טו ז, על פי נדרים כט ב; יד מלאכי לה, בשם כמה אחרונים).

- יש אומרים להיפך שלשון זה מוכיח שהלכה כמותו מכיון שהתלמוד מחזר לתרץ דבריו של אותו פלוני (כסף משנה שבועות ג ח).

- ויש שמשמע מדבריהם שאין כלל בדבר (ראה ראב"ד מעשה הקרבנות שם, ור"ן נדרים שם א ד"ה (כח ב) וכתב הרשב"א).

בשמו ובשם רבו "אמר רבי פלוני" בשם רבו, ומסיים בה "ופלוני רבו" (ראה קדושין מב א, ובבא בתרא ו ב), אין הכוונה שאמר כן מסברת עצמו אלא מקבלת עצמו, ולכן אפשר שהלכה כמותו אפילו במקום שאם היה אומר מסברת עצמו לא היתה הלכה כמותו לפי כללי ההלכה (כללי התלמוד (אשכנזי) סעיף 319, וגופי הלכות קמה, בשם רס"ג).

באמת אמרו "באמת אמרו" – כן הלכה (ראה ערך באמת אמרו).

בהא זכנהו "בהא זכנהו רבי פלוני לרבנן", אף על פי שפירושו שבזאת נראים דבריו מדבריהם (רש"י חולין לא ב ד"ה

לחיפך, שכשאמרו הבעיא "לדברי האומר" הרי זה מוכיח שאין הלכה כן, כפלוני למה לא סמך על כללי ההלכה (ראה יבמות מז א).⁴ ויש שכתב

ט ב ד"ה האי; רא"ש כתובות א יט; הליכות עולם שם, בשם יש מי שאומר).

לגרמיה הוא "לגרמיה הוא דעבד" (ראה ברכות מח א) פירושו דעבד שאמורא פלוני עשה דבר זה לדעת עצמו, ואין חבריו מודים לו, ואין הלכה כמותו, שיחיד הוא בדבר (רש"י ברכות שם ד"ה לגרמיה, ושבט לח ב ד"ה לגרמיה), וכן כשאמרו חכם פלוני לעצמו עשה (ראה ביצה לה א), משמעו שכל חבריו חלוקים עליו (רש"י ביצה שם ד"ה הלל לעצמו)⁷.

לימא מסייע "לימא מסייע ליה" בא לחזק ההלכה ולקיימה ליה להלכה מוחזקת ומקיימת (מבוא התלמוד); ויש שכתב שאם הסיוע הוא ממשנה יש שלא בא אלא להקשות למה לו לאמורא לומר דבר המפורש במשנה, ואם הסיוע הוא מברייתא, בא או להקשות למי שחולק עליו, או לקבוע הלכה (קיצור כללי התלמוד למבוא התלמוד שם).

לית הלכתא "לית הלכתא ככל הני שמעתתא" נחלקו ככל הני שמעתתא הדעות אם הכונה שכל ההלכות שנאמרו שם אינן להלכה (ריטב"א כתובות נד א, בשם הגאונים); או שישנם יוצאים מהכלל (תוספות שבת כד ב ד"ה ולית, וכתובות נד א ד"ה לית).

מאי הוי עלה "מאי הוי עלה" מסקנת ההלכה היא, שעד עכשיו לא היתה פסוקה לנו ההלכה, ושואלים סוף סוף מה יהיה על ההלכה (הליכות עולם ב א).

מאן תנא "מאן תנא כפלוני" – הלכה כפלוני, הואיל וסתם משנה כפלוני כמותו (ראה ערך הלכה כסתם משנה. תוספות שבועות מט ב ד"ה מאן).

מי לא אמר "מי לא אמר רבי פלוני" כך (ראה חולין יז ב), נחלקו פלוני ראשונים אם משמעותו שהלכה פסוקה היא, ומקשים ממנה כמו ממשנה וברייתא (רא"ש חולין א ח, בשם רבנו יונה); או לא (כן משמע מהרא"ש שם, בדעת הרי"ף והרמב"ם).

מסתבר "מסתבר" כפלוני, ההלכה כאותו פלוני (תוספות חולין צב ב ד"ה אמר; ריטב"א תענית יב א).

וכשסותר לכללי ההלכה, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שההלכה כאותו פלוני, ואפילו במקום שסותר כללי הלכה, כגון שההלכה כרב נגד שמואל באיסורים (ראה ערך הלכה ד: רב ושמואל. ריטב"א שם).
 - יש אומרים שהולכים אחר כללי ההלכה (ראב"ד ערכין א ה; רא"ש תענית א יג).
 - ויש שנסתפקו בדבר (בית יוסף או"ח ריד א, בדעת הרא"ש והטור)⁸.
- סברוה** "סברוה" אף על פי שלשון זה נאמר בתחילת השקלא וטריא של הגמרא, והמסקנא אינה כן, יש שאומרים "סברוה" ואינו בטל, והלכה כן (תוספות בבא בתרא ב ד"ה סברוה, על פי נדרים יא א; שיטה מקובצת כתובות פז ב)⁹.

שהלכה כמותו (עין הרועים, הלכה נו, על פי ביצה ד ב, ורא"ש שבת כ יג).

ופליגא דפלוני "ופליגא דפלוני" (ראה בבא מציעא צט א, ובבא בתרא קעו א) בין בתנאים ובין באמוראים, על הרוב אין הלכה כאותו החולק על פלוני (כללי התלמוד (אשכנזי) סעיף 377, בשם רס"ג).

ורבי פלוני לית ליה "ורבי פלוני לית ליה" משנה פלונית, בתמיהה, הוא ראייה שכן הלכה (ריטב"א גיטין נא ב).

זאת אומרת "זאת אומרת" נחלקו הדעות אם הלכה היא (שיטה מקובצת בבא מציעא קב א, וכללי התלמוד (אשכנזי) סעיף 369, וגופי הלכות רכד, בשם רס"ג); או שאין זה כלל מוחלט (כן משמע מתוספות עירובין לו א ד"ה מאי, ויומא ו ב ד"ה אמר; יד מלאכי רסה, על פי ברכות כ ב, ושבט סב ב ועוד).

זה הכלל "זה הכלל" – כך הלכה (סדר תנאים ואמוראים (מרקס) עמי 12; רב שלום גאון בהלכות פסוקות קלט; ספר העתים עמי 157).

זו דברי פלוני "זו דברי רבי פלוני" הכוונה זו דבריו, אבל אין זו משנת פלוני אנו סבורים כמותו (תוספות בבא בתרא לה א ד"ה ומאי; רא"ש כתובות ג ח; יבין שמועה תקכד; גופי הלכות רכא), וכן כשאמרו "זו משנת רבי פלוני" אין הלכה כמותו (שו"ת הרמ"ע קכח), מלבד במקום שהגמרא אומרת מפורש "זו וסבירא ליה" (רא"ש כתובות שם, על פי בבא בתרא קה א)⁵.

חזרו לומר "חזרו לומר" – בראשונה וכו' ועכשיו אמרו כו' חזרו לומר – הלכה כאותה שאמרו באחרונה (נמוקי יוסף וריטב"א יבמות לט ב).

כמאן אזלא "כמאן אזלא הא דאמר אמורא פלוני כתנא פלוני" (ראה בבא קמא קב א), הלכה כאותו תנא (כסף משנה קרבן פסח ה ח; משנה למלך שם ב יג), ומכל מקום יש שכתב שכששאר האמוראים חולקים על אמורא זה, אין הלכה כמותו (יד מלאכי שלד, בדעת הרמב"ם).

כמאן דלא כפלוני "כמאן דלא כפלוני" שאמרו בלשון תמיהה, הרי זה מוכיח שהלכה כאותו פלוני (בית יוסף חו"מ לח א), אבל כשאמרו "לימא מתניתין דלא כפלוני" אין הכרח שזו הלכה, שכן דרך הגמרא לחזור ולקיים דברי המשנה לפי כל התנאים, אפילו שאין הלכה כמותם (רא"ש בבא קמא ו י, על פי בבא קמא נט ב, ובבא מציעא ב ב; בית יוסף אה"ע קנו ז)⁶.

לא סבר לה "לא סבר לה מר" לברייתא פלונית או למימרא פלונית, כשאמרו בלשון תמיהה, זו ראייה שכן הלכה (יד מלאכי תג).

לאפוקי "לאפוקי מדפלוני", כתבו גאונים וראשונים שאין הלכה מדפלוני כאותו פלוני (סדר תנאים ואמוראים נב; שו"ת גאוני מזרח ומערב צו; ספר כריתות לשון לימודים ג סח; הליכות עולם ה ג, בסתם); ויש ראשונים שכתבו שאין זה כלל בכל מקום, ויש לשון "לאפוקי" והלכה כן (תוספות ראש השנה ט א ד"ה ולאפוקי, ועבודה זרה

7. ואחרונים כתבו שהוא הדין בלשונות הירושלמי "כדעתיה הוא דעבד" (גינת ורדים יו"ד ה ד), ו"רבי פלוני כדעתיה" (שדה יהושע לירושלמי ערלה א א; יד מלאכי תקצד). 8. ומהאחרונים יש שכתב לחלק בין אם אמרו סתם מסתבר כפלוני, שאינו מוכרח שהלכה כן, ובין שאמרו הלכה של פלוני מסתבר (שו"ת הרדב"ז א תקיג). 9. וכן בירושלמי הלשון "הוון בעיין מימר" מובנו כמו "סברוה" בבבלי, ולפעמים כך נשאר במסקנא (מהר"י קורקוס וכסף משנה תרומות יא ב).

ולדבריו של פלוני בלבד הוא שנסתפקו (ים של שלמה חולין ד א). 5. ויש מהראשונים שנראה מדבריו שאין זה כלל גמור, אלא במקום שמסיימים "אבל חכמים אומרים" על דברי יחיד, כמו: "זו דברי רבי יהודה ורבי יוסי אבל חכמים אומרים" (עירובין פג א) ואמרו: "מאן חכמים רבי יוחנן בן ברוקה" (גמ' שם), שלפיכך קראו לדברי היחיד בשם חכמים מפני שסוברים להלכה כמותו (תורת הבית הארוך ד א). 6. ויש שפירש בדעת אחד הראשונים שסובר שלשון זו מורה שהלכה כפלוני (כן מצדד הבית יוסף שם, בדעת הרמ"ה).

מלבד במקום שהתלמוד עצמו מתרץ את התיובתא (ראה סנהדרין כו א), ואז פוסקים הלכה כמותו (סנהדרין שם).

אכן כשאומרים סתם "תיובתא" אינה דחיה מההלכה, שלפעמים מקשה המקשן "תיובתא" לפי סברתו, ואינה דחיה מוחלטת (ספר כריתות שם, בהגחה), ויש שאומרים תיובתא על דבר שאינו עיקר, אף על פי שאחר כך אומרים שמחלוקת תנאים בדבר (תוספות בבא קמא מז א ד"ה מאי טעמא).

תיקו "תיקו" נאמר במקום ספק, כשנסתפק התלמוד בשום דבר הלכה ואינו יודע להשיב עליו, ותישאר ההלכה בספק (מבוא התלמוד), ונחלקו בפירושו:

- יש מפרשים שמובנו מלשון תקומה, שהבעיא נשארת עומדת במקומה (עיקרי התלמוד, בשם רבי שמואל הנגיד), שהוא קיצור ל"תהא קאי" (תוספות יום טוב עדיות ח ז, שכן נראה לה).
- יש מפרשים שהוא מלשון תיק ונרתיק, כמו דבר שעומד בתוך התיק ואין ידוע מה בתוכו (ערוך תק).
- ויש מפרשים שהוא סימן נוטריקון: "ת'שבי י'תרץ ק'ושיות ו'איבעיות" (תוספות יום טוב שם, שכן רגילים לומר)¹³.

מצינו שאחרי שהבעיא נסתיימה בתיקו לבסוף פשטה (ראה עבודה זרה סח א), ובמקום שלא פשוטה נחלקו הדעות האם יש רשות לחכם לפשטה (יד מלאכי תרלח); או שאין רשות לשום חכם בעולם לפשטה ממשנה או מבריייתא או מסברא, שהרי זה כחולק על תלמוד של רבינא ורב אשי, ולא הותר לפשוט אלא בעיות בתלמוד שלא נפשוט ולא נסתיימו בתיקו (ים של שלמה בבא קמא ב ה).

תיקו באיסורים, נחלקו ראשונים בדינו להלכה:

- יש אומרים שמכיון שהדבר נשאר בספק, דינו כמו כל ספק – שבאיסורי תורה לחומרא, ובשל דבריהם לקולא (רי"ף שבת סה ב; רא"ש ברכות ג נז; ט"ז יו"ד ריח סק"ד; ש"ך שם סק"ג).
- ויש אומרים שבתיקו מחמירים אפילו באיסור דרבנן (וראים יחורעד; הגהות מימוניות חמץ ב טז, בשם רא"ש ושאר גאונים; סמ"ג לאוין קי, בשם גדולים; ים של שלמה ביצה א מג), שמאחר שרב אשי ודורו שחתמו התלמוד כתבו עליו תיקו הניחו בספק איסור עד שיבוא אליהו, ואינו דומה לבעיא שלא נפשטה ולא סיימו בתיקו (ים של שלמה שם).

ובתיקו בדיני ממונות, נחלקו גאונים:

- יש אומרים שהולכים לקולא לנתבע (סדר תנאים ואמוראים מח; מבוא התלמוד; תוספות יבמות סה ב ד"ה כי, וגיטין יד ב ד"ה וחכמים, ובבא קמא סב א ד"ה עשו)¹⁴.
- ויש אומרים שבכל תיקו בממון – חולקים, שלדעתם כך הדין בכל ממון המוטל בספק (ראה ערך ספק ממון. רב האי גאון בספר המקח כ, ובמשפטי שבועות ה ו; ערוך, גם א), בשם יש אומרים).

תנינא להא "תנינא להא דתנו רבנן" פירושו שנינו במשנה סיוע

קסבר "קסבר" משמעו שזו סברת אותו תנא או אמורא, אבל אין הלכה כן (כן משמע מתוספות פסחים פא א ד"ה קסבר, וסמ"ג עשין קלג).

קרא אשכח ודרש "קרא אשכח ודרש" משמעו שסברתו של אותו חכם היא, אבל חבריו חולקים עליו ואין כך הלכה (לחם משנה תלמוד תורה ד א; ש"ך יו"ד רמו סק"ח, בשם אביו); ויש החולק בזה (שער יוסף לחיד"א הוריות קה ב).

קשיא "קשיא" – כתבו גאונים שכל מקום שנאמר כן הוא דבר תלוי (סדר תנאים ואמוראים נד; ערוך, תיובתא, ורשב"ם בבא בתרא נב ב ד"ה ופסק, בשם רבנו חננאל, שקיבל מרבתיא), ולא בטלו דבריו של זה שאמרו עליו קשיא, אלא שלא מצאו לו באותה שעה תירוצ (ערוך שם ורשב"ם שם, בשם רבנו חננאל, שקיבל מרבתיא), ושמועה שעלתה בקושיא יש לעיין בה שמא ימצאו לה תירוצ (שו"ת הגאונים (הרכבי) שלד), ויש לתרץ אותה בדוחק (רש"י סנהדרין עב א ד"ה קשיא)¹⁰, ואין קושיא מוציאה מידי הלכה (רי"ף גיטין עה ב, ושו"ת שט; רשב"א ברכות כו ב, בשם רב האי גאון), ואינה דומה ל"תיובתא", שנדחה לגמרי (ראה להלן. ערוך שם ורשב"ם שם, בשם רבנו חננאל, שקיבל מרבתיא)¹¹.

רואה אני "רואה אני" את דברי פלוני אין משמעו פסק דין דוקא, אף שנראים דבריו (תוספות כתובות קח ב ד"ה אדמוה).

רבי פלוני אסר "רבי פלוני אומר" שבראש הפרק, כמו: רבי אליעזר אומר כורתיים עצים וכו' (משנה שבת קל ב) – מסורת בדינו וביד כל חכמים (הליכות עולם ה א) – שאין הלכה כן (מבוא התלמוד (עקנין) עמ' 6; הליכות עולם שם)¹².

שמע מינה "שמע מינה" כך וכך, כשחוזרים וכופלים הדבר הרי זו מסקנת הסוגיא וכן הלכה, אבל אם לא חזרו וכפלו – אין זו המסקנא (עלויות דרבנו יונה בבא בתרא קלא א), ואפילו אם אמרו "שמע מינה" רק פעם אחת במסקנא אין הלכה כן (רשב"א יבמות יב א).

תהי בה "תהי בה" רבי פלוני, שמתמה ומקשה על דברי אמורא אחר, אין זו דחיית ההלכה, ויש שהלכה כמותו, שאינו חולק על דבריו אלא תמה בלבד (רשב"ם בבא בתרא לט ב ד"ה ה"ג אמר).

תיובתא "תיובתא" – נחלקו אם פירושו שבירה (סדר תנאים ואמוראים נה; מבוא התלמוד) כמו חכם ששובר דבריו (מבוא התלמוד שם); או תשובה ומענה (ערוך, תיובתא) כמו "לא מְצָאוּ מְעָנָה" (איוב לב א), שתרגומו "דלא אשכחו תיובתא" (תרגום איוב שם. מוסף הערוך שם).

כל מקום שנאמר "תיובתא דפלוני תיובתא" אין הלכה כאותו פלוני (סדר תנאים ואמוראים שם; ספר כריתות לשון לימודים ג עא), והיא מבטלת ההלכה בראיה ברורה (מבוא התלמוד), ובטלו דבריו של מי שהתיובתא עליו לגמרי (ערוך שם, ורשב"א בבא בתרא נב ב ד"ה קשיא, בשם רבנו חננאל, שקיבל מרבתיא), ואין עושים כמותו (ראה שבת מ א)

10. ויש מן הראשונים שהיה מיישב כל מה שעלה בתלמוד בקושיא (ריטב"א בבא בתרא נב ב, בשם רב מחכמי פרובינצא). 11. ויש מהראשונים הסוברים שלשון "קשיא" הוא דחייה מן ההלכה כמו "תיובתא" (רשב"ם שם; נודע ביהודה תנינא יו"ד קסג, בדעת התוספות מועד קטן ב ב ד"ה חייב), אלא שאם משיבים ממשנה או מבריייתא אומרים "תיובתא", ומדברי אמוראים אומרים "קשיא" (רשב"ם בבא בתרא שם), וכתבו אחרונים שאף לדעה זו אם הסיקו ב"קשיא" ממשנה, במקום שהיו יכולים לומר "תיובתא", אין זו דחייה מן ההלכה (נודע ביהודה תנינא יו"ד קסג). 12. ויש שכתבו שכשהמשנה בראש

• ויש אומרים שבשל תורה הולכים להחמיר, ובדברבנן – ובמקום שאינו ראוי להחמיר (לקוטי רמב"ן ראש השנה כז א) – הולכים אחר הלשון האחרון (רש"י חולין נ ד"ה כי פלגי; שבת מב ב ד"ה והיינו, ועבודה זרה ז א ד"ה בשל, בשמו; רמב"ן ראש השנה שם, בשם גאונים ראשונים; ר"ן שם ועבודה זרה שם, בשם הר"ף ומקצת גאונים), ויש מוסיפים שאף בדיני ממונות הולכים אחר הלשון האחרון (ר"ן שם ושם, בשם הר"ף ומקצת גאונים), והסבירו אחרונים טעמו של דבר, לפי שהם סוברים שהעיקר הוא הלשון האחרונה, אלא שמכל מקום בשל תורה הלך אחר המחמיר, אבל בדברבנן או בדיני ממונות מעמידים על עיקר הדין, והולכים אחר הלשון האחרונה בין להקל ובין להחמיר (גט פשוט, כללים ז)¹⁶.

כשניתן לברר במקום שיש לברר כאחת הלשונות מתוך שיטת כאחת הלשונות התלמוד – הולכים אחריו (תוספות עבודה זרה ז א ד"ה בשל, בשם רבנו שמשון), ומספר סימנים ניתנו לדבר:

- במקום שהתלמוד טורח לפרש לשון אחת (ר"ף תענית יב ב).
 - כשהסוגיא במקום אחר מוכיחה כאחת הלשונות (ר"ן גיטין עו ב).
 - כשפשטות לשון המשנה מסייעה ללשון האחת, אף על פי שמיישבים בתורת דחייה גם ללשון השניה (רא"ש מכות א ג).
 - כשלשון אחת נאמרה בתלמוד בסתם, והלשון השניה אמר אחד האמוראים, הלכה כלשון התלמוד (ר"ף פסחים קיט ב; תוספות בבא קמא קיח א ד"ה רב; רמב"ן ור"ן שבועות מא א; רא"ש בבא קמא ג יא, ובבא מציעא ז; מרדכי עירובין תקד).
 - כשאחד מהאמוראים האחרונים סובר כאחת הלשונות, הלכה כמותה, מפני שהלכה-כבתראי (ראה ערכו. רא"ש חולין ד ז).
 - במקום שברייאא מסייעה לאחת הלשונות, הלכה כמותה (תוספות שבת מב ב ד"ה והיינו).
 - כשאמרו בלשון "דכולי עלמא" על לשון אחת, הרי זה מורה שכל הלכה (שערי שבועות כ יא).
 - כשללשון אחת אין בדבר מחלוקת, וללשון שניה נחלקו אמוראים, הלכה כלשון שאין בה מחלוקת (כסף משנה שגגות ב טז).
- מילות הקישור לשון שניה, היינו כשנאמר לפניה אחת הלשונות ללשון השניה** הבאים:

- "איכא דאמרי" (ר"ף גיאת א עמ' לד).
 - "איכא דמתני לה" (ר"ף גיאת שם).
 - "אמרי לה" (כן משמע מהר"ן גיטין מה ב; שדי חמד כללים א ריט)¹⁷.
 - "ואיבעית אימא" (מגדל עוז חובל ד ב)¹⁸.
- כששתי הלשונות** ודוקא כשהלשון הראשונה נאמרה סתם, והלשון נאמר השניה ב"איכא דאמרי" (רבנו יונה ברכות מא ב מדפי הרא"ש; כנסת הגדולה יו"ד י הגהות הטור יז, בדעת המאור, ושיורי כנסת הגדולה כללי התלמוד סב), אבל כששתי הלשונות נאמרו בלשון "איכא דאמרי", נחלקו הדעות:
- יש אומרים שאף כאן יש שתי לשונות, ודינו ככל שתי לשונות

וסעד למה שתנו רבנן בברייאא, ולכן אותה ברייאא עיקר והלכה כמותה (הליכות עולם ב א).

תסתיים "תסתיים" – כתבו גאונים שכל מקום שנאמר כך, כך הלכה, וסיום הדבר הוא (סדר תנאים ואמוראים מה), וביארו דהיינו כשאומרים "תסתיים", וכופלים בסיומו "תסתיים" (יבין שמועה כ).

אכן לפעמים אומרים "תסתיים" ולא נשאר כן במסקנא (כללי הגמרא (קארו) ב א, על פי בבא קמא כט ב), ודוקא כשאומרים פעם אחת (יבין שמועה שם).

תרגמה "תרגמה פלוני אליבא דפלוני" – נחלקו בו אם זו הלכה (חידושי הר"ן סנהדרין מז ב; רא"ש גיטין ה כא, בשם רבנו חננאל; לחם משנה אבל יד כב; אליה רבה או"ח עד סק"ה); או שאינו כלל (נד מלאכי תרמב, בדעת הרא"ש גיטין ב ד ועוד), שכן דרך אמוראים לתרגם משניות וברייאות אפילו לדעת מי שאינם סוברים כמותה (ראה בבא מציעא קז א).

בשתי לשונות

כשנאמרו בתלמוד שתי לשונות, כתבו ראשונים שאין הכרעתו הכרעה לומר זה הלשון מחזור מזה, ולא נהגו הגאונים ולא כל בעלי הוראה לפסוק הלכה על דרך זו, ולא אמרו לא מטיין – הדעת נוטה כלשון זה – ולא נראין (רמב"ן גיטין כט א), אבל נחלקו גאונים וראשונים בתורת כלל כאיזה לשון לפסוק ההלכה:

• יש אומרים שלעולם הלכה כלשון השניה (ספר המקח לרב האי ז יח; ר"ף גיאת א עמ' לד; המאור ראש השנה כז ב, ורא"ש עבודה זרה א ג, ור"ן שם ז א, בשמו; כתוב שם לראב"ד תענית יא ב; רמב"ן בספר המצוות שורש ט, וגיטין שם; רא"ש גיטין ו יב, ובבא קמא א ו, בדעת הר"ף), בין בשל תורה בין בשל דברי סופרים, בין להקל ובין להחמיר (ר"ן עבודה זרה שם, בשם ר"ף גיאת), ולכן סידרו בעלי התלמוד הלשון ההיא בסוף לומר שהוא עיקר (ר"ן שם, בדעת ר"ף גיאת), ועשו אותו כמסקנת הגמרא (תשובות הגאונים (הרכבי) פב)¹⁵.

• יש אומרים שההלכה כלשון הראשונה (תוספות שבת מב ב ד"ה והיינו, ועבודה זרה ז א ד"ה בשל, ורא"ש עבודה זרה שם, בשם ריב"א; רא"ש בבא בתרא ג נה, בשם הגאונים), שהיא הלשון שהיתה שגור בפי רוב העולם, ולא כלשון השני שהוא מה שהיה שגור בפי מקצת החברים (רא"ש בבא בתרא שם, בשם הגאונים).

• יש אומרים שהוא ספק בדין, ולכן בשל תורה הולכים להחמיר ובדברבנן להקל (הלכות גדולות, יום טוב, עמ' רכד במהדורת מכון ירושלים; ספר תנאים ואמוראים מט; המאור תענית יא ב; תוספות שם ושם, בשם רבנו תם; ספר כריתות לשון לימודים ג סז), וכן הולכים להחמיר כשל תורה בדברבנן במקום שאיסורו חמור, כסתם יינם (רא"ש עבודה זרה ב לח), או חומרא של שבת (רא"ש שבת ד ב), או בדבר שהוא ספק סכנה (כסף משנה ברכות ו טז, בתירוצי השני, בדעת הרמב"ם). ואם בכל לשון משני הלשונות יש קולא מצד אחד וחומרא מצד שני, הולכים אחר שניהם להחמיר אפילו בדברבנן (תוספות ביצה יד א ד"ה איכא, בשם ר"י, והמאור ור"ן שם).

16. ויש אומרים בשל תורה להחמיר ובדברבנן להקל, ובממונות אחר הלשון האחרון (ריטב"א ראש השנה כז ב, בדעת הר"ף וגאונים ורבני צרפת), או שאין מוציאים מספק מיד המוחזק, ויד נתבע על העליונה (ריטב"א שם); ויש אומרים שלעולם הולכים אחר המחמיר (רא"ש עבודה זרה א ג, לגירסת דפוסים ישנים, בשם רש"י). 17. ויש שכתבו שאף הסוברים שהעיקר כלשון השניה, מכל מקום ב"אמרי לה" סוברים שהוא ספק בדין (מים חיים לפרי חדש גיטין מה ב; קהלת יעקב (אלגאזי) ב קי, על פי פסחים קח א). 18. ויש שכתב

יחזיק במה שבידו (רשב"ם בבא בתרא קסו ב ד"ה תיקו); ויש שכתבו גדולה מזו, שאפילו אם בכל ספק ממון, כשהתובע תפס מהמוחזק אין מוציאים מידו (ראה ערך תפיסה), ואפילו בספק בדין, מפני שיכול לומר קים לי שהדין כמותו (ראה ערך קים לו), מכל מקום בתיקו אין תפיסה מועלת, שלא שייך לומר "קים ליי" הדין מאחר שהתלמוד סתם בתיקו (ים של שלמה בבא קמא ב ה). 15. אלא ששלשה מקומות יש שהראשונים הוציאו מן הכלל ואמרו שבהם הלכה כלשון ראשון (יבמות לב א, וגיטין ל א, ובבא מציעא סד ב. מאירי גיטין

איכא דמתני במקום שהתלמוד מפרש בלשון הראשונה שמימרא **לה אסיפא** פלונית נאמרה על הרישא של המשנה, ובלשון שני אמרו "ואיכא דמתני לה אסיפא", נחלקו ראשונים האם יש כאן שתי לשונות (כן משמע מרי"ף גיאת א עמ' לד, ורא"ש ראש השנה ג ה, בשמ"ו); או שאין כאן הכרע איזה לשון הוא ראשון ואיזה אחרון, לפי שדרך התלמוד לפרש תחילה ראש המשנה ואחר כך סופה (רא"ש שם).

כשחלקו מהי מחלוקת האמוראים במקום שללשון הראשונה מחלוקת אמוראים פלוני ופלוני בדבר, וללשון השנייה מחלוקת אמוראים אחרים בדבר, אין העיקר כלשון השנייה (ראה לעיל), ואם בלשון הראשונה אמוראים רבים סוברים כדעה אחת, הולכים אחריהם (ריטב"א סוכה יז ב). וכן כשללשון הראשונה מחלוקת אמוראים, זה מחייב וזה פוטר, וללשון השנייה מחליפים אותם האמוראים עצמם, זה פוטר וזה מחייב, אין שם הכללים של שתי לשונות איזה מהם עיקר (באר שבע הוריות ב א)¹⁹.

בתלמוד, שנחלקו ראשונים אם הלשון הראשונה עיקר או השנייה (ראה לעיל. מגיד משנה מלוה כה ו, וגרושין יג ז, לפי גט פשוט ז).

• ויש אומרים שאין הדברים אמורים כאן, אלא הדבר הוא ספק בדין, ובשל דברי סופרים הולכים להקל (רבנו יונה שם), שאין אנו יודעים איזו לשון היא הראשונה ואיזו השנייה (כסף משנה קרבן פסח ח); ויש אומרים שאף בדברי סופרים הולכים לחומרא (כנסת הגדולה שם, בדעת המאור, ושיורי כנסת הגדולה שם).

כשהלשונות אינן חשובים שתי לשונות אלא כשהלשונות חלוקות אינן חולקות בהלכה אחת, שללשון האחת כך נאמרה הלכה זו, וללשון השנייה בענין אחר נאמרה, ומחלוקת אמוראים היא, אבל כשתלמוד עצמו דן לפרש מימרא אחת באיזה ענין נאמרה, ולדברי הכל לא נאמרה בענין פלוני, ודנים מאיזה טעם לא נאמרה, אין אלו שתי לשונות, אלא סברות חלוקות זו על זו, ואין כאן כלל כאיזה לשון לפסוק, אלא יש לפסוק כפי שהסביר מוכרעת (רא"ש בבא קמא א ו, ופולפולא חריפתא י).

הַלְכָה (ו): כללי ההלכה לאחר חתימת התלמוד הבבלי¹

כללי פסיקת ההלכה במחלוקות שנתהוו אחר חתימת התלמוד הבבלי

בהוראה ולא נמצא עליה ראייה ברורה לא נדחה אותה ולא נטעה אומרה, ונאמר אפשר שיש לו ראייה, ואין ראוי לנו שנסמוך על אותו מאמר ולא נעשה בו עד שתתבאר לנו סיבתו (תשובות הרמב"ם (פריימק), השמטות טו), ויכולים לסתור דברי גאונים אם מביאים ראיות לדבר, שכל הדברים שאינם מבוזרים בתלמוד שסידרו רב אשי ורבינא אדם יכול לסתור ולבנות אפילו לחלוק על דברי הגאונים (רא"ש סנהדרין ד ו), אבל בלי ראיות, אלא מסברת דעתנו, אין לחלוק אפילו על הפוסקים הראשונים (שו"ת הרשב"א ב שכתב).

הרי"ף אף בזמן שאחר הגאונים היו פוסקי הלכות, והרי"ף – רבי יצחק אלפסי – מגדולי ועמודי ההוראה הוא, ומימות רב האי לא נמצא כמוהו בחכמה (ספר הקבלה לראב"ד), ולא נמצא בכל דברי הרי"ף שפירש דברי מי שאין הלכה כמותו אלא מדלגם, ומאריך לפרש דברי מי אשר ישרו בעיניו (שו"ת הרא"ש פד א). וכשמדלג דינים הנמצאים בתלמוד, זו ראייה שלא כהלכה הם (מרדכי עירובין תעח, בשם מהר"ם)².

וכתבו הפוסקים שנהגו לפסוק כרי"ף, גם כשחלוק על שאר פוסקים במקום שאין בעלי התוספות חולקים עליו (ראה להלן. מרדכי כתובות קע, ותרומת הדשן קמח וקע ושלח, בשם מהר"ם; מהרי"ק יח ונב), וכשבעלי התוספות חולקים על הרי"ף, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שלעולם ההלכה כתוספות, שהם היו בקיאים בספרים יותר מכל אדם אשר על פני האדמה (תשובת הרב ישראל שכנא בשו"ת הרמ"א כח).
- ויש אומרים שיש לחוש לדבריהם במקום שהם מחמירים, אבל אין כאן כלל לפסוק הלכה, אלא לפעמים תהיה הלכה כרי"ף ולפעמים כתוספות (מהרי"ק נב).

הסבוראים אחר חתימת התלמוד הבבלי, אף שלא היתה הוראה, היו רבנן סבוראי שהיו מפרשים פירושים וסברות הקרובים להוראה, וכל הדברים שהיו מסופקים ועומדים בתלמוד פירושהו הם (אגרת רב שרירא גאון (מצגר), רבנו סבוראי), ופסקים שלהם נכנסו בתלמוד (תוספות קדושין נב א ד"ה ביע"ל).

הגאונים הלכות הפסוקות מן הגאונים שהיו אחר חתימת התלמוד, נחלקו בהן ראשונים:

- יש אומרים שהן בידינו הלכות פסוקות (המאור סנהדרין לב א, בשם חכם גדול מחכמי הדור שלפנינו), ואין לנו לחלוק עתה על דברי הגאונים מראית דעתנו לפרש הענין בדרך אחר כדי שישתנה הדין מדברי הגאון, אם לא בקושיא מפורסמת, וזהו דבר שאינו נמצא (רא"ש סנהדרין ד ו, בשם הראב"ד), וכל שמצאנוהו בדברי הגאונים תלמוד הוא (מאירי סנהדרין שם), וקבלת הגאונים ראוי לסמוך עליהם כאילו נזכרו בתלמוד (תשב"ץ ג מה), שהגאונים קיבלו מרבנן סבוראי, ורבנן סבוראי מהאמוראים, ובישיבתו של רב אשי היו יושבים ובבית הכנסת שלו היו מתפללים (רא"ש ראש השנה ד יד, בשם הרמב"ן), ויותר יש לסמוך על מי שמורה הלכה מתשובות הגאונים שהם פוסקים קצרים וברורים, ממי שמורה מתוך עיונו בתלמוד שאפשר שיטעה בעיונו, ואין בזמננו מי שיעזב בתלמוד לגדר שיוכל לסמוך להורות ממנו (שו"ת הרי"ם מיגש קיד).

• ויש אומרים שפסקי הגאונים אינם כהלכה ברורה ופסוקה מהתלמוד אלא כדעת מוכרעת, ואם למד אחד מהגאונים שדרך המשפט כך הוא, ונתבאר לבית דין אחר שעמד אחריו שאין זה דרך המשפט הכתוב בתלמוד, שומעים לזה שהדעת נוטה לדבריו (הרמב"ם בהקדמה ל"ד החזקה), וכל מה שימצא לאחד מן הגאונים המפורסמים

קק, על פי בבא בתרא יא א). **הלכה (ו).** 1. ט, הלכה: טורי' שלג-שלט. 2. אלא אם כן הוא דבר שלא נמצא מי שחולק עליו בתלמוד, שאז יש לומר שהשמיט מפני שדבר פשוט הוא, אם לא כשמביא דינים אחרים וזה השמיט, שהשמיטו מפני שאינו להלכה (תרומת הדשן רלט).

שאף הסוברים שהעיקר כלשון הראשונה, מודים שכשנאמר לפני הלשון השנייה "ואיבעית אימא" הלכה כמותה (שו"ת מהרש"ל לה). 19. ויש שאין הבדל לדין ולא כלום בין שני הלשונות, אלא שלשון הראשונה נאמר בתורת פירוש למשנה ולשון השנייה בתורת תירוץ על סתירה ממשנה לברייתא (שו"ת הרשב"א א אלף

קמא), ומהם שבכמה קהלות קיבלו עליהם לנהוג בכל דבר כמותם (ראה שו"ת יכין ובעז ב כג).

השלחן ערוך בדורות האחרונים קיימו וקיבלו עליהם לשמור והרמ"א ולעשות ככל מה שכתוב בשלחן ערוך והגהות הרמ"א (קיצור תקפו כחן כח), ומחלוקת עיקרית להלכה יש בין מחבר השלחן ערוך לרמ"א:

• השלחן ערוך קבע את הרי"ף והרמב"ם והרא"ש לשלשה עמודי הוראה, ובכל מקום ששנים מהם מסכימים לדעת אחת, פוסק הלכה כמותם, מלבד במקצת מקומות שכל חכמי ישראל או רובם חולקים עליהם (הקדמת הבית יוסף), ועל כלל זה לסמוך על שלשה עמודי הוראה אלה הסכימו קרוב למאתים רבנים בדורו (ברכי יוסף חו"מ כה כט, ושם הגדולים ספרים ב נט), אלא שיש שכתבו שבבית יוסף הוא שפסק כשנים משלשה אלה, ובשלחן ערוך דרכו לפסוק כרמב"ם אף נגד הרי"ף והרא"ש (שיירי כנסת הגדולה או"ח תצה הגהות בית יוסף ה; יד מלאכי כללי השו"ע ג).

• והרמ"א חולק על עיקר כלל זה, במקום שחכמי אשכנז וצרפת חולקים עליהם והם הרוב, או במקום שהמנהג שנהגו אינו כן (הקדמת הרמ"א לדרכי משה).

מנהג הספרדים בקהילות הספרדים – והאיטלקים – נהגו לפסוק כשלחן ערוך (ברכי יוסף חו"מ כה ו וכו')⁴, אלא שלהחמיר יש שנהגו באיזו חומרות כרמ"א (שם הגדולים ספרים ט יב, וברכי יוסף שם ו; ברכי נפשי ב צד), מפני שלא קבלו עליהם הוראותיו בתורת ודאי, לשלול כל דעה אחרת (חקרי לב יו"ד קכז; נדיב לב חו"מ סג), ולכן במקום ספק-ספיקא (ראה ערכו) פוסקים נגד השלחן ערוך (וכן אברהם לב ומ; אוזן אהרן ס יד). ולא קבלו עליהם הוראותיו אלא כשבא להכריע כדעת מי מהראשונים, אבל כשפוסק כנגד כל הראשונים, לא קיבלו עליהם הוראותיו (ימי יוסף בתרא יו"ד ח). ואפילו כשמפרש דברי אחד הראשונים ופוסק כמותו, אם פירושו דחוק, לא קיבלו עליהם לפסוק כמותו (דרכי נעם חו"מ כז), ואפילו אם פוסק כדעה מסוימת, מפני שלדעתו הרבה ראשונים סוברים כמותה, וכשנדקדק נמצא שאין הפירושו בדבריהם כדבריו, ורק אחד מהראשונים סובר כדעה זו, אין הולכים בזה אחר השלחן ערוך (חקי חיים מא). וכן כשכל האחרונים חלוקים על השלחן ערוך, אין פוסקים כמותו (נשיב משה א לד; שואל ונשאל ז יו"ד קא), אך אם רוב האחרונים חלוקים עליו, ולא כולם, פוסקים כמותו (שמחת כחן ה או"ח תו ו, ויו"ד א, ואה"ע א י; נשיב משה א ר)⁵. וכן נהגו הספרדים ללכת אחר דברי האר"י גם כשחלוק על השלחן ערוך (כף החיים כה ס"ק כה; ביכורי יעקב (זריה) יו"ד יט; ארץ חיים (סתהון) או"ח מו ח, ויו"ד שכב ג)⁶.

כשהרמ"א כתב דין שאינו מוכר בשלחן ערוך במקום שהשלחן ערוך לא גילה דעתו, ונמצא דין זה רק בדברי הרמ"א, נוהגים בזה הספרדים כרמ"א (אורח משפט או"ח יח; נשיב שם; שואל ונשאל שם).

כשהשלחן ערוך סותר דבריו בבית יוסף, נחלקו סותר דבריו בבית יוסף כשהשלחן ערוך סותר דבריו בבית יוסף, נחלקו אחרונים כמי עיקר:

• יש אומרים שהעיקר בבית יוסף (רבי שמואל ויטאל

תשובות הנמצאות בשם הרי"ף, נחלקו בהן הדעות:

• יש אומרים שאין לסמוך עליהן, אלא אם כן הוחזקו שהן ממנו (מלחמות לרמב"ן סוכה כה ב).

• ויש אומרים שאם אינן סותרות לתלמוד או לכללי הלכה סומכים עליהן, שאם לא כן לא הנחת שום מקום לסמוך על שום תשובה מתשובות הגאונים, שרובם אין שמן חתום עליהם (שו"ת הרדב"ז ב תקסט).

רש"י רש"י, תורה נתבקשה ונתחדשה ונדרשה מפיו, ותורת אמת היתה בפייה, והעמיד לעולם רגל שלישית (ראב"ן קז), וראש לכל החיבורים הם פירושי רש"י (שם הגדולים ש). אבל בפסיקת הלכה על פיו נחלקו הדעות:

• יש אומרים שרש"י לא כיוון בפירושו לענין פסק הלכה כלל (מאירי, אבות, פתיחה; בית יוסף או"ח י ו; שו"ת הרדב"ז א קט).

• ויש אומרים שודאי כיוון בפירושו לפסוק ההלכה (מעדני יום טוב, ציצית סה; הלכות קטנות ב קיז).

הרמב"ם הרמב"ם, קיבלו עליהם בכמה ארצות וקהילות לפסוק הלכה כמותו בכל מה שכתוב בספריו, בין בהיתר ובין באיסור, בין דיני ממונות ובין בעניני קדושין כתובה וגטיין (שו"ת הר"ן סב; שו"ת הרא"ש לב יא; שו"ת הריב"ש נה), ואף אם יקשה על דברי הרמב"ם מתוך שיטת התלמוד, ראוי לנו לתלות החסרון במיעוט השגתנו, וחייבים אנו לקבל דבריו מבלי שנהרהר אחריו (מהרלב"ח יב, שהוא קבלה מפורשת אצלנו); ויש חולקים ואומרים שהמורה מתוך הרמב"ם ואינו יודע מהיכן הוציא דבריו מהתלמוד טועה להתיר את האסור ולאסור את המותר, וכל הקורא בו סבור שמבין בו ואינו כן, אם אינו בקי בתלמוד (שו"ת הרא"ש לא ט; שו"ת הריב"ש מד).

אכן כשבעלי התוספות חולקים על הרמב"ם, כתבו אחרונים שההלכה כבעלי התוספות, שרבנו תם ור"י גדולים מהרמב"ם בחכמה ובמניין (ים של שלמה, הקדמה לבבא קמא, בשם תשובת הרא"ש).

הראב"ד הראב"ד בעל ההשגות על הרמב"ם, כתבו ראשונים שהיה רב מובהק, ולו שומעים להלכה אפילו להקל (שו"ת הרשב"א ז שנו), וכשחולק על הרמב"ם, נחלקו הדעות אם פוסקים כמותו (כנסת הגדולה או"ח קס, הגהות בית יוסף א); או כרמב"ם (מהר"ם אלשקר צד).

התוספות בעלי התוספות, כתבו ראשונים שהלכה כמותם נגד הרי"ף (ראה לעיל), ונגד הרמב"ם (ראה לעיל), וכתבו אחרונים שדרך הראשונים להוציא מדברי התוספות, מדיוקיהם ומקושייתיהם ותירוציהם הלכה למעשה (חיים שאל א ס ומחזיק ברכה או"ח קכה ויו"ד נה ז)³; ומכל מקום יש שכתב שאין דרכם לפסוק הלכה וללמד דינים אלא לפרש הסוגיא בדרך של שקלא וטריא (שיטה מקובצת כתובות ד א, שכן קיבל מרבתי, ועט א).

הראשונים שאחרי התוספות הראשונים שאחרי בעלי התוספות, כמו הרמב"ן והרמ"ה ורבנו יונה והרשב"א והר"ן והרא"ש ועוד רבים, היו אף הם מגדולי ההוראה שסמכו עליהם להלכה (הקדמת הרמ"א לדרכי משה; הקדמת מהרש"ל לים של שלמה בבא

רבי משה גלאנטי; משאת משה שם). 5. בענין טענת קים-לי נגד פסק השלחן ערוך, ראה ערך קים-לי. 6. ומכל מקום בכמה פרטים בחומרות איסור והיתר שהזכיר האר"י בשער המצוות, אינם נוהגים כמותו (ארץ חיים (סתהון) יו"ד שם).

3. ואחד הראשונים הוציא מכל דברי התוספות פסקים ונקראים "פסקי תוספות" (יוסף אומץ נב). 4. ויש שכתבו שהמנהג - בארץ ישראל וארצות המערב (משאת משה ב חו"מ לד) - ללכת אחר הוראות השלחן ערוך, אלא אם כן סותר דברי הרמב"ם, שאז פוסקים כרמב"ם (ברכות המים יו"ד רא, בשם

שחולק על השלחן ערוך (שם הגדולים מחברים מ צח; כנסת יחזקאל סג) בתורת ודאי, ואין שום ספק ספיקא נגד דעתו, ואין מצרפים שום דעה אחרת, ואפילו דעת השלחן ערוך נגד דעתו (פרי מגדים, פתיחה ליו"ד ו), אכן כשרוב האחרונים חלוקים על הרמ"א, לא קיבלו עליהם דעתו, וההלכה כאחרונים (משנה ברורה קסז ס"ק מג, ושם תכב סק"י ועוד).⁸

שתי דעות כשהרמ"א מביא שתי דעות ואינו מכריע ביניהם, כתבו ברמ"א הפוסקים שהעיקר כדעה הראשונה (צמח צדק חו"מ מג).

הוראה על פי יש מערערים על המורים הלכה מתוך השלחן **השלחן ערוך** ערוך, אם אינם יודעים הטעם שבדבר, ולא ידקדקו בכל הענין מתוך התלמוד, וכתבו שהם בכלל מבלי עולם ויש לגזור בהם (מהרש"א סוטה כב א, חידושי אגדות ד"ה ירא), וכתבו האחרונים שעכשיו שנתחברו חיבורים על השלחן ערוך, כהטורי זהב, שפתי כהן, מגן אברהם ושאר אחרונים, וכל דין מבואר טעמו במקומו, מותר להורות משם (ראה ערך הוראה. פתחי תשובה יו"ד רמב סק"ח).

בשם רבי חיים ויטאל ביוסף בחירי עמי שפד; חקרי לב או"ח נד; שיירי כנסת הגדולה שם), אם מפני שהבית יוסף עשאו בבחורות, אך השלחן ערוך עשאו בזקנותו ובסוף ימיו שכבר השכחה והזקנה קפצה עליו, או מפני שבחיבור הבית יוסף שהה עשרים וארבע שנים, אך את השלחן ערוך עשה בזמן קצר מאוד (רבי שמואל ויטאל בשם רבי חיים ויטאל שם)⁷, או שמכיוון שעיקר חיבורו היה הבית יוסף, והשלחן ערוך לא עשאו אלא לקיצור ממנו (חקרי לב שם), או שבבית יוסף כתב הנראה לדעתו לפסוק להלכה, ובשלחן ערוך סתם כדעת הרמב"ם שהוא מרא דאתריה דארץ ישראל (שיירי כנסת הגדולה שם).

• ויש אומרים שהעיקר כשלחן ערוך, שחברו לאחר הבית יוסף, ואם סותר דבריו הוא מפני שחזר בו מסברתו (יוסף אומץ לחיד"א טט).

שתי דעות כשיש שתי דעות בשלחן ערוך, לעיתים מבאר **כשלחן ערוך** השלחן ערוך שההלכה כאחת מהן, וכשלא ביאר, כתבו האחרונים כללים שונים לדעת מה העיקר לדעתו (ראה שדי חמד, כללי הפוסקים יג ח-כד).

מנהג האשכנזים קיבלו עליהם פסקי הרמ"א, במקום **האשכנזים**

הַלְכָה וְאִין מוֹרִין כֵּן

דינים, שנפסקו להיתר, ואין מפרסמים אותם

של היתר, כרב אשי שהניח תפילין בלילה, ואמר לרואים שאינו עושה אלא לשמרם שלא יאבדו (מנחות שם ורש"י, וראה ביצה שם).

לא נשנה יש שהעלימו הדבר ולא שנאוהו אפילו במשנה, כגון: **במשנה** • מי שהחשיך לו ליל שבת בדרך, ויש עמו מעות (ראה שבת קנ"ג א), אמרו: עוד תקנה אחרת היתה ולא רצו חכמים לגלותה, שמותר להוליך פחות-פחות מארבע אמות (ראה ערך מוציא), והעלימו משום שחששו שמא יבוא להעביר ארבע אמות ברשות הרבים (שם ב ורש"י)².

• הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה (ראה ערך נדר) יבטלם בראש השנה, והתנא במשנה לא פירש דין זה כדי שלא ינהגו קלות ראש בנדרים (נדרים כג ב)³.

היתרים שהוסתרו יש שהיו אוסרים ברכים במקום שאינם בני **מפני עמי הארץ** תורה, דבר שמותר מצד הדין, כדי שלא יבואו לזלזל בו (ראה שבת קלט א, עירובין מ א, ויבמות מו א).

ויש שלתלמידים היו מורים כהלכה, אבל בשבת כשהיו דורשים לרבים היו דורשים להחמיר, משום עמי הארץ (חולין טו א. וראה שבת נד א).

ויש שהיו אומרים דבר זה אסור לאמרו בפני עם הארץ, כמו שאמרו אפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים מצות לא ימוש סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ (יהושע ח א), ודבר זה אסור לאמרו בפני עמי הארץ (מנחות צט ב), שלא יאמר די לי בקריאת שמע, ולא ירגיל בניו לתלמוד תורה (רש"י שם. וראה ערך תלמוד תורה, ושם שלדעת רבא מצוה לאמרו בפני עם הארץ).

מנהגים שונים בפסיקת ההלכה נהוגים אצל התימנים: יש הפוסקים לעולם כדעת הרמב"ם (מנהג ה"דרדעים"); ויש הפוסקים כשני גדולי אחרונים שבתים: השתילי זיתים (מנהג ה"שאמים"), או המהרי"ץ (מנהג ה"בלדים"). **הלכה ואין מורין כן**. 1. ט', טורים שלט - שמא. 2. וראה ערך הני"ל אם אין מורין כן אף כשאין עצה אחרת. 3. וראה ערך הני"ל על מנהג התרת נדרים

הלכות שאין מורין כן יש הלכות, שאף על פי שנפסק הדין בהן להיתר, אמרו עליהן: הלכה ואין מורין כן, כדי שלא יבואו לידי איסור, כגון:

• מותר לשמש בליל שבת לבדוק הכלים לאור נר, ואין חוששים שמא יטה את הנר ויבעיר, והלכה ואין מורין כן (שבת יב ב; רמב"ם שבת ה טז; טושי"ע או"ח רעה יב. וראה ערך מבעיר), שלא יזלזלו להטות הנר (רש"י שם ד"ה ואין. ראה עוד טעם ברמב"ם וטושי"ע שם).

• מותר ביום טוב להשחזיז הסכין, אבל הלכה ואין מורין כן (ביצה כח ב; רמב"ם יום טוב ד ט; טושי"ע או"ח תקט ב), שלא יזלזלו לעשות כן גם כשאפשר לעשותו מערב יום טוב (רש"י שם. וראה עוד טעם ברמב"ם וטושי"ע שם. וראה ערך מכשירי אוכל נפש).

• הנחת תפילין בלילה אמרו הלכה ואין מורין כן (מנחות לו ב; רמב"ם תפילין ד יא; טושי"ע או"ח ל ב. וראה ערך הנחת תפילין), שמא ישכח ויישן בהם (רש"י שם ד"ה ואין. וראה עוד בבא קמא ל ב, וטור ורמ"א חו"מ תיד ב; עירובין ז א; עבודה זרה לו ב, ועוד).

אין מורים לרבים אין מורים כן פירשו ראשונים שאין מורים לרבים (רש"י ביצה שם ד"ה הלכה; רמב"ם יום טוב שם ותפילין שם; טושי"ע תקט שם). ויש שאף ליחיד הבא לשאול אין מורים (רש"י בבא קמא שם ד"ה בהלכה). ויש שנראה מדבריהם שאף בבדיקת השמש לאור הנר בשבת, אף ליחיד אין מורים כן (ראה רמב"ם שבת שם, וטושי"ע או"ח שם).

לנהוג כן ברכים בהלכה שאין מורים כן היו אמוראים נזהרים מלעשותה ברכים, אלא אם כן היו יכולים לתת למעשיהם פירוש

7. ומחמת הטעמים הללו ישנן סתירות גם בתוך השלחן ערוך ממקום למקום, וטעם נוסף לסתירות הללו, שמכיון שרצה השלחן ערוך לקצר בלשונו, הביא לשון הרמב"ם, אך במקומות שחלק עליו הביא לשון הטור, ולא שת אל לבו שסותר דברי הרמב"ם שהביא במקום אחר (רבי שמואל ויטאל בשם רבי חיים ויטאל שם). 8. בענין טענת קים-לי נגד פסק הרמ"א, ראה ערך קים-לי. מספר

אין מוריס ויש שאמוראים אמרו לתלמידיהם הלכה כך וכך, **לכתחילה** אבל אתם לא תעשו מעשה להורות כן לכתחילה, אלא בדיעבד, או כשאי אפשר בענין אחר (כתובות יד א, ורש"י שם. וראה עירובין יב א, וגיטין עח ב. וראה ערך דיעבד).

היתר תפוח אין מוריס דבר תפוח, שנראה לרבים שמתיר איסור (הגהות מיימוניות תלמוד תורה ה א), אלא אם כן אומר טעם לדבר, או שמביא ראיות מתוך הספר (ש"ך יו"ד רמב ס"ק יז).

אף בראשונים מצאנו שכתבו בהלכות של היתר שאין מפרסמים הדבר (ראה רש"י תענית יג א ד"ה כשאמרו, וחולין יב א ד"ה פסח; מרדכי בבא מציעא ה שלח, בשם רש"י; רמ"א יו"ד קכד כד, ושם קס טז, ועוד).

אין מוריס יש שאמרו שהעושה בעצמו ואינו נמלך בבית דין מותר **לכא לימלך** לו לעשות כן, אבל כשבא לשאול אין מוריס לו, והוא בבוועל ארמית בפרהסיא שבשעת מעשה קנאים פוגעים בו, אבל אין מוריס לו כשבא לימלך (סנהדרין פב א ורש"י. וראה ערך בועל ארמית).

הִלְכָּה בְּבִתְרָאִי

במחלוקת שבין חכמים ראשונים ואחרונים, הלכה כאחרונים

באמוראים

באביי ורבא עצמם כשנחלקו עם רבותיהם, נחלקו ראשונים אם אומרים בהם אין הלכה כתלמיד במקום הרב (רא"ש עירובין ב ד, בדעת הרמב"ם), או שאומרים הלכה כבתראי (רא"ש שם, בדעת הראב"ד והר"ז). וכן נחלקו ראשונים במחלוקת אביי ורבא עם תלמידיהם (ראה רשב"א שבת קמא א, וראה שו"ת הב"ח נה. וראה ערך אין הלכה כתלמיד במקום הרב).

הלכה אף בטעם שהלכה כתלמוד בבלי כשנחלק עם **כתלמוד בבלי** תלמוד ירושלמי (ראה ערך הלכה: בבבלי וירושלמי), יש מהראשונים שכתבו שהרי זה לפי שהבבלי הוא אחרון, וראו את תלמוד ירושלמי וידעו שאין לסמוך עליו באותו דין, והרי כלל הוא שהלכה כבתראי (רי"ף עירובין לה ב; אשכול [רצב"א] ב עמ' 49, בשם רב שרירא גאון).

כנגד כללים הלכה כבתראי אפילו במקום שסותר כללי הלכה **אחרים** אחרים, כגון:

- כנגד הכלל שהלכה כפלוני נגד פלוני (סדר תנאים ואמוראים כד; מבוא התלמוד לר"י עקנין עמ' 4);
- כשהאחרון הוא יחיד נגד רבים (ראה רי"ף קדושין יט א, ועוד מקומות, הביאם ביד מלאכי קסט; פרי מגדים יו"ד ח כללים באיסור והיתר, בשם כנסת הגדולה), שכיון שהאחרונים ראו דברי הראשונים וסותרו אותם בטענות, מן הסתם היו הראשונים מודים להם (פרי מגדים שם);
- כנגד הכלל של הלכה כדברי המכריע (ראה ערכו. ראה רי"ף ברכות לא ב);
- אפילו כשפשטות המשנה נגדו (רי"ף גיטין עה ב, וראה רמב"ם גרושין ח יט, ומגיד משנה שם);
- כנגד הכלל שהלכה כמיקל בעירוב (רשב"א עירובין עד ב ד"ה ולענין; ריטב"א שם ד"ה והסכימו).

כשהראשון הלכה כבתראי אפילו במקום שחולקים על **מדורות קודמים** אמוראים שהיו בדורות קודמים (יד מלאכי קסח, על פי רי"ף ותוספות ועוד ראשונים).

מחלוקת האחרונים יש שכתבו שאין אומרים הלכה כבתראי אלא **עם הראשונים** כשהכריעו במחלוקת שנחלקו בה כבר, אבל לא שיחלקו אחרונים עם הראשונים, ודבר זה לא היה ולא יהיה, ועל כיוצא בזה אמרו אם משה לא אמרו – אלעזר מנין לו (ראה ספרי במדבר קלג), ואם רבי לא שנאה – רבי חייא מנין לו (ראה

הכלל וטעמו כלל זה לא נזכר בתלמוד, אבל נמצא בגאונים ובראשונים: כל מקום שחולקים שני אמוראים ולא נאמרה הלכה כמי, הלכה כבתראי² (סדר תנאים ואמוראים כה, וראה להלן, וראה שם נ; אגרת רב שרירא גאון [ליון] עמ' 38; רי"ף עירובין לה א, ויומא ג ב ועוד; מבוא התלמוד לר"ש הנגיד; ספר הכריתות ימות עולם ג ו; רא"ש עירובין ב ד ועוד; הליכות עולם ה ג; ועוד), לפי שהאחרונים דקדקו יותר מהראשונים להעמיד הלכה על בוריה (תוספות קדושין מה ב ד"ה הוה עובדא), שהאחרונים ידעו סברת הראשונים וסברתם, והכריעו בין אלו הסברות, ועמדו על עיקרו של דבר (רא"ש סנהדרין ד ו).

נדרות שקדמו • יש מהראשונים סוברים שכלל זה אמור בכל **לאבי ורבא** האמוראים האחרונים לגבי הראשונים, אפילו באלו שקדמו לאביי ורבא (ראה רי"ף יומא שם, ובבא מציעא כא א; תוספות ראש השנה לד ב ד"ה לדידי ובעוד מקומות; רא"ש מועד קטן ג כ, בשם הראב"ד, וראשונים רבים נוספים), אלא שכשנחלקו פנים אל פנים, תלמיד עם רב, אין הלכה כתלמיד במקום רב, אבל כשלא נחלקו פנים אל פנים, אלא כשני חולקים אחרים, או שהתלמיד האריך ימים אחר רבו וחולק עליו, בזה אמרו הלכה כבתראי (ראה רשב"א ור"ן שבת קמא א ד"ה אלא; מגיד משנה שבת ב טז. וראה בארוכה ביד מלאכי קסז, וראה ערך אין הלכה כתלמיד במקום הרב).

• ויש סוברים שלא נאמר הלכה כבתראי אלא מאביי ורבא ואילך, אבל באמוראים שקדמו להם, אף כשלא נחלקו פנים אל פנים, אין הלכה כתלמיד במקום הרב (סדר תנאים ואמוראים כה; מבוא התלמוד לר"ש הנגיד; תוספות ברכות לט ב ד"ה מברך, וקדושין מה ב ד"ה הוה; רא"ש שבת יט ה, ובכמה מקומות; תוספות יום טוב עדיות ב ג; ים של שלמה חולין א נג, ושם ח יח, ועוד אחרונים הביאם ביד מלאכי שם).

• יש מהאחרונים שסוברים לדעת ראשונים, שקודם אביי ורבא אם נחלקו פנים אל פנים אין הלכה כתלמיד במקום הרב, ואם לא פנים אל פנים הלכה כבתראי, ולאחר אביי ורבא אפילו כשנחלקו פנים אל פנים הלכה כבתראי (יד מלאכי שם בדעת הרשב"א והר"ן ועוד; שו"ת חות יאיר צד).

בטעם ההבדל כתבו ראשונים לפי שקודם אביי ורבא היו התלמידים שונים מה שקיבלו מרבהם, אבל מאביי ורבא ואילך חקרו כל הדעות, ופעמים שמצאו שהרב הולך בשיטה שאינה הלכה (קיצור כללי הש"ס בשם גאון; מהרי"ק פד).

כשהאחרון כתלמיד אם לא בא האמורא האחרון לחלוק על לפני רבו הראשון אלא היה נושא ונותן עמו כתלמיד לפני רבו, הלכה כראשון (רא"ש גיטין ו, ז, בדעת רב האי גאון).

בפוסקים

- יש סוברים שאף במחלוקת הפוסקים שאחר התלמוד הלכה כבתראי (מהרי"ק פד; שו"ת מהרשד"ם אהע"ז קיד; גט פשוט כללים ג, על פי רא"ש סנהדרין ד ו), במקום שדברי הראשונים כתובים ומפורסמים, אבל כשנמצאו דברי קדמונים שלא נדפסו – אין צריך לפסוק כאחרונים, שאפשר שהם ידעו דברי הראשונים היו חוזרים בהם (מהרי"ק צו; רמ"א חו"מ כה ב; שו"ת רדב"ז ד אלף שסט (רצז); שו"ת מהר"ם אלשיך לט; ש"ך בהנהגת איסור והיתר ביו"ד רמב ח) ³.
- יש סוברים שלא אמרו הגאונים הלכה כבתראי אלא על חכמי התלמוד, ולא על הבאים אחריהם, שלא ראו דבריהם ולא הבינו דרכיהם, ועוד שעד איזה זמן ימשך לומר הלכה כבתראי, ואם עד סוף העולם, הרי זה כחוכא ואטלולא ואסור להעלותו על לב שאין יחס לדורות אלו עם הראשונים (שו"ת מהר"ם אלשיך נג; ש"ך יו"ד הנהגת איסור והיתר שם, בשם יש חולקים, וכתב שיש להחמיר).
- ויש מחלקים שאם הפרש הדרגה שבין הפוסקים האחרונים לראשונים הוא כעין הפרש שבין אמוראים אחרונים לאמוראים ראשונים, גם בפוסקים הלכה כבתראי, אבל אם יש ביניהם כמו הפרש שבין אמוראים לתנאים, אין אומרים כן, שהרי גם אמוראים אין בכחם לחלוק על תנאים, ולכן חכם מדורותינו אין הלכה כמותו נגד בעלי התוספות וכיוצא מהראשונים (שו"ת מהר"ם אלשיך לט, הובא בש"ך חו"מ שם).

עירובין צב א. יעיר אוזן מערכת ה נא, בשם הרמב"ם בכתב יד. ולא נראה כן מכל הראשונים לעיל).

כשהראשון מאריה דתלמודא כשהאמורא אחרון חולק על אמורא ראשון שהוא "מאריה דתלמודא", יש שכתבו שנחלקו ראשונים אם אומרים בו הלכה כבתראי (ראה בית יוסף או"ח ע. וראה תוספות עבודה זרה נט ב ד"ה אמר רב פפא).

כדאורייתא ובדרכי התורה הלכה כבתראי אפילו כשנחלקו בדבר שהוא מן התורה (ראה מים חיים עבודה זרה ב יב). בדברי סופרים אם היו הראשונים מקילים, יש שכתבו שהולכים אחריהם (רא"ש מועד קטן ג כ).

כשהראשון הוזכר אחרון כשהגמרא מזכירה את האמורא הראשון לבסוף והבתרא בתחילה, הלכה כאמורא הראשון, שכוונת הגמרא להשיענו שהלכה כמותו (תוספות עבודה זרה כב א ד"ה אין; רא"ש בבא קמא א ה בתירוץ ב, בדעת רבינו תם).

כשהאחרון אומר בשם אחרים אין הלכה כבתראי כשאומר משם אחרים (רא"ש בבא מציעא ג י).

כשהאחרון מסופק בדיו במקום שהדין פשוט לאמוראים ראשונים, ואמוראים אחרונים מסתפקים בדבר:

- יש ראשונים סוברים שאין ספקו של האחרון מוציא מידי ודאי של הראשון (מלחמות לרמב"ן על הרי"ף בבא קמא יא ב, בשם רבי שמואל הנגיד).
- ויש סוברים שכיון שהאחרונים ראו פשיטות הראשונים ולא קיבלוה, אף לנו אין הדבר יוצא מידי ספק (מלחמות בבא קמא שם, בדעת הרי"ף, וראה בשלטי גבורים שם, בשם ריטב"א).

הַלְכָה כְּדִבְרֵי הַמַּכְרִיעַ

שנים חלוקים, ושלישי סובר במקצת כאחד מהם ובמקצת כשני – או שסובר בכולו כאחד מהם – הדין כדברי השלישי

הכלל וגדרו

מכריע פירושו מטה כף משקל המאזנים ומכביד המשקל לצד אחד. המושג הושאל למי שמצרף דעתו במחלוקת חכמים לאחד מהם – בכולו או במקצתו (ראה להלן) – ומכריע את הכף לצדו (ראה רש"י שבת מ א ד"ה הדר, ובעוד מקומות).

שני כללים נאמרו בנוגע לקביעת ההלכה על פי שלישי המכריע בין שנים חלוקים:

- כל מקום שאתה מוצא שנים חלוקים ואחד מכריע, הלכה כדברי המכריע (שבת לט ב ועוד; סדר תנאים ואמוראים יד).
- אין הכרעת דעת שלישית מכרעת (פסחים כא א, וראה רש"י פסחים יג א ד"ה לאו).

בפירוש שני הכללים, שלא יסתרו זה את זה, נחלקו ראשונים:

אם מכריע את הכף לגמרי יש מפרשים שכשמכריע את הכף כאחד מהם, הלכה כדברי המכריע, כיון שנמצאו שנים כדברי זה, והלכה כרבים, אבל כשאומר חצי דברי זה, וחצי דברי זה – אין זה מכריע, אלא דעה שלישית, ואין הכרעת שלישית מכרעת (רבנו האי

גאון, בפירוש רבינו חננאל פסחים כא א; המיוחס לרש"י נזיר נג א ד"ה מכדי).

אם החולקים גילו דעתם שיש מקום לחלק ויש סוברים שהכרעה היא כשאומר מקצת כזה ומקצת כזה, אלא שמהם יש סוברים שאף כשמכריע לגמרי כאחד מהם הרי זה מכריע והלכה כמותו (רש"י חולין קלז א ד"ה והאמר מר; ספר הכריתות לשון לימודים ב ו; הליכות עולם ג ג, בשם יש מי שאומר); ויש סוברים שאין הוא בכלל מכריע (ר"י בתוספות בבא קמא קטז א ד"ה הכרעה; תוספות הרשב"א משנן פסחים כא א ד"ה אין; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג [פראג] עט). וכשהחלוקים הזכירו בדבריהם את המקרים, שאומרים בין כך ובין כך הדין כך הוא, וגילו דעתם שיש מקום לחלק בין המקרים, והשלישי מכריע שבמקרה זה הדין כראשון ובמקרה זה כשני – הלכה כמותו, שבכל מקרה יש שנים נגד אחד והלכה כרבים (ראה שבת לט ב; כלים כח ב), אבל כשלא גילו דעתם שיש מקום לחלק, השלישי שמחלק הרי אומר דעה שלישית, ואין הכרעה שלישית מכרעת (ראה פסחים כ ב. רש"י פסחים יג א ד"ה לאו, ובעוד מקומות; תוספות שבת מ א ד"ה הלכה, ובעוד מקומות; תוספות ר"י הזקן קדושין כד ב; רא"ש שם א ל; מאירי חולין קלז א). ונחלקו ראשונים אם הוא מפני

³ סק"א.

הלכה כדברי המכריע. 1. ט', טורים שמה – שנב.

3. ראה חזון איש מועד לט ו, ובקובץ אגרות ב כג שאין הדין משתנה מחמת כתבי יד חדשים שמדפיסים עכשיו להכריע במחלוקת. וראה גם חזון איש ערלה יז

אבל מחלוקת והכרעה בברייתא, נגד סתם משנה – הלכה כהכרעה בברייתא, לסוברים שאף בברייתא הלכה כמכריע (תוספות שבת לט ב ד"ה אמר. וראה ערך הלכה כסתם משנה: מחלוקת ואחר כך סתם).

• ויש סוברים להיפך שהכרעה במשנה דוחה סתם משנה, אבל סתם משנה והכרעה בברייתא – אין הלכה כדברי המכריע, שאם רבי במשנה סתם ולא הכריע, רבי חייא בברייתא מנין לו להכריע (ר"ן שם, בשם הרא"ה).

במחלוקת יחיד ורבים יש מי שמצדד לומר שאין הלכה כדברי המכריע אלא כשהוא מכריע בין יחיד ליחיד, ומצטרף להיות שנים נגד אחד והלכה כרבים, אבל כשנחלק יחיד עם רבים – אין הלכה כמכריע (ר"י קורקוס תרומות יג ו), אבל נחלקו עליו (יד מלאכי קפג). **הכרעת אחד החולקים** אם אחד מהחולקים הכריע אין אומרים הלכה כמותו, מפני שמכריע (ר"ף עירובין יא ב; תוספות שם מג א ד"ה הלכה; רשב"א וריטב"א שם; רא"ש שם, ועוד).

סברא אמצעית

בשיעור תורה אף כשהשלישי אינו אומר בפירוש שבמקצת הוא סובר כזה ובמקצת כזה, אלא אומר דבר ממוצע, שבמקצתו מסכים לאחד, ובמקצתו מסכים לשני – הלכה כמותו, כמו שנחלקו בשיעור ההפסק בין סוכה שעל גבי סוכה שיפסול את התחתונה, שרב הונא אמר טפח, ורב חסדא אמר ארבעה טפחים, ושמואל אמר עשרה (סוכה י א), כתבו ראשונים שהלכה כרב חסדא שאמר דבר אמצעי (המאור על הרי"ף שם ה א. וראה ערך סוכה).

וכן בשיעור קטן לחינוך תענית שעות ביום הכפורים, שרב הונא אמר בן שמונה וכן תשע, ורב נחמן אמר בן תשע וכן עשר, ורבי יוחנן אמר בן עשר וכן אחת עשרה (יומא פב א), יש מהראשונים שפסקו כרב נחמן (ר"ף שם ג ב) מפני שאמר דבר אמצעי (ר"ן על הרי"ף שם ד"ה ופסק. וראה ערך יום הכפורים).

הכרעה שלישית במקום אחד מצינו במחלוקת בשיעורים בשיעורים שהשיעור האמצעי נקרא הכרעה שלישית (חולין קלז א, וראה תוספות בבא קמא קטז א ד"ה הכרעה), לפי שכל אחד מהחולקים למד שיעורו מן המקרא (ראה שם), ואף השלישי למד שיעורו ממקרא, ולא מאותם המקראות, ונמצא שאין טעמיהם שוים (ראה שו"ת דברי נחמיה אה"ע קונטרס כללים וספקות ט, בפירוש דעת התוספות בבא קמא).

בזין הנוגע לאיסורים ולמסנות ויש שאמרו הלכה כדבר הממוצע במחלוקת שאחד מחמיר באיסור ובממון, והשני מקיל בשניהם, והשלישי אומר שהדבר ספק, ולכן מחמיר באיסור ומקיל בממון (ראה ערך ספק ממון. רא"ש בכורות ג ג, בשם ח"ר יונה).

בחומרת איסור וכן יש שפסקו הלכה כאמצעי במחלוקת שאחד מחייב חטאת, והשני מתיר לגמרי, והשלישי אמר פטור אבל אסור (ראה ר"ף שבת סא א; מגיד משנה שבת כא יג).

במחלוקת הפוסקים הלכה כסברא אמצעית יש שאמרו אף במחלוקת הפוסקים (ראה שו"ת רדב"ז א תלא).³

שהמכריע אומר טעם אחר משל עצמו (רש"י פסחים כא א ד"ה אין; תוספות בבא קמא קטז א ד"ה הכרעה, בשם יש מפרשים), או מפני שלא גילו דעתם שיש סברא לחלק (ר"י בתוספות שם), ואילו כשאומר טעם חדש, אפילו הכרעה שלישית אינו נקרא (תוספות בבא קמא שם, וראה מהרש"א שם).

וכן כשמצינו דעת שלישית לא כזה ולא כזה (ראה נדה ב א; עדיות א ג) – אינה הכרעה (ספר הכריתות לשון למודים ב ו), אלא שלהלכה כיון שלא נאמרה בלשון יחיד אלא בלשון חכמים, הלכה כאותה דעת (ספר הכריתות שם ב עא); ויש סוברים שאפילו הכרעה שלישית אינה (יבין שמועה רעא).

דרגות של המכריע ביחס לחולקים ויש מפרשים שהכרעה שלישית היינו דור שלישי לחולקים, שדומה לתלמיד, שאין הכרעתו הכרעה (ראה שבת לט ב), אבל כשהמכריע שקול כמו החולקים, הלכה כדברי המכריע (רבינו חננאל בתוספות שבת ופסחים ובבא קמא שם; תוספות ר"ד בבא קמא שם. וראה לחם משנה עבדים ה ד, בדעת הרי"ף).² ואף דור שני בכלל זה, אלא שכך היה מעשה, שרבי ישמעאל ב"ר יוסי הכריע בין בית שמאי ובית הלל, והוא היה דור שלישי להם (תוספות שבת ובבא קמא שם).

ויש סוברים שדוקא דור שלישי אינו מכריע, שלא שמע טעמיהם, וכיון שהדור השני לא הכריע, דור שלישי מנין לו, אבל תלמיד המשמש לפני רבותיו ושומע טעמם ונימוקם, הכרעתו הכרעה (ראב"ן ו; שו"ת הרמ"ע מפאנו ה).

ויש סוברים, שכל שאין המכריע גדול מהמוכרעים – הכרעתו הכרעה שלישית, אבל כשהמכריע גדול מן החולקים – ראוי לקבל את דבריו, והוא המכריע (מאירי חולין קלז א, בשם מקצת גאוני ספרד, ודחה).

מהזור הקודם יש שכתבו שאף אם היה המכריע בדור קודם, אין הכרעתו הכרעה, מאחר שלא שמע דבריהם ולא בא להכריע ביניהם, אלא אומר סברת עצמו (תוספות ר"ד בבא קמא קטז א, וראה בתוספות שם לדעת רבינו חננאל).

דעת הירושלמי יש מפרשים בדעת הירושלמי שחולק על הכלל שאין הכרעה שלישית מכרעת (ראה ירושלמי פסחים א ה: הלכה כרבן גמליאל, ובמראה הפנים שם).

במחלוקת הפוסקים יש שכתבו אף במחלוקת הפוסקים הלכה כדברי המכריע (ש"ך חו"מ לד סק"ה, בשם משאת בנימין).

כשאין הלכה כמכריע

בברייתא אין אומרים הלכה כדברי המכריע אלא במשנה, אבל אם יש מחלוקת והכרעה בברייתא – אין אומרים הלכה כמכריע (ר"ף עירובין יא ב, ובעוד מקומות; רמב"ן רשב"א וריטב"א שבת מ א, בשם הגאונים; רא"ש קדושין א ל; ועוד. וראה הליכות עולם ה, ויבין שמועה רסד ורסה); ויש חולקים (חידושי הרי"ן (מיוחס לו) שבת מ א ד"ה ואי, בשם הרא"ה).

נגד סתם משנה • יש סוברים שכשיש מחלוקת והכרעה במשנה, ולאחריה סתם משנה שלא כמכריע – הלכה כסתם;

מכרעת, ואין דור שלישי מכריע. 3. וראה על סברא אמצעית ביד מלאכי תעז,

2. וראה שו"ת רמ"ע מפאנו ה שדברי שתי השיטות קיימים, שאין דעת שלישית

הַלְכָה כְּסִתָּם מִשְׁנָה¹

דין השנוי במשנה בלי מחלוקת ובלי הזכרת שם אומר, הלכה כן

הכלל וגדרו

כלל זה אמר רבי יוחנן: הלכה כסתם משנה (שבת מו א ועוד). וכתבו ראשונים סתם משנה הוא מה שלא נפלה עליו מחלוקת, או שקיבלוהו רבים מפי רבים עד משה (הקדמת פירוש המשניות לרמב"ם ד"ה הפרק הששי). ומכל מקום הלכה כסתם אפילו כשתנאים חולקים בדבר, לפי שרבי מסדר המשנה שנאם סתם, כדי שיהיו נראים כשנויים מפי הרבים (רש"י ביצה ב ב ד"ה מאן סתם).

יש אמוראים שחולקים וסוברים שרבי יוחנן לא אמר לכלל זה (יבמות טז ב ועוד אמוראי ניהו כו', ותוספות שם ד"ה אמוראי). ויש מפרשים שהמחלוקת היא אם מצינו לפעמים שאין הלכה כסתם (ברכי יוסף או"ח שז; יעיר אוזן ה ח). הלכה כדברי הסוברים הלכה כסתם משנה (תוספות יבמות טז ב ד"ה קסבר; רמב"ן במלחמות על הר"ף מגילה ה א; יראים השלם רלו ורעא).

אינה מפורשת היו הדברים יוצאים מדיוק המשנה, יש מהאחרונים סוברים שאף הם בכלל הלכה כסתם משנה (שו"ת שאילת יעבץ ב עה); ויש סוברים שדוקא בדברים המפורשים הלכה כסתם משנה (מלא הרועים ב קונטרס שונה הלכות ערך סתם אות א).

כשלא היה אפשר לומר בשם אומר אין סתם משנה לענין זה אלא כשהתנא היה יכול להזכיר שזו דברי פלוני, אבל אם לא היה יכול להזכיר, מפני שיתכן שהמשנה סוברת כמותו בעיקר הדין בלבד, ולא באותו פרט המוזכר שם, אין זו בגדר סתם (תוספות עירובין לד ב ד"ה נוטל; ריטב"א ביצה לא ב ד"ה ונפחת).

נשנית באגב היתה המשנה שנויה אגב הלכה אחרת, ואין עיקר מקומה כאן, אין היא בכלל סתם משנה (ר"ן נדרים ע ב ד"ה ואיבע"א; תוספות יום טוב נדרים י ב).

כשנשנית באופן שהוא לדברי הכל כשהמשנה סתמה דין שהוא לדברי הכל, ולדעת תנא אחד דין זה יתכן אף באופן אחר, נחלקו ראשונים אם הוא סתם משנה שלא כאותו תנא (ראה ר"ן על הר"ף מגילה ד ב ד"ה ותניא, לדעת הרמב"ן), או שהמשנה לא רצתה להיכנס כאן למחלוקת ותפסה הדין שהוא לדברי הכל (ר"ן שם).

בין כמה דוגמאות כשסתם משנה אמרה כמה דוגמאות לדין אחד, ואחת מהן היא רק לדעת תנא אחד, אין הלכה כסתם משנה זו, שאין המשנה באה להשיענו אלא שאותו דין יתכן לכל אחד מהתנאים כפי מה שהוא סובר (ראה תוספות יום טוב נגעים י ה, בשם מהר"ם).

משניות סותרות

בשני סתמי משניות, הסותרות זו את זו, נאמרו כמה כללים איך לפסוק ההלכה, והם:

משנה אחרונה הלכה כמשנה אחרונה (שבועות ד א, ורש"י ד"ה אלא; תוספות ביצה ב ב ד"ה גבי, וחולין מג א ד"ה והא, ועוד), לפי שראה רבי טעמה וחזר בו מהראשונה, ומשנה ראשונה לא זזה ממקומה (שבועות שם ורש"י), שמאחר שפשטה לא היתה יכולת לשכחה, והניחו את שתייהן, והמשכיל יבין שאחרונה עיקר (רש"י שם). וכל זה במסכת אחת (תוספות חולין שם), אבל בשתי מסכתות,

שאינן סדר למשנה (ראה ערך משנה), וספק איזו מהן ראשונה ואיזו אחרונה, הולכים להחמיר (שו"ת הרשב"א א תמה; ר"ן על הר"ף פסחים כז ב ד"ה גרסינן). ובדין דרבנן הולכים להקל (יבין שמועה סט; מהר"ט אלגזי בכורות ד לב).

אם שני סתמי המשניות באו במקום אחד, כדבר והיפוכו (ראה חולין מב א, ושם נד א), אף שהן במסכת אחת, נחשבות כאחת, ואין הלכה כמשנה אחרונה (תוספות שם מג א ד"ה והא). ויש מהראשונים סוברים אף בזה הלכה כמשנה אחרונה (הר"י דאורלייניש בתוספות שם).

הלכה כרבים אם אחת מהן היא כשיטת רבים, והשניה לדעת יחיד – הלכה כרבים (סנהדרין לד ב; נדה נ א. וראה תוספות בבא קמא ע א ד"ה כסתם). יש שפירשו שכשנושאי הדין שנויים בה בלשון רבים – כמו: "דנים" או "גומרים" – עדיפה ממשנה השנויה בלשון יחיד (רבינו חננאל סנהדרין שם, בשם יש מי שהיה פותר), ונדחו דבריהם (ראה רבינו חננאל שם).

וכתבו ראשונים שכשאמרו בתלמוד שסתם משנה זו היא לדעת יחיד, אין הלכה כמותה אפילו אם היא משנה אחרונה (ראה לעיל. ר"ן על הר"ף גיטין מג א ד"ה הרי). ואחרונים כתבו שהלכה כמשנה אחרונה, אפילו כשנסתמה כדעת יחיד (מלא הרועים שונה הלכות ערך סתם אות ב).

אחרי טעם הדין כשאין הכרע איזו מהן עיקרית – הדבר בספק, אבל אם מוצאים טעם לאחת מהן – הלכה כמותה (רש"י חולין מג א ד"ה אמוראי).

כמקומה אם אחת מהן שנויה במקום אחר, דרך אגב, ואחת מהן במקום עיקר הלכה זו, כמו משנה העוסקת בדיני קדושין וסתומה במסכת קדושין, וכיוצא, זו שבמקומה היא העיקר, והלכה כמותה (סנהדרין לד ב, ונדה נ א; רא"ש ברכות א ט, ופסחים י לח).

במסכת עדיות כשאחת מהן במסכת עדיות, שכל הדברים העידו מפי הגדולים, הלכה כמותה (קדושין נד ב).

בהלכות פסוקות אם אחת מסתמי המשניות שנויה בין הלכות אחרות, שהן הלכות פסוקות, הלכה כמותה (תוספות קדושין סו ב ד"ה כל מקום; ר"ן על הר"ף מגילה ז א ד"ה ולהקטר).

סתומה כנסת מקומות אין שתי סתמי משניות עדיפות מהאחת או השלש מהשתיים, אלא כולן חשובות בשוה (יבמות קא ב, וקדושין נד ב). ויש מפרשים דוקא כשאותה משנה עצמה כפולה בשני מקומות, אבל שתי משניות שונות מכריעות את האחת (שיטה לא נדע למי קדושין נד ב).

מחלוקת ואחר כך סתם

משנה השנויה במחלוקת תנאים, ויש משנה אחריה שנויה בסתם כדעת אחד החולקים, הלכה כסתם (יבמות מב ב ועוד; ירושלמי ערלה ב א, ופסחים ג ג, ויבמות ד יא), שודאי עמדו חכמים בטעמיהם ומסתבר להם טעמו (רש"י עבודה זרה ז א ד"ה מחלוקת).

וכתבו ראשונים שאפילו הסוברים אין הלכה כסתם משנה,

יחידה היא אין הלכה כאותה סתם (כסף משנה מכירה כז' י, בדעת הרי"ף, וראה יד מלאכי שם. וראה להלן: סתם במשנה ומחלוקת בברייתא).

סתם ואחר כך מחלוקת

משנה השנויה בסתם, ואחר כך שנויה מחלוקת בדבר, אין הלכה כסתם (יבמות מב ב, ובבא בתרא קכב ב; ירושלמי ערלה ב א ועוד), ואף רבי יוחנן שאמר שהלכה כסתם משנה מודה בזה (יבמות שם, ותוספות ד"ה וסתם).

כאותה משנה • יש סוברים שכלל זה הוא בין שהמחלוקת היא ובשני מקומות באותה משנה, ובין שהיא במשנה אחרת (רמב"ן יבמות שם ד"ה ומשמע).

• יש סוברים דוקא כשהמחלוקת והסתם בשני מקומות (מאירי יבמות מב ב ד"ה דברים אלו, בשם יש מפרשים).

• ויש מחלקים שאם היא מחלוקת של שני תנאים, הרי זה סתם ואחר כך מחלוקת, אפילו במשנה אחת; אבל אם המחלוקת מאחד, הרי זה סתם (מאירי שם)².

הטעם בטעם של סתם ואחר כך מחלוקת אין הלכה כסתם, כתבו ראשונים, לפי שרבי שסתם תחילה כאחד מהם, חזר בו, ונראה לו דברי האחר, וחזר ושנה המחלוקת, ומשנה ראשונה לא זוהי ממקומה (רשב"ם בבא בתרא קכב ב ד"ה ופרכין).

פירוש הכלל נחלקו ראשונים בפירוש הכלל הזה:

• יש מפרשים שפוסקים ההלכה שלא כאותה משנה (ראה רשב"ם שם ותוספות חולין קד ב ד"ה רבי יוסי, ועוד).

• יש מפרשים שמכל מקום חשובה כרבים אצל יחיד (תוספות שבת קנו ב ד"ה והא ובעוד מקומות), שתהיה הלכה כמותה כשהחולק יחיד (ראה יבין שמועה רנט ורס), אם לא כשסתבר טעמו (ראה יבין שמועה שג ושד. וראה ערך הלכה: על פי רוב). ויש שכתב שאם נשנית לדעת יחיד אין מוכרח שהלכה כמותה, אפילו אם החולק יחיד (מהרש"א יבמות מב ב).

• יש מחלקים בין שהמחלוקת סמוכה לסתם, שרבי ראה דברי הרבים ושנאם כסתם, וכתב דברי היחיד בצד, והלכה כסתם; ובין כששניים בשני מקומות, שאז אין הלכה כמותה אפילו בתורת רבים (תוספות בבא בתרא קכב ב ד"ה סתם; ים של שלמה יבמות ד לא).

• ויש מהראשונים מפרשים שאין הכרח לפסוק כסתם, אבל הלכה כמותה כשלא מצינו שפסקו ההיפך (רמב"ן ועוד ראשונים יבמות מב ב; שו"ת רשב"א א קיד, ועוד), וכן חזר הדין לכללי ההלכה המסורים בידינו במחלוקת של תנאים, כמו פלוני ופלוני הלכה כפלוני וכיוצא (ראה ערך הלכה. של"ה תורה שבעל פה כלל הלכה; באר שבע הוריות ד א).

נשאו ונתנו סתם ואחר כך מחלוקת, ואמוראים נושאים ונותנים בדברי הסתם, הלכה כמותה (ר"ן על הרי"ף קדושין יט ב ד"ה היתה).

זכרת בעוד יש מי שכתב שאם המחלוקת נזכרת אף במקומות אחרים, הלכה כסתם (מאירי ביצה ב ב); ויש חולקים (ראה תוספות ביצה שם ד"ה גבי, שפירשו באופן אחר).

מחלוקת בית שמאי סתם משנה כבית הלל ואחר כך מחלוקת בית ובית הלל שמאי ובית הלל, אין זו סתם ואחר כך מחלוקת, שבית שמאי במקום בית הלל אינה משנה (ראה ברכות

ופוסקים כתנאים החולקים בברייתא (ראה לעיל: הכלל וגדרו, ולהלן: סתם במשנה ומחלוקת בברייתא), מודים במחלוקת במשנה ואחר כך סתם, לפי שרבי מסדר המשנה, אחר ששנה המחלוקת ראה דברי האחד וסתם כמותו (רשב"א בבא קמא קב א ד"ה אלא. וראה תוספות שבת פא ב ד"ה והאמר, בשם ה"ר שמואל מוורדון).

ויש מהראשונים סוברים שאף בזו נחלקו, אלא שמכל מקום יש לה דין של רבים לגבי יחיד (תוספות עבודה זרה שם ד"ה פשיטא, לדעת רב יהודה אמר שמואל).

כשתי במה דברים אמורים במסכת אחת, שיש סדר למשנה **סכתות** (ראה ערך משנה), אבל בשתי מסכתות, שאין סדר למשנה (ראה ערך הני"ל), אפשר שהסתם נשנית ראשונה, ואין זו מחלוקת ואחר כך סתם (בבא קמא קב א, ועבודה זרה שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהדבר ספק, ופוסקים כמו בכל ספק איסור, בדאורייתא להחמיר ובדרבנן להקל (ר"ף חולין לו א; רא"ש שם ח ב).

• יש סוברים שמכל מקום הסתם חשובה כרבים אצל יחיד, ואם החולק הוא יחיד, הלכה כמותה מדין הלכה כרבים (רשב"א גיטין נד ב, בשם התוספות, וראה ערך הלכה: על פי הרוב).

• ויש סוברים שפוסקים ההלכה במחלוקת כפי כללי ההלכה שבכל מקום (רא"ש פסחים ב ג, בשם הגאונים והעיסור ורבינו יונה).

ויש מן הראשונים סוברים שרבי יוחנן סובר הלכה כסתם משנה אפילו במחלוקת ואחר כך סתם בשתי מסכתות, שאין לנו לומר שמקודם סתם רבי ואחר כך חזר בו ממה שפסק, אלא ששאר אמוראים חולקים עליו וסוברים שבשתי מסכתות אין הלכה כסתם (ר"ש מוורדון בתוספות יבמות מב ב ד"ה סתם, ועוד).

כשני סדרים • יש סוברים שבשני סדרים של משניות יש סדר למשנה והלכה כסתם, שבסדרים יש סדר (ראה כסף

משנה רוצח ט א, הביאו בתוספות יום טוב סוטה ט א), לפי שרבי סידר המשניות על סמך הכתוב וְהָיָה אֲמוּנַת עַמִּיךָ וגו' (ישעיה לג ו. ראה שבת לא א), והקפיד לסדרם כסדר הכתוב (תוספות יום טוב סוטה שם).

• ויש סוברים שאף בשני סדרים אין סדר למשנה (ראה תוספות יום טוב שם בדעת תוספות ובשם מהר"ם מרוטנבורג [פראג] תתקפב, וראה תוספות יום טוב קדושין א ט בדעת הרי"ף והרא"ש).

כאותה משנה • יש מהראשונים סוברים שאם הוזכרה המחלוקת באותה משנה עצמה, בין לפני הסתם ובין לאחריו, אין הלכה כסתם (ספר הכריתות ימות עולם ג י; מאירי יבמות מב ב ד"ה דברים אלו, בשם קצת מפרשים).

• ויש סוברים שזו דעת הירושלמי, אבל בבבלי סוברים שסתם אחר המחלוקת אפילו במשנה אחת, הלכה כסתם (יד מלאכי תלג, בדעת רש"י ותוספות ועוד ראשונים, וראה תוספות יום טוב נגעים ב א).

דעת יחיד כשאמרו בגמרא בפירוש שסתם זו היא כדעת יחיד: • יש סוברים שאין הלכה כאותה סתם (יד מלאכי תלג).

• יש סוברים שאף באופן זה הלכה כסתם (ראה כסף משנה ברכות ח י, בדעת התוספות והרא"ש והרמב"ם).

• ויש מחלקים שאם אמרו רבי פלוני היא הלכה כסתם, ואם אמרו

2. וראה להלן מהתוספות יום טוב שיחיד אחר הסתם בשתי משניות דינו כתנא

כאילו אמר האמורא שאין הלכה כמשנה (רשב"ם בבא בתרא עט ב ד"ה מתניתין).

כשאמוראים חולקים בתלמוד ירושלמי על סתם משנה, ובבבלי לא מצינו חולק על המשנה, נשמע מזה שדעת הבבלי כסתם משנה (דברי אמת קונטרס י בענין חלה), והלכה כבבלי (ראה ערך הלכה; בבלי וירושלמי).

כשאיין הלכה • כשאמורא אומר על סתם משנה: "זו דברי פלוני, כסתם משנה אבל חכמים – בברייתא – אומרים..." אין הלכה כאותה משנה (רי"ף כתובות יד ב), אלא שיש חולקים וסוברים שאין כאן הוכחה אלא שאותו אמורא אינו פוסק הלכה כמשנה, אבל הלכה כדברי רבי יוחנן שהלכה כסתם משנה (הראב"ד בחשנות על הרי"ף שם).

• סתם משנה שסתם רבי לשיטת עצמו, יש שכתבו שאם יש בברייתא מחלוקת בדבר, אינה עדיפה לדחות דעת הרבים שבברייתא (הרי"ף קורקוס מעשר שני ו א⁴).

• כשהחולק בברייתא אמר בלשון תימה, כמו שאמרו לרבי יוסי בברייתא: הפלגת יותר מדאי (בכורות מג ב ורש"י), אף על פי שסתם משנה כרבי יוסי, אין הלכה כמותה, שבברייתא תמהו לומר שאינה סברא כלל (כסף משנה ביאת מקדש ח ז).

סתם במקום מחלוקת כשאצל הסתם נשנית מחלוקת בדין אחר, הרי זה מוכיח שמודים הם בדין הסתם, ואפילו שבמקום אחר מצינו שאחד מהחולקים חולק אף על דין זה, ודאי חזר והודה (יבמות קא ב ורש"י ד"ה הואיל).

מחלוקת במשנה וסתם בברייתא

אין הלכה כסתם מחלוקת תנאים במשנה, שבברייתא סתמו כאחד מהם, אין הלכה כסתם ברייתא, שאם רבי סידר את המשנה לא שנאה לסתמה, רבי חייא תלמידו מניין לו (יבמות מב ב, ושם מג א ורש"י, ועוד), ואילו היה רבי עצמו חוזר בו היה כותבה במשנה, ולא היה סומך על סתימתה בברייתא (כללי הרי"ף קארו בהליכות עולם ה א).

לפסוק הלכה כסתם יש מן הראשונים שפירשו שאין הכרח לפסוק כסתם, אבל אם רואה אמורא שהסברא נוטה כסתם, יכול לפסוק כמותה (רמב"ן יבמות שם ד"ה ומשמע).

הלכה כסתם יש מי שמפרש להיפך, שאין הלכה כמשנה אלא כסתם ברייתא, שאם רבי לא אמר לרבי חייא לסתום הדין מניין היה לו לרבי חייא לסתום, אלא ודאי רבי חזר בו ואמר לו כך (יבין שמועה רנט בדעת הליכות עולם).

ביחס לשאר כללים

כאשר הכלל של הלכה כסתם משנה עומד בניגוד לכלל אחר, כגון הכלל של רבי מאיר ורבי יהודה הלכה כרבי יהודה (ראה ערך הלכה), והסתם כרבי מאיר, נחלקו גאונים:

• יש סוברים שכללי הלכה האחרים עדיפים (רב צמח גאון, הובא ברי"ף ורא"ש שבת קכד ב; מגיד משנה שבת כ ד, בדעת הרמב"ם, וראה בארוכה בכנסת הגדולה או"ח לשונות הרמב"ם בכורים ד א).

• יש סוברים שבמקום סתם משנה אין הלכה ככללים אחרים (ראה רי"ף ורא"ש שבת שם ובעוד מקומות; תוספות ביצה כא ב ד"ה לכם, וזבחים

לו ב, וראה ערך הלכה), והלכה כסתם (תוספות חולין קד ב ד"ה רבי יוסי), אבל סתם משנה כבית שמאי, ואחר כך מחלוקת בית שמאי ובית הלל, הרי זה סתם ואחר כך מחלוקת שאין הלכה כסתם (נדה יא ב).

נסתמה כשנית סתם ואחר כך מחלוקת ואחר כך סתם, הלכה כסתם (שיטה מקובצת בבא מציעא נב א; רא"ש נדרים ט ה; תוספות יום טוב כלים ג ב, ונגעים ו ב, ומקואות ג ב; כנסת הגדולה כללי הגמרא כח, ועוד)³.

יחיד חולק יש שכתבו שבמקום שהוזכרה דעת יחיד בלבד החולק עם המשנה הנשנית בסתם, אין זה סתם ואחר כך מחלוקת, אלא זו המחלוקת עצמה, והלכה כתנא קמא (תוספות יום טוב זבים ד א); ויש חולקים (שושנים לדוד זבים שם; חקרי לב או"ח עז).

כעקומה אם הסתם שנויה במקום שנשנו עיקרי הלכות אלו, הלכה כמותה, אף שבמקום אחר אחריה שנויה מחלוקת בדבר (תוספות יום טוב תמורה ז ח). וכן להיפך, מחלוקת במקום שנאמרו עיקרי ההלכות, חולקים אחריה אף על פי שאחר כך נשנית משנה בסתם (תוספות יום טוב כריתות ג ג. וראה לעיל: משניות סותרות).

סתם במשנה ומחלוקת בברייתא

סתם משנה, שנחלקו בדבר תנאים בברייתא, הלכה כסתם משנה (יבמות מב ב). והדברים קל וחומר, אם כששנה רבי במשנה מחלוקת, וחזר ושנה סתם – הלכה כסתם, כשאחרים שנו המחלוקת, לא כל שכן (ירושלמי יבמות ד יא).

יש מהראשונים שכתבו שזו דעת רבי יוחנן ותלמידיו, אבל שאר אמוראים חולקים, והרי זה כסתם ואחר כך מחלוקת, שאין הלכה כסתם, לפי שהברייתא נשנית אחר המשנה (תוספות שבת פא ב ד"ה והאמר; רשב"א בבא קמא קב ב ד"ה אלא).

סתם כיחיד שכבר ייתא במקום שהמחלוקת בברייתא היא יחיד אצל רבים, וסתם משנה כדעת היחיד:

• יש סוברים שאין הלכה כסתם משנה (רש"י חולין נה ב ד"ה שבלשון, ושם עז א ד"ה דאמר; מגיד משנה נזקי ממון ו ג; כסף משנה מעשה הקרבנות יד יג, ועוד).

• יש שמוכיחים בדעת ראשונים שדוקא כשהגמרא אמרה במפורש שמשנה זו היא לדעת יחיד, כמו שאמרו: מתניתין יחידאה היא (בבא בתרא עט ב; סוכה יט ב ועוד), או: בלשון יחיד אני שונה (פסחים פד א; חולין נה ב ועוד), אבל כשאמרו מתניתין רבי פלוני היא, הלכה כסתם (כסף משנה מכירה כז י, בדעת הרי"ף והרמב"ם; באור הגר"א חו"מ ריד ס"ק מב).

• ויש סוברים שאפילו אמרו בגמרא שזו דעת יחיד, הלכה כסתם משנה (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה מתניתין יחידאה; רא"ש נדרים יא ג, ועוד).

כנגד דברי אמוראים אם אמורא אומר מפורש הלכה כחכמים שבברייתא, אין הלכה כסתם משנה (רשב"א גיטין לו ב ד"ה כי; ר"ן שם ד"ה אמר; רא"ש כתובות ג ח), וכן אין דוחים מהלכה דברי אמוראים, כשיש סתם משנה כנגדם, שהם בקיאים בסדרי המשניות הסתומות, ויש להם טעם בדבר (מלחמות לרמב"ן על הרי"ף פסחים יג א).

וכן כשאמורא אומר דבר, והתלמוד מקשה עליו מן המשנה, ומתרץ שהמשנה לדעת יחיד, אין הלכה כאותה משנה, שהרי זה

3. וראה חזון נחום זבחים יא שכתב להיפך. 4. וראה רדב"ז מעשר שני שם

שפירש באופן אחר.

הגמרא לגלות שכאן אין הלכה כסתם משנה, וחוזרים לכלל של רבי מאיר ורבי יהודה הלכה כרבי יהודה (ר"ן סוכה כג ב, בשם הר"י גיאת); ויש חולקים (ר"ן שם, בשם איכא אחריני דאמר).

הלכה שנייה הלכה שנייה מפי חכמים בכרם ביבנה – יש בכרם ביבנה מהראשונים שכתבו שהיא עיקר אפילו כשהיא נגד סתם משנה (ספר התרומה קלג).

מעשה רב כשאמוראים עשו מעשה כנגד סתם משנה, אין הלכה כסתם (ראה רא"ש גיטין ד כ), ש"מעשה רב" עדיף (ראה קרבן נתנאל שם. וראה ערך הלכה: על פי מעשה); ויש חולקים (ראה רא"ש שם, בדעת הר"י).

על סתם משנה שהיא נגד הכלל של הלכה כדברי המכריע, ראה ערך הלכה כדברי המכריע.

ו א ד"ה אחד; מגיד משנה שבת כ ד, בדעת הרמב"ן והרשב"א; כסף משנה פרה אדומה י י, בדעת הרמב"ם, ועוד⁵. ויש שכתבו אף לדעה זו, שלא אמרו אלא בסתם שמחלוקת בצדה, אבל בסתם גמור הלכה כמותה (כנסת הגדולה או"ח לרמב"ם בכורים ד ג; יעיר אוזן עין זוכר מערכת ה אות מה. וראה רשב"א נדרים מה ב ד"ה ורבי יוחנן, וריטב"א עבודה זרה כ א, בשם הרמ"ה).

• ויש שכתבו שאפילו במקום שהמחלוקת בצדה, הלכה כסתם, אלא אם כן הגמרא הביאה ברייתא לומר שהסתם כרבי מאיר, שמוכח שדעת הגמרא נוטה שאין הלכה כמותה (ראה שדי חמד מערכת כ ז ד"ה ודע).

כשהגמרא מזכירה כלל אמרו בגמרא בפירוש שהמשנה לדעת רבי מאיר, ורבי יהודה חולק – יש מהראשונים סוברים שכוונת

הַלְכָה לְמֹשֶׁה מִסִּינַי¹

דינים שניתנו למשה בסיני, ואין להוציאם בלימודים מתורה שבכתב

אין צריכה טעם הלכה למשה מסיני אין צריכה טעם (רש"י גיטין יד א ד"ה כהלכתא). ואמרו: בשעה שעלה משה למרום הראהו הקדוש ברוך הוא לרבי עקיבא שיושב ודורש, כיון שהגיע לדבר אחד – שצריך טעם (רש"י) – אמרו לו תלמידיו: רבי, מנין לך, אמר להם הלכה למשה מסיני (מנחות כט ב). ולפיכך אין משיבים על ההלכה (רש"י נזיר כט א ד"ה בשלמא).

ומכל מקום יתכן שחכם יזכה להסכים מסברתו להלכה למשה מסיני (בבא בתרא יב ב, ורש"י ד"ה ולא), ולפיכך יש שכתבו שבמקום שנוכל לתת טעם – נותנים (ראה שדי חמד כללים מערכת ה כלל לד).

על תקנות דרבנן • כתבו ראשונים שלפעמים מצינו לשון זה אף על דינים מדרבנן (ראה ידים ד ג, ור"ש ורא"ש ורע"ב שם, ורא"ש מקואות א), והכוונה שהדבר ברור כהלכה למשה מסיני (רא"ש מקואות שם. וראה ר"ש שם).

• ויש מהראשונים סוברים שהלכה למשה מסיני ממש היא (ראה רמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות), ופירשו אחרונים בדעתם שנאמרה אף על מה שעתידיים חכמים לתקן (רדב"ז תרומות א ו; העמק שאלה לנצי"ב קלז ב).

הלכות שנשנו יחד כמה הלכות למשה מסיני שנשנו יחד, יש מהראשונים שכתבו שכך ניתנו, כדי ללמוד אחת מחברתה (תוספות מועד קטן ד ד"ה אלא); ויש שכתבו שנשנו יחד מפני שנשאלו בבית המדרש, ושמע השומע וסידרן כסדר ששמען (רש"י סוכה לד א ד"ה הלכה למשה מסיני).

מחלוקת ושכחה בהלכה למשה מסיני

אם תיתכן מחלוקת בהלכה למשה מסיני, כתבו ראשונים שאין בהם מחלוקת (הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות ובממרים א ג; תוספות יבמות עז ב ד"ה הלכה), ודבר שתמצא בו מחלוקת בידוע שאינו קבלה ממה רבנו (רמב"ם ממרים שם). ויש מהראשונים החולקים על זה (ראה תוספות יומא עט ב ד"ה לומר, ורמב"ן בהשגות לספר המצוות שורש א).

גדרה

מסורה מסיני ולא נרמזה בתורה ההלכות שהן הלכה למשה מסיני הן המקובלות בידינו רב מפי רב עד למשה מסיני (ראה עדיות ח ז, וידים ד א), ששמען בעל פה (רש"י חולין כ ב ד"ה אבל, ונדה עב ב ד"ה איני) מפי הגבורה (פירוש המשניות לרמב"ם עדיות שם) ומסרן לישראל (ראה ר"ן נדרים לו ב ד"ה הלכה למשה), אבל אין להן רמז במקרא, ואי אפשר להוציאן בדרך מדרכי הסברא, או באחת מהמידות שהתורה נדרשת בהן (רמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות).

ואף על פי שכל התורה והמצוות ופירושיהם ניתנו למשה מסיני (תורת כהנים ויקרא כה א, ושם כו מו; ברכות ה א; ירושלמי פאה ב ד), מכל מקום הם נלמדים במידות שהתורה נדרשת בהן (רמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות), ואילו היו הלכה למשה מסיני לא היה צורך לדרשם (ראה סוכה כח א, ובעוד מקומות, וראה רש"י חולין כז א ד"ה וקרא, ותוספות יומא לב א ד"ה גמירי).

• **היוצאים מכלל זה** כשיש לו רמז נסתר, כמו ניסוך המים בחג, שהוא רמז בכתוב (ראה שבת קג ב), אלא שהוא רמז נסתר (מגלת אסתר לספר המצוות תחלת שורש א).

• כתבו ראשונים שמיתה בידי אדם צריכה רמז במקרא, אם לא שכבר חייב כרת או מיתה בידי שמים (ר"ן סנהדרין פא ב. וראה להלן: תוקפה). • וכן יש שאמרו רמז מפסוק בנביאים (מועד קטן ה א, ורש"י שם), ובכתובים (ראה סנהדרין שם).

נסמכת באסמכתא יש שסמכו חכמים את ההלכה על הפסוק, כדי שיהיה שמור בזכרון, מאחר שלא נכתבו, והיה מקום לחשוש לשכחה (רמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות; קרית ספר בהקדמה א. וראה ערך אסמכתא), כמו שאמרו בשיעורי תורה שסמכום לפסוק אָרָץ חֲטָה וּשְׁעָרָה וגו' (דברים ח ח. ראה עירובין ד א. הקדמת פירוש המשניות שם. וראה ערך שעורים), ועוד (ראה סוכה כח א, בפטור נשים מסוכה; פסחים פא ב, בעצם כשעורה, ועוד).

וכן מצינו אסמכתות מהנביאים (ראה יומא עא ב, באיסור ערל בעבודה; יבמות עא ב, בפריעת עור המילה, ועוד. וראה ערך דברי קבלה).

1. הלכה למשה מסיני. 1. ט', טורים ששה – שפז.

5. וראה בארוכה ביד מלאכי תקפא, ובשדי חמד מערכת כ ז.

כדין תורה הלכה למשה מסיני היא כדין תורה (רמב"ן בספר המצוות שורש ב; מגיד משנה אישות א ב. וראה יד מלאכי כללי הרמב"ם ז, וראה שדי חמד כללים מערכת ה כלל כד), ולכן יש שאמרו עליה הלשון "דבר תורה" (שלי"ה תורה שבעל פה כלל לשונות ד. ראה עירובין ד ב, ברכות יט ב), ויש שאמרו עליה הלשון "מן התורה" (ראה סוכה מג ב, ושם לד א, כתובות י א, ורמב"ן שם קי ב), וכן מצינו שנקראה "דאורייתא" (עירובין יא ב ורש"י, סנהדרין פט א ורש"י, מנחות לט א ד"ה קשר, נדה ט א ושם טו א ורש"י, ועוד).

דברי סופרים • יש שקראו אותה דברי סופרים, שכל מה שאינו בפסוק יקראוהו דברי סופרים (פירוש המשניות לרמב"ם מקואות ו ז, ועוד. וראה ערך דברי סופרים).

• ויש מחלקים בין דבר שעיקרו כתוב בתורה שיקרא דברי סופרים, שאלמלא שקיבלו הסופרים פירושו לא היינו מבינים אותו כך, ובין דבר שעיקרו התחדש מהלכה למשה מסיני, שיקרא דבר תורה, אבל לא דברי סופרים (יד מלאכי כללי הרמב"ם ז).

• ויש מהראשונים סוברים שאינה נקראת דברי סופרים (רמב"ן בספר המצוות שורש ב ד"ה והנה הרב תלה).

ואפילו לסוברים שנקראו דברי סופרים, דינם כדין תורה (ראה לעיל), אלא שאינם במנין תרי"ג מצוות (מגילת אסתר ומרגניתא טבא לספר המצוות שם).

חילוקים אף על פי שדינה כדין תורה, מצינו הבדלים **מדינים דאורייתא** ביניהם:

• זקן ממרא (ראה ערכו), אינו חייב אם המרה על דבר המפורש בתורה (ראה ערך דבר שהצדוקים מודים בו וערך זקן ממרא), וחייב על הלכה למשה מסיני (סנהדרין פז א ורש"י).

• בית דין שהורו בשגגת הוראה, אינם חייבים פר העלם דבר של ציבור (ראה ערכו) על דבר המפורש בתורה (ראה הוריות ד א, וראה ערך הוראת בית דין וערך שגגת הוראה), וחייבים על הלכה למשה מסיני (קריית ספר בהקדמה ב).

• שתי יין (ראה ערכו) מותר להורות בדבר המפורש בתורה (ראה ערך הוראה), ואסור בהלכה למשה מסיני (כריתות יג ב, וראב"ד על תורת כהנים ויקרא י ו).

• הלכה למשה מסיני אסור לכתוב, ככל דברים שבעל פה שאי אתה רשאי לאמרם בכתב (ראה ערך תורה שבעל פה. פרי מגדים בריש פתיחה כוללת)⁴.

• במצות תוכחה, בדבר המפורש בתורה צריך למחות אף כשלא יקבל ממנו (ראה ערך תוכחה), ובהלכה למשה מסיני מוטב שיהיה שוגג ולא יהיה מזיד (שו"ת מהר"ם אלשקר לה; צלי"ח ביצה ל א; שו"ע הרב או"ח תרח ד. וראה ערך הנ"ל).

החמירו בה לפעמים החמירו בה יותר מדבר המפורש בתורה, כמו שאמרו במצות ערבה שדוחה שבת במקדש, כדי לפרסמה (סוכה מג ב. ראה לעיל), אף שלולב אין דוחה שבת מלבד ביום הראשון (שם מג ב), לפי שהצדוקים היו חולקים על מצות ערבה (ריטב"א שם).

ויש שמטעם זה הקלו בערבה, שאין נוטלים אותה בזמן הזה כל

ולדעה הראשונה כתבו אחרונים, אף שבמקומות רבים יש מחלוקת, אלא שאם לא אמר בעל ההלכה בפירוש שהיא הלכה למשה מסיני, אלא הגמרא מפרשת דבריו, אפשר שחבריו לא ידעו (שו"ת חוות יאיר קצב כה, בדעת התוספות ביבמות), ועוד כתבו, שלא מצינו מחלוקת בעיקר הדבר, אבל אפשר שיחלקו בפרטיה (חוות יאיר שם; תורת נביאים [מהר"ץ חיות] מאמר תורה שבעל פה).

ויש שכתבו שאפשר שתהיה מחלוקת אם היא הלכה למשה מסיני או נלמדת מדרשה, או שהיא מדרבנן, אבל שיהיה חולק על הדין לא מצינו (מהר"ץ חיות שם. וראה מועד קטן ד א, ונדה עג א).

בפרטי ההלכה יש שכתבו שלא קיבל משה מסיני אלא כלל ההלכה, כגון בשיעורים, שלא פירט לו הקדוש ברוך הוא אלא נמסרו לו דרך כלל, ששיעורי אוכלים בכזית וכביצה וככותבת וכו', ונמסר הדבר לחכמים מהו השיעור בכל דבר, ומתוך כך נולדה מחלוקת בפרטים (מסכת הלכה למשה מסיני [רבי שלמה רפאל יהודה ליאון] על פי רמב"ם טומאת מת ב ב), וכן נמסרו לו שמונה טרפות, וחכמים הוציאו לאור פרטי הטרפות באיזה אבר ובאיזה חסרון וכיוצא (פליתי כט סק"ג).

אבל יש שגם הפרטים הם הלכה למשה מסיני, כמו חצי לוג שמן לתורה, ורביעית לוג שמן לנזיר, ואחד עשר יום שבין נדה לנדה (מנחות פט א).

נשכחו והחזירום בכמה הלכות למשה מסיני אמרו שנשתכחו והחזירום אחר כך:

• שיעורים של עונשין – באיזה שיעור של אכילות אסורות חייב עונש, החזירום בית דינו של עתניאל בן קנז (יומא פ א ורש"י).

• אותיות מנצפ"ך, החזירום צופים – נביאי הדורות (שבת קד א, ומגילה ב ב ורש"י).

• מצות ערבה, בזמן שבית המקדש קיים, חזרו נביאים ויסדוה (סוכה מד א². וראה ערך ערבה).

• וכן אמרו בדין שני מיני שעורים לפאה (ראה ערכו. ירושלמי פאה ב ד, ופני משה שם).

ושלשת אלפים הלכות נשתכחו בימי אבלו של משה, ואחת מהן חטאת שמתו בעליה (תמורה טז א. וראה ערך חטאות המתות)³. ואף ההלכות הנ"ל, יש שכתבו שהם מכלל הלכות אלו (מהרש"א חידושי אגדה שבת קד א ד"ה דאפילו); ויש שכתב שכשחזרו בית דין וגזרו עליהן, לא בתורת הלכה למשה מסיני גזרו, ויכול בית דין אחר לבטלן (מראה הפנים שבת א ד ד"ה חמש חטאות).

תקפה

כלאו ובעשה על הלכה למשה מסיני מזהירים בעשה ובלא תעשה (רמב"ם ממרים א ב ו; רמב"ן בספר המצוות שורש א; חינוך תצו), שנאמר: וְעַל הַמַּשְׁפָּט אֲשֶׁר יֹאמְרוּ לָךְ תַּעֲשֶׂה לֹא תִסּוּר מִן הַדָּבָר אֲשֶׁר יִגְדֹּד לָךְ (דברים יז יא. ספרי דברים קנז; ספר המצוות עשה קעד, ולא תעשה שוב; סמ"ג עשין קיא, ולאין ריו; חינוך תצה ותצו), ומן הדבר, זו הקבלה שקיבלו איש מפי איש עד משה רבנו (רמב"ם ממרים שם). וכתבו ראשונים שאינו עובר אלא כשחולק על עיקר הדבר, ולא כשעובר להנאתו (קריית ספר ממרים א. וראה ערך לא תסור).

בן קנז בפלפול. ⁴ וראה ערך הנ"ל וערך הוראת שעה שמשום עת לעשות לה' התיירו לכתוב דברים שבעל פה.

² וראה רש"י שם שלפירושו במסקנא חזרו מתירוץ של שכחום וכו'. ³ וראה ספר מלאכת חושב לתמורה טז אם הלכות אלו הוחזרו גם כן על ידי עתניאל

• יש סוברים שהולכים בו להחמיר כבספק של תורה (רמב"ן בספר המצוות שורש א בד"ה והנה בכאן, ובשורש ב בד"ה והנה הרב תלה; חינוך רמז; בית יוסף יו"ד רצד, וט"ז שם ס"ק יג, וש"ך ס"ק יט; פרי מגדים או"ח משבצות לב ס"ק כז להלכה. וראה בארוכה בשדי חמד כללים מערכת ה כד), מלבד כשנאמרה כך ההלכה שספקה מותר, כערלה בחוץ לארץ (קדושין לט א ורש"י). וכן כשאין עיקרה מפורש בתורה, ונפל הספק בשיעורו (שו"ת מהרשד"ם יו"ד קלא).

• יש סוברים ספקה להקל (טור יו"ד רצד, ראה בית יוסף שם; רמב"ן בספר המצוות שם, ולחם משנה שחיטה ח כא, בדעת הרמב"ם; שו"ת נודע ביהודה מהדורה תנינא יו"ד קמו, ובתשובת בנו בשיבת ציון מח), מלבד אם עיקרו מן התורה שספקו להחמיר (פירוש המשניות לרמב"ם, ור"ש מקואות ו ז, על פי תוספתא מקואות; רמב"ם מקואות ח ו), לפי שההלכה באה לגלות כוונת הנאמר בתורה, ונחשב כאילו כתוב בפירוש בתורה (שו"ת שיבת ציון שם).

• ויש שכתבו שהדבר תלוי במחלוקת אם ספק דאורייתא הוא מן התורה לחומרא או מדרבנן (ראה ערך ספק דאורייתא), שלסוברים שאינו אלא מדרבנן, לא החמירו חכמים בספק הלכה למשה מסיני (פרי חדש יו"ד כט; פרי מגדים יו"ד פתיחה לטרפות ד"ה אמנם).⁵

מידות התורה בהלכה למשה מסיני

נקל וחומר נחלקו תנאים אם למדים ממנה קל וחומר (ראה ערכו): לרבי עקיבא דנים קל וחומר, ולרבי אליעזר אין דנים (נזיר נו ב, וראה שבת קלב א), שאין דנים אלא מדבר הכתוב בתורה (רש"י פסחים פא ב ד"ה ומל), אבל לא מתורה שבעל פה (רש"י שבת שם ד"ה עקיבא). ויש מפרשים שזה בכלל מה שאמרו: אין דנים דברי תורה מדברי סופרים (ידיים ג ב. אליהו רבא להגרי"א טהרות ח ז, וידיים שם. וראה לעיל: דברי סופרים, וראה ערך דברי סופרים).

הלכה כרבי אליעזר (ראה תוספות ראש השנה ט א ד"ה ורבי ישמעאל, ובעוד מקומות; ראה רמב"ם נזירות ז ו. וראה כללים שבבאר יעקב יט - כב), בין כשהמלמד הוא הלכה, ובין כשהמלמד הוא הלכה (יבין שמועה קא; מידות אהרן ב ב; באר יעקב כלל כב). ויש מצדדים שאם המלמד הוא הלכה למשה מסיני למדים קל וחומר מדברי תורה (ראה אפרים שו"ת ד וז, אלא שסיים שדבריו בטלים נגד רש"י).

וכן אין סותרים קל וחומר מהלכה למשה מסיני לומר דין פלוני יוכיח, לפי שכשאנו אומרים יוכיח אנו רוצים לומר "אף אני אביא" בלמד שיהיה כאותו דין המוכיח, והרי אין למדים מהלכה למשה מסיני (תוספות סוטה כח א ד"ה אינו ומהרש"א. וראה שושנת העמקים א ד"ה ואגב). אבל כשאומרים "יוכיח" לחזק הקל וחומר ולבטל פירכא - יש סוברים שאומרים הלכה למשה מסיני פלונית תוכיח (באר יעקב כללים כא; שושנת העמקים א); ויש מהראשונים סוברים שאף לבטל פירכא אין אומרים יוכיח מהלכה למשה מסיני (שיטה מקובצת בבא קמא כו א, בשם ה"ר ישעיה).

נכון אב אף בנין אב (ראה ערכו) אין למדים מהלכה למשה מסיני (ובחים צג ב, ורש"י ד"ה ומהלכתא; רש"י סוכה יח א ד"ה הכי גמירי, ובעוד מקומות; תוספות חולין כג ב ד"ה פרה), וכן אמרו: אין למדים מן ההלכות (ירושלמי פאה ב ד, בפני משה שם).

נהקש אם למדים מדבר לדבר בהיקש (ראה ערכו) דבר שהוא

שבעה זכר למקדש, אלא ביום השביעי בלבד (רמב"ם לולב ז כב).

נקום ועשה הלכה למשה מסיני שהיא בקום ועשה, יש מהראשונים סוברים שדינה כעשה שדוחה לא תעשה

(רמב"ן בספר המצוות שורש ב [מה' שבת] פרנקל עמ' פ] ד"ה והנה הרב תלה):

• ולכן המדיר את בנו בנזיר (ראה ערך אב (א) וערך נזיר. וראה נזיר כח ב מחלוקת אם היא הלכה למשה מסיני, הבן מגלח ראשו, אף שעושה הקפת הראש (ראה ערכו). רמב"ן בספת המצוות שם).

• וכן מצות ערבה - להקיף עמה את המזבח, דוחה איסור כניסת בעל מום בין האולם למזבח (ראה סוכה מד א), אפילו לסוברים שאיסורה מן התורה (מגילת אסתר לספר המצוות לא תעשה סט. וראה ערך ביאת מקדש וערך בין האולם ולמזבח וערך ערבה (ב)).

נאיסורים איסור מהלכה למשה מסיני אין בו לאו (ראה בכורות טז א) ולא עשה (ראה נזיר כה ב, ותמורה יח א). ולכן הנשבע על דבר זה - השבועה חלה, ואין אומרים מושבע ועומד מהר סיני הוא, כנשבע על דבר המפורש בתורה (ראה פרי מגדים פתיחה כוללת. וראה ערך שבועה).

נעושים אין עושים על איסור מהלכה למשה מסיני, ואפילו אם נסמך על לאו שבנביאים (ראה לעיל: גדרה), כגון ערל שעבד במקדש (רש"י סנהדרין פד א ד"ה לא יבוא; רמ"ה שם פג ב, ועוד). וכן ערלה בחוץ לארץ (קדושין לח ב, וראה ערך ערלה מחלוקת בדבר), אין לוקים עליה אלא מכת מרדות (ראה ערכו). רמב"ם מאכלות אסורות י כא).

אבל אם עיקר האיסור בתורה, והלכה למשה מסיני באה לתת לו שיעורים, או לכלול בו עוד דבר - נעשים עליו, שאף זה בכלל הלאו המפורש בתורה, כגון המעביר ארבע אמות ברשות הרבים (ראה שבת צו ב) - חייב סקילה, הואיל והוא בכלל מלאכת מוציא (ר"ן על הרי"ף שבת לא ב ד"ה והמוציא).

עונש מהלכה למשה מסיני יש שההלכה באה ללמד עונש על איסור המפורש בתורה, כמו פרועי ראש (ראה ערכו), שעונשם במיתה בידי שמים (תענית יז ב ועוד. ראה רמב"ן ומגילת אסתר בספר המצוות לא תעשה קסג).

אף במיתה בידי אדם מצינו כך:

• הגונב את הקסוה - כלי שרת (ראה ערכו) - והמקלל את חברו בשם, והבועל ארמית (ראה ערכו) - קנאים פוגעים בהם בשעת מעשה (סנהדרין פא ב. והם הלכה למשה מסיני, ראה עבודה זרה לו ב, ורמב"ם איסורי ביאה יב ד, בבעול ארמית; ר"ן סנהדרין שם, ורמב"ן בספר המצוות שורש ג, בגונב הקסוה ומקלל).

• מי שלקה ושנה במלקות של כריתות (ראה ערך חייבי כריתות), מכניסים אותו לכיפה, ומאכילים אותו שעורים עד שכרסו נבקעת (סנהדרין פא ב, ור"ן שם).

• כהן ששימש במקדש בטומאה, פרחי כהונה מפצעים את מוחו בגזרים (שם, ור"ן שם).

וכתבו ראשונים שאין מיתה בידי אדם מהלכה למשה מסיני אלא אם כן יש לו רמז מיתה בתורה, או שחייב מיתה בידי שמים, והלכה למשה מסיני מחייבתו אף בידי אדם (ר"ן שם. וראה לעיל: גדרה).

נספק ספק באיסור מהלכה למשה מסיני, נחלקו ראשונים:

5. וראה שו"ת חתם סופר אה"ע"ז א ב שכתב להיפך, וראה שדי חמד מערכת ה כד.

שבת צב ב: כל באמת הלכה היא), וראשונים נחלקו אם זו הלכה למשה מסיני ממש, או שזוהי הלכה פסוקה שאין חולק בדבר כאילו היתה הלכה למשה מסיני (ראה ערך באמת אמרו).

גמירי "גמירי" (יומא לב א, ורש"י שם ד"ה אמר; מנחות סב ב, ורש"י שם. וראה כסף משנה שחיטה י יב), וכן "הלכתא גמירי לה" (שבת צא א, פסחים יז ב, ורש"י שם ד"ה הלכתא, ושם פא ב ורש"י, ועוד), "גמרא גמירי לה" (שבת צו ב, ורמב"ם שבת יב ח; פסחים פב ב, ותוספות ד"ה אבל, ועוד), או "גמרא" בלבד (חולין כז א ורש"י, שבועות יט ב ורש"י, ועוד). אבל מצינו לשונות אלה גם במובן שהדבר מסורת בידינו מאבותינו (ראה פסחים נב ב, ורש"י ד"ה וגמירי, על "גמירי"; ראה תוספות יום טוב סוטה ב ב, ורש"י חולין ט ב, על "הלכתא גמירי לה"; ראה תוספות יום טוב זבחים א ג, ויבין שמועה תקח, על "גמרא גמירי". וראה הלכות עולם שער ב).

על הלשונות דבר תורה ודברי סופרים, ראה לעיל: תקפה.

הלכה "הלכה" (שבת קלב א, נזיר נו ב, ורש"י נו א, ושם כה א, ושם כט א, סנהדרין פז א, ורש"י, סוטה טז א, ועוד). ויש שנחלקו במובנה (קדושין לח ב). כשאמרו "אם הלכה נקבל" (יבמות עו ב, וכריתות טו ב), או: "הלכה אני אומר" (יבמות שם), כתבו ראשונים שאין מובנו הלכה למשה מסיני, אלא קבלה מרביתו (תוספות יבמות עז ב ד"ה הלכה, וראה רש"י כריתות טו ב ד"ה אם); ויש מצדדים שזו הלכה למשה מסיני (הלכות עולם ג א. וראה לעיל: מחלוקת ושכחה בהלכה למשה מסיני).

הלכות "הלכות" בלשון רבים, יש שפירושן הלכה למשה מסיני (קדושין מט א, ורש"י שם; נדרים לה ב, ופירוש הרא"ש שם לו ב; תמורה טז א), אלא שיש מהן שיש ראשונים שמפרשים שהלכות היינו משנה (רי"ף ורא"ש קידושין שם; רמב"ם אישות ח ד); ויש ש"הלכות" כוללות משנה וברייתא והלכה למשה מסיני (ראה נדה עג א: כל השונה הלכות כו, ורש"י שם).

נאמרו למשה "נאמרו למשה מסיני" (חולין מב א, ורש"י ד"ה שמנה עשרה, ושם מג א; רמב"ם שחיטה ה ב) – יש שכתבו שלשון זה מורה גם על דברים שמקצתם מפורשים בתורה, ומקצתם מהלכה למשה מסיני, כגון טרפות (ראה ערך דרוסה), וסימני הקטורת (ראה ערך קטורת. ערוך לנר כריתות ו ב); ויש שכתבו שנאמר על דברים שעיקרם מפורש בתורה, אלא שפירוש פרייהם מהלכה למשה מסיני (שו"ת ראש אפרים ו); ויש שלשון זה אמור על דברים המפורשים בתורה בלבד (ראה ראש השנה לב א, ומכות כג ב).

שונים "שונים" לפעמים אמרו על הלכה למשה מסיני (ראה רש"י נדה מט א ד"ה שונים, אבל ראה שבת צו א שפירש בברייתא; ראה קדושין מט א, ורש"י ד"ה הלכות).

הלכה מפי הקבלה יש שכתבו ראשונים "הלכה מפי הקבלה", והכוונה להלכה למשה מסיני (ראה רמב"ם נזירות ב יג, ושם ו טז, ובנוקי ממון ב ג, ועוד)⁷, וכן "מפי השמועה" (ראה רמב"ם שבת יב ח, ושמיטה ג א, ועוד).

בבן נח

נשיעורים הלכה למשה מסיני לא ניתנה אלא לישראל (רדב"ז על רמב"ם מלכים ט י; גינת ורדים להפרי מגדים מה, ופרי מגדים יו"ד משבצות סב סק"א), ולכן בן נח שמוזהר על אבר מן החי (ראה ערכו), ועל בשר מן החי (ראה ערכו), חייב עליהם בכל שהוא, שלא לימודים מהתורה. 7. וראה חוות יאיר קצב שר"ל שהלכה מפי הקבלה

מהלכה למשה מסיני, נחלקו רבי מאיר ורבי יהודה (מכות יא א ורש"י שם). הלכה שלמדים בהיקש (ראה שלמדו כך במעילה טז ב, בכורות טז א. וראה רמב"ם ספר תורה ט יג), שהיקש הרי זה כמפורש בתורה (ראה ערך הקש), ולכן אפילו שכל י"ג מידות אין למדים מהלכה (ראה רש"י שבת קלב א ד"ה עקיבא), בהיקש למדים (צל"ח ביצה ז ב, לרש"י ד"ה שיעורו; מהר"ץ חיות בתורת נביאים ו).

נגזרה שוה וכן ללמוד מדבר לדבר בגזרה שוה (ראה ערכו) דבר שהוא מהלכה למשה מסיני – יש מהראשונים שכתבו שלמדים (רמב"ן בספר המצוות שורש ב ד"ה והנה הרב תלה; שו"ת פנים מאירות ב צז, והוכיחו מפסחים פא ב); ויש שכתבו שאין למדים כשם שאין דנים קל וחומר, אלא שאם למדים בגזרה שוה על דבר המפורש בתורה למדים באותה גזרה שוה אף על דבר שהוא הלכה למשה מסיני (צל"ח פסחים שם).

כשההלכה באה לפרש המקרא, יש מהאחרונים שכתבו שלמדים ממנה גזרה שוה, שזהו כדבר המפורש (פרי מגדים או"ח תרמ משבצות סק"א, וביו"ד כט שפתי דעת סק"ט לענין קל וחומר).

דרשה בפסוק כתבו ראשונים שאין סברא שתבוא ללמד על איזה ענין בדבר שאינו אלא הלכה למשה מסיני (תוספות נזיר סא ב ד"ה ואימא).

הלכה עוקרת מקרא

הלכה למשה מסיני לפעמים עוקרת את הפסוק להוציאו ממשוטו, מהם שעוקרת לגמרי, ומהם שמוסיפה עליו (סוטה טז א).

בשלשה מקומות ההלכה עוקרת המקרא (בכיסוי הדם, בתער בנוזר, ובגט אשה – סוטה שם ורש"י. ובירושלמי קידושין א ב: עבד נרצע במקום תער בנוזר), ואף על פי שלמדנו גם מדרשות, עיקרם הוא ההלכות והדרשות אסמכתא (ראה ערכו. רש"י ומאירי שם).

יש שהלכה למשה מסיני מוספת על המקרא, ולא החשיבה עם שלשת המקומות, לפי שאינה עוקרת אלא מוסיפה (בתגלחת במצורע. רב פפא בסוטה שם. וראה דעת רב נחמן בר יצחק שם).

יש מהאחרונים שכתבו שאין נחשב הלכה עוקבת מקרא אלא כשהיא עוקרת את פירוש המקרא במקום אחד ממשמעותו בכל מקום, אבל כשההלכה מפרשת את המשמעות בכל מקום, אין זו עקירה (שו"ת חתם סופר או"ח קמ).

לשונות הלכה למשה מסיני

בלשונות שונים אמרו בגמרא דינים, שהכוונה בהם היא על הלכה למשה מסיני:

אמר רחמנא "אמר רחמנא" (סדר תנאים ואמוראים מו. וראה חולין כח ב וברש"י שם)⁶, ויש מהראשונים שכתבו שלפעמים משמעו מדרבנן (רמב"ן על ספר המצוות שורש א).

אגמריה "אגמריה רחמנא" (ראה עירובין טו ב, ורש"י ד"ה אגמריה), **רחמנא** ויש שאמרו כך על דבר הכתוב בתורה (ראה נדה כד א בשסועה, ורש"י ד"ה רב סבר).

באמת אמרו על הלשון "באמת אמרו" (כלאים ב ב, ותרומות ב א ועוד, ברכות כ ב, וביצה יז א ועוד) אמרו: כל מקום ששנו באמת – הלכה למשה מסיני (ירושלמי כלאים ב א ועוד. וראה

6. וראה ברכות יא א, ושם לה א, ושבת פד ב, ופסחים צ ב, ועוד לשון זה על

גדלות אף שיעור גדלות אדם ב"ג שנה ויום אחד (ראה ערך גדול), כתבו אחרונים שמכיון שאף זה בכלל שיעורים (ראה שו"ת הרא"ש טז א, וראה ערך הנ"ל), בן נח שיעור גדלותו לפי מה שהוא בדעת (שו"ת חתם סופר יו"ד קפד ושיי. וראה ערך בן נח). **כפריעת מילה** מטעם זה כתבו אחרונים שבני קטורה שנתחייבו במילה (ראה סנהדרין נט ב, וראה ערך בני קטורה), אינם חייבים בפריעה, שהיא מהלכה למשה מסיני (ראה תוספות יבמות עא ב ד"ה לא ניתנה. שאגת אריה מט; מנחת חינוך ב).⁸

ניתנו השיעורים אלא לישראל (רמב"ם מלכים שם), שהם הלכה למשה מסיני (ראה לעיל: מחלוקת ושכחה בהלכה למשה מסיני. רדב"ז ופרי מגדים שם). ויש סוברים שאף בן נח חייב בכזית (ראה תוספות חולין לג א ד"ה אחד), ואחרונים מפרשים שאף הם סוברים שאין הלכה למשה מסיני לבן נח, אלא שלדעתם אכילה בתורה היא בכזית, והלכה למשה מסיני באה לאסור, בלא עונש, אף בכל שהוא (ראה משנה למלך חמץ ומצה א ז, וראה ערך אכילה), ולכן בבן נח מותר בפחות מכשיעור (פרי מגדים יו"ד שם).

הַלְכוֹת מְדִינָה

איסור או היתר שאינו מן הדין

להלכה, לרוב הפוסקים, ערלה בחוץ לארץ הלאה למשה מסיני (ראה ערך ערלה: בחוץ לארץ).

ביתר פועל בגידולי קרקע שמותר לו לאכול בשעת מלאכתו ממה שהוא עושה (ראה ערך פועל), יש מהמלאכות שהוא אוכל בהן מן התורה (ראה בבא מציעא פז א), ויש שאוכל מהלכות מדינה (שם צג א; רמב"ם שכירות יב ט; טוש"ע חו"מ שלו ו. וראה ערך הנ"ל), שכבר נהגו כן (רש"י שם ד"ה מהלכות; טוש"ע שם). ויש מן הראשונים סוברים שאי אפשר לומר שהלכות מדינה כאן הוא מצד המנהג, שבחייבי פועלים מה שנהגו הוא דין גמור (ראה ערך מנהג וערך פועל), אלא הלכות מדינה שאמרו הם דברי סופרים שהטילו על בני המדינה (תוספות ר"ד בבא מציעא שם).

קנין שטר יש מן הראשונים מפרשים אותה שאמרו בענין מכירת בקרקע קרקע בשטר שהלכתא היא, והסמיכוהו על כתובים (ראה קדושין ט א), שהכוונה להלכות מדינה, כלומר מנהג היה כך (תירוצו אחרון בתוספות שם ד"ה הלכתא. וראה ערך שטר). על מנהג המדינה בדיני ממונות, ראה ערך מנהג: בממונות.

כאיסור ערלה (ראה ערכו) בחוץ לארץ – הלכה, בניגוד לחדש שהוא מן התורה, ולכלאים שהם מדברי סופרים (ערלה ג ט. על חדש וכלאים ערכיהם). ונחלקו אמוראים: רב יהודה אמר שמואל הלכתא מדינה – או: כהלכות מדינה (ירושלמי ערלה ג ז); ועולא אמר רבי יוחנן הלכה למשה מסיני (קדושין לח ב).

הלכתא מדינה פירושה, שהנהיגה בני המדינה עליהם (רש"י שם ד"ה הלכתא).

לסוברים הלכתא מדינה מקילים בה בנוגע לספק כמו בדברי סופרים (קידושין לט א), וכתבו ראשונים שהיא קלה יותר אף מדברי סופרים, שאין לוקים עליה מכת מרדות (ראה ערכו), ולא הותר לקרות עברייני למי שעובר עליה (שיטה לא נודע למי קדושין שם. וראה ערך דברי סופרים), וכן כתבו אחרונים שלדעתם מותר לחולה שאין בו סכנה אפילו כדרך הנאה (פני יהושע פסחים כה ב ד"ה בגמ' מר. וראה רמ"א יו"ד קנה ג, וראה ערך אסורי הנאה: שלא כדרך הנאתם). ומכל מקום יש שקראוה בשם דברי סופרים (ראה שו"ת הרשב"א ד רצד, וראה רש"י ברכות לו א ד"ה ערלה, ובצל"ח שם).

הַלְכָתָא לְמִשְׁיחָא

אין פוסקים הלכה בדברים שאינם נוהגים בזמן הזה

בית דין, הקשה עליו רב יוסף הלכתא למשיחא? (סנהדרין שם), שהרי דיני נפשות אינם בזמן הזה, וכשיבוא משיח הלא אליהו בא עמו והוא יורה צדק (רמ"ה סנהדרין שם ד"ה ומתמה). ויש מפרשים שלא היתה המחלוקת בחיוב ופטור, אלא בלשון הברייתא, ולכן אין לקבוע על זה הלכה, שכשיבוא המשיח ויחיו המתים נשאל לתנא באיזה לשון אמרה (רש"י סנהדרין שם ד"ה הכן).

המקומות מצינו שאמוראים פסקו הלכה בדברים שאינם נוהגים **שלא נאמר** בזמן הזה, ולא שאלו שם הלכתא למשיחא, ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שבכל אותם המקומות יש נפקא מינה למעשה בזמן הזה, כגון בפסק הלכה אם ממזרים עתידים להיטהר (ראה קדושין עב

הלכתא למשיחא נאמר בלשון תמיהה, כלומר: כלום יש לפסוק הלכה בדברים הנוהגים רק לימות המשיח? ואף על פי שעוסקים אף בדינים שאינם נוהגים בזמן הזה, ולומדים הלכות עבודה במקדש, לפי שתורה היא (ראה סנהדרין נא ב, וזבחים מה א, ורש"י ד"ה א"ל הלכה. וראה ערך דרוש וקבל שכר וערך תלמוד תורה), אבל קביעת הלכה אינה אלא להורות הלכה למעשה במה שנוהג עכשיו (רש"י שם, וראה ערך הלכה).

המקומות בשני מקומות אמרו הלכתא למשיחא: כשרב נחמן **שנאמר** אמר רבה בר אבבה פסק הלכה במחלוקת תנאים בדיני פגול (ראה ערכו), הקשה עליו רב יוסף: הלכתא למשיחא? (זבחים שם). וכן כשפסק רב נחמן אמר רבה בר אבבה הלכה בחיובי מיתת

הרמב"ם [ר"ק כהנא]; דברי סופרים [רש"י סופר ירושלים תשט"ז], ועוד.

הלכות מדינה. 1. ט', טורים שפז – שפח.

הלכתא למשיחא. 1. ט', טור שפח – שצ.

לרמב"ם אינו הלכה למשה מסיני. 8. רשימות מפורטות של הלכה למשה מסיני ראה: שו"ת חות יאיר קצב; מסכת הלכה למשה מסיני [רבי שלמה רפאל יהודה ליאון, אמשטרדם תצ"ד]; ואלו ההלכות [ר"ח ביברפלד, ברלין תרל"ט]; הלכה למשה מסיני [הרב רבל, ניו - יורק תש"ב]; התורה המסורה לשיטת

ואף לדעה זו יש שכתבו שכשהדבר נוגע רק ליישוב לשון התנאים, אין לקבוע הלכה (יבין שמועה שג).

זכרים שאין • יש מן הראשונים שכתבו שיש נפקא מינה גם **אופרים בהם** בזמן הזה, לענין מי שנדר והתנה את חלות נדרו באחד מצדדי הבעיה (ר"ן סנהדרין טו ב)².

• בדבר שיש בו נפקא מינה לפרש מקראות שבתורה אין שואלים הלכתא למשיחא (ראה יומא ה ב, ותוספות ד"ה מאי דהוה, וראה ערך דרוש וקבל שכר).

• בכללי הלכות שבתלמוד שאמרו "פלוגי ופלוגי" - שנחלקו - הלכה כפלוגי, יש מן הראשונים סוברים שלא נאמרו אלא בדינים הנוהגים בזמן הזה, ולא בהלכתא למשיחא (הר"ש משאץ, באגרות הרמ"ה עמ' כזו וראה תשב"ץ ג לו; מהרי"ק קסה ד), אבל נחלקו עליהם האחרונים (ראה יד מלאכי רלד; מלא הרועים ב שונה הלכות כא, ועוד, הובאו בשדי חמד כללים מערכת ה אות מג).

מזמורי תהילה מסויימים הנאמרים במועדים ובגאולה מצרה.

הפרקים:

- מהותו;
- חיובו ומקורו;
- ימים שגומרים ההלל;
- ימים שאין גומרים ההלל;
- ימי מועד שאין אומרים הלל;
- במקדש;
- היחיד;
- סדר הקריאה;
- זמנו;
- הפטורים מהלל;
- הברכה;
- שהייה והפסקה.

- וחכמים אומרים נביאים שביניהם תיקנו להם לישראל שיהיו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה וצרה, וכשנגאולים אומרים אותו על גאולתם.
- חבריו של ר' אלעזר בן ר' יוסי אומרים דוד אמרו (ברייתא בפסחים ק"א א)³.

חיובו ומקורו

- בגדר חיוב מצות קריאת הלל נחלקו גאונים וראשונים:
- יש סוברים שהיא מצוה מן התורה (הלכות גדולות במנין המצוות; יראים השלם רסב; סמ"ק קמו)⁴.
- לדעה זו שמצות קריאת הלל מן התורה מסתפקים ראשונים אם מן התורה אין אלא עיקר חיוב הקריאה, היינו שיאמרו ישראל שירה במועדיהם לה' שהוציאם ממצרים, וקרע להם את הים, והבדילים לעבודתו, אבל המטבע והנוסח של ההלל דוד הוא שתקן, או שגם הנוסח של מזמורים אלה הוא מן התורה, ונוטים לומר שתלוי במחלוקת של התנאים מי אמרו להלל זה משה וישראל או דוד (ראה לעיל רמב"ן בהשגות לספר המצות שורש א); ויש שכתבו מפורש שעיקר המצוה מן התורה לומר שירה באותם

ב, שיש נפקא מינה אם להתרחק היום ממשפחות שאינן ידועות (ראה ערך ממזר), וכיוצא (תירוצא בתוספות זבחים, וסנהדרין שם ד"ה הלכתא ועוד מקומות; תוס' הרא"ש קדושין עב ב ד"ה דאמר; ריטב"א יומא יג א ד"ה הלכה).

• יש מפרשים שאין אומרים הלכתא למשיחא אלא כשיש שני דברים: אין ההלכה אלא לימות המשיח, וגם שהמקרה בא על ידי שעשה עבירה, כמו בדין הפגול, או במי שהתחייב מיתת בית דין (ה"ר חיים כהן בתוספות שם, ותוספות הרא"ש שם, ועוד), לפי שהוא דבר שאינו מצוי כלל (תוספות יומא שם ד"ה הלכה), או לפי שאפילו לימות המשיח אין צריך בפסק זה, כי יהיו כולם צדיקים, כמו שנאמר: וְעַמְּךָ כָּלֶם צְדִיקִים (ישעיה ס כא. ריטב"א יומא שם).

• ויש מפרשים שהלכתא למשיחא דעת רב יוסף בלבד היא, ושאר אמוראים חולקים עליו (תוספות שם ושם, ורמב"ן שבת קלג א), שאביי דחה קושייתו (תוספות וריטב"א יומא שם), וכן הראשונים פסקו הלכות בדינים שאין נוהגים בזמן הזה (ראה שו"ת חוות יאיר קכה).

מהותו

סתם הלל האמור בכל מקום הוא פרקי המזמורים שבתהלים המתחילים בפסוק הַלְלוּהָ הַלְלוּהָ עַבְדֵי ה' (תהלים קיג א), ומסתיימים בפסוק הוֹדוּ לַה' כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם חַסְדוֹ (שם קיח כט. ראה פסחים קטז ב, וסוכה לח ב), ונקרא גם הלל המצרי (ברכות נו א).

מי אמרו הלל זה נחלקו תנאים מי אמרו (פסחים ק"א א):

- ר' אליעזר אומר משה וישראל אמרוהו בשעה שעמדו על הים.
- ר' יהודה אומר יהושע וישראל אמרוהו בשעה שעמדו עליהם מלכי כנען².
- ר' אליעזר המודעי אומר דבורה וברק אמרוהו בשעה שעמד עליהם סיסרא.
- ר' אלעזר בן עזריה אומר חזקיה וסיעתו אמרוהו בשעה שעמד עליהם סנחריב.
- ר' עקיבא אומר חנניה מישאל ועזריה אמרוהו בשעה שעמד עליהם נבוכדנצר.
- ר' יוסי הגלילי אומר מרדכי ואסתר אמרוהו בשעה שעמד עליהם המן הרשע.

1. יש מהאחרונים שכתב שאף לסוברים שהקודמים לדוד אמרו הלל, לא אמרו באותו נוסח שבתהלים, אלא אמרו איש כפי צחות לשונו, עד שבא דוד ותיקן הלל הזה כדי שיאמרו בכל מקום ובכל זמן נוסח אחד (שו"ת תשובה מאהבה ב רסד). 2. מהראשונים הסוברים כן הביאו פסוקים שונים כמקור (יהושע).

2. וראה ערוך לנר שם שתמה שאם כן במקומות שאמרו בגמרא הלכתא למשיחא הרי גם כן יש לומר כן. 3. טורים שצ-תכו. 4. ונחלקו המפרשים אם כוונת ר' אליעזר שאף יהושע וישראל אמרוהו, או שר' אליעזר חולק וסובר שיהושע וישראל אמרוהו תחילה (רש"י ורשב"ם פסחים שם ד"ה

מדינת ישראל (כן הוא ברוב הסידורים שבכל הנוסחאות, וכן המנהג בישיבות ובקהילות החרדים)⁸. וכמה טעמים נאמרו בדבר:

• דעת הרבה מן הראשונים (ראה לעיל) שאין לומר הלל אלא על נס שנעשה לכל ישראל, ובארץ ישראל ביום העצמאות היו רק מקצת ישראל (ראה קובץ התורה והמדינה ד רכת).

• מדברי הירושלמי (פסחים י ו) משמע שאין לומר הלל אלא על הצלה גמורה וגאולה שלמה, ובארץ ישראל עדיין אנחנו מאוימים על ידי אויבינו מסביב (המאור, עב עמ' 25, וראה ברכה לאברהם עמ' 453).

• אין לומר הלל על הקמת המדינה, מחמת מצבם הרוחני של מקימיה, ראשיה ואזרחיה (התקופה הגדולה [כשר] עמ' 271; יביע אומר שם, בשם הרצ"פ פראנק. וראה קריינא דאגרתא שם).

• יש לחוש לדעה הסוברת שאין לומר הלל אלא כאשר נעשה נס גלוי כדוגמת נס פך השמן (מהר"ץ חיות שבת כג א), ובהקמת המדינה לא נעשה נס גלוי, אלא התהוו מהלכים טבעיים (התורה והמדינה שם).

• אין הכרע באיזה יום יש לומר הלל, אם ביום הנצחון במלחמה, או ביום הסכמת האומות, או ביום הקמת המדינה (שם)⁹.

הרבנות הראשית לישראל¹⁰ קבעה לומר הלל בלא ברכה ביום העצמאות של מדינת ישראל, על פי שיטות ראשונים (ראה לעיל) שכל ציבור וציבור, ואפילו יחיד, שנגאלים מצרה רשאים לומר הלל בלא ברכה, והרי נס ההצלה התרחש בארץ ישראל, אחריו לא היו עבדי גויים, ואין מגילה שהיא בדין הלל (ראה לעיל: פורים)¹¹.

יום ירושלים רבים אינם אומרים כלל הלל ביום שחרור ירושלים בשנת תשכ"ז, על פי הטעמים שנתבארו לעיל בענין

יום העצמאות (כן הוא ברוב הסידורים שבכל הנוסחאות, וכן המנהג בישיבות ובקהילות החרדים)¹².

הרבנות הראשית לישראל קבעה לומר הלל בברכה ביום זה, אודות הניסים הגדולים אשר אירעו במלחמת ששת ימים, שכן לדעתם יום שחרור ירושלים הוא היום המתאים לקביעה זו.

ימים שגומרים ההלל

בשמונה עשר יום בשנה וילילה אחד¹³ גומרים בהם את ההלל, ואלו הם: שמונת ימי החג [סוכות ושמיני עצרת], שמונת ימי חנוכה, יום טוב הראשון של פסח ולילו, ועצרת [שבועות] (תענית כח ב; רמב"ם חנוכה ג ו; טוש"ע או"ח תפח א).

בחוץ לארץ שעושים שני ימים טובים יש עשרים ואחד יום ושני לילות. ואלו הם: תשעה ימי החג, ושמונת ימי חנוכה, ושני ימים הראשונים של פסח, ושני ימים טובים של עצרת.

ליל פסח בליל פסח הפסח טעון הלל באכילתו, שנאמר: הָשִׁיר יְהוָה לָכֶם פִּלִּיל הַתְּקַדֵּשׁ חָג (ישעיה ל כט). משנה פסחים צה א; רמב"ם קרבן פסח ח טו).

הימים, אבל הנוסח של המזמורים הוא מדרבנן, כדרך שאמרו באבלות (ראה ערכו), שעיקרה מן התורה ופרטיה מדרבנן (הרא"ה בחידושים לברכות פ"א).

• ויש מן הראשונים סוברים אף הם שמצות הלל מן התורה, אבל אינה נמנית למצוה מיוחדת במנין המצוות (וזהו הרקיע שם לדעת הרמב"ן), אלא שהיא הלכה למשה מסיני, או חלק מחלקי מצות שמחת הרגלים, מלבד בימי חנוכה וימים שאין גומרים בהם את ההלל (ראה להלן: ימים שאין גומרים), שהוא מדרבנן (רמב"ן בספר המצות שם. וראה שאגת אריה סט שסבור בדעת הרמב"ן שהלכה למשה מסיני אף הנוסח של ההלל).

• יש סוברים שכל עיקרה אינה אלא מדרבנן (רמב"ם חנוכה ג ו).

ואפילו לדעת הסוברים שמשנה וישראל אמרו, אינו מן התורה, והרבה דברים תיקן משה ואינם מן התורה (מגילת אסתר לספר המצות שם. וכן כתב בקנאת סופרים שם גם בדעת הרמב"ם).

• יש סוברים שיש בקריאת הלל מצות עשה מדברי קבלה (הראב"ד בחשנות חנוכה שם)⁵.

• ויש מחלקים: שקריאת הלל על כל צרה שנגאלים ממנה היא מדברי קבלה, אבל קריאתה בימים הקבועים היא מדברי סופרים (מגיד משנה חנוכה שם).

אף האחרונים נחלקו להלכה:

• יש סוברים שמצות קריאת הלל מדרבנן, ולכן אם ספק קרא הלל ספק לא קרא, אינו חוזר וקורא, כדין ספק דרבנן שלהקל (שאגת אריה טט).

• יש מצדדים לומר שביום שנקבע על הצלת ישראל ממיתה לחיים, כגון חנוכה, קריאת הלל מן התורה, בקל וחומר ממצות סיפור יציאת מצרים בליל פסח (ראה ערך הגדה), שאם משיעבוד לחירות אומרים שירה בפה, ממיתה לחיים לא כל שכן (שו"ת חתם סופר י"ד רלג)⁶.

• ויש שכתבו שאין הדברים אמורים אלא באותו זמן ממש שקורה הנס, שבו המצוה היא מן התורה, אבל באותו יום בכל שנה ושנה אין לו עיקר מן התורה אלא מדרבנן, אפילו לסוברים בהלל של חג, שהוא מן התורה לעולם (העמק שאילה שאילתא כו א).

בנס ליחידים יש מהראשונים סוברים שאין אומרים הלל על צרה שנגאלו ממנה אלא בנס שנעשה לכל ישראל, אבל

בנס שנעשה ליחיד לא התקינו לומר הלל (תלמידי רבנו יונה ברכות ב, בשם רבנו תם. וראה שו"ת חיים שאל ב יא).

ויש מי שסובר שכל יחיד שאירעה לו צרה ונגאל ממנה, רשאי לקבוע הלל לעצמו באותו יום בכל שנה, אלא שאינו מברך עליו, ואף הוא סובר שכן הדין בכל ציבור וציבור, כך היה יסוד נביאים לאמרו על כל צרה כשנגאלים ממנה (מאירי פסחים ק"ז א)⁷.

יום העצמאות רבים אינם אומרים כלל הלל ביום העצמאות של

בראשות הרבנים הראשיים הרב ב.צ. ח. עוזיאל, הרב י. הרצוג, הרב א. י. אונטרמן, הרב י. ניסים ועוד – ראה הרב שמואל כ"ץ, ספר הרבנות הראשית לישראל – שבעים שנה לייסודה, ב, 804-989; פרופ' נחום רקובר, הלכות יום העצמאות ויום ירושלים, כה-רלו, שפג-שצב. 11. וראה שבת מיהודה ב נט; משפטי עוזיאל ח כג; קול מבשר (ראטה) א כא; הרב מרדכי אליהו שו"ת הרב הראשי תשמח קנ; הרב אביגדור נבנצל, במראה הבזק ו עמ' 81, ועוד. וראה שיערים בהלכה תלב, והתורה והמדינה ד רכת. 12. ראה קריינא דאגרתא תשמ"ו אות רמט (עמ' רסב) שכתב נגד אמירת הלל ביום זה. 13. כך היא הגירסה בירושלמי סוכה ד ה, ומסתם סופרים כ ט.

למצוה. 5. וראה כסף משנה שם, שאף הרמב"ם יודה שהיא מצוה מדברי קבלה, וקורא לה דברי סופרים. וראה ערך דברי סופרים וערך דברי קבלה. 6. וראה עוד בחתם סופר או"ח קסג, קצא, רח. 7. ומשמע שעל ציבור היתה תקנת נביאים שחייבים לומר, וביחיד רשאי; ומשמע גם כן שלא דוקא כל ישראל אלא כל ציבור וציבור. וראה עוד שו"ת חתם סופר או"ח קצא. 8. ראה קריינא דאגרתא (תשמ"ו אות רמט עמ' רסב); יביע אומר (ו או"ח מא, ה לה ח), ילקוט יוסף (או"ח ז ריח), שכתבו נגד אמירת הלל ביום זה. 9. מלבד הצדדים ההלכתיים, נדון זה תלוי גם בשאלה העקרונית בדבר הקמת מדינת ישראל, האם נחשבת היא כאתחלתא דגאולה. 10. הרבנות הראשית לישראל

סוכות בכל שמונה ימי חג הסוכות גומרים את ההלל (משנה סוכה מב ב, מח א).

אף על פי שבחול המועד של פסח אין גומרים לפי שבסוכות הימים חלוקים זה מזה בקרבנותיהם (ערכין י ב), שפרי החג מתמעטים והולכים וכל יום ויום כחג בפני עצמו דומה מה שאין כן בפסח (ערכין י ב ורש"י, רש"י ותוספות תענית כח ב); ועוד שבסוכות אומרים בכל יום הלל כנגד הלולב שהוא מתחדש כל שבעה (ירושלמי סוכה ה א).

חנוכה שמונת ימי חנוכה, אף על פי שאין קוראים מועד, ולא נתקדשו בעשיית מלאכה, אומרים בהם הלל מפני הנס (גמרא שם).

בטעם הדבר שנינו: ומה ראו לגמור בהם את ההלל, אלא שבכל תשועה ותשועה שהקב"ה עושה להם לישראל היו מקדימים לפניו בהלל בשירה בשבח ובהודאה, כענין שנאמר: וַיִּעֲנוּ בְהִלָּל וּבְהוֹדוֹת לַה' פִּי טוֹב וּגּוֹ' עַל הַיּוֹסֵד בֵּית ה' (עזרא ג יא. מגילת תענית פרק ט).

• ומפני שהיה הנס מתגדל בכל יום ויום דין הוא לגמור את ההלל בכל שמונת ימי חנוכה (תוספות תענית כח ב ד"ה וי"ט).
• ויש מפרשים לפי שחלוקים בנרותיהם (שבלי הלקט השלם קעג, בשם רש"י).

• ועוד שעשו זכר בחנוכה לחנוכת המשכן שאז הקריבו הנשיאים נשיא ליום נשיא ליום, וכל נשיא ונשיא צריך לגמור הלל על קרבנותיו, לפיכך גומרים בכל יום את ההלל כשם שגמרו אז בכל יום (שבלי הלקט השלם שם) ¹⁵.

ימים שאין גומרים ההלל

ראש חודש בראש חודש אין מצוה לקרוא את ההלל (ערכין י ב) ומכל מקום מנהג הוא לקרוא את ההלל בצבור (תענית כח ב; רמב"ם חנוכה ג ז) ¹⁶.

ולפי שאין הקריאה בראש חודש אלא מנהג, קוראים אותו בדילוג (תענית שם; רמב"ם חנוכה שם; טוש"ע רכב ב).

בסדר הדילוג יש חילוקי דעות ומנהגים ¹⁷: ביניהם יש הסוברים שמדלגים לא לָנוּ ומתחילים ה' זָכְרָנוּ (רש"י תענית שם ד"ה דמדלג) ויש מוסיפים לדלג גם אֶהְבְּתִי ומתחילים מָה אֲשִׁיב וְאוֹמְרִים עַד הַסּוֹף (סדר רב עמרם השלם ב דף סה; ; טור תכב) וכן הוא המנהג היום (כן הוא הנוסח בכל סידורי תפלות של אשכנזים וספרדים, מלבד נוסח תימן).

חול המועד בחול המועד פסח וכן בשביעי של פסח, ובחוק פסח לארץ בשני ימים טובים האחרונים של פסח, אין גומרים את ההלל (ערכין י ב) וקוראים אותו בדילוג כמו בראש חודש (רמב"ם חנוכה ג ז; טוש"ע תצ ד).

וכתבו ראשונים שחמורה קריאת הלל בחול המועד פסח מראש חודש, שבחול המועד תקנת חכמים היא ובראש חודש אינו אלא מנהג ולא מתורת תקנה (ר"ן שבת יא ב ד"ה ובשאר בשם הרמב"ן).

ויש חולקים וסוברים שאף קריאת הלל בחול המועד פסח הוא מנהג חכמים כמו ראש חודש (רמב"ם ברכות יא טז).

והיו קוראים את ההלל באכילת הפסח בקול, עד שהיו אומרים בתורת משל: כזית פסח וההלל שובר את הגג (פסחים פה ב), שהיו נמנים חבורות גדולות לאכילת הפסח (ראה ערך אכילת פסחים) עד שלא היה מגיע לכל אחד כי אם כזית, ולקול הקריאה של ההמון את ההלל דומה כאילו הגגים מתבקעים (רש"י שם).

אף בזמן הזה, שאין קרבן פסח, יש חיוב לומר הלל בליל פסח (טור או"ח תעג וטור שלחן ערוך תפ).

ההלל שבלייל פסח אומרים בשני חלקים – לפני הסעודה ולאחר הסעודה (פסחים קטז א, קיז ב; רמב"ם חמץ ומצה ח ה; ; טוש"ע תעג ותפ) ¹⁴.

בבית הכנסת מצוה מן המובחר לקרוא את ההלל בשני לילות של פסח של גלויות בבית הכנסת, ולברך עליו (על הברכה ראה להלן: הברכה), ולאומרו בנעימה, לקיים מה שנאמר וַיִּזְמְּרוּ מִקְדָּשׁוֹ יְיָ יִחְדּוּ (תהלים לד ד. מסכת סופרים כ ט, והובא בטור תעג).

• ויש מן הראשונים שכתבו שלשיטת הסוברים שאמירת הלל בליל פסח אינה בתורת קריאת אלא בתורת שירה (ראה להלן) עיקר תקנת הלל היתה בבית הכנסת ולא בביתו (רשב"א ברכות יא א).

• ויש סוברים עוד, שאם קרא בבית הכנסת אין צריך לחזור ולקרא בבית (תוספות ברכות יד א סוף ד"ה ימים).

וכתבו הפוסקים, יש מקומות שנוהגים לקרות ההלל בבית הכנסת בציבור, וכן בליל יום טוב של גלויות – אף על פי שחוזרים וקוראים בבית – ומה טוב ומה נעים המנהג ההוא (טור תעג. ובבית יוסף שם שכן מנהג הספרדים, שולחן ערוך תפז ד).

• ויש שכתבו שאין אנו – האשכנזים – נוהגים כן, כי אין אנו אומרים בלילה בבית הכנסת ההלל כלל (רמ"א בשו"ע שם. וכן במחזור ויטרי וסידור רש"י ובאבודרהם ועוד לא הוזכר ההלל בבית הכנסת), ולא ניתקן לומר בבית הכנסת אלא מפני אלה שאינם קוראים, ואינם יודעים לקרוא בבית (באור הגר"א סוף תפז).

אף בימינו קיימים חילוקי מנהגים בזה (הנוהגים בנוסח אשכנז אין אומרים; והנוהגים בנוסח ספרד, וכן כל עדות החסידים אומרים). בארץ ישראל נהגו כולם לומר הלל בבית הכנסת, אפילו האשכנזים (ספר ארץ ישראל (הר"מ טוקצינסקי) עמ' סב).

קריאה או שירה בגדר ההלל של ליל פסח כתבו ראשונים שאינו בתורת שירה קריאה, אלא בתורת שירה (ר"י גיאת ארחות חיים ליל פסח כא בשם רב האי גאון).

מהאחרונים יש שכתבו שהלל זה שבלייל פסח אינו משום רגל, כהלל שאומרים ביום טוב, שמשום רגל אין הלל בלילה אלא ביום, אלא שהלל זה הוא משום הנס שנעשה באותו לילה (טורי אבן מגילה יד א ד"ה יציאת מצרים).

יש מן הראשונים שכתב שקריאת הלל בלילי פסחים אינה מצוה, שמצות הלל היא ביום, כמו שהיו עושים במקדש, שהיו ישראל קוראים את ההלל על קרבנותיהם, אבל בלילה אינה אלא כעין שמחת בעלים ונתינת שבח והודאה לפני המקום (שו"ת הר"מ מגיש מד) וכן יש שכתבו שאין הלל זה חובה ואינו בכלל מצוה, אלא אגב גררא של הגדה הוא נאמר (מאירי מגילה כ א).

14. בטעם הדבר ובחלוקת פרקי ההלל – ראה ערך הגדה. 15. וראה ערך חנוכה בדעות הפוסקים אם הלל בחנוכה הוא מן התורה או מדרבנן. 16. ויש שכתבו שנביאים אחרונים הנהיגו את ישראל לקרותו בראש חודש בדילוג (ראה

17. ומה שכתבו ראשונים שחמורה קריאת הלל בחול המועד פסח מראש חודש, שבחול המועד תקנת חכמים היא ובראש חודש אינו אלא מנהג ולא מתורת תקנה (ר"ן שבת יא ב ד"ה ובשאר בשם הרמב"ן).

ימים שאין אומרים הלל

אין גומרים את ההלל אלא בימים שקרואים מועד, ושאסורים בעשיית מלאכה, שנאמר: הַשִּׁיר יִהְיֶה לָכֶם לְלֵיל הַתְּקֵדָשׁ חָג (ישעיה ל כט) – לילה המקודש לחג – בעשיית מלאכה (רש"י) – טעון שירה, ושאינו מקודש לחג אינו טעון שירה.

שבת וראש חודש לפיכך שבת, אף על פי שאסורה בעשיית מלאכה, אינה קרויה מועד, וראש חודש אף על פי שנקרא מועד (ראה ערך ראש חדש), אינו אסור בעשיית מלאכה, ולכן אין אומרים בהם הלל (ערכין י ב. על ראש חודש ראה להלן: ימים שאין גומרים); ויש שכתבו רמז לשבת שאין אומרים בה הלל, לפי שבהלל נאמר: וְכִנְיָ אֶקְרָא (תהלים קטו ב) – בימים שאני קורא, אבל שבת קבועה ועומדת (ערוגת הבושם א עמ' 9, בשם ס' הכבוד).

ראש השנה ויום הכפורים בראש השנה ויום הכפורים, אף על פי שקרואים מועד ונתקדשו בעשיית מלאכה, אין אומרים בהם הלל (ערכין שם; רמב"ם חנוכה שם ו; טוש"ע תקפד א), לפי שאפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו, וישראל אומרים שירה (גמרא שם), והם ימי תשובה ויראה ופחד, לא ימי שמחה יתרה, ולכן אין בהם הלל (רמב"ם שם).

פורים בפורים, אף על פי שהם ימי נס וניצולו ישראל ממיתה לחיים, לא תיקנו בו קריאת הלל (מגילה יד א, וערכין שם; רמב"ם שם ו; טוש"ע או"ח תרצג ג). בטעם הדבר נחלקו אמוראים:

- לפי שאין אומרים שירה על נס שבחוץ לארץ, ובפסח שאומרים הלל, אף על פי שיציאת מצרים היתה בחו"ל, הרי זה מפני שעד שלא נכנסו ישראל לארץ הוכשרו כל הארצות לומר שירה.

- לפי שקריאת המגילה זו היא ההלל. וראשונים כתבו שלפי טעם זה קריאת המגילה היא ההלל (רמב"ם שם). יש מהראשונים שכתבו, שלפי טעם זה מי שאין לו מגילה לקרות חייב לקרוא את ההלל, ופסקו כן אף להלכה, לפי שטעם זה הוא עיקר (מאירי מגילה יד א), ואחרונים חלקו על זה וכתבו שלא נראה כן מדברי שאר פוסקים (ראה ברכי יוסף או"ח תרצג ד; שו"ת חתם סופר או"ח קצב; העמק שאלה כו). ומכל מקום יש שכתבו שטוב לקרוא הלל בלי ברכה, כשאין לו מגילה (שערי תשובה תרצג; שו"ת כתב סופר או"ח קמ).

- לפי שבהלל נאמר: הללו עבדי ה', ובפסח כשאומרים עבדי ה' הכוונה ולא עבדי פרעה, אבל בפורים הרי עדיין עבדי אחשוורוש אנחנו (מגילה וערכין שם).

פסח שני פסח שני אין טעון הלל באכילתו (משנה שם; רמב"ם שם), לפי שאין הלילה מקודש לחג (גמ' שם ב), שליל אכילת פסח שני אינו יום טוב (רש"י שם. וראה ערך פסח שני).

הלל בכל יום הקורא הלל בכל יום, הרי זה מחרף ומגדף (שבת קיח ב; מגן אברהם תקפד סק"א), ואפילו כשקורא בלא ברכה (תלמיד רבינו יונה ברכות כג א ד"ה והאמר).

אינו אסור אלא לקרוא דרך שירה, אבל בדרך תחינה ובקשה – מותר, שהרי אומרים תהלים בכל יום והלל בכלל (מגן אברהם שם).

במקדש

ערב פסח במקדש היו קוראים את ההלל בערב הפסח, בזמן

שחיתת הפסח (משנה פסחים סד א, ושם צה א; רמב"ם קרבן פסח א יא).

קריאת הלל זו יש מן הראשונים סוברים שהיתה בזמן שחיתת הפסח ולא בזמן הקרבנו (תוספות פסחים סד א ד"ה קראו); ויש סוברים שקריאת ההלל היתה משעת שחיטה עד סוף שעת ההקרבה (רמב"ם שם).

הללים הם היו הקוראים את ההלל (תוספות פסחים שם ד"ה קראו; רמב"ם קרבן פסח שם); ויש מהראשונים כתבו שישראל שבכיתות שהביאו את הקרבן הם היו קוראים (רש"י סוכה נד ב ד"ה ערב הפסח).

פסח שני פסח שני אף הוא טעון הלל בעשייתו (משנה צה א; רמב"ם קרבן פסח י טו).

כנורים הכנורים בשעת תנופתם יש סוברים שטעונים הלל (הר"ש סיריליאו מעשר שני ה ב).

היחיד

בימים שגומרים ההלל אף יחיד קורא וגומר ומברך (סדר רב עמרם השלם ב עמ' 164)¹⁸; ויש מי שסובר שהיחיד גומר בימים שהציבור גומרים, אבל אינו מברך לא לפניו ולא לאחריו (המנהיג הלל לא, בשם רב האי).

בראש חודש, שאין גומרים בו את ההלל: יש מהראשונים סוברים שהיחיד אינו קורא כלל (רב נטרנאי גאון ברי"ץ גיאת ב עמ' ה; רמב"ם חנוכה ג ז; טור תכב, בשם יש אומרים); ויש סוברים שהיחיד והציבור דינם שוה בראש חודש (בעל הלכות גדולות סוף לולב; טור ושו"ע תכב ב).

היחיד בחול המועד פסח – יש סוברים שדינו כמו ראש חודש (מגיד משנה חנוכה ג ז, בדעת הרמב"ם); ויש סוברים שאף היחיד מחוייב לקרות ולדלג בחול המועד פסח כמו הציבור (מגיד משנה, שם בשם רמב"ן).

סדר הקריאה

שלא כסדר הקורא את ההלל שלא כסדר שהוא כתוב – לא יצא (מגילה יז א; רמב"ם חנוכה ג ט; טוש"ע או"ח תכב ו). ולא פסוק בלבד, אלא אפילו שקרא פרשיות שלמות שלא כסדרן – לא יצא (ירושלמי ברכות ב ד; פרי חדש תכב סק"ה).

אף בימים שמדלגים בהם את ההלל לא יצא הקורא למפרע (כן מוכח מטור ושלחן ערוך שם), ואף על פי שאם החסיר לגמרי פסוק או פרק הרי זה לא גרוע מדילוג, והרי בדילוג אין נפקא מינה איזה ענין מדלג, מכל מקום למפרע גרוע יותר (באור הלכה שם).

הקורא את ההלל והשמיט בו פסוק אחד – או אפילו תיבה אחת (משנה ברורה תפח ב, ושער הציון שם) – לא יחזור ויקרא את הפסוק בפני עצמו – שהרי זה קורא למפרע – אלא מתחיל באותו פסוק, וגומר עד הסוף (תוספתא ברכות ב, ומגילה ב: וכן בהלל; רבנו ירוחם ה ב, והובא בבית יוסף תכב; רמ"א בשו"ע שם ו, ומגן אברהם שם י, ואם אינו יודע באיזה מקום טעה – יחזור לראש אותו פרק שנפל לו הספק (רבנו ירוחם ובית יוסף שם, וע"י באור הלכה שם).

הלל הוא מהדברים שנאמרים בכל לשון (תוספתא סוטה ז ז), ואפילו שאינו שומע הלשון (תוס' סוטה לב א ד"ה קריאת שמע).

השי"ץ בקריאת ההלל בציבור היו מנהגים שונים: בראשונה, וְכִנְיָ שִׁיְהִיָּה אחד קורא ואחרים שומעים, והציבור עונים מקצת,

18. יש מהגאונים סובר שיחיד אינו קורא הלל אף באותם הימים שגומרים

רי"ץ גיאת ב עמ' ג; רמב"ם חנוכה ג ח; ספר השלחן לתלמיד הרשב"א עמ' 49.

ד"ה מי; מגן אברהם תכב סק"ה), מפני שזו מצות עשה שהזמן גרמא, שהנשים פטורות בה (תוס' ברכות כ ב ד"ה בתפלה, וראה ערך אשה).

נשים ומכל מקום יכולה האשה לקרות הלל ולברך, אף על פי שאינה מחוייבת, כמו בכל מצות עשה שהזמן גרמא (באור הלכה תכב ד"ה הלל).

בהלל של ראש חודש, שאף האנשים אינם חייבים בו אלא מצד המנהג, ורבים סוברים שאין מברכים עליו (ראה לעיל) – יש מהאחרונים סוברים שהנשים אף אם רוצות לקרוא אינן מברכות (סדור יעב"ץ הלל אות ז); ויש חולקים וסוברים שאף הן יכולות לברך, וכן נהגו (באור הלכה שם).

בלילי פסחים אף הנשים מחוייבות בקריאת ההלל (תוספות סוכה לח א ד"ה מי. וראה טוש"ע תעב יד).

קטן הקטן אף הוא פטור מהלל (משנה סוכה שם, ורש"י ד"ה מקרינן), אלא שאם הגיע לחינוך חייב מדרבנן, כמו שחייב בכל המצוות בתורת חינוך (ראה ערכים חנוך וקטן).

אבל האבל אינו אומר הלל (פתחי תשובה יורה דעה שעו סק"ב; משנה ברורה אורח חיים תרפג סק"א), ולא עוד אלא אפילו המתפללים בבית האבל, כתבו ראשונים שלא יאמרו הלל²⁰.

בהלל של ליל פסח, כשאירע אבל ביום טוב, שלא נהג אבלות קודם יום טוב, האבל גומר את ההלל (חק יעקב תפ סק"ב).

אף בשבת שחל בו ראש חודש, אומרים הלל בבית האבל, כיון שבשבת אין אבלות נוהגת (משנה ברורה קלא סק"ב).

הברכה

מצוה לברך לפני קריאת ההלל (סוכה לט א. וראה ערך ברכת המצות) אשר קדשנו במצותיו וצונו לקרא את ההלל (רמב"ם חנוכה ג ח).

הברכה שלאחרי ההלל תלויה במנהג (משנה סוכה לח א, לט א; רמב"ם חנוכה ג י). מנהגנו לברך (כן הוא בכל הסידורים של כל הנוסחאות).

בראש חודש בהלל של ראש חודש, נחלקו הפוסקים:

- יש סוברים שאין מברכים עליו אפילו בציבור, לא בתחילה ולא בסוף, שאינו אלא מנהג ולא מצוה, ואין מברכים על המנהג (רמב"ם חנוכה ג ז, ברכות יא טז; טור ושו"ע תכב ב).

- יש סוברים שמברכים, אף על פי שהוא מנהג בלבד (רבנו תם בתוספות ברכות יד א ד"ה ימים), ואף היחיד מברך (רמ"א תכב ב, ושכן נוהגים).

- ויש מחלקים בין ציבור ליחיד, שהציבור מברכים והיחיד אינו מברך (דעה א בשו"ע תכב ב).

אף מהסוברים שגם היחיד מברך כתבו שמכל מקום יזהר אדם לקרות בציבור כדי לברך עליו עם הציבור כדי לצאת ידי הסוברים שהיחיד אינו מברך (רמ"א ובאור הגר"א שם).

בימינו יש חילוקי מנהגים:

- יש שמברכים, ציבור ויחיד (כן הוא בסידורים נוסח אשכנז וספרד, מלבד חב"ד).

- יש נוהגים שאף הציבור אין מברכים (כן הוא בסידורים של ארצות המזרח, ספרד ותימן).

הנוסחאות לכפול מאודך ואילך עד סוף המזמור, וכן הוא בכל הסידורים. 20. המתפללים בחנוכה בבית האבל, טוב שיקרא כל אחד בביתו (מגן אברהם

לפי שהכל חייבים בקריאתו ואין הכל בקיאים בו (רש"י סוכה לח ב ד"ה ממנהגא).

בימי האמוראים היו הכל בקיאים בקריאת הלל, והציבור היו אומרים כל ההלל ביחד עם המקרא, ואף על פי כן עשו זכר למנהג הראשון לשנות בקצת דברים (סוכה שם, ורש"י לח ב ד"ה ממנהגא, ותוס' ד"ה הלכתא).

וכתבו ראשונים שהמנהג הראשון הוא המנהג שבו ראוי לילך, אלא שיש בכל המקומות מנהגות משונות בקריאתו ובעניית העם, ואין אחד מהם דומה לאחר (רמב"ם חנוכה ג יד); ויש שכתבו שמנהג היה שאף בימים שגומרים בהם את ההלל היו רוב העם אפילו הבקיאים סומכים על שליח ציבור (מאירי סוכה שם).

ויש שכתבו ששני מנהגות יש בארבעה פסוקים שמהודו עד יאמרו נא: יש שעונים מה שהמקרא אומר, ויש שעונים הודו לה' פי טוב (סדר רב עמרם השלם סה א).

בימינו יש שמקיימים שני המנהגות: עונים הודו וגם יאמרו נא, וכן בכל פסוק משלשה הפסוקים של יאמר, יאמרו ויאמרו (מקור הברכות לסדר רב עמרם שם ע א, וכן כתב בסידור צלוצא דאברהם עמ' תלז).

מנהגים שונים היו מימות התנאים איזה פסוקים בהלל לכפול ולאמרם פעמיים, ואיזה פסוקים לאמרם פעם אחת, וכל מקום יעשו כפי מנהגם (משנה סוכה לח א; רמב"ם חנוכה ג יא; טוש"ע שם ג)¹⁹.

צורת הקריאה מצות הלל קריאתו מעומד (שלחן ערוך תכב ז), ויש מהראשונים שקרא הלל של ראש חודש ביחיד מיושב (רוקח רל בסופו). בליל פסח קריאת ההלל בישיבה (שבלי הלקט קעג, והובא בבית יוסף תכב, וט"ז שם ד).

צריך לקרות את ההלל בנעימה (מס' סופרים כ; טור תעג, ושלחן ערוך תפז ד, בהלל שבליל פסח שבכה"ס), ולא יקראו אותו במהירות ובמרוצה (פני משה פסחים ה ז, ועיין שם בקרבן העדה שיאמרוהו בקול אחד).

זמנו

זמן קריאת ההלל הוא ביום (מגילה כ ב). יוצא מכלל זה הלל שבליל פסח, לפי שהוא שעת הנס ממש (שו"ת חתם סופר אורח חיים נא), אבל ציבור שנעשה להם נס אין לתקן שיאמרו הלל בלילה (שו"ת חיים שאל ב יא).

כל היום כשר לקריאת ההלל, מעמוד השחר עד צאת הכוכבים (מגילה כ ב; רמב"ם חנוכה ג ט), ולתחילה לא יקראו אותו קודם הנץ החמה, לפי שעדיין הוא כלילה לעיני הבריות, ואם עבר וקרא – יצא (שו"ע הרב תפח ג).

זריזים מקדימים למצוה (ראה ערכו) וקוראים אותו בתפילת שחרית (ראש השנה לב ב) אחר התפילה (רי"ף גיאת א עמ' קיא).

הלל בלילי פסחים, מצותו עד שיעלה עמוד השחר (ברכות ט א), ונחלקו ראשונים האם יש לנו להחמיר לאומרו עד חצות (שו"ת הרשב"א א תמה; רמ"א תעו א), או שאין להחמיר על כך (תוספות מגילה כא א ד"ה לאתוין).

הפטורים מהלל

נשים ועבדים פטורים מקריאת הלל (משנה סוכה לח א, ורש"י ותוס'

בהם את ההלל מלבד בלילי פסחים שאף היחיד גומר (רב פלטי גאון ברי"ף גיאת ב הלל עמ' ג, ראה תענית כח ב וברכות יד א). 19. בימינו נוהגים בכל

• ויש נוהגים לקרות ההלל בבית הכנסת בציבור ומברכים עליו, כדי שלא יצטרכו לברך עליו בשעת ההגדה (טור תעג).

נוסח הגרסה בנוסח הברכה נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שבימים שגומרים בהם את ההלל מברכים "אשר קדשנו במצותיו וצונו לגמור את ההלל", ובימים שאין גומרים מברכים "לקרוא את ההלל" (סדר רב עמרם השלם ב עמ' 129, 164).
- יש שכתבו שמצד הדין יכולים לברך בין "לקרוא" ובין "לגמור", ומה שנהגו לברך בראש חודש "לקרוא" וביום טוב "לגמור" אינו אלא לסימן, כדי לעשות היכר לציבור שידעו מתי לגמור ומתי לדלג (תוספות ברכות יד א ד"ה ימים; רא"ש ברכות ב ה).
- ויש סוברים לברך תמיד "לקרוא את ההלל", אף בימים שגומרים (מרדכי שבת ב רפ, בשם מהר"ם מרוטנבורג; רמ"א תפח א).

אף בימינו יש חילוקי מנהגים: יש מברכים "לגמור" כשגומרים (כן הוא בנוסחאות שבסידורי הספרדים ותימנים ואיטליאנים), ויש מברכים תמיד "לקרוא" (כן הוא בכל סידורי האשכנזים)²¹.

ברכת שהחיינו אין מברכים ברכת שהחיינו על קריאת הלל, אף על פי שהיא מצוה הבאה מזמן לזמן (ראה ערך ברכת הזמן) אם מפני שכיון שתיקנו לומר הלל על כל צרה וצרה שנגאלים ממנה, אין לו זמן קבוע (ר"ן סוכה פ"ד), או מפני שנפטרת בברכת שהחיינו שמברכים על החג עצמו, ובראשי חדשים שאין בהם שהחיינו על היום עצמו, אין מברכים על ההלל לפי שמקצת חדשים הם בני עשרים ותשעה ימים, ולא מציינו ברכת שהחיינו על דבר הבא בפחות משלשים יום לשלשים יום (אבודרהם ברכות שער ג, בשם הגאונים, והובא במגן אברהם תכב ס"ק ה), ויש שכתבו לפי שעל דבר הבא בפחות מחצי שנה אין מברכים שהחיינו (מגן אברהם שם, על פי תוס' ברכות לו ב ד"ה היה עומד. וראה ערך ברכת הזמן).

שהייה והפסקה

קרא הלל, ושהה באמצע קריאתו שיעור זמן כדי לגמור את כולה - נחלקו אמוראים אם חוזר לראש (ראש השנה לד ב). הלכה שאינו חוזר אלא למקום שפסק (רמב"ם חנוכה ג ט; טוש"ע תכב ה)²². בימים שגומרים בהם את ההלל מותר להפסיק בהלל בין פרק לפרק, אבל באמצע הפרק לא יפסיק; ובימים שאין גומרים בהם את ההלל, אפילו באמצע הפרק מותר להפסיק (ברכות יד א; רמב"ם חנוכה ג ט; טוש"ע תכב ד, תפח א).

הלל הגדול

מזמור תהילה שאומרים בליל פסח ובירידת גשמים

בְּשֶׁר (תהלים שם כה), והוא דבר גדול שהקב"ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה (פסחים קיח א, רש"י ורשב"ם שם), ומשום פסוק זה של נותן לחם הוא שאומרים הלל זה (ירושלמי פסחים שם).

שלאחר הלל בליל פסח ומקומה, ראה ערך ברכת השיר. ²² ונחלקו אחרונים בשהה מעצמו שלא באונס, ראה בית יוסף וב"ח תכב, מגן אברהם שם סק"ט, ומשנה ברורה שם ס"ק כה. **הלל הגדול**. 1. ט, טורים תכו - תלב. 2. ויש גורסים "הלל הגדולה", וכן הוא בירושלמי (פסחים ה ז).

• ויש נוהגים שבציבור הש"ץ לבדו מברך והקהל עונים אמן, ומתכוונים לצאת בברכתו (סידור הרב, ומנהג חב"ד).

בחול המועד בהלל של חול המועד פסח, שמדלגים בו:

• יש סוברים ששוה לראש חודש לענין הברכה (רמב"ם חנוכה ג ז).

• יש מחלקים ביניהם וסוברים שחול המועד פסח מתקנת חכמים הוא, ועיקר התקנה כך היתה לאמרו בדילוג ולברך עליו (מגיד משנה שם, בשם הר"ן).

• ויש מן הראשונים מחלק ביניהם להיפך, שבראש חודש מברכים כדי לפרסם שהוא ראש חודש, אבל בחול המועד פסח אין מברכים, שאינו מועד גמור (ראב"ד בהשגות ברכות יא טז).

ליל פסח בברכה על הלל של ליל פסח נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שמברכים עליו שתי פעמים, אחת על חלק ההלל שלפני הסעודה, ואחת על החלק שלאחר הסעודה (ס"מ"ג עשין מא בסופו; טור תעג, בשם הגאונים). ומהם שכתבו שלפני הסעודה מברכים לקרוא את ההלל, ולאחר הסעודה מברכים לגמור את ההלל (שבלי הלקט קעד).

• יש סוברים שאין מברכים אלא ברכה אחת לפני הסעודה (רמב"ן פסחים קיח א ד"ה וחוף).

• ויש סוברים שאין מברכים כלל על הלל זה (תוספות ברכות יד א ד"ה ימים; טור תעג, שכן ראוי לעשות; בית יוסף שם, שכן מנהג כל העולם, וכן כתב בחק יעקב תפ סק"א שכן מסקנת הפוסקים). וכן נהגו בימינו שלא לברך כלל (כן הוא בכל הנוסחאות שבסידורים וההגדות לליל פסח). וכמה טעמים נאמרו בזה:

• אם מפני שחולקים אותו באמצע ומפסיקים בסעודה (תוס' ברכות יד א ד"ה י מים), ושתי פעמים לא יתכן לברך על מצוה אחת (ראב"ה שם).

• או מפני שאין אנו אומרים אותו בתורת קריאה אלא בתורת שירה (רשב"א ברכות יא א ד"ה; מגיד משנה שם, בשם רב האי).

• או לפי שעיקר התקנה היתה לקרוא בבית הכנסת (רשב"א ברכות שם).

• או לפי שמצות הלל בלילי פסחים אינה מצוה אלא כעין שמחת בעלים ושבח והודאה, ואין מקום לברכה (שו"ת הר"י מיגש מד).

• או לפי שלפיכך אנו חייבים וכו', שאומרים לפני ההלל (ראה ערך הגדה) עולה לברכה לפניו (ארחות חיים ליל פסח כא).

שמו ומחלות

הלל הגדול² הוא מזמור קל"ו שבתהלים: הוֹדוּ לַאֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים פִּי לְעוֹלָם חֶסֶד וְגו' עַד עַל נִהְרֹת כְּכֹל (תוספתא תענית ב יז; פסחים קיח א). ונקרא שמו הלל הגדול, מפני שבאותו מזמור נאמר נִתֵּן לָחֶם לְכָל

קלא סק"י). ²¹ יש מן הראשונים הסוברים שאין מברכים כלל על הלל בראש חודש, בנוסח "אשר קדשנו במצותיו וצונו", אבל מכל מקום מברכים "ברוך אתה וגו' המהולל בפי עמו משובח ומפואר בשירי דוד עבדו ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות" (תשובת רש"י במחזור ויטרי עמ' 193). על נוסח הברכה

במקום ששכיחה שכרות, אומרים הלל הגדול ואחר כך אוכלים ושותים (תענית שם; בית יוסף תקעה). והוא הדין אם רצו רוב הציבור להשלים התענית, יאמרו הלל הגדול קודם אכילה (מגן אברהם ס"ק יא שם).

ואין אומרים אותו אלא בציבור (ריטב"א תענית שם).

כשלא נענו אין אומרים הלל הגדול אלא כשנענו ביום התענית **מיד** דוקא, אבל אם לא נענו עד יום שלמחרת תעניתם –

אין אומרים (מגיד משנה תענית א טז; שו"ע תקעה יב).

• יש מהראשונים סוברים שאין לומר הלל הגדול אלא אם כן ירדו גשמים ביום התענית לפני חצות היום, שאין גומרים את התענית ועושים אותו יום טוב, אבל אם ירדו לאחר חצות היום, שמשלימים את התענית (ראה ערך תענית גשמים), שוב אין לומר הלל (ריטב"א תענית יט א ד"ה אבל, בשם הראב"ד). וכתבו ראשונים שלא נהגו כן (ריטב"א שם, ועי' דגול מרובה ושערי תשובה על שו"ע תקעה יב).

• ויש מהראשונים סוברים יותר מזה, שאפילו אם ירדו גשמים אחר התענית אומרים הלל, וכל יום שנענו הוא כיום טוב להם, וכן סוברים שאם ירדו ביום התענית, ואין צבור יכולים להתאסף בו ביום, אומרים אותו למחרת, או באיזה יום של אותו שבוע (ריטב"א שם, וראה דגול מרובה שם שאין לעשות כן אלא כשו"ע לעיל).

אם ירדו להם גשמים בליל תעניתם, קודם שעלה עמוד השחר, אין אומרים הלל הגדול, לפי שעיקר התענית הוא מעמוד השחר, ואין מתחילים להתענות קודם (ראה ערך תענית צבור), וקבלת התענית מבערב אינה התחלה (שו"ת הרשב"א א קנב; שו"ע שם יג, וט"ז ומג"א).

גשמים בשיעור הגשמים שאומרים על ירידתם הלל הגדול, **מועטים** נחלקו ראשונים:

• יש סוברים אפילו גשמים שיש בהם תועלת וקצת משאלתם, ואף על פי שאינם כדי צרכם לגמרי (ריטב"א תענית יח ב ד"ה ואחרים).
• ויש סוברים שאין אומרים הלל הגדול אלא כשירדו גשמים שראויים להפסיק תעניתם, ולא כשצריכים להתענות עליהם (ריטב"א שם, בשם יש אומרים).

שבת בשחרית הלל הגדול שאומרים בפסוקי דזמרה בשחרית של שבת הוא מנהג שהוזכר בראשונים (תוס' תענית כו א, וכן הוא בכל נוסחאות הסידורים שלפנינו).

חתימת

בחתימת ברכה על הלל הגדול שבליל פסח, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שלא תיקנו בו חתימה כלל, אלא לאחר שאמר הלל המצרי על כוס רביעי, ואמר עליו "יהללוך" (ראה ערך ברכת השירה), נוטל כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול בלא חתימה (בית יוסף תפא, בדעת הרמב"ם).

אבל לרוב הראשונים חותמים בברכה, אלא שנחלקו כיצד מברכים:

• יש סוברים שחותם בברכה "יהללוך וכו' ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשבחות" (רב סעדיה גאון בסידורו עמ' קמט, סדר רב עמרם השלם ב דף קיג א, בית יוסף ושו"ע תפא א).

• ויש סוברים שחתימת הלל הגדול היא בנשמת וישתבח, בלי

(תוספות פסחים קיז א ד"ה ה"ג) או שמתחיל מהללויה הללו את שם ה' (יעב"ץ

רב אחא בר יעקב אמר הלל הגדול מתחיל ממזמור הקודם מהפסוק **פִּי יַעֲקֹב בָּחַר לֹא יָהּ** (תהלים קלח ד) ³ עד **עַל נְהִירוֹת בְּכָל** (פסחים שם, ובירושלמי שם דעת ר' יוחנן כן), לפי שירידת גשמים כלולה בו (ירושלמי שם), שנאמר בו: **מַעֲלָה נִשְׁאִים מְקַצָּה הָאָרֶץ בְּרָקִים לְמַטֵּר עֲשֶׂה** (תהלים שם ז).

ר' יוחנן אמר שמתחיל משני מזמורים קודמים: **שִׁיר הַמַּעֲלוֹת** וגו' **הַעֲמָדִים בְּבֵית ה' בְּלִילוֹת** (תהלים קלד) עד **עַל נְהִירוֹת בְּכָל** (פסחים שם).

בירושלמי (פסחים ה ז) יש חולקים וסוברים שהלל הגדול הוא אותו הלל שאומרים ביום טוב ובחנוכה ועוד.

יש מהראשונים שכתבו טעם למה נקרא שמו הלל הגדול, לפי שיש בו עשרים וששה פסוקים של הודאה לה' כנגד מנין השם המיוחד שעולה לעשרים וששה, וכתוב: **פִּי גָדוֹל ה' וּמִהֶלֶל מְאֹד** (תהלים צו ד. אבודרהם תפלות של שבת).

הלכה כדעה ראשונה, בין בליל פסח (רמב"ם חמץ ומצה ח י; טוש"ע תפ א), ובין בירידת גשמים (שו"ת הרשב"א א תג. וראה אליה רבה תקעה יא, שכן עיקר להלכה).

ויש מהראשונים שכתבו שהלל הגדול שאומרים בירידת גשמים, מתחילים **שִׁיר הַמַּעֲלוֹת** וגו' **הַעֲמָדִים בְּבֵית ה' בְּלִילוֹת** (פסקי תוספות תענית נה, הובאו בבית יוסף תקעה, ומגן אברהם שם ס"ק יב).

בשני פרקים אומרים הלל הגדול: בליל פסח ובירידת גשמים. ונהגו לאמרו אף בפסוקי דזמרה בשבתות וימים טובים.

בליל פסח

• יש מהראשונים סוברים שמחלוקת תנאים היא (פסחים קיז ב, קיח א) אם אמירתו בליל פסח חובה, והלכה שאינה חובה (המאור פסחים שם. וראה ערך ארבע כוסות).

• יש סוברים שלדברי הכל תלויה אמירת הלל הגדול בשתיית כוס חמישי, שאיננו חובה, אלא שאם שותהו – חייב לומר עליו הלל הגדול, ואם אינו שותהו – אינו אומר (בית יוסף תפ, בדעת הרמב"ם חמץ ומצה ח ז).

ויש שהוסיפו ואמרו שמצוה מן המובחר לשתות כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול (ר"ן פסחים קכ א בדעת הרמב"ם שם).

• ויש סוברים שאין הלל הגדול תלוי כלל בכוס חמישי, ולא נזכר לדעתם כלל כוס חמישי בתלמוד, אלא אומר הלל הגדול על כוס רביעי (רש"י ורשב"ם פסחים שם, שו"ע תפ א), וכן המנהג (וכן הוא בכל נוסחאות ההגדות שלפנינו. וראה ערכים ארבע כוסות וסדר של פסח).

בירידת גשמים

בירידת גשמים שנינו: מעשה שגזרו תענית בלוד על עצירת גשמים, וירדו להם גשמים קודם חצות, אמר להם ר' טרפון צאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב, ויצאו ואכלו ושתו ועשו יום טוב, ובאו בין הערבים וקראו הלל הגדול (תענית יט א), וכן הלכה (רמב"ם תענית א טז; טוש"ע או"ח תקעה יא).

תנאי אמירתו אין אומרים אותו קודם שאכלו ושתו (תענית כו א; רמב"ם שם; מגן אברהם שם ס"ק יא), לפי שנאמר בו **נוֹתֵן לֶחֶם לְכָל בָּשָׂר**, ולכן נאה לאמרו על השובע (רש"י שם ד"ה אלא).

3. והוא תחילת המזמור, שהפסוקים שלמעלה הם סוף המזמור הקודם

אותה בציבור, ומכל מקום אם רצה היחיד לאמרה בזמנה קודם ההלל וקודם שיאכל – אומרה, ושוב אינו אומרה בציבור (ריטב"א תענית שם).

• ויש סוברים שאין היחידים פטורים מלומר ברכת "מודים" וכו', ואף על פי כן אומרים אותה עוד פעם בציבור לאחר הלל הגדול (ריטב"א שם, בשם אחרים מן האחרונים).

הלל הגדול שאומרים בשחרית של שבתות וימים טובים יש חילוקי מנהגים אם לומר אותו קודם ברוך שאמר, ואין לו ברכה לא לפניו ולא לאחריו (כן הוא מנהג נוסח ספרד), או לאמרו בתוך מזמורים שבין ברוך שאמר לישתבח (כן הוא מנהג נוסח אשכנז). וראה ערך פסוקי דזמרה.

יהללוך (רא"ש פסחים י לב, וטור תפ ושם תפו, וכן הוא ברוב הגדות נוסח אשכנז שלפנינו).

בהלל הגדול לירידת גשמים:

• יש מהראשונים סוברים שלא תיקנו בו חתימה כלל (ריטב"א תענית ו ב ד"ה א"ר בד"ה הרמב"ם).

• יש סוברים שחותמים "מודים אנחנו לך על כל טפה וטפה וכו' ברוך אתה ה' אל רוב ההודאות" (רי"ף תענית כו א) ⁴.

• יש מכריעים שאם היחידים אמרו ברכת "מודים אנחנו" וכו' משירדו גשמים (ראה ערך הנ"ל) שוב אין אומרים בציבור ברכה זו אחרי הלל הגדול, אבל נהגו שהיחידים אינם מברכים אותה מקודם, אלא מניחים הודאה זו עד אחר הלל הגדול ואומרים

הַלֵּנַת הַדִּין

חובת המתנה בגמר הדין של חיוב מיתה עד למחרתו

והלינו את הדין, ולמחרתו חזרו בהם מן הטעם הראשון וראו טעם אחר לחובה, צריך שוב הלנת הדין בשביל הטעם השני, שמא יחזרו בהם הלילה גם מן הטעם האחרון (סנהדרין לד א, ורש"י ד"ה בשלמא).

בדינים שונים מורד במלכות – כתבו ראשונים, שאין צריך להלין את דינו (תוס' מגילה יד ב ד"ה מורד) ².

המסית (ראה ערכו) – נראה מדברי אחרונים שלהלין את הדין צריכים גם בו (ראה מנחת חנוך תסב).

דיני מלקות ודיני גלות שוים הם בכל הדברים לדיני נפשות, חוץ ממספר הדיינים, ולפיכך גם לענין הלנת הדין אין גומרים דינים אלה בו ביום אלא לזכות ולא לחובה (ראה רמב"ם סנהדרין יא א, ד).

הדין וסקורו דיני נפשות גומרים בו ביום לזכות, וביום שלאחריו לחובה, שאם זיכוהו ביום ראשון, פוסקים את דינו והולך לו, ואם לא יכלו לזכותו ביום ראשון, אין פוסקים את דינו לחובה, אלא מלינים את דינו עד למחר, שמא ימצאו לו זכות בלילה (משנה סנהדרין לב א ורש"י; רמב"ם סנהדרין יא א).

למדים הלנת הדין מהכתוב: **צֶדֶק יְלִין בָּהּ וְעֶפֶה מִרְצָחִים** (ישעיה א כא. סנהדרין לה א).

כל שאינו מלין דין של חובה – מרצח הוא (מאירי סנהדרין לה א ד"ה כבר [הראשון]).

הלנה חוזרת הלנת הדין צריך על אותו הטעם שמחמתו הסכימו לכל טעם לחובה, שאם אמרו הדיינים טעם אחד לחובה

הַלֵּנַת הַמֵּת

איסור השארת מת בלילה בלי קבורה

עובר עליו בלא תעשה (סנהדרין מו א; ר"ח שם; רמב"ם סנהדרין טו ח, ושם אבל ד ח; טושי"ע יו"ד שנו א) ⁴, שנאמר: **כִּי קְבוּר תִּקְבְּרֶנּוּ** (דברים שם) – מכאן למלין את מתו שעובר בלא תעשה (סנהדרין שם).

ויש מי שכתב שלדברי הכל מן התורה אינו עובר בשאר מתים, ואין הלאו של תורה אמור אלא בהרוגי בית דין בלבד (רדב"ז על הרמב"ם אבל ד ב) ⁵.

העשה מלבד הלאו של הלנת המת יש מצות עשה לקבור הרוגי בית דין ביום ההריגה, שנאמר: **כִּי קְבוּר תִּקְבְּרֶנּוּ בַּיּוֹם הַהוּא** (דברים כא כג. רמב"ם סנהדרין טו ז), ונמנה במנין המצות בין העשין (ספר המצוות עשה רלא; סמ"ג עשין קד; ספר החינוך תקלז) ⁶.

וצריכים להורידו, ואם לן ולא הורידו עובר בלאו זה (שו"ת שאגת אריה החדשות סי' ה). ⁴ וכן פסקו הרמב"ן על התורה שם; ב"י יו"ד סי' ששה; שו"ת שאגת אריה החדשות סי' ו; משך חכמה דברים שם; שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' קלט. וראה חידושי הר"ן סנהדרין שם; לחם משנה אבל יב א. ⁵ אמנם בשו"ת הרדב"ז ב תשפ כתב שגם בשאר המתים האיסור מן התורה. ⁶ בעל הלכות גדולות במנין המצוות, והיראים השלם שפד, לא מנו אלא את הלאו בלבד, ולא העשה.

האיסור ומקורו

הלאו הרוגי בית דין הניתלים ² תולים אותם סמוך לשקיעת החמה, ומתירים אותם מיד; ואם לן – עוברים עליו בלא תעשה, שנאמר: **לֹא תִלִּין נִבְלָתוֹ עַל הָעֵץ** (דברים כא כג. סנהדרין מו א, ב; רמב"ם סנהדרין טו ז).

הלאו נמנה במנין המצוות בין הלאוין (ספר המצוות לא תעשה סו; סמ"ג לאוין קצז; ספר החינוך תקלו).

עבר והלין – אינו לוקה, לפי שהוא לאו שאין בו מעשה (מנחת חנוך תקלו. וראה ערך לאו שאין בו מעשה) ³.

ולא הרוגי בית דין בלבד, אלא כל המלין את מתו בלא קבורה

לתוספות פסחים שם). ⁴ על נוסח ברכה זו ראה ערך ברכות הודאה, ושם שינויי נוסחאות בברכת החתימה שיש גורסים רוב ההודאות ואל ההודאות. **הלנת הדין**. ¹ ט, טורים תלב-תלד. ראה גם ערך דיני נפשות. ² ראה ערך מורד במלכות, שנחלקו ראשונים אם צריך לדנו כלל בסנהדרין. **הלנת המת**. ¹ ט, טורי תלד – תמד. וראה ערך קבורה. ² ראה ערך מיתת בית דין מי מהרוגי בית דין ניתלים. ³ לאו זה יש מן האחרונים שכתב שהוא אפילו באופן שאי אפשר לקבור היום, מכל מקום איסור להלינו תלוי על העץ,

מת גוי שנתלה על פי בית דין - יש מהראשונים סוברים שאין עוברים עליו על לא תלין (ראה רש"י דברים כא כג); ויש חולקים וסוברים שהלאו נוהג אף בו (רמב"ן דברים שם).

כזית מן המת כזית מן המת - לדעת הסוברים שיש עליו חיוב קבורה (ראה תוספות יום טוב שבת י ה, ומנחת חנוך תקל"ז), עוברים עליו בלא תעשה של לא תלין, ובעשה של תקברנו ביום ההוא (מנחת חנוך שם, ומסתפק אף בפחות מכזית).

נפל הנפלים - יש סוברים שעוברים עליהם (מגן אברהם תקכו סק"פ בסופו); ויש חולקים (נודע ביהודה קמא או"ח טז).

בארון

הנותן את מתו בארון, ולא קברו בקרקע, עובר משום מלין את המת (רמב"ן בתורת האדם ענין הקבורה, על פי סנהדרין מו ב; טוש"ע יו"ד שסב א). ואף איסור זה להלינו בארון בלי קבורה הוא מן התורה (רמב"ן שם).

יש מי שכתב שהדבר תלוי במחלוקת של שתי לשונות בגמרא (לב שמח בספר המצוות סוף שורש א ד"ה אבל מצאתי).

נתנוהו בארון וקברו בקרקע, ואין הגוף נוגע באדמה, אינו עובר עליו (רמב"ן בתורת האדם וטוש"ע שם), וכן אמרו: בראשונה היו קוברים בשוחות עמוקות, נתעכל הבשר היו מלקטים העצמות וקוברים אותם בארונות של ארזים (ירושלמי מועד קטן א ה, ופני משה). ומכל מקום יפה לקברו בקרקע ממש, או לנקב את הארון (רמב"ן וטוש"ע שם. וראה ערך ארון המת וערך קבורה).

לכבודו

להביא ארון להלינו לכבודו, להביא לו ארון ותכריכים - אינו עובר ותכריכים עליו (סנהדרין מו א; רמב"ם אבל ד ח; טוש"ע יו"ד שנו א), שנאמר: עַל הָעֵץ, מה עץ מיוחד שהוא ניוול לו, אף כל שהוא ניוול לו (סנהדרין מו א). ואף לכתחילה מותר (מסכת שמחות יא א).

שיבואו קרוביו ולהספידו וכן מותר להלינו כדי שיבואו קרוביו (שמחות יא א; טוש"ע יו"ד שנו), או כדי להביא מקוננות, או להשמיע לעיירות, שאינו אסור אלא הדומה לתלוי על העץ שיש בו בזיון, כגון שמלינים אותו משום שלא איכפת לנו בו, שהוא בזיון כמו תלוי, אבל כשמלינים כדי שיתכבדו בו קרוביו אין זה בזיון לו (סנהדרין מו א ורש"י; טוש"ע שם).

יש מי שנסתפק לפי הסוברים - וכן הלכה - שהספד הוא לכבוד המת (ראה ערך הספד), אם מותר להלינו לכבוד החיים (נודע ביהודה קמא או"ח טז).

לכבודו - מותר להלינו אפילו כמה ימים (פסקי תוספות סנהדרין קח). והיינו דווקא כבוד אמיתי, וכפי שהגדירוהו חז"ל והפוסקים, ולא כבוד מדומה (שו"ת אגרות משה יו"ד ג קלט).

אותה שאמרו: על כל המתים כולם הממהר להוציאן הרי זה משובח, על אביו ועל אמו הרי זה מגונה (מועד קטן כב א ורש"י) - יש מהראשונים מפרשים שהדברים אמורים אפילו אם מלינו, לפי שיש לו להרבות בכבודם ובהספדם ולשהות לקברם (שיטה על מועד קטן לר"י מפאריש שם).

להשהות ליום טוב שני מת ביום טוב ראשון, שמותר לקברו על ידי גוי (ראה ערך יום טוב וערך קבורה), נחלקו ראשונים אם

אף העשה אמור לא בהרוגי בית דין בלבד אלא אף בכל המתים (ספר המצוות לרמב"ם, סמ"ג, וספר החינוך שם); ויש מי שכתב שאין העשה אלא בהרוגי בית דין בלבד (שו"ת הרדב"ז א שיא).

המוזהרים על הלנתו על הרוגי בית דין - בית דין הם המוזהרים על הלנתו; ועל שאר מתים - הקרובים של המת, שעליהם מוטל לקברו, הם המוזהרים על כך (שו"ת חות יאיר סי' קלט; שאגת אריה החדשות ו).

אם העיכוב הוא מחמת התעצלות השמשים של העיר המיוחדים להתעסקות בקבורת המתים, כתבו אחרונים שהשמשים הם העוברים (חכמת אדם אבלות הנהגת חברה קדישא יב).

מת בעיר שאין לו קרובים - בני העיר מוזהרים על לא תלין, וכן על העשה (אור זרוע ב תכא; שו"ת דברי חיים א יו"ד סד, מדעתו. וראה שו"ת חוות יאיר קלט).

במקום קידוש בשביל שיתקדש שם שמים בפרהסיא מצינו שהתירו הלנת המת, שכן הוקיעו את שבעה בני שאול, והיו מוקעים מתחילת קציר עד נתן מים עליהם מן השמים (שמואל ב כא י), שהיו אומרים האומות אין לך אומה שראויה להידבק בה כישראל, ומה אלו בני מלכים שפשטו ידיהם בגרים גרורים כך, בני הדיוטות על אחת כמה וכמה, וניתווספו על ישראל הרבה גרים (יבמות עט א; ירושלמי קדושין ד א).

לאיטת הפלכות המלך הורג ותולה ימים רבים, כדי להטיל אימה ולשבר יד רשעי העולם (רמב"ם מלכים ג י). ויש שכתבו שהוא-הוא אותה שאמרו בבני שאול המוקעים, שכן משפטם היה לא בדין בית דין אלא בדין המלך, וקידוש השם של תוספת הגרים הוא תיקון העולם (מהר"ץ חיות יבמות עט א, וראה חתם סופר או"ח רח).

הזמן

כתבו ראשונים שאין עוברים על לאו של לא תלין אלא בלינת כל הלילה עד הבוקר, כמו שמצינו בנותר (ראה ערכו), שנאמר בו: וְלֹא יִלֵּין חֶלֶב חֲגִי עַד בֹּקֶר (שמות כג יח), מכאן שהלנה היא עד הבוקר (יראים השלם שפד).

אבל על העשה עוברים בשקיעת החמה, שהרי כתוב מפורש 'קבור תקברנו ביום ההוא' (רדב"ז א שיא; שו"ע הרב עב ב).

מת בלילה מת בלילה, ואפשר היה לקברו בלילה, עוברים על לא תלין תיכף כשעלה עמוד השחר, שכל לינה היא בעמוד השחר (שאגת אריה החדשות ו).

על כל לילה ולילה עברו ולא קברו המת בלילה הראשון, או שנאנסו, או שהלינוהו לכבודו (ראה להלן: לכבודו):

- יש מהאחרונים סוברים שעוברים על כל לילה ולילה שלאחרי כן (שאגת אריה החדשות ו).
- יש שנראה מדבריו שעל כל פנים על העשה של קבורה ביום ההוא אין עוברים אלא ביום הראשון בלבד (ראה רדב"ז סי' שיא).
- ויש שכתבו שאף על הלאו של כל תלין אין עוברים אלא בלילה הראשון בלבד (העמק שאלה שאילתא לד אות ז; אור שמח סנהדרין טו ח).

המת

גוי מת שאינו מהרוגי בית דין, ודאי שאין ישראל עובר עליו על לא תלין (ראה גשר החיים להרימ"ט א ז).

- יש מי שסובר שעובר גם בלאו של וְלֹא תִטְמֵא אֶת אֲדָמְתְּךָ (דברים כא כג) האמור בפסוק של לא תלין, ונמצא שהמלין בארץ ישראל עובר בשני לאוין ועשה, ובחוץ לארץ על עשה ולא (רמב"ן דברים שם, בהשגות לספר המצוות שורש ה) ⁸.
- ויש חולקים וסוברים שאינו אלא טעם על עיקר הלאו, ולא אזהרה מיוחדת (מגילת אסתר ומרגניתא טבא לספר המצוות שורש ה בדעת הרמב"ם שם, וכן כתבו רשב"ם ואבן עזרא דברים שם, וכן הסמ"ג והחינוך לא מנו אלא לאו אחד בלא תלין. וראה ערך ארץ ישראל).

בירושלים

אין מלינים את המת בירושלים (תוספתא נגעים ו ב, וברייתא בבא קמא פב ב; רמב"ם בית הבחירה ז יד), אפילו לכבודו (שיטה מקובצת בבא קמא שם), אלא אם מת בה אדם באותו היום קוברים אותו מיד (רש"י שם ד"ה אין) ⁹. ומסורת היא בידינו, ואין טעם לדבר (בבא קמא שם, ורש"י ד"ה גמרא). ויש שכתב טעם לאיסור הלנה בירושלים שלא להשהות הטומאה (שו"ת הרדב"ז א תרלג).

האיסור של הלנה בירושלים חל לא על הקרובים בלבד, אלא אף על כל מי שיש בידו לקבור את המת (גשר החיים א ז א).

בזמן הזה איסור זה של הלנה בירושלים הוא אף בזמן הזה, כי הדינים שנאמרו בירושלים מחמת קדושתה נוהגים אף בזמן הזה, שקדושתה לעולם קיימת (ראה ערך ירושלים. כפתור ופרח ו הוצאת לונץ דף עח; פאת השלחן ג כג). ויש מי שכתב שבזמן הזה אינו נוהג, לפי שאיסור הלנה בירושלים הוא מחמת הטומאה, והיום כולנו טמאי מתים (שו"ת הרדב"ז שם. וראה לעיל מרש"י שאין טעם לדבר).

אין איסור זה אלא לפנים מן החומה, היינו בתוך גבולי ירושלים העתיקה, מקום המקודש לאכילת קדשים קלים ומעשר שני (גשר החיים שם) ¹⁰.

מותר להלינו עד למחר, ליום טוב שני של גלויות (ראה ערכו), כדי שיהיה מותר לקבורו על ידי ישראל:

- יש מתירים, שהרי זה לכבודו (הראב"ד, הביאו בארחות חיים יום טוב כז) אם הוא אדם כשר ונכבד שיש לו בזיון להיקבר על ידי גוים (שיטה מקובצת ביצה ו א ד"ה אמר. וראה באור הלכה תקכו ד"ה אסור, בדעת המאירי שאפילו במי שאינו תלמיד חכם).
- ויש חולקים וסוברים שאסור להלינו בשביל כך (ארחות חיים שם; שו"ע או"ח תקכו ב), שההתעסקות על ידי ישראל דוקא אינה בכלל לכבודו שהתירו (אליה רבה שם ס"ק יג וראה באור הלכה שם).

וכן אסור להלינו ביום טוב, כדי שאשתו ובניו ילוו אותו למחר חוץ לתחום (משנה ברורה שם ס"ק טז, בשם אחרונים).

לכפרותו הלנה לרשע כדי שתהיה לו כפרה על ידי בזיון זה שמלינים אותו – אסור, ואין לנו אלא הכפרה שנתנה לו תורה בקבורה (שו"ת בשמים ראש סי' סד. וראה ערך קבורה על קבורת רשעים).

לבירור המיתה

איסור לא תלין מתחיל מיד כשראו שאין בו שום דפיקה ובטלה הנשימה ⁷, אבל אחרי שיצאה נשמתו שוהים מעט שמא נתעלף (רמב"ם אבל ד ה; ש"ך יו"ד שלט סק"ה. ובחתם סופר יו"ד שלח), ונוהגים שאחר שיצאה נשמתו מניחים נוצה דקה על חוטמו, ורואים אם אינה מתנדנדת הרי זה סימן שמת, ומתחילים להתעסק בקבורתו (חכמת אדם קונטרס מצבת משה).

ויש שכתב שלא אמרו הלן עובר בלא תעשה אלא בהרוג והדומה להרוג שמת ודאי, אבל סתם מתים יש להמתין עד שיבורר הדבר בוודאות, ואין חוששים להלנה (מאורי אור קונטי קן טהור לסנהדרין מו ב).

בארץ ישראל

המלין את המת בארץ ישראל:

הַלְעִיטְהוּ לְרִשְׁעֵי וַיָּמוּת¹

אדם שיבוא לגנוב ולגזול דבר שיש בו איסור אין חייבים להיזהר שלא יכשל על ידינו בדבר האיסור

בציון אילנות של איסור

הדין מי שהיה לו אילן של ערלה או של נטע רבעי (ראה ערכיהם) צריך לעשות ציון וסימן כדי שיכירו בו הכל, ולא יאכלו ממנו (משנה מעשר שני ה א; רמב"ם מעשר שני ט ז). אמר רבן שמעון בן גמליאל במה דברים אמורים בשנת השמיטה שהוא הפקר ובהיתר הם באים לאכול, אבל בשאר שני שבוע – הלעיטתו לרשע וימות (בבא קמא סט א) ².

הטעם טעם הדין, שכיון שהם באים לגזול יניחם ויאכלו דבר האסור (רש"י בבא קמא סט א ד"ה אבל בשאר), ואין אנו

אחראים לרמאים (ירושלמי דמאי ג ה, ומעשר שני ה א), ואין לנו לעשות תקנה לעוברי עברה (מאירי בבא קמא סט א ד"ה ודברים).

ויש מפרשים הלעיטתו לרשע וימות שמוטב שישתמשו בחטא, ויאכלו דבר האסור (מאירי בבא קמא שם) ³.

עומק הטעם מהאחרונים יש שתמיהו הרבה, הרי אנו מוזהרים על כל איש ישראל להזהירו בחשש שוגג, ולמנעו בכל כחנו ממזיד (ראה ערך אפרושי מאיסורא וערך לפני עור); ועוד שאם הוא חשוד לעבור על איסור גזל, אינו חשוד לעבור על איסור אכילת איסור, שאפשר שגזל קל בעיניו מפני שחושב שיוכל אחר

ראה ערך ירושלים. **הלעיטתו לרשע וימות**. 1. ט, טורים תמד – תמו. 2. חכמים חולקים וסוברים שאף בשאר שני שבוע מציינים (ראה ירושלמי מעשר שני ה א). הלכה כרבן שמעון בן גמליאל (רמב"ם שם). וראה שו"ת הרדב"ז (ה אלף תקנ) שדן האם "הצנועים" שהובאו בבא קמא שם, נחלקו על יסוד ההלכה של הלעיטתו לרשע וימות. 3. ובבאור יותר בפירוש הרי"ש סיריליאו לירושלמי דמאי שם, שכל מה שיש איסורים יותר עדיף יותר כדי שימות מהרה.

7. כשם שאמרו בנפלה עליו מפולת ומצאו שאין חיות בחוטמו, שאינו מוציא רוח, ודאי מת הוא ואין מחללים עליו את השבת (ראה יומא פה א, ורש"י שם, ורמב"ם שבת ב יט, וטושי"ע או"ח שכת ד. וראה ערכים אדם ופקוח נפש). 8. ויש מי שכתב יותר מזה, שהלאו של לא תלין והעשה של קבור תקברנו ביום ההוא בארץ ישראל הם שנאמרו (רבנו בחיי דברים שם). 9. ומשמע קודם שקיעת החמה. וראה לעיל שהלאו של לא תלין לכמה פוסקים הוא בכל הלילה, ולפי זה יש הבדל בין ירושלים לכל מקום בזה. 10. על גבולות של ירושלים

שיאמר כל מה שלקטו או שילקטו העניים הרי זה הפקר, שאין כל העניים בקיאים בהלכה ששני שבלים לקט ושלשה אינם לקט, ועושה תקנה לעניים לפטרם מן המעשר כשמלקטים יותר מדינם ואוכלים בלא מעשר, שהלקט פטור מהמעשר, וכשמפקרים הרי אף ההפקר פטור (ברייתא בבא קמא סט א, ורש"י ותוספות בבא קמא שם ד"ה כל); וחכמים חולקים וסוברים שאין אנו אחראים לרמאים, והלעיטהו לרשע וימות (ירושלמי מעשר שני ה א)⁴.

בנותן שדהו לעם הארץ

הנותן שדהו בקבלנות לעם הארץ, שמשבאו לעונת המעשרות הוא צריך לעשר אף על חלקו של עם הארץ (ראה רמב"ם מעשר ו כב), הרי הוא מעשר כשעומד על הגורן ונוטל את חלקו, אבל אינו חושש למה שאכל עם הארץ קודם לכן בכדי שנחייב אותו לעשר קודם החלוקה, שאין אנו אחראים לרמאים (רמב"ם שם), כיון שאכלו אותו באיסור גזל שלא בדיעת בעל הבית (חזון יחזקאל לתוספתא שם), ומה שלוקחים בהיתר בלבד הוא שמוזהרים לתקן (חזון איש שביעית ד יב).

במובן אחר

בהשבעת שקר הלעיטהו לרשע וימות יש שאמרו הפוסקים במובן אחר, היינו שאין אדם מחוייב להפסיד ממונו בשביל שחברו לא יעבור במזיד על איסור, כגון שחברו חייב לו שבועה על עסק ממון, ויודע בו שישבע לשקר, אינו צריך להפסיד ממונו כדי שלא ישבע זה לשקר, אלא ישביעהו, והלעיטהו לרשע וימות (שו"ת הרדב"ז ד אלף רכג), אבל מידת חסידות היא כשיראה שרוצה להישבע שלא יניחו, אלא יטיל חרם סתם על כל מי שטוען שקר (רדב"ז א שנד)⁵.

בנטען על אשת איש ויש שהשתמשו בלשון הלעיטהו לרשע וימות במובן אשת איש שאין מסייעים לו לאדם לעבור על איסור קל כדי שלא יעבור על איסור חמור, כגון המגרש את אשתו על תנאי שלא תינשא למי שנחשד עליה, ורוצה זה החשוד לישא אותה, וכשישאנה נמצא הגט בטל ויעבור על איסור אשת איש, אין אומרים לזה המגרש שיגרשנה עוד הפעם בלא תנאי, שהרי מכל מקום יעבור על איסור קל, שכן החשוד על אשת איש אסור לשאתה אחר שגרשה הבעל, והלעיטהו לרשע וימות (שו"ת הרדב"ז ד אלף שנו).

כך לשלם (ראה ערך חשוד), וכל שכן כאן שיש בו שני איסורים, גזל וערלה, שאפשר שיפרוש משניהם (שו"ת חוות יאיר קמב).

ויש שהסבירו שכל שנוטל באיסור אין זה נקרא שאני מכשילו, שהרי הדבר מנוע מחמת איסור, והנוטל נוטלו בלא הזמנתם של הבעלים, ומה שאמרו "הלעיטהו" הוא לאו דוקא, ואינו אלא לשון בעלמא שאינך זקוק למעשהו ולשקוד על הצלתו (חזון איש דמאי ח ס"ק ט).

בנותן עיסתו לפונדקית

תלמיד שנתאכסן אצל עם הארץ, והוא אופה לו את עיסתו, צריך התלמיד לעשר גם את העיסה שנותן לפונדקית, וגם את הפת שנוטל ממנה, מפני שחשודה להחליף בשלה, ואם לא יעשר מה שהוא נותן לה נמצא מאכילה דבר שאינו מעושר; אמר ר' יוסי אין אנו אחראים לרמאים לשמרם שלא יאכלו דבר שאינו מעושר, ולפיכך אינו מעשר אלא מה שהוא נוטל ממנה בלבד (דמאי ג ה, ורע"ב שם, ורש"י גיטין סא ב). ואמרו בירושלמי (ירושלמי דמאי ג ה) שר' יוסי כרבן שמעון בן גמליאל שאמר אין אנו אחראים לרמאים, והלעיטהו לרשע וימות (פני משה בירושלמי שם).

דעת חכמים בדעת חכמים שהצריכו לעשר את שהוא נותן לה, ולא אמרו שהלעיטהו לרשע וימות, נחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שלטובה מתכוונת הפונדקית להחליף לו את המתקלקל או מה שנצטנן, ואינה חשודה לגזול (ר"ש ורע"ב דמאי ג ה שם).
- ויש מפרשים שאף שלרעה היא מתכוונת אין חכמים חולקים וסוברים שבכל מקום אנו אחראים גם לרמאים, אלא שכאן בנותן לפונדקית בלבד הוא שסוברים כן (תוספות יום טוב דמאי שם, בדעת תוספות), שכן הוא מכשיל אותה בידים, שהרי הוא נותן לה, ואין אומרים אין אנו אחראים לרמאים אלא כשזה נוטל המאכל בעצמו (באור הגר"א לירושלמי שם).

- או לפי שהפונדקית מאכילה לאחרים, שהרי מתאכסנים אצלה אורחים, ולכן אין לומר כאן אין אנו אחראים לרמאים, שכן הוא מכשיל גם אחרים (פני משה בירושלמי דמאי שם).

הלכה כחכמים שמעשר אף מה שנותן לה, כדי שלא תהיה תקלה לאחרים (רמב"ם מעשר שני יא יב. וראה פאת השלחן דמאי טז ס"ב כא).

בלקט ושכחה מי שיש לו שדה והעניים באים ליטול לקט (ראה ערכו – ר' יהודה ור' דוסא אומרים צריך בעל הבית

הם אמרו והם אמרו

מקרים ידועים בהם חכמים תיקנו איזה דין, והם בעצמם ביטלוהו

בירושלמי

בירושלמי מצינו כלל זה בשני עניינים:

- בעדות החודש, חכמים תיקנו שלא יהיו מקבלים עדות אלא מן המכירים, ואם אינם מכירים אותו צריך אחר שיעיד עליו (משנה

ראש השנה כב א ורש"י), ולדעת הירושלמי עד אחד נאמן להעיד עליו, שבדין היה שלא יהו צריכים עדים, והם אמרו שיהו צריכים עדים, והם אמרו עד אחד נאמן (ירושלמי ראש השנה ב א)².

- בתבלין ששמו "שבת", שאחר שנתן טעמו בקדרה אינו חשוב

אחרות באיסורים ומצות שמדרבנן, ולא נאמרו לשון הם אמרו והם אמרו, ראה ערך אסור דרבנן וערך דברי סופרים. ² אלא שבבבלי אמרו שאחד אינו נאמן, ו"אחר" ששינוי היינו זוג אחר (ראה השנה שם. וכן להלכה ברמב"ם קדוש החודש ב ג. וראה ערך עדות החודש).

⁴ הרמב"ם השמיט, וראה לעיל שפסק כרבן שמעון בן גמליאל. ⁵ וראה רדב"ז (ד אלף רכג) שם שלא כתב כן אלא בנשבע על ספק, אבל כשיודע שמשקר ודאי הרי זה חסיד שוטה כשאינו משיביו. וראה ערך שבועה שיש סוברים שגם המשביע נענש. **הם אמרו והם אמרו**. ¹ ט, טורים תמח – תנא. על קולות

האמינו חכמים אפילו נשים ועבדים וקטנים (ראה פסחים ד ב, ורש"י שם. וראה ערך בדיקת חמץ).

• המלך והכלה ירחצו ביום הכפורים את פניהם, והיולדת תנעל את הסנדל (משנה יומא עג ב), לפי שאיסור רחיצה ונעילת הסנדל ביום הכפורים הוא מדרבנן (ראה ערך יום הכפורים, מחלוקת בדבר), ולכן הקילו באלו, שהם אמרו והם אמרו (תוספות יום טוב יומא ח א).

במובן אחר

מצינו בגמרא במקום אחד הלשון "הם אמרו והם אמרו" במובן אחר, לענין טלטול מרשות היחיד (ראה ערכו) למקום שמן התורה הוא רשות היחיד ועשאוהו חכמים ככרמלית (ראה ערכו) – קרפף יתר מבית סאתים שלא הוקף לדירה, שאף שחכמים אסרו לטלטל מרשות היחיד לכרמלית, כאן התירו, לפי שהם אמרו והם אמרו, הם אמרו שדינו ככרמלית ואין מטלטלים בתוכו, והם אמרו עוד איסור, שאין מטלטלים מרשות היחיד לכרמלית, וראו שאין שני האיסורים יכולים להתקיים כאן, שאם תאסור מקרפף לכרמלית יבואו לומר שרשות היחיד גמורה היא זו, אפילו מדרבנן, ויבואו לטלטל בתוכו, וביטלו זה מפני זה (עירובין סז ב ורש"י).

כאוכל, ואין בו משום תרומה, ואינו מטמא טומאת אוכלין (עוקצין ג ד, ורע"ב שם), ואמרו בירושלמי (תרומות יא א, ופני משה שם), בדין היה שלא יטמא טומאת אוכלין, שאינו אוכל ממש, והוא הדין לתרומה, והם אמרו שיטמא טומאת אוכלין, והם אמרו מכיון שנתן טעם בקדרה בטל³.

בראשונים

בראשונים נאמר לשון זה של "הם אמרו והם אמרו" בכמה מקומות:

- בכתובה מאתים, שתקנו חכמים לבתולה, והם האמינוהו שאם אמר פתח פתוח מצאתי – נאמן (כתובות י א. ורש"י שם, וראה ערך כתובה).
- בקיום שטרות, שנאמן אדם להעיד בגודלו מה שראה בקוטנו (ראה כתובות כח א. וראה ערך קיום שטרות), אף על פי שלעדות גמורה צריכים גדול מתחילתו ועד סופו (ריטב"א שם ד"ה אלו. וראה ערך עדות), מפני שקיום שטרות מדרבנן, האמינוהו חכמים בדבר שהוא מדבריהם (כתובות שם).
- וכן בדיקת חמץ, שהיא מדרבנן, ומן התורה די בביטול בלבד,

המוציא מחברו עליו הראיה

התובע דבר, שהוא בחזקת הנתבע, צריך להביא הוכחה לדבריו

מודים שאומרים המוציא מחברו עליו הראיה; ואפילו סומכוס, שאומר ממון המוטל בספק חולקים (ראה להלן), מודה בזה, וכי אם יאמר אדם לחברו טלית זו שאתה לבוש שלי היא נאמר שחולקים (תוס' בבא קמא לה ב ד"ה זאת; מרדכי בבא קמא רמז נ; שיטה מקובצת בבא קמא מו ב, בשם הרא"ה בתירוץ א), שאם כן הרי לא הנחת חיים לכל בריה, שכל אחד יתבע לחברו אלף זוז, ויוציא ממנו חמש מאות (מרדכי שם). וכתבו האחרונים שבמקום שהספק בא על פי בעלי הדין בלבד, הדבר פשוט מסברא שהמוציא מחברו עליו הראיה, ולדברי הכל אין צריך ללימוד ממקרא על כך, שאם לא כן לא הנחת חיים לכל בריה, וכל אחד יאמר לחברו אתה חייב לי כל אשר לך. ואין אנו צריכים למקרא אלא במקום שבלא טענותיהם יש ספק לבית דין (ראה להלן. תורת חיים בבא קמא מו ב); או שהמקרא בא ללמד שאפילו התובע אומר ברי, והנתבע אומר שמא, או כשיש רוב שמסייע לתובע – אומרים המוציא מחברו עליו הראיה (פני יהושע בבא קמא לה ב, וגייטין מח ב).

ולפיכך כאשר טלית יוצאת מתחת יד אחד, ואין שניהם אדוקים בה, וזה אומר אני מצאתיה, וזה אומר אני מצאתיה – המוציא מחברו עליו הראיה, ואפילו אם השני מתאבק עמו ונתלה בה (תוספתא בבא מציעא (ליברמן) א א; בבא מציעא ו א; רמב"ם טוען ונטען ט יא; טוש"ע חושן משפט קלח ה), ואף סומכוס מודה בה, שאין זה ממון המוטל בספק (בבא מציעא ו א, ורש"י ד"ה אפילו), שבלי טענת התובע אין מקום לבית דין להסתפק בדבר (ראה תוס' בבא קמא לה ב ד"ה זאת).

ספק בלא טענותיהם במקום שיש ספק לבית דין אף בלא טענות בעלי הדינים, נחלקו תנאים בדבר לגבי שור שנגח את הפרה ונמצא עוברת בצדה, ואין ידוע אם עד שלא נגחה ילדה, ולא מת הולד מחמת הנגיחה, אם משנגחה ילדה, ומחמת הנגיחה הפילתו:

הכלל ועקרו ישנו כלל גדול בדין דיני ממונות: המוציא מחברו עליו הראיה, וחכמים הזכירו אותו בהרבה מקומות (בבא קמא מו א, ושם לה ב; בבא בתרא קנ"ג א; חולין קל"ד א; טהרות ד יב, ועוד).

כלל זה הוא מן התורה (רש"י גיטין מח ב ד"ה המוציא). ונחלקו במקור הדין:

- ישנם תנאים שלמדו דין זה מן המקרא: וּשְׁפָטָם צֶדֶק (דברים א טז), ודרשו: צדיק בצדקו תובע ומביא ראיות, זה עוטר טליתו, וזה אומר שלי היא, זה חורש בפרתו, וזה אומר שלי היא, כלומר שאם התובע מצדיק עצמו ואומר טלית שעליך שלי היא, שפטהו שביא הראיה שהיא שלו (ספרי דברים טז, ופירוש רבנו הלל). ויש מפרשים הכוונה שאפילו אם הוא צדיק בצדקתו אל תאמינו בתביעתו בלא ראיה ותפסקו לו, שהמוציא מחברו עליו הראיה (פירוש זרע אברהם לספרי שם).
- ישנם אמוראים בגמרא שלמדו דין זה מהפסוק מִי בְעַל דְּבָרִים יֵגֵשׁ אֲלֵהֶם (שמות כד יד), ודרשו: יגיש ראיה אליהם, שבעל דברים הוא התובע, שיש לו דין ודברים על חברו (בבא קמא מו ב, ורש"י ד"ה בעל; ירושלמי סנהדרין ג ח, ופני משה), ועליו להביא עדים לברר את הספק (רש"י גיטין מח ב ד"ה המוציא).

• ויש אמוראים שאמרו שאין צריך ללמוד הדבר מן המקרא, שכן סברא היא שהמוציא מחברו עליו הראיה, שמי שכואב לו כאב הולך לבית הרופא (בבא קמא שם).

ספק מחמת טענותיהם במקום שהספק בא על פי טענות בעלי הדין, ומבלי טענותיהם לא היה שום ספק לבית דין, והדבר עומד בחזקתו של הנתבע, כתבו הראשונים שאין מחלוקת בדבר, והכל

המוציא מחברו עליו הראיה. 1. ט, טורים תנא – תנט.

3. וראה חזון נחום (עוקצין שם) שאין כן שיטת הבעל.

מחברו עליו הראיה. אלא שאף לדבריהם אין סומכוס מודה בחזקת ממון אלא כשהנתבע טוען ברי, אבל כשטוען שמא הוא סובר שחולקים אפילו כשאחד מהם מוחזק ממש (תוס' בבא מציעא ק א ד"ה הא מני, בשם רשב"ם; ריטב"א ונימוקי יוסף שם; אור זרוע בבא קמא ריד; באור הגר"א חו"מ רכג א, בדעת הר"ף והרמב"ם).

• ויש סוברים שסומכוס אומר ממון המוטל בספק חולקים אפילו כשהמוציא בא להוציא מהמוחזק עכשיו (שיטה מקובצת בבא מציעא שם, בשם הרשב"א; מגיד משנה מכירה כ יא, בדעת הרמב"ם).

ולדעה זו יש סוברים שאף חכמים אינם חולקים על סומכוס ואומרים המוציא מחברו עליו הראיה אפילו כשהנתבע טוען שמא, אלא כשבא להוציא מחזקת ממון של עכשיו; אבל במקום שיש רק חזקה קודמת, והנתבע טוען שמא, אפילו גם כשהנתבע טוען שמא, אף הם מודים שחולקים (מגיד משנה שם).

ההלכה במחלוקת חכמים וסומכוס ישנם כמה דעות להלכה:

• רוב הראשונים סוברים שהלכה כחכמים שהמוציא מחברו עליו הראיה (ר"ח בבא קמא לה ב; תוס' בבא קמא מו א ד"ה המוציא, בבא בתרא לה א ד"ה ומאי שנא; ר"ף בבא קמא מו א; רא"ש שם ה א; ריטב"א בבא בתרא לה א; רמב"ם נזקי ממון ט ב, ג, ו, ומגיד משנה שם; טור חו"מ רכג; שו"ע שם ב, בדעה א בסתם; טוש"ע חו"מ שצט ב-ג, ת א).
• יש פוסקים כסומכוס שממון המוטל בספק חולקים (רשב"ם בבא בתרא סג א ד"ה תנו חלק, ושם צב א ד"ה לשחיטה, ושם קסו ב ד"ה תיקו; באור הגר"א חו"מ רכג סק"א, לדעת הרמב"ם).

• ויש מחלוקת שנגד חזקת ממון של עכשיו הלכה כחכמים שהמוציא מחברו עליו הראיה, אפילו כשהנתבע טוען שמא; ונגד חזקה קודמת, כשטוען הנתבע שמא, אפילו שגם התובע טוען שמא, הלכה כסומכוס שחולקים (ט"ז חו"מ רכג א, בדעת הרמב"ם).

ספק בדין אף בספק בדין אומרים המוציא מחברו עליו הראיה (תוס' יבמות סה ב ד"ה כי, ושם גיטין יד ב ד"ה וחכמים; טור ורמ"א חו"מ כה ב).²

ויש מהראשונים סוברים שאפילו סומכוס מודה שכל שהספק הוא בדין אין בית דין יכולים להוציא החצי מן המוחזק, ודוקא כשעיקר המעשה אין ידוע לנו איך היה פוסקים להם בית דין שיחלוקו, אבל כשאין הדיינים יודעים לפסוק את הדין, כגון שעלתה ההלכה בגמרא בתיקו, הם שותקים, והמחזיק יחזיק במה שבידו (רשב"ם בבא בתרא קסו ב ד"ה תיקו; תוס' בכורות מח א ד"ה דאמר).

יש מהגאונים שסוברים שממון המוטל בספק בדין – חולקים (רב האי גאון בספר המקח שער מ, ובמשפטי שבועות שער ה, והובא בתוספות יבמות וגיטין שם).

בירושה כשיש ספק בירושה, לא שייך המוציא מחברו עליו הראיה, שאין זה מוחזק יותר מזה, ואף חכמים מודים שחולקים (תוס' יבמות לו ב ד"ה וממון. וראה ערך בירושה).³

כאיש אלם כשהנתבע הוא איש אלם ותיקף, יש שבית דין מחייבים אותו להביא את הראיה (ראה כתובות כז ב. וראה ערך אלם).

• סומכוס אומר שמשלם רביע נזק לולד, ששור תם משלם חצי נזק, וזה ספק הוא, ולכן ישלם רביע, שכל ממון המוטל בספק חולקים.
• וחכמים אומרים שהמוציא מחברו עליו הראיה (בבא קמא מו א, ורש"י ד"ה ואין וד"ה אם וד"ה ורביע).

וכן שור שרדף אחר שור אחר והוזק הנרדף, זה אומר שורך הזיק, וזה אומר בסלע לקה, או שהיו אחד תם ואחד מועד, הניזק אומר מועד הזיק, והמזיק אומר תם הזיק, בכולם לדעת חכמים המוציא מחברו עליו הראיה, ולדעת סומכוס חולקים, שלדעתו כל ממון המוטל בספק חולקים (בבא קמא לה א-ב).

דעת סומכוס בדעת סומכוס הסובר ממון המוטל בספק חולקים, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאפילו בברי וברי, שאף הנתבע טוען ברי לי שאיני חייב לך כלום, אומר סומכוס שחולקים (בבא קמא לה ב; בבא מציעא ק א), כיון שלבית דין יש ספק אם הוא אומר אמת (רש"י בבא קמא שם ד"ה אמר).

• ויש אומרים שלא אמר סומכוס אלא בברי ושמא, או בשמא ושמא, שאז הורע כחו של נתבע כשאומר שמא, אבל בברי וברי אף הוא מודה שהמוציא מחברו עליו הראיה (בבא קמא שם, ורש"י ד"ה רישא; בבא מציעא שם).

יש מהראשונים סוברים שמסקנת הגמרא היא שבברי וברי מודה סומכוס (ר"ח בבא קמא שם; בהגר"א חו"מ רכג סק"א, בדעת הר"ף והרמב"ם); ויש סוברים שהמסקנה היא שאפילו בברי וברי סובר סומכוס שחולקים (שיטה מקובצת בבא מציעא שם, בשם הרשב"א וריטב"א ור"י).

כשהתובע אומר שמא, והנתבע אומר ברי, כגון שטוען הניזק שמא שורך הזיק, והמזיק אומר ברי לי שבסלע לקה, לדברי הכל אף סומכוס מודה שהמוציא מחברו עליו הראיה (בבא קמא לה ב, ורש"י ד"ה רישא נמי). וכתבו הראשונים שזהו דוקא כשהתובע אינו מודה כלל, אבל אם מודה במקצת, כגון שהניזק אומר שמא הגדול הזיק, או שמא המועד הזיק, והמזיק אומר ברי לי שהקטן הזיק, או התם הזיק, שלחכמים המוציא מחברו עליו הראיה (ראה בבא קמא שם), בזה סומכוס חולק וסובר יחלוקו, אף שהתובע טוען שמא והנתבע ברי (תוס' שם ד"ה מדסיפא, לו א ד"ה ראוי).

במקום חזקה בדין של המוציא מחברו ישנם שני אופנים: כשחברו אף הוא אינו מוחזק עכשיו, אלא שקודם שנולד הספק היה הדבר שלו, והוא הנקרא חזקת מרא קמא (ראה ערכו); וכשחברו הוא מוחזק ממש בדבר שדנים עליו, והוא הנקרא חזקת ממון (ראה ערכו).

ונחלקו הראשונים באיזה אופן היא המחלוקת של חכמים וסומכוס:

• יש סוברים שלא נחלקו אלא במקום שבא להוציא מחזקת מרא קמא, שבזה הוא שאומר סומכוס יחלוקו. כגון המוכר שפחתו וילדה, ואין ידוע אם ילדה קודם המכירה או אחר כך, והשפחה עומדת באגם, ולא ברשותו של אחד מהם, באופן שאין אחד מהם מוחזק בולד, אלא שלמוכר יש חזקה קודמת, שקודם לכן היתה השפחה שלו, וחכמים סוברים שאף בזה המוציא מחברו עליו הראיה; אבל כשבא להוציא מחזקת ממון ממש, כגון שהשפחה עומדת עכשיו ברשות אחד מהם, אף סומכוס מודה שהמוציא

שעכשיו הראשון הוא המוציא מחברו. וערך אין חולכים בממון אחר הרוב, כשיש רוב מסייע לתובע אם אומרים המוציא מחברו עליו הראיה. וראה ערכים

2. וראה בשו"ת בנין עולם אבן העזר כג שאף לצאת ידי שמים אינו חייב לשלם.
3. וראה ערכים: ספק ממון; תפיסה, כשהשני תפס מיד המוחזק, אם אומרים

הַמָּסָה

אחד מהאברים הפנימיים של הבהמה, המעכלים את המאכל, ונמצא בין בית הכוסות לקיבה

מהותו וצורתו

שמו ההמס נקרא כך², לפי שמעכל את המאכל, מלשון: וְהָיָה כְּמָסָה נֶסֶס (ישעיה י יח. ערוך ערך מסס בפירוש א), וטוחן אותו (רש"י קהלת יב ד); או על שם המסו, והוא מיץ הקיבה המקפא ומעמיד את החלב (ערוך שם בפירוש ב)³.

בימי התלמוד היו זמנים שהחליפו בהם את השמות של המסס ובית הכוסות (שבת לו א), ואין זה משנה את עניינם, שאין השם מפקיע את הענין (מאירי שם).

מחלות ההמסס הוא עגלגל כמין כדור (רש"י שבת לו א ד"ה המסס) או כרמון (פירוש המשניות לרמב"ם חולין ג א), ובתוכו ישנם הרבה קליפות כגלגל של ריחיים (רש"י שם), והם קרומים מלאים זבלים (פירוש המשניות שם). דופנו דק מאד (רש"י שבת שם), ואינו דופן כפול, של שני עורות, כמו שיש לבית הכוסות (ראה ערכו. רש"י שם) [ראה איור מס' 8 בסוף הכרך].

ההמסס מחובר לבית הכוסות, והם אדוקים ודבוקים זה בזה (רש"י רש"י חולין מב א ד"ה ובית, נד א ד"ה זה; טוש"ע יורה דעה מח ז). סביב סביב לחיבורם כשמבדילים אותם יש דופן לזה ודופן לזה, ובאמצע הם נקובים זה לזה ושופכים זה לתוך זה, והמאכל נכנס מבית הכוסות להמסס, ומהמסס לקיבה (רש"י שם ושם)⁴. [ראה איור מס' 8 בסוף הכרך].

אופן חיבורם סביב הנקב אינו שווה בכל מקום, שקרוב מאד לנקב שבאמצע הם מתאחדים ממש עד שאינם אלא עור אחד, וסביב לזה הם מחוברים באופן שכשמבדילים יש דופן לזה ודופן לזה, ומסביב לזה יש שמחוברים באופן ששומן מפסיק בין שתי הדפנות (צמח צדק החדש פסקי דינים מח ב; פרי מגדים יו"ד מח משבצות זהב סק"ט).

בעוף העוף אין לו המסס (רמב"ם שחיטה ו יז; טור יו"ד מט).

טרפנות

ניקב לחוץ המסס שניקב נקב מפולש מעבר לעבר – טרפה (ספרא שמיני ב ג; חולין מב א; רמב"ם שחיטה ו יא; טוש"ע יו"ד מח ז), והיא מהטרפנות שנמסרו הלכה למשה מסיני במנין שמונה

עשרה טרפות (חולין שם. וראה ערך טרפה). שיעור הנקב הוא במשהו (רמב"ם שם ו א. וראה ערך נקובה).

מצד אחד ניקב ההמסס מצד אחד, ולא נקב מפולש מעבר אל עבר, נחלקו בו הראשונים:

- יש סוברים שנעשה טרפה. בטעם הדבר יש מפרשים מפני שמתוך שהעור דק מאד אינו סותם את הנקב (רש"י שבת לו א ד"ה משני); ויש מפרשים שחוששים שמא כבר ניקב לחוץ נקב מפולש וחזר והבריא כיוון שהדופן היא דקה, ואינה טרפה אלא בניקב על ידי מחט אבל לא על ידי חולי (תוס' שבת שם ד"ה למחט, בשם ר"י; אור זרוע א טטו; שו"ת תרומת הדשן א קסה). ולכן אם בלעה מחט לפנינו ושחטוה מיד, ונמצאת תחובה בהמסס ואין הנקב מפולש – כשרה, שאין כאן מקום לומר שמא ניקב והבריא (תוס' שבת שם. אבל לפירוש הראשון שאין עור הדק סותם ומגין אם שחטוה מיד טרפה).

- ורוב הראשונים חולקים וסוברים שאף ההמסס דינו כבית הכוסות, שאינו טרפה אלא אם ניקב נקב מפולש מעבר אל עבר; אבל ניקב מצד אחד, אפילו על ידי מחט, ולא ניקב אלא חצי עובי העור – כשרה, וכתבו שזהו דבר פשוט שאין סברא שתהיה טרפה בשום מקום אלא בנקב מפולש (תוס' שבת שם, בשם רבינו תם; ספר הישר לרבינו תם י; רשב"א חולין נא א, ובתשובותיו א שג, שפד; ר"ן חולין שם; רא"ש חולין ג לד; סמ"ק רא; טור יו"ד מח; המחבר בשלחן ערוך שם ז-ח).

וכתבו האחרונים, שנהגו להחמיר כשיטה הראשונה, אם לא במקום הפסד מרובה, שאז יש לסמוך על המכשירים (רמ"א שם ז)⁵.

ניקב לבית הכוסות כל זה כשניקב ההמסס שלא במקום חיבורו לבית הכוסות, אבל המסס שניקב לתוך בית הכוסות – כשרה (חולין נד א; רמב"ם שחיטה ו יא; טוש"ע יו"ד מח ז), שהרי אף בלא זה שופכים הם המאכל זה לתוך זה (רש"י שם ד"ה זה); ויש שכתבו מפני שכל אחד מהם מגין על חברו (שו"ת הרשב"א א שג; ראב"ן חולין רמח), שדופן המסס מגין על נקב בית הכוסות, ודופן בית הכוסות מגין על נקב המסס (רבי עובדיה מברטנורא חולין ג א).

חסר ויתר אם חסר ההמסס – הבהמה טרפה (רמב"ם שחיטה י ט אות כב. וראה ערך חסרה); וכך אם נמצאו שני המססים (רמב"ם שם אות כג. וראה רמב"ם שם ו כ, וטוש"ע שם יו"ד נ ב).

הַן צֶדֶק

דיבורו של אדם עם חברו במשא ומתן יהיה באמת

שהוא שיעור גדול חשש הכתוב לחסרון כל שהוא, כל שכן להין שהוא שיעור מועט (ראה ערכים איה; הין), אלא לומר לך שיהא הן שלך צדק, ולא שלך צדק (ספרא קדושין ג ח; בבא מציעא מט א;

מקור האיסור נאמר בתורה: מֵאֲנִי צֶדֶק אֲבִנִּי צֶדֶק אֵיפֶת צֶדֶק וְהִין צֶדֶק יִהְיֶה לָּכֶם (ויקרא יט לה). ודרשו חכמים: למה נאמר ו'הין צדק', והלא כבר נאמר 'איפת צדק', וכיון שבאיפה

דמאי; מתנות כהונה; מתנות עניים, על ספק במתנות כהונה ובמתנות עניים שאם אומרים בזה המוציא מחברו עליו הראיה. וראה ערכים: חזקת ממון; חזקת מרא קמא; מגו; ספק ממון; קים לי; רוב, על פרטי ספקות שונים בממונות, שאומרים ושאיין אומרים בהם המוציא מחברו עליו הראיה.

המסס 1. ט, טורים תנט-תסג. 2. כך נקרא איבר זה לדעת רש"י חולין מב א ד"ה ובית. אבל בערוך ערך מסס, ובעיטור ב שחיטה דף לה טור ג, נקרא "מסס". 3. וראה מוסף הערוך שהוא מלשון רומי הומסוס Omasum, וכך כתב

בתפארת ישראל חולין ג א אות יח. 4. וכן הסכימו גם חכמי הרפואה בימינו שהמאכל יוצא מבית הכוסות להמסס. 5. וראה ב"ח שם שדוקא בנקב שנעשה על ידי חולי, אבל אם נעשה על ידי מחט – אפילו בהפסד ממון יש לאסור. ולדעת הט"ז שם ס"ק יא, וש"ך שם ס"ק טו, בניקב מחמת חולי יש להכשיר אף בלא הפסד ממון, ובמחט רק בהפסד ממון.

הן צדק. 1. ט תסג – תסו.

• יש אומרים שיכול לחזור בו (בעל המאור בבא מציעא מט א; רא"ש בבא מציעא יד; טור חו"מ רד).

• יש אומרים שאפילו כשנשתנה השער אינו חוזר, ואם חזר בו יש בו משום מחוסר אמנה (נמוקי יוסף בבא מציעא מט א, בשם הראב"ד והרשב"א; מגיד משנה מכירה ז ח; רמ"א שם).

• יש שכתבו שהדבר ספק (ש"ך חו"מ רד סק"ה, בשם הב"ח; נתיבות המשפט שם סק"י).

• ויש שכתב שאין בזה משום מחוסר אמנה ומותר לחזור בו, אלא שמידת חסידות שלא לחזור (ערוך השולחן שם ח).

פריעת בעל חוב יש מהראשונים סוברים שמה שאמרו פריעת בעל חוב מצוה, הוא משום שמצוה עליו לפרוע חובו ולאמת דבריו, לפי שכתוב הן צדק, שיהא הן שלך צדק (רש"י כתובות פו א ד"ה פריעת). אלא שהסוברים שהן צדק פירושו שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב חולקים ונותנים טעמים אחרים לפריעת בעל חוב מצוה (ראה רמב"ן בבא בתרא קעה ב; רא"ה וריטב"א כתובות שם. וראה ערך הלואה).

מכירי כהונה אדם שרגיל לתת לכהן או ללוי מסויים תרומות ומעשרות, נחשבים מוחזקים בתרומות ומעשרות גם קודם שלקחו אותם משום שהישראל אינו יכול לחזור בו, כי יש בזה משום הן צדק (בבא בתרא קכג ב, ותוס' ד"ה הכא).

בתרומות ומעשרות ישראל שאמר ללוי כור שיתן לו מעשר, רשאי הלוי להפריש ממנו תרומת מעשר על מקום אחר, כיון שדברים יש בהם משום מחוסר אמנה, והישראל אינו יכול לחזור בו (בבא מציעא מט א, ורש"י ד"ה משום). יש שהסבירו שלמרות שהמעשר אינו קנוי ללוי, כיון שביד הלוי לזכות במעשר יכול גם להחיל עליו שם תרומת מעשר (קצות החושן חו"מ רד סק"ג); ויש שהסבירו שכיון שאסור לישראל לחזור בו, מסתמא נתן רשות ללוי להפריש, והלוי מפריש ברשותו (שיטה מקובצת וחינושי רבי עקיבא איגר בבא מציעא שם).

נפועל למרות שפועל יכול לחזור בו באמצע העבודה, מכל מקום מידת חסידות שלא לעשות כך (חתם סופר ח חו"מ קכב).

בשאר הדיבורים על המדבר אחד בפה ואחד בלב אמרו: שלשה הקדוש ברוך הוא שונאם, וזה אחד מהם (פסחים ק"ג ב). וכתבו הראשונים שאסור להנהיג עצמו בדברי חלקות ופיתוי, ולא יהיה אחד בפה ואחד בלב אלא יהיה תוכו כבורו, והענין שבלב הוא הדבר שבפה; ואפילו מילה אחת של פיתוי אסור, אלא שפת אמת ורוח נכון ולב טהור מכל עמל והוות (רמב"ם דעות ב ו). ונחלקו האחרונים בטעם הדבר:

• יש מהאחרונים שכתבו שזה בכלל הלימוד מהן שלך צדק (מנחת חינוך מצוה רנט סק"ג, אלא שכתב שלדעת הרמב"ם היא אסמכתא; צפנת פענח דעות שם).

• ויש שכתבו שאינו מכח הדרשא שיהיה הן שלך צדק, שהדברים אמורים שם במשא ומתן, וכאן מדובר בסתם דיבור (אור שמח שם).

תלמיד חכם כתבו הראשונים, שמשאו ומתנו של תלמיד חכם באמת ובאמונה, אומר על לאו לאו ועל הן הן, ומחייב עצמו בדברי מקח וממכר במקום שלא חייבה אותו תורה כדי שיעמוד בדיבורו ולא ישנהו (רמב"ם דעות ה ג).

שיטה מקובצת שם, בשם תוס' שאנץ). ואף על פי שבמקרא לא כתוב אלא הן, מכלל הן אתה שומע לאו, כי טעם אחד לשניהם (תוספות יום טוב שביעית י ט).

חוסרותו העובר על זה עבר על עשה (רשב"א בבא מציעא מט א, וכך כתב גם בשם הראב"ד), ועל איסור מהתורה (העיטור אות ש שלישות ממון דף מד טור א, והובא בהגהות מרדכי בבא מציעא רמז תנא, ובבית יוסף חושן משפט קפג מחודש ד; שו"ע הרב מכירה ומתנה ב).

ויש שכתבו שמצות עשה זו נמנית כמצוה אחת עם העשה מְדַבֵּר שֶׁקָּרָה תְּרַחֵק (שמות כג ז. זוהר הרקיע לתשב"ץ נט, וראה ערך שקר). ויש שכתבו בדעת חלק מהראשונים שאין הדרשה אלא אסמכתא (העמק שאלה קב סק"א, בדעת השאלות והרמב"ם דעות ב ו; מנחת חינוך רנט סק"ג, בדעת הרמב"ם; תוספות יום טוב סוף שביעית י ט).

פיהותו הן שלך צדק ולא שלך צדק שאמרו (ראה לעיל), פירשו שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב (בבא מציעא מט א), דהיינו שבשעה שהוא אומר הדיבור לא יהא בדעתו לשנות (רש"י שם ד"ה שלא).

ובמשא ומתן הדברים אמורים, שבשעה שמוכר לחברו דבר לא יהא בדעתו לשנות (מהר"ץ חיות שם, בדעת רש"י). וכן אמרו במי שאמר לחברו שיתן לו מתנה ורצה לחזור בו, שכיון שבשעה שאמר הן צדק היה, שאמר לו בדעת גמורה ליתן לו, ולא בדרך כיוזב והיתול, אין בזה איסור משום הן צדק (ירושלמי שביעית י ד, ופני משה שם).

מחוסרי אמנה הראשונים נחלקו בביאור המצוה של הן צדק:

• יש סוברים שפירוש זה של הן שלך צדק שידבר אמת הוא לדברי הכל, ואפילו לדעת האומרים - וכן הלכה - שדברים יש בהם משום מחוסר אמנה, דהיינו שאם מכר לחברו בדברים בלבד וחזר בו, או אמר ליתן לו מתנה ולא נתן, הרי זה ממחוסר אמנה (ראה ערך מחסר אמנה), לא ממקרא של הן צדק למדו, שעיקרו של פסוק זה בא שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב (רמב"ן במלחמות בבא מציעא מט א, בדעת הר"ף; רשב"א בבא מציעא שם, בשם ראב"ד; רא"ש בבא מציעא ד יב). ואפילו אם היה באופן שלדברי הכל אין בדברים משום מחוסר אמנה, כגון שאמר לחברו ליתן לו מתנה מרובה (ראה ערך מחסר אמנה), מכל מקום אם בשעה שאמר לו ליתן היה בדעתו לשנות, הרי זה עובר על הן צדק יהיה לך (שו"ע הרב מכירה ומתנה ב).

• ויש סוברים שכל עיקר מה שאמרו שממקרא זה למדים שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב, אינו אלא לדעת האומרים דברים אין בהם משום מחוסר אמנה, אבל לפי ההלכה שיש בהם משום מחוסר אמנה, אין הכתוב מדבר אלא על זה שמכר או נתן בדברים שאחר כך לא ישנה (המאור בבא מציעא מט א; העיטור אות ש שלישות ממון דף מד טור א; סמ"ע רד ס"ק יב; שלי"ה חולין קיד א). ומה שאמרו שיהא הן שלך צדק הכוונה שכשאתה מדבר הן או לאו קיים דברך והצדק אותם, שצריך האדם לקיים דבריו (רש"י בבא מציעא מט א ד"ה אלא; העיטור שם).

שינוי השער אדם שהבטיח לחברו לקנות ממנו ולא שילם לו, למרות שיכול לחזור בו, מכל מקום ראוי לאדם לעמוד בדיבורו אף על פי שלא עשה שום קנין, וכל החוזר בו, בין לוקח בין מוכר, אין רוח חכמים נוחה הימנו, שלהלכה דברים יש בהם משום מחוסר אמנה (רמב"ם מכירה ז ח; רמ"א חו"מ רד יא).

ואם התייקר החפץ או הוזל לאחר שהבטיח לחברו שיקנה ממנו או ימכור לו -

הַנְחָת תְּפִילִין¹

מצות שימת תפילין על היד ועל הראש

הפרקים:

- מצותה; • ההנחה;
- זמנה; • היסח הדעת;
- סדרה; • החייבים והפטורים;
- מקומה; • תפילין של רבינו תם;
- ברכתה; • חליצתן.

מצותה

המצוה מצות עשה להניח תפילין על הראש, ולקשרן על היד (רמב"ם תפילין מנין המצות תחילת הלכות תפילין, וכן שם א א). מצות תפילין נוהגת בין בארץ ובין בחוץ לארץ (קדושין לו א; ירושלמי שם א ח).

העשה כל שאינו מניח תפילין עובר בשמונה עשין (מנחות מד א; רמב"ם תפילין ד כו), שעל כל אחת מארבע הפרשיות שבתפילין עובר בשני עשין של וְקָשַׁרְתָּם לְאָזְנוֹךָ... וְהָיוּ לְטֹטְפֹת (דברים ו ח), הרי שמונה (רש"י מנחות שם ד"ה בשמונה בפירוש א).

במנין המצות לא נמנו שמונה העשין שאמרו לשמונה מצות מיוחדות, שבכפל ענין אחד כמה פעמים לא ירבו המצות, ולא נכפל אלא לחזוק הענין, והעובר עליו עבר על מצוה שהוזהרו עליה כמה פעמים (ספר המצות שורש ט).

ונחלקו הראשונים אם מונים תפילין של ראש ושל יד לשתי מצות:

• יש מונים אותן למצוה אחת (בעל הלכות גדולות במנין המצות; ר"י אלברגלוני ורבי שלמה בין גבירול באזהרותיהם), שאף על פי ששתי מצות הן שאינן מעכבות זו את זו (ראה להלן), ענין אחד הן, שכל מה שכתוב בזה כתוב בזה, וענין שתיהן למען תהיה תורת ה' בפנינו שומה כנגד הלב והמוח משכנות המחשבה (רמב"ן בהשגות לספר המצות סוף שורש ט, בדעת הלכות גדולות).

• ויש מונים אותן לשתי מצות, של ראש לחוד, ושל יד לחוד (ספר המצות לרמב"ם תפילין עשה יב-יג; סמ"ג עשין כא-כב; חינוך תכא-תכב; רס"ג בתרי"ג מצות עשין ה-ו).

איסור לאו עבר ולא הניח תפילין, אינו עובר אלא בעשה ולא בלאו. ואפילו לדעת הסוברים שהכתוב וְשָׂמַרְתָּ אֶת הַחֻקָּה הַזֹּאת (שמות יג ז) מוסב על תפילין, וסוברים שהמניח תפילין בלילה עובר בלאו, מפני שהשומר של עשה אף הוא לאו, כמו כל השמר פן ואל (ראה להלן; זמנה); מכל מקום אין הדברים אמורים אלא כשהמובן הוא שלא לעשות, אלא שנכתב בלשון של עשה, כהנחת תפילין בלילה, שמובנו שלא להניח, אבל כשאינו מניח תפילין ביום, לדברי הכל השמר של עשה – עשה, שכאן המובן הוא שישמור לעשות ולהניח תפילין (תוס' עירובין צו א ד"ה השמר).

ויש מן האחרונים שכתבו בדעת חלק מראשונים שלסוברים שהמניח בלילה עובר בלאו, אף שאינו מניח תפילין ביום – עובר

בלאו, שכל השמר של עשה לאו הוא (שו"ת רבי עקיבא איגר א קסט, בדעת התוס' ראש השנה ו א).

חומרתה מי שאינו מניח תפילין, נקרא פושע ישראל בגופו (ראש השנה יז א; טוש"ע אורח חיים לו א), שהרי מניחן סמוך לגופו בלי חציצה (בית יוסף ולבוש או"ח לו א). ונחלקו הראשונים בדבר:

• יש סוברים שהדברים אמורים במי שלא הניח תפילין מעולם אפילו פעם אחת (רי"ח ורי"ף ראש השנה שם, וגורסים כן בגמרא; רמב"ם תפילין תשובה ג ח).

• יש חולקים וסוברים שאפילו אם אינו מניחן לפרקים הוא בכלל זה (ראה רא"ש ראש השנה א ה, רבנו ירוחם יט ה שברוב הספרים לא גרסו לעולם. ובסמ"ג עשין ג כתב שיש להשיב על הסובר כן. וראה משנה ברורה לו סק"ב).²

• יש סוברים שהדברים אמורים כשאינו מניחן מפני שהמצוה בזויה עליו, שמגונות עליו רצועות של תפילין, אבל אם ירא להניחן משום שצריכים גוף נקי, והוא דואג כל שעה שמא לא יוכל להיזהר לשמורן בטהרה וקדושה, אינו בכלל זה (תוס' ראש השנה יז א ד"ה קרקפתא, בשם רבינו תם; ר"ן ומרדכי ורא"ש ראש השנה א ה, בשמו; מגן אברהם שם סק"א), אף על פי שעבירה היא בידו, שבקל יכול להיזהר בשעת קריאת שמע ותפילה (רא"ש שם). אבל אם אינו מניחן מחמת ביטול מלאכה, או מחמת עצלות, אף הוא בכלל פושעי ישראל בגופם (ב"ח שם, לדעה זו; משנה ברורה שם סק"ב).

• יש סוברים שדוקא כשאינו מניח מתוך רשע שחושב בלבו שאין לחוש למצוה, אבל אם אינו מניח מתוך עצלות אינו נקרא פושע ישראל בגופו, שפשע עניינו מרד, כמו שכתוב: מִלֶּךְ מִזְאָב פֶּשַׁע בִּי (מלכים ב ג ז. יראים השלם שצט).

• ויש סוברים שכל מי שאינו מניחן, מאיזה טעם שיהיה, אפילו שלא מחמת ביזוי וכיוצא, הוא בכלל פושעי ישראל בגופם (בית יוסף או"ח לו א, בדעת הטור).

הכוונה יכוין בהנחתן שציונו הקדוש ברוך הוא להניח ארבע כהנחתם פרשיות אלו, שיש בהן יחוד שמו ויציאת מצרים, על הזרוע כנגד הלב, ועל הראש כנגד המוח, כדי שזכור נסים ונפלאות שעשה עמנו שהם מורים על יחודו, ואשר לו הכח והממשלה בעליונים ובתחתונים לעשות בהם כרצונו, וישעבד להקב"ה הנשמה שהיא במוח, וגם הלב שהוא עיקר התאוות והמחשבות, ובזה יזכור הבורא וימעט הנאותיו (תלמידי רבינו יונה ברכות יב ב; טוש"ע או"ח כה ח). שכוין שנאמר בתפילין 'והיה לך לאות על ירך וגו' למען תהיה תורת ה' בפיך כי ביד חזקה

סק"א, בשמו, שאפילו אם ביטל המצוה יום אחד הוא בכלל זה, וראה משנה ברורה שם סק"ב.

הנחת תפילין. 1. ט, טורים תסו – תקכג. 2. וראה ברכי יוסף או"ח לו סק"א, בשם נחלת צבי, שכל הפוסקים לא כתבו כהר"ף. ובפרי מגדים שם משבצות

מעשה הנחה יש שהסתפקו לומר שהמצוה בתפלין היא מעשה ההנחה, ולכן אינו יכול להניחם על ידי אשה, או קטן, או נכרי – שפטורים ממצוה זו (הגהות מיימוניות ציצית א סק"ט; פתחי תשובה לט; שו"ת חיי הלוי ב א; שו"ת תשורת שי ב כג).

ודעת רוב הפוסקים שהמצוה היא שיהיו התפלין מונחים עליו, ויוצא ידי חובה גם כשהניחם על ידי מי שפטור מהמצוה, ויכול אף לברך על הנחה זו⁴ (הגהות מיימוניות שם; שו"ת מהר"י אסאד יט; שו"ת מהר"ם שיק טו; שו"ת מהרש"ג ב קכ; שו"ת מנחת שלמה ב ד; שו"ת ציץ אליעזר יג ז; שו"ת יביע אומר ט צ)⁵.

ולכן אם הניח תפלין בלילה, וביום עודן עליו; או קטן שהניח תפלין, ועודם עליו כשהגדיל; או שהניח תפלין מעל חציצה, והסיר את החציצה – יוצא ידי חובה (שו"ת הר צבי א כג; מנחת שלמה שם).

זמנה

כל היום מצותן שיהיו התפלין עליו כל היום (רמב"ם תפלין ד ה; טוש"ע או"ח לו ב), וכן אמרו: מצות תפלין מהשחר עד הערב (מסכת תפלין יא). וכן נהגו בזמן התלמוד שהיו הולכים כל היום בתפלין, כמו שאמרו: הנכנס לסעודת קבע – חולץ תפלין (ברכות כג ב); וכן אמרו כיצד יעשה זה שנושא משאוי על ראשו ותפלין בראשו, והמוציא זבל על ראשו ותפלין בראשו (ראה בבא מציעא קה ב. וראה ב"ח או"ח לו).

ויש שכתבו לימודים מן התורה לכך, שהרי בתורה כתוב סתם 'וקשרתם אותם', משמע קשירה תמידית, ועוד שהרי כתוב 'והיה לך לאות על ירךך ולזכרון בין עיניך' (שמות יג ט), ואות וזכרון צריכים להיות תמידיים (לבוש או"ח לו ב).

ויש מהאחרונים שנסתפקו אם מן התורה חייבים בתפלין כל היום, או שמן התורה די ברגע אחד שמניח, ומדברנן הוא שאמרו שמצותן כל היום. והסיקו שאם לא הניח יום אחד כלל תפלין ביטל מצות עשה, ואם הניח רגע אחד קיים המצוה, ומצוה מן המובחר מן התורה להיותן עליו כל היום (פרי מגדים אשל אברהם או"ח לו סק"ב; ערוך השלחן שם ג). ואף מהראשונים שכתבו שמצותן כל היום, מהם שכתבו שמפני שקדושת תפלין קדושה גדולה היא, לפיכך הוא שצריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום (רמב"ם תפלין שם כה, ומשמע שרק בתורת מצוה מן המובחר).

בשעת תפילה אף על פי שמצותן כל היום, בשעת תפילה המצוה היא יותר מן הכל, ואמרו חכמים כל הקורא קריאת שמע בלא תפלין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו (רמב"ם תפלין תפילין ד כו. וראה טוש"ע או"ח כה ד ומשנה ברורה שם ס"ק יד)⁶.

המנהג כיום נהגו שלא להניחן כל היום, מפני שתפלין צריכים גוף נקי, שלא יפיח בהן, וצריך שלא יסיח דעתו מהן בעודן עליו (ראה להלן: היסח הדעת), ואין כל אדם יכול להיזהר בהן, ומכל מקום צריך כל אדם ליזהר בהן להיותן עליו בשעת קריאת שמע ותפילה (טוש"ע או"ח לו ב; רא"ש תפלין כח), שבקל יכול אדם להיזהר באותה שעה (רא"ש שם).

הוציאך ה' ממצרים, יש ללמוד שצריך המצוה וקיומה תלוי בכוונה שיכוין בשעת קיום המצוה (ב"ח או"ח ח; משנה ברורה כה ס"ק טו), ומכל מקום בדיעבד אם כיון לשם מצוה בלבד – יצא (פרי מגדים אשל אברהם כה סק"ו; משנה ברורה שם. וראה ערך מצות צריכות כוונה)³.

מעלה גדולה מצות תפלין, שכל המניחן מאריך ימים, שנאמר: ה' עֲלֵיהֶם יָחִיו (ישעיה לח טז). מנחות מד א; טור או"ח לו; שו"ע או"ח שם א), דהיינו שאותם שנושאים עליהם שם ה' בתפלין – יחיו (רש"י שם ב ד"ה ה' עליהם), ומובטח לו שהוא בן העולם הבא (טור שם).

וכתבו הראשונים, שקדושת תפלין גדולה היא, שכל זמן שהתפלין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים, ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטלה, ואינו מהרהר מחשבות רעות, אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק (רמב"ם תפלין ד כה). ואין לך גדולה בכל מצות עשה שבתורה יותר ממצות תפלין, שהוקשה כל התורה כולה לתפלין, בין תורה שבכתב ובין תורה שבעל פה, שכן כתוב: לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת ה' בְּפִיךָ (שמות יג ט). תשובות הגאונים שערי תשובה קנ; רא"ש תפלין כו).

להניח תפילה תפילה של יד אינה מעכבת את של ראש, ושל ראש אחת אינה מעכבת את של יד (מנחות לח א; רמב"ם תפלין ד ד; טוש"ע או"ח כו א). וכן דרשו: 'והיה לאות על ידכה', מיכן אמרו תפלין של ראש אין מעכבות של יד, ושל יד אין מעכבות של ראש, ואם אין לו אלא אחת – יתן (מכילתא שמות יג טז), מפני שהן שתי מצות – זו לעצמה, וזו לעצמה (רמב"ם תפלין, וטוש"ע או"ח שם).

ובין שיש לו שתיהן, ובין שאין לו אלא אחת, אינן מעכבות זו את זו (מנחות מד א; רא"ש תפלין טו; שו"ע או"ח שם), ואין חוששים כשאין לו אלא אחת שמא יפגע ולא יקנה האחרת (ראה גמרא שם, ורש"י ד"ה מאי).

ולפיכך כשיש לו שום אונס שאינו יכול להניח שתיהן, כגון שהלך בדרך ואינו יכול להתעכב ולהניח שתיהן, יכול להניח אחת מהן (רא"ש תפלין טו; טוש"ע או"ח או"ח כו א, ומגן אברהם סק"א), אלא שבאונס גמור, כגון שיש לו מכה ביד או בראש, יניח אחת אף שמבטל לגמרי המצוה השניה; ובאונס של איחור הדרך לא התירו לבטל לגמרי, אלא יניח עתה אחת, ויניח אחר כך השניה, ואפילו אם זו שמניח עתה היא של ראש לכו, ואינו מקיים הדין של כל זמן שבין עיניך יהיו שתיים (מגן אברהם שם. וראה להלן: סדרה). ואפילו בלא אונס, אם עבר ולא הניח אלא אחת מהן, אף על פי ששתיהן בידו, מכל מקום יצא ידי אותה מצוה שקיים (בית יוסף שם).

יש מהראשונים שכתבו שדוקא כשיש לו שתיהן אינן מעכבות זו את זו, אבל אם אין לו אלא אחת – מעכבות, ולא יניח את האחת שמא יטעה ויסמוך תמיד על האחת (ארחות חיים תפלין כא, בשם יש אומרים). ויש סוברים להיפך שכשיש לו שתיהן – מעכבות, אבל כשאין לו – אין מעכבות (ארחות חיים שם דעה ב, בשם יש אומרים; אור זרוע א תקעח, בשם מורו ר' שמחה; הגהות סמ"ק קנ).

פסקי תשובות כז ג והע' 16-17, שלדעת רוב הפוסקים גם בשל יד המצוה היא שיהיו מונחים במקומם. 6. אם יש לו אפשרות להתפלל בציבור ללא תפלין, או ביחידות עם תפלין – נחלקו הפוסקים בזה, והכרעת המגן אברהם (סו ס"ק יב) והמשנה ברורה (שם ס"ק מ) שיתפלל ביחידות עם תפלין. וראה בפסקי תשובות (כה ט) פרטי דינים בזה.

3. וראה ערוך השלחן שם ה, שאף לדעת הסוברים שמצות אין צריכות כוונה, אם לא ישים אל לבו ענינה של תפלין כלל – לא קיים המצוה. 4. ובפסקי תשובות כז ג, כתב שלכתחילה יסייע בהזזת ידו וקירוב הראש, כדי שיוכל לברך לכל הדעות. 5. וראה צפנת פענח שם, שהאריך להוכיח שבשל ראש המצוה שיהיו התפלין מונחים, ובשל יד המצוה היא מעשה ההנחה והקשירה. וראה

כשהניחן, אין צריך לחזור ולברך שנית בבוקר (חידושי רבי עקיבא איגר לשו"ע או"ח שם; משנה ברורה שם ס"ק יג).

ההיתר להניחן קודם עמוד השחר הוא רק בהולך ברגליו, אבל יושב בקרון אסור, שהרי אף בישיבה בעגלה יש לחוש שמא יישן (לבוש או"ח ל ג; ט"ז ומגן אברהם שם סק"ה).

סוף חסון עד מתי מניחן, עד שתשקע החמה; ר' יעקב אומר עד שתכלה רגל מן השוק; וחכמים אומרים עד זמן שינה. ומודים חכמים ור' יעקב שאם חלצן לצאת לבית הכסא או ליכנס לבית המרחץ ושקעה חמה, שוב אין חוזר ומניחן (מנחות לו א).

להלכה כתבו הפוסקים שמי שהניח תפילין קודם שתשקע החמה וחשכה עליו, אפילו הן עליו כל הלילה, מותר להשאירם עליו; ואין מורים דבר זה לרבים, אלא מלמדים את הכל שלא יניחו תפילין עליהם כלילה, אלא יחלצו אותן משתשקע החמה (רמב"ם תפילין תפילין ד יא; מאירי ברכות ט ב; טוש"ע או"ח ל א),⁸ כדי שלא יבואו להניחן לכתחילה כלילה. ולכן לא יעשה כן אלא בינו לבין עצמו, אבל ברבים צריך לחלצן, שמא יטעו לומר שמותר לכתחילה להניחן כלילה (מגן אברהם שם סק"ג; שו"ע הרב ל ב), אלא אם כן הוא בבית המדרש, שביושבי בית המדרש אין לחוש שיטעו (ט"ז שם סק"ו; שו"ע הרב שם).

ויש חולקים וסוברים שלפי ההלכה שלילה זמן תפילין, ומדרבנן אסור, אינו אסור אפילו לכתחילה אלא להניח, ועל כך הוא שאמרו הלכה ואין מורין כן, דהיינו הלכה שמותר להניחן, ואין מורין כן; אבל אם הן עליו מבעוד יום – מותר להשהותן, ואפילו להורות כן לרבים שאין צריך לחלצן מותר (דרישה או"ח ל סק"א, בדעת הרא"ש והטור שם; ב"ח שם, בדעת הטור; שאגת אריה מג-מד, בדעת רש"י).

בא צורך היה בא בדרך ותפילין בראשו, ושקעה עליו חמה – מניח ידו עליהן עד שמגיע לביתו (ביצה טו א; טוש"ע או"ח ל ד), שיש לחוש שמי שיפגע בו ויראה יטעה לומר שלילה זמן תפילין, ואפילו לדעת הסוברים שלילה באמת זמן תפילין, יש לחוש שיטעו לומר שמניחים לכתחילה כלילה (בית יוסף שם ד).

שבת ויום בשבתות וימים טובים נחלקו תנאים:

טוב • רבי יוסי הגלילי אומר שאין מניחים בהם תפילין, שנאמר וְשִׁמְרָתָם אֶת הַחֻקִּים הַזֵּאת לְמוֹעֵד מִיָּמִים יָמִימָה (שמות יג א, ודרשו: 'מימים' – ולא כל ימים, פרט לשבתות וימים טובים).

• עקיבא אומר שחוקה האמורה בפסוק זה מדברת על הפסח בלבד, אלא יכול יניח אדם תפילין בשבתות וימים טובים, תלמוד לומר וְהָיָה לָךְ לְאוֹת עַל יָדְךָ, מי שצריכים אות, יצאו אלו שהם עצמם אות.

• ר' מאיר ור' יהודה סוברים ששבת ויום טוב זמן תפילין הם (עירובין צו א-ב; קדושין לה א).

הלכה ששבת ויום טוב אינם זמן תפילין (רמב"ם תפילין ד י; טוש"ע או"ח לא א); אלא שיש שכתבו שהטעם הוא מהלימוד של ר' יוסי הגלילי מוֹשְׁמֶרֶת אֶת הַחֻקִּים (רא"ש תפילין טז, בשם גאון בספר העתים); ויש שכתבו שהוא מהלימוד של ר' עקיבא מְהִיָּה לָךְ לְאוֹת (רא"ש שם; רמב"ם תפילין וטוש"ע או"ח שם).

יש שכתבו שיש הבדל בדין בין שני הלימודים, שאם למדים

ויש שכתבו שלא נהגו להניח תפילין כל היום אפילו מי שיודע בעצמו שיש לו גוף נקי מפני הרמאים, שמניחים תפילין כל היום לרמות בהן העולם (רבנו ירוחם יט ה, והביאו הבית יוסף או"ח לו א; מגן אברהם שם סק"ב).

והאחרונים לא כתבו כן, אלא מי שיודע שיוכל להיזהר טוב שיניח כל היום (אליה רבה שם סק"ב; ערוך השלחן שם א).

ואנשי מעשה נוהגים ללמוד מיד אחר התפילה בתפילין (ערוך השלחן שם; משנה ברורה שם סק"ז).

כלילה כלילה אם זמן תפילין הוא, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שלילה אינו זמן תפילין (מכילתא בא מסכתא דפסחא יז; עירובין צו א; מנחות לו א; כסף משנה תפילין ד י, לדעת הרמב"ם), שנאמר: וְשִׁמְרָתָם אֶת הַחֻקִּים הַזֵּאת לְמוֹעֵד מִיָּמִים יָמִימָה (שמות יג א), ודרשו: ימים ולא לילות (עירובין שם).

• ויש אומרים שלילה הוא זמן תפילין, שחוקה האמורה בפסוק מדברת בפסח הכתוב באותה פרשה (עירובין ומנחות שם).

המניח תפילין אחר שקיעת החמה, לדעת הסוברים שלילה לאו זמן תפילין, נחלקו אמוראים על מה הוא עובר: ר' אלעזר אמר שעובר בעשה; ור' יוחנן סובר שעובר בלאו (מנחות לו ב; ירושלמי ברכות ב א).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שלילה אינו זמן תפילין (רב משה גאון בהלכות פסוקות מן הגאונים סו; רמב"ם תפילין ד י), והמניחן עובר בלאו (רמב"ם תפילין שם יא).

• ורוב הראשונים פוסקים שלילה זמן תפילין מן התורה (רב יהודאי גאון בהלכות פסוקות טב; בעל הלכות גדולות כה תפילין עמ' רע; תוס' ברכות מד ב ד"ה ולבני מערבא, וראשונים שם; תוס' מנחות לו ב ד"ה ושמרת, נדה נא ב ד"ה ולבני; רא"ש תפילין טז; אור זרוע ב תקפד; סמ"ג עשין כב; סמ"ק קנג; טוש"ע או"ח ל ב, ומגן אברהם סק"א ובאור הגר"א סק"א); אלא שמדברנן אסור להניחם כלילה, גזרה שמא יישן בהן (רש"י עירובין צו א ד"ה רצה מניח, מנחות לו ב ד"ה קסבר; תוס' מנחות שם ד"ה ושמרת, שם א ד"ה ר' יעקב, ושאר ראשונים בציון הקודם). ועל זה אמרו שהלכה ואין מורין כן (מנחות לו א), כלומר הלכה שלילה זמן תפילין, ואין מורין כן, שמא ישכח ויישן בהן (רש"י שם ד"ה ואין; תוס' שם ד"ה ושמרת, ושאר ראשונים לעיל).

תחילת חסון מאימתי זמן הנחת תפילין, משיראה את חברו ברחוק ארבע אמות ויכירנו (ברכות ט ב; רמב"ם תפילין ד י; טוש"ע

או"ח לא א), והוא שהיה רגיל בו קצת, שאם רגיל בו הרבה – יכירנו מרחוק; ואם אינו רגיל בו כלל – לא יכירנו אפילו בקרוב (ירושלמי ברכות א ב, והביאו בתוס' וראשונים שם; טוש"ע או"ח שם). וכתבו הראשונים שלפי שבתפילין נאמר: וְרָאוּ כָּל עַמִּי הָאָרֶץ כִּי שָׁם ה' נִקְרָא עֲלֵיךָ (דברים כח י). ראה ברכות ו ב) תלו הדבר בראיית חברו (תלמידי רבינו יונה ברכות שם). ופירשו האחרונים שאינה אלא אסמכתא, ועיקר הטעם שעד הזמן הזה הוא בכלל לילה, וחוששים שמא יישן בהן (לבוש או"ח לא א; פרי מגדים משבצות שם סק"א).

יוצא לדרך היה משכים לצאת לדרך, ומתירא שמא יאבדו התפילין בדרך, מניחן אפילו קודם עמוד השחר, וכשיגיע זמנן – ממשמש בהן ומברך (מנחות לו א, ורש"י ד"ה תפילין; טוש"ע או"ח לא א). וכתבו האחרונים שבדיעבד אם קדם ובירך כלילה

8. וראה שאגת אריה מג-מד, שהאריך להוכיח שכך דעת התוספות, והסיק כן

7. וראה באור הלכה ל ג ד"ה כיון, שיש מצדדים להתיר אף ביושב בקרון.

למעשה יש בימינו חילוקי מנהגים בדבר (בחוץ לארץ נוהגים האשכנזים להניח ולברך בחשאי, או שלא לברך; והספרדים וכן קהילות החסידים אין מניחים. ובארץ ישראל נוהגים כולם שלא להניח כלל).⁹

בתשעה באב בתשעה באב יש שהיו נוהגים שלא להניח תפילין כאבל (מהר"ם מרוטנבורג שמחות (מחנה לוי) עמ' לג; סמ"ג עשה ג; רא"ש תענית ד לו; טור או"ח תקנה, בשמו, וכתב שכן מנהג אשכנז; רמב"ם תפילין תעניות ה יא, בשם מקצת חכמים שנהגו שלא להניח של ראש; שבלי הלכת רע, בשם יש שנהגים), שאין יום מר יותר ממנו, יום קביעת בכייה לדורות (מהר"ם מרוטנבורג שם; רא"ש וטור שם, בשמו); ועוד שבתשעה באב כתוב: הָעֵלּוּ עֵפֶר עַל רִאשֵׁם (איכה ב ו), וכתוב: לְשׁוֹם לְאַבְלֵי צִיּוֹן לָתֵת לָהֶם פָּאֵר תַּחַת אֶפֶר (ישעיה סא ג), שבמקום שיש אפר אין פאר (שבלי הלכת שם).

אבל רוב הגאונים והראשונים סוברים שחייבים להניח בו תפילין (תשובות הגאונים שערי תשובה קנה, בשם רב ששנא; שו"ת הרשב"א ה ריד, בשם רב האי גאון; רא"ש תענית שם; טור שם, בשמו; שבלי הלכת השלם רע), שאינו חמור יותר מאבלות של שאר הימים, מלבד יום ראשון, שמניחים בהם תפילין (ראה להלן: החייבים והפטורים), וכל שכן תשעה באב שאבלות ישנה היא (תשובות הגאונים ורא"ש שם). ונוהגים שלא להניח בתפילת שחרית, אבל מניחים אותן בתפילת מנחה (הגהות מימוניות תעניות שם ה סק"ג, בשם הר"ם שנהג כן; בית יוסף ושו"ע או"ח תקנה א. וראה ערך תשעה באב).

סדרה

טלית ותפילין לאחר שלבש טלית מצויצת, ניח תפילין (נמוקי יוסף הלכות קטנות ציצית יב א; טוש"ע או"ח א"ח כה א), שמצות ציצית קודמת למצות תפילין, לפי שהיא שקולה כנגד כל המצות (ראה ערך ציצית); ועוד שהיא תדירה, שנוהגת בין בחול ובין בשבתות וימים טובים, ותדיר קודם (נמוקי יוסף שם. וראה ערך תדיר); ועוד שמעלים בקודש (שו"ע או"ח שם), דהיינו שהאדם צריך לילך מדרגה לדרגה, ובתחילה הוא מתכסה בכיסוי של מצוה, ועל ידי התפילין הוא מתקשר בקשר של קדושה (אליה רבה כה סק"ג).

ויש חולקים וסוברים שמצות תפילין קודמת למצות ציצית, לפי שיש בהן קדושה יתרה, ומקודש קודם, ועוד שמצות ציצית הואיל ונדחת משעת לבישה מפני שלא היו ידיו נקיות, נדחת עד לאחר הנחת תפילין (לבוש או"ח כה א, בשם יש אומרים).

ויש שכתבו שאין אחד מהם קודם לשני, ואיזה שירצה יקדים (שאגת אריה כח).

טלית קטן יש נוהגים ללבוש בתחילה טלית קטן, ואחר כך מניחים תפילין, ואחר כך מתעטפים בטלית גדול, שמאחר שכבר קיימו מצות ציצית בטלית קטן, והניחו תפילין, כבר קיימו מעלים בקודש (ראה לעיל), ושוב יוכלו להתעטף בטלית אחר התפילין (בית יוסף או"ח כה א, בשם מקובלי ספרד; שו"ע שם ב). והעולם נהגו להתעטף אף בטלית גדול קודם התפילין (רמ"א ואחרונים שם).

הנחת בתיק הנוהגים להתעטף בטלית קודם התפילין, צריכים להיזהר כשמניחים כיס התפילין והטלית בתיק אחד

מיושמת את החוקה, המניח בשבת ויום טוב עובר בעשה או בלאו, כדרך שעובר המניח בלילה, שהרי מפסוק זה עצמו ממעטים שניהם, לילה ושבת ויום טוב; ואם למדים מ'והיה לאות', לא נתמעטו אלא מחיוב, שכיון שיש להם אות אחר, אין צורך באות של תפילין, אבל איסור אין בדבר (שאגת אריה מא, וכן מבואר בתוס' נדה נא ב ד"ה ולבני מערבא).

ויש סוברים שאף אם למדים מ'והיה לאות' יש איסור בדבר, שמזלזל באות של שבת ויום טוב (בית יוסף לא ב, בשם הזהר, וכן פסק בשו"ע או"ח שם א, שאסור משום זלזול). ודוקא כשהניח לשם מצוה יש איסור של זלזול באות שבת, אבל אם מניחם שלא לשם מצוה – מותר (מגן אברהם שם סק"א; משנה ברורה שם סק"ה).

וכשמניחם לשם מצוה יש גם איסור של כל תוסף (שו"ת הרשב"א א סא; מגן אברהם ומשנה ברורה שם. וראה ערך כל תוסף).

ויש אסורים בשבת משום שבות, שמא ישכח ויוציאם ברשות הרבים (ראה סנהדרין סח א. וראה מגן אברהם שם ס"ק יא, ומחצית השקל שם).

יום טוב שני אף ביום טוב שני של גליות אסור להניח תפילין (תמים דעים לראב"ד מ; שו"ת הרשב"א א סא; משנה ברורה לא סק"א), שכל מה שתיקנו חכמים כעין של תורה תיקנו, שלא יבואו לזלזל בו (שו"ת הרשב"א שם).

חול המועד בחול המועד נחלקו הראשונים:

- יש סוברים שאין להניח תפילין בחול המועד, שלפי הטעם שביום טוב למדים מיושמת את החוקה, גם חול המועד בכלל, שאף חול המועד נקרא מקרא קודש (רא"ש תפילין טז, בשם גאון), ואף לטעם שיום טוב עצמו אות, חול המועד בכלל, לפי שגדר האות של יום טוב, שמחמתו אינו זמן תפילין, הוא או בזה שאסור בעשיית מלאכה, או שמצה בפסח וסוכה בחג הן האות, ואם כן אף חול המועד אסור בעשיית מלאכה שאינה דבר האבר, וכן יש בו גם האות של מצה וסוכה (תוס' עירובין צו א ד"ה ימים, בשם בעל הלכות גדולות; כסף משנה יום טוב ז יג, בדעת הרמב"ם; שו"ת הרשב"א א תרצ; מאירי מועד קטן יח ב, שכן נהגו בספרד שלא להניח; בית יוסף או"ח לא, שעכשיו נהגו כל בני ספרד שלא להניח; סמ"ג עשין כב, בשם יש אומרים; המחבר בשו"ע או"ח לא ב); ועוד שיש בחול המועד קרבן מוסף של יום טוב, והרי הוא אות (מאירי מועד קטן שם, בטעם של בני ספרד); ואף לפי חכמי הקבלה אין להניח (בית יוסף שם).

- יש סוברים שחייבים להניח תפילין בחול המועד, שמן התורה מותרים בו במלאכה, ואין בו אות (ספר התרומה תפילין ריג; רא"ש תפילין טז; אור זרוע א תקפט; סמ"ג עשין כב, בשם ר"ש ב"ר אברהם ור"י ב"ר ברוך; רמ"א שם, בשם יש אומרים, ושכן נהגו בגלילות אלו).

- יש שמסתפקים בדבר, ואמרו שלפיכך יניחו תפילין בלא ברכה, שספק ברכות להקל (רא"ש תפילין טז, בשם יש שמניחים כן; ריטב"א עירובין צו א; סמ"ק קג; טור או"ח לא, בשם יש מסתפקין; ט"ז שם סק"ב). ואין כאן משום כל תוסף, לפי שדעתו שאם אין היום זמן תפילין תהיה הנחה זו לא לשם מצוה (ריטב"א שם. וראה ערך כל תוסף).

- ויש שכתבו שלא לברך עליהן בקול רם בבית הכנסת כמו בכל השנה (רמ"א או"ח לא ב), לפי שיש שמניחים ויש שלא מניחים, ולא יבואו לידי מחלוקת (משנה ברורה סק"ח).

לטיפול רפואי שמחמתו לא יוכל להניח תפילין, אינו חייב לדחות את הטיפול

להלכה. ⁹ וראה תשובות והנהגות ג יא, פסקי תשובות כו ב, שמי שנוקד

שיש עליו שנים (ט"ז שם; באור הלכה או"ח כה ב ד"ה פגע, בשם האחרונים); ואף מהראשונים יש שכתבו שסדר זה ששל יד קודם לשל ראש אינו מעכב, כמו כל שתי מצות שאינן מעכבות זו את זו, ויש להן סדר שאינו מעכב (ערוגות הבושם ב עמ' 79 - 81).

ויש מוסיפים שאפילו אם הניח של ראש בלבד, אינו צריך לסלקה, אלא ימהר ויניח את של יד (אלה רבה תרפד סק"ח; משנה ברורה כה ס"ק כב, ובאור הלכה שם).

פגע בשל ראש תחילה, צריך להעביר עליה ולהניח של יד תחילה (שו"ת הרא"ש ג א; בית יוסף ושו"ע או"ח כה ו); שמוטב שיעבור על המצוה משיעבור על הסדר הכתוב בתורה (שו"ת הרא"ש שם; ט"ז שם סק"ו, ומגן אברהם ס"ק יא).

ויש חולקים וסוברים כיון שמן הדין אין מעבירין על המצות, לכן כשנזמנה לו של ראש תחילה - יניחנה, ואחר כך יניח את של יד (נמוקי יוסף הלכות תפילין ח ב; שו"ת הרדב"ז א תקכט, בדעת רש"י).

קריאת הפרשיות מכיון שארבע פרשיות כתובות בתפילין, לכן יש נוהגים לקרוא בשעה שהתפילין עליהם ארבע פרשיות אלו, שהם: שמע, והיה אם שמוע, קדש, והיה כי יביאך. ומכיון ששתי פרשיות ראשונות קוראים בקריאת שמע, לכן קוראים שתי פרשיות האחרות, קדש, והיה כי יביאך (ב"ח או"ח לח, בשם ר' פיינש ושל"ה, והובאו במגן אברהם כה סק"ו).

ויש חולקים וסוברים שאין צריך לאמרן, שכן אמרו: שמע והיה אם שמוע בשינון, ואין קדש והיה כי יביאך בשינון (ספרי ואתחנן לד), דהיינו שאין צריך לאמרן; ומכל מקום האומרן לא הפסיד (מגן אברהם שם. וראה פירוש רבנו הלל לספרי שם).

מקומה

של יד תפילין של יד מקום הנחתן ביד שמאל (מנחות לו ב; רמב"ם תפילין ד ב; טוש"ע או"ח כז א), שנאמר: וְקִשְׁרָתָם ... וְכִתְבָתָם (דברים ו ח-ט), ודרשו מה כתיבה בימין - שרוב בני אדם כותבים בימין - אף קשירה בימין, וכיון שקשירה בימין - הנחה בשמאל, שאם ההנחה היא על ימין, שוב אינו יכול לקשרה בימין (מנחות לו א, ורש"י ד"ה מה).

ויש שלמד מהפסוק יִדְבָּקָה (שמות יג טז) שנכתב בהא, ודרשו: יד כהה החלשה בלא כח; או שידכה בה' משמע לשון נקבה, שאין בה כח כנקבה (מנחות שם, ורש"י ד"ה מידכה).

בדיעבד אף בדיעבד אם הניחה ביד ימין - לא יצא (באר היטב או"ח כה סק"א).

אטר אטר (ראה ערכו) מניח תפילין בימין של כל אדם, שהיא שמאלו, שימינו היא שמאלו, הואיל ורוב כחו בשמאלו (מנחות לו א, ורש"י ד"ה ימין; רמב"ם תפילין ד ג; טוש"ע או"ח כז ו).

השולט בשתי ידיו, מניח בשמאלו, שהיא שמאל של כל אדם (מנחות שם; רמב"ם וטוש"ע או"ח שם. וראה ערך אטר חילוקי דינים שונים).

הקיבורות 'ידך' האמורה בתפילין של יד היא הזרוע (ראה מקואות י ג; עירובין צה ב; מנחות מג ב), ומניחה על הקיבורות (מנחות לו א; רמב"ם תפילין ד ב; טוש"ע או"ח כז א).

שלא ישימו כיס התפילין למעלה, כדי שלא יפגע בהן תחילה ויצטרך להניחן קודם הטלית, כדי שלא לעבור על המצוה (שו"ע או"ח או"ח כה א. וראה ערך אין מעבירין על המצות).

ודוקא כשרוצה להניח עתה תפילין, אבל אם עדיין אין רוצה להניחן עד לאחר זמן לא שייך בזה אין מעבירין על המצות (משנה ברורה שם סק"ג).

ויש סוברים שכיון שהתפילין עדיין מכוסים בתוך כיסן בכל מקרה אין זה מעביר על המצוה (מגן אברהם סק"א; שו"ע הרב שם ג¹⁰).

אין לו ציצית היו התפילין מזומנים לפניו, ואין לו ציצית עדיין, אינו צריך להמתין לציצית, אלא מניח תפילין, וכשיביאו לו טלית - יתעטף (רמ"א או"ח כה א), לפי שאין להשהות את המצוה, אפילו אם אחר כך יעשה אותה יותר מן המובחר (מגן אברהם שם סק"ב. וראה ערך הדור מצוה).

הנחתם בבית מצוה להניח תפילין בביתו, כדי שיבוא לבית הכנסת מוכתר בתפילין (בית יוסף או"ח כה ב, בשם הזהר; שו"ע שם).

ברכת עוטר ישראל יש מהראשונים שהיה נוהג לסדר ברכות השחר עד עוטר ישראל בתפילה, ואז היה מניח תפילין ומברך עוטר ישראל בתפילה (טור ושו"ע או"ח כה ג, בשם הרא"ש), לפי שהתפילין נקראים פאר, שנאמר: פָּאֲרָךְ חֲבוּשׁ עֲלֶיךָ (יחזקאל כד יז. טור שם; ט"ז שם סק"ג).

ואין נוהגים כן, אלא מניחים תפילין או קודם ברכות השחר או לאחריהן, כל אחד לפי מנהגו (משנה ברורה שם ס"ק יג).

נקריאת שמע ותפילה צריך שיהיו תפילין עליו בשעת קריאת שמע ותפילה (טוש"ע או"ח או"ח כה ד), וכן אמרו: כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין, כאילו מעיד עדות שקר בעצמו (ברכות יד ב); שאף על פי שיצא ידי מצות קריאת שמע, אבל כיון שקורא וְקִשְׁרָתָם לְאוֹת וגו' וְהָיוּ לְטִטְפֹת וגו' ואינו מניחן, נמצא שמעיד שקר על עצמו, שמה שאומר אינו אמת (תלמיד רבינו יונה שם); או שבעצמו פירושו באדון שצוה להניח תפילין (רש"י שם ד"ה כאלו; תוס' שם ד"ה ומנח).

סדר ההנחה מניח תפילין של יד תחילה, ואחר כך מניח של ראש (מנחות לו א; רמב"ם תפילין ד ה; טוש"ע או"ח כה ה), שנאמר: וְקִשְׁרָתָם לְאוֹת עַל יָדְךָ, ואחר כך כתוב: וְהָיוּ לְטִטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ (גמרא שם).

ויש מהראשונים שמפרשים הטעם מפני שאין מעבירין על המצות, ולכן אסור לאחר תפילין של יד בשביל תפילין של ראש, לפי שפוגע בזרוע תחילה קודם שיגיע לראש (רש"י יומא לג ב ד"ה עברי; מאירי ותוס' רי"ד יומא שם).

הקדים של טעה והניח של ראש קודם לשל יד נחלקו הפוסקים:

• יש סוברים שצריך לסלקה כדי לחזור ולהניח כסדרן (אבודרהם ברכות שער א, והביאו בט"ז או"ח תרפד סק"ד, ובמגן אברהם שם סק"ה, וכן מצדד לפסוק בארצות החיים כה ס"ק מג).

• ויש חולקים וסוברים שמכיון שכבר הניח של ראש ושל יד אין צריך לסלקן, שאף על פי שבתחילת הנחתו לא עשה כדין, אבל עכשיו כבר מתקיים מה שאמרו כל זמן שבין עיניך יהיו שנים,

לחול המועד או לערב שבת ויום טוב, שבלאו הכי אין מניחים בהם תפילין. 10. המגן אברהם כתב שמטעם זה אין קפידא אף לכתחילה להניח כיס התפילין.

• רוב הראשונים כתבו, ששטח המקום הראוי להנחת תפילין בראש, הוא מהתחלת עיקרי שער שבמצחו עד סוף מקום שמוחו של תינוק רופס, והוא כל גובה הראש (ספר התרומה תפילין ריג; רא"ש תפילין יט; מרדכי תפילין רמז תתקסט; אור זרוע א תקעג; טושי"ע או"ח כז ט).

• יש מן הראשונים סוברים ששיעור מקום הנחת תפילין נמשך עד חצי שיפוע הראש (סמ"ק קנ; כלבו כא) ¹⁵.

• ויש שכתבו שמניחן בחריץ שבקדקדו, והתפילין יושבות בו ואינן בולטות כל כך (רש"י עירובין צה ב ד"ה במקום תפילין).

הדיוק במקום כל התפילין צריכים להיות מונחים במקום שיש קרחה, ולא חלק מהתפילין בלבד. ואם מניחים באופן שהקצה העליון מתחיל ממקום השער, ועיקר התפילין מונחים על המצח, עוברים על איסור של תורה, אלא קצה התחתון יתחיל מעיקרי השער (ט"ז או"ח כז סק"י; שו"ע הרב שם יד), והקצה העליון של התפילין של ראש לא יהיה מונח למעלה ממקום שמוחו של תינוק רופס (שו"ע הרב שם. וראה ספר חבש פאר להגרא"י קוק שהאריך בדבר).

וצריך לכוין שתהיה באמצע הראש, כדי שתהיה בין העינים (רמב"ם תפילין ד א; שו"ע או"ח שם י) ¹⁶.

הקשר של מקום הקשר של ראש הוא באמצע העורף מעט מעל ראש הגומא שבסוף הקדקוד, וגם אם מקצתו בתוך הגומא זהו מקומו; ובדיעבד יצא גם אם כולו בתוך הגומא (שערי תשובה או"ח כז ס"ק י; משנה ברורה כז ס"ק לה. וראה פסקי תשובות כז יט).

ברכתה

הברכות המניח תפילין צריך לברך עליהם ברכת המצות: על תפילין של יד מברך אשר קדשנו במצותיו וציונו להניח תפילין; ועל תפילין של ראש מברך אשר קדשנו במצותיו וציונו על מצות תפילין (מנחות לו א; רמב"ם תפילין ד ד), לפי שבשל יד מתחיל להניח, ובשל ראש גומר את המצוה (רש"י מנחות שם ד"ה להניח וד"ה מצות; תוס' ברכות ס ב ד"ה אשר).

ולא רצו חכמים לתקן שתי ברכות שוות זו אחר זו במצוה אחת, ולכן תיקנו בשל ראש 'על מצות' שהיא גמר המצוה (רא"ש פסחים א י; אבודרהם תפלת חול שער ג); ועוד שתפילין של ראש היא עיקר המצוה שיש בה ארבעה בתים ושי"ן (ראה ערך תפילין), ולכן מברכים עליה 'על מצות' (תוס' ברכות שם; יראים השלם שצט).

אימתי מברך הראשונים נחלקו מתי מברך ברכות אלו:

• יש סוברים שלעולם מברך שתי ברכות אלו, אפילו מניחן בלי הפסק בינתיים, ואם הפסיק בשיחה בין הנחת תפילין של יד לשל ראש חוזר ומברך על של ראש שתי הברכות – להניח ועל מצות. ומה שאמרו אביי ורבא: לא סח מברך אחת, סח מברך שתיים (מנחות לו א) הכונה על של ראש, מלבד הברכה שבירך על של יד (מדרש תנחומא (וארשא) בא יד; סידור רב עמרם גאון ברכות השחר ד"ה ומאן; תוס' מנחות לו א ד"ה לא, ברכות ס ב ד"ה אשר,

קיבורת זו היא לשון קבוצת בשר (תוס' מנחות שם א ד"ה קבורת), והוא בשר התפוח ביד (רמב"ם תפילין וטושי"ע או"ח שם). ונחלקו הראשונים בדבר:

• יש סוברים שהוא גובה הבשר שבאותו עצם שבין היד למרפק (תוס' שם בשם מפרשים; שו"ת ספר הישר לרבינו תם נח א, בשאלת השואל; רא"ש תפילין יח, בשם יש שהיו אומרים; אור זרוע א תקעו, בשם בני אדם שהיו רוצים לומר).

• אבל נדחו דבריהם, ודעת כל הראשונים שגובה בשר זה הוא בפרק שבין הכתף והמרפק, שכן אמרו שמקום הנחת תפילין הוא בזרוע (ראה לעיל), ואותו עצם שבין יד למרפק אינו קרוי זרוע אלא קנה, והסמוך לכתף הוא הנקרא זרוע (ראה אהלות א ח. וראה ערך אברים); ועוד שהרי צריך שתהא שימה כנגד הלב, ושם הוא כנגד הלב (תוס' ורבינו תם בספר הישר שם נט, ורא"ש ואור זרוע שם; רמב"ם תפילין ד ב; יראים השלם שצט; סמ"ק קנ; טושי"ע או"ח כז א), שכשהוא מדבק מקום זה לצלעיו תהיה תפילין של יד כנגד לבו (רמב"ם תפילין שם).

הפוסקים נחלקו אם כל מקום הקיבורת כשר להנחת תפילין:

• יש סוברים שלא כולה כשרה להנחת תפילין, אלא רק בחצי הזרוע של צד המרפק אפשר להניח, ולא בחצי שלצד בית השחי (הגהות סמ"ק קנ, בשם שימושא רבה; שו"ע או"ח כז ז ורמ"א שם א) ¹¹.

ואף בחצי שלצד המרפק לא בכל אותו חצי כשר לתפילין, אלא בבשר התפוח שבתוך אותו חצי, ולא בתחתיתו ממש, סמוך לעצם, שהבשר עדיין נמוך שם, ואין בו גובה (שו"ע הרב שם ב; משנה ברורה שם סק"ד).

• יש שנראה מדבריהם שמניחים באמצע הזרוע (ראה מרדכי תפילין רמז תתקסט, בשם ר"ח; וראה ר"ח עירובין צה ב. וראה באור הלכה כה א ד"ה בראש).

• ויש חולקים וסוברים שכל בשר התפוח כולו, מהמרפק ועד בית השחי, כשר להנחת תפילין (באור הגר"א או"ח כז סק"ה; ערוך השלחן שם ד; באור הלכה שם).

וכתבו האחרונים, שאף על פי שהמנהג כדעה ראשונה, מכל מקום אם יש לו מכה במקום הנחת תפילין, ואי אפשר לו להניח בבשר תפוח שלצד המרפק, יכול להניח למעלה מחצי העצם, לצד הכתף (חיי אדם יד י; ערוך השלחן שם) ¹².

לצד הגוף צריך להטות התפילין של יד מעט לצד הגוף, באופן שכשיכוף זרועו למטה תהיה כנגד לבו, ונמצא מקיים וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה ... עַל לְבָבְךָ (דברים ו ו. מנחות לו ב; טושי"ע או"ח שם; רמב"ם תפילין שם ב) ¹³.

של ראש תפילין של ראש מניחים על הקדקוד, במקום שמוחו של תינוק רופס, דהיינו רך, כשהוא קטן בן שנה (מנחות לו א, ורש"י ד"ה רופס; רמב"ם תפילין ד א; טושי"ע או"ח כז ט) ¹⁴. ובביאור הדבר נחלקו הראשונים:

שו"ת הרמ"ע מפאנו קז, שהוא מקום חיבור עצמות הגולגולת הנודע לחכמי הניחות בשם מחברת הנזר (בימינו נקרא "שלב הכתר"). ¹⁵ וראה באור הלכה כז ט ד"ה עד סוף, שמדייק מספר התרומה והטור ועוד, שכל גובה הראש בכלל. ¹⁶ וראה דברי חיים ב ו, שכתב שאין צריך שהבית של ראש יהיה בדיוק בין העינים, ולכן אין צורך להשתמש במראה, או לשאול לחברו אם התפילין בדיוק באמצע. וראה פסקי תשובות כז יח ובהערה 168-169, שהביא

¹¹ וראה הליכות שלמה תפילה פ"ד הע' לט, שמדידת העצם היא מצד פנים לצד גופו, ולא מהצד החיצון. ¹² בשו"ת שרגא המאיר ו מו כתב שיש לתת לב לנערי הבר מצוה שזרועותיהם קצרות שיתנו התפילין במקומם, ועדיף שתהיה המעברתא גבוה מחצי הזרוע משתרד חלק מהתיתורא למטה פחות משתי אצבעות סמוך למרפק, ששם לדברי הכל אינו מקום הנחת תפילין. ¹³ וראה ערך גדם, על גדם, שנקטעה ידו הימנית או השמאלית. ¹⁴ וראה

זמן הברכה מכיון שכל המצות מברך עליהן עובר לעשייתן (ראה ערך ברכת המצות), מברך על התפילין משעת הנחה ועד שעת קשירה (מנחות לה ב).

לדעת הסוברים שתפילין צריך לקשרן בכל יום (ראה להלן: ההנחה), קשירה שאמרו כאן היא כמשמעה, ולרוב הפוסקים שאין צריך לעשות הקשר מחדש בכל יום, קשירה זו היא ההידוק שמהדק את התפילין (תוס' שם ד"ה משעת).

תפילין של יד מברך עליה אחר הנחה על הקיבורת, קודם קשירתה, שקשירתה היא עשייתן (רמב"ם תפילין ד ז; טושי"ע או"ח כה ח); אבל לא יברך קודם הנחה, שהרי זה קודם דקודם לעשייתן (בית יוסף ובי"ח וט"ז ומגן אברהם שם); ויש מצדדים לומר שיכול לברך גם קודם הנחה (בית יוסף שם, בפירוש ב. וראה ט"ז שם סק"ז).

וכן בתפילין של ראש מברך קודם שמהדקן בראשו, דהיינו אחר ההנחה על הראש וקודם ההידוק (טור ורמ"א או"ח כה ח, ומגן אברהם ס"ק יג).

בדעבד שלא בירך קודם הידוק, יברך אחריו, שלמצוה זו יש משך זמן בכל היום (פרי מגדים אשל אברהם שם ס"ק יב; משנה ברורה ס"ק כו).

הפסק הסח בין תפילה לתפילה, עבירה היא בידו (סוטה מד ב) ¹⁹, **בהנחה** ולכן מי שברך להניח תפילין וקשר תפילין של יד, אסור לו לספר ואפילו להשיב שלום לרבו עד שיניח של ראש (רמב"ם תפילין ד ו; טושי"ע או"ח כה ט).

יש מפרשים שהעבירה היא כשלא חזר וברך, אחר שסח, על של ראש, אבל אם חזר וברך – אין איסור בדבר, ואדרבה יש מצוה ושכר ברכה (רש"י סוטה מד ב ד"ה עבירה, ותוס' מנחות לו א ד"ה עבירה לדעת רש"י); אבל רוב הראשונים סוברים שאפילו אם חזר ומברך אסור להסיח ביניהם (רמב"ם תפילין וטושי"ע או"ח שם. ובבית יוסף שם כתב שכן דעת כל הפוסקים; באור הגר"א שם סק"ט, בשם כל הפוסקים), לפי שגורם לברך ברכה שאינה צריכה (תוס' מנחות שם ד"ה סח; רא"ש תפילין טו; מגן אברהם ס"ק יד).

יש שכתבו הטעם לפי שאף על פי שהן שתי מצות, מכל מקום כיון שכתוב וְהָיָה לָךְ לְאוֹת עַל יָדְךָ וּלְזִכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ (שמות יג ט) – ולא נאמר והיו לזכרון – צריך הויה כאחת, דהיינו שיהא מסמך של ראש לשל יד שתהא הויה אחת לשתייהן (בעל המאור ראש השנה לד ב, והביאו הר"ן שם והבית יוסף כה ה; שו"ע הרב כה כב; משנה ברורה ס"ק כח). לפיכך אפילו המניח תפילין בחול המועד בלי ברכה (ראה לעיל: זמנה), וכן המניח תפילין של רבינו תם בלי ברכה (שו"ע הרב ומשנה ברורה שם), או שחלץ תפילין על מנת להחזירן – לדעת הסוברים שאין צריך לחזור ולברך עליהן (משנה ברורה שם), אסור להפסיק בשיחה בין הנחת של יד לשל ראש (תרומו הדשן פסקים וכתבים קז; מגן אברהם כה ס"ק יד; שו"ע הרב משנה ברורה שם) ²⁰.

זכרים הראשונים נחלקו אם מותר להפסיק לדברים **שבקדושה** שבקדושה, כגון לאמן יהא שמיה רבא או לקדושה, ושלש דעות בדבר:

• יש סוברים שאין זה הפסק כלל, מכיון שאינו יכול להניחה עד

בשם רבינו תם ושימושא רבה; סמ"ג עשין כב; יראים השלם שצט; ריטב"א ראש השנה לד א; רא"ש תפילין יד; טור או"ח כה; רמ"א שם ה,ט).

• ויש סוברים שאם לא הפסיק בשיחה מברך ברכה אחת, להניח תפילין, על של יד, ועולה לו גם לשל ראש; ואם שח ביניהן מברך על של ראש על מצות תפילין בלבד; ואביי ורבא שאמרו בלא שח מברך אחת, הכונה אחת על שתייהן, ומה שמברך שתיים בשח, הכונה אחת על של יד, ואחת על של ראש (הר"ף תפילין ח א, בשם רב האי גאון ורב אחא משבא, והסכים להם; רש"י מנחות לו א ד"ה סח; רמב"ם תפילין ד ד – ובתשובותיו הוצאת פריימן ו; אור זרוע א תקפב; מאירי סוטה מד ב; המחבר בשו"ע או"ח כה ה,ט; באור הגר"א שם ס"ק יז), שאף על פי ששתי מצות הן ואינן מעכבות זו את זו, מכל מקום הואיל וענין שתי המצות אחד הוא, שענין שתייהן הזכרון, שנאמר: לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת ה' בְּפִיךָ (שמות יג ט), לכן מברך אחת (תשובות הרמב"ם תפילין שם).

• יש שכתבו בשם גאונים דעה שלישית, שכל תפילה ותפילה צריכה שתי הברכות, להניח ועל מצות, אלא שאם הניחן כאחת ולא דיבר בינתיים עולות לזו ולזו, שברכת להניח שמברך בשל יד עולה גם לשל ראש, וברכת על מצות שמברך על של ראש עולה גם לשל יד; ואם הפסיק בטלה הברכה וצריך לחזור ולברך שתיים על של ראש (אור זרוע א תקפב, בשם תשובות הגאונים, וכתב ששלש מחלוקות בדבר; תשובות ר"י הלוי אחיו של ה"ט"ז, הובאה בט"ז או"ח כה סק"י) ¹⁷.

אף מהפוסקים שמברך שתיים על של ראש, יש שכתבו שימשמש בשל יד ויחזק הקשר קודם שיברך פעם שנית להניח, לפי שיש סוברים שעל המשימוש חייב לברך לעולם (ראה להלן), וכאן הרי יש את דעת הסוברים שאין צריך כלל לברך להניח עוד פעם, לכן כדי לצאת גם ידי דעה זו ימשמש קודם שיברך (מגן אברהם ס"ק טו).

יש שכתבו שהנהיגים לברך שתי ברכות טוב שיאמרו אחר ברכה שניה ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, להציל עצמם מספק ברכה לבטלה (בית יוסף או"ח כה ה, בשם מהר"י חביב; רמ"א שם).

למעשה, יש אף בימינו חילוקי מנהגים בדבר, האשכנזים מברכים על של ראש לעולם, ובשם מברכים על של ראש שתיים ¹⁸; והספרדים אין מברכים על של ראש בלא סח, ובסח מברכים אחת.

לשון הברכה ברכת "להניח" היא בקמץ תחת הה', ולא בפתח ובדגש, כלשון הכתוב: לְהִנִּיחַ בְּרָכָה אֶל בֵּיתְךָ

(יחזקאל מד ל. בית יוסף או"ח כה, בשם האגור; שו"ע או"ח כה ז, וט"ז סק"י, וכן הסכימו הלבוש ואליה רבה ושאר אחרונים, וכך הוא בסידורים שברוב הנוסחאות בימינו); ויש סוברים שהניקוד תחת הה' הוא בפתח (באר היטב שם סק"י, בשם מהר"ם די לונזאנו).

בברכת "על מצות" הניקוד תחת הוי"ו בפתח, שהברכה היא על של ראש בלבד; ואפילו אם היא חוזרת גם לשל יד מכל מקום שתייהן חשובות כאחת, ועוד שהרי כתוב מִצְוַת ה' בְּרָה (תהלים יט ט) בפתח, והכוונה על כל מצוות התורה (מגן אברהם כה סק"ט, וכך הסכמת האחרונים, ראה שער הציון שם ס"ק יז. וכך הוא בסידורים שבכל הנוסחאות בימינו); ויש סוברים לברך בחולם על הוי"ו, לשון רבים, לפי שהברכה חוזרת אף על של יד (תשו"י ר"י הלוי בט"ז או"ח כה סק"י).

מובא שכן נהג הגרש"ז אויערבאך. וראה בפסקי תשובות כה יא והע' 87, שהאריך בזה. ¹⁹ וראה ערך מלחמה, אם חזר על עבירה זו מעורכי המלחמה. ²⁰ בפסקי תשובה יד, בשם האדר"ת, כתב שלא ילבש את השרוול בין תפילין של יד לשל ראש, שגם זה נחשב הפסק. והביאו בפסקי תשובות כה יז.

כמה דעות בזה. ¹⁷ וראה שיטה נוספת של בעל המאור ראש השנה לד ב, והביאו הר"ן שם, והבית יוסף כה ה; מאירי סוטה מד ב, בשם יש אומרים. וראה פרי מגדים משבצות זהב כה סק"ד בבאור שיטתו. ¹⁸ אמנם יש מבני אשכנז שנהגים לברך ברכה אחת כמנהג הספרדים, ובהליכות שלמה תפילה ד הע' 56,

לברך (מאירי סוכה שם); אבל רוב הראשונים פסקו הלכה כמותם (רי"ף תפילין ח ב; רא"ש תפילין יד; הגהות מימוניות תפילין ד סק"ג, בשם ספר התרומה וסמ"ג; טושי"ע או"ח כה יב); אלא שנחלקו בגדרו של משמוש זה:

• יש סוברים שכיון שחייב אדם למשמש בתפילין כל שעה (ראה להלן: היסח הדעת), לכן מברך על כל משמוש (רש"י סוכה מו א ד"ה דמשמשי; תוס' שם ד"ה דכל; ר"ן שם; סמ"ג עשין כב), אפילו שלא נשמטו ממקום הנחתן (בית יוסף או"ח כה יב, לדעתם).

ולדעה זו נסתפקו הראשונים איזו ברכה מברך, אם לשמור חוקיו, כמו לדעת הסוברים שמברכים אחר חליצת תפילין (ראה להלן: חליצתן); או שמברך להניח תפילין, כמו שמברכים בשעת הנחה (תוס' סוכה שם); או לשמור את התפילין, דהיינו שמירה מהיסח הדעת (ר"ן שם).

• יש סוברים שדוקא אם ממשמש לאחר שהסיח דעתו חייב לברך, ומשמוש זה הוא כתחילת הנחה, ולכן מברך להניח (ריטב"א סוכה מו א; תוס' הרא"ש שם), אלא שכתבו שהדברים אמורים דוקא להם שהיו נזהרים הרבה מהיסח הדעת, אבל לנו דיינו לברך בשעת הנחה (ריטב"א שם).

• ויש סוברים שלא אמרו לברך על המשמוש אלא כשנשמטו התפילין ממקומן, וממשמש כדי להחזירן למקומן (רא"ש תפילין יד, בשם ר"ן; ריטב"א יומא ז א; רבנו ירוחם יט ה; ר"ן סוכה מו א, בשם יש מפרשים; שיטה מקובצת מנחות לו ב; טושי"ע או"ח כה יב), ומברך עליהן כמו בתחילת הנחתן (בית יוסף ורמ"א או"ח שם). ודוקא אם נשמטו כולן או רובן, אבל מקצתן, אף שצריך להחזירן, אין צריך לחזור ולברך (משנה ברורה כה ס"ק מה).

שכח לברך שכח והניח בלא ברכה, כתבו הראשונים שממשמש בהן ומברך (ריטב"א סוכה מו א).

נשמטו ממקומם הזיזן ממקומן על דעת להחזירן – יש סוברים שאף הוא צריך לחזור ולברך (בית יוסף ושו"ע או"ח כה יב); ויש סוברים שאין מברך, ושכן נוהגים (רמ"א שם).

מטעם זה כתבו האחרונים שאין נוהגים לברך אפילו כשנשמטו ממקום הנחתן ומחזירן, לפי שמסתמא בשעת תפילה אינו מסיח דעתו מהן, והרי זה כחולץ על מנת להחזירן (מגן אברהם כה ס"ק כא, בשם השל"ח).

ואף החולץ את התפילין בתוך התפילה בסתם, דינו כחולץ על מנת להחזירן, ולכן אם חלץ כדי לילך בחוץ להטיל מים אין צריך אחר כך לחזור ולברך (באור הלכה כה יב ד"ה והכי).

אבל אם חלץ כדי להיכנס לבית הכסא, אפילו אם היה בדעתו לחזור ולהניח מיד, צריך לחזור ולברך, שמכיון שאינו רשאי להיכנס בהן לבית הכסא (ראה ערך בית הכסא) נדחת המצוה, וצריך לברך שוב (מגן אברהם כה ס"ק כב; משנה ברורה כה ס"ק מז, ובאור הלכה שם).

בבתי כסאות שלנו יש אומרים שאינם נחשבים כבית הכסא, ולכן אם נכנס להטיל מים אינו מברך, (שבט הלוי ט א); ויש אומרים שגם אם נכנס לעשות צרכיו אינו מברך (פרי מגדים אשל אברהם כה; בן איש חי וירא יג. וראה פסקי תשובות כה כג, שהביא דעות הפוסקים בזה).

תפילין שאולים מותר לברך על תפילין שאולים (בית יוסף כה יב, בשם

שיענה עם הציבור, וצורך הוא זה לו (מרדכי תפילין רמז תתקסט, בשם רבינו תם, והביאו בית יוסף כה י), ולכן מותר להפסיק לכתחילה, ואינו צריך לחזור ולברך (בית יוסף שם, לדעה זו).

• יש סוברים שמותר להפסיק, אבל אם הפסיק צריך לחזור ולברך על של ראש (שו"ת הרשב"א ה יג; אגור תפילין לח, בשמו).

• ויש סוברים שאסור להפסיק, שגורם לברכה שאינה צריכה, ואם הפסיק צריך לחזור ולברך (רא"ש תפילין טו; טור או"ח כה; שו"ע או"ח שם י, להבנת המגן אברהם ס"ק יז), אלא שומע ושותק ומכוין למה שהציבור אומרים (בית יוסף ושו"ע או"ח שם).

הנוהגים שלא לברך כלל על של ראש כשלא הפסיק בינתים (וכשיטת רש"י לעיל), מותרים להפסיק לכתחילה לדברים שבקדושה, ולברך אחר כך על מצות תפילין, מכיון שיש מצריכים לעולם לברך ברכה זו על של ראש, ויש לסמוך עליהם על כל פנים בנוגע לגרם ברכה שאינה צריכה (סידור הרב בסדר הנחת תפילין).

כשאין צריך כלל לברך, כגון המניח בחול המועד וכיוצא (ראה לעיל בתפילין דרבינו תם ועוד), מותר להפסיק בדברים שבקדושה, שבוזה אין האיסור אלא מפני שגורם לברכה שאינה צריכה, והרי אינו מברך כלל (מגן אברהם כה ס"ק יז; שו"ע הרב כה כב; משנה ברורה כה ס"ק לד).

לצורך תפילין אם סח לצורך תפילין, אין צריך לחזור ולברך (מרדכי תפילין רמז תתקסט, בשם רבינו תם; בית יוסף ושו"ע או"ח כה י); אבל לכתחילה אסור להפסיק, אלא אם כן אי אפשר מבלי זה (מגן אברהם ס"ק טז).

הכריכות שעל הזרוע אחר שקשר של יד על הזרוע, יניח מיד של ראש, קודם שיכרוך הרצועה סביב הזרוע, לפי שהברכה של יד חוזרת גם על של ראש, והכריכה אינה מן המצוה (שו"ת הרא"ש ג ב; טור או"ח כה, בשמו; שו"ע שם יא), ויש למעט ההפסק בכל מה שיוכל (טור שם).

ויש סוברים שאף הכריכה מן המצוה ואין זה הפסק, ויש לכרוך קודם שהניח של ראש (מגן אברהם כה ס"ק יח, בשם האר"י; שו"ת רדב"ז ב תרכג), וכן נוהגים; אלא ששלש הכריכות שעל האצבע עושים אחר הנחת של ראש (פרי מגדים אשל אברהם כה יח; משנה ברורה שם ס"ק לח).

הגנת התפילין תיקון התפילין של ראש לשם הנחתה, וכן הוצאתה מן התיק, כיון שלצורך הנחה הוא, אינו חשוב הפסק, ולכן אין להוציאה מן התיק או לתקנה עד אחר שיניח של יד, שאם יטלנה בידו ולא יניחנה הרי זה כמעביר על המצוה (בית יוסף או"ח כה יא, בשם מהר"י אבוחב ומהר"י חביב ור"י גיקטליא; שו"ע שם, ומגן אברהם ס"ק יט).

בהנחה שניה לדעת רבי כל זמן שמניח תפילין מברך עליהן אפילו כמה פעמים ביום; וחכמים אומרים שאינו מברך עליהן אלא שחרית בלבד (סוכה מו א).

הלכה כרבי, ואפילו חולץ ולובש כמה פעמים ביום מברך עליהם (רמב"ם תפילין ד ז; טושי"ע או"ח כה יב).

כשמשמש כהן בגמרא מובא שהיו חכמים שברכו על התפילין כל זמן שהיו ממשמשים בהן (סוכה מו א).

יש מהראשונים פוסקים שאין הלכה כמותם, ואפילו מצאן שמתחילות להישמט והולמן בעצמו שלא ישמטו – אינו צריך

לצד ימין, כדי לקיים 'והיו הדברים האלה על לבבך' (בית יוסף שם, בשם בעל המאור; ארחות חיים תפילין טו).

הרצועה כניסת הרצועה לתוך כפל הקשר, יש נוהגים שתהא לצד **שקשר** ימין של התפילה, ויש נוהגים שתהא לצד שמאל של התפילה (ראה בית יוסף או"ח כז ב, בשם מהר"י חביב ב' המנהגים בארוכה. וראה דרכי משה שם סק"א, ובאור הלכה שם ד"ה המנהג) **היו"ד** יש לזהר שלא תזוז היו"ד של הקשר מן התפילה (שו"ע או"ח כה ב. וראה באור הגר"א סק"ז).

המעברתא המעברתא שבה הרצועה עוברת (ראה ערך תפילין), יש נוהגים לתקנה כך שתהא מונחת לצד הכתף, והקציצה לצד היד; ויש נוהגים שהקציצה מונחת לצד הכתף והמעברתא לצד היד, ואין קפידא בדבר (שו"ת תרומת הדשן א מט). ועכשיו נהגו כמנהג ראשון, והוא המנהג הנכון (שו"ע או"ח כז ג).

ומי שהוא אטר, ואין לו אלא תפילין שאינם של אטר, או להיפך, יוכל להפך ולהניח הקציצה לצד הכתף והמעברתא לצד היד, ולא שיניח כמות שהם ויהיו התפילין סמוך ללב וקשר היו"ד חוצה לה (באור הלכה שם ד"ה המנהג, בשם האחרונים)²³.

הכריכות לאחר שהניח תפילין של יד על הזרוע, מהדק את הקשר וכורך את הרצועה על הזרוע עד שמגיע לאצבע צרדה (ראה תוס' מנחות לה ב ד"ה וכמה, בשם הערוך; רמב"ם תפילין ג יב; טושי"ע או"ח כז ח).

אצבע צרדה – יש סוברים שהיא אצבע אמצעית (ערוך ערך צרדה; פ"א בתוס' שם, בשמו; רמב"ם תפילין וטושי"ע או"ח שם); ויש סוברים אצבע הסמוכה לאגודל (רש"י מנחות שם ד"ה פשוט).

הכריכות כשהרצועה מגיעה לאצבע צרדה, נחלקו בגמרא כיצד **שנאצבע** היה קושרה (מנחות לה ב), ולהלכה כתבו הראשונים שכורך על אצבעו שלש פעמים וקושר (רמב"ם תפילין ג יב; טושי"ע או"ח כז ח); ויש סוברים שנוהגים שלא לקשר על האצבע כלל (מרדכי תפילין רמז תתקסט; באור הגר"א או"ח כז ס"ק כ).

שלש כריכות אלו, שתיים מהן על הפרק התחתון של האצבע ואחת על הפרק האמצעי (ט"ז או"ח כז סק"ח, בשם כוונות האר"י); ויש סוברים שתחילה כורך האחת על האמצעי, ואחר כך השתיים על התחתון (אליה רבה שם סק"ח, בשם מקור חיים).

הכריכה על האצבע והזרוע היא לצורך הקשירה, שמבלעדי זה אין התפילין עומדים על הזרוע (דרכי משה או"ח לד סק"ד).

אין לכרוך על האצבע עד אחר שהניח תפילין של ראש (אליה רבה שם, בשם ראשית חכמה; מחצית השקל כז ס"ק יב).

מנין הכריכות נוהגים לכרוך סביב הזרוע קודם שמגיע לאצבע שש או שבע פעמים (בית יוסף ושו"ע או"ח כז ח); ויש שכתבו שנוהגים בשבע כריכות (מגן אברהם שם ס"ק יג, בשם כוונות האר"י ושל"ה).

יש נוהגים לכרוך על הקיבורת שלש כריכות כצורת שי"ן (ראה אליה רבה כז סק"ח; פרי מגדים אשל אברהם כז ס"ק יג); ויש שכתבו שאין לעשות כן (שערי תשובה שם סק"ח; משנה ברורה ס"ק לא).

ארחות חיים והעיסור; שו"ע שם). ואפילו אם הוא שואל שלא מדעת הבעלים – מותר, שנוח לו לאדם שיעשו מצוה בממונו, אבל יקפלו כבתחילה (משנה ברורה שם ס"ק נג. וראה ערכים: שואל שלא מדעת; מצוה הבאה בעברה).

תפילין גזולים על תפילין גזולים לא יברך (שו"ע או"ח או"ח כה יב). ואף על פי שמן התורה אדם יוצא ידי חובתו גם בתפילין גזולים, שלא נאמר בתפילין שיהיו משלו דוקא, מכל מקום חכמים פסלו אותם, מפני שהיא מצוה הבאה בעבירה (שו"ע הרב שם לה), ואפילו בדיעבד לא יצא (משנה ברורה ופרי מגדים שם, בדעת המגן אברהם), ועל ברכה זו נאמר: **וּבְצֶעַךְ בְּרַךְ נֶאֱמַר ה'** (תהלים י ג. ט"ז שם ס"ק יד)²¹.

המניח מי שקושר תפילין לחברו בזרועו ובראשו, זה שהתפילין עליו **לחברו** מברך ולא הקושר (שו"ת תרומת הדשן קמ)²².

ההנחה

הקשירה הראשונים נחלקו בקשר שנעשה בשעת הנחת תפילין:

- יש מהראשונים שסוברים שצריך לקשר את התפילין בכל יום, שנאמר: **וּקְשַׁרְתָּם** (דברים ו ח), ולכן בכל יום צריך להתיר את הקשר של תפילין ולקשרו (רבנו אליהו בתוס' חולין ט א ד"ה ואידך, וברא"ש תפילין יג, ובמרדכי תפילין רמז תתקסט).

ואף לדבריהם יש מהאחרונים שכתב שדוקא בפעם הראשונה כשמניח ביום צריך לקשר, אבל כשחולץ וחוזר ומניח, כיון שלא הפסיק זמן של פטור ביניהם, אין צריך לחזור ולקשר (טעם המלך תפילין ד יב; קרן אורה לתוס' מנחות לה ב).

- ויש סוברים שתפילין של יד צריך לקשרם בכל יום, שבהן הוא שנאמר בתורה 'וקשרתם', ועוד שהרי למדו שמכיון שקשירה בימין הנחה בשמאל (ראה מנחות לו א), ואם קשירה זו היא הקשר שעושה בתחילה בשעת עשיית התפילין, אין כאן הוכחה שהנחה היא ביד אחרת מזו שקושר בה, אבל של ראש אין צריך לקשירה בכל יום (תוס' מנחות לו א ד"ה משעת; רבנו שמשון ברא"ש תפילין ג).

- ורוב הראשונים סוברים שאף תפילין של יד אין צריך לקשרן בכל יום, וקשירה זו שדיברו בה חכמים היא ההידוק שמהדק את הקשר ומצמצמו בראשו ובזרועו (רבינו תם בתוס' ושאר ראשונים שם, והסכימו לו. והבית יוסף או"ח כז י"א כתב שכל הפוסקים הסכימו לדעת רבינו תם, ובשו"ע או"ח לא הובאה כלל דעתו של ר' אליהו). ומה שאמרה תורה: **וּקְשַׁרְתָּם**, לא על שעת ההנחה אמרה, אלא על הקשר של תפילין שעושים בתפילין עצמן (שו"ת מהר"ט ב או"ח ז); או שעל ההידוק בשעת ההנחה הוא שנאמר 'וקשרתם' (ראה מחצית השקל כז ס"ק טו, ומשנה ברורה שם ס"ק לה).

מקום הקשר הקשר בתפילין של יד – יש סוברים שמניחו מבפנים, שהוא כנגד הלב, ולא מבחוץ, לסוף הזרוע (נמוקי יוסף תפילין ח א), וכן הוא המנהג הנכון שתהא היו"ד של קשר תפילין של יד לצד הלב, והתפילה עליו בצד חוץ (שו"ע או"ח כז ב).

ויש סוברים שהקשר יהא למעלה, לצד שמאל, והתפילה למטה,

אשה הפטורה מתפילין, ראה שו"ת מהר"ם שיק או"ח טו; צפנת פענח תפילין ד ד. ²³ וראה ערך תפילין, על שיעור אורך ורוחב רצועות תפילין של יד.

²¹ וראה ערך ברכות קריאת שמע, אם מברך על התפילין כשאירע שמניחו בין קריאת שמע לתפלה. ²² על עיקר הנחת תפילין על ידי אחר, ובעיקר על ידי

הרצועות הרצועות של תפילין של ראש נחלקו אמוראים כיצד **שבראש** יניחן:

• רבה, אחרי שקשר את התפילין, היה תולה את שיירי הרצועות על כתפיו מאחוריו (מנחות לה ב, לפי רש"י ד"ה רבה, ונמוקי יוסף תפילין ח א, והעיטור תפילין נח ד).

• רב אחא בר יעקב היה גודל ומשלש לרצועות התלויות (גמרא שם, ורש"י ד"ה ומתלית); או שמשלשלן כמין עבות (נמוקי יוסף שם); או שונה ומשלש הרצועה על ראשו, ואינו תולה השיור אחרי (העיטור שם).

• מר בריה ורבינא היה עושה כמנהג שלנו (גמרא שם), שהיה תולה אותן על כתפיו לפניו, אחת מימין ואחת משמאל (רש"י ד"ה כדין, ונמוקי יוסף תפילין ח א, והעיטור תפילין נח ד).²⁴ הלכה כמר בריה דרבינא (טוש"ע או"ח כז יא).

השחור השחור שברצועות צריך שיהיה לצד חוץ, ולא **שברצועות** יתהפכו (מנחות לה ב, לפירוש ב רש"י שם ד"ה ונוייהן; רמב"ם תפילין ג יט; טוש"ע או"ח כז יא).

יש מהראשונים שכתבו שזו הלכה למשה מסיני שהשחור יהיה נראה מבחוץ (רש"י מועד קטן כה א ד"ה איתהפכא); ויש שכתב שנוי מצוה הוא (לבוש או"ח כז יא).

ברצועות של יד – יש סוברים שלא נאמר שהשחור יהיה מבחוץ (רא"ש תפילין יב, בשם תשובה ראשונה לגאון; טור או"ח כז, לדעת הבית יוסף); ויש סוברים שאף בתפילין של יד הדברים אמורים (תשובה אחרת לגאון ברא"ש שם; רמב"ם תפילין ג יט; מרדכי תפילין רמז תתקסט; שו"ע או"ח כז יא).

התהפכה בגמרא אמרו שרב הונא נתהפכה לו רצועה של תפילין, **הרצועה** וישב על זה ארבעים יום בתענית (מועד קטן כה א). וכתבו הגאונים שלא עשה כן משום חובה, אלא מרוב חסידות, ומכל מקום חייב להתענות פעם אחת, שפושע הוא (רב צמח גאון בתשובות הגאונים חמדה גנוזה נט; תשובה אחרת לגאון בעטור תפילין נט ב, וברא"ש תפילין יב). ויש שכתבו סתם שהתענית לא משום חובה היא (תשובה ראשונה לגאון בעיטור ורא"ש שם), ומידת חסידות היא (מגן אברהם ס"ק יז).

יש סוברים שאינו צריך להתענות אלא אם כן הפך את הרצועה בכוונה וברצון (מעדני יום טוב על הרא"ש תפילין יב אות ז); ויש שכתבו שיתענה אפילו אם נתהפכה בשוגג (אליה רבה או"ח כז סק"ג; באר היטב שם ס"ק יט).

יש סוברים שאין להקפיד אלא שלא תהפך הרצועה בשעת הנחה, שהיה לו להיזהר, אבל אם הניחה כתיקונה, ואחר כך נתהפכה – אינו נקרא פושע (בית יוסף או"ח כז י-יא, בשם מהר"י אבנה); ויש חולקים (ראה בית יוסף שם. וראה פסקי תשובות כז כ).

ואין להקפיד אלא על הרצועה שמקיפה את הראש והזרוע, אבל מה שמשלשל לפניו בשל ראש, ומה שכורך אחר כך בשל יד, אין קפידא בדבר (מגן אברהם כז יז); ויש שכתבו להקפיד גם על שלש הכריכות שבאצבע (מחצית השקל שם).

חציצה הראשונים נחלקו אם חציצה פוסלת בתפילין:

חיזוק יש סוברים שאין לכרוך הרצועה על התיתורא כדי לחזקה **התיתורא** על היד (מהרי"ל ציצית ותפילין ח; רמ"א או"ח כז ח), כי מצות 'וקשרתם' כבר נתקיימה ברצועה שעל המעברתא, וכמו בתפילין של ראש שתלויה ברצועה שבתוך המעברתא (מהרי"ל שם; ט"ז שם סק"ט), וכיון שאין זה מן המצוה אין להניחה על התיתורא שהיא קדושה יותר מן הרצועה (ט"ז שם; משנה ברורה שם ס"ק לב).

ויש נוהגים לכרוך את הרצועה על התיתורא כדי לחזקה (מחזיק ברכה כז ה, בשם האחרונים ושהעולם נוהגים כן; מור וקציעה כז, שכן נהג אביו החכם צבי. וראה שערי תשובה שם סק"ח).

הנוהגים לעשות הכריכות סביב הזרוע אחר הנחת תפילין של ראש (ראה לעיל טעמים), כתבו האחרונים שלדברי הכל יכול בשעת הנחה לכרוך הרצועה על התיתורא שלא תזוז ממקומה עד שיניח של ראש, ואחר כך יסירנה ויכרוך הכריכות (מגן אברהם כז ס"ק יד; משנה ברורה שם ס"ק לב).

כיון הכריכות הכריכות יש נוהגים לכרוך מן היד ולחוץ, ויש נוהגים לכרוך מחוץ ליד אל היד (ראה ערוך השלחן כז י שהספרדים (וכן הנוהגים כחב"ד) נוהגים מנהג ראשון, והאשכנזים מנהג שני).

מקום הקשר בתפילין של ראש צריך שיהיה הקשר למעלה (מנחות **בראש** לה ב), דהיינו שיהיה מאחורי הראש בגובה העורף שהוא סוף הגולגולת (רמב"ם תפילין ד א; טוש"ע או"ח כז י, ומגן אברהם ס"ק טו), ולא למטה בצואר (רש"י מנחות שם ד"ה למעלה; רא"ש תפילין יב; טור שם). ויגביהנו כלפי הראש כמה שיוכל (אור זרוע א תקעה) כדי שיהיו ישראל למעלה ולא למטה (גמרא שם); ויש שכתבו טעם שבאופן זה מתקשר ומתהדק יפה סביב הראש, ותשאר קציצת התפילין במקומה, ולא תזוז לכאן ולכאן (לבוש או"ח כז ז).

ואם הניח הקשר למטה מצמיחת השערות לא קיים המצוה, ואם בירך – ברכתו לבטלה (שלטי גבורים על המרדכי שבת פ"ב אות טו, וראה שערי תשובה כז סק"י, ומשנה ברורה ס"ק לה).

וצריך שיהיה הקשר כלפי פנים, כדי שיהיו ישראל לפנים ולא לאחור (מנחות לה ב, לפרש"י ד"ה קשר שהכוונה לקשר של ראש). ונחלקו הראשונים בפירושו:

• יש מפרשים שיהיה ממול עורף ולא בצידי הראש (רש"י שם ד"ה כלפי בפירוש א), דהיינו שהקשר יהיה באמצע העורף, מכוון לאמצע הראש, ולא יטה לצד הפנים לכאן ולכאן (טוש"ע או"ח כז ז), וכיון שהקשר ממול העורף ממילא הבית יהא בין העינים (בית יוסף שם). והבית צריך שיהא באמצע, בין העינים (רמב"ם תפילין ד א; שו"ע או"ח כז ז) לקיים מה שנאמר: וְהָיוּ לְטִטָּפוֹת בֵּין עֵינַיִךְ (דברים ו ח. כסף משנה שם).

• יש מפרשים שכלפי פנים הכוונה כלפי פניו, שהקשר לא יהא מכוון כנגד העורף, אלא מצדד לצד אחד (אור זרוע א תקעה, בשם רבנו אליקים), ולא נהגו כן (בית יוסף שם).

• ויש מפרשים שהקשר יהיה מבפנים, והמקום שבקשר שנראה כעין דלי"ת (ראה ערך תפילין) יהיה מבחוץ (פי' ב רש"י מנחות לה ב ד"ה כלפי; טוש"ע או"ח שם). ועל זה אמרו: וגוייהן לבר (מנחות לה ב), דהיינו לחוץ, שהשם, שהוא הנזי של הקשר, יהא נראה מבחוץ (פי' א ברש"י ד"ה וגוייהן, ופי' ב בד"ה כלפי פנים; תוס' עירובין צא א ד"ה וגוייהן).

ברצועות (שו"ת הרשב"א א תתכו, וסיים להלכה ולא למעשה בין בשל יד ובין בשל ראש; רמ"א או"ח כז ד).

וכתבו האחרונים שיש להחמיר במה ששייך מהרצועות לקשירה, שלא תהיה שם חציצה (ט"ז שם סק"ד; שו"ע הרב שם ז), דהיינו מה שמקיף את היד פעם אחת, ומה שמקיף את הראש (שו"ע הרב שם).

ויש שכתב שלכתחילה גם ברצועות שכורך סביב זרועו ראוי להניחם על בשרו ממש (פרי מגדים משבצות זהב או"ח כז סק"ד), ולכן ראוי להסיר את השעון מידו קודם שמניח תפילין, אבל אין בזה חיוב מעיקר הדין, ואם יש רטיה ותחבושת במקום הכריכות שסביב ידו – אין צריך להסירם (שו"ת דובב מישרים ב לו; שו"ת חשב האפוד א כא; פסקי תשובות כז ט).

כסוי התפילין של ראש, כתבו הראשונים שטוב שיהיו גלויים ונראים, מפני שכתוב: וְרָאוּ כָּל עַמִּי הָאֶרֶץ פִּי שֵׁם ה' נִקְרָא עָלֶיךָ (דברים כח ו), ואמרו חז"ל אלו תפילין שבראש (ברכות ו א. מרדכי תפילין רמז תתקסט; ארחות חיים תפילין יז, כז; שו"ע או"ח כז יא); ולכן יש לזהר שלא לכסות לגמרי את התפילין של ראש בטלית גדול, אלא שתהא מגולה קצת (מגן אברהם ח סק"ג; שו"ע הרב כז כג. וראה פסקי תשובות כז כג).

ויש שכתבו שגם הקשר טוב שיהיה נראה, שנאמר: וְרָאִיתָ אֶת אֶחָדֶיךָ (שמות לג כג), ואמרו: מלמד שהראהו הקדוש ברוך הוא למשה קשר של תפילין (ברכות ז א. מרדכי תפילין שם), אבל אין נוהגים כן (משנה ברורה ס"ק מה).

יש חוששים ליוהרא ומכסים את התפילין, אף על פי שאינו נכון (מרדכי שם, והובא בבית יוסף); ויש שכתבו שזהו דוקא כשמניחם כל היום, שאז יש מקום לחוש ליוהרא, אבל בשעת קריאת שמע ותפילה אין בו כלל משום יוהרא, ואין לכסותם (דרכי משה או"ח כז סק"ח).

תלמיד פנוי תלמיד בפני רבו אין דרך ארץ לגלות תפילין בפניו, רבו שלא ישווה עצמו לרבותיו בפני רבותיו (ארחות חיים תפילין כז; שו"ע או"ח כז יא, ומגן אברהם ס"ק כ).

ואף על זה יש שכתבו שאין הדברים אמורים אלא במניחים תפילין כל היום, אבל בשעת קריאת שמע ותפילה אין לחוש, וכן המנהג שלא לזהר (רמ"א שם).

כסוי התפילין נתן את התפילין על בית יד לבושו מבחוץ, הרי זה דרך החיצונים (מגילה כד ב, ורש"י ד"ה על) שהם בני אדם ההולכים אחרי דעתם חוץ מדעת חכמים (רש"י שם ד"ה הרן). והם עושים כך מפני שכתוב 'והיה לך לאות', וסבורים הם שכיון שהם לאות ראוי שיראו לכל, אבל באמת אינו כן, ש'לך לאות' נאמר ולא לאחרים לאות (ר"ן שם).

נקרע חלוקו ונראים התפילין דרך הקריעה – מותר, שאינו צריך אלא שיהיה במקום של 'לך לאות' (גמרא שם, ורש"י ד"ה הוה ציריא; רמ"א או"ח כז יא, ומגן אברהם ס"ק כא).

וכתבו הראשונים שמכל מקום טוב לכסות תפילין של יד, כיון שהכתוב הקפיד להניחן במקום של 'לך לאות' (ספר התרומה תפילין ריא)²⁷.

• יש סוברים שצריך שלא יהא דבר חוצץ בין תפילין לבשרו, בין בתפילין של יד, ובין בתפילין של ראש (רא"ש תפילין יח; העיטור תפילין נט ד; מאירי מגילה כד ב, יומא ז ב; הגהות סמ"ק קיג; טושי"ע או"ח כז ד), שנאמר: לְאוֹת עַל יָדְךָ (שמות יג ט), שלא יהא דבר חוצץ בינו לידו, וכן נאמר: לְטָטְפַת בֵּין עֵינֶיךָ (שם טז), שלא יהא דבר חוצץ בין תפילין לבין עיניך (שו"ת הרא"ש ג ד).

• ויש סוברים שאין חציצה פוסלת בין תפילין לבשר, אלא שתפילין של יד אין להניח על בגדו מבחוץ, מפני שנאמר וְהָיָה לְךָ לְאוֹת עַל יָדְךָ (שמות יג ט), ודרשו: 'לך לאות' – ולא לאחרים לאות, ולא משום חציצה (רשב"א מגילה כד ב; ר"ן שם, בשמו; תשובות המיוחסות רלג); או שבתפילין של יד צריך מטעם זה של 'לך לאות' שלא יהא דבר חוצץ בין התפילין לבשרו (שו"ת הרשב"א א תתכו; ר"ן וריטב"א סוכה לו ב). אבל תפילין של ראש מותר להניח על כובע, או על כיסוי הראש (רשב"א ור"ן ותשובות המיוחסות שם; שו"ת הריב"ש קלז)²⁵.

נשעת הדחק במקום שאי אפשר ללא חציצה, כגון אדם רגיש לקור, ואם יגלה ראשו יזיק לו ואפשר שיחלה, ואם יצטרך להניח תפילין של ראש על בשרו לא יניחם כלל, יש לסמוך על הסוברים שבשל ראש אין חציצה פוסלת, ולהתיר לו להניח תפילין של ראש על הכובע הדק הסמוך לראשו (בית יוסף ושו"ע או"ח כז ה, וט"ז סק"ה); אבל יכסם מפני הרואים, שאינם יודעים שהוא אנוס, וילמדו ממנו (בית יוסף ושו"ע שם, וט"ז סק"ו). ולא יברך כשמניח בדרך זו, רק יברך על של יד להניח (רמ"א שם), מאחר שיש סוברים שזוהי חציצה; ועוד שיש סוברים שאין צריך כלל לברך על של ראש (ראה לעיל: ברכתה), לכן אפילו הנוהגים לברך, כאן לא יברכו (דרכי משה או"ח כז סק"ג).

אבל לא יניח על כובע עב, שאין זו הנחה על הראש, שהוא מקום שמוחו של תינוק רופס (ראה לעיל: מקומה), שבכובע עב לא יוכל לכוין אותו מקום (מגן אברהם כז סק"ז, ולבושי שרד שם).

חציצה החציצה היא אף בכל שהוא, כגון כינה מתה ועפר (מגן טועטט אברהם כז סק"ד).

ויש שכתבו לגלח את השיער שעל הצוואר, שלא יהא חוצץ (מגן אברהם שם, בשם הרוקח), ולא נהגו כן (מגן אברהם שם, בשם האגור).

ויש נוהגים לרחוץ מקום הנחת תפילין (מגן אברהם שם, בשם השל"ה), והנוהגים כן צריך שינגבו אחר הרחיצה, שאפשר שהמים עצמם יחצצו (ברכי יוסף כז סק"א, והביאו בשערי תשובה סק"ה. וראה שו"ת עמודי אור לו).

במקום מכה מי שיש לו מכה בידו במקום הנחת תפילין, אסור להניח תפילין של יד על הבגד, משום 'לך לאות' – ולא לאחרים לאות; אבל יש להתיר לו להניח על החלוק או על הרטיה, וילבש בגד אחר על התפילין כדי לכסותם, שבשעת הדחק סומכים על הסוברים שאין חציצה פוסלת בתפילין (מגן אברהם כז סק"ז, ומחצית השקל שם). אבל לא יברך על של יד כשמניח בדרך זו, מאחר שיש סוברים שחציצה פוסלת (מגן אברהם שם סק"ח)²⁶.

חציצה חציצה אינה פוסלת אלא בבית של התפילין, אבל לא ברצועות

השולחן לב פח. אולם הרבה אחרונים כתבו שראוי לעשות כן – ראה זכרון יהודה א טז; מלמד להועיל כז; אורח משפט ט; יביע אומר ח יב. ובשבת הלוי ח ה, כתב שיניח את הכסוי אחר הנחת תפילין של ראש כדי שלא יהיה הפסק.

25. וראה שו"ת הרשב"א ג רפב, שכתב כך להלכה ולא למעשה. 26. וראה פסקי תשובות כז יא, פרטי הדינים בזה. 27. בזמנינו נהגו להניח כסוי קטן על התפילין של יד, ויש שפקקו על מנהג זה – ראה לבושי מרדכי ב קעח; ערוך

בצרכיו, אף על פי שעוסק במלאכתו ובאומנותו ואין דעתו ממש על התפילין, אין זה בכלל היסח הדעת; וכן כשמתנמנם אין בו משום היסח הדעת, כי הוא שוכח אז הבלי העולם הזה, ואין כאן קלות ראש (רא"ש תפילין כא, בשם רבינו יונה, וכן כתב גם בברכות ג כח; תלמיד רבינו יונה ברכות כג א; טור או"ח מד; מגן אברהם שם סק"ב), אלא אם כן מטריד דעתו כל כך לצרכי הגוף עד שלבבו פונה מיראת שמים מחמת טרדתו (שו"ע הרב כח ב, מד א). ומכל מקום מצוה מן המובחר שלא יסיח דעתו מהן כלל (ב"ח או"ח מד; מגן אברהם שם).

• יש שכתבו שהיסח הדעת הוא כשלבו ער ולבו פונה בדברים בטלים, שצריך שתהא כל מחשבתו בהן, אבל כל שאינו מפנה דעתו לדברים של חול, ואף על פי שאין דעתו על התפילין – מותר. ולכן מותר לישן שינת עראי, וכן קורא בתורה ומתפלל בתפילין בראשו, אף על פי שבודאי אין דעתו עליהן (ריטב"א סוכה כו א).

• יש מהראשונים שנראה מדבריהם שאיסור של היסח הדעת הוא שלא יסיח דעתו מלשמרן בקדושה וטהרה, ולכן מה שאמרו שלא יישן שינת קבע בתפילין כדי שלא יפיה בהן (ראה ערך תפילין: קדושתן) הוא אותו טעם עצמו של איסור היסח הדעת (ראה תוספות ישנים יומא ח א ד"ה תפילין, בתירוץ א).

• ויש שהוכיחו שראשונים אחרים חולקים בעיקר הדבר וסוברים שכל היסח הדעת אסור בתפילין, אפילו שאינו של שחוק וקלות ראש (שאגת אריה לט, בדעת הרמב"ם).

בשעת תפילה לדעת הסוברים שאין היסח הדעת אלא בשחוק וקלות ראש, אין צריך בשעת תפילה למשמש בתפילין, שהרי אז אסור בשחוק וקלות ראש (מגן אברהם מד סק"ב). וכן כתבו הראשונים שאדם המכוין לבו בתפילתו או בהלכה שלו אין זה היסח הדעת, שכל שכן שיש בו יראת שמים (אור זרוע א תקפב).

אבל המניח תפילין (ראה להלן: החייבים והפטורים), צריך שיכוין לבו בתפילין, שלא יסיח דעתו מהן ויניחן בישוב הדעת, אבל בשעת הספד ובכי לא יניחן (רמב"ן בתורת האדם ענין האבלות; טוש"ע יורה דעה שפח ב).

בשבת המניח תפילין שלא בזמן מצות תפילין, כגון בשבת וכיוצא, אינו חייב למשמש בהן (מגן אברהם שם ס"ק יא) ²⁹.

החייבים והפטורים

החייבים הכל חייבים בתפילין, כהנים לויים וישראלים (ערכין ג ב). **נשים ועבדים** נשים ועבדים פטורים מן התפילין (ברכות כ ב; רמב"ם תפילין ד יג; טוש"ע או"ח לח א), לפי שתפילין היא מצות עשה שהזמן גרמא (רש"י ברכות כ א ד"ה נשים), אם מפני שלילה אינו זמן תפילין, לדעת הסוברים כן (ראה לעיל: זמנה); או מפני ששבת ויום טוב אינם זמן תפילין (רש"י ותוס' קדושין לד א ד"ה ותפילין; רא"ש תפילין כט).

לדעת התנאים הסוברים שלילה זמן תפילין, וגם שבת ויום טוב זמן תפילין (ראה לעיל: זמנה) – הנשים חייבות בתפילין (עירובין צו ב).

רצו להניח נשים שרצו להניח תפילין – מוחים בידן, אף על פי שבכל מצות עשה שהזמן גרמא אם רצו להחמיר על

הנחה מעומד יש אומרים שתפילין של יד צריך להניחן מיושב, ושל ראש מעומד (אגור תפילין פד; רמ"א או"ח כה יא); ולא נהגו כן, אלא שתייהן מעומד (רמ"א שם) ²⁸.

ויש שכתבו שההנחה תהא מיושב, והברכה והקשירה מעומד (מגן אברהם כה ס"ק כ; שו"ע הרב שם כז).

הכריכה על האצבע בתפילין של יד, שעושים אחר הנחת תפילין של ראש (ראה לעיל), אף היא במעומד (אליה רבה כז סק"ח).

נישוק התפילין כתבו הראשונים שמנהג חכמים לנשק התפילין בשעת הנחתן (ארחות חיים תפילין יא, בשם גאון; שו"ע או"ח כה א).

היסח הדעת

משמוש בתפילין חייב אדם למשמש בתפילין בכל שעה, קל וחומר מציץ, מה ציץ שאין בו אלא אזכרה אחת אמרה תורה וְהָיָה עַל מִצְחוֹ תָּמִיד (שמות כח לח), ודרשו: שלא יסיח דעתו ממנו, תפילין שיש בהן אזכרות הרבה על אחת כמה וכמה (מנחות לו ב; רמב"ם תפילין ד יד; טוש"ע או"ח כה א).

וכתבו הראשונים שאין חיוב המשמוש אלא מדרבנן, והקל וחומר מציץ אינו קל וחומר גמור, שבציץ השם הוא בגלוי, ובתפילין האזכרות מחופות עור (תוס' יומא ח א ד"ה ומה).

ויש מהראשונים סוברים שאף על פי שהאזכרות בתפילין מכוסות, יש כאן קל וחומר מציץ, שאין הבדל בין גלוי למכוסה אלא לענין הכנסה לבית הכסא (ראה ערך בית הכסא), אבל על ידי היסח הדעת יוכל לבוא לדריסת הרגלים, ובזה אין חיפוי עור מועיל כלום (יראים השלם שצט).

זמנו זמן המשמוש למשמש בכל שעה שאמרו, הכוונה בכל שעה שנזכר בהן, שמיד לאחר שנזכר בהן חייב למשמש בהן, כדי שלא יגיע לידי היסח הדעת (ב"ח או"ח כח; מגן אברהם שם סק"א; באור הגר"א או"ח סב ס"ק לב), שהרי אי אפשר לומר שבכל הזמן שתפילין על ידו ועל ראשו ימשמש בהן, ולא יסיר ידו מהן (ב"ח שם).

והראשונים כתבו שלחכמי התלמוד היה ידוע בתוך כמה שיעור של זמן אדם חייב למשמש בהן, אבל אנחנו לא יודעים (ר"ן סוכה מו א). ויש שכתבו שאין לו עת קבועה שימשמש בהן, אלא בכדי שלא יסיח דעתו מהן (שבלי הלקט ענין תפילין).

כשממשמש, ימשמש תחילה בתפילין של יד, ואחר כך ימשמש בתפילין של ראש, מפני שאין מעבירין על המצות, והרי הוא פוגע תחילה בשל יד (תוס' יומא לג ב ד"ה עבורי, בשם ר' אליהו; טוש"ע או"ח כה א).

היסח הדעת בהיסח הדעת עצמו כתבו הראשונים שאפילו רגע אחד לא יסיח דעתו מהן (רמב"ם תפילין ד יד).

מהאחרונים יש שכתבו ששיעור היסח הדעת הוא כדי הילוך מאה אמה, שהוא שיעור של שינת עראי שהתירו חכמים בתפילין (שאגת אריה מ. וראה שערי תשובה כח סק"א).

מהותו הראשונים נחלקו מהו היסח הדעת בתפילין:

• יש מהראשונים שסוברים שהיסח הדעת אינו אלא כשעומד בקלות ראש ובשחוק, אבל כשעומד ביראה ומתעסק

החיים כה אות לג, בשם כמה מקובלים, וכתב שכן עיקר. וכן נוהגים בימינו הספרדים. ²⁹ וראה ערך תפילין: קדושתן, על שינה של קבע ושל עראי,

וראה פסקי תשובות כז כג, ובהערות שם שהאריך בזה. ²⁸ וראה של"ה מסכת חולין נר מצוה כט, שמנהג ארץ ישראל להניח מיושב. וכן כתב בספר כף

ומה שחולה פטור, הוא דוקא כשהוא מצטער בחוליו, ואין דעתו מיושבת עליו (בית יוסף ובי"ח ורמ"א או"ח לח א), שמא מתוך הצער יסיח דעתו מהן (פרישה שם סק"א).

כל מי שאינו יכול לשמור את נקביו אלא בצער, פטור מן התפילין (רמב"ם תפילין ד יג).

מצטער וכן כל המצטער, אפילו מחמת צינה, ומי שאין דעתו מיושבת ונכונה עליו, פטור מן התפילין, שהמניח תפילין אסור להסיח דעתו מהן (רמב"ם תפילין ד יג; טוש"ע או"ח לח ט, ומגן אברהם ס"ק יא. וראה לעיל: היסח הדעת)³¹. ודוקא כשאי אפשר לו ליישב דעתו, אבל אם אפשר לו, חייב ליישב דעתו ולהניח (בי"ח שם; מגן אברהם שם ס"ק י"ב).

המצטער שרצה להחמיר ולהניח, רשאי (פרי מגדים אשל אברהם שם סק"א; משנה ברורה שם סק"ח)³².

גוף נקי תפילין צריכים גוף נקי, דהיינו שיוכל לשמור עצמו מלהפיח בהן (שבת מט א, ושם קל א; רמב"ם תפילין ד טו; טוש"ע או"ח לו ב), ואז יכול להניחם אפילו אם אינו יכול להיזהר שלא יישן (תוס' שם מט א ד"ה אביי; כסף משנה תפילין ד טו), כיון ששינה גופה אינה אלא גזרה שמא יפח (תוס' שם מט א ד"ה אביי; כסף משנה תפילין ד טו).

ויש סוברים שצריך שיוכל לשמור עצמו שלא יישן בהן, אבל להפחה כשהוא ער אין חוששים, שכל הגופים נקיים הם, ויכולים להעמיד עצמם (שבת מט א, ורש"י ד"ה שלא).

הלכה כדעה ראשונה (רמב"ם תפילין ד טו).

יש מהראשונים מפרשים שצריך שיהיה גוף נקי מעבירות (מאירי ברכות יד ב; אהל מועד שער תפילין נתיב א); ויש חולקים וסוברים שאף בעל עבירות מחוייב במצות תפילין, ובלבד שידע להיזהר מלהפיח בהן (חינוך תכא. וכן כל הראשונים שפירשו גוף נקי מהפחה אינם סוברים נקי מעבירות, וראה מלואים לתורה שלמה כרך יב מא שהאריך בזה).

אונן מי שמתו מוטל לפניו, פטור מן התפילין (ברכות יז ב. וראה ערך אנינות).

אבל אבל אסור להניח תפילין, שנאמר לו ליחזקאל: פֶּאֶרְךָ חֲבוּשׁ עֲלֶיךָ (יחזקאל כד יז), מכלל ששאר אבלים אסורים (מועד קטן טו ב; רמב"ם אבל ד ט; טוש"ע או"ח לח ה, יו"ד שפ א. וראה ערך אבלות).

ונחלקו תנאים אם שלשה ימים הראשונים אסור בתפילין; או יום הראשון בלבד (ראה מועד קטן כא א). הלכה שיום הראשון בלבד אסור (רמב"ם שם; טוש"ע או"ח שם).

מחשבות רעות מי שאי אפשר לו בלא הרהורי אשה – יש סוברים שמוטב שלא יניח תפילין (ארחות חיים תפילין ג, בשם הר"מ; כלבו כא; תשב"ץ קטן רעג; רמ"א בשו"ע או"ח לח ד), לפי שתפילין צריכים גוף נקי ממחשבות רעות (ארחות חיים שם).

ויש חולקים וסוברים שאין לפטור ממצות תפילין בשביל כך, אלא יש לכופו בדברים ולמשוך לבו ליראת שמים, כדי שייסיח לבו מדברי הבאי, ויפנה לבו לקבל עליו עול מלכות שמים (בית יוסף או"ח לח ד).

עצמן מותרות (ראה ערך אשה), לפי שתפילין צריכים גוף נקי, ואין יודעות לשמור עצמן בנקיות (תוס' עירובין צו א ד"ה מיכל; ארחות חיים תפילין ג; כלבו כא, בשם הר"מ; בית יוסף ורמ"א או"ח לח ג, וט"ז סק"ב, ומגן אברהם סק"ג).

ואמרו שמיכל בת שאול היתה מנחת תפילין, ומיחו בידה חכמים (ירושלמי ברכות ב ג; פסיקתא רבתי פיסקא ב עשרת הדברות. ובבבלי עירובין צו א, הגירסא ולא מיחו בידה חכמים, וראה תוס' שם ד"ה מיכל).

ויש מפרשים הכתוב לֹא יִהְיֶה כְּלִי גִבֹר עַל אִשָּׁה (דברים כב ה) שלא יהיו ציצית ותפילין, שהם תיקוני איש, על אשה (תרגום ירושלמי שם).

ויש מתירים להן להניח תפילין ולברך עליהן (ארחות חיים תפילין ג, בשם הרשב"א).

קטנים קטנים פטורים מהתפילין (ברכות כ ב; רמב"ם תפילין ד יג; טוש"ע או"ח לו א). ונחלקו הראשונים באיזה קטנים מדובר:

- יש סוברים שמדובר בקטן שהגיע לחינוך (ראה ערך חנוך), ואף על פי שבכל המצות אביו חייב לחנכו, בתפילין פטור, לפי שאין הקטן יכול לשמור את גופו בטהרה (רש"י ברכות כ א ד"ה וקטנים, שם ב ד"ה ומן התפילין). ומה שאמרו שקטן היודע לשמור תפילין, אביו לוקח לו תפילין (סוכה מב א), הדברים אמורים בקטן שאנו יודעים בו שיוודע לשמור תפילין, אבל סתם קטן, אפילו כשהוא כבן תשע וכבן עשר, אם לא ראינוהו זריז ונזהר בפני עצמו – אין מחנכים אותו (רשב"א ברכות שם, לדעת רש"י); או שלא אמרו שם בדרך חיוב שאביו לוקח לו תפילין, אלא להרגילו במצות (תלמידי רבינו יונה שם, בדעת רש"י), דהיינו שאפילו בתורת חינוך אינו חייב, אלא להרגילו מעט לפי שעה (ברכי יוסף או"ח לו א); או שמדובר בקטן שהוא בן שלש עשרה שנה ויום אחד, שאף על פי שהוא חייב בכל מצות האמורות בתורה, בתפילין – כל שאינו יודע לשמור גופו – פטור (העיסור תפילין א דף סא טור ג, וראה באור הגר"א או"ח לו סק"ו שכך דעת רש"י; רמ"א או"ח לו ג, בשם יש אומרים, וכתב שכן נהגו ואין לשנות, דהיינו שקודם י"ג שנה אין מניחים)³⁰.

- יש סוברים שהקטנים שאמרו שהם פטורים, הכונה לקטנים שלא הגיעו לחינוך, דהיינו לכדי שמירת התפילין, שזהו זמן חינוכם לתפילין; אבל אם הגיעו לכלל זה, אף שלא הגיעו לכלל חיוב מצות, אביו חייב לחנכו, ועל קטן זה הוא שאמרו שאם יודע לשמור תפילין, אביו לוקח לו תפילין (תוס' ברכות כ א ד"ה וקטנים; רא"ש ברכות ג יג; רשב"א ברכות שם; תלמידי רבינו יונה שם; בית יוסף ובי"ח או"ח כז ג; המחבר בשו"ע שם).

- ויש שכתבו שעכשיו נוהגים להניח שנים או שלשה חדשים קודם זמן שיגיע למצות (מגן אברהם לו סק"ד); ויש שנהגו להניח חודש אחד קודם הזמן (ערוך השולחן שם ד).

חולה החולה – יש סוברים שפטור מן התפילין (מרדכי תפילין רמז תתקסט; אור זרוע א תקלב). וכן אמרו על ר' ינאי שהיה לובשן אחר חוליו שלשה ימים דהיינו שבתוך חוליו, וכן שלשה ימים אחר חוליו, לא הניח שהחולי ממרק את הגוף, וגופו נקי; או שממרק בשרו ועצמותיו, ואין דעתו מתיישבת עד שיוכל לכוין לבו (ירושלמי ברכות ב ג, ובפירוש החרדים והפני משה, והובא באור זרוע ומרדכי שם).

אינו יכול לישב דעתו. ³² וראה ערוך השולחן שם יד, שכתב שבימינו לא שמענו מי שיפטור עצמו מתפילין מחמת צער. וראה פסקי תשובות לח ב.

בתפילין. ³⁰ וראה ארץ חיים לו, שכן נהגו בירושלים ובצפת. ³¹ וראה לקט הקמח החדש שם ס"ק כד, שכתב שגם בצער הנפש פטור מתפילין אם

צריך לקרות בהם פרשת ציצית, כי כבר תיקן החשש של מעיד עדות שקר בעצמו בשתי פרשיות הראשונות (פרי מגדים שם).

מוחזק יש שכתבו שלא יעשה כן, להניח גם תפילין של רבינו **נחשיונות** תם, אלא מי שמוחזק ומפורסם בחסידות (בית יוסף או"ח לד ג, בשם תשובה אשכנזית; שו"ע שם), שהואיל ולא נהגו כן רבים נראה כיוהרא (בית יוסף שם), ואפילו אם ירצה להניחם רק אחר התפילה (באר היטב שם סק"ו).

ומכל מקום כתבו אחרונים שבמקומותיהם רוב תופסי התורה ומקצת בעלי בתים מניחים של רבינו תם, ולא נראה כיוהרא (ברכי יוסף שם א; שערי תשובה שם סק"ב; סידור הרב שכן המנהג; ערוך השלחן לד ח).

הנחתם בכיס לא יניח שתי הזוגות בכיס אחד, כיון שאחד מהם הוא חול, ואסור להניחו בכיס של תפילין (ראה ערכים: הזמנה; תשמישי קדושה); אלא יעשה שני כיסים, וסימן לכל כיס, שלא יתן של זה בזה (רא"ש תפילין ה; טושי"ע או"ח לד ד).

אם עשה מתחילה כיס אחד על מנת להניח בו שניהם – מותר (מגן אברהם שם סק"ו).

בתיק הטלית מותר להניח שניהם, אפילו כשהם בלא תיקים, שהרי תיק הטלית מיוחד גם לדבר חול, דהיינו הטלית (משנה ברורה לד ס"ק יט).

הפסק בדיבור תפילין של רבינו תם, אף על פי שאין מברכים עליהם, מכל מקום אין להפסיק בדיבור בין של יד לשל ראש (ראה לעיל: ברכתה).

אגל אבל בימי אבלו אין לו להניח תפילין של רבינו תם כל שבעה (חידושי רבי עקיבא איגר או"ח לח ה, בשם כתבי האר"י).

ויש חולקים וסוברים שתפילין של רש"י ושל רבינו תם שוים בזה (ברכי יוסף שם ד).

חליצתן

סדר החליצה החולץ את התפילין, חולץ של ראש תחילה, ואחר כך של יד (מכילתא בא מסכתא דפסחא פרשה יז; מנחות לו א; רמב"ם תפילין ד ה; טושי"ע או"ח כח ב), שנאמר: וְהָיוּ לְטִפְתָּתָא בֵּין עֵינָיִךָ (דברים ו ח), כל זמן שבין עיניך יהיו שתיים (גמרא ומכילתא שם; שו"ע שם), שִׁנְיָהוּ משמע שתיים, שכל זמן שאותן של ראש מונחים יהיו של יד אף הן מונחים (רש"י מנחות שם ד"ה והיו).

ולפני שחולץ יסיר קודם הכריכות של הרצועה מהאצבע (מגן אברהם כח סק"ב).

מעומד תפילין של ראש צריך לחלוץ מעומד (בית יוסף או"ח כח ב, בשם ספר מערכת אלהות; שו"ע או"ח שם), וכן הכריכות מגן האצבע (מגן אברהם שם סק"ג).

תפילין של יד כהנחתן כך חליצתן, ולכן הנוהגים להניחן מיושב (ראה לעיל: ההנחה) – יחלצו מיושב; ולמנהגו שמניחים מעומד (ראה לעיל, שם) – חולצים מעומד (מגן אברהם שם).

כשטאל יש שהיו נוהגים לחלוץ תפילין של ראש ביד שמאל, להראות שקשה עליו חליצתן, שמצוותן כל היום, אלא מפני שאין לנו גוף נקי חולצן אחר התפלה (מגן אברהם כח סק"ג, בשם שלי"ה).

חתן ושושבינים – שהם רעיו השמחים עמו, וכל בני החופה פטורים מן התפילין (תוספתא ברכות (ליברמן) ב י; סוכה כה ב; רא"ש תפילין ל; טושי"ע או"ח לח ז).

בזמננו נתפשט המנהג שאף החתן וכל סייעתו מניחים תפילין (ברכי יוסף או"ח לח ה, בשם שו"ת הרמ"א קלב; משנה ברורה שם ס"ק כג).

בן נח אף על פי שאם רצה לעשות מצוה משאר מצות התורה אין מונעים בידו מלעשותה (ראה רמב"ם מלכים י י; בתפילין, יש מצדדים לומר שלא להניחו לקיים, מפני שמצוה זו צריכה קדושה וטהרה (רדב"ז מלכים שם)).

תפילין של רבינו תם

הנחתם בסדר הנחת פרשיות של תפילין בתוך הבתים, שנחלקו הגאונים והראשונים כיצד יניחם, כתבו הראשונים והאחרונים שהעיקר הוא כרש"י, וכן נהגו העולם (ראה ערך תפילין).

ומכל מקום כתבו הראשונים שמכיון שתפילין של אלו פסולים לאלו, ותפילין של אלו פסולים לאלו, ואמרו חכמים שיש מקום בראש להניח שתי תפילין, וכן בזרוע (ראה עירובין צה ב), לכן ירא שמים יצא ידי שניהם ויעשה שני זוגות תפילין, של רש"י ושל רבינו תם, ויניח שניהם (ספר התרומה תפילין רו; סמ"ג עשין כב; מרדכי הלכות תפילין רמז תתקסט; רא"ש תפילין ה; ארחות חיים תפילין כו, בשם הר"י מקורביל; טושי"ע או"ח לד ב).

ויכוין בשעת הנחתם שבאותם שעשויים כתיקונם אני יוצא ידי חובתי, והאחרים אינם אלא כרצועה בלבד (רא"ש וטושי"ע שם), כדי שלא יהיה בו חשש של איסור בל תוסיף (ראה רא"ש שם; ט"ז שם סק"ב; מגן אברהם שם סק"ג. וראה ערך בל תוסיף).

ומניח שניהם ביחד על היד ומברך, ומהדקם בבת אחת, וכן בשל ראש (מגן אברהם לד סק"ד, לדעה זו).

המניחים שתי הזוגות ביחד, יניח של רש"י למטה לצד הפנים, ושל רבינו תם למעלה, ובין של יד ובין של ראש יניח של רש"י במקום שהוא עיקר המקום של תפילין, ועל המקום הנוסף יניח של רבינו תם; כי יש להסתפק אם כך הלכה שמקום יש בראש להניח שני תפילין (ט"ז או"ח לד סק"ב). והרצועות של רבינו תם יהיו תחת הרצועות של רש"י, ויהיו מכוסות שלא יתגלו רק של רש"י (באר היטב שם סק"ג; משנה ברורה שם סק"ה).

תפילין של רבינו תם יהיו קטנים יותר משל רש"י (באר היטב ומשנה ברורה שם).

כזה אחר זה מי שאינו יודע לכוין המקום ולהניח שתי הזוגות בבת אחת, יניח שתי הזוגות זו אחר זו; שמתחילה יניח כדברי האחד של יד ושל ראש ויברך עליהם, ויסלקם מיד, ואחר כך יניח האחרים על סמך ברכה ראשונה קודם היסח הדעת של ברכה ראשונה (ספר התרומה תפילין רו; סמ"ג עשין כב; מרדכי תפילין רמז תתקסט. ויש גורסים כך בשו"ע או"ח לד ב, ראה ט"ז סק"ג).

ויש אומרים שאם אינו יודע לכוין המקום לשני תפילין, יניח של רש"י ויברך עליהם, ויהיו עליו בשעת קריאת שמע ותפילה, ואחר התפילה יניח של רבנו תם בלא ברכה, ויקרא בהם שמע והיה אם שמוע (בית יוסף או"ח לד ג, בשם תשובה אשכנזית, והיא תשובת מהר"ל קלו; שו"ע או"ח לד ב. וראה פרי מגדים משבצות זהב סק"ב שכן נוהגים). אבל אין

• ויש שאין חולצים עד לאחר ועל כן נקוה לך (מגן אברהם שם, בשם כוונות האר"י).

קריאת התורה ביום שיש בו קריאת התורה, נוהגים שלא לחלצן עד שיחזירו ספר תורה להיכל (שו"ע או"ח כה יג), וסמכו דבר זה לכתוב: וַיַּעֲבֹד מִלְכָּם לְפָנֵיהֶם וְהָיָה בְּרֹאשָׁם (מיכה ב יג). בית יוסף שם; ט"ז שם ס"ק כט).

וזהו במקום שמכניסים הספר תורה לאחר ובא לציון גואל, אבל הנוהגים להכניס מיד לאחר קריאת התורה (ראה ערך הוצאה והכנסה), אין לחלצן אלא כמו בשאר ימים (רמ"א שם).

בראש חודש בראש חודש נהגו לחלצן קודם תפילת מוסף, לפי שבאותה תפילה אומרים כתר, ואין נכון שיהיה עליו באותה שעה כתר של תפילין (בית יוסף ושו"ע או"ח כה יג, ושם תכג ד). ואף שטעם זה הוא דוקא במקום שאומרים בקדושת מוסף כתר (ראה ערך קדושה), מכל מקום המנהג לסלקן קודם מוסף (רמ"א שם).

הנוהגים להחזיר הספר תורה להיכל אחר אשרי ובא לציון, חולצים אחר החזרת הספר תורה; והנוהגים להחזיר הספר תורה תיכף אחר הקריאה, חולצים אחר הקדיש שקודם מוסף (ראה מגן אברהם כה ס"ק ל; שערי תשובה שם ס"ק טז; משנה ברורה כה ס"ק נט).

בחול המועד הנוהגים להניח תפילין בחול המועד (ראה לעיל: זמנה), אף הם חולצים קודם מוסף (רמ"א או"ח כה יג).

ויש נוהגים בחול המועד לחלוץ קודם, הלל ושליח הצבור אחר הלל, משום טורח הצבור שלא ימתינו לו; מלבד בחול המועד של סוכות, שאף הש"ץ יש לו פנאי, שממתינים לאתרוג, לכן יחלוץ אף הוא קודם הלל (מגן אברהם כה ס"ק לא).

בפורים בפורים אין לחלוץ התפילין עד אחר קריאת המגילה, שנאמר: לַיהוּדִים הָיְתָה וְגו' וַיִּקֶּר (אסתר ח טז), ודרשו: אלו תפילין (מגילה טז ב), לכן צריך שיהיו התפילין בראשו בשעת קריאה (מגן אברהם תרצג סק"ב, ומחצית השקל שם).

וכתבו הראשונים שחולצן אחר התפילה, פן יהיה שיכור (ערוגת הבושם ב עמ' 84).

בברית מילה יום שיש בו ברית מילה אין לחלוץ עד אחר המילה, שהמילה היא אות, וגם התפילין הן אות, וראוי להיות אות תפילין בשעה שמקיים אות מילה (מגן אברהם כה ס"ק כח, ומחצית השקל שם).

בסוף היום הנוהגים להניח תפילין כל היום, יש שהיו נוהגים לחלוץ התפילין אחר 'כימי השמים על הארץ' שבקריאת שמע של ערבית (תשובות הגאונים שערי תשובה קנ, בשם מנהג שתי ישיבות; העיטור תפילין דף ס טור ג).

בראש חודש, אף הנוהג להניח כל היום, יחלוץ קודם מוסף, ויחזור ויניח אחר מוסף.

בחול המועד לא יניח שוב כלל, אפילו בתפילת מנחה (שו"ת הרמ"ע קח, והביאו בבאר היטב או"ח כה ס"ק כב).

הנחתם ככלי כשחולץ תפיליו להצניען בתיק שלהם, לא יתן של יד מלמטה ושל ראש למעלה, מפני שבשעה שהוא רוצה ללבשן יפגע בשל ראש תחילה ויצטרך להניחה, לפי שאין מעבירין על המצות, והרי אין לובשים של ראש קודם לשל יד; לפיכך צריך ליתן של ראש תחילה, כדי שיפגע בשל יד תחילה, וילבש על הסדר (תוס' יומא לג ב ד"ה עבורי, מנחות לו א ד"ה וקשרתם, בשם רב האי גאון; ר"ח יומא שם, בשם גאון; רמב"ם תפילין ד ח; טוש"ע או"ח כה ב).

באופן עשיית הכיסים נחלקו האחרונים:

• יש מהאחרונים שכתבו לעשות תיק התפילין צר, כדי שיהיו התפילין מונחים זו על גבי זו, ויתן של ראש למטה, ושל יד למעלה (ב"ח או"ח כח; ט"ז או"ח כה סק"י).

• יש שכתבו שיותר טוב ליתן התפילין זו אצל זו, שכיון ששל ראש קדושתה חמורה יותר אסור ליתן של יד עליה, אלא שיתנו את של יד קצת לצד מעלה, וכן נוהגים העולם (מגן אברהם כה סק"ד).

• ויש שנהגו לעשות שני כיסים, זה אצל זה, ולסמן איזו של יד ואיזו של ראש (ב"ח וט"ז שם, אלא שכתבו שלא נכון הוא שמא יבוא לידו הכיס של ראש קודם; שו"ע הרב כה ח), והשל יד תהא מונחת קצת לצד מעלה (שו"ע הרב שם, לצאת מחשש הב"ח והט"ז).

קיפול התפילין כשמקפל התפילין לא יכרוך הרצועות על הבתים, אלא בצדדי הבתים על התיתורא; ויש נוהגים לכרכם ככנפים, על שם כנפי יונה (מגן אברהם כה סק"ד).

ולא יאחזו הרצועות בידו ויגלול התפילין לתוכן, אלא יאחזו התפילין בידו ויגלול הרצועה עליהן (מגן אברהם שם), שמוטב שתתגלגל הרצועה משיתגלגלו התפילין (שו"ע הרב כה ז).

כשנוטל התפילין מהתיק, לא ינערן מן התיק, אלא יטלן בידו מתוכו (מגן אברהם שם).

נישוק התפילין כתבו ראשונים שמנהג חכמים לנשק התפילין בשעת חליצתן (ארחות חיים יא, בשם גאון; בית יוסף ושו"ע או"ח כה ג).

בפני גדול אין חולצים תפילין בפני המלך (סנהדרין קא ב); וכן אין חולצים תפילין בפני רבו (רמב"ם תפילין תלמוד תורה ה ו; טוש"ע או"ח לח יא, ושם י"ד רמב טז).

זמנה אלה שאינם מניחים תפילין בכל היום, אלא בשעת התפילה בלבד, נוהגים לחלוץ התפילין אחר קדושת ובא לציון (בית יוסף ושו"ע או"ח כה יג). ויש שכתבו זמנים אחרים:

• יש אומרים שנכון להסירן בשעה שאומר יהי רצון מלפניך שנשמור חוקיך, בתוך נוסח ובא לציון, לחוש לבני ארץ ישראל שהיו מברכים לשמור חוקיו, וכיון שאין בזה משום ברכה יש לעשות רמז לכך; ודחו שכיון שאין הלכה כבני ארץ ישראל אין לעשות רמז לזה (בית יוסף שם).

• ויש שכתבו על צד הקבלה שלא לחלוץ התפילין עד שיאמר בהן שלש קדושות וארבעה קדישים, והיינו לאחר קדיש יתום, וכן נוהגים המדקדקים (רמ"א או"ח כה יג). וראה מגן אברהם ס"ק כח שצריך לומר ארבע קדושות ושלשה קדישים).

הנץ החמה¹

התחלת זריחת השמש בבוקר

מהותו וזמנו

שמו הנץ החמה הוא מלשון הַנְצוּ הַמִּזְנוֹנִים (שיר השירים ז יג. ערוך ערך נץ); או מלשון וַיֵּצֵא פָּרַח וַיֵּצֵן צִיץ (במדבר יז כג), שתרגומו ואנץ נץ (תשובת רב שר שלום בתשובות הגאונים גינצבורג עמ' 92, ובארחות חיים קריאת שמע ה).

מהותו הנץ החמה הוא יציאת השמש על הארץ, כמו שכתוב: הַשֶּׁמֶשׁ יֵצֵא עַל הָאָרֶץ (בראשית יט כג), שהכוונה להנץ החמה (ראה פסחים צג ב. וראה ערוך ערך נץ, ורש"י ברכות ט ב ד"ה עם שמש), דהיינו זריחתה (ראה רש"י יומא לו ב ד"ה שהגיע, ותוס' שם ד"ה אמר) כשעברה את כל עובי הרקיע (ראה רש"י פסחים שם ד"ה מעלות) ותתוודע לבריות (ראה ירושלמי ברכות א א, ובפירוש הפני משה והחרדים).

זמנו זמן זה הוא תחילת היראות פני השמש כשמאדים העולם, והחמה מלבבלת לצאת, כמו עשבים ואילנות שמבקשים להוציא עלים (תשובת רב שר שלום בתשובות הגאונים גינצבורג עמ' 92, ובארחות חיים קריאת שמע ה), ונקרא דמדומי חמה, כשהחמה אדומה שחרית מיד אחר הנצה (ערוגות הבושם ב עמ' 14; רש"י שבת קיח ב ד"ה דמדומי), והוא בזמן שהחמה מטפטפת על ראשי ההרים, דהיינו כשהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים (ירושלמי ברכות א ב; תלמידי רבנו יונה ברכות ט ב; משנה ברורה נח סק"ז, ובאור הלכה נח א ד"ה כמו).

ופירשו האחרונים שאף אם לא נראתה השמש לעיני העומדים על הארץ אלא על ראשי ההרים בלבד נקרא שהנצה החמה (ספר אור היום מד). וכתבו האחרונים שזוהי הנקודה הראשונה מהחמה שמתחלת להתנוצץ על העולם (באור הלכה שם), מיד כשיתחיל גוף השמש לעלות (כסף משנה קריאת שמע א א; בית יוסף אורח חיים נח בשם מהר"י אבוהב)².

תוך הנץ בגמרא אמרו שעדים שהכחישו זה את זה, זה אומר קודם הנץ החמה היה המעשה, וזה אומר תוך הנץ החמה – עדותם בטלה, כדין הכחשה בדרישות (ראה ערך דרישה וחקירה); ואף על פי שאין ביניהם אלא שעה אחת, ודרך בני אדם לטעות בשעה אחת, מכל מקום בין קודם הנץ לתוך הנץ הדבר ניכר לכל (פסחים יב ב; רמב"ם עדות ב ה).

ולא אמרו זמנים אלו אלא לענין עדות, שמי שרואה בזמן זה אינו רואה בזמן זה, אבל לעיקר דינו של הנץ פשוט שבתוך הנץ דינו כלאחר הנץ (שיטה מקובצת שם).

כיצד לעמוד שיעור הזמן שמעמוד השחר עד הנץ החמה שוה השחר

הנץ החמה 1. ט, טורים תקכג – תקכט. 2. וראה פסקי תשובות פט ב-ג, שכתב את השלבים של יציאת השמש על הארץ, ואת דיניהם לענין תפילה. 3. וראה ערך מיל, כמה הוא שיעור מיל. 4. וראה ערכים: יום; לילה; עמוד השחר, על אותו הזמן שמעמוד השחר עד הנץ החמה אם נחשב ליום או ללילה, בנוגע לשעות היום ושעות הלילה; וכן אם זמן זה שאמרו הוא שוה בכל השנה או שחן שעות זמניות, או שמשנתה לפי המקומות. 5. וראה דינים והנהגות לחזון איש ד טו; כף החיים נח סק"י; פסקי תשובות נח ז, שכתבו שאין צורך לדקדק ולצמצם בדיוק את הזמן של הנץ, ואם יאחרו התפילה דקה או שנים אין בזה פגם. 6. וזהו הנקרא "הנץ המישורי". ומחלוקת זו היא בירושלים שההרים המסתירים את השמש הם הר הזיתים שהוא קרוב פחות ממהלך יום, והרי מואב שהם יותר ממהלך יום, שלדעה הראשונה מנכים את כל ההרים,

לאותו שיעור שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים (ראה פסחים צג ב, צד א. וראה שנות אליהו ברכות א א, ובאור הגר"א או"ח רסא ס"ק יב). ונחלקו כמה הוא שיעור זמן זה:

ר' יהודה אומר שהוא כדי שיהלך אדם ארבעה מילין; ועולא ורבא אומרים שהוא כדי שיהלך חמשה מילין (פסחים צד א-ב)³.

מחלוקת זו היא בזמן של עמוד השחר כמה הוא לפני הנץ החמה, אבל בזמן הנץ החמה לא נחלקו (ראה ערך עמוד השחר)⁴.

עיר שחר האחרונים נחלקו מה הדין בעיר היושבת על הר גבוה, שמחמת גובהו רואים ממנו את הזריחה בזמן מוקדם יותר מאותם האנשים הנמצאים למרגלות ההר:

• יש שכתבו שמספק יש לחשב את זמן הנץ לפי הנראה בתחתית ההר, ורואים כאילו ההר אינו במקומו (הרב איסר זלמן מלצר, הגהות לספר בין השמשות אות ז עמ' קנו).

• ודעת רוב הפוסקים היא שלא מנכים את גובה ההר, ומחשבים את זמן הנץ כפי שרואים את השמש בראש ההר (ביאור הלכה נח א ד"ה כמו; בן איש חי וזא"ר ג, שו"ת רב פעלים ג ב; כף החיים נח סק"י; ספר נברשת דף ח; רבי יחיאל מיכל טיקוצינסקי בספר בין השמשות פרקים ה,ז), וכך נוהגים היום ברוב המקומות (פסקי תשובות נח ז)⁵.

הנץ הנראה במקום שישנם הרים המסתירים את קרני השמש וגורמים לאחר את הזמן שהשמש נראית באותו המקום, נחלקו פוסקים כיצד מחשבים את זמן הנץ:

• יש סוברים שמנכים את כל ההרים גם אם הם רחוקים מאוד, וזמן הנץ הוא משעה שתראה החמה אילו לא היו שם הרים (רבי יחיאל מיכל טיקוצינסקי בספר בין השמשות פרקים ה,ז)⁶.

• ודעת הרבה פוסקים היא שהנץ החמה הוא בזמן שמגיעה השמש לאותו המקום, ולא מנכים את ההרים⁷, וכך נוהגים היום בהרבה מקומות (ביאור הלכה נח א ד"ה כמו; בן איש חי וזא"ר ג, שו"ת רב פעלים ג ב; כף החיים נח סק"י; פסקי תשובות נח ז)⁸.

ויש שכתבו שגם לדעה זו, הרים הרחוקים פחות ממהלך יום אחד מנכים אותם ורואים כאילו אינם, ואם לולא אותם הרים היתה השמש מגיעה לאותו המקום נקרא שכבר הנצה החמה; אבל הרים הרחוקים יותר ממהלך יום לא מנכים אותם⁹, וזמן הנץ הוא רק משתעבור השמש את אותם ההרים (ספר נברשת א עמ' נח-ס, ובהקדמה דף ח, בשם מהר"ל דיסקין; פסקי תשובות נח הע' 69; זמנים כהלכתם ב ה)¹⁰.

ולדעה השניה לא מנכים את הרי מואב שהם רחוקים יותר ממהלך יום. וגם בבני ברק יש את הרי השומרון הרחוקים יותר ממהלך יום שמסתירים את השמש. וראה פסקי תשובות נח ז, ובהערות שם. 7. אמנם גם לדעה זו בבנין גבוה וכדומה, לדעת רוב הפוסקים לא מחשבים את הנץ משיראו את החמה בקומה העליונה אלא משתגיע לקרקע, ראה הגהות הרב איסר זלמן מלצר לספר בין השמשות עמ' קנח; הזמנים בהלכה א ז יא; פסקי תשובות נח הערה 41,68, וזה נקרא "הנץ הנראה" דהיינו שהנץ הוא רק בזמן שתראה השמש באותו המקום. 9. ובספר דברי יוסף עמ' סז-סח, כתב שלא מנכים גם הרים קרובים כגון הר הזיתים בירושלים, וראה בספר הזמנים בהלכה א ז ה, ובהערה 15-16. 10. בנושאים אלו ובראיות לכל שיטה האריכו הרבה בספרים, וראה בספר זמני ההלכה למעשה א עמ' 20, ב עמ' מ; ובספר הזמנים בהלכה א ז א-ב; ובספר

חשיבותו בהלכה

הדינים התלויים בהנך החמה, מהם שהוא מפני חשיבות אותו זמן כשהוא לעצמו, ומהם שהוא מפני שמהנך החמה מתחיל עיקרו של יום.

תפילת שחרית חשיבות אותו זמן עצמו היא בנוגע לתפילת שחרית וקריאת שמע.

בתפילת שחרית אמרו שמצוה להתפלל עם הנך החמה, שנאמר: **יִרְאוּךָ עַם שְׁמֶשׁ** (תהלים עב ה. ברכות כט ב, ורש"י ד"ה ייראוך; תוס' יומא לו ב ד"ה אמר; רא"ש ברכות א ו, שתפילת שחרית מצוה שיתחיל עם הנך החמה (רמב"ם תפלה ג א; טוש"ע או"ח פט א). וכן אמרו: ותיקים היו גומרים את קריאת שמע עם הנך החמה, כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום, שנאמר: **יִרְאוּךָ עַם שְׁמֶשׁ** (ברכות ט ב).

ופירשו הראשונים שעיקר חביבות התפלה היא בשעת הנך, ועת רצון היא (תוס' יומא לו ב ד"ה אמר, בשם רבינו תם; ספר הישר ח); ויש שכתבו להסביר מפני שבאותו זמן היו רוב האומות נכשלות אחר עבודת השמש, ולכן קבעו תפילה באותו זמן (מאירי ברכות ט ב).

תפילה ביחיד יש שכתבו שתפילה בנך החמה ביחיד עדיפה על תפילה בציבור שלא בזמן הנך (מעשה איש ג עמ' קנו, בשם החזון איש; אשי ישראל יח הערה ח, בשם הגר"ח קנייבסקי).

אולם דעת רוב הפוסקים שתפילה בציבור עדיפה על תפילה ביחיד בנך, ורק מי שמתפלל תמיד בהנך החמה וארע פעם אחת שלא היה לו מנין, יתפלל בנך החמה גם ביחיד (האלף לך שלמה מז; ביאור הלכה נח א ד"ה ומצוה; שו"ת פרי יצחק א ב; שו"ת מנחת יצחק ט י; קובץ תשובות להגר"ש אלישיב א טו)¹¹.

קריאת שמע הראשונים נחלקו מהו תחילת זמן קריאת שמע:

• יש אומרים שעיקר זמן קריאת שמע הוא קודם הנך, אלא שותקים היו מאחרים עד קודם הנך מעט, כדי שיסמכו אותה לתפלה, שהיא עם הנך (ר"י ברכות ט ב; רא"ש שם א י; תוס' שם ט ב ד"ה לק"ש; אור זרוע א ג), ולשאר העם שלא יכלו לכוין אותה שעה קבעו זמן קריאת שמע אחר הנך, כשניצוצות היו יוצאים מנברשת שבהיכל (תוס' ורא"ש שם). ולדעה זו חשיבות הנך היא לתפילה ולא לקריאת שמע.

• יש אומרים שעיקר זמנה הוא אחר הנך, אלא שותקים היו מקדימים לקרותה קודם הנך שלא כדין משום חביבות התפילה בזמנה עם הנך (תוס' יומא לו ב ד"ה אמר, בשם רבינו תם; ספר הישר ח, ואור זרוע א ג, בשמו); או שאף שאר העם היו קוראים כותיקים קודם הנך, והניצוצות היו זהרורי חמה שהיו מגיעים שם קודם הנצתה מכח זהרורי האדמימות שהיו ניכרים בה (מאירי ברכות ט ב).

• יש מפרשים אף הם שהכתוב **יִרְאוּךָ עַם שְׁמֶשׁ** בתפילה אמור, אלא שיעם שמש' אינו בזריחת השמש אלא לאחר שנתפשט השמש בעולם, דהיינו אחר הנך, וזמן קריאת שמע הוא קודם הנך, והיו הותיקים מדקדקים לקרוא קריאת שמע בזמנה קודם הנך כדי שיגיעו לגאל ישראל בהתחלת הנך, שמשם ואילך הוא

זמן תפילה (תלמיד רבינו יונה ברכות ט ב. וראה ערך קריאת שמע).

• ויש מפרשים שהכתוב **יִרְאוּךָ עַם שְׁמֶשׁ** מדבר בקריאת שמע, ופירושו אימתי מתייראים ממך כשמוראך מקבלים עליהם, דהיינו מלכות שמים שמקבלים עליהם בקריאת שמע עם שמש, כשהשמש יוצא, דהיינו הנך החמה (רש"י ברכות ט ב ד"ה דכתיב)¹². שאף על פי שזמן קריאת שמע עיקרה קודם לכן, מכל מקום מאחרים לקבל עליהם מלכות שמים עם שמש, כדי שיתפללו סמוך מיד לקריאת שמע, שתפילה מצוה מן המובחר להתפלל עם הנך החמה (צל"ח ופני יהושע שם, בפירוש דברי רש"י). ולפירוש זה מצוה תפילה עם הנך החמה הוא מפני שתחילתו של יום הוא, וככל דבר שמצותו ביום שלכתחילה מצוה לעשותו עם הנך, ולא קודם, שלא יבואו לטעות (פני יהושע שם).

• ויש שאינם מפרשים את הכתוב בנוגע לתפילה, וסוברים ש**יִרְאוּךָ עַם שְׁמֶשׁ** הכוונה קבלת מלכות שמים של קריאת שמע, וזמנה עם הנך החמה; וותיקים שהיו גומרים אותה עם הנך אין הכוונה שהתחילו קודם הנך וגמרו עם הנך, אלא גומרים פירוש קוראים, והתחלת קריאתה עם הנך, ולדעה זו חשיבות הנך היא לקריאת שמע ולא לתפילה (דעת הר"ח, הובא בתוס' יומא לו ב ד"ה אמר, וברא"ש ברכות א י, ואור זרוע א ג)¹³.

דינים הנוהגים זמן הנך החמה בתורת התחלת היום נאמר בנוגע ליום לכל הדינים הנוהגים ביום:

אין קוראים את המגילה, ולא מלים, ולא טובלים טבילת זב וטמא מת ביום השביעי, או טבילת אזור (ראה ערך הזאה), וכן טבילת שומרת יום כנגד יום, ולא מזים עד שתנך החמה, וכולם שעשו משעלה עמוד השחר – כשר (מגילה כ א, ורש"י ד"ה ולא; רמב"ם מילה א ח, פרה אדומה יא א, איסורי ביאה ו ט, יא; טוש"ע או"ח תרפז א, יורה דעה רסב א); והוא הדין בתקיעת שופר ובנטילת לולב (טוש"ע או"ח תקפח א, תרצב א), ובכל הדברים שמצותם ביום (רמב"ן במלחמות ברכות ח ב; טורי אבן מגילה שם ד"ה עד שתנך).

ומה שקבעו לכתחילה הזמן בהנך החמה, הוא כדי שיצא מספק לילה, שאף על פי שמעלות השחר יום הוא, לדינים שמצותם ביום (ראה ערכים יום; עמוד השחר), אבל לפי שאין הכל בקיאים בו שלפני הנך החמה עדיין נראים כוכבים (קרית ספר קריאת שמע א יז), לכן צריך להמתין עד הנך החמה שהוא דבר הברור לכל, וזמן עמוד השחר אינו ידוע לכל (רש"י מגילה כ א ד"ה וכולן; רמב"ן במלחמות ברכות ח ב).

ויש שכתבו הטעם שעיקר היום נחשב משנראו נצוצי השמש, אף על פי שגם קודם לכן חשוב יום (תלמיד רבינו יונה ברכות ח ב).

בתמיד בתמיד של שחר, שמצותו לכתחילה משהאיר המזרח, שהוא קודם הנך החמה (ראה ערכים: האיר המזרח; תמיד), כתבו הראשונים שהרי זה לפי שלא אמרו שהמצוה לכתחילה היא בנך החמה אלא בדברים שאם הקדים לא פסל, שהם כשרים גם מעמוד השחר, והמתאחר בהם אינו מפסיד כלום, שאין הקדמתם מצוה, שזמנם כל היום; אבל תמיד שהקדמתו מצוה, שכתוב בו בוקר, קבעו זמנו בהאיר המזרח (רמב"ן במלחמות ברכות ח ב)¹⁴.

פועלים הפועלים מדין תורה אינם יוצאים מביתם למלאכתם

הנך החמה היא בקריאת שמע. ¹³ וראה שו"ת משכנות יעקב עז שכתב שראוי למתפלל בנך לקרא קריאת שמע גם לאחר הנך לחוש לדעה זו. ¹⁴ וראה ערכים: הנחת תפילין; ציצית, במצות ציצית ותפילין, שאינם תלויים ביום בלבד אלא בראייה, אם זמנם בהנך החמה. וערך קריאת שמע, על קריאת

זמנים כהלכתם שם. ¹¹ וראה ביאור הלכה שם שגם אם אין לו תפילין יקרא קריאת שמע בנך החמה ללא תפילין. וראה אשי ישראל שם, ופסקי תשובות נח ו, שהאריכו בזה. ¹² בשו"ע הרב או"ח נח ד, כתב שגם מי שאינו יכול להתפלל בנך החמה נכון שיקרא קריאת שמע קודם הנך לחוש לדעות שחשיבות

אלא בזריחת השמש, שנאמר: תִּזְרַח הַשֶּׁמֶשׁ וגו' יֵצֵא אָדָם לַפֶּעַל (תהלים קד כב - כג. בבא מציעא פג ב; טור ורמ"א חושן משפט שלא א), דהיינו בהנץ החמה ולא מעמוד השחר (רש"י בבא מציעא שם ד"ה משל; תוס' שם ד"ה פועל. וראה ערך פועל).

הסבה

מצות ישיבה דרך חירות בשעת האכילה בליל ראשון של פסח.

מצותה ומהותה

חמץ ומצה ז ז; טור או"ח תפז), שצריך לאכול בימינו (רשב"ם פסחים שם ד"ה הסיבת), ולפיכך יטה על שמאלו (טוש"ע או"ח תעב ג), ועוד שמא יקדים קנה לושט ויבוא לידי סכנה (פסחים שם, לפירוש רשב"ם שם ד"ה שמא, בשם רבותיו; שבולי הלקט ריח; ט"ז או"ח תעב סק"ג; מגן אברהם שם סק"ד), שהושט בצד ימין, וכשמה לימינו נפתח מכסה הקנה מאליו, וסכנה אם יכנס בו המאכל (רשב"ם שם; ט"ז שם)⁵.

פרקון פרקדן, אין שמה הסיבה (פסחים קח א; טור או"ח תפז). יש מפרשים כשרובץ לאחוריו ופניו למעלה (פירוש א ברבינו חננאל פסחים שם; תוספות פסחים שם ד"ה פרקדן); ויש מפרשים על פניו ומוטה על בטנו (פירוש ב ברבינו חננאל שם; רי"ף גיאת עמ' שיז); ויש שכתבו להלכה בשני האופנים (רמב"ם חמץ ומצה ז ז; טוש"ע או"ח תעב ג), כל שאינו מוטה על צדו (מגיד משנה שם)⁶.

יש מפרשים אותה שאמרו שמא יקדים קנה לושט ויבוא לידי סכנה (ראה לעיל בהסבת ימין), בפרקדן הדברים אמורים, שמתוך שצוארו לאחוריו, נפתח מכסה הקנה והמאכל נכנס לתוכו (רש"י פסחים שם ד"ה שמא).

בזמן הזה יש מהראשונים סוברים שדוקא בימיהם שהיו נוהגים לישב על המיטות ולהסב דרך תענוג, היו חייבים בהסיבה (ראב"ן פסחים ד"ה ואינו יוצא), אבל בזמן הזה, שאין רגילות בני חורין להסב – ישב כדרכו (ראב"ן שם; מרדכי פסחים הסדר בקצרה ד"ה כתב, בשמו; ראב"י פסחים תקכא; הגהות מיימוניות חמץ ומצה ז ז, וטור תעב, בשמו), וישיבה כדרכה היא דרך חירות (הגהות מיימוניות שם, בשם ראב"י), ואדרבה המיסב דומה לחולה (מהרי"ל הלכות הגדה), ומכל מקום אם רצה להסב – מותר (ב"ח או"ח תעב). וכתבו ראשונים שדעת יחיד היא (הגהות מיימוניות שם; בית יוסף שם. בטור ושו"ע לא הובאה).

ויש מהאחרונים שכתב שכיון שמצוה לעשות שינויים בליל זה, כדי שיראו הבנים וישאלו, אין לך שינוי טוב מהסיבה שאין אנו רגילים בה (ערוך השלחן או"ח תעב ג. וראה ערך הגדה).

יש שכתב שלהלכה עיקר כדעה ראשונה (ב"ח שם), אבל בארצות שנוהגים גם בזמן הזה להסב, צריך להסב (שיירי כנסת הגדולה הגהות בית יוסף או"ח תעב א).

הפטורים מלהסב

אשה אשה אינה צריכה הסיבה (פסחים קח א; רמב"ם חמץ ומצה ז ח; טוש"ע או"ח תעב ד). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים אשה אצל בעלה, מפני אימת בעלה (פסחים שם

דרך חירות לא יאכל אדם בלילי פסחים עד שיסב כדרך בני חורין (פסחים צט ב, ורש"י ורשב"ם שם. וראה רמב"ם חמץ ומצה ז ז; טוש"ע או"ח תעב ב), שדרך עבדים לאכול מעומד (ירושלמי פסחים י א), או כדרך שהמלכים והגדולים אוכלים (פירוש המשניות לרמב"ם פסחים י א)².

הטעמים • טעם הדבר כדי להודיע שיצאו מעבדות לחירות (ירושלמי שם), זכר ליציאת מצרים, שבאותו יום נהיינו בני חורין (שאלתות עז, וכן ברש"י ורשב"ם פסחים שם), כדי שיתעורר לשבח מי שגמלנו טובה בגאולה וחירות משעבוד קשה ומגונה (מאירי פסחים שם ד"ה ואפילו)³.

• וכתבו ראשונים שמפני שבכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים, שנאמר: וְאֹתָנוּ הוֹצֵא מִמִּצְרַיִם (דברים ו כג), וכן: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ (שם טו ט), לפיכך בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב (רמב"ם חמץ ומצה ו-ז; שו"ע הרב או"ח תעב ז).

• ובמדרש אמרו שכך עשה להם הקדוש ברוך הוא, שהסיבם כבני מלכים, שנאמר: וַיִּסַּב אֱלֹהִים אֶת הָעָם (שמות יג יח. שמות רבה כ, וראה במדבר רבה א), ומכאן להסבת פסח מן התורה (מדרש אגדה שמות שם)⁴.

במיטה ההסיבה היא בישיבה במיטה ועל השולחן (רש"י ורשב"ם פסחים צט ב ד"ה ואפילו), מוטים על צדיהם ורגליהם לארץ (ראה רש"י ברכות מב א ד"ה היו יושבים, ושם מו ב ד"ה בזמן), על כרים וכסתות (ראה תוספות שבמרדכי פסחים שם ד"ה ואפילו עני, ואבודרהם סדר ההגדה ויפרושה, ורמ"א או"ח תעב ב). ויכין מקום מושבו בהסיבה מבעוד יום (טוש"ע שם).

על הספסל ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב (פסחים שם, וראה תוספות שם ד"ה ואפילו; רמב"ם חמץ ומצה ז ח), אף על פי שאין לו כרים וכסתות (תוספות במרדכי שם; רמ"א או"ח תעב ב), ואינו רגיל בהסיבה (אבודרהם ליל פסח), ויסב על הספסל (רמ"א שם, וראה מגן אברהם שם סק"ג), ואין אומרים שאין זה דרך חירות (תוספות במרדכי שם), ולא ישב על הקרקע כבכל השנה (שו"ע הרב או"ח תעב ח), ויש שכתב שיעשה איזו הסיבה על הספסל, על בגדו או חפץ אחר (ערוך השלחן שם ד).

על ירך חברו מותר להסב על ירך חברו (מהרי"ל הלכות הגדה; מגן אברהם תעב סק"א), בשעת הדחק (שער הציון שם סק"ט), אבל לא על ירך עצמו, שנראה כדואג (מהרי"ל ומגן אברהם שם).

על צד ימין הסבת ימין אין שמה הסיבה (פסחים קח א; רמב"ם

3. וראה מדרש שכל טוב עמ' 130 שכתב שהוא משום פרסומי ניסא. 4. ראה ארחות חיים סדר ליל פסח ב, והמנהיג פסח נד, שהוא אסמכתא. 5. בדין הסיבה של אטר – ראה ערכו; בדין הסבה של גדם – ראה ערכו. 6. וראה ערוך השלם

שמע של לילה, התלויה בזמן שכיבה, ושל יום, התלויה בזמן קימה. וערך בוקר, על הנץ החמה כהתחלת זמן הבוקר. **הסבה** 1. ט', טורים תקכט-תקלז. 2. וראה בספר הסדר הערוך (וינגרטן) לד, אם הסיבה היא מן התורה או מדרבנן.

העמק שאלה שאלות (שם). ויש שכתבו שראוי שלא יסב אלא אם כן נתן לו האב רשות (ב"ח שם; גבורות ה' (מהר"ל מפראג) מח; פנים מאירות א צג; פרי מגדים תעב משבצות זהב סק"ד).

תלמיד אצל תלמיד אצל רבו אינו צריך הסיבה, שמורא רבו רבו כמורא שמים (פסחים קח א), ועדיף ממצות הסיבה (שאלות עז), ואפילו אינו רבו מובהק (רא"ש י כ; ארחות חיים א ליל פסח ג, בשם הר"פ; טוש"ע או"ח תעב ה) ¹¹, וכן תלמיד חכם מופלג בדורו, חשוב כרבו (שו"ת תרומת הדשן קלח; שו"ע שם).

ולא יסב אלא אם נתן לו רבו רשות (רמב"ם חמץ ומצה ז ח; טוש"ע שם), אז חייב להסב (פרי חדש שם; שו"ע הרב שם יא; משנה ברורה שם ס"ק טז) ¹²; ויש שכתבו שאינו חיוב (ערוך השלח שם ז). ודוקא כשאוכל עמו על שולחן אחד, אבל על שולחן אחר אף בפני רבו צריך להסב (רמ"א בדרכי משה ובשו"ע שם, בשם מהרי"ב).

יש מהראשונים שכתבו שתלמיד אצל רבו מחלוקת אמוראים היא (הגהות מיימוניות חמץ ומצה ז ח, בשם רבנו שמחה: והלכה שצריך הסבה).

רבו לאומנות אצל רבו שלימדו אומנות, צריך להסב (פסחים קח א; שו"ע הרב או"ח תעב יב), אף על פי שבכל יום מכבדו ומתיירא ממנו (שאלות עז; שו"ע הרב שם).

שמש וכן השמש – המשמש לפני בעל הבית (שאלות שם) – צריך הסיבה (פסחים שם; רמב"ם חמץ ומצה ז ח; טור או"ח תפז, וטוש"ע תעב ו), ואפילו בפני אדונו (רמב"ם שם), שאין עול יראה עליו אלא בענייני שימוש, ועוד שלילה זה כעין קריאת דרור היא לכל (מאירי פסחים שם ד"ה ב).

אכל אבל תוך שנים עשר חודש על אביו ואמו – יש מי שכתב שאינו צריך הסיבה (ב"ח או"ח תעב, ובשו"ת החדשות ה), וכן בתוך שלשים על שאר קרובים (מגן אברהם או"ח תעב סק"ה); ויש חולקים, שהרי אף בחול רשאי להסב כשעברו שבעה (חק יעקב שם סק"ה; שו"ע הרב שם ג; משנה ברורה שם ס"ק יג), ומכל מקום לא יסב על מטה כלולה וכבודה אלא בשינוי קצת (משנה ברורה שם).

ואם לא נהג אבלות קודם הפסח, בענין שלא בטלה ממנו אבלות שבעה (ראה ערך אבלות), נוהגים שלא להסב בליל פסח, שהסיבה היא כדברים שבצנעא שנוהג ברגל (שו"ע הרב שם ד, וראה ערך דברים שבצנעא).

הפטור ומיסב כתבו אחרונים שכל הפטור מהסיבה והיסב – נקרא הדיוט (ט"ז או"ח תעב סק"י, ומגן אברהם שם סק"ו, על פי ירושלמי שבת א ב), ויש מפקפקים בדבר (ראה חק יעקב שם סק"י. וראה ערך כל הפטור מן הדבר).

דברים הצריכים הסיבה

כזית מצה מצה צריכה הסיבה (פסחים קח א; רמב"ם חמץ ומצה ז ואפיקומן ח; טוש"ע או"ח תעה א, וטור תפז. וראה ערך אכילה מצה), שהיא עיקר הסעודה, ועוד שכתובה בתורה שהיא זכר לחירות, שלא הספיק בצקם להחמיץ עד שנגאלו (תוספות פסחים שם ד"ה מאי). ואין צריך הסיבה אלא כזית שיוצא בו ידי חובתו (ירושלמי פסחים י א; רשב"ם פסחים שם ד"ה מצה; רמב"ם שם).

החתם סופר, בתו של ר' עקיבא איגר, היתה נוהגת להסב בפני בעלה. ¹¹ וראה זכור לאברהם מערכת פסח קכא שהקשה איך היסב רבי עקיבא, במעשה התנאים בבני ברק המתואר בהגדה, בפני רבי אליעזר ורבי יהושע שהיו רבתי. וראה עוד יד יצחק ג טז; צנפת פננת ד. ¹² וראה הליכות שלמה

לגירסתנו, ורשב"ם שם ד"ה אשה, שמשמשנו (ר"ן על הר"ף שם כג א ד"ה אשה), ואין חירות לאשה אצל בעלה (מאירי שם ד"ה אשה), אבל אלמנה וגרושה צריכות הסיבה (רא"ש שם י כ; אור זרוע ב רנ; טור או"ח תעב, לדעה זו), וכן שאינה בפני בעלה (מאירי שם: יראה).

• יש סוברים שטעם פטורה מפני שאין דרך נשים בהסיבה (שאלות עז, ורשב"ם פסחים שם, בשמו; סדר רב עמרם סדר פסח ד"ה אשה; טור שם, בשם הלכות גדולות) ⁷, ואין זה דרך חירות להן (שו"ע הרב או"ח תעב י), ולכן כל אשה אינה צריכה הסיבה (רא"ש וטור שם, לדעה זו ⁸; שו"ע הרב שם).

• ויש שכתבו הטעם לפי שטרודה בתיקון המאכל והכנתו, וכמו שפטורה ממצות עשה שהזמן גרמא (רבינו מנוח על הרמב"ם שם. וראה ערך אשה).

בירושלמי הסתפקו באשה לפני בעלה (ירושלמי פסחים י א), ואחרונים נחלקו במסקנתו (ראה פרי חדש או"ח תעב ו, ובקרבן העדה ופני משה לירושלמי שם).

אשה חשובה אשה חשובה צריכה הסיבה (פסחים קח א; רמב"ם חמץ ומצה ז ח; טוש"ע או"ח תעב ד, וטור או"ח תפז), שאין שפחות באישות שלה (מאירי שם ד"ה אשה).

• יש מפרשים כשאין לה בעל, והיא גברת הבית, או שהיא חשובה בפרי ידיה, ובת גדולי הדור אשת חיל יראה ה', או כשיש לה עבדים ושפחות שאינה צריכה להתעסק בתיקון המאכל וענייני הבית (רבינו מנוח על הרמב"ם שם, והובא בכסף משנה שם).

• יש מפרשים כשאין בעלה מקפיד עליה (רוקח רפג, והביאו בחק יעקב או"ח תעב סק"ח).

• ויש מפרשים כשדרכה להסב (שו"ע הרב או"ח תעב י).

ויש מהראשונים שכתבו שכל הנשים שלנו חשובות הן (תוספות במדרכי פסחים שם ד"ה ואם; רבנו ירוחם ה ד, בשם תוספות; רמ"א או"ח תעב ד), אלא שנהגו שלא להסב, וסמכו על דעת הסוברים שבזמן הזה אין להסב (רמ"א שם. ראה לעיל דעת ראבי"ה) ⁹.

המנהג המנהג בין הספרדים שאף הנשים מסיבות (כף החיים תעב סקכ"ח, בשם כנסת הגדולה בספרו פסח מעובין קע; בן איש חי שנה א פרשת צו כח), ובין האשכנזים לא נהגו הנשים להסב, ויש שכתבו שגם בעדות אשכנז אין למחות ביד הנשים שרוצות להסב (כף החיים שם) ¹⁰.

קטן יש מי שכתב שצריך לחנך את הקטנים במצות הסבה (בן איש חי שנה א פרשת צו כח), החל מגיל החינוך לספר ביציאת מצרים ולאכול מצה (מועדים וזמנים ג רנז).

בן אצל אביו בן אצל אביו צריך הסיבה (פסחים קח א; רמב"ם חמץ ומצה ז ח; טוש"ע או"ח תעב ה, וטור תפז), ואפילו אביו הוא רבו מובהק (תוספות שם ד"ה בפני; רא"ש שם י כ; טוש"ע שם, ומשנה ברורה שם ס"ק יד), משום שאין בן כפוף כל כך אצל אביו (רשב"ם שם ד"ה ב), או שמן הסתם לא יקפיד אביו (שאלות עז; ארחות חיים א ליל פסח ג; מאירי שם ד"ה ב).

ואפילו אם אין האב מוחל – בטלה דעתו (חק יעקב או"ח תעב סק"ט;

ערך אפרקיד. ⁷ ראה פרי חדש או"ח תעב ד שטעם השאלות עיקר. ⁸ וכן בשו"ע שם כתב סתם אשה. ⁹ וראה הליכות שלמה פסח ט בדבר הלכה מ מדוע דוקא לענין נשים סמכו על הראב"ה ולא לענין אנשים. ¹⁰ וראה בספר מכתב סופר (הגר"ש סופר) בדרשות להגדה של פסח ד"ה קדש, שאשתו של

יוסף תעג ס"ק יד), כי אמירת הברכה צריכה להיות בכבוד ראש ובמורא (הליכות שלמה פסח ט כ, ובדבר הלכה שם מד).

אכילת הפסח בזמן שבית המקדש היה קיים היה הפסח צריך הסיבה באכילתו, שהוא זכר לחירות (בית יוסף או"ח תעה, וראה שבולי הלכת ריח).

כרפס כרפס (ראה ערך הגדה וערך סדר של פסח) - אין צריך הסיבה באכילתו (שבולי הלכת ריח, וראה ברכי יוסף או"ח תעג ו. וראה ירושלמי פסחים י ג, וקרבן העדה שם); ויש מהראשונים שכתב שצריך הסיבה (אבודרהם ליל פסח).

אכל בלא הסיבה כל שצריך הסיבה, אם לא היסב - לא יצא, וצריך לחזור ולאכול או לשתות בהסיבה (רא"ש פסחים י כ; טוש"ע או"ח תעג ז).

• יש סוברים שבזמן הזה, שאין דרך להסב, יש לסמוך בדיעבד על הסוברים שאין צריך להסב, ויצא (ראה לעיל דעת ראב"ה. אגודה פסחים י צב; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

• ויש מחלקים בארבע הכוסות, שכוס שלישית או רביעית אין לחזור ולשתות בהסיבה, שנראה כמוסיף על הכוסות, אבל בראשונות יחזור וישתה בהסיבה (רא"ש שם; רמ"א שם; ונראה לי), כיון שבין הכוסות האחרונות אסור לשתות, ואם כן לא היתה דעתו לשתות וצריך לברך, והרי זה מוסיף, אבל בראשונות שמותר לשתות ביניהן, היתה דעתו על מה ששותה, ואין צריך לברך, ואינו כמוסיף (מגן אברהם שם סק"ז. וראה ערך ארבע כוסות)¹⁴. ובאכילה יחמיר על עצמו ויחזור (דרכי משה שם).

כסעודה לכתחילה יסב בכל הסעודה (רמ"א בדרכי משה ובשו"ע או"ח תעג ז, בשם מהרי"ב), ואם היסב הרי זה משובת, ואם לאו אינו צריך (רמב"ם חמץ ומצה ז ח), שאינו צריך הסיבה אלא בעשיית הדברים שהם זכר לאותם העניינים (מאירי פסחים קח א ד"ה זה שביארנו, וראה שו"ע הרב או"ח תעג יד).

על הסיבה בתורת קביעות בנוגע למוציא את חברו בברכות הנהנין, ראה ערך ברכות הנהנין.

וכן המצה של אפיקומן (ראה ערכו) צריכה הסיבה (תוספות שם ד"ה מאי; רא"ש שם י כ; הגהות מיימוניות חמץ ומצה ז ח; טור שלחן ערוך או"ח תעג א), ויש חולקים (ראה בית יוסף שם, וכן כתב הפרי חדש שם א. וראה ערך אפיקומן).

מרור וכוור מרור אין צריך הסיבה (פסחים קח א; רמב"ם חמץ ומצה ז ח; טוש"ע או"ח תעה א. וראה ערך אכילת מרור), שהוא זכר לשיעבוד ולעבדות (שאלתות עז; רש"י פסחים שם ד"ה מרור).

באכילת הכורך של מצה ומרור ביחד - יש סוברים שאין צריך להסב (רוקח רפג; שבולי הלכת ריח), אבל רוב הפוסקים סוברים שצריך להסב (המנהיג פסח פג; אור זרוע ב רנו; שו"ע או"ח תעה א, וכן כתבו כל האחרונים), שהרי היא כדעת הלל שהיה כורך בזמן המקדש, וזו הרי היתה אכילת מצה שלו (בית יוסף שם. וראה ערך אכילת מרור).

ארבע הכוסות ארבע הכוסות - בשתיים מהן צריך הסיבה, ובשתיים אין צריך (פסחים קח א). ונחלקו בגמרא:

• יש אומרים שתיים הראשונות צריכות הסיבה, שעכשיו מתחיל לספר בחירות, אבל האחרונות אינן צריכות, שכבר אמר ההגדה, ומה שהיה היה (לשון א' בפסחים שם, ורשב"ם ותוספות שם).

• ויש אומרים האחרונות צריכות הסיבה, שכבר הוא בן חורין, והראשונות אינן צריכות, שעדיין אומר עבדים היינו (לשון ב' שם).

ולפיכך כולן צריכות הסיבה (פסחים שם; רמב"ם חמץ ומצה ז ח; טוש"ע או"ח תעג ב, ושם תעט א, ושם תפ א, וטור תפ. וראה ערך ארבע כוסות), ואף שהוא ספק דרבנן, אין טורח להחמיר, ועוד שאם נקל - תיעקר לגמרי הסיבה מהכוסות (ר"ן על הרי"ף פסחים כג א ד"ה והשתא)¹³.

קידוש הגדה יש מהראשונים שכתב שצריכים הסיבה גם בדברים הלל וברכת המזון שהכוסות מסודרות עליהם, היינו בקידוש וקריאת ההגדה והלל וברכת המזון (מאירי פסחים קח א ד"ה זה שביארנו, ולא הוזכר בפוסקים).

בשעת ברכה יש מי שכתב שכל הסיבה שצריך להסב בליל הסדר הוא דוקא בשעת אכילה ושתייה, אבל לא יסב בשעת הברכה (ברכי

הַסְבַּת נַחֲלָה¹

איסור נשואי בת יורשת נחלה לאיש שהוא משבט אחר, כדי שלא תעבור הנחלה משבט לשבט

• יש סוברים שהקפידא היא שמא תלד בן וכשתמות יירש אותה, והוא נמנה על שבט אביו, אבל על הסבה שעל ידי הבעל לא הקפידא תורה, שכן מן התורה אין הבעל יורש את אשתו (ראה ערך ירושת הבעל), ושני הלאוין שנאמרו: וְלֹא תִסֵּב (בפסוק ז) וְלֹא תִסֵּב (בפסוק ט), שאם עברה ונישאת עברה על שני לאוין, וכן על עשה, שנאמר לאחד ממשפחת מטה אביה תהיה לאשה (בבא בתרא קיב א' ורשב"ם שם).

• ויש סוברים שהקפידא היא בין בהסבת הבן ובין בהסבת הבעל, שהבעל יורש את אשתו מן התורה, והפסוק הראשון ולא תסוב וגו' בהסבת הבן אמור, והשני בהסבת הבעל, ומי שעברה ונישאת

האיסור כל בת יורשת נחלה (ראה ערך ירושה על סדר ירושת הבת) נאסרה וענשו להינשא לבן שבט אחר, כדי שלאחר מותה תישאר נחלתה לשבט אביה, שנאמר: וְלֹא תִסֵּב נַחֲלָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל מִמֶּטָּה אֶל מֶטָּה כִּי אִישׁ בְּנֵחֶלֶת מֶטָּה אֲבֹתָיו יִדְבְּקוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל, וְכָל בֵּת יִרְשֶׁת נַחֲלָה מִמֶּטָּה בְנֵי יִשְׂרָאֵל לְאַחַד מִמִּשְׁפַּחַת מֶטָּה אֲבִיהָ תִּהְיֶה לְאִשָּׁה לְמַעַן יִירְשׁוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ נַחֲלַת אֲבֹתָיו, וְלֹא תִסֵּב נַחֲלָה מִמֶּטָּה לְמֶטָּה אַחֵר כִּי אִישׁ בְּנֵחֶלֶתוֹ יִדְבְּקוּ מִטּוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (במדבר לו ז - ט).

ואם עברה ונישאת למטה אחר והתירו בה, חייבת מלקות (רשב"ם בבא בתרא קיב א ד"ה וכי תימא).

הסבת הבעל ונחלקו תנאים: או הבן

פסח ט יח שאין ראוי לכתחילה שיבקש רשותו להסב אלא יאכל בלא הסיבה. 13. ראה משנה למלך מגילה א יא, וערך ספק דרבנן, על שתי קולות הסותרות זו את זו. 14. ראה שם שלמנהגנו שבין כוס ראשון לשני אין שותים, הרי זה

כמוסיף אף בכוס ראשון, ואינו חוזר ושותה, וראה שם בבאור הלכה שכן דעת רוב האחרונים. **הסבת נחלה**. 1. ט', טור תקלו-תקמב.

אחר היו קוראים אותה זונה - להיותה נוטה ממה שראוי לה להינשא (רלב"ג) - והוא שכתוב: וַיִּפְתָּח הַגִּלְעָדִי הָיָה גִבּוֹר חָיִל וְהָיָה בֶן אֲשָׁה זֹנָה (שופטים יא א). רבנו בחיי במדבר שם; רד"ק שופטים שם; רלב"ג שופטים שם).

כמין המצוה נמנית במנין המצוה לפי שאינה נוהגת לדורות (החינוך תכה. וראה ערך תרי"ג מצות). ויש שנראה מדבריהם שחשבוה במנין המצוה (ראה הוכחות הר"י פרלא לרב סעדיה גאון ג כז).

בנות צלפחד בנות צלפחד לא נאסרו בהסבת נחלה, והותרו להינשא לכל השבטים, שנאמר: לְטוֹב בְּעֵינֵיהֶם תִּהְיֶינָה לְנָשִׁים (במדבר לו ה), ומה שכתוב אחרי כן: אֵף לְמִשְׁפַּחַת מִטָּה אֲבִיהֶם תִּהְיֶינָה לְנָשִׁים, אינה אלא עצה טובה שהשיאן הכתוב (רב יהודה אמר שמואל בבבא בתרא קכ א) ³.

ט"ו באב יום ההיור חמשה עשר באב הוא היום שהותרו שבטים לבוא זה בזה (תענית ל ב, ובבא בתרא קכא א), שהותרה הסבת נחלה, שפסק אותו הדור של באי הארץ (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה לבא), והוא אחד מהטעמים שמחתם עשו חמשה עשר באב ליום טוב (גמרא שם, וראה תוספות תענית שם ד"ה יום. וראה ערך חמשה עשר באב). ומאחרונים יש שכתב שבט"ו באב חידשו הדרשה שאין האיסור אלא לבאי הארץ (גבורת ארי תענית שם).

כפילגש מטעם שלא תסוב נחלה ממטה למטה תיקנו לאחר נגבעה המלחמה של פילגש בגבעה (ראה שופטים כ) שלא נשארו משבט בנימין כי אם שש מאות איש (שם כ מז): יִרְשֶׁת פְּלִיטָה לְבִנְיָמִן וְלֹא יִמָּחֶה שְׁבֵט מִיִּשְׂרָאֵל (שם כא יז). ופירשו חכמים שהתנו על שבט בנימין שלא תירש בת הבן עם האחים (בבא בתרא קטז א), לפי שהיתה אז כל ארץ בנימין לשש מאות איש בלבד, והיה מגיע הרבה מן הנחלה לאשה אחת הבאה לירש, ואם תינשא לשבט אחר נמצאת נגרעת נחלת שבט בנימין, אף על פי שזה נגד ההלכה (ראה ערך ירושה), שהפקר בית דין הפקר (ראה ערך הפקר בית דין), אבל אם לא הניח אלא בנות - לא תיקנו, וכן כשיש בנות ובת הבן (ראה ערך ירושה), ומסתמא היו נזהרות הבנות שלא להינשא לשבט אחר (רשב"ם שם ד"ה שלא. וראה תשב"ץ ג שכב).

יש מהראשונים מפרשים שהשבטים התנו לטובתם, שלא תעבור נחלה משאר השבטים לבנימין, מאחר שהם אנשים מועטים, ויש להם הרבה נחלה (שיטה מקובצת שם, בשם רבינו חננאל ורא"ם).

אין הבן יורש את אמו בקבר יש מן הראשונים שנתנו טעם לדבר שאין הבן יורש את אמו בקבר את אמו כשהוא בקבר להנחיל לאחים מן האב (ראה ערך ירושה), שכיון שמת בחיי אמו, בשעת הירושה תתעקר הנחלה ממשפחת האם, לכן אינו יורש, אלא קרוביה מאביה יורשים (תשובת ר"י בר אליקים בשו"ת הרשב"א תולדות אדם כז) ⁴.

למטה אחר עוברת בלאו אחד ובעשה (בבא בתרא קיב א ובי' ושם קיג א ורשב"ם).

יורשת שני מטות בת שירשת שני מטות, כגון שאביה משבט ראובן, ואמה משבט שמעון, ומתו:

• יש מהראשונים סוברים שזו שאלת אב"י בגמרא, אם חייבת להינשא למי שאביו מראובן ואמו משמעון, או שכיון שנחלת האם הוסבה מעצמה קצת בלא נשואי הבת משעה שנפלה לבת שאביה מראובן, לכן אין מקפידים אם תעקר משמעון לגמרי, ולא נפשטה השאלה (רשב"ם בבא בתרא קיב ב).

• יש מפרשים שמסקנת הגמרא היא שמישאים אותה למי שאביו מראובן ואמו משמעון, כשלא מתה האם קודם נשואי הבת, שמא תמות האם אחר נשואיה ותוסב נחלתה (שיטה מקובצת שם, בשם הרא"ם).

• יש מפרשים שאם הקפידא היא על הסבת הבן (ראה לעיל), אין תקנה לדבר, שסוף סוף תיעקר נחלת האם על ידי הבן, שהוא משבט אביו (תוספות שם א ד"ה אימא).

• ויש מפרשים שלמסקנה כבר הוסבה הנחלה משעה שנישאת אמה לאביה, ונדוניות שאדם נותן לבתו בקרקע דבר מועט הוא, ולא חששה התורה לכך, ולכן אפילו שלא מתה האם עדיין אין חוששים לכך (מאירי בבא בתרא שם).

כדור באי הארץ לא נאסרה הסבת נחלה אלא לדור באי הארץ בלבד (בבא בתרא קכ א, ורשב"ם שם קכא א ד"ה לבא), אבל לא נאסר לשאר בני אדם שלא היו באותו הדור, אלא שאם נשארו עדיין בני אדם שהיו באותו הדור, עדיין באיסורם הם עומדים (ראה רשב"ם שם). וכתבו ראשונים שהקפידא יותר גדולה בעת החילוק שלא יתערבו השבטים זה בזה, כי אחרי כן כבר נודעה נחלתם, ולא יקפידו כל כך (רמב"ן על התורה במדבר לו ז).

היתה נשואה כבר אין האיסור של הסבת נחלה אלא על בת שעדיין לא נישאת, אבל אם היתה כבר נשואה לשבט אחר לא אמרה תורה שכשתמות לא יירשנה בנה או בעלה, שלא ראתה לעקור משפט הירושה (רמב"ן שם).

ועל דרך הפשט כתבו ראשונים ש"ולא תסוב נחלה" מצוה בנשואות כבר שתבוא להן נחלה אחרי היותן לאיש, שלא תסוב הנחלה ממטה למטה אחר, אלא יירשו אותן אחיהן וקרוביהן, ואף המוזהרות אם יעברו על המצוה ותינשאה למטה אחר יירשו אותן ממטה אביהן, אלא שכל זה לא נהג רק בדור הנוחל את הארץ (רמב"ן שם) ².

פונה ישראל כדורות לאחר מכן יש שכתבו שמנהג היה בישראל שלא להסב נחלה משבט לשבט, ובת יורשת כשהיתה נישאת לשבט

הַסֵּגַת גְּבוּל¹

איסור שינוי הסימנים של תחומי קרקעות שבינו לבין חברו, באופן שקרקע חברו תיכנס לתוך שלו

שקרקע זו שלו, והעושה כן עובר בלא תעשה, שנאמר: לֹא תִסָּגַת גְּבוּל רֵעֶךָ אֲשֶׁר גָּבְלוּ רֵאשִׁים בְּנִיחָלְתָּךְ אֲשֶׁר תִּנְחַל בְּאַרְצְךָ אֲשֶׁר ה'

האיסור

האיסור אסור לשנות הגבול בינו ובין זולתו, עד שיתכן שיאמר ומקורו

צלפחד. ⁴ וראה שם בתשובות שלאחריה. **הסגת גבול**. ¹ ט', טורים תקמב-תקמו.

² וראה תשב"ץ ג שכב שהרמב"ן עשה פשט נגד התלמוד, וכתב ליישב. ³ וראה רמב"ן ורשב"ם על התורה שם שכתבו שלפי הפשט הוזהרו אף בנות

• יש מהראשונים מפרשים שזה איסור ליטע סמוך למיצר כשיעור היניקה, שלא להכחיש קרקעו של חברו (רש"י שם, וראה מנחת חינוך רמא א שכן דעת הרמב"ם והחינוך. וראה ערך הרחקת נזקים).

• ויש מפרשים שזה איסור לזרוע כלאים, אלא שאינו לוקה, מפני שהוא לאו שבכללות, שכולל גם הסגת גבול כפשוטו, ועוד שעל הסגת גבול אין לוקים לפי שניתן לתשלומין, לכן גם זורע כלאים אינו לוקה (תוספות שבת שם ד"ה לא, וחולין פב ב ד"ה הזורע).³

איסורים דרבנן

כמה איסורים דרבנן הסמיכו חכמים ללאו זה של 'לא תסיג גבול רעך':

המוכר קבר המוכר קבר אבותיו עובר בלא תסיג (ספרי שופטים אבותיו קפח), שמסיג גבול קברות אבותיו (פירוש רבנו הלל שם). ואינו אלא אסמכתא (ראה ערכו), ואין כאן אלא משום פגם משפחה בלבד (ספרי דבי רב שם).⁴

ויש שמצדד לומר שזוהי דרשה גמורה, אלא שאין האיסור אלא בארץ ישראל שנחלקה על ידי יהושע והזקנים, והיה ידוע נחלת כל אחד, אבל בחוץ לארץ, וכן בארץ ישראל מעת שגלו ישראל מאדמתם, אין האיסור נוהג (סדרי טהרות אהלות ר"ט ב).

פינוי קבר כל הקברות מתפנים, חוץ מקבר מלך וקבר נביא, **מלך ונביא** ואם פינוה עובר משום 'לא תסיג' (ספרי שם, ופירוש רבינו הלל שם. וראה ערך פנוי מתים וערך קבר). ואף דרשה זו אסמכתא היא (ספרי דבי רב שם).

נשואי מעוברת האיסור לישא מעוברת חברו ומינקת חברו, הסמיכו **ומינקת חברו** על פסוק זה של 'לא תסיג' (גירסת רבנו הלל בספרי שם), ואף זו אסמכתא, שאינו אלא תקנת חכמים מפני סכנת הולד (ספרי דבי רב שם, וראה ערך מעוברת חברו וערך מינקת חברו, ושם אם בגרשה מותר).

האומר דבר המחליף דברי רבי אליעזר בדברי רבי יהושע, **שלא בשם אומר** ודברי רבי יהושע בדברי רבי אליעזר, לומר על טהור טמא ועל טמא טהור, עובר ב'לא תסיג גבול רעך' (ספרי שם), שהראשונים גבלו דבריהם, ועל מה אמרו טמא ועל מה טהור, והוא מחליפו ומסיג גבול כל אחד ואחד (רבנו הלל שם); ויש מפרשים כיון שהלכה כאחד מהם, כגון רבי אליעזר ורבי יהושע שהלכה כרבי יהושע (ראה ערך הלכה), נמצא מסיג גבולו של הקדוש ברוך הוא אשר גבלו ראשונים שהיו חכמי התלמוד (ספרי דבי רב שם).

וראשונים למדו מכאן שמי שיש בידו ספר של פירושים יכתוב עליו את שם המחבר, שלא יבוא אדם לומר שהוא חיברו ויענש (ספר חסידים תקפח).

לנהוג כמנהג גאונים כתבו שיש לילך אחר המנהג, שנאמר: לא תסיג גבול רעך אשר גבלו ראשונים (תשובות רב שרירא גאון בטור חו"מ שסח, לענין מנהג בידי ממונות. וראה ערך מנהג).

על גזל עניים משום אל תסג גבול עולם, ראה ערך גזל עניים. על הסגת גבול במובן קיפוח פרנסת חברו ראה ערך יורד לאומנות חברו וערך מהפך בחררה.

אַל־תִּיָּג גִּבּוֹל רֵעֶךָ לְרֵשֶׁתָּהּ (דברים יט יד. ספר המצוות לרמב"ם לא תעשה רמו. וראה רמב"ם גנבה ז יא; שו"ע חו"מ שם א).

לא תסיג הוא מלשון נָסַג אָחֹר (ישעיה מב יז. רש"י דברים שם). ויש מפרשים מלשון פָּסַף הָיָה לְסִיגִים (ישעיה א כב), ופירושו לא תפחות (וראים השלם קכט).²

בארץ ישראל ומה תלמוד לומר, אם בפרהסיא הרי כבר נאמר וְלֹא - **שני לאוים** תִּגְזֹל (ויקרא יט יג), הא למדת שהעוקר תחומו של חברו בארץ ישראל עובר בשני לאוין (ספרי שופטים קפח. וראה רמב"ם וטו"ע שם), וארץ ישראל לענין זה היינו בכל מקום שיש עליו קדושת ארץ ישראל (מנחת חינוך תקכב).

יכול אפילו בחוץ לארץ, תלמוד לומר בְּנִחְלָתְךָ אֲשֶׁר תִּנְחַל (ספרי שם). לדעת הראשונים הסוברים שבגזלת קרקע אינו עובר בלא תגזול (ראה תוספות בבא מציעא סא א ד"ה אלא, ותשובות הרא"ש בטור חו"מ שעא, וראה ערך גזל), עובר בהסגת גבול בארץ ישראל בלא תסיג בלבד, ובחוץ לארץ אינו עובר על לאו כלל, אלא הוא גזלן דרבנן (פרישה וסמ"ע שם בדעת הטור. ובב"ח כתב שהטור כדעת הרמב"ם).

במין המצוות הלאו נמנה במנין המצוות (רמב"ם ספר המצוות לא תעשה רמו; סמ"ג לאוין קנג; חינוך תקכב), ונוהג בכל זמן (חינוך שם). ואין לוקים עליו מפני שניתן לתשלומין (חינוך שם; תוספות שבת פה א ד"ה לא תסיג, וחולין פב ב ד"ה הזורע. וראה ערך גזל).

שיעורו הסתפקו אחרונים אם לאו זה הוא ככל גזל ודבר שבממון ששיעורו בשוה פרוטה (ראה ערך גזל וערך שעורים), או שאינו בכלל דברים שבממון שהרי אינו נוהג אלא בארץ ישראל וגזרת-הכתוב (ראה ערכו) היא (ראה מנחת חינוך שם).

אינו בתקנת השבים המסיג גבול ובנה על הקרקע שגזל בנינים גדולים, כתבו ראשונים שחייב לסתור הכל ולהחזיר הקרקע, שלא עשו תקנת-השבים (ראה ערכו) בקרקע (שו"ת הרשב"א ג קפח, והובא בבית יוסף חו"מ שם; רבנו ירוחם מישרים לא ו, והובא בבית יוסף שם שעא; רמ"א חו"מ שם א. וראה ערך גזל על תקנת השבים).

באורו מלבד הלאו של לא תסיג, הזהירה תורה על הסגת גבול בקלות שבהר עיבל: אָרוּר מְסִיג גְּבוּל רֵעֵהוּ (דברים כז יז ורש"י שם), וכן בספר משלי: אֵל תִּפֹּס גְּבוּל עוֹלָם אֲשֶׁר עָשׂוּ אֲבוֹתֶיךָ (משלי כב כח. ראה שם רלב"ג ומצודת דוד); אֵל תִּפֹּס גְּבוּל עוֹלָם וּבְשָׂדֵי יְתוּמִים אֵל תִּבָּא (שם כג י).

נגבולות השבטים מכתוב זה של 'לא תסיג' למדו אף איסור עקירת גבול שבין השבטים (ספרי שופטים קפח לגירסת רמב"ן ורבנו הלל), שתיחם יהושע בן נון (מדרש תנאים שופטים שם). וכתבו ראשונים שהוא פשוטו של מקרא, ועל כן אמר אשר גבלו ראשונים, הם אלעזר הכהן ויהושע בן נון ונשיאי המטות (רמב"ן שם). ויש מהאחרונים שכתבו שאפילו בהסכמת השבטים אין יכולים לשנות התחומים (ספרי דבי רב שם).

נגבולות ייקה אף הסגת גבול במובן אחר דרשו מפסוק זה: **של צמחים** שלא להסיג גבול שגבלו ראשונים, שהם האמוריים והחויים שהיו בקיאים בישובה של הארץ וקבעו גבולות היניקה של הצמחים (שבת פה א, ורש"י ד"ה גבול).

חינוך שם שתמה עליהם. 4. וראה ערך בית הקברות אם יכולים בני המשפחה

2. וראה אבן עזרא על התורה שם שהוא ענין של השחתה. 3. וראה מנחת

הַסַּח הַדַּעַת¹

עקירת מחשבתו של אדם מדבר מסויים, כסימן לסילוק שמירתו מהדבר, או לגמר מעשיו של האדם

• הפרקים:	• באדם;
• בנטילת ידים;	• בטהרות;
• בסעודה;	• בפרה אדומה ואפרה;
• בתפלה וברכות;	• במי חטאת;
• בתרומה וקדשים;	• בקידוש ידים ורגלים.

סיכום תמציתי

היסח הדעת מובנו עקירת הדעת והמחשבה.

דנים על היסח הדעת:

* בדברים הצריכים שמירה מחשש טומאה או טינוף, כתרומה וקדשים ופרה אדומה וכיוצא,

* וכן בדברים הצריכים המשך ורציפות, כגון ברכה על סעודה ובתפילה וכיוצא.

בנטילת ידים

היסח הדעת פוסל בנטילת ידים לסעודה, ולפיכך אף על פי שנוטל אדם ידיו שחרית ומתנה עליהן כל היום כולו, ואינו צריך ליטול את ידיו לכל אכילה ואכילה, אבל אם הסיח דעתו מהן, צריך ליטול ידיו בכל עת שצריך נטילה. ולכן המנהג שלא לסמוך על תנאי.

יצא אחד מן המסובים לחוץ לדבר עם חברו והפליג שעה או שתיים נוטל שתי ידיו ונכנס. ואם שמר את ידיו, יש מהראשונים שכתבו שאין צריך נטילה, ואחרונים כתבו שכל שלא התנה בעת הנטילה צריך ליטול ידיו.

הטיל מי רגלים ונזהר שלא לנגוע במקומות המכוסים, אינו צריך לחזור ליטול.

ישן – כתבו ראשונים שהרי זה היסח הדעת, וצריך נטילת ידים.

נזכר בתוך הסעודה שלא התפלל, ועמד והתפלל, צריך נטילת ידים שנית לסעודה, שהרי זה היסח הדעת. ויש חולקים, שכיון שהסיח הדעת של ידים פסול גם לתפילה, אין חוששים שהסיח דעתו.

נטל ידיו בליל פסח בטיבול ראשון, צריך ליטול ידיו בטיבול שני, היינו לסעודה ולחזרת, שמא הסיח דעתו בשעת קריאת ההגדה וההלל.

בנטילת ידים לתפילה, כשהסיח דעתו משמירת ידיו, נחלקו ראשונים: יש סוברים שאינו צריך נטילה; ויש סוברים שצריך נטילת ידים אם יש לו מים.

לברכה סתם ידים כשרות, ואינן צריכות נטילת ידים, ואין פוסל בהן היסח הדעת.

בקידוש, נחלקו אמוראים אם נקרא היסח הדעת בין נטילת ידים לסעודה, והלכה שאין הקידוש היסח הדעת.

בליל פסח, יש מהראשונים סוברים שהקידוש הוא הפסק בין נטילה שלפניו לנטילה שצריך לטיבול ראשון, ולכן אין לבעל הבית ליטול ידיו קודם קידוש, אבל בני הבית רשאים ליטול ידיהם קודם קידוש; ויש סוברים שאין לחלק, ומי שרגיל ליטול קודם קידוש, אף בפסח יכול ליטול קודם. לסעודה לדברי הכל צריך ליטול ידיו שנית.

בסעודה

גמר סעודתו, אסור לו לאכול, שהסיח דעתו מברכה ראשונה ומסעודתו. ונחלקו אמוראים ופוסקים מה נקרא גמר והיסח הדעת בסעודה.

הסומך על שולחן אחרים, אפילו אמר הב לך ונברך, אין זה היסח הדעת.

בשינוי מקום באמצע אכילה ושתייה, נחלקו אמוראים, והלכה שזה היסח הדעת וצריך לחזור ולברך.

שינוי מקום הוא מבית לבית, אבל מפנה לפינה באותו חדר אינו שינוי מקום. יצא חוץ מפתח ביתו הרי זה שינוי מקום.

בתפילה וברכות

טעה ולא הזכיר של ראש חודש בתפילה, וגמר תפילתו, והסיח דעתו, הרי זה כמו שעקר את רגליו, וחוזר לראש התפילה.

טעה ולא הזכיר של שבת בברכת המזון, והסיח דעתו, חוזר לראש, לא הסיח דעתו אומר ברוך אשר נתן מנוחה כו'. בברכת התורה בשחרית, שפוטר את הלימוד של כל היום, נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא במי שתורתו אומנתו, שאינו מסיח דעתו מלימודו אפילו כשצריך לחזור אחר פרנסתו ומיד חוזר ללימודו, אבל כשאין דעתו לחזור ללימודו, צריך לחזור ולברך; ויש שכתבו שאפילו אם אין תורתו אומנתו ויום אחד לא נזדמן לו עסק וחזר ללימודו, אין זה היסח הדעת.

בתרומה וקדשים

המסית דעתו מלשמור תרומה וקדשים, הרי הם נפסלים, והוא הדין בקדשים. בגדר פסול זה נחלקו אמוראים ופוסקים אם פסול טומאה הוא, שמא נגעה בהם טומאה ואינו יודע או פסול הגוף הוא, ומעלה היא בקדשים.

באדם

היסח הדעת של האדם משמירת עצמו מן הטומאה, פוסלו מאכילת קדשים, ולפיכך האונן אחר אנינותו ומחוסר כפורים אחר הבאת כפרתו, צריכים טבילה לאכילת קדשים, אבל אינם צריכים טבילה לתרומה.

המושג וענינו

היסח הדעת מובנו עקירת הדעת, מלשון **בֵּית גָּאִים יִסַּח ה'** (משלי טו כה. ערוך ערך סח ה), ונאמר גם בלשון **הסיע בעיני** (ראה עירובין פו א: הסיע לבו, וברש"י שם, וכן טהרות ז ח, ובירושלמי ברכות ה ג ובכמה מקומות)², וענינו עקירת המחשבה.

דנים על היסח הדעת:

- בדברים הצריכים שמירה מחשש טומאה או טינוף, כתרומה וקדשים ופרה אדומה וכיוצא,
- וכן בדברים הצריכים המשך ורציפות, כגון ברכה על סעודה ובתפילה וכיוצא.

בנטילת ידים

מהותו וגורו היסח הדעת פוסל בנטילת ידים לסעודה (ראה פסחים קטו ב, ויומא ל א, ורש"י שם), ולפיכך אף על פי שנוטל אדם ידיו שחרית ומתנה עליהן כל היום כולו, ואינו צריך ליטול את ידיו לכל אכילה ואכילה (ראה חולין קו ב, ורמב"ם ברכות ו ז, וטושי"ע או"ח קסד א. וראה ערך נטילת ידים, אם דוקא בשעת הדחק), אבל אם הסיח דעתו מהן, צריך ליטול ידיו בכל עת שצריך נטילה (רמב"ם שם). ולכן המנהג שלא לסמוך על תנאי (ערוך השלחן שם ג; כף החיים שם סק"ח).

היסח הדעת בנטילת ידים הוא שאינו נזהר משמירתן מנגיעה בבשרו (פסחים שם, ורש"י שם ד"ה אסחיה), או בשום דבר טינוף (רש"י שם ד"ה דאסחיה).

יצא והפליג יצא אחד מן המסובים לחוץ לדבר עם חברו והפליג זמן רב – שעה או שתיים (משנה ברורה קע סק"ט) – נוטל שתי

ידיו ונכנס (יומא ל א; רמב"ם ברכות ז ח; טושי"ע או"ח קע א), שהסיח דעתו מסעודתו ולא נזהר מלשמור ידיו (רש"י יומא שם ד"ה נוטל; טושי"ע שם).

ואם שמר את ידיו, יש מהראשונים שכתבו שאין צריך נטילה (ראה שבלי הלקט השלם קלה; תניא רבתי כב), ואחרונים כתבו שכל שלא התנה בעת הנטילה (ראה לעיל: מהותו וגדרו) צריך ליטול ידיו (באור הלכה קנח ז ד"ה ואם).

יצא לבית הטיל מי רגלים ונזהר שלא לנגוע במקומות המכוסים, **הכסא** אינו צריך לחזור ליטול (רמ"א או"ח קע א), ואפילו נכנס לבית הכסא קבוע, כיון שלא הסיח דעתו משמירת ידיו, אלא שבכנסו לבית הכסא צריך ליטול ידיו משום רוח רעה השורה שם (ראה משנה ברורה קסד סק"ד, וראה פסקי תשובות שם). יצא לצרכיו, יש סוברים שצריך לחזור וליטול ידיו, אך לא יברך (ים של שלמה חולין ח מא, ועוד, ראה ביאור הלכה שם ד"ה לחזור), ויש סוברים שאף יברך על נטילת ידים (ביאור הלכה שם).

ישן – כתבו ראשונים שהרי זה היסח הדעת, וצריך נטילת ידים (הראב"ד בהשגות להמאור על הרי"ף פסחים כו ב. וראה להלן: בסעודה).

עמד להתפלל נזכר בתוך הסעודה שלא התפלל, ועמד והתפלל, צריך נטילת ידים שנית לסעודה, שהרי זה היסח הדעת (מגן אברהם או"ח קעח ס"ק יג. וראה להלן: בסעודה, לענין ברכת המוציא). ויש חולקים, שכיון שהיסח הדעת של ידים פסול גם לתפילה (ראה להלן), אין חוששים שהסיח דעתו (אבן העזר שם).

נליל הסדר נטל ידיו בליל פסח בטיבול ראשון (ראה ערך סדר של פסח), צריך ליטול ידיו בטיבול שני, היינו לסעודה ולחזרת, שמא הסיח דעתו בשעת קריאת ההגדה וההלל (פסחים קטו ב; רמב"ם חמץ ומצה ח י; מגן אברהם או"ח תעה סק"א), ונגע בבשרו (פסחים שם, ורש"י ד"ה אסחיה), או באיזה דבר טינוף (רשב"ם שם ד"ה אסחיה; מגן אברהם שם).

לתפילה ולכרכה בנטילת ידים לתפילה, כשהסיח דעתו משמירת ידיו, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאינו צריך נטילה (ר"ן על הרי"ף פסחים כה א ד"ה דילמא, הובא בבית יוסף או"ח צב ורלג), אלא שאם ידיו מטונפות צריך לנקותם (טור או"ח צב, בשם יש אומרים).

- יש סוברים שצריך נטילת ידים אם יש לו מים (טור שם, בשם אבי העזרי, וראה בית יוסף שם: הכי נקטינן; שו"ע שם ח)³. ואם אין לו מים, אינו צריך (שו"ע שם) אלא ינקם בכל דבר המנקה (משנה ברורה שם ס"ק כו), אלא אם כן יודע שנגע במקום מטונף שחייב ליטול ידיו במים דווקא (משנה ברורה שם, בשם אליה רבה וחי' אדם. וראה משנה ברורה שם ס"ק טו).

- ויש סוברים שגם אם אין ידיו מטונפות, אם הסיח דעתו משמירתן, ינקם בכל דבר (טור שם, בשם הרא"ש).

לברכה סתם ידים כשרות, ואינן צריכות נטילת ידים, ואין פוסל בהן היסח הדעת (אבן העזר או"ח קעח ו; משנה ברורה ד ס"ק כג, ושם צב ס"ק כה).

קידוש אחר בקידוש, נחלקו אמוראים אם נקרא היסח הדעת בין **נטילת ידים** נטילת ידים לסעודה (רב ברוך, פסחים קו ב), ואם נטל ידיו לא יקדש בעצמו אלא ישמע מאחר (רשב"ם שם ד"ה נטל); או שאינו חשוב היסח הדעת, ואינו צריך נטילה אחרת (רב יצחק בר שמואל בשם רב, פסחים שם ורשב"ם)⁴.

וכתבו ראשונים שאין מחלוקתם אלא לדעת הסוברים שיש קידוש אף שלא במקום סעודה (ראה ערך קידוש), ואין הקידוש שייך לסעודה, אבל לסוברים אין קידוש אלא במקום סעודה (ראה ערך הנ"ל), אף הקידוש כהתחלת הסעודה ואינו הפסק (רא"ש שם י טז; טור או"ח רעא,

נטילת ידים שלתפילה אין צריך לברך ברכת על נטילת ידים. 4. וראה ערך קידוש שכמה ראשונים מפרשים מחלוקתם לא בענין היסח הדעת כלל.

2. וראה רמב"ן על התורה דברים ב כג, בענין החלפת חיי"ת בעי"ן שכתב וכן נהגו רבותינו לומר על היסח הדעת שהוא במקום הסיע דעת. 3. וראה ערך

• יש סוברים שאסור עד שיברך ברכת המזון, ויחזור ויברך על הבא לפניו עכשיו (רש"י ברכות שם, ופסחים ק"ג ב"ה כיון, ורש"י פסחים שם ד"ה לית, והובאו ברא"ש ברכות ו' לא; רש"י ברכות שם ד"ה ולית, וכן כתב בשם הראב"ד. וראה להלן שרש"י בחולין חזר בו), ויש שנתנו טעם לדבר שהרי זה כמו שהתחיל לברך, ואסור לו להפסיק (רש"י שם).

• יש סוברים שאם רוצה לאכול או לשותות יברך שוב ברכה ראשונה, ואחר כך יברך ברכת המזון על שתי הסעודות, שאין חשש הפסק בין אכילה לברכה אחרונה, וכל זמן שאינו רעב מאותה אכילה יכול לברך (רא"ש חולין ו' ה. וכן דעת רש"י חולין פ"ב ד"ה כיון דאמר; תוספות פסחים ק"א ב"ה כשהו יוצאין; טור או"ח קע"ט).

• ויש מחלקים לדעה זו, שאם נטל ידיו למים אחרונים אינו יכול לאכול עד שיברך ברכת המזון תחילה, כיון שאינו משום היסח הדעת אלא שהרי הוא כאילו כבר התחיל בברכה ואסור לו להפסיק, אבל אם אמר "הב לך ונברך", שאינו אלא כמסיח דעתו מאכילה ושתייה, צריך ברכה חדשה בלבד (בית יוסף או"ח קע"ט, על פי רא"ש ברכות שם, ומפרש כן לדעת רבנו יונה; שו"ע שם א), אבל אחרונים כתבו שאין חילוק, ובשניהם יכול לאכול בברכה (ראה מגן אברהם וט"ז שם, וכן כתב בבאור הגר"א שם שכן דעת כל הפוסקים), אבל אין להקל בזה לכתחילה (משנה ברורה שם סק"ב, בשם ב"ח ומגן אברהם, וראה ביאור הלכה שם ד"ה עד).

• ויש מהראשונים מחלקים בין אמר "הב לך ונברך" שאינם רשאים לשתות ולאכול עד שיברכו ברכת המזון, ובין גמר בדעתו שלא לאכול עוד, שמותר לאכול והוא שיברך עליו תחילה (רמב"ם ברכות ד' ז' וז', וראה בית יוסף שם בדעתו).

גור גמר נחלקו אמוראים מה נקרא גמר והיסח הדעת בסעודה:
סעודה • רב פפא ורבי זירא סוברים כשמסלק הלחם וכל האוכל מעל השולחן (ברכות מב' א' ורש"י), ויש סוברים שאפילו רק גמר מלאכול (אמרי ליה לרב פפא בגמרא שם).

• רב ורב כהנא אומרים שהרגיל בשמן, שמן מעכבו (ברכות שם), שאם לא משח ידיו בשמן עדיין סעודה קיימת (רש"י שם ד"ה שמן).

• רב ברונא ורב חננאל בשם רב אמרו כיון שאמר "הב לך ונברך" – תנו לנו כוס לברך, או שאין להם כוס ואמר בואו ונברך (שו"ע הרב או"ח קע"ב; משנה ברורה שם סק"ג) – ברכת המזון, הרי זה היסח הדעת (פסחים ק"ג ב', ורש"י ורש"י). רב אשי סובר שאפילו אמר הב לך ונברך אינו מסיח את דעתו, ומותר לשתות בלא ברכה (פסחים שם ורש"י).

• רב חייה בר אשי אמר רב סובר שהגמר הוא כשנוטל ידיו למים אחרונים (ברכות שם ורש"י).

להלכה יש פוסקים שאם גמר בלבו להפסיק לאכול או לשתות, חוזר ומברך אם נמלך ורוצה שוב לאכול או לשתות, ואם דעתו לאכול ולשתות עוד, אפילו פסק כל היום אינו צריך לברך שנית (רמב"ם ברכות ד' ז', וראה כסף משנה ולחם משנה), ויש מפרשים דבריהם שגמר בלבו בפירוש הוא היסח הדעת גמור ועדיף מגמר סעודתו (מגדל עוז שם). והוא הדין אם אמר בואו ונברך ברכת המזון (רמב"ם שם ח', וראה לעיל שלדעתו בזה צריך גם לברך מקודם ברכת המזון).

בשם רש"י⁵, או שלסוברים יש קידוש שלא במקום סעודה יש לחשוש שמא יפליג ויצא לחוץ, מה שאין כן אם אין קידוש אלא במקום סעודה (תוספות פסחים שם ד"ה מקדש, בשם רבינו תם).

הלכה שאין הקידוש היסח הדעת (רש"י שם ד"ה דחביבא; תוספות שם ד"ה זימנין; רא"ש שם; טור או"ח רע"א, בשם רש"י, מפני שהלכה שאין קידוש אלא במקום סעודה; בית יוסף שם), אלא שנחלקו הפוסקים בהנהגה הראויה לכתחילה:

• יש סוברים שלכתחילה טוב לקדש קודם הנטילה, כדי שלא להפסיק בקידוש בין נטילה לברכה (טור שם בשמו, וראה רש"י שם).

• ויש סוברים שאף לכתחילה יכול ליטול לפני הקידוש (תוספות פסחים שם ד"ה זימנין; רא"ש שם י' טז, ראה קרבן נתנאל שם; טור שם, בשם הרא"ש ושכן נהג; רמ"א שם יב, בשם יש אומרים ושכן המנהג פשוט).

וכן נחלקו אם הדברים אמורים בקידוש על היין או על הפת:

• יש סוברים שאין הקידוש הפסק, בין שמקדש על הפת, ובין שמקדש על היין (רש"י שם ד"ה דחביבא).

• ויש סוברים שבקידוש על היין, כיון שאין נטילת ידים לפירות, כשבא לקדש על היין יסיח דעתו מידיו (מהר"ם חלאווה פסחים שם⁶).

וכן נחלקו בקידוש היום, שאין בו אלא ברכת בורא פרי הגפן:

• יש סוברים שלדברי הכל יכול ליטול ידיו קודם קידוש ואינו הפסק (טור או"ח רפ"ט).

• ויש סוברים אף בקידוש היום יטול ידיו אחר שקידש על הכוס (רמב"ם שבת כ"ט י'; שו"ע או"ח רפ"א).

למעשה כתבו אחרונים שלכתחילה יש לקדש, בין בלילה ובין ביום, על היין קודם נטילת ידים, ואם כבר נטל ידיו קודם קידוש, יקדש ואין צריך נטילה שנית (משנה ברורה רע"א ס"ק סב, ושם רפ"ט סק"ד, בשם אחרונים).

קידוש בליל פסח בליל פסח, יש מהראשונים סוברים שהקידוש הוא **הסדר** הפסק בין נטילה שלפניו לנטילה שצריך לטיבול ראשון (ראה ערך סדר של פסח) – ואף לסוברים שבכל השנה אין הקידוש הפסק, הרי זה מפני שהקידוש אף הוא צורך סעודה, אבל אין הקידוש צורך טיבול כלל (ב"ח ודרישה או"ח תע"ג) – ולכן אין לבעל הבית ליטול ידיו קודם קידוש, שצריך ליטול ידיו שוב, ונמצא שהברכה הראשונה היתה לבטלה (וראה ערך הנ"ל מחלוקת אם בנטילה זו צריך לברך), אבל בני הבית רשאים ליטול ידיהם קודם קידוש, שאצלם אין זה היסח הדעת, ולא יצטרכו ליטול שנית קודם הטיבול (מרדכי פסחים ק"ב; שו"ת הרא"ש י"ד ה'; רמ"א תע"ג א).

ויש סוברים שאין לחלק, ומי שרגיל ליטול קודם קידוש, אף בפסח יכול ליטול קודם (טור או"ח תע"ג).

לסעודה לדברי הכל צריך ליטול ידיו שנית (ראה לעיל: בליל הסדר. ט"ז או"ח תע"ג סק"א, בדעת המרדכי).

בסעודה

גמר סעודתו גמר סעודתו, אסור לו לאכול (ברכות מב' א'), שהסיח **ורוצה לאכול** דעתו מברכה ראשונה ומסעודתו (רש"י שם ד"ה אסור). ונחלקו ראשונים:

נטילה לסעודה. ראה מגן אברהם או"ח קע"ט סק"ב. 6. ראה ערך קידוש

5. לפי זה היסח הדעת כאן אינו משום שמירת ידיו, אלא משום הפסק בין

שאסור להם לשתות עד שיקדשו (ראה ערך קדוש), אם רצו אף על פי כן לשתות, צריכים לחזור ולברך, אבל אם שתו בשבת ואמרו בואו ונבדיל, אינם צריכים לחזור ולברך (רמב"ם ברכות ד ח; שו"ע או"ח רע"ה בקידוש, ושם רצ"ב בהבדלה), שכיון שכשואמרו לקדש נאסרו בשתייה – הסיחו דעתם (ט"ז או"ח רע"ה סק"ה, ושו"ע הרב שם יד⁸), אבל האמירה להבדיל אינה היסח הדעת, כיון שיכולים לחזור בהם ולאכול ולשתות קודם שיבדילו (שו"ע הרב או"ח רצ"ב ג, וראה ערך הבדלה⁹).

• ויש סוברים שחילוק זה הוא כשלא אמרו בואו ונבדיל, אבל אם אמרו בואו ונבדיל – אסור לשתות בלא ברכה (ראב"ד ברכות ד ח; שו"ע או"ח רצ"ב ב, בשם יש מי שחולק), שזה היסח הדעת כמו הב לן ונברך (כסף משנה שם).

• יש מפרשים המחלוקת כשהיו אוכלים, אבל אם היו שותים, שאסור להם לשתות קודם הבדלה (ראה ערך הבדלה), אף לדעה הראשונה כשואמרו בואו ונבדיל הסיחו דעת (מגן אברהם או"ח רצ"ב סק"ה, בדעת הכסף משנה, וכן דעת ה"י שם סק"ג, ושו"ע הרב שם ג, ומשנה ברורה שם סק"ז).

• ויש מפרשים שלדעה ראשונה אין זה הפסק, כיון שאם היו אוכלים לא היו צריכים להפסיק, ואין הבדלה חמורה כקידוש (בית יוסף או"ח רצ"ב).

שינוי מקום בשינוי מקום באמצע אכילה ושתייה, נחלקו אמוראים: לרב ושמואל הרי זה היסח הדעת (פסחים ק ב, ורשב"ם ד"ה יד), ורבי יוחנן סובר שעדיין דעתו לאכול ולשתות במקום האחר (שם קא א, ורשב"ם ד"ה ה"ג). הלכה כרב ושמואל שצריך לחזור ולברך (פסחים שם; רמב"ם ברכות ד ג; טו"ש או"ח קע"א).

ונחלקו באיזה דבר שינוי מקום מצריך ברכה:

• רב חסדא אמר דוקא כשאכל דברים שאינם טעונים ברכה לאחריהם במקומם (ראה להלן), שבהם כיון שהלך למקום אחר הרי זה גמר סעודתו, אבל דברים הטעונים ברכה לאחריהם במקומם, הואיל והלך בלא שבירך אחריהם, הרי שלא גמר סעודתו אלא על דעת קביעות הראשונה הלך לגמור סעודתו במקום אחר, ואינו צריך שם לחזור ולברך;

• ורב ששת אמר אחד זה ואחד זה צריך לברך (פסחים שם ב, ורשב"ם).

נחלקו ראשונים מהם דברים הטעונים ברכה אחריהם במקומם:

• יש מפרשים שכגון מים או פירות, שאינם צריכים ברכה חשובה של מעין שלש אחריהם (ראה ערך ברכה מעין שלש), אלא ברכת בורא נפשות (ראה ערך ברכה אחרונה), אינם טעונים ברכה אחריהם במקומם, אבל שבעת המינים, וכן יין, שיש אחריהם ברכה מעין שלש, הם דברים הטעונים ברכה לאחריהם (רש"י ורשב"ם שם; טור או"ח קע"א, בשם רשב"ם; דעה א בשו"ע שם ה);

• יש מפרשים שדוקא פת ומיני מזונות מחמשת מיני דגן (רי"ף פסחים כ א; תוספות שם ד"ה אלא; רא"ש שם י ו; טור שם, בשם ר"י; דעה ב בשו"ע שם. וכן הסכים בבאור הגר"א שם ס"ק כא וכו');

ויש שכתבו שנטל ידיו או אמר הב לן ונברך הוא הפסק המצריך ברכה (רא"ש ברכות ו לא; שו"ע או"ח קע"א. וראה לעיל אם יש חילוק בין נטל ידיו להב לן ונברך). וכתבו אחרונים שאף לדעתם אם הסיח דעתו בפירוש מלאכול ולשתות צריך ברכה (באור הלכה שם, בשם אחרונים, וראה שו"ע הרב שם ה).

באכילה ובשתייה • יש מהראשונים הסוברים שהיסח הדעת לא נאמר אלא בשתייה, שאין לה קבע, אבל באכילה שיש לה קבע – כלומר שאדם קובע עצמו עליה (שו"ע הרב או"ח קע"א) – שפעמים אדם יושב בסעודה קטנה ונמשך לסעודה גדולה, לפיכך כל שלא נטל ידיו למים אחרונים מותר לו לאכול עוד בלי ברכה אחרת (תלמיד רבינו יונה על הרי"ף ברכות ל א ד"ה אלא; ר"ן על הרי"ף חולין כט ב ד"ה גמ' ומודה; שו"ע שם א, בשם. וכן דעת הראב"ד ברכות ד ז), שאף שגמר בלבו שלא לאכול עוד אין זה היסח הדעת, שדרכו של אדם להיות נמלך לפעמים בסעודתו (שו"ע הרב שם), ואם מחמת אכילה זו נגרר לשתות, שותה גם כן בלא ברכה (ט"ז שם סק"ב; שו"ע הרב שם).

• ויש חולקים, שאין הבדל בין אכילה לשתיה, וכל היסח הדעת הוא הפסק גם לאכילה כמו לשתיה (תוספות ברכות מב א ד"ה תיכף; רא"ש ברכות ו לא; רשב"א ברכות מח א ד"ה יהבו; שו"ע קע"א וקצ"א⁷). ולדברי הכל אם נטל הכוס בידו לברך ברכת המזון, אף שלא אמר הב לן ונברך וגם לא נטל ידיו, הרי זה היסח הדעת לגמרי בין מאכילה ובין משתייה (שו"ע או"ח קע"א ג, ומגן אברהם שם סק"ה; שו"ע הרב שם ה).

שינה ונמנום, יש מהראשונים שכתבו שהם היסח הדעת אף לאכילה לדברי הכל (ראב"ד שם); ויש חולקים וסוברים שאין שינת עראי כהיסח הדעת (רא"ש תענית א יד; שו"ע או"ח קע"א ז. וראה לעיל: בנטיילת ידים).

על שולחן אחרים הסומך על שולחן אחרים, אפילו אמר הב לן ונברך, אין זה היסח הדעת (תוספות ברכות מב א ד"ה אתכא; טו"ש או"ח קע"ב), שבדאי אם ירצה בעל הבית שיאכל וישתה עמו ישמע לו, אבל אם בשעת אמירתו הסיח דעתו בבירור, אפילו אם בעל הבית יאכל וישתה עוד, ואחר כך נמלך – צריך לברך (מגן אברהם שם סק"ג). ואפילו כשאין בעל הבית אוכל ושותה עוד, אם לא הסיח דעתו בבירור, אין צריך לחזור ולברך, שאין אמירתו חשובה היסח הדעת (באור הלכה שם). כשבעל הבית אומר הב לן ונברך, כולם אסורים לאכול בלא ברכה (תוספות שם; מגן אברהם שם סק"ד), אם שתקו והסכימו עמו (מגן אברהם שם).

שכח לאכול מי ששכח לאכול אפיקומן (ראה ערכו) בליל פסח, ואמר הב לן ונברך, אין זה היסח הדעת, מפני שאנו סומכים על שולחן הקדוש ברוך הוא (תוספות ברכות מב א ד"ה אתכא; טור או"ח תע"ז, בשם ה"ר פרץ; שו"ע שם ב), שבעל כרחו חייב לאכול מצד הדין (שו"ע הרב שם ז), ואפילו נטל ידיו (טור בשם הרבנו פרץ ושו"ע שם), שהשכחה גרמה לו ולא הסיח דעתו (מחצית השקל שם); ויש חולקים וסוברים שצריך לברך המוציא על האפיקומן (טור שם, בשם אבי העזרי והרא"ש. וראה ערך אפיקומן).

בואו וקדש, בואו ונבדיל • היו שותים בערב שבת, ואמרו בואו ונקדש, בואו ונבדיל

והר"ן, וכן בשו"ע הרב שם ד כתב שלהלכה ספק ברכות להקל. 8. אם צריך ברכה על כוס הקידוש עצמו, ראה ערך קדוש. 9. ראה שם שהאיסור לאכול

סברות נוספות. 7. ראה אליה רבה או"ח קע"א סק"ד, ובאור הלכה שם א שדעת רוב הפוסקים כהרא"ש, אבל בבאור הגר"א שם סק"ד פסק כרבנו יונה

הניח חברים הניח מקצת חברים בסעודה במקום הראשון - **במקומו הראשון** ואפילו הניח רק אחד - אינו צריך לברך (פסחים קב א; רמב"ם פסחים ד ד; שו"ע ורמ"א או"ח קעח ב), כאילו לא עקר ממקומו כלל (שו"ע הרב שם ב), אבל אין זה מועיל למה שאוכל במקום אחר (מגן אברהם שם סק"ז).

יש סוברים שלדעת רב חסדא והפוסקים כמותו אין הבדל בין נשאר מקצת ללא נשאר, שבפירות ומשקים אף בנשאר צריך לברך, שאין זו קביעות שנאמר עדיין קביעות הראשונה קיימת (בית יוסף שם ד"ה ומשמע; בי"ח וט"ז שם סק"ג וסק"ו); ויש חולקים (רמ"א שם ב; באור הגר"א שם ס"ק יב; מגן אברהם שם סק"ג; שו"ע הרב שם ב; משנה ברורה שם ס"ק כז).

בארבע על ארבע כוסות שביליל פסח, שכל כוס שותים לעניינו, **כוסות** אם נקרא היסח הדעת בין כל כוס לברך על כל אחד מהם בורא פרי הגפן, ראה ערך ארבע כוסות.

עמד להתפלל נזכר באמצע הסעודה שלא התפלל, ועמד והתפלל - יש מהראשונים סוברים שהרי זה הפסק, כיון שאי אפשר לאכול ולהתפלל ביחד (ה"ר יום טוב בתוספות פסחים קב א ד"ה ועקרו, וטור או"ח קעח, בשמו), ונחלקו עליהם, ואינו דומה ל"הב לן ונברך", שברכת המזון היא גמר סעודה, אבל בתפילה אין משום היסח הדעת והפסק (תוספות פסחים שם; טו"ש או"ח קעח ו).

יש מהאחרונים סובר שהדברים אמורים דוקא כשמתפלל באותו חדר, או שהניח מקצת חברים, אבל הלכו כולם להתפלל במקום אחר צריכים לחזור ולברך (ט"ז שם סק"ו), ונחלקו עליו אחרונים (שו"ע הרב שם ב; משנה ברורה שם סק"ו, וראה שם בשער הציון ס"ק מב בשם כל האחרונים).

ישן ישן בתוך הסעודה - יש מהראשונים סוברים שהרי זה היסח הדעת (רא"ש תענית א יב, בשם ראב"ד); ויש חולקים וסוברים ששינת עראי שאדם ישן בתוך סעודתו אינה היסח הדעת, ועוד שזו שינת אונס, ונשאר בקביעותו על מקומו (רא"ש שם; שו"ע או"ח קעח ז).

יצא לנקיו הפסיק בדבר רשות, כגון הנצרך לנקיו - יש מהגאונים סוברים שהרי זה הפסק וצריך לברך (הלכות גדולות ברכות ז; סדור רב סעדיה גאון עמ' קו; ארחות חיים סעודה כג), ויש חולקים (אהל מועד בשם הר"מ, הביאו בית יוסף או"ח קעח; רמ"א שם ז).

בתפילה וברכות

טעה בתפילת טעה ולא הזכיר של ראש חודש בתפילה (ראה ערך **ראש חודש**) ראש חודש ועד תפלה, וגמר תפילתו, והסיח דעתו, הרי זה כמו שעקר את רגליו, וחוזר לראש התפילה (ירושלמי ברכות ה ג; מגן אברהם או"ח תכב סק"ב), כלומר כשהסיח דעתו מלומר תחנונים אחר התפילה, כגון אלהי נצור שאנו אומרים (פני משה לירושלמי שם. וראה ברכות כט ב, ורש"י ד"ה תחנונים).

טעה בשבת טעה ולא הזכיר של שבת בברכת המזון (ראה ערך **בברכת המזון**) ברכת המזון, והסיח דעתו, חוזר לראש¹¹, לא הסיח

• ויש מפרשים פת בלבד, שצריך לברך אחריה ברכת המזון (הגהות מיימוניות ברכות ד א; רשב"א ברכות נג ב ד"ה מחלוקת; סברא א בתוספות פסחים שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

להלכה יש פוסקים כרב חסדא (רשב"ם שם קב א ד"ה תניא; תוספות שם ד"ה כשהן יוצאין; רא"ש שם; טור שם; רמ"א שם ב, וראה משנה ברורה שם ס"ק יב), ויש פוסקים כרב ששת (רבינו חננאל ורי"ף פסחים שם; המאור שם; רמב"ם ברכות ד ד-ה; שו"ע שם א וב).

הסיח דעתו בפירוש הסיח דעתו בפירוש מלאכול כששינה מקומו, לדברי הכל תמיד צריך לחזור ולברך (בית יוסף או"ח קעח; רמ"א שם ב), ואפילו לסוברים שאין היסח הדעת באכילה, כל שלא נטל ידיו למים אחרונים (ראה לעיל: באכילה ובשתייה), הרי זה דוקא כשיושב במקומו, אבל כשגם שינה מקומו צריך לחזור ולברך (שו"ע הרב או"ח קעח ז, ושם קעט א); ויש חולקים וסוברים שלדעתם גם שינוי מקום בפת אינו מצריך ברכה (אבן העזר או"ח קעח).

ברכה אחרונה • יש סוברים שבאופן שצריך ברכה אחרת, צריך **בשינוי מקום** לברך מקודם ברכה אחרונה על מה שאכל קודם, ואם יצא ולא בירך, חוזר למקומו ומברך, ואחר כך יברך ברכה ראשונה על מה שרוצה לאכול עכשיו (רמב"ם ברכות ד ג-ה; ר"ן על הרי"ף פסחים כ ב ד"ה וקא, בשם רמב"ן ורא"ה; שו"ע או"ח קעח א), ואף לסוברים שהיסח הדעת בסעודה מצריך רק ברכה ראשונה (ראה לעיל: גמר סעודתו), שינוי מקום חמור יותר, שנחשב כסעודה אחרת (לבוש או"ח קעח ב, וראה שער הציון שם סק"ד);

• ויש חולקים וסוברים ששינוי מקום הוא כהיסח הדעת, ואין צריך אלא ברכה ראשונה, וברכה אחרונה שאחר האכילה השניה תעלה גם לאכילה ראשונה (ראה ערך ברכת המזון. תוספות פסחים שם ד"ה כשהן יוצאין; רא"ש שם; רמ"א קעח ב).

חזר למקומו אין הבדל בין הלך ולא חזר למקומו, ובין שהלך וחזר (ר"ן פסחים שם; וכן דעת הרמב"ם שם ג; שו"ע שם א; רמ"א שם ב)¹⁰.

גזר שינוי מקום שינוי מקום הוא מבית לבית, אבל מפניה לפניה באותו מקום חדר אינו שינוי מקום (פסחים קא ב, לגירסת רבינו חננאל ורי"ף ורא"ש ועוד, וראה מהרש"א שם; רמב"ם ברכות ד ה; טו"ש או"ח קעח א), אפילו שאינו רואה את מקומו הראשון (מגן אברהם שם סק"ה), ומחזר לחדר דינו כמו מבית לבית (מגן אברהם סק"ד), אם לא שבשעת ברכה היתה דעתו לאכול גם באותו חדר (רמ"א שם א), או שרואה מקומו הראשון מאותו חדר (מגן אברהם שם סק"ב); ויש סוברים שאף מבית לעליה אינו שינוי מקום כלל (רש"י פסחים שם ד"ה ממקום, לגירסתנו).

יצא חוץ מפתח ביתו הרי זה שינוי מקום (רמב"ם שם ג, ראה כסף משנה שם; שו"ע שם א. וראה באור הגר"א סק"ג, ומשנה ברורה סק"ה), ויש חולקים (ראב"ד שם).

במקום שאינו מוקף מחיצות, כל שאינו רואה מקומו הראשון הרי זה שינוי מקום, אפילו ממזרחת של תאנה למערבה (רמב"ם שם ה, וכסף משנה שם; שו"ע שם ב), והוא שלא היתה דעתו מתחילה לכך (ראב"ד שם).

אבל לא להלכה. ¹¹ וראה ערך הנ"ל אם חוזר לראש כל הברכות, או לראש ברכת בונה ירושלים.

קודם הבדלה הוא כשלא התחילו מבעוד יום. ¹⁰ יש מהראשונים שכן מחלקים, ראה השגת הראב"ד לבעל המאור פסחים שם. ומלחמות לרמב"ן שם,

(ר"י ורבי אלחנן בתוספות חגיגה כא א ד"ה האונן). יש מפרשים דבריהם לדעת הסוברים שהיסח הדעת הוא פסול הגוף, אבל לדעת הסוברים שהוא פסול טומאה, הרי יש על כל פנים ספק שמא נטמא (אחיעזר א ג)¹³, ויש שאינם מחלקים בכך (חזון איש טהרות י סק"ו).

נטמא תרומה וקדשים שנטמאו או שנפסלו, נפסלים גם בהיסח וטהרה הדעת, שכשנטמאו היסח דעתו מלשמרם (פסחים לד א, ורש"י ד"ה בהיסח, ותוספות ד"ה למה), לפיכך שתילי תרומה שנטמאו ושתלם, אף שנטהרו מטומאתם, מכל מקום אסורים לדעת הסוברים פסול הגוף הוא, אבל לדעת הסוברים פסול טומאה הוא – נטהרים בשתילתם, שהרי אפילו טומאה ודאית שהיתה בהם נטהרה (פסחים שם ורש"י).

להלכה יש סוברים שאסורה באכילה משום היסח הדעת (רדב"ז תרומות יא כג, בדעת הרמב"ם שם), ויש סוברים שאסורה מפני שאין זריעה לתרומה, ומעלה היא בתרומה (ראה פירוש המשניות תרומות ט ז, וכסף משנה לרמב"ם תרומות שם, וראה ערך גדולין).

מניחה עד אמרו לו על התרומה שנולד בה ספק טומאה, הרי **שישאל חכם** זו כטמאה, מפני שהסיח דעתו מלשמרה (תוספתא טהרות ח י, לגירסת הגר"א ובאורו שם, וכן הוא לפירוש הר"ש טהרות ז ח). אם אמר הריני מניחה עד שאשאל עליה, הרי זו טהורה (תוספתא תרומות ז כא, וחסדי דוד שם; תוספתא טהרות שם; ירושלמי שם), שלא הסיח דעתו ממנה, ואם התברר הספק שטהור היה, הרי זו טהורה (ר"ש שם, ובאור הגר"א שם).

שינה ונטמא בני החבורה שאכלו את הפסח וישנו מקצתם – יאכלו; כולם – לא יאכלו (פסחים קכ א), ויש מן הראשונים מפרשים מפני שהשינה היא היסח הדעת (ראב"ד חמץ ומצה ח יד), רבי יוסי אומר נתנמנו – אפילו כולם – יאכלו, נרדמו לא יאכלו (פסחים שם ב), שהנמנום אין בו משום היסח הדעת (ראב"ד שם), והלכה כרבי יוסי (ראב"ד שם)¹⁴.

שמירת חרש שוטה וקטן שמירה של חרש שוטה וקטן אף היא שמירה, ואין השמור על ידם בכלל היסח הדעת (ירושלמי תרומות א א ופני משה שם).

באדם

אונן ומחוסר כיפורים היסח הדעת של האדם משמירת עצמו מן **באכילת קדשים** הטומאה, פוסלו מאכילת קדשים, ולפיכך האונן אחר אנינותו (ראה ערך אנינות) ומחוסר כפורים (ראה ערכו) אחר הבאת כפרתו, צריכים טבילה לאכילת קדשים (חגיגה כא א; רמב"ם אבות הטומאות יב טו), שכיון שהיו אסורים לאכול בקדשים הסיחו דעתם ושמא נטמאו (רמב"ם שם), אבל אינם צריכים טבילה לתרומה (חגיגה שם), שהרי היו מותרים לאכול בתרומה (רמב"ם שם). ולא עשו מעלה זו אלא באכילה, אבל לא בנגיעה (ובחים צט ב; רמב"ם שם, וראה כסף משנה שם¹⁵. וראה ערך מחוסר כפורים).

ערל ערל ישראל שמל, שצריך טבילה לאכילת פסח (ראה פסחים צב א. הרמב"ם השמיט), כתבו אחרונים שהרי זה מפני שעד עכשיו היה אסור באכילת קדשים והסיח דעתו (תוספות חדשים

דעתו אומר ברוך אשר נתן מנוחה כו' (ירושלמי ברכות ז ד). ונחלקו בפירושו:

• יש מפרשים הסיח דעתו שכבר פתח בברכת הטוב והמטיב, ולא הסיח דעתו היינו שנזכר מיד קודם שפתח בהטוב והמטיב (ר"א פולדא ופני משה שם).

• ויש מפרשים שאף אם גמר כל הברכות, כל שלא הסיח דעתו לענין אחר (פירוש ספר חרדים לירושלמי שם).

ברכת התורה בברכת התורה בשחרית, שפוטרת את הלימוד של **כשאר תורתו** כל היום (ראה ערך ברכת התורה), נחלקו ראשונים: **אומנותו**

• יש סוברים שאין הדברים אמורים אלא במי שתורתו אומנתו, שאינו מסיח דעתו מלימודו אפילו כשצריך לחזור אחר פרנסתו ומיד חוזר ללימודו, אבל כשאין דעתו לחזור ללימודו, צריך לחזור ולברך (שו"ת הרא"ש ז ב);

• ויש שכתבו שאפילו אם אין תורתו אומנתו ויום אחד לא נודמן לו עסק וחזר ללימודו, אין זה היסח הדעת, כיון שהחייב ללמוד עליו תמיד (ט"ז או"ח מז סק"ח, ומחצית השקל שם סק"ט בדעתו, וראה ערך הנ"ל).

בתרומה וקדשים

טהור המסיח דעתו מלשמור תרומה וקדשים, הרי הם נפסלים (פסחים לד א; ירושלמי תרומות א א, ושם ח ד, ושקלים ז ב), שנאמר: **אֶת מִשְׁמֶרֶת תְּרוֹמֹתַי** (במדבר יח ח), עשה לה שימור, ולא תסיח דעתך (רש"י פסחים שם ד"ה בהיסח), והוא הדין בקדשים (ראה רמב"ן חולין ב ב ד"ה ואם שחט, וריטב"א שם, וראה רמב"ם אבות הטומאות יג א).

גרו בגדר פסול זה נחלקו אמוראים: רבי יוחנן אמר פסול טומאה הוא, שמא נגעו בהם טומאה ואינו יודע (פסחים שם ורש"י ד"ה אלא), וריש לקיש אמר פסול הגוף הוא, ומעלה היא בקדשים (שם ורש"י ד"ה פסול). וכן להלכה נחלקו הפוסקים אם הוא פסול טומאה (מאירי פסחים שם; משנת אליהו לירושלמי שקלים ז ב, בדעת הרמב"ם פסולי המוקדשין יט ד), או פסול הגוף (ראה רדב"ז לרמב"ם תרומות יא כג בדעת הרמב"ם שם)¹².

יש סוברים שפסול זה הוא מן התורה (ראה ירושלמי תרומות ח ד. וראה אחיעזר י"ד מ ה). ויש שכתבו שאינו אלא תקנת חכמים (פני יהושע פסחים שם ד"ה אמר. וראה שפת אמת פסחים שם שמסתפק). ויש שמחלקים: אם הוא פסול טומאה, אינו אלא חשש מדרבנן, ואם פסול הגוף הוא, פסולו מן התורה (ראה ר"ש סיריליא תרומות שם, וכן כתב בספר ניר שם, ובחזון איש טהרות י סק"ו).

דברים שאינם מקבלים טומאה דברים שאינם מקבלים טומאה, כגון בעלי חיים **מקבלים טומאה** (ראה ערכו), אינם נפסלים בהיסח הדעת (כריתות כו ב, וברש"י שם), לסוברים היסח הדעת פסול טומאה הוא (ראה אור שמח קרבן פסח א ו), ויש שכתבו שאף לסוברים פסול הגוף הוא, כיון שהם משומרים מקבלת טומאה אינם נפסלים בהיסח הדעת (אחיעזר א ג).

כשאין בידו לשמור יש מן הראשונים סוברים שתרומה וקדשים כשהם אבודים ואינם בידו לשמור, אין היסח הדעת פוסל בהם

היסח הדעת, וכן רש"י ורשב"ם שם. וראה ערך אכילת פסחים: מקום אכילתו, וערך אפיקומן. וראה על שינה כהיסח הדעת להלן: בנטילת ידיים; בסעודה. ¹⁵ בהג"ה שם הביא מפירוש המשניות להרמב"ם חגיגה ג ג שאונן בלבד מותר בנגיעה, וכן כתב במאירי חגיגה כד ב, וראה עוד לגבי אונן בפירוש המשניות

¹² וראה צ"ח פסחים שם שהרמב"ם לא הכריע. ¹³ וראה ירושלמי שקלים ז ב, והגהות הגר"א שם, וראה שו"ת שואל ומשיב מהדורה קמא ב קמז שתלה במחלוקת בבלי וירושלמי אם היסח הדעת מן התורה או מדרבנן, ראה לעיל. ¹⁴ וכן פסק גם הרמב"ם שם כרבי יוסי, אלא שהרמב"ם אינו מפרש משום

(במדבר יט א), שלא יסיח דעתו משמירתה (דעת רב ביומא מב א, ורבינו חננאל ורש"י שם). ויש מפרשים שמ"אותה" נלמד שלא יעשה מלאכה בשעת שחיטתה (ראה ספרי במדבר שם, ופירוש רבנו הלל שם, וכן משמע ברש"י חולין כט ב ד"ה ופוסלין, ורמב"ם פרה ד יז), ופסול מלאכה לרוב הראשונים הוא משום היסח הדעת (ראה להלן).

וכן בשרפת הפרה למדים מהנאמר: וְשָׂרַף אֶת הַפָּרָה לְעֵינָיו (במדבר שם ה. רב ביומא שם). אבל בשעת השלכת עץ ארז ואזוב ושני תולעת לתוך שרפת הפרה (ראה ערך פרה אדומה), אין היסח הדעת פוסל, מפני שאינה עבודה בגוף הפרה (יומא שם ב. וראה להלן).

באסיפת האפר באסיפת אפר הפרה פוסל היסח הדעת, שנאמר: וְהִיָּתָה לְעֵדוּת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְמִשְׁמֶרֶת (במדבר יט ט), שצריכה שימור (יומא שם, ורש"י ותוספות ד"ה למשמרת); ויש חולקים (מאירי שם ד"ה פרה, וראה הגהות הגר"א שם).

עיסוק במלאכה אחרת כל העוסקים בפרה משעת שחיטה ועד שתיעשה אפר פוסלים בה אם עסקו במלאכה אחרת (ספרי במדבר קכד; רמב"ם פרה ד יז).

פסול זה כתבו ראשונים שהוא משום היסח הדעת (ראה רש"י חולין לב א ד"ה לרבנן; תוספות ישנים יומא מב ב ד"ה שלא יאמרו, בשם ריב"א; מאירי יומא שם א ד"ה פרה; ראב"ד פרה אדומה ז ג, ושם י ד; פירוש הרא"ש פרה ד ב). ויש מי שכתב בדעת ראשונים שסוברים שאינו משום היסח הדעת (כסף משנה שם ז ג, ושם י ד, בדעת הרמב"ם; ר"י סרנא בקובץ בית מדרש עמ' עא – צח, בדעת הרמב"ם)¹⁷.

שלא במתכוין אם עושה מלאכה שלא במתכוין, אין שם היסח הדעת וכשרה (ראה חולין לב א, ורש"י ד"ה לרבי נתן; רמב"ם שם ד יח).

נשחטה בהמה אחרת עמה שחט בהמה אחרת עמה שלא במתכוין, משום אחרת עמה היסח הדעת אין לפסלה, כיון שלא נתכוין, אולם לסוברים שחיטת חולין שלא בכוונה כשרה (ראה ערך שחיטה), הפרה פסולה מפני ששחט אותה וחברתה (ראה ערך פרה אדומה. חולין שם ורש"י); ויש מפרשים מפני שחשובה מלאכה (רבינו גרשם שם); ויש מהראשונים שאף על פי כן פוסקים שהפרה כשרה, כיון ששחט השניה שלא בכוונה (רמב"ם פרה אדומה ד יח, וראה כסף משנה שם); ויש מוסיפים שאפילו אם שחט האחרת בכוונה אינה נפסלת, הואיל ואין צריכה כוונה דנים אותה כנשחטה מאליה (מאירי חולין שם, לדעת הרמב"ם).

שחט שתי פרות אדומות השוחט שתי פרות אדומות – יש סוברים שאינן נפסלות אלא משום שנאמר 'ושחט אותה' – ולא אותה וחברתה (תוספות חולין לב א ד"ה נשחטה; פירוש הרא"ש פרה ד ב); ויש מפרשים שלאחר שלמדנו שאין שוחטים שתיים, נפסלת גם משום מלאכה והיסח הדעת (חזון איש פרה ז יא; ר"י סרנא בבית מדרש שם עמ' עח, בדעת התוספות). וכן אם שרף שתי פרות כאחת יש סוברים שפסולות משום שנאמר 'ושרף את הפרה' – ולא שתי פרות (ראה ערך פרה אדומה), אבל אין זה היסח הדעת (ראה פירוש הרא"ש שם, ומשנה אחרונה שם). ויש סוברים שפסולות משום מלאכה (ר"ש פרה שם).

עוסק במלאכה בשעת אסיפת אפר אין מלאכה אחרת פוסלת בשעת אסיפת אפר הפרה (ספרי זוטא במדבר יט ב; תוספתא פרה ד יא, והובאה בר"ש פרה ד ד; רמב"ם פרה ד יז), שאין היסח

פסחים ח ח; חידושי הר"א גריידיץ שם; אור שמח מחוסרי כפרה א ב. וראה ערך ערל וערך קרבן פסח).

גר, גר, אחר שהביא קרבנותיו (ראה ערך גרות: כניסתם לברית), שהיה קודם לכן מחוסר כפורים (ראה מחלוקת תנאים כריתות ח ב), נחלקו ראשונים: יש סוברים שאינו צריך טבילה לאכילת קדשים (תוספות חגיגה כא א ד"ה האונן); ויש סוברים שצריך טבילה כמו כל מחוסר כפורים משום היסח הדעת (ראה מאירי פסחים צא ב ד"ה גר, וכן כתב באור שמח מחוסרי כפרה א ב).

טהור שהסיח דעתו כהן שהיה טהור לאכול בתרומה, והסיח דעתו מלאכול, נחלקו תנאים:

- רבי יהודה מטהר לאכול בלא טבילה, שדרך טמאים לפרוש ממנו (טהרות ז ח), ולפיכך הוא בחזקת טהרה (פירוש המשניות לרמב"ם שם).
- וחכמים מטמאים (שם), שנשטא בהיסח הדעת (פירוש המשניות שם). הלכה כחכמים (רמב"ם אבות הטומאה יג א).

טבול יום ארוך יולדת שטבלה אחר שבעה ימים לזכר וארבעה עשר לנקבה (ראה ערך יולדת), שעדיין היא כטבולת יום ארוך עד אחר ארבעים לזכר ושמונים לנקבה (ראה ערך הנ"ל) – בית שמאי אומרים צריכה טבילה לאחר מכן מפני שהסיחה דעתה מן התרומה (נדה עא ב, ורש"י שם), ובית הלל אומרים אינה צריכה, שכל הימים בתורת יום אחד הם וכבר טבלה, וכששלמו הימים העריב שמשו (נדה שם, ופירוש המשניות לרמב"ם שם י ז). הלכה כבית הלל (רמב"ם מטמאי משכב ומושב ה ד. על דינה לקדשים, ראה ערך יולדת וערך מחוסר כפורים).

בטהרות

שמירת חגר כגדיו חבר שהיה לבוש בחלוק ובטלית ושמר את החלוק והסיח דעתו מהטלית, החלוק בטהרתו והטלית טמאה, שמא נגע בה עם הארץ (תוספתא טהרות ח יג; רמב"ם מטמאי משכב ומושב יג ו).

נפל סודר ממנו ואמר לחברו תנו לי ונתנו לו – טמא, שחזקה אין אדם משמר מה שביד חברו ולא שמרה ביד חברו, וכיון שאמר לו תנה לי אף שאינו יודע אם טהור הוא, אף חברו לא נזהר לשמרה, והיסח הדעת טומאה הוא למחמירים בטהרות (חגיגה כא א ורש"י)¹⁶.

התחלפו כלים טהורים כסבור היה ליטול בגדים של חול ונטל של שבת, ולבשם – נטמאו, שאין אדם משמר את של חול כשל שבת, וכשחשב שאלו של חול הסיח דעתו משמירה שהיה רגיל לשמרם, והרי זה כאילו לא שמרם (חגיגה שם ורש"י; רמב"ם שם), ויש מפרשים שהוא עצב מפני שלא עשה להם שימור של כלי שבת, ומתוך כך אפילו שימור של כלי חול אינו עושה בהם (תוספות ר"ד חגיגה שם).

ומעשה בשתי נשים חברות שנתחלפו להן כליהן בבית המרחץ, ובא מעשה לפני חכמים וטימאו הכל (חגיגה שם; רמב"ם שם), שאחר שראתה כל אחת שבגדי חברתה עליה אינה שומרתם, כי סבורה שחברתה אשת עם הארץ (תוספות ר"ד שם).

בפרה אדומה ואפרה

במעשי הפרה יש שהיסח הדעת פוסל בהם.

בשחיטתה ובשריפתה בשחיטת הפרה נאמר: וְשָׂחַט אֶתָּה לְפָנָיו

17. אבל בחזון איש פרה ט י כתב שגם הרמב"ם מודה לראב"ד, וראה שם ז

ובתוספות יום טוב זבחים שם. 16. לדעת הרמב"ם שם גזירה אחרת היא.

קריאת שמע ותפילה קורא קריאת שמע ומתפלל, ואף על פי שצריך כוונה, מכל מקום אין סוף מלאכת המים דבר תורה

(ירושלמי ברכות ב ה). יש מפרשים שאחר מלאכת המילוי היסח הדעת אינו פוסל אלא מדרבנן, ובקריאת שמע הקלו (פני משה ומראה הפנים שם); ויש מפרשים אחר הקידוש, ואין מלאכה והיסח הדעת פוסלים אז כלל (פירוש ספר חרדים שם).

בין עבודה לעבודה ממלא אדם מים ומניחם אצלו בלא קידוש כל זמן שירצה, ואין בכך כלום (רמב"ם פרה י ב). יש מהראשונים סוברים דוקא כשהם שמורים בלא היסח הדעת (ראב"ד שם); ויש שכתבו שאין היסח הדעת פוסל אלא כשמתעסק בהם קצת (כסף משנה שם, לדעת הרמב"ם). מהאחרונים יש שכתב שאין היסח הדעת אלא בשעת עבודתם, אבל לא בין עבודה לעבודה (משנה אחרונה פרה ד ד"ה והמלאכה, בדעת הרמב"ם).

שמורים כשהם לפניו המוליך מים לקדשם, ואין צריך לומר מים שנתקדשו, לא יפשיל הכלי לאחוריו אלא לפניו (רמב"ם פרה י ד, על פי פרה ז ה), שיהיו שמורים נוכח עיניו (פירוש המשניות שם).

מילא שתי חביות, נותן אחת לפניו ואחת לאחוריו (פרה שם; רמב"ם שם), שגם לאחוריו שמירה היא, אלא שאם אפשר לו לעשות שמירה מעולה לפניו ולא עשה – פסולים (ר"ש ורא"ש שם), ויש מפרשים שאגב שלפניו אפשר לשמור גם שלאחוריו (הרע"ב שם, לגירסתו, וראה תפארת ישראל שם).

שקל במשקל שקל כנגדם במשקל – אם הסיח דעתו – פסולים, ואם לאו – כשרים; שקל בגופם – לעולם פסולים (גיטין נג ב).

• יש מפרשים כנגדם ששימשו משקל במאזנים, שלא עשה מעשה בידי אלא שאם הסיח דעתו משמירתם נפסלו, ובגופם פירושו כדרך הטבחים שנותנים בכלי מיוחד מים, ואחר כך נותנים בשר במים, וכיוונוהו כמה יעלו המים במשקל ליטרא או שתי ליטראות, ופסולים, שנעשה בהם מלאכה (רש"י שם ד"ה ששקל וד"ה דרבא).

• יש מפרשים שכנגדם פירושו ששקלם כנגד משקולת לדעת משקלם, ובגופם פירושו ששקל דברים אחרים והשתמש בהם בתורת משקל, וזו כמלאכה בגוף המים (מרכבת המשנה פרה י ה, ותפארת יעקב גיטין שם, וחזון איש פרה ז ו, בדעת הרמב"ם).

• ויש מפרשים כנגדם ששקל כנגד המים אבן שלא לצורך, וחזר ושקל כנגדה דבר אחר, ובגופם הוא שקל דברים אחרים כנגדם (רשב"א גיטין שם ד"ה הא, בשם רבינו חננאל; מאירי בבא קמא נו א, בשם יש מפרשים).

ונחלקו ראשונים אם הדברים אמורים במים שעדיין לא נתקדשו (תוספות בבא קמא נו א ד"ה העושה; רשב"א גיטין שם; ר"ש פרה ט ג), או במים המקודשים כבר (מאירי בבא קמא שם).

בקידוש ידים ורגלים

מהותו וגורו כהן הצריך קידוש ידים ורגלים לעבודה (ראה ערך קדוש ידים ורגלים), אם הסיח דעתו צריך לחזור ולקדשן (זבחים כ ב; רמב"ם ביאת מקדש ה ג - ה), ואם לא חזר וקידש עבודתו פסולה (רמב"ם שם ד).

פסול היסח הדעת בקידוש ידים ורגלים הוא מן התורה, ואם חזר

הדעת פוסל בה (ראה לעיל גירסת הגר"א ביומא שם, וכן כתב בחזון איש פרה ח ס"ק טז, בדעת הרמב"ם)¹⁸.

מלאכה בשעת השלכת עץ ארו ואזוב בשעת השלכת עץ ארו ואזוב ושני תולעת יש מהראשונים סוברים שאין המלאכה פוסלת, כשם שאין היסח הדעת פוסל (ראה לעיל. מאירי יומא מב א ד"ה פרה); ויש שכתבו שמלאכה פוסלת, ולא נתמעט אלא היסח הדעת (גבורת ארי יומא שם ד"ה ושמואל); ויש שהסבירו שלא נתמעט אלא אם מסר לשומר, אבל אם לא מסר לשומר – נפסל (חזון איש פרה ז ט); ויש שכתבו שראשונים חולקים על עיקר מיעוט הסיח הדעת מהשלכת העץ והאזוב (חזון איש שם ח טז, בדעת הרמב"ם, וראה גם ר"י סרנא בקובץ בית מדרש עמ' עז).

במי חטאת

מקורו בשעת מילוי המים לקידוש מי חטאת, וכן בשעת הקידוש היינו נתינת מים על האפר (ראה ערך מי חטאת), היסח הדעת פוסל, שנאמר: לְמִשְׁמֶרֶת לְמִי נִדָּה (במדבר יט ט), שצריכים שימור (יומא מב א וב רש"י), וכן מלאכה שעושה אז פוסלת בהם (פרה ד ד; ספרי קכד ורבנו הלל שם, וראה רע"ב ופירוש המשניות לרמב"ם פרה שם).

אחר שהתקדשו אחר שהטיל את האפר ונתקדשו למי נדה, אין המלאכה פוסלת בהם (רמב"ם פרה אדומה ז א, וראה פירוש המשניות לרמב"ם פרה ד ד); יש מהראשונים סוברים שמכל מקום מדרבנן מלאכה פוסלת (תוספות ישנים יומא יד א ד"ה רש"י, בדעת רש"י. וראה חזון איש פרה יא א).

מסרם לשומר מסרם לשומר, ועשו הבעלים מלאכה – לא פסלו את המים; אבל אם עשה השומר מלאכה – פסלם (רמב"ם פרה ח ב, על פי פרה ז י).

מלאכה בשעת מילוי הממלא ביד אחת ועושה מלאכה בידו האחרת, או הממלא לו ולאחרים, או לשנים כאחת, שניהם פסולים, שהמילוי מלאכה, ופוסלת בין שמילא לעצמו ובין לאחר (פרה ז ב, ופירוש המשניות ור"ש שם; רמב"ם פרה ז ג). מפני שנוטלים שכר על המילוי, ואפילו שעושה בחינם יש שם טובת הנאה, וחשוב תמיד כממלא לעצמו (ראב"ד שם).

• יש מהראשונים שכתבו שפסול המלאכה משום שאין אדם יכול לכוין דעתו לשני דברים בלא היסח הדעת, חוץ מהעושה מלאכה בגוף המים והאפר שנפסלים אפילו לא הסיח דעתו (ראב"ד שם).

• ויש סוברים שהמלאכה פוסלת מצד עצמה (כסף משנה שם, לדעת הרמב"ם, וכן ר"י סרנא בקובץ בית מדרש שם)¹⁹.

מלאכה בשעת קידוש המקדש לעצמו ביד אחת, ועשה מלאכה בשניה – פסול (פרה ז ג; רמב"ם פרה ח א), שההשתדלות לעשיית המלאכה היתה קודם מתן האפר במים, וחשובה מלאכה לפסול (כסף משנה שם); ויש סוברים שפסול מספק, שמא עשה המלאכה לפני הקידוש (ר"ש פרה שם).

נתינת מהמים לחברו אמר לו חברו תן לי מהמים, ונתן – פסול מה שנתן לו, ומה שנשאר בחבית (תוספתא פרה ז ב), שהנתינה מלאכה היא (ר"ש פרה ז ח. וראה עוד בבאור הגר"א לתוספתא שם). ואם אמר לו טול לך – של נותן פסול, ושל הנוטל כשר (תוספתא שם), משום שהנתינת הסיח דעתו (ר"ש שם).

לגירסתו. 19. אבל בחזון איש פרה ט י, ובמשנה אחרונה פרה ד ד כתבו

ח, וכן כתב במשנה אחרונה פרה ד ד. 18. וראה שם סק"ח ביאור נוסף גם

ד"ה לא מסח, בדעת הרמב"ם. וכן ראה מנחת חינוך קו ד, וקרא אורה זבחים שם ד"ה הא קידש).

יצא לדבר עם חברו – יש אומרים שאם יצא לזמן רב טעון טבילה, ואם לשעה טעון קידוש ידים ורגלים (ירושלמי יומא ג ב); ויש מצדדים שהדבר תלוי במחלוקת בין שני התלמודים, ולדעת הבבלי אינו אלא ספק (ראה זבח תודה זבחים שם ד"ה אם לשחות).

הוציא ידיו ורגליו וגופו בפנים, אינו צריך לחזור ולקדש (זבחים שם; רמב"ם שם ה).

נטמא נטמא כל גופו סמוך לשקיעת החמה, ספק אם צריך לחזור ולקדש ידיו ורגליו אחר טבילה והערב שמש, כיון שבשעת טומאתו הסיח דעתו, וגרוע מציאה, שהרי אינו יכול לחזור ולהיכנס, או שמכיון שעל ידי טבילה והערב שמש נעשה ראוי לעבודה מדקדק ואינו מסיח דעתו (זבחים כ ב ורש"י).

הלכה שאף אם נטמא בטומאה דרבנן שצריך רק טבילה (ראה ערך הערב שמש), חוזר ומקדש אחר טבילה, אבל אם לא קידש, הואיל ולא הסיח דעתו, לא חילל העבודה (רמב"ם ביאת מקדש ה ו); נטמא בטומאה של תורה, שצריך הערב שמש, לכתחילה יחזור ויקדש ואם לא קידש, מספק אין העבודה מתחללת (מנחת חינוך קו)²².

על הפסק והיסח הדעת בין שני תינוקות העומדים להימול, בנוגע לברכת המילה, ובין שחיטה לשחיטה, בנוגע לברכת השחיטה, ראה ערך ברית מילה וערך שחיטה.

על היסח הדעת בתפילין ראה ערך הנחת תפילין.

על היסח הדעת בציץ ראה ערך ציץ.

ועבד בלא קידוש חייב מיתה (מנחת חינוך קו ד), ויש שכתבו שאין הפסול אלא מדבריהם (קריית ספר ביאת מקדש ה)²⁰.

פסול היסח הדעת בקידוש ידים ורגלים הוא מפני שלא נזהר בשמירתם, ושמא נגע במקום מטונף (ראה רש"י זבחים כ ב ד"ה או דילמא), ולפיכך אם הסיח דעתו רק מידי או רק מרגליו, אינו צריך לקדש אלא אותן שהסיח דעתו מהן (מנחת חינוך שם).

ישן כהן שישן, צריך לחזור ולקדש ידיו ורגליו (רמב"ם שם ג), שסתם ישן מסיח דעתו (כסף משנה שם). בירושלמי אמרו הישן צריך טבילה, והמתנמנם צריך קידוש ידים ורגלים (ירושלמי יומא ג ב). וכתבו אחרונים שישן שעבד בלא קידוש – עבודתו מחוללת (מנחת חינוך קו ד).

יצא חוץ לעזרה יצא הכהן חוץ לעזרה ופירש מהעבודה, ספק אם צריך לחזור ולקדש ידיו ורגליו, שמא מאחר שבידו לחזור אינו מסיח דעתו (זבחים כ ב, ותוספות שם ד"ה יציאה)²¹. הלכה שצריך לחזור ולקדש (רמב"ם ביאת מקדש ה ג), ואם עבד בלא שקידש, אם ידוע לו שלא הסיח דעתו עבודתו כשרה (שם ד וראה שם ה), שאין עבודתו נפסלת מספק (כסף משנה שם), ואחרונים כתבו שלהלכה עבודתו כשרה ולא בתורת ספק (ראה קרא אורה זבחים כ ב, ואור שמח ביאת מקדש ה ד, ואבן האזל שם ו).

יצא לזמן מועט יש מהראשונים סוברים שאם יצא בשעת עבודה, שהוא עסוק בעבודה ואינו שוהה אלא מעט, אינו מסיח דעתו (תוספות זבחים כ ב ד"ה כל, ושיטה מקובצת שם); ויש שכתבו שלכתחילה צריך לחזור ולקדש, שלא חילקו חכמים (זבח תודה שם

הפסוק

נדנוד והזהרה של דבר על ידי אדם, שנחשב כאילו האדם נושא את הדבר

במטמאים במשא

נשא האדם על גביו את הנבלה, או את המת, או זובו של זב, שכבת זרעו ומימי רגליו, או דם הנדה, ולא זו ממקומו, וגם לא הניעם ממקומו, כגון שחברו הניחם עליו – הרי הוא טהור עד שיסיטם, מלבד הנושא את הזב והזהרה והנדה והיולדת, או את משכבם ומושבם (ראה ערך משכב ומושב) שהוא טמא אף שלא הסיטם (ראה להלן: בזב), מפני שנתרבו לדין אבן-מסמא (ראה ערכו), ואבן מסמא עיקר חומרתה שאינה ניסטת (ראה ערך אבן מסמא), אבל שאר הטומאות שנתמעטו מדין אבן מסמא, אינן מטמאות במשא אלא אם כן הסיטן, שסתם משא משמעו שמזיז את הטומאה ממקומה (רש"י חולין כ ב ד"ה מלק; ר"ש כלים א ג).

ויש מן הראשונים סוברים שמשא מטמא אף בלא היסט והזהרה ממקומו, וכגון שהניח חברו את הטומאה עליו (רמב"ם טומאת מת א ו, ובפירוש המשניות זבים ה ג, וראה תוספות יום טוב, ומשנה אחרונה שם).

החולקים על בעיקר דין מסיט יש מן הראשונים מפרשים שהוא **טומאת חס** שנוי במחלוקת, ורבי אליעזר סובר שאין מסיט מטמא, ודוקא אם הטומאה למעלה, שהאדם נושאה, היא מטמאה, אבל כשהיא למטה והאדם עליה, אף שמסיטה ומנדנדה

ביאורו היסט פירושו נדנוד (רב האי גאון בפירושו לזבים ה א; רבינו חננאל שבת פג א²), ונדנוד בלשון הקודש, והיסט בלשון חכמים (רב האי גאון שם: בלשון גמרא).

עניינו וגורו המסיט בכלל נושא הוא, וכל דבר המטמא במשא מטמא בהיסט. כיצד, קורה שהיא מונחת על הכותל ועל צדה מת או נבלה וכיוצא בהם – מדברים המטמאים את נושאם – ובא הטהור לקצה השני של הקורה והנידו, כיון שהניד את הטומאה שבקצה השני – טמא משום נושא, וזה וכל כיוצא בו היא טומאת היסט האמורה בכל מקום (רמב"ם טומאת מת א ז. וראה כסף משנה שם).

ההיסט ממין המשא הוא (פירוש המשניות לרמב"ם כלים א ב, וכן ביד החזקה טומאת מת א ז: המסיט בכלל נושא), ויש מן הראשונים שכתבו שמשא בלשון תורה הוא ההיסט בלשון המשנה, ופעמים שקוראים לו בלשון חכמים משא, ופעמים שקוראים לו היסט (המאור שבת פב ב³).

טומאת משא טומאת משא לדעת רוב הראשונים אינה בלי היסט, ואם

הדעת. ראה ערך בין השמשות. **הסט**. 1. ט', טורים תקפז-תרנ. 2. וראה אונקלוס בפסוק ותת האתון וגו' להטותה הדרך, במדבר כב כג, שמתרגם וסטת כו' לאסטייתוה, וכן מתרגם בכמה מקומות. 3. וראה רש"י שם פג א ד"ה הן ולא וד"ה בין אחרים, ותוספות שם פב ב ד"ה באבן, ואלהיו רבא להגרי"א זבים ה א.

שגם הרמב"ם סובר שמלאכה משום היסח הדעת. 20. וראה אבן האזל ביאת מקדש ה ח שכתב שדבריו תמוהים. 21. וראה רש"י שם ד"ה יציאה שפירש משום פסול יוצא כמו בכל הקדשים. 22. ובאבן האזל ביאת מקדש ה ו כתב שלהלכה שבין השמשות יש לו זמן מסוים ואינו כהרף עין, ודאי יש בו היסח

וכיוצא (ראה זבים ה ו, ורמב"ם מטמאי משכב ומושב ח ב. וראה ערך זבה וערך נדה וערך יולדת) - שאינו ככל המטמאים במשא, שכולם אינם מטמאים אלא כשהאדם נושא את הטומאה, כמו שנאמר: **וְהַנֶּשֶׁא** (ויקרא יא כח ושם טו י), ודרשו: ולא הנישא, שאם האדם נישא על ידי הטומאה אינו נטמא (תורת כהנים שם, וראה ר"ש זבים שם. וראה ערך טומאת משא), מה שאין כן הזב, שאפילו אם הוא נושא את הטהור - נטמא, ולכן אף בהיסט כן, שאם הטהור ניסט מן הטמא, הרי הוא טמא (שבת פג א, ונדה מג א, ורש"י שם; רמב"ם שם הלכה א וב).

למדנו היסטו של זב מן הכתוב: **וְכָל אֲשֶׁר יֵצֵעַ בּוֹ הַזֵּב** (ויקרא טו יא), ואין הכתוב מדבר במגע, שהרי כבר נאמר: **וְהַנֶּשֶׁא בְּכֶשֶׁר הַזֵּב** (שם ז), אלא בהיסטו של זב הדברים אמורים (נדה שם).

בכף מאזנים הזב בכף מאזנים, וכלים או אוכלים או משקים או אדם בכף שניה כנגדו, והכריע הזב, הרי הם ראשון לטומאה, שהרי זה כמו שנגע בהם, כיון שהסיטם (זבים ד ו, ור"ש ורא"ש שם; רמב"ם משכב ומושב ח ו, ואפילו הכריעו הם - טמאים, ואנו חושבים כאילו הסיטם הזב, שהרי אם לא היה הזב בכף שניה היו שוקעים ומונחים בארץ (ר"ש ורא"ש שם על פי תוספתא זבים ד; רמב"ם שם); ויש גורסים כרעו הם - טהורים (הגר"א בהגהותיו למשנה שם ולתוספתא שם).

אופנים שאין זב וטהור שישבו בספינה גדולה, שאינה יכולה **בחס היסט** להמיט⁵ באדם - שהיא גדולה כל כך שכשנכנס אדם לתוכה אינה מתמוטטת (ברטנורא זבים ג ג ותפארת ישראל שם) - או על הנסר או על הספסל בזמן שאינם מחגירים - נוטים לכאן ולכאן בשעת ישיבתם עליהם, כמו החיגר, או שעלו באילן או בסוכה שכוחם יפה, או בסולם המצרי הקבוע במסמר, או בכבש וקורה ודלת המחוברים בטיט, אפילו עלו מצד אחד, הרי זה טהור (זבים ג ג; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח ז).

כשניסט על אין היסט הזב אלא כשניסט על ידי הזב לבדו, אבל **ידי הזב** כשניסט על ידי הזב בסיוע אחר אינו טמא (שו"ת **ובסיוע אחר** הרשב"א א כח), וכן כתבו אחרונים שספינה שיש בה משא קל המתנדנד גם בלי הזב, והזב מסיטה - אינו טמא (אור שמח מטמאי משכב ומושב ט, ופירש כן המשנה בזבים ד א. וראה ערך מסייע).

היסט בכוח

אין הזב מטמא בהיסט אלא אם כן היסט בגופו, או בדבר שהוא מחובר לגופו, כגון שהיה קנה בידו, והיסט בו את הטהור (ראה רמב"ן עבודה זרה ס ב ד"ה הא), אבל אם היה זב על הקרון, והותז צרור מתחת הקרון ונגע בטהור - לא נטמא (רש"י בבא קמא יז ב ד"ה עגלה, ונמוקי יוסף שם בפירוש דברי הגמרא שם), ואפילו זרק הזב דבר בידו, והיסט על ידי זריקתו - אינו מטמא (רש"י שם ד"ה שבזב טהור ותוספות שם ד"ה כל שבזב; רמב"ן עבודה זרה שם), שאינו מטמא בהיסט אלא בחיבורין (ראה נמוקי יוסף שם).

ולא על ידי קנה בלבד חשוב היסט, אלא אף מושך עגלה על ידי חבלים המחוברים חשוב היסט, והעגלה טמאה (נמוקי יוסף שם); וכן זב שמשך בקרון, וטהור על גבי הקרון, הטהור טמא כאילו היסט הזב בגופה של קרון, אף שלא היסט אלא על ידי משיכה (מאירי בבבא קמא שם).

אינה מטמאה (פירוש המשניות לרמב"ם זבים ה ג בפירוש דברי רבי אליעזר שם, וכן פירשו שם ברטנורא והגר"א באלוהו רבא), אלא שאין הלכה כרבי אליעזר (פירוש המשניות וברטנורא שם).

במת אף במת יש סוברים שהדבר שנוי במחלוקת אם מטמא בהיסט, לפי שנאמר: **וְכָל אֲשֶׁר יֵצֵעַ בּוֹ הַטֵּמֵא יִטְמָא** (במדבר יט כב), ואמרו: במגע מטמא ואינו מטמא בהיסט (ספרי שם) שאין המת מטמא בהיסט, אף שמטמא במשא (ראה כסף משנה טומאת מת א ז), אלא שלהלכה המת מטמא בהיסט, ונלמד בקל וחומר מנבלה, מה נבלה הקלה מטמאה בהיסט, מת החמור דין הוא שמטמא בהיסט (ספרי שם פסקא קכז, וראה שם פסקא קל), וכן שנינו: אחד המאהיל ואחד המסיט כולם מונים במת (תוספתא אהלות א א, וציינו בכסף משנה שם), ואף אותה שלמדו מהכתוב שאינו מטמא בהיסט (ראה לעיל דרשת הספרי מהכתוב וכל אשר יגע וגו') מפרשים ראשונים שלא במת הדברים אמורים, אלא בטמא מת (פירוש רבנו הלל לספרי שם; אור זרוע ב תכה).

כשלא היסט המהלך בבית-הפרס - שדה שיש בה ספק טומאת **כפועל** מת (ראה ערכו) - על אבנים שאינן תקועות וקבועות בארץ, והן ניסטות מחמת העובר עליהן, ועצם כשעורה מן המת ניסט מכחו - אף שנשמר ולא נתנדנד (רמב"ם טומאת מת י יא) - הרי זה טמא (אהלות יח ו, ור"ש וברטנורא שם; רמב"ם שם) כמי שהלך על העפר עצמו (רמב"ם שם), וכן הרוכב על אדם או בהמה שכחם רע, טמא אף הרוכב (משנה שם; רמב"ם שם).

כחו רע שאמרו באדם עד שתהיינה ארכובותיו נוקשות זו לזו, ובבהמה עד שתטיל גללים בשעת רכיבה (בבא מציעא קה ב, רמב"ם שם).

כשאי אפשר מי חטאת, שמטמאים במשא (ראה ערך מי חטאת), **שהדבר לא** הנוגע בהם מיטמא משום נושא, שאי אפשר שיגע **יוסט** במים שלא יסיט אותם⁴; וכן הנוגע בצמר של נבלה מיטמא משום נושא, שאי אפשר לנגוע בו שלא יסיט את הצמר (רמב"ם אבות הטומאות ו יג, על פי תוספתא זבים ח).

מתוך כך יש שהוכיח, שאין המסיט צריך להיסט בכל הטומאה כולה, ואף שהזיז במקצת חשוב היסט (חזון איש זבים ד סק"י).

במת מת שמעבירים אותו דרך ספינה קטנה, והרי היא מתנדנדת **שבספינה** על ידי כניסת בני אדם לשם, הרי זה היסט, ולכן אסור לכהן ליכנס לאותה ספינה בעוד שהמת שם (שו"ת הרשב"א א כח; אור זרוע ב תכה, בשם הר"י מסימפונט; שו"ע יורה דעה שעא ו), ואף שהספינה מתנדנדת גם על ידי המים, והאדם הנכנס אינו אלא מסייע, לא אמרו מסייע אין בו ממש אלא במלאכת שבת (ראה ערך מסייע) ובזב (ראה להלן: בזב; כשניסט על ידי הזב ובסיוע אחר), אבל במת אפילו עשרה בני אדם מסיטים אותו, כולם טמאים (שו"ת הרשב"א שם).

ויש חולקים וסוברים שמותר לכהן להיכנס אפילו בספינה קטנה שיש בה מת, שכח מים מעורב בה בספינה, ואין כאן היסט גמור (אור זרוע שם בשם ר"מ כח, ושכן פסק הריב"ם; ט"ז שם ס"ק יב, בשם רש"י, אלא שכתב שיש להחמיר).

בזב

הדין וסקורו חידוש חידשה תורה בזב - וחבריו, היינו זבה נדה ויולדת, שדיניהם כזב לכל טומאות משא והיסט

5. כך היא הגירסא להמיט במ"ם במשנה וברמב"ם [דפוס רומא], וברמב"ם

4. וראה ערך הנ"ל הבדל בין אם מטמא משום משא לכשמטמא משום מגע.

שלנוגע ממש יש פסוק אחר), והוציאתו התורה בלשון נגיעה לומר מה ידיו בגלוי אף היסט ונגיעה בגלוי (נדה מג א, ורש"י ותוספות שם, וראה ערך בית הסתרים).

היה הקנה בקומטו של טהור והיסט בו את הזב - טמא (נדה שם; רמב"ם שם), שהרי המסיט את הטומאה בנושא אותה (ראה לעיל: במטמאים במשא; ענינו וגדרו), וכשם שהנושא בבית הסתרים טמא, כך המסיט בבית הסתרים טמא (רמב"ם שם. וראה ערך בית הסתרים).

מחט וטבעת
הכלועים
והסיס הזב
מחט שהיתה בלועה בתוך העץ, וטבעת הבלועה בתוך הלבנה, והיסט הזב את העץ או את הלבנה, נטמאו הכלים הבלועים בתוכם (כלים ט ג; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח א), וכן כל כיוצא בזה (רמב"ם שם), ואף שזה שאינו בא לכלל מגע אינו מטמא בהיסט (ראה להלן: בכלי חרס; פכים קטנים שפיהם צר) כאן חשוב בא לכלל מגע, מפני שעומדים להוציאם משם (מנחת חינוך מצוה רעח).

בכלי חרס

הדין ומקורו כלי חרס אף שאינו נטמא אלא מאוירו, ולא מגבו (ראה ערך כלי חרס), הרי הוא נטמא בהיסט הזב, שנאמר: וְכִלֵּי חָרֶשׁ אֲשֶׁר יַגַּע בּוֹ הַזֵּב יִשְׁכַּר (ויקרא טו יב), יכול אפילו נגע בו הזב מאחוריו יהיה טמא, תלמוד לומר: אשר יגע בו הזב, ונאמר להלן: אֲשֶׁר תִּבְשֹׁל בּוֹ (שם ו כא), מה 'בו' האמור להלן מאוירו, אף כאן מאוירו, ומאחר שלמדנו שאין מטמא אותו אלא מאוירו, מה תלמוד לומר 'אשר יגע בו', אלא איזהו מגע שהוא ככולו הדין אומר זה היסט (תורת כהנים מצורע זבים א), שנתנדנד והוסט כולו, שאין היסט למקצתו אלא לכולו (מזרחי שם), וכיון שהיסט הכלי, אף שלא נגע בתוכו, הרי זה כאילו נגע בתוכו, כיון שמסיט את כולו (גור אריה ויקרא שם⁷).

כשהוקף צמיד נחלקו הראשונים האם כלי חרס המוקף צמיד פתיל - מעין מכסה המהודק היטב לכלי - נטמא בהיסט הזב:

- יש שכתבו שאף צמיד פתיל מציל בכלי חרס מטומאת אהל המת, אינו מציל מהיסט הזב (ראה גיטין סא ב, ונדה ה ב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח א), שכיון שלמדנו שהיסט הוא כמגע בכולו, הרי זה כאילו נגע בתוכו (תוספות נדה שם ד"ה ה"ג הניצול), ואף שאינו בא עכשיו לכלל מגע, וכל שאינו בא לכלל מגע אינו בא לכלל היסט (ראה להלן בפכים קטנים), מכל מקום ראוי הוא להיות בא לכלל מגע אחר כך, שהרי הוא עומד להיפתח (תוספות שבת פד ב ד"ה שטהורים; רמב"ן וריטב"א שם ד"ה ומה).

- יש חולקים וסוברים שאינו מיטמא בהיסט, מפני שאינו בא לכלל מגע, ולפיכך מציל גם כל מה שבתוכו (רש"י שבת ד"ה מי לא עסקין, והובא בכל הראשונים לעיל והשיגו).

- יש מחלקים בין כלי חרס עצמו למה שבתוכו, שהכלי עצמו אינו בא לכלל מגע וטהור בהיסט, אבל אינו מציל על מה שבתוכו, שהטהרה שבתוכו נקראת בא לכלל מגע, ומקבלת טומאת היסט, שהרי הוא ניסט (רמב"ן שבת שם, בשם יש אומרים, ודחה; מאירי שם, בשם חכמי הדורות שלפנינו).

- ויש מחלקים בין כלי שהיה פתוח בתחילתו ואחר כך הוקף צמיד פתיל, שטמא בהיסט, הואיל וכבר בא לכלל מגע, לכלי

ברעדה כלל אמרו בהיסט: ניסט מחמת כחו - טמא, מחמת רעדה - טהור (תוספתא זבים ד, והובאה בעירובין לה א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ט א), וברעדה מחמת כחו נחלקו תנאים: לתנא קמא הרי זה היסט וטמא, ולרבי נחמיה ורבי שמעון אינו היסט וטהור (אביי בעירובין שם, על פי זבים ד ג, ותוספתא שם), ובביאור דינים אלו נחלקו המפרשים:

- יש מפרשים ניסט מחמת כחו הוא שהיסט את הדבר ממש וניתקו ממושבו משהו, ומחמת רעדה הוא שטפח ברגליו בקרקע, ומחמת נענוע הקרקע ניסט הכלי, ואף שניתק מן הארץ אינו היסט, שכח כחו הוא, ורעדה מחמת כחו שנחלקו בה הוא שהקיש על הדבר ממש, ולא ניתקו ולא הוסט אלא רעד (רש"י שם).

- ויש מפרשים בשני כלים זה על גבי זה, שאם נתנדנדו שניהם, הרי זה היסט מחמת כחו, וטמאים לדברי הכל, ואם שניהם רעדו ולא הוסטו הרי זה רעדה, וטהורים לדברי הכל, ואם הכלי הראשון רעד ולא הוסט, והשני שעליו הוסט, זוהי רעדה מחמת כחו, שנחלקו בה התנאים (ר"ש זבים שם), ואין הלכה כרבי נחמיה ורבי שמעון (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם⁸).

נזיר דבר שהיה מחובר בארץ, או מסומר במסמרים, אם היה **הפתול** כחו יפה וחזק, והקיש עליו הזב, ובעת שהקיש הניד כלים או אוכלים ומשקים מכח הכאתו, או הפילם, הרי אלו טהורים, ואם לא היה כחו יפה וחזק אלא מתנדנד, אם הקיש עליו הזב והפיל או הניד בכח הכאתו כלים או אוכלים ומשקים, הרי אלו טמאים, וכאילו הסיטם, שהרי מכחו נפלו. זה הכלל כל שנפל מכח היסטו - טמא, מכח הרעדה - טהור (רמב"ם מטמאי משכב ומושב ט א, על פי זבים ד ב ו).

באין בו רוח חיים

אין היסט אלא מדבר שיש בו רוח חיים, וכן שנינו: אין לך דבר שאין בו רוח חיים מטמא בהיסט, אלא דבר שיש בו רוח חיים (תוספתא זבים ה, והובאה בר"ש שם א בקצת שינוי: שאין מטמא בהיסט אלא דבר שיש בו), שדוק אם היה המסיט אדם - יש לו דין היסט, בין ליטמא ובין לטמא (ר"ש שם), בין שהמסיט הוא הטמא כזב וחבריו, ובא לטמא אחרים בהיסט, ובין שהוא הטהור, ובא לקבל טומאה מן הדבר הניסט, כגון שמסיט את הנבלה או המת וכיוצא בהם (ראה אליהו רבא זבים שם, ומשנה אחרונה שם ב, וחזון איש שם ד סק"ה), אבל הדבר הניסט אין צריך להיות בו רוח חיים, שהרי אם הזב הסיט כלי או אוכל הרי זה נטמא (ראה לעיל: בזב), וכן הנבלה שהוסטה על ידי אדם - נטמא, כל שפעולת ההיסט נעשית על ידי אדם (ראה לעיל: במטמאים במשא. וראה ערך טומאת משא).

אם יש הבדל בין משכב אחד להרבה משכבות, ראה ערך משכב ומושב.

בבית הסתרים ובלוע

הדין ומקורו היסט על ידי בית הסתרים של הזב אינו מטמא, כגון זב שהיה קנה אחוז בתוך קומטו והיסט - והוציא בקצה הקנה אדם או כלי (רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח ה) - הרי הם טהורים, שנאמר: וְכִלֵּי חָרֶשׁ יַגַּע בּוֹ הַזֵּב וְיָדָיו לֹא יִשְׁטַף בְּמֵיִם (ויקרא טו יא), וזהו היסטו של זב (ראה לעיל: בזב; הדין ומקורו

פד ב ד"ה מי שכתב: דחשבינן כאילו נגע בפנים כדאמרינן איזהו מגעו כו', וראה תוספות נדה ה ב ד"ה ה"ג הניצול.

בדפוסים שלנו להסיט בסמ"ך וכן היא במשנה כתב יד גניזה אוקספורד. 6. והרמב"ם בהלכותיו השמיט, ועיי' חזו"א זבים ג ט. 7. וראה תוספות שבת

ב, בכלי חרס בהיסט, והכוונה לכל היסט של המצורע לטהור, וראה תוספות שם ד"ה שכן, וכן אמרו: כל הטומאות המסיטות טהורות, חוץ מהיסטו של זב, שלא מצינו לו חבר בכל התורה כולה (ברייתא בשבת פג ב), ובא להוציא אף את המצורע, שאינו מטמא בהיסט (רמב"ן וריטב"א שבת שם, וראה רמב"ם מטמאי מושב ומשכב ח ב).

בנכרי ועבודה זרה

נכרים הנכרים, שעשאו חכמים כזבים לכל דבריהם (ראה ערך גוי), אף הם מטמאים בהיסט, בין הם שהסיטו אחרים, ובין שאחרים הסיטו אותם (שבת פג א ורש"י), ומכל מקום לא חששו באותו פך של שמן חתום שמצאו במקדש בשעת נס חנוכה (ראה ברייתא שבת כא ב, וראה ערך חנוכה) שמא טימאוהו הנכרים בהיסט, מפני שהיה מונח בקרקע, שלא הסיטו הכלי (תוספות שבת שם ד"ה שהיה, ותירץ א ברשב"א שם¹⁰); או שזה היה לפני שגזרו על הנכרים לטמא כזבים (תירץ ב ברשב"א שם, וראה תוספות שם); או שהיה פיו צר, ודינו כפכים קטנים שאינם נטמאים בהיסט (ב"ח או"ח תרע, וראה לעיל: בכלי חרס; פכים קטנים שפיהם צר).

עבודה זרה עבודה זרה אם מטמאה בהיסט, נחלקו תנאים:

• רבי עקיבא סובר מטמאה בהיסט כנדה, שנאמר: **תִּזְרֹם כְּמוֹ דָּוָה** (ישעיהו ל כב), ולכן בין שהסיטה היא את אחרים, ובין אחרים שהסיטו אותה – מטמאה כנדה.

• וחכמים סוברים כשאחרים הסיטו אותה מטמאה, שלטומאת משא הוקשה עבודה זרה לנדה, אבל היא שהסיטה אחרים אינה מטמאה, שלהיסט הוקשה לשרץ, שנאמר: **שֶׁקֶץ תִּשְׁקָצְנוּ** (דברים ז כו), מה שרץ אינו מטמא בהיסט, אף עבודה זרה אינה מטמאה בהיסט (שבת פב ב, ושם פג א, ורב אשי לפי רבה).

יש מהאמוראים מפרשים המחלוקת של התנאים באופן אחר:

• רבי עקיבא סובר עבודה זרה מטמאה כשאחרים הסיטו אותה, והיינו טומאת משא, ולא כשהיא הסיטה אחרים.

• וחכמים סוברים שאף במשא אינה מטמאה, שאף לזה הוקשה לשרץ, שאינו מטמא גם במשא (רבי אלעזר שם, ורש"י פג א ד"ה רבי עקיבא¹¹).

ולדברי הכל טומאת עבודה זרה אינה אלא מדבריהם, וההיקש לנדה ולשרץ הוא אסמכתא בעלמא (שבת שם. וראה ערך עבודה זרה). הלכה אינה מטמאה במשא (רמב"ם אבות הטומאה ו ב, וחכמים לפי רבי אלעזר, ראה כסף משנה שם).

משמשי עבודה זרה משמשי עבודה זרה לדברי הכל אינם אלא כשרץ, ובין שהם הסיטו אחרים, ובין אחרים שהסיטו אותם – טהורים (שבת פג א), שנאמר שקץ תשקצנו כי חרם הוא, למדנו שכל דבר האסור בהנאה בעבודה זרה, שהוא חרם, דינו כשרץ (שם פג ב, ותוספות ד"ה למשמשיה).

בירושלמי נחלקו שתי ברייתות אם משמשי עבודה זרה מטמאים כנדה, או כשרץ (ירושלמי שבת ט א, ועבודה זרה ג ז). להלכה מטמאים כשרץ (רמב"ם אבות הטומאה ו א).

שהיה מוקף מעיקרו, שאף בהיסט טהור (מאירי שם, בשם יש מכריעים).

פכים קטנים שפיהם צר פכים קטנים של חרס, שפיהם צר, ואינם יכולים להיטמא במגע, שאין הזב יכול להכניס שם דבר מגופו, אינם נטמאים בהיסט, שאינו טמא בהיסט אלא זה שבא לכלל מגע (רש"י שבת פד ב ד"ה ודין, על פי חולין קכד ב במשא; תוספות שבת שם ד"ה שטהורים; רמב"ן וריטב"א שבת שם), ואף שיכול להכניס שם שער, ושער הזב מטמא (ראה תורת כהנים מצורע ד, וראה ערך זב), מכל מקום מתוכו אף שער אינו מטמא, שהתורה ריבתה שער הזב מבשרו, שנאמר: **וְהִנֵּגְעַ בְּשָׁרָהּ הָזֶב** (ויקרא טו ז). וראה ערך הנ"ל, לכן צריך שיהא ראוי לנגיעת בשר (רש"י שבת שם, ותוספות שם ד"ה מה פכין ומהרש"א שם).

יש שכתב בדעת ראשונים שחולקים וסוברים שפכים קטנים נטמאים בהיסט הזב (חידושי רבי חיים הלוי מטמאי משכב ומושב ח ד, בדעת הרמב"ם שם⁸).

זב וזבה זב וזבה שטבלו ביום השביעי לספירתם, וחזרו וראו טומאה בו ביום, אף שהם סותרים את טהרתם ומטמאים למפרע (ראה ערך זב וערך זבה), מכל מקום אין מטמאים כלי חרס בהיסט אלא מכאן ולהבא, וכל כלי חרס שהסיטו לאחר הטבילה עד שלא ראו – טהורים (מגילה ח ב, ורש"י ד"ה אלא; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח ט), שנאמר: **וְרָחַץ בְּשָׁרוֹ בְּמַיִם וְגו' וְטָהַר** (ויקרא טו יג), ודרשו: וטהר מלטמא כלי חרס במשא (תורת כהנים שם).

בבועל נדה ומצורע

בועל נדה בבועל נדה, שהוא אב הטומאה כנדה עצמה (ראה ערך בועל נדה), נחלקו ראשונים אם מטמא בהיסט כנדה:

• יש סוברים שמטמא אפילו כלי חרס בהיסט, כנדה עצמה (רש"י נדה לג א ד"ה וכלי חרס⁹; תוספות יומא ו ב ד"ה שמטמא, בשם ר"י; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ג א), שנאמר: **וְהָיָה נִדְתָּהּ עָלָיו** (ויקרא טו כד) – מה היא מטמאה אדם וכלי חרס, אף הוא מטמא אדם וכלי חרס (נדה שם, לפירוש רש"י שהכוונה או הגירסא בהיסט).

• ויש סוברים שאינו מטמא בהיסט (תורת כהנים צו ריש פרשה ט, ופירוש הראב"ד שם; תוספות נדה עא ב ד"ה מערה), ואותה שאמרו שהוא מטמא אדם וכלי חרס, במגע הדברים אמורים ולא בהיסט (תוספות הרא"ש שם לג א), וכן שנינו: הכל כשרים ליטול ידיים, ואפילו טמא מת, ואפילו בועל נדה (תוספתא ידים א), לפי שאינם מטמאים בהיסט (תוספות נדה עא ב שם).

מצורע המצורע (ראה ערכו) מטמא בהיסט, כשהטהור מסיט אותו, וזוהי ששנינו: הנוגע בזב ובזבה בנדה וביולדת ובמצורע כו', אחד הנוגע ואחד המסיט (זבים ה ו), שהיסט הטהור לטמא הרי זו טומאת משא (ראה לעיל: במטמאים במשא; ענינו וגדרו), ולמדים שמצורע מטמא במשא מהכתוב: **וְהָיָה בְּנִדְתָּהּ וְהָזֶב אֶת זֹכֵרוֹ לְזִכָּר וְלִנְקָבָה** (ויקרא טו לג) – לזכר, לרבות את המצורע (תורת כהנים שם).

בהיסט שהטמא מסיט את הטהור, אין המצורע מטמא (פסחים סז

שם. 10. וכעין זה במאירי שם, בשם יש מפרשים שמצאוהו בתוך חלון הסגור ששעריה היו חתומים. 11. וראה ירושלמי שבת ט א, ועבודה זרה ג ז, ובמראה

8. וראה ביאורו בדברי הגמרא בשבת שם: פכים קטנים טהורים, וראה שם בארוכה. 9. ובסדרי טהרות כלים כח ב כתב שכן היא גירסת רש"י בגמרא

הספד

דברי קינה וצער על המת והזכרת שבחיו

מצותו וגדרו

מי שמת לו מת חייב לבכותו ולספדו, שכן מצונו באברהם אבינו: וְתָמַת שָׂרָה וּגְוִ' וַיָּבֹא אֲבָרְהָם לְסַפֵּד לְשָׂרָה וּלְכַפֶּתָּהּ (בראשית כג ב). הלכות גדולות ברכות ג; שאילתות שאילתא יד), וזו מצות עשה של דבריהם לספוד המת, והיא גמילות חסד שבגופו, ואף שמצוה מדבריהם היא, מכל מקום הרי זו בכלל מה שכתוב בתורה וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ (ויקרא יט יח). רמב"ם אבל יד א. וראה ערך אהבת ישראל וערך גמילות חסדים).

ומצוה גדולה להספיד על המת כראוי (טוש"ע יורה דעה שמד א), וכן מצונו בכתובים שהספידו את המת, כמו שנאמר: וַיִּסְפְּדוּ וַיִּכְפְּדוּ וּגְוִ' עַל שְׂאוֹל וְעַל יְהוֹנָתָן בְּנוֹ וְעַל עֵם ה' וְעַל בֵּית יִשְׂרָאֵל (שמואל ב א יב), וְסָפְדוּ לוֹ כָּל יִשְׂרָאֵל (מלכים א יג). וראה סנהדרין מו ב, ורש"י ד"ה וספדו, ואף ששנינו: מקום שנהגו להספיד – מספיד (תוספתא כתובות ד, ומסכת שמחות יד להספד על אשתו שמתה), הרי שהדבר תלוי במנהג המקום, פירשו ראשונים שמה שתלוי במנהג הוא אם להספיד בשכר או בחינם (רמב"ן בתורת האדם ענין ההספד).

מטרת ההספד בגדרו של ההספד נסתפקו בגמרא אם הוא בשביל כבוד המת, או בשביל כבוד החיים (סנהדרין מו ב, ושם מו א), ונפשט שכבוד המת הוא (שם מו א; רמב"ם אבל יב א; טור יו"ד שמד, וט"ז שם סק"ד, וש"י סק"ח), לפיכך אם ציוה שלא יספדוהו – שומעים לו, ואין סופדים אותו (גמרא שם מו ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם י), שהרי מחל על כבודו (שאילתות יד²); ואם לא ציוה, כופים את היורשים ליתן שכר הספד – כפי הראוי להם וכפי המנהג (מאירי סנהדרין שם) – ומוציאים מהם בעל כרחם, משום כבוד המת (גמרא שם, ורש"י ד"ה אי; רמב"ם שם; טוש"ע שם ט), וכתבו ראשונים שאין מוציאים מהיורשים אלא מממון שהניח המת, ולא מממון (יד רמ"ה שם. וראה ערך קבורה).

כשלא נספד מכיון שההספד הוא משום כבוד המת, סימן יפה הוא למת שלא נספד, שנפרעו ממנו בעולם הזה לאחר מיתתו, ויש לו כפרה בבזיונו (סנהדרין מו א, ורש"י ד"ה סימן וד"ה ש"מ).

יש מפרשים שלא נספד בכבוד, שאם לא נספד כלל הרי זה עונש האמור ברשעים גמורים (שאילתות יד); ויש מפרשים שלא נספד כלל, שבזיון זה באדם בינוני עונש הוא לו וכפרה היא לו, וברשעים עונש זה אינו די למרע עונותיהם (חידושי הר"ן שם מו ב).

אם מותר להלין את המת לכבודו, כדי להספידו, ראה ערך הלנת המת.

צורת ומיני ההספד מצות ההספד להרים קולו (טוש"ע יו"ד שמד א) בלשון נהי ועגמת הנפש שיבכו השומעים (רש"י ברכות ו ב ד"ה דלוי), ויאמר עליו דברים המשברים את הלב, כדי להרבות בבכיה ולהזכיר שבחו של מת (טוש"ע שם).

ומצאנו כמה מיני הספד:

- יש הספד שהוא באברי הגוף, כמו שאמרו: איזהו הספד על לב – שמטפח כנגד הלב (רש"י) – שנאמר: עַל שְׁדָיִם סִפְּדִים (ישעיה לב

(ב); טיפוח ביד – שסופק ידיו זו לזו (רש"י); קילוס ברגל (תוספתא סוף מועד קטן; עולא בגמרא שם כז ב) – שמכה בקרקע (רש"י שם).

- יש הספד בחלילים (ראה משנה שבת קנא א), שקולם מעורר בכי (ברטנורא שבת כג ד), ובכלי שיר מיוחדים (ראה כלים טו ו, ושם טז ז, ופירוש המשניות לרמב"ם שם ושם).

- ויש הספד בנשים מקוננות (ראה משנה כתובות מו ב, ומועד קטן שם, ורמב"ם אבל יב א), וכן כתוב: וְקָרְאוּ לְמִקְוֵנוֹת וּתְבוֹאֵינָה וְאָל הַתְּכַמּוֹת (ירמיה ט טז), והתקינו חכמים שיהיו עושים כן לכל זקני ישראל ולגדוליהם (פרקי דרבי אליעזר, והובא בתורת האדם שם).

יש מהראשונים שמנה תשעה מיני הספד (רבנו בחי ויחי: מספד נהי צעקה וכו').

מידות טובות מזכירים מידות טובות שבו (טוש"ע יו"ד שמד א) וכדלהלן:

- בן תורה מספידים אותו בשבח תורתו, בן אבות ולא בן תורה בשבח אבותיו, בן אבות ובן תורה בשבח עצמו ואבותיו (הלכות גדולות הלכות הספד).

- חכם וחסיד מזכירים לו חכמתו וחסידותו (טוש"ע שם).

- תינוק שיודע לישא וליתן – מספידים אותו במעשה עצמו, ואם אין לו מעשים – במעשי אבותיו, ואם אין להם מעשים – במעשי קרוביו (מסכת שמחות ג; טוש"ע שם ו. וראה להלן: הנספדים; קטנים).

- הכלה מספידים אותה בין במעשה אביה ובין במעשה בעלה, שעולה עמו ואינה יורדת (טוש"ע שם ז. וראה ערך בעל על עולה עמו ואינה יורדת).

אם לא היו לאדם מידות טובות, לא יזכיר כלל (טוש"ע שם א), אם איננו בר כבוד, מספידים אותו בחליו, שמת ביסורים, שאינו ראוי להספד אחר (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד).

האם מוסיפים כשבחיו אין מוסיפים בתחילה, אבל מוסיפים על העיקר (מסכת שמחות א), היינו שאין מספידים בכבוד מי שאינו ראוי לכך, אבל אם היה ראוי לכבוד מועט – מאריכים בכבודו, ומוסיפים במקצת שבחיו (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד); בירושלים לא אמרו אלא מה שיש בו, וביהודה היו אומרים דברים שיש בו ושאיין בו (מסכת שמחות שם, ובתורת האדם שם).

מוסיפים קצת במידות טובות שבו על כל מידה ומידה (רא"ש מועד קטן ג סג; טוש"ע יו"ד שמד א), ומוסיפים קצת בבני עשירים ובני חכמים על שבח מעשיהם (תורת האדם שם; טוש"ע שם ה), ובלבד שלא יפליג, שאסור להפליג בשבחו יותר מדאי (תורת האדם שם; רא"ש שם; טוש"ע שם א).

ונפרעים מן הספדנים ומן העונים אחריהם (ברכות סב א), שאומרים על חוטא שהוא צדיק (ערוך ערך ספד), וכל המזכיר על מי שלא היה בו כלל, או שמוסיף להפליג יותר מדאי על מה שהיה בו גורם רעה לעצמו ולמת (טוש"ע שם).

הנחת ס"ת על המיטה כשמת חזקיהו מלך יהודה הניחו ספר תורה על

אבלות אות צ אס אף בגדולי הדור כן. וראה גשר החיים לר"מ טוקצינסקי א עמ' פד כמה עובדות מגדולי ירושלים שהספידו לגדולים שציוו שלא להספידם

הפנים עבודה זרה שם - שהירושלמי כרבי אלעזר.

הספד. 1. ט', טורי תרו-תריט. 2. וראה פתחי תשובה שם סק"א, ושדי חמד

שהעניינים מגדלים בניהם ברעב וחביבים להם יותר (חידושי הר"ן למועד קטן שם).

בני זקנים כבני עניים (גמרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

הרוגי מלכות הרוגי מלכות אין מספידים עליהם (סנהדרין יא א), והיינו הרוגי מלכות של אומות העולם (תורת האדם

לרמב"ן ענין ההספד; טור י"ד שמה), אף שאין מונעים מהם שום דבר אחר של אבלות (שם ושם); ויש סוברים שאין זה משורת הדין, אלא מפני יראת המלך, ובמקום שהמלך לא יקפיד אם יספדוהו, סופדים אותו (בית יוסף שם, ע"פ רש"י סנהדרין שם, וכתב שכן מעשים בכל יום).

מאבד עצמו לדעת המאבד עצמו לדעת, בין שאר הדברים שאין מתעסקים עמו, אף זה שאין מספידים אותו (מסכת

שמחות ריש פרק ב; רמב"ם אבל א יא; טוש"ע י"ד שמה א), ושאל המלך שנענשו על שלא הספידו אותו (ראה יבמות עח ב) אף שהרג את עצמו, הרי זה מפני שאנוס היה, ואיבודו היה מותר לו (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד; רא"ש מועד קטן ג צד; טור שם. וראה ערך מאבד עצמו לדעת מה נקרא איבוד לדעת).

מנוחה המנוחה שמת בנידוי, דינו כמאבד עצמו לדעת, ואין מספידים אותו (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד; טוש"ע י"ד שמה ד. וראה ערך מנוחה חילוק בין מנוחה מחמת עבירה או מחמת ממוץ).

גוי הגוי אין מתעסקים עמו (מסכת שמחות פרק א) להספד (טוש"ע י"ד שמד ח), אבל קוראים עליו הוי ארי הוי גבור (שמחות שם), אלא שאמרו מספידים מתי גוים מפני דרכי שלום (תוספתא גיטין ג; טוש"ע י"ד קנא יב. וראה ערך דרכי שלום).

בליקוט עצמות המלקט עצמות אין אומרים עליהם קינים ונהי (ירושלמי מועד קטן א ה; רמב"ם אבל יב ו; טוש"ע י"ד תג א), ואפילו על עצמות אביו ואמו (רמב"ם שם ח, וראה כסף משנה), אבל אומרים עליהם דברי קילוסים (ירושלמי שם; טוש"ע שם).

יש מפרשים שהקילוסים הם דברי שבח להקב"ה שהוא ממית ומחיה (רמב"ם שם; פירוש ב ברא"ש מועד קטן א י, ובטור שם) ודברי כבושים (רמב"ם שם); ויש מפרשים שמקלסים למת ומספרים בשבחיו לפי מה שהוא (פירוש א ברא"ש וטור שם. והרמ"א בשו"ע שם כתב שני הפירושים יחד).

המפנה ארונו של מת ממקום למקום, אם שדרתו קיימת – מספידים אותו, אף שהעבירוהו לאחר שנים עשר חודש (ראה להלן: זמנו ומקומו; מנין ימי ההספד); ואם אין שדרתו קיימת – אין מספידים אותו (רמב"ם שם ז³).

אם יש הבדל בין ארון של עץ או של אבן, ראה ערך לקוט עצמות.

זמנו ומקומו

עד שימות אין מספידים את הגוסס עד שימות (מסכת שמחות א; רמב"ם אבל ד ה; טוש"ע י"ד שלט א. וראה ערך גוסס הטעם).

מנין ימי ההספד שבעה ימים להספד (מועד קטן כז ב; רמב"ם אבל יג יא; טוש"ע שצד א), ואין מספידים יותר משבעה (רמב"ם שם ו), שנאמר: אֵל תִּכְפּוּ לְמַת וְאַל תִּגְדּוּ לוֹ (ירמיה כב י) יותר מכשיעור (מועד קטן שם, וראה רמב"ם שם יא).

מיטתו, ואמרו קיים זה מה שכתוב בזה (רבי נחמיה בברייתא בבא קמא יז א), ונחלקו בגמרא שני לשונות אם היום מוציאים ספר תורה לפניו, אבל אין מניחים על מיטתו, או שמניחים גם על מיטתו, אלא שאין אומרים קיים זה מה שכתוב בזה (גמרא שם), וכתבו ראשונים שלאדם חסיד וגדול בתורה ויחיד בדורו, התירו לעשות לו הספד וספר תורה מונח לפניו וסדין פרוס עליו (רב האי גאון ברי"צ גיאת אבל עמ' סח, ובתורת האדם לרמב"ן ענין ההספד, ובטור י"ד שמד), ויותר טוב שלא לעשות כן (רב האי שם, על פי מועד קטן כה א), ואין מניחים ספר תורה על מיטתו של חכם (שו"ע י"ד שג ב); ויש נוהגים להוציא בהספד ספר תורה בלא עטרה, אבל לא להניח הספר על מיטתו (מאירי מועד קטן שם, וראה שם כמה מנהגים).

הנספדים

חכם חכם שמת, הכל סופדים עליו (תוספתא מועד קטן ב. וראה ערך קריעה), וראשונים פירשו מה שאמרו שעיקר ההספד הוא הרמת קול (ראה לעיל: מצותו וגדרו; צורת ומיני ההספד), שהוא נשיאת קול בהספד על חכמים וכשרים (תורת האדם לרמב"ן ריש ענין ההספד), וכל המתעצל בהספדו של חכם – ויש גורסים של אדם כשר (טור י"ד שמד, וראה רמב"ם אבל יב ב, ובלחם משנה שם) – ראוי לקברו בחייו, ואינו מאריך ימים, מידה כנגד מידה (שבת קה ב).

נשים מספידים את הנשים בכל מקום (רמב"ם אבל יב ה; טוש"ע י"ד שמד ב) כראוי להן (טוש"ע שם), ונספדות בין האנשים והחכמים (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד; טור ורמ"א בשו"ע שם).

ומחוייבי הבעל, שאם מתה אשתו יעשה לה מספד וקינים כדרך כל המדינה, ואפילו עני שבישראל לא יפחתו לו משני חלילים ומקוננות (משנה כתובות מו ב, וגמרא שם מה א; רמב"ם אישות יד כג; טוש"ע אהע"ז פט א. וראה ערך בעל); במקום שאין מספידים בחינם אלא בשכר, אם לא רצה הבעל, בא אביה ושוכר ומוציא ממנו בעל כרחו (תורת האדם שם בפירוש מסכת שמחות יד; טוש"ע שמד א).

קטנים אין מספידים את הקטנים (רמב"ם אבל יב ט), ונחלקו תנאים כמה יהיה גדול שמצוה להספידו (ראה רש"י מועד קטן כד ב ד"ה מה הן):

- יש אומרים עניים בני שלש, ועשירים בני ארבע (רבי יהודה משום רבי אלעזר בן עזריה במסכת שמחות א).
- יש אומרים עניים בני שלש, ועשירים בני חמש (רבי מאיר בשם רבי ישמעאל בברייתא מועד קטן כד ב).
- יש אומרים עניים בני חמש, ועשירים בני שש (רבי יהודה משמו שם).
- ויש אומרים עניים בני שש, ועשירים בני שבע (רבי עקיבא במסכת שמחות שם).

הלכה עניים בני חמש, ועשירים בני שש (מועד קטן שם; רמב"ם שם; טוש"ע י"ד שמד ד), אחד זכרים ואחד נקבות (רמב"ם שם),

בטעם שבני עניים מקדימים להספיד עליהם כתבו ראשונים לפי שהעני מצטער על בניו יותר מן העשיר, לפי שאין לו שמחה אחרת (רש"י מועד קטן שם; ש"ך שם סק"ב), שהעשירים יש בידיהם מתנות טובות ודעתן מיושבת בהם, אבל עניים אין דעתם מיושבת בהם, ואם אי אתה נד להם ומרויח כאב לבם בהספד באים לכדי צער גדול (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד); ויש מפרשים לפי

אלא שקיצרו באמרים. 3. בטוש"ע שמה ח הושמט הספד, כבמועד קטן שם.

טו לגירסתם במסכת שמחות שם. וראה דרישה שם; רבן שמעון בן גמליאל (ולפניו בשמחות רבן שמעון בן אלעזר) אומר אף על פי כן אסור משום איבה (שמחות שם לפירוש הרמב"ן בתורת האדם שם), הלכה כתנא קמא (תורת האדם שם; שו"ע שם טו).

הפטק העם העוסקים בהספד והגיע זמן קריאת שמע, כל לקריאת שמע זמן שהמת מוטל לפניו נשמטים אחד אחד ותפילה וקוראים (ברייטא בברכות יט א; רמב"ם קריאת שמע ד ה; טוש"ע או"ח עב ג, ויו"ד שמד יב), וחוזרים להספד (רמב"ם שם).

בתפילה, נחלקו ראשונים: יש סוברים שלא אמרו אלא בקריאת שמע שהיא מן התורה, אבל תפילה שהיא מדרבנן (ראה ערך תפלה) אין צריך ללכת ולהתפלל (תלמידי רבינו יונה שם, בשם אית דאמרי; רמב"ן בתורת האדם ענין ההספד); ויש סוברים שאף מתפללים (תלמידי רבינו יונה שם על פי התוספתא; שו"ע או"ח ויו"ד שם).

במה דברים אמורים שמפסיקים, ביום השני אבל ביום הראשון פטורים מקריאת שמע (ירושלמי ברכות ג ב), אלא שהעם נשמטים אחד אחד וקוראים, שלא יפסיקו את ההספד, והחזונים הסופדים פטורים (טור או"ח ויו"ד שם, על פי הירושלמי, וראה מראה הפנים בירושלמי שם ד"ה הסופד, וט"ז או"ח שם סק"ב).

יש מהראשונים שכתבו שקודם הקבורה אם ההספד בפני המת נשמטים וקורים ולא מתפללים, ובזמן שאין ההספד בפני המת קורים ומתפללים, ולאחר קבורה בתוך השורה אין מפסיקים לא לקריאת שמע ולא לתפילה, אבל את ההספד מפסיקים בין לקריאת שמע ובין לתפילה (רמב"ן בתורת האדם ענין ההספד⁵; טור שם בשמו; שו"ע יו"ד שם יג).

נתי מדרשות אותה שאמרו חכם שמת בית מדרשו בטל, אב בית כסלים דין שמת כל בתי מדרשות בטלים, נשיא שמת בתי מדרשות כולם בטלים (ברייטא במועד קטן כב ב) – פירשו ראשונים שהוא משום הספד, שחכם שמת לפי שסופדים אותו כל שבעה אין מתעסקים בתורה כלל בבית מדרשו שלא יתעצלו בהספדו, אבל שאר מדרשות עוסקים בתורה אפילו בשעת ההספד, שאין מבטלים תלמוד תורה להספד; ואב בית דין שמת מבטלים תלמוד תורה כל שבעה, כדי שיהיו כולם פנויים ומתעסקים בהספדו; ונשיא שמת כל בתי מדרשות שבכל מקום מספידים אותו ובטלים (נמוקי יוסף מועד קטן שם, בשם הראב"ד; רמב"ן בתורת האדם ענין שבתות וימים טובים; טוש"ע יו"ד שמד יח).

ימים אסורים בהספד

שבתות וימים טובים אסורים בהספד (ברייטא בראש השנה יט א, ותענית יז ב⁶), וכן חולו של מועד (תענית שם; רמב"ם יום טוב ו כב, ושם אבל יא ג; טוש"ע או"ח תקמא א), ויום טוב שני של גלויות (רמב"ם אבל שם ה), וראש חודש (תענית שם ויח א; רמב"ם יום טוב שם, ואבל שם ג; טור או"ח תכ), וחנוכה (רמב"ם שם; טוש"ע או"ח תרע א), ופורים שני הימים, י"ד וט"ו באדר (מגילה ב ה; רמב"ם מגילה ב יג; טוש"ע שם תרצו ג⁷).

שבת יש מקומות שפשטה בהם ההוראה להתיר ההספד בכל שבת על ידי הזכרת שבחי המת, ואף שעל ידי זה הם בוכים ומבכים את השומעים והם מצטערים היתרו להם אם

במה דברים אמורים בשאר העם, אבל תלמידי חכמים הכל לפי חכמתם (רמב"ם שם⁴; טוש"ע שם ב), וכן החשובים והגדולים (תורת האדם ענין ההספד), ואין מספידים עליהם יותר משנים עשר חודש (רמב"ם שם י; טוש"ע שם), וכן חכם שבאה שמועתו אחר י"ב חודש, אין מספידים אותו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו ביום השמועה (תורת האדם שם).

יש נוהגים לספור המת בתשלוש השנה (תורת האדם שם; בית יוסף או"ח תקטז ושו"ע שם ח).

מנהגים שונים מנהגים שונים מצויים בצורת ההספד:

בצורת ההספד • בגליל היו הספדנים לפני המיטה, וביהודה לאחר המטה (שבת קנא א, ורש"י ד"ה לאחר).
• יש שהיו עושים שורה סביב המיטה להספד (רש"י סנהדרין סח א ד"ה פתח).

• יש שהיו מעמידים המיטה ברחוב להספיד (ראה משנה מועד קטן כז א, ורש"י ד"ה אין מניחין), אלא שאין מניחים מיטת האשה ברחוב (משנה שם; רמב"ם אבל יב ה; טוש"ע יו"ד שנה א) מפני הכבוד (משנה שם; טוש"ע שם), שזה גנאי לאשה (רמב"ם שם).

• יש שהיו סופדים בבית הקברות (ראה רש"י מגילה כט א ד"ה כגון).
• ויש שהיה להם מקום מיוחד "בית הספד" (ברייטא בבבא בתרא ק ב, וראה משנה כתובות כח א, ורש"י ד"ה מעמד); יש מפרשים שזה שנקרא שדה בוכין (ראה אהלות יח ד), והוא מקום רחוק מבית הקברות וקרוב למדינה (פירוש המשניות לרמב"ם שם. וראה ערך בית הפרס, ושם גם פירושים אחרים).

בכתי כנסיות אין מספידים בבתי כנסיות ובתי מדרשות אלא **ומדרשות** הספד של רבים (ברייטא במגילה כח ב; רמב"ם תפלה יא ז; טוש"ע או"ח קנא א), היינו של תלמיד חכם שמת שצריכים להתאסף ולהספידו, ובית הכנסת ראוי לכך לפי שהוא בית גדול (רש"י מגילה שם ד"ה הספד), או כגון שיהיה שם הספד לגדולי וחכמי אותה העיר, שכל העם מתקבצים ובאים בגללם (רמב"ם שם; טוש"ע או"ח שם, וראה מגן אברהם שם סק"ג ומחצית השקל).

הראוי להספד חכם אלוף וגאון מכניסים אותו לבית המדרש, **בכית המדרש** ומניחים המיטה במקום שהיה דורש, וסופדים אותו תלמידים וקהל ישראל, וכשמוציאים המיטה סופדים אותו עד בית הקברות (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד; טור יו"ד שמד, בשם רב האי גאון; שו"ע שם כ), אבל מי שאינו חכם וראוי לכך אין להכניסו בבית הכנסת או בית המדרש (מאירי בחבור התשובה עמ' 622; חכמת אדם כלל קנה יח).

העם

שני הספדים אין עושים שני הספדים בעיר אחת, אלא אם כן יש **בעיר אחת** שם כדאי לזה וכדאי לזה (מסכת שמחות יא), היינו שיש שם רוב עם להיחלק לשניים, ויהיה בכלל הספד עם כדי צורכו (תורת האדם לרמב"ן ענין ההספד; טוש"ע יו"ד שמד יד), וכן אין עושים שני קילוסים – שבחים שאומרים בשעת הספד – אלא אם כן יש כדי קילוס לזה וכדי קילוס לזה (תורת האדם שם, וטוש"ע שם

לאחר הקבורה. 6. וכתוב שם סתם אסורים, ורצונו לומר בין בתענית ובין בהספד, ראה תענית שם דלא למספד כו', ומועד גופיה יום טוב הוא כו', ושם יח א עשאוהו כיום טוב עצמו אפילו בהספד כו'. 7. על פורים באדר ראשון

4. וראה רדב"ז שם שהביא ראיה ממסכת מגילה ו א שהיו מספידים בארץ ישראל על החכמים שהביאו לקבורה מחוץ לארץ. 5. וראה מעדני יום טוב על הרא"ש ברכות ג כו שהרמב"ן מפרש יום שני בירושלמי לאו דוקא והכוונה

להניח המיטה ברחוב העיר אין מניחים את המיטה ברחוב העיר בחול המועד, שלא להרגיל את ההספד – שמתוך שיעשו כפי שעושים בימות החול יבואו להספידו – (משנה מועד

קטן כז א; רמב"ם יום טוב ו כג, ושם אבל יא ג; טוש"ע או"ח תקמו א, ויו"ד תא א), לפיכך אין מוליכים את המת לבית הקברות עד שיהיה כל הקבר מתוקן ומזומן (שו"ע שם ושם).

בצדוק-הדין (ראה ערכו) נחלקו ראשונים: יש סוברים שאף מתוך צידוק הדין ירגיל את ההספד, ולכן אסור לאמרו (רא"ש מועד קטן ג פז, בשם רבנו משולם; טור יו"ד תא, בשם); ויש סוברים שאין צידוק הדין הספד אלא הודאה וקבלת דין שמים, ומותר לאמרו (טור שם, בשם תלמידי רש"י¹⁰).

לענות לקונו ולטפח בימים מיוחדים נשים בחול המועד – במת שאינו תלמיד חכם – מענות בפני המת (משנה מועד קטן כח ב; רמב"ם יום טוב ו כד, ושם אבל יא ד; טוש"ע או"ח תקמו ב, ויו"ד תא ח), אבל לא מטפחות – כף אל כף (טוש"ע שם) – ולא מקוננות (משנה ורמב"ם וטוש"ע שם).

איזהו עינוי – שכולן עונות כאחת; קינה – שאחת מדברת וכולן עונות אחריה (שם ושם), כענין שנאמר וְלַמִּדְנָה בְּנוֹתֵיכֶם נְהִי וְאִשָּׁה רְעוּתָהּ קִינָה (ירמיה ט יט, משנה שם), רבי ישמעאל אומר הסמוכות למיטה מטפחות (משנה שם), ואין הלכה כמותו (רמב"ם וטוש"ע שם).

בראשי חדשים וחנוכה ופורים מענות ומטפחות, אבל לא מקוננות (משנה ורמב"ם וטוש"ע שם, ואו"ח תכ א). לאחר שנקבר – לא מענות ולא מטפחות (שם ושם).

לתלמיד חכם שמת, בין בחול המועד ובין בראש חודש וחנוכה ופורים, מענות ומקוננות כדרך בחול, ודוקא בפניו ולא שלא בפניו (טוש"ע שם, וראה לעיל: תלמיד חכם).

שלושים יום קודם הרגל לא יעורר אדם על מתו ולא יספידו קודם הרגל שלושים יום (משנה מועד קטן ח א), ונחלקו ראשונים בפירושו:

• יש מפרשים ששני דינים הם, והדין הראשון של "לא יעורר" אינו שייך לשלשים יום לפני הרגל, אלא שאם מת לו מת במועד, והוא מקצת המתים שרשאי לספור עליהם (ראה לעיל), לא יעורר אחרים שהם מרי נפש שיבכו עמו את מתייהם הישנים, שלא להרבות בבכי ומספד במועד; והדין השני הוא שלא יחזר אחר ספדן לספור לו מת סמוך לחג (נמוקי יוסף שם; רבנו ירוחם נתיב כח ג, בשם הראב"ד; מאירי שם).

• יש מפרשים שאף הדין של "לא יעורר" מוסב על שלשים יום לפני החג, היינו שכשמת לו מת חודש או חדשים קודם המועד לא ישכור ספדן לחזור על קרוביו ולומר שיבכו עמו (רש"י שם ד"ה לא; חידושי הר"ן שם), ולא יספידו היינו כשמת לו מת תוך שלשים יום לפני הרגל (רש"י שם, וראה שו"ת בית אפרים יו"ד עז בבאור שיטת רש"י).

• ויש מפרשים שהערור וההספד דבר אחד הוא, ואין כאן דינים שונים (ראה רמב"ם יום טוב ו כד, ושם אבל יא ו; שיטה למועד קטן שם,

הנספד הוא תלמיד חכם מפני כבוד התורה, ועוד שהצער שמצטערים הוא לא על המת אלא על עונותינו שגרמו לסילוקו של הנפטר (ספר צפחית בדבש, שלוניקי תר"ח כז⁸).

חודש ניסן אף שמן הדין מותר להספיד לפני הרגל, ואפילו ערב יום טוב (ראה להלן: כשמת בתוך שלושים יום שלפני הרגל), מכל מקום מראש חודש ניסן עד אסרו-חג (ראה ערכו) כתבו ראשונים שאין מספידים (רוקח רמה; טור או"ח תכט); ויש אוסרים בכל החודש (שו"ע שם ב; דרכי משה שם; והמנהג הפשוט).

בערב פסח יש מהאחרונים מצדדים לומר שמפני שחיטת קרבן הפסח נחשב ערב פסח ליום טוב, ואסור בהספד מן הדין, על כל פנים אחר חצות היום, שהוא זמן שחיטת הפסח (משנה למלך כלי המקדש ו ט. וראה פרי מגדים או"ח תקמו משבצות סק"ד); ויש מצדדים לומר שבכל ערב שבת וערב יום טוב אחר חצות אין להספיד (ראה פרי מגדים שם, ובאור הלכה על המשנה ברורה שם ג).

אסרו חג של שבועות באסרו-חג של שבועות, היינו היום שלאחר החג, אסור להספיד, ומעשה ומת אלכסא – שם אדם – בלוד ונכנסו כל ישראל לספדו, ולא הניחם רבי טרפון, מפני שהיה יום טבוח של עצרת (חגיגה יח א), שביום שאחר חג שבועות טובחים את אותם הקרבנות של החג שאינם דוחים יום טוב (ראה ערך אסרו חג, ושם על מחלוקת תנאים אם יש יום טבוח מצד הדין, ועל אסרו חג של פסח וסוכות).

יום שאין אוסרים בו תחנון יש מחמירים שלא להספיד בכל יום שאין אומרים בו תחנון (ראה גשר החיים לר"מ טוקצינסקי א עמ' פה. וראה ט"ז או"ח תכ סק"א).

תלמיד חכם תלמיד חכם שמת סופדים אותו במועד (מועד קטן כז ב; רמב"ם יום טוב ו כב, ושם אבל יא ה; שו"ע יו"ד תא א. ועי' להלן: לענות לקונו ולטפח בימים מיוחדים, בעניית נשים), וכל שכן בחנוכה ופורים (מועד קטן שם; רמב"ם שם ושם) וראשי חדשים (רמב"ם שם ושם), אבל לא ביום טוב שני של גלויות (רמב"ם אבל שם), כיון שהוא במקום יום טוב של תורה (כסף משנה שם. וראה ערך יום טוב שני⁹). ודוקא בפניו, אבל שלא בפניו – אסור (גמרא שם; רמב"ם שם ושם), יש מפרשים בפניו קודם שנקבר, אבל אחר הקבורה אסור (רמב"ם שם ושם; נמוקי יוסף שם בשם יש מפרשים); ויש מפרשים בפניו היינו כל יום מיתה וקבורה (נמוקי יוסף שם בפירוש א; מאירי שם).

יום השמועה (ראה ערך שמועה קרובה ושמועה רחוקה) כפניו הוא, וסופדים אותו (גמרא שם; רמב"ם אבל שם; טוש"ע יו"ד תא ה בעניית נשים) אף שהיא שמועה רחוקה (רמב"ם שם; טוש"ע שם); ויש סוברים דוקא שמועה מעיר סמוכה, שהמקומות קרובים (נמוקי יוסף שם, בשם יש מפרשים; מאירי שם).

תשעה-באב (ראה ערכו), אף שנקרא מועד (ראה ערך תשעה באב) מותר להספיד בו על חכם שמת, ואפילו אחר חצות, שהרי כל אותו יום קבוע לבכי ולהספד, ולענין זה אין משגיחים במה שנקרא מועד (ט"ז או"ח תקנט סק"ו. ומשמע שעל סתם מת אין מספידים, וראה גשר החיים א פו).

להספיד לחכם אף ביום טוב, ובחול המועד כתב שנהגו שם להספיד על כל מת, וצריך עיון. ¹⁰ וראה טור שם גם טעמים אחרים למחלוקת של צידוק הדין בחול המועד וכו'. וראה מחלוקת המחבר ורמ"א בשו"ע או"ח תכ ב, ויו"ד תא ו, וראה ערך צדוק הדין.

בי"ד וט"ו בו ראה ערך פורים קטן, ושם מחלוקת ראשונים. ⁸ וכתב בשם מהר"ט שגדולי ישראל רבנן תקיפי נהגו כן משנים קדמוניות. אף בימינו יש מעדות המזרח שנוהגים להספיד על תלמיד חכם בשבת, אלא שמקצרים בדברים. ⁹ וראה ספר רוח חיים לרבי חיים פלאגי תקמו שבאיזמיר נהגו

שארם קומץ מעות לצורך הוצאות החג, וכשיוציאם על הספדן יבוא לבטל משמחת הרגל (רמב"ן בתורת האדם ענין ההספד).

כשמת בתוך שלושים יום שלפני המועד – מותר (רא"ש מועד קטן א יג; רמב"ם אבל יא ו; טוש"ע או"ח תקמז), ויש שהסבירו שהמרידות כבר היא בלבו על מיתת המת, ואין בה תוספת מפני ההספד (רא"ש שם בשם הראב"ד), ולפי זה אין הדברים אמורים אלא לשמואל שהטעם הוא משום הצער שיהיה לו במועד (ראה שם ברא"ש שלכן פסק כשמואל מפני שהירושלמי כמותו. וראה ביאור נוסף בתורת האדם לרמב"ן ענין ההספד).

כשמועה תוך שלושים יום – מי שבאה לו שמועה בתוך שלושים יום קודם לרגל, אפילו שהיא שמועה רחוקה – מותר לספדו, שהרי זה כמת חדש, שאף כאן המרידות כבר יש לו, ואין בהספד משום תוספת צער (בית יוסף או"ח תקמז, ושו"ע שם ד).

יום הזכרון תוך ל' יום לרגל – מה שנוהגים בתשלום השנה לספוד המת ולהזכיר נשמתו אינו בכלל זה, ומותר לעשותו בתוך שלושים יום קודם לרגל (בית יוסף או"ח תקמז, ושו"ע שם ה), שאינו אלא בשביל להפסיק אבלותו (בית יוסף שם).

וראה שם בהערה 6, והכוונה לא יעורר על מתו שמת זמן מרובה קודם הרגל לספדו קודם הרגל שלשים יום (שיטה שם).

הטעם שקבעו שלשים יום – בטעם שקבעו זמן שלשים יום נחלקו אמוראים: • רב אמר שאם היו לו מעות מזומנות לעלייה לרגל ויתנם לספדנים – שהיו אבילים מוציאים על זה הוצאות רבות (שיטה למועד קטן שם) – ימנע מלעלות לרגל.

• שמואל אמר לפי שאין המת משתכח מן הלב שלשים יום (מעוד קטן ח א), ואם מספידו פחות משלשים יום לפני הרגל יבוא להספידו ברגל, שעדיין לא שכחו (רש"י שם ב ד"ה לפי), או שיבוא הרגל והוא נעצב ולבו דואג וכואב מזכרון הצער (רמב"ם יום טוב ו כד, ושם אבל יא ו). החילוק בין שני הטעמים הוא כשהספדן סופדו בחינם, שלרב מותר ולשמואל אסור (גמרא שם).

להלכה, יש פוסקים כרב (ר"י גיאת ב עמ' יב; תוספות מועד קטן שם ב ד"ה דקא; רמב"ן בתורת האדם ענין ההפסד); ויש פוסקים כשמואל (רמב"ם שם ושם; טור או"ח תקמז, בשם הרא"ש¹¹).

מהפוסקים כרב יש סוברים שבזמן הזה מותר לגמרי, שהרי אין לנו עלייה לרגל (ר"י גיאת שם); ויש סוברים שאף בזמן הזה אסור, אם משום שדבר-שבמנין-צריך-מנין-אחר-להתירו (ראה ערכו), או

העלאת חוץ

איסור הקטרת קרבן חוץ לעזרה

הפרקים:

- איסורה וחובה;
- מקומה;
- זמנה;
- שאינו ראוי למזבח;
- מוקטרי חוץ;
- בלילה ובקבלה פסולה;
- בקרבן עוף;
- בחסר;
- בקטורת;
- בזריקה;
- בנסכים;
- בשאר עבודות וקרבנות.

איסורה וחובה

מקורה וחובה – כל הקרבנות כולם, בין קרבנות בהמה ועוף ובין קרבנות מנחות, מצות עשה להקריבם בבית הבחירה, שנאמר: **שָׁם תַּעֲלֶה עֲלֵתֶיךָ וְשָׁם תַּעֲשֶׂה כָּל אֲשֶׁר אֶנְכִּי מְצַוְךָ** (דברים יב יד) – שם תעלה זו היא הקרבה, רוצה לומר: הקטרה על האש (ספר המצות לרמב"ם לא תעשה ז) – וכל המקריב קרבן בחוץ ביטל מצות עשה (רמב"ם מעשה הקרבנות יח א וב), ואף שלא נאמר עשה זה אלא בעולות, הרי כתוב שם: **וְשָׁם תַּעֲשֶׂה כָּל אֲשֶׁר אֶנְכִּי מְצַוְךָ**, לרבות כל הקרבנות (ספרי ראה פיסקא ע, והובא בספר המצות עשה פד).

ויש מפרשים העשה האמור בהקרת חוץ שהוא לאו הבא מכלל עשה, שנאמר: שם תעשה, ולא בחוץ, ולא הבא מכלל עשה – עשה (ספר המצות לרמב"ם לא תעשה פט; החינוך מצוה תלט. וראה ערך לאו הבא מכלל עשה).

ויש מפרשים מהכתוב: **וְהִבֵּיאָם לָהּ** (ויקרא יז ח) – הרי זה עשה (רש"י זבחים קיב ב ד"ה בעשה).

עובר אף בלא מלבד העשה – עובר המקריב בחוץ אף על לא תעשה

תעשה (רמב"ם מעשה הקרבנות יח ב), שנאמר: **הַשְּׁמֶר לָךְ פֶּן תַּעֲלֶה עֲלֵתֶיךָ בְּכָל מָקוֹם אֲשֶׁר תִּרְאֶה** (דברים יב יג) – הרי לאו למעלה בחוץ, שכל מקום שנאמר השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה (זבחים קו א; רמב"ם שם. וראה ערך אזהרה כרך א), ואף שהאזהרה לא נאמרה אלא בעולה למדנו לכל הקרבנות מזה שהוציא הכתוב במצות עשה עולה מכלל כל הקרבנות, שנאמר: **שָׁם תַּעֲלֶה עֲלֵתֶיךָ** (דברים שם יד) – להקיש אליה ולומר מה עולה מיוחדת שהיא בעשה והיא בלא תעשה, אף כל שהוא בעשה הרי הוא בלא תעשה (ספרי שם).

העשה והלאו נמנו במנין המצות (ספר המצות עשה פד, ולא תעשה פט; סמ"ג עשין קפח, ולאיון שלג; החינוך מצוות תלט ותמ).

עונשה – כל העובר על לאו זה במזיד חייב כרת, שנאמר: **אֲשֶׁר יַעֲלֶה עֹלָה אוֹ זֶבַח וְאֵל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא יִבְיָאנוּ לַעֲשׂוֹת אוֹתוֹ לָהּ וְנִכְרַת הָאִישׁ הַהוּא מֵעַמּוֹ** (ויקרא יז ח – ט) – הרי זה עונש למעלה בחוץ (משנה וגמרא זבחים קו א, ומשנה כריתות ב א; רמב"ם מעשה הקרבנות יח ב), ואם התרו בו – לוקה עליו (משנה מכות

אשר יגור - אלו נשי הגרים, בתוכם - לרבות נשים ועבדים (תורת כהנים שם פרק י); ויש שמסתפק באשה אם פטורה על העלאת חוץ, כיון שאינה ראויה להקריב בפנים, או שכיון שהזר כשר בבמה, אף האשה כשרה בבמה, ולכן חייבת בחוץ (שיטה מקובצת כריתות ג א אות יג, ובהשמשות שם אות יד. על אשה בבמה ראה ערך במה).

על עכו"ם שמוותרים, ראה ערך שחוטי חוץ.

שנים שהעלו שנים שהעלו אבר אחד, נחלקו תנאים: רבי שמעון אומר ששנים חייבים, שנאמר: איש איש אשר יעלה,

להביא שנים (תורת כהנים פרק י, וברייתא זבחים קח ב, וסתם משנה שם א); רבי יוסי אומר פטורים, שנאמר: וְנִכְרַת הָאִישׁ הַהוּא (ויקרא יז ט) - אחד ולא שנים (תורת כהנים שם, וברייתא זבחים שם), ומאיש איש לא נתרבו, שדיברה תורה כלשון בני-אדם (ראה ערכו. ברייתא שם). הלכה ששנים חייבים (רמב"ם מעשה הקרבנות יט יב).

על העלאת חוץ באומר הרי עלי עולה שאקריבנה בבית שמחוץ למקדש, ראה ערך בית חוניו.

מקומה

המעלה על הסלע או על האבן המעלה בחוץ על הסלע או על האבן, נחלקו תנאים אם הוא חייב:

• רבי יוסי אומר אינו חייב עד שיעלה לראש המזבח (תורת כהנים אחרי סוף פרק י; משנה זבחים קח א), היינו שיבנה מזבח ויסדר את המערכה (תוספתא זבחים יב בדבריו, וכן פרש"י במשנה שם, וכן ברמב"ם מעשה הקרבנות יט א להלכה²), וכן אמר רבי ישמעאל: לעולם אינו חייב עד שיבנה כמין מזבח ויעלה עליו (תורת כהנים פרק ט), ולמדוהו מן הכתוב, שנאמר: וַיִּבֶן נֹחַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה (בראשית ח כ. רב הונא בגמרא שם ב בטעם רבי יוסי), הרי שאין קרוי קרבן אלא על המזבח, ואף שהוא בחוץ (רמב"ם שם להלכה שפוסק כרבי יוסי).

• רבי שמעון אומר אפילו העלה על הסלע או על האבן - חייב (תורת כהנים שם, ומשנה זבחים שם), שהואיל ובבמה בשעת היתר הבמות היא הקטרה, אף בשעת איסורן אם העלה על הסלע - חייב (רש"י זבחים שם ד"ה ה"ק). הלכה כרבי יוסי (רמב"ם שם).

צורת המזבח שצריך שבו צורת המזבח של העלאת חוץ - לדעת הסוברים שצריך מזבח - אין צריך שיהיו לו קרן וכבש ויסוד וריבוע,

כמו שצריך להיות במזבח בפנים (ראה ערך מזבח), שהרי אף בבמה קטנה בשעת היתר הבמות כשר בלי ארבעה דברים אלה (ראה ערך במה. מנחת חינוך מצוה תמ).

חציצה היתה חציצה בין הקרבן למערכה - העצים אשר על האש - לדעת הסוברים שצריך דוקא מזבח, כמו בפנים - אינו חייב, לפי שבפנים אין זו העלאה, שהתורה אמרה: עַל הָעֵצִים (ויקרא א ח), שלא תהא חציצה ביניהם (זבחים קי א, ורש"י שם ד"ה והאיכא); לדעת הסוברים שאף המעלה על הסלע חייב, ואין צריך שיהיה מזבח דוקא, אין חציצה מעכבת בהעלאת חוץ (גמרא שם).

המעלה בגגו של היכל המעלה בגגו של היכל, כתבו אחרונים שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים בשחוטי חוץ (ראה מחלוקת עולא ורבא בזבחים קז ב. וראה ערך שחוטי חוץ), וכיון שהלכה שעל השחיטה הוא פטור (ראה רמב"ם מעשה הקרבנות יח טו, וראה ערך הני"ל), אף על ההעלאה הוא פטור (מנחת חינוך מצוה תמ³).

יג א; רמב"ם סנהדרין יט א. וראה ערך חייבי כריתות), ואם העלה בשוגג - חייב חטאת, ככל חייבי כרת (משנה כריתות שם; רמב"ם מעשה הקרבנות שם. וראה ערך חטאת). היה שוגג, אנוס או מוטעה - פטור מכרת, שנאמר: ונכרת האיש ההוא, ההוא - למעט (זבחים קח ב), שכל מקום שנאמר בכרת 'ההוא' אינו אלא כשישנו בהווייתו ובדעתו, ולא אנוס, ולא שוגג מאליו, ולא מוטעה על ידי אחרים (רש"י שם ד"ה למעוטי).

השוגג, אף שבכל מקום אינו חייב כרת, שהרי הוא חייב להביא קרבן, נתמעט כאן שאפילו אם לא הביא קרבן אינו בכרת (תוספות זבחים שם ד"ה שוגג); והאנוס, אף שבכל מקום אנוס פטור מעונש, נתמעט כאן שאפילו אומר מותר - פטור (תוספות שם, ורצונו לומר וחייב בקרבן, וראה ערך אומר מותר כך א על גדרי אומר מותר ודיניו).

המקור לשאר הקרבות ועבודות אף שחייב כרת על המעלה בחוץ נאמר בתורה על עולה, הוא הדין על כל המקריבים על גבי המזבח, וכן שנינו: אֲשֶׁר יַעֲלֶה עֹלָה (ויקרא יז ח), אין לי אלא עולה, מנין אימורי חטאת ואימורי אשם ואימורי קדשי קדשים ואימורי קדשים קלים, תלמוד לומר: זָבַח (שם); מנין הקומץ והלבונה והקטורת ומנחת כהנים ומנחת כהן משיח ומנחת נסכים והמנסך שלשה לוגים מים ושלשה לוגים יין, תלמוד לומר: וְאֶל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא יָבִיאוּ (שם ט), כל שהוא בא אל פתח אהל מועד חייבים עליו (תורת כהנים שם פרק י; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ג, וראה לחם משנה שם).

אף אם הקריב עולה לחוד, או אחד משאר זבחים לחוד - חייב, שהרי נאמר עולה או זבח, לחלק ביניהם (זבחים קז א לרבי ישמעאל. וראה ערך או לחלק), או לפי שנאמר: לא יביאנו, לשון יחיד, לחייב אף על אחד מהם (זבחים שם לרבי עקיבא).

המעלה להדיוט אינו חייב עד שיעלה לה, אבל המעלה להדיוט - פטור (משנה זבחים קח א; רמב"ם מעשה הקרבנות יט א), שנאמר: לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ לֵה' (ויקרא יז ט), ולא להדיוט (גמרא שם; רמב"ם שם). ונחלקו הראשונים בביאור מעלה להדיוט:

• יש מפרשים שמעלה לשם עבודה זרה, ואינו פטור אלא משום העלאת חוץ, אבל הוא חייב משום עבודה זרה, ואם הזיד בעבודה זרה, ושגג בהעלאת חוץ - אינו חייב על שגגתו חטאת (רש"י במשנה שם ד"ה והמעלה).

• יש חולקים וסוברים שכיון שהעלה לעבודה זרה, הרי מומר לעבודה זרה אינו בן חיוב קרבן בכלל (ראה ערך חטאת וערך מומר), אלא המעלה להדיוט הוא כשמעלה לחברו, ואינו מתכוין כלל לשם עבודה זרה (תוספות שם ב ד"ה והמעלה).

• ויש מפרשים שכל שאינו לשם שמים הרי זה מעלה להדיוט (פירוש הראב"ד לתורת כהנים פרק ט).

וכתבו אחרונים שאפילו העלה סתם, ולא נתכוין לא לשם ולא להדיוט, אינו חייב, שלא אמרו סתם לשמים (ראה זבחים ב ב) אלא בפנים, שהקרבן עומד לכך, מה שאין כן בחוץ אינו חייב עד שיתכוין בפירוש לשם ה' (מנחת חינוך מצוה תמ, ולקוטי הלכות לבעל החפץ חיים זבחים שם, בדעת הרמב"ם).

גרים ונשים אף הגרים והנשים חייבים בהעלאת חוץ, שנאמר: וּמִן הַגֵּר אֲשֶׁר יִגּוּר בְּתוֹכְךָ (ויקרא יז ח), גר - אלו הגרים,

היה מזבח בנוי והעלה פטור עד שיבנה בעצמו לשם כך וצריך ביאור. 3. וראה

2. וראה חסדי דוד לתוספתא שם, וחזון יחזקאל שם שרצונו לומר שאפילו אם

זמנה

ארבעה כללות היה רבי שמעון אומר בקדשים – בזמני העלאתם בחוץ (וכן בשחיטתם, ראה שם בבביתא בגמרא שחט והעלה כו') – וכדלהלן:

• הקדישם בשעת איסור הבמות, והעלה בשעת איסור הבמות בחוץ, הרי הם בעשה ולא תעשה, ויש בהם כרת (ראה לעיל: איסורה וחובה הלימודים על העשה ולא תעשה וכתר).

• הקדישם בשעת היתר הבמות (ראה ערך במה באיזה זמנים היה היתר במות), והעלה בשעת איסור הבמות בחוץ, הרי הם בעשה ולא תעשה, ואין בהם כרת (תוספתא זבחים יג וברייטא שם קט ב וראה שם קו ב ורש"י המקור).

• הקדיש בשעת איסור הבמות, והעלה בחוץ בשעת היתר הבמות הרי הם בעשה ואין בהם לא תעשה (תוספתא שם, וברייטא שם קט ב. וראה ברש"י במשנה שם קיב ב הטעם).

• הקדיש בשעת היתר הבמות, והעלה בשעת היתר הבמות, פטור מכלום (תוספתא שם, וברייטא שם. וראה שם בתוספתא ד"ה הקדיש).

המעלה בזמן המעלה בזמן הזה בחוץ, נחלקו אמוראים: רבי יוחנן אמר חייב, לפי שקדושת ירושלים קידשה לעתיד לבוא, וירושלים היא נחשבת כבית הבחירה ושעת איסור הבמות היא; וריש לקיש אמר פטור, שקדושת ירושלים לא קידשה לעתיד לבוא (זבחים קז ב ורש"י⁴), והותרו הבמות (כן משמע ברש"י שם, וכן כתבו התוספות מכות יט א ד"ה ואי שאם לא קידשה לעתיד לבוא הבמות מותרות). הלכה כרבי יוחנן (רמב"ם מעשה הקרבנות יט טו; סמ"ג לאוין שלב ושלג; החינוך מצוה קפו, ועוד. וראה ערך בית המקדש).

לדעת הסוברים להלכה שקדושת ירושלים בטלה בזמן הזה (ראה ראב"ד בית הבחירה ו טו, וראה ערך בית המקדש שם שרוב הראשונים חולקים עליו), המעלה בחוץ – פטור (ראה זבח תודה לקוטי הלכות זבחים סא א).

על מה חייבים כתבו ראשונים שאין חייבים על מעלה בחוץ בזמן הזה אלא בקטורת (ראה להלן: בקטורת), או בהעלאת מנחה שקמצה בכלי שרת בפנים, שכיון שקידשה לעתיד לבוא, הרי הם ראויים להקטרה בפנים; אבל אם העלה אימורים בחוץ, כשאין המזבח בנוי – פטור, שכיון ששחט בחוץ כשאין המזבח בנוי נפסל, אף שהקדושה קיימת, שבשעת שחיטה צריך שיהא המזבח קיים (ראה ערך שחיטה), ולא היה פסולם בקודש, ושוב אין חייבים על העלאתם בחוץ (ראה להלן: שאינו ראוי למזבח. אבן האזל מעשה הקרבנות יט טו לדעת התוספות, ראה שם בארוכה).

שאינו ראוי למזבח

דינו וגורו אינו חייב אלא על העלאת דבר הראוי לאשים ולמזבח, כגון העולה, שנאמר: אֲשֶׁר יַעֲלֶה עֹלָה או זָבַח (ויקרא יז ח), מה עולה מיוחדת שהיא ראויה לאשים, אף כל הראוי לאשים הוא שחייבים על העלאתו בחוץ (תורת כהנים י; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ב), לפיכך המעלה מבשר חטאת, מבשר אשם, מבשר קדשי קדשים, מבשר קדשים קלים, ומותר העומר (ראה ערכו), ושתי-הלחם (ראה ערכו), ולחם-הפנים (ראה ערכו), ושיירי מנחות – הרי זה פטור, שכל אלו ראויים לאכילה, ואינם ראויים

לאשים (תורת כהנים שם; משנה זבחים קיב ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ד).

העלה את הבהמה כולה העלה את הבהמה כולה בחוץ, שהקריב הבשר והאימורים יחד בחוץ, חייב מפני האימורים (משנה זבחים קט ב, ורש"י ד"ה המעלה קדשים; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ה).

מנחה שלא נקמצה המעלה מנחה שלא נקמצה – פטור (משנה זבחים קי א; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ה), לפי שאינה ראויה לפנים (רש"י שם ד"ה מנחה).

קמצה, וחזר קומצה לתוכה, והקריב בחוץ – חייב (משנה שם; רמב"ם שם), לפי שאין השיירים מבטלים את הקומץ (גמרא שם, וראה ערך מנחות בהקטרה בפנים).

פרים ושעירים הנשרפים פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים שהקריבם בחוץ – פטור (תוספתא זבחים יב), היינו שהקריב את בשרם, שאינו ראוי למזבח אלא עומד לשריפה (חסדי דוד שם).

שליא המעלה שליא בחוץ – פטור (תוספתא חולין סוף פרק ד, וברייטא בזבחים לה ב), ולא את השליא עצמה, שהרי קרבן עולה אינו אלא זכר, ושאר קרבנות אף מן האם אינם קריבים אלא האימורים בלבד, אלא שהעלה מאימורי השליל – בן פקועה (ראה ערכו) – בשלמים או בחטאת.

צמר ועצמות ועוד הצמר שבראשי כבשים, ושער שבזקן תישיש, והעצמות והגידים והקננים והטלפיים – אף שהם עולים למזבח בפנים כשהם מחוברים (ראה משנה זבחים פה ב, וראה ערך עולה) – המעלה אותם בחוץ – פטור (תוספתא זבחים סוף פרק ג, וברייטא בזבחים לה ב).

קרבן שפטור על שחיטתו המעלה בחוץ קרבן שהוא פטור על שחיטתו, פטור על העלאתו (רש"י זבחים קח ב ד"ה למה לי להוציא; רמב"ם מעשה הקרבנות יח ז), שנאמר בתחילת פרשת העלאת חוץ: וְאֵלֶּהם תֹּאמַר (ויקרא יז ח), וי"ו מוסיף על ענין ראשון לערב הפרשיות של שחוט חוץ והעלאת חוץ (ראה גמרא שם קז א), ולכן מי שאין חייבים על שחיטתו אין חייבים על העלאתו (ראה רש"י קח ב שם), ולפיכך קדשי בדק הבית, ופרה אדומה, ושעיר המשתלח, וכל איסורי מזבח כגון הרובע והנרבע ושאר הפסולים (ראה ערך אסורי מזבח) שאין חייבים על שחיטתם, אין חייבים על העלאתם (וראה ערך שחוט חוץ הלימודים על כל אלה ועל דיניהם).

וכתבו אחרונים שהמעלה בכור שנולד בחוץ לארץ, אפילו בזמן שהמקדש קיים – פטור, שאינו ראוי לבוא לפנים לשחיטה (מנחת חינוך מצוה קפו, וראה ערך בכור בהמה טהורה, ושם מחלוקת בדבר).

קדשים פסולים קדשים פסולים, שהיה פסולם בקודש, והקריבם בחוץ פסולים – חייב (משנה זבחים קט א; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ז), ולפיכך הלן והיוצא והטמא ושנשחט במחשבת חוץ לזמנו או חוץ למקומו, ושקיבלו פסולים את הדם או זרקו פסולים, והדמים הניתנים במזבח למטה מחוט הסיקרא שנתנם למעלה, או הניתנים למעלה שנתנם למטה, או הניתנים במזבח הפנימי שנתנם במזבח החיצון, או הניתנים בחוץ שנתנם בפנים, והפסח והחטאת ששחטם שלא לשמם – חייב על העלאתם בחוץ, שנאמר וְאֵל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא יָבִיאוּנָה לַעֲשׂוֹת (ויקרא יז ט), ולמדו מכך שכל המתקבל לבוא אל אהל מועד (ובברייטא בזבחים שם המתקבל בפתח

רמב"ם וראב"ד בית הבחירה ז טז שקדושת ירושלים והמקדש אחת.

חזון איש זבחים כ שכך כתב בלשכות הבנויות בחול ופתוחות לקודש. 4. ראה

השוטח
בלילה בחוץ
והעלה בחוץ

השוטח בלילה בחוץ והעלה בחוץ - חייב על ההעלה (ברייטא בזבחים קיא ב), לפי שבשחיטת חוץ אין הבדל בין לילה ליום, שהרי הוא ראוי לבוא למחר אל פתח אהל מועד (ראה ערך שחוט חוץ) - או לפי שהשחיטה בלילה כשרה בחוץ (רמב"ם מעשה הקרבנות יח יז) - ולכן חייב גם על העלאתו, שהרי נאמר ואלהם תאמר לחייב את המעלה שחוט חוץ בחוץ (רש"י שם ד"ה שחט), ובין שהעלה בלילה מה ששחט בלילה בחוץ, ובין שהעלה ביום - חייב (רמב"ם שם, וראה בהשגות הראב"ד שם שהשיג על כך, ובלחם משנה ומרכבת המשנה שם).

שחט וקיבל
הדם בפנים
בכלי חול

שחט וקיבל הדם בפנים בכלי חול והעלה הקרבן בחוץ, נחלקו בכך תנאים:

• לדעת חכמים שפסול זה בפנים אם עלה ירד, שהרי זה כנשפך הדם, פטור על העלאתו בחוץ.

• ולדעת רבי שמעון שבנשפך דמה אם עלה לא ירד (ראה ערך פסולי המוקדשים) חייב על העלאתו בחוץ (זבחים קיא ב ורש"י). הלכה שאם עלה ירד (ראה רמב"ם פסולי המוקדשין ג ה), ולכן פטור על העלאתו (ראה רמב"ם מעשה הקרבנות יח יז שכתב בורק בחוץ שפטור, וראה להלן על זריקה).

קיבל בכלי חול בחוץ והעלה בחוץ, לדברי הכל חייב (גמרא שם, והרמב"ם השמיט⁵).

בקרבת עוף

דינו המעלה קרבן העוף בחוץ, שמלק אותו בפנים (ראה ערך מליקה) - חייב (משנה זבחים קיא א; רמב"ם מעשה הקרבנות יח יח). העלה בחוץ מה שמלק בחוץ, נחלקו תנאים:

• חכמים פוטרם (משנה שם ותנא קמא בברייטא שם ב), שהמליקה בחוץ נבלה היא, ואין חיוב על המליקה בחוץ (ראה ערך שחוט חוץ), לפיכך פטור על העלאתו, שהרי אינו ראוי לפנים (ראה רש"י במשנה ד"ה מלק בחוץ).

• ורבי שמעון מחייב (ברייטא שם ב), שכל שחייבים עליו בפנים והעלה בחוץ, חייבים עליו כשעשה כן בחוץ והעלה בחוץ, וזה שאילו מלקו בפנים היה מתחייב על העלאתו בחוץ, אף כשמלקו בחוץ חייב על העלאתו (גמרא שם בפירוש דברי רבי שמעון במשנה ורש"י ד"ה והשתא). הלכה כחכמים (רמב"ם שם).

כשחט בפנים
במקום למלוק

המעלה עוף בחוץ, ששחט אותו בפנים - פטור (משנה זבחים קיא א; רמב"ם מעשה הקרבנות יח יח), שלא העלה אלא דבר שאינו ראוי להיקרב, שהרי נפסל בשחיטה (רש"י שם ד"ה השוחט ורמב"ם שם), ואף שכל הנשחט בחוץ ונפסל בשחיטה מכל מקום חייב על העלאתו (ראה לעיל: מוקטרי חוץ; ענינו ודינו), הרי זה מפני שהתורה ריבתה שם שהנפסל משום שחוט חוץ חייב על העלאתו, אבל בשאר פסולים צריך שיהיה מתקבל בפנים (רש"י שם).

כשחט בחוץ
המעלה בחוץ עוף ששחט בחוץ, חייב על העלאתו
העלאתו (משנה זבחים קיא ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יח יח), שהרי למדנו מהכתוב ואלהם תאמר לחייב על שחיטתו בחוץ חייב על העלאתו (ראה לעיל: שאינו ראוי למזבח; קרבן שפטור על שחיטתו), ומכיון שעל שחיטת העוף בחוץ חייב (ראה ערך

אוהל כו) חייבים עליו בחוץ (תורת כהנים י, וברייטא בזבחים שם), וכל אלה הם ראויים לעשות, שהרי אם עלו לא ירדו (ראה ערך פסולי המוקדשים. רש"י במשנה שם ד"ה ואחד, ובגמרא ד"ה ת"ל לעשות).

מוקטרי חוץ

ענינו ודינו העלאת חוץ ישנה בשני אופנים, במוקטרי פנים ובמוקטרי חוץ (ראה זבחים קז א):

• מוקטרי פנים הם הקרבנות שנשחטו כהלכתם, בפנים, ועומדים להקטירם בפנים, והקטירם בחוץ, והם עיקר העלאת חוץ הכתובה בתורה, שכן כתוב בהעלאת: וְאֶל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד לֹא יָבִיאוּ (ויקרא יז ט), בראויים להביאם לפנים ולהעלותם הכתוב מדבר (ראה רש"י שם ד"ה אשכח).

• מוקטרי חוץ הם הקרבנות שנשחטו בחוץ, ועומדים להיות מוקטרים בחוץ, ובהם נחלקו תנאים אם חייבים עליהם, כפי ששינו: השוחט בחוץ ומעלה בחוץ חייב על השחיטה, וחייב על ההעלה (משנה זבחים קז א), לפי שהם שני גופי עבירה, שנאמר: אֲשֶׁר יִשְׁחַט (ויקרא יז ג) וְאֲשֶׁר יַעֲלֶה (שם ח), ולפיכך חייב שתים, אפילו עשאם בהעלם אחד (רש"י שם); רבי יוסי הגלילי אומר שחט בחוץ והעלה בחוץ, פטור על ההעלה שלא העלה אלא דבר פסול (משנה שם), ואינו חייב אלא על המתקבל בפנים כמו שכתוב ואל פתח אהל מועד לא יביאו (רש"י שם, וראה שם המשך דברי הגמרא והטעמים). הלכה שחייב כחכמים (רמב"ם מעשה הקרבנות יח ח).

בשני אנשים היו שני אנשים, אחד שחט בחוץ ובא אחר והעלה בחוץ - שניהם חייבים, שכל שמתחייב על שחיטתו בחוץ אם חזר והעלם הוא או אחר - חייב (רש"י קיא ב ד"ה שחט בחוץ, וכן כתב רש"י על התורה ויקרא יז ח).

העלה מוקטרי פנים וחוץ
ביחד

העלה מוקטרי פנים עם מוקטרי חוץ, אפילו בהעלם אחד - חייב שתי חטאות (זבחים קז א), שהרי למדנו למוקטרי חוץ בחוץ בלימוד מיוחד והרי זה גוף עבירה בפני עצמו (רש"י שם ד"ה ל"ו כריתות); ויש סוברים שאינו חייב אלא אחת (משנה למלך מעשה הקרבנות יח ד ד"ה ודע דבאותה, וקרו אורה זבחים שם, בדעת הרמב"ם שהשמיט).

בלילה ובקבלה פסולה

השוטח בלילה
בפנים והעלה
בחוץ

השוטח בלילה בפנים והעלה בחוץ נחלקו בכך אמוראים:

• זעירי אמר שהדבר תלוי במחלוקת תנאים - לדעת חכמים פטור, שאינה מתקבלת בפנים, שאפילו אם עלתה תרד; ולדעת רבי שמעון חייב, שהוא סובר שנשחטה בלילה בפנים אם עלתה לא תרד, והרי זה מתקבל בפנים (זבחים קיא ב ורש"י, וראה ערך פסולי המוקדשים).

• רבי יוחנן אמר שאפילו לדעת הסוברים אם עלתה תרד, השוחט בלילה בפנים והעלה בחוץ - חייב, שלא תהא פחותה משוחט בחוץ ומעלה בחוץ שהוא חייב, אף שכבר נפסל (שם פד ב ופה א). הלכה שהשוחט בלילה בפנים פטור על העלאתו בחוץ, לפי שלא העלה אלא דבר פסול, שאין לך שחיטה כשרה בלילה במקדש (רמב"ם מעשה הקרבנות יח יז), ואפילו אם העלה ביום (השגת הראב"ד שם).

5. וראה שפת אמת שמצדד לפרש דוקא ששחט גם כן בחוץ, אבל שחט בפנים

להלכה להלכה כתבו ראשונים שכל דבר שחייבים על העלאתו בחוץ, כיון שהעלה ממנו כזית בחוץ - חייב, בין שהעלה בפנים תחילה ושייר ממנו כזית והעלהו בחוץ, ובין שהניח הכל בפנים ולקח ממנו כזית והעלה בחוץ, אבל אם חסר אותו דבר הקרב כל שהוא בפנים, והעלה שאריתו בחוץ - פטור (רמב"ם מעשה הקרבנות יט ח וט).

הוציא שלם ונחסר בחוץ הוציא שלם ונחסר בחוץ והעלהו, הדבר ספק אם חסר בחוץ חסרון, שהרי כיון שיצא - נפסל, ומה לי חסר ומה לי שלם - וחייב, או שלא חייבה תורה משום חוץ אלא על יוצא כשהוא שלם, ולא כשהוא חסר (בעיא שלא נפשטה במסכת זבחים קי א; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ט), לפיכך אינו לוקה (רמב"ם שם), ואין הספק אלא במוקטרי פנים, אבל מוקטרי חוץ ודאי שחסרונם הוא בחוץ (משנה למלך שם יא ד"ה ודע דרבינו, וראה שם בארוכה בביאור ספק זה).

כשר ואיטור העולה - הבשר - ואימוריה מצטרפים לכזית (משנה זבחים קט א; רמב"ם מעשה הקרבנות יט י).

קומץ ולבונה ושני ביכי לבונה הקומץ והלבונה שהקריב את אחד מהם בחוץ - חייב, רבי אליעזר פוטר עד שיקריב את השני (משנה זבחים קי לבונה א); וכן שני ביכי לבונה (ראה ערך ביכי לבונה) שהקריב את אחד מהם בחוץ - חייב, ורבי אליעזר פוטר עד שיקריב את השני (משנה שם), שרבי אליעזר אינו מחייב עד שיקריב את כל המתיר בחוץ, והקומץ והלבונה שניהם מתירים את שייירי מנחת נדבה לאכילה, וכן ביכי הלבונה של לחם-הפנים (ראה ערכו) שניהם מתירים את הלחם (רש"י שם ד"ה הקומץ. וראה ערך הני"ל). הלכה כחכמים (רמב"ם מעשה הקרבנות יט יד). הקריב אחד בפנים, ואחר כך את השני בחוץ, אף לרבי אליעזר חייב (משנה שם).

בקטורת

המקטיר קטורת בחוץ בכזית - חכמים מחייבים, ורבי אליעזר פוטר עד שיקריב את כולה (משנה זבחים קט ב), ונחלקו אמוראים באיזו קטורת הדברים אמורים:

- רבה אמר בקטורת של היכל, שבכל יום (ראה ערך קטורת), לדברי הכל שיעורה בכזית להתחייב עליה בחוץ, לפי שאף בפנים יוצאים ידי חובה בכזית, ולא אמרו שיעור פרס (ראה ערך הני"ל) אלא מדבריהם, ולא נחלקו אלא בקטורת של לפני ולפנים ביום הכפורים, שנאמר בה שיעור מלא חפניו (ויקרא טז יב). וראה ערך הני"ל, שחכמים סוברים מלא חפניו לאו דוקא, ורבי אליעזר סובר מלא חפניו דוקא, ולכן אף בחוץ אינו חייב אלא על קטורת שלמה (גמרא שם ורש"י).

- אביי אמר אף הוא שבקטורת של היכל הכל מודים ששיעורו בכזית, ולא נחלקו אלא בקטורת של פנים, אלא שאינם חלוקים בשיעור הקטרתו בפנים, והכל מודים מלא חפניו דוקא, ונחלקו על שיעור חיובו בחוץ בלבד, שחכמים למדים פנים מחוץ, היינו קטורת של פנים מקטורת של היכל, מה הקטרה של היכל בחוץ, בבמה, חיובו בכזית, אף קטורת של פנים חיובו בחוץ, בבמה, בכזית; ורבי אליעזר סובר אין למדים פנים מחוץ (גמרא שם ורש"י).

- ורבה אמר לדברי הכל אין למדים פנים מחוץ, וקטורת של יום הכפורים לדברי הכל אינו חייב בחוץ אלא במלא חפניו, ולא

שחטי חוץ במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בטעם חיובו על שחיתותו), לכן חייב על העלאתו (רש"י שם ד"ה שחט בחוץ).

בחסר

דינו וגורו אין חייבים משום מעלה בחוץ אלא על השלם, שנאמר: **לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ** (ויקרא יז ט), על השלם הוא חייב, ואינו חייב על החסר (זבחים קז א, ושם קח ב, ושם קט ב).

- יש מהתנאים סוברים שהדברים אמורים בשיעור ההקטרה, שאם הוא פחות מכזית (ראה ערך הקטרה שזהו שיעורו) והקטירו בחוץ, הרי זה חסר ופטור (ועל בלשון א בגמרא שם קח ב, בדעת רבי שמעון, ורש"י ותוספות שם ד"ה לא נחלקו), וכל המעלה פחות מכזית קומץ, ופחות מכזית מן העולה, ופחות מכזית אימורים - פטור, מפני שהוא חסר (תורת כהנים אחרי פרק י, וברייתא שם קט ב), אלא שבקומץ ולבונה ומנחות הנשרפות נחלקו תנאים: חכמים סוברים שאף בהם שיעור חיובו בחוץ הוא בכזית; ורבי אליעזר פוטר עד שיקריב את כולם (משנה שם קט ב). וראה ברש"י שם ד"ה והקטרת, הטעמים).

- יש מהתנאים סוברים שהדברים אמורים באבר, שאינו חייב אלא על הקטרת אבר שלם, ואם העלה וחזר והעלה מן הקרבן חייב על כל אבר ואבר, אבל פחות מאבר אינה העלאה (ריש לקיש שם קח ב, בדעת רבי שמעון במשנה שם א, ורבי יוחנן בגמרא שם לדברי הכל, וראה רש"י שם ב ד"ה אבל וד"ה ורבי יוחנן), ולדעה זו יש מהאחרונים מפרשים שאם הקריבו האבר לחצאים, פטור לגמרי על אותו אבר, שהקטרת חצי אבר אינה חשובה הקטרה אפילו להצטרף עם חצי אבר השני שהקטיר אחר כך (ברכת הזבח וצאן קדשים וחק נתן זבחים שם בדברי רש"י שם); ויש מפרשים ששני חצאי האבר מצטרפים לחיובו על כל פנים על הקטרה אחת (פנים מאירות שם, ולקוטי הלכות לבעל החפץ חיים שם).

- ויש סוברים שבבהמה כולה הוא שנאמר המיעוט של חסר, שאינו חייב על הקטרת אבר אחד, אלא כל הבהמה כולה העלאה אחת היא, ואם העלה וחזר והעלה אינו חייב אלא אחת, כשהוא משלים להקריב את כל הבהמה (ריש לקיש בגמרא שם לפי רבי יוסי במשנה שם א, וראה רש"י ותוספות שם ב ד"ה אכל בהמה).

במוקטרי פנים וחוץ במוקטרי פנים - ששחט בפנים והקטיר בחוץ (ראה לעיל: מוקטרי חוץ; ענינו ודינו) - שחסרו והעלם בחוץ נחלקו תנאים:

- יש סוברים שחייב (רבי עקיבא במסכת זבחים קז א⁶) שהרי אברים שפקעו בפנים מעל המזבח מחזירים אותם (ראה ערך הקטרה), הרי שאף שחסרו הקטרה היא (רש"י קז א ד"ה חד למוקטרי).

- יש סוברים שפטור על העלאתם בחוץ (רבי ישמעאל שם⁷), לפי ששני לימודים הם לפטור את החסר, אחד מלַעֲשׂוֹת אֹתוֹ (ראה לעיל), ואחד מלא יִבְיָאָנוּ (ויקרא יז ט) - לפטור מוקטרי חוץ שחסרו, ולפטור מוקטרי פנים שחסרו (גמרא שם קז א).

- ויש סוברים אף במוקטרי חוץ - הם הקרבנות שנשחטו בחוץ, ועומדים להיות מוקטרים בחוץ (ראה לעיל שם) - שחסרו, שחייב על העלאתם (ועל שם קח ב בלשון א לדעת רבי שמעון), ולא נתמעט מן הכתוב אם חסר אבר, אף במוקטרי חוץ, אלא על פחות מכזית (רש"י שם ד"ה לא נחלקו, וראה תוספות שם).

6. וכן היא דעת רבי שמעון במשנה קח א לפי רבי יוחנן בגמרא שם ב ועולא

7. וכן היא דעת רבי יוסי במשנה קח א

זרק מקצת דמים הזורק מקצת דמים - כגון מתנה אחת (רש"י ד"ה הזורק. וראה ערך זריקה) - בחוץ חייב (משנה זבחים קי א; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ג), ואפילו בחטאות הפנימיות, שכל המתנות מעכבות זו את זו (ראה ערך הזאה), מכל מקום אינו צריך להעלות כל המתיר בחוץ כדי שיתחייב (רש"י שם ב ד"ה חייב לרבנן), ואפילו לסוברים שאינו חייב עד שיעלה כל המתיר (ראה לעיל: בחסר, מחלוקת חכמים ורבי אליעזר) כאן מודים, הואיל ואם נשפך הדם בפנים באמצע לדעתם מביא פר אחר ומתחיל ממקום שפסק (ראה ערך הנ"ל), ונמצא שהמתנה הראשונה מועילה בפנים (ובא בגמרא שם ורש"י ד"ה מודה).

הזורק שיירי הדם בחוץ, נחלקו תנאים:

הזורק שיירי הדם בחוץ • רבי עקיבא - או רבי יעקב (גירסת התוספתא יב) - פוטר, לפי שהם שיירי מצוה, ואינם מעכבים את הכפרה, ואף שאברים ופדרים אף הם שיירי מצוה, ואין הקטרתם מעכבת הכפרה, ומכל מקום המקטרים בחוץ חייב, הרי זה מפני שהם תחילת עבודה, מה שאין כן זריקת שיירי הדם שאינה תחילת עבודה (תוספתא זבחים יב, וברייתא בגמרא שם קיא א).

• ורבי נחמיה מחייב (משנה שם קי ב, ותוספתא שם, וברייתא שם), אם מפני שהוא סובר ששייריים, אף בחטאות החיצוניות, מעכבים את הכפרה (רבי יוחנן בדעת רבי נחמיה בגמרא שם), או שאפילו אם אינם מעכבים את הכפרה הוא מחייב, כמו בהקטרת אברים (רבינו תם בתוספות שם לט א).

ויש סוברים שלא נחלקו אלא בשיריים של החטאות הפנימיות, שלרבי נחמיה חייב עליהם בחוץ מפני שמעכבים את הכפרה בפנים, אבל בשיריים החיצוניים לדברי הכל אינם מעכבים הכפרה בפנים, ופטור עליהם בחוץ (מסקנת הגמרא שם קיא א, לפי הר"י דאורליינש בתוספות שם).

להלכה אפילו זורק שיירי הדם הפנימיים בחוץ - פטור, שזריקת שיירי הדם שיירי מצוה הם ואינם מעכבים (רמב"ם מעשה הקרבנות יט ד), ואין זו זריקה גמורה (ראה רש"י קי ב במשנה ד"ה שיירי הדם).

קיבל הדם בכוס אחד ונתן חלקו חטאת שקיבל דמה בכוס אחד, ונתן ממנו בחוץ וחזר ונתן בפנים - חייב על הניתן בחוץ (משנה זבחים קיא ב, וברש"י שם שבחנס נשנית; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ג), שהרי כולו ראוי להיקרב בפנים (גמרא שם קיא א; רמב"ם שם).

נתן בפנים וחזר ונתן בחוץ, הדבר תלוי במחלוקת, שהרי הנתן בחוץ שיריים הם, ולכן לדעת המחייב בשיריים בחוץ - חייב (משנה שם, ובגמרא שם הא מני רבי נחמיה היא), ולדעת הפוטר בשיריים (ראה לעיל דעת רבי עקיבא) - פטור (גמרא שם). הלכה שפטור (רמב"ם שם).

בנסכים

דינו ניסוך היין והמים חייבים עליו בחוץ, כמו בהעלאה (ראה לעיל: איסורה וחובה), ושיעורו בשלשה לוגים - שהוא הפחות שבנסכים (רש"י זבחים קט א ד"ה ושלשת, וראה ערך נסכים) - אבל המנסך פחות מזה פטור, מפני שהוא חסר (ברייתא שם ב מהלימוד מלעשות אותו כמו בכל החסרים, ראה לעיל: בחסר; דינו וגדרו),

נחלקו אלא כשקבע לקטורת של היכל את כל הפרס בכלי (ראה ערך קטורת), שחכמים סוברים אין קביעת הכלי חשובה כלום, ושיעורו בין בהיכל ובין בחוץ בכזית, ורבי אליעזר סובר קביעת הכלי מחשיבתו, שאם חסר ממנו כל שהוא נפסל, ולכן אף בחוץ אינו חייב עד שיקריב את כולו, אבל בלי קביעת הכלי אף רבי אליעזר מודה ששיעורו בכזית (גמרא שם וקי א ורש"י).

הלכה שחייב הקטורת בחוץ בכזית (משנה למלך מעשה הקרבנות יט יא ד"ה ומ"ש רבינו, בדעת הרמב"ם שם ח, וראה משנה למלך שם ד"ה ודע דרבינו), ואפילו קטורת של יום הכפורים (ראה רמב"ם עבודת יום הכיפורים ה כו, וכסף משנה שם).

הקריב בפנים, ושייר כזית קטורת והעלה בחוץ - לדברי הכל חייב (משנה שם קט ב, וראה תוספתא שם יב מודה ר"א כו').

בזריקה

דינו ופטורו הזורק את הדם בחוץ - חייב (תורת כהנים י; משנה זבחים קי א; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ג), ונחלקו תנאים אם נתרבה לחיוב בפרשת שחוטי חוץ, או בפרשת העלאת חוץ:

• רבי ישמעאל אומר: דם יִקָּשֶׁב (ויקרא יז ד) - הכתוב בשחוטי חוץ - לרבות את הזורק (ברייתא שם קז א).

• ורבי עקיבא אומר: או יִזָּכַר (ויקרא שם ח) - הכתוב בהעלאת חוץ - לרבות את הזורק (ברייתא שם, וכן הוא בתורת כהנים י בסתם). הלכה כרבי עקיבא (רמב"ם שם, ומשנה למלך שם יח ד בדעתו⁸).

זרק הדם והעלה האיסורים כהעלם אחד זרק את הדם והעלה - את האיסורים או שאר דברים הנקטרים - בהעלם אחד, לדברי רבי ישמעאל חייב שתיים, שהרי שני איסורים הם, ולדברי רבי עקיבא שהריבוי הוא מהנאמר במעלה בחוץ, נחלקו אמוראים, רבי אבהו אמר אינו חייב אלא אחת, שלא אחת הוא על הזריקה ועל ההעלאה, ואביי אמר שאף לדבריו חייב שתיים, שחילק הכתוב בין מעלה לשאר עשיות, שנאמר: שֶׁם תַּעֲלֶה וגו' וְשֶׁם תַּעֲשֶׂה (דברים יב יד), הוציא הכתוב העלאה מכלל שאר העשיות לחייב עליה בפני עצמה ועל השאר בפני עצמם (זבחים קז ב ורש"י). להלכה כתבו ראשונים שחייב שתיים (רמב"ם מעשה הקרבנות יט יא), אלא שכתבו לימוד אחר, שנאמר: אֲשֶׁר יַעֲלֶה עֹלָה (ויקרא יז ח), ונאמר: לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ (שם ט), הרי חילק הכתוב בין מעלה לעושה (רמב"ם שם).

שחט זורק כהעלם אחד שחט זורק בהעלם אחד, לדברי רבי ישמעאל שהזריקה נתרבתה משחיטה, אינו חייב אלא אחת, ולדברי רבי עקיבא שנתרבתה מהעלאה נחלקו אמוראים, רבי אבהו אמר חייב שתיים, שהזריקה והשחיטה הם שני איסורים, ואביי אמר אף לרבי עקיבא אינו חייב אלא אחת, שנאמר: שם תעלה ושם תעשה, הזכיר הכתוב העלאה לבדה ושאר כל העשיות לבדן, לומר שאין חייב על שאר כל העשיות אלא אחת (זבחים קז ב ורש"י, וראה ערך שחוטי חוץ⁹).

שחט זורק והעלה, לדברי הכל חייב שתיים (גמרא שם), לרבי ישמעאל אחת על העלאה ואחת על שחיטה וזריקה, ולרבי עקיבא אחת על העלאה וזריקה ואחת על שחיטה (רש"י שם).

פסולי המוקדשין ב ו, שהזורק חייב משום מעלה. 9. והרמב"ם השמיט, וראה

לפי רבי יוחנן ועולא בלשון ב ואבהו דשמואל שם ב. 8. וכן מבואר ברמב"ם

בשאר עבודות וקרבנות

היוצק שמן על המנחה, והפזות מנחת מאפה לפתיתים, והבולל את המנחה בשמן, והמולח את הקרבנות, והמניף את הצריך תנופה (ראה ערכו), והמגיש מנחה הטעונה הגשה (ראה ערכו), והמסדר את השולחן, והמיטיב את הנרות, הקומץ את המנחה, והמקבל את דם הקרבנות בחוץ – פטור (תורת כהנים י; משנה זבחים קיב ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יט ו), שנאמר: **אֲשֶׁר יַעֲלֶה עֲלֶהּ אוֹ זֶבַח** (ויקרא יז ח) – מה העלאה שהיא גמר עבודה, אף כל שהוא גמר עבודה, יצאו אלו שאינם גמר עבודה (תורת כהנים שם, וברייתא שם קטו ב; רמב"ם שם).

נעצי המזבח האומר הרי עלי עצים, שמביא דמי שני גזרי עצים, והכהנים לוקחים בהם עצים ומקריבים על גבי המזבח (ראה ערך קרבן עצים), אם הקריבם בחוץ – פטור (תוספתא שקלים א, שאינו קרבן (מנחת בכורים שם)).

אמר הרי עלי שני גזרי עצים אלו למזבח, שהכהן מקבלם הימנו ומקריבם למזבח (ראה ערך הנ"ל), אם הקריבם בחוץ נחלקו תנאים: רבי אומר חייב, וחכמים אומרים פטור (תוספתא שם), שרבי סובר קרבן גמור הוא, ולחכמים אף שקרבן הוא ומועלים בהם, אבל אינו קרבן גמור, ואינו צריך מליחה ככל קרבן (תוספות מנחות כ ב ד"ה מלמד. וראה ערך הנ"ל).

נקדשי עכו"ם בקדשי עכו"ם שהעלה בחוץ, נחלקו תנאים:

- לדעת רבי שמעון נאמר בתורה: **הַשְּׂמֹר לָךְ פֶּן תַּעֲלֶה עֲלֵהֶיךָ** (דברים יב יג. וראה לעיל: איסורה וחיובה, שפסוק זה הוא אזהרה על העלאת חוץ), ודורשים מכך: ולא עולת עובדי כוכבים (ספרי שם פסקא ע).

- רבי יהודה אומר ולא עולת עכו"ם שהוקדשה בחוץ לארץ (ספרי שם), שהוא מחלק בין עולת עכו"ם בארץ ישראל שחייבים עליה, לעולת עכו"ם בחוץ לארץ שנתמעטה (ראה מלבי"ם שם).

- רבי יוסי מחייב על קדשי עכו"ם (ראה זבחים מה א בשחוט חוץ, והוא הדין בהעלאתם) לעולם, אף בחוץ לארץ (מלבי"ם לספרי שם).

הלכה כרבי יוסי (רמב"ם מעשה הקרבנות יט טז, וכסף משנה שם), ואין הדברים אמורים אלא בקדשי עכו"ם שהקדישם להקריבם במקדש, אבל הקדישם להקריבם בבמה, אף הישראל מותר להעלות להם (ראה תוספות מנחות קט ב ד"ה והעלה, וכן כתב בקרן אורה זבחים קטו ב), שכיון שהקדישם לבמה אין חל עליהם שם קדשי המקדש כלל (קרן אורה שם); ויש סוברים שאף אלו בכלל מעלה בחוץ (תוספות זבחים קטו ב ד"ה אסור, ועיי"ש בקרן אורה שתמה. וראה ערך שחוט חוץ).

וראשונים כתבו מפני שכשחסר מהשיעור של שלשה לוגים אינו ראוי להתקבל בפנים (רמב"ם מעשה הקרבנות יט ד).

קידוש כלי בניסוך היין שחייבים עליו בחוץ, נחלקו תנאים: המנסך שלשה לוגים יין בחוץ חייב, רבי אלעזר ב"ר שמעון אומר והוא שקידשם בכלי (ברייתא זבחים קיא א), ונחלקו דבריהם אמוראים:

- רב אדא בר רב יצחק אמר שלדברי הכל נסכים צריכים קידוש כלי, ולא נחלקו התנאים אלא בבירוצי המידות – מה שצף על שפת הכלי – שחכמים סוברים אף בירוצי המידות נתקדשו, ורבי אלעזר סובר לא נתקדש אלא מה שבתוך הכלי, ולכן אין חייבים עליהם בחוץ.

- ורבא בריה דרבה¹⁰ אמר שמחלוקת התנאים היא אם צריכים קידוש כלי, שחכמים סוברים קרבו נסכים בבמת יחיד בשעת היתר הבמות (ראה ערך במה), ושם לא היו כלי שרת, הרי מצינו נסכים בלא קידוש כלי¹¹, ורבי אלעזר סובר לא קרבו נסכים בבמה, ולא מצינו נסכים בלא קידוש כלי (זבחים קיא א ורש"י. וראה ערך נסכים).

להלכה יש מהאחרונים מוכיחים בדעת ראשונים שאינו חייב עד שיתקדשו בכלי (קרן אורה זבחים שם ד"ה בקרבן בדעת הרמב"ם שסתם), בין בנסכי יין בין בנסכי מים (שם); ויש סוברים שאין צריך קידוש כלי, לפי שהלכה קרבו נסכים בבמה (מנחת חינוך תלא; לקוטי הלכות זבחים שם. וראה ערך הנ"ל).

התנאי לחיוב בניסוך המים שחייבים בחוץ, הדברים אמורים לדעת זה הסוברים – וכן הלכה (ראה ערך נסוך המים) – שניסוך המים בחג הוא מן התורה, או הלכה למשה מסיני (ראה ערך הנ"ל. זבחים קי ב, ורש"י ותוספות שם); אבל לסוברים שניסוך המים מדבריהם, אין חייבים עליו בחוץ (ראה תוס' שם ד"ה אשתמיטתיה).

ויש מהראשונים שכתבו שדוקא אם ניסוך בחג מן התורה חייבים בחוץ, אבל אם הלכה למשה מסיני אין חייבים בחוץ (פירוש המשניות לרמב"ם זבחים קי ב, וברטנורא שם).

בשאר ימות השנה בניסוך המים נחלקו תנאים כיצד הוא חיובו בחוץ: המנסך שלשה לוגים מים בחג בחוץ – חייב, בשאר

ימות השנה – פטור (כן הוא בתוספתא זבחים יב, וברייתא בגמרא שם קי ב); רבי אלעזר אומר והוא שמילאם לשם חג (תוספתא שם, וברייתא שם. וראה בגמרא שם בביאור המחלוקת).

הלכה המנסך פחות משלשה לוגים מים – פטור (רמב"ם מעשה הקרבנות יט ד), יש סוברים להלכה שאף בשאר ימות השנה חייב על ניסוך המים בחוץ (פשטות לשון הרמב"ם שם יין או מים כו' בין בחג בין בשאר ימות השנה); ויש סוברים דוקא בחג, ולא בשאר ימות השנה (כסף משנה שם בדעת הרמב"ם, וכתב שקיצר במובן).

הַעֲמָדָה וְהַעֲרָכָה

עמידתם של קדשים בעלי חיים בשעת שומת שוויים כדי לפדותם

גדרה ודינה

הַפֶּהֶן וְהַעֲרִיף הַפֶּהֶן אֶתָּה (ויקרא כז יא-יב), מלמד שצריכה העמדה והערכה (מדרש הגדול שם) בפני בית-דין (ראה ערכו. רמב"ם ערכין ה יב; מנחת חינוך שג ה).

קודם שפודים הבהמה מקדושתה צריכים להעמידה על רגליה (רש"י שבועות יא ב ד"ה העמדה), שנאמר: **וְהָעֲמִיד אֶת הַבְּהֵמָה לִפְנֵי**

רש"י זבחים קח ב ד"ה ה"ק שחיוב חוץ תלוי בהיתרו בבמה. **העמדה והערכה**. 1. ט, טורים תרמח-תרסה.

משנה למלך מעשה הקרבנות יח ד שעמד על כך. 10. וברש"י ד"ה רבה וכן בשיטה מקובצת שם: רבה בריה דרבא, וראה דקדוקי סופרים. 11. וראה

מהות העמדה שאמרו, נחלקו בה הדעות:

ההעמדה • יש אומרים שצריכים להעמידה ממש (כן משמע מהמח"י קורקוס בכורים י א; רדב"ז ערכין ה יב; לחם משנה איסורי מזבח א י).

• ויש אומרים שלא באה אלא למעט שאם מתה ואי אפשר להעמידה – אין לפדותה עוד (ראה להלן), אבל כשהיא חיה אינו צריך להעמידה ממש, שהרי בכל ההקדשות צריך רק להביא לבית דין ולשום, ומה יש בבהמה יותר שיהא חייב להעמידה, ואין לומר שהעמדה זו היא שצריך להביאה לבית דין דוקא, ובשאר הקדשות יכולים בית דין לשלוח שמאים שישומו אותם, שלא מצינו הברל כזה בשום מקום (משנה למלך איסורי מזבח א י; זכר יצחק עד).

הכל מודים בבהמה שנשברו או נחתכו רגליה, שאף על פי שאינה יכולה לעמוד הרי היא בכלל ראויה להעמדה והערכה, כדרך שאמרה תורה בערכין שבן חודש נערך, אף על פי שאינו יכול לעמוד על רגליו, והרי אף בערכין נאמר והעמיד והעריך (תוספות סוטה כז א ד"ה רב).

לעיון או מצוה

נחלקו ראשונים אם דין זה של העמדה והערכה נאמר אף לעכב, שאם עבר ופדה בלי העמדה והערכה כשמת אין פדיונו פדיון (תוספות זבחים קג א ד"ה לא, לפי שער המלך בכורים י ב); או שלא נאמר אלא למצוה לכתחילה, אבל בדיעבד אם עבר ופדה, אפילו כשמת, הוא פדוי (רמב"ם מעילה ו י, לפי שער המלך בכורים שם, וקרא אורה ושפת אמת מעילה יט ב).

כשהנחה כל שטעון העמדה והערכה, כשמת אינו נפדה, הואיל ואינו ראוי לעמוד, שנאמר וְהָעֵמִיד (ויקרא שם יא) וְהָעֵרִיף (שם יב), את שיש לו העמדה יש לו הערכה, ואת שאין לו העמדה אין לו הערכה (תורת כהנים בחוקותי פרשה ג יג; ילקוט שמעוני שם תרעז), ולאחר מיתה אינה יכולה לעמוד (רש"י חולין פד א ד"ה בעינן)².

כשלא נפדתה העמיד והעריך ולא הספיק לפדותה עד שמתה, מחייב

• יש אומרים שיכולים לפדותה גם אחר כך, כיון שכבר העמיד והעריך מחייב (תוספות מעילה טו א ד"ה ואפילו; רמב"ם בכורים י א, לפי מהר"י קורקוס שם).

• ויש אומרים שאינו יכול לפדותה, מפני שצריך העמדה והערכה בשעת פדייה, ולכן אפילו העמיד והעריך בהמה עם גיזתה ואחר כך גזזה, אינו יכול שוב לפדות את הגיזה (תוספות חולין קלה א ד"ה והא; רמב"ם ערכין ה יב; שער המלך בכורים שם ב)³.

בהמה בהמה ששחט בה שני הסימנים – הקנה והושט – או **מפרכסת** רובם, ועדיין היא מפרכסת, הרי היא חשובה כמו חיה לדין העמדה והערכה עד שתמות (חולין ל א; רמב"ם ערכין ה יג). לפיכך בהמת קדשים שהוממה אם נשחטה קודם שתפדה הרי זו נפדית כל זמן שהיא מפרכסת (רמב"ם איסורי מזבח א יא)⁴.

עוף מפרכס

בעוף אם אמרו בו מפרכסת כחיה להעמדה והערכה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שבעוף מפרכסת חשובה כמתה, כיון ששחט בו סימן אחד (רש"י חולין כ ב ד"ה וכי מתה, לפי העמק שאלה ו ה).

• ויש אומרים שאף בעוף היא כחיה, ואף על פי שאין בו חיות כל כך, שהרי הכשר שחיטתו בסימן אחד, מכל מקום בעודו מפרכס הוא כחי (תוספות חולין פד א ד"ה בעינן).

ביטוי בזמן הזה, שאם הקדיש יש אף לכתחילה לחלל שוה מנה על שוה פרוטה (ראה ערך פדיון הקדש. כן משמע מערכין כט א), יש מהראשונים שכתב שאין דין העמדה נוהג כלל (חינוך שג).

בקדשי מזבח

כשנפל מום המקדיש בהמה למזבח ונפל בה מום קבוע, נחלקו **קבוע בנפסה** תנאים אם צריכה העמדה והערכה:

• יש אומרים שצריכה העמדה והערכה (רבי שמעון במשנה תמורה לב א; תנא קמא במשנה שם, לפי רבי יוחנן בגמ' שם ב; רבי מאיר בגמ' שם לג ב, לפי רש"י שם ד"ה ר"מ אומר ורבנו גרשום שם; רבי מאיר במעילה יט ב, לפי רש"י שם ד"ה והתניא, ותוספות ד"ה קדש), ובקדשי בדק הבית בלבד הוא שאמר אם מתו יפדו (ראה להלן: בקדשי בדק הבית. רבי שמעון במשנה תמורה לב א), אבל בקדשי מזבח אם מתה הבהמה, שאינה ראויה להעמדה והערכה, אינה נפדית אלא תיקבר (רבי יוחנן וריש לקיש בגמ' שם ב, בדעת רבי שמעון), שנאמר: וְאִם כָּל פְּהֶמָה טָמְאָה אֲשֶׁר לֹא יִקְרִיבוּ מִמֶּנָּה וְגו' וְהָעֵמִיד אֶת הַפְּהֶמָה לִפְנֵי הַכֹּהֵן וְהָעֵרִיף הַפֶּהּ אֹתָהּ (ויקרא כז יא-יב), ואין הכתוב מדבר בבהמה טמאה, אלא בבעלי מומים שנפדו (תורת כהנים בחוקותי פרשה ד א; מנחות קא א ותמורה לב ב - לג א. וראה רבנו גרשום שם).

• ויש אומרים שאינה צריכה העמדה והערכה (תנא קמא במשנה תמורה לב א, לפי ריש לקיש בגמ' שם ב; חכמים בגמ' שם לג ב, לפי רש"י שם ד"ה יפדו, ורבנו גרשום שם; חכמים במעילה יט ב, לפי רש"י שם ד"ה וחכמים, ותוספות ד"ה קדש), שהכתוב 'והעמיד והעריך' בקדשי בדק הבית מדבר, אבל קדשי מזבח נתמעטו מהעמדה והערכה, שנאמר באותו כתוב: אֹתָהּ (ויקרא כז יב), למעט קדשי מזבח (רב גידל אמר רב בתמורה לג א, בדעת חכמים לפי ריש לקיש).

וכתבו ראשונים שההלכה כדעה הראשונה, ואם מתה הבהמה קודם שתיערך ותפדה – תיקבר (רמב"ם ערכין ה יב, ואיסורי מזבח א יא; חינוך שג; סמ"ג עשין קכט), וכן כשנשחטה אינה נפדית (רמב"ם איסורי מזבח שם), וכן אם הקדיש תמימה הראויה להיקרב – שהקדיש תמימים לבדק הבית (שער המלך ערכין שם), או שהקדיש קדשי מזבח לבדק הבית, שמדברי סופרים צריכים פדיון (ראה ערך הקדש. מרכבת המשנה שם; אור שמח שם) – הרי היא צריכה העמדה והערכה (רמב"ם ערכין שם)⁵.

כשקדם מום קדשי מזבח שקדם מומם להקדשם, שהקדיש בעל להקדשה

מום למזבח, נחלקו תנאים:

• יש סוברים שאינם צריכים העמדה והערכה, אפילו אם קדשי מזבח שנפל בהם מום אחר הקדשם צריכים העמדה והערכה (תנא קמא ורבי שמעון במשנה תמורה לב א, לפי הגמ' שם ב).

• ויש אומרים שהכל היו בכלל העמדה והערכה, ואפילו בעל מום מעיקרו (תנא דבי אליהו בתמורה לב ב, ושם לג א, ובכורות יד ב; ר"ש סיריליאז מעשר שני ג ו, בדעת הירושלמי).

ד"ה רב; מאירי חולין ל א. 5. ויש מהראשונים שכתב שהלכה קדשי מזבח אינם צריכים העמדה והערכה (ברטנורא חולין י ב, לפי שער המלך בכורים י ב).

2. על המקדיש את המתה, ראה להלן: בקדשי בדק הבית. 3. וראה עוד בדבר אברהם ב כד. 4. בטעם הדבר נחלקו ראשונים – ראה תוספות ערכין שם ד"ה רב; שיטה מקובצת בבא קמא עו א, בשם תוספת שני; תוספות סוטה כז א

להלכה נחלקו הדעות:

• יש פוסקים כדעה הראשונה, ולדעתם אם מתה הבהמה קודם שתיפדה, נפדית אחר כך, שהרי לא חלה קדושה גמורה על גופה אלא על דמיה, מפני שהיתה בעלת מום קבוע (רמב"ם איסורי מזבח א יא, לפי הכסף משנה שם, בתירוץ השני), אלא שמכל מקום כשהיא עדיין חיה, צריכה הערכה (רמב"ם שם י. וראה משנה למלך שם, קרית ספר שם, ולחם משנה שם).

• ויש פוסקים כדעה השנייה (רמב"ם שם יא, לפי הכסף משנה שם, בתירוץ הראשון; מגדל עוז ורדב"ז ערכין ה יב).

חיה ועוף המקדיש חיה או עוף – אווזים ותרנגולים שאינם ראויים למזבח (רש"י שם ד"ה ואפי' חיה)⁶; ויש מפרשים בעופות הראויים למזבח, אלא שקדם מומם⁷ להקדשם (תוספות מנחות ק ב ד"ה העופות) – למזבח, הרי דינו תלוי במחלוקת הקודמת: • לדעה שבעל מום מעיקרו אין צריך העמדה והערכה, אף חיה ועוף שהקדישם למזבח אינם צריכים העמדה והערכה (כן משמע מהאור שמח מעילה ה י, ונועם ירושלמי מעשר שני ג ו, ובתי כהונה מעשה הקרבנות טו ד"ה איד).

• אך לדעה שבעל מום מעיקרו טעון העמדה והערכה, אף הם טעונים העמדה והערכה (תני רבי לוי בתמורה לג א).

בהמה טמאה המקדיש בהמה טמאה למזבח, נחלקו בו הדעות:

• יש סוברים שאינה צריכה העמדה והערכה, שהרי זו כמו בעל מום מעיקרו (כן משמע מהחינוך שנג; כן משמע מהר"ש לתורת כהנים פרשה ד א; משנה למלך איסורי מזבח א י; מרכבת המשנה מעשה הקרבנות טו, ונועם ירושלמי מעשר שני ג ו, בדעת הרמב"ם ערכין ה יב).

• ויש סוברים שאף בהמה טמאה אם הקדישה למזבח צריכה העמדה והערכה, ואף על פי שגרועה מבעל מום מעיקרו, מכל מקום בבהמה טמאה גילה הכתוב שצריכה העמדה והערכה (בתי כהונה מעשה הקרבנות שם; ר"ש סיריליאנו מעשר שני שם, בדעת הירושלמי).

בהמה שאינה ראויה לקרבן המקדיש זכר – לעולה (רש"י תמורה יא ב ד"ה דהא) – לדמיו, כיון שחל עליו קדושת הגוף (ראה תמורה שם) הרי הוא טעון העמדה והערכה אם נפל בו מום (חק

נתן בכורות כו ב ד"ה התולש; יום תרועה ראש השנה כח א ד"ה אמנם), אבל אם הקדיש בהמה לדמי נסכים, הרי זו כבעל מום מעיקרו, שאינו צריך העמדה והערכה (תוספות שבועות יא ב ד"ה אי).

הקדיש נקבה לעולתו ולפסחו ולאשמו, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שאף על פי שאין חלה עליה קדושת הגוף לעשות תמורה (ראה ערכו), מכל מקום צריכה העמדה והערכה, שנאמר: **וְאִם כָּל בְּהֵמָה טְמֵאָה אֲשֶׁר לֹא יִקְרְבוּ מִמֶּנָּה קֶרֶבֶן לַיהוָה** (ויקרא כו יא), מה תלמוד לומר טמאה, אלא אפילו טמאה לאותו השם – כמו נקבה שאינה ראויה לעולה או לפסח ואשם – ועל זה נאמר: והעמיד והעריך (ירושלמי שקלים ד ד, לפי חיפה עינים שבועות שם).

• ויש אומרים שכיון שאין עושים תמורה, אין קדושת הגוף חלה עליה, ואינה צריכה העמדה והערכה (כן משמע מהירושלמי שם, לפי פירוש רבנו משולם).

בקדשי בדק הבית

בקדשי בדק הבית נחלקו תנאים אם צריכים העמדה והערכה:

• יש אומרים שצריכים העמדה והערכה, לפיכך אם מתו קודם לכן – יקברו (תנא קמא במשנה תמורה לב א, לפי הגמ' שם ב), ואפילו לאמוראים הסוברים בדעת חכמים שקדשי מזבח אינם צריכים העמדה והערכה (ראה לעיל: בקדשי מזבח) מודים שבקדשי בדק הבית צריכים (גמ' שם), שנאמר: **וְהַעֲרִיף הַכֹּהֵן אֹתָהּ בֵּין טוֹב וּבֵין רָע** (ויקרא כו יב), איזהו דבר שאינו חלוק בין טוב לרע, הוי אומר זה קדשי בדק הבית (רב גידל אמר רב בגמ' שם לג א), שבין טוב ובין רע משמעו אחד טוב ואחד רע, שתם ובעל מום שניהם שוים בבדק הבית (רש"י שם ד"ה בין טוב)⁸, וכן הלכה (רמב"ם ערכין ה יב).

• ויש אומרים שאינם צריכים העמדה והערכה, לפיכך אם מתו – יפדו (רבי שמעון במשנה שם לב א, לפי הגמ' שם ב; סתם משנה חולין קל א, לפי רש"י שם ד"ה ואם מתו), שהכתוב הזה מדבר על קדשי מזבח (ראה לעיל: בקדשי מזבח), ומכיון שכתוב שם "אותה", משמע אותה בלבד, ובא למעט קדשי בדק הבית (רב יהודה אמר רב בתמורה לג א).

קדם מומם להקדשם אף על פי שבקדשי מזבח יש הבדל בין קדם מומם להקדשם לקדם הקדשם למומם (ראה לעיל: בקדשי מזבח) מכל מקום בקדשי בדק הבית אין הבדל ביניהם, ולדעת הסוברים – וכן הלכה – שקדשי בדק הבית צריכים העמדה והערכה, אף אם היו בעלי מומים מעיקרם צריכים, שהרי בקדשי בדק הבית שוים תמימים לבעלי מומים, שאף על עצים ואבנים חלה קדושת בדק הבית (רש"י תמורה לב ב ד"ה ודברי הכל, ושם לג א ד"ה בבעל מום מעיקרו; תוספות שם לב ב ד"ה ודברי; שיטה מקובצת בכורות יד ב אות י; כסף משנה ערכין ה יב), וכן אם הקדיש חיה ועוף לבדק הבית (מאירי חולין פד א, על פי הגמ' שם).

בהמה תמימה שמתה הקדיש בהמה תמימה לבדק הבית ומתה הבהמה כשהיא תמימה, לדברי הכל תיקבר, מפני שהיתה ראויה להקרבה, שכל המתפסים לבדק הבית כשהם נפדים אינם נפדים אלא למזבח, שכל הראוי להיקרב למזבח אינו יוצא מידי מזבח לעולם (תמורה לג א-ב), ועשו חכמים מעלה שיקברו, הואיל והיו ראויים להקרבה (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה משום דחזו).

בהמה טמאה הקדיש בהמה טמאה לבדק הבית, נסתפקו אמוראים אם היא צריכה העמדה והערכה, ואף על פי שהמקדיש בעל מום לבדק הבית צריך העמדה והערכה, אפשר מפני שבעל מום יש במינו קרבן ונתפס בתמורה (ראה ערכו), אבל הטמאה, כגון סוס או חמור, שאין להם שום צד מזבח, הרי הם כמו עצים ואבנים, ואינם צריכים העמדה והערכה (רבי ירמיה בירושלמי מעשר שני ג ו, לפי ר"ש סיריליאנו ור"א פולדא שם); והסיקו שצריכה העמדה והערכה, כשם שהחיה צריכה העמדה והערכה, אף שגם החיה אינה בתמורה (רבי זעירא בירושלמי שם, לפי ר"ש סיריליאנו ור"א פולדא שם). ועוד שנאמר: **וְאִם כָּל בְּהֵמָה טְמֵאָה וּפְדָה בְּעֶרְפָּךְ** (ויקרא כו כז), ושנינו: מה בהמה טמאה מיוחדת ששוה שעת פדיונה לשעת הקדשה, אף אני ארבה את המקדיש מתה ששוה שעת פדיונה לשעת הקדשה, ומוציא אני את המקדיש חיה ומתה שלא שוה שעת פדיונה לשעת הקדשה, הרי שהטמאה

מחוסר אבר, שמום אחר אין בהם (ראה ערך בעל מום ב). 8. ויש המפרש שנלמד מהכתוב: **וְאִם כָּל בְּהֵמָה טְמֵאָה** (ויקרא שם יא), שהרי זה בקדשי בדק

6. שאילו הקדיש עופות הראויים למזבח, כתורים ובני יונה, הרי אין להם פדיון כלל (תוספות שם ד"ה אפילו, על פי משנה מנחות ק ב). 7. היינו שהיה העוף

חלב חלב בהמת קדשי בדק הבית, אף על פי שאינו ראוי להעמדה והערכה, יש לו פדיון (ירושלמי מעשר שני ג ו, על פי משנה מעילה יב ב), ונחלקו המפרשים בטעם הדבר:

- יש מפרשים הטעם שהוא כמקדיש מתה, כיון שהחלב אינו ראוי להעמדה והערכה מתחילת הקדשו (ר"א פולדא שם; פני משה שם), ודומה למקדיש מתה ששונה שעת פדיונה לשעת הקדשה שיש לה פדיון בלי העמדה והערכה (ראה לעיל. פני משה).
- ויש מפרשים הטעם שהוא כגדולי הקדש (ר"ש סיריליאו שם, למסקנת הירושלמי)¹¹.

בערכי אדם

העמדה והערכה במובן אחר נאמרה באדם שהעריך את עצמו או את אחר, ואמר ערכי או ערך פלוני עלי, שאין העמדה והערכה זו לשם שומת שוויו, שדמיו כבר קצובים בתורה (ראה ערך ערכין), אבל מדין הערכין הוא, שבשעת נדרו יהיה הנערך ראוי לעמידה, ואף על פי שפשוט לשון הכתוב משמע שהעמדה והערכה זו על המעריך נאמרה, שכן כתוב: וְאִם מֶן הוּא מְעַרְפָּךָ וְהַעֲמִידוּ לְפָנֵי הַכֹּהֵן וְהַעֲרִיף אֹתוֹ הַכֹּהֵן (ויקרא כז ח), מכל מקום מפרשים אותו על הנערך (ראה רש"י על התורה שם), שסוף הכתוב: עַל פִּי אֲשֶׁר תִּשְׁיֵג יַד הַנֹּדֵר יַעֲרִיכֶנּוּ הַכֹּהֵן (ויקרא שם) מורה שקודם לכן מדבר בנערך (הרחב דבר שם; רש"י ערכין ד א). ולפיכך הגוסס אין לו ערך, וכל האומר ערך גוסס עלי אינו חייב כלום¹², שנאמר: והעמידו והעריך, כל שאינו בהעמדה אינו בהערכה (תורת כהנים בחוקותי פרשה ג ו; ערכין ד א)¹³.

העמדה בדין העמדה זו יש מן הראשונים סוברים שהיא העמדה בדיון של הנערך, ואם מת הנערך קודם שעמד בדיון פטור המעריך, שאין ערך למת, והנערך צריך עמידה בדיון (רמב"ם ערכין א כג), שנאמר: והעמידו לפני הכהן והעריך אותו הכהן (כן משמע מהרמב"ם שם כא); ויש חולקים וסוברים שלא אמרו העמדה בדיון אלא במעריך, כדי שהיורשים יתחייבו לדעת הסוברים שמלוה על פה אינו גובה מן היורשים (ראה ערך שעבוד), אבל הנערך אין צריך אלא שיהיה ראוי להעמדה והערכה בשעת הנדר, פרט לגוסס, ולא שיעמוד בדיון כלל (ראב"ד שם).

הערכת הגיל הערכה שאמרו בערכין יש מפרשים שהכהן יעריכנו אם הוא בן עשרים או בן ששים וכיוצא (רדב"ז ערכין א כא, וצפנת פענח שם א א, בדעת הרמב"ם), ושיאמר הכהן זה ערכו כך, וזה ערכו כך – אפילו כשידוע מספר השנים שלו – שנאמר: כאשר יעריכנו הכהן, ואף שהדמים של הערכין מפורשים בתורה, מכל מקום גזרת הכתוב היא (רדב"ז שם כא)¹⁴.

צריכה להיות שוה שעת פדיונה לשעת הקדשה, ואם היתה חיה בשעת הקדשה הרי היא צריכה להיות חיה גם בשעת פדיונה, ולפיכך צריכה העמדה והערכה (רבי הילא בירושלמי שם, לפירוש סיריליאו ור"א פולדא שם)⁹, וכן הלכה (רמב"ם ערכין ה יב; כן משמע מהסמ"ג עשין קכט; חינוך שנג).

צבי שלקחו בכסף מעשר צבי שלקחו בכסף מעשר שני ומת, נחלקו תנאים אם יקבר עם עורו (תנא קמא במעשר שני ג יא); או שיפדה (רבי שמעון במשנה שם). וביארו בירושלמי מחלוקתם שצבי זה עשו אותו כקדשי בדק הבית, ולכן לסוברים שקדשי בדק הבית צריכים העמדה והערכה (ראה לעיל), אף הוא טעון העמדה והערכה, וכשמת יקבר; ולסוברים שאינם בכלל העמדה והערכה – יפדה (רבי יוסי בשם רבי יוחנן בירושלמי שם ג ו, ופני משה שם; ר"ש שם).

ואם לקחו חי ושחטו ונטמא, לשתי הדעות הללו יפדה, שלא עשו שחוט כמת, אלא כפירות, הואיל והוכשר לאכילה, ואינם בכלל העמדה והערכה (תנא קמא במשנה שם, לפי הר"ש שם); ויש הסוברים שיקבר, שעשאוהו כמת (רבי יוסי במשנה שם).

ואם לקחו שחוט, הכל מודים שהוא כפירות, שלא שייך בהם העמדה והערכה (סתם משנה שם, לפי הר"ש שם).

גזיזה וחלב

גזית קדשים גזית בהמת קדשים, שהקדישה לבדק הבית, צריכה העמדה והערכה (חולין קלה א), ואינה דומה לעצים ואבנים שהקדישם לבדק הבית, שאינם צריכים, מפני שהגזיזה היתה מחוברת בשעת הקדשה אל הבהמה, שהיא בת העמדה והערכה, ולפיכך אף הגזיזה צריכה (תוספות שם ד"ה והא), וכיון שהקדיש הבהמה כולה עם גזיזתה, כל הטפל לבהמה הרי הוא כמוה (ריטב"א שם), וכשם שהבהמה צריכה העמדה והערכה, אף כל שבבהמה צריך (ר"ן שם). ואם גזז את הבהמה אי אפשר לפדות את הצמר, כיון שאי אפשר עוד בהעמדה והערכה (ריטב"א שם; מאירי שם, לדעת הפוסקים), ואין מועיל לצמר העמדת הבהמה (תוספות בכורות כו א ד"ה התולש)¹⁰.

שער העומד להגזז שער העומד להגזז, אף לדעת הסוברים שלענין מעילה (ראה ערכו) דינו כתלוש, צריך העמדה והערכה (אור שמח מעילה ה י).

גזיזה ללא בהמה הקדיש את הגזיזה בלבד, אף על פי שהיא על גבי הבהמה, אינה צריכה העמדה והערכה (חולין קלה א), שאין העמדה והערכה כתובה אלא במקדיש בהמה עצמה (רש"י שם ד"ה סלקא דעתך).

שם; שו"ת הרדב"ז ה רל). 11. וראה עוד בנועם ירושלמי שם; אור שמח מעילה ה י. 12. יש מהפוסקים שכתב שאף המעריך שהיה גוסס אינו חייב, לפי שפשוטו של מקרא והעמידו והעריך במעריך נאמר ולא בנערך (גט פשוט קכא לב, בדעת הרמב"ם). 13. ויש מן הראשונים שכתב שהגוסס אינו נערך מפני שרוב גוססים למיתה, והרי הוא כמת (רמב"ם ערכין א יג), אף על פי שלכל שאר הדברים הגוסס דינו כחי (ראה ערך גוסס). 14. על הערכת המעריך אם יש לו לשלם דמי הערך שנדר, בכדי לדונו בהשג יד, ראה ערך ערכין.

הבית (ר"י מיגש שבועות יא א). 9. ויש מפרשים שהספק נפשט שאינה צריכה העמדה והערכה, שלא אמרו אלא בחיה שצריכה העמדה והערכה, אבל לא בטמאה (פירוש הגר"א לירושלמי שם; נועם ירושלמי שם; משך חכמה ויקרא כז יא וצפנת פענח ערכין ה יב. וראה עוד דעות שם. 10. ויש חולקים וסוברים שכן הדין רק להוה אמינא של התלמוד, אך למסקנא אין הגזיזה צריכה העמדה והערכה, והרי היא כעצים ואבנים, ולא אמרו שצריך העמדה והערכה אלא מה שהוא בעל חי, אבל שאינו חי, אף על פי שהוא על הבהמה, אינו צריך (מאירי

הַעֲמִידוֹ דְּבִרְיָהֶם¹

איסורים שמדרבנן, יש שחכמים אסרו אותם אפילו במקום שעל ידי כך תתבטל מצוה מן התורה

שטובל ואוכל את פסחו לערב (משנה פסחים צא ב; רמב"ם קרבן פסח ו ט), מפני שאנינות לילה מדבריהם, ולא העמידו דבריהם במקום כרת (גמ' שם צא א; רמב"ם שם), ופסח מצות עשה שיש בה כרת היא, אם עבר ולא עשה הפסח (ראה ערך קרבן פסח. רש"י שם ד"ה לא העמידו). ושני כללים כתבו ראשונים ואחרונים לגבי מקומות שלא העמידו דבריהם:

- לא העמידו דבריהם במקום עשה אלא במקום שהמצוה תוכל להתקיים בזמן אחר, על ידי זה או על ידי אחר, אבל במקום שאם יעמידו דבריהם תתבטל המצוה לעולם מכל ישראל ולא תיעשה כלל, לא העמידו דבריהם. לכן גזרו שלא לעלות באילן או לרכב על גבי בהמה עבור תקיעת שופר (ראה משנה ראש השנה לב ב), שתתבטל אז המצוה, אבל לא גזרו על תקיעת שופר בכל ראש השנה משום השמעת קול בשבת ויום טוב שאסורה משום שבות (ראה ערך שבות), שאם כן תתבטל לגמרי מצות תקיעת שופר מכל ישראל בכל זמן (ריטב"א ראש השנה שם).

- לא העמידו דבריהם במקום שיתבטל דין תורה, אלא במקום שיצטרך לעבור על גוף הגזרה שגזרו חכמים, אבל כשגזרו חכמים וכללו גם דבר היתר בגזרתם מפני שלא חילקו חכמים – "לא-פלוג" (ראה ערכו) – ויצטרך לעבור על ה"לא פלוג" בלבד, לא העמידו דבריהם (פרי מגדים או"ח קכח אשל אברהם סק"ל).

במצוה שאף מלאכה גמורה בשבת נדחת מן התורה מפניה, כל שכן שלא העמידו חכמים דבריהם בגזרה משום מלאכה, אפילו שבמקומות אחרים העמידו דבריהם משום גזרה זו. לכן לא העמידו דבריהם לגזור על מילה בשבת משום שמא יעבירו ברשות הרבים, כדרך שהעמידו משום גזרה זו בהזאה (ראה ערכו), שהיא יגזרו בה חכמים משום גזרת הוצאה, שהרי מלאכה גופה אינה דוחה מילה, ואי אפשר שגזרה משום מלאכה אחרת תדחה (ריטב"א ראש השנה לב ב, וסוכה מג א).

כיוצא בדבר כתבו אחרונים בטעם שאין אבלות נוהגת ביום טוב, ולא העמידו דבריהם במקום עשה של שמחת יום טוב (ראה רא"ש מועד קטן ג א), לפי שאפילו היתה אבלות מן התורה היתה נדחת מפני עשה של רבים כשמחת יום טוב, ולא אמרו העמידו דבריהם אלא שיהיו כשל תורה (ראה שו"ת רבי עקיבא איגר יג, ודרוש וחידוש מועד קטן יד ב, ופסחים צא א. וראה פרי מגדים אורח חיים שה אשל אברהם ס"ק יא).

יש מקומות שהעמידו חכמים דבריהם במקום מצות עשה, ואפילו במקום כרת, לפי שבית דין מתנים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה (ראה ערך יש כח בידי חכמים לעקור דבר מן התורה); ויש מקומות שלא העמידו. וכתבו ראשונים שאין לנו אלא מה שמנו חכמים, שלעתים הקלו, ולא העמידו דבריהם אפילו במקומות שיראו קלים, ולעתים החמירו והעמידו דבריהם אפילו בדברים החמורים, על כן אין לנו היתר בשבותים (ראה ערך שבות) אלא במה שמנו בפירוש (שו"ת הרשב"א א רצז).

מקומות שהעמידו מקומות שהעמידו דבריהם, כגון באונן, שאף דבריהם על פי שטובל ואוכל את פסחו לערב (ראה להלן) אינו אוכל בקדשים (משנה פסחים צא ב; רמב"ם ביאת מקדש ב י). ואף על פי שאנינות לילה לאיסור אכילת קדשים היא מדרבנן (ראה ערך אנינות), ואכילת קדשים היא מצות עשה (ראה ערך אכילת קדשים), העמידו דבריהם במקום עשה (גמ' שם צא א, ורש"י ד"ה טובל ואוכל), ואפילו בקדשים שמצותם עוברת, כגון תודה (ראה ערכו) שאינה נאכלת אלא ליום ולילה (תוספות שם ד"ה גבל).

ואפילו במקום כרת יש שהעמידו דבריהם, כגון בגר שנתגייר בארבעה עשר בניסן ומל וטבל כדינו (ראה ערך גרות), יש מהתנאים סוברים – והלכה כמותם – שאין שוחטים עליו את הפסח, שלערכ אינו אוכל, לפי שהפורש מן הערלה כפורש מן הקבר שצריך שבעה ימים ואחר כך יטהר (בית הלל במשנה שם צא א, ורש"י ד"ה כפורש; רמב"ם קרבן פסח ו ז), גזרה שמא יטמא גר זה לשנה הבאה בערב פסח ויאמר אשתקד לא טהרתי מכל טומאה עד יום ערב פסח, שנתגיירתי וטבלתי ואכלתי, אף עכשיו אטבול ואוכל, ולא ידע שאשתקד היה גוי שאינו מקבל טומאה בגויותו (ראה ערך גוי), ועכשיו הוא טמא, ואף שגזרה זו מדברי חכמים היא, העמידו דבריהם אף במקום כרת (גמ' שם; רמב"ם שם).

ואף במקום מצוה שיש בה עשה ולא תעשה יש שהעמידו דבריהם, כגון מי שמצא חמץ במועד, אף שלא ביטלו קודם המועד, ויש כאן מצות תשביתו (ראה ערך בעור חמץ), וגם לאו של בל-יראה-ובל-ימצא (ראה ערכו), מכל מקום יש מהראשונים הסוברים שאסור לבערו אפילו בבעור שאין בו איסור דאורייתא, אלא איסור דרבנן של טלטול מוקצה (תוספות כתובות ז א ד"ה מתוך), שהעמידו חכמים דבריהם במקום עשה ולא תעשה (שו"ת מהר"ם לובלין כ; מגן אברהם תמו סק"ב ומחצית השקל שם, בשמו; שלחן ערוך הרב שם ח).

מקומות שלא ויש מקומות שלא העמידו דבריהם, כגון באונן, **העמידו דבריהם**

הַעֲנָקָה¹

חובת נתינת מתנה לעבד עברי או לאמה העבריה, כשהם יוצאים לחירות

ממנו לחירות, ולא יצא בידים ריקניות, שנאמר: הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִצֵּאֲנֶה וּמִגִּרְנֶה וּמִקֶּבֶךָ אֲשֶׁר בְּרַכָּה ה' אֱלֹהֶיךָ תִתֵּן לוֹ (דברים טו יד),

בגובה (רש"י דברים טו יד, בסתם; כן משמע מהראב"ע שם, בפירוש הראשון); או שהענקה מלשון הטענה ושימה על צוארו (רש"י שם, בשם יש מפרשים; מכלל יופי שם) כמו: וַעֲנִיקִים לַגִּרְתֶּיךָ (משלי א ט. מכלל יופי שם); או שאין

חיובה וגדרה

עבד עברי מצות עשה על האדון להעניק² לעבד עברי היוצא

העמידו דבריהם. 1. ט, טורים תרסה-תרעב. **הענקה**. 1. ט, טורים תרעג-תרפז. 2. בביאור המושג נחלקו ראשונים אם מובנו נתינת דבר שהוא ניכר במראית העין שהנותן היטיב לו, כתכשיט שהוא

ע"ה"ת שם) – אף אתה העניק לו ושנה לו (ספרי ראה קכ; רש"י ע"ה"ת שם).

נפיה אם לא רצה האדון להעניק לו, נחלקו אחרונים אם בית דין כופים אותו על כך:

• יש סוברים שכופים אותו, כדרך שכופים על כל מצות עשה עד שתצא נפשו (גדולי תרומה נא ה; משנה למלך עבדים ג יד), ואף על פי שמצוה זו כתוב מתן שכרה בצדה, שהרי נאמר: לא יקשה בעיניך בשלחך אתו חפשי מעמך וגו' וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה (דברים טו יח), וכל מצוה שמתן שכרה בצדה אין כופים עליה (ראה חולין קי ב), מכל מקום בהענקה כופים, אם מפני שיש בה גם לאו (ראה ערך כפיה. משנה למלך שם, על פי תוספות בבא בתרא ח ב ד"ה אכפיה, בשם ר"י), או שהענקה אינה חשובה מתן שכרה בצדה, שכן לא נאמר השכר יחד עם הציווי, אלא אחר כך, ועוד אפשר שמתן השכר נאמר לא על ההענקה עצמה, אלא על זה שלא יקשה בעיניו בנתינתו אותה, ושיתן בלב טוב ונפש חפצה (משנה למלך שם, בדעת תוספות שם, בשם רבנו תם). ומכל מקום אין בית דין יורדים לנכסיו, כמו שיורדים לנכסי כל בעל חוב, שאין הכפיה כאן אלא מצד המצוה (גדולי תרומה שם; משנה למלך שם, בשמו).

• ויש סוברים שלדעת האומרים שבצדקה יורדים לנכסיו (ראה ערך צדקה), ודאי שגם בהענקה יורדים, ואף לדעת האומרים שבצדקה אין יורדים (ראה ערך הנ"ל) מכל מקום הענקה אפשר שדין חוב של שכר פעולה יש לה ויורדים לנכסיו (משנה למלך שם).

זמן ההענקה חובת הענקה היא ביום יציאתו לחירות, שנאמר: פֶּשְׁכִיר פְּתוּשֵׁב יִהְיֶה עִמָּךְ (ויקרא כה מ), מה שכיר ביומו תתן שכרו (ראה ערך בל תלין), אף זה ביומו תתן שכרו (תורת כהנים בהר פרק ז א), ובהענקה הדברים אמורים (רבנו הלל לתורת כהנים שם; פירוש הראב"ד שם, בפירוש הראשון; ר"ש שם, בפירוש הראשון), ומכל מקום אם לא העניקו בשעת היציאה, לעולם חייב להעניקו, שהרי זה לאו הניתק לעשה של הענק תעניק (משנה למלך שם).

החייבים מצות הענקה נוהגת בין בזכרים ובין בנקבות (חינוך תפב), **במצוה** שאם אשה קנתה עבד, אף היא חייבת בהענקה (מנחת חינוך מב ט).

מתי נוהגת המצוה אין המצוה נוהגת אלא בזמן שהיובל נוהג, שהרי אין דין עבד עברי נוהג אלא בזמן היובל, ומכל מקום אף בזמן הזה ישמע חכם ויוסף לקח שאם שכר אדם מישראל ועבד אצלו זמן מרובה, או אפילו זמן מועט, שיעניק לו בצאתו מאתו, כאשר ברכו ה' (חינוך תפב).

נכנה על המצוה אין מברכים על מצות הענקה, לפי שאינה תלויה בדעת הנותן לבד, שאפשר שהעבד לא ירצה לקבל ההענקה ותתבטל המצוה (ראה ערך ברכת המצוות. תשובת ר"י בן פלט בשו"ת הרשב"א א יח).

ונמנית המצוה במנין המצוות (ספר המצוות מצות עשה קצו; סמ"ג עשין פד; חינוך תפב).³

אמה העבריה וכן חייב הוא להעניק לאמה העבריה, כשיוצאה לחירות, שנאמר: וְאִם לְאִמְתְּךָ תַּעֲשֶׂה בֵּן (דברים שם יז), ולהענקה הדברים אמורים (קדושין יז ב), ומפי השמועה למדו שלא נאמרו הדברים לרציעה האמורה בפרשה, אלא להענקה, וכשם שמצות עשה להעניק לעבד עברי, כך מעניק לאמה העבריה (רמב"ם עבדים ג יג), והענקה לאביה (קדושין טז ב; רמב"ם שם טו) כמעשי ידיה (ראה ערך אב א), שהרי הענקה זו היא חלק עבודתה (ראה להלן. משנה למלך שם טו).

ואם יצאה בסימני בגרות, כגון שהיתה אילונית (ראה ערכו וערך אמה העבריה), נחלקו אחרונים אם הענקה לעצמה (עצמות יוסף קדושין שם ד"ה אידי ואידי; משנה למלך שם, בשמו); או שהענקה לאביה, שהענקה היא בעד זמן העבודה, והרי עבודתה היתה בשעת קטנותה, והיא היתה עדיין ברשות האב (משנה למלך שם).⁴

לא תשלחנו כל המשלח עבדו ואמתו ריקם – מלבד מה שמבטל ריקם מצות עשה – הרי זה עובר בלא תעשה, שנאמר: וְכִי תִשְׁלַחְנוּ חֶפְשִׁי מֵעִמָּךְ לֹא תִשְׁלַחְנוּ רִיקָם (דברים שם יג. רמב"ם שם יד), ונמנה במנין הלאוין (ספר המצוות לא תעשה רלג; סמ"ג לאוין קעח; חינוך תפא), והוא לאו הניתק לעשה, שהרי ניתקו הכתוב לעשה: הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ (שם יד. רמב"ם שם), ולפיכך אין לוקים על לאו זה (משנה למלך שם, על פי מכות טז א, ורמב"ם סנהדרין ט א), ועוד שהרי זה לאו שאין בו מעשה, שאין לוקים עליו, ולפיכך אפילו אם שרף את הנכסים שהוא חייב להעניק מהם, וביטל בידים את העשה שלא יוכל לקיים עוד, ששוב אינו חייב בתשלומין אחרים, מכל מקום אינו לוקה, מפני שהלאו אין בו מעשה (משנה למלך שם).⁵

אפילו מאה פעמים מנין שאם הענקת לו פעם אחת, תעניק לו אפילו מאה פעמים, תלמוד לומר: הַעֲנִיק תַּעֲנִיק (ספרי ראה קיט), ונחלקו אם פירוש הדבר שזו הבטחה, שאם קיימת מצות הענקה תזכה להעניק יותר ויותר, מאה פעמים (ספרי דבי רב שם, בפירוש הראשון); או שזהו ציווי, שאם חזר עבד זה כשיצא לחירות לגנוב לאיש אחר ונמכר שוב לאותו אדון, אינו נפטר בהענקה ראשונה, אלא אפילו מאה פעמים חייב (ספרי דבי רב שם, בפירוש השני).⁶

בתורת צדקה בגדרה של הענקה כתבו הפוסקים שאינה בתורת חיוב, אלא מתורת ויתור ומתנה (סמ"ע פו סק"ב; גדולי תרומה נא א ה), ובאה כצדקה (ש"י שם סק"ג).⁷

טעם המצוה טעם המצוה מפורש בתורה: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ עַל כֵּן אֲנֹכִי מְצַוְךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם (דברים טו טו), ואמרו: מה במצרים הענקתי לך ושנית לך – הענקתי לך מביזת מצרים, ושנית לך מביזת הים (רש"י

לו חבר במקרא (ראב"ע שם, בפירוש השני); ומהאחרונים יש שפירש שמובנו תענך ותשמה, שהק' באה במקום הג' (הכתב והקבלה שם, על פי יונתן שם).
3. ויש מהראשונים שמנה מצוה נוספת, לתת לפי הברכה שברכו ה' (ראה להלן: המינים והשיעור). 4. כשמת האב, ראה להלן: בשעבוד וירושה. 5. יש מהגאונים שמנה עוד לאו בשילוח עבדים, מהכתוב: לא יקשה בעיניך בשלחך אתו חפשי מעמך (דברים שם יח. הלכות גדולות, מנין המצות קצא), ולסוברים שהכתוב מדבר על ההענקה ולא על השילוח עצמו (רש"י קדושין יד ב ד"ה להוצאת אדון; רשב"ם ע"ה"ת שם), הרי שעובר על שני לאוין (ר"י פערלא על ספר המצוות לרש"י מצות עשה כז, בדעת הלכות גדולות); אבל יש מפרשים

שהכתוב מדבר על השילוח עצמו, ועל זה הוא שנאמר הלאו (רמב"ן בהוספותיו לספר המצוות לא תעשה טז, וזוהר הרקיע לא תעשה נז, בדעת הלכות גדולות; מאירי קדושין שם); ויש שלא מנו כלל לאו זה (רמב"ם; סמ"ג; חינוך), שאינה אזהרה אלא ריצוי ותנחומין שלא יצטער על איבוד ממונו (ר"י פערלא שם). 6. ויש הסוברים שהבבלי, הדורש הענק תעניק מכל מקום (ראה להלן: המינים והשיעור), חלוק על דרשה זו (ספרי דבי רב שם, בדעת הרמב"ם; המלבי"ם שם, בדעת הגהות הגר"א, והסכים עמו). 7. וראה עוד משנה למלך עבדים ג יד; פני יהושע קדושין טז ב ד"ה ואי איתא; מלבי"ם דברים טו יח. 8. ואף שאין אשה קונה עבד עברי מפני החשד (ראה ערך אשה וערך עבד עברי), מכל מקום

שחייבים בהענקתם

מכרוהו בית עבד עברי שמכרוהו בית דין בגנבתו (ראה ערך גנבה דין וערך עבד עברי) - מעניקים לו (קדושין יד ב; רמב"ם עבדים ג יב), שנאמר בפרשת הענקה: **כִּי יִמָּכַר לָךְ** (דברים טו יב), והיינו שמכרוהו בית דין (גמ' שם), **ש"כ ימכר** על ידי אחרים משמע (רש"י שם ד"ה מכרוהו).

מוכר עצמו המוכר עצמו לעבד עברי, נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שמעניקים לו (רבי אליעזר בקדושין יד ב), שלדעתם אין מיעוט בתורה הממעט אותו (גמ' שם טו א, במסכתא), או שלדעתם יש גזרה-שוה (ראה ערכו) **"שכיר" "שכיר"** המכריחה כן, נאמר במכרוהו בית דין: **כִּי מִשְׁנֵה שָׂכָר שָׂכִיר עֲבָדְךָ** (דברים שם), ונאמר במוכר עצמו: **כְּשָׂכִיר כְּתוּשָׁב יִהְיֶה עִמָּךְ** (ויקרא כה מ), ליתן האמור במכרוהו בית דין אף במוכר עצמו (גמ' שם יד ב, בהוה אמינא; ריטב"א שם טו א, למסקנת הגמ'; ש"ך חו"מ פו סק"ג ובאור הגר"א שם סק"ג, בדעת הרמב"ם).

• ויש אומרים שאין מעניקים לו (תנא קמא בגמ' שם יד ב), שלדעתם מיעוט התורה מהענקה, שנאמר במכרוהו בית דין: **הַעֲנִיק תַּעֲנִיק** לו (דברים טו יד), **"לו"**, ולא למוכר עצמו (גמ' שם טו א, במסכתא), או שאינם דורשים הגזרה הווה של **"שכיר" "שכיר"** (גמ' שם יד ב, בהוה אמינא).⁹

להלכה נחלקו ראשונים: יש הפוסקים כדעה הראשונה (תוספות שם טו א ד"ה אידך, בשם ר"י, ורבנו תם לאחר שחזר בו; רשב"א שם, בשם ר"י; ריטב"א שם, בשם רבנו תם); ויש הפוסקים כדעה השניה (רמב"ם עבדים ג יב; סמ"ג עשין פג; מאירי שם יד ב).

אמה עבריה לסוברים מוכר עצמו אין מעניקים לו, אמה העבריה שמעניקים לה (ראה לעיל: חיובה וגדרה) אף על פי שאין אמה עבריה נמכרת בבית דין (ראה ערך אמה העבריה), הרי זה מפני שגזרת הכתוב היא להעניק לה (משנה למלך שם יג וגנבה ג יב), או לפי שאף הנמכרת על ידי אביה (ראה ערך הנ"ל) דומה למכרוהו בית דין (מעין החכמה כק, על פי תוספות סוטה כג ב ד"ה בגנבתו; תועפות ראם ליראים קלט).

יוצא ביובל אף על פי שבפרשת הענקה נאמר: **וְעֲבָדְךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וּמִיתָת אָדָוֹן** (דברים טו יב), ולמדנו שהיוצא בשש מעניקים לו, נתרבו להענקה אף היוצא ביובל, ובמיתת האדון (ראה ערך עבד עברי), ואמה העבריה בסימני נערות (ראה ערך אמה העבריה), שנאמר: **תְּשַׁלְּחֶנּוּ וּגְוִי וְכִי תְשַׁלְּחֶנּוּ** (דברים שם יב-יג. ספרי ראה קיט; קדושין טז ב) - לרבות שאר שילוחים להענקה (רש"י קדושין שם ד"ה תשלחנו)¹⁰. וכשמת האדון, הטילה התורה את חובת ההענקה על היורשים, ולא שהם חייבים מחמת חוב אביהם, ולכן אפילו לא הניח האדון נכסים כלל, חייבים היורשים להעניק מנכסיהם (קצות החושן לט סק"א; מנחת חינוך שם).

נזכר הבורח בתוך שש - ותפסוהו - שצריך להשלים, לאחר שהשלים מעניקים לו (קדושין טז ב - יז א), אבל קודם שהשלים אין מעניקים לו, אפילו כשהענקתו מרובה מכל השיעור שיש לו לעשות עמו, ולא עוד אלא שכופים אותו להשלים שש,

ואין אומרים תצא עבודה בהענקה, שלא נתחייב בהענקה כלל עד שישלים (שיטה לא נודע למי שם טז ב).

ואף על פי שפגע בו היובל כשהוא בורח ויצא לחירות, אין מעניקים לו, שנאמר: **וְכִי תְשַׁלְּחֶנּוּ חֶפְשִׁי מֵעַמְּךָ** (דברים טו יג), מי ששילוחו מעמך, יצא בורח שאין שילוחו מעמך (קדושין טז ב - יז א; רמב"ם עבדים ג טו).

יוצא בגרעון היוצא בגרעון-כסף (ראה ערכו וערך עבד עברי), נחלקו כסף תנאים בו תנאים:

• יש אומרים שמעניקים לו (רבי מאיר בקדושין טז ב), שכן האדון הוא שמקבל הגרעון ומשלחו (רש"י שם ד"ה ששילוחו)¹¹, ונותן לו הענקה לפי חשבון השנים שעבד (שיטה לא נודע למי שם).

• ויש אומרים שאין מעניקים לו, שאף הוא אין שילוחו מעמך (ספרי ראה קיט; תנא קמא בגמ' שם), שאין יציאתו מדעת האדון אלא מאליו (רש"י שם ד"ה שאין שילוחו), שלא הוא שלחו חפשי אלא העבד נתן שאר הדמים שנשאר לו לעבוד בהם, ואחר כך יצא (רמב"ם שם יד), וכן הלכה (רמב"ם שם).

בשיעבוד, ירושה ותנאי

נעל חוב הענקת עבד עברי לעצמו, ולא לבעל חובו (קדושין טז ב; רמב"ם עבדים ג טו), ואף על פי שלהלכה כל הנושה בחברו מנה וחברו בחברו, מוציאים מזה ונותנים לזה (ראה ערך שיעבודא דרבי נתן), בהענקה אין נותנים לבעל חובו, שנאמר: **הַעֲנִיק תַּעֲנִיק** לו (דברים טו יד), **"לו"**, ולא לבעל חובו (קדושין טו א וטז ב).

יורשי העבד מת העבד, לאחר שיצא לחירות, וכבר נתחייב האדון בהענקה (רש"י קדושין טו א ד"ה ולא ליורשיו),

נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמעניקים ליורשיו, שהתורה קראתו שכיר: **כִּי מִשְׁנֵה שָׂכָר שָׂכִיר** (דברים טו יח), מה שכיר פעולתו ליורשיו, אף זה שכר פעולתו ליורשיו (קדושין טו א, במסכתא, ורש"י ד"ה פעולתו), שעיקר המצוה בהענקה הוא מצד מה שעשה לבעל הבית יתר על דמי שכירותו, והענקה זו נכסיו של עבד היא (מאירי שם).

• ויש אומרים שאין מעניקים ליורשים, שנאמר: **הַעֲנִיק תַּעֲנִיק** לו (דברים טו יד), **"לו"**, ולא ליורשים (ספרי ראה קיט; גמ' שם, בהוה אמינא; גמ' שם, במסכתא, לגירסת הגהות הגר"א שם).

להלכה לא נפסק דין זה (ראה רמב"ם עבדים ג טו), ומכל מקום כתבו האחרונים שהעיקר כדעה הראשונה (כן משמע ממטה אפרים עבדים שם; מנחת חינוך תפב א), ומה שלא נזכר הוא מפני שהוא דין פשוט, כי ההענקה היא חוב, והיורש יורש החובות שחייבים למורישו (מנחת חינוך שם).

כשמת אבי אמה העבריה הענקת אמה העבריה שהיא לאביה (ראה לעיל: חיובה וגדרה), אם מת אביה - קודם שבא לידו (רמב"ם שם) - הרי זו לעצמה, ואין אחיה יורשים, שאין אדם מוריש זכות שיש לו בביתו לבניו (קדושין טז ב; רמב"ם שם), אך כשבא לידה הרי זה כבא לידו, והאחים יורשים (כסף משנה שם).

(ירושלמי קדושין יא ב; תוספות רי"ד קדושין שם, בדעת רבי שמעון), שלא אמרה תורה חיוב הענקה אלא לאדון ולא ליורשו (ראה להלן. תוספות רי"ד שם); ואין הלכה כמותם (רמב"ם עבדים ג יד). ¹¹ או לפי שלדעתם אין העבד

אם קנתה, הקנין חל, וחייבת להעניקו (מנחת חינוך שם). ⁹ וראה טעמים נוספים לדעה זו: רדב"ז עבדים ג יב; ים של שלמה קדושין א כב; משנה למלך שם. ¹⁰ ויש חולקים וסוברים שהיוצא במיתת האדון, אין מעניקים לו

המינים והשיעור

ממין אחד לא נתן כלום, אף על פי שנתן משני המינים האחרים חמש עשרה סלעים, לא יצא ידי חובתו (ריטב"א, ושיטה לא נודע למי שם, וכסף משנה עבדים ג יד, בדעת רבי מאיר).

• ויש אומרים שנותנים לו שלשים סלעים, כשלשים של עבד שנגחו שור והמיתו (רבי יהודה בגמ' שם), שלמדים בגזרה שוה "נתינה" "נתינה" מעבד, נאמר כאן: תתן לו (דברים שם יד), ונאמר שם: שלשים שלשים שקלים תתן לאדניו (שמות כא לב), מה להלן שלשים, אף כאן שלשים (רבי יהודה בגמ' שם), וכן הלכה, ואינו נותן פחות משהו שלשים סלעים, בין ממין אחד ובין ממינים הרבה (רמב"ם שם), ואין צריך ליתן מכל מין ומין (מאירי שם וכסף משנה שם, בדעת רבי יהודה).

• ויש אומרים שנותנים לו חמשים סלעים, כחמשים שבערכין (רבי שמעון בגמ' שם), שלמדים בגזרה שוה "מיכה" "מיכה" מערכין, נאמר בעבד: וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך (ויקרא כה לט), ונאמר שם: ואם מך הוא מערכך (שם כז ח), מה להלן הגדול שבערכין הוא חמשים, אף כאן חמשים (גמ' שם, ורש"י ד"ה מיכה מיכה גמר) ¹⁵.

כשלא נתברך הבית, נחלקו תנאים:

• יש הדורשים העניק תעניק (דברים טו יד) לרבות אפילו לא נתברך הבית בגללו (ספרי ראה קט; תנא קמא בקדושין יז ב), וכן הלכה (רמב"ם שם, וכסף משנה שם).

• ויש אומרים שאין ללמוד מכאן דבר, שדברה-תורה-כלשון-בני-אדם (ראה ערכו. רבי אלעזר בן עזריה בגמ' שם), שהדרשה המרבה סותרת לכאורה המשך הכתוב: אֲשֶׁר בִּרְכָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים שם), שמשמעותו דוקא כשנתברך הבית בגללו (תוספות בבא מציעא לא ב ד"ה דברה; שיטה מקובצת בבא קמא סד א, בשם ה"ר ישעיה).

• לדעה הראשונה - שהלכה כמותה - מסוף הכתוב אֲשֶׁר בִּרְכָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ (שם), אנו למדים שמעניקים לו לפי הברכה (ספרי שם; תנא קמא שם), שאם נתברך הבית הרבה, יש לו להוסיף העניק, אבל אין פוחתים מהשיעור שאמרה תורה אפילו לא נתברך (רש"י שם ד"ה הכל לפי הברכה) ¹⁶.

• ולדעה השניה שכתוב זה בא ללמדנו שאם לא נתברך הבית אין מעניקים, כשנתברך הבית אין מעניקים לו אלא כשיעור שאמרה תורה (שיטה לא נודע למי שם).

כשעבד זמן מועט לא עבד אלא זמן מועט, כגון שפגע בו היובל מיד, או שיצא במיתת האדון מיד, לא יאמר הואיל ועבד מעט - אמעט בהעניקה, אלא מעניקים לו כל השיעור (רדב"ז שם, בדעת הרמב"ם).

העניק תעניק לו מצאנך ומגנך ומיקנך (דברים טו יד), בשר לחם ויין (חזקוני שם). יכול אין מעניקים אלא מצאנך גורן ויקב, תלמוד לומר: אֲשֶׁר בִּרְכָּךְ ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים שם. ספרי ראה קט, לגירסת ספרי דבי רב והגהות הגר"א שם; קדושין יז א) ¹², מכל מה שברכך בוראך (רש"י עה"ת שם ד"ה מצאנך). אם כן למה נאמר מצאנך מגנך ומיקנך, מה צאנ גורן ויקב מיוחדים שישנם בכלל ברכה - שהצאנ פרה ורבה, וכן גידולי קרקע (רש"י שם ד"ה בכלל ברכה) - אף כל שישנם בכלל ברכה (ספרי שם; גמ' שם), שיש כאן כלל-ופרט-וכלל (ראה ערכו) - העניק תעניק הוא כלל, צאנ גורן ויקב פרט, אשר ברכך חזר וכלל, ודורשים כעין הפרט שישנו בכלל ברכה (רמב"ן ורשב"א וריטב"א שם), ונחלקו תנאים אם בא למעט כספים שאינם ראויים לברכה (רבי שמעון בספרי ובגמ' שם); או פרדות שאינן יולדות (רבי אליעזר בן יעקב בספרי ובגמ' שם). ונחלקו ראשונים אם ההלכה כדעה הראשונה, אלא שממעטים גם בגדים, שאינם משתבחים מחמת עצמם (רמב"ם עבדים ג יד) ¹³; או שההלכה כדעה השניה (כן משמע מרש"י עה"ת שם ד"ה מצאנך; משנה למלך שם, בדעתו) ¹⁴; או שמסקנת התלמוד שאין כלל מחלוקת להלכה בין הדעות, וחייבים להעניק גם מכספים וגם מפרדות (ריטב"א שם, לגירסתו בגמ'). ונחלקו אחרונים אם המחלוקת היא על עצם חיוב ההעניקה, שאם אין לו אלא דברים שנתמעטו מההעניקה - נפטר לחלוטין מההעניקה (משנה למלך שם; מנחת חינוך תפב ד); או שהמחלוקת היא רק על מה שחייב להוסיף כפי השיעור אשר ברכו ה' (ראה להלן), ואפילו אין לו אלא הדברים הללו - חייב ליתן כשיעור שחייבה תורה (ראה להלן). חידושי מהרי"ט לקדושין שם, במהדורה בתרא; משנה למלך שם, בשמו).

השיעור בשיעור ההעניקה נחלקו תנאים:

• יש אומרים שנותנים לו חמש סלעים מכל מין ומין - של צאנ גורן ויקב, מכל אחד מהם חמש סלעים - שהם חמש עשרה סלעים (רבי מאיר בקדושין יז א), שלמדים בגזרה-שוה (ראה ערכו) "ריקם" "ריקם" מבכור, נאמר כאן: לא תשליחנו ריקם (דברים טו יג), ונאמר בבכור: כל בכור בְּיָד תִּפְדֶּה וְלֹא יָרָאוּ פָנֵי רִיקָם (שמות לד כ), מה להלן חמש סלעים אף כאן חמש סלעים, ומכיון שריקם כתוב קודם העניק תעניק, אנו מטילים ריקם זה על כל אחד מהמינים שלא ישלחנו ריקם מצאנך, וריקם מגורן, וריקם מיקב, ומכל מקום אם מגרע ממין אחד ומוסיף מן השני, ובין כולם יש חמש עשרה סלעים, אין בכך כלום (גמ' שם), אבל אם

הערב שמש

סוף היום שבו טבל הטמא, בתורת זמן גמר טהרתו.

דינו ומקורו

הטמא שטבל אינו נטהר לאכילת תרומה עד שיעריב שמשו אחר

הטבילה, וכל שלא העריב שמשו - אסור לאכול בתרומה (נגעים יד ג; רמב"ם תרומות ז ב, וטומאת צרעת יא ב), שעדיין לא נגמרה

הבחירה ב יח); או אף בברייתא (משנה למלך שם, בדעת רש"י). ¹⁵ ויש מהאחרונים שכתב, שכל אלו אינן גזרות שוות גמורות, אלא שלמדו הסתום מן המפורש במקום אחר (חידושי המהרי"ט שם, במהדורה בתרא). ¹⁶ ויש מהראשונים שמנה ההעניקה לפי הברכה למצוה מיוחדת (יראים קסב).

הערב שמש. 1. ט, טורים תרפז-תרצו.

יוצא בגרעון כסף אלא מדעת האדון (המקנה שם). ¹² ויש גורסים שהריבוי נלמד מהכתוב: תעניק תעניק (דברים שם. ספרי שם, לגירסתו). ¹³ ובגדים קל וחומר הם מכספים, שהכספים יכול להרויח בהם בסחורה ועסק, ואין מעניקים מהם, כל שכן בגדים (רדב"ז שם). ¹⁴ ויסוד המחלוקת האם משנתו של רבי אליעזר בן יעקב קב ונקי (ראה ערך הלכה ג: משנת רבי אליעזר בן יעקב) הוא רק במשנה (משנה למלך שם, בדעת הרמב"ם, על פי רמב"ם בית

• ו"לכל" – לרבות ימי קולן (תורת כהנים שם) בימי ספירת שבעה נקיים (פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם).

ועל כולם מסיים הכתוב: וְכַאֲשֶׁר יִטְהַר (ויקרא שם ז').

נגיעה לא לאכילה בלבד הצריכה התורה הערב שמש, אלא **בתרומה** אף לנגיעה בתרומה, שאם נגע בתרומה עד שלא העריב שמשו אחר טבילתו – פוסלה (טבול יום ה ב, וזבים ה יב; רמב"ם שאר אבות הטומאה י ה), שהרי למדנו בכלים שפוסלים את התרומה לפני הערב שמש (ראה להלן), ובהם לא שייך אכילה אלא נגיעה (רבי זירא ביבמות עה א, ורש"י שם ד"ה לנגיעה).

כלים אף הכלים שנטמאו צריכים הערב שמש אחר טבילתם, שהם פוסלים לאחר טבילתם את התרומה בנגיעתם עד שיעריב שמשם, שנאמר: וְכָל אֲשֶׁר יָפַל עָלָיו מֵהֶם – מִן הַשְּׂרָצִים – בְּמָתָם יִטָּמָא מִכָּל פְּלִי עֵץ אוֹ כְּגֵד אוֹ עוֹר אוֹ שֶׁק וּגו' בְּמִים יוֹבֵא יִטָּמָא עַד הָעֶרֶב וְיִטְהַר (ויקרא יא לב) – טהור לחולין מבעוד יום, ולתרומה משתחשך (תורת כהנים שמיני פרק ח ט), שאף לאחר טבילתו טמא הוא לתרומה, שכן משמעו: במים יובא וטמא עד הערב, שאף לאחר ביאתו במים קראו הכתוב טמא (רש"י עה"ת שם, ויבמות שם ד"ה וטמא).

דרגת הטומאה כל המתטמא באב מאבות הטומאות, בין אדם בין **מטבילה ועד הערב שמש** כלים, שהוא ראשון לטומאה (ראה ערך אבות הטומאות וערך ולד הטומאה), כשטבל הרי הוא כשני לטומאה עד שיעריב שמשו, שנאמר: במים יובא וטמא עד הערב וטהר, הכתוב קראו לטבול יום טמא (רמב"ם שאר אבות הטומאה י א, על פי פסחים יד א), אחד טבול יום מטומאה חמורה, כגון שטבל מזיבות או מטומאת מת וצרעת, ואחד טבול יום מטומאת שרץ וכיוצא בו, כל הטעון הערב שמש, בין אדם בין כלים, הרי הוא כשני לטומאה עד שיעריב שמשו (רמב"ם שם ב), שאם נגע בחולין – טהור (כסף משנה שם).

חלה אף החלה (ראה ערכו) כדין התרומה, שצריכה הערב שמש (חלה א ט), מפני שנקראת תרומה, שנאמר: חֲלָה תְּרִימוּ תְּרוּמָה (במדבר טו כ), ודינה לכל דבר כתרומה (ראה ערך חלה. פירוש המשניות לרמב"ם שם).

בכורים וכן הבכורים צריכים הערב שמש כתרומה (בכורים ב א), שאף הם נקראים תרומה, שנאמר: וּתְרוּמָתוֹ יִדָּךְ (דברים יב יז) אלו בכורים (מכות יז א).

נגיעה הערב שמש צריך אף לנגיעה בקדשים (פרה יא ד), אלא **בקדשים** שנחלקו תנאים בדרגת טומאתו לקדשים כשהוא טבול יום (ראה ערך טבול יום).

ביאת מקדש וכן צריך הערב שמש לביאת מקדש (פרה שם; רמב"ם ביאת מקדש ג יד), שנאמר: וְהָיָה לְפָנֶיךָ עֶרְבָּ יִרְחָץ בְּמִים וְכִבֵּא הַשֶּׁמֶשׁ יָבֵא אֶל תוֹךְ הַמִּחְנָה (דברים כג יב), שאינו טהור בלא הערב שמש (רש"י עה"ת שם), וביאת שמשו מעכבתו מלהיכנס

טהרתו בטבילה בלבד (כן משמע מרש"י שבת יד ב ד"ה ובא השמש, ויבמות עה א ד"ה וטמא, ותוספות סנהדרין פג ב ד"ה וטבול, ורמב"ם אבות הטומאות י א), אלא שהוקלשה טומאתו (כן משמע ממעילה ח ב). והוא הנקרא **טבול יום** (ראה ערכו. כלים א ה, ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש וברטנורא שם). ולמדנו הדבר מהכתוב האמור בטמאים אחר טבילתם: וְכַאֲשֶׁר יִטְהַר וְאַחֵר יֵאָכֵל מִן הַקִּדְשִׁים (ויקרא כב ז), והדברים אמורים בתרומה (יבמות עד ב), ש"מן הקדשים" משמעו ולא כל הקדשים, והיינו קדשי תרומה (רש"י עה"ת שם, ושפתי חכמים)².

מחוסר כפרה העריב השמש אוכל בתרומה, אפילו אם הוא עדיין מחוסר כפרה (ברכות ב א), כגון זב (ראה ערכו), זבה (ראה ערכו), מצורע (ראה ערכו), או יולדת (ראה ערכו) עד שלא הביאו קרבנותיהם (ראה ערך מחוסר כפורים), שאין הבאת קרבנותיהם מעכבת מלאכול בתרומה, ואף על פי שזב ומצורע האמורים בפרשה, בזב בעל שתי ראיות ומצורע מוסגר הכתוב מדבר (ראה יבמות שם), שאינם צריכים כפרה של קרבנות (ראה ערך זב וערך מצורע), מכל מקום למדנו שגם הצריכים כפרה נטהרים לאכול בתרומה בהערב שמש בלבד, לפי שביוולדת נאמרו שני כתובים: עַד מָלֵאת יְמֵי טְהָרָה (ויקרא יב ד), שמשמעו כיון שמלאו ימיה נטהרה, היינו אחר ארבעים יום לזכר ושמונים לנקבה (ראה ערך יולדת), והוא הערב שמש שלה, שמשעת טבילה לסוף שבעה לזכר ושבעים לנקבה (ראה ערך הנ"ל) עד אור ליום הבאת קרבנותיה למחר היא נקראת טבולת יום ארוך, ונאמר בה כתוב אחר: וְכִפֹּר עָלֶיהָ הַכֹּהֵן וְטָהַרָה (ויקרא שם ח), שמשמעו שמשעת הכפרה היא נטהרת, הא כיצד, כאן לתרומה וכאן לקדשים (יבמות שם, ורש"י ד"ה כיון שמלאו).

הטמאים כל הטמאים צריכים הערב שמש לתרומה, שנאמר:

• וְהִנֵּגְעַ בְּכָל טָמֵא נֶפֶשׁ (ויקרא כב ד) – במי שנטמא במת (רש"י עה"ת שם ד"ה בכל טמא נפש).

• אוֹ אִישׁ אֲשֶׁר תִּצָּא מִמֶּנּוּ שִׁכְבַּת זָרַע (ויקרא שם) – זה בעל קרי (תורת כהנים אמור פרק ד א).

• ו"או איש" – לרבות את הנוגע בשכבת זרע (תורת כהנים שם; רב הונא בריה דרב נתן בנדה מג ב).

• אוֹ אִישׁ אֲשֶׁר יִגַּע בְּכָל שֶׁרֶץ (ויקרא שם ה) – זה טמא שרץ (תורת כהנים שם ד).

• ו"בכל" – לרבות את הנבלה (תורת כהנים שם).

• אוֹ בְּאָדָם (ויקרא שם) – שנשא (מלבי"ם שם) המת (רש"י עה"ת שם ד"ה או באדם).

• אֲשֶׁר יִטָּמָא (ויקרא שם) – לרבות בועל-נדה (ראה ערכו. תורת כהנים שם).

• לוֹ (ויקרא שם) – לרבות בולע נבלת-עוף-טהור (ראה ערכו. תורת כהנים שם).

• לְכָל טָמְאָתוֹ (ויקרא שם) – לרבות הנוגע (רש"י שם ד"ה לכל טומאתו) בזבים וזבות נדות ויולדות (תורת כהנים שם).

שלא הוזכרה בפירוש ביאת השמש בטהרת הטמאים, הוזכר שהם טמאים עד הערב, והיינו הערב שמש, כמו בנוגע בנבלות (ויקרא יא כד, כז, לא, לו), בנושא נבלות (שם כה, כח, מ), בנטמא מזב ונדה או ממרכבם ומושבם (שם טו ה - יא, יט, כא - כג, כז), בטומאת קרי (שם טז - יח), בבא לבית המצורע (שם יד מו), באוכל נבלת עוף טהור (שם יז טו), באוסף אפר פרה (במדבר יט ט), ובנוגע במי-חטאת (ראה ערכו. שם כא). ואף הצריכים הזאה שלישי ושביעי זקוקים להערב שמש, שנאמר: והזה על האהל ועל כל הכלים ועל הנפשות אשר היו שם

2. ואף האמור באותה פרשה: אִישׁ מִצָּרַע אֲהָרָן וְהוּא צָרוּעַ אוֹ זָב בְּקִדְשִׁים לֹא יֵאָכֵל עַד אֲשֶׁר יִטְהַר (ויקרא כב ד), אין טהרה זו טבילה לבד, שכפי שהטהרה האמורה למטה ביאת שמש, אף כאן ביאת שמש (תורת כהנים אמור ד ב), וקדשים האמורים כאן אף הם תרומה, שנאמר: אִישׁ מִצָּרַע אֲהָרָן, איזהו דבר שווה בזרעו של אהרן - בזכרים ובנקבות (רש"י יבמות עד ב ד"ה בזרעו) - הוא אומר זו תרומה (יבמות עד א-ב). על טבול יום שאכל תרומה וקדשים מה חיובו, ראה ערך טבול יום. 3. וכן מצינו בכמה כתובים בתורה, שאף על פי

הרמב"ם לסדר טהרות ד"ה וממה שראוי בשם ספרא), ואין טומאה מן התורה עולה ידי טומאתה בו ביום, וכלים שנטמאו במשקים עולים ידי טומאתם בו ביום (רבי יהושע בן קרחה בתורת כהנים שם פרשה ח ה; תוספות ביצה יח א ד"ה כלל, ור"ש טהרות א ג, על פי הגמ' שם; תוספות חגיגה כא א ד"ה האונן, בשם הר"ש מראוס, ור"ש שם, בדעת הירושלמי תרומות ב א).

טבילה לקודש וכן מציינו באלה שצריכים טבילה לקודש בלבד, ולא לתרומה, שאינם צריכים הערב שמש, כגון כלים הנגמרים בטהרה, שהעושה אותם היה תלמיד חכם ונוהר בהם בטהרה, ומכל מקום צריכים טבילה לקודש, אבל הערב שמש אינם צריכים (חגיגה כג א; רמב"ם שם; שם אבות הטומאה יב ו).

טומאת שהצריכו ויש טומאות מדבריהם שהצריכו בהן הערב כהן הערב שמש שמש אחר הטבילה:

- אם ניתזה צינורא - רוק - מפי נכרי על ישראל, שחכמים גזרו טומאה על נכרים כזבים, וצריך טבילה והערב שמש (תוספות חגיגה כא א ד"ה האונן, על פי יומא מז א; ר"ש טהרות א ג, ופרה יא ה), מפני שחכמים עשאו כזבים לכל דבריהם (ראה ערך גוי), והחמירו עליהם להצריך הערב שמש (תוספות חגיגה שם).
- גר שנתגייר, שאמרו הפורש מן הערלה כפורש מן הקבר, וצריך הזאה שלישי ושביעי (ראה משנה פסחים צב א), כל שכן שצריך גם הערב שמש (ר"ש שם ושם; פירוש הרא"ש טהרות שם).
- טומאת עם-הארץ (ראה ערכו) שגזרו שמא הוא זב, אף שהיא טומאה מדרבנן צריכה הערב שמש (תוספות חגיגה שם, ור"ש שם ושם, על פי חגיגה כג א).⁵

זמנו

הערב שמש הוא משעת צאת-הכוכבים (ראה ערכו) - היינו שיצאו שלשה כוכבים (רמב"ם תרומות ז ב) בינונים (כן משמע מהרמב"ם שבת ה ד) - אחר שקיעת החמה, לפי שפירושו של וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ וְנָטָה (ויקרא כב ז) הוא שיטהר היום (ברכות ב ב; רמב"ם תרומות שם) - שעבר ונתפנה מן העולם השמש (רש"י שם ד"ה אידכל), או שיטהר הרקיע מן האור (רמב"ם שם) - והוא זמן צאת הכוכבים, שהוא גמר ביאת השמש (רש"י שם א ד"ה משעת), ששקעה כל השמש ברקיע לגמרי (תוספות הרא"ש שם, בשם רשב"ם).

בין השמשות בין השמשות, מכיון שהוא ספק יום ספק לילה (ראה ערך בין השמשות), לכן אם טבל בו אסור לאכול בתרומה עד הערב שמש שלמחרתו, שמא בין השמשות היה לילה, ואם טבל ביום אסור לאכול בתרומה עד אחרי שיעבור זמן של בין השמשות, שמא בין השמשות הוא עדיין יום (כן משמע משבת לה א), ומכיון שיש מחלוקת של תנאים על זמן בין השמשות אימתי מתחיל ומסתיים, והלכה כדברי שניהם להחמיר (ראה ערך הני"ל), לכן אין הכהנים טובלים מטומאתם לאכול בתרומה אלא

לפנים מן המחנה (ספרי כי תצא רנו), והדברים אמורים במחנה שכינה, שהרי במחנה לויה טבול יום מותר מן התורה (רש"י פסחים צב א ד"ה וא"ר יוחנן).

וכן למדנו מהאמור בבית מקדש: טָמֵא יְהִי עוֹד טָמֵאתוּ בו (במדבר יט ג), ושנינו: היזה וטבל ולא העריב שמשו מנין, תלמוד לומר: עוד טומאתו בו (ספרי חקת קכה); ויש למדים מ"טמא יהיה", לרבות טבול יום (נזיר מה א, ומכות ח ב), שאין יכול להיכנס עד שיעריב שמשו (רש"י נזיר שם ד"ה דתני טמא יהיה, לפי נוסחת ריב"ן שם). וכן במתעסק בפרה נאמר: וְרָחַץ בְּשֵׁרוֹ בְּמֵי וְאַחַר יָבֵא אֶל הַמִּחְנֶה - זו מחנה שכינה (רש"י עה"ת שם) - וְטָמֵא הִפָּחֵן עַד הָעֶרֶב (במדבר יט ז), סרסו ודרשו: וטמא עד הערב, ואחר יבא אל המחנה (רש"י עה"ת שם).

מעשר שני לאכילת מעשר שני אין צריך הערב שמש (נגעים יד ג; רמב"ם מעשר שני ג ד), שנאמר: וְלֹא יֹאכַל מִן הַקֶּדָּשִׁים כִּי אִם רָחַץ בְּשֵׁרוֹ בְּמֵי וַיִּקְרָא כב ו), למדנו שאם רחץ טהור בלא הערב שמש, והדברים אמורים למעשר, שהרי לתרומה למדנו שצריך הערב שמש (ראה לעיל. יבמות עד ב).

פרה אדומה לפרה אדומה אין צריך הערב שמש (פרה ג ז), וכל העוסקים בפרה אדומה מתחילה ועד סוף שהיו טבולי יום כשרים למעשה הפרה ולקדש ולהזות מאפרה, ואף על פי שלא העריב שמשם, שזה שנאמר בכל הפרשה איש טהור, הוא הטהור למעשר שני, אף על פי שאינו טהור לתרומה עד שיעריב שמשו (רמב"ם פרה אדומה א ג), שנאמר: וְהִזָּה הַטָּהֵר עַל הַטָּמֵא (במדבר יט יט) שהוא מיותר, שהרי הפרשה בטהור מדברת (רש"י יומא מג ב ד"ה והזה הטהור), אלא הטהור מכלל שהוא טמא - שיוצא מכלל טומאה (רש"י שם ד"ה מכלל) - לימד על טבול יום שכשר בפרה (יומא שם).⁴

בטומאות שמדבריהם

כל הטעון ביאת מים - טבילה - מדברי סופרים, לאחר ביאתו מותר בכולם (פרה יא ה), בין בקודש ובין בתרומה (כן משמע מהמשנה שם), ואין צריך הערב שמש (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש וברטנורא שם). ולכן הבא ראשו ורובו במים שאובים, או שנפלו על ראשו ועל רובו שלשה לוגים מים שאובים, וכן האוכל אוכלים טמאים והשותה משקים טמאים, שכל אלה פוסלים את התרומה מדבריהם (ראה ערך שמנה עשר דבר), אם טבלו אינם צריכים הערב שמש, מפני שעיקר טומאות אלו מדבריהם (רמב"ם שם; שם אבות הטומאה ט א), וכן נאמר: כָּל הַנִּגָּע בָּהֶם בְּמָתָם יִטָּמֵא עַד הָעֶרֶב (ויקרא יא לא), שהאוכל אוכלים טמאים והשותה משקים טמאים אינו מיטמא טומאת ערב (רבי עקיבא בתורת כהנים שמיני פרק ז ד).

אף הכלים שנטמאו במשקים, כיון שמטבילים - טהור, ואינם צריכים הערב שמש, מפני שעיקר טומאתם מדבריהם (רמב"ם שם; הקדמת

בהן הערב שמש, ולפיכך כל הגזרות שבשמנה-עשר-דבר (ראה ערכו), שהן לפסול את התרומה בלבד, וכן כלים הנגמרים בטהרה וטבילת אונן ומחוסר כפורים, שאין צריך בהם טבילה אלא לקודש בלבד, אין צריך בהם הערב שמש, אבל רוק של נכרי ושל עם הארץ ופורש מן הערלה וכיוצא, שגזרו בהם טומאה אף לחולין, צריך הערב שמש (תוספות חגיגה שם, בשם ר"י; ר"ש טהרות א ג ורא"ש שם). ולפי זה בגדי עם הארץ שהם מדרס (ראה ערכו) לפרושים (ראה ערך מעלות) - האוכלים חוליהם בטהרה - צריך בהם הערב שמש, כיון שזוהי טומאה גם לחולין, אבל בגדי פרושים שהם מדרס לאוכלי תרומה, ובגדי אוכלי תרומה שהם מדרס לאוכלי קודש (ראה ערך הני"ל) אין צריך בהם הערב שמש

ועל הנגע בעצם או בחלל וגוי ורחץ במים וטהר בערב (שם יח-יט).⁴ וכדי להוציא מלבם של צדוקים, שהיו אומרים שאינה נעשית אלא במעורבי שמש, היו - בימי בית שני - מטמאים את הכהן השורף את הפרה וטובל ומיד עוסק בה לפני הערב שמשו (פרה שם; רמב"ם שם יד), וכן כל הכלים שמכניסים אפר פרה לתוכם היו מטמאים וטובלים ומכניסים את האפר לפני הערב שמש (כן משמע מחגיגה כג א, ורמב"ם שם טו). על טבול יום שמחלל עבודה במקדש, ראה ערך טבול יום וערך טמא.⁵ ויש מהראשונים שמחלקים בין טומאות מדבריהם שגזרו חכמים אפילו בחולין, שבהן צריך הערב שמש, לטומאות שלא גזרו בהן אלא לתרומה ולקודש, שהן מעלות (ראה ערכו) בלבד, ולכן אין צריך

שיצאו הכוכבים, שהוא גמר בין השמשות לדברי הכל (כן משמע מהגמ' שם ב, ורש"י ד"ה אלא לאכילה, ותוספות שם ד"ה אלא)⁶.

מבעוד יום, שמא הלכה כדעת הסוברים שמיד שתשקע החמה מתחיל בין השמשות, והוא ספק לילה, ואין אוכלים בתרומה עד

הערמה

תחבולה להפקיע איסורים מדברים מסויימים או ממעשים מסויימים².

גדרה

מוסיף חומש, ושל אחרים אינו מוסיף חומש. כיצד, אומר אדם לבנו ולבתו הגדולים הילך מעות אלו ופדה לך מעשר שני זה (מעשר שני ד ד; רמב"ם מעשר שני ד ח, וראה ערך פדיון מעשר שני).

להתיר טוור המודר הנאה מחברו, ואין לו מה יאכל, מותר המדיר הנאה ליתן מתנה לאחר, והמודר מותר ליהנות ממנה, ובלבד שלא יתנה תנאי שאינו נותן לו אלא כדי שיבוא המודר ויהנה ממנה, שהוכיח סופו על תחילתו שאינה אלא הערמה (נדרים מג א, ושם מח א ור"ן; רמב"ם נדרים ז יד, טו; טוש"ע יו"ד רכא ט).

בהערמה זו לא התירו אלא כשאין למודר מה שיאכל (תוספות נדרים שם ד"ה ונותן, ופירוש הרא"ש שם; ש"ך רכא ס"ק נב), שכל הערמות אסורות בנדרים, בין ברבים בין ביחיד, ולא התירו אלא בשעת הדחק, שאין לו מה יאכל (תוספות שם).

להיפטר מקדושת בכור בכור בהמה טהורה, שאינו קדוש בקדושת בכור בכורה אלא ביציאתו מן הרחם (ראה ערך בכור בהמה טהורה), כתבו ראשונים שבזמן הזה מותר לשתף בו גוי, כדי לפטרו מן הבכורה (תוספות בכורות ג ב ד"ה דקא; טוש"ע יו"ד שכ ו), ואף מצוה לשתף את הגוי, כדי שלא יתחייב כלל בבכורה, ולא יבוא לידי תקלה (טוש"ע שם. וראה ערך בכור בהמה טהורה על אופן השיתוף וההקנאה).

נחמץ בפסח ישראל וגוי שהיו באים בספינה וחמץ ביד ישראל, הרי זה מוכרו לנכרי ונותנו במתנה, וחוזר ולוקחו ממנו אחר הפסח, ובלבד שיתנו לו במתנה גמורה (תוספתא פסחים ב יב, וירושלמי פסחים ב ב; רמב"ם חמץ ומצה ד ו; טוש"ע או"ח תמח א), ואף על פי שהישראל מכירו לגוי ויודע שלא יגע בו כלל, אלא ישמרנו לו עד לאחר הפסח ויחזור ויתנו לו – מותר (תרומת הדשן קכ; בית יוסף תמח ושו"ע שם. וראה ערך מכירת חמץ)⁴.

הערמת מכירה זו היא היתר גמור מן התורה, שהרי מוכר במכירה גמורה באחד מהקניינים שהגוי קונה, ואף ששניהם יודעים שרוצים בהחזרת החמץ לאחר הפסח, מכל מקום עכשיו מכור הוא, ויכול הלוקח למכרו ולהקדישו ולאבדו מבלי מוחה (שו"ת חתם סופר אור החיים קי)⁵.

נעיוג מי שלא הניח ערוב-תבשילין (ראה ערכו), שאסור לו **תבשילין** לבשל מיום טוב לשבת, מקנה קמחו לאחרים, והם

הערמה מובנה תחבולה, בין באופן המותר, ובין באופן שאינו מותר (תפארת ישראל תרומה ה א)³.

• יש הערמה הבאה להפקיע איסורים התלויים בהערמות של האדם על הדבר, על ידי שיערים לשלול את בעלותו על ידי מכירה, או מתנה לאחר, או על ידי הפקר.

• יש שהערמה זו היא על ידי עשיית שינוי בתנאים הנצרכים לחלוטו של האיסור.

• ויש שההערמה היא באיסורים התלויים במעשה האדם לתכלית מסויימת, והוא עושה באופן שאין תכליתם האסורה ניכרת, או שאומר שמתכוין לתכלית המותרת, כגון במלאכות שבת ויו"ט וחול המועד.

הערמות אלו יש מהן המותרות, ויש שהן אסורות, ויש דברים שמצד עצמם הם מותרים, ואסורים חכמים מפני שנראים כמו הערמה לעשות איסור.

אינו דומות וכתבו ראשונים שהערמות באיסורים דרבנן לא כולן זו לזו שוות: יש הערמה שמותרת לכל אדם, ויש שאינה מותרת אלא לתלמיד חכם, ויש שאסורה לכל העולם והחמירו בה חכמים יותר מן המזיד, ויש שנחלקו בה חכמים (רא"ש שבת ב ה).

ואין אומרים בהערמות זו דומה לזו (רשב"א ביצה יא ב ד"ה רב אדא), ואין כל המקומות והזמנים שוים לחכמים בזה (שו"ת חתם סופר אורח חיים סב).

בתלמיד חכם יש מן הראשונים סוברים שכשם שמצינו בהערמות ידועות שלא התירו אלא לתלמיד חכם, כך לא התירו בכל הערמות שום איסור בעולם אלא לתלמיד חכם שאינו פורץ גדר (ראב"ה יום טוב תשלד, בשם אית מרבוותא; מרדכי ביצה א תרנו. וראה בית יוסף שהרבה פוסקים חולקים עליו); ויש חולקים וסוברים שאף ההערמות שנאסרו בסתם, מותרות הן לתלמיד חכם, לפי שאין חוששים בו להערמה (ראב"ה שם תשנב).

בהפקעת הבעלות

לפדיון מעשר שני מותר להערים על מעשר שני לפדותו בלי כלא חומש תוספת חומש [שהפודה מעשר שני שלו

מרמה, וראה תוספות יום טוב שם שבמקראות מצינו גם להיפך, אלא לשון תורה לחוד כו', ובתפארת ישראל שם כתב שערמה יש להיתר ויש לאיסור, ומרמה תמיד לאיסור. 4. יש מהראשונים גורסים: ובלבד שלא יערים (שו"ת הרשב"א א ע). ונחלקו בפירוש הערמה זו: יש שפירשו הערמה זו שלא יאה רגיל לעשות כן בכל השנים (ריטב"א שם); ויש שפירשו שלא יערים היינו שלא ימכור או יתן על תנאי, אבל כשנותן במתנה גמורה, וחוזר ולוקחו ממנו אחר הפסח, אף שאין לך הערמה גדולה מזו, מכל מקום מותר, מאחר שמוציאו מרשותו (בית יוסף תמח שם). רוב הראשונים אינם גורסים כלל 'ובלבד שלא יערים' (ראה תוספת ראשונים שם עמ' 164). 5. יש מן האחרונים שכתב שלא התירו הערמה זו אלא בחמץ שמדרבנן, כגון לאחר שביטל את החמץ, שמן התורה די

6. אך יש מהראשונים הסובר שלהערב שמש בתרומה הלכה לגמרי כהמאחרים זמן התחלת הלילה עד צאת הכוכבים, בין לחומרא ובין לקולא, לחומרא שאסורים לאכול בתרומה עד צאת הכוכבים, ולקולא שאם טבלו קודם צאת הכוכבים, בתוך זמן של בין השמשות, מותרים מיד לאחר צאת הכוכבים לאכול, ואינם צריכים לטבול בעוד שהשמש נראה (מאירי שבת לד ב), שהערב השמש הגמור הוא שיכלה כל אור היום (מאירי ברכות ב ב; צפנת פענח שבת ה ד, בדעת הרמב"ם). **הערמה**. 1. ט, טורים תרצז-תשיג. 2. הערמה במובן שקר אינה ענין לכאן. ראה שבת לח א, וירושלמי פאה א ה בטבח וחנווני, וראה ערכים: בעל; בעל דין; בר מצרא, ובכמה מקומות. 3. וראה פירוש המשניות לרמב"ם שם שתחבולת היתר תיקרא ערמה, ושאינה להיתר תיקרא

בפרהסיא בדרך של הכנסה במוץ לבית, או דרך גגות וקרפיות (ראה לעיל) שגנאי הוא לו, שיאמרו פלוני מערים להפטר ממעשר, הוא עושה כן בצנעא על ידי מירוח גוי (מנחות סז ב ורש"י).

בהפקעה מחיוב חלה בעיסה קודם גלגול – שהוא זמן חיובה לחלה (ראה ערך חלה וערך גמר מלאכה) – שאסור לאכול ממנה אכילת קבע (ראה חלה ג א, ורמב"ם בכורים ח ד, וטושי"ע יורה דעה שכז ד) הטעם הוא מפני שמערים לפטור מן החלה (ירושלמי ג א, והובא בר"ש חלה שם). וכתבו ראשונים שהוצרכו לטעם שלא יערים, אף על פי שבכל תבואה קודם גמר מלאכה אסור לאכול אכילת קבע, לפי שקודם גלגול אין עליה שם עיסה, ואין ראוי לאסרה באכילת קבע אם לא הטעם של הערמה (פירוש הרא"ש חלה שם. וראה חזון איש שבת מ סק"ה, מב סק"מ שהאריך בפירוש הירושלמי).

בסירוס כהפה סירוס בהמתו של ישראל על ידי נכרי, שאינו מותר אלא אם לקחה הגוי מעצמו וסירסה, ולא שהישראל יאמר להגוי שיעשה כן (ראה בבא מציעא צ ב, ורמב"ם איסורי ביאה סז יג, וראה ערך סרוס), אם הערים הישראל שסירס הגוי את שורו, קנסוהו חכמים למכרו לאחר (בבא מציעא שם; רמב"ם שם; וטושי"ע אהע"ז ה יד), שלא ינהג בעבירה זו, שהוא עשה שלא כהוגן כדי שיהא יפה לחרוש בו, ולפיכך קנסוהו (רש"י שם).

במלאכת שבת

בהוצאה הוצאה ברשות הרבים, שאינה אסורה בשבת בדבר שהוא עליו בתורת מלבוש ותכשיט, יש שגזרו משום הערמה, ולכן אף על פי שיוצאה אשה בפלפל ובגרגיר מלח וכל דבר שתתן לתוך פיה – משום ריח הפה או לחולי שיניים (עי' שבת סה א) – מכל מקום לא תתנם לכתחילה בשבת (משנה שם סד ב; רמב"ם שבת יט יב; וטושי"ע אורח חיים שג טו), וכתבו ראשונים שהאיסור הוא מפני שנראה כמערכת להוציא בשבת (תוספות שבת שם ד"ה ובלבד).

וכן אותה ששנינו יוצאה אשה במוך שבאזנה, ובמוך שבסנדלה, ובמוך שהתקינה לנידתה (משנה שם, ורמב"ם וטושי"ע שם) – אסורה ליתנם לכתחילה בשבת מטעם זה שנראה כמערכת (תוספות שם).

ומכל מקום בדבר שהוא ניכר והכל יודעים שהיא צריכה לכך, ואינו נראה כהערמה – מותר, ולכן התירו לכתחילה לאשה לכוון אבן או אגוז ברצועה שהטלית לא תיפול מעליה (משנה שם סה א ורש"י), ואין חוששים למערכת, שניכר הדבר והכל יודעים שצריכה לכך (תוספות שם).

ומטעם זה יש סוברים שאפילו במוך שבאזנה ושבסנדלה מותר לכתחילה ליתנם בשבת, שאף כאן מוכח הדבר שצריכה לכך, ואינה נראית כמערכת להוציא, ומה שנותנת לתוך פיה בלבד הוא שאסור (אלה רבה שג ס"ק כג; משנה ברורה שם ס"ק מט. וראה ערך מוציא).

בנפלה דליקה נפלה דליקה בלילי שבת, שאסור חכמים להציל מזון יותר משלש סעודות (ראה משנה שבת קיז ב, וראה ערך אדם בחול על ממונו כרך א) נחלקו תנאים אם מותר להערים ולהציל הרבה, ואחר כך יזמין אורחים שיהיה כדי שלש סעודות לכל אחד מהם; או שאסור להערים בכך, אלא תחילה מזמין

אופים ומבשלים לו (ביצה יז א; רמב"ם יום טוב ו ט; וטושי"ע אורח חיים תקצו ב), ואין זו הערמה האסורה, לפי שבאמת הוא מקנה לו בקנין גמור, שהרי זה הקונה יוכל לאפות לו מקמח אחר, משל הקונה (שו"ת רשב"י תסח).

להיפטר מטבילת כלים כלי חדש הטעון טבילה (ראה ערך טבילת כלים) – לדעת הסוברים שאסור להטבילו בשבת ויו"ט, יתנו לגוי במתנה, ויחזור וישאלנו ממנו (מרדכי ביצה תרעז; וטושי"ע אורח חיים שכז ז, ויורה דעה קכ טז); ויש שכתבו שהערמה היא זו ואסורה, שניכרים הדברים שלא נתן לו אלא על מנת שיחזור וישאלנו לו, ולא במתנה גמורה, שודאי לא יעבור על לא-תחנם (ראה ערכו. וטושי"ע רשב"י תסח, וראה שו"ת עמודי אש יג יז שדחה דברי הרשב"י).

בשינוי בתנאי החיוב

הפקעה מקודשת בכור בכור בהמה טהורה, מכיון שאינו קדוש בקדושת בכור אלא בייצאתו מן הרחם, מותר להערים על הבכור ולהפקיעו מן הכהן על ידי שיקדישו לקרבן עולה קודם יציאתו (משנה תמורה כד ב; רמב"ם תמורה ד יב).

לאחר שחרב בית המקדש שאי אפשר להקריב את הבכור לקרבן כמצותו, מותר להטיל בו מום קודם יציאתו מן הרחם, כדי להפקיע ממנו קדושתו (תמורה שם; רמב"ם בכורות ב יד; וטושי"ע יורה דעה שיג ז), אבל אסור לשתף בו את הגוי כדי לפטרו מן הבכורה, מפני שהמום מפקיעו רק מקדושתו, אבל אינו מפקיעו מן הכהן, כשותפות הגוי (בכורות ג ב, וראה ערך בכור בהמה טהורה).

בהפקעה מחיוב מעשרות ואסורות:

- מערים אדם על תבואתו ומכניסה במוץ שלה, כדי שתהא בהמתו אוכלת ופטורה מן המעשרות (ברכות לא א; רמב"ם מעשר ג ו; וטושי"ע יורה דעה שלא פד), שאין הטבל מתחייב במעשר עד שיראה פני הבית לאחר שנתמרח בכרי (ראה ערך טבל), וכשמכניס תבואתו לבית קודם מירוח לא הוקבעה למעשר מן התורה עד שימרח, וחכמים הם שאסרו אכילת קבע בדבר שלא נגמרה מלאכתו (ראה ערך גמר מלאכה כרך ו), אבל אכילת עראי לא אסרו, ומאכל בהמה עראי הוא (רש"י ברכות שם ד"ה במוץ, וראה תוספות פסחים ט א ד"ה כדי).

- הערמה אחרת אמרו במעשרות: דורות הראשונים היו מכניסים פירותיהם דרך שערי החצר והבית, כדי לחייבם במעשר, ודורות האחרונים מכניסים פירותיהם דרך גגות, דרך חצרות, דרך קרפיות כדי לפטרם מן המעשר (ברכות לה ב ורש"י); וכתבו ראשונים שאסור להערים כן ולהכניסם דרך גגות וקרפיות, כדי לפטרם מן המעשר, אלא שאם עשה כן לא נתחייבו במעשר (מאירי ברכות שם ד"ה כבר).

- הערמה האסורה אף בדיעבד במעשרות אמרו במירוח גוי, שמן התורה פוטר מן המעשרות, אבל חכמים חייבוהו גזרה משום בעלי כיסים (מנחות סז א), שיש להם קרקעות הרבה וחסים על רוב מעשרות, ויקנהו לגוים וימרחום גוים ויפקיעו מן המעשר (רש"י מנחות שם ד"ה גזירה בפירוש ב), שמתוך שאינו רוצה להערים

מפרשים שמותר אפילו באכילת קבע ובמאכל אדם, לפי שאין התבואה עתידה לבוא עוד לידי חיוב מעשרות, מפני שהמירוח שבתוך הבית אינו מחייב במעשרות (רבנו אפרים בתוספות מנחות סז ב ד"ה כדי. וראה ערך טבל).

7. וראה נשמת אדם (פסח ח) שכתב ללמוד מכאן שבאיסור תורה אסור

בביטול בלבד (ראה ערך בטול חמץ וערך כל יראה וכל ימצא), אבל בחמץ דאורייתא לא הותרה הערמת המכירה לגוי (בכור שור פסחים כא א); ורוב האחרונים חולקים וסוברים שאף לחמץ דאורייתא מועילה הערמה זו, כיון שעל כל פנים עשה קנין המועיל לפי הדין (מקור חיים תמח ס"ק יא). 6. ויש

לעשות בלא הערמה (שבת שם ורש"י), או שאין לחוש שיעשה כן שלא מחמת צורך גדול (מאירי שם), אבל למי שאינו תלמיד חכם – אסור (מאירי שם בשם גאוני הראשונים; טושי"ע שיד יא, וטור שלט).

ויש מן הראשונים סוברים שבסתימת נקב התירו הערמה האמורה לכל אדם, ובמעבורת בלבד הוא שלא הותרה אלא לתלמיד חכם, ובזמננו אין מצוי דין תלמיד חכם (רמב"ם שבת כג א).

ולפי שיש מתירים סתימת נקב לכל אדם, סמכו הפוסקים על דבריהם להקל בזה בתלמיד חכם שבזמננו, אף שלשאר דברים אין דין תלמיד חכם נוהג היום (ראה ערך תלמיד חכם), אבל בדין מעבורת פסקו לאסור בימינו אף לתלמיד חכם (מגן אברהם שיד ס"ק טז).

יש מהאחרונים סוברים שכל היתר הערמות אלו לא אמרו אלא כשיש הפסד בדבר, היינו הפסד היין אם הוא יוצא דרך הנקב, והפסד הפירות כשהולך במעבורת הנהר לשמור את פירותיו שבעבר השני, אבל שלא במקום הפסד לא התירו אפילו לתלמיד חכם (בי"ח שיד).

טבילת כלים טבילת כלים בשבת, שאסורה משום מתקן כלי (ראה ביצה יח א, ושם עוד טעמים בדבר, וראה ערכים טבילה ושבות), לא אסרו אלא כלים גדולים, שניכר לכל שהוא מורידם לטבילה, אבל כלים קטנים מערים אליהם ומטבילים (ירושלמי תרומות ב א, וקרבן העדה), שממלא כלי טמא מן המקוה ומטבילו.

וכן נפל דליו בתוך הבור, או שנפלו כליו לתוך הבור, מערים עליהם ומטבילים (ברייתות בירושלמי שם) ⁹.

וכן כלי תשיש של גוים הצריך טבילה (ראה ערך טבילת כלים) מותר להטבילו בשבת על ידי הערמה, ששואב בו מים לשתות וממילא נטהר הכלי (הגהות מיימוניות שבת כג ה; רמ"א אורח חיים שכג ז).

טבילת בגדי נדה שאין לה בגדים טהורים להחליף וללבוש אחר טבילתה, מערמת וטובלת בבגדיה בשבת כשהיא לבושה, ועולה לה הטבילה אף לבגדיה, הואיל ואין הדבר ניכר שהיא מתקנת הבגדים, שלטבילת עצמה נכנסה, ואדם מותר לטבול מפני שנראה כמיקר (ביצה יח א ורש"י).

נדה **בשר בשבת** בשר ששהה שלשה ימים בלא מליחה, שאם לא שלא נמלח ימלחוהו או לא ישרוהו במים ביום השלישי יהיה אסור בבישול (ראה ערך מליחה בטעם הדבר) – לדעת הסוברים שאף אם חל יום השלישי בשבת אסור לשרותו (ראה מגן אברהם שם סק"ז) יש שכתבו שמכל מקום על ידי הערמה מותר, כגון שירחץ ידו על גביו וכיוצא בו (פחד יצחק ערך בשר ששהה בשם רבני איטליה).

בהנאה באיסור הנאה ממלאכת שבת שעשה גוי לצורך ישראל **ממלאכת גוי** (ראה שבת קכב א, וראה ערך מעשה שבת) כתבו ראשונים שאין מערימים בכך, ועל דברים אלו נאמר וַיִּרְאֶת מַלְאֲכֵיךָ (ויקרא יט יד), כגון אם מתקן לו הגוי אש לישראל והולך לו הגוי – אסור ליהנות ממנה (ראבי"ה סי' רנז; הגהות מרדכי שבת תסא, בשם הרא"ם).

יש סוברים שהישראל הוא שאסור להערים ולעשות דבריו בהערמה על ידי הגוי (רא"ש שבת טז יב); ויש סוברים שאף הגוי לא יערים לעשות בשביל ישראל ויאמר שעושה לעצמו (מרדכי שבת סי' תו. וראה מגן אברהם שם סק"ל על מחלוקת זו, וראה ערך מעשה שבת).

אורחים, ואחר כך מציל כדי שלש סעודות לכל אחד (תוספתא שבת יג ז, ירושלמי שבת טז א) ⁸.

הציל פת נקיה, לא יחזור ויציל פת קיבר (שבת קיז ב; רמב"ם שם כג כה; טושי"ע שלד א), לפי שאין ערמה כשרה לומר פת הדראה נוחה לי (רש"י שם; ט"ז סק"א); הציל פת קיבר, מציל פת נקיה (ברייתא שם, ורמב"ם וטושי"ע שם), שהרי יכול להערים ולומר לפת נקיה אני צריך (מאירי שם ד"ה הציל), ואף לכתחילה יכול להציל תחילה פת קיבר, ואחר כך פת נקיה על ידי הערמה זו (משנה ברורה שם ס"ק יב).

כושברה חבית נשברה לו חבית יין בשבת בראש גגו, מביא כלי בראש גגו ומניח תחתיה, אבל לא יביא כלים רבים (וראה ערך מוציא בטעם האיסור); נזדמנו לו אורחים – מותר להביא כלי אחר ולקלוט קילוח היין מן האויר, ולהביא כלי אחר ולצרף אותו לראש הגג, אבל לא יקלוט ואחר כך יזמין אורחים, אלא יזמין אורחים ואחר כך יקלוט, ואין מערימים בכך – לזמן אורחים שאינם צריכים לאכול ויותרו (רש"י); משום ר' יוסי ב"ר יהודה אמרו – מערימים (ברייתא שבת קיז א).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שמותר להערים אף לכתחילה, ולזמן אורחים שאינם צריכים לאכול – ויותרו (רמב"ם כב טז, להבנת הדרישה, והמגן אברהם שלה סק"ב); ויש פוסקים שאסור להערים (טושי"ע שלה א), אבל אם עבר ועשה, שקלט ואחר כך זימן אורחים – מותר (רמ"א שלה א), ואפילו אורחים שאינם צריכים לאכול ולשתות (שו"ע הרב שלה א).

במציל פן הדליקה המציל מן הדליקה לובש כל מה שיכול ללבוש ועוטף כל מה שיכול לעטוף, אפילו עשרה חלוקים זה על זה ומוציא, דברי ר' מאיר; ר' יוסי אומר אינו מציל אלא שמונה עשר בגדים אותם שמנו חכמים שדרך ללבשם יחד בחול (משנה קכ א, ורש"י שם, ורש"י סה ב ד"ה תיבעי).

מחלוקתם היא בהערמה, שר' מאיר מתיר להערים בכך, ור' יוסי אוסר (שבת סה ב, ורש"י שם, ור"ח קכ ב). הלכה כר' מאיר (ר"ח שם; רמב"ם כג כה; טושי"ע שלד ח).

בסתימת נקב חבית שניקבה, אף על פי שאסור לסתום הנקב בשבת, מפני שהוא כמתקן כלי (ראה ערך מתקן מנא), מכל מקום מותר ליתן בתוך הנקב דבר מאכל, כגון צלע של שום, על ידי שיערים ויאמר – לכל רואה (שו"ע הרב שיד כ) – שמתכוין להצניעו שם (שבת קלט ב ורש"י; רמב"ם שבת כג א).

לשוט בספינה אף על פי שאסור לשוט בספינה בשבת (עי' שבות), מותר להערים ולהיכנס לתוך המעבורת על ידי שיאמר שרוצה לישון בה, ובא הגוי בעל המעבורת, ומעבירה לעבר השני של הנהר (שבת כג א).

שתי הערמות אלו לא התירו אלא לתלמיד חכם, לפי שאפילו אם יעשה בלא הערמה – שאמר שמתכוין לסתום הנקב (שו"ע הרב שיד כ), או שמתכוין שיעבירוהו את הנהר – אין איסור דברים אלה אלא מדרבנן (כגירסא שלנו בגמרא הערמה בדרבנן, וכן בשו"ע הרב שם), או מפני שהאיסור להערים אינו אלא מדרבנן (מאירי שבת קלט בד"ה מותר, לגירסתו בגמרא). לכן בתלמיד חכם לא החמירו עליו, שהוא לא יבוא

שמותר. ⁹ וראה שו"ת אבני נזר (אורח חיים תיח, תיט) שהאריך באיזה כלי ובאיזו טומאה מותר בהערמה ובאיזו מותר בלא הערמה וכ' שהבבלי והירושלמי חולקים בדבר.

להערים, וכתב שתלוי במחלוקת ראשונים שם באופן ההערמה. ⁸ בפוסקים לא הובאה מחלוקת זו, וראה פרי מגדים שלד אשל אברהם סק"ד שנסתפק אם מותר להציל ג' סעודות לכל בני ביתו, וראה באור הלכה שלד ד"ה שמוכח -

ביום טוב

בתליית משמרת אסור לתלות משמרת על פי החבית ליתן בה שמרים ביום טוב, והואיל ואיסור זה אינו אלא מדרבנן מערים אדם על המשמרת ביום טוב לתלות בה רמונים ותולה בה שמרים (שבת קלט ב ורש"י; רמב"ם יום טוב ג יז; טושי"ע או"ח תקי ד), ודוקא כשהניח הרמונים בתחילה (שבת שם, ורש"י ד"ה והוא; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שמוכח הדבר שלא תלאה בשביל שמרים, אבל אסור לסנן השמרים תחילה, ואחר כך להניח הרמונים, שניכרת הערמתו, שסתם תולה משמרת לשמרים הוא תולה (רש"י שם ד"ה התם).

אותו ואת אותו-ואת-בנו (ראה ערכו) שנפלו לבור ביום טוב, נחלקו תנאים: ר' אליעזר אומר מעלה את הראשון על מנת לשחטו ושוחטו, והשני עושה לו צרכיו במקומו כדי שלא ימות; ר' יהושע אומר מעלה את הראשון על מנת לשחטו ואינו שוחטו - שמוצא לו עלילה שמא חברו שמן ממנו (רש"י) - וחוזר ומערים ומעלה את השני על מנת לשחטו, ואחר כך שוחט איזה מהם שירצה (ברייתא שבת קיז ב), שמשום צער בעלי חיים התיירו להערים (רמב"ם יום טוב ב ד), לפי שאין כאן הערמה הניכרת, שהרואה יאמר כחוש נזדמן לו (מאירי ביצה לו א ד"ה אותו). הלכה כר' יהושע (רמב"ם שם; טושי"ע אורח חיים תצח י).

במליחת העור מותר למלוח עור ביום טוב על ידי הערמה, שאף על ביום טוב פי שמליחת העור אסורה משום עיבוד (ראה ערך מעבד), אבל מכיון שמותר למלוח את הבשר על גבי העור מליחה מועטת, כדרך שמולחים לצלי (ראה ברייתא ביצה יא א, ורמב"ם יום טוב ג ד, וטושי"ע או"ח תצט ג), מותר להערים בדבר זה ולמלוח מעט בשר מכאן ומעט מכאן עד שימלח העור כולו (ירושלמי ביצה ג ו, והובא ב"ח ורי"ף ורא"ש שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם). בימינו שאין דרך העולם למלוח בשר על גבי העור, וניכר הדבר שעושה כדי לעבדו - יש אוסרים הערמה זו (מג"א שם ס"ק י; ויש חולקים ומתירים (אלה רבה שם ס"ק ט; קו"א לשו"ע הרב סו"ס תצט), שלא חילקו חכמים בין זמן לזמן, ואף על פי שנשתנה בימינו, כיון שהתירו התירו (קו"א שם, ע"פ הבית יוסף יג, ומגן אברהם שם ס"ק ז בטלית בשבת).

במליחת בשר במליחת בשר ביום טוב בהערמה, נחלקו אמוראים: ביום טוב אמר רב יהודה אמר שמואל מולח אדם כמה חתיכות בשר בבת אחת, אף על פי שאינו צריך אלא לחתיכה אחת; רב אדא בר אבהה היה מערים ומולח חתיכה אחר חתיכה (ביצה יא ב), שלאחר שמלח זו לאכלה היום נמלך ואמר חברתה ערבה עלי לאכלה היום, וחוזר ומולחה (רש"י) עד שימלח את כולן (רשב"א בעבודת הקודש ב ג).

• יש מפרשים ששמואל מחמיר, ואינו מתיר אלא בבת אחת, שמולח כל החתיכות במפולת יד אחת, ורב אדא בר אבהה מיקל ומתיר למלוח אפילו בזה אחר זה על ידי הערמה (מגיד משנה יום טוב א י), אלא שנחלקו להלכה: יש פוסקים כשמואל (רמב"ם שם; מגן אברהם שם סק"ט); ויש פוסקים כרב אדא (רמ"א שם; ט"ז שם סק"ב).
• ויש מפרשים שאין האמוראים חולקים, ושמואל שאמר דוקא בבת אחת הוא כשנשחטה הבהמה בערב יום טוב, ורב אדא שמתיר בהערמה בזה אחר זה הוא כשנשחטה ביום טוב, שאם לא נתיר לו יחשוש שמא יסריח הבשר וימנע ולא ישחט ויתבטל משמחת יום טוב (ב"ח שם בדעת רי"ף ורא"ש ורש"י ורמב"ם וטור).

בבישול ביום טוב בבישול ביום טוב אסור להערים ולבשל, כגון:
טוב • לאחר שכבר בישל לצורך היום, אומר אני צריך עוד להזמין אורחים, ואחר כך יותיר לשבת שחלה למחרתו, ואם הערים אסור התבשיל באכילה למחר (ברייתא ביצה יז ב ורש"י; רמב"ם יום טוב א יא).

• וכן אם הערים ובישל קודם סעודתו, אלא שבישל בשתי קדרות ממין אחד, ואומר שרוצה לאכול משתייהן היום, ואחר כך הותיר אחת לצורך מחר, שאפילו אם יאכל מעט מהשניה ביום טוב אין מועיל, כיון שטעם אחד לשתייהן (טושי"ע תקצו כד, לפירוש ה"י שם ס"ק כב בדעת השו"ע).

• או שהערים שלאחר שבישל קדרה אחת לצורך היום חזר ובישל קדרה אחרת ואמר שקדרה הראשונה תישאר למחר וזו תהיה להיום (שו"ת הריב"ש רנד, ובאליה רבה תקצו סק"ל).

חומרת המערים והחמירו חכמים במערים יותר מן המזיד, שהמזיד אם לא אסרו את התבשיל, ובמערים - אסרו (ביצה יז ב. וראה ב"ח תקצו; רמב"ם יום טוב א יא), שהמזיד רשע הוא לעבור על דברי חכמים, ואין אחרים למדים הימנו, והוא עצמו משים אל לבו ושב, ואין תורת עירוב נעקרת, אבל המערים סבור לעשות בהיתר ולא ישיב אל לבו לחזור בו ואחרים למדים הימנו ונעקרת תורת עירוב, לפיכך קנסוהו חכמים (רש"י ביצה יז ב ד"ה שאני)¹⁰.

בחול המועד

במלאכות האסורות בחול המועד נחלקו תנאים אם הערמה מותרת: טוחנים קמח, וקוצצים עצים, ומטילים שכר במועד לצורך המועד, ושלא לצורך המועד אסור, ואם עשה לצורך המועד והותיר - מותר, ובלבד שלא יערים - שלא יעשה הרבה ויאמר לצורך המועד אני עושה ומתכוין כדי שישתייר לאחר המועד (מועד קטן יב ב ורש"י).

ור' יוסי ב"ר יהודה אומר מערימים בכך, ואף על פי שיש לו שכר ישן, מותר להערים ולהטיל שכר חדש ושותה מן החדש במועד (במועד קטן יב ב), שיכול לומר לצורך המועד הטילו (רש"י שם), ואין הערמה זו ניכרת לרואה, והוא הדין בכל כיוצא בזה (רמב"ם יום טוב ז ח).

להלכה יש פוסקים כחכמים ואוסרים להערים במועד (רי"ף גיאת ב חול המועד יט א; טושי"ע תקלג א) אלא שמהם יש סוברים שתלמיד חכם מותר להערים בזה (ראב"י תתכז); ויש פוסקים כר' יוסי ב"ר יהודה ומתירים (רמב"ם יום טוב ז ח).

לצורך מצווה כותב אדם במועד תפילין ומזוזות לעצמו, וטווה על ירכו תכלת לציציתו, ולאחרים בהחזקת טובה, אבל לא בשכר דברי ר' מאיר; ר' יהודה אומר מערים ומוכר את שלו, וחוזר וכותב לעצמו, ועושה כן כל ימות החג, ר' יוסי אומר כותב ומוכר כדרכו כדי פרנסתו (מועד קטן יט א ורש"י).

וכתבו ראשונים שאף התנאים האוסרים להערים בשאר מלאכות של חול המועד (ראה לעיל) אינם אוסרים אלא להערים לצורך דבר רשות, ולא הערמה זו שהיא לצורך דבר מצוה (שיטה למועד קטן שם).

הלכה כרבי יוסי שמותר אף בלא הערמה (רמב"ם יום טוב ז יג; טושי"ע תקמה ג. וראה ערך חול המועד).

הערמת רבית¹

ריחוק הבא על ידי המתנת חוב לחברו, באופן שאין בו משום איסור רבית, אבל אסור מדרבנן, מפני שנראה כמערים לקחת רבית

במקח ושכירות

קניית ההלוואה יש דברים שהם מותרים, ואסור לעשותם מפני גזל² הערמת רבית.

כגון לווה שביקש ללוות עשרים וחמש סלעים, ואמר לו המלווה סלעים אין לי, אך יש לי חטים בשוויים ואתנם לך, ונתן לו חטים במנה, וחזר המלווה וקנה החטים מיד הלווה בעשרים וארבע סלע, אף שעדיין החטים שוות עשרים וחמש, והלווה חייב להחזיר למלווה עשרים וחמש סלעים, הרי זה מותר מן התורה, אבל אסור לעשות כן מפני הערמת רבית (בבא מציעא סב ב; רמב"ם מלוה ולוה ה טו; טוש"ע יורה דעה קסג א). הטעם: מן הדין אין כאן משום רבית, שהרי לא העלה לו דמי החטים יותר משוויין בשער שבשוק בשכר המתנת המעות, אלא שזה הוא שהוזיל לו ומכרן לו בעשרים וארבע, מפני שהיה דחוק למעות ולא היה יכול להמתין ליום השוק כדי למכור בשוויין (רש"י שם), אבל מפני הערמת רבית אסור, שהרי נתן עשרים וארבע ומקבל עשרים וחמש (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

כשהתנה במה דברים אמורים כשנתן לו החטים בלא שום תנאי, **כפירוש** אלא שאחר כך חזר הלוה מעצמו ומכרן לו, אבל אם בשעת הלואה החטים התנו שיחזרו וימכרן לו בפחות, ועל דעת כן משך החטים בתחילה, אין זו הערמת רבית, אלא כמו רבית גמורה (רמ"א קסג א).

כשפרעו אין הערמת רבית זו אסורה אלא כשפרעו עשרים וחמש **חטים** סלעים במעות, שאז נראה כרבית, אבל אם פרעו חטים שוה עשרים וחמש סלעים – מותר (בבא מציעא שם; טוש"ע שם. והרמב"ם השמיט), שמעות נתן לו ופירות לוקח ממנו, ואינו דומה לרבית (בבא מציעא שם ורש"י; טוש"ע קסג ג, והרמב"ם השמיט).

זמן שהדור יש מי שכתב שדברים המותרים מן הדין ואסורים משום **פירוי** הערמת רבית, הם תלוים לפי הזמן ולפי המקום ולפי המנהג, ובזמן שהדור פרוץ בענין רבית ראוי לאסור להם כל דבר שדומה לרבית, כדי שלא יערימו, ובמקום שהם בני תורה אין לאסור להם אלא מה שאסרו חכמים, שהם אינם מדמים דבר לדבר, ולא יבואו להתיר האסור (שו"ת רדב"ז ג תתקמו)²; ואם נהגו היתר בדבר המותר מן הדין ואסור משום הערמת רבית, אין לבטל מנהגם, כי מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים (רדב"ז שם).

על ידי אחר

באחר הנותן אף על פי שמותר לומר לחברו טול זוז והלוה מנה **את הרבית** לפלוני, שלא אסרה תורה אלא רבית הבאה מהלוה למלוה (ראה בבא מציעא סט ב), מכל מקום אסור לנותן לחזור וליטול זוז זה מן הלוה, מפני שנראה כשלוחו של מלוה, ואסור משום הערמת רבית (תוספות קדושין ו ב ד"ה דארווח; רא"ש בבא מציעא ה מז; טוש"ע קס יג).

יש מהראשונים שכתב אפילו חזר הלוה ונתן לזה מה שנתן

למלוה – מותר, שהרי מן הדין לא היה חייב הלוה לשלם לזה כלום, ומה שנתן לו שכר טרחו מעצמו נתן לו (שיטה מקובצת בבא מציעא סט ב, בשם ריטב"א).

אם הלוה פייס לנותן שילך ויתן עבורו למלוה כדי שילווה – והלוה לא חזר ונתן לו:

- להיפטר מטבילת כלים אוסרים, שנעשה כשלוחו (שו"ע קס יג, בשם יש אומרים), והרי זה הערמת רבית (שער המלך אישות ה טו).
- יש מפרשים בדעתם שמן התורה אסור (גדולי תרומה מד ב, וראה פתחי תשובה קס ט).
- ויש מתירים לגמרי (מגיד משנה מלוה ולוה ה יד; בית יוסף קס שהרצה לסמוך עליהם רש"י).

באחר הסקבל אף על פי שמותר לומר לחברו הילך זוז ואמור **את הרבית** לפלוני שילוני מנה (ראה בבא מציעא סט ב), מכל מקום אסור למלוה לחזור ולקבל אותו זוז מפלוני, משום הערמת רבית, שנראה כשלוחו (תוספות קדושין ו ב ד"ה דארווח; רמ"א קס טז, בשם יש אומרים), ואף בזה יש מתירים אפילו שלא נתרצה המלוה עד שנתן לו אותו זוז, שהלוה לא נתן לו אלא שכר אמירה ולא על דעת שיתנם למלוה, וזה שנתן למלוה משל עצמו נתן (שיטה מקובצת בבא מציעא סט ב, בשם הריטב"א)³.

רבית לבנו אסור ליתן לבנו של המלוה הסמוך על שולחן אביו **של המלוה** שכר אמירה שיאמר לאביו שילוני, אפילו שבנו הוא גדול, שחוששים להערמה, כיון שהוא סמוך על שולחנו (רא"ש בבא מציעא ה מז; טוש"ע שם), שאם לא כן כל אדם יערים וילווה מעותיו כדי ליתן לבני ביתו רבית (רא"ש שם), ואף באשתו יש לחוש להערמה (ריטב"א בשיטה מקובצת בבא מציעא סט ב).

בתנאי

עשיית מלאכה בשכר ראובן ילמד עם בנו של שמעון ויקבל שכר מסויים בעד זה, הרי זה אסור משום רבית, אף על פי שבלי ההלוואה היה שמעון משלם שכר לראובן בעד לימודו, מפני שהוא שוכרו משום תנאי ההלוואה (שו"ע קעז יג, ורמ"א בשו"ע קסו א).

נתינת מעות המלוה נתן לו ראובן מעותיו במתנה גמורה, שאם ירצה **המלוה** יוכל שמעון לעכבן לעצמו, הרי זה מותר (בית יוסף ושו"ע ורמ"א שם), ואף על פי שנראה כהערמה, שהרי בודאי לא יעכב שמעון את המעות, מכל מקום מותר (בית יוסף שם).

יש חולקים וסוברים שכיון שיודע שלא יעכב, הרי זה אסור משום הערמת רבית (באור הגר"א קעז לד).

במשכון השוה יותר מן החוב המלוה על המשכון, והתנה שאם לא יפדנו לזמן פלוני הרי הוא של המלוה, אם המשכון שוה יותר מן החוב, יש אוסרים משום הערמת רבית (רבנו ירוחם טז, והביאו שו"ע קעז יז).

ולא על הערמת רבית שבתלמוד. 3. על הלוה שאומר כל הנותן למלוה רבית בשבילי כדי שילוני אינו מפסיד ראה ערך רבית וערך שליחות.

הערמת רבית. 1. ט, טורים תשיד - תשכב. וראה ערך רבית. 2. נראה שרצונו לומר על הערמת רבית שאוסרים חכמים שאחרי התלמוד, כשרואים צורך בכך,

ויש מן הראשונים שמתירים אף לכתחילה (ר"י מאורלייניש בטופס שטר הלואה שהובא בהגהות מרדכי בבא מציעא תנה, וחלקו עליו הב"י והרמ"א וברלב"ח שם. וראה שו"ת רדב"ז ג' תתקמו שתלוי אם המקום פרוץ בריבית).

קנסות הרבה מספקי השרותים השונים, כגון: מים חשמל גז **פיגורים** תקשורת וכדו' מחייבים את הצרכנים בריבית פיגורים.

ויש להבחין בין אופן שהקנס הוא חד פעמי על כל איחור שהוא, והואיל והצרכן מקבל פירות ומשלם מעות יש להתיר כפי שנתבאר לעיל; לבין אופן שהקנס גדל על כל תקופת איחור, שבמקרה זה הוא קנס לפי ימי איחור שלדעת רוב הפוסקים היא ריבית גמורה (ברית יהודה ד' הערה יד). ולכן לכתחילה אסור לאחר בתשלומים שכן מתחייב בריבית פיגורים.

יש שאסרו לחתום חוזה עם ספקי שירותים, כאשר בחוזה מופיע סעיף המחייב את הלקוח בריבית פיגורים, אל אם כן הוא מקבל על עצמו שלא לאחר לעולם את מועד התשלום (חוט שני יד א')⁴.

בדיעבד כשיאחר בתשלום והחברה מחייבת אותו **כשיאחר בתשלום** בקנס פיגורים, יש שהקילו לשלם משני טעמים:

א. שכיון שאנוס הוא לשלם הקנס, ואם לא ישלם יגבו ממנו בעל כורחו בהוצאה לפועל ובתשלום רב יותר, הרי זה כתשלום לאנס המאיים עליו שאם לא ישלם לו סך מסויים יגרום נזק לממונו, ואם כן תשלום הקנס הוא כדי לפדות ממונו, ולא כריבית עבור איחור התשלום (נתיבות שלום ריבית קס יג טו, בשם הגרש"ז אורבך והגר"ש אלישיב, וראה שם שיש חולקים).

ב. הואיל ואם לא ישלם ינתקו לו את השירותים, ובתשלום הקנס הוא מבטיח לעצמו את המשך קבלת השירות, הרי אינו משלם הקנס על העבר אלא על העתיד כדי לקנות את המשך השירות (חוט שני רבית יד א')⁵.

ויש שנתנו עצה שבמקרה של איחור בתשלום, אחר ישלם עבורו, שאז הוא ריבית על ידי אחר שמוותרת. אמנם העצה מועילה בשני תנאים: א. שלא ישלח את חברו בפירוש, רק יספר לו את מצוקתו וחברו ישלם עבורו מיוזמתו. ב. שלא יחזור וישלם לחברו את הריבית ששילם (ריבית הלכה למעשה יז א')⁶.

ויש חולקים וסוברים שאין כאן איסור של הערמת רבית (באור הגר"א שם לט).

בקנס

קנס קבוע לזה שאמר למלוה אם לא אפרעך לזמן פלוני הריני **כאיחור פרעון** חייב לך כך וכך דינרים, נוסף על הקרן, הרי זה מותר מן הדין, מפני שאין זה ריבית ממש שהיא שכר המתנת המעות, שהרי אילו פרעו בזמנו לא היה מרבה לו כלום, ואם לא פרעו בהגעת זמנו, באותה שעה הוא שנתחייב לו הקרן והקנס, ואינו ממתין לו כלל על הקרן (בעל התרומות מו ד; וראה בארוכה בבאור הגר"א קעז לה), אבל אסור לכתחילה לעשות כן מפני הערמת רבית (שו"ת הרשב"א ז' תרנא; שו"ע קעז יד).

ויש חולקים וסוברים שדבר זה מותר אף לכתחילה, ואין בו משום הערמת רבית, שלא חייב אותו המלוה בזה אלא כדי שיפרענו בזמנו ולא יפרע אלא הקרן (שו"ת רלב"ח קג, בשם הריטב"א והרא"ש).

ויש מחלקים, שאם נתן לו מעות ומקבל מעות אסור משום הערמת רבית, ואם נתן מעות ומקבל פירות מותר אף לכתחילה (שו"ת הריב"ש שלה; רמ"א בשו"ע שם, בשם ויש מתירים).

קנס לפי ימי האיחור וכל זה כשחייב הקנס כולו חל בפעם אחת, ברגע שעבר הזמן, ולכן מותר מעיקר הדין, שאין המלוה נהנה בהרחבת הזמן, אבל אם התחייב הלואה בקנס בעד כל שבוע או חודש של איחור זמן הפרעון, אין לך הערמת רבית גדולה מזו, שהוא מעלה לו שכר מעותיו הבטלות אצלו מדי שבת בשבתו, והרי זו ריבית גמורה (בית יוסף קעז, ושם בשם הרשב"א; שו"ת מבי"ט ב רצח; שו"ת רלב"ח קג; שו"ע שם טז) של תורה (רלב"ח שם בארוכה).

ואף על פי שהחייב הוא בדרך קנס, ואילו היה פורע בזמנו לא היה כאן רבית כלל, מכל מקום הואיל והתחייב ליתן לו סכום קצוב בכל שבוע ושבווע שמעכב הפרעון, הרי זו ריבית גמורה (רמ"א בשו"ע שם, בשם רוב הפוסקים וסיים וכן עיקר).

יש מי שסובר שחייב בקנס לכל שבוע של איחור מזמן הפרעון אינו אלא רבית דרבנן (שו"ת מבי"ט ב נא).

הפה שאסר הוא הפה שהתיר¹

אדם שאמר דבר, ואין אנו יודעים אותו אלא מפיו, נאמן לחזור ולומר דבר המבטל תוצאות אמירתו הראשונה

גדרו ומקורו

כלל זה של הפה שאסר הוא הפה שהתיר הוא עיקר הנוהג בכל המצות כולן, החמורות והקלות, וכן בממונות (פירוש המשניות לרמב"ם דמאי ו יא).

מקורו של כלל זה למד רב אסי מפסוק, ובגמרא אמרו שאין צריך ללימוד מיוחד מהכתוב, שכן סברא היא (כתובות כב א).

בגדרו של הפה שאסר נחלקו ראשונים האם הוא בגדר מיגו (ראה ערכו), או שהוא ענין אחר:

• יש סוברים שהוא ענין אחד עם "מיגו", שהפה שאסר עניינו שנאמן בטענה שטוען עתה מצד שהיה יכול לטעון טענה טובה יותר שהיה נאמן בה, והרי זה מוכיח שאומר אמת בטענתו שטוען עתה, והבדל ביניהם הוא, שמיגו הוא על ידי תביעת תובע, וזה

משלם עבור שלא ינתקו לו את המשך השימוש. 6. ויש שהוסיפו שלעולם כדאי שהאשה תחתום על חוזה ההתחייבות מול החברות המספקות את השירותים השונים, שכן האשה איננה בעלת הממון שהרי מה שקנתה האשה קנה בעלה, וכאשר תשלם ריבית פיגורים יחשב הדבר כריבית על ידי אחר שמוותרת (חוט שני יד א' בהערה).
הפה שאסר הוא הפה שהתיר. 1. ט, טורים תשכב - תשמו. וראה ערך מיגו.

4. וראה שם שהחזון איש החמיר על עצמו ודחק עצמו שלא לצרוך כלל שרותי חשמל מטעם זה, עד שהגיע לשעת דחק וצרך חשמל ע"י שאחר יחתום עבורו. וביאר בחוט שני שהחזון איש לא רצה לחתום אף שידע שלא יאחר בתשלומים, מפני שעצם החתימה היא הסכמה והתחייבות לשלם ריבית דרך קנס, וראה נתיבות שלום (רבית קס א) בגדר החתימה על החוזה עם חברת החשמל. 5. וכתב שם שצריך שיכתוב מכתב לחברה שאינו משלם ריבית על הפיגור, אלא

• יש מהראשונים סוברים שאין צריך שתאמר תוך כדי דיבור, אבל צריך שתאמר כן קודם שישתלקו מאותו ענין, כל זמן שתעסוק בו בתוך כדי דיבור של הדיבור האחרון (טור אבן העזר קנב, בשם הרמ"ה; דרכי משה שם ה).

• יש חולקים לגמרי וסוברים שנאמנת אפילו לאחר זמן לומר גרושה אני (טור שם; יש"ש כתובות ב כט).

• ויש מחלקים בין כשאמרה אשת איש הייתי, שנאמנת אף לאחר כדי דיבור, שהרי היא מפרשת דבריה, לבין שאמרה אשת איש אני, שאינה נאמנת לאחר כדי דיבור, שהרי היא מכחישה דבריה הראשונים, אלא שבתוך כדי דיבור נאמנת אף להכחיש דבריה (מגיד משנה גרושין יב, בשם רבנו יחיאל; בית שמואל קנב סק"י).

בדעת הסוברים שצריכה שתאמר גרושה אני כל זמן שעסוקים באותו ענין יש סוברים שאפילו אמרה אשת איש אני נאמנת (ב"ח שם, בדעת הרמ"ה); ויש סוברים אף לדעתם דוקא כשאמרה אשת איש הייתי (בית שמואל שם).

נשכיתי וטהורה אני האשה שאמרה נשכיתי לבין הנכרים וטהורה אני, שלא נבעלתי, נאמנת ומותרת לכהן, שהפה שאסר – שאמרה נשכיתי, ושבויה אסורה לכהן (ראה ערכים שבויה וכהן) – הוא הפה שהתיר (משנה כתובות כב א ורש"י; רמב"ם איסורי ביאה יח כא; טוש"ע אבן העזר ז ד).

אף כאן יש סוברים שנאמנת אף לאחר כדי דיבור לומר טהורה אני (שיטה מקובצת כתובות כג ב ד"ה כתוב); ויש סוברים שאינה נאמנת אלא בתוך כדי דיבור (מגיד משנה גרושין יב א, בשם הרמ"ך).

באיסורים

המוכר פירות בסוריא ואמר משל ארץ ישראל הם ומעושרים הם – נאמן, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (דמאי ו יא; רמב"ם מעשר יב יא), שאילו היה שותק היו מותרים, שהקונה פירות בסוריא סתם אינו צריך לעשר, ולכן נאמן כשאומר מעושרים הם (פירוש הרא"ש שם); וכן אם אמר שלי הם, שגדלו בקרקע שלי בסוריא, ומעושרים הם – נאמן, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (משנה שם; רמב"ם שם).

היה מוכר פירות בשנת מעשר שני, ואמר שהם משנת מעשר עני אלא שמעושרים הם – נאמן, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (תוספתא דמאי א ד לגירסתנו), שאילו היה שותק היה פטור ממעשר עני שהרי שנת מעשר שני היא, ולכן נאמן לומר שהוא משנת מעשר עני אלא שעושר מעשר עני, ומפריש מעשר שני ופטור ממעשר עני.

וכן היה מוכר פירות במוצאי שביעית ואמר של ערב שביעית הם – פטור מן המעשר, ופטור מן הביעור, שהרי במוצאי שביעית סתמו פטור מביעור. זה הכלל, כל דבר ששתיקתו פטור, נאמן בין להחמיר ובין להקל (תוספתא שם לגירסת הגר"א), שכיון ששתיקתו לא היתה מחייבת נאמן אף להקל, שהרי היה יכול לשתוק (תוספתא שם).

טלה שלא היו מוחזקים בו שהוא בכור, ובא כהן בעל הטלה לחכם לראות אם המום שיש בו הוא קבוע או עובר (ראה ערך בכור בהמה טהורה), ואמר בכור הוא זה ומומו עמו, שלא הוטל מום זה בכוונה – נאמן, ואין חושדים בו שהוא הטיל המום (ראה ערך חשוד), שהפה שאסר ואמר בכור הוא, הוא הפה שהתיר ואמר מומו עמו

טוען טענה לפטור עצמו, ואנו אומרים שנאמן באותה טענה מתוך שיכול לומר טענה אחרת; והפה שאסר בא שלא על ידי תביעת תובע, אלא או כפי ששואלים אותו משיב לחייב בדבריו (מאירי כתובות יח ב, בשם גאוני ספרד), או אפילו כשהוא על ידי תביעת תובע, אלא כל שאין לו עדים וראיה לתביעתו, ואילו שתק הנתבע לא היו בית דין חוששים כלל לתביעתו של זה, הרי זה בגדר הפה שאסר הוא הפה שהתיר (ראה שיטה מקובצת כתובות טו ב ד"ה ומודה).

• ויש סוברים שהפה שאסר אינו בגדר מיגו כלל, ולא מפני שהוא בירור שאומר אמת, אלא שכל מקום שעיקר ידיעתנו אינה אלא על פיו נאמן להתיר מה שאסר (מחנה אפרים איסורי ביאה יח יז).

בין מיגו להפה שאסר כמה הבדלים בדין נאמרו בין הנאמנות שמטעם "הפה שאסר הוא הפה שהתיר" לנאמנות שמטעם "מיגו":

• בהפה שאסר מאמינים לדברי הכל אף לעדים (ראה להלן: בעדי קיום), ואילו במיגו יש סוברים שמאמינים רק לבעל דבר, אבל עדים אם יש חשש בנאמנותם מחמת גוף העדות, או פסולי עדות, אף שיש להם מיגו אינם נאמנים (ריטב"א כתובות יח ב ד"ה אמר רמי).

• הפה שאסר יש סוברים שמועיל אף להוציא ממון, אף על פי שמיגו להוציא אין אומרים (מאירי כתובות יח ב, בשם גאוני ספרד); ויש חולקים וסוברים שאף על ידי הפה שאסר של בעל הדבר אין מוציאים ממון (מאירי שם).

• הפה שאסר מועיל אף בדבר שבערוה, ומיגו אינו מועיל (בית יעקב כתובות כב א ד"ה מנין להפה).

• לפטור מחיוב שבועה, יש מהראשונים סוברים שאף על פי שמיגו אינו מועיל בזה, הפה שאסר מועיל (מלחמות לרמב"ן גיטין פ"ה); ויש סוברים שאם מיגו אינו מועיל לפטור משבועה, אף הפה שאסר אינו מועיל (בעל המאור גיטין פ"ה).

• אף על פי שבמיגו אינו נאמן אלא כששתי הטענות – זו שטוען עכשיו וזו שהיה יכול לטעון – שוות, אבל אם מאיזה טעם נוח לו יותר לטעון הטענה שטוען עכשיו אין אומרים שם מיגו, מכל מקום בהפה שאסר נאמן אף אם הוא מוכרח לטעון טענה זו של עכשיו (מחנה אפרים איסורי ביאה יח)².

באישות

אשת איש הייתי ונתגרשתי האשה שלא היתה בחזקת אשת איש, שבאה ואמרה אשת איש הייתי, וגרושה אני – נאמנת, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (משנה כתובות כב א; רמב"ם גרושין יב א; טוש"ע אבן העזר קנב ו), ומותרת להינשא לכתחילה (מאירי כתובות שם), שמכיון שלא ידוע שהיתה אשת איש אלא על פיה, היא אסרה והיא התירה את עצמה, ונאמנת, שאילו רצתה היתה שותקת (רש"י על הרי"ף כתובות שם).

שלא בתוך כדי דיבור נאמנות זו של האשה יש מהראשונים סוברים שאינה אלא אם בתוך-כדי-דיבור (ראה ערכו) של אמירתה אשת איש הייתי אמרה גרושה אני, אבל אם אמרה גרושה אני לאחר כדי דיבור, אינה נאמנת, אלא אם כן נתנה אמתלא (ראה ערכו) לדבריה (מגיד משנה גרושין יב א, בשם הרמב"ן; טוש"ע אבן העזר קנב ו).

במקום עדים וחזקה.

2. הפה שאסר אם עדיף ממיגו כשהוא נגד עדים או נגד חזקה, ראה להלן:

בעל דין), אימתי בזמן שתבעו חברו והודה, אבל אם הודה מפי עצמו, יכול לחזור בו, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (תוספתא בבא מציעא א).

במקום עדים וחזקה

נגד עדים האשה שאמרה אשת אישי הייתי ונתגרשתי במקום פלוני, ובאו שני עדים ואמרו לא נתגרשה אשה במקום פלוני, שאלה זו נשאלה בירושלמי, אם אומרים הרי העדים מכחישים אותה ואינה נאמנת, או שכיון שאינה נאסרת אלא על פי עצמה שאמרה אשת אישי הייתי, אם אין מאמינים לה על הגט אין מאמינים לה גם על שהיתה אשת אישי, ולא נפשטה השאלה (ירושלמי כתובות ב ה, לפירוש קרבן העדה שם).

נגד עדים עצמם עדים שבאו ואמרו העדנו והוזמנו (ראה ערך הזמנה) בבית דין פלוני וחוייבנו לשלם, אבל ההזמנה שהוזמנו היתה שקר – יש מהראשונים סוברים שנאמנים ופטורים מלשלם, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (ריטב"א מכות ג א ד"ה אלא באומר), ואף על פי שמיגו במקום עדים אין אומרים (ראה ערך מגו), הפה שאסר מועיל (ראה נחל יצחק פב א); ויש סוברים שחייבים לשלם (רבנו ירוחם מישרים ב ז).

נשתי כותה המכחישות הפה שאסר במקום ששתי כתי עדים מכחישות זו את זו, כגון אשה שאמרה אשת אישי הייתי ונתגרשתי במקום פלוני באותו היום, ובאו שנים ואמרו נתגרשה אשה במקום פלוני, ובאו שנים ואמרו לא נתגרשה אשה במקום פלוני, שאלה זו נשאלה בירושלמי, ויש מפרשים שהספק נפשט שם שאנו רואים כאין לה עדים כלל, והרי זו נאמנת מדין הפה שאסר הוא הפה שהתיר (פני משה בירושלמי כתובות ב ה); ויש מפרשים שהספק לא נפשט (קרבן העדה שם).

במקום עד אחד הפה שאסר במקום עד אחד, כגון שאמרה נשבית וטהורה אני, ועד אחד מעיד שהיא שבויה – נאמנת (רמב"ם אסורי ביאה יח כא; טוש"ע אבן העזר ז ד).

נגד חזקה הפה שאסר נגד חזקה, יש סוברים שמועיל (ראה בבא בתרא ה ב, וראה ערך אין אדם פורע בתוך זמנו).

והכריעו הפוסקים להקל שנאמן דווקא במקום שאין אנו יודעים החזקה אלא על פיו, כגון בלוה שאמר למלוה פרעתיך בתוך הזמן – שנאמן אף נגד החזקה שאין אדם פורע תוך זמנו, שכן היה יכול שלא לומר כלל שפרע תוך זמנו, ואם כן יש כאן הפה שאסר הוא הפה שהתיר; אבל אם החזקה ידועה לנו שלא על פי הודאתו, כגון שיש לו שטר פקדון שהוא בתוך הזמן, אלא שיש לו מיגו שיכול לומר נאנסו, וכיוצא בזה, אין מיגו מועיל נגד חזקה (ש"ך סי' קח סק"ז; קצוה"ח עח סק"ח).

ויש סוברים שהפה שאסר אינו מועיל נגד החזקה (ש"ך שם, בדעת התוס' בבא בתרא ה ב, ושם ע א, והשאר בצריך עיון).

ויש שכתבו שהדבר תלוי במחלוקת הראשונים בגדר הנאמנות של הפה שאסר, שלדעת הסוברים שהוא מטעם מיגו, אינו נאמן במקום חזקה, במקום שגם במיגו לא יהיה נאמן נגד חזקה; ולסוברים שהפה שאסר אינו משום מיגו, נאמן בהפה שאסר לעולם נגד חזקה (פני יהושע כתובות יט א על תוספות ד"ה חזקה).

(בכורות לו א ורש"י; טוש"ע יורה דעה שיד ו, וט"ז ושי"ך שם), וכתבו אחרונים דוקא שאמר תוך כדי דיבור (מהרי"ט אלגזי בכורות ה מט).

כגוי אף כגוי אומרים הפה שאסר הוא הפה שהתיר, והרי שאמר גוי שנמצא מסמר תחוב בכרס – והוא באופן שהגוי נאמן (ראה ערך גוי: בעדות ונאמנות) – אבל היה במקום שאין הבהמה נטרפת על ידי כך – נאמן, שאם אין אתה מאמין לו על מקום תחיבת המסמר לא תאמין לו במציאת המסמר לגמרי, והפה שאסר הוא הפה שהתיר (ט"ז יורה דעה מח יט).

בעדי קיום

אנוסים היינו, קטנים היינו עדים המעידים על חתימתם לקיים שטר (ראה ערך קיום שטרות) שאמרו כתב ידינו הוא זה, אבל אנוסים היינו, קטנים היינו, פסולי עדות היינו, ואין עדים אחרים שכתב ידם הוא זה – הרי אלו נאמנים, ובטל השטר, שכיון שאי אפשר לקיים השטר אלא על פיהם, הפה שאסר הוא הפה שהתיר, כשם שמאמינים אותם על זה שכתב ידם הוא, כך יש לנו להאמינם גם על זה שנכתב בפסול.

ר' מאיר אומר אינם נאמנים לפסול את השטר, שלדעתו כנגד כל טענה יש חזקה שלא כדבריהם (כתובות יח ב).

הלכה כחכמים, והעדים נאמנים לבטל השטר, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (רמב"ם עדות ג ו; טוש"ע חושן משפט מו לז).

מוזעה היו דבריו אמרו העדים שהמוכר מסר בפנינו מודעא (ראה ערכו) והודיענו אונסו, נחלקו אמוראים: רב נחמן אמר אינם נאמנים, ומר בר רב אשי אמר נאמנים (כתובות יט ב ורש"י).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים כרב נחמן (ריטב"א ורא"ה כתובות שם; פסקי תוספות כתובות ב ע); ויש פוסקים כמר בר רב אשי (רי"ף ורא"ה כתובות שם; רמב"ם עדות שם; טוש"ע שם).

תנאי היה דבריו עדים שאמרו על תנאי מכר לו שיעשה כך וכך, ולא ראינו שקיים לו התנאי – נאמנים (כתובות יט ב ורש"י).

במודה בשטר שכתבו

הלוח שהודה בשטר שכתבו, אלא שטוען פרוע הוא, נחלקו תנאים ואמוראים האם נאמן לפי שהפה שאסר הוא הפה שהתיר, שהוא המקיים את השטר והוא האומר פרוע הוא (בבא מציעא ז א, בבא בתרא קנד א; טור חו"מ פב, וסמ"ע שם סק"א).

להלכה דעת רוב הפוסקים שנאמן הלוח (רמב"ם מלוה ולוה יד ה, יד, ומגיד משנה שם בשם רוב המפרשים; טוש"ע חו"מ מו א, פב א); ויש פוסקים שאינו צריך לקיימו (רשב"ם בבא בתרא קנה א ד"ה ומסקנא; הגהות מימוניות מלוה ולוה יד ה, בשם ראב"ן).

בחזקת קרקעות

האומר לחברו שדה זו של אביך היתה, ולקחתיה הימנו – נאמן, שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (משנה כתובות טו ב, טז א), שכיון שאין חברו יודע שהשדה היתה של אביו אלא על פיו של זה, מה שאסר הרי התיר (רש"י במשנה שם).

בהודאת בעל דין

הודה שחייב לחברו ממון, הרי זה כמאה עדים (ראה ערך הודאת

הַפְטָרָה

חובת קריאה בנביאים אחרי קריאת התורה בציבור

הפרקים:

- השם והתקנה;
- המפטיר;
- הזמנים;
- הקריאה;
- כללי הפרשיות;
- פרשיות המועדים;
- פרשיות השבתות המיוחדות;
- פרשיות שבתות השנה;
- התרגום;
- הברכות.

השם והתקנה

מפטירים – אחרי קריאת התורה בזמנים מסויימים (ראה להלן: הזמנים) – בנביא (משנה מגילה כא א; רמב"ם תפילה יב ב; טוש"ע או"ח רפד א).

טעם הקריאה שני טעמים נאמרו לקריאה זו:

• שמנהג הקדמונים שאחר התפילה היו שוהים בבית הכנסת, והיו מביאים ספרים וקוראים בתורה ובנביאים ובמשנה ובשמועות, וכיון שרבתה העניות והיו צריכים למעשי ידיהם לא יכלו לעסוק בתורה כל כך, והניחו התורה במקומה, אבל נמנעו מלקרות בנביא, ובשבת ויום טוב שיש פנאי, ויש בו ביטול מלאכה לעם, החזירו עטרה ליושנה לקרות בנביא בהפטרות מעין היום (הפרדס (עהרנריך) עמ' שו; שבלי הלקט מד)².

• שגזרו הגוים – אנטיוכוס הרשע מלך יון (תוספות יום טוב מגילה ג ד, בשם ספר תשב"י) – על ישראל שלא יקראו בתורה, וקראו בנביאים מענין הפרשה (אבודרהם, שחרית של שבת; לבוש או"ח רפד א; תוספות יום טוב שם, בשם ספר תשב"י, ואף שבטלה הגזרה לא בטל המנהג (לבוש שם; תוספות יום טוב שם, בשם ספר תשב"י, ומפני שהגזרה היתה גם על כתובים, ולא על הנביאים, קראו ההפטרה בנביאים, או לפי שבנביאים נמצא מעין ענין כל הפרשיות שבתורה, מה שאין כן בכתובים (לבוש שם).

ביאור השם נחלקו ראשונים מה משמעות השם הפטרה:

• יש מפרשים מלשון סילוק, כמו: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן (משנה פסחים קט ב), וענינו סילוק מתפילת שחרית (אבודרהם שם, בשם יש אומרים; רמ"א או"ח קמד ב).

• יש מפרשים מלשון פתיחה, כמו: פֶּטֶר פֶּל רָחֵם (שמות יג ב), לפי שבשעת קריאת התורה אסור לדבר (ראה ערך קריאת התורה), ולאחר קריאת התורה הותרו לפתוח ולדבר (אבודרהם שם, בשם רבנו תם; לבוש שם, בפירוש השני) בדבר הלכה, שאם נפלה לאחד קושיא בתוך הפרשה על איזה פסוק יוכל לישא וליתן עם חברו, שבשעת קריאת הפרשה היה גם זה אסור (לבוש שם).

• ויש מפרשים מלשון פטור בניגוד לחיוב, שבה פוטרים הציבור את עצמם וגומרים ידי חובתם מלקרות (מחזור ויטרי (הורוויץ) קכו); או שבקריאה זו נפטרים בשעת השמדת מקריאת התורה (ראה לעיל. אבודרהם שם, בפירוש הראשון; לבוש שם, בפירוש הראשון).

חיובה קריאת ההפטרה נחלקו בה ראשונים אם היא חובה כמו קריאת התורה (ספר המכריע שם); או שלא היתה תקנה מחוייבת כמו קריאת התורה, ואינה אלא לכבוד הנביאים בלבד (תשב"ץ א קלא).

כשארין ספר לא נתקנה קריאת הפטרה אלא אחר קריאת התורה, ובמקום שאין ספר תורה אין קוראים הפטרה (שו"ת הרשב"א א תפז, והמיוחסות לרמב"ן קצט; רמ"א או"ח רפד א), ודוקא להפטיר ולברך על קריאתה אסור בלי שקראו קודם בתורה, אבל אם רצה להפטיר בלא ברכה, מפטיר ואין בכך כלום (בית יוסף ורמ"א שם).

כשארין מנין אין מפטירים בפחות מעשרה (משנה מגילה כג ב; רמב"ם תפלה ח ד), ונחלקו ראשונים בטעם הדבר, אם הוא מפני שהן בכלל דבר-בקדושה (ראה ערכו. כן משמע מהרמב"ם תפלה ח ד-ו; מאירי שם; לבוש או"ח קכח א, ושם קמג א); או שאינן בכלל דבר שבקדושה, אלא תקנת חכמים נפרדת היא לקרות בעשרה (ר"ן שם), שאף הם נצרכים להשראת שכינה (כן משמע מערוך השלחן או"ח קכח ח).

ואם התחילו את קריאת התורה בעשרה, וגמרוה בפחות מעשרה (ראה טוש"ע או"ח קמג א), לא יפטיר אחר כך בנביא, שההפטרה בנביא היא מצוה אחרת ותקנה אחרת, אלא יקרא ההפטרה בלי ברכה לפניו ולאחריה (ירושלמי מגילה ד ד, לפי קרבן העדה שם; אליה רבה קמג סק"ב); אבל אם התחילו בברכות של הפטרה בעשרה, ויצאו מקצתם, גומרים לומר ההפטרה (ירושלמי שם) עם הברכות שלאחריה (משנה ברורה שם סק"ו).

הקריאה המפטיר בנביא צריך שיקרא בתורה תחילה (סוטה לב ב; בתורה רמב"ם תפלה יב יג; טוש"ע או"ח רפד ח), אפילו שלשה פסוקים (רמב"ם שם), מפני כבוד התורה (מגילה כג א), שלא יהא כבוד תורה וכבוד נביא שוה (רש"י שם ד"ה מפני כבוד), שכיון שהפטרות שבת ויום טוב חובה כמו קריאת התורה (ראה לעיל), יהיו ההדיוטות משוים הנביאים לתורה, אם לא היה המפטיר קורא גם בתורה (ספר המכריע לא). ואפילו אם לא נמצא מי שיודע לקרוא בתורה אלא אחד מאותם שכבר עלו לתורה, צריך הוא לחזור ולקרות ולברך על התורה תחילה וסוף משום כבוד התורה (ריב"ש קיב; שו"ע או"ח רפד ח) מפני הנכנסים, שלא ראוהו מקודם מברך על התורה (ריב"ש שם; ט"ז שם סק"ה), ואפילו שקרא בשביעי, כיון שהפסיקו בקדיש, לא ידעו הנכנסים שזה קרא בתורה (ריב"ש שם; מגן אברהם שם ס"ק טו), אבל אם לא אמר קדיש, יפטיר מי שעלה לשביעי, אם יודע, ולא יאמר קדיש אחריו (רמ"א שם, ומגן אברהם ס"ק טז)³.

המפטיר

קטן קטן – שהגיע לחינוך, ויודע לחתך האותיות היטב (מגן אברהם רפד ס"ק יב) – יכול להפטיר (טוש"ע שם ד, על פי משנה מגילה כד א), ולברך ברכות ההפטרה (כן משמע מרש"י ברכות נג ב ד"ה

תשיז-תשכד. 2. ויש מהראשונים שכתב שתקנת עזרא היא (ספר המכריע לא). 3. אם בקריאת המפטיר בתורה הוא חוזר על מה שקראו ראשונים, או קורא

הפטרה. 1. י, הפטרה, טורים 1א-לא; י, רשימת ההפטרות לשבתות השנה, טורים תשא-תשטז; י, רשימת ההפטרות למועדים ולשבתות מיוחדות, טורים

להתקוטט (רבה בר שימי בגמ' שם), שלא יבוא הדבר לידי מחלוקת, אני מפטיר ואתה תעבור לפני התיבה (רש"י שם ד"ה משום אינצוויל)⁶.

היה - המפטיר - קטן, אביו או רבו עוברים בשבילו (משנה שם, ורש"י ד"ה על ידו), שהקטן אינו יכול להוציא את הרבים ידי חובתם, ולכן אביו או רבו יורדים במקומו, ויהיה כאילו הוא עצמו מפטיר בנביא, לפי שהוא ותלמידו או בנו שוים (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

הזמנים

ימים שמפטירים • מפטירים בנביא בשבתות, ובימים טובים, וביום הכפורים (משנה מגילה כא א; רמב"ם תפלה יב ב, לפי הכסף משנה שם), שיש בהם ביטול מלאכה (ספר המכריע לא).

• בתשעה באב מפטירים בשחרית (מגילה כב ב; רמב"ם תפלה יב ב; טור ורמ"א או"ח תקנט ד, ושם תקסו א) ובמנחה (טור או"ח תקנט; מנהג כל קהילות ישראל בימינו).

זמנים שאין מפטירים • בשני ובחמישי ובראשי חדשים ובחולו של מועד - אף על פי שקורים בהם בתורה - אין מפטירים בהם (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח קלה א, ושם תג א), ומספר טעמים לדבר:

• שלא יקשה לציבור, מפני שהם ימי מלאכה (רש"י שם ד"ה ואין מוסיפין עליהן, הראשון, וד"ה ואין מפטירין), ואף בחול המועד יש משום ביטול מלאכה, שמלאכת דבר האבד מותרת בו (ראה ערך דבר האבד וערך חול המועד. רש"י שם ד"ה ואין מוסיפין עליהן, השני).

(א) כדי שיהיה היכר בין יום טוב לחול, אבל בין שבת ליום טוב אין צריך היכר כל כך, שאין בין יום טוב לשבת אלא אוכל נפש בלבד (ראה מגילה ז ב), ולכן מפטירים בשניהם (מחזור ויטרי (הורוויץ), הלכות פסח קח, בטעם הראשון).

(ב) שבחול קורים פרשה בלבד מן הסדר, ובשבת משלימים כל הסדר, ומפטירים בענייניו של יום כסדרם, לפיכך אין צריך להפטיר בחול מעניינו של סדר, וביום טוב הואיל ומפטירים בו מעניינו של יום, לפיכך אין צריך להפטיר בחול המועד, ובראש חודש שחל בחול אין צריך להפטיר, שמפטירים בראש חודש שחל בשבת וכשחל אחר השבת מעניינו של יום (מחזור ויטרי שם, בטעם השני).

• במשנה נאמר שאין מפטירים בנביא בשבת - וביום טוב - במנחה (משנה מגילה שם; טוש"ע או"ח קלה א), ושני טעמים לדבר:

(א) שהוא סמוך לחשכה, שהיו רגילים כל היום לדרוש (רש"י שם ד"ה ואין מוסיפין עליהן, הראשון).

(ב) שכבר עמדו רובו של יום בקדושה בתפילה ותורה ודרשה, ויש בהארכתם טורח גדול (מאירי שם).

• בשאר תעניות - חוץ מיום כיפור ותשעה באב - נחלקו אם מפטירים בהם במנחה (תענית יב ב; סופרים יז ה, בסתם, ושכן נהגו העם) כדי לעוררם לתשובה (קריית ספר למאירי א ה); או שאין מפטירים (סופרים שם, בשם יש אומרים).

אף להלכה מחלוקת: יש סוברים שמפטירים (רמב"ם תענית א יז;

אבל, ותוספות שם מו ב ד"ה והטוב), וכשהקטן מפטיר, אף הוא צריך לקרות בתורה תחילה, ולא נכון שגדול יקרא בשבילו מקודם בתורה משום כבוד תורה, אלא הוא עצמו יקרא (כן משמע מרש"י שם; ריב"ש לה ושכו).

וכשהקריאה בתורה למפטיר היא חובת היום ומוציאים ספר תורה אחר בשבילה, אם רוצים שהקטן יקרא ההפטרה, נחלקו הדעות כיצד לנהוג:

• יש אומרים שיקרא גדול בחובת היום ויפסיקו בקדיש, ויחזור הקטן המפטיר לקרות אותה פרשה או שלשה פסוקים ממנה משום כבוד התורה, ויכול לברך לפנייה ולאחריה כמו שמברך ברכות ההפטרה (ריב"ש שם; ברכי יוסף או"ח רפב ב, שכן מנהג ירושלים).

• יש אומרים שהגדול עולה במקום הקטן וקורא בתורה, והמפטיר הקטן קורא ההפטרה ואינו קורא בתורה, ואף על פי שהמפטיר צריך לקרות בתורה, הרי זה משום כבוד התורה, וכאן הרי יש כבוד בתורה כשיראו שהמפטיר אינו ראוי לתורה וגדול קורא במקומו (ריב"ש שם, בשם יש מקומות, ודחאו; בית יוסף או"ח רפב ד, שכן המנהג).

• ויש אומרים שהגדול יברך גם ברכות ההפטרה לפנייה ולאחריה, והקטן רק יקראנה (מבי"ט א קט)⁴.

וכתבו גאונים וראשונים שאף על פי שאין בהפטרות קטן משום פגם לציבור, מכל מקום דרך ארץ והישר הוא שיעמוד אדם גדול וחשוב להפטיר (תשובות הגאונים (שערי תשובה) ס; תשובות הגאונים (ליק) צד; האשכול (אלבק) סט א).

כשאנו יודע • אם קראו למפטיר מי שאינו יודע לומר ההפטרה, לומר ההפטרה יכול אחר לאמרה (רמ"א או"ח רפד א), ואף על פי שהמפטיר צריך לקרות, כיון שהפסיקו בקדיש קודם שקרא המפטיר, ניכר הדבר שקרא בעד המפטיר (מגן אברהם שם סק"ג), אבל לכתחילה אין לעשות כן (רמ"א שם), ואם הוא יאמר כל הברכות ושליח הציבור - הבעל קורא - יקרא ההפטרה, כמו שנוהגים במקומות שקורים ההפטרות מתוך נביאים הכתובים על קלף, מותר אף לכתחילה, כמו בספר תורה, שזה מברך ושליח ציבור קורא (משנה ברורה שם סק"ח).

ואף בתענית ציבור, שאין להוסיף על שלשה הקרואים (ראה ערך קריאת התורה), אף על פי שאין מפסיקים בקדיש קודם המפטיר (ראה ערך הנ"ל) יכול אחר לקרות ההפטרה אם המפטיר אינו יודע (נודע ביהודה תניא או"ח קי).

פריסת שמע • המפטיר בנביא - מי שרגיל בימים עברו להפטיר בנביא (רש"י מגילה כד א ד"ה המפטיר, לפי הרש"ש שם;

כן משמע מהמאירי שם) - הוא פורס על שמע (ראה ערך פריסת שמע), והוא עובר לפני התיבה, והוא נושא את כפיו⁵ (משנה מגילה כד א).

טעמו של דבר, שההפטרה לא היתה חשובה בעיניהם, מפני שגם הקטן יכול להפטיר (ר"ן שם), ולכן תקנו כן משום הכבוד (רב פפא בגמ' שם), שהואיל וממציא עצמו לדבר שאינו כבודו, תיקנו לו שיעבור לפני התיבה לכבוד (רש"י שם ד"ה משום כבוד); או כדי שלא יבואו

שבכולם (תוספות יום טוב שם). 6. ויש הבדל בין שני הטעמים כשעובר לפני התיבה בחינם ואינו נוטל שכר - שמשום כבוד יש כאן, ומשום מחלוקת אין כאן (גמ' שם, ורש"י ד"ה דקא עבד), שאם יש אחר העובר בחינם, וזה המפטיר רוצה שכר, אין כאן מקום למחלוקת (רש"י שם, לפי מלאכת שלמה שם).

מה שלא קראו הם, ראה ערך מפטיר. 4. יש נוהגים שקטן לא יפטיר בשבועות בהפטרות מרכבה (ראה להלן: הפרשיות), ובשיעור של פסח שקוראים השירה, וכמו כן בשבת שובה (מגן אברהם רפב ס"ק יב). לגבי קריאת קטן הפטרת ארבע פרשיות, ראה ערכו. 5. דהיינו שאם הוא כהן, הוא מתחיל ברכת כהנים, כאילו הוא הגדול

ולא כל הנביא, אלא משום עת לעשות לה', לכן עכשיו שהדפוס נתגלה והספרים בזול שוב אסור לכתוב הפטרות לחוד (מגן אברהם שם, בתחילת הסימן), ולפי זה צריך לקרוא מנביא שלם נדפס, ולא מההפטרות שבחומשים (מחצית השקל שם; שלחן ערוך הרב שם, קונטרס אחרון סק"א).

- שאפילו אם יהיו נכתבים כמגילה, אין ההיתר אלא משום עת לעשות, לכן גם בהפטרות הנדפסות אין לחוש (ט"ז שם סק"ב).
- שההפטרה לא ניתקנה כלל שיקראוה בספר כשר, כמו שתיקנו בקריאת התורה, אלא שאסור לקרותה בעל פה, אבל אין צריך שיהיה עליו דין ספר דוקא (שלחן ערוך הרב שם ד, וקונטרס אחרון שם).
- ויש הנוהגים גם בימינו לכתוב נביאים בספר שלם, כל נביא לבדו, ועל הקלף ובדיו, וקוראים משם ההפטרות (חיי אדם לא מ, בשם הגר"א; מנהג הפרושים בארץ ישראל בימינו).

בעל פה אם אי אפשר בענין אחר, מותר לקרוא ההפטרה בעל פה (מרדכי עירובין תקיג; מגן אברהם רפד סק"ו; אליה רבה שם סק"ב).

כשספר אין המפטיר רשאי להפטיר בנביא עד שיגלל ספר התורה נגלל תורה (סוטה לט ב; רמב"ם תפלה יב יג; בית יוסף ושו"ע או"ח רפד א), ובטעם הדבר נחלקו ראשונים:

- יש מפרשים כדי שלא יהיו הגוללים טרודים מלשמוע ההפטרה מפי המפטיר (רש"י שם ד"ה עד שתגלל), ולטעם זה לא יפטיר עד שיגמור הגלילה (מרדכי מגילה תתיג, בשם ה"ר שמואל מבונבריק; בית יוסף ושו"ע או"ח רפד ו), דהיינו שיגלול ספר התורה ויכרוך במפה סביב (שערי אפרים ט ט; משנה ברורה שם ס"ק יב, בדעת רש"י), וכן הלכה (שו"ע שם; שערי אפרים שם).

- ויש מפרשים משום כבוד ספר תורה שלא יסיחו דעתם ממנו ויעמוד בלא גלילה, והוא בזיון לספר תורה שיקראו בנביא והספר תורה עדיין לא נגלל (מאירי סוטה שם; שבלי הלקט פ; בית יוסף שם, בשמו, ודחאו), ולפיכך די שימתין עד שיתחילו לגלול (מאירי שם; ארחות חיים, קריאת התורה מו, בסתם)¹⁰.

נעמידה המפטיר צריך לעמוד לכתחילה בכל ההפטרות מפני כבוד הציבור (שלחן ערוך הרב או"ח תצד ח).

שנים מקרא ואחד תרגום מצד הדין (שלחן ערוך הרב או"ח רפה ו) אין צריך לקרוא ואחד תרגום כל אחד לעצמו ההפטרה כשם שקוראים פרשיות השבת שנים-מקרא-ואחד-תרגום (ראה ערכו. מרדכי, הלכות קטנות תתקסח, בשם המהר"ם; רמ"א שם ז), ומכל מקום נהגו לקרוא (תורות הדשן, פסקים וכתבים קא; רמ"א שם), כדי שיהא בקי בה וידעה (תורות הדשן שם), שמא יקראוהו למפטיר בבית הכנסת (שלחן ערוך הרב שם). ונחלקו הפוסקים האם יש לקרוא אחת מקרא ואחת תרגום (מגן אברהם שם ס"ק יא) לידע הפירוש (פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק יא, לדעה זו); או שדי לקרוא אחת מקרא בלבד (פרי מגדים שם; כן משמע משלחן ערוך הרב שם, וערוך השלחן שם יג).

טור או"ח תקעה; רמ"א או"ח תקסו א; מנהג האיטלקים והאשכנזים בימינו; ויש סוברים שאין מפטירים (בית יוסף או"ח תקעה ב, שכן מנהג בני ספרד; מנהג הספרדים והתימנים בימינו)⁷.

ובשחרית הכל מודים שאין מפטירים (רמ"א או"ח תקסו א), אם מפני שבחציו הראשון של היום מעיינים בצרכי העיר (רש"י תענית יג א ד"ה איפוך אנא); או לפי שבהפטרת היום (ראה להלן: פרשיות המועדים) כתוב: שְׁמְרוּ מִשְׁפָּט וְעֲשׂוּ צְדָקָה (ישעיהו נו א), ושכר התענית הוא הצדקה (ראה ברכות ו ב), ולכן נכון לאמרו בערב, אחר שעשו צדקה (תוספות מגילה כא א ד"ה הקורא).

הקריאה

קריאת שנים אחד קורא בנביא ולא שנים (תוספתא מגילה (ליברמן) ג כ; גמ' שם כא ב; רמב"ם תפלה יב יג; רמ"א או"ח רפד ה), ששני קולות אינם נשמעים (רמ"א שם, על פי ראש השנה כז א, וירושלמי ברכות ה א), ואף לסוברים שנים קוראים בתורה (ראה ערך קריאת התורה) – אין שנים מפטירים (ירושלמי שם, לפי ר"א פולדא וספר חרדים ופני משה שם), שבנביא אין רובם רגילים כמו בתורה (פירוש ספר חרדים שם)⁸, ולכן יש למחות באנשים המסייעים למפטיר, שהרי כולם צריכים שישמעו מה שהמפטיר קורא (כסף משנה שם). ולא יקראו כל הקהל יחד עם המפטיר את ההפטרה (שערי אפרים ט לג)⁹.

וכן אסור לספר – לשוחח – כשהמפטיר קורא בנביא עד שישלים, כמו בקריאת התורה, שאין המצוה בקורא לבד, אלא בכל המצויים שם (רבנו ירוחם ב ג; בית יוסף ורמ"א או"ח קמו א).

קריאת שנים זה אחר זה אין שנים מפטירים בנביא (ירושלמי ברכות שם), היינו שאין מפטיר זה מפסיק, וחוזר ומפטיר זה – כדרך שקוראים בתורה – אלא אחד הוא שגומרה (ר"ש סיריליאנו שם; ריב"ש לה), ולפיכך אם נשתתק המפטיר באמצע ההפטרה, הבא לסיימה לא יתחיל ממקום שפסק הראשון, אלא צריך לחזור ולהתחיל ממקום שהתחיל הראשון, כדינו בקריאת-התורה (ריב"ש מ; בית יוסף או"ח רפד ה, בשמו; שו"ע שם).

מתוך ספר בתלמוד נאמר שקוראים את ההפטרה מתוך ספר שכתובות בו ההפטרות בלבד, ואף על פי שמן הדין לא ניתן להיכתב אלא ספר שלם, ואסור לקרוא בספר שאינו שלם, מכל מקום התירו משום עת לעשות לה' הַפְּרוּ תוֹרַתְךָ (תהלים קיט קכו), כיון שאי אפשר (גיטין ס א), שאין לכל ציבור וציבור יכולת לכתוב ספר נביאים שלם (רש"י שם ד"ה ה"ט); ויש הנוהגים כן אף בימינו (מדריך למנהג אשכנז המובהק, שבת, הפטרה).

אכן המנהג הפשוט לקרוא מתוך חומשים הנדפסים (לבוש או"ח רפד א; חתם סופר או"ח סח), ומהפוסקים יש שתמה על זה, והרי אין יוצאים בציבור כלל בקריאה בספר שלא נכתב כהלכות ספר תורה ומגילה (לבוש שם), ומספר הסברים ניתנו לדבר:

- שהדפוס הוא ככתיבה, וכיון שלא הותר לכתוב ספר הפטרות,

7. ויש מהפוסקים שכתב, שלמרות שהמנהג שאין מפטירים בשום תענית במנחה (בית יוסף שם, שכן מנהג בני ספרד), מכל מקום יש להפטיר במנחת צום גדליה, כדי להשלים לתרתי דתיובתא (ראה להלן: פרשיות שבתות השנה. בית יוסף או"ח תכח ח, ושו"ע שם, בסתם). 8. או שבנביא שתיקנו חכמים אחרי משה ועזרא אין נותנים דעתם לשמוע כמו בתורה (פני משה שם). 9. ויש שכתב שאין די בשמיעת ההפטרות, אלא צריך לקרות מתוך הספר, והברכות ישמע מהקורא (מגן אברהם רפד סק"ה, בשם כתבי האר"י), ויש שנהגו כן (מנהג

החסידים בימינו), וזה שאמרו שנים לא יקראו היינו בקול רם, אבל בלחש מותר (מגן אברהם שם; משנה ברורה שם ס"ק יא), והיינו דוקא אם קוראים ההפטרה מחומשים (מעשה רב קלו; משנה ברורה שם, בשמו), שקריאה זו אין לה דין קריאה בכתב אלא בעל פה, וקריאה זו אינה מוציאה את הרבים (חתם סופר או"ח סח; שערי אפרים שם), אך אם הקורא קורא מנביא שבכתב, יקרא הוא לבד וכולם ישמעו, שאם יקראו הכל בקול רם עם הקורא תהיה ברכת הקורא ברכה לבטלה (מעשה רב שם; משנה ברורה שם, בשמו). 10. וכתבו

שגוללים (תרומת הדשן שם, בשם הראב"ה), ולטעם זה אין הדברים אמורים אלא בימיהם, שכל ספריהם היו עשויים בגלילה כספר תורה, והיו צריכים לשהות בגלילה, אבל בימינו שההפטרות כתובות ב"קונטרסים" – כספר נדפס – ויוכל לסמן מהר איזו הפטרה שירצה, אין חשש בדילוג מנביא לנביא, ועוד שבימינו שאין נוהגים לתרגם בציבור, אין חשש לטירוף דעת (תרומת הדשן שם; בית יוסף שם, בשמו).

בתרי עשר מדלגים לעולם מנביא לנביא, ובלבד שלא ידלג מסוף הספר לתחילתו (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם) למפרע (רש"י שם ד"ה מסוף הספר), שבנביא של תרי עשר לא ידלג מנביא לנביא למפרע, אפילו הם סמוכים זה לזה, אבל בנביא אחד מדלג (כסף משנה שם).

כמה אין בפרשיות מסוימות שבנביאים דנו תנאים אם הן מפטירים נקראות בהפטרה:

- מעשה דוד ואמנון לא נקרא (משנה מגילה כה א, לגירסת המשנה שבמשניות ושבירושלמי שם ד יא; גמ' שם ב, לגירסתנו, וגירסת רש"י שם א ד"ה ויש לא) בהפטרה (רש"י שם; האשכול (אלבק) סה ב; כסף משנה תפלה יב יב); ויש גורסים: נקרא ולא מיתרגם (ראה להלן: התרגום. משנה שם, גירסת המשנה שבתלמוד והר"ף שם והרמב"ם שם והרא"ש שם ג כד).
- אכן מעשה אמנון ותמר נקרא ומיתרגם (תוספתא שם (ליברמן) ג לב; גמ' שם ב), ואין חוששים לכבודו של דוד (גמ' שם). במקום שנאמר אמנון בן דוד הרי זה מעשה דוד ואמנון, ובמקום שנאמר סתם אמנון, הרי זה מעשה אמנון ותמר (גמ' שם; רמב"ם שם).

- מעשה דוד ובת שבע לא נקרא (תוספתא שם לח; גמ' שם ב).
- מעשה אבשלום בפילגשי אביו נקרא ומיתרגם (תוספתא שם לב; גמ' שם), ואין חוששים לכבודו של דוד (גמ' שם).
- מעשה פילגש בגבעה נקרא ומיתרגם (תוספתא שם לג; גמ' שם), ואין חוששים לכבודו של שבט בנימין (גמ' שם).

בשתי פרשיות של נביאים נחלקו תנאים אם מפטירים בהן:

- במרכבה (יחזקאל א), נחלקו תנאים אם מפטירים בה (רבי יהודה במשנה שם א), וכן הלכה (תוספות שם ד"ה אין), וזוהי הפטרה של שבועות (ראה להלן: פרשיות המועדים); או שאין מפטירים בה (תנא קמא במשנה שם), משום גילוי סוד (מאירי שם), וכדי שלא ישאלו בה המון העם (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

- בהודע את ירושלים את תועבתיה (יחזקאל טז א) נחלקו תנאים אם מפטירים (תנא קמא בתוספתא שם לד; גמ' שם ב), וכן הלכה (ר"ף שם; פירוש המשניות לרמב"ם שם; רא"ש שם); או שאין מפטירים בה (רבי אליעזר במשנה שם א, ובתוספתא שם), מפני כבוד ירושלים (ברטנורא שם) שנאמר לגביה: הודע וגו' את תועבותיה (מטה משה תנד), או מפני כבוד ישראל (מאירי שם), שכתוב שם: מְכַרְתִּיךָ וּמְלִרְתִּיךָ מֵאֶרֶץ הַפְּעֻנִי אֶבְיָךְ הָאֶמְרִי וְאֶמְךָ חֲתִית (יחזקאל שם ג), וזהו גנאי גדול לכל ישראל לקרות ולתרגם רבים לכנות אברהם בשם אמורי, ושרה בשם חתית (לבוש או"ח תצג ד, בהג"ה).

פרשיות המועדים

במועדים, בין שחלו בשבת ובין שחלו בחול, מפטירים מעין המאורע.

בשבת שיש בה הפטרה מחודשת – כגון בשבת ראש חודש (ראה להלן: פרשיות שבתות המיוחדות) ובארבע פרשיות (ראה להלן: שם) – נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שיש לקרוא הפטרת השבוע (שיירי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף סק"ד; עבודת הקודש לחיד"א, מורה באצבע ד קלב; כף החיים שם ס"ק לו, בשם כמה אחרונים, ושכן המנהג), כי ההפטרות המיוחדות ניתקנו רק בציבור ובשביל הפרשיות שקורים מחובת היום ומפטירים מענין הפרשיות הללו, אבל ביום ששי אין חיוב לא בקריאת הפרשיות ולא בהפטרותיהן (שיירי כנסת הגדולה שם) ¹¹.

- ויש אומרים שיקרא ההפטרה המיוחדת שמפטירים בבית הכנסת, שמא יקראוהו למפטיר (מגן אברהם שם ס"ק יב; שלחן ערוך הרב שם י; ערוך השלחן שם יד).

במקומות שנוהגים שאם אירעה חתונה בשבת מפטירים "שוש אשיש" (ראה להלן: הפרשיות) ולא בהפטרת השבוע, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שהיחיד שקורא לעצמו יקרא הפטרת השבוע (תרומת הדשן שם; רמ"א שם).

- ויש אומרים שבפעם הראשונה יקרא גם לעצמו "שוש אשיש", שמא יקראוהו למפטיר, אבל אם אירעו הרבה חתונות בשבתות רצופות, יש לו לקרות בשאר השבתות הפטרת השבוע (מגן אברהם שם ס"ק יב; שלחן ערוך הרב שם).

כללי הפרשיות

גזל הפרשיה המפטיר בנביא לא יפחות מעשרים ואחד פסוקים, כנגד שבעה שקראו בתורה, כל אחד לא פחות משלשה

פסוקים (מגילה כג א, ורש"י ד"ה כנגד שבעה; רמב"ם תפלה יב יג; טוש"ע או"ח רפד א), אבל כנגד קריאת עצמו בתורה – שהמפטיר צריך שיקרא בתורה תחילה (ראה לעיל) – אין צריך להוסיף, כיון שקריאתו בתורה אינה אלא משום כבוד תורה (ראה לעיל. גמ' שם) ¹². וביום טוב, שקוראים חמשה בתורה, די שהמפטיר יקרא חמשה עשר פסוקים בנביא (שו"ת מהר"ם פדוואה עח; דרכי משה שם סק"א, בשמו, ורמ"א שם) ¹³. אכן אם נגמר הענין שקראו בו בפחות מעשרים ואחד פסוקים – בשבת – אינו צריך להוסיף מענין אחר (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

דילוג מדלגים מנביא מענין לענין אחר (משנה מגילה כד א, וגמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח קמד א), ועד כמה מדלג, עד כדי שלא יפסוק המתורגמן (משנה שם, וגמ' שם; רמב"ם שם; טור שם), שלא ידלג ממקום שהוא קורא אלא כדי שיוכל לגלול את הספר ולקרות במקום הדילוג קודם שיגמור המתורגמן, שאין כבוד ציבור לעמוד שם בשתיקה (רש"י שם ד"ה שלא יפסוק), או שלא ישהה בדילוג בענין שיעמדו הציבור בשתיקה (שו"ע שם).

ואין מדלגים מנביא לנביא אחר (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ונחלקו בטעם הדבר:

- יש מפרשים שיש כאן טירוף הדעת יותר מדאי (רש"י שם ד"ה בענין אחד), אבל בנביא אחד אין חוששים לטירוף דעת, שאין הוראה יוצאת כל כך מדברי הנביאים (תרומת הדשן כ, בדעת רש"י).
- ויש מפרשים מפני כבוד הציבור שלא יעמדו בשתיקה בשעה

פסוקים, אחד כנגד חזן הכנסת (סופרים יד א). ¹³ בשבת במנחה, במקום שנוהגים להפטיר (ראה לעיל: הזמנים) קוראים עשרה פסוקים בהפטרה (רש"י שבת כד א ד"ה המפטיר).

אחרונים שכן מנהג העולם (שערי אפרים שם). ¹¹ ויש שכתב שהוא עצמו נהג לקרוא פרשיות השבוע, אלא שהפרשיה המיוחדת קרא עם המפטיר (כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף סק"ג). ¹² ויש אומרים שיקרא עשרים ושנים

פרשיות השבתות המיוחדות

שבת ראש חודש שחל בשבת, דוחים הפטרת השבוע (האשכול (אלבק) סז א, בשם הנגיד) ומפטירים: וְהָיָה מִדֵּי

חֹדֶשׁ בְּחֹדֶשׁ (ישעיהו סו כג. מגילה לא א; רמב"ם תפילה יג כד; טור שלחן ערוך אורח חיים תכה א), ומתחילים כה אָמַר ה' הַשָּׁמַיִם כְּסָאֵי (ישעיהו שם א. רוקח רכח; טור שלחן ערוך שם) וקוראים עד הפסוק האחרון בנביא: וַיֵּצְאוּ וַיָּרְאוּ וְגו' וְהָיוּ דְרָאוֹן לְכָל בָּשָׂר, וכדי לסיים בדברי שבת ובתנחומים חוזרים וכופלים: וְהָיָה מִדֵּי חֹדֶשׁ וְגו' לְהַשְׁתַּחֲוֹת לְפָנַי אָמַר ה' (שבלי הלקט קעט; מנהג כל קהילות ישראל בימינו)¹⁴.

חל ראש חודש אדר בשבת שקלים, מפטירים הפטרת שקלים (ראה להלן), והוא הדין כשחל ראש חודש ניסן בשבת החודש שמפטירים הפטרת החודש (ראה להלן), שאין מזיזים הפטרת של ארבע פרשיות ממקומן (שבלי הלקט קצ, ואור זרוע ב שפט, בשם רבנו שמואל; שבלי הלקט שם, בשם רבי יהודה החסיד; אור זרוע שם, בשם רבי יהודה הכהן; רמ"א או"ח תכה א).

ראש חודש טבת ראש חודש טבת שחל בשבת, הרי הוא חל שחל בשבת, ונחלקו גאונים וראשונים:

- יש אומרים שמפטירים בשל חנוכה (סדר רב עמרם (הרפנס), סדר חנוכה; האשכול שם, בשם הנגיד; תוספות שבת כג ב ד"ה הדר, בשם רשב"א; שבלי הלקט קצ, בשם הלכות פסוקות), וכן הלכה (טוש"ע או"ח תרפד ג).
- ויש אומרים שמפטירים בשל ראש חודש (פרדס (עהרנרייך) עמי שמד, בשם רבי יהודה הכהן הזקן; שבלי הלקט שם, בשם רבי יהודה החסיד, ושכן משמע בהלכות פסוקות של ספר הזהיר; אור זרוע ב שצד, בשם רבינו יהודה הכהן; תוספות ר"ד מגיה כט ב, בשם רבני צרפת הקדמונים).

ומספר טעמים לדעה הראשונה:

- משום פרסום הנס בהפטרה המדברת על הנרות ובקריאת התורה, שאנו יכולים להקדים תדיר לשאינו תדיר בקריאת ראש חודש, ולפרסם הנס, אנו עושים שניהם, אך בהפטרה שאיננו יכולים לעשות שניהם – שהרי אין מדלגים בנביא (ראה לעיל) – פרסום הנס עדיף (תוספות שם, בשם רשב"א)¹⁵.

- לעולם באותו ענין שהמפטיר קורא מפטירים (תוספות שם, בשם רשב"א; אור זרוע שם, בשם רבי משלם ברבי משה, לדעה זו), ולהלכה מקדימים קריאת ראש חודש לקריאת חנוכה (מגילה כט ב), ואין להקדים ולקרוא בשל חנוכה ולהפטיר בשל ראש חודש, שהרי תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם (אור זרוע שם, בשם רבי משלם ברבי משה, לדעה זו)¹⁶.

ומספר טעמים לדעה השניה:

- אמרו בתלמוד לענין קריאת התורה כשחל בחול: אין משגיחים בחנוכה וראש חודש עיקר (מגילה כט ב), ואין לפרש שהמדובר רק בקריאת התורה, שקוראים תחילה בראש חודש שלשה ולאחר

מכן אחד בחנוכה, שאם כן היה די לומר "אין משגיחין בחנוכה", אלא שלגבי הקריאה נאמר אין משגיחין וכו', ולגבי ההפטרה שראש חודש עיקר (שבלי הלקט שם, בשם רבי יהודה החסיד; אור זרוע שם, בשם רבינו יהודה הכהן).

- גם אם נאמר שהדיון שם הוא רק לגבי קריאת התורה, מכל מקום כל התדיר מחברו קודם לחברו (שבלי הלקט שם, בשם רבי יהודה החסיד; אור זרוע שם, בשם רבינו יהודה הכהן).
- ושבת וראש חודש מקודשים יותר מחנוכה (שבלי הלקט שם, בשם רבי יהודה החסיד; אור זרוע שם, בשם רבי יהודה הכהן), וכל המקודש מחברו קודם לחברו (שבלי הלקט שם, בשם רבי יהודה החסיד).
- שבת וראש חודש הרי הם שניים, מול חנוכה שהוא אחד (שבלי הלקט שם, בשם רבי יהודה החסיד; אור זרוע שם, בשם רבינו יהודה הכהן).
- ראש חודש דאורייתא וחנוכה דרבנן, ולא בא דרבנן ודוחה דאורייתא (אור זרוע שם, בשם רבי משלם ברבי משה, לדעה זו).

ראש חודש אב ראש חודש אב שחל בשבת, נאמר בתלמוד שחל בשבת שמפטירים – בישעיהו – חֹדֶשׁ יִשְׂרָאֵל וּמוֹעֲדֵיכֶם שְׁנָאָה נִפְשִׁי (ישעיהו א יד. רב הונא במגילה לא א-ב), וכן נהגו הגאונים (תשובות הגאונים (הרכבי) כב), וביארו שמתחילים בהפטרה בחזון ישעיהו (תשובות הגאונים שם)¹⁷, ובסיומה הביאו הגאונים שני מנהגים: יש המסיימים באם תִּאָּבִי וְשִׁמְעָתֶם טוֹב הָאָרֶץ תֵּאָכְלוּ (ישעיהו א יט. תשובות הגאונים שם, שכן היו הראשונים מסיימן); ויש הממשיכים עד בֵּית יַעֲקֹב לָכֵן וְנִלְכָּה בְּאֹר ה' (ישעיהו ב ה. תשובות הגאונים שם, שכן המנהג עכשיו)¹⁸.

אכן ראשונים כתבו שאין המנהג כן (הפרדס (עהרנרייך) עמי שנב; תוספות שם ב ד"ה ראש ופסחים מ ב ד"ה אבל; רא"ש מגילה ד י; הגהות מימוניות תפילה יג ד; תרומת הדשן קט), ונחלקו במה מפטירים:

- יש אומרים שמפטירים בהפטרת שמעו, שהיא ההפטרה השניה משלוש הפטרות הפורענות (ראה להלן: פרשיות שבתות השנה. תוספות מגילה שם, שכן המנהג; ראבי"ה מגילה תקנו; סמ"ע עשין יט; הגהות מימוניות שם, בשמו; רא"ש שם; שו"ת מהרי"ל יז, בשם המהר"ם; רמ"א או"ח תכה א, בסתם), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג הספרדים וחלק מהתימנים בימינו; מנהג האשכנזים בחוץ לארץ בימינו)¹⁹.
- ויש אומרים שמפטירים בהפטרת שבת ראש חודש (ראה לעיל. הפרדס שם; תוספות פסחים שם, שכן המנהג, ושכן הוא בפסיקתא; הגהות מימוניות שם, בשם רבינו שמחה, שכן המנהג; תרומת הדשן שם, שכן יש לנהוג; רמ"א שם, בשם יש אומרים; באור הגר"א שם ד"ה וי"א השמים), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האיטלקים בימינו; מנהג האשכנזים שבארץ ישראל בימינו), וכתבו הפוסקים שכן עיקר במקום שאין מנהג (רמ"א שם, על פי תרומת הדשן שם), שאם לא שהיינו סוברים פרסום הנס עדיף, היינו מפטירים בשל ראש חודש בראש

ישעיהו עד הפסוק הקודם לחדישים ומועדים: לא תוסיפו וגו' לא אוכל אֶן וְצִרְאָה (שם יג. הפרדס (עהרנרייך) עמי שנב).¹⁸ ובשבת שאחריה, שהיא ערב תשעה באב, הביאו הגאונים שני מנהגים: יש מפטירים – בירמיהו – כֹּה אָמַר ה' עֲמִדוּ עַל דְּרָכַי (ירמיהו ו טז. תשובות הגאונים שם, שכן מנהגו); ויש מפטירים – בישעיהו – מִשָּׂא גִיָּא תִּזְוֶן (ישעיהו כב א. תשובות הגאונים שם, בשם יש שמפטירין).¹⁹ אלא שיש מהם הנוהגים להפטיר בהפטרה השניה של שלוש הפטרות הפורענות בחזון ישעיהו (ראה להלן). מנהג חלק מהתימנים בימינו; ויש מהם המפטירים שמעו, אך מוסיפים לאחריו הפסוק הראשון והאחרון של הפטרת השמים כסאי, כמנהגם כשחל ראש חודש אלול בשבת

14. ויש שכתבו להפטיר: כֹּה אָמַר וְגו' שֶׁצֶר הִתְחַצֵּר הַפְּגִימִית (יחזקאל מו א. סופרים יז ז).¹⁵ ומלבד זאת, שבקריאת התורה אין כל כך פרסום הנס, שאין מזכירים בה הנרות כמו בהפטרה (תוספות שם, בשם רשב"א).¹⁶ ויש מהראשונים שכתב יותר מזה, שכיון שרצו להפטיר בנרות זכריה, משום פרסום הנס, לכן הקדימו קריאת ראש חודש לקריאת חנוכה, כדי שהמפטיר יקרא בשל חנוכה ויפטיר בה (תוספות שם, בשם רשב"א).¹⁷ וכן כתבו מספר ראשונים (תוספות מגילה לא ב ד"ה ראש; ראבי"ה מגילה תקנו; אור זרוע ב שצב); ויש מהראשונים שכתב לצד שהיו מפטירים מחדשים ומועדים עד צִוּן בְּמִשְׁפָּט תִּפְדָּה וְשִׁבְיָהּ בְּצִדְקָה (ישעיהו א כז), ובשבת שאחריה היו מפטירים מחזון

כשראש חודש חל היום הראשון של ראש חודש בשבת, **בשבת וראשון** מפטירים השמים כסאי, ואין מפטירים מחר חודש (סידור רס"ג עמ' רסט; האשכול (אלבק) סז א)²³.

ראש חודש אלול שחל ביום ראשון חל ראש חודש אלול ביום ראשון, נחלקו ראשונים: • יש אומרים להפטיר עניה סוערה (ראה להלן: פרשיות שבתות השנה. אבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות; המנהגים (קלוזנר) עט, בהגהה, בשם מרדכי גדול; שו"ת מהרי"ל (החדשות) לה, בשם המהר"ק; כן משמע מהבית יוסף שם; רמ"א שם), שאין דוחים עניה סוערה מפני השמים כסאי, אלא משום שיש בה מנחמות ירושלים (ראה לעיל), אבל במחר חודש שאין בה נחמה אין להפטיר (המנהגים שם), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האשכנזים בארץ ישראל וחלק מהאשכנזים בחוץ לארץ בימינו; מנהג הספרדים וחלק מהתימנים בימינו).

• ויש דוחים עניה סוערה מפני הפטרת מחר חודש (מרדכי מגילה תתלא, שכן מנהג שפירא; שו"ת מהרי"ל שם, בשם כלרבותיו), שהיא כתובה בתלמוד (מרדכי שם; שו"ת מהרי"ל שם)²⁴, וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האיטלקים וחלק מהאשכנזים בחוץ לארץ וחלק מהתימנים בימינו).

שבת שקלים בשבת שקלים מפטירים – במלכים – בפרשת שקלים שביהודיע הכהן (תוספתא מגילה (ליברמן) ג א; מגילה ל א), ששם מדובר בענין שקלים (תוספות מגילה לא ד"ה מפטיר), וכתבו גאונים וראשונים מנהגים שונים בתחילת ההפטרה:

• יש שכתבו שנהגו להתחיל: וַיִּכְרֹת יְהוֹדָע אֶת הַבְּרִית (מלכים ב יא יז. סדר רב עמרם גאון (הרנסן), סדר פורים; אבודרהם, ארבע פרשיות; שו"ע או"ח תרפה א), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האיטלקים והספרדים בימינו).

• ויש שכתבו שנהגו להתחיל: בֶּן שָׁבַע שָׁנִים יְהוֹאָשׁ בְּמֶלְכוֹ (מלכים ב יב א. אוצר הגאונים מגילה, התשובות קצא, בשם הלכות קצובות; טור או"ח תרפה; אור זרוע ב שפט; מנהגים (טירנא), ארבע פרשיות; לבוש שם א), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האשכנזים והתימנים בימינו).

הכל מודים שמסיימים: לְפָתְחֵנִי יְהוָה (מלכים שם יז. אוצר הגאונים שם, בשם הלכות קצובות; אבודרהם, ארבע פרשיות. מנהג כל קהילות ישראל בימינו).

שבת זכור בשבת זכור מפטירים – בשמואל במעשה שאול ועמלק – וכתבו תנאים שמתחילים בו בפסוק: פֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת פָּקְדֹתִי אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה עִמָּלֶךְ לְיִשְׂרָאֵל (שמואל א טו ב. תוספתא מגילה (ליברמן) ג ב; מגילה ל א).

• וכן כתבו ראשונים להלכה (רמב"ם תפילה יג כ; טוש"ע או"ח תרפה ב), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האשכנזים בימינו).

• אכן יש מהראשונים שכתבו שנהגו להקדים פסוק אחד לזה, ולהתחיל וַיֹּאמֶר שְׁמוּאֵל אֶל שָׁאוּל (שמואל שם א. אבודרהם, ארבע פרשיות), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האיטלקים והספרדים בימינו).

בלבד (אחרות חיים שם, בשם יש חולקים ושכן נהגו גדולי צרפת). ²³ ויש החולקים בזה וסוברים שמפטירים מחר חודש (ראה לעיל). יש שכתבו שנהגים לומר אחר כך פסוק ראשון ופסוק אחרון מהפטרת מחר חודש, לזכר שמחר הוא גם כן ראש חודש (בית יוסף ושו"ע שם), ואף על פי שאין מדלגים מנביא לנביא (ראה לעיל), בימינו אין חוששים לכך (בית יוסף שם, על פי תרומת הדשן כ); ויש חולקים וסוברים שאין להפסיק מנביא לנביא, ואין אומרים אלא הפטרת ראש חודש בלבד (דרכי משה ורמ"א שם). ²⁴ ועוד, שניתן להשלימה עם הפטרת רני עקרה (ראה לעיל. שו"ת מהרי"ל שם), ויש הנוהגים כן (מנהג

חודש טבת שחל להיות בשבת חנוכה (ראה לעיל), משום שתדיר קודם (תרומת הדשן שם), ועוד שכלולים בה שני הדברים: ענין ראש חודש ונחמות ירושלים (ט"ז שם סק"ב)²⁰.

ומספר טעמים מדוע אין נוהגים כדברי התלמוד:

• שהאמורא הסובר שמפטירים בחדשים ומועדיכם – שמזכירים בה אבל וצעד ודברי תוכת הנביא (תשובת רבי יואל הלוי בראבי"ה מגילה תקנו) – סובר שהאבלות מתחילה מתחילת חודש אב, ואנו אין סוברים כן, אלא שהאבלות מתחילה בשבוע שחל בו (תוספות מגילה שם, שכן פירש ה"ר אליעזר ממין)²¹.

• בהרבה דברים בקריאות והפטרות אנו נוהגים שלא כדברי התלמוד, ושמא בדברי המדרש מצאו אחרת מהתלמוד (תשובת רבי יואל שם), ולדעה שמפטירים בשמעו, אמרו טעם נוסף, שנאמר בה: בְּחֻדְשָׁהּ יִמָּצְאוּנָהּ (ירמיהו ב כד), ופירשו שהמדובר בחודש אב (רש"י שם ד"ה כל מבקשיה. שו"ת מהרי"ל שם, בשם המהר"ם).

• ולדעה שמפטירים בשמעו, אמרו טעם נוסף, שנאמר בה: בְּחֻדְשָׁהּ יִמָּצְאוּנָהּ (ירמיהו ב כד), ופירשו שהמדובר בחודש אב (רש"י שם ד"ה כל מבקשיה. שו"ת מהרי"ל שם, בשם המהר"ם).

ראש חודש אלול שחל בשבת ראש חודש אלול שחל בשבת, נחלקו ראשונים: • יש אומרים שמפטירים בהפטרת שבת ראש

חודש (ראה לעיל. מרדכי מגילה תתלא, שכן מנהג שפירא; ובהג"ה שם, בשם המהר"ם; טור או"ח תכה; רמ"א שם, בשם יש אומרים, ושכן המנהג), מפני שהיא כתובה בתלמוד (מרדכי שם), ואפילו אלה שנוהגים להפטיר בראש חודש אב שמעו, ודוחים השמים כסאי (ראה לעיל), בראש חודש אלול אין דוחים אותה, שיש בה שני הדברים, גם של ראש חודש וגם מנחמות ירושלים (אור זרוע ב שצב), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האיטלקים והאשכנזים והתימנים בימינו), ומלבד זאת יש שאין דוחים לחלוטין עניה סוערה, אלא אומרים אותה עם הפטרת רני עקרה – הנאמרת בין שבע הפטרות הנחמה שבועיים לאחר מכן (שו"ת מהרי"ל (החדשות) לה) – שהיא סמוכה לה בנביא (שו"ת מהרי"ל שם; לבוש שם א; מנהג האשכנזים בימינו).

• ויש אומרים שלפי שאותה שבת היא משבע של נחמה (ראה להלן: פרשיות שבתות השנה) דוחים הפטרת ראש חודש מפניה ומפטירים עניה סוערה (מרדכי שם, בסתם; אבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות; שו"ע או"ח תכה א), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג הספרדים בימינו).

שבת ערב ראש חודש חל ראש חודש באחד בשבת – דוחים הפטרת השבוע (מהרש"א מגילה לא א) – ומפטירים בשבת שלפניו – בשמואל – וַיֹּאמֶר לוֹ יְהוֹנָתָן מָחָר חֲדָשׁ (שמואל א כ יח. מגילה שם; סופרים יז ז; רמב"ם תפילה יג ד; טוש"ע או"ח תכה ב), למרות שאינה כלל מענין הקריאה (מהרש"א שם) שקריאה זו היא כמו הזכרת ראש חודש (אחרות חיים, קריאת ס"ת), וקוראים עד וַיִּבֶן יִרְמְיָהּ עֵד עוֹלָם (שמואל שם מב. אבודרהם, סדר ראש חודש)²².

(ראה להלן. מנהג הספרדים בימינו). ²⁰ ויש מהראשונים שרצו להפטיר כדברי התלמוד (ראבי"ה ואור זרוע שם, בשם רבינו אפרים ברבי יצחק; הגהות מימוניות תפילה יג ד, בשמו ובשם רבי יצחק ב"ר יהודה), ולא שמעו בקולם (ראבי"ה ואור זרוע והגהות מימוניות שם, שכן היה בוורמייא). ²¹ ויש מהראשונים שדחה טעם זה, שאין ההפטרה שמזכירים בה האבל אבלות גמורה, אלא מיעוט שמחה, ומשנכנס אב ממעטים בשמחה (ראבי"ה שם, בשם אביו). ²² ויש מהראשונים סוברים שאין מפטירים מחר חודש אלא כשחל ראש חודש בשבת וביום ראשון (ראה להלן), שאז הוא מענין היום, ולא כשחל ביום ראשון

• ויש מהראשונים שכתבו שהמנהג לסיים: **בְּבִקְרָא בְּבִקְרָא עוֹלָת** תָּמִיד (יחזקאל שם טו. אבודרהם, ארבע פרשיות), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג הספרדים בימינו).

• ובחלק מקהילות ישראל נוהגים לסיים: **לֹא יִפְצוּ עַמִּי אִישׁ מֵאַחֲזָתוֹ** (יחזקאל שם יח. מנהג האיטלקים והאשכנזים בימינו).

שבת הגדול בשבת הגדול נחלקו המנהגים:

• יש שאינם מפטירים בה הפטרה מיוחדת (מנהג האיטלקים וחלק מהתימנים בימינו).

• ויש שמפטירים בה במלאכי: **מְעַרְכָּהּ לָהּ** (מלאכי ג ד) ועד לסוף הספר (מהרי"ל, הלכות טבת, שבט, אדר, ז; מנהגים (טירנא) חודש ניסן; לבוש או"ח תל א), ומפני שאינה מסתיימת בדבר טוב, חוזרים וכופלים הפסוק: **הִנֵּה אָנֹכִי שֹׁלַח לָכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא** (מלאכי שם כג. מנהג האשכנזים והספרדים וחלק מהתימנים בימינו).

ובחלות המנהג השני מנהגים שונים:

• יש מפטירים לעולם וערבה לה, ואינם מחלקים בין שנה שחל ערב פסח בשבת לשנים אחרות (מהרי"ל שם, בסתם; מנהגים שם, בסתם; לבוש שם, בשם יש מפטירים), שלדעתם טעם ההפטרה משום שנאמר בה: **הִנֵּה אָנֹכִי שֹׁלַח וְגו'**, שהוא דומה לבשורת משה הגאולה במצרים, והוא מעין המאורע (לבוש שם), וכן המנהג ברוב קהילות ישראל (מנהג האשכנזים והספרדים וחלק מהתימנים בימינו).

• ויש מפטירים כן רק כשחל ערב פסח בשבת (מהרי"ל שם, בשם יש שרוצים; ספר המנהגים שם, בשם יש מקומות; לבוש שם, בשם יש אומרים), שלדעתם מפטירים בה מפני שנאמר בה: **הִבֵּיאוּ אֶת פֶּל הַמַּעֲשֵׂר אֶל בֵּית הָאוֹצֵר וְגו'** (מלאכי שם ו), דהיינו ביעור המעשר בשנה רביעית דשמיטה, וזמן הביעור לא היה אלא בערב פסח (ראה ערך בעור מעשרות. לבוש שם) ²⁵.

• ויש מהאחרונים שהנהיג מטעם זה להיפך, שלא להפטיר וערבה אלא בשבת הגדול שאינו ערב פסח, שאם אינו זמן הבעור, אינו ענין לשבת זו (מעשה רב קעו, בשם הגר"א; ערוך השלחן שם ה, בשמו, ושכן המנהג).

שבת שלאחר חתונה בשבת שלאחר חתונה כתבו ראשונים שנהגו להפטיר מעין המאורע בהפטרת שוש אשיש (ישעיהו סא י) – שבה מפטירים בפרשת נצבים (ראה לעיל), מפני שנאמר בה: **כִּתְּבוּ יְהוָה פָּאָר וְכָכְלָה תַּעֲדָה כְּלִיָּהּ** (ישעיהו סא י) וכן: **כִּי יִבְעַל בַּחוּר בְּתוּלָה יִבְעֲלוּהָ בְּנִיף וּמָשׁוּשׁ חָתָן עַל פֶּלָה יִשִּׁישׁ עֲלֵיָּהּ אֱלֹהֵיָּהּ** (ישעיהו סב ה) – ונשא ונתנו אלו הפטרות נדחות מפניה ואלו דוחות אותה (ראה ראבי"ה מגילה תקנו ואור זרוע ב שפט ושצג ומאירי מגילה כג ב ומהרי"ל, טבת, שבט, אדר, ז). ואף שנהגו במנהג זה גם בתחילת ימי האחרונים, והובאה בפוסקים (ראה שו"ע או"ח קמד ב ורמ"א שם תכה ב ותכח ח ותרפד ה ולבוש שם קמד ב), מכל מקום אינה נהוגה בדורות האחרונים (ערוך השולחן או"ח קמד ה ורפה יא, ועוד; אגרות משה או"ח א קו).

שבת שלאחר פטירת חכם בשבת שלאחר פטירת חכם כתבו גאונים שנהגו להפטיר מעין המאורע – בשמואל – בפרשת גלה כבוד מישראל (רי"ף גיאת, אבל עמ' רנב, ואבודרהם, סדר הפרשיות

• ובחלק מקהילות ישראל מקדימים פסוק נוסף לפניו ומתחילים וְתִהְיֶה הַמִּלְחָמָה (שמואל א יד נב. מנהג התימנים בימינו).

אף בסיום ההפטרה מנהגים שונים:

• יש מהראשונים שכתבו שהמנהג לסיים: **לִפְנֵי ה' בְּגִלְגָּל** (שמואל א טו לג. אבודרהם, ארבע פרשיות), וכן נהגו בחלק מקהילות ישראל (מנהג התימנים בימינו).

• ובחלק מקהילות ישראל נהגו לסיים בפסוק שאחריו: **וַיִּלָּךְ שְׁמוּאֵל הַרְמָתָה וְשְׁאוּל עָלָה אֶל בֵּיתוֹ גִּבְעַת שְׁאוּל** (שמואל שם לד. מנהג האיטלקים והאשכנזים והספרדים בימינו).

שבת פרה בשבת פרה מפטירים – ביחזקאל, בנבואה על זריקת המים הטהורים עלינו לעתיד לבוא – וכתבו תנאים שמתחילים בו: **וְזָרְקָתִי עֲלֵיכֶם מִיַּם טְהוֹרִים וְטָהַרְתֶּם** (יחזקאל לו כח. תוספתא מגילה (ליברמן) ג ג; מגילה ל א); **אֲכַן רִאשׁוֹנִים כְּתוּבוֹ שְׁמַקְדִּימִים לַתְּחִילַת הַפְּרָשָׁה: וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי לֵאמֹר: בֶּן אָדָם, בֵּית יִשְׂרָאֵל יִשָּׁבִימוּ וְגו'** (יחזקאל שם טז-יז. כן משמע מהאבודרהם, ארבע פרשיות), וכן המנהג בכל קהילות ישראל (מנהג כל קהילות ישראל בימינו).

ובסיום ההפטרה כתבו הראשונים מנהגים שונים:

• יש שכתבו שהמנהג לסיים: **אָנִי ה' דִּבְרָתִי וְעֲשִׂיתִי** (יחזקאל שם לו. אבודרהם, ארבע פרשיות), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג הספרדים והתימנים בימינו).

• ויש שכתבו שהמנהג לסיים: **וַיִּדְעוּ כִּי אָנִי ה'** (יחזקאל שם לח. רוקח רמא), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האיטלקים והאשכנזים בימינו).

שבת החודש בשבת החודש מפטירים – ביחזקאל, בנבואה על הקרבנות לעתיד לבוא – וכתבו תנאים שמתחילים: **כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהִים בְּרִאשׁוֹן בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ** (יחזקאל מה יח. תוספתא מגילה (ליברמן) ג ד; מגילה ל א).

• וכן כתבו ראשונים (אבודרהם, ארבע פרשיות), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האיטלקים והספרדים בימינו).

• אכן מהגאונים יש שכתבו שמקדימים לזה שני פסוקים, ומתחילים: **כֹּל הָעָם הָאֶרֶץ** (יחזקאל שם טז. סדר רב עמרם גאון (גולדשמידט) עמ' קו), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האשכנזים בימינו).

• ויש מהגאונים שכתבו שמקדימים עוד יותר לפה אָמַר ה' אֱלֹהִים רַב לָכֶם נְשִׂאֵי יִשְׂרָאֵל (יחזקאל שם ט. אוצר הגאונים מגילה, התשובות קצא, בשם הלכות קצובות), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג התימנים בימינו).

אף בסיום ההפטרה מנהגים שונים:

• יש מהגאונים שכתבו שהמנהג לסיים: **וּבְיוֹם הַשַּׁבָּת יִפְתָּח וּבְיוֹם הַחֹדֶשׁ יִפְתָּח** (יחזקאל שם מו א. אוצר הגאונים שם, בשם הלכות קצובות).

• ויש מהראשונים שכתבו שהמנהג לסיים: **וְשָׁמֶן הֵינִי לְאִיפָה** (יחזקאל שם מו יא. אור זרוע ב שפט; רוקח רמב), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג התימנים בימינו).

²⁵ יהודה הרע בעיני נאם ה' שְׁמוּ שְׁקוּצִיהֶם בְּבֵית אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו לְטָמְאוֹ (ירמיהו ז כט-ל), ולהפיל לבן של ישראל עולי רגלים (הפרדס (עלהררייך) עמ' שג; אור זרוע ב שצג).

חלק מהאשכנזים בחוץ לארץ בימינו). ²⁵ או מפני שאז חלה השבת בפרשת צו, ואי אפשר להפטיר בהפטרה הרגילה (ראה להלן), שנאמר בה: **גָּזִי נֶזְרְךָ וְהִשְׁלִיכִי וְשָׂאִי עַל שְׁפָיִם קִינָה כִּי כָאֵם ה' וַיִּטֵּשׁ אֶת דּוֹר עֲקָרָתוֹ, כִּי עָשׂוּ בְנֵי**

• דש"ח: דברי ירמיהו (ירמיה א א) שמעו (שם ב ד) חזון ישעיהו (ישעיהו א א. מחזור ויטרי שם; תוספות מגילה לא ב ד"ה ראש; טוש"ע שם), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג האשכנזים והספרדים וחלק מהתימנים בימינו).

• דח"א: דברי ירמיהו (ירמיה א א) חזון ישעיהו (ישעיהו א א) איכה היתה לזונה (שם כא. רמב"ם שם; קרית ספר למאירי ה ב), וכן המנהג בחלק מקהילות ישראל (מנהג חלק מהתימנים בימינו).

• דש"א: דברי ירמיהו (ירמיה א א) שמעו (שם ב ד) איכה היתה לזונה (ישעיהו א כא. האשכול (אלבק) סח א, בשם הנגיד, שכתב בשם זקנו)²⁷.

ומפטירים שלש נבואות הפורענות בנבואות ישעיהו וירמיהו, מפני שאלו עיקר הנביאים שניבאו על החורבן (לבוש או"ח תכח ח).

זריס בפרשת דברים, הקודמת לתשעה באב, מפטירים הפטרה שהיא ענין אבלות, ואף על פי שאין השבת משבוע שחל בו תשעה באב, כיון שבחול אי אפשר להפטיר, מפטירים בשבת (ראב"ה מגילה תקצה, בשם מורי ה"ר אליעזר). ומפטירים בישעיהו, כדי לסמוך נבואת ישעיה ותוכחותיו לפרשת דברים שיש בה תוכחת, ומפני ששניהם הוכיחו לישראל בלשון אחד, משה אמר בפרשה זו **אִיכָה אֶשָּׂא לְבָדִי וְגו'** (דברים א יב) וישעיהו אמר בהפטרה זו: **אִיכָה הָיְתָה לְזוֹנָה וְגו'** (ישעיהו א כא. לבוש או"ח תכח ח). וקוראים תמיד פרשת דברים בשבת הקודמת לתשעה באב, ומפטירים בהפטרה זו בישעיהו, על מנת לסמוך "איכה אשא לבדי" ו"איכה היתה לזונה" ל"**אִיכָה יִשָּׁבֶה בְּדָד**" (איכה א א) בה קוראים בתשעה באב (ראה ערכו. פרי צדיק, פרשת דברים; דעת מקרא, דברים, נספחות עמ' 185), שכן אמרו חכמים: שלשה נתנבאו בלשון איכה, משה ישעיה וירמיה וכו' (איכה רבה א א. פרי צדיק שם).

ומנהגים שונים בגודל ההפטרה:

• הנוהגים בדש"ח ודש"א (ראה לעיל) – ואלה שאינם נוהגים בתלתא דפורענותא (ראה לעיל) – מפטירים **חֲזוֹן יִשְׁעִיָּהוּ** (ישעיהו א א. האשכול שם, בשם הנגיד; רמזי הפטרות לרוקח טו א; אבודרהם שם) עד **צִיּוֹן בְּמִשְׁפָּט תִּפְדָּה וְשָׁבִיָּה בְּצִדְקָה** (ישעיהו שם כז. אבודרהם שם; מנהג האיטלקים והאשכנזים והספרדים וחלק מהתימנים בימינו), שהוא סיום בדבר טוב.

• והנוהגים בדח"א (ראה לעיל) מתחילים ההפטרה: **אִיכָה הָיְתָה לְזוֹנָה** (ישעיהו א כא. רמב"ם תפילה שם), ובסיומו יש הנוהגים לסיים: **וְאֵין מְכַבֶּה** (מנהג חלק מהתימנים בימינו), שהוא סוף הענין (דעת מקרא שם); ויש הנוהגים לקרוא עד לשם, ולחזור ולקרוא שנית הפסוק **צִיּוֹן בְּמִשְׁפָּט תִּפְדָּה וְשָׁבִיָּה בְּצִדְקָה** (ישעיהו שם כז. מנהג חלק מהתימנים בימינו), כדי לסיים בדבר טוב (דעת מקרא שם)²⁸.

שבע דנחמא סימן שבע הפטרות הנחמה נו"ע ארק"ש (טור או"ח תכח): נחמו נחמו (ישעיהו מ א) ותאמר ציון (שם מט יד) עניה סוערה (שם נד יא)²⁹ אנכי אנכי הוא מנחמכם (שם נא יב) רני עקרה (שם נד א) קומי אורי (שם ס א) שוש אשיש (שם סא י. רמב"ם, סדר תפילות, המפטיר בנביא, בנוסחאות מדויקות; טוש"ע שם ח),

וההפטרות), מוֹיֵהִי דְבַר שְׁמוּאֵל לְכָל יִשְׂרָאֵל (שמואל א ד א) עד **וְתֹאמַר גְּלָה כְבוֹד מִיִּשְׂרָאֵל כִּי נִלְקַח אֲרוֹן הָאֱלֹהִים** (שם כב. ספר יוחסין מאמר ח)²⁶, ומנהג זה אינו נהוג בימינו.

פרשיות שבתות השנה

משבת בראשית עד שבעה עשר בתמוז (טור או"ח תכח ואבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות, בשם הפסיקתא) מפטירים בכל שבת ושבת בנביא מעין שקרא בתורה (רמב"ם תפילה יג ג) מענינה של פרשה דומה לדומה (טור שם, בשם הפסיקתא, וטוש"ע או"ח רפד א), ומשם ואילך הכל לפי הזמן ולפי המאורע, תלתא דפורענותא ושבע דנחמא ותרתא דתיובתא (ראה להלן. טור או"ח תכח, בשם הפסיקתא).

בימי חכמי התלמוד לא היו ההפטרות סדורות, ובאותם הימים היו מפטירים בכל מקום שהיו רוצים (האשכול (אלבק) סח ב; כסף משנה תפילה יב יב) בענין שהיה נראה לו שהוא מתייחס לפרשה (כסף משנה שם), ולאחר מכן הוקבעו ההפטרות והן סדורות היום (האשכול שם), וחילוקי מנהגים בהפטרות (כסף משנה שם), מהם שנזכרו בראשונים ומהם שלא.

משבעה עשר בתמוז ואילך – נהגו ברוב קהילות ישראל (מנהג האשכנזים והספרדים והתימנים בימינו) – להפטיר לפי הזמן ולפי המאורע (טור או"ח תכח ואבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות, בשם הפסיקתא), ולא לפי הפרשיות (מחזור ויטרי (הורוויץ) רסב), שלא נקבעו ההפטרות שיהיו דומות לקריאה בתורה, כבשאר השנה (שנה בשנה תשל"ו עמ' 144):

• קודם תשעה באב נהגו להפטיר בשלש שבתות דברי תוכחות (מחזור ויטרי שם; רמב"ם תפילה יג יט), ונקראים תלתא דפורענותא (תוספות הרא"ש מגילה לא ב; טוש"ע או"ח תכח ח), שלשה של פורענות.

• אחר תשעה באב – עד ראש השנה (רמב"ם שם) – נהגו להפטיר בשבע דנחמא (מחזור ויטרי שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם) – שבע של נחמה – בנחמות ישעיהו (רמב"ם שם), כדי לנחם את העם מהחורבן (לבוש או"ח תכח ח), ולפי הקללות שבמשנה תורה סידרו רבותינו נחמות כנגדה (מחזור ויטרי שם).

• ובין ראש השנה לחג הסוכות (טור ואבודרהם שם, במסקנתם) תרתי דתיובתא (מחזור ויטרי וטור ואבודרהם שם, בשם הפסיקתא) – שתיים של תשובה – ויש סוברים שיש רק הפטרה אחת של תשובה בין ראש השנה ליום הכפורים (ראה להלן. רמב"ם שם).

ובחלק מקהילות ישראל אין נוהגים בתלתא דפורענותא, אלא בהפטרה אחת של אבלות בשבת דברים, הקודמת לתשעה באב (ראה להלן), וכן אינם נוהגים בשבע דנחמא, אלא בשלש הפטרות נחמה בשבתות אב, לפי שאינם נוהגים בפורענות נחמה אלא בשבתות שבחודש אב בלבד (מנהג האיטלקים בימינו).

תלתא דפורענותא ראשונים הביאו שלשה מנהגים בסדר שלש הפטרות של פורענות:

זכר העון הזה לכם עד תמותון אמר ה' אלהים צבאות (ישעיהו שם יד. ברית כהונה שם, בהערה), ש"אמר ה' צבאות" חשוב כדבר טוב שניתן לסיים בו (ברית כהונה שם). ויש מהראשונים שהביא מנהג שלא להפטיר אף בשבת זו בפורענות, אלא להפטיר מעין הפרשה בירמיהו: **וְאֶלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' (ירמיהו ל ד) – המקביל לתחילת פרשת דברים: אֶלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה (דברים א א) – עד וְהִיָּיתֶם לִי לְעָם וְאֲנִי אֶהְיֶה לָכֶם לְאֱלֹהִים (ירמיהו ל כב. רמב"ם סדר תפילות שם). 29. ויש מהראשונים שהביא מנהג להפטיר במקום זה: עורי עורי**

26. ויש שכתבו הפטרות אחרות מעין המאורי שקראו בימי הגאונים והראשונים ביחוד על חכמים מסוימים (אבודרהם שם). 27. מנהג ייחודי הוא להפטיר דש"מ (הנאמן מט עמ' 35, שכן מנהג גירבה): דברי ירמיהו (ירמיה א א) שמעו (שם ב ד) משא גיא חזיון (ישעיהו כב א. ברית כהונה השלם עמ' לד והנאמן שם, שכן מנהג גירבה). 28. לנוהגים במנהג הייחודי להפטיר דש"מ (ראה לעיל), מפטירים בישעיהו: מִשָּׂא גֵיא חֲזִיוֹן (ישעיהו כב א. ברית כהונה השלם עמ' לד והנאמן סט עמ' 35, שכן מנהג גירבה) עד וְנִגְלָה בְּאֲזְנֵי ה' צְבָאוֹת אִם

וְלִקְחָתִי אֲנִי מִצִּמְרָת הָאָרֶץ (יחזקאל יז כב. רמב"ם, סדר תפילות המפטיר בבבליא), שאף היא ענינה תשובה, אלא שלא נזכרה בפסיקתא (ראה להלן. דעת מקרא שם עמ' 192).

• ויש אומרים שמפטירים שתי הפטרות של תשובה, ד"ש: דרשו ושובה (מחזור ויטרי (הורוויץ) רסב), אלא שהפטרות דרשו נאמרת במנחת צום גדליה (ראה לעיל: פרשיות המועדים) והפטרות שובה בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים, והפטרות שוש אשיש בשבת שלפני ראש השנה והפטרות וידבר דוד בשבת שבין יום הכפורים לסוכות (לקוטי הפרדס מרש"י לו א; שו"ע או"ח תכח ח, בסתם), אם יש כזאת.

• ויש אומרים שמפטירים שתי הפטרות של תשובה בסדר זה, אלא שבקריאת שובה יש חילוק: אם יש שבת בין יום הכפורים לסוכות – שנצבים נקראת כפרשה אחת, ואין מחלקים אותה לנצבים ווילך (ראה ערך קריאת התורה. מחזור ויטרי שם) – אז שבים ומפטירים בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים דרשו, שנאמר: דְּרָשׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ (ישעיהו נה ו), והיינו בימי תשובה – שדרשו חכמים על פסוק זה, שמכאן שה' מצוי ליחידים בעשרת הימים שבין ראש השנה ליום הכפורים (ראש השנה יח א. מחזור ויטרי שם) – ובשבת שבין יום הכפורים לסוכות מפטירים שובה, שנאמר בהפטרות זו – בתוספת מיואל (ראה להלן) – וַיִּזְרַד לָכֶם גֶּשֶׁם מִזְרָה וּמִלְקוֹשׁ בְּרָאשׁוֹן (יואל ב כג) וכן וְה' נָתַן קוֹלוֹ לְפָנֵי חִילוֹ (שם יא), המדברים על מים, ושייך להפטיר בו לפני סוכות, ואם אין שבת בין יום הכפורים לסוכות, מפטירים בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים שובה – שכבר הפטירו בדרשו בצום גדליה (מחזור ויטרי שם, בשם רבנו תם) – ובשבת שלפני ראש השנה מפטירים לעולם שוש אשיש (תוספות מגילה לא ב ד"ה ראש ומחזור ויטרי שם, בשם רבנו תם), להראות שבטחים בקב"ה ואין מפחדים שלא יצאו זכאים בדין (ארחות חיים, קריאת ס"ת סד, על פי ירושלמי ראש השנה א ג).

• ויש אומרים שמפטירים שתי הפטרות הללו של תשובה בסדר הנ"ל, בדרשו מפטירים בשבת שלפני ראש השנה ובשובה בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים. והפטרות שוש אשיש תלויה בחילוק הנ"ל: אם יש שבת בין יום הכפורים לסוכות, הרי היא נדחית לשבת זו, ומפטירים שש של נחמה, ושתיים של תשובה, ושוב אחת של נחמה – השייכת לשבת שלאחר יום הכפורים, מפני שנעשית מעיל צדקה שנמחלו עוונותיהם של ישראל (מחזור ויטרי שם), או משום שיש לשמוח לאחר הדין, ככתוב: לֵךְ אֶכֶל בְּשִׂמְחָה לְחֶמֶךְ וגו' כִּי כָבֹד רָצָה הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֶׂיךָ (קהלת ט ז. ארחות חיים, קריאת ס"ת סד – ואם אין שבת בין יום הכפורים לסוכות, אין מפטירים בה כלל, ומפטירים רק שש של נחמה (תוספות שם, בשם רב החובל; מחזור ויטרי שם, בשם יש שקורין).

• ויש אומרים שמפטירים כנ"ל, אלא שסדר הפטרות התשובה הפוך – ואין הסימן נ"ע ארק"ש לשבתות הנחמה (ראה לעיל) וד"ש לתשובה (ראה לעיל), אלא – נ"ע ארק"ש דרשו לנחמה ותשובה יחד, ושר"ש הוא שובה, דרשו ושוש אשיש (ארחות חיים שם): בשבת שלפני ראש השנה מפטירים שובה – כדי להזהיר על התשובה קודם ראש השנה (מחזור ויטרי שם), ויש בה מעין הפרשה של שבת נצבים ושבת וילך (ארחות חיים שם סג) – ובשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים מפטירים דרשו (האשכול שם, שכן המנהג; מחזור ויטרי שם, בסתם), על שמצוי ליחידים בעשרת ימי תשובה (ראה לעיל), והפטרות שוש אשיש תלויה בחילוק הנ"ל (מחזור ויטרי שם, בסתם).

וכלם בנבואת ישעיהו, ומספר טעמים נאמרו לסדר ההפטרות:

• דרך הנחמות להיות הולכות ומשובחות יותר (תוספות מגילה לא ב ד"ה ראש), והן כדרך המנחמים לנחם מעט מעט, והאומר לנחמך נחמה יותר מידי כאומר למחזור על הפתחים למחר תהיה מלך, אינו מאמין, לפיכך תחילה נחמו, ותאמר ציון, כלומר אף על פי שנחרבת אל תאמרי נעזבתי, ואחר כך עניה סוערה, ועד עכשיו נחמו הנביאים, מכאן ואילך נחמה הקדוש ברוך הוא בעצמו: אנכי אנכי הוא מנחמכם, ומאחר שנחמה בחסדיו הרבים שוב אינו קורא לה לא נוחמה, ואחר שקיבלה תנחומין פוסק לה כמה טובות וגדולה, רני עקרה, קומי אורי, שוש אשיש (סידור רש"י תד; ארחות חיים, קריאת ס"ת סד).³⁰

• משעה שנחרב הבית יצאה השכינה מציון וכל ישראל הלכו בשבי, וציון יושבה בזויה בלי שכינה ובלי בניה, ולעת הגאולה יבא המבשר ויאמר: דברו על לב ירושלים, נחמו נחמו עמי, קול קורא במדבר, ומבשרין אותה על בניה, שנאמר – בהפטרות נחמו – וְהִבֵּיאוּ בְּנֵי־בְחִיָּה וּבְנֵי־בְחִיָּה עַל בְּתֻלֵי תַנְשֵׁמֶנָה (ישעיהו מט כב), וציון משיבה למבשר: ותאמר ציון עזבני ה' ומה יש לי מזה אם בני חוזרים? וחזר המבשר אל השכינה שהציון אינה רוצה להתנחם אם לא שתשוב בעצמך. ואמר הקב"ה למבשר: עניה סוערה לא נוחמה! וכי אינה רוצה להתנחם עד בואי?! מיד אמר הקב"ה: אנכי אנכי הוא מנחמכם, ואומר למבשר אמור לה שאני בא. וכשבא המבשר ואמר לה שהשכינה בא, וכשבא הקדוש ברוך הוא מיד שמחה שמחה גדולה, והתחיל לשורר המבשר רני עקרה, וציון משוררת קומי אורי ושוש אשיש (המנהגים (חילדיק), מנהגי חודש תמוז).

• בתחילה אומר הקדוש ברוך הוא לנביאים נחמו נחמו עמי, ועל זה משיבה כנסת ישראל ותאמר ציון עזבני ה', כלומר אני מתפייסת מנחמת הנביאים, והנביאים חוזרים ואומרים להקב"ה עניה סוערה לא נוחמה, כלומר שכנסת ישראל לא נתפייסה, ועל זה חוזר הקדוש ברוך הוא ואומר אנכי אנכי הוא מנחמכם, ואומר עוד רני עקרה, ואומר קומי אורי, ועל זה משיבה כנסת ישראל שוש אשיש בה', כלומר עתה יש לי לשוש ולשמוח כי תגל נפשי באלהי וגו' (אבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות; לבוש שם ח, בשמו).

תרוי שתיים של תשובה הן: דרשו ה' בהמצאו (ישעיה נה ו) **ותיבתא** ושובה ישראל (הושע יד ב. מחזור ויטרי (הורוויץ) רסב וטור או"ח תכח ואבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות, בשם הפסיקתא), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין מפטירים אלא הפטרה אחת של תשובה, בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים, והיא שובה (האשכול (אלבק) סח א, בשם הנגיד; רמב"ם תפילה יג ט), ובשבת שלפני ראש השנה מפטירים שוש אשיש, שהיא האחרונה משבע דנחמתא (ראה לעיל. האשכול שם, בשם הנגיד), ואם חלה שבת בין יום הכפורים לסוכות, מפטירים בה וידבר דוד (שמואל ב כב א. האשכול שם, בשם הנגיד; טור או"ח תכח, בשם יש נוחהין), הפטרה מעין הפרשה לפרשת האזינו (ראה להלן).

• ויש אומרים כנ"ל, אלא שלדעתם ההפטרות האחת של תשובה אינה שובה, אלא דרשו (האשכול שם, בשם רב סעדיה).

• ויש אומרים כנ"ל שההפטרות האחת של תשובה היא שובה, אך לדעתם כשחלה שבת בין יום הכפורים לסוכות, מפטירים בה:

מקדימים עניה סוערה לרני עקרה, אף על פי שבבבלי רני עקרה קודם (תוספות

ישעיהו נא ט. אבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות, בסתם). 30. ולכן

שבת זו היא השבת שלפני ראש השנה - ומפטירים בה הפטרה נצבים (ראה לעיל. ספר השולחן, תפילה ו), - שהיא הפטרה השבת האחרונה שלפני ראש השנה - מפני שפרשת נצבים-וילך היא למעשה פרשה אחת, שבחלק מהשנים - אם יש שבת בין יום הכפורים לסוכות - אנו מחלקים לשניים (ראה ערך קריאת התורה. סידור רס"ג עמ' שסה), ולכן למרות שלהלכה מפטירים בשבתות המחוברות בהפטרה השבת השניה (ראה לעיל), הכל מודים שמפטירים בה הפטרה נצבים (ספר השולחן שם).

האזינו כשקוראים פרשת האזינו בין ראש השנה ליום הכפורים, מפטירים בהפטרה המיוחדת לשבת זו, ונדפסה בחומשים כהפטרה וילך (ראה לעיל). וכשקוראים הפרשה בין יום הכפורים לסוכות, נחלקו המנהגים:

• יש נוהגים להפטיר - מעין הפרשה - בשמואל: **מוֹדְבָר דָּוִד** (שמואל ב כב א) **עַד לְדָוִד וּלְזָרְעוֹ עַד עוֹלָם** (שמואל שם נא. לקוטי הפרדס מרש"י לו א; האשכול (אלבק) סח א, בשם הנגיד ובשם רב סעדיה; שו"ע או"ח תכח ח, בסתם; מנהג האשכנזים והספרדים בימינו), שירה לשירה (מחזור ויטרי (הורו"ץ) רסב; מרדכי מגילה תתלא) - שאף היא שירה, כשירת האזינו - שנאמר בתחילת ההפטרה: **וַיִּדְבֹּר דָּוִד לַה' אֶת דְּבָרֵי הַשִּׁירָה** (שמואל ב כב א. תנחומא בשלח י).

• ויש נוהגים להפטיר ביחזקאל: **וְלִקְחָתִי אֶנִּי מִצִּמְרָת הָאֲרָז** (יחזקאל יז כב) **עַד כִּי לֹא אֶחְפֹּץ בְּמוֹת הַמָּת נָא אֲדַנִּי ה' וְהִשִּׁיבֻ וְחִי' (יחזקאל יח לב. רמב"ם, סדר תפילות המפטיר בנביא; מנהג האיטלקים והתימנים בימינו), שהיא הפטרה שענינה תשובה, והוא מעין המאורע של שבת לאחר יום הכפורים (דעת מקרא שם עמ' 192) ³¹.**

התרגום

במשנה נזכר שמתרגמים ההפטרה בנביא (משנה מגילה כד א), ובזמן התלמוד היו מקומות שנהגו כן, ומקומות שלא היו מתרגמים (מגילה כג ב), וכתבו ראשונים שעל זה אנו סומכים שאין אנו מתרגמים ההפטרות (תוספות שם ד"ה לא), ומכל מקום נהגו כן בימינו במקצת מקהילות ישראל (מנהג התימנים בימינו) ³².

תרגום שנים אף על פי שבתורה אין שנים מתרגמים (ראה ערך תרגום), בנביא אפילו שנים מתרגמים (מגילה כא ב; רמב"ם תפלה יב יג), הואיל ואין שם סיפור מצוות אין אנו מדקדקים כל כך בהבנתו (מאירי שם), שהתרגום הוא להשמיע לנשים ועמי הארץ שאינם מכירים בלשון הקודש, והתרגום הוא לעז של הבבליים, ובתרגום של תורה צריכים אנו לחזור שיהו מבינים את המצוות, ושני קולות לא נשמעים, אבל בשל נביאים אין להקפיד כל כך (רש"י שם ד"ה ובנביא).

הקריאה אף על פי שבתורה אין קוראים למתורגמן יותר מפסוק **למתורגמן** אחד שלא יטעה המתורגמן המתרגם על פה, בנביא קוראים לו שלשה פסוקים (משנה מגילה כד א; רמב"ם שם יד) אם ירצה, ואם יטעה לא איכפת לנו, שאין הוראה יוצאת משם (רש"י שם ד"ה ובנביא), והמתרגם מתרגם שלשתם זה אחר זה (רמב"ם שם).

ברכות ברכות ההפטרה אין לתרגם, שהרי הברכות נאמרות **ההפטרה**

• ויש אומרים כנ"ל בסדר הפטרות התשובה וזמנם, אלא שלדעתם כשאין שבת בין יום הכפורים לסוכות, מפטירים בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים שוש אשיש, וסומכים על הפטרה דרשו במנחת צום גדליה להשלים לתרתי דתיובתא (ארחות חיים שם סג-סד, שכן המנהג).

• ויש אומרים כנ"ל בסדר הפטרות התשובה וזמנם, אלא שמפטירים בהאזינו וידבר דוד, שהוא מעין הפרשה (מחזור ויטרי שם, בשם יש מפטירין, ושכן נוהגין במיאנצא; ארחות חיים שם סד, בשם יש מפטירין), ואין אלא שש הפטרות נחמה.

• ויש אומרים שמפטירים שתי הפטרות של תשובה בסדר דרשו ושובה, בדרשו מפטירים בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים, שדרשו ה' שייך לעשרת ימי תשובה (ראה לעיל), ובשובה בשבת שבין יום הכפורים לסוכות, ואף על פי שמפטירים בה לאחר יום הכפורים, מכל מקום יש תועלת בתשובה לאחר יום הכפורים, שאמרו חכמים: יפה צעקה לאדם בין קודם גזר דין ובין לאחר גזר דין, ובשבת שלפני ראש השנה מפטירים שוש אשיש (ראש השנה טז ב. טור או"ח תכח, בסתם, ובמסקנתו; אבודרהם, סדר הפרשיות וההפטרות, בסתם, ושכן שמע שנוהגים בצרפת ובפרובאנצא, ובמסקנתו). ובשנה שאין שבת בין יום הכפורים לסוכות, אין מפטירים כלל בדרשו, אלא מפטירים בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים שובה (טור שם, בסתם).

בימינו נחלקו מנהגי הקהילות:

• יש נוהגים כדעה הראשונה, שיש הפטרה אחת בלבד של תשובה, והיא שובה, וכשחלה שבת בין יום הכפורים לסוכות, מפטירים בה: וידבר דוד (כף החיים או"ח תכח ס"ק מז, שכן המנהג בחלק מקהילות הספרדים; מנהג הספרדים וחלק מהתימנים בימינו).

• ויש הנוהגים כדעה השלישית, שיש הפטרה אחת כנ"ל, וכשחלה שבת בין יום הכפורים לסוכות, מפטירים בה: ולקחתי אני וגו' (מנהג חלק מהתימנים בימינו).

• ויש הנוהגים כדעה הרביעית, שמפטירים שתי הפטרות של תשובה, דרשו במנחת צום גדליה, ושובה בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים, וכשחלה שבת בין יום הכפורים לסוכות, מפטירים בה: וידבר דוד (רמ"א או"ח תכח ח וב"ח שם, שכן המנהג; מנהג האשכנזים בימינו).

• ויש הנוהגים בשתי הפטרות תשובה, אלא שאם יש שבת בין יום הכפורים לסוכות, קוראים את ההפטרה הראשונה בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים והשניה בשבת שבין יום הכפורים לסוכות, ואם אין שבת בין יום הכפורים לסוכות, קוראים הפטרה אחת של תשובה בשבת שלפני ראש השנה והאחרת בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים (דעת מקרא שם עמ' 190, שכן מנהג האיטלקים בימינו).

וילך כשקוראים פרשת וילך בנפרד מפרשת נצבים, היא לעולם חלה בשבת שבין ראש השנה ליום הכפורים (ראה ערך קריאת התורה).

נצבים-וילך כשקוראים פרשת נצבים-וילך בשבת אחת - הרי

ולענין ההפטרה שמפטירים בה, ראה לעיל: פרשיות המועדים. ³². ויש מהראשונים שכתבו שאף על פי שאין מתרגמים ההפטרות שבכל ימות השנה (תוספות שם ד"ה לא), מכל מקום מתרגמים ההפטרות של פסח ועצרת, לפי

שם. ³¹. על המנהג שהובא בראשונים להפטיר בשבת זו בהפטרה שוש אשיש, ראה לעיל. פרשת וזאת הברכה אינה נקראת לפי מנהגנו בשבת, אלא בשמחת-תורה, בין אם חל בחול ובין אם חל בשבת (ראה ערך קריאת התורה),

• ברוך אתה ה' משמח ציון בבניה (סופרים שם יא; מחזור ויטרי שם; ראב"ד תפלה יב טו), ולשון זו נתקנה על שם הנאמר במדרש שהקב"ה עתיד לנחם את ציון בקיבוץ בניה לתוכה בשמחה (אבודרהם, שחרית של שבת, בשם התנחומא)⁴¹.

• או: ברוך אתה ה' בונה ירושלים (סידור רס"ג עמ' שסז; תשובות הגאונים (הרכבי) ט; רמב"ם שם) – וכדי שתהיה סיומת מעין החתימה (ראה ערך ברכות: פתיחה וחתימה), מוסיפים לפני החתימה – וְתִכְנֶה מְהֵרָה (רמב"ם שם, וביאור הרב קאפח)⁴².

הברכה השלישית בגוף הברכה השלישית שלאחר ההפטרה, הביאו הראשונים שתי נוסחאות:

• שמחנו ה' אלהינו באליהו עבדך⁴³ ובמלכות בית דוד משיחך, במהרה יבא ויגל ליבנו, ועל כסאו לא ישב זר, ולא ינחלו עוד אחרים את כבודו, כי בשם קדשך נשבעת לו שלא תִכְנֶה נרו⁴⁴ לעולם ועד (מחזור ויטרי שם, ועיון תפילה (גורדון) שם).

• או: את צמח דוד מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך (רמב"ם, סדר תפילות, המפטיר בנביא, בנוסחאות מדויקות).

והכל מודים שחותמים בה: ברוך אתה ה' מגן דוד (פסחים קיז ב; רשב"ם שם ד"ה ואפטרנא, בשם מסכת סופרים; מדרש תהלים (בובר) יח; תשובות הגאונים (הרכבי) ט; רמב"ם תפלה ב טו; ועוד)⁴⁵.

הזמנים שמברכים את הברכה הרביעית הברכה הרביעית שלאחר ההפטרה אינה שייכת אלא בשבתות וימים טובים, ואין אומרים אותה בתעניות במנחה (ראה לעיל: הזמנים), וכן בתשעה באב, בין בשחרית ובין במנחה (ראה לעיל: שם), אלא מסיימים בברכת מגן דוד, שכן בברכה הרביעית מזכירים ענין היום, ומודים להשם על המתנה הנכבדה שנתן לנו מאותם הימים (כלבו סב; בית יוסף או"ח תקנט ד, בשמו).

ובמנחת יום הכפורים, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאומרים ברכה זו, וכשיום הכפורים חל בשבת, מזכירים בו של שבת (ראה להלן: ארחות חיים, קריאת ס"ת נב; רא"ש שבת ב טז; מרדכי שבת רפד ויומא תשכז, בשם רבינו יואל, יומא שם, בשם רב עמרם וריב"א ורשב"ט; הגהות מימוניות, שביתת עשור, מנהגי יום הכפורים, בשם רש"י; טוש"ע או"ח תרכב ב)⁴⁶, מפני שהיום – יום

בכל לשון (ראה ערך ברכות), ואם יתרגמו הרי זה כאילו ברכו ברכה אחת שתי פעמים (תשב"ץ ג קכא).

הברכות

ענין הברכות לפני ההפטרה מברך ברכה אחת, ולאחר ההפטרה מברך ארבע ברכות (סופרים יג ז-ג), עד שכל הברכות שהמפטיר מברך – יחד עם שתי הברכות שעל התורה – הן שבע, כנגד שבעה קרואים שבתורה (סופרים שם טו; תוספות פסחים קד ב ד"ה חוץ; טור או"ח רפד); ויש אומרים שתיקנו בתחילה ובסוף חמש ברכות על הנביא, כנגד חמשה חומשי תורה (אבודרהם, סדר שחרית של שבת).

הברכה שלפני ההפטרה המפטיר בנביא מברך לפניו ברכה אחת³³: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בחר בנביאים טובים ורצה בדבריהם הנאמרים באמת, ברוך אתה ה' הבורח בתורה ובמשה עבדו ובישראל עמו ובנביאי האמת והצדק (סופרים יג ז). ואף על פי שאנו חוזרים באמצעה ואומרים ברוך אתה ה', הכל ברכה אחת היא (כסף משנה תפלה יב טו)³⁴.

הברכה הראשונה שלאחר ההפטרה הברכה הראשונה שלאחר ההפטרה היא: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם³⁵, צור כל העולמים, צדיק בכל הדורות, האל הנאמן האומר ועושה המדבר ומקיים, שכל דבריו אמת וצדק. נאמן אתה הוא ה' אלהינו ונאמנים דבריו, ודבר אחד מדבריו אחור לא ישוב ריקם, כי אל נאמן אתה³⁶. ברוך אתה ה' האל הנאמן בכל דבריו (סופרים שם ח, י).

ובמחזוריים – סידורים – יש הפסק לפני "נאמן אתה" (תוספות פסחים קד ב ד"ה וחץ), או שהמילה "נאמן" כתובה באותיות גדולות (תוספות ברכות מז ב ד"ה והטוב), לפי שהיו רגילים כשהיה מגיע המפטיר לשם, שכל הציבור אומר (תוספות שם ושם) בקול רם (תוספות ברכות שם): נאמן אתה הוא ה' אלהינו ונאמנים דבריו, נאמן חי וקיים תמיד תמלוך עלינו לעולם ועד (סופרים שם ט), ורק לאחר שמסיימים היה המפטיר ממשיך "נאמן אתה הוא" וכו' (סופרים שם י).

הברכה השנייה שלאחר ההפטרה הברכה השנייה שלאחר ההפטרה³⁷: רחם על ציון³⁸ כי היא בית חיינו ולעלובת נפש³⁹ תנקום נקם⁴⁰ במהרה בימינו (מחזור ויטרי (הורוויץ) קסו), וכתבו גאונים וראשונים שני מנהגים בחתימתה:

ושחן מדברות בנס היום, כדי לפרסם הנס (תוספות שם כד ד"ה ואם), ומנהג זה אינו נהוג בימינו. ³³ יש הנוהגים לפני ברכה זו לומר את הפסוק: גָּאֲלֵנוּ ה' צְבָאוֹת שְׁמוֹ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל (ישעיהו מז ד. מנהג הספרדים וחלק מהאיטלקים והתימנים בימינו). ³⁴ יש גורסים: וְצִדְקָה (כן הוא ברוב הסידורים האשכנזיים), שהה"א של "האמת" עומדת במקום שתיים, כאילו היה כתוב: האמת והצדק (עיון תפילה (גורדון) שם); וכתבו האחרונים שגירסא זו יסודה בטעות (סידור רבי שבתי סופר עמ' 369), שהרי במסכת סופרים ובראשונים נכתב: והצדק (ראה עיון תפילה שם), והתגלגלה הטעות ממה שבברכה הראשונה שלאחר ההפטרה נאמר: שכל דבריו אמת וצדק (סידור רבי שבתי סופר שם). ³⁵ הטעם שברכה זו פותחת בברוך, ראה ערך ברכות: פתיחה וחתימה. ³⁶ והרבה ראשונים גורסים: כי אל מלך נאמן אתה (מחזור ויטרי (הורוויץ) קסו; פירוש סידור התפילה לרוקח עמ' תקנ; אבודרהם, שחרית של שבת); ובחלק מקהילות ישראל נוהגים לומר: כי אל מלך נאמן ורחמן אתה (כן הוא בסידורי האשכנזים), והרבה מהאחרונים כתבו שלא נכון לומר כן, שתיבת "ורחמן" אינה מעין החתימה (שערי אפרים ט לו; שער הכולל כה ג; דרכי חיים ושלום תמא), ויש שיישבו המנהג שפירוש המילים שלפי שהוא רחמן לכן דבר אחד לא ישוב מלחם על ציון (פתחי שערים לשערי אפרים שם, בשם מחזור מעגלי צדק). ³⁷ ברכה זו והבאות אחריה אינן פותחות בברוך, כדין ברכה הסמוכה לחברתה (ראה ערך ברכות. טור או"ח רפד). ³⁸ ויש גורסים: נחם ה' אלהינו על ציון עירך (סופרים שם יא). ³⁹ ויש גורסים:

ולעגות נפש (מסכת סופרים שבמחזור ויטרי שם תקצו; רמב"ם, סדר תפילות, המפטיר בנביא; אבודרהם, שחרית של שבת), מלשון הכתוב: עֲנִיָּה נִפְשִׁי לְאֶבְיוֹן (איוב ל כה) שהוא ענין דבון, והוא כנוי לכנסת ישראל שהיא דואבת בגלות (אבודרהם שם). ⁴⁰ כך הגירסא במקורות (סופרים שם יא) ובדברי הגאונים (סידור רס"ג עמ' שסז; סדר רב עמרם גאון (הרפנס) שחרית של שבת) והראשונים (מחזור ויטרי שם; רמב"ם תפלה יב טו; פירוש סידור התפילה לרוקח עמ' תקנ; ועוד); וברוב הסידורים מופיעה הגירסא: תושע (כן הוא בסידורי האיטלקים והאשכנזים והספרדים), והיא משינויי הצנוורה (סידור רבי שבתי סופר עמ' 372; קצירת האומר א ל). ⁴¹ ומעין החתימה אינה צריכה להיות במילים האחרונות ממש שלפני החתימה, אלא בענין הסמוך לה, והוספת מילים לאחר מכן אינה אלא כמטבע ארוכה שטבעו חכמים להאריך בה (תורת חיים חולין כו ב). ⁴² במקצת קהילות ישראל נוהגים בהפטרות תשעה באב (ראה לעיל: הזמנים) לשנות נוסח הברכה, ולומר בנוסח נחם (ראה ערכו) הנאמר במנהגם: רחם ה' אלהינו וכו' (ראה ערך הנ"ל. כן הוא בסידורי התימנים). ⁴³ ויש גורסים: באלהינו הנביא עבדך (פירוש סידור התפילה לרוקח עמ' תקנ). ⁴⁴ ויש גורסים: שלא יכבה נרו (מדרש תהלים (בובר) יח). ⁴⁵ ובחלק מהמקורות מצינו מנהגים אחרים בחתימה: ברוך אתה ה' מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל (סופרים יג יב), או אלהי דוד מצמיח ישועה לעמו ישראל (מדרש שמואל כו). ⁴⁶ ויש שכתב לזה טעם, שאינו דומה לשאר התעניות, שאין להן שם מיוחד שיוכל

שנה ושנה, מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים (כן משמע מסידור רס"ג שם, וסדר רב עמרם גאון (הרפנס), תפילת ערבית של ליל יום הכיפורים; ארחות חיים שם; רוקח ריז; מטה אפרים תר"ט נד, שיש מקומות שנוהגים כן).

• ויש אומרים שאין מברכים ביום הכפורים אלא מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הכפורים, כי מה ענין מחילה וסליחה אצל ספר תורה ונביא (סידור רש"י ריג; כלבו ע, בשם ה"ר נתן; מטה אפרים שם, בסתם).

חל אחד המועדים בשבת, מזכיר שניהם (סידור רס"ג שם) וחותר מקדש השבת וישראל וכו' (כן משמע מסדר רב עמרם גאון (הרפנס), שחרית של שבת; מחזור ויטרי (הורוויץ) שמו ושג, ופסח קא).

נוסח גוף נוסח גוף הברכה תלוי במחלוקת האם מזכירים מעין הברכה המאורע בגוף הברכה (ראה לעיל).

• לדעה שאין מזכירים כתבו גאונים הנוסח: לדעה הראשונה הנוסח: הנח לנו כי אתה אבינו, ותמלוך עלינו מהרה כי אתה מלכנו (סידור רס"ג עמ' שסז; סדר רב עמרם גאון (הרפנס), שחרית של שבת).

• ולדעה שמזכירים מעין המאורע בגוף הברכה, כתבו ראשונים הנוסח בשבת: על התורה ועל העבודה ועל הנביאים ועל יום המנוח הזה⁴⁷, שנתת לנו ה' אלהינו לקדושה ולמנוחה ולכבוד ולתפארת. על הכל ה' אלהינו אנו מודים לך ומברכים אותך, יתברך שמך בפי כל חי תמיד לעולם ועד. ברוך אתה ה' מקדש השבת (מחזור ויטרי (הורוויץ) קסו).

וביום טוב, נחלקו לדעה זו ראשונים:

• יש אומרים שמזכיר בתוכו החג (מחזור ויטרי שם), ואומר בפסח: ועל יום חג המצות הזה (מחזור ויטרי (הורוויץ) פסח קג; כן משמע מארחות חיים שם), ובשבעות: ועל יום חג השבועות הזה, ובסוכות: ועל יום חג הסוכות הזה (כן משמע מארחות חיים שם), וכשחל בשבת - ועל יום המנוח הזה, ועל יום חג וכו' (כן משמע מארחות חיים שם).

• ויש אומרים שאומר לשון כללית: ועל יום טוב מקרא קדש הזה (רמב"ם, סדר תפילות, המפטיר בנביא).

ושינוי נוסף כתבו ראשונים בברכה זו ביום טוב, שבמקום לומר "לקדושה ולמנוחה", כשיום טוב חל בחול אומרים: לששון ולשמחה (מחזור ויטרי שם קסו; ארחות חיים שם), וכשחל בשבת אומרים שניהם: לקדושה ולמנוחה לששון ולשמחה (כן משמע ממחזור ויטרי (הורוויץ) שמו), ובראש השנה ויום הכפורים אין אומרים לששון ולשמחה (מחזור ויטרי (הורוויץ) שמו ושג; מהרי"ל, יום כיפור יד, בשם מהרא"ק)⁴⁸.

סיומת מעין וכתבו ראשונים שבראש השנה מוסיפים לפני החתימה **החתימה** ודברך מלכנו אמת וקיים (סידור רש"י ריג; מחזור ויטרי (הורוויץ) שמו)⁴⁹, כנוהג בקידוש ובכל מקום (סידור רש"י שם), וביארו בדבריהם שהוא כדי שתהא הסיימת מעין החתימה (ראה ערך ברכות: פתיחה וחתימה. משאת בנימין צו).

הכפורים - הוא המחייב בשתי הפטרות (מרדכי שבת רפד ויומא תשכו, בשם רבינו יואל).

• ויש סוברים שאין אומרים ברכה זו (מרדכי שבת שם, בשם רבינו שמשון בן ר"ב, והגהות מרדכי שם תנו, בשם ר' שמואל ב"ב; הגהות מימוניות שם, בשם ראב"ן; שו"ת מהרי"ל (החדשות) סה, שכן המנהג בכל המקומות; רמ"א שם).

ומספר טעמים לדעה זו:

• לדעה זו הפטרה במנחת יום הכפורים אינה מפני קדושת היום אלא מפני התענית - ומפטירים בה כמו שמפטירים בכל התעניות (ראה לעיל: הזמנים) - ויש לנהוג בה כבשאר תעניות (הגהות מרדכי שם, בהסבר השלישי).

• אף לדעה זו הפטרה באה מפני קדושת היום, אך אין להזכירה מפני שחכמים גזרו שלא לאומרה, שלא יבואו לטעות ולחשוב שיש להפטיר במנחה של כל יום (כן משמע מהגהות מרדכי שם, בהסבר הראשון), כמו שגזרו שלא לישא כפים במנחה של יום הכפורים, משום השכרות המצויה במנחה בשאר ימות השנה, שלא יבואו להחליף ביניהם (ראה תענית כו ב. הגהות מרדכי שם, בהסבר הראשון).

• או שחכמים גזרו שלא לאומרה, כדי שלא יבואו להחליף בינה לבין הפטרת התענית, ולברך בתענית ברכה רביעית לאחר ההפטרה (הגהות מרדכי שם, בהסבר השני).

• או שכבר פסקה עבודת היום בשחרית, ובירך עליה אז (הגהות מימוניות שם, בשם הראב"ן).

הזכרה מעין בנוסח הברכה הרביעית נחלקו הדעות:

• יש אומרים שחותמים בו מעין המאורע של כל יום, בין שבת, בין ראש חודש (ראה להלן), בין מועד (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), שחרית של שבת), ואין צריך להזכיר בגוף הברכה מעין המאורע (כן משמע מסדר רב עמרם שם).

• ויש אומרים שמזכירים - בגוף הברכה - מעין המאורע, וחותמים מעין המאורע (מחזור ויטרי (הורוויץ) קסו; רמב"ם שם; ארחות חיים שם).

חתימת הברכה והכל מודים שחותם ענין קדושת היום כנוסח שחותם בתפילה בברכה אמצעית באותו היום (רמב"ם תפלה יב טו, וסדר תפילות, המפטיר בנביא). בראש חודש (ראה להלן) חותם: מקדש השבת וישראל וראשי חודשים (סדר רב עמרם שם), ובמועד חותם: מקדש ישראל והזמנים (סדר רב עמרם שם; מחזור ויטרי שם; רמב"ם שם; ארחות חיים שם), וכן בראש השנה ויום הכפורים חותם החתימה הראויה להם (סדר רב עמרם שם; מחזור ויטרי שם; רמב"ם שם; ארחות חיים שם), בראש השנה: מלך על כל הארץ, מקדש ישראל ויום הזכרון (כן משמע מסידור רס"ג עמ' שסח, וסדר רב עמרם גאון (הרפנס), סדר ראש השנה; מחזור ויטרי שמו), ויום הכפורים נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמזכיר כבתפילה (רמב"ם שם ושם), מלך מוחל וסולח לעונותינו ולעונות עמו בית ישראל ומעביר אשמותינו בכל

(ארחות חיים שם, בשם יש אומרים). ⁴⁸ ויש הנוהגים לומר ביום הכפורים במקום "לקדושה ולמנוחה": למחילה ולסליחה ולכפרה (כן הוא בחלק מסידורי האשכנזים); או - כפי שנוהגים לומר בתפילה - למחילה ולסליחה ולכפרה, ולמחול בו את כל עונותינו (כן הוא בחלק מסידורי האשכנזים). ⁴⁹ ויש

לחתום בו, אבל יום הכפורים יש לו שם מיוחד ויכול לחתום בו (ארחות חיים שם). ויש הסוברים שאין להזכיר בחתימה ענין השבת, שלא השבת גרמה לנביא שיבוא, אלא יום הכפורים (כלבו ע, שכן מנהג רבונח). ⁴⁷ ויש גורסים: ועל יום השבת הזה (ארחות חיים שם, בסתם); ויש הגורסים: ועל יום המנוחה הזה

ס"ת נג), שאם לא היתה שבת לא היו מפטירים (המנהגים (קלוזנר) כזו) – ולמנהגנו שאין מזכירים בראש חודש – אף כאן אין מזכירים (מהרי"ל, סדר התפילות של פסח י, והלכות חול המועד יט; מנהג מרשליי עמ' 162; מעשה רב רכו; ברכי יוסף או"ח תכה סק"ב, שכן המנהג; כף החיים או"ח תצ ס"ק עח, שכן המנהג בהרבה מקומות).⁵¹

• ויש שכתבו שהמנהג כן בשבת חול המועד של פסח, אך בשבת חול המועד של סוכות אין נוהגים כן, אלא – מזכירים החג בגוף הברכה (משנה ברורה תצ ס"ק טז, בשם האחרונים) – וחותמים מקדש השבת וישראל והזמנים (מהרי"ל, סדר תפילות חג הסוכות, בשם מה"ר גרשון, שאמר בשם ספר המנהגים של הר"ר חיים פליטאל; ב"ח או"ח תצ סק"ב, שכן המנהג; כף החיים שם, שכן המנהג בהרבה מקומות).

ומספר טעמים לדבר:

• בשבת חול המועד סוכות מוציאים שני ספרי תורה, מה שאין עושים כן כל שאר ימי חול המועד, ובפסח אין מוציאים בשבת חול המועד יותר מבשאר ימים, שבכל יום מוציאים שני ספרי תורה (מהרי"ל שם, בשם מה"ר גרשון שאמר בשם מה"ר וייבש).

• שכל יום בחג הסוכות חלוק בקרבנותיו מחברו, מה שאין כן בפסח (מהרי"ל שם), ולכן כל יום בחג הסוכות הוא כיום טוב בפני עצמו (דרכי משה או"ח תרסג סק"ב; המנהגים (טירנא), חג הפסח, הגהות המנהגים ס"ק כז).

• שבחול המועד פסח, שאין גומרים בו את ההלל (ראה ערכו), אנו נוהגים כדברי אותו האמורא לגבי ראש חודש, שאף בו אין גומרים את ההלל, אבל בחול המועד סוכות, שגומרים בו את ההלל ואינו דומה לראש חודש, אין אנו נוהגים כמותו (ב"ח או"ח תצ סק"ב).

טעה בסדר מי שטעה ואמר הברכה הראשונה שלאחר ההפטר הברכות לפני ההפטר, נחלקו בו הפוסקים:

• יש אומרים שיצא ידי חובתו, כפי הדין בברכות קריאת התורה, ולכן אם סיים הברכה אינו חוזר, ויאמר לאחר ההפטר הברכה שלפניה (אשל אברהם (בוטשאטש) או"ח רפד).

• ויש אומרים שאינו דומה לקריאת התורה, ששם הברכות הם דוגמא אחת, ולכן אם סיים הברכה, מוסיף ואומר הברכה שלפניה, אך אחריה ידלג על הברכה הראשונה, כי כבר אמרה (כף החיים שם סק"כ; השומר אמת כד ט).

והכל מודים שסדר הברכות שלאחריה אינו מעכב, ואם טעה והקדים ברכה אחת לחברתה, יצא ידי חובתו (בית מנוחה, דיני הפטרה יב; השומר אמת שם יא).

סילוק הספר ראשונים כתבו שאין לסלק ספר הנביאים או ספר ההפטרות עד אחר הברכה, כדי שיראה ויברך על מה שהפטיר (שבלי הלקט פ, ותנאי רבתי טז, בשם הגאונים); ויש מהפוסקים שכתב שאין לו טעם (בית יוסף או"ח רפד ו), אך הפוסקים האחרונים כתבו כן להלכה (מגן אברהם שם סק"ו; משנה ברורה שם ס"ק יב, בשמו; ערוך השולחן שם יד), וביארו הטעם, שכל דבר שמברכים עליו צריך שיהיה לפניו בשעת הברכה (עטרת זקנים שם סק"ג; ערוך השולחן שם, בשמו).

וביום הכפורים סיומת זו תלויה במחלוקת בחתימת הברכה (ראה לעיל):

• לדעה שחותמים מלך מוחל וסולח וכו', מסיימים כי אתה סולחן וכו' (ארחות חיים שם), כבתפילה.

• ולדעה שחותמים רק מלך על כל הארץ וכו', מסיימים כבראש השנה: ודברך וכו' (סידור רש"י שם; מחזור ויטרי (הורוויץ) שג).

ויש מהאחרונים שכתבו שכפי שבראש השנה ויום הכפורים מוסיפים מעין החתימה, כן צריך לעשות בשבת וימים טובים, שלהלכה צריך להזכיר בסיום מעין החתימה (ראה ערך הנ"ל: שם), ולפיכך כתבו שבשבת יש לומר סמוך לחתימה: ושבת קדשך באהבה וברצון הנחלתנו, וביום טוב: ומועדי קדשך בשמחה ובששון הנחלתנו (משאת בנימין שם; סידור רבי שבתי סופר עמ' 373-4, בשמו ובשם רבי פינחס בר ישראל מקרקא, והסכים עמם); ודחו הפוסקים דבריהם, שלא ניתן לשנות ולשבש כל הנוסחאות (מגן אברהם רפד סק"ו) – הכתובות בראשונים ובסידורים – וביארו שאף בשבת ויום טוב הוא מעין החתימה, מפני שאומר בסוף הברכה: יתברך שמך בפי כל חי, והוא מעין החתימה שמתחיל: ברוך אתה ה' (מגן אברהם שם, ומחצית השקל שם).

הזכרת ראש חודש חל ראש חודש להיות בשבת, יש מהאמוראים שאמר שהמפטיר בנביא אינו צריך להזכיר של ראש חודש, שאלמלא שבת אין נביא בראש חודש (רב גידל אמר רב בשבת כד א). ונחלקו הדעות בפירוש מסקנת התלמוד:

• יש מפרשים שמסקנת התלמוד שאין הלכה כן (גמ' שם ב, לפי רבנו חננאל שם, ורש"י ד"ה ככל הנ"ל), שיום הוא שנתחייב בכך (כן משמע מהגמ' שם), ופסקו כן הלכה שמזכיר של ראש חודש בנביא (סידור רס"ג עמ' שסז; סדר רב עמרם גאון (הרפנס), שחרית של שבת; רמב"ם תפלה יב טו; מלחמות לרמב"ן שם בשם הנשיא אלברצלוני ורב האי ושכן הסכימו כל הגאונים), בין בגוף הברכה ובין בחתימתה (סידור רס"ג שם; סדר רב עמרם שם).

• יש מפרשים כנ"ל – וסוברים כדעה שמזכירים מעין המאורע בין בגוף הברכה ובין בחתימתה (ראה לעיל) – וביארו שמסקנת התלמוד לדחות הדעה שאין להזכיר של ראש חודש בגוף הברכה, אבל בחתימתה ודאי אין להזכיר של ראש חודש, שלא ייתכן שיהיה כח ראש חודש בהפטרה יותר מכוחו בשלוש התפילות הקבועות – ערבית, שחרית ומנחה – בראש חודש, שאין חותמים בהם בהזכרת ראש חודש (רמב"ם שם, לפי כסף משנה שם; רא"ש שבת ב טז, וטור או"ח רפד ור"ן, שם, בשם רבנו יונה; רשב"א שם, בשם רבינו הרב; שו"ע שם ב, בשם יש אומרים).

• ויש מפרשים שלא נחלקו כלל בתלמוד על דברי אותו האמורא, והלכה כמותו שאין מזכירים כלל של ראש חודש, לא בגוף הברכה ולא בחתימתה (המאור שם; ספר הישר (החידושים) רטז; תוספות שם ד"ה ולית וטור שם, בשם ר"י; שו"ע שם, בסתם), וכתבו ראשונים שכן המנהג (תוספות שם; רא"ש שם; שו"ע שם).⁵⁰

הזכרת המועד ובשבת חול המועד, נחלקו ראשונים:

בשבת חול המועד • יש אומרים שדינו כראש חודש (ארחות חיים, קריאת

בקצת קהילות ישראל שנוהגים בראש חודש כדעה שמזכירים בגוף הברכה אבל לא בחתימה, אף כאן נוהגים כן (מנהג חלק מהתימנים בימינו).

גורסים: ודברך אמת וקיים (ארחות חיים שם). 50. ומכל מקום בקצת קהילות ישראל נהגו כדעה השניה (מנהג חלק מהתימנים בימינו). 51. ולכן

הפסד מרבה

היזק ממון כסיבה לקולות באיסורים דרבנן, או במקום מחלוקת וספק

שיבשלו בה לכתחילה, אף שאין לכלי תקנה אלא שבירה (ר"ן שם), לפי שכלי חרס הפסדו מועט, ואינו דומה לתנור שהפסדו מרובה (מהרלב"ח שם).

הפסד מועט • טרחא שלא לצורך יום טוב יש שהתירו באיסורים מסויימים משום הפסד סתם, ולא הוזכר הפסד מרובה דוקא: משילים פירות דרך ארובה ביום טוב (משנה ביצה לה ב; רמב"ם יום טוב ה ה; טוש"ע או"ח תקכ"א א), שמי שיש לו חטים ושעורים שטוחים על גגו להתייבש, וראה גשמים ממשמשים ובאים, התירו לו לטרוח ולהשליכם דרך ארובה שבגג והם נופלים לארץ, שאין בזה טרחא יתרה (רש"י שם ד"ה ומכסין), מפני שיש בזה הפסד הפירות, אבל בלי הפסד לא התירו טרחא זו (מגן אברהם שם סק"א, על פי הגמ' שם).

• מותר לכסות פירות ביום טוב בכלים מפני הדלף, וכן כדי יין וכדי שמן (משנה ביצה לה ב; טוש"ע או"ח תקכ"א ב), ואין אומרים טורח שלא לצורך הוא, שהתירו לו חכמים משום הפסד ממון (רש"י שם ד"ה ומכסין; שלחן ערוך הרב או"ח תקכ"א ג), והוצרכו לומר פירות וכן כדי יין ושמן, שלא נאמר להפסד מרובה חששו, להפסד מועט לא חששו (גמ' שם לו א), שגשמים הנוטפים על היין הפסד מועט עד שתחשך ויסלקם, אבל הפירות מרקיבים (רש"י שם ד"ה הפסד מועט).

שבות באיסורי שבות ומוקצה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכל שבות התירו במקום הפסד (מגיד משנה שבת ו ט, בשם הראב"ד), וכן באיסור טלטול מוקצה, המתירא מן הליסטים, וכיוצא, מותר לו לטלטל מעות כדי להחביאן, שבמקום הפסד התירו לו טלטול מוקצה (מגיד משנה שם כב, בשם התוספות; סמ"ג לאוין סה, מוציא; מרדכי שבת תמו; התרומה רכו; טור או"ח שלד, בשמו; שו"ע שם ב, בשם יש מתירים).

• ויש אומרים שלא התירו שבות במקום הפסד אלא במקום חשש שמא יבוא לידי איסור מן התורה, ולא במקום אחר (שו"ת הרשב"א א תשפד; מגיד משנה שם, בשם הרמב"ן והרשב"א), והוא הדין במוקצה (מרדכי שם, בשם הר"מ; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אוסרים).

יחיד ורבים יחיד החולק עם רבים, ולא הוכרעה הלכה כדברי מי, שבשעת-הדחק (ראה ערכו) אומרים כדאי הוא היחיד לסמוך עליו (ראה ערך הלכה א: על פי הרוב. ראה נדה ו ב, ושם ט ב), נחלקו בו ראשונים:

• יש מפרשים ששעת הדחק זו היינו שיש בו הפסד מרובה (שו"ת הרשב"א א רג, על פי נדה ט ב), ומתוך כך יש מהפוסקים הסבורים שבהוראות איסור והיתר סומכים – אפילו לכתחילה – על דברי יחיד נגד רבים בשעת הדחק שיש בו גם כן הפסד מרובה (רמ"א חו"מ כה ב; ש"ך יו"ד רמב, הנהגת הוראת איסור והיתר).²

• ויש מפרשים ששעת הדחק זו שבשעת ההוראה לא היה אלא הפסד מועט, אלא שלאחר שהורו כמו היחיד ועשו מעשה על פיו נעשה על ידי כך הפסד מרובה, כגון שהורה בטעות על אדם שהוא טהור, ועל

יסוד ההיתר של הפסד מרובה הוא מפני שהתורה-חסה-על-ממונם-של-ישראל (ראה ערכו). ירושלמי תרומות ח ד, ופסחים א ח; זוהר הרקיע שורש א, על פי חולין מט ב), ושני סוגי קולות מצינו בהפסד מרובה:

• איסורים דרבנן מסויימים יש שהתירום משום הפסד ממון, לפעמים בהפסד מרובה דוקא, ולפעמים אף בהפסד מועט.

• במקום שיש מחלוקת בדין, ולא הוכרעה ההלכה לאיסור, יש שסומכים על היחיד כנגד הרבים בהפסד מרובה, ויש שאמרו להקל בהפסד מרובה בחומרות שאינן מעיקר הדין.

הפסד מרובה • היה בא מן הדרך כליל שבת, ובהמתו טעונה באיסורים מסויימים דברים שאינם ניטלים בשבת (ראה ערך מוקצה), אם היו בשקים דברים המשתברים, ואי אפשר להתיר החבלים כדי שיפלו לקרקע, מביא כרים וכסתות ומניח תחתיהם, והשקים נופלים על הכרים (שבת קנד ב; רמב"ם שבת כא י; טוש"ע או"ח רסו ט), ואף על פי שאסור לבטל כלי מהיכנו אפילו לפי שעה, והרי הכרים והכסתות הללו כשמניחם תחת דברים שאינם ניטלים אף הם נאסרים בטלטול כל זמן שהדברים עליהם, מכל מקום משום הפסד מרובה התירו (רשב"א ומאירי ור"ן שם; מגן אברהם רסו ס"ק יב). ודוקא הפסד מרובה, אבל אם היתה טעונה עששית של זכוכית, היינו חתיכות של זכוכית, שאין בהן הפסד גדול אם ישברו, שהרי הן עומדות להיתוך, מתיר השקים והם נופלים, שלהפסד מועט לא חששו (גמ' שם, ורש"י ד"ה עששיות; רמב"ם שם).

• בין-השמשות (ראה ערכו) של כניסת שבת, מותר לעשות דבר שיש בו איסור שבות במקום הפסד מרובה (שו"ת מהרש"ל מו; מגן אברהם רסא סק"ו, בשמו).

• בית השלחין שבעמקים קוצרים לפני העומר (משנה מנחות סח א) אף על פי שאסור לקצור לפני העומר (ראה ערך קצירת העומר), לפי שמפסידים מהר (רש"י שם ד"ה קוצרין), וטעם הדבר שבית השלחין סתם אין איסור הקצירה בו אלא מדרבנן, ולכן בית השלחין שבעמקים שיש הפסד גדול יותר מדאי, שממהרים ביותר להתבשל לפני האחרים, לא העמידו חכמים דבריהם, שלהפסד מרובה חששו (תוספות שם ד"ה קוצרים).

• דבר האסור לכתחילה ומותר בדיעבד, במקום הפסד מצינו שהתירו אף לכתחילה, כגון תנור חדש של חרס שהוסק בעצים של איסורי הנאה, שלסוברים זה-זה-גורם (ראה ערכו) מותר, מותר לאפות בו בהיסק שני שיסיקוהו בעצים של היתר (ראה פסחים כו ב), ואף על פי שאין זה וזה גורם מותר אלא בדיעבד, כאן שאין תקנה לתנור זה אלא בנתיצה, ויפסיד התנור, הרי זה כדיעבד (תוספות שם ד"ה בין). אך אין זה אלא מפני שהפסדו של תנור מרובה (מהרלב"ח קכא, בדעת הר"ן), ולכן בקערה או קדרה של חרס שבלעה איסור ודינה בשבירה (ראה גמ' שם ל א) אין להשהותה מעת לעת עד שיהיה נותן-טעם-לפגם (ראה ערכו), ואף על פי שנותן טעם לפגם מותר בדיעבד, מכל מקום אין זה נקרא בדיעבד, כיון

בשעת הדחק שיש בה הפסד מרובה, ואין מחזירים המעשה לאסרו, מה שאין כן בהפסד מועט שמחזירים המעשה אף בדיעבד (ב"ח, סוף יו"ד, פסק בהנהגת איסור והיתר).

הפסד מרבה. 1. י, טורי לב-מא. 2. ויש הסובר בדעת ראשונים אלה שלכתחילה לעולם אין אומרים כדאי היחיד לסמוך עליו, אפילו בשעת הדחק שיש בה הפסד מרובה, אלא שבדיעבד, אם כבר נעשה מעשה, סומכים על היחיד

ישראל שהוא ודאי דאורייתא משום ספק דרבנן (זוהר הרקיע שורש א, על פי חולין מט ב).

שתי קולות שתי קולות, שכל אחת מהן אינה מותרת אלא בהפסד מרובה, אם נזדמנו בענין אחד, אין להקל בו אפילו בהפסד מרובה (מגן אברהם תמו סק"ד; ט"ז יו"ד צא ס"ק יב; ש"ך יו"ד ע ס"ק לח)³.

שיעור אין שיעור להפסד מרובה, אלא הכל לפי דעת ואומד המורה, לפי הזמן והמקום, העשיר לפי עשרו והעני לפי עניו, וכן לפי ענין ההוראה, אם יש בו הרבה צדדים להקל או לא (סולת למנחה לח ב; הר הכרמל יורה דעה טו; פתחי תשובה יורה דעה לא סק"ב, בשמו)⁴.

זכר שאפשר דבר שאפשר למכרו לגוי, אף על פי שצריך להזיל למכרו לגוי קצת במכירה, אינו חשוב הפסד מרובה, כדרך שאמרו במדמץ תרומה בחולין, שאינו חשוב הפסד מרובה, מפני שאפשר למכור הכל לכהנים בדמי תרומה (תרומת הדשן רד, על פי בבא קמא ק"ז א; רמ"א יו"ד ק"ז ב), ואף על פי שמפסיד כל הריח במכירתו לגוי, כל שאינו מפסיד מהקדש, אין זה הפסד מרובה (ב"ח, סוף יו"ד, פסק הוראת איסור והיתר). אכן בסתם יינם בזמן הזה, אפילו שיכול למכור לגוי בזול קצת – נחשב כהפסד מרובה, מפני שבסתם יינם הקלו הרבה קולות בזמן הזה, ועוד שחומרא שבאה לידי קולא היא, שכן הרבה פוסקים אוסרים למכור סתם יינם לגוי (תרומת הדשן שם; רמ"א שם, וש"ך שם סק"ד)⁵.

זכר המצוי יש מהאחרונים שכתב שדבר שנוהגים בו לחומרא כשאין הפסד מרובה, אם שכיח הוא הרבה בכל יום לפני המורה, יש להקל אפילו בלא הפסד מרובה, כי לפי שמצוי הרבה לפעמים נשאלים על כמה בבת אחת, ולפעמים באים יחד עשיר ואביון (דעת קדושים מה וכללי הפסד מרובה ב).

ידי זה נגע בהרבה טהרות, או שהשואל כבר הלך ויש טורח גדול לדרוך אחריו (תוספות נדה ו ב ד"ה בשעת; תוספות הרא"ש שם), ולדעתם סומכים על דברי היחיד להקל כדיעבד אפילו בשעת הדחק שאין בה הפסד מרובה (ב"ח שם; ש"ך שם).

ונחלקו הפוסקים האם דין זה נאמר דוקא באיסור דרבנן, מטעם שהם-אמרו-והם-אמרו (ראה ערכו), הם אמרו האיסור, והם אמרו לסמוך בהפסד מרובה על היחיד, אבל לא באיסור דאורייתא, שהרי גזרה תורה לילך אחר הרבים, ומה בכך שהוא הפסד מרובה (ש"ך שם, על פי עירובין מו א); או שכך הדין אף באיסור דאורייתא (ב"ח שם, על פי יבמות פא ב).

כשמעיקר הדין נראה לפוסקים היתר גמור לפי הדין יש להקל ההלכה, אלא שהאחרונים החמירו בדבר, הקילו בהפסד מרובה (הקדמת הרמ"א לתורת חטאת), והוא הדין כשהשואל עני, או אפילו עשיר אך שאלתו באה מפני כבוד השבת (מהר"י מינץ טו), שכל שהוא לצורך שבת, אפילו הוא עשיר, חשוב כהפסד מרובה (הקדמת הרמ"א שם), והמנהג לומר הטעם, לזה מפני עניו ולזה מפני כבוד שבת, כדי שלא יתמהו שלפעמים אוסר ולפעמים מתיר (מהר"י מינץ שם).

הותר לצורך שבת, מותר אף מה שנשאר לאחר השבת, שהואיל והותר – הותר (ראה ערך הואיל ואשתרי אשתרי).

לכבוד אורחים וכן לכבוד אורחים מקילים בהפסד מרובה (ש"ך חשובים יו"ד רמב, קיצור הנהגת איסור והיתר; פרי מגדים, הקדמה ליו"ד ז), ודוקא אורחים חשובים, כתלמידי חכמים, או בעלי מעשים טובים, או עני בן טובים וכיוצא, אבל לא עוברים ושבים עניים שהם בכלל צדקה (סולת למנחה טו ג, בשם תורת האשם).

אינו מסון כל מקום שיש איבוד ממון מחמת ספק דרבנן, חייבים להקל בספקיו, שאין לנו לאבד ממנום של

הפקעת שְׁעָרִים¹

איסור העלאת מחירים של צרכי אוכל נפש למעלה מהשער הקבוע

האיסור וחומרו

כל המפקיע שערים – דהיינו שמבטל והורס השער הקודם (כן משמע מהערך, פקע ו) ומוסיף עליו (רבנו גרשום ורשב"ם בבא בתרא צ ב ד"ה מפקיעי שערים)² – או שאוצר פירות – שאוצרי-פירות (ראה ערכו) מפקיעים השערים (רש"י יומא פג א ד"ה אצר) – בארץ ישראל, או במקום שרובו ישראל, הרי זה כמלוה ברבית (רמב"ם מכירה יד ו, על פי בבא בתרא צ ב; שו"ע חו"מ רלא כה), ועובר על וְחִי אֲחִיקָךְ עִמָּךְ (ויקרא כה לו. סמ"ע שם ס"ק מג).

ומפקיעי השערים ואוצרי הפירות הם האומרים: מְתִי יַעֲבֹר הַחֹדֶשׁ וְנִשְׁבְּרָה שֶׁבֶר וְהַשֶּׁבֶת וְנִפְתָּחָה בֶּרֶךְ לְהִקְטִין אִיפָּה וְלְהַגְדִּיל שֶׁקֶל וְלַעֲוֹת מֶמְאֲנִי מֶרְמָה (עמוס ח ה. בבא בתרא צ ב), שאומרים נמכור

ביוקר לסוף החודש אחר ימות הגורן, והיינו מפקיעי שערים, ומתי תגיע שנת השמיטה ונפתחה אוצרות בר, והיינו אוצרי פירות (רשב"ם שם ד"ה מתי יעבור), ועליהם נאמר: וְנִשְׁבֶּעַ ה' בְּגֵאוֹן יַעֲקֹב אִם אֶשְׁפֹּחַ לְנִצָּחַת כָּל מַעֲשֵׂיהֶם (עמוס שם ז. גמ' שם).

ותקנו את ברכת השנים – בתפילת שמנה-עשרה (ראה ערכו) – בברכה תשיעית, כנגד מפקיעי שערים, שהכתוב שֶׁבֶר זָרַע רָשָׁע (תהלים י טו) אמרו דוד בתשיעית (מגילה יז ב; טור או"ח קטו) – שהפרק הראשון והשני בתהלים פרק אחד הוא (ברכות ט ב) – וכנגד קול ה' שֶׁבֶר אֲרָזִים (תהלים כט ה), שהוא השם התשיעי שבמזמור (פני משה ברכות ב ד), שהוא עתיד לשבר כל מפקיעי שערים (ירושלמי שם, לגירסת ר"ש סיריליא שם, ואבודרהם, שמונה עשרה).

מה שהוא בחבית, הן גדולה הן קטנה, חשוב הפסד מרובה, וכל מה שהוא בכד או בקנקן חשוב הפסד מועט (תרומת הדשן רד, בשם אחד מן הגדולים; רמ"א יו"ד ק"ז ב).⁵ ויש שכתב שאף בכל האיסורים אין מורי הוראה נוהגים כן, אלא אף כשיכול למכרו לגוי מקילים בהפסד מרובה (בית הלל ק"ז ב).

הפקעת שערים. 1. י, טור מא-מט. 2. ויש מפרשים שמובנה ביטול שיעור המידה הראשונה ומיעוטה (רש"י תענית י א ד"ה אפקוע), היינו מידת הפירות

3. ויש המצדד לומר שאף בזה יש להקל בהפסד מרובה (הקדמת גילוי דעת למהרש"ם לט ומ); ויש שכתב שבהפסד מרובה בצירוף צורך שבת או כבוד אורחים מתירים אף שתי קולות של הפסד מרובה (לבושי שרד, פתיחה לטרפות העצמות ז). 4. ויש שהסתפקו שמא יש בו שיעור מסוים (תשובת מהר"י מינץ במים עמוקים ז; נחלת שבעה נח); ובסתם-יינם (ראה ערכו), שכתבו להתיר במחלוקת הפוסקים במקום הפסד מרובה, יש מהפוסקים שכתבו בו שיעור: כל

בדברים שאין בהם אוכל נפש כלל, כגון הקושט והלבונה, יכול להשתכר כל מה שירצה, ואפילו כפלי כפליים מהקין; ובדבר שיש בו ממכשירי אוכל נפש, כגון כמון ותבלין ודומיהם, מותר להרויח בו עד כפל ולא יותר (סמ"ע שם ס"ק לו).

כשלא קבעו וכתבו ראשונים שלא אמרו אין משתכרים יותר על **בית דין** שתות אלא כשבית הדין קבע לכל המוכרים שימכרו כך, אבל אם כל אחד ואחד מוכר כפי מה שיכול, אין זה מחוייב למכור בזול, שכשיגמור פירות שלו ימכרו אחרים ביוקר, ואין לנו להפסידו בידים (טור שם, בשם הרמ"ה; בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם, ובמסקנתו; שו"ע שם), וכיון ששאר מוכרים עוברים על מה שאמרו חכמים לא ישתכר יותר משתות, אף זה הירא את דבר ה' אין צריך להיזהר בזה (סמ"ע שם ס"ק לח).

ביצים אין משתכרים פעמיים בביצים (בבא בתרא צא א; רמב"ם שם ג; טו"ש שם כב), ונחלקו אמוראים בפירושו:

- יש מפרשים שלא ירויח על אחת שנים (או רב או שמואל בגמ' שם), שמה שלקח בדינר לא ימכור בשני דינרים (רשב"ם שם ד"ה על חזק), אבל עד הכפל יכול להשתכר בהן לפי שאין בהן כל כך חיי נפש (רשב"ם שם ד"ה בביצים; טור שם), שאינם נקראים חיי נפש אלא דברים שאי אפשר לאדם מבלעדם, שחיי תלויים בהם, כגון יין ושמן וסולת (ב"ח שם כח, בדעת הרשב"ם), ועוד שטורח מרובה וריוח מועט הוא לעני המחזר בעיירות לקנות ביצים, ולכן התירו לו להשתכר יותר משתות (רשב"ם שם; שלחן ערוך הרב שם, בשם יש אומרים).⁵

- ויש מפרשים שתגר לא ימכור לתגר (או רב או שמואל בגמ' שם), אלא תגר ראשון ימכור לצריכים, אבל לא לתגר אחר, שיש כאן ריוח שתי פעמים, לתגר ראשון ולתגר שני, ומוקירן יותר מדאי, אבל בשאר דברים מותר, שאם יוקיר זה ימצא אחרים שימכרו בזול (רשב"ם שם ד"ה תגר).

להלכה נחלקו ראשונים: יש הפוסקים כדעה הראשונה, שמותר להרויח רק עד הכפל (טור שם; שו"ע שם, בסתם); ויש הפוסקים כדעה השניה, שאין האיסור אלא למכור מתגר לתגר (רמב"ם שם; רמ"ה שם; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר), שבדברי סופרים הלך אחר המיקל (רמ"ה שם).

פיקוח בית דין

אם מוטל על בית דין לפקח על השערים, נחלקו תנאים ואמוראים:

- יש אומרים שלמרות שמעמידים אגרדמין – שוטרים (ערוך, ארגדמין; רמב"ם גנבה ח כ) הממונים להלקות ולענוש מעוותי המידות (רשב"ם שם ד"ה אגרדמין) – על המידות (ראה ערך מדות ומשקלות), ואין מעמידים אגרדמין על השערים (ברייטא בבבא בתרא פט א; ברייתא בירושלמי שם ה ה; כן משמע מהתוספתא בבא מציעא (ליברמן) ו יד; שמואל בבבלי שם; רב בירושלמי שם), לפסוק שער שבשוק לגזור שתימכר האיפה כך וכך, או ההין כך וכך (ערוך שם), ולא ימכרו ביוקר, וסברא היא, שאין צורך לכך, שאם זה רוצה למכור ביוקר אותו הצריך למעות יתן בזול, וילכו הלוקחים אצלו

השער

השער המותר תקנת חכמים היא (רשב"ם בבא בתרא צ א ד"ה והמשתכר) שהמוכר אל ישתכר יותר משתות (בבא מציעא מ ב; רמב"ם מכירה יד א; טו"ש חו"מ רלא כ), היינו ששית מלבד, מסכום הכולל גם את הוספת הרויח, שהוא חומש מלגיו, כלומר חמישית מסכום הקרן (שלחן ערוך הרב, מדות ומשקלות, על פי גמ' שם צ א), וכשבית דין פוסקים השערים (ראה להלן) יפסקו לכל אחד ואחד בשכרו שתות (רמב"ם שם).

אכן כשיש טורח למוכר, יכול להשתכר יותר משתות (תוספות שם צא א ד"ה חד, בשם ריב"ם, על פי בבא מציעא מ ב), שלא אמרו אל ישתכר יותר משתות אלא כשמוכר סחורתו בבית בלא טורח, ולכן חנווני, שמים לו טרחו וכל הוצאותיו, והמותר עליהם ירויח שתות (רא"ש בבא מציעא ג טז, על פי הגמ' שם; טו"ש חו"מ רלא ב), ששכר טרחו והוצאותיו יוסיף לקרן, ונוסף על זה ירויח שתות מהכל (סמ"ע שם ס"ק לו).

ודוקא זה שמוכר מעט מעט נותנים לו שכר טרחו נוסף על הרויח, מה שאין כן בשאר סוחרים (סמ"ע שם), שכן אמרו הנושא ונותן באמונה – שאומר ללוקח בכך וכך לקחתי, וכך וכך אני משתכר בו (ראה טו"ש חו"מ רכז ב) – מעלה לו על המקח שכר כתף ופונדק וכוללם בדמי המקח, אבל לא שכר טרחו, מפני שהוא כפועל (רמב"ם מכירה יד ה-ו, על פי בבא מציעא נא ב; טו"ש חו"מ רכז כח).³

כשהסחורה לא אמרו שיעור שתות לרויח אלא כשלא הוקר **התיקרה** השער, אבל אם הוקר השער – כגון שלקח בשעת הגורן ועכשיו הוקיר (רשב"ם בבא בתרא שם) – ימכור כפי הויקר (רשב"ם שם; רא"ש בבא בתרא ה כח; טו"ש חו"מ רלא כ), וישתכר אפילו כפליים, כפי שהשער עכשיו (רשב"ם שם).

כשאין בו חיי נפש במה דברים אמורים, שאין משתכרים יותר משתות, בדברים שיש בהם חיי נפש, כגון יינות שמנים וסלתות (תשובות הגאונים (שערי צדק) ו ה כה; רשב"ם שם צא א ד"ה אין; רמב"ם שם ב; טו"ש חו"מ רלא כ), אבל בשאר עניינים (טור שם), כמו העיקרין כגון הקושט והלבונה וכיוצא בהם (רמב"ם שם), אין פוסקים להם שער, אלא ירויחו בהם מה שירצו (רמב"ם שם; טור שם).⁴ ונחלקו הדעות:

- יש מפרשים שהקושט והלבונה לאו דוקא, אלא אף תבלין וכמון ופלפלים וכדומה, כל שאינם בכלל יינות ושמנים וסלתות, אינם בכלל חיי נפש, ויכולים להרויח בהם כמה שירצו (כן משמע מהמגיד משנה שם).

- יש מפרשים שכל שהוא מאכל אדם בכלל דברים שיש בהם חיי נפש הוא, ויינות שמנים וסלתות לא אמרו אלא לדוגמא, ודברים שאינם מאכל אדם משתכר בהם מה שירצה, אבל מכשירי אוכל נפש כתבלין כמון ופלפלים הם בכלל אלה שלא ישתכר בהם יותר משתות, ולענין אוצרי פירות בלבד הוא שנתמעטו (כסף משנה ובית יוסף שם).

- ויש מפרשים ששלשה חילוקים הם: בעיקר אוכל נפש הדומה ליינות שמנים וסלתות יכול להשתכר עד שתות ולא יותר;

חו"מ רלא כו).⁴ ויש מהגאונים שנראה שחולק בזה, שכתב בסתם שאם אדם צריך לשום דבר שהוא אצל חברו, ויודע בו שהוא צריך לו, לא יעלה לו בדמים להשתכר בו יותר משתות (ספר המקח לרב האי ס).⁵ ויש מפרשים הטעם שאפילו בביצים שאינו לוקח מן השוק אלא מתרנגולת שבביתו, שבשאר דברים מותר להשתכר הרבה, אבל בביצים לא התירו אלא עד הכפל (תוספות שם,

שנמכרים בדמים ידועים (כן משמע מרש"י בבא מציעא עב ב ד"ה ופוסק עמו).³ ויש מהראשונים סוברים שבחנווני הקונה מן הסיטון הרבה ביחד כדי למכור מעט מעט, הוא שאמרו אל ישתכר יותר משתות (רשב"ם בבא בתרא צ א ד"ה והמשתכר; הגהות מיומנויות מכירה יד א, בשם ה"ר שמעון); ויש מי שכתב בדעת אחד הראשונים, שאפילו אם יש טורח למוכר אסור להשתכר יותר משתות (ב"ח

וימכור זה בזול בעל כרחו (רשב"ם בבא בתרא פט א ד"ה ואין מעמידין).

• ויש אומרים שמעמידים אגודמין אף לשערים (קראנא ורבי בר חמא אמר רבי יצחק ודבי נשיאה בבבלי שם) מפני הרמאים (רמי בר חמא אמר רבי יצחק בגמ' שם), שממתינים עד שימכור אותו שמוכר בזול ואחר כך ימכרו ביוקר, או שמוכרים ביוקר ואומרים שהוסיפו במידה, או שיתן חטים יפות למעלה ורעות למטה, או כל מיני רמאות (רשב"ם שם ד"ה מפני הרמאין), וכן הלכה (רמב"ם מכירה יד א; טוש"ע חו"מ רלא כ), והשוטרים מכים כל מי שמפקיע ומוכר ביוקר, וכופים אותו ומוכר בשער השוק (רמב"ם גנבה ח כ).

תנאי בני רשאים בני העיר להתנות על השערים (בבא בתרא ח ב), **העיר** שרשאים לקוץ להם שער לכל דבר שירצו, ואפילו על לחם ובשר (רמב"ם מכירה שם ט; טוש"ע שם כז), שלא ימכרו בשנה זו ביותר מכך וכך דמים (רש"י שם ד"ה ועל השערים).

גרם הפקעה

תענית אין גוזרים תענית על הציבור בתחילה בחמישי בשבת – אלא בשני ובחמישי – שלא להפקיע השערים (משנה תענית טו ב; רמב"ם תעניות א ה; טוש"ע או"ח תקעב א), ובכל תענית הדברים אמורים (ר"ן שם), שאם היו מתחילים להתענות בחמישי היו קונים למוצאי התענית שתי סעודות גדולות, אחת לתענית ואחת לשבת, וסבורים המוכרים שרעב בא לעולם ומייתקרים ומפקיעים השער (רש"י שם י א ד"ה תנינא, ושם טו ב ד"ה שלא להפקיע; טור שם, ומגן אברהם שם סק"א), אבל משהתחילו להתענות בשני, יודעים שאינו אלא מפני התענית (רש"י שם טו ב ד"ה שלא להפקיע)⁶. אף יחידים המתענים קודם לציבור (ראה ערך תענית גשמים) אינם מתחילים להתענות בחמישי (גמ' שם י א), אף על פי שאין הפקעת

שערים משום יחידים לבד (רש"י שם ד"ה אבל יחידים), ולכן יש מהראשונים שכתבו שאפילו במקום שאין לחוש להפקעת שערים, כגון בעיר שרובה גוים, אין גוזרים (מגיד משנה תעניות א ה, בשם קצת הגאונים, ובדעת הרמב"ם), וכן הלכה (בית יוסף ושו"ע שם)⁷.

אכן בזמן הזה שאין מפקיעי שערים מצויים כתבו אחרונים שמותר לגזור תענית בתחילה בחמישי, ושכן נוהגים (מגן אברהם תקעב סק"ב; משנה ברורה שם סק"ג, בשמו ובשם שאר האחרונים).

פחד משום הפקעת שערים אסור להפחיד בני אדם לומר תבואה מועטת בעולם, וכן אסור לתגר למנוע עצמו ולהתאחר מלמכור מה שיש אצלו מפני פחד הפקעת שערים, ולא יאחר עצמו מן השוקים (ספר המקח לרב האי ס).

קנייה מבעל אסור לעשות סחורה – לקנות מבעל הבית ולמכור **הבית ומכירה בשוק** (רשב"ם בבא בתרא צא א ד"ה אין משתכרין) – בארץ ישראל בדברים שיש בהם חיי נפש (גמ' שם; רמב"ם מכירה יד ד; טוש"ע חו"מ רלא כג), כגון יינות שמנים וסלתות (גמ' שם), אלא זה מביא מגרנו ומוכר, וזה מביא מגרנו ומוכר, כדי שימכרנו בזול (רמב"ם שם; טוש"ע שם)⁸.

אכן במקום שהשמן מרובה, מותר לעשות כן (רמב"ם וטוש"ע שם, על רבי אלעזר בן עזריה בתוספתא ובגמ' שם), שאף על פי שישתכר לא יופקע השער כלום (רבנו גרשום שם), והוא הדין בכל דבר שיש בו חיי נפש, שאם היה שם הרבה יותר מכדי צורך הארץ עושים מהם סחורה (מאירי שם).

וכן לקנות חטים ולעשות פת – מותר, כיון שיש בו טורח, ולא אסרו אלא למכור הדבר בעין כמו שקונה אותו מבעל הבית, שאף בעל הבית יכול למכרו בלא טורח (רשב"ם שם)⁹.

נהג הלכה למעשה אחד התנאים שהיה משתכר ביין ושמן כל ימיו (רבי אלעזר בן עזריה בתוספתא ובגמ' שם), לפי שביין הוא סובר הלואי שיוקיר ולא יקנו ממנו (גמ' שם) שעל ידי שכרות בא לתיפלות (רבנו גרשום שם) – ויש מהראשונים שפסק כסברא זו (רמ"ה שם) – ושמן היה מצוי במקומו (ראה להלן. גמ' שם).⁹ על גרם הפקעת שערים מחמת אצירת פירות, ראה ערך אוצרי פירות.

בשם הרשב"א).⁶ וראה טעמים אחרים בפירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא שם, בר"ן שסברנו גרשום שם י א, בס' האשכול שם עמ' 138, בשם יש מפרשין, במאירי שם.⁷ ויש מהראשונים החולקים בזה (ב"ח שם, בדעת רש"י והר"ן בשם ר"י).⁸ יש מהתנאים סוברים שבתבואה בלבד אין משתכרים, אבל משתכרים ביין ושמן וקטניות (סתם תוספתא עבודה זרה (צוקרמאנדל) ד א), וכן

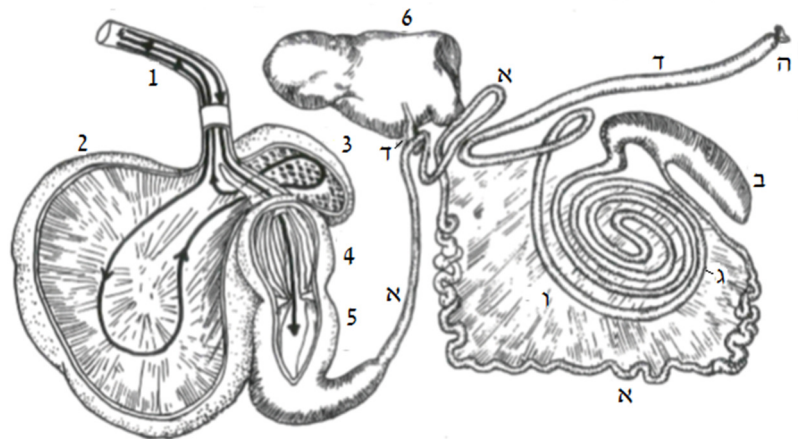
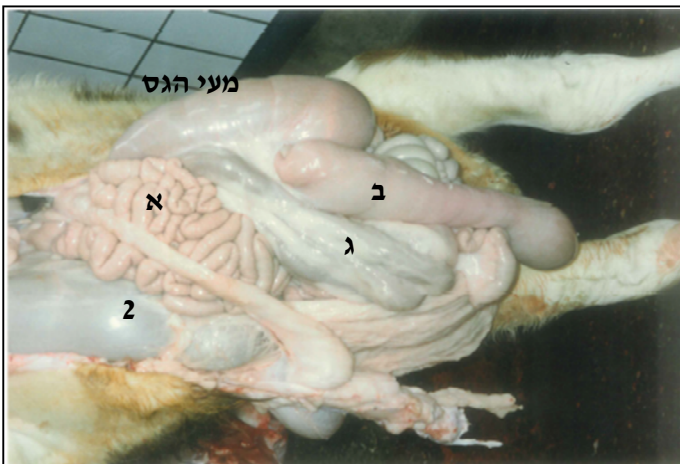
אִיּוֹרִים וּתְמוּנוֹת

איור מס' 1

דינר

מימין לשמאל: **אוראוס Aureus** - מטבע זהב שהפיק קיסר רומא ספטימוס סוורס בשנת 193 לספירה. משקלו היה בממוצע כ-7.25 גרם, וערכו 25 דינרי כסף. ככל הנראה זה הוא 'דינר הזהב' בספרות חז"ל. **דנאריוס Denarius** - מטבע דינר כסף שהונפק ע"י הקיסר הרומי גטה. קוטרו כסנטימטר, ומשקלו 3.5 גרם. **דינר כסף** - מתקופת מרד בר כוכבא. צד הפנים: אשכול ענבים ומסביב כתובת שמעון. גב המטבע: כף תמר ומסביב הכתובת: לחרות ירושלים. קוטרו 19 מ"מ, ומשקלו 3.56 גרם.

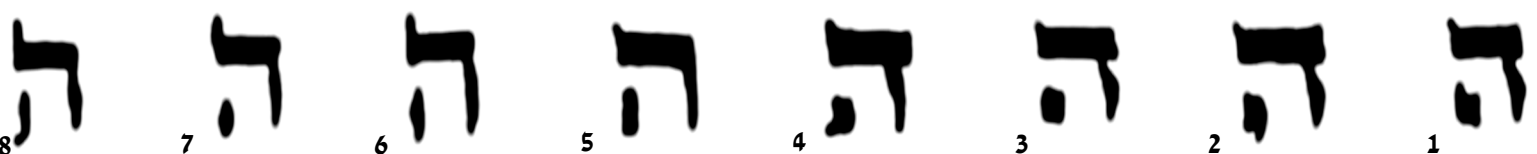
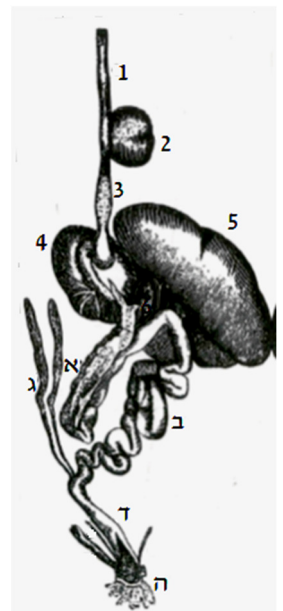
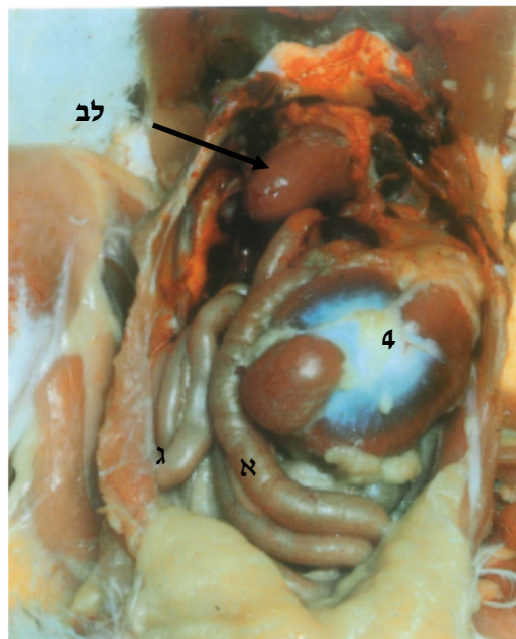
איור מס' 2

דקין

למעלה מימין: מערכת בני המעיים בבהמה, **משמאל:** מראה הדקין בגוף הבהמה [א-ה: הדקין, א: דקין סתם, ב: סניא דיבי, ג: הדרא דכנתא, ד: חלחולת, ה: פי הטבעת, ו: חלב שעל הדקין. 1: וטט, 2: כרס, 3: בית הכוסות, 4: המסס, 5: קיבה, 6: כבד, 7: מרה. החיצים מראים דרך המזון בשעת העלאת גרה]

למטה מימין: מערכת בני המעיים בעוף (תרנגולת), **משמאל:** מראה הדקין בגוף העוף [א-ה: הדקין, א-ב: דקין סתם, ג: סניא דיבי, ד: חלחולת, ה: פי הטבעת. 1: וטט, 2: זפק, 3: מעי בין זפק לקורקבן, 4: קורקבן, 5: כבד, 6: מרה]

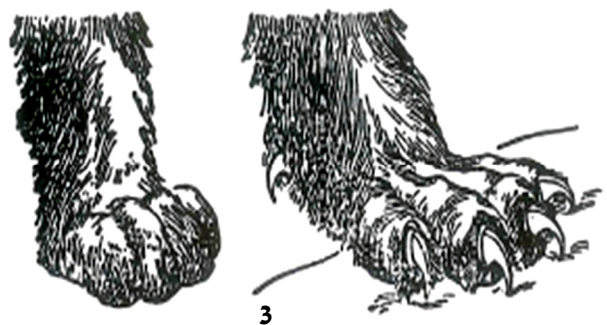
התמונות באדיבות הרב ד"ר י.מ. לוינגר, התרשימים מתוך אנציקלופדיה תלמודית

איור מס' 3

האות ה

1-5: כתב אשכנזי, עקב הגג בולט, רגל ימין פשוטה לאחור. 1: רגל שמאל כיו"ד הפוכה, 2: רגל שמאל כיו"ד ישרה, 3: רגל שמאל כנקודה, 4: ה' ראשונה של שם הקודש, עם פסיעה של רגל שמאל לבר, 5: ה' שניה של שם הקודש, עקב הגג אינו בולט 6-8: כתב ספרדי, עקב הגג אינו בולט, רגל ימין ישרה. 6: רגל שמאל כקו, 7: רגל שמאל כנקודה, 8: ה' ראשונה של שם הקודש עם פסיעה של רגל שמאל לבר

סכמה של
צפורן מוכנסת

איור מס' 4 דרוסה

1. מעשה דריסה [מתוך הספר: זבחי כהן, מאת: הרב יצחק בן מאיר הכהן, קצור דיני שחיטה ובדיקה בעברית ובאיטלקית, ליוורנו תקצ"ב]. 2. רגל חתול. בקו מקוטע - צפורן מוכנסת, בקו רציף - צפורן בחוץ. אם השריר התחתון אינו מוציא את הצפורן, היא נכנסת חזרה באמצעות המיתר. 3. רגל חתול. מימין - צפורניים שלופות בשעת דריסה, משמאל - צפורניים מוכנסות.

באדיבות הרב ד"ר י.מ. לוינגר

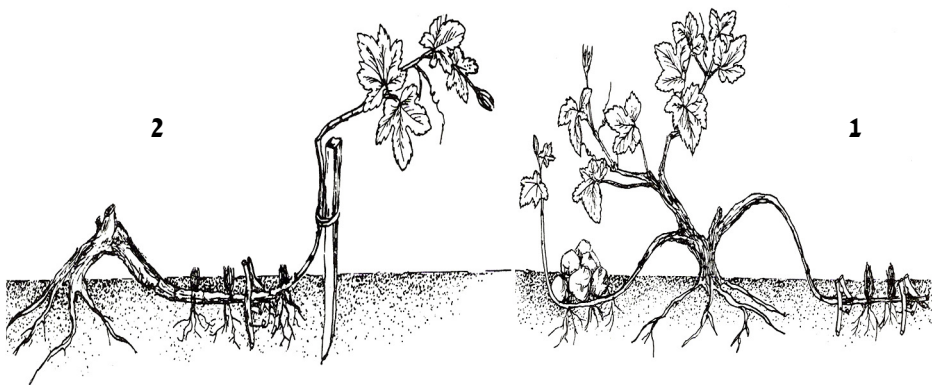
איור מס' 5

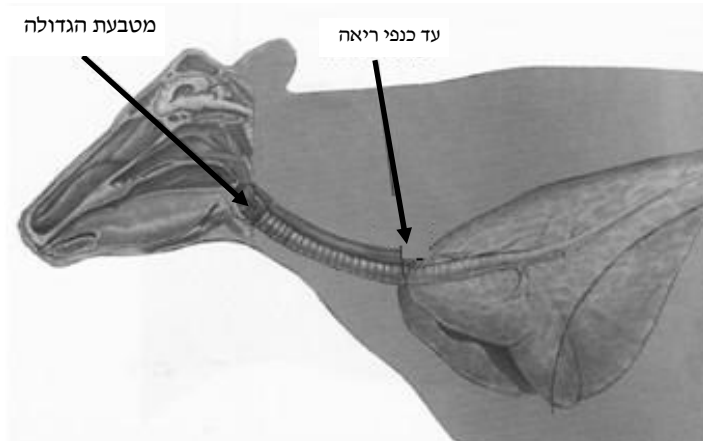
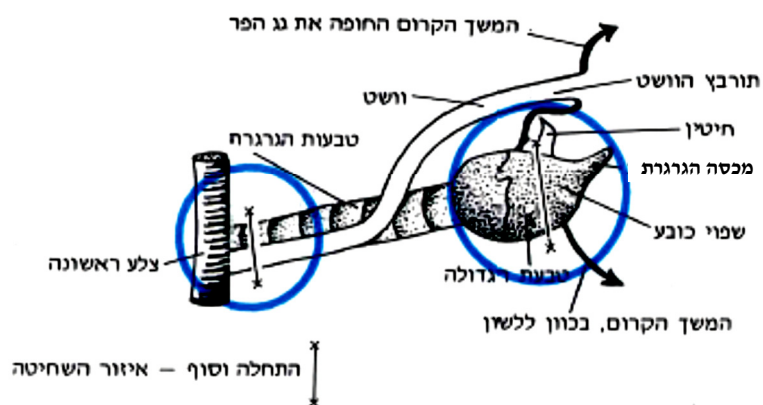
דרוסה - בעלי חיים דורסים שהוזכרו בערך

1. נמיה מצויה, Herpestes. 2. חולדה מצויה, Rattus. 3. נץ מצוי, Accipiter. 4. בז, Falco [באדיבות הצלם גיא אנושי]. 5. נץ גדול, Accipiter gentilis. 6. ינשוף, Asio.

איור מס' 6 הברכה

1. הברכה ענפי גפן. באמצע - גוף הגפן, מימין - זמורה מוברכת, שממנה יוצאים שתילים, משמאל - ענף מוברך, שראשו יוצא מצד אחר.
2. הברכה כל הגפן. מושכבת בארץ על אורכה, וצומחים בה שתילים רבים
מתוך אנציקלופדיה תלמודית

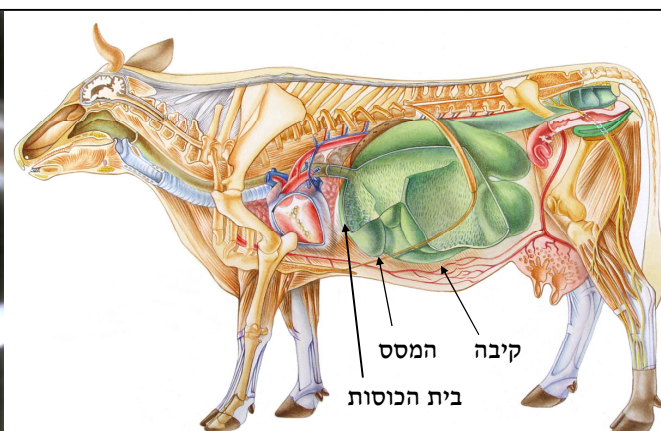
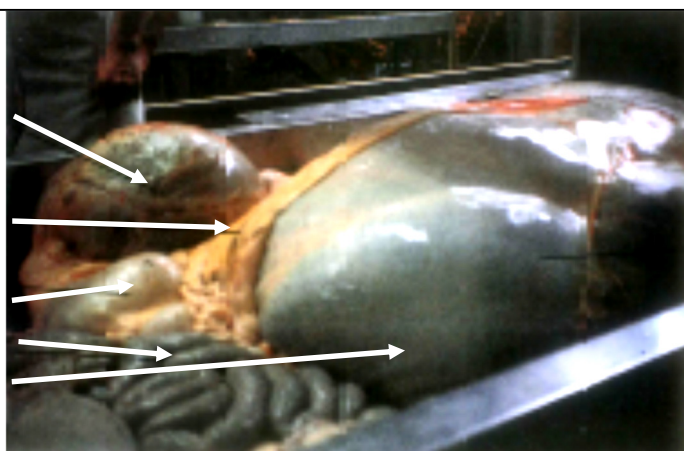

איור מס' 7

הגרגרה

מימין: מקום השחיטה במבט חיצוני [באדיבות מאורות הדף היומי], **משמאל:** מקום השחיטה במבט פנימי [באדיבות הרב ד"ר י.מ. לוינגר]

ההמסס
מופרד
החלב
המכסה את
הכרס
קיבה
דקין
כרס

איור מס' 8

המסס

למעלה: מימין- מיקום ההמסס בגוף הבהמה. **משמאל-** מראה ההמסס לאחר שהוצא מגוף הבהמה

למטה: מראה הצד הפנימי של ההמסס

באדיבות הרב ד"ר י.מ. לוינגר

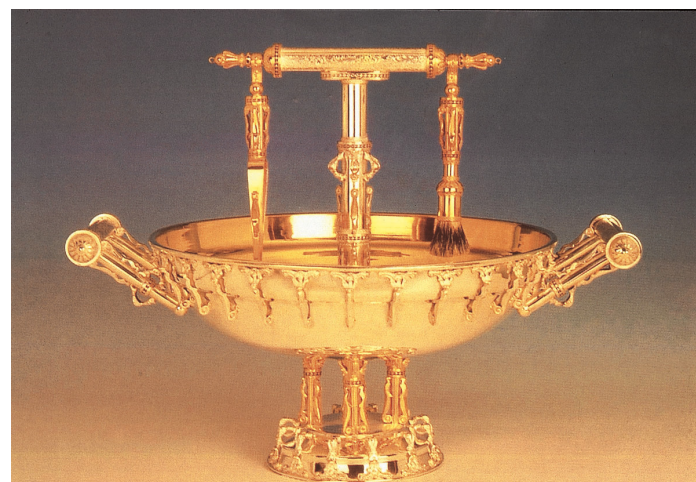
איור מס' 9

הטבת הנרות

מימין: כלי לדישון המנורה

משמאל: כהן מטיב הנרות

באדיבות מכון המקדש, ירושלים

4

3

2

1

9

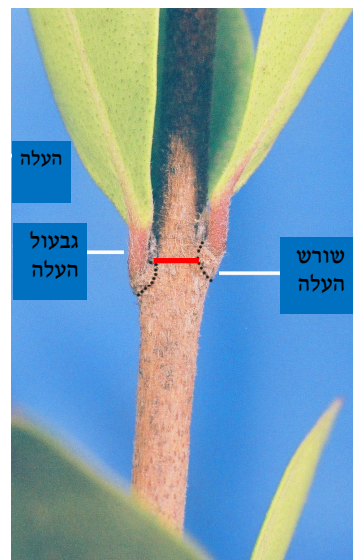
8

7

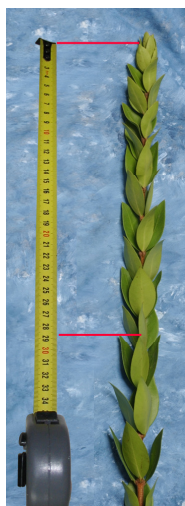
6

5

14

13

12

11

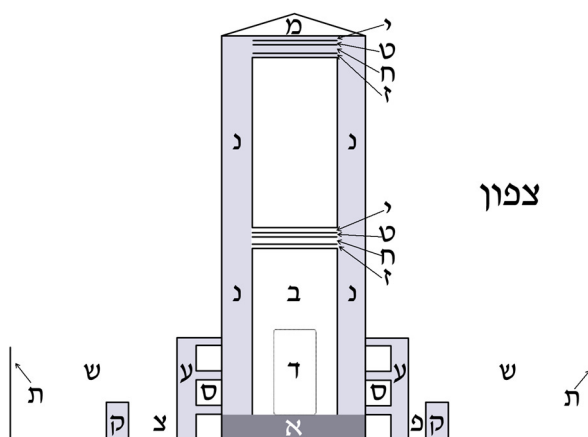
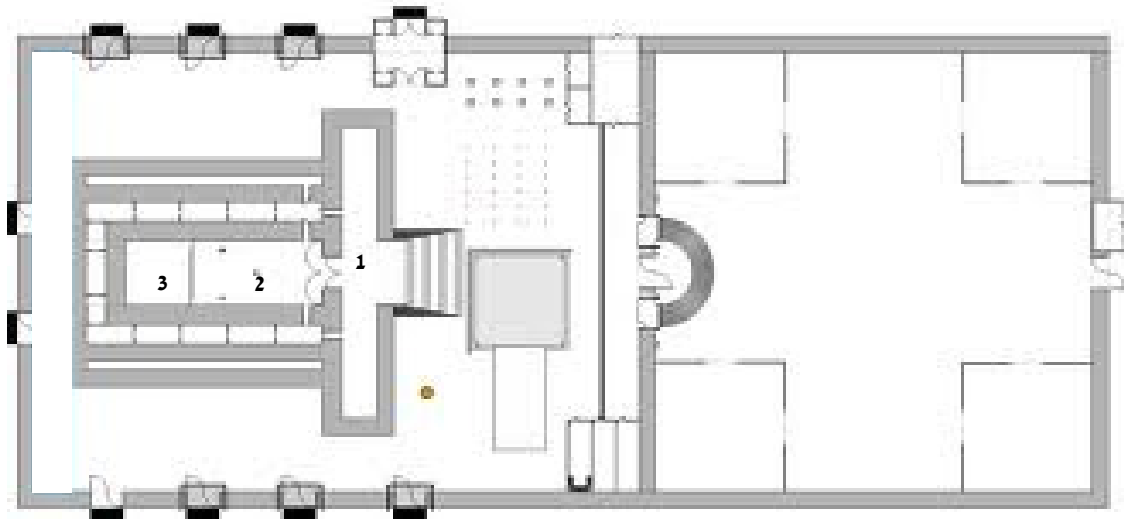
10

איור מס' 10

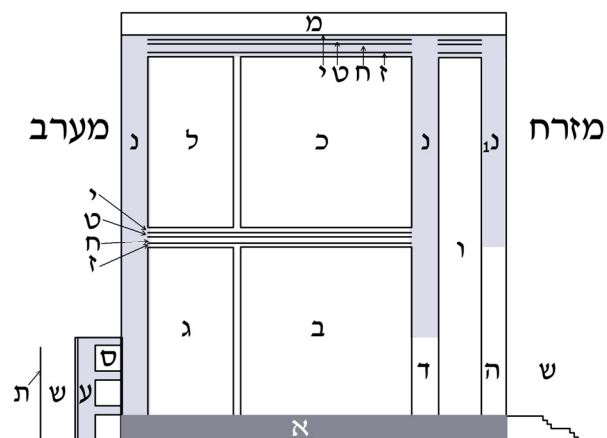
הדס

1. מימין - הדס שעליו צמודים לענף, משמאל - הדס שעליו אינם צמודים לענף. 2. ראשי העלים מרוחקים משרשי העלים שמעליהם. 3. עלים נוספים כלפי מטה. 4. משולש לפי שיטת רש"י. 5. משולש לפי שיטת חזו"א ["חוט המקיף"]. 6. יבשו עליו ונשאר מראה ירוק. 7. יבשו עליו עד שהלבינו. 8. נקטם ראש העץ. 9. נקטמו העלים העליונים. 10. ענפים היוצאים בין קן לקן. 11. ענבים אדומות. 12. ענבים ירוקות. 13. מדידת שיעור ההדס [ג' טפחים]. 14. נטילת הדסים מרובים.

התמונות מתוך הספר ארבעת המינים למהדרין השלם, מאת הרב אברהם חיים עדס

חֶתֶךְ לְרוּחָב - הַהִיכָל

חֶתֶךְ לְאֹרֶךְ - הַהִיכָל

איור מס' 11

היכל

למעלה: תרשים בית המקדש במבט מלמעלה [1.אולם. 2.היכל. 3.קדש הקדשים]

באמצע: מימין - חתך לאורך ההיכל, משמאל - חתך לרוחב ההיכל [א.אולם. ב.היכל. ג.קדש הקדשים. ד.פתח ההיכל. ה.פתח האולם. ו.אולם. ז.כיור. ח.בית דלפה. ט.תקרה. י.מעזיבה. כ.עליה ע"ג ההיכל. ל.עליה ע"ג קדש הקדשים. מ.מעקה וכלה עורב. נ.כותל ההיכל. נו.כותל האולם. ס.תאים. ע.כותל התאים. פ.מסיבה. צ.בית הורדת המים. ק.כתלי המסיבה ובית הורדת המים. ר.גג. ש.עזרה. ת.כתלי העזרה] [מתוך אנציקלופדיה תלמודית, עיבוד א. ארנובסקי]

למטה: תיאור מראה ההיכל. מימין - בית מקדש הראשון, משמאל - בית מקדש השני [באדיבות מכון המקדש, ירושלים]

The Rohr Micropedia Talmudit

carries the name and pays tribute to the memory of

Mr. Shmuel (Sami) Rohr Z"L

a man of action, whose far-reaching vision, warm open hand, love of Torah, and love of every Jew were catalysts for the revival and growth of vibrant Jewish life in the former Soviet Union and in countless communities the world over,

and to the memory of his beloved wife

Mrs. Sarah (Charlotte) Rohr (née Kastner) A"H

who survived the fires of the Shoah to become the elegant and gracious matriarch, first in Colombia and later in the United States, of three generations of a family nurtured by her love and unstinting devotion.

She found grace in the eyes of all whose lives she touched.

Together they merited to see all their children built lives enriched by faithful commitment to the spreading of Torah and ahavat Israel.

Dedicated with love by their children

George and Pamela Rohr

Dr. Shmuel and Evelyn Katz

Moris and Lillian Tabacnic

Miami and New York, USA

The series of "Talmudic Micropedia" is supported by the Council for Culture and Art
of Miphal Hapais

ספר זה יוצא לאור בסיוע
מלם-תים בע"מ *MalamTeam*

ISBN 978-965-445-029-4

No part of this work may be reproduced, copy, record, translate, store in a database, organize
or transmitted in any form or by any other means electronic mechanical -
without the express permission in writing from the publisher.

Printed in Israel, 5776 (2015)

Copyright by Talmudic Encyclopedia Publ. Ltd. Pbc.

Yad Harav Herzog, 30 Shmuel Hanagid St.

P.O.B. 71111, Jerusalem 9171002

THE ROHR

TALMUDIC MICROPEDIA

Based upon the entries of the TALMUDIC ENCYCLOPEDIA

An abridged version, with amendments and updates

Written in a simplified, user-friendly style

Review and comments

Rabbi Zalman Nechemia Goldberg

President

The Chief Rabbi of Israel

Rabbi David Lau

Editor-in-Chief

Rabbi Prof. Avraham Steinberg

Editors

Rabbi Yechezkel Fuchs

Rabbi Shlomo Hirsch

Rabbi Moshe Rosner

Rabbi Shmuel Shulewitz

Rabbi Moshe Wiener

Linguistic Editor

Rabbi Shlomo Rakovsky

Coordinator

Rabbi David Aronowski

Volume 5:

דיני ממונות – הפקעת שיערים

Talmudic Encyclopedia Institute Publ. Ltd. Pbc

Jerusalem, 5776 / 2015